కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర

మహాభారతము

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

(సరళ వ్యాఖ్యాన సహితం)

సంపుటము - 9

ద్రోణపర్వము

కృతికర్త

తిక్కన సోమయాజి

వ్యాఖ్యాతలు

డాక్టర్ జి.హరిహరనాథ్ | శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం

డా॥ మల్లెల గురవయ్య | డా॥ కె. రాజన్నశాస్త్రి

ప్రధాన సంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

తిరుపతి

2013

KAVITRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM

With Commentary
Drona parvamu of Tikkana Somayaji
Vol.IX .

Commentary by
Dr. G. Hariharanath - 1st Canto
Dr. Mallela Guravaiah - 2nd Canto
Sri Singaraju Sachidaanandam - 3rd and 4th Cantos
Dr. K. Rajanna Sastry - 5th Canto

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Publications Series No.608
First Edition : August 2004
First Re-print : 2006

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

Published by
Sri. M.G. Gopal, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D., Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాట

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంనుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోహదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవద్గీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తూనే ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహోద్యమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కందజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపర్యవేక్షణలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముప్ఫైమంది పండితులచేత 18 పర్వాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహేతిహాస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరపు శ్రీవారి బ్రహ్మోత్సవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥శ్రీ వైయస్.రాజశేఖరరెడ్డి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికీ అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్ముద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు

4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్ముద్రించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞులైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యీ ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్సులు అందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

సరళవ్యాఖ్యాన సహిత
కవిత్రయ భారతం ద్వితీయ ముద్రణ
పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మణి కిరీటంలో జాజ్వల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎనలేని పాత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధ్రులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రీతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 'ధర్మో రక్షతి రక్షితః' అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దఎత్తున చేపట్టింది.

మహోన్నతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యాఖ్యానంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు ఋత్విక్కుల పాత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్లపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషకృషి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పాత్రను పోషించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పద్దెనిమిది పర్వాల భారతాన్ని పదిహేను సంపుటాలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రను వహించారు. ఇదే పరంపరలో 'సప్తగిరి' సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత 'సప్తగిరి' సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహరించారు. పిదప 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో 'కవిత్రయ భారతం' ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్నీ పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను **1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి 3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు 7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు** – ఈ ఏడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్వీకరించిన శ్రీ ఐ.వై.ఆర్.కృష్ణారావుగారు ప్రత్యేక శ్రద్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో నన్ను కూడా ఒక సభ్యుడిగా దేవస్థానం స్వీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్హేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్కాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, 'కవిత్రయ భారత పునర్ముద్రణ'ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారకృపవల్ల 'కవిత్రయ భారతం' పునర్ముద్రణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహాభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.ఏ.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.ఏ.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.ఏ.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ మహాభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్యా ఇంజనీర్ అయినప్పటికి సాహిత్యాభిలాషతో తి.తి.దే. మహాభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్తా పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్ముద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహృదయులు 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్ముద్రణ విషయంలో అడుగడుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహాకవి విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపల్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సం నరసింహాచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఫల్గుణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. ఆపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్గ్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

'ఆంధ్రత్వమాంధ్రభాషా చ నాల్పస్య తపసః ఫలమ్' అని అప్పయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రుడుగా పుట్టడం, ఆంధ్రభాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్సు చేస్తేకానీ లభించని అదృష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రులకు అందించటం ఆంధ్రుల పుణ్యవిశేషం ! ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం ! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పాఠకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్వాదిస్తారనీ, మహాభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహాభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవుడైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంచైవ నరోత్తమమ్,
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్.

భీష్మపర్వం కురుక్షేత్ర యుద్ధారంభమైతే ద్రోణపర్వం యుద్ధంలోని రెండవ ఘట్టం. పంతాలు పట్టింపులు, పగ, ప్రతీకారం పరాకాష్ఠకు చేరుకున్నఘట్టం. ఇక్కడ ముఖ్యపాత్రధారి ద్రోణుడు. ఇరు పక్షాలకు గురువు. ఆయన నేర్పిన పాఠాలను ఆయన ముందు వాస్తవంగా ప్రదర్శించి మెప్పు పొందేందుకు, జయించేందుకు ఇరుపక్షాల రాకుమారులు పాటుపడటం ఒకవైపు వుంటే, పాండవ పక్షంలో ద్రుపద, విరాట, సాత్యకి ప్రభృతులకూ కౌరవపక్షంలోని భగదత్త, భూరిశ్రవ, సైంధవ ప్రభృతులకూ వేరువేరు ద్వేషాసూయలు పంతాలు. ఇచ్చట సర్వోపరిగ నిలిచేది కృష్ణుడి ధ్యేయవాక్యం. 'ధర్మ సంస్థాపన'. దానికొరకు అతడు ఏమైనా చేస్తాడు; ఎన్నైనా చేస్తాడు. అభిమన్యు, ఘటోత్కచులను కూడా ఆహవాగ్నిలో సమిధలను చేసేందుకు వెనుకాడడు. భగదత్తుని వైష్ణవ అస్త్రాన్ని తాను భరించినట్లే అశ్వత్థామ నారాయణాస్త్రాన్ని పాండవ సైన్యం ఆయుధాలను విడిచి నిలబెట్టేట్టు చేసి నిష్ఫలం చేశాడు, యుద్ధం చేయనన్నాడేగాని, సూర్యుని కప్పి సైంధవుని చంపడానికి ఆనుకూల్యం కలిగిస్తాడు.

మొత్తంమీద ఈ పర్వమంతా కృష్ణుని కాపుగడలో పాండవులు పరిఢవిల్లిన వైనమే కనబడుతుంది. అనితర సాధ్యుడైన కులగురుని అబద్ధంతో అంతమొందించేందుకు కూడా వెనుకాడని కృష్ణుని 'కైతవం శిక్షాగురు' అని ప్రీతిగా పిలవడంకూడ కద్దు. ఇంతచేసి మనిషిగానే పార్థుని జతలో మెలిగినవాడు శ్రీకృష్ణుడు అంటే పాఠకుల మనసు నిండుతుంది, ఆర్ద్రమౌతుంది.

వ్యాసులవారి 'జయ' కావ్యాన్ని తెలుగులో తేటపరచిన తిక్కన ద్రోణపర్వాన్ని వ్యాఖ్యానంతో అందించినవారు నలుగురు ప్రఖ్యాత పండితులు డా॥ జి. హరిహరనాథ్, డా॥ మల్లెల గురవయ్య, శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం, డా॥ కే. రాజన్న శాస్త్రిగారలు. వీరికి దేవస్థానం తరఫున అభినందనలు. ద్రోణపర్వానికి సంపాదకత్వం వహించినవారు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. వీరికి శుభాభినందనలు.

కార్యనిర్వహణాధికారి,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు,
తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండీ ఆర్షధర్మప్రబోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తూవుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్షధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్సంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్షసంస్కృతీ సముద్ధరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమస్కంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, 'శ్రీనివాస బాలభారతి' పక్షాన "పోతన" పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహత్త్వాన్ని చాటే స్మారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్లే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు "వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత" గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు:

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యేండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరీ తీరమందలి రాజమహేంద్రవరంలో, చాళుక్యరాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహనీయసన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - 83 విద్యావత్సరాన్ని "నన్నయ సంవత్సరం" గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్ర వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యుత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టపాత్రను ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యుత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహేంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; 'భారతావతరణము' (రూపకం) 'నన్నయ భట్టారకుడు' (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, 'నన్నయ వ్యాస పీఠము' - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్వాలకు) వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్యా గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవీవిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల

సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్మణులతో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్ల వేంకటావధాని
డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జూలై 11వ తేదీన హైదరాబాదు బాలాజీభవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం:

"ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాఙ్మయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్యపర్వములో శేషభాగము ఎఱ్ఱన వ్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే వ్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగ ప్రచురించవలెనని నిర్ణయము గైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యులకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యావహారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో వ్రాయవలెనని నిర్ణయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యులకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు వ్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కఠినపదములు పరిహరించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగ వ్రాయవలెను. అరసున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా వ్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణవిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు వ్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు వ్రాయదగును.

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్పవచ్చు. పాఠాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటె ఇతర పాఠము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము వ్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయతల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసియున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు వ్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంసిద్ధముచేయగానే, ఒక సమష్టి సమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి,

అనంతరము వ్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీఠిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను."

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్వానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్వానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్వానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృషినిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై ముప్పురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ, తుదిమెఱుగులు దిద్ది వ్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల "వ్యాఖ్యాసహిత నన్నయభారత ప్రచురణ" కార్యక్రమ పురోగతికి విఘాతం ఏర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిగమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్ణ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు కీ.శే. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథారీతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్వాల వ్రాతప్రతులను క్రమంగాపర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్వాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రక్క జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీఠిక, ఉపోద్ఘాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీఠికలకు తుదిరూపం ఇవ్వటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జూలై 3వ తేదీన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన:

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో 'పబ్లికేషన్సు ఎడిటర్'గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్వాన్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డిగారు (రిటైర్డు ప్రిన్సిపాల్, యస్.వి.ఓరియంటల్‌కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి "తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక"ను గూర్చి 1992 ఆగష్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం:

"తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్వాలకు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డినేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్వీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వర్తించగలను".

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదీన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు	**ప్రొ॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య**
ప్రొ॥ కె. సర్వోత్తమరావు	**శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్వీనర్)**

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటి దొణప్ప	**ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం**
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు	**ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు**
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	**డా॥రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి**
ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి	**శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు**
ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్య	**శ్రీ ములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి**

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మార్గదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం:

"రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిన అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వాపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థూలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్తూ, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు వ్రాయని విశేషాంశాదులను 'సంపాదకులు' 'ఎడిటోరియల్ నోటు' వ్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్ల రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికీ, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికీ సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉస్మానియా యూనివర్సిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సొబగైన పాఠములున్నచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు."

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాల్లోని 46 ఆశ్వాసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. 'తిక్కనభారత ప్రణాళిక' యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జూలై 15వ తేదీన కార్యనిర్వహణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యా రచయితలు వ్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్వాంసులచేత వ్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత 'నన్నయభారత ప్రణాళిక'గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు "కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా" సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు:

మొదటి మూడు పర్వాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్నభిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్వాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని "కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు"కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి 'ఎడిటరు' కార్యాలయంలోని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం వ్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్ గ్రంథ పరిష్కరణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం:

"మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికీ, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికీ ఈ వ్యాఖ్యానం లక్షింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి

మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్ఫూర్తిని పఠితలకు కల్పింపచేయాలని నిర్ణయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్చవలసి వచ్చినపుడు ఇపుడున్న 'ఒరిజినల్' వ్రాతప్రతిని చెడగొట్టకుండా 'ప్రెస్‌కాపీ'ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల వ్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కాని, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికీ, అవసరం ఉన్నచోట్ల కొన్ని అంశాలను చేర్చటానికీ సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్ణయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం వ్రాయడానికి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్ణయించడమైనది. ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కాని, కొందరు రచయితలు నిర్దేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. అటువంటి ఘట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని వ్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్చవలెనని నిర్ణయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని 1/4 'డెమ్మీసైజు'లో పండ్రెండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్ణయించడమైనది. పుస్తకం 'సైజు'ను నిర్ణయించడంలో పాఠకుణ్ణి, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పాఠకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, 'వాల్యూమ్'కు పర్వాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్వవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి 'క్లాసిక్' (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా 1/4 'డెమ్మీసైజు' బాగుంటుందని తీర్మానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్వం, ఆరణ్యపర్వం, శాంతిపర్వంలాంటి పెద్దపర్వాలు, మహాప్రస్థానిక పర్వంలాంటి చిన్నపర్వాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు 'వాల్యూమ్' విభాగంలో కొంత వెసులుబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, 'ఎడిటరు' గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి. విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్వం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి".

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్వ, సభాపర్వాల డి.టి.పి. 'మాస్టరు కాపీ'లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్వాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదకమండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థీకరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు — శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు
డా॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య — డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ కె.జె. కృష్ణమూర్తి — డా॥ కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దే. — డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు
అన్నమాచార్యప్రాజెక్ట్ డైరెక్టర్, తి.తి.దే. — డా॥ ఎం. కులశేఖరరావు
ధర్మప్రచారపరిషత్ కార్యదర్శి, తి.తి.దే. — డా॥ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
డా॥ ఎం. బుద్ధన్న

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన 'క్యాంప్ ఆఫీస్'లో పై రెండు మండలుల లోని సభ్యులయొక్క సంయుక్తసమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటాలన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్వాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు 'వర్క్‌షాప్'లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్ణయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు 'పంచమవేద' మందలి ధర్మప్రబోధాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్తపాత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ప్రథమసంపుటం ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం-సభాపర్వం వెలువడినాయి. డాక్టర్ ఐ.వి. సుబ్బారావుగారి తరువాత కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥ పి. కృష్ణయ్య, ఐ.ఏ.ఎస్. గారు వచ్చిన తత్క్షణమే ఆంధ్ర మహాభారత ప్రచురణనుగూర్చి ఆస్తకితో గమనిస్తూ అన్ని విధాల సహకరించి ఆది,సభా పర్వాల విడుదలకు ఏర్పాటుచేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాలనిర్ణయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ప్రణాళిక వ్యాఖ్యాసహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. అప్పట్లో తీవ్రతరం అయిన ప్రయత్నంతో గోదావరి పుష్కరాల సమయానికి ఆరణ్యపర్వం (2 భాగాలు), విరాటపర్వం విడుదల అయ్యాయి. తర్వాత శ్రీ అజేయ కల్లంగారు కార్యనిర్వహణాధికారిగా విచ్చేసిన వెనువెంటనే ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యానసహిత ప్రచురణ ప్రణాళికను మరింత వేగిరపరచి కృష్ణాపుష్కరాల లోపల యుద్ధపంచకాన్ని విడుదల చేయాలనీ, 2004 సంవత్సరం చివరకు మిగిలిన పర్వాష్టకము వెలుగు చూడాలనీ నిర్ణయించడం జరిగింది. ఆ మార్గదర్శక సూత్రానుగుణంగా ఇప్పుడిప్పుడే ఉద్యోగ, భీష్మపర్వాలు వెలువడ్డాయి. ప్రస్తుతం ద్రోణపర్వం కూడ వెలుగు చూడబోతున్నది. ముమ్మందు అనగా కృష్ణాపుష్కరాలలోపల శాంతిపర్వంవరకు వెలుగుచూచే అవకాశం ఉన్నది. 2004 సంవత్సరంలోపల మిగిలిన పర్వాలన్నీ విడుదల చేయడానికి సర్వయత్నాలు సాగుతున్నాయి. అక్షరాస్యులైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య 'కరదీపిక' కావాలని తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూవున్న ఈ 'వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారత' ముద్రణలో ఏవైనా నూత్నాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయ సాహితీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తృత్వమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులెల్లరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారకులైన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేక్షణకు కైమోడ్పులు. సాహిత్యప్రియులూ, తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్తకార్యనిర్వహణాధికారిగా ఉండిన శ్రీ ఆర్. అప్పారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారికి వందనములు.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా, సలహామండలి ఎక్స్ అఫిషియోసభ్యులైన డా॥పి రంగారావు, పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి-వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయ సహకారాలందించిన తదితర అధికారిగణానికి నమస్సులు. ఈ ప్రణాళికద్వారా "వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారతము"ను ఆంధ్రావళికి అందజేయటంలో ప్రధానపాత్ర వహించిన-వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదకమండలి, సలహామండలి) విద్యావేత్తలకు, ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారికి- నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు. తి.తి.దేవస్థానముల సవ్యాఖ్యాన మహాభారతాన్ని ప్రకటించడంలో వేగాన్ని పుంజుకోవడానికై తీర్మానించినప్పుడు ఎడిటోరియల్ కమిటీ వారు దాని కొరకై ప్రధాన సంపాదకునికి సహాయంగా స్థానిక పండితవర్యుల ఉప సంఘం (ఎడిటోరియల్ సెల్) నిర్మాణానికి సిఫారసు చేయగా, దేవస్థానం ఆమేరకు **పండితవరేణ్యులు డా॥ కె.సర్వోత్తమరావు, శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య, మహాకవి శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు గారలతో** ఎడిటోరియల్‌సెల్‌ను ఏర్పరచడం జరిగింది. ఈ మేరకు ఆరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయభాగంతో ఆరంభమైన ఈ సెల్ ఉపకారం మరువరానిది. వీరు వర్క్‌షాపువలె నిర్వహింపబడుతున్న కవిత్రయ మహాభారత యజ్ఞంలో పాలుపంచుకుంటున్నారు. ఆ కారణంగానే తక్కిన పర్వాలు త్వరితంగా వెలువరించగలుగుతున్నాం.

"సప్తగిరి" సంపాదకులుగా, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి అమరులయ్యేవరకూ ప్రముఖపాత్ర వహించిన కాట్రపాటి సుబ్బారావుగారికి హార్దిక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్ని విధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహోద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ, తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డాక్టర్ కె. రాధారమణ, డాక్టర్ ఎ. సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్నడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి. ఎన్. శ్రీనివాసన్ గారలకు, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చిదిద్ది పాఠకులకు తక్కువ వ్యవధిలో అందించడానికి తోడ్పడిన టి.టి.డి. ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ ఐ. పార్వతీశ్వరరావుగారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహ విశేషంవల్ల ఈ మహోత్తమగ్రంథం వెలుగుచూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఘటిస్తున్నాము.

డా॥ఎన్.ఎస్. రామమూర్తి
కన్వీనర్
సంపాదకుడు - సప్తగిరి
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

	వ్యాఖ్యాతలు	పర్వాలు, ఆశ్వాసాలు
1.	డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2.	డాక్టర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా.1
3.	డాక్టర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా. 1,2
4.	డాక్టర్ సందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ. ఆశ్వా. 1,2
5.	డాక్టర్ కె. సర్వోత్తమరావు	విరాట. ఆశ్వా. 1
6.	డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7.	శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా.2
8.	డాక్టర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా.4
9.	డాక్టర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా.5
10.	డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; సౌప్తిక. ఆశ్వా. 1,2
11.	శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12.	శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13.	డాక్టర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14.	డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15.	డాక్టర్ కె. రాజన్నశాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16.	శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17.	డాక్టర్ యస్వీ. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18.	డాక్టర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19.	డాక్టర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20.	డాక్టర్ హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద	స్త్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా. 1,2; మౌసల-1; మహా.1; స్వర్గా-1
21.	డాక్టర్ ఎస్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22.	డాక్టర్ దావులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23.	డాక్టర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24.	శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25.	డాక్టర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26.	డాక్టర్ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27.	డాక్టర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28.	డాక్టర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	అను. ఆశ్వా. 5
29.	శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
30.	డాక్టర్ ఎ. నాగభూషణం	ఆశ్ర. ఆశ్వా. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం
సభా.	-	సభాపర్వం
ఆర.	-	ఆరణ్యపర్వం
విరా.	-	విరాటపర్వం
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం
భీష్మ.	-	భీష్మపర్వం
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం
శల్య.	-	శల్యపర్వం
సౌప్తి.	-	సౌప్తికపర్వం
స్త్రీ.	-	స్త్రీ పర్వం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం
అను.	-	అనుశాసనికపర్వం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం
ఆశ్ర.	-	ఆశ్రమవాసపర్వం
మౌస.	-	మౌసలపర్వం
మహా.	-	మహాప్రస్థానికపర్వం
స్వర్గా.	-	స్వర్గారోహణపర్వం
సం.	-	భండార్కరు సంస్థవారి సంస్కృతభారతప్రతి
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము
అను.	-	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు
క.	-	కందపద్యం
వ.	-	వచనం
ఆ.	-	ఆటవెలది
తే.	-	తేటగీతి
సీ.	-	సీసం
ఉ.	-	ఉత్పలమాల
చ.	-	చంపకమాల
మ.	-	మత్తేభవిక్రీడితం
శా.	-	శార్దూలవిక్రీడితం
ఆశ్వా.	-	ఆశ్వాసం
క్రీ.శ.	-	క్రీస్తుశకం
య.	-	యగణం
మ.	-	మగణం
త.	-	తగణం
ర.	-	రగణం
జ.	-	జగణం
భ.	-	భగణం
న.	-	నగణం
స.	-	సగణం
ల.	-	లఘువు
గ.	-	గురువు
అలం.	-	అలంకారం
సం.	-	సంవత్సరం
మొ.	-	మొదలైన

పీఠిక

ఉ. ‘ నీలగళుండు, శంకరుఁడు, నిత్యుఁడు, సత్యసురూపుఁ, డుజ్జ్వల
త్కాలమహానల ప్రశమక ప్రచురామృత వృష్టి విస్ఫుర
ద్బాల మృగాంక శేఖరుఁడు, దైత్యకుల ప్రవిదారణ క్రియా
లోల పరశ్వథుండు, సకలుం, డమలుండు, ప్రియుండు శాంతికిన్.’ **(ద్రోణ. 5.428)**

1. ద్రోణపర్వం రౌద్రరస మహార్ణవం:

భీష్మపర్వం వీరరస మహాసాగర మైతే, ద్రోణపర్వం రౌద్రరస మహార్ణవం. పై పద్యం ద్రోణపర్వాంతంలో వ్యాసమహర్షి చేసిన రుద్ర ప్రశంస. ఆ ఆదిమ ధనుర్ధరుడు ముందుగా వైరివధ చేస్తూ పోతూ ఉండగా, పార్థుడు హరహతులైన వారిని నిహతులను చేస్తూ వైరి సంహార యజ్ఞాన్ని సాగించిన రౌద్రకర్మ ఈ పర్వ కథా తాత్పర్యం. రౌద్రానికి స్థాయిభావం క్రోధం; వర్ణం రక్తవర్ణం; దైవతం రుద్రుడు. “శత్రు కృతాపచారేణ మనః ప్రజ్వలనం క్రోధః” అని ప్రతాప రుద్ర యశోభూషణం. కౌరవులు చేసిన అపచారం (అభిమన్యు వధ) వలన పాండవుల హృదయాలలో - ప్రత్యేకించి పార్థుడి హృదయంలో ఉప్పొంగిన ప్రజ్వలన రూపమైన క్రోధం ఈ పర్వకథా కేంద్రం. దీనికి బలాన్ని చేకూర్చే వివిధ సన్నివేశ వర్తులాలు కథాగతికి క్రమంగా కారకా లయినట్లు వర్తిల్లటం ఈ పర్వంలోని ఇతివృత్త వైభవం.

ద్రోణపర్వంలోని కథ పాత్రల క్రూరస్వభావ ప్రదర్శకంగా సాగుతుందని వ్యాసమహర్షియే సూచించాడని ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు పేర్కొన్నారు. “మహాభారతమునందు ద్రోణపర్వమునకు సముచిత ప్రాధాన్యము కలదు. సంస్కృత భారతమున ద్రోణపర్వ ప్రాశస్త్య మిట్లు చెప్పబడినది.

“సంగ్రహాధ్యాయ బీజో వై పౌలోమాస్తీక మూలవాన్
సంభవస్కంధ విస్తారః సభారణ్య విటంకవాన్
ఆరణీపర్వ రూపాఢ్యో విరాటోద్యోగ సారవాన్
భీష్మపర్వ మహాశాఖో ద్రోణపర్వ పలాశవాన్”. **(సం. 1-1. 88-89)**

పలాశవాన్ అనునది ద్రోణపర్వమునకు వేయబడిన విశేషణము. పలాశము అనగా 1. పచ్చనిది; 2. క్రూరమైనది - నిర్ఘృణమైనది; 3. ఒక రాక్షసుడు; 4. కింశుకము; 5. పత్రము, రేకు మున్నగు అర్థములను ఆప్టే నిఘంటువు ఇచ్చుచున్నది. ద్రోణపర్వమునకు ఈ విశేషణ మెంతయు తగియున్నది. ద్రోణపర్వమునందు విస్తారముగా వీరుల నాశము జరిగినది. ఉభయ పక్షయోధులును క్రౌర్యావిష్టులై జయము గొనుటకై పోరాడిరి. కావున ఈ పర్వము క్రౌర్యభూయిష్ఠ మనుట యుక్తమే. ఇందు రాక్షసులైన అలంబుస ఘటోత్కచులు హెచ్చుగా విజృంభించి మరణము నొందిరి. కౌరవ పాండవ వాహినులు అపారముగా మడిసి రక్తనదులు ప్రవహించుటచే ఈ పర్వము కింశుకమువంటి దనుటయు చారుభీషణముగా ఉన్నది. ద్రోణాచార్యుడు సేనానిగా ఉన్నప్పుడు విస్తారముగా జననాశమైనట్లు వ్యాసమహర్షి వివరించెను.

“ద్రోణపర్వం తత శ్చిత్రం బహువృత్తాంత ముచ్యతే
సప్తమం భారతే పర్వ మహ దేత ముదాహృతమ్
యత్ర తే పృథివీపాలాః ప్రాయశో నిధనం గతాః’. **(సం. 1-2-254)**

(శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము (ఆం.ప్ర.సా.అ. ప్రచురణ 1971) ద్రోణపర్వము - ఉపోద్ఘాతము పు. 1-2)

ద్రోణపర్వంలోని క్రూరస్వభావం రౌద్రరస స్వభావమే. రక్తపాతం రౌద్ర కర్మఫలితమే. ఈ స్వభావాన్ని బట్టి పరిశీలించి చూస్తే రౌద్రరస విభూతి ప్రదర్శనమే ద్రోణపర్వ రసశిల్పం.

సంస్కృత మహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలో ఎనిమిది ఉపపర్వా లున్నాయి. అవి: ద్రోణాభిషేకం, సంశప్తక వధ, అభిమన్యు వధ, ప్రతిజ్ఞాపర్వం, జయద్రథవధ, ఘటోత్కచ వధ, ద్రోణ వధ, నారాయణాస్త్ర ప్రయోగం. నన్నయ ఈ ప్రధానాంశాలను వివరిస్తూ మరికొన్ని విశేషాలను సర్వపర్వ సంగ్రహవచనంలో పేర్కొన్నాడు. తిక్కన ఆ అంశాల నన్నింటిని తన రచనలో సందర్భోచితంగా వివరించి రచించాడు. అంతేకాక తన రచన కొక కావ్య కళా సౌందర్యాన్ని కల్పించి వన్నె పెట్టాడు.

రౌద్రరస ప్రధానమైన ఈ కథ తద్రసాధిదేవత అయిన పరమేశ్వర మహత్త్వ కీర్తనంతో, శరణాగత భక్తితత్త్వంతో ముగుస్తుంది. రుద్రుడు అష్టరూపుడు. అష్టవిధ రౌద్రముద్రితంగా సంస్కృత ద్రోణపర్వం ఉపపర్వాష్టకంతో రాణిస్తున్నట్లు చిత్రించబడింది. తిక్కన దానిని పంచాశ్వాస పరివ్యాప్తమైన ప్రబంధంగా రూపొందించటమే కాకుండా పంచాంక వినిర్మితమైన దృశ్యకావ్యంగా భాసింపచేసి ఉభయకవిత్వతత్త్వ విభవోజ్జ్వలు డనిపించుకొన్నాడు.

2. ద్రోణుడి చరిత్రలో క్రోధ బీజం:

భారత వీరులలో భీష్ముడి తరువాత గౌరవపాత్రుడు ద్రోణుడు. అతడి పుట్టుక విచిత్రం. అతడి చరిత్ర విశిష్టం. వాత్సల్య స్నేహ రసాల కుదురులో ఉద్భవించిన ద్రోణుడు క్రోధబీజంతో మొలకెత్తిన జీవన వృక్షాన్ని ధర్మరక్షణతో పెంచాడు.

భరద్వాజ మహర్షి సద్వినుత చరిత్రుడు. పుణ్యాత్ముడు. గంగాస్నాన సందర్భంలో జలక్రీడ లాడుతున్న ఘృతాచిని చూచి కామోద్రిక్తుడయ్యాడు. తత్క్షణమే శుక్లపాతమయింది. దానిని ఆతడు ద్రోణంలో సంగ్రహించి రక్షించాడు. ఆ పుణ్యమూర్తి వత్సలరసం కారణంగా ద్రోణుడి జన్మ ద్రోణంలో జరిగింది. అందువలన ద్రోణుడు సార్థక నామధేయు డయ్యాడు.

భరద్వాజుడికి ఒక ప్రాణమిత్రు డున్నాడు. అతడి పేరు వృషతుడు; పాంచాల రాజు. అత డొకనాడు తోటలో పూలుసేకరిస్తున్న మేనకను చూచి మదనావేశం పొంది రేతస్స్కందనానికి గురి అయ్యాడు. నేలపై బడిన రేతస్సును పాదంతో కప్పి ఉంచాడు. ఆ రేతస్సునుండి ద్రుపదుడు పుట్టాడు. ఆప్తమిత్రుల పుత్రు లిద్దరూ మిత్రులుగా కలసి మెలసి పెరిగారు. భరద్వాజాశ్రమంలో కలిసి వేదవిద్యనూ, ధనుర్వేదాన్నీ అధ్యయనం చేసి పండితులయ్యారు. అంతలో వృషతుడు మృతుడయ్యాడు. ద్రుపదుడు పాంచాల రాజ్యానికి రాజయ్యాడు. మిత్రుడైన ద్రోణుడికి స్నేహాహ్వానాన్ని అందించాడు. వారిరువురు కారణజన్ములు. ద్రోణుడు

శుక్రాచార్యాంశంలోను, ద్రుపదుడు వాయుదేవుడి అంశంలోనూ పుట్టారు. వారి ప్రవృత్తులు కూడా ఆయా అంశలకు అనుగుణంగానే ఉండటం సహజం కూడా.

ద్రోణుడు భరద్వాజుడివలన సకల ధనుర్విద్యలు నేర్చికొని అగ్నివేశుడనే మహర్షిని సేవించి అనేక దివ్యాస్త్రాలను పొందాడు. తండ్రి ఆనతి మేరకు కృపాచార్యుడి చెల్లెలైన కృపిని వివాహమాడి అశ్వత్థామను పుత్రుడిగా పొందాడు. అయితే ద్రోణుడు ఎంతటి విద్యావంతుడైనా పేదరికంలో మగ్గుతూ ఉండేవాడు. మహేంద్రాచలంలో తపస్సు చేసికొంటున్న పరశురాముడు బ్రాహ్మణులకు కోరిన సంపద లిస్తున్నాడని విని, ఆయనను ఆశ్రయించి సంపద నర్థించాడు. అయితే అప్పటికే ఆయన సంపదలన్నింటిని దానంచేశాడు. ధాత్రిని కూడా కశ్యపుడికి ఇచ్చివేశాడు. ఇక మిగిలినవి శరీరం, శస్త్రాలు. ఆ రెండింటిలో దేనినైన కోరుకొమ్మన్నాడు పరశురాముడు. అప్పుడు ద్రోణుడు -

క. ‘ ధనములలో నత్యుత్తమ । ధనములు శస్త్రాస్త్రములు; ముదంబున వీనిం
గొని కృతకృత్యుఁడ నగుదును । జనసుత! నా కొసఁగు మస్త్రశస్త్ర చయంబుల్’. **(ఆది. 5.201)**

అని కోరుకొని దివ్యాస్త్ర సంపదను పొందాడు. అప్పటినుండి అస్త్రాచార్యుడిగానే జీవితం సాగించాడు.

అశ్వత్థామ బాలుడు. రాచబిడ్డలు ప్రతిరోజూ పాలు త్రాగటం చూచి తనకూ పాలు కావాలని మారాం చేయటం మొదలు పెట్టాడు. గోసంపదను పొందాలంటే ధనం కావాలి. ద్రోణుడికి బాల్యమిత్రుడు ద్రుపదుడు జ్ఞాపకం వచ్చాడు. అతడి ఆహ్వానం మనసులో ఆశలు రేపింది. అతడు ద్రుపదనగరానికి వెళ్ళి అతడిని కలిసి స్నేహపురస్సరంగా సంభావించాడు. ఆ చనవును సహించలేక, ప్రభుత్వగర్వంతో ద్రుపదుడు ద్రోణుడిని తృణీకరించాడు.

చ. “కొలఁది యెఱుంగ కిట్టి పలుకుల్ వలుకం దగుఁ గాదు నాక నన్
బలుగుఁదనంబునం బలుకఁ బాడియె నీ సఖి నంచుఁ? బేద వి
ప్రులకును ధారుణీశులకుఁ బోలఁగ సఖ్యము సంభవించునే?
పలుకక వేగ పొ; మ్మకట! పాఱుఁడు సంగడికాఁడె యెందునున్?’ **(ఆది. 5. 203)**

వియ్యానికీ కయ్యానికీ హోదాలుండాలనీ, మిత్రామిత్ర సంబంధాలు కార్యవశంగా ఏర్పడేవే కాని శాశ్వతాలు కావనీ చెప్పి, ఐశ్వర్య గర్వంతో ద్రోణుడిని తూలనాడాడు. స్నేహార్ద్రమైన ద్రోణుడి హృదయం మిత్ర కృత తిరస్కారంతో ప్రజ్వలించింది. జీవితాంతం రగులుతూ నిప్పురవ్వలు రేపే క్రోధాగ్నిని ప్రకోపిస్తూనే ఉండేది. ద్రుపదుడిని సంహరించిన దాకా అది ప్రస్ఫుటంగానూ, గూఢంగానూ ఆయనలో రౌద్రరసాన్ని కలిగిస్తూనే ఉండేది. తండ్రి శిక్షణలో సాత్త్వికుడుగా ఉత్తమ సంస్కారాన్ని ఉన్మీలింపజేసికొన్న ద్రోణుడు ద్రుపదధిక్కారంతో గూఢమైన రాజసమూర్తిగా పరివర్తనం చెందాడు. అతడిలోని శుక్రాచార్యాంశ ప్రతీకార ప్రజ్వలన రూపంగా ప్రకోపించి అతడిలో అసుర ప్రవృత్తిని ఆవిర్భవింపజేసి, కౌరవపక్షంలోనే ఉండి యుద్ధాలలో పాల్గొనే జీవిత విధానానికి దారితీసింది. అతడికోపం నివురుకప్పిన నిప్పు. ద్రుపదుడనే గాలి సోకితే చాలు నివురు తొలగుతుంది. నిప్పులు క్రక్కుతుంది. ఇది ద్రోణుడి నైజమైపోయింది.

ద్రుపదుడు చేసిన అవమానంవలన ప్రజ్వలించిన కోపాగ్నిని కొంత ఉపశమింపజేశాయి భీష్మడి ఆదరాభిమానాలు, కౌరవ పాండవుల అస్త్రశస్త్ర విద్యా విన్యాసాలు. అయినా క్రోధాగ్ని పూర్తిగా చల్లారలేదు. విద్యారంభంలోనే ద్రోణుడు ఒక వాగ్దానాన్ని అడిగాడు కురుకుమారులను. ‘నా దగ్గర అస్త్ర విద్యలు నేర్చిన మీలో నా ఇష్టాన్ని కోరినవెంటనే ఎవరు తీర్చగలరు?’ అని అందరినీ మూకుమ్మడిగా అడిగాడు. కౌరవులందరూ నిరుత్తరులై నిలిచారు. అర్జునుడొక్కడే తన అంగీకారాన్ని తెలిపాడు. శిష్యుడంటే అతడే అని ఉప్పొంగి అభిమానించాడు ఆచార్యుడు. ‘శిష్యా దిచ్ఛేత్ పరాజయమ్’ - అన్న స్ఫూర్తితో దివ్యాస్త్ర శస్త్ర విద్యలన్నీ తన కొడుకుకంటె మిన్నగా పార్థుడికి నేర్పాడు. జగదేకవీరుడిగా అతడిని తీర్చిదిద్దుతానని మాట ఇచ్చాడు. ద్వంద్వ సంకీర్ణ యుద్ధాలను,

రథ గజ తురంగ సంహార రహస్యాలను, బహువిధ వ్యూహ భేదనోపాయాలను, ప్రయోగ రహస్యాతిశయంగా ఉపదేశించాడు. తనంతటివాడినిగా తయారు చేశాడు. పార్థుడితో పోటీపడగలిగిన ఏకలవ్యుడి సామర్థ్యాన్ని కుంటుపరిచాడు. పార్థుడికి ఎన్నో పరీక్షలు పెట్టాడు. వాటిలో నెగ్గిన శిష్యుడిని శిఖరప్రాయుడిగా తీర్చిదిద్దాడు.

కుమారాస్త్ర విద్యా ప్రదర్శన సందర్భంలో అర్జునుడికి దీటుగా కర్ణుడు రంగంలో నిలిచాడు. కర్ణార్జునులకు ద్వంద్వయుద్ధం సాగింది. కర్ణుడి పుట్టుకను హోదాను గురించిన చర్చను రేపి, అతడిని అనర్హుడని ప్రకటించటానికి ద్రోణాచార్యుడు యత్నించాడు. కాని, దుర్యోధనుడు కర్ణుడికి అంగరాజ్య మిచ్చి, అభిషేకించి, ప్రాణమిత్రుడిగా మన్నించి అర్జునుడికి ప్రతివీరుడిగా నిలిపాడు. ఆ చర్య ఆచార్యుడి ఆత్మాభిమానాన్ని బాగా దెబ్బతీసింది. అయితే, కురుకుమారులతో విరోధం సమయోచితం కాదని మనసులోనే ఆ మంటను దాచుకొన్నాడు. దానితో కర్ణుడూ, అతడిని సమర్థించిన దుర్యోధనాదులూ ఆయనకు అహిత వర్గంలో చేరారు. కాని, ఆ గుట్టును బయటపెట్టకుండా ప్రభుసేవలో బ్రతుకు సాగిస్తూ, భీష్మడి అండన ఆచార్యత్వాన్ని సంరక్షించుకొంటూ వచ్చాడు. శుక్రుడు ఎంతటి ధర్మవేత్త అయినా అతడి కృషి అంతా రాక్షససేవకే అంకితమౌతుందన్న సూక్తి తదంశతో పుట్టిన ద్రోణుడి పట్ల అన్వర్థమయింది.

అస్త్రవిద్యాబోధనానంతరం ద్రోణుడు ధార్తరాష్ట్రులనూ, పాండవులనూ ఒక విచిత్రమైన గురు దక్షిణను కోరాడు. ‘అవివేక కారణ దారుణైశ్వర్యావలిప్తుండైన ద్రుపదు నోడించి పట్టి తెండు’ - అని ఆజ్ఞాపించాడు. కౌరవులు గుంపులు గుంపులుగా ముందుగా సాగిపోయి ద్రుపదుడిపై దాడిచేశారు. కాని, అతడి ధాటికి ఆగలేక పలాయనం చిత్తగించారు. అర్జునుడు ఆ తరువాత వీరోచితంగా పోరాడి, ద్రుపదుడిని పట్టి రథచక్రానికి కట్టి తెచ్చి ద్రోణుడి ముందుంచాడు. అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని చూచి ఆచార్యుడు పరమహర్షాన్ని ప్రకటించాడు. ద్రుపదుడిని చూచి అవహేళనగా నవ్వాడు. వ్యంగ్యంగా అధిక్షేప గర్భితంగా ఈ విధంగా పలికాడు.

క.. ‘ వీ రెవ్వరయ్య? ద్రుపద మ । హారాజులె? యిట్లు కృపణులయి పట్టువడన్
వీరికి వలసెనె? యహహా! మ । హారాజ్యమదాంధకార మది వాసె నొకో!’ **(ఆది. 6. 90)**

‘ఇంకనైన మమ్ము నెఱుఁగంగఁ నగు నొక్కొ!’ అని వ్యంగ్యంగా ఎత్తిపొడిచాడు. ఆ తరువాత, ఏహానీ తలపెట్టక వెంటనే అతడిని విడిచిపుచ్చాడు. ‘విప్రుల యలుకయుఁ దృణహుతాశనంబు దీర్ఘమగునె?’ (ఆది. 6.91) అని నన్నయ అర్థాంతరన్యాసంలో ఆచార్యుడి క్రోధస్వభావాన్ని ధ్వనింపజేశాడు. దీర్ఘకోపవృత్తి లేని బ్రాహ్మణుడే అయినా గూఢకోపవృత్తి లేని సాత్త్వికుడు మాత్రం కాడు ద్రోణాచార్యుడు.

3. ద్రోణుడి సాత్త్విక రాజసప్రవృత్తి:

ద్రోణుడి సాత్త్విక రాజస ప్రవృత్తి ధర్మరాజుకు ఎన్నో వెలుగుబాటలు చూపింది. శత్రువును బంధించి తెచ్చిన తనవారిని మెచ్చుకొని, అతడిని అధిక్షేపించి బంధవిముక్తుడిని చేసి బుద్ధి చెప్పి పంపిన సన్నివేశం అతడి కొక ఉపదేశమయింది. ఆరణ్యపర్వం లోని ఘోషయాత్రా ఘట్టంలో ధర్మరాజు దుర్యోధనుడి పట్ల అటువంటి ప్రవృత్తియే ప్రదర్శించి ఆచార్యుడికి అచ్చమైన శిష్యు డనిపించుకొన్నాడు. అర్జునుడు కూడా ఈ లక్షణాన్ని ఎడనెడ రణరంగంలోనూ ప్రదర్శించాడు.

ద్రుపదుడు పరితాపాన్ని ప్రదర్శించి ఉంటే ద్రోణుడి క్రోధం ఉపశమించి ఉండేదేమో! కాని, ద్రుపదుడు ‘కోపపాశబద్ధు’ డయ్యాడు. అవమానతప్తు డయ్యాడు. అవమాన భూమిక నుండి క్రోధబీజం ప్రజ్వలించింది. బ్రాహ్మణోపాస్తిని దీక్షగా నిర్వహించి, హోమాగ్ని గర్భంనుండి ద్రోణుడిని చంపగలిగిన పుత్రుడు ధృష్టద్యుమ్నుడినీ, అర్జునుడిని చేపట్టగల పుత్రిక - ద్రౌపదినీ సంతానంగా పొందగలిగాడు. ఇది క్రోధం నుండి పుట్టిన క్రోధం. దీనివలన ద్రోణుడిలో క్రోధం మరల కుళ్ళగించినట్లయింది. తనను వధించటానికి పుత్రుడిని కన్న ద్రుపదుడినీ, అతడి పుత్రుడినీ యుద్ధంలో సంహరించేంతవరకు చల్లారని క్రోధం కోరలు చాస్తూ లోలోన బుసలు కొట్టుతూ ద్రోణుడిని గూఢక్రోధమూర్తిగా మార్చి పడగవిప్పని పామువలె ప్రవర్తిల్ల జేసింది.

అర్జునుడికి 'బ్రహ్మశిర'మనే మహాస్త్రాన్ని ప్రసాదించి తనతో సమానుడిగా సమ్మానించాడు ద్రోణుడు. అయితే తనతో అర్జునుడు ప్రతియుద్ధం చేయకుండా కట్టడి చేశాడు. అందుకనే, అర్జునుడు తనంతట తాను ఆచార్యుడిపై ముందుగా యుద్ధం ప్రారంభించడు. ఒక్కొక్కసారి నమస్కార బాణాలతో అభివాదనంచేసి, ముందుకు సాగుతాడు. లేదా యుద్ధం చేయటానికి అనుమతిని వేడి గాండీవాన్ని సారిస్తాడు. లేదా ఆయనను తప్పించి ప్రక్కగా మొగ్గరంలోకి ప్రవేశించి పురోగమిస్తాడు. భారత కథను గమనిస్తే - అర్జునుడు ధర్మజ కృష్ణుల తరువాత గౌరవించే మహాత్ముడు ద్రోణుడు. పార్థుడికి పితామహు డంటే భయం. ఆచార్యుడంటే భక్తి.

పాండవులు లాక్షాగృహ దహనంలో ప్రాణాలు కోల్పోయారని తెలిసి ద్రోణుడు దుఃఖించాడు. కాని, అది దుర్యోధనుడి కపటోపాయ మని ఆయనకు తెలియదు. ఆ తరువాత పాండవులు సజీవులై ఉన్నారనీ, ద్రౌపదిని పెండ్లాడి ద్రుపదనగరంలో క్షేమంగా ఉన్నారనీ తెలిసి ఆనందించాడు. అయితే, ధృతరాష్ట్రుడు దుష్టచతుష్టయ ప్రేరణతో పాండవులపై యుద్ధం ప్రకటించి ద్రుపదులను ఓడించి వారిని బందీలుగా చేసితేవటమో, లేక చంపివేయటమో చేయాలన్న వ్యూహాన్ని ఖరారు చేసి, సలహాకొరకు ధర్మవేత్తలైన భీష్మ విదుర ద్రోణాదులను పిలిచి సభ చేశాడు. పాండవులను పిలిపించి తండ్రిపాలైన సగం రాజ్యాన్ని వారికి ఇవ్వటం ధర్మమని భీష్ముడు సలహా చెప్పాడు. ద్రోణుడు ఆయనను సమర్థించాడు. బలవంతులైన పాండవులతో కలిసి ఉండటం మేలని హితవు చెప్పాడు. దానికి కర్ణుడు మండిపడ్డాడు.

తే. ' ముదుసళులు తమ కిమ్ముగాఁ జదివికొంద్రు । గాక పతులకు హిత మగు కర్జ మేల
యొలసి చెప్పుదు?; రహితులఁ గలసికొనుట । ధర్మువని; రిది నయవిరుద్ధంబు గాదె!'.**(ఆది.8. 38)**

అని పలికి ద్రోణుడి సలహా అసాధువని అధిక్షేపించాడు. ఆతడి తిరస్కారం ద్రోణుడిలో క్రోధాన్ని ప్రజ్వలింపజేసింది. రోషంతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ' ఉడుగక యే మహితముఁ బలి । కెడు వారము, నీవు హితవు క్రియ గొనఁగాఁ బ
ల్కెడువాఁడవు మాకంటెను । గడు హితుఁడవు నీవ కావె కౌరవ్యులకున్?'

క. ' నీ కఱపుల నిక్కురుకుల । మాకుల్యముఁ బొందు టేమి యాశ్చర్యము సౌ
మ్యాకృతులు గాని వారల । వాకులు శిక్షలు నుపద్రవమ్ములు కావే?' **(ఆది. 8. 40-41)**

కాకువుతో శత్రువును వ్యంగ్యంగా అధిక్షేపించటంలో, బాణాలకంటె వాడిగా వాగ్బాణాలను సంధించటంలో ద్రోణుడు నేర్పరి. ద్రుపదుడిని ఎత్తిపొడిచిన మాట వ్యంగ్యోక్తి. కర్ణుడిని ఈసడించిన మాట వక్రోక్తి. రెంటికీ కాకువు జీవాతువు. నన్నయ ద్రోణుడి నోట పలికించిన ఈ పద్యాలు తెలుగునాట సంభాషణలలో వ్యంగ్యోక్తులుగా నేటికీ ప్రచారంలో ఉన్నాయి.

దుర్యోధనుడు కర్ణాదుల ప్రబోధంతో ద్రోణుడిని హితుడిగా నమ్మి వ్యవహరించలేదు; పాండవ పక్షపాతిగా పరిగణించి, తమ ఆలోచనలకు ఆయనను దూరంగా ఉంచాడు. ద్రోణుడు దుష్టచతుష్టయాన్ని ఎన్నడూ సమర్థించలేదు. అయితే, తానే ముందుపడి వారికి హితవు చెప్పలేదు. భీష్ముడి మాటను సమర్థిస్తూ తన పాత్రను పోషించుకొన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ద్రోణుడిపట్ల గౌరవాన్ని ప్రదర్శించాడు. అందువలన రాజసభా గౌరవానికి అతడు దూరం కాలేదు. దుష్టచతుష్టయ ప్రవర్తనం పాండవులపట్ల ద్రోణుడు సానుభూతిని పెంచుకొనటానికి దోహదం చేసింది. తనువు ధృతరాష్ట్రుడికీ, మనసు పాండవులకూ అంకితం చేశాడు. కాని, ద్రౌపదీ పాండవులను అభిమానించినంతగా ఆయన ఎన్నడూ ద్రుపదుడినీ, ధృష్టద్యుమ్నుడినీ గౌరవించలేదు. వారిమీద గూఢమైన క్రోధం కొనసాగుతూనే ఉన్నది. అది పాండవ పక్షంలో బాహాటంగా చేరటానికి అడ్డం వచ్చింది. దీనికి మించి తనకు ఆచార్య పదవి నిచ్చి గౌరవించిన భీష్ముడిని వీడి వెళ్ళటం ఆయనకు ఇష్టం లేదు. భీష్మ ద్రోణులు విడదీయరాని మిత్రద్వయం. అయినా ద్రోణుడు భీష్ముడివలె స్వతంత్రుడు కాడు. యజమానుడి వెనుక ఉన్న విజ్ఞాని.

4. కర్ణ దుర్యోధనులు ప్రక్కలో బల్లాలు:

పాండవులు హస్తినాపురానికి వచ్చారు. భీష్మద్రోణుల కోర్కె ఫలించింది. ధార్తరాష్ట్ర పాండుసుతులు కలతలు పడకుండా జీవించటానికి తగిన ఉపాయంగా ధర్మరాజును యువరాజును చేసి, ఇంద్రప్రస్థపురాన్ని పాండవులకిచ్చి సుఖంగా నివసించే ఏర్పాటును ద్రోణుడు సమర్థించాడు. కురువంశంలో శాంతి సౌమనస్యాలు వృద్ధి చెందాలని ఆశించిన హితు డాయన. పాండవులు రాజసూయం చేసినప్పుడు సంతోషించాడు. మాయాద్యూతంలో పాండవు లోడినప్పుడు, ద్రౌపదీ వస్త్రాపహరణాది ఘట్టాలలో ఆయన కటకట పడ్డాడు. కాని, రాజకీయంలో భీష్ముడు చొరవతీసికొన్నంతగా అతడు ముందుకు రాలేడు. వచ్చినా దుర్యోధనుడు రానీయడు; కర్ణుడు నిష్ఠురంగా నిందిస్తాడు. అందువలన వలసినప్పుడు హితవు పలకటం తప్ప ద్రోణుడు కౌరవులతో స్నేహం పెంచుకొనలేకపోయాడు; పాండవులకు ప్రత్యక్షంగా మేలు చేయలేకపోయాడు. ఆయన మౌనంవలన పాండవులకు కొంత అన్యాయం జరిగిందని మాత్రం బాధపడేవాడు. పునర్ద్యూతంలో ఓడి పాండవులు అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలకు వెళ్ళవలసి వచ్చింది. విదురాదులవలె ద్రోణుడు కూడా నిశ్శబ్దంగా నిట్టూర్పి ఉండిపోయాడు. హస్తినాపురాన్ని, ధృతరాష్ట్రుడి కొలువును, భీష్ముడి స్నేహాన్ని ఆయన వదలుకొనలేకపోయాడు. అయితే, మనసులో ధర్మరాజంటే నిండు గౌరవముండేది; అర్జునుడంటే ఆత్మీయమైన అభిమానం ఉండేది. అర్జున విజయమే ఆచార్యుడి అంతరంగం.

అరణ్యవాసంలో అర్జునుడు తపస్సుచేసి పరమేశ్వరుడిని యుద్ధంలో మెప్పించి పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించి, ఇంద్రుడి సింహాసనంమీద అతడితోపాటు అధివసించి, దివ్యాస్త్రాలనెన్నో సాధించి, నివాతకవచాది రాక్షసులను సంహరించి జగద్విఖ్యాతి కాంచిన వృత్తాంతం ద్రోణుడికి సంతోషం కలిగించింది. పాశుపతాస్త్ర సంపాదియొక్క అతిలోక పరాక్రమశక్తిని తెలిసిన ఆచార్యుడు ద్రోణుడు. అందుకే అజ్ఞాతవాసకాలంలో మత్స్యనగరంమీద సాగిన ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో ఉత్తరకుమారుడి సారథిగా పేడిరూపాన కానవచ్చిన అర్జునుడిని ద్రోణుడు గుర్తించి, అత డావేశంతో సమయభంగ మయ్యే సాహసం చేపట్టినందుకు లోలోన బాధపడి, 'అజ్ఞాతవాసపు గడువు తీరిందా?' అని భీష్ముడిని ప్రశ్నించి, తీరిందని అతడు చేసిన సూచనను గ్రహించి, అన్నేళ్ళ తరువాత శిష్యుడిని చూచిన సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయి అర్జునుడిని ఎలుగెత్తి కీర్తించాడు. తిక్కన కవితలో ఆణిముత్యాల వంటి పద్యాలు ఆవిర్భవించాయి.

శా. ' సింగం బాఁకటితో గుహాంతరమునం జేడ్పాటుమై నుండి మా
తంగస్ఫూర్జిత యూథదర్శన సముద్యత్క్రోధ మై వచ్చునో
జం గాంతార నివాస ఖిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
చ్చెం గుంతీసుత మధ్యముండు సమరస్థేమాభిరామాకృతిన్.'

ఉ. ' ఈతని తోడి కయ్యమున కియ్యకొనం దగువార లస్మదీ
యాతత సేనలోఁ గలుగు టారయ సంశయ; మెల్లభంగి గో
వ్రాతనివర్తనంబు సుకరంబ కిరీటి; కితండు రుద్రునిం
బ్రీతునిఁ జేసె నా వినమె పెంపెసలారెడు బాహు సంపదన్?' **(విరా. 4. 95,96)**

కోదండ పాండిత్యంలో గురువును మించిన శిష్యుడు తారసిల్లినప్పుడు అవ్యాజవాత్సల్య పూర్ణమైన మనస్సుతో చేసిన వీర ప్రశంస ఇది. ద్రోణుడు తనకు సాధ్యంగాని పాశుపతాన్ని పొందిన పార్థుడిని జగదేకవీరుడిగా గుర్తించి చేసిన గుణకీర్తన మిది. గుణాన్ని మెచ్చే గురువు ద్రోణాచార్యుడు. ద్రోణుడి ఈ గుణం కర్ణ దుర్యోధనులకు నచ్చదు. ఆయన చేసిన ప్రశంస పాండవ పక్షపాతంతో నోటికి వచ్చినట్లు పలికిన శత్రుప్రశంసగా, స్వపక్షనిందగా వారికి తోచింది. ద్రోణు డప్పుడు ప్రభుపక్షంవారిచేత అవమానించబడ్డాడు. అయినా, అతడి మనసు మారలేదు; మాట మారలేదు. ఆచార్యుడు గుర్తించిన అర్హత అర్జున పరాక్రమం.

అజ్ఞాతవాస కాలం పూర్తికాకుండానే బయలు మెరుస్తున్న అర్జునుడిని గుర్తించి, పాండవులను మరల అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు పంపవచ్చుననే దురాలోచనలో మునిగి, వాస్తవాన్ని గుర్తించక పెనుముప్పు నెదుర్కొనబోయే దుర్యోధనుడికీ, కౌరవసేనకూ సమయోచిత రక్షావ్యూహాన్ని సూచించి రణవిద్యాచార్యు డనిపించుకొన్నాడు ద్రోణుడు.

ఉ. ‘ ముందర రాజుఁ బుచ్చి బలముల్ గలయంబడి గోవ్రజంబులన్
దందడి వెట్టకుండఁ బిఱుఁదన్ నడపింపఁగఁ బంచి గట్టిమై
నందఱు నింతకున్ వెనుకయై మొనలేర్చి చనంగ నెప్డు సం
క్రందనసూతి డగ్గఱియెఁ గయ్యము సేయుట కప్పు డిమ్మగున్’. (విరా. 4.184)

ఈ మాటలకు దుర్యోధనుడు దురహంకారంతో మండిపడి ద్రోణాచార్యులను తూలనాడాడు. ‘ఆచార్యులైన వారలు కార్యంబు దవ్వులం గనియెడువారు గాన కయ్యంబు తెఱంగు వారల నడుగవలవదు; బుద్ధిమంతు లిండ్లకడ నుండి భోజనావసరంబుల, నాయుధ శ్రమ సమయంబుల, నీతి శాస్త్ర గోష్ఠీ కాలంబుల నుచితాలాపంబులు పలుకుదురు గాని పోట్లాడువారు గారు; వారిం గలనం గలసి నిలువనీక పిఱిందిదెస నిలిపిన మనకు వారు విజయంబు గోరుచుండుట లెస్స’ - (విరా.) అని అవహేళనం చేశాడు. ఈ మాటలకు ఆచార్యుడికంటె అశ్వత్థామకే ఆగ్రహం పొంగివచ్చింది. ఆచార్యుడు నిగ్రహించుకొన్నాడు.

కర్ణ దుర్యోధనుల చిన్నచూపునకు పాలైన ద్రోణుడు పార్థుడి గురుప్రశంసలకు పాత్రుడయ్యాడు. ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో కౌరవవీరులను ఉత్తరకుమారుడికి పరిచయం చేస్తూ పార్థుడు ద్రోణాచార్యుడిని అందరికంటె మిన్నగా (మూడు పద్యాలలో) ప్రశంసించాడు. భీష్మాదుల నెదుర్కొనటానికి ఎటువంటి నియమాలు లేవు. కాని, పార్థుడు ద్రోణుడిని తనంతటతాను ఎదుర్కొనరాదనే నియతి గురుశిష్యుల నడుమ కుదురుకొని ఉన్నది. అర్జును డా నియతిని ఎప్పుడూ తప్పలేదు. ఉత్తరకుమారుడితో చెప్పిన ఈ మాటలు గమనించదగినవి.

క. ‘ గురునకుఁ బ్రదక్షిణంబుగ । నరదముఁ బోనిత్తు; మిమ్మహాపురుషు నెడం
బరిభవము వలవ; దీతఁడు । కురుకుల నృపతనయ శిక్షకుఁడు సు మ్మనఘా!’

క. ‘ శస్త్ర ప్రకార నిపుణుం । డస్త్ర విదుఁడు దూరపాతనాభీలుఁడు వ
ర్చ స్త్రాసిత రిపుఁడు ధను । శ్శాస్త్ర పరిజ్ఞాన ఘనుఁ డసదృశుఁడు శక్తిన్.’

ఉ. ‘ ఈతనితోడి కయ్యమున కియ్యకొనం దగ; దేను దుష్పథ
ద్యూత జయోద్ధతుం డగు సుయోధనునిం బరిమార్పఁ బోవుచో
శాతశరోత్కరం బతఁడు చక్కఁగ నేయునొ నన్ను నేయఁడో
చూతము; దాన ము న్ననికిఁ జొచ్చినఁ జొత్తము గాక పిమ్మటన్’. (విరా. 5. 5-7)

అస్త్రవిద్యాగురువును అవమానించరాదు; గురువుకు ఎదురు నడిచి అవినయాన్ని ప్రకటించరాదు; ప్రదక్షిణంగా పయనిస్తే ఆచార్యుడి అనుగ్రహం లభిస్తుంది. శిష్యు లెప్పుడూ అధికులు కాలేరు. కాబట్టి గురువుతో పోరు తగదు. దుర్యోధనుడిని చంపే లక్ష్యంతో సాగటం కర్తవ్యం. ఆచార్యుడు అర్జునుడిపై అస్త్రశస్త్రాలు ప్రయోగించిన తరువాతే ఆయనమీద బాణప్రయోగం; యుద్ధం ఆచార్యుడు మొదలు పెట్టితేనే అర్జునుడు ప్రారంభించేది. ఇది గురు శిష్య ప్రతిజ్ఞలకు భంగం కాని విధం. కష్టకాలంలో కూడా నియతిని పాటించిన పార్థుడి పరాక్రమశీలం ద్రోణాచార్యుల ఆశీస్సుల నందుకొన్నది. శిష్యవాత్సల్యం గురువులకు నైజం.

5. గురుశిష్య ధర్మవర్తనం :

ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో ద్రోణుడు ముందుగా అర్జునుడిపై ఇరవై బాణాలు సంధించాడు. వాటిని అర్జునుడు మధ్యలోనే త్రుంచివేశాడు. ఇరువురనడుమ ద్వంద్వయుద్ధం ఘోరంగా మొదలయింది. ముందు నీవా నేనా అన్నట్లు ప్రారంభమైనా కొంతసేపటికి ఇరువురూ సమానులే అన్నట్లు చూపరులకు తోచింది.

శా. ‘ శ్రావ్యంబై చెలఁగన్ గభీరమధుర జ్యానాద ముద్దామవీ
రవ్యాపార నిరూఢతం బ్రతిశరారంభంబు మర్దించుచున్
సవ్యప్రౌఢి దృఢాపసవ్యగతి నాశ్చర్యంబుగా నేయుచున్
దివ్యాస్త్రంబులఁ బోరి రిద్దఱును సాదృశ్యం బదృశ్యంబుగన్’. (విరా. 5. 132)

కొంతసేపటికి ద్రోణాచార్యుడికి సాయంగా పెద్దసైన్యం వచ్చి అర్జునుడిని అడ్డగించింది. వారందరిని క్షణంలో చంపి రక్తసముద్రాన్ని రణరంగంలో కల్పించాడు అర్జునుడు. ఆతడి నేర్పరితనం ఆచార్యుడికే ఆశ్చర్యం కలిగించింది.

క. ‘ అర్జునుని నాహవంబున । నిర్జింపఁగ నగునె ఫాలనేత్రున కైనం;
బర్జన్యసుతుఁడు శరవ । ర్షోర్జితమూర్తి యగు టరయ నుచితము కాదే!’ (విరా. 5.134)

అని ప్రశంసించాడు. ఆకాశంలో నిలబడి వారిరువురి యుద్ధాన్ని చూస్తున్న దేవగణాలు అర్జునుడి ముందు నిలబడి అంతసేపు యుద్ధం చేయటమే ద్రోణుడి దొడ్డతనం - అని భావించేటంతవరకు వచ్చింది. అంతలో అర్జునుడు ద్రోణుడి రథాన్నీ, గుర్రాలనూ, సూతుడినీ, చివరకు ఆయన దేహాన్నీ బాణాలతో నింపి ఆచార్యుడిని అస్త్రాబ్ధిలో ముంచివేశాడు. అతడిని రక్షించటానికి అశ్వత్థామ యుద్ధంలోకి దూకవలసి వచ్చింది. ఈ సన్నివేశం ద్రోణపర్వంలోని చివరి ఘట్టానికి తొలి సూచికగా భాసించింది. విశేషమేమంటే - అర్జునుడు యుద్ధంలో ఎంతటి వీరాన్ని ప్రదర్శించినా గురువుకు క్రోధం రాదు. సరికదా ఆనందప్రదం. అర్జునుడిది - గురుభక్తి వలన కలిగిన శక్తి. అతడు గురువును మించిన శిష్యుడన్న సత్యం ద్రోణుడు స్వానుభవం వలన తెలిసికొన్నాడు. అతడి చిరకాలవాంఛ ఫలించినట్లయింది.

శ్రీకృష్ణుడు రాయబారం సలిపిన నిండుసభలో భీష్మద్రోణులు దుర్యోధనుడికి హితవు చెప్పారు. చివరగా వారు చేసిన హెచ్చరిక మహాభారత యుద్ధఫలితాన్ని ధ్వనింపజేసేది.

క. ‘ ఈ కృష్ణుని సారథ్యము । నా కృష్ణుని గాండివంబునై తోఁపక ము
న్నీ కొలఁదిఁ జక్కఁబడి వీ । కురువంశంబు గావు మిభపురనాథా!’ (ఉద్యో. 3. 351)

ఎన్ని హితవులు చెప్పినా పెడచెవిని బెట్టిన దుర్యోధనుడికి జంటకవులవలె భీష్మద్రోణులు చేసిన బోధ ఇది.

శా. ‘ మాకుం జూడఁగఁబోలు కార్య మిది; ధర్మ ప్రీతి నీ వేఁగి సు
శ్లోకుండైన యుధిష్ఠిరుం గని జనస్తుత్యంబుగా శాంతిమై
నీ కౌరవ్యుల నెల్లఁ గాచికొనవే! యే పొప్పు దెందుం; దుదిన్
శోకం బొందక వేగమైఁ గదలి కృష్ణుం గూడఁ బోవే నృపా!’ (ఉద్యో. 4.24)

ఈ మాటలు విని దుర్యోధనుడు మొగం రాజుతూ ఉండగా మాటాడక ఊరకుండిపోయాడు. అది గురుహిత తిరస్కార సూచకమైన అభినయం. దుర్యోధనుడి దుర్వివేకానికి భీష్మద్రోణులు మండిపడ్డారు. దిగ్గన లేచి

క. ‘ కురునృప! విను; సంసారము । దరి ద్రొక్కినవార; మింక దలఁకెదమే సం
గరమునకు నేము నీకై । పొరలితి; మెట్లైన నగును బోయెద మనుచున్’ **(ఉద్యో. 4.26)**

సభను వదలి వెళ్ళిపోయారు. దుర్యోధనుడు కొరకరాని కొయ్య. యుద్ధం తప్పదు. అందులో మరణం తప్పదు. దీనిని తెలియజెప్పినా తెలిసికొనలేని తెలిసి తెలియని మూర్ఖుడు దుర్యోధనుడు. అతడు చావబోతూ వంశాన్నంతా బలిపెట్టుతున్న దుర్నయుడు. ఆతడి మీది కోపం. అతడి అవివేకం మీది కోపం. ‘ఎట్లైన అగును, పోయెదము’ - అనే మాటలు నైరాశ్యసూచకాలే కాదు, విషాదాంత సూచకాలు కూడా! ఏదైతే అది అవుతుంది. మేం పోతున్నాం - అని ఒక అర్థం. ఏదో మార్గంతో కానున్నది కాకమానదు. మేము పోవటం (చనిపోవటం) నిజం - అని ఒక అర్థం. ఇవి గూఢమైన రౌద్రరస బీజాక్షరాలు.

6. ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధవీరమూర్తి:

పితామహుడు ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధవీరమూర్తిని సుస్పష్టరేఖలతో చిత్రించాడు.

సీ. ‘ అతిరథోత్తముఁడు ద్రోణాచార్యుఁ డందలి । యిందలి విలుకాండ్ర కెల్లఁ గురుఁడు,
హితుఁడు నీ, కెంతయు నేర్చిన మొన లితం । డడరినఁ జమరిన యట్ల ప్రమందు;
వృద్ధని యితని భావింప రాఁ దనిలోన । నంగవిస్ఫురణంబు భంగి సూడ;
నర్జునుపైఁ గూర్మి నతని నో నేయఁడు; । సచరాచరం బైన జగము లెల్ల

తే. నొక్క మొగమై కడంగినఁ జిక్కువఱుచు । దివ్య బాణ జాలంబుల దీటుకొలిపి;
ప్రాణములు డాఁపఁ; డీతని పాటి దొరలఁ । గాన మే రాజ్యములయందుఁ గౌరవేంద్ర!’**(ఉద్యో. 4.230)**

భీష్మద్రోణ పర్వాలలో ద్రోణుడి యుద్ధవీర వ్యక్తిత్వం శతపత్రంవలె వికసించటం గమనించగలం. ధర్మరాజు యుద్ధారంభంలో భీష్ముడి తరువాత ద్రోణుడిని దర్శించి అతడి అనుజ్ఞను కోరాడు. అందులో మూడంశా లున్నాయి.

1. యుద్ధం చేయటానికి ద్రోణుడు ధర్మరాజును అనుమతించుమని కోరటం.
2. యుద్ధంలో ధర్మరాజుకు జయం కలగాలని ఆశాసించుమని ద్రోణుడిని కోరటం.
3. యుద్ధంలో నిజవధోపాయం చెప్పుమని ద్రోణుడిని ధర్మరాజు కోరటం.

యుద్ధానికి సిద్ధమై కురుక్షేత్రంలో ఉభయపక్షసేనలు మోహరించి ఎదురెదురుగా నిలువబడిన తరువాత అనుమతికోరటం ఎందుకు? అనే ప్రశ్న సామాన్యంగా కలుగుతుంది. ధర్మరాజు భీష్మ, ద్రోణ, కృప, శల్యులను మాత్రమే అనుమతిని అడిగాడు. దీని కేదో నీతి సూత్రమో, ధర్మసూత్రమో, యుద్ధమంత్రమో, ఉపాయ విశేషమో కారణమై ఉండాలి. అందులోనూ నలుగురిని క్రమంగా అడగటంలో వేరు వేరు ప్రయోజనాలు కూడా ఉండి ఉండాలి. వాటిలో ద్రోణుడికి సంబంధించిన అంశాలు ఇక్కడ ప్రస్తుతాలు.

శస్త్రాస్త్ర విద్యాబోధకు పారితోషికంగా ద్రోణుడు కోరిన కోరికలలో ఒకటి పార్థుడు అతడిపై యుద్ధానికి తనంతటతాను పూనుకొనరాదు. ద్రోణుడు అనుమతిస్తే దోషంలేదు. ఈ కట్టడి అర్జునుడితో చేసికొన్నదయినా, పాండవుల కందరికీ అది వర్తిస్తుందని ధర్మజుడు భావించి వారి భావసమైక్యమును ప్రకటింపదలచి ఉండవచ్చును. అందువలన అందరికీ ఆయన అనుజ్ఞ లభించటంవలన యుద్ధాన్ని నిరాఘాటంగా సాగించవచ్చునని ధర్మజుడి వ్యూహమై ఉంటుంది.

యుద్ధంలో ధర్మరాజుకు జయం కలిగేటట్లు ఆశాసించాలని రెండవ ప్రార్థన. కౌరవపక్ష ప్రధానులలో ఒకడైన ద్రోణుడు ప్రతిపక్షనాయకుడి విజయాన్ని ఆకాంక్షించటం ధర్మవిరుద్ధం; నైతిక ప్రవర్తనకు విరుద్ధం. అందుకే ఆయన ప్రత్యక్షాశీర్వాదం ఇవ్వటానికి బదులు పరోక్షాశీస్సునే అందించాడు. ‘ధర్మజా! నీకు కృష్ణుడు మంత్రి అయి ఉండగా జయం కలిగేటట్లు మరొకరిని ఆశీర్వదించుమని కోరనవసర మేముంది? ధర్మం ఏ పక్షంలో ఉంటుందో కృష్ణు డా వైపున ఉంటాడు. జయం ఆ పక్షానికితథ్యం’ అన్నాడు. ద్రోణుడు పాండవులదే ధర్మవిజయమని అంతరాత్మ సాక్షిగా చెప్పాడు. అయినా, కౌరవులపక్షాన పోరాడుతున్నాడు. అతడు విల్లు పట్టి నిలిచి ఉండగా శత్రువులకు విజయం అసాధ్యం. కాబట్టి పాండవ విజయానికి అవకాశం కలిగించేది ఆచార్యుడి అస్తమయమే. ఆయన మరణ రహస్యం ఆయనకే తెలుసు. అందువలన తద్ వధోపాయాన్ని ధర్మరాజు ఆయననే అడిగాడు. ఆచార్యుడు కపటంలేని కరుణామయుడు. పాండవులయందు వాత్సల్యం కలవాడు. అర్జునుడి విజయాన్ని కోరేవాడు. బంధుమిత్రులకంటె గురువులు శిష్యుల కోర్కెలు తీర్చటంలో అత్యంత ఉదారహృదయులుగా ఉండటం లోక సహజం. పాండవ విజయం స్వీయవధ రహస్యం మీదనే ఆధారపడి ఉండటంచేత వెంటనే మెత్తబడి గట్టిగా, సూటిగా, స్పష్టంగా చెప్పాడు. ‘నా చేతిలో ఆయుధం ఉండగా నన్ను చంపటానికి ఎవ్వరికీ శక్యం కాదు. నేను ప్రాయోపవేశంలో ప్రవేశించి అస్త్రశస్త్రాలను సన్న్యసించి ఉన్నప్పుడు మాత్రమే నన్ను చంపగల శక్తికలవాడికి ఆ అవకాశం లభిస్తుంది. బాగా నమ్మదగినవాడు అత్యంత దుస్సహమైన కీడుమాటను చెప్పినప్పుడు మాత్రమే నేను ప్రాయోపవేశానికి దిగుతాను. నేను ప్రాయోపవేశంలో ఉన్నప్పుడే నన్ను చంపే క్రూరకర్మ సాధ్యమౌతుంది!’

ద్రోణుడిచ్చిన మూడు వరాల వలన కలిగిన ఫలితాంశాలను విశ్లేషించుకొంటే కొన్ని విశేషాలు స్పష్టమౌతాయి. 1. పాండవులు ద్రోణుడిమీద యుద్ధం సాగించి ప్రయత్నిస్తే విజయం తప్పక లభిస్తుంది. 2. కౌరవ పక్షాన ద్రోణుడు యుద్ధం చేస్తున్నా పాండవులకు విజయం కలగాలన్న ఆయన ఆశీస్సుకు విరుద్ధంగా యుద్ధ విజృంభణం సాగరాదు. ఎంతటి అసాధ్యమైన వ్యూహమైనా అది భగ్నం అయ్యేద్వారాలను ద్రోణుడు తెరువవలసి ఉంటుంది. 3. ద్రోణుడిని చంపటానికే వరపుత్రుడుగా పుట్టిన ధృష్టద్యుమ్నుడు పాండవపక్షంలో ఉన్నాడు. అయినా, ద్రోణుడు ప్రాయోపవేశంలో ప్రవేశిస్తే తప్ప అతడు చంపలేడు. నమ్మదగిన వ్యక్తి వినగూడని కీడు మాట పలికితే కాని ద్రోణుడు అస్త్రసన్న్యాసం చేయడు. ఆ వ్యక్తి ఎవరు? ఆ కీడుమాట ఏమిటి? ఇవి కాలం చెప్పవలసిన రహస్యాలు. కథలో ఉత్కంఠను పెంచే ఉచ్చుముడులు. పాండవ విజయానికి భద్రమార్గాలైన ఈ మూడు అంశాలూ కౌరవుల ఓటమికి సంకేతాలు. ఇవి ద్రోణుడి ప్రభుభక్తికి వ్యతిరేక చిహ్నాలు. ద్రోణుడి తనుత్యాగానికి తరణోపాయాలు. వంశనాశనం జరుగుతుందని పెద్దలు హెచ్చరించినా వినిపించుకొనక యుద్ధానికి సిద్ధమైన దుర్యోధనుడు స్వీయ (వంశ)నాశనానికే పురోగమిస్తున్నాడు. అతడు అర్థపురుషార్థ సాధనలో ఉద్ధతుడివలె వ్యవహరిస్తున్నాడు. అతడు చనిపోవాలంటే అతడి పక్షాన ఉన్న మేటి వీరులందరూ చనిపోవాలి. అందులో ద్రోణుడు కూడా ఒకడు. ఆ పని ఎంత త్వరగా జరిగితే అంత మంచిది. కాబట్టి ఈ వాగ్దానాలు దుర్యోధనుడి దుర్నీతిని త్రుంచే ఉపాయాలు. ద్రోణుడిపట్ల అతడు ప్రకటించే అవినయాన్నీ, అపనమ్మకాన్నీ, అవజ్ఞతనూ సహనంతో సహించి అతడిపై అంతరాంతరాలలో రగిలే క్రోధాగ్నిని ప్రచ్ఛన్నంగా అతడి పతనానికై ప్రయోగించే రహస్య రౌద్రప్రవృత్తి ద్రోణుడి ప్రవర్తనకు ప్రధాన కారణమయింది. గూఢరౌద్రం కురుక్షేత్రంలో క్రమంగా కోరలు విచ్చుకొన్నది. మచ్చుకు భీష్మపర్వంలోని కొన్ని సన్నివేశాలు.

1. కౌరవ సైన్య మహాధ్యక్షుడు భీష్ముడూ, ఆతడికి నీడవలె ద్రోణుడూ రణరంగంలో వీరవిహారం సాగించారు. నాలుగు రోజుల యుద్ధం సాగింది. ఇద్దరూ అర్జునుడి తీవ్ర ప్రతాపాన్ని అడ్డుకొనలేకపోయారు. దానికి కారణం వారి పార్థపక్షపాతమే అని దుర్యోధనుడి అనుమానం. పార్థుడి అనన్యపరాక్రమమే కారణమని భీష్మద్రోణుల భావం. ఈ రెండింటికి వెనుక భీష్మద్రోణులకు అర్జునుడిపై ఉన్న అపారప్రేమ వాత్సల్యాలు ప్రత్యక్షకారణాలుగానూ, దుర్యోధన కర్ణాదులపై వారికున్న క్రోధభావం పరోక్ష కారణంగానూ ఉన్నాయన్నది కాదనరాని వాస్తవం.

2. భీష్ముడి అయిదవనాటి యుద్ధారంభంలో కౌరవుల మకరవ్యూహాన్ని ఛేదించి భీముడు చొరబడి భీష్ముడితో తలపడి ఆయనను బాణవర్షంతో క్రమ్మివేశాడు. భీష్ముడు భీముడి గర్వాన్ని అణచి, సైన్యాన్ని మంటలలో కాల్చి వేధించాడు. అంతలో అర్జునుడు రంగప్రవేశం చేసి భీష్ముడి విజృంభణాన్ని వెనుకంజ వేయించి దుర్యోధనాది వీరులను కలతపెట్టాడు. సేనలను చంపి కుప్పలు పోశాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు ద్రోణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘ పట్టి పాలార్చెదరు మీరు పాండు సుతుల । నీవు భీష్ముండు నలిగిన దేవతలకు
నైన మార్కొనవచ్చునే? సేన నరుఁడు । నొంపఁగా నిటు లొప్పరికింపఁ దగునె?’

ఈ మాట ద్రోణుడి మనస్సును కలత పెట్టింది. కోపం మోసులెత్తింది.

తే. ‘ ఎన్నఁడును మున్ను వారలయేపు నోపఁ । గాన మెట్లు సముద్రంబులోన బుఙ్జ
వైవఁ గొన్నంత గొనుఁగాక వారి గెల్వ । మాకు శక్యంబె? చవిగాని మాట లేల?’ **(భీష్మ. 2. 280,282)**

దుర్యోధనుడి అధిక్షేపం ఆచార్యుడి హృదయంలో అణచబడిన ఆగ్రహాన్ని కుళ్ళగించింది. ఈ వాక్యంతో ‘పాండవులను గెల్వలేము!’ అన్నది అసమర్థోక్తి కాదు. దుర్యోధనుడిపై ప్రయోగించిన ఆగ్రహోక్తి, పార్థుడి పరాక్రమం తెలియక ఆచార్యుడిని ఆడిపోసుకొనటంలోని అవివేకం, గూఢ క్రోధభావాన్ని పైకి రేపింది. అత్తమీది కోపం దుత్తమీద చూపిన సామెతగా ద్రోణుడు పాండవసైన్యాన్ని నురుమాడసాగాడు. దుర్యోధను డతనిని మరింత పురికొల్పాడు. అతడిని సంతోషపెట్టటానికి భీముడిపై ద్రోణుడు విరుచుకపడ్డాడు. పోరు ఘోరంగా సాగింది. భీష్ముడు ప్రతాపమూర్తిని ప్రదర్శించాడు. భీష్మపర్వంలో భీష్ముడి ప్రతాపాగ్ని. ద్రోణ సహాయంతో తీవ్రతరం అయ్యేది.

3. ద్రోణుడి దృష్టి ప్రధానంగా ధృష్టద్యుమ్నుడి మీదే ఉండేది. ఆరవనాటి యుద్ధంలో ఆతడితోడ యుద్ధంచేసే మంచి అవకాశం దొరికింది. ధృష్టద్యుమ్నుడి ప్రధాన లక్ష్యం ద్రోణవధ. దానికి దొరికిన అవకాశాన్ని అతడు వదలుకొనేవాడు కాడు. తీవ్రయత్నం చేసేవాడు. అతడికి భీమార్జునులు సహాయపడుతూ ఉండేవారు. ద్రోణుడి ధాటికి ధృష్టద్యుమ్ను డాగేవాడు కాడు. ద్రోణవధకై అతడు జన్మించినా ద్రోణుడు అస్త్రశస్త్ర సన్న్యాసం చేస్తేగాని ఆ అవకాశం దొరకదన్న వాస్తవం తెలిసిన పాండవులు తగిన జాగ్రత్తలో ఎప్పుడూ ఉండేవారు. అందువలననే ద్రోణుడు ఘటోత్కచాదులతోనూ, చివరకు అర్జునుడితోనూ తలపడి పోరు ఘోరంగా చేయవలసి వచ్చింది. భీష్ముడి దశమ దివస యుద్ధంలో ధర్మజ భీమార్జునులు అరిభయంకరంగా విజృంభించి, భీష్ముడికి రక్షగా ఉన్న బలాన్ని మట్టుబెట్టి, పితామహుడితో హుటాహుటిగా ఎదుర్కొన్నారు. ఆయనకు పోరు భారమయ్యేటట్లు చేశారు. ఆ సమయంలో ద్రోణుడు క్రుద్ధుడై అశ్వత్థామను భీష్ముడికి సహాయంగా పంపాడు. కృతజ్ఞత ఆయన ఆచార్యత్వానికి అమరిన అనర్ఘ శిరోరత్నం.

7. ద్రోణుడి వరం: వాఙ్మయ పద్మవ్యూహం:

భీష్ముడు లేని కౌరవసేనలో ద్రోణుడి బాధ్యత పెరిగింది. భీష్ముడి తరువాత సర్వసైన్యాధ్యక్ష పదవికి అన్నివిధాలా అర్హుడు ఆయనే. ఆ సత్యాన్ని కర్ణుడు బోధిస్తేగాని దుర్యోధనుడు గ్రహించలేకపోయాడు. దుర్యోధనుడి కర్ణాభిమానం ద్రోణుడికి అవమానంగామారటం పూర్వకథ చెప్పిన సత్యం. దానిని రహస్యంగా కడుపులో దాచుకొన్న ద్రోణుడు దుర్యోధనుడి ప్రార్థన మన్నించి సర్వసైన్యాధ్యక్ష పదవిని స్వీకరించాడు. కర్ణుడిని కాదని తన నాపదవిలో నియోగించినందుకు ద్రోణుడు సంతోషించి దుర్యోధనుడిని ఒక వరం కోరుకొమ్మని అనుగ్రహించాడు. అసలు ద్రోణపర్వకథ ఇక్కడి నుండి మొదలవుతుంది.

భీష్ముడు వరమిస్తా ననలేదు. ద్రోణుడు వరమివ్వటానికి ముందుకు వచ్చాడు. దుర్యోధనుడు ఆ మాటను నమ్మలేక నమ్మి ఆ అవకాశాన్ని రాజనీతితో సఫలం చేసికొనవలెనని ప్రయత్నించాడు. కర్ణదుశ్శాసనాదులతో రహస్యమంతనాలు చేసి ఒక నిర్ణయానికి వచ్చాడు. ‘యుద్ధంలో ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టి దుర్యోధనుడి వద్దకు తీసికొని రావాలి’ అని గురువును కోరాడు.

ఈ కోరిక వినగానే అనేకవిధాల ఆలోచనలు అందరికీ కలగటం సహజం. ఘోషయాత్రా యుద్ధంలో చిత్రసేనుడు దుర్యోధనాదులను బంధించి ఇంద్రుడి వద్దకు తీసికొనిపోతున్నప్పుడు ధర్మరాజు దుర్యోధనుడిని శత్రువులనుండి విడిపించి సజీవంగా తన వద్దకు తెమ్మని భీమార్జునులను కోరాడు. దానికి ప్రతీకారంగా దుర్యోధనుడు కోరుతున్నాడా? అని భావించటానికి వీలున్నది. లేదా - ధర్మరాజు ద్రోణుడికి నమస్కరించి యుద్ధంలో విజయం కలిగేటట్లు ఆశీర్వదించుమని కోరాడు కదా! అతడినే బందీగా పట్టి దుర్యోధనుడికి అప్పజెప్పితే ద్రోణుడికి స్వప్రతిజ్ఞాభంగం ఏర్పడుతుంది. ద్రోణుడి వ్రేలితో అతడి కన్నునే పొడిచినట్లౌతుంది అని దుర్యోధనుడు ఆ పన్నాగం పన్నాడని భావించటానికి వీలున్నది.

ద్రోణాచార్యు డింతటి దురాలోచన చేయలేదు. కాని, తాను ధర్మరాజు కిచ్చిన ఆశీస్సులను మరచిపోలేదు. ధర్మరాజుకు విజయం కలిగితే ఫలంగా రాజ్యం వస్తుంది. ఆ ఫలాన్ని అందిస్తే ద్రోణుడికి ఆ వరాన్ని తీర్చటంలో అభ్యంతరం ఉండబోదు. దానిని నిశ్చయించుకొనటానికే ఇట్లా అన్నాడు -

చ. ‘ అకట! యజాతశత్రుఁ డను నప్పలు కిప్పుడు నిక్కమయ్యె వా
నికిఁ; గురునాథ! యిట్టు లతనిం దెగఁ జూచుట గోర కాజిఁ బ
ట్టి కొనుట గోరి; తివ్విధము డెప్పర మెంతయు నిత్తెఱంగు గో
ర్కికిఁ గత మేమి? పాండవుల గెల్చి ధరన్ సగ మీఁ దలంచితే?’ **(ద్రోణ. 1. 109)**

‘అని అడిగి ‘ధర్మరాజును పట్టి తేస్తే ఏం చేస్తావో నీ నిశ్చయాన్ని చెప్పు’ మని దుర్యోధనుడిని సూటిగా అడిగాడు. అందుకు దుర్యోధనుడు సంతోషించి తన మనసులోని మాటను బయటపెట్టాడు. ‘ఆ ధర్మరాజును యుద్ధంలో చంపితే అర్జునుడు ఆగ్రహోదగ్రుడై కురుబలాన్ని సర్వనాశనం చేస్తాడు. మనం ప్రయత్నించి పాండవుల నందరినీ చంపినప్పటికీ గోవిందుడు తన చక్రాయుధంతో మనలనందరినీ చెండాడి కుంతీదేవికైనా పట్టం కట్టుతాడు. కాబట్టి ధర్మరాజును చంపకుండా పట్టి తెచ్చి, జూదమాడేటట్లు చేసి, అతడితోపాటు భీమాదులనందరినీ అరణ్యవాసానికి పంపితే, శత్రుపీడ వదలి కలకాలం ఈ విశాల రాజ్య సంపదను అనుభవిస్తాను’ అని అన్నాడు.

దుర్యోధనుడి కోరిక వెనుక నున్న కుటిలనీతిని ద్రోణుడు పసికట్టాడు. వరమిచ్చే గురువుకే ఆ కోరిక వెగటువేసింది. దుర్యోధనుడి అంచనా ప్రకారం భీష్మద్రోణులకు అర్జునుడు యుద్ధంలో అసాధ్యుడు. కర్ణు డొక్కడే అతడిని చంపగలవాడు. ద్రోణుడు సేనా నాయకుడైనప్పుడు అర్జునుడిని చంపటం కుదరదు. కర్ణాదులు రణరంగంలో అతడిచేత చంపబడకుండా రక్షించుకొనే భారం కూడా ఏర్పడుతుంది. అందువలన యుద్ధంకంటె తేలికైన కపటోపాయం ద్యూతం. దానిని మరల ప్రయోగించదలచి యుధిష్ఠిరుడిని ప్రాణాలతో పట్టి తెమ్మన్నాడు. దుర్యోధన పక్షాన ఈ వ్యూహం పటిష్ఠమైనదే. ద్రోణుడు తలచుకొంటే ధర్మరాజును బంధించటం పెద్ద పనికాదు. దానితో పాండవ పరాజయం, కౌరవ విజయం ఒక్కసారిగా సిద్ధించే అవకాశం ఉంటుంది. కాని, ఇది ద్రోణుడికి ఇష్టమైనది కాదు. ధర్మబద్ధమూ కాదు. ఎట్లాగంటే - యుద్ధంలో ధర్మజుడికి విజయం కలిగే ప్రయోజనం కూకటివేళ్ళతో దీనివలన వీగిపోతుంది. పార్థపరాక్రమ ప్రదర్శనం వ్యర్థమైపోతుంది. పార్థుడిని కాదని ధర్మజుడిని పట్టటం అసాధ్యం. అర్జునుడు ప్రాణాలతో ఉండగా ధర్మరాజును ఎవరికీ చిక్కనివ్వడు. అందువలన పాండవాగ్రజుడిని పట్టటం అసంభవం - అని ద్రోణుడు భావించాడు. వరమిచ్చిన తరువాత కాదనటానికి వీలులేదు. చిక్కుసమస్య తెచ్చిపెట్టినందుకు కపట దుర్యోధనుడిపై గుండెలో క్రోధం కుంపటివలె మండుతున్నది. దానిని కప్పిపుచ్చుకొని వరంకాని వరంగా మార్చి ఇట్లా పలికాడు ద్రోణుడు.

చ. ‘ నరుఁ డెడ సొచ్చెనేని విను! నా కది దుష్కర మే నొకండనే
సురగణ మైన వ్రేలిఁగొని చూపఁగఁ జాలరు; వాఁడు లేనిచోఁ
దిరమయి పోర నిల్చిన యుధిష్ఠిరు ద్రౌపది పుట్టి నింటి వే
వురు వెఱఁగంది చూడ నలవుం జలముం జెడఁ బట్టి తెచ్చెదన్’. **(ద్రోణ. 1.113)**

అర్జునుడు యుద్ధంలో అడ్డగిస్తే ధర్మరాజును పట్టటం నాకు దుష్కరం. నా కొక్కడికే కాదు. దేవతలందరూ కలిసి వచ్చినా అతడిని వేలెత్తి చూపలేరు. ఆ అర్జునుడు లేకపోతే యుద్ధంలో యుధిష్ఠిరుడు ఎంత స్థిరంగా నిలిచినా పాంచాలురు వేయిమంది కన్నులప్పగించి చూస్తూ ఉండగా అతడి చలం, బలం నశించగా బంధించి తెస్తాను' అని అన్నాడు. ఈ పద్యం ద్రోణపర్వ కార్యనీతికి కీలకం వంటిది. ఈ పర్వకథా గతికి మార్గదర్శకం వంటిది. 'ధర్మజుడిని పట్టి తెస్తా ననటం' ఇందులో ప్రతిజ్ఞ. దీనినే గ్రహించి నిజమని నమ్మి స్కంధావారంలో చాటబంచిన దుర్యోధనాదులు అవివేకు (బాలిశు)లని సంజయుడు వ్యాఖ్యానించటం గమనార్హం. ద్రోణుడి యుద్ధంలో కీలకం ధర్మరాజును పట్టుకొనటం. ఇది మూడు రకాల నియమాలతో ముడిపడి ఉన్నది. 1.అర్జునుడు ధర్మరాజుకు అడ్డుపడరాదు; 2. అతడు అడ్డుపడకుండా కౌరవవీరులు క్రమ్ముకొని నొప్పించాలి లేదా దూరం చేయాలి; 3. అర్జునుడిని ఏదైనా మిషతో ధర్మరాజున్న చోటినుండి చాలా దూరం తీసికొని పోయి అన్నగారికి ఆపత్సమయంలో కూడా అందుబాటులోకి రాని విధంగా వ్యూహం పన్నాలి; 4. లేదా అర్జునుడిని లేకుండా చేయాలి (చంపివేయాలి). అది ద్రోణుడికి సాధ్యపడేది కాదు. కాబట్టి ఆ భారం మరెవరైనా స్వీకరించాలి. ఈ పరిస్థితు లనుకూలిస్తే ద్రోణుడు తా నిచ్చిన వరాన్ని నిలుపుకొంటాడు. లేదా, ఆ వైఫల్యం ఆయనది కాదు దుర్యోధనాదులదే. ఈ లోతైన సూక్ష్మాంశాలను గ్రహించని బాలిశుడు దుర్యోధనుడు. ఆతడికంటె ఘనులు అధికులు ఆయన ఆతడి మిత్రులూ, సోదరులూ.

రహస్య మేమంటే - అర్జునుడు ధర్మజు రక్షణలో ఏమరుపాటు ప్రదర్శించడు. కౌరవులు ఎన్ని ఎత్తులు వేసినా వాటిని చిత్తుచేసే ఎత్తులు తిరిగి వేయగలడు. ఒకవేళ అర్జునుడు దూరంగా ఉన్నా ధర్మజుడు ఒంటరిగా దొరకటం కూడా అంత సులభమైన పనికాదు. దొరికినా, ఆతడిని బంధించటం ద్రోణుడు ఆతడి కిచ్చిన మాటకు విరుద్ధం. కాబట్టి అతడిని బంధించటం ద్రోణుడి అభిమతం కాదు. అట్లని ధర్మజుడిని బాధించక వదలిపెట్టటానికి వీలులేదు. ద్రోణాచార్యుడి చేతిలో ఓడిపోయే పరిస్థితి రణరంగంలో ఏర్పడితే ధర్మజుడు వశుడౌతాడా? లేక ఉపాయాంతరంచేత రక్షించుకొంటాడా? ఈ విషయంలో కృష్ణార్జునులు ఆతడికి తగిన సలహాలిస్తారు. అందువలననే రథం విరిగితే వెంటనే మరొక రథం ఎక్కే ఏర్పాట్లు చేయవచ్చును. పరిస్థితులు ప్రతికూలమైతే చేతులు పై కెత్తి ఆత్మరక్షణ చేసికొనవచ్చును. అట్టి పరిస్థితులతో ధర్మజుడిపై బాణాలు వేయటం యుద్ధనీతి కాదు. ఇవన్నీ కలిపి ఆలోచిస్తే ధర్మజుడు పట్టువడకుండ ఉండటమే ద్రోణుడి అభిమతంగా తోస్తున్నది. దానిని గూఢంగా వాక్యార్థంలో దాచటం ద్రోణుడి ప్రజ్ఞ. ఆ రహస్యం తెలియక దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని నిందించే సందర్భాలు రావచ్చును. అవి ఆతడికి క్రోధకారకాలై తారసిల్లవచ్చును. దుర్యోధనుడి దుర్భాషలే ద్రోణుడి రౌద్రాగ్నికి సమిధలుగా సన్నద్ధమయ్యే భావి యుద్ధ యజ్ఞానికి ఈ ద్రోణ ప్రతిజ్ఞ వాఙ్మయ వేదిక! దుర్యోధనుడు దూరాలోచనం లేకుండా దురాలోచనతో ప్రవేశించిన వాఙ్మయ పద్మవ్యూహం.

8. ద్రోణుడు తన వ్యూహంలో తానే చిక్కుకొన్నాడు:

మహాభారతంలోని యుద్ధపంచకంలో ద్రోణపర్వంలో జరిగినంత రౌద్రకర్మ మరొకపర్వంలో జరుగలేదు. రౌద్రరస ప్రధానమైన ఈ పర్వంలో ధీరోదాత్త ప్రవృత్తులకంటె ధీరోద్ధత ప్రవృత్తుల ప్రాచుర్యం, ప్రాధాన్యం ఎక్కువగా ఉంటుంది. పాండవులు ధీరోదాత్తులు; కౌరవులు ధీరోద్ధతులు. కౌరవ సైన్యాధ్యక్షులు ధీరోద్ధతుడైన దుర్యోధనుడి అభిమతానికి అనుగుణంగా యుద్ధవ్యూహాలు సాగించారు. వారు సహజంగా ఉదాత్తులైనా అర్థసాధకుడైన దుర్యోధనుడి స్వార్థసాధన కొరకే యుద్ధయత్నం సాగించారు. అర్థసాధనలో ధర్మసాధనను కూడా సాధించాలని యత్నించారు. కాని, కృతకృత్యులు కాలేకపోవటంతో తమంతట తాము ఉపాయాంతరాన్ని శత్రువులకు సూచించి రణరంగంలో వీరోచితంగా ఒరిగిపోయారు. ధర్మపురుషార్థం అర్థపురుషార్థానికి అంగంగా మారితే పరిణామం మరణమన్న వాస్తవాన్ని తమ జీవిత సందేశంగా ప్రజలకు అందించారు. దుర్యోధనుడికి కూడ చెప్పి చూచారు. ధర్మహాని ఆత్మహానికి దారితీస్తుందన్న సత్యాన్ని దుర్యోధనుడు మదాంధుడై గ్రహించలేకపోయాడు. అందువలన ధీరోద్ధతుడివలె యుద్ధంలో కూడా "దర్పమాత్సర్య భూయిష్ఠో మాయా శ్ఛద్మపరాయణః । ధీరోద్ధత స్త్వహంకారీ చల శ్చండో వికత్థనః" (దర్ప మాత్సర్యభూయిష్ఠుడూ, మాయావి, మోసగాడు, అహంకారి, చపలుడు, ప్రచండుడు, ఆత్మశ్లాఘానిరతుడు, శూరుడు, మత్సరి, అవలిప్తుడు, సులభకోపి) అనే లక్షణాల

నన్నింటినీ అర్థసాధనలో ప్రదర్శించాడు. అతడి ప్రయోజనాన్ని సాధించే సర్వసేనాపతులు అర్థపురుషార్థం కొరకే పోరు సాగించాలి. అదే ద్రోణపర్వంలో ద్రోణుడికి కలిగిన దురవస్థ.

మహాభారతంలో ప్రతినాయకుడు దుర్యోధనుడు. అతడిది ఉద్ధతమార్గం. దానిని తమశక్తియుక్తుల పోషించినవారు కౌరవవీరులు. ఈ పర్వంలో దుర్యోధనుడు ద్రోణుడికి చూపిన లక్ష్యం ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టితేవటం. పట్టితెస్తానన్న ద్రోణుడు వీరుడైన యోధుడే కావచ్చును. అది అతడి ఆత్మధర్మానికి విరుద్ధమైనది. అయినా దుర్యోధనుడిని సంతోషపెట్టేందుకు ధర్మరాజును పట్టి ఇస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. అయితే అర్జునుడి దాడినుండి ద్రోణుడిని తప్పించగలిగే పరిస్థితులు దుర్యోధనుడు కల్పించాలని అతడు భావించాడు. అర్జునుడిని కూడ ఓడించే బాధ్యత ద్రోణుడే స్వీకరించాలని దుర్యోధనుడు తలంచాడు. ఈ విషయంలో బాహాటంగా ఏ కట్టడీ వారు చేసికొనలేదు. కథాసందర్భాలలో వారు వాటిని బయటపెట్టుకొన్నారు. అప్పు డొకరిపై మరొకరికి కోపతాపాలు ఏర్పడ్డాయి. అవి కౌరవసేనకు అపకారం కూడా చేశాయి. ఏమైనా ద్రోణుడు ధీరోద్ధత ప్రభావంతో యుద్ధం సాగించా డన్నది వాస్తవం. ఇదే ద్రోణపర్వం చివర ద్రోణుడు వధార్హుడని ధర్మజుడు నిశ్చయించటానికి దోహదపడింది. నరుడు గురువధకు అంగీకరించలేదు. గురువధ చేసిన ధృష్టద్యుమ్నుడిని అభినందించకపోగా అభిశంసించాడు, తండ్రి మరణవార్త విని క్రుద్ధుడై నారాయణాస్త్ర ప్రయోగం చేసిన అశ్వత్థామను సమర్థిస్తున్నట్లుగా అర్జునుడు ఆ అస్త్రాన్ని ఉపసంహరింపచేయకుండా ఊరక ఉండిపోయాడు. ద్రోణవధకు ఏకైక కారకుడు ధర్మరాజనీ, అతడు ఉదాత్తుడైన ద్రోణుడిని చంపే ఉపాయం చేయటం ధర్మవిరుద్ధమనీ వీరులందరూ విమర్శించేటట్లు యుద్ధరంగంలో కృష్ణార్జునులు ఒక సన్నివేశాన్ని కల్పించారు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఎలుగెత్తి ఇట్లా ప్రకటించాడు.

సీ. 'ఆ సభఁ బాంచాలి గాసి సేయఁగ నుపే । క్షకుఁ డయి చూచెఁ, బెక్కండ్రఁ గూర్చి
కొని బాలు నభిమన్యుఁ గూల్చె; నించుకవడి । యాఁగిన నర్జునుఁ డగ్నిఁ జొచ్చు
ననువగ మనల నాతనికిఁ దోడ్పడఁ బోవ । నీ కాఁగె నమ్మెయి; నిట్టి ధర్మ
పరుఁ డైన కలశసంభవుతోడ సరివచ్చు । టుచితంబె? యావచ్చు నుజ్జ్వలాగ్ని

తే. వలని కరిగెద; మీరు, మీ వాహినులును । బాఱిపొం డెక్కడేని; న ప్పార్థుకోర్కె
యంత సఫలతఁ బొందెడు; నచ్యుతుండు । నెట్లు దనకు రుచించెఁ దా నట్లు సేయు.**(ద్రోణ. 5. 380)**

శాంతమూర్తి అయిన ధర్మరాజులోని కోపం ప్రళయాగ్నిగా మండిన మాట లివి. వ్యంగ్య నిష్ఠురోక్తికి ఈ పద్యం నిండైన ఉదాహరణం. మాటనేర్పరితనంలో ఇతడు గురువునే మించాడు. నారాయణాస్త్రం కంటె ఈ అధిక్షేపం శక్తిమంతమైనది. 'ఇట్టి ధర్మపరుడైన కలశసంభవు' డనే మాట వ్యతిరేక వ్యంగ్యోక్తి. ద్రోణుడియందు క్షమించరాని మూడు దోషాలను చూపించి, అతడు ఉద్ధతుడివలె వ్యవహరించా డని ఆరోపించాడు. వధ్యుడని క్రుద్ధుడై అన్నాడే కాని ధర్మరాజు దుర్యోధనుడివలె ఆయనను నిందించలేదు. గురువధలో కూడా ఒక ధర్మం ఉన్నదని ప్రతిపాదించిన ధర్మరాజు అర్జునుడిమీద వాఙ్మయాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుడిమీద ధర్మచక్రం విసిరాడు. అప్పుడు కృష్ణార్జునులు జాగృతులై కార్యాన్ని ముగింపునకు తెచ్చారు. ధర్మరాజు నిండుకుండ. ద్రోణుడి మొదటిదోషం అతడిమీద యుద్ధం చేయటానికి పాండవులకు నైతికమైన అర్హతను కలిగించింది. దానిని ద్రోణుడు అంగీకరించాడు కూడా. అభిమన్యువధ ద్రోణుడి ధర్మప్రవర్తనాన్ని కలుషితం చేసింది. అందువలన మోసాన్ని మోసంతో జయించే ఉపాయాన్ని ఆయనమీద ప్రయోగించే అర్హత పాండవులకు కలిగింది. అర్జునుడు సైంధవవధను చేయకుండా అడ్డపడి అతడి మరణానికి దోహదం చేసిన ద్రోణుడియత్నం ఆయన సత్యవ్రతాన్నే భగ్నం చేసింది. ధర్మం తప్పినవాడు ఎంతటి మహనీయుడైనా వధకు అర్హుడని ధర్మరాజు తీర్పు చెప్పినట్లయింది. ఇందులో ధర్మజుడు ద్రోణుడిని ధర్మనిష్ఠాపరుడైన గురుమూర్తిగా కాక,

అర్థసాధనకై అడ్డదారులు త్రొక్కిన ఉద్ధతుడిగా అభివర్ణించాడు. ఇది ద్రోణపర్వంలో ద్రోణపాత్ర చిత్రణకు కీలకమైన కథాంశం. తిక్కన దీనిని కథా నిర్వహణంలో చెప్పించి కథను ఉత్కంఠభరితంగా ఉన్మీలింప చేశాడు.

9. అయిదునాళ్ళ యుద్ధం : అయిదంకాల రూపకం:

మూలభారతంలోనే ముచ్చటగా కుదిరిన దృశ్యకావ్య స్వభావాన్ని తిక్కన తేటపడేటట్లు చిత్రించాడు. ద్రోణుడు అయిదునాళ్ళు యుద్ధం చేశాడు. ఒక్కొకనాటి యుద్ధం ఒక్కొక అంకంగా భావించే అవకాశం ఉన్నది. సామాన్యంగా అయిదంకాల నాటకంలో పంచసంధులు ప్రవర్తిల్లే కథను చిత్రించటం రూపకసంప్రదాయం. ద్రోణపర్వంలో ఆ సంప్రదాయచ్ఛాయలు గోచరిస్తాయి. అయితే, సంస్కృత రూపకాలలో కూడా ఒక్కొక్క అంకంలో ఒక్కొక సంధి ప్రవర్తిల్లుతుందనే నియమం ఉండదు. మొత్తంమీద దానిని కథాగతిని బట్టి అన్వయించుకొనాలి. ద్రోణపర్వంలో కూడా అంతే.

ప్రథమాశ్వాసంలో - ద్రోణుడి మొదటి రెండు రోజులయుద్ధం వర్ణించబడింది. తొలినాటి యుద్ధంలో ముఖసంధీ, రెండవనాటి యుద్ధంలో ప్రతిముఖసంధీ గోచరిస్తాయి.

ద్వితీయాశ్వాసంలో - ద్రోణుడి మూడవనాటి యుద్ధం - అందులో అభిమన్యుడివధ, అర్జునుడు సైంధవవధకు ప్రతిజ్ఞ చేయటం వర్ణించబడ్డాయి. ఈ ఘట్టంలో గర్భసంధి రసవత్తరంగా చిత్రించబడింది. అంటే కథ క్లైమాక్స్ ఇందులో కనబడుతుంది.

తృతీయ చతుర్థాశ్వాసాలలో - అవమర్శ సంధి పోషించబడింది. సైంధవ సంహారఘట్టం విస్తారంగా రసవత్తరంగా చిత్రించబడింది.

పంచమాశ్వాసంలో - ద్రోణుడి అయిదవనాటి యుద్ధం చెప్పబడింది. ఇందులో ద్రోణనిర్యాణం, అశ్వత్థామ రౌద్రప్రదర్శనం చిత్రించబడ్డాయి. చివరకు కృష్ణార్జునులయొక్క, పరమేశ్వరుడి యొక్క మహిమలను వ్యాసుడు వివరించే ఘట్టంతో కథ ముగుస్తుంది. మూడురకాల అద్భుతాలతో ముప్పేటగా ముగిసే మహనీయ ఘట్టం నిర్వహణసంధి.

యుద్ధరీతులలో సామాన్యంగా అయిదురకాలు ప్రాచుర్యంలో ఉన్నాయి. 1. ఎదురుదాడి యుద్ధరీతి, 2. ఆత్మరక్షణ యుద్ధరీతి, 3. మాయాయుద్ధరీతి, 4. ద్వంద్వ యుద్ధరీతి, 5. మూకుమ్మడి యుద్ధరీతి. ఆయా యుద్ధరీతుల అవసరాలనుబట్టి వ్యూహరచనలు చేసికొనటం సహజం. ద్రోణపర్వంలో పైన పేర్కొన్న యుద్ధరీతులన్నీ ప్రవర్తిల్లాయి. అందులోకూడ ఒక విశేషాన్ని గమనించవచ్చును. కౌరవపక్షం మొదటి మూడురోజులూ పాండవసైన్యం మీద దాడిచేసి కార్యసాధన చేసికొనాలనే ఉత్సాహాన్ని ప్రదర్శించింది. పాండవసేన ఆ కాలంలో ఆత్మరక్షణ యుద్ధరీతిని అనుసరించింది. చివరి రెండునాళ్ళూ దీనికి విరుద్ధంగా సాగింది. ఇందులో ఎక్కువతక్కువలను లెక్కకట్టటం కంటె కార్యసాధనకు ఉపయోగించే ప్రయోజనాలను పరిగణించటమే సమంజసం.

ద్రోణుడు కౌరవసేనకు సర్వసైన్యాధ్యక్షుడైన వెంటనే అతడిని యుద్ధంలో సంహరిస్తానని ధృష్టద్యుమ్నుడు శపథం చేయలేదు. చేసే పరిస్థితు లున్నాయని పాండవులు భావించలేదు. ద్రోణవధోపాయం తెలిసిన ధర్మరాజుకూడా సమయం అనుకూలించిందని అనుకొనలేదు. పాండవులు కార్యలక్ష్యాన్ని నిర్ణయించుకొనకముందే దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును ప్రాణాలతో బందీచేసే లక్ష్యాన్ని సేనాపతికి నిర్దేశించాడు. దానికి అర్జునుడు అడ్డుగా ఉన్నాడని తెలిసినా ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టుకొనబోతున్నాడని రాజరాజు చాటింపు వేయించాడు. దానికి ప్రయోజనం కూడా ఉన్నది. భీష్మపతనానంతరం పాండవులు విజయగర్వంతో కౌరవులపై కాలు దువ్వుతూ ఉంటారు. వారికి తగిన భయోత్పాతాన్ని కలిగించి వారి ఉత్సాహాన్ని నీరుకార్చే ఉపాయం అది. పాండవ విజయం తథ్యమని ఆచార్యాశీర్వాదం పొందిన ధర్మరాజు కూడ భయంతో గడగడలాడి, అర్జునుడితో మొరబెట్టుకొని, తనను వదలి రణరంగంలో దూరంగా పోకుండా కవచంవలె రక్షించుమని అతడిని కోరాడు. అర్జునుడు అన్నకు అభయాన్ని అందించి ధైర్యం చెప్పాడు. ఆయన మాటలు ద్రోణపర్వ కథాకార్యానికి ఆయువుపట్టులు.

క. ‘ గురుని వధియించుటయు భూ । వర! నీ వని నొవ్వ నొండువలను సనుటయుం
బరికింప నొక్కరూ పవి । దురితంబులు; వీనిఁ జేయుదునె నే నెందున్?’ **(ద్రోణ. 1.119)**

అర్జునుడి అభిప్రాయంలో ద్రోణవధ ఎంతపాపమో, ధర్మరాజు పట్టుబడి శత్రుశిబిరం చేరటం అంత పాపమట! ఆ రెండు పాపాలూ ఎన్నడూ, ఎప్పుడూ ఆయన చేయడట! అటు గురుభక్తి, ఇటు భ్రాతృభక్తి ఆయనకు సమానమన్నమాట! దీనిని బట్టి గ్రహించదగిన సారాంశం మరొకటి ఉన్నది. ద్రోణపర్వంలో అర్జునుడు ద్రోణవధకు తాను ప్రయత్నించడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు చేస్తే అతడు అంగీకరించకపోవచ్చును. అంటే - ద్రోణపర్వంలో పాండవుల లక్ష్యం ద్రోణవధ కాదన్నమాట! కౌరవపక్షంలో సత్వరకర్తవ్యం ధర్మజుడిని ప్రాణాలతో పట్టుకొనిపోవటం. ఆ కార్యం అర్జునుడు జరగనివ్వడు. దాని బాధ్యతకూడా అతడిదే అన్నట్లు స్పష్టపరిచాడు. ఈ వాక్యంలో ఉత్తరార్థం ధర్మజుడికి తృప్తిని కలిగించినా, పూర్వార్థం ఆయనకు అభిమతం కాదు. దానిని ప్రస్తావించటం ప్రస్తుతం కాదు కాబట్టి ధర్మరాజు ఊరకున్నాడు. అర్జునుడు కూడ కౌరవకార్యం సఫలం కాదని ధర్మజుడి ఎదుట గట్టిగా చెప్పాడు.

క. ‘ క్షోణీవల్లభ! విను మేఁ । బ్రాణముతో నుండ నిన్నుఁ బట్టుకొనఁగ నా
ద్రోణునకుఁ గాదు సగణ । స్థాణునకైనను వశంబె తలఁ కేమిటికిన్? **(ద్రోణ. 1.120)**

ధర్మరాజు పట్టుబడాలంటే అర్జునుడు ముందుగా యుద్ధంలో ప్రాణాలు కోల్పోవాలి. అది జరగని పని. అందువలన ధర్మరాజు పట్టుబడటం కూడా జరగనిపని. సర్వసేనాపతులు కలిసిరాగా ద్రోణుడు ప్రయత్నించినా, అతడి ప్రార్థనపై ప్రమథగణంతో పరమేశ్వరుడే ముందుకు వచ్చినా విజయు డుండగా కౌరవులకు విజయం లభించటం అసంభవం! అని వీరోక్తిని ప్రకటించాడు. ఇది ప్రతినాయకుడికీ, అతడి సర్వసేనాధిపతికీ, అతడిని అనుసరించే కౌరవవీరులకూ ప్రతిగా చేస్తున్న ప్రతినవంటిది. ఇందులోనూ ద్రోణుడిని ఓడిస్తా నన్నాడే కాని, చంపుతా ననలేదు. అస్త్రగురువును, ఎదిరించి ఓడించటమే వీరధర్మ మనుకొన్నాడు కాని, చంపటం మహాపాతక మనుకొన్నట్లు స్థిరపరచా డిక్కడ అర్జునుడు.

పై మాటలతో పార్థుడు ధర్మరాజుభయాన్ని దూరం చేశాడు. ఆ పైన విజయం తథ్యమనే ధైర్యాన్ని కల్పించేటట్లు పలికాడు. ‘ధార్తరాష్ట్రులు తమ శక్తియుక్తులను తెలిసికొనకుండా దురాశతో నిన్ను పట్టాలని తలచారు కాని, మూడు లోకాలను వెంటబెట్టుకొని సగర్వంగా యుద్ధానికి కదలివచ్చినా ధర్మరాజా! నీవు యుద్ధంలో భంగపడటం జరగదు. అట్లా జరిగితే ఈ భూమి బ్రద్దలైపోదా? సముద్రాలు ఇంకిపోవా? ఆకాశం నేలపై కూలిపోదా? కాబట్టి, వారి సంకల్పం ఫలించదు. ఆ దురాత్ములు యుద్ధంలో మనలను పరాభవించలేరు. నా సంకల్పం ఇట్లా ఉన్నది-’ అని ధర్మరాజుకు నిండైన ధైర్యాన్ని కలిగించి యుద్ధానికి ఉత్సాహంగా ముందుకు సాగించాడు.

కౌరవపక్షంలో ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞ పాండవులపై దాడిచేసే పద్ధతిని ప్రదర్శించగా, అర్జునుడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ ఆత్మరక్షణకై చేసే యుద్ధరీతిని ప్రదర్శించింది. ఇదే వైఖరి ద్రోణపర్వంలో మూడు రోజులు సాగుతుంది. అభిమన్యుడి మరణానంతరం అర్జునుడు ఆత్మరక్షణరీతిని వదలి సైంధవవధను లక్ష్యంగా చేసికొని శత్రుసేనమీద దాడికి పూనుకొంటాడు. ద్రోణుడు అప్పుడు ఆత్మరక్షణరీతిలో పడ్డాడు. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ తీరకుండా ఎన్ని ఆటంకాలు కలిగించాలో అన్నిటినీ సప్రయత్నంగా సాగించాడు. అయినా, శ్రీకృష్ణార్జునుల అద్భుత పరాక్రమానికీ, వ్యూహచాతుర్యానికీ, మహిమలకూ, దివ్యశక్తులకూ ఎదురు నిలువలేక భంగపాటుకు గురి ఔతాడు. కథలోని ఈ మలుపు అర్జునుడు సాధించే వీరకార్యమే.

ఈ వివరణం వలన తెలిసే మరొక సూక్ష్మాంశం ఇది - ద్రోణపర్వంలో కార్యం మొదలుపెట్టేది ప్రతినాయకుడు. దానిని ప్రవర్తింపజేసేది ద్రోణుడు (సేనాపతి). నాయకుడైన ధర్మరాజు సేనాపతి యత్నాన్ని తన సేనాపతితో కాక సమర్థుడైన అర్జునుడిచే భగ్నం చేయించాడు. ప్రతినాయక ప్రయత్నం భగ్నం ఈ పర్వంలోని కార్యస్వభావం. ఈ ప్రయత్నాన్ని వ్యక్తీకరింపజేసేవి ఆయా వీరుల వ్యూహరచనలు, యుద్ధక్రీడలు.

10. మొదటినాటి యుద్ధం: ముఖసంధి: శకట క్రౌంచవ్యూహాలు:

ప్రథమాశ్వాసంలో ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి బీజం నాటి కార్యారంభం చేశాడు. ముఖసంధి మూర్తికట్టింది. దానికి తగ్గట్లు ఆయా సైన్యాధిపతుల స్వభావాలు వ్యక్తమయ్యేటట్లు వ్యూహాలు రచించబడ్డాయి. మొదట వ్యూహరచన చేసింది ద్రోణుడు. అతడు శుక్రాచార్యాంశతో పుట్టినవాడు కావటంచేత అతడి వ్యూహరచనలో రాక్షసాచార్య స్వభావం ప్రతిఫలిస్తూ ఉంటుంది. ద్రోణుడు శకటవ్యూహాన్ని పన్నాడు. 'పక్షౌ, ఉరస్యం, ప్రతిగ్రహః ఇత్యౌశనసో వ్యూహవిభాగః. పక్షౌ, కక్షౌ, ఉరస్యం, ప్రతిగ్రహః ఇతిబార్హస్పత్యః' - అని కౌటిల్యుడి అర్థశాస్త్రం చెప్పుతున్నది. (అర్థశాస్త్రమ్. సాంగ్రామికం, దశమాధికరణమ్: షష్ఠోధ్యాయః) వ్యూహంలో రెండుపక్షాలూ, ఉరస్యం (మధ్యప్రదేశం), ప్రతిగ్రహం (సైన్యపృష్ఠదేశం) - ఈ నాలుగు అవయవాలూ ఉంటాయని శుక్రాచార్యులమతం. రెండు పక్షాలూ, రెండు కక్షాలూ, ఉరస్యం, ప్రతిగ్రహం అని ఆరు అవయవాలు ఉంటాయని బృహస్పతి మతం. ఈ లక్షణాన్ని పట్టిచూస్తే ద్రోణుడు పన్నిన శకటవ్యూహం శుక్రాచార్య సమ్మతమైనది. ఆసురమైనది. దానికి ప్రతిగా పాండవులు పన్నినవ్యూహం క్రౌంచవ్యూహం. ఇది బృహస్పతి మతానుకూలంగా ఉండే దివ్యవ్యూహం. వ్యూహస్వభావాలే కౌరవపాండవుల ఆసురీదైవీ ప్రవృత్తులను ధ్వనింపజేస్తున్నాయి.

ధర్మరాజును పట్టి సురక్షితంగా గమ్యం చేర్చటానికి సైన్యవ్యూహాన్ని బండిగా రూపొందించాడు ద్రోణుడు. ముందుభాగంలో కర్ణుడు నిలిచిఉన్నాడు. ఆతడు బండిని లాగే అశ్వం వంటివాడు. అతడి వెనక దుర్యోధనుడు ఉన్నాడు బండితోలేవాడివలె. అతడి ఇష్టప్రకారం బండి ఎదుటివారి వ్యూహంలోకి దూసికొని పోవాలి. ఈ వ్యూహంలో ముందుభాగానికి (దీనిని పురఃపృష్ఠం అనవచ్చును) చొరవచేసికొని పోయే గుణం ఉంటుంది. కర్ణదుర్యోధనులు ఆ స్థానాలలో ఉన్నారు. ద్రోణుడు మధ్యభాగంలో ఉన్నాడు. కర్ణుడు చూపే చొరవతో ముందుకు సాగి ధర్మరాజును వెంటాడి నిపుణంగా పట్టి వ్యూహమధ్యభాగాన పెట్టాలి. అప్పుడతడు వెనుకకు మరలుతాడు. ఆయనకు ఇరుప్రక్కలా కురువీరు లున్నారు. కుడిప్రక్క జయద్రథ, భగదత్త, వికర్ణులూ, వారికి సాయంగా శకునీ ఉన్నారు. ఎడమప్రక్క కృతవర్మ, వివింశతి, చిత్రసేనులతో కూడిన దుశ్శాసనుడు, అతడికి సాయంగా కాంభోజశకయవన దేశాధీశు లున్నారు. మధ్యభాగంలో త్రిగర్త, మద్ర, శిబి, శూరసేన దేశాధిపతులు చుట్టూ ఉన్న ద్రోణుడు రాణించాడు. ఈ వ్యూహంలో కార్యసాధనోపాయం కూడా ఉన్నది. పాండవసేనలో ధర్మజుడు పట్టువడాలంటే ముందుగా అర్జునుడిని సమర్థంగా అడ్డుకొని, అతడి సహాయం అగ్రజుడికి అందకుండా చూడాలి. అందుకు శకటవ్యూహంలో కర్ణుడు ముందు నిలిచి ఉన్నాడు. భీముడిని ఎదుర్కొని అతడి సాయం ధర్మరాజుకు అందకుండా చేయాలని సుయోధనుడు కర్ణుడి వెంట వ్యూహంలోకి చొరబడటానికి సిద్ధమయ్యాడు. వీరిద్దరూ ద్వంద్వ యుద్ధాలలో అర్జున భీములను నిలువరించగలిగితే ధృష్టద్యుమ్నాది పాంచాలవీరులు ధర్మరాజుకు అండగా నిలుస్తారు. వారిని చెండాడి, మనస్సులోని మంట తీరేటట్లు ద్రుపదాదులను బాధించి ధర్మరాజును ఒంటరివాడిని చేసి పట్టుకొనటానికి ప్రయత్నించాలని ద్రోణుడు మధ్యప్రదేశంలో నిలబడి అవకాశం కొరకు వ్యూహాన్ని ముందుకు నడపసాగాడు. ప్రాణాలతో పట్టిన శత్రువును భద్రంగా తరలించాలంటే శకటవ్యూహం ప్రశస్తమని ద్రోణుడి అభిప్రాయం.

శకటవ్యూహానికి ప్రతిగా పాండవులు పన్నింది క్రౌంచవ్యూహం. తిక్కన క్రౌంచవ్యూహంలో ఎవరెవరు ఏయే స్థానాలలో నిలిచారో స్పష్టంగా వివరించకపోయినా సూచనాప్రాయంగా పేర్కొన్నాడు. బండి నేలమీద నడుస్తుంది. పక్షి ఆకసంలో ఎగురుతుంది. క్రౌంచ, గరుడ, శ్యేనాది వ్యూహాలు పక్షివ్యూహాలు. పక్షికి రెండు రెక్కలు, తోక, కడుపు, కంఠం అందులో ముఖ్యంగా ముక్కు - అనే అంగాలు ముఖ్యం. ఈ అంగాలన్నీ ఉంటే అది బృహస్పతి సమ్మతమైన దివ్యవ్యూహం. ధర్మరాజును బండిలో బందీగా తీసికొనిపోతున్నప్పుడు ఎక్కడికైనా ఎగిరి వ్యూహాన్ని ఎదుర్కొని భేదించి బందీని విడిపించి శత్రువ్యూహాన్ని ధ్వంసం చేయటానికి తోడ్పడేది పక్షివ్యూహం.

పాండవవ్యూహం ప్రత్యర్థుల పథకాన్ని భగ్నం చేయగలిగిన అవకాశాలను కలిగించేది. అందులో క్రౌంచపక్షి వాడి అయిన ముక్కువలె అగ్రభాగంలో నిలిచాడు అర్జునుడు. కంఠప్రదేశం వలె నిలిచాడు ధృష్టద్యుమ్నుడు. ఒకవైపు భీమాది సోదరులున్నారు,

మరొకవైపు అభిమన్యు ప్రభృతి కుమారు లున్నారు. ధృష్టకేతువు మొదలైనవారు పృష్ఠభాగంలో నిలిచారు. ధర్మజుడు గర్భస్థానంలో సురక్షితంగా ఉన్నాడు. ఇది శకటవ్యూహం కంటె సమగ్రమైనది, వేగవంతమైనది, ఎట్టి క్లిష్టపరిస్థితులలోనైనా శత్రువుమీద మెరుపుదాడి చేయటానికి వీలైనది. వ్యూహస్వభావాన్ని బట్టి గమనిస్తే ధర్మజుడిని పట్టేయత్నం బలంగా సాగినా, పార్థాదుల మెరపు దాడులలో అది ఫలించదని ఊహించటానికి వీలుంది. కథలో ఈ ఊహ నిజమౌతుంది కూడా.

శకటవ్యూహంలో ముందున్న కర్ణుడిని, క్రౌంచవ్యూహంలో ముందున్న అర్జునుడు ఢీకొని యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, ద్రోణుడు వారిద్దరివైపు కాకుండా ధర్మరాజున్న వైపు సంకులసమరాన్ని సాగించాడు. ధర్మజరక్షణలో పాండవవీరులు కూడి ఒక్కుమ్మడిగా ద్రోణుడి పరాక్రమాన్ని ఎదురొడ్డి పోరు ఘోరంగా చేశారు. మధ్యాహ్నానికి ద్రోణుడి ప్రతాపం దేదీప్యమానమైపోయింది. ధర్మరాజును రక్షించే వీరులు రంగంలో నిలువలేకపోయారు. అప్పుడు ధర్మరాజు ద్రోణుడిని ఎదిరించి అతడిని నిలువరించటానికి అర్జునుడినీ, ధృష్టద్యుమ్నుడినీ ఆజ్ఞాపించాడు. వారిద్దరూ తాము కర్ణాదులతో చేస్తున్న యుద్ధాలను మాని ద్రోణుడివైపు లక్ష్యాన్ని మళ్ళించి ఆయనతో శస్త్రాస్త్ర ప్రయోగ పాండిత్యంతో పోరి ధర్మజుడి దరికిచేరకుండ నిలువరింపచేశారు. ప్రక్కలనుండి దూరి ధర్మజుడికి హాని చేయాలనుకొన్న శల్యాదులకు భీమాదులు తగిన గుణపాఠం చెప్పారు. ద్రోణుడు పాండవవీరుల సంఘటిత శక్తిని ఎదుర్కొనవలసి వచ్చింది. అతడు సాహసంతో తెగించి ధర్మరాజును లక్ష్యంగా పెట్టుకొని సూటిగా యుద్ధం సాగించాడు. చుట్టుముట్టి ఆతడిని సమీపించాడు. సైనికులందరూ ధర్మజుడు చిక్కాడని కేకలుపెట్టారు. ఆ కేకలు అర్జునుడిని ఆగ్రహోదగ్రుడిగా చేశాయి. ద్రోణుడిమీద, కౌరవసైన్యంమీద కొరవివలె, కార్చిచ్చువలె విరుచుకుపడ్డాడు. సైన్యాన్ని రక్తప్రవాహంగా మార్చాడు. అస్తమయ సమయంలో రణరంగం రక్తవర్ణంతో భయంకరంగా మారింది. యుద్ధం ఆగిపోయింది.

మొదటినాటి యుద్ధంలో కార్యారంభం సమర్థనీయంగా సాగింది. కాని అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞమేరకు ధర్మజుడు పట్టువడకుండ రక్షించబడ్డాడు. ధర్మజరక్షణలో పాండవవీరులు ద్రోణుడిపై దాడి చేసినప్పుడు అతడు క్రోధమూర్తిగా విజృంభించి పాండవసైన్యాన్ని వేటాడాడు. అయినా కార్యం కుంటువడింది. ఇటువంటి ఘట్టమే ముఖసంధిని ప్రదర్శిస్తుంది.

11. రెండవనాటి యుద్ధం: ప్రతిముఖసంధి: గరుడ - అర్థమండల వ్యూహాలు:

ప్రారంభించిన కార్యం ఏదో బలమైన కారణంచేత ముందుకు సాగకపోతే తీవ్రమైన ప్రయత్నంచేసి బహుప్రయోజనాలు సాధించే వ్యూహాన్ని ప్రయోగించే కథాఘట్టంలో ప్రతిముఖసంధి ప్రకాశిస్తుంది. అది ద్రోణుడి రెండవనాటి యుద్ధంలో ప్రస్ఫుటమయింది.

మొదటినాటి యుద్ధంలో ధర్మజుడిని పట్టివ్వలేనందుకు ద్రోణుడు లజ్జావిషాదాలను పొందాడు. దుర్యోధను డాయనను ఏమీ అనక పూర్వమే ఇట్లా పేర్కొన్నాడు.

చ. ' నరవర! మున్న చెప్పితి రణంబున నర్జునుఁ డొద్ద నున్న నె
వ్వరికిని ధర్మసూనుఁ బొదువంగ నశక్య; మొకండు పార్థు ను
ద్ధురుఁ డయి నేల వాపికొని దోర్బల మొప్పఁగఁ బోవఁ జాలినన్
వెరవునఁ బట్టెదం; బరులు వేవురు మార్కొనినం గలంచెదన్'. **(ద్రోణ. 1.216)**

ఆ. ' నరుఁడు లేనిచోట ననుఁ గని వెన్నిచ్చి । పాఱకున్నఁ బట్టువడియెఁ గాఁగఁ
దలఁపు ధర్మపుత్త్రు ధరణీశ!; పాఱుట । గలిగెనేని నంతకంటె మేలు' **(ద్రోణ. 1.217)**

యుద్ధారంభంలో చేసిన ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞకు ఈ వాక్యాలు అనుబంధాలు. అర్జునుడు దగ్గర ఉంటే ధర్మజుడిని పట్టటం అసాధ్యం. అందువలన మొదటిరోజున కార్యం పూర్తికాలేదు. దానిని కొనసాగించి ఫలింపజేయాలంటే అర్జునుడు ధర్మజుడికి దూరంగా పోవాలి. అట్లా ఎవరైనా చేయగలిగితే ద్రోణుడికి ధర్మరాజును పట్టటం సాధ్యమౌతుంది. అయితే, ధర్మజుడు ద్రోణుడి

ప్రతాపానికి భయపడి వెన్నిచ్చి పారిపోకుండా యుద్ధం చేస్తే పట్టటం తథ్యం. ఒకవేళ పలాయనం చిత్తగిస్తే అంతకంటె (పట్టుబడటంకంటె) మరీ మంచిది. అంటే ఓడి పారిపోవటం మరణంకంటె హీనం. ద్రోణుడి మాటలలో రెండుమూడు సూక్ష్మాంశాలున్నాయి. ప్రతిజ్ఞ తీర్చకపోవటానికి ద్రోణుడు విధించిన నియమం అడ్డం వచ్చింది. అర్జునుడు ధర్మరాజును ఆదుకొన్నాడు. దానికి ద్రోణుడు బాధ్యుడు కాడు. అర్జునుడిని ఎదిరించి విజయం సాధించటం తనకు సాధ్యంకాదని ద్రోణుడు ముందే ప్రకటించి ఉన్నాడు కాబట్టి అర్జునుడిని దూరంగా తీసికొని వెళ్ళే బాధ్యత దుర్యోధనుడిదే అని ఆచార్యుడి భావం. ఆ పనిని కర్ణుడు నిర్వహించగలడని దుర్యోధనుడి ధైర్యం. కర్ణుడు అర్జునుడిని జయించలేడని ద్రోణుడికి తెలుసు. అందువలన అది ఆచరణ యోగ్యమైన ప్రతిపాదన కాదని కూడ తెలుసు. అయితే, దానినిగురించి దుర్యోధనుడు స్పందించే లోపలే సుశర్మ తన బలగంతో, సంశప్తకులతో అర్జునుడిని ఎదిరించే అవకాశం ఇమ్మని దుర్యోధనుడిని అడగటం, అందు కాయన అంగీకరించటం ఒకేసారి జరిగిపోయాయి. ద్రోణుడి ప్రయత్నం ఫలించే అవకాశం లభించింది. సుశర్మా, సంశప్తకులూ పార్థుడిని పోరుకు ఆహ్వానించారు. యుద్ధాహ్వానాన్ని ఆదరించకపోవటం వీరధర్మం కాదు. అందువలన అర్జునుడు ధర్మరాజును ఒప్పించి, అగ్రజరక్షణకై సత్యజిత్తు మొదలైన పాంచాల వంశీయులను నియమించి, సంశప్తకులపై సమరానికి వెళ్ళాడు.

ద్రోణుడు గరుడవ్యూహాన్ని పన్నితే ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్నుడిచేత మండలార్ధ వ్యూహాన్ని పన్నింపజేశాడు. ఈ రెండూ సందర్భోచిత వ్యూహాలే. వ్యూహంలోని రెండుపక్షాలనూ వాటిస్థానంలోనే ఉంచి ఉరస్యం శత్రుబలం వైపు ముందుకు వెళ్ళే యుద్ధరీతిని ప్రదర్శించేది గరుడవ్యూహం.

కౌటిల్యుడి అర్థశాస్త్రంలో వ్యూహప్రతివ్యూహాల చర్చ కొంత సాగింది. శ్యేన గరుడవ్యూహాలను చాప, బాణ, అర్ధచంద్రాకార, మండలార్ధాది వ్యూహాలతో ఎదుర్కొనవచ్చునని సూచనలు చేశాడు. వ్యూహమర్మజ్ఞుల పన్నాగాలు యుద్ధం రౌద్రోద్రేకంతో సాగే విధానానికి దోహదం కలిగిస్తాయి. ద్రోణుడి ద్వితీయ దివసయుద్ధం ఈ తంత్రానికి అద్దం పట్టింది.

1. అర్జునుడు సంశప్తకులను చీల్చి చెండాడుతున్నా వారు మొండికి పడి ఎదురాడుతూ ఉండగా వారిని నిర్దాక్షిణ్యంగా నరుకుతూ విజయపథంలో సాగుతున్నాడు. ఇవి కౌరవపాండవుల ప్రత్యక్ష వ్యూహాలలో భాగం కాదు.

2. గరుడవ్యూహంలో ముక్కుగా నిలిచిన ద్రోణుడు మొట్టమొదట ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఎదుర్కొనవలసి వచ్చింది. కాని, ఆచార్యుడు అతడి మొగం చూడటం తనకు అరిష్టమని భావించి, అతడిని తప్పించి పాంచాలురమీద బాణపరంపరలు సారించాడు.

3. ద్రోణుడికి బదులు దుర్ముఖుడు ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఢీకొని ఆచార్యుడికి సంతోషం కలిగించాడు.

4. ద్రోణుడు అసంఖ్యాకమైన పాండవబలాన్ని నుగ్గునుగ్గు చేసి ధర్మరాజువైపు దూసుకొని వెళ్ళాడు. ధర్మరాజుకు రక్షాకవచం వలె నిలిచిన సత్యజిత్తు ఘోరయుద్ధం చేసి ద్రోణుడి క్రోధానికి గురి అయి, అతడి చేతిలో మరణించాడు. సత్యజిత్తు తరువాత సూర్యదత్తు వీరోచితంగా పోరాడి ద్రోణుడి ఆగ్రహజ్వాలలకు అసువులను కోల్పోయాడు. ధర్మరాజుకు రక్షణ తక్కువయింది. ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి అప్పళించి తరుమనారంభించాడు.

5. అంతలో యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు, వసుధానుడు, శిఖండి మొదలైనవారు ద్రోణుడిని ఎదిరించి ధర్మజుడికి రక్షగా నిలిచారు. అంతలో ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్నుడిని, సాత్యకిని ముందుంచుకొని యుద్ధానికి

సిద్ధమయ్యాడు. ద్రోణుడు పాండవవీరుల నందరినీ బాణాలచేత బాధించి ధర్మరాజును మరల సమీపించాడు. ధర్మజుడు భయపడి ఏదో ఒక మిషతో యుద్ధఘట్టాన్ని వీడి ప్రక్కకు తొలగిపోయాడు. ద్రోణుడి పరాక్రమాన్ని సహించక వికావికలౌతున్న పాండవ సైన్యాన్ని కూడగట్టుకొంటూ చిత్రసేనాదులు ఎదురుదాడి చేశారు కాని, ద్రోణుడి ధాటికి ఎదురు నిలువలేకపోయారు. వారిని చూచి దుర్యోధనుడు కలకల నవ్వుతూ కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘ పెనుగాలికి వెసఁగూలిన । వనము క్రియం బడిన పాండవ బలముఁ గంటే?
విను మింక నెన్నఁడును మొగ । కొన రీ యోడి చనువారు గురుకోల్తలకున్.’

చ. ‘ పవన తనూజుఁ గంటె! నిజపార్శ్వములం దనవారు లేక కౌ
రవులు మహోగ్రభంగి నడరం గడు దైన్యముఁ బొందియున్న వాఁ
డవిరళ దివ్య మార్గణ దురాసదు ద్రోణులఁ జూచి వీఁడు రా
జ్యవిభవకాంక్ష యెల్లఁ దెగటాఱఁగఁ బాఱెడు నట్లు సూడుమీ!’ **(ద్రోణ. 1. 201, 202)**

ఆ మాటలు విని కర్ణుడు భీమాదులను తక్కువగా అంచనా వేయవద్దని రారాజుకు హితవు చెప్పి, పాండవులు ఉద్దామబలాఢ్యులు కావటంతో ప్రాణాలైనా త్యజిస్తారు కాని రణరంగంలో పరాజయాన్ని పొందటానికి అంగీకరించరు. దుర్యోధనుడి వలన మున్ను పడ్డ పాట్లను తలచుకొంటే వారికి లేనిబలం పొంగివస్తుంది అని మొగమోటం లేకుండా చెప్పాడు. కర్ణుడు చెప్పినట్లుగానే పాండవవీరులు సైన్యాలను సేకరించుకొని ద్రోణుడిపై యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. కురుపాండవ వీరులమధ్య ద్వంద్వయుద్ధాలు భీకరంగా సాగాయి. భీముడు దుర్యోధనుడిని నొప్పించాడు. మధ్యాహ్న సమయానికి ద్రోణుడు ద్వంద్వయుద్ధంలో ధృష్టద్యుమ్నుడిని అవలీలగా ఓడించాడు. భీముడు కౌరవసైన్యాన్ని కలతపెట్టాడు.

6. భగదత్తుడు గజబలంతో పాండవసేనపై దాడిచేశాడు. భీముడు అతడి సైన్యాన్ని ధ్వంసం చేశాడు. అయితే అతడి భద్రగజం సుప్రతీకం భయంకరంగా విజృంభించి పాండవసైన్యాన్ని త్రొక్కివేయనారంభించింది. ఆ విపత్తునుండి తనవారిని తప్పించటానికి అర్జునుడు సంశప్తకులతో చేస్తున్న యుద్ధం మధ్యలో ఆపి రణరంగానికి రావలసివచ్చింది. అతడు వస్తూ ఉండగా పదునాల్గువేలమంది సంశప్తకులు వెన్నంటి బాణాలు వేశారు. వారినందరిని పార్థుడు హతమార్చి, భగదత్తుడిపై విజృంభించి పరాక్రమస్ఫూర్తితో అతడినీ, అతడి సుప్రతీకాన్నీ వధించి పాండవపక్షానికి క్రొత్తచేవను తెప్పించాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడికి అడుగడుగున అడ్డుపడి గడ్డు సమస్యలు సృష్టించాడు.

7. రెండవనాడు చెప్పుకోదగిన చివరి ద్వంద్వయుద్ధం కర్ణార్జునులపోరు. కర్ణుడు యుద్ధంలో శత్రువుల మధ్య చిక్కుకొన్నాడు. ద్రోణాదులు అతడిని రక్షించి బయటపడవేశారు. అర్జునుడు విజృంభించి కౌరవసేనలను నురుము చేయనారంభించాడు. సాయంకాలం కావటంతో యుద్ధం ఆపటం జరిగింది.

8. రెండవనాడు కూడా ద్రోణుడి ప్రతిన పూర్తి కాలేదు. దానికి కారణం ద్రోణుడి పాండవ పక్షపాత వర్తన మని దుర్యోధనుడు దూషించాడు; ఆచార్యుడికి కోపం వచ్చింది. అర్జునుడు తిరిగిరాకుండా నియమించలేని దుర్యోధనుడిదే లోపమని ద్రోణుడు ప్రకటించాడు. మూడవనాడు సాయంకాలం యుద్ధం ముగిసేవరకు అర్జునుడు తిరిగి రాకుండే ఉపాయం ఆలోచించుమని దుర్యోధనుడికి సూచించాడు ద్రోణుడు. పార్థుడి నా విధంగా రోజంతా ఆపగలమని సంశప్తకులు ప్రతిజ్ఞ చేశారు.

కౌరవపక్షం ప్రారంభించిన కార్యం ఆరంభంలో విఫలంకాగా దానిని రెండవనాటి యుద్ధంలో మరొకసారి తీవ్రయత్నంతో కొనసాగించే కథాభాగం ఉండటంచేత ఇది ప్రతిముఖసంధి. ఇందులో కార్యం ఫలవంతం కాకపోగా, ఔతుంది అనే నమ్మకం కుదరలేదు. ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞ ఫలిస్తుందా లేదా అనే అనుమానం అందరి మనస్సులలో ఆరాటం కలిగిస్తూనే ఉంటుంది. అయినా విస్తృతవ్యాప్తి కలిగిన ఏదో తీవ్రయత్నంకోసం అన్వేషణ సాగుతుంది. అందులోనుండే గర్భసంధి కథ పుట్టుకొస్తుంది.

12. మూడవనాటి యుద్ధం: గర్భసంధి: పద్మవ్యూహం:

ద్రోణాచార్యుడు మూడవనాడు పద్మవ్యూహాన్ని పన్నాడు. దాని వెనుక బహుముఖ ప్రయోజనం సాధించే పటిష్ఠమైన ఆలోచన ఉన్నది. ధర్మజుడికి నిరంతర రక్షాకవచంవలె రాణించే పార్థుడు ఎట్టి పరిస్థితులలోనూ అన్నకు సహాయమందించే అవకాశం లేని దూరప్రాంతానికి పంపి సంశప్తకులచేత చావటమో లేక వారితో యుద్ధంలో తలమునకలై ఉండటమో జరగాలని మొదటియోచన. దానివలన అర్జునుడు లేని పాండవసైన్యంలో వీరులందరూ ధర్మజరక్షలోనే నిమగ్నులై ఉంటారు. వారు దానికి తగిన వ్యూహాన్ని ఎన్నుకొనవచ్చును. కాని, దానికి అవకాశం ఇవ్వకుండా ముందుగానే పద్మవ్యూహాన్ని ప్రకటించాడు ద్రోణుడు. వ్యూహాలలో పద్మవ్యూహం దుర్భేద్యమైనది. మండలాకార వ్యూహాలలో మహాపటిష్ఠమయింది. మహాజటిలమూ, సంశ్లిష్టమూ అయింది. దానిని భేదించగలిగినవారు పాండవపక్షంలో ముగ్గురు మాత్రమే ఉన్నారు. వారు కృష్ణుడు, అర్జునుడు. వారిరువురూ దూరంగా వెళ్ళారు. ఇక మిగిలింది అభిమన్యుడు. అతడికి మొగ్గరాన్ని ఛేదించి, లోనికి ప్రవేశించి కలచివేసే రహస్యాలు తెలుసు. కాని, వెనుకనుండి క్రమ్ముకొని వచ్చి మార్గాలు బంధించే వ్యూహవిధానాన్ని ఛేదించుకొంటూనో, లేక క్రమ్ముకొనకుండా చేసే పద్ధతినో పాటించి క్షేమంగా తిరిగివచ్చే రహస్యం అతడికి తెలియదు. అందువలన అభిమన్యుడిని ముందు పెట్టుకొని కాని, లేక వీరులందరూ కలిసి ఒక్కుమ్మడిగా సాహసించిగాని పద్మవ్యూహాన్ని ఛేదించి లోనికి రావచ్చును. వచ్చిన తరువాత ఒక ధర్మరాజునే కాదు అందరినీ బంధించవచ్చును. పాండవవీరులను నిస్సహాయస్థితిలో పెట్టి ధర్మజగ్రహణం చేయటం పద్మవ్యూహ పరమప్రయోజనం. ప్రతివ్యూహం లేని పాండవసేన మూకుమ్మడిగా మృత్యుముఖంలోకి ప్రవేశించినట్లౌతుందని ద్రోణుడి ఆలోచన. ఆనాటితో యుద్ధం ముగియక తప్పదనే ధైర్యం, నమ్మకం దుర్యోధనుడికి కలిగించి తన వీరధర్మాన్ని చాటుకొనటం కూడా మరొక ప్రయోజనం.

పద్మవ్యూహ పరికల్పనలో ద్రోణుడు పాటించిన పద్ధతి ప్రశస్తమైనది. పద్మస్వభావాన్ని ఆ వ్యూహంలో ప్రవర్తింపజేయటం పరమార్థం. సూర్యోదయం కాగానే పద్మం వికసిస్తుంది. దానిలోని మకరందాన్ని ఆస్వాదించటానికి తుమ్మెదలు వస్తాయి. లోనికి ప్రవేశించి మధువును త్రాగటంలో తనువులు మరచి అట్లాగే ఉండిపోతాయి. రాత్రికి కమలం ముకుళించుకొంటుంది. తుమ్మెదలు బందీలైపోతాయి. ఇదేవైఖరి పద్మవ్యూహంలో ప్రదర్శించబడుతుంది. అయితే, ద్రోణుడు పన్నిన వ్యూహం వికసించిన పద్మాకారంలో లేదు. అభేద్యంగా ఉండే పద్ధతిలో రచించిన పద్మవ్యూహం వలయాకారంగా ఉండటంచేత చక్రవ్యూహమా అనే భ్రాంతి కలిగించేటట్లు ఉన్నదట! అందులోకి ప్రవేశించాలంటే ఒకే ఒక మార్గం ఉన్నదట! అక్కడ ద్రోణుడు నిలిచి ఉన్నాడట! అంటే - ఆ పద్మవ్యూహం ముకుళించిన పద్మంవంటిదన్నమాట! అందులోనికి ప్రవేశించే తుమ్మెద మొనను చించుకొని లోనికి పోవలసిందే. ఇక లోనికి ప్రవేశిస్తే చుట్టూ దళాలు క్రమ్ముకొనే ఉంటాయి. ఆ దళాలుగా వివిధ దేశాలరాజులు నిలిచి ఉన్నారు. పద్మకేసరాలు లోన బారులు తీరి ఉంటాయి. ఆయాస్థానాలలో రాజకుమారులు ఆసన్నులై ఉన్నారు. పద్మమూలస్థానం కర్ణిక. కర్ణదుశ్శాసనాది మహావీరులు అందరూ పరివేష్టించి ఉండగా దుర్యోధనుడు ఆ స్థానంలో నిలిచి ఉన్నాడు. ద్రోణుడిని ఓడించి లోనికి ప్రవేశించిన వీరులు కేసరాల బారిని పడకుండా కర్ణికకు చేరి వీరమండలాన్ని ఎదుర్కొని నిలవాలి. ఆ వర్తులాన్ని భేదించి, చొరవచేసికొని, మూసికొని ఉన్న ద్వారాన్ని శిథిలంచేసి బయటపడాలి. ప్రవేశించటం ఎంత కష్టమో తిరిగిరావటం కూడా అంత కష్టం. అటువంటి జటిలవ్యూహంలో చివరకు ధర్మరాజు దుర్యోధనుడి కర్ణికలోనే పట్టుపడవచ్చును. దానివలన ద్రోణుడికి పట్టియిచ్చిన పరువూ దక్కుతుంది. దుర్యోధనుడికి పట్టుకొన్న బిరుదూ దక్కుతుంది. దురాలోచనా పరుడైన దుర్యోధనుడి ఆశ తీరటానికి పద్మవ్యూహం అనువైనది కాబట్టి ద్రోణుడు దానిని పన్నాడు.

పద్మవ్యూహం పాండవులకు పరువును, పౌరుషాన్నీ, చివరకు ప్రాణాలను నిలుపుకొనే జటిల సమస్యగా మారింది. అర్జునుడు లేని సమయంలో భీముడు సమరసన్నాహానికి సారథ్యం వహించటం సర్వసామాన్యమే. భీముడు ముందు నిలువగా వరుసగా సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్న కుంతిభోజులు ఒక జట్టుగా, చేకితాన క్షత్త్రధర్మ క్షత్రవర్మలు ఒక జట్టుగా, ధృష్టకేతు నకుల సహదేవులు ఒక జట్టుగా, ఉత్తమౌజశ్శిఖండి యుధామన్యులు మరొకజట్టుగా, ఘటోత్కచ విరాట ద్రుపదులు ఇంకొక జట్టుగా, ద్రౌపదేయ కేకయ

సృంజయాది బృందాలు చివరి జట్టుగానూ యుద్ధస్ఫూర్తితో ముందుకు సాగి ద్రోణుడితో డీకొన్నారు. ఆచార్యుడు వారి ప్రయత్నాన్ని చూచి నవ్వి వారినందరినీ బాణవర్షంతో బడలుపడేటట్లు చేశాడు. పద్మవ్యూహముఖం పాశవికబలంతో పగిలిపోయేది కాదని పాండవులకు అర్థమయింది. ఆ వ్యూహాన్ని భేదించే ఉపాయం కొరకు ధర్మజుడు అన్వేషించి అభిమన్యుడిని ఆశ్రయించాడు.

సీ. ‘ఈ యొడ్డు భేదింప నే మెవ్వరము నేర; । మర్జునుండును నీవు నచ్యుతుండుఁ
ప్రద్యుమ్నుఁడును దక్కఁ; బార్థుఁడు మనల ను । ల్లస మాడకుండ నీలావు మెఱసి
భేదించి మా కెల్లఁ బ్రియ మొనర్పు కుమార!’ యనవుడు నతఁ డాననాబ్జ మలర
‘దీని ముఖంబు భేదించు తెఱంగు నా । కెఱిఁగించె మా తండ్రి; యేను దెఱపి

ఆ. సేయ నేర్తుఁ; జొచ్చి చించి చెండాడెద; । మూఁక లెల్లఁ జుట్టుముట్టినపుడు
వెడలునట్టి వెరవు విన; దాని కేమి? నా । చొచ్చు నేర్పు బలువుఁ జూడు మధిప!’ **(ద్రోణ. 2. 5)**

అభిమన్యుడి మాటలలో పద్మవ్యూహ భేదనోపాయం స్పష్టంగా గోచరిస్తుంది. తిరిగివచ్చే పద్ధతి ఆతడికి తెలియదు, పాండవులకు తెలియదు. ఆ సమయానికి అర్జునుడు వచ్చి సాయపడే అవకాశం కూడా లేదు. ఈ పరిస్థితిలో అభిమన్యుడి వెంట పాండవులు ప్రవేశించి దుర్భేద్యమైన పద్మవ్యూహ నిర్మాణాన్నే భగ్నం చేయటం తప్ప మార్గాంతరం లేదని తెలిసింది. అది భేదించటం సాధ్యమా? అసాధ్యమా? అనే మీమాంసకు అప్పుడు తావు లేదు. భీముడు తమబలంతో దానిని సాధించగలననే విశ్వాసాన్ని ప్రకటించాడు. “ధైర్యే సాహసే లక్ష్మీ” అనే న్యాయంతో అభిమన్యుడిని ముందు నడిపించారు.

పాండవవీరులందరిలో అభిమన్యుడి కున్న ప్రత్యేకశక్తికి అప్పుడు గుర్తింపు వచ్చింది. తాతలకంటె, తండ్రులకంటె అతడికి ఆనాడు ఉన్నతస్థితి ఏర్పడింది. అర్జునుడు లేనినాడు పాండవసైన్యంలో అభిమన్యుడే అభినవార్జును డన్నట్లు స్ఫురించింది. శ్రీకృష్ణు డుంటే అభిమన్యుడికి అవకాశం ఉండేది కాదు. పద్మవ్యూహ పరిజ్ఞానం సగం మాత్రమే తెలిసిన పండితుడే ఆనాడు మహాపండితుడైనాడు. అతడి ప్రతాపాన్ని సంపూర్ణంగా ప్రదర్శించే అదను లభించింది; తన బలంమీద, నేర్పరితనం మీద విశ్వాసం పెరిగింది. దానివలన ఒక్కనాటిలో ఒక జీవితకాలం సంపాదించుకొనే కీర్తిని సాధించవచ్చునని యశోవీరం ఉప్పొంగింది. పాండవసైన్యముఖంలో నిలబడి ఉన్న భీముడితో తానా స్థానంలో నిలిచి యుద్ధాన్ని ముందుకు సాగిస్తా నని ప్రతాపోక్తులు పలికాడు.

చ. ‘నను విను కీచకాంతక! మనంబున ద్రోణుఁడు మెచ్చఁ జొచ్చి య
మ్మొనఁ గలఁగింప కిట్లు కురుముఖ్యుఁడు ధర్మసుతుండు గారవిం
చిన జతనంబు నిష్ఫలము సేయుదునే? నరుఁడున్ సుభద్రయుం
దనయునిఁ గాంచి సంతసము దాల్చుట యంతయు రిత్తఁ బుత్తునే?’

చ. ‘ఇదె యొక పిన్నవాఁ డడరి యెక్కుడు మూఁకల క్రందు దోలెడుం
గదుపుల వెల్చు గోపకుని కైవడి నంచు జనుల్ నుతింపఁ జే
సెద; విని మామ ప్రీతి విలసిల్లఁగఁ దండ్రియు సంతసిల్లఁ బె
ట్టిదుఁ డగు కౌరవేంద్రునకు డెప్పర మయ్యెడు భంగిఁ బేర్చెదన్’ **(ద్రోణ. 2. 10-11)**

ఇవన్నీ అభిమన్యుడు పేర్కొన్న లక్ష్యాలు. వాటిని సాధించి వీరులను యుద్ధంలో కలతపెట్టి పాండవులకు గెలుపుబాట చూపటమే ఆతడి లక్ష్యం. గెలుపును వారు సాధించుకొని విజయఫలాన్ని పొందాలని ఆతడి అభిప్రాయం. ఈ పూనిక అంత భద్రమైనది కాదని సారథి అపశకునం పలికాడు. అయినా, ఆతడు వెనుకాడలేదు. అనుమానించలేదు. పద్మవ్యూహం భేదించాలని అభిమన్యుడు రౌద్రరసోల్లసితమూర్తి అయినాడు. మెరుపువలె మెరిసి ద్రోణుడిని బాధించి మొగ్గరంలోకి ప్రవేశించాడు. మహాసాగరంలో

మందరపర్వతం తిరిగినట్లు పద్మవ్యూహంలోని వీరులను పరాక్రమంతో చిలకటం మొదలుపెట్టాడు. అలంకార ధ్వని నాశ్రయించి ముందుగా హాలాహలం పుడుతుంది. అభిమన్యుడు మరణిస్తాడు. ఆ తరువాత అమృతం ఆవిర్భవిస్తుంది. అర్జునుడు సైంధవుడిని సంహరిస్తాడు ఆ తరువాత ద్రోణుడు ప్రాణత్యాగం చేస్తాడు. విజయాన్ని విజయుడు సాధిస్తాడు.

పద్మవ్యూహఘట్టం నాటకంలోని గర్భసంధి స్వభావాన్ని కమనీయంగా సంతరించుకొని ఉన్నది. గర్భసంధిలో ప్రాప్త్యాశ అనే అవస్థ ప్రధానంగా ప్రవర్తిలుతుంది. ఫలం సిద్ధిస్తుందో లేదో అనే సంశయంతో కార్యసిద్ధి అనిశ్చితంగా ఉండటం ప్రాప్త్యాశ. పాండవులకు పద్మవ్యూహం కార్యసిద్ధినిగురించి అనిశ్చిత మానసికావస్థను సృష్టించింది. అందుకే వారు 'అభూతాహరణ'మనే అంగాన్ని ఎన్నుకొన్నారు. శత్రువ్యూహానికి ప్రతిక్రియ చేయటానికి ఒక వంచన కృత్యంవంటి ఉపాయాన్ని పన్నారు. అదే అభిమన్యుడిని వ్యూహభేదానికి నియోగించటం. ప్రాప్త్యాశలో అభిమన్యుడే ఆశాకిరణంవలె ప్రకాశించాడు. అతడు తన శక్తియుక్తులను గురించి యాథార్థ్యాన్ని చెప్పటంవలన ఫలసిద్ధి అనుమానమైనా ఆశాజనకంగా నిలిచింది. ఆతడు స్వయంగానూ శత్రువీరుల చేతనూ ప్రదర్శింపజేసే క్రోధ సంభ్రమాదులు తోటకాన్ని పోషించాయి. రూపం, ఉదాహృతి, క్రమం, అనుమానం, అధిబలం, ఉద్వేగం, సంభ్రమం, ఆక్షేపంవంటి సంధ్యంగాలన్నీ పాండవ పక్షంలోనే కాక కౌరవపక్షంలో కూడా ప్రత్యక్షమౌతాయి. అందువలన మూడవనాటి యుద్ధం సమగ్ర గర్భసంధిని ప్రదర్శించింది.

ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టటానికి పద్మవ్యూహాన్ని పన్నాడు. దానివెనుక కౌరవుల ప్రాప్త్యాశ ఉన్నది. కాని, అభిమన్యుడు రంగంలోనికి ప్రవేశించి పద్మవ్యూహాన్ని సంక్షోభపెట్టటంతో ధర్మజుడిని బంధించటం మరుగునపడిపోయింది. అభిమన్యుడు విజృంభిస్తే ధర్మజుడిని పట్టే వీరులే కౌరవపక్షంలో మిగులుతారా? అనే అనుమానం ధార్తరాష్ట్రులకు కలిగింది. అందువలన అధర్మయుద్ధంలో ఆతడిని మూకుమ్మడిగా కూడి చంపట మొక్కటే ప్రాప్త్యాశకు దోహదమయింది. గర్భసంధ్యంగాలన్నీ పాండవ కౌరవ పక్షాలకు అన్వయించటం అద్భుతం.

గర్భసంధిలో అర్థప్రకృతి పతాక. స్వీయప్రయోజనాన్ని సాధించుకొంటూనే ప్రధానకథకు అంగమై దాని ప్రయోజనాన్ని కూడా కొంతసాధిస్తూ కొంతవరకు వ్యాపించే ఉపకథ పతాకా. దానిని పతాకా కథ అంటారు. ఆ ఘట్టానికి నాయకుడిని పతాకానాయకుడనీ అంటారు. పాండవపక్షంలో పతాకా వృత్తాంతం అభిమన్యుడు పద్మవ్యూహాన్ని భేదించి కురువీరులను కలతపెట్టి, చివరకు వారి అధర్మ యుద్ధంలో చనిపోయిన గాథ. దానివలన పాండవులకు తీవ్రంగా బీజాన్వేషణం చేసికొనవలసిన అవసరం ఏర్పడింది. అభిమన్యువధ పాండవులచేత వరుసగా సైంధవుడినీ, ద్రోణుడినీ చంపటానికి కారణమై పర్వ ప్రయోజనాన్ని సాధించింది.

ఇటు కౌరవ పక్షంలో ప్రకరీ నాయకుడుగా నిలిచినవాడు సైంధవుడు. అతడు శివుడివరంవలన పొందిన అవకాశం - అర్జునుడు లేని పాండవులను ఒకనాడు యుద్ధంలో నిలువరించగలగటం. ఆ వరం అర్జునుడు సంశప్తకులను వధించబోగా అభిమన్యుడు పద్మవ్యూహంలో ప్రవేశించిననాడే వర్తిల్లే అవకాశం ఏర్పడింది. ఆనాడు పాండవుల సహాయం అభిమన్యుడి కందకుండా చేసి అభిమన్యుడి మరణానికి తోడ్పడ్డాడు. అది అతడు స్వయంగా సాధించిన ప్రయోజనమే. దానివలన అభిమన్యుడి మరణం సంభవించినా ధర్మరాజు పట్టుబడటం జరగలేదు. అందువలన ద్రోణుడు మరునాడు మరొక ఉపాయాన్ని పన్నుకొనవలసి వచ్చింది. ఈ విధంగా ప్రకరిఘట్టాలు ద్రోణపర్వంలో ప్రసిద్ధి చెందాయి. గర్భసంధిని గంభీరంగా పోషించాయి.

అభిమన్యుడు పద్మవ్యూహాన్ని భేదించిన విధానాన్ని తిక్కన కన్నులకు కట్టేటట్లు రచించాడు. వర్తులాకారంగా, చక్రవ్యూహంవలె పన్నబడిన పద్మవ్యూహంలో ప్రవేశించగానే దానిలో మహార్ణవంలో తిరిగే మందరపర్వతంవలె తిరిగి ఆ వ్యూహాన్ని కలతపెట్టాడు. అడవిలో చరించే తీవ్రానలంవలె వ్యాపించి సైన్యాలను పొడిచేశాడు. ప్రళయకాలంలో లోకాలను సంహరించే క్రీడ సలిపే శూలి వలె సైనిక సమూహాలను రూపుమాపాడు. ఈ మూడు రకాల రణక్రీడలు మండలాకారవ్యూహ రచనలధ్వంసనానికి ఉపయోగించేవి. మొదట కేసరాలుగా, దళాలుగా నిలిచినవారిని నిరాఘాటంగా చంపటం వలన పద్మవ్యూహంలో మూలస్థానమైన కర్ణికను చేరే

మార్గాన్ని సుగమం చేసికొన్నాడు. హుటాహుటిగా కర్ణికను చేరికొనటంవలన కొన్ని ప్రయోజనా లుండవచ్చును. 1.దళాలుగా ఉన్న వివిధ దేశాధిపతులను, కేసరాలుగా ఉన్న రాజకుమారులను అవలీలగా దాటిపోవటంవలన ఆ స్థానాలలో ఉన్నవారందరూ, ద్రోణుడివలెనే ఆశ్చర్యపోతారు. 2. మొన చించిన తరువాత తనవెంట వచ్చే భీమాదిపాండవ వీరులకు త్రోవ సుకరంచేయట మౌతుంది. 3. పద్మవ్యూహంలో లక్ష్యం దగ్గరికి సూటిగా పోవటం సబబు కాదన్నట్లున్నది. వక్రంగా, వర్తులాకారంగా సాగే రణ సంప్రదాయాన్ని అభిమన్యుడు పాటించాడు. 4. పద్మంలో ప్రవేశించే తుమ్మెద కేసరాలకంటె కర్ణికమీదనే వాలుతుంది. అట్లాగే పద్మవ్యూహంలో కర్ణికను భేదిస్తే మొత్తం నిర్మాణం శిథిలమౌతుందని అభిమన్యుడు అట్లా చేసి ఉంటాడు. 5. ధర్మరాజును పట్టివ్వాలని పగబట్టి అడిగిన కుటిలవర్తనుడు దుర్యోధనుడిని హుటాహుటిగా ఎదుర్కొని అతడిని ఓడించి బంధించి తెస్తే ధర్మరాజుకు సంతోషం కలుగుతుందని భావించి ఉండవచ్చును. 6. సామాన్యంగా ఇతరవీరులు వ్యూహభేదనం చేసిన దానికంటె విలక్షణంగా వ్యవహరిస్తే శ్రీకృష్ణార్జునుల మెప్పు పొందవచ్చును. ఇన్ని ప్రయోజనాల నాశించి అభిమన్యుడు కర్ణికలో మహావీరులచేత రక్షించబడుతున్న దుర్యోధనుడికి ఎదురుగా పోయాడు. ఆ వ్యూహంలో అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొనవలసిన అవసరం దుర్యోధనుడికి రావటం విశేషం. మెరుపుదాడితో కర్ణికను నాశనం చేసి దుర్యోధనుడిని ఓడించబోతున్న అభిమన్యుడిని ఎదుర్కోవటాన్ని ద్రోణుడు కర్ణికస్థానంలో ఉన్న మహావీరులనందరినీ ఎలుగెత్తి హెచ్చరించాడు. దానితో ఆ మూలస్థానంలో ఉన్న వీరులు వలయాకారంగా అభిమన్యుడిని ఆవరించారు. కాని, అతడిని నిలువరించలేకపోయారు. ఆ స్థితిని గమనించి ద్రోణుడు తాను మోహర ముఖస్థానాన్ని వదలి కర్ణిక రక్షణకు స్వయంగా వచ్చాడు. పద్మవ్యూహ సమగ్ర నిర్మాణం శిథిలం కావటం మొదలైనదనటానికి ఇది ప్రథమసూచన.

దుర్యోధనాది వీరులందరూ ఒక్కుమ్మడిగా అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టి మరల దాడి చేయనారంభించారు. అప్పుడు సేనాపతుల సంహారం మొదలు పెట్టాడు అభిమన్యుడు. మొదట అతడిచేత చచ్చినవాడు అశ్మకుడు. అతడి పతనంతో భయపడి పరుగెత్తే సైన్యాలను పురికొల్పి కురుకుమారులు డీకొన్నారు. వీరు కర్ణికకు అండగా నిలిచి ఉన్న కేసరస్థానీయులలో కొందరు. వారందరినీ అభిమన్యుడు నురుమాడాడు. అంటే కొన్ని కేసరస్థానాలు ధ్వంసమయ్యాయన్నమాట! దానితో కర్ణిక మీద భారం పడటం మొదలయింది. మహావీరులలో ఒకడైన శల్యుడు విజృంభించి అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. కాని, ఆతడి వాడి అయిన బాణాలకు నిలువలేక మూర్ఛపోయాడు. అతడిని చూచి అతడి తమ్ముడు కోపించి అభిమన్యుడిపై యుద్ధానికి వచ్చాడు. అతడి తలను నరసుతుడు భల్లంతో త్రుంచాడు. ఆ దెబ్బతో పెద్దలందరూ గగ్గోలుపడ్డారు. ద్రోణకృపద్రౌణి కృతవర్మ బృహద్బల కర్ణాది వీరులందరూ పరస్పరం పేర్లుపెట్టి పిలుచుకొని ఏకమై, సైన్యాలను కూర్చుకొని పోరు ఘోరంగా సాగించినా ఆ బాలుడి పరాక్రమానికి ఎదురు నిలువలేకపోయారు. అభిమన్యుడు కొరవి త్రిప్పినట్లు తిరిగి వారిసేనలను పీనుగు పెంటలు చేశాడు. కర్ణికా స్థానానికి నాయకుడుగా ఉండవలసిన దుర్యోధనుడు, అతడికి అండగా నిలువవలసిన యోధగణం వికావికలు కాగా, కర్ణికను కూడా సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు రక్షించుకొనవలసిన దుఃస్థితి ఏర్పడటం రెండవ క్షీణ దశ.

ఆ దీనస్థితి దుర్యోధనుడి దురాశవలన ఏర్పడిందని ద్రోణుడు భావించాడు. రారాజును ఓదార్చటానికి బదులు అభిమన్యుడి ప్రతాపాన్ని కృపాచార్యుడిముందు ప్రశంసించి అతడి గుండెలు మండేటట్లు చేశాడు. ఇది ద్రోణుడి గూఢకోప వ్యంగ్యాభివ్యక్తి.

ఉ. 'తమ్ములు నన్నలుం జెలులుఁ దండ్రులు మామలు భృత్యులుం బ్రమో
దమ్మునఁ దేల నిట్లు వడిఁ దాఁకెడునే విజయాత్మజుండు ఘో
టమ్ములుఁ గుంజరమ్ములు బడల్పడఁ దేరులు నుగ్గు గాఁగ నా
నమ్మిన యోధవీరులు వినాశము, భంగము నొంద నొక్కఁడున్' **(ద్రోణ. 2. 43)**

అభిమానధనుడైన రారాజు ఆ మాటలు విని వెలవెలబోయాడు. దీనమైన ముఖంపెట్టాడు. దానిని కప్పుకొనటానికి నవ్వుగాని నవ్వు నవ్వుతూ ద్రోణుడిని గురించి మిత్రులతో ఇట్లా నేరాలు చెప్పాడు.

చ. ‘పలుకులు వింటిరే ధనువు పట్టెడి వారికి నెల్ల నొజ్జ దో
ర్బల విదితుండు గుంభజుఁడు బాలుని నొక్కరుఁ జంచలాత్ము వెం
గలిఁ గడుఁ బెద్దఁ జేయుచుఁ బొగడ్తకుఁ జొచ్చె? నితండు నొంపఁగాఁ
దలఁపడు వీనిఁ, బార్థునకుఁ దాఁ గడుఁ గూర్చుట నెంత త్రుళ్ళినన్.’

చ. ‘గురుని యుపేక్షఁ జేసి తనకున్ సమరోద్ధతి సెల్ల దాని నీ
వెరవిఁడి గానలేఁడు; దన వీరమ కాఁ గొని విఱ్ఱవీఁగెడుం;
బొరిగొనుఁ డందఱుం గడఁగి పోవఁగనీక దృఢాస్త్ర శస్త్ర ని
ష్ఠురపరిపాతనోగ్రముగఁ జుట్టును ముట్టి చలం బెలర్పఁగన్’. **(ద్రోణ. 2. 45,46)**

ఆచార్యుడి అర్జున పక్షపాతమే అభిమన్యు డింతగా పెచ్చుపెరిగిపోవటానికి కారణమని మిత్రులకు నమ్మబలికి దుర్యోధనుడు ద్రోణుడికి అలక తెప్పించాడు. అందరూ కలిసి అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టటానికి పూనుకొనేటప్పుడు అన్నగారి మీద అభిమానంతో దుశ్శాసనుడు ముందుకు వచ్చి అభిమన్యుడితో తలపడి, పోరి, నిలువలేక రథంమీద చచ్చినవాడివలె మూర్ఛలోపడ్డాడు. సారథి అతడి రథాన్ని దూరంగా తీసికొనిపోయాడు. కర్ణికాస్థానంలో ఉన్నవీరులకు ప్రతినిధిగా పోరిన దుశ్శాసనుడు తరువాత చాలమందికి బాట చూపాడు. కర్ణుడు అట్లాగే యుద్ధంచేసి అలసిపోయాడు. అతడి తమ్ముడు అన్నకు సాయంగా వచ్చి యుద్ధంలో ప్రాణాలు కోల్పోయాడు. దుర్యోధనుడిని రక్షించవలసిన మహావీరులందరూ పరుగులు తీస్తుంటే సర్వసేనాధ్యక్షుడు ఇట్లా మొరపెట్టుకొనవలసి వచ్చింది.

చ. ‘నిలు నిలు కర్ణ! యో కృపుఁడ! నీ విటు లేల కడంక దక్క? సౌ
బల! ధృతి దూల నేమిటికి? బాహ్లిక! యిత్తఱిఁ గౌరవేంద్ర! నీ
బలముఁ జలంబుఁ జూపి నిలుపం దగు సేనల నంచుఁ బెక్కు భం
గులఁ బురికొల్ప నెవ్వరును గోల్తలఁ సేయర; యేమి సెప్పుదున్!’ **(ద్రోణ. 2. 59)**

సంజయుడు చెప్పిన ఈ కథనం వలన కర్ణికాస్థానం ఎంత శిథిలమయిందో సర్వసేనాని పిలుపు ఎంతటి అరణ్య రోదనమయిందో తెలుస్తుంది. ఇది శోచనీయమైన మూడవ దశ.

కౌరవ వీరులకు యశస్సో, మరణమో తేల్చికొనవలసిన తరుణం ఏర్పడింది. సైంధవు డడ్డుపడటంవలన భీమాదుల సాయం అభిమన్యుడికి అందకపోవటంతో అతడికి ఏకవీరయుద్ధం తప్పనిదైపోయింది. తిరిగిపోలేని వ్యూహంలో చేతికందినంతవరకు శత్రుసంహారం చేసి వ్యూహాన్ని నిర్వీర్యం చేయటమే ఆతడికి మిగిలింది. అందులో యశస్సో, మృత్యువో - దేనికైనా తెగించి పోరవలసిన సమయం ఆసన్నమయింది. వ్యూహం బలమైనదైనా వ్యూహరక్షకులు బలమైనవారు కాలేకపోయారు. వృషసేనుడు సాహసించి పోరాడి మూర్ఛితుడయ్యాడు. వసాతిభూపతి రణంలో ప్రాణాలు వదిలాడు. రుక్మధరుడు యుద్ధంలో కూలిపోయాడు. దానిని చూచి పెక్కురు రాజులు అభిమన్యుడిని పగతో ముట్టడించి క్రమ్ముకొన్నారు. అభిమన్యుడు చనిపోయాడని అందరూ అనుకొన్నారు. కాని, ఆ మూకదాడినుండి గాంధర్వమాయతో విజయస్ఫూర్తితో బైటపడి వారిని తరిమికొట్టాడు. దుర్యోధనుడు పెనుబలంతో అభిమన్యుడిని డీకొని మంచిపోరు నిచ్చాడు. కాని, అభిమన్యుడి ఆగ్రహానికి తాళలేక వెనుదిరిగిపోయాడు. ఆ సన్నివేశం గమనించి రోషంతో దుర్యోధన పుత్రుడైన లక్ష్మణకుమారుడు అభిమన్యుడిపై విరుచుకొనిపడి పోరు సాగించాడు. కాని, అతడి చేతిలో మరణించాడు. కొడుకును చంపిన అభిమన్యుడిపై దుర్యోధనుడు మండిపడ్డాడు. కృపాశ్వత్థామాది వీరులు అందరూ కలిసి అతడి మీదపడి నిర్దయగా చంపండి అని ఆజ్ఞనిచ్చాడు. వా రా ప్రయత్నంచేసి విఫలులయ్యారు. అభిమన్యుడు సైంధవుడిమీద విజృంభించి పాండవులకు అడ్డంకి తొలగించే ప్రయత్నం చేశాడు. కాని, దళస్థానాలలో ఉన్న నిషాదులు, కళింగులు మొదలైన

గజసైన్యాధిపతులు ఎదుర్కొన్నారు. జయద్రథుడు పాండవుల నడ్డగించి దూరంగా తీసికొనిపోయాడు. అభిమన్యుడు ఒంటరిపోరు సాగించాడు. కేసరస్థానీయులైన శత్రుంజయుడు, చంద్రకేతుడు, సువర్చసుడు, సూర్యభానుడు, మేఘవేగుడు, గాంధారపతి మొదలైన వీరులు అతడిని చుట్టుముట్టి పోరాడారు. వారందరినీ అభిమన్యుడు బాణాలతో జర్జరిత దేహులనుగా చేయగా, వారందరూ కలిసి దుర్యోధనుడి వద్దకు వచ్చి అభిమన్యుడి వీరాన్ని ప్రశంసించారు. అతడు అభినవ అర్జునుడుగా ద్రోణుడు పొగిడాడు. దీనితో పద్మవ్యూహం నిర్వీర్యమైనట్లు అందరూ భావించారు. అది చివరి నిరాశా దశ.

అభిమన్యు వధోపాయాన్ని చెప్పుమని దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని అడిగాడు. అతడు నవ్వి ఈ విధంగా చెప్పాడు: ‘కవచధారణమనే విద్యను నేను అర్జునుడికి ఇచ్చాను. అతడు అభిమన్యుడి కిచ్చాడు. అందువలన అతడిని నొప్పించటం శక్యంకాదు. అయితే, కపటోపాయంతో అతడి అల్లెత్రాడును త్రెంచాలి, విల్లును విరవాలి, ఆ తరువాత గుర్రాలను, సారథిని చంపి అతడిని వధించే యత్నం చేయాలి. అతడి చేత ధనువుంటే దేవతలు కూడా దరిచేరలేరు. నీ వట్లా అధర్మయుద్ధం చేయగలిగితే కార్యాన్ని సాధించగలము’ అని దుర్యోధనుడిని ద్రోణుడు పురికొల్పాడు.

కర్ణుడు వంచనతో వెనుకనుండి అభిమన్యుడి విల్లును విరిచాడు. ద్రోణుడు గుర్రాలను చంపాడు. కృపుడు సారథిని చంపాడు. శకుని, కృతవర్మ, శల్య, బాహ్లిక, అశ్వత్థామాదులు అతడిపై బాణాలను గుప్పించారు. విరథుడైన అభిమన్యుడు కత్తీ, డాలూ తీసికొని గగనానికి ఎగిరి మండలాకారంలో తిరుగుతూ యోధులను వేధించాడు. ద్రోణుడు కత్తిని విరుగకొట్టాడు. కర్ణుడు పలకను పగులకొట్టాడు. శకుని, కృతవర్మాదులు చక్రాన్ని ముక్కలు చేశారు. ఆపైన గదను చేపట్టి అశ్వత్థామపై ఉరికాడు. అతడు పరుగెత్తాడు. గాంధారులు, వసాతీయులు, కేకయులు మొదలైనవారు దాడిచేశారు. వారిని అభిమన్యుడు వీరవ్రతంతో ధీరత్వంతో నొప్పించాడు. అంతలో దుశ్శాసనుడి కొడుకు అతడిపై దాడిచేశాడు. వారిద్దరూ క్రోధమూర్తులై రౌద్రరసం చిప్పిల్లగా ద్వంద్వయుద్ధంచేసి రణరంగంలో ఒకేసారి చనిపాయారు. ‘శౌర్యసార సంపాదిత రౌద్రుండైన సౌభద్రుడు’ పడిపోవటంతో పద్మవ్యూహం ఎంత గెలిచిందో, అంత ఓడింది. అధర్మయుద్ధంలో పెక్కురు కలిసి ఒక్కడిని చంపారని పంచభూతాలు అరచాయి. సాయంకాల మయింది. యుద్ధం ఆగింది. కౌరవులు ఉప్పొంగారు; పాండవులు శోకమూర్తు లయ్యారు.

కౌరవుల రౌద్రకర్మ ద్రోణుడి నాయకత్వంలో సాగింది. ఆ పాపకర్మలో ఆయన పాత్ర బలీయమైనది కూడా. దుర్యోధనుడి సైన్యాధ్యక్షుడిగా ఆయన ఒక అధర్మయుద్ధానికి నాందిపలికాడు. అది ధర్మరాజు మనస్సును బాధించింది. ఆచార్యుడి ప్రవర్తనమీదకంటె అభిమన్యుడికి సహాయం అందకుండా పాండవుల నడ్డగించిన సైంధవుడి మీద అర్జునుడు ఆగ్రహించాడు. పుత్రవియోగ దుఃఖంలోనుండి శత్రుసంహార రౌద్రం ఉద్భవించింది. శ్రీకృష్ణుడి దివ్యానుగ్రహంతో పరమేశ్వర వరప్రసాదంతో అర్జునుడు మరునాడు సూర్యాస్తమయంలోపల జయద్రథవధ చేస్తానని ప్రతిజ్ఞచేశాడు. అట్లా చేయలేకపోతే గాండీవంతోసహా అగ్నిలో ప్రవేశిస్తానని ప్రకటించాడు.

పార్థుడి ప్రతిజ్ఞ కౌరవపాండవుల కిద్దరికీ పెద్ద సమస్య అయింది. ఒకరికి సైంధవ ప్రాణరక్షణ. మరొకరికి పార్థ ప్రాణరక్షణ. ఈ రెండింటి నడుమ ధర్మరాజును పట్టితెచ్చే కార్యం తెరవెనుకకు పోయింది. అర్జునుడు ప్రతిజ్ఞానిర్వహణంలో విఫలుడైతే చనిపోతాడు కాబట్టి మర్నాడు అర్జునుడు లేని యుద్ధంలో ధర్మరాజును పట్టికొనటం సులభమని ద్రోణుడు భావించాడు. గర్భసంధిలో కథ భావికార్య విమర్శలో పడింది.

13. నాల్గవనాటి యుద్ధం: విమర్శ సంధి : శకటపద్మసూచీవ్యూహాలు :

చ. ‘అనిమిష దైత్య కింపురుషు లాదిగ నెవ్వరు వచ్చి కాచినం
దునుముదు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్రుఁడు గ్రుంకకుండ ము
న్న నరవరేణ్య! యిత్తెఱఁగు నా కొనరింపఁగ రాక యున్న నే
ననలము సొచ్చువాఁడ నృపులందఱుఁ జూడఁగఁ గాండివంబుతోన్’. **(ద్రోణ. 2. 281)**

ద్రోణుడి నాల్గవనాటి యుద్ధానికి అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ కేంద్ర బిందువు. ఇది విమర్శ సంధికి కీలకం. గర్భసంధిలో ప్రకాశించిన బీజార్థాలను గురించి క్రోధవ్యసనాదులతో చేసే పర్యాలోచనం విమర్శసంధిలో ప్రకటితమౌతుంది. వాటి స్వరూప స్వభావాలు ఇట్లా ఉంటాయి.

1. గర్భసంధిలో పలువురు కూడి అన్యాయంగా అభిమన్యుడిని చంపారు. వారు చేసిన అన్యాయానికి వారు అన్యాయపు చావులు చచ్చే యోగ్యతలను సంపాదించుకొన్నారని ధార్మికులు భావించారు.

2. అభిమన్యుడి వ్యూహం ప్రకారం పాండవ సహాయం అతడికి అందకుండా అవరోధం కలిగించిన సైంధవుడు చేసిన నేరం క్షంతవ్యం కానిది. కాబట్టి అతడి చావుకు అర్జునుడు ముహూర్తంపెట్టటం, ఆ ప్రతిన సాధ్యమా? అని అనేకులు అనేక విధాలుగా కలతచెందటం. శ్రీకృష్ణానుగ్రహంవలన పార్థుడు పాశుపతాస్త్రాన్ని సమంత్రకంగా పొంది ఫలావాప్తికి మార్గం ఏర్పరచుకొనటం.

3. ద్రోణుడు నాల్గవనాటి యుద్ధంలో ధర్మరాజును పట్టటం కంటె, సైంధవుడిని రక్షించే యత్నానికే ప్రాధాన్యం ఏర్పడటం.

4. సైంధవుడు యుద్ధభూమినుండి వైదొలగటానికి పూనుకొనగా అతడిని వారించి, అతడి రక్షణకు ద్రోణుడూ పూచీ వహించటం. దానికై ద్విముఖవ్యూహాన్ని సిద్ధం చేయటం. ఒకటి - సైంధవుడిని అర్జునుడికి అందుబాటులో లేకుండ దూరంగా ఉన్న వ్యూహంలో సురక్షితుడిగా ఉంచటం. రెండు-అర్జునుడు అతడిని చేరకుండా అవరోధాల నెన్నో కల్పించి సూర్యాస్తమయం వరకు నిగ్రహించగలిగితే అతడు అగ్నిలో ప్రవేశిస్తాడు. కాబట్టి ధర్మజుడిని పట్టటం సులభమౌతుందని భావించటం.

5. ద్రోణుడు సైంధవ రక్షణకై వ్యూహత్రయ సంపుటిని సమీకరించాడు. సైంధవుడు, భూరిశ్రవుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, వృషసేనుడు, కృపాచార్యుడు కలిసి ఉండాలి. వారి అధీనంలో ఉత్తమజాతివైన పదునాలుగువేల ఏనుగులు, అరువదివేల రథాలు, లక్ష గుర్రాలు, పది లక్షల పదాతులు ఉండాలి. వారి స్థావరం ప్రధానవ్యూహానికి వెనుకగా మూడు యోజనాల దూరంలో ఉండాలి అని ముందుగా నిర్దేశించటం.

ప్రధాన వ్యూహంగా శకటవ్యూహాన్ని పన్నాడు. దాని పొడుగు పన్నెండు గవ్యూతులు. వెడల్పు అయిదు గవ్యూతులు. దీనిలో పడమటి సగభాగంలో పద్మవ్యూహాన్ని గర్భవ్యూహంగా అమర్చాడు. ఆ మధ్యభాగంనుండి సేనాముఖం వరకు కలిపేవిధంగా ఉండేటట్లు సూచీవ్యూహాన్ని అమర్చాడు. సూచీముఖంలో కృతవర్మ నుంచాడు. అతడి వెనుక కాంభోజరాజును, అతడి వెనుక శతసహస్రయోధులను ముందుంచుకొని దుర్యోధనుడిని, సూచీమూలస్థానంలో జయద్రథుడిని నిలిపాడు. ఇది అద్భుతమైన వ్యూహమని దేవతలు కూడా మెచ్చుకొన్నారు. వ్యూహత్రయంలో సూచీవ్యూహం కీలకపాత్రను నిర్వహిస్తుందని తెలుస్తున్నది. దీనిని రక్షించుకొంటే అర్జునుడిని ప్రవేశించకుండా అడ్డగించవచ్చును. దీని ద్వారా సైంధవుడి రక్షణలో స్వీయబలాలను వలసిన చోట్లకు ప్రసారం చేసికొనవచ్చును.

దుర్మర్షణుడు ద్రోణుడు పన్నిన వ్యూహాలను కాదని తాను స్వంతంగా పదిహేనువందల విండ్లదూరంలో మరొక వ్యూహం పన్ని అర్జునుడిని హుటాహుటి ఎదిరించటానికి సిద్ధమయ్యాడు. దుశ్శాసన వికర్ణులు సైంధవ రక్షణార్థం నిజ బలాలతో ఆ సమీపంలో నిలిచి ఉన్నారు. ద్రోణుడు శకటవ్యూహముఖంలో ఉన్నాడు.

6. అర్జునుడు దీనికి దీటుగా మరొక మహావ్యూహాన్ని పన్నలేదు. దర్మజుడి రక్షణకు సాత్యకి నాయకత్వంలో ఒక దృఢవ్యవస్థను ఏర్పాటు చేయటం. కౌరవులకు సైంధవరక్షణ మెంత ముఖ్యమో పాండవులకు ధర్మజ రక్షణమంత ముఖ్యమని చెప్పి, దానిపై ప్రత్యేక శ్రద్ధవహించటం. తన వెంట కొందరు వీరులు కలిసి రాగా ఒంటరిగా కౌరవవ్యూహాన్ని భేదించి గడువులోపల సైంధవవధ చేసే దృఢయత్నం చేయటం. అతడికి తోడుగా ధృష్టద్యుమ్నుడు, నకులుని సుతుడు శతానీకుడు ముందుకుసాగుతూ ఆయా సమయాలకు అనుగుణమైన మొగ్గరాన్ని కల్పించటం.

7. అర్జునుడు కౌరవవ్యూహాన్ని అంచెలంచెలుగా ధ్వంసం చేసిన విధం అపూర్వం. ఆ క్రమాన్ని పరిశీలిస్తే శత్రువ్యూహరహస్య విచారం ఆయన కెంత గాఢంగా ఉన్నదో స్పష్టమౌతుంది. రేఖామాత్రంగా గమనించటం ప్రస్తుత కర్తవ్యం.

8. ద్రోణవ్యూహానికి ముందే దుర్మర్షణుడి వ్యూహం ఉండటంచేత, బాహుగర్వంతో అతడు అర్జునుడిపై దూసుకొని వచ్చాడు. అర్జునుడు నవ్వుతూ 'వీడే ఈనాటి తొలిముద్ద' అని నవ్వుతూ అతడిని చంపాడు. దుర్మర్షణుడి సహాయకులందరూ ఒక్కుమ్మడి పార్థుడిని క్రమ్ముకొని దొమ్మియుద్ధం చేశారు. వారిని పార్థుడు నుగ్గు నుగ్గు చేసి సేనలను తరిమికొట్టాడు. దీనితో ద్రోణవ్యూహానికి కంచెగా నిలిచిన దుర్మర్షణుడి బలగం నశించి, దారి ఏర్పడింది.

9. దుర్మర్షణుడి వెనుకభాగంలో వ్యూహంలో భాగం కాకపోయినా అనుబంధ వ్యూహంగా నిలిచి ఉన్నారు దుశ్శాసన వికర్ణులు. దుశ్శాసనుడు బహుళగజ సైన్యంతో అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అతడి బలాన్ని అణచి అతడు ద్రోణుడి మొగంచూస్తూ వెనుదిరిగి పరుగెత్తాడు. దానితో ద్రోణవ్యూహానికి ఉన్న రెండవ కంచె కూలింది. సైంధవుడివైపు పురోగమించాలని అర్జునుడు యత్నించాడు.

10. శకటవ్యూహముఖంలో ఉన్న ద్రోణాచార్యుడి నతిక్రమించాలని అర్జునుడు ఆయన అనుమతి కోరాడు. 'నన్ను గెలవకుండా సైంధవుడిని ఎట్లా సమీపించగలవు?' అని శస్త్రాస్త్రాలను ప్రయోగించి శ్రీకృష్ణార్జునులను బడలేటట్లు చేశాడు ద్రోణుడు. అర్జునుడు ఆచార్యుడి చాపాన్ని విరుగగొట్టాడు. అల్లెత్రాడును తెంపాడు. శ్రీకృష్ణుడి సూచనమేరకు వెంట వెంటనే విజృంభించి ద్రోణుడికి ప్రదక్షిణం చేసి దాటి శకటవ్యూహంలో ప్రవేశించాడు. 'శత్రువును గెలవకుండా ఇట్లా పోవటం ఎక్కడైనా ఉన్నదా?' అంటూ నవ్వుతూ ద్రోణుడు అర్జునుడిని వెంటాడాడు. 'యుద్ధంలో పోరే నిన్ను పరమేశ్వరుడు కూడా ఎదురొడ్డలేడు' అంటూ వినయంతో కీర్తించి మొగ్గరంలోనికి ప్రవేశించాడు. అతడివెంట పాంచాలకుమారులు, యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు వ్యూహంలోకి చొచ్చుకొనిపోయారు. శకటవ్యూహం శిథిలంకావటం మొదలయింది. ఆచార్యుడి కన్నులముందే, ఆయన అర్జునుడిని వెంటాడిపోరినంత పోరి, వ్యూహముఖాన్ని రక్షించుకొనటానికి తిరిగి వెళ్ళాడు. అంటే శకటవ్యూహంమీద అర్జునుడు పట్టుసాధించా డన్నమాట.

11. మధ్యభాగంలో సూచీవ్యూహం ఉన్నది. దాని అగ్రభాగంలో కృతవర్మ ఉన్నాడు. అతడు వక్రమార్గంలో అర్జునుడిని వెనుకనుండి ఎదుర్కొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడి సలహా మేరకు పార్థుడు కృతవర్మను మూర్ఛలో ముంచి ముందుకు సాగాడు. కృతవర్మ మూర్ఛనుండి తేరుకొని నరుడిమీద, అతడి అనుచరులమీద బాణాలు కురిపించాడు. అర్జునుడు అతడి విల్లును విరిచాడు. అతడికీ, కృతవర్మకూ తోడుగా సూచీముఖంలో ఉన్న శ్రుతాయుధుడు పోరు సాగించాడు. వరుణ తనయుడైన ఆతడి బాణప్రయోగం వికటించి ఆతడినే చంపింది. అంతకు పూర్వమే అర్జునుడు అతడి చేతులు నరికాడు.

12. సూచీముఖంలో కృతవర్మకు సాయంగా నిలిచిన మరొక వీరుడు కాంభోజరాజు. అతడు అర్జునుడితో పోరి ఆతడి చేతులలో చనిపోయాడు. ఆ తరువాత దూసుకొని వచ్చిన నియుతాయువు, దీర్ఘాయువు అనేవారిని తేలికగా పార్థుడు చంపాడు. మొత్తంమీద అర్జునుడు ద్రోణుడిని దాటి వచ్చాడు. కృతవర్మను బాధించాడు, శ్రుతాయుధుడిని కూల్చాడు, కాంభోజపతిని చంపాడు, శ్రుతాయువు మొదలైన వారిని హతమార్చాడు. సూచీవ్యూహ ప్రవేశానికి మార్గం ఏర్పరచుకొన్నాడు.

13. సూచీవ్యూహ గర్భంలో నూరువేల యోధులను చుట్టూ ఉంచుకొని దుర్యోధనుడు ఉన్నాడు. తరువాతి దాడి అతడిమీద జరుగబోతుంది. అంతవరకు అర్జునుడిని రానిచ్చిన ద్రోణాచార్యుడిమీద దుర్యోధనుడికి కోపం వచ్చింది. అతడిని పాండవ పక్షపాతి అని నిందించాడు. అతడిని నమ్మి మరొకచోటికి పారిపోకుండా సైంధవుడు రణరంగంలో నిలిచినందుకు ఫలం అతడి మృత్యువా? అని ప్రశ్నించాడు. ద్రోణుడు 'తేనె పూసిన కత్తి' అని దూషించాడు. అయినా, అది సమయం కాదని శాంతించి పార్థుడి రాకవలన రాజలోకం వెలవెలపోతున్నదనీ, సైంధవరక్షణకు ఉపాయం చెప్పుమనీ వేడాడు. ద్రోణుడు శ్రీకృష్ణపాండవుల మహిమను చెప్పి, తాను వ్యూహముఖంనుండి వెనుకకు రాగూడదని తెలిపి, వృద్ధుడైన ద్రోణుడు అర్జునుడి వేగాన్ని అనుకరించలేడని పేర్కొని, సమ

వయస్కుడైన దుర్యోధనుడిని నరుడిమీద యుద్ధం చేయటానికి పురికొల్పాడు. రక్షాకవచాన్ని ఒకదానిని ప్రసాదించాడు. దానిని పొందిన దుర్యోధనుడు అర్జునుడిని అడ్డగించాడు. దానితో సైంధవరక్షకులలో ముఖ్యుడైన దుర్యోధనుడే నరుడితో యుద్ధానికి దిగవలసి వచ్చింది. అర్జునుడు సూచీవ్యూహాన్ని నిపుణంగా విచ్చి అందులో ప్రవేశించి ముందుకు సాగాడు.

14. అర్జునుడి వెంట వస్తున్న ధృష్టద్యుమ్నుడితో ద్రోణుడు తలపడ్డాడు. యుద్ధంలో అతడిని చంపబోయాడు. కాని, సాత్యకి అడ్డుపడి మిత్రుడిని రక్షించాడు. ద్రోణుడు అతడిపై పోరు సాగించాడు. ధర్మజభీమనకులసహదేవులు సాత్యకికి తోడువచ్చారు. అంటే ద్రోణుడి దృష్టిని సైంధవుడినుండి పాండవులు మళ్ళించారు. ఆ అదనుచూచి అర్జునుడు రథాన్ని సైంధవుడిమీద లంఘించుమని శ్రీకృష్ణుడిని కోరాడు.

15. రథం ముందుకు సాగింది. అర్జునుడి వాడి బాణాలతో విరథుడు, వికలహస్తుడు అయిన దుర్యోధనుడు అవివేకంగా ఈ కవచం నిష్ఫలమని భావించి తనకు తానే ఆ కవచాన్ని తీసివేసి, వేరొక కవచాన్ని ధరించాడు. ఆ విధంగా ద్రోణుడు, దుర్యోధనుడికి చేసిన కవచప్రదానంవలన కలిగిన అడ్డంకి అర్జునుడికి తొలగిపోయింది.

16. ధర్మరాజు ద్రోణుడిని ఎదుర్కొని విరథుడై చేతులెత్తి నిలిచాడు. ద్రోణుడు అతడిపై బాణాలు వేయక చుట్టూ ఉన్న సేనను చెండాడాడు. ఆ విధంగా ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి అందివచ్చిన మంచి అవకాశాన్ని వదలుకొన్నాడు. దానికి యుద్ధనియమంతో పాటు ధర్మరాజుకు ఇచ్చిన వరంకూడా కారణం కావటం విశేషం.

17. కర్ణ దుర్యోధనులు అర్జునుడి ధాటికి నిలిచి సైంధవ రక్షణం చేయలేకపోతుండగా అశ్వత్థామ, శల్య, వృషసేనులు సైంధవుడికి పెట్టనికోటగా నిలిచారు. అర్జునుడు, సాత్యకి, భీముడూ కలిసి వారిని బలంగా ఎదిరించి వ్యూహాన్ని బలహీనం చేశారు. దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని నిందించాడు.

18. ద్రోణుడు నొచ్చుకొన్నాడు. కోపంతో దుర్యోధనుడికే సైంధవుడిని రక్షించుకొనే బాధ్యత వదలిపెట్టాడు. వ్యూహముఖంలో ఉండి పాండవసైన్యం లోనికి రాకుండా చూచాడు. దానితో సైంధవరక్షణ కౌరవులకు భారమై పోయింది. కథ అడ్డంతిరిగింది. కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, శల్యుడు, వృషసేనుడు - మొదలైనవారు సైంధవ రక్షణలో దడికట్టి నిలిచి పోరు ఘోరంగా సాగించారు. కౌరవవీరులు ఎట్లాగైనా కాలయాపనం చేసి సూర్యాస్తమయమయ్యేంతవరకు యుద్ధం సాగించాలని ప్రయత్నం చేశారు. శ్రీకృష్ణుడు వారి వ్యూహాన్ని గమనించి ఉపాయాంతరాన్ని ఆలోచించాడు. మాయా తిమిరాన్ని కల్పించాడు. సూర్యు డస్తమించాడన్న భ్రాంతిని అందరికీ కలిగించటంతో ఆ దృశ్యాన్ని ఆశ్చర్యంతో తలెత్తి చూస్తున్న సైంధవుడి తలను అర్జునుడు బాణంతో నరికాడు. పాశుపతాస్త్రంతో ఆ తల క్రిందబడకుండా వృద్ధక్షత్రుడి ఒడిలో పడేటట్లు చేశాడు.

19. ద్రోణుడు నాలుగవరోజు కల్పించిన వ్యూహం సంశ్లిష్టమయింది. సంక్లిష్టమయింది. అయినా అర్జునుడు అందులోని ఆయువుపట్టును గ్రహించి సూచీవ్యూహాన్ని భేదిస్తే మిగిలిన వ్యూహాలు తమంతటతాము విచ్ఛిన్నమై పోతాయన్న ప్రతివ్యూహాన్ని పాటించాడు. కార్యాన్ని సాధించాడు.

20. ద్రోణుడు శకటవ్యూహం ముఖాన నిలబడి ఉన్నాడు. అర్జునుడు తనను తప్పించుకొని వ్యూహంలోకి ప్రవేశించగా అతడిని వెన్నంటాడు. కాని, అతడిని నిలువరించలేకపోయాడు. దానికి కారణం అతడికి శక్తిలేక కాదనీ, అర్జునుడి మీద మమకారమనీ దుర్యోధనుడు దూషించాడు. అర్జునుడు కౌరవవ్యూహాన్ని ధ్వంసం చేస్తుండగా ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టాలని ప్రయత్నం చేశాడు. అతడు విరథుడై నేలమీద నిలిచి చేతులెత్తి ఉన్నప్పుడు పట్టుకొనవచ్చును కాని, యుద్ధనీతిని అనుసరించి ఆచార్యు డాపని చేయలేదు. దుర్యోధనుడు దానికీ కోపగించాడు. ఎంతటి వ్యూహం కౌరవులకొరకు పన్నినా ద్రోణుడి అంతర్వ్యూహం మరొకటున్నదని దుర్యోధనుడికి తెలిసింది. ఆచార్యుడిని అనుమానించే దుష్టచతుష్టయాన్ని సంబాళించుకొంటూ ఆడినమాట తప్పకుండా ఇటు దుర్యోధనుడినీ, అటు ధర్మరాజునూ మెప్పించే క్లిష్టపాత్ర ద్రోణుడు. ధర్మం కొరకు నిందలు పడినా చలించని దృఢవ్రతుడు.

ఎంతటి క్లిష్టవ్యూహం పన్నినా శ్రీకృష్ణుడి మహిమముందు, అర్జునుడి పరాక్రమం ముందు అది నిలవటం కష్టమనీ, కౌరవులకు విజయం అసాధ్యమనీ భావించి మనకు అనేకాంశాలలో బీజార్థాలను గురించిన విమర్శలను మిగిలించి, పాండవులకు విజయం కలిగే ప్రాప్త్యాశను కలిగించిన యోధుడు ద్రోణుడు. అయిదవనాటి యుద్ధంలో ప్రాణత్యాగం చేసి పాండవ విజయమార్గాన్ని సుకరం చేసిన పుణ్యశ్లోకుడు ద్రోణుడు.

14. అయిదవనాటి యుద్ధం: నిర్వహణ సంధి: ద్వంద్వ యుద్ధాలు :

1. ద్రోణపర్వ నిర్వహణం అద్భుతంగా సాగింది. పాండవులమీద పగబట్టిన రాజరాజు అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని లోలోన ప్రశంసించినా బయటపడడు. ద్రోణుడు అర్జునుడిమీది అభిమానంతో అతడిని చంపడని తేలింది. అతడు చావకపోతే ధర్మజుడిని పట్టడని స్పష్టమయింది. అందువలన యుద్ధభారాన్ని ద్రోణుడు కర్ణుడికి ఇస్తే అతడు పౌరుషంతో యుద్ధం చేస్తాడని రారాజు ప్రతిపాదించాడు. ద్రోణుడు ఆ మాటలకు కలతపడ్డాడు. శ్రీకృష్ణార్జునుల ప్రతాపాన్నీ, కౌరవులు చేసిన పాపాలనూ, పాండవుల ధర్మనీతినీ ప్రశంసించాడు. అయితే, సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు యుద్ధలక్ష్యాన్ని సాధించలేనందుకు తన బలహీనతను అంగీకరిస్తూ తాను బ్రతికి ఉండగా మరొకరికి ఆ బాధ్యతను ధారాదత్తం చేయటం వీరధర్మం కాదన్నాడు. అట్లని లక్ష్యాన్ని వీడటం న్యాయం కాదనుకొన్నాడు. పౌరుషంతో ద్రోణుడు పాంచాలురను చంపకుండా కవచం విడువనని ప్రతిజ్ఞచేశాడు. మొదటినాడు పాంచాలురు చూస్తూ ఉండగా ధర్మరాజును పట్టుకొంటానన్నవాడు. అయిదవనాడు పల్లవి మార్చాడు. లక్ష్యం మారింది. అది ఆ నాడే తీరుతుందని కవచం మీది శపథం సూచించింది. ఇది కౌరవపక్షంలో ఒక వైఫల్యం.

2. ఆ వైఫల్యాన్ని దుర్యోధనుడు సహించలేక, ద్రోణుడిని నమ్మలేక కర్ణుడి వద్దకు వెళ్ళి, ఆచార్యుడు అభేద్యమైన వ్యూహం పన్నికూడా అర్జునుడిని అందులోకి చొరనిచ్చి పక్షపాతవైఖరి ప్రదర్శించాడని నేరం మోపి, కయ్యపు పగ్గాలు పట్టుమని కోరాడు. కర్ణుడు అతడిని వారించి ద్రోణుడు యథాశక్తి పోరాడుతున్నాడనీ, అర్జున పరాక్రమం అమోఘ మనీ, వాస్తవాన్ని నచ్చచెప్పాడు. అయిదవనాడు ఈ ఉదయ సన్నివేశం భవిష్యత్కథా సూచకంగా ఉండటం విశేషం. కర్ణుడు పోరినా అర్జునుడిని సంహరించటం సాధ్యం కాదని సూచన.

3. అయిదవనాడు ద్రోణుడు ఏ వ్యూహమూ పన్నలేదు. పన్ని ప్రయోజనమూ లేదని తెలిసికొన్నాడు. అందువలన ప్రధానంగా ద్వంద్వయుద్ధాలే జరిగాయి.

4. పాండవవీరులు ద్వంద్వయుద్ధాలలో కౌరవవీరులను కొందరిని సంహరించారు. భీమసేనుడు దుర్మదదుష్కర్ణులను, బాహ్లికుడిని, సాత్యకి సోమదత్తుడిని, ఘటోత్కచుడు అలంబుసుడిని, అలాయుధుడిని వధించారు.

5. అట్లాగే కౌరవవీరులు పాండవపక్షంలోని వీరులను కూడా చంపారు. అశ్వత్థామ అంజనపర్వుడిని, కర్ణుడు ఘటోత్కచుడిని, ద్రోణుడు విరాట ద్రుపదులను హతమార్చారు.

6. ద్వంద్వయుద్ధాలన్నింటిలో ద్రోణార్జునుల యుద్ధం పరాకాష్ఠ. అక్కడ ఫలాగమాన్ని గురించి తీవ్రమైన ఆలోచన జరిగింది. అది అర్జునుడుగాని, ధర్మరాజుగాని చేసింది కాదు. అది మానవీయంకూడా కాదు. శ్రీకృష్ణుడు దివ్యశక్తిచేత కల్పించింది. అది ఒక క్రమంగా సాగి పర్వం ముగియటం విశేషం.

7. ద్రోణుడు తన వ్యూహాలన్నీ భగ్నం కావటంతో నిరాశచెందాడు. దుర్యోధనుడి అధిక్షేపాలతో మనసులో కలతచెందాడు. కర్ణుడు తనకంటె సమర్థుడనే మాట వినేసరికి మండిపడ్డాడు. పరువు దక్కించుకొనటానికి పాంచాలురను సంహరిస్తానని శపథం చేశాడు. ద్రుపదుడూ, ధృష్టద్యుమ్నుడూ పాంచాలురలో ముఖ్యులు. వారిని చంపకుండా ఆయన కవచం విడువనన్నాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిచేత చావడు. ద్రోణుడు పగబట్టిన ద్రుపదుడు మరణించాడు. కథ ముగియదు. దానికి ఉపాయంగా

కృష్ణుడు మహర్షులచేత ద్రోణుడికి యుద్ధ విముఖత గురించి ప్రబోధింపజేశాడు. 'భారద్వాజా! నీవు బ్రాహ్మణుఁడవు; వేదవేదాంగ విదుఁడవు; నీకు సంగ్రామంబు సేయ ధర్మంబగునే? యింతకు మున్ను చేసితేనియుఁ జేసితిగాని కాలంబు పూర్ణంబయ్యెఁ గాన నింక సమరంబు నుడుగుట మేలు మా మాటలు వట్టి, యాయుధంబులు వెట్టి శాంతిం బొందుము' - అన్నది వారి ప్రబోధం. ఇది దివ్యోపాయం.

8. దీనికంటె ముందే శ్రీకృష్ణుడు మానుషోపాయం ప్రారంభించాడు. ద్రుపదవధ జరిగిన తరువాత ద్రోణుడు ధృష్టద్యుమ్నుడిని వదలడు. అతడిని చంపగలిగిన శక్తికూడా అతడి కున్నది. ఆయుధం చేతిలో ఉండగా ఆచార్యుడిని ఎవరూ చంపలేరు. కాబట్టి ద్రోణవధోపాయం అవశ్యకర్తవ్యం. అశ్వత్థామ హతుడయ్యాడన్న దుర్వార్తకంటె ద్రోణుడిని యుద్ధవిముఖుడిగా చేసే ఉపాయం మరొకటిలేదు. అందువలన కృష్ణుడు అర్జునుడు వినేటట్లుగా ధర్మజ భీమాదులకు వినవచ్చేటట్లుగా ఆ ఉపాయాన్ని చెప్పాడు. ఆ పని చేయకపోతే సాయంకాలంలోపల పాండవసైన్యాన్ని ద్రోణుడు మట్టుపెట్టటం తథ్యమన్నాడు. భీముడు ఆ ఉపాయాన్ని అశ్వత్థామ అనే గజం మిషగా ప్రవర్తిల్లజేశాడు. ద్రోణుడికి దుఃఖం కలిగింది. కాని, ఆ మాటను నమ్మలేకపోయాడు. అంతలో మహర్షులు బోధించారు. ఎదురుగా ధృష్టద్యుమ్నుడు కనపడ్డాడు. కటకట పడ్డాడు. వికలచిత్తు డయ్యాడు. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుచేత భీముడివలె 'అశ్వత్థామాః హతః కుంజరః' అని చెప్పించటానికి యుద్ధనీతిని ప్రయోగించి అంగీకరింప జేశాడు. 'కుంజరః' అనే పదం వినపడకుండా భేరీభాంకారాలు మ్రోయించాడు. ఉపాయం ఫలించింది. ద్రోణుడు ఆయుధ పరిత్యాగంచేసి, రథంమీద యోగదీక్షలో నిలిచి, శరీరంనుండి ప్రాణాలను వెడలించి, మహాసిద్ధుడు పొందే విదేహప్రాప్తిని పొందాడు. ఆ తరువాత ధృష్టద్యుమ్నుడికి యోగ్యత వచ్చింది. ద్రోణుడిని చంపటానికి పుట్టినవాడే ఆయుధ విసర్జనానంతరం ఆతడిని చంపగలడు కాబట్టి ద్రోణవధ ముగిసింది.

9. కథ ఇంతటితో ముగియదు. ద్రోణుడి మరణవార్త తెలిసికొని అశ్వత్థామ పాండవ సైన్యంమీద విరుచుకొనిపడ్డాడు. మహాస్త్రాలను ప్రయోగించాడు. పాండవవీరులలో కొందరు ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని వధించిన తీరుకు గర్హించారు. సాత్యకి వంటి యాదవవీరులే కాక అర్జునుడివంటి పాండవవీరులూ అందులో ఉన్నారు. చివరకు ద్రోణవధను సమర్థించుకొనే అవస్థ ధర్మరాజుకే కలిగింది. ఆ తరువాత కాని పాండవపక్షం అశ్వత్థామను కలిసికట్టుగా ఎదిరించలేకుండాపోయింది. అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన నారాయణాస్త్రాన్ని తప్పించుకొనటానికి అందరూ భూమిమీద దిగి నమస్కరించారు. అశ్వత్థామ ప్రయుక్త ఆగ్నేయాది మహాస్త్ర సంపద విఫలమైపోయింది. ద్రోణాశ్వత్థామల వైఫల్యాలు దైవవ్యూహఫలాలు కాని మానవ వ్యూహఫలాలు కావని తెలిసింది.

10. ద్రోణ పర్వాంతంలో వ్యాసుడు అశ్వత్థామకు శ్రీకృష్ణార్జునుల మహిమను చెప్పటం, అర్జునుడికి పరమేశ్వర మహిమను చెప్పటం ఒక తాత్త్వికమైన ముగింపు నందించాయి. తిక్కనగారి హరిహరాభేదతత్త్వం వస్తుధ్వని నాశ్రయించి ప్రతీయమానమయింది.

15. ద్రోణపర్వంలో శ్రీకృష్ణుడు నాయకుడా?

ద్రోణపర్వ కథనంతా పరిశీలిస్తే అది సహజంగా సాగిందా? లేక శ్రీకృష్ణుడు వెనుకనుండి నడిపించాడా? అనే అనుమానం సామాన్యంగా కలుగుతుంది. శ్రీకృష్ణుడు సాక్షాత్ నారాయణాంశ సంభూతుడు కాబట్టి చక్రం పట్టకపోయినా యుద్ధచక్రం త్రిప్పగలడు. శిష్టరక్షణ కొరకు దుష్టశిక్షణ చేయగలడు. ఈ పర్వంలో మొదటినాడు పార్థుడి పరాక్రమమే ధర్మజుడిని రక్షించింది. రెండవనాడు సంశప్తకులతో యుద్ధం, భగదత్తుడితో యుద్ధం చేయవలసి వచ్చినప్పుడు పార్థుడికి శ్రీకృష్ణుడి సహకారం కావలసి వచ్చింది. మూడవనాడు అభిమన్యుడి మరణానంతరం పార్థుడి పుత్రశోకాన్ని మాన్పటానికీ, సైంధవవధవంటి దుష్కరకార్యాన్ని సాధించటానికీ అర్జునుడిలోని రౌద్రశక్తిని మేల్కొల్పి, పాశుపతాస్త్ర మంత్రఫలసిద్ధిని కల్పించి కౌరవవ్యూహ విధ్వంసనానికీ మార్గదర్శి అయిన దైవశక్తి శ్రీకృష్ణుడు. శివ కేశవులకు గల అభేదతత్త్వాన్ని స్వప్నంలో ఆవిష్కరించి యుద్ధంలో దర్శింపజేసిన మహాదేవుడు శ్రీకృష్ణుడు. ద్రోణుడు పన్నిన సంశ్లిష్టవ్యూహంలో శకటవ్యూహాన్ని భేదించి సూచీవ్యూహాన్ని ఆశ్రయించి దాని చివర సురక్షిత ప్రాంతంలో ఉన్న సైంధవుడిని చంపే మార్గం సుగమం చేయటంలో, దుర్యోధనాదులను ఓడించటంలో, మాయా తిమిరాన్ని కల్పించి సైంధవుడిని పైకి రప్పించటంలో, అతడి తలను పార్థుడిచేత ఖండింపజేయటంలో, అది నేలమీదపడకుండా వృద్ధక్షత్రుడి ఒడిలో పడేటట్టు

చేయటంలోనూ శ్రీకృష్ణుడి దివ్యసంకల్పమే విజయకారణం. అభిమన్యుడి మరణం పాశుపతాస్త్ర మంత్రసిద్ధికి మూలమయింది. ఆ మహాస్త్రసిద్ధి సైంధవుడితల నేలమీద పడకుండా, పార్థుడి శిరస్సు వ్రక్కలు కాకుండా రక్షించింది. సైంధవ వధానంతరం పాండవపక్షంలోనే కాక కౌరవపక్షంలోకూడా వీరులందరు శ్రీకృష్ణార్జునుల మహిమను ప్రశంసించారు. సాత్యకి భీమసేన ధర్మరాజాదులను అదనెరిగి రక్షించే సూక్ష్మేక్షిక శ్రీకృష్ణుడిదే.

ఈ సన్నివేశాలన్నీ శ్రీకృష్ణుడి దివ్యత్వాన్ని తెలుపుతున్నాయి. దీనితోపాటు కురుక్షేత్రయుద్ధంలో పార్థుడి విజయానికి కలిగే అడ్డంకులను క్రమంగా తొలగించటం ఆయన దివ్యవ్యూహాన్ని తెలుపుతాయి. పంచమాశ్వాసంలో ఇంద్రదత్తమైన శక్తిచేత ఘటోత్కచుడు మరణించినందుకు శ్రీకృష్ణుడు మనశ్శాంతిని పొందుతాడు. దానికి కారణం శక్తివలన అర్జునుడికి సంభవించే మరణం తప్పింది కాబట్టి. ఆ శక్తిని అర్జునుడిమీద ప్రయోగించకుండా కర్ణుడికి ప్రతిరోజూ మరపును కలిగించే శక్తికూడా ఆయన వ్యూహమే. ఇది మాయాతిమిర వ్యూహంకంటె మహాశక్తిమంతమైనది. దీనికంటె మించింది ద్రోణవధ వ్యూహం. సమయానికి దానిని సూచించిందీ, సమయోచితంగా నిర్వహింపజేసిందీ, ఆ శ్రీకృష్ణుడే. ఆ తరువాత అశ్వత్థామ దివ్యాస్త్ర ప్రయోగాన్ని నిర్వీర్యం చేసింది శ్రీకృష్ణుడి వ్యూహపాండిత్యమే. ఆనాడు అశ్వత్థామను ఆపకపోయినట్లయితే ద్రోణుడి తరువాత ఆతడే సేనా నాయకు డయ్యేవాడేమో! చావులేని అతడిని చంపటం పాండవపక్షానికి సాధ్యమయ్యేది కాదేమో! 'శక్తి'ని కోల్పోయిన కర్ణుడే తరువాతి వరుసలో రావాలని శ్రీకృష్ణుడి దివ్యసంకల్పమని స్పష్టమౌతున్నది.

ఇంతటి కథ నడిపిన శ్రీకృష్ణుడు కథానాయకుడా? అన్నది హిమాలయమంత ప్రశ్న. ఆయన కథా సూత్రధారుడే కాని కథానాయకుడు కాడు. నాయక సహాయకుడే కాని నాయకుడు కాడు. కథలో దీనికి సాక్ష్యాలు కోకొల్లలు. ధర్మరాజు విజయార్థియై ద్రోణుడి ఆశీర్వాదం కోరగా 'నీ మంత్రి శ్రీకృష్ణుడుండగా నన్నెందుకు అడుగుతా?'వని అన్నాడు. దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టి తెమ్మన్నాడే కాని శ్రీకృష్ణుడిని కాదు. అట్లా అడగటానికి కారణం శ్రీకృష్ణుడి మాహాత్మ్యం తెలియక కాదు .కౌరవులు పాండవుల నందరినీ చంపినా శ్రీకృష్ణుడు చక్రంతో కౌరవులను మట్టుపెట్టి కుంతికి పట్టాభిషేకం చేస్తాడని గుర్తించి, మాయాద్యూతంలో ధర్మజుడిని ఓడిస్తే శ్రీకృష్ణార్జునుల శక్తులు నిష్ఫలాలై పోతాయని భావించాడు. కాబట్టి నాయకుడు ధర్మరాజే. శ్రీకృష్ణార్జునులు పరమేశ్వరుడిని దర్శించి వచ్చినా, సైంధవుడిని చంపినా, శత్రువులను సంహరించినా శిబిరానికి తిరిగివచ్చి ధర్మజుడికి నివేదించు కొనేవారు. ఆయన ఆజ్ఞలమేరకు మసలుకొనేవారు. ఆయనకే విపత్తువస్తే తాము అతడిరక్షణ కొరకు అన్ని జాగ్రత్తలూ తీసికొనేవారు. ధర్మరాజుకు భీముడు మానుష శక్తి, అర్జునుడు దైవీశక్తి, శ్రీకృష్ణుడు జ్ఞానశక్తి. ఈ మూడు శక్తులు ధర్మశక్తికి ఉపాంగాలే.

మరొక విశేషం, భాగవతం వంటి మహాపురాణాలలో విష్ణువుగాని, అవతారపురుషులు గాని నాయకులై భక్తులను రక్షించే దివ్యలీలలను ప్రదర్శిస్తారు. ఆ పురాణంలో శ్రీకృష్ణుడు దివ్యుడు. కాని, భారతం కావ్యేతిహాసం. ఇందులో కృష్ణుడు దివ్యాదివ్యుడు. పాండవులతో కలిసిమెలసి తిరుగుతూ వారిని విపత్తులనుండి తరింపజేస్తూ ఉంటాడు. స్కంధావారంలో దర్భాసనం మీద శ్రీకృష్ణుడి శరీరం మీద ఉంచిన పూజాద్రవ్యాలు కైలాసంలో శివుడి మేనిమీద గోచరించటం అద్భుతలీలయే. అంతటి లీల అర్జునుడికి అంగమౌతుంది. వారిద్దరి ప్రతాపం ధర్మరాజుకు ఉపాంగమౌతుంది.

మచ్చుకు ధర్మజ శ్రీకృష్ణుల ఈ సంభాషణ గ్రహించవచ్చును.

ధర్మరాజు:

ఉ. 'పంకజనాభ! మా పడినపాటులు రాజ్యము గోలుపోకయుం
గింకకు మూలమై కడఁగి గెల్పు కిరీటికి నీఁ దలంచి యా
వంకకు వ్రాలి భక్తజనవత్సలతన్ రథచోదకుండ వై
తిం కిట మమ్ముఁ గావు మని యేటికిఁ జెప్పఁగ మాటిమాటికిన్'.

వ. ‘అర్జును ప్రతిన చిత్తంబున నిలుపుము; దుఃఖామర్షమహార్ణవ మగ్నులమైన మమ్ముం దీరంబు సేరుపం
దేపవు నీవ కావె?’ **(ద్రోణ. 3.13, 14)**

శ్రీకృష్ణుడు:

మ. ‘విను నేఁ డర్జునుఁ డన్యసైన్యముల నుర్విం గూల్చుచుం బ్రేత భూ
త నికాయంబులు మాంసభక్షణము రక్తస్వైర పానంబుఁ జే
సి నలిం గ్రాలఁగఁ గ్రీడ సల్పు; నిను మెచ్చించుం దుదిన్ సైంధవుం
డనువానిం దెగటార్చి పేర్చు రిపు ధైర్యక్షేపణాటోపతన్.’

వ. క్రోధ శోకజ్వర విముక్తుండవై శాంతిం బొందుము’. **(ద్రోణ. 3. 15, 16)**

సైంధవవధ చేసింది అర్జునుడైనా, చేయించింది శ్రీకృష్ణుడైనా దానివలన కలిగే ఫలం క్రోధ శోకజ్వర విముక్తి. దానిని పొందేది మాత్రం నాయకుడైన ధర్మరాజు. సచివాయత్త సిద్ధి అయిన నాయకుడి స్వభావం కూడా అదే.

16. ద్రోణపర్వంలో ఎనిమిది రకాల రౌద్రం:

పాత్రల స్వభావాన్నిబట్టి, అభినయాన్నిబట్టి రౌద్రాన్ని మూడు రకాలుగా విభజించటం భరతుడి కాలం నుండి సంప్రదాయంగా వస్తూనే ఉన్నది. అయితే కథలో కార్యసాధనోపాయాలనుబట్టి కూడా రౌద్రవివేచనం చేయటానికి వీలున్నది. ఆ దృష్టితో ఈ పర్వంలో ప్రవర్తిల్లిన రౌద్రం ఎనిమిది విధాలు: అవి -

1. అర్థసాధన కొరకు కపటోపాయాన్ని ఆశ్రయించి శత్రువును జయించే క్రోధాన్ని ప్రకటించటం. ఈ క్రోధం ఈ పర్వంలోని అన్నిరకాల రౌద్రాలకు మూలం. దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును పట్టుకొని, వంచనతో జూదమాడి అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు శాశ్వతంగా పంపే యత్నం, అసాధ్యుడైన అభిమన్యుడిని వంచనతో సంహరించే వ్యూహం పన్ని నిర్దాక్షిణ్యంగా అతడిని వధించే యత్నం, మాయాతిమిరాన్ని సృష్టించి సైంధవవధకు పాల్పడటం, ‘అశ్వత్థామా హతః కుంజరః’, అన్న వాక్యంతో ద్రోణుడిని అస్త్రసన్న్యాసం చేసేటట్లు చేసి అతడి తలను నరకేయత్నం; ఇవన్నీ అర్థసాధనోపాయాలే, ధర్మం ఇందులో గౌణం. అయితే రౌద్రం వలన రౌద్రం ఉత్పన్నమయితే ఇటువంటి సన్నివేశాలు తప్పవు. ఇవి ద్రోణపర్వంలోనే ఒక్కచోట ప్రోగువడ్డాయి.

2. తీవ్రమైన కోపం వచ్చినప్పుడు సాధ్యాసాధ్యాలు గమనించకుండా శత్రుసంహార యత్నం చేయటం. అర్జునుడు సైంధవ వధకై అసాధ్యమైన ప్రతిజ్ఞచేసి దానిని సాధించటం కొరకు శత్రువ్యూహాలను భగ్నంచేసి తీవ్రకోపంతో యుద్ధంచేయటం. ఇటువంటివి ద్రోణుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, దుర్యోధనుడు మొదలైనవారు ప్రదర్శించినా అవి సఫలంకాకపోవటంచేత రౌద్రరసాభాసాన్ని కలిగించటం గమనిస్తాం.

3. మాయాయుద్ధంలో మారణహోమానికి పూనుకొనటం. మాయాయుద్ధం రాక్షసుల సొత్తు. వారిది నిలువెల్ల కోపం. ఎదుటివారిని హింసించటమే వారి స్వభావం. ఈ పర్వంలో హిడింబాసుతుడూ, అలంబుసుడూ ప్రదర్శించిన బీభత్స ప్రధానమైన యుద్ధం రౌద్రానికి చక్కని ఉదాహరణం.

4. ఆజన్మ శత్రువులు కనపడితే చాలు, వారి మాటలు స్మరిస్తేచాలు అగ్నిలో ఆజ్యంపోసిన విధంగా క్రోధంతో భగ్గునమండి యుద్ధానికి కాలుదువ్వేవారు. పాండవులలో భీముడు, కౌరవులలో ద్రోణుడు, కర్ణుడూ మొదలైన వీరులు దుర్యోధన, ధృష్టద్యుమ్న, అర్జునాది వీరులను చూస్తే వారిలో తోచేది యుద్ధవీరం కంటె రౌద్రం అధికం.

5. ఆత్మీయులను అవమానించిన వారిని గాని, చంపినవారినిగాని ఎదుర్కొన్నప్పుడు ప్రతీకారవాంఛతో ద్విగుణీకృత క్రోధవిస్ఫూర్తితో పోరాడటం మరొకభేదం. అభిమన్యుడు పద్మవ్యూహంలో కురువీరులను అధిక్షేపిస్తూ క్రోధమూర్తి అయి విజృంభించిన రౌద్రఘట్టం అపూర్వోదాహరణం. లక్ష్మణకుమారుడిని, దుశ్శాసన కుమారుడిని అభిమన్యుడు చంపినప్పుడు వారి తండ్రులు కోపోద్రిక్తులైనారు.

6. తన నిజాయితీనీ, వాస్తవస్థితి గతులనూ గమనించకుండా అడుగడుగునా అనుమానిస్తూ అధిక్షేపించే ప్రభువుపై సేనాపతులు అంతర్గత కోపాన్ని కార్యంలో ప్రదర్శించి, కార్యవైఫల్యానికి తోడ్పడే రౌద్రకర్మ - ద్రోణుడి సర్వసేనాపతిత్వం మొదటినుండి చివరిదాకా ఈ అంతర్గత కోపంతోనే సాగింది. ఆచార్యుడు వ్యూహముఖ రక్షణం వరకే తాను పరిమితమై వ్యూహభారమంతా దుర్యోధనుడిపై ఉంచాడు. చివరకు అకస్మాత్తుగా అస్త్రసన్న్యాసం చేస్తూ దుర్యోధనుడికి అప్పగింతలు చెప్పి కన్నుమూశాడు. ఇది వీరలక్షణం కాదు. రౌద్ర లక్షణం.

7. జనకరసాలనుండి జన్యరసాలు పుట్టిన ఘట్టాలలో రౌద్రకర్మ ప్రభావాన్ని విపులంగా వర్ణించి రసపోషణం చేయటం.

రౌద్రరసంనుండి కరుణరసం జనిస్తుందని లాక్షణికులు చెప్పుతారు. ఇది నిజం. అభిమన్యు వధ రౌద్రకర్మకు అక్షరోదాహరణం. దానివలన పాండవపక్షంలో అపారశోకం ఉద్భవిల్లింది. ధర్మరాజు, అర్జునుడు, సుభద్రాది రాణివాసపు స్త్రీలు, మిగిలిన పాండవులు, ఆప్తులు ప్రకటించిన శోకం వ్యాస శ్రీకృష్ణులే స్వయంగా ఓదార్చవలసినంత తీవ్రస్థాయిలో వర్ణించబడింది. అభిమన్యువధ ఎంత విస్తృతంగా వర్ణించబడిందో అతడిని గురించి బంధువులు శోకించిన ఘట్టం కూడా అంత విపులంగా ప్రదర్శించబడింది. ఆ ఘట్టంలోని కొన్ని పద్యాలను నేటికి ఆంధ్రులు ఆర్ద్రనయనాలతో చదువుకొంటూ ఉంటారు. మచ్చుకు కొన్ని:

ధీరోదాత్తుడైన ధర్మరాజు సైతం దీనుడై ఇట్లా దుఃఖించాడు.

మ. ‘గురుశారద్వత ముఖ్యయోధవర సంగుప్తంబు నిర్భేద్య ము
ద్ధుర మా సైన్యము; దానిఁ జొచ్చి ననుఁ బ్రీతుం జేయఁగాఁ బూని యొ
క్కరుఁడున్ గోవులలోనఁ జొచ్చు బలుసింగం బొక్కొ నా నట్లు సొ
చ్చి రయంబార ననేక వీర శిరముల్ చెండాడె నుద్దండుఁడై’. **(ద్రోణ. 2. 138)**

ఈ పద్యం పైకి చూస్తే వీరరసపోషకంగా ఉంటుంది. మహాయోధులు గుమికూడిన వ్యూహంలో ఒంటరిగా ప్రవేశించి, ఎందరితలలో నరికాడు అన్నది ఇందులోని వీరకృత్యం. చిన్నవాడయినా అంతటి పెద్దపని ఎందుకు చేశాడు? కారణం? ‘ననుఁ బ్రీతుంజేయగాన్’ అని చెప్పటంలో ఆత్మీయత, తనకోసం ఆ పని చేశాడు. మహావీరులు కూడా అతడి ముందు గోవులవలె గోచరించారు. అతడు సింహంవలె చెలువొందాడు. అభిమన్యుడు బ్రతికి ఉన్నట్లయితే ఇది వీర ప్రశంస అయ్యేది, మరణానంతరం ఇది స్మృతి రూప దుఃఖభావమయింది. పార్థతనయుడి పరాక్రమమే ఆయన శోకంలోని ప్రధానాంశం.

ఫల్గునుడు కూడా ధీరోదాత్తుడే. అయినా కన్నతండ్రి. పుత్రశోకంతో అతడు నేలమీద చతికిలపడి ఎలుగెత్తి ఏడ్చాడు. తిక్కనమాటలలో -

ఉ. ‘హా యను, ధర్మరాజ తనయా యను, నన్నెడఁ బాయ నీకుఁ జ
న్నే యనుఁ, దల్లి నేఁపఁ జనునే యను; గృష్ణుఁడు వీఁడె వచ్చె రా
వే యను, నొంటి వోక దగవే యను; నే గతిఁ బోవు వాఁడ నే
నో యభిమన్యుఁడా యనుఁ; బ్రియోక్తుల నుత్తరఁ దేర్పవే యనున్’ **(ద్రోణ. ద్వి. 242)**

ప్రతి పిలుపులో ప్రేగు బాధ విషాద గీతిగా వినిపించింది. బాంధవ్యం, ఆత్మీయత, ఆక్రందనలో వినిపించింది. ధర్మరాజు బుద్ధిమంతుడివలె దుఃఖించాడు. పార్థుడు గుండెపగిలినట్లు శోకించాడు.

కరుణరసాన్ని ప్రకటించేవారు కూడా త్రిగుణాత్మకంగా ఉంటారేమో? ద్రోణపర్వంలో విచిత్ర మేమంటే - చచ్చిన ఆత్మీయులను చూచి అందరూ అర్జునుడివలె, ధర్మరాజువలె దుఃఖించరు. వారు సాత్త్విక ప్రవృత్తులు కాబట్టి వారిలో ఉద్బుద్ధమైన శోకం అవలీలగా రసస్థాయికి చేరుకొంటుంది. భీముడి కొడుకు ఘటోత్కచుడు వీరమరణం పొందినప్పుడు పాండవులు దుఃఖించారు గాని శోకించలేదు. పైపెచ్చు శ్రీకృష్ణుడు సంతోషించాడు. ఘటోత్కచుడు చచ్చి అర్జునుడిని బ్రతికించాడు. అందువలన ఆ ఘట్టంలో దుఃఖాన్ని రేఖామాత్రంగా ప్రకటించారు. వీరు రాజస ప్రవృత్తులు. ఇక కౌరవులలో దుర్యోధన దుశ్శాసనుల కొడుకులు కూడా అభిమన్యుడి రౌద్రకర్మకు బలి అయ్యారు. కాని, వారు దుఃఖించిన దానికంటె శత్రువుమీద మండిపడటం ఎక్కువగా కనబడింది. దుఃఖంనుండి కోపం పుట్టటం ఉదాత్తలక్షణం. దుఃఖం లేకుండా కోపం కలగటం ఉద్ధత లక్షణం, లేదా తమోగుణ లక్షణం.

అన్నిటికంటె మించి పేర్కొనదగింది ధృతరాష్ట్రుడి శోకం. మహాభారత యుద్ధకాలంలో మహావీరుల మరణవార్తలు విన్న ఆంబికేయుడు కన్నీరుమున్నీరుగా శోకించటం గమనిస్తాం. దుఃఖనదులన్నీ ధృతరాష్ట్ర హృదయక్షేత్రంలో కలిసి శోకమహాసాగరమౌతున్నట్లుంటుంది. జన్యరసచిత్రణలో ఇది ఒక మెలకువ.

8. జన్య మిత్ర రసాలనుండి రౌద్రం ప్రబుద్ధమైనట్లు వర్ణించటం.

జనకరసమైన రౌద్రం ఒక్కొక్కసారి జన్యరసస్థానంలో ఉండవచ్చును. క్రోధోద్రేకంలో విజృంభించే వీరులు పలికే వాక్యాలకూ, చేసే శపథాలకూ ప్రతిగా వీరులు రౌద్రాన్ని ప్రదర్శించవచ్చును. ఇవి భీమ దుర్యోధనుల నడుమా, ద్రోణ ధృష్టద్యుమ్నుల నడుమా, సాత్యకి కర్ణుల మధ్యా, అశ్వత్థామ ధృష్టద్యుమ్నుల మధ్యా సామాన్యంగా ఇటువంటి సన్నివేశాలు గోచరిస్తాయి. ఈ పర్వంలో సుశర్మకూ, సంశప్తకులకూ అర్జునుడికీ నడుమ సాగిన రౌద్రరస విజృంభణం పరస్పర జనకంగానూ, పోషకంగానూ ఉన్నాయి.

శత్రుకృతమైన రౌద్రకర్మలకు శోకం కలిగినా దానిని అధిగమించి క్రోధోద్రేకంతో పగసాధించే ప్రయత్నంలో శత్రువధకు ఘోరప్రతిజ్ఞ చేయవచ్చును. ద్రోణపర్వంలోనే కాదు మహాభారతయుద్ధం మొత్తంలో కూడా పేరెన్నికగన్నది. సైంధవుడిని వధిస్తానని చేసిన పార్థ ప్రతిజ్ఞ పుత్రశోక కారకుడైన విరోధిపై ప్రకటించిన రౌద్ర విస్ఫూర్తి.

రౌద్రరసపోషణంలో భయానక బీభత్సరసాలు వర్తిల్లటం యుద్ధరంగంలో సహజం. ద్రోణార్జునాది మహావీరుల విజృంభణం వలన యుద్ధభూమి బీభత్సంగా కనబడుతుంది. ఆ మహావీరుల ద్వంద్వయుద్ధాలు చూపరులకు భయంకరాలుగా కనబడతాయి.

రౌద్రఘట్టాలలో వీరులు కొందరు శత్రువుల బలాబలాలను అపహాస్యం చేస్తూ గంభీర హాస్యాన్ని ఉత్పత్తి చేస్తారు. మచ్చు కొక్కటి:

కర్ణుడి పౌరుషోక్తి: (దుర్యోధనుడితో)

శా. ‘ చంపం జాలుదు నే నొకండన భుజాశక్తిన్ నరున్, వెండి మ
ర్దింపం జుల్కన భీమముఖ్యుల; భవత్తేజంబు రాజ్యంబుఁ బా
లింపం బూనిక యేను గల్గఁగ రిపు ల్జృంభింతురే? చూడు నా
తెంపుం బెంపును’ నంచుఁ గర్ణుఁడు మహోదీర్ణాకృతిం బొల్చినన్.

వ. కనుంగొని గృపాచార్యుం డలంతి నవ్వుతో నతని కిట్లనియె.

చ. ‘ అగు నగు మేలు మేలు మనుజాధిపుఁడున్ మహి యేలు మాటల
న్మగఁటిమి యిమ్మెయిన్ నెఱపినం జెడుఁ బాండుతనూజకోటియుం
దగు మును ఘోషయాత్రను బదంబడి గోగ్రహణంబునందుఁ బే
రు గొనిన నీకు ని ట్లనుట క్రొవ్వులు దక్కుము సాలు నిన్నియున్’. **(ద్రోణ. 5. 97-99)**

కర్ణుడు పల్కినవి పౌరుషోక్తులు కావని అవి ప్రగల్భోక్తులని అవహేళన చేసిన కృపాచార్యుడి మాటలు లలిత హాస్య జనకాలు.

సర్వాంగ సుందరమైన రౌద్ర రసావతారం ద్రోణపర్వం.

17. ద్రోణపర్వం: అంతరార్థం

మహాభారత కథను ముక్తిసాధనమార్గంగా అన్వయించి తాత్త్వికదర్శనాన్ని చేసే అధ్యాత్మ విదులున్నారు. వారు ద్రోణపర్వంలోని అభిమన్యుడి వధకూ, ద్రోణవధకూ తాత్త్విక వ్యాఖ్యానం చేస్తారు. అభిమన్యువధ పూర్ణయోగ సాధనకూ, ద్రోణవధ అసమగ్రమైన జ్ఞానాన్ని సమగ్రజ్ఞానంతో విలీనం చేసే సాధనకూ ప్రతీకలుగా పేర్కొంటారు.

సాధకుడు ముక్తిసాధన చేసేటప్పుడు అతడిలో ఆ సాధనకు ప్రతిరోధకంగా ఉండే పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తులే భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణులుగా గ్రహించాలి. భీష్ముడు అసమగ్ర కర్మమార్గానికీ, ద్రోణుడు అసమగ్ర జ్ఞానమార్గానికీ, కర్ణుడు అసమగ్ర యోగమార్గానికీ చిహ్నాలుగా గోచరిస్తారు. పాక్షిక వృత్తులంటే అటు కేవలం సాత్త్వికాలు, ఇటు కేలంల తామసికాలూ కాని వృత్తులని భావం. వాటిని గుర్తించి నాశనం చేయటం కష్టసాధ్యం.

దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును చంపకుండా పట్టి తెమ్మని ద్రోణుడిని అడిగాడు. అతడిని మరల జూదంలో ఓడించి శాశ్వతంగా అడవులకు పంపాలని ఆశించాడు. ధర్మరాజును చంపితే అర్జునుడు విజృంభిస్తాడనీ, పాండవులనందరినీ చంపితే శ్రీకృష్ణుడు చక్రప్రయోగంతో కౌరవులనందరినీ సంహరించి రాజ్యాన్ని కుంతికైనా కట్టబెట్టుతాడనీ దుర్యోధనుడు భావించాడు. ద్రోణపర్వంలో ఈ సంకల్పం బీజం. దీనిని తాత్త్వికంగా ఇట్లా వ్యాఖ్యానించవచ్చును.

ధర్మరాజు అష్టాంగపరమైన శారీరక సాధనకు చిహ్నం. అర్జునుడు ఋజువృత్తికీ, శ్రీకృష్ణుడు నివృత్తికీ ప్రతీకలు. ధర్మరాజును కృష్ణార్జునులకు దూరం చేసి, ఉన్న స్థితిలోనే ఉంచటం దీని అంతరార్థం. అంటే - ఋజువృత్తికీ, నివృత్తికీ దూరమైన అష్టాంగ శారీరకసాధన పెరగకుండా ఉండేటట్లు బ్రతికించి ఉంచటం కొరకు అసమగ్ర జ్ఞానవృత్తిని ప్రోత్సహించటం దుర్యోధనుడి లక్ష్యం! ఈ అవరోధం సామాన్యంగా మోక్షసాధనలోని చివరిదశలో ఏర్పడుతుంది. తీవ్రమైన విఘ్నాలలో ఒకటిగా పరిగణించబడుతుంది. అందుకే ద్రోణవధ పెద్ద ప్రయత్నమైపోయింది.

వ్యూహాలలో పద్మవ్యూహానికి ప్రత్యేకత ఉన్నది. పత్+మా+వ్యూహం= పద్మవ్యూహం. పతనశీలమైన ప్రవృత్తికీ, సంపదలకూ సంబంధించిన ఊహలను పుట్టించే మాయాజాలం - అని పద్మవ్యూహానికి అంతరార్థం. ముక్తిసాధనను భ్రష్టంచేసే తామసిక వృత్తిచేత ప్రేరేపించబడే ప్రకృతి వ్యామోహం కలిగించే మాయావృత్తియే పద్మవ్యూహం. ఆ వ్యూహం అసమగ్ర జ్ఞానవృత్తి (ద్రోణుడి) వలన కల్పించబడింది. దానిని అభిమన్యుడు భేదించాడు. ‘అభితః మనుతే ఇతి అభిమన్యుః’ అని వ్యుత్పత్తి. అభిమన్యు సాధన అంటే ‘అహం బ్రహ్మాస్మి’ ‘సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ’ అనేవాటి సమష్టి సాధన. దానిని పూర్ణయోగం అంటారు. ఋజుప్రవృత్తి అయిన అర్జునుడివలన అతడు ఆరోహణమార్గాన్నే తెలిసికొన్నాడు. అంటే పద్మవ్యూహంలోకి ప్రవేశించటమే తెలుసు. కాని, భయరహితమనః ప్రవృత్తులు (భీమాదులు) వెళ్ళిన మార్గాననే తిరిగిరావచ్చునని ధైర్యం చెప్పటంతో అభిమన్యుడు పూనుకొన్నాడు. అంటే వారికి పూర్ణయోగం తెలియదన్నమాట!

తిరిగి వచ్చేటప్పుడు పెక్కుమంది కూడి అభిమన్యుడిని అన్యాయంగా చంపారు. దీని అంతరార్థాన్ని ఈ విధంగా భావించవచ్చును. బ్రహ్మత్వసిద్ధి సాధకుడికి అవరోహణక్రమం తెలియనప్పుడు - అంటే - ప్రకృతినంతనూ ఇది బ్రహ్మకాదు అని, 'అహం బ్రహ్మాస్మి' అనే సాధనలో నిషేధించుకొంటూ పోవటం మాత్రమే తెలిసి, సర్వప్రకృతినీ (పద్మవ్యూహాన్ని) బ్రహ్మస్వరూపంగా సాధకుడు చూడలేనప్పుడు, సాధకుడిచేత అంతక్రితం నిషేధించబడిన ప్రకృతికి చెందిన వాసనామనోవృత్తులే ఒక్కుమ్మడిగా సాధనను భ్రష్టంచేసి వేస్తాయన్న సాధనా విఘ్నదశా రహస్యాన్ని తెలుపుతున్నది. ఇక్కడ చనిపోవటం అంటే సాధన వ్యర్థం అయిందని అంతరార్థంగా గ్రహించాలి.

సూర్యు డస్తమించే లోగా సైంధవుడిని (జయద్రథుడిని) వధిస్తా నని అర్జునుడు శపథం చేశాడు. సూర్యు డంటే జ్ఞానప్రకాశం. సాధకుడిలోని జ్ఞానప్రకాశం నశించకుండా కర్మమార్గం వలన కలిగే జనన మరణ కర్మ వాసనలను నాశనం చేయటం (జయద్రథ వధ) ఋజుప్రవర్తనా (అర్జునుడి) సాధన (ప్రతిజ్ఞ) లక్షణంగా బోధపడుతున్నది.

ద్రోణవధలో అసమగ్రమైన జ్ఞానాన్ని సమగ్రజ్ఞానంతో విలీనంచేసే సాధన గోచరిస్తుంది. ద్రు+ఊన= ద్రోణ - అంటే ప్రకృతినుండి విడిపోయినది, మాయాసంబంధాన్ని విడిచిపెట్టింది - అనే అర్థం గల జ్ఞానదీప్తిగా చెప్పాలి. కొన్నాళ్ళ తరువాత అశ్వత్థామ పుట్టాడు. ఆ తరువాత ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు కౌరవపక్షంలోనే ఉండిపోయాడు. కురుక్షేత్రయుద్ధంలో సర్వసేనానిగా అభిషిక్తుడయ్యాడు. అశ్వత్థామ (అశ్వత్+థామ) అంటే ప్రకృతిగా ఆచరించే కర్మవాసనల ప్రకాశం అని అర్థం. అశ్వత్థామకు ద్రోణుడు తండ్రి. అంటే - అసమగ్రమైన జ్ఞానం ప్రకృతిలో చరించే కర్మవాసనలకు ఉత్పత్తిస్థానం - అని అంతరార్థం. ఈ విధంగా కౌరవపక్షాన్ని కోరి యుద్ధభారాన్ని వహించిన ద్రోణుడు జీవనవృత్తికి ఐహికవాంఛలకు లోనై ప్రకృతికర్మ వాసనలకు జనకుడై ఉండటంచేత అసమగ్ర జ్ఞానదీప్తి గల పాక్షిక సాత్త్విక మనోవృత్తి అన్నమాట. ఎంత అసమగ్రమైనదైనా, వింతగా ప్రకృతివాంఛలు కలిగిఉన్నా జ్ఞానం అనేది మనస్సును జయించి సంపాదించిందే కావటంవలన మనస్సుచేత జయించబడని శక్తిసామర్థ్యాలు దానికి ఉండే ఉంటాయి.

అర్జునుడంటే ఋజుమనోవృత్తి. ఎంత ఋజువృత్తి అయినా అది మనస్సునుండి కలిగిన జ్ఞానవృత్తివలన కలిగినదే కావటంవలన, జ్ఞానస్వరూపానికి అది అసమగ్రమైనదే అయినా, ఋజుమనోవృత్తి గురుభావంతో మ్రొగ్గి విధేయతను వహించి లొంగి ఉండవలసిందే.

అర్జునుడు ఎంత ఘోరంగా తలపడి యుద్ధంచేసినా ద్రోణుడిని జయించలేకపోయాడు. అంటే - ఎంతటి ఋజుమనోవృత్తికి కూడా ఆత్మజ్ఞానాన్ని (అది అసమగ్రమైనదే అయినా) మించి ఉండగలిగే సామర్థ్యం ఉండనే ఉండదు. ఋజువృత్తి అనేది విషయాలకు సంబంధించినదే కావటంవలన జ్ఞానవృత్తికి అది క్రింది స్థాయిదే. అది జ్ఞానాన్ని గెలవాలంటే దానిలోని దౌర్బల్యంవలన మధ్యలో ఏర్పడిన ప్రకృతి లోలత్వాన్ని (అశ్వత్థామ పట్ల అభిమానాన్ని) అసమగ్రమైన జ్ఞానంచేతనే గ్రహింపజేసి పశ్చాత్తాపంతో నిర్మలతను పొంగింపజేసి, ప్రకృతిపైని మమకారాన్ని పోగొట్టి, స్వచ్ఛందంగా అది ముక్తిని పొందాలనే స్థితిని దానికి కలిగించాలి. లోగడ దౌర్బల్యంవలన దానిలో కలిగిన ప్రకృతి లోలత్వాన్ని (అశ్వత్థామాభిమానాన్ని) విడిపించాలి.

ఈ అంతరార్థాన్ని అన్వయించుకొంటే ద్రోణవధలోని సాధన రహస్యం వివృతమౌతుంది. విశ్వామిత్రాది మహర్షులు ఏడుగురు ద్రోణుడికి ప్రసన్నులై ప్రబోధించారు. అంటే సప్తవిధమనోవృత్తులు అశ్వత్థామయందు అమితప్రేమగల ద్రోణుడిని (ప్రకృతి వాంఛలతో అమితంగా కూడిన సాధకుడిలోని అసమగ్రజ్ఞానాన్ని) ప్రబుద్ధపరిచాయి. అంటే ప్రకృతిమీది ఆసక్తిని నశింపజేసికొని ముక్తిని పొందవలసిందిగా సాధకుడిని హెచ్చరించాయన్నమాట! అప్పుడు 'అశ్వత్థామః హతః కుంజరః' అనే ధర్మరాజు మాట వినిపించింది. అంటే ప్రకృతి ప్రకాశం హతమైనది, సాధకుడిలో నుండి నశించిపోయింది, ఆత్మజ్ఞానం ప్రబుద్ధమయింది, అంతః ప్రబోధం కలిగింది- అని గ్రహించాలి. ఆ ఉపాయం (కృష్ణుడు) నివృత్తితత్త్వం చూపించిందని కూడా గ్రహించాలి.

ఇక్కడ ఒక విశేషం గ్రహించాలి. ధర్మరాజు అబద్ధమాడాడు అన్నది వాచ్యార్థంలోనే తప్ప అంతరార్థంలో కాదు. అంతరార్థంలో అది సత్యం చెప్పటమే ఔతుంది. ఎట్లాగంటే - ప్రకృతిలోనే పరమాత్మ ఉంటాడు. కాబట్టి ప్రకృతి నశించిపోవటం అనేది సత్యం కాదు. ప్రకృతి నిత్యమే. అందుకే ఇక్కడ కుంజర (కుం= ఐహికవృత్తిని; జరః= నాశనం చేసేది) శబ్దం వాడబడింది. ఆ కారణంగా జీవన్ముక్తావస్థను చెప్పటంగా జరిగింది.

ధర్మరాజు అంటే ధర్మతేజస్సు అని అర్థం. ధర్మతేజస్సు ఎప్పుడూ సత్యమైన ప్రకృతిని నశించిందని చెప్పదు. తరువాత ధృష్టద్యుమ్నుడు (దృఢమైన జ్ఞానప్రకాశం) ద్రోణుడిని యోగనిష్ఠలో ఉండగా తల తెగనరికాడు. అంటే అసమగ్రజ్ఞానం ధ్యానస్థితిలో ఉండగా పరిపూర్ణ జ్ఞానంలో విలీనం చేయటం జరిగిందని భావం.

ద్రోణుడి వధను అసమగ్రజ్ఞానం పూర్ణజ్ఞానంలో భగవద్ధ్యానం వలన వాసనానివృత్తి పొందిఉన్న సమయంలో జ్ఞాన దీప్తిలో విలీనం చేసే సాధనంగా గ్రహించి సంపూర్ణజ్ఞానం పొందటానికి సాధకులు సాధనలు సాగించాలి. ఇది ద్రోణపర్వం మన కందించే అంతరార్థం. (మరిన్ని వివరాలకు డాక్టర్ వేదుల సూర్యనారాయణ శర్మగారి 'అంతరార్థ మహాభారతము' అనే గ్రంథాన్ని చూడండి).

18. కవిత్రయ మహాభారతం: వ్యాఖ్యానం:

తెలుగులో ఆదికావ్యమైన ఆంధ్రమహాభారతం అవతరించి దాదాపు వెయ్యేళ్ళు కావస్తున్నా, ఇంతవరకు దానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడలేదు. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహంతో కవిత్రయ మహాభారతానికి తెలుగులో శిష్టవ్యావహారిక భాషలో సరళవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్రావళి మోదముంబొరసే అపూర్వ సాహిత్యోత్సవం. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు భారతీయ వైదిక ధర్మప్రచార మహోద్యమాన్ని చేపట్టి మహనీయంగా సాగిస్తున్నారు. అందులో ఈ పంచమవేద వ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక ఒక మహత్తర సారస్వత యజ్ఞం. ఏడుకొండలరాయడు మాత్రమే చేపట్టి, ధర్మరక్షణ కళాప్రావీణ్యంతో ఈ బృహత్తర ధర్మకార్యాన్ని ప్రజలకు ప్రసన్నంగా ప్రసాదించగలిగిన పరమ దయాళువు. ఆ దేవదేవుడి కృపాకటాక్షంతో పండితులు పదునెనిమిది పర్వాల ఈ దివ్య ప్రబంధమండలిని పరిష్కరించి, ప్రతి పద్యానికి వ్యాఖ్యానం వెలయించి, సవిమర్శకమైన పీఠికలు సమకూర్చి, కథాసారాదులను చేర్చి సర్వార్థసాధకంగా సంతరించి, సర్వాంగసుందరంగా ప్రచురించి, సామాన్య ప్రజలకు అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటం తెలుగువారు చేసికొన్న వెలుగుల పుణ్యం. ఈ పవిత్ర మహత్తర ప్రయత్నానికి శ్రీ తిరుమలేశుడి పక్షాన బాధ్యత వహించి, అభ్యుదయ పరంపరను విజయవంతంగా సమకూరుస్తున్న మాన్యులు, మహనీయులు టి.టి.డి.బోర్డు ఛైర్‌మన్, కార్యనిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, వారి సహకారులూ, సంపాదక సలహామండలుల సభ్యులూ, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్వన్మణులూ, ఎడిటోరియల్ సెల్ సభ్యులూ, పలురకాలుగా ఈ కార్యక్రమంలో తోడ్పడుతున్న అధికార, అనధికారులూ ధన్యులు, వారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనాలు.

పదునెనిమిది పర్వాలలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటి. అది రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. విస్తృతమైన ఆరణ్యపర్వం మూడవసంపుటిగా రెండు భాగాలలలో ప్రచురించబడింది. మొదటి భాగం నన్నయ రచించిన ఆరణ్యపర్వభాగం. రెండవభాగం ఎఱ్ఱాప్రెగడ పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషం. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వం విభజించబడి ప్రచురించబడటం తెలుగులో ప్రథమం. నాల్గవ, అయిదవ, ఆరవ సంపుటులుగా విరాట, ఉద్యోగ, భీష్మపర్వాలు వెలువడ్డాయి. ఇప్పటి ఈ ఏడవసంపుటి ద్రోణపర్వం.

ద్రోణపర్వ వ్యాఖ్యానంలో నలుగురు మహాపండితులు పాల్గొన్నారు. ప్రథమాశ్వాసానికి డాక్టర్ జి. హరనాథ్‌గారూ, ద్వితీయాశ్వాసానికి డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్యగారూ, తృతీయ చతుర్థాశ్వాసాలకు శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందంగారూ, పంచమాశ్వాసానికి డాక్టర్ కె. రాజన్న శాస్త్రిగారూ వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. మనీషులైన వీరు మధుర రచన చేశారు. ఈ పర్వానికి తగిన పీఠికను నేను సంతరించాను. ఇవి ఆంధ్రుల ఆమోదాన్ని పొందుతాయని ఆశిస్తున్నాను.

ఈ సంపుటి ఈ విధంగా రూపొందటానికి తోడ్పడిన మిత్రులు విద్వన్మణులు డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు గారికీ, శ్రీ కె. సత్యరామ ప్రసాదు గారికీ, డాక్టర్ దాసు అచ్యుతరావు గారికీ, శ్రీ ఎన్.ఎస్. హరనాథ్ గారికి, శ్రీ జి. రాధాకృష్ణగారికి, శ్రీమతులు సుశీలా లక్ష్మీ విద్యానాథులకూ, డాక్టర్ వి.యస్. లక్ష్మిగారికీ నా హార్దిక కృతజ్ఞతలు.

పరమకల్యాణ భద్రమూర్తి అయిన శ్రీ పద్మావతీ సహిత శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారు వేదవేద్యులు, వేదాంతగమ్యులు, పరమతత్త్వరూపులు అయిన భక్త సులభులు, సాహిత్య సంగీత కళాప్రియులు, రసానందమూర్తులు. ఆ స్వామికి ఈ పంచమవేదం అక్షరమైన తోమాలసేవ. వ్యాఖ్యానం సుగంధ పరిమళసేవ. ద్రోణపర్వ విశేషాంశాలు ఉజ్జ్వలాలంకారసేవ. పీఠిక విరాణ్మూర్తికి మంగళనీరాజనం. ఈ పర్వం స్వామివారికి సారస్వతమైన అక్షరార్చనం.

సత్య శివ సుందర రూపులైన స్వామివారి దివ్యసన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్యా సంపుటిని వాఙ్మయారాధనలోని భాగంగా పుణ్యపూజాకుసుమ మంజరిగా సమర్పించుకొంటున్నాను. విశ్వశ్రేయస్సును ప్రసాదించుమని స్వామివారిని వేడుకొంటున్నాను

హైదరాబాదు

10.5.2004

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు,

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు,

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం..

ద్రోణపర్వ కథాసారం

భీష్ముడు రణరంగంలో కూలి అంపశయ్యమీద ఉండటం విని ధృతరాష్ట్రుడు మిక్కిలి శోకించి కౌరవులకు విజయం కలుగుతుందనే ఆశతో తరువాతి యుద్ధవార్తలను తెలిసికొని రమ్మని సంజయుడిని యుద్ధభూమికి పంపాడు. ఆ తరువాత ఒకనాటి అర్ధరాత్రి సమయంలో సంజయుడు యుద్ధభూమినుండి తిరిగివచ్చి ద్రోణుడి మరణవార్తను తెలిపాడు. పిడుగువంటి ఆ వార్తను విని ధృతరాష్ట్రుడు దిగ్భ్రాంతి చెంది, మూర్ఛపోయి, తేరుకొని పరిపరి విధాల ద్రోణుడి గుణగణాలు స్మరిస్తూ దుఃఖించాడు. కౌరవులకు ఇక విజయం కలగటం కష్టమని భావించి నిట్టూర్చాడు. తరువాతి కథను వినిపించుమని కోరగా సంజయుడు ద్రోణవధ కథను వివరించి చెప్పాడు.

భీష్ముడు కూలిన తరువాత కౌరవసైన్యం గోపాలుడు లేని గోగణంవలె వెలవెలపోయింది. దుర్యోధనాదులకు, కౌరవసైనికులకు కర్ణుడు జ్ఞాపకం వచ్చాడు. భీష్ముడు పడిపోయేంతవరకు రణరంగంలోకి అడుగుపెట్టనని ప్రతిజ్ఞచేసిన కర్ణుడు దుర్యోధనుడి ఆహ్వానంమీద రథమెక్కి యుద్ధం చేయటానికి సిద్ధమయ్యాడు. అంపశయ్యపై శయనించి ఉన్న భీష్ముడివద్దకు వెళ్ళి ఆతడి అభినందనలు పొందాడు. సర్వసైన్యాధ్యక్షుడవు కమ్మని దుర్యోధనుడు కోరగా కర్ణుడు ధనురాచార్యుడైన ద్రోణుడిని అభిషిక్తుడిని చేయుమని సలహా ఇచ్చాడు. సుయోధనుడు సేనాపతుల నందరిని వెంటబెట్టుకొని ద్రోణాచార్యుడి వద్దకు వెళ్ళి, అతడిని అర్చించి, అతడి అంగీకారంపొంది సర్వసైన్యాధ్యక్షుడిగా అభిషేకించాడు. ద్రోణుడు ఉప్పొంగిపోయి దుర్యోధనుడిని ఒక వరం కోరుకొమ్మన్నాడు. అతడు కర్ణ దుశ్శాసనాదులతో ఆలోచించి 'ధర్మరాజును పట్టి ఇ'మ్మని కోరాడు. అందుకు ఆచార్యుడు ఆశ్చర్యపోయి 'ధర్మరాజును సంహరించుమనకుండా ప్రాణాలతో పట్టితెమ్మని ఎందుకు అడుగుతున్నావు? అర్ధరాజ్యమీయాలని అనుకొంటున్నావా?' అని ప్రశ్నించాడు. దుర్యోధను డందుకు ఇట్లా బదులిచ్చాడు. 'ధర్మరాజును సంహరిస్తే అర్జునుడు కోపించి కౌరవులనందరినీ యుద్ధరంగానికి బలిచేస్తాడు. ఒకవేళ మనం పాండవులను సంహరించినా కృష్ణుడు చక్రంతో కౌరవసేనను మట్టుపెట్టి రాజ్యాన్ని కుంతికైనా ఇస్తాడు. కాబట్టి ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టితెస్తే అతడితో తిరిగి జూదమాడి అతడి నందులో ఓడించి అలవోకగా దీర్ఘకాలం అడవులకు పంపి, రాజ్యాన్ని సుఖంగా ఏలుకొనవచ్చునని నా అభిప్రాయం.' ఆ మాటలు విని దుర్యోధనుడి కుటిల చింతనకు మనసులో రోసి తన వరాన్ని నిపుణంగా తప్పించుకొనగలిగేటట్లు ప్రతిజ్ఞచేశాడు. 'అర్జునుడు సమీపంలో లేకుండా ఉంటే, ధర్మరాజు రణరంగంనుండి పారిపోకుండా ఉంటే, అతడిని పట్టి ఇస్తాను' అని పలికి దుర్యోధనుడిని తృప్తిపరిచాడు. ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞను రారాజు సైనికులందరికీ చాటించాడు. దానిని గూఢచారులవలన ధర్మరాజు విని అర్జునుడిని పిలిచి ద్రోణ శపథాన్ని గురించి చెప్పాడు. తానున్న చోటును ఎప్పుడూ వదలకుండా పొదివికొని యుద్ధం సాగించుమని కోరాడు. 'అగ్రజా! నేను ప్రాణాలతో ఉండగా నిన్ను పట్టుకొనటానికి ఆ ద్రోణుడికి కాదు కదా! ఆ స్థాణువుకైనా సాధ్యం కాదు. నీకు భయ మెందుకు?' అని అర్జునుడు ధర్మరాజుకు ధైర్యం చెప్పాడు. ఆనాడు పాండవులు క్రౌంచవ్యూహం పన్ని సైన్యాలను నడిపారు. సేనాముఖంలో అర్జునుడు గాండీవాన్ని ధరించి నిలిచాడు. కౌరవులు శకటవ్యూహాన్ని పన్నారు.

ద్రోణుడి మొదటినాటి యుద్ధం:

ద్రోణుడు పాండవసైన్యంమీద దివ్యాస్త్రాలతో విరుచుకొని పడ్డాడు. నరుడు గురుడిమీద దివ్యాస్త్రాలతో తలపడ్డాడు. పోరు మహాఘోరంగా మొదలైంది, సంకుల సమరంగా సాగింది. భీమసేనుడూ, శల్యుడూ గదాద్వంద్వయుద్ధం భీకరంగా చేశారు.పాండవ సేనాపతులు తమతమ పరాక్రమాలను ప్రచండంగా ప్రదర్శించారు. ద్రోణుడు మండిపడ్డాడు. భీమ సాత్యకి పాంచాలాదులచేత

పరిరక్షితుడైన ధర్మరాజుమీద దారుణంగా దాడి మొదలుపెట్టాడు. పాండవ సేనానులు పెక్కురు ధర్మరాజును రక్షించుకొంటూ ఆచార్యుడిమీద యుద్ధం సాగించారు. ద్రోణుడు కార్చిచ్చువలె వ్యాపించి వీరులనందరినీ కలతపెట్టి ధర్మరాజును సమీపించి సంకులసమరం చేశాడు. 'ధర్మరాజు పట్టుపడ్డాడు' అని సైనికులందరూ కేకలు వేశారు. కర్ణుడితో పోరు ఘోరంగా చేస్తున్న అర్జునుడు మెరుపువలె ద్రోణాచార్యుడికి అడ్డుపడ్డాడు. క్షీరసముద్రాన్ని మందరపర్వతం కలచివేసినట్లుగా కౌరవసైన్యాన్ని అర్జునుడు సంక్షోభపరిచాడు. కురువీరులందరూ ఆచార్యుడికి అండగా నిలిచి పోరాడినా గాండీవి పరాక్రమానికి ఎదురునిలిచి నెగ్గలేకపోయారు. ఈ విధంగా ద్రోణుడి మొదటినాటి యుద్ధం ముగిసింది.

ద్రోణుడి రెండవనాటి యుద్ధం:

రెండవనాడు ద్రోణాచార్యుడు గరుడవ్యూహాన్ని పన్నాడు. పాండవులు మండలార్ధ వ్యూహాన్ని మోహరించారు. కౌరవపక్షాన సుశర్మ నాయకత్వంలో సంశప్తకులు పదివేలమంది రథికులు ఒక్కటిగా కూడి అర్జునుడిపై పగసాధించటానికి దుర్యోధనుడి అనుమతిని కోరారు. అత డంగీకరించాడు. అర్జునుడిని ధర్మరాజుకు దూరంగా పంపటానికి సంశప్తకులు తోడ్పడ్డారు. దక్షిణదిశగా దూరంగా మోహరించిన సంశప్తకులు అర్జునుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించారు. పార్థుడికి గడ్డుప్రశ్న ఏర్పడింది. అటు యుద్ధాహ్వానాన్ని కాదనటానికి వీలులేదు. ఇటు అన్న ధర్మరాజు రక్షణను వదలటానికి వీలులేదు. వీరుడైన అర్జునుడు పాంచాలవరుడైన సత్యజిత్తు రక్షణలో ధర్మరాజును ఉంచి తాను సంశప్తకులపై యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. సంశప్తకులందరూ కలిసి అర్జునుడిమీద ఒక్కుమ్మడి దాడిచేసి దొమ్మియుద్ధం సాగించారు. బాణాలతో అర్జునుడిని కప్పివేశారు. సారథి అయిన కృష్ణుడికే అర్జునుడు కనబడటం కష్టమయింది. ఫల్గునుడు అనిలాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి క్రమ్మిన బాణమేఘాలను వమ్ముచేశాడు. సంశప్తకులను చీకాకుపరిచాడు.

అర్జునుడు సంశప్తకులవైపు పోగానే ద్రోణాచార్యుడు ధర్మరాజువైపు దాడి సాగించాడు. అపారబలాఢ్యుడు సత్యజిత్తు ధర్మరాజుకు రక్షగా నిలిచి విజృంభించాడు. కాని, శస్త్ర కళాచార్యుడైన ద్రోణుడు అతడి విల్లును విరిచాడు. అతడు విల్లందినప్పుడెల్లా దానిని తునకలు చేశాడు. చివరకు అర్ధచంద్రాకార బాణంతో అతడి తల తెగగొట్టాడు. సత్యజిత్తు చనిపోగానే ధర్మరాజు ద్రోణుడి పరాక్రమానికి భయపడి రణరంగంనుండి రథం మీద తొలగిపోసాగాడు. అంతలో మత్స్యరాజు తమ్ముడు సూర్యదత్తుడు ద్రోణుడి నెదుర్కొన్నాడు. అతడికి చేది మగధ కేకయరాజులసైన్యాలు అండగా నిలిచాయి. ద్రోణుడు సూర్యదత్తుడిని చంపి, ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి అతడిని తరుముకొని పోజొచ్చాడు. అప్పుడు ధర్మరాజుకు అండగా యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు, వసుదానుడు, శిఖండి, సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్నుడు, చేకితానుడు క్రమ్ముకొని ద్రోణుడిని ఎదిరించారు. సుడిగాలికి కూలిన చెట్లవలె పాండవసైన్యాలు పడిపోయాయి. ధర్మజుడు భయపడి యుద్ధభూమినుండి తొలగిపోయాడు. మిగిలిన రాజులు భీముడి అండజేరి పోరు సాగించారు.

దుర్యోధనుడు గజసైన్యాన్ని భీముడిమీదకు పురికొల్పాడు. భగదత్తుడు ఇంద్రగజంవంటి సుప్రతీకాన్ని భీముడిపైకి ఉరికించాడు. భీముడు ఏనుగులను మట్టుపెట్టాడు. భగదత్తుడి గజం పాండవసైన్యాన్ని కలచివేసింది. అర్జునుడు భగదత్తుడిపైకి రథాన్ని మళ్ళించాడు. అర్జునుడి విజృంభణంచూచి భగదత్తుడు తన అంకుశాన్ని అభిమంత్రించి అతడి మీద ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి అడ్డంగా తన దేహాన్ని నిలిపి, తన హృదయం మీద ఆ అంకుశాన్ని ధరించాడు. అందుకు అర్జునుడు శ్రీకృష్ణా! నీవు సారథ్యం చేయాలిగాని, ఈ విధంగా యుద్ధంలో పాలు పంచుకోవచ్చునా! ఇది నన్ను చులకన చేయటమే కదా అని మనస్సు నొచ్చుకొంటే-శ్రీకృష్ణుడు ఆ అంకుశ వృత్తాంతం అంతా చెప్పి, ఘోరమైన ఆ వైష్ణవాస్త్రాన్ని తాను తప్ప ఇతరులు సహించలేరని తెలియచేసి, సవ్యసాచిని సమాధానపరిచాడు. ఘోరయుద్ధం చేసి సుప్రతీకాన్నీ, భగదత్తుడినీ అర్జునుడు నేలకొరిగించాడు. అర్జునుడిని కర్ణుడు ఢీ కొన్నాడు. మహాస్త్రాలతో మారణయుద్ధం చేశాడు. సూర్యాస్తమయం అయింది. యుద్ధం చాలించారు.

ఆనాడు కూడా ధర్మరాజును పట్టి ఇవ్వనందుకు దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని నిందించాడు. అందు కాతడు కటకటపడి 'నరుడి పరాక్రమం, నారాయణుడి మాహాత్మ్యం తెలిసికూడా ఇట్లా మాట్లాడటం న్యాయమా! ధర్మరాజుమీద చేయి పడకుండా పాండవ వీరులు వరుసగా ఎట్లా కాపాడుకొంటున్నారో గమనించావు కదా! రేపు అర్జునుడిని దూరంగా పంపివేయాలి. ధర్మరాజును పట్టాలి' అంటూ వ్యూహాన్ని పన్నాడు.

ద్రోణుడి మూడవనాటి యుద్ధం:

మరునాడు ద్రోణుడు పద్మవ్యూహాన్ని పన్నాడు. సంశప్తకులు అర్జునుడిని ఆహవానికి ఆహ్వానించి దూరప్రాంతానికి తీసికొని వెళ్ళారు. వ్యూహం వలయాకారంగా ఉండటంచేత దుర్భేద్యమైన చక్రవ్యూహం ఏర్పడింది. పాండవులలో పద్మవ్యూహాన్ని భేదించి విజయాన్ని సాధించే నేర్పు అర్జునుడికీ, శ్రీకృష్ణుడికే ఉన్నది. అభిమన్యుడికి పద్యవ్యూహాన్ని భేదించి లోనికి ప్రవేశించటం తెలుసు గాని విజయవంతంగా తిరిగిరావటం తెలియదు. ద్రోణుడు పాండవసైన్యాన్ని బాణాలతో బాధించాడు. వ్యూహంలో ప్రవేశించటం పాండవవీరులకు శక్యం కాలేదు. అప్పుడు ధర్మరాజు భీమాదులను వెంటబెట్టుకొని అభిమన్యుడి వద్దకు వెళ్ళి పద్మవ్యూహాన్ని భేదించి పాండవుల గౌరవాన్ని నిలుపుమనీ, పార్థగోవిందుల ప్రశంసలు పొందుమనీ కోరాడు. అభిమన్యుడివెంట భీమాదులందరూ వ్యూహంలో ప్రవేశించి దానిని ధ్వంసం చేయగలరని ధైర్యం చెప్పాడు. అభిమన్యుడు తనకు దొరికిన అవకాశానికి ఆనందావేశాలతో ఊగిపోయాడు. భీముడిముందు ఈ విధంగా శపథం చేశాడు.

'ధర్మరాజు నన్ను అభిమానించిన ఈ ప్రయత్నాన్ని నిష్ఫలంచేయకుండా ద్రోణుడు మెచ్చేటట్లు నేను మొగ్గరంలో ప్రవేశించి సైన్యాలను కలతపెట్టుతాను. సుభద్రార్జునులు తమ కొడుకు ప్రదర్శించే పరాక్రమాన్ని చూచి మురిసిపోయేటట్లు చేస్తాను. 'చూడండి! ఒక చిన్నవాడు పెద్ద సైన్యసమూహాలను గోపకుడు ఆవులమందను తోలినట్లుగా అదుపుచేస్తున్నా'డని ప్రజలందరూ ప్రశంసించగా విని మామ (శ్రీకృష్ణుడు) సంతోషంతో పొంగియేటట్లు, తండ్రి (అర్జునుడు) ఆనందించేటట్లు, శత్రువైన దుర్యోధనుడికి పోరు భారమయ్యేటట్లు యుద్ధం చేస్తాను' - అని వీరప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ధర్మజు డతడిని అనుమతించి ఆశీర్వదించాడు. అభిమన్యుడు సమరోత్సాహంతో రథాన్ని ద్రోణ సైన్యం మీదికి నడిపించాడు.

మెరుపు మెరిసినట్లు ఆచార్యుడిమీద బాణాలను కురిపించి ఆయనను దాటి అభిమన్యుడు పద్మవ్యూహంలోకి ప్రవేశించాడు. అడవిని కాల్చే కార్చిచ్చువలె, ప్రళయకాలంలో సంహారక్రియకు పూనుకొన్న రుద్రుడివలె పద్మవ్యూహంలోని వీరవరులనందరినీ కలవరపెట్టటం మొదలుపెట్టాడు. ఎదురుపడ్డ కురువీరులనందరినీ బాణాలతో బాధించాడు. అందులో వరుసగా సుయోధనుడు, కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్మ, కర్ణుడు మొదలైనవారందరూ ఉన్నారు. విలువిద్యలో వివ్వచ్చుడిని మించిన అభిమన్యుడిని ఆపటం అసాధ్యమని ఆచార్యుడు భావించాడు. అభిమన్యుడి అపూర్వపరాక్రమాన్ని కృపాచార్యుడి ఎదుట పొగిడాడు. దుర్యోధనుడు దానికి కటకటపడి కవ్వడి కొడుకును దొమ్మిగా దాడిచేసి చంపాలని పన్నాగం పన్ని, కర్ణాదివీరులను ప్రోత్సహించి ఒక్కుమ్మడి క్రమ్ముకొనబోయాడు. అంతలో దుశ్శాసనుడు అభిమానంతో పార్థుని కొడుకును ద్వంద్వయుద్ధంలో చంపుతానని తలపడ్డాడు. ఇద్దరూ బలంగా ఎదుర్కొన్నారు. ధర్మరాజాదులను ఆనాడు కురుసభలో అవమానించి పలికిన మాటలను స్మరించి, దుశ్శాసనుడిని మూర్ఛపోయేటట్లు బాణంతో కొట్టాడు అభిమన్యుడు. సారథి దుశ్శాసనుడి రథాన్ని ఆవలికి తోలుకొనిపోయాడు. అభిమన్యుడు కొరవి త్రిప్పిన విధంగా మొగ్గరంలో యథేచ్ఛగా తిరుగ నారంభించాడు. మేటి వీరులనందరిని వాడి బాణాలతో నొప్పించాడు. పేరుపేరునా పిలుస్తూ వారిని అధిక్షేపించాడు. కాని, ఎవ్వరూ అతడిని ఎదిరించలేకపోయారు. ఎదురులేని వీరుడివలె, ఆర్పలేని కార్చిచ్చువలె, మీదపడిన మహా ప్రళయంవలె అభిమన్యుడు అరిభయంకరంగా యుద్ధం సాగించాడు.

పద్మవ్యూహం భేదించిన అభిమన్యుడివెంట భీమాదులు మోహరంలో ప్రవేశించి సైన్యాన్ని నురుమాడటం మొదలుపెట్టారు. వారికి సైంధవు డడ్డం పడ్డాడు. పాండవులను (అర్జునుడిని తప్ప) ఒక రోజు నిలువరించగలిగే శక్తిని శివుడివలన వరంగా పొంది ఉన్నాడు సైంధవుడు. ఆనాడే ఆ ఒక ఒకరోజు అయింది. పాండవు లెంత భయంకరంగా పోరాడినా సైంధవుడిని దాటి ఒక అడుగు ముందుకు వేయలేకపోయారు. అభిమన్యుడు వెనుకాడకుండా ముందుకు చొచ్చుకొనిపోయేకొద్దీ పాండవ సహాయం అందకపోవటంతో ఒంటరివాడయ్యాడు. అయినా అభిమన్యుడు అగ్గిపిడుగు. వృషసేనుడిని మూర్ఛపోగొట్టాడు; దుర్యోధనుడి కొడుకైన లక్ష్మణుడిని ద్వంద్వయుద్ధంలో ఓడించి చంపాడు. మధ్యాహ్నమార్తాండ తేజంతో వెలుగొందే అభిమన్యుడిని అర్జునతుల్యుడిగా ఆచార్యుడు ఆశ్చర్యంతో ప్రశంసించాడు.

అభిమన్యుడిని చంపే ఉపాయం అడిగాడు సుయోధనుడు. 'అతడి చేతిలో విల్లమ్ములుండగా జయించటం కష్ట'మని ద్రోణాచార్యుడు పేర్కొన్నాడు. 'కవచధారణ' మనే విద్య - నేను అర్జునుడికి చెప్పిందే - అభిమన్యుడు నేర్చుకొన్నాడు. ఆ విద్య నేర్చినవాడిని ఓడించటం కష్టం. అయినా మోసంతో అల్లెత్రాడును త్రెంచి, విల్లును విరుగకొట్టి, గుర్రాలను కూలగొట్టి, సారథిని చంపి, ఒక్కసారిగా ఇతడిని క్రమ్ముకొని చంపితే చంపవచ్చునుగాని లేకపోతే ఇతడివైపు దేవతలకు కూడా తేరిపార చూడటం సాధ్యం కాదని ఉపాయాన్ని అందించాడు. దాని ఆచరణకు కర్ణాదులు పూనుకొన్నారు. భయపడినవాడివలె కర్ణుడు అభిమన్యుడి వెనుకకుపోయి, అతడి విల్లు త్రుంచాడు. వెంటనే ద్రోణుడు గుర్రాలను కూల్చాడు. కృపాచార్యుడు సారథిని చంపాడు. శకుని, కృతవర్మ, బాహ్లికుడు, అశ్వత్థామ మొదలుగా అనేకులు ఒక్కసారి అతడిమీద అస్త్రశస్త్రాలను కుండపోతగా కురిపించారు.

అభిమన్యుడు కత్తీ డాలూ తీసికొని గగనానికి ఎగసి, మండలాకారంగా తిరుగుతూ వీరులనందరినీ ఒంటిగా ఎదుర్కొన్నాడు. అతడి కత్తిని ద్రోణుడు, డాలును కర్ణుడు ముక్కలు చేశారు. అభిమన్యుడు రథచక్రాన్ని తీసికొని భూమిపై నిలిచి మండలాకారంగా తిరుగుతున్న మహాజ్వాలవలె విజృంభించాడు. అతడి శరీరం రక్తప్లావితమైంది. కాని, పౌరుషంతో ఎర్రగా జేవురించి శత్రువులకు భయంకరంగా ఉన్నది. అతడి యుద్ధక్రీడను దేవతలు మెచ్చుకొన్నారు. కౌరవవీరులందరు కలిసి అభిమన్యుడి చక్రాన్ని తునియలు చేశారు. అతడు గదను తీసికొని అశ్వత్థామపై దాడిచేశాడు. అశ్వత్థామ భయపడి రథం దిగి పరుగుతీశాడు. ఏడు వందలమంది రథికులను గదతో చావమోదాడు. దుశ్శాసనుడి కొడుకును యమలోకానికి పంపించాడు. ఇట్లా మదించిన ఏనుగు సరోవరంలో దిగి పద్మాలను చిందరవందర చేసినట్లు పద్మవ్యూహ రక్షకులైన మహావీరుల నందరినీ మహాసంక్షోభంలో ముంచాడు. అభిమన్యుడి చేత అవమానించబడినవారంతా అన్యాయంగా అతడిని చంపటానికి ఏకమయ్యారు. లోతైన నీటిలో దిగిన గజాన్ని బోయలు దయమాలి కొట్టి చంపినట్లు వీరులందరూ అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టి ఆయుధాలతో కొట్టి చంపారు. అపరాద్రిపై అస్తమించిన సూర్యబింబంవలె, అడవినంతా కాల్చి చల్లారిన కార్చిచ్చువలె, అలలు ఎండబారిన మహాసముద్రంవలె, నేలమీద పడిన చంద్రబింబంవలె - అరివీర భయంకరంగా యుద్ధం చేసిన అభిమన్యుడు నేలకొరిగాడు. రక్తసిక్తమైన ఆ నేలమీద పడి ఉన్న అభిమన్యుడు యోగనిద్రలో ఉన్న విష్ణువువలె వెలుగొందాడు. "పెక్కండ్రు గూడి ఇమ్మెయి నొక్కనిఁ జంపుట అధర్మ మహో!" - అని దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు భూత సమూహాలు కేకలు వేశాయి.

అభిమన్యుడి మరణానికి శోకించని మానిసి లేడు. అతడి పరాక్రమాన్ని కీర్తించని వీరుడు లేడు. ధర్మరాజు శోకం కట్టలు తెగిపోయింది. వ్యాసమునీంద్రుడు వచ్చి అతడిని ఊరడించాడు. శోకోపశమనంకొరకు సువర్ణష్ఠీవి చరిత్రాన్ని చెప్పాడు. షోడశ మహారాజుల చరిత్రలు వినిపించాడు. వారందరూ కాలంతీరిపోయారు కాబట్టి స్థిరంకాని శరీరం కొరకు వివేకవంతులు విషాదం పొందకూడదని బోధించాడు.

సాయంకాలానికెల్ల సంశప్తకులను సంహరించి సవ్యసాచి శిబిరానికి తిరిగివస్తూ అపశకునాలను గమనించి ఏదో కీడు జరిగి ఉంటుందని అనుమానించాడు. స్కంధావారానికి చేరాడు. దీనవదనాలతో ఉన్న తనవారిని చూచాడు. వారిలో అభిమన్యుడు కానరాలేదు. 'ద్రోణుడు పన్నిన పద్మవ్యూహాన్ని భేదించటానికి ధర్మరాజు అభిమన్యుడిని పంపలేదు కదా! వాడికి ఛేదించటం వచ్చుకాని, వీరులు చుట్టుముట్టినప్పుడు విడిపంచుకొనటం తెలియదు. మీ ఉపాయం మాసిపోను! నా కొడుకును రణభూమికి అర్పించలేదు కదా! చెప్పండి. వాడు లేకుండా నే నెట్లా బ్రతికేది?' అని ఆవేదనపడుతూ, నిజం తెలిసికొని,

'హా! యను, ధర్మరాజతనయా! యను, నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ
న్నే? యను, తల్లి నేపఁజనునే! యనుఁ, గృష్ణుఁడు వీఁడె వచ్చె రా
వే! యను, నొంటి వోక తగవే! యను, నేగతిఁ బోవువాఁడ నే
నో యభిమన్యుఁడా! యనుఁ బ్రియోక్తుల నుత్తరఁ జేర్పవే! యనున్'.

ఇట్లా అనేక విధాల ప్రియపుత్రుడి కొరకు విలపించి విలపించి అర్జునుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు - 'భీముడు దగ్గర లేడా? బాలుడిని ఒంటరిగా పంపారా? ద్రుపదుడు, సాత్యకి, విరటుడు - వీరంతా ఎక్కడికి పోయారు? ఇందరు ఉండగా అభిమన్యుడు

చనిపోవటానికి కారణం ఏమిటి? చనిపోయాడు సరే, యుద్ధంలో వెనుకాడకుండా విక్రమాన్ని ప్రకటించి పేరు పొందాడా? పలువురు తనను చుట్టుముట్టి అస్త్రశస్త్రాలతో బాధిస్తున్నప్పుడు తోడుపడేవా రెవ్వరూ లేక నాన్నా! నాన్నా! అని ఎన్నిసార్లు నన్ను పిలిచి ఉంటాడో! తప్పు, తప్పు నేను పొరపాటన్నాను. గోవిందుడి మేనల్లుడు యుద్ధంలో ఓడతాడా? మిన్ను మీదపడ్డా బాహాగర్వాన్ని వదలుతాడా? అని పలురకాల ప్రశ్న పరంపరలు కురిపించాడు పార్థుడు. ధర్మజుడు జరిగినదంతా వివరంగా చెప్పాడు. అభిమన్యుడికి భీమాదుల సహాయం అందకపోవటానికి సైంధవుడడ్డగించటమే కారణమని స్పష్టం చేశాడు. అర్జునుడు సైంధవకృత్యానికి మండిపడి అతడిని చంపుతానని భయంకర శపథం చేశాడు.

'అనిమిషదైత్య కింపురుషు లాదిగ నెవ్వరు వచ్చి కాచినం
దునుముదు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్రుఁడు గ్రుంకకుండ ము
న్న నరవరేణ్య! యిత్తెఱఁగు నా కొనరింపఁగ రాకయున్న నే
ననలము సొచ్చువాఁడ నృపులందఱుఁ జూడఁగ గాండివంబుతోన్'.

శపథంతో పాటు అర్జునుడు గాండీవజ్యారావాన్ని మ్రోగించాడు. పద్మనాభుడు పాంచజన్యాన్ని పూరించాడు.

అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ కౌరవ స్కంధావారంలో ప్రకంపనలు కలిగించింది. సైంధవుడు ప్రాణభయంతో గజగజలాడిపోయి పారిపోవ ప్రయత్నించాడు. ద్రోణాదులది క్షత్రియధర్మం కాదని, తమ రక్షణలో తన కెట్టి కీడు రానీయమని మాట ఇచ్చి మోహరంలో నడుమ భద్రంగా రక్షించటానికి నిశ్చయించారు.

అర్జునుడు తన ప్రతిజ్ఞ ఏ విధంగానైనా సఫలమయ్యేటట్లు వరమిమ్మని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రార్థించాడు. నరనాయణు లిద్దరూ క్రోధపూరిత హృదయాలతో బుసలుకొట్టేపాములవలె కనుపించారు. వారి రూపాలు చూచి దేవతలు భయపడ్డారు. ప్రకృతి సంక్షోభించింది. కౌరవస్కంధావారంలో అనేక దుర్నిమిత్తాలు కలిగాయి.

ఆనాటికి ఒకరోజు ముందే శిబిరానికి సుభద్ర, పాంచాలి, ఉత్తర వచ్చి ఉన్న సంగతి తెలిసి అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడిని వారి నోదార్చటానికి పంపాడు. శ్రీకృష్ణుడు వారివద్దకు పోయి పుత్రశోకాతుర అయిన సుభద్రను ఎంతో ప్రయత్నంమీద ఓదార్చాడు. మిగిలినవారిని తగిన మాటలతో శాంతింపజేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని వెంట తీసికొని వెళ్ళాడు. తన మందిరంలో శ్రీకృష్ణుడు కాళ్ళు కడిగికొని, ఆచమనంచేసి, ఒకదర్భశయ్య నలంకరించి అక్షతగంధపుష్పాలతో పూజించి ఆయుధాల నక్కడ చుట్టూ ఉంచి అర్జునుడిని అక్కడ ఉండుమని చెప్పాడు. నిత్యం రాత్రివేళ చేసే దేవపూజ ఇంతకుముందు చేయలేదని అతడికి జ్ఞాపకం చేశాడు. అర్జునుడు పాదప్రక్షాళనం చేసికొని శుచి అయి, నిత్యమూ చేసే శివపూజను షోడశోపచార సమన్వితంగా శ్రీకృష్ణుడికి అర్పించాడు. జనార్దనుడు సంతోషించి అర్జునుడిని అక్కడే ఉండుమని నియోగించి, తగిన రక్షణను అతడికి కల్పించాడు. అర్జునుడికి శుభం కోరుతూ ఉంటానని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పి తన శయ్యపై పరుండి చాలసేపు దీర్ఘయోచనలో మునిగిపోయాడు. తెల్లవారితే నరనారాయణు లేవిధంగా సైంధవవధను నిర్వహిస్తారో, ఎటువంటి కీడు కలుగుతుందో! అని కలవరపడుతూ ఉభయస్కంధావారాలలో అందరూ తమ పూర్వపుణ్యఫలాలన్నీ సైంధవవధకు అర్జునునికి తోడ్పడాలని గట్టిగా అంటూ, శుభాన్నిచేకూర్చే పవిత్రగ్రంథాలను పఠిస్తూ కంటిమీద కునుకు లేకుండా తెల్లవార్చారు.

శ్రీకృష్ణుడు దారుకుడితో అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ విషయం చెప్పి అంతటి అసాధ్యమైన ప్రతిజ్ఞను తీసికొన్న అర్జునుడిని తానెట్లాగైనా కృతార్థుడిని చేస్తానని చెప్పాడు. తనలో సగభాగం అర్జునుడనీ, అతడు బ్రతికితేనే తాను బ్రతుకుతాననీ తెలిపి సూర్యాస్తమయంలోగా సైంధవవధ జరిపించి పాండవకీర్తిని నిలుపుతానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. మరునాడు రథాన్ని సర్వసన్నాహం చేసి ఉంచుమనీ, తన పాంచజన్యనాదం సంకేతంగా విని అ రథాన్ని రణస్థలికి తీసికొని రమ్మని శ్రీకృష్ణుడు దారుకుడితో చెప్పాడు. సకల భూతాలు తన శక్తిసామర్థ్యాలను, పాండవులపట్ల తనకున్నప్రేమనుతెలుసుకొనే విధంగా రేపు యుద్ధరంగంలో తానే రౌద్రరసాకారంతో విజృంభించి, సైంధవుణ్ణి సూర్యాస్తమయంలోగా సంహరిస్తానన్నాడు. అందుకు దారుకుడు మీరు ఆ విధంగా చేయవలసిన అవసరం ఉండదని, మీరు సారథ్యం వహిస్తూ శుభాన్నికూర్చే స్థితిని కలిగిస్తుంటే అర్జునుడు అడ్డుకోలేని వీరుడు ఆ వైపు ఎవడున్నాడు అని సవినయంగా, చాకచక్యంగా మాట్లాడి శ్రీకృష్ణుని ఆవేశాన్ని తొందరపాటును తగ్గించాడు. మీ ఆజ్ఞను పాటిస్తానని వెళ్ళాడు.

అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడు అమర్చిన దర్భశయ్యమీద పరున్నాడు. ప్రతిజ్ఞానిర్వహణాన్ని గురించి ఆలోచిస్తూ శోకనిద్రా పరవశుడయ్యాడు. కలలో శ్రీకృష్ణు డతని సమీపానికి వచ్చాడు. అతడు శయ్యనుండి లేచి కృష్ణుడికి నమస్కరించి తన శయ్యమీద

కూర్చుండబెట్టాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి శోకభావాన్ని తొలగించి ఉత్సాహాన్ని పెంచాడు. నరుడి శుభాన్ని కోరి అతడిని తూర్పుదిక్కు మొగమై కూర్చొనుమన్నాడు. పరమేశ్వరు డిచ్చిన పాశుపతాస్త్రాన్ని సమంత్రకంగా ఆరాధించి పరమశివుడిని ధ్యానించుకొమ్మని నిర్దేశించాడు. అత డట్లాగే చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి చేతిని పట్టుకొని గగనపథంలోకి తీసికొనిపోయాడు. అనేక లోకాల ఆవల ఉన్నకైలాసాన్ని చేరారు. అందులో పరమేశ్వరుడిని దర్శించి ప్రార్థించాడు. అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడిని పూజించిన పూజాద్రవ్యాలు శివుడి శరీరంమీద చూచి శివకేశవాభేద భక్తి పారవశ్యాన్ని పొందాడు. పాశుపతాస్త్ర మంత్ర సిద్ధిని ప్రసాదించ వేడుమని అర్జునుడిని శ్రీకృష్ణుడు ప్రోత్సహించాడు. పార్థుడు పరమేశ్వరుడిని ప్రార్థించగా ఆ మహాదేవు డనుగ్రహించాడు. శివభటులు ఆతడిని ఒక దివ్యసరస్సువద్దకు చేర్చారు. అందులోనుండి రెండు విషసర్ప జిహ్వాలజ్వాలలు రెండు వెలువడ్డాయి. అర్జునుడు శుచి అయి ఆ మహాసర్పాలకు నమస్కరించి, శతరుద్రీయాన్ని మనసులో జపిస్తూ శివుడిని ధ్యానించాడు. ఆ సర్పాలు రెండూ క్రమంగా విల్లుగా, బాణాలుగా మారాయి. శివుడి పార్శ్వంనుండి ఒక మహాతేజస్వి అయిన బాలుడు వెలువడి వచ్చి ఆ బాణప్రయోగవిధానాన్ని ప్రదర్శించి చూపించాడు. దానిని గ్రహించిన అర్జునుడికి మంత్రస్వరూపాన్ని అనుగ్రహించాడు. ఇక పాశుపతాస్త్రానికి తిరుగులేదని మహాదేవుడు ప్రకటించాడు. ఇక తన ప్రతిజ్ఞానిర్వహణకు తిరుగులేదని అర్జునుడు సంతోషించాడు. నరనారాయణు లిద్దరూ శివుడికి నమస్కరించి తిరిగి వచ్చారు. తెల్లవారింది. అర్జునుడు ధర్మరాజువద్ద కేగి రాత్రి జరిగిన స్వప్నవృత్తాంతాన్ని తెలిసాడు. పాండవులందరూ శ్రీకృష్ణుడిని పరమాత్మగా భావించి ప్రస్తుతించారు. గోవిందుడు వారికి విజయం తథ్యమని అభయం అందించాడు.

ద్రోణుడి నాల్గవనాటి యుద్ధం:

ధర్మరాజ రక్షణకు సాత్యకిని నియోగించి సైంధవవధకు విజయుడు విజృంభించాడు. ద్రోణుడు శకటవ్యూహాన్ని పన్నాడు. దానికి పడమటిభాగంలో గర్భవ్యూహంగా పద్మవ్యూహం పన్నాడు. దాని మధ్యభాగం మొదలుకొని సేనాముఖం వరకు సూచీ వ్యూహాన్ని అమర్చాడు. సూచీవ్యూహంలోని కేంద్రస్థానంలో సైంధవుడిని నిలిపాడు.ద్రోణుడు సూచీవ్యూహం పన్నాడు. అర్జునుడు మొట్టమొదట ద్రోణుడికి నమస్కరించి ఆశీస్సులను కోరాడు. ఆచార్యుడు నవ్వి 'నన్ను గెలవకుండా సైంధవుడి దరికి ఎట్లా చేరగలవు?' అని చిరునవ్వు నవ్వాడు. దానిని అనుమతిగా గ్రహించి విజయుడు యుద్ధాన్ని ఆరంభించి ఆచార్యుడిని అతిక్రమించి మొగ్గరంలో ప్రవేశించాడు. కర్కశంగా యుద్ధం చేస్తూ శ్రుతాయుధాదులను, విందానువిందులనూ పోరులో చంపాడు. ద్రోణుడు అర్జునుడి పట్ల పక్షపాతాన్ని చూపుతున్నాడని దుర్యోధనుడు ఆచార్యుడిని నిందించాడు. ఆచార్యుడు ఆ మాటలకు వెగటు ప్రకటించాడు. అర్జునుడి వెంట తానూ వస్తే సేనాముఖం వికలమై పాండవులను నిగ్రహించటం, సైంధవుడిని రక్షించటం కష్టమని పేర్కొని, అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించాడు. సమవయస్కుడైన గాండీవిని దుర్యోధనుడినే ఎదురించుమని ఒక సహజ కవచాన్ని ప్రసాదించాడు. దాని ప్రభావంతో దుర్యోధనుడు నిర్భయంగా అర్జునుడిపై దాడి చేశాడు. ద్రోణుడు పాంచాలవీరులవైపు పోరు సాగించాడు.

ద్రోణుడు ధృష్టద్యుమ్నుడిని దాటి పాండవసైన్యాన్ని చంపనారంభించాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు విజృంభించాడు. కాని, నిపుణమైన యుద్ధంలో ద్రోణుడు అతడిని విరథుడిని చేసి, బాణప్రయోగంతో చంపబోయాడు. అంతలో సాత్యకి అడ్డుపడి ధృష్టద్యుమ్నుడిని రక్షించాడు. దానిని సహించక ద్రోణుడు సాత్యకిపై బాణాలవర్షం కురిపించాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడి విల్లు విరిచాడు. ఇరువురి నడుమ అస్త్రశస్త్రాలతో పోరు ఘోరమయింది. ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు సాత్యకికి తోడుగా వచ్చారు. అంతలో ధృష్టద్యుమ్నుడు మరల విజృంభించి వీరందరినీ దాటి ముందుకు సాగి ద్రోణుడి నెదుర్కొన్నాడు. ఈ విధంగా ఇరువర్గాలవారూ యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా అర్జునుడు తన రథాన్ని సైంధవుడున్న దెసకు నడుపుమని శ్రీకృష్ణుడిని కోరాడు. రథం ముందుకు సాగిపోతున్నది. వారికి విందానువిందులు అడ్డపడి పోరు సాగించారు. వారిని అర్జునుడు సంహరించాడు. అప్పటికి అర్జునుడి రథాశ్వాలు బాగా దప్పిగొన్నాయి. వాటికి దప్పిక తీరిస్తే విజయుడికి విజయం తథ్యమని కృష్ణుడు సూచించాడు. అర్జునుడు దివ్యాస్త్రాలతో ఒక సరోవరాన్ని కల్పించాడు. కృష్ణుడు గుర్రాలకు నీరుపట్టి, ఒడలు తట్టి, రథానికి కట్టి సిద్ధపరిచాడు. పోరుసాగింది. కవచధారణశక్తిచేత దుర్యోధనుడు అర్జునాదులపై అద్భుత విజృంభణం సాగించాడు. ఆ బలానికి కారణమేమిటో గ్రహించిన అర్జునుడు ఇంద్రుడిచ్చిన మహాస్త్రంతో ద్రోణుడు దుర్యోధనుడి కిచ్చిన కవచాన్ని ఛేదించటానికి ప్రయోగించాడు. అశ్వత్థామ దానిని

మరొక మహాస్త్రంతో వమ్ముచేశాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలతో రారాజు విరథుడయ్యాడు. అతని అరచేతి నిండా గాయాలయ్యాయి. దుర్యోధనుడు అవివేకంగా ద్రోణుడిచ్చిన కవచం నిష్ఫలమని భావించి తనకుతానే దాన్ని తొలగించుకొని మరొక కవచాన్ని ధరించాడు. అది అర్జునుడికి ఎంతో అనుకూలించింది. అతడు ముందుకు వెళ్ళాడు.

అర్జునుడిపై వృషసేనాది వీరులు ఎనిమిదిమంది క్రమ్ముకొని యుద్ధం ప్రారంభించారు. అర్జునుడు వారిని సంహరించి కౌరవసైన్యాన్ని కకావికలు చేశాడు. అశ్వత్థామ విజృంభించి క్రూరబాణాలను పరచాడు. అర్జునుడికీ ఆతడికీ మధ్య శస్త్రాస్త్రయుద్ధం సాగింది. అట్లే కౌరవపాండవ వీరుల మధ్య ద్వంద్వయుద్ధాలు సాగాయి. ధర్మరాజు ద్రోణుడితో తలపడి రథాన్ని కోల్పోయి నేలపై దిగి నిరాయుధుడై చేతులు పైకెత్తి ఊరుకొన్నాడు. అతడిపై బాణాలు ద్రోణుడు సంధించలేక చుట్టూ ఉన్న గుర్రాలను, ఏనుగులను సంహరించాడు. అంతలో సహదేవుడు ధర్మజుడిని తన రథంమీద ఎక్కించుకొని తొలగిపోయాడు. ద్రోణుడు పాండవసైన్యాన్ని చెండాడటం మొదలుపెట్టాడు.

ఘటోత్కచుడు తనసేనతో కలిసి ద్రోణుడితో యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు. అతడిమీద అలంబుసుడు విరుచుకొనిపడ్డాడు. ఇరువురి నడుమ మాయాయుద్ధం మహా భయంకరంగా సాగింది. ఘటోత్కచుడు అలంబుసుడిని చంపి ధర్మరాజుకు సంతోషం కలిగించాడు.

అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ అందరికీ ముఖ్యాంశమై నిలిచింది. అతడికి అండదండలుగా నిలిచి సాయపడటానికి సాత్యకిని పంపాడు ధర్మరాజు. అతడు మొగ్గరంలో ప్రవేశించి దుశ్శాసనాదులను ఓడించి ముందుకు సాగాడు. అతడికి తోడుగా భీముడు ద్రోణాదుల నతిక్రమించి అర్జునుడివైపు దాడి సాగించాడు. కర్ణుడు భీమసేనుడిని డీకొని ఓడించి, అధిక్షేపించి, బాధించి, చివరకు చంపకుండా వదిలాడు. కర్ణార్జునులు ద్వంద్వయుద్ధంలో తారసిల్లారు. పోరు ఘోరంగా సాగింది. దుర్యోధనాదులు కర్ణుడికి సాయంగా నిలిచి యుద్ధం చేయసాగారు. వారిని బలహీనపరచి అర్జునుడు ముందుకు పోగా అశ్వత్థామ శల్య వృషసేనులు సైంధవుడికి పెట్టని కోటగా నిలిచారు.

దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని తూలనాడాడు. 'అర్జునుడు, సాత్యకి, భీముడు మొదలైనవారు కౌరవసేనను చీకాకుపరచి సైంధవుడివైపు వేగంగా దూసికొనిపోతున్నారు. యుద్ధంలో నీవు ఓడటమంటే సముద్రం ఇంకిపోవటం వంటిదే కదా! సాత్యకి నిన్ను జయించాడని జనులు భావించటం మంచిదా? ఈ విధంగా నీవు వ్యవహరించటం మా దురదృష్టం. ఆ మాట అటుండనిమ్ము నీ పరాక్రమం, నీతి చాతుర్యం ప్రకాశించేటట్లు ఈ సంక్షోభంనుండి బైటపడే ఉపాయం చెప్పుము' - అని నిలదీసి అడిగాడు. అందుకు ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'నాకు రెండువైపులవారూ ఒక్కటే. కాని, మనసేన కేర్పడిన విపత్తును నాకు చేతనైనంతవరకు తొలగించే యత్నం చేస్తాను. రారాజా! నీకిప్పుడు సైంధవుడిని కాపాడుకొనే పెద్ద పందెం మిగిలింది. ఈ యుద్ధమనే జూదంలో నీవు దానిని కాపాడుకొనాలి. కాని, నీకు ఇప్పుడు శకుని పనికిరాడు. అతడివలన నీకు కలిగిన లాభం తాత్కాలికం. ఇప్పటి గెలుపే సుస్థిరమైనది. కాబట్టి నీవు కర్ణాదులను సహాయం తీసికొని అర్జునుడితో యుద్ధంచేసి విజయాన్ని సాధించుము. నేను సేనాముఖంలో నిలిచి మిగిలినవారి నందరినీ అడ్డగిస్తాను. నేను నీతో కలిసి రావటం కార్యం కాదు నీవు పొమ్ము' అని నిక్కచ్చిగా చెప్పాడు.

దుర్యోధనుడు యుద్ధం సాగించాడు. కర్ణుడు సాత్యకితో యుద్ధంచేసి ఓడిపోయాడు. అర్జునుడు విజృంభించి కౌరవసేనను ఎదుర్కొన్నాడు. దుర్యోధన కర్ణ వృషసేన శల్య కృపాశ్వత్థామలందరు ఏకమై అర్జునుడిని చుట్టుముట్టారు. వారిని పార్థుడు పెక్కుమ్ములతో స్రుక్కించాడు. కర్ణుడి ప్రాణాలు తీయగల వాడిబాణాన్ని పార్థుడు వేయగా దానిని అశ్వత్థామ వమ్ముచేశాడు. కర్ణార్జునులకు ద్వంద్వయుద్ధం బలంగా సాగింది. రారాజు తనవారిని కర్ణుడికి సాయంచేయుడని ఎలుగెత్తి పిలిచాడు. అర్జునుడు వారందరికి మధ్యాహ్న సూర్యుడివలె దుర్నిరీక్షుడై బాణాలతో చెండాడాడు. జయద్రథుడిని డీకొన్నాడు. అయినా తెంపుచేసి కృపాశ్వత్థామ శల్య వృషసేనులు సైంధవుడికి రక్షగా దడిగట్టినట్లు నిలిచి పోరు సాగించారు. అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపే అవకాశం దొరకక అవుడుగరుస్తూ ప్రొద్దువైపు చూచాడు. శ్రీకృష్ణుడు దానిని గమనించి 'అర్జునా! నీవు వెనుకాడక ముందుకు సూటిగా సాగుము. భయపడవద్దు. సూర్యుడు పడమటి కొండపైకి చేరబోతున్నాడు. దీనికి నేను ఒక ఉపాయం కల్పిస్తాను. అప్పుడుగాని సైంధవుడు చావడు' అని చెప్పి, మాయాతిమిరంతో సూర్యబింబాన్ని కప్పివేశాడు. సూర్యుడస్తమించాడని

కౌరవవీరులు ఉప్పొంగిపోయారు. సైంధవుడు తలఎత్తి పడమరవైపున ఆశ్చర్యంతో చూస్తూ నిలిచాడు. శ్రీకృష్ణుడి సూచనమేరకు అర్జునుడు ఆ అదనెరిగి వాడిబాణంతో సైంధవుడి తలను తెగనరికాడు. దానిని క్రిందపడకుండా ఆకాశంలోనే చిత్రవిచిత్ర బాణవిద్యానైపుణ్యంతో నిలుపుతూ వచ్చాడు. శ్రీకృష్ణుడు మాయా తిమిరం తొలగించాడు. సూర్యు డస్తమించకుండానే సైంధవుడిని చంపి అర్జునుడు తన శపథాన్ని నిలపుకొన్నాడు. ఆ తరువాత శ్రీకృష్ణుడి నిర్దేశంతో పాశుపతాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి సైంధవ శిరాన్ని అతడి తండ్రి అయిన వృద్ధక్షత్రుడి ఒళ్ళో పడేటట్లు చేశాడు. అత డాశిరస్సును నేలమీద పడవేశాడు. వెంటనే వృద్ధక్షత్రుడి శిరస్సు వేయి వ్రక్కలైపోయింది. సైంధవుడి శిరం ఎవరివలన నేలమీద పడుతుందో అతడి శిరస్సు వేయి వ్రక్కలౌతుందని వృద్ధక్షత్రుడి శాపమే ఉన్నది. అతడి శాపంతోనే అతడిని దండింపజేసి, అర్జునుడికి ఆ కీడు కలుగకుండా శ్రీకృష్ణుడు చాతుర్యంతో రక్షించాడు. ధర్మజుడు సంతసించాడు.

ద్రోణుడి అయిదవనాటి యుద్ధం:

అయిదవనాటి యుద్ధం ప్రారంభించేముందు ద్రోణుడు పాంచాలురను చంపనిదే కవచం విడువనని శపథం చేసి, యుద్ధంలో విరాట ద్రుపదులను కడతేర్చాడు. భీమసేనుడు దుర్మద దుష్కర్ణులను చంపాడు. అశ్వత్థామ అంజనపర్వుడిని యుద్ధంలో అంతమొందించాడు. భీమకుమారుడైన ఘటోత్కచుడు విజృంభించి అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నాడు. ఇరువురు ఘోరంగా యుద్ధం చేశారు. అశ్వత్థామ ఒక అక్షౌహిణి సైన్యాన్ని చంపి ఘటోత్కచుడిని కాలదండంవంటి బాణంతో మూర్ఛపడేటట్లు చేశాడు. అతడిని ధృష్టద్యుమ్నుడు యుద్ధరంగంనుండి రథంమీద తప్పించాడు. దానిని చూచి అశ్వత్థామ సింహగర్జనం చేసి విజృంభించాడు. ధర్మజ భీమ సాత్యకు లొక్కటై అతడిని ఎదుర్కొన్నారు. బాహ్లికుడు సాత్యకిని డీ కొన్నాడు. భీముడు ఉద్రిక్తుడై ముద్గరంతో బాహ్లికుడి తల పగులగొట్టి చంపాడు. దుర్యోధన ప్రేరితుడైన ద్రోణుడు ధర్మరాజుతో తలపడ్డాడు. ఇరువురూ దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించి ప్రతాపాన్ని ప్రదర్శించారు. ధృష్టద్యుమ్ను డడ్డుకొని ద్రోణుడితో యుద్ధం సాగించాడు. భీమార్జునులు అతడికి సాయం చేశారు. కౌరవబలాన్ని గడగడ వణకేటట్లు చేశారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు కర్ణుడిని తన పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించి సేనను కాపాడుమని కోరాడు. కర్ణుడు పాండవులను పరిభవిస్తానని ప్రగల్భాలాడాడు. అందుకు కృపాచార్యుడు అతడి బడాయి మాటలు గమనించి ఉపాలంభించాడు. వారి వాదును మాన్పి దుర్యోధనుడు తానే యుద్ధం చేయటానికి ముందుకు సాగాడు. కృపాచార్యుడి సలహామేరకు అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడి సాహసాన్ని మాన్పాడు, కృతవర్మాదులు యుద్ధభారాన్ని వహించారు.

సాత్యకి సమరంలో సింహంవలె చెలరేగాడు. సోమదత్తుడిని ద్వంద్వబాణ యుద్ధంలో చంపాడు. అదే సమయంలో పెక్కురు కౌరవ పాండవవీరుల నడుమ ద్వంద్వయుద్ధాలు ప్రవర్తిల్లాయి. కర్ణుడు సహదేవుడిని ఓడించి అవమానించాడు. అశ్వత్థామకూ ధృష్టద్యుమ్నుడికీ, సాత్యకికీ కర్ణ దుర్యోధనులకూ పోరు విరివిగా సాగింది. మాయాయుద్ధంలో ఘటోత్కచుడు అలంబుసుడు అలాయుధుడు అనే రాక్షసులను సంహరించాడు. ఆపై కౌరవవీరులమీద విరుచుకొనిపడ్డాడు. అతడి పోరు మరికొంతసేపు జరిగితే కౌరవసేనలో జనం మిగిలేటట్లు కనబడలేదు. అప్పుడు కౌరవవీరులూ, దుర్యోధనాదులూ 'శక్తిని ప్రయోగించి ఘటోత్కచుడిని చంపు'మని కర్ణుడిని కోరారు. 'ముందు ఘటోత్కచుడి చావునుండి బ్రతికితే అర్జునుడిని చంపే ఉపాయం ఆలోచించవచ్చు'నని భావించారు. గత్యంతరం లేక కర్ణుడు ఇంద్రదత్తమైన శక్తిని ప్రయోగించి ఘటోత్కచుడిని వధించాడు. పాండవపక్షంలో అందరూ దుఃఖించారు. కృష్ణుడు మాత్రం ఘటోత్కచుడివలన ఇంద్రశక్తి వమ్మై అర్జునుడి ప్రాణ రక్షణచేసిందని హర్షించాడు. క్రుద్ధులైన భీమ నకుల సహదేవులూ, అర్జునుడూ కలిసి ద్రోణుడిపై విజృంభించారు. ద్రోణార్జునుల మధ్య శస్త్రాస్త్ర ద్వంద్వయుద్ధం భయంకరంగా సాగింది. ఇరువురిలో గెలుపోటములు నిర్ణయించటం అసాధ్యమై యుద్ధం సాగుతూపోయింది. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మజ భీముల దరికి రథం పోనిచ్చి వారికి వినవచ్చేటట్లు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'ద్రోణుడు దేవదానవులకు కూడా జయించశక్యం కానివాడు. ఇతడిని అంతమొందించాలంటే ఒక ఉపాయం ఉన్నది. 'నీ కొడుకు హతు డయ్యా'డనేమాట మన మంటే అతడు వింటే వెంటనే ఆయుధాలను దిగవిడిచి నిశ్చేష్టుడై నిలిచిపోతాడు. అప్పు డతడిని చంపవచ్చును. అంతకంటె అనువైన ఉపాయం మరొకటి లేదు' అన్నాడు. అందరూ అది మంచి ఉపాయమని మెచ్చుకొన్నారు. కాని, అర్జునుడు దాని కంగీకరించలేదు. ధర్మరాజు విషాదంతో

మిన్నకుండిపోయాడు. అప్పు డద నెరిగి భీముడు తానుచంపిన అశ్వత్థామ అనే ఏనుగును మిషగాచేసికొని అశ్వత్థామ హతమయ్యెనని బిగ్గరగా ద్రోణుడు వినేటట్లు అరచాడు. ఆ మాటలు విని ద్రోణుడి హృదయం ఝల్లుమన్నది. అశ్వత్థామ పరాక్రమాదులను స్మరించి భీముడి మాటలు నమ్మక ధృష్టద్యుమ్నుడిపై దారుణంగా యుద్ధం ప్రారంభించాడు.

అప్పుడు ఆకాశమార్గాన విశ్వామిత్ర, జమదగ్ని, భరద్వాజ, గౌతమ, కశ్యప, వసిష్ఠాత్రి ప్రభృతి మునివరులందరూ ద్రోణుడిని కనుపించి 'ద్రోణా! నీవు బ్రాహ్మణుడవు. వేదవేదాంగాలు చదివినవాడవు. నీకు యుద్ధం చేయటం ధర్మమా? ఇంతకుముందు చేస్తే చేశావు కాని, నీకు కాలం పూర్ణమయింది. కాబట్టి నీవు యుద్ధం మానటం మంచిది' అని హెచ్చరించి అంతర్ధానమయ్యారు. ద్రోణుడు మునుల మాటలను గురించి యోచించాడు. భీమసేనుడి మాటలు తలపోశాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడిని కనుగొన్నాడు. మనస్సు వికలమైపోగా శోకాయత్తుడయ్యాడు. తన కొడుకు చచ్చినవార్త నిజమా కాదా అని ధర్మరాజు నడిగి తెలిసికొనదలచాడు. అడిగాడు.

ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజును ఈ విధంగా హెచ్చరించాడు. 'యుధిష్ఠిరా! ఈనాటి అపరాహ్ణం వరకు ద్రోణుడు యుద్ధం చేస్తే మనవైపు ఇక ఎవ్వరూ మిగలరు. ఇది నిజం. మమ్ములను ద్రోణుడి బాణాలకు బలిపెట్టకుండా సముచితంగా కాపాడుకొమ్ము. ప్రాణరక్షణ సమయంలో అసత్యవచనదోషం లేదు. అశ్వత్థామ చచ్చె నని చెప్పుము!' అన్నాడు. భీముడు కూడా తాను పలికిన మాటలు అసత్యాలు కావని చెప్పాడు. భీముడు మాళవరాజైన ఇంద్రవర్మ గజాన్ని - అశ్వత్థామ పేరుగల దానిని - చంపి గజంమీద పెట్టి 'అశ్వత్థామా హతః' అని పలకటం జరిగిందని చెప్పి ధర్మరాజును కూడా గజంమిషతో అశ్వత్థామ మరణవార్తను తెలియజెప్పుమని సూచించాడు. వారిద్దరి మాటలు విని ధర్మరాజు ఏమైతే అది ఔతుందని సమ్మతించి, ఉపాయ మాలోచించి 'అశ్వత్థామా హతః' అనే వాక్యాన్ని ధర్మజుడు ఎలుగెత్తి పలికి 'కుంజరః' అనే పదాన్ని వాద్యాల చప్పుళ్ళలో కలిసిపోయేటట్లు మెల్లగా పలికాడు. ఆ మాట విని ద్రోణుడు అస్త్రసన్న్యాసం చేసి యోగాసనంలో రథంమీద కూర్చుండి తనువు త్యజించాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు- ధర్మరాజాదులు వారిస్తున్నా వినకుండా - ద్రోణుడి తలజుట్టును నిటారుగా పట్టి కుత్తుకను కత్తితో కోశాడు. ద్రోణుడి తేజస్సు ఆరిపోయింది.

ధృష్టద్యుమ్నుడి చర్యను అందరూ గర్హించారు. ఆ విషయం తరువాత తెలిసికొన్న అశ్వత్థామ కోపోద్రిక్తుడై పాండవసైన్యాన్ని మట్టుపెట్టటానికి పూనుకొని, సైన్యసన్నాహంతో యుద్ధభూమిలో విజృంభించాడు. పాండవ సైన్యంమీద నారాయణాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుడి సూచనపై పాండవవీరులందరూ నేలపై దిగి, ఆయుధాలు వీడి, నమస్కరించి, నారాయణశక్తిని భక్తితో గౌరవించారు. భీముడు మొదట తిరగబడినా కృష్ణార్జునుల హితోక్తులతో నారాయణాస్త్రానికి తలవంచాడు. నారాయణాస్త్రం ఉపశమించింది. అందరూ ప్రాణాలు దక్కించుకొన్నారు. అశ్వత్థామ అంతటితో ఆగక ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అర్జునుడు బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి దానిని వమ్ముచేశాడు. దానితో అశ్వత్థామ చేసేదిలేక రణరంగం నుండి తిరిగిపోయాడు. అతడి ఎదుట వేదవ్యాసుడు ప్రత్యక్షమయ్యాడు. అశ్వత్థామ ఆ మహర్షికి నమస్కరించి గద్గదకంఠంతో 'మునీంద్రా! నా ఆగ్నేయాస్త్రం వృథ అయింది. దానికి కారణ మేమో తెలియదు. సురాసురగంధర్వాదులకు కూడా దుస్సహమైన ఆ అస్త్రం మానవులైన కృష్ణార్జునులను ఎందుకు దహించలేకపోయింది?' అని అడిగాడు.

వ్యాసమహర్షి ఇట్లా చెప్పాడు: 'ఆదిదేవుడైన శ్రీమహావిష్ణువు అఖిలలోక రక్షణార్థం భూలోకంలో జన్మించి మైనాక పర్వతంమీద శివుడిని గూర్చి తపస్సు చేశాడు. పరమశివుడు ప్రత్యక్షం కాగా ఆతడిని అనేకవిధాల ప్రస్తుతించాడు. 'ఇతరులకెవ్వరికీ లేని ప్రభావాన్ని నాకు ప్రసాదించు'మని వరం కోరాడు. పరమేశ్వరుడు కరుణించాడు. సురాసురగంధర్వ కిన్నర గరుడోరగాదులను అవలీలగా గెలువగలిగిన పరమతేజస్సుతో ప్రకాశిస్తూ వర్తించే మహిమ నిచ్చాడు. అస్త్రశస్త్రాలవలనగాని, అగ్నిజలాదులవలనగాని ఎటువంటి కీడు జరుగని మహిమ నిచ్చాడు. యుద్ధంలో శివుడినైన నిర్జించగల మహిమను ప్రసాదించాడు. అందువలన నారాయణుడు అజయ్యుడై ఉన్నాడు. అతడినుండి పుట్టిన నరుడు కూడా ఆ లక్షణాలనే కలిగి ఉన్నాడు. నరుడితో కూడిన నారాయణుడు నిజమాయా విశేషంచేత జగన్మోహనాకారుడై విహరిస్తూ ఉంటాడు. వారిరువురూ దానవులను సంహరించి ధర్మసంస్థాపనం చేయటానికి పుట్టారు. వారే కృష్ణార్జునులు' - అని తెలియచెప్పాడు.

ఆగ్నేయాస్త్రాదులు అశ్వత్థామయందు అసమగ్రం కావటానికి కారణంకూడా వ్యాసుడు చెప్పాడు. అశ్వత్థామ మట్టితో చేసిన శివుని ప్రతిమను అర్చించేవాడు. కృష్ణార్జునులు లింగరూపశివారాధనం చేసేవారు. కాబట్టి అతడికంటె వారు శ్రేష్ఠు లయ్యారని పేర్కొన్నాడు. అశ్వత్థామ పులకితుడై రుద్రుడిని ధ్యానించాడు. కేశవుడిని ప్రస్తుతించాడు. వ్యాసమహర్షికి నమస్కరించాడు. రథమెక్కి స్కంధావారం చేరాడు. కౌరవులు విషణ్ణులయ్యారు. పాండవులు మహానందభరితులయ్యారు.

స్కంధావారంలో రాత్రి వేదవ్యాసుడు అర్జునుడికి ప్రత్యక్షమయ్యాడు. పార్థు డా మహర్షిని పూజించి ఒక ప్రశ్న అడిగాడు. 'మహర్షీ! నేను యుద్ధం చేస్తున్నప్పుడు నా ముందు అగ్నివంటి ఒక మహాపురుషుడు నేలపై కాళ్ళానకుండా నడుస్తూ యోధులనందరినీ ఆతడే సంహరిస్తూ ఉండగా నేను తరువాత వారిని చంపుతూ ఉంటాను. ఆ మహాపురుషు డెవ్వరో నాకు తెలుపుము'.

ఆతడు సర్వలోక ప్రభువైన పరమేశ్వరుడైన రుద్రుడని తెలిపి, అటువంటి మహాదేవుడు అర్జునుడికి ప్రసన్నుడయ్యాడనీ, భక్తపరాధీనుడైన అతడు తానే వీరులను సంహరిస్తూ కిరీటికి కీర్తి కలిగేటట్లు చేస్తున్నాడని తెలిపాడు. సర్వలోక శరణ్యుడైన ఆ దేవదేవుడిని శరణుజొచ్చి సర్వశుభాలను పొందుమని అర్జునుడిని దీవించి వ్యాసమహర్షి అంతర్ధానమయ్యాడు. అర్జునుడు శివధ్యానమగ్ను డయ్యాడు.

- జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ద్రోణపర్వము

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వితీయాశ్వాసము

తృతీయాశ్వాసము

చతుర్థాశ్వాసము

పంచమాశ్వాసము

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ద్రోణపర్వము

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతము

ద్రోణపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీసంశ్రయ మంగళ గౌ । రీసంగమ విభవ పుణ్యరేఖా సంప
ద్భాసిత వక్షోవామాం । గా! సూత్రితచిత్ర మహిమ! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= శివకేశవాత్మకుడవైన దేవా!; శ్రీ సంశ్రయ= లక్ష్మీదేవి ఆశ్రయం; మంగళగౌరీ సంగమ=శుభప్రదయగు గౌరీదేవి కూడిక అనే; విభవ= ఐశ్వర్యానికి చెందిన; పుణ్యరేఖా= అదృష్టరేఖయొక్క; సంపద్= శోభతో; భాసిత= ప్రకాశించే; వక్షోవామాంగా!= హృదయమూ ఎడమ మేనూ కలవాడా!; సూత్రిత చిత్రమహిమ!= సూత్రప్రాయంగానే తెలుపబడిన చిత్ర విచిత్రమైన మహిమలు కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! నీ భాగ్యరేఖను నేను ఏమని వర్ణించగలను? సర్వసుఖాలను ఇచ్చే లక్ష్మీదేవి నీ రొమ్మునందు, సర్వశుభాలను ఒసగే మంగళగౌరీదేవి నీ వామాంగంలోను నెలకొని ఉన్నారు. చిత్రాతి చిత్రమైన నీ మహిమను వేదాలు కూడా వర్ణించలేక సూత్రప్రాయంగానే తెలియజేస్తున్నవి.

విశేషం: సర్వభువనాలలోని జడచేతనాల స్వరూప స్వభావాలన్నీ పరాత్పరుడి చిత్రాతిచిత్రమహిమలే. శ్రీసంశ్రయం హరిభాగం. గౌరీసంగమం హరుని వామ శరీరం. వక్షస్సు హరిది. వామాంగం హరుడిది అని క్రమాన్వయం.

లక్ష్మీగౌరీ సమాశ్రయం శృంగార రసాన్నీ, ఆశ్చర్యంగొలిపే ఇట్టి దివ్యమంగళ విగ్రహం, 'చిత్రమహిమ' అద్భుత రసాన్నీ వ్యక్తీకరిస్తున్నవి. ఈ శృంగారాద్భుత రసాలు హరిహరనాథుడి యెడ ప్రదర్శించే భక్తిభావానికి పోషకాలుగా ఉన్నాయి.

సంజయుఁడు యుద్ధభూమికిఁ బోయి మరలి వచ్చి యందలి వృత్తాంతంబు ధృతరాష్ట్రునితోఁ జెప్పుట (సం. 7-1-5)

వ. దేవా! వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డి ట్లనియె. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనునకున్= వ్యాసమహర్షికి శిష్యుడైన వైశంపాయనుడితో; జనమేజయుండు= పరీక్షిన్మహారాజు పుత్రుడైన జనమేజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వ్యాస శిష్యుడైన వైశంపాయనుడితో పరీక్షిన్మహారాజుపుత్రుడైన జనమేజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: వేదవ్యాసుడు మహాభారతం రచించి భూలోకంలో దానిని ప్రవర్తింపజేయడానికై తన శిష్యుడైన వైశంపాయనుడిని నియమించాడు. తర్వాత ఒకసారి వ్యాసమహర్షిని జనమేజయుడు తమ పూర్వుల చరిత్రను చెప్పవలసినదని కోరగా, వ్యాసుడి కోరికపై వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి భారతకథ చెప్పటం ప్రారంభించాడు. ఈ విధంగా భారతేతిహాసానికి వైశంపాయనుడు వక్త. జనమేజయుడు శ్రోత.

మళ్ళీ కవిబ్రహ్మ తిక్కన, తెలుగు మహాభారతానికి కృతిపతి అయిన హరిహరనాథుడిని 'దేవా!' అని సంబోధిస్తూ భారత కథను వివరిస్తున్నాడు.

క. **'ముని జన వల్లభ! యివ్విధ । మున దేవవ్రతుఁడు శాంతిఁ బొందినక్రమ మె**
ల్లను ధృతరాష్ట్రమహీశుఁడు । విని యెయ్యది యాచరించె వినిపింపు తగన్.' **3**

ప్రతిపదార్థం: మునిజన వల్లభ!= మౌనులలో శ్రేష్ఠుడవైన వైశంపాయనా!; ఈ+విధమునన్= ఇట్లా; దేవవ్రతుఁడు= భీష్ముడు; శాంతిన్+పొందిన= యుద్ధం చాలించిన; క్రమము= విధం; ఎల్లను= అంతా; ధృతరాష్ట్ర మహీశుఁడు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; విని=ఆలకించి; ఏ+అది= ఏది; ఆచరించెన్= చేశాడో; తగన్= తగినవిధంగా; వినిపింపు(ము)= తెలియజెప్పుము.

తాత్పర్యం: వైశంపాయన మునిశ్రేష్ఠా! కౌరవ సేనాధిపతి అయిన భీష్ముడు యుద్ధం చాలించిన విషయాన్ని సంజయుడి వలన విని ధృతరాష్ట్రుడు ఏమి చేశాడో చెప్పుము.

వ. **అని యడిగిన జనమేజయునకు వైశంపాయనుం డిట్లనియె.** **4**

ప్రతిపదార్థం: అని+అడిగిన= అట్లు ప్రశ్నించిన; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుతో; వైశంపాయనుండు= వ్యాసశిష్యుడైన వైశంపాయనుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నించిన జనమేజయ మహారాజుతో వైశంపాయనమునీంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. **అనిమిష నదీ తనూజుఁడు । సనుటయు విని యవ్విభుండు సంజయుఁ బోవం**
బనిచెను దనయుని కడకు న । తని విజయము కాంక్ష దన హృదయమున మొలవన్. **5**

ప్రతిపదార్థం: అనిమిష నదీతనూజుఁడు= దేవ నదీ పుత్రుడైన భీష్ముడు; చనుటయున్= యుద్ధ రంగంనుండి తొలగిపోవటం; విని; ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; అతని= దుర్యోధనుడి; విజయము= గెలుపుయొక్క; కాంక్ష= కోరిక; తన హృదయమునన్= తన మనస్సులో; మొలవన్= పొడసూపగా; తనయుని కడకున్= పుత్రుడైన దుర్యోధనుడి దగ్గరకు; సంజయున్= భారతయుద్ధ విశేషాలు వినిపించే సంజయుడిని; పోవన్= వెళ్ళటానికై; పనిచెన్= నియమించాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు యుద్ధ రంగంనుండి తొలగిపోవటం విని, దుర్యోధనుడి విజయకాంక్ష తన మనస్సులో మొలకెత్తగా, ధృతరాష్ట్రుడు తన కొడుకు వద్దకు సంజయుడిని పంపించాడు.

క. **పనిచి కృతపడిన గాంగే । యుని దెస యుమ్మలిక నాతఁ డుల్లము నానా**
ఘనతర చింతాభర మొం । దినఁ గుందుచు నుండఁ గొన్ని దివసంబులకున్. **6**

ప్రతిపదార్థం: పనిచి= పంపి; కృతపడిన= కడచిన (యుద్ధం నుండి తొలగిన); గాంగేయుని దెస= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడిని గూర్చిన; ఉమ్మలికన్=దుఃఖంతో; ఆతఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఉల్లము= మనస్సు; నానా= అనేక విధాలైన; ఘనతర= మిక్కుటమైన; చింతా భరము= విచార భారం; ఒందినన్= పొందగా; కుందుచున్= క్రుంగుతూ; ఉండన్= ఉండగా; కొన్ని= కొద్ది; దివసంబులకున్= రోజులకు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని యుద్ధరంగానికి పంపి, భీష్ముడు యుద్ధంనుండి తొలగటం చేత దుఃఖించి, మిక్కిలి చింతాభారంతో క్రుంగిపోతుండగా, కొన్నిదినాలకు.

క. **వ్యాసప్రసాదమహిమం । జేసి యుభయ సైన్యగత విశేషజ్ఞుం డై**
యా సంజయుఁ డొకనాఁటి ని । శా సమయమునందుఁ గడు వెసం జనుదెంచెన్. **7**

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసప్రసాదమహిమన్+చేసి= వ్యాసమహర్షియొక్క అనుగ్రహపు గొప్పతనం వలన; ఉభయ= కౌరవుల, పాండవుల; సైన్యగత= సేనలకు సంబంధించిన; విశేషజ్ఞుండు+ఐ= విశేషాలన్నీ తెలిసినవాడై; ఆ సంజయుఁడు= అట్టి సంజయుడు; ఒకనాఁటి; నిశాసమయమునన్= రాత్రివేళ; కడువెసన్= మిక్కిలి వేగంగా; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షి అనుగ్రహం వలన కౌరవపాండవ శిబిరాలలోని విశేషాలన్నీ తెలిసికొని, ఒకనాటి రాత్రి సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చాడు.

వ. **ఇట్లు శిబిరంబుననుండి సూతనందనుండు గరినగరంబునకు వచ్చి యంతఃపురంబున నున్న ధృతరాష్ట్రు నుచిత ప్రకారంబునం గనిన నమ్మనుజవల్లభుం డతనిం దన చేరువ నునిచికొని యాదరించి.** **8**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శిబిరంబుననుండి= దండు విడిసిన చోటునుండి; సూతనందనుండు= సూతవంశీయుడి పుత్రుడైన సంజయుడు; కరినగరంబునకున్= హస్తినాపురానికి; వచ్చి=వచ్చి; అంతఃపురంబునన్+ఉన్న= అంతఃపురంలో ఉన్న; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; ఉచిత ప్రకారంబునన్= తగు విధంగా; కనినన్= చూడగా; ఆ+మనుజవల్లభుండు= ఆ రాజు; అతనిన్= సంజయుడిని; తన చేరువన్= తన సమీపంలో; ఉనిచికొని= ఉంచుకొని; ఆదరించి= మన్నించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సంజయుడు హస్తినాపురానికి వచ్చి, అంతఃపురంలో ఉన్న ధృతరాష్ట్ర మహారాజును సగౌరవంగా దర్శించాడు. అపుడు ఆ రాజు అతడిని దగ్గరికి తీసికొని ఆదరించి.

చ. **అమరనదీతనూజు సమరావనిఁ గోల్పడి నాదు యోధవ**
ర్గము మఱి యెవ్వరిం గొని పరాక్రమ దుర్దమ పాండుపుత్ర సై
న్యమునకు మార్కొనం దలఁచె? నక్కట! కౌరవు లేమి సేసి రా
సమయమునన్ బలప్రచయ సంఘటనం బెటులయ్యె సంజయా! **9**

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో!; సంజయా!= ఓ సంజయా!; అమర నదీ తనూజు= గంగాదేవి పుత్రుడైన భీష్ముడిని; సమరావనిన్= యుద్ధభూమిలో; కోల్పడి= కోల్పోయి; నాదు= నా యొక్క; యోధవర్గము= వీరుల సమూహం; మఱి= మళ్ళీ; ఎవ్వరిన్= ఏ వీరుడిని; కొని= సేనానిగా నియమించి; పరాక్రమ= శత్రువులను వశపరచుకొనే; దుర్దమ= అణచశక్యముకాని; పాండుపుత్ర= పాండవుల; సైన్యమునకున్= సేనను; మార్కొనన్= ఎదుర్కొనవలెనని; తలఁచెన్?= అనుకొన్నది?; కౌరవులు= కురువంశీయులైన దుర్యోధనాదులు; ఏమి+చేసిరి?= ఏమి చేశారు; ఆ సమయమునన్= అట్టి ఆపదవేళలో; బల ప్రచయ సంఘటనంబు= సైన్య సమూహంయొక్క కూర్పు; ఎటులు+అయ్యెన్?= ఏ విధంగా జరిగింది?

తాత్పర్యం: అయ్యో సంజయా! యుద్ధరంగంలో భీష్ముడిని కోల్పోయిన కౌరవ వర్గం మళ్ళీ ఎవ్వరిని సేనాపతిగా నియమించి, పరాక్రమంలో సాటిలేని పాండవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొనవలెనని అనుకొన్నది? చెదరిపోయిన సైన్యాన్ని, కౌరవులు అపుడు ఒకచోటికి ఎట్లా కూర్చుకొన్నారు? తెలుపవలసింది.

విశేషం: 'అక్కటా!' అనటంతో ధృతరాష్ట్రుడిలోని చింతా, విషాదాలు వ్యక్తమవుతున్నవి.

క. **అనిన విని సూతసుతుఁ డి । ట్లను నక్కురునాథుతోడ 'నవహితమతివై**
విను మంతయుఁ జెప్పెదఁ గ్రమ । మున నీ యడిగిన తెఱంగు భూవర! తెలియన్.' **10**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= ఆలకించి; సూతసుతుఁడు= సూతుడి కుమారుడైన సంజయుడు; ఆ+కురునాథుతోడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటాడు; భూవర= రాజా! ; నీ+అడిగిన తెఱంగు= నీవు అడిగిన విధం; క్రమమునన్= వరుసగా; అంతయున్= మొత్తం; తెలియన్= (నీకు) స్పష్టంగా తెలిసేటట్లుగ; చెప్పెదన్= చెపుతాను; అవహితమతివి+ఐ= సావధానుడవై; విను= వినుము

తాత్పర్యం: ఇది విని సంజయుడు, 'ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీవు అడిగినదంతా వరుసగా వివరిస్తాను, సావధానంగా వినుము' అన్నాడు.

వ. దేవవ్రతుండు దేవభావంబునం బొందిన యప్పుడు కురుపాండవు లతని కడకు వచ్చుటయు నా సమయంబునఁ బుట్టిన విశేషంబులు నాఁడు నీ కెఱింగించితి; శరతల్పగతుం డైన శాంతనవుండు సెప్పిన హితవచనంబు లాదరింపక రోషసంరక్త నయను లగుచు నతని వీడ్కొని యట్లు సనిన కౌరవులు నాటి వేకువ నీ కడనుండి యేను బోయి శిబిరంబు సొచ్చు నవసరంబున. 11

ప్రతిపదార్థం: దేవవ్రతుండు= భీష్ముడు; దేవభావంబునన్= దేవత్వాన్ని; పొందిన; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కురుపాండవులు= ధృతరాష్ట్రుడి పుత్రులు, పాండురాజు కుమారులు; అతని కడకున్= ఆ భీష్ముడి వద్దకు; వచ్చుటయున్= రాగా; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; పుట్టిన= కలిగిన; విశేషంబులు= భీష్ముడు శరతల్పగతుడు కావటం, అర్జునుడు భీష్ముడు త్రాగడానికి పర్జన్యాస్త్రం వేసి భూమినుండి జలధారలు పుట్టించటం వంటి విశేషాలు; నాఁడు= భీష్ముడు యుద్ధంలో కూలిననాడు; నీకున్; ఎఱింగించితిన్= తెలిపాను; శరతల్పగతుండు+ఐన= అంపశయ్యపై పడ్డ; శాంతనవుండు= శంతనుడి పుత్రుడైన భీష్ముడు; చెప్పిన= పలికిన; హితవచనంబులు= మంచిమాటలు; ఆదరింపక= పాటించక; రోష= కోపంతో; సంరక్త= మిక్కిలి ఎరుపెక్కిన; నయనులు= కన్నులు గలవారు; అగుచున్= అవుతూ; అతనిన్= ఆ భీష్ముడిని; వీడ్కొని= వదలి; అట్లు= ఆ విధంగా; చనిన= పోయిన; కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; నాఁటి= ఆనాటి; వేకువన్= ఉదయాన; నీ కడనుండి= నీ వద్దనుండి; ఏను= నేను; పోయి= వెళ్ళి; శిబిరంబు= దండు విడిసిన చోటు; చొచ్చు+అవసరంబునన్= ప్రవేశించే సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు శరతల్పగతుడై దేవత్వాన్ని పొందినపుడు, కౌరవులు, పాండవులు ఆయన వద్దకు రాగా, ఆ సమయంలో అర్జునుడు పర్జన్యాస్త్రాన్ని వేసి భూమి నుండి జలధారలు పుట్టించటంవంటి విశేషాలు ఆనాడు నీకు తెలిపాను. అప్పుడు భీష్ముడు చెప్పిన మంచిమాటలు లెక్కించక కోపంతో కౌరవులు అచటినుండి వెళ్లిపోయారు. ఆనాటి ఉదయం నేను నీవద్ద నుండి కౌరవ శిబిరాన్ని ప్రవేశించే సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. సమరోద్యోగము వీటికిం దెలుపు నిస్సాణాది తూర్యంబు లొ
క్కమొగిన్ మ్రోయఁగ వారణాది చతురంగస్ఫార సన్నాహ సం
గమనాటోపము మిక్కుటంబుగఁ గడంకన్ వీరనైపథ్య వి
భ్రమలోలాకృతు లైరి మోముల వివర్ణత్వంబు సంధిల్లఁగాన్. 12

ప్రతిపదార్థం: సమర+ఉద్యోగము= యుద్ధానికి పూనుకోవటం; వీటికిన్= సైన్యం విడిసిన చోటుకు; తెలుపు= తెలియజేసే; నిస్సాణ= నిస్సాణమనే పేరుగలది; ఆది= మొదలైన; తూర్యంబులు= చర్మవాద్యాలు; ఒక్కమొగిన్= ఒకేసారి; మ్రోయఁగన్= ధ్వనించగా; వారణ+ఆది= ఏనుగులు మొదలైన; చతురంగ= రథాలు, గజాలు, గుర్రాలు, పదాతి దళాలయొక్క; స్ఫార= అధికమైన; సన్నాహ= ప్రయత్నంలోని; సంగమన= క్రమబద్ధంగా వెళ్ళటంలోని; ఆటోపము= వేగిరపాటు; మిక్కుటంబుగన్= ఎక్కువగా; కడంకన్= పూనగా; మోములన్= ముఖాలలో; వివర్ణత్వంబు= తెల్లదనం; సంధిల్లఁగాన్= తోచగా; వీర= శూరులకు సంబంధించిన; నైపథ్య= వస్త్రాద్యలంకారాల యొక్క; విభ్రమ= విలాసముచే; లోల= చలించే; ఆకృతులు+ఐరి= ఆకారాలు కలవారయ్యారు.

తాత్పర్యం: సైన్య శిబిరాలకు యుద్ధసన్నాహాన్ని తెలిపే నిస్సాణాది వాద్యాలు ఒక్క పెట్టున మ్రోయగా, గజాది చతురంగ బలాలు క్రమబద్ధంగా వేగిరపాటుతో ముందుకు సాగటానికి ప్రయత్నిస్తుండగా, తెల్లముఖాలు వేసిన కౌరవులు, వీరుల వస్త్రకవచాద్యలంకారాల కదలికలతో చలించే రూపాలు కలవారయ్యారు.

విశేషం: వివర్ణత్వం సాత్త్వికభావం. ఇది మనస్సులోని చింతావిషాదాదులను వ్యక్తీకరించేది. సేనాధిపతి అయిన భీష్ముడు యుద్ధరంగంలో కూలిపోవటం వలన ముందు జరిగే యుద్ధానికై సన్నద్ధమవుతున్న కౌరవుల ముఖాలలో విషాదం అలముకొనటాన్ని 'వివర్ణత్వము' అనే పదం సూచిస్తున్నది.

వ. ఇట్లు సన్నద్ధులై వెడలి యసమెడలిన బలంబులం గూర్చుకొనుచుండి. 13

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సన్నద్ధులు+ఐ= యుద్ధానికి సిద్ధమైనవారై; వెడలి= శిబిరాలలో నుండి వెలికివచ్చి; అసము= ఉత్సాహం; ఎడలిన= తొలగిన; బలంబులన్= సైన్యాన్ని; కూర్చుకొనుచున్+ఉండి= ప్రోగుచేసికొంటూ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యుద్ధానికి సిద్ధమై శిబిరాలలో నుండి వెలుపలికి వచ్చి, దర్పహీనమైన సైన్యాలను సమీకరిస్తూ.

ఉ. అప్పుడు భీష్మలేమి హృదయంబుల నుమ్మలికంబు గూరఁగా
నెప్పటి చందముల్ విడిచి యేడ్తెఱఁ దక్కిన చూడ్కు లొండొరు
న్రెప్పల మాటునం బొలయ నీ సుతు పాలికి వచ్చు రాజులం
దిప్పు డతండు రా వలవదే యని కర్ణుఁ దలంచి రందఱున్. 14

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; భీష్మలేమి= భీష్ముఁడు లేకుండటం; హృదయంబులన్= మనస్సులలో; ఉమ్మలికంబు= దుఃఖము; కూరఁగాన్= కలుగగా; ఎప్పటి చందముల్= ఎల్లవేళలలో ఉండే తీరు; విడిచి= వదలి; ఏడ్తెఱన్= కాంతిని; తక్కిన= వీడిన; చూడ్కులు= చూపులు; ఒండు+ఒరున్= ఒకటికొకటి; రెప్పలమాటునన్= కంటి రెప్పల చాటున; పొలయన్= వ్యాపించగా; నీ= నీయొక్క; సుతు= పుత్రుడైన దుర్యోధనుడి యొక్క; పాలికిన్= వద్దకు; వచ్చు= వచ్చే; రాజులందున్= రాజులలో; ఇప్పుడు= భీష్ముడు యుద్ధంలో కూలిన తర్వాత; అతండు= ఆ కర్ణుడు; రావలవదే+అని= రాగూడదా అని; అందఱున్= కౌరవులు అందరు; కర్ణున్= కర్ణుడిని; తలంచిరి= తలచుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో యుద్ధరంగంలో భీష్ముడు లేకపోవటం అందరికీ దుఃఖాన్ని కలిగించగా, సహజమైన దర్పాదులను విడిచి, ఒకరికొకరు కాంతివిహీనమైన చూపులు రెప్పలమాటుననే నిగిడించి, నీ పుత్రుడైన దుర్యోధనుడి వద్దకు ఇతర రాజులందరు వచ్చారు. 'భీష్ముడు పడిపోయిన తర్వాతనైనా కర్ణుడు యుద్ధ రంగానికి రావచ్చుగదా!' యని అందరు కర్ణుడిని తలచుకొన్నారు.

వ. అట్టి యెడ. 15

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు లేని ఆ విషాదసమయంలో.

చ. పతిరహితాత్మ యైన సతి భంగియు గోపక హీనమైన గో
ప్రతతి విధంబు, సస్య విధుర స్థితి యైన ధరిత్రి చాడ్పు, ను
ద్ధత హరి శూన్యమైన వసుధాధర కందర భూమి చందమున్
మతి మనసేనఁ దోఁచె బుధమాన్యుఁడు భీష్ముఁడు లేకయుండుటన్. 16

ప్రతిపదార్థం: బుధమాన్యుఁడు= పండితులలో శ్రేష్ఠుడైన; భీష్ముఁడు= భీష్ముడు; లేక+ఉండుటన్= లేకపోవటంవలన; మనసేన= మన యొక్క సైన్యం; పతిరహిత+ఆత్మ+ఐన= భర్తలేని; సతి= భార్యయొక్క; భంగియున్= విధమునను; గోపకహీనము+ఐన= గోపాలుడు లేని; గోప్రతతి= గోవుల సమూహం; విధంబున్= వలెను; సస్య= పంటలు; విధురస్థితి+ఐన= లేని; ధరిత్రి= భూమి; చాడ్పున్= వలెను; ఉద్ధత= గర్వించిన; హరి= సింహం; శూన్యము+ఐన= లేని; వసుధాధర= భూమిని ధరించే పర్వతం యొక్క; కందర= గుహయొక్క; భూమి= స్థలం; చందమున్= వలెను; మతిన్= మనస్సుకు; తోఁచెన్= అనిపించింది.

తాత్పర్యం: జ్ఞానులలో శ్రేష్ఠుడైన భీష్ముడు లేని మన సేన వైధవ్యం పొందిన స్త్రీవలెను, కాపరిలేని ఆవులమందవలెను, పంటలు లేని పొలంవలెను, సింహం లేని పర్వత గుహవలెను నా మనస్సుకు తోచింది.

విశేషం: అలం: మాలోపమ. భీష్ముడు లేని కౌరవసైన్యాన్ని పతిలేని సతిగా, కాపరిలేని గోగణంగా, సింహం లేని గుహగా ఉపమించి చెప్పటంవలన సైన్యం యొక్క దీనస్థితి వ్యక్తమౌతున్నది.

ఉ. అంగద నాథు మ్రింగిన వృకావలి దన్ వెస ముట్టికొన్న స
ర్వాంగములుం జలింప వెగడందుచు దిక్కులు సూచుచున్న సా
రంగియ పోలె నుండెఁ గురురాజ! భవత్సుతు సేన భీష్ము నా
జిం గబళించి పాండవులు జృంభిత విక్రమలీలఁ బొల్చుటన్. 17

ప్రతిపదార్థం: కురురాజ!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; పాండవులు; భీష్మున్= భీష్ముడిని; ఆజిన్= యుద్ధంలో; కబళించి= మ్రింగి; జృంభిత= అతిశయించిన; విక్రమ= పరాక్రమం యొక్క; లీలన్= విలాసంతో; పొల్చుటన్= ఒప్పిదముతో ఉండటం; అంగదన్= ఆకలితో; నాథున్+మ్రింగిన= పతిని చంపిన; వృకావలి= తోడేళ్ళగుంపు; తన్= తనను, (సారంగిని); వెసన్ ముట్టికొన్నన్= వేగంగా చుట్టుముట్టగా; సర్వాంగములున్= అన్ని అవయవాలూ; చలింపన్= వణకగా; వెగడు+అందుచున్= భయపడుతూ; దిక్కులు= నలువైపుల; చూచుచున్+ఉన్న= చూస్తున్న; సారంగి+అ పోలెన్= ఆడు జింకవలె; భవత్= తమయొక్క; సుతు= కుమారుడైన దుర్యోధనుడి యొక్క; సేన= సైన్యం; ఉండెన్= ఉండినది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆకలితో ప్రియుడిని మింగిన తోడేళ్ళగుంపు వేగంగా తనను చుట్టుముట్టగా, భయంతో వణకుతూ దిక్కులు చూస్తున్న ఆడజింకవలె నీ పుత్రుడి సైన్యం, భీష్ముడిని యుద్ధంలో కూలనేసి విజృంభించిన పాండవుల పరాక్రమాన్ని చూచి బెదరిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. సేనాని అయిన భీష్ముడు పడిపోవటం వలన అనాథ అయిన కౌరవసేనను నాథుడిని కబళించి చుట్టుముట్టిన తోడేళ్ళ గుంపును చూచి భయపడ్డ సారంగితో ఉపమించటం ద్వారా భయానక రసం వ్యక్తమౌతున్నది.

ఆ. 'కర్ణ! కర్ణ! వచ్చి కావు మనాథుల। మైతి'మను నెలుంగు లగ్గలముగ
బలములోన నెల్లఁ గలయంగ వీతెంచె। నార్తి దెల్లముగ జనాధినాథ! 18

ప్రతిపదార్థం: జన+అధినాథ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆర్తి= బాధ; తెల్లముగన్= స్పష్టంగా- బాగా తెలిసేవిధంగా; కర్ణ! కర్ణ!= ఓ కర్ణుడా!; అనాథులము+ఐతిమి= దిక్కులేని వారమయ్యాము; కావుము= రక్షించుము; అను= అనే; ఎలుంగులు= ఆర్తనాదాలు; అగ్గలముగన్= అధికంగా; బలములోనన్= సైన్యంలో; కలయంగన్= అంతట; వీతెంచెన్= వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అప్పుడు 'కర్ణా! ఓ కర్ణా! మేమంతా దిక్కులేనివారం అయ్యాం. వేగంగా వచ్చి కాపాడు' అనే ఆర్తనాదాలు స్పష్టంగా సైన్యంలో అంతటా వ్యాపించాయి.

విశేషం: 'కర్ణ! కర్ణ' అని కౌరవసైన్యం చేసే ఆర్తనాదాల వలన ధైర్య విషాదాది భావాలు వ్యక్తమై భయానక రసం అభివ్యక్తమౌతున్నది.

వ. తదనంతరంబున. 19

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబునన్= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: కౌరవసైన్యం అంతటా ఆర్తనాదాలు వ్యాపించిన తర్వాత.

క. 'పిలువుఁడు దడయక కర్ణుని;। బలవిక్రమశాలి యతఁడు; పది దివసములుం
గలనికి రాఁడు నదీసుతు। పలుకులకుం గనలి సచివబంధుయుతముగన్.' 20

ప్రతిపదార్థం: తడయక= ఆలస్యం చేయక; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; పిలువుఁడు= పిలవండి; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; బలవిక్రమశాలి= బలపరాక్రమాలు కలవాడు; నదీసుతు= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడి యొక్క; పలుకులకున్= మాటలకు; కనలి= కోపించి;ప దిది దివసములున్=యుద్ధం మొదలైన పది దినాలు; సచివ= మిత్రులతో; బంధుయుతముగాన్= చుట్టాలతోపాటు; కలనికిన్= యుద్ధానికి; రాఁడు= రాలేదు.

తాత్పర్యం: 'కర్ణుడు బలపరాక్రమశాలి, ఆలస్యం చేయక అతడిని యుద్ధం చేయటానికి ఆహ్వానించండి. భీష్ముని మాటలకు అలిగి ఆయన యుద్ధరంగంలో ఉన్నంత వరకు ఆ పదిరోజులు తాను బంధుమిత్రులతో కలిసి యుద్ధానికి రాలేదు కదా!

వ. అని కౌరవులును దక్కటి జనపతులును దగుజనంబులును నతని నాసపడి పలుకుచుండి; రాతని తెఱంగు దొల్లియు నీ వాకర్ణించి తది యెయ్యది యనిన. 21

ప్రతిపదార్థం: అని= పై విధంగా పలికి; కౌరవులును= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; తక్కటి= మిగిలిన; జనపతులును= రాజులును; అతనిన్= కర్ణుడిని; ఆసపడి= కోరి; పలుకుచుండిరి= అనుకొంటూ ఉన్నారు; ఆతని= ఆ కర్ణుని యొక్క; తెఱంగు= తీరు; నీవు= ధృతరాష్ట్రుడవైన నీవు; ఆకర్ణించితివి= విన్నావు; అది= ఆ విషయం; ఏ+అది+అనిన్= ఏమిటంటే.

తాత్పర్యం: పై విధంగా పలికి దుర్యోధనాదులు, తక్కిన రాజులు కర్ణుడు తమ రక్షణార్థం రావాలని అనుకొన్నారు. కర్ణుడు యుద్ధరంగం వదలటానికి గల కారణం నీవూ విన్నావు. అది ఏమిటంటే.

చ. అనఘ! సరిత్సుతుండు దను నర్ధరథుండని పల్కినన్ మనం
బునఁ గడునొచ్చి 'నీ వనికిఁ బోయిన నద్దెస రాను; నీ జయం
బున వనవాసి నయ్యెద; రిపుల్ నిను నోర్చిన వారి నోర్చెదన్
ఘన భుజశక్తి నేననియెఁ గాదె! నృపుల్ విన నమ్మహాత్ముతోన్. 22

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సరిత్+సుతుండు= నదీపుత్రుడైన భీష్ముడు; తనున్= కర్ణుడిని; అర్ధరథుండు+అని= అతిరథ, మహారథులకంటె, సమరథుడికంటె తక్కువవాడని; పల్కినన్= అనగా; మనంబునన్= మనస్సులో; కడున్+నొచ్చి= మిక్కిలి బాధపడి; నీవు= భీష్ముడవైన నీవు; అనికిన్= యుద్ధానికి; పోయినన్= వెళ్ళితే; ఆ+దెస= ఆ వైపు; రాను= రాజాలను; నీ= నీయొక్క; జయంబునన్= గెలుపుచే; వనవాసిని= అడవులలో నివసించేవాడిని; అయ్యెదన్= అవుతాను; రిపుల్= శత్రువులు; నినున్= నిన్ను; ఓర్చినన్= ఓడిస్తే; ఘనభుజశక్తిన్= గొప్ప భుజబలంతో; ఏను= నేను; వారిన్= ఆ శత్రువులను; ఓర్చెదన్= జయిస్తాను అని; నృపుల్= రాజులు; వినన్= వినేటట్లుగా; ఆ+మహాత్మతోన్= ఆ మహాత్ముడైన; భీష్ముడితో; అనియెన్+కాదె!= అన్నాడు గదా!

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! భీష్ముడు తనను అర్ధరథుడని కించపరుచగా కర్ణుడు మనస్సులో మిక్కిలి బాధపడి, ఓ భీష్మాచార్యా! 'నీవు యుద్ధానికి వెళ్ళితే నే నా వైపు రాను; యుద్ధంలో నీవు జయిస్తే అడవుల పాలౌతాను; ఓడిపోతే నా బాహుబలంతో శత్రువులను జయిస్తా'నని రాజులంతా వింటుండగా, మహాత్ముడైన భీష్ముడితో అన్నాడు గదా!

వ. **కావున నతం డంతకు మున్నుకయ్యంబునకుం దొలంగియుండె; నాఁ డట్లు మా మనంబులెల్ల నా సూతనందను దెసకుం బాఱె'ననిన విని యాంబికేయుండు సంజయున కిట్లనియె.** **23**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= ఈ కారణాలవలన; అతండు= ఆ కర్ణుడు; అంతకున్ మున్ను= అప్పటి వరకు; కయ్యంబునకున్= యుద్ధమునకు; తొలంగిఉండెన్= దూరంగా ఉన్నాడు; నాఁడు= భీష్ముడు యుద్ధం నుండి తొలగిన మరునాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; మనవారి= మన కౌరవపక్షం వారి; మనంబులు= మనస్సులు; ఎల్లన్= అన్ని; ఆ సూతనందను దెసకున్= ఆ కర్ణుడివైపు; పాఱెన్= ప్రసరించాయి; అనినన్= అనగా విని; ఆంబికేయుండు= అంబికా పుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు కర్ణుడిని అర్ధరథుడనటం వలన యుద్ధరంగంలో భీష్ముడు ఉన్నంత వరకు అతడు యుద్ధానికి రాలేదు. భీష్ముడి పతనానంతరం మన కౌరవుల మనస్సులన్నీ కర్ణుడివైపు ప్రసరించాయి' అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'తను నిమ్మెయిఁ దలఁచిన య । మ్మను జేంద్రులఁ గౌరవులను మన మూఁకల న**
య్యనిఁ గర్ణుఁడు గాచెనె? తన । మనోరథము లెల్ల ఫలసమగ్రతఁ బొందన్.' **24**

ప్రతిపదార్థం: తనున్= కర్ణుడిని; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తలఁచిన= స్మరించిన; ఆ+మనుజేంద్రులన్= ఆ రాజులను; కౌరవులన్= దుర్యోధనాదులను; మన మూఁకలన్= మన సేనలను; ఆ+అనిన్= ఆ యుద్ధంలో; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; తన= తనయొక్క; మనోరథములు= కోర్కెలు; ఎల్లన్= అన్ని; ఫలసమగ్రతన్= పూర్ణఫలాన్ని; పొందన్= పొందగా; కాచెనె?= కాపాడెనా?

తాత్పర్యం: 'కర్ణుడిని ఈ విధంగా స్మరిస్తే, అతడు ఆ రాజులను, దుర్యోధనాది కౌరవులను, మన సైన్యాన్ని తాను భీష్ముడు పడిపోతే రక్షిస్తానని చెప్పి ఉన్నాడు గదా! అట్లా తన మనోరథం నెరవేరగా రక్షించాడా?'

వ. **అనవుడు నమ్మనుజపతికి నతం డిట్లనియె.** **25**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+మనుజ పతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా, ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. **వననిధి నడు నీటఁ గలము । మునిఁగిన బెగడందు చిత్తములు గలిగిన త**
జ్జనుల క్రియ నున్న సేనలు । గనుఁగొన దీవిగతిఁ దోఁచెఁ గర్ణుం డంతన్. **26**

ప్రతిపదార్థం: వననిధిన్= సముద్రంలో; నడు నీటన్= నీటి నడుమ; కలము= పడవ; మునిఁగినన్= మునిగిపోగా; బెగడు+అందు= భయపడే; చిత్తములు= మనస్సులు; కలిగిన= కల; తద్+జనుల క్రియన్= ఆ మనుష్యులవలె; ఉన్నసేనలు= ఉన్నటువంటి సైన్యాలు; కనుఁగొనన్= పరిశీలించగా; అంతన్= అప్పుడు; కర్ణుండు= కర్ణుడు; దీవి గతిన్= ద్వీపంవలె; తోఁచెన్= కనిపించినాడు.

తాత్పర్యం: సముద్ర మధ్యంలో పడవ మునిగితే బెదరిపోయిన వారివలె ఉన్న కౌరవ సేనలకు కర్ణుడు ద్వీపంవలె కనిపించినాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు పురంబు వెడలి యతండు కురుపతి కడ కేతెంచి ప్రీతుం డగు నతని చేత నభినందితుండై రాజలోకంబు నాలోకించి.** **27**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పురంబు= హస్తినాపురం నుండి; వెడలి= వెళ్లి; అతండు= ఆ కర్ణుడు; కురుపతి కడకున్= దుర్యోధనుడి వద్దకు; ఏతెంచి= వచ్చి; ప్రీతుండు+అగు= సంతోషించిన; అతనిచేతన్= ఆ దుర్యోధనుడి చేత; అభినందితుండు+ఐ= ప్రశంసించబడినవాడై; రాజలోకంబున్= రాజుల సమూహాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా హస్తినాపురం నుండి కర్ణుడు దుర్యోధనుడి వద్దకు వచ్చి, సంతసించిన అతడిచేత ప్రశంసించబడి, అచటి రాజులను చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. **'దమమును సత్యముం దపము దానము శీలము నస్త్రవీర్య శౌ**
ర్యములును భీష్మునంద కల; వట్టి మహాత్ముఁడు పోర నీల్గె; నిం
క మనకు నేటి బాహు బల గర్వము లెక్కడి సేన లక్కటా!
సమసెనె కౌరవేశ్వరుని సంపద?' యంచు విషణ్ణమూర్తియై. **28**

ప్రతిపదార్థం: దమమును= ఇంద్రియనిగ్రహం; సత్యమున్= సత్యము; తపమున్= తపస్సు; దానమున్= దానం; శీలమున్= సత్ప్రవర్తన; అస్త్ర= మంత్రపూర్వకంగా ప్రయోగించే ఆగ్నేయాస్త్రాదులు; వీర్య= బలము; శౌర్యములును= యుద్ధంలో భయపడని గుణం; భీష్మ+అందు+అ= భీష్ముడియందే; కలవు= ఉన్నవి; అట్టి మహాత్ముఁడు= ఆ విధమైన సద్గుణ సంపన్నుడైన; మహనీయుడు; పోరన్= యుద్ధంలో; ఈల్గెన్= కూలెను; ఇంకన్= ఆపై; మనకున్= కౌరవులకు; ఏటి= ఎక్కడి; బాహుబలగర్వము= భుజబలం వలన కలిగిన అహంకారం; ఎక్కడి సేనలు= ఎక్కడి సైన్యాలు; అక్కట!= అయ్యో!; కౌరవేశ్వరుని= దుర్యోధనుడియొక్క; సంపద= సౌభాగ్యం; సమసెనె?= నశించెనే?; అంచున్= అంటూ; విషణ్ణమూర్తి+ఐ= విషాదమే రూపంగా కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియనిగ్రహం, సత్యవాక్పరిపాలన, తపస్సు, దాతృత్వం, సత్ప్రవర్తన, అస్త్రాలను ప్రయోగించే సామర్థ్యం వంటి సద్గుణాలు ఒక్క భీష్ముడిలోనే ఉన్నవి. అటువంటి మహనీయుడు యుద్ధంలో కూలిపోయాడు. ఇంక మనకు బాహుబలగర్వం ఎక్కడ? ఎక్కడి సేనలు? అయ్యో! కౌరవేశ్వరుడైన దుర్యోధనుడి ఐశ్వర్యం నశించింది కదా! అని కర్ణుడు భీష్ముడిని తలచుకొని విచారగ్రస్తుడై.

విశేషం: భీష్ముడి ధర్మవీర, యుద్ధవీర గుణాలను స్మరించటంవలన కర్ణుడిలో శోకం ఉద్దీప్తమై విషాదం అలముకొన్నది. ఇక్కడ వీరరసం కరుణ రసానికి పోషకంగా ఉన్నది.

క. **కన్నీ రొలుకఁగ వగచిన । నన్నరపతులెల్ల నేడ్చి రార్తరవంబుల్**
మిన్నంద నశ్రుజలములు । విన్నని వదనంబులందు వెల్లిగొనంగన్. **29**

ప్రతిపదార్థం: కన్నీరు= కంటినీరు; ఒలుకఁగన్= కారగా; వగచినన్= ఏడ్వగా; ఆ+నరపతులు= ఆ కౌరవపక్షంలోని రాజులు; ఎల్లన్= అందరు కూడా; ఆర్తరవంబుల్= దుఃఖధ్వనులు; మిన్ను+అందన్= ఆకాశాన్ని తాకగా; అశ్రుజలంబుల్= కన్నీరు; విన్నని= వెలవెలపోయిన; వదనంబులందున్= ముఖములందు; వెల్లిగొనంగన్= జాలువారగా; ఏడ్చిరి=శోకించారు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు కన్నీరు కారేవిధంగా ఏడ్వగా, అక్కడఉన్న రాజులందరు ఆర్తరవాలు మిన్ను ముట్టేటట్లు, వివర్ణాలైన మొగాలపై అశ్రువులు జాలువారగా శోకించారు.

విశేషం: ఆర్తరవాలు, అశ్రువులు, తెల్లబోయిన వదనాలు అనే అనుభావాలవలన దైన్య విషాదాదులు వ్యక్తమై ఇందు కరుణరసం ఉట్టిపడుతున్నది.

వ. **అప్పుడు దన్నుం దాన యుపశమించుకొని యందఱడెందంబుల యుమ్మలికంబులు వాయ రాధేయుం డిట్లనియె.** **30**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తన్నున్= తనను; తాను+అ= తానే; ఉపశమించుకొని= ఓదార్చుకొని; అందఱ= అందరియొక్క; డెందంబుల= మనస్సులలోని; ఉమ్మలికంబులు= బాధలు; పాయన్= పోయేటట్లుగా; రాధేయుండు= రాధా కుమారుడైన కర్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఆ సమయంలో తనను తాను ఓదార్చుకొని, అక్కడగల వారందరిలోని బాధలు తొలగిపోయేటట్లు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'మీ రెల్లఁ జూచుచుండఁగఁ । గౌరవ నికురంబమునకుఁ గన్నాకై యొ**
ప్పారెడు భీష్ముఁడు వడియెను । మేరు వొఱగినట్టు లసము మిగుల నరునకున్. **31**

ప్రతిపదార్థం: మీరు; ఎల్లన్= అందరు; చూచుచుండఁగన్= చూస్తుండగా; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; నికురుంబమునకున్= సమూహానికి; కన్నాకు+ఐ= ముఖ్యుడై; ఒప్పారిన= ఉన్న; భీష్ముఁడు= భీష్ముడు; నరునకున్= అర్జునుడికి; అసము= దర్పం; మిగులన్= అతిశయించగా; మేరువు= మేరుపర్వతం; ఒఱగినట్టులు= వంగిన విధంగా; పడియెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: మీరంతా చూస్తుండగా, కౌరవ సైన్యంలో అగ్రేసరుడైన భీష్ముడు, అర్జునుడి దర్పం అతిశయించగా మేరు పర్వతం విరిగినట్లు పడిపోయాడు.

వ. **నా తెఱంగు వినుండు.** **32**

ప్రతిపదార్థం: నా= నా యొక్క; తెఱంగు= విధం; వినుండు= వినండి.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు తన శౌర్యధైర్య పరాక్రమములను గూర్చి వినండి అని కౌరవసేనతో అంటున్నాడు.

క. **కలఁగిన సేనలఁ గాచెద; । నిలిపెద నర్జునుని కడఁక నెఱపెద; బాహా**
బల మా భీష్ముం డె ట్ల । గ్గలిక మెఱసె నట్ల మీకుఁ గన్నులు దనియన్. **33**

ప్రతిపదార్థం: కలఁగిన= చెదరిన; సేనలన్= సైన్యాలను; కాచెదన్= రక్షిస్తాను; అర్జునుని= అర్జునుని యొక్క; కడఁక= ప్రయత్నాన్ని; నిలిపెదన్= అడ్డగిస్తాను; ఆ భీష్ముండు= ఆ భీష్ముడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అగ్గలికన్= ఆధిక్యంతో; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడో; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; మీకున్= కౌరవ సైన్యానికి; కన్నులు; తనియన్= తృప్తిపొందేటట్లు; బాహాబలము= భుజబలం; నెఱపెదన్ = ప్రదర్శిస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను మన చెదరిపోయిన సైన్యాన్ని కాపాడుతాను. అర్జునుడి పూనికను ప్రతిఘటిస్తాను. భీష్ముడు ఏ విధంగా శౌర్యంతో ప్రకాశించాడో అట్లా నా భుజబలాన్ని ప్రదర్శిస్తాను.

ఉ. **ధర్మజ భీమ పార్థులును దమ్ములు నుద్భట సంగరక్రియా**
కర్మఠు లచ్యుతానుజుని గర్వము దుర్విషహంబు వారి మ
త్కార్ముక ముక్త చండశర ఖండిత దేహులఁ జేసి యిత్తు నేఁ
బేర్మిగఁ గౌరవేంద్రున కభీష్టత రాజ్యరమా విలాసమున్. **34**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజ= ధర్మరాజు; భీమ= భీముడు; పార్థులును= అర్జునుడును; తమ్ములున్= వారి తమ్ములైన నకుల సహదేవులును; ఉద్భట= గొప్ప; సంగరక్రియా= యుద్ధం చేయటంలో; కర్మఠులు= సఫలమయ్యే వరకు పనిచేసేవారు; అచ్యుత+అనుజుని= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకియొక్క; గర్వము= అహంకారం; దుర్విషహంబు= సహించరానిది; వారిన్= పాండవులను, సాత్యకిని; మత్= నా యొక్క; కార్ముక= ధనుస్సు నుండి; ముక్త= వదలబడిన; చండ= తీవ్రమైన; శర= బాణాలచేత; ఖండిత= త్రుంచబడిన; దేహులన్= శరీరాలు కలవారిగా; చేసి= చేసి; పేర్మిగన్= గౌరవంగా; కౌరవ+ఇంద్రునకున్= దుర్యోధన మహారాజుకు; అభీష్టతన్= కోరికతో; రాజ్య= రాజ్యమనే; రమా= లక్ష్మియొక్క; విలాసమున్= లీలను; ఏన్= నేను; ఇత్తున్=ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు యుద్ధం చేయడంలో వెనుదిరుగని శూరులు. సాత్యకి గర్వం సహించరానిది. వీరందరిని నా ధనుస్సునుండి వెలువడే ప్రచండ బాణాల చేత తునాతునకలు చేసి, నేను కౌరవేశ్వరుడైన దుర్యోధనుడికి అతడు కోరినట్లుగా రాజ్యలక్ష్మి విలాసాలను అందిస్తాను.

విశేషం: పాండవుల యొక్క, సాత్యకియొక్క ధైర్యపరాక్రమాదుల స్మరణ వలన ఉద్దీప్తమైన కర్ణుడిలోని ఉత్సాహం అతడి ధైర్యశౌర్యాదులచేత పోషింపబడి వీరరసంగా వ్యక్తమౌతున్నది.

క. **కాదేని గాండివజ్యా । నాదము సురదుందుభి ప్రణాదంబును నిః**
ఖేదుఁడనై వించు నధిక । మోదంబున నిత్య సౌఖ్యముం గైకొందున్. **35**

ప్రతిపదార్థం: కాదు+ఏనిన్= పాండవులను జయించలేకపోతే; గాండివ= గాండీవం అనే పేరుగల అర్జునుడి ధనుస్సుయొక్క; జ్యా= అల్లెత్రాటి; నాదమున్= ధ్వనియు; సురదుందుభి= దేవతలు మ్రోగించే దుందుభి అనే వాద్యం యొక్క; ప్రణాదంబును = తీవ్రతరమైన ధ్వనిని; నిఃఖేదుఁడను+ఐ= దుఃఖం ఏమాత్రం లేనివాడినై; వించున్= వింటూ; అధిక= మిక్కిలి; మోదంబునన్= సంతోషంతో; నిత్య= శాశ్వతమైన; సౌఖ్యమున్= ఆనందాన్ని, వీరస్వర్గాన్ని; కైకొందున్= పొందుతాను.

తాత్పర్యం: నేను పాండవులను జయించలేకపోతే, అర్జునుడి గాండీవం నుండి వచ్చే నాదాన్ని, దేవదుందుభుల మ్రోతను ఆనందంతో వింటూ, సంతోషంతో వీరస్వర్గాన్ని అలంకరిస్తాను.

క. **కౌరవులం గాచుచు రణ । శూరులఁ బాండవుల నోర్చుచుం గీర్తి కర**
స్ఫారవిహారత భీష్మునిఁ । జేరంజను కంటె నొప్పు సెప్పం గలదే?' **36**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవులన్= దుర్యోధనాదులను; కాచుచున్= కాపాడుతూ; రణ= యుద్ధంలో; శూరులన్= శౌర్యంగలవారైన; పాండవులన్= ధర్మజుడు మొదలైన పాండురాజు పుత్రులను; ఓర్చుచున్= ఓడిస్తూ; కీర్తికర= యశస్సును కలిగించే; స్ఫార= అధికమైన; విహారతన్= విహరించే గుణంతో, స్వైరవిహారం చేసి; భీష్మునిన్= భీష్మపితామహుడిని; చేరన్+చనుకంటెన్= చేరబోవటం కంటె; ఒప్పు= యోగ్యమైనది; చెప్పన్+కలదే?= చెప్పడాని కేముంది?

తాత్పర్యం: దుర్యోధనాది కౌరవవర్గాన్ని రక్షిస్తూ, రణశూరులైన పాండవులను ఓడిస్తూ, యుద్ధంలో ప్రశంసాపూర్వకంగా స్వైరవిహారం చేస్తూ భీష్ముడిని చేరబోవటంకంటె వేరే చెప్పవలసిం దేమున్నది?'

వ. అని పలికి తన సారథిం గనుంగొని. 37

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఆ విధంగా చెప్పి; తన సారథిన్= తన రథసారథిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు పై విధంగా పలికి, తన సారథిని చూచి.

సీ. 'మణిగణోజ్జ్వలమైన మన యరదంబున । జవనాశ్వములఁ బూన్పు; చాప బాణ
ఖడ్గాది సాధనోత్కర మొడఁగూర్పుము । రత్నధ్వజం బెత్తు రశ్మలడర
శంఖ మృదంగ నిస్సాణాది తూర్యముల్ । సంఘటింపుము రభసమున' ననుడు
వాఁ డట్ల చేయ దుర్వార గర్వోద్ధతి । నగ్నిప్రభంబగు నారథంబు

తే. పటురయంబున నెక్కి భూపతికి మ్రొక్కి । యాతఁ డెల్ల కౌరవులును నఖిల నృపులుఁ
దన్నుఁ గొనియాడఁ గర్ణుఁ డుత్సాహ లీల । నిజ బలాభీల సుందర ధ్వజము లొప్ప. 38

ప్రతిపదార్థం: మణిగణ= రత్న సమూహంతో; ఉజ్జ్వలము+ఐ= మిక్కిలి ప్రకాశించే; మన+అరదంబునన్= మన రథమునందు; జవనాశ్వముల్= వడిగల గుర్రాలను; పూన్పు= కట్టుము; చాప= ధనుస్సులు; బాణ= అమ్ములు; ఖడ్గ+ఆది= కత్తులు మొదలైన; సాధన+ఉత్కరము= పరికరాల సమూహం; ఒడన్+కూర్పుము= సమకూర్చుము; రశ్మలు= కిరణాలు; అడరన్= అతిశయించగా; రత్నధ్వజంబు= మణులుగల టెక్కెపు స్తంభం; ఎత్తు(ము)= పైకెత్తుము; శంఖ= శంఖం; మృదంగ= మద్దెల; నిస్సాణ+ఆది= నిస్సాణం మొదలైన; తూర్యముల్= వాద్యవిశేషాలను; రభసమునన్= వేగంగా; సంఘటింపుము= కూర్చుము; అనుడున్= అనగా; వాఁడు= ఆ సారథి; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయన్= చేయగా; దుర్వార= వారించటానికి వీలుకాని; గర్వ+ఉద్ధతిన్= గర్వం యొక్క ఉద్రేకంతో; అగ్ని= అగ్ని యొక్క; ప్రభంబు= ప్రకాశంకలది అగు; ఆ రథంబు= ఆ రథాన్ని; పటురయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా, ఎక్కి; భూపతికిన్= దుర్యోధన మహారాజుకు; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; ఆతఁడు= ఆ కర్ణుడు; ఎల్ల కౌరవులున్= కౌరవులందరు; అఖిల నృపులున్= రాజులందరు; తన్నున్= తనను; కొనియాడన్= ప్రశంసించగా; ఉత్సాహలీలన్= ఉత్సాహంయొక్క విలాసంతో; నిజ= తన; బల= సైన్యం యొక్క; ఆభీల= భయం గొలిపే; సుందర= అందమైన; ధ్వజములు= టెక్కెపు కంబాలు; ఒప్పన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: మణులతో ప్రకాశించే మన రథానికి వడిగల గుర్రాలను పూన్చుము. ధనుర్బాణాలు, ఖడ్గాలు మొదలైన ఆయుధ సామగ్రిని సమకూర్చుము. మిలమిలలాడే రత్నధ్వజాన్ని ఎత్తుము. శంఖం, మృదంగం, నిస్సాణం మొదలైన వాద్యాలను త్వరగా చేర్చుము' అనగా, ఆ సారథి వాటి నన్నింటిని రథంలో సిద్ధపరచాడు. కర్ణు డపుడు అనివార్యమైన గర్వంతో అగ్నిహోత్రుడివలె ప్రకాశించే ఆ రథాన్ని వెంటనే ఎక్కి, దుర్యోధన మహారాజుకు నమస్కరించి, కౌరవులు, రాజులు బహుముఖాల ప్రశంసిస్తుండగా, ఉత్సాహం మించగా, తన సైన్యంలో భయం గొలిపే సుందరమైన ధ్వజాలు వెలుగొందుతుండగా.

విశేషం: ఇందుగల అగ్ని ప్రభమైన రథం, ధ్వజ, బాణ, శంఖాది సామగ్రి అంతా కర్ణుడిలోని యుద్ధవీరాన్ని ఉద్దీపనం చేసేది.

వ. నడచి, నదీనందనుం డున్న యెడకుఁ జేర ంబోయి, శోషించిన సముద్రంబు చందంబున, విమానంబు విఱిగిపడిన దివ్యుని తెఱంగున, భూతల పతితుండైన పతంగు భంగిని, భగ్నపక్షంబైన మైనాకంబు మాడ్కిం బొలుచు నతని కడకుం బాదచారియై యరిగి, ఫల్గును నారాచనిచయంబునం బొదువంబడి యమునానదీ హ్రదస్థితంబును మదనిమీలితాక్షంబునునై శోభిల్లుశుండాలంబు ననుకరించుచు వీరశయన మహనీయుండైనయమ్మహానుభావుని యడుగులపైఁ గన్నీరు దొరఁగం బ్రణమిల్లి, కేలు మొగిచి, వినయ వినమిత శరీరుండై. 39

ప్రతిపదార్థం: నడచి; నదీనందనుండు= భీష్ముడు; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నచోటికి; చేరన్+పోయి= సమీపించి; శోషించిన= ఎండిపోయిన; సముద్రంబు= సముద్రం; చందంబునన్= వలె; విమానంబు= విమానం; విరిగిపడిన= విరిగిపోయి క్రిందపడిన; దివ్యుని= దేవలోకస్థుడి; తెఱంగునన్= విధంగా; భూతల= భూమిపై; పతితుండు+ఐన= పడిపోయిన; పతంగు= పక్షి; భంగిని= వలె; భగ్నపక్షంబు+ఐన= రెక్కలు విరిగిన; మైనాకంబు= హిమవత్పర్వతుడి పుత్రుడైన మైనాక పర్వతం; మాడ్కిన్= వలె; పొలుచు= ఒప్పు; అతని కడకున్= ఆ భీష్ముడి దగ్గరకు; పాదచారి+ఐ= కాళ్ళతో నడుస్తూ; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ ఫల్గును= అర్జునుడి యొక్క; నారాచ= బాణాల; నిచయంబునన్= సమూహంతో; పొదువన్+పడి= కప్పబడి; యమున= యమున అనే పేరుగల; నదీ= నదియొక్క; హ్రద= మడుగులో; స్థితంబును= ఉన్న; మద= మదంచేత; నిమీలిత+అక్షంబునున్+ఐ = కన్నులు మూసికొని; శోభిల్లు= ప్రకాశించే; శుండాలంబున్= ఏనుగును; అనుకరించుచున్= పోలుచు; వీరశయన= శరతల్పంపై పరుండిన; మహనీయుండు+ఐన= మహాత్ముడైన; ఆ+మహానుభావుని= ఆ గొప్ప ప్రభావంగల భీష్మునియొక్క; అడుగులపైన్= పాదాలపై; కన్నీరు= కంటినీరు; తొరఁగన్= జారగా; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; కేలు మొగిడ్చి= చేతులు జోడించి; వినయ= వినయంతో; వినమిత= మిక్కలి వంగిన; శరీరుండు+ఐ= దేహం కలవాడై.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు నడచి భీష్ముడు ఉన్నచోటికి వచ్చాడు. అక్కడ ఎండిపోయిన సముద్రంవలె, విమానం విరుగగా పడిపోయిన అమరుడివలె, భూమిపై పడిన పక్షివలె, రెక్కలు విరిగిన మైనాక పర్వతంవలె ఒప్పుతున్న ఆ కురుపితామహుడి వద్దకు వెళ్ళి, అర్జునుడి బాణాలచేత పొదువబడి, యమునానది మడుగులో మదంచేత కన్నులు మూసికొని ఉన్న ఏనుగువలె శరతల్ప గతుడైన ఆ మహానుభావుడి పాదాలపై కన్నీరు రాలగా నమస్కరించి, చేతులు జోడించి, వినయంతో వంగిన శరీరం కలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: మాలోపమ. యుద్ధంలో కూలిన భీష్ముని రెక్కలు తెగిన మైనాకుడితో ఉపమించడంలో ఎంతో ఔచిత్యం ఉంది. మైనాకుడు మేనా హిమవంతుల పుత్రుడు, పర్వతాలకు పూర్వం రెక్కలు ఉండేవట. అవి పక్షులవలె ఎగిరి నగరాదులపైబడి ఉపద్రవం కలిగించేవి. లోకరక్షకుడైన ఇంద్రుడు పర్వతాల ఆగడాన్ని మాన్పడానికై వజ్రాయుధంతో పర్వతాల రెక్కలను ఛేదించేటప్పుడు మైనాకుడు ఎగిరిపోయి దక్షిణ సముద్రంలో దాగి తన రెక్కలు కాపాడుకొన్నాడు. ఇట శరతల్ప గతుడైన భీష్ముడిని రెక్కలు తెగి దీనస్థితికి చేరిన మైనాకునిగా భావించి శోకాన్ని వెలిబుచ్చినాడు కర్ణుడు.

క. 'వచ్చితి రాధేయుఁడఁ; గను । విచ్చి ననుం జూడు భరత వీరాగ్రణి! నీ
సచ్చరితము ఫలమే యి । ట్లిచ్చట నీ యునికి? ధాత నేమన నేర్తున్? 40

ప్రతిపదార్థం: భరత= భరతవంశానికి చెందిన; వీర= వీరులలో; అగ్రణి!= శ్రేష్ఠా!; రాధేయుఁడన్= రాధా పుత్రుడనైన కర్ణుడిని; వచ్చితిన్= వచ్చాను; కనువిచ్చి= కన్నులు తెరిచి; నన్నున్= నన్ను; చూడు(ము)= చూడవలసింది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇచ్చట= ఈ యుద్ధభూమిలో; నీ+ఉనికి= నీవు పడి ఉండటం; నీ= నీయొక్క; సత్+చరితము= మంచి నడత; ఫలమే= ఫలమా; ధాతన్= బ్రహ్మదేవుడిని; ఏమి+అననేర్తున్?= ఏమనగలను?

తాత్పర్యం: 'ఓ భరతకుల శ్రేష్ఠా! నీ దర్శనార్థం కర్ణుడిని వచ్చినాను. కన్నులు తెరిచి నన్ను చూడవలసింది. నీ సచ్చరిత్రకు యుద్ధభూమిలో దైన్యంగా పడి ఉండటమా ఫలం? విధిని ఏమనాలి?

విశేషం: 'భరత వీరాగ్రణి!' అనే సంబోధన సాభిప్రాయంతో, ఔచిత్యంతో కూడుకొన్నది. కర్ణుడి మాటలలో క్రోధ, విషాద, నిర్వేదాది భావాలు గోచరిస్తున్నవి.

ఆ. పావనంబు లయిన పలుకులు నా చెవు । లార నెమ్మి నన్ను నాదరింపు
మయ్య! ధర్మనిత్య! యంచితసత్య! శం । తను కుమార! గాఢ ధైర్యసార! 41

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనిత్య!= ధర్మాన్ని ఎల్లవేళలా ఆచరించేవాడా!; అంచితసత్య!= సత్యాన్ని పూజించేవాడా!; గాఢ ధైర్యసార!= నిబిడమైన ధైర్యశక్తి కలవాడా!; శంతను కుమార!= శంతనుడి పుత్రుడా!; పావనంబులైన= పవిత్రమైన; పలుకులు= మాటలు; నా= నాయొక్క; చెవులు+ఆరన్= చెవుల తనివి దీరేటట్లుగా (పలికి); నెమ్మిన్= ప్రేమతో; నన్నున్= నన్ను; ఆదరింపుము+అయ్య!= మన్నించవయ్య!

తాత్పర్యం: సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని సర్వకాల సర్వావస్థలలో పాటించేవాడా! అపార ధైర్యనిధీ! శంతను పుత్రా! పవిత్రమైన నీ వాక్కులచేత వీనులవిందు గావించి నన్ను ఆదరించుము.

విశేషం: ధర్మనిత్యాది విశేషణాలు సాభిప్రాయాలై భీష్ముడి మహనీయతను చాటుతున్నవి.

ఉ. పేర్చిన మూఁకఁగూడ నడపింపఁగఁ గోల్తలసేయఁ దీవ్ర బా
ణార్చుల మార్బలంబుల రయంబున నీఱుగఁ గాల్ప నాజి నీ
నేర్చిన భంగి నొండొకఁడు నేర్చునె? పాండవ బాహు సంపదల్
పేర్చు నెలర్చు నింకఁ గురుబృందము లెల్లనుఁ దల్లడిల్లఁగన్. 42

ప్రతిపదార్థం: పేర్చిన= విజృంభించిన; మూఁకన్= సైన్యాన్ని; కూడన్= కూడగట్టుకొని; నడిపింపఁగన్= నడిపించటంలో; కోల్తల+చేయన్= ముందుండి యుద్ధం చేయటంలో; తీవ్ర= ప్రచండమైన; బాణ= బాణాలనే; అర్చులన్= మంటలచేత; మార్బలంబులన్= శత్రు సైన్యాలను; రయంబునన్= వెంటనే; నీఱుగన్= బూడిద అయ్యేటట్లు; కాల్పన్= కాల్చటంలో; ఆజిన్= యుద్ధంలో; నీ నేర్చిన= నీవు తెలిసికొన్న; భంగిన్= విధంగా; ఒండు+ఒకఁడు= మరొకడు; నేర్చునె?= నేర్చాడా?; కురుబృందములు= కౌరవ సైన్యాలు; ఎల్లనున్= అన్నీ; తల్లడిల్లఁగన్= బాధపడగా; ఇంకన్= ఇంకముందు; పాండవ= పాండురాజు పుత్రులైన ధర్మజాదులయొక్క; బాహుసంపదల్= భుజ బలాలు; పేర్చున్= విజృంభిస్తాయి; ఎలర్చున్= అతిశయిస్తాయి.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో విజృంభించిన సైన్యాన్ని కూడగట్టుకొని నడిపించటంలో, ముందుండి యుద్ధం చేయటంలో, ప్రచండమైన బాణాగ్నులతో ఆ క్షణంలోనే శత్రుసైన్యాలను భస్మీపటలం చేయటంలో నిన్ను మించినవాడు మరొకడెవ్వడు? ఇకమీద కౌరవసైన్యం తల్లడిల్లేటట్లు పాండవుల బాహుబలాలు మిక్కిలి విజృంభిస్తాయి.

క. శర జిహ్వా భీకరుఁ డగు । నరుఁ డను శిఖి నిగుడఁ జేసి నారాయణ దు
ర్భర పవనుఁ డింక బంధుర । కురుసేనా కాననంబు క్రొ వ్వడఁగించున్. 43

ప్రతిపదార్థం: శర= బాణాలనే; జిహ్వా= నాలుకలచేత; భీకరుఁడు+అగు= భయంకరుడైన; నరుఁడు= అర్జునుడు; అను= అనే; శిఖి= అగ్నిహోత్రుడిని; నిగుడన్+చేసి= వృద్ధిచేసి; నారాయణ= శ్రీకృష్ణుడు అనే దుర్భర= భరించవీలుగాని; పవనుఁడు= గాలి; ఇంకన్= ఇకముందు; బంధుర= దట్టమైన; కురుసేనా= కౌరవసేన అనే; కాననంబు= అడవి; క్రొవ్వు= బలుపును; అడఁగించున్= అణచివేస్తాడు.

తాత్పర్యం: బాణాలు అనే నాలుకలచేత భీకరుడైన అర్జునుడు అనే అగ్నిహోత్రుడిని వ్యాపింపజేసి, శ్రీకృష్ణుడు అనే భరించరాని వాయుదేవుడు ఇకముందు కౌరవసేన అనే అరణ్యంయొక్క బలుపును అణచివేస్తాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. కృష్ణార్జునులు ఇద్దరూ పూర్వజన్మలో నరనారాయణులనే మహాతపస్వులైన మునులు. కనుక వారితో వీరికి అభేదాన్ని సూచించడానికి పూర్వపు పేర్లు ఇట వాడబడినవి.

మ. భరితాశాంతర పాంచజన్యరవ దృప్యద్దేవదత్త ధ్వని
స్ఫురణన్ వీనులు వ్రయ్యఁ గేతన కపిస్ఫూర్జత్ప్రభం జూడ్కు లా
తురతం బొందఁగఁ జండగాండివ సముద్భూతాస్త్రజాలంబు లె
వ్వరు సైరింతురు? నీవు దక్క భుజగర్వస్ఫూర్తి నిర్వాహకా! 44

ప్రతిపదార్థం: భుజ= బాహువుల; గర్వస్ఫూర్తి= అహంకారస్ఫురణముయొక్క; నిర్వాహకా!= నిర్వహించే భీష్ముడా!; భరిత= నిండిన; ఆశా+అంతర= దిక్కుల లోపలి విభాగంగల; పాంచజన్య= పాంచజన్యం అనే శ్రీకృష్ణుడి శంఖం యొక్క; రవ= చప్పుడు; దృప్యత్= దర్పిస్తున్న; దేవదత్తధ్వని= అర్జునుడి శంఖమైన దేవదత్తంయొక్క నాదంయొక్క; స్ఫురణన్= తోచటంవలన; వీనులు= చెవులు; వ్రయ్యన్= పగులగా; కేతన= ధ్వజంపై గల; కపి= హనుమంతుడి యొక్క; స్ఫూర్జత్= ప్రకాశిస్తున్న; ప్రభన్= వెలుగులవలన; చూడ్కులు= చూపులు; ఆతురతన్= బాధను; చండ= భయంకరమైన; గాండివ= గాండీవం అనే అర్జునుడి ధనుస్సువలన; సముద్భూత= పుట్టిన; అస్త్రజాలంబులు= మంత్రపూతాలైన బాణసమూహాలు; నీవు+తక్క= నీవు తప్ప; ఎవ్వరు= ఇతరు లెవ్వరు; సైరింతురు?= ఓర్చుకొంటారు?

తాత్పర్యం: బాహు బల గర్వం స్ఫురించేటట్లు పోరుసల్పే భీష్మా! కౌరవ సైన్యం నలువైపులా పాంచజన్య, దేవదత్త ధ్వనులు మోయటం వలన చెవులు పగులగా, అర్జునుడి ధ్వజంపైగల హనుమంతుడి మెరిసే వెలుగు వలనచూపులు చెదరిపోగా; భయంకరమైన గాండీవంనుండి దూసుకొనివచ్చే అస్త్రసమూహాన్ని నీవు తప్ప ఎవ్వరు సహిస్తారు?

విశేషం: ఇట శత్రువులైన కృష్ణార్జునుల అతిలోక పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించడంవలన కర్ణుని ఔదార్యం వ్యక్తమౌతున్నది.

ఆ. మెయి మెయిం బెనంగి మెచ్చించి ముక్కంటి । చే వరంబు గొని విశిష్ట దివ్య
కర్మదీప్తుఁ డైన గాండీవి నొరుఁ డాజిఁ । జెనయఁ జాలకునికి సెప్ప నేల?' 45

ప్రతిపదార్థం: ముక్కంటిచేన్= మూడు కన్నులు కలవాడిచేత - శివుడిచేత; మెయిమెయిన్= దేహాన్ని దేహంతో; పెనంగి= యుద్ధం చేసి; మెచ్చించి= మెప్పించి; వరంబు+కొని= వరం సంపాదించి; విశిష్ట= శ్రేష్ఠమైన; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; కర్మ= పనులచేత; దీప్తుఁడు+ఐన= ప్రకాశించేవాడు అయిన; గాండీవిని= గాండీవమనే ధనుస్సును ధరించే అర్జునుడిని; ఒరుఁడు= ఇతరుడు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; చెనయన్+చాలక= ఎదుర్కొనలేక; ఉనికి= ఉండటాన్ని గూర్చి; చెప్పన్+ఏల?= చెప్పేది ఏముంది?

తాత్పర్యం: మహేశ్వరుడితో శరీరాన్ని శరీరంతో కలిపి ద్వంద్వ యుద్ధం చేసి, అతడి మెప్పువడసి, వరాలు పొంది, ఇంద్రుడి కోర్కెపై నివాతకవచాదులను హతమార్చటంవంటి దివ్యకర్మలచేత వెలుగొందిన గాండీవిని ఇతరు లెవ్వరు ఎదిరించజాలకపోవటంలో ఆశ్చర్యమేమున్నది?

విశేషం: అరణ్యావాసంచేసే సందర్భంలో, దివ్యాస్త్రాలను సంపాదించేకొరకై ఇంద్రకీలాద్రిపై ఘోరతపస్సు చేసి, కిరాతుడి రూపంలో వచ్చిన రుద్రుడిపైబడి పోరి, అతని ప్రశంసలనంది, పాశుపతాది దివ్యాస్త్రాలనుపొందిన గాథ ఇందులో సూచించబడింది. ఇందులో ముక్కంటి శబ్దమూ, గాండీవి శబ్దమూ సాభిప్రాయాలు.

క. **అని పెక్కు మాట లాడిన । విని యాదరభరితనేత్ర విస్తారుం డై**
యనిమిష నదీతనూజుఁడు । గనుఁగొనుటయు మఱియు మ్రొక్కి కర్ణుఁడు వలికెన్. **46**

ప్రతిపదార్థం: అని= కర్ణుడు ఇట్లు అని; పెక్కుమాటలు+ఆడిన= బహు విధాలుగా పలుకగా; విని; అనిమిష నదీ తనూజుఁడు= దేవనదీ పుత్రుడైన భీష్ముడు; ఆదర= మన్ననతో; భరిత= నిండిన; నేత్ర విస్తారుండు+ఐ= కన్నుల విప్పుగలవాడై; కనుఁగొనుటయున్= చూడగా; మఱియున్= మరల; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; పలికెన్= ఇట్లన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఈ విధంగా పలురీతుల భీష్ముడిని ప్రశంసించగా, ఆదరంతో అతడు కన్నులు విచ్చి కర్ణుడిని చూచాడు. అపుడు కర్ణుడు ఆ మహనీయుడికి మ్రొక్కి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. **'ఆ నరు నే నొకండన విషానల దుస్సహ దృష్టి భీషణం**
బైన మహా భుజంగమము నద్భుత మంత్ర నిరస్త దర్పముం
గా నొనరించునట్లు భుజ గర్వ మడంచెద నస్త్ర శస్త్ర వి
ద్యా నిపుణత్వ సంపద నుదాత్త గుణోత్తర! నీవు పంపఁగన్.' **47**

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్తగుణ+ఉత్తర!= శ్రేష్ఠగుణాలతో ఉత్తముడవైన భీష్మా!; నీవు; పంపఁగన్= ఆజ్ఞాపించగా; ఆ నరున్= అట్టి దివ్యాస్త్రోపేతుడైన అర్జునుడిని; ఏన్+ఒకండన్+అ= నేనొక్కడినే; విష+అనల= విషమనే అగ్నిచేత; దుస్సహ= ఓర్వరాని; దృష్టి= చూపులచేత; భీషణంబు+ఐన= భయంకరమైన; మహాభుజంగమమున్= గొప్ప పామును; అద్భుత= ఆశ్చర్యంగొల్పే; మంత్ర= మంత్రముచేత; నిరస్తదర్పమున్+కాన్= తొలగిన దర్పం కలదానిగా; ఒనరించునట్లు= చేసినట్లు; భుజ గర్వము= బాహువుల అహంకారాన్ని; అస్త్ర= మంత్రపూర్వకంగా ప్రయుక్తమయ్యే వాయవ్యాద్యస్త్రాల; శస్త్ర= ఖడ్గాద్యాయుధాల; విద్యా= విద్య అందలి; నిపుణత్వ సంపదన్= నైపుణ్యం అనే సంపత్తుచేత; భుజగర్వము= బాహువుల పొగరును; అడంచెదన్= అణచివేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ సద్గుణశ్రేష్ఠా! నీవు ఆజ్ఞాపిస్తే దివ్యాస్త్రోపేతుడైన అర్జునుడి బాహుగర్వాన్ని నేనొక్కడినే, విషాగ్నిని వెలిగ్రక్కే భయంకరమైన చూపులుగల మహాసర్పం యొక్క దర్పాన్ని అద్భుతమైన మంత్రశక్తితో అణచివేసినట్లు, నా అస్త్ర శస్త్ర విద్యానైపుణ్యంతో అణచివేస్తాను.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇందులో భీకరవిషసర్పంతో అర్జునుడిని పోల్చటంవలన కర్ణుడిలోని ఉత్సాహం ధైర్యశౌర్యాదులతో పోషించబడి వీర రస రూపంలో వ్యక్తమౌతున్నది.

వ. **అనిన గాంగేయుండు రాధేయున కిట్లనియె.** **48**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; గాంగేయుండు= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడు; రాధేయునకున్= రాధాపుత్రుడైన కర్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని ఓడించటానికి తనను యుద్ధరంగానికి పంపుమని అడిగిన కర్ణుడితో భీష్ముడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

మ. **'తగఁ బర్జన్యుని సొంపునన్ బ్రతుకు భూతవ్రాతముల్ వార్ధి సొ**
చ్చి గరిష్ఠస్థితి నుండు నేఱులును, సంక్షీణంబులై యుర్వి ని
ల్చి గుణాధిక్యముఁ బొందు బీజములుఁ బోలెం గౌరవుల్ విశ్రుతం
బగు నీప్రోపును బ్రాపుఁ గాపుఁ గని సౌఖ్యం బొందు టొప్పుం గడున్. **49**

ప్రతిపదార్థం: తగన్= తగువిధంగా; పర్జన్యుని= మేఘుడి; సొంపునన్= సమృద్ధితో; బ్రతుకు= జీవించే; భూతవ్రాతమున్ పోలెన్= ప్రాణికోటివలెను; వార్ధి+చొచ్చి= సముద్రంలో ప్రవేశించి; గరిష్ఠ స్థితిన్= అత్యున్నత స్థాయిలో; ఉండు+ఏఱులున్ పోలెన్= ఉండే నదులవలెను; సంక్షీణంబులు+ఐ= మిక్కిలి ఎండిపోయినవై; ఉర్విన్ నిల్చి= నేలలో ఉండి; గుణ+ఆధిక్యమున్+పొందు= గుణముల ఆధిక్యమును పొందు; బీజములున్+పోలెన్= విత్తనాలవలెను; కౌరవుల్= దుర్యోధనాదులు; విశ్రుతంబు+అగు= ప్రసిద్ధమైన; నీ ప్రోపున్= నీ పోషణను; ప్రాపున్= ఆశ్రయాన్ని; కాపున్= రక్షణను; కని= పొంది; కడున్= మిక్కిలి; సౌఖ్యంబు= సుఖం; ఒందుట= పొందటం; ఒప్పున్= తగును.

తాత్పర్యం: ప్రాణికోటి వానలు సమృద్ధిగా కురియటం వలన రక్షించబడినట్లు, నదులు సముద్రాన్ని ఆశ్రయించి అత్యున్నత స్థితి పొందినట్లు, విత్తనాలు బాగా ఎండి భూమిలో ఉండి పెంపొందేటట్లు, కౌరవులు నీ పేరుగాంచిన పోషణలో ఉండి, నీ ఆశ్రయాన్ని పొంది, నీ రక్షణలో సౌఖ్యాన్ని పొందటం ఎంతైనా ఒప్పుకొనదగింది.

విశేషం: అలం: మాలోపమ.

చ. **అరయఁగ బంధుకోటులకు నక్కురునాథుని యట్లకావె, నీ**
వరిబలభేది! జన్మమున నయ్యెడు చుట్టఱికంబుకంటె సు
స్థిరతరమైన సంగడము చే నగు బాంధవ మెక్కుడండ్రు రా
నరపతి రాజ్యభారము మనంబున నీయదిగాఁ దలంపుమీ! **50**

ప్రతిపదార్థం: అరి= శత్రువులయొక్క; బల= సైన్యాన్ని; భేది!= చీల్చే కర్ణా!; నీవు; అరయఁగన్= పరిశీలించగా; బంధుకోటులకున్= చుట్టాలందరికి; ఆ+కురునాథుని+అట్లు+అ= ఆ దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే; కావె?= కావా?; జన్మమునన్= పుట్టుకతో; అయ్యెడు= కలిగే; చుట్టఱికంబుకంటెన్= బంధుత్వం కంటె; సుస్థిరతరము+ఐన= మిక్కిలి దృఢమైన; సంగడముచేన్= స్నేహంతో; అగు= కలిగే; బాంధవము= చుట్టరికం; ఎక్కుడు= ఎక్కువ; అందురు= అంటారు; ఆ నరపతి= ఆ దుర్యోధనుడి యొక్క; రాజ్యభారము= రాజ్యాన్ని మోయటం; మనంబునన్= మనస్సులో; నీ+అదిగాన్= నీదే అని; తలంపుమీ= భావించుము.

తాత్పర్యం: శత్రుసైన్యాన్ని భేదించే కర్ణా! బంధువర్గానికంతా నీవు కూడా దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే కదా! పుట్టుకతో కలిగే బంధుత్వం కంటె దృఢమైన స్నేహంతో కలిగే ఆత్మీయతయే ఎక్కువ అని పెద్దలు అంటారు. దుర్యోధనుడి రాజ్యరక్షణభారం నీపైననే ఉన్నదని తెలిసికొనుము.

వ. **అంబష్ఠ విదేహ పౌండ్రాది దేశాధీశుల గెల్చి, దుర్యోధనాధీన వర్తులంగా నిర్వర్తించిన నీకు నిట్లు సెప్పవలయునే? యండజంబులు పండినవృక్షంబు నుపజీవించు చందంబున నిన్నుం జెంది బంధువులు సుహృజ్జనులు సుఖులై యుండువారుగాక! నాకు నీవును సుయోధనునట్ల కావున మేలాడెదఁ; గౌరవుల నడపికొని, యమ్మహీ విభునకు విజయంబు గావింపుము పొ'మ్మని సమ్మదంబునం బలికిన సూతనందనుండు ప్రీతుండై యద్దేవవ్రతుచరణంబులు శిరంబు సోఁక వినతుండై వీడ్కొని, యరదం బెక్కి యరుగుదెంచి, భవదీయ సైన్యంబు దైన్యంబు వాపి, యే పగ్గలించి కలయం గనుంగొని.** **51**

ప్రతిపదార్థం: అంబష్ఠ= అంబష్ఠ దేశం; విదేహ= విదేహమనే పేరుగల దేశం; పౌండ్ర+ఆది= పౌండ్ర+ఆది= పౌండ్రదేశం మొదలైన; దేశాధీశులన్= దేశాధిపతులను; గెల్చి= జయించి; దుర్యోధన= దుర్యోధనుడి యొక్క; అధీనవర్తులన్+కాన్= వశంలో ఉన్నవారినిగా; నిర్వర్తించిన= చేసిన; నీకున్= నీకు (కర్ణునకు); చెప్పవలయునే?= చెప్పవలసినదేమున్నది?; అండజంబులు= గ్రుడ్లనుండి పుట్టే

పక్షులు; పండిన వృక్షంబున్= ఫలించిన చెట్టును; ఉపజీవించు= ఆశ్రయించే; చందంబునన్= విధంగా; నిన్నున్+చెంది= నిన్ను పొంది; బంధువులు= చుట్టాలు; సుఖులు+ఐ= సుఖంగా; ఉండువారుగాక= ఉంటారుగాక; నాకున్= (భీష్ముడనగు) నాకు; నీవును= కర్ణుడవగు నీవుగూడ; సుయోధనున్+అట్లు+అ= దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే; కావునన్= కాన; మేలు+ఆడెదన్= మేలు పలుకుతాను; కౌరవులను= దుర్యోధనాదులను; నడపికొని= ముందుకు నడిపించి; ఆ+మహీవిభునకున్= ఆ మహారాజుకు; విజయంబు= గెలుపు; కావింపుము= కలిగేటట్లు చేయవలసింది; పొమ్ము+అని= యుద్ధానికి పొమ్మని; సమ్మదంబునన్= సంతోషంతో; పలికినన్= పలుకగా; సూతనందనుండు= కర్ణుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; ఆ దేవవ్రతు= ఆ భీష్ముడి యొక్క; చరణంబులు= పాదాలు; శిరంబుసోఁకన్= తల తాకునట్లు; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; వీడ్కొని= సెలవు తీసికొని; అరదంబు+ఎక్కి= రథంపై ఎక్కి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; భవదీయ= తమ యొక్క; సైన్యంబు= సేనయొక్క; దైన్యంబు= దీనత్వాన్ని; పాపి= తొలగించి; ఏపు+అగ్గలించి= విజృంభణం అధికమై; కలయన్+కనుంగొని= అంతటా చూచి.

తాత్పర్యం: అంబష్ఠ, విదేహ, పౌండ్రాది దేశాల రాజులను జయించి దుర్యోధనుడి వశంలో ఉండేటట్లు చేశావు కనుక నీ కింక ఎక్కువగా చెప్పనవసరం లేదు. పక్షులు పండ్లుండే వృక్షాన్ని ఆశ్రయించి జీవించే విధంగా నిన్ను ఆశ్రయించి బంధువర్గమంతా సుఖంగా ఉండాలి. నాకు నీవుకూడా దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే కనుక నీ క్షేమాన్ని కోరుతాను; కౌరవులను ముందుకు నడిపించి ఆ మహారాజుకు విజయాన్ని చేకూర్చు; పో!' అని సంతోషంతో భీష్ముడు పలికేసరికి, కర్ణుడు సంతోషపడి, భీష్ముడి పాదాలపై శిరస్సు మోపి నమస్కరించి, సెలవు తీసికొని, రథంపై వచ్చి నీ సైన్యంయొక్క దీనావస్థను తొలగించి, మిక్కిలి ఉత్సాహంతో అంతటా చూచి.

క. నరపతి యలరఁగ రథకరి । తురగ సుభట సముదయముల దోర్గర్వధురం
ధరలీల మెఱసి యతి బం । ధురములుగా సంఘటించె దురమునకుఁ దగన్. 52

ప్రతిపదార్థం: నరపతి= దుర్యోధన మహారాజు; అలరఁగన్= సంతోషించగా; రథ= రథాల; కరి= ఏనుగుల; తురగ= గుర్రాల; సుభట= సైనికుల; సముదయముల= సమూహాలయొక్క; దోస్(ః)+గర్వ= పొగరుయొక్క; ధురం ధర= బరువును మోసే; లీల= విలాసంతో; మెఱసి= ప్రకాశించగా; అతి బంధురములుగాన్= మిక్కిలి దట్టంగా; దురమునకున్= యుద్ధానికి; తగన్= సరిపోయే విధంగా; సంఘటించెన్= సమకూర్చాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు దుర్యోధన మహారాజు సంతోషపడేటట్లు తనపై బాధ్యత మోపుకొని, బాహుబల గర్వం మెరిసేటట్లు చతురంగబలాలను సంఘటించాడు.

వ. అట్టి యెడ. 53

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు సైన్యాన్ని సంఘటించిన ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అరుణాశ్వములు రుచిర రు । క్మరథంబుఁ బ్రదీప్తవేదికాధ్వజమును ను
ద్ధుర గాత్ర కలిత సిత భా । సుర బంధుర కంకటంబు శోభిల్లంగన్. 54

ప్రతిపదార్థం: అరుణ+అశ్వములు= ఎర్రని గుర్రాలు; రుచిర= సుందరమైన; రుక్మ= బంగారు, రథంబున్= రథమూ; ప్రదీప్త= మిక్కిలి వెలుగొందే; వేదికా= తిన్నెగల; ధ్వజమునున్= పతాకం; ఉద్ధుర= మిక్కిలి బరువై; గాత్ర= దేహంతో; కలిత= కూడిన; సిత= తెల్లనైన; భాసుర= ప్రకాశించే; కంకటంబున్= కవచమూ; శోభిల్లంగన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: ఎర్రని గుర్రాలు, అందమైన బంగారు రథం, వెలుగొందే వేదిక గుర్తు గల పతాకం, దృఢమై తెల్లగా ప్రకాశించే కవచం అందాన్ని కలిగించగా.

క. మొగమునఁ గయ్యపు వేడుక । చిగురొత్త నుదాత్తమూర్తిఁ జెలువొందు గురుం
దగు రాజులుఁ గౌరవులును । పొగడి రులివు మిగులఁ బ్రమద పూర్ణ హృదయులై. 55

ప్రతిపదార్థం: మొగమునన్= ముఖంపై; కయ్యపు వేడుక= యుద్ధంపై అభిలాష; చిగురు+ఒత్తన్= పొడసూపగా; ఉదాత్తమూర్తిన్= గొప్పరూపంతో; చెలువు+ఒందు= ఒప్పునట్టి; గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; తగు= యోగ్యులైన; రాజులు= రాజులు; కౌరవులును= దుర్యోధనాదులును; ప్రమద= సంతోషంతో; పూర్ణ= నిండిన; హృదయులు+ఐ= మనస్సులు కలవారై; ఉలివు మిగులన్= ధ్వని అతిశయింపగా; పొగడిరి= ప్రశంసించారు.

తాత్పర్యం: ముఖాన యుద్ధాభిలాష పొడసూపగా, ఉదాత్తరూపంతో ప్రకాశించే ఆ ద్రోణాచార్యుని రాజశ్రేష్ఠులూ, కౌరవులూ సింహనాదాలు చేస్తూ ప్రశంసించారు.

తే. అపుడు నీ యగ్రనందనుఁ డల్లఁ దనదు । తేరు రాధేయు నరదంబు సేరఁ బోవ
నిచ్చి మనమున సంతస మెసక మెసఁగ । నాదరంబున నిట్లను నతనితోడ. 56

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో; నీ= నీ యొక్క; అగ్రనందనుఁడు= పెద్దకొడుకైన దుర్యోధనుడు; అల్లన్= మెల్లగా; తనదు= తనయొక్క; తేరు= రథం; రాధేయు= కర్ణుడి యొక్క; అరదంబు= రథాన్ని; చేరన్= దగ్గరకు; పోవనిచ్చి= పోనిచ్చి; మనమునన్= మనస్సులో; సంతసము= సంతోషం; ఎసకము= విజృంభణ; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆదరంబునన్= గారవంతో; అతనితోడన్= కర్ణుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు మెల్లగా తన రథాన్ని కర్ణుడి రథం కడకు పోనిచ్చి, మనస్సులో సంతోషం పెంపొందగా, సాదరంగా అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. నీ వలన సనాథంబై । యీ వీడెంతయును మెఱసె నిం కిట మనకుం
గావింప వలయు కార్యము । నీ వెఱిఁగింపంగ వలయు నెయ్య మెలర్పన్. 57

ప్రతిపదార్థం: నీవలనన్= నీ కారణంగా; సనాథంబు+ఐ= నాథుడు కలదై; ఈ వీడు= ఈ సైన్యం; ఎంతయును= ఎంతయో; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది; ఇంకన్= ఇక; ఇటన్= ఇచ్చట; మనకున్= మనకు; కావింపవలయు= చేయదగిన; కార్యము= పని; నెయ్యము= స్నేహం; ఎలర్పన్= మీరగా; నీవు; ఎఱిఁగింపంగ వలయున్= తెలియజేయవలెను.

తాత్పర్యం: 'ఓ కర్ణా! దిక్కులేని ఈ సైన్యం నీ వలన నాథుడుగలదై ఎంతో ప్రకాశిస్తున్నది. ఇప్పుడు మనం ముందు చేయదగిన పని ఏదో తెలియజేయుము.'

క. అనిన నతం డిట్లను 'బహు । జనరక్షకులైన నృపులు సద్బుద్ధులు గా
వున నీవు సెప్పఁగా నే । వినియెద; నెయ్యది దలంపు వివరింపు తగన్.' 58

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= దుర్యోధనుడు పై విధంగా అనగా; అతండు= ఆ కర్ణుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; బహుజన= సర్వప్రజలకు; రక్షకులు+ఐన= కాపాడేవారైన; నృపులు= రాజులు; సద్బుద్ధులు= మంచి జ్ఞానం కలవారు; కావునన్= కనుక; నీవు;

చెప్పఁగాన్= చెప్పితే; ఏన్= నేను; వినియెదన్= వింటాను; ఏ+అది= ఏది; తలంపు= అభిప్రాయం; తగన్= తగు విధంగా; వివరింపు(ము)= తెలియజేయుము.

తాత్పర్యం: పై విధంగా పలికిన దుర్యోధనుడితో కర్ణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు. 'సర్వజనరక్షకులైన రాజులు ఉత్తమజ్ఞానం కలవారు కనుక నీ యభిప్రాయ మేమిటో తెలియజేయుము. నేను వింటాను.'

ఉ. **నావుడుఁ గర్ణుతోడ నరనాయకుఁ డిట్లను 'సర్వయోధ సం**
భావితుఁ డైన శాంతనవు బాహుల మాటున నస్మదీయ సే
నా విభవంబు సెల్లెఁ బదినాళ్లును; నీ మదికెక్క నాదు యో
ధావలిలోన నింకఁ బృతనాధిపుఁగాఁ గొన నెవ్వఁ డర్హుఁడో? **59**

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అనగా; కర్ణుతోడన్= కర్ణుడితో; నరనాయకుఁడు= దుర్యోధన నృపతి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సర్వయోధ= వీరులందరిచేత; సంభావితుఁడు+ఐన= గౌరవించబడిన; శాంతనవు= భీష్ముడి యొక్క; మాటునన్= చాటున; అస్మదీయ= మనయొక్క; సేనా= సైన్యంయొక్క; విభవంబు= వైభవం; పదినాళ్ళును= పది రోజులు; చెల్లెన్= గడిచాయి; నీ= నీయొక్క; మదికిన్= మనస్సునకు; ఎక్కన్= నచ్చేటట్లు; నాదు= నాయొక్క; యోధావలిలోనన్= వీరుల సమూహంలో; ఇంకన్= ఇకముందు; పృతనాధిపున్+కాన్= సైన్యాధిపతిగా; కొనన్= ఎన్నుకొనటానికి; ఎవ్వఁడు= ఎవరు; అర్హుఁడో?= యోగ్యుడో?

తాత్పర్యం: అని అనగా, అపుడు కర్ణుడితో దుర్యోధనుడు ఇట్లన్నాడు. 'వీరులందరిచేత గౌరవించబడిన భీష్మపితామహుడి ఆధిపత్యంలో మహావైభవంగా మన సేనలు పది దివసాలు యుద్ధం చేసినవి. ఇక మన యోధులలో సేనాధిపతినిగా నియమించడానికి నీకు నచ్చినవా డెవ్వడో తెలుపుము?

ద్రోణాచార్యులకు సర్వసేనాధిపత్యంబు నిర్ణయించుట (సం. 7-5-8)

క. **సేనాపతిత్వమునకుం । బూని యొకఁడు నడపకున్నఁ బొడవడఁగదె? యా**
సేన యనిఁ గర్ణధార వి । హీనం బగు కలము జలధి నెడలిన భంగిన్.' **60**

ప్రతిపదార్థం: కర్ణధార= ఓడ నడుపువాడు; విహీనంబు+అగు= లేని; కలము= ఓడ; జలధిన్= సముద్రంలో; ఎడలిన= భగ్నమైన; భంగిన్= విధంగా; సేనాపతిత్వమునకున్= సైన్యాధిపత్యాన్ని; పూని= బాధ్యత వహించి; ఒకఁడు= ఎవరైనా ఒకరు; నడపక+ఉన్నన్= నడపకపోతే; అనిన్= యుద్ధంలో; ఆసేన= ఆ సైన్యం; పొడవు+అడఁగదె?= నశింపదా?

తాత్పర్యం: కర్ణధారుడు లేని నావ సముద్రంలో మునిగిపోయినట్లు సైన్యాధిపతి లేని సైన్యం బలం తగ్గి యుద్ధంలో భగ్నమైపోదా?'

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **కావున నొక్కరు నిరూపింపు మనవుడు గాంధారేయునకు రాధేయుం డిట్లనియె.** **61**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కనుక; ఒక్కరున్= ఒకడిని; నిరూపింపుము= నిర్ణయించుము; అనవుడున్= అనగా; గాంధారేయునకున్= గాంధారి పుత్రుడైన దుర్యోధనుడితో; రాధేయుండు= రాధాపుత్రుడైన కర్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కనుక సేనాధిపతిగా ఒకరిని నిర్ణయించుము - అని అనగా దుర్యోధనుడితో కర్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'అధిప! నీయోధులయందు సేనాపతి । త్వమునకుఁ జాలని వారుఁ గలరె?**
యందఱు నయ విక్రమాది గుణంబుల । మాననీయుల యట్టు లైన నెల్ల
వారి ముఖ్యులఁ జేయవచ్చునే? యొక్కరుఁ । గైకొన్న మత్సరగ్రస్తబుద్ధి
నన్యులు విపరీతులై కలంగకయుండు । వాఁడు గావలయు; నెవ్వరును ద్రోణుఁ

తే. **డనినఁ గాదన; రాతండ యర్హుఁ డాధి । పత్యమునకు; నాచార్యుండు బ్రాహ్మణుండు**
వివిధ రణ కోవిదుఁడు వయోవృద్ధుఁ డధిక । బలుఁడు శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని.' **62**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= దుర్యోధన మహారాజా!; నీ= నీ యొక్క; యోధుల అందున్= వీరులలో; సేనాధిపతిత్వమునకున్= సైన్యానికి అధిపతిగా ఉండటానికి; చాలని వారున్= తగనివారు; కలరె?= ఉన్నారా?; అందఱున్= వీరులంతా; నయ= నీతి; విక్రమ+ఆది= విక్రమం మున్నగు; గుణంబులన్= మంచి గుణాల చేత; మానవీయులు+అ= మన్నింపదగినవారే; అట్టులు+ఐనన్= అట్లైనను; ఎల్లవారిన్= అందరిని; ముఖ్యులన్= అధిపతులను; చేయవచ్చునే?= చేయడానికి వీలౌతుందా?; ఒక్కరున్= ఏ ఒకరిని; కైకొన్నన్= ఎన్నుకొన్నా; మత్సరగ్రస్త బుద్ధిన్= అసూయచే నిండిన బుద్ధితో; అన్యులు= ఇతరులు; విపరీతులు+ఐ= వ్యతిరేకులై; కలంగక= కలతపొందక; ఉండువారు= ఉండేవారు; కావలయున్= అవసరం; ఎవ్వరున్= ఎవరు కూడా; ద్రోణుఁడు+అనినన్= ద్రోణాచార్యుడంటే; కాదు+అనరు= వద్దనరు; ఆతండు+అ= అతడే; ఆధిపత్యమునకున్= సేనాపతిత్వానికి; అర్హుఁడు= యోగ్యుడు; ఆచార్యుండు= గురువు; బ్రాహ్మణుండు; వివిధ= అనేక విధాలైన; రణ= యుద్ధాలలో; కోవిదుఁడు= నేర్పరి; వయోవృద్ధుఁడు= వయస్సుచేత పెద్దవాడు; అధికబలుఁడు= మిక్కిలి బలం కలవాడు; శూరుండు= శౌర్యంగలవాడు; అతనిన్= అతడికి; పట్టము= సైన్యాధిపతి పదవి; కట్టుము= ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! నీ యోధులలో సేనాధిపతి పదవిని నిర్వహించడానికి యోగ్యత లేని వా రెవ్వరు? యుద్ధనీతిలోను పరాక్రమాది గుణాలలోను అందరు సమర్థులే. అంతమాత్రంచేత అందరిని సేనాధిపతులనుగా చేయలేము గదా! ఏ ఒక్కరిని సేనాపతినిగా చేసినా ఇతర యోధులు అసూయచేత వ్యతిరేకులై, కలత చెందకుండా ఉండటం అవసరం. ద్రోణాచార్యుడిని ఎవ్వరూ కాదనరు. ఆయన సేనాపతిత్వానికి అర్హుడు. అందరికి గురువు, బ్రాహ్మణుడు, అన్నియుద్ధ విద్యలందు మహానిపుణుడు, వయోవృద్ధుడు, మిక్కిలి బలశాలి, మహావీరుడు. అతడికే సర్వసేనాధిపతిపట్టం కట్టుము.

వ. **అనుటయుం గురురాజు దగు రాజులం గూర్చుకొని గురుం డున్న యెడకుం జని సవినయంబుగా నతని కిట్లనియె.** **63**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= కర్ణుడు ఈ విధంగా అనగా; కురురాజు= కౌరవ రాజైన దుర్యోధనుడు; తగు= యోగ్యులైన; రాజులన్= నృపులను; కూర్చుకొని= వెంట పెట్టుకొని; గురుండు+ఉన్న= ద్రోణాచార్యుడు ఉన్న; ఎడకున్= చోటికి; చని= పోయి; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; అతనికిన్= గురువైన ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఈ విధంగా అనేసరికి, దుర్యోధనుడు యోగ్యులైన రాజులను తన వెంట బెట్టుకొని ద్రోణాచార్యుడివద్దకు వచ్చి, వినయపూర్వకంగా ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. **'ప్రాయము కల్మి నొక్కటన భవ్యధృతిన్ మహనీయశీలతన్**
సాయక సంపదం బటు భుజావిభవంబునఁ గార్యతంత్ర శి
క్షాయుత బుద్ధి వృద్ధుఁడవు గావె? ధరాసురవర్య! మున్ను గాం
గేయుఁడు మాకు నెల్ల నెఱిఁగింపఁడె నీదు మహానుభావమున్.' **64**

ప్రతిపదార్థం: ధరాసురవర్య!= బ్రాహ్మణోత్తమా!; ప్రాయము కల్మిన్= వయస్సు కలిగి ఉండటం; ఒక్కటి+అని+అ= ఒకదానిలోనేనా?; భవ్యధృతిన్= గొప్ప ధైర్యంలోను; మహనీయ శీలతన్= మంచి ప్రవర్తనలోను; సాయక సంపదన్= బాణ సంపత్తిలోను; పటు= గొప్ప; భుజా= బాహువులయొక్క; విభవంబునన్=వైభవంలోను; కార్యతంత్ర= కార్య నిర్వహణలో; శిక్షాయుత బుద్ధిన్= సుశిక్షితమైన జ్ఞానంలోను; వృద్ధుఁడవు= గొప్పవాడవు; కావె?= కావా?; మున్ను= పూర్వం; గాంగేయుఁడు= భీష్ముడు; మాకున్; ఎల్లన్= అందరికి; నీదు= నీ యొక్క; మహానుభావమున్= గొప్పతనాన్ని; ఎఱిఁగింపఁడె!= తెలిపినాడుగదా!

తాత్పర్యం: 'ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠా! ద్రోణాచార్యా! ఒక్క ఈడులోనే కాదు అపారమైన ధైర్యంలోను, సౌశీల్యంలోను, అస్త్రశస్త్ర సంపదలోను, బాహుబలవైభవంలోను, సుశిక్షితమైన జ్ఞానంలోను నిన్ను మించినవారు లేరు. భీష్మడు నీ మహనీయతను మాకంతా ఇది వరకే తెలియజేశాడు.'

వ. అని వెండియు. 65

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా పలికి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ద్రోణాచర్యుడిని ప్రశంసించి, మరల.

క. 'కనువెలుఁగు నీవు గానీ । వెనుక భవన్మతమ యూఁది వీరలు నేనుం
జనుదెంచెద మూఱట నెల । కొన వృషభము పజ్జ నడచు గోవుల పగిదిన్.' 66

ప్రతిపదార్థం: కను వెలుఁగు= మార్గదర్శకుడవు; నీవు+కాన్= నీవు కాగా; నీ వెనుకన్= నీవెంటనే; భవత్+మతము+అ= తమ అభిప్రాయాన్నే; ఊఁది= అనుసరించి; వీరలు= ఈ యోధులు; నేనున్; ఊఱట= ఓదార్పు; నెలకొనన్= కలుగగా; వృషభము= కోడె; పజ్జన్= వెనుక; నడచు= వచ్చు; గోవుల= ఆవుల; పగిదిన్= వలె; మేము= కౌరవపక్ష సైన్యాలం; చనుదెంచెదము= వస్తాము.

తాత్పర్యం: 'నీవే మాకు మార్గదర్శకుడవు. నీయభిప్రాయాన్ననుసరించే మేమంతా వృషభం వెంట వచ్చే గోవుల వలె ముందుకు సాగుతాం.'

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. అనుచు నచట నున్న యవనీపతులఁ జూపి । మఱియు నిట్టులనియె మనుజ విభుఁడు
'దేవసేన నడపి దితిజుల గెలిచిన । షణ్ముఖుండు నీవు సరియ కాదె! 67

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= దుర్యోధనుడు ద్రోణునితో పైవిధంగా అంటూ; అచటన్+ఉన్న= అక్కడ ఉన్న; అవనీ పతులన్= రాజులను; చూపి; మనుజ విభుఁడు= దుర్యోధన మహారాజు; మఱియున్= ఇంకా, మరల; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; దేవసేన= దేవతల సైన్యాన్ని; నడపి; దితిజులన్= రాక్షసులను; గెలిచిన= జయించిన; షణ్ముఖుండు= ఆరు ముఖాలుగల కుమారస్వామి; నీవు; సరియకాదె!= సమానులుకారా!

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ద్రోణుడితో ఈ విధంగా అంటూ, అక్కడ ఉన్న రాజులందరిని చూపి, దేవతల సైన్యానికి నాయకత్వం వహించి, రాక్షసులను గెలిచిన కుమారస్వామీ, నీవూ సమానులు కదా!

విశేషం: దేవతల ప్రార్థనపై శివపార్వతులకు పుట్టి, దేవతలకు సేనాధిపతియై తారకాసురుడిని సంహరించినవాడు షణ్ముఖుడు. ఆ కథ ఇట సూచించబడింది.

వ. కావున. 68

తాత్పర్యం: కనుక.

తే. సర్వసేనాధిపత్యంబు నిర్వహింప । వలయు' ననవుడు నమ్మహీశ్వరులు నట్ల
చెప్పి, 'గెలువుము నీ'వని చెలఁగి యతనిఁ । బ్రస్తుతించి ప్రార్థించిరి భరతముఖ్య! 69

ప్రతిపదార్థం: భరతముఖ్య!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సర్వసేనాధిపత్యంబు= సేనలన్నింటిపై దొరతనం; నిర్వహింపవలయున్= చేయవలెను; అనవుడున్= అనగా; ఆ+మహీశ్వరులును= ఆ రాజులును; అట్లు+అ+చెప్పి= ఆ విధంగా పలికి; నీవు; గెలువుము+అని; చెలఁగి= ఉత్సహించి; అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; ప్రస్తుతించి= మిక్కిలి పొగడి; ప్రార్థించిరి= వేడుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ పుత్రుడు ద్రోణుడిని సర్వసేనాధిపత్యం చేపట్టవలసిందని కోరగా, అచట ఉన్న రాజులందరు కూడా అదే మాట పలికి, విజయాన్ని సాధించవలెనని అతడిని ప్రార్థించారు.

వ. మఱియు నమ్మహీశ్వరుండు. 70

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకా; ఆ+మహీశ్వరుండు= రాజు - దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఇంకా ద్రోణుడితో ఇట్లా అంటున్నాడు.

క. 'సేనా సముదయ వర్తకుఁ । గా నిను నేఁ బడసినపుడ కౌంతేయులు నా
చే నడఁగ రెట్లు? భీష్మవి । హీనుల మగు మమ్ముఁ గావు మెల్ల విధములన్.' 71

ప్రతిపదార్థం: సేనా= సేనలయొక్క; సముదయ= సమూహాన్ని; వర్తకుఁగాన్= నడిపేవాడినిగా; నిను= నిన్ను; నేన్= నేను; పడసినపుడు+అ= పొందినపుడే; కౌంతేయులు= కుంతీ పుత్రులైన ధర్మజాదులు; నాచేన్= నాచేత; అడఁగరు+ఎట్లు?= ఎట్లు అణగిపోరు?; భీష్మ విహీనులము+అగు= భీష్ముడు లేని; మమ్మున్= మమ్ముల; ఎల్లవిధములన్= అన్ని విధాల; కావుము= రక్షించుము.

తాత్పర్యం: సర్వసైన్యాధిపతిగా నిన్ను నేను పొందినపుడు ధర్మజాదులైన కౌంతేయులు నాచేత నశించకుండా ఎట్లుంటారు? భీష్ముడు లేక దిక్కులేని వారమైన మమ్ము అన్ని విధాల కాపాడుము.'

వ. అని వేఁడికొనిన నయ్యందఱం గలయం గనుంగొని యాచార్యుం డి ట్లనియె. 72

ప్రతిపదార్థం: అని వేఁడికొనినన్= అని ప్రార్థించగా; ఆ+అందఱన్= అక్కడివారందరిని; కలయన్+కనుంగొని= కలయచూచి; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడు ప్రార్థించగా అందరినీ కలయజూచి ద్రోణాచార్యు డిట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'వేదములుం దదంగములు వింతలుగా నొక కొన్ని నేర్తు ధై
ర్యాది గుణంబు లెందుఁ గల వైనను నింతటి వానిఁ గాఁగ న
త్యాదర వృత్తి మీరు విజయాశ ననుం గొనియాడఁ జేసి యోఁ
గాదన కియ్యకొంటిఁ దగఁ గౌరవనాథుని కోర్కి దీర్పఁగన్. 73

ప్రతిపదార్థం: వేదములన్= ఋగ్వేద, యజుర్వేద, సామవేద, అధర్వణ వేదాలను; తద్= వాటియొక్క; అంగములున్= శిక్ష; వ్యాకరణం, ఛందస్సు, జ్యోతిషం, నిరుక్తం, కల్పం అనే వేదాంగాలు; వింతలుగాన్= ఆశ్చర్యం గొల్పేటట్లు; ఒక కొంత= కొంత భాగం; నేర్తున్= నేర్చుకొన్నాను; ధైర్య+ఆదిగుణంబులు= ధైర్యం మొదలైన మంచి గుణాలు; ఎందున్+కలవు= ఎక్కడున్నవి; ఐనను= అయినప్పటికి; ఇంతటివానిన్+కాఁగన్= ఇంత గొప్పవాడినిగా భావించి; అతి+ఆదరవృత్తిన్= మిక్కిలి గౌరవంతో; మీరు= మీరంతా; విజయ+ఆశన్= గెలుపు మీది ఆశతో; ననున్= నన్ను; కొనియాటన్+చేసి= ప్రశంసించటం వలన; ఔను+కాదు+అనక= మారుమాట్లాడక; తగన్= తగువిధంగా; కౌరవనాథుని కోర్కి= దుర్యోధనుడి కోర్కెను; తీర్పఁగన్= తీర్చుట కొరకు; ఇయ్యకొంటిన్= ఒప్పుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: నేను నాలుగు వేదాలను, శిక్షాది షడంగాలను కొంతవరకు నేర్చుకొన్నాను. అయినా నాలో ధైర్యాది గుణా లెక్కడ? మీరు విజయాన్ని కోరి ఇంతగా ప్రశంసించటం వలన మారుమాట్లాడక దుర్యోధనుడి కోర్కె తీర్చుట కొరకు సైన్యాధిపత్యాన్ని అంగీకరించాను.

విశేషం: అస్త్ర శస్త్రాది సర్వవిద్యాపారంగతుడనైనా, 'ఏదో కొద్దిగా చదువు కొన్నానే తప్ప ధైర్య శౌర్యాదులు నాలో ఎక్కడివి?' అనటంలో ద్రోణాచార్యుడి వినయసంపద వ్యక్తమౌతున్నది.

శా. **భవ్యంబైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు న;**
న్నవ్యాకీర్ణ గజాదియై మెఱయు సైన్య శ్రేణిఁ బాలించి, కౌ
రవ్యోత్సాహముఁ బెంచి, మార్కొనిన, వీరవ్రాతముం ద్రుంచి, నా
దివ్యాస్త్రంబులఁ బంచి పాండవుల దీప్తిన్ మాయఁజేయించెదన్. **74**

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్; భవ్యంబు+ఐన= మహత్తరమైన; బలాధిపత్యమునకున్= సైన్యాధిపత్యానికి; పట్టంబు+కట్టుండు= పట్టం కట్టండి; అవ్యాకీర్ణ= చెదరిపోని; గజ+ఆది+ఐ= ఏనుగులు మొదలైన చతురంగ బలాలు కలదై; మెఱయు= ప్రకాశించే; సైన్యశ్రేణిన్= సేనా సమూహాన్ని; పాలించి= రక్షించి; కౌరవ్య+ఉత్సాహమున్= దుర్యోధనాదుల ఉత్సాహాన్ని; పెంచి= పెద్దజేసి; మార్కొనిన= ఎదుర్కొన్న; వీర= వీరుల; వ్రాతమున్= సమూహాన్ని; త్రుంచి= చంపి; నా= నాయొక్క; దివ్యాస్త్రంబులన్= దేవతలచేత పొందిన ఆగ్నేయాద్యస్త్రాలను; పంచి= ప్రయోగించి; పాండవుల= పాండవుల యొక్క; దీప్తిన్= ప్రకాశాన్ని; మాయన్+చేయించెదన్= మాసిపోయేటట్లు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నన్ను అక్షౌహిణుల కొలదిగా గల ఈ గొప్ప సైన్యానికి అధిపతినిగా చేయండి. చతురంగబల సమేతమైన సేనా సమూహాన్ని నడిపి కౌరవుల ఉత్సాహాన్ని పెద్దజేసి, ఎదుర్కొన్న శత్రు సమూహాన్ని హతమార్చి, నా దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించి పాండవుల తేజస్సును మాసిపొయ్యేటట్లు చేస్తాను.

విశేషం: ఇందులో ద్రోణాచార్యుడి అపారమైన ఉత్సాహం వ్యక్తమౌతున్నది. ఇందులో 'పాలించి, పెంచి, త్రుంచి, పంచి, చేయించెదన్ - అనే పూర్ణబిందు పూర్వక చకారముల పౌనరుక్త్యం పద్యాన్ని అందగించింది.

వ. **అని పలికినం బ్రీతచేతస్కుండై నీ తనూభవుండు గనకకలశంబులం బావన జలంబులు దెప్పించి, మంగళోపకరణ శోభితంబు గావించి, పుణ్యాహనాదంబులుం బరమాశీర్వాదంబులున్ మాగధ గీతంబులున్, వందిజనస్తుతి వ్రాతంబులుం జెలంగఁ బ్రభూత భూపతులుం దానును ద్రోణాచార్యునకు సేనాధిపత్యాభిషేక పట్టబంధం బొనర్చి పేర్చినం గని, రథికవరు లార్చి, నిజశంఖంబులు పూరించిన, నఖిలసైన్యంబులందును భేరీ మృదంగ పణవాది తూర్య నినాదంబులు నిగిడి నింగి ముట్టె; నిట్లు సకల చమూపతిత్వపదభాసితుండై భారద్వాజుండు.** **75**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అని ద్రోణుడు పలుకగా; నీ తనూభవుండు= నీ యొక్క కుమారుడైన దుర్యోధనుడు; ప్రీతచేతస్కుండు+ఐ= సంతోషించిన మనస్సు కలవాడై; కనక కలశంబులన్= బంగారు బిందెలతో; పావన జలంబులు= పవిత్రమైన నీరు; తెప్పించి; మంగళ= కళ్యాణ ప్రదమైన; ఉపకరణ= సామగ్రిచేత; శోభితంబు= అలంకృతం; కావించి= చేసి; పుణ్యాహనాదంబులున్ = పుణ్యకరమైన దివసమని వేదమంత్రపూర్వకంగా ఉచ్చరించటం; పరమ+ఆశీర్వాదంబులున్= గొప్ప దీవెనలును; మాగధ గీతంబులున్= ప్రశంసాత్మకమైన పాటలును; వందిజన= స్తుతించేవారి యొక్క; స్తుతి= స్తోత్రాల; వ్రాతంబులున్= సమూహమును; చెలంగన్= చెలరేగగా; ప్రభూత= చాలామంది; భూపతులున్= రాజులును; తానును= దుర్యోధనుడును; ద్రోణాచార్యునకున్= గురువైన ద్రోణుడికి; సేనాధిపత్య= సేనాపతిత్వానికి చెందిన; అభిషేక= స్నానం; పట్టబంధంబు= నొసటగట్టే పట్టి; ఒనర్చి= కట్టి; పేర్చినన్= పెంపుజేయగా; కని= చూచి; రథికవరులు= రథాన్నెక్కి యుద్ధం చేసేవారిలో శ్రేష్ఠులు; ఆర్చి= సింహనాదాలు చేసి; నిజ= తమ యొక్క; శంఖంబులు= శంఖాలను; పూరించినన్= ఊదగా; అఖిల సైన్యంబులందును= సర్వసేనలందును; భేరీ= దుందుభులు; మృదంగ= మద్దెలలు; పణవ+ఆది= ఉడక మొదలైన; తూర్య= వాద్యాల; నినాదంబులు= మ్రోతలు; నిగిడి= చెలరేగి; నింగి= ఆకాశాన్ని; ముట్టెన్= తాకినవి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సకల= సర్వవిధాలైన; చమూపతిత్వ= సేనల ఆధిపత్యపు; పద= పదవి చేత; భాసితుండు+ఐ= ప్రకాశించినవాడై; భారద్వాజుండు= భరద్వాజ మహర్షి పుత్రుడైన ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు సేనాధిపత్యానికి అంగీకరించగా, దుర్యోధనుడు సంతసించి బంగారు కలశాలలో పుణ్య జలాలను తెప్పించి, మంగళ ద్రవ్యాలతో అలంకరించి, పుణ్యాహ నాదాలు, ఆశీర్వచనాలు, వందిమాగధ స్తుతులు చెలగగా, సర్వనృపులు, తాను ద్రోణాచార్యుడికి సేనాధిపత్యాన్ని అభిషేకించాడు. అపుడు రథిక శ్రేష్ఠులు జయధ్వానాలు చేసి, శంఖాలు పూరించగా సర్వసైన్యాలలో భేరీ మృదంగాది నాదాలు సర్వత్ర వ్యాపించినవి. ఇట్లా సర్వసేనాధిపత్యాన్ని వహించిన ద్రోణుడు.

సీ. **కౌరవసేనా ముఖంబునఁ దిలకమై । యొప్పిరాధేయాది యోధవరులఁ**
గొని పాండురాజ నందనుల సైన్యములతోఁ । దొడరి ధైర్యంబు నద్భుత మహాస్త్ర
వీర్యంబు ననివార్య శౌర్యంబు దోర్బలౌ । దార్యంబు మెఱయ నీతనయు వలని
కూరిమి వెలయ నక్షోహిణిపైఁ గొంత । బలమును దొర లనేకులను గూల్చి

తే. **చామర ఛత్ర కేతు భూషణ తురంగ । దంతి రథహేతి వర్మయోధ వ్రజంబు**
తునియ లిల నించి కతిపయదినము లరులు । సురలు వినుతింప విహరించె ధరణినాథ! **76**

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కౌరవసేనా= కౌరవుల సేన అనే; ముఖంబునన్= ముఖానికి; తిలకము+ఐ= బొట్టుగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; రాధేయ= కర్ణుడు; ఆది= మొదలైన; యోధవరులన్= శ్రేష్ఠులైన వీరులను; కొని= వెంట తీసికొని; పాండురాజ= పాండురాజు యొక్క; నందనుల= పుత్రులైన ధర్మజాదుల యొక్క; సైన్యములతోన్= సేనలతో; తొడరి= ఎదిరించి; ధైర్యంబున్= ధైర్యం; అద్భుత= ఆశ్చర్యం గొలిపే; మహా+అస్త్ర= గొప్ప అస్త్రాల యొక్క; వీర్యంబున్= బలం; అనివార్య= వారించవీలుగాని; శౌర్యంబు= శూరత్వం; దోఃబల= బాహువుల బలం యొక్క; ఔదార్యంబు= గొప్పతనం; మెఱయన్=ప్రకాశించగా; నీ= ధృతరాష్ట్రుడవైన నీయొక్క; తనయు వలని= కొడుకుపైగల; కూరిమి= ప్రేమ; వెలయన్= ప్రకాశించగా; అక్షోహిణిపైన్= అక్షోహిణిపైగా; కొంత బలమునున్= కొంత సైన్యాన్ని; దొరలన్= రాజులను; అనేకులను= చాలా మందిని; కూల్చి= చంపి; చామర= చమరీ మృగపు వాలాలతో చేసిన వీవనల; ఛత్ర= గొడుగులు; కేతు= పతాకాలు; భూషణ= సొమ్ములు; తురంగ= గుర్రాల; దంతి= ఏనుగుల; రథ= రథాల; హేతి= ఆయుధాల; వర్మ= కవచాల; యోధ= వీరుల; వ్రజంబు= సమూహం; తునియలు= తునుకలు; ఇలన్= భూమిపై; నించి= నింపి; కతిపయ దినములు= కొన్ని దినాలు; అరులు= శత్రువులు; సురలు= దేవతలు; వినుతింపన్= ప్రశంసించగా; విహరించెన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ద్రోణాచార్యుడు సర్వసేనాపతి అయి, కౌరవసేనా ముఖానికి అలంకారంగా ప్రకాశిస్తూ, కర్ణాది వీరులు తోడై నిలువగా, పాండవ సైన్యాన్ని ఎదిరించి, ధైర్యం, అద్భుతమైన అస్త్రబలం, ఎదురులేని శౌర్యం, గొప్ప బాహుబలం మెరయగా, నీ కుమారుడిపై ప్రేమమీరగా, అక్షౌహిణికిపైగా సైన్యాన్ని, ఎందరో రాజులను సంహరించాడు. వారి చామరాలను, ఛత్రాలను, పతాకాలను, సొమ్ములను, గుర్రాలను, ఏనుగులను, రథాలను, ఆయుధాలను, కవచాలను, వీరవర్గాన్ని ముక్కలు ముక్కలు చేసి యుద్ధభూమినిండా కుప్పలు పోశాడు.

విశేషం: యుద్ధంలో విజృంభించిన ద్రోణుడి ఉత్సాహం, శౌర్య, ధైర్య, గర్వ, క్రోధాదులచే పోషించబడి, వీరరసంగా వ్యక్తమౌతున్నది. ఆగ్నేయాది దివ్యాస్త్రాల ప్రయోగించి అచ్చెరువు గొలిపేటట్లు యుద్ధం చేయటంలో అద్భుతరసం, రథగజాశ్వాలను, ఛత్ర, చామర, రథాదులను, ఆయుధాలను, అలంకారాలను తునాతునకలు చేసి కుప్పలు పోయడంలో బీభత్సరసం ధ్వనిస్తున్నది.

క. **అడవుల దవశిఖి దరికొను । వడువున ని ట్లరిబలం బవారణఁ బొడిగా**
నడరి యతఁడాఱె ద్రుపదుని । కొడు కార్వ నుభయ జనములకున్ వగ మిగులన్. **77**

ప్రతిపదార్థం: అడవులన్= అడవులలో; దవశిఖ= దావాగ్ని; దరికొను= మండే; వడువునన్= విధంగా; ఇట్లు= ఇట్లా; అరి= శత్రువుల యొక్క; బలంబు= సైన్యం; అవారణన్= నిరాటంకంగా; పొడిగాన్= పొడిపొడికాగా; అడరి= విజృంభించి; ద్రుపదుని కొడుకు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; ఆర్వన్= విజయగర్జ చేయగా; ఉభయ= కౌరవ, పాండవ పక్షాలలోని; జనములకున్= ప్రజలకు; వగ= దుఃఖం; మిగులన్= అతిశయించగా; అతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఆఱెన్= మరణించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు దావాగ్నివలె మండి, శత్రు సైన్యాన్ని నిరాటంకంగా తుత్తునియలు చేసి, విజృంభించి, కౌరవ పాండవ పక్షాలు రెండునూ దుఃఖించగా, ధృష్టద్యుమ్నుడు విజయగర్వంతో గర్జించగా అస్తమించాడు.

క. **దుష్ట మనస్కుం డగు నా । ధృష్టద్యుమ్నుండు దక్క దేవా! సుజనో**
త్కృష్టుఁడగు గురుని తెగుటకు । నిష్టాపముఁ బొందె భూతనికరము లెల్లన్. **78**

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; దుష్టమనస్కుండు+అగు= క్రూరమైన మనస్సుగల; ఆ ధృష్టద్యుమ్నుండు= ఆ హంతకుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు; తక్క= తప్ప; సుజన+ఉత్కృష్టుఁడు+అగు= సజ్జనులలో శ్రేష్ఠుడైన; గురుని= ద్రోణాచార్యుడి యొక్క; తెగుటకున్= వినాశానికి; భూత= ప్రాణులయొక్క; నికరములు= సమూహాలు; ఎల్లన్= అన్నీ; నిష్టాపమున్= దుఃఖం; పొందెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర నృపతీ! దుష్టాత్ముడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు తప్ప సర్వప్రాణులు సజ్జన శ్రేష్ఠుడైన ద్రోణాచార్యుడి మరణానికి మిక్కిలి దుఃఖించాయి.

వ. **అనిన విని యాంబికేయుండు హృదయంబు జల్లనఁ జెదర, వదనంబు వెల్లనై మొగుడ నివ్వెఱఁగంది, కొండొక ప్రొద్దు నిశ్చేష్టితుండై యుండి, గద్గద వికల కంఠుం డగుచు సంజయునితో నిట్లనియె.** **79**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ద్రోణుడు మరణించినాడని చెప్పగా; విని; ఆంబికేయుండు= అంబికా పుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; హృదయంబు= మనస్సు; జల్లనన్= అదరగా; చెదరన్= చెదరిపోగా; వదనంబు= ముఖము; వెల్లనై= తెల్లబడి; మొగుడన్= ముడుచుకొనిపోగా; నివ్వెఱఁగు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; కొండొకప్రొద్దు= కొంతసేపు; నిశ్చేష్టితుండు+ఐ= చేష్టలు దక్కినవాడై; ఉండి; గద్గద= వణుకుతున్న; వికల= విచ్ఛేదము పొందిన; కంఠుండు+అగుచున్= కంఠం గలవాడు అవుతూ; సంజయునితోన్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుని మరణవార్త విని ధృతరాష్ట్రుడు మనస్సు చెదరిపోగా నిశ్చేష్టుడై, గద్గద కంఠంతో సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: హృదయం చెదరడం, ముఖం తెల్లబడడం, నిశ్చేష్టత, కంఠం వణకడం వంటి సాత్త్వికభావాలు భయం, విషాదం, జడత్వం మొదలైన భావాలను వ్యక్తపరుస్తూ కరుణ రసాన్ని జాలువారిస్తున్నవి.

ద్రోణాచార్యుని మరణంబు విని ధృతరాష్ట్రుండు పరితపించుట (సం.7-8-1)

సీ. **'అస్త్రశస్త్రంబుల నధికుండు, వెరవరి, । భుజబలవిక్రమంబుల ఘనుండు**
గురుఁ; డట్టివానిఁ దేఁకువలేక కదిసిరే । పాంచాలు? రతని చాపంబు దునిసె
నో! తేరు విఱిగెనో! సూతుండు వడియెనో! । యేమఱి యలసత నెదిరి సరకు
సేయమి మఱ పాత్మఁ జెందెనో! హీనాత్ముఁ । డైన ధృష్టద్యుమ్నుఁ డతనిఁ జంపె

తే. **నట్టె! యచ్చెరు విది; దైవ మగ్గలంబు; । పౌరుషము కంటె ద్రోణుని పాటు వినియు**
వేయిపఱియ లై పోవదు ఱాయి గాఁగ । నోపు నా గుండె; యే మని యుమ్మలింతు?' **80**

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అస్త్ర= ఆగ్నేయాస్త్రాదులు; శస్త్రంబులన్= ఖడ్గం మొదలైన ఆయుధాలలో; అధికుండు= గొప్పవాడు; వెరవరి= ఉపాయశీలి; భుజ= బాహువుల; బల= బలంతో; విక్రమంబులన్= పరాక్రమములందు; ఘనుండు= గొప్పవాడు; అట్టివానిన్= అంతటివాడిని; తేఁకువలేక= భయంలేక; పాంచాలురు= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన పాంచాల దేశీయులు; కదిసిరే?= ఎదురించారో?; అతని= ఆ ద్రోణుడి యొక్క; చాపంబు= విల్లు; తునిసెనో= తెగిందో; తేరు= రథం; విరిగెనో= విరిగిపోయిందో; సూతుండు= రథసారథి; పడియెనో= పడిపోయినాడో; ఏమఱి= అకస్మాత్తుగా; అలసతన్= ఆలస్యం వలన; ఎదిరి= విరోధిని; సరకు+చేయమి= లక్ష్యపెట్టకపోవటం; మఱపు= మరచిపోవటం; ఆత్మన్= తనను; చెందెనో?= పొందెనో?; హీనాత్ముఁడు+ఐన= నీచుడైన; ధృష్టద్యుమ్నుఁడు= ద్రుపద మహారాజు కొడుకు; అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; చంపెను+అట్టె!= చంపినాడా!; అచ్చెరువు+ఇది= ఇది ఆశ్చర్యము; పౌరుషము కంటెన్= పురుష ప్రయత్నానికంటె; దైవము= విధి; అగ్గలంబు= గొప్పది; ద్రోణుని పాటు= ద్రోణుడు పడిపోవటం; వినియున్= విని కూడ; వేయి పఱియలు= వేయి తునకలు; ఐపోవదు= ఐపోదు; నా గుండె= నా యొక్క హృదయం; ఱాయి= బండ; కాఁగన్+ఓపు= అయి ఉండవచ్చు; ఏమి+అని= ఏమని; ఉమ్మలింతున్?= దుఃఖిస్తాను?

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అస్త్రశస్త్రాల ప్రయోగంలో సాటిలేని మేటి; ఉపాయశాలి, పరాక్రమంలో ఘనుడు. అట్టివాడిని పాంచాలవీరులు భయంలేక ఎదిరించారో? ధనుస్సు విరిగిందో? రథం విచ్ఛిన్నమైందో? సారథి పడిపోయాడో? ఏమరిపాటు వలననో? అలసత వలననో? ఎదుటివాడిని లక్ష్యపెట్టకపోవటం వలననో! మరపు ఆవేశించిందో! దుష్టాత్ముడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు అతడిని చంపగలిగాడా! ఇది ఆశ్చర్యం! పురుషకారం కంటె విధి బలీయమైంది గదా! ద్రోణుడి మరణవార్త విని కూడా నాగుండె వేయి ముక్కలు కాకుండా ఉన్నది. ఇది రాయి కావచ్చును. ఏమని దుఃఖింతును?'

వ. **అని యడ లూని పొగిలి వెండియు.** **81**

ప్రతిపదార్థం: అని= ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా అని; అడలు+ఊని= ఏడ్చి; పొగిలి= పరితపించి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా పలికి, దుఃఖించి, పరితాపం పొంది, మరల.

తే. **'మేరు వొఱగుట యినుఁడిలమీఁదఁ బడుట । యబ్ధి యింకుట గాదె ధైర్యమునఁ బేర్చి**
ప్రభ వెలింగి గభీరత రాశి కెక్కి । యెందుఁ బొగడొందునాచార్యుఁ డిట్టు లగుట. **82**

ప్రతిపదార్థం: ధైర్యమునన్= ధైర్యంతో; పేర్చి= విజృంభించి; ప్రభన్= తేజస్సుతో; వెలింగి= ప్రకాశించి; గభీరత= గాంభీర్యానికి; రాశికిన్+ఎక్కి= అధికమై; ఎందున్= ఎచ్చటైన; పొగడొందు= కీర్తించబడే; ఆచార్యుఁడు= గురువైన ద్రోణుడు; ఇట్టులు+అగుట= ఇట్లా దీనంగా హతుడు కావటం; మేరువు= మేరుపర్వతం; ఒఱగుట= వంగటం; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; ఇలమీఁదన్= భూమిపై; పడుట= పడిపోవటం; అబ్ధి= సముద్రం; ఇంకుట= ఇగిరిపోవటం; కాదె!= కాదా!

తాత్పర్యం: 'ధైర్యంతో విజృంభించి, తేజస్సుతో వెలిగి; గాంభీర్యానికి పేరుగాంచి సర్వత్ర కీర్తించబడే ఆచార్యుడు ఇట్లా కావటం, ధైర్యానికి ప్రసిద్ధి కెక్కిన మేరు పర్వతం ఒరగడం, ప్రభలచేత వెలుగొందే సూర్యుడు భూమిపై పడిపోవటం, గాంభీర్యానికి పేరుగాంచిన సముద్రం ఇంకిపోవటంవలె ఉన్నది!

విశేషం: అలం: ఉపమ. మేరువు ఒరగటం, సముద్రం ఇంకటం వంటి అఘటనలు ఘటించటం ఎట్లో ద్రోణుడు ఒరగడం కూడా అట్లే అని ధృతరాష్ట్రుడు వాపోతున్నాడు.

క. **అతిలోక పరాక్రమనిధి । మతి సురగురు మిగులుఁ గురుకుమార గురుఁడు దు**
ర్మతులగు మత్సుతులకుఁగా । మృతుఁ డయ్యెఁ బరోపకారమృతి యొప్పుఁ గదా! **83**

ప్రతిపదార్థం: అతిలోక= లోకాతీతమైన; పరాక్రమ= శౌర్యానికి; నిధి= నిలయం; మతి= జ్ఞానంలో; సురగురున్= దేవగురుడైన బృహస్పతిని; మిగులున్= మించినవాడు; కురు= కౌరవ వంశీయులైన; కుమార= పుత్రులకు; గురుఁడు= ఆచార్యుడు; దుర్మతులు+అగు= దుష్టబుద్ధులైన; మత్= నా యొక్క; సుతులకున్+కాన్= కొడుకులకై; మృతుఁడు+అయ్యెన్= మరణించాడు; పర= ఇతరులకు; ఉపకార= మేలుగూర్చే; మృతి= మరణం; ఒప్పున్+కదా!= ప్రశంసనీయం కదా!

తాత్పర్యం: లోకాతీతమైన పరాక్రమానికి నిధి, బుద్ధిలో బృహస్పతిని మించినవాడు, కురువంశ బాలకులకు ఆచార్యుడు అయిన ద్రోణుడు దుష్టబుద్ధులైన నా పుత్రులకై మరణించాడు. పరోపకారార్థం ప్రాణాలు అర్పించటం అన్నింటికంటె ప్రశంసార్హం కదా!

విశేషం: అలం: అప్రస్తుత ప్రశంస. ద్రోణుడి అతిలోక పరాక్రమాదులు స్మృతికి రావటం ధృతరాష్ట్రుడి శోకానికి హేతువులైనవి. 'దుర్మతులగు సుతులు' అనటంలో ఆత్మనింద గోచరిస్తున్నది.

తే. **విల్లు పట్టెడు వారెల్ల వెరవు గఱచి । పోవ నెలవైన ద్రోణుని భుజము నిలువ**
రించి పాంచాలనందనుఁ బంచి పార్థుఁ । డిట్లు సేయించెఁగా; కొరుఁ డేల చాలు? **84**

ప్రతిపదార్థం: విల్లు= ధనుస్సు; పట్టెడువారు= ధరించేవారు; ఎల్లన్= అందరు; వెరవు= ప్రాణరక్షణోపాయాన్ని; కఱచి= నేర్చుకొని; పోవన్= పారిపోగా; నెలవు+ఐన= ఆధారభూతుడైన; ద్రోణుని= ద్రోణుడి యొక్క; భుజము= చేతిని; నిలువరించి= ఆడకుండ జేసి; పాంచాల నందనున్= పాంచాల దేశ రాజపుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయించెన్+కాక= చేయించి ఉంటాడు; ఒరుఁడు= ఇతరుడు; ఏల చాలున్?= ఏ విధంగా సమర్థుడు?

తాత్పర్యం: ధనుర్ధరులంతా ప్రాణాలపై తీపితో పారిపోగా; సుపరిచితుడైన ద్రోణుడి చేతులు ఆడకుండా జేసి; ధృష్టద్యుమ్నుడిని నియమించి అర్జునుడే ఈ పన్నాగం పన్ని ఉంటాడు. ఇట్లా చేయడం మరొకరి వలన కాదు.

క. **పాముఁ బొదివి పడఁ దిగిచిన । చీమలగములట్లు ద్రోణుఁ జిక్కు పఱిచెఁ గా**
కేమి బహుదేశసైన్యము; । లే మనఁ గల దింక సూత! యెవ్వరు మనకున్?' **85**

ప్రతిపదార్థం: పామున్= పామును; పొదివి= క్రమ్ముకొని; పడన్+తిగిచిన= పడగొట్టిన; చీమలగముల= చీమల గుంపుల; అట్లు= ఆ విధంగా; బహుదేశ= అనేక దేశాల; సైన్యములు= సైన్యాలు; ద్రోణున్= ద్రోణుడిని; చిక్కు+పఱిచెన్+కాక+ఏమి= చిక్కుపరచి ఉంటాయి; ఏమనన్+కలదు?= అనవలసిందేముంది?; సూత!= సంజయా!; ఇంకన్= ఇకముందు; మనకున్= మన పక్షానికి; ఎవ్వరు?= దిక్కెవ్వరు?

తాత్పర్యం: పామును కమ్ముకొని పడగొట్టిన చీమల గుంపువలె అనేక దేశ సైన్యాలు ద్రోణుడిని చిక్కుపరచి ఉంటాయి. ఇక చెప్పవలసింది ఏముంది? సంజయా! మన పక్షానికి దిక్కెవ్వరు?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **అని పలుమాట లాడి యొల్లంబోయి యాలోనన కొంత దెప్పిఱి, యంగంబులు వడంకుచుండ మఱియు నమ్మానవేశ్వరుండు సూతనందనున కిట్లనియె.** **86**

ప్రతిపదార్థం: అని= పైవిధంగా పలికి; పలుమాటలు+ఆడి= అనేక విధాల మాట్లాడి; ఒల్లన్+పోయి= మూర్ఛపోయి; ఆలోనన్+అ= ఆలోపుగనే; కొంత= కొంచెం; తెప్పిరి= తెప్పరిల్లి; అంగంబులు= అవయవాలు; వడంకుచుండన్= వణుకుచుండగా; మఱియున్= ఇంకా; ఆ+మానవేశ్వరుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సూతనందనునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అనేక విధాల పలికి, మూర్ఛిల్లి, ఇంతలోనే కొంత తేరుకొని, అవయవాలన్నీ వణుకుతుండగా ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'ప్రథమ గిరిమీఁదఁ దోఁతెంచు భానుఁ బోలి । ధర్మపుత్త్రుండు దోఁచినఁ దమము విరియు**
నట్లు విరియక గురునకు నడ్డపడఁగ । వచ్చునే? తమ్ము మెఱసి యెవ్వరికి నైన? **87**

ప్రతిపదార్థం: ప్రథమగిరిమీఁదన్= ఉదయపర్వతంపై; తోఁతెంచు= ఉదయించే; భానున్+పోలి= సూర్యుడివలె; ధర్మపుత్రుండు= ధర్మరాజు; తోఁచినన్= కనిపించగా; తమము= చీకటి; విరియునట్లు= తొలగునట్లు; విరియక= తొలగిపోక; తమ్మున్= తాము; మెఱసి= తేజస్సును చూపి; ఎవ్వరికిన్+ఐనన్= ఎవరికైన; గురునకున్= ద్రోణుడికి; అడ్డపడఁగన్= ఆదుకొనటానికి; వచ్చునే?= వీలౌతుందా?

తాత్పర్యం: 'పొడుపుకొండమీద ఉదయించే సూర్యుడివలె ధర్మరాజు తేజాన్ని ప్రదర్శిస్తుంటే, చీకట్లు తొలగిపోయినట్లు ప్రక్కకు తొలగిపోకుండా పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించి ద్రోణుడిని ఆదుకోవటం మన వారిలో ఎవరివలన అవుతుంది?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **సింధురము మహోద్రేకమ । దాంధంబై వచ్చులీల నాచార్యునిపై**
గంధవహసుతుఁడు గవియ న । మంథరగతి నెవ్వఁ డాఁగు మన యోధులలోన్? **88**

ప్రతిపదార్థం: సింధురము= ఏనుగు; మహా+ఉద్రేక= మిక్కిలి విజృంభణతో; మద+అంధంబు+ఐ= మదించి కన్నులు కానరానిదై; వచ్చులీలన్= వచ్చే విధంగా; ఆచార్యునిపైన్= ద్రోణాచార్యుడిమీద; అమంథరగతిన్= మిక్కిలి తీవ్రంగా; గంధవహసుతుఁడు=

వాయుపుత్రుడైన భీముడు; కవియన్= మార్కొనగా; మన= మనయొక్క; యోధులలోన్= వీరులలో; ఎవ్వఁడు= ఎవడు; ఆగున్?= తట్టుకోగలడు?

తాత్పర్యం: ఉద్రేకించిన మదపుటేనుగు కన్నుమిన్నుగానక త్రోసుకొని వచ్చేటట్లు, అతివేగంగా భీముడు వచ్చి తాకితే మన యోధులలో అతడిని అడ్డుకొనే వారెవరు?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **ఉఱుముచు నెల్లెడం బిడుగు లుగ్రగతిం బడ ఘోరమూర్తి యై**
యఱిముఱిఁ గప్పుదెంచు విలయాభ్రము చాడ్పున మౌర్వినాద మే
డ్తెఱఁ జెలఁగన్ వడిం దొరఁగు దివ్యశరంబులు ద్రోణు తేరిపైఁ
బఱపు కిరీటి మీ ధరణిపాలకు జోదులచేత నిల్చునే? **89**

ప్రతిపదార్థం: ఉఱుముచున్= గర్జిస్తూ; ఎల్ల+ఎడన్= అంతట; పిడుగులు= పిడుగులు; ఉగ్రగతిన్= భయంకరంగా; పడన్= పడగా; ఘోర= భయంకరమైన; మూర్తి+ఐ= రూపం కలవాడై; అఱిముఱిన్= సంభ్రమంతో; కప్పుదెంచు= క్రమ్ముకొనివచ్చే; విలయ= ప్రళయ కాలమందలి; అభ్రము= మేఘం; చాడ్పునన్= వలె; మౌర్వి= అల్లెతాటి; నాదము= మ్రోత; ఏడ్తెఱన్= మిక్కిలి; చెలఁగన్= మెరయగా; వడిన్= వేగంగా; తొరఁగు= దూసుకొనివచ్చు; దివ్యశరంబులు= ఆగ్నేయాస్త్రాది దివ్యాస్త్రాలు; ద్రోణ= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; తేరిపైన్= రథంమీద; పఱపు= వేసే; కిరీటి= అర్జునుడు; మీ= మీ యొక్క; ధరణిపాలకు= రాజగు దుర్యోధనుడి యొక్క; జోదులచేతన్= వీరులతో; నిల్చునే?= అడ్డగించబడగలడా?

తాత్పర్యం: గర్జిస్తూ, అంతట పిడుగులు కురుస్తూ, ఘోరమూర్తి అయి సంభ్రమంతో కమ్ముకొని వచ్చే ప్రళయకాల మేఘంవలె అల్లెత్రాటి మ్రోత మ్రోయగా, వేగంగా దూసుకొనివచ్చే ఆగ్నేయాస్త్రాదులు ద్రోణుడి రథంమీద పరిచే అర్జునుడిని, దుర్యోధనుడి యోధులు అడ్డుకొనగలరా?

క. **ఎవ్వఁడు దెరలెనొ? తిరుగక । యెవ్వఁడు నిల్చెనొ? కడంగి యెవ్వఁడు బిరు దై**
క్రొవ్వునఁ జచ్చెనొ? కుంభజు । నెవ్వఁడు గావంగలేఁడ? యెయ్యది దుదియో? **90**

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వఁడు= ఏ వీరుడు; తెరలెనొ?= వెనుతిరిగెనో? ఎవ్వఁడు= ఏ యోధుడు; తిరుగక= వెనుదిరుగక; కడంగి= ప్రయత్నించి; నిల్చెనొ?= గట్టిగా నిలబడ్డాడో? ఎవ్వఁడు= ఏ వీరుడు; బిరుదు+ఐ= వీరుడై; క్రొవ్వునన్= మదించి; చచ్చెనొ?= చనిపోయినాడో?; కుంభజున్= ద్రోణుడిని; ఎవ్వఁడు= ఏ వీరుడు; కావంగలేఁడు+అ?= రక్షించలేకపోయినాడా?; ఏ+అది= ఏది; తుదియో?= పర్యవసానమో?.

తాత్పర్యం: ఏ వీరుడు వెనుదిరిగాడో? ఎవ్వరు వెనుదిరుగక పోరాడాడో? ఏ యోధుడు పట్టుదల వీడక గట్టిగా నిలబడ్డాడో? ఎవడు ప్రతిజ్ఞచేసి మదించి పోరి మరణించాడో? ఆ మహనీయుడిని ఎవ్వడూ రక్షించలేకపోయారా? చివరికి ఏం జరిగిందో?

విశేషం: ఇట ద్రోణుడి మరణ వార్త విని శోకిస్తున్న ధృతరాష్ట్రుడిలో శంక, వితర్కం, విషాదం అనే భావాలు వ్యక్తమౌతున్నవి.

ఆ. **గురుఁడు వడిన యపుడ కురుసైన్యములఁ గల । వారణాశ్వసుభట వర్గములును**
బడియెఁ గాక; యేల పడకుండు? నా ధర్మ । పుత్త్రుభాగ్య మలఁతిఁ బోవునెట్లు? **91**

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; పడినయపుఁడు+అ= పడిపోయినపుడే; కురుసైన్యములన్+కల= కౌరవసైన్యంలోగల; వారణ= ఏనుగుల; అశ్వ= గుర్రాల; సుభట= ఉత్తమ సైనికుల; వర్గములును= సమూహాలు కూడా; పడియెన్+కాక= పడిపోయి ఉంటవి; ఏల= ఎట్లా; పడకుండున్?= పడిపోవు?; ఆ ధర్మపుత్త్రు భాగ్యము= ఆ ధర్మరాజు అదృష్టం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అలఁతి పోవున్?= తగ్గుతుంది?.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పడిపోయినపుడే కౌరవుల చతురంగ బలాలన్నీ పడిపోయి ఉంటాయి. పడకుండా ఉండేదెట్లా? ఆ ధర్మరాజు భాగ్యం ఎట్లా తేలికగా పోతుంది?

చ. **నడిఁకెడువాఁడు గాఁడు గురునందనుఁ; డక్కట! తండ్రిచావు న**
ప్పుడు మొగ తప్పి యొండుఁగడఁ బోరుచునుండెనొ? యడ్డపాటు క
వ్వడికతనన్ ఫలింపమి నవారణ నాద్రుపదాత్మజుండు బె
ట్టడరి వధింపఁగా వికలుఁ డై దురపిల్లుచుఁ జూచుచుండెనో?' **92**

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో!; గురునందనుఁడు= గురువైన ద్రోణుడి పుత్రుడైన అశ్వత్థామ; నడిఁకెడువాఁడు కాఁడు= ఊరుకొనేవాడు కాడు; తండ్రి= ద్రోణుడు; చావున్+అప్పుడు= మరణ సమయంలో; మొగతప్పి= ఎదురుగా లేక; ఒండున్+కడన్= వేరొకచోట; పోరుచున్+ఉండెనొ?= యుద్ధం చేస్తున్నాడో?; అడ్డపాటు= అడ్డుపడటం; కవ్వడి= అర్జునుడి; కతనన్= కారణంగా; ఫలింపమిన్= ఫలించకపోవటం వలన; అవారణన్= ఎదురులేక; ఆ ద్రుపదాత్మజుండు= ఆ ద్రుపదుడి పుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు; బెట్టు+అడరి= మిక్కిలి విజృంభించి; వధింపఁగాన్= చంపగా; వికలుఁడు+ఐ= చెదరిన మనస్సు కలవాడై; దురపిల్లుచున్= దుఃఖిస్తూ; చూచుచుండెనో?= చూస్తూ ఉండిపోయాడో?

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి పుత్రుడైన అశ్వత్థామ ఊరుకొనేవాడు కాడు, తండ్రి మరణించే వేళకు ఎక్కడో యుద్ధం చేస్తూ ఉండి ఉంటాడు. లేదా, అడ్డం వెళ్ళినపుడు అర్జునుడు నిరోధించి ఉంటాడు. అందుకే ఎదురు లేకపోవటం వలన ధృష్టద్యుమ్నుడు మిక్కిలి విజృంభించి ద్రోణుడిని చంపగా దుఃఖిస్తూ, చూస్తూ ఉండిపోయాడేమో?

క. **అని పనవి వనట నలఁదురి । 'నిను నెద్దియు నడుగ నాకు నీవేమియుఁ జె**
ప్పను వలవదు సంజయ! మఱి । వినియెద మది గలఁగె' ననుచు వివశాత్మకుఁ డై. **93**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; పనవి= ప్రలాపించి; వనటన్= శోకంతో; అలఁదురి= పరితపించి; సంజయ!= ఓ సంజయా!; నినున్= నిన్ను; ఎద్దియున్= ఏది కూడా; అడుగన్= అడుగను; నాకున్; నీవు; ఏమియున్= ఏదికూడ; చెప్పవలవదు= చెప్పవద్దు; మది= మనస్సు; కలఁగెన్= చెదిరి పోయింది; మఱి వినియెదన్= తర్వాత వింటాను; అనుచున్= అంటూ; వివశాత్మకుఁడు+ఐ= వశం తప్పినవాడై.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా పరితపించి, 'ఓ సంజయా! నేను నిన్నేదీ అడుగను, నీవు నాకేమీ చెప్పకుము, ఇపుడు నా మనస్సు చెదరిపోయింది. తర్వాత వింటాను' అంటూ వశం తప్పినవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇందులో ధృతరాష్ట్రుడిలోని చింతా, విషాద, దైన్య, జడతాదులు వ్యక్తమవుతున్నవి.

వ. **తన కొడుకుల గెలుపు నెడ నాసమాలుటం జేసి.** **94**

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; కొడుకుల= దుర్యోధనాదుల యొక్క; గెలుపు ఎడన్= గెలుపు విషయమై; ఆస= ఆశ; మాలుటన్+చేసి= నశించటంచేత.

తాత్పర్యం: తన కొడుకులు గెలుస్తారన్న ఆశ వదలుకొనటం వలన.

ఆ సొమ్మవోయి పడిన సుదతు లాక్రందన । రవముతోడ సత్వరముగ నెత్తి
యా నృపాలు సెజ్జయం దిడి మెలపున । శిశిర విధులు సేయ సేద తేఱె. 95

ప్రతిపదార్థం: సొమ్మ+పోయి= సొమ్మసిల్లి; పడినన్= పడగా; సుదతులు= స్త్రీలు; ఆక్రందన= ఏడ్పుయొక్క; రవముతోడన్= అరుపులతో; సత్వరముగన్= వేగంగా; ఆ నృపాలున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; ఎత్తి= పైకెత్తి; సెజ్జ అందున్= పరుపుపై; ఇడి= పడుకొనేటట్లుంచి; మెలపునన్= జాగరూకతతో; శిశిర విధులు= శైత్యోపచారాలు; చేయన్= చేయగా; సేద తేఱె= అలసట తీరి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు సొమ్మసిల్లి పడిపోగా, స్త్రీలు ఆక్రందిస్తూ వెంటనే అతడిని పైకెత్తి, పరుపుపై పరుండపెట్టి, జాగ్రత్తగా శైత్యోపచారాలు చేయగా, అలసట తీరి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. ఆసీనుండై యాతండు సూతసుతున కిట్లనియె: 'నరనారాయణులు రథిసారథులైన యా రథం బెందు సిద్ధమనోరథం బగుఁ; గవలుగడింది మగలు; సాత్యకి సత్యపరాక్రముండు; పాంచాలోత్తముండగు నుత్తమౌజుం డుదాత్తబలుండు; శిశుపాలతనయుం డగు ధృష్టకేతుండు ధీరుండు; భీష్మపాతన హేతువైన శిఖండి యఖండ పరాక్రముండు; సౌభద్రుండు రెండవరుద్రుండు, యాదవశ్రేష్ఠుండగు చేకితానుండు మానధనుండు; ద్రౌపదేయు లజేయులు; గేకయు లేవురు వేవురపెట్టు; యుయుత్సుండు బహుళ మత్సరుండు; ద్రోణవధంబ పనిగాఁ బుట్టిన ధృష్టద్యుమ్నుండు భుజసారద్యుమ్నుండు; ఘటోత్కచుండు ఘనఘోరమూర్తి; కృష్ణాశ్రితంబైన వృష్ణికుమార లోకం బలోకమాన్యంబన మిగిలిన బిరుదుతనంబునం బేర్చినయది; భీమగదాభీషణుండైన భీమసేనుండు నెవ్వరికి నలవిగాక యుండుఁ; బాండవ సేనఁ గావను గౌరవ సైన్యంబు సమయింపను దాన చాలునట్టి పరికరంబును గలదను కొలంది గాదు; కార్యవివేక శౌర్యోద్రేకధుర్యుండు ధర్మదేవత కొడుకు ధార్మికత్వసత్యాది మహాగుణ గరిష్ఠుండు యుధిష్ఠిరుం; డతని గెలువ దేవతలకు నశక్యంబు; మఱియు నొక్క విశేషంబు సెప్పెద నాకర్ణింపుము. 96

ప్రతిపదార్థం: ఆసీనుండు+ఐ= కూర్చొని; ఆతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సూతసుతునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లన్నాడు; నరనారాయణులు= కృష్ణార్జునులు; రథి= రథంపైనుండి యుద్ధం చేసేవాడు; సారథి= రథం నడుపువాడు; ఐన; ఆ రథంబు= అట్టి రథం; ఎందును= ఎచ్చటనైన; సిద్ధమనోరథంబు+అగున్= సిద్ధించిన కోర్కెలు గలది అవుతుంది; కవలు= నకుల సహదేవులు; కడింది= గొప్ప; మగలు= వీరులు; సాత్యకి= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకి; సత్యపరాక్రముండు= నిజమైన పరాక్రమం కలవాడు; పాంచాల+ఉత్తముఁడు+అగు= పాంచాలదేశ వీరులలో శ్రేష్ఠుడగు; ఉత్తమౌజుండు= ఉత్తమౌజుడు; ఉదాత్త బలుండు= గొప్పబలశాలి; శిశుపాల తనయుండు+అగు= శిశుపాలుని కుమారుడైన; ధృష్టకేతుండు= ధృష్టకేతువు; ధీరుండు= ధైర్యవంతుడు; భీష్మ= భీష్ముడియొక్క; పాతన= పడగొట్టటానికి; హేతువు+ఐన= కారణమైన; శిఖండి= శిఖండి; అఖండ పరాక్రముండు= మొక్కవోని పరాక్రమం కలవాడు; సౌభద్రుండు= సుభద్ర పుత్రుడైన అభిమన్యుడు; రెండవ రుద్రుండు= ఈశ్వరునంతటివాడు; యాదవశ్రేష్ఠుండు+అగు= యాదవులలో ఉత్తముడైన; చేకితానుండు= చేకితానుడు; మానధనుండు= అభిమానమే ధనంగా గలవాడు; ద్రౌపదేయులు= ద్రౌపది పుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులు; అజయ్యులు= జయించవీలుగానివారు; కేకయులు= కేకయ దేశవీరులు; ఏవురు= ఐదుగురు; వేవురపెట్టు= వేయిమందితో సమానం; యుయుత్సుండు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకైన యుయుత్సుడు; బహుళ మత్సరుండు= మిక్కిలి క్రోధం కలవాడు; ద్రోణవధంబు+అ= ద్రోణుడిని చంపటమే; పనిగాన్= కర్తవ్యంగా; పుట్టిన= జన్మించిన; ధృష్టద్యుమ్నుండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; భుజ= బాహువుల; సార= శక్తియే; ద్యుమ్నుండు= ధనంగా కలవాడు;

ఘటోత్కచుడు; ఘన= గొప్పనైన; ఘోర= భయంకరమైన; మూర్తి= రూపంకలవాడు; కృష్ణా+ఆశ్రితంబు+ఐన= శ్రీకృష్ణుడి ఆధీనంలో ఉన్న; వృష్ణికుమార లోకంబు= వృష్ణివంశ వీరుల సమూహం; అలోక= లోకాతీతమైన; మాన్యంబు= గౌరవం కలది; అనమిగిలిన= అనజాలిన; బిరుదుతనంబునన్= ప్రసిద్ధితో; పేర్చిన+అది= పెంపు కలది; భీమ= భయంకరమైన; గదా= గదచేత; భీషణుండైన= భయంకరుడైన; భీమసేనుండు= భీముడు; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికికూడా; అలవికాక+ఉండున్= సాధ్యంకాక ఉంటాడు; పాండవసేనన్= పాండవసైన్యాన్ని; కావను= రక్షించటానికి; కౌరవసైన్యంబు= కౌరవుల సేనను; సమయింపను= చంపటానికి; తాను+అ= తానె; చాలునట్టి= తగిన; పరికరంబును= సాధనం; కలదు+అను= ఉన్నదన్న; కొలంది+కాదు= పరిమితియేకాదు; కార్య= పని నడపు; వివేక= జ్ఞానం; శౌర్య= శూరత్వం; ఉద్రేక= విజృంభణ; ధుర్యుండు= ధరించినవాడు; ధర్మదేవత కొడుకు= యమధర్మరాజు అంశలో పుట్టినవాడు; ధార్మికత్వ= ధర్మాన్ని అనుసరించే గుణంలో; సత్య+ఆది= సత్యం మొదలైన; మహాగుణ= గొప్ప గుణాలచేత; గరిష్ఠుండు= మిక్కిలి గొప్పవాడు; యుధిష్ఠిరుండు= యుద్ధంలో స్థిరుడైన ధర్మరాజు; అతనిన్+గెలువన్= ఆ ధర్మజుడిని జయించటానికి; దేవతలకున్= అమరులకు కూడ; అశక్యంబు= వీలుకాదు; మఱియున్= ఇంకా; ఒక్క విశేషంబు= ఒక అతిశయం; చెప్పెదన్= చెపుతాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు కూర్చొని సంజయునితో ఇట్లా అన్నాడు. 'నారాయణుడైన కృష్ణుడు సారథి, నరుడైన అర్జునుడు రథాధిష్ఠితుడై యుద్ధం చేసేవాడు. ఇట్టి రథం ఎచటనైనా కోర్కెలను తీర్చగలదు. నకుల సహదేవులు మహావీరులు. సాత్యకి నిజమైన పరాక్రమం కలవాడు. పాంచాలురలో ఉత్తముడైన ఉత్తమౌజుడు ఉదాత్తబలుడు. శిశుపాలుడి కొడుకు ధృష్టకేతుడు ధీరుడు. భీష్ముడు పడిపోవటానికి కారణమైన శిఖండి మొక్కవోని పరాక్రమవంతుడు. అభిమన్యుడు రెండవ రుద్రుడు. యాదవ శ్రేష్ఠుడైన చేకితానుడు మానధనుడు. ప్రతివింధ్యాదులైన ద్రౌపది పుత్రులు అజేయులు. కేకయ నృపులు ఐదుగురు వెయ్యిమంది పెట్టు. యుయుత్సుడు మిక్కిలి క్రోధం కలవాడు. ద్రోణుడిని వధించటానికి పుట్టిన ధృష్టద్యుమ్నుడు భుజబలమే ధనంగా కలవాడు. ఘటోత్కచుడు భయంకర రూపుడు. కృష్ణుడిని ఆశ్రయించి ఉన్న వృష్ణిసంఘం లోకాతీత గౌరవంగల బిరుదు కలది. భయంకరమైన గదచేత భీకరుడైన భీముడు ఎవరికీ అలవికానివాడు. పాండవసేనను కాపాడటంలో కౌరవసేనను నశింపజేయటంలో ఇత డొక్కడే సరిపోతాడు. ఇతర పరికరాలెన్ని ఉన్నా ఇతడి ముందు సరితూగవు. ధర్మజుడు, కార్యం సాధించే వివేకం, శౌర్యోద్రేకం పుష్కలంగా కలవాడు. ధార్మికత్వం, సత్యం మొదలైన మహాగుణాలలో సాటిలేనివాడు. యుద్ధంలో స్థిరుడైన అతడిని గెలవటం దేవతలకు కూడా అశక్యం. మరొక విశేషం చెప్పుతాను వినుము.

మ. యదు వంశంబున లోకరక్షణ పరుండై పుట్టి వ్రేపల్లె ను
న్మద బాల్యంబు నటించి, కంసముఖ నానాదైత్యులం ద్రుంచి బ
ల్లిదుఁ డా యింద్రుని పారిజాత మిలకున్ లీలాగతిం దెచ్చి శి
ష్టదయాళుత్వము వూనియున్న హరి నిష్ఠం జెంది రప్పాండవుల్. 97

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాండవులు= ఆ పాండురాజు పుత్రులు; యదువంశంబునన్= యాదవకులంలో; లోకరక్షణ పరుండు+ఐ= లోకాన్ని కాపాడేవాడై; పుట్టి= జన్మించి; వ్రేపల్లెన్= గొల్లపల్లెలో; ఉన్మద బాల్యంబు= చపల బాల్యం; నటించి= కపటంగా వర్తించి; కంస= కంసుడు; ముఖ= మొదలైన; నానా= అనేకులైన; దైత్యులన్= రాక్షసులను; త్రుంచి= చంపి; బల్లిదుఁడు= బలవంతుడైన; ఆ+ఇంద్రుని= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పారిజాతము= పారిజాతవృక్షం; ఇలకున్= భూమిపైకి; లీలాగతిన్= అవలీలగా; తెచ్చి= తీసికొని వచ్చి; శిష్టదయాళుత్వము= మంచివారిపై కారుణ్యం; పూని ఉన్న= కలిగి ఉన్న; హరి= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; నిష్ఠన్= ఆశ్రయాన్ని; చెందిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: లోకరక్షణపరుడై, యదువంశంలో జన్మించి, వ్రేపల్లెలో బాల్యావస్థను నటించి, కంసాది రాక్షసులను చంపి, బలశాలియైన ఇంద్రుడి పారిజాతవృక్షాన్ని అవలీలగా దెచ్చి, సాధువులపై కారుణ్యం కలవాడైయున్న శ్రీకృష్ణుడిని ఆ పాండవులు ఆశ్రయించారు.

వ. కావున వారల గెలుచు టరిది; యట్లుంగాక. 98

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కనుక; వారలన్= ఆ పాండవులను; గెలుచుట= జయించటం; అరిది= అశక్యం; అట్లున్+కాక= అదీకాక.

తాత్పర్యం: కనుక ఆ పాండవులను జయించటం అశక్యం. అదేకాక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. హరి యాత్మ యర్జునున; కా । హరి కర్జునుఁ డాత్మ; హరియు నర్జునుఁడును నా
నిరువు రగుట క్రీడార్థం; । బరయఁగ నది యొక్క వెలుఁగ యతులం బెందున్. 99

ప్రతిపదార్థం: అర్జుననకున్= అర్జునుడికి; హరి= కృష్ణుడు; ఆత్మ= జీవం; హరికిన్= శ్రీకృష్ణునికి; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; ఆత్మ= జీవం; హరియున్= కృష్ణుడును; అర్జునుడును నాన్= అర్జునుడు అనగా; ఇరువురు= ఇద్దరు; అగుట= కావడం; క్రీడా+అర్థంబు= ఆట కొరకే; అరయఁగన్= విచారించగా; అది= వారి ఆత్మ; ఒక్క= ఒక; వెలుఁగు+అ= ప్రకాశమే; ఎందున్= ఎచటనైనా; అతులంబు= సాటిలేనిది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి కృష్ణుడు ఆత్మ, శ్రీకృష్ణుడికి అర్జునుడు ఆత్మ. హరి అని, అర్జును డని వేరుగా కనిపించటం ఒక క్రీడ. అదంతా సాటిలేని ఒకే ప్రకాశం.

క. ఆ వెలుఁగు గనువెలుంగుగఁ । దా వెలసిన పుణ్యమూర్తి ధర్మసుతుం డే
లా వెఱచు? రణమునకు; నా । చే వచ్చెం గౌరవులకుఁ జే; టే మందున్?' 100

ప్రతిపదార్థం: ఆ వెలుఁగు= ఆ కృష్ణార్జునులనే తేజస్సు; కనువెలుంగుగన్= కంటి వెలుగుగా; తాను+ఐ= తానే అయి; వెలసిన= ప్రసిద్ధికెక్కిన; పుణ్యమూర్తి= పుణ్యమే రూపంగా కలవాడు; ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; రణమునకున్= యుద్ధానికి; ఏలా= ఎట్లు; వెఱచున్?= భయపడతాడు?; నాచేన్= నా వలన; కౌరవులకున్= దుర్యోధనాదులకు; చేటు= కీడు; వచ్చెన్= కలిగింది; ఏమి+అందున్?= అనవలసింది ఏమున్నది?

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణార్జునుల తేజస్సు కనువెలుగుగా తానై ప్రసిద్ధికెక్కిన పుణ్యరూపుడు ధర్మరాజు. అతడు యుద్ధానికి భయపడతాడా? నా వలన కౌరవులకంతా కీడు మూడింది. ఇక నేను చెప్పేదేమున్నది?'

వ. అని వెచ్చనూర్చి యూరకుండి వెండియు. 101

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా అని; వెచ్చన్+ఊర్చి= వేడి నిట్టూర్పు వదలి; ఊరకుండి= మౌనంగా ఉండి; వెండియున్= మరియు.

తాత్పర్యం: ఇట్లని, వేడి నిట్టూర్పు వదలి, మౌనంగా ఉండి, మరల.

చ. 'గురుఁడును భీష్ముడుం గలనఁ గూలుదు రట్టె, కిరీటి కింక నె
వ్వ రెదురు? కౌరవక్షయ మవశ్యము నయ్యెడు; వార్త లేమిగాఁ
బురబురఁ బొక్కుచున్ వినఁగ బుద్ధిఁ దలంచెద; నైన ద్రోణు సం
గర పరిపాటి యెల్ల వినఁగా వలతున్ వివరించి చెప్పుమా!' 102

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడును= ద్రోణుడును; భీష్ముఁడున్= భీష్ముడును; కలనన్= యుద్ధంలో; కూలుదురు+అట్టె= కూలిపోతారా; కిరీటికిన్= అర్జునుడికి; ఇంకన్= ఇకముందు; ఎవ్వరు= ఏ వీరులు; ఎదురు= పోటీ; కౌరవక్షయము= కౌరవులయొక్క నాశనం; అవశ్యమున్= తప్పక; అయ్యెడున్= అవుతుంది; వార్తలు= సమాచారాలు; ఏమిగాన్= ఏవైనా; (లేదా) వార్తలు= వార్తలు; ఏమిగాన్= ఏమని; పురపురన్= మిక్కిలి; పొక్కుచున్= ఏడుస్తూ; వినఁగన్= వినాలని; బుద్ధిన్= మనస్సులో; తలంచెదన్= అనుకొంటాను; ఐనన్= ఐనా; ద్రోణు= ద్రోణాచార్యునియొక్క; సంగర= యుద్ధపు; పరిపాటి= క్రమం; వినగాన్= వినాలని; వలతున్= ఇష్టపడతాను; వివరించి= వివరంగా; చెప్పుమా!= చెప్పవలసింది!

తాత్పర్యం: 'అజేయులైన భీష్మద్రోణులు యుద్ధంలో పడిపోయారా! ఇక అర్జునుడిని ఎదుర్కొనే వారెవ్వరు? కౌరవులు తప్పక నశిస్తారు. దుఃఖపడుతూ ఎటువంటి వార్తలైనాసరే అన్నీ వినదలచుకొన్నాను. ద్రోణుడి యుద్ధక్రమమంతా వివరించుము'.

తే. అనిన సంజయుఁ డిట్లను నాంబికేయు । తోడ 'నేను దెల్లంబుగ ద్రోణుసమర
మెఱిఁగి వచ్చితిఁ; జెప్పెద నెల్లఁ దెలియ । వినుము దిరమయి; మాటలు వేయు నేల? 103

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లనగా; సంజయుఁడు= సంజయుడు; ఆంబికేయుతోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటాడు; నేను; తెల్లంబుగాన్= విశదంగా; ద్రోణుసమరము= ద్రోణుడియొక్క యుద్ధాన్ని గూర్చి; ఎఱిఁగి వచ్చితిన్= తెలిసికొని వచ్చాను; ఎల్లన్= అంతా; చెప్పెదన్= తెలియజేస్తాను; తిరమయి= స్థిరచిత్తంతో; తెలియ వినుము= బాగా వినుము; మాటలు= పలుకులు; వేయున్+ఏల?= ఎక్కువ ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఎక్కువ మాట లెందుకు? ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధాన్ని గూర్చి చక్కగా తెలిసికొని వచ్చాను. స్థిరచిత్తుడవై విశదంగా వినుము'. అని ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయు డన్నాడు.

ద్రోణుఁడు దుర్యోధనునకు ధర్మరాజుం బట్టి యిచ్చునట్లు వరం బిచ్చుట (సం. 7-11-1)

వ. అట్లు సేనాధిపత్యంబు పూని కుంభసంభవుండు ముదితమనస్కుండై గారవంబునం గౌరవేంద్రునకు నరేంద్రులు విన నిట్లనియె. 104

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; సేనాధిపత్యంబు= సైన్యాధిపత్యం; పూని= వహించి; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; ముదితమనస్కుండు+ఐ= సంతోషించిన మనస్సుగలవాడై; గౌరవంబునన్= ప్రేమతో; కౌరవేంద్రునకున్= దుర్యోధనుడితో; నరేంద్రులు= రాజశ్రేష్ఠులు; వినన్= వినగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ద్రోణాచార్యుడు సర్వసేనాపతి అయి, సంతోషపడి, రాజశ్రేష్ఠులంతా వింటుండగా దుర్యోధనుడితో ఈ తీరున అన్నాడు.

క. 'నను భీష్ముని పిదప బలం । బున కెల్లను ముఖ్యుఁ జేసి పూజించితి వీ
వినుతాచరణఫలంబును । గనువాఁడవు; వరము గోరు కౌరవనాథా!' 105

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథా!= దుర్యోధన మహారాజా!; ననున్= నన్ను; భీష్ముని= భీష్మునియొక్క; పిదపన్= తరువాత; బలంబునకున్= సైన్యానికి; ఎల్లను= అంతటికి; ముఖ్యున్= అధిపతినిగా; చేసి= కావించి; పూజించితివి= గౌరవించావు; ఈ= ఈ; వినుత= ప్రశంసించదగిన; ఆచరణ= నడవడికి; ఫలంబును= ఫలితాన్ని; కనువాఁడవు= పొందగలవు; వరము= వరాన్ని; కోరు= కోరుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధన మహారాజా! భీష్ముడి తరువాత నన్ను సైన్యానికంతా అధిపతిని చేసి గౌరవించావు. ఈ ప్రశంసనీయమైన ప్రవర్తనకు తగిన సత్ఫలితాన్ని పొందగలవు, వరాన్ని కోరుకొమ్ము!' అని ద్రోణుడు అన్నాడు.

వ. అనిన విని యతండు కర్ణ దుశ్శాసనాది సుహృజ్జనంబులతో నాలోచనంబు సేసి సవినయంబుగా గురున కిట్లనియె. 106

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= విని; అతండు= దుర్యోధనుడు; కర్ణ= కర్ణుడు; దుశ్శాసన= దుశ్శాసనుడు; ఆది= మొదలైన; సుహృద్+జనంబులతోన్= మిత్రులందరితోను; ఆలోచనంబు చేసి= ఆలోచించి; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు, దుశ్శాసనుడు మొదలైన మిత్రవర్గంతో ఆలోచించి, వినయపూర్వకంగా ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వర మిచ్చెదేనిఁ గోరెదఁ । బరమహితము ధర్మపుత్త్రుఁ బ్రాణముతోడన్
దురమునఁ బట్టి భుజాభీ । కర! కొని రావలయు మత్సకాశంబునకున్.' 107

ప్రతిపదార్థం: భుజా= బాహువులచే; భీకర!= భయం గొలుపేవాడా!; వరము= వరం; ఇచ్చెదు+ఏని= ఇవ్వదలచుకొంటే; పరమ= మిక్కిలి; హితము= మేలునే; కోరెదన్= కోరుతాను; ధర్మపుత్త్రున్= ధర్మరాజును; ప్రాణముతోడన్= ప్రాణాలతో; దురమునన్= యుద్ధములో; పట్టి= బంధించి; మత్= నా యొక్క; సకాశంబునకున్= ఎదుటికి; కొని రావలయున్= తేవలెను.

తాత్పర్యం: 'భుజబలంతో భయం గొలిపే ద్రోణాచార్యా! నీవు వరమిస్తే చాలా మేలైనదాన్నే కోరుతాను. యుద్ధంలో ధర్మరాజును సజీవంగా బంధించి నా ముందుకు తీసికొని రావాలి'.

విశేషం: 'భుజాభీకర' అనే సంబోధన సాభిప్రాయమై ధర్మజుడిని బంధించే సామర్థ్యాన్ని తెలుపుతున్నది.

వ. అని కోరుటయు భారద్వాజుండు నీ కొడుకువదనం బవలోకించి. 108

ప్రతిపదార్థం: అని కోరుటయున్= అని కోరగా; భారద్వాజుండు= భరద్వాజుడి పుత్రుడైన ద్రోణుడు; నీ= నీ యొక్క; కొడుకు= పుత్రుడైన దుర్యోధనుడియొక్క; వదనంబు= ముఖం; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడిని బంధించి తెమ్మని దుర్యోధనుడు కోరగా, ద్రోణుడు అతడి వైపు చూచి.

చ. అకట! యజాతశత్రుఁ డను నప్పలు కిప్పుడు నిక్కమయ్యె వా
నికిఁ గురునాథ! యిట్టు లతనిం దెగఁ జూచుట గోర కాజిఁ బ
ట్టికొనుట గోరి తివ్విధము డెప్పర మెంతయు నిత్తెఱంగు గో
ర్కికిఁ గతమేమి, పాండవుల గెల్చి ధరన్ సగ మీఁ దలంచితే? 109

ప్రతిపదార్థం: కురునాథ!= దుర్యోధనా!; అకట!= ఆహా!; వానికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; అజాతశత్రుఁడు+అను= శత్రువులు లేనివాడనే; ఆ+పలుకు= ఆ మాట; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నిక్కము+అయ్యెన్= నిజమైనది; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అతనిన్= ఆ ధర్మజుడిని; తెగఁజూచుట= చంపటం; కోరక= అడుగక; ఆజిన్= యుద్ధంలో; పట్టికొనుట= బంధించటం; కోరితి(వి)= కోరావు; ఈ+విధము= ఈ రీతి; ఎంతయున్= ఎంతో; డెప్పరము= ఆశ్చర్యకరం; ఈ+తెఱంగు= ఈ విధమైన; కోర్కికిన్= కోర్కెకు; కతము+ఏమి?= కారణమేమిటి?; పాండవులన్= పాండురాజు పుత్రులైన ధర్మజాదులను; గెల్చి= జయించి; ధరన్= భూమిని; సగము= అర్ధభాగము; ఈన్+తలంచితే?= ఇవ్వదలచావా?

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధనా! ధర్మరాజుకు అజాతశత్రువనే పేరు ఇప్పుడు నిజమైందిగదా! అతడిని వధించుమని కోరక యుద్ధంలో బంధించుమని చెప్పుతున్నావు. ఇది ఆశ్చర్యకరమైన విషయం. ఇట్లా కోరటానికి కారణమేమిటి? పాండవులను జయించి, సగం రాజ్యాన్ని ఇవ్వదలచావా?

వ. నీదు నిశ్చయంబెట్టిది? యతనిం బట్టిదెచ్చిన నేమి సేయంగల వాఁడ?' వని యడిగిన నమ్మనుజవరుం డుప్పొంగి తన మనంబున నున్న కార్యం బాచార్యునకుం దక్కటి దొరలకుం దేటపడ నిట్లనియె. 110

ప్రతిపదార్థం: నీదు= నీ యొక్క; నిశ్చయంబు= నిర్ణయం; ఎట్టిది?= ఎటువంటిది?; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; పట్టితెచ్చినన్= బంధించి తెస్తే; ఏమి చేయన్+కలవాఁడవు= ఏమి చేస్తావు; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; ఆ+మనుజవరుండు= ఆ రాజగు దుర్యోధనుడు; ఉప్పొంగి= సంతోషించి; తన= తనయొక్క; మనంబునన్= మనస్సులో; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; కార్యంబు= అభిప్రాయం; ఆచార్యునకున్= ద్రోణుడికి; తక్కటి దొరలకున్= మిగిలిన రాజులకు; తేటపడన్= విశదమయ్యేటట్లు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! నీ నిర్ణయం ఏమిటి? ధర్మరాజును బంధించి తెస్తే ఏం చేస్తావు?' అని ద్రోణుడు అడుగగా, దుర్యోధనుడు సంతోషించి, తన మనస్సులో ఉన్న అభిప్రాయాన్ని ద్రోణుడికీ, అక్కడ ఉన్న దొరలకూ తేటపడేటట్లు ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. 'ఆ ధర్మసూనుఁ గయ్యంబునఁ జంపినఁ । గోపించి గాండీవి కురుబలంబు
సమయించు; మన మోపి సర్వపాండవులనుఁ । జంపితిమేనిఁ బ్రచండ చక్ర
ధారఁ గౌరవకోటి తలలేఱి రాజ్యంబు । గోవిందుఁ డీకున్నె గొంతికయినఁ;
గాన యుధిష్ఠిరుఁ గాయంబు నొంపక । తెచ్చి జూదంబాడు తెఱఁ గొనర్చి

తే మగుడ నడవికి ననిచినఁ దగిలి యతని । తోడఁ దమ్ములుఁ బో నంతతోన యెల్ల
దొసఁగు మాలు; నప్రతిహత దోర్విభూతిఁ । బెద్దకాల మే నేలుదుఁ బృథివి యెల్ల.' 111

ప్రతిపదార్థం: ఆ ధర్మసూనున్= ఆ ధర్మరాజును; కయ్యంబునన్= యుద్ధంలో; చంపినన్= చంపితే; కోపించి= కోపంతో; గాండీవి= అర్జునుడు; కురుబలంబున్= కౌరవసైన్యాన్ని; సమయించున్= చంపుతాడు; మనము= మనం; ఓపి= సమర్థతతో; సర్వపాండవులను= పాండవులందరిని; చంపితిమి+ఏనిన్= చంపితే; గోవిందుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ప్రచండ= మిక్కిలి తీక్ష్ణమైన; చక్ర= చక్రాయుధంయొక్క; ధారన్= అంచుచేత; కౌరవ= దుర్యోధనాదుల యొక్క; కోటి= సమూహం యొక్క; తలలు= శిరస్సులు; ఏఱి= ఖండించి; రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; గొంతికయినన్= కుంతీదేవికైనా; ఈకున్నె!= ఇయ్యకుండా ఉంటాడా!; కానన్= కావున; యుధిష్ఠిరున్= ధర్మరాజును; కాయంబున్= దేహాన్ని; నొంపక= హతమార్చక; తెచ్చి= బంధించి తెచ్చి; జూదంబు= జూదం; ఆడు తెఱఁగు+ఒనర్చి= ఆడేటట్లు చేసి; మగుడన్= మళ్ళీ; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అనిచినన్= పంపితే; అతనితోడన్+తగిలి= అతడివెంట; తమ్ములున్= తమ్ములైన భీమాదులు; పోన్= పోగా; అంతలోనన్= అంతటితో; ఎల్లదొసఁగున్= ఆపద అంతా; మాలున్= తొలగిపోతుంది; అప్రతిహత= ఎదురులేని; దోః= బాహువులయొక్క; విభూతిన్= సంపదతో; పెద్ద కాలము= చాలా కాలం; ఏన్= నేను; పృథివిన్= భూమిని; ఎల్లన్= అంతయు; ఏలుదున్= పాలిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఆ ధర్మరాజును మనం యుద్ధంలో చంపితే అర్జునుడు కోపంతో కౌరవ సైన్యాన్ని హతమారుస్తాడు. మనం పాండవుల నందరినీ చంపితే, శ్రీకృష్ణుడు చక్రాయుధంతో కౌరవుల నందరినీ చంపి, కుంతికైనా రాజ్యాన్ని సమర్పిస్తాడు. కనుక ధర్మరాజును సజీవంగా బంధించి తెచ్చి, జూదమాడించి, మళ్ళీ అడవులకు పంపితే, అతడితోబాటు తమ్ములు కూడా పోతారు. దీనితో మన ఆపదలన్నీ తొలగిపోతాయి. అపుడు ఎదురులేని భుజబలంతో భూమండలాన్ని చాలా కాలం పరిపాలిస్తాను.'

వ. అనిన విని కుటిలంబగు నతని యభిప్రాయంబునకు రోసి, యస్త్రగురుం డవ్వరంబునకు నేమేనియు నెడవెట్టియిచ్చువాఁడుగా నూహించి, యొక్క తెఱంగుఁ గాంచి, యన్నరనాథున కిట్లనియె. 112

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; కుటిలంబు+అగు= కుచ్చితమైన; అతని= ఆ దుర్యోధనుడియొక్క; అభిప్రాయంబునకున్= ఉద్దేశమునకు; రోసి= ఏవగించి; అస్త్రగురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆ+వరంబునకున్= ఆ వరానికి; ఏమేనియున్= ఏదైన; ఎడవెట్టి= అడ్డువెట్టి; ఇచ్చువాఁడుగాన్= ఇవ్వాలని; ఊహించి= అనుకొని; ఒక్క తెఱంగున్= ఒక ఉపాయాన్ని; కాంచి= కనుగొని; ఆ+నరనాథునకున్= ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఆ విధంగా చెప్పగా కుచ్చితమైన అతని అభిప్రాయాన్ని విని అసహ్యించుకొని, ద్రోణాచార్యుడు ఆ వరాన్ని ఏదైనా అడ్డువెట్టి ఇవ్వాలనుకొని, ఒక ఉపాయాన్ని ఆలోచించి దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ 'నరుఁ డెడ సొచ్చెనేని విను నా కది దుష్కర మేనొకండనే
సురగణమైన వ్రేలఁ గొని చూపఁగఁ జాలరు వాఁడు లేనిచోఁ
దిరమయి పోర నిల్చిన యుధిష్ఠిరు ద్రౌపది పుట్టినింటి వే
వురు వెఱఁగంది చూడ నలవుం జలముం జెడఁ బట్టి తెచ్చెదన్.' 113

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఎడ+చొచ్చెన్+ఏని= అడ్డువస్తే; నాకున్= నాకు; అది= ధర్మరాజును బంధించటం; దుష్కరము= వీలుగానిది; ఏను= నేను; ఒకండనే= ఒక్కడినే కాదు; సురగణమైనన్= దేవతా సమూహమైనా; వ్రేలన్+కొని= వ్రేలెత్తి; చూపఁగన్+చాలరు= చూపలేరు; వాఁడు= ఆ అర్జునుడు; లేనిచోన్= లేకుంటే; తిరమయి= స్థిరంగా; పోరన్= యుద్ధంలో; నిల్చిన= నిలబడ్డ; యుధిష్ఠిరున్= ధర్మరాజును; ద్రౌపది= ద్రౌపదియొక్క; పుట్టినింటి= పుట్టింటివారైన పాంచాలురు; వేవురు= వెయ్యిమంది; వెఱఁగంది= ఆశ్చర్యపడి; చూడన్= చూస్తుండగా; అలవున్= బలం; చలమున్= మాత్సర్యం కూడ; చెడన్= నశించగా; పట్టి= బంధించి; తెచ్చెదన్= తెస్తాను.

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధనా! వినుము. అర్జునుడు యుద్ధంలో అడ్డగిస్తే ధర్మజుడిని బంధించడం నాచేతగాదు. నేనొక్కడినే కాదు దేవతలు కూడా అతడిని వేలెత్తి చూపలేరు. అర్జునుడు లేకుంటే యుద్ధంలో స్థిరంగా నిల్చిన ధర్మజుడిని పాంచాలురు వెయ్యిమంది ఆశ్చర్యంతో చూస్తుండగా చలం, బలం నశించగా బంధించి తెస్తాను'

తే. అనుడు బాలిశులైన నీ తనయు లెల్ల । ధర్మజుఁడు పట్టువడున కాఁదలచి రపుడు
పాండుసుతులకు మొగమోడకుండ గురుని । ప్రతిన యెల్లెడఁ జాటించె రాజరాజు. 114

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; బాలిశులు+ఐన= మూర్ఖులైన; నీ= నీ యొక్క; తనయులు= కుమారులు; ఎల్లన్= అందరు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; పట్టువడున్+అకాన్= పట్టువడుతాడనే; అపుడు= ఆ సమయంలో; తలఁచిరి= అనుకొన్నారు; రాజరాజు= దుర్యోధన మహారాజు; పాండుసుతులకున్= పాండవులకు; మొగమోడకుండన్= సంకోచపడకుండా; గురుని= గురువైన ద్రోణుడి యొక్క; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; ఎల్లెడన్= అంతట; చాటించెన్= ప్రకటించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఈ విధంగా అనేసరికి, మూర్ఖులైన నీ కొడుకులంతా ధర్మరాజు బంధించబడుతాడనే అనుకొన్నారు. దుర్యోధనుడు పాండవులను గూర్చి సంకోచించకుండా ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞను అంతటా చాటించాడు.

వ. ఇట్లు శిబిరంబునను, సేనాస్థానంబునను గలయ నాఘోషణంబు సేయించినం జెలంగి, సకల సైనికులును సింహనాదంబులు సేయ, శంఖభేరీరవంబు లుల్లసిల్లం గౌరవ సైన్యంబు వొంగె; నది యంతయుం గౌంతేయాగ్రజుండు దన చారుల చేత విని యనుజులం గూర్చి వినిపించి, వివ్వచ్చు నాలోకించి. 115

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శిబిరంబునను= ప్రముఖులు విడిసినచోటను; సేనాస్థానంబునను= సేనలు ఉండే చోటను; కలయన్= అంతట; ఆఘోషణంబు= చాటింపు; చేయించినన్= చేయించగా; చెలంగి= ఉత్సహించి; సకలసైనికులును= సైనికులందరు కూడా; సింహనాదంబులు+చేయన్= వీరనాదాలు చేయగా; శంఖ= శంఖాలయొక్క; భేరీ= దుందుభుల యొక్క; రవంబులు= ధ్వనులు; ఉల్లసిల్లన్= చెలరేగగా; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; సైన్యంబు= సేన; పొంగెన్= ఉబ్బిపోయింది; అది+అంతయున్= అక్కడి సంగతులన్నీ; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతి పెద్ద కొడుకైన ధర్మరాజు; తన= తనయొక్క; చారులచేతన్= గూఢచారుల వలన; విని; అనుజులన్+కూర్చి= తమ్ములను సమావేశపరచి; వినిపించి= ఈ విషయాలన్నీ తెలియజేసి; వివ్వచ్చున్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తామున్న శిబిరాలలో, సైనికు లుండే చోట అంతటా చాటించగా, ఉత్సాహంతో సైనికులు సింహనాదాలు చేశారు. శంఖ, దుందుభి ధ్వనులు చెలరేగగా కౌరవ సైన్యం ఉబ్బిపోయింది. అదంతా ధర్మరాజు తన గూఢచారులవలన విని, తమ్ములతో సమావేశమై సంగతంతా వినిపించి, అర్జునుడిని చూచి.

ఆ. 'గురుని ప్రతిన వింటె? వెరవున లావునఁ । జేసి దీని బొంకు సేయవలయు;
నెఱుఁగు నతఁడు నిన్ను నెడవెట్టి పలికిన । వాఁడు గానఁ జెప్పవలసె నీకు. 116

ప్రతిపదార్థం: గురుని= ద్రోణాచార్యుడి యొక్క; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; వింటె?= విన్నావా?; వెరవునన్= ఉపాయంతో; లావునన్= బలంతోనైనా; చేసి= ఏదైనా చేసి; దీనిన్= ఈ ప్రతిజ్ఞను; బొంకు= అసత్యం; చేయవలయున్= చేయాలి; అతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఎఱుఁగున్= తెలిసినవాడు; నిన్నున్= నిన్ను; ఎడవెట్టి= అడ్డుపెట్టి; పలికినవాఁడు= ప్రతిజ్ఞ చేశాడు; కానన్= కావున; నీకున్= నీకు; చెప్పవలసెన్= చెప్పవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! ద్రోణాచార్యుడి ప్రతిజ్ఞ విన్నావా! ఉపాయం వలననైనా, బలంతో ఐనా దీనిని అసత్యం చేయాలి. అతడికి నీ సంగతి తెలుసు. నిన్ను అడ్డం పెట్టి పలుకటం వలన నీకు ప్రత్యేకించి చెప్పవలసి వచ్చింది.

క. నాయున్నచోట నెప్పుడుఁ । బాయక కనుగలిగి నిలిచి భండనము దగం
జేయంగవలయు నక్కురు । నాయకు కోరికి ఫలంబునకు విముఖముగన్.' 117

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కురు నాయకు= ఆ దుర్యోధనుడి; కోరికి= కోర్కె యొక్క; ఫలంబునకున్= ఫలితానికి; విముఖముగన్= వ్యతిరేకంగా; ఎప్పుడున్= ఎల్లవేళల; నా= నాయొక్క; ఉన్నచోటన్= ఉన్న స్థలాన్ని; పాయక= విడువక; కనుగలిగి= జాగరూకతతో; నిలిచి= ఉండి; తగన్= తగినట్లు; భండనము= యుద్ధం; చేయంగవలయున్= చేయాలి.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడి కోర్కె విఫలమయ్యేటట్లు ఎప్పుడూ నన్ను యుద్ధరంగంలో వదలక కనిపెట్టి ఉండి, తగిన విధంగా పోరు సాగించాలి'.

అర్జునుండు ధర్మరాజుతో ద్రోణుని ప్రతిజ్ఞకు వెఱవకుండునట్లు సెప్పుట (సం. 7-12-7)

వ. అనుటయు నర్జునుం డతని కిట్లనియె. 118

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా, అర్జునుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'గురుని వధియించుటయు, భూ । వర! నీ వని నొవ్వ నొండువలను సనుటయుం
బరికింప నొక్కరూ; పవి । దురితంబులు; వీనిఁ జేయుదునె యే; నెందున్? 119

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ధర్మరాజా!; గురుని= గురువైన ద్రోణుడిని; వధియించుటయున్= చంపటం; నీవు; అనిన్= యుద్ధంలో; నొవ్వన్= బాధపడేటట్లు; ఒండువలను= వేరేచోటికి; చనుటయున్= పోవటమూ; పరికింపన్= పరిశీలించగా; ఒక్కరూపు= ఒకే విధమైనవి; అవి= ఈ రెండు; దురితంబులు= పాపాలు; వీనిన్= వీటిని; ఏన్= నేను; ఎందున్= ఎక్కడైనా; చేయుదునె?= చేస్తానా?

తాత్పర్యం: 'భూవరా! ఆచార్యుడిని వధించటం, నీవు యుద్ధంలో బాధలు పాలు కాగా నేను వేరే చోటికి పోవటం అనే ఈ రెండూ ఒకే విధమైన పాపాలు. ఈ రెంటిని నే నెక్కడైనా చేస్తానా?

క. క్షోణీవల్లభ! విను మేఁ । బ్రాణముతో నుండ నిన్నుఁ బట్టి కొనఁగ నా
ద్రోణునక కాదు సగణ । స్థాణున కైనను వశంబె? తలఁ కేమిటికిన్? 120

ప్రతిపదార్థం: క్షోణీవల్లభ!= ధర్మరాజా! వినుము= విను; ఏన్= నేను; ప్రాణముతోన్= జీవించి; ఉండన్= ఉండగా; నిన్నున్= నిన్ను; పట్టికొనఁగన్= బంధించటానికి; ఆ ద్రోణునకున్+అ= ఆ ద్రోణునికే; కాదు= కాదు; సగణ= భూతగణాలతో కూడిన; స్థాణునకైనను= రుద్రుడికి కూడ; వశంబె?= వీలౌతుందా? (కాదని భావం); తలఁకు= భయం; ఏమిటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! వినుము. నేను జీవించి ఉండగా నిన్ను ప్రాణాలతో బంధించటం ఆ ద్రోణుడికే కాదు- భూతగణాల తోడి రుద్రుడికి కూడా సాధ్యంకాదు. నీవు భయపడవద్దు.

విశేషం: ఇక్కడ 'స్థాణుశబ్దం' సాభిప్రాయం. శివుడనే కాక నిశ్చలుడు అనీ అర్థం.

చ. అలవి యెఱుంగ కిమ్మెయి దురాశఁ దలంచిరి గాక, ధార్తరా
ష్ట్రులు త్రిజగంబులుం గొని పటుస్ఫురణం జనుదెంచి రేనియున్
బలవదరాతి పుంజ మదభంజన! నీ వని భంగపడ్డ నీ
యిల శకలంబులై చెడదె, యింకదె వారిధి, నింగి గూలదే? 121

ప్రతిపదార్థం: బలవత్= బలంగల; అరాతి= శత్రువుల; పుంజ= సమూహాల యొక్క; మద= అహంకారాన్ని; భంజన!= భగ్నం చేసేవాడా!; అలవి= బలం; ఎఱుంగక= తెలియక; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; దురాశన్= పేరాసచేత; తలంచిరి+కాక= అనుకొని ఉండవచ్చుగాక; ధార్తరాష్ట్రులు= దుర్యోధనాదులు; త్రిజగంబులున్= మూడులోకాలను; కొని= వెంబడిపెట్టుకొని; పటు= మిక్కిలి; స్ఫురణన్= స్ఫూర్తితో; చనుదెంచిరి+ఏనియున్= వచ్చినా; నీవు; అనిన్= యుద్ధంలో; భంగపడ్డన్= అవమానపడితే; ఈ+ఇల= ఈ భూమి; శకలంబులు+ఐ= ముక్కలు ముక్కలై; చెడదె?= నశించదా?; వారిధి= సముద్రం; ఇంకదె?= ఇంకిపోదా?; నింగి= ఆకాశం; కూలదే?= కూలిపోదా?

తాత్పర్యం: బలవంతులైన శత్రు సమూహాల మదాన్ని అణచే ఓ ధర్మరాజా! వారు తమ బలాన్ని తెలిసికొనలేక దురాశతో ఈ విధంగా అనుకొని ఉంటారు. దుర్యోధనాదులు మూడు లోకాలను వెంటబెట్టుకొని మిక్కిలి బలంతో వచ్చినా, నీవు యుద్ధంలో భంగపడితే ఈ భూమి ముక్కలైపోదా? సముద్రాలు ఇంకవా? ఆకాశం కూలదా?

విశేషం: యుధిష్ఠిరుడిని 'బలవదరాతి పుంజ మదభంజన!' అని అర్జునుడు సంబోధించటం సాభిప్రాయమైన విశేషణం. దీనివలన అతడి అద్భుత బలపరాక్రమాలు వెల్లడి అయి, అతడు శత్రువులచేత భంగపడటం అశక్యం అని తేలుతున్నది.

ఆ. వారి తలఁపు వొసఁగ నేరదు, పోరఁ బ । రాభవంబు మనకు రా దెఱుంగు
కలుగ దద్దురాత్మకులచేత; నాతలం । పిట్టు'లున్నయది, నరేంద్రముఖ్య! 122

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర ముఖ్య!= రాజశ్రేష్ఠా!; వారి= కౌరవుల; తలఁపు= కోరిక; పొసఁగనేరదు= తీరేది కాదు; మనకున్= పాండవులకు; పోరన్= యుద్ధంలో; పరాభవంబు= అవమానం; రాదు= కలుగదు; ఎఱుంగు= తెలిసికొమ్ము; ఆ+దురాత్మకుల చేతన్= ఆ దుర్బుద్ధులైన కౌరవులచేత; కలుగదు= సంభవించదు; నా= నా యొక్క; తలంపు= ఆలోచన; ఇట్టులు+ఉన్న అది= ఈ విధంగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠుడవైన ధర్మజా! కౌరవుల కోర్కె తీరజాలదు. యుద్ధంలో మనకు పరాభవమనేది లేనేలేదు. ఆ దుర్బుద్ధులచేత అసలు అది కలిగేదే కాదు. ఇది నా నిశ్చితమైన అభిప్రాయం.'

వ. అని పలికిన విని యుధిష్ఠిరుండు సంతుష్టాంతరంగుండై, శంఖభేరీ మృదంగాది సంగర మంగళ తూర్య స్వనంబులు సెలంగ సకల సైన్య సమేతంబుగా వెడలి, నడచి, మొగంబున నెలమి నెలకొనం గ్రౌంచవ్యూహం బమర్చె; నం దగ్రభాగంబున. 123

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అట్లనగా; విని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మజుడు; సంతుష్ట= సంతోషించిన; అంతరంగుండు+ఐ= మనస్సుకలవాడై; శంఖ= శంఖములు; భేరీ= దుందుభులు; మృదంగ= మద్దెలలు, ఆది= మున్నగు; సంగర మంగళ= యుద్ధంలో శుభకరమైన; తూర్య= వాద్యాల; స్వనములు= ధ్వనులు; చెలంగన్= ధ్వనింపగా; సకల= మొత్తం; సైన్య= సేనలతో; సమేతంబుగాన్= కూడుకొనినట్లుగా; వెడలి= కదలి; నడచి= ముందుకు సాగి; మొగంబునన్= ముఖంలో; ఎలమి= వికాసం; నెలకొనన్= తోచగా; క్రౌంచవ్యూహంబు= క్రౌంచపక్షిరూపంలో సైన్యాన్ని కూర్చటం; అమర్చెన్= సిద్ధపరచాడు; అందున్= ఆ వ్యూహంలో; అగ్రభాగంబునన్= ముందర.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ విధంగా అనగా, ధర్మరాజు సంతోషించి, శంఖ,భేరీ, మృదంగాది మంగళ ధ్వనులు చెలరేగగా, సర్వసైన్యంతో ముందుకు సాగి, ముఖంలో వికాసం కనిపించగా, క్రౌంచ వ్యూహాన్ని రచించాడు. అందు ముందు భాగంలో.

మ. ధవళాశ్వంబులఁ బూని కేతన కపీంద్ర స్ఫూర్తి మార్తాండ మూ
ర్తి విడంబింపఁగఁ జక్రగాండివధరుల్ దేజోమయాకార వై
భవమారం దనపై వెలుంగ నతి దీప్తంబైన తే రొప్పె శా
త్రవ సంఘంబు మనంబునన్ భయము గూరం గాలచక్రాకృతిన్. 124

ప్రతిపదార్థం: ధవళ+అశ్వంబులన్= తెల్లని గుర్రాలను; పూని= సంధించి; కేతన= పతాకంమీది; కపీంద్రస్ఫూర్తి= హనుమంతుడి స్ఫురణ; మార్తాండమూర్తిన్= సూర్యుడి రూపాన్ని; విడంబింపఁగన్= పోలగా; చక్ర= చక్రాయుధాన్ని; గాండివ= గాండీవాన్ని; ధరుల్= ధరించిన వారైన కృష్ణార్జునులు; తేజోమయ= తేజస్సుతో నిండిన; ఆకార= రూపంయొక్క; వైభవము= ఐశ్వర్యం; ఆరన్= నిండగా; తనపైన్= తనమీద; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; శాత్రవ= శత్రువుల; సంఘంబు= సమూహంయొక్క; మనంబునన్= మనస్సులో; భయము= భీతి; కూరన్= నిండగా; కాలచక్ర+ఆకృతిన్= కాలచక్రం వంటి ఆకారంతో; అతిదీప్తంబు+ఐన= మిక్కిలి ప్రకాశించేది అయిన; తేరు= రథం; ఒప్పెన్= ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: తెల్లని గుర్రాలతో, ధ్వజంపైగల మారుతి వెలుగులు సూర్యబింబాన్ని అనుకరిస్తుండగా, చక్రధారి అయిన శ్రీకృష్ణుడు, గాండీవధారి అయిన అర్జునుడు తేజస్సులతో నిండిన ఆకారాలతో తేరును అధిష్ఠించగా, శత్రువుల మనస్సులలో భయం నిండగా, కాలచక్రాకారంతో రథం మిక్కిలి ప్రకాశించింది.

విశేషం: ధవళాశ్వముల పూనినవాడు చక్రధరుఁడు. కేతన కపీంద్ర స్ఫూర్తి(న్) మార్తాండమూర్తి విడంబించినవాడు - గాండివధరుడు.

క. **ఆ రథముకెలన నుజ్జ్వల । ధీరోద్భట రేఖ మెఱసె ధృష్టద్యుమ్నో**
దారస్యందన ముద్ధత । సారథికముఁ జారురంగచటులాశ్వమునై. **125**

ప్రతిపదార్థం: ఆ రథము= ఆ అర్జునుడి రథం; కెలనన్= ప్రక్కన; ధృష్టద్యుమ్న= ధృష్టద్యుమ్నుడి యొక్క; ఉదార= గొప్ప; స్యందనము= రథం; ఉద్ధత సారథికమున్= గర్వితుడైన సారథి కలదీ; చారు= అందమైన; రంగ= స్థానం కలదీ; చటుల= చలించే; అశ్వమును+ఐ= గుర్రాలు కలదీ అయి; ఉజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశించునదీ; ధీర= ధైర్యం కలదీ; ఉద్భట= గొప్పదీ అయిన; రేఖన్= అందముతో; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి రథం ప్రక్కన, ఉద్ధతుడైన సారథితో, అందమైన రంగంతో, అశ్వాలు కదలుతుండగా, ఉజ్జ్వలం, ధీరం, మహనీయం అయిన రేఖతో ధృష్టద్యుమ్నుడి రథం ప్రకాశించింది.

వ. **మఱియు వృకోదరాది సోదరులను, నభిమన్యుప్రభృతి కుమారులను, బాంచాలపతి ప్రముఖ బాంధవులను, ధృష్టకేతు ముఖ్యదండనాయకులను, దక్కునుం గల పరివారంబును దగ నయ్యైయెడల బలుపును, బొలుపును గలుగ నిలిపి, యుధిష్ఠిరుం డమ్మోహరంబు నడుమ నుదాత్త సన్నాహంబునను, గంభీరోత్సాహంబునను గొలిచి నిలిచె; నంతకు మున్న యక్కడ.** **126**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకా; వృకోదర= భీముడు; ఆది= మొదలైన; సోదరులనున్= తమ్ములను; అభిమన్యు= అభిమన్యుడు; ప్రభృతి= మొదలైన; కుమారులను= కొడుకులను; పాంచాలపతి= ద్రుపదుడు; ప్రముఖ= మొదలైన; బాంధవులను= చుట్టాలను; ధృష్టకేతు= ధృష్టకేతువు; ముఖ్య= మొదలైన; దండనాయకులను= దండనాథులను; తక్కున్+కల= తక్కిన; పరివారంబును= సేనను; తగన్= తగినట్లుగా; అయ్యై+ఎడలన్= ఆయా స్థలాలలో; బలుపును= బలమూ; పొలుపును= అందమూ; కలుగన్= కలిగేటట్లుగా; నిలిపి= ఉంచి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఆ+మోహరంబు= ఆ వ్యూహం; నడుమన్= మధ్యలో; ఉదాత్త= గొప్పదైన; సన్నాహంబునను= ఏర్పాటుతోనూ; గంభీర= లోతైన; ఉత్సాహంబునను= ప్రయత్నంతోనూ; పొలిచి= ప్రకాశించి; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు; అంతకుమున్న+అ= అంతకు ముందే; అక్కడన్= ఆ యుద్ధరంగంలో.

తాత్పర్యం: ఇంకా, భీముడు మొదలైన తోబుట్టువులను, అభిమన్యుడు మొదలైన పుత్రులను, ద్రుపదాది బంధువులను, ధృష్టకేతువు మున్నగు దండనాథులను, మిగిలిన సైన్యాన్నీ తగు రీతిలో ఆయా స్థానాలలో బలం,

అందం కలిగేటట్లు నిలిపి, ధర్మరాజు ఆ వ్యూహం మధ్యలో మంచి ఏర్పాట్లతో, గట్టి ప్రయత్నంతో వచ్చి నిలబడ్డాడు. అంతకు ముందే అక్కడ.

క. **మనవారును రణకౌతుక । జనితోద్యమ తీవ్రు లగుచు శకటవ్యూహం**
బొనరించిరి యొప్పును బెం । పును దర్పము నుల్లసిల్ల భూవరముఖ్యా! **127**

ప్రతిపదార్థం: భూవరముఖ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవగు ధృతరాష్ట్రా!; మనవారును= కౌరవ పక్షంవారు కూడా; రణ= యుద్ధమందలి; కౌతుక= కుతూహలంవల్ల; జనిత= కలిగిన; ఉద్యమ= పూనికచే; తీవ్రులు+అగుచున్= తీవ్రతకలవారు అవుతూ; ఒప్పును= అందమూ; పెంపును= ఔన్నత్యమూ; దర్పమును= అహంకారమూ; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశించగా; శకట వ్యూహంబు= శకట వ్యూహాన్ని (బండిరూపంలో పన్నిన మొగ్గరాన్ని); ఒనరించిరి= ఏర్పరచారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మనవాళ్ళు తీవ్రమైన యుద్ధ కుతూహలం కలవారై అందం, ఔన్నత్యం, దర్పం ఉట్టిపడేటట్లు శకటవ్యూహాన్ని రచించారు.

వ. **అందు వలపట సింధురాజ కళింగపతి సంగతుండయిన వికర్ణుండును, నతనికి బాసటయై చటుల హయ బహుళంబగు బలంబులతో నక్కెలన సౌబలుండును, డాపటఁ గృతవర్మ వివింశతి చిత్రసేన సమేతుండై దుశ్శాసనుండును, నతనికిఁ బ్రాపై తత్పార్శ్వంబునఁ గాంభోజ, శక, యవన మహీశ్వరులును, నడుమం ద్రిగర్తమద్ర శిబి శూరసేన దేశాధీశ పరివృతుండును, గుంభసంభవపురఃసరుండునునై కురువిభుండును, నా ముందట నంగ జనపద చతురంగ ప్రధాన సేనా సముదీర్ణుండై కర్ణుండును నిలిచిరి; వెండియుం గలవార లెడనెడం బన్ని; రట్టియెడ.** **128**

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ శకటవ్యూహంలో; వలపటన్= కుడిప్రక్క; సింధురాజు= సింధుదేశపు రాజైన జయద్రథుడు; కళింగపతి= కళింగదేశపురాజైన భగదత్తుడితో; సంగతుండు+అయిన= కూడినవాడైన; వికర్ణుండునున్= వికర్ణుడూ; అతనికిన్= ఆ వికర్ణుడికి; బాసట+ఐ= సహాయంగా; చటుల= చలించే; హయ= గుర్రాలచేత; బహుళంబు+అగు= నిండిన; బలంబులతోన్= సేనలతో; ఆ+కెలనన్= ఆ ప్రక్కన; సౌబలుండును= శకునియు; డాపటన్= ఎడమ ప్రక్కను; కృతవర్మ= కృతవర్మ; వివింశతి= దుర్యోధనుడి తమ్ముడైన వివింశతి; చిత్రసేన= దుర్యోధనుడి తమ్ముడైన చిత్రసేనుడితో; సమేతుండు+ఐ= కూడినవాడై; దుశ్శాసనుండునున్= దుశ్శాసనుడును; అతనికిన్= ఆ దుశ్శాసనుడికి; ప్రాపై= సహాయుడై; తద్+పార్శ్వంబునన్= అతడి ప్రక్కన; కాంభోజ= కాంభోజదేశపు; శక= శకదేశపు; యవన= యవనదేశపు; మహీ+ఈశ్వరులును= రాజులును; నడుమన్= మధ్యన; త్రిగర్త= త్రిగర్తదేశపు; మద్ర= మద్రదేశపు; శిబి= శిబిదేశపు; శూరసేన= శూరసేన దేశపు; దేశాధీశ= రాజులచేత; పరివృతుండునున్= చుట్టబడినవాడై; కుంభసంభవ పురఃసరుండును+ఐన= ద్రోణుడు ముందుగా కలవాడై; కురువిభుండునున్= దుర్యోధనుడును; ఆ ముందటన్= ఆ ముందర; అంగజనపద= అంగదేశపు; చతురంగ ప్రధాన= ముఖ్యంగా కల రథాలు, గజాలు, గుర్రాలు, కాల్బలాలు; సేనా= సేనలచేత; సముదీర్ణుండు+ఐ= ఉన్నతుడై; కర్ణుండునున్= కర్ణుడును; నిలిచిరి= మోహరించారు; వెండియున్+కలవారలు= ఇంకా తక్కిన వారు; ఎడనెడన్= అక్కడక్కడ; పన్నిరి= నిలిచారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ శకటవ్యూహంలో కుడిప్రక్క జయద్రథ, భగదత్తులతో కూడినవాడై వికర్ణుడు, అతడికి సహాయంగా ఆశ్వికబలంతో శకుని, ఎడమప్రక్క కృతవర్మ, వివింశతి, చిత్రసేనులతో కూడి దుశ్శాసనుడు, అతడికి సహాయంగా ప్రక్కన కాంభోజ, శక, యవన దేశాధీశులు, నడుమ త్రిగర్త, మద్ర, శిబి, శూరసేన దేశాల రాజులు చుట్టూ ఉండగా, ద్రోణుడు ముందుండగా దుర్యోధనుడూ, ఆ ముందర అంగదేశపు చతురంగబలాలతో ఉన్నతుడైన కర్ణుడూ నిలిచారు. ఇతరులు అక్కడక్కడ నిలిచారు. ఆ సమయంలో.

తే. దర్పదుస్సహతేజు రాధాతనూజుఁ । దిలకమై సైన్యముఖమునఁ బొలుచువాని
సైనికులు సూచి కడుసంతసమున నేచి । యెలుఁగు లడరంగఁ దమలోన నిట్టు లనిరి. 129

ప్రతిపదార్థం: దర్ప= అహంకారంచేత; దుస్సహ= సహించరాని; తేజున్= తేజస్సుగల; రాధాతనూజున్= కర్ణుడిని; సైన్య= సైన్యంయొక్క; ముఖమునన్= ముఖంపై; తిలకము+ఐ= అలంకారమై; పొలుచువానిన్= ప్రకాశించేవాడిని; సైనికులు= బంట్లు; చూచి; కడున్= మిక్కిలి; సంతసమునన్= సంతోషంతో; ఏచి= చెలరేగి; ఎలుఁగులు= ధ్వనులు; అడరంగన్= అతిశయించగా; తమలోనన్= తమలో తాము; ఇట్టులు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: దర్పంవలన దుస్సహమైన తేజస్సు కలిగి, సైన్యం ముఖానికి అలంకారంగా ఒప్పే కర్ణుడిని చూచి సైనికులు సంతోషంతో ఉప్పొంగి, తమలో తాము ఇట్లా అనుకొన్నారు.

మ. 'అని రాధేయుఁడు పాండునందనుల బాహాశక్తి మాయించు; నీ
తని దేవావలియైన మార్కొనునె? దుర్దాంతుండు భీష్ముండు పో
రిన యన్నాళ్ళును బక్షపాతమున వారిం బట్టి పాలార్చెఁ గా
క నిజం బల్గ నితండు ధీరులగు టింకం జెల్లునే వారికిన్?' 130

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= యుద్ధంలో; రాధేయుఁడు= కర్ణుడు; పాండునందనుల= పాండవుల యొక్క; బాహాశక్తిన్= భుజబలాన్ని; మాయించున్= నశింపజేస్తాడు; ఈతనిన్= ఈ కర్ణుడిని; దేవ+ఆవలి+ఐనన్= దేవతల సమూహమైనా; మార్కొనునె?= ఎదిరిస్తుందా?; దుర్దాంతుండు= ఎవరికిని లొంగనివాడైన; భీష్ముండు= భీష్ముడు; పోరిన= యుద్ధంచేసిన; అన్నాళ్ళును= అన్ని దినాలు; పక్షపాతమునన్= పక్షపాతంవలన; వారిన్= ఆ పాండవులను; పట్టి పాలార్చెన్= ఉపేక్షించాడు; కాక= అట్లుకాక; ఇతండు= ఈ కర్ణుడు; నిజంబు+అల్గన్= నిజంగా కోపిస్తే; వారికిన్= ఆ పాండవులకు; ధీరులు+అగుట= ధైర్యవంతులు కావటం; ఇంకన్= ఇకముందు; చెల్లునే?= సాగుతుందా?

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో కర్ణుడు పాండవుల బాహుబలాన్ని నశింపజేస్తాడు. ఈతడిని దేవతలు కూడా ఎదుర్కొనలేరు. భీష్ముడు అజేయుడయినప్పటికీ పక్షపాతంతో పాండవులను ఉపేక్షించాడు. కర్ణుడే నిజంగా కోపిస్తే పాండవులకు ధీరులన్న పేరు చెల్లుతుందా?

వ. అని యుబ్బుచుండి; రివ్విధంబున సన్నాహంబు సువిహితంబైన యనంతరంబ. 131

ప్రతిపదార్థం: అని= సైనికు లీ విధంగా పలికి; ఉబ్బుచుండిరి= సంతోషిస్తుండిరి; ఇవ్విధంబునన్= ఈ రీతిగా; సన్నాహంబు= యుద్ధ ప్రయత్నం; సువిహితంబు+ఐన= చక్కగా కుదిరిన; అనంతరంబు+అ= వెంటనే.

తాత్పర్యం: సైనికులంతా ఈ విధంగా అనుకొని ఉబ్బిపోతుండిరి. ఇట్లా యుద్ధ ప్రయత్నాలు చక్కగా జరిగిన వెంటనే.

చ. తగ మన సైన్యమున్ గురుఁ డుదగ్రగతిన్ నడపింపఁ జొచ్చుడున్,
గగనతలంబు నెత్తురులుఁ గండలు నెమ్ములు నొక్క యుమ్మడిన్
మొగిళులు లేకయుం గురిసె మొత్తములై పెనుగ్రద్దలాడె, బె
ట్టుగ వినిచెన్ శివారుతము, డుల్లెఁ గడున్ వడి నుల్క లెల్లెడన్. 132

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; మన= కౌరవుల; సైన్యమున్= సైన్యాన్ని; తగన్= తగునట్లు; ఉదగ్రగతిన్= భయంకరంగా; నడిపింపన్+చొచ్చుడున్= నడిపించటానికి పూనుకొనగా; గగనతలంబు= ఆకాశం; మొగిళులు= మేఘాలు; లేకయున్= లేకుండగనే; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; నెత్తురులున్= రక్తములును; కండలున్= మాంసఖండములును; ఎమ్ములున్= ఎముకలును; కురిసెన్= వర్షించాయి; మొత్తములు+ఐ= గుంపులై; పెనుగ్రద్దలు= పెద్దగ్రద్దలు; ఆడెన్= తిరుగులాడినవి; బెట్టుగన్= గట్టిగా; శివా= నక్కల యొక్క; రుతము= ఊళ; వినిచెన్= వినిపించినవి; ఉల్కలు = నిప్పుకలు; ఎల్ల+ఎడన్= అంతట; కడున్= మిక్కిలి; వడిన్= వేగంగా; డుల్లెన్= రాలెను.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు తగురీతిలో భయంకరంగా మన సైన్యాన్ని నడిపించేసరికి, ఆకాశం మేఘాలు ఆవరించ కుండానే మాంసఖండములూ, ఎముకలూ, నెత్తురులూ ఒక్కపెట్టున కురిసింది. పెనుగ్రద్దలు గుంపులు గుంపులుగా తిరుగులాడాయి. నక్కల ఊళలు గట్టిగా వినిపించాయి. మిక్కిలి వేగంగా ఉల్కలు అంతటా రాలాయి.

విశేషం: రక్తం, మాంసఖండములు, ఎముకలు కురియటం, ఉల్కలు రాలటం, నక్కలు కూయటం వంటి అపశకునాలు కౌరవులకు ముందు కలుగబోయే ఉపద్రవాలను సూచించేవి, భయాన్ని గొలిపేవి.

తే. అమ్మహోత్పాతములకు భయంబు గొనక । కౌరవులు శంఖములు మ్రోయ భేరు లులియ
నగ్గలిక సేన నడిపించి; రంత సమద । గమనమున వారి సేనయుఁ గదియ నడచె. 133

ప్రతిపదార్థం: కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; ఆ+మహా+ఉత్పాతములకున్= ఆ అపశకునాలకు; భయంబు+కొనక= భయపడక; శంఖములు= శంఖాలు; మ్రోయన్= ధ్వనింపగా; భేరులు= దుందుభులు; ఉలియన్= ధ్వనించగా; అగ్గలికన్= ఆధిక్యంతో - గొప్పగా; సేనన్= సైన్యాన్ని; నడిపించిరి; అంతన్= అప్పుడు; సమదగమనమునన్= గర్వంతో కూడిన నడకతో; వారి= ఆ పాండవుల యొక్క; సేనయున్= సైన్యంకూడా; కదియనడచెన్= చేరనడిచింది.

తాత్పర్యం: కౌరవులు ఆ మహోత్పాతాలకు భయపడక, శంఖాలు మ్రోయగా, దుందుభులు ధ్వనించగా, ప్రశంసాపూర్వకంగా సైన్యాలను నడిపించారు. అపుడు పాండవుల సేనలు కూడా సగర్వంగా చేర నడిచాయి.

వ. అప్పుడు. 134

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కౌరవ, పాండవ సేనలు సమానంగా ముందుకు నడిచినపుడు.

క. నరుఁడును రాధేయుఁడు నొం । డొరువులతోఁ బెనఁగు వేడ్క యుల్లంబులలో
గురువులు వాఱగ నిలిచిరి । యిరుదెఱఁగుల సైనికులకు నేడ్తెఱ మిగులన్. 135

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడును= అర్జునుడును; రాధేయుఁడున్= కర్ణుడును; ఒండు+ఒరువులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; పెనఁగు= యుద్ధంచేసే; వేడ్కలు= వినోదాలు; ఉల్లంబులలోన్= మనస్సులలో; గురువులు వాఱగన్= అతిశయించగా; ఇరుదెఱఁగుల= రెండు వైపుల; సైనికులకున్= సేనలోని వారికి; ఏడ్తెఱ= పరాక్రమం; మిగులన్= పెరుగగా; నిలిచిరి= నిలబడ్డారు.

తాత్పర్యం: రెండు పక్షాల సైనికులకు పరాక్రమం అతిశయించగా, కర్ణార్జునులు ఒకరితో ఒకరు యుద్ధంచేసే కొరకు ఉబలాటపడి నిలిచారు.

తే. ఇట్టు లొండొంటిఁ గదియంగ నెలమి నడచి । బలము లొక్కింత సేపు నిశ్చలతఁ బొలిచె
మవ్వమెసఁగు వనంబుల మావు లెంత । యైనఁ జెలువార సొగసి యున్నట్ల పోలె. 136

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఒండు+ఒంటిన్= ఒకదానితో ఒకటి; కదియంగన్= కలియబడటానికి; ఎలమిన్= వికాసంతో; నడచి= ముందుకు నడిచి; బలములు= సేనలు; మవ్వము= కోమలత్వం; ఎసఁగు= ఒప్పు; వనంబులన్= తోటలలో; మావులు= మామిళ్ళు; ఎంత ఐనన్= ఎంతగానో; చెలువారన్= అందము మీర; సొగసి ఉన్నట్లు+అ పోలెన్= ఒప్పి ఉన్న విధంగానే; ఒక్కింత సేపు= కొంతసేపు; నిశ్చలతన్= కదలకుండ; పొలిచెన్= ఒప్పాయి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రెండు వైపులగల సైన్యాలు ఒకదాన్నొకటి ఎదుర్కోటానికి వికాసంతో ముందుకు సాగినవై, చిగురు తొడిగిన మామిళ్ళు, తోటలో అందంతో ఒప్పినట్లు తోచి, కొద్దిసేపు నిశ్చలత్వాన్ని పొందాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **తదనంతరంబ ద్రోణుం । డుదితార్కునిఁ గ్రేణిసేయు నుజ్జ్వల రథ మె**
ల్ల దిశలు వెలిఁగింపఁగ బె । ట్టిదముగ మును గవిసె మొన గడిమితోఁ గదియన్. **137**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఉదిత+అర్కునిన్= ఉదయించిన సూర్యుడిని; క్రేణి+చేయు= పరిహసించు; ఉజ్జ్వల రథము= మిక్కిలి వెలుగొందే రథం; ఎల్లదిశలు= దిక్కులన్నిటిని; వెలిఁగింపఁగన్= ప్రకాశించేటట్లు చేయగా; మొన= సైన్యం; కడిమితోన్= పరాక్రమంతో; కదియన్= సమీపించగా; బెట్టిదముగన్= ఉద్ధతితో; మును= మొదట; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత ద్రోణుడు, ఉదయించిన సూర్యుడి వంటి తన ఉజ్జ్వలమైన రథం దిక్కులన్నిటిని వెలిగించగా, సైన్యం పరాక్రమంతో దగ్గరికి చేరగా, ఉద్ధతితో మొదట శత్రుసైన్యాన్ని ఢీకొన్నాడు.

క. **మన బలము గదియు బలువిడిఁ । గనుఁగొని యర్జునుఁడు దొలుతఁ గవియఁగఁ బేరు**
బ్బునఁ దాఁకె వారి సైన్యము । వినువీథి నమర్త్య గణము వేడుకఁ జూడన్. **138**

ప్రతిపదార్థం: మన బలము= మన సైన్యం; కదియు= పైకురికే; బలువిడిన్= విధమును; కనుఁగొని= చూచి; అర్జునుఁడు; తొలుతన్= మొదట; కవియఁగన్= తాకగా; వినువీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; అమర్త్య= దేవతల; గణము= సమూహం; వేడుకన్= వినోదంతో; చూడన్= చూడగా; పేరు+ఉబ్బునన్= మిక్కిలి ఉత్సాహంతో; వారి సైన్యము= పాండవుల సైన్యం; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నది.

తాత్పర్యం: మన సైన్యం తాకే విధాన్ని తెలిసికొని అర్జునుడు తొలుత ఆక్రమించగా, ఆకాశం నుండి దేవతలు వినోదంతో చూడగా, పాండవ సైన్యం మిక్కిలి ఉత్సాహంతో మార్కొన్నది.

సీ. **రథకరి తురగోత్థ పృథివీ పరాగంబు । దెసల నాకసమున దీటుకొనఁగ,**
బాణాది హేతి సంపాత జాతములగు । మంట లర్కాంశుల మరలఁ ద్రోవ,
హస్తికపాల రథావయవములు భ । గ్నములగు రవము లుగ్రముగఁ జెలఁగ,
వివిధ సేనాం గాంగ విదళనంబునఁ గ్రమ్ము । రక్తపూరములు ఘోరంబు గాఁగఁ

తే. **గలయ బెరసిన పాండవ కౌరవ ప్ర । చండ సైన్యద్వయంబు నుద్దండ సమర**
గతులు వెక్కస మొనరించె ఖచరసాధ్య । సిద్ధులకు; నను బోంట్లకుఁ జెప్ప నేల? **139**

ప్రతిపదార్థం: రథ= రథాల; కరి= ఏనుగుల; తురగ= గుర్రాల నుండి; ఉత్థ= లేచిన; పృథివీ= నేలయొక్క; పరాగంబు= దుమ్ము; దెసలన్= దిక్కులలో; ఆకసమునన్= ఆకాశంలో; దీటుకొనఁగన్= కమ్ముకొనగా; బాణ= బాణాలు; ఆది= మొదలైన; హేతి= ఆయుధాలు; సంపాత= పడటం వలన; జాతములు+అగు= పుట్టిన; మంటలు= జ్వాలలు; అర్క= సూర్యుడియొక్క; అంశులన్= కిరణాలను; మరలన్+త్రోవన్= వెనుకకు నెట్టగా; హస్తి= ఏనుగుల; కపాల= పుర్రెలయు; రథ= రథాలయొక్క; అవయవములు= అంగాలు; భగ్నములు+అగు= విరిగిపోయే; రవములు= చప్పుళ్ళు; క్రమముగన్= వరుసగా; చెలఁగన్= ధ్వనింపగా; వివిధ= బహువిధాలైన; సేనా+అంగ= రథ, గజ, తురగ, పదాతి సేనల యొక్క; అంగ= అవయవాలు; విదళనంబునన్= ఛేదింపబడటం వలన; క్రమ్మ= కమ్ముకొన్న; రక్త= నెత్తుటి యొక్క; పూరములు= ప్రవాహాలు; ఘోరంబు= భయంకరం; కాఁగన్= కాగా; కలయ బెరసిన= కలిసి వ్యాపించిన; పాండవ= పాండవుల; కౌరవ= కౌరవ పక్షంవారి; ప్రచండ= సహించరాని; సైన్యద్వయంబున్= రెండు సైన్యాలు; ఉద్దండ= తీవ్రమైన; సమర= యుద్ధంయొక్క; గతులు= నడకలు; ఖచర= ఆకాశంలో తిరిగే; సాధ్య= సాధ్యులు; సిద్ధులకున్= సిద్ధులనే దేవ జాతులకు; వెక్కసము= దుస్సహం; ఒనరించెన్= చేసింది; మము బోంట్లకున్= మావంటివారిని గూర్చి; చెప్పన్+ఏల?= చెప్పవలసిందేముంది?

తాత్పర్యం: రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాల నుండి లేచిన దుమ్మంతా దిక్కులన్నింటా, ఆకాశమంతటా వ్యాపించింది. బాణాలు మొదలైన ఆయుధాల తాకిడిచేత రేగిన మంటలు సూర్యకిరణాలను వెనుకకు నెట్టాయి. ఏనుగుల పుర్రెలు, రథాల అంగాలు విరిగిపోయే చప్పుడులు భయంకరంగా అలముకొన్నవి. చతురంగ బలాల విచ్ఛేదం వలన కమ్ముకొన్న రక్త ప్రవాహాలు భయం గొలిపినవి. ఈ విధంగా కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు మహోగ్రంగా పోరాడుతుంటే సిద్ధ సాధ్యాది దేవ వర్గానికే సహించరానిదిగా ఉంటే మావంటివారి సంగతి చెప్పవలసింది ఏమున్నది?'

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. పాండవ, కౌరవ యోధులు మహోగ్రంగా యుద్ధం చేస్తుండగా వీరరౌద్రాలు ఉప్పొంగాయి. వీరరస విజృంభణ వలన సర్వత్రా ధూళి అలముకోవటం, ఆయుధజ్వాలలకు సూర్యకిరణాలు వెనుదిరిగిపోవటం వంటి అద్భుత దృశ్యాలు ఏర్పడ్డవి. ఏనుగుల తలలు నుగ్గు కావటం, రథావయవాలు తునాతునకలు కావటం, రక్తపుటేరులు పారటం వంటి సన్నివేశాల వలన బీభత్సం వ్యక్తమౌతున్నది. ఇందులో వీర, రౌద్రాద్భుత, బీభత్సరసాలు కన్నులకు కట్టినట్లు వర్ణించబడ్డాయి.

వ. **ఇవ్విధంబునం దొడంగి చెల్లు సంకుల సమరంబునం దన కనకరథం బరుణ తురంగంబుల చటుల చిత్ర సంచారంబులం గొఱవి ద్రిప్పిన తెఱంగున నేదిక్కు సూచినం దానయై పెక్కు రథంబులను బుద్ధి పాండవ పాంచాల యోధులకుఁ బుట్టునట్లుగా విహరించి, వివిధ విశిఖనిచయంబులు నిగిడించుచుఁ గుంభ సంభవుండు.** **140**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; తొడంగి= పూని; చెల్లు= నడచే; సంకుల సమరంబునన్= ఘోర యుద్ధంలో; తన= తనయొక్క; కనక రథంబు= బంగారు తేరు; అరుణ తురంగంబుల= ఎర్రని గుర్రాల యొక్క; చటుల= చలించే; చిత్ర= విచిత్రమైన; సంచారంబులన్= విహరించటంవలన; కొఱవి+త్రిప్పిన= కొరవిని త్రిప్పిన; తెఱంగునన్= విధంగా; ఏ దిక్కు= ఏ వైపు; చూచినన్= చూచినా; తాను+అ+ఐ= తానేఅయి; పెక్కు రథంబులు= అనేక రథాలు; అను బుద్ధి= అనే తలపు; పాండవ= ధర్మజాదులకు; పాంచాల= పాంచాలురైన ద్రుపదాది; యోధులకున్= వీరులకు; పుట్టునట్లుగాన్= కలుగు విధంగా; విహరించి= విహారం చేసి; వివిధ= అనేకాలైన; విశిఖ= బాణాల; నిచయంబులు= సమూహాలు; నిగిడించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జరిగే రెండు పక్షాల యుద్ధంలో తన బంగారు తేరు, ఎర్రని గుర్రాలు చేసే విచిత్ర విహారాలు, కొరవి త్రిప్పినట్లు ఏ దిక్కు చూచినా తానే అయి, పాండవ, పాంచాల యోధులకు అనేక రథాలలో విహరిస్తున్నట్లు తోచి, అనేక బాణజాలాలను ప్రయోగిస్తూ ద్రోణుడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

**క. కూల్చుచు గజముల నెత్తుటఁ। దేల్చుచుఁ దురగముల వీఁకఁ దేరులు మరలన్
వెల్చుచుఁ గాల్బలములఁ బొరి। మాల్చుచు రౌద్రముగ మారిమసఁగిన భంగిన్. 141**

ప్రతిపదార్థం: గజములన్= ఏనుగులను; కూల్చుచున్= సంహరిస్తూ; తురగములన్= గుర్రాలను; నెత్తుటన్= రక్తంలో; తేల్చుచున్= తేలేటట్లు చేస్తూ; వీఁకన్= బలంతో; తేరులు= రథాలు; మరలన్ వెల్చుచున్= వెనుకకు మరలిపోయేటట్లు చేస్తూ; కాల్బలములన్= పదాతి సైన్యాన్ని; పొరిమాల్చుచున్= చంపుతూ; రౌద్రముగాన్= భయంకరంగా; మారి మసఁగిన= మారి వ్యాధితో జనక్షయం జరిగిన; భంగిన్= విధంగా.

తాత్పర్యం: మహా భయంకరంగా మారి వ్యాధికి (ప్లేగువ్యాధికి) జన క్షయం జరిగినట్లు, ఏనుగులను కూలుస్తూ, గుర్రాలను నెత్తుట తేలుస్తూ, పరాక్రమంతో రథాలను వెనుకకు మరలిపోయేటట్లు చేస్తూ, పదాతి దళాన్ని చంపుతూ (ద్రోణుడు స్వైరవిహారం చేశాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. సంగర క్రీడ సలుపు నయ్యవసరంబున. 142

ప్రతిపదార్థం: సంగర= యుద్ధం అనే; క్రీడ= ఆట; సలుపు= ఆడే; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు యుద్ధ క్రీడ సలిపే ఆవేళ.

**క. పాయవడు రథచయంబులు। సాయక హతిఁ జెదరుఁ బ్రళయ జలధర పటు గ
ర్జాయత తర్జన లీలఁ బ। లాయిత మగు పాండుసుత బలంబు నరేంద్రా! 143**

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; రథ= రథాల; చయంబులు= సమూహాలు; పాయవడున్= చీలిపోతాయి; పాండుసుత= పాండవుల; బలంబు= సైన్యం; సాయక= బాణాల; హతిన్= దెబ్బకు; చెదరున్= చెదరిపోయాయి; ప్రళయ= ప్రళయకాలమందలి; జలధర= మేఘాల యొక్క; పటు= గొప్పవైన; గర్జా= ఉరుములనే; ఆయత= దీర్ఘములైన; తర్జన= అదలింపుల చేతవలె; పలాయితము+అగున్= పారిపోతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! బాణాల దెబ్బకు రథ సమూహాలు చీలిపోయి, పాండవుల సైన్యం చెదరి పోయి ప్రళయకాలంలోని మేఘాల గర్జనలనే దీర్ఘమైన అదలింపులచేత వలె పలాయనం చిత్తగించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ - రూపకానుప్రాణితం. గర్జాయత తర్జన - రూపకం. లీలన్ - ఉపమ.

**క. పొదువుచు విచ్చుచు బలువిడి। నెదురుచుఁ బాఱుచును మఱి మహీభాగము గ్ర
క్కదలం గార్ముక విద్యా। విదుఁ డగు గురుతోడఁ బోరె వివిధ బలంబుల్. 144**

ప్రతిపదార్థం: వివిధ బలంబుల్= అనేక సైన్యాలు; పొదువుచున్= ఆక్రమిస్తూ; విచ్చుచున్= చీలుతూ; బలువిడిన్= బలంతో; ఎదురుచున్= ఎదుర్కొంటూ; పాఱుచును= పరుగెత్తుతూ; మఱి= మళ్ళీ; మహీభాగము= భూభాగం; గ్రక్కదలన్= మిక్కిలి కదలగా; కార్ముకవిద్యా= ధనుర్విద్యను; విదుఁడు+అగు= తెలిసిన; గురుతోడన్= ద్రోణాచార్యుడితో; పోరెన్= యుద్ధం చేశాయి.

తాత్పర్యం: పాండవుల చతురంగ బలాలు శత్రువులను ఆక్రమిస్తూ, చీలిపోతూ, బలంతో ఎదుర్కొంటూ, పరుగెత్తుతూ, భూమి అంతా చలించగా ధనుర్విద్యావిదుడైన ద్రోణాచార్యుడితో పోరాడాయి.

ద్రోణుఁడు పాండవ సైన్యంబుపై రేఁగి దివ్యాస్త్రంబుల శక్తి సూపుట (సం. 7-13-1)

వ. అట్టియెడ నాచార్యుం డసమాన శౌర్యంబును, మాననీయదోస్సారంబును, దివ్యాస్త్ర ప్రభావంబును జూపినం గౌంతేయ సైన్యంబునందు. 145

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= అప్పుడు; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; అసమాన= సాటిలేని; శౌర్యంబును= శూరత్వాన్ని; మాననీయ= మన్నించదగిన; దోఃసారంబునున్= బాహుబలాన్ని; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; అస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క; ప్రభావంబునున్= మహిమను; చూపినన్= చూపగా; కౌంతేయ= కుంతీపుత్రుల; సైన్యంబు+అందున్= సైన్యంలో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ద్రోణుడు సాటిలేని శూరత్వాన్ని, గౌరవించదగిన బాహుబలాన్ని, దివ్యాస్త్రాల మహిమను చూపగా పాండవ సైన్యంలో.

**సీ. తఱుచుగాఁ దెగిపడ్డ ధవళ చామరములు। డిండీరముల యొప్పుఁ బుండరీక
ములు మరాళంబుల పొలుపును గరవాల। ములు మీన భంగియుఁ, దలలు శిలల
చాడ్పును, గేశముల్ శైవాలరేఖయు,। మాంసంబు పంక సమానతయును,
దాల్ప భటాశ్వమాతంగాంగ భగ్నర। థముల తిట్టలు పులినములు గాఁగఁ**

**తే. ధీరవరకోటి ద్రెళ్ళిన వీరతతికి। సంభ్రమము పుట్ట సంభృతోత్సాహ లీల
నుబ్బి భూతబేతాళంబు లోలలాడ। నిట్టలంబగు నెత్తురు టేఱు వఱపె. 146**

ప్రతిపదార్థం: తఱుచుగాన్= ఎక్కువగా; తెగిపడ్డ= విరిగిపడ్డ; ధవళ= తెల్లని; చామరములు= చమరీ మృగపు వాలాలతో చేసిన వీవనలు; డిండీరముల= నురుగుల; ఒప్పున్= ఒప్పును; పుండరీకములు= తెల్లగొడుగులు; మరాళంబుల= హంసల; పొలుపును= విధమును; కరవాలములు= కత్తులు; మీన= చేపల; భంగియున్= రీతిని; తలలు= శిరస్సులు; శిలల= రాళ్ళ; చాడ్పును= విధమును; కేశముల్= వెండ్రుకలు; శైవాలరేఖయున్= నాచువలెను; మాంసంబు= మాంసం; పంకసమానతయును= బురదతోడి సమానత్వమును; తాల్పన్= ధరింపగా; భట= కాల్బలాల; అశ్వ= గుర్రాల; మాతంగ= ఏనుగుల; అంగ= అవయవాలయు; భగ్న= విరిగిన; రథముల= రథాల యొక్క; తిట్టలు= కుప్పలు; సైకతములు= ఇసుక తిన్నెలు; కాఁగన్= కాగా; ధీర= ధైర్యవంతులలో; వర= శ్రేష్ఠులయొక్క; కోటి= సమూహం; త్రెళ్ళిన= చచ్చిపడిన; వీర= యోధుల యొక్క; తతికిన్= సంఘానికి; సంభ్రమము= ఆశ్చర్యం; పుట్టన్= కలుగగా; సంభృత= నిండిన; ఉత్సాహ= ఉత్సాహం యొక్క; లీలన్= విలాసంతో; ఉబ్బి= సంతసించి; భూత= దయ్యములు; బేతాళంబులు= పిశాచాలు; ఓలలాడన్= తేలియాడగా; ఇట్టలంబు+అగు= అధికమైన; నెత్తురు+ఏఱు= రక్తపువాగు; వఱపెన్= ప్రవహింపచేశాడు.

తాత్పర్యం: ఏపుగా తెగిపడ్డ తెల్లని చామరాలు నురుగువలె, తెల్లని గొడుగులు హంసలవలె, కత్తులు చేపలవలె, తలలు రాళ్ళవలె, వెండ్రుకలు నాచువలె, మాంసం బురదవలె ఒప్పగా, భటుల, గుర్రాల, ఏనుగుల, రథాల అంగాల రాసులు ఇసుక తిన్నెలుకాగా, ధీరవరుల సమూహం పడిపోవుటవలన వీరులకు ఆశ్చర్యం కలుగగా, ఉత్సాహ విలాసంతో ఉబ్బి భూతబేతాళగణాలు తేలియాడేటట్లు ద్రోణుడు రక్తపుటేరును ప్రవహింపజేశాడు.

విశేషం: ఇక యుద్ధవీరాన్ని ఉద్దీపింపజేసే చామరాలు, గొడుగులు, కత్తులు మొదలైన సామగ్రి తునాతునకలైపోయి నెత్తురుటేరులో నురుగు, చేపలు, రాళ్ళు, నాచు మున్నగునవిగా మారి బీభత్సరసానికి ఉద్దీపకాలుగా మారిపోయినవి.

వ. అప్పుడు. 147

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు మహాపరాక్రమంతో విజృంభించి పాండవ సైన్యాన్ని బీభత్సం పాలు చేసిన సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. గగన మధ్యంబునకు వచ్చి ఖరకరుండు । దేఱి చూడంగ రాక యుద్దీప్తుఁ డగుచు
నెట్లు వెలుఁగొందు ద్రోణుండు నట్ల వెలుఁగు । చున్నఁ గనుఁ గొని ధర్మజుం డురవడించి. 148

ప్రతిపదార్థం: ఖరకరుండు= తీక్ష్ణమైన కిరణములు గల సూర్యుడు; గగన= ఆకాశంయొక్క; మధ్యంబునకున్= నడిమికి; వచ్చి= ఏతెంచి; తేఱిచూడంగరాక= చక్కగా చూడటానికి వీలుగాక; ఉద్దీప్తుఁడు+అగుచున్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ; ఎట్లు= ఏ విధంగా; వెలుఁగొందున్= వెలుగునో; ద్రోణుండున్= ద్రోణాచార్యుడు కూడా; అట్లు+అ= అట్లే; వెలుగుచున్నన్= ప్రకాశిస్తుండగా; కనుఁగొని= చూచి; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ఉరవడించి= మిక్కిలి వేగిరపడి.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు నట్టనడిమి ఆకాశంలోకి వచ్చి మండిపోతూ తేరి చూడరాకుండ వెలిగినట్లు, ద్రోణుడు యుద్ధరంగంలో వెలిగి పోవటం చూచి, ధర్మరాజు వేగిరపడ్డవాడై.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. ధనంజయ ధృష్టద్యుమ్నుల నాలోకించి యమ్మహావీరు వారించుటకు నియోగించిన. 149

ప్రతిపదార్థం: ధనంజయ= అర్జునుడిని; ధృష్టద్యుమ్నులను= పాండవ సేనానియైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఆ+మహావీరున్= ఆ మహాయోధుడైన ద్రోణుడిని; వారించుటకున్= అడ్డుకొనటానికి; నియోగించినన్= నియమించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని, తమ సేనానియైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని చూచి, ఆ మహావీరుడైన ద్రోణుడిని అడ్డగించటానికి నియమించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శా. చంచత్తుంగ తురంగ సత్వరగతి స్ఫారీభవత్కేతనో
దంచద్దీప్తులు ప్రజ్వరిల్ల నతిసాంద్రంబై శరశ్రేణికా
సంచారంబు నితాంత ఘోరముగ నాచార్యున్ వడిం దాఁకె న
ప్పాంచాల క్షితిపాల నందనుఁడు శుంభద్వీర్యసంరంభుఁడై. 150

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాంచాల= ఆ పాంచాల దేశపు; క్షితిపాల= రాజుయొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు; శుంభత్= ప్రకాశించే; వీర్య= బలంతో; సంరంభుఁడు+ఐ= వేగిరపాటు కలవాడై; చంచత్= చలిస్తున్న; తుంగ= ఎత్తైన; తురంగ= గుర్రాలయొక్క; సత్వర= వేగంతోకూడిన; గతి= నడకచేత; స్ఫారీభవత్= అధికమగుచున్న; కేతన= పతాకంయొక్క; ఉదంచత్= పైకెగసే; దీప్తులు= వెలుగులు; ప్రజ్వరిల్లన్= మిక్కిలి ప్రకాశించగా; అతి సాంద్రంబు+ఐ= మిక్కిలి దట్టమైన; శర= బాణాలయొక్క; శ్రేణికా= సమూహముయొక్క; సంచారంబు= ప్రసారం; నితాంత= మిక్కిలి; ఘోరముగన్= భయంకరంగా; ఆచార్యున్= ద్రోణుడిని; వడిన్= వేగంగా; తాకెన్= తాకినాడు.

తాత్పర్యం: పాంచాల రాజపుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు బల సంరంభంతో, చలిస్తున్న ఉన్నతాశ్వాలయొక్క తీవ్రమైన నడకచేత కదల్చబడిన పతాకం యొక్క దీప్తులు మిక్కిలి ప్రకాశించగా, తీవ్ర బాణజాలాన్ని విరజిమ్ముతూ మహాభయంకరంగా ద్రోణాచార్యుడిని ఢీకొన్నాడు.

విశేషం: ఇందలి వర్ణన వీర రసాన్ని ఉద్దీపింపజేసేది.

వ. తదనంతరంబ. 151

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ వెంటనే.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని ఎదుర్కొన్నంతలోనే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నరుఁ డగ్గలికం దఱుముచుఁ । బురికొలిపిన గండుమిగిలి భూరిబలంబుల్
గురునిఁ బొదివె నప్పార్షతు । నరదమునకు మించి రభస మత్యుగ్రముగన్. 152

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; అగ్గలికన్= పూనికతో; తఱుముచున్= వెంబడిస్తూ; పురికొలిపినన్= ప్రోత్సహించగా; గండు మిగిలి= అధిక పౌరుషంతో; భూరిబలంబుల్= అధికమగు సైన్యాలు; ఆ+పార్షతు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి; అరదమునకున్= రథాన్ని; మించి= దాటి; రభసము= వేగం; అతి+ఉగ్రముగన్= మిక్కిలి భయం గొలుపగా; గురునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొదివెన్= ఆక్రమించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పూనికతో వెంబడించి ప్రోత్సహించగా భూరిసైన్యాలు ధృష్టద్యుమ్నుడి రథాన్ని దాటి, భయంకర వేగంతో మిక్కిలి ద్రోణాచార్యుడిని ఆక్రమించాయి.

క. పొదువుటయుం గనుఁగవఁ గెం । పొదవఁగ మెయి వొంగి ద్రోణుఁ డున్మదలీలం
దదనీకములఁ గలంచుచు । ముదుకం డయ్యును కుమారమూర్తిం బొలిచెన్. 153

ప్రతిపదార్థం: పొదువుటయున్= ఆక్రమించగా; కనుఁగవన్= రెండు కన్నులలో; కెంపు= ఎరుపు; ఒదవఁగన్= కలుగగా; మెయి= దేహం; పొంగి= ఉప్పొంగి; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఉన్మత్తుగతిన్= పిచ్చివాడివలె; తద్+అనీకములన్= ఆ పాండవుల సేనలను; కలంచుచున్= కలత పెడుతూ; ముదుకండు= ముసలివాడు; అయ్యును= అయికూడ; కుమార= కుమారస్వామియొక్క, యువకుడి యొక్క; మూర్తిన్= రూపంతో; పొలిచెన్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి సేనలు ఆక్రమించగానే, కన్నులు ఎర్రవారగా, శరీరం ఉప్పొంగిపోయి ద్రోణాచార్యుడు, పిచ్చివాడివలె అర్జున, ధృష్టద్యుమ్నుల సైన్యాలను కలత పెడుతూ ముసలివాడైనప్పటికీ కుమారస్వామివలె కనిపించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. విను మప్పుడు నిజశక్తుల । కనురూపము గాఁగ నిలిచి యద్దెస వీరుల్
పెనఁగిరి రథ్యంబులు నా । తని సూతుని మేను శోణితంబునఁ దోఁగన్. 154

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ధృతరాష్ట్రా! వినుము; అప్పుడు= ఆ వేళ; ఆ+దెస= ఆ పాండవ పక్షపు; వీరుల్= యోధులు; నిజ= తమ; శక్తులకున్= బలాలకు; అనురూపము+కాఁగన్= అనుకూలంగా; నిలిచి= నిలబడి; రథ్యంబులు= గుర్రాలు; ఆతని= ద్రోణుడి; సూతుని= సారథియొక్క; మేను= దేహం; శోణితంబునన్= రక్తంలో; తోఁగన్= తేలగా; పెనఁగిరి= పోరాడారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రా! వినుము. అప్పుడు పాండవ వీరులు తమ తమ శక్తులకు తగినట్లు సైన్యాలకు అండగా నిలిచి, పోరి, ద్రోణుడి సారథి శరీరాన్ని, గుర్రాలను రక్తంలో ముంచారు.

క. గురుఁ డలిగి పెలుచ నడరినఁ । గరిఘోటక భటనికాయ కాయముల సమి
ద్ధరణి వొలిచె నరుణపయో । ధరసంవృతమైన గగనతలము చెలువునన్. 155

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అలిగి= కోపించి; పెలుచన్= తీవ్రంగా; అడరినన్= విజృంభించగా; కరి= ఏనుగుల; ఘోటక= గుర్రాల; భట= సైనికుల; నికాయ= సమూహాల; కాయములన్= దేహాలతో; అరుణ= ఎర్రని; పయోధర= మేఘాలచేత; సంవృత= కమ్ముకొనిన; గగనతలము= ఆకాశం; చెలువునన్= విధంగా సమిత్+ధరణి= యుద్ధభూమి; పొలిచెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపంతో విజృంభించగా, ఏనుగుల, గుర్రాల, భట సమూహాల రక్తంతో నిండి యుద్ధభూమి ఎర్రని మేఘాలతో కమ్ముకొన్న ఆకాశంవలె ఒప్పారింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుఁడు । నిప్పు లురులు చూపు లడర నిశితాస్త్రములం**
గప్పె గురునిఁ దత్సైన్యం । బొప్పఁటి తన బెట్టిదంపు టురవడిఁ దెరలన్. **156**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్నుఁడు= పాండవ సేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు; నిప్పులు= అగ్నికణాలు; ఉరలు= రాలే; చూపులు= దృష్టులు; అడరన్= వ్యాపించగా; గురునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; తద్+సైన్యంబులన్= అతడి సేనలను; ఒప్పు+అఱి= ఒప్పునశించి; తెరలన్= పోగా; తన= తనయొక్క; బెట్టిదంపు= ఉద్ధతమైన; ఉరవడిన్= వేగంతో; నిశిత+అస్త్రములన్= వాడి బాణాలతో; కప్పెన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: అపుడు పాండవసేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు, నిప్పులురాలే చూపులను సారించి, ద్రోణుడిని, అతడి సైన్యాన్ని, కలత చెందిపోయేటట్లుగా, ఉద్ధతమైన వేగంతో, వాడి బాణాలతో ఆక్రమించాడు.

క. **ద్రోణుని శరములు నిలుపుచు । బాణవితతి సేనమీఁదఁ బరఁగించుచు గీ**
ర్వాణనుతు లెసఁగ నతఁ డ । క్షీణోద్ధతి నట్లు సమరకేళి సలుపఁగన్. **157**

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుని= ద్రోణాచార్యుడి; శరములు= బాణాలు; నిలుపుచున్= ఆపుతూ; బాణవితతిన్= బాణాల సమూహాన్ని; సేనమీఁదన్= సైన్యంపై; పరఁగించుచున్= ప్రసరింపజేస్తూ; గీర్వాణ= దేవతల; నుతులు= ప్రశంసలు; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; అతఁడు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; అక్షీణ+ఉద్ధతిన్= తరగని అహంకారంతో; అట్లు= ఆ విధంగా; సమరకేళి= యుద్ధమనే ఆట; సలుపఁగన్= ఆడగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి బాణపరంపరను అడ్డుకొంటూ, తన బాణ సమూహాన్ని శత్రుసేనల మీద ప్రయోగిస్తూ, దేవతలు ప్రశంసించగా తరగని అహంకారంతో ధృష్టద్యుమ్నుడు యుద్ధక్రీడ సలుపగా.

క. **ఏచిన రథికవరులు ధను । రాచార్యుని యిరుగెలంకులందుఁ దఱిమినం**
జూచి వడి సవ్యసాచి శ । రాచిత దేహులుగఁ జేసె నందఱఁ గడిమిన్. **158**

ప్రతిపదార్థం: ఏచిన= రెచ్చిపోయిన; రథికవరులు= రథాలపైగల శ్రేష్ఠులైన వీరులు; ధనురాచార్యుని= ద్రోణాచార్యుడి; ఇరు+కెలంకులందున్= రెండు వైపుల నుండి; తఱిమినన్= పరుగెత్తిరాగా; చూచి= కని; వడిన్= వేగంగా; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; అందఱన్= రథికులనందరిని; కడిమిన్= పరాక్రమంతో; శర= బాణాలచేత; ఆచిత= కప్పబడిన; దేహులుగన్= శరీరం కలవారిగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: రెచ్చిపోయిన కౌరవులవైపుగల రథిక శ్రేష్ఠులు ద్రోణాచార్యుడి రెండు ప్రక్కల నుండి ధృష్టద్యుమ్నుడిని తరుముకొనగా, ఇది చూచి, అర్జునుడు వెంటనే ఆ రథికవరులందరి దేహాలను బాణాలతో నింపివేశాడు.

వ. **ద్రోణుండు పది బాణములు ద్రుపదసూనుమేనం గీలించినం దూలక యతం డతనిపై నిశిత విశిఖవర్షంబు గురిసె; నయ్యిరువుర శరనికరంబు లంబరంబు గప్పె; నట్టియెడఁ బాండవాగ్రజ పురోగములగు దొరలు గడంగి కుంభసంభవుదెసకుం దఱిమిన మన వలని ఘనయోధవరులు వారిం దలపడి; రందు శకుని సహదేవుం దాఁకి.** **159**

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుండు= ద్రోణుడు; పదిబాణములు= పది బాణాలు; ద్రుపదసూను= ద్రుపదుని పుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్నుని; మేనన్= శరీరంపై; కీలించినన్= నాటింపగా; తూలక= చలించక; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; అతనిపైన్= ద్రోణుడిమీద; నిశిత= వాడి అయిన; విశిఖ= బాణాలయొక్క; వర్షంబు= వాన; కురిసెన్= కురిపించినాడు; అయ్యిరువుర= ఆ ఇద్దరి యొక్క; శరనికరంబులు= బాణాల సమూహాలు; అంబరంబు= ఆకాశాన్ని; కప్పెన్= కప్పినవి; అట్టియెడన్= అప్పుడు; పాండవ+అగ్రజ= ధర్మరాజుకు; పురోగములగు దొరలు= ముందునడచు రాజులు; కడంగి= పూనుకొని; కుంభసంభవు= ద్రోణుడి; దెసకున్= వైపునకు; తఱిమినన్= తరుమగా; మనవలని= మన వైపున ఉన్న; ఘన= గొప్పవారైన; యోధవరులు= వీరశ్రేష్ఠులు; వారిన్= పాండవులను; తలపడిరి= తాకారు; అందున్= వారిలో; శకుని; సహదేవున్= సహదేవుడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు పది బాణాలను ధృష్టద్యుమ్నుడిపై వేయగా, అతడు కదలక ద్రోణుడిపై తీక్ష్ణమైన బాణవర్షాన్ని కురిపించాడు. ఆ ఇద్దరి బాణ సమూహాలు ఆకాశాన్ని కమ్మివేశాయి. అట్టి సమయంలో ధర్మరాజు ముందున్న యోధులు ద్రోణుడివైపు ఉరకగా, కౌరవ వీరులు వారితో పోరాడారు. అందులో శకుని సహదేవుడిని తాకి.

మ. **తురగవ్రాతము నొంచి కేతువు వెసం ద్రుంపంగ నాతండు గ్రో**
ధరయం బుగ్రము గాక యుండియును గాంధారేశు వీతధ్వజున్
విరథున్ విస్ఫురితాస్త్రఘట్టితునిఁ గావింపన్ గదాభీల మూ
ర్తి రథం బుద్ధతి డిగ్గపాఱి యతఁ డుర్విం గూల్చెఁ దత్సారథిన్. **160**

ప్రతిపదార్థం: తురగ= గుర్రాల; వ్రాతమున్= సమూహాన్ని; నొంచి= బాధించి; కేతువున్= ధ్వజాన్ని; వెసన్= వెంటనే; త్రుంపంగన్= విరువగా; ఆతండున్= ఆ సహదేవుడును; క్రోధరసంబు= రోషభావం; ఉగ్రము= తీవ్రం; కాక+ఉండియును= కాకుండికూడ; గాంధార+ఈశున్= గాంధారదేశపు రాజైన శకునిని; వీతధ్వజున్= పతాకం లేనివాడినిగా; విరథున్= రథంలేనివాడినిగా; విస్ఫురిత= చలించిన; అస్త్ర= బాణాలచేత; ఘట్టితునిన్= పొదువబడినవాడినిగా; కావింపన్= చేయగా; గదా= గదచేత; ఆభీల= భయంకరమైన; మూర్తి= రూపంకలవాడు; రథంబు= రథాన్ని; ఉద్ధతిన్= అహంకారంతో; డిగ్గపాఱి= క్రిందికి ఉరికి; అతఁడు= ఆ శకుని; తద్+సారథిన్= ఆ సహదేవుడి యొక్క రథం నడుపువాడిని; ఉర్విన్= నేలపై; కూల్చెన్= కూలనేశాడు.

తాత్పర్యం: (శకుని సహదేవునిపై కురికి), అతడి గుర్రాలను చంపి, పతాకాన్ని విరువగా, సహదేవుడు కోపతీవ్రత లేకయే శకునియొక్క రథాన్ని, ధ్వజాన్ని విరిచి, బాణజాలంతో అతడిని ఆక్రమించాడు. అపుడు గదచేత భీకరాకారంగల వాడైన శకుని ఉద్ధతితో రథాన్ని దిగి, పరుగెత్తి సహదేవుడి సారథిని చంపాడు.

క. **సహదేవుండును గదఁ గొని । మహి కెరఁగిన యప్పు డొప్పె మనుజేశ్వర! య**
మ్మహిత సుభట యుగము శిఖర । సహిత మహాశైలయుగ్మ సదృశాకృతియై. **161**

ప్రతిపదార్థం: మనుజేశ్వర!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సహదేవుండును= సహదేవుడు కూడ; గదన్+కొని= గత చేతపట్టి; మహికిన్= భూమిపైకి; ఎరఁగినయప్పుడు= దిగినప్పుడు; ఆ+మహిత= ఆ గొప్పనైన; సుభట యుగము= వీరుల జత; శిఖర= శిఖరాలతో;

సహిత= కూడిన; మహా= గొప్ప; శైల= పర్వతముల; యుగ్మ= జంటతో; సదృశ= సమానమైన; ఆకృతి+ఐ= రూపము కలదై; ఒప్పెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! సహదేవుడు గద తీసికొని భూమిపైకి దిగగా, మహావీరులైన శకుని సహదేవుల జంట శిఖరాలుగల రెండు పర్వతాల జంటవలె రాణించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క **వింశతి శరముల నేసి వి । వింశతి ననిలజుఁ డతండు వీఁకనగుచుఁ ద**
త్ప్రాంశుధనుర్దండము రెం । డంశములుగ నేసి వెడఁదయమ్మునఁ బెలుచన్. **162**

ప్రతిపదార్థం: అనిలజుఁడు= భీముడు; వివింశతిన్= వివింశతి అనేవాడిని; వింశతి= ఇరవై; శరములన్= బాణాలతో; ఏసెన్= పరాక్రమంతో వేశాడు; అతండు= ఆ వివింశతి; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; నగుచున్= నవ్వుతూ; తత్= ఆ భీముడి యొక్క; ప్రాంశు= ఉన్నతమైన; ధనుస్+దండము= దండం వంటి ధనుస్సును; వెడఁద= పెద్ద; అమ్మునన్= బాణంతో; పెలుచన్= ఆటోపంగా; రెండు= రెండైన; అంశములుగన్= తునుకలుగా; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ఇరవై బాణాలను వివింశతిపై ప్రయోగించగా, అతడు ఆటోపంతో ఉన్నతమైన అతడి ధనుస్సును పెద్ద బాణంతో రెండుగా విరిచాడు.

సీ. **మన బల మార్చినఁ గినిసి భీముఁడు గద । నతని యశ్వంబుల నవనిఁ గూల్చె;**
భూరిశ్రవుఁడు పొలుపారి ధృష్టద్యుమ్నుఁ । గప్పె నస్త్రముల; శిఖండి యేచి
యాతని నిలు నిలుమని తాఁకి శరవృష్టిఁ । బొదివెఁ; బిశాచముల్ పూనుతేరు
లెక్కి కప్పారెడు నెలువు చర్మపుఁ గత్త । ళములతో ఖరనిస్స్వనములు సెలఁగ

తే. **నసుర వల్లభు లగు నలంబుస ఘటోత్క । చులు సముద్ధతిఁ దొడరి మాయలు వొనర్చి**
పేర్చి యొండొరు నొంచుచుఁ బెనఁగి పెనఁగి । తెల్లముగఁ జూడఁ జూడ నదృశ్యు లైరి. **163**

ప్రతిపదార్థం: మన= మనయొక్క; బలము= కౌరవసైన్యం; ఆర్చినన్= బొబ్బలు పెట్టగా; భీముడు; కినిసి= కోపించి; గదన్= గదచేత; అతని= ఆ వివింశతి; అశ్వంబులన్= గుర్రాలను; అవనిన్= నేలపై; కూల్చెన్= పడవేశాడు; భూరిశ్రవుఁడు; పొలుపారి= ఒప్పారి; అస్త్రములన్= బాణాలచేత; ధృష్టద్యుమ్నున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; కప్పెన్= ముంచాడు; శిఖండి; ఏచి= చెలరేగి; ఆతనిన్= భూరిశ్రవుడిని; నిలునిలుము+అని= ఆగు మాగు మని; తాఁకి= ఎదుర్కొని; శరవృష్టిన్= బాణాల వర్షంచేత; పొదివెన్= ఆక్రమించాడు; పిశాచముల్= పిశాచాలు; పూను= కట్టిన; తేరులు= రథాలు; ఎక్కి; కప్పు+ఆరెడు= నల్లని; ఎలువు= ఎలుగుగొడ్డు; చర్మపున్= తోలుతో చేసిన; కత్తళముతోన్= కవచంతో; ఖర= గాడిదల యొక్క; నిస్స్వనములు= ఓండ్రలు; చెలఁగన్= రేగగా; అసుర వల్లభులు+అగు= రాక్షస రాజులగు; అలంబుస= అలంబుసుడు; ఘటోత్కచులు= ఘటోత్కచుడు; సముద్ధతిన్= అహంకారంతో; తొడరి= పూని; మాయలు+ఒనర్చి= మాయాజాలం పన్ని; పేర్చి= విజృంభించి; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; నొంచుచున్= బాధిస్తూ; పెనఁగిపెనఁగి= మిక్కిలి పోరి; తెల్లముగన్= విశదంగా; చూడన్+చూడన్= చూస్తుండగా; అదృశ్యులు+ఐరి= కనిపించకుండా పోయారు.

తాత్పర్యం: మన సైన్యం సంతోషంతో కేకలు పెట్టగా భీముడు కోపించి వివింశతి రథాశ్వాలను నేలగూల్చాడు. భూరిశ్రవుడు అస్త్రజాలంతో ధృష్టద్యుమ్నుడిని కప్పాడు. అప్పుడు శిఖండి చెలరేగి భూరిశ్రవుడిని బాణాలతో

ఆక్రమించాడు. అలంబుసుడు, ఘటోత్కచుడు పిశాచాలు పూన్చిన రథాలెక్కి, నల్లని ఎలుగుబంటి చర్మంతో చేసిన కవచాలు ధరించి, గాడిదలు ఓండ్రపెడుతుండగా, అహంకారంతో మాయాజాలం పన్ని, విజృంభించి, ఒకరినొకరు అణుస్తూ, మిక్కిలిగా పోరి, అందరు చూస్తుండగా అదృశ్యులయ్యారు.

వ. **అయ్యవసరంబున.** **164**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధం జరిగేటపుడు.

సీ. **క్షత్త్రదేవుండు లక్ష్మ ణుతోడ సమరంబు । సేసె నుగ్రంబుగఁ; జేకితానుఁ**
డనువిందుఁ దలపడి యద్భుతగతిఁ బోరె; । శల్యుండు నవ్వుచు శరచయమున
నకులు నొంచినఁ గేతనము నాతపత్రంబు । వెసఁ ద్రుంచి యాతని విరథుఁ జేసి
శంఖంబు పూరించె శారద్వతుని మీఁద । ధృష్టకేతుఁడు సప్తతీవ్ర దీప్త

తే. **విశిఖములు నింప నతఁ డస్త్రవృష్టి పెల్లు । గురిసె; సాత్యకి కృతవర్మ యురము నార**
సముల నొప్పించి డెబ్బది సాయకంబు । లేయ డెబ్బదియేడమ్ము లేసె నతఁడు. **165**

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రదేవుండు= క్షత్రదేవుడనేవాడు; లక్ష్మణు తోడన్= దుర్యోధనుడి కొడుకైన లక్ష్మణుడితో; ఉగ్రంబుగన్= భయంకరంగా; సమరంబు= యుద్ధం; చేసెన్= చేశాడు; చేకితానుఁడు; అనువిందున్= అనువిందుడిని; తలపడి= ఎదుర్కొని; అద్భుతగతిన్= ఆశ్చర్యం కొలిపేటట్లు; పోరెన్= యుద్ధం చేశాడు; శల్యుండు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; శరచయంబులన్= బాణ సమూహాలచేత; నకులున్= నకులుడిని; నొంచినన్= బాధించగా; కేతనము= పతాకం; ఆతపత్రంబు= గొడుగు; వెసన్= వెంటనే; త్రుంచి= విరిచి; అతనిన్= శల్యుడిని; విరథున్= రథంలేనివాడినిగా; చేసి; శంఖంబు= శంఖం; పూరించెన్= ఊదాడు; శారద్వతునిమీఁదన్= కృపాచార్యుడిమీద; ధృష్టకేతుఁడు; సప్త= ఏడు; తీవ్ర= తీక్ష్ణాలైన; దీప్త= మండే; విశిఖములు= బాణాలు; నింపన్= నిండించగా; అతఁడు= ఆ కృపాచార్యుడు; అస్త్రవృష్టి= బాణాల వర్షం; పెల్లు= ఎక్కువగా; కురిసెన్= కురిపించాడు; సాత్యకి= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకి; కృతవర్మ= కృతవర్మ యొక్క; ఉరమున్= వక్షస్సును; నారసములన్= బాణాలతో; నొప్పించి= బాధించి; డెబ్బది; సాయకంబులు= బాణాలు; ఏయన్= వేయగా; అతఁడు= కృతవర్మ; డెబ్బదియేడు; అమ్ములు= బాణాలు; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: క్షత్రదేవుడు దుర్యోధనుడి పుత్రుడైన లక్ష్మణుడితో యుద్ధం చేశాడు. చేకితానుడు అనువిందుడితో ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు పోరాడాడు. శల్యుడు నవ్వుతూ బాణాలతో నకులుడిని క్రుంగదీయగా, అతడు శల్యుడి పతాకాన్ని, గొడుగును వెంటనే విరిచి, రథంలేని వాడిగా చేసి శంఖాన్ని పూరించాడు. ధృష్టకేతువు కృపాచార్యుడిపై ఏడు తీవ్రమైన బాణాలు వేయగా అతడు గొప్ప బాణవర్షాన్ని కురిపించాడు. సాత్యకి కృతవర్మ రొమ్మును బాణాలతో నొప్పించి డెబ్బది బాణాలను వేయగా, కృతవర్మ సాత్యకిపై డెబ్భైయేడు అమ్ములు వేశాడు.

క. **సేనాపతి యగు ద్రుపద । క్ష్మానాథతనూభవుఁడు సుశర్మునిమర్మ**
స్థానంబు నొంచె నాతఁ డ । దీనుండై యతని జత్రుదేశం బేసెన్. **166**

ప్రతిపదార్థం: సేనాపతి అగు= సేనాధిపతి అయిన; ద్రుపద క్ష్మానాథ= ద్రుపదరాజు యొక్క; తనూభవుఁడు= కొడుకైనధృష్టద్యుమ్నుడు; సుశర్ముని మర్మస్థానంబున్= సుశర్మ యొక్క ఆయువుపట్లను; నొంచెన్= బాధించాడు; అతఁడు= ఆ సుశర్మ; అదీనుండు+ఐ= ధైర్యవంతుడై; అతని= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి యొక్క; జత్రుదేశంబు= మూపులయొక్క సంధి ఎముకలుగల చోట; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: పాండవ సేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు త్రిగర్తాధిపతి అయిన సుశర్మ యొక్క మర్మస్థానాలను నొప్పించాడు. అతడు ధైర్యవంతుడై ధృష్టద్యుమ్నుడి మూపుల సంధి ఎముకలుగల చోట నొప్పించాడు.

చ. బలమును దాను మత్స్యనరపాలుఁడు కర్ణునిఁ దాఁకి రెండు సే
నలు వినుతింప నుద్భటరణం బొనరించినఁ గంటిక్రేవఁ గెం
పొలయఁగ నీతనూభవుల కుబ్బుగఁ దద్రథదంతి ఘోటకం
బుల నుఱుమాడె నా రథికపుంగవుఁ డంబరచారు లార్వఁగన్. 167

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యనరపాలుఁడు= విరాటరాజు; తాను= తానున్నూ, బలమును= తన సైన్యం; కర్ణునిన్+తాఁకి= కర్ణునిఎదుర్కొని; రెండు సేనలు= కౌరవ పాండవ సేనలు; వినుతింపన్= ప్రశంసించగా; ఉద్భటరణంబు= తీవ్రమైన యుద్ధం; ఒనరించినన్= చేయగా; ఆ రథిక పుంగవుఁడు= ఉత్తమ రథికుడైన కర్ణుడు; అంబరచారులు= ఆకాశంలో విహరించే దేవతలు; ఆర్వఁగన్= మెచ్చుకోలుగా అరవగా; కంటిక్రేవన్= కంటికొనలందు; కెంపు+ఒలయఁగన్= ఎరుపెక్కగా; నీతనూభవులకున్= నీ కుమారులైన దుర్యోధనాదులకు; ఉబ్బుగన్= సంతోషం కలుగగా; తద్= ఆ విరాటరాజు యొక్క; రథ= రథాలను; దంతి= ఏనుగులను; ఘోటకంబులన్= గుర్రాలను; నుఱుమాడెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు తాను, తన సైన్యం కర్ణుడిని ఎదుర్కొని కౌరవ పాండవ సేనలు ప్రశంసించగా తీవ్రమైన యుద్ధం చేశాడు. అపుడు రథిక శ్రేష్ఠుడైన కర్ణుడు దేవతలు ప్రశంసిస్తుండగా, క్రోధమూర్తి అయి నీ కుమారులైన దుర్యోధనాదులకు సంతోషం కలిగేటట్లు ఆ విరాటరాజుయొక్క చతురంగ బలాలను సంహరించాడు.

క. వేడుకమైఁ దలపడి పో । రాడిరి ద్రుపదభగదత్తు లస్త్రబలము శౌ
ర్యాడంబరమును నెలుఁగులుఁ । జూడను వినఁ జిత్రములుగ శుంభద్భంగిన్. 168

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద భగదత్తులు= ద్రుపదుడు, భగదత్తుడు; అస్త్రబలము= అస్త్ర సామర్థ్యం; శౌర్య= శౌర్యము యొక్క; ఆడంబరమునున్= ఆటోపాన్ని; ఎలుఁగులున్= బొబ్బలు; చూడను= చూడటానికి; వినన్= వినుటకు; చిత్రములుగన్= విచిత్రంకాగా; శుంభత్+భంగిన్= వెలుగొందుతూ; వేడుకమైన్= వినోదంగా; తలపడి= ఎదిరించి; పోరాడిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడు, భగదత్తుడు తమ అస్త్ర సామర్థ్యం, శౌర్యాడంబరం, వీరనాదాలు చూడటానికి, వినటానికి విచిత్రంగా తోచగా వెలుగొందుతూ, వినోదంగా ఒకరినొకరు ఎదుర్కొని యుద్ధం చేశారు.

సీ. పౌరవుం డభిమన్యు బలువిడిఁ దాఁకి బా । ణాసారమున ముంప నతఁడు గినిసి
యతని ధనుఃకేతనాతపత్రంబులు । ద్రుంచి యేనింటఁ దత్తురగములను
సారథి నొప్పించి శరము లేడిట స్రుక్కఁ । జేసి దర్పంబున శిరముఁ ద్రుంచు
టకు భల్లమరిఁ బోయుటయుఁ గృతవర్మ రెం । డమ్ముల విల్లు నయ్యమ్ముఁ దునిమెఁ

తే. బలకయును వాలుఁ గొని నరుపట్టి గవిసి । పౌరవుని రథ్యముల నేలపాలు సేసి
యుఱికి సూతుని బడఁదన్ని యురగ విభునిఁ । బట్టు గరుడుని క్రియఁ దల వట్టికొనియె. 169

ప్రతిపదార్థం: పౌరవుండు= పౌరవుడు; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; బలువు+ఇడిన్= బలంతో; తాఁకి= మార్కొని; బాణాసారమునన్= బాణాల వర్షంలో; ముంపన్= ముంచగా; అతఁడు= అభిమన్యుడు; కినిసి= కోపించి; అతని= పౌరవుడి యొక్క;

ధనుః= ధ నుస్సు; కేతన= పతాకం; ఆతపత్రంబులు= గొడుగులు; త్రుంచి= విరిచి; ఏనింటన్= ఐదు బాణాలతో; తద్= ఆ పౌరవుడి యొక్క; తురగములను= గుర్రాలను; సారథిన్= సారథిని; నొప్పించి= బాధించి; శరములు= బాణాలు; ఏడింటన్= ఏడింటితో; స్రుక్కన్= బాధపడేటట్లు; చేసి; దర్పంబునన్= గర్వంతో; శిరము= తల; త్రుంచుటకున్= ఖండించటానికి; భల్లము+అరిబోయుటయున్= బాణం ఎక్కుపెట్టగా; కృతవర్మ; రెండు+అమ్ములన్= రెండు బాణాలతో; విల్లును= ధనుస్సును; ఆ+అమ్మున్= ఆ బాణాన్ని; తునిమెన్= త్రుంచాడు; పలకయును= డాలును; వాలున్= కత్తిని; కొని= గ్రహించి; నరుపట్టి= అభిమన్యుఁడు; కవిసి= విజృంభించి; పౌరవుని= పౌరవుడి; రథ్యములన్= గుర్రాలను; నేలపాలు చేసి= కూల్చి; ఉరికి= పైకురికి; సూతునిన్= సారథిని; పడన్+తన్ని= పడిపోయేటట్లు తన్ని; ఉరగవిభునిన్= సర్పరాజును; పట్టు= పట్టుకొనే; గరుడుని= గరుత్మంతుడి; క్రియన్= వలె; తల+పట్టికొనియెన్= తలను పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: పౌరవుడు అభిమన్యుడిని బలంతో తాకి బాణవర్షంలో ముంచగా, అతడు కోపించి, పౌరవుడి పతాకాన్ని, గొడుగులను, ధనుస్సును త్రుంచి, ఐదు బాణాలతో సారథిని, గుర్రాలను నొప్పించి, ఏడు బాణాలతో బాధించి, గర్వంతో శిరస్సు ఖండించటానికి ధనుస్సు ఎక్కువెట్టగా; కృతవర్మ రెండు బాణాలతో అభిమన్యుడి ధనుర్బాణాలను విరుగ గొట్టాడు. డాలు, కత్తి తీసికొని అభిమన్యుడు విజృంభించి, పౌరవుడి గుర్రాలను కూల్చి, పైకురికి సూతుడిని పడదన్ని, సర్పరాజును పట్టుకొనే గరుత్మంతుడివలె అతడి తలపట్టుకొన్నాడు.

వ. ఆలోన సైంధవుండు సంభ్రమంబున శాతకృపాణ చర్మంబులు గొని, రథంబు డిగ్గనుఱికి, రయంబున నెయిది యదల్చినం గని, జనకద్వేషియగు నతని వలని రోషం బగ్గలింప నా పురందరపౌత్రుండు పౌరవుని విడిచి, యద్దెసకు లంఘించి కవిసె నప్పుడు. 170

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన్= అంతలో; సైంధవుండు= సింధుదేశపు రాజైన జయద్రథుడు; సంభ్రమంబునన్= వేగిరపాటుతో; శాత= తీక్ష్ణమైన; కృపాణ= బాణాలను; చర్మంబులు= డాలులు; కొని= తీసికొని; రథంబున్= రథాన్ని; డిగ్గన్+ఉఱికి= దిగి ఉరికి; రయంబునన్= వేగంగా; ఎయిది= వెంబడించి; అదల్చినన్= గద్దించగా; కని= చూచి; జనక= తండ్రులైన పాండవులకు; ద్వేషి+అగు= శత్రువైన; అతని వలని= అతడిమీద; రోషంబు= కోపం; అగ్గలింపన్= ఎక్కువ కాగా; ఆ పురందర పౌత్రుండు= ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; పౌరవునిన్= పౌరవుడిని; విడిచి= వదలి; ఆ+దెసకున్= జయద్రథుడివైపు; లంఘించి= దూకి; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ లోపుగా జయద్రథుడు వేగిరపాటుతో తీక్ష్ణమైన కత్తిని, డాలును తీసికొని, రథం దిగి ఉరికి, వెన్నంటి గద్దించాడు. అది చూచి అభిమన్యుడు తన తండ్రులకు శత్రువైన జయద్రథుడిమీద కోపం ఎక్కువకాగా, పౌరవుడిని విడిచి, ఆవైపు దూకి ఆక్రమించాడు. అప్పుడు.

తే. వికట విస్ఫుర దసి చర్మ వివిధ చిత్ర । గతులు చూపఱ యెడఁద కద్భుతమొనర్ప
నార్జునియు సింధురాజుఁ బక్షాభిరామ । సింహ శార్దూలగతి విలసిల్లి రధిప! 171

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వికట= కుటిలమైన; విస్ఫురత్= ప్రకాశిస్తున్న; అసి= కత్తుల; చర్మ= డాలులయొక్క; వివిధ= అనేకాలైన; చిత్రగతులు= విచిత్రమైన పోకడలు; చూపఱ= చూచేవారి; ఎడఁదకున్= మనస్సుకు; అద్భుతము+ఒనర్పన్= ఆశ్చర్యం గొలుపగా; ఆర్జునియున్= అభిమన్యుడూ; సింధురాజున్= జయద్రథుడూ; పక్ష= కౌరవపాండవ పక్షాలకు; అభిరామ= మనోజ్ఞమైన; సింహ= సింహం; శార్దూలం= పెద్దపులి; గతిన్= వలె; విలసిల్లిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అభిమన్యు, జయద్రథుల కుటిలమైన, ప్రకాశిస్తున్న కత్తుల, డాళ్ళ అనేక చిత్రవిచిత్రగతులు చూచేవారికి ఆశ్చర్యం గొలుపగా, కౌరవ పాండవ పక్షాలకు వారు సింహం వలె, పులివలె మనోజ్ఞంగా ప్రకాశించారు.

వ. అట్టియెడ. 172

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యు జయద్రథులు యుద్ధం చేసే ఆ సమయంలో.

క. అఱిముఱి వ్రేసినఁ బలకం । గఱచిన సైంధవుని యలుఁగు గని నరసుతుఁ డే
డ్తెఱ ముఱిసిన నది రూపఱి । విఱుగుటయును వెస నతండు వెనుకకు విఱిగెన్. 173

ప్రతిపదార్థం: అఱిముఱి= సంభ్రమంతో; వ్రేసినన్= కొట్టగా; పలకన్= డాలును; కఱచినన్= గ్రుచ్చుకోగా; సైంధవుని= జయద్రథుడి; అలుఁగు= ఖడ్గము; కని= చూచి; నరసుతుఁడు= అభిమన్యుడు; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; ముఱిసినన్= గర్వించగా; అది= ఆ డాలు; రూపు+అఱి= పాడై; విఱుగుటయును= విరిగిపోగా; వెసన్= వెంటనే; అతండు= ఆ జయద్రథుడు; వెనుకకున్= వెనుకకు; విఱిగెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: సైంధవుడు సంభ్రమంతో ఖడ్గాన్ని విసరగా అది అభిమన్యుని డాలుకు గ్రుచ్చుకొనివిరిగింది. ఆ విరిగిన ఖడ్గాన్ని చూచి అభిమన్యుడు పరాక్రమంతో గర్వించాడు. ఆ ఖడ్గము పాడై విరుగగా జయద్రథుడు వేగంగా వెనుకకు పారిపోయాడు.

క. విఱిగినచో నిలువక వెఱ । నుఱికెం దన రథము మీఁది 'కోడితి పో పో
పిఱికి' యని పలికి నుఱుముగ । నఱికెం దత్సేనఁ బార్థనందనుఁడు వడిన్. 174

ప్రతిపదార్థం: విఱిగిన చోన్= పారిపోయిన చోట; నిలువక= నిలబడక; వెఱన్= భయంతో; తన= తన యొక్క; రథము మీఁదికిన్= తేరుపైకి; ఉఱికెన్= ఉరికాడు; ఓడితి= ఓడిపోయావు; పోపో= వెళ్ళు, వెళ్ళు; పిఱికి!= పిరికివాడా!; అని పలికి= అని చెప్పి; పార్థనందనుఁడు= అభిమన్యుడు; తద్+సేనన్= జయద్రథుడి సైన్యాన్ని; వడిన్= వేగంగా; నుఱుముగన్= ముక్కలు ముక్కలుగా; నఱికెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: డాలు విరిగిపోగా జయద్రథుడు అట నిలువక భయంతో తన రథంపైకి ఉరికాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడు 'ఓరి పిరికిపంద! నీవు ఓడిపోయావు. పోపో!' అని జయద్రథుడితో పలికి, వాడి సైన్యాన్ని ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించాడు.

క. తెరలిన సైంధవుఁ గని నృప । వరులు పలువు రొక్కపెట్ట వాసవిసుతుపై
నురవడిఁ దఱిమిరి; మద్రే । శ్వరుఁడు గదిసి దీప్తశక్తి వైచెం బెలుచన్. 175

ప్రతిపదార్థం: తెరలిన= పారిపోయిన; సైంధవున్= జయద్రథుడిని; కని= చూచి; నృపవరులు= రాజశ్రేష్ఠులు; పలువురు= అనేకులు; ఒక్కపెట్టన్= ఒకేసారి; వాసవిసుతుపైన్= అభిమన్యుడి మీదికి; ఉరవడిన్= అతివేగంగా; తఱిమిరి= ఉరికిరి; మద్రేశ్వరుఁడు= శల్యుడు; కదిసి= మార్కొని; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; దీప్తశక్తిన్= మండునట్టి శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వైచెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: పారిపోతున్న సైంధవుడిని చూచి కౌరవపక్షంలోని రాజులు అనేకులు ఒకేసారి అభిమన్యుడి పైకి అతివేగంగా ఉరికారు. శల్యుడు కూడ ఎదురొడ్డి, కోపంతో వెలుగులు చిమ్మే శక్తి అనే ఆయుధాన్ని అతడిపై విసిరాడు.

క. ఉరగాంగన నలిఁ బట్టెడు । గరుడుని క్రియ శక్తి వట్టి క్రమ్మఱ వైచెన్
నరసుతుఁడు శల్యసూతునిఁ । బొరివోవఁగ నార్చెఁ బాండుపుత్రబలంబుల్. 176

ప్రతిపదార్థం: ఉరగ+అంగనన్= ఆడపామును; నలిన్+పట్టెడు= లాఘవంతో పట్టుకొను; గరుడుని క్రియన్= గరుత్మంతుడి వలె; శక్తి+పట్టి= శక్త్యాయుధాన్ని పట్టుకొని; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; నరసుతుఁడు= అభిమన్యుడు; శల్యసూతునిన్= శల్యుడి సారథిని; పొరి+పోవఁగన్= చచ్చునట్లు; వైచెన్= వేశాడు; పాండుపుత్ర బలంబుల్= పాండవుల సైన్యాలు; ఆర్చెన్= వీరనాదాలు చేశాయి.

తాత్పర్యం: ఆడపామును లాఘవంతో పట్టుకొనే గరుత్మంతుడివలె అభిమన్యుడు ఆ శక్త్యాయుధాన్నే పట్టుకొని శల్యుడి సారథిని చచ్చేటట్టు కొట్టాడు. పాండవ సైన్యాలు వీరనాదాలు చేశాయి.

వ. అయ్యవసరంబున విరాటుండును ద్రుపదుండును ధృష్టకేతుండును యుధిష్ఠిరుండును సాత్యకియును గేకయపతులును భీమసేనుండును ధృష్టద్యుమ్నుండును శిఖండియుం గవలును ద్రౌపదేయులును సౌభద్రుం బొగడు నెలుంగులు సింహనాదంబులు నింగి ముట్ట నతనికి నుల్లాసంబును నీ కొడుకులకు రోసంబును జనియింప, నతనిం బరివేష్టించిన నవ్విజయంబు సైరింపక కూడుకొని నీ కొడుకు లతనిపైఁ బటు శరంబులు గురియ, నక్కుమారసంతతికి సంతసంబుగా శల్యుండు గద గొని యభిమన్యున కభిముఖుండై కవిసె' ననిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కి ట్లనియె. 177

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= అప్పుడు; విరాటుండును= విరాటరాజు; ద్రుపదుండును= ద్రుపదుడును; ధృష్టకేతుండును= ధృష్టకేతుడును; యుధిష్ఠిరుండును= ధర్మరాజును; సాత్యకియును; కేకయపతులును= కేకయదేశరాజులును; భీమసేనుండును= భీముడును; ధృష్టద్యుమ్నుండును= ధృష్టద్యుమ్నుడును; శిఖండియున్= శిఖండియును; కవలును= నకుల సహదేవులును; ద్రౌపదేయులును= ద్రౌపదీ పుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులును; సౌభద్రున్= అభిమన్యుడిని; పొగడు= ప్రశంసించే; ఎలుంగులు= బొబ్బలు; సింహనాదంబులు= ఉత్సాహనాదాలు; నింగిముట్టన్= ఆకాశాన్ని తాకగా, అతనికిన్= ఆ అభిమన్యుడికి; ఉల్లాసంబును= ఉత్సాహం; నీ= నీయొక్క; కొడుకులకున్= పుత్రులకు; రోసమును= కోపము; జనియింపన్= కలుగగా; అతనిన్= అభిమన్యుడిని; పరివేష్టించినన్= చుట్టుముట్టగా; తద్+విజయంబు= ఆ విజయాన్ని; సైరింపక= ఓర్వక; కూడుకొని= కలిసికొని; నీ కొడుకులు= కౌరవులు; అతనిపైన్= అభిమన్యుడిమీద; పటుశరంబులు= బలమైన బాణాలు; కురియన్= కురిపించగా; ఆ+కుమారసంతతికిన్= ఆ నీ కొడుకులకు; సంతసంబుగాన్= సంతోషం కలిగేటట్లు; శల్యుండు= శల్యుడు; గద+కొని= గద తీసికొని; అభిమన్యునకున్= అభిమన్యుడికి; అభిముఖుండు+ఐ= ఎదురునిలిచి; కవిసెన్= మార్కొన్నాడు; అనినన్ విని= అనగా విని; ధృతరాష్ట్రుండు;= సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు పాండవులు, వారివైపుగల విరాట ద్రుపదాదియోధులు అభిమన్యుడిని ప్రశంసించగా, ఆ నినాదాలు ఆకాశాన్నంటి అతడికి ఉల్లాసాన్ని, నీ కొడుకులకు రోషాన్ని కలిగించాయి. అటువంటి గెలుపును సహించక, నీ పుత్రులు అతడిపై తీవ్రబాణాలు ప్రసరింపజేయగా, వారికి సంతోషం కలిగేటట్లు శల్యుడు గద తీసికొని, అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు- అనగా, విని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ఎక్కటెక్కటి పెనఁగిన నింతవట్టు । పెనఁకువలు నిట్టు లేచునే? పృథివి నింక
జనము లీ కురుపాండవ సంగరంబు । సెప్పికొండ్రు మనంబు లచ్చెరువు నొంద.' 178

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కటి+ఎక్కటి= ఒక్కొక్కరు; పెనఁగినన్= యుద్ధం చేస్తే; ఇంతవట్టు= ఇంతమాత్రం; పెనఁకువలు= కలహాలు; ఇట్టు= ఈ విధంగా; ఏచునే?= విజృంభిస్తాయా?; పృథివిన్+ఇంకన్= భూలోకంలో ఇకముందు; జనములు= ప్రజలు; మనంబులు=

మనస్సులు; అచ్చెరువున్+ఒందన్= ఆశ్చర్యపడగా; ఈ కురు= ఈ కౌరవుల; పాండవ= పాండవుల; సంగరంబు= యుద్ధం; చెప్పికొంద్రు= చెప్పుకొంటారు.

తాత్పర్యం: ఒకరితోఒకరు యుద్ధం చేస్తే ఇంతింత పెనగులాటలు ఎక్కడైనా విజృంభిస్తాయా! భూలోకంలో అందరు ఆశ్చర్యంతో ఈ కురుపాండవ సంగ్రామాన్ని గూర్చి ఇక ముందు ఎంతగానో చెప్పుకొంటారు!

క. **అని సొంపు వినియు 'నాకుం । దనివి సనదు శల్యపార్థతనయుల సమరం**
బున తెఱఁగు సెప్పు మేర్పడ' । ననవుడు సూతసుతుఁ డిట్టు లనుఁ బతితోడన్. **179**

ప్రతిపదార్థం: అని= యుద్ధం యొక్క; సొంపు= సమృద్ధి; వినియున్= విన్నా; నాకున్= నాకు; తనివి+చనదు= తృప్తి తీరదు; శల్య= శల్యుడి; పార్థతనయుల= అభిమన్యుడి యొక్క; సమరంబున= యుద్ధం యొక్క; తెఱఁగు= విధం; ఏర్పడన్= వివరంగా; చెప్పుము= తెలియజేయుము; అనవుడున్= అనగా; పతితోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; సూతసుతుఁడు= సంజయుడు; ఇట్టులు+అనున్= ఈ విధంగా అంటాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధాన్నిగూర్చి ఎంత విన్నా తనివి తీరటం లేదు. శల్యాభిమన్యుల యుద్ధాన్ని వివరించుమనగా ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

భీమసేన శల్యుల గదా యుద్ధము (సం. 7-14-4)

ఉ. **అమ్మెయి సూతుఁ డీల్గుటయు నగ్గలికం గద వుచ్చుకొంచు రౌ**
ద్రమ్మున వచ్చు శల్యుఁ గని తానును జండ గదా విలాస నో
గ్రమ్ముగ లీల మార్కొనియె రమ్మిట రమ్మనుచున్ సమస్త సై
న్యమ్ములుఁ బిచ్చలింపఁగ సురాధిప పౌత్త్రుఁడు దీప్త గాత్త్రుఁడై. **180**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; సూతుఁడు= సారథి; ఈల్గుటయున్= చనిపోగా; అగ్గలికన్= శౌర్యంతో; గద= గదను; పుచ్చుకొంచున్= తీసికొని; రౌద్రమ్మునన్= క్రోధంతో; వచ్చు= వచ్చే; శల్యున్= శల్యుడిని; కని= చూచి; సురాధిప పౌత్త్రుఁడు= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; దీప్తగాత్త్రుఁడు+ఐ= జ్వలించే శరీరంగలవాడై; తానును= తానుకూడ; చండ= భయంకరమైన; గదా= గద యొక్క; విలాసన= మిక్కిలి ప్రకాశించే; ఉగ్రమ్ముగన్= తీవ్రతతో; రమ్ము+ఇట= ఇచటికి రా; రమ్ము= రా; అనుచున్= అంటూ; సమస్త సైన్యమ్ములున్= సైన్యాలన్నీ; పిచ్చలింపఁగన్= భయపడగా; లీలన్= విలాసంగా; మార్కొనియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సారథి మరణించగా, శౌర్యోపేతుడై గదను చేపట్టి క్రోధం వెలిగక్కుతూ వచ్చే శల్యుడిని చూచి, జ్వలించే దేహంగల వాడైన అభిమన్యుడు మహాభయంకరంగా గదను తిప్పుతూ, సేనలన్నీ భయపడగా; రా! ముందుకు రా! అంటూ అవలీలగా అతడిని యెదుర్కొన్నాడు.

ఉ. **అంతకు భీమసేనుఁడు రయం బెసఁగన్ గద నెయ్ది పట్టి య**
త్యంత బలంబుమైఁ బిఱిఁది కాతనిఁ ద్రోచి కనద్గదాపరి
భ్రాంతి వెలుంగ నిల్చినఁ దిరంబయి శల్యుఁ డుదాత్తరేఖఁ గా
లాంతక దీప్తమూర్తి యగు నాతనిఁ దాఁకె బలంబు లార్వఁగన్. **181**

ప్రతిపదార్థం: అంతకు= అప్పుడు; భీమసేనుఁడు= భీముడు; రయంబు+ఎసఁగన్= వేగం మీర; గదన్= గదను; ఎయ్దిపట్టి= ఒత్తిపట్టి; అత్యంత= మిక్కిలి; బలంబుమైన్= బలంగా; పిఱిఁదికిన్= వెనుకకు; ఆతనిన్= అభిమన్యుడిని; త్రోచి= త్రోసివేసి; కనత్= ప్రకాశించే; గదా= గదయొక్క; పరిభ్రాంతి= త్రిప్పటం; వెలుంగన్= వెలుగగా; నిల్చినన్= నిలువగా; తిరంబు+అయి= స్థిరుడై; శల్యుఁడు; ఉదాత్తరేఖన్= ఔన్నత్యంతో; కాల= ప్రళయకాలంలోని; అంతక= యముడివలె; దీప్త= ప్రకాశించే; మూర్తి అగు= రూపంగల; ఆతనిన్= ఆ భీముడిని; బలంబులు= కౌరవ సేనలు; ఆర్వఁగన్= బొబ్బలు వెట్టగా; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో భీముడు గదను ఒత్తిపట్టి, అభిమన్యుడిని మిక్కిలి వేగంగా వెనుకకు త్రోసి, ధగధగమెరిసేటట్లు గదను గిర్రున త్రిప్పుతూ నిలువగా, శల్యుడు స్థిరుడై, ఔన్నత్యం మెరయగా, కౌరవసేనలు ప్రశంసాపూర్వకంగా బొబ్బలు పెడుతుండగా, ప్రళయకాలంలోని యముడివలె వెలిగే భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. **అట్టియెడ.** **182**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీముడు, శల్యుడు యుద్ధం చేసే ఆ సమయంలో.

క. **'ఇతనికి నితండ యితనికి । నితఁడ యెదురుఁ గాక యొరుల కీ యిరువురయు**
ద్ధతి కెదుర వశమె' యనువా । క్తతియును దూర్యస్వనములుఁ గడుఁ బె ల్లెసఁగెన్. **183**

ప్రతిపదార్థం: ఇతనికిన్= ఈ భీముడికి; ఇతండు+అ= ఈ శల్యుడే; ఇతనికిన్= ఈ శల్యుడికి; ఇతఁడు+అ= ఈ భీముడే; ఎదురున్= ఉజ్జీ; కాక= అట్లా కాక; ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఈ+ఇరువుర= ఈ ఇద్దరి; ఉద్ధతికిన్= గర్వాన్ని; ఎదురన్= ఎదుర్కొనడానికి; వశమె?= వీలౌతుందా?; అను= అనే; వాక్+తతియును= మాటల సమూహమూ; తూర్య= వాద్యాలయొక్క; స్వనములున్= ధ్వనులును; కడున్+పెల్లు= అత్యధికంగా; ఎసఁగెన్= రేగినవి.

తాత్పర్యం: 'భీముడికి శల్యుడే, శల్యుడికి భీముడే ఉద్ది తప్ప ఇతరు లెవ్వరు వీరి తీవ్రతను ఎదుర్కొనలేరు' అనే ప్రశంసలూ, వాద్యధ్వనులూ అంతటా వ్యాపించాయి.

వ. **ఇట్లు దలపడి శల్య సమీరనందనులు మండల ప్రచారంబులను విచిత్ర గదా ప్రసారణంబులను మెఱయుచు.** **184**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తలపడి= పోరి; శల్య= శల్యుడు; సమీరనందనులు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; మండల ప్రచారంబులను= రెండు కాళ్ళతో మండలాకారంగా నిలిచి చేసే నడకలతోను; గదా= గదల యొక్క; ప్రసారణంబులను= చాచుటతోను; మెఱయుచున్= వెలుగొందుతూ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పోరి భీముడు, శల్యుడు కాళ్ళతో మండలాకారంగా కదలటం, గదలను చాచటం వంటి గదాయుద్ధ నైపుణ్యంతో ప్రకాశిస్తూ.

క. **గద లన్యోన్య సమాగతిన్ మిడుఁగుఱుల్ గ్రక్కంగ సారించుచుం**
గదియం బాయఁగ వ్రేటు దప్ప నుసులంగా నేర్పు లంగంబులం
దొదవన్ ఘోర పరస్పర ప్రహతు లత్యుగ్రంబుగా నెత్తురుల్
సెదరింపం బదశబ్ద హుంకృతులు దిక్సీమంబులన్ దాఁటఁగన్. **185**

ప్రతిపదార్థం: గదలు= గదాయుధాలు; అన్యోన్య= పరస్పరం; సమాగతిన్= తాకటం; మిడుఁగుఱుల్= మిణుగురులు; క్రక్కంగన్= వెదజల్లుతుండగా; సారించుచున్= విసురుతూ; కదియన్= సమీపించగా; పాయఁగన్= ప్రక్కకు తొలగగా; వ్రేటు= దెబ్బ; తప్పన్=

తప్పిపోగా; నుసులంగా= మెదలగా; అంగంబులందున్= అవయవాలలో; నేర్పులు= నైపుణ్యాలు; ఒదవన్= నిండగా; ఘోర= భయంకరమైన; పరస్పర= ఒకరికి ఒకరు; ప్రహతులు= దెబ్బలు; అతి+ఉగ్రంబుగాన్= మిక్కిలి భీషణంగా; నెత్తురుల్= రక్తాలను; చెదరింపన్= చిమ్మగా; పదం= అడుగుల; శబ్ద= చప్పుళ్ళు; హుంకృతులు= హుంకారాలు; దిక్+సీమంబులన్= దిక్కుల కొనలను; దాఁటఁగన్= దాటగా.

తాత్పర్యం: గదలు ఒకదాని కొకటి తాకటం వలన మిణుగురులు రాలుతుండినవి. గదలను విసురుతూ దగ్గరికి రాగా, ప్రక్కకు ఒరిగేసరికి వ్రేటు తప్పగా- మెదిలేసరికి అంగాలలో నైపుణ్యం పెరిగింది. భీకరమైన పరస్పర ప్రహారాలు మిక్కిలి తీవ్రంగా రక్తాన్ని చిమ్మినవి. కాలి అడుగుల ధ్వనులు, హుంకారాలు దిక్కుల కొనలను దాటాయి. ఇట్లు కాగా.

విశేషం: ఇందు గదా యుద్ధంలోని నైపుణ్యం వర్ణించబడింది. భీమ శల్యుల పోరు యుద్ధవీరాన్ని వ్యక్తీకరిస్తున్నది.

క. **పోరెడు నప్పుడు లావును । వీరోద్రేకంబుఁ జలము వెరవును సరియై**
మారుతియు మద్రపతియు ను । దారగతుల మెఱసి రమరతతి వినుతింపన్. **186**

ప్రతిపదార్థం: మారుతియున్= భీముడు; మద్రపతియును= శల్యుడును; పోరెడు+అప్పుడు= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; లావును= బలమూ; వీర+ఉద్రేకంబున్= వీరులలోని విజృంభణమూ; చలము= మాత్సర్యం; వెరవును= ఉపాయం కూడా; సరి+ఐ= సమానమై; అమరతతి= దేవతల సమూహం; వినుతింపన్= పొగడగా; ఉదార గతులన్= గొప్ప రీతులతో; మెఱసిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: భీముడు, శల్యుడు యుద్ధం చేసేటప్పుడు బలం, ఆ వీరులిద్దరి విజృంభణం, మాత్సర్యం, ఉపాయం కూడ సమానమై, దేవతల సమూహం పొగడగా, ఉదార ప్రవర్తనతో ప్రకాశించారు.

వ. **ఇట్లు పెద్దయుంబ్రొద్దు పెనంగి.** **187**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలాసేపు; పెనంగి= పోరాడి.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా భీమ శల్యులు చాలా సేపు యుద్ధం చేసి.

క. **అఱిముఱి నొండొరు వ్రేసిన । నెఱఁకులు దాఁకుటయు నొచ్చి నేలఁ కొఱగె బి**
ట్టఱి యా సుభట ద్వితయము । వెఱచఱచి బలద్వయంబు వెగ డందంగన్. **188**

ప్రతిపదార్థం: బలద్వయంబు= కురు పాండవ సేనలు; వెఱచఱచి= భయపడి; వెగడు+అందంగన్= తల్లడిల్లగా; ఆ; సుభట= వీరుల; ద్వితయము= జంట; అఱిముఱిన్= సంభ్రమంతో; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; వ్రేసినన్= కొట్టగా; నెఱఁకులు= మర్మస్థానాలు; తాఁకుటయున్= తాకగా; నొచ్చి= బాధపడి; బిట్టు+అఱి= వేగం తగ్గి; నేలకున్= భూమిపై; ఒఱగెన్= వాలింది.

తాత్పర్యం: కురు పాండవసేనలు భయపడి తల్లడిల్లగా భీమ శల్యులు సంభ్రమంతో ఒకరినొకరు గదలతో కొట్టుకోగా, మర్మాలకు తగిలి, బాధతో వేగం తగ్గి క్రింద పడ్డారు.

వ. **అయ్యవసరంబున.** **189**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీమ శల్యులు నేలపై పడిన సమయంలో.

క. **కృతవర్ముఁడు మద్రమహీ । పతి గ్రక్కున గ్రుచ్చి యెత్తి పాయంగొని యు**
ద్ధతి వాయఁ జనియె మారుత । సుతుఁ డాలోఁ దెలిసి లేచి శోభిల్లెఁ గడున్. **190**

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్ముఁడు= కృతవర్మ; మద్రమహీపతిన్= శల్యుడిని; గ్రక్కునన్= వెంటనే; గ్రుచ్చి యెత్తి= చేతులు దూర్చి పైకెత్తుకొని; పాయన్+కొని= దారిచేసికొని; ఉద్ధతి+పాయన్= దర్పం తొలగగా; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు; మారుతసుతుఁడు= వాయు పుత్రుడైన భీముడు; ఆలోన్= అంతలో; తెలిసి= తేరుకొని; లేచి= నిలిచి; కడున్= మిక్కిలి; శోభిల్లెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ వెంటనే శల్యుడిని చేతులు చంకల్లో దూర్చి పైకెత్తుకొని, సైన్యంలో నుండి దారిచేసికొని, దర్పం తొలగగా వెళ్ళిపోయాడు. భీముడు అంతలోనే తేరుకొని లేచి మిక్కిలి ప్రకాశించాడు.

క. **గద సారించుచు జయమునఁ । బొదలు నతనిఁ జూచి నీదు పుత్త్రులు గోపం**
బొదవ నడరి రుద్భటగతి । మదవత్కరి చటుల రథ సమాజంబులతోన్. **191**

ప్రతిపదార్థం: గద సారించుచున్= గదను చాపుతూ; జయమునన్= విజయంతో; పొదలు= ఒప్పు; అతనిన్= భీముడిని; చూచి= చూచి; నీదు= నీయొక్క; పుత్రులు= కొడుకులు; కోపంబు= క్రోధం; ఒదవన్= కలుగగా; మదవత్= మదంగల; కరి= ఏనుగుల; చటుల= చలించే, రథ= రథాల యొక్క; సమాజంబులతోన్= సమూహాలతో; అడరిరి= విజృంభించారు.

తాత్పర్యం: గదను చాపుతూ జయంతో వర్ధిల్లే భీముడిని చూచి, దుర్యోధనాదులు కోపం మీరగా; మదించిన ఏనుగులతో, చలించే రథబలంతో విజృంభించారు.

వ. **ఇ ట్లడరి వివిధాస్త్ర శస్త్రంబు లేయుచుం బొదివిన.** **192**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అడరి= విజృంభించి; వివిధ= అనేక విధాలైన; అస్త్ర= ఆగ్నేయాస్త్రాదులు; శస్త్ర= ఖడ్గాదులు; ఏయుచున్= వేస్తూ; పొదివినన్= ఆక్రమించగా.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా విజృంభించి కౌరవులు భీముడిపై అస్త్రశస్త్రాలు ప్రయోగించి ఆక్రమించగా.

మ. **కవలుం దానును నేచి యుద్ధురగతిం గౌంతేయముఖ్యుండు వీ**
రవరానీకము వీఁకఁ గూడికొని సంరంభంబు శోభిల్లఁ గౌ
రవసంఘంబుఁ గలంచినన్ విఱిగె దర్పం బేది నీ సేన య
బ్దవితానంబు మహాసమీరణ నిరస్తంబైన చందంబునన్. **193**

ప్రతిపదార్థం: కవలున్= నకుల సహదేవులును; తానును= భీముడును; ఏచి= విజృంభించి; ఉద్ధురగతిన్= తీవ్రంగా; కౌంతేయముఖ్యుండు= భీముడునూ; వీరవర= శ్రేష్ఠులైన వీరుల; అనీకము= సమూహమూ; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; కూడికొని= కలిసికొని; సంరంభంబు= ఆటోపం; శోభిల్లన్= ప్రకాశించగా; కౌరవసంఘంబున్= కౌరవుల సమూహాన్ని; కలంచినన్= కలతపెట్టగా; నీ= నీ (ధృతరాష్ట్రుడి) యొక్క; సేన= సైన్యం; అబ్ద= మేఘాల; వితానంబు= సమూహం; మహా= గొప్ప; సమీరణ= వాయువుచేత; నిరస్తంబైన= తొలగించబడిన; చందంబునన్= విధంగా, దర్పంబు= గర్వం; ఏది= నశించి; విఱిగెన్= పాఱెను.

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులు, తాను విజృంభించి, ఉత్సాహంతో వీరవరులను కూడుకొని, ఆటోపం ప్రకాశించగా భీముడు కౌరవ సైన్యాన్ని కలత పెట్టాడు. అపుడు నీ సైన్యం, మేఘ సమూహం తీవ్రమైన వాయువుచేత పటాపంచలైనట్లు దర్పహీనమై చెల్లాచెదరైంది.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. **అంత నపరాహ్ణంబయ్యె; నప్పుడు శంఖ భేరీ మృదంగాది తూర్యస్వనంబులు సెలంగ సింహనాదంబులం బేర్చినపాండవసేనం జూచి వృషసేనుండు రోషావేశభీషణుండై మార్కొని మార్గణనికరంబులు నిగిడించిన. 194**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతలో; అపరాహ్ణంబు+అయ్యెన్= మధ్యాహ్నం దాటింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శంఖ= శంఖాలు; భేరీ= దుందుభులు; మృదంగ+ఆది= మద్దెల మొదలైన; తూర్య= వాద్యాల; స్వనంబులు= ధ్వనులు; చెలంగన్= చెలరేగగా; సింహనాదంబులన్= సింహగర్జనలతో; పేర్చిన= అతిశయించిన; పాండవసేనన్= పాండవుల సైన్యాన్ని; చూచి; వృషసేనుండు= వృషసేనుడు; రోష= కోపం; ఆవేశ= కలుగుటవలన; భీషణుండు+ఐ= భయం గొలిపేవాడై; మార్కొని= ఎదుర్కొని; మార్గణ= బాణాల; నికరంబులు= సమూహాలు; నిగిడించినన్= వేయగా.

తాత్పర్యం: ఇంతలో మధ్యాహ్నమయింది. శంఖాలు, భేరులు, మద్దెలలు మొదలైన వాద్యాలు మ్రోగగా, సింహనాదాలు చెలగిన పాండవ సైన్యాన్ని చూచి వృషసేనుడు కోపం ఆవేశించగా భయంకరుడై ఎదుర్కొని బాణజాలాన్ని ప్రయోగించగా.

మ. **కరిగాత్రంబుల ఘోటకాంగకములం గప్పెన్ సమిద్భూమి య**
చ్చెరువై యుండఁగ రథ్యసూత రథిక శ్రేణీవపుఃఖండముల్
దొరఁగెం, దుత్తుమురయ్యెఁ గాల్బలము, లస్తోక ప్రవాహంబులై
పరఁగెన్ రక్తనదుల్, పిశాచకుల మంభః కేలిలోలంబుగన్. 195

ప్రతిపదార్థం: సమిత్+భూమి= యుద్ధ రంగము; అచ్చెరువు+ఐ+ఉండఁగన్= ఆశ్చర్యం కలదై; కరిగాత్రంబులన్= ఏనుగుల అవయవాలతోను; ఘోటక+అంగములన్= గుర్రాల అంగాలతోను; కప్పెన్= నిండింది; రథ్య= గుర్రాల; సూత= సారథుల; రథిక= రథంపై ఉండేవారి యొక్క; శ్రేణీ= సమూహాల; వపుః+ఖండముల్= దేహభాగాలు; తొరఁగెన్= విరిగిపోయాయి; కాల్బలములు= పదాతి సైన్యాలు; తుత్తుమురు+అయ్యెన్= చిన్నచిన్నముక్కలైంది; రక్తనదుల్= నెత్తురు వాగులు; అస్తోక= గొప్పగా; ప్రవాహంబులు+ఐ= పారినవై; పిశాచకులము= దయ్యాల గుంపు; అంభఃకేలి= జలక్రీడలందు; లోలంబుగన్= ఆసక్తి కలవిగా; పరఁగెన్= ఒప్పినవి.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమి ఏనుగుల, గుర్రాల అవయవాలతో నిండి ఆశ్చర్యం గొలుపుతూ ఉన్నది. గుర్రాల, సారథుల, రథికుల - ఖండించబడిన దేహభాగాలు రాలిపడ్డాయి. పదాతి దళం చిన్నచిన్నముక్కలైంది. పిశాచ గణానికి జలక్రీడలందు ఆసక్తి కలిగేటట్లు గొప్ప రక్తపుటేరులు ప్రవహించాయి.

విశేషం: ఇట యుద్ధవీరం వలన బీభత్సరసం ఉదయించింది.-

తే. **కర్ణనందనుఁ డి ట్లత్యుదీర్ణభంగిఁ । బాండురాజ తనూజుల బలము నెల్లఁ**
గనుపు గొట్టంగఁ జొచ్చినఁ గినిసి నకులు । నాత్మజుండు శతానీకుఁ డతనిఁ దాఁకి. 196

ప్రతిపదార్థం: కర్ణనందనుఁడు= కర్ణుడి పుత్రుడైన వృషసేనుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా అతి+ఉదీర్ణభంగిన్= మిక్కిలి గొప్ప పద్ధతిలో; పాండురాజ తనూజుల= పాండవుల; బలమును= సైన్యమును; ఎల్లన్= అంతయు; కనుపు+కొట్టంగన్= ఖండించటానికి; చొచ్చినన్= పూనుకోగా; నకులుని= నకులుడి యొక్క; ఆత్మజుండు= కుమారుడైన; శతానీకుడు; కినిసి= కోపించి; అతనిన్= ఆ వృషసేనుడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి పుత్రుడైన వృషసేనుడు మిక్కిలి తీవ్రంగా పాండవుల సైన్యాన్నంతా ఖండించటానికి పూనుకొనగా, నకులుడి పుత్రుడైన శతానీకుడు కోపించి అతడిని ఎదుర్కొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **వాలమ్ములు పది మేనం । గీలించిన నాతఁ డతని కేతనము ధరం**
గూలిచి చాపముఁ ద్రుంచిన । నాలోనన ద్రౌపదేయులందఱుఁ బెలుచన్. 197

ప్రతిపదార్థం: వాలు+అమ్ములు= వాడిగల బాణాలు; పది; మేనన్= దేహంపై; కీలించినన్= నాటగా; ఆతఁడు= వృషసేనుడు; అతని= శతానీకుడి; కేతనమున్= పతాకాన్ని; ధరన్= భూమిపై; కూలిచి= పడవేసి; చాపమున్= ధనుస్సును; త్రుంచినన్= ఛేదించగా; ఆలోనన్+అ= అంతలోనే; ద్రౌపదేయులు= ద్రౌపది పుత్రులు; అందరున్= అంతా; పెలుచన్= కోపంతో.

తాత్పర్యం: శతానీకుడు వాడిగల పది బాణాలు వృషసేనుడి శరీరంపై నాటగా; వృషసేనుడు అతడి పతాకాన్ని విరిచి, ధనుస్సును త్రుంచాడు. అంతలోనే ద్రౌపదిపుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులందరు సింహనాదాలతో.

వ. **తోడంబుట్టువునకుం దలకడచి వివిధ విశిఖంబుల వృషసేనుం గప్పిన నశ్వత్థామ ప్రముఖంబై కదిసి, కౌరవానీకంబు శతానీకునిం దత్సోదరుల ననేక క్రూరాస్త్ర నిచయావృతులం జేసినం గని కౌంతేయాగ్రజుండు గడంగి, కేకయ మాత్స్య పాంచాల ప్రభృతి బలంబులతో నురవడించిన, సురాసుర సంగ్రామ సదృశ సమరం బయ్యె; నందు భీమ కర్ణ కృప ద్రోణ ద్రౌణి ధృష్టద్యుమ్న విరాటులు ప్రతాప దీపితులై మార్తాండుండు సప్తమూర్తులు దాల్చి ధరణి విహరించినట్లు వెలింగిరి; కొండొక సేపునకుఁ బాండవ సేనా సాగర సంరంభంబు సహింపం జాలక మన మొన దెరలి మరలినం జూచి యాచార్యుండు గోపాటోపంబును బటువిక్రమంబును నావేశింప నీ సైనికుల నిలు నిలు మని యదల్చి, తూణీరంబు బిగియించి, గుణంబు సారించి, సారథితో నిట్లనియె. 198**

ప్రతిపదార్థం: తోడంబుట్టువునకున్= తోబుట్టువైన శతానీకుడిని; తలకడచి= దాటి; వృషసేనున్= వృషసేనుడిని; వివిధ విశిఖంబులన్= అనేక బాణాలతో; కప్పినన్= ముంచగా; కౌరవ+అనీకంబు= కౌరవులసేన; అశ్వత్థామ ప్రముఖంబు+ఐ= అశ్వత్థామ ముఖ్యంగా కలదై; కదిసి= సమీపించి; శతానీకునిన్= శతానీకుడిని; తద్+సోదరులన్= అతని తోబుట్టువులను; అనేక= బహువిధాలైన; క్రూర+అస్త్ర= భయంకరమైన ఆయుధాల; నిచయ= సమూహంచేత; ఆవృతులన్= కప్పబడినవారలను; చేసినన్= చేయగా; కని= చూచి; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతి పెద్ద కొడుకైన ధర్మరాజు; కడంగి= పూనుకొని; కేకయ= కేకయ దేశపు; మాత్స్య= మత్స్యదేశపు; పాంచాల= పాంచాలదేశపు; బలంబులతోన్= సైన్యాలతో; ఉరవడించినన్= విజృంభించగా; సుర= దేవతల; అసుర= రాక్షసుల; సంగ్రామ= యుద్ధంతో, సదృశ= సమానమైన; సమరంబు= యుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; భీమ; కర్ణ; కృప; ద్రోణ; ద్రౌణి= అశ్వత్థామ; ధృష్టద్యుమ్న; విరాటులు; ప్రతాప= పరాక్రమంతో; దీపితులై= వెలుగొందినవారై; మార్తాండుండు= సూర్యుడు; సప్తమూర్తులు= ఏడు రూపాలు; తాల్చి= ధరించి; ధరణిన్= భూమియందు; విహరించినట్లు= తిరిగినట్లు; వెలింగిరి= ప్రకాశించారు; కొండొకసేపునకున్= కొంత సేపటికి; పాండవ= పాండవుల; సేనా= సైన్యం యొక్క; సంరంభంబు= ఆటోపాన్ని; సహింపన్+చాలక= ఓర్వలేక; మనమొన= మనయొక్క సైన్యం; తెరలి= కలతపడి; మరలినన్= వెనుకకు

తిరుగగా; చూచి; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; కోప+ఆటోపంబునున్= కోపం యొక్క తీవ్రతయు; పటువిక్రమంబునున్= పరాక్రమమును; ఆవేశింపన్= విజృంభించగా; నీ సైనికులన్= నీయొక్క భటులను; నిలు నిలుము+అని= ఆగండాగండి అని; అదల్చి= బెదిరించి; తూణీరంబు= అమ్ములపొది; బిగియించి= బిగియగట్టి; గుణంబు= అల్లెత్రాడు; సారించి= లాగి; సారథితోన్= రథసారథితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదిపుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులు సోదరుడైన శతానీకుడిని దాటి, వృషసేనుడిని అనేక బాణాలతో ముంచగా, కౌరవసేన అశ్వత్థామను ముందుంచుకొని సమీపించి శతానీకుడిని, అతడి తోబుట్టువులను బహువిధాలైన క్రూరాస్త్రజాలంతో కప్పగా చూచి, ధర్మరాజు ప్రయత్నపూర్వకంగా కేకయ, మత్స్య, పాంచాలాది సైన్యాలతో విజృంభించగా, దేవ, రాక్షస యుద్ధంతో సమానమైన యుద్ధం జరిగింది. ఆ యుద్ధంలో భీమ, కర్ణ, కృప, ద్రోణ, అశ్వత్థామ, ధృష్టద్యుమ్న, విరాటులు పరాక్రమంతో వెలిగి, సూర్యుడు ఏడు రూపాలు తాల్చి భూమిపై విహరించినట్లు ప్రకాశించారు. కొంతసేపటికి పాండవ సేన యొక్క ఆటోపాన్ని సహింపజాలక మన కౌరవసైన్యం కలతపడి వెనుదిరుగగా, ఆచార్యుడు అది చూచి కోప తీవ్రత, పరాక్రమం విజృంభించగా, నీ భటులను నిలు, నిలు మని అదల్చి, అమ్ములపొది బిగియగట్టి, అల్లెత్రాడు సవరించి, సారథితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. **'చలమేది కౌరవ సైన్యముల్ వాఱెడు । ధర్మనందనుని యుద్దండ వృత్తిఁ**
గంటె? యీతనిఁ దాఁకి గర్వంబు మాన్పక । నిలిచిన నిమ్మూఁక నిలుచు నెట్లు?
ధర్మజ భీమ సాత్యకి మాత్స్యపాంచాల । తత్తనూజులు నాకుఁ దరమె? క్రీడి
చాపంబు వెరవు నా చూపినయది గాదె? । విను మట్లు గాకయుఁ దనువు దాఁచు

తే. **సమయమే యిది? సంభృతోత్సాహలీల । జయముఁ గీర్తియుఁ గోరి యస్ఖలితభంగిఁ**
దేరు నడుపుము; చేతుల తీఁట వోవ । నదరి రథిక జనంబు వేఁటాడవలయు.' **199**

ప్రతిపదార్థం: చలము= మాత్సర్యం; ఏది= నశించి; కౌరవసైన్యముల్= కౌరవుల సేనలు; పాఱెడున్= పారిపోతున్నవి; ధర్మనంద నుని= ధర్మరాజు యొక్క; ఉద్దండ వృత్తిన్= భయంకరమైన ప్రవర్తనను; కంటె?= చూచినావా?; ఈతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; తాఁకి= ఎదుర్కొని; గర్వంబు= అహంకారాన్ని; మాన్పక= తగ్గించక; నిలిచినన్= ఊరకుంటే; ఈ+మూఁక= ఈ సైన్యం; నిలుచును +ఎట్లు?= ఎట్లా నిలుస్తుంది?; ధర్మజ= ధర్మరాజు; భీమ= భీముడు; సాత్యకి; మాత్స్య= విరాటుడు; పాంచాల= ద్రుపదుడు; తద్+తనూజులు= వారల కుమారులు; నాకున్= నాకు; తరమె= నాకు సాధ్యమే; క్రీడి= అర్జునుడి; చాపంబు= ధనుస్సు యొక్క; వెరవు= నైపుణ్యం; నా చూపిన+అది= నేను చూపింది; కాదె!= కాదా!; వినుము= విను; అట్లు+కాకయున్= అదేగాక; తనువు= దేహం; దాచు= కాపాడుకొనే; సమయమే+ఇది?= సమయమా ఇది?; సంభృత= నిండిన; ఉత్సాహ= ఉత్సాహం యొక్క; లీలన్= విలాసంతో; జయమున్= విజయాన్ని; కీర్తియున్= యశస్సును; కోరి= కాంక్షించి; అస్ఖలిత భంగిన్= చలించని విధంగా; తేరు= రథాన్ని; నడుపుము= తోలుము; చేతుల తీఁట= చేతుల యొక్క దురద; పోవన్= పోయేటట్లుగా; అదరి= పూని; రథిక జనంబున్= రథంపై ఉండే వీరులను; వేఁటాడవలయున్= వధించాలి.

తాత్పర్యం: 'కౌరవ సైన్యాలు మాత్సర్యం తొలగి పారిపోతున్నాయి. ధర్మరాజు యొక్క విజృంభణాన్ని చూచావా? ఈ ధర్మజుడిని ఎదుర్కొని గర్వాన్ని అణచకుంటే ఈ సైన్యం నిలిచేదెట్లా? ధర్మరాజు, భీముడు, సాత్యకి, విరాటుడు, ద్రుపదుడు, వారల పుత్రులను ఓడించటం నాకు అసాధ్యమైన దేమీ కాదు. అర్జునుడికి ధనుర్విద్యా నైపుణ్యం నేను నేర్పించిందే కదా! వినుము. అదేగాక, ఈ దేహాన్ని కాపాడుకొనే సమయమా ఇది? ఉత్సాహ విలాసంతో విజయాన్ని, కీర్తిని కోరి, స్థిరుడవై రథాన్ని నడుపుము. చేతుల తీట పోయేటట్లు రథికవరులను వేటాడాలి.

ద్రోణాచార్యులు ధర్మరాజుతో యుద్ధంబు సేయుట (సం.7-15-19)

చ. **అన విని మేను వెంచి రయమారఁగ సూతుఁడు దేరు వోవని**
చ్చినఁగని వారి సైన్యములు చెచ్చెర ధర్మజు మించి త్రోవఁ, బే
ర్చిన భుజసంపదం గడఁగి, సింధుర లీలఁ దెరల్చి, తాఁకె న
మ్మనుజ విభున్ గురుండు, పటుమార్గణ సంపిహితాంబరంబుగన్. **200**

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= ద్రోణుడు అనగా విని; మేను= శరీరం; పెంచి= ఉబ్బించి; సూతుఁడు= సారథి; రయము+ఆరఁగన్= వేగంగా; తేరు= రథాన్ని; పోవనిచ్చినన్= నడిపించగా; కని= చూచి; వారి సైన్యములు= పాండవుల సైన్యాలు; చెచ్చెరన్= త్వరత్వరగా; ధర్మజు= ధర్మరాజును; మించి= అధిగమించి; త్రోవన్= త్రోయగా; గురుండు= ద్రోణుడు; పేర్చిన= అధికమైన; భుజ సంపదన్= బాహుబలంతో; కడఁగి= పూనుకొని; సింధుర లీలన్= ఏనుగువలె; తెరల్చి= విజృంభించి; పటుమార్గణ= బలమైన బాణాలచేత; సంపిహిత= కప్పబడిన; అంబరంబుగన్= ఆకాశం కలదిగా; ఆ+మనుజ విభున్= ఆ ధర్మరాజును; తాఁకెన్= ఢీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అట్లనగా విని, సారథి శరీరం ఉప్పొంగగా రథాన్ని ముందుకు నడిపాడు. అది చూచి పాండవ సేనలు త్వర త్వరగా ధర్మరాజును దాటి త్రోసికొని ముందుకు సాగాయి. అపుడు ద్రోణాచార్యుడు అతిశయించిన బాహుబలంతో ప్రయత్నపూర్వకంగా ఏనుగు వలె విజృంభించి, ఆకాశమంతటా బాణాలను పరిచి, ధర్మరాజును ఢీకొన్నాడు.

క. **తాఁకినఁ బొగడం దగియెడు । వీఁకం బతి ద్రోణు బాణవృతుఁ జేయ నతం**
డాఁక గొనక యతని ధనువు । వ్రేఁకని భల్లమునఁ ద్రుంచి వెస డగ్గఱియెన్. **201**

ప్రతిపదార్థం: తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; పొగడన్+తగియెడు= ప్రశంసించదగిన; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; పతి= ధర్మరాజు; ద్రోణున్= ద్రోణుడిని; బాణవృతున్= బాణాలచేత కప్పబడినవాడినిగా; చేయన్= చేయగా; అతండు= ఆ ద్రోణుడు; ఆఁక+కొనక= ఆగక; అతని ధనువున్= ఆ ధర్మజుడి ధనుస్సును; వ్రేఁకని= బరువైన; భల్లమునన్= బల్లెంతో; త్రుంచి= విరిచి; వెసన్= వేగంగా; డగ్గఱియెన్= సమీపించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఆగక, బరువైన బల్లెంతో ధర్మజుడి ధనుస్సును విరిచి, వేగంగా అతడిని సమీపించాడు.

వ. **ఇ ట్లుద్ధతుండై యగ్గురుండు పొంగిన జలధియుం బోలెం గవిసిన ధర్మనందను చక్ర రక్షకుండగు సుకుమారుండు చెలియలికట్ట తెఱంగున నిలువరించి, నిశితశరం బతని యురంబున నాటించిన, నప్పాంచాలవరుం బ్రశంసించు నెలుంగులు సెలంగఁ బాండవ బలంబులు పేర్చి యార్చిన.** **202**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఉద్ధతుండు+ఐ= గర్వించినవాడై; పొంగిన= ఉప్పొంగిన; జలధియున్+పోలెన్= సముద్రంవలె; కవిసినన్= విజృంభించగా; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; చక్రరక్షకుండు+అగు= రథచక్రాలను కాపాడే; సుకుమారుండు= సుకుమారుడనేవాడు; చెలియలికట్ట= సముద్రపు గట్టు; తెఱంగునన్= విధంగా, నిలువరించి= అడ్డుకొని; నిశిత శరంబు= తీక్ష్ణమైన బాణాన్ని; అతని= ద్రోణుడి; ఉరంబునన్= రొమ్ములో; నాటించినన్= గ్రుచ్చగా; ఆ+పాంచాలవరున్= పాంచాల దేశపు శ్రేష్ఠుడైన సుకుమారుడిని; ప్రశంసించు+ఎలుంగులు= పొగడే నినాదాలు; చెలంగన్= వ్యాపించగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; పేర్చి= మిక్కిలి; ఆర్చినన్= బొబ్బలు పెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ద్రోణాచార్యుడు గర్వించి సముద్రంవలె విజృంభించగా, ధర్మజుడి చక్రరక్షకుడైన సుకుమారుడు, చెలియలికట్ట సముద్రపు నీటిని ఆపినట్లు అడ్డుకొని, ద్రోణుడి రొమ్మున తీక్ష్ణమైన బాణాన్ని నాటాడు. అపుడు ఆ పాంచాల వీరుడైన సుకుమారుడిని ప్రశంసించే ధ్వనులు చెలరేగాయి. పాండవ సైన్యాలు జయజయధ్వానాలు చేయగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **పెనుగాలిఁ బెఱుగు కార్చి । చ్చును బోలెం బొదలి గురుఁడు సుకుమారునిఁ గాం**
చన పుంఖ శరజ్వాలా । వినిపాతితుఁ జేసి తఱిమి విభునిం గదిసెన్. **203**

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; పెనుగాలిన్= గొప్పవాయువుచేత; పెఱుగు= పెంపొందే; కార్చిచ్చు= దావానలం; పోలెన్= వలె; పొదలి= ఒప్పి; సుకుమారునిన్= సుకుమారుడిని; కాంచన= బంగారపు; పుంఖ= క్రింది చివరగల; శర= బాణపు; జ్వాలా= మంటలచేత; వినిపాతితున్+చేసి= పడగొట్టి; తఱిమి= వేగంగా వచ్చి; విభునిన్= ధర్మజుడిని; కదిసెన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పెనుగాలికి రేగే దావానలంవలె చెలరేగి, సుకుమారుణ్ణి బంగారపు పుంఖంగల బాణజ్వాలలతో కూలనేసి, పరుగున వచ్చి ధర్మజుడిని తాకినాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **అప్పుడు పాండవ యోధు లొండొరుల మీఱి యుధిష్ఠిరు ముందరికి వచ్చి యాచార్యుం బొదివిన నతండు నలిరేఁగి.** **204**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాండవ యోధులు= పాండవ వీరులు; ఒండొరులమీఱి= ఒకరిని మించి ఒకరు; యుధిష్ఠిరు= ధర్మజుడి; ముందరికిన్= ముందుకు; వచ్చి= ఏతెంచి; ఆచార్యున్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొదివినన్= చుట్టుముట్టగా; అతండు= ద్రోణుడు; నలిరేఁగి= మిక్కిలి విజృంభించి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పాండవవీరులు ఒకరిని మించి ఒకరు ధర్మరాజు ముందుకు వచ్చి, ద్రోణాచార్యుడిని చుట్టుముట్టగా, అతడు మిక్కిలి రెచ్చిపోయి.

సీ. **నకులుని నైదుసాయకముల స్రుక్కించి, । సహదేవు నేడింట సాధుఁ జేసి,**
నవవిశిఖముల మాత్స్యవరేణ్యు నడఁగించి, । యేనింట సాత్యకియేపు మాపి
ద్రౌపదేయుల శరత్రయములఁ గలఁచి, విం । శతి నుత్తమౌజుని చలము మాన్చి,
పండ్రెండు పండ్రెండు పటు మార్గణంబులఁ । బాండవాగ్రజుని శిఖండి నొంచి

తే. **మఱియు మార్కొన్న రథికుల మదము సెఱిచి । మెఱుఁగుఁ దూపు లాధర్మజుమీఁద నిగుడ**
నడర నఱిమి యుగంధరుఁ డడ్డపడిన । నవ్వి యవ్విభుఁ దెగటార్చె నారసమున. **205**

ప్రతిపదార్థం: నకులునిన్= నకులుడిని; ఐదు సాయకములన్= ఐదు బాణాలచే; స్రుక్కించి= బాధించి, సహదేవునిన్= సహదేవుడిని; ఏడింటన్= ఏడు బాణాలతో; సాధున్+చేసి= చక్కఁజేసి; మాత్స్యవరేణ్యుని= విరాటరాజును; నవ= తొమ్మిది; విశిఖములన్= బాణాలచేత; అడఁగించి= అణచివేసి; ఏనింట= ఐదింట; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; ఏపుమాపి= ఆధిక్యాన్నితొలగించి; ద్రౌపదేయులన్= ద్రౌపది పుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులను; శరత్రయములన్= మూడేసి బాణాలతో; కలఁచి= కలతపడేటట్లు చేసి; ఉత్తమౌజునిన్= ఉత్తమౌజుడిని,; వింశతిన్= ఇరవై బాణాలతో; చలము= మాత్సర్యం; మాన్చి= తొలగించి; పాండవ+అగ్రజున్= ధర్మజుడిని; పండ్రెండు= పన్నెండు; పటుమార్గణంబులన్= బలమైన బాణాలచేత; శిఖండిన్= శిఖండిని; పండ్రెండు పండ్రెండు= పన్నెండు పన్నెండు బాణాలచేత; నొంచి= బాధించి; మఱియున్= ఇంకా; మార్కొన్న= ఎదుర్కొన్న; రథికుల= రథంపై నుండి పోరేవారియొక్క; మదము= గర్వం; చెఱిచి= పోగొట్టి; మెఱుఁగు+తూపులఁన్= ప్రకాశించే బాణాలతో; ఆ ధర్మజు= ఆ ధర్మరాజు యొక్క; మేనన్= శరీరంలో; నిగుడన్= గ్రుచ్చగా; యుగంధరుఁడు= యుగంధరుడనే వీరుడు; నఱిమి= చూరుచేసి; అడరన్= ఎదుర్కొనగా; అడ్డపడిన= అడ్డగించిన; ఆ+విభున్= ఆ యుగంధరుడిని; నవ్వి; నారసమునన్= ఒక్క బాణంతో; తెగటార్చెన్=చంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు నకులుడిని ఐదు బాణాలతో బాధించి, సహదేవుడిని ఏడు బాణాలతో చక్కపరచాడు. విరాటరాజును తొమ్మిది బాణాలతో అణచి, సాత్యకిని ఏడు బాణాలతో బాధించాడు. ద్రౌపదిపుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులను మూడేసి బాణాలతో కలచివేసి, ఇరవై అమ్ములతో ఉత్తమౌజుడి మాత్సర్యాన్ని కుంచించాడు. పండ్రెండు బాణాల చొప్పున ప్రయోగించి ధర్మజుడి, శిఖండి పొగరణగించాడు. ఎదుర్కొన్న రథికులందరి మదాన్ని అణచి, వెలిగిపోయే బాణాలను ధర్మజుడిపై ప్రసరించగా, యుగంధరుడు వాటిని ముక్కలుముక్కలు చేశాడు. అడ్డుపడ్డ యుగంధరుడి చర్యకు ద్రోణుడు నవ్వి ఒక్క బాణంతో అతడిని హతమార్చాడు.

వ. **అట్టియెడఁ గేకయపతులును, బాంచాల నాథుండును, దదీయ జ్ఞాతులగు సింహసేన వ్యాఘ్రదత్తులు లోనైన యోధు లనేకు లాచార్యుం బొదివి, శౌర్యబాహువీర్యంబులు నెఱపి; రందు సింహసేనుండును; వ్యాఘ్రదత్తుండును నెట్టన నానాస్త్రంబుల నొప్పించిన నా ధనుర్ధర గురుండు.** **206**

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో; కేకయ పతులును= కేకయ దేశపు రాజులును; పాంచాలనాథుండును= ద్రుపదుడూ; తదీయ జ్ఞాతులును+అగు= ద్రుపదుడి పాలివారగు; సింహసేన వ్యాఘ్రదత్తులు= సింహసేనుడూ, వ్యాఘ్రదత్తుడూ; లోనైన= మొదలైన; యోధులు= వీరులు; అనేకులు= చాలా మంది; ఆచార్యున్= ద్రోణుడిని; పొదివి= చుట్టుముట్టి; శౌర్య= శూరత్వం; బాహువీర్యంబులు= భుజబలం; నెఱపిరి= చూపారు. అందున్= వారిలో; సింహసేనుండును= సింహసేనుడును; వ్యాఘ్రదత్తుఁడును= వ్యాఘ్రదత్తుడూ; నెట్టన= అడ్డులేక; నానా+అస్త్రంబులన్= అనేకాలైన బాణాలతో; నొప్పించినన్= బాధించగా; ఆ ధనుర్ధర గురుండు= ధనుస్సును పట్టినవారికి ఆచార్యుడు అయిన ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కేకయ దేశరాజులు, ద్రుపదుడు, అతని పాలివారైన సింహసేనుడు, వ్యాఘ్రదత్తుడు మొదలైన వీరులు అనేకులు ద్రోణుడిని చుట్టుముట్టి, శూరత్వాన్ని, భుజబలాన్ని ప్రదర్శించారు. వారిలో సింహసేనుడు, వ్యాఘ్రదత్తుడు అడ్డులేక అనేక బాణాలచేత నొప్పించగా ద్రోణాచార్యుడు-

తే. **కన్నుఁగవఁ గెంపు గదురంగఁ గౌరవులకుఁ । జిత్త మలరంగ నా వ్యాఘ్రదత్త సింహ**
సేన మస్తకములు రెండు శితశరములఁ । గుండలంబులతో నేలఁ గూల నేసి. **207**

ప్రతిపదార్థం: కన్ను+కవన్= రెండు కన్నులలో; కెంపు= ఎరుపు; కదురంగన్= అతిశయించగా; కౌరవులకున్= దుర్యోధనాదులకు; చిత్తము+అలరంగన్= మనస్సు సంతసించగా; ఆ వ్యాఘ్రదత్త= వ్యాఘ్రదత్తుడి; సింహసేన= ఆ సింహసేనుడి; మస్తకములు= తలలు; రెండు; శితశరములన్= తీక్ష్ణమైన బాణాలతో; కుండలంబులతోన్= చెవిపోగులతో సహా; నేలన్= భూమిపై; కూలన్+ఏసి= పడగొట్టి.

తాత్పర్యం: తనకు కోపం అతిశయించగా, కౌరవులకు సంతోషం కలుగగా, వ్యాఘ్రదత్త, సింహసేనుల శిరస్సులను కుండలాలతో సహా తీక్ష్ణమైన బాణాలతో (ద్రోణుడు) క్రిందపడవేసి.

క. **తక్కటి రథికుల నెల్లను । జిక్కువడం జేసి పురుషసింహుండు మదం**
బెక్కి యుధిష్ఠిరుఁ బొదివెడు । నెక్కుడు తమకమునఁ గదిసె నేడ్తెఱ మెఱయన్. **208**

ప్రతిపదార్థం: పురుషసింహుండు= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడైన ద్రోణుడు; తక్కటి= తక్కిన; రథికులన్= రథంపైనుండి యుద్ధం చేసే వీరులను; చిక్కు+పడన్+చేసి= బాధించి; మదంబు+ఎక్కి= గర్వించి; యుధిష్ఠిరున్= ధర్మజుడిని; పొదివెడున్=ఆక్రమించటానికి; ఏడ్తెఱ= పరాక్రమం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఎక్కుడు= మిక్కిలి; తమకమునన్= వేగంతో; కదిసెన్= సమీపించినాడు.

తాత్పర్యం: వీరశ్రేష్ఠుడైన ద్రోణుడు రథికులందరిని బాధించి, గర్వించి, పరాక్రమం ప్రకాశించగా ధర్మజుడిని ఆక్రమించటానికి అతివేగంతో సమీపించాడు.

వ. **అయ్యవసరంబున నా సైన్యంబుల జనంబులు.** **209**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= అప్పుడు; ఆ సైన్యంబుల= పాండవ సేనలలోని; జనంబులు= సైనికులు.

తాత్పర్యం: అపుడు పాండవ సేనలోని సైనికులు.

క. **'అదె పట్టువడియె ధర్మజుఁ । దదయుం డగు ద్రోణుచేత నక్కట! నేఁ డు**
న్మదుఁడై సుయోధనుఁడు దం । డ్రి దలిర్పఁగ నేఁగుఁ గరిపురికిఁ గొని యెలమిన్.' **210**

ప్రతిపదార్థం: అదె= అదే; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; అదయుండు+అగు= దయలేని; ద్రోణుచేతన్= ద్రోణుడిచేత; నేఁడు= ఈవేళ; పట్టువడియెన్= పట్టుపడ్డాడు; అక్కట!= అయ్యో!; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఉన్మదుఁడు+ఐ= మిక్కిలి గర్వించినవాడై; తండ్రి= తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; తలిర్పఁగన్= సంతోషించగా; ఎలమిన్= వికాసంతో; కరిపురికిన్= హస్తినాపురానికి; కొని= తీసికొని; ఏఁగున్= పోతాడు.

తాత్పర్యం: 'అదుగో! నేడు ధర్మరాజు క్రూరుడైన ద్రోణుడికి పట్టువడ్డాడు. అయ్యో! దుర్యోధనుడు తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడు సంతోషించగా సగర్వంగా అతడిని హస్తినాపురానికి తీసికొని పోతాడు.'

వ. **అనుచు సంభ్రమాకులచిత్తు లగుచు నున్నంత.** **211**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; సంభ్రమ= భయంతో; ఆకుల= చెదరిన; చిత్తులు= మనస్సుకలవారు; అగుచున్= అవుతూ; ఉన్నంతన్= ఉన్నంతలో.

తాత్పర్యం: అంటూ పాండవ సేనలలోని సైనికులు భయంతో చెదరిపోయిన మనస్సు కలవారై ఉన్నంతలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. **ధరణీభాగము గ్రక్కునం గదల రథ్యవ్రాత చంచద్గతి**
స్ఫురణం బొప్పఁగ బాణజాలము నభంబుం గప్ప నత్యంత ని
ష్ఠుర సంతర్జన ఘోషభీషణ మహాటోపంబు దిగ్దంతు లా
తురతం బొందఁగఁ జేరవచ్చి వడిఁ బార్థుం డగ్గురుం దాఁకినన్. **212**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ భాగము= భూభాగం; గ్రక్కునన్= అతివేగంగా; కదలన్= చలించగా; రథ్య= గుర్రాల; వ్రాత= సమూహం యొక్క; చంచత్= ఎగిరే; గతి= నడక యొక్క; స్ఫురణంబు+ఒప్పఁగన్= స్ఫురించగా; బాణజాలము= బాణాల సమూహం;

నభంబున్= ఆకాశాన్ని; కప్పన్= కమ్ముకొనగా; అత్యంత= మిక్కిలి; నిష్ఠుర= కఠోరమైన; సంతర్జన= అదల్చే; ఘోష= ధ్వనిచేత; భీషణ= భయంకరమైన; మహా+ఆటోపంబు= మిక్కిలి వేగిరపాటు; దిక్+దంతులు= దిగ్గజాలు; ఆతురతన్+పొందఁగన్= భయపడేటట్లు; చేయన్= చేయగా; వడిన్ వచ్చి= వేగంగా వచ్చి; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: భూభాగం తీవ్రంగా కదలగా, అశ్వసమూహం యొక్క దూకే గమనం స్ఫురించగా, బాణజాలం ఆకాశాన్ని క్రమ్ముకొనగా, మిక్కిలి కఠోరమైన అదల్చే ధ్వని వలన కలిగిన మహాటోపం దిగ్గజాలకు భయం గొలుపగా, వేగంతో వచ్చి అర్జునుడు ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు.

విశేషం: అర్జునుడు యుద్ధరంగంలో విజృంభించటం వలన వీరరసం, భూమి చలించటం, దిగ్గజాలు బెదరటం వంటి విస్మయం గొలిపే చర్యల వలన అద్భుతరసం వ్యక్తమౌతున్నది.

వ. **కౌరవయోధవరు లొక్కపెట్ట భారద్వాజునకు బాసటయై ససైన్యంబుగా సవ్యసాచిం బొదివిన, నవ్వీరుండు ఘోరాకారుండయి గాండీవచండ నిస్వనంబు లొండొండ నిగుడ, నిశిత సాయకపరంపరలు గురిసి కపాలోపలంబును, మేదో మాంస పంకంబును, నస్థిచూర్ణసికతంబును నగు శోణిత నదీ ప్రకరంబును బఱపె; నంత గభస్తిమంతుం డస్తశైలాంతరితుండైనఁ బార్థు బాణాంధకారంబునకుఁ దోడు సంధ్యాసంతమసంబు గవిసినం గురుసైనికులకుఁ దమవార లె రివారలని నిరూపింప నశక్యం బగుటయు ద్రోణ దుర్యోధనులు సమరంబు సాలించి వాహినులఁ దివియించినం, దిరంబై ధనంజయుండును, జయతూర్యస్వనంబులును, బాంచాల కేకయాది బంధుమిత్త్ర ప్రశంసా వచనంబులును, వీనులం బొలయఁ దనబలంబుల మరల్చి, ధర్మనందనుం గొలిచి చనియె; నిత్తెఱంగున రెండు సేనలుఁ దమ తమ విడిదలల కరిగి యథోచిత వ్యాపారంబుల నుండి నాఁటిరాత్రి సనిన మఱునాఁడు.** **213**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవయోధవరులు= కౌరవ పక్షంలోని వీరశ్రేష్ఠులు; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; భారద్వాజునకున్= ద్రోణుడికి; బాసట+ఐ= సహాయంగా; ససైన్యంబుగాన్= సేనలతో; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; పొదివినన్= చుట్టుముట్టగా; ఆ+వీరుండు= యోధుడైన అర్జునుడు; ఘోర+ఆకారుండు+అయి= భయంకరమైన రూపం కలవాడై; గాండీవం= గాండీవమనే ధనుస్సు యొక్క; చండ= భయంకరమైన; నిస్వనంబులు= ధ్వనులు; ఒండొండు+అ= క్రమక్రమంగా; నిగుడన్= వ్యాపించగా; నిశిత= పదునైన; సాయక= బాణాల; పరంపరలు= వరుసలు; కురిసి= వర్షించి; కపాల+ఉపలంబును= పుర్రెలనే రాళ్ళుగలదియు; మేదన్= క్రొవ్వు; మాంస పంకంబునున్= మాంసం అనే బురద గలదియు; అస్థి= ఎముకల; చూర్ణ= పొడి అనే ఇసుక గలదియు; అగు= ఐన; శోణిత= రక్తం యొక్క; నదీ= నదుల; ప్రకరంబునున్= సమూహాన్ని; పఱపెన్= పారేటట్లు చేశాడు; అంతన్= అప్పుడు; గభస్తిమంతుండు= సూర్యుడు; అస్తశైల= అస్తమించే కొండలో; అంతరితుండు+అయినన్= కనిపించనివాడు కాగా; పార్థు= అర్జునుడి; బాణ+అంధకారంబునకున్= బాణాలు కమ్మటం వలన కలిగిన చీకటికి; తోడు= జతకు; సంధ్యాసమయంబు= సాయంకాలం; కవిసినన్= చుట్టుముట్టగా; కురుసైనికులకున్= కౌరవుల భటులకు; తమ వారలు= తమ దిక్కువారు; ఎదిరివారలు+అని= శత్రువులు అని; నిరూపింపన్= తెలిసికొనుటకు; అశక్యంబు= వీలుగానిది; అగుటయున్= కాగా; ద్రోణ దుర్యోధనులు; సమరంబు= యుద్ధం; చాలించి= ఆపి; వాహినులన్= సైన్యాలను; తివియించినన్= వెనుకకు మరల్చగా; తిరంబు+ఐ= స్థిరుడై; ధనంజయుండును= అర్జునుడు కూడా; జయ= జయధ్వానాలు; తూర్య= వాద్యాల; స్వనంబులును= ధ్వనులును; పాంచాల= పాంచాలురు; కేకయ= కేకయదేశీయులు; ఆది= మొదలైన; బంధు= చుట్టాల; మిత్ర= స్నేహితుల; ప్రశంసా= పొగడే; వచనంబులును= మాటలును; వీనులన్= చెవులలో; పొలయన్= చొరగా; తన= తన యొక్క; బలంబులన్= సేనలను;

మరల్చి= వెనుకకు త్రిప్పి; ధర్మనందనున్= ధర్మరాజును; కొలిచి= సేవించి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; రెండు సేనలున్= రెండు సైన్యాలు కూడ; తమ తమ= వారి వారి; విడిదలలకున్= శిబిరాలకు; అరిగి= పోయి; యథా+ఉచిత= తగిన; వ్యాపారంబుల నుండి= పనులలో ఉండి; నాఁటి రాత్రి= ఆ రాత్రి; చనినన్= గడువగా; మఱునాఁడు= మరుసటి దినమున.

తాత్పర్యం: కౌరవవీరులు ఒక్కుమ్మడిగా ద్రోణుడికి తోడై సైన్యాలతో అర్జునుడిని చుట్టుముట్టగా, ఆ వీరుడు ఘోర రూపంతో భయం గొలిపే గాండీవ ధ్వనులు అంతటా క్రమంగా వ్యాపించగా వాడిగల బాణజాలాన్ని కురిపించి, పుర్రెలనే రాళ్లు, క్రొవ్వు, మాంసం అనే బురద, ఎముకల పొడి అనే ఇసుక గల రక్తనదులను ప్రవహింపజేశాడు. అంతలో సూర్యుడు అస్తమించగా, అర్జునుడి బాణాంధకారానికి తోడు సంధ్యా సమయం వ్యాపించగా, కురు సైన్యాలకు తమ వారు, ఎదుటి వారు అని తెలిసికొన వీలుగాక, ద్రోణ దుర్యోధనులు యుద్ధం ఆపి సైన్యాలను వెనుకకు మరల్చారు. అర్జునుడు స్థిరుడై, జయధ్వానాలు, తూర్యస్వనాలు, బంధుమిత్రుల ప్రశంసలు వినిపించగా తన సైన్యాలను మరల్చి, ధర్మజుడిని సేవించి వెళ్ళాడు. ఈ విధంగా రెండు సైన్యాలు తమ తమ శిబిరాలకు చేరి, ఆయా పనులలో నిమగ్నమయ్యాయి. ఆ రాత్రి గడువగా మరునాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. **రేపకడ యుభయ బలములు । నేపును నెలమియును నెసకమెసఁగ వెడలి యా**
టోపంబున రణ సన్నా । హోపక్రమలీల మెఱయ నుజ్జ్వల భంగిన్. **214**

ప్రతిపదార్థం: రేపకడ= ప్రాతఃకాలంలో; ఉభయ బలములున్= కౌరవ, పాండవ సేనలు రెండును; ఏపునున్= ఆధిక్యం; ఎలమియును= వికాసం; ఎసకము= విజృంభణం; ఎసఁగన్= పెరుగగా; వెడలి= బయలుదేరి; ఆటోపంబునన్= సంభ్రమంతో; రణ= యుద్ధము యొక్క; సన్నాహ= ప్రయత్నానికి; ఉపక్రమ= ప్రారంభించే; లీల= విలాసం; ఉజ్జ్వల భంగిన్= గొప్పనైన విధంగా; మెఱయన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: ప్రాతఃకాలంలో పాండవ కౌరవ సైన్యాలు పెంపు, వికాసం, విజృంభణ అతిశయించగా బయలుదేరి, సంభ్రమంతో యుద్ధ ప్రయత్నం ప్రారంభించే విలాసం బాగా వెలుగగా.

వ. **ఉన్న సమయంబున లజ్జా విషాదంబులు మొగంబునం దోఁప ద్రోణుండు దుర్యోధనున కిట్లనియె.** **215**

ప్రతిపదార్థం: ఉన్న సమయంబునన్= మెరుస్తున్నప్పుడు; లజ్జా విషాదంబులు= సిగ్గు, శోకం; మొగంబునన్= ముఖంపై; తోఁపన్= కనిపించగా; ద్రోణుండు= ద్రోణుడు; దుర్యోధనునకున్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రెండు సైన్యాలు యుద్ధ సన్నాహంతో మెరుస్తునప్పుడు-సిగ్గు, దుఃఖం ముఖంపై కనిపించగా ద్రోణుడు దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. **'నరవర! మున్న చెప్పితి రణంబున నర్జునుఁ డొద్దనున్న నె**
వ్వరికిని ధర్మసూనుఁ బొదువంగ నశక్య; మొకండు పార్థు ను
ద్ధురుఁ డయి నేల వాపికొని దోర్బల మొప్పఁగఁ బోవఁ జాలినన్
వెరవునఁ బట్టెదం బరులు వేవురు మార్కొనినం గలంచెదన్. **216**

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= దుర్యోధన మహారాజా!; మున్ను+అ= మొదటే; చెప్పితి= చెప్పాను; రణంబునన్= యుద్ధంలో; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; ఒద్దన్+ఉన్నన్= దగ్గరున్నచో; ఎవ్వరికిని= ఎంతటివాడికి గూడ; ధర్మసూనున్= ధర్మరాజును; పొదువంగన్= ఆక్రమించటానికి; అశక్యము= వీలుకాదు; ఒకండు= ఒక వీరుడు; పార్థున్= అర్జునుడిని; ఉద్ధురుఁడు+అయి= పరాక్రమోపేతుడై; నేల+పాపికొని= యుద్ధభూమి నుండి తొలగించుకొని; దోర్బలము= బాహుబలం; ఒప్పఁగన్= ఒప్పునట్లు; పోవన్+చాలినన్= పోగలిగితే; పరులు= ఇతరులు; వేవురు= వేయిమంది; మార్కొనిన్= ఎదుర్కొన్నా; కలంచెదన్= కలచివేస్తాను; వెరవునన్= ఉపాయంగా; పట్టెదన్= బంధిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధన మహారాజా! అర్జునుడు దగ్గర ఉన్నప్పుడు ధర్మరాజును బంధించటం ఎవరి వలన కూడా కాదని మొదటే చెప్పాను. వీరు డెవడైనా ఒకడు పరాక్రమంతో యుద్ధభూమి నుండి అర్జునుడిని దూరంగా కొనిపోతే, ధర్మజుడిని ఉపాయంగా పట్టుకొంటాను. ఇతరులు వెయ్యిమంది ఎదుర్కొన్నా ముప్పుతిప్పలు పెట్టుతాను.

ద్రోణాచార్యుల రెండవ నాఁటి యుద్ధము (సం. 7-16-3)

ఆ. **నరుఁడు లేని చోట ననుఁ గని వెన్నిచ్చి । పాఱకున్నఁ బట్టువడియెఁ గాఁగఁ**
దలఁపు ధర్మపుత్త్రు ధరణీశ! పాఱుట । గలిగెనేని నంత కంటె మేలు.' **217**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీశ!= దుర్యోధన మహారాజా!; నరుఁడు= అర్జునుడు; లేనిచోటన్= లేని స్థలంలో; ననున్= నన్ను; కని= చూచి; వెన్ను+ఇచ్చి= వెన్నుభాగం చూపి; పాఱకున్నన్= పారిపోకుంటే; పట్టు+పడియెన్+కాఁగన్= పట్టువడినట్లుగా; తలఁపు= భావించుము; ధర్మపుత్త్రు= ధర్మరాజు; పాఱుట+కలిగెన్+ఏనిన్= పారిపోవటమే జరిగితే; అంతకంటె మేలు= అంతకంటె మంచిది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! అర్జునుడు లేనిచోట నన్ను చూచి పారిపోకుంటే ధర్మజుడు పట్టువడ్డట్టే అని భావించుము. అతడు పారిపోతే అంతకంటె మంచిది.'

వ. **అనిన విని సుశర్మ దుర్యోధనున కిట్లనియె.** **218**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= ఆలకించి; సుశర్మ= త్రిగర్తాధిపుడైన సుశర్మ; దుర్యోధనునకున్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణు డిట్లనగా సుశర్మ దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'ఆ నరుఁ డెప్పుడు మము నవ । మానించుచు నునికిఁ జేసి మనుజేశ్వర! కో**
పానలము సంతతము మా । మానసములఁ బొదువ నతని మార్కొను కడఁకన్. **219**

ప్రతిపదార్థం: మనుజేశ్వర!= దుర్యోధన మహారాజా!; ఆ నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఎప్పుడున్= ఎల్లవేళల; మమున్= మమ్ములను; అవమానించుచున్+ఉనికిన్+చేసి= అవమానిస్తుండటం చేత; కోప+అనలము= క్రోధమనే అగ్ని; సంతతము= ఎల్లవేళలా; మా= మా యొక్క; మానసములన్= మనస్సులను; పొదువన్= ఆక్రమించగా; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; మార్కొను= ఎదుర్కొనే; కడఁకన్= పూనికతో.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధన మహారాజా! ఆ అర్జునుడు ఎల్లప్పుడూ మమ్ములను అవమానిస్తుండటం వలన కోపమనే అగ్ని ఎల్లవేళలా మా మనస్సులను ఆక్రమించగా, అతడిని ఎదుర్కొనే ప్రయత్నంతో.

వ. **తమకించుచుందుము. నీకు బాస యిచ్చి పెద్ద కాలంబయ్యెఁ; నేఁడు రణభూమియందు నర్జునుం డొండెఁ
త్రిగర్తు లొండెం గావలయు; నే మతనిఁ బెద్ద కయ్యంబులోనం బాపికొని పోవుట నీ చిత్తంబునకు వచ్చున
కాదె.' యనవుడు నతని తమ్ములు సత్యవ్రతుండును సత్యకర్ముండును సత్యవర్ముండును నిబ్భంగిన పలికిరి;
వారల పక్షంబైన రథిక వర్గంబు నత్తెఱంగున నియ్యకొని యుల్లసిల్లె; నిమ్మెయిం ద్రిగర్తులు పదివేవురు దొరలు
గడంగినం గని తుండికేరళ మాళవ శిలీంధ్ర మగధ మచ్ఛిల్లికాది దేశాధీశులును, బంధు మిత్త్రసహితంబుగా
నివ్విధంబున వారి తోడి వారై పంతంబులు పలికి యుబ్బునం బొంగి; రిట్లప్పరుసున నగణ్య రథికోత్తము
లుత్సహించి కృతస్నానులై యగ్నులం బూజించి తత్సన్నిధి సర్వయోధులు నాకర్ణింప నందఱు నిట్లనిరి.220**

ప్రతిపదార్థం: తమకించుచుందుము= త్వరపడుతుంటాము; నీకున్= దుర్యోధనుడవగు నీకు; బాస+ఇచ్చి= మాట ఇచ్చి; పెద్దకాలంబు+అయ్యెన్= చాలా కాలం అయింది; నేఁడు= ఈ రోజు; రణభూమి అందున్= యుద్ధరంగంలో; అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఒండెన్= అయినా; త్రిగర్తులు+ఒండెన్= త్రిగర్తులైనా; కావలయున్= ఉండాలి; ఏము= మేము; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; పెద్ద= గొప్ప; కయ్యంబులోనన్= యుద్ధంలో; పాపికొని పోవుట= దూరంగా కొనిపోవటం; నీ చిత్తంబునకున్= నీ మనస్సుకు; వచ్చున్+అ కాదె!= వచ్చిందేకదా!; అనవుడున్= అనగా; అతని తమ్ములు= ఆ సుశర్మ తమ్ములు; సత్యవ్రతుండును= సత్యవ్రతుడు; సత్యకర్ముండును= సత్యకర్ముడు కూడ; ఇబ్భంగిన్+అ= ఈ విధంగానే; పలికిరి= అన్నారు; వారల= వారి; పక్షంబైన= వైపుగల; రథికవర్గంబున్= రథసేనను నడిపేవారి సమూహం కూడా; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఇయ్యకొని= అంగీకరించి; ఉల్లసిల్లెన్= సంతసించింది; ఈ+మెయిన్= ఈ తీరున; త్రిగర్తులు= త్రిగర్త దేశానికి చెందిన; పదివేవురు= పదివేల మంది; దొరలు= అధిపతులు; కడంగినన్= పూనుకోగా; కని= చూచి; తుండి= తుండి; కేరళ; మాళవ; శిలీంధ్ర; మగధ; మచ్ఛిల్లక; ఆది= మొదలైన; దేశాధీశులును= దేశాధిపతులును; బంధు= చుట్టాల; మిత్ర సహితంబుగాన్= స్నేహితులతో కూడి; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; వారి= త్రిగర్తుల; తోడివారై= అనుయాయులై; పంతంబులు= ప్రతిజ్ఞలు; పలికి= చేసి; ఉబ్బునన్= ఉత్సాహంతో; పొంగిరి= విజృంభించారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+పరుసునన్= ఆ రీతిగా; అగణ్య= లెక్కించరాని; రథిక+ఉత్తములు= రథికులలో శ్రేష్ఠులు; ఉత్సహించి= ఉత్సాహాన్ని పొంది; కృతస్నానులు+ఐ= స్నానాలు చేసి; అగ్నులన్= గార్హపత్యం మొదలైన అగ్నులను; పూజించి= అర్చించి; తద్+సన్నిధి= ఆ అగ్నుల సమీపంలో; సర్వయోధులున్= వీరులందరును; ఆకర్ణింపన్= వినగా; అందఱున్= రథికులంతా; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: 'మేము అర్జునుడిని ఎదుర్కోవాలని ఉబలాటపడుతుంటాము. నీకు మాట ఇచ్చి కూడా చాలా కాలం అయింది. నేడు యుద్ధరంగంలో అర్జునుడైనా ఉండాలి లేదా త్రిగర్తులైనా ఉండాలి. మేము అర్జునుడిని పెద్ద యుద్ధంనుండి తొలగించుకొనిపోవడం నీ కిష్టమైనదే కదా' అనగా, అతడి తమ్ములైన సత్యవ్రతుడు, సత్యకర్ముడు, సత్యవర్ముడు కూడా అదే మాట అన్నారు. వారివైపు గల రథికులంతా దాని కంగీకరించి సంతోషించారు. ఈ విధంగా పదివేలమంది త్రిగర్తాధిపులు సంసిద్ధులు కాగా, కేరళ, మాళవ, శిలీంధ్ర, మగధ, మచ్ఛిల్లికాది దేశాధిపతులు తమ బంధుమిత్రులతో బాటు వారికి తోడ్పడుతూ, శపథాలు చేసి, పొంగిపోయారు. ఇట్లా అసంఖ్యాకులైన రథిక శ్రేష్ఠులు ఉత్సాహంతో స్నానాలు చేసి, అగ్నిహోత్రాలను పూజించి, వాటి సమీపంలో వీరులంతా వినగా అందరూ ఇట్లా అన్నారు.

సీ. **'అర్జునుఁ జంపుదు మతని కోడితిమేని । గోవధంబును వనితా వధంబు
బ్రహ్మవధంబును బరదార గమనంబు । బ్రహ్మస్వ హరణంబుఁ బరధనాప
హరణంబు గురుజన త్యాగంబు శరణాగ । తారక్షణము నన్నృతాభిరతియు
మద్యపానము నర్థిమానవవైముఖ్య । మును గృహదాహంబు జనుల నెట్టి**

ఆ. **గతులఁ బుచ్చు నట్టి గతులు వాటిలు నక్కి । రీటి కోలుతలకు నోట లేక
దురము సేసి తగిన తుది గన్న పుణ్యాత్మ । కలితగతుల మేలు గలుగు మాకు.' 221**

ప్రతిపదార్థం: అర్జునున్= అర్జునుడిని; చంపుదుము= చంపుతాము; అతనికిన్= అతడితో; ఓడితిమి+ఏనిన్= ఓడిపోతే; గోవధం బును= ఆవును చంపటం; వనితావధంబు= స్త్రీని చంపటం; బ్రహ్మవధంబును= బ్రాహ్మణుడిని చంపటం; పర= ఇతరుడి;దార= భార్యను; గమనంబు= పొందటం; బ్రహ్మస్వ= బ్రాహ్మణుల ధనం; హరణంబున్= దోచుకొనటం; పర= ఇతరుల; ధన= ధనాన్ని; అపహరణంబు= దొంగిలించటం; గురుజన= తల్లిదండ్రులను, పెద్దలను; త్యాగంబు= వదిలిపెట్టటం; శరణాగత= శరణు పొందిన వారిని; అరక్షణము= కాపాడకుండటం; అనృత= అసత్యంపై; అభిరతి= అభిలాష; మద్యపానమున్= కల్లు త్రాగటం; అర్థి=యాచ కులైన; మానవ= మనుష్యుల యెడ; వైముఖ్యమును= విముఖతయు; గృహదాహంబు= ఇల్లు కాల్చటం; జనులన్= ప్రజలను; ఎట్టి= ఎటువంటి; గతులన్= చెడుత్రోవలకు; పుచ్చున్= తీసికొనిపోవునో; అట్టి గతులు= అట్టి దుర్గతులు; వాటిలున్= కలుగుతాయి; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడితో; కోలుతలకున్= ఎదురు నిలిచి యుద్ధం చేయటానికి; ఓట= భయం; లేక= లేకుండ; దురము+చేసి= యుద్ధంచేసి; తుది+కన్న= మరణించినట్టి; పుణ్యాత్మ కలిగతుల మేలు= పుణ్యాత్ములు పొందే మేలు; మాకున్+కలుగున్= మాకు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'మేమంతా అర్జునుడిని హతమారుస్తాము. అతడిచేత ఓడిపోతే-గోవధ, స్త్రీవధ, బ్రాహ్మణవధ, పరభార్యాగమనం, బ్రాహ్మణ వృత్తుల హరణం, పరధనాపహరణం, పెద్దలను దూరం చేయటం, శరణాగతుడిని రక్షించకపోవటం, అసత్యమాడటం, కల్లు త్రాగటం, యాచకులైన మనుష్యుల యెడ విముఖంగా ఉండటం, గృహాలను దహించటం వంటి దుష్కర్మలు చేసినవారు ఎట్టి దుర్గతి పాలౌతారో అట్టి దుర్గతిని పొందగలము. అర్జునుడికి భయపడక యుద్ధంలో ఎదుర్కొని సాహసాన్ని ప్రదర్శించి హతమైతే పుణ్యాత్ములకు కలిగే మేలు మాకు కలుగుతుంది.'

విశేషం: 'దురముసేసి తగిన....' అని దీనికి వావిళ్ళవారి ప్రతిలోను, తెలుఁగు విశ్వవిద్యాలయ ప్రతిలోను పాఠాంతరం ఉన్నది. అది 'దుష్కరంబు సేసి'. అనఁగా - 'చేయశక్యం కాని పనిని - అనగా అర్జునుడితో యుద్ధమును - చేసి' అని అర్థం.

వ. **అని సంశాపంబులు పలికి సంశప్తకు లనేక రథికముఖ్యులు బహుళ చతురంగ బలపరివృతులై కురురాజు
సంతసిల్ల నుల్లాసంబునం జనిరి; గురుండును గరుడవ్యూహంబు సమకట్టి, దానికిఁ జంచువై తాను నిలిచె;
దుర్యోధనుండును దమ్ములుం దలయును, గృప కృతవర్మలు గన్నులును, సింహళాభీర శూరసేన కేకయ
ప్రముఖులు మెడయును, బాహ్లిక భూరిశ్రవస్సోమదత్త శల శల్యులు వలపలి ఱెక్కయు, నశ్వత్థామ సుదక్షిణ
విందానువిందులు దాపలి ఱెక్కయు, శకుని పౌండ్ర కళింగాంబష్ఠమాగధులు వెన్నును, నానాజనపదసేనా
సమన్వితుండై సూతపుత్త్రుండు పుచ్ఛంబును, సైంధవాది వివిధ దేశాధీశులు నెడనెడం గలయన్ బెరసి
యొడలి పొలుపును బలుపునునై నిలువ నియోగించిన నమ్మోహరంబు మహాపవన సముద్ధూత
సాగరాకారంబై యుత్సాహ నృత్యంబు సేయు చందంబునం జూడనొప్పె నందు మధ్యమ ప్రదేశంబున
భగదత్తుండు గజారూఢుండై యుదయాచలంబుపైఁ బొలుచు భానుండునుంబోలెఁ దేజరిల్లుచునుండె
నంత నక్కడం ద్రిగర్తాదులు పాండవసేన దక్షిణ దిక్కునకుం జని సమరంబునకు సవ్యసాచిం దొలంగం
బిలుచుటయు నన్నర శార్దూలుం డన్నతో నిట్లనియె. 222**

ప్రతిపదార్థం: అని= సుశర్మాదులు పైవిధంగా అని; సంశాపంబులు= శపథాలు; పలికి= చేసి; సంశప్తకులు= వెనుదిరుగమని ఒట్టు పెట్టుకొన్నవారు; అనేక= చాలామంది, రథిక ముఖ్యులు= రథిక శ్రేష్ఠులు; బహుళ= అధికమైన; చతురంగబల= రథ, గజ, తురగ, పదాతి దళాలతో; పరివృతులు+ఐ= చుట్టబడినవారై; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; సంతసిల్లన్= సంతోషించగా; ఉల్లాసంబునన్= ఉత్సాహంతో; చనిరి= పోయారు; గురుండును= ద్రోణాచార్యుడును; గరుడ వ్యూహంబు= గరుడాకారమైన మొగ్గరము; సమకట్టి= ఏర్పరచి; నిలబడ్డాడు; దుర్యోధనుండును; తమ్ములున్= అతడి తమ్ములు; తలయును= శిరస్సుగా;

కృపకృతవర్మలు= కృపాచార్యుడు, కృతవర్మ; కన్నులును= కన్నులుగా; సింహళ= సింహళదేశపు; ఆభీర= ఆభీర దేశపు; శూరసేన= శూరసేన దేశపు; కేకయ= కేకయ దేశపు; ప్రముఖులు= ముఖ్యయోధులు; మెడయును= మెడగా; బాహ్లిక; భూరిశ్రవస్; సోమదత్త; శల; శల్యులు; వలపలి ఱెక్కయున్= కుడిరెక్కగా; అశ్వత్థామ; సుదక్షిణ; వింద; అనువిందులు; దాపలి ఱెక్కయున్= ఎడమరెక్కగా ; శకుని; పౌండ్ర; కళింగులు; అంబష్ఠ; మాగధులు; వెన్నును= వీపుగా; నానా= అనేకమైన; జనపద= గ్రామప్రాంతాల; సేనా= సైన్యములతో; సమన్వితుండు+ఐ= కూడినవాడూ; సూతపుత్రుండు= కర్ణుడు; పుచ్ఛంబును= తోకగా; సైంధవ+ఆది= సైంధవుడు మొదలైన; వివిధ అనేకులైన; దేశ+అధీశులు= దేశాధిపతులు; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడ; కలయన్+బెరసి= కలిసేటట్లు వ్యాపించి; ఒడలి= శరీరపు; పొలువును= స్థైర్యము; బలుపునన్+ఐ= బలంగా; నిలువన్; నియోగించినన్= నియమించగా; ఆ+మోహరంబు= ఆ వ్యూహం; మహాపవన= గొప్ప వాయువుచేత; సముద్ధూత= కల్లోలితమైన; సాగర+ఆకారంబు+ఐ= సముద్రపు రూపం కలదై; ఉత్సాహ నృత్యంబు= ఉత్సాహంతో నాట్యం; చేయు చందంబునన్= చేస్తున్నట్లు; చూడన్+ఒప్పెన్= చూడటానికి తగి ఉండినది; అందున్= ఆ వ్యూహంలో; మధ్యమప్రదేశంబునన్= నడిమిభాగంలో; భగదత్తుండు; గజ+ఆరూఢుండు+ఐ= ఏనుగుపై ఎక్కినవాడై; ఉదయ+అచలంబుపయిన్= ఉదయాద్రిమీద; పొలుచు= ఒప్పు; భానుండునున్= సూర్యుని; పోలెన్= వలె; తేజరిల్లుచున్+ఉండెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; అంతన్= అపుడు; అక్కడన్= అచట; త్రిగర్తాదులు= సుశర్మాదులు; పాండవసేన= పాండవసేనయొక్క; దక్షిణ దిక్కునకున్= దక్షిణపు వైపునకు; చని= వెళ్ళి; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; తొలంగన్+పిలుచుటయున్= తొలగుటకై పిలువగా; ఆ+నరశార్దూలుండు= ఆ నరశ్రేష్ఠుడు అర్జునుడు; అన్నతోన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా ప్రతిజ్ఞలు చేసి సంశప్తకులు, అనేక యోధులు చతురంగ బలాలతో దుర్యోధనుడు సంతసిల్లగా ఉత్సాహంతో బయలుదేరారు. ద్రోణుడు గరుడవ్యూహం ఏర్పరచి; అందులో ముక్కుగా తాను నిలబడ్డాడు. దుర్యోధనుడు, అతడి తమ్ములు తలగా; కృప, కృతవర్మలు కన్నులుగా; సింహళులు, ఆభీర, శూరసేన, కేకయ దేశప్రముఖులు మెడగా; బాహ్లిక, భూరిశ్రవస్, సోమదత్త, శల, శల్యులు కుడిరెక్కగా; అశ్వత్థామ, సుదక్షిణ, విందానువిందులు ఎడమ రెక్కగా; శకుని, పౌండ్ర, కళింగ, అంబష్ఠ, మాగధులు వెన్నుగా; నానాజనపదసేనలతో కర్ణుడు తోకగా; సైంధవాది వివిధ దేశాధిపతులు అటనట కలయవ్యాపించగా, దేహసౌష్ఠవానికి, బలానికి తగినట్లు నియమించాడు. అపుడు ఆ వ్యూహం ఝంఝూమారుతం వలన మిక్కిలి ఉప్పొంగిన సముద్రంవంటి రూపం కలదై, ఉత్సాహంతో నాట్యం చేసినట్లు కనిపించింది. ఆ వ్యూహంలో నడిమి భాగాన భగదత్తుడు ఏనుగునెక్కి, పొడుపు కొండమీద వెలిగే సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తున్నాడు. అపుడు అక్కడ త్రిగర్తాధిపతి అయిన సుశర్మ మొదలైన సంశప్తకులు పాండవసేనకు దక్షిణంగా వెళ్ళి ఆ యుద్ధం నుండి తొలగునట్లు తమతో యుద్ధానికై రావలసినదిగా అర్జునుడిని పిలవగా, అతడు ధర్మజుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **'తఱిమి సుశర్మ దమ్ములును దానును నాజికి నన్నుఁ బిల్వ నే**
నెఱుఁగని యట్టు లుండు టిది యే పురుషార్థము? వారి నెల్ల నే
డ్తెఱ నుఱుమాడఁ బంపుము; కడిందిగఁ జూడకు; నీకు నేమియుం
గఱగొఱ గాదు; పోమి గడుఁగష్టము నాకు నుదాత్తమానసా!' **223**

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్తమానసా!= గొప్ప మనస్సుగల ధర్మరాజా!; తఱిమి= ఉరువడిగా; సుశర్మ; తమ్ములును= తమ్ములూ; తానును= తానూ; ఆజికిన్= యుద్ధానికి; నన్నున్= నన్ను; పిలువన్= పిలువగా; ఏన్= నేను; ఎఱుఁగని+అట్టులు= తెలియనట్లు; ఉండుట= ఉండటం; ఇది; ఏ పురుషార్థము?= ఏ పురుష ప్రయోజనం?; వారిని+ఎల్లన్= వారందరిని; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; నుఱుమాడన్= వధించటానికి; పంపుము= పంపించుము; కడిందిగన్= అసాధ్యమైనదిగా, చూడకు(ము)= భావించకుము; నీకున్= నీకునూ; ఏమియున్= ఏ విధమైన; కఱగొఱ కాదు= లోపం రాదు; పోమి= పోకుండటం; నాకున్= నాకునూ; కడున్= మిక్కిలి; కష్టము= బాధాకరం.

తాత్పర్యం: 'గొప్ప హృదయంగల ధర్మజా! సుశర్మ, అతని తమ్ములు నన్ను యుద్ధానికి పిలువగా వినన ట్లుండటం ఏ పురుషార్థమూ కాదు. కాబట్టి వారినందరిని పరాక్రమించి వధించటానికి నన్ను పంపించుము. ఇది నాకు అసాధ్యమైనదిగా భావించకుము. నీకే లోపమూ రాదు. పోకపోవటం నాకు కష్టాన్ని కలిగిస్తుంది.'

వ. **అనుటయు నయ్యుధిష్ఠిరుండు.** **224**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అర్జునుడు ఇట్లనగా; ఆ యుధిష్ఠిరుండు= ఆ ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా అనగా ధర్మరాజు అపుడు.

తే. **'గురుని బల శౌర్యములు నెఱుంగుదుము; మనకు । నతని పూనికి బొంకు సేయంగవలయు;**
దీని కెయ్యది కార్యంబు దాని నీవు । బుద్ధి నుచితంబుగాఁ దలపోయు'మనుడు. **225**

ప్రతిపదార్థం: గురుని= ద్రోణాచార్యుడి; బలశౌర్యములు= బలం, వీరత్వం; ఎఱుంగుదుము= తెలిసినవాళ్ళం; అతని= ద్రోణుడి; పూనికి= ప్రయత్నం; బొంకు= అసత్యం; చేయంగన్ వలయున్= చేయాలి; దీనికిన్= ప్రతిజ్ఞను భంగపరచటానికి; మనకున్; ఏ+అది= ఏది; కార్యంబు= చేయదగింది; దానిన్= దానిని; ఈవు= నీవు; బుద్ధిన్= మనస్సులో; ఉచితంబుగాన్= తగినవిధంగా; తలపోయుము= యోచించుము; అనుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: 'ద్రోణాచార్యుడి బలశౌర్యాలు మనకు తెలియనివి కావు. అతడి ప్రతిజ్ఞను మనం వమ్ము చేయాలి. దానికి తగిన విధంగా మనస్సులో ఆలోచించుము' అనగా.

వ. **ధనంజయుం డతని కిట్లనియె.** **226**

ప్రతిపదార్థం: ధనంజయుండు= అర్జునుడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. **'పిలిచినఁ బోవకుండు టిది బీదతనం బగుఁ గాన నేర్పుగాఁ**
దలఁపదు లోక; మే నరివధం బొనరింపఁగ నెట్లుఁ బోయెదం
జలము బలంబు ధైర్యమును శౌర్యమునుం గలవాఁడు వీఁడు నేఁ
డలఘుఁడు గుంభసంభవుని నాఁగు భవత్పరిరక్షణార్థి యై.' **227**

ప్రతిపదార్థం: పిలిచినన్= పిలవగా; పోవకుండుట= పోకుండటం; ఇది; బీదతనంబు= పిరికితనం; అగున్= అవుతుంది; కానన్= కనుక; నేర్పుగాన్= సమర్థమైనదిగా; లోకము= లోకం; తలఁపదు= అనుకొనదు; ఏన్= నేను; అరివధంబు= శత్రు సంహారం; ఒనరింపఁగన్= చేయటానికి; ఎట్లున్= ఎట్టైనా; పోయెదన్= పోతాను; వీఁడు= ఈ సత్యజిత్తు; చలము= మాత్సర్యం; బలంబు= శక్తి; ధైర్యమును= ధైర్యం; శౌర్యమునున్= శౌర్యం కూడ; కలవాఁడు= కలిగినవాడు; అలఘుఁడు= గొప్పవాడు; నేఁడు= ఈ వేళ; భవత్= తమ యొక్క; పరిరక్షణ+అర్థి+ఐ= కాపాడుటకై; కుంభసంభవునిన్= ద్రోణుడిని; ఆఁగున్= అడ్డుకొనును.

తాత్పర్యం: 'శత్రువులు యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తే పోకపోవటం పిరికితనం. దీనిని లోకం మెచ్చదు. నేను శత్రువులను సంహరించడానికి ఎట్లైనా పోతాను. ఈ సత్యజిత్తు మాత్సర్యం, శక్తి, ధైర్యం ఉన్నవాడు; గొప్పవాడు. నేడు నిన్ను రక్షించి ద్రోణుడిని అడ్డుకొనటానికి ఇతడు కడు సమర్థుడు.'

వ. అని పాంచాలవరుం డగు సత్యజిత్తుం జూపి. 228

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లని; పాంచాల వరుండగు= పాంచాలదేశపు వీరశ్రేష్ఠుడైన; సత్యజిత్తున్= సత్యజిత్తును; చూపి= చూపించి.

తాత్పర్యం: అని పాంచాలదేశపు వీరశ్రేష్ఠుడైన సత్యజిత్తును చూపించి.

క. ఇతఁ డున్న యంతసేపును। మతి నేమియు వెఱవవలదు మార్తుర చేతన్;
హతుఁ డయ్యెనేని నిలుచుట। చతురతగా దనికిఁ దొలఁగి చనవలయు నృపా!' 229

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ధర్మరాజా!; ఇతఁడు= ఈ సత్యజిత్తు; ఉన్న+అంతసేపును= బ్రతికి ఉన్నంత సేపు; మతిన్= మనస్సులో; ఏమియున్= ఏమాత్రం; వెఱవవలదు= భయపడవద్దు; మార్తుర చేతన్= శత్రువులచేత; హతుఁడు+అయ్యెన్+ఏనిన్= చనిపోతే; నిలుచుట= యుద్ధంలో నిలవటం; చతురత+కాదు= నేర్పరితనం కాదు; అనికిన్= యుద్ధం నుండి; తొలఁగి= ప్రక్కకు జరిగి; చనవలయున్= వెళ్ళిపోవాలి.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ఈ సత్యజిత్తు ఉన్నంతసేపూ నీ వేమాత్రం భయపడవలసిన అవసరం లేదు. ఒకవేళ ఇతడు శత్రువుల చేత హతుడైతే నీవు యుద్ధంలో నిలువటం నేర్పరితనం కాదు. వెంటనే యుద్ధం నుండి తప్పుకొనటం మేలు.

అర్జునుఁడు ధర్మరాజుచే ననుజ్ఞాతుం డై సంశప్తకులపైఁ బోవుట (సం. 7-16-14)

తే. అనిన నొడఁబడి యట్లకా కనుడు నన్న। రేంద్రునకు భక్తి మ్రొక్కి సురేంద్రపుత్త్రుఁ
డతనిచేత దీవన గొని యవ్విరోధు। లున్న దెస కేఁగె సంతోష ముత్కటముగ. 230

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఒడఁబడి= ఒప్పుకొని; అట్లు+అ+కాక= అట్లే అని; అనుడున్= అనగా; ఆ+నరేంద్రునకున్= ఆ ధర్మరాజుకు; భక్తిన్= భక్తితో; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; సుర+ఇంద్రసుతుఁడు= దేవేంద్రుడి పుత్రుడైన అర్జునుడు; అతని చేతన్= ఆ ధర్మజుడితో; దీవన+కొని= ఆశీస్సు పొంది; సంతోషము= సంతసం; ఉత్కటముగన్= పెంపొందగా; ఆ+విరోధులు= ఆ శత్రువులు; ఉన్నదెసకున్= ఉన్న వైపునకు; ఏఁగెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: దీనికి ధర్మరాజు అంగీకరించగా, అర్జునుడు అన్నకు భక్తితో మ్రొక్కి, దీవెనలు గొని, సంతోషంతో ఆ శత్రువులున్న వైపునకు వెళ్ళాడు.

వ. ఇట్లు ధర్మజుని యొద్ద వాసి విజయుండు చనుటకు నుబ్బిన మన సైన్యంబులం గనుంగొని యమ్మహీపతి ధృష్టద్యుమ్నుతోఁ 'గౌరవులు గరుడ వ్యూహంబుగా మోహరించిన వారు; దీనికి నీవుం దగ మండలార్ధ వ్యూహంబు సమకట్టు'మని పనిచిన నతం డట్ల చేసె; నివ్విధంబున నుభయవ్యూహంబులును గాఢసన్నాహంబులై శంఖ భేరీ ప్రముఖ తూర్యస్వనంబులు సెలంగ నడు వాన కాలంబునం బొంగిన గంగా యమునలుం బోలె నొండొంటిం దార్కొను సమయంబున నయ్యజాతశత్రుండు ద్రుపదపుత్త్రు నాలోకించి గురుం జూపి. 231

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మజుని యొద్ద= ధర్మరాజు సమీపం నుండి; పాసి= తొలగి; విజయుండు= అర్జునుడు; చనుటకున్= వెళ్ళినందుకు; ఉబ్బిన= సంతోషించిన; మన సైన్యంబులన్= మన కౌరవ సైన్యాలను; కనుంగొని= చూపి; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; ధృష్టద్యుమ్నుతోన్= ధృష్టద్యుమ్నుడితో; కౌరవులు; గరుడ వ్యూహంబుగాన్= గరుడ వ్యూహరూపంలో; మోహరించినవారు= సైన్యాన్ని కూర్చారు; దీనికిన్= ఈ వ్యూహానికి; నీవున్= నీవు కూడా; తగన్= తగినట్లు; మండల+అర్ధవ్యూహంబు= అర్ధవలయాకారంగా తీర్చిన వ్యూహం; సమకట్టుము+అని= రచించుమని; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేసెన్= చేశాడు; ఆ+విధంబునన్= ఆ రీతిగా; ఉభయ వ్యూహంబులును= రెండు మొగ్గరాలు; గాఢ సన్నాహంబులు+ఐ= బాగా సిద్ధమై; శంఖ= శంఖాలు; భేరీ= దుందుభులు; ప్రముఖ= మొదలైన; తూర్య= వాద్యాల; స్వనంబులు= ధ్వనులు; చెలంగన్= చెలరేగగా; నడువానకాలంబునన్= వానాకాలం మధ్యలో; పొంగిన= ఉప్పొంగిన; గంగాయమునలున్+పోలెన్= గంగా, యమునా నదుల వలె; ఒండు+ఒంటిన్= ఒకదాని నొకటి; తార్కొను=ఎదుర్కొనే; సమయంబునన్= వేళలో; ఆ+అజాతశత్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; ద్రుపదపుత్రున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఆలోకించి= చూచి; గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; చూపి= చూపించి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ధర్మరాజుకు దూరంగా వెళ్ళాడు. దానికి కౌరవసైన్యం ఉప్పొంగిపోయింది. ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్నుడితో 'కౌరవులు గరుడవ్యూహం పన్నారు. దానికి దీటుగా నీవు అర్ధమండలాకార వ్యూహం నిర్మించుము' అని ఆజ్ఞాపించాడు. అత డట్లాగే చేశాడు. ఆ విధంగా ఉభయ వ్యూహాలూ సమర్థంగా సన్నద్ధమయ్యాయి. శంఖభేరీమృదంగాది వాద్యాలు మ్రోగాయి. వానకాలం నడుమ ఉప్పొంగే గంగాయమునలవలె రెండుసైన్యాలు ఎదుర్కొనబోయే వేళలో ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్నుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. 'నేఁ డీ బ్రాహ్మణు చేతం। బోఁడిమి సెడి యేను జిక్కిపోవక యుండన్
వేఁడిమి మెఱయు శరంబుల। వాఁడిమి సొంపెల్లఁ జూప వలయుం జుమ్మీ!' 232

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నేఁడు= ఈ దినం; ఈ బ్రాహ్మణు చేతన్= బ్రాహ్మణుడైన ఈద్రోణుడిచేత; పోఁడిమి+చెడి= ఒప్పుచెడి; చిక్కిపోవక ఉండన్= పట్టుపడకుండ; వేఁడిమి= ప్రతాపం; మెఱయు= ప్రదర్శించే; శరంబులన్= బాణాలతో; వాఁడిమి= తీక్ష్ణత యొక్క; సొంపు= సమృద్ధిని; ఎల్లన్= అంతయు; చూపవలయున్+చుమ్మీ= చూపించవలెను సుమా!

తాత్పర్యం: 'నే నీనాడు అవమానం పాలై ద్రోణాచార్యుడి చేత చిక్కకుండా, వాడిగల బాణాలతో నీ పరాక్రమాన్నంతా ప్రదర్శించాలి సుమా!'

క. అనుడు నతఁడు నవ్వుచు ని। ట్లను 'నే నాఁగంగ ద్రోణుఁ డని నిను గదియం
జనువాఁడె? యింత యేటికి?। నను నీతఁడు గెలువలేఁడు నమ్ము మధీశా!' 233

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; అతఁడు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అధీశా!= మహారాజా!; నేను; ఆఁగంగన్= నిలువగా; ద్రోణుఁడు; అనిన్= యుద్ధంలో; నినున్= నిన్ను; కదియన్+చనువాఁడె?= దగ్గరికి రాగలడా?; ఇంత+ఏటికిన్?= ఇంతెందుకు?; ననున్= నన్ను; ఈతఁడు= ద్రోణుడు; గెలువలేఁడు= జయించలేడు నమ్ముము= విశ్వసించుము.

తాత్పర్యం: అనగా, ధృష్టద్యుమ్నుడు నవ్వుతూ ఇట్లా అన్నాడు. 'ధర్మరాజా! నేను అడ్డుకొంటే ఆ ద్రోణుడు నిన్ను సమీపిస్తాడా? ఇం తెందుకు? అతడు నన్ను గెలువలేడు. ఇది నిశ్చయం.'

వ. అని పలికి పారావత వర్ణాశ్వ వర్ణనీయ రథుండగు నయ్యతిరథుండు గుంభసంభవునకు సమ్ముఖంబుగా నడుచుటయు, నా ధృష్టద్యుమ్ను దర్శనంబు దనకు నరిష్టం బగుటయు నగ్గురుం డొక్కింత విన్ననై యతని దిక్కు దేఱిచూడం జాలక క్రేడించి పాంచాల బలంబుపై నిశిత విశిఖంబులు పరఁగించుచుం బాయవడ నడరె నంతనక్కడ. 234

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఇట్లని పలికి; పారావత= పావురాల; వర్ణ= రంగుగల- బూడిదరంగుగల; అశ్వ= గుర్రాలచేత; వర్ణనీయ= ప్రశంసించదగిన; రథుండు+అగు= రథంగల; ఆ+అతిరథుండు= రథిక శ్రేష్ఠుడగు ధృష్టద్యుమ్నుడు; కుంభసంభవునకున్= ద్రోణుడికి; సమ్ముఖంబుగాన్= ఎదురుగా, నడచుటయున్= నడవగా; ఆ ధృష్టద్యుమ్ను= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి యొక్క; దర్శనంబు= కనిపించటం; తనకున్= తనకు; అరిష్టంబు+అగుటయున్= కీడు కాగా; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఒక్కింత= కొద్దిగా; విన్ననై= చిన్నవోయి; అతని దిక్కు= ధృష్టద్యుమ్నుడివైపు; తేఱిచూడంజాలక= చక్కగా చూడలేక; క్రేడించి= ప్రక్కకు తొలగి; పాంచాల బలంబుపైన్= పాంచాలుర సైన్యంపై; నిశిత విశిఖంబులు= తీక్ష్ణమైన బాణాలు; పరఁగించుచున్= వేస్తూ; పాయవడన్= చీలేటట్లు; అడరెన్= మించిపోయాడు; అంతన్= అప్పుడు; అక్కడన్= సంశప్తకులపైకి అర్జునుడు యుద్ధానికి పోయినచోట.

తాత్పర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్నుడు పలికి, బూడిదరంగుగల అశ్వాలను పూన్చిన అందమైన రథాన్ని ఎక్కి, ఆ మహావీరుడు ద్రోణుడికి ఎదురుగా నడువగా; ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి దర్శనం తనకు కీడు కలిగించేది కావటం వలన ద్రోణాచార్యుడు చిన్నవోయి, అతడి దిక్కు తేరి చూడలేక ప్రక్కకు తొలగి, పాంచాల సైన్యంపై తీవ్రములైన బాణాలను ప్రసరింపజేస్తూ చీల్చుకొని ముందుకు సాగాడు. అప్పుడు అర్జునుడు యుద్ధానికి పోయినచోట. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. క్రీడి యాఁకొనియున్న కేసరి హరిణ చ । యము మీఁదఁ జనునట్టు లా త్రిగర్త
వరులపై నరుగంగ వా రట మున్నర్ధ । చంద్రాకృతిగఁ నొడ్డు సంఘటించి
కొనియుండి యాతనిఁ గని ప్రీతి నార్పులు । బొబ్బలుఁ జెలఁగంగఁ బొంగుటయును
జూచుచు నా సవ్యసాచి మందస్మితుఁ । డై కృష్ణుతోడ నిట్లనియెఁ 'జూడు

ఆ. మెక్కుడైన రవము నెసకంపుటుబ్బునఁ । బొదలుచున్నవారు మదము కతన;
నెదిరిఁ దమ్ము నించుకేనియు నెఱుఁగరు । వీరు క్రొవ్వి చావ వేఁడి రకట!' 235

ప్రతిపదార్థం: క్రీడి= అర్జునుడు; ఆఁకొని+ఉన్న= ఆకలిగొన్న; కేసరి= సింహం; హరిణ= జింకల; చయము= గుంపు; మీఁదన్= పైకి; చనునట్టులు= పోయేటట్లు; ఆ త్రిగర్తవరులపైన్= ఆ త్రిగర్తదేశపు వీరులపైకి; అరుగంగన్= పోగా; వారు= ఆ సంశప్తకులు; అటమున్ను+అ= అంతకుముందే; అర్ధచంద్ర+ఆకృతిగన్= అర్ధచంద్రుడి రూపంలో; ఒడ్డు= వ్యూహం; సంఘటించికొని ఉండి= కూర్చుకొని ఉండి; ఆతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; కని= చూచి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఆర్పులు= అరుపులు; బొబ్బలున్= సింహనాదాలును; చెలగంగన్= రేగగా; పొంగుటయును= ఉబ్బగా; చూచుచున్= చూస్తూ; ఆ సవ్యసాచి= అర్జునుడు; మందస్మితుఁడు+ఐ= చిరునవ్వు గలవాడై; కృష్ణుతోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; చూడుము; ఎక్కుడైన= అధికమైన; రవమున్= ధ్వనులును; ఎసకంపు+ఉబ్బునన్= ఎక్కువైన సంతోషంతో; పొదలుచున్నవారు= అతిశయిస్తున్నారు; మదము= మదం; కతనన్= కారణంగా; ఎదిరిన్= ఎదుటివారిని; తమ్మున్= తమను; ఇంచుక+ఏనియున్= ఏమాత్రం; ఎఱుఁగరు= తెలిసికొనరు; అకట!= అయ్యో! వీరు= ఈ సంశప్తకులు; క్రొవ్వి= బలిసి; చావన్ వేఁడిరి= చావదలచుకొన్నారు;

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆకలిగొన్న సింహం లేళ్లగుంపుపై పడినట్లు ఆ సంశప్తకులపైకి పోగా, వారు అంతకుముందే అర్ధచంద్రాకారంలో వ్యూహాన్ని పన్ని ఉన్నారు. అప్పుడు అర్జునుడిని చూచి సంతోషంతో ఆర్పులు, సింహనాదాలు చెలరేగగా వారు ఉబ్బిపోయారు. అది చూచి అర్జునుడు చిరునవ్వు నవ్వి శ్రీకృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'చూడుము కృష్ణా! సంతోషంతో అరుస్తున్నారు. కాని ఎదుటి వారిని గూర్చి కానీ, తమను గూర్చికానీ వీరి కేమీ తెలియదు. అయ్యో! వీరంతా చావును కోరుకొంటున్నారు.'

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అని మఱియును. 236

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లని; మఱియును= ఇంకా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇంకా అంటున్నాడు.

క. 'తగు సంతసింపఁ గుజనుల । కగపడని విశిష్టగతికి నస్మద్దివ్యా
శుగములచేఁ బోఁగనుటకు । విగత భయత్వంబు సమరవిధి కొప్పుఁగదా!' 237

ప్రతిపదార్థం: సంతసింపన్= సంతోషపడటం; తగున్= యోగ్యమే; కుజనులకున్= నీచులకు; అగపడని= చూడజాలని; విశిష్టగతికిన్= యోగ్యమైన స్థానానికి; అస్మద్= నాయొక్క; దివ్య+ఆశుగములచేన్= దివ్యమైన బాణాలచేత; పోన్+కనుటకున్= పోవటానికి; సమర విధికిన్= యుద్ధక్రియకు; విగత భయత్వంబు= భయపడకపోవటం; ఒప్పున్+కదా!= తగును కదా!

తాత్పర్యం: 'సంశప్తకులు సంతోషపడటం యోగ్యమే. నీచులకు అందని వీరస్వర్గాన్ని నా దివ్యాస్త్రాలచేత పొందటానికి వారు యుద్ధరంగంలో నిర్భయత్వాన్ని ప్రదర్శించటం సమర్థనీయమే కదా!'

వ. అనుచుం జేర నడచి దేవదత్తంబు పూరించిన. 238

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; చేరనడచి= ముందుకు సాగి; దేవదత్తంబు= దేవదత్తమనే శంఖాన్ని; పూరించినన్= ఊదగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అంటూ అర్జునుడు ముందుకు సాగి దేవదత్తమనే శంఖాన్ని ఊదగా.

ఉ. ఆ నినదంబు సాంద్రముగ నాకసమంతయు నిండఁ బర్వుడున్,
మానసముల్ గలంగి, యభిమానము ధైర్యముఁ దూలి, విద్విష
త్సేన నితాంత నిశ్చలతఁ జిత్ర సమర్పిత మూర్తియో యనం
గా, నులి వేది యుండియును గ్రమ్మఱఁ దేఱె రవంబు మీఱఁగన్. 239

ప్రతిపదార్థం: ఆ నినదంబు= ఆ శంఖధ్వని; సాంద్రముగన్= దట్టంగా; ఆకసము= ఆకాశం; అంతయున్= అంతట; నిండన్= నిండేటట్లుగా; పర్వుడున్= వ్యాపించగా; మానసముల్= మనస్సులు; కలంగి= కలతపడి; అభిమానము= అహంకారం; ధైర్యమున్= ధీరత్వం కూడ; తూలన్= తొలగగా; విద్విషత్+సేన= శత్రువుల సైన్యం; నితాంత= మిక్కిలి; నిశ్చలతన్= కదలికలేనిదై; చిత్ర చిత్తరువులో; సమర్పిత= దింపిన; మూర్తియో= రూపమో; అనన్+కాన్= అనగా; ఉలివు= చలనం; ఏది= నశించి; ఉండియును= ఉండి కూడ; క్రమ్మఱన్= మరల; రవంబు= శంఖధ్వని; మీఱఁగన్= అతిశయించగా; తేఱెన్= తేరుకొన్నది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి శంఖనాదం దట్టంగా ఆకాశమంతా నిండగా మనస్సులు కలతపడి, గర్వం, ధైర్యం తొలగిపోయి, శత్రుసైన్యం ఏమాత్రం కదలక, చిత్తరువులోని బొమ్మయో అన్నట్లు చలనం లేనిదై కూడా, శంఖధ్వని ఆగిపోయేసరికి మరల తేరుకొన్నది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఇట్లు దెలివొంది యొండొరులం బురికొల్పికొని సంశప్తకు లొక్కపెట్ట ఫల్గునుపయిం బటు శరపరంపరలు గురిసి; రతండు దవ్వుదవ్వులఁ బదియేను వేల రథంబుల వారిం గూల్చినం బెలుచ నబ్బలంబు లడరి.240

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తెలివి+ఒంది= తేరుకొని; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; పురికొ ల్పికొని= ప్రోత్సహించుకొని; సంశప్తకులు= శపథం పూనిన త్రిగర్తాది వీరులు; ఒక్క పెట్టు+అ= ఒకేసారి; ఫల్గునుపయిన్= అర్జునుడిపై; పటు= బలమైన; శర= బాణాల; పరంపరలు = సమూహాలు; కురిసిరి= కురిపించారు; అతండు= ఆ అర్జునుడు; దవ్వు దవ్వులన్= దూర దూరంగా; పదియేనువేల= పదిహేనువేల; రథంబుల వారిన్= రథికులను; కూల్చినన్= హతమార్చగా; పెలుచన్= మిక్కిలి; ఆ+బలంబులు= ఆ సైన్యాలు; అడరి= వ్యాపించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తేరుకొని ఒకరినొకరు ప్రోత్సహించుకొని, సంశప్తకులు ఒకేసారి అర్జునుడిపై బలమైన బాణజాలాన్ని కురిపించారు. అర్జునుడు దూరం నుండే పదిహేను వేల రథికులను కూల్చివేశాడు. అపుడు శత్రుసైనికులు అంతటా వ్యాపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శరము లొకఁడొకఁడు పదిపది । పరఁగింపఁగ మూఁట మూఁటఁ బార్థుఁడు నొంచెన్;
సరి నైదై దేయఁగ న । న్నరుఁ డందఱ రెంట రెంట నలి నొప్పించెన్. 241

ప్రతిపదార్థం: ఒకఁడు+ఒకఁడు= ఒక్కొక్కడు; పది పది; శరములు= బాణాలు; పరఁగింపఁగన్= వేయగా; మూఁటమూఁటన్= మూడు మూడు బాణాలచేత; పార్థుఁడున్= అర్జునుడును; నొంచెన్= బాధించాడు; సరిన్= సరిగా; ఐదు+ఐదు= ఐదైదు బాణాలను; ఏయఁగన్= వేయగా; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; అందఱన్= సైనికులందరినీ; రెంటరెంటన్= రెండు రెండు బాణాలచేత; నలిన్= యోగ్యంగా; నొప్పించెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: ఒక్కొక్క శత్రు సైనికుడు పది పది బాణాలు వేయగా అర్జునుడు మూడు మూడు బాణాల చొప్పున ప్రయోగించి వారిని నొప్పించాడు. వారు ఒక్కొక్కరు ఐదైదు బాణాలు వేయగా వారందరిని అతడు రెండు రెండు బాణాలు వేసి మిక్కిలి బాధించాడు.

వ. అట్టియెడ సుబాహుండు గ్రీడి కిరీటంబు దశవిశిఖంబుల నేయ నతం డతనిపై ననేక శరంబులు పరఁగించిన సుశర్ముండును సురథుండును సుధన్వుండును బాసటయై యప్పార్థుం దాఁకిన. 242

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; సుబాహుండు; క్రీడి= అర్జునుడియొక్క; కిరీటంబు= కిరీటాన్ని; దశ= పది; విశిఖంబులన్= బాణాలతో; ఏయన్= వేయగా; అతండు= అర్జునుడు; అతనిపైన్= ఆ సుబాహుడిపై; అనేక= చాలా; శరంబులు= బాణాలు; పరఁగించినన్= వేయగా; సుశర్ముండును= సుశర్మ; సురథుండును= సురథుడు; సుధన్వుండును= సుధన్వుడు కూడ; బాసట+ఐ= సహాయులై; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: అపుడు సుబాహుడు అర్జునుడి కిరీటాన్ని పది బాణాలతో కొట్టగా, అర్జునుడు అతడిపై అనేక బాణాలను ప్రయోగించాడు. సుశర్మ, సురథుడు, సుధన్వుడు సుబాహుడికి సహాయులై అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. వారి కేతనములు వడిఁ ద్రుంచి యవ్వీరుఁ । డా సుధన్వు హయ శరాసనముల
తునియ లవనిమీఁదఁ దొరఁగించి తన్మస్త । కంబుఁ దునిమె తేరుగముల కుఱికి. 243

ప్రతిపదార్థం: వారి= సుశర్మాదులయొక్క; కేతనములు= పతాకాలు; వడిన్= వేగంగా; త్రుంచి= విరిచి; ఆ+వీరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; సుధన్వు= సుధన్వుడి; హయ= గుర్రాలు; శరాసనముల= ధనుస్సుల యొక్క; తునియలు= తునుకలు; అవని మీఁదన్= భూమిపై; తొరఁగించి= పడేటట్లు చేసి; తేరు= రథాల; గములకున్= సమూహాలలోకి; ఉఱికి= పరుగెత్తి; తత్+మస్తకంబు= ఆ సుబాహుడి యొక్క తలను; తునిమెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సుశర్మాదుల యొక్క పతాకాలు వెంటనే విరిచి, సుధన్వుడి గుర్రాల, ధనుస్సు యొక్క ఖండాలు భూమిపై పడేటట్లు చేసి, రథాల మధ్యకు ఉరికి, సుబాహుడి తలను ఖండించాడు.

క. ఇరువే యుద్భట రథములఁ । బొరిగొనుటయుఁ బెఱ బలంబు పురికొనక వెఱం
దెరలుచు గుంపులు గట్టుచుఁ । గురుపతి సైన్యంబు పొంతకుం జనుచుండెన్. 244

ప్రతిపదార్థం: ఇరువేయి= రెండువేల; ఉద్భట= గొప్ప; రథములన్= రథాలను; పొరిగొనుటయున్= నశింపజేయగా; పెఱబలంబు= శత్రుసైన్యం; పురికొనక= ఆక్రమించక; వెఱన్= భయంతో; తెరలుచున్= తొలగిపోతూ; గుంపులు+కట్టుచున్= గుమిగూడి; కురుపతి= దుర్యోధనుడి యొక్క; సైన్యంబు= సేన; పొంతకున్= కడకు; చనుచుండెన్= పోతుండినది.

తాత్పర్యం: రెండు వేల రథాలను అర్జునుడు నశింపజేసేసరికి శత్రుసేన విజృంభించటం మాని భయంతో తొలగిపోతూ, గుంపులు గుంపులుగా దుర్యోధనుడి సేన కడకు వచ్చి చేరింది.

వ. ఇట్లు భయభ్రాంతులైన సైనికులం గనుంగొని సుశర్మ యెలుంగెత్తి. 245

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భయభ్రాంతులు+ఐన= బెదరిపోయిన; సైనికులన్= భటులను; కనుంగొని= చూచి; సుశర్మ= త్రిగర్తాధిపతి అయిన సుశర్మ; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా బెదరిపోయిన సైనికులను చూచి సుశర్మ పెద్దకంఠధ్వనితో.

క. 'వెఱవకుఁ డిట మరలుఁడు ము । న్నెఱుఁగరె? యర్జునునిఁ గురుమహీపతి కడ నే
డ్తెఱఁ బలికిన పంతంబులు? । మఱతురె నో రెద్ది రిత్త మరలిన మనకున్?' 246

ప్రతిపదార్థం: వెఱవకుఁడు= భయపడకండి; ఇట= ఈవైపు; మరలుఁడు= తిరిగి రండి; అర్జునునిన్= అర్జునుడిని; మున్ను= పూర్వం; ఎఱుఁగరె?= తెలిసినవారు కారా?; కురుమహీపతి= దుర్యోధనుడి; కడన్= దగ్గర; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; పలికిన= చెప్పిన; పంతంబులు= శపథాలు; మఱతురె?= మరిచిపోయినారా?; మనకున్= మనందరికి; రిత్త= వట్టిగా; మరలినన్= మళ్ళిపోతే; నోరు+ఎద్ది?= మాట నిలుస్తుందా?

తాత్పర్యం: 'సైనికులారా! భయపడకండి. యుద్ధంవైపు మళ్ళండి. అర్జునుడు మీకు కొత్తా? దుర్యోధన సార్వభౌముడి ముందు మీరు చేసిన శపథాలు మరచిపోయారా? వట్టిగా తిరిగి పోతే మన మాటలకు విలువ ఉంటుందా?'

వ. అని బరవసంబు సేసిన నా సైనికులు గోల్తలసేసి; రప్పుడు నారాయణ గోపాలు రెక్కడెక్కడ యని వారిం గూడి కడంగిన నిస్సాణాది తూర్యరావంబులు సెలంగుటయు వాసవి వానుదేవు నాలోకించి. 247

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా పలికి; బరవసంబు= ధైర్యం; చేసినన్= చెప్పగా; ఆ సైనికులు= ఆ భటులు; కోల్తల= యుద్ధసన్నాహం; చేసిరి= చేశారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నారాయణ గోపాలురు= యాదవ వర్గానికి చెందిన నారాయణ, గోపాల సైన్యాలు; ఎక్కడ+ఎక్కడ= ఎక్కడున్నాయి; అని; వారిన్= వారందరిని; కూడి= కలిసికొని; కడంగినన్= పూనుకోగా; నిస్సాణ+ఆది= నిస్సాణం మొదలైన; తూర్య= వాద్యాల; రావంబులు= ధ్వనులు; చెలంగుటయున్= చెలరేగగా; వాసవి= అర్జునుడు; వాసుదేవునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని సుశర్మ ధైర్యాన్ని ప్రబోధించగా సైనికులు యుద్ధ సన్నాహం చేశారు. అపుడు నారాయణ గోపాల సైనికులు ఎక్కడెక్కడ అని, వారితో కలిసి యుద్ధానికి పూనుకొనగా, నిస్సాణాది వాద్య ధ్వనులు చెలరేగాయి. అర్జును డపుడు శ్రీకృష్ణుడిని చూచి.

చ. 'ఒడలను బ్రాణముల్ గలుగ నూరక యుండుదురే త్రిగర్తు లి
పుడ నుఱుమాడి పోద మటు వోవఁగనిమ్ము రథమ్ము' నావుడుం
గడువెస నా ధనంజయుని కాంక్షిత మెక్కడ నక్క డెల్ల నె
క్కుడు ముదమొప్పఁ దేరు రథికోటులపైఁ బఱపెన్ ముకుందుఁడున్. 248

ప్రతిపదార్థం: ఒడలను= దేహంలో; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; కలుగన్= ఉన్నంత వరకు; త్రిగర్తులు= త్రిగర్త దేశపు వీరులు; ఊరక= ఊరికే; ఉండుదురే?= ఉంటారా?; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; నుఱుమాడి= చంపి; పోదము= పోదాం; అటు= ఆ వైపు; రథమ్ము= రథాన్ని; పోవఁగనిమ్ము= పోనిమ్ము; నావుడున్= అనగా; ముకుందుఁడున్= శ్రీకృష్ణుడు కూడా; కడువెసన్= వెంటనే; ఆ ధనంజయుని= ఆ అర్జునుడి; కాంక్షితము= కోరిక; ఎక్కడ= ఏవైపో; అక్కడ= ఆ వైపు; ఎల్లన్= అంతట; ఎక్కుడు= మిక్కిలి; ముదము+ఒప్పన్= సంతోషం మీరగా; తేరు= రథాన్ని; రథికోటులపైన్= రథికుల సమూహాలపైకి; పఱపెన్= నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: 'దేహంలో ప్రాణాలు ఉన్నంత వరకు త్రిగర్త దేశపు వీరులు ఊరుకోరు. రథాన్ని వారివైపు నడిపించుము. వారినంతా ఇప్పుడే హతమారుద్దాము' అనగా, శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి అభిమతానుసారం, ఎక్కడంటే అక్కడ సంతోషంతో; రథికసమూహాలపై రథాన్ని నడిపించాడు.

క. విమలాంబుదములు పూనిన। విమానమో నాఁగ మెఱసె వెలిమావుల వే
గము సొంపున నయ్యరదం;। బమరేంద్రుని లీలఁ బొలిచె నతని సుతుండున్. 249

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అరదంబు= ఆ రథం; వెలిమావుల= ఉచ్చైశ్శ్రవం వంటి తెల్లని గుర్రాల; వేగము= జవం యొక్క; సొంపునన్= సమృద్ధిచేత; విమల+అంబుదములు= తెల్లని మేఘాలు; పూనిన= కట్టిన; విమానమో= ఆకాశంలో విహరించే రథమో; నాఁగన్= అనునట్లు; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది; అమరేంద్రుని= ఇంద్రుడి; లీలన్= వలె; అతని= ఇంద్రుడి యొక్క; సుతుండున్= కొడుకైన అర్జునుడును; పొలిచెన్= వెలుగొందాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడి రథం ఇంద్రుడి ఉచ్చైశ్శ్రవం వంటి తెల్లని గుర్రాల వేగసమృద్ధి వలన, తెల్లని మేఘాలు పూనిన విమానమో అన్నట్లు ప్రకాశించింది. ఇంద్రుడివలె అర్జునుడు ఒప్పారాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష - ఉపమానుప్రాణితం.

వ. **ఇట్లు మండల ప్రచారగత ప్రత్యాగతాది వివిధ గతులం దేరు సంచరింపం జేయుచు నిలింపకోటికిం గన్నుల పండువు సేయం బుండరీకాక్షుం గనుంగొని నారాయణ గోపాలురు కుపితాత్ములై యర్జున దుర్యోధనులు ద్వారకా నగరంబునకుం బోయిన నాఁడు కృష్ణుతోడి సరిగా దుర్యోధనుఁడు దమ్ముఁ గోరికొనిన వాఁడగుటం జేసి యీసునం బేర్చి య న్నరనారాయణుల మేనుల నానాస్త్రంబులు నినిచిన నరుండు దేవదత్తంబు పూరించి యవష్టంభంబునం ద్వష్టయిచ్చిన మహాస్త్రంబు ప్రయోగించినం దత్ప్రభావంబున.** 250

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మండల= గుండ్రంగా; ప్రచార= తిరుగటం; గత= పోవడం; ప్రత్యాగత= తిరిగి రావటం; ఆది= మొదలైన; వివిధ= అనేకమైన; గతులన్= నడకలచేత; తేరు= రథం; సంచరింపన్+చేయుచున్= త్రిప్పుతూ; నిలింపకోటికిన్= దేవతా సమూహానికి; కన్నుల పండువు= కనువిందు; చేయన్= చేయగా; పుండరీక+అక్షున్= తెల్లతామరల వంటి కన్నులు గల కృష్ణుడిని; కనుంగొని= చూచి; నారాయణ గోపాలురు= నారాయణులు అనేపేరుగల గోపాలురు (కృష్ణుడి సైనికులు;) కుపితాత్ములు+ఐ= కోపించినవారై; అర్జున; దుర్యోధనులు; ద్వారకానగరంబునకున్= ద్వారకాపురికి; పోయిననాఁడు= వెళ్ళిననాడు; కృష్ణుతోడి= కృష్ణుడితో; సరిగాన్= సమానంగా; దుర్యోధనుఁడు; తమ్మున్= తమను; కోరికొనినవాఁడు= కోరుకొన్నవాడు; అగుటన్+చేసి= కావటం వలన; ఈసునన్= అసూయతో; పేర్చి= విజృంభించి; ఆ+నరనారాయణులు= ఆ కృష్ణార్జునుల యొక్క; మేనుల= దేహాలపై; నానా+అస్త్రంబులు= అనేకాలైన బాణాలు; నినిచినన్= నింపగా; నరుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు= దేవదత్తమనే శంఖాన్ని; పూరించి= ఊది; అవష్టంభంబునన్= గర్వంతో; త్వష్ట= విశ్వకర్మ; ఇచ్చిన= ఇచ్చినట్టి; మహా+అస్త్రంబు= గొప్ప అస్త్రం; ప్రయోగించినన్= వేయగా; తద్+ప్రభావంబునన్= దాని మహిమచేత.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వర్తులాకారంగా తిరగటం, పోవటం, తిరిగి రావటం వంటి బహువిధాలైన గమనాలతో రథాన్ని నడుపుతూ, దేవతలకు కనువిందు చేయగా, కృష్ణుడిని చూచి, నారాయణ గోపాలాది కృష్ణుడి సైనికులు కోపించినవారై, అర్జునుడు, దుర్యోధనుడు ద్వారకా నగరానికి పోయిననాడు కృష్ణుడికి సరిగా దుర్యోధనుడు తమను కోరుకొనటం వలన ఈర్ష్యతో విజృంభించి, కృష్ణార్జునులపై బహువిధాలైన అస్త్రాలను ప్రయోగించారు. అపుడు అర్జునుడు దేవదత్త శంఖాన్ని పూరించి గర్వంతో విశ్వకర్మ ఇచ్చిన మహాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగా, దాని మహిమతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **గాండీవి చందమయి వా। రొండొరులకుఁ దోఁచి యొకళు లొకళుల నానా
చండాస్త్ర శస్త్రసముదయ। ఖండితులుగఁ జేసి పడిరి కలనం గలయన్.** 251

ప్రతిపదార్థం: గాండీవి= గాండీవం ధనుస్సుగా గల అర్జునుడి; చందమయి= విధమయి; వారు= ఆ సైనికులు; ఒండు+ఒరులకున్= ఒకరికొకరు; తోఁచి= కనిపించి; ఒకళులన్= ఒకరిని; ఒకళులు= ఒకరు; చండ= వాడిగల; అస్త్ర= మంత్రపూర్వకంగా వేసే బాణాల; శస్త్ర= ఖడ్గాదుల; సముదయ= సమూహంచేత; ఖండితులుగన్= తెగినవారుగా; చేసి= ఒనర్చికొని; కలనన్= యుద్ధభూమిలో; కలయన్+పడిరి= అంతటా నేలకూలారు.

తాత్పర్యం: ఆ సైనికులు ఒకరికొకరు గాండీవధారి అయిన అర్జునునివలె తోచి, ఒకరినొకరు వాడిగల శస్త్రాలతో ఖండించుకొని యుద్ధభూమిలో అంతటా నేలకూలారు.

వ. **ఇమ్మెయిఁ గృతార్థంబైన దివ్యాస్త్రంబు పదంపడి శాంతం బగుటయు హతశేషులు వోక పొదివి రథరథ్యకేతు సహితంబుగా సవ్యసాచి నాభీల శరజాల సంవృతుం జేసిన.** 252

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కృతార్థంబు+అయిన= సఫలమైన; దివ్య+అస్త్రంబు= దేవతా సంబంధమైన అస్త్రం; పదంపడి= తర్వాత; శాంతంబు+అగుటయున్= శాంతించగా; హతశేషులు= చావగా మిగిలినవారు; పోక= పారిపోవక; పొదివి= ఆక్రమించి; రథ= రథం; రథ్య= గుర్రాలు; కేతుసహితంబుగాన్= పతాకతోబాటు; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; ఆభీల= భయంకరమైన; శరజాల= బాణాల సమూహంతో; సంవృతున్= కప్పినవాడిగా; చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శత్రువులను సంహరించటంలో సఫలమైన ఆ మహాస్త్రం శాంతించగా, మరణించగా మిగిలినవారు పారిపోక - రథం, గుర్రాలు, కేతనంతో సహా అర్జునుడిని భయంకరమైన బాణజాలంతో చుట్టుముట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆ పార్థుఁడు గోపానల । దీపితుఁడై విశిఖశిఖల తీవ్రనిహతి న
త్తూపులగమి నేర్చి జముని । ప్రోపు గుడువఁ బుచ్చె వారిఁ బురువంశనిధీ! 253

ప్రతిపదార్థం: పురువంశనిధీ!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆ పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; కోప= కోపమనే; అనల= అగ్నిచే; దీపితుఁడు+ఐ= వెలుగొందినవాడై; విశిఖ= బాణాలనే; శిఖల= మంటల యొక్క; తీవ్ర= తీక్ష్ణమైన; నిహతిన్= దెబ్బచేత; తూపుల= బాణాల యొక్క; గమిన్= సమూహాన్ని; ఏర్చి= దహించి; వారిన్= ఆ భటులను; జముని= యముడి; ప్రోపు= పోషణం; కుడువన్= అనుభవించేటట్లు; పుచ్చెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆ అర్జునుడు కోపమనే అగ్నిచేత మండినవాడై, బాణాలనే జ్వాలల దెబ్బతో ఆ బాణ సమూహాన్ని దహించి, శత్రు సైనికులను యమధర్మరాజును సేవించటానికి పంపించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. అర్జునుడు వారిని చంపాడనటానికి మారుగా - 'జమునిప్రోపు గుడువఁ బుచ్చె' ననటంచేత అలంకారం పర్యాయోక్తం. ప్రకారాంతరము చేత గమ్యార్థ సిద్ధి అయ్యేనేని పర్యాయోక్తాలంకారం. శత్రుసైనికులపైకి విజృంభించి వారిని హతమార్చడంలో వీరరసం వ్యక్తమౌతున్నది.

వ. ఇవ్విధంబున విజృంభించి యట్టహాసంబు సేయుటయుం దుండి మగధ కేరళ మచ్ఛిల్లికాదు లడరి సాయక నికాయంబులం గప్పిన. 254

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; విజృంభించి= పైకెగసి; అట్టహాసంబు+చేయుటయున్= పెద్దగా నవ్వగా; తుండి, మగధ, కేరళ, మచ్ఛిల్లికాదులు= తుండి, మగధ, కేరళ, మచ్చిల్లికాది దేశాల వీరులు; అడరి= విజృంభించి; సాయక= బాణాల; నికాయంబులన్= గుంపులతో; కప్పినన్= ఆక్రమించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా విజృంభించి పెద్దగా నవ్వేసరికి, తుండి, మగధ, కేరళ, మచ్ఛిల్లికాది దేశాల వీరులు పైకెగసి, అతడిని బాణజాలంతో కప్పివేయగా.

క. నానాస్త్రంబుల నాతఁడు । పీనుఁగు పెంటలుగఁ జేయఁ బిరుసనక మహా
సేనలు దోడ్తో డగ్గరి । యా నరుపైఁ బెల్లుగురిసె నమ్ముల వానల్. 255

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ఆ అర్జునుడు; నానా+అస్త్రంబులన్= అనేక బాణాలతో; పీనుఁగు పెంటలుగన్= శవాల కుప్పలుగా; చేయన్= చేయగా; మహాసేనలు= గొప్ప సైన్యాలు; బిఱుసనక= గర్వం తగ్గక; తోడ్తోన్= వెంబడే; డగ్గరి= సమీపించి; ఆ నరుపైన్ ఆ అర్జునుడిపై; అమ్ములవానల్= బాణవర్షాలు; పెల్లు= అధికంగా; కురిసెన్= కురిపించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు బహువిధాలైన బాణాలతో శత్రువుల మూకలను పీనుగు పెంటలుగా మార్చగా, ప్రబలములైన ఆ సేనలు అహంకారం ఏమాత్రం తగ్గక వెంటనే అతడిని చేరి బాణవర్షాన్ని కురిపించాయి.

క. కరి తురగ రథపదాతులు । బెరసి కదిసి చుట్టుముట్టి భీషణ హేతి
స్ఫురణ మెఱయఁ జేరిన న । చ్చెరువుగ విజయుండు సించి చెండాడె వడిన్. 256

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగులు; తురగ= గుర్రాలు; రథ= రథాలు; పదాతులు= కాల్బలాలు; బెరసి= కలిసి; కదిసి= సమీపించి; చుట్టుముట్టి= ఆక్రమించి; భీషణ= భయంకరమైన; హేతి= ఆయుధాల యొక్క; స్ఫురణ= అదరటం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; చేరినన్= సమీపించేసరికి; విజయుండు= అర్జునుడు; అచ్చెరువుగన్= ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు, చించి= చీల్చి; వడిన్= వెంటనే; చెండాడెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువుల చతురంగ బలాలు కలిసి, సమీపించి చుట్టుముట్టి, భయంకరమైన ఖడ్గాద్యాయుధాలు చకచక మెరుస్తుండగా చేరేసరికి, అర్జునుడు వాటన్నిటినీ ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు వెంటనే చీల్చి చెండాడాడు.

వ. సంశప్తకులు మఱియును. 257

ప్రతిపదార్థం: సంశప్తకులు= ఆ శపథాలు చేసిన వీరులు; మఱియును= ఇంకా.

తాత్పర్యం: సంశప్తకులు ఇంకా విజృంభించి.

క. పెరయీఁగలగతిఁ గవియుచుఁ । బొరిఁ బొరిఁ గడుఁదురుల పగిదిఁ బొదువుచు నెరకై
వెరవునఁ గాకులుఁ గ్రోఁతులుఁ । బరువడిఁ జీకాకుపఱుచు భంగి నలఁచుచున్. 258

ప్రతిపదార్థం: పెర ఈఁగల= తేనెటీగల; గతిన్= వలె; కవియుచున్= మీదికి ఉరుకుతూ; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికి; కడుఁదురుల= కందిరీగల; పగిదిన్= వలె; పొదువుచున్= కమ్ముతూ; ఎరకై= ఆహారానికై; వెరవునన్= ఉపాయంగా; కాకులున్= కాకులు; క్రోఁతులున్= కోతులును; పరువడిన్= వరుసగా; చీకాకుపఱుచు= బాధించే; భంగిన్= విధంగా; అలఁచుచున్= కలతపెట్టుతూ.

తాత్పర్యం: సంశప్తకులు తేనెటీగలవలె మీది కురుకుతూ, మాటిమాటికి కందిరీగల వలె కమ్ముకొంటూ, కాకులు, కోతులు తిండికై ఉపాయంగా చికాకు పరిచేటట్లు కలతపెట్టుతూ.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. పెనంగి; రందుఁ గొందఱు వీరావేశంబున. 259

ప్రతిపదార్థం: పెనంగిరి= పోరారు; అందున్= వారిలో; కొందఱు= కొంతమంది సైనికులు; వీర+ఆవేశంబునన్= మిక్కిలి మైమరచి.

తాత్పర్యం: సంశప్తకులు యుద్ధం చేశారు. అందులో కొందరు సైనికులు పూర్తిగా మైమరచి ఆవేశంతో.

సంశప్తకులందఱు నొక్కపెట్ట యర్జునురథంబుపైఁ బడుట (సం. 7-18-20)

క. అరదంబులు మొదలగు ను । ద్ధుర వాహనకోటి డిగ్గి దుర్దాంత గతిం
దురగంబులపై హరిపై । నరుపై నూడుకొనఁ బడిరి నలి నార్పులతోన్. 260

ప్రతిపదార్థం: అరదంబులు= రథాలు; మొదలగు= మొదలైన; ఉద్ధుర= సమర్థమైన; వాహన= వాహనాల; కోటి= సమూహం; డిగ్గి= దిగి; దుర్దాంతగతిన్= అణచరాని విధంగా; తురగంబులపైన్= గుర్రాలమీద; హరిపైన్= కృష్ణుడిమీద; నరుపైన్= అర్జునుడిమీద; ఊడుకొనన్= కుచ్చుకొనేట్లు; నలిన్= అధికమైన; ఆర్పులతోన్= అరుపులతో; పడిరి= పడ్డారు.

తాత్పర్యం: రథాలు మొదలైన వాహనాలు దిగి సంశప్తకులు అరుస్తూ, అతివేగంగా గుఱ్ఱాలెక్కి, కృష్ణుడి మీద, అర్జునుడి మీద విరుచుకొని పడ్డారు.

వ. ఇత్తెఱంగునం జేయి గాలార్పనుం జూడ్కి వఱపను రాకుండునట్లుగా గుంపులు గొనం బైపైఁ దొరంగినం గృష్ణు లగపడిరి తెగిరి మడిసిరి ప్రుగ్గిరను మాటలతోఁ దత్సైన్యంబుల సింహనాదంబులుఁ దూర్యనినదంబులుఁ జెలంగె; నప్పుడు సెమర్చి చేడ్పడి వసుదేవ నందనుండు. 261

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; చేయి; కాలు; అర్పనున్= ఆడుటకు; చూడ్కి= చూపు; వఱపనురాక+ఉండునట్లుగాన్= ప్రసరించనీయకుండా; గుంపులు+కొనన్= గుంపులు గట్టి; పైపైన్= మీద మీద; తొరంగినన్= పడగా; కృష్ణులు= కృష్ణార్జునులు; అగపడిరి= దొరికారు; తెగిరి= ఖండితులైనారు; మడిసిరి= చచ్చారు; ప్రుగ్గిరి= నశించారు; అను= అనే; మాటలతోన్= పలుకులతో; తద్= ఆ సంశప్తకుల; సైన్యంబులన్= సేనలలో; సింహనాదంబులున్= సింహగర్జలును; తూర్యనినదంబులున్= వాద్యాల మ్రోతలును; చెలంగెన్= ధ్వనించాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంతో; చెమర్చి= చెమటబట్టి; చేడ్పడి= బాధపడి; వసుదేవనందనుండు= వసుదేవుడి పుత్రుడైన శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లు కాళ్ళు చేతులు ఆడకుండా; చూపులు ప్రసరించటానికి కూడ అవకాశంలేకుండా గుంపులు గుంపులుగా మీద విరుచుకుపడగా, 'కృష్ణార్జునులు దొరికారు, ఖండించబడ్డారు, చచ్చారు, నశించారు' అనే మాటలతోపాటు ఆ సంశప్తకుల సైన్యంలో సింహనాదాలు, వాద్యధ్వనులు చెలరేగాయి. అప్పుడు కృష్ణుడు చెమటబట్టి, బాధతో.

ఆ. 'ఎచట నున్నవాఁడ? వేమైతి? ప్రాణానఁ । గలవె? యేను నిన్నుఁ గానకునికిఁ
దలఁకుచున్నవాఁడ ధైర్యధౌరేయ! నీ । యెలుఁగు సూపవే సురేంద్ర తనయ!' 262

ప్రతిపదార్థం: ధైర్యధౌరేయ!= ధైర్యభారాన్ని మోసే అర్జునా!; ఎచటన్= ఎక్కడ; ఉన్నవాఁడవు?= ఉన్నావు?; ఏమి+ఐతి?= ఏమైనావు?; ప్రాణానన్= ప్రాణంతో; కలవె?= ఉన్నావా?; నిన్నున్= నిన్ను; కానక+ఉనికిన్= చూడలేనందుకు; తలఁకుచున్నవాఁడన్= భయపడుతున్నాను; ఓ సురేంద్ర తనయ!= దేవేంద్రుడి కుమారుడవైన అర్జునా!; నీ= నీయొక్క; ఎలుఁగు= కంఠ ధ్వనిని; చూపవే!= వినిపించవా!

తాత్పర్యం: 'మహాధైర్యవంతుడవైన అర్జునా! ఎక్కడున్నావు? ఏమైనావు? ప్రాణంతో ఉన్నావా? నీవు కనిపించకపోవటం వల్ల భయపడుతున్నాను. ఓ సురేంద్ర తనయా! నీ స్వరం వినిపించుము.'

విశేషం: 'ధైర్యధౌరేయ!' 'సురేంద్రతనయ!' అనే సంబోధనలు సాభిప్రాయాలు. వీటివలన అర్జునుడి శౌర్యం, అమరత్వం వ్యక్తమై ఎంతటి విపత్తులోనైనా అతడు ఎవ్వరికి లొంగేవాడు కాడని తెలుస్తున్నది. కృష్ణుడి మాటలలో చింత, విషాదం, ఉద్వేగం వ్యక్తమవు తున్నవి.

వ. అనిన విని యతండు ముకుందుని మానుషభావం బూహించుచు నుత్సాహంబు వాటించి. 263

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ముకుందుని= కృష్ణుడియొక్క; మానుషభావంబు= మనుష్యుడు అనే భావాన్ని; ఊహించుచున్= తలుస్తూ; ఉత్సాహంబు= ఉత్సాహాన్ని; పాటించి= చూపి.

తాత్పర్యం: అనగా విని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడి మానవభావాన్ని మనసులో భావించి ఉత్సాహం పొంగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అనిలాస్త్రంబు ప్రయోగిం । చిన సంశప్తకులు దెసలఁ జెదరి చొరువు చా
డ్పునఁ దూలఁగ బహువిధ శర । వినిహతి బడలువడఁ జేసె వెన్నుఁడు మెచ్చన్. 264

ప్రతిపదార్థం: వెన్నుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; మెచ్చన్= ప్రశంసించేటట్లు; అనిల+అస్త్రంబు= వాయవ్యాస్త్రం; ప్రయోగించినన్= వేయగా; సంశప్తకులు= సుశర్మాదులు; దెసలన్= దిక్కులకు; చెదరి= చెదిరిపోయి, చొరువు= ఎండిన ఆకు; చాడ్పునన్= వలె; తూలఁగన్= రాలగా, బహువిధ= పెక్కురకాల; శర= బాణాల; వినిహతి= దెబ్బలతో; బడలుపడన్+చేసెన్= బాధపడేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ప్రశంసించేటట్లు అర్జునుడు వాయవ్యాస్త్రం ప్రయోగించగా, సంశప్తకులు అంతటా చెదరిపోయి ఎండుటాకులవలె తూలిపడ్డారు. అపుడు అతడు అనేక బాణాలను వేసి వారిని బాధించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇట అర్జునుడి పరాక్రమం వలన వీర రసం వ్యక్తమౌతున్నది.

క. శిరము లురంబులు గరములు । చరణంబులు రూపు మాయ శకలములై సం
గరధరఁ దొరఁగిరి యోధులు । గరితురగ రథాస్త్ర శస్త్ర ఖండంబులతోన్. 265

ప్రతిపదార్థం: శిరములు= తలలు; ఉరంబులు= గుండెలు; చరణంబులు= కాళ్ళు; రూపుమాయన్= ఆకారాలు చెడిపోయేటట్లు; శకలములు+ఐ= ముక్కలై; సంగరధరన్= యుద్ధభూమిలో; కరి, తురగ, రథ+అస్త్ర, శస్త్ర ఖండములతోన్= ఏనుగుల, గుఱ్ఱాల, రథాల, మంత్రసహితమైన బాణాల, మంత్ర సహితంగాని బాణాల ముక్కలతో సహా; యోధులు= వీరులు; తొరఁగిరి= కూలారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమిలో శూరులు వారి తలలూ, గుండెలూ, కాళ్ళూ ఆకారాలు గుర్తుపట్టలేనట్లుగా ముక్కలు ముక్కలై, ఏనుగుల, గుఱ్ఱాల, రథాల, అస్త్రశస్త్రాల శకలాలతో సహా నేల కూలారు.

వ. అట్లు గసిమసంగి కిరీటి కల్పాంతపురాంతకుండునుంబోలె బారిసమరుచుండ వెండియు వెఱచఱవక తఱిమి పెనంగు నబ్బలంబు లతని బాణపరంపరల బలితంపుఁ బరపునం జేసి. 266

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కసిమసంగి= విజృంభించి; కిరీటి= అర్జునుడు; కల్పాంత= ప్రళయకాలంలోని; పుర+అంతకుండునున్= రుద్రుడి; పోలెన్= వలె; బారిసమరుచుండన్= చంపుతుండగా; వెండియున్= మరియు; వెఱచఱవక= భయపడక; తఱిమి= వెనుదగిలి; పెనంగు= యుద్ధం చేసే; ఆ+బలంబులు= ఆ సంశప్తక సైన్యాలు; అతని= అర్జునుడి యొక్క; బాణ పరంపరల= బాణ సమూహాలయొక్క; బలితంపు= బలిష్ఠమైన; పరపునన్+చేసి= వ్యాప్తిచేత.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా విజృంభించి, అర్జునుడు ప్రళయకాలంలోని రుద్రుడివలె వధిస్తుండగా, శత్రుసైన్యాలు భయపడక వెనుదగిలి పోరు సాగించాయి. అపుడు అర్జునుడు బాణజాలాన్ని దట్టంగా ప్రసరింపజేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. కూలురూపుఁ, దన్నికొనియెడు రూపును, । నొఱలు రూపు, నేల కొఱగు రూపు,
బొరలు రూపు నయ్యె నరవాజి గజములు । ప్రధనభూమి ఘోరభంగి గాఁగ. 267

ప్రతిపదార్థం: నర= భటులు; వాజి= గుఱ్ఱాలు; గజములు= ఏనుగులు; ప్రధనభూమి= యుద్ధపు నేల; ఘోరభంగి= భయంకరమైన విధం; కాఁగన్= కాగా; కూలురూపున్= కూలే రూపం; తన్నికొనియెడు= గిలగిలతన్నుకొనే; రూపునున్= రూపం; ఒఱలు= ఏడ్చునట్టి; రూపున్= రూపం; నేలకున్= భూమిపైకి; ఒఱగు= ఒరిగిపోయిన; రూపున్= ఆకారం; పొరలు= పొరలాడే; రూపున్= రూపం కలవి; అయ్యెన్= అయినవి.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమి భయంకర రూపం తాల్చగా, భటులు, గుఱ్ఱాలు, ఏనుగులు కూలిపోయి, గిలగిల తన్నుకొంటూ, విలపిస్తూ, నేలకు ఒరిగి పొర్లాడే రూపాలు ధరించాయి.

విశేషం: అర్జునుడి పరాక్రమం వలన బీభత్సం పాలైన కౌరవసైన్యం ఇందులో వర్ణించబడింది.

వ. ఇవ్విధంబున నసమ సమర తత్పరులై తనవలన నేమఱి యా మఱందియు బావయు నట్లుండ, నిక్కడ ధర్మజుండు పురికొల్ప నుదగ్ర సైన్యంబులు మన మొనలు దలంకం దఱిమె; నాచార్యుండును ధర్మసూను సైన్యంబులు దలంకఁ దఱిమె; నప్పుడు నీ కొడుకు దుర్ముఖుం డతనికిఁ బ్రియంబుగా ధృష్టద్యుమ్నుం దలపడినం గురుపాంచాల కుమార వర్గంబు లగ్గలికం గవిసి పోరె; నట్టియెడ. 268

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; అసమ= సాటిలేని; సమర= యుద్ధంలో; తత్పరులు+ఐ= లీనమైనవారై; తనవలనన్= తనను; ఏమఱి= ఉపేక్షించి; మఱందియున్= మరది అయిన అర్జునుడును; బావయున్= బావ అయిన కృష్ణుడును; అట్లు+ఉండన్= శత్రువులతో తగులు కొని ఉండగా; ఇక్కడన్= పాండవ పక్షంలో; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; పురికొల్పన్= ప్రోత్సహించగా; ఉదగ్ర సైన్యంబులు= గొప్ప సేనలు; మన= మన కౌరవుల; మొనలు= సైన్యాలు; తలంకన్= భయపడగా; తఱిమెన్= పరుగెత్తించాయి; ఆచార్యుండును= ద్రోణుడును; ధర్మసూను సైన్యంబులు= ధర్మరాజు యొక్క సేనలు; తలంకన్= చలించగా; తఱిమెన్= ఉరికించాడు; అప్పుడు; నీ కొడుకు= నీ పుత్రుడైన; దుర్మ్ముఖుండు= దుర్మ్ముఖుడనే వాడు; అతనికిన్= ద్రోణుడికి; ప్రియంబుగాఁన్= సంతసమయ్యేటట్లు; ధృష్టద్యుమ్నున్= పాండవసేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; తలపడినన్= ఎదుర్కొనగా; కురు= కౌరవుల, పాంచాల= పాంచాల దేశపు; కుమార= పుత్రుల; వర్గంబులు= సమూహాలు; అగ్గలికన్= ఉత్సాహంతో; కవిసి= ఉరికి; పోరెన్= యుద్ధం చేశాయి; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సాటిలేని యుద్ధంలో తగుల్కొని ధర్మజుడి నుండి దూరమై కృష్ణార్జునులు పోరు సల్పుతుండగా, పాండవ పక్షాన ధర్మరాజు ప్రోత్సాహంతో మహాసైన్యాలు కౌరవ సేనలు బెదరిపోయేటట్లు తరిమాయి. ద్రోణుడును ధర్మరాజు సైన్యాలు బెదరేటట్లు తరిమి కొట్టాడు. అప్పుడు నీ పుత్రుడైన దుర్మ్ముఖుడు ద్రోణుడికి సంతోషమయ్యేటట్లు ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఎదుర్కొనగా కురు కుమారులు, పాంచాల వీర కుమారులు ఉత్సహించి పోరుసల్పారు. అపుడు.

చ. గురుఁ డను తీవ్రమారుతము కోల్తల కోర్వక ధర్మపుత్ర బం
ధుర బల వారిదోత్కరము దూలుడు నాతఁ డదల్చి వీర సుం
దరముగఁ జేయి వీచిన నుదగ్ర గతిం బురికొన్నఁ గౌరవ
స్ఫురణము నుద్భటం బగుడు సూర్యుని మ్రింగె ధరా పరాగముల్. 269

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు+అను= ద్రోణాచార్యుడనే; తీవ్ర మారుతము= వేగంగల గాలియొక్క; కోల్తలకున్= పరాక్రమానికి; ఓర్వక= సహించక; ధర్మపుత్ర= ధర్మరాజు యొక్క; బంధుర= దట్టమైన; వారిద= మేఘాల; ఉత్కరము= సమూహం; తూలుడున్= తూలగా; ఆతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; అదల్చి= అదలించి; వీర= వీరత్వం; సుందరముగన్= ఒప్పుగా; చేయి= చెయ్యి; వీచినన్= వీచగా; ఉదగ్ర= భయంకరమైన; గతిన్= నడకతో; పురికొన్నన్= క్రమ్మగా; కౌరవ స్ఫురణమున్= కౌరవుల సంచలనం; ఉద్భటంబు= అధికం; అగుడున్= కాగా; ధరా= నేలయొక్క; పరాగముల్= దుమ్మురేణువులు; సూర్యునిన్= సూర్యుడిని; మ్రింగెన్= కప్పాయి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడనే తీవ్రమైన వాయువు యొక్క పరాక్రమానికి సహించక ధర్మరాజుయొక్క దట్టమైన సైన్యమనే మేఘ సమూహం తూలింది. అపుడు ధర్మజుడు అదలించి వీరత్వం ఒప్పేటట్లు చెయ్యి వీచగా, అతడి సైన్యం ఉద్ధతమైన గమనంతో క్రమ్ముకొనగా, కౌరవుల సంచలనం మితిమీరటం వలన, ధూళికణాలు సూర్యుడిని క్రమ్మివేశాయి.

విశేషం: గాలికి మేఘాలకు గల పరస్పర వైరుధ్యాన్ని కౌరవ పాండవ సైన్యాలపై ఆరోపించి, వాయువు, మేఘాలు ఒకదానిని మించి ఒకటి ఆధిక్యం పొందినట్లు, ఆయా సైన్యాలు ఒకదానిని మించి మరొకటి పైచెయ్యిగా ఉన్నట్లు వర్ణించబడింది. ఉభయ సైన్యాల యుద్ధోత్సాహం వలన వీరరసం వ్యక్తమౌతున్నది. 'వీర సుందరము' - చేయివీచుటలో ధర్మజుడి వీరమూర్తి ప్రత్యక్షమవుతున్నది.

వ. ఇబ్భంగి నుభయ సైనికులును గలయన్ బెరసిన మణిభూషణ కిరణ జాలంబుల కతంబున ధూళికృతంబు లగు తిమిరంబుల గెలిచి పోరుచుండ ధారాళ రక్తసిక్తం బై యారజఃపటలం బడంగుటయు. 270

ప్రతిపదార్థం: ఈ+భంగిన్= ఈ విధంగా; ఉభయ సైనికులును= కౌరవుల, పాండవుల భటులు కూడా; కలయన్ బెరసినన్= కలిసి చొచ్చుకొనిపోగా; మణి= మణులతో చేసిన; భూషణ= ఆభరణాల; కిరణ= వెలుగులయొక్క; జాలంబుల= సమూహాల; కతంబునన్= కారణంగా; ధూళికృతంబులు+అగు= దుమ్మువల్ల కలిగిన; తిమిరంబులన్= చీకట్లను; గెలిచి= జయించి; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; ధారాళ= మిక్కిలి; రక్త= నెత్తురుచేత; సిక్తంబు+ఐ= తడిసి; ఆ రజః= ఆ దుమ్ము యొక్క; పటలంబు= గుంపు; అడంగుటయున్= అణగిపోగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కౌరవ పాండవ సైనికులు పరస్పరం చొచ్చుకొని పోయి, రత్నాలు పొదిగిన ఆభరణాల వెలుగులతో దుమ్ముచేత ఏర్పడ్డ చీకట్లను గెలిచి యుద్ధం చేస్తుండగా, మిక్కుటమైన రక్తంతో తడిసి ఆ ధూళికణజాలం అణగిపోగా.

క. ఇరు వాఁగును దార్కొని వి । స్ఫురణ మెఱయ నాయుధముల పొగ లేని శిఖల్
దరతరమ యెగయఁ బోరఁగ । ధరఁ జతురంగములు నద్భుతంబుగఁ గెడసెన్. 271

ప్రతిపదార్థం: ఇరు వాఁగును= రెండు పక్షాల వారును; తార్కొని= సమీపించి; విస్ఫురణ= విశేషంగా చలించటం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఆయుధముల= ఖడ్గ, బాణాది శస్త్రాల యొక్క; పొగలేని= ధూమం లేని; శిఖల్= మంటలు; తరతరము+అ= క్రమంగా; ఎగయన్= పైకిలేచేటట్లు; పోరఁగన్= యుద్ధం చేయగా; ధరన్= భూమిపై; చతురంగములున్= రథాలు, గజాలు, గుర్రాలు, పదాతులు అనే నాల్గు విధాలైన సేనలును; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యపడేటట్లు; కెడసెన్= కూలాయి.

తాత్పర్యం: కౌరవ, పాండవ సేనలు రెండును సమీపించి, తీవ్రమైన చలనం బయలుపడగా, ఖడ్గాద్యాయుధాల నుండి జ్వాలలు అంతులేకుండా పైకెగయగా పోరు సల్పేసరికి, రథాది చతురంగ బలాలు ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు భూమిపై పడిపోయాయి.

క. కరిఘటలు దురగముల దళ । మరదంబుల మొత్త మనక యడరి వడిం గా
ల్పురు మ్రగ్గఁ జేయుచును మ్ర । గ్గిరి విస్మయ మొలయఁ జూచు ఖేచర తతికిన్. 272

ప్రతిపదార్థం: కరిఘటలు= ఏనుగుల సమూహాలు; తురగముల= గుర్రాల; దళము= సైన్యం; అరదంబుల= రథాల; మొత్తము= సమూహం; ఆనక= ఆనకుండా; అడరి= అతిశయించి; వడిన్= వేగంగా, కాల్బురు= కాలిభటులు; మ్రగ్గన్+చేయుచును= హతమారుస్తూ; చూచు= చూచునట్టి; ఖేచర తతికిన్= ఆకాశంలో చరించే దేవతల సమూహానికి; విస్మయము= ఆశ్చర్యం; ఒలయన్= కలుగగా; మ్రగ్గిరి= నశించారు.

తాత్పర్యం: సైనికులు, ఏనుగుల సమూహాలు, ఆశ్విక దళం, రథసేన అనక మిక్కిలి విజృంభించి హతమారుస్తూ ఆకాశంలో విహరించే దేవతలకు ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ వినాశానికి గురి అయ్యారు.

ఉ. తేరుల యొప్పు మ్రోడుపడఁ దేఁకువ లేని పదాతి కోటి ను
గ్గై రుధిరంబులో మునుఁగ నానిన యేనిక పిండు పక్షముల్
ఘోరముగాఁగఁ ద్రెవ్వి వెసఁ గూలు కులాద్రులఁ బోల నాశ్వికుల్
వీర వినోదముల్ సలుపు వేడుక సొంపునఁ గూడి యెక్కినన్. 273

ప్రతిపదార్థం: తేరులు= రథాల యొక్క; ఒప్పు= సౌందర్యం; మ్రోడుపడన్= నశించగా; తేఁకువ లేని= ధైర్యం లేని; పదాతి కోటి= కాలిబంటుల సమూహం; నుగ్గు+ఐ= చూరై; రుధిరంబులోన్= రక్తంలో; మునుఁగన్= మునుగగా; ఆనిన= ఉన్న; ఏనికపిండు= ఏనుగుల సమూహం; పక్షముల్= రెక్కలు; ఘోరముగాఁగన్= భయంకరంగా; త్రెవ్వి= ఖండితమై; వెసన్= వేగంగా; కూలు= కూలిపోయే; కుల+అద్రులన్= కుల పర్వతాలను; పోలన్= పోలగా; ఆశ్వికుల్= గుర్రపు రౌతులు; వీరవినోదముల్= శూరులకు సంబంధించిన క్రీడలు; సలుపు= ఆడునట్టి; వేడుక= కుతూహలం యొక్క; సొంపునన్= సమృద్ధితో; కూడి= కలిసి; ఎక్కినన్= ఎక్కగా;

తాత్పర్యం: రథాలు కుప్పగూలగా, పదాతి సైన్యం ధైర్యం సడలి ముక్కలు ముక్కలై రక్తంలో మునుగగా, గజ సమూహం రెక్కలు తెగి, భయం గొలిపేటట్లు కూలిపడే కులపర్వతాలవలె తోచగా, ఆశ్వికదళం వీరవినోదం సలిపే విధంగా కూడి ఎక్కువగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఆశ్వికదళం విజృంభించేసరికి రథ, గజ, పదాతి దళాలు విచ్చిన్నమై బీభత్సానికి గురికావడం ఇందులో వర్ణించబడింది.

చ. **నిలిచిన రూపు డొల్లి ధరణింబడి యున్న శరీర మింత లిం**
తలు శకలంబులై నెఱయ దండడి మూఁక గలంగ నొంటి గుం
పులు పటిపోవ రక్త జలపూరము రొంపులు ధూళిగా రథం
బులు రభసంబునం బఱపి పోరిరి యోధులు గ్రోధ దీప్తులై. **274**

ప్రతిపదార్థం: నిలిచిన= నిలబడిన; రూపు= ఆకారం; డొల్లి= దొరలి; ధరణిన్= భూమిపైన; పడి ఉన్న= కూలి ఉన్న; శరీరము= దేహం; ఇంతలు+ఇంతలు= చిన్న చిన్న; శకలంబులై= తునుకలై; నెఱయన్= వ్యాపించగా; దండడి= తరచైన; మూఁక= సైన్యం; కలంగన్= కలతపడగా; ఒంటిన్= ఒంటరిదై; గుంపులు= సమూహాలు; పటిపోవన్= నశించగా; రక్త= నెత్తురనే; జల= నీటియొక్క; పూరము= ప్రవాహం; రొంపులు= బురదలు; ధూళిగాన్= దుమ్ముగా; యోధులు= వీరులు; క్రోధదీప్తులు+ఐ= కోపంతో వెలిగినవారై; రథంబులు= రథాలు; రభసంబునన్= వేగంగా; పఱపి= నడిపి; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: నిలబడ్డ ఆకారాలు దొరలి నేలపై పడియున్న దేహాలు చిన్న చిన్న తునకలై అంతట వ్యాపించగా. తరచు సైన్యం కలతపడగా, ఒంటరిగా గుంపులు కూలగా, రక్తపు నీటి ప్రవాహం బురదలు దుమ్ముగా మారగా. ఇట్లా వీరులు కోపంతో మండుతున్నవారై అతి తీవ్రంగా యుద్ధరంగంలో పోరాడారు.

విశేషం: ఇక్కడ యుద్ధం వలన సైనికుల దేహాలకు పట్టిన దుర్గతి జుగుప్సాకరంగా వర్ణించబడింది.

క. **కొమ్ములఁ గ్రుమ్మియుఁ బాదత । లమ్ములఁ జమరియును గరములం బటిపటి యై**
యి మ్మెడలఁగఁ దిగిచియు నర । దమ్ముల నేనుఁగులు వీటతాటము సేసెన్. **275**

ప్రతిపదార్థం: ఏనుఁగులు; అరదమ్ములన్= రథాలను; కొమ్ములన్= దంతాలతో; క్రుమ్మియున్= పొడిచియు; పాదతలమ్ములన్= అరకాళ్ళ చేత; చమరియును= కొట్టియు; కరములన్= తుండాలతో; పటిపటి+ఐ= చెల్లా చెదరై; ఇమ్ము= అందం; ఎడలఁగన్= తొలగగా; తిగిచియున్= లాగియు; వీటతాటము= భగ్నం; చేసెన్= చేశాయి.

తాత్పర్యం: ఏనుగులు రథాలను దంతాలతో పొడిచి, అరకాళ్ళచే అదిమి, తుండాలతో ముక్కలు ముక్కలు చేసి అందం తొలగేటట్లు లాగి భగ్నం చేశాయి.

క. **తురగమున నరుని వ్రేయుచుఁ । గరిదంతము వెటికి యన్యకరి వైచుచు ను**
ద్ధుర రథము చదలఁ ద్రిప్పుచుఁ । గరులు వినోదంబు సేసెఁ గనుఁగొను ప్రజకున్. **276**

ప్రతిపదార్థం: తురగమునన్= గుర్రముపైగల; నరుని= సైనికుని; వ్రేయుచున్= కొడుతూ; కరిదంతము= ఏనుగు యొక్క కోరలు; పెటికి= ఊడపీకి; అన్యకరిన్= మరొక ఏనుగుపై; వైచుచున్= విసరుతూ; ఉద్ధుర రథము= బరువైన రథాన్ని; చదలన్= ఆకాశంలో; త్రిప్పుచున్= తిప్పుతూ; కరులు= ఏనుగులు; కనుఁగొను= చూచే; ప్రజకున్= జనులకు; వినోదంబు= వేడుక; చేసెన్= కలిగించాయి.

తాత్పర్యం: ఏనుగులు, గుర్రంపైగల భటుడిని దెబ్బ వేస్తూ, ఏనుగు దంతాన్ని పెరికి వేరే ఏనుగుపై విసరుతూ, బరువైన రథాన్ని ఆకాశంలో గిర్రున తిప్పుతూ చూచేవారికి వినోదం కలిగించాయి.

క. **ఒక్కొక్క చోట.** **277**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఒక్క చోటన్= ఒక్కొక స్థానంలో.

తాత్పర్యం: యుద్ధం జరిగే ఒక్కొకచోట.

చ. **మెఱుఁగులు గర్జితంబులును మిక్కిలి సోనయుఁ గల్గు మేఘముల్**
గిటికొన నొప్పు నాకసము లీల రణక్షితి సూడఁ బొల్పగుం
దఱచగు భూషణద్యుతి వితానము పర్వ గజవ్రజంబు పె
ల్లొఱలుచు నెత్తురుల్ దొరఁగుచుండ నొగిం బడి యున్కి నత్తఱిన్. **278**

ప్రతిపదార్థం: మెఱుఁగులు= మెరుపులు; గర్జితంబులును= ఉరుములును; మిక్కిలి= అధికమైన; సోనయున్= వర్షం; కల్గు= కల; మేఘముల్= మబ్బులు; గిటికొనన్= చుట్టుకొనగా; ఒప్పు= ఒప్పిదమైన; ఆకసము= ఆకాశం; లీలన్= వలె; తఱచు+అగు= అధికమైన; భూషణ= అలంకారాల యొక్క; ద్యుతి= వెలుగుల; వితానము= సమూహం; పర్వన్= ప్రసరించగా; గజవ్రజంబు= ఏనుగుల గుంపు; పెల్లు= ఎక్కువగా; ఒఱలుచున్= అరుస్తూ - ఘీంకరిస్తూ; నెత్తురుల్= రక్తాలు; తొరఁగుచుండన్= కారుతుండగా; ఒగిన్= వరుసగా; పడి+ఉన్కి= పడి ఉండటం వలన; అత్తఱిన్= అపుడు; రణక్షితి= యుద్ధ భూమి; చూడన్= చూడటానికి; పొల్పు+అగున్= ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: మెరుపు తీగలు, ఉరుములు, మిక్కిలి వర్షంచేత మేఘాలు కమ్ముకొనగా ఒప్పే ఆకాశంవలె, అధికమైన భూషణాల వెలుగుల సమూహం ప్రసరించగా, ఏనుగుల గుంపు మిక్కిలి ఘీంకరిస్తూ, రక్తాలు కారుతుండగా వరుసగా పడి ఉన్నప్పటి యుద్ధం చూడటానికి ఒప్పి ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇక్కడ మేఘాలతో నిండిన ఆకాశంతో ఏనుగులతో నిండిన యుద్ధ భూమి పోల్చబడింది.

ఆ. **అశ్వసుభట తతుల యంగ ఖండంబులు । రుధిర కర్దమమున బ్రుంగియున్న**
పెల్లు చూడ రౌద్ర బీభత్స కరుణ భ । యానకైక హేతువయ్యె నధిప! **279**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అశ్వ= గుర్రాల; సుభట= సైనికుల; తతుల= సమూహాల; అంగ ఖండంబులు= అవయవాల తునకలు; రుధిర= రక్తపు; కర్దమమునన్= బురదలో; బ్రుంగి ఉన్న= మునిగి ఉన్న; పెల్లు= అతిశయం; చూడన్= చూడగా; రౌద్ర= రౌద్రరసానికి; బీభత్స= బీభత్సరసానికి; కరుణ= కరుణ రసానికి; భయానక= భయానక రసానికి; ఏకహేతువు+అయ్యెన్= ఒకే కారణ మైనది.

తాత్పర్యం: గుర్రాల, భటుల సమూహాల అవయవ ఖండాలు రక్తపు బురదలో మునిగి ఉన్న అతిశయం చూడగా రౌద్ర, బీభత్స, కరుణ, భయానక రసాలకు అది ఒకే కారణంగా తోచింది.

వ. అట్టిసమయంబున నారోహకులు వడినం దెరలంబారు వారణ హయంబులును, వాహనంబులు నిహతంబులైన వెడవెడ మెలంగు వివిధయోధులును, రుధిర మాంస మస్తిష్కమయ మహాపంకంబునం గలయ మునింగియుం, గాళులు వెఱుక రాకుండియు, గొరిజ దిగంబడియును రథకరి ఘోటకంబులు సంచరింప నేరకునికి వెడంగు వడుచుం బెనంగు కడింది మగలును రక్తాంబు తురగా వర్త కరిగిరి కలితంబైన సమరాంగణ సాగరంబు నానావిధ వాహన యానపాత్ర గతులం దరియం జొచ్చి తమయట్టివారు గొందఱు మునింగినను వెండియు విజయధన వాంఛంజేసి వెఱవక వర్తించు వీరవ్యవహారులు నయి యెయ్యది సూచిన నెత్తుటం గెంపెక్క సైనికు లుక్కునం బొంపిరి వోవుచున్న సంకుల సంగ్రామంబునం జెక్కు సెమర్పక దర్పంబునం జెలంగుచు ద్రోణుం డెలుంగు సూపి కడంగి. 280

ప్రతిపదార్థం: అట్టి సమయంబునన్= అప్పుడు; ఆరోహకులు= ఎక్కినవారు; పడినన్= కూలగా; తెరలన్+పారు= తొలగిపరుగెత్తే; వారణ= ఏనుగులు; హయంబులును= గుర్రాలును; వాహనంబులు= రథాలును; నిహతంబులు+అయిన= కొట్టబడగా; వెడవెడ= కొలదిగా; మెలంగు= తిరిగే; వివిధ యోధులును= వేరు వేరు వీరులును; రుధిర= రక్తం; మాంస= మాంసం; మస్తిష్క= మెదడులతో; మయ= నిండిన; మహాపంకంబునన్= మిక్కుటమైన బురదలో; కలయమునింగియున్= కలిసిపోయేటట్లు మునిగి; కాళులు= కాళ్ళు; వెఱుకరాక+ఉండియున్= లాగడానికి రాకుండియు; గొరిజ= గిట్ట; దిగంబడియును= దిగబడి; రథ= రథాలు; కరి= ఏనుగులు; ఘోటకంబులు= గుర్రాలు; సంచరింపనేరక= తిరుగలేక; ఉనికి= ఉండి; వెడంగు+పడుచున్= వికారం పొందుతూ; పెనంగు= పెనగులాడే; కడింది= కఠినులైన; మగలును= వీరులును; రక్త= నెత్తురనే; అంబు= నీరు; తురగ= గుర్రాలు అనే; ఆవర్త= సుడులు; కరి= ఏనుగులనే; గిరి= పర్వతాలతో; కలితంబైన= కూడిన; సమర= యుద్ధపు; అంగణ= రంగం అనే; సాగరంబు= సముద్రం; నానా= పలు; విధ= రకాలైన; వాహన= వాహనాలు అనే; యానపాత్ర= పడవల; గతులన్= నడకలతో; తఱియం జొచ్చి= సమీపించి; తమ అట్టివారు= తమవంటివారు; కొందఱు; మునింగినను= మునిగిపోయినా; వెండియున్= మరల; విజయ= విజయమనే; ధన= ధనమందలి; వాంఛన్+చేసి= కోరికతో; వెఱవక= భయపడక; వర్తించు= ఉండే; వీర= వీరులనే; వ్యవహారులును= బేహారులును; అయి= అయి; ఎయ్యది= ఏది; చూచినన్= చూచినా; నెత్తుటన్= రక్తంతో; కెంపు+ఎక్కన్= ఎఱ్ఱబడఁగా; సైనికులు= భటులు; ఉక్కునన్= శౌర్యంతో; పొంపిరి+పోవుచున్న= విజృంభిస్తున్న; సంకుల సంగ్రామంబునన్= వ్యాప్తమైన యుద్ధంలో; చెక్కు+చెమర్పక= ఏమాత్రం చలించక; దర్పంబునన్= గర్వంతో; చెలంగుచున్= విజృంభిస్తూ; ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఎలుంగు= కంఠస్వరం; చూపి= ప్రదర్శించి; కడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: అపుడు, వాహనాలపై ఉన్నవారు క్రిందపడిపోగా, పారిపోయే ఏనుగులు, గుర్రాలు, వాహనాలు హతమయ్యేసరికి అటనట తిరిగే పలు రకాలైన వీరులును; రక్తం, మాంసం, మెదళ్ళతో నిండిన మిక్కుటమైన బురదలో కలయమునిగి కాళ్ళు పెరకటానికి రాక గిట్టలు దిగవడి రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు తిరుగలేకపోవటం వలన తికమక పడుతూ పెనగులాడే వీరశ్రేష్ఠులు, నెత్తురు అనే నీరు, గుర్రాలనే సుడులు, ఏనుగులనే పర్వతాలు గల యుద్ధభూమి అనే సముద్రం బహువిధాలైన వాహనాలనే పడవల నడకతో సమీపించి, తమ వంటి వారు కొందరు మునిగినా ఇంకా విజయమనే ధనంమీదగల కోరికతో భయపడకుండే వీరులనే బేహారులై, ఏది చూచినా రక్తంతో ఎరుపెక్కగా, భటులు శౌర్యంతో విజృంభిస్తున్న మహాయుద్ధంలో ఏమాత్రం చలించక, గర్వంతో ఉత్సహించే ద్రోణాచార్యుడు సింహనాదం చేసి పూనుకొని.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. కరియూథనాథుఁ బొదువం । త్వరితోద్ధతి యానదుర్నివారం బై కే
సరి సనియెడు పగిది యుధి । ష్ఠిరు దెసకుం జనియె నతని సేన దలంకన్. 281

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగుల; యూథ= సమూహం యొక్క; నాథున్= అధిపతిని; పొదువన్= ఆక్రమించటానికి; త్వరిత= వడిగలది; ఉద్ధతి= దర్పంగలది అయిన; యాన= నడకతో; దుర్నివారంబు+ఐ= వారించటానికి వీలుగానిదై; కేసరి= సింహం; చనియెడు= పోయే; పగిదిన్= విధంగా; అతని= అతడి యొక్క; సేన= సైన్యం; తలంకన్= వణకగా; యుధిష్ఠిరు = ధర్మజుడి; దెసకున్= వైపునకు; చనియెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: గజరాజును ఆక్రమించటానికి త్వరితం ఉద్ధతం అయిన వారింపరాని గమనంతో సింహం పోయేటట్లు ధర్మరాజు సేన వణకగా ద్రోణుడు అతడి వైపునకు వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అతి కోలాహల వికల । స్థితి యగు తన బలము మిగిలి ధీరత్వమహో
న్నతుఁ డగు నతండు విశిఖ । ప్రతతి వఱపె గురునిపై నరాతులు వొగడన్. 282

ప్రతిపదార్థం: అతి= మిక్కిలి; కోలాహల= కలకలంచేత; వికలస్థితి అగు= చెదరిన; తన= తనయొక్క; బలమున్= సేనను; మిగిలి= దాటి; ధీరత్వ= ధైర్యంచేత; మహా+ఉన్నతుఁడు+అగు= గొప్ప ఔన్నత్యంగల వాడగు; అతండు= ఆ ధర్మజుడు; అరాతులు= శత్రువులు; పొగడన్= ప్రశంసించగా; గురునిపైన్= ద్రోణుడిపై; విశిఖ= బాణాల; ప్రతతి= సమూహం; వఱపెన్= ప్రసరింపచేశాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి కలకలంతో చెదరిన తన సైన్యాన్ని దాటి, ధైర్యంతో అత్యున్నతుడైన ధర్మజుడు శత్రువులు పొగడగా ద్రోణాచార్యుడిపై బాణజాలాన్ని ప్రయోగించాడు.

ద్రోణాచార్యునిచేత సత్యజిత్తు సచ్చుట (సం.7-20-1)

చ. కని ద్రుపదాన్వయోత్తముఁ డకంపిత శౌర్యుఁడు సత్యవిక్రముం
డనుపమ ధైర్యధుర్యుఁడు మహాబల దీప్తుఁడు సత్యజిత్తు ద్రో
ణుని వెసఁ దాఁకి తత్తనువు నొవ్వ దశోగ్ర శరంబు లేసి సూ
తుని మెయిఁ గ్రుచ్చెఁ చేర్చి పది తూపులు ధర్మజుఁ డుల్లసిల్లఁగన్. 283

ప్రతిపదార్థం: కని= ఇది చూచి; ద్రుపద+అన్వయ+ఉత్తముఁడు= ద్రుపదుడి యొక్క వంశంలో శ్రేష్ఠుడు; అకంపిత శౌర్యుఁడు= చలించని శౌర్యంకలవాడు; సత్యవిక్రముండు= సత్యమైన పరాక్రమం కలవాడు; అనుపమ= సాటిలేని; ధైర్య= ధీరత్వంయొక్క; ధుర్యుఁడు= భారం మోసేవాడు; మహాబలదీప్తుఁడు= గొప్పదైన శక్తిచే వెలుగొందేవాడగు; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు అనేవాడు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; ఉల్లసిల్లఁగన్= సంతోషించగా; ద్రోణుని= ద్రోణాచార్యుడిని; వెసన్= వేగంతో; తాఁకి= ఎదుర్కొని; తత్+తనువు= అతని దేహం; నొవ్వన్= బాధపడగా; దశ= పది; ఉగ్ర= భయంకరమైన; శరంబులు= బాణాలు; ఏసి= ప్రయోగించి; పది తూపులు= పది అమ్ములు; పేర్చి= అతిశయించి; సూతుని= సారథియొక్క; మెయిన్= దేహంపై; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడూ ద్రోణుడూ యుద్ధం చేయటం చూసి, ద్రుపదవంశశ్రేష్ఠుడు, చలించని శౌర్యం కలవాడు, సత్యపరాక్రముడు, సాటిలేని ధైర్యవంతుడు, మహాబలంతో ప్రకాశించేవాడు అయిన సత్యజిత్తు, ధర్మజుడు సంతోషపడగా ద్రోణాచార్యుడిని తీవ్రంగా ఎదిరించి, అతడికి బాధ కలిగేటట్లు పది భయంకరాలైన బాణాలను ప్రయోగించి, అతడి సారథి శరీరంపై పది బాణాలను నాటాడు.

ఆ. గురుఁడు సత్యజిత్తు కోదండ దండంబు । దునుముటయును వేఱుధనువు పుచ్చి
కొని యుదాత్తరేఖఁ గ్రూరభల్లంబులు । ముప్పదింట నతనిఁ గప్పె నతఁడు. 284

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు యొక్క; కోదండ దండంబు= ధనుర్దండాన్ని; తునుముటయును= త్రుంచగా; వేఱు= వేరే; ధనువు= ధనుస్సు; పుచ్చికొని= తీసికొని; ఉదాత్తరేఖన్= ఉన్నతమైన పద్ధతిలో; అతఁడు= సత్యజిత్తు; క్రూరభల్లంబులు= భయంకరమైన బాణాలు; ముప్పదింటన్= ముప్పైతో; అతనిన్= ద్రోణుడిని; కప్పెన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సత్యజిత్తు ధనుర్దండాన్ని తునుమగా, వేరొక ధనుస్సు అందుకొని ఉదాత్తమైన రీతిలో అతడు ముప్పది బాణాలతో ద్రోణుడిని ఆక్రమించాడు.

వ. తదవసరంబున సత్యజిత్తుం గూడికొని. 285

ప్రతిపదార్థం: తత్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సత్యజిత్తున్= సత్యజిత్తును; కూడికొని= కలిసికొని.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సత్యజిత్తుతో కలిసి.

క. వృకుఁడను పాంచాలకుమా । రకుఁ డఱువది తూపులం గరం బరుదుగ న
స్త్ర కళాచార్యుం బొదివిన । వికాసముం బొందెఁ బాండవేయ బలంబుల్. 286

ప్రతిపదార్థం: వృకుఁడు+అను= వృకుడనే; పాంచాల కుమారకుఁడు= పాంచాల రాజ కుమారుడు; అఱువది తూపులన్= అరవై బాణాలతో; కరంబు= మిక్కిలి; అరుదుగన్= అసాధారణమైన రీతిలో; అస్త్రకళ= అస్త్రవిద్యయందు; ఆచార్యున్= గురువైన ద్రోణుడిని; పొదివినన్= ఆక్రమించగా; పాండవేయ బలంబుల్= పాండవ సైన్యాలు; వికాసమున్+పొందెన్= సంతోషించాయి.

తాత్పర్యం: వృకుడనే పాంచాల రాజకుమారుడు అసాధారణంగా అరవై బాణాలతో ద్రోణాచార్యుడిని కప్పగా, పాండవ సైన్యాలు వికాసాన్ని పొందాయి.

చ. ఘనతర కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులు రాల సత్యజి
త్తనువు వృకాంగమున్ విశిఖ ధారల ముంచె గురుండు, వార లా
తని వడి కోర్చి మై గలయఁ దాఁకఁగ సారథి యు బ్బడంగ వా
హనములు బీఱువోవ సిడ మల్లల నాడఁగ సేసి రుద్ధతిన్. 287

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఘనతర= మిక్కిలి విరివి అయిన; కోప= క్రోధం యొక్క; వేగమునన్= వేగంతో; కన్నుల= కన్నుల నుండి; నిప్పులు; రాలన్= రాలగా; సత్యజిత్+తనువు= సత్యజిత్తుయొక్క దేహాన్నీ; వృకాంగమున్= వృకుడియొక్క తనువును; విశిఖ= బాణాల యొక్క; ధారలన్= ధారలలో; ముంచెన్= మనుగ జేశాడు; వారలు=ఆ యిరువురు; ఆతని= ద్రోణుడి; వడికిన్= తీవ్రతకు; ఓర్చి= సహించి; మై= శరీరం; కలయన్= అంతటను; తాఁకఁగన్= తగిలేటట్లు; సారథి= రథాన్ని నడిపేవాడి; ఉబ్బు= పెంపు; అడంగన్= అణగగా; వాహనములు= అశ్వాది వాహనాలు; బీఱు+పోవన్= వ్యర్థంకాగా; సిడము= ధ్వజం; అల్లలన్+ఆడఁగన్= చలించగా; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; ఏసిరి= కొట్టారు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి కోపతీవ్రతచేత కన్నులనుండి నిప్పులు రాలగా ద్రోణాచార్యుడు సత్యజిత్తు దేహాన్ని, వృకుడి దేహాన్ని బాణధారలతో ముంచివేశాడు. ఆ ఇద్దరు ద్రోణుడి తీవ్రతను సహించి, అతడి దేహమంతటా తాకగా, సారధి పెంపు అణగిపోగా, వాహనాలు పాడుకాగా, ధ్వజం చలించగా గర్వంతో బాణజాలాన్ని వేశారు.

ఆ. సత్యజిత్తు మేన సాయక దశకంబు । నాటి కుంభజుండు నగుచు విల్లు
దునుమ, నొండు వింట ద్రోణుని నొప్పించె । నతఁడు; వృకుఁడుఁ బెలుచ నదరి యేసె. 288

ప్రతిపదార్థం: కుంభజుండు= ద్రోణుడు; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు యొక్క; మేనన్= శరీరంపై; సాయక దశకంబు= పది బాణాలను; నాటి= గ్రుచ్చి; నగుచున్= నవ్వుతూ; విల్లు= ధనుస్సు; తునుమన్= త్రుంచగా; అతఁడు= ఆ సత్యజిత్తు; ఒండు= మరొక; వింటన్= ధనుస్సుతో; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; నొప్పించెన్= బాధించాడు; వృకుఁడున్= వృకుడు కూడా; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; అడరి= విజృంభించి; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సత్యజిత్తుపై పది బాణాలు నాటి నవ్వుతూ అతడి వింటిని త్రుంచివేయగా, అతడు మరొక ధనుస్సుతో ద్రోణుడిని బాధించాడు; అంత వృకుడు అగ్రహంతో విజృంభించి ద్రోణుడిపై బాణాలు ప్రయోగించాడు.

క. కినిసి వెసన్ సత్యజితుని । ధనువు నఱికి గురుఁడు వృకునితల దునియఁగ నా
తని హయములు సారథియును । మును డొల్లఁగ నాఱు బాణముల్ బిట్టేసెన్. 289

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; కినిసి= కోపించి; వెసన్= వెంటనే; సత్యజితుని= సత్యజిత్తుయొక్క; ధనువు= ధనుస్సును; నఱికి= త్రుంచి; వృకుని= వృకుడియొక్క; తల= శిరస్సు; తునియఁగన్= తెగేటట్లు; ఆతని= వృకుడి; హయములు= గుర్రాలు; సారథియును= రథచోదకుడును; మును= ముందు; డొల్లఁగన్= పడగా; ఆఱు బాణముల్= ఆరు బాణాలు; బిట్టు= వెంటనే; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపించి, వెంటనే సత్యజిత్తు వింటిని త్రుంచి, వృకుని తల తెగేటట్లు, అతడి గుర్రాలు, సారథి ముందు పడిపోయేట్లు ఆరు బాణాలను శీఘ్రంగా ప్రయోగించాడు.

ఆ. అన్యచాప హస్తుఁడై సత్యజిత్తు సం । రంభజృంభణమునఁ గుంభజన్ముఁ
దరల నేయుటయు నతండు గెంపారెడు । నాననంబు తోడ నవుడు గఱచి. 290

ప్రతిపదార్థం: అన్య= వేరొక; చాప= ధనుస్సు; హస్తుఁడు+ఐ= చేతగలవాడై; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు; సంరంభ= ఆటోపంయొక్క; జృంభణమునన్= అతిశయంతో; కుంభజన్మున్= ద్రోణుడిని; తరలన్+ఏయుటయున్= తొలగేటట్లు చేయగా; అతండు= ద్రోణుడు; కెంపు+ఆరెడు= కోపంతో ఎర్రబడిన; ఆననంబు+తోడ= ముఖంతో; అవుడు= పెదవి; కఱచి= కొరికి.

తాత్పర్యం: సత్యజిత్తు వేరొక ధనుస్సును చేతబట్టి, ఆటోపం మీరగా ద్రోణుడు తరలి పోయేటట్లు బాణాన్ని ప్రయోగించగా, అతడు మోము ఎర్రబడగా పెదవి గరచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. ఖండములై పడం ధనువు గ్రక్కున నేయుడు సత్యజిత్తు వి
ల్లొండు గొనం గొనం దునియ నుద్ధతి నేయుచుఁ బెక్కు విండు లు
ద్దండత నుగ్గు సేసి భుజదర్పధురంధరుఁ డీతఁ డింత ద
క్కం డని యర్ధచంద్ర విశిఖ ప్రహతిం దల డొల్ల నేసినన్. 291

ప్రతిపదార్థం: ధనువు= ధనుస్సు; ఖండములై పడన్= ముక్కలై పడేటట్లు; గ్రక్కునన్= త్వరితంగా, ఏయుడున్= వేయగానే; సత్యజిత్తు; ఒండు= మరొక; విల్లు= ధనుస్సును; కొనన్= అందుకొనగా; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; కొనన్= చివరిభాగాన్ని; తునియన్= ముక్కలయ్యేటట్లు; ఏయుచున్= వేస్తూ; పెక్కువిండులు= అనేక ధనుస్సులు; ఉద్దండతన్= భయం గొలిపేటట్లు; నుగ్గు+చేసి=

పొడి చేసి; భుజదర్ప= బాహుగర్వంయొక్క; ధురంధరుఁడు= భారం మోసేవాడు; ఈతఁడు= ఈ సత్యజిత్తు, ఇంత= ఇంతటితో; తక్కండు+అని= విడువడని; అర్ధచంద్ర= అర్ధ చంద్రాకారంగల; విశిఖ= బాణంయొక్క; ప్రహతిన్= దెబ్బతో; తల= శిరస్సును; దొల్లన్= దొల్లిపోయేటట్లు; ఏసినన్= వేయగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు సర్వజిత్తు యొక్క ధనుస్సు ముక్కలై పడేటట్లు శీఘ్రంగా బాణం వేయగా, అతడు వేరొక విల్లు అందుకొన్నాడు. దాని కొనను కూడ ద్రోణుడు త్రుంచి సత్యజిత్తు వెంట వెంటనే అనేక ధనుస్సులు తీసుకోగా, వాటిని కూడ వరుసగా ఖండించి, బాహుగర్వధురంధరుడైన సత్యజిత్తు ఇంతటితో ఆగడని, అర్ధచంద్రాకారబాణంతో అతడి తల తెగిపడేటట్లు కొట్టాడు.

క. **సాహంకారుం డగు గురు । బాహు బలంబునకు నులికి పాఱఁ దొలంగెన్**
వాహములఁ దోలుకొని యు । త్సాహంబుఁ జలంబు నెడల ధర్మజుఁ డధిపా! 292

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సాహంకారుండు+అగు= అహంకారంగల; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; బాహుబలంబునకున్= భుజాల శక్తికి; ఉలికి= బెదరువలన చలించి; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; వాహములన్= గుర్రాలను; తోలుకొని= నడిపించుకొని; ఉత్సాహంబున్= పూనికయు; చలంబున్= మాత్సర్యమూ; ఎడలన్= తొలగగా; పాఱన్+తొలంగెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అహంకరించిన ద్రోణాచార్యుడి యొక్క బాహుబలానికి ఉలికిపడి ధర్మరాజు గుర్రాలను తోలుకొని, ఉత్సాహం, మాత్సర్యం తొలగగా పారిపోయాడు.

ద్రోణాచార్యునిచేత సూర్యదత్తుఁడు సచ్చుట (సం. 7-20-20)

సీ. **ఆతని వెనుకొన నాచార్యునకు నడ్డ । పడి వారిమొన లెల్లఁ గడఁక నొక్క**
పెట్ట త్రోచిన దూదితిట్టలపైఁ బ్రాఁకు । నగ్గి చందంబున మ్రగ్గఁజేయు
నగ్గురుఁ దాఁకి మాత్స్యానుజుఁ డాఱు దూ । పుల నొంచి యార్చిన నలిగి యతని
తల కుండలములతో నిలఁ బడ నతఁ డేసె । ధరణి నాయక! సూర్యదత్తుఁ డిట్లు

ఆ. **వడినఁ జూచి మత్స్యబలకోటి విచ్చినఁ । జేది మగధ కేకయాదిసేన**
లెల్లఁ జెదరఁ దలరఁ దల్లడపడఁ గల । గుండుఁ గొనఁగఁ జేసెఁ గుంభజుండు. 293

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ధర్మజుని; వెనుకొనన్= వెంటబడగా; ఆచార్యునకున్= ద్రోణుడికి; అడ్డపడి= అడ్డగించి; వారి= పాండవుల; మొనలు+ఎల్లన్= సైన్యాలన్నీ; కడఁకన్= ప్రయత్నంతో; ఒక్క పెట్ట= ఒకేసారి; త్రోచినన్= ముందుకు త్రోయగా; దూదితిట్టలపైన్= ప్రత్తిరాసులపై; ప్రాఁకు= ప్రసరించే; అగ్గిచందంబునన్= మంటల వలె; మ్రగ్గన్+చేయు= నశింపజేసే; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని; మాత్స్య+అనుజుఁడు= విరాటరాజు తమ్ముడు సూర్యదత్తుడు; ఆఱు= ఆరు; తూపులన్= బాణాలతో; నొంచి= అణచి; ఆర్చినన్= బొబ్బ పెట్టగా; అలిగి= కోపించి; అతని= సూర్యదత్తుడి; తల= శిరస్సు; కుండలములతోన్= చెవిపోగులతో సహా; ఇలన్= నేలపై; పడన్= పడేటట్లు; అతఁడు= ద్రోణుడు; ఏసెన్= కొట్టాడు; ధరణి నాయక!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సూర్యదత్తుఁడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పడినన్= పడగా; చూచి; మాత్స్య= మాత్స్యదేశపు; బల= సైన్యం యొక్క; కోటి= సమూహం; విచ్చినన్= చీలిపోగా; చేది= చేదిదేశపు; మగధ= మగధ దేశపు; కేకయ+ఆది= కేకయాది దేశాల; సేనలు= సైన్యాలు; ఎల్లన్= అన్నియు; చెదరన్= చెల్లాచెదరు కాగా; తలరన్= సంభ్రమించగా; తల్లడపడన్= చలించగా; కలంగుండుగొనఁగన్= క్షోభపడగా; కుంభజుండు= ద్రోణుడు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధరణినాయకుడవైన ధృతరాష్ట్రా! ద్రోణుడు ధర్మజుడి వెంటబడగా విరాటుని తమ్ముడైన సూర్యదత్తుడు అతడిని అడ్డగించి, పాండవ సైన్యాలను ఒక్క పెట్టున ముందుకు త్రోశాడు. ద్రోణుడు ఆ సైన్యాలను దూది కుప్పలపై ప్రాకే మంటలవలె వ్యాపించి నశింపజేయగా; అతడిని ఎదుర్కొని సూర్యదత్తుడు ఆరు బాణాలతో అణచి కేకపెట్టాడు. అపుడు ద్రోణుడు కోపించి సూర్యదత్తుడి శిరస్సు కుండలాలతో సహా క్రిందపడేటట్లు కొట్టాడు. సూర్యదత్తు డిట్లా పడిపోవటం చూచి విరాటరాజు సైన్యం చీలిపోగా, ద్రోణుడు చేది, మగధ, కేకయాది దేశాల సేనలు చెల్లాచెదరయ్యేటట్లు, సంభ్రమించేటట్లు, తల్లడిల్లేటట్లు, క్షోభపడేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: ఆంధ్ర మహాభారత సంశోధిత ముద్రణప్రతిలో పాదసూచిగా ఈ అంశాలు చెప్పబడ్డాయి. 'ఇచ్చట మూలమునందు ద్రోణునెదిర్చి యతనిచే సంహరింపబడినవాడు శతానీకుఁ డని యున్నది.

శ్లో॥ నిర్దహంత మనీకాని తాని తాని పునః పునః।
ద్రోణం మత్స్యాదవరజః శతానీకోऽ భ్యవర్తత॥' (భం. 7-20-20)

చిత్రశాలాప్రతి (7-21-25), కుంభకోణప్రతి 7-21-25. భండార్కరు ప్రతి పాదసూచియందు 'మత్స్యావరజః' అనుటకు 'మాత్స్యావరజః' అను పాఠము ప్రదర్శింపబడినది, T1, G2, 5 ప్రతులు.

శతానీకుఁ డనువాఁడు (విరటుని తమ్ముడు) భీష్మునిచే నిహతుడైనట్లు భీష్మపర్వము తృతీయాశ్వాసమున గలదు. భీష్మ-।3-391 తిక్కన భారతము. 6-113-24 భండార్కరు ప్రతి.

భీష్మపర్వములోనే సంహరింపబడిన శతానీకుడు ద్రోణపర్వమునందు తిరిగి కన్పించుట అసంగతముగా తోచును. దీనిని గుర్తించియే కాబోలు కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో (T1, G2, 5) 'మాత్స్యాదవరజః' అను పాఠము గ్రహింపబడినది. మాత్స్యుడనగా మత్స్యరాజు కుమారుడగు ఉత్తరు డని గ్రహించినచో శతానీకుడు వాని తమ్ము డగును. ఇట్లు విరటుని తమ్ముడొకడును, కుమారు డొకడును శతానీకనామము గలవారు ఇద్దఱుండిరని గ్రహించినచో వైరుధ్యము తొలగును.

తిక్కన సోమయాజి దీనిని గుర్తించియే కాబోలు ఈ సందర్భమున శతానీకుని పేరు విడిచి 'సూర్యదత్తుడు' అను పేరు గ్రహించెను. ఈతడు విరటుని తమ్ము డనియే తిక్కన భావము. 'మాత్స్యానుజుఁ డాఱుదూపుల' (ద్రోణ-1-293). సూర్యదత్తుని పేరు ఈ ఘట్టమున మూల సంస్కృత ప్రతులందు కాన్పించుట లేదు.

సూర్యదత్తు డనువాడు విరటుని యనుచరు డనియు ద్రోణునిచే వధింపబడె ననియు సోరన్సన్ 'మహాభారత నామానుక్రమణిక'యందు కలదు. పు. 664. మత్స్య అనగా విరాటు డనియు మాత్స్య అనగా ఉత్తరుడనియు సోరన్సన్ వివరించెను.' (పు. 299)

క. **మెఱుమ ధనుర్దండము గుణ । మును మఁగ విశిఖతతి దొరుఁగ నొక్కటఁ దఱచై**
పఱవ రుధిరంపుఁ గాలువ । లతిముతి ఘనభుజుఁడు ద్రోణుఁ డడరె నరేంద్రా! 294

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ధనుః+దండము= వింటి దబ్బ; మెఱుమన్= మెరయగా; గుణము= అల్లెత్రాడు; ఉఱుమఁగన్= గర్జించగా; విశిఖ= బాణాల; తతి= సమూహం; తొరుఁగన్= కురియగా; ఒక్కటన్= ఏకమై; రుధిరంపు= రక్తపు; కాలువలు= ఏరులు; తఱచు+ఐ= దట్టమై; పఱవన్= పారగా; అతిముతి= ఉత్సాహంతో; ఘనభుజుఁడు= గొప్పనైన బాహువులు గల; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అడరెన్= విజృంభించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వింటిదబ్బ మెరయగా, అల్లెత్రాడు ఉరుమగా, బాణాలు కురియగా, రక్తపుకాలువలు ఏకమై బాగా ప్రవహించగా ఉత్సాహంతో ద్రోణాచార్యుడు విజృంభించాడు.

విశేషం: ఇందు మెఱుములు, ఉఱుములు, వర్షము - కాలువలు ఉండుటవలన బాణవర్షము స్ఫురించుచున్నది.

క. వీరాస్థిశర్కరాఘన । భేరీ మండూక కవచ పృథులోర్మి రథ
స్ఫారావర్త గజ మకర । ఘోర మహిమ రక్తనదులకుం దగియె నృపా! 295

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వీర= వీరులయొక్క; అస్థి= ఎముకలనే; శర్కరా= ఇసుకయొక్క; ఘన= గొప్పవైన; భేరీ= దుందుభి వాద్యాలనే; మండూక= కప్పలయొక్క; కవచ= కవచాలనే; పృథుల= విరివి అయిన; ఊర్మి= అలల యొక్క; రథ= తేరులనే; స్ఫార= గొప్పవైన; ఆవర్త= సుడులయొక్క; గజ= ఏనుగు లనే; మకర= మొసళ్ళయొక్క; ఘోర= భయంకరమైన; మహిమ= గొప్పతనం; రక్త= నెత్తుటి; నదులకున్= ఏరులకు; తగియెన్= సరిపోలినది.

తాత్పర్యం: వీరుల ఎముకలనే లావుఇసుక యొక్క, గొప్పనైన దుందుభి వాద్యాలనే కప్పల యొక్క, విరివిగాగల కవచాలనే అలల యొక్క, రథాలనే గొప్ప సుడుల యొక్క; ఏనుగు లనే మొసళ్ళ యొక్క భయానకమైన మహిమ రక్తపు నదులకు సరిపోలింది.

విశేషం: రూపకం. యుద్ధపర్యవసానంగా కలిగిన జుగుప్సాకరమైన అస్థులు, విచ్ఛిన్నమైన భేరులు, కవచాలు, రథాలు, గజాలు, రక్తప్రవాహాలపై శర్కరా, మండూక, తరంగ, ఆవర్త, మకర, నద్యాదులను సుందరంగా ఆరోపించి బీభత్సరసాన్ని ఆస్వాదింపజేస్తున్నాడు కవిబ్రహ్మ.

వ. ఇవ్విధంబునం బాండవాగ్రజుం బట్టికొన నప్పళించి తఱుము నమ్మహావీరు మార్కొని యుధామన్యుండును, నుత్తమౌజుండును, వసుదానుండును, శిఖండియును నైదైదు శరంబు లేసిరి; సాత్యకి క్షత్రధర్ములు వరుసన నూటయిరువదింటఁ బదింటం గప్పి రయ్యుధిష్ఠిరుండును; మరలి బాణ శతత్రయ ప్రయోగ తీవ్రులగు ధృష్టద్యుమ్న చేకితానుల మున్నిడుకొని పొంగి తానును బండ్రెంట నొప్పించె; నప్పు డా భారద్వాజుని మఱియునుం బలువురు పాండవ పక్షయోధవీరులు వొదివినం గని మన్నించు రాజులు రాజకుమారులు నతనికి బాసటయై కలిసి; రతండు వసుదాను వసుధం గూల్చి క్షేము జముకడ కనిచి యుధామన్యు నుత్తమౌజుని శిఖండిని సాత్యకిని బెక్కమ్ము లెమ్ములం గీలించి తన్నుం గదిసినం గని యయ్యజాతశత్రుండు వెండియుఁ గైతవంబున రణంబునకుం దొలంగం బాఱిన. 296

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; పాండవ+అగ్రజున్= పాండవులకు అన్న అయిన ధర్మజుడిని; పట్టికొనన్= పట్టుకొనటానికి; అప్పళించి= ఉత్సహించి; తఱుము= వెనుదగిలి ఉరికించే; ఆ+మహావీరున్= ఆ గొప్పవీరుడైన ద్రోణుడిని; మార్కొని= ఎదుర్కొని; యుధామన్యుండునున్= యుధామన్యుడూ; ఉత్తమౌజుండును= ఉత్తమౌజుడూ; వసుదానుండును= వసుదానుడూ; శిఖండియునున్= శిఖండియు; ఐదైదు= ఐదేసి; శరంబులు= బాణాలు; ఏసిరి= ప్రయోగించారు; సాత్యకి; క్షత్రధర్ములు= క్షత్రధర్ముడు; వరుసన= క్రమంగా; నూట ఇరువదింటన్= నూట ఇరవైబాణాలతో; పదింటన్= పదిబాణాలతో; కప్పిరి= పొదివారు; ఆ+యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మజుడు కూడ; మరలి= మళ్ళీ; బాణశతత్రయ= మూడు వందల బాణాలను; ప్రయోగ= వేయుటలో; తీవ్రులు+అగు= అధికులైన; ధృష్టద్యుమ్న చేకితానుల= ధృష్టద్యుమ్నుడిని, చేకితానుడిని; మున్ను+ఇడికొని= ముందుంచుకొని; పొంగి= ఉబ్బి; తానును= ధర్మరాజు కూడా; పండ్రెంటన్= పన్నెండు బాణాలతో; నొప్పించెన్= బాధించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ భారద్వాజుని= ఆ ద్రోణుని; మఱియునున్= ఇంకనూ; పలువురు= అనేకులు; పాండవ= ధర్మజాదుల; పక్ష= వైపుగల; యోధ= యుద్ధం చేసే; వీరులు= శూరులు; పొదివినన్= చుట్టుముట్టగా; కని= చూచి; నీ మన్నించు= నీవు గౌరవించే; రాజులు= నృపులు; రాజకుమారులున్= రాజపుత్రులును; అతనికిన్= ఆ ద్రోణుడికి; బాసట+ఐ= సహాయులై; కవిసిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అతండు= ద్రోణుడు; వసుదానున్= వసుదానుడిని; వసుధన్= భూమిపై; కూల్చి= పడవేసి; క్షేమున్= క్షేముడిని; జముకడకున్= యముడి వద్దకు; అనిచి= పంపి; యుధామన్యునిన్= యుధామన్యుడిని; ఉత్తమౌజునిన్= ఉత్తమౌజుడిని; శిఖండిని; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; ఎక్కు+అమ్ములు= ఎక్కుపెట్టిన బాణాలు; ఎమ్ములన్= ఎముకలందు; కీలించి= తగిల్చి; తన్నున్= తనను; కదిసినన్= ఆక్రమించగా; కని= చూచి; ఆ+అజాతశత్రుండు= ధర్మజుడు; వెండియున్= మరల; కైతవంబునన్= ఉపాయంతో; రణంబునకున్= యుద్ధం నుండి; తొలంగన్+పాఱినన్= తొలగిపోగా .

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి ఉత్సహించి తరిమే మహావీరుడైన ద్రోణుడిని ఎదుర్కొని యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు, వసుదానుడు, శిఖండి కలిసి, ఐదైదు బాణాలు వేశారు. సాత్యకి, క్షత్రధర్ముడు వరుసగా నూట ఇరువది బాణాలతోను, పది బాణాలతోను పొదివారు. ధర్మజుడు కూడ మరలి మూడు వందల బాణాలను వేయటంలో అధికులైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని, చేకితానుడిని ముందుంచుకొని, ఉత్సహించి, తాను కూడా పన్నెండు బాణాలతో నొప్పించాడు. అపుడు ఆ ద్రోణుడిని ఇంకా పాండవ పక్షంలోగల యోధులు చుట్టుముట్టగా చూచి నీవు గౌరవించే రాజులు, రాజకుమారులు ఆ ద్రోణుడికి సహాయులై పరుగెత్తారు. ఆ ద్రోణుడు కూడ వసుదానుడిని నేలపై కూల్చి, క్షేముడిని యమలోకానికి పంపి, యుధామన్యుడిని, ఉత్తమౌజుడిని, శిఖండిని, సాత్యకిని బాణాలతో గ్రుచ్చి, తనను ఆక్రమించటం చూచి ఆ ధర్మజుడు ఉపాయంగా యుద్ధభూమినుండి తొలగిపోగా.

క. గురు దృఢసేనుఁడు దాఁకిన । హరి సారథి కేతురథ శరాసన శకలో
త్కరములతోడ నతండును । దొరఁగించెఁ దదీయ తనువు దునియలు ధరణిన్. 297

ప్రతిపదార్థం: గురున్= ద్రోణుడిని; దృఢసేనుఁడు= దృఢసేనుడనేవాడు; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; అతండును= ఆ ద్రోణుడును; హరి= గుర్రాలు; సారథి= రథచోదకుడు; కేతు= పతాకం; రథ= రథం; శరాసన= ధనుస్సులయొక్క; శకల= తునకల; ఉత్కరముల తోడన్= సమూహాలతో; తదీయ తనువు= ఆ దృఢసేనుడి దేహం యొక్క; తునియలు= ముక్కలను; ధరణిన్= నేలపై; తొరఁగించెన్= పడగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడిని దృఢసేనుడు తాకగా, ఆచార్యుడు అతడి గుర్రాలు, సారథి, కేతువు, రథం, ధనుస్సుల యొక్క ఖండాల సమూహంతోపాటు ఆ దృఢసేనుడి మేని ముక్కలను కూడ నేలపై పడవేశాడు.

వ. ఇత్తెఱంగునం దునిమి తఱుము నతని దోర్విలాసంబు దుస్సహం బగుటయుం బాండవ బలంబులు దెరలినం గురు సైనికులు నలుగడలకు నెగచి; రట్లు విజృంభించిన కుంభసంభవు నెదుర్కొని వార్ధక్షేమియుఁ జిత్రసేనుండును సేనాబిందుండును సువర్చసుండును ధృష్టద్యుమ్నుండును జేకితానుండును శిఖండియు సాత్యకియును సుమిత్రుండును సాయక జాలంబులు నిగిడించిన. 298

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఇట్లు; తునిమి= సంహరించి; తఱుము= తరిమికొట్టే; అతని= ఆ ద్రోణుడి; దోః+విలాసంబు= బాహువుల క్రీడ; దుస్సహంబు= ఓర్వరానిది; అగుటయున్= కాగా; పాండవ బలంబులు= పాండవ సేనలు; తెరలినన్= తొలగిపోగా; కురుసైనికులు= కౌరవుల భటులు; నలుగడలకున్= నాల్గు దిక్కులకు; ఎగచిరి= తరిమారు; అట్లు= ఆ విధంగా; విజృంభించిన= చెలరేగిన; కుంభసంభవున్= ద్రోణుడిని; ఎదుర్కొని= ఎదిరించి; వార్ధక్షేమియున్= వార్ధక్షేమి అనేవాడు; చిత్రసేనుండును= చిత్రసేనుడు; సేనాబిందుండును= సేనాబిందుడు; సువర్చసుండును= సువర్చసుడు; ధృష్టద్యుమ్నుండును= ధృష్టద్యుమ్నుడు; చేకితానుండును= చేకితానుడు; శిఖండియున్= శిఖండి; సాత్యకియును= సాత్యకి; సుమిత్రుండును= సుమిత్రుడును; సాయక= బాణాల; జాలంబులు= సమూహాలు; నిగిడించినన్= ప్రసరింపజేయగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా శత్రువులను సంహరించి, తరిమికొట్టే ద్రోణుడి భుజవిలాసం సహించరానిది కావటం వలన పాండవ సేనలు తొలగిపోగా, కురు సైనికులు నాల్గు దిక్కులకు వారిని తరిమికొట్టారు. అట్లా విజృంభించిన ద్రోణుడిని ఎదిరించి వార్ధక్షేమి, చిత్రసేనుడు, సేనాబిందుడు, సువర్చసుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడు, చేకితానుడు, శిఖండి, సాత్యకి, సుమిత్రుడు వరుసగా బాణాలు ప్రయోగించగా.

తే. **అందఱకు నన్నిరూపులై యతఁడు వోరి । యా సుమిత్త్రునిఁ గూల్చిన నతనిఁ గేక**
యులును మాత్స్యపాంచాలురు నొక్కపెట్ట । కవిసి విరిసిరి తచ్ఛరాఘాత భీతి. **299**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ద్రోణుడు; అందఱకున్= శత్రువులందరికి; అన్ని రూపులు+ఐ= అన్ని ఆకారాలు గలవాడై; పోరి= యుద్ధం చేసి; ఆ సుమిత్త్రునిన్= ఆ సుమిత్రుడనేవాడిని; కూల్చినన్= చంపగా; తద్= ఆ ద్రోణుడి; శర+ఆఘాత= బాణపు దెబ్బల వలని; భీతిన్= భయంతో; అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; కేకయులును= కేకయ దేశపు వారును; మాత్స్య= మత్స్య దేశ సైనికులును; పాంచాలురున్= పాంచాల దేశ భటులును; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; కవిసి= చుట్టుముట్టి; విరిసిరి= చెదరిపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడు శత్రువులందరికి అన్ని రూపాలై పోరు సల్పి సుమిత్రుడిని చంపేసరికి, అతడిని కేకయ, పాంచాల సైనికులు ఒకేసారి చుట్టుముట్టి, అతడి బాణాల దెబ్బకు భయపడి చెదరిపోయారు.

వ. **ధృష్టద్యుమ్నసాత్యకి సేనాబిందు ప్రముఖ రథిక వరులును వసమఱియుండిరనిన విని, ధృతరాష్ట్రుం డచ్చెరువడి 'యిట్లు పేర్చిన యాచార్యు శౌర్యభుజ వీర్యంబులు సైరింప నక్కడ నెవ్వరు లేరైరి గదే, యనుటయు సంజయుం డది సెప్పెద నాకర్ణింపు'మని యిట్లను నట్లు గలంగిన కౌంతేయ సేనఁ గనుంగొని కలకల నవ్వుచుఁ గురువిభుండు కర్ణునితో నిట్లనియె.** **300**

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్న= ధృష్టద్యుమ్నుడు; సాత్యకి; సేనాబిందు; ప్రముఖ= మున్నగు; రథిక= రథమెక్కి యుద్ధం చేసేవారిలో; వరులును= శ్రేష్ఠులును; వసము+అఱి= స్వాధీనం తప్పి; ఉండిరి= ఉన్నారు; అనినన్= అనగా; విని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అచ్చెరువు+పడి= ఆశ్చర్యపడి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పేర్చిన= అతిశయించిన; ఆచార్యు= ద్రోణుడి; శౌర్య= శూరత్వం; భుజ= బాహువుల; వీర్యంబులు= బలాలు; సైరింపన్= సహించటానికి; అక్కడన్= ఆ పాండవ పక్షంలో; ఎవ్వరు= ఎవరు గూడ; లేరు+ఐరి+కదే= లేకుండినారు కదా; అనుటయున్= అనగా; సంజయుండు; అది= ఆ సంగతి; చెప్పెదన్= చెపుతాను; ఆకర్ణింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కలంగిన= కలతపడిన; కౌంతేయసేనన్= కుంతీపుత్రుల సైన్యాన్ని; కనుంగొని= చూచి; కలకల నవ్వుచున్= సంతోషంగా నవ్వుతూ; కురువిభుండు= దుర్యోధన మహారాజు; కర్ణునితోన్= కర్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడు, సాత్యకి, సేనాబిందువు మొదలైన రథిక శ్రేష్ఠులు స్వాధీనం తప్పి ఉన్నారనగా విని, ధృతరాష్ట్రుడు ఆశ్చర్యపడి, 'ఇట్లా విజృంభించిన ద్రోణాచార్యుడి శూరత్వ, బాహుబలాలను సహించి ఎదుర్కొనటానికి పాండవ పక్షంలో ఎవ్వరూ లేకుండాపోయారా? అని అన్నాడు. సంజయుడు ఆ విషయం తెలుపుతాను వినుమని ఇట్లా అన్నాడు. అట్లా కలతపడ్డ పాండవ సేనను చూచి కలకల నవ్వుతూ దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'పెనుగాలిని వెసఁ గూలిన । వనము క్రియం బడిన పాండవ బలముఁ గంటే?**
విను మింక నెన్నఁడును మొగ । కొన రీ యోడి చనువారు గురుకోల్తలకున్. **301**

ప్రతిపదార్థం: పెనుగాలిని= ఝంఝామారుతానికి; వెసన్= వేగంగా; కూలిన= పడిపోయిన; వనము= తోట; క్రియన్= వలె; పడిన= కూలిన; పాండవ బలమున్= పాండవుల సైన్యాన్ని; కంటే?= చూచినావా?; వినుము; ఇంకన్= ఇక; ఎన్నఁడును= ఎన్నడు కూడ; గురు= ద్రోణుడి; కోల్తలకున్= ఎదుట నిల్చి యుద్ధం చేయటానికి; ఓడి చనువారు= ఓడి పారిపోయేవారు; మొగకొనరు= పూనుకొనరు.

తాత్పర్యం: 'ఝంఝామారుతానికి వెంటనే కూలిన తోటవలె ఉన్న పాండవ సేనను చూశావా? వినుము. ద్రోణాచార్యుడి ముందు నిలిచి యుద్ధం చేయటానికి ఎన్నడు కూడ ఓడి పారిపోయేవారు ఎదుటికి రాజాలరు.

విశేషం: ఉపమ.

చం. **పవనతనూజుఁ గంటె? నిజపార్శ్వములం దనవారు లేక కౌ**
రవులు మహోగ్రభంగి నడరం గడు దైన్యముఁ బొందియున్న వాఁ
డవిరళ దివ్యమార్గణ దురాసదు ద్రోణునిఁ జూచి వీఁడు రా
జ్యవిభవకాంక్ష యెల్లఁ దెగటాఱఁగఁ బాఱెడు నట్లు సూడుమీ!' **302**

ప్రతిపదార్థం: పవన తనూజున్= భీముడిని; కంటె?= చూచినావా?; నిజపార్శ్వములన్= తన ప్రక్కల; తన వారు= ఆత్మీయులు; లేక= లేకుండటంచేత; కౌరవులు= కౌరవపక్షంవారు; మహా+ఉగ్రభంగిన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; అడరన్= విజృంభించగా; కడున్= మిక్కిలి; దైన్యమున్= దీనత్వాన్ని; పొంది ఉన్నవాఁడు= పొందాడు; అవిరళ= విస్తారమైన; దివ్య= దేవతాసంబంధమైన; మార్గణ= ఆగ్నేయాది బాణాలచేత; దురాసదున్= ఎదుర్కొన వీలుగాని వాడగు; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; చూచి; వీఁడు= ఈ భీముడు; రాజ్య= రాజ్యానికి చెందిన; విభవ= సౌఖ్యపు; కాంక్ష= కోరిక; ఎల్లన్= అంతయు; తెగటాఱఁగన్= నశించగా; పాఱెడున్+అట్లు= పారిపోయేటట్లు; చూడుమీ!= చూడుమా!

తాత్పర్యం: 'ఓ కర్ణా! భీముడిని చూశావా! చుట్టూ తన వారు లేక కౌరవులు మహాభయంకరంగా విజృంభించగా మిక్కిలి దీనత్వాన్ని పొందాడు. విస్తారమైన దివ్యాస్త్రాలు కలవాడు కావటం వలన ఎదుర్కొనటానికి వీలుగాని ద్రోణాచార్యుడిని చూచి వీడు రాజ్యసుఖకాంక్ష నశించగా పారిపోయేటట్లు చూడుమా!'

వ. **అనిన విని కర్ణుం డతని కిట్లనియె.** **303**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= అనగా విని; కర్ణుండు= కర్ణుడు; అతనికిన్= ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని కర్ణుడు దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. **'భీముఁడు నట్టివాఁడె? యరిభీషణ విక్రముఁ డస్మదీయ సం**
గ్రామ జయంబు ప్రాణములు గల్గఁగ సైఁచునె? పాండవేయు లు
ద్దామ బలాఢ్యు; లాహవము దక్కుదురే? యదిగాక వారు నీ
చే మును పడ్డపాట్లు దమ చిత్తములన్ మఱవంగ నేర్తురే? **304**

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడున్= భీమసేనుడు; అట్టివాఁడె?= అట్లా వెనుకంజ వేసేవాడా?; అరి= శత్రువులకు; భీషణ= భయంకరమైన; విక్రముఁడు= పరాక్రమశాలి; అస్మదీయ= మనయొక్క; సంగ్రామ= యుద్ధమందలి; జయంబు= విజయం; ప్రాణములు=ప్రాణాలు; కల్గఁగన్= ఉండగా; సైఁచునె?= సహిస్తాడా?; పాండవేయులు= పాండవులు; ఉద్దామ= గొప్ప; బలాఢ్యులు= శ్రేష్ఠమైన బలంగలవారు;

ఆహవము= యుద్ధం; తక్కుదురె?= వదులుదురా?; అదిగాక= అంతేగాక; నీచేన్= నీ వలన; మును= పూర్వం; పడ్డ= అనుభవించిన; పాట్లు= కష్టాలు; తమ= తమ యొక్క; చిత్తములన్= మనస్సులలో; మఱవంగన్+నేర్తురే?= మరచిపోతారా?

తాత్పర్యం: 'భీముడు వెనుదిరిగి పోయేవాడా? అతడు శత్రువులకు భయం గొలిపే పరాక్రమం కలవాడు. ప్రాణాలుండగా మనం యుద్ధంలో గెలవటం సహిస్తాడా? పాండవులు గొప్ప బలశాలులు; యుద్ధాన్ని వదలుకొంటారా? అదిగాక, వారు నీ చేత పూర్వం పడ్డ కష్టాలు మరచిపోతారా?

చ. వినుము తదీయ యోధులును వీర గుణాఢ్యులు భీము మున్నుగాఁ
గొని గురుఁ దాఁక కుండుదురె? కూడుద మీతఁడు నొవ్వకుండఁగా
మనమును నీతనిం బలసమగ్రులమై; యటు గాక యోడి రం
చునికి ప్రమాద; మేను మొగమోడక చెప్పితిఁ గౌరవేశ్వరా!' 305

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఈశ్వరా!= దుర్యోధన మహారాజా!; వినుము; తదీయ= పాండవుల; యోధులును= వీరులును; వీర= వీరులకుండే; గుణాఢ్యులు= గుణాలలో గొప్పవారు; భీమున్= భీముడిని; మున్నుగాన్+కొని= ముందుంచుకొని; గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; తాఁకక+ఉండుదురె?= ఎదుర్కొనక ఉంటారా?; ఈతఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; నొవ్వకుండగాన్= బాధపడకుండగా; మనమును= మనం కూడ; బలసమగ్రులము+ఐ= సమస్తమైన సేనలు కలవారమై; ఈతనిన్= ద్రోణుడిని; కూడుదము= కలిసికొందము; అటుగాక= అట్లాకాకుండా; ఓడిరి+అంచున్= ఓడిపోయినారని; ఉనికి= ఊరుకొనటం; ప్రమాదము= ఆపత్కరం; ఏను= కర్ణుడనగు నేను; మొగము+ఓడక= మొగమాటం లేకుండ; చెప్పితిన్= చెప్పాను.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! విను. పాండవ పక్షయోధులంతా వీరగుణాలలో గొప్పవారు. భీముడిని ముందుంచుకొని ద్రోణాచార్యులను ఎదుర్కొనకుండా ఉంటారా? ఈతడు బాధపడకుండా మనం కూడా సమస్త సైన్యాలతో ఈ ఆచార్యుడిని కలిసికొందాం. అట్లా కాక పాండవులు ఓడిపోయినారని ఊరుకొనడం ప్రమాదమని నేను మొగమాటం లేకుండా చెప్పాను.'

వ. అని పలుకునంతకుం గూడుకొని. 306

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకునంతకున్= అని అన్నంతలోనే; కూడుకొని= కలిసికొని.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు దుర్యోధనుడితో అన్నంత లోపలనే పాండవ వర్గమంతా కలిసికొని.

సీ. హంస గౌరములగు హయములు నమృతాంశు । కేతువు మెఱయ నజాతరిపుఁడు
రురునిభాశ్వంబులు హరికేతనంబును । బ్రస్ఫురితములుగఁ బవనసుతుఁడు,
శుకవర్ణహరులు ప్రస్తుత శరభధ్వజం । బును నొప్ప సహదేవ పూర్వజుండు,
నంబుద చ్ఛాయ రథ్యములు శుండాల ప । తాకయు శోభిల్లఁ దదనుజుండుఁ

తే. గడఁగి తమ తమ సిడములు గ్రాల ద్రుపద । మాత్స్యసాత్యకి ముఖ యోధ మండలములు
దారుణాటోప విక్రమోత్సాహ లీలఁ । దోడు నడవంగ నడరిరి ద్రోణు మీఁద. 307

ప్రతిపదార్థం: హంస= హంసవలె; గౌరములు+అగు= తెల్లనివగు హయములున్= గుర్రాలును; అమృత+అంశు= అమృత కిరణుడైన చంద్రుడుగల; కేతువు= పతాకం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; అజాతరిపుఁడు= ధర్మరాజు; రురు= నల్లచారల

దుప్పితో; నిభ= సమానమైన; అశ్వంబులు= గుర్రాలు; హరి= సింహపు; కేతనంబును= పతాకం; ప్రస్ఫురితములుగన్= వెలుగొందగా; పవనసుతుఁడు= భీముడు; శుక= చిలుక యొక్క; వర్ణ= రంగుగల; హరులు= గుర్రాలు; ప్రస్తుత= ప్రశంసించదగిన; శరభ= సింహానికంటె బలంగల ఎనిమిది కాళ్ళ జంతువు; ధ్వజంబునున్= పతాకంగా; ఒప్పన్= ఒప్పగా; సహదేవ= సహదేవుడి కంటె; పూర్వజుండున్= అన్నయైన నకులుడును; అంబుద= మేఘాలవంటి; ఛాయ= వన్నెగల; రథ్యములు= గుర్రాలు; శుండాల= ఏనుగుగల; పతాకయున్= ధ్వజం; శోభిల్లన్= ఒప్పగా; తద్+అనుజుండున్= ఆ నకులుడి యొక్క తమ్ముడగు సహదేవుడును; కడఁగి= పూని; తమ తమ= వారి వారి; సిడములు= పతాకాలు; క్రాలన్= వెలుగొందగా; ద్రుపద= ద్రుపదుడు; మాత్స్య= విరటుడు; సాత్యకి; ముఖ= మొదలైన; యోధ= వీరుల; మండలములు= సమూహాలు; దారుణ= భయంకరమైన; ఆటోప= విజృంభణ; విక్రమ= పరాక్రమం; ఉత్సాహ= పూనికతోడి; లీలన్= విలాసంతో; తోడు నడవంగన్= వెంట రాగా; ద్రోణుమీఁదన్= ద్రోణుడిపై; అడరిరి= విజృంభించారు.

తాత్పర్యం: హంసలవంటి తెల్లని గుర్రాలు, చంద్ర పతాకం ప్రకాశిస్తుండగా ధర్మరాజు, కృష్ణసారమృగపు వన్నెగల గుర్రాలు, సింహధ్వజం వెలుగగా భీముడు, చిలుకవంటి రంగు గల గుర్రాలు, ప్రశంసనీయమైన శరభ పతాకంగల నకులుడు, మేఘవర్ణంగల అశ్వాలు, గజధ్వజం గల సహదేవుడు ఉత్సహించి, తమ తమ పతాకాలు ప్రకాశిస్తుండగా ద్రుపదుడు, విరాటుడు, సాత్యకి మొదలైన వీర సమూహాలు భయానకమైన విజృంభణ, పరాక్రమం, ఉత్సాహం, విలాసం ఒప్పగా తోడు నడవగా ద్రోణుడిపై దూకారు.

వ. ఇట్లు పాండవ బలంబులు జలధరంబులు శైలంబు గప్పుకరణిం గుంభసంభవుం బొదివిన దృష్టిపథం బవరుద్ధం బగుటయు నతండు దెగియె నను దిగులు మన వారికిం బుట్టె; నట్టియెడ నీ కొడుకు గడంగి సేనలకుం జేయి వీచి యందు ముంగలియై నడచు వడముడిం దాఁకినం దమకించి సాత్యకిని గృతవర్మయు, క్షత్త్రధర్ముని సైంధవుండును, యుయుత్సుని సుబాహుండును , నకులుని దుశ్శాసనుండును, సహదేవునిఁ జిత్రవర్ముండును, ధర్మనందను శల్యుండును, ద్రుపదుని బాహ్లికుండును, విరాటుని విందానువిందులును, శ్రుతకీర్తిని వివింశతియు, శ్రుతసేనుని సాల్వుండును, శ్రుతసోమునిఁ జిత్రసేనుండును, శతానీకుని శ్రుతవర్మయుఁ, బ్రతివింధ్యుని నశ్వత్థామయు, సౌభద్రుని లక్ష్మ ణుండును, శిఖండిని వికర్ణుండును, గుంతిభోజుని దుర్ముఖుండును, గేకయ, పంచకంబును, గర్ణుండును, గాశీశ్వరుని జయుండును, బాండ్యుని జయత్సేనుండును, ధృష్టద్యుమ్నపుత్రుల బృహద్ధనుర్జయ మిత్రులును, వార్ధక్షేమిని గృపాచార్యుండును, మణిమంతుని భూరిశ్రవుండును, ఘటోత్కచుని నలంబుసుండును దలపడి; రెన్నం గొలఁదిగాదు గాని మఱియు ననేకుల మార్కొని; రిబ్భంగి భారద్వాజునిం బరిమార్పను గావను బూని యక్కడి యిక్కడి వీరు లుక్కు మిగిలి యొండొరుల కేతనంబులు గూల్చియు, ఘోటకంబుల ప్రాణంబులఁ బీల్చియు, సారథుల రూపు మాపియు, నరదంబులు పఱియలు వాపియు నాతపత్ర చామరంబుల బడలువఱిచియుఁ, జాపంబులు విఱిచియుఁ గత్తళంబుల తునియలు ధరన్ దొరలించియు, నెత్తురు లురలించియు నిత్తెఱంగున ఘోర సంగ్రామంబు సేయుచుండ మధ్యాహ్నం బయ్యె, నప్పుడు దన్నుం గవిసిన ధృష్టద్యుమ్ను నమ్ముల నవలీలం గుదియించి యగ్గురుండు వెండియుం గొందఱం జిక్కువఱిచె' ననిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కిట్లనియె. 308

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; జలధరంబులు= మేఘాలు; శైలంబు= పర్వతాన్ని; కప్పు కరణిన్= ఆక్రమించిన విధంగా; కుంభసంభవున్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొదివినన్= కప్పగా; దృష్టిపథంబు= చూచే మార్గం; అవరుద్ధంబు+అగుటయున్= అడ్డగించబడగా; అతండు= ద్రోణుడు; తెగియెన్= హతమైనాడు; అను దిగులు= అనే భయం;

మనవారికిన్= మన కౌరవ పక్షం వారికి; పుట్టునట్టి ఎడన్= కలిగినపుడు; నీ కొడుకు= నీ యొక్క పుత్రుడు; కడంగి= పూని; సేనలకున్= సైన్యాలకు; చేయి వీచి= ప్రోత్సహించి; అందున్= పాండవ సైన్యంలో; ముంగలి+ఐ= ముందుగా; నడచు= నడుచునట్టి; వడముడిన్= భీముడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; తమకించి= త్వరపడి; సాత్యకిని; కృతవర్మయున్= కృతవర్మ; క్షత్రధర్మునిన్= క్షత్రధర్ముడిని; సైంధవుండును= సైంధవుడు; యుయుత్సునిన్= యుయుత్సుడిని; సుబాహుండును= సుబాహుడు; నకులునిన్= నకులుడిని; దుశ్శాసనుండును= దుశ్శాసనుడు; సహదేవునిన్= సహదేవుడిని; చిత్రవర్ముండును= చిత్రవర్మయు; ధర్మనందనున్= ధర్మరాజును; శల్యుండును= శల్యుడును; ద్రుపదునిన్= ద్రుపదుడిని; బాహ్లికుండును= బాహ్లికుడును; విరాటునిన్= విరాట రాజును, విందానువిందులును= విందుడు, అనువిందుడును; శ్రుతకీర్తిని; వివింశతియున్; శ్రుతసేనుని; సాల్వుండును; శ్రుత సోమునిన్; చిత్రసేనుండును; శతానీకున్; శ్రుతవర్మయున్; ప్రతివింధ్యునిన్; అశ్వత్థామయున్; సౌభద్రునిన్= అభిమన్యుడిని; లక్ష్మణుండును; శిఖండిని; వికర్ణుండును; కుంతిభోజుని; దుర్ముఖుండును= దుర్ముఖుడు; కేకయ పంచకంబును= కేకయ దేశానికి చెందిన వీరులు ఐదుగురిని; కర్ణుండును= కర్ణుడును; కాశీశ్వరునిన్= కాశీరాజును; జయుండును; పాండ్యుని= పాండ్యదేశరాజును; జయత్సేనుండును; ధృష్టద్యుమ్నుని పుత్రులన్= ధృష్టద్యుమ్నుడి కొడుకులను; బృహద్ధనుర్జయ మిత్రులును= బృహద్ధనుర్జయుడి స్నేహితులును; వార్ధక్షేమిని; కృపాచార్యుండును= కృపాచార్యుడు; మణిమంతుని; భూరిశ్రవుండును; ఘటోత్కచున్; అలంబుసుండును; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఎన్నన్+కొలఁదికాదు= లెక్కింప వీలుగాదు; కాని; మఱియున్= ఇంకను; అనేకులు= చాలా మంది; మార్కొనిరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఈ+భంగిన్= ఈ విధంగా; భారద్వాజునిన్= ద్రోణుడిని; పరిమార్పను= చంపటానికి; కావను= కాపాడటానికి; పూని= యత్నించి; అక్కడి= పాండవపక్షపు; ఇక్కడి= కౌరవ పక్షపు; వీరులు= యోధులు; ఉక్కు= శౌర్యం; మిగిలి= మీరగా; ఒండొరుల= పరస్పరం; కేతనంబులు= పతాకాలు; కూల్చియున్= పడవేసి; ఘోటకంబుల= గుర్రాల; ప్రాణంబులన్= ప్రాణాలను; పీల్చియున్= హరించియు; సారథుల= రథం నడిపేవారిని; రూపుమాపియున్= చంపి; అరదంబులు= రథాలు; పఱియలు= పర్రెలు; పాపియున్= చేసియు; ఆతపత్ర= ఛత్రాలను; చామరంబులన్= వీవనలను; బడలు వఱిచియున్= చించి; చాపంబులు= బాణాలు; విఱిచియున్= ఖండించి; కత్తళంబుల= కవచాల యొక్క; తునియలు= ముక్కలు; ధరన్= భూమిపై; దొరలించియున్= పడవేసి; నెత్తురు= రక్తం; ఉరలించియున్= కార్చియు; ఇత్తెఱంగున్= ఈ విధంగా; ఘోర సంగ్రామంబు= భయంకరమైన యుద్ధం; చేయుచుండన్= చేస్తుండగా; మధ్యాహ్నంబు= పట్టపగలు; అయ్యెన్= అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తన్నున్= తనను; కవిసిన= ఆక్రమించిన; ధృష్టద్యుమ్ను= ధృష్టద్యుమ్నుడి; అమ్ములన్= బాణాలతో; అవలీలన్= సులభంగా; కుదియించి= బాధించి; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; వెండియున్= మరల; కొందఱన్= కొందరు వీరులను; చిక్కుపఱిచెన్= బాధించాడు; అనినన్= అనగా; విని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవ సైన్యాలు మేఘాలు పర్వతాన్ని క్రమ్మినట్లు ద్రోణుడిని కప్పగా, చూపులు ప్రసరించక అతడు హతుడయ్యేనన్న భయం మన కౌరవ వర్గానికి తోచగా, నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు ముందుకు వచ్చి చెయ్యి వీచి, అందు ముందున్న భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అపుడు త్వరపడి సాత్యకిని కృతవర్మ, క్షత్రధర్ముడిని సైంధవుడు; యుయుత్సుడిని సుబాహుడు, నకులుడిని దుశ్శాసనుడు, సహదేవుడిని చిత్రవర్మ, ధర్మరాజును శల్యుడు, ద్రుపదుడిని బాహ్లికుడు, విరాటుని విందానువిందులు, శ్రుతకీర్తిని వివింశతి, శ్రుతసేనుడిని సాల్వుడు, శ్రుతసోముని చిత్రసేనుడు, శతానీకుడిని శ్రుతవర్మ, ప్రతివింధ్యుని అశ్వత్థామ, సౌభద్రుడిని లక్ష్మణుడు, శిఖండిని వికర్ణుడు; కుంతిభోజుడిని దుర్ముఖుడు, కేకయులైదుగురిని కర్ణుడు, కాశీరాజును జయుడు, పాండ్యుడిని జయత్సేనుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడి పుత్రులను బృహద్ధనుర్జయ మిత్రులు, వార్ధక్షేమిని కృపాచార్యుడు, మణిమంతుని భూరిశ్రవుడు, ఘటోత్కచుడిని అలంబుసుడు ఎదుర్కొన్నారు. ఇట్లా లెక్కించటానికి వీలుకానంతమంది వీరులు ఒకరిపై ఒకరు యుద్ధానికి దిగారు. ఈ విధంగా ద్రోణుడిని సంహరించటానికి, రక్షించటానికి పూనుకొని పాండవ, కౌరవ పక్ష వీరులు శౌర్యం మీరగా పరస్పరం పతాకాలను కూల్చి, అశ్వాలను చంపి, సారథులను హతమార్చి, రథాలను విరుగగొట్టి, ఛత్రచామరాలను త్రుంచి, ధనుస్సులను ఖండించి, కవచాల ముక్కలను నేలపై పడవేసి,

రక్తాలు చిందిస్తూ, భయానకమైన యుద్ధం చేస్తుండగా పట్టపగలు అయింది. ద్రోణుడు అప్పుడు తనను ఎదుర్కొన్న ధృష్టద్యుమ్నుడిని బాణాలతో తేలికగా బాధించి, మరి కొందరిని చీకాకు పరచినాడని చెప్పగా విని, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘వీ రిచట నివ్విధంబునఁ । బోరఁగ నర్జునునితోడఁ బోక పెనఁగు న
వ్వీరులు సంశప్తకు లె । ట్లైరొకొ? యాతని పరాక్రమాతిశయమునన్.’ 309

ప్రతిపదార్థం: వీరు= కౌరవులు, పాండవులు; ఇచటన్= ఈ యుద్ధరంగంలో; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; పోరఁగన్= యుద్ధం చేయగా; అర్జునుని తోడన్= అర్జునుడితో; పోక= వెనుదిరుగక; పెనఁగు= పోరాడే; ఆ+వీరులు= ఆ వీరులైన; సంశప్తకులు= సంశప్తకులైన సుశర్మాదులు; ఆతని= అర్జునుడియొక్క; పరాక్రమ+అతిశయమునన్= శౌర్యం యొక్క ఆధిక్యంవలన; ఎట్లు+ఐరి+ఒకొ!= ఏమైనారో!

తాత్పర్యం: ‘కౌరవ పాండవ సైన్యాలు యుద్ధరంగంలో ఈ విధంగా పోరాటం సల్పుతుండగా, అర్జునుడితో వెనుదిరుగక యుద్ధంచేసే సుశర్మాది సంశప్తకులు అతిశయించిన అతడి పరాక్రమంముందు ఏమైనారో?’

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్టులను నవ్విభుతో ‘నది వెండి చెప్పెదన్
వినుము నరేంద్ర! యట్టి యెడ వీరరసస్ఫురణంబునన్ భవ
త్తనయుఁడు గంధసింధుర వితానముపై నడరించి భీమసే
నునిఁ గినియించె నాతఁడు గనుంగవ నిప్పులు రాలుచుండఁగన్. 310

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆతఁడు= సంజయుడు; ఆ విభుతోన్= ఆ రాజుతో; ఇట్టులు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; నరేంద్ర!= ఓ ధృతరాష్ట్ర నృపా!; వినుము; అది= సంశప్తకుల యుద్ధాన్ని గూర్చి; వెండి= మరల; చెప్పెదన్= చెపుతాను; అట్టి ఎడన్= కౌరవ, పాండవ వీరులు యుద్ధం చేస్తుండగా; భవత్+తనయుఁడు= తమ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు; వీరరస= వీరరసం; స్ఫురణంబునన్= తోచునట్లుగా; గంధ= మదించిన; సింధుర= ఏనుగుల; వితానము= సమూహం; పైన్+అడరించి= మీదికి పంపి; భీమసేనునిన్= భీముడిని; కినియించెన్= కోపింపజేశాడు; ఆతఁడు= ఆ భీముడు; కనుంగవ= రెండు కన్నులలో; నిప్పులు= అగ్నికణాలు;రాలుచుండఁగన్=కురుస్తుండగా.

తాత్పర్యం: అపుడు సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘ఓ మహారాజా! వినుము. సంశప్తకుల యుద్ధాన్ని గూర్చి తర్వాత వివరిస్తాను. ఇట కౌరవ పాండవ సైన్యాలు యుద్ధం చేస్తుండగా మీ కొడుకు, వీరరసం ప్రస్ఫుటమయ్యేటట్లు మదించిన ఏనుగుల గుంపును పైకి నడిపి భీముడికి క్రోధం కలిగేటట్లు చేశాడు. భీముడు అపుడు రెండు కన్నులనుండి నిప్పులు రాలుతుండగా.

క. శరజాల మహావాత । స్ఫురణంబున నుగ్రదంతి భూరి ఘటా బం
ధుర వారివాహపటలము । విరియించుచు బెట్టు గవిసి విభు నొప్పించెన్. 311

ప్రతిపదార్థం: శర= బాణాల; జాల= సమూహమనే; మహావాత= గొప్ప వాయువు యొక్క; స్ఫురణంబునన్= చలనం వలన; ఉగ్ర= భయంకరమైన; దంతి= ఏనుగుల; భూరి= గొప్పనైన; ఘటా= గుంపులనే; బంధుర= దట్టమైన; వారి వాహ= మేఘాల; పటలము= గుంపు; విరియించుచున్= విడిపోయేటట్లు చేస్తూ; కవిసి= ఎదుర్కొని; విభున్= దుర్యోధనుడిని; నొప్పించెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడి బాణజాలం అనే మహావాయువు వీచడం వలన భయంకరమైన ఏనుగుల కుంభస్థలాలు అనే దట్టమైన మేఘాల సమూహం విచ్ఛిన్నమయ్యేటట్లు చేస్తూ ఎదుర్కొని, దుర్యోధనుడిని బాధించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. **అట్లు కురురాజు నొచ్చిన నడ్డంబు సొచ్చి.** **312**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; నొచ్చినన్= బాధపడగా; అడ్డంబు= అడ్డం; చొచ్చి= ప్రవేశించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుర్యోధనుడు బాధపడగా అడ్డం వచ్చి.

శా. **వంగాధీశ్వరుఁ డేనుఁగుం గొలిపి గర్వస్ఫూర్తి దివ్యాస్త్ర వి**
ద్ధాంగుం జేసె మరుత్తనూజు; నతఁ డుద్యత్క్రోధుఁ డై వాని మా
తంగంబుం బడనేసి వాఁ డొఱగుచోఁ దన్మస్తకం బుర్వి డొ
ల్లం గేలీ విధ మొప్ప నేయ బల మెల్లం బెల్లగిల్లెన్ వడిన్. **313**

ప్రతిపదార్థం: వంగ+అధీశ్వరుఁడు= వంగదేశపు రాజు; ఏనుఁగున్= ఏనుగును; కొలిపి= పురికొల్పి; గర్వస్ఫూర్తిన్= గర్వం స్ఫుటమయ్యేటట్లు; దివ్య= దేవతాసంబంధమైన; అస్త్ర= బాణాలచేత; మరుత్+తనూజున్= భీముడిని; విద్ధ+అంగున్= ఛేదించబడిన అవయవాలుగల వాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు; అతఁడు= ఆ భీముడు; ఉద్యత్ క్రోధుఁడు+ఐ= రేగిన కోపం కలవాడై; వాని= వంగదేశపు రాజు యొక్క; మాతంగంబున్= ఏనుగును; పడనేసి= కూల్చి; వాఁడు= వంగదేశపు రాజు; ఒఱగుచోన్= ఒరిగిపోగా; తద్+మస్తకంబు= వాడి తల; ఉర్విన్= భూమిపై; డొల్లన్= దొరలగా; కేలీ విధము= ఆటరీతిగా; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లు; ఏయన్= వేయగా; బలము= సైన్యం; ఎల్లన్= అంతా; వడిన్= వేగంగా; పెల్లగిల్లెన్= పారిపోయింది.

తాత్పర్యం: వంగదేశపు రాజు ఏనుగును పురికొల్పి, అహంకారం బయలు పడేటట్లు దివ్యాస్త్రాలచేత భీముడిని బాధించాడు. భీము డపుడు క్రోధం రెచ్చిపోగా, వంగనృపతి ఏనుగును కూల్చి, వాడు నేలకు ఒరగగా, వాడి తలను అవలీలగా కూల్చేసరికి సైన్యమంతా పారిపోయింది.

వ. **ఆ సమయంబున.** **314**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: భీముడు వంగనృపతిని చంపగా అతడి సైన్యం పారిపోయినప్పుడు.

భగదత్తుఁడు సుప్రతీకముఁ బఱపి పాండవ సైన్యంబులం గలంచుట (సం. 7-25-19)

క. **దానవజయ మింద్రున కె। ద్దానివలనఁ గలిగె మున్ను దానోగ్రము న**
య్యేనుఁగు భగదత్తుఁడు పవ। మాన తనయుఁ దెసకుఁ గొలిపె మద మెలరారన్. **315**

ప్రతిపదార్థం: దానవ జయము= రాక్షసులను గెలుచుట; ఇంద్రునకున్= ఇంద్రుడికి; ఎద్దానివలనన్= దేనివలన; మున్ను= పూర్వం; కలిగెన్= కలిగిందో; దాన+ఉగ్రమున్= మదజలంచేత భయం గొలిపే; ఆ+ఏనుఁగున్= ఆ ఏనుగును; భగదత్తుఁడు; మదము= మదం; ఎలరారన్= అతిశయించగా; పవనమానతనయున్= భీముడి; దెసకున్= దిక్కునకు; కొలిపెన్= పురికొల్పాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులతోడి యుద్ధంలో పూర్వం ఇంద్రుడికి దేనివలన జయం కలిగిందో, మదజలంచేత భయం గొలిపే అట్టి ఏనుగును భగదత్తుడు మదం అతిశయించగా భీముడివైపు పురికొల్పాడు.

వ. **ఇట్లు మన సైన్యంబు దైన్యంబు వాయం గొలుపుటయు నగ్గజంబు.** **316**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మన= కౌరవుల; సైన్యంబు= సేనయొక్క; దైన్యంబు= దీనత్వం; పాయన్+కొలుపుటయున్= పోగొట్టగా; ఆ+గజంబు= ఆ సుప్రతీకమనే ఏనుగు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మన కౌరవసేనలోని దీనత్వాన్ని తొలగించి సుప్రతీకమనే ఆ ఏనుగు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **కినుకమై నిగిడిన కనుఁగవ మెఱుఁగుల। గములు ముందటఁ గెంపు గడలుకొనఁగఁ**
జెవులు మ్రొగ్గించి పూఁచిన రౌద్రతరరేఖ। వినువీథిఁ జూపఱ వేడ్కఁ బెనుప
గండునఁ జాఁగిన తొండంబు లయసమ। వర్తిదండము లీలఁ బట్టువఱుపఁ
గడు బెట్టిదపు టురవడిఁ బదన్యాస మి। లాస్థలి గ్రక్కదలంగఁ జేయ

ఆ. **ననిలపుత్త్రుదెసకు నడరినఁ గని ధర్మ। తనయు సేన జనులు దల్లడిల్లి**
చంపెఁ జంపె భీము సామజం బనియెడు। నులివు గలయఁ జెలఁగఁ గలఁగి రధిప! **317**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కినుకమైన్= కోపంతో; నిగిడిన= విస్తరిల్లిన; కను+కవ= కన్నుల జంట వలన; మెఱుఁగుల= వెలుగుల; గములు= గుంపులు; ముందటన్= ముందుభాగంలో; కెంపు= ఎరుపును; గడలు కొలువన్= వ్యాపింపజేయగా; చెవులు; మ్రొగ్గించి= వంచి; పూఁచిన= వ్యాపించిన; రౌద్రతర రేఖ= క్రోధపు గీర; వినువీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; చూపఱ= చూచేవారికి; వేడ్కన్= వినోదాన్ని; పెనుపన్= పెంచగా; గండునన్= పౌరుషం వలన; చాఁగిన= సాగిన; తొండంబు= తుండం యొక్క; లయ= విలయం; సమవర్తి= యమధర్మరాజు యొక్క; దండము లీలన్= దండం వలె; పట్టుపఱుపన్= చిక్కువెట్టగా; కడున్= మిక్కిలి; బెట్టిదపు= క్రూరమైన; ఉరవడిన్= వేగంతో; పదన్యాసము= కాళ్ళు మోపటం; ఇలాస్థలిన్= భూమిని; గ్రక్కదలంగన్+చేయన్= మిక్కిలి కదలేటట్లు చేయగా, అనిలపుత్రు= భీముడి; దెసకున్= వైపునకు; అడరినన్= సాగగా; కని= చూచి; ధర్మతనయుసేన= ధర్మజుడి సైన్యం; జనులు= ప్రజలు; తల్లడిల్లి= చలించి; సామజము= ఏనుగు; భీము= భీముడిని; చంపెన్= చంపింది; అనియెడు= అనే; ఉలివు= మ్రోత; కలయన్+చెలఁగన్= అంతటా ధ్వనించగా; కలఁగి= కలతపడి.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! సుప్రతీక గజం కోపంతో నిక్కిన కన్నులనుండి వెడలే వెలుగుల గుంపులు ముందు భాగంలో అరుణవర్ణాన్ని ప్రసరింపజేయగా, చెవులు వంచి వ్యాపింపజేసిన క్రోధరేఖ ఆకాశం నుండి చూచే దేవతలకు వినోదాన్ని కలిగించగా, పౌరుషంవలన సాగిన తొండం లయకాలపు యమధర్మరాజు దండం వలె చిక్కు వరుపగా; క్రౌర్యపు వేగంతో కాళ్ళు మోపేసరికి భూభాగం చలించగా, భీముడి వైపునకు సాగగా చూచి సైన్యం, ప్రజలు తల్లడిల్లి, ఆ ఏనుగు భీముడిని 'చంపె, చంపె' అనే కలకలం అంతటా చెలరేగగా కలతపడి.

విశేషం: అలం: ఉపమ, అతిశయోక్తి. ఈ పద్యంలో సుప్రతీక గజం యుద్ధరంగంలో చేసిన స్వైరవిహారం వర్ణించబడింది.

వ. **తదనంతరంబున యుధిష్ఠిరుండు.** **318**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబునన్= ఆ వెంటనే; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ వెంటనే ధర్మజుడు.

క. అలుకొందు మనముతోఁ దన । బలముం బురికొలిపి పొదివి భగదత్తుని న
మ్ములఁ గప్పెఁ; నతఁడు వానిన్ । విలసిల్లు మహాంకుశమున విరియ జడియుచున్. 319

ప్రతిపదార్థం: అలుక+ఒందు= కోపించిన; మనముతోన్= మనస్సుతో; తన= తనయొక్క; బలమున్= సైన్యాన్ని; పురికొలిపి= ప్రోత్సహించి; పొదివి= ఆక్రమించి; భగదత్తుని= భగదత్తుడిని; అమ్ములన్= బాణాలతో; కప్పెన్= కప్పాడు; అతఁడు= భగదత్తుడు; వానిన్= ధర్మజుడిని; విలసిల్లు= ప్రకాశించే; మహా+అంకుశమునన్= గొప్ప అంకుశంతో; విరియన్= విప్పారగా; జడియుచున్= బెదిరిస్తూ.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడు కోపంతో తన సైన్యాన్ని పురికొలిపి ఆక్రమించి, భగదత్తుడిని బాణాలతో కప్పివేశాడు. భగదత్తుడు అపుడు విరాజిల్లే గొప్ప అంకుశంతో ఆ బాణాలు దూరంగా పడిపోయేటట్లు విదిలిస్తూ . (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గజముఁ గొలిపి యాదిక్కున । గజఘోటక భటనికాయ కాయములు రథ
వ్రజములుఁ బొడిపొడిగా న । క్కజముగ విహరించె బాహు గర్వ స్ఫూర్తిన్. 320

ప్రతిపదార్థం: గజమున్= సుప్రతీక గజాన్ని; ఆ దిక్కునన్= ఆ వైపుకు; కొలిపి= పురికొల్పి; గజ= ఏనుగుల; ఘోటక= గుర్రాల; భట= సైనికుల; నికాయ= సమూహపు; కాయములు= దేహాలు; రథవ్రజములున్= రథాల సమూహాలు; పొడిపొడిగాన్= పొడి పొడి కాగా; బాహు= భుజపు; గర్వ= అహంకారం యొక్క; స్ఫూర్తిన్= ప్రకాశంతో; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు; విహరించెన్= సంచరించాడు.

తాత్పర్యం: సుప్రతీక గజాన్ని ఆ వైపు పురికొలిపి ఏనుగుల, గుర్రాల, భటుల గుంపుల దేహాలను, రథసమూహాలను పొడి పొడి చేసి, బాహుగర్వం ప్రకాశించగా భగదత్తుడు ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు యుద్ధరంగంలో విహరించాడు.

వ. అప్పు డాలోకించి. 321

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు భగదత్తుడి సైర్వవిహారం చూచి.

చ. అలిగి దశార్ణ భూరమణుఁ డాతనిఁ దాఁకినఁ జూడ నొప్పె ఱె
క్కలు గల పర్వత ద్వయము కైవడి వారల దంతియుగ్మ మి
ట్టల మగు వీఁకఁ దత్కరిఁ బడం బొడిచెన్ వడి సుప్రతీక ము
త్తలపడువానిఁ జంపె భగదత్తుఁడు దోమరసప్తకంబునన్. 322

ప్రతిపదార్థం: దశార్ణ= దశార్ణ దేశానికి; భూ రమణుఁడు= రాజు; ఆతనిన్= భగదత్తుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; ఱెక్కలు+కల= రెక్కలున్న; పర్వత ద్వయము= రెండు పర్వతాల; కైవడి= వలె; వారల= దశార్ణనృపుడి, భగదత్తుడి; దంతియుగ్మము= ఏనుగుల జంట; చూడన్+ఒప్పెన్= చూడదగింది అయినది; సుప్రతీకము= సుప్రతీక గజం; ఇట్టలమగు= మిక్కిలి; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; తద్= దశార్ణ దేశ నృపుడి యొక్క; కరిన్= ఏనుగును; వడిన్= వేగంగా; పడన్+పొడిచెన్= కూలనేసింది; భగదత్తుఁడు; ఉత్తలపడువానిన్= పరితపించే దశార్ణ నృపుడిని; తోమర సప్తకంబునన్= ఏడుతోమరాలనే ఆయుధాలతో; చంపెన్= హతమార్చాడు.

తాత్పర్యం: దశార్ణ దేశపు రాజు భగదత్తుడిని ఎదుర్కొనగా వారల ఏనుగు జంట రెక్కలుగల పర్వతాల జంటవలె చూడముచ్చటగా ఉండినది. సుప్రతీకగజం అపుడు మిక్కిలి పరాక్రమించి, దశార్ణాధీశుడి ఏనుగును పడిపోయేటట్లు పొడిచింది. భగదత్తుడు ఏడు తోమరాలతో చింతాక్రాంతుడైన అతడిని చంపివేశాడు.

విశేషం: అలంకారం: ఉపమ.

ఆ. చంపి విక్రమంబు సొంపారఁ బాండవ । బలము బడలువడఁగ భద్రదంతిఁ
జటుల గతులఁ బఱప సాత్యకి యడ్డంబు । నడచి యేసె దొడ్డ నారసమున. 323

ప్రతిపదార్థం: విక్రమంబు= పరాక్రమం; సొంపు+ఆరన్= అతిశయించగా; చంపి= హతమార్చి; పాండవ బలము= పాండవ సైన్యం; బడలు పడఁగన్= శ్రమపడగా; భద్రదంతిన్= శ్రేష్ఠమైన సుప్రతీక గజాన్ని; చటుల గతులన్= దూకే నడకలతో; పఱపన్= ముందుకు సాగించగా; సాత్యకి; అడ్డంబు నడచి= ఎదుర్కొని; దొడ్డనారసమునన్= గొప్ప బాణంతో; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: విక్రమం మీర దశార్ణ రాజును చంపి, పాండవ సైన్యం శ్రమపడగా, భగదత్తుడు సుప్రతీక గజాన్ని దూకిస్తూ ముందుకు సాగించేసరికి సాత్యకి అడ్డం వచ్చి పెద్ద బాణాన్ని ప్రయోగించాడు.

చ. కరిపతి జిఱ్ఱనం దిరిగి క్రమ్మఱ నూల్కొని వృష్ణివీరు ను
ద్ధురరథ ముద్ధతిం బెనఁచి తొండమునన్ వెస నెత్తి వీచి వై
చె రయముమై నతం డిలకుఁ జిత్రముగా నెడ దాఁటి పోయెఁ జె
చ్చెర గజ మొండుమైఁ గవిసి చిందఱ వందఱ సేసె మూఁకలన్. 324

ప్రతిపదార్థం: కరిపతి= గజరాజము సుప్రతీకము; జిఱ్ఱనన్= శీఘ్రంగా; తిరిగి పరిభ్రమించి; క్రమ్మఱన్= మరల; ఊల్కొని= కుదురుకొని; వృష్ణివీరు= సాత్యకియొక్క; ఉద్ధుర రథము= ఉద్ధతమైన రథాన్ని; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; పెనఁచి= పెనగజేసి; తొండమునన్= తొండంతో; వెసన్= వేగంగా; ఎత్తి= పైకెత్తి; రయముమైన్= వేగంగా; వీచివైచెన్= విసరివేసింది; అతండు= సాత్యకి; ఇలకున్= నేలపైకి; చిత్రముగాన్= విచిత్రంగా; ఎడ= దూరంగా; దాఁటిపోయెన్= తప్పించుకొని పోయాడు; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; గజము= సుప్రతీకం; ఒండుమైన్= మరొకవైపునకు; కవిసి= ఉరికి; మూఁకలన్= సేనలను; చిందర వందఱ= గందరగోళం; చేసెన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: సుప్రతీక గజం గిర్రున తిరిగి, మరల కుదుటపడి, సాత్యకి యొక్క బలమైన రథాన్ని గర్వంతో పెనగజేసి తొండంతో పైకెత్తి తీవ్రంగా విసరివేసింది. సాత్యకి ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు నేలపై దూకి దూరంగా దాటుకొన్నాడు. వెంటనే ఆ ఏనుగు మరొకవైపునకు ఉరికి సైన్యాన్ని చిందరవందర చేసింది.

క. సారథి తురంగముల మెలు । పారం గాఁ బూన్చి తేర్చి యవికలమగు నా
తే రల్లఁ దేర సాత్యకి । బీరము వొలివోవకుండఁ బ్రియమున నెక్కెన్. 325

ప్రతిపదార్థం: సారథి= సాత్యకి రథసారథి; తురంగములన్= గుర్రాలను; మెలపు+ఆరంగాన్= జాగరూకతతో; పూన్చి= కూర్చి; తేర్చి= తేరుకొనేటట్లు చేసి; అవికలమగు= చెదరని; ఆ తేరు= ఆ రథాన్ని; అల్లన్= మెల్లగా; తేరన్= తేగా; బీరము= పరాక్రమం; పొలివోవకుండన్= చెడకుండా; సాత్యకి; ప్రియమునన్= సంతోషంతో; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: సారథి అశ్వాలను జాగరూకతతో తేర్చి పూన్చి, చెదరని ఆ రథాన్ని మెల్లగా తేగా, సాత్యకి పరాక్రమం చెడకుండా సంతోషంతో ఆ రథాన్ని ఎక్కాడు.

ఉ. భీముఁ డుదగ్రతం గవియఁ బెల్లగు నా కరిచేతి శీకర
స్తోమమునం దురంగములు దోఁగి కడున్ వెగడంది యూడ్చె సం
గ్రామ వినోద లీలకు విఘాతము గాఁగ రథంబు నప్పు డు
ద్దామ పరాక్రమ స్ఫురణఁ దాఁకి సుపర్వుఁడు సచ్చె హస్తిచేన్. 326

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీముడు; ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; కవియన్= మార్కొనగా; పెల్లగు= అధికమైన; ఆ కరి= ఆ సుప్రతీక గజం యొక్క; చేతి= తుండములోని; శీకర= ఏనుగుతొండం చివర పుట్టు మదంయొక్క; స్తోమమునన్= సమూహంతో; తురంగములు= గుర్రాలు; తోఁగి= మునిగి; కడువెగడు+అంది= మిక్కిలి తల్లడిల్లి; సంగ్రామ= యుద్ధమనే; వినోద= క్రీడయొక్క; లీలకున్= చర్యకు; విఘాతము= అడ్డంకి; కాఁగన్= ఏర్పడగా; రథంబున్= రథాన్ని; ఈడ్చెన్= లాగాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సుపర్వుఁడు; ఉద్దామ= అడ్డులేని; పరాక్రమ= శౌర్యం యొక్క; స్ఫురణన్= ప్రకాశంతో; తాఁకి= ఎదుర్కొని; హస్తిచేన్= ఏనుగుచేత; చచ్చెన్= మరణించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు భయంకరంగా ఎదుర్కొనగా ఆ సుప్రతీక గజము యొక్క తొండంనుండి కారే మదపు జల్లుకు అతడి రథపు గుర్రాలు నాని తల్లడిల్లి, యుద్ధక్రీడకు ప్రతిబంధకం కలిగేటట్లు రథాన్ని ఈడ్చుకొని పోయాయి. అపుడు సుపర్వుడు ఎదురులేని శౌర్యం ప్రదర్శించి కూడా సుప్రతీకంచేత మరణించాడు.

వ. అతని పడుట గనుంగొని సౌభద్రుండును ద్రౌపదేయ పంచకంబును జేకితానుండును ధృష్టకేతుండును యుయుత్సుండును గడంగి సామజంబుపై శరవర్షంబులు గురిసిన నది కోపించి యురవడించి.327

ప్రతిపదార్థం: అతని= ఆ సుపర్వుని యొక్క; పడుట= చావు; కనుంగొని= చూచి; సౌభద్రుండును= సుభద్రాపుత్రుడై అభిమన్యుడును; ద్రౌపదేయ పంచకంబును= ప్రతివింధ్యాదులైన ద్రౌపది యొక్క ఐదుగురు కుమారులు; చేకితానుండును= చేకితానుడు;ధృష్టకేతుండును = ధృష్టకేతువు; యుయుత్సుండును= యుయుత్సుడు ; కడంగి= పూని; సామజంబుపైన్= సుప్రతీక గజంమీద; శరవర్షంబులు=బాణపు జల్లులు; కురిసినన్= కురిపించగా; అది= ఆ సుప్రతీకం; కోపించి=క్రోధంగలదై; ఉరవడించి= మిక్కిలి వేగిరపడి.

తాత్పర్యం: సుపర్వుడి మరణం చూచి అభిమన్యుడు, ప్రతివింధ్యాది ద్రౌపది పుత్రులు ఐదుగురు, చేకితానుడు, ధృష్టకేతువు, యుయుత్సుడును పూనుకొని గజంపై బాణవర్షాన్ని కురిపించారు. అప్పుడు అది కోపించి, అతివేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పదముల రథవాహంబులఁ। జదుపుచుఁ బైకొని యుయుత్సుసారథిఁ జంపెన్;
బెదరక యభిమన్యుని తే। రొదవిన నది యెక్కి యాతఁ డుద్ధతి నేసెన్. 328

ప్రతిపదార్థం: పదములన్= పాదాలతో; రథ= రథానికిగల; వాహంబులన్= గుర్రాలను; చదుపుచున్= చంపుతూ; పైకొని= కవిసి; యుయుత్సు సారథిన్= యుయుత్సుడి రథచోదకుడిని; చంపన్= చంపగా; బెదరక= భయపడక; అభిన్యుని తేరు= అభిమన్యుడి రథం; ఒదవినన్= అందగా; అది= ఆ రథాన్ని; ఎక్కి; ఆతఁడు= యుయుత్సుడు; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; ఏసెన్= బాణాలను వేశాడు.

తాత్పర్యం: సుప్రతీక గజం తన పాదాలతో రథాశ్వాలను హతమార్చి, పైబడి యుయుత్సుడి రథసారథిని చంపగా, యుయుత్సుడు బెదరక అభిమన్యుడి రథం అండగా ఎక్కి గర్వంతో ఆ ఏనుగును కొట్టాడు.

క. నరతనయ ప్రముఖ రథిక। వరులు నిభముమీఁద నేయు వాలమ్ములు ని
ష్ఠురగతి శరదభ్రముపైఁ। బరఁగు తరణికిరణ చయము పగిదిం బొలిచెన్. 329

ప్రతిపదార్థం: నరతనయ= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; ప్రముఖ= మున్నగు; రథికవరులున్= శ్రేష్ఠులైన వీరులు; ఇభము మీఁదన్= సుప్రతీక గజంపై; ఏయు= విసరునట్టి; వాలు+అమ్ములు= వాడిబాణాలు; నిష్ఠురగతిన్= తీవ్రమైన గమనంతో; శరద్+అభ్రముపైన్= శరత్కాలమందలి మేఘంపై; పరఁగు= ప్రసరించే; తరణి= సూర్యుడి యొక్క; కిరణ= కిరణాల; చయము= సమూహం; పగిదిన్= వలె; పొలిచెన్= ఒప్పారాయి.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు మున్నగు మహావీరులు సుప్రతీకగజంమీద వేసే తీక్ష్ణమైన బాణాలు తీవ్రమైన గమనంతో శరత్కాలమందలి మేఘంమీద ప్రసరించే సూర్యకిరణాలవలె ఒప్పారాయి.

క. రభసంబునఁ బ్రాగ్జ్యోతిష। విభుఁడు గరిం గొలుపుటయును వెస నది యరి వీ
రభయంకరముగ వారల। ప్రభ సెడ నరదములు వైచెఁ బలుదెసలఁ బడన్. 330

ప్రతిపదార్థం: రభసంబునన్= వేగంగా; ప్రాగ్జ్యోతిషవిభుఁడు= భగదత్తుడు; కరిన్= సుప్రతీక గజాన్ని; కొలుపుటయును= పురికొల్పగా; అది= సుప్రతీకం; వెసన్= వేగంగా; అరివీర= శత్రువీరులకు; భయంకరముగన్= భయం కలిగేటట్లు; వారల= అభిమన్యుడు మొదలైన వారల; ప్రభ+చెడన్= తేజం నశించగా; అరదములు= రథాలు; పలుదెసలన్= అన్ని దిక్కులందు; పడన్= పడేటట్లుగా; వైచెన్= వేసింది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు సంతోషంతో సుప్రతీక గజాన్ని పురికొల్పగా, ఆ గజం వేగంగా శత్రు భయంకరంగా వారల తేజస్సు నశించే విధంగా రథాలన్నింటిని అన్ని దిక్కుల పడేటట్లు విసరివేసింది.

ఆ. ఇట్లు భీమసేను నేపు నర్జున సుత। ప్రముఖులైన యలఘు రథికవరుల
జృంభణంబుఁ జెడినఁ జేడ్పడి చెడి పాఱఁ। జొచ్చెఁ బాండురాజ సుతుల సేన. 331

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భీమసేనుని= భీమునియొక్క; ఏపున్= విజృంభణ; అర్జునసుత= అభిమన్యుడు; ప్రముఖులు+ఐన= మొదలైన; అలఘు= గొప్ప; రథికవరుల= వీరశ్రేష్ఠుల; జృంభణంబున్= ఆధిక్యం; చెడినన్= నశించగా; పాండురాజ= పాండరాజు యొక్క; సుతుల= పుత్రులైన భీముడు మున్నగు వారల; సేన= సైన్యం; చేడ్పడి= బాధపడి; చెడి= పాడై; పాఱన్+చొచ్చెన్= పారిపోదొడగింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడి విజృంభణ, అభిమన్యుడు మున్నగు మహావీరుల ఆధిక్యం నశించగా, భీమసేనాదుల సైన్యం బాధపడి, పాడై పారిపోదొడగింది.

క. నలి భగదత్తుఁడు గదుపుల। వెలుచు పసులవాని యట్ల విలసద్గతి న
బ్బలము నెగువ ధూళియు నా। కుల సంరావంబు గగన కుహరము నిండెన్.' 332

ప్రతిపదార్థం: నలిన్= యోగ్యంగా; భగదత్తుడు; కదుపులన్= గోవుల గుంపును; వెలుచు= తోలే; పసులవాని= పసులకాపరి; అట్లు+అ= వలె; విలసత్+గతిన్= ఒప్పునట్లు; ఆ+బలమున్= ఆ పాండవ సైన్యాన్ని; ఎగువన్= తరుమగా; ధూళియున్= దుమ్ము, మరియు; ఆకుల= బాధతో కూడిన; సంరావంబు= మ్రోత; గగన కుహరము= ఆకాశపు గుహ; నిండెన్= నిండింది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు గోవుల గుంపును తోలే పసుల కాపరివలె ఒప్పి, పాండవ సైన్యాన్ని తరుమగా, దుమ్ము మరియు బాధతో కూడిన మ్రోత ఆకాశమంతటా నిండింది.'

విశేషం: అలం: ఉపమ./

క. అని చెప్పి సంజయుఁడు 'గురు। జన నాయక! యపుడు సవ్యసాచి రణము ది
క్కునఁ జిత్తం బిడి యడిగితి;। విను మయ్యోధవరు తెఱఁగు విస్పష్టముగాన్. 333

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వివరించి; సంజయుఁడు; కురుజననాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అపుడు= ఇంతకుముందు; సవ్యసాచి= అర్జునుడి; రణము= యుద్ధం; దిక్కునన్= వైపు; చిత్తంబు+ఇడి= మనస్సుంచి; అడిగితి(వి)= అడిగావు; ఆ+యోధవరు= ఆ వీరుడి; తెఱఁగు= విధం; విస్పష్టముగాన్= తేటపడగా; విను(ము).

తాత్పర్యం: అని సంజయుడు చెప్పి, 'ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అప్పుడు అర్జునుడు యుద్ధం చేసే వైపు ఏం జరుగుతుండినదో చెప్పవలసినది' అని అడిగావు. ఆ యోధుని సంగతి వివరంగా వినుము.'

వ. అనవుడు నాంబికేయుం డాకర్ణనవాంఛ మిగుల 'నది సెప్పు' మనుటయు నాతనికి నా సూతనందనుం డి ట్లనియె. 334

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆంబికేయుండు= అంబికాపుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; ఆకర్ణన వాంఛ= వినే కోరిక; మిగులన్= మిక్కుటం కాగా; అది= ఆ విషయం; చెప్పుము= వివరించుము; అనుటయున్= అనగా; ఆతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; సూతనందనుండు= సంజయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు వినే కోరిక మిగులగా, ఆ విషయం వివరించవలసిందని కోరగా అతడితో సంజయు డిట్లా అన్నాడు.

అర్జునుఁడు భగదత్తునిదెస రథంబు దోలు మని కృష్ణునితోఁ జెప్పుట (సం. 7-26-1)

క. అంతకు మును భగదత్తుని । దంతి యసమ సమరకేళిఁ దాఁ గని హరితోఁ
గుంతీసుతుఁ డిట్లను 'మన । మెంతయు వెస బలములోని కేఁగఁగ వలయున్. 335

ప్రతిపదార్థం: అంతకున్ మును= అంతకు ముందు; భగదత్తుని= భగదత్తుడి యొక్క; దంతి= ఏనుగు; అసమ= అసాధారణమైన; సమర= యుద్ధమనే; కేళిన్= క్రీడను; తాన్= తాను; కని= చూచి; హరితోన్= కృష్ణుడితో; కుంతీ సుతుఁడు= అర్జునుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; మనము; ఎంతయున్= ఎంతో; వెసన్= వేగంగా; బలములోనికిన్= సైన్యంలోకి; ఏఁగఁగవలయున్= వెళ్ళవలెను.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అంతకు ముందు భగదత్తుడి సుప్రతీక గజం యొక్క అసాధారణమైన యుద్ధ క్రీడను చూచి, శ్రీకృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'మనం వేగంగా సైన్యంలోకి చొచ్చుకొని పోవాలి!'

వ. అది యెట్లంటేని. 336

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ సంగతి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అంటి(వి)+ఏని= అంటే.

తాత్పర్యం: అది ఎట్లంటే.

చ. బిరుదు జితశ్రమంబు బలభేదనశాలి మహాస్త్ర శస్త్ర పా
తరయము సైఁపనోపు భగదత్తుని యేనుఁగు; దాని కోల్తలం
దిరుగక పోర నెవ్వరికిఁ దీఱదు; నీవును నేను లేనిచో
భరమగు నేఁడు రాజునకుఁ బావనికిం దలఁకొందెడున్ మదిన్.' 337

ప్రతిపదార్థం: భగదత్తుని= భగదత్తుడి యొక్క; ఏనుఁగు= సుప్రతీక గజం; బిరుదు= సమర్థమైనది; జితశ్రమంబు= అలసట లేనిది; బల= సైన్యాన్ని; భేదనశాలి= ఓడించే శక్తి కలది; మహా+అస్త్ర= గొప్ప బాణాల; శస్త్ర= ఖడ్గం మున్నగు ఆయుధాల; పాత= పడుటవలన; రయము= వేగాన్ని; సైఁపన్= సహించటానికి; ఓపున్= సమర్థమైనది; దాని= ఆ ఏనుగుయొక్క; కోల్తలన్+తిరుగక= యుద్ధసన్నాహంలో వెనుదిరుక; పోరన్= యుద్ధం చేయటం; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికీ; తీఱదు= సాధ్యంకాదు; నీవును=నీవు (కృష్ణుడు) నేను(అర్జునుడు); లేనిచోన్= లేకుంటే; రాజునకున్= ధర్మరాజుకు; నేఁడు= ఈనాడు; భరము+అగున్= బరువు అవుతుంది; పావనికిన్= భీముడికి; మదిన్= మనస్సులో; తలఁకు+ఒందెడున్= బాధ కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడి సుప్రతీకగజం సమర్థమైనది. అలసట లేనిది. సైన్యాన్ని చీల్చే శక్తిగలది. బలమైన శస్త్రాస్త్రాల వేగాన్ని తట్టుకొనగలది. దానికి ఎదురై పారిపోకుండా పోరాడడం ఎవరి వల్లాకాదు. నీవు, నేను లేకుంటే ధర్మజుడికి భారం ఎక్కువౌతుంది. భీముడు మనస్సులో నొచ్చుకొంటాడు.'

ఆ. అనిన నట్లకాక యని శౌరి యరదంబు । ద్రిప్పి యాత్మసేన దిక్కుపోవ
నిచ్చుటయును వెనుక నెయిది సంశప్తకు । లార్చిపేర్చి కురిసి రస్త్రసమితి. 338

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; అట్లు+కాక= అట్లే అగుగాక; అని; శౌరి= కృష్ణుడు; అరదంబు= రథం; త్రిప్పి= మరల్చి; ఆత్మసేన= తన సైన్యం; దిక్కు= వైపు; పోవనిచ్చుటయును= పోనిస్తుంటే; వెనుకన్= వెనుకనుండి; ఎయిది= వెంబడించి; సంశప్తకులు= శపథం పూనిన సుశర్మాదులు; ఆర్చి= అరిచి; పేర్చి= అతిశయించి; అస్త్ర సమితి= దివ్య బాణాల సమూహాన్ని; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి మాటవిని రథాన్ని మరల్చి తమ సైన్యం వైపు పోనిస్తుంటే, సంశప్తకులు వెంబడించి, అరుస్తూ దివ్యాస్త్రాలను వారిపై కురిపించారు.

వ. ఇట్లు చతుర్దశసహస్ర రథిక ముఖ్యులు బెట్టు ముట్టిన. 339

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చతుర్దశ= పదునాలుగు; సహస్ర= వేల; రథిక ముఖ్యులు= రథికశ్రేష్ఠులు; బెట్టు= అతిశయంగా; ముట్టినన్= చుట్టు ముట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ తీరున పధ్నాలుగు వేల రథిక వీరవరులు గట్టిగా చుట్టు ముట్టగా.

క. 'బలములఁ గావఁగఁ జనుటయు । నలవు మెఱయ మగిడి వీరి నడఁగించుటయున్
వలయు పనులయం దిప్పుడు । దలఁకొని యెద్దానిఁ జేయఁ దగవో నాకున్.' 340

ప్రతిపదార్థం: బలములన్= సైన్యాలను; కావఁగన్= రక్షించటానికి; చనుటయున్= వెళ్ళటం; అలవు= బలం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; మగిడి= మరల; వీరిన్= సంశప్తకులను; అడఁగించుటయున్= అణచివేయటం; వలయు= చేయదగిన; పనుల అందున్= పనులలో; తలఁకొని= పూని; నాకున్= నాకు; ఏ+దానిన్= ఏ పనిని; చేయన్= చేయటం; తగవో= న్యాయమో.

తాత్పర్యం: 'మా సేనలను కాపాడటానికి వెళ్లటమా? మరల బలప్రదర్శన చేసి సంశప్తకులను అణచివేయడమా? ఈ రెండూ చేయదగినవే. ముందు ఏ పనికి పూనుకోవటం న్యాయం?'

వ. అని వితర్కించి వివ్వచ్చుండు సంశప్తక వధంబ యుచితంబుగా నిశ్చయించి, మరలి గాండీవ గుణక్వణ మేదుర రోదసీకుహరుండును,దేవదత్త ధ్వాన విదళిత దశదిశా సందోహుండునునై దివ్యబాణంబులు పరఁగించినం గేత నాతపత్ర చామర వ్యజనంబులును, భేరీ శంఖ కాహళ మృదంగంబులును, యుగాక్ష రథాంగ కూబరంబు లును, దంతశుండాల కుంభవంశ దండంబులును, ఖురస్కంధ వాలంబులును, ధనుశ్శర ముసల ముద్గర, క్షురి కాకుంతంబులును, దనుత్రాణ కంకట మస్తక చ్ఛేదంబులును, మకుట కేయూర హార కంకణాంగు ళీయంబులును, శిరః కరవక్షః కుక్షి కటి చరణంబులును, దునియలుం బఱియలుం దుముళ్ళుం బొళ్ళు నైరాలిన నన్నేల ఘోరంబును, నభిరామంబునునై యుండె; సర్వభూతంబులును బీభత్సుం బ్రశంసించెఁ; గంసారి విస్మయ ప్రమదమగ్న మానసుండయి కిరీటిం గరతలంబున నప్పళించి యగ్గించె; నివ్విధంబుననవ్వీర రథికులం బిలుకు మార్చి పేర్చి రథాంగపాణిం జూచి 'రథం బింక రయంబున నక్కడకు నడపు' మనుటయు..341

ప్రతిపదార్థం: అని; వితర్కించి= ఊహించి; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; సంశప్తక వధంబు+అ= సంశప్తకులను చంపటమే; ఉచితంబుగాన్= తగిందని; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; మరలి= వెనుకకు తిరిగి; గాండీవ= గాండీవమనే ధనుస్సుయొక్క; గుణ= అల్లెత్రాటి; క్వణన= ధ్వనిచేత; మేదుర= దట్టమైన; రోదసీ= భూమ్యాకాశముల; కుహర= నడిమి భాగంగలవాడును; దేవదత్త= దేవదత్తమనే శంఖపు; ధ్వాన= ధ్వనిచేత; విదళిత= చీల్చబడిన; దశదిశా= పది దిక్కుల; సందోహుండును= సమూహం కలవాడును; ఐ= అయి; దివ్యబాణంబులు= దేవతా సంబంధమైన బాణాలు; పరఁగించినన్= ప్రయోగించగా; కేతన= పతాకాలు; ఆతపత్ర= గొడుగులు; చామర= చమరీ మృగపు వాలాలతో చేసిన; వ్యజనంబులును= వీవనలు; భేరీ= దుందుభులు; శంఖ= శంఖాలు; కాహళ= కాహళ వాద్యాలు; మృదంగములును= మద్దెలలును; యుగ= కాడిమ్రాకులు; అక్ష= ఇరుసులు; రథాంగ= చక్రాలు; కూబరంబులును= నొగలులును; దంత= ఏనుగుయొక్క దంతాలు; శుండ= తొండాలు; కుంభ= కుంభస్థలాలు; వంశదండంబులును= వెన్నెముకలును; ఖుర= గిట్టలు; స్కంధ= మూపులు; వాలంబులు= తోకలు; ధనుః= విండ్లు; శర= బాణాలు; ముసల= రోకళ్ళు; ముద్గర= ఇనుపగుదియలు; క్షురిక= చురకత్తులు; అంకుశంబులు= అంకుశాలు; తనుత్రాణ= కవచాలు; కంకట= కవచాలు; మస్తకచ్ఛేదంబులును= శిరస్త్రాణాలు (తలపైని కప్పులు); మకుట= కిరీటాలు; కేయూర= అంగదాలు; హార= మాలలు; కంకణ= కడియాలు; అంగుళీయకంబులును= ఉంగరాలు; శిరః= తలలు; కర= చేతులు; వక్షస్= ఎదలు; కుక్షి= కడుపులు; కటి= మొలలు; చరణంబులును= కాళ్ళును; తునియలున్= తునుకలు; పఱియలు= పర్రెలు; తుముళ్ళున్= చిన్నఖండాలు; పొళ్లున్+ఐ= చూర్ణాలై; రాలినన్= రాలగా; ఆ+నేల= ఆ యుద్ధభూమి; ఘోరంబునున్= భయంకరం; అభిరామంబున్+ఐ= మనోజ్ఞమై; ఉండెన్= ఉండింది; సర్వభూతంబులును= సమస్త ప్రాణులును; బీభత్సున్= అర్జునుడిని; ప్రశంసించెన్= పొగిడాయి; కంసారి= కంసుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడు; విస్మయ= ఆశ్చర్యంతోను; ప్రమద= ఆనందంలోను; మగ్న= మునిగిన; మానసుండు+అయి= మనస్సుగలవాడై; కిరీటిన్= అర్జునుడిని; కరతలంబునన్= అరచేత; అప్పళించి= చరచి; అగ్గించెన్= ప్రశంసించాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిని; ఆ+వీరరథికులన్= ఆ శూరులైన; రథంపై నిలిచి యుద్ధం చేసేవారిని; పిలుకు మార్చి= చంపి; పేర్చి= విజృంభించి; రథాంగపాణిన్= చక్రహస్తుడైన శ్రీకృష్ణుడిని; చూచి; రథంబు= రథాన్ని; ఇంకన్= ఇక; రయంబునన్= వేగంగా; అక్కడకున్= పాండవులు యుద్ధం చేసేకడకు; నడుపుము= నడిపించుము; అనుటయున్= అనగా.

తాత్పర్యం: అని యోచించి అర్జునుడు సంశప్తకులను వధించడమే తగునని నిర్ణయించి వెనుకకు మళ్ళి, గాండీవ ధనుష్టంకారంచేత భూమ్యాకాశాల మధ్యభాగాన్ని నునుపు జేసి, దేవదత్తమనే శంఖ ధ్వనిచేత దశదిశలను చీల్చివేసి, దివ్య బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఈ బాణజాలపు దెబ్బకు పతాకాలు, గొడుగులు, చామరాలు, దుందుభులు; శంఖాలు, కాహళులు, మద్దెలలు, కాడిమాకులు, ఇరుసులు, చక్రాలు, నొగలులు, ఏనుగు దంతాలు, తొండాలు, కుంభస్థలాలు, వెన్నెముకలు, గిట్టలు, మూపులు, తోకలు, విండ్లు, బాణాలు, రోకళ్ళు, ఇనుపగుదియలు, చురకత్తులు, అంకుశాలు, దేహరక్షణ కవచాలు, శిరస్త్రాణాలు, కిరీటాలు, కేయూరాలు, హారాలు, కడియాలు, ఉంగరాలును, తలలు, చేతులు, ఎడదలు, కడుపులు, నడుములు, కాళ్ళు, తునుకలు, పర్రెలు, సూక్ష్మఖండాలు, పొళ్ళుగా మారి రాలగా ఆ యుద్ధభూమి భయంకరమూ, సుందరమూనై ఒప్పింది. సర్వప్రాణులు అర్జునుడిని ప్రశంసించాయి. శ్రీకృష్ణుడు ఆనందాశ్చర్యాలలో మునిగినవాడై అర్జునుడిని తన చేత చరచి మెచ్చుకొన్నాడు. ఇట్లా ఆ వీరరథికులను చంపి, విజృంభించి, శ్రీకృష్ణుడివైపు చూచి 'వెంటనే రథాన్ని పాండవులు యుద్ధం చేసే వైపు నడుపు'మని అర్జును డనగా.

విశేషం: అర్జునుడు సంశప్తకులను వధించి బీభత్సం సృష్టించటం వలన బీభత్సుడు అనే పేరును ప్రయోగించడం సాభిప్రాయంగా ఉన్నది.

ఆ. **ఆతఁ డట్ల చేయ నరవాయి గొనక సు। శర్మ దాను ననుజచయముఁ బెలుచ**
నెయిది 'పార్థ పార్థ యిట్లు వోఁదగునె యే। మనికిఁ బిలువఁ బిలువ' ననిన నతఁడు. **342**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; అట్లచేయన్= ఆ విధంగా బీభత్సాన్ని సృష్టించగా; అరవాయి+కొనక= భయపడక; సుశర్మ= త్రిగర్తదేశాధిపుడైన సుశర్మ; తాను= తను; అనుజచయమున్= సోదరవర్గం; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; ఎయిది= వెంబడించి; పార్థ! పార్థ!= ఓ అర్జునా! అర్జునా!, అనికిన్= యుద్ధానికి; ఏము= మేము; పిలువన్, పిలువన్= మళ్ళీ మళ్ళీ పిలువగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పోఁదగునె?= పోవచ్చా?; అనినన్= అనగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా యుద్ధ రంగంలో బీభత్సాన్ని సృష్టించగా సుశర్మ, అతడి సోదరవర్గం భయపడక ఆగ్రహంతో వెంబడించి, 'పార్థా! పార్థ! మేము యుద్ధానికి మళ్ళీ మళ్ళీ పిలువగా నీ విట్లా పోవచ్చునా?' అనగా; అపు డర్జునుడు.

క. **'పిలిచిన మరలమి దగ ద। బ్బలములఁ గాచుటయు వలయు; పని; యైనది; నీ**
వలసిన విధంబు సేసెదఁ। దలఁకొను మొక తెఱఁగు దైత్యదర్పధ్వంసీ!' **343**

ప్రతిపదార్థం: పిలిచినన్= పిలిస్తే; మరలమి= మరల రాకుండటం; తగదు= మంచిది కాదు; ఆ+బలములన్= ఆ మన సైన్యాలను; కాచుటయున్= రక్షించటం కూడా; వలయు పని= ఆవశ్యకం; ఐనది= అయినది; దైత్యదర్పధ్వంసీ!= రాక్షసుల గర్వాన్ని అణచే ఓ కృష్ణా!; నీ= నీకు; వలసిన= కావలసిన; విధంబు= విధంగా; చేసెదన్= చేస్తాను; ఒక తెఱఁగు= ఒక మార్గం; తలఁకొనుము= చూపుము.

తాత్పర్యం: 'యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తే తిరిగి రాకుండటం తగదు, మన సైన్యాలను కాపాడటం కూడా ఆవశ్యకమే. కృష్ణా! నీవు ఎట్లా చెపితే అట్లా చేస్తాను. ఒక త్రోవ చూపుము.'

చ. **అనుచు మురారిఁ జూచుటయు నాతఁడు దేరు మరల్ప మోమునం**
గినుక మునుంగు న వ్వొలయఁ గ్రీడి త్రిగర్తుని చాపదండకే
తనములు ద్రుంచి పైపడిన తమ్ముల నంతకు ప్రోలి కన్చి యా
తని నవలీల నొంచిన నతండు వెసంబడి మూర్ఛవోవుడున్. **344**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; మురారిన్= శ్రీకృష్ణుని; చూచుటయున్= చూడగా; ఆతఁడు= కృష్ణుడు; తేరు= రథం; మరల్పన్= వెనుకకు మళ్ళింపగా; మోమునన్= ముఖంపై; కినుక= కోపం; మునుంగు= నిండిన; నవ్వు; ఒలయన్= వెలుగగా; క్రీడి= అర్జునుడు; త్రిగర్తుని= సుశర్మయొక్క; చాప దండ= ధనుస్సు దబ్బను; కేతనములు= పతాకాలను; త్రుంచి= విరిచి; పైపడిన= మీదపడ్డ; తమ్ములన్= సుశర్మ తమ్ములను; అంతకు ప్రోలికిన్= యమధర్మరాజు యొక్క నగరానికి; అన్చి= పంపి; ఆతనిన్= ఆ సుశర్మను; అవలీలన్= తేలికగా; నొంచినన్= బాధింపగా, అతండు= ఆ సుశర్మ; వెసన్= వెంటనే; పడి= కూలి; మూర్ఛ+పోవుడున్= మూర్ఛిల్లగా.

తాత్పర్యం: అంటూ అర్జునుడు కృష్ణుడిని చూడగా, అతడు రథాన్ని మరల్చాడు. ముఖాన కోపంతో నిండిన నవ్వు ప్రకాశించగా అర్జునుడు, సుశర్మ వింటి దబ్బను, పతాకాలను విరిచి, పైనవడ్డ సుశర్మ సోదరులను చంపి, అతడిని అవలీలగా బాధింపగా, అతడు వెంటనే మూర్ఛపోగా.

వ. **మగిడి యట నిరూపించి నారాయణు నుద్దేశించి.** **345**

ప్రతిపదార్థం: మగిడి= తిరిగి; అట= అక్కడ; నిరూపించి= చూపి; నారాయణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మరల పాండవులు యుద్ధం చేసేవైపు చూచి, శ్రీకృష్ణునితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **'పాఱెడు మన సేన పరఁగెడుఁ బెంధూళి । నభము గోలాహల క్షుభిత మయ్యె**
భగదత్తు శుండాల మెగచుచు నున్నది । పఱపుము వెస దానిపై రథంబు'
నావుడు నతఁడు మహావేగమున రథ్య । ములఁ దోలఁగఁ గిరీటి యలవుఁ జలము
మెఱయంగ నీమొన మెఱుఁగు వాలమ్ముల । నఱుము సేయుచు సింహనాదమునకుఁ

తే. **బ్రాపులై దేవదత్తంబు రవము గుణము । రావమును దిక్తటంబుల వ్రయ్యఁ జేయ**
వచ్చి వివ్వచ్చుఁ డడ్డంబు సొచ్చె వీఁకఁ । జండచేష్టితోద్దండ వేదండమునకు. **346**

ప్రతిపదార్థం: పాఱెడు= పారిపోయే; మనసేన= మనసైన్యం; పెంధూళి= మిక్కిలిదుమ్ము; పరఁగెడున్= లేస్తున్నది, నభము= ఆకాశం; కోలాహల= సందడిచేత; క్షుభితము+అయ్యెన్= కల్లోలితమైనది; భగదత్తు= భగదత్తుడి; శుండాలము= సుప్రతీకగజము; ఎగచుచునున్నది= ఎగిరిపడుతున్నది; రథమును= తేరును; వెసన్= వేగంగా; దానిపైన్= ఆ ఏనుగుపైకి; పఱపుము= నడిపించుము; నావుడున్= అనగా; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; మహావేగమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; రథ్యములన్= గుర్రాలను; తోలఁగన్= నడపగా; కిరీటి= అర్జునుడు; అలవున్= బలము; చలము= మాత్సర్యం; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; నీమొన= నీ (ధృతరాష్ట్రుని) సైన్యాన్ని; మెఱుఁగు= ప్రకాశించే; వాలు+అమ్ములన్= వాడిగల బాణాలతో; నఱుము+చేయుచున్= పొడి చేస్తూ; సింహనాదమునకున్= పెనుబొబ్బకు; ప్రాపులై= తోడై; దేవదత్తంబు= దేవదత్త శంఖము యొక్క; రవము= ధ్వని; గుణము= అల్లెత్రాటి; రావమును= నాదాన్ని; దిక్+తటంబులన్= దిక్కుల కొనలను; వ్రయ్యన్+చేయన్= చీల్చగా; వచ్చి; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; చండ= క్రూరమైన; చేష్టిత= చేష్టలుగల; ఉద్దండ= భయం గొలిపే; వేదండమునకున్= సుప్రతీక గజానికి; అడ్డంబు= అడ్డంగా; చొచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'మన సేన పారిపోతున్నది. దుమ్ము అపారంగా పైకెగయటం వలన ఆకాశమంతా సందడిచే కల్లోలితమైనది. భగదత్తుడి సుప్రతీక గజం విజృంభిస్తున్నది. రథాన్ని వేగంగా ఆ ఏనుగుపైకి నడిపించుము' అనగానే శ్రీకృష్ణుడు మహావేగంగా గుర్రాలను నడిపేసరికి, అర్జునుడు బలం, మాత్సర్యం ప్రకాశించగా నీ సైన్యాన్ని ప్రకాశించే వాడిగల బాణాలతో పొడి పొడి చేస్తూ, సింహనాదానికి దేవదత్త శంఖ ధ్వానం, అల్లెత్రాటి నాదం తోడై దిగంతాలను చీల్చగా ఉత్సహించి, క్రూర చేష్టలు చేసే భయంకరమైన సుప్రతీకగజానికి అడ్డంగా వెళ్ళాడు.'

క. **అన విని ధృతరాష్ట్రుం డి । ట్లను సంజయుతోడ 'భీషణాటోపత న**
ర్జునుఁ డి ట్లెయిదిన భగద । త్తుని కతనికి నేమి భంగి దురమయ్యె నొకో!' **347**

ప్రతిపదార్థం: అనన్ విని= అనగావిని; ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయు తోడన్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అర్జునుఁడు; భీషణ+ఆటోపతన్= భయంకరమైన వేగిరపాటుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎయిదినన్= వెంబడించగా; భగదత్తునికిన్= భగదత్తుడికి; అతనికిన్= అర్జునునికి; ఏమి భంగి= ఏ విధంగా; దురము= యుద్ధం; అయ్యెన్+ఒకో!= అయిందో!

తాత్పర్యం: అనగా విని, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'అర్జునుడు భయంకరమైన వేగిరపాటుతో వెంబడించగా భగదత్తుడికీ, అర్జునుడికీ ఏ విధంగా యుద్ధం జరిగిందో!'

ఉ. **నావుడు నాతఁ డా ధరణినాథున కిట్లను'నట్లు దాఁకినం**
జేవ దలిర్ప విక్రమవిశృంఖలుఁడై భగదత్తుఁ డుగ్ర బా
ణావలిఁ బార్థుపైఁ బఱపె; నన్నియు నవ్వుచుఁ ద్రుంచివైచి య
ద్దేవసముండు నొంచె దృఢ దీప్తశరంబుల దంతి నాతనిన్. **348**

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అనగా; ఆతఁడు= సంజయుడు; ఆ ధరణినాథునకున్= ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; చేవ= బలం; తలిర్పన్= అతిశయించగా; విక్రమ విశృంఖలుఁడు+ఐ= పరాక్రమం చేత అడ్డులేనివాడై; భగదత్తుఁడు= భగదత్తుడు; ఉగ్రబాణావలిన్= భయంకరమైన బాణ సమూహాన్ని; పార్థుపైన్= అర్జునుడిపై; పఱపెన్= ప్రసరింపజేశాడు; ఆ+దేవసముండు= దేవతలతో సమానుడైన ఆ అర్జునుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అన్నియున్= బాణాలన్నింటిని; త్రుంచి= విరిచి; దంతిన్= సుప్రతీకగజాన్ని; ఆతనిన్= భగదత్తుడిని; దృఢ= కఠినమైన; దీప్త= ప్రకాశించే; శరంబులన్= బాణాలతో; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'అట్లా అర్జునుడు ఎదుర్కొనగా, అతిశయించిన బలంతో విక్రమంచేత అడ్డులేనివాడై భగదత్తుడు, అర్జునుడిపై భయంకరమైన బాణాలను ప్రయోగించాడు. దేవసముడైన అర్జునుడు నవ్వుతూ ఆ బాణాలన్నిటిని ఖండించి, సుప్రతీక గజాన్నీ, భగదత్తుడినీ బలమైన ప్రకాశించే బాణాలతో బాధించాడు.

తే. **అలుఁగుటమ్ములు దాఁకిన నలిగి భద్ర । కుంభి రౌద్రంబు సొంపారఁ గొలిపె నతఁడు**
వారి సేనల గోపికావరుఁడు నరుఁడు । దెగిరి తెగి రను పలుకుల దిగులు వుట్ట. **349**

ప్రతిపదార్థం: అలుఁగు+అమ్ములు= కత్తి పదునువంటి పదునుగల బాణాలు; తాఁకినన్= తాకగా; అలిగి= కోపించి; అతఁడు= భగదత్తుడు; భద్రకుంభి= శ్రేష్ఠమైన భద్రగజం - సుప్రతీక గజం; రౌద్రంబు= క్రోధము; సొంపు+ఆరన్= అందంమీరగా; కొలిపెన్= పురికొలిపాడు; వారి సేనలు= పాండవ సేనలు; గోపికావరుఁడున్= కృష్ణుడును; నరుఁడును= అర్జునుడు; తెగిరి, తెగిరి= చనిపోయారు, చనిపోయారు; అను పలుకులన్= అను మాటలచేత; దిగులు+పుట్టన్= భయం కలుగగా.

తాత్పర్యం: అతి తీక్ష్ణములైన బాణాలు తాకగా కోపించి ఆ భగదత్తుడు, పాండవ సేనలో కృష్ణార్జునులు చచ్చారు, చచ్చారు అనే మాటలతో భయపడేటట్లు, సుప్రతీక గజం యొక్క క్రోధం సొంపు మీరగా వారలపైకి దానిని పురికొల్పాడు.

క. **బలువిడిఁ గరి గవియుఁడు వెసఁ । దొలఁగించె రథంబు వెరవుతో హరి యదియి**
ట్టలమగు రయమునఁ జని త । ద్బలము బడల్పడఁగఁ జేసెఁ బార్థివముఖ్యా! **350**

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; బలువిడిన్= పరాక్రమంతో; కరి= సుప్రతీకగజం; కవియుడున్= ఎదిరించగా; వెసన్= వెంటనే; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; వెరవుతోన్= ఉపాయంతో; రథము= రథాన్ని; తొలఁగించెన్= దూరం కొనిపోయినాడు; అది= ఆ సుప్రతీకం; ఇట్టలమగు= మిక్కిలి; రయమునన్= వేగంతో; చని= పోయి; తద్+బలము= ఆ పాండవుల సైన్యం; బడల్పడఁగన్+చేసెన్= ఆయాసపడేటట్లు చేసింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! పరాక్రమం మీర సుప్రతీక గజం విజృంభించగా శ్రీకృష్ణుడు వెంటనే ఉపాయంగా రథాన్ని ప్రక్కకు తొలగించాడు. ఆ ఏనుగు మిక్కిలి వేగంగా వెళ్ళి ఆ పాండవ సైన్యాన్ని ముప్పుతిప్పలు పెట్టింది.

క. **హరి నేమియు నననేరక । కరిదెసఁ గనుఁగొనుచు నవుడు గఱచుచుఁ 'బో ని**
మ్మరద'మని పలికెఁ గవ్వడి । హరులను సమ్ముఖము సేసె నతఁడుఁ గరటికిన్. **351**

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడి= అర్జునుడు; హరిన్= కృష్ణుడిని; ఏమియున్= ఏమీ; అననేరక= అనజాలక; కరి= సుప్రతీకం; దెస= వైపు; కనుఁగొనుచున్= చూస్తూ; అవుడు= పెదవి; కఱచుచున్= కొరుకుతూ - కోపంతో; అరదము= రథాన్ని; పోనిమ్ము= పోనిమ్ము; అని పలికెన్= అని అన్నాడు; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; హరులను= గుర్రాలను; కరటికిన్= సుప్రతీకగజానికి; సమ్ముఖము+చేసెన్= ఎదురుగా పోనిచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కృష్ణుడిని ఏమీ అనలేక సుప్రతీకగజంవైపు చూస్తూ, కోపంతో పెదవి కొరుకుతూ, రథాన్ని పోనిమ్మన్నాడు. కృష్ణుడు రథాన్ని సుప్రతీకానికి ఎదురుగా తీసుకొనిపోయాడు.

విశేషం: 'కరిదెస కనుగొనుట, పెదవి గరచుట' వంటి చర్యల వలన అర్జునుడిని ఆవేశించిన క్రోధాదులు వ్యక్తమవుతున్నాయి.

క. **శౌరి మెయిని భగదత్తుఁడు । నారసములు నినిచి యేసె; నరుఁ డల్గి మహో**
దారోద్ధతిఁ దచ్చాపవి । దారణ మొనరించి గ్రుచ్చెఁ దనువునఁ దూపుల్. **352**

ప్రతిపదార్థం: భగదత్తుఁడు= ప్రాగ్జ్యోతిషాధిపతి అయిన భగదత్తుడు; శౌరి= కృష్ణుడి; మెయిని= దేహంపై; నారసములు= బాణాలు; నినిచి ఏసెన్= నింపివేశాడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; అల్గి= కోపించి; మహోదార= మిక్కిలి సూటి అయిన; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; తద్+చాప= ఆ భగదత్తుడి వింటిని; విదారణము+ఒనరించి= చీల్చి; తనువునన్= దేహంపై; తూపుల్= బాణాలు; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు శ్రీకృష్ణుడి దేహంమీద బాణాలను నింపివేశాడు. అపుడు అర్జునుడు కోపించి మిక్కిలి గర్వంతో అతడి ధనుస్సును విరిచి, అతడి శరీరంపై బాణాలను నాటాడు.

సీ. **కోపంబు గదిరి ప్రాగ్జ్యోతిషపతి చతు । ర్దశ తోమరము లింద్రతనయు మీఁద**
నడరించుటయు, నవి పొడిసేసి క్రీడి యే । నుంగు పక్కెర చిఱునుగ్గు సేయ
నది గప్పియున్న మేఘావలి విచ్చిన । కొండ చందంబున నుండె; శక్తి
గొని భగదత్తుండు దనుజభంజను వైవ । నడుమ ముత్తునియగా నఱకెఁ బార్థుఁ;

తే. **డాతపత్రంబు దునిమిన నతని మకుట । మతఁడు ఘన తోమరంబున నగలఁ జేయ**
మెచ్చుఁ గినుకయుఁ బొడమ వివ్వచ్చుఁ డుగ్ర । విశిఖసప్తతిఁ జొనిపె నవ్వీరుమేన. **353**

ప్రతిపదార్థం: కోపంబు= క్రోధం; కదిరి= అతిశయించి; ప్రాగ్జ్యోతిషపతి= భగదత్తుడు; చతుర్దశ తోమరములు= పద్నాలుగు ఇనుపగుదియలు; ఇంద్రతనయుమీఁదన్= అర్జునుడి మీద; అడరించుటయున్= వేయగా; క్రీడి= అర్జునుడు; అవి= ఆ ఇనుప గుదియలను; పొడిచేసి= పొడిగా చేసి; ఏనుంగు= సుప్రతీకగజం యొక్క; పక్కెర= అంగీని; చిఱునుగ్గు= సన్ననిపొడిగా; చేయన్= చేయగా; అది= ఆ సుప్రతీకం; కప్పి ఉన్న= కమ్ముకొనిన; మేఘావలి= మబ్బులగుంపు; విచ్చిన= తొలగిన; కొండ= పర్వతం; చందంబునన్= విధంగా; ఉండెన్= ఉండినది; భగదత్తుండు; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; కొని= తీసికొని; దనుజభంజను= కృష్ణుడిని; వైవన్= కొట్టగా; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; నడుమ= మధ్యలోనే; ముత్తునియగాన్= మూడు ముక్కలయ్యేటట్లుగా; నఱకెన్= ఖండించాడు; ఆతపత్రంబు= ఛత్రాన్ని; తునిమినన్= విరువగా; అతని= అర్జునుడి; మకుటము= కిరీటాన్ని; అతఁడు= ఆ భగదత్తుడు; ఘనతోమరంబునన్= గొప్ప చిల్లకోలతో; అగలన్+చేయన్= భేదించగా; మెచ్చున్= పొగడ్త; కినుకయున్= కోపమును; పొడమన్= కలుగగా; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; ఉగ్ర= భయంకరమైన; విశిఖసప్తతిన్= డెబ్భైబాణాలను; ఆ+వీరు= ఆ వీరుడైన భగదత్తుడి; మేనన్= దేహంలో; జొనిపెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు మిక్కిలి కోపంతో పదునాల్గు ఇనుప గుదియలు అర్జునుడి మీద వేయగా , అర్జునుడు ఆ ఇనుపగుదియలను పొడిగా చేసి, తరువాత సుప్రతీకగజం యొక్క అంగీని తుక్కు తుక్కు చేశాడు. అపుడా సుప్రతీక గజం కమ్ముకొన్న మబ్బులు తొలగిన పర్వతం వలె ఉండింది. భగదత్తుడు శక్తి అనే ఆయుధాన్ని తీసికొని కృష్ణుడిపై వేయగా; అర్జునుడు మధ్యలో దానిని మూడు ముక్కలయ్యేటట్లు నరికాడు. అంతేకాక, అతడి గొడుగును కూడ తునుమగా, భగదత్తుడు అర్జునుడి కిరీటాన్ని ఘనతోమరంతో భేదించాడు. పొగడ్త, కోపం కలుగగా అర్జునుడు భయంకరమైన డెబ్బది బాణాలను భగదత్తుడి దేహంలో నాటాడు.

మ. **రభసోదగ్రతఁ బూన్చి దీప్తు లడరం బ్రాగ్జ్యోతిషాధీశ్వరుం**
డభిమంత్రించి నిజాంకుశంబు దివిజేంద్రాపత్యవక్షంబు సూ
చి భుజోల్లాస విభాసియై పెలుచ వైచెం దద్బలం బెల్ల భూ
రి భయోద్రేక తరంగితం బగుచు ఘూర్ణిల్లంగ రౌద్రాకృతిన్. **354**

ప్రతిపదార్థం: రభస= తీవ్రమైన; ఉదగ్రతన్= అహంకారంతో; ప్రాగ్జ్యోతిష+అధీశ్వరుఁడు= భగదత్తుడు; నిజ+అంకుశంబు= తన అంకుశాన్ని; అభిమంత్రించి= మంత్రంతో సంస్కరించి; దీప్తులు= మెరుగులు; అడరన్= చిమ్మగా; పెలుచన్= ఆగ్రహించి; తద్+బలంబు+ఎల్లన్= అర్జునుడి యొక్క సైన్యం అంతయు; భయ+ఉద్రేక తరంగితంబు+అగుచున్= భయంయొక్క ఆధిక్యంతో చలిస్తున్నదై; ఘూర్ణిల్లంగన్= తిరుగగా; రౌద్రాకృతిన్= భయంకర రూపంతో; భుజ= బాహువుల; ఉల్లాస= విజృంభణచేత; విభాసి+ఐ= వెలుగుతున్నవాడై; దివిజ+ఇంద్ర+అపత్యవక్షంబు= దేవేంద్రుడి పుత్రుడైన అర్జునుడి హృదయాన్ని, చూచి= గురిచూచి; వైచెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: తీవ్రమైన అహంకారంతో భగదత్తుడు తన అంకుశాన్ని అభిమంత్రించి, మెరుగులు చిమ్మగా, ఆగ్రహించి, బాహువుల విజృంభణచేత ప్రకాశిస్తూ, భయంకరాకారుడై అర్జునుడి హృదయాన్ని గురిచూచి దాన్ని ప్రయోగించాడు. అపుడు పాండవ సైన్యమంతా మితిమీరిన భయంతో గడగడలాడింది.

విశేషం: ఇందులో రౌద్రరసం కన్నులకు గట్టినట్లు వర్ణించబడింది.

ఉ. **అప్పుడు శౌరి పార్థునకు నడ్డముగాఁ దన మే నమర్చి ను**
న్గ ప్పెసలారు పేరురమునం ధరియించిన నమ్మహాస్త్ర మం
దొప్పె నవారుణాంబుజ కృతోజ్జ్వల మాలికయై చిరస్థితిం
జొప్పడి నూతనాభ్రతల శోభితమైన మెఱుంగు చాడ్పునన్. **355**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= భగదత్తుడు అంకుశం వేసినప్పుడు; శౌరి= శ్రీకృష్ణుడు, పార్థునకున్= అర్జునుడికి; అడ్డముగాన్= అడ్డంగా; తన= తన యొక్క; మేను= దేహం; అమర్చి= పెట్టి; నున్+కప్పు+ఎసలు+ఆరు= నున్నటి నల్లదనం అతిశయించే; పేరు+ఉరమునన్= విశాలమైన హృదయమునందు; ధరియించినన్= తాల్చగా; ఆ+మహా+అస్త్రము= ఆ గొప్పదైన అంకుశం; అందున్= ఆ హృదయంలో; నవ= క్రొత్తదగు; అరుణ= ఎర్రని; అంబుజ= కమలాలచేత; కృత= చేయబడిన; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; మాలిక+ఐ= హారమై; చిరస్థితిన్= చిరస్థాయిగా; చొప్పడి= ఉండి; నూతన+అభ్రతల శోభితము+ఐ= క్రొత్తగా ఆకాశంలో అలంకృతమైన; మెఱుంగు= విద్యుల్లత; చాడ్పునన్= వలె; ఒప్పెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు అంకుశాన్ని ప్రయోగించినపుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి అడ్డంగా తన దేహాన్ని నిలిపి, నల్లనై నిగనిగలాడే హృదయంమీద ఆ అంకుశాన్ని ధరించాడు. అప్పు డా మహాస్త్రం శ్రీకృష్ణుడి వక్షస్థలంలో అప్పుడే వికసించిన అరుణ కమలాల మాల అయి ప్రకాశిస్తూ స్థిరంగా ఉండి, క్రొత్తగా ఆకాశంలో అలంకృతమైన విద్యుల్లతవలె ఒప్పింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. భయావహమైన భగదత్తుడు ప్రయోగించిన అంకుశం శ్రీకృష్ణుడి హృదయంలో అరుణ కమలహారంగా మారడం విస్మయాన్ని కలిగించే దృశ్యం. దీని వలన అద్భుతరసం వ్యక్తమౌతున్నది.

చ. **కనుఁగొని ఫల్గునుండు 'మురఘస్మర! యి ట్లగునయ్య సొంపు నొం**
దిన కరుణా విశేషమునఁ దేరికి సారథి వైతి గాక యే
పనులును బూని చేయు టిది పాడియె? తేజము నీవు దప్పఁ జూ
చినఁ జెడదే? ననుం జులుకఁ జేసితి మాటలు వేయు నేటికిన్? **356**

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు; కనుఁగొని= ఈ అద్భుతాన్ని చూచి; మురఘస్మర!= మురాసురవధ జేసిన శ్రీకృష్ణా!; సొంపును+ఒందిన= సమృద్ధమైన; కరుణా విశేషమునన్= విశేషమైన దయవలన; తేరికిన్= రథానికి; సారథివి= రథాన్ని నడిపేవాడవు; ఐతి+కాక= అయినావు గాక; ఇట్లు+అగునయ్యా!= ఇట్లా జరుగుతుందా!; ఏ పనులును= చిన్నది పెద్దది అనక ఏ పని అయినా; పూని= ప్రయత్నించి; చేయుట= చేయటం; ఇది; పాడియె?= తగునా?; తేజము= శౌర్యం; నీవు= మహిమాన్వితుడవైన నీవు; తప్పన్+చూచినన్= అన్న మాటను తప్పితే; చెడదే?= నశించదా?; ననున్= నన్ను; చులుకన్+చేసితి(వి)= తేలిక పరిచాను; మాటలు, వేయున్+ఏటికిన్= పెక్కు మాటలెందుకు?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ అద్భుతమైన సన్నివేశాన్ని చూచి 'ఓ కృష్ణా! ఇట్లా నీవు చేయటం సమంజసమేనా? నాపైగల అపారమైన కరుణావిశేషంచేత నాకు సారథివైతే కావచ్చుగాక! నేను చేయదగిన శత్రు సంహారాదులను కూడా నీవే చేయటం ధర్మమా? నీవు మాట తప్పితే నా పరాక్రమానికి లోటు రాదా? వేయి మాటలు ఏల? నన్ను చులుకనచేశావు.'

వ. **అని దూఱినం గృష్ణుండు 'దొల్లి భూమిదేవి గామించి యోగనిద్రా సమయావసాన సుప్రబుద్ధుండై యున్న విష్ణుకడకుం జనుటయు, నతండు తత్సంగతిం బ్రీతుండై యన్నాతికి వరంబిచ్చుటయు, నవ్వరంబున నవ్వెలంది యం దుదయించిన నరకునకు వైష్ణవాస్త్రంబు విధేయం బగుటయు, నది భగదత్తాయత్తంబై యునికియుం, దద్ఘోర సాధనంబు దనకుఁ దక్క నొరులకు నోర్వరామియు నెఱింగించి, యిది యట్లకాక దీన నేమి యని మఱియుం దగు మాటలం గిరీటి ననునయించి విరోధిం జూపి వీఁ డిప్పరమసాధనంబు వృథయగుటం జేసి వెఱంగు పడియున్నవాఁడు ; వీని తండ్రిని నేను దెగఁజూచిన ట్లీ క్రూరకర్మునిఁ బిలుకు మార్పు మనినఁ గొండొకతేఱి యాతండు గాండీవ గుణంబు సారించి దృఢముష్టి నేయుటయు. 357**

ప్రతిపదార్థం: అని; దూఱినన్= మందలించగా; కృష్ణుండు; తొల్లి= పూర్వం; భూమిదేవి= భూదేవి; కామించి= కోరి; యోగనిద్రా= యుగాంతంలో విష్ణువు పొందే నిద్ర; సమయ= కాలంయొక్క; అవసాన= సమాప్తంలో; సుప్రబుద్ధుండై= మేల్కొన్నవాడై; ఉన్న; విష్ణుకడకున్= విష్ణుమూర్తివద్దకు; చనుటయున్= వెళ్ళగా; అతండు= ఆ విష్ణువు; తద్+సంగతిన్= భూదేవియొక్క కూడికతో; ప్రీతుండై= సంతుష్టుడై; ఆ+నాతికిన్= ఆ భూదేవికి; వరంబు= వరం; ఇచ్చుటయున్= ఇవ్వగా; ఆ+వరంబునన్= ఆ వరంవలన; ఆ+వెలందియందున్= ఆ భూదేవియందు; ఉదయించిన= పుట్టిన; నరకునకున్= నరకాసురుడికి; వైష్ణవ+అస్త్రంబు= విష్ణు సంబంధమైన- అస్త్రం; విధేయంబు= స్వాధీనం; అగుటయున్= కావటం వలన; అది= ఆ వైష్ణవాస్త్రం; భగదత్త+ఆయత్తంబు+ఐ= భగదత్తుడి వశమై; ఉనికియున్= ఉండటం వలన; తద్+ఘోరసాధనంబు= ఆ భయంకరమైన అస్త్రం; తనకున్= కృష్ణుడికి;తక్కన్= తప్ప; ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఓర్వరామియున్= సహించరాకుండటం; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇది+అట్లకాక= ఇది ఆ విధంగా కావలసింది; దీనన్= దీనివలన; ఏమి?= ఐనదేమిటి?; అని; మఱియున్= ఇంకా; తగుమాటలన్= తగిన మాటలతో; కిరీటిన్= అర్జునుడిని; అనునయించి= ఓదార్చి; విరోధిన్= శత్రువైన భగదత్తుడిని; చూపి= చూపించి; వీఁడు= ఈ భగదత్తుడు; ఈ+పరమ సాధనంబు= ఈ గొప్ప అస్త్రం; వృథ= వ్యర్థం; అగుటన్+చేసి= కావటం వలన; వెఱంగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; వీని= వీడియొక్క; తండ్రిని= నరకాసురుడిని; నేను; తెగన్+చూచినట్లు= చంపినట్లు; ఈ క్రూరకర్మునిన్= దుష్కార్యాలు చేసే వీడిని; పిలుకు మార్పుము= సంహరించుము; అనినన్= అనగా; కొండొక తేఱి= కొంచెం ప్రసన్నుడై; ఆతండు= ఆ అర్జునుడు; గాండీవగుణంబు= గాండీవమనెడు ధనుస్సు యొక్క అల్లెత్రాటిని; సారించి= ఎక్కువెట్టి; దృఢముష్టిన్= బలమైన పిడికిలితో; ఏయుటయున్= వేయగా.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు మందలించగా, శ్రీకృష్ణుడు, 'పూర్వం యుగాంతంలో పోయే నిద్రా సమయంముగియగా మేల్కొన్న విష్ణుమూర్తి కడకు భూదేవి కామించి వెళ్ళింది. అపుడు ఆ విష్ణువు భూదేవి కూడికతో ప్రసన్నుడై ఆమెకు వరాన్ని ప్రసాదించాడు. దానివలన భూదేవికి పుట్టిన నరకాసురుడికి వైష్ణవాస్త్రం స్వాధీనమైనది. అది తర్వాత అతని పుత్రుడైన భగదత్తుడి వశమైంది. కాబట్టి ఆ ఘోరమైన వైష్ణవాస్త్రం తనకు తప్ప ఇతరులకు సహించరానిది. అందుకే తాను దానిని అడ్డుకొనవలసి వచ్చింది. దీనివలన అయిందేమి?'టని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని ఓదార్చి, శత్రువైన

భగదత్తుడిని చూపించి, వీడు ఈ దివ్యాస్త్రం వ్యర్థం కావటం వలన ఆశ్చర్యపడ్డాడు. నేను వీడి తండ్రిని చంపినట్లు నీ వీ క్రూరకర్ముడిని తెగటార్చవలసినదని చెప్పాడు. ఇది విని ప్రసన్నుడై అర్జునుడు తన గాండీవ ధనుస్సును ఎక్కుపెట్టి శక్తి కొలది వేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

భగదత్తుండు సుప్రతీకంబుతోడ నర్జునుచేఁ జచ్చుట (సం. 7-28-40)

ఉ. **వాలిక దొడ్డనారసము వజ్రము శైలము దాఁకునాకృతిన్**
ఫాలము మీదఁ దాఁకిన నిభంబు వెసం బడి కొమ్ము లూఁతగా
వ్రాలుడు నర్ధచంద్రరుచిర ప్రదరంబునఁ ద్రుంచె బాణ వి
ద్యాలసితుండు గ్రీడి భగదత్తుని కంఠ మకుంఠితోద్ధతిన్. 358

ప్రతిపదార్థం: వాలిక= వాడి అయిన; దొడ్డ= పెద్ద; నారసము= బాణం; వజ్రము= వజ్రాయుధం; శైలము= పర్వతాన్ని; తాఁకు= తాకునట్టి; ఆకృతిన్= విధంగా; ఫాలముమీఁదన్= నొసటిపై; తాఁకినన్= తాకగా; ఇభంబు= సుప్రతీకగజం; వెసన్+పడి= వెంటనే పడి; కొమ్ములు= దంతాలు; ఊఁతగాన్= ఆధారంగా; వ్రాలుడున్= వాలగా; బాణవిద్యా= అస్త్రవిద్యచేత; లసితుండు= ఒప్పువాడగు; క్రీడి= అర్జునుడు; అకుంఠిత= మొక్కవోని; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; అర్ధచంద్ర= అర్ధచంద్రుడివలె; రుచిర= ఒప్పే; ప్రదరంబునన్= బాణంతో; భగదత్తుని= భగదత్తుడి యొక్క, కంఠము= తలను; త్రుంచెన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: వాడి అయిన గొప్ప బాణం, వజ్రాయుధం పర్వతాన్ని తాకినట్లు నొసటిని తాకగా ఆ సుప్రతీక గజం దంతాలు ఊతగా ఒరిగిపోయింది. అపుడు అస్త్రవిద్యానిపుణుడైన అర్జునుడు గర్వాతిశయంతో పొంగి, అర్ధచంద్రుడివలె ఒప్పే బాణంతో భగదత్తుడి కంఠాన్ని ఛేదించాడు.

వ. **ఇట్లు దంతిని భగదత్తునిం బరిమార్చి మాఱులేక మలయు మధ్యమ పాండవునిం గనుంగొని శకుని తమ్ములు వృషకుండును, నచలుండును దాఁకిన నతండు వృషకుని రథరథ్య సూత ధ్వజచ్ఛత్రచామరంబులు రూపఱ నఱకుటయు, నాతండు సోదరుని రథంబెక్కె నప్పుడు వారి కడ్డపడిన గాంధార వీరరథిక పంచశతంబుఁ బంచత్వంబు నొందించిన సంక్రందననందను నురవడికిం దెరలక యేకరథస్థులగు నయ్యిరువురుం బరాక్రమించిన. 359**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దంతిని= సుప్రతీక గజాన్ని; భగదత్తునిన్= భగదత్తుడిని; పరిమార్చి= చంపి; మారులేక= ఎదురులేక; మలయు= ఒప్పే; మధ్యమ పాండవునిన్= అర్జునుడిని; కనుంగొని= చూచి; శకుని తమ్ములు= శకునియొక్క సోదరులు; వృషకుండును= వృషకుడును; అచలుండును= అచలుడును; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; అతండు= అర్జునుడు; వృషకుని= వృషకుడి యొక్క; రథ= రథం; రథ్య= గుర్రాలు; సూత= సారథి; ధ్వజ= పతాకం; చామరంబులు= వీవనలు; రూపఱన్= నశించగా; నఱకుటయున్= ఖండించగా; ఆతండు= వృషకుడు; సోదరుని= సోదరుడి యొక్క; అరదంబు= రథం; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వారికిన్= వృషకునికి, అచలునికి; అడ్డపడిన= సహాయంగా వచ్చిన; గాంధార= గాంధారదేశపు; వీర= శూరులైన; రథిక= రథంపై నిలిచి యుద్ధం చేసే; పంచశతంబున్= ఐదు వందలమందిని; పంచత్వంబున్+ఒందించిన= చంపిన; సంక్రందన నందనుని= ఇంద్రుడి పుత్రుడైన అర్జునుడియొక్క; ఉరవడికిన్= అతి వేగానికి; తెరలక= తొలగిపోక; ఏకరథస్థులు+అగు= ఒకే రథంపై ఉన్న; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు కూడ; పరాక్రమించినన్= పరాక్రమం చూపగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సుప్రతీక గజాన్ని, భగదత్తుడిని చంపి ఎదురులేకున్న అర్జునుడిని చూచి శకుని తమ్ములైన వృషకుడు, అచలుడు ఎదుర్కొన్నారు. అపుడు అర్జునుడు వృషకుడి రథాన్ని, గుర్రాలను, సారథిని, పతాకాన్ని,

గొడుగును, చామరాలను ఖండించగా, వాడు తమ్ముడి రథం ఎక్కాడు. అంతలో వారికి సహాయంగా వచ్చిన ఐదు వందల గాంధార రథిక వీరులను హతమార్చిన అర్జునుడి తీవ్రతకు తొలగిపోక, ఒకే రథంపై ఉన్న ఆ ఇద్దరు పరాక్రమాన్ని చూపగా.

తే. **చేరియుండుట ననువైన వారి నొక్క। నారసంబునఁ బడనేసె నరుఁడు; దానిఁ**
జూచి కన్నీరు నించి నీ సుతులు సాలఁ। గుంది రర్జును నపుడు మార్కొనియె శకుని. **360**

ప్రతిపదార్థం: చేరి ఉండుటన్= దగ్గర ఉండటం వలన; అనువైన వారిన్= అందుబాటులో ఉన్నవారిని; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఒక్క= ఒకే; నారసంబునన్= బాణంతో; పడన్+ఏసెన్= కూల్చాడు; దానిన్+చూచి= ఆ విషాద సంఘటనను చూసి; నీ సుతులు= నీ కొడుకులైన దుర్యోధనాదులు; కన్నీరు నించి= కన్నీరు కార్చి; చాలన్= మిక్కిలి; కుందిరి= బాధపడ్డారు; శకుని; అపుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునుని= అర్జునుడిని; మార్కొనియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సమీపాన అందుబాటులో ఉన్న శకుని సోదరు లిద్దరిని ఒకే బాణంతో కూల్చాడు. అది చూచి నీ కొడుకులు దుర్యోధనాదులు కన్నీరు గార్చి శోకించారు. అపుడు శకుని అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. **అతండు మాయావి యగుట ననేక మాయలు గల్పించిన మొగిళ్ళు వరపి పాషాణ వృక్ష వివిధాయుధంబులు వివ్వచ్చు పైఁ గురిసెం బదంపడి తమం బడరెఁ బిదప నీళ్ళు వెల్లిగొనియె; మఱియు మహోరగ శార్దూలాది క్రూరసత్త్వంబులు గవిసె; వారి నెల్లను దోడ్తోన దివ్యాస్త్రవేదియగు నా సవ్యసాచి యడంగించి యల్లనినగవుతో నిట్లనియె.** **361**

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ శకుని; మాయావి= మాయలు పన్నేవాడు; అగుటన్= కావటం వలన; అనేక మాయలు= ఎన్నియో మాయలు; కల్పించినన్= సృష్టించగా; మొగిళ్ళు+పరపి= మేఘాలు కమ్ముకొని; పాషాణ= రాళ్ళు; వృక్ష= చెట్లు; వివిధ= అనేకములైన; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలు; వివ్వచ్చుపైన్= అర్జునుడిపై; కురిసెన్= వర్షించాడు; పదంపడి= తర్వాత; తమంబు= చీకటి; అడరెన్= వ్యాపించింది; పిదప= తర్వాత; నీళ్ళు= నీరు; వెల్లిగొనియెన్= ప్రవహించింది; మఱియున్= ఇంకా; మహా+ఉరగ= పెద్దపాములు; శార్దూల= పెద్దపులులు; ఆది= మొదలైన; క్రూర= దుష్టములైన; సత్త్వంబులు= మృగాలు; కవిసెన్= విజృంభించాయి; వానిన్= వాటిని; ఎల్లన్= అన్నిటిని; తోడ్తోన= వెనువెంటనే; దివ్య= దేవసంబంధమైన; అస్త్ర= బాణాలు; వేది+అగు= తెలిసినవాడగు; ఆ సవ్యసాచి= అర్జునుడు; అడంగించి= అణచివేసి; అల్లని నగవుతోన్= చిరునవ్వుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శకుని మాయలు పన్నేవాడు కావటం వలన అనేక మాయలు సృష్టించగా, మేఘాలు క్రమ్మి, రాళ్ళు, చెట్లు, పలువిధాలైన ఆయుధాలు, అర్జునుడిపై కురిశాయి. ఇంతలో చీకట్లు క్రమ్మినవి. తర్వాత నీరు ప్రవహించింది. ఇంకా పెద్ద పెద్ద పాములు, పులులు, క్రూరమృగాలు విజృంభించాయి. వాటి నన్నిటిని వెనువెంటనే అణచివేసి దివ్యాస్త్ర వేదియైన అర్జునుడు చిరునవ్వుతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'మాయలు జూదము తోడన। పోయెంగా, కింక నిచటఁ బొసఁగునె యవి? మ**
త్సాయకము లడ్డసాళ్ళే? । నీయాచవి లేదు పొమ్ము నిలువక మామా!' **362**

ప్రతిపదార్థం: మామా!= శకునిమామా!; మాయలు= వంచనలు; జూదము తోడన్+అ= జూదంతోనే; పోయెన్+కాక= పోయినవిలే; ఇంకన్= ఇక; అవి= ఆ మాయలు; ఇచటన్= యుద్ధరంగంలో; పొసఁగునె?= సాగుతాయా?; మత్+సాయకములు= నా బాణాలు; అడ్డసాళ్ళే?= పాచికలా?; నీ= నీకు; ఆ చవి= ఆ కపటపు జూదంలోని రుచి; లేదు= ఇట లేదు; నిలువక= ఆగకుండ; పొమ్ము= వెళ్ళిపొమ్ము.

తాత్పర్యం: 'శకునిమామా! నీ మాయలన్నీ జూదంతోనే పోయినవిలే! అవి యుద్ధరంగంలో పొసగవు. నా బాణాలంటే పాచిక లనుకొన్నావా? నీకా కపటపు జూదంలోని రుచి ఇచట దొరుకదు. ఆగక ఇటనుండి వెళ్ళి పొమ్ము.'

క. **అని పలికి వాలుటమ్ములు। తనువున నినుచుటయుఁ గలఁగి ధైర్యము మానం**
బును వీటిఁబోవఁ బాఱెను। జననాయక! నీ మఱంది సరివారు నగన్. **363**

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అని పలికి= ఆ విధంగా పలికి; వాలుటమ్ములు= నిశితమైన బాణాలు; తనువునన్= దేహంలో; నినుచుటయున్= నింపగా; నీ మఱంది= నీ మరిది అయిన శకుని; కలఁగి= బాధపడి; ధైర్యము= ధీరత్వం; మానంబును= అభిమానం; వీటిన్+పోవన్= వ్యర్థంకాగా; సరివారు= తోడివారు; నగన్= నవ్వగా; పాఱెను= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: జననాయకుడవైన ధృతరాష్ట్రా! అర్జునుడు ఆ విధంగా పలికి, నిశితమైన బాణాలు దేహం నిండా నింపగా, నీ మరది అయిన శకుని కలతపడి, ధైర్యాభిమానాలు విడిచి, తోడివారు నవ్వగా పారిపోయాడు.

ఉ. **ఆతఁడు పాఱినం దెరలు నచ్చటి సేనలఁ గాల్కొనంగ నీ**
కాతత బాహువీర్యులు బకారియు సాత్యకియుం గడంగి తో
డై తన పార్శ్వభాగముల నార్చుచుఁ దోలఁగఁ దోలె ఖేచర
వ్రాతము మెచ్చఁ గ్రీడి కురురాజును ద్రోణుఁడు నున్న నేలకున్. **364**

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= శకుని; పాఱినన్= పారిపోగా; తెరలు= కలతపొందే; అచ్చటి= అక్కడి; సేనలన్= సైన్యాలను; కాల్కొనంగ నీక= నిలువనియ్యక; ఆతత= విరివి అయిన; బాహు= భుజములలో; వీర్యులు= బలం కలవారగు; బక+అరియున్= భీముడును; సాత్యకియున్= సాత్యకియు; కడంగి= పూని; తోడై= సహాయులై; తన= అర్జునుడి యొక్క; పార్శ్వభాగములన్= ప్రక్కలయందు; ఆర్చుచున్= సింహనాదాలు చేస్తూ; తొలఁగన్= తరుమగా; క్రీడి= అర్జునుడు; ఖేచరవ్రాతము= ఆకాశంలో విహరించే దేవతాది సమూహం; మెచ్చన్= పొగడగా; కురురాజును= దుర్యోధనుడూ; ద్రోణుఁడున్= ద్రోణాచార్యుడూ; ఉన్న నేలకున్= ఉన్నచోటికి; తోలెన్= తరిమాడు.

తాత్పర్యం: శకుని పారిపోగా కలతపొందే అచ్చటి సైన్యాలను నిలువనీయక బాహుబలం గల భీమ, సాత్యకులు తోడై అర్జునుడి పార్శ్వభాగాలలో సింహనాదాలు చేస్తూ తరిమారు. అపుడు అర్జునుడు ఆకాశంలో దేవతా సమూహం ప్రశంసిస్తుండగా, దుర్యోధనుడు, ద్రోణుడు ఉన్న చోటికి ఆ సైన్యాలను తరిమివేశాడు.

ఆ. **బలము విఱిగి రెండు పాయలై యిట్టు ల। మ్మనుజవిభుని గురుని మఱువు సొచ్చె;**
ద్రోణుఁ బొదువుఁ డనుచు దుర్దమలీల నీ। ధిక్కువారు గవిసి రుక్కు మిగిలి. **365**

ప్రతిపదార్థం: బలము= సేన; విఱిగి= తునియలై; రెండు పాయలు+ఐ= రెండుగా చీలి; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఆ మనుజ విభుని= దుర్యోధన మహారాజుయొక్క; గురుని= ద్రోణాచార్యుడి యొక్క; మఱువు+చొచ్చెన్= చాటుకు చేరింది; ద్రోణున్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొదువుఁడు= చుట్టు ముట్టండి; అనుచున్= అంటూ; దుర్దమలీలన్= అణచరాని విధంగా; ఆ దిక్కువారు= పాండవ పక్షంవారు; ఉక్కు మిగిలి= శౌర్యం మీరి; కవిసిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: శకునిసైన్యం తునియలై, రెండుగా చీలి దుర్యోధనుడి, ద్రోణాచార్యుడి చాటుకు చేరింది. శౌర్యం మీర, అడ్డుకొనరాని విధంగా పాండవపక్షవీరులు 'ద్రోణుడిని చుట్టుముట్టండి' అంటూ విజృంభించారు.

క. **చనుఁ డడ్డం బాచార్యున। కనునెలుఁగులతోడ నీసుతావళి వెస మా**
ర్కొనుటయు మన సేనలు పురి। కొని పాండవబలముఁ దాఁకెఁ గురువంశనిధీ! **366**

ప్రతిపదార్థం: కురువంశనిధీ!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆచార్యునకున్= ద్రోణుడికి; అడ్డంబు= సహాయంగా; చనుఁడు= వెళ్ళండి; అను= అనే; ఎలుఁగులతోడన్= అరుపులతో; నీ సుత+ఆవళి= నీ కుమారులు; వెసన్= వేగంగా; మార్కొనుటయున్= ఎదుర్కొనగా; మన సేనలు= కౌరవ సైన్యాలు; పురికొని= ఉత్సహించి; పాండవ బలమున్= పాండవసైన్యాన్ని; తాఁకెన్= అడ్డుకొన్నాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారులు 'ద్రోణాచార్యుడికి సహాయంగా వెళ్ళండి' అనే అరుపులతో వేగంగా ఎదుర్కొనగా; మన కౌరవసేనలు ఉత్సహించి పాండవసైన్యాన్ని అడ్డుకొన్నాయి.

క. గురుఁ డొడ్డుగఁ దమకంబునఁ । గురువీరులుఁ బాండుపుత్రకుల యోధులు ని
ర్భర సమరద్యూత కళా । నిరతిం గ్రీడించి రుగ్రనిపుణత మెఱయన్. 367

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఒడ్డుగన్= పందెంగా; తమకంబునన్= మోహంతో; కురువీరులున్= కౌరవవీరులును; పాండుపుత్రకుల= పాండవపక్షపు; యోధులు= వీరులు; నిర్భర= నిండిన; సమర= యుద్ధమనే; ద్యూతకళా= జూదమనే ఆటయందు; నిరతిన్= మిక్కిలి ఆసక్తితో; ఉగ్రనిపుణత= భయం గొలిపే నిపుణత్వం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; క్రీడించిరి= ఆడారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పందెంగా, మోహంతో కౌరవవీరులు, పాండవ యోధులు యుద్ధమనే జూదంలోని ఆసక్తితో, భయం గొలిపే నేర్పు ప్రకాశించగా క్రీడించారు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. శరగురుఁ డెచటికిఁ దఱిమిన । వెరవున నచ్చటికి నెల్ల విక్రాంతి ధురం
ధరుఁ డగు ధృష్టద్యుమ్నుఁడు । బరవసము దలిర్ప నడ్డపడి పోరాడెన్. 368

ప్రతిపదార్థం: శరగురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; తఱిమినన్= తరిమితే; అచ్చటికిన్= అక్కడికి; ఎల్లన్= అంతా; వెరవునన్= ఉపాయంగా; విక్రాంతి= పరాక్రమ; ధురంధరుఁడు+అగు= భారం వహించిన; ధృష్టద్యుమ్నుఁడు= పాండవ సేనాని ఐన ధృష్టద్యుమ్నుడు; బరవసము= ధైర్యం; తలిర్పన్= అతిశయించగా; అడ్డపడి= ఎదిర్చి; పోరాడెన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు తరిమిన చోటికెల్లా వెళ్ళి, ఉపాయంతో, పరాక్రమంతో నేర్పరి అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు ధైర్యం అతిశయించగా ఎదిరించి పోరాడాడు.

చ. కురుపతి ధర్మనందను లకుంఠిత విక్రమ కౌతుకంబునం
బురికొలుపంగ సైన్యములు వోక పెనంగెడు రౌద్రభంగి క
చ్చెరువడి యున్కి నిట్టు లని చెప్పఁగ నిప్పుడు నేర నయ్యెదం
గరిపురనాథ! చూడ వినఁ గల్గునె యమ్మెయి కయ్య మెయ్యెడన్! 369

ప్రతిపదార్థం: కరిపురనాథ!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కురుపతి ధర్మనందనులు= దుర్యోధనుడును, ధర్మరాజును; అకుంఠిత= మొక్కవోని; విక్రమ= పరాక్రమమందలి; కౌతుకంబునన్= కుతూహలంతో; పురికొలుపంగన్= ప్రోత్సహించగా; సైన్యములు= కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు; పోక= వెనుదిరుగక; పెనంగెడు= పోరాడే; రౌద్రభంగికిన్= భయంకరమైన పద్ధతికి; అచ్చెరువడి= ఆశ్చర్యపడి; ఉన్కిన్= ఉండటం వలన; ఇట్టులని= ఇట్లైనదని; చెప్పఁగన్= చెప్పడానికి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నేరను+అయ్యెదన్= శక్యం కాదు; ఆ+మెయి= అటువంటి; కయ్యము= యుద్ధం; చూడన్= చూడటానికి; వినన్= వినటానికి; ఎయ్యెడన్= ఎచటనైన; కల్గునె?= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! దుర్యోధనుడు, ధర్మజుడు అకుంఠిత పరాక్రమమందలి కుతూహలంతో ప్రోత్సహించగా, కౌరవ పాండవ సేనలు వెనుదిరుగక పోరాడే భయంకరమైన పద్ధతికి ఆశ్చర్యచకితుడిని కావటంచేత ఈ విధంగా జరిగిందని ఇపుడు చెప్పలేకపోతున్నాను కాని, అటువంటి యుద్ధం ఇదివరకు కన్నది విన్నది ఎక్కడైనా ఉన్నదా!

వ. అట్టియెడ. 370

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కౌరవ పాండవులు భయవిస్మయాలు కలిగేటట్లు పోరాడే సమయంలో.

క. నీలుఁ డను రాజు గురుసుతు । పై లీలం దేరు వఱపఁ బటువిశిఖమునం
గీ లెడపిన జంత్రముక్రియ । నేలం బడ నేసె నతఁడు నృపుఁ డగ్గింపన్. 371

ప్రతిపదార్థం: నీలుఁడు+అను రాజు= నీలుడు అనే రాజు; గురుసుతుపైన్= గురుపుత్రుడైన అశ్వత్థామపై; లీలన్= లీలగా; తేరు= రథం; పఱపన్= నడపగా; అతఁడు= ఆ అశ్వత్థామ; నృపుఁడు= దుర్యోధనుడు; అగ్గింపన్= ప్రశంసించగా; కీలు= మర; ఎడపిన= తొలగిన; జంత్రము= యంత్రం; క్రియ= వలె; పటువిశిఖమునన్= బలమైన బాణంతో; నేలన్= భూమిపై; పడనేసెన్= కూల్చాడు.

తాత్పర్యం: నీలుడనే రాజు అశ్వత్థామపై లీలగా తేరు నడిపేసరికి, అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడు ప్రశంసించగా బలమైన బాణంతో, మర తొలగిన యంత్రంవలె అతడు భూమిపై పడేటట్లుకొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. చచ్చిన నీలునిఁ గనుఁగొని । విచ్చిన సైన్యంబు గురుఁడు వెనుకొనుటయు వే
వచ్చిన ధృష్టద్యుమ్నుని । నచ్చిన యబ్బలము మగిడినం బో రొప్పెన్. 372

ప్రతిపదార్థం: చచ్చిన= చనిపోయిన; నీలునిన్= నీలుడిని; కనుఁగొని= చూచి; విచ్చిన= చీలిన; సైన్యంబు= సేనను; గురుఁడు= ద్రోణుడు; వెనుకొనుటయున్= వెన్నంటగా; వే వచ్చిన= వేగంగా వచ్చిన; ధృష్టద్యుమ్నునిన్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; నచ్చిన= నమ్మిన; ఆ+బలము= పాండవసేన; మగిడినన్= మరలిరాగా; పోరు= యుద్ధం; ఒప్పెన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: చనిపోయిన నీలుడిని చూచి చీలిన పాండవ సైన్యాన్ని ద్రోణుడు వెనుదగులగా, వేగంగా వచ్చిన ధృష్టద్యుమ్నుడిని నమ్మిన ఆ సేన మరలి వచ్చింది. అపుడు యుద్ధం చెలరేగింది.

వ. అప్పుడు సంశప్తకులు నారాయణగోపాల బలంబులం గూడికొని పఱతెంచి. 373

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సంశప్తకులు= సుశర్మాదులు; నారాయణ గోపాల= నారాయణ నామధేయులైన యాదవ వర్గానికి చెందిన; బలంబులన్= సేనలను; కూడికొని= కలిసికొని; పఱతెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సంశప్తకులు నారాయణ గోపాల సేనలను కలిసికొని వచ్చి.

క. 'ఓడితిమె మేము రణమునఁ । గ్రీడికిఁ? గ్రేడించి రాక గెలుపే? యతఁ డేఁ
డీ? డాఁగి పోయెనొకొ! మా । తోడి బవర మిట్లు దాను దొలఁగినఁ దెగునే?' 374

ప్రతిపదార్థం: క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; మేము= సంశప్తకులమైన మేము; రణమునన్= యుద్ధంలో; ఓడితిమె?= ఓడిపోయామా?; క్రేడించి= లక్ష్యపెట్టకుండా; రాక= రావటం; గెలుపే?= గెలిచినట్లా?; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఏఁడీ?= ఎక్కడున్నాడు?; డాఁగిపోయెన్+ఒకో= దాగున్నాడా?; మాతోడి= మాతో; బవరము= యుద్ధం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తాను= ఆ అర్జునుడు; తొలఁగినన్= తప్పించుకొన్న; తెగునే?= తీర్పు జరిగినట్లేనా?

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడికి మేము ఓడినామా? యుద్ధం సాగుతుంటే లక్ష్య పెట్టకుండ రావటం గెలుపా? ఆ అర్జునుడెక్కడున్నాడు? దాగుకొన్నాడేమో! తాను తొలగిపోతే మాతో యుద్ధం ముగుస్తుందా?'

వ. అను నెలుంగులు నింగిముట్ట దక్షిణ భాగంబునం గవిసినం గవ్వడి యట నడచి వారికిం గయ్యం బిచ్చిన నత్తెఱపి గని తఱుము కౌరవయోధుల కోలుతలకుం గాక తమ సేనలు దెరలిన భీమసేనుం డదల్చి మార్కొని. 375

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎలుంగులు= అనే ధ్వనులు; నింగిముట్టన్= ఆకాశము నంటగా; దక్షిణ భాగంబునన్= దక్షిణపువైపున; కవిసినన్= క్రమ్మగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; అట= వారివైపు; నడచి= పోయి; వారికిన్= సంశప్తకులకు; కయ్యంబు+ఇచ్చినన్= యుద్ధము నివ్వగా; ఆ+తెఱపి= ఆ అవకాశం; కని= చూచికొని; తఱుము= తరిమే; కౌరవ యోధుల= కౌరవ వీరులతో; కోలుతలకున్+కాక= యుద్ధం చేయలేక; తమ సేనలు= పాండవ సైన్యాలు; తెరలినన్= తొలగగా; భీమసేనుండు= భీముడు; అదల్చి= గద్దించి; మార్కొని= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: సంశప్తకులు, కృష్ణార్జునులను ఎత్తిపొడిచే ధ్వనులు మిన్ను ముట్టగా, దక్షిణ భాగాన కవిసేసరికి, అర్జునుడు వారి వైపునకు పోయి యుద్ధానికి రమ్మన్నాడు. ఆ అవకాశం చూచికొని తరిమే కౌరవసేనలను పాండవ సేనలు ఎదిరించజాలక తొలగగా, భీముడు పాండవ సేనలను గద్దించి, శత్రువులను ఎదిరించి.

క. తల మిగిలి వచ్చు బాహ్లికు । నిలు మని విశిఖముల నొంచె; నృపతియు గురు క
ర్ణులు నశ్వత్థామయు న । మ్ముల వానలు గురిసి రొక్క మొగి నతనిపయిన్. 376

ప్రతిపదార్థం: తల మిగిలి= ముందుకు దూసికొని; వచ్చు= వచ్చునట్టి; బాహ్లికున్= బాహ్లికుడిని; నిలుము+అని= నిలువుమని; విశిఖములన్= బాణాలతో; నొంచెన్= బాధించాడు; అతనిపయిన్= ఆ భీముడిపై; నృపతియున్= దుర్యోధనుడును; గురు= ద్రోణుడు; కర్ణులున్= కర్ణుడును; అశ్వత్థామయున్= అశ్వత్థామయు; అమ్ముల= బాణాల; వానలు= వర్షాలు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్కసారిగా; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: భీముడు దూసికొని వచ్చే బాహ్లికుడిని నిలువు మని చెప్పి బాణాలతో అణచాడు. ఆ భీముడిపై దుర్యోధనుడు, ద్రోణుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ - ఒకేసారి బాణవర్షాన్ని కురిపించారు.

వ. అతం డందఱ కన్నిరూపులై యార్చుచు నేట్లాడె; నిట్లొక్కనిం బెక్కండ్రు బొదివినం గనుంగొని కౌంతేయాగ్రజుండు పురికొలుప నకుల సహదేవ సాత్యకి సౌభద్రులా సమీరపుత్త్రునకు బాసటయై దుర్యోధనాదులం దలపడుటయు రెండు సేనలు గలయన్ బెరసె ని ట్లపరాహ్ణంబునం గ్రందు కయ్యంబయ్యె నం దరదంబులు దాఁకు పెల్లున డొల్లు కరులును కరవాల ధారలఁ గానవగు కుంభి కుంభమౌక్తికంబులును దురగ ఖురంబులం గరటి రదంబులను బెనంగొనుచు వ్రేలు ప్రేవులును దెగిపడియు నంకుశంబులు విడువక మిట్టిమిట్టిపడు బాహువులును దొండంబులం బెనఁచి యెత్తినం దొరఁగు హయంబులు వ్రేలు రాహుతులును ముందఱి కాళ్ళు దెగవ్రేసినఁ గూలు శుండాలంబులును సామజంబు లడరి రథ్యసారథి రథిక సహితంబుగా మల్లడి గొనం ద్రొక్కిన నేలం గలిసిన రథంబులును నాశ్వికు లొక్కమొగిఁ జెక్కినం దునిసి పడి యేమిటి యంగంబులో యను సందేహంబునకుం బట్టయి యున్న పదాతి గాత్రఖండంబులును జూచి ఖేచరులకు వెక్కసం బొనర్చె; నట్టి సంకుల సమరంబున ధృష్టద్యుమ్నుండు. 377

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ భీముడు; అందఱకున్= దుర్యోధనాదులకు; అన్ని రూపులు+ఐ= అన్ని ఆకారాలై; ఆర్చుచున్= సింహనాదాలు చేస్తూ; ఏట్లు+ఆడెన్= కొట్లాడాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఒక్కనిన్= ఒక్క భీముడిని, పెక్కండ్రు= అనేకులు; పొదివినన్= ఆక్రమించగా; కనుంగొని= చూచి; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= ధర్మజుడు; పురికొలుపన్= ప్రోత్సహించగా; నకుల; సహదేవ; సాత్యకి; సౌభద్రుడు= అభిమన్యుడు; ఆ సమీరపుత్త్రునకున్= ఆ భీముడికి; బాసట+ఐ= సహాయులై; దుర్యోధనాదులన్= దుర్యోధనుడు మున్నగువారిని; తలపడుటయున్= ఎదుర్కొనగా; రెండు సేనలు= కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు; కలయన్+బెరసెన్= కలిసి చొచ్చుకొనిపోయాయి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అపరాహ్ణంబునన్= మధ్యాహ్నం మీరిన తర్వాత; క్రందుకయ్యంబు= దొమ్మియుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; అరదంబులు= రథాలు; తాఁకు= తాకే; పెల్లునన్= ఆధిక్యంవలన; డొల్లు= పడిపోయే; కరులును= ఏనుగులును; కరవాలధారలన్= కత్తుల అంచులందు; కానన్+అగు= కనిపించే; కుంభి= ఏనుగుల; కుంభ= కుంభస్థలాలలోని; మౌక్తికంబులును= ముత్యాలూ; తురగఖురంబులన్= గుర్రాల గిట్టలయందు; కరటిరదంబులను= ఏనుగుల దంతాలయందును; పెనంగొనుచున్= పెనవేసికొని; వ్రేలు= వ్రేలాడే; ప్రేవులును= ప్రేగులు; తెగిపడియున్= విరిగిపడియు; అంకుశంబులు= అంకుశాలు; విడువక= వదలక; మిట్టిమిట్టి పడు= ఎగిరెగిరి పడే; బాహువులును= చేతులు; తొండంబులన్= తొండాలతో; పెనచి ఎత్తినన్= చుట్టి యెత్తగా; తొరఁగు= పడే; హయంబులున్= గుర్రాలును; వ్రేలు= వ్రేలాడే; రాహుతులును= రౌతులును; ముందరి కాళ్ళు= ముందు కాళ్ళు; తెగవేసినన్= ఖండించగా; కూలు= పడిపోయే; శుండాలంబులును= ఏనుగులును; సామజంబులు= ఏనుగులు; అడరి= విజృంభించి; రథ్య సారథి రథిక సహితంబుగాన్= గుర్రాలు, సారథులు, రథంపై నుండి యుద్ధం చేసే వీరుల; సహితంబుగాన్= తోడ; మల్లడిగొనన్= పెనగొనగా; త్రొక్కిన; నేలన్+కలిసిన= మట్టిలో గలిసిన; రథంబులును= రథాలు; ఆశ్వికులు= రౌతులు; ఒక్కమొగిన్= ఒకేసారి; చెక్కినన్= ఖండించగా; తునిసిపడి= రాలిపడి; ఏమిటి+అంగంబులో= దేని అవయవాలో; అను= అనే; సందేహంబునకున్= సంశయానికి; పట్టు+ఐ= నెలవై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; పదాతి= భటుల; గాత్ర= దేహపు; ఖండంబులును= ముక్కలును; చూచు= చూచే; ఖేచరులకున్= ఆకాశంలో తిరిగే దేవాదులకు; వెక్కసంబు= బాధ; ఒనర్చెన్= కలిగించింది; అట్టి= అటువంటి; సంకుల సమరంబునన్= దొమ్మియుద్ధంలో; ధృష్టద్యుమ్నుండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనాదివీరులు ఒక్కసారిగా పైబడగా, భీముడు వారికందరికి అన్ని రూపాలై సింహనాదాలు చేస్తూ యుద్ధం చేశాడు. ఇట్లా ఒక్కడిని ఇంతమంది ఆక్రమించటం చూచి ధర్మజుడు పురికొలుపగా, నకుల సహదేవులు, సాత్యకి, అభిమన్యుడు ఆ భీముడికి తోడై దుర్యోధనాదులతో తలపడగా రెండు సేనలు కలియబడ్డాయి. ఇట్లా మధ్యాహ్నం దాటిన తర్వాత సంకులసమరం జరిగింది. రథాలు అతివేగంగా వచ్చి తాకేసరికి ఏనుగులు పడిపోయాయి. ఏనుగులను నరకటం చేత వాటి కుంభస్థలాలలోని ముత్యాలు ఖడ్గాల అంచులపై మెరవసాగాయి. గుర్రాల గిట్టలకు, ఏనుగుల దంతాలకు పెనవేసికొని వ్రేలాడే ప్రేగులు, తెగిపడి కూడ అంకుశాలను వదలక ఎగిరిపడే చేతులు, తొండాలతో, పెనవేసి ఎత్తగా పడిపోయే గుర్రాలు, రౌతులు ఒకచో కనిపించాయి.

ముందరి కాళ్ళు తెగవేసేసరికి ఏనుగులు కూలిపోసాగాయి, ఏనుగులు విజృంభించి రథికులను, సారథులను, గుర్రాలను పెనగొనగా ఆ తొక్కిడిలో అవి మట్టిలో కలిసిపోయాయి. రౌతులు ఒక్క దెబ్బతో ఖండించగా రాలిపడిన భటుల దేహపు ఖండాలు వేటి అవయవాలో అనే సందేహాన్ని కలిగిస్తున్నవి. ఇట్టి బీభత్స దృశ్యాలు ఆకాశంలో చరించే దేవ గంధర్వాదులకు బాధకలిగించాయి. అట్టి సామూహిక యుద్ధంలో ధృష్టద్యుమ్నుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'మన కిది సమయము సుండీ' । యని ద్రోణునిఁ జూపి తఱుమ నమ్మొన రథికుల్
గని 'పొదువుఁడు సంపుఁడు పొరి । గొనుఁడు దునుముఁ డనుచుఁ 'గూడుకొని యతనిపయిన్.' 378

ప్రతిపదార్థం: మనకున్= మన సైన్యానికి; ఇది; సమయము= మంచి అదను; సుండీ!= సుమా!; అని; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; చూపి; తఱుమన్= వెనుదగులగా; ఆ+మొన= పాండవ పక్షంలోని; రథికుల్= రథంపై ఉండి యుద్ధం చేసేవారు; కని= చూసి;

పొదువుఁడు= చుట్టుముట్టండి; చంపుఁడు= చంపండి; పొరిగొనుఁడు= నశింపజేయండి; తునుముఁడు= ఖండించండి; అనుచున్= అంటూ; కూడికొని= కలిసికొని; అతనిపయిన్= ఆ ద్రోణుడిపై.

తాత్పర్యం: 'మన పాండవ పక్షానికి ఇది మంచి అదను సుమా!' అని ద్రోణుడిని చూపి తరుమగా, పాండవ రథికులు ఇది చూచి, 'చుట్టుముట్టండి, చంపండి, నశింపజేయండి, ఖండించండి' అంటూ ఆ ద్రోణుడిపై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. **కవిసిన నమ్మహాభుజుఁడు గన్నుల దట్టపుఁ గెం పెలర్ప భై**
రవముగ దివ్యబాణ నికరం బడరించినఁ దేఱి చూడ రా
క వెఱఁగునొంది చిత్రములకైవడి నా ఘనయోధు లుండ నీ
రవుతులు జోదులున్ రథికరాజియు వారి మొనల్ గలంపఁగాన్. **379**

ప్రతిపదార్థం: కవిసినన్= విజృంభించగా; ఆ మహాభుజుఁడు= గొప్ప బాహువులు గల ద్రోణుడు; కన్నులన్= కన్నులలో; దట్టపున్= చిక్కనైన; కెంపు= ఎర్రదనం; ఎలర్పన్= కలుగగా; భైరవముగన్= భయంగొలిపేటట్లు; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; బాణ= బాణాల యొక్క; నికరంబు= సమూహం; అడరించినన్= ప్రయోగించగా; తేఱిచూడ రాక= బాగుగా చూడరాక; వెఱఁగున్+ఒంది= ఆశ్చర్యపడి; చిత్రముల కైవడిన్= బొమ్మలవలె; ఆ ఘన యోధులు+ఉండన్= ఆ మహావీరులయిన పాండవ పక్షీయులు ఉండగా; నీ= నీ యొక్క; రవుతులు= ఆశ్వికులు; జోదులున్= యోధులు; రథిక రాజియున్= రథికుల సమూహం; వారి= పాండవుల; మొనల్= సైన్యాలను; కలంపఁగాన్= కలచివేయగా.

తాత్పర్యం: వారు ద్రోణుడిపై విజృంభించగా, ఆ మహాబలశాలి కన్నులు ఎర్రజేసి భయంకరంగా దివ్య బాణాలను ప్రయోగించగా, తేరిచూడలేక ఆశ్చర్యపడి, ఆ పాండవవీరులు చిత్రాలవలె నిలిచిపోయారు. అపుడు నీ రథాశ్వపదాతి యోధులు వారి సైన్యాలను కలచివేయగా.

మ. **తను నత్యుద్ధతిఁ బిల్చి దుర్దమభుజా దర్పంబు శోభిల్లఁ దాఁ**
కిన సంశప్తకకోటి నొంచి సమర క్రీడా కళా కౌతుకం
బున నాభీల కపీంద్రకేతన పరిస్ఫూర్జత్ప్రభా జాలముల్
వినువీథిం బరఁగంగ వచ్చె మగుడన్ వివ్వచ్చుఁ డచ్చోటికిన్. **380**

ప్రతిపదార్థం: తనున్= తనను; అత్యుద్ధతిన్= మిక్కిలి అహంకారంతో; పిల్చి= ఆహ్వానించి; దుర్దమ= అణచరాని; భుజా= బాహువుల; దర్పంబు= గర్వం; శోభిల్లన్= ఒప్పగా; తాకిన= ఎదుర్కొన్న; సంశప్తకకోటిన్= సంశప్తకుల సమూహాన్ని; నొంచి= బాధించి; సమర= యుద్ధమనే; క్రీడా= ఆట అందలి; కౌతుకంబునన్= కుతూహలంతో; ఆభీల= భయంకరమైన; కపీంద్ర= హనుమంతుడుగల; కేతన= పతాకంయొక్క; పరిస్ఫూర్జత్= ఉరిమే; ప్రభా= వెలుగుల; జాలముల్= సమూహాలు; వినువీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; పరఁగంగన్= ప్రసరించగా; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; ఆ+చోటికిన్= ఆ యుద్ధం జరిగే చోటికి; మగుడన్= మరల; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: తనను గర్వంమీర పిలిచి, తీవ్రమైన బాహు బల గర్వం ఒప్పగా ఎదిరించిన సంశప్తక సమూహాన్ని, యుద్ధ క్రీడా కుతూహలంతో అణచి, భయంకరమైన హనుమత్పతాకం విరజిమ్మే వెలుగులు ఆకాశంలో ప్రసరించగా అర్జునుడు ఆ యుద్ధరంగంలోకి వచ్చాడు.

క. **చిచ్చునకుఁ దోడు గరువలి । వచ్చిన క్రియ భీముకడకు వాసవి యిమ్మై**
వచ్చిన మన యోధావళి । విచ్చవడియె; వారిమొన దఱిమికొని వచ్చెన్. **381**

ప్రతిపదార్థం: చిచ్చునకున్= మంటకు; తోడు= సహాయంగా; కరువలి= గాలి; వచ్చిన క్రియన్= వచ్చినట్లు; భీముకడకున్= భీముడివద్దకు; వాసవి= అర్జునుడు; ఇమ్ము+ఐ= అనుకూలంగా; వచ్చినన్= రాగా; మన= కౌరవుల; యోధావళి= వీరసమూహం; విచ్చవడియెన్= క్రియాశూన్యమైనది; వారి= పాండవుల; మొన= సైన్యం; తఱిమికొని వచ్చెన్= తరుముకొంటూ వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అగ్నికి తోడై వాయువు వచ్చినట్లు భీముడి వద్దకు అర్జునుడు తోడుగా రాగా మన కౌరవయోధులు నిశ్చేష్టులయ్యారు. పాండవసైన్యం తరుముకొని వచ్చింది.

ఉ. **బాసట యై వృకోదరుఁడు పార్శ్వమునం దఱుమంగ వైరి సం**
త్రాసనమూర్తి వాసవి శరప్రతతిం దొరఁగించి ద్రోణు ను
ల్లాసము మాన్చి కౌరవ బలంబులు నెత్తురు వెల్లిఁ దేలఁగాఁ
జేసినఁ 'గర్ణ కర్ణ మముఁ జేకొనవే' యనుచున్ భయంబునన్. **382**

ప్రతిపదార్థం: వృకోదరుఁడు= భీముడు; బాసట+ఐ= సహాయంగా; పార్శ్వమునన్= ప్రక్కనుండి; తఱుమంగన్= తరుమగా; వైరిసంత్రాసనమూర్తి= శత్రువులకు భయం గొలిపే; మూర్తి= ఆకారంగల; వాసవి= అర్జునుడు; శరప్రతతిన్= బాణ సమూహాన్ని; తొరఁగించి= వేసి; ద్రోణుని= ద్రోణుడియొక్క; ఉల్లాసము= సంతోషం; మాన్చి= తొలగించి; కౌరవ బలంబులు= కౌరవ సైన్యాలు; నెత్తురు= రక్తపు; వెల్లిన్= ప్రవాహంలో; తేలఁగాన్= తేలేటట్లు; చేసినన్= చేయగా; భయంబునన్= భయంతో; కర్ణ, కర్ణ= ఓ కర్ణా, ఓ కర్ణా; మమున్= మమ్ములను; చేకొనవే!= కాపాడవే!; అనుచున్= అంటూ.

తాత్పర్యం: భీముడు తోడై ప్రక్కనుండి తరుమగా శత్రుభయంకరుడైన అర్జునుడు బాణజాలాన్ని ప్రయోగించి ద్రోణుడి ఉల్లాసాన్ని మాన్చి, కౌరవసైన్యాలను రక్తప్రవాహంలో తేల్చగా; భయంతో వారు 'కర్ణా! ఓ కర్ణా! మమ్ము కాపాడవే' అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కర్ణార్జునుల యుద్ధము (సం. 7-31-49, 50)

క. **తన వెనుక దెసకు పాఱిన । ఘన యోధులఁ జూచి బాహుగర్వస్ఫూర్తిన్**
దనరుచు నోడకుఁ డోడకుఁ । డని పలుకుచుఁ దాఁకెఁ గర్ణుఁ డమరేంద్రసుతున్. **383**

ప్రతిపదార్థం: తన= తన యొక్క; వెనుకకున్= చాటుకు; ఓడి పాఱిన= ఓడిపోయి పారివచ్చిన; ఘనయోధులన్= గొప్ప వీరులను; చూచి; బాహు= భుజాలయొక్క; గర్వ= అహంకారపు; స్ఫూర్తిన్= ప్రకాశంతో; తనరుచున్= ఒప్పుతూ; ఓడకుఁడు+ఓడకుఁడు= భయపడకండి, భయపడకండి; అని; పలుకుచున్= అంటూ; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; అమరేంద్రసుతున్= అర్జునుడిని; తాఁకెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: తన వెనుకకు ఓడిపోయి పారివచ్చిన వీరశ్రేష్ఠులను చూచి, బాహుగర్వం ప్రకాశించగా, 'భయపడకండి! భయపడకండి!' అంటూ కర్ణుడు అర్జునుడిని ఎదిరించాడు.

వ. **ఇట్లు దాఁకి యతనిపై నాగ్నేయాస్త్రంబు ప్రయోగించిన నతండు వారుణ బాణంబున వారించి వాలమ్ములు గురియం గూడుకొని భీమ సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్నులు శరత్రయంబులు సూత సూను మేన నాటించిన, నతండు గాండీవ నిర్గత చండమార్గణంబుల మగిడించుచు నమ్మువ్వుర చాపంబులు నవ్వుచుం ద్రుంచి, వారలు శక్తులు వైవ వానిం దునిమి పేర్చియార్చిన నర్జునుండు నారాచసప్తకంబున నవ్వీరు నొప్పించి యతనిం దల కడచి తమ్ముఁ దలపడిన యతని తమ్ముల తలలు మూఁడును భూమిదేవికి బలిసేసె నంత భీముండు రథంబు డిగ్గివచ్చి గదాదండంబునఁ గర్ణబంధువులం బదివేవురం బడలు వఱిచి మరల రథస్థుఁడై వేఱొక్కవిల్లు గొని**

విశిఖంబులు వఱపి యంగపతి యంగంబులం దురంగ శరీరంబులను నొప్పించె నాలోనన యప్పాంచాల
వరసుతుండును శైనేయుండును నొండు విండ్లు గొని యతని సారథి యొఱగను జాపంబు విఱుగను నేసి;
రా సమయంబున దుర్యోధనుండును ద్రోణ జయద్రథులును నెయిది శాత్రవ సముద్రంబున మునుంగకుండ
నారాధేయు నుద్ధరించి రట్టియెడ. 384

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తాఁకి= ఎదుర్కొని; అతనిపైన్= అర్జునుడిపై; ఆగ్నేయ+అస్త్రంబు= అగ్నిదేవతాకమైన బాణాన్ని; ప్రయోగించినన్= వేయగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; వారుణ బాణంబునన్= వారుణాస్త్రంతో; వారించి= శాంతింపజేసి; వాలు+అమ్ములు= వాడి బాణాలు; కురియన్= కురియగా; కూడుకొని= అతడితో కలిసి; భీమ; సాత్యకి; ధృష్టద్యుమ్నులు; శరత్రయంబులు= మూడు మూడు బాణాలు; సూతసూను= కర్ణుడి; మేనన్= దేహంపై; నాటించినన్= గ్రుచ్చగా; అతండు= ఆ కర్ణుడు; గాండీవ= గాండీవ ధనుస్సు నుండి; నిర్గత= వెడలిన; చండ= భయంకరమైన; మార్గణంబులన్= బాణాలను; మగిడించుచున్= మరల్చుతూ; ఆ ముష్వుర= ఆ ముగ్గురియొక్క; చాపంబులు= విండ్లు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; త్రుంచి= విరిచి; వారలు= భీమాదులు; శక్తులు= శక్త్యాయుధాలను; వైవన్= వేయగా; వానిన్= ఆ ఆయుధాలను; తునిమి= ఖండించి; పేర్చి= విజృంభించి; ఆర్చినన్= సింహనాదం చేయగా; అర్జునుండు; నారాచసప్తకంబునన్= ఏడు బాణాలతో; ఆ+వీరున్= ఆ కర్ణుడిని; నొప్పించి= బాధించి; అతనిన్= కర్ణుడిని; తలకడచి= అతిక్రమించి; తన్నున్= అర్జునుడిని; తలపడిన= ఎదుర్కొన్న; అతని= కర్ణుడి; తమ్ముల= సోదరుల; తలలు= శిరస్సులు; మూఁడును= మూడు; భూమిదేవికిన్= నేలతల్లికి; బలిచేసెన్= బలి ఇచ్చారు; అంతన్= అపుడు; భీముండు; రథంబు డిగ్గివచ్చి= రథాన్ని దిగివచ్చి; గదాదండంబునన్= గదతో; కర్ణ బంధువులను= కర్ణుడి చుట్టాలను; పదివేవురన్= పదివేలమందిని; బడలు+పఱిచి= అలియునట్లు చేసి; మరలి= తిరిగి; రథస్థుఁడు+ఐ= రథమెక్కి; వేఱు+ఒక్కవిల్లున్= ఇంకొక ధనుస్సు; కొని= తీసికొని; విశిఖంబులు= బాణాలు; పఱపి= ప్రసరింపజేసి; అంగపతి= కర్ణుడి; అంగంబులన్= అవయవాలను; తురంగ శరీరంబులను= గుర్రాల దేహాలను; నొప్పించెన్= బాధించాడు; ఆలోనన్+అ= ఆలోపుగా; ఆ+పాంచాల వరసుతుండును= ఆ పాంచాల రాజపుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడును; శైనేయుండునున్= సాత్యకియు; ఒండు= వేరే; విండ్లు= ధనుస్సులు; కొని= తీసికొని; అతని= కర్ణుడి; సారథి= రథచోదకుడు; ఒఱగను= చనిపోవునట్లును; చాపంబు= ధనుస్సు; విఱుగనున్= విరుగునట్లు; ఏసిరి= కొట్టిరి; ఆ సమయంబునన్; దుర్యోధనుండును= దుర్యోధనుడు; ద్రోణ జయద్రథులునున్= ద్రోణుడు; జయద్రథుడును; ఎయిది= వెంటపడి; శాత్రవసముద్రంబునన్= శత్రువు లనే సముద్రంలో; మునుంగకుండన్= మునిగిపోకుండ; ఆ రాధేయున్= ఆ కర్ణుడిని; ఉద్ధరించిరి= పైకెత్తారు; అట్టి ఎడన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడు ఎదుర్కొని అర్జునుడిపై ఆగ్నేయాస్త్రం ప్రయోగించగా అతడు వారుణాస్త్రంతో దానిని శాంతింపజేసి వాడి అయిన బాణాలను కురిపించగా, భీముడు, సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్నుడు అతడితో కలిసి మూడేసి బాణాలు కర్ణుడి దేహంమీద నాటారు. అపుడు గాండీవం నుండి వెడలిన భయంకరమైన బాణాలను కర్ణుడు మరలింపజేస్తూ, ఆ ముగ్గురి ధనుస్సులను కూడ నవ్వుతూ విరిచివేశాడు. భీమాదులు ముగ్గురూ శక్త్యాయుధాలను ప్రయోగించగా వాటిని ఖండించి సింహనాదం చేయగా, అర్జునుడు ఏడు బాణాలతో ఆ వీరుడిని నొప్పించి, అతడిని అతిక్రమించి తనతో తలపడ్డ కర్ణుడి తమ్ముల శిరస్సులను మూడింటిని భూదేవికి బలిగావించాడు. అపుడు భీముడు రథం దిగివచ్చి గదతో కర్ణుడి చుట్టాలను పదివేలమందిని అలసిపోయేటట్లు చేసి, మరల రథంపైకి చేరుకొని వేరొక ధనుస్సును తీసికొని బాణాలు ప్రసరింపజేసి, కర్ణుడి అవయవాలను, గుర్రాల శరీరాలను నొప్పించాడు. ఆలోపుగా పాండవ సేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు, సాత్యకి వేరు వేరుగా ధనుస్సులు తీసికొని కర్ణుడి సారథిని కూల్చి, అతడి ధనుస్సును ఖండించారు. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు, ద్రోణుడు, జయద్రథుడును వెంటబడి, శత్రుసముద్రంలో మునిగిపోకుండా ఆ కర్ణుడిని పైకెత్తారు. అప్పుడు.

క. ఉభయ బలంబులుఁ బురికొని । యిభరథ తురగ భటతతి మహిం గూలఁగ న
క్షుభితములై పోరాడెం । బ్రభువులు వెనుదన్ని చూడఁ బార్థివముఖ్యా! 385

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఉభయ బలంబులున్= కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు రెండును; పురికొని= క్రమ్మి; ఇభ= ఏనుగుల; రథ= రథాల; తురగ= గుర్రాల; భట= సైనికుల; తతి= సమూహం; మహిన్= నేలపై; కూలఁగన్= పడగా; అక్షుభితములు+ఐ= కలత పొందనివై; ప్రభువులు= రాజులు; వెనుదన్ని చూడన్= వెనుక నిల్చి చూడగా; పోరాడెన్= యుద్ధం చేశాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కౌరవ పాండవ సైన్యాలు రెండూ కూడా క్రమ్ముకొని, ఏనుగులు, రథాలు, గుర్రాలు, సైనికుల సమూహం నేలపై కూలగా కలత పొందనివై, రాజులు వెనుక నిలిచి చూస్తుండగా యుద్ధం చేశాయి.

సీ. కాలువలై పాఱు కీలాల జలములఁ । దేలిపోయెడు మృతదేహములును,
బ్రేవుల ప్రోవుల పెల్లునఁ జిత్రత । చ్ఛాయంబులగు మాంస సంచయములుఁ,
గరి హయంబుల కళేబరముల క్రిందఁ గొం । డొక తోఁచు భట గాత్ర నికరములును
దలల పెందఱుచులో మిలమిల మెదలెడు । కర పదంబుల నవఖండములును

తే. రౌద్ర బీభత్సనర్తన రంగభంగి । నపుడు సమరాంగణము ఘోరమయ్యెఁ జూడ
ద్రోణఫల్గున నిష్ఠురోద్ధురనిపాత । జాతమగు నమ్మహోద్భట సంకులమున. 386

ప్రతిపదార్థం: కాలువలు+ఐ= కాలువలుగట్టి, పాఱు= ప్రవహించే; కీలాల జలములన్= రక్తమనే నీటిలో; తేలిపోయెడు= తేలిపోయే; మృతదేహములును= పీనుగులును; ప్రేవుల= ప్రేగుల; ప్రోవుల= కుప్పల; పెల్లునన్= ఆధిక్యం వలన; చిత్రత+ఛాయంబులు+అగు= చిత్రించబడిన రంగులుగా తోచు; మాంససంచయములున్= మాంసపు కుప్పలును; కరి= ఏనుగుల; హయంబుల= గుర్రాల; కళేబరముల= దేహాల; క్రిందన్= క్రింద; కొండొక= చిన్నగా; తోఁచు= కనిపించే; భట= సైనికుల; గాత్ర= శరీరాల; నికరములును= గుంపులును; తలల= శిరస్సుల; పెందఱుచులో= పెద్దకుప్పలో; మిలమిల మెదలెడు= మిలమిల మెదలే; కరపదంబుల= చేతుల, కాళ్ళ; నవఖండములును= క్రొత్త ముక్కలును; ద్రోణ= ద్రోణాచార్యుడి; ఫల్గున= అర్జునుడి; నిష్ఠుర= కఠినమైన; ఉద్ధుర= దట్టమై; నిపాత= పడటంవలన; జాతము+అగు= కలిగిన; ఆ మహా+ఉద్భట= ఆ మిక్కిలి అధికమైన; సంకులమునన్= దొమ్మియుద్ధంలో; రౌద్ర= రౌద్రరసం; బీభత్స= బీభత్సరసం; నర్తన= నాట్యం చేసే; రంగ= రంగం; భంగిన్= వలె; అపుడు= ఆ సమయంలో; సమర+అంగణము= యుద్ధభూమి; చూడన్= చూడటానికి; ఘోరము+అయ్యెన్= భయంకరమైనది అయింది.

తాత్పర్యం: కాలువలైన రక్తపు జలాలలో తేలియాడే పీనుగులు, ప్రేవుల కుప్పల ఆధిక్యంచేత చిత్రించబడిన రంగులను పోలు మాంసపు దిబ్బలు, ఏనుగుల, అశ్వాల మృతదేహాల క్రింద చిన్నవిగాతోచే భటుల దేహ సమూహాలు, తలల రాసులలో మిలమిల మెదలే కాలుసేతుల క్రొత్త ముక్కలు, ద్రోణుడు, అర్జునుడు ఆ సంకులసమరంలో అతికఠినంగా విజృంభించటంవలన యుద్ధరంగం, రౌద్ర, బీభత్సరసాల నాట్యరంగంవలె చూపునకు ఘోరమై తోచింది.

వ. అంత పతంగుండు పశ్చిమాచలంబునవులకుం జనిన సంధ్యారాగంబు సొంపునఁ గెం పినుమడించు నెత్తురు మడువుల నోలలాడు భూతబేతాళంబులను, శవకబళన లోలంబులగు సృగాలంబులను, మాంసచర్వణ కోలాహల బహుళంబులగు కంకగృధ్రాది పక్షి కులంబులనుం జూచియుఁ బాండవబలంబు సమయ సముచితంబగు సమర విరామంబునకు నున్ముఖం బగుట యెఱింగియు మున్న సవ్యసాచి యురవడికింగాక తమ మొన దెరలుచునికిం జేసియు నదియ మెయిగా నాచార్యుండు దొరలకుం జెప్పి సేనలఁ దివియ నియోగించెఁ; బాండవ సైన్యంబులును మరలె; నివ్విధంబున నుభయ సైన్యంబులు నిజస్కంధావారంబులకుం జను నవసరంబున మన జనంబులు ద్రోణు ప్రతిజ్ఞాభంగంబును ఫల్గును పరాక్రమ స్ఫురణంబును నతని యెడ నచ్యుతునకుం గల సౌహార్ద విశేషంబును నుగ్గడించుచు విన్ననై పోయిరి. వేగుటయుఁ గయ్యంబునకు వెడలునప్పుడు విషాద వివర్ణవదనుం డగుచు నీ తనయుఁ డెల్ల యోధులు వినం గుంభసంభవున కి ట్లనియె. 387

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతలో; పతంగుండు= సూర్యుడు; పశ్చిమ+అచలంబు= పశ్చిమగిరి, అస్తగిరి; అవులకున్= వెనుకకు; చనినన్= పోగా; సంధ్యా= సంధ్యాకాలమందలి; రాగంబు= ఎర్రదనం యొక్క; సొంపునన్= శోభకు; కెంపు= ఎర్రదనం; ఇనుమడించు= రెట్టింపగు; నెత్తురు మడువులన్= రక్తపు గుంటలలో; ఓలలాడు= తేలియాడే; భూతబేతాళంబులను= భూత బేతాళములను; శవకబళనలోలంబులు+అగు= పీనుగులను తినటంలో తగుల్కొన్న; సృగాలంబులను= నక్కలను; మాంస= మాంసాన్ని; చర్వణ= తినటంలో; కోలాహల బహుళంబులు+అగు= మిక్కిలి కలకలం చేసే; కంక= రాపులుగులు; గృధ్ర= గద్దలు; ఆది= మున్నగు; పక్షికులంబులనున్= పక్షిసమూహాలను; చూచియున్= చూచియు; పాండవ బలంబు= పాండవసేన; సమయ సముచితంబు+అగు= కాలానికి తగిన; సమరవిరామంబునకున్= యుద్ధాన్ని ఆపటానికి; ఉన్ముఖంబు+అగుట= సిద్ధం కావటం; ఎఱింగియున్= తెలిసియు; మున్ను= పూర్వం; సవ్యసాచి= అర్జునుడి; ఉరవడికిన్= తీవ్రతకు; కాక; తమ మొన= తమ సైన్యం; తెరలుచున్+ఉనికిన్+చేసియున్= పారిపోతుండటం వలన; అదియ= అదే; మెయిగాన్= సమ్మతంగా, ఆచార్యుండు+అ= ద్రోణాచార్యుడే; దొరలకున్= నాయకులకు; చెప్పి; సేనలన్= సైన్యాలను; తివియన్= మరల్చటానికి; నియోగించెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; పాండవసైన్యంబులును= పాండవసేనలును; మరలెన్= వెనుదిరిగాయి; ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; ఉభయ సైన్యంబులు= కౌరవ పాండవ సేనలు రెండును; నిజస్కంధావారంబులకున్= తమ శిబిరాలకు; చను+అవసరంబునన్= వెళ్ళునప్పుడు; మన జనంబులు= కౌరవులవైపువారు; ద్రోణు= ద్రోణుడి; ప్రతిజ్ఞా భంగంబును= ప్రతిజ్ఞ వమ్ముకావటం; ఫల్గును= అర్జునుడి; పరాక్రమ స్ఫురణంబునున్= శౌర్యంయొక్క ప్రకాశం; అతని ఎడన్= అర్జునుడిపై; అచ్యుతునకున్+కల= శ్రీకృష్ణుడికి గల; సౌహార్ద విశేషంబునున్= ప్రత్యేకమైన స్నేహాన్ని; ఉగ్గడించుచున్= ప్రశంసిస్తూ; విన్ననై పోయిరి= వివర్ణులై పోయారు; వేగుటయున్= తెల్లవారగా; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; వెడలునప్పుడు= బయలుదేరేటప్పుడు; విషాద= దుఃఖం వలన; వివర్ణవదనుండు+అగుచున్ = పాలిపోయిన మొగం కలవాడౌతూ; నీ తనయుండు= దుర్యోధనుడు; ఎల్లయోధులు= వీరులందరు; వినన్= వినేటట్లు; కుంభసంభవునకున్= ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో సూర్యుడు అస్తమించగా, సంధ్యారాగపు శోభకు ఎర్రదనం పెరిగే రక్తపు మడుగులలో తేలియాడే భూతబేతాళాలను, పీనుగులను మెక్కటంలో ఆసక్తిగల నక్కలను, మాంసం నమలటంలో సందడిగా ఉన్న రాపులుగులు, గ్రద్దలు మొదలైన పక్షిసమూహాలను చూచియు, పాండవసేన సమయోచితమైన యుద్ధ విరామానికి సిద్ధం కావటం తెలిసియు, మొదట అర్జునుడి తీవ్రతకు కాక, తమ సైన్యం పారిపోతూ ఉండటం వలన, అదియే సమ్మతమని ద్రోణుడే సేనానులకు చెప్పి సేనలను మరల్చటానికి ఆజ్ఞాపించాడు. పాండవ సైన్యాలు కూడా వెనుకకు మరలాయి. ఇట్లా రెండు సేనలు కూడా తమ శిబిరాలకు చేరే సమయంలో మన కౌరవ వర్గంవారు ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞ వమ్ముకావటం, అర్జునుడి శౌర్యం ప్రకాశించటం, అతడిపై శ్రీకృష్ణుడికి గల విశేషమైన ప్రేమను ప్రశంసిస్తూ వివర్ణులైపోయారు. మరునాడు ప్రాతఃకాలంలో యుద్ధానికి వెళ్ళేటప్పుడు ఖేదంతో వెల్లనైన మోముగల నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు వీరులంతా వినగా ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

మ. **'పెనుపారన్ వర మిచ్చి తట్లు గడిమిన్ భీమాగ్రజుం డాజిఁ గి**
ట్టినఁ బట్టం గడు నగ్గ మైన యెడఁ గ్రేడిం తెప్పు ని ట్లైనఁ జా
లని వాఁడందురు నిన్ను; నన్నుఁ గుటిలాలాపంబులన్ వెట్టిఁ జే
సిన నీ కైనది యేమి? యాశ్రితగుణశ్రేష్ఠుండు వంచించునే?' **388**

ప్రతిపదార్థం: పెనుపు+ఆరన్= ఔన్నత్యం మీరగా; అట్లు= ఆ విధంగా; వరము= వరం; ఇచ్చితి(వి)= ఇచ్చావు; భీమ+అగ్రజుండు= భీముడి అన్న అయిన ధర్మరాజు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; కిట్టినన్= సమీపించగా, పట్టన్= బంధించటానికి; కడున్= మిక్కిలి; అగ్గమైన= అనుకూలించిన; ఎడన్= సందర్భంలో; ఎప్డున్= ఎప్పటికి; క్రేడింతు(వు)= ఉపేక్షిస్తావు; ఇట్లు+ఐనన్= ఈ విధంగా జరిగితే; నిన్నున్; చాలనివాఁడు= చేతగానివాడు; అందురు= అంటారు; నన్నున్= నన్ను; కుటిల+ఆలాపంబులన్= కపటపు మాటలతో; వెట్టిన్= అవివేకిని; చేసినన్= చేస్తే; నీకున్+ఐనది+ఏమి?= ఏమిలాభం?; ఆశ్రితగుణశ్రేష్ఠుండు= తన్ను ఆశ్రయించిన సుగుణములచే శ్రేష్ఠుడైనవాడు; వంచించునే?= మోసగిస్తాడా?

తాత్పర్యం: 'గొప్పతనం ప్రకటమయ్యేటట్లు ధర్మజుడిని బంధించి అప్పగిస్తానని మొదట వరమిచ్చావు. ధర్మజుడు యుద్ధంలో సమీపించగా, మిక్కిలి అనుకూలించినప్పుడేమో బంధించక ఉపేక్షిస్తావు. ఇట్లా అయితే నిన్ను అందరు అసమర్థు డంటారు. కపటపు మాటలతో నన్ను అవివేకుడిని చేస్తే నీ కేమి లాభం? ఆశ్రయించినవారిని ఉత్తము డెక్కడైనా మోసం చేస్తాడా?'

వ. **అనిన విని గురుం డప్రీతుం డయ్యును గటకటం బడక యతనితో నిట్లనియె.** **389**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అనగా విని; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అప్రీతుండు+అయ్యును= సంతోషించని వాడయికూడ; కటకటంబడక= బాధపడక; అతనితోన్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని ద్రోణాచార్యుడు సంతోషించనివాడై కూడ, బాధపడక దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. **'నరుని విక్రమంబు నారాయణుని మహ ।త్త్వంబు నెఱిఁగి యెఱిఁగి తగునె యిట్లు**
వలుక? ధర్మపుత్త్రుపైఁ జేయి వదలక । వారు రారె పెక్కు వరుస లధిప! **390**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= దుర్యోధన మహారాజా!; నరుని విక్రమంబు= అర్జునుడి పరాక్రమం; నారాయణుని= శ్రీకృష్ణుడి; మహత్త్వంబున్= గొప్పతనం; ఎఱిఁగి, ఎఱిఁగి= బాగా తెలిసి కూడా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పలుకన్+తగునె?= పలుక వచ్చా?; ధర్మపుత్రుపైన్= ధర్మరాజుపై; చేయి వదలక= చేయి తీయకుండా; వారు= కృష్ణార్జునులు; పెక్కువరుసలు= పలుసార్లు; రారె?= రాలేదా?

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! అర్జునుడి పరాక్రమం శ్రీకృష్ణుడి మహత్త్వం తెలిసి కూడా నీ విట్లా పలుకవచ్చా? కృష్ణార్జునులు ధర్మజుడిపై చేయితీయకుండా పలుసార్లు రాలేదా!

ఉ. **ఎవ్వరి నెట్లు సేసెదనొ యేర్పడఁ జూడుము; నేఁడు పోరికిం**
గవ్వడి రాక యుండఁ దొలఁగంగొని పోవఁగఁ జాలువారి నీ
వెవ్వరి నైనఁ బంపు; మిదిఁ యేటికి? నొండొక బుద్ధి సేసెదే?
నవ్వుచుఁ బల్కినన్ ధరణినాథ! యసత్యము గల్గ నేర్చునే?' **391**

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= దుర్యోధన మహారాజా!; ఎవ్వరిని= ఏ వీరుడిని; ఎట్లు+చేసెదనొ= ఏం చేస్తానో; ఏర్పడన్+చూడుము= తేటపడచూడుము; నేఁడు= ఇవ్వేళ; పోరికిన్= యుద్ధానికి; కవ్వడి= అర్జునుడు, రాక ఉండన్= రాకుండ; తొలఁగన్= తొలగేటట్లు; కొనిపోవఁగన్= తీసికొని పోవటానికి; చాలువారిన్= తగినవారిని; ఈవు= నీవు; ఎవ్వరినైనన్= ఎవరినైనా; పంపుము= పంపించుము; ఇది+ఏటికిన్?= ఇదంతా ఎందుకు?; ఒండొక బుద్ధి+చేసెదు?= వేరే విధంగా ఆలోచిస్తావు?; ఏ= నేను; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; పల్కినన్= మాట్లాడినా; అసత్యము= అసత్యం; కల్గనేర్చునే?= కలుగగలదా?

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! ఎవరిని ఏం చేస్తానో బాగా చూడుము. నేడు యుద్ధానికి అర్జునుడు రాకుండా దూరం తొలగ దీసికొనిపోయే సమర్థుడిని ఎవ్వరినైనా పంపించుము. ఇదంతా ఎందుకు? వేరే విధంగా ఎందు కాలోచిస్తావు? నేను నవ్వుతూ మాట్లాడినా అందులో అసత్యం ఉంటుందా?'

వ. **అనవుడు.** **392**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు అట్లనగానే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. విని సంశప్తకు 'లేము దక్క నొరు లా వివ్వచ్చు భంగించి బె
ట్టనికిం బాపి యలంపనేర్పుగలరే!' యంచున్ వెసం బోయి పి
ల్చిన నప్పార్థుఁడు నుద్ధతిం జనుడు నక్షీణోగ్రశస్త్రాస్త్ర వ
ర్తన ఘోరంబగు సంగరం బచట రౌద్రస్ఫూర్తిమై జెల్లఁగన్. 393

ప్రతిపదార్థం: విని; సంశప్తకులు= శపథం పూనిన సుశర్మాదులు; ఏము= మేము; తక్కన్= తప్ప; ఒరులు= ఇతరులు; ఆ విివ్వచ్చున్= ఆ అర్జునుడిని; భంగించి= భంగపరిచి; బెట్టు= తీవ్రమైన; అనికిన్= యుద్ధానికి; పాపి= తొలగేటట్టు; అలంపన్= శ్రమపెట్టే; నేర్పు= నైపుణ్యం; కలరే?= కలవారున్నారా?; అంచున్= అంటూ; వెసన్= వెంటనే; పోయి పిల్చినన్= వెళ్ళి ఆహ్వానించగా; ఆ+పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; చనుడున్= పోగా; అక్షీణ= నశించని; ఉగ్ర= భయంకరమైన; శస్త్ర+అస్త్ర= ఖడ్గాదుల, ఆగ్నేయాస్త్రాదుల; వర్తన= ప్రసారంతో; ఘోరంబు+అగు= భయంకరమైన; సంగరంబు= యుద్ధం; అచటన్= ఆ స్థలంలో; రౌద్రస్ఫూర్తిమైన్= క్రోధం ప్రకాశించేటట్లు; చెల్లఁగన్= ప్రవర్తించగా.

తాత్పర్యం: ఇది విని సంశప్తకులు, 'మేము తప్ప ఇతరు లెవరైనా ఆ అర్జునుడిని భంగపరిచి, యుద్ధానికి తొలగేటట్లు చేసి శ్రమపెట్టే నేర్పు కలవారున్నారా?' అంటూ వెంటనే పోయి పిలువగా, అర్జునుడు గర్వంతో వెళ్ళగా; తరిగిపోని భయం గొలిపే శస్త్రాస్త్ర ప్రసారం వలన ఘోరమైన యుద్ధం రౌద్రం స్ఫురించేటట్లు ప్రవర్తిల్లింది.

వ. ఇక్కడ భారద్వాజుండు పద్మవ్యూహంబు గావించినం గౌంతేయాగ్రజు ననుమతి నభిమన్యుం డయ్యొడ్డు భేదించి సొచ్చి, బృహద్బల లక్ష్మణ ప్రభృతులగు భూపతులను భూపకుమారులను బెక్కండ్రం బారిసమరి యనేక యోధ వీర విక్రమ సంకులంబునం జిక్కువడి యుక్కుమురిసినట్లు సమసిన మన మొనలు సెలంగుచుం బాండవ బలంబులు పొగులుచుం దమ తమ యునికిపట్లకుం జనియె నని సంజయుండు ధృతరాష్ట్రునకు సౌభద్రుండు వడుట సెప్పె ననిన విని నాఁటి కయ్యంబు కలరూపంతయు నేర్పడ నెఱింగింపు మనుటయు. 394

ప్రతిపదార్థం: ఇక్కడన్= కౌరవ పాండవులు యుద్ధం చేసే చోట; భారద్వాజుండు= ద్రోణుడు; పద్మవ్యూహంబు= పద్మం రూపంలో తీర్చిన మొగ్గరం; కావించినన్= పన్నగా; కౌంతేయ+అగ్రజుని= ధర్మజుడి; అనుమతిన్= ఆజ్ఞతో; అభిమన్యుండు; ఆ+ఒడ్డు= ఆ వ్యూహం; భేదించి= చీల్చి; బృహద్బల= బృహద్బలుడు; లక్ష్మణ= లక్ష్మణుడు; ప్రభృతులు+అగు= మొదలైన; భూపతులను= రాజులను; భూపకుమారులను= రాకుమారులను; పెక్కండ్రన్= చాలా మందిని; బారిసమరి= హింసించి; అనేక= పెక్కురు; యోధ= యుద్ధం చేసే; వీర= శూరుల; విక్రమ= పరాక్రమపు; సంకులంబునన్= దొమ్మిలో; చిక్కువడి= బాధపడి;ఉక్కుమురిసినట్లు= శౌర్యం ప్రకాశించేటట్లు; సమసిన= మరణించగా; మన మొనలు= మన సైన్యాలు, కౌరవసైన్యాలు; చెలంగుచున్= విజృంభిస్తూ; పాండవ బలంబులు= పాండవసేనలు; పొగులుచున్= బాధపడుతూ; తమ తమ= వారి వారి; ఉనికిపట్లకున్= స్థావరాలకు; చనియెన్= పోయాయి; అని; సంజయుండు; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; సౌభద్రుండు= సుభద్రా పుత్రుడైన అభిమన్యుడు; పడుట= కూలటం; చెప్పెన్+అనిన= చెప్పాడనగా; విని; నాఁటి కయ్యంబు= ఆనాటి యుద్ధం; కలరూపు= జరిగింది; అంతయున్= అంతా; ఏర్పడన్+ఎఱింగింపుము= వివరంగా తెలియజేయుము; అనుటయున్= అనగా.

తాత్పర్యం: కౌరవ పక్షాన ద్రోణుడు పద్మవ్యూహం పన్నగా ధర్మరాజు ఆజ్ఞానుసారం అభిమన్యుడు ఆ వ్యూహాన్ని భేదించి బృహద్బలుడు, లక్ష్మణుడు మున్నగు రాజులను, రాజకుమారులను అనేకులను హింసించి, అనేక వీరులను సంకుల సమరంలో చిక్కుపడి పరాక్రమం ప్రకాశించేటట్లు కూలిపోగా, మన సైన్యాలు మురుస్తూ, పాండవ సేనలు విషాదపడుతూ తమ తమ శిబిరాలకు పోయాయి. సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడికి అభిమన్యుడు మరణించటాన్ని చెప్పాడనగా విని, నాటి యుద్ధ వివరాలను చక్కగా చెప్పుమనగా. (ద్వితీయాశ్వాసంలోని వచనంతో అన్వయం).

ఉ. సాత్త్వవతేయ వాఙ్మయవిశాల గృహస్ఫురిత ప్రదీపితా!
ప్రత్త్వయ గోచరా! విహృతి భగ్న నిశాచర! శాంత బోధసం
పత్త్వవినాభవన్మహిమ భాసుర! సంభృత భూసురాళి సాం
గత్త్వ! వివిక్త యుక్త జనకౌశల భావిత! దేవసేవితా! 395

ప్రతిపదార్థం: సాత్త్యవతేయ= సత్యవతికి పుత్రుడైన వ్యాసమహర్షియొక్క; వాఙ్మయ= ఉత్తర మీమాంస, పురాణేతిహాసాలు మున్నగు వాఙ్మయ మనే; విశాల= విపులమైన; గృహ= ఇంటియందు; స్ఫురిత= వెలిగే; ప్రదీపితా!= ఉత్తమమైన దీపంవంటివాడా!; ప్రత్త్యయ గోచరా!= జ్ఞానం చేత తెలిసేవాడా!; విహృతి భగ్న నిశాచర!= విహారమాత్రం చేతనే- లీలద్వారానే నశింపజేయబడిన రక్కసులు గలవాడా!; శాంత= శాంతమును; బోధ= జ్ఞానరూపమును అగు; సంపత్తి+అవినా భవత్= సంపదను ఎడబాయనట్టి; మహిమ= గొప్పదనంతో; భాసుర!= ప్రకాశించేవాడా!; సంభృత భూసురాళి సాంగత్త్య!= బ్రాహ్మణసంఘం యొక్క సాంగత్యం కలవాడా!; వివిక్త యుక్త= ఏకాంతప్రదేశంలో యోగనిష్ఠులై ఉన్న; జనకౌశల= జనుల జ్ఞానంచేత; భావిత= భావించబడేవాడా!; దేవసేవితా!= ఇంద్రాది దేవతలచేత కొలువబడేవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! వ్యాసమహర్షిచేత రచించబడిన బ్రహ్మమీమాంసయందు, పురాణేతిహాసాది వాఙ్మయంలోను నీవే ప్రకాశిస్తున్నావు. కేవల జ్ఞానంతోనే తెలియవస్తున్నావు. ధర్మధ్వంసకులైన రాక్షసులను భగ్నం చేయటం నీకు విలాసం మాత్రమే. శాంతి, జ్ఞానాలు అనే నీ నిజస్వరూపంతో వెలుగువాడవు. నీవు జ్ఞానాత్ములు, ధర్మాత్ములు అయిన బ్రాహ్మణులతో ఉంటావు. ఏకాంతంలో సమాధియందుండే యోగులే నిన్ను భావించగలరు. నీవు ఇంద్రాది దేవతలచేత సేవించబడేవాడవు.

విశేషం: "పద్యమునఁ దృతీయ పాదమునందలి 'సంపత్తి+అవినాభవత్ - సంపత్త్యావినాభవత్ అను పదమున సంపత్తి శబ్దము తకారద్వయయుక్త మగుటచేఁ బ్రాసమునందు తకారద్వయ యకారములు ప్రాసవర్ణముగా నున్నట్లు స్పష్టము. దానినిబట్టి తక్కిన పాదములయందలి ప్రాసవర్ణములు గూడా తకార ద్వయ యకారములతో నుండవలయును, కాని 'సాత్యవతేయ, ప్రత్యయ, సాంగత్య శబ్దములు సహజముగ ఏక తకార యకారయుతములే గాని తకారద్వయ యుక్తములు గావు. అట్లయినచోఁ బ్రాసము ఉపపన్నమగునా అను సందేహము గలుగవచ్చును. కాని ఆ శబ్దములయందలి తకారమునకు "అనచిచ" (8-4-47- పాణిని) సూత్రముచే ద్విత్వము రాఁగా, తకార ద్వయము గలుగును గావునఁ బ్రాసదోషము సంభవింపనేరదు." - తిక్కయజ్వ హరి హరనాథ తత్త్వము - శ్రీ ఓరుగంటి నీలకంఠ శాస్త్రిగారు.

క. వేదశిరోమణి చరణా! । నా దాంత స్ఫారకరణ నైష్ఠికతరణా!
భేద రహిత ప్రకారా! । వాద విదూరా! విరించివర్య విహారా! 396

ప్రతిపదార్థం: వేద శిరోమణి చరణా!= వేదాలకు శిరస్సులైన ఉపనిషత్తులకు అలంకారాలైన పాదాలుగలవాడా!; నాదాంత+స్ఫారకరణ!= నాదానికి (విశ్వాన్ని సృజించే) అంతఃశక్తిని కలిగించే వాడా; నైష్ఠికతరణా!= వ్రతనిష్ఠయందుండే వారిని తరింపజేసేవాడా!; భేదరహిత ప్రకారా!= భేదంలేని సాదృశ్యము కలవాడా!; వాదవిదూరా!= వివాదాలకు అందనివాడా!; విరించివర్య విహారా!= సృష్ట్యాదులను కావించే బ్రహ్మాదులగు ఉత్తమ దేవతలందు వెలసిన విహారం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఉపనిషత్తులు ప్రధానంగా నిన్నే తెలుపుతున్నవి. నాదానికి జగత్తును సృజించేశక్తి నీ వల్లనే కలుగుతున్నది. వ్రతనిష్ఠులను నీవే తరింపజేస్తున్నావు. నీవంటిది మరొకటి లేకపోవడం వల్ల నీకు నీవే సాటి. వాక్కు మున్నగు ఇంద్రియాలకు అందనివాడవు. నీ క్రీడా రూపమైన విశ్వాన్ని సృజించటం వంటివి మూర్తిత్రయంలో వెలయుచున్నవి.

మాలిని:

అనుపమ హితవిద్యావ్యక్త! యోగానురక్తా!
దనుజ మథనలీలా! స్తవ్యశాంతానుభావ్యా!
జననమరణ దుఃఖోత్సారి! సర్వోపకారీ!
సనకముఖయతీంద్రాసన్న! నిత్యప్రసన్నా! 397

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ= సాటిలేనంత; హిత= హితాన్ని కలుగజేసే; విద్యా= వేదవిద్యచేత; వ్యక్త!= స్పష్టమయ్యేవాడా!; యోగ+అనురక్తా!= యోగవిద్యయందు అనురాగం కలవాడా!; దనుజ= రాక్షసులను; మథన= సంహరించటమే; లీలా!= విలాసంగాకలవాడా!; స్తవ్య= స్తుతించదగిన; శాంత= శాంతరసం చేతనే; అనుభవ్యా!= అనుభవించదగినవాడా!; జనన= పుట్టుక; మరణ= చావుల రూపమైన; దుఃఖ= సంసార దుఃఖాన్ని; ఉత్సారి!= పోగొట్టువాడా!; సర్వ= స్వపరభేదం లేక విశ్వానికంతకు; ఉపకారీ!= ఉపకారం చేసేవాడా!; సనక ముఖయతీంద్ర= సనక, సనందన, సనత్కుమార, సనత్సుజాతాది జ్ఞానులకు; ఆసన్న!= దగ్గరివాడా!; నిత్యప్రసన్నా!= ఎల్లప్పుడు అనుగ్రహం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! హితాన్ని బోధించే వేదాలందే నీవు వ్యక్తమౌతుంటావు. కర్మజ్ఞానయోగాలు రెండు కూడ నీకు ప్రియమైనవి. రాక్షససంహారం నీకు విలాసమాత్రం. శాంతాత్ములే నిన్ను అనుభవిస్తారు. మోక్షమొసగి భక్తుల జనన మరణ దుఃఖాలను పోగొట్టి లోకోపకారం చేస్తుంటావు. సనకాది జ్ఞానులకు ఎల్లప్పుడు సన్నిహితుడవై నిత్య ప్రసన్నుడవు అవుతావు.

గద్యము:

ఇది శ్రీమ దుభయకవి మిత్త్ర కొమ్మనామాత్యపుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీమహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ గ్రంథభాగం; శ్రీమత్= మంగళకరుడైన; ఉభయ కవిమిత్త్ర= సంస్కృతాంధ్ర కవులకు స్నేహితుడైన (సూర్యుడైన)వాడూ; కొమ్మన+అమాత్యపుత్త్ర= కొమ్మనామాత్యుడి కుమారుడూ; బుధ+ఆరాధన విరాజి= పండితులు చేసే పూజల చేత ప్రకాశించేవాడు; పండితులను పూజించటంచేత ప్రకాశించేవాడూ; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+అయిన= రచించబడిన; శ్రీ మహాభారతంబునన్= మంగళకరమైన మహాభారతంలో; ద్రోణపర్వంబునన్= ద్రోణపర్వంలో; ప్రథమ+ఆశ్వాసము= మొదటి ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు ఉభయకవిమిత్రుడు, కొమ్మనామాత్యపుత్రుడు, పండితులను పూజించుటచేత ప్రశస్తిపొందినవాడు (పండితుల చేత గౌరవింపబడుటచేత ప్రకాశించేవాడూ) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతము

ద్రోణపర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

క. శ్రీకర! భక్తాంభోధిసు । ధాకర! చక్ర త్రిశూల ధారణ రక్షో
భీకర! నిర్భరతర కరు । ణాకర దృగ్దీప్తి నికర! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకర!= మోక్షమను సంపదను కలిగించేవాడా!; భక్త+అంభోధి= భక్తులు అనే సముద్రానికి; సుధాకర!= చంద్రుడా!; చక్ర= సుదర్శనం అనే చక్రాన్ని; త్రిశూల= మూడు మొనలు ఉండే ఆయుధాన్ని; ధారణ= ధరించటంచేత; రక్షః= రాక్షసులకు; భీకర!= భయాన్ని కలిగించేవాడా!; నిర్భరతర+కరుణా+ఆకర+దృక్+దీప్తి+నికర!= మిక్కిలి ఎక్కువైన దయకు నెలవైన కన్నులయొక్క, కాంతుల మొత్తం కలవాడా!; హరిహరనాథా!= హరియొక్క, హరుడియొక్క, స్వరూపం కల ప్రభువా!

తాత్పర్యం: అద్వైతమూర్తి వైన ఓ హరిహరనాథా! నీవు సంపత్కరుడవు. మోక్ష ప్రదుడవు. భక్తులు అనే సముద్రానికి పుట్టిన చంద్రుడవు. సుదర్శనం అనే చక్రాన్ని, త్రిశూలం అనే ఆయుధాన్ని ధరించి రాక్షసులకు భయం కలిగించేవాడవు. మిక్కిలి అతిశయించిన దయకు నెలవైన కన్నుల కాంతుల సమూహం కలవాడవు.

విశేషం: హరిగా మోక్షాన్ని, హరుడుగా ఐశ్వర్యాన్ని ఇచ్చేవాడా! "ఐశ్వర్య మీశ్వరా దిచ్ఛే న్మోక్షమిచ్ఛే భజ్జనార్దనాత్" అని స్మృతి. విష్ణు శివ భక్తులనే సముద్రానికి హరిహరనాథుడు చంద్రుడైనవాడు. అంటే చంద్రుడు సముద్రాన్ని ఉప్పొంగచేసే విధంగా హరిహరనాథుడు భక్తులనే సముద్రాన్ని ఉప్పొంగ చేస్తాడని భావం. అలంకారం రూపకం. శ్రీకర, సుధాకర, భీకర, నికర - లఘు పూర్వక రేఫం అన్ని సమాసాల చివర ఉంది. కాబట్టి అంత్యప్రాసమనే శబ్దాలంకారం. 'చక్రత్రిశూల.... హరిహర' - చక్రం హరిదీ, త్రిశూలం హరుడిదీ అని క్రమంగా అన్వయించుకోవాలి కాబట్టి యథాసంఖ్యాలంకారం.

అమృతమయుడూ ఆనందప్రదుడూ అనే భావాన్ని 'సుధాకర' శబ్దంలో తిక్కన ధ్వనింపజేశాడు.

భక్తుల విషయంలో ఎంత చల్లగా ఆనందామృతాన్ని వర్షిస్తాడో, శత్రువుల విషయంలో అంత భీకరంగా వాళ్ళను తుదముట్టించటానికి చక్రం, త్రిశూలం వంటి ఆయుధాలను హరిహరనాథుడు ధరించాడని తిక్కన యుద్ధఘట్టం ప్రాముఖ్యాన్ని 'చక్ర... భీకర' అనే సంబోధనలో సూచించాడు.

అనివార్యం అయినప్పుడే దుష్టులను శిక్షించటానికి ఆయుధాలు ప్రయోగిస్తాడు కాని స్వతస్సిద్ధంగా భగవంతుడు కరుణామయుడు. ఆయన ఎల్లప్పుడూ దయ కలిగిన చూపుల కాంతులను ప్రసరిస్తూనే ఉంటాడు. అది ఆయన విధి. దయానిధి అయిన హరిహరనాథుడి తత్త్వం చివరి సంబోధనలో ఎంతో చక్కగా నిరూపించబడింది.

'కరుణాకర' అనే ప్రయోగాన్ని కేవలం భగవంతుడి దయాదృష్టి పరంగానే కాకుండా, ప్రకృత కథలోని అభిమన్యుడి వధకు అన్వయిస్తే ఇది కరుణరస స్వరూపం కూడా అవుతుంది. అపుడు ద్వితీయాశ్వాసంలోని ప్రధాన వృత్తాంతం 'నిర్భరతర కరుణాకరం' . అభిమన్యుని మరణానికి ధర్మరాజాదుల కళ్ళు, పాఠకుల కళ్ళూ, కన్నీళ్ళ కడకళ్ళు అయ్యాయి.

ఈ ఆశ్వాసంలో హరిహరుల ప్రసక్తికూడా అప్రయత్నంగా కథా సందర్భంలో చోటు చేసుకొన్నది. అర్జునుడు కైలాసానికి పోయి శివుడి కరుణ పొందినట్లు కల గనటం, శ్రీకృష్ణుడు దయాళువై సుభద్రను ఊరడించి, దారుకుడితో అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞా

వాక్యాలను ప్రస్తావించటం, పుత్రశోకంతో కుమిలే ధర్మరాజును ఓదార్చటానికి 'వ్యాసో నారాయణో హరిః'అని ప్రస్తుతించబడే కరుణామూర్తి అయిన వేదవ్యాసుడు వచ్చి ఎన్నో ఉపకథలను చెప్పి ఉపశమింపచేయటం ఈ ఆశ్వాసంలో ప్రధానాంశాలు. వీరరస పరంగా హరిహరుల ఆయుధాల ప్రసక్తీ, కరుణరసపరంగా అభిమన్యుడి మరణానంతర విశేషాలూ ఈ ప్రారంభపద్యంలో సూచించ బడ్డాయి.

ద్రోణుని మూఁడవనాఁటి యుద్ధము (సం. 7-32-25)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె నట్లు దనమనుమండు మృతిం బొందుట విని ధృతరాష్ట్రుండు. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా! ప్రభూ!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహర్షి; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తన మనుమండు= తన మనమడైన అభిమన్యుడు; మృతిన్= మరణాన్ని; పొందుట= పొందటం; విని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! హరిహరనాథా! వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. ' ఆ విధంగా తన మనమడైన అభిమన్యుడు మరణించా డని విన్న ధృతరాష్ట్రుడు.

ఉ. 'చిత్తము వొక్కెడుం బురుషసింహునిఁ, బౌత్త్రకులాగ్రగణ్యు, న
త్యుత్తమతేజు, భూరిగుణు, నొప్పెడు మెత్తని మేనివాని, నె
ట్లుత్తల పెట్టిరో పలువు రుగ్రమనస్కులు గూడి యక్కటా!
యత్తెఱఁ గెల్లఁ దేటపడునట్టులుగా వివరించి చెప్పుమా!' 3

ప్రతిపదార్థం: అక్కటా!= అయ్యో!; పలువురు= చాలామంది; ఉగ్రమనస్కులు= క్రూరమైన హృదయం కలవాళ్ళు అనగా దయలేని వాళ్ళు; కూడి= ఒకటిగా గుమిగూడి; పురుష సింహునిన్= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడిని; పౌత్రకుల+అగ్రగణ్యున్= మనుమల మొత్తంలో మొట్టమొదటగా లెక్కించదగిన వాడిని; అతి+ఉత్తమతేజున్= మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన పరాక్రమం కలిగినవాడిని; భూరిగుణున్= గొప్పగుణాలు కలవాడిని; ఒప్పెడు= అందగించే; మెత్తని మేనివానిన్= మృదువైన శరీరం కలవాడిని, అభిమన్యుడిని; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఉత్తలపెట్టిరో?= బాధపెట్టారో?; చిత్తము= నా మనస్సు; పొక్కెడున్= మిక్కిలి బాధపడుతూ ఉన్నది; అత్తెఱఁగు+ఎల్లన్= (ఆ+తెఱఁగు) ఆ విధం అంతా; తేటపడునట్టులుగాన్= తేటతెల్లమయ్యేటట్లు(స్పష్టంగా); వివరించి= విశదపరచి; చెప్పుమా= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని చూచి 'అయ్యో! క్రూర మనస్సు కలిగిన చాలామంది, అందరూ ఒక్కటిగా గుమిగూడి పురుషశ్రేష్ఠుడూ, నా మనుమలు అందరిలో మొట్టమొదట లెక్కించదగినవాడూ, మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన పరాక్రమం కలవాడూ, గొప్ప గుణాలతో ఒప్పేవాడూ, అందమైన అతి సుకుమార శరీరం కలవాడూ అయిన అభిమన్యుడిని ఏ విధంగా బాధపెట్టారో కదా! ఆ విషయం అంతా నాకు సవిస్తరంగా స్పష్టంగా విశదీకరించి చెప్పుము. నా మనస్సు చాలా బాధపడుతూ ఉన్నది' అన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో అతి ముఖ్య విషయం 'చిత్తం పొక్కటం'. అందుకే తిక్కన 'చిత్తము వొక్కెడున్' అనే ఎత్తుగడతో ఉత్పలమాలా వృత్తాన్ని ఎన్నుకొన్నాడు. సుకుమారమూ సుందరమూ అయిన భావాన్ని ఎంతో సున్నితంగా తేటపడేటట్లు చెప్పటానికి ఉత్పలం సర్వసమర్థం అయిందని శిల్పకళా మర్మజ్ఞుడైన తిక్కన ఇక్కడ చక్కగా నిరూపించాడు. 'ఒప్పెడు మెత్తని మేనివాని', 'ఎట్లుత్తలపెట్టిరో?' 'అత్తెఱఁగెల్ల' అనే అచ్చ తెలుగు పదాల కూర్పులో అభిమన్యుడి అందచందాలూ, గుణ గణాలూ వ్యంజింపబడ్డాయి. ద్విరుక్తతకార ప్రాసం విషయాన్ని ఒత్తి చెప్పటానికి ఉద్దిష్టమైనది. ఐదు విశేషగుణాలలో అభిమన్యుడి ఉదాత్తగుణాలూ, అతని తేజస్సూ, ఓజస్సూ సౌకుమార్యం ఉట్టంకించబడ్డాయి.

పాండవులంటే సరిపడని ధృతరాష్ట్రుడికి అర్జునుడి కుమారుడిపై అంత అభిమానం కలగటానికి కారణం ఏమై ఉంటుందని మనకు ఆశ్చర్యం కలుగవచ్చు. ఆ సందేహం అభిమన్యుడికి ప్రయోగించిన ఐదు విశేషణాల వలననే నివృత్తి అవుతుంది. మానవుడికి సహజమైన జాలిగుణం అనికానీ, మొసలి కన్నీరు కారుస్తున్నాడని కానీ అనుకోవాలి. తరువాతి (4) గద్యంలో ధృతరాష్ట్రుడికి ప్రయోగించిన విశేషణం 'మానవపతి' కావటంచేత మానవతా గుణమనే అనుకోవాలి.

వ. అనుటయు నమ్మానవపతికి సూతసూనుం డిట్లను: నట్లు భరద్వాజుండు పద్మవ్యూహంబు సంఘటించు నెడ వివిధ దేశంబుల రాజులు దళంబులును, రాజకుమారులు గేసరంబులును, గర్ణ దుశ్శాసన బహుళ సేనా పరివృతుండయి కురువిభుండు గర్ణికయునుంగా నభేద్యభంగి నొనర్చిన నది వలయాకారం బగుటం జేసి చక్రవ్యూహంబు ననంజను, నమ్మొగ్గరంబు మొగంబునం దాను దర్పంబు మెఱయ నెఱయం బొలిచి నిలిచె; మఱియు వలయు నెడలకు లావై జయద్రథ గురుపుత్త్ర కృప శకుని కృతవర్మ భూరిశ్రవ శ్శల శల్యులును, నీ కొడుకులును, మనుమలును రక్తమాల్యానులేపనాంబరాభరణంబులు శోభిల్ల నిలిచి; రంత భీమసేన ప్రముఖంబైన పాండవబలంబులు గదియ నడచె; నందు సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్న కుంతిభోజులును, జేకితానక్షత్ర ధర్మక్షత్ర వర్ములును, ధృష్టకేతు నకుల సహదేవులును, నుత్తమౌజ శ్శిఖండి యుధామన్యులును ఘటోత్కచ విరాట ద్రుపదులును, ద్రౌపదేయ కేకయ సృంజయ సముదయంబును నుక్కునం దఱిమి య క్కుంభసంభవుం దలపడిన నవ్వి యవ్వీరుండు వాఁడి మిగులు బలుతూపులం దన వేఁడిమి సూపిన నమ్మేటి విలుకాని మొగంబున నిలువ నోర్వక యా సైనిక ప్రకరంబు దిరుగుడువడిన వెక్కసంబును వెఱఁగుపాటును వెల్లఁదనంబునుం గదురఁ గౌంతేయాగ్రజుం డూరకుండి, కర్ణికార కేతు స్ఫీతుండును, నుత్సాహ శౌర్యసంపద్దుర్నిరీక్ష్యుండును నగు సౌభద్రుం గనుంగొని, 'వీఁడు దక్కనొరు లీ దృఢవ్యూహంబు భేదింపంజాల' రని మనంబున నిశ్చయించి యక్కుమారు నుద్దేశించి. 4

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగానే; ఆ మానవపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; సూతసూనుండు= సంజయుడు ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; భరద్వాజుండు= భరద్వాజుడి కొడుకైన ద్రోణాచార్యుడు; పద్మ వ్యూహంబు= పద్మం మాదిరిగా సైన్యాన్ని పన్నటం; సంఘటించు+ఎడన్= కూర్చే సందర్భంలో; వివిధ దేశంబుల రాజులు= నానా దేశాల నుండి వచ్చిన రాజులు; దళంబులును= రేకులుగాను; రాజకుమారులు= రాకుమారులు; కేసరంబులును= కింజల్కములుగాను; కర్ణ+దుశ్శాసన+బహుళ+సేనా+పరివృతుండు+అయి= కర్ణుడు, దుశ్శాసనుడు, అనేకములైన సైన్యాలచేత చుట్ట బడ్డవాడై; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు; కర్ణికయునున్+కాన్= తామర మధ్యలో ఉండే దుద్దుగాను కాగా; అభేద్యభంగిన్= భేదించటానికి వీలుకాని విధంగా; ఒనర్చినన్= చేయగా; అది= ఆ సైన్యం; వలయ+ఆకారంబు= గుండ్రమైన ఆకారం కలిగింది; అగుటన్+చేసి= కావటం చేత; చక్రవ్యూహంబును= చక్రం ఆకారం కలిగిన వ్యూహం అని కూడా; అనన్+చనున్= అనటానికి చెల్లుతుంది; ఆ+మొగ్గరంబు+ మొగంబునన్= అట్టి ఆ పద్మవ్యూహం యొక్క ముఖభాగంలో; తాను= ద్రోణుడు; దర్పంబు+ మెఱయన్= గర్వం అతిశయించగా; నెఱయన్= నిండుదనం చెలరేగగా; పొలిచి= ప్రత్యక్షంగా కనబడి; స్థిరమై నిలిచెన్= గట్టిగా నిలిచాడు; మఱియున్= ఇంకా; వలయు+ఎడలకున్= తగిన చోట్లకు; లావు+ఐ= బలమై; జయద్రథ+ గురుపుత్ర+ కృప+శకుని+ కృతవర్మ+భూరిశ్రవః+శల+శల్యులును= సైంధవుడు (ధృతరాష్ట్రుడి అల్లుడు, దుస్సల మగడు) అశ్వత్థామ (ద్రోణుడి కొడుకు); కృపాచార్యుడు (ద్రోణాచార్యుల బావమఱది; ద్రోణుడికి మునుపు కౌరవులకు అస్త్రగురువు); శకుని= గాంధార దేశపురాజు (గాంధారికి తోబుట్టువు); కృతవర్మ (హృదికుడి కొడుకు - ఇతడు యదు వంశపురాజు); భూరిశ్రవుడు= సోమదత్తుడి రెండవ కుమారుడు; శలుడు= సోమదత్తుడి మూడవ కొడుకు; శల్యుఁడు= మద్రదేశపురాజు, మాద్రికి తోబుట్టువు; నీ కొడుకులును= దుర్యోధన దుశ్శాసనులతో పాటు తక్కిన నీఅందరు కుమారులున్నూ; మనుమలును= మనుమళ్ళు అందరున్నూ; రక్తమాల్య+ అనులేపన+అంబర+ఆభరణంబులు= ఎర్రని దండలు,

గంధపు పూతలూ, వస్త్రాలూ, భూషణాలూ; శోభిల్లన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; (పొలిచి) నిలిచిరి= (ఒప్పుగా) ఎదుట నిలిచారు; అంతన్= ఆ సమయంలో; భీమసేన ప్రముఖంబు+ఐన= భీముడు ముఖ్యంగా ఉండేది అయిన; పాండవబలంబును= పాండవసైన్యం కూడా; కదియన్= మార్కొనగా లేక సమీపించునట్లుగా; నడచెన్= నడిచింది; అందున్= ఆ పాండవ సైన్యంలో; సాత్యకి= సత్యకుడి కొడుకు (ఇతడికే శైనేయుడు, యుయుధానుడూ అనే పేర్లు కూడా ఉన్నాయి); ధృష్టద్యుమ్న= ద్రుపదుని కొడుకు (ఇతడు అగ్ని అంశంలో పుట్టినవాడు; నకుల= నకులుడు; సహదేవులును= సహదేవుడు అనే ముగ్గురున్నూ; ఉత్తమౌజః= ఉత్తమౌజుడు (ధృష్టద్యుమ్నుడి తమ్ముడు); శిఖండి= శిఖండి (ధృష్టద్యుమ్నుడి అన్న); యుధామన్యులును= యుధామన్యుడు (ధృష్టద్యుమ్నుడి తమ్ముడు); అను ముప్వురున్నూ; ఘటోత్కచ= ఘటోత్కచుడు (భీమసేనుడికి హిడింబయందు పుట్టిన కుమారుడు); విరాట= విరటుడు (విరాట దేశపురాజు); ద్రుపదులును= పాంచాల దేశపురాజు ద్రుపదుడున్నూ; ద్రౌపదేయ= ద్రౌపది కుమారులు; కేకయ= కేకయుడు (శిబి చక్రవర్తి నలుగురు కుమారులలో ఒకడు); సృంజయ= సృంజయుడు అనే రాజుయొక్క; సముదయంబును= సమూహమునూ; ఉక్కునన్= గర్వంతో; తఱిమి= వెంబడించి; ఆ+కుంభసంభవున్= ఆ ద్రోణుడితో; తలపడినన్= ఢీకొనగా; ఆ+వీరుండు= వీరుడైన ఆ ద్రోణుడు; నవ్వి= గేలిగా నవ్వి; వాఁడి+మిగులు= మిక్కిలి పదునుగల; బలు= బలమైన; తూపులన్= బాణాలచేత; తన వేఁడిమి= తన శౌర్యాన్ని; చూపినన్= ప్రకటించగా; ఆ+మేటి విలుకాని మొగంబునన్= ఆ గొప్ప ధనుస్సును ధరించిన అతడి ఎదుట; నిలువన్+ఓర్వక= ఎదిరించి నిలవటానికి ఓపలేక; ఆ+సైనిక+ప్రకరంబు= ఆ సైనికుల మొత్తం; తిరుగుడు పడినన్= వెనుకకు మళ్ళగా; వెక్కసంబును= సహించలేకపోవటం; వెఱఁగుపాటును= ఆశ్చర్యపడటం; వెల్లఁదనంబునున్= వెలవెలపోవటమున్నూ; కదురన్= కలుగగా; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతీ కుమారులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజు; కర్ణికార+కేతు+స్ఫీతుండును= కొండగోగు చెట్టు గుర్తుగా గల జెండా చేత; అతిశయించిన వాడున్నూ; ఉత్సాహ శౌర్య సంపద్+దుర్నిరీక్షుండును= ఉత్సాహం, శూరత్వం అనే సంపద చేత చూడటానికి వీలుకాని వాడున్నూ; అగు= అయిన; సౌభద్రున్= సుభద్రాపుత్రుడైన అభిమన్యుడిని; కనుంగొని= చూచి; వీఁడు+తక్కన్= ఇతడు తప్ప; ఒరులు= ఇతరులు; ఈ+దృఢ వ్యూహంబు= ఈ గట్టిమొనను; భేదింపన్+చాలరు= భేదించటానికి (చీల్చటం చేత పగులగొట్టటానికి) సమర్థులు కారు; అని మనమునన్+నిశ్చయించి= అని మనస్సులో నిర్ణయానికి వచ్చి; ఆ+కుమారున్= ఆ అభిమన్యు కుమారుడిని; ఉద్దేశించి= తలచి లేదా భావించి.

తాత్పర్యం: 'పలువురు ఒక్క బాలుడిని చుట్టుముట్టి ఎట్లా బాధపెట్టారో చెప్పుము' అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని అడగగానే అతడు ఇట్లా అన్నాడు: ద్రోణాచార్యుడు వలయాకారంగా పద్మ(చక్ర) వ్యూహాన్ని పన్నాడు. అందులో రేకులు వివిధ దేశాలనుంచి వచ్చిన రాజులు, కింజల్కాలు రాకుమారులు, తామర నడిమిదిమ్మె కర్ణ దుశ్శాసనాదులతో కూడుకొన్న దుర్యోధనుడు. ఎవ్వరికీ భేదించటానికి వీలుకాని ఆ మొగ్గరం ముఖభాగంలో ద్రోణుడు మహాదర్పంతో మెరుస్తూ నిలిచాడు. ఎక్కడెక్కడ తగు సైన్యాన్ని ఏర్పాటు చేయాలో దానికి అనుగుణంగా సైంధవుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, కృతవర్మ, శకుని, భూరిశ్రవుడు, శలుడు, శల్యుడు - తక్కిన ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులూ, మనుమళ్ళూ అందరూ అన్ని హంగులతో అలంకరించుకొని యుద్ధానికి సంసిద్ధు లయ్యారు.

ఇక పాండవసైన్యంలో భీమసేనుడు ప్రముఖపాత్ర వహించాడు. ఆయనకు అండదండగా సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్న, కుంతిభోజులూ, చేకితాన క్షత్రధర్మ క్షత్రవర్మలూ, ధృష్టకేతు నకుల సహదేవులూ, ఉత్తమౌజుడూ, శిఖండీ, యుధామన్యువూ, ఘటోత్కచుడు, విరటుడూ, ద్రుపదుడూ, ద్రౌపదేయులు, కేకయుడూ, సృంజయుడూ మహాపరాక్రమంతో ద్రోణుడిని మార్కొన్నారు. అతడు చిరునవ్వుతో పాండవులపై తీవ్రబాణాలు ప్రయోగించాడు. దానితో పాండవసైన్యం సంభ్రమాశ్చర్యాలతో వెలవెల్లనై వెనుకకు మళ్ళింది. అప్పుడు ధర్మరాజు ఈ మొగ్గరాన్ని ప్రవేశించటానికి సాటిలేని ధైర్య శౌర్య సాహసాలూ, సముత్కటమైన ఉత్సాహమూ ఉన్న సమర్థుడు ఒక్క సౌభద్రుడే అని నిశ్చయించుకొని, ఆ అభిమన్యుడిని ఉద్దేశించి ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: పద్మాకారంలో సైన్యాన్ని ఒకచోట చేర్చి, ఎక్కడెక్కడ ఏయే యోధులను కట్టుదిట్టంగా ఎట్లా ఉంచాలో అట్లా ఉంచి, ద్రోణుడు ఏర్పరిచిన వ్యూహం సమరసన్నాహం శత్రువులకు దురవగాహమైందనీ, అటువంటి దృఢ వ్యూహాన్ని అవలీలగా చొచ్చుకొని పోగలిగే సామర్థ్యం ఒక్క సౌభద్రుడికి మాత్రమే ఉన్నదని ధర్మరాజు గ్రహించటం ఈ వచనభాగంలోని విశేషం. అభిమన్యుడి శక్తి సామర్థ్యాలను ఉట్టంకిస్తూ ప్రయోగించిన విశేషణాలు అటు వీరరస స్ఫూర్తినీ, ఇటు కావ్యకళా సౌందర్యాన్నీ సముజ్జ్వలంగా ప్రకాశింప జేస్తున్నాయి.

సీ. **'ఈ యొడ్డు భేదింప నే మెవ్వరము నేర । మర్జునుండును నీవు నచ్యుతుండుఁ**
బ్రద్యుమ్నుఁడును దక్కఁ ; బార్థుండు మనల ను । ల్లసమాడకుండ నీ లావు మెఱపి
భేదించి మా కెల్లఁ బ్రియ మొనర్పు కు । మార!' యనవుడు నతఁ డాననాబ్జ మలర
'దీని ముఖంబు భేదించు తెఱంగు నా । కెఱిఁగించె మా తండ్రి; యేను దెఱపి

ఆ. **సేయనేర్తుఁ, జొచ్చి చించి చెండాడెద । మూఁక లెల్లఁ జుట్టు ముట్టినపుడు**
వెడలు నట్టి వెరవు విన ; దాని కేమి? । నా చొచ్చు నేర్పు బలువుఁ జూడు మధిప!' **5**

ప్రతిపదార్థం: కుమార!= పుత్రా! అభిమన్యూ!; ఈ ఒడ్డున్= ఈ వ్యూహాన్ని; భేదింపన్= చీల్చటానికి (పగులకొట్టటానికి); అర్జునుండును= మీ తండ్రియైన అర్జునుడున్నూ; నీవున్= నీవున్నూ; అచ్యుతుండున్= శ్రీకృష్ణుడున్నూ; ప్రద్యుమ్నుఁడును= శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడైన ప్రద్యుమ్నుడున్నూ; తక్కన్= తప్ప; ఏము= మేము - అంటే ధర్మరాజాదులం; ఎవ్వరమున్= ఎవ్వరమున్నూ; నేరము= సమర్థులం కాము (ఆ కాలంలో పద్మవ్యూహాన్ని అర్జునుడు, అతడి కొడుకు అభిమన్యుడూ, శ్రీకృష్ణుడు, అతడి కొడుకు ప్రద్యుమ్నుడూ తప్ప మరెవ్వరూ పాండవ శిబిరంలో భేదించే వాళ్ళు లేరని తెలుస్తూ ఉన్నది); పార్థుండు= పృథా పుత్రుడైన అర్జునుడు; మనలన్= ప్రస్తుతం పాండవ శిబిరంలో ఉండే మనలను అందరినీ; ఉల్లసము+ఆడకుండన్= మనస్సు నొచ్చేటట్లు గేలిచేస్తూ పొడిచి పొడిచి మాటాడకుండా; నీలావున్= నీ బలాన్ని; మెఱపి= ప్రకటించి; భేదించి= పద్మవ్యూహాన్ని పగులగొట్టి; మాకున్+ఎల్లన్= మాకు అందరికీ; ప్రియము+ఒనర్పు= మేలు కలిగించుము; అనవుడున్= అని ధర్మరాజు అనగానే; అతఁడు= అభిమన్యుడు; ఆనన+అబ్జము= ముఖపద్మం; అలరన్= వికసించగా; మా తండ్రి= నా జనకుడైన అర్జునుడు; దీని+ముఖంబున్= ఈ వ్యూహం యొక్క ముఖాన్ని; భేదించు తెఱంగున్= పగులగొట్టే తీరును; నాకున్= నాకు; ఎఱిఁగించెన్= తెలిపాడు; ఏను= నేను; చొచ్చి= ప్రవేశించి; తెఱపి చేయన్= అవకాశం కలిగించటానికి లేదా సందు చేసికొనటానికి అంటే వ్యూహాన్ని పగులగొట్టి(ఛేదించ) టానికి; నేర్తున్= చాలి ఉన్నాను; మూఁకలు+ఎల్లన్= సేనలు అన్నీ; చుట్టుముట్టినపుడు= చుట్టూ నన్ను పొదివిన సమయంలో; చించి= చీల్చి, భేదించి; చెండాడెదన్= హతమారుస్తాను; వెడలునట్టి వెరవు= వ్యూహం నుండి బయటకు వచ్చే ఉపాయం; వినన్= వినలేదు; దాని కేమి?= అంత మాత్రాని కేమి?; అట్లా తెలియకపోయినంత మాత్రాన ఏమౌతుందిలే; అధిప!= రాజా! (ధర్మరాజా!); నా చొచ్చు నేర్పున్= వ్యూహాన్ని భేదించి లోపలికి పోయే నా చాకచక్యాన్ని; బలుపున్= అతిశయాన్ని; చూడుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: 'ఈ మొగ్గరాన్ని భేదించటానికి నీవూ, మీ తండ్రి అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ, ఆయన కుమారుడు ప్రద్యుమ్నుడూ తప్ప మే మెవ్వరమూ చాలం. నీ తండ్రి మమ్ములను గేలిచేసి మనస్సు గాయపడేటట్లు మాటాడకుండా నీ బలాన్ని ప్రకటించి, మాకు అందరికీ ప్రీతి కలిగించుము'. ఆ మాటలు వినగానే అభిమన్యుడి ముఖపద్మం విప్పారింది. అప్పు డతడు 'ఈ వ్యూహ ముఖాన్ని భేదించే పద్ధతి మాత్రమే నా తండ్రి నాకు తెలిపాడు. కాబట్టి ఆ అవకాశాన్ని ఇప్పుడు వినియోగించుకొంటాను. వ్యూహాన్ని భేదించి ఇదిగో ఇప్పుడే లోనికి ప్రవేశిస్తాను. నన్ను చుట్టుముట్టిన సేనల్ని హతమారుస్తాను. అయితే నాకు పద్మవ్యూహం నుండి వెలుపలికి వచ్చే ఉపాయం తెలియదు. తెలియనంత మాత్రాన ఏమౌతుంది? దాని కేమి గాని, ఇప్పుడు నేను వ్యూహాన్ని భేదించి లోపలికి చొచ్చుకొని పోయే నా నేర్పు, అతిశయం ఎలాంటివో చూడండి' అన్నాడు.

విశేషం: దేశీయచ్ఛందస్సులో అచ్చ తెలుగు పదాల కూర్పు నేర్పుతో ఆంధ్రావళికి మోదాన్ని కలిగించటం తిక్కన ధ్యేయం. ఈ పద్యంలో భేదించు, ముఖము, ఆననాబ్జము, ప్రియము అనే తత్సమపదాలు, వ్యక్తుల పేర్లు, సంబోధనలు తప్ప తక్కినదంతా తిక్కన నుడికారపు సొంపునకు తారకాణ. విషయమంతా చెప్పి చివరలో సంబోధనలు వాడటం ఈ పద్యంలోని మరొక విశేషం. కుమార! అధిప! అనే సంబోధనాంత శబ్దాలలో రణధర్మానికి సంబంధించిన నియమం సూచితం.

వ. అనిన విని ధర్మనందనుండు ధనంజయ నందనున కి ట్లనియె. 6

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అభిమన్యుడు చెప్పగా; విని= ఆకర్ణించి; ధర్మనందనుండు= యమధర్మరాజు కొడుకైన ధర్మరాజు; ధనంజయ నందనునకున్= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అభిమన్యుడు చెప్పిన మాటలు విన్న ధర్మరాజు తాను మళ్ళీ అభిమన్యుడితో ఇట్లా అంటున్నాడు:

విశేషం: వచన రచనలో సమత అనే లక్షణానికి ఈ వాక్యం చక్కని నిదర్శనం. పద్య రచనలో మధ్య మధ్య వచనం వ్రాయకూడదని ఒకనాటి తిక్కన అభిప్రాయం. రచనలో పరిపక్వత, మానసిక పరిపూర్ణత నెలకొన్న తర్వాత పూర్వాభిప్రాయానికి పూర్తిగా స్వస్తి పలికి నన్నయ మాదిరిగానే 'పద్యముల గద్యములన్ రచించెదన్ గృతులో' అని భారతాంధ్రీకరణం గావించాడు. ప్రస్తుత వాక్యంలో ధర్మనందనుడు అంటే యమధర్మరాజు కుమారుడని మాత్రమే కాకుండా ధర్మంచేత ఆనందాన్ని కలిగించేవాడని భావం.

క. తెఱపిగొని నీవు సొచ్చినఁ । బిఱుఁదన చొచ్చెదము రిపులు పెల్లగిలఁగ నం
దఱమును మా కిది యెంతయు । నుఱునట్టి వరంబు దీని నొసఁగుము పుత్త్రా! 7

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రా!= కుమారా! (అభిమన్యు సంబోధనం); నీవు; తెఱపిగొని= ఎడం చేసికొని; చొచ్చినన్= వ్యూహంలో ప్రవేశిస్తే; అందఱమును= మేము అందరమూ; రిపులు= శత్రువులు; పెల్లగిలఁగన్= తొలగిపోయే విధంగా; పిఱుఁదనన్+అ= వెంటనే లేక వెనుకనే; చొచ్చెదము= ప్రవేశిస్తాము; ఇది= ఇట్లా మెలగటం; మాకున్= మాకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ఉఱు+అట్టి= తగినటువంటి వరంబు= వరం; దీనిన్= ఈ వరాన్ని; ఒసఁగుము= ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: కుమారా! అభిమన్యూ! నీవు ఎడం చేసికొని వ్యూహంలోకి చొరబడితే మేము అందరమూ కూడా నీ వెనుకనే శత్రువులు తొలగిపోయేటట్లు వస్తాము. ఇది మాకు తగినట్టి శ్రేష్ఠమైన వరం. ఇట్టి వరం నీవు మాకు ఇవ్వాలి.

విశేషం: తిక్కన కంద పద్య రచనలో సిద్ధహస్తుడు. ఎంతటి భావాన్నైనా కందంలో అందంగా పొదిగించే శిల్పకళా పారమ్యంలో ఆయనకు ఆయనే సాటి. 'ఉఱు' అనే అచ్చతెలుగు పదాన్ని 'తగు' అనే అర్థంలో తగు స్థానంలోనే తిక్కన ప్రయోగించాడు.

చ. అనవుడు భీముఁ డిట్టులను 'నర్జుననందన! నీవు ముంద రి
మ్మొన యొకయింత సించిన నమోఘరయంబునఁ బార్షతుండు నే
నును ద్రుపదుండు సత్యకతనూభవుఁడున్ విరటుండు నంత నం
త నడరి చింతు మెల్లెడలు దారుణవిక్రమజృంభణంబునన్.' 8

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని ధర్మరాజు చెప్పగానే; భీముఁడు= భీమసేనుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అర్జుననందన!= ఓ అభిమన్యూ!; నీవు; ముందరన్= ముందుగా; ఈ+మొనన్= ఈ పద్మ(చక్ర) వ్యూహాన్ని; ఒక ఇంత= కొంచెం; చించినన్= భేదిస్తే; అమోఘరయంబునన్= అడ్డుకోలేని వేగంతో; పార్షతుండున్= ధ్రుపదుడున్నూ; సత్యక తనూభవుఁడున్= సాత్యకియున్నూ (ఇతడు వృష్ణివంశంలో పుట్టినవాడు); విరటుండున్= విరాట మహారాజున్నూ; అంతన్+అంతన్= అంతంతలో-

అంటే కొంతదూరంలోనే; అడరి= విజృంభించి; దారుణ= భయంకరమైన; విక్రమజృంభణంబునన్= పరాక్రమంయొక్క అతిశయంతో; ఎల్లెడలు= అన్ని వైపులూ (ప్రక్కలూ); చింతుము= చీల్చివేస్తాం (వ్రక్కలిస్తాం).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు చెప్పిన వెంటనే భీమసేనుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'అభిమన్యూ! నీవు ముందుగా వ్యూహాన్ని కొంచెం భేదిస్తే వెంటనే ఎవ్వరూ అడ్డుకోలేని వేగంతో నేనూ, ద్రుపదుడూ, సాత్యకీ, విరాటమహారాజూ అతి సమీపంలోనే విజృంభించి భయంకరమైన పరాక్రమస్ఫూర్తితో అన్ని దిక్కులూ (ప్రక్కలూ) వ్రక్కలిస్తాం.'

విశేషం: ఇది చంపకమాలావృత్తం. ఇందులోని పదాల కూర్పులో సన్నివేశానికి అనుగుణంగా మహావేగం స్ఫురిస్తూ ఉన్నది. 'అర్జున నందన!' అని సంబోధించటం సాభిప్రాయం. సంబోధనలోనే కాకుండా మొత్తం పద్యంలోని నకారాలు ద్రుతగతికి ఎంతో ఉపకరించాయి. పద్యంలో పదపదమూ తునిగిన ట్లున్నప్పటికీ 'అమోఘరయం' తో సాగినట్లు రచించటం తిక్కన సందర్భశుద్ధి గల ఔచిత్యాన్ని, భావ కళాసౌందర్యాన్ని పట్టి యిస్తున్నాయి. ఎక్కడి కక్కడ ముక్కలు ముక్కలుగా పదసముదాయాన్ని నిబంధించటంలో కూడా సైన్యాన్ని వ్రక్కలు వ్రక్కలుగా అన్ని ప్రక్కలా చీల్చి చెండాడటం అనే ప్రధాన ప్రయోజనం సాధించబడింది.

వ. అనిన విని అభిమన్యుం డాతని యాననం బాలోకించి. 9

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని భీముడు అనగా; విని= సావధానంగా విని; అభిమన్యుండు= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; ఆతని= భీమసేనుడి; ఆననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: భీముడు చెప్పిన మాటలు విని అభిమన్యుడు అతడి ముఖాన్ని ఆసక్తికరంగా చూచాడు.

విశేషం: తర్వాతి పద్యానికి అనుబంధ ప్రాయంగా రచించబడ్డ ఈ వచనంలో అకారం మళ్ళీ మళ్ళీ వచ్చేటట్లు శబ్దాలంకార సౌందర్యాన్ని ప్రకటించటమే కాకుండా అందులో ఒక విధమైన ఆవేగాన్ని కూడా తిక్కన ధ్వనింపజేశాడు.

చ. 'నను విను కీచకాంతక! మనంబున ద్రోణుఁడు మెచ్చఁ జొచ్చి య
మ్మొనఁ గలఁగింప కిట్లు కురుముఖ్యుఁడు ధర్మసుతుండు గారవిం
చిన జతనంబు నిష్ఫలము సేయుదునే? నరుఁడున్ సుభద్రయున్
దనయుని గాంచి సంతసము దాల్చుట యంతయు రిత్తపుత్తునే? 10

ప్రతిపదార్థం: కీచకాంతకా!= భీమసేనా; ననున్+విను= నన్ను ఉద్దేశించి వినుము (అనగా నామాట ఆలకించుము); ద్రోణుఁడు= ప్రస్తుతం పద్మవ్యూహాన్ని పన్నిన సర్వసైన్యాధ్యక్షుడైన ద్రోణాచార్యుడు; మనంబునన్= మనస్సులో; మెచ్చన్= పొగడగా; ఆ+మొనన్+చొచ్చి= ఆ పద్మవ్యూహాన్ని ప్రవేశించి; కలఁగింపక= కలత కలిగించకుండా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కురుముఖ్యుఁడు= కురువంశంలో ప్రధానమైన వాడగు ధర్మరాజు; గారవించిన= గౌరవించినటువంటి; జతనంబున్= ప్రయత్నాన్ని; నిష్ఫలము+చేయుదునే?= వ్యర్థం చేస్తానా?; నరుఁడున్= తండ్రి అయిన అర్జునుడూ; సుభద్రయున్= తల్లి అయిన సుభద్రా; తనయునిన్= కుమారుడిని; కాంచి= చూచి; సంతసము తాల్చుట+అంతయున్= సంతోషాన్ని పొందటం అంతా; రిత్తపుత్తునే?= వ్యర్థం గావిస్తానా?

తాత్పర్యం: భీమసేనా! వినుము. ద్రోణుడు మెచ్చేవిధంగా వ్యూహాన్ని భేదించి లోపలికి ప్రవేశిస్తాను. ధర్మరాజు మన్ననతో తలపెట్టిన ప్రయత్నాన్ని వమ్ము చేస్తానా? తల్లిదండ్రులు నన్ను చూసి సంతోషించటాన్ని వ్యర్థం చేయను.

విశేషం: కీచకాంతకా! అనే ప్రయోగంలో ప్రస్తుతం తన ప్రయత్నం ఫలించటం అనే స్ఫురణ అభివ్యక్తం. కీచకుడి పీచమణచినట్లు-ప్రస్తుతం పద్మవ్యూహాన్ని చీల్చివేస్తానని ధ్వని. పాండవపక్షంలో కురువంశానికి చెందిన ప్రధానవ్యక్తి ధర్మరాజు. ఆయనే అభిమన్యుడిని

వ్యూహం భేదించే ప్రయత్నానికి పురికొల్పాడు. కాబట్టి అది వ్యర్థం కాదు. అట్లాగే తల్లిదండ్రులకు ఆనందాన్ని కలిగించలేనివాడు ఏ విధంగా నందనుడు అవుతాడు? అందువలన తల్లిదండ్రులు సంతోషించేటట్లు తన ప్రయత్నం ఫలవంతమౌతుంది అన్నాడు.

చ. ఇదె యొక పిన్నవాఁ డడరి యెక్కుడు మూఁకల క్రందుఁ దోలెడున్
గదుపుల వెల్చు గోపకుని కైవడి నంచు జనుల్ నుతింపఁ జే
సెద; విని మామ ప్రీతి విలసిల్లఁగఁ దండ్రియు సంతసిల్ల బె
ట్టిదుఁ డగు కౌరవేంద్రునకు డెప్పర మయ్యెడు భంగిఁ బేర్చెదన్. 11

ప్రతిపదార్థం: కదుపులన్= ఆవులమందలను; వెల్చు= వెడలించే(తోలే); గోపకుని కైవడిన్= గొల్లవాడివలె; ఇదె= ఇదిగో; ఒక పిన్నవాఁడు= ఒక బాలుడు; అడరి= విజృంభించి; ఎక్కుడుమూఁకల+క్రందున్= మిక్కుటమైన సేనలసందడిని; తోలెడున్= తరుముతూ ఉన్నాడు; అంచున్= అని అంటూ; జనుల్= ప్రజలు; నుతింపన్= పొగిడేటట్లు; చేసెదన్= చేస్తాను; విని= నేను చేసిన పనిని గురించి విని; మామ= మేనమామ అయిన శ్రీకృష్ణుడు; ప్రీతిన్+విలసిల్లఁగన్= సంతోషం లేక ప్రేమతో ఒప్పగా (ప్రీతిని పొందగా); తండ్రియున్= తండ్రి అయిన అర్జునుడున్నూ; సంతసిల్లన్= సంతోషించగా; బెట్టిదుఁడు+అగు= క్రూరుడూ, ఉద్ధతుడూ అయిన; కౌరవ+ఇంద్రునకున్= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ దుర్యోధనుడికి; డెప్పరము+అయ్యెడు+భంగిన్= దుస్సహం అయ్యే విధంగా; పేర్చెదన్= విజృంభిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'గొల్లవాడు ఆవులమందలను అదలించి తోలేవిధంగా ఒక బాలుడు సందడిగా ఉండే మిక్కుటమైన సైన్యాన్ని తరుముతూ ఉన్నా' డంటూ ప్రజలు పొగడేటట్లు పరాక్రమిస్తాను. ఇది విని మేనమామ శ్రీకృష్ణుడూ, నా తండ్రీ ఎంతో సంతోషిస్తారు. క్రూరుడైన దుర్యోధనుడికి దుస్సహం అనిపించే విధంగా విజృంభిస్తాను.

విశేషం: గోవులను మళ్ళించటం అనేది ఇక్కడ ఉపమానంగా ప్రయోగించబడింది. కాని భారత యుద్ధం ప్రారంభం కాకముందు ఆవుల మందలను వెనక్కు తోలటం ఒక మహావీరకార్యంగా నిరూపించబడింది. ముఖ్యంగా ఉత్తరగోగ్రహణ సందర్భంలో అర్జునుడు ప్రదర్శించిన అవక్రపరాక్రమం ప్రజలకూ, రాజుకూ అందరికీ ఆనందాన్ని కలిగించింది. దుర్యోధనుడికి ఆనాటి సంఘటన దుస్సహంగా పరిణమించింది. సేనలను కదుపులతో పోల్చటం వలన అర్జునుడి ఆనాటి పరాక్రమాన్ని అభిమన్యుడిలో ఆరోపించినట్లయింది. గోపకులలో అతి ముఖ్యుడు శ్రీకృష్ణుడు. ఆయనకు ఆలమందలను తోలటం ఒక సరదా. అది ఆయనకు ఎంతో ప్రీతికరం. అట్లాగే అభిమన్యుడున్నూ ఎంతో సరదాగా, అవలీలగా ఆలమందలను తోలినట్లు సైన్యాన్ని తోలాడని చెప్పటం వలన పూర్వ విషయాన్ని స్ఫురణకు తెచ్చినట్లయింది. 'ఇదె' అను ఎత్తుగడలో పద్యాన్ని ప్రారంభించి అది ఏ విధంగా పలువురికి సంభ్రమాశ్చర్య సంతోషాలను కలిగించిందో తిక్కన ఎంతో నాటకీయంగా సన్నివేశాన్ని మన కళ్ళముందు సాక్షాత్కరింపజేశాడు.

క. అనిన విని ధర్మసూనుఁడు । దను ప్రీతిం జూచి 'నీదు ధైర్యము శౌర్యం
బును బలమును గీర్తియు వ । ర్ధన మొందెడు' మనుడుఁ బార్థతనయుం డెలమిన్. 12

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అభిమన్యుడు చెప్పగా; ధర్మసూనుఁడు= ధర్మతనయుడు; విని= ఆకర్ణించి; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; తనున్= తనను అనగా అభిమన్యుడిని; చూచి; నీదు+ధైర్యమున్= నీ యొక్క ధీరత్వమూ; శౌర్యంబును= శూరత్వమూ; బలమును= సత్తువా; కీర్తియున్= యశస్సూ; వర్ధనము+ఒందెడున్= అభివృద్ధి పొందుగాక; అనుడున్= అని అనిన వెంటనే; పార్థతనయుండు= అభిమన్యుడు; ఎలమిన్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడి మాటలు విని ధర్మరాజు ఎంతో ప్రీతితో అతడిని చూచి 'నీ ధీరత్వమూ, శూరత్వమూ, బలమూ, యశస్సూ వర్ధిల్లుగాక!' అని ఆశీర్వదించాడు. అటుపై అభిమన్యుడు ఎంతో సంతోషంతో.

విశేషం: మహాపరాక్రమశాలికి ఏయే గుణాలు ఉండాలో అవి అభిమన్యుడిలో ఉన్నాయి అని చెబుతూ ఆ విశిష్ట లక్షణాలతో ఇంకా వర్ధిల్ల వలసిందని దీవించటం వీరుడిని మరికొంత ప్రేరేపించటమే కాకుండా సంతోషభరితుడిని కూడా చేస్తుంది అనే విషయం ఈ పద్యంలో వెల్లడించబడింది. 'వర్ధన మయ్యెడున్' అనటంలో అభిమన్యుడి భవిష్యన్మరణ సూచనను అవితథవాక్కు అయిన ధర్మరాజునోట పలికించాడు తిక్కన. 'వర్ధన' శబ్దమునకు వృద్ధిపొందుట అని ఒక అర్థం. ఖండనము, ఛేదనము అనే అర్థాలు కూడా ఉన్నాయి. 'వృధ్' ధాతువునకు ఖండించుట ఛేదించుట అనే అర్థాలు కూడా ఉన్నాయి. అందుచేత 'వర్ధన' శబ్దం ఇక్కడ శ్లిష్టమై ప్రకరణానుగుణమైనది.

వ. తన సారథిఁ గనుంగొని 'మన యరదంబు ద్రోణానీకంబుపైఁ బఱపు' మనుటయు నా సుమిత్రుం డర్జున పుత్త్రున కి ట్లనియె. 13

ప్రతిపదార్థం: తన+సారథిన్= (అభిమన్యుడు) తన రథాన్ని నడిపే అతడిని; కనుంగొని= చూచి; మన+అరదంబున్= మన రథాన్ని; ద్రోణ+అనీకంబు+పైన్= ద్రోణాచార్యుడి సైన్యం మీదికి; పఱపుము= తోలుము (పరువెత్తేటట్లు చేయుము); అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆ+సుమిత్రుండు= సుమిత్రుడు అను పేరుగల ఆ సారథి; అర్జునపుత్త్రునకున్= అభిమన్యుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు తన సారథి అయిన సుమిత్రుడిని చూచి 'మన రథాన్ని ద్రోణసైన్యం మీదికి దూకించుము' అన్నాడు. అప్పుడు ఆ రథసారధి అభిమన్యుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తే. 'బాలుఁడవు నీవు; కుంభజ ప్రముఖ సైన్య । పతులు ప్రౌఢులు; పెక్కులు బవరములకుఁ
జొచ్చి యెఱుఁగని నీచేతఁ జచ్చువారు । గారు; బహువిధ సమర కర్కశులు వారు.' 14

ప్రతిపదార్థం: నీవు; బాలుఁడవు= పసివాడవు; కుంభజ+ప్రముఖ+సైన్యపతులు= ద్రోణాచార్యుడు మొదలైన సేనాధిపతులు; ప్రౌఢులు= ప్రౌఢి కలిగినవాళ్ళు - గొప్ప నేర్పరులు; పెక్కులు+బవరములకున్= అనేక యుద్ధాలలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఎఱుఁగని= తెలియని అనగా ప్రవేశించని (అనుభవం లేని); నీచేతన్= నీచేతిలో; చచ్చువారు కారు= చచ్చేవారు కారు అంటే చంపబడరు; వారు= ఆ ద్రోణాదులు; బహువిధ సమర కర్కశులు= అనేక విధాలైన యుద్ధాలలో కఠినులు (ఎన్నో యుద్ధాలలో పాల్గొని బాగా అనుభవాన్ని సంపాదించి ఆరితేరి ఉన్నారు అని భావం).

తాత్పర్యం: ' నీవా? బాలుడివి. ద్రోణాదులా? మహాప్రౌఢులు. నీచేత వాళ్ళు చావరు. నీకు యుద్ధపరిజ్ఞానం చాలదు. ఎక్కువ యుద్ధాలలో నీవు ఇంతవరకూ పాల్గొనలేదు. వాళ్ళు అనేక యుద్ధాలలో పాల్గొని ఆరితేరి ఉన్నారు.'

విశేషం: బాలుడివి. తెలియనివాడవు అని అభిమన్యుడిని గురించి చెప్పేటప్పుడు అచ్చ తెలుగు పదాలను ప్రయోగిస్తూ ప్రౌఢులైన ద్రోణాదులను తెలిపే సందర్భంలో సంస్కృత సమాసాలను తిక్కన ప్రయోగించటం ఎంతో ఔచిత్యంగా ఉన్నది. విషయాన్ని విడమరచి తేటతెల్లంగా చెప్పటంలో తేటగీతి పద్యం యొక్క సామంజస్యాన్ని తిక్కన చక్కగా ఇందులో నిరూపించాడు. సారథిచేత ఇట్లా అనిపించటం ఒక అపశకునంగా భావించవచ్చును.

చ. అనవుడు నల్లనవ్వి యతఁ డాతని కిట్లను; 'దేవయుక్తుఁడై
యనికి బలారివచ్చినఁ బురారి గణంబులుఁ దానుఁ బన్నినం
గినిసి కడంగి క్రీడియును గృష్ణుఁడుఁ దాఁకిన నే జయింతు మా
ర్కొని యనుచుండుదున్; సరకు గొందునె ద్రోణునిఁ దోడియోధులన్?' 15

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని సుమిత్రుడు చెప్పగా; అల్ల= మందంగా, మెల్లగా; అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; నవ్వి; ఆతనికిన్= సారథికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; బల+అరి= బలుడు అనే రాక్షసుడికి శత్రువైన ఇంద్రుడు; దేవయుక్తుఁడు+ఐ= దేవతలతో కూడుకొన్నవాడై; అనికిన్= యుద్ధానికి; వచ్చినన్= దండెత్తి వచ్చినప్పటికీ; పురారి= శివుడు (త్రిపురాసురులకు శత్రువు); గణంబులున్= ప్రమథ గణాలూ; తానున్= తానున్నూ; పన్నినన్= ఎదుర్కొన్నప్పటికీ; కినిసి= కోపించి; కడంగి= పూనుకొని; క్రీడియును= అర్జునుడున్నూ; కృష్ణుఁడున్= శ్రీకృష్ణుడున్నూ; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనినప్పటికీ; ఏన్= నేను; మార్కొని= ఎదిరించి; జయింతున్= జయిస్తాను; అనుచున్+ఉండుదున్= అంటూ ఉంటాను; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; తోడి యోధులన్= అతడితో కూడి ఉండే యుద్ధవీరులను; సరకు గొందునె?= లక్ష్యపెడతానా? (లెక్కపెడతానా?).

తాత్పర్యం: సుమిత్రుడు ఆ విధంగా అనగానే అభిమన్యుడు మెల్లగా నవ్వి సారథితో ఇట్లా అన్నాడు: 'దేవతలతో కలిసి ఆ దేవేంద్రుడు దండెత్తి వచ్చినా, ఈశ్వరుడు ప్రమథ గణాలతో కలిసికొని వచ్చి పోరాడినా, కోపించి ఆ కృష్ణార్జునులే నన్ను ఎదుర్కొన్నా, నేను జయించి తీరుతాను. ఇక ఆ ద్రోణుడూ, అతడి పరివారమూ నా కొక లెక్కా?'

విశేషం: బలారి, పురారి వాళ్ళ వాళ్ళ సైన్యాలతో దండెత్తటం ఒక ఎత్తు. కానీ తన తండ్రీ, మేనమామా దండెత్తి వచ్చినా జయిస్తాను అనటం విశేషం. ఇక్కడ తిక్కన 'కినిసి, కడంగి' - క్రీడీ, శ్రీకృష్ణుడూ ఎదిరించి రావటాన్ని సమర్థమైన అచ్చ తెలుగు అసమాపక క్రియాపదాలలో ఎంతో ఔచిత్యంగా కూర్చాడు.

వ. అని పలికి వాని యాలాపంబు నాలంబుసేసి యభిమన్యుండు పెలుచం దఱిమిన వాఁ డనుమానించుచు మన సైన్యంబునకు సమ్ముఖంబుగాఁ దేరు నడపుటయు, వారి సేనయుం దోడన కడంగుటయుం గనుంగొని భారద్వాజ ప్రముఖ యోధు లొండొరులకుం దల మిగిలి యేచి యెదుర్కొని పెలుచ నిలిచిన, సంకుల సమరం బయ్యె; నట్టియెడ. 16

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; వాని= ఆ సారథియొక్క; ఆలాపంబున్= మాటను; ఆలంబు+చేసి= ఉపేక్షచేసి (ఒప్పరికించి లేదా నిర్లక్ష్యం చేసి); అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; పెలుచన్= ఆగ్రహముతో (ఆటోపంతో); తఱిమినన్= వెంబడించి పరుగెత్తగా; (తోలుకొనిపోగా); వాఁడు= ఆ సారథి; అనుమానించుచున్= సందేహిస్తూ; మన సైన్యంబునకున్= మన సేనకు; సమ్ముఖంబుగాన్= ఎదురుగా; తేరు= రథం; నడపుటయున్= నడిపించటమున్నూ; వారి+సేనయున్= వాళ్ళ సైన్యం కూడా; తోడన= వెంటనే; కడంగుటయున్= పూనుకోవటమున్నూ; కనుంగొని= చూచి; భారద్వాజ ప్రముఖయోధులు= ద్రోణుడు మొదలుగాగల యుద్ధవీరులు; ఒండొరులకున్= ఒకరి కొకరు; తలమిగిలి= మీరి; ఏచి= అతిశయించి; ఎదుర్కొని= తలపడి; పెలుచన్= ఆధిక్యంతో (క్రౌర్యంతో); నిలిచినన్= నిలువగా; సంకుల సమరంబు= దొమ్మియుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: సుమిత్రుడి మాటలను అభిమన్యుడు లెక్కచేయకుండా ఆటోపంతో వెంబడించగా, రథసారథి అనుమానిస్తూ మన సైన్యానికి ఎదురుగా రథాన్ని నడిపాడు. వాళ్ళ సైన్యం కూడా వెంటనే పూనుకొనగా ద్రోణాదులు ఒకరిని మించి ఒకరు అతిశయిస్తూ ఎదుర్కొన్నారు. ఈ విధంగా దొమ్మియుద్ధం జరిగింది. అప్పుడు - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అభిమన్యుఁడు పద్మవ్యూహంబు భేదించుకొని చొచ్చుట (సం. 7-35-12)

ఆ. మెఱుఁగు మెఱచినట్లు మెఱయంగ నరదంబు । కర్ణికార కేతు కాంతి వెలుఁగ
నంపగముల గురుని నలయించి కడచి యిం । ద్రజుని కొడుకు మొగ్గరంబు సొచ్చె. 17

ప్రతిపదార్థం: అరదంబు= రథం; మెఱుఁగు మెఱచినట్లు= మెరుపు మెరిసిన విధంగా; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; కర్ణికార, కేతు, కాంతి= కొండగోగు గుర్తుగల జెండాయొక్క వెలుగు; వెలుఁగన్= మెఱసిపోగా; అంపగములన్= బాణాల గుంపులచేత; గురునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; అలయించి= అలసట పొందేటట్లు చేసి; కడచి= దాటి; ఇంద్రజుని కొడుకు= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; మొగ్గరంబున్= వ్యూహాన్ని; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: రథం మెరుపు మెరిసినట్లు ముందుకు దూకింది. రథంపై ఉండే కొండగోగు గుర్తు గల జెండా ప్రకాశించింది. అభిమన్యుడు బాణ పరంపరలతో ద్రోణాచార్యుడిని అలతపెట్టి పద్మవ్యూహంలో ప్రవేశించాడు.

విశేషం: ఈ ఆటవెలది దేశీయమైన ఛందస్సు. అందువలన ఎక్కువగా అచ్చ తెలుగు పదాలే ఉంటే అందం అని తిక్కన ఊహించినట్లుంది. 'కర్ణికారకేతు కాంతి'; 'గురుని', 'ఇంద్రజు' అనే పదాలు తప్ప పద్యమంతా తేట తెనుగు ఇంపుసొంపులతో నింపబడింది. బాలుడైన అభిమన్యుడిలో ధైర్యశౌర్యాల గుణాలు ఉన్నా, మార్దవం అనేది ఎక్కడికి పోతుంది? ఈ మార్దవమే రచనలో కూడా చోటు చేసుకొనింది. 'ఇంద్రజుని' అనే పదంలోని విరుపు తళుక్కుమనే మెరుపులోని ఝుటితి స్ఫూర్తిని సూచిస్తూ ఉన్నది.

వ ఇ ట్లనన్యభేద్యం బగు నా పద్మవ్యూహంబు భేదించి సొచ్చి సౌభద్రుండు రౌద్ర రసోల్లసితమూర్తియై యందు మహార్ణవంబునం దిరుగు మందరనగంబు చందంబునం, గాననంబునం జరియించు తీవ్రానలంబు తెఱంగునఁ గాలపక్వజనసమాజ సంహరణ క్రీడనంబు సలుపు శూలిపోలికం గేలీగతుల మెలంగి, యమ్మెయి నమ్మోహరంబు ద్రిప్పుకొలిపియుం బొడిసేసియు రూపుమాపియు రణవిహారం బొనరింప, నవ్వీరవరు నారాచాది నానావిధ విశిఖ వ్రాతంబులు, హేతి సంఘట్టనంబున మండుచుఁ, గరుల నుచ్చిపోవుచుఁ, దేరుల విఱుచుచు, హయంబుల ధట్టంబుల నుఱుము సేయుచుఁ గాల్బలంబులఁ జిదుపుచు, గేతువులం ద్రుంచుచు, నాతపత్రంబుల నుఱుమాడుచు, రథ్యంబులం గూల్చుచు, సూతుల గీటడంగించుచు, ధనువులు దునుముచు, మైమఱువుల వ్రచ్చుచు, భూషణంబుల డుల్చుచుఁ గరవాలంబులఁ ద్రోయుచు, మేనులు సించుచుఁ దూపులు దూలించుచు, జేతులు నఱకుచుఁ, సబళంబులు జడియుచు, దలలు చిదుముచు, నంకుశంబులు రాల్చుచు, నెత్తురు లురలించుచుఁ, గండలు సెక్కుచు, నెమ్ములు నలఁచుచుఁ బరఁగిన నమ్మొన చిక్కువడియును, నుడివడియును, గలంగియుఁ, దొలంగియు, వెఱచఱచియు, విచ్చిపఱచియు దీనదశకు వచ్చినం గనుంగొని. 18

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనన్యభేద్యంబు+అగు= ఇతరులచేత భేదించటానికి వీలుకానిది అగు; ఆ+పద్మవ్యూహంబున్= పద్మాకారం గల ఆ మొగ్గరాన్ని; భేదించి= చీల్చి; చొచ్చి= ప్రవేశించి; సౌభద్రుండు= అభిమన్యుడు; రౌద్రరస+ఉల్లసితమూర్తి+ఐ= రౌద్రం అనే రసంచేత ఒప్పిన ఆకారం కలవాడై; అందున్= ఆ సైన్యంలో; ఆ వ్యూహంలో; మహా+అర్ణవంబునన్= గొప్ప సముద్రంలో; తిరుగు మందరనగంబు చందంబునన్= తిరిగే మందర పర్వతంవలె; కాననంబునన్= అడవిలో; చరియించు= వ్యాపించు; తీవ్ర+అనలంబు+తెఱంగునన్= తీక్ష్ణమైన కార్చిచ్చు మాదిరి; కాలపక్వజన= జీవితకాలం ముగిసిన జనులయొక్క; సమాజ= సమూహాన్ని;సంహరణ క్రీడనంబు= చంపటం అనే ఆటను; సలుపు= నిర్వర్తించే; శూలిపోలికన్= శివుడివలె; కేలీగతులన్= విలాసంగా విహరించే నడకలతో; మెలంగి= మెలగి; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; ఆ+మోహరంబున్= ఆ వ్యూహాన్ని;త్రిప్పుకొలిపియున్= వెనుకకు మళ్ళేటట్లు చేసి; పొడిచేసియున్= నుగ్గుగావించి; రూపుమాపియున్= నశింపజేసి; రణవిహారంబు= యుద్ధంలోవిహరించటం;

ఒనరింపన్= చేయగా; ఆ+వీరవరు= వీరశ్రేష్ఠుడైన ఆ అభిమన్యుడి; నారాచాది నానా విధవిశిఖ వ్రాతంబులు= నారసము మొదలగు అనేక విధాలైన బాణాల గుంపులు; హేతిసంఘట్టనంబునన్= ఆయుధాల రాపిడి వలన; మండుచున్= మంటలు రేగుతూ; కరులన్= ఏనుగులను; ఉచ్చిపోవుచున్= చీల్చుకొని పోతూ; తేరులన్= రథాలను; విఱుచుచున్= విరగగొట్టుతూ; హయంబుల ధట్టంబులన్= గుర్రాల మొత్తాన్ని; నుఱుము సేయుచున్= తుత్తుమురు చేస్తూ; కాల్బలంబులన్= పదాతి సైన్యాన్ని (సైనికులను); చదుపుచున్= చంపుతూ (అణచివేస్తూ); కేతువులన్+త్రుంచుచున్= జెండాలను విరిచివేస్తూ; ఆతపత్రంబులన్= గొడుగులను; నుఱుమాడుచు= నుగ్గుచేస్తూ; రథ్యంబులన్= గుర్రాలను; కూల్చుచున్= నేల కూలేటట్లు చేస్తూ; సూతులన్= సారథులను; గీటు+అడంగించుచున్= చంపుతూ; ధనువులన్= విండ్లను; తునుముచున్= ముక్కలు ముక్కలు చేస్తూ; మైమఱువులన్= కవచాలను; వ్రచ్చుచున్= చీల్చివేస్తూ; భూషణంబులన్= ఆభరణాలను; డుల్చుచున్= రాలుస్తూ; కరవాలంబులన్= ఖడ్గములను; త్రోయుచున్= నెట్టివేస్తూ; మేనులు= శరీరాలు; చించుచున్= చీల్చుతూ; తూపులు= బాణాలు; తూలించుచున్= చెదరగొడుతూ; చేతులన్= హస్తాలను; నఱుకుచున్= ఖండిస్తూ; సబళంబులు= ప్రాసములు అనే ఆయుధాలను; జడియుచున్= త్రిప్పుతూ; తలలు= శిరస్సులు; చిదుముచున్= త్రుంచివేస్తూ; అంకుశంబులు= బరిగోలలు; రాల్చుచున్= క్రిందపడేటట్లు చేస్తూ; నెత్తురులు= రక్తం; ఉరలించుచున్= ప్రవహింపజేస్తూ; కండలు= మాంసఖండాలు; చెక్కుచున్= ఖండిస్తూ; ఎమ్ములు= ఎముకలు; నలఁచుచున్= నలిగేటట్లు చేస్తూ; పరఁగిన= ఒప్పినటువంటి; ఆ+మొన= ఆ మొగ్గరం; చిక్కువడియును= సంకటపడియూ; సుడివడియును= చలించియు; కలంగియున్= కలతపడియు; తొలంగియున్= తొలగిపోయియు; వెఱచఱచియున్= భయపడియు; విచ్చి= చెదరి; పఱచియున్= పరుగెత్తియు; దీనదశకున్= దీనమైన పరిస్థితికి; వచ్చినన్= రాగా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: భేదించటానికి వీలుకాని పద్మవ్యూహాన్ని అభిమన్యుడు ప్రవేశించి, సముద్రాన్ని మథించే మందరపర్వతం రీతిలో, అడవులను కాల్చివేసే కార్చిచ్చు మాదిరి, కాలం ఆసన్నమైన వాళ్ళను సంహరించే శివుడి విధంగా, యుద్ధాన్ని ఒక క్రీడగా ఎక్కడ చూచినా తానే అనే రీతిలో రణరంగ విహారం చేశాడు. మొగ్గరాన్ని మళ్ళించాడు. అతడి బాణాలు, ఖడ్గాలు మంటలు గ్రక్కుతూ రథ, గజ, తురగ, పదాతివర్గాలను చీల్చి చెండాడాయి. ఎక్కడ జెండాలు అక్కడ కూలిపోయాయి. గొడుగులు నుగ్గు అయ్యాయి. గుర్రాలు, సారథులు నశించారు. ధనుస్సులు ముక్కలయ్యాయి. కవచాలూ, ఆభరణాలు చీలి రాలిపోయాయి. రకరకాల ఆయుధాలు నామరూపాలు లేకుండా నుగ్గు నుగ్గు అయ్యాయి. తలలు తెగాయి. నెత్తురు ప్రవహించింది. కండలు చెక్కబడ్డాయి. ఎముకలు పిండి అయ్యాయి. ఆ విధంగా ఆ మొగ్గరం పూర్తిగా చిక్కుబడిపోయింది. కలతతో, భయంతో విడివడి పరుగులెత్తింది. ఇట్టి దైన్యపరిస్థితిని చూచి.

విశేషం: అలం: మాలోపమ.

క. **వీఁకమెయిఁ గ్రీడి కొడుకుం। దాఁకఁగ నీ కొడుకు తలఁచి తఱిమి కవిసెఁ బే**
రాఁకలితో నున్న హరిం। దేఁకువ సెడి చేరు కరిగతిం గురుముఖ్యా! **19**

ప్రతిపదార్థం: కురుముఖ్యా!= ధృతరాష్ట్రా!; పేరు+ఆఁకలితోన్+ఉన్న+హరిన్= మిక్కిలి ఆకలితో ఉండే సింహాన్ని; తేఁకువ+చెడి= భయంవీడి; చేరు= సమీపించే; కరిగతిన్= ఏనుగు మాదిరి; వీఁకమెయిన్= గర్వంతో; క్రీడికొడుకున్= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడిని; తాఁకఁగన్= ఎదిరించటానికి; నీకొడుకు= నీ పెద్ద కొడుకైన దుర్యోధనుడు; తలఁచి= ఎంచి; తఱిమి= తరుముకొని వచ్చి; కవిసెన్= చుట్టుముట్టాడు; ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఆకలితో ఉండే సింహాన్ని ఏనుగు సమీపించేటట్లుగా నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు అభిమన్యుడిని తరుముకొని వచ్చి (ఎదుర్కొన్నాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'కురుముఖ్యా!' అని ధృతరాష్ట్రుడిని సంజయుడు సంబోధిస్తున్నాడు. కౌరవపక్షంలో ధృతరాష్ట్రుడు కురుముఖ్యుడయితే పాండవపక్షంలో కురుముఖ్యుడు ధర్మరాజు. ఉభయపక్షాల వారికీ కురువు మూలవంశకర్త. సందర్భానుసారంగా కురుముఖ్యులు భేదిస్తూ వుంటారు. దుర్యోధనుడు ఆకారంలో పెద్దవాడు. అతడు పసిపిల్లవానిపై దండెత్తుతూ వున్నాడు. సింహం ఆకృతిలో ఏనుగు కంటె చిన్నది. గర్వం పొంగి ఉత్సాహం ఉరకలు వేసినప్పుడు తన ఆటోపమే కాని ఎదుటివాళ్ళ శక్తి సామర్థ్యాలు తెలియవు. 'వీఁకమెయిన్' అనే ప్రయోగంలో ఇదే భావం పాఠకులకు స్ఫురిస్తుంది. 'తేఁకువ సెడి' అనే పదబంధం కూడా ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది.

వ. **ఇట్లు సౌభద్రుఁ జెనయం జూచు సుయోధనుం జూచి శరాసనగురుండు సైనికవరులకుం జేయి వీచి యెలుంగెత్తి.** **20**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సౌభద్రున్= అభిమన్యుడిని; చెనయన్= ఎదిరించటానికి; చూచు= ఆలోచించే; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; శరాసనగురుండు= ధనురాచార్యుడైన ద్రోణుడు; చూచి= కనుగొని; సైనికవరులకున్= సైన్యంలో శ్రేష్ఠులైన వారికి; చేయివీచి= చే సైగ చేసి; ఎలుంగెత్తి= బిగ్గరగా.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొనటానికి ఆలోచించే సుయోధనుడిని ద్రోణుడు చూచి, తన సైనికులలో ముఖ్యులైన వాళ్ళకు చేసైగ చేసి, గొంతెత్తి బిగ్గరగా ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: ఇచ్చట సుయోధనుడు అనే ప్రయోగం గమనింపదగింది. మంచి యోధనం - యుద్ధం చేసేవాడు సుయోధనుడు. అతడు మంచి యుద్ధమే చేసే పక్షంలో ఒక్కడే అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొని అతడి ధాటికి తట్టుకోలేడు అని సర్వ సైన్యాధ్యక్షుడు ఊహించాడు.

క. **'నరసుతున కగ్గమయ్యెం। గురుధరణీవల్లభుం డకుంఠితగతి మీ**
రరుగుం డేయుం డడ్డము। చొరుఁడు వెరవు లావు నెఱయ శూరత మెఱయన్.' **21**

ప్రతిపదార్థం: కురు ధరణీవల్లభుండు= దుర్యోధనుడు; నరసుతునకున్= అభిమన్యుడికి; అగ్గము+అయ్యెన్= కంటపడ్డాడు; మీరు= సైనిక వీరులైన మీరు అందరూ; అకుంఠితగతిన్= మొక్కవోని విధంగా; వెరవు= ఉపాయం; లావు= బలం; నెఱయన్= నిండుకొనేటట్లుగా; శూరత= శౌర్యం; మెఱయన్= ప్రకాశించే విధంగా; అరుగుండు= పొండి; ఏయుండు= బాణాలను ప్రయోగించండి; అడ్డము చొరుఁడు= అడ్డుపడండి (అడ్డుకొనే విధంగా ప్రవేశించండి).

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధనుడు అభిమన్యుడి దృగ్గోచరుడయ్యాడు. సైనిక వీరులైన మీరు కుంటువోని ఉపాయాన్ని, బలాన్ని నెరపండి. శౌర్యాన్ని నిరూపించండి. త్వరగా పొండి. బాణాలు వేయండి. అడ్డుపడండి.'

విశేషం: అనుకోని సంఘటన యుద్ధరంగంలో సంభవించినప్పుడు, అందులోనూ ఆ ముఖ్యమైన వ్యక్తి ఆపదలో ఉన్నాడని తెలిసినప్పుడు, సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు ఏ విధంగా ప్రధాన సైనికులను ఆదేశిస్తాడో ఈ పద్యంలో తిక్కన చాలా చక్కగా వక్కాణించాడు. ఆపదలో ఉన్న వ్యక్తిని ఏ విధంగా ఆదుకొనాలో ద్రోణుడిచ్చిన సూచనలు ఈ కంద పద్యంలో ఒక విలక్షణ గతిలో తిక్కన తెలిపాడు. 'అకుంఠితగతి' అనే ప్రయోగం అటు సైనికవీరులను ఉద్దేశించే కాకుండా పద్య గమనానికి కూడా అన్వయించుకొనాల్సి ఉంది.

వ. **అనుచుఁ దనయరదం బద్దెస మొగంబు సేసి పురికొల్పిన.** **22**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని ఆ విధంగా; సైనికవీరులకు తెలుపుతూ; తన+అరదంబు= తన రథం; ఆ+దెస+మొగంబు+చేసి= ఆ వైపు మళ్ళించి; పురికొల్పినన్= ప్రేరేపించగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఆ విధంగా సైనిక వీరులకు తెలుపుతూ, తాను తన రథాన్ని ఆ వైపు మళ్ళించి వాళ్ళను ఎంతో ప్రేరేపించగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. కృపుఁడు గురు సుతుండుఁ గృతవర్మ గర్ణుండు । సౌమదత్తి శలుఁడు సౌబలుండు
పౌరవుండు మద్రపతి వృషసేనుండు । గౌరవేశ్వరుండుఁ గడఁగి రపుడు. 23

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో; కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; గురుసుతుండు= అశ్వత్థామ; కృతవర్మ= యదువంశంలోని వాడైన హృదికుడి కొడుకు; కర్ణుఁడు; సౌమదత్తి= సోమదత్తుడి కొడుకైన భూరిశ్రవుడు; శలుఁడు= సోమదత్తుడి కొడుకు; సౌబలుండు= శకుని; పౌరవుండు= యయాతి కొడుకైన పురుసంతతివాడు; మద్రపతి= మద్రదేశాధిపతి అయిన శల్యుడు; వృషసేనుండు= కర్ణుడి కొడుకు; కౌరవేశ్వరుండు= దుర్యోధనుడు; కడఁగిరి= పూనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి ప్రేరణతో కృపుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్మ, కర్ణుడు, భూరిశ్రవుడు, శలుడు, శల్యుడు, పౌరవుడు, కౌరవేశ్వరుడు, వృషసేనుడు మొదలైన ప్రముఖులు ఒకటిగా చేరి పోరాటానికి ఉపక్రమించారు.

వ. అట్లు గడంగి. 24

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పూనుకొని.

చ. ప్రకటబలాఢ్యు లొక్కటఁ దిరంబయి పల్వురు వీఁక భూమి పా
లకునకు నడ్డమైనఁ దవులంబడి హుమ్మని నోరికండ నాఁ
చికొనిన మ్రోఁగు బెబ్బులి విశేషము దోఁపఁగఁ బార్థుపట్టి సా
యకముల నొంచినం దెరలి రందఱు లేళులపిండు నాకృతిన్. 25

ప్రతిపదార్థం: పల్వురు= అనేకులు; ప్రకట+బల+ఆఢ్యులు= ప్రసిద్ధి కెక్కిన బలంచేత శ్రేష్ఠులు; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా, ఒక్కపెట్టుగా; తిరంబు+అయి= స్థిరమై; వీఁకన్= గర్వంతో; భూమిపాలకునకున్= దుర్యోధనుడికి; అడ్డము+ఐనన్= అడ్డం రాగా; తవులన్+పడి= తగిలి; హుమ్మని= హుంకరించి; నోరికండ+నాఁచికొనినన్= నోటిలోని ఆహారాన్ని అపహరించగా; మ్రోఁగు= అరచే; బెబ్బులి= పెద్దపులి; విశేషము+తోఁపన్+కన్= విధం (అతిశయం) స్ఫురించేటట్లు; పార్థుపట్టి= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; సాయకములన్= బాణాలతో; నొంచినన్= బాధపెట్టగా; అందఱున్= ఎదిరించిన శూరులందరూ, లేళులపిండు+ఆకృతిన్= జింకల గుంపువలె; తెరలిరి= చెదరిపోయారు.

తాత్పర్యం: మహాబలవంతులైన అనేకులు ఒక్కుమ్మడిగా దుర్యోధనుడికి రక్షగా అడ్డంనిలబడ్డారు. ఆ విధంగా అడ్డంగా ప్రవేశించిన సందర్భంలో అభిమన్యుడు, నోటిలోని మాంసపుకండను లాగుకొంటే ఆక్రోశించే పెద్దపులి వలె హుంకారం చేసి బాణాలు ప్రయోగించగా, ఎదిరించిన శూరులు అందరూ జింకల గుంపులవలె(జంకి) అదరి బెదరి చెదరిపోయారు.

విశేషం: ఈ పద్యం ఎత్తుగడ 'ప్రకట బలాఢ్యులు'. కానీ, వారు చివరికి ఏమయ్యారు? 'లేళులపిండు' వలె తెరలిపోయారు. ఈ మధ్యలో జరిగిన విశేషం. అదే 'హుమ్మని నోరికండ నాచికొనిన మ్రోఁగు బెబ్బులి విశేషం. ఇచ్చట 'విశేషము' అనటంలోనే ఎంతో విశేషం ఉన్నది. 'విశేషము' అనే పదానికి అతిశయమూ, వింతరూపమూ, భేదమూ, వృత్తాంతమూ అనే అర్థాలున్నాయి. తినే తిండిని లాగినపుడు బెబ్బులి గాండ్రిస్తూ అంతకుముందు లేని ఒక వింతరూపాన్ని, అతిశయమైన అవయవ విన్యాసాన్ని ప్రదర్శిస్తుంది. ఈ భేదం ఎట్లా కలిగింది? పరిస్థితుల ప్రభావం వలన. ఇట్లా అభిమన్యుడి వృత్తాంతాన్ని కూడా సమన్వయం చేసికొనవచ్చు. అలతి అలతి పదాలలో అనల్పమైన అర్థ గౌరవాన్ని శిల్పకళా పారమ్యంతో ప్రతిపాదించటం తిక్కన రచనా విశేషం.

వ. ఇ వ్విధంబున నయ్యోధవరులు విచ్చిన, విప్పచ్చుకొడుకు పేర్చి యార్చిన నాచార్యుండు వీఁడు వీరిచేత నిలువండని తా నరిగి యన్నరనందను నెదుర్కొనిన వారును గూడుకొని పొదివిన. 26

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ఆ+యోధవరులు= ఆ యుద్ధవీరులు; విచ్చినన్= చెదరి విడివడిపోగా; విప్పచ్చు కొడుకు= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; పేర్చి= విజృంభించి; ఆర్చినన్= గర్జించగా; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; వీఁడు= ఈ అభిమన్యుడు; వీరిచేన్= ఈ యోధులచేత; నిలువండు+అని= ఆగడని; తాన్= తాను; అరిగి= పోయి; ఆ+నరనందనున్= ఆ అభిమన్యుడిని; ఎదుర్కొనినన్= మార్కొనగా; వారును= ఆ యోధవరులున్నూ; కూడుకొని= ఒకటిగా కవిసికొని; పొదివినన్= చుట్టుముట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యుద్ధవీరులను చెదరగొట్టి, అభిమన్యుడు మిక్కిలి విజృంభించి గర్జించగా, ఆ యోధులు ఇతడిని అరికట్టలేరని ద్రోణుడు స్వయంగా తానే అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఇంతలో ఆ యోధవీరులు కూడా వచ్చి ద్రోణుడిని కలిసికొన్నారు. అందరూ చుట్టుముట్టగా.

క. అతఁ డందఱ మార్గణములు । నతిరయమునఁ ద్రుంచుచుం దదంగముల శర
ప్రతతులు నించుచుఁ బోరఁగఁ । బతి సేనకుఁ జేయి వీచె బరవస మలరన్. 27

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= అభిమన్యుడు; అందఱ మార్గణములున్= అందరి బాణాలను; అతిరయమున్= మిక్కిలి వేగంగా; త్రుంచుచున్= ఖండిస్తూ; తద్+అంగములన్= వాళ్ళ అవయవాలలో; శరప్రతతులు= బాణాల మొత్తము; నించుచున్= నిండిస్తూ (చేరేటట్లు చేస్తూ); పోరన్= యుద్ధం చేయగా; బరవసము= ధైర్యం; అలరన్= అతిశయించగా; పతి= దుర్యోధనుడు; సేనకున్= సైన్యానికి; చేయు వీచెన్= చేసైగ చేశాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అందరి బాణాలను వెంటనే త్రుంచివేస్తూ, తాను అందరి అవయవాలలో బాణాల మొత్తం నింపి పోరాడుతూ ఉండగా అంతలో దుర్యోధనుడు ధైర్యం పుంజుకొని సైన్యానికి చేయి వీచాడు.

క మనసేన పెలుచఁ గడఁగిన । వననిధి పొంగెడు విధంబు వాసవిసుతుఁ డే
చినఁ జెలియలికట్ట తెఱంగు । గును గానఁగనయ్యె నపుడు కురువంశనిధీ! 28

ప్రతిపదార్థం: కురువంశనిధీ!= ఓ ధృతరాష్ట్రా!; అపుడు= ఆ సమయంలో; మనసేన= మనసైన్యం; పెలుచన్= అధికంగా; కడఁగినన్= ప్రయత్నించగా; వననిధి= సముద్రం; పొంగెడు విధంబున్= పొంగే రీతి; వాసవి, సుతుఁడు= అర్జునుడి కొడుకు - అభిమన్యుడు; ఏచినన్= విజృంభించగా; చెలియలికట్ట, తెఱంగును= ఒడ్డు విధమూ; కానఁగనయ్యెన్= చూపట్టింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రా! మన సైన్యాలు సముద్రం పొంగినట్లు అతిశయించి రాగా, వాటిని అడ్డగిస్తూ అభిమన్యుడు సముద్రపు గట్టు వలె కనిపించాడు.

విశేషం: ద్రోణుడి ప్రేరణతో కౌరవసైన్యం సముద్రం వలె విజృంభించి పొంగింది. వననిధితో కౌరవసైన్యాన్ని పోల్చటం వలన అది ఎంతో విస్తారమూ, గాంభీర్యమూ అయినదని తెలుస్తూ ఉన్నది. సముద్రం మాత్రం విజృంభించి చెలియలికట్ట మామూలుగానే ఉంటే ముంపు తప్పదు. అందుకే 'ఏచిన చెలియలికట్ట' తో అభిమన్యుడిని పోల్చాడు. సముద్రం, ఎంత పొంగుతూ ఉన్నదో అంతకు మించి సముద్రపు గట్టు కూడా మిక్కిలి విజృంభించిం దని చెప్పటం ఔచితీమంతంగా ఉన్నది.

వ. ఆ సమయంబున. 29

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో.

సీ. **రారాజుఁ గృపుఁడును భూరిశ్రవుండు మూఁ। డేసి యమ్ములు పదియేడు గురుఁడు**
వినుము! వివింశతి వింశతి విశిఖంబు। లాచార్యసుతుఁడు బృహద్బలుండు
నైదు నెన్మిదియును నాఱు శల్యుఁడు, సప్త। శరములు గృతవర్మ సౌబలుండు
రెండు బాణములు పండ్రెండు తొమ్మిదియును। దుశ్శాసనుండును దుస్సహుండు

తే. **నేసి రర్జునసుతుమీఁద నెల్లవారి। తనువులందును సాయక త్రయము లతఁడు**
గ్రుచ్చె; నశ్మకుఁ డదరినఁ గూల నేసెఁ। దురగసూతకేతనములతోడఁగూడ. 30

ప్రతిపదార్థం: వినుము= వినుము; రారాజున్= దుర్యోధనుడూ; కృపుఁడును= కృపాచార్యుడూ; భూరిశ్రవుండు= శంతనుడి సోదరుడైన బాహ్లికుడి కొడుకు; మూఁడేసి అమ్ములున్= ఒక్కొక్కరు మూడేసి బాణాలు; గురుఁడు= ద్రోణుడు; పది ఏడున్= పదిహేడున్నూ; వివింశతి= చాక్షుషుడి కొడుకు; వింశతి విశిఖంబులున్= ఇరవై బాణాలున్నూ; ఆచార్యసుతుఁడు= అశ్వత్థామ; ఐదు= ఐదు బాణాలు; బృహద్బలుండు= బృహద్బలుడు (శకుని తమ్ముడు); ఎన్మిదియును= ఎనిమిది బాణాలు; శల్యుండు= శల్యుడు; ఆఱు= ఆరు బాణాలు; కృతవర్మ; సప్త శరములున్= ఏడు బాణాలు; సౌబలుండు= శకుని; రెండు బాణములు= రెండు బాణాలు; దుశ్శాసనుండును= దుశ్శాసనుడు; పండ్రెండున్= పండ్రెండు బాణాలు; దుస్సహుండు= దుర్యోధనుడి తమ్ముడు దుస్సహుడు అనేవాడు; తొమ్మిదియును= తొమ్మిది బాణాలు; అర్జునసుతుమీఁదన్= అభిమన్యుడిపై; ఏసిరి= ప్రయోగించారు; అతఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; ఎల్లవారి= అందరి; తనువులందును= దేహాలలో; సాయకత్రయములు= మూడేసి బాణాలు; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు; అశ్మకుఁడు= కల్మాషపాదుడి కొడుకు అశ్మకుడు; అదరినన్= పైకొనగా(పైకిరాగా); తురగ+సూత+కేతనము+తోడన్+కూడన్= గుర్రాలు, సారథి, జెండాలతో కలిసే విధంగా; కూలన్+ఏసెన్= అతడిని కూలేటట్లు (పడగొట్టాడు), బాణాలు ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడిమీద దుర్యోధన, కృప, భూరిశ్రవులు ఒక్కొక్కరు మూడేసి బాణాలు, ద్రోణుడు పదిహేడు, వివింశతి ఇరవై, అశ్వత్థామ, బృహద్బల, శల్య, కృతవర్మ, శకుని, దుశ్శాసన, దుస్సహులు వరుసగా ఐదు, ఎనిమిది, ఆరు, ఏడు, రెండు, పండ్రెండు, తొమ్మిది బాణాలు ప్రయోగించారు. అప్పుడు అతడు అందరిమీదా మూడేసి బాణాలను తీవ్రంగా గ్రుచ్చాడు. అశ్మకుడు పైకి రాగా అతడినీ, అతడి గుర్రాలను, రథసారథిని, జెండాను నేలకూలేటట్లు చేశాడు.

దుర్యోధన ప్రభృతి మహారథికు లందఱు నొక్కుమ్మడి నభిమన్యునిపైఁ గవియుట (సం. 7-36-22)

వ. **ఇవ్విధంబున నశ్మకుండు వడినఁ దెరలు బలంబుల మరలనీక పురికొల్పుకొని యప్పటి యాచార్య ప్రభృతి యోధులును నీ కొడుకులలోనఁ గొందఱును గ్రందుగం దఱిమి యనేకాస్త్రశస్త్ర పరంపరలం బొదివిన నొదవిన కినుకం గిరీటినందనుం డందఱమేనులు నానా నిశిత విశిఖ వేగంబున నెత్తుట జొత్తిల్లం జేసి కర్ణుపయిం గవిసి. 31**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; అశ్మకుండు= కల్మాషపాదుడి కొడుకు; పడినన్= నేలకు ఒరుగగా; తెరలు+బలంబులన్= తొలగిపోయే సైన్యాలను; మరలన్+ఈక= వెనుకకు తిరగనీయకుండా; పురికొల్పుకొని= ప్రేరేపించుకొని; అప్పటి+ఆచార్య ప్రభృతి యోధులును= ఆ సందర్భంలో అక్కడ ఉన్న ద్రోణాచార్యుడు మొదలైన యుద్ధవీరులు; నీ కొడుకుల లోనన్+కొందరును= నీ కుమారులలో కొంతమంది; క్రందుగన్= అధికంగా(దట్టంగా); తఱిమి= తోలి; అనేక+అస్త్ర+శస్త్ర పరంపరలన్= అనేకములైన అస్త్రాలు, ఖడ్గాల వరుసలతో; పొదివినన్= ఆవరించగా; ఒదవిన+కినుకన్= కలిగిన కోపంతో; కిరీటి నందనుండు= అభిమన్యుడు; అందఱమేనులు= ఆ యోధుల అందరి శరీరాలు; నానా+నిశిత+విశిఖ వేగంబునన్= రకరకాల వాడిఅయిన బాణాల వేగంతో; నెత్తుటన్= రక్తంలో; జొత్తిల్లన్+చేసి= ఎర్రబారేటట్లు చేసి; కర్ణుపయిన్= కర్ణుడి మీదికి; కవిసి= దాడిచేసి.

తాత్పర్యం: అశ్మకుడు నేలకూలగానే, వెనుకంజ వేసే సైన్యాన్ని తిరిగి పోనీకుండా పురికొల్పి, ద్రోణాది యోధులు, మరికొంతమంది నీ కుమారులు మిక్కిలి తీవ్రంగా ఎదుర్కొని రకరకాల అస్త్రాలతో, శస్త్రాలతో క్రమ్ముకోగా, కోపించిన అభిమన్యుడు, అప్పుడు అక్కడ ఉండే అందరి శరీరాలపైన పదునైన బాణాలు మహాతీక్ష్ణంగా నాటి నెత్తురు పారేటట్లు చేశాడు. అటుపిమ్మట కర్ణుడిపైకి దూకి.

తే. **కంకటము దూఱి యంగంబు గాఁడిపోవఁ। గ్రూరనారాచ మేసిన స్రుక్కె నతఁడు**
లీల నట్టివ పఱపి భూపాల! నీదు। సుతుల వెనుకకుఁ బఱపె నుద్ధతి దలిర్ప. 32

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= రాజా! ధృతరాష్ట్రా!; కంకటము దూఱి= కవచంలోకి ప్రవేశించి; అంగంబు= శరీరం; కాఁడి= రంధ్రం చేసికొని; పోవన్= పోగా; క్రూర నారాచము= వాడియైన బాణం; ఏసినన్= ప్రయోగింపగా; అతఁడు= కర్ణుడు; స్రుక్కెన్= సోలి పడిపోయాడు; లీలన్= విలాసంగా; అట్టివ= అటువంటి బాణాలే; పఱపి= ఏసి; ఉద్ధతి తలిర్పన్= గర్వం అతిశయించగా; నీదు సుతులన్= నీ కొడుకులను; వెనుకకున్= వెనుకకు; పఱపెన్= తరిమాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! కవచంలోకి దూరి, శరీరం తూటు పడేటట్లు వాడియైన బాణాన్ని ప్రయోగించగా కర్ణుడు సోలి పడిపోయాడు. సవిలాసంగా అటువంటి బాణాలే నీ కుమారుల మీద కూడా ప్రయోగించి వెనుకకు పరువులు తీసేటట్లు చేశాడు.

చ. **అదరి నరేంద్రకోటి నుఱుమాడఁగ నత్తఱి శల్యుఁ డెంతయున్**
వడిఁ దనుఁ దాఁకినన్ మెఱుఁగు వాలిక తూపుల మూర్ఛవుచ్చి క
వ్వడికొడు కేచి యుద్భట రవంబున నార్చినఁ బెల్లగిల్లి న
ల్గడలకుఁ బాఱె నిల్వక బలంబులు ద్రోణుఁ డెలుంగు సూపఁగాన్. 33

ప్రతిపదార్థం: అదరి= అతిశయించి; నరేంద్రకోటిన్= రాజులమొత్తాన్ని; నుఱుమాడఁగన్= తుత్తుమురు చేయగా; ఆ+తఱి= అప్పుడు; శల్యుఁడు= మద్రదేశాధిపతి అయిన శల్యుడు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వడిన్= వేగంగా; తనున్= తనను; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; మెఱుఁగు+వాలిక+తూపులన్= మెరుస్తూ ఉండే పొడవైన బాణాలతో; మూర్ఛపుచ్చి= మూర్ఛ కలిగించి; ఏచి= విజృంభించి; కవ్వడి కొడుకు= అభిమన్యుడు; ఉద్భట రవంబునన్= పెద్దసవ్వడితో; ఆర్చినన్= గర్జించగా; బలంబులు= సైన్యాలు; పెల్లగిల్లి= కలతచెంది; ద్రోణుఁడు= సర్వసైన్యాధిపతి అయిన ద్రోణాచార్యుడు; ఎలుంగు+చూపఁగాన్= అఱచి పిలుస్తూ ఉన్నప్పటికీ; నిల్వక= ఒకచోట స్థిరంగా ఉండకుండా; నల్గడలకున్= నాలుగు వైపులకూ; పాఱెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అతిశయించి రాజ సమూహాన్ని తుత్తుమురు చేస్తూ ఉన్న సమయంలో మద్రాధిపతి శల్యుడు అతడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు అతడు మెరుస్తూ ఉండే పొడవైన బాణాలతో శల్యుడిని మూర్ఛనొందించాడు. ఆ విధంగా విజృంభించి గట్టిగా గర్జిస్తూ ఉండగా సైన్యాలు చెల్లాచెదరై పరుగెత్తాయి. ద్రోణుడు ఎంతగా అరచి పిలుస్తూ ఉన్నా నిలవకుండా పలాయనం చిత్తగించాయి.

విశేషం: ఈ పద్యం చివరి రెండు పాదాలలో రెండు రకాల అరపులున్నాయి. 'ఉద్భటరవంబున' 'కవ్వడి కొడుకు' చేసిన అరపు సైన్యాలకు వెరపు గొలిపి పరుగులెత్తేటట్లు చేసింది. సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు ద్రోణుడు 'పరువు నిలపండి పరువులెత్తకండి' అని ఎంతగా అరుస్తూ పిలిచినా నిలువకుండా వెళ్ళిపోయాయి. 'కవ్వడి కొడుకు', 'నల్గడలకు' అనే పదాలను మూడు నాల్గు పాదాల ఆరంభంలో వచ్చేటట్లు విరిచిన విరుపులు పద్యంలో ఉరవడినే కాక సైన్యం పరుగులెత్తిన విధానాన్ని ధ్వనింపజేస్తున్నాయి.

వ. అప్పుడు. **34**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. సురలును సిద్ధులు విద్యా । ధరులుఁ బొగడు నులివుఁ జూచు ధరణీశుల బం
ధురనుతి నాదంబుల నం । బరధరణీ మధ్యభాగ భరితము లయ్యెన్.' **35**

ప్రతిపదార్థం: సురలును= దేవతలును; సిద్ధులున్= సిద్ధులూ; విద్యాధరులున్= విద్యాధరులూ; పొగడు+ఉలివున్= పైనుండి పొగడుతూ ఉండే ధ్వనీ; చూచు= చూస్తూ ఉన్న; ధరణీశుల= రాజుల; బంధురనుతి నాదంబులున్= అధికమైన పొగడ్తల ధ్వనులూ; అంబరధరణీ మధ్యభాగ= భూమ్యాకాశాల మధ్య ప్రదేశంలో; భరితములు= నిండినవి; అయ్యెన్= అయ్యాయి.

తాత్పర్యం: అపుడు దేవతలు, సిద్ధులు, విద్యాధరులు పొగడే శబ్దమూ, రాజులు ప్రశంసిస్తూ చేసిన నినాదాలూ భూనభోంతరం నిండుకొన్నాయి'.

విశేషం: పై నుండి దేవతలూ క్రిందినుండి రాజులూ చేసిన ప్రశంసాపూర్వక ధ్వనులు భూమ్యాకాశ మధ్యభాగంలో నిండుకొన్నాయి. దివికీ భువికీ మధ్య నెలకొన్న పొగడ్తల నినాదాలు అంతటా ఆవరించిన విషయాన్ని తెలుపుతూ ఉన్నాయి.

చ. అన విని యాంబికేయుఁడు 'మహాద్భుత విక్రమశాలిఁ బార్థునం
దను మఱి యెవ్వ రట్టి యెడఁ దాఁకిరొ?' నావుడు సూతపుత్త్రుఁ డి
ట్లను 'నటులైన శల్యుఁ గని యాతని తమ్ముఁడు మేను వెంచి మా
ర్కొని పది తీవ్రబాణములు గ్రుచ్చెఁ దదంగములం జెలంగుచున్. **36**

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని సంజయుడు చెప్పగా; విని; ఆంబికేయుఁడు= అంబికాపుత్త్రుఁడైన ధృతరాష్ట్రుడు; మహా+అద్భుత+విక్రమశాలిన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన పరాక్రమంతో ప్రకాశించే వానిని; పార్థనందనున్= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడిని; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సందర్భంలో; మఱి= తర్వాత; ఎవ్వరు తాఁకిరొ= ఎవరు ఎదుర్కొన్నారో; నావుడున్= అని అడిగిన వెంటనే; సూతపుత్త్రుఁడు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అటులు+ఐన= ఆ విధంగా అయినటువంటి (అట్లు మూర్ఛ చెందిన); శల్యున్= శల్యుడిని; కని= చూచి; ఆతని తమ్ముఁడు= అతడి తమ్ముడు; మేను= శరీరం; పెంచి= పొంగించి; మార్కొని= ఎదిరించి; చెలంగుచున్= మిక్కిలి ఉత్సాహాన్ని చూపుతూ (బొబ్బరిస్తూ); తద్+అంగములన్= ఆ అభిమన్యుడి అవయవాలలో; పది+తీవ్రబాణములు= పది పదునైన బాణాలు; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు, అంతటి ఆశ్చర్యకరమైన పరాక్రమం గల అభిమన్యుడిని ఆ సందర్భంలో అటుపైన ఎవరు ఎదుర్కొన్నారో?' అని అడిగాడు. వెంటనే సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ విధంగా శల్యుడిని మూర్ఛ చెందేటట్లు చేయటం చూచి అతడి తమ్ముడు ఓర్చుకోలేక దేహాన్ని పెంచి ఎదిరించి, అభిమన్యుడిపై పది పదునైన బాణాలు గాఢంగా నాటాడు.

వ. అట్లు బెట్టేసిన వాసవికొడుకు కోపించి.

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; బెట్టు= తీవ్రంగా; ఏసినన్= బాణాలు ప్రయోగించగా; వాసవి కొడుకు= అభిమన్యుడు; కోపించి= కోపపడి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా తీవ్రంగా బాణాలు వేయగా అభిమన్యుడు కోపించి.

చ. హయములఁ జంపి, సూతుఁ దెగటార్చి, పతాక ధరిత్రిఁ గూల్చి, చా
పయుతము గాఁగ వానిఘనబాహులు రెండును ద్రుంచి, యెంతయున్
రయమునఁ దేరు చక్కడిచి, రాజులు రాజతనూజులుం గడున్
భయమునఁ దూలిపోవఁ బటు భల్ల హతిన్ దల డొల్ల నేసినన్. **38**

ప్రతిపదార్థం: హయములన్= గుర్రాలను; చంపి= హతమార్చి; సూతున్= రథసారథిని; తెగటార్చి= చంపి; పతాకన్= జెండాను; ధరిత్రిన్+కూల్చి= నేలపైన పడేటట్లు చేసి; చాపయుతము కాఁగన్= వింటితో కూడి యుండేటట్లు; వాని= అతని; ఘనబాహులు= పెద్దచేతులు; రెండునున్= రెండింటినీ; త్రుంచి= ఖండించి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; రయమునన్= వేగంతో; తేరు+చక్కడిచి= రథాన్ని పగులగొట్టి; రాజులు= ప్రభువులు; రాజతనూజులున్= రాజపుత్త్రులున్నూ; కడున్= అధికమైన; భయమున్= భయంతో; తూలిపోవన్= పడిపోగా; పటు+భల్ల+హతిన్= తీక్ష్ణమైన బల్లెంయొక్క వ్రేటుతో; తల= శిరస్సు; డొల్లన్+ఏసినన్= క్రిందపడేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: శల్యుడి తమ్ముడి గుర్రాలను, సూతుడిని చంపి, జెండాను నేలపై పడేటట్లు చేశాడు. అటుపైన వింటితో కూడుకొని ఉన్నట్లుగానే అతడి రెండు చేతులను నరికి, మిక్కిలి వేగంతో తేరును పగులగొట్టి, రాజులూ, రాజకుమారులూ భయంతో తూలిపడిపోగా, వాడియైన బల్లెంతో అతడి, తల డుల్లిపడేటట్లుగా కూల్చాడు.

వ. ద్రోణ కృప ద్రౌణి కృతవర్మ బృహద్బల కర్ణ ప్రముఖ యోధవరు లొండొరులఁ బేరువేరం బిలిచి బలంబులం బురికొలిపిన రథనేమి గజఘంటా తురంగ కింకిణీ స్వన సింహనాదమేదుర రోదోంతర రౌద్రంబుగా సౌభద్రుం జుట్టు ముట్టిన నతం డట్టహాసంబు చేసి లాఘవలక్ష్య శుద్ధి చిత్రత్వ దృఢత్వంబులు మెఱయఁ గృష్ణార్జునులు గావించు నేర్పు మెఱయం బోరు నవసరంబున మండలీకృత కోదండుండును బటు సంధాన స్ఫురిత శరనికరుండును నై పరివేషవలయంబు లోనం గిరణస్ఫురణ దుర్నిరీక్ష్యుండగు తపను ననుకరించుచు గుణఘోషభీషణంబుగా బెడిదంపు నారసంబులు వరఁగించి యార్చి యూర్జితగర్జితం బగుచున్ బలు పిడుగులు దొరఁగించు విలయకాల వలాహకంబు విడంబించుచు విజృంభించి భల్లాంజలీక క్షుర ప్రకూర్మ నఖర ప్రభృతి బాణ వేణికా వితానంబుల వెగడు పఱచిన విచ్చిన వాహినుల నిలువరింప నేరక నివ్వెఱపడి యాచార్యుండు సూచుచుండె' ననవుడు ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కిట్లనియె. **39**

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ, కృప, ద్రౌణి, కృతవర్మ, బృహద్బల, కర్ణ, ప్రముఖ యోధవరులు= ద్రోణాచార్యుడు, కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్మ, శకుని తమ్ముడైన బృహద్బలుడు, కర్ణుడు, మొదలైన యుద్ధవీర శ్రేష్ఠులు; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; పేరు+పేరన్= వాళ్ళ వాళ్ళ పేర్లతో; పిలిచి; బలంబులన్= సైన్యాలను; పురికొలిపినన్= ప్రేరేపించగా; రథనేమి= బండికంటి కడికమ్ములు; గజఘంటా= ఏనుగుల గంటలు; తురంగ కింకిణీ= గుర్రాలకు కట్టి ఉండే చిరుగంటలు; స్వన= శబ్దాలచేతనూ; సింహనాద= సింహాల గర్జనలవంటి వీరుల ధ్వనుల చేతనూ; మేదుర= దట్టమైన; రోదః+అంతర= భూమి ఆకాశాల మధ్య ప్రదేశాల చేతనూ; రౌద్రంబుగాన్= భయంకరంగా; సౌభద్రున్= అభిమన్యుడిని; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టుకోగా; అతఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; అట్టహాసంబు+చేసి= పెద్దనవ్వు నవ్వి; లాఘవ+లక్ష్యశుద్ధి+చిత్రత్వ+దృఢత్వంబులు= లఘుత్వమూ, సూటి అయిన గురీ, ఆశ్చర్యమూ, పటుత్వమూ; మెరయన్= ప్రకాశింపగా; కృష్ణ+అర్జునులు= కృష్ణుడూ, అర్జునుడూ; కావించు నేర్పు= చేయు చాకచక్యం; మెఱయన్=

ప్రకాశించేటట్లు; పోరు+అవసరంబునన్= పోరాడే సమయంలో; మండలీకృత కోదండుండును= వలయాకారం చేయబడ్డ అనగా గుడుసువడ్డ విల్లు కలిగినవాడూ; పటు+సంధాన+స్ఫురిత+శర+నికరుండును+ఐ= బాణాలను వింటిలో కూర్చే నేర్పుతో ఒప్పుతూ ఉన్న బాణాల మొత్తం కలవాడూ అయి; పరివేష వలయంబులోనన్= గాలిగుడి లేక పరివేష్టనం వంటి కుండలాకారంలో; కిరణ+స్ఫురణ+దుర్నిరీక్ష్యుండు+అగు= వెలుగుల యొక్క స్ఫురణ(తోచుట) స్ఫూర్తిచేత చూడటానికి వీలుకాని వాడైన; తపనున్= సూర్యుడిని; అనుకరించుచున్= సరిపోలుతూ; గుణ+ఘోష+భీషణంబుగాన్= అల్లెత్రాటి శబ్దంచేత భయంకరంగా; బెడిదంపు నారసంబులు= భీతిని కలిగించే బాణాలు; పరఁగించి= ప్రయోగించి; ఆర్చి= గర్జించి; ఊర్జిత+గర్జితంబు+అగుచున్= ఎడతెగకుండా ఉరుములు కలిగింది అవుతూ; బలుపిడుగులు= మిక్కిలి బలము లేదా అధికమూ, విస్తారమూ, తీవ్రమూ అయిన పిడుగులు; తొరఁగించు= రాల్చే; విలయకాల= ప్రళయకాలంలోని; వలాహకంబున్= మేఘాన్ని; విడంబించుచున్= పోలుతూ; విజృంభించి= అతిశయించి; భల్ల+అంజలీక, క్షురప్ర, కూర్మ, నఖర, ప్రభృతి, బాణ, వేణికా+వితానంబులన్= బల్లెం, అంజలికం, అర్ధచంద్రబాణము, తాబేటి ఆకారంగల ఆయుధం, మొదలైన బాణాలతో అల్లిన జడల మొత్తాన్నీ; వెగడు పఱిచినన్= తల్లడపడేటట్లు చేయగా; విచ్చిన+వాహినులన్= చెల్లాచెదరైన సేనలను; నిలువరింపన్+నేరక= స్థిరంగా ఒకచోట నిలబెట్టటానికి చాలక; నివ్వెఱపడి= మిక్కిలి భయపడి (చేష్టలుడిగి); ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; చూచుచుండెన్= చూస్తూ ఉన్నాడు; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయునకున్= సంజయునికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కృపుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్మ, బృహద్బలుడు, కర్ణుడు మొదలయిన యుద్ధవీరులందరూ ఒకరినొకరు పేర్లతో పిలుచుకొంటూ సైన్యాలను పురికొల్పారు. అపుడు రథనేమిధ్వనులూ, ఏనుగుల గంటల చప్పుళ్ళూ, గుర్రాల చిరుగంటల శబ్దాలూ, సింహనాదాలూ భూమ్యాకాశాలు నిండుకొన్నాయి. అందరూ భయంకరంగా అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టారు. అభిమన్యుడు అట్టహాసం చేస్తూ లఘుత్వంతో లక్ష్యశుద్ధితో చిత్రత్వ దృఢత్వాలతో మెరసిపోతూ, కృష్ణార్జునులు చూపే నేర్పును ప్రకటిస్తూ పోరాడాడు. గుడుసువడ్డ కోదండంతో బాణాల్ని చాకచక్యంగా గుంపులు గుంపులుగా ప్రయోగిస్తూ, వలయాకార పరివేషంలో వెలుగుతూ చూడడానికి వీలుకాని సూర్యుడిని అనుకరిస్తూ, అల్లెత్రాటి మోతతో భయంకరంగా తీవ్రమైన బాణాలు ప్రయోగించాడు. గట్టిగా గర్జిస్తూ పిడుగులు రాల్చే ప్రళయకాల మేఘం వలె విజృంభించి, రకరకాల ఆయుధాలతో చెల్లాచెదరైన సేనల్ని ఒక్కచోట నిలవనీయకుండా భయపడి పరుగెత్తేటట్టు చేశాడు. ఆ సన్నివేశాన్ని ద్రోణుడు చూస్తూ ఉండిపోయాడు' అని ధృతరాష్ట్రుడికి సంజయుడు చెప్పాడు. అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని మళ్ళీ ఇట్లా అడిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. 'మనమున ఖేదము మోదముఁ । బెనఁగొనియెడు మద్బలంబుఁ బీడించెడు నా
మనుమఁడని వినికి నాతని । యని పని యటమీఁద నెట్టు లయ్యెం జెపుమా!' 40

ప్రతిపదార్థం: నా మనుమఁడు= అభిమన్యుడు; మత్+బలంబున్= నా సైన్యాన్ని; పీడించెడున్= హతమారుస్తున్నాడు (బాధిస్తూ ఉన్నాడు); అని= ఆ ప్రకారంగా; వినికిన్= వినటంచేత; మనమునన్= మనస్సులో; ఖేదమున్= దుఃఖమూ; మోదమున్= సంతోషమూ; పెనఁగొనియెడున్= ఒకటిగా పెనవేసికొన్నాయి (మెలిగొన్నాయి); అటమీఁదన్= అటుపైన(ఆ పిమ్మట); ఆతని= ఆ అభిమన్యుడి; అనిపని= యుద్ధకార్యం; ఎట్టులు+అయ్యెన్?= ఏ విధంగా అయింది?; చెపుమా!= తెల్పుమా!

తాత్పర్యం: 'నా మనుమడు అభిమన్యుడు ఆ విధంగా నా సైన్యాన్ని అవలీలగా ఎదిరించి పీడించాడని విని నా మనస్సులో దుఃఖమూ, సంతోషమూ పెనగొన్నాయి. అటు పిమ్మట అభిమన్యుడి యుద్ధకార్యం ఎట్లయిందో తెల్పు' మని సంజయుడిని అడిగాడు.

విశేషం: అంతటి మహాయోధులు ఒక్కుమ్మడిగా పసిబాలుడిపై తలపడినప్పటికీ అతడు అందర్నీ ఎదిరించి సైన్యాన్ని చీకాకు పరచాడు అన్న వార్త ఆనందాన్ని ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి కలిగించింది. అయితే వెంటనే 'నా సైన్యాన్ని పీడించాడు' అనే విషయం విని దుఃఖమూ కలిగింది. ఈ విధంగా రెండు విరుద్ధ భావాల సమ్మేళనం ఆ ధృతరాష్ట్రుని మనస్సులో తిష్ఠవేసికొనింది. సంకల్ప వికల్పాలకు మనస్సు కూడలి. మంచిచెడ్డలు రెండూ మనస్సులో కలుగుతూ తొలగుతూ ఉంటాయి. నిలకడ లేని మనస్సులో ఎల్లప్పుడూ ద్వైధీ భావం అంటే ద్వంద్వస్థితి కొట్టుమిట్టాడుతూనే ఉంటుంది. మనస్సుకు మారుపేరైన ధృతరాష్ట్రుడి తత్త్వాన్ని తిక్కన సూత్రప్రాయంగా సూచించాడు. మళ్ళీ మళ్ళీ ప్రయోగించిన నకారాలు ధృతరాష్ట్రుని మనోవికారానికి సూచనలు.

నా బలాన్ని పీడించాడని ఖేదమూ, అది చేసింది నా మనుమడేయని మోదమూ - అని క్రమంగా అన్వయించుకోవాలి. కావున అలంకారం - యథాసంఖ్యం.

క. అనుటయు సంజయుఁ డిట్లను । 'వినుము జనాధీశ! యిట్లు విఱిగిన సేనం
గనుఁగొని పోవఁగనీ క । ర్జున తనయుఁడు దనరథంబు చుట్టం బఱపున్. 41

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా అనగా; సంజయుఁడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనున్= అన్నాడు; జన+అధీశా!= రాజా!; వినుము; ఇట్లు= ఈ విధంగా; విఱిగిన సేనన్= చెదరిన (ఓడిన) సైన్యాన్ని; కనుఁగొని= చూచి; అర్జునతనయుఁడు= అభిమన్యుడు; పోవఁగనీక= పోనీకుండా; తన రథంబు= తన రథము; చుట్టన్+పఱపున్= చుట్టూ పరుగెత్తించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అడిగిన వెంటనే సంజయుడు ఇట్లు చెప్పాడు. 'ఓ రాజా! వినుము. ఈ విధంగా చెల్లా చెదరై ఓడిన సైన్యాన్ని చూచి అభిమన్యుడు దానిని పోనీయకుండా తన రథం దాని చుట్టూ తిరిగేటట్లు చేశాడు.

వ. కొఱవి ద్రిప్పిన తెఱంగు దోఁపఁ బొదివి, పోనీక పీనుంగు పెంటలు సేసిన నప్పు డక్కుమారు నాలోకించి వికాస భాసిత వదనుం డగుచు గురుండు గురుపతి నెఱను దాఁకఁబలుకవలయు నను తలంపున నతండు వినుచుండఁ గృపాచార్యుతో నిట్లనియె. 42

ప్రతిపదార్థం: కొఱవి త్రిప్పిన తెఱంగు= కొరవి (నిప్పు కొఱకచ్చు) త్రిప్పినవిధం; తోఁపన్= తోచునట్లుగా; పొదివి= చుట్టుముట్టి; పోనీక= అటు ఇటు కదలనీకుండా; పీనుంగుపెంటలు= శవాలకుప్పలు; చేసినన్= చేయగా; అప్పుడు; ఆ+కుమారున్= ఆ అభిమన్యు కుమారుడిని (బాలుడైన అభిమన్యుడిని); ఆలోకించి= చూచి; వికాస,భాసిత,వదనుండు= వికాసంచేత ప్రకాశించే ముఖం కలిగినవాడు; అగుచున్= అగుచు; గురుండు= ద్రోణుడు; కురుపతి= దుర్యోధనుడి; నెఱను= (మర్మస్థానం) జీవస్థానం; తాఁకన్= గ్రుచ్చు(నాటుకొను)నట్లు; పలుకవలయున్= మాటాడవలెను; అను తలంపునన్= అనే అభిప్రాయంతో; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వినుచుండన్= వింటూ ఉండగా; కృపాచార్యుతోన్= కృపాచార్యుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నిప్పుకట్టెను త్రిప్పే విధం తోచేటట్లుగా ముట్టడించి, అటునిటు పోనీకుండా సైన్యాన్ని శవాలకుప్పలు చేయగా, అప్పుడు ఆ అభిమన్యుడిని చూచి వికసించిన ముఖంతో ద్రోణుడు, దుర్యోధనుడి మర్మస్థానం గ్రుచ్చుకొనేటట్లుగా పలకాలి అనే ఉద్దేశంతో ఆ దుర్యోధనుడు వినేటట్లు కృపాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. తమ్ములు నన్నలుం జెలులుఁ దండ్రులు మామలు భృత్యులుం బ్రమో
దమ్మునఁ దేల నిట్లు వడిఁ దాఁకెడునే? విజయాత్మజుండు, ఘో
టమ్ములుఁ గుంజరమ్ములు బడల్పడఁ దేరులు నుగ్గుగాఁగ నా
నమ్మిన యోధవీరులు వినాశము భంగము నొంద నొక్కఁడున్ . 43

ప్రతిపదార్థం: విజయ+ఆత్మజుండు= అభిమన్యుడు; తమ్ములున్= తమ్ములూ; అన్నలున్= అన్నలూ; చెలులున్= స్నేహితులూ; తండ్రులున్= తండ్రులూ; మామలున్= మామలూ; భృత్యులున్= సేవకులునూ; ప్రమోదమ్మునన్= సంతోషంతో; తేలన్= తేలిపోగా; ఘోటమ్ములు= గుర్రాలూ; కుంజరమ్ములున్= ఏనుగులూ; బడల్పడన్= బడలిక (అలసట) చెందగా; తేరులు= రథాలు; నుగ్గుకాఁగన్= పొడికాగా; నా నమ్మిన యోధవీరులు= నాకు విశ్వాసపాత్రులైన యుద్ధవీరులు; వినాశమున్= చావును; భంగమున్= భంగపాటును(అవమానాన్ని); ఒందన్= పొందగా; ఒక్కఁడున్= ఒకడే; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వడిన్= వేగంతో; తాఁకెడునే?= ఎదిరించునా?

తాత్పర్యం: అన్నలూ, తమ్ములూ, ఆప్తమిత్రులూ, తండ్రులూ, మామలూ, సేవకులూ అందరూ సంతోషంలో తేలిపోగా, గుర్రాలూ, ఏనుగులూ బడలిక చెందగా, తేరులు పొడి అయిపోగా, నాకు విశ్వాసపాత్రులైన యోధవీరులు చావూ, భంగపాటూ చెందగా అభిమన్యుడు ఒక్కడే ఇంతవడిగా ఎదుర్కొన్నాడు కదా!

ఆ. **అనిన వెలుకఁబాఱి యతిదీనమగు నాన । నమున నవ్వుగాని నవ్వు నెఱయ**
సౌమదత్తి కర్ణ శల్యాదులగు యోధ । జనులతోడ నిట్టు లనియె విభుఁడు. **44**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ద్రోణుడు తనకు వినబడునట్లు అనగా; విభుఁడు= దుర్యోధనుడు; వెలుకన్+పాఱి= వెలవెలబోయి, వెల్లనై(వైవర్ణ్యాన్ని పొంది); అతిదీనము+అగు= మిక్కిలి దీనత్వాన్ని పొందిన; ఆననమునన్= ముఖంలో; నవ్వుకాని నవ్వు= నవ్వు అనటానికి వీలులేని నవ్వు; నెఱయన్= నిండగా(వ్యాపింపగా); సౌమదత్తి= భూరిశ్రవుడు; కర్ణ= కర్ణుడు; శల్య= శల్యుడు; ఆదులు+అగు= మొదలైనవారు అగు; యోధజనులతోడన్= యుద్ధవీరులతో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ద్రోణు డనగానే దుర్యోధనుడు వెలవెలబోయి, దీనమైన ముఖంలో వెలవెలపోయేనవ్వు వ్యాపించగా, భూరిశ్రవుడు, కర్ణుడు, శల్యుడు మొదలైన యుద్ధవీరులతో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: ద్రోణుడు మర్మస్థానం నాటుకొనేటట్లు మాటాడేటప్పటికి దుర్యోధనుడిలో దైన్యమూ, వైవర్ణ్యమూ ఏదో బాధతో కూడుకొన్న వెడనవ్వూ కలిగాయి. 'వెలుకఁబాఱు', 'నవ్వుగానినవ్వు' వంటి క్రొత్త ప్రయోగాలతో దుర్యోధనుడిలో ఏర్పడ్డ ఒక వినూత్నమైన మార్పును తిక్కన వ్యక్తం చేశాడు. దుర్యోధనుడు దురభిమాని. అతడు బాధ కలిగించేమాట విని సహించలేడు. అందులోనూ మర్మస్థానాన్ని గ్రుచ్చుకొనేటట్లు సర్వసైన్యాధిపతీ, గురువూ అయిన ద్రోణుడు మాట్లాడడంతో మిక్కిలి చలించిపోయాడు. అందువలననే ఒకటికి మూడు విలక్షణాలు అతడిలో చోటు చేసుకొన్నట్లు తిక్కన అభివర్ణించాడు. ఈ నవ్వుకాని నవ్వునే లోకంలో ఏడవలేక నవ్వటం అంటారు.

అలంకారం: స్వభావోక్తి.

చ. **'పలుకులు వింటిరే ధనువు వట్టెడివారికి నెల్లనొజ్జ, దో**
ర్బలవిదితుండు గుంభజుఁడు బాలుని నొక్కరుఁ జంచలాత్ము వెం
గలిఁ గడుఁ బెద్దఁ జేయుచుఁ బొగడ్తకుఁ జొచ్చె నితండు నొంపఁగాఁ
దలఁపడు వీనిఁ బార్థునకుఁ దాఁ గడుఁ గూర్చుట నెంత త్రుళ్ళినన్. **45**

ప్రతిపదార్థం: పలుకులు+వింటిరే!= ద్రోణుని మాటలు విన్నారు కదా!; ధనువుపట్టెడి వారికిన్+ఎల్లన్= విల్లును పట్టుకునే ఎల్లవారికి అనగా విలుకాండ్రు అందరికీ; కుంభజుఁడు= ద్రోణుడు; ఒజ్జ= ఉపాధ్యాయుడు; దోః+బల విదితుండు= భుజబలంచేత ప్రసిద్ధుడు; బాలునిన్= పసివాడిని; ఒక్కరున్= ఒక్కడిని; చంచల+ఆత్మున్= చలించే మనస్సు కలవాడిని; వెంగలిన్= మూఢుడిని; కడున్= మిక్కిలి; పెద్దన్+చేయుచున్= పెద్దగా చేస్తూ; పొగడ్తకున్+చొచ్చెన్= పొగడడానికి పూనుకొన్నాడు; పార్థునకున్= అర్జునుడికి; తాన్= తాను; కడున్+కూర్చుటన్= మిక్కిలి ప్రేమించటం చేత (ప్రియము, ఇష్టము అగుటచేత); ఎంత త్రుళ్ళినన్= అభిమన్యుడు ఎంతగా మిడిసిపడినప్పటికీ; వీనిన్= ఈ అభిమన్యుడిని; ఇతండు= ఈ ద్రోణుడు; నొంపఁగాన్+తలఁపఁడు= నొప్పించటానికి ఆలోచించడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి మాటలు విన్నారు కదా! ధనుస్సును పట్టిన ప్రతివ్యక్తికీ ఆయన గురువు. బాహుబలం చేత ప్రసిద్ధుడు. ఆయన ఒక అల్పుడైన బాలుడిని, చలించే మనస్సు కలవాడిని, మూఢుడిని, ఎంతో పెద్దచేసి పొగడటానికి పూనుకొన్నాడు. తాను అర్జునుడిని ఎంతో ఇష్టపడతాడు కాబట్టి అతని కుమారుడైన అభిమన్యుడు ఎంతగా త్రుళ్ళిపడినా, అతడిని నొప్పించాలని అనుకోడు.

విశేషం: దుర్యోధనుడు అసూయాగ్రస్తుడు. మహా దురభిమాని. ఇతరులలో ఉండే మంచిని గురించి ఏ మాత్రం చెప్పినా ఓర్చుకొనలేడు. 'పలుకులు వింటిరే' అని ప్రారంభించడంలోనే దుర్యోధనుడి కుళ్ళు పాఠకులకు వ్యక్తమౌతుంది. అభిమన్యుడిలో అన్ని మంచిగుణాలు ఉంటే వాటిని కాదంటూ అతడు బాలుడనీ, చంచలాత్ముడనీ, వెంగలి అనీ తక్కువపరచి మాట్లాడాడు. 'ఒక అర్భకుడిని ఆ విధంగా పెద్దచేసి పొగడుతూ ఉన్నాడే!' అని, చివరకు ద్రోణాచార్యులనే తప్పుపట్టాడు. అర్జునుడి మీద ఉండే వల్లమాలిన అభిమానం అతడి పిల్లవానిమీద కూడా ఇతనికి కొల్లగా ఉన్నది. కాబట్టి ఇతడు అభిమన్యుడిని నొప్పించడానికి ఒల్లడు అంటూ తన తప్పిదాన్ని కప్పిపుచ్చుకొనటమే గాకుండా ద్రోణుడిపై ఒక అపవాదు కూడా మోపాడు.

చ. **గురుని యుపేక్షఁ జేసి తనకున్ సమరోద్ధతి సెల్లె; దాని నీ**
వెరవిఁడి గానలేఁడు దన వీరమకాఁ గొని విఱ్ఱవీఁగెడుం
బొరిగొనుఁ డందఱుం గడఁగి పోవఁగనీక దృఢాస్త్రశస్త్రని
ష్ఠుర పరిపాతనోగ్రముగఁ జుట్టును ముట్టి చలం బెలర్పఁగన్' **46**

ప్రతిపదార్థం: గురుని= ద్రోణుడియొక్క; ఉపేక్ష+చేసి= అశ్రద్ధ(నిర్లక్ష్యం) చేత; సమర+ఉద్ధతి= యుద్ధంలో దుడుకుతనం(గర్వం); తనకున్= ఆ అభిమన్యుడికి; చెల్లెన్= చెల్లింది; దానిన్= ఆ చనవును; ఈ+వెరవిఁడి= ఈ తెలివితక్కువవాడు; కానలేఁడు= తెలిసికొనలేకున్నాడు; తన+వీరము+అ+కాన్= తన శౌర్యమే అని; కొని= తలంచి; విఱ్ఱవీఁగెడున్= గర్విస్తున్నాడు; అందఱున్= మీరందరూ; కడఁగి= పూనుకొని; పోవఁగనీక= పారిపోనీకుండా; దృఢ+అస్త్ర+శస్త్ర+నిష్ఠుర+పరిపాతన+ఉగ్రముగన్= గట్టివైన, బాణాలచేతను, ఆయుధాలచేతనూ, కఠినంగా పడవైచుట చేతను, భయంకరంగా; చుట్టును= ఆ అభిమన్యుని చుట్టూ; ముట్టి= ముట్టడించి; చలంబు+ఎలర్పఁగన్= పట్టుదల అతిశయింపగా; పొరిగొనుఁడు= చంపండి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి అశ్రద్ధవలన వాడి దుడుకుతనం చెల్లింది. అది ఆ తెలివితక్కువ దద్దమ్మ తెలిసికొనలేక అంతా తన శూరత్వమే అని విర్రవీగుతూ ఉన్నాడు. మన యోధవీరులందరూ ప్రయత్నించి వాడిని పారిపోనీయకుండా చూడండి. గట్టి బాణాలతో, ఆయుధాలతో, బిగువైన దెబ్బలతో పడవైచి పట్టుదల సడలకుండా, భయంకరంగా వాడిని చుట్టుముట్టి మట్టుపెట్టండి.'

వ. **అనిన విని వార లందఱు న వ్వాసవపౌత్రుం బొదువం బోవ నవ్వీరుల వారించి దుశ్శాసనుం డిట్లనియె.** **47**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దుర్యోధనుడు చెప్పగా; విని; వారలు= ఆ యోధవీరులు; అందఱున్= అందరున్నూ; ఆ+వాసవపౌత్రున్= ఆ ఇంద్రుని మనుమడైన అభిమన్యుడిని; పొదువన్+పోవన్= చుట్టుముట్టుటకై పోగా; ఆ+వీరులన్= ఆ యుద్ధవీరులను అందరినీ; దుశ్శాసనుండు= దుర్యోధనుడి తమ్ముడు; వారించి= నిలిపి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుర్యోధనుడు యుద్ధవీరులకు చెప్పగా విని వారు అందరూ అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టటానికి బయలుదేరారు. అప్పుడు ఆ వీరవరులను దుశ్శాసనుడు నిలిపి ఈ విధంగా అన్నాడు:

చ. 'ఇనుఁ గబళించు రాహు క్రియ నే నొకరుండన పోయి పార్థపు
త్రునిఁ బరిమార్తు నీతఁడు మృతుం డగు టేర్పడ విన్నఁ గేశవా
ర్జునులును బిట్టు సత్తు రతిశోక భరంబునఁ జేసి యంతతో
మన పగ దీఱుఁ దీవ్రమగు మద్భుజదర్పము సొంపు సూడుఁడీ!' 48

ప్రతిపదార్థం: ఇనున్= సూర్యుడిని; కబళించు= మ్రింగే; రాహు+క్రియన్= రాహువువలె; ఏను= నేను; ఒకరుండన= ఒక్కడనే; పోయి= అభిమన్యుడి కడకు వెళ్ళి; పార్థపుత్త్రునిన్= అర్జునుడి కొడుకును; పరిమార్తున్= హతమారుస్తాను; ఈతఁడు= ఈ అభిమన్యుడు; మృతుండు+అగుట= (చచ్చుట) మరణించటం; ఏర్పడ+విన్నన్= స్పష్టంగా వింటే; కేశవ+అర్జునులును= శ్రీకృష్ణుడూ, అర్జునుడూ; అతి+శోక+భరంబునన్+చేసి= అధికమైన దుఃఖభారంచేత; బిట్టు= వెంటనే, శీఘ్రంగా; చత్తురు= చస్తారు; అంతతోన్= అంతటితో అంటే వారి మరణంతో; మన పగ= మన విరోధం (ద్వేషం); తీఱున్= నశిస్తుంది; తీవ్రము+అగు= తీక్ష్ణమైన; మత్+భుజ+దర్పము+సొంపున్= నా భుజగర్వం యొక్క అందాన్ని; చూడుఁడీ!= చూడండి!

తాత్పర్యం: సూర్యుడిని మ్రింగే రాహువు మాదిరి నేను ఒక్కడినే పోయి, ఆ అభిమన్యుడిని చంపుతాను. వాడి చావు వినగానే కృష్ణార్జును లిద్దరూ శోకభారంతో వెంటనే చస్తారు. అంతటితో మన పగ అంతరించిపోతుంది. ఇప్పుడు నా భుజగర్వం యొక్క విజృంభణాన్ని చూడండి.

విశేషం: 'ఇనుఁ గబళించు రాహుక్రియ' అనే ప్రయోగంలోని పోలికలే అభిమన్యు-దుశ్శాసనుల ప్రవృత్తులను తెలుపుతూ ఉన్నాయి. అభిమన్యుడు సూర్యుడివలె తేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్నాడు. అతడిని రాహువు మాదిరి గ్రసిస్తాను అని దుశ్శాసనుడు తన రాక్షస ప్రవృత్తిని వెల్లడించాడు. పదభంగంతో రెండు మూడు పాదాలు ఆరంభించటం, దుశ్శాసనుడి మాటల తీరును బట్టి 'పార్థపుత్రుడిని తునుమాడటాన్ని -దాని కారణంగా అర్జునుడి హానిని ధ్వనింపజేస్తున్నాయి. రాహువుతో పోలిక కాబట్టి తన బాహువుల దర్పపు సొంపు చూడండి అనటం ఎంతో ఔచిత్యవంతంగా ఉంది.

దుశ్శాసనుఁడు అభిమన్యుడితోడం బోరి పారిపోవుట (సం. 7-38-26)

వ. అని పలికి యార్చి యమ్ములు నిగిడించుచు, ధనంజయ నందనుం దాఁకిన నతండు షడ్వింశతి సాయకంబులు దనువునం జొనిపినం గనలి దుశ్శాసనుండు శరాసార ఘోరంబుగాఁ గవిసినం, గిరీటి కొడుకునుం బేర్చి పెనంగ నయ్యిరువుర కరలాఘవ శరలాఘవ ప్రకారంబులు రథ చిత్ర ప్రచారంబులుఁ జూప అగ్గించి; రప్పు డగ్గలిక సొంపున సుభద్రాసూనుండు నీ సుతువిల్లు ద్రుంచి, భల్లంబుల మేను సెక్కి స్రుక్కించి యతనితో నిట్లనియె. 49

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఆ ప్రకారముగా మాట్లాడి; ఆర్చి= గర్జించి; అమ్ములు= బాణాలు; నిగిడించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; ధనంజయనందనున్= అర్జునుడి కొడుకు అభిమన్యుడిని; తాఁకినన్= మార్కొనగా; అతండు= అభిమన్యుడు; షట్+వింశతి+సాయకంబులు= ఇరవైఆరు బాణాలు; తనువునన్= శరీరంలో; చొనిపినన్= గ్రుచ్చగా; కనలి= కోపించి; దుశ్శాసనుండు; శర+ఆసార+ఘోరంబుగాన్= బాణవర్షంచేత భయంకరంగా; కవిసినన్= ఎదుర్కొనగా; కిరీటి కొడుకునున్= అభిమన్యుడున్నూ; పేర్చి= అతిశయించి; పెనంగన్= పోరాడగా; ఆ+ఇరువుర+కర+లాఘవ+శర+ లాఘవ+ప్రకారంబులు= ఆ ఇద్దరి చేతిలాఘవం, బాణలాఘవం యొక్క పద్ధతులు; రథచిత్ర ప్రచారంబులున్= రథములయొక్క విచిత్రములైన సంచారాలను; చూపఱు= చూచేవారు; అగ్గించిరి= పొగడారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అగ్గలిక+సొంపునన్= శౌర్యం(ఉత్సాహం, పూనిక) యొక్క సొంపుతో; సుభద్రాసూనుండు= సుభద్రకొడుకు; నీ+సుతు+విల్లు= నీ కుమారుడి చాపాన్ని; త్రుంచి= విరిచి; భల్లంబులన్= బల్లెములతో; మేను= శరీరం; చెక్కి= ఖండించి; స్రుక్కించి= సోలిపోయేటట్టు చేసి; అతనితోన్= దుశ్శాసనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లు మాట్లాడి, అరచి, బాణాలు ప్రయోగిస్తూ అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడు ఇరవై ఆరుబాణాలు దుశ్శాసనుడి శరీరంలోకి చొప్పించాడు. అందుకు దుశ్శాసనుడు కోపించి బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తూ భయంకరంగా ఎదిరించాడు. అంత అభిమన్యుడు అతిశయించి పోరాడాడు. ఆ ఇద్దరున్నూ కరలాఘవాన్ని, శరలాఘవాన్ని ప్రదర్శిస్తూ రథాలను చిత్రవిచిత్రంగా నడిపించారు. వారి యుద్ధాన్ని చూచి చూపరులు ఎంతో పొగడారు. అప్పుడు శౌర్యపు సొంపుతో సుభద్రకొడుకు నీ కుమారుడి విల్లు విరిచి, బల్లెములతో శరీరాన్ని చెక్కి సోలిపోయేటట్లు చేసి ఈ విధంగా అన్నాడు:

చ. 'అనఘుని ధర్మనందనుని నా సభ నమ్మెయి నీవు నొవ్వఁ బ
ల్కిన ఫల మందఁజేసెదఁ జలింపక యించుక సేపు నిల్వుమీ !
నిను లఘుచిత్తుఁ గ్రూరు నవినీతు మదాంధునిఁ ద్రుంచి నన్నుఁ బెం
చిన గరువంపుఁ దండ్రులకుఁ జిత్త మెలర్ప ఋణంబుఁ దీర్చెదన్.' 50

ప్రతిపదార్థం: అనఘునిన్= పాప రహితుడిని; ధర్మనందనునిన్= ధర్మరాజును; ఆ సభన్= ఆ కౌరవసభలో; అమ్మెయిన్= ఆ విధంగా; నీవు; నొవ్వన్= బాధకలిగేటట్లు; పల్కిన ఫలము= మాటాడిన ఫలితాన్ని; అందన్+చేసెదన్= అందేటట్లు చేస్తాను; చలింపక= కదలక; ఇంచుకసేపు= కొంచెంసేపు; నిల్వుమీ!= నిలువుము!; నినున్= నిన్ను; లఘుచిత్తున్= అల్పబుద్ధిని; క్రూరున్= ఇతరులను పీడించేవాడిని; అవినీతున్= నీతిమాలినవాడిని; మద+అంధునిన్= గర్వంచేత కళ్ళు కనిపించని వాడిని; త్రుంచి= చంపి; నన్నున్= నన్ను; పెంచిన= పోషించిన; గరువంపు+తండ్రులకున్= గొప్ప వారైన జనకులకు; చిత్తము= మనస్సు; ఎలర్పన్= సంతోషించగా; ఋణంబు+తీర్చెదన్= అప్పు తీరుస్తాను.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన ధర్మరాజును సభలో ఆ విధంగా నొప్పించి మాటాడిన ఫలితాన్ని ఇప్పుడు అందజేస్తాను. కదలకుండా కొంచెంసేపు నిలువుము. అల్పబుద్ధివి, క్రూరుడవు, అవినీతిపరుడవు, గర్వాంధుడవు అయిన నిన్ను చంపి, నన్ను పోషించిన ఆ మహనీయులైన తండ్రులకు సంతోషాన్ని కలిగించి వారి అప్పు తీరుస్తాను.(ఉద్ధరిస్తాను)

విశేషం: దుశ్శాసనుడికి ప్రయోగించిన విశేషణాలు పొడిపొడిగా అతి స్వల్పంగా ఉండే సమాసాలలో ఉన్నాయి. అవి వాడి అల్పత్వానికి నిదర్శనాలు. పాపరహితులను నొప్పించిన ఫలితం ఊరకపోదు. అది వడ్డీతో కూడా తీర్చవలసి ఉంటుంది. 'నన్ను పెంచిన మహనీయుల ఋణం తీర్చుకొనటానికి నీవే నాకు తగిన సాధనం' అని అభిమన్యుడు దుశ్శాసనుడిని హెచ్చరించిన విధానం అతడి మనస్తత్వానికి అనుగుణంగానే ఉన్నది.

క. అని యతని జత్రుదేశం । బున నొకవాలమ్ము వక్షమునఁ బెక్కును గ్రు
చ్చినఁ ద్రెళ్ళి యెన్నఁడో చ । చ్చిన యట్లు రథంబు మీఁదఁ జేడ్పడి యుండెన్. 51

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా పలికి; అతని= ఆ దుశ్శాసనుడి; జత్రుదేశంబునన్= మూపులయొక్క సంధి ఎముక లుండే ప్రదేశంలో; ఒకవాలు+అమ్మున్= ఒక వాడి అయిన బాణాన్ని; వక్షంబునన్= రొమ్మునందు; పెక్కును= చాలా బాణాలను; గ్రుచ్చినన్= నాటుకొనేటట్లు ప్రయోగించగా; త్రెళ్ళి= సోలిపడి; ఎన్నడో చచ్చిన అట్లు= ఎంతోకాలం ముందుగానే చచ్చినట్లు (చచ్చి పాతబడినట్లు); రథంబుమీఁదన్= రథంపై; చేడ్పడి+ఉండెన్= చేష్టలుడిగి ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అంటూ దుశ్శాసనుడి మూపున సంధి ఎముకల స్థానంలో ఒక వాడి అయిన బాణాన్ని, రొమ్మునందు అనేక బాణాలను అభిమన్యుడు ప్రయోగించాడు. దానితో అతడు రథంపై పడి, ఎప్పుడో చచ్చిన వాడివలె వ్యాకులపాటుతో భంగపడి అట్లే ఉండిపోయాడు.

వ. **ఇట్లు మూర్ఛిల్లిన దుశ్శాసను తేరు సారథి తొలంగఁ దోలుకొని పోయె; నంతకుమున్న కౌంతేయులు సౌభద్రుండు సొచ్చిన పథంబున నా పద్మవ్యూహంబు సేనాసందోహ సహితులై చొచ్చి యెడనెడ నడ్డపడు సైన్యంబులతో సంగరంబు సేయుచు నక్కుమారుం దలలెత్తి చూచుచు నతం డరిబలంబులం గలంచుటకు సంప్రీతులగుచుఁ దోఁతెంచువారు ముందట దుశ్శాసనుండు భంగపడుట గనుంగొని పొంగి యార్పులు నింగిముట్ట నయ్యభిమన్యు ననేక భంగులం బ్రశంసించుచుం దఱిమి; రట్టియెడ.** **52**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూర్ఛిల్లినన్= మూర్ఛచెందగా; దుశ్శాసను+తేరున్= దుశ్శాసనుని రథాన్ని; సారథి; తొలంగన్= ఆ ప్రదేశం నుండి తొలగిపోయేటట్లు; తోలుకొని పోయెన్= దూరంగా తరుముకొని పోయాడు; అంతకుమున్న= అంతకు మునుపే; కౌంతేయులు= కుంతీపుత్రులు అనగా పాండవులు; సౌభద్రుండు= అభిమన్యుడు; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; పథంబునన్= దారిలో; ఆ పద్మవ్యూహంబున్= ఆ పద్మవ్యూహాన్ని; సేనాసందోహ సహితులై= సైన్య సమూహాలతో కూడుకొన్న వారై; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడా; అడ్డపడు+సైన్యంబులతోన్= అడ్డగించే సైన్యాలతో; సంగరంబు= యుద్ధం; చేయుచున్= చేస్తూ; ఆ+కుమారున్= కుమారుడైన ఆ అభిమన్యుడిని; తలలు+ఎత్తి+చూచుచున్= తమ శిరస్సులు పైకెత్తి చూస్తూ; అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; అరి+బలంబులన్= శత్రువుల సైన్యాలను (పగవారి సేనలను); కలంచుటకున్= కలత కలిగించటానికి; సంప్రీతులు+అగుచున్= మిక్కిలి సంతోషాన్ని పొందినవాళ్ళు అవుతూ; తోఁతెంచువారు= వస్తూ ఉన్నవాళ్ళు; ముందటన్= ఎదురుగా; దుశ్శాసనుండు; భంగపడుటన్= భంగపాటు పొందటాన్ని; కనుంగొని= చూచి; పొంగి= సంతోషించి; ఆర్పులు= గట్టిగా అరుస్తూ చేసే నినాదాలు; నింగిన్+ముట్టన్= ఆకాశాన్ని అంటుకోగా; ఆ+అభిమన్యున్= ఆ అభిమన్యుడిని; అనేకభంగులన్= అనేక విధాలుగా; ప్రశంసించుచున్= పొగడుతూ; తఱిమిరి= విజృంభించారు; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సందర్భంలో.

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడు సొమ్మసిల్లి చచ్చినట్లు పడిపోగానే అతడి సారథి రథాన్ని దూరంగా తోలుకొని పోయాడు. అంతకుముందే పాండవులు అభిమన్యుడు ప్రవేశించిన మార్గంలో తమ సైన్యంతో ప్రవేశించి, అక్కడక్కడా అడ్డగించే సేనలతో యుద్ధంచేస్తూ, అప్పుడప్పుడూ అభిమన్యుడిని తలలెత్తి చూస్తూ, ఆ అభిమన్యుడు పగవారి సేనలను కలత నొందించటాన్ని చూచి చాలా సంతోషిస్తూ, ముందుకు చొచ్చుకొని వచ్చారు. ఆ విధంగా వస్తూ పాండవులు తమకు ఎదురుగా అభిమన్యుడిచేత దుశ్శాసనుడు భంగపాటు పొందటాన్ని చూచి ఎంతో సంతోషించి గట్టిగా అరచారు. ఆ అరపులు ఆకాశం దాకా వ్యాపించాయి. వాళ్ళు అభిమన్యుడిని ఎన్నో విధాలుగా పొగడుతూ అతడిని వెంబడించారు. అటువంటి తరుణంలో.

సీ. **రాధేయుఁ జూచి రారాజు 'దుశ్శాసనుఁ । డభిమన్యుచే నొచ్చె నకట! కంటె!**
యనవుడు నతఁడు సేనాన్వితంబుగ నక్కు । మారు పై నడర నవ్వీరుఁ డేచి
ముందటి మూఁకల ద్రుంచించి కదిసి డె । బ్బది మూఁడు దూఁపులఁ బటురయమున
నొంచిన రక్తాననుండయి దివ్యాస్త్ర । జాలంబు వఱపు నా జామదగ్న్య

తే. **శిష్యు భుజవీర్యశౌర్య విశేషభంగి । సరకుగొనక య బ్బాలుండు సమదలీలఁ**
బెనఁగ న య్యంగరాజు డస్సిన, నెఱింగి । యతని తమ్ముఁ డయ్యర్జునసుతునిఁ దాఁకి. **53**

ప్రతిపదార్థం: రారాజు= దుర్యోధనుడు; రాధేయున్+చూచి= కర్ణుడిని చూచి; దుశ్శాసనుండు= నా తమ్ముడు దుశ్శాసనుడు; అకట!= ఔరా!; అభిమన్యుచేన్+నొచ్చెన్= అభిమన్యుడిచేత నొచ్చినాడు; కంటె!= చూచావా?; అనవుడున్= అని అనగానే; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; సేనా+అన్వితంబుగన్= సైన్యంతో కూడి; ఆ+కుమారుపైన్= ఆ అభిమన్యుడిపై; అడరన్= విజృంభించగా; ఆ+వీరుఁడు= వీరుడైన ఆ అభిమన్యుడు; ఏచి= అతిశయించి; ముందటి మూఁకలన్= కర్ణుడికి ముందుండే సేనలను; ద్రుంచించి= చంపి; కదిసి= చేరి, సమీపించి; డెబ్బది మూఁడు తూఁపులన్= డెబ్భైమూడు బాణాలతో; పటురయమునన్= మిక్కిలి తొందరగా; నొంచినన్= బాధపెట్టగా; రక్త+ఆననుండు+అయి= ఎఱ్ఱని ముఖం కలవాడై (కోపించినవాడై); దివ్య+అస్త్ర+జాలంబున్= దివ్యములైన బాణాల మొత్తాన్ని; వఱపు= ప్రయోగించే; ఆ+జామదగ్న్య+శిష్యు= ఆ పరశురాముడి శిష్యుడియొక్క; భుజవీర్య= బాహుబలంయొక్కయు; శౌర్య= శూరత్వం యొక్కయు; విశేషభంగిన్= ఆధిక్యం గల తీరును; సరకుగొనక= లక్ష్యపెట్టకుండా; ఆ+బాలుండు= ఆ అభిమన్యుడు; సమదలీలన్= గర్వంతో (సంతోషపూర్వకమైన విలాసంతో); పెనఁగన్= యుద్ధం చేయగా; ఆ+అంగరాజు= ఆ కర్ణుడు; డస్సినన్= అలసిపోగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; అతని తమ్ముఁడు= కర్ణుని తమ్ముడు; ఆ+అర్జున సుతునిన్= ఆ అభిమన్యుడిని; తాఁకి= మార్కొని, ఎదిరించి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు కర్ణుడిని చూచి 'అయ్యో! దుశ్శాసనుడు అభిమన్యుడిచేత నొప్పించబడ్డాడు. చూచావా!' అన్నాడు. వెంటనే కర్ణుడు సైన్యంతో ఆ అభిమన్యుడి మీదికి దూకగా ఆ వీరుడు విజృంభించి కర్ణుడికి ముందుండే సేనలను చంపి, కర్ణుడిని సమీపించి డెబ్భైమూడు బాణాలను ఎడతెరిపి లేకుండా మహావేగంగా ప్రయోగించి నొప్పించాడు. దానితో కర్ణుడు కోపించినవాడై ఎఱ్ఱని మొగంతో దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించాడు. పరశురాముడి శిష్యుడైన ఆ కర్ణుడి భుజబలాన్ని, శౌర్యాన్ని నిర్లక్ష్యం చేస్తూ అభిమన్యుడు గర్వంతో యుద్ధం చేశాడు. దానితో అంగరాజు (కర్ణుడు) అలసిపోయాడు. ఇది తెలిసికొని కర్ణుడి తమ్ముడు అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: ఈ సీసపద్యంలో అభిమన్యుడిని ఒకరి తర్వాత మరొకరు ఏ విధంగా ఎదుర్కొన్నారో, వాళ్ళనందరినీ ఆ బాలుడు ఎట్లా చీల్చి చెండాడాడో తిక్కన అభివర్ణించాడు. కర్ణు డెదుర్కొన్న విధానాన్ని, అతడి భుజబల శౌర్యాన్ని అభివర్ణిస్తూ అతడు పరశురాముడి శిష్యుడనే విషయాన్ని కూడా సూచించాడు.

చ. **హయముల మీఁద సూతుపయి నాతని యంగములందు నస్త్రసం**
చయ మడరించినం గమలచారు ముఖంబున నెఱ్ఱనవ్వు చె
న్నయి విలసిల్ల భల్లమున నన్నరసూనుఁడు ద్రుంచె విద్విష
ద్భయద విలాస బాహు సముదగ్రత వాని శిరంబు గ్రక్కునన్. **54**

ప్రతిపదార్థం: హయములమీఁదన్= గుఱ్ఱాలపైన; సూతుపయిన్= సారథిమీద; ఆతని+అంగములందున్= ఆ అభిమన్యుడి అవయవాలలో; అస్త్రసంచయము= బాణాల మొత్తం; అడరించినన్= ప్రయోగించగా; కమల+చారు+ముఖంబునన్= తామరవంటి అందమైన మొగంలో; ఎఱ్ఱనవ్వు= కోపంతోడి నవ్వు; చెన్ను+అయి= అందగించి; విలసిల్లన్= ప్రకాశింపగా; ఆ+నరసూనుఁడు= ఆ అర్జునుడి కుమారుడు; విద్విషత్+భయద= పగవాళ్ళకు భయాన్ని ఒసగునటువంటి (కలిగించునట్టి); విలాస= విలసనంతోడి; బాహు+సముదగ్రతన్= భుజబలంయొక్క అతిశయంతో; గ్రక్కునన్= తటాలున (తత్క్షణం); భల్లమునన్= బల్లెంతో; వాని శిరంబున్= అతడి తలను; త్రుంచెన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: గుఱ్ఱాలపైన, సారథిమీద అభిమన్యుడి అవయవాలందు అనేక బాణాలను ప్రయోగించగా తామరవంటి అందమైన జేవురించిన మొగంలో ఎఱ్ఱని నవ్వు ఎంతో అందగించగా, అర్జున కుమారుడు శత్రువులకు భయం కలిగించే బాహు బలాధిక్యంతో వెంటనే బల్లెం తీసికొని అతడి తల నరికాడు.

విశేషం: 'కమలచారు ముఖంబు' 'ఎఱ్ఱ నవ్వు చెన్ను' వంటి ప్రయోగాలలో బాలుడైన అభిమన్యుడి సహజసౌందర్యం కోపించిన సమయంలో కూడా ఏ విధంగా విలాసంతో శోభించిందో తిక్కన చక్కగా ప్రకటించాడు. నవ్వుకు సంబంధించి తిక్కన స్వయంగా

కల్పించిన ఎన్నో వినూత్న ప్రయోగాలలో 'ఎఱ్ఱనవ్వు' ఒక రసోచిత మృదుమధుర పదబంధం. కోపం వర్ణం ఎరుపు అనటం కవి సమయం. నవ్వు గాని నవ్వు వంటిదే విలక్షణమైన నవ్వు. తిక్కన తన భాగంలో రకరకాల నవ్వులనెన్నిటినో ధరించాడు. ఇది ఆతడి అభినయ కౌశలానికి నిదర్శనం. అలంకారం: స్వభావోక్తి.

ఉ. ఇమ్మెయిఁ దమ్మునిం దునుము నేపు గనుంగొని యోహటించి, శీ
ఘ్రమ్మునఁ బెంపఱం దొలఁగెఁ గర్ణుఁడు పెక్కు బలంబు లప్పు డొ
క్కుమ్మడిఁ ద్రోచి యుద్ధత మహోదధిఁ బోలఁగ మందరమ్ము చం
దమ్మున నొప్పె నుద్భటవిధస్ఫురణుం డగు పార్థపుత్త్రుఁడున్. 55

ప్రతిపదార్థం: కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; ఈ+మెయిన్= ఇట్లా; తమ్మునిన్= తమ్ముడిని; తునుము+ఏపున్= వధించే గర్వాన్ని; కనుంగొని= చూచి; ఓహటించి= వెనుకంజవేసి; పెంపు+అఱన్= గర్వం నశింపగా; శీఘ్రమ్మునన్= త్వరగా; తొలఁగెన్= తొలగిపోయాడు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; పెక్కుబలంబులు= అనేక సైన్యాలు; ఒక్కుమ్మడిన్= ఒక్క పెట్టున; త్రోఁచి= ఒకరికొకరు మీరి; ఉద్ధత మహా+ఉదధిన్= పొంగే గొప్ప సముద్రాన్ని; పోలఁగన్= పోలి ఉండగా; ఉద్భట+విధ= ఆధిక్యంయొక్క విధానాన్ని; స్ఫురణుండు= తోచుట గలవాడు; అగు= అయినటువంటి; పార్థపుత్త్రుఁడున్= అభిమన్యుడున్నూ; మందరమ్ము+చందమ్మునన్= మందరపర్వతం మాదిరిగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు తమ్ముడిని సంహరించే ఆటోపాన్ని చూచి, కర్ణుడు వెంటనే వెనుదిరిగి వెళ్ళిపోయాడు. అప్పుడు అనేక సైన్యాలు అన్నీ ఒకటిగా చేరి మహాసముద్రంవలె పైన బడ్డాయి. ఆ సమయంలో అర్జునుడి కొడుకు తన ఆధిక్యాన్ని తెలుపుతూ మందరపర్వతం మాదిరి ఆ సైన్య సముద్రాన్ని మథింపజొచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. సైన్యం ఉద్ధతమహోదధి అయితే పార్థుని పుత్త్రుడు 'ఉద్భట విధస్ఫురణు' డై మందర పర్వతాన్ని అనుకరించాడనీ, పదప్రయోగంలో సన్నివేశానుగుణంగా తిక్కన వీరరస స్ఫోరకమైన భాషాపటిమను ప్రదర్శించాడు.

వ. ఇట్లు మూఁకలం గలంచి. 56

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూఁకలన్= సేనలను; కలంచి= కలతనొందించి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సేనలను కలత నొందించి.

క. వెస రాధేయుని తొలఁగిన । దెసకుం జనుటయు నతండు ధృతిసెడి విఱిగెం
బస పొడవడఁగఁగఁ బెఱయో । ధ సమూహము వాఱె ధరణితల మద్రువంగన్. 57

ప్రతిపదార్థం: రాధేయుని+తొలఁగిన+దెసకున్= కర్ణుడు తొలగిపోయిన దిక్కుకు; వెసన్= తొందరగా(వెంటనే); చనుటయున్= (అభిమన్యుడు) పోవటమున్నూ; అతండు= ఆ కర్ణుడు; ధృతి+చెడి= ధైర్యం నశించి; విఱిగెన్= పారిపోయాడు; పెఱ+యోధ+సమూహము= ఇతర వీరుల మొత్తమూ; పస+పొడవు+అడఁగఁగన్= గర్వంయొక్క అతిశయం నశించగా; ధరణితలము= భూప్రదేశం; అద్రువంగన్= అదరిపోయేటట్లుగా; పాఱెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఏ వైపు తొలగివెళ్ళాడో ఆ దిక్కుకే అభిమన్యుడూ పోయాడు. అపుడు ఆ కర్ణుడు ధైర్యం చెడి పారిపోయాడు. వెంటనే ఇతర వీరులు కూడా తమ దర్పాన్ని వీడి, భూమి అదిరిపోయేటట్లుగా పరుగులు తీశారు.

విశేషం: రసోచిత పద ప్రయోగంలో తిక్కన నేర్పు అసాధారణం. అందులోనూ సమయ సందర్భాలకు అనుగుణంగా అచ్చతెలుగు పదాలను సమకూర్చడంలో ఆయనకు ఆయనయే సాటి. కర్ణుడు ధైర్యం చెడి పారిపోగా, అతడిని ఆశ్రయించిన తక్కిన యోధులు

ఏ విధంగా బిక్కురుమని దిక్కు కొకరుగా పరువులెత్తి పోయారో, డకారంగల పదాలలో సూచించారు. 'యోధ సమూహ' మనే పదాన్ని ఛందశ్శిల్ప మర్మజ్ఞుడైన తిక్కన విఱిచి, ఆ సందర్భాన్ని ధ్వనింపజేశాడు.

వ. ఇ వ్విధంబున సైన్యంబులు దారును బఱచు దొరలం జూచి యాచార్యుండు. 58

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; సైన్యంబులు= సైన్యాలు; తారును= తామూ; పఱచు= పరుగులెత్తే; దొరలన్= వీరులను; చూచి= కనుగొని; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సైన్యాలూ తామూ పరుగులెత్తే వీరులను చూచి ద్రోణాచార్యుడు.

చ. నిలు నిలు కర్ణ! యో కృపుఁడ! నీ విటు లేల కడంక దక్క, సౌ
బల! ధృతి దూల నేమిటికి? బాహ్లిక! యిత్తఱిఁ గౌరవేంద్ర! నీ
బలముఁ జలంబుఁ జూపి నిలుపందగు సేనల' నంచుఁ బెక్కు భం
గులఁ బురికొల్ప నెవ్వరును గోల్తల సేయర యేమి సెప్పుదున్! 59

ప్రతిపదార్థం: కర్ణ!= ఓ కర్ణుడా!; ఓ కృపుఁడ!= ఓ కృపాచార్యా!; నిలు నిలు= నిలువుము నిలువుము(పాఱిపోకు); సౌబల=ఓ శకునీ! నీవు= నీవు; ఇటులు= ఈ విధంగా; కడంకన్= పూనికను; తక్కన్+ఏల?= వదలటం ఎందుకు?; బాహ్లిక!= బాహ్లికుడా!; ఇత్తఱిన్(ఈ+తఱిన్)= ఈ సమయంలో; ధృతిన్= ధైర్యాన్ని; తూలన్+ఏమిటికిన్?= విడవటం ఎందుకు?; కౌరవేంద్ర!= దుర్యోధనా !; నీ+బలమున్= నీ బలాన్ని; చలమున్= పట్టుదలను లేదా మాత్సర్యాన్ని; చూపి= ప్రకటించి; సేనలన్= సైన్యాలను; నిలుపన్+తగున్= తప్పక నిలుపవలసి ఉంది; అంచున్= అని తెలుపుతూ; పెక్కు+భంగులన్= అనేక విధాలుగా; పురికొల్పన్= ప్రేరేపించగా; ఎవ్వరును= ఎవరుగానీ; కోల్తల+చేయరు= (ఎదిరింపరైరి) మార్కొనటం చేయలేదే!; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: 'ఓ కర్ణా! ఓ కృపుడా! మీరు నిలవండి. పారిపోవద్దు. ఓ శకునీ! నీవెందుకు ప్రయత్నాన్ని విడిచావు? బాహ్లికా! నీవెందుకు ధైర్యాన్ని వదలిపెట్టావు? దుర్యోధనా! ఇప్పుడు నీవు నీ బలాన్నీ పట్టుదలనూ చూపి సేనలను నిలుపవలసి ఉన్నది' అని అంటూ అనేక విధాలుగా ప్రేరేపించినా ఎవ్వరూ ఎదుర్కొనటానికి ముందుకు రాలేదు. ఇంకేమి అనాలి?

విశేషం: పరుగులెత్తుతూ, ప్రయత్నించక, ధైర్యాన్ని కోల్పోయిన అందరినీ పేరుపేరునా పిలుస్తూ, ప్రత్యేకించి దుర్యోధనుడితో 'నీవైనా నీ బలాన్నీ, చలాన్నీ చూపి సేనలను నిలుపవలసి ఉంది' అని ద్రోణుడు చెప్పిన విధానం ఈ చంపకమాలలో అప్రయత్నస్ఫూర్తితో అతిసహజంగా ప్రదర్శితమైనది.

వ. ఇట్లు ప్రళయ సమయ ధారాధరస్ఫీత నిర్ఘాతచ్ఛటాభీలంబగు నబ్బాలుని బెడిదంపు టంపఱ సైరింపంజాలక నీబలంబులువాఱిన నక్కుమార కంఠీరవుండు సింహనాదంబు సేసి శంఖంబు పూరించి గుణంబుసారించి యనికిం దనివి సనక వెనుకం దవిలి వట్టియడవి ముట్టి యేర్చు కార్చిచ్చు చందంబునం జతురంగబలంబులం బారిసమరినం దేరులు నలియం ద్రెళ్ళిన శుండాలంబులును గాలుబలంబుల పీనుంగుపెంటలమీఁద నూఁదుకొనం గూలిన ఘోటకంబులును, గుఱ్ఱపు టట్టలరాసులు మూసికొని యఱవఱలైనయరదంబులును గరటి కళేబరంబులు వొదవినంగాలుగాలం బెనఁచుకొని పడియున్న సుభట సమూహంబులును,గంకణాంగద కాంతంబులైనకరకాండంబుల గములును, ముసుంగు వడ డొల్లిన సకుండల మస్తకంబులును, వీరకటకంబులు మెఱయఁ జిక్కువడియున్న చరణంబులును, గ్రిందుపడం దొరంగిన గాత్ర ఖండంబులును దునియలైన

ధనురాది హేతివ్రాతంబులపైఁ బొడవు సెడక బాహువుల తోడం బొలుచు కృపాణ ప్రముఖ ప్రహరణంబులును, గొడుగుల కుప్పలును జామరంబుల ప్రోవులును, సిడంబుల తిట్టలును, నయి సంగరాంగణంబు ఘోరభంగి యయ్యెఁ; నప్పుడు గగనమధ్యభాగంబున భాసమానుం డయిన మార్తాండు రెండవ మూర్తియుం బోలె నయ్యేకవీరుండు వెలింగె' ననవుడు నాంబికేయుండు సంజయున కిట్లనియె. 60

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రళయసమయ+ధారాధరస్ఫిత, నిర్ఘాత, ఛటా+ఆభీలంబు+అగు= ప్రళయకాలంలోని మేఘాలయొక్క కఠినమైన పిడుగుల మొత్తంవలె భయంకరమైనది అగు; ఆ+బాలుని+బెడిదంపు+అంపఱ= బాలుడైన ఆ అభిమన్యుడి భయంకరాలైన బాణాలు; సైరింపన్+చాలక= ఓర్చుకొనలేక; నీ బలంబులు= నీ సైన్యాలు; పాఱినన్= పరుగెత్తగా; ఆ+కుమారకంఠీరవుండు= ఆ కుమార శ్రేష్ఠుడు; సింహనాదంబు+చేసి= గర్జించి; శంఖంబు+పూరించి= శంఖాన్ని ఊది; గుణంబు సారించి= అల్లెత్రాటిని మీటి; అనికిన్= యుద్ధానికి; తనివి చనక= తృప్తిపడక; వెనుకన్+తవిలి= వెంబడించిపోయి; వట్టి అడవి= ఎండిన అడవిని; ముట్టి= తాకి; ఏర్చు= కాల్చే; కార్చిచ్చు చందంబునన్= దావానలంవలె; చతురంగబలంబులన్= రథ,గజ,తురగ పదాతివర్గం అనే నాలుగు రకాల సేనలను; బారిసమరినన్= సంహరించగా; తేరులు+నలియన్= రథాలు విరుగగా; త్రెళ్ళిన+శుండాలంబులును= పడి చచ్చిన ఏనుగులునూ; కాలుబలంబుల+పీనుంగు పెంటలమీఁదన్= పదాతిసైన్యం యొక్క శవాలకుప్పలపైన; ఊఁదుకొనన్= పట్టుకొనగా; కూలిన ఘోటకంబులును= నేలకూలిన గుర్రాలును; గుఱ్ఱపు+అట్టలరాసులు+మూసికొని= గుర్రాల మొండెముల రాసులు కప్పివేసి; అఱవఱలు+ఐన అరదంబులున్= చిన్న చిన్న ముక్కలైన రథాలు; కరటి+కళేబరంబులు= ఏనుగుల శవాలు; పొదివినన్= క్రమ్ముకోగా; కాలుకాలన్+పెనఁచుకొని= కాలూ కాలూ పెనవేసికొని; పడి+ఉన్న= నేలకూలి ఉన్న; సుభటసమూహంబులును= కాల్బలాల మొత్తములును; కంకణ+అంగద+కాంతంబులు+ఐన= కడియాలు, బాహుపురులు (భుజాలకు కట్టుకొనే నగలు) వీనిచే ప్రకాశమానాలైన; కరకాండంబుల+గములును= బాహుదండాల మొత్తాలును; ముసుంగు+పడన్+డొల్లిన= కప్పబడగా రాలిన; సకుండల మస్తకంబులును= కుండలాలతోడి తలలును; వీరకటకంబులు= శూరత్వానికి గుర్తులైన అందెలు అనగా గండపెండేరాలు; మెఱయన్= ప్రకాశింపగా; చిక్కువడి+ఉన్న+చరణంబులును= మెలికలుపడి ఉండే కాళ్ళును; క్రిందుపడన్= అడుగునపడి; తొరంగిన= వ్రాలిన; గాత్ర ఖండంబులును= దేహాల తునుకలును; తునియలు+ఐన+ధనుః+ఆది+హేతి+వ్రాతంబులపైన్= ముక్కలైన విల్లు మొదలైన ఆయుధాల మొత్తములపైన; పొడవు+చెడక= రూపం నశించక; బాహువులతోడన్= భుజాలతో కూడా; పొలుచు= ఒప్పు; కృపాణ, ప్రముఖ, ప్రహరణంబులును= కత్తి, మొదలైన ఆయుధాలును; గొడుగుల కుప్పలును= ఛత్రముల రాసులును; చామరంబుల ప్రోవులును= విసనకర్రల కుప్పలును; సిడంబుల+తిట్టలును= జెండాల మొత్తాలను; అయి= కలది అగుచు; సంగర+అంగణంబు= యుద్ధభూమి; ఘోరభంగిన్+అయ్యెన్= భయంకరమైన విధం కలది అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గగన మధ్యభాగంబునన్= ఆకాశంయొక్క మధ్యప్రదేశంలో; భాసమానుండు+అయిన= ప్రకాశించే వాడైన; మార్తాండు= సూర్యుడి; రెండవ మూర్తియున్+పోలెన్= రెండవరూపం వలె; ఆ+ఏకవీరుండు= ఒకేఒక వీరుడైన ఆ అభిమన్యుడు; వెలింగెన్= ఒప్పినాడు; అనవుడున్= అని చెప్పిన అనంతరం; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రళయకాలంలో మేఘాల నుండి వెలువడే పిడుగుల మాదిరి భయంకరంగా ఆ బాలుడు ప్రయోగించే బాణాలకు నీ సైన్యాలు తట్టుకోలేక పరుగెత్తాయి. కానీ, ఆ కుమారసింహం సింహనాదం చేస్తూ శంఖాన్ని పూరించి, అల్లెత్రాటిని సారించి, అప్పటి ఆ యుద్ధానికి తృప్తిపడక, సైన్యాన్ని వెంబడించి, కార్చిచ్చువలె చతురంగ బలాన్ని కాల్చి మసి చేశాడు. అప్పుడు తేరులు నలిగి పోయేటట్లు ఏనుగులు త్రెళ్ళిపడ్డాయి. చచ్చిన సైనిక భటులమీద గుర్రాలు కూలిపడ్డాయి. గుర్రాలను రథాలు మూసివేశాయి. ఏనుగుల కళేబరాలు, కాలూకాలూ పెనవేసికొని పడి ఉండే భటులూ, కడియాలతో బాహుపురులతో మెరిసే బాహుదండాలూ, కుండలాలలో ఉండే మొండెములూ,

గండపెండేరాలు మెరుస్తూ ఉండగా చిక్కుపడ్డ కాళ్ళూ, రాలిన శరీరాల ముక్కలూ, తునాతునకలైన విండ్లూ మొదలైన ఆయుధాలూ, కత్తులూ మొదలైన ఆయుధాలు అట్లాగే తమ చేతులలో మెరుస్తూ రూపం చెడకుండా పడి ఉండే వీరులూ, ఎక్కడ చూచినా కుప్పలు కుప్పలుగా గొడుగులూ, చామరాలూ, జెండాలూ - ఈ విధంగా యుద్ధభూమి మహా భయంకరంగా పరిణమించింది. అప్పుడు ఆకాశ మధ్యభాగంలో ప్రకాశించే రెండో సూర్యుడా అన్నట్లు అభిమన్యుడు వెలిగాడు' ఇట్లా చెప్పిన తర్వాత ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. స్వభావోక్తి.

ఆ. 'బాలుఁడొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బో। రంగఁ జూచి పాండురాజతనయు
లందుఁ దోడు పడుటకై యొకరుండును। గడఁగ కునికి కేమి కారణంబు?' 61

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బాలుఁడు= బాలుడైన అభిమన్యుడు; పలువురతోడన్= అనేకులతో; ఒంటి+పోరంగన్= ఒక్కడే పోరాడగా; చూచి; పాండురాజ తనయులు= పాండవులు; అందున్= ఆ సమయంలో; తోడుపడుటకై= సహాయపడటానికై; ఒకరుండును= ఒక్కడైనా; కడఁగక= పూనుకొనకుండా; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; ఏమి కారణంబు?= కారణం ఏమిటి?

తాత్పర్యం: 'ఒంటిగా బాలుడు ఇట్లా పలువురితో పోరాడుతూ ఉంటే చూస్తూ ఉండిన పాండవులలో ఒక్కరు కూడా సహాయపడటానికి ఎందుకు పూనుకొనలేదు. కారణం ఏమిటి?'

వ. అనవుడు సంజయుం డిట్లనియె. 62

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అడిగిన అనంతరం; సంజయుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అనగా సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు:

పద్మవ్యూహంబు సొచ్చు పాండవులకు సైంధవుం డడ్డ పడుట (సం. 7-41-3)

చ. 'వినుము నరేంద్ర! పాండవులు విక్రమ దుర్దముఁ డైన పార్థనం
దనునకుఁ దోడ్పడం గడఁగి దంతితురంగ రథోత్కరంబులం
దునుముచు సత్వరస్ఫురణఁ ద్రోఁచిన నీ పెనుమూఁక పాయవి
చ్చి నిలిచి చూచుచుండె నవిచేష్టితులైరి బలాధినాథులున్. 63

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వినుము; పాండవులు; విక్రమ+దుర్దముఁడు+ఐన= పరాక్రమంచేత అణచటానికి వీలుకాని వాడైన; పార్థనందనునకున్= అభిమన్యుడికి; తోడ్పడన్= సహకరించటానికి; కడఁగి= పూని; దంతి= ఏనుగులు; తురంగ= గుర్రాలు; రథ= రథాలు(వీటి); ఉత్కరంబులన్= మొత్తాలను (సమూహాలను); తునుముచున్= ఖండిస్తూ;సత్వర+స్ఫురణన్= వేగంతో కూడికొన్న ఆలోచనతో (తలంపుతో); త్రోఁచినన్= త్రోసికొనిరాగా; ఈ+పెను+మూఁక= ఆ గొప్పసేన; పాయ+విచ్చి= దారిచీలి; నిలిచి= నిలబడి; చూచుచున్+ఉండెన్= చూస్తూ ఉండిపోయింది; బల+అధినాథులున్= సైన్యాధిపతులున్నూ; అవిచేష్టితులు+ఐరి= చేతలు ఉడిగినవారైనారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్రా! వినుము. పాండవులు మహాపరాక్రమశాలి అయిన అభిమన్యుడికి సహాయపడటానికి ప్రయత్నించి, ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, రథాలూ వీటి సమూహాలను ఖండిస్తూ త్రోసికొని రాగా, నీ పెద్ద సైన్యం దారి చీలి నిలిచి చూస్తూనే ఉండిపోయింది. సైన్యాధిపతులున్నూ చేష్టలుడిగి అట్లాగే ఉండిపోయారు.

విశేషం: పాఠాంతరము: చూచుచుండి రవిచేష్టితులైన బలాధినాథులున్; ఈ+పెను+మూఁక= ఈ పెద్ద సైన్యసమూహం; పాయ+విచ్చి= దారి చీలి; నిలిచి= నిలువబడి; చూచుచుండెన్= చూస్తూ ఉండింది; బల+అధినాథులున్= సైన్యాధిపతులున్నూ; అవిచేష్టితులు+ఐరి= చేష్టలు ఉడిగినవారైరి.

వ. **పాంచాల యాదవ పాండ్య కేకయ మాత్స్యప్రముఖ మహనీయ సైన్యంబులతో న ట్లురవడించిన నయ్యుధిష్ఠిరుండను మహావాయువునకు జయద్రథుం డద్రియపోలె నడ్డపడియె' నని చెప్పుటయు విస్మితుం డగుచు వైచిత్రవీర్యుం డతని కిట్లనియె.** **64**

ప్రతిపదార్థం: పాంచాల, యాదవ, పాండ్య, కేకయ, మాత్స్య, ప్రముఖ= పాంచాలురు, యాదవులు, పాండ్యులు, కేకయులు, విరాటుడు మొదలైన; మహనీయ+సైన్యంబులతోన్= గొప్పసేనలతో; అట్లు= ఆ విధంగా; ఉరవడించినన్= వేగిరపడగా; ఆ+యుధిష్ఠిరుండు= యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచేవాడైన ఆ ధర్మరాజు; అను+మహావాయువునకున్= అనే పెద్దగాలికి; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; అద్రి+అ+పోలెన్= కొండవలె; అడ్డపడియెన్= అడ్డుపడ్డాడు; అని= ఈ ప్రకారంగా; చెప్పుటయున్= చెప్పడమున్నూ; విస్మితుండు+అగుచున్= ఆశ్చర్యం కలిగినవాడౌతూ; వైచిత్రవీర్యుండు= విచిత్రవీర్యుని కొడుకైన ధృతరాష్ట్రుడు; అతనికిన్= ఆ సంజయునికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పాంచాలురు, యాదవులు, పాండ్యులు, కేకయులు, మత్స్యదేశపురాజు విరాటుడూ మొదలైన మహనీయుల సైన్యాలతో ఆ విధంగా త్వరపడిన యుధిష్ఠిరుడు(ధర్మరాజు) అనే పెద్దగాలికి సైంధవుడు కొండవలె అడ్డుపడ్డాడు' అని సంజయుడు చెప్పగానే ఆశ్చర్య చకితుడైన ధృతరాష్ట్రుడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

చ. **తనయునిమీఁది కూరిమి నుదగ్రత సేనలతోడఁ బాండునం**
దనులు రయంబుమై నడరఁ దా నొకరుండ భుజాబలంబు నే
పునఁ గుదియించెనే యతఁడపో! కురుసేనకు మేటి సింధురా
జున కది యేమహాతపము సొంపున నత్తఱి సంభవించెనో! **65**

ప్రతిపదార్థం: తనయునిమీఁది కూరిమిన్= కొడుకుమీది ప్రేమతో; ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; పాండునందనులు= పాండవులు; సేనలతోడన్= సైన్యాలతో; రయంబుమైన్= వేగంతో; అడరన్= క్రమ్మగా; తాన్= తాను; ఒకరుండు+అ= సైంధవుడు ఒక్కడే; భుజాబలంబు+ఏపునన్= బాహుబల విజృంభణంతో; కుదియించెనే?= భంగపరచాడా?; కురుసేనకున్ మేటి= కౌరవసైన్యానికి అధికుడు; అతఁడపో!= ఆ సైంధవుడే; అది= ఆ శౌర్యాతిశయం; ఏ మహాతపము+సొంపునన్= ఏ గొప్ప తపస్సుయొక్క సమృద్ధితో; సింధురాజునకున్= సైంధవుడికి; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; సంభవించెనో!= కలిగిందో!

తాత్పర్యం: కొడుకుమీద ప్రేమతో భయంకరంగా పాండవులు సేనలతో సైంధవుడిని క్రమ్ముకొన్నారు. కాని, సైంధవుడు ఒక్కడే తన భుజబలంతో భంగపరచాడా! కౌరవసైన్యానికి తానే అధికుడు. అతడికి ఆ శౌర్యాతిశయం ఏ మహాతపస్సు ఫలితంగా ఆ సమయంలో ఆ విధంగా సంభవించింది?'

వ. **అనిన విని సూతసూనుఁ డమ్మానవపతి కిట్లనుఁ బాండవు లరణ్యంబున నున్ననాఁ డతండు ద్రౌపదికతంబున భీమసేనుచేత భంగపడి, సంతప్త చిత్తుండై చిత్తజారాతి నారాధించిన నతని గరిష్ఠ నిష్ఠాతిశయంబునకు భక్తవత్సలుండగు నప్పరమేశ్వరుండుప్రీతుండైపొడసూపిన జయద్రథుండును గౌంతేయుల నివారించునట్లుగా**

వరం బొసంగవలయునని విన్నవించిన, నద్దేవుండు '(నర్జునుండు దక్కదక్కిన నలువురు) పాండవులు నీచేత నివారితులగుట యొక్క దివసంబునం గలుగుఁగాక!' యని పలికి యంతర్హితుం డయ్యెఁ; నదికారణంబుగా నట్టి గౌరవం బా రథికవరునకు దొరకొనియెఁ దత్పరాక్రమంబు తెఱం గెఱింగించెద నాకర్ణింపుము.66

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగా; విని= ఆకర్ణించి; సూతసూనుఁడు= సంజయుడు; ఆ+మానవపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; పాండవులు; అరణ్యంబునన్= అడవిలో; ఉన్ననాఁడు= ఉన్నప్పుడు; అతండు= ఆ సైంధవుడు; ద్రౌపదికతంబునన్= ద్రౌపది కారణంగా; భీమసేనుచేతన్= భీముడిచేత; భంగపడి= అవమానం పొంది; సంతప్తచిత్తుండు+ఐ= మిక్కిలి తపించినమనస్సు కలవాడై; చిత్తజ+అరాతిన్= మన్మథశత్రువైన ఈశ్వరుడిని; ఆరాధించినన్= సేవించగా; అతని; గరిష్ఠ, నిష్ఠా+అతిశయంబునకున్= ఆ సైంధవుడి గొప్ప నిష్ఠ వలని ఆధిక్యానికి; భక్తవత్సలుండు+అగు= భక్తులపై వాత్సల్యం కలవాడగు; ఆ+పరమ+ఈశ్వరుండు= ఆ పరమశివుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; పొడచూపినన్= కనిపించగా; జయద్రథుండును= సైంధవుండునూ; కౌంతేయులన్= కుంతీకుమారులైన పాండవులను; నివారించునట్లుగాన్= అడ్డగించేటట్లు; వరంబు+ఒసంగవలయును+అని= వరమియ్యాలి అని; విన్నవించినన్= విజ్ఞప్తిచేసుకోగా; ఆ+దేవుండు= ఆ పరమేశ్వరుడు; అర్జునుండు తక్కన్= అర్జునుడు తప్ప; తక్కిన నలువురు= మిగతానలుగురు; పాండవులు; నీచేతన్= నీచేత; నివారితులు+అగుట= అడ్డగించబడినవారు కావటం; ఒక్క+దివసంబునన్= ఒక్కదినంలో; కలుగున్+కాక!= జరుగును గాక!; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి(మాటాడి); అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= అదృశ్యుడయ్యాడు; అదికారణంబుగాన్= ఆ వరం కారణంగా; అట్టి గౌరవంబు= అటువంటి గౌరవం; ఆ+రథికవరునకున్= ఆ రథిక శ్రేష్ఠుడికి; దొరకొనియెన్= కలిగింది; తద్+పరాక్రమంబు+తెఱంగు= అతడియొక్క పరాక్రమ విధం; ఎఱింగించెదన్= తెలియజేస్తాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగా విని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'పాండవులు అరణ్యంలో ఉన్నప్పుడు సైంధవుడు ద్రౌపది కారణంగా భీముడిచేత భంగపడి, మిక్కిలి పరితపించి, పరమేశ్వరుడిని సేవించాడు. అతడి గొప్ప నిష్ఠకు శివుడు ప్రీతిచెందినవాడై కనిపించాడు. అపుడు సైంధవుడు కుంతీపుత్రులను అడ్డగించేటట్లు వరం ఇమ్మన్నాడు. అపుడు శివుడు 'ఒక్క అర్జునుడు తప్ప తక్కిన పాండవులు నీచేత అడ్డగింపబడతారు అదీ ఒక్కదినం మాత్రమే' అని పలికి అదృశ్యమయ్యాడు. ఆ పరమశివుడి వరం కారణంగా అతడికి అటువంటి గౌరవం కలిగింది.ఇక అతడి పరాక్రమము ఎట్లాంటిదో వివరిస్తాను వినుము.

సీ. **సింధుదేశోద్భవ స్థిర వాహనంబులఁ । బూనిన యరదంబు పొలుపు మిగుల,**
రత్నమయోగ్ర వరాహధ్వజంబు న । భస్థలిఁ జంచల ప్రభల మెఱయ,
సాంద్ర చంద్రాతప సదృశమై యుజ్జ్వల । చ్ఛత్ర చామరముల చాయ నిగుడ,
వజ్రముక్తాఫల వ్రజకిరణావళి । కలిత భూషణములు వెలుఁగుచుండఁ ,

తే. **జిత్తమున వరగర్వంబు చిగురు లొత్తఁ । బాండుపుత్త్రుల దుర్దాంత బాహుబలము**
మొనలపెల్లును సరకుగాఁ గొనక యేచి । యార్చి వారికి నీయల్లుఁ డడ్డపడియె. **67**

ప్రతిపదార్థం: సింధుదేశ+ఉద్భవ= సింధుదేశంలో పుట్టిన; స్థిరవాహనంబులు= మేలైన గుర్రాలు; పూనిన అరదంబు= కట్టినరథం; పొలుపు మిగులన్= అందం అతిశయించగా; రత్నమయ= రత్నాలచేత ప్రాచుర్యం చెందిన; ఉగ్ర, వరాహ, ధ్వజంబు= భయంకరమైన పంది గుర్తుగల జెండా; చంచల+ప్రభలన్= కదుల్తూ ఉండే కాంతులతో; నభః+స్థలిన్= ఆకాశ ప్రదేశంలో; మెఱయన్= ప్రకాశింపగా; సాంద్ర= దట్టమైన; చంద్రాతప+సదృశమై= వెన్నెలకు సాటియై; ఉజ్జ్వలత్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; ఛత్ర+చామరములు= గొడుగులు, వింజామరలు, చాయ+నిగుడన్= కాంతి నింపగా (వ్యాపింపజేయగా); వజ్ర= వజ్రాలయొక్క; ముక్తాఫల= ముత్యాలయొక్క; వ్రజ=

సమూహాల; కిరణ+ఆవళిన్= కాంతుల మొత్తంచేత; కలిత భూషణములు= కూడిన ఆభరణాలు; వెలుఁగుచుండన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; చిత్తమునన్= మనస్సులో; వరగర్వంబు= వరం వలని దర్పం; చిగురులొత్తన్= మోసులెత్తగా; పాండుపుత్త్రుల= పాండవుల; దుర్దాంత, బాహు, బలమున్= అణచటానికి వీలుకాని భుజబలాన్ని; మొనల+పెల్లును= సేనల ఆధిక్యాన్ని; సరకుగాన్+కొనక= లక్ష్యపెట్టకుండా; ఏచి= విజృంభించి; ఆర్చి= గర్జించి; వారికిన్= పాండవులకు; నీ+అల్లుఁడు= నీ అల్లుడైన సైంధవుడు (దుస్సల భర్త); అడ్డపడియెన్= (ఎదిరించి నిలిచాడు) అడ్డగించాడు.

తాత్పర్యం: సింధు దేశానికి సంబంధించిన ఉత్తమజాతి గుర్రాలు కట్టిన రథం అందగించగా, రత్నమయమై భయంకరమైన పందిగుర్తు గల జెండా కదులుతూ రెపరెపలాడగా, నిండు వెన్నెలకు సమానంగా ప్రకాశించే గొడుగుల, వింజామరల కాంతులు వ్యాపించగా, వజ్రాల, ముత్యాల ఆభరణాల కాంతులు వెలుగుతూ ఉండగా, మనస్సులో వర గర్వం చెలరేగగా, అణచటానికి వీలుకాని పాండవుల భుజబలాన్నీ, వారి సేనల ఆధిక్యాన్నీ లెక్కచేయకుండా నీ అల్లుడు విజృంభించి, గర్జిస్తూ అడ్డుకొన్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబున నడ్డపడి సాత్యకిని సాయకత్రయంబునను, భీమసేనుని బాణాష్టకంబునను, ధృష్టద్యుమ్నుని నిరువది యమ్ములను, విరాటుని శిఖండిని బదిపదితూపులను, బాంచాలపతి నేడింటను, ద్రౌపదేయుల బదియేనింటను, గేకయుల నిరువదేనింటను, ధర్మసూను సప్తతి శరంబులను నేసి యాసేన నానాస్త్రంబులం గప్పెనప్పుడప్పాండవాగ్రజుం డతని కోదండంబు దుండంబులు సేసిన నా సైంధవుం డొండువింట మంటలుం బోని మార్గణమ్ము లమ్మనుజపతి మీఁదను, దదనుచరుల యంగంబులందును, బరఁగించినం బవనతనయుండు దలకడచి రభసంబున. 68

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అడ్డపడి= అడ్డగించి; సాత్యకిని+సాయకత్రయంబునన్= సాత్యకిని మూడుబాణాలతో; భీమసేనున్, బాణ+అష్టకంబుననున్= భీమసేనుడిని ఎనిమిది బాణాలతో; ధృష్టద్యుమ్నునిన్+ఇరువది+అమ్ములనున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఇరవై బాణాలతో; విరాటునిన్, శిఖండినిన్+పది పది తూపులనున్= విరాటుడిని, శిఖండినీ పది పది బాణాలతో; పాంచాలపతిన్= ద్రుపదరాజును; ఏడింటనున్= ఏడు బాణాలతో; ద్రౌపదేయులన్= ఉపపాండవులను; పది+ఏనింటనున్= పదునైదు బాణాలతో; కేకయులన్+ఇరువది+ఏనింటనున్= కేకయులను ఇరవై ఐదు బాణాలతో; ధర్మసూనున్+సప్తతి+శరంబులనున్= ధర్మరాజును డెబ్భైబాణాలతో; ఏసి= ప్రయోగించి; ఆ సేనన్= ఆ సైన్యాన్ని; నానా+అస్త్రంబులన్= అనేకాలైన అస్త్రాలతో; కప్పెన్= కప్పివేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాండవ+అగ్రజుండు= ఆ ధర్మరాజు; అతని+కోదండంబు= ఆ సైంధవుడి విల్లు; తుండంబులు+చేసినన్= ముక్కలు చేయగా; ఆ సైంధవుండు= ఆ జయద్రథుడు; ఒండువింటన్= మరొక వింటితో; మంటలున్+పోని, మార్గణమ్ములు= మంటలను పోలిన బాణాలు; ఆ+మనుజపతి మీఁదను= ఆ రాజుపైన; తద్+అనుచరుల+అంగంబులందును= అతడిని అనుసరించి వచ్చే వాళ్ళ అవయవాలందు; పరఁగించినన్= ప్రయోగించగా; పవనతనయుండు= భీముడు; తలకడచి= మీరి, అతిశయించి; రభసంబునన్= వేగంతో.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా సైంధవుడు అడ్డగించి సాత్యకిని మూడు బాణాలతో, భీముడిని ఎనిమిది బాణాలతో, ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఇరవై బాణాలతో, విరాటుడిని, శిఖండిని పదేసి బాణాలతో, ద్రుపదుడిని, ఏడు బాణాలతో, ఉపపాండవులను పదునైదు బాణాలతో, కేకయులను ఇరవై అయిదు బాణాలతో, ధర్మరాజును డెబ్భైబాణాలతో నొప్పించి ఆ సైన్యాన్ని రకరకాల అస్త్రాలతో కప్పివేశాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు సైంధవుడి వింటిని తుంటలు చేయగా, ఆ సైంధవుడు మరో విల్లు ధరించి మంటలను పోలిన బాణాలను రాజుపైనా, అతడి అనుచరుల అవయవములందు ప్రయోగించాడు. అంతలో భీముడు విజృంభించి వేగంతో.

విశేషం: ఆ బాణాల సంఖ్య శత్రుయోధుల సామర్థ్యానికి అనుగుణంగా ఉన్నాయనుకొనాలి.

క. భల్లముల మూఁట గొడుగును । విల్లును బడగయును ద్రుంప వేఱొక విలు నీ
యల్లుఁడు గొని భీము గొడుగు । విల్లును బడగయును ద్రుంచి విరథుం జేసెన్. 69

ప్రతిపదార్థం: భల్లముల+మూఁటన్= మూడు బల్లెములతో; గొడుగును= ఛత్రాన్ని; విల్లును= వింటిని; పడగయును= జెండాను; త్రుంపన్= త్రుంచివేయగా (ఖండించగా); నీ+అల్లుఁడు= నీ అల్లుడైన సైంధవుడు; వేఱు+ఒకవిలున్= మరో వింటిని; కొని= తీసికొని; భీముని గొడుగున్= భీముడి ఛత్రాన్ని; విల్లున్= ధనుస్సును; పడగయును= జెండాను; త్రుంచి= విరిచి; విరథున్+చేసెన్= రథంలేని వాడినిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: మూడు బల్లెములతో భీముడు ఛత్రాన్ని, ధనుస్సునూ, జెండాను ఖండించగా, నీ అల్లుడు మరో ధనుస్సును పూని భీముడి ఛత్రాన్ని వింటిని జెండాను త్రుంచి తేరు లేని వాడినిగా చేశాడు.

వ. ఇట్లు వికల సాధనుం డై. 70

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకార; వికలసాధనుండు+ఐ= భగ్నమైన సాధనములు కలవాడై

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా (ముక్కలైన) పగిలిన పరికరాలు కలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. అనిలసుతుండు సాత్యకి తేరిమీఁదికి । నరిగిన నీ సేన యార్చుటయును
సైంధవుపై వారి సైనికోత్తము లనే । కాస్త్రముల్ వఱపిన, నతఁడు వాని
మరలింప ము న్నభిమన్యుచేఁ గూలిన । రథదంతి హయ భటరాజికతన
నతి విషమంబైన యానేల నవిహత । గతి నరదంబులు గ్రందు వఱపి

ఆ. వారు సేసి రాహవము; దాని కోర్చి యం । దఱును దమక తమక దనిసి వెనుక
కొదుఁగునట్లు గాఁగ నుజ్జ్వల శరనికా । యములు గురిసె నా జయద్రథుండు. 71

ప్రతిపదార్థం: అనిలసుతుండు= భీముడు; సాత్యకి, తేరిమీఁదికిన్= సాత్యకి రథంపైకి; అరిగినన్= పోగా; నీసేన= నీ సైన్యం; ఆర్చుటయును= గర్జించగా; వారి, సైనిక+ఉత్తములు= పాండవుల సైన్యంలోని శ్రేష్ఠులు; అనేక+అస్త్రముల్= పెక్కు బాణాలు; సైంధవుపైన్+వఱపినన్= సైంధవుడిమీద, ప్రయోగించగా; అతఁడు= ఆ సైంధవుడు; వానిన్= ఆ బాణాలను; మరలింపన్= వెనక్కిపోయేటట్లు చేయగా; మున్ను= ముందు; అభిమన్యుచేన్= అభిమన్యుడిచేత; కూలిన= పడిన; రథ,దంతి,హయ,భట, రాజి= తేరులు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాలరుల, మొత్తం(అనగా చతురంగబలాలు); కతనన్= కారణంగా; అతి+విషమంబు+ఐన+ఆ+నేలన్= మిక్కిలి ఒడుదుడుకైన ఆ ప్రదేశంలో; అవిహతగతిన్= తిరుగులేని నడకతో; అరదంబులు= తేర్లు; క్రందు+వఱపి= దట్టంగా తోలి; వారు= పాండవసైనికులు; ఆహవము+చేసిరి= యుద్ధం చేశారు; అందఱును= అందరూ; దానికిన్= ఆ పాండవ సైన్య విజృంభణానికి; ఓర్చి= సహించి; అందఱును= ఆ పాండవులందరూ; తమక, తమక, తనిసి= తమకు తాము సమాధానపడి; వెనుకకున్= వెనకకు; ఒదుఁగునట్లు+కాఁగన్= దాగుకొనేటట్లుగా; ఆ+జయద్రథుండు= ఆ సైంధవుడు; ఉజ్జ్వల, శర, నికాయములు= మండుతూ ఉండే బాణాల మొత్తాలు; కురిసెన్= వర్షించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు సాత్యకి రథంపైకి పోగా, నీ సైన్యం గర్జించింది. అపుడు పాండవ సైన్యంలోని వీరులుఅనేక బాణాలు సైంధవుడి మీద ప్రయోగించారు. సైంధవుడు వాటిని అన్నింటినీ వెనక్కి మళ్ళించి, అంతకుముందు అభిమన్యుడిచేత చతురంగబలం పడిపోయిన కారణంగా, ఎగుడు దిగుడుగా ఉండే ఆప్రదేశంలో అప్రతిహతగమనంతో

రథాలను దట్టంగా తోలి పాండవులు పోరాడారు. ఆ పాండవులు అందరూ తమకు తాము చాలా సమాధానపడి. సైంధవుడు వారందరినీ వెనక్కు తగ్గేటట్లు మండుతూ ఉండే బాణాలు ప్రయోగించాడు.

విశేషం: సైంధవుడు పాండవులను అడ్డగించాడు. వారిపోరు ఘోరంగా పరిణమించింది. ఈ సందర్భంలో అంతకుమునుపు అభిమన్యుడు చతురంగ బలాన్ని చిందరవందర చేసిన సంఘటన స్మరణకు తేబడింది. అభిమన్యుడు కూల్చిన చతురంగ బలం కారణంగా అక్కడ ప్రదేశం అతి విషమంగా ఉందని అంటే సమతలంగా లేకుండా హెచ్చుతగ్గులుగా ఒడుదుడుగ్గా ఉందనీ అందువలన సైన్యం నడవటానికి కష్టంగా ఉందనీ వర్ణించబడింది. 'అవిహత గతి' అని తిక్కన ఇక్కడ తత్సమపద ప్రయోగం చేశాడు. సైన్యంలో అందరూ సంతృప్తిగా పోరాడారు అనే అభిప్రాయాన్ని 'తమక తమక తనిసి' అని అచ్చ తెలుగు పదాలలో తెలపడం విశేషం. సైంధవుడు తన బాణ ప్రయోగంతో వారందరూ వెనుకకు తగ్గేటట్లు చేయగలిగాడు.

వ. **ఇత్తెఱంగున సింధురాజు పాండవుల వేఁడిమి యుడిపిన, నుభయపార్శ్వంబులకు మున్ను దొలంగియున్న నీ బలంబులు గోల్తల సేసి య క్కౌంతేయ సైన్య సంతానంబుతోఁ దలపడినం బోరు ఘోరంబయ్యెఁ; నక్కడఁ గుంభసంభవ ప్రయత్న విశేషంబునం జేసి వాహిని మగుడ నడరి యభిమన్యుం బొదివిన నక్కుమారుండు నుక్కునం గడంగి.** **72**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; సింధురాజు= సైంధవుడు; పాండవుల వేఁడిమి= పాండవుల ప్రతాపాన్ని; ఉడిపినన్= పోకార్చగా; ఉభయ పార్శ్వంబులకున్= ఇరుప్రక్కలకు; మున్ను= ముందు; తొలంగి ఉన్న= తప్పి ఉన్న; నీబలంబులు= నీ సైన్యాలు; కోల్తలచేసి= ఎదుట నిలిచి యుద్ధం చేసి (యుద్ధసన్నాహం గావించి); ఆ+కౌంతేయసైన్య సంతానంబుతోన్= పాండవసేనా సమూహంతో; తలపడినన్= ఎదుర్కొనగా; పోరు= యుద్ధం; ఘోరంబు+అయ్యెన్= భయంకరమయింది; అక్కడన్= ఆ కౌరవ పక్షంలో; కుంభసంభవ= ద్రోణుడి; ప్రయత్న విశేషంబునన్+చేసి= విశేషమైన ప్రయత్నంచేత; వాహిని= సైన్యం; మగుడన్= మళ్ళీ; అడరి= విజృంభించి; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; పొదివినన్= కలిసి చుట్టుకోగా; ఆ+కుమారుండున్= ఆ బాలుడుకూడా; ఉక్కునన్= శౌర్యంతో; కడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సైంధవుడు పాండవుల ప్రతాపాన్ని పోకార్చాడు. అటుపై ఇరుప్రక్కలకు దూరంగా తొలగి ఉన్న నీ సైన్యాలు యుద్ధానికి సంసిద్ధం అయ్యాయి. పాండవుల సేనాసమూహాలను ఎదుర్కొనడంతో యుద్ధం భయంకరంగా పరిణమించింది. అంతలో ద్రోణుడు ఎంతో ప్రయత్నంతో సైన్యాన్ని మళ్ళీ విజృంభించేటట్లు చేసి అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టగా, అతడు శౌర్యంతో పూనుకొని.

క. **అభిముఖ సంవృత్తములగు । నిభతురగ స్యందనంబు లిలఁ గూల్పఁగ న**
క్షుభితుం డగు వృషసేనుఁడు । రభసంబున నతనిఁ బటు శరంబుల నొంచెన్. **73**

ప్రతిపదార్థం: అభిముఖ, సంవృత్తములు+అగు= ఎదురుగా చుట్టుముట్టేవి అయిన; ఇభ= ఏనుగులు; తురగ= గుర్రాలు; స్యందనంబులు= రథాలు; ఇలన్= నేలపై; కూల్పఁగన్= కూలగొట్టగా; అక్షుభితుండు= క్షోభించనివాడు(కలతచెందనివాడు); అగు= అయిన; వృషసేనుఁడు= వృషసేనుడు; రభసమునన్= వేగిరపాటుతో; పటుశరంబులన్= తీవ్రబాణాలతో; అతనిన్= అభిమన్యుడిని; నొంచెన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎదురుగా వచ్చి చుట్టుముట్టిన ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ, రథాలనూ అభిమన్యుడు నేలకూల్చగా ఏ మాత్రమూ చలించని వృషసేనుడు మహావేగంగా తీవ్రబాణాలతో అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొని నొప్పించాడు.

వృషసేనుం డభిమన్యుం దాఁకి మూర్ఛితుం డగుట (సం. 7-43-5)

ఉ. **నొంచినఁ గెంపు సొంపునఁ గనుంగవ యొప్పఁగ సూతుఁద్రుంచి, విల్**
ద్రుంచి తురంగ వక్త్రములఁ దూఁపులు నించి, యలంచి, మేను నొ
ప్పించినఁ దేరితోడ నఱపీనుఁగు నీడిచికొంచుఁ బాఱె సే
నాంచలభూమికిం బెలుచ నత్తురగంబులు విహ్వాలంబులై. **74**

ప్రతిపదార్థం: నొంచినన్= బాధించగా; కెంపుసొంపునన్= కెంపువలె; కనుంగవ+ఒప్పఁగన్= కళ్ళు రెండూ ప్రకాశించగా; సూతున్+త్రుంచి= సారథిని చంపి;విల్+త్రుంచి= ధనుస్సు విరిచి; తురంగ వక్త్రములన్= గుర్రాల ముఖాలలో; తూఁపులు+నించి= బాణాలు నింపి; అలంచి= అలసట కలిగించి; మేనున్= శరీరాన్ని; నొప్పించినన్= బాధపెట్టగా; పెలుచన్= మిక్కుటంగా; ఆ+తురగంబులు= ఆ గుర్రాలు; విహ్వాలంబులు+ఐ= భయంచేత అవయవాలు స్వాధీనం తప్పినవై; తేరితోడన్= రథంతో కూడా; అఱపీనుఁగున్+ఈడిచి కొంచున్= సగం చచ్చిన వృషసేనుడిని ఈడ్చుకొంటూ (లాగుకొంటూ); సేనా+అంచల+భూమికిన్= సేన చివరి ప్రదేశానికి; పెలుచన్= వేగంగా; పాఱెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: అట్లా నొప్పించగా, రెండు కళ్ళూ కెంపులవలె మెరసిపోతుండగా సారథిని చంపి, విల్లు విరిచి, గుర్రాల నోళ్ళలో బాణాలు నింపి, అలసట కలిగించి, వాటి శరీరాలను నొప్పించాడు. అప్పుడు భయంతో అవయవాలు స్వాధీనం తప్పిన ఆ గుర్రాలు రథంతో కూడా సగం చచ్చిన వృషసేనుడిని సేనల చివరి ప్రదేశానికి ఈడ్చుకుంటూ పరుగెత్తాయి.

విశేషం: అంతకుముందు పద్యం 'నొంచెన్' అని ప్రయోగించటం ఎత్తుగడలో ఒక విశేషం. సగం చచ్చిన వృషసేనుడిని ఈడ్చుకొంటూ గుర్రాలు పరుగెత్తిన సన్నివేశాన్ని తిక్కన ఎంతో నాటకీయంగా మన కళ్ళముందు నిలిపాడు. 'అఱపీనుఁగు' అనే ప్రయోగం ఎంతో వినూత్నంగా ఉన్నది.

వ. **ఇట్లు వృషసేను నరదంబు పఱచిన తెఱపిన యభిమన్యుండు నిజస్యందనంబు పఱపించినం బటు సంరంభంబున నెదుర్కొని.** **75**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వృషసేను+అరదంబు= వృషసేనుడి రథం; పఱచిన+తెఱపిన= పరుగెత్తిన అవకాశంలోనే; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; నిజ+స్యందనంబు= తన రథం; పఱపించినన్= పరుగెత్తించగా; పటు+సంరంభంబునన్= తీవ్రమైన సన్నాహంతో; ఎదుర్కొని= ఎదిరించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వృషసేనుడి రథం పరుగెత్తిన దారిలోనే అభిమన్యుడు తన రథాన్ని పరుగెత్తించగా తీవ్ర సన్నాహంతో ఎదిరించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **శౌర్యధుర్యుఁ డగు వసాతి భూపతి షష్టి । శితశరంబు లేయ నతఁడు దొడ్డ**
నారసమున వాని నలిఁ దూల నేసినఁ । గూలి పెలుచఁ దన్నికొనుచుఁ జచ్చె. **76**

ప్రతిపదార్థం: శౌర్యధుర్యుఁడు+అగు= శూరత్వాన్ని భరించేవాడైన; వసాతిభూపతి= వసాతి రాజు; షష్టి శిత శరంబులు= అరవై వాడి అయిన బాణాలు; ఏయన్= ప్రయోగించగా; అతఁడు= అభిమన్యుడు; వానిన్= ఆ వసాతి రాజును; దొడ్డ నారసమునన్= గొప్పబాణంతో; నలిన్= విజృంభణంతో; తూలన్+ఏసినన్= పడిపోయేటట్లు ప్రయోగించగా; కూలి= క్రిందపడి; పెలుచన్= మిక్కుటంగా; తన్ని కొనుచున్= తన్నుకొంటూ; చచ్చెన్= చచ్చాడు.

తాత్పర్యం: శూరుడైన వసాతిరాజు అరవై తీవ్రబాణాలు ప్రయోగించగా అభిమన్యుడు ఆ వసాతి రాజును ఒక గొప్ప బాణంతో మిక్కిలి తూలిపడేటట్లు నేలకూల నేశాడు. దానితో వాడు తన్నుకొంటూ చచ్చాడు.

క. చచ్చిన వసాతిఁ గనుఁగొని । యచ్చటి భూపతులు పెలుచ నడరుటయును వి
వ్వచ్చుకొడుకు కోపించినఁ । జిచ్చు మిడుతపిండు నేర్చు చెలువము దోఁచెన్. 77

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటి భూపతులు= అక్కడ ఉండే రాజులు; చచ్చిన+వసాతిన్= మరణించిన వసాతి రాజును; కనుఁగొని= చూచి; పెలుచన్= మిక్కుటంగా; అడరుటయును= చుట్టుముట్టటమున్నూ(కవియటం); వివ్వచ్చు కొడుకు= అర్జునుడి పుత్రుడు; కోపించినన్= ఆగ్రహించగా, చిచ్చు= నిప్పు(అగ్ని); మిడుత పిండున్= మిడుతల గుంపును; ఏర్చు= కాల్చు; చెలువము= విధం; తోఁచెన్= స్ఫురించింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అక్కడ ఉండే రాజులంతా చచ్చిన వసాతి రాజును చూచి రెచ్చిపోయి, అందరూ ఒక్కుమ్మడి అభిమన్యుడిని ఆక్రమించారు. అభిమన్యుడు ఆ సందర్భంలో ఆగ్రహించటం అగ్గి మిడుతల గుంపును కాల్చిన తీరును స్ఫురింపజేసింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఆ సమయంబునం జేడ్పడి నీ సేనలు దీనదశకు వచ్చిన నానాదేశాధీశులు పరస్పరాహ్వాననాదంబులు సింహనాదంబులు శింజినీ స్వనంబులుం జెలంగ ధనంజయతనయుపై నొక్కుమ్మడి నురవడించిన నయ్యతిరథవర్యుండు లేళ్ళగమిం గనిన బెబ్బులి యుబ్బుదోఁప నలిరేఁగి యందఱ నుఱుమాడిన నంగకంబుల వివిధ ఖండంబుల కెంపునను గరితురగ నరశవంబుల వికృతాకారంబుల నాయుధంబుల మెఱుంగుల నాభరణంబుల తఱచునం దత్ప్రదేశంబు దారుణ ప్రియదర్శనంబయ్యెఁ; నప్పుడు దెరలిన మూఁకలు దన్నుఁ దేఱి చూడనుం జాలక యంతంత ఱిచ్చవడిన నా గుంపులకుం గవిసి, నిలింపపతి మనుమండు సత్యశ్రవఃప్రభృతి భూపాల లోకంబు జములోకంబున కనిచినం జుట్లనుండి చూచు మానధను లగు మానవపతులు నేన నేన యని కడంగి యక్కుమారుని మీఁద నుఱికి పెనుజోఱ మొగంబునం బడిన చిఱుచేప తండంబుల చందంబున దావానలంబు దఱియం బాఱిన మృగకులంబు చాడ్పున సముద్రంబు సొచ్చిన యేఱుల చందంబున నతని యంద డిందిన. 78

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; చేడ్పడి= చలించి, వ్యాకులపడి; నీ సేనలు= నీ సైన్యాలు; దీనదశకున్+వచ్చినన్= దీనస్థితికి రాగా; నానా, దేశ+అధీశులు= అనేక దేశాల రాజులు; పరస్పర+ఆహ్వాన+నాదంబులు= ఒకరిని ఒకరు పిలుచుకొనే శబ్దాలు; సింహనాదంబులు= గర్జించుటలు; శింజినీ స్వనంబులు= అల్లెత్రాటి మ్రోతలు; చెలంగన్= ధ్వనించగా; ధనంజయ తనయుపైన్= అభిమన్యుడి మీద; ఒక్కుమ్మడిన్= ఒక్కపెట్టున; ఉరవడించినన్= పరాక్రమించగా(వేగిరపడగా); ఆ+అతిరథ వర్యుండు= అతిరథులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ అభిమన్యుడు; లేళ్ళ+గమిన్= జింకల గుంపును;కనిన= చూచిన; బెబ్బులి= పెద్దపులి; ఉబ్బు= విజృంభణ(అతిశయం); తోఁపన్= తోచేటట్లుగా; నలి+రేఁగి= మిక్కిలి రెచ్చిపోయి; అందఱన్= అందరినీ; నుఱుమాడినన్= పిండిచేయగా (పొడి, చూర్ణం); అంగకంబుల= అవయవాల; ఖండంబుల+కెంపునను= తునకల (ముక్కల) ఎర్రదనం చేతనూ; కరి, తురగ, నర, శవంబుల= ఏనుగులు; గుర్రాలు, భటులయొక్క పీనుగుల; వికృత+ఆకారంబులన్= వికారములైన ఆకృతుల చేతనూ; ఆయుధంబుల+మెఱుంగులన్= ఆయుధాల కాంతుల చేతనూ; ఆభరణంబుల+తఱచునన్= భూషణాల ఆధిక్యం చేతనూ; తద్+ప్రదేశంబు= ఆ స్థలం; దారుణ+ప్రియ+దర్శనంబు+అయ్యెన్= భయానకమూ, రమణీయమూ అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తెరలిన మూఁకలు= విచ్చిపోయిన సైన్యాలు; తన్నున్= తనను; తేఱి+చూడనున్+చాలక= పరికించి చూడలేక; అంతంతన్= కొంతదూరంలో; ఱిచ్చవడినన్= చేష్టలు వదిలి వెనుదీయగా; ఆ గుంపులకున్= ఆ(సైన్యానికి) సమూహాలపై; కవిసి= ఎదుర్కొని; నిలింపపతి మనుమండు= ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; సత్యశ్రవః, ప్రభృతి, భూపాల, లోకంబున్= సత్యశ్రవుడు (నరిష్యంతుడి వంశంలోనివాడు, సుమతికొడుకు) మొదలగు రాజుల సమూహాన్ని; జములోకంబునకున్= యమలోకానికి; అనిచినన్= పంపగా; చుట్లనుండి= నలుప్రక్కలనుండి; చూచు మానధనులు అగు= చూస్తూ ఉన్న అభిమాన ధనులైన; మానవపతులు= రాజులు; నేన, నేన అని= అహమహమికతో; కడంగి= పూని; ఆ+కుమారుని మీఁదకున్= ఆ బాలుడిపైకి; ఉఱికి= దూకి; పెనుజోఱ+మొగంబునన్= సొఱ అనే పెద్దచేప ముఖంలో; పడిన= చిక్కుపడిన; చిఱుచేపల, తండంబుల, చందంబునన్= చిన్న చేపల మొత్తాల రీతిగా; దావ+అనలంబు= కార్చిచ్చు; తఱియన్= సమీపించగా (ఎదుర్కొనగా); పాఱిన= పరుగెత్తిన; మృగ+కులంబు+చాడ్పునన్= జింకల గుంపువలె; సముద్రంబు= సముద్రంలో; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; ఏఱుల+చందంబునన్= వాగులవలె; అతని+అందు+అ= అతడి అందే; డిందినన్= నశించగా (లీనమైపోగా).

తాత్పర్యం: అప్పుడు జడిసి దైన్యస్థితిలో నీ సైన్యం ఉండగా నానా దేశరాజులు ఒకరిని మరొకరు పిలిచికొనే శబ్దాలు, సింహనాదాలు, అల్లెత్రాటి టంకారాలూ విన్పించాయి. అందరూ ఒక్కపెట్టున అర్జునుడి కుమారుడిని ఆక్రమించారు. అతిరథ శ్రేష్ఠుడైన అభిమన్యుడు జింకల గుంపుపై బెబ్బులివలె మిక్కిలి విజృంభించి అందరినీ నుగ్గునూచం చేశాడు. అప్పుడు యుద్ధభూమి, ముక్కలు ముక్కలుగా తెగిపడ్డ అవయవాలతో, చచ్చిన ఏనుగుల గుర్రాల భటుల వికృతాకారాలతో, ఆయుధాల ఆభరణాల కాంతులతో, దట్టంగా మహాదారుణ ప్రియదర్శనంగా మారిపోయింది. విచ్చిపోయిన సైన్యాలు అతడిని తేఱిపార చూడలేక అంతంతలోనే ఱిచ్చపాటుతో ఉండగా, వాటిపై అభిమన్యుడు దూకాడు. అప్పుడు నలుప్రక్కలనుండి మానధనులైన రాజులు 'నేను నేను' అంటూ ఆ బాలుడి మీదికి ఉరికి పెద్దసొర చేప ముఖంలో పడ్డ చిన్న చేపల గుంపువలె, కార్చిచ్చు అలముకోగా పరుగెత్తే జింకల రీతిగా సముద్రంలో ఉరవడితో చొచ్చుకొనిపోయే వాగులు మాదిరిగా అతనిలోనే అందరూ అణగిపోయారు.

విశేషం: అలం: మాలోపమ.

ఉ. అచ్చట సైన్యమంతయు భయాకులతన్ నలుదిక్కులన్ వెసన్
విచ్చిన శల్యనందనుఁడు 'వీనికి నోడఁగ నేల మీకు? నే
వచ్చితిఁ బట్టి తెచ్చెద; నవారణ బెట్టు పెనంగె నేనియుం
జచ్చు మదీయ భూరిభుజశక్తిఁ గనుంగొనుఁ డంచు నుద్ధతిన్. 79

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటన్= ఆ రణరంగంలో; సైన్యము+అంతయున్= సేన మొత్తమూ; భయ+ఆకులతన్(భయం); భీతివలన కలిగిన కలతతో; వెసన్= వెంటనే (త్వరగా); నలుదిక్కులన్+విచ్చినన్= నాలుగు వైపులకూ; చెదరగా; శల్యనందనుడు= శల్యుడి కొడుకు (రుక్మరథుడు అనేవాడు); ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; నేన్+వచ్చితిన్= నేను వచ్చాను; వీనికిన్= ఈ అభిమన్యుడికి; ఓడఁగన్+ఏల?= వెనుదీయటం ఎందుకు?; పట్టి+తెచ్చెదన్= బంధించి తెస్తాను; అవారణన్= అడ్డగించలేని విధంగా; బెట్టు= అధికంగా; పెనంగెన్+ఏనియున్= పోరాడినప్పటికీ; చచ్చున్= చస్తాడు; మదీయ, భూరి, భుజ, శక్తిన్= నా యొక్క అధికమైన భుజాల బలాన్ని; కనుంగొనుఁడు= చూడండి; అంచున్= అని అంటూ.

తాత్పర్యం: అప్పుడు యుద్ధరంగంలో సైన్యమంతా భయంతో బెదరి నలుదిక్కులకూ చెదరిపోయింది. అంతలో శల్యుడి కొడుకు రుక్మరథుడు గర్వంతో 'ఇదిగో! నేను వచ్చాను. వీడికి మీరు వెనుకంజ వేయటం ఎందుకు? వెంటనే పట్టి తెస్తాను. వారించలేని విధంగా పోరాడినప్పటికీ వాడు నా చేతులలో చస్తాడు. చూడండి నా భుజబలాన్ని' అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. రుక్మరథుం డనువాఁడు పాండుపౌత్త్రుం దలపడి తొమ్మిదియమ్ము లురమ్మున భుజమ్ముల రెండును నాఁటించి వెండియు నేయం గడంగునెడ నా సుభద్రాసూనుండు. 80

ప్రతిపదార్థం: రుక్మరథుండు+అనువాఁడు= రుక్మరథుడు అనే పేరుగల శల్యుడి కొడుకు; పాండుపౌత్త్రున్= పాండురాజు మనుమడిని; తలపడి= ఎదుర్కొని; ఉరమ్మునన్= వక్షఃస్థలంలో; తొమ్మిది+అమ్ములు= తొమ్మిదిబాణాలు; భుజమ్ములన్= భుజాలలో; రెండును= రెండు బాణాలున్నూ; నాఁటించి= గ్రుచ్చుకొనేటట్లు చేసి; వెండియున్= మళ్ళీ; ఏయన్+కడంగు+ఎడన్= ప్రయోగించటానికి ప్రయత్నించే సందర్భంలో; ఆ+సుభద్రాసూనుండు= ఆ అభిమన్యుడు.

తాత్పర్యం: రుక్మరథుడు పాండురాజు మనుమడిని ఎదిరించి (రొమ్ము) ఎదపైన తొమ్మిదీ, భుజాలపై రెండూ, బాణాలు గ్రుచ్చుకొనేటట్లు చేసి, మళ్ళీ ప్రయోగించబోయే సమయంలో అభిమన్యుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

**ఆ. శరముతోడ నొక్క కరము చాపము తోడ । నొకటి బొమలు గదిసి యున్న యుగ్ర
రేఖతోడఁ దల ధరిత్రిపైఁ బడనేసె । రయము మెఱయఁ బటు శరత్రయమున. 81**

ప్రతిపదార్థం: శరముతోడన్= బాణంతో కూడి ఉన్న; ఒక్క కరమున్= ఒక చేతినీ; చాపముతోడన్= వింటితోకూడిన; ఒకటిన్= ఒకచేతినీ; బొమలు+కదిసి+ఉన్న= కనుబొమలు ముడివడి ఉండే; ఉగ్రరేఖ+తోడన్= భయంకరమైన రీతితో; తలన్= శిరస్సునూ; పటు+శర+త్రయమునన్= వాడి అయిన మూడు బాణాలతో; రయము+మెఱయన్= వేగం అతిశయించగా; ధరిత్రిపైన్= నేలపైఁపడన్= పడేటట్లు; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు రుక్మరథుడి బాణసహితమైన ఒక చేతిని ఒకబాణంతోనూ, విల్లుతో కూడిన అతడి మరొకచేతిని వేరొక బాణంతోనూ, కను బొమలు ముడివడి ఉన్న అతడి తలను వేరొక బాణంతోనూ - ఇట్లా మూడు బాణాలతో వడిగా నేలగూల్చాడు.

వ. ఇ ట్లర్జునపుత్త్రుండు చిత్రకౌశలంబు సూపిన. 82

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అర్జునపుత్త్రుండు= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; చిత్రకౌశలంబు= వింత అయిన నేర్పు; చూపినన్= ప్రదర్శింపగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అభిమన్యుడు నేర్పు ప్రదర్శించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

**ఆ. రుక్మరథుడు వడిన రోషాత్తచిత్తులై । యతని చెలులు పలువు రవనిపతులు
గవిసి రపుడు తేరుగములతో వడి భవ । త్పౌత్త్రుమీఁద నీదు పుత్త్రు లలర. 83**

ప్రతిపదార్థం: రుక్మరథుఁడు= శల్యుడి కొడుకు రుక్మరథుడు; పడినన్= నేలకూలగా; అతని+చెలులు= అతడి స్నేహితులు; పలువురు+అవని పతులు= చాలామంది రాజులు; రోష+ఆత్త+చిత్తులు+ఐ= కోపాన్ని పొందిన మనస్సులు కలవారై; అపుడు= ఆ సమయంలో;నీదు పుత్త్రులు= నీ కొడుకులు; అలరన్= సంతోషించగా; భవత్+పౌత్త్రుమీఁదన్= నీ మనుమడిపై; వడిన్= తొందరగా; తేరుగములతోడన్= రథ సమూహాలతో; కవిసిరి= విజృంభించారు.

తాత్పర్యం: రుక్మరథుడు ఆ విధంగా నేలకూలగా అతడి స్నేహితులు చాలామంది రాజులు కోపం పొందిన మనస్సులు కలవారై, నీ కుమారులు సంతోషించేటట్లు నీ మనుమడి పైకి వడివడిగా తమ రథ సమూహాలతో విజృంభించారు.

విశేషం: ఈ ఆటవెలది పద్యంలోని పదాల కూర్పులో తిక్కన చూపిన నేర్పు అప్పటి సన్నివేశాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ ఉన్నది. ముఖ్యంగా పద్యగమనం గమనించదగినది. 'అతని చెలులు పలువు రవని పతులు గవిసిరపుడు తేరుగములతో వడి' ఇందులోని లఘువులు వడివడిగా పలువురు చెలులు ఎట్లా వచ్చి చేరారో ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నాయి. 'భవత్+పౌత్త్రు'లోని ఔత్వం వారందరూ అభిమన్యుడిపైకి దూకి కవిసిన విధానాన్ని వ్యంజింపజేస్తూ ఉన్నది.

**క. అమ్మనుజవిభుల బహుల శ । రమ్ములచే సూత కేతు రథ రథ్య సమే
తమ్ముగఁ బొదువంబడు తన । తమ్మునిసుతుఁ జూచి పతి ముదమ్మునఁ దేలెన్. 84**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మనుజవిభుల= ఆ రాజులయొక్క; బహుల, శరమ్ములచేన్= అనేక విధాలైన బాణాలచేత; సూత= సారథి; కేతు= జెండా(ధ్వజం); రథ= తేరు; రథ్య= గుర్రాలు(వీటితో); సమేతమ్ముగన్= కూడి ఉండేటట్లు; పొదువన్+పడు= క్రమ్మబడే; తన తమ్ముని సుతున్= అర్జున కుమారుడిని; చూచి= పరికించి; పతి= దుర్యోధనుడు; ముదమ్మునన్+తేలెన్= సంతోషంలో తేలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజులు అనేకవిధాలైన బాణాలతో రథమూ, గుర్రాలు , సూతుడూ, జెండా మొదలైన వాటితో అభిమన్యుడిని కమ్ముకొన్నారు. అట్లా వారిచే కలియబడ్డ అర్జునపుత్రుడిని చూచి దుర్యోధనుడు సంతోషంలో తేలిపోయాడు.

వ. ఇ ట్లభిమన్యుండు మడిసెనకాఁ దలంచి దుర్యోధనుండు సంతోషింప నా సౌభద్రుండు భద్రగజంబు బరిగోలల పోట్లం గనలు కైవడిం గినిసి, గాంధర్వియైన మాయ గావించె; నది దొల్లి ధనంజయు తపంబునకుం బ్రియం బంది తుంబురు ప్రభృతు లొసంగినట్టిది; దానం జేసి యమ్మానవనాథుల యాలోకనంబులకుం బెక్కు రథమ్ములవారు దమ్ముఁ బొదివికొని యనేకాస్త్ర శస్త్రంబులు ప్రయోగించిన చందంబు దోఁచిన వారు వెగడుపడి చూచుచుండ నతండు మండల ప్రచారంబులం దేఱు మెఱయ మెఱుంగు వాలమ్ములం గూల నేసియు, వెడందతూపులం ద్రుంచి పడవైచియు, బడలు వఱచిన నన్నరపతులు నఱుకుడు వడిన యెలమావి జొంపంబుల చందంబగుటయు, నుబ్బు దక్కి వెక్కసంబును వెల్లఁబాటునుం గదిరి యక్కురువిభుండు దన కొడుకు కడిమి సైరింపంజాలక యతనిపై నడరి కొండొకసేపు గన్నుల పండువుగా భండనంబు సేసి సంరంభ విజృంభితుండగు నవ్వీరవరు విశిఖ వేగంబునకుం గాక విముఖుండయ్యె' ననిన విని యాంబికేయుండు సంజయున కిట్లనియె: 85

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; మడిసెను+అ= మరణించాడు; కాన్= అని; తలంచి= భావించి; దుర్యోధనుండు; సంతోషింపన్= సంతసిల్లగా; ఆ సౌభద్రుండు= సుభద్రా పుత్త్రుడైన ఆ అభిమన్యుడు; భద్రగజంబు= భద్రజాతి ఏనుగు; బరిగోలల+పోట్లన్= అంకుశాల పొడుపులచేత; కనలు= కోపించే; కైవడిన్= విధంగా; కినిసి= కోపించి; గాంధర్వి+ఐన మాయన్= గంధర్వ సంబంధమైన గాంధర్వి అనే పేరుగల మాయ; కావించెన్= చేశాడు; అది= ఆ విద్య; తొల్లి= పూర్వం; ధనంజయు, తపంబునకున్= అర్జునుడి తపస్సుకు; ప్రియంబు+అంది= ఇష్టపడి; తుంబుర, ప్రభృతులు= తుంబురుడు మొదలైన వాళ్ళు; ఒసంగినట్టిది= ఇచ్చినటువంటిది; దానన్+చేసి= దానిచేత; ఆ+మానవనాథ+ఆలోకనంబులకున్= ఆ రాజుల చూపులకు; పెక్కు, రథమ్ములవారు= పెక్కండ్రు రథికులు; తమ్మున్= తమ్ము; పొదివికొని= క్రమ్ముకొని; అనేక+అస్త్ర+శస్త్రంబులు= చాలా బాణాలు, ఆయుధాలు; ప్రయోగించిన+చందంబు= ఏసినట్లుగా; తోఁచినన్= కనిపించగా; వారు= ఆ రాజులు; వెగడుపడి= (వెరగొంది) భయపడి; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉండగా; అతండు= అభిమన్యుడు; మండల ప్రచారంబులన్= చుట్టివచ్చుటలచేత; తేరు+మెఱయన్= రథం ప్రకాశింపగా; మెఱుంగు వాలు+అమ్ములన్= మెఱిసే వాడి అయిన బాణాలచేత; కూలన్+ఏసియున్= క్రిందపడేటట్లు ప్రయోగించియు; వెడంద+తూపులన్= పెద్ద బాణాలతో; త్రుంచి+పడవైచియున్= విరిచి క్రింద పడేటట్లు చేసి; బడలు పఱచినన్= శ్రమకలిగించగా; ఆ+నరపతులు= ఆ రాజులు; నఱుకుడు+పడిన= నరికివేయబడ్డ;

ఎలమావి, జొంపంబుల, చందంబు= లేతమామిళ్ళ చిగుళ్ళమాదిరి; అగుటయున్= కాగా; ఉబ్బు, తక్కి= గర్వం నశించి; వెక్కసంబునున్= సహించలేకుండా పోవటం; వెల్లఁబాటునున్= వెలవెల పోవటమున్నూ; కదిరి= అతిశయించి; ఆ+కురువిభుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; తనకొడుకు+కడిమిన్= తన కుమారుడి శౌర్యాన్ని; సైరింపన్+చాలక= సహించలేకుండా; అతనిపైన్= ఆ బాలుడిపై; అడరి= విజృంభించి; కొండొకసేపు= కొంతసేపు; కన్నుల పండువుగాన్= నేత్రపర్వంగా; భండనంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; సంరంభ విజృంభితుండు+అగు= ఆటోపంతో చెలరేగిన వాడైన; ఆ+వీరవరు= ఆ వీరశ్రేష్ఠుని యొక్క; విశిఖ వేగంబునకున్= బాణాలవేగానికి; కాక= తట్టుకోలేక; విముఖుండు+అయ్యెన్= పెడమోము పెట్టాడు; అనినన్+విని= అనగా విని; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు చనిపోయాడు గదా! అని భావించి దుర్యోధనుడు సంతోషించగా, ఆ అభిమన్యుడు భద్రజాతి ఏనుగును అంకుశంతో పొడిస్తే ఏ విధంగా కోపపడుతుందో ఆ విధంగా కోపపడి, గాంధర్వి అనే మాయను ప్రయోగించాడు. ఆ విద్య పూర్వం అర్జునుడి తపస్సుకు మెచ్చి తుంబురుడు మొదలైన వాళ్ళు ఇచ్చినటువంటిది. దానివలన చూచే రాజులకు అనేక రథాల వాళ్ళు చుట్టుముట్టి ఎన్నో అస్త్రశస్త్రాలు తమపై ప్రయోగించినట్లు అనిపించింది. అందుకు వాళ్ళు భయపడి చూస్తూ ఉండగా, అభిమన్యుడు వలయాకారంగా తిరిగి రథం మెరసిపోగా వాడి అయిన బాణాలతో, వెడల్పైన తూపులతో వారిని కూలనేసి, త్రుంచి, పడవైచి శ్రమకలిగించాడు. అప్పుడు ఆ రాజులు నరికివేయబడిన లేత మామిడి చిగుళ్ళ మాదిరి అయ్యారు. ఓర్వలేనితనంతో, వెలవెలబోయిన దుర్యోధనుడు తన కొడుకు శౌర్యాన్ని చూచి ఓర్వలేక అతడిపై దూకి, కొంతసేపు కన్నుల పండువుగా యుద్ధంచేసి, ఆటోపంతో చెలరేగిన ఆ అభిమన్యుడి బాణవేగాలకు తట్టుకోలేక పెడమొగం పెట్టాడు' అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ. బరిగోల= ఏనుగును బెదిరించడానికై ప్రక్కల పొడుచు, అర్ధచంద్రాకారముగా ఉక్కుతో చేసిన అలుగుగల వేణుదండం.

ఉ. **'ఇమ్మెయి బాలుఁ డొక్కరుఁడ యిందఱఁ దోలి వధించె నన్న నే**
నమ్మఁగఁ నేరనయ్యెద; వినం గడు నక్కజ; మట్టు లేల చి
త్తమ్మున సంశయింప? విను: ధర్మ మధర్మము నోర్వకున్నె క
య్యమ్ము తెఱంగు సెప్పు మెటులయ్యెఁ బదంపడి సూతనందనా! **86**

ప్రతిపదార్థం: సూతనందనా!= సంజయా!; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; బాలుఁడు+ఒక్కరుఁడు+అ= బాలుడు ఒక్కడే; ఇందఱన్= ఇంతమందిని; తోలి+వధించెన్= తరిమి చంపాడు; అన్నన్= అంటే; నేన్= నేను; నమ్మఁగ నేరన్+అయ్యెదన్= నమ్మటానికి శక్యం లేనివాడ నౌతున్నాను; వినన్= వినగా; కడున్= మిక్కిలి; అక్కజము= ఆశ్చర్యం; అట్టులు+ఏల, చిత్తమ్మునన్+సంశయింపన్= అట్లు ఎందుకు మనస్సులో సందేహించటం; విను= వినుము; ధర్మము= ధర్మం(న్యాయం); అధర్మమున్= అధర్మాన్ని; ఓర్వక+ఉన్నె?= జయించకుండా ఉంటుందా?; పదంపడి= అటుపైన; కయ్యమ్ము+తెఱంగు= యుద్ధంయొక్క విధం; ఎటులు+అయ్యెన్= ఏ విధంగా అయింది; చెప్పుము= చెప్పవలసింది.

తాత్పర్యం: 'ఈ విధంగా ఒక్క బాలుడే ఇందరిని తరిమి చంపాడు అంటే నమ్మటానికి వీలుకాకుండా ఉన్నది. ఇది వినటానికి కూడా చాలా ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది. ఆ విధంగా మనస్సులో సందేహించటం ఎందుకు? వినుము. ధర్మం అధర్మాన్ని జయించకుండా ఉంటుందా? ఆపైన యుద్ధపుతీరు ఏ విధంగా అయిందో చెప్పవలసింది.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. **అనిన నమ్మనుజవల్లభునకు సంజయుం డిట్లను 'నట్లు పెక్కండ్రురాజులు సచ్చుటయును సుయోధనుండు దెరలుటయును గని భవత్కుమారవర్గంబును దోడియోధవరులును మేనులు సెమర్ప మొగంబులు వెలవెలంబాఱ నోళ్ళెండం గాళ్ళు వడంక నలుదిక్కులుం జూచుచు ధృతి దఱిగిపోయిన వెఱచఱచి విఱిగి; రప్పుడు మగుడం గోల్తలసేసి కురువిభుండు గురుపుత్త్ర కృప కర్ణ కృతవర్మ బృహద్బల సౌబల సమేతంబుగా సౌభద్రు నెదుర్కొనిన. నతండు గెలుపు నుబ్బునం గొండొక పెద్ద యనక పిడుగు చందంబునన్ గర్జిలి యుఱికిన నయ్యరదంబుల తండంబులు లేటమొగంబు వడియె; నట్టియెడ.** **87**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+మనుజవల్లభునకున్= ఆ రాజుకు(ధృతరాష్ట్రుడికి); సంజయుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పెక్కండ్రు+రాజులు= అనేక రాజులు; చచ్చుటయును= చావటమున్నూ; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తెరలుటయును= తొలగటం లేదా కలత చెందటమున్నూ; కని= చూచి; భవత్+కుమారవర్గంబును= నీ కుమారులందరు; తోడి యోధవరులును= సహకరించే యుద్ధవీరులున్నూ; మేనులు+చెమర్పన్= శరీరాలు చెమటపట్టగా; మొగంబులు+వెలవెలంబాఱన్= ముఖాలు వెల్లబాటు (వైవర్ణ్యాన్ని) చెందగా; నోళ్ళు+ఎండన్= నోళ్ళు ఎండిపోగా; కాళ్ళు వడంకన్= కాళ్ళు వణకగా; నలు+దిక్కులన్+చూచుచున్= నాలుగువైపుల చూస్తూ; ధృతి= ధైర్యం; తఱిగిపోయినన్= నశించిపోగా; వెఱచఱచి= భయపడి; విఱిగిరి= ఓడిపోయారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మగుడన్= మళ్ళీ; కోల్తల చేసి= యుద్ధసన్నాహం కావించి; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు; గురుపుత్త్ర, కృప, కర్ణ, కృతవర్మ, బృహద్బల, సౌబల, సమేతంబుగాన్= అశ్వత్థామ, కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, కృతవర్మ, బృహద్బలుడు, శకుని (అనువీరితో) కూడుకొన్నట్లుగా; సౌభద్రున్= అభిమన్యుడిని; ఎదుర్కొనినన్= మార్కొనగా; అతండు= అభిమన్యుడు; గెలుపు+ఉబ్బునన్= విజయోత్సాహంతో; కొండొక= అదొక; పెద్ద; అనక= అనుకోకుండా; పిడుగు చందంబునన్= పిడుగువలె; గర్జిలి= గర్జించి; ఉఱికినన్= దూకగా; ఆ+అరదంబుల+తండంబులు= ఆ రథాల సమూహాలు; లేటమొగంబు+పడియెన్= విముఖత్వాన్ని పొందాయి; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ విధంగా పలువురు రాజులు చావగా, దుర్యోధనుడు మరలిపోగా, తక్కిన నీ కుమారులూ, యుద్ధవీరులూ చెమటలు గ్రక్కుతూ తెల్లమొగాలు వేసికొని, ఎండిన నోళ్ళతో, వణికే కాళ్ళతో నలువైపుల చూస్తూ ధైర్యం చెడి భయపడి ఓడిపోయారు. అపుడు మళ్ళీ దుర్యోధనుడు యుద్ధసన్నాహం చేసి అశ్వత్థామ కృపాచార్య కర్ణ కృతవర్మ శకుని బృహద్బలులతో అభిమన్యుడిని ఎదిరించగా, అతడు విజయోత్సాహంతో అదొక పెద్ద తాకిడి అని అనుకోకుండా, పిడుగువలె గర్జించి, దూకగానే, రథాలు పెడమోము పెట్టాయి. ఆ సమయంలో.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

దుర్యోధనపుత్రుం డగు లక్ష్మణకుమారుం డభిమన్యునిచేఁ జచ్చుట (సం. 7-45-8)

చ. **అదలిచి లక్ష్మణుండు విజయాత్మజుఁ దాఁకినఁ జూచి యుమ్మలం**
బొదవఁగఁ బుత్త్రుఁ బెట్టి చన నోపక క్రమ్మఱు రాజుఁ గాంచి యం
బుదములు గొండపై నడరు పోలిక నన్నరుపట్టి నందఱుం
బొదువ, నతండు ఘోరశర భూరి సమీరమునం దెరల్చుచున్. **88**

ప్రతిపదార్థం: అదలిచి= అదలించి; లక్ష్మణుండు= దుర్యోధనుడి కొడుకు; విజయ+ఆత్మజున్= అర్జునకుమారుడైన అభిమన్యుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కోగా; చూచి= కనుగొని; ఉమ్మలంబు+ఒదవఁగన్= దుఃఖం కలుగగా; పుత్త్రున్+పెట్టి, చనన్+ఓపక= కొడుకును వదలిపోవటానికి ఇష్టపడక; క్రమ్మఱు+రాజున్+కాంచి= వెనక్కి మళ్ళే దుర్యోధనుడిని చూచి; అంబుదములు+కొండపైన్+ఆడరు,

పోలికన్= మేఘాలు, కొండపై అతిశయించే విధంగా; ఆ+నరు, పట్టిన్= ఆ అర్జునుడి కుమారుడిని; అందఱున్= అందరూ; పొదువన్= చుట్టుముట్టగా; ఘోర= భయంకరమైన; శర= బాణాలనే; భూరి సమీరమున్= పెను గాలిచేత; తెరల్చుచున్= వెనకకు మరలిస్తూ.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి కొడుకు లక్ష్మణకుమారుడు అదలిస్తూ అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అది చూచి దుఃఖం కలుగగా పుత్రుడిని వదలిపెట్టి పోవటానికి మనస్సు రాక వెనుకకు మళ్ళీ దుర్యోధనుడిని చూచి, మేఘాలు కొండపై విజృంభించే విధంగా, ఆ అభిమన్యుడిని అందరూ కమ్ముకొని ఎదుర్కొనగా, అతడు భయంకరమూ, అధికమూ అయిన బాణాలు అనే పెనుగాలిచేత వారిని వెనుకకు మరలిస్తూ.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ చంపకమాలా వృత్తంలో అభిమన్యుడు అనటానికి మారుగా 'విజయాత్మజు' 'అన్నరుపట్టి' అని తిక్కన ప్రయోగించాడు. తన్నెదుర్కొన్న లక్ష్మణుడిని మట్టుపెట్టటం, తాను విజయాన్ని పొందటం తథ్యం. అందువలన 'విజయాత్మజు' అనే ప్రయోగం సాభిప్రాయం. 'ఘోర శర భూరి సమీర' ప్రయోగం కూడా ఎంతో ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది. 'శర' శబ్దానికి వాడిన విశేషణం 'ఘోర'. 'సమీర' ప్రయోగానికి కూడా వాడిన విశేషణం 'భూరి', భూరి శబ్దోచ్చారణలోనే సమీరమెంతో తీవ్రంగా వెలువడుతున్నది. ఊది పారవేయడం ఈ విశేషణంలోని విశేషం. ప్రభంజన శబ్ద లక్ష్యాన్ని ఇది పరోక్షంగా నిరూపిస్తూ ఉన్నది.

క. **కదిసిన లక్ష్మణునిం బులి । కొదమను సింగంపుఁ గొదమ గొదగొని లీలం**
బొదువుగతిఁ గిట్టి మోదము । మదము నెలర్పంగ నింద్రు మనుమఁడు గడిమిన్. 89

ప్రతిపదార్థం: కదిసిన= సమీపించిన; లక్ష్మణునిన్= దుర్యోధనుడి కుమారుడైన లక్ష్మణుడిని; పులికొదమను= పులిపిల్లను; సింగంపుఁగొదమ= సింహపుపిల్ల; గొదగొని= విజృంభించి; లీలన్= అలవోకగా; లక్ష్మణునిన్= లక్ష్మణుడిని; కదిసి= చేరి; పొదువుగతిన్= కమ్మివేసేటట్లు; కిట్టి= సమీపించి; మోదమున్= సంతోషం; మదమున్= గర్వం; ఎలర్పంగన్= అతిశయించగా; ఇంద్రుమనుమఁడు= అభిమన్యుడు; కడిమిన్= శౌర్యంతో.

తాత్పర్యం: పులిపిల్లపై సింహపు పిల్ల విజృంభించే విధంగా తనమీదికి వచ్చే లక్ష్మణకుమారుడిని చేరి, అతడిపై దూకి, సంతోషమూ గర్వమూ అతిశయించగా ఇంద్రుడి మనుమడు శౌర్యంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **ఉఱక యురంబు బాహువులు నొక్కొక యమ్మున నొవ్వనేసి నీ**
వెఱిఁగి యెఱింగినన్ దొడరి తెక్కడఁ బోవఁగ వచ్చు? నంచు నే
డ్తెఱఁ దలఁ గుండలస్ఫురితదీప్తులతో నిల డొల్ల నేసె నం
దఱుఁ బతియుం గనుంగొనఁగ దైన్యరవంబు సెలంగ సేనలన్. 90

ప్రతిపదార్థం: ఉఱక= మిన్నక; ఉరంబున్= రొమ్మును; బాహువులున్= భుజాలను; ఒక్కొక+అమ్మునన్= ఒక్కొక్క బాణంచేత; నొవ్వన్= నొచ్చేటట్లు; ఏసి= ప్రయోగించి; నీవు= నీవు (లక్ష్మణుడు అనిభావం); ఎఱిఁగి ఎఱింగి= తెలిసి తెలిసి; నన్= నన్ను; తొడరితి(వి)= మార్కొన్నావు; ఎక్కడన్+పోవఁగన్+వచ్చున్?= ఎక్కడకు పోవచ్చు?; అంచున్= అంటూ; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంచేత; కుండల, స్ఫురిత, దీప్తులతోన్= కుండలాలచేత కలుగు కాంతులతో; సేనలన్= సైన్యాలలో; దైన్యరవంబు= దీనారావం; చెలంగన్= అతిశయించగా; అందఱున్= అందరూ; పతియున్= దుర్యోధనుడున్నూ; కనుంగొనఁగన్= చూస్తూ ఉండగా; తలన్= తలను; ఇలన్= నేలపై; డొల్లన్+ఏసెన్= దొర్లిపడేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: రొమ్ముపై, భుజాలపై ఒక్కొక్క బాణం నొచ్చేటట్లుగా అభిమన్యుడు ప్రయోగించి లక్ష్మణుడితో 'నీవు తెలిసి తెలిసి నన్ను ఎదిరించావు. ఇంకెక్కడకు తప్పించుకొని పోగలవు?' అంటూ పరాక్రమంతో సైన్యంలో దైన్యాన్ని కలిగిస్తూ, దుర్యోధనుడూ తక్కిన అందరూ చూస్తూ ఉండగానే, కుండల కాంతులతో వెలుగొందే అతడి తలను నేలపై, దొర్లిపడేటట్లు చేశాడు.

తే. **మిడుక మిడుక ని త్తెఱఁగునఁ గొడుకుఁ దునిమి । యక్కుమారుండు మెఱయుట నడలుఁ గనలుఁ**
గడలుకొను మదితోడ నీ కొడుకు 'వీని । నొంపుఁ డందఱుఁ బైపడి చంపుఁ' డనుడు. 91

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱఁగునన్= ఈ విధంగా; ఆ+కుమారుఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; కొడుకున్+తునిమి= లక్ష్మణకుమారుడిని చంపి; మిడుక మిడుకన్= త్రుళ్ళి త్రుళ్ళి; మెఱయుటయును= విజృంభించగా; నీకొడుకు= దుర్యోధనుడు; అడలున్= దుఃఖమూ; కనలున్= కోపమూ; కడలుకొను+మదితోడన్= వ్యాపించే మనస్సుతో; అందఱున్= అందరూ; పైపడి= పైనపడి; వీనిన్= ఈ అభిమన్యుడిని; నొంపుఁడు= నొప్పించండి; చంపుఁడు= చంపండి; అనుడున్= అని అనిన అనంతరం.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అభిమన్యుడు లక్ష్మణ కుమారుడిని చంపి త్రుళ్ళి త్రుళ్ళి విజృంభించగా, నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు దుఃఖమూ, కోపమూ ముడివడ్డ మనస్సుతో, 'అందరూ ఆ అభిమన్యుడి పైన బడి నొప్పించండి చంపండి' అన్నాడు.

క. **కృతవర్మయుఁ గృపుఁడు గురుఁడు । నతని సుతుఁడుఁ గర్ణుఁడును బృహద్బలుఁడును భా**
సిత శరములు గురియుచు న । చ్యుతు నల్లునిఁ బొదివి రొక్కయుమ్మడిఁ బెలుచన్. 92

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మయున్= కృతవర్మయునూ; కృపుఁడున్= కృపుడునూ; గురుఁడున్= ద్రోణాచార్యుడున్నూ; అతని సుతుఁడున్= అశ్వత్థామయున్నూ; కర్ణుఁడును= కర్ణుడున్నూ; బృహద్బలుఁడును= కోసల దేశాధిపతి అయిన బృహద్బలుడున్నూ; భాసిత శరములు= ప్రకాశవంతాలైన బాణాలు; కురియుచున్= వర్షిస్తూ; అచ్యుతు+అల్లునిన్= అభిమన్యుడిని; పెలుచన్= అతిశయంతో; ఒక్క ఉమ్మడిన్= ఒక్కపెట్టున; పొదివిరి= క్రమ్ముకొన్నారు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మా, కృపుడూ, ద్రోణాచార్యుడూ, అశ్వత్థామా, కర్ణుడూ, బృహద్బలుడూ తమ తమ ప్రకాశవంతాలైన బాణాలను కురిపిస్తూ అతిశయంతో అందరూ ఒక్కుమ్మడిగా అచ్యుతుడి అల్లుడైన అభిమన్యుడిని క్రమ్ముకొన్నారు.

క. **అతఁ డందఱ విశిఖమ్ములు । వితథమ్ములు సేసి, వారి వెగడు పఱిచి యు**
ద్ధతి సైంధవు పోరెడు నెడ । కతిరయమునఁ దేరు నడపు నా సమయమునన్. 93

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; అందఱ విశిఖమ్ములున్= అందరి బాణాలను; వితథమ్ములు చేసి= వ్యర్థం చేసి; వారిన్= ఎదిరించిన వారినందరినీ; వెగడుపఱిచి= తల్లడపడేటట్లు చేసి; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; సైంధవు పోరెడు+ఎడకున్= సైంధవుడు యుద్ధం చేసే చోటుకు; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; తేరు+నడపు= రథాన్ని నడిపే; ఆ సమయమునన్= ఆ సందర్భంలో.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అందరి బాణాలను వ్యర్థం చేసి, ఎదిరించిన అందరికీ తల్లడపాటు కలిగించి, మిక్కిలి ఔద్ధత్యంతో సైంధవుడు యుద్ధం చేసే ప్రదేశానికి రథాన్ని నడుపుతూ ఉన్న సందర్భంలో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. నిషాదులు గళింగులు గజబృందంబులతో నడ్డపడిన నయ్యతిరథసింహుండు దరువాయి గొని తునుమాడ నెప్పటి యోధవీరు లెయిది పె క్కాఁబోతు లొక్కపులిం జుట్టుముట్టిన చందంబునం బొదివి పెనంగ నా జయద్రథుండును బాండవ బలంబులం ద్రోచి రానీక రభసాతిశయ ఘోరంబుగాఁ బోరుచుండె; నక్కుమారుండు గురుం బంచాశద్బాణంబులను గృతవర్మ, నశీతి సాయకంబులను, గురుతనయు దశవిశిఖంబులను, గర్ణు నొక్కబలు నారసంబునను స్రుక్కించి, కృపుని విరథుంజేసి, బృహద్బలుమేన ముప్పది నారసంబులు నాటించి, వారలకు బాసట యయి కదిసిన సైనికులం బెక్కు తెఱంగుల తూపులఁ జిక్కువఱిచి యుక్కునం గ్రోధపుత్ర బృందారకు లనురాజులను రూపడంచె; నప్పుడు శారద్వతుండు దే రాయితంబు సేసికొని కడంగి తోడి యేవురం గూడుకొని యాక్రీడి కొడుకు మీఁద మార్గణ పరంపరలు పరఁగింపం బెరిఁగిన దర్పంబునం గసిమసంగి యతండు నొప్పింపఁ బెఱవారు బీఱువోవ బృహద్బలుండు బిట్టు గవిసి నిశిత శరంబులు నిగిడించిన నన్నరనందనుండు. 94

ప్రతిపదార్థం: నిషాదులున్= బోయవాళ్ళూ; కళింగులున్= కళింగదేశం వాళ్ళూ; గజబృందంబులతోన్= ఏనుగుల గుంపుతో; అడ్డపడినన్= అడ్డగించగా; ఆ+అతిరథ, సింహుండు= ఆ అతిరథ శ్రేష్ఠుడు (ఇచ్చట సింహశబ్దం శ్రేష్ఠవాచకం); (అతిరథుడు; అంటే పెక్కు విలుకాండ్రతో పోరాడే యోధుడు; మహారథుడు పదకొండు వేలమంది విలుకాండ్రతో పోరాడుతూ సారథినీ, గుర్రాలనూ కాపాడుతూ పోరాడేవాడు) తరువాయి= అనంతరం; కొని= పూని; స్వాధీనం చేసికొని; తునుమాడన్= తుంచగా; ఎప్పటి+యోధవీరులు= అప్పటి (లేదా ఎప్పటివలె) యుద్ధవీరులు; ఎయిది= వెంబడించి; పెక్కు+ఆఁబోతులు= చాలా ఎద్దులు; ఒక్క పులిన్= ఒక పులిని; చుట్టుముట్టిన+చందంబునన్= చుట్టుకొన్న విధంగా; పొదివి= క్రమ్ముకొని; పెనంగన్= యుద్ధం చేయగా; ఆ జయద్రథుండును= ఆ సైంధవుడునూ; పాండవ బలంబులన్= పాండవసైన్యాలను; త్రోచి+రానీక= మీరి రానీకుండా; (తన్నుదాటిపోనీకుండా); రభస+అతిశయ+ఘోరంబుగాన్=వేగంయొక్క అతిశయంచేత భయంకరంగా; పోరుచుండెన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాడు; ఆ+కుమారుండు= ఆ బాలుడు (అభిమన్యుడు); గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; పంచాశత్+బాణంబులను= ఏభైబాణాలతో; కృతవర్మన్= కృతవర్మను; అశీతి+సాయకంబులను= ఎనభై బాణాలతో; గురు తనయున్= అశ్వత్థామను; దశవిశిఖంబులను= పదిబాణాలతో; కర్ణున్= కర్ణుడిని; ఒక్క+బలు+నారసంబునను= ఒక దృఢమైన బాణంతో; స్రుక్కించి= సోలిపోయేటట్లు చేసి; కృపునిన్= కృపాచార్యుడిని; విరథున్+చేసి= రథంలేని వాడినిగా చేసి; బృహద్బలు= కోసల దేశంరాజైన బృహద్బలుడి యొక్క; మేనన్= శరీరంపై; ముప్పది+నారసంబులు+నాటించి= ముప్పైబాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేసి; వారలకున్= వారికి; బాసట+అయి= తోడై; కదిసిన+సైనికులన్= సమీపించిన సైనికులను; పెక్కు, తెఱంగుల, తూపులన్= పలురకాల బాణాలతో; చిక్కువఱిచి= తొట్రుపెట్టి (చిక్కులోపెట్టి); ఉక్కునన్= శౌర్యంతో; క్రోధపుత్ర, బృందారకులు+అను, రాజులను= క్రోధపుత్రుడు, బృందారకుడు అనే పేర్లుగల రాజులను; రూపు+అడంచెన్= రూపులేకుండా చేశాడు (చంపాడు); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శారద్వతుండు= కృపాచార్యుడు; తేరు= రథం; ఆయితంబు+చేసికొని= సిద్ధం చేసికొని; కడంగి= పూని; తోడి+ఏవురన్+కూడుకొని= వెంబడి ఉన్న అయిదుగురు వీరులను కలిసికొని; ఆ+క్రీడికొడుకు మీఁదన్= ఆ అర్జునుడి కొడుకుపైన; మార్గణ+పరంపరలు= బాణాల వరుసలు; పరఁగింపన్= ప్రయోగించగా; పెరిగిన+దర్పంబునన్= అతిశయించిన గర్వంతో; కసి మసంగి= ఖండించి; అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; నొప్పింపన్= బాధపెట్టగా; పెఱవారు= ఇతరులు; బీఱుపోవన్= వ్యర్థంకాగా; బలహీనత చెందగా; బృహద్బలుండు= కోసలదేశపు రాజు బృహద్బలుడు; బిట్టు+కవిసి= తీవ్రంగా చుట్టుముట్టి; నిశిత, శరంబులు, నిగిడించినన్= తీవ్రములైన (తీక్ష్ణములైన) బాణాలు ప్రయోగించగా; ఆ+నరనందనుండు= ఆ అర్జునుడి కుమారుడు.

తాత్పర్యం: బోయవాళ్ళూ, కళింగదేశం వాళ్ళూ ఏనుగుల గుంపుతో అడ్డుకొన్నారు. అతిరథ శ్రేష్ఠుడైన అభిమన్యుడు అటుపైన పూనుకొని సైన్యాన్ని సంహరించాడు. ఎప్పటివలె అప్పటి యుద్ధవీరులు వెంబడించి పెక్కు ఎద్దులు ఒక్క పులిని చుట్టుకొన్నట్లుగా క్రమ్ముకొని పోరాడుతూ ఉండగా, అక్కడ సైంధవుడు పాండవసైన్యాన్ని తననుమీరి పోనీకుండా

వేగాతిశయంతో భయంకరంగా యుద్ధంచేస్తూ వచ్చాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడు ద్రోణాచార్యుడిని ఏభై, కృతవర్మను ఎనభై, అశ్వత్థామను పది బాణాలతో, కర్ణుడిని ఒక దృఢమైన బాణంతో సొక్కిపోయేటట్లు చేశాడు. కృపుడిని తేరులేని వాడినిగా చేశాడు. బృహద్బలుడి శరీరంపై ముప్పై బాణాలు నాటాడు. పై చెప్పిన అందరికీ తోడుగా పోరాడుతూ ఉండే సైనికులను రకరకాల బాణాలతో చిక్కుపెట్టాడు. క్రోధపుత్రుడూ, బృందారకుడూ అనే రాజులను మట్టుపెట్టాడు. అంతలో కృపాచార్యుడు మళ్ళీ రథాన్ని సిద్ధం చేసికొని, తనతో కూడా ఐదుగురు యోధులను తీసికొని, ఆ అభిమన్యుడి మీద వరుసలు వరుసలుగా బాణాలు గుప్పించాడు. అభిమన్యుడు అతిశయించిన గర్వంతో ఆ బాణాలను ఖండించి తాను నొప్పించగా తక్కినవాళ్ళు బలహీనులైపోయారు. ఇంతలో కోసలదేశాధిపతి బృహద్బలుడు తీవ్రంగా చుట్టుముట్టి వాడి బాణాలు ప్రయోగించగా అభిమన్యుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. చాపము కేతువుం దునిమి సారథి నశ్వములన్ వధించుడుం
గోప మెలర్ప ఖేటకముఁ గ్రూర కృపాణముఁ గొంచుఁ దేరు సా
టోపత డిగ్గి వే కవియుడుం బటు భల్ల హతిం గృతాంత సే
వాపరుఁ జేసె హృత్పుటము వ్రచ్చి బృహద్బలు భూరిదోర్బలున్. 95

ప్రతిపదార్థం: చాపమున్= వింటిని; కేతువున్= జెండాను; తునిమి= ఖండించి; సారథిన్= సూతుడిని; అశ్వములన్= గుర్రాలను; వధించుడున్= చంపగానే; కోపము+ఎలర్పన్= క్రోధము అతిశయించగా; ఖేటకమున్= డాలును, క్రూర కృపాణమున్= తీవ్రమైన ఖడ్గాన్ని; కొంచున్= తీసికొంటూ; స+ఆటోపతన్= ఆటోపంతో; తేరున్+డిగ్గి= రథాన్ని దిగి; వే+కవియుడున్= వేగంగా సమీపించగా; భూరి+దోర్బలున్= అధికమైన భుజబలం కలవాడైన; బృహద్బలున్= కోసల దేశాధీశుడిని; పటు, భల్ల, హతిన్= గట్టి బల్లెంయొక్క పోటుచేత; హృద్+పుటమున్= దొప్పవంటి హృదయమును; వ్రచ్చి= చీల్చి; కృతాంత+సేవాపరున్= యముడిని సేవించడంలో ఆసక్తి కలవాడినిగా అనగా చచ్చినవాడినిగా; చేసెన్= కావించాడు- అర్జునకుమారుడు అభిమన్యుడు తన్నెదిరించిన బృహద్బలుడిని చంపివేశాడు.

తాత్పర్యం: చాపాన్నీ, ధ్వజాన్నీ (జెండాను) ఖండించి సారథినీ, గుర్రాలనూ చంపగానే కోపంతో డాలునూ, ఖడ్గాన్నీ తీసికొని ఆటోపంతో రథం దిగి, వేగంగా బృహద్బలుడు సమీపించాడు. బాహుబలంతో సమీపించిన ఆ బృహద్బలుడిని అభిమన్యుడు తీవ్రమైన బల్లెంతో, దొప్పవంటి అతడి హృదయాన్ని చీల్చి యమలోకానికి పంపాడు.

వ. ఇ ట్లింద్రపౌత్త్రుండు గోసలేంద్రునిం దెగఁ జూచినఁ జూచి యేచి తదీయ బంధు భూపతు లొక్క మొగి నురవడించిన నతండు వారల యేపు మాపి కర్ణుండు డాసినం గర్ణోపాంతంబు గర్ణికానారాచంబుల నొప్పించె; నయ్యిరువురు నొండొరుల మేనులు నెత్తురుల జొత్తిల్లం జేసిన సంధ్యా సమయ సూర్యబింబ ప్రతిబింబంబులుం బోలె బొలిచి; రా సమయంబున సూతనందను నాయకు లార్వురు గర్వంబునఁ దన్నుం గదిసినం గవ్వడి కొడుకు చిత్రవధ విహారంబు సలుపు నప్పుడు కుంభసంభవ ప్రభృతి రథికవరుల శరంబులు మగిడించుచు వారిపైఁ దూపులు నిగిడించుచునికి యద్భుతంబయ్యె; నట్టియెడ. 96

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇంద్రపౌత్త్రుండు= ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; కోసల+ఇంద్రునిన్= కోసల దేశాధిపతి అయిన బృహద్బలుడిని; తెగన్+చూచినన్= తునుమాడగా; చూచి= ఆ సన్నివేశాన్ని పరికించి; ఏచి= అతిశయించి; తదీయ, బంధు, భూపతులు= అతడి చుట్టాలైన రాజులు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్క పూనికతో; ఉరవడించినన్= వేగిరపడగా (పరాక్రమించగా); అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; వారల= చుట్టుముట్టిన బృహద్బలుని చుట్టాలయొక్క; ఏపు మాపి= గర్వాన్ని తొలగించి; కర్ణుండు+డాసినన్=

కర్ణుడు సమీపించగా; కర్ణ+ఉపాంతంబున్= చెవికొనలో; కర్ణికా, నారాచంబులన్= కర్ణికలు అనే బాణాలతో; నొప్పించెన్= బాధపెట్టాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ అభిమన్యుడు, కర్ణుడు; ఒండొరుల= ఇరువురి; మేనులు= శరీరాలు; నెత్తురులన్= నెత్తుటితో; జొత్తిల్లన్+చేసినన్= ఎర్రనయ్యేటట్లు చేయగా; సంధ్యా సమయ= సంజవేళలో; సూర్య= సూర్యుడియొక్క; బింబ+ప్రతిబింబంబులున్+పోలెన్= బింబం ప్రతిబింబం విధంగా; పొలిచిరి= మసిలారు; ఆ+సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; సూతనందను= కర్ణుడి యొక్క; నాయకులు= దళపతులు (పండ్రెండుమంది భటుల అధిపతిని నాయకుడంటారు); ఆర్వురు= ఆరుమంది; గర్వంబునన్= ఆటోపంతో; తన్నున్= తనను; కదిసినన్= సమీపించగా (మార్కొనగా); కవ్వడి కొడుకు= అర్జునుడి కుమారుడు; చిత్రవధ విహారంబు= విచిత్రంగా చంపుతూ తిరగటం; సలుపు+అప్పుడు= చేస్తూ ఉన్నసమయంలో; కుంభసంభవ+ప్రభృతి= ద్రోణుడు మొదలైన; రథికవరుల= రథికశ్రేష్ఠుల; శరంబులు= బాణాలు; మగిడించుచున్= మరలిస్తూ; (వెనుకకు పంపుతూ); వారిపైన్= ద్రోణుడు మొదలైన వారిపై; తూపులు= బాణాలు; నిగిడించుచున్+ఉనికి= ప్రయోగిస్తూ ఉండటం; అద్భుతంబు+అయ్యెన్= ఆశ్చర్యకరం అయింది; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: బృహద్బలుడు మరణించగానే అది చూచి అతడి బంధువులు రెచ్చిపోయి, అందరూ ఒక్క పూనికతో పరాక్రమించారు. అపుడు అభిమన్యుడు అందరి గర్వాన్ని తుదముట్టించి, కర్ణుడు తన్ను ఎదుర్కొనగా అతడి చెవికొనను కర్ణికలు అనే బాణాలతో నొప్పించాడు. ఇరువురూ,శరీరాలు నెత్తురు కారుతూ సంధ్యాకాలంలోని సూర్యబింబం, దాని ప్రతిబింబంవలె ప్రకాశించారు. ఆ సమయంలో కర్ణుడి దళపతులు ఆరుమంది తనను ఎదుర్కొన్నారు. వెంటనే అభిమన్యుడు చిత్రవిచిత్రంగా వారిని వధిస్తూ విహారం చేశాడు. ద్రోణాదులు ప్రయోగించిన బాణాలను వెనుకకు మళ్ళించి వారిపై తానూ బాణాల వర్షం కురిపించాడు.అది చాలా ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది. ఆ సమయంలో.

తే. **మగధపతి సూనుఁడైన యశ్మంతకుండు । బాలుఁ డయ్యును బ్రౌఢదోర్బలము మెఱయఁ**
దాఁకుటయు, సూతు తలయు రథ్యముల తలలు । నతని తలతోన యభిమన్యుఁ డవనిఁ గూల్చె. **97**

ప్రతిపదార్థం: మగధపతి సూనుఁడు+ఐన= జరాసంధుడి కొడుకైన; అశ్మంతకుండు= అశ్మంతకుడు అనే పేరుగలవాడు; బాలుఁడు+అయ్యును= పసివాడైనప్పటికీ; ప్రౌఢ దోః+బలము= ప్రౌఢులయొక్క మిక్కిలి నేర్పుగల భుజ బలం; మెరయన్= ఒప్పుచుండగా; తాఁకుటయున్= ఎదిరించటమున్నూ; సూతు, తలయున్= సారథి శిరస్సును; రథ్యముల తలలు= గుర్రాల తలలు; అతని+తలతోన్+అ= ఆ అశ్మంతకుడి శిరస్సుతోనే; అభిమన్యుఁడు; అవనిన్= నేలపైన; కూల్చెన్= పడవైచాడు.

తాత్పర్యం: మగధపతి కొడుకు అనగా జరాసంధుని కుమారుడు, అశ్మంతకుడు అనేవాడు బాలుడైనప్పటికీ మహాప్రౌఢుడి వలె భుజబలంతో అభిమన్యుడిని ఎదిరించాడు. అపుడు అభిమన్యుడు అతడి సారథి శిరస్సునూ గుర్రాల తలలను అతడి శిరస్సుతో పాటు నేలకూల్చాడు.

వ. **ఇట్లు పూర్వ వైరంబు దలంచి తలపడిన మాగధు కుమారు నవలీల నేలం గలిపి సింహనాదంబు సేసినం దత్సంరంభంబు సైరింపంజాలక దుశ్శాసన సూనుండు సరభసంబుగాఁ గవిసి ఘోటకంబుల నంబక చతుష్టయంబునను, సారథి నొక్కనారసంబుననుం దదీయ తనువు పది బాణంబులను బెలుచ నొప్పించినం జంచదరుణ కమలచారు విలోచనుం డగుచు సౌభద్రుం డతనిఁ బ్రదీప్త సప్త నారాచ నిపాత పీడితుం జేసి డగ్గఱె.** **98**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పూర్వవైరంబున్+తలంచి= ఇంతకు మునుపు జరాసంధుడిని భీముడు చంపిన విరోధాన్ని (శత్రుత్వాన్ని) భావించి; తలపడిన= ఎదిరించిన; మాగధుకుమారున్= మగధదేశ ప్రభువైన జరాసంధుడి కొడుకు అశ్మంతకుడిని; అవలీలన్= సులభంగా (చులకనగా); నేలన్+కలిపి= చంపి; సింహనాదంబు+చేసినన్= సింహంవలె గర్జించగా; తద్+సంరంభంబు=

ఆ వేగిరపాటు; సైరింపన్+చాలక= సహించలేక; దుశ్శాసన సూనుండు= దుశ్శాసనుని కొడుకు; సరభసంబుగాన్= వేగంతో; కవిసి= చుట్టుముట్టి; ఘోటకంబులన్= గుర్రాలను; అంబక+చతుష్టయంబునన్= నాలుగు బాణాలతో; సారథిన్= సూతుని (రథమును నడపువానిని); ఒక్క నారసంబుననున్= ఒక బాణముతో; తదీయ+తనువు= అతడి శరీరాన్ని; పదిబాణంబులను= పది బాణాలతో; పెలుచన్= అధికంగా, నొప్పించినన్= బాధపెట్టగా; చంచత్+అరుణ, కమల, చారు విలోచనుండు= ప్రకాశిస్తూ ఉండే ఎర్రని తామరలవంటి మనోహరమైన కన్నులు కలవాడు; అగుచున్= అవుతూ; సౌభద్రుండు= సుభద్ర కొడుకు; అతనిన్= దుశ్శాసన కుమారుడిని; ప్రదీప్త, సప్త, నారాచ, నిపాత, పీడితున్= మండుతూ ఉండే ఏడు బాణాలు పడటం చేత పీడించబడే వాడినిగా; చేసి= ఒనర్చి; డగ్గఱె= సమీపించి.

తాత్పర్యం: పూర్వం జరాసంధుడిని భీముడు చంపిన పగను తలచుకొని తలపడ్డ అశ్మంతకుడిని అవలీలగా చంపి సింహగర్జన చేయగా, ఆ ఆటోపాన్ని సహించలేని దుశ్శాసనుడి కొడుకు అతివేగంతో చుట్టుముట్టి గుర్రాలను నాలుగు బాణాలతో, సారథిని ఒక బాణంతో, అతడి శరీరాన్ని పదిబాణాలతో నొప్పించగా, ఎర్రదామరల వంటి కళ్ళు కలిగినవాడై అభిమన్యుడు ఆ దుశ్శాసన కుమారుడిని ప్రకాశవంతములైన ఏడు బాణాలు ప్రయోగించి పీడించి, సమీపించి.

ఉ. **ఇంతకు మున్న నీ జనకుఁ డెంతయు నోటఱి పాఱె; నీవె నా**
పొంతకు వచ్చి; తింక నెట వోనగు? నం' చొక దొడ్డనారసం
బెంతయు బెట్టిదంపు వడి నేయుడు ద్రోణసుతుండు దాని నిం
తింతలు సెక్కలై యిలపయిం దొరఁగన్ వెస నేసె; నేసినన్. **99**

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకుమున్న+అ= ఇంతకు మునుపే; నీ జనకుఁడు= నీ తండ్రి అయిన దుశ్శాసనుడు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ఓటఱి+పాఱెన్= ఓడి పరుగెత్తాడు; నీవు+ఎ= నీవే; నా పొంతకున్= నా సమీపానికి; వచ్చితి(వి)= వచ్చావు; ఇంకన్= ఇకపైన; ఎట, పోన్+అగున్?= ఎక్కడికి పోవటానికి వీలవుతుంది?; అంచున్= అంటూ; ఒక+దొడ్డ+నారసంబున్= ఒక గొప్ప బాణాన్ని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; బెట్టిదంపు+వడిన్= భయం కలిగించే వేగంతో; ఏయుడున్= ప్రయోగించగానే; ద్రోణసుతుండు= అశ్వత్థామ; దానిన్= ఆ బాణాన్ని; ఇంతింతలు, చెక్కలు+ఐ= చాలా అల్పములైన ముక్కలై - అనగా నుగ్గునూచములై; ఇలపయిన్= నేలమీద; తొరఁగన్= పడేటట్లు; వెసన్+ఏసెన్= వేగంగా ప్రయోగించాడు; ఏసినన్= అట్లు ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: 'ఇంతకు ముందే నీ తండ్రి ఓడి పరుగెత్తి పారిపోయాడు. ఇప్పుడు నీవే నా సమీపానికి వచ్చావు. ఇక నీవు ఎక్కడికి పోవటానికి అవుతుంది?' అంటూ ఒక గొప్ప బాణాన్ని అభిమన్యుడు ప్రయోగించాడు. వెంటనే అశ్వత్థామ దాన్ని నుగ్గునూచం చేసి నేలమీద పడేటట్లు చేశాడు. అట్లు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **అతని దిక్కును జూడక యతఁడు రయము । మెఱసి నీ పౌత్త్రుచాపంబు నఱికి, సూతుఁ**
గూల్చి, యాఱమ్ము లురమున గ్రుచ్చుటయును । నొండు దేరిపై కబ్బాలుఁ డుఱికె నధిప! **100**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= అభిమన్యుడు; అతని దిక్కును= అశ్వత్థామవైపు; చూడక= చూడకుండా; రయము+మెఱసి= వేగం అతిశయించి; నీ, పౌత్త్రు, చాపంబు+నఱికి= నీ మనవడి విల్లు ఖండించి; సూతున్= సారథిని; కూల్చి= చంపి; ఉరమునన్= రొమ్మునందు; ఆఱు+అమ్ములు= ఆరు బాణాలు; గ్రుచ్చుటయును= గాఢంగా నాటుకొనేటట్లు చేయగా; అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్రా!; ఆ+బాలుఁడు= ఆ దుశ్శాసనుడి కొడుకు; ఒండు తేరిపైకిన్= మరొక రథంమీదికి; ఉఱికెన్= దూకాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అప్పుడు అశ్వత్థామవైపు చూడకుండా మహావేగంతో నీ మనవడి విల్లు త్రుంచి, సారథిని చంపి, రొమ్మున ఆరుబాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేశాడు. అప్పుడు బాలుడైన ఆ దుశ్శాసనుడి కొడుకు మరో రథం మీదికి దూకాడు.

వ. **అంత నపరాహ్ణం బయ్యెఁ; నా సమయంబున శత్రుంజయుండును, జంద్రకేతుండును, సువర్చసుండును, సూర్యభానుండును, మేఘవేగుండును, మొత్తం బై, తాఁకిన ధనంజయ తనయుండు మేటి మగలగు నమ్మహీశుల మేనులు నానాస్త్రంబుల ననేక ఖండంబులు గావించి గాంధారపతి సేరినం గ్రూరనారాచ జాలంబుల జర్జరిత శరీరుం జేసి దుర్యోధను దెసకు నడరుటయు నంగపతి యాచార్యున కిట్లనియె.101**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; అపర+అహ్ణంబు+అయ్యెన్= మధ్యాహ్నం అయింది; ఆ సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; శత్రుజయుండును= శత్రుంజయుడూ; చంద్రకేతుండును= చంద్రకేతువూ; సువర్చసుండును= సువర్చసుడూ; సూర్యభానుండును= సూర్యభానుడూ; మేఘవేగుండును= మేఘవేగుడూ(వీరందరూ శకుని అనుచరులు); మొత్తంబు+ఐ= ఒకటై (గుంపుగా కలిసి ఒకటై); తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; ధనంజయ తనయుండు= అర్జునుడి కుమారుడు; మేటి మగలు= గొప్పశూరులు; అగు= అయినటువంటి; ఆ+మహీశుల= ఆ రాజుల; మేనులు= శరీరాలు; నానా+అస్త్రంబులన్= అనేకాలైన అస్త్రాలతో; అనేకఖండంబులు= పెక్కు ముక్కలు; కావించి= చేసి; గాంధారపతి+చేరినన్= శకుని చేరగా; క్రూర, నారాచ, జాలంబులన్= భయంకరములైన (కఱకైన) బాణాల మొత్తంతో; జర్జరిత, శరీరున్+చేసి= శిథిలమూ లేక జీర్ణమూ అగు దేహం కలవాడిని గావించి; దుర్యోధను+దెసకున్= దుర్యోధనుడివైపుకు; అడరుటయున్= విజృంభించటమున్నూ; అంగపతి= కర్ణుడు; ఆచార్యునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో మధ్యాహ్న సమయమయింది. అప్పుడు శత్రుంజయుడూ, చంద్రకేతుడూ, సువర్చసుడూ, సూర్యభానుడూ, మేఘవేగుడు అనే శకుని అనుచరులంతా కలిసి అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నారు. అభిమన్యుడు ఆ గొప్ప శూరుల శరీరాలను అనేక బాణాలతో పెక్కు ముక్కలు చేసి, శకుని తనను సమీపించగా భయంకరములైన బాణాల సమూహంతో అతడి శరీరాన్ని తూట్లు పొడిచి, నెత్తుటితో తడిసిపోయేటట్లు చేశాడు. పిమ్మట దుర్యోధనుడివైపు విజృంభించాడు. అది చూచి కర్ణుడు ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. **'చండగతి వీరరథికులఁ। జెండుచు నేతెంచి రాజుఁ జేరెడు సౌభ**
ద్రుం డిట్టులు నీ కూరక। యుండ నగునె? ప్రతివిధాన మొనరింపు తగన్'. 102

ప్రతిపదార్థం: సౌభద్రుండు= అభిమన్యుడు; చండగతిన్= తీవ్రమైన రీతిలో; వీర రథికులన్= శూరులైన రథికులను; చెండుచున్= చంపుతూ; ఏతెంచి= వచ్చి; రాజున్= దుర్యోధనుడిని; చేరెడున్= సమీపించాడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; నీకున్= నీకు; ఊరక+ఉండన్+అగునె?= మిన్నక ఉండవచ్చునా?; తగన్= తగునట్లు; ప్రతివిధానము= బదులు చేయటం (మారుసేత); ఒనరింపు= కావించుము(చేయుము).

తాత్పర్యం: 'అభిమన్యుడు తీవ్రమైన విధంగా శూరులైన రథికులను చెండాడుతూ వచ్చి, దుర్యోధనుడిని సమీపించాడు. ఈ విధంగా నీకు ఊరక ఉండవచ్చునా? దీనికి ప్రతిగా తగినపని ఏదో దాన్ని వెంటనే చేయుము.'

క. **అని పలికి పతికి నడ్డము। సనుటయు గురుఁ డచటి యోధచయముం గలయన్**
గనుఁగొని 'యభిమన్యుఁడు న। ర్జునుఁడును నని నొక్కరూప చుండీ! తలఁపన్. 103

ప్రతిపదార్థం: అని+పలికి= ఆ విధంగా మాటాడి; పతికిన్+అడ్డము+చనుటయున్= దుర్యోధనుడికి అడ్డంగా పోగా; గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అచటి, యోధ, చయమున్= అక్కడ ఉండే వీరుల మొత్తాన్ని; కలయన్+కనుఁగొని= అంతటా లేక బాగా చూచి; తలఁపన్= ఆలోచించగా; అభిమన్యుఁడున్= ఈ అభిమన్యుడూ; అర్జునుఁడునున్= ఆ అర్జునుడూ; అనిన్= యుద్ధం చేయటంలో; ఒక్కరూప+చుండీ!= ఒక్క విధమే సుమా! (అనగా భేదం లేనివారే).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అని, దుర్యోధనుడికి అడ్డం పోగా, ద్రోణుడు అక్కడ ఉండే యోధులను అందరినీ కలియ చూచి, 'ఆలోచించగా అర్జునుడూ, అభిమన్యుడూ యుద్ధం చేయటంలో ఒక్క విధమే. వీరిరువురూ భేదం లేనివారే.

వ. **చూడం బిన్నవాఁడు గాని యలంతులం బోయెడు వాఁడు గాఁడు, మన మందఱముం గూడికొని యొక్కపెట్ట యక్కుమారుపై నురవడింపవలయు' నని పురికొలిపి బరవసంబు సేసె; నప్పు డప్పాండు పౌత్త్రు బాణంబులం బీడితుండై సూతపుత్త్రుండు గుంభసంభవు నాలోకించి 'నా దెస సూడుము; వీఁడు నొప్పించె; నిలువం దగు నెలవగుట నసము డింపక యీల గఱచుకొని యున్నవాఁడ; గాండీవిఁ గలనం గలిసి యెఱుంగుదుమ కాదె! యతనిచే యింత బెట్టిదంబుగా, దని చెప్పిన విని యల్లన నగి యతం డతని కిట్లనియె. 104**

ప్రతిపదార్థం: చూడన్= చూడటానికి; పిన్నవాఁడు+కాని= బాలుడుకాని; అలంతులన్+పోయెడువాఁడు+కాఁడు= అంత తేలిగ్గా (నశించే) చచ్చేవాడు కాడు - లేదా సాధించబడేవాడు కాడు; మనము+అందఱమున్= మనమంతా; కూడికొని= కలిసికొని; ఒక్కపెట్ట= ఒక్కుమ్మడిగా; ఆ+కుమారుపైన్= ఆ బాలుడిపై; ఉరవడింపవలయున్= పరాక్రమించాలి; అని+పురికొలిపి= అని ప్రేరేపించి; బరవసంబు+చేసెన్= ధైర్యాన్ని కలిగించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాండుపౌత్త్రు+బాణంబులన్= పాండురాజు మనుమడైన అభిమన్యుడి బాణాలతో; పీడితుండు+ఐ= పీడింప (బాధింప) బడ్డవాడై; సూతపుత్త్రుండు= కర్ణుడు; కుంభసంభవున్= ద్రోణుడిని; ఆలోకించి= చూచి; నా+దెస+చూడుము= నావైపు చూడుము; వీఁడు= ఈ అభిమన్యుడు; నొప్పించెన్= బాధిస్తూ ఉన్నాడు; నిలువన్+తగు+నెలవు+అగుటన్= నిలవటానికి, యోగ్యమైన, ప్రదేశం, కావటంచేత; అసము+డింపక= దర్పం చెడకుండా; ఈలకఱచుకొని= ప్రాణాన్ని బిగబట్టుకొని; ఉన్నవాఁడన్= ఉన్నాను; గాండీవిన్= అర్జునుడిని; కలనన్= యుద్ధంలో; కలిసి= ఎదుర్కొని; ఎఱుంగుదుమ+కాదె!= తెలిసికొని ఉన్నాం కదా!; అతని+చే= ఆ అర్జునుడి చేయి; ఇంత, బెట్టిదంబు+కాదు= ఇంత భయంకరం కాదు; అని+చెప్పినన్= అని అనగా; విని; అల్లనన్= మెల్లగా; నగి= నవ్వి; అతండు= ద్రోణాచార్యుడు; అతనికిన్= కర్ణుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వీడు చూడటానికి బాలుడు కాని, అంత తేలికగా వశం అయ్యేవాడు కాడు. అసాధ్యుడైన వీడిపైకి మనమంతా గుమిగూడి ఒక్కుమ్మడిగా పరాక్రమించాలి' అని ప్రేరేపించి ధైర్యాన్ని కలిగించాడు. ఆ సమయంలో అభిమన్యుడి బాణాలతో పీడించబడ్డ కర్ణుడు ద్రోణాచార్యుడిని చూచి 'నా వైపు చూడుము. వీడు నన్ను బాధిస్తూ ఉన్నాడు. ఇది నిలువలసిన ప్రదేశం అయినందువలన దర్పం చెడకుండా ప్రాణాన్ని బిగబట్టుకొని ఉన్నాను. గాండీవితో యుద్ధానికి తలపడి ఉన్నాం. అతడి శక్తి సామర్థ్యాలు మనకు తెలుసు. కాని, అర్జునుడిచేయి వీడి చేయంత బెట్టిదంకాదు' అనగానే విని మెల్లగా నవ్వుతూ ద్రోణుడు కర్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

సీ. **'కవచధారణ మను ఘనవిద్య, గవ్వడి। కే నెఱింగించితి; నితఁడు దాని**
నేర్చుట నీతని నెట్టన నొప్పింప। శక్యంబు గాదు; వంచన గుణంబు
నఱకంగఁ జాపంబు విఱుగ నేయఁగ ఘోట। కములఁ జంపఁగ, సూతు సమయఁ జేయ
నగుఁ; జాలు దేని నీ వట్ల సేయుము; చేత। ధనువుండ న వ్వీరుఁ జెనయ వశమె

ఆ. **దేవతలకు నైనఁ? గావున నొక్క మై। విల్లు ద్రుంచి తఱిమి విరథుఁ జేసి**
చూచికొంద మలవు చొప్పనఁ దెగునె యీ। రథికవరుని పటుపరాక్రమంబు?' 105

ప్రతిపదార్థం: ఏను= ద్రోణుడనైన నేను; కవచ ధారణము+అనువిద్యన్= 'కవచధారణం' అనే పేరుగల విద్యను; కవ్వడికిన్= అర్జునుడికి; ఎఱింగించితిన్= తెలియజేశాను; ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడి కొడుకు; దానిన్= ఆ విద్యను; నేర్చుటన్= నేర్చుకొనటం

వలన; నెట్టనన్= నిజంగా లేదా తెగువపూని; ఈతనిన్= అభిమన్యుడిని; నొప్పింపన్= బాధపెట్టటానికి; శక్యంబుకాదు= వీలుకాదు(సాధ్యం కానే కాదు); వంచనన్= మోసంచేత; గుణంబున్= అల్లెత్రాటిని;నఱకంగన్= త్రెంచటం చేతనూ; చాపంబున్= వింటిని; విఱుగన్+ఏయఁగన్= విరగగొట్టటం చేతనూ; ఘోటకములన్+చంపఁగన్= గుర్రాలను చంపటం చేతనూ; సూతున్+సమయన్+చేయన్= సారథిని హతమార్చటం చేతనూ; అగున్= అవుతుంది; చాలుదు(వు)+ఏని= సమర్థుడవే అయితే- లేదా శక్తి కలదేని;నీవు; అట్లు+చేయుము= ఆ విధంగా చేయవచ్చును; చేతన్+ధనువు= చేతిలో విల్లు; ఉండన్= ఉండగా; ఆ+వీరున్= వీరుడైన ఆ అభిమన్యుడిని; దేవతలకున్+ఐనన్= అమరులకైనా; చెనయన్+వశమె?= ఎదిరించటానికి (తాకటానికి) సాధ్యమా?; కావునన్= కాబట్టి; ఒక్కమైన్= ఒక్కపెట్టున; విల్లున్+త్రుంచి= ధనుస్సును ముక్కలు చేసి; తఱిమి= పరుగెత్తించి లేదా కవిసి; విరథున్+చేసి= రథంలేని వాడినిగా చేసి;చూచికొందము= ఆలోచిద్దాం; ఈ రథికవరుని= రథికశ్రేష్ఠుడైన ఈ వీరునియొక్క; పటు పరాక్రమంబు= తీవ్రమైన శౌర్యం; అలవుచొప్పునన్= పరిశ్రమించటం చేత; తెగును+ఎ?= నశిస్తుందా?

తాత్పర్యం: నేను కవచధారణం అనే విద్యను అర్జునుడికి తెలియజేశాను. అభిమన్యుడు ఆ విద్యను తండ్రివలన నేర్చుకొన్నాడు. ఆ విద్యవలన అతడిని నొప్పించటానికి సాధ్యంకాదు. వంచనచేత, అల్లెత్రాటిని త్రెంచాలి, విల్లు విరవాలి, గుర్రాలను, సూతుడిని కూల్చాలి. ఇవన్నీ ఒక్కుమ్మడి జరగాలి. నీ చేతనైతే ఈ పని చేయుము. చేతిలో ధనువుండగా దేవతలైనా అతడిని సమీపించలేరు. మనం అతడిని ఎదిరించి జయించలేము.'

విశేషం: కవచధారణ విద్యా ప్రభావం ఈ సీసపద్యంలో వివరించబడింది. కవచాన్ని ధరించి ఉన్నంతకాలం ఎవ్వరూ అభిమన్యుడిని ఏమీ చెయ్యలేరు. ముందు అతడి చేతిలో విల్లు లేకుండా చెయ్యాలి. ద్రోణాచార్యుడి అధర్మయుద్ధానికి ఇదే నాంది. వంచనతో ఏమేమి చేయాలో ద్రోణుడు ఇందులో తెలిపాడు. 'ఒక్కమై విల్లు ద్రుంచి విరథుఁజేసి' అనే ప్రయోగం వలన ఏదో ఒక విధంగా అతడిని హతమార్చాలి అనే నిర్ణయానికి వచ్చారు. 'చూచికొందము' అనే మాట వ్యావహారికంగా ఎంతో అర్థవంతమైనది. 'వాడి సంగతి నేను చూచుకొంటాను' వంటి ప్రయోగాలు మనం వింటూనే ఉంటాం. అదే అర్థంలోనే ఇక్కడ కూడా ప్రయోగించినట్లు విదితమౌతూ ఉన్నది.

కర్ణుఁడు మొదలగు యోధులు వంచనచే అభిమన్యుని విరథుఁ జేయుట (సం. 7-47-31)

చ. అన విని సూతసూనుఁడు భయం బెదఁ గూరినవాఁడ పోలె నై
వెనుక కొదింగి యా రథికవీరు పిఱిందికిఁ జుట్టి వచ్చి వం
చనకు సహాయులై యచటి సైనికు లన్నరపుత్త్రు బిట్టు మా
ర్కొని పెనఁగంగఁ జేరి యలఘు ప్రదరంబున విల్లు ద్రుంచినన్. 106

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అనగా; సూతసూనుఁడు= కర్ణుడు; విని; భయంబు= భీతి; ఎదన్+కూరినవాఁడ+పోలెన్+ఐ= మనస్సులో నాటుకొన్నవాడి వలె అయి; వెనుకకున్+ఒదింగి= వెనుకకు ముడుచుకొని (దాగి); ఆ రథికవీరు+పిఱిందికిన్= ఆ రథిక శ్రేష్ఠుడి వెనుకకు; చుట్టివచ్చి= తిరుగుకొని వచ్చి; వంచనకున్= తన మోసానికి; సహాయకులు+ఐ= సహాయపడేవారై; సైనికులు= యోధులు; ఆ+నరపుత్త్రున్= ఆ అర్జున కుమారుడిని; బిట్టు= మిక్కిలి; మార్కొని= ఎదుర్కొని; పెనఁగంగన్= పోరాడగా; చేరి= కర్ణుడు సమీపించి; అలఘు+ప్రదరంబునన్= గొప్ప బాణంతో; విల్లున్+త్రుంచినన్= విల్లు త్రుంచగా.

తాత్పర్యం: అని ద్రోణుడనగానే విని కర్ణుడు మనస్సులో భీతి నాటుకొన్నవాడు మాదిరిగా వెనుకకు ఒదిగి, ఆ రథికశ్రేష్ఠుడైన అభిమన్యుడి వెనుకకు మరలివచ్చి, వంచనకు సహకరించే సైనికులందరూ ఆ అర్జునకుమారుడిని ముందువైపు ఎదుర్కొని పోరాడుతూ ఉండగా, కర్ణుడు గొప్ప బాణంతో అభిమన్యుడి విల్లు త్రుంచాడు.

వ. ఆ లోన. 107

తాత్పర్యం: అంతలో.

క. గురుఁ డశ్వంబులఁ గూల్చెను । సరభసముగఁ గృపుడు సంపె సారథి నిమ్మై
నరసుతుఁ డనాయుధుండును । విరథుండును నగుట సూచి వెఱపేది వడిన్. 108

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; అశ్వంబులన్= గుర్రాలను; కూల్చెన్= చంపాడు; కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; సరభసముగన్= మిక్కిలి వేగంతో; సారథిన్+చంపెన్= సూతుడిని హతమార్చాడు; ఈ+మైన్= ఈ విధంగా; నరసుతుఁడు= అభిమన్యుడు; అనాయుధుండును= ఆయుధాలు లేనివాడునూ; విరథుండును= రథం లేని వాడున్నూ; అగుటన్+చూచి= కావటం గ్రహించి; వెఱపు+ఏది= భయం తొలగి; వడిన్= తొందరగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు గుర్రాలను, కృపుడు రథసారథినీ క్షణంలో కూల్చారు. ఆ విధంగా అభిమన్యుడు ఆయుధాలూ, రథమూ లేనివా డయ్యాడు. ఇది గ్రహించి, భయాన్ని వదిలి, తొందరగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శకుని కృతవర్మ శల బా । హ్లీక గురుసుతు లాదిగా ననేకు లడరి య
స్త్ర కలాపంబుల శస్త్ర । ప్రకరంబుల నొంచి చిక్కువఱిచి యలఁచినన్. 109

ప్రతిపదార్థం: శకుని= గాంధారపతి; కృతవర్మ= యదువంశపురాజైన కృతవర్మ; శల= బాహ్లీకుడి కొడుకైన శలుడు; బాహ్లీక= శంతనుడి సహోదరుడైన బాహ్లీకుడు; గురుసుతులు= అశ్వత్థామ; ఆదిగాన్= మొదలుగా; అనేకులు= పలువురు; అడరి= చుట్టుముట్టి; అస్త్రకలాపంబులన్= బాణాల మొత్తాలచేత; శస్త్రప్రకరంబులన్= ఆయుధాల సమూహాలచేత; నొంచి= బాధించి; చిక్కువఱిచి= తొట్రుపెట్టి (చిక్కులు కలిగించి); అలఁచినన్= కలత కలిగించగా - అనగా శ్రమపరచగా.

తాత్పర్యం: శకుని, కృతవర్మ, శలుడూ, బాహ్లీకుడూ (సోమదత్తుడి తండ్రి) అశ్వత్థామ మొదలుగా పలువురు అదే అదనుగా విజృంభించి రకరకాల అస్త్రాల శస్త్రాల సమూహాలతో బాధించి, చిక్కులుపెట్టి శ్రమ కలిగించగా.

విశేషం: తిక్కన వరుసగా క్రియాపదాలు కూర్చి రచనకు అందాన్ని సమకూర్చటమే కాకుండా, అప్పటి ఆ సన్నివేశం యొక్క చందాన్ని అక్కడక్కడా తన రచనలో ధ్వనింపజేస్తూ ఉంటాడు. అది ఆయన శిల్పకళ లోని ఒక వైచిత్రి. ప్రస్తుతం కంద పద్యాంతంలో ఉన్న మూడు అసమాపక క్రియలూ అట్టి శిల్పకళాదృష్టిని స్ఫురింపజేస్తున్నాయి.

క. వాలును బలకయుఁ గొని య । బ్బాలుఁడు రయమార గగనభాగంబున కు
న్మీలిత ధృతిసారుండై । లీల నెగసిపోయె మండలీభూతగతిన్. 110

ప్రతిపదార్థం: వాలును+పలకయున్+కొని= కత్తినీ, పలకనూ(కేడెమునూ) గ్రహించి; ఆ+బాలుఁడు= అభిమన్యుడు; రయము+ఆరన్= వేగం అతిశయించగా; గగన భాగంబునకున్= ఆకాశవీథికి; ఉన్మీలిత, ధృతి, సారుండు+ఐ= విరిసిన ధైర్యంయొక్క చేవ కలవాడై; మండలీభూత+గతిన్= వలయాకారం అయిన గమనంతో; లీలన్= విలాసంగా; ఎగసిపోయెన్= ఎగిరాడు.

తాత్పర్యం: కత్తీ, పలకా తీసికొని అభిమన్యుడు మహావేగంతో ఆకాశవీథికి, విరిసిన ధైర్యసారం కలవాడై మండలాకార గమనంతో ఎగిరాడు.

క. తన విద్య కలిమి వినతా । తనయుని భంగిం జరింపఁ దమతమపైఁ దెం
పున నుఱుకు నను తలంపున । మన యోధులు భయము గొనిరి మనుజాధీశా! 111

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధీశా!= రాజా!; తన విద్య కలిమిన్= తన విద్యయొక్క పేర్మిచేత; వినతాతనయుని భంగిన్= (వైనతేయుడి) గరుత్మంతుడి వలె; చరింపన్= తిరుగుతూ ఉండగా; తెంపునన్= సాహసంతో; తమ తమ పైన్= తమ తమ మీదికి; ఉఱుకును= దూకుతాడు; అను తలంపునన్= అనే భావంతో; మన యోధులు= మన యుద్ధవీరులు; భయము కొనిరి= భీతిచెందారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ధృతరాష్ట్రా! అభిమన్యుడు తన విద్యయొక్క పేర్మిచేత గరుత్మంతుడి వలె తిరుగుతూ ఉండగా, సాహసంతో ఇతడు ఎక్కడ తవమీదికి దూకుతాడో అని భావిస్తూ యుద్ధవీరులు మిక్కిలి భయపడ్డారు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

చ. **ఎడగని వాలు బల్లెమున నేసె వెసం దునియంగఁ ద్రోణుఁ డ**
ప్పుడు శకలంబులై పలక భూమిపయిం దొరఁగంగఁ జేసె నె
క్కుడువడిఁ గర్ణుఁ; డా శిశు వకుంఠగతిన్ దన తేరిమీఁద నొ
ప్పెడు ఘనచక్రముం గొని యుపేంద్రుఁడు లీల నటించు చాడ్పునన్. **112**

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఎడన్+కని= సమయం చూచి; వెసన్= వేగంగా; తునియంగన్= తునకలు అగునట్లు; బల్లెమునన్= బల్లెముతో; వాలున్= అభిమన్యుడి చేతి ఖడ్గాన్ని; ఏసెన్= కొట్టాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కర్ణుఁడు; ఎక్కుడు+వడిన్= అధికమైన వేగంతో; శకలంబులు+ఐ= తునియలై; పలక= కేడెము; భూమిపయిన్+తొరఁగంగన్= భూమిమీద పడేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు; ఆ+శిశువు= అభిమన్యుడు; అకుంఠగతిన్= కుంటుపోని (మొక్కవోని) విధంగా; తన తేరిమీఁదన్= తనరథంపై; ఒప్పెడి, ఘన, చక్రమున్= ఒప్పుచుండిన గొప్ప చక్రాన్ని; కొని= పూని(గ్రహించి); ఉప+ఇంద్రుఁడు= శ్రీ మహావిష్ణువు; లీలన్, నటించు,చాడ్పునన్= క్రీడించే విధంగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అదను చూచి మహావేగంగా అభిమన్యుడి చేతి కత్తిని బల్లెంతో తునుకలయ్యేట్లు చేశాడు. అదే సమయంలో కర్ణుడు మిక్కిలి వేగంతో పలక ముక్కలై నేల పడేటట్లు చేశాడు. బాలుడైన ఆ అభిమన్యుడు ఏ మాత్రం చలించకుండా, కుంటువోని విధంగా తన రథంమీద ఉండే గొప్ప చక్రాన్ని తీసికొని శ్రీ మహావిష్ణువు క్రీడించే విధంగా. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **సంరంభ విజృంభితుండై.** **113**

ప్రతిపదార్థం: సంరంభ= ఆటోపముతో; విజృంభితుండు+ఐ= చెలరేగినవాడై

తాత్పర్యం: ఆటోపంతో చెలరేగినవాడై.

సీ. **నెత్తుటఁ జొత్తిల్లి నెఱసిన యలుక ను । గ్రంబైన వదనంబు కాంతి పరఁగఁ,**
గౌరవ సైనికోత్కరమున కతి భయ । దంబగు సింహనాదంబు సెలఁగ,
నింగికి నిగుడు రథాంగరోచులు మణి । కంకణద్యుతులతోఁ గలసి వెలుఁగ,
సిక్కు సూపిన గంధసింధురం బను రేఖ । దలపించు పటుగతి చెలువు మెఱయఁ,

తే. **కుంభసంభవుఁ డున్న దిక్కునకుఁ గవిసి । యడ్డపడు సేనఁ జించి చెండాడు నక్కు**
మారవరుమేని యొప్పును మగతనంబుఁ । జలము బలముఁ గీర్తించె నిర్జరగణంబు. **114**

ప్రతిపదార్థం: నెత్తుటన్+జొత్తిల్లి= నెత్తురుచేత; ఎఱ్ఱనై నెఱసిన+అలుకన్= నిండిన కోపంతో; ఉగ్రంబు+ఐన, వదనంబు= భయంకరమైన ముఖంయొక్క; కాంతి+పరఁగన్= కాంతి ఒప్పారగా; కౌరవసైనిక+ఉత్కరమునకున్= కౌరవసైన్యసమూహానికి; అతి+భయదంబు+

అగు= మిక్కిలి భీతిని (ఇచ్చేది) కలిగించేది అగు; సింహనాదంబు+చెలఁగన్= సింహపుగర్జన ధ్వనించగా; నింగికిన్+నిగుడు= ఆకాశానికి వ్యాపించే; రథాంగ+రోచులు= చక్రం యొక్క కాంతులు; మణి,కంకణ, ద్యుతులతోన్= రత్నపు కడియాల కాంతులతో; కలసి+వెలుఁగన్= చేరి ప్రకాశించగా; సిక్కు+చూపిన= బరిగోల లేదా అంకుశం చూపిన; గంధసింధురంబు= మదపుటేనుగు; అను+రేఖ+తలపించు= అనే విధంగా తోచు; పటు+గతి+చెలువు= ఆటోపం గల గమన విశేషం యొక్క అందం; మెఱయన్= వెలుగొందగా; కుంభసంభవుఁడు= ద్రోణుడు; ఉన్న+దిక్కునకున్= ఉండేవైపుకు; కవిసి= చేరి; అడ్డపడుసేనన్= అడ్డం వచ్చిన సైన్యాన్ని; చించి= ఛేదించి; చెండాడు= హతంచేసే; ఆ+కుమారవరు= కుమార శ్రేష్ఠుడైన ఆ అభిమన్యుడి; మేని+ఒప్పును= శరీరం యొక్క సౌందర్యాన్ని; మగతనంబున్= శౌర్యాన్ని; చలమున్= మాత్సర్యాన్ని (పట్టుదలను); బలమున్= శక్తినీ; నిర్జర+గణంబు= దేవతలసమూహం; కీర్తించెన్= పొగడింది.

తాత్పర్యం: నెత్తుటితో తడిసి ఎర్రనై, నిండిన కోపంతో భయంకరంగా ఉన్న ముఖము యొక్క కాంతి దీపించగా, కౌరవసైన్య సమూహానికి భీతి కలిగించే సింహనాదాలు ఒప్పుచుండగా, ఆకాశానికి వ్యాపించే చక్రకాంతులు రత్న కంకణ కాంతులతో కలిసి ప్రకాశించగా; (బరిగోలను) అంకుశాన్ని చూపిన మదపుటేనుగు అనే విధంగా తోచు ఆటోపంతో కూడిన గమన విశేషం యొక్క అందం ఒప్పుతుండగా ద్రోణుడుండే దిక్కుచేరి అడ్డంవచ్చే సైన్యాన్ని చీల్చి చెండాడుతూ ఉన్న ఆ అభిమన్యుడి ముఖ సౌందర్యాన్ని, శౌర్యాన్ని, మాత్సర్యాన్ని, బలాన్నీ దేవతలు కీర్తించారు.

విశేషం: అప్రతిమాన ప్రతాపంతో ప్రకాశించే అభిమన్యుడి ప్రతికదలికా, ప్రతిభావమూ, ప్రతిశబ్దమూ ఎంతో శోభాయమానంగా, సంతోషాన్ని కలిగించింది. ప్రస్తుత సీసపద్యం అభిమన్యుడి సౌందర్యదీప్తికీ, శౌర్యపటుత్వానికీ ప్రతీక. ఇందులోని తేటగీతి తేటతెల్లమైన దేవతల ప్రశంసాగీతికి సాంకేతిక సూచన. అలంకారం: ఉపమ.

వ. **అట్టియెడ.** **115**

తాత్పర్యం: అటువంటి సందర్భంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **శకుని కృతవర్మ కృప కర్ణ శల్య ముఖ్యు । లైన యోధులు పెక్కండ్రు రఖిల దిశలఁ**
బొదివి యతని కరంబునఁ బొలుచు చక్ర । మలఁతి తునియలుగా నేసె రాగ్రహమున. **116**

ప్రతిపదార్థం: శకుని, కృతవర్మ, కృప, కర్ణ, శల్య, ముఖ్యులు+ఐన+యోధులు= శకుని, కృతవర్మ, కృపాచార్యుడు, కర్ణుడు, శల్యుడు వంటి ప్రముఖులైన యుద్ధవీరులు; పెక్కంండ్రురు= అనేకులు; అఖిల దిశలన్= అన్నివైపులందు; పొదివి= ఆక్రమించి (చుట్టుముట్టి); అతని+కరమునన్= ఆ అభిమన్యుడి చేతిలో; పొలుచు+చక్రమున్= అందగించే లేక ప్రకాశించే చక్రాన్ని; ఆగ్రహమునన్= కినుకతో; అలఁతి+తునియలు+కాన్= చిన్న ముక్కలుగా (తుత్తుమురుగా); ఏసిరి= బాణాలు ప్రయోగించారు.

తాత్పర్యం: శకుని, కృతవర్మ, కృపుడు, కర్ణుడు, శల్యుడు మొదలైన ప్రసిద్ధ యుద్ధవీరులు అనేకులు అన్నివైపులా అభిమన్యుడిని ఆక్రమించి, అతడి చేతిలోని చక్రాయుధాన్ని ఆగ్రహంతో చిన్న చిన్న ముక్కలై పడేటట్లు చేశారు.

వ. **ఏసిన నతండు రయంబున.** **117**

తాత్పర్యం: (ఆ విధంగా చక్రాయుధాన్ని ముక్కలు అయ్యేటట్లు) ప్రయోగించగా, అభిమన్యుడు వేగంతో.

క. **గద గొని యశ్వత్థామం । గదియుడు దంభోళికొదమ కైవడి మెఱుఁగుల్**
పొదలించు దానిఁ గని కడు । బెదరి యతఁడు రథము డిగ్గి పిఱిఁదికిఁ జనియెన్. **118**

ప్రతిపదార్థం: గద కొని= గదాయుధాన్ని పూని; అశ్వత్థామన్= అశ్వత్థామను; కదియుడున్= సమీపించగా(చేరగా); దంభోళి+కొదమ+కైవడిన్= వజ్రాయుధపు పిల్ల మాదిరి; మెఱుఁగుల్= కాంతులు; పొదలించు+దానిన్= వెదచల్లే ఆ గదను; కని= చూచి; అతఁడు= అశ్వత్థామ; బెదరి= భయపడి; రథము డిగ్గి= రథాన్ని దిగి; పిఱిఁదికిన్= వెనుకకు; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం: గదాయుధాన్ని తీసికొని అశ్వత్థామను సమీపించగా, వజ్రాయుధపు కూనవలె మెఱుగులు గ్రక్కే ఆ గదను అశ్వత్థామ చూచి, బెదరిపోయి, రథం దిగి వెనుకకు మళ్ళాడు.

విశేషం: కందపద్యాన్ని వివిధగతి భేదాలతో నడిపించే సామర్థ్యం తిక్కనగారికి ఉన్నంతగా తక్కిన కవులకు లేదు అనటం అతిశయోక్తి కాదు. 'దంభోళి' అనే పదం యొక్క ఉచ్చారణే కొంత భీకరం అనిపిస్తుంది. ఈ పద్యం చివరిపాదం యొక్క నడక అశ్వత్థామ బెదరి వెనుకకు వెళ్ళిన పద్ధతిని ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నది.

వ. **సుభద్రాతనయుం డతని రథ్యంబులను సారథినిం జదియ మోఁది మనజోదుల యమ్ముల నేదు వెఱిఁగిన చందంబున సౌబలుని దెసకు నడచి యాతనికి నడ్డపడిన గాంధారుల సప్తవింశతి రథికులం బొరిగొనుటయుం, బురికొని తన్ను మార్కొనిన వసాతీయులం బదుండ్ర నేనుంగుల తోడన పీనుంగులఁ గావించి, యందంద తఱిమిన కేకయ సప్తకంబు రథ సహితంబుగా నగ్గలిక నుగ్గు (గ్గ)సేసి, డస్సి తూఁగాడుచుఁ దొలంగిన యోధుల నుల్లసం బాడుచు, నఱిమిన వారి నుఱుమాడుచు, వీరవ్రతంబు ధీరత్వ నిష్ఠం జలుపుచుండె.** **119**

ప్రతిపదార్థం: సుభద్రాతనయుండు= అభిమన్యుడు; అతని+రథ్యంబులను= అశ్వత్థామయొక్క గుఱ్ఱాలనూ; సారథినిన్= సూతుడినీ; చదియన్+మోఁది= చచ్చేటట్లు మోది; మన+జోదులన్= మన యుద్ధవీరులను; అమ్ములన్= బాణాలతో; ఏదు= ముండ్లపంది; పెఱిఁగిన చందంబునన్= విజృంభించిన విధంగా, సౌబలుని+దెసకున్= శకునివైపు; నడచి= నడిపించి; ఆతనికిన్= ఆ శకునికి; అడ్డపడిన+గాంధారులన్= రక్షణగా అడ్డుపడ్డ గాంధారదేశం వారిని; సప్తవింశతి+రథికులన్= ఇరవై ఏడుమంది (రథికులను) శూరులను; పొరిగొనుటయున్= చంపగా; పురికొని= క్రమ్ముకొని; తన్నున్= తనను; మార్కొనిన= ఎదుర్కొన్న; వసాతీయులన్= వసాతిరాజులను; పదుండ్రన్= పదిమందిని; ఏనుంగులతోడన్+అ= ఏనుగులతో కూడా; పీనుంగులన్+కావించి= శవాలుగా చేసి; అందంద= అక్కడక్కడ; తఱిమిన= తనమీదికి వచ్చిన; కేకయసప్తకంబున్= ఏడుమంది కేకయులను; రథసహితంబుగాన్= తేరులతోకూడా; అగ్గలికన్= విలాసంగా (పూనికతో); నుగ్గుచేసి= పొడిచేసి; డస్సి= అలసి; తూఁగాడుచున్+పోరు తొలంగిన+యోధులన్= ఊగుతూ యుద్ధం వీడి ప్రక్కకుపోయే యుద్ధవీరులను; ఉల్లసంబు+ఆడుచున్= ఎత్తిపొడుపు మాటలు పలుకుతూ; ఆఱిమిన వారిన్= ఆక్రమించిన (బాధించిన) వాళ్ళను; నుఱుమాడుచున్= చూర్ణం గావిస్తూ; వీరవ్రతంబున్= వీరుడు ఆచరించే పుణ్యకార్యాన్ని; ధీరత్వనిష్ఠన్+సలుపుచుండెన్= ధైర్యం యొక్క పూనికతో నిర్వర్తించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అశ్వత్థామ గుఱ్ఱాలను, రథసారథినీ చావమోదాడు, మన యోధుల బాణాలతో ముండ్లపందివలె అయి శకునివైపుకు మరలాడు. అతడికి రక్షగా ఉండి అడ్డపడ్డ ఇరవై ఏడుగురు శూరులైన గాంధారులను చంపాడు. ఆవరించి తనను ఎదుర్కొన్న పదిమంది వసాతి రాజులను ఏనుగులతోపాటు పీనుగులను చేశాడు. అక్కడక్కడా మీదికి ఉరుకుతున్న ఏడుగురు కేకయులను రథాలతో పాటు సవిలాసంగా నుగ్గునూచం కావించాడు. అలసి యుద్ధానికి విముఖంగా తొలగిపోయే యోధులను ఎత్తిపొడుపు మాటలతో నొప్పించాడు. ఆక్రమించిన వాళ్ళను చూర్ణం చేస్తూ వీరవ్రతాన్ని మహాధీరత్వంతో నిర్వర్తించాడు.

ఉ. **ఆ సమయంబునం గడఁగి । యాయిత మైన రథంబుతోడ దౌ**
శ్శాసని రా నతం డడరి సారథిఁ జంపి హయంబులం బడన్
వ్రేసిన నాతఁ డల్గి గద వే కొని యుద్ధతిఁ దేరు డిగ్గ ను
ద్భాసితమూర్తులం బొలిచె భ్రాతృకుమారయుగం బుదాత్తమై. **120**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; కడఁగి= ప్రయత్నించి; ఆయితము+ఐన, రథంబుతోడన్= సిద్ధమైన తేరుతో; దౌశ్శాసని= దుశ్శాసనుడి కొడుకు; రాన్= రాగా; అతండు= అభిమన్యుడు; అడరి= విజృంభించి; సారథిన్+చంపి= సూతుడిని సంహరించి; హయంబులన్= గుఱ్ఱాలను; పడన్ వ్రేసినన్= చంపగా; ఆతడు= దుశ్శాసనుడి కొడుకు; అల్గి= కోపపడి; గదన్= గదాయుధాన్ని; వేకొని= శీఘ్రంగా తీసికొని; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; తేరున్+డిగ్గన్= రథాన్ని దిగగా; భ్రాతృ+కుమార, యుగంబు= అన్నదమ్ముల కొడుకుల జంట; ఉదాత్తము+ఐ= ప్రియమైనదై (ఒప్పిదమై); ఉద్భాసితమూర్తులన్= మిక్కిలి ప్రకాశమానాలైన రూపాలచేత; పొలిచెన్= అందగించింది.

తాత్పర్యం: అంతలోనే రథాన్ని సిద్ధం చేసికొని దుశ్శాసనుడి కొడుకు రాగా, అభిమన్యుడు విజృంభించి అతడి సారథినీ, గుఱ్ఱాలనూ హతమార్చాడు. అపుడు దౌశ్శాసని కోపపడి గదను తీసికొని రథం దిగిరాగా ఆ అన్నదమ్ముల కొడుకుల జంట ఎంతో ఒప్పిదమై ప్రకాశమాన రూపాలతో అందగించింది.

అభిమన్యు దుశ్శాసన సుతు లిరువురుఁ జచ్చుట (సం. 7-48-8)

తే. **ఇవ్విధంబునఁ గదిసి నరేంద్రముఖ్య! । నీదు మనుమలు సూపఱ నెమ్మనముల**
కద్భుతంబును శోకంబు నావహిల్ల । లావు వెరవును మెఱయఁ జలంబు నెఱయ. **121**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రముఖ్య!= రాజశ్రేష్ఠా!(ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!); ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; కదిసి= సమీపించి; నీదు మనుమలు= నీ మనుమళ్ళు; చూపఱ+నెఱ+మనములకున్= చూచేవాళ్ళ నిండైన మనస్సులకు; అద్భుతంబును= ఆశ్చర్యమూ; శోకంబున్= దుఃఖమూ; ఆవహిల్లన్= కలిగేటట్లు; లావు= బలం; వెరవు= ఉపాయం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; చలంబు= (మత్సరం) పట్టుదల; నెఱయన్= నిండుకోగా.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇట్లా ఒకరినొకరు కదనంలో కవిసిన నీ మనుమళ్ళు చూచేవాళ్ళకు ఆశ్చర్యం, శోకం కలిగేటట్లు, బలమూ, ఉపాయమూ ప్రకాశించగా పట్టుదల నిండుకోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. **ఒండొరుమీఁది కోపమున నుగ్రతఁ బోరి రుదగ్రులై గదల్**
మండఁగ, నెత్తురుల్ సెదర మాంసము పిండిగ నెంపనుగ్గు లొం
డొండ ధరిత్రిపైఁ దొరఁగ నొప్పెడు మేనులు వ్రాల వానిలో
నుండక ప్రాణముల్ వెడలె నుబ్బునఁ గ్రాలఁగ దేవకామినుల్. **122**

ప్రతిపదార్థం: ఒండొరు మీఁది కోపమునన్= ఒకరిపై మరొకరికి ఉండే క్రోధం (అలుక) చేత; ఉదగ్రులు+ఐ= భయంకరులై; గదల్+మండఁగన్= గదలు మంటలు రేగగా; నెత్తురుల్+చెదరన్= రక్తం చిందిపడగా; మాంసము+పిండిగన్= మాంసం ముద్దయినట్లుగా; ధరిత్రిపైన్= నేలమీద; ఎమ్ము+నుగ్గులు= ఎముకల చూర్ణం (పొడి); ఒండు+ఒండ= క్రమక్రమంగా; తొరఁగన్= రాలగా; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; పోరిరి= పోరాడారు; ఒప్పెడు మేనులు= అందమైన శరీరాలు; వ్రాలన్= పడిపోగా; దేవకామినుల్= అప్సరసలు; ఉబ్బునన్+క్రాలఁగన్= సంతోషంతో తేలగా; వానిలోన్= ఆ శరీరంలో; ఉండక= ఉండలేక; ప్రాణముల్+వెడలెన్= ప్రాణాలు పోయాయి. (అనగా ఆ ఇరువురూ మరణించారు).

తాత్పర్యం: ఒకరిపై ఒకరు కోపంతో గదలు నిప్పులు రాలేటట్లు, నెత్తురు చిందేటట్లు, మాంసం ముద్ద అయ్యేటట్లు, ఎముకలపొడి నేలపై రాలేటట్లు భయంకరంగా యుద్ధం చేశారు. ఆ ఇరువురి అందమైన శరీరాలు నేలరాలగా అప్సరసలు చాలా సంతోషించారు. వాళ్ళ ప్రాణాలు శరీరాలలో నిలవలేక వెలుపలికి వెళ్ళాయి.

వ. ఇ త్తెఱంగున. **123**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా.

చ. వనగజ మంబుజాకర మవారణఁ జొచ్చి కలంచి యాడఁగా
మనమునఁ గొంకులేక కృప మాలిన బోయలు ముట్టి చంపు చా
డ్పున భవదీయ సేన పొరిపుచ్చఁగ జుట్టనుముట్టి పార్థనం
దను నలయించి నిర్దయ విధంబునఁ జంపి రనేక సైనికుల్. **124**

ప్రతిపదార్థం: వనగజము= అడవి యేనుగు; అంబుజాకరమున్= తామరకొలనిని; అవారణన్+చొచ్చి= అడ్డులేకుండా ప్రవేశించి; కలంచి= కలత కలిగించి; ఆడఁగాన్= వినోదించగా; మనమునన్= మనసులో; కొంకు+లేక= జంకులేకుండా; కృపమాలిన+బోయలు= దయవదలిపెట్టిన బోయవాళ్ళ; ముట్టి= సమీపించి; చంపుచాడ్పునన్= చంపేవిధంగా; భవదీయసేనన్= నీ సైన్యాన్ని; పొరిపుచ్చఁగన్= చంపగా; అనేకసైనికుల్= పలువురు భటులు; పార్థనందనున్= అభిమన్యుడిని; చుట్టనుముట్టి= చుట్టుకొని; అలయించి= అలసట కలిగించి; నిర్దయ విధంబునన్= దయ లేనివిధంగా; చంపిరి= చంపారు.

తాత్పర్యం: అడవి యేనుగు కొలనులోకి అడ్డులేకుండా ప్రవేశించి క్రీడిస్తూ ఉండగా, మనస్సులో జంకు లేకుండా దయలేని బోయవాళ్ళు దగ్గరచేరి చంపే విధంగా అభిమన్యుడు నీ సైన్యాన్ని చంపగానే, అనేక సైనికులు అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టి అలసట కలిగించి దయమాలి చంపారు.

వ. అట్టి యెడ. **125**

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో.

సీ. జగము లన్నియును దేజంబున వెలిఁగించి । యపరాద్రి సేరిన తపనుమాడ్కిఁ,
దఱచైన కానలు దరికొని నీఱుగాఁ । జేసి యాఱిన దవశిఖి విధమున,
గగనంబుతో రాయు కరడులుగల జలం । బివురఁ బాఱిన మహార్ణవము కరణి,
నున్నతగతి సెడి యుర్విపైఁ గడు విన్న । నై పడియున్న సుధాంశుభంగి

తే. బీరమునఁ దమవారికిఁ బెం పొనర్చి । యరుల సమయించి వసమఱి యనువు దప్పి
తెగియుఁ జూడ్కికిఁ జాల వ్రేఁగగుచుఁ బొలిచె । మహితమూర్తిశోభితుఁ డభిమన్యుఁ డధిప! **126**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; మహిత+మూర్తి+శోభితుఁడు= ఒప్పిదమైన ఆకారంచేత ప్రకాశించేవాడు (అయిన); అభిమన్యుఁడు; తేజంబునన్= తన కాంతిచేత; జగములు+అన్నియున్= లోకాలు అన్నీ; వెలిఁగించి= వెలిగేటట్లు చేసి; అపర+అద్రిన్= పడమటి కొండను(అస్తగిరిని); చేరిన= పొందిన; తపను, మాడ్కిన్= సూర్యుడివలె; తఱచు+ఐన కానలు= దట్టము అయినట్టి అడవులు; దరికొని= కాల్చి; నివుఱు(నీఱు)+కాన్+చేసి= బూడిద కావించి; ఆఱిన= ఆరిపోయిన; దవశిఖి+విధమునన్= కార్చిచ్చు మాదిరి; గగనంబుతోన్+రాయు= ఆకాశంతో ఒరసికొనే; కరడులు= అలలు; కల= కలిగిన; జలంబు= నీరు; ఇవురన్+పాఱిన= ఇంకిపోయిన; మహా+అర్ణవము, కరణిన్= పెద్ద సముద్రంవలె; ఉన్నత,గతి,చెడి= ఉపరి(పై) (లేదా గొప్ప) సంచారాన్ని విడిచి; ఉర్విపైన్= నేలమీద; కడు+విన్ననై= మిక్కిలి దైన్యాన్ని పొంది; పడి+ఉన్న= పడిపోయి ఉన్న; సుధాంశు+కరణిన్= చంద్రుడివలె; బీరమునన్= శౌర్యంచేత; తమవారికిన్= తన పక్షంవారైన పాండవులకు; పెంపు+ఒనర్చి= పేర్మిని కలిగించి; అరులన్= శత్రువులను; సమయించి= చంపి;

వసము+అఱి= వశం తప్పి (స్వాధీనతను కోల్పోయి); అనువు తప్పి= అవకాశం లేదా ఆనుకూల్యం చెడి; తెగియున్= చచ్చియు; చూడ్కికిన్= చూపునకు; చాలవ్రేఁగు+అగుచున్= మిక్కిలి బరువు అవుతూ; పొలిచెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మహనీయమైన ఆకారంతో ప్రకాశించే అభిమన్యుడు తన తేజస్సుతో లోకాల నన్నిటినీ వెలిగించి పడమటి కొండను చేరిన సూర్యుడి మాదిరి, దట్టమైన అడవులను కాల్చి బూడిదచేసి ఆరిపోయిన దావాగ్ని వలె, ఆకాశంతో ఒరుసుకొనే అలలుండే నీళ్ళు ఇంకిపోయిన మహాసముద్రం మాదిరిగా, పై సంచారాన్ని విడిచి, నేలపైన మిక్కిలి దీనంగా పడి ఉండే చంద్రుడివలె, శౌర్యంతో పాండవులకు ఎంతో పెంపు కలిగించి, శత్రువులను సంహరించి, వశంతప్పి, అనుకూలత చెడి మరణించికూడా, చూపునకు మిక్కిలి భారం అవుతూ ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: మాలోపమ. ఒకటికి నాలుగు సీసపద్య పాదాలలో మాలోపమాలంకార శోభితంగా మహిత శోభితుడైన అభిమన్యుడి ఆకార గుణ విశేషాదులు అభివర్ణించబడ్డాయి. తేజస్సు, ప్రతాపం, సౌందర్యం అనే లక్షణాలు వశం తప్పి (స్వాధీనత చెడి) అనుకూలత్వాన్ని కోల్పోయినా, చూచేవారికి మహాభారంగా యుద్ధరంగంలో పడివుండే దృశ్యాన్ని తిక్కన ఇక్కడ వర్ణించాడు. అభిమన్యుడి మరణాన్ని తెలిపే మొదటిపద్యం ఇది.

ఉ. నెత్తుటఁ దోఁగి నేల యెఱనింగి తెఱంగున నుండె; నక్కుమా
రోత్తముఁ డందుఁ జంద్రుక్రియ నొప్పె సితాయుధ ఖండభూషణో
దాత్తమణిప్రతానములు తారల చందము నొంది యంద మై
యత్తఱి నుల్లసిల్లె వసుధాధిప! చూపఱపిండు చూడ్కికిన్. **127**

ప్రతిపదార్థం: వసుధా+అధిప!= రాజా! చూపఱ, పిండు, చూడ్కికిన్= చూచేవాళ్ళయొక్క మొత్తం చూపులకు; నెత్తుటన్+తోఁగి= రక్తంతో తడిసి; నేల= భూమి; ఎఱ, నింగి, తెఱంగునన్= ఎర్రటి ఆకాశం మాదిరి; ఉండెన్= ఉండింది; ఆ+కుమార+ఉత్తముఁడు= కుమారశ్రేష్ఠుడైన ఆ అభిమన్యుడు; అందున్= ఆ నేలమీద; చంద్రు క్రియన్= చంద్రుడివలె; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు; సిత+ఆయుధ+ఖండ= విరిగిన తెల్లని ఆయుధాల ముక్కలు; భూషణ= నగలైన; ఉదాత్త, మణి, ప్రతానములు= గొప్ప రత్నాల మొత్తాలు; తారల, చందమున్= నక్షత్రాలవలె; ఒంది= పొంది; ఆ+తఱిన్= ఆ సందర్భంలో; అందము+ఐ= చక్కదనమూ, సౌందర్యమూ కలిగినదై; ఉల్లసిల్లెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: రాజా! చూచేవాళ్ళ చూపులకు నెత్తుటితో తడిసిన నేల, ఎర్రని ఆకాశంవలె ఉండింది. అభిమన్యుడు ఆ నేలమీద చంద్రుడి విధంగా ఒప్పారాడు. తెల్లటి ఆయుధాల ముక్కలూ, విరిగిన ఆభరణాలలోని గొప్పగొప్ప మణులూ నక్షత్రాల మాదిరి ఉండగా ఎంతో అందంగా ఆ సందర్భంలో అగుపించాడు.

విశేషం: అంతకుముందు సీసపద్యం చివరిపాదంలో 'సుధాంశుభంగి' అని ఉన్నది. ప్రస్తుత పద్యం ఉత్పలమాలా వృత్తంలో 'చంద్రుక్రియ' విరిగిన వివిధాయుధాలు నగలలోని, మణులూ నక్షత్రాల మాదిరి పడి ఉండగా ప్రకాశించినట్లు తిక్కన అభివర్ణించాడు. చంద్రుడి ప్రసక్తికి అనుగుణంగా 'ఉత్పలమాల' లో విషయాన్ని వివరించటం తిక్కన ఛందశ్శిల్పజ్ఞతను సూచిస్తూ ఉన్నది.

సీ. కరికళేబరములు ధరణీధరములు, దు । రంగ గాత్రమ్ములు గ్రాహసమితి,
నరశరీరములు మీనములు, గౌక్షేయక । క్షురికాది శస్త్రంబు లురగకులము,
రుధిరార్ద్రశరములు రుచిర ప్రవాళముల్, । ప్రేవుల ప్రోవులు ఫేనతతులు,
నెత్తురు వెల్లువ నీకులు భూషణ । స్తోమాస్థిచయము తుమురు లిసుక

ఆ. **గాఁగ నంబురాశి కరణి సంగ్రామ భూ । భాగ మొప్పు మిగుల భవ్యయోగ**
నిద్ర నున్న విష్ణునికిఁ బాటి యగుచు శో । భిల్లె నమ్మురారియల్లుఁ డందు. **128**

ప్రతిపదార్థం: కరి+కళేబరములు= ఏనుగుల దేహాలు; ధరణీధరములు= కొండలు; తురంగ+గాత్రమ్ములు= గుర్రాల శరీరాలు; గ్రాహ+సమితి= మొసళ్ళ గుంపు; నరశరీరములు= మానవుల దేహాలు; మీనములు= చేపలు; కౌక్షేయక+క్షురిక+ఆది, శస్త్రంబులు= ఖడ్గాలూ, క్షురికలూ (మంగలికత్తి వంటివి) మొదలైన ఆయుధాలు; ఉరగకులము= పాములమొత్తం; రుధిర+ఆర్ద్ర, శరములు= నెత్తుటితో తడిసిన బాణాలు; రుచిర+ప్రవాళముల్= ప్రకాశించే పగడాలు; ప్రేవుల+ప్రోవులు= పేగుల మొత్తాలు; ఫేన+తతులు= నురుగుల గుంపులు; నెత్తురు+వెల్లువ= రక్తంయొక్క ప్రవాహం; నీళులు= నీళ్ళు; భూషణ, స్తోమ అస్థి చయముల తుమురు= ఆభరణాల మొత్తం యొక్కయూ, ఎముకల మొత్తం యొక్కయూ పొడుము (రాలినపొడి); ఇసుక+కాఁగన్= ఇసుక కాగా (అయినట్లుగా); అంబురాశి+కరణిన్= సముద్రం మాదిరి; సంగ్రామ+భూభాగము= యుద్ధంయొక్క రంగస్థలం; ఒప్పు+మిగులన్= అందం అతిశయించగా; భవ్య, యోగనిద్రన్+ఉన్న= శ్రేష్ఠమైన యోగనిద్రలోఉండే; విష్ణునికిన్+పాటి+అగుచున్= విష్ణుదేవుడితో సాటి అవుతూ; అందున్= ఆ రణరంగంలో; ఆ+మురారి+అల్లుఁడు= శ్రీకృష్ణుడి మేనల్లుడు; శోభిల్లెన్= వెలుగొందాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రణరంగం ఒక మహాసముద్రం వలె ఉన్నది. అందులో ఏనుగుల దేహాలే కొండలు, గుర్రాల శరీరాలే మొసళ్ళు, మానవుల దేహాలే చేపలు, ఖడ్గాలూ కత్తులూ మొదలైన ఆయుధాలే పాములు, నెత్తుటితో తడిసిన బాణాలే పగడాలు, ప్రేగులే నురుగు, రక్త ప్రవాహమే నీరు, ఆభరణాల ఎముకల పొడియే ఇసుక. అటువంటి రణరంగం అనే మహాసముద్రంలో యోగనిద్రలో ఉండే విష్ణువునకు సాటిగా శ్రీకృష్ణుడి మేనల్లుడు అభిమన్యుడు వెలుగొందాడు.

విశేషం: భవ్యయోగనిద్రలో ఉండే మహావిష్ణువుతో అభిమన్యుడిని పోల్చడం ఇందులోని విశేషం. అర్జున పుత్రుడనో, సుభద్రాతనయుడనో, బాలుడనో అనకుండా మురారి అల్లుడని పేర్కొనటం ఎంతో ఔచిత్యవంతం. మామపోలికలు మేనల్లుడిలో కన్పించాయి అనే సూచన 'అమ్మురారి యల్లుఁడు' అనే ప్రయోగంలో సుస్పష్టం. అలంకారం: రూపకం.

వ. **అ బ్బాలుండు.** **129**

తాత్పర్యం: బాలుడైన అభిమన్యుడు.

విశేషం: అభిమన్యుడిని తిక్కన ఎక్కువగా ఆ శిశువు, ఆ బాలుడు, ఆ కుమారశ్రేష్ఠుడు వంటి విశేషగుణాలతోనే పేర్కొన్నాడు. ఒక్క పిల్లవాడిని అంతమంది మహాయోధులు ఆ విధంగా చుట్టుముట్టి అన్యాయంగా హతమార్చారే అన్న అభిప్రాయానికి ఇటువంటి విశేషణాలే ఎంతో రసస్ఫోరకంగా ఉంటాయి అని తిక్కన ఉద్దేశం. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **మహితలావణ్యమును, సుకుమారమైన । యంగమును, బూర్ణచంద్ర నిభాననంబుఁ**
గ్రొత్తపెంపుగ నెంతయుఁ గొమరు మిగిలి । చెన్నుఁ దలకట్టునై పడియున్నఁ జూచి. **130**

ప్రతిపదార్థం: మహిత, లావణ్యమునున్= మిక్కిలి ఒప్పిదమైన శరీరకాంతితో; సుకుమారము+ఐన= కోమలమైన; అంగమును= దేహమున్నూ; పూర్ణచంద్ర, నిభ+ఆననంబున్= నిండుచందురుడితో సమానమైన ముఖమున్నూ; క్రొత్త పెంపుగన్= నవోదయంగా; ఎంతయున్= మిక్కిలి; కొమరు మిగిలి= అందం అతిశయించి; చెన్ను+తలకట్టును+ఐ= అందమైన తలపాగా కలిగి; పడి+ఉన్నన్+చూచి= (రణరంగంలో నేలపై) పడి ఉండగా చూచి.

తాత్పర్యం: గొప్ప సౌందర్యంతో కోమలమైన దేహాన్నీ, నిండు చందురుడితో సమానమైన ముఖాన్నీ కలిగి అందం అతిశయించగా, తలపాగాతో నేలపై పడి ఉండే అభిమన్యుడిని చూచి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'మహిత' అనే విశేషణాన్ని అభిమన్యుడిని ఉద్దేశించి తిక్కన పలుమారులు ప్రయోగించాడు. 'లావణ్యం' అనటంవలన అభిమన్యుడిలోని నైగనిగ్యం విదితం. అందగాళ్ళలో చంద్రుడు అందరికంటె మేలుబంతి. అందుకే అభిమన్యుడి అందాన్ని అనేక సందర్భాలలో కవి చంద్రుడితో పోల్చాడు. అందమైన తలపాగాతో పడి ఉండటం మరొక విశేషం. అది పరివేషం వలె అందాన్ని ఇనుమడింపజేస్తూ ఉన్నదని ధ్వని.

క. **నీ సైనికు లెంతయు సం । తోసిల్లుచు నార్చి రపుడు దుఃఖితులై కుం**
తీ సుతులవారు, దీనద । శాసంగతులైరి బాష్పజలములు దొరఁగన్. **131**

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో; నీ సైనికులు= నీ సేనలు(యుద్ధవీరులు); ఎంతయున్= మిక్కిలి; సంతోసిల్లుచున్= సంతోషిస్తూ (ఆనందపడుతూ); ఆర్చిరి= గర్జించారు; కుంతీసుతులవారు= పాండవులు అనే నీకు సంబంధించినవాళ్ళు; దుఃఖితులు+ఐ= దుఃఖాన్ని పొందినవారై; బాష్పజలమును= కన్నీటిని; తొరఁగన్= కారుస్తుండగా; దీనదశా సంగతులు+ఐరి= దైన్యంతో కూడినవారు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు నీ సైనికులు ఎంతో సంతోషంతో అరచి బొబ్బలు పెట్టారు. కుంతీ కుమారులైన పాండవులు మిక్కిలి దుఃఖంతో కన్నీరు కారుస్తూ దైన్యాన్ని పొందారు.

విశేషం: 'కుంతీసుతులవారు' అనటం ఒక క్రొత్త ప్రయోగం. 'పాండవులు అనే నీకు సంబంధించిన బంధువుల' అనే అర్థంలో 'వారు' అనే పదం ప్రయుక్తం.

క. **నెఱి దప్పంబడి పెల్లుగ । నొఱలెడి నరవాజికరుల యులి వభిమన్యుం**
డఱిమురిఁ బడుటకు వగ మదిఁ । బఱిగొన నిల పెలుచ నఱచుభంగిఁ జెలంగెన్. **132**

ప్రతిపదార్థం: నెఱి+తప్పంబడి= ప్రజ్ఞ తప్పి; పెల్లుగన్= అధికంగా; ఒఱలెడి= పడిపోయే; నర,వాజి, కరుల= సైనికుల, గుర్రాల, ఏనుగుల; ఉలివు= శబ్దం; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; పడుటకున్= ఒరిగి నేలపై పడటానికి; అఱిమురిన్= కలతతో; మదిన్= మనస్సులో; వగ+పఱిగొనన్= దుఃఖం బాధించగా; ఇల= భూమి; పెలుచన్= అధికంగా; అఱచుభంగిన్= అఱచినట్లుగా; చెలంగెన్= ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: ప్రజ్ఞ తప్పి మిక్కిలి విలపిస్తూ భటులు, గుర్రాలు, ఏనుగులు చేసే శబ్దం, అభిమన్యుడు నేలకు ఒరిగినందుకుగా మనస్సులోని కలతతో దుఃఖం బాధించగా భూమి (నేల) యే అధికంగా అరుస్తూ ఉన్నట్లు అనిపించింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. గజతురగ పదాతివర్గం చేసే ఘోషకు నేలయే విలపిస్తుందన్నట్లు ఊహించటం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

వ. **ఆ సమయంబున.** **133**

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో.

క. **'పెక్కండ్రు గూడి యిమ్మెయి । నొక్కనిఁ జంపుట యధర్మ మోహో!' యని న**
ల్దిక్కులను బెద్దయెలుఁగున । నక్కజముగ భూత సంచయంబులు వలికెన్. **134**

ప్రతిపదార్థం: పెక్కండ్రు+కూడి= అనేకులు ఒకటిగా గుమిగూడి; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; ఒక్కనిన్= ఒకే ఒక పసిబాలుడిని; చంపుట= చంపటం; ఓహో!= అయ్యో; అధర్మము= అవినీతి(అన్యాయం); అని= అంటూ; నల్+దిక్కులను= నాలుగువైపులా; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యంగా; పెద్ద ఎలుఁగునన్= పెద్దశబ్దంతో (బిగ్గరగా); భూతసంచయంబులు= భూతాల మొత్తాలు (అనగా సమస్త ప్రాణికోటి, పంచభూతాలు); పలికెన్= ఘోషించాయి.

తాత్పర్యం: 'ఈ విధంగా అనేకులు గుమిగూడి ఒక్కడిని చంపటం అధర్మం' అంటూ నాలుగు దిక్కుల నుండి ఆశ్చర్యంగా పెద్దధ్వనితో సమస్త భూతకోటి ఘోషించింది.

వ. ఇట్లు శౌర్య సార సంపాదిత రౌద్రుండైన సౌభద్రుండు వడుటయు, వారి బలంబులు ఱిచ్చవడి, భండనంబు దక్కి తలరిన, ధర్మపుత్త్రుండు ప్రబలయోధవీరలోకంబు నాలోకించి యిట్లనియె. 135

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; శౌర్య, సార, సంపాదిత, రౌద్రుండు+ఐన= పరాక్రమం యొక్క అతిశయంచేత సంపాదించబడిన రౌద్రరసం కలవాడైన; సౌభద్రుండు= సుభద్రాపుత్రుడైన అభిమన్యుడు; పడుటయున్= (నేలకు ఒరగగా) నేలకూలగా; వారి+బలంబులు= ఆ పాండవుల సేనలు; ఱిచ్చవడి= చేష్టలు దక్కి (సంభ్రమపాటు చెంది); భండనంబు దక్కి= యుద్ధాన్ని ఉడిగి (విరమించి); తలరినన్= కలతచెందగా; ధర్మపుత్త్రుండు= ధర్మరాజు; ప్రబల, యోధవీర, లోకంబున్= మిక్కిలి బలవంతులైన; యుద్ధవీరుల సమూహాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరాక్రమాతిశయంచేత రౌద్ర రసాకారుడైన అభిమన్యుడు నేలకొరగటం చేత పాండవసేనలు చేష్టలు దక్కి, పోరు మాని, కలతచెంది ఉండగా ధర్మరాజు యుద్ధవీరులను చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: సౌభద్రుడికి ప్రయోగించిన విశేషణం ఎంతో గంభీరంగా ఉన్నది. కానీ, వెంటనే 'పడుటయు' అనే క్రియాపదం ఎంతో దైన్యాన్ని సూచిస్తూ ఉన్నది. ఇచ్చట ఆదేశంచేత కలిగిన వకారం వలన దైన్యస్థితి వలె ఆవిష్కరించబడింది. అదే పరుషాన్ని ప్రయోగించి ఉంటే అంతగా ఆ దైన్యం అభివ్యక్తం అయి ఉండేది కాదు.

సీ. 'మార్బలంబులు సొచ్చి, మాతంగములఁ గూల్చి, రథరాజిఁ గలఁచి, తురంగమములఁ
ద్రుంచి, పదాతులం దునుమాడి పెక్కండ్రు । సైనిక ప్రవరుల సమయఁ జూచి
మూఁకల విరియించి, వీఁక నాచార్యాది । యోధుల నెల్లను నొక్కదెసకు
వెలిచి, వియచ్చరుల్ వినుతింప నాకంబు । చూఱగొన్నట్టి యర్జునతనూజుఁ

ఆ. జూచి మనకు నేల శోకింప! వైరుల । గం డడంచి గెలుపు గంద ముచిత
భంగిఁ; బ్రొద్దుకొలఁది పరికించి మనసైన్య । ముల మరల్త మెలమి దలకొనంగ.' 136

ప్రతిపదార్థం: మార్బలంబులు+చొచ్చి= శత్రుసైన్యాలలో దూరి; మాతంగములన్+కూల్చి= ఏనుగులను పడగొట్టి; రథరాజిన్= రథాల వరుసను; కలఁచి= కలతకలిగించి; తురంగమములన్= గుర్రాలను; త్రుంచి= చంపి; పదాతులన్= కాల్బలాన్ని; తునుమాడి= సంహరించి (ఇట్లు చతురంగ బలాలనూ హతంచేసి అని భావం); పెక్కండ్రు= అనేకులు; సైనిక ప్రవరులన్= సేనలలో ఉండే శూరులను; (సైనిక శ్రేష్ఠులను); సమయన్+చూచి= చంపజూచి; మూఁకలన్+విరియించి= దట్టంగా గుమిగూడి ఎదిరించిన భటులను చెదరగొట్టి; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; ఆచార్య+ఆది, యోధులన్+ఎల్లను= ద్రోణుడు మొదలైన శూరులను అందరినీ; ఒక్క, దెసకున్, వెలిచి= ఒకవైపు తెచ్చి; వియత్+చరుల్= దేవతలు; వినుతింపన్= పొగడుతూ ఉండగా; నాకంబు= స్వర్గాన్ని; చూఱగొన్నట్టి= కొల్లగొట్టినటువంటి; అర్జునతనూజున్= అభిమన్యుడిని; చూచి= కనుగొని; మనకున్= మనకు; శోకింపన్?+ఏల?= దుఃఖపడటం ఎందుకు?; వైరుల, గండు+అడంచి= శత్రువుల గర్వం (పోకార్చి) అణచి; గెలుపు కందము= గెలుపును పొందుదాం;

ఉచితభంగిన్= తగినవిధంగా; ప్రొద్దుకొలఁది= ప్రొద్దు ఉన్నంతవరకూ; పరికించి= చూచి; ఎలమి+తలకొనంగన్= ధైర్యం కలుగగా(వికాసం ఒనగూడేటట్లు); మన సైన్యములన్= మన సేనలను; మరల్తము= శిబిరానికి మరలిద్దాం.

తాత్పర్యం: 'శత్రు సైన్యాలలో దూరి, ఏనుగులను, రథాలను, గుర్రాలను, కాల్బలాన్ని నేలకూల్చి అనేక శూరులు కలిసి తనను చంపజూచినప్పుడు ఆ మూకలను చెదరగొట్టి, ద్రోణాదియోధులందరినీ ఒక దిక్కుకు తెచ్చి, దేవతలు పొగడుతూ ఉండగా, స్వర్గాన్ని కొల్లగొట్టిన అభిమన్యుడిని చూచి మన కెందుకు దుఃఖం? శత్రువుల గర్వాన్ని అణచి మనం జయిద్దాం. ప్రొద్దు ఎంతఉందో చూచి, ధైర్యంగా మన సేనలను శిబిరాలకు మరలిద్దాం.'

విశేషం: 'యుద్ధం అన్నప్పుడు విజయమో, వీరస్వర్గమో! ఆ వీరస్వర్గాన్ని విజయుడి కొడుకు తన అసమాన పరాక్రమాన్ని చూపి పొందగలిగాడు. అందుకు మనం దుఃఖపడాల్సిన పనిలేదు. ఇక విజయం మనం సాధించాలి' అంటూ ధర్మరాజు చెప్పిన మాటలలో అతడికి యుధిష్ఠిరుడనే పేరు ఏ విధంగా సార్థకమో సూచించబడింది. 'అర్జునతనూజు' అనే ప్రయోగంలో తండ్రి నుండి పుణికి పుచ్చుకొన్న అభిమన్యుడి కీర్తిధావళ్యం ప్రతిబింబిస్తూ ఉన్నది.

వ. అని పలికి బరవసంబు సేసి సేనలం బురికొల్పికొని యవష్టంభ విజృంభితుండయి నిలిచెఁ; బదంపడి యరుణకిరణుం డపరమహీధరంబు మౌళికి సరసీరుహశేఖరంబై చెలువారం, దదనంతరంబ రిత్తచోట్లును నెత్తుటన్ జొత్తిల్లుచున్నట్లుండెఁ; బిండుగట్టి పిశాచనిశాచరులు నలిరేఁగి రక్తపానంబును మాంసఖాదనంబునుం జేయుచు మోదంబునం బొందుచు నాడుచు పాడుచుండు కలకలంబునను గుణపభక్షణవ్యగ్ర విహంగ సముదయతుములంబునను, బలలఖాదన సంరంభ శివా నివహ కోలాహలంబునను, బరమాభీలంబైన సంధ్యాకాలంబు నిరూపించి నిజ శిబిరంబులకు నుభయబలంబులుం బోయె; నప్పుడు నీ కొడుకు లుబ్బునం గొమరు మిగిలి యరిగిరి; కౌంతేయులు చిన్నఁబోయిన యాననంబులతో శోకసంతప్త చిత్తులయి చని; రివ్విధంబున ధర్మతనయుండు దననికేతనంబున కరిగి యచట నిఖిల పరిజనంబులుం దానును సన్నాహంబు లెడలించి శూన్యాకారులై యున్న సమయంబునం దమ్మునిదెస కూరిమి నారం గూరినవగ పెంపున ధైర్యంబు సొంపఱి వివర్ణవదనుం డగుచు నిట్లనియె. 137

ప్రతిపదార్థం: అని+పలికి= ఆ ప్రకారంగా మాటాడి; బరవసంబు+చేసి= ధైర్యం చేసి; సేనలన్= సైన్యాలను; పురికొల్పికొని= కలిసేటట్లు గావించి (ప్రేరేపించి); అవష్టంభ+విజృంభితుండు+అయి= గర్వంతో విజృంభించినవాడై; నిలిచెన్= నిలిచాడు;పదంపడి= పిదప; అరుణకిరణుండు= సూర్యుడు; అపరమహీధరంబు మౌళికిన్= అస్తాద్రిశిఖరానికి (పడమటి కొండ కొనకు); సరసీరుహశేఖరంబు+ఐ= తామర సిగదండయై; చెలువారన్= ఒప్పగా; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ పిదప; రిత్తచోట్లును= శూన్యప్రదేశాలున్ను; నెత్తుటన్= రక్తంతో; జొత్తిల్లుచున్నట్లు+ఉండెన్= ఎర్రవారినట్లుగా తోచాయి; పిండుగట్టి= గుంపుగాచేరి; పిశాచ, నిశాచరులు= ప్రేతాలు, రాక్షసులు; నలిరేఁగి= విజృంభించి; రక్తపానంబును= నెత్తురు త్రాగటం; మాంసఖాదనంబునున్= మాంసం తినటం; చేయుచున్= చేస్తూ; మోదంబునన్ పొందుచున్= సంతోషిస్తూ; ఆడుచున్, పాడుచుండు కలకలంబునను= ఆడుతూ పాడుతూ చేసిన అలజడి చేతను; కుణప; భక్షణ, వ్యగ్ర, విహంగ, సముదయ, తుములంబునను= పీనుగులను తినటంలో ఆసక్తిగల పక్షుల దొమ్మి పోరాటం వలనను; పలల, ఖాదన, సంరంభ, శివా నివహ కోలాహలంబునను= మాంసాన్ని తినటంలో తొందరపాటుగల ఆడునక్కల మొత్తం చేసే పెద్ద రొదచేతను; పరమ+ఆభీలంబు+ఐన= మిక్కిలి భయంకరమైన; సంధ్యాకాలంబున్= సంధ్యాసమయాన్ని; నిరూపించి= తెలిపి; నిజశిబిరంబులకున్= తమ విడిది గృహాలకు; ఉభయ సైన్యంబులును+పోయెన్= ఇరువురి సేనలున్నూ పోయాయి; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; నీ కొడుకులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన నీ కొడుకులు; ఉబ్బునన్= సంతోషంతో; కొమరు మిగిలి= అందం అతిశయించి; అరిగిరి= పోయారు; కౌంతేయులు= కుంతీపుత్రులు; చిన్నఁబోయిన+ఆననంబులతోన్=(దుఃఖించు)

కాంతిహీనాలైన ముఖాలతో; శోక, సంతప్త, చిత్తులు+అయి= దుఃఖంతో మిక్కిలి తపించిన మనస్సులు కలవారై; చనిరి= పోయారు; ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తన, నికేతనంబునకున్+అరిగి= తన నివాసానికి- శిబిరానికి పోయి; అచటన్= అక్కడ; నిఖిల పరిజనంబులున్= పరివారం అంతయు; తానును= తానూ; సన్నాహంబులు= ప్రయత్నాలు; ఎడలించి= సడలించి; శూన్య+ఆకారులు+ఐ= శూన్యమైన ఆకారాలు కలవారై; ఉన్న, సమయంబునన్= ఉండే సందర్భంలో; తమ్మునిదెస= అర్జునుడి యెడ; కూరిమిన్= ప్రేమతో; ఆరన్= నిండుకోగా; కూరిన, వగ, పెంపునన్= నాటుకొన్న దుఃఖాతిశయంతో; ధైర్యంబు= ధైర్యం; సొంపు+అఱి= ఒప్పు నశించి; వివర్ణవదనుండు+అగుచున్= వన్నె చెడిన ముఖం గలవాడై.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలికి, సేనలకు ధైర్యం కలిగించి గర్వాటోపంతో నిలిచాడు. తరువాత సూర్యుడు అస్తమించాడు. శూన్యప్రదేశాలు నెత్తుటితో ఎర్రబారిన ట్లగుపించాయి. భూతప్రేతాలు, రాక్షసులు విజృంభించి రక్తపానం, మాంసభక్షణం చేస్తూ ఆనందంతో ఆడిపాడి అలజడి కలిగించాయి. మాంసాన్ని తినే తొందరపాటులో పక్షులు దొమ్మిపోరాటానికి దిగాయి. మాంసభక్షణపు తొట్రుపాటులో ఆడునక్కల గుంపు పెద్దరొదలు చేశాయి. ఆ విధంగా సంధ్యాసమయం భయంకరంగా పరిణమించింది. ఉభయ పక్షాలవారు వారి వారి శిబిరాలకు తరలారు. అపుడు నీ కొడుకులు సంతోషాన్ని పొందగా కుంతీపుత్రులు సంతాపంతో క్రుంగిపోయారు. తన శిబిరానికి పోయిన ధర్మరాజు, పరిజనమూ తానూ అప్పటికి అన్ని సన్నాహాలు చాలించి, శూన్యాకారులై ఉండే సందర్భంలో అర్జునుడిపై ప్రేమ నిండుకోగా మనస్సులో నాటుకొన్న దుఃఖాతిశయంచేత ధైర్యానికి సంబంధించిన సొంపుచెడి, వన్నె తరిగిన మొగంతో: (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అభిమన్యుని మరణమునకు ధర్మరాజు దుఃఖించుట (సం. 7-49-1)

మ. **'గురు శారద్వత ముఖ్యయోధ వరసంగుప్తంబు, నిర్భేద్య, ము**
ద్ధుర మా సైన్యము; దానిఁ జొచ్చి ననుఁ బ్రీతుం జేయఁగాఁ బూని యొ
క్కరుఁడున్ గోవులలోనఁ జొచ్చు బలు సింగం బొక్కొ నా నట్లు సొ
చ్చి రయంబార ననేకవీరశిరముల్ చెండాడె నుద్దండుఁ డై. **138**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సైన్యము= ఆ కౌరవసేన; గురు= ద్రోణాచార్యుడు; శారద్వత= కృపాచార్యుడు; ముఖ్య= ప్రధానులు ముఖ్యులుగా గల; యోధవర= వీరశ్రేష్ఠులచేత; సంగుప్తంబు= బాగుగా రక్షించబడేది; నిర్భేద్యము= భేదించటానికి వీలుకానిది; ఉద్ధురము= బరువైనది లేదా నిలకడ కలిగింది; నన్= నన్ను; ప్రీతున్+చేయఁగాన్+పూని= సంతుష్టుడిని చేయటానికి; ప్రయత్నించి; ఒక్కరుఁడున్= ఒక్కడే; దానిన్+చొచ్చి= ఆ సైన్యాన్ని ప్రవేశించి; గోవులలోనన్= ఆవులలో; చొచ్చు= ప్రవేశించే; బలుసింగంబు+ఒక్కొ+ నాన్= మిక్కిలి బలం గలిగిన సింహమో అనునట్లు; అట్లు+చొచ్చి= ఆ విధంగా ప్రవేశించి; రయంబు+ఆరన్= వేగం యొక్క అతిశయంతో; అనేక వీర శిరముల్= పలువురు యోధుల తలలు; ఉద్దండుఁడు+ఐ= గొప్పవాడై - భయంకరుడై; చెండాడెన్= నరికి నేల కూల్చాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కృపుడు మొదలైన మహాయోధులచేత రక్షించబడేది, భేదించటానికి వీలుకానిది, నిలకడ కలది అయిన కౌరవసైన్యాన్ని, నాకు ప్రీతి కలిగించటానికి తా నొక్కడే ఆ సైన్యంలో దూరి ఆవుల మందలోకి సింహం చొచ్చినట్లుగా చొచ్చుకొని పోయి, మహావేగంతో ఎందరో వీరుల తలలను ఉద్దండుడై నరికి నేలకూల్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఈ సందర్భంలోని గతి అభిమన్యుడు రణరంగంలోనికి చొచ్చుకొని పోయిన స్థితికి సూచన. 'ఒక్కరుఁడున్' , 'చొచ్చిరయంబార' అనే ప్రయోగాలలో పదాలు విరిచి పాదారంభంలో కూర్చిన వైనం ఏ విధంగా పద్మవ్యూహాన్ని ఛేదించి లోనికి దూసుకొని పోయాడో 'శిల్పకళాపారగుఁ' డైన తిక్కన మత్తేభవిక్రీడితం యొక్క ఛందోరీతిలో ధ్వనింపజేశాడు.

క. **ఈసును రోసముఁ గల దు। శ్శాసను నొప్పించి పఱపి చతురంగములన్**
గాసిలఁ జేయుచు న ట్లు। ల్లాసముతో మెలఁగఁగాఁ దలంబె యొరులకున్! **139**

ప్రతిపదార్థం: ఈసును= ఈర్ష్యయూ; రోసమున్= రోషమున్నూ; కల, దుశ్శాసనున్= కలిగిన దుశ్శాసనుడిని; నొప్పించి= బాధించి;పఱపి= పరుగు లెత్తేటట్లు చేసి; చతుః+అంగములన్= రథ, గజ, తురగ, పదాతిబలాన్ని; గాసిలన్ చేయుచున్= నాశనం చేస్తూ (బాధపెడుతూ); అట్లు= ఆ విధంగా; ఉల్లాసముతోన్= సంతోషంతో; మెలఁగఁగాన్= మెలగటానికి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; తలంబు+ఎ!= శక్యమా!

తాత్పర్యం: ఈర్ష్యా, రోషమూ ఉన్న దుశ్శాసనుడిని నొప్పించి, పరుగులు తీయించి, చతురంగ బలాన్ని (అనగా రథ, గజ, తురగ పదాతి సైన్యాలను) నేలకూల్చి ఆ విధంగా సంతోషంతో వీరవిహారం చేయటానికి ఇతరులకు శక్యమా?

విశేషం: ఈ కందపద్యంలో అభిమన్యుడి సమరోల్లాసం సకారప్రాసలో ఎంతో హృద్యంగా వ్యంజితమైనది. ఆ ఉల్లాసంలో దుశ్శాసనుడిని నొప్పించిన వైనం కూడా అభివ్యక్తం.

తే. **కొడుకుఁ బొడగాన కర్జునుఁ డడిగె నేని। వానితో నింక నే మనువాఁడ? హరికి**
నతని గారాబు చెలియలి కధికదుఃఖ। మేన చేసితి; వగవంగ నేమి గలదు? **140**

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; కొడుకున్+పొడఁగానక= అభిమన్యుడిని కాన(చూడ)లేక; అడిగెన్+ఏని= అడిగితే; ఇంకన్= ఇకపైన; వానితోన్= ఆ అర్జునుడితో; ఏమి+అనువాఁడన్?= ఏమని చెప్పగలను?; హరికిన్= శ్రీకృష్ణుడికి; అతని, గారాబు, చెలియలికిన్= అతడికి ప్రియమైన (ముద్దు) చెల్లెలికి అనగా సుభద్రకు; ఏను+అ= నేనే; అధిక దుఃఖమున్= మిక్కిలి శోకాన్ని; చేసితిన్= కలిగించాను; వగవంగన్+ఏమి కలదు?= దుఃఖించటం వలన ఏమి ప్రయోజనం?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వచ్చి ఏడీ - నా కొడు కెక్కడ? అగుపించడంలేదే? అని అడిగితే ఏమని చెప్పగలను? శ్రీకృష్ణుడికీ అతడి కూరిమి చెల్లెలు సుభద్రకు నేనే ఇంత వంత కలిగించాను. ఇపుడు దుఃఖించి ఏమి ప్రయోజనం?

విశేషం: అభిమన్యుడిని అధికంగా అభిమానించే అర్జునుడూ, అచ్యుతుడూ, అతడి చెల్లెలు సుభద్రా - వీళ్ళకందరికీ నేనే ఆరని తీరని ఆవేదన కలిగించా నని ధర్మరాజు బాధపడుతూ 'వగచినందువలన ఏమౌతుంది?' సాధారణంగా లోకంలో అనుకొనే ఊరట వాక్యం పలికాడు.

క. **బాలుఁడు సుకుమారుఁడు పె। క్కాలములం జొచ్చి యెఱుఁగఁ డనక మొన సొరం**
జాలుదు చొరు మని పనిచితి;। నేలా న న్నాస దోస మెఱుఁగఁగ నిచ్చున్? **141**

ప్రతిపదార్థం: బాలుఁడు= పసివాడు; సుకుమారుఁడు= కోమలదేహం కలవాడు; పెక్కు= అనేకములైన; ఆలములన్= యుద్ధాలలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఎఱుఁగఁడు= తెలియడు; అనక= అని తలచక; మొన+చొరన్= సైన్యంలోకి చొరబడటానికి; చాలుదు(వు)= తగి ఉన్నావు; అని+పనిచితిన్= అని అంటూ పంపాను; ఆస= ఆశ; నన్నున్= నన్ను; ఏలా, దోసము+ఎఱుఁగఁగన్+ఇచ్చున్?= దోషాన్ని ఏ విధంగా తెలిసికొననిస్తుంది?

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు చిదిమిన పాలుగారే చిన్నారి బాలుడూ, కోమలదేహం కలవాడూ, ఎన్నడూ యుద్ధాలలో ప్రవేశించనివాడూ అనికూడా ఆలోచించకుండా 'సైన్యంలో చొచ్చుకొని పోవటానికి నీవు సమర్థుడ' వని పంపాను. నన్ను ఆశ, దోషాన్ని తెలియనీయకుండా చేసింది.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ఆశ దోషాన్ని కప్పివేస్తుంది. అది సాధ్యమా? కాదా? అనే విషయాన్ని కూడా తెలియనీయదు. సరిగ్గా అభిమన్యుడి విషయంలో ఇదే జరిగింది. యుద్ధాలలో పాల్గొన్న అనుభవం ఎంతమాత్రమూ లేని ఒక సుకుమారుడైన పసిబాలుడిని యుద్ధానికి పురికొల్పటం ఎంత అవివేకం? అని ధర్మరాజు తన దోషపూరితమైన దురాశను గూర్చి దురపిల్లటం ఈ పద్యంలోని విశేషం. 'ఆస-దోసమని అనుప్రాసలో పైకి శాబ్దిక సౌందర్యం అభివ్యక్తమైనా - అంతరాంతరాలలో అది ప్రాసవలె ఏ విధంగా బాధిస్తున్నదో కూడా చివరి వాక్యంలో సూచించబడింది.

క. **కుడువను గట్టను బూయను । దొడువను బోఁబనిచి కాక తొలుత మొన సారం**
గొడుకుం బనుచుట కెవ్వఁడు । గడఁగునె! నాయట్టి పాపకర్ముఁడు దక్కన్. **142**

ప్రతిపదార్థం: కుడువను= భుజించటానికిన్నీ;కట్టను= మేలిబట్టలు కట్టుకొనటానికిన్నీ; పూయను= గంధద్రవ్యాలు పూసికొనటానికిన్నీ;తొడువను= ఆభరణాలు ధరించటానికిన్నీ; పోన్= పోవగా; పనిచి+కాక= పంపకుండా; తొలుతన్= మొదటగా; మొనచొరన్= యుద్ధానికి పోవగా; కొడుకున్= కుమారుడిని; పనుచుటకున్= పంపటానికి; నా+అట్టి= నావంటి; పాపకర్ముఁడు+తక్కన్= పాపి తప్ప; ఎవ్వఁడున్= ఎవ్వడుగానీ; కడఁగునె!= ప్రయత్నిస్తాడా!

తాత్పర్యం: కూడు తినటానికో, గుడ్డ కట్టుకొనటానికో, మైపూతలు పూసికొనటానికో, నగలు తొడుగుకొనటానికో పంపాలిగాని, అలా కాకుండా తొలుతగా యుద్ధానికి పొమ్మని పంపటానికి నావంటి పాపి తప్ప మరెవ్వరైనా ప్రయత్నిస్తారా?

విశేషం: ముద్దు ముద్దుగా చిన్నపిల్లలను అలరించటానికో లేక ముద్దూ మురిపెమూ చెల్లించుకొనటానికో చెప్పే పనులు, చేసే విధులూ ఎన్నో ఉన్నాయి. అవి కాదని భీకరమైన సంగరభూమికి పోరా! అని పంపేవాడు ఎంత పాపాత్ముడై ఉండాలి?అని ధర్మరాజు తన్ను తాను ఆత్మ విమర్శన చేసికొంటూ ఆవేదన చెందటం ఈ కందపద్యంలోని విశేషం. ధర్మరాజు తా నెంత పాపకర్మకు పూనుకొన్నాడో దానికతడు ఎంత ఆవేదన పొందాడో చిట్టచివరి పాదాలలో చక్కగా అభివ్యక్తమైంది. కందపద్యాన్ని నడపటంలో, అందులో విభిన్న భావాలకు అనుగుణంగా మనస్తత్వాన్ని అభివ్యక్తం చేయటంలో తిక్కనగారిని మించిన కవి 'న భూతో న భవిష్యతి'.

తే. **వానితోడిద లోకమై యేను బోవ । నైతిఁ బోఁగన్నఁ బుత్త్ర శోకాతురత్వ**
మున నితాంత వివర్ణతఁ బొందుచుండఁ జూడకుండెడివాఁడ నర్జును మొగంబు. **143**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= ధర్మజుడైన నేను; వానితోడిద లోకము+ఐ= వాడిని విడువకుండా వాడే లోకమై లేదా వాడిని అనుసరిస్తూ అదే లోకమై; పోవన్+ఐతిన్= పోలేకపోయాను (వాడివలె నేను కూడా వాడితో చావలేకపోయాను అని భావం); పోన్+కన్నన్= పోవటం చూడగలిగితే(అలా పోగలిగి ఉంటే, లేదా పోవటం సంభవించి ఉంటే); పుత్త్రశోక+ఆతురత్వమునన్= పుత్రశోకం వలన కలిగిన బాధచేత; నితాంత, వివర్ణత= అధికంగా వెల్లబాటు చెందటం, లేదా మిక్కిలి వన్నె చెడటం; పొందుచుండన్= కలుగుతూ ఉండే; అర్జును మొగంబున్= అర్జునుడి ముఖాన్ని; చూడకుండెడివాఁడన్= చూడకపోయేవాడిని.

తాత్పర్యం: నేను అభిమన్యుడితో కూడా వాడే లోకమై పోలేకపోయాను. అట్లా పోగలిగి ఉంటే పుత్ర శోకంతో కుమిలి మిక్కిలి వివర్ణుడై ఉండే అర్జునుడి ముఖాన్ని చూడకుండా ఉండేవాడిని.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని భావమంతా 'వానితోడిదలోకమై' అనే జాతీయమైన పలుకుబడితో ముడిపెట్టబడి ఉన్నది. పుత్రమరణవార్త విన్న అర్జునుడిని ఏ విధంగా చూడగలను అనే ధర్మరాజు ఆవేదన ఈ తేటగీతి పద్యంలో తేటతెల్లం చేయబడింది. వాడితో కూడా నేనూ పోకపోతినే అనే వాక్యంలో ఎంతగా భరింపరాని బాధ చోటు చేసుకొని ఉన్నదో తిక్కన ఎంతో చక్కగా హృదయం ముక్కలయ్యే తీరులో, అతి సహజంగా మొదట తేటగీతి పాదంలో తెలిపాడు. కుమారుడి మరణానికి మిక్కిలిగా విలపించే

అర్జునుడిని ఏ విధంగా చూడగలను? అభిమన్యుడితో పాటు నేను కూడా మరణించి ఉంటే సరిపోయేది. అప్పుడు అర్జునుడి దుఃఖపూరిత వదనాన్ని చూడకుండే వాడిని గదా! అనే భావం చక్కగా హృదయాన్ని హత్తుకొనే రీతిలో వర్ణించబడింది.

ఉ. **వాసవునంత వానికిని వచ్చిన యాపదఁ దీర్చుఁ గాలకే**
యాసురు లట్టి బల్పగఱ నైనను వ్రేల్మిడిఁ ద్రుంచు నాజి న
వ్వాసవి యాత్మజుండు పగవారలచే హతుఁడైన దుర్దశం
జేసె యలంతఁ జేడ్పడఁగఁ జేసె; విధాతృని నేమి సెప్పుదున్! **144**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వాసవి= ఆ అర్జునుడు; వాసవు+అంతవానికిన్= ఇంద్రు నంతటి వాడికి; వచ్చిన+ఆపదన్= కలిగిన విపత్తును;తీర్చున్= తొలగిస్తాడు; కాలకేయ+అసురులు+అట్టి= కాలకేయ రాక్షసులవంటి; బల్‌పగఱన్+ఐనను= గొప్ప శత్రువులనైనా; వ్రేల్మిడిన్= చిటికె వేయునంతలో; ఆజిన్= యుద్ధంలో; త్రుంచున్= సంహరించాడు; ఆత్మజుండు= కుమారుడు; పగవారలచేన్= శత్రువులచేత; హతుండు+ఐన= చంపబడిన; దుర్దశన్+చేసి= కష్టదశచేత; అలంతన్= అలసటతో; చేడ్పడఁగన్= చేటును పొందేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు; విధాతృనిన్= బ్రహ్మను; ఏమి చెప్పుదున్?= ఏమి అనగలను?

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు ఇంద్రునంతటి వాడికి కలిగిన విపత్తును తొలగించాడు. కాలకేయాదులంతటి రాక్షసులను చిటికెవేసే లోపల యుద్ధంలో కూల్చాడు. అలాంటి అర్జునునికి కడుపు కోత కలిగేటట్లు అతని కొడుకు శత్రువులచేత హతుడయ్యేటట్లు విధాత చేస్తే ఆ విధాత చేతలను ఏమనాలి?

విశేషం: కాలకేయులు: వీరు మరీచిపుత్రులు. తల్లి కాలక. వీరు మునులను, దేవతలను బాధిస్తూ పగలు సముద్రం యొక్క అడుగున దాగిఉండేవారు. అగస్త్యుడు సముద్రజలపానం చేయగానే వీరు బయటపడ్డారు. ఈ కాలకేయాసురుల సంతతి వాళ్ళనే అర్జునుడు సంహరించాడు. తన పరాక్రమంతో దేవేంద్రుడికి కష్టాన్ని కలిగించే కాలకేయులను త్రుటిలో చంపిన అర్జునుడికి, ఇప్పు డింతటి దుర్దశ, చేటు కలిగించిన బ్రహ్మను ఏమనాలి? అనే ధర్మజుడి మానసికవేదన ఈ ఉత్పలంలో వివరించబడింది.

చ. **కొడుకు వధించి రన్నఁ గురుకోటికి నెట్టన యల్గి రూపుమా**
పెడున కడంగి పార్థుఁ డెద బేర్చిన శోకము నార్పఁ జాలునే?
పుడమి ధనంబు నాకము విభూతియుఁ జేరెన యేని నల్ల న
వ్వెడు నభిమన్యు నెమ్మొగము వే యగు పాలును బోల నేర్చునే? **145**

ప్రతిపదార్థం: పార్థుఁడు= అర్జునుడు; కడంగి= పూని; కొడుకున్+వధించిరి+అన్నన్= అభిమన్యుడిని చంపారు అని చెప్పగానే; కురుకోటికిన్= కౌరవుల మొత్తానికి; నెట్టన= వెంటనే (తొందరగా); అల్గి= కోపించి; రూపుమాపెడున= చంపివేరుతాడు; ఎదన్= మనస్సులో; పేర్చిన, శోకమున్= అతిశయించిన పుత్రశోకాన్ని; ఆర్పన్+చాలును+ఏ?= పోకార్చ గలుగునా?; పుడమిన్ ధనంబు= భూలోక ఐశ్వర్యం; నాకము+విభూతియున్= స్వర్గసంపదయున్నూ; చేరిన ఏనిన్= దొరికినప్పటికిన్నీ; అల్ల+నవ్వెడు+అభిమన్యు+నెమ్మొగము= మందంగా నవ్వే అభిమన్యుడినిండు మొగం; వేయగు పాలును= సహస్రాంశము నైనా (వెయ్యోభాగమునైనా); పోలనేర్చునే?= సరిపోలునా?

తాత్పర్యం: కొడుకును చంపారని వినగానే అర్జునుడు కౌరవుల మొత్తాన్నీ వెంటనే హతమార్చకుంటాడా! అయినా అది అర్జునునిమనస్సులో రేగినపుత్రశోకాన్ని ఆర్పగలదా! భూలోక సంపదా, స్వర్గలోకంలోని ఐశ్వర్యమూ అంతా లభించినప్పటికీ ఆ అభిమన్యుడి చిరునవ్వు తోడి నిండుమొగానికి వెయ్యో భాగమైనా సరిపోలుతుందా?'

విశేషం: ఈ చంపకమాలావృత్తంలో అభిమన్యుడి చావు విని కౌరవులందరిని అర్జునుడు చంపక వదలిపెట్టుతాడా! ఆతడి పుత్రశోకాన్ని ఆర్పటానికి వీలవుతుందా? అని అర్జునుడిని గురించి ధర్మజుడు మొదట భావించి, వెంటనే ఎన్ని సంపదలున్నా, స్వర్గ సంపద లభించినా అభిమన్యుడి ముఖ సౌందర్యానికి అవి ఏ మాత్రమూ సాటిరావు అని ఈ పద్యం చివరి పాదంలో తిక్కన ధర్మజసంతాప రూపంలో నిరూపించాడు.

వ. **అని మఱియు ననేక ప్రకారంబులం బలవించుచున్న సమయంబునం గృష్ణద్వైపాయన మునీంద్రుం డయ్యెడకు విజయంచేయుటయు, నవ్విభుండు ప్రత్యుత్థానంబు సేసి, దండప్రణామం బాచరించి, యాసన విన్యాసన ప్రముఖ పూజావిశేషంబుల నారాధించి య మ్మహాత్ముతో నిట్లనియె.** **146**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారం; మఱియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; పలవించుచున్న= విలపిస్తూ ఉండే; సమయంబునన్= సందర్భంలో; కృష్ణద్వైపాయన మునీంద్రుండు= వ్యాస మునీంద్రుడు; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటుకు; విజయం చేయుటయున్= విచ్చేయగా; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు(ధర్మరాజు); ప్రత్యుత్థానంబు+చేసి= పైకిలేచి స్వాగతంపలికి; దండప్రణామంబు+ఆచరించి= కఱ్ఱ నేలపై పడినట్లు సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి; ఆసన, విన్యాసన, ప్రముఖ, పూజా, విశేషంబులన్= ఆసనం ఉంచటం మొదలైన విశేషార్చనలతో; ఆరాధించి= పూజించి; ఆ+మహాత్ముతోన్= ఆ వేదవ్యాస మునీంద్రుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని పలురకాలుగా దుఃఖిస్తూ ఉండగా వ్యాసమునీంద్రుడు అక్కడికి వచ్చాడు. ధర్మరాజు లేచి, ఎదురేగి సాష్టాంగ దండప్రణామం చేసి, ఆసనాది విధులతో పూజించి, ఆ మహామునితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: 1. ప్రస్తుత వచనభాగంలో వేదవ్యాసుని రాక - ఆయన్ని ధర్మరాజు అతిథిపూజా విశేషాలతో ఆహ్వానించిన విషయం అభివర్ణితం. నన్నయ రచనా విధానంలో ఉండే ఔచిత్యాన్ని గుర్తించిన తిక్కన, సందర్భానుసారంగా వ్యర్థ పదరహితంగా వచన రచన ఏ విధంగా నిర్వర్తించాడో విస్పష్టం. వేదవ్యాసుని ఆగమనాన్ని ఏదో ఒక పద్యంలో నిబంధించి ఉండవచ్చును. కానీ, కథాగమన వైచిత్రికి వచనం ఎంత అనుకూలమో ఈ వచన భాగంలో తిక్కన సూచించాడు.

2. 'వేదవ్యాసాగమనము,నారదుఁ డకంపనునకు మృత్యుదేవతా ప్రభావం బెఱింగించుట, సువర్ణష్ఠీవి చరిత్రము, షోడశరాజ చరిత్రము, అను వృత్తాంతములతో కూడిన కథాభాగము (ద్రోణ.2. 146-224) భండార్కరు ప్రతి ప్రధాన పాఠమునందు విడువబడినది.అనుబంధమునందు 220 పంక్తులు గల ఈగ్రంథ భాగము చేర్చఁబడినది. (అను-1-8 పుట 264). ఈ భాగము చిత్రశీలాప్రతి, పి.పి.యస్. శాస్త్రి ప్రతి. కుంభకోణ ప్రతి - వీనియందు ప్రధాన పాఠముగా చేర్చఁబడియున్నది.

భండార్కరు ప్రతి సంపాదక వర్గమువా రీలోపము నీ క్రింది విధముగా సమర్థించియున్నారు. 'ఈ కథలన్నియు శాంతి పర్వమున కన్పించుచున్నవి. శారదాప్రతియందు ద్రోణపర్వమున నీ భాగము విడువబడినది. శాంతిపర్వమునం దీకథలు సందర్భోచితముగా కాన్పించుచున్నవి. ద్రోణపర్వమునం దివి యంతగా తగి యుండలేదు. ద్రోణపర్వమునందలి షోడశరాజ వృత్తాంతమున ఒక అసందర్భమును కలదు. పరశురాముడిని పదునార్గురు మహారాజులలో చేర్చుట యుక్తము కాదు. సంస్కృత శాంతి పర్వమునందు పరశురాముడి స్థానమున సగరుడు పేర్కొనఁబడి యున్నాడు. ఇది యుచితముగా కాన్పించును. మృత్యుదేవతా ప్రభావము తరువాత ద్రోణపర్వమున ఫలశ్రుతి కూడ చేర్పబడియున్నది. ఈ అంశములను బట్టి చూడఁగాఁ బైవృత్తాంతము లన్నియు శాంతిపర్వమున మొదట వ్రాయఁబడె ననియు, తరువాత ద్రోణపర్వమునందు ప్రక్షిప్తములుగా చేర్పఁబడినట్లును విశదమగుచున్నది.'

తెలుగుభారతమున వేదవ్యాసాగమనము, నారదుఁ డకంపనునకు మృత్యుదేవతా ప్రభావం బెఱింగించుట, సువర్ణష్ఠీవి చరిత్రము, షోడశరాజ చరిత్రము అను ఘట్టములు కలవు. శాంతిపర్వమున నీ కథాంశములు కొన్ని మార్పులతో తిరిగి కాన్పించును.

ఇచట అకంపనుని వృత్తాంతము లేదు. పర్వత నారద వృత్తాంత మధికముగా నున్నది (శాంతి 229- 290). తెలుఁగు భారతమున ద్రోణపర్వమునగాని, శాంతి పర్వమునగాని, షోడశరాజ చరిత్రమునందు సగరుని ప్రశంస చేర్చబడలేదు. పరశురాముని వృత్తాంతమే యున్నది. షోడశరాజ వృత్తాంతమునకు సంబంధించిన పద్యములు తెనుఁగున రెండు పర్వములందును ఒకే రీతిగానున్నవి.' (ఆంధ్రమహాభారతము. సంశోధితముద్రణము. ద్రోణపర్వము. ద్వితీయాశ్వాసము. పాదసూచి. పు. 354 - 355).

సీ. **'పరసేన భేదింపఁ బనిచితి నేను సౌ । భద్రుని వాఁడు నబ్బలము సొచ్చె;**
వెనుక నేమును జొచ్చి చనఁగ సైంధవుఁడు మ । మ్మాఁగినఁ దోడ్పడ ననువు దప్పె;
నప్పుడు పెక్కండ్రు రప్పాడి న వ్వీరుఁ । బొదివిన నాఅడిఁ బోయె నట్లు
సుకుమారమూర్తిఁ బుత్త్రకు నొంటిమైఁ బిన్న । పాపని నలుఁగుల పాలు పడఁగఁ

ఆ. **బనిచి తాను బ్రతుకు పాపాత్ముఁ డెందును । గలఁడె? విపుల శోకజలధి మునిఁగి**
పేర్చు తల్లడమున బిమ్మిటి కొనియెడుఁ । జిత్త; మింక నేమి సేయువాఁడ?' **147**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= ధర్మజుడనైన నేను; సౌభద్రునిన్= అభిమన్యుడిని; పరసేనన్= శత్రుసైన్యాన్ని; భేదింపన్= భేదించటానికై; పనిచితిన్=పంపాను; వాఁడున్= ఆ అభిమన్యుడుకూడా; ఆ+బలము= ఆ సైన్యం; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు;వెనుకన్= అతడి వెనుక; ఏమును= మేమున్నూ; చొచ్చి+చనఁగన్= ప్రవేశించి పోగా; మమ్మున్= మమ్ము; సైంధవుఁడు= జయద్రథుడు; ఆఁగినన్= అడ్డగించగా; తోడ్పడన్= సహాయ పడటానికి; అనువు= (ఆనుకూల్యం) అవకాశం; తప్పెన్= తప్పిపోయింది; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; పెక్కండ్రురు= అనేకులు; ఆ+పాడిన్= ఆ వివాదంలో; ఆ+వీరున్= వీరుడైన అభిమన్యుడిని; పొదివినన్= చుట్టుముట్టగా; ఆఅడిఁబోయెన్= మరణించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సుకుమారమూర్తిన్= కోమలమైన స్వరూపం కలవాడిని; పుత్త్రకున్= కుమారుడిని; పిన్నపాపనిన్= పసిపిల్లవాడిని; ఒంటిమైన్= ఒంటిగా; అలుఁగులపాలు+పడఁగన్= బాణాల వశం అయ్యేటట్లు; పనిచి= పంపి; బ్రతుకు= జీవించునట్టి; పాపాత్ముఁడు= కఠినుడు; ఎందునన్= ఎందైనా; కలఁడె?= ఉన్నాడా?; విపుల, శోక, జలధిన్= విస్తారమైన శోకం అనే సముద్రంలో; మునిఁగి= మునిగి; పేర్చు+తల్లడమునన్= అతిశయించే బాధ (కలత)తో; చిత్తము= మనస్సు; బిమ్మిటి కొనియెడున్= స్మారకం తప్పిపోతూ ఉన్నది; ఇంకన్= ఇకపై;ఏమి+చేయువాఁడన్?= ఏమి చేయగలను?

తాత్పర్యం: 'నేను అభిమన్యుడిని శత్రుసేనను భేదించటానికి పంపాను.వాడున్నూ ఆ సైన్యంలో ప్రవేశించాడు. అతడి వెనుక మేము పోవటానికి ప్రయత్నించగా సైంధవుడు మమ్మల్ని అడ్డగించాడు. అభిమన్యుడికి సహకరించే అవకాశం అంతటితో తప్పిపోయింది. అప్పుడు పలువురు ఆ వీరుడిని చుట్టుముట్టి అన్యాయంగా హతమార్చారు. కోమల స్వరూపుడూ, పసిపాపడూ అయిన కుమారుడిని ఆ విధంగా ఒంటిగా బాణాలపాలు కావటానికి పంపి, తాను జీవించే కఠినాత్ము డెక్కడైనా ఉన్నాడా? అతి విస్తారమైన శోకసముద్రంలో మునిగి మిక్కిలి తల్లడపాటు చెంది మనస్సు ప్రజ్ఞ కోల్పోగా ఇంక చేసే దేముంది?'

వ. **అనిన విని మునీశ్వరుం డమ్మనుజేశ్వరున కిట్లనియె :** **148**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ధర్మరాజు అనగా; విని; మునీశ్వరుండు= వేదవ్యాసుడు; ఆ+మనుజ+ఈశ్వరునకున్= ఆ రాజుకు (ధర్మరాజుకు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలుకగా వేదవ్యాసుడు విని అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'పలువురు రాజులం దునిమె బల్లిదుఁ డాతఁడు పిన్నపాపఁడే?
యలుగుల పాలు సేయకభియాతులు పువ్వుల కోల సాఁతురే?
కలఁగుదురే విపద్దశల కాఁటియ నార్యులు సావు లింత విం
తలె? గరుడోరగ ద్యుచర దానవకోటుల చావుఁ జూడమే?' 149

ప్రతిపదార్థం: బల్లిదుఁడు= మిక్కిలి బలవంతుడు;పలువురు+రాజులన్= పెక్కుమంది రాజులను; తునిమెన్= సంహరించాడు; ఆతఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; పిన్నపాపఁడు+ఏ?= పసిబాలుడా?; అభియాతులు= శత్రువులు లేదా పైకి దండెత్తి వచ్చేవాళ్ళు; అలుఁగుల+పాలు+చేయక= బాణాలపాలు కావించకుండా; పువ్వులకోల= పూలబాణం; చాఁతురే?= ప్రయోగిస్తారా?; ఆర్యులు= పెద్దలు, పూజ్యులు; విపద్+దశలన్= ఆపదలయొక్క పరిస్థితులలో; కాఁటియన్= బాధతో; కలఁగుదురు+ఏ?= కలత చెందుతారా?; చావులు= మరణాలు; ఇంత వింతలు+ఏ?= ఇంత ఆశ్చర్యకరమైనవా?; గరుడ+ఉరగ, ద్యుచర, దానవ, కోటుల, చావున్= గరుడులు, నాగులు, ఖేచరులు (దేవతలు); రాక్షసులయొక్క మరణాన్ని; చూడమే!= చూస్తూనే ఉన్నాం గదా!

తాత్పర్యం: 'మిక్కిలి బలవంతుడైన ఆ అభిమన్యుడు చిన్నబాలుడా? అంతమంది రాజులను అంతం చేశాడు. పైకి దండెత్తి వచ్చే శత్రువులు బాణాలు ప్రయోగించకుండా పూలబాణాలు ప్రయోగిస్తారా?అన్నీ తెలిసిన పెద్దలు ఆపదలలో బాధతో కలత చెందుతారా? చావులు ఆశ్చర్యకరములా! గరుడులు, నాగులు, ఖేచరులు (ఆకాశంలో సంచరించే దేవతలు) రాక్షసులు మొదలైన వారి చావును మనం చూడటం లేదా?'

క. 'ఎప్పాట నెవ్వరికి విధి । దప్పింప వశంబె? ధైర్యధనఘనుఁ డవు నీ
విప్పరుసున నడలుట గడు । నొప్పదు; శమియింప వలయు నుర్వీనాథా!' 150

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీనాథా!= రాజా! (ధర్మరాజా అని సంబోధన); ఎప్పాటన్(ఏ+పాటన్)= ఏవిధంగానైనా; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికైనా; విధిన్= కాలానుగుణంగా ప్రవర్తించే కర్మ పరిస్థితిని; తప్పింపన్+వశంబె?= తప్పించుకొనటానికి వీలౌతుందా?; నీవు; ధైర్యధన ఘనుఁడవు= ధైర్యమే ధనంగా కలిగిన వాళ్ళలో గొప్పవాడవు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; అడలుట= శోకించటం; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పదు= తగదు; శమియింపన్ వలయున్= శాంతించాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఎక్కడైనా, ఎవ్వరికైనా విధిని తప్పించుకోవటం సాధ్యమా? నీవు ధీరులలో మేటివి. ఈ విధంగా వ్యథ చెందటం తగదు. నీవు శాంతించాలి.'

విశేషం: ఉర్వీనాథా! అనే సంబోధనలో నీవు క్షమ(ఓర్పు) వహించాలి అని సూచన. భూమి (ఉర్వి) సహనానికి మారుపేరు. అట్టి ఉర్వికి అధినాథుడవైన నీవు బేలవు కావటం తగదు. ఉత్తమవీరుడికి ఉండవలసిన ప్రసిద్ధగుణం ధైర్యం, అట్టి ధైర్యధనులలో నీవు ఘనుడవై ఉండి కూడా ఈ విధంగా శోకించటం ఎంతమాత్రమూ సబబు కాదు. వ్యాసుడు శమప్రాధాన్యాన్ని నొక్కి వక్కాణించాడు. ద్విత్వపకార ప్రాస నొక్కి చెప్పటానికి ఎంతో దోహదకారిగా ప్రయుక్తం.

వ. అనిన సాత్యవతేయునకుం గౌంతేయాగ్రజుం డిట్లనియె. 151

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; సాత్యవతేయునకున్= సత్యవతీపుత్రుడైన వ్యాస మునీంద్రుడికి; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతీపుత్రులలో అందరికంటే ముందుపుట్టిన వాడైన ధర్మరాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా ధర్మరాజు వ్యాసుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: వ్యాస ధర్మజుల పేర్లు నేరుగా చెప్పకుండా ఫలానావాళ్ళ కుమారులని ఇరువురి తల్లుల పేర్లను స్ఫురింపజేయటం ఇందులోని విశేషం.

చ. 'వెరవును లావునుం గలిగి విక్రమసంపద నొప్పి ధీరు లై
పరఁగిర కాని తమ్ము మృతభావ వికారము వొందకుండ సు
స్థిరముగఁ బ్రాణరక్షణము సేయఁగ రాజులు సాల రైరె? యె
వ్వరుఁ దలపోయ మృత్యు వనివార్యమె? తాపసముఖ్య! యిమ్మెయిన్.' 152

ప్రతిపదార్థం: తాపసముఖ్య!= మౌనులలో ప్రధానమైనవాఁడా! (వేదవ్యాస మునీంద్రా!); వెరవును= ఉపాయమున్నూ; లావున్= బలమున్నూ;కలిగి= ఉండి; విక్రమసంపదన్= పరాక్రమం యొక్క సంపత్తుచేత; ఒప్పి= ప్రకాశించి; ధీరులు+ఐ= ధైర్యం కలవారై; పరఁగిరి+అ+కాని= ఒప్పినారే కాని; తమ్మున్= తమను; మృతభావ వికారము= చస్తాం అనే అభిప్రాయం వలన కలిగిన మానసికమైన గిట్టనితనాన్ని (వికృతి); పొందకుండన్= కలుగకుండా; ఎవ్వరున్= ఎవ్వరుకూడా; సుస్థిరముగన్= దృఢంగా లేదా నిలకడగా; ప్రాణరక్షణము+చేయఁగన్= ప్రాణాలను కాపాడటం చేయటానికి; రాజులు= ప్రభువులు; చాలరు+ఐరె?= సమర్థులు కాకపోయారా?; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తలపోయన్= ఆలోచించగా; మృత్యువు= మరణం; అనివార్యము+ఎ?= నివారించటానికి సాధ్యం కానిదా?

తాత్పర్యం: 'మునివర్యా! ఉపాయమూ బలమూ ఉండి పరాక్రమంతో ధీరులై ప్రకాశించారే కాని, చస్తాం అనే మనోవికారం తమ్ము పొందకుండా రాజులు నిలకడగా ప్రాణరక్షణ చేయటానికి సమర్థులు కాలేకపోయారు గదా! బాగా ఆలోచిస్తే మృత్యువును అవశ్యం అనుభవించి తీరవలసిందే!'

విశేషం: వ్యాసుడి ఓదార్పు మాటలతో కొంత ఉపశమనాన్ని పొందిన ధర్మజుడు రాజులు యుద్ధంలో తమ పరాక్రమాన్ని ప్రకటించటం సహజం. విజయమో, వీరస్వర్గమో! రణరంగంలో ప్రాణరక్షణ ప్రయత్నం అవసరం. విధి వక్రించినప్పుడు మృత్యువు అనివార్యమే కదా! అని సమాధాన పడినట్లు తిక్కన చంపకమాలా వృత్తంలో వివరించాడు. ఈ పద్యంలో రకారం ప్రాసస్థానంలోనే కాక అక్కడక్కడా ఒకింత విరివిగా ప్రయోగించబడింది. అది అగ్నివంటి పరాక్రమ స్ఫూర్తినే గాక మానసికంగా పొందే దుఃఖాగ్నికి కూడా సూచన.

వ. అనుటయుఁ, బారాశర్యుండు పాండవాగ్రజున కిట్లనుఁ 'దొల్లి యిట్లు పుత్త్రమరణ శోకాతురుండైన యకంపనుం డనురాజు నారదమునిచేత మృత్యుప్రకారంబు దెల్లంబుగా విని యుపశమితశోకుం డయ్యె నని విందు మయ్యితిహాసంబు తెఱం గెఱింగించెద; నది నీయంతఃకరణంబు సంతాపంబు మాన్చి శాంతి యొనర్చు నవహితుండ వై యాకర్ణింపుము. 153

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని అనగా; పారాశర్యుండు= పరాశరమహర్షి కుమారుడైన వ్యాసుడు; పాండవ+అగ్రజునకున్= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటూ ఉన్నాడు; తొల్లి= పూర్వం; ఇట్లు= ఈ విధంగానే; పుత్రమరణ శోక+ఆతురుండు+ఐన= కుమారుడి చావువలన దుఃఖంతో బాధపడేవాడైన; అకంపనుడు+అను, రాజు= అకంపనుడు అనే పేరుగల ప్రభువు; నారదమునిచేతన్= నారదమునీంద్రుడి చేత; మృత్యుప్రకారంబు= మృత్యువుయొక్క విధము; తెల్లంబుగాన్= స్పష్టంగా; విని; ఉపశమిత, శోకుండు+అయ్యెన్= అణగిన లేదా నశించిన దుఃఖం కలవాడు అయ్యాడు; అని+విందుము= అని వింటూ ఉన్నాం; ఆ+ఇతిహాసంబు= పరంపరగా చెప్పుకొనే ఆ పూర్వకథయొక్క; తెఱంగు= క్రమం; ఎఱింగించెదన్= తెలియజేస్తాను; అది= ఆ కథ; నీ+అంతఃకరణంబు= నీ ఆత్మ(మనస్సు) యొక్క; సంతాపంబు= వ్యథ; మాన్చి= మానేటట్లు చేసి; శాంతి+ఒనర్చున్= శాంతి కలిగిస్తుంది; అవహితుండవు+ఐ= సావధానుడవై; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అనగానే వ్యాసమహర్షి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు: 'పూర్వం ఇట్లాగే పుత్రుడి మరణం వలన కలిగిన దుఃఖంతో బాధపడే అకంపనుడు అనే రాజు, నారదుడు తెలిపిన మృత్యుప్రకార విధానాన్ని స్పష్టంగా విని చిత్తశాంతి పొందాడు. ఆ కథను నీకు చెప్పుతాను ఏకాగ్రతతో వినుము. అది నీ మనసులోని బాధను తొలగించి శాంతిని కలిగిస్తుంది.

విశేషం: 1. సాధారణంగా లోకంలో శోకంతో విలపించే వ్యక్తులు తమకు కలిగిన దుఃఖం మరెవ్వరికీ కలిగి ఉండదని భావిస్తూ ఉంటారు. అటువంటి సందర్భంలో పూర్వం ఎందరో ప్రసిద్ధులు పొందిన కష్టపరంపరలను ప్రస్తుత సంఘటనలకు అన్వయిస్తూ చెప్పటం వలన ఎంతో ఉపశమనం కలుగుతుంది. వ్యాసుడు ధర్మరాజుకు అకంపనవృత్తాంతం - అందులో ఉన్న పుత్రశోకం వివరించటానికి అదే కారణం.

2. వ్యాస - ధర్మరాజుల పేర్లను వాళ్ళ తండ్రుల పేర్లు స్ఫురించేటట్లు అపత్యార్థంలో ప్రయోగించటం ఇందులోని విశేషం. అకంపన వృత్తాంతంలోని కథ పుత్ర మరణానికి సంబంధించినదే కావటం వలన ప్రస్తుత సందర్భానికి చక్కగా అదికింది.

సీ. **పగతు రకంపను పై నెత్తి వచ్చి క । య్యము సేసి యాతని నడఁగఁ బట్టి**
కొనుటయుఁ జూచి తత్తనయుండు హరియను । వాఁడు దోర్దర్పదుర్వారమూర్తి
యవ్విరోధులమీఁద నడరి బల్విడిఁ దండ్రి । విడిపించి విక్రమ విహరణమునఁ
దనివోక మఱియు నుద్ధతిఁ గరిరథఘోట । భటనికాయంబుల బడలు పఱుప

ఆ. **నుగ్రు లగు ననేకయోధులు చలమునఁ । గూడుకొని మహాస్త్ర ఘోరశస్త్ర**
తతుల నక్కుమారు మృతుఁ జేసి; రప్పుడు । గనలి రభసమున నకంపనుండు. **154**

ప్రతిపదార్థం: పగతురు= శత్రువులు; అకంపనుపైన్= అకంపనుడిమీదికి; ఎత్తివచ్చి= దండెత్తివచ్చి; కయ్యము+చేసి= యుద్ధం చేసి; ఆతనిన్= ఆ అకంపనుడిని; అడఁగన్= లోబడేటట్లు; పట్టికొనుటయున్= బంధించటాన్ని; చూచి= కనుగొని; తద్+తనయుండు= ఆ అకంపనుడి కొడుకు; హరి+అనువాఁడు= హరి అనే పేరుగలవాడు; దోః+దర్ప+దుర్వార మూర్తి= బాహువుల (భుజముల)యొక్క గర్వంచేత అడ్డగించటానికి వీలుకాని స్వరూపం కలవాడు; ఆ+విరోధులమీఁదన్= ఆ శత్రువులపైన; అడరి= విజృంభించి; బల్విడిన్= శౌర్యంతో (లేదా వెంటనే); తండ్రిన్= తండ్రిని; విక్రమ విహరణమునన్= పరాక్రమం యొక్క విహారంతో; విడిపించి= విమోచన కలిగించి;తనివోక= తృప్తిపడక; మఱియున్= మళ్ళీ; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; కరి, రథ, ఘోట, భట, నికాయంబులన్= ఏనుగులు, తేరులు, గుర్రాలు, కాలుబలము యొక్క గుంపులను; బడలుపఱుపన్= శ్రమపెట్టగా (నొప్పించగా); ఉగ్రులు+అగు+అనేకయోధులు= భయంకరులైన పెక్కుమంది యుద్ధవీరులు; చలమునన్= పట్టుదలతో;కూడుకొని= ఒకటిగా క్రమ్ముకొని; మహా, అస్త్ర,ఘోర, శస్త్ర, తతులన్= గొప్ప, బాణాల (భయంకరాలైన) తీవ్రములైన ఆయుధాల సమూహాలతో; ఆ+కుమారున్= ఆ అకంపనుడి కొడుకును; మృతున్+చేసిరి= చచ్చినవాడిని చేశారు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; అకంపనుండు; కనలి= కోపించి; రభసమునన్= వేగంతో.

తాత్పర్యం: శత్రువులు అకంపనుడి మీదికి దండెత్తి అతడిని స్వాధీనం చేసికొని బంధించారు. అది చూచి అతడి కొడుకు హరి అనేవాడు వారింప సాధ్యంకాని భుజగర్వంతో ఆ శత్రువులపైన విజృంభించి వెంటనే తండ్రిని తన పరాక్రమంతో విడిపించి, అంతటితో తృప్తిపడక మళ్ళీ గర్వంతో చతురంగబలాల్ని శ్రమపెట్టగా భయంకరులైన శత్రుయోధులు వివిధాస్త్రశస్త్రాలతో అతడిని చంపారు. అప్పుడు అకంపనుడు మిక్కిలి కోపించి వేగంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **విపినంబు నడఁచు దవశిఖి । కుపమాస్థానమయి పగఱ యొప్పు సెఱిచి యా**
త్మపురము సొత్తెంచెం దూ । ర్యపటు ధ్వను లెసఁగ ననిమిషాధిపు భంగిన్. **155**

ప్రతిపదార్థం: విపినంబున్= అడవిని; అడఁచు= అణచు(హరించే); దవశిఖికిన్= కార్చిచ్చుకు; ఉపమస్థానము+అయి= పోలికకు చోటై (నిధానమై); పగఱ= శత్రువుల; ఒప్పున్= అందాన్ని; చెఱిచి= నశింపజేసి; అనిమిష+అధిపు భంగిన్= దేవతల ప్రభువైన ఇంద్రుడివలె; తూర్య పటు ధ్వనులు= వాద్యాల బలమైన శబ్దాలు; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆత్మపురము= తన నగరం; చొత్తెంచెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: అడవిని కాల్చే దావాగ్నితో పోల్చదగినవాడై శత్రువుల అందాన్ని నశింపజేసి, వాద్యాల మ్రోతలు అతిశయించగా దేవేంద్రుడి వలె తన నగరంలో ప్రవేశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు గెలిచి వచ్చియు.** **156**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జయించి వచ్చియున్నా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **పుత్త్రుఁ దలఁచి తలఁచి పొగులుచు నున్న య । న్నరవరేణ్యు కడకు నారదుండు**
నెమ్మి వచ్చుటయును నిభృతుఁడై యాసనా । ర్ఘ్యాది పూజనంబు లాచరించి. **157**

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రున్= కొడుకును; తలఁచి, తలఁచి= పదే పదే స్మరించి; పొగలుచున్= దుఃఖిస్తూ; ఉన్న= ఉండే; ఆ+నరవరేణ్యు కడకున్= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడి దగ్గరకు; నెమ్మిన్= ప్రీతితో(అనుగ్రహంతో); నారదుండు= నారద మహర్షి; వచ్చుటయును= రాగా; నిభృతుఁడు+ఐ= వినయం కలవాడై; ఆసన+ఆర్ఘ్య+ఆది, పూజనంబులు= పీటవేయటం, పాదాలు కడగటం మొదలైన సేవలు; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: కుమారుడిని పదే పదే తలచుకొని బాధపడుతూ ఉండే ఆ అకంపనమహారాజు దగ్గరకు నారదుడు ఎంతో ప్రీతితో రాగా, ఆ మహర్షికి వినయంతో ఆసనం వేసి అన్ని మర్యాదలూ చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. **అతనికడ నుండి యమ్మహీపతి యత్తాపస ముఖ్యునకు నిజవృత్తాంతం బెఱింగించి, కొడుకు గుణంబు లగ్గించి వానిం గోలుపోవుటం జేసి విజయంబు ప్రియంబు సేయకున్నదని తన వగపును తెలిపి మఱియును.** **158**

ప్రతిపదార్థం: అతని కడన్+ఉండి= ఆ నారదుడి దగ్గరనే ఉండి; ఆ+మహీపతి= ఆ అకంపన మహారాజు; ఆ+తాపసముఖ్యునకున్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడికి; నిజ+వృత్తాంతంబు= తన కథ; ఎఱింగించి= తెలియజేసి; కొడుకు గుణంబులు= పుత్రుడి సుగుణాలు; అగ్గించి= పొగడి; వానిన్= ఆ కుమారుడిని; కోలుపోవుటన్+చేసి= పోగొట్టుకొనటం చేత; విజయంబు= జయించటం; ప్రియంబు= ప్రీతి; చేయకున్నది= కలిగించకుండా ఉన్నది; అని= ఆ ప్రకారంగా; తన+వగపును= తన దుఃఖాన్ని; తెలిపి= వెల్లడించి; మఱియును= ఇంకా.

తాత్పర్యం: నారదుడి దగ్గర కూర్చుండి తన వృత్తాంతాన్ని చెప్పాడు. కొడుకు గుణాలను కీర్తించాడు. అతడిని పోగొట్టుకొనటం వలన విజయం కలిగినా అది సంతోషాన్ని కలిగించటం లేదని దుఃఖాన్ని ప్రకటించాడు. అంతేకాక.

విశేషం: అకంపపనుడు పుత్రమరణంతో ప్రకంపను డయ్యాడు. విస్తారంగా సామ్రాజ్యాన్ని వ్యాపింపజేశాడు. కానీ, అతడికి విజయం ప్రియం కలిగించలేదని తనకడకు విజయం చేసిన నారదుడికి విన్నవించటం ఈ వచనరచనలోని విశేషం.

క. 'మునినాయక! మృత్యువు ప్రభు । వని విందుము లోకమునకు; నది యెట్లొకొ! త
జ్జననంబుఁ దత్ప్రభావము । విన(దలఁచెద; నుచితమేని వినిపింపు తగన్. 159

ప్రతిపదార్థం: మునినాయక!= మునిశ్రేష్ఠుడవైన నారదా!; లోకమునకున్= సమస్త ప్రపంచానికి; మృత్యువు= మృత్యుదేవత; ప్రభువు= రాజు; అని+విందుము= అని వింటూ ఉన్నాం; అది+ఎట్లు+ఒకొ!= అది ఏ విధంగానో!; తద్= ఆ మృత్యువుయొక్క; జననంబు= పుట్టుక; తద్= దానియొక్క; ప్రభావము= మాహాత్మ్యం; వినన్= వినటానికి; తలఁచెదన్= కోరుతున్నాను; ఉచితము+ఏని= తెలియదగినది అయితే; తగన్= తగునట్లు (యుక్తం అగునట్లు); వినిపింపు= వినిపించుము.

తాత్పర్యం: 'నారదమునీంద్రా! ఈ లోకానికి మృత్యుదేవత ప్రభువు అని వింటున్నాం. అది ఎట్లాగో, దాని పుట్టుకనూ, మాహాత్మ్యాన్నీ వినాలని ఆసక్తిగా ఉన్నది. నేను అడిగింది సమంజసము, తెలియదగినది అని అనుకొంటే సముచితంగా వివరించవలసింది.'

విశేషం: ఏ విషయమైనా శ్రోతయొక్క అభ్యర్థననూ అందులో ఉండే ఔచిత్యాన్నీ పురస్కరించుకొనే మహనీయులు సమాధానమిస్తారు. ఆసక్తికరమైన విషయాన్ని అడగటం శ్రోతయొక్క ధర్మం. చెప్పటం కథకుడి విధి. తెలిసిన వారు తమకు తెలుసును గదా అని ఊరక ఎదుటివారికి చెప్పటం నిష్ప్రయోజనం. నిరర్థకం. అందులోనూ తాత్త్విక విషయం ఊరక తేరక చెప్పరాదు. శ్రోత పదే పదే ఆసక్తితో ఉత్కంఠతో అడిగినప్పుడే చెప్పాలి. మృత్యువు యొక్క పుట్టుకనూ, దాని ప్రభావాన్నీ చెప్పవలసిందని అకంపనుడు నారదుడిని అర్థించిన విధానం ఈ వచన రచనలో ప్రధానాంశం.

నారదుఁ డకంపనునకు మృత్యుదేవతా ప్రభావం బెఱింగించుట (సం. అను. 1-8-67 పంక్తి)

వ. అనిన విని యమ్మహాత్ముండు గరుణాయత్తచిత్తుండై యతనికిట్లను ' బంధుమరణ శోకం బుడుపం జాలెడు మృత్యుప్రకారకథ వినుట మేలు; నీ వవధానపరుండవై వినుము సెప్పెదం; బ్రజాపతి ప్రజల సృజియించి పదంపడి సంహారంబు లేమిం జేసి భూమికిఁ దదీయభారంబు దుర్భరం బగుటయు, ననుసంధించి చింతాక్రాంతుండై తత్సంహారంబునకు నుపకరణంబు గానక కటకటంబడిన నతని యింద్రియంబుల వలన మహాజ్వలనంబు జనియించి యెల్ల దిక్కులం బరఁగి చరాచరాత్మకంబైన భూతవ్రాతంబు దహింపం గడంగుటయు భువన హితార్థంబుగా భవుండు సని కమలభవు శరణు సొచ్చినం, బ్రజ్వరిల్లుచున్న యమ్మహానుభావుం డద్దేవు నాలోకించి యాదరభరితాంతఃకరణుం డై. 160

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అకంపనుడు అడుగగా; విని; ఆ+మహాత్ముండు= (త్రికరణశుద్ధి గల త్రిలోక సంచారి అగు) ఆ నారదుడు; కరుణా+ఆయత్త+చిత్తుండు+ఐ= దయకు అధీనమైన మనస్సు కలవాడై; అతనికిన్= ఆ అకంపనుడికి; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అంటున్నాడు; బంధుమరణ శోకంబు= చుట్టాల చావుకు సంబంధించిన; మానసికమైన దుఃఖము; ఉడుపన్+చాలెడు= పోగొట్టగలిగే; మృత్యు ప్రకార కథ= మృత్యుదేవత యొక్క విధమునకు చెందినట్టి వృత్తాంతం; వినుట= వినటం; మేలు= శుభం; నీవు; అవధాన పరుండవు+ఐ= మనస్సును నిలపటంలో ఆసక్తి కలవాడవై (అనగా శ్రద్ధాసక్తులు కలవాడవై); వినుము; చెప్పెదన్= చెబుతున్నాను; ప్రజాపతి= బ్రహ్మ; ప్రజలన్= సంతతిని (జనాన్ని); సృజియించి= పుట్టించి; పదంపడి= పిదప; సంహారంబు లేమిన్+చేసి= వినాశం లేకపోవటం చేత; భూమికిన్= భూదేవికి; తదీయభారంబు= ఆ సంతతియొక్క బరువు; దుర్భరంబు+అగుటయున్= భరించటానికి వీలుకాకపోవటాన్ని; అనుసంధించి= మనస్సులో యోచించి; చింతా+ఆక్రాంతుండు+ఐ= దిగులుతో ఆవరింపబడ్డవాడై; తద్+సంహారంబునకున్= ఆ ప్రాణికోటియొక్క వినాశానికి; ఉపకరణంబు= సాధనం; కానక= చూడలేక; కటకటంబడినన్= కోపించగా; అతని+ఇంద్రియంబులవలనన్= బ్రహ్మయొక్క ఇంద్రియాలనుండి; మహాజ్వలనంబు=

పెద్దమంట; జనియించి= పుట్టి; ఎల్లదిక్కులన్= అన్నివైపులా; పరఁగి= వ్యాపించి; చర+అచర+ఆత్మకంబు+ఐన= స్థావర జంగమాత్మకమైన; భూతవ్రాతంబున్= ప్రాణిసమూహాన్ని; దహింపన్+కడంగుటయున్= కాల్చటానికి పూనుకోవటమున్నూ; భువన+హితార్థంబుగాన్= లోకాల మేలు కొరకై; భవుండు= శివుడు; చని= పోయి; కమలభవున్, శరణు, చొచ్చినన్= బ్రహ్మకు శరణాగతుడు కాగా; ప్రజ్వరిల్లుచున్న= మండుతూ ఉండే; ఆ+మహా+అనుభావుండు= గొప్పవాడూ మిక్కిలి ఉదారుడూ అయిన బ్రహ్మ; ఆ+దేవున్= ఆ పరమశివుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఆదరభరిత+అంతఃకరణుండు+ఐ= దయతో కూడిన హృదయం కలవాడై.

తాత్పర్యం: అని అకంపనుడు అడిగిన వెంటనే మహాత్ముడైన నారదమహర్షి దయాళువై ఈ విధంగా చెప్పాడు.'బంధు మరణానికి కలిగే దుఃఖాన్ని పోగొట్టే మృత్యువు యొక్క వృత్తాంతాన్ని వినటం శుభప్రదం. నీవు శ్రద్ధాసక్తులతో వినుము. చెప్తుతున్నాను. బ్రహ్మ ప్రాణికోటిని సృష్టించి ఆ ప్రాణికోటికి సంహారం లేకపోవటంతో అది భూమికి భారమైంది. ఎట్లా ఈ భారాన్ని నివారించటమా? అని ఆలోచించి చింతతో అందుకు తగిన సాధనం అగుపించక కోపించగా, అతడి ఇంద్రియాలనుండి మంటపుట్టి అన్నివైపులా వ్యాపించి జీవ, నిర్జీవ ప్రపంచాన్నంతా దహించటానికి పూనుకొన్నది. అపుడు లోకాల మేలు కొరకు శివుడు బ్రహ్మను శరణువేడగా, అతడు పరమశివుడిని చూచి ఎంతో మన్ననా, దయా కలవాడై.

క. 'నీ కోరికి యప్రతిహత । మే కార్యముఁ గోరి వచ్చి తెఱిఁగింపు మమే
యాకార! కామహర! యది । సేకొని యీక్షణమ యేను జేసెద' ననుడున్. 161

ప్రతిపదార్థం: నీ+కోరికి= నీయొక్క ఇచ్ఛ; అప్రతిహతము= అనివార్యం (అడ్డం చెప్పరానిది); ఏ కార్యము= ఏమి పని; కోరి= ఇష్టపడి; వచ్చితి(వి)= వచ్చావు?; అమేయ+ఆకార!= తెలిసికొనటానికి శక్యంకాని (లేదా పరిమితం కాని) ఆకారం కలవాఁడా!; కామహర!= మన్మథుడిని హరించినవాడా!; ఎఱిఁగింపుము= తెల్పుము అది= నీవు కోరిన ఆ కార్యం; చేకొని= గ్రహించి; ఈ క్షణము+అ= ఇప్పుడే; ఏను= నేను; చేసెదన్= నిర్వర్తిస్తాను; అనుడున్= అన చెప్పిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: తెలిసికొనటానికి వీలుకాని స్వరూపం కలవాడా! మన్మథుడిని దహించినవాడా! పరమశివా! నీ ఇచ్ఛ అనివార్యం. అడ్డు చెప్పరానిది. ఏ పని ఆశించి మీరు వచ్చారో చెప్పండి. వెంటనే ఆ పని నేను చేస్తాను' అన్నాడు. బ్రహ్మదేవుడు. ఆ విధంగా అనిన అనంతరం. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. అభవుఁ డిట్టు లనియె 'నఖిల సృష్టిక్రియా । కర్త వగుట నీవ కలుగఁ జేయఁ
గలిగి భూతకోటి యెలమిఁ బొందఁగఁ గోప । మెత్తి రూపుమాప నేల యిపుడు? 162

ప్రతిపదార్థం: అభవుఁడు= ఈశ్వరుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అఖిల, సృష్టి, క్రియా, కర్తవు+అగుటన్= సమస్తమైన సృష్టియొక్క కార్యాన్ని చేసేవాడవు కావటం చేత; ఈవు+అ= నీవే; చేయన్+కలిగి= సృష్టి చేయటానికి సమర్థత ఉండి; భూతకోటి= ప్రాణిప్రపంచం; ఎలమిన్= సంతోషాన్ని; పొందఁగన్= పొందుతూ ఉండగా; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; కోపము+ఎత్తి= కోపం పూని (కోపాన్ని ప్రసరింపజేసి); రూపుమాపన్+ఏల?= సంహారం చేయటం ఎందుకు? (నశింపచేయటం లేదా చంపటం ఎందుకు?)

తాత్పర్యం: శివు డీ విధంగాఅన్నాడు: 'సమస్తసృష్టినీ చేయగలిగిన నీవు ప్రాణికోటి సంతోషాన్ని పొందుతూ ఉండగా ఎందుకు కోపం పూని నశింపజేస్తున్నావు?

విశేషం: సృష్టించినవాడే సంహారం గావించటం సమంజసంగా లేదు అని అంటూ సంహార కారకుడుగా భావింపబడే శివుడే సంరక్షణ చేయటానికి సముద్యుక్తుడు కావటం ఇందులోని విశేషం.

వ. నాకుంగా 'లోకంబులం గరుణాలోకంబున నా(వ)దరింపు' మనిన విని యంబుజాసనుండు 'నాయందుఁ గోపంబును గామంబును లేవు; వినుము! ప్రజాభారపీడితయైన భూమిదేవి దన డప్పి యెఱింగించినం దదీయహితంబుసేయంబూని సంహారంబుగావించువాఁడనైదానికినుపాయంబువిచారించి, యెద్దియుం గాననైతి; నది కారణంబుగా నన్నుఁ గ్రోధంబు వొందె' ననవుడు భూతనాథుండు. **163**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్ కాన్= నా కోసంగా; లోకంబులన్= (నీచే సృష్టించబడ్డ ఈ లోకాన్ని); కరుణా+ఆలోకంబునన్= దయాదృష్టితో; ఆదరింపుము= అనుగ్రహించుము; అనినన్= అనగా; అంబుజ+ఆసనుండు= పద్మం ఆసనంగా కలవాడైన బ్రహ్మ; విని; నాయందున్= నాలో; కోపంబును= క్రోధమున్నూ; కామంబును= కోరికయున్నూ; లేవు; వినుము; ప్రజా, భార, పీడిత+ఐన+భూమిదేవి= జనం (సంతతి) యొక్క బరువుచేత; పీడింప (బాధింప) బడేది అయిన భూదేవి; తన, డప్పి= తన శ్రమ; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; తదీయ హితంబు= ఆమెయొక్క మేలు; చేయన్+పూని= చేయటానికి ప్రయత్నించి; సంహారంబు+కావించువాఁడను+ఐ= చంపటం చేస్తూ ఉండేవాడిని; దానికిన్= అందుకు; ఉపాయంబు+విచారించి= ఉపాయాన్ని ఆలోచించి; ఎద్దియున్= దేనినీ; కానన్+ఐతిన్= చూడలేకపోయాను; అది కారణంబుగాన్= ఆ కారణంచేతనే; క్రోధంబు= కోపం; నన్నున్= నన్ను; పొందెన్= చేరింది; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; భూతనాథుండు= శివుడు.

తాత్పర్యం: నా కొరకైనా నీవు ఈ లోకాలను దయతో అనుగ్రహించాల్సింది' అని శివుడు అడుగగా, బ్రహ్మ 'నాలో నిజానికి కోపంగానీ, మరే కోరికగానీ లేవు. వినుము. నా సృష్టివలన కలిగిన ప్రజయొక్క భారాన్ని మోయలేక శ్రమపడే భూదేవి తన బాధను తెలుపగా ఆమె మేలుకోరి సంహారం చేస్తూ ఉన్నాను. ఎంత ఆలోచించినా ఏదీ ఉపాయం కనిపించటంలేదు. ఆ కారణం చేతనే కోపం వచ్చి నన్ను చేరింది' అనగా, ఆ మాటలు వినిన వెంటనే శివుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'నాకుంగా' - భూతనాథుడు అనే ప్రయోగాలు ఎంతో అర్థవంతంగా, ఔచిత్యస్ఫోరకంగా కూర్చబడ్డాయి. 'ఆవరింపు' అనే ప్రయోగం కన్నా 'ఆదరింపు' అన్నదే అర్థవంతం, నిజానికి బ్రహ్మలో కామక్రోధాలు లేవు కాని, భూదేవి మేలు కోరి తాను సంహారానికి పూనుకొన్నానని బ్రహ్మ శివుడికి చెప్పటం ఈ వచనంలోని విశేషం.

ఉ. 'అనఘవిచార! నీ వరయు మన్నఁ దగం గడు నిష్ఠ లోక పా
లన మొనరింతుఁ గాన యనలం బయి నీ దగు నల్క లోక ము
న్మునుమిడి కాల్పఁ జొచ్చినఁ గనుంగొని యేఁగృప పుట్టి చెప్పెదం
జనునె మహోగ్రకోపవివశత్వము నీకుఁ ద్రిలోకనాయకా! **164**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ విచార!= పాప రహితమైన ఆలోచనకలవాడా!; నీవు+అరయుము+అన్నన్= నీవు రక్షింపు మనగా; తగన్= తగునటుల; కడునిష్ఠన్= మిక్కిలి నిష్ఠతో; లోకపాలనము= లోకాలను పాలించటం; ఒనరింతున్+కాన= కావిస్తున్నాను కాబట్టే అనలంబు+అయి= నిప్పై; నీది+అగు+అల్కన్= నీదైన కోపంతో; లోకమున్= లోకాన్ని; మునుము+ఇడి+కాల్పన్= వరుసపెట్టి కాల్చటానికి; చొచ్చినన్= పూనుకొనగా; కనుంగొని= చూచి; ఏన్= నేను; కృప+పుట్టి= దయకలిగి; చెప్పెదన్= చెప్పుతూ ఉన్నాను; త్రిలోకనాయకా!= మూడు లోకాలకు ప్రభువైనవాడా!; మహా+ఉగ్ర, కోప, వివశత్వము= (మిక్కిలి)గొప్ప భయంకరమైన క్రోధంతో వశం తప్పిపోవటం; నీకున్= నీకు; చనునె!= తగునా!

తాత్పర్యం: 'పాపరహితమైన ఆలోచన కలవాడా! నీవు రక్షింపు మనగా తగునట్లు మిక్కిలి నిష్ఠతో లోకాన్ని పాలిస్తున్నాను కాబట్టే నీ కోపంతో నిప్పై లోకాన్ని వరుసపెట్టి కాల్చటానికి పూనుకోగా చూచి, నేను దయ కలిగి చెబుతూ ఉన్నాను. ముల్లోకాలకు ప్రభువైన వాడా! భయంకరమైన కోపంతో వశం తప్పిపోవటం నీకు తగునా?

వ. చరాచరంబు లన్నియు నొక్కపెట్ట భస్మీభూతంబులు సేయ నేల? ధరణీభారంబు వాయుటకై యుచిత సంహారంబు గలుగునట్లుగ నొండుదెఱంగు దలంపుము; కోపం బుపసంహరింపు; మివ్వరంబు నా కొసంగు' మనవుడు నిహత పాపకళంకుండైన యా శంకరు పలుకులకు నతం డయ్యలుక నడంచిన నయ్యనలం బాఱుటయును భువనంబులు ప్రమోదంబు నొంది యా శంకర శతానందుల నభినందించె; నట్లు క్రోధోపశమనం బాచరించు సమయంబున. **165**

ప్రతిపదార్థం: చరాచరంబులు= తిరుగునవి, తిరుగనివి (జీవ-నిర్జీవములు అజడములు జడములు); అన్నియున్= అన్నీ; ఒక్కపెట్ట= ఒక్కుమ్మడిగా; భస్మీభూతంబులు+చేయన్+ఏల?= బూడిద చేయటం ఎందుకు?; ధరణీభారంబు+పాయుటకై= భూమియొక్క భారాన్ని తొలగించటానికై; ఉచితసంహారంబు= తగు విధంగా మితంగా వినాశం; కలుగునట్లుగన్= కలిగేటట్లు; ఒండుతెఱంగు= మరొకక్రమం (పద్ధతి); తలంపుము= యోచించుము; కోపంబు+ఉపసంహరింపుము= కోపాన్ని అణచుకొమ్ము (మరలించుము); ఈ+వరంబు= ఈ వరాన్ని; నాకున్+ఒసంగుము= నాకు ఇమ్ము; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; నిహత, పాప, కళంకుండు+ఐన= నిర్మూలించబడ్డ పాపం యొక్క మచ్చ కలవాడైన; ఆ+శంకరు= ఆ పరమేశ్వరుడి; పలుకులకున్= మాటలకు; అతండు= ఆ బ్రహ్మ; అలుకన్= కోపాన్ని; అడంచినన్= అణచివేయగా; ఆ+అనలంబు= ఆ అగ్ని; ఆఱుటయును= నశించటమున్నూ; భువనంబులు= లోకాలు; ప్రమోదంబున్+ఒంది= సంతోషాన్ని పొంది;ఆ+శంకర, శతానందులన్= ఆ శివుడినీ, బ్రహ్మనూ; అభినందించెన్= పొగిడాయి; అట్లు= ఆ విధంగా; క్రోధ+ఉపశమనంబు= కోపాన్ని అణచివేయటం; ఆచరించు+సమయంబునన్= చేసిన సందర్భంలో.

తాత్పర్యం: ఎందుకిట్లా ఒక్కుమ్మడిగా చరాచరజగత్తును బూడిదచేయటం? భూభారం తొలగటానికి తగిన సంహారకార్యం మరొక్కటి ఆలోచించుము. కోపాన్ని వదలిపెట్టుము' అని పరమశివుడు పలికాడు. పాపకళంకం తొలగిన ఆ శివుని మాటలతో బ్రహ్మ తన కోపాన్ని అణచుకొన్నాడు. అగ్ని ఆరిపోయింది. లోకాలు సంతోషించి బ్రహ్మనూ పరమేశ్వరుడినీ కీర్తించాయి.

విశేషం: 'కోపాన్ని ఉపసంహరించు' మని శంకరుడు అడిగాడు. శతానందుడు క్రోధాన్ని ఉపశమింపజేశాడు. ఇక్కడ శంకరుడు అనగా సంతోషాన్ని కలిగించేవాడు అట్లా శతానందుడు శబ్దంలో కూడా ఆనందం కలిగించే వాడు అనే అర్థం ప్రస్ఫుటం. లోకాలకు ఆనందం కలిగించిన సందర్భంలో ఈ ఇరువురినీ తిక్కన ఇట్లా పేర్కొనటం ఎంతో ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది.

సీ. కమలాసనుని యింద్రియముల రక్తాస్యయు। నసితాంగియును నరుణాంబరయును
నగు నింతి జనియించి యల్లన నగుచుఁ గెం। జాయ రంజిల్లు లోచనము లలర
నా జగన్నాథుల నలవోకవోలెఁ గ। న్గొని దక్షిణమునకుఁ జన నజుండు
మెలపుతో 'మృత్యువ! మృత్యువ! యెట వోయె?'। దని పలుమాఱు సాంత్వనము దోఁపఁ

తే. బిలిచి 'సంహారబుద్ధి నా కొలయఁ బొడము। కనలునం దుద్భవించితి గాన నీవు
దొడరి (గి) వాసి లేకెల్ల జంతువుల సంహ। రింపు నా పంపుమై; నీకుఁ బెంపు గలదు.' **166**

ప్రతిపదార్థం: కమల+ఆసనుని= బ్రహ్మయొక్క; ఇంద్రియములన్= ఇంద్రియాల నుండి; రక్త+ఆస్యయున్= ఎర్రటి ముఖం కలదియున్నూ; అసిత+అంగియునున్= నల్లటి అవయవాలు కలదియున్నూ; అరుణ+అంబరయునున్= ఎర్రటి వస్త్రాలు కలదియున్నూ; అగు+ఇంతి= ఐన స్త్రీ; జనియించి= పుట్టి; అల్లనన్= మెల్లగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; కెంజాయ+రంజిల్లు= ఎర్రటి రంగుతో ప్రకాశించే; లోచనములు+అలరన్= కళ్ళు వికసించగా; ఆ జగన్నాథులన్= ఆ లోక నాయకులను; అలవోక+పోలెన్= (లీలవలె) నిర్లక్ష్యంగా; కన్గొని= చూచి; దక్షిణమునకున్= దక్షిణంవైపు; చనన్= పోగా; అజుండు= బ్రహ్మ; మెలపుతోన్= నేర్పుతో;

మృత్యువ!, మృత్యువ!= ఓ మృత్యువా! మృత్యువా!; ఎట+పోయెదు?= ఎక్కడికి పోతావు; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలుమారు= అనేక పర్యాయాలు; సాంత్వనము+తోఁపన్= ఓదార్పు తోచేటట్లుగా; పిలిచి= ఆహ్వానించి; నాకున్= నాకు; సంహారబుద్ధి= వినాశం చేయాలనే సంకల్పం; ఒలయన్= కలుగగా; (ప్రవేశించగా); పొడము+కనలునందున్= పుట్టిన కోపం నుండి; ఉద్భవించితి(వి)= పుట్టావు; కానన్= కాబట్టి; నీవు; తొడగి= యత్నించి(పూని); వాసిలేక= తారతమ్యం(భేదం) లేకుండా; ఎల్ల జంతువులన్= అన్ని ప్రాణులనూ; నా పంపుమైన్= నా ఆజ్ఞచేత; సంహరింపు(ము)= నాశనం గావించుము; నీకున్= నీకు; పెంపు= గౌరవం; కలదు= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడి ఇంద్రియాల నుండి ఎర్రటి మొగంతో, నల్లటి అవయవాలతో, ఎర్రటి వస్త్రంతో ఒక స్త్రీ జన్మించి, మెల్లగా నవ్వుతూ ఎర్రబారిన కళ్ళతో ఆ లోకనాయకులను చూచి, నిర్లక్ష్యభావంతో దక్షిణంవైపు పోసాగింది. అప్పుడు బ్రహ్మ ఆమెను ఓదార్చుతూ మృత్యువా! మృత్యువా! అని నేర్పుగా పిలిచి, 'సంహరించే సంకల్పం నాలో కలిగినప్పుడు ఆ కోపంనుండి నీవు పుట్టావు కాబట్టి, తారతమ్యం లేకుండా అన్ని ప్రాణులను సంహరించుము. నా ఆజ్ఞతో చేసే ఈ పనివలన నీకు గౌరవం సిద్ధిస్తుంది.'

వ. అనిన విని మృత్యుదేవత దుఃఖిత యయినం గన్నీరు దొరంగె; నయ్యశ్రుబిందువులు పద్మజుండు పాణిపుటంబునం బట్టి లోకహితార్థంబుగా ననేకభంగుల ననునయించిన, నక్కాంత గాడ్పున నల్లాడు తీఁగ తెఱంగునం జలించి, యంజలి ఘటించి య వ్విరించి కి ట్లనియె. 167

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని బ్రహ్మ చెప్పగా; విని; మృత్యుదేవత= మృత్యువు; దుఃఖిత+అయినన్= దుఃఖించింది కాగా; కన్నీరు తొరంగెన్= కన్నీరు కారింది; ఆ+అశ్రుబిందువులు= ఆ కన్నీటి చుక్కలు; పద్మజుండు= బ్రహ్మ; పాణి+పుటంబునన్= దొప్పవంటి చేతిలో; పట్టి= పట్టుకొని; లోక హితార్థంబుగాన్= లోకం యొక్క మేలు కొఱకుగా; అనేక భంగులన్= వివిధ విధాలుగా; అనునయించినన్= ఓదార్చగా; ఆ+కాంత= ఆ స్త్రీ; గాడ్పునన్= గాలిచేత; అల్లాడు= మిక్కిలిగా కదలు; తీఁగ+తెఱంగునన్= తీగవలె; చలించి= కదలిపోయి; అంజలి ఘటించి= చేతులు జోడించి; ఆ+విరించికిన్= ఆ బ్రహ్మ దేవుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అనగా విని మృత్యుదేవత శోకించగా కన్నీరు కారింది. ఆ కన్నీటి బిందువులను బ్రహ్మ చేతిలో పట్టి లోకశ్రేయస్సు నుద్దేశించి ఆమెను పలురకాలుగా ఓదార్చాడు. ఆమె గాలికి కదలాడే తీగవలె వణకుతూ చేతులు జోడించి ఆ బ్రహ్మతో ఇట్లా అన్నది:

తే. 'నీవు సృజియించి తటె నన్ను దేవదేవ! । యేను గ్రూరకర్మములకు నెట్టు లోర్తు?
బంధు మరణ శోకార్తులై పనవు జనుల । వివిధ భంగుల యెలుఁగులు వినఁగఁ జాల. 168

ప్రతిపదార్థం: దేవదేవ!= (దైవాలకు దైవమైన ఓ మహానుభావా!) బ్రహ్మదేవా!; నన్నున్= నన్ను; నీవు; సృజియించితి(వి)+అటె!= సృష్టించావటకదా!; ఏను= నేను; క్రూరకర్మములకున్= నొప్పించే (దయలేని) పనులకు; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఓర్తున్?= సహించగలను?; బంధు,మరణ,శోక+ఆర్తులు+ఐ= చుట్టాల చావు వలన దుఃఖంతో ఆర్తిచెందిన వాళ్ళయి; పనవు= ప్రలాపించే (మిక్కిలిగా దుఃఖించే); జనుల= ప్రజల; వివిధ భంగుల+ఎలుఁగులు= రకరకాల కంఠధ్వనులు (ఆర్తనాదాలు); వినఁగన్+చాలన్= వినలేను.

తాత్పర్యం: 'ఓ దేవదేవా! నీవు నన్ను పుట్టించినావటగా! నేను దయమాలిన పనులకు ఎట్లా ఓర్చుకొనగలను? చుట్టాల (మరణానికి) చావుకు మిక్కిలి మానసిక దుఃఖంతో ఆర్తులైన వాళ్ళు, చచ్చిపోయిన బంధువులను మాటిమాటికి స్మరిస్తూ చేసే రకరకాల ఏడ్పులతోడి కంఠస్వరాలు నేను వినజాలను.

వ. ఈ యధర్మంబునకు వెఱతు; నీవు నా మీఁదఁ గృపసేయు; మిట్లు నన్నుం బనుపక తపశ్చరణంబునకుం బనుపవలయు; నివ్వరం బిమ్ము; భవదనుజ్ఞ వడసి ధేనుకాశ్రమంబునకుం జనియెద' నని పలికినం బరమేష్ఠి య న్నీరజాక్షి నిరీక్షించి. 169

ప్రతిపదార్థం: ఈ+అధర్మంబునకున్= (ఈ ధర్మవిరుద్ధ కార్యానికి) ఈ పాపానికి; వెఱతున్= భయపడుతూ ఉన్నాను; నీవు; నామీఁద= నాపై; కృప+చేయుము= దయచూపుము; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నన్నున్= నన్ను; పనుపక= పంపక (నియోగించక) తపస్+చరణంబునకున్= తపస్సు చేసికొనటానికి; పనుపవలయున్= పంపాలి; ఈ+వరంబు+ఇమ్ము= ఈ వరం ఇమ్ము; భవత్+అనుజ్ఞ= నీ యొక్క అనుమతి; పడసి= పొంది; ధేనుక+ఆశ్రమంబునకున్= ధేనుక అనే పేరుగల ఆశ్రమానికి; చనియెదన్= పోతాను; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికినన్= మాటాడగా; పరమేష్ఠి= బ్రహ్మ; ఆ+నీరజాక్షిన్= కమలాలవంటి కన్నులు గలదైన ఆ స్త్రీని; నిరీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ ధర్మంకాని పనికి జంకుతాను. నామీద దయయుంచి ఈ పనికి నన్నుపంపకుండా తపస్సు చేయటానికి పంపుము. నాకీ వరం ఇమ్ము. నేను ధేనుకాశ్రమానికి వెళ్ళుతాను' - అని అనగా బ్రహ్మ ఆమెను చూచి.

సీ. 'నినుఁ బ్రజా సంహారమునకునై కల్పించి । నాఁడఁ గావున నీ మనంబునందుఁ
బొడము విచారంబు నుడిగింపు; మిట్లు గాఁ । గలయది యైన యిక్కార్యమునకు
నన్యథాత్వం బేల యగుఁ? బ్రజా సంహర । ణము ననిందిత సమయముగఁ జేయు
మీ వవశ్యంబును' నావుడుఁ గడుభయం । బున నప్పటికి నియ్యకొని మృగాక్షి

తే. నలువ వదనంబు సూచుచు నిలిచె; నతఁడు । ప్రీతుఁడై లోకములఁ గృప పెంపుతోడి
దృష్టిఁ గనుఁగొన నవి పరితుష్టిఁ బొందెఁ । జంద్రమౌళియుఁ దన యిచ్చఁ జనియెఁ బ్రీతి. 170

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; ప్రజాసంహారమునకున్+ఐ= ప్రజల (ప్రాణుల) యొక్క వినాశానికై; కల్పించినాఁడన్= కలిగించాను; కావునన్= కాబట్టి; నీ+మనంబునందున్= నీ మనస్సులో; పొడము= పుట్టే; విచారంబున్= సంతాపాన్ని (ఆలోచనను లేదా సందేహాన్ని); ఉడిగింపుము= మానివేయుము (అణచివేయుము); ఇట్లుకాన్= ఈ విధంగానే; కల+అదియైన= జరగవలసిందైన; ఈ+కార్యమునకున్= ఈ పనికి; అన్యథాత్వంబు= మరొకవిధంగా కావటం; ఏల+అగున్?= ఎందుకౌతుంది?; ప్రజాసంహారణమున్= ప్రాణి సంహారాన్ని (జన వినాశనాన్ని); అనిందిత+సమయముగన్= నిందించబడని (దూషించబడని) ఆజ్ఞగా; ఈవు= నీవు; అవశ్యంబును= తప్పకుండా; చేయుము= ఆచరించుము; నావుడున్= అనగానే; కడు+భయంబునన్= మిక్కిలి భీతితో; మృగ+అక్షి= జింకకన్నుల వంటి కన్నులు కలిగిన ఆ మృత్యువు; అప్పటికిన్= ఆ సమయానికి; ఇయ్యకొని= సమ్మతించి(ఒప్పుకొని); నలువ వదనంబున్= బ్రహ్మముఖాన్ని; చూచుచున్= చూస్తూ; నిలిచెన్= నిలిచింది; అతడు= ఆ బ్రహ్మ; ప్రీతుఁడు+ఐ= సంతోషించినవాడై; లోకంబులన్= లోకాలను; కృప పెంపు తోడి దృష్టిన్= దయయొక్క అతిశయంతోడి చూపుతో; కనుఁగొనన్= చూడగా; అవి= ఆ లోకాలు; పరితుష్టిన్= మిక్కిలి సంతృప్తిని; పొందెన్= పొందాయి; చంద్రమౌళియున్= శివుడున్నూ;తన+ఇచ్చన్= తన కోరిక మేరకు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: నిన్ను జన వినాశానికై నేనే కల్పించాను. కాబట్టి నీ మనస్సులో కలిగే విచారాన్ని విడువుము. ఇది ఈ విధంగా జరగవలసి ఉన్న పని. దీనికి విరోధం ఎందుకు ఏర్పడుతుంది? జన వినాశాన్ని నిందలేని ఆజ్ఞగా నీవు తప్పకుండా నిర్వర్తించాలి' అని అనగానే మృత్యువు మిక్కిలి భీతితో ఆ సమయానికి సరే అని ఒప్పుకొని,

బ్రహ్మ మొగాన్ని చూస్తూ అట్లే నిలిచిపోయింది. అందుకు బ్రహ్మ సంతోషించాడు. లోకాల నన్నింటినీ ఎంతో దయగల చూపుతో చూడగానే అవి ఎంతో సంతృప్తిచెందాయి. పరమేశ్వరుడున్నూ మనస్సులో ఎంతో సంతోషించి మరలివెళ్ళాడు.

విశేషం: ఇందులో మృగాక్షి అనే పదం సాభిప్రాయం. మృత్యువు మిక్కిలి భీతితో ఉన్న సందర్భం. కాబట్టి ఆ సందర్భంలో ఆమె చూపులు కూడా జింకచూపుల వలె మిక్కిలి సంచలించాయి అని ధ్వని. సంచలించే చూపులు నలుదిక్కులూ చూస్తాయి. కాబట్టి 'నలువ' అనే ప్రయోగం కూడా ఔచిత్యస్ఫోరకం. చంద్రుడు ఆహ్లాదకారి.అతడిని నెత్తిమీద పెట్టుకొన్న శివుడు కూడా లోకాలకు ఆహ్లాదాన్ని కలిగించాలనే ఉద్దేశంతోనే నలువ దగ్గరకు వచ్చాడు. వచ్చిన పని సానుకూలం కావటంతో అతడు కువలయానందకరుడై శంకరుడై మరలివెళ్ళాడు.

వ. మృత్యుదేవియుం బరమేష్ఠికిం బ్రణమిల్లి. 171

తాత్పర్యం: మృత్యుదేవత కూడా బ్రహ్మకు నమస్కరించి.

తే. అచటు వాసి రయంబున నరిగి ధేను । కాశ్రమంబున నియమంబు లాచరించి
నందకౌశికి యనియెడు నదులఁ బెక్కు। వ్రతము లొనరించి మఱియుఁ దీర్థముల నెల్ల. 172

ప్రతిపదార్థం: అచటు+పాసి= ఆ ప్రదేశం విడిచి (తొలగి); రయంబునన్= వేగంతో; అరిగి= పోయి; ధేనుక+ఆశ్రమంబునన్= ధేనుకాశ్రమంలో; నియమంబులు+ఆచరించి= వ్రతనిష్ఠలు చేసి; నంద+కౌశికి+అనియెడు+నదులన్= నంద, కౌశికి అనే పేర్లుగల నదులలో; పెక్కు వ్రతములు+ఒనరించి= అనేకములైన (ఉపవాసాది పుణ్యకార్యాలు) నోములు నోచి; మఱియున్= ఇంకా; ఎల్ల+తీర్థములన్= అన్ని పుణ్యక్షేత్రాలలో (మహర్షులు స్నానం చేసే పుణ్యోదక స్థలాలలో).

తాత్పర్యం: వెంటనే మృత్యువు ఆ ప్రదేశం విడిచి ధేనుకాశ్రమంలో ఎన్నో వ్రతాలు చేసి, నంద, కౌశిక అనే నదులలో అనేక పుణ్యకార్యాలు చేసి, ఇంకా చాలా పుణ్యక్షేత్రాలలో (తీర్థాలలో).

విశేషం: శుంభ నిశుంభులను చెండాడేందుకు గౌరి నుండి పుట్టిందే కౌశికి. శుంభనిశుంభాది రాక్షసులను తునుమాడినతర్వాత నదీ రూపంలో వెలసింది. నంద - అంటే ఆనందాన్ని కలిగించేది. వ్రతాలు నిర్వహించటానికి కౌశికి, నంద అనే రెండు నదులూ ఎంతో అనుకూలంగా ఉన్నట్లు - అక్కడ చేసిన వ్రతాలు త్వరలో ఫలిస్తాయి అని సూచన.

వ. అద్దేవు నుద్దేశించి పెద్దకాలం బనేక విధంబుల దుష్కరంబులగు తపంబులు సేయుచుం బోయి హిమశైల శిఖరంబున సంయతాత్మయై యున్నఁ, జతురాననుం డమ్మానినికిం బొడసూపి, 'మృత్యువ! నీ వత్యంతనిష్ఠుర నిష్ఠా నియమంబు లేల యనుష్ఠించెద?' వనిన నయ్యంగన 'సమాధానంబున నున్న ప్రజల మెడలు నులిచి చంపంజాల; నన్ను నీ పనికిం బంపకు; మధర్మభయంబున ని న్నాశ్రయించెద; నార్తనైన నాకు శరణంబ వగు' మని ప్రణమిల్లిన నతం డి ట్లనియె. 173

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవున్+ఉద్దేశించి= ఆ దైవాన్ని గురించి; పెద్దకాలంబు= చాలాకాలం; అనేకవిధంబులన్= పెక్కురకాల; దుష్కరంబులు+అగు+తపంబులు= చేయశక్యంకాని అనగా కఠినములైన తపస్సులు; చేయుచున్= చేస్తూ; పోయి= చని; హిమశైల శిఖరంబునన్= హిమవత్పర్వతంయొక్క చివరిభాగంలో; చతుః+ఆననుండు= నలువ (బ్రహ్మ); పొడసూపి= కన్పించి; మృత్యువ!= ఓ మృత్యువా!; నీవు; అత్యంత, నిష్ఠుర, నిష్ఠా, నియమంబులు+ఏల?= మిక్కిలి కఠినములైన వ్రతనిష్ఠలు నియమములు ఎందుకు?; అనుష్ఠించెదవు?= నిర్వర్తిస్తున్నావు?; అనినన్= అనగా; ఆ+అంగన= ఆ మృత్యువు; సమాధానంబునన్+ఉన్న= చక్కగా ఉంటూ

ఉన్న; ప్రజల+మెడలు= జీవుల కుత్తుకలు; నులిచి= మెలిపెట్టి; చంపన్+చాలన్= చంపలేను; నన్నున్= నన్ను; ఈ+పనికిన్+పంపకుము= ఈ కార్యానికి నియోగించవద్దు; అధర్మభయంబునన్= అధర్మం వలని భీతిచేత; నిన్నున్+ఆశ్రయించెదన్= నిన్ను పొందాను; ఆర్తను+ఐన+నాకున్= (ఆర్తురాలు) దుఃఖిత అయిన నాకు; శరణంబవు+అగుము+అని= శరణం కమ్ము అని; ప్రణమిల్లినన్= నమస్కరించగా; అతండు= ఆ బ్రహ్మ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దైవాన్ని ఉద్దేశించి పెక్కురీతుల కఠిన తపస్సులు చేస్తూ హిమవత్పర్వత శిఖరం మీద నియమనిష్ఠలతో ఉండగా, బ్రహ్మదేవుడు ఆమెకు ప్రత్యక్షమై, 'ఓ మృత్యువా! నీవెందుకు కఠిన నియమనిష్ఠలతో తపస్సు చేస్తున్నావు?' అని అడిగాడు. ఆమె ఇట్లా అన్నది: 'సుఖంగా ఉన్న ప్రజల మెడలు నులిమి చంపలేను. న న్నీ పనికి పంపబోకండి. అధర్మ భయంతో నిన్ను శరణువేడుతున్నాను. ఆర్తురాలను నన్ను కరుణించుము' అని నమస్కరించింది. అప్పుడా బ్రహ్మ మృత్యువుతో ఇట్లా అన్నాడు:

ఆ. 'ఇంతి! నీ కధర్మ మేల యయ్యెడు? నాదు । పనుపు సేయ నిన్నుఁ బరమధర్మ
మొందు, విమల కీర్తియును జెందు; నట్లుగా । వరము లిత్తు మేను హరుఁడు నీకు. 174

ప్రతిపదార్థం: ఇంతి!= ఓ స్త్రీ! (మృత్యువా! అని సంబోధన); అధర్మము= ధర్మవిరుద్ధం, లేక పాపం; నీకున్= నీకు; ఏల+అయ్యెడున్?= ఎందుకు అవుతుంది?; నాదు+పనుపు= నా ఆజ్ఞ; చేయన్= నిర్వర్తించగా (ఆచరింపగా); నిన్నున్= నిన్ను; పరమ+ధర్మము+ఒందున్= ఉత్కృష్టమైన ధర్మమే పొందుతుంది; విమలకీర్తియును= నిర్మలమైన యశస్సున్నూ; చెందున్= కలుగుతుంది; అట్లుగాన్= అట్లా అయ్యేటట్లు; ఏను= నేనూ; హరుఁడున్= శివుడూ; నీకున్= నీకు; వరములు+ఇత్తుము= వరాలు ఇస్తాం.

తాత్పర్యం: ఓ మృత్యుదేవతా! నీ కిది అధర్మం ఎందు కౌతుంది? నా ఆజ్ఞ నిర్వర్తించటం వలన నిన్ను ధర్మమే పొందుతుంది. నీకు దీనివలన నిర్మలమైన యశస్సుకూడా కలిగేటట్లు నేనూ, శివుడూ వరాలు ఇస్తున్నాం.

విశేషం: 'ఇంతి' అని మృత్యుదేవతను బ్రహ్మ సంబోధిస్తూ, 'ప్రజల మెడలు నులిచి చంపుట' పాపకార్యం కాదని, అది పరమధర్మమై విమలకీర్తి కలిగిస్తుంది. అని తెల్పిన విషయం- ఆటవెలది ఛందస్సులో తిక్కన వివరించటం సందర్భసముచిత ఛ్ఛందశ్శిల్ప పారీణతకు చక్కని నిదర్శనం.

వ. ఏ మనుసంధించిన పనికి నీకు భయం బేల? చతుర్విధ భూతకోట్ల నుపసంహరింపు' మనిన నత్తన్వి 'దేవా! దేవర యాజ్ఞ దలమోచి చేయుదానం గాక! యొక్క విన్నపం బవధరింపుము; లోభంబును గ్రోధంబును నీర్ష్యయు నసూయయు కలిగించి జంతువుల శరీరంబుల వికృతిం బొందింపవలయు' ననవుడు నతం డట్ల యయ్యెడు; నదియునుంగాక నీ యశ్రుబిందువు లెన్ని యన్నియు రోగంబులై జనంబులం జావం జేయంగలయవి; దానం జేసి యధర్మంబు నిన్నుం బొరయనేరదు; ప్రాణి మారణంబు నీకుం బరమధర్మంబగు; భవదీయశుభం బేను గోరెద; నీవు ధర్మస్వరూపంబ; వీ విశ్వంబునకు నీశ్వరి; వట్లు గావునఁ బ్రాణ సంయమనంబు భవదధీనంబు; సర్వజీవులయెడం గామరోషంబు లుడిగి జీవంబుల నాకర్షింపుము; తత్ప్రకారంబు ధర్మతత్త్వంబు; నీకు భయం బేమి? మిథ్యావర్తనుల నధర్మంబ సమయించుఁ బొ' మ్మనిన నమ్మానిని శాపభీతిని దన్ను నధర్మంబు వొంద దనుమాటను దన్నియోగం బంగీకరించె; నవ్విరించి వచనంబుల తెఱంగున నాధివ్యాధులు గాత్రహానిం జేయ నా మృత్యుదేవత ప్రాణాపహారిణి యగుటం బ్రాణంబులు దేహంబులం బాసి, దేవాదిభావంబులం బొందుచు మగుడ మనుష్యత్వంబు నొందుచుండు. 175

ప్రతిపదార్థం: ఏము= నేనూ, పరమేశ్వరుడూ; అనుసంధించిన+పనికిన్= నియమించే కార్యానికి; నీకున్+భయంబు+ఏల?= నీకు జంకు ఎందుకు?; చతుః+ విధ+భూతకోట్లన్= నాలుగు రకాల ప్రాణిసమూహాలను; ఉపసంహరింపుము= సంహరించుము; అనినన్= అనగా; ఆ+తన్వి= ఆ మృత్యువు; దేవా!= ప్రభూ!; దేవర ఆజ్ఞ= ప్రభువుయొక్క ఆనతి; తలమోచి= శిరసా వహించి; చేయుదానన్+కాక= ఆచరించేదానిని అగుదును కానీ; ఒక్క+విన్నపంబు= ఒక విజ్ఞప్తి; అవధరింపుము= వినుము; లోభంబును= అత్యాశయున్నూ; క్రోధంబునున్= కోపమున్నూ; ఈర్ష్యయున్= ఓర్వలేనితనమున్నూ; అసూయయున్= మంచి గుణాలలో దోషాన్ని ఆరోపించటమూ; కలిగించి= కలిగేటట్లు చేసి; జంతువుల శరీరంబులన్= ప్రాణుల దేహాలలో; వికృతిన్+పొందింపన్ వలయున్= వికారాన్ని కలిగించాలి; అనవుడున్= అనిన అనంతరం; అతండు= బ్రహ్మ; అట్లు+అ+అయ్యెడున్= అట్లే అగుగాక!; అదియునున్+కాక= అంతేకాకుండా; నీ అశ్రు బిందువులు= నీ కన్నీటిబొట్లు; ఎన్ని= ఎన్నో; అన్నియున్= అన్నీ; రోగంబులు+ఐ= వ్యాధులై; జనంబులన్= ప్రజలను; చావన్+చేయన్+కలయవి= చచ్చేటట్లు కావింపగలవు; దానన్+చేసి= అందువలన; అధర్మంబు= పాపం; నిన్నున్= నిన్ను; పొరయన్ నేరదు= పొందజాలదు; ప్రాణి మారణంబు= ప్రాణులను చంపటం; నీకున్= నీకు; పరమ ధర్మంబు= ఉత్కృష్టమైన ధర్మం (పుణ్యం); అగున్= అవుతుంది; భవదీయ+శుభంబు= నీ క్షేమం (మేలు); ఏను+కోరెదన్= నేను కోరుతున్నాను; నీవు; ధర్మస్వరూపంబవు= ధర్మమే మూర్తిగా ఉండేదానివి; ఈ+విశ్వంబునకున్= ఈ జగత్తుకు; ఈశ్వరివి= యజమానురాలివి; అట్లు+కావునన్= ఆ విధంగా కావటంచేత; ప్రాణ+సంయమనంబు= ప్రాణాలను బంధించటం; భవత్+అధీనంబు= నీ స్వాధీనం; సర్వ+జీవుల+ఎడన్= అన్నిప్రాణుల విషయంలో; కామ, రోషంబులు+ఉడిగి= కోరిక, కోపం విడిచి; జీవంబులన్= ప్రాణాలను; ఆకర్షింపుము= నీవైపు లాగుకొమ్ము; తద్+ప్రకారంబు= అట్లా చేయటం; ధర్మతత్త్వంబు= ధర్మంయొక్క స్వభావం (యథార్థస్థితి); తద్+ప్రకారంబు= ఆ విధం; నీకున్+భయంబు+ఏమి?= నీకు భీతి ఎందుకు?; మిథ్యావర్తనులన్= కపటంగా ప్రవర్తించేవాళ్ళను; అధర్మంబు+అ= అధర్మమే; సమయించున్+పొమ్ము= నశింపజేస్తుంది పో; అనినన్= అనగానే; ఆ+మానిని= మానవతి అయిన ఆ మృత్యువు; శాపభీతిని= శాపభయంచేత; తన్నున్= తనను; అధర్మంబు+పొందదు= పాపం కలుగదు; అనుమాటన్= అనే మాటను బట్టి; తద్+నియోగంబున్= ఆ బ్రహ్మయొక్క ఆదేశాన్ని; అంగీకరించెన్= సమ్మతించింది; ఆ+విరించి= ఆ బ్రహ్మ; వచనంబుల+తెఱంగునన్= మాటల క్రమాన్నిబట్టి; ఆధి+వ్యాధులు= మానసికరోగాలు, శారీరకములైన జబ్బులు; గాత్ర+హానిన్= శరీరానికి కీడు; చేయన్= కావించగా; ఆ+మృత్యుదేవత= ఆ మరణదేవత; ప్రాణ+అపహారిణి+అగుటన్= ప్రాణాలు తీసేది కావటం వలన; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; దేహంబులన్+పాసి= శరీరాలను వదలి; దేవ+ఆది+భావంబులన్= దేవతా స్వరూపాలను; పొందుచున్= ప్రాపిస్తూ; మగుడన్= మళ్ళీ; మనుష్యత్వంబున్+ ఒందుచుండున్= మానవత్వాన్ని పొందుతూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: 'ఇది మేము నియమించిన పని. దీనికి నీకు భయ మెందుకు? నాలుగు విధాలైన ప్రాణులసమూహాన్ని సంహరించుము' అని బ్రహ్మ చెప్పగా మృత్యుదేవత 'దేవా! నీ ఆజ్ఞ శిరసావహిస్తాను. నా విన్నపం ఒకటి ఉన్నది ఆలకించండి. లోభక్రోధాలు, ఈర్ష్యాసూయలు ప్రాణుల దేహాన్ని వికారం చెయ్యాలి' అని అడిగింది. అందుకు బ్రహ్మ సరే! అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు: 'నీ కన్నీటి చుక్కలన్నీ రోగాలై జననాశనం చేస్తాయి. దీనివలన నీ కే పాపమూ అంటదు. ప్రాణిసంహారం నీ పరమధర్మం. నీ శుభాన్ని నేను ఆకాంక్షిస్తున్నాను. ధర్మంయొక్క స్వరూపమే నీవు. ఈ విశ్వానికి నీవే యజమానురాలివి. కామక్రోధాలు విడిచి ప్రాణులను ఆకర్షించుము. ఇది ధర్మతత్త్వం యొక్క క్రమపద్ధతి. నీకు భయ మెందుకు? కపట ప్రవర్తన గలవాళ్ళను ఆ అధర్మమే నిర్మూలిస్తుంది' అనగానే అధర్మం తనను అంటుకోదు అనే అభయవాక్యంతో మృత్యువు, బ్రహ్మ ఆదేశాన్ని అంగీకరించింది. ఆ బ్రహ్మవాక్కులను అనుసరించి మానసికరోగం, శారీరకమైన జబ్బు (ఆధివ్యాధులు) శరీరాలకు కీడు కలిగించగా మృత్యుదేవత ప్రాణాలను అపహరించటంతో ప్రాణాలు శరీరాలను విడిచి దేవత్వాన్ని పొందుతూ మళ్ళీ మానవత్వాన్ని చేరుకొంటున్నాయి.

విశేషం: ఈ వచనంలో మృత్యువుయొక్క తత్త్వం దాని మహత్త్వం వివరింపబడ్డాయి. 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి' అనే భగవద్గీతలోని భావం 'మగుడ మనుష్యత్వంబు నొందుచుండు' అనే తుదివాక్యంలో సూచించబడింది. సాంత్వనానికీ, ఉపదేశానికీ వచనం ఏ విధంగా అనుకూలమో ప్రస్తుత వచనభాగం నిరూపిస్తుంది.

తే. **భీమనాదుండు భీముఁ డుద్దాముఁ డప్ర । తర్క్యతేజోమయుఁడు జగత్ప్రాణుఁ డొడలు**
మనుపఁ జెఱుపంగ నొడయండు సనుట మగుడ । నరుగుదెంచుట వింతగా దతని కెందు. 176

ప్రతిపదార్థం: భీమనాదుండు= భయంకరమైన శబ్దం కలవాడూ; భీముఁడు= భయంకరమైనవాడూ; ఉద్దాముఁడు= స్వతంత్రుడూ, మరియు గంభీరుడూ; అప్రతర్క్య+తేజోమయుఁడు= తర్కించటానికి వీలుకాని పరాక్రమం కలవాడూ (అయిన); జగత్ప్రాణుఁడు= వాయువు; ఒడలున్= శరీరాన్ని; మనుపన్= కాపాడటానికీ; చెఱుపంగన్= నశింపచేయటానికీ; ఒడయండు= ప్రభువు!; చనుట= పోవుట; మగుడన్= మరలా; అరుగుదెంచుటన్= వచ్చుట; ఎందున్= ఎక్కడా; అతనికిన్= ఆ వాయువుకు; వింత+కాదు= ఆశ్చర్యం కాదు.

తాత్పర్యం: భయంకరంగా హోరుమని శబ్దంచేసే వాడూ, భయంకరుడూ, సర్వ స్వతంత్రుడూ, గంభీరుడూ ఊహించటానికి వీలుకాని పరాక్రమమూ తేజస్సూ కలవాడూ అయిన వాయువు ఈ శరీరాన్ని కాపాడటానికీ, నశింపజేయటానికీ సమర్థుడైన ప్రభువు. పోవటం మళ్ళీ రావటం అతడి కేమీ వింత కాదు.

విశేషం: జగత్ప్రాణుడైన వాయువు యొక్క స్వభావాలు నాలుగు విశేషణాలలో చెప్పబడ్డాయి. అతడు జీవకోటిలో ప్రవేశించటం నిర్గమించటం పర్యాయక్రమంగా ఆచరిస్తూ ఉన్నాడని సూచించబడింది. వాయువుకు ఎన్నో పర్యాయపదాలు ఉండగా జగత్ప్రాణుడని ప్రస్తుత సందర్భానికి సముచితంగా ఉన్న పదం ప్రయోగించటం విశేషం.

క. **నరు లమరు లగుదు, రమరులు । నరు లగుదురు; గాన నీదు నందనునకు భూ**
వర! వగవ నేల? యతనికిఁ । జిరవీరస్వర్గ సుఖము సేకుఱి యుండున్. 177

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజా!; నరులు= మానవులు; అమరులు+అగుదురు= దేవతలు ఔతారు; అమరులు= దేవతలు; నరులు+అగుదురు= మానవులు అవుతూ ఉంటారు; కాన= కాబట్టి; నీదు+నందనునకున్= నీ కుమారుడి కొరకై; వగవన్+ఏల?= దుఃఖించటం ఎందుకు?; అతనికిన్= నీ కొడుకైన అభిమన్యుడికి; చిర, వీర, స్వర్గ, సుఖము= శాశ్వతమైన వీరులకు లభించే స్వర్గసౌఖ్యం; చేకుఱి+ఉండున్= లభించి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! మానవులు దేవతలుగా, దేవతలు మానవులుగా అవుతూ ఉంటారు. కాబట్టి నీ కుమారుడికై దిగులు పడవద్దు. అతడికి శాశ్వతమైన వీరస్వర్గం లభించి ఉంటుంది. అతడు స్వర్గంలో సౌఖ్యం అనుభవిస్తూ ఉండగా, నీవు ఇక్కడ అతడి కోసం విలపించటం ఎందుకు? అని భావం.

విశేషం: ఎంత పుణ్యం చేస్తే అంత స్వర్గసౌఖ్యం. పుణ్యఫలాన్ని స్వర్గంలో అనుభవించిన తర్వాత మళ్ళీ కర్మభూమిలో మానవత్వం. అభిమన్యుడు పుణ్యపురుషుడు. అతడు స్వర్గసౌఖ్యాన్ని అందుకొన్నాడు - అని అంటూ దేవత్వ-మానవత్వాల పర్యాయక్రమాన్ని వ్యాసుడు ధర్మజుడికి తెలిపాడు. నరులు అమరులు కావటానికి, ఆ అమరులే మరల మానవులు కావటానికి వారి వారి కర్మఫల సంస్కారాలే కారణం అనే విషయం ఇందు సూచితం. వీరుడైన అభిమన్యుడికి స్వర్గసౌఖ్యం తప్పక లభించి ఉంటుందనే నిర్ధారణ ఈ పద్యంలో తుదివాక్యం.

క. **అగణిత దుఃఖాత్మక మి । జ్జగ; మాతఁడు దీనిఁ దొఱఁగి సౌఖ్యాత్మకమై**
వగ చెంతలఁ జేరని య । జ్జగమునఁ బుణ్యాత్మ పురుష సంగతి వడసెన్. 178

ప్రతిపదార్థం: ఈ+జగము= ఈ లోకం; అగణిత దుఃఖ+ఆత్మకము= ఎన్నరాని వగపుతో కూడుకొన్నది; ఆతఁడు= ఆ అకంపనుడి కొడుకు; దీనిన్= దుఃఖభూయిష్ఠమైన ఈ లోకాన్ని; తొఱఁగి= విడిచి; సౌఖ్య+ఆత్మకము+ఐ= సుఖంతో కూడుకొన్నదై; వగ+చెంతలన్= దుఃఖంయొక్క దరిదాపులలో (సమీపంలో); చేరని= సమీపించని; ఆ+జగమునన్= ఆ లోకంలో; పుణ్యాత్మ, పురుష, సంగతిన్= పుణ్యాత్ములైన పురుషులయొక్క సహవాసాన్ని (చేరికను); పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఈ జగత్తు దుఃఖంతో కూడుకొన్నది. అతడు ఈ లోకాన్ని విడిచి, కేవలం సుఖంతో కూడుకొన్న, దుఃఖం దరి చేరని ఆ లోకంలో పుణ్యపురుషుల సాంగత్యాన్ని పొందాడు.

విశేషం: పుణ్యాత్ము లందరూ చేరేది సౌఖ్యాత్మక లోకం. అందుకే దాన్ని నాకం అంటారు. అక్కడ దుఃఖంయొక్క స్పర్శ రవంతకూడా ఉండదు. దీనినే తిక్కన 'వగచెంతలఁజేరని' అని ఎంతో సొగసుగా చెప్పాడు. మహోదాత్తములైన భావాలను తేటతెల్లం చేయటానికి అచ్చ తెలుగు ఏ విధంగా సర్వ సమర్థమో పై ప్రయోగం ద్వారా నిరూపించాడు.

వ. నీకు వగవఁ బని లేదు; బ్రహ్మ కల్పితంబైన యీ నిశ్చయంబు నిరూపించి ధీరులు దెగిన వారలకు వగవ' రని చెప్పిన నారదునకు నయ్యకంపనుం డిట్లనియె. 179

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; వగవన్+పని, లేదు= బాధపడాల్సిన పనిలేదు; బ్రహ్మ, కల్పితంబు+ఐన= బ్రహ్మదేవుడిచేత కల్పించబడినదైన; ఈ+నిశ్చయంబు= ఈ నిర్ణయం; నిరూపించి= తెలిసికొని; ధీరులు= అన్నీ తెలిసినవాళ్ళు (ధైర్యం కలవారు); తెగినవారలకున్= మరణించిన వాళ్ళకై; వగవరు= దుఃఖించరు; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; నారదునకున్= నారదమహర్షికి; ఆ+అకంపనుండు= ఆ అకంపనమహారాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు:

తాత్పర్యం: బ్రహ్మ కల్పిత నిశ్చయాన్ని గ్రహించి, ధీరులు మృతులను గూర్చి దుఃఖించరన్న నారదుడితో అకంపనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. 'మునినాథ! నీవు సెప్పఁగ । ననఘం బగు నీ సమంచితాఖ్యానం బే
విని గతశోకుఁడ నైతిని; । మనము ప్రియంబందె నతి సమాధానమునన్.' 180

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= ముని శ్రేష్ఠుడవైన ఓ నారదా!; నీవు; చెప్పఁగన్= చెబుతూ ఉండగా; అనఘంబు+అగు= పాపరహితమైన దైన; ఈ+సమంచిత+ఆఖ్యానంబున్= మిక్కిలి యోగ్యమైన ఈ కథను; ఏన్= నేను; విని; గత శోకుఁడను+ఐతిని= పోగొట్టబడ్డ దుఃఖం కలవాడిని అయ్యాను; అతి+సమాధానమునన్= మిక్కిలి అంగీకారంతో; మనము= మనస్సు; ప్రియంబు+అందెన్= ప్రీతి చెందింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ మునిశ్రేష్ఠా! నీవు సమయ సముచితంగా చెప్పిన పవిత్రమైన, యోగ్యమైన కథ విని, నా శోకం నశించింది. మనస్సు ఎంతో సమ్మతితో ప్రీతి చెందింది.'

విశేషం: సందర్భానికి అనుగుణంగా చెప్పిన కథవలన వ్యథ తీరటమే కాకుండా మనస్సెంతో ప్రీతిని పొందిందనటం ఈ పద్యంలోని విశేషం. కేవలం 'సమాధానం' అనకుండా దానికి ముందు 'అతి' ని చేర్చటం ఈ సందర్భంలో ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది. అది ఎంతో విశిష్టార్థంలో ప్రయుక్తం కావటం వలన 'గతశోకుఁడు' కావటానికి పరిపుష్టిని కలిగించింది. ఆఖ్యానం ఎంతో సందర్భశుద్ధి, ఔచిత్యం కలిగి ఉన్నది కాబట్టి అది 'అనఘం' కాగలిగింది. సముచితమైన ఆఖ్యానాన్ని విన్నందువలన మనస్సుకు ప్రశాంతి, శోకరాహిత్యం, అఘరహితమైన ఆత్మానందం సిద్ధిస్తాయి అని ఈ పద్యంలో సూచించబడ్డాయి. కథను అందరూ చెప్పవచ్చు. కాని, దానిలో స్వారస్యం ఉండాలంటే దాన్ని ద్రష్టలైన మునులే చెప్పాలి. ఇక్కడ దివ్యర్షి నారదుడు విజ్ఞానప్రదుడు. సమంచితాఖ్యానాన్ని సమయసముచితంగా చెప్పాడు.

వ. అనుచు వినతుం డగుటయు, నమ్ముని దనదైన యశోక వనంబునకుం జనియె నని పలికి పారాశర్యుండు. 181

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= ఆ విధంగా అంటూ; వినతుండు+అగుటయున్= నమ్రుడు (వినయంతో వంగినవాడు); కావటమున్నూ; ఆ+ముని= ఆ నారదుడు; తనదైన= తనకు సంబంధించినదైన; అశోకవనంబునకున్= అశోకవనానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు;అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; పారాశర్యుండు= వేదవ్యాసుడు.

తాత్పర్యం: అని వినయంతో నమస్కరించాడు. నారదుడు తనదైన అశోకవనానికి వెళ్ళాడని చెప్పి, వ్యాసమునీంద్రుడు.

విశేషం: ఈ సందర్భంలో నారదుడు ఆత్మజ్ఞానాన్ని ఇచ్చినవాడుగా స్పష్టం. ఆత్మజ్ఞాని ఐహిక దుఃఖానికి అతీతుడు. ఇట్లు చెప్పిన కథ శోకరాహిత్యానికి సంబంధించినది. కాబట్టి, కథ చివరలో కూడా నారదుడు 'తనదైన అశోకవనంబునకుంజనియె' ననటం సమయ సముచితంగా ఉన్నది. పూర్వం గతశోకుడిని చేసే అభ్యాసాన్ని చెప్పిన నారదుడు ప్రస్తుత వచనంలో 'అశోక వనమునకు' చనినాడని వ్యాసుడు చెప్పటం అర్థమహితం.

క. ఈ యితిహాసం బాయువు, । శ్రీయును, నారోగ్యమును, విశిష్టగుణంబుం
జేయు జనములకు జగతీ । నాయక! వ్రాసినఁ బఠించినం దగ వినినన్. 182

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాయక!= రాజా!; జనములకున్= ప్రజానీకానికి; ఈ+ఇతిహాసంబు= ఈ కథ; వ్రాసినన్= వ్రాసిననూ; పఠించినన్= చదివిననూ; తగన్= తగునట్లు; వినినన్= వినిననూ; ఆయువున్= పరిపూర్ణమైన ఆయుస్సునూ; శ్రీయునున్= సంపదయున్నూ; ఆరోగ్యమున్= రోగములు లేకుండుటయున్నూ; విశిష్ట గుణంబున్= శ్రేష్ఠమైన గుణమున్నూ; చేయున్= కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఈ కథను వ్రాసినా, చదివినా, విన్నా, మానవాళికి ఆయుస్సు, సంపద, ఆరోగ్యం, శ్రేష్ఠమైన గుణం కలుగుతుంది.

విశేషం: ఫలశ్రుతి రూపంలో అకంపనోపాఖ్యానం ముగిసింది. ప్రస్తుతాఖ్యాన శ్రవణం వలన ఆయురారోగ్య సంపదలే కాకుండా వాటిని మించిన శ్రేష్ఠగుణం కలుగుతుంది అనటం గమనార్హం.

వ. అభిమన్యుండును భండనంబున పిఱుసనక శరశరాసనాది వివిధాయుధంబులఁ బరబలంబుల బడలువఱిచి వీరస్వర్గ సౌఖ్యంబును ప్రఖ్యాతియుం బడసె; నీకు నడలం బని లే దని చెప్పిన విని ధర్మతనయుండు దనమనంబున నుత్తమక్షత్రధర్మంబు తెఱం గిట్టిద యగుట దలపోసియు, శూరులు పుణ్యలోకంబున సుఖంబుండుటయుం దెలిసియు, నెవ్వగ విడిచి, వెండియు వేదవ్యాసమునీశ్వరుతో నిట్లనియె. 183

ప్రతిపదార్థం: అభిమన్యుండును= నీ కుమారుడైన అభిమన్యుడున్నూ; భండనంబునన్= యుద్ధంలో; పిఱుసనక= వెనుదీయక; శర+శరాసన+ఆది+వివిధ+ఆయుధంబులన్= బాణం; విల్లు మొదలైన అనేకాలైన ఆయుధాలతో; పరబలంబులన్= శత్రుసేనలను; బడలు వఱిచి= శ్రమపెట్టి; వీర స్వర్గసౌఖ్యంబున్= వీరస్వర్గానికి సంబంధించిన సుఖాన్ని; ప్రఖ్యాతియున్= ప్రసిద్ధియునూ; పడసెన్= పొందాడు; నీకున్= నీకు; అడలన్+పని, లేదు= దుఃఖించాల్సిన పనిలేదు; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తన, మనంబునన్= తన మనస్సులో; ఉత్తమ, క్షత్ర, ధర్మంబు, తెఱంగు= శ్రేష్ఠమైన క్షత్రియులయొక్క ధర్మవిధానము; ఇట్టిది+అ+అగుటన్= ఇటువంటిదే కావటం; తలపోసియున్= తలచుకొనియు; శూరులు= శూరత్వం కలవారు; పుణ్యలోకంబునన్= పుణ్యలోకంలో; సుఖంబు+ఉండుటయును= సుఖంగా ఉండుటమున్నూ; తెలిసియున్= గ్రహించియు; నెఱ+వగ= నిండైన దుఃఖం; విడిచి= వదలిపెట్టి; వెండియున్= మరల; వేదవ్యాసమునీశ్వరుతోన్= వ్యాసమునీంద్రుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు యుద్ధంలో వెనుకాడక వివిధాయుధాలతో శత్రుబలాలను ఓడించి, వీరస్వర్గ సౌఖ్యాన్నీ, కీర్తినీ పొందాడు. కాబట్టి, నీవు శోకించ నవసరం లేదు' - అని చెప్పగా విని ధర్మరాజు ఉత్తమక్షత్రియ ధర్మపద్ధతి అటువంటిదే కదా అని మనస్సులో తలపోసి, శూరులు పుణ్యలోకాలలో సుఖిస్తారని తెలిసి, తీవ్రమైన శోకాన్ని విడిచి, మరల వేదవ్యాస మునీంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

ఆ. 'మును ప్రసిద్ధిఁ బొంది చనిన భూపాలక । శ్రేష్ఠు లెవ్విధమునఁ జేసి రొక్కొ
క్రతువు? లవ్విశిష్ట కర్మజాతముఁ దెలి । యంగఁ జెప్పి నన్ను నాదరింపు.' 184

ప్రతిపదార్థం: మును= పూర్వం; ప్రసిద్ధిన్+పొంది= కీర్తిని గడించి; చనిన= పోయిన; భూపాలక శ్రేష్ఠులు= ఉత్తములైన రాజులు; క్రతువులు= యజ్ఞాలు; ఏ+విధమునన్= ఎట్లా ; చేసిరి+ఒక్కొ= చేశారో; ఆ+విశిష్ట, కర్మ, జాతమున్= అట్టి శ్రేష్ఠములైన కర్మలయొక్క సమూహాన్ని; తెలియంగన్= తెలిసేటట్లుగా; చెప్పి= వివరించి; నన్నున్= నన్ను; ఆదరింపు(ము)= అనుగ్రహించుము.

తాత్పర్యం: 'పూర్వం మిక్కిలి ప్రఖ్యాతి కెక్కి మరణించిన రాజశ్రేష్ఠులు యజ్ఞాలు ఏ విధంగా చేశారో, ఆ ఉత్తమకర్మ లేవో నాకు తెలియజేసి నన్ను అనుగ్రహించవలసింది.'

వ. అనిన విని యమ్మనుజపతి తలంపు గనుంగొని కృష్ణద్వైపాయనుండు నీ విట్లడుగుట నీ కొడుకు దొంటి మహారాజుల యట్టివాఁడు గావున న క్కుమారునకు వారలకుం బుణ్యగతి దారతమ్యం బెట్టిదియో యని యరయుటగా నోపు నని యూహించెద' ననవుడు నతండు' మీ దివ్యచిత్తంబున నవధరించినదానిం గాదన నెట్లు వచ్చు? న వ్వానిని వినవలతు నానతియిండు.' 185

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; ఆ+మనుజపతి, తలంపు= ఆ రాజుయొక్క (ధర్మజుడి) అభిప్రాయం; కనుంగొని= తెలిసికొని; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వేదవ్యాసుడు; నీవు; ఇట్లు+అడుగుట= ఈ విధంగా అడగటం; నీకొడుకు= నీ కుమారుడైన అభిమన్యుడు; తొంటి= పూర్వపు; మహారాజుల+అట్టివాఁడు= చక్రవర్తుల వంటివాడు; కావునన్= కాబట్టి; ఆ+కుమారులకున్= ఆ అభిమన్యుడికీ; వారలకున్= ఆ పూర్వరాజులకూ; పుణ్యగతిన్= పుణ్యం పొందటంలో; తారతమ్యంబు= భేదం; ఎట్టిదియో= ఎటువంటిదో; అని; కాన్+ఓపును+అని= తెలుసుకొనటానికిగా అభిప్రాయపడినట్లుందని; ఊహించెదన్= ఊహిస్తున్నాను; అనవుడున్= అని చెప్పిన వెంటనే; అతండు= ధర్మరాజు; మీ+దివ్య+చిత్తంబునన్= మీ శ్రేష్ఠమైన మనస్సులో; అవధరించిన+దానిన్= తలచిన(నిశ్చయించిన)దాన్ని; కాదు+అనన్+ఎట్లు+వచ్చున్?= కాదని ఎట్లా అనగలను?; ఆ+వానిని= మీరూహించిన లేక తలచిన వాటినే; వినన్= వినటానికి; వలతున్= ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను; ఆనతి+ఇండు= సెలవియ్యండి (చెప్పండి).

తాత్పర్యం: అనగానే వ్యాసుడు విని ఆ ధర్మరాజు అభిప్రాయం తెలిసికొని ఇట్లన్నాడు: 'నీ విప్పుడు ఈ విధంగా అడగటం నీ కుమారుడు పూర్వపు మహారాజుల వంటివాడు కాబట్టి వారికీ అభిమన్యుడికీ పుణ్యగతిలో తారతమ్యం ఎటువంటిదో తెలియటానికే అని ఊహిస్తున్నాను' అన్నాడు. అపుడు ధర్మరాజు, 'మీ దివ్యమైన మనస్సులో మీ రేది తలచి, నిశ్చయించుకొన్నారో దానిని నేను ఎట్లా కాదనగలను? మీరు తలచిన దాన్నే వినాలని ఎంతో ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను. సెలవియ్యండి.'

చ. అనుటయు న మ్ముని ప్రవరుఁ డాతని కిట్లను 'నధ్వర ప్రవ
ర్తనులుఁ దపఃప్రదీప్తులును దానసమగ్రు లుదాత్తశీలురుం
జనియెడు నట్టిచోటు లొక సంపదయే? రణశూరకోటి క
ర్జునసుతుఁ డత్యుదాత్త మగు చోట సుఖస్థితి నుండు భూవరా! 186

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధర్మరాజు అడుగగా; ఆ+ముని+ప్రవరుఁడు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడు; ఆతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; భూవరా!= రాజా!; అధ్వరప్రవర్తనులున్= యజ్ఞాలు ప్రవర్తింపజేసినవాళ్ళూ(యజ్ఞాలు నడిపేవాళ్ళూ); తపః+ప్రదీప్తులున్= తపస్సుచేత మిక్కిలి ప్రకాశించేవాళ్ళూ; దానసమగ్రులున్= దానంచేత పరిపూర్ణమైన వాళ్ళూ; ఉదాత్తశీలురున్= గొప్పశీలం కలవాళ్ళూ; చనియెడు+అట్టి+చోటులు= పోయే ప్రదేశాలు; రణశూరకోటికిన్= యుద్ధంలోని శూరుల సమూహానికి; ఒక సంపదయే?= ఒక సంపత్తేనా? (సంప్రతి అని పాఠాంతరం - సంప్రతియే?= లెక్కయా?); అర్జునసుతుఁడు= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; అతి+ఉదాత్తము+అగుచోటన్= మిక్కిలి గౌరవప్రదం, ప్రియమైనట్టి ప్రదేశంలో; సుఖస్థితిన్= సంతోషస్థితిలో; ఉండున్= ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: అనగానే ఆ ముని శ్రేష్ఠుడు (వ్యాసుడు) అతడితో (ధర్మరాజుతో) ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ రాజా!యజ్ఞాలు నిర్వర్తించే వాళ్ళూ, తపస్సుచేత ప్రకాశించే వాళ్ళూ, దానం చేసేవాళ్ళూ, గొప్పశీలం కలవాళ్ళూ పోగలిగే ప్రదేశాలు యుద్ధంలో మరణించే శూరులకు (ఒక లెక్కా?) ఒక సంపత్తేనా? అర్జునుడి కొడుకు మహోదాత్తమైన చోట సౌఖ్యస్థితిలో ఉన్నాడు.

విశేషం: యజ్ఞం, తపస్సు, దానం చేసినవారు మహోన్నత శీలం కలవారు ఏ ఉదాత్తమైన ప్రదేశాన్ని చేరి సౌఖ్యాన్ని పొందుతారో, అట్టి మిక్కిలి ఉదాత్తమైన ప్రదేశంలోనే అభిమన్యుడు సౌఖ్యంగా ఉన్నాడని ప్రస్తుత పద్య సారాంశం. అర్జునసుతుడు - అత్యుదాత్తమైన చోట, సుఖస్థితి' అనే ఈ మూడు పద ప్రయోగాలు గ్రహించదగినవి. అర్జునసుతుడనే ప్రయోగంలో కీర్తిధావళ్యం సూచితం. కీర్తిని పొందినవారు అందరికీ అతీతమైన సామాన్యులకు లభ్యంకాని మిక్కిలి ఉదాత్తస్థానంలో స్వర్గసౌఖ్యాన్ని అనుభవిస్తారనే విషయాన్ని అభిమన్యుడి విషయంలో రూఢిచేయటం ప్రస్తుత పద్యంలోని ప్రధానమైన విశిష్టమైన విశేషం.

వ. అది యట్లుండె, మహితాత్ము లయిన మహీపతుల వరిష్ఠకర్మానుష్ఠానంబు తెఱం గెఱుంగుట మేల కాదె! యంతలంతలు మానుసులు మడిసిరి గాని పుడమి నిత్యులై నిలువంబడ; రది వినుటయు నీ మనశ్శోకోప శమనంబు సేయుం; జెప్పెద నాకర్ణింపుము. 187

ప్రతిపదార్థం: అది+అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉండనీ; మహిత+ఆత్ములు+అయిన= గొప్ప మనస్సు కలవారైన (మహాత్ములైన); మహీపతుల= రాజుల; వరిష్ఠ, కర్మ+అనుష్ఠానంబుల తెఱంగు= మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన కర్మల నడవడుల (నడపుటలందుగల) తీరు; ఎఱుంగుట= తెలియటం; మేలు+అ+కాదె!= శ్రేయస్కరమే కదా!; అంతలంతలు+మానుసులు= అంతంతటి యోధులు; మడిసిరి+కాని= మరణించారు కాని; పుడమిన్= భూమియందు; నిత్యులు+ఐ= శాశ్వతులై; నిలువంబడరు= స్థిరంగా ఉండలేకపోయారు; అది= ఆ విషయం; వినుటయున్= వినుటయున్నూ; నీ, మనఃశోక+ఉపశమనంబు= నీ మనస్సునందలి దుఃఖానికి ఊరట; చేయున్= కలిగిస్తుంది; చెప్పెదన్= చెబుతూ ఉన్నాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అది అట్లా ఉండనీ. గొప్పవారైన రాజులు మిక్కిలి గొప్ప కార్యాలు చేసిన పద్ధతిని తెలిసికొనటం మంచిదే కదా! అంతటి మహానుభావులు సైతం గతించారు కాని, భూమిమీద శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండలేదు. వారి కథలు వినటం చేత నీ మనోదుఃఖం తగ్గుతుంది. చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: మహనీయులైన మహీశుల శ్రేష్ఠకర్మానుష్ఠాన విధానాలు తెలిసికొనటం ఎంతో మంచిది. ఎంత మహోన్నతులైనా, ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచినవారు లేరు. మానసికమైన దుఃఖాన్ని ఉపశమింపజేసే దృష్టాంత పూర్వకమైన ఉపాఖ్యానం మరొకటి వినుము- అని సువర్ణష్ఠీవి వృత్తాంతాన్ని చెప్పటానికి పూనుకొన్నాడు. సావధానంగా వినుమని హెచ్చరిస్తూ ఉన్నాడు.

వేదవ్యాస మునీంద్రుఁడు ధర్మజునకు సువర్ణష్ఠీవి చరిత్రంబు సెప్పుట (సం. అను 1-8-300 పంక్తి)

క. 'జనపాలక! సృంజయుఁ డను । మనుజేంద్రుఁడు పుణ్యమూర్తి మహిమాస్పదుఁ డి
వ్వననిధి వలయములోని య । వని నొక్కఁడ యేలు దుర్నివారస్ఫురణన్. 188

ప్రతిపదార్థం: జనపాలక!= రాజా!; పుణ్యమూర్తి= పుణ్యస్వరూపుడూ; మహిమ+ఆస్పదుఁడు= మహిమకు (గొప్పతనానికి) నెలవైన వాడూ (అయిన); సృంజయుండు+అను, మనుజ+ఇంద్రుఁడు= సృంజయుడు అనే పేరుగల రాజు; దుర్నివార+స్ఫురణన్= నివారించలేని స్ఫూర్తితో; ఈ+వననిధి వలయములోని+అవనిన్= వలయాకారంగల సముద్ర మధ్యభాగంలోని భూమిని (సముద్రంచేత చుట్టబడిన సమస్త భూప్రపంచాన్నీ); ఒక్కఁడు+అ= ఒక్కడే; ఏలున్= పాలిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! పుణ్యస్వరూపుడూ, మహిమకు నివాసమైనవాడూ అయిన సృంజయుడు అనే రాజు సముద్రంచేత ఆవరించబడిన సమస్త భూమినీ తా నొక్కడే (ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా) పరిపాలిస్తూ ఉన్నాడు.

విశేషం: 'మహిమాస్పదుఁడు' అనే ప్రయోగం ఈ కథలో కావ్యార్థ సూచనవంటిది. 191 వచనభాగంలోని 'అసమాన మహిమానందంబునం బ్రకాశుండై' అనేది సృంజయుడి సంపద్వైభవాన్ని ప్రస్తుత ప్రయోగం తెలుపుతూ ఉన్నది. 'చతురబ్ధి వేలావలయిత భూమి'ని 'అవ్వననిధి వలయములోని అవని' అని తిక్కన ఎంతో సంగ్రహంగా పేర్కొన్నాడు. ఏకచ్ఛత్రాధిపతియై పరిపాలిస్తున్నాడనే భావాన్ని 'అవని నొక్కఁడ యేలు' నని తిక్కన ప్రయోగించాడు. 'దుర్నివార స్ఫురణన్' అనే చివరి ప్రయోగంలో అనివార్య స్ఫూర్తిని తెలిపాడు.

వ. సంతానార్థి యయి సంతతంబును భూసుర పూజనంబులు సేయుచుండు నా నరపతికి నారదుండు సఖుం డగుట నతని పాలికిఁ బలుమాఱు నరుగుదెంచుచుండు; నొక్కనాఁడు విప్రవరు లతిప్రయత్నంబునం గూడికొని యమ్మునివరునితో నిమ్మహీపతి కోర్కి దీర్పవలదే యని చెప్పిన. 189

ప్రతిపదార్థం: సంతాన+అర్థి+అయి= సంతానాన్ని కోరినవాడై; సంతతంబును= ఎల్లప్పుడున్నూ; భూసుర, పూజనంబులు= బ్రాహ్మణపూజలు; చేయుచుండున్= చేస్తూ ఉన్నాడు; ఆ+నరపతికిన్= ఆ రాజుకు; నారదుండు= నారదమహర్షి; సఖుండు+అగుటన్= మిత్రుడు కావటంచేత; అతని పాలికిన్= ఆ రాజుకడకు; పలుమాఱున్= (అనేక పర్యాయాలు) చాలామార్లు; అరుగుదెంచుచుండున్= వస్తూ ఉంటాడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకదినం; విప్రవరులు= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; అతి ప్రయత్నంబునన్= మిక్కిలి ప్రయత్నంతో; కూడికొని= అందరూ కలిసికొని; ఆ+మునివరునితోన్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడితో; ఈ+మహీపతి కోర్కి= ఈ రాజు కోర్కెను; తీర్పవలదే= తీర్చవచ్చుగదా!; అని+చెప్పినన్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: సంతాన వాంఛగల సృంజయుడు నిరంతర బ్రాహ్మణార్చనలు చేశాడు. అతడికి నారదుడు మిత్రుడు కావటం వలన అప్పుడప్పుడూ ఇరువురూ సమావేశం అయ్యేవారు. ఒక సందర్భంలో బ్రాహ్మణులందరూ నారదుడితో సృంజయుడి కోర్కె తీర్చవలసిందని చెప్పారు.

విశేషం: భూసురార్చన చేశాడు కాబట్టి ఆ విప్రులే సృంజయుడి కోర్కెను నారదుడికి చెప్పటం సమంజసంగా ఉన్నది. ప్రభువు ప్రత్యేకంగా అడుగకుండా బ్రాహ్మణు లడగటం ఏమిటి? అని అనిపించవచ్చును. నిరంతరం రాజు క్షేమాన్ని కోరే పురోహితులు ఆ రాజు లోలోపల కుమిలిపోతూ ఉంటే అతడి కాంక్షను విన్నవించటం సముచితమే కదా!

క. 'అతఁ డతనితోడ 'భవదీ । ప్సిత మెయ్యది నాకు నేల చెప్ప?' వనుడు 'నం
చితగుణుఁడు రూపసియు నగు । సుతుఁ గోరుదు నెపుడు నేను సురగణవంద్యా! 190

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ నారదమహర్షి; అతనితోడన్= ఆ సృంజయుడితో; భవత్+ఈప్సితము= నీయొక్క కోర్కె; ఎయ్యది?= ఏది?; నాకున్= నాకు; ఏల= ఎందుకు; చెప్పవు?= చెప్పకున్నావు?; అనుడున్= అనిన వెంటనే; సురగణవంద్యా!= దేవతా సమూహంచేత నమస్కరించబడేవాడా!; ఏను= నేను; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడూ; అంచిత+గుణుఁడు= ఒప్పిదములైన గుణాలు కలవాడూ; రూపసియున్= రూపు (అందం) కలవాడున్నూ; అగు= అయినట్టి; సుతున్= కుమారుడిని; కోరుదున్= ఇష్టపడతాను.

తాత్పర్యం: నారదముని సృంజయుడితో ' నీకోర్కె ఏమిటి? ఎందుకు నాకు చెప్పకుండా ఉన్నావు? అనగానే 'దేవతా గణంచేత కీర్తింపబడే నారదమునీంద్రా! నేను నిరంతరమూ సద్గుణ సంపన్నుడు, రూపవంతుడూ అయిన కుమారుడిని కోరుకుంటూ ఉంటాను.

విశేషం: ఈ కందపద్యం తుదిలో 'సురగణవంద్యా!' అని ఉన్నది. 'సురగుణ' అనే పాఠాంతరం ఒకటి ఉన్నది. అదికొంత అన్వయక్లిష్టం. అయినా అర్థవైశిష్ట్యం కలదిగా అనిపిస్తూ ఉన్నది. అర్థవంతంగా ఉంటుంది. సృంజయుడు తనకు 'అంచిత గుణు' డైన సుతుడు కావాలని కోరుతూ ఉన్నాడు. ఆతడి కోరికను తీర్చే నారదుడిలో కూడా వంద్యములైన సురగుణాలు ఉన్నాయనటం సాభిప్రాయం.

వ. అక్కుమారుండును మూత్రపురీష లాలాశ్రుస్వేదంబులు సువర్ణంబు లగునట్టివాఁడు గావలయు' ననిన నమ్మహీపతికి నమ్మహాత్ముం డవ్వరం బిచ్చె; నా సృంజయుండు నత్తెఱంగుతనయుం బడసి సువర్ణష్ఠీవి యను పేరిడి ప్రియంబునం బెనుచుచు వానివలనం గనకం బనుదినంబు నుత్తరోత్తరాభివృద్ధి యగుచుండ సమృద్ధి నొంది, శయనాసన సదన ప్రాకార ప్రభృతి సమస్త వస్తువులను కాంచన మయంబులు గావించికొని యసమాన మహిమానందంబునం బ్రకాశుం డై. 191

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కుమారుండునున్= ఆ పుత్రుడున్నూ; మూత్ర, పురీష, లాలా+స్వేదనంబులు= మూత్రమూ, మలమూ, లాలాజలమూ, కన్నీరు, చెమటలు; సువర్ణంబులు+అగు+అట్టివాఁడు= బంగారాలు అయ్యేటటువంటివాడు; కావలయున్= కావాలి; అనినన్= అనగా; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ రాజుకు; ఆ+మహాత్ముండు= మహనీయుడైన ఆ నారదుడు; ఆ+వరంబు+ఇచ్చెన్= ఆ వరం ఇచ్చాడు; ఆ సృంజయుండున్; ఆ+తెఱంగు+తనయున్= ఆ విధమైన కొడుకును; పడసి= పొంది; సువర్ణష్ఠీవి+అను పేరు+ఇడి= సువర్ణష్ఠీవి అనే నామకరణం చేసి; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; పెనుచుచున్= పోషిస్తూ; వానివలనన్= అతడి వలన; కనకంబు= బంగారు; అనుదినంబున్= ప్రతిదినమూ; ఉత్తరోత్తర+అభివృద్ధి= మరీమరీ ఎడతెగని పెంపు; అగుచుండన్= అవుతూ ఉండగా; సమృద్ధిన్+ఒంది= పెంపును పొంది; శయన+ఆసన, సదన ప్రాకార, ప్రభృతి= పడకా, పీటా, ఇల్లూ ప్రహరీ మొదలైన; సమస్త వస్తువులును= అన్ని పదార్థాలు; కాంచనమయంబులు= బంగారుమయంగా; కావించుకొని= చేసికొని; అసమాన, మహిమ+ఆనందంబునన్= సాటిలేని; మహిమవలని సంతోషంతో; ప్రకాశుండు+ఐ= వెలుగుతూ ఉన్నవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ కొడుకు యొక్క మూత్రం, మలం, కన్నీరు, చెమట - ఇవన్నీ బంగారంగానే కావాలి' అన్నాడు. నారదుడు అతడికి ఆ వరం ఇచ్చాడు. ఆ సృంజయుడు అట్లాంటి కొడుకును పొంది, సువర్ణష్ఠీవి అనే పేరు పెట్టి అనురాగంతో పెంచసాగాడు. ఆ కొడుకు వలన ప్రతిరోజూ బంగారాన్ని పొందుతూ క్రమక్రమాభివృద్ధి పొంది, పడకలు, గద్దెలు, ఇండ్లు, ప్రాకారాలు, మొదలైన వస్తువులన్నీ బంగారుమయం చేసికొని సాటిలేని మహిమతో, ఆనందంతో ప్రకాశిస్తూ.

క. విలసిల్లుచు నుండఁగ ము । చ్చిలి పట్టి కుమారునోరఁ జీర దుఱిమి వెం
గలు లగు క్రూరులు కొందఱు । వెలువడఁ గొనిపోయి యొక్క విపినములోనన్. 192

ప్రతిపదార్థం: విలసిల్లుచున్+ఉండఁగన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; వెంగలులు= తెలివితక్కువవాళ్ళు (మూఢులు); అగు= అయిన; కొందఱు= కొంతమంది; క్రూరులు= పీడించే నీచులు; మ్రుచ్చిలిపట్టి= దొంగతనంతో పట్టుకొని; కుమారు+నోరన్= ఆ పసిపిల్లవాడి నోటిలో; చీరన్= గుడ్డను; తుఱిమి= క్రుక్కి; వెలువడన్= వెలుపలికి; కొనిపోయి= తీసికొనిపోయి; ఒక్క+విపినము లోనన్= ఒక అడవిలో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సృంజయుడు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా అవివేకులైన కొందరు క్రూరులు ఆపిల్లవాడిని దొంగ తనంగా పట్టుకొని, నోటిలో గుడ్డ తురిమి వెలుపలికి తీసికొని వెళ్ళి ఒక అడవిలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: దొంగిలించిన వ్యక్తులను తిక్కన వెంగలులు, క్రూరులు అని ప్రయోగించాడు. పిల్లవాడివలన కొల్లగా బంగారం కలుగుతూ ఉన్నది అని విన్న దొంగలు అతడి మేనంతా బంగారం ఉంటుందని అవివేకంతో అపహరించారు. పీడించే మనస్తత్వం ఉన్న క్రూరులు కాబట్టి పిల్లవాడిని చంపారు. అంతేకాదు. తమలో తాము పోట్లాడుకొని చంపుకొనటం వారి వెంగలితనాన్ని, క్రూరత్వాన్ని మరీ ప్రస్ఫుటం చేస్తూ ఉన్నది. పిల్లవాడి అరుపుపైకి వినిపించకుండా దొంగలు నోటిలో గుడ్డ తురుముట అనే విషయాన్ని శబ్దాలంకారం గల 'కుమారు నోరఁ జీర దుఱిమి' అనే ప్రయోగంలో తిక్కన స్పష్టం చేశారు. 'తుఱిమి' లోని శకట రేఫ క్రూరుల క్రౌర్యాన్ని ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నది.

ఆ. **కడుపు (వ) వ్రచ్చి యొడలు గలయంగ జల్లించి । పాపి పాపి చూచి, పసిఁడి గాన**
కచట శవము వైచి యరుగుచునుండి త । త్కర్మ ఫలముఁ దమ్ముఁ గలఁచుటయును. **193**

ప్రతిపదార్థం: కడుపున్= పొట్టను; వ్రచ్చి= చీల్చి; ('వచ్చి' అని ఉస్మానియా ప్రతి. వ్రచ్చి అని పాఠాంతరమే అర్థవంతం); ఒడలు= శరీరం; కలయంగన్= అంతటా(అందరూ); జల్లించి= శోధించి(చంపి); పాపి, పాపి= విడదీసి విడదీసి; చూచి= చూచి; అచటన్= ఆ శరీరంలో; పసిఁడి+కానక= బంగారును చూడక; శవమున్= పీనుగును; వైచి= పడవేసి; తద్+కర్మ+ఫలమున్= ఆ క్రూర కార్యంయొక్క ఫలితమున్నూ; తమ్మున్= తమను (అనగా ఆ దొంగలను); కలఁచుటయును= కలత కలిగించటమూ.

తాత్పర్యం: కడుపును చీల్చి, ఒళ్ళంతా గాలించి, అక్కడ బంగారు కనిపించకపోవటంతో శవాన్ని పారవైచి పోతూ ఉండగా, వాళ్ళు చేసిన కర్మఫలం వారిలో కలత కలిగించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అర్థగౌరవం దృష్టితో పరిశీలిస్తే ఈ పద్యంలో కొన్ని పదాలకు నానార్థాలు స్ఫురిస్తాయి. కలయ శబ్దానికి అంతటా అనియే కాకుండా ప్రస్తుత సందర్భాన్ని బట్టి 'అందరూ' అనే అర్థాన్ని కూడా అన్వయించుకొనవచ్చును. అట్లే 'జల్లించి' అనటానికి 'చంపి' అనే అర్థంకూడా సరిపోతుంది. 'పాపి పాపి' అనే ప్రయోగం క్రూరులైన దొంగల పరంగా పాపాత్ముడు అనే అర్థంలో సందర్భ సముచితంగా ఉన్నది.

వ. **ఆ పాపాత్ములు తమలోనం గలహించి, యొండొరుల వధియించి, యందఱు నధోగతిం జెందిరి; సృంజయుండును గొడుకుం గానక వెదకి తత్కళేబరంబు గని పరలోక క్రియలు నిర్వర్తించి, శోకంబునం బలవించుచున్న న న్నరేంద్రు కడకు నారదుం డరుగుదెంచి యతనిచేత నర్చితుండై.** **194**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాపాత్ములు= ఆ పాపచిత్తులు; తమలోనన్= తమలో తాము; కలహించి= తగవులాడి; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; వధియించి= చంపుకొని; అందఱున్= అందరూ; అధోగతిన్= నాశనం (తక్కువస్థితిని); చెందిరి= అయ్యారు (పొందారు); సృంజయుండునున్= సృంజయుడున్నూ; కొడుకున్= కుమారుడిని; కానక= కాంచక; వెదకి= అన్వేషించి; తద్+కళేబరంబున్= అతడియొక్క శవాన్ని; కని= చూచి; పరలోకక్రియలు= ఉత్తరలోక క్రియలు (అంత్యకర్మలు); నిర్వర్తించి= జరిపి; శోకంబునన్= దుఃఖంతో; పలవించుచున్నన్= విలపిస్తూ ఉండగా; ఆ+నరేంద్రుకడకున్= ఆ రాజు దగ్గరకు; నారదుండు= నారదముని; అరుగుదెంచి= వచ్చి; అతనిచేతన్= ఆ సృంజయుడి చేత; అర్చితుండు+ఐ= పూజించబడినవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ పాపాత్ములైన దొంగలు తమలో తాము కలహించుకొని ఒకరినొకరు చంపుకొన్నారు. సృంజయుడు తన కుమారుడికై వెదకి, కళేబరానికి పరలోక క్రియలు నిర్వర్తించాడు. కుమారుడి మరణానికి ఎంతో విలపించాడు. అప్పుడు నారదుడు అతడి కడకు వచ్చి అర్ఘ్యాసనాది విధులతో అర్చించబడి.

క. **'జననాథ! యిట్లు శోకం । బునఁ గుందినఁ దనువు విడిచి పోదె యుసుఱు? స**
చ్చిన వారలు వత్తురె యే । డ్చినఁ? జెలిమిం జేసి హితము సెప్పెద నీకున్. **195**

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= రాజా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శోకంబునన్= దుఃఖంతో; కుందినన్= తపించినచో; ఉసుఱు= ప్రాణం; తనువు+విడిచి= శరీరం వదలిపెట్టి; పోదె!= పోదా!; చచ్చినవారలు= మరణించిన వాళ్ళు; ఏడ్చినన్= దుఃఖిస్తే; వత్తురె?= వస్తారా?; చెలిమిన్+చేసి= స్నేహంచేత; నీకున్= నీకు; హితము= (తగినది) మేలు; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: 'రాజా! ఎందుకిట్లా దుఃఖంతో తపిస్తావు? ప్రాణం శరీరాన్ని విడిచిపోకుండా ఉంటుందా? ఎంత ఏడ్చినా చచ్చినవాళ్ళు మళ్ళీ తిరిగి వస్తారా? చెలిమిచేత నీకు నేను హితం చెప్పుతున్నాను.

విశేషం: ప్రాణాలు శరీరాన్నివిడిచిపోవటం తథ్యం, ఎంత ఏడ్చినా చచ్చినవాళ్ళు మళ్ళీ తిరిగి రారు - అనే రెండు వాక్యాలు చావు నిత్యం అనే సత్యాన్ని చాటుతూ ఉన్నాయి. ఒక స్నేహధర్మం హితం చెప్పటం. హితం చెప్పటమే అతడి లక్ష్యం కాబట్టి హితుడౌతాడు. ఈ విధంగా ఇందులో మార్మికమూ, ధార్మికమూ అయిన జీవితసత్యాలు సూచించబడ్డాయి.

షోడశ రాజ చరిత్రము (సం. అను. 1-8-360 పంక్తి)

వ. **అవధానాయత్తం బగు చిత్తంబుతో విను' మని యి ట్లనియె.** **196**

ప్రతిపదార్థం: అవధాన+ఆయత్తంబు+అగు+చిత్తంబుతోన్= అవధానం చేత సంసిద్ధం అయిన మనస్సుతో; వినుము= ఆకర్ణింపుము; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నిలకడ గల మనస్సుతో వినుము' - అని ఇట్లా అన్నాడు:

సీ. **సంవర్తుఁ డను మహాసంయమి దేవతా । గురుతోడి యీసున నరుగుదెంచి**
పూని యుపద్రష్టయై నడపంగ, హి । మాచల పాదంబునందు శక్ర
వరుణ ప్రభృతులైన సురలు మహామునీం । ద్రులును సహాయులై మెలఁగుచుండ
శాలా ప్రముఖ భవ్య సాధనంబులు గన । కమయంబులుగ వస్త్రకాంచనాజ్య

ఆ. **దధి పయః ఫలాది తర్పణ ద్రవ్య స । మృద్ధి సకల జనులు మెచ్చ,ఁ బెక్కు**
లధ్వరములు సేసె; నట్టి మరుత్తుండు । నిత్యపదవి నుండ నేర్చెనయ్య? **197**

ప్రతిపదార్థం: సంవర్తుఁడు+అను, మహాసంయమి= సంవర్తుడు అనే పేరుగల గొప్ప ముని; దేవతాగురు తోడి+ఈసునన్= బృహస్పతి తోడి ఈర్ష్యతో (ఓర్వలేనితనంతో); అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఉపద్రష్ట+ఐ= యజ్ఞకార్యం నిర్వర్తించే ఋత్విక్కై; పూని= ప్రయత్నించి; నడపంగన్= యజ్ఞం నిర్వర్తించగా; హిమ+అచల, పాదంబునందున్= హిమాలయ పర్వతంయొక్క అడుగుభాగంలో; శక్ర, వరుణ, ప్రభృతులు+ఐన, సురలు= దేవేంద్రుడు, వరుణుడు మొదలైన దేవతలు; మహామునీంద్రులును= గొప్ప ఋషీశ్వరులున్నూ; సహాయులు+ఐ= తోడుగా ఉన్నవారై; మెలఁగుచుండన్= ఒప్పుచుండగా; శాలా, ప్రముఖ, భవ్య సాధనంబులు= చావడి మొదలైన శ్రేష్ఠములైన ఉపకరణాలు; కనకమయంబులుగన్= బంగారుమయాలుగా; వస్త్ర, కాంచన+ఆజ్య దధి పయః

ఫల+ ఆది తర్పణ+ద్రవ్య సమృద్ధిన్= గుడ్డలూ, బంగారు, నెయ్యి, పెరుగు, పాలు, పండ్లు మొదలైన దేవతలకు తృప్తి కలిగించే, మంచిపదార్థాల పెంపుచేత; సకల జనులు= సమస్త ప్రజలూ; మెచ్చన్= పొగడగా; పెక్కులు+అధ్వరములు= అనేక యజ్ఞాలు; చేసినట్టి= నిర్వర్తించినట్టి; మరుత్తుండు= మరుత్తుడు అనే పేరుగల సార్వభౌముడు; నిత్యపదవిన్= శాశ్వతమైన స్థానంలో; ఉండనేర్చెన్+అయ్యా= ఉండగలిగాడా?

తాత్పర్యం: సంవర్తుడనే మహర్షి బృహస్పతితో ఈర్ష్యపడి, ఉపద్రష్ట (ఋత్విక్కు) అయి వచ్చి పూనికతో యజ్ఞకార్యం నిర్వహించగా, హిమాలయ పర్వతంయొక్క అడుగుభాగంలో దేవేంద్రుడు, వరుణుడు మొదలైన దేవతలూ, మునీంద్రులూ సహాయంగా ఉంటూ ఉండగా యజ్ఞానికి కావాల్సిన శాలాదులు బంగారుమయాలుగా, వస్త్రాలు, బంగారు, నెయ్యి, పెరుగు, పాలు, పండ్లు మొదలైన తర్పణానికి అవసరమైన మంచివస్తువులు నిండుగా ఉండగా, అందరూ పొగడేటట్లు అనేక యాగాలు చేసిన మరుత్తుడు అనే చక్రవర్తి శాశ్వతమైన పదవిలో ఉండగలిగాడా?

విశేషం: షోడశ చక్రవర్తులలో మరుత్తుడు నిర్వహించిన యజ్ఞయాగాదులు అతడు పొందిన శాశ్వత పదవి ఈ పద్యంలో తెలుపబడినవి. సంవర్తు డుపద్రష్టగా శక్రవరుణాది సురులు మునీంద్రులు సహాయులుగా సాగిన యజ్ఞంలో తర్పణ ద్రవ్య సమృద్ధి సమస్త జనులను అలరింపజేసింది. షోడశరాజుల చరిత్రలను వారి మహత్తర కార్యకలాపాలను తిక్కన సీసపద్యాలలో వివరించాడు. ఇదే మొదటి సీసం.

సీ. **సన్మార్గమున రాజ్యసంపద నొంది భూ । సురపూజ లొనరించి, సువ్రతముల**
బృందారకులఁ బ్రీతిఁ బొందించెఁ దన కర్థిఁ । బర్జన్యుఁ డేఁ టేఁటఁ బసిఁడివాన
కనకమయములైన కర్కట ఝషనక్ర । కూర్మచయముతోడఁ గురియుచుండ
నయ్యర్థ మెల్ల ధనార్థుల కిచ్చుచుఁ । గురు జాంగలంబునఁ బరమనిష్ఠ

ఆ. **నశ్వమేధముఖము లైన రాజార్హయ । జ్ఞములు పెక్కు సేసె సకలజనులుఁ**
బొగడునట్టి పాడి(ట) నెగడె సుహోత్రుఁ డ । వ్విభుఁడు దెగియె ననఁగ వినమె అధిప! 198

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; సుహోత్రుఁడు= సుహోత్రుడనే పేరుగల రాజు; సన్మార్గమునన్= మంచిమార్గంలో; రాజ్యసంపదన్+ఒంది= సామ్రాజ్య సంపత్తిని పొంది; భూసుర+పూజలు= బ్రాహ్మణ సేవలు; ఒనరించి= చేసి; సువ్రతములన్= మంచి వ్రతాలతో; బృందారకులన్= దేవతలను; ప్రీతిన్+పొందించెన్= సంతోషపెట్టాడు; అర్థిన్= ప్రీతితో (ఆసక్తితో); తనకున్= తనకు; పర్జన్యుఁడు= వరుణదేవుడు; ఏఁటేఁటన్= ప్రతిసంవత్సరమూ; కనకమయములు+ఐన= బంగారు మయములైన; కర్కట= ఎండ్రకాయలు; ఝష= చేపలు; నక్ర= మొసళ్ళు; కూర్మ= తాబేళ్ళ; చయములతోడన్= మొత్తంతో; పసిఁడివానన్= బంగారువానను; కురియుచుండన్= వర్షిస్తూ ఉండగా; ఆ+అర్థము+ఎల్లన్= ఆ ధనమునంతటినీ; ధన+అర్థులకున్= ధనాన్ని యాచించేవారికి; ఇచ్చుచున్= ఇస్తూ; పరమనిష్ఠన్= మిక్కిలి ఎడతెగని శ్రద్ధతో; కురు+జాంగలంబునన్= కురుక్షేత్రానికి సంబంధించిన మెరకనేలలో (ఒకానొక దేశంలో); అశ్వమేధ ముఖములు+ఐన= అశ్వమేధాలు మొదలైన; రాజ+అర్హ యజ్ఞములు= రాజులకు తగిన యజ్ఞాలు; పెక్కు+చేసెన్= అనేకాలు చేశాడు; సకలజనులున్= సమస్త ప్రజలున్నూ; పొగడు+అట్టి= నుతించే; పాడి(ట)న్= విధంగా; నెగడెన్= ఒప్పినాడు; ఆ+విభుఁడు= ఆ ప్రభువు; తెగియెన్= మరణించాడు; అనఁగన్= అంటూ ఉండగా; వినమె!= వింటున్నాం కదా!

తాత్పర్యం: సుహోత్రుడనే రాజు సక్రమమార్గంలో రాజ్యాన్ని సంపాదించి, బ్రాహ్మణులకు సేవలు చేసి, మంచి మంచి వ్రతాలతో దేవతలను సంతృప్తి పరచాడు. ఎంతో ప్రీతితో వరుణుడు ప్రతిసంవత్సరమూ, బంగారుమయాలైన ఎండ్రకాయలను, చేపలను, తాబేళ్ళను వర్షింపజేస్తూ ఉండగా, తన ధనాన్ని యాచకులకు ఇస్తూ, మిక్కిలి నిష్ఠతో

కురుభూములకు సంబంధించిన మెరకనేలలో అశ్వమేధాది యజ్ఞాలు చాలా నిర్వర్తించాడు. సమస్త ప్రజలూ ఎంతో కీర్తించారు. ఆ ప్రభువున్నూ చివరకు మరణించాడని వింటూనే ఉన్నాం గదా.

సీ. **కాంచనాలంకార కాంతంబులై రూఢి । కెక్కిన గజములు పెక్కువేలు,**
జవసత్త్వ రూపాది సకల గుణములఁ బెం । పెసఁగిన హయము లనేక లక్ష,
లమల సువర్ణమయము లగు కొమ్ములం । గొమరారు పశువులు గోటు, లూర్జి
తాంగక విలసదజావికంబులు గణ । నాతీతములు, గన్య లప్రమేయ

ఆ. **లఖిల రత్నవిరచితాభరణంబు ల । నల్పములు, మహీసురావళులకు**
నిచ్చి చేసెఁ గ్రతువు లెన్నియేనియు నంగుఁ । డతఁడు నన్యలోక గతుఁడు గాఁడె? 199

ప్రతిపదార్థం: అంగుఁడు= అంగుడు అనేరాజు; కాంచన+అలంకార; కాంతంబులు+ఐ= బంగారు ఆభరణాలచేత ప్రకాశించేవై; రూఢికిన్+ఎక్కిన గజములు= ప్రసిద్ధి కెక్కిన ఏనుగులు; పెక్కువేలు= ఎన్నో (అనేకములైన) వేలు; జవ, సత్త్వ, రూప+ఆది, సకల, గుణంబులన్= వేగమూ, బలమూ, రూపమూ మొదలైన అన్ని గుణాలతో; పెంపు+ఎసఁగిన+హయములు= ఆధిక్యంతో అతిశయించే గుర్రాలు; అనేకలక్షలు= పెక్కు లక్షలు; అమల, సువర్ణమయములు+అగు+కొమ్ములన్= నిర్మలమైన బంగారుమయాలైన కొమ్ములతో; కొమరారు, పశువులు= అందగించే గొడ్లు; కోటులు= కోట్లు; ఊర్జిత+అంగక+విలసత్+అజ+అవికంబులు= దృఢమైన శరీరాలతో ప్రకాశించే మేకలు, గొర్రెలు; గణన+అతీతములు= లెక్కకు మిక్కుటాలు; కన్యలు= వివాహం కాని స్త్రీలు; అప్రమేయలు= ఊహించశక్యంకాని వారు; అఖిల, రత్న, విరచిత+ఆభరణంబులు= అన్ని రత్నాలతో బాగుగా కూర్చబడిన నగలు; అనల్పములు= విస్తారములు లేదా అల్పములు కానివి; మహీసుర+ఆవళులకున్= బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు; ఇచ్చి= దానం చేసి; ఎన్ని ఏనియున్= ఎన్నో (లెక్కలేనన్ని); క్రతువులు= యజ్ఞాలు; చేసెన్= చేశాడు; అతఁడు= ఆ అంగుడు; అన్యలోక+గతుఁడు+కాఁడె?= పరలోకగతుడు అనగా దివంగతుడు కాలేదా?

తాత్పర్యం: అంగుడు అనే రాజు ఎన్నోవేల బంగారు ఆభరణాలతో ప్రకాశించే ప్రసిద్ధికెక్కిన ఏనుగులనూ, వేగమూ, బలమూ, రూపమూ మొదలైన అన్ని సుగుణాలతో మిక్కిలి అతిశయించే అనేక లక్షల గుర్రాలనూ, స్వచ్ఛమైన బంగారు కొమ్ములతో అందగించే కోట్లకొలది పశువులనూ, లెక్కకు మిక్కిలిగా, గొప్ప శరీరాలతో ఒప్పుతూ ఉండే మేకలనూ గొర్రెలనూ, మితిలేని కన్నెలనూ, విలువగలిగిన సకల రత్నాలతో పొదిగిన ఎన్నో నగలనూ బ్రాహ్మణ బృందాలకు ఇచ్చి, ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశాడు. అట్టిరాజు అంగుడు దివంగతుడు కాలేదా?

సీ. **ఏడు దీవులయందుఁ గ్రీడాగతులఁ దన । రథము చరింప నరాతు లనఁగ**
వినియు నెఱుంగక విభవ మార్జించుచోఁ । బ్రజల నొప్పింపని పరమపుణ్య
కర్మంబునకు మెచ్చి గారవంబునఁ దన । కక్షయధనము ఫాలాక్షుఁ డొసఁగ
నశ్వమేధములు జాహ్నవిపొంత శిష్టజ । నాకీర్ణములుగఁ బె క్కాచరించెఁ;

ఆ. **దారకములు వృష్టిధారలు లెక్కింప । వచ్చుఁగాని యతని యిచ్చుగోవు**
లెన్నఁ గొలఁది గాదు; సన్నుతిపాత్ర మా । శిబికి నుర్వి నునికి సెల్లె నయ్య? 200

ప్రతిపదార్థం: ఏడు దీవుల అందున్= సప్తద్వీపాలలో; క్రీడాగతులన్= విహారలీలలతో (ఆటలనడకలతో); తన, రథము, చరింపన్= తన తేరు తిరుగగా; అరాతులు+అనఁగన్= శత్రువులు అనే పేరు; వినియున్+ఎఱుంగక= ఏనాడూ వినక (శత్రువులు లేకుండా); విభవము+ఆర్జించుచోన్= సంపదను(గొప్పతనాన్ని) సంపాదించే సందర్భంలో; విభవమున్+ఆర్జించుచోన్= సంపదను గడించేటప్పుడు;

ప్రజలన్= ప్రజలను; నొప్పింపని= బాధించని; పరమ, పుణ్య, కర్మంబునకున్= ఉత్కృష్టములైన ధర్మముయొక్క కార్యానికి; మెచ్చి= పొగడి; గారవంబునన్= ప్రీతితో; తనకున్= తనకు; ఫాలాక్షుఁడు= శివుడు; అక్షయ ధనము= తరగని సంపద; ఒసఁగన్= ఈయగా; జాహ్నవి+పొంతన్= గంగ+ఒడ్డున; శిష్టజన+ఆకీర్ణములుగన్= సజ్జనుల సందడి (ఎడం లేక నిండినవి) కలవిగా; అశ్వమేధములు= గుర్రాలను పశువులుగా చేసే యజ్ఞాలు; పెక్కు= చాలా; ఆచరించెన్= నిర్వహించాడు; తారకములు= నక్షత్రాలు; వృష్టిధారలు= వానచినుకులు; లెక్కింపన్ వచ్చున్= లెక్కపెట్టవచ్చును; కాని= కానీ; అతని+ఇచ్చు గోవులు= అతడు దానం చేసే ఆవులు; ఎన్నన్= లెక్కించటానికి; కొలఁదికాదు= పరిమితి లేదు; సన్నుతి పాత్రము= మిక్కిలి పొగడదగింది అగు; ఆ శిబికిన్= ఆ శిబిచక్రవర్తికి; ఉర్విన్= భూమియందు; ఉనికి= ఉండటం; చెల్లెనయ్యె?= చెల్లినదా?; (సూ॥ తద్ధర్మ భూతక్రియ లార్వార్థ పదకంబులు ప్రశ్నార్థకంబులగు. - ప్రౌఢ. క్రియ -3) వీలయినదా?; (భూలోకంలోనే శాశ్వతంగా ఉండటం జరగలేదు కదా!)

తాత్పర్యం: సప్త ద్వీపాలలో విహారలీలలతో తేరు నడవగా, శత్రువు లనేమాట వినీ తెలియక, ధనార్జనవేళ ప్రజలను బాధించక, అతడి పుణ్యకార్యాలకు మెచ్చి పరమశివుడు అక్షయధనాన్ని ప్రసాదించగా, శిష్టులతో ఎడం లేకుండా నిండిపోయిన గంగ ఒడ్డున ఎన్నో అశ్వమేధయాగాలు శిబి చక్రవర్తి నిర్వర్తించాడు. చుక్కలను, వాన చినుకులను లెక్కించవచ్చునేమో కాని అతడు చేసిన గోవుల దానానికి మితిలేదు. అట్లా పొగడదగిన శిబిచక్రవర్తి శాశ్వతంగా ఈ లోకంలో ఉండగలిగాడా?

సీ. **యౌవనంబునఁ దప మాచరింపఁగఁ దండ్రి । పంపున నరిగిన పెంపు కలిమి,**
సేతువు జలధిఁ బ్రఖ్యాతంబుగా నొన । ర్చిన మర్త్యలోక పావన విభూతి,
త్రైలోక్య కంటకు దశముఖు బంధుయు । క్తంబుగాఁ జంపిన కలితనమ్ము,
బాలురమరణంబు వాటిల్ల కుండంగఁ । జేసిన యత్యంత చిత్రమహిమ

ఆ. **గలిగి యశ్వమేధములు మున్నుగా ననే । కాధ్వరము లొనర్చి యఖిల జనులఁ**
దల్లి వోలె నరసి దశరథ రాముండు । గాలవశత నొందెఁ గాదె యధిప! 201

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; యౌవనంబునన్= యుక్తవయస్సులో; తపము+ఆచరింపఁగన్= తపస్సు చేయుటకు; తండ్రి+పంపునన్= తండ్రియొక్కఆజ్ఞతో; అరిగిన= (అడవులకు) పోయిన; పెంపు+కలిమి= గౌరవసంపద; జలధిన్= సముద్రముపై; సేతువున్= వంతెనను; ప్రఖ్యాతంబుగాన్= మిక్కిలి ప్రసిద్ధిగా; ఒనర్చిన= చేసిన; మర్త్యలోక= మానవలోకమందలి; పావన+విభూతి= పవిత్రమైన ఐశ్వర్యం; త్రైలోక్యకంటకున్= ముల్లోకాలకు కఠినుడూ, క్షుద్రశత్రువూ అయిన; దశముఖున్= రావణుడిని; బంధుయుక్తంబుగాన్= బంధుసమేతంగా; చంపిన+కలితనమ్ము= సంహరించిన సామర్థ్యం; బాలుర మరణంబు= పసిపిల్లల చావు; పాటిల్లకుండంగన్= కలుగకుండా; చేసిన= కావించిన; అత్యంత, చిత్ర, మహిమ= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన (ప్రసిద్ధి ఐన) మహత్త్వం; కలిగి= పొంది; అశ్వమేధములు= అశ్వమేధయజ్ఞాలు; మున్నుగాన్= మొదలుగా; అనేక+అధ్వరములు+ఒనర్చి= పెక్కు యజ్ఞాలు చేసి; అఖిలజనులన్= సమస్త ప్రజలను; తల్లిపోలెన్= తల్లివలె; అరసి= కాపాడి; దశరథరాముండు= దశరథుడి కొడుకైన రాముడు; కాలవశతన్= చావుకు అధీనం కావటం; పొందెన్+కాదె!= పొందాడు కదా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! యౌవనంలోనే తపస్సు చేయడానికి, తండ్రి ఆజ్ఞతో అడవులకు పోయిన గౌరవమూ, సముద్రంపైన ప్రసిద్ధంగా వంతెన నిర్మించిన ప్రసిద్ధ పవిత్రవైభవం, ముల్లోకాలకు కంటకుడైన రావణుడిని బంధుసమేతంగా కూల్చిన సామర్థ్యం, శిశుమరణాలు కలగకుండా కావించిన ఆశ్చర్యకరమైన మహత్త్వం కలిగి ఉండి, అశ్వమేధాది యజ్ఞాలు ఎన్నోచేసి, సమస్త ప్రజానీకాన్ని తల్లివలె పోషించిన దశరథ రాముడు కాలధర్మం చెందాడుకదా!

విశేషం: శ్రీరాముడి అశ్వమేధాది యజ్ఞ నిర్వహణదక్షత, యౌవనంలోనే తండ్రి ఆజ్ఞను పాటించి, అడవుల కేగి, వారధి నిర్మించి దశకంఠుని దునుమాడిన వృత్తాంతాలు 'కట్టె, కొట్టె, తెచ్చె' అని మూడు ముక్కలలో చెప్పబడ్డాయి. శ్రీరాముడి ప్రత్యేక గుణాలలో ప్రస్తుత సందర్భానికి తగినది 'బాలుర మరణంబు వాటిల్లకుండంగఁ జేయుట' సమస్త ప్రజలను తల్లివలె నరయటం విశేషం. తండ్రి అనటం కంటె తల్లి అనటంలో వాత్సల్యానికి ప్రాముఖ్యం. సహజవాత్సల్యంలో సారళ్యానికి, నైర్మల్యానికి, నిర్వ్యాజప్రేమకు స్థానం. అప్పుడే అది 'రామరాజ్యం' అనే ప్రసిద్ధిని చాటగలుగుతుంది.

సీ. **పూర్వవంశ్యులఁ గావఁ బూని వియద్గంగ । నవని భాగీరథి యనఁగఁ బఱపి**
శక్రుండు మెచ్చఁ బరాక్రమంబునఁ బేర్చి । యప్రతిహతముగ నశ్వమేధ
యాగంబు లొనరించునప్పుడు వేయు వే । లరదంబులందుఁ గన్యల నలంకృ
తలఁ జేసి యునిచి, రథంబు రథంబున । కిభములు నూఱు నూఱేసి, యేనుఁ

తే. **గేనుఁగునకు గుఱ్ఱములు వేయేసి పాటి । హయము హయమున కట్ల గోచయ మమర్చి,**
భూరి భూరి యుతంబుగ భూసురులకు । నొసఁగినట్టి భగీరథుం డున్నవాఁడె? 202

ప్రతిపదార్థం: పూర్వవంశ్యులన్= పూర్వులైన తన వంశంలోని వాళ్ళను; కావన్= కాపాడటానికి; పూని= ప్రయత్నించి; వియద్గంగన్= ఆకాశగంగను; అవనిన్= భూలోకంలో; భాగీరథి+అనఁగన్= భాగీరథి అనగా; పఱపి= ప్రవహింప (పరువెత్త) జేసి; శక్రుండు= దేవేంద్రుడు; మెచ్చన్= పొగడగా, పరాక్రమంబునన్= మగటిమి (విక్రమం)తో; పేర్చి= అతిశయించి; అప్రతిహతముగన్= అనివార్యంగా (అడ్డులేకుండా); అశ్వమేధయాగంబులు= అశ్వమేధయజ్ఞాలు; ఒనరించు+అప్పుడున్= చేసే సందర్భంలో; వేయువేలు= వేలు వేలు; అరదంబులందున్= రథాలలో; కన్యలన్= అవివాహితలైన స్త్రీలను; అలంకృతలన్= అలంకరించబడిన వాళ్ళుగా; చేసి, ఉనిచి= రథాలలో కూర్చోబెట్టి; రథంబు, రథంబునకున్= తేరు తేరుకు; నూఱు, నూఱు+ఏసి= వందవంద వంతున; ఇభములు= ఏనుగులు; ఏనుఁగు+ఏనుఁగునకున్= ఒక్కొక్క ఏనుగుకూ; వేయి+ఏసి పాటి= వేయివంతున; గుఱ్ఱములు= గుర్రాలు; హయమునకున్= గుర్రానికి, గుర్రానికీ; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; గో, చయము+అమర్చి= గోవులమొత్తం ఏర్పాటు చేసి; భూరి, భూరి, యుతంబుగన్= అధికమైన బంగారంతో కూడా; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఒసఁగినట్టి= దానం కావించినట్టి (ఇచ్చినటువంటి); భగీరథుండు= భగీరథుడు; ఉన్నవాఁడె?= ఉన్నాడా?

తాత్పర్యం: తన పూర్వులైన సగరులకు ఉత్తమగతి కలిగించటానికై అంతకుముం దెవ్వరూ చేయలేని పనికి తాను పూనుకొని, ఆకాశగంగను భాగీరథి అనే పేరుతో భూలోకంలో ప్రవహింపజేసి, దేవేంద్రుడు ప్రశంసించేటట్లు తన పరాక్రమంతో అడ్డులేకుండా అశ్వమేధయజ్ఞాలు కావించే సందర్భంలో వేలవేల రథాలలో అలంకరించిన కన్నెలను ఉంచి, రథరథానికి నూరు నూరువంతున ఏనుగులను, ఏనుగు ఏనుగుకీ వెయ్యేసి గుర్రాలను, ప్రతి గుర్రానికీ అదే విధంగా వెయ్యి గోవులను ఏర్పాటు చేసి, అధికంగా బంగారుతో కూడ బ్రాహ్మణులకుఇచ్చిన భగీరథుడు ఉన్నాడా?

సీ. **అర్థి విశ్వావసుం డాదిగాఁ గలుగు గం । ధర్వులు హృద్యవాదన మొనర్ప,**
నప్సరోనికురుంబ మాటలుఁ బాటలు । నై వినోదింపంగ, నమరగణము
బహువిధాలంకార భంగుల విన్నాణ । ములు సూప, దివ్యమునులు నుతింప
మనుజలోకం బెల్లఁ గనకాన్నవస్త్రభూ । షణ దానములఁ దృప్తి సనఁగ నశ్వ

ఆ. **మేధ సమితిఁ జేసి మెప్పించె నింద్రుని; । శతతమాధ్వరమున నతఁడు హయము**
నాస పడిన నిచ్చె నా దిలీపునిఁ జూపు । మా! ధరిత్రి నిపుడు మనుజనాథ! 203

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజా!; విశ్వావసుండు+ఆదిగాన్+కలుగు, గంధర్వులు= విశ్వావసుడు మొదలుగా ఉన్న గంధర్వులు; అర్థిన్= కోరిక; హృద్య, వాదనము+ఒనర్పన్= మనోహరంగా వీణ మొదలగువాటిని వాయించటం చేయగా; అప్సరస్+నికురుంబము= అప్సరసల సమూహం; ఆటలున్+పాటలున్+ఐ= ఆటపాటలు కలిగి; వినోదింపంగన్= ఆనందించగా; అమరగణము= దేవతల మొత్తం; బహువిధ+అలంకార భంగులన్= పలురకాల ఆభరణాల విధాలతో; విన్నాణములు+చూపన్= అందాలు (నేర్పులు) ప్రదర్శించగా; దివ్యమునులు= దేవర్షులు; నుతింపన్= పొగడగా; మనుజ లోకంబు+ఎల్లన్= మానవ సమూహమంతా; కనక+అన్న, వస్త్ర, భూషణ, దానములన్= బంగారమూ, కూడూ, గుడ్డా, నగల దానాలచేత; తృప్తిన్ చనఁగన్= సంతుష్టి చెందగా; అశ్వమేధ సమితిన్= అశ్వమేధాల సమూహాన్ని (అనేకాలైన అశ్వమేధాలను); చేసి= కావించి; ఇంద్రునిన్+మెప్పించెన్= దేవేంద్రుడిని మెప్పించాడు; శతతమ+అధ్వరమునన్= నూరవయజ్ఞంలో; అతఁడు= ఇంద్రుడు; హయమున్= గుర్రాన్ని; ఆసపడినన్= కోరగా; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+దిలీపునిన్= ఆ దిలీపమహారాజును; ధరిత్రిన్= ఇలలో; ఇపుడు= ఇప్పుడు; చూపుమా!= చూపగలవా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! విశ్వావసుడు మొదలైన గంధర్వు లెంతో సంతోషంతో వీణ మొదలైన వాద్యాలు వాయించగా, అప్సరసస్త్రీలు ఆడుతూ పాడుతూ అలరించగా, దేవతలు రకరకాల అలంకారాలు ధరించి అందాలు చూపగా, ఋషులు కీర్తించగా, మానవులు పసిడీ, కూడూ, గుడ్డా, తొడవులూ మొదలైన దానాలు గ్రహించి సంతృప్తి పడగా, ఎన్నో అశ్వమేధాలు చేసి దిలీపుడు ఇంద్రుడిని మెప్పించాడు. నూరవ యజ్ఞాన్ని చేస్తూ ఉండగా, ఆ గుర్రాన్ని తన కిమ్మని దేవేంద్రుడు అడుగగానే ఇచ్చివేశాడు. అట్టి ఆ దిలీపుడిని ఇపుడు మనం చూడగలమా?

సీ. **జనన మాదిగఁ బాకశాసనుకరమునఁ । బ్రవహించు నేయును బాలుఁ ద్రావి,**
ద్వాదశదినము లాతఁడు గారవింపంగ । వర్ధిల్లి, పండ్రెండు వత్సరముల
ప్రాయ మై రాజ్యసంప్రాప్తికి నేతెంచి, । యర్కుని యుదయంబు నస్తమయము
నగునట్లు పొలిమేర లైన మహాక్షేత్ర । మంతయు నొక్కండ యనుభవించి,

ఆ. **యన్న పర్వతముల నాజ్యనదుల విప్ర । భోజనము లొనర్చి, రాజసూయ**
ములును నశ్వమేధములుఁ జేసి మాంధాతృఁ డింద నిలిచెనే నరేంద్రముఖ్య! **204**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రముఖ్యా!= రాజశ్రేష్ఠుడా!; జననము+ఆదిగన్= పుట్టింది మొదలుగా; పాకశాసను కరమునన్= ఇంద్రుడి చేతిలో; ప్రవహించు= ప్రవహించునట్టి; నేయునున్+పాలున్+త్రావి= నెయ్యీ, పాలూ త్రాగి; ద్వాదశదినములు= పండ్రెండు దినాలు; ఆతఁడు= ఆ ఇంద్రుడు; గారవింపంగన్= ఆదరించగా; వర్ధిల్లి= అభివృద్ధి చెంది; పండ్రెండు, వత్సరముల, ప్రాయము+ఐ=పండ్రెండు సంవత్సరాల వయస్సై; రాజ్య, సంప్రాప్తికిన్+ఏతెంచి= రాజ్యాన్ని పొందటానికై వచ్చి; అర్కుని ఉదయంబున్= సూర్యుడి ఉదయమూ; అస్తయమున్= అస్తమించటమూ; అగునట్లు= అయ్యేటట్లు; పొలిమేరలు+ఐన= హద్దులుగా ఉండే; మహాక్షేత్రము+ అంతయున్= విస్తారమైన భూవలయమంతటినీ; ఒక్కండు+అ= ఒక్కడే; అనుభవించి= భోగించి; అన్న పర్వతములన్= అన్నపు కొండలతో; ఆజ్యనదులన్= నేతి నదులతో; విప్ర భోజనములు+ఒనర్చి= బ్రాహ్మణుల భోజనాలు కూర్చి; రాజసూయములును= రాజసూయ యాగాలూ; అశ్వమేధములున్= అశ్వమేధయజ్ఞాలూ; మాంధాతృడు= మాంధాతృ చక్రవర్తి; చేసెన్= నిర్వహించాడు; ఇందు+అ= ఇక్కడే (ఇహలోకంలోనే); నిలిచెనే?= ఉండినాడా?

తాత్పర్యం: రాజముఖ్యా! మాంధాతృ చక్రవర్తి తాను పుట్టింది మొదలు ఇంద్రుడి చేతి నుండి ప్రవహించునట్టి, నెయ్యీ, పాలూ త్రాగి పదిరెండు దినాలు ఆయన ఆదరించగా పెరిగి, పండ్రెండు సంవత్సరాల వయస్సులోనే రాజ్యాన్ని పొంది, ఉదయాస్త పర్వతాలే హద్దులుగా విశాలమైన భూమండలాన్ని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా అనుభవించి,

పర్వతాల అంతటి అన్నరాసులతో నదులవలె ప్రవహించే నేతులతో బ్రాహ్మణులకు అన్న సంతర్పణం చేశాడు. రాజసూయాలూ, అశ్వమేధాలూ చేశాడు. కాని, అతడు ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచాడా?

సీ. **అనిమిషాసుర యుద్ధమున నసురావళి । సమయించి, వర్ణాశ్రమముల నేర్ప**
రించి, భూమి యలంకరించి, యగ్నిష్టోమ । హయమేధ వాజపేయాతిరాత్ర
పౌండరీకము లనఁ బరఁగిన యధ్వరం । బు లనేకములు సేసి, భూసురులకు
నఖిల భూములఁ గలయర్థంబు లెల్లను । దనకని యేమియు నునుప కిచ్చె;

ఆ. **శుక్రునల్లుఁ డనఁగ శోభిల్లు తనయందు । ధర్మతత్త్వ మూర్జితముగ నియమ**
నిష్ఠుఁడై యయాతి నెగడె శాశ్వతుఁ డయ్యె । నే నృపాల! య మ్మహీశ్వరుండు. **205**

ప్రతిపదార్థం: నృపాల!= రాజా; యయాతి= యయాతి మహారాజు; అనిమిష+అసుర, యుద్ధమునన్= దేవ, దానవుల యుద్ధంలో; అసుర+ఆవళిన్= రాక్షసుల సమూహాన్ని; సమయించి= చంపి; వర్ణ+ఆశ్రమములన్= వర్ణాలను, ఆశ్రమాలను; ఏర్పరించి= నిర్ణయించి; భూమి+అలంకరించి= (యజ్ఞ యాగాదులు చేయటానికై) భూ ప్రదేశాన్ని సింగారించి; అగ్నిష్టోమ, హయమేధ, వాజపేయ+అతిరాత్ర, పౌండరీకములు+అనన్= అగ్నిష్టోమం, హయ(అశ్వ)మేధం, వాజపేయం, అతిరాత్రం, పౌండరీకం అని; అనన్= అనగా; పరఁగిన= ఒప్పిన; అనేకములు= పెక్కు; అధ్వరములు= యజ్ఞాలు; చేసి= నిర్వహించి; అఖిల+భూములన్= అన్ని ప్రాంతాలలో; కల+అర్థంబులు= ఉండే ధనాలు; ఎల్లను= అన్నింటినీ; తనకున్+అని+ఏమియున్+ఉనుపక= తన కొరకు అని ఏమీ ఉంచుకొనక; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; నియమనిష్ఠుఁడు+ఐ= ఏర్పరచుకొన్న నిశ్చయాన్ని (ప్రతిజ్ఞ) ఎడతెగని శ్రద్ధతో నెరవేర్చేవాడై; శుక్రు+అల్లుఁడు+అనఁగన్= శుక్రాచార్యుల అల్లుడు అనగా; శోభిల్లు= ప్రకాశించే; తన అందున్= తనలో; ఊర్జితముగన్= గొప్పగా; ధర్మతత్త్వము= ధర్మస్వరూపం; నెగడెన్= ఒప్పింది; ఆ+మహీశ్వరుండు= ఆ రాజు; శాశ్వతుఁడు+అయ్యెనే?= స్థిరంగా నిత్యంగా ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! యయాతి, దేవాసురుల యుద్ధంలో పాల్గొని రాక్షసులను సంహరించాడు. వర్ణాశ్రమ ధర్మాలు, ఏర్పాటు చేశాడు. భూమిని సింగారించి అగ్నిష్టోమం, అశ్వమేధం, వాజపేయం, అతిరాత్రం, పౌండరీకం వంటి ఎన్నో యజ్ఞ యాగాదులు చేశాడు. సమస్త భూములలో సంప్రాప్తించే సంపదలను తనకని ఏమీ ఉంచుకొనకుండానే మొత్తం సంపత్తినీ బ్రాహ్మణులకు దానం చేశాడు. శుక్రుడి అల్లుడని ప్రసిద్ధికెక్కి ఎంతో శోభించే అతడు, నియమాలను నిష్ఠతో అనుష్ఠిస్తూ గొప్పగా ధర్మతత్త్వంతో ప్రకాశించాడు. ఆ రాజు ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా ఉండగలిగాడా?

విశేషం: యయాతి అనేక విధాల యజ్ఞాలు నిర్వర్తించాడు. అందులో అతి ముఖ్యమైనవి హయమేధం, అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం, వాజపేయం, పౌండరీకం అనేవి.

హయమేధం: దీనినే అశ్వమేధం అనికూడా పిలుస్తారు. నూరు అశ్వమేధాలు చేస్తే ఇంద్రపదవి లభిస్తుంది. మేధృ అనగా హింసించటం. గుర్రాలను హింసించటం వలన దీని కా పేరు వచ్చింది. ఇటువంటిదే నరమేధం మొదలైనవి.

అగ్నిష్టోమం : ఇది జ్యోతిష్టోమంలో ఒక భాగం. ఎక్కువగా వసంత ఋతువులో ఆచరించబడే యజ్ఞం. అగ్నికి సంబంధించిన స్తోత్రాలు ఇందులో అధికంగా ఉంటాయి.

అతిరాత్రం : ఇది రాత్రి గడిచిపోతూ ఉన్నదనే సందర్భంలో చేయటంవలన దీనికీ పేరు వచ్చింది. ఇది కూడా జ్యోతిష్టోమంలోని ఒక భాగమే. ఇంతటికి జ్యోతిష్టోమం అంటే ఏమిటి? జ్యోతిస్సుల స్తోమం - జ్యోతిష్టోమం అని అర్థం. జ్యోతిస్సులు సామలు - అంటే సామమంత్రాలు. ఇందులో సంస్థ ముఖ్యావయవం. దీనికి పదహారుమంది ఋత్విక్కులు కావాలి. ముఖ్యంగా స్వర్గాన్ని కోరేవాళ్ళు దీనిని నిర్వహిస్తారు. దీనినే సోమయాగం అని కూడా అంటారు.

వాజపేయం : వాజంపేయం వాజపేయం అయినది. ఇది నెయ్యిని మాత్రమే త్రాగి చేయవలసిన యాగం.

పౌండరీకం : ఇది ఒక యజ్ఞభేదం. పుండరీక సంబంధమైనది పౌండరీకం. ఈ యజ్ఞాదు లన్నీ ఆయా పేర్లకు అనుగుణంగా నిర్వర్తించబడుతూ ఉంటాయి.

సత్త్రయాగం : ఇది 13 దినాలు మొదలు 100 దినాల వరకు జరిపే యజ్ఞం.

సీ. **ఓర్వక పెక్కండ్రు రుర్వీశు లొక్కటఁ బైనెత్తి వచ్చిన భండనమున**
వారి హేతిచ్ఛత్ర వాహన ధ్వజములు । నటికిన నడు నడు నడిఁకి వార
లభయంబు వేఁడిన నందఱఁ గృపఁ గాచి । యేలె; నీ పెన్నేల యెల్లఁ దాన
కొని యధ్వరములు పెక్కు లొనర్చి వేడుకఁ । బాయసమ్ములు నపూపములు మోద

ఆ. **కములు లోనుగాఁగఁ గల వంటకముల ను । ర్వీసురావళులకుఁ బ్రీతిఁ జేసి**
దక్షిణలుగ మణివితానంబు లిచ్చిన । యంబరీషుఁ డేమి యయ్యెఁ? జెపుమ. **206**

ప్రతిపదార్థం: పెక్కండ్రురు= అనేకులు; ఉర్వీశులు= రాజులు; ఓర్వక= సహించక; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా; పైన్+ఎత్తి వచ్చినన్= దండెత్తి పైకి రాగా; భండనమునన్= యుద్ధంలో; వారి= ఆ శత్రురాజుల; హేతి, ఛత్ర, వాహన, ధ్వజములు= ఆయుధాలు, గొడుగులు, గుర్రాలు, జెండాలు; నటికినన్= ఖండించగా; వారలు= ఆ శత్రురాజులు; నడునడు+నడిఁకి= నడునడు మంటూ వణకి (నడునడు= ధ్వన్యనుకరణ శబ్దం); అభయంబున్= భయంలేకుండా ఉండటాన్ని; వేఁడినన్= ప్రార్థించగా; అందఱన్= వాళ్ళను అందరినీ; కృపన్= దయతో; కాచి= కాపాడి; తాను+అ= తానే; ఈ+పెను నేల ఎల్లన్= ఈ (విశాలమైన) గొప్ప రాజ్యాన్ని అంతటినీ; ఏలెన్= పరిపాలించాడు; కొని= పూని; పెక్కులు= అనేకాలు; అధ్వరములు= యాగాలు; ఒనర్చి= చేసి; వేడుకన్= సంతోషంతో; పాయసమ్ములు= పరమాన్నాలూ; అపూపములు= పిండివంటలు; మోదకములు= కుడుములు; లోనుగాఁగన్+కల= మొదలుగా ఉన్న; వంటకములన్= వంటకాలతో; ఉర్వీసుర+ఆవళులకున్= బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు; ప్రీతిన్+చేసి= ప్రీతి కలిగించి; మణివితానములు= మణుల మొత్తాలు; దక్షిణలుగన్+ఇచ్చిన= కానుకలుగా ఇచ్చిన; అంబరీషుఁడు= అంబరీషమహారాజు; ఏమి+అయ్యెన్?= ఏమైనాడు?; చెపుమ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: ఎందరో రాజులు ఒక్కసారిగా ఓర్వలేక యుద్ధంలో దండెత్తి పైకి రాగా, వాళ్ళ ఆయుధాలు, గొడుగులు, వాహనాలు, జెండాలు నరికి, గజగజ వణికే ఆ రాజులు శరణు వేడగా అందరినీ దయతో కాపాడి, తానే ఇంతపెద్ద సామ్రాజ్యాన్ని పరిపాలించాడు. లెక్కలేనన్ని యాగాలు చేశాడు. మణులను బ్రాహ్మణులకు దక్షిణలుగా ఇచ్చాడు. అట్టి ఆ అంబరీష మహారాజు ఇపు డేమైనాడో! నీవే చెప్పుము.

సీ. **లక్షభార్యల నుపలాలించి యొక్కొక్క । వెలఁదికి వేవురు వేవు రాత్మ**
జులు గాఁగఁ బదికోటు లలఘుమూర్తులఁ గాంచె; । వారును దోర్బలోజ్జ్వలులు నార్య
చరితులునై పేర్చి తురగమేధంబు లం । దఱు బహుదక్షిణోదాత్త భంగిఁ
జేయుచుఁ దనపంపు సేసి వర్తింపంగఁ । దానును విశ్రుతాధ్వరము లొప్పఁ

తే. **బెంపు సొంపును సువ్రత సంపదయును । నిర్మల శ్రద్ధయును గర్మనిపుణతయును**
నెఱయ శశిబిందుఁ డొనరించి నెగడె; నతఁడు । వడయఁ జాలెనె యెన్నఁడుఁ జెడని యొడలు? **207**

ప్రతిపదార్థం: శశిబిందుఁడు= శశిబిందుడు అనే రాజు; లక్షభార్యలన్= లక్షమంది భార్యలను; ఉపలాలించి= బుజ్జగించి; ఒక్కొక్క వెలఁదికిన్= ఒక్కొక్క భార్యకు;వేవురు+వేవురు= వెయ్యిమంది, వెయ్యిమంది; ఆత్మజులు+కాఁగన్= కుమారులు కాగా;

పదికోటులు= పదికోట్లమంది; అలఘు+మూర్తులన్= గొప్ప స్వరూపం కలిగినవాళ్ళను; కాంచెన్= కన్నాడు; వారునున్= వారున్నూ; దోస్+బల+ఉజ్జ్వలులున్= భుజశక్తిచేత (అడ్డులేనివాళ్ళు) ప్రకాశించేవాళ్ళు; ఆర్యచరితులున్+అయి= పూజ్యమైన నడవడి కలవారున్నూ అయి; పేర్చి= విజృంభించి; అందరున్= అందరూ; తురగ మేధంబులు= అశ్వమేధాలు; బహు, దక్షిణ+ఉదాత్త భంగిన్= అనేక దక్షిణలను ధారాళమైన (ప్రియమైన) విధంతో; చేయుచున్= నిర్వహిస్తూ; తన పంపు చేసి= తన ఆజ్ఞ నెరవేర్చి; వర్తింపంగన్= ఉండగా; తానును= తానున్నూ; విశ్రుత+అధ్వరములు= ప్రసిద్ధి కెక్కిన యాగాలు; ఒప్పన్= తగునట్లు; పెంపుసొంపును= అతిశయ సంతోషాన్నీ (పాలన సమృద్ధిని); సువ్రతసంపదయును= మంచి వ్రతములయొక్క సంపత్తియున్నూ; నిర్మలశ్రద్ధయును= నిష్కపట మయిన శ్రద్ధయున్నూ; నెఱయన్= నిండుకొనగా; ఒనర్చి= చేసి; నెగడెన్= ఒప్పారాడు; అతఁడు= ఆ శశిబిందుడు; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడున్నూ; చెడని ఒడలు= నశించని శరీరాన్ని; పడయన్+చాలెనె?= పొందగలిగాడా?

తాత్పర్యం: శశిబిందుడు లక్షమంది భార్యలను బుజ్జగించి ఒక్కొక్కరి వలన వేయిమంది కలుగగా పదికోట్ల మంది కుమారులను కన్నాడు. వారు బాహుబలంతో ప్రకాశిస్తూ పవిత్రచరిత్రులై అందరూ అనేక దక్షిణలు ధారాళంగా ఇచ్చి అశ్వమేధయాగాలు చేశారు. తండ్రి ఆజ్ఞ కుమారులు ఆ విధంగా పాటించి ప్రవర్తించగా, ఆ శశిబిందుడున్నూ వ్రతనిష్ఠల, శ్రద్ధపాలన సమృద్ధి ఒప్పగా ప్రసిద్ధ యాగాలు నిర్వర్తించాడు. కాని, అతడు శాశ్వత శరీరాన్ని పొందగలిగాడా!

విశేషం: 'కర్మనిపుణత' అనే ప్రయోగం 'యోగః కర్మసు కౌశలం' అనే గీతావాక్యాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ ఉన్నది. పదికోట్ల పుత్రులను కని ఎన్నో వ్రతాలు, యాగాలు నిర్వహించిన శశిబిందు చక్రవర్తి కూడా తుట్టతుదకు మట్టిలో కలిసిపోయాడు. శాశ్వత శరీరు లెవ్వరూ లేరు అని ప్రస్తుతపద్య సారాంశం.

సీ. **అధికతపంబున నగ్ని నారాధించి । ప్రత్యక్ష మగుటయు బ్రహ్మచర్య**
వృత్తంబు దమమును వేదవిత్త్వము నహిం । సయుఁ బాత్రదానంబు శమము వరము
గాఁ గోరికొని వేదికాస్థలి మణికన । కాత్మిక యై ముప్పదాఱు యోజ
నముల దైర్ఘ్యము నంత కమరు విస్తారంబుఁ । గలుగంగ నొనరించి క్రతువు సేసి

తే. **విప్రతతులకు దాని నతిప్రియముగ । నిచ్చి, తనపేర గయ నుతి కెక్క వటము**
పొగడు వడయంగఁ బుణ్యుఁడై నెగడె గయుఁడు । భూవరోత్తమ! యతఁ డెందుఁ బోయెఁ జెపుమ! **208**

ప్రతిపదార్థం: భూవర+ఉత్తమ!= రాజశ్రేష్ఠా!; గయుఁడు= గయుడనే రాజు; అధికతపంబునన్= గొప్ప తపస్సుతో; అగ్నిన్= అగ్నిదేవుడిని; ఆరాధించి= సేవించి; ప్రత్యక్షము+అగుటయున్= అగ్ని సాక్షాత్కరించటమున్నూ; బ్రహ్మచర్యవృత్తంబున్= బ్రహ్మ చర్యంగల జీవనమూ; దమమును= ఇంద్రియ నిగ్రహమూ; వేదవిత్త్వమున్= వేదాలను తెలిసికొనే భావమున్నూ; అహింసయున్= హింస చేయకుండటమున్నూ; పాత్రదానంబు= యోగ్యులైన వాళ్ళకు దానం చేయటమున్నూ; శమమున్= అంతరింద్రియ నిగ్రహమున్నూ; వరముగాన్= వరంగా; కోరికొని= ఇష్టపడి గ్రహించి; వేదికాస్థలి= యజ్ఞంచేసే తిన్నెయొక్క ప్రదేశం; మణి, కనక+ఆత్మిక, ఐ= మణులూ బంగారంతో కూడుకొన్నదై; ముప్పదాఱు యోజనముల దైర్ఘ్యమున్= ముప్పైఆరు ఆమడల పొడవును; అంతకున్+అమరు= అనే కొలతలో; ఒప్పునట్టి(కుదురునట్టి); విస్తారంబున్= వెడల్పున్నూ; కలుగంగన్+ఒనరించి= అయ్యేటట్లు చేసి; క్రతువు+చేసి= యజ్ఞం కావించి; విప్రతతులకున్= బ్రాహ్మణుల మొత్తాలకు; ఇచ్చి= ఒసగి; తనపేరన్= తన పేరుతో; వటము= మర్రిచెట్టు; గయన్= గయాక్షేత్రంలో; నుతికెక్కన్= ప్రశస్తి కెక్కగా; పొగడు+పడయంగన్= కీర్తిని పొందగా; పుణ్యుఁడు+ఐ= ధార్మికుడై; నెగడెన్= వర్ధిల్లాడు; అతఁడు= ఆ గయుడు; ఎందున్+పోయెన్= ఎక్కడికి పోయాడో; చెపుమ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠా! గయుడు తీవ్రమైన తపస్సు చేసి అగ్నిని ఆరాధించాడు. అతడు ప్రత్యక్షం కాగానే తనకు బ్రహ్మచర్య జీవనం, అంతరింద్రియ, బహిరింద్రియ నిగ్రహం, వేద విజ్ఞానం, అహింసా స్వభావం, పాత్రత నెరిగిన దానం చేసే గుణం వరాలుగా ఇమ్మని కోరుకొన్నాడు. ముప్పై ఆరు యోజనాలు పొడవూ అంతే వెడల్పు ఉండే యజ్ఞవేదిక రత్నాలతో బంగారుతో కూడుకొని ఉండేటట్లుగా నిర్మించి యజ్ఞం చేసి బ్రాహ్మణులకు ఎంతో ప్రీతి కలిగించాడు. తన పేరుతో గయాక్షేత్రంలో మఱ్ఱిచెట్టు ప్రసిద్ధి కెక్కగా ధార్మికుడై కీర్తికెక్కాడు. కాని, ఇప్పుడు అతడుఎందు బోయాడో!

సీ. **ఇరువది యేవురు పరిణత పాచకు । లభ్యాగతులకును నతిథులకును**
బాటించి క్రొత్తగాఁ బవలును రేలును । వలయు నన్నము లిడ వెలసెఁ బశువు
లర్థి నుత్తమగతికై తామ చనుదేర । విశసించు నమరులు వేడ్కతోడఁ
బొడసూపి కడుపారఁ గుడువ హవిర్భాగ । ములు వెట్టు నివ్విధమున మహాద్భు

తే. **తముగ నొనరించె సత్త్రయాగము దదుత్స । వంబుఁ గొనియాడ వచ్చిన వార లెల్లఁ**
బ్రచుర పుణ్యాత్ముఁ డన నొప్పె రంతిదేవుఁ । డవ్విభునకును వలసె లోకాంతరంబు. **209**

ప్రతిపదార్థం: పరిణతపాచకులు= ఆరితేరిన వంటగాళ్ళు; ఇరువది వేవురు= ఇరవైవేలమంది; అభ్యాగతులకును= భోజనానికి రండని స్వయంగా సాదరంతో పిలువబడే ఆహూతులకు; అతిథులకును= నిర్దిష్ట సమయంలో కాకుండా భోజనానికై అనుకోనకుండా ఆగంతకులై వచ్చే యాచకులకున్నూ; పాటించి= ఆదరించి; క్రొత్తగాన్= ఎప్పటికప్పుడు రుచులు కొత్తగా; పవలును= పగలూ; రేలునూ= రాత్రులున్నూ; వలయు= కావలసిన; అన్నములు= చతుర్విధాలైన భోజనాలు (అన్నాలు); ఇడన్= పెట్టగా; పశువులు= గోవులు; అర్థిన్= ఇష్టంతో; ఉత్తమగతికై= సద్గతి కోసమై (అనగా స్వర్గాపేక్షతో); తాము+అ= తమకు తామే; వెలసెన్= చేరాయి; చనుదేరన్= బయలుదేరగా; విశసించు= చంపు; అమరులు= దేవతలు; వేడ్కతోడన్= కుతూహలంతో (అభిలాషతో); పొడచూపి= ప్రత్యక్షమై; కడుపారన్= కడుపునిండా; కుడువన్= తినటానికి; హవిస్+భాగములు= యజ్ఞద్రవ్యాల విభాగాలు; పెట్టున్= ఉంచును; ఈ+విధమునన్= ఇట్లా; సత్త్రయాగము= మంచివారిని కాపాడే యాగం; మహా+అద్భుతముగన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా; ఒనరించెన్= చేశాడు; తద్+ఉత్సవంబున్= ఆ యాగానికి సంబంధించిన ఉత్సవాన్ని; కొనియాడన్= పొగడటానికి; వచ్చిన వారలు+ఎల్లన్= వచ్చినవారంతా; ప్రచుర, పుణ్యాత్ముఁడు+అనన్= ప్రసిద్ధి కెక్కిన ధర్మాత్ముడు అనగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు; ఆ+విభునకున్= ఆ ప్రభువునకున్నూ; లోక+అంతరంబు= అన్యలోకం; వలసెన్= తప్పనిది అయింది.

తాత్పర్యం: రంతిదేవుడు, ఇరవైవేలమంది ఆరితేరిన వంటవాళ్ళను నియమించి రాత్రింబవళ్ళూ అభ్యాగతులకూ, అతిథులకూ క్రొత్త క్రొత్త రుచులతో వారి వారికి ఇష్టమైన భోజనాలు ఏర్పాటు కావించాడు. సద్గతికోసం తమకు తామై ఎంతో సంతోషంతో గోవులు అతడి యాగానికి వచ్చి చేరాయి. దేవతలు వేడుకతో ప్రత్యక్షమై, కడుపార భుజించటానికి అతడు యజ్ఞద్రవ్యాలు మనకు పిలిచి పెడతా డని సంతోషపడ్డారు. ఆ విధంగా సత్రయాగాన్ని ఎంతో ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు రంతిదేవుడు నిర్వహించాడు. ఆ ఉత్సవాన్ని చూచి మెచ్చినవారంతా ఇత డెంత పుణ్యాత్ముడో అన్నారు. అట్టి పుణ్యాత్ముడు కూడా పరలోకానికి పోక తప్పలేదు.

సీ. **శరభసింహవ్యాఘ్ర సత్త్వ చయంబుల । నేడిక లె ట్లట్ల యెక్కి యాడి**
కట్టుచు విడుచుచుఁ గణ్వాశ్రమంబున । దమియింపఁగా సర్వదమన నామ
మిడియె నమ్మునిఁ; పదంపడి మహారాజ్య ప । దస్థుఁడై కాళింది తటమునందు
భాగీరథీ తీర భాగంబునను సర । స్వతి సమీపంబున వాజిమేధ

తే. **రాజసూయాది వివిధాధ్వరము లొనర్చి । కనక నిర్మిత కరితురంగమ రథంబు**
లసదృశప్రీతి విప్రులఁ కొసఁగె భరతుఁ । డన్నరేంద్ర చంద్రుండును జన్నవాఁడ. **210**

ప్రతిపదార్థం: శరభ, సింహ, వ్యాఘ్ర, సత్త్వ+చయంబులన్= మీగండ్ల మెకం, సింహం, పులి, మొదలైన జంతువుల మొత్తాలను; ఏడికలు= పొట్టేళ్ళు; ఎట్లు= ఏ విధమో; అట్లు+అ= ఆ విధంగా; ఎక్కి ఆడి= పైకెక్కి ఆడి; కట్టుచున్= బంధిస్తూ; విడుచుచున్= విడిపిస్తూ; కణ్వ+ఆశ్రమంబునన్= కణ్వమహర్షి యొక్క ఆశ్రమంలో; దమియింపన్+కాన్= అణచగా; ఆ+ముని= ఆ కణ్వమహాముని; సర్వదమన, నామము= సర్వదమనుడు (అన్నింటిని అణచేవాడు అని భావం) అనేపేరు; ఇడియెన్= పెట్టాడు; పదంపడి= అటుపైన; మహారాజ్యపదస్థుఁడు+ఐ= గొప్ప సామ్రాజ్యపదవిలో ఉన్నవాడై; కాళింది తటమునందున్= యమునానది ఒడ్డున; భాగీరథీతీర భాగంబునను= గంగానదియొక్క ఒడ్డు ప్రదేశంలో; సరస్వతి సమీపంబునన్= సరస్వతీనది చెంత; రాజసూయ+ఆది, వివిధ+అధ్వరములు= రాజసూయం మొదలైన అనేక విధాలైన యజ్ఞాలు; ఒనర్చి= చేసి; కనక, నిర్మిత, కరి, తురంగ, రథంబులు= బంగారుతో నిర్మించబడ్డ ఏనుగులు, గుర్రాలు, తేరులు; అసదృశ+ప్రీతిన్= సాటిలేని సంతోషంతో; విప్రులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఒసగెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+నర+ఇంద్ర(నరేంద్ర) చంద్రుండును= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడున్నూ; చన్నవాఁడు+అ= పోయినవాడే కదా!

తాత్పర్యం: శరభం, సింహం, పులివంటి క్రూరజంతువులను పొట్టేళ్ళవలె బంధిస్తూ, విడిపిస్తూ, వాటిపై కెక్కి ఆడుతూ, కణ్వాశ్రమంలో వాటిని అణచివేయటాన్ని చూచి కణ్వుడు సర్వదమనుడు అనే పేరు పెట్టాడు. అతడే తర్వాత మహారాజ్య పదవిని అధిష్ఠించి, గంగా, యమునా, సరస్వతీ నదీ తీరాలలో రాజసూయం మొదలైన అనేక యజ్ఞాలు నిర్వర్తించాడు. అతడు బంగారుతో నిర్మించబడ్డ ఏనుగులను, గుర్రాలను, తేరులను సాటిలేని సంతోషంతో సవన కార్యకలాపాలలో పాల్గొన్న సద్బ్రాహ్మణులకు ఇచ్చాడు. ఆ రాజ శ్రేష్ఠుడున్నూ ఇహలోకాన్ని విడిచి వెళ్ళినవాడే.

సీ. **మిట్టుఁ బల్లంబు నై మెలఁగంగఁ దనరథ । ప్రముఖ వాహనములఁ బఱప ననువు**
గా కున్న మేదినిఁ గడుసమస్థలి గాఁగ । వెరవున నొనరించి, విశ్రుతముగఁ
దనపేరఁ బృథివినాఁ జనఁ జేసి, గోరూప । యైన యవ్వసుమతి నమరగణముఁ
బనిచి యోషధులును బహురత్నములుఁ బిది । కించి జగంబుఁ ఘోషించె పృథుఁడు;

తే. **సేసె నానాధ్వరము లవి సెప్ప నేల, । సకల ధాత్రియు బ్రాహ్మణసమితి కిచ్చె;**
నమ్మహానుభావునకును నతుల యశము । కాక సుస్థిరమయ్యెనే కాయ మనఘ **211**

ప్రతిపదార్థం: మిట్టున్+పల్లంబున్+ఐ= మిట్ట, పల్లం (హెచ్చుతగ్గులు కలదియై); మేదిని= భూమి; మెలఁగఁగన్= వర్తించగా (ఉండగా); తన= తనయొక్క; రథ, ప్రముఖ, వాహనములన్= తేరు మొదలైన వాహనాలను; పఱపన్= పరువెత్తించటానికి; అనువు+కాకున్నన్= అనుకూలంగా లేకుండగా; కడున్= మిక్కిలి; సమస్థలి+కాఁగన్= చదునైనస్థలం అయ్యేటట్లుగా; వెరవునన్= ఉపాయంతో; ఒనరించి= చేసి; విశ్రుతముగన్= మిక్కిలి ప్రసిద్ధి కెక్కిందిగా; తనపేరన్= తన పేరుతో; పృథివి+నాన్= పృథివి అనగా; చనన్+చేసి= చెల్లే (ఒప్పే) టట్లు ఒనర్చి; గోరూప+అయినన్= గోవుయొక్క ఆకారంలో ఉన్నది అయిన; ఆ+వసుమతిన్= ఆ భూమిని; అమరగణమున్= దేవతాసమూహాన్ని; పనిచి= పంపి; ఓషధులును= ఓషధులూ (మందుచెట్లు); బహురత్నములును= అనేక రత్నాలును; పిదికించి= పిండించి; జగంబున్= లోకాన్ని; పృథుఁడు= పృథు చక్రవర్తి; పోషించెన్= పోషించాడు; నానా+అధ్వరములు= అనేక యజ్ఞాలు; చేసెన్= చేశాడు; అవి+చెప్పన్+ఏల?= వాటిని చెప్పటం ఎందుకు?; సకలధాత్రియున్= సమస్త భూమినీ; బ్రాహ్మణులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+మహానుభావునకున్= మిక్కిలి ఉదారుడైన ఆ

మహనీయుడికి; అతుల, యశము+అ= సాటిలేని కీర్తియే; కాక= తక్క (కాని); కాయము= శరీరం; సుస్థిరము= మిక్కిలి శాశ్వతం; అయ్యెనే?= అయిందా?

తాత్పర్యం: మిట్ట పల్లాలుగా ఉండి రథం మొదలైన వాహనాలు పోవటానికి అనుకూలంగా లేని భూమిని చదునుచేసి, దానిని తన పేర పృథ్వి అని ఒప్పారేటట్లు చేసి, గోరూపంలో ఉన్న భూదేవిని, ఓషధులూ, రత్నాలూ పిదుకవలసిందిగా ఆజ్ఞాపించి, లోకాన్ని పృథువు పోషించాడు. అతడు చేసిన వివిధ యజ్ఞాలను గురించి చెప్పవలసిన పనిలేదు. సమస్త భూమినీ అతడు బ్రాహ్మణులకు దానమిచ్చాడు. మహోదారుడైన ఆ మహనీయుడి యశస్సు నిలిచింది కాని శరీరం సుస్థిరం కాగలిగిందా!

సీ. **బ్రహ్మవిద్వేషంబు పరికించి కోపించి । యవిధేయుఁ డైన సహస్రబాహుఁ**
బరిమార్చి నృపతులఁ దర మిడి తునుమాడె । నిరువది యొక్కమా ఱెల్లచోట
నందఱ యేలెడు నన్ని భూములుఁ దాన । యేలె ధర్మోజ్జ్వల పాలనమున;
రాజయోగ్యములు ధరాసురార్హంబులు । నగు నధ్వరములు పె క్కాచరించెఁ

ఆ. **గశ్యపునకు నిచ్చి కాశ్యపి యను పేరఁ । జనఁగఁ జేసె నుర్వి జామదగ్న్యు**
వినమె యమ్మహాత్ముఁడును బరితోష వి । భ్రాంతి గలిగెనేని బ్రదుక లేఁడు. **212**

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవిద్వేషము= బ్రాహ్మణుడి యెడ కోపం; పరికించి= చూచి; కోపించి= క్రోధం వహించి; అవిధేయుఁడు+ఐన= వినయం లేనివాడైన; సహస్రబాహున్= వెయ్యి చేతులున్న కార్తవీర్యార్జునుడిని; పరిమార్చి= చంపి; నృపతులన్= రాజులను; తరమిడి= వరుసపెట్టి విడువకుండా; ఇరువది ఒక్కమాఱు= ఇరవై ఒక్కసారులు; తునుమాడెన్= సంహరించాడు; ఎల్లచోటన్= అన్నిచోట్ల; అందఱ ఏలెడు= అందరూ పరిపాలించే; అన్ని భూములున్= అన్ని ప్రదేశాలున్నూ; తాన= తానే; ధర్మ+ఉజ్జ్వల, పాలనమునన్= ధర్మంచేత ప్రకాశించే రక్షణతో; ఏలెన్= పోషించాడు; రాజ యోగ్యములు= రాజులకు తగినవి; ధరాసుర+అర్హంబులున్= బ్రాహ్మణులకు తగినవియున్నూ; అగు+అధ్వరములు= అయిన యజ్ఞాలు; పెక్కు= అనేకములు; ఆచరించెన్= చేశాడు; ఉర్విన్= భూమిని; కశ్యపునకున్= కశ్యపమహర్షికి; ఇచ్చి= ఒసగి; కాశ్యపి అనుపేరన్= కాశ్యపి అనే పేరుతో; చనఁగన్= ఒప్పేటట్లుగా; చేసెన్= చేశాడు; జామదగ్న్యున్= జమదగ్ని కుమారుడైన పరశురాముడి గురించి; వినమె!= వినలేదా?; ఆ+మహాత్ముఁడును= ఆ మహనీయుడున్నూ; పరితోష= సంతోషంయొక్క; విభ్రాంతి కలిగెన్+ఏని= విభ్రాంతి కలిగితే; బ్రదుకలేఁడు= జీవించబోడు.

తాత్పర్యం: అవిధేయుడైన కార్తవీర్యుడిలో ఉన్న బ్రాహ్మణద్వేషాన్ని చూచి, కోపించి అతడిని సంహరించాడు. అంతటితో ఊరుకోక రాజులనందరినీ విడువకుండా పరిమార్చి ఇరవై ఒక్క పర్యాయాలు దండెత్తి వారి రాజ్యాలను తానే ధర్మనిష్ఠతో ఉజ్జ్వలంగా పరిపాలించాడు. రాజులూ, బ్రాహ్మణులూ చేయవలసిన వివిధ యజ్ఞాలూ తాను చేశాడు. ఈ సమస్త భూమినీ కశ్యపుడికి ధారాదత్తం చేసి, కాశ్యపి అనే పేరు భూమికి కలిగేటట్లు చేశాడు. ఆ పరశురాముడిని గురించి విన్నాముకదా! అట్టి ఆ మహాత్ముడున్నూ పరితోష భంగం కలిగితే కాని శాశ్వతంగా జీవించలేకపోయాడు.

చ. **నలుమడి నీకు నమ్మనుజ నాయకు లేమిటఁ జూడ వచ్చినం**
దలఁప భవత్సుతుండును ను (నను) దాత్తుఁడు వారలకంటె, నెందునుం
గలయది, దీని కేల యధికంబగు నెవ్వగ నింత నొవ్వ; ని
త్తెలివి మనంబునం జొనుపు ధీరతసారత గూర్పు నేర్పునన్. **213**

ప్రతిపదార్థం: ఏమిటన్= ఏ విషయంలో; చూడన్+వచ్చినన్= ఆలోచించవచ్చినా (ఏ విషయంలో చూచినప్పటికిన్నీ); ఆ+మనుజనాయకులు= ఆ రాజులు; నీకున్= నీకు; నలుమడి= నాలుగు రెట్లు అధికం; తలఁపన్= ఆలోచించగా; వారలకంటెన్= వారందరికంటె; భవత్+సుతుండునున్= నీ కుమారుడును; ఉదాత్తుఁడు= గొప్పవాడు(అనుదాత్తుఁడు అనే ఉస్మానియా ప్రతిలోని ప్రయోగం వలన; విపరీతార్థం స్ఫురిస్తూ ఉన్నది); ఎందునున్= ఎక్కడా; కల+అది= ఉండేది; దీనికిన్= సర్వసాధారణమైన ఈ విషయానికి; అధికంబు+అగు+నెవ్వగన్= మిక్కిలి సంతాపంతో; ఇంత నొవ్వన్+ఏల?= ఇంతగా బాధపడటం ఎందుకు?; ధీరత సారత= ధైర్యం యొక్క చేవదనాన్ని; కూర్పు= కలిగించే; నేర్పునన్= నైపుణ్యంతో; ఈ+తెలివిన్= దేహాత్మాది భేదజ్ఞానాన్ని లేదా ప్రసన్నత్వాన్ని; మనంబునన్= మనస్సులో; చొనుపు= చొప్పించుము.

తాత్పర్యం: ఏ విషయంలో చూచినా ఆ రాజులు నీకు నాలుగురెట్లు అధికులు. ఆలోచించగా నీ కొడుకు ఆ రాజులకంటె గొప్పవాడు, ధీరోదాత్తుడూ. ఎక్కడా మరణం ఉండేదే! దీనికొరకు ఎందుకు ఇంతగా బాధపడి తపించిపోతావు? ధైర్యం తెచ్చుకొని దేహాత్మలకు సంబంధించిన జ్ఞానాన్నీ, ప్రసన్నతనూ నీ మనస్సులోకి చొప్పించుము.

విశేషం: నలుమడి అనే ఎత్తుగడతో చంపకమాలను ప్రారంభించటం ఒక విశేషం. 'ఎందునుం గలయది' అనేది చక్కని జాతీయం. 'ఎక్కడా ఉండేదే ఇది' అనే అర్థంలో సర్వసాధారణమైన లోకసహజమైన నిత్య సత్యాన్ని చెప్పేటప్పుడు ఇటువంటి జాతీయాన్ని మామూలుగా మనం ప్రయోగిస్తూ ఉంటాం. ముఖ్యంగా ఓదార్పు చెప్పేటప్పుడు ఈ వాక్యాన్ని అంటూ ఉండటం అతి సహజం.

వ. **అని నారదుండు.** **214**

తాత్పర్యం: ఆ ప్రకారంగా నారదమహర్షి.

తే. **ఆయువును బుణ్యమును జిరశ్రీయుఁ జేయఁ । జాలు షోడశరాజన్య చరిత మిట్లు**
సెప్ప, నేర్పడఁగా విని సృంజయుండు । పాండవాగ్రజ! యేమియుఁ బలుక కుండె. **215**

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజ!= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడా!(ధర్మరాజా! అని సంబోధన); ఆయువునున్= ఆయుస్సునూ; పుణ్యమును= పుణ్యాన్నీ (సుకృతాన్నీ); చిరశ్రీయున్= శాశ్వతమైన సంపదనూ; చేయన్+చాలు= కలిగించటానికి సమర్థమైన; షోడశరాజన్య చరితము= పదహారుమంది పట్టభద్రులైన ప్రభువుల చరిత్ర; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చెప్పన్= వక్కాణించగా; ఏర్పడఁగాన్= తేటపడేటట్లుగా; విని; సృంజయుండు; ఏమియున్= ఏమీ; పలుకక+ఉండెన్= మాటాడకుండా ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఆయుస్సూ, పుణ్యమూ, శాశ్వతసంపదా కలిగించటానికి సర్వసమర్థమైన షోడశరాజ చరిత్రను చెప్పగా సృంజయుడు తేటతెల్లంగా విని ఏమీ మాటాడకుండా ఉండిపోయాడు.

విశేషం: అంత మహామహులైన ఆ మహారాజులు అందరూ అంతరించిపోగా ఇక తన కుమారుడి సంగతి ఏముంది? అని సృంజయుడికి ఆ రాజుల చరిత్ర వినగానే అవగతమయింది. దేహం శాశ్వతం కాదనే నిశ్చయానికి వచ్చాడు. నారదుడు చెప్పినదంతా అంగీకారయోగ్యమే. పరిపూర్ణమైన సమ్మతికి సూచనగా మారుమాటాడకుండా - అనగా కుమారుడి ప్రస్తావనే ఎత్తకుండా మౌనం వహించాడు.

చ. **పలుకక యున్న యద్ధరణిపాలుఁ గనుంగొని యమ్మునీంద్రుఁ 'డేఁ**
దెలియఁగఁ జెప్పినంతయు నతిస్థిరమై భవదీయ బుద్ధియం
దొలసెనొ? బూదిలోనఁ గ్రమ మొందఁగ వేల్చిన నేయి వోలె ని
ష్ఫల మయి పోయెనో' యనుడుఁ బ్రాంజలియై తగ నాతఁ డిట్లనున్. **216**

ప్రతిపదార్థం: పలుకక+ఉన్న= మాటాడకుండా ఉండే; ఆ+ధరణిపాలున్= ఆ రాజును; కనుంగొని= చూచి; ఆ+మునీంద్రుఁడు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ నారదుడు;ఏన్= నేను; తెలియఁగన్+చెప్పిన+అంతయున్= తేటపడగా తెలిపినదంతా; అతి స్థిరము+ఐ= మిక్కిలి నిలుకడ కలిగిందిగా అయి; భవదీయ+బుద్ధి అందున్= నీ యొక్క మనస్సులో; ఒలసెనో= చేరిందా (ప్రవేశించిందా)?; బూదిలోనన్= బూడిదలో; క్రమము+ఒందఁగన్= సొరిది, ప్రవేశించగా; వేల్చిన= హోమాదులలో సమర్పించిన; నేయి+పోలెన్= నెయ్యివలె; నిష్ఫలము+అయి+పోయెనో?= వ్యర్థమైపోయిందా?; అనుడున్= అనగానే; ఆతఁడు= సృంజయుడు; ప్ర+అంజలి+ఐ= మిక్కిలి చేతులు జోడించినవాడై (నమస్కరించినవాడై); తగన్= ఒప్పిదంగా; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: మారు మాటాడకుండా ఉండే సృంజయుడిని చూచి ఆ నారదుడు 'నేను తేటతెల్లంగా చెప్పిన విషయమంతా నీ మనస్సులో నిలకడగా ప్రవేశించిందా? లేక బూడిదలో పోసిన నెయ్యివలె వ్యర్థమైపోయిందా?' అన్నాడు. వెంటనే సృంజయుడు చేతులు జోడించి నమస్కరిస్తూ తగు రీతిలో ఇట్లా అంటున్నాడు:

విశేషం: మిత్రుడి హితాన్ని కోరి నారదుడు షోడశరాజుల చరిత్రను వివరించాడు. అంతా చెప్పిన తర్వాత అది ఆదేశం కాదు కాబట్టి, మైత్రీధర్మంతో చివరలో మరల మెల్లగా తాను చెప్పినదానికి మతి సమ్మతి పడిందా? అని అడుగుతున్నాడు. మూలంలో 'శూద్రాపతి కొనర్చిన శ్రాద్ధమువలె వ్యర్థమయ్యెనా' అని ఉండగా తిక్కన 'బూడిదలోన గ్రమ మొందఁగ వేల్చిన నేయివోలె నిష్ఫల మయిపోయెనో?' అని ఎంతో చక్కని ఉపమానంతో సుందరంగా తేటతెల్లం కావించాడు. అలంకారం: ఉపమ.

తే. **'పుత్రశోకాపహంబును బుణ్యతమము । నైన యాఖ్యానమున నాదు మానసంబు**
కలఁక యంతయుఁ బాసె; నిష్కల్మషుండ । నైతి నీ దయఁ జేసి సంయమివరేణ్య!' **217**

ప్రతిపదార్థం: సంయమివరేణ్య!= మునిశ్రేష్ఠా!; నీ దయన్+చేసి= నీ కరుణచేత; పుత్రశోక+అపహంబునున్= పుత్రమరణశోకాన్ని పోగొట్టగలిగేదిన్నీ; పుణ్యతమమున్= మిక్కిలి పవిత్రమైనదిన్నీ; ఐన+ఆఖ్యానమునన్= అయినట్టి కథచేత; నాదు మానసంబు+కలఁక= నా మనస్సులోని పాపం లేదా సందేహం; పాసెన్= తొలగింది; నిష్కల్మషుండన్+ఐతిన్= నిర్మలుడిని అయ్యాను.

తాత్పర్యం: 'నారదమునీంద్రా! నీ దయచేత పుత్రశోకాన్ని పోగొట్టేది, పుణ్యాన్ని కలిగించేది అయిన కథ విన్నాను. దానివలన నా మనస్సులోని సందేహం తొలగిపోయింది. నేను కల్మషం లేనివాడినయ్యాను.'

వ. **అనిన విన యత్తపోధనుండు ప్రీతుండై 'నీ కెద్ది వలయు నడుగు; మిచ్చెద' ననుటయు సృంజయుండును 'దేవా! నీవు ప్రసన్నుండ వగు నంతకంటె మిక్కిలి వలయునది యెయ్యది? భవత్ప్రసాద భాజనంబు లయిన వారికి దుర్లభంబులగు వస్తువులుం గలవే?' యనుటయు నమ్మునివరుండు.** **218**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; ఆ+తపోధనుండు= తపస్సే ధనంగా కలిగిన ఆ నారదుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; నీకున్+ఎద్ది+కావలయున్= నీకు ఏది(మి) కావాలి; అడుగుము= కోరుము; ఇచ్చెదన్; అనుటయున్= అని అనగా; సృంజయుండునున్= సృంజయుడున్నూ; దేవా= ప్రభూ; నీవు; ప్రసన్నుండవు+అగు+అంతకంటెన్= దయగలిగినవాడవు (సంతోషించినవాడవు) అయినదానికంటె; మిక్కిలి, వలయు+అది= అధికంగా కావలసింది; ఎయ్యది?= ఏది(ఏముంది?); భవత్= మీయొక్క; ప్రసాద= అనుగ్రహానికి; భాజనంబులు= పాత్రులు; అయినవారికిన్= అయినటువంటి వాళ్ళకు; దుర్లభంబులు+అగు+వస్తువులున్= పొందటానికి శక్యంకాని వైన పదార్థాలున్నూ; కలవే?= ఉండునా?; అనుటయున్= అని అనటమున్నూ; ఆ+మునివరుండు= ఆ ముని శ్రేష్ఠుడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని నారదుడు సంతోషించి 'నీకేమి వరం కావాలో అడుగుము. ఇస్తాను' అన్నాడు. సృంజయుడిట్లా పలికాడు: 'దేవా! నీవు నాపట్ల దయచూపటం కంటె మరేం కావాలి? నీ అనుగ్రహానికి పాత్రులయిన వారికి సాధ్యంకాని వస్తువులు ఉంటాయా?' ఆ మాటలు విని నారదుడు ఇట్లా అన్నాడు:

క. **'మ్రుచ్చుల మూఢత్వము నం । జచ్చి నరకవాసమునకుఁ జనిన తనయు నేఁ**
దెచ్చెద మగుడఁగ వే నీ । కిచ్చెద వగ పుడుగు మింకనేనియు నధిపా!' **219**

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!; మ్రుచ్చుల= దొంగల; మూఢత్వమునన్= అవివేకంచేత; చచ్చి= చనిపోయి; నరకవాసమునకున్= పాపాత్ములను బాధించే లోకంలో నివసించటానికి; చనిన= పోయిన; తనయున్= కుమారుడిని; ఏన్= నేను; మగుడఁగన్= తిరిగి మరల; తెచ్చెదన్= తీసికొని వస్తాను; వేః= తొందరగా; నీకున్= నీకు; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; ఇంకన్+ఏనియున్= ఇకనైనా; వగపు= దుఃఖం; ఉడుగుము= చాలించుము లేదా మానుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! దొంగల అవివేకం చేత మరణించి నరకలోకంలో ఉండే నీ కుమారుడిని నేను ఇప్పుడే మళ్ళీ తెస్తాను. తొందరగా నీకు ఇస్తాను. ఇకనైనా నీవు దుఃఖాన్ని మానుము.'

విశేషం: కథా ప్రారంభంలో దొంగలను వెంగలులు అయినందువలననే వాళ్ళ చావు వాళ్ళే తెచ్చుకొన్నారు అన్నాడు. ప్రస్తుతం ఆ వెంగలి శబ్దానికి పర్యాయంగా 'మూఢత్వము' అని ప్రయోగించాడు. పురాకృత దుష్కృతం వలన 'నరకవాసమునకు' పోయి ఉంటాడని ఊహించవలసి ఉన్నది.

వ. **అని చెప్పిన.** **220**

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా.

క. **దేవముని యిమ్మెయిం దగు । దీవన యిచ్చుటయు నరుగుదెంచె సువర్ణ**
ష్ఠీవి కడు నద్భుతంబుగ; । నా విభుఁడుఁ బ్రమోద సంభృతాత్ముం డయ్యెన్. **221**

ప్రతిపదార్థం: దేవముని= దేవర్షి అయిన నారదుడు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తగు= అనుకూలమైన; దీవన+ఇచ్చుటయున్= ఆశీర్వాదం చేయటమున్నూ; సువర్ణష్ఠీవి= సృంజయుడి కుమారుడైన సువర్ణష్ఠీవి; కడున్+అద్భుతంబుగన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యంగా; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు; ఆ+విభుఁడున్= ఆ రాజున్నూ; ప్రమోద, సంభృత+ఆత్ముండు= సంతోషంచేత మిక్కిలిగా భరించబడ్డ మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: నారదముని ఆ విధంగా తగిన దీవెన ఈయగానే సువర్ణష్ఠీవి మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా అక్కడకు వచ్చాడు. ఆ సృంజయుడున్నూ సంతోషభరితస్వాంతను డయ్యాడు

విశేషం: ష్ఠీవనం అనగా ఉమ్మివేయటం, అంటే వెళ్ళగ్రక్కటం లేదా వెలువరచటం. సువర్ణాన్ని(బంగారాన్ని) వెళ్ళగ్రక్కేవాడు కాబట్టి సువర్ణష్ఠీవి అనేది అన్వర్థనామధేయం. చనిపోయిన వాళ్ళను మళ్ళీ రప్పించటం అద్భుతం. మానవలోకానికి దుర్లభంగా ఉండేవి మహాశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తాయి. ఆ ఆశ్చర్యమే ప్రకృష్టమైన మోదానికి కుదురు.

వ. **ఇవ్విధంబున నత్తపస్వి యిచ్చిన యక్కుమారునకు సృంజయుం డస్త్ర శిక్షగావించి, వివాహం బొనరించి, యతండు యాగంబులఁ ద్యాగంబుల భోగంబులం దనమనంబునకుఁ బ్రియంబు సేయుచు సంతానవంతుండై నెగడిన, నతం డత్యంత సంతోషంబునం బొదలె నిట్లు సువర్ణష్ఠీవి యశిక్షితాస్త్రుండును నకృత వివాహుండును నయాగకర్తయు నత్యాగవిదితుండును నభోగభాగియు నసంతానవంతుండును నగు సమయంబున సమయుట కారణంబుగా న న్నారదుండు గారుణ్యంబునం గ్రమ్మఱ వానిం గలిగించె; నది యట్లుండె; నవ్విశేషంబులన్నియు సంపన్నంబులయి శౌర్యంబున శత్రుధైర్యంబు దూలించి మేలిమి వడసి నాకలోక సౌఖ్యంబునం బొందిన వాసవపౌత్త్రునకు వగచుట వివేకంబు తెరువుగాదు; వినుమీ లోకంబు దుఃఖబహుళం**

బగుటయుఁ దపోదానాద్యనుష్ఠానంబుల మానవులు సురలోక సుఖంబు సాధింపం జూచుట సుప్రసిద్ధంబు గాదె! నీ వయ్యర్జున నందనుఁ డెట్టి పుణ్యపరులుం బడయ నరిది యగు పదంబున నునికి దెలియుటకును బావనంబులైన పలువుర భూపతుల వృత్తాంతంబులు వినుటకును ఫలంబయిన పరిజ్ఞానంబున సమాధాన సుస్థిరుండవై యుండుము; పోయి వచ్చెద' నని పలికి, పారాశర్యుం డంతర్ధానంబు సేయుటయు, ధర్మసూనుం డుపశమితశోకుం డయ్యును వివ్వచ్చుండు వచ్చిన వానితో నే మనువాఁడ నను తలంపు పుట్ట నూరకుండె' నని సంజయుండు సెప్పుటయు. 222

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; ఆ+తపస్వి+ఇచ్చిన= ఆ నారదముని తెచ్చి యిచ్చిన; ఆ+కుమారునకున్= ఆ సువర్ణష్ఠీవి అనే పుత్రుడికి; సృంజయుండు= సృంజయుడు; అస్త్రశిక్షన్+కావించి= బాణ ప్రయోగ విద్యాభ్యాసం చేయించి; వివాహంబు+ఒనరించి= పెండ్లి చేసి; అతండు= ఆ కుమారుడు; యాగంబులన్= యజ్ఞాలతో; త్యాగంబులన్= దానాలతో; భోగంబులన్= సుఖాలతో; తన మనంబునకున్= తన మనస్సుకు; ప్రియంబు+చేయుచున్= ప్రీతిని కలిగిస్తూ; సంతానవంతుండు+ఐ= సంతతి కలవాడై; నెగడినన్= ఒప్పగా; అతండు= అతడు; అత్యంత+సంతోషంబునన్= మిక్కిలి ఆనందంతో; పొదలెన్= వర్ధిల్లాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ సువర్ణష్ఠీవి= ఆ సృంజయుడి కొడుకు సువర్ణష్ఠీవి; అశిక్షిత+అస్త్రుండునున్= శస్త్రవిద్య నేర్వనివాడును; అకృత వివాహుండును= చేయబడని వివాహం కలవాడున్నూ (అనగా పెండ్లి కానివాడున్నూ); అయాగకర్తయున్= యజ్ఞాలు చేయనివాడున్నూ; అత్యాగవిదితుండునున్= త్యాగం లేకుండుటం వలన తెలియబడనివాడున్నూ (అనగా త్యాగం లేనివాడున్నూ); అభోగభాగియున్= భోగాలు అనుభవించని వాడున్నూ; అసంతానవంతుండునున్= సంతానం లేనివాడున్నూ; అగు+సమయంబునన్= అయిన సందర్భంలో;సమయుట= మరణించటం; కారణంబుగాన్= హేతువుగా; ఆ+నారదుండు= ఆ నారదమహర్షి; కారుణ్యంబునన్= దయతో; వానిన్= ఆ సువర్ణష్ఠీవిని; క్రమ్మఱన్= మళ్ళీ; కలిగించెన్= సృష్టించాడు; అది+అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉండనీ; ఆ+విశేషంబులు+అన్నియున్= పైన చెప్పిన ఆ వృత్తాంతాలు అన్నీ; సంపన్నంబులు+అయి= సమృద్ధంగా ఉన్నవై; శౌర్యంబునన్= శూరత్వంతో; శత్రు+ధైర్యంబున్+తూలించి= విరోధుల ధైర్యాన్ని తొలగించి; మేలిమిన్+పడసి= ఆధిక్యాన్ని పొంది; నాక, లోక, సౌఖ్యంబునున్= స్వర్గలోక సుఖాన్ని; పొందిన= ప్రాపించిన; వాసవపౌత్రునకున్= ఇంద్రుడి మనుమడికై; వగచుట= దుఃఖించటం; వివేకంబు, తెరువు, కాదు= తెలివి కలిగిన దారికాదు; వినుము= ఆకర్ణించుము; ఈ లోకంబు= ఈ జగత్తు; దుఃఖ+బహుళంబు+అగుటన్= బాధలూ, వ్యసనాలతోదట్టమైనది కావటంచేత; తపస్+దాన+ఆది+అనుష్ఠానంబులన్= తపస్సూ, దానమూ (త్యాగమూ), మొదలైన నడవడులతో (ఆచరించటం); మానవులు= నరులు; సుర, లోక, సుఖంబున్= దేవలోక సౌఖ్యాన్ని; సాధింపన్+చూచుట= సమకూర్చుకొనటానికి ఆలోచించటం; సుప్రసిద్ధంబు+కాదె!= మిక్కిలి ప్రసిద్ధం కదా!? నీవు= నీవు (ధర్మరాజువైన నీవు అని భావం); ఆ+అర్జున నందనుఁడు= ఆ అర్జునుడి కొడుకు; ఎట్టి= ఎటువంటి; పుణ్యపరులకున్= పుణ్యము (ధర్మము) నందు ఆసక్తి కలవారికిన్నీ; పడయన్= పొందటానికి; అరిది+అగు+పదంబునన్= దుర్లభమైన స్థానంలో; ఉనికి= ఉండటం; తెలియుటకును= తెలిసికొనటానికి; పావనంబులు+ఐన= పవిత్రాలైన; పలువురు, భూపతుల, వృత్తాంతంబులు= అనేకరాజుల కథలు; వినుటకును= వినటానికి; ఫలంబు+అయిన, పరిజ్ఞానంబునన్= ఫలితమైన (ప్రయోజనమైన) తెలివితో; సమాధాన, సు, స్థిరుండవు+ఐ+ఉండుము= చిత్తము యొక్క స్థైర్యంతో మిక్కిలి నిలకడ కలవాడవై ఉండుము; పోయి వచ్చెదన్= పోయివస్తాను; అని+పలికి= అని చెప్పి; పారాశర్యుండు= పరాశర మహర్షి పుత్రుడైన వ్యాసుడు; అంతర్ధానంబు+చేయుటయున్= అదృశ్యం కావటమున్నూ; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; ఉపశమిత, శోకుండు+అయ్యున్= అణచబడిన దుఃఖం కలవాడు అయినప్పటికీ; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; వచ్చినన్= రాగా; వానితోన్= అతడితో; ఏమి+అనువాఁడన్= ఏమని చెప్పగలవాడను; అను+తలంపు= అనేచింత (ఊహ); పుట్టన్= కలుగగా; ఊరకుండెన్= మిన్నక ఉన్నాడు; అని= ఈ ప్రకారంగా; సంజయుండు= సూతుడు; చెప్పుటయున్= చెప్పగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నారదుడు బ్రతికించి ఇచ్చిన కొడుకుకు బాణవిద్య నేర్పి, పెండ్లి చేశాడు. అతడు యాగాలూ, త్యాగాలు చేసి, భోగాల ననుభవించి తనకు సంతోషం కలిగిస్తూ సంతానవంతుడైనాడు. ఇట్లా సువర్ణష్ఠీవి

శస్త్రశిక్ష లేనివాడు, వివాహంకానివాడు, యాగాలు చేయనివాడు, త్యాగాల వలన కీర్తి కెక్కనివాడు భోగాల ననుభవించనివాడు, సంతానం లేనివాడు అయిన సమయంలో చనిపోవటం వలన ఆ నారదుడు అతడిని దయతో తిరిగి బ్రతికించాడు. అది అట్లుండగా; ఆ విశేషాలన్నీ గొప్పగా ఉండి, పరాక్రమంతో శత్రువులను చంపి, కీర్తిపొంది, స్వర్గలోక సౌఖ్యం పొందిన అభిమన్యుడిని గూర్చి దుఃఖించటం వివేకం కాదు. వినుము. ఈ లోకం దుఃఖమయం. తపోదానాదులతో మానవులు దేవలోకం చేరాలనుకొనటం ప్రసిద్ధం. అభిమన్యుడు అటువంటి పుణ్యాత్ములు పొందే అరుదైన లోకాన్ని పొంది ఉన్నాడని తెలపటానికే చక్రవర్తుల చరిత్రం చెప్పాను. దాని ఫలంగా కలిగే పరిజ్ఞానంతో నిమ్మళించిన మనస్సుకలవాడవై ఉండుము. పోయివస్తాను' అని వ్యాసుడు అంతర్ధానమయ్యాడు. ధర్మరాజు తన శోకాన్ని ఉపశమింపజేసికొన్నా, అర్జునుడు వస్తే ఏమని చెప్పాలి?' అనే చింతతో ఊరక ఉండిపోయాడు - అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు.

విశేషం: 'నాకలోక సౌఖ్యంబునన్' అని ప్రయోగించినప్పుడు వెంటనే అభిమన్యుడిని 'ఆ వాసవ పౌత్రు' డని తెలపటం సాభిప్రాయం. వ్యాసుడు నిష్క్రమించటానికి ముందుగా 'సమాధానసుస్థిరుండవై ఉండుము' అని ఆదేశించటం ఎంతో అర్థవంతమైన ప్రయోగం.

తే. 'అతనితో ధృతరాష్ట్రుఁ డిట్లనియెఁ 'గ్రీడి । సంగరమున సంశప్తక సమితి నేమి
సేసె? సుతువార్త యెవ్వరు సెప్పి? రాతఁ । డట్లు దెగుట యెఱింగి యెట్లయ్యెఁ జెపుమ!' 223

ప్రతిపదార్థం: అతనితోన్= సంజయుడితో; ధృతరాష్ట్రుఁడు; ఇట్లు; అనియెన్= అన్నాడు; క్రీడి= అర్జునుడు; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; సంశప్తకసమితిన్= సంశప్తకుల సమూహాన్ని; ఏమి+చేసెన్?= ఏమి చేశాడు?; ఎవ్వరు= ఎవరు;సుతువార్తన్= అభిమన్యుడి మరణవృత్తాంతం; చెప్పిరి?= చెప్పారు?; ఆతఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తెగుట= మరణించటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఎట్లు+అయ్యెన్?= ఏ విధంగా అయ్యాడు?; చెపుమ= చెప్పుమా!(వినిపించవలసింది).

తాత్పర్యం: సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రు డీ విధంగా అన్నాడు: అర్జునుడు యుద్ధంలో సంశప్తకులను ఏమిచేశాడు? ఎవరు కుమారుడి మరణవార్త తెలిపారు? అభిమన్యుడు ఆ విధంగా మరణించటం తెలిసికొని అర్జునుడు ఏ విధంగా అయ్యాడు? చెప్పవలసింది.

విశేషం: సంశప్తక సమితి: ఆర్యావర్తానికి వాయవ్యభాగంలో ఉండే త్రిగర్త దేశానికి సుశర్మ అధిపతి. అతడి సోదరులే సత్యరథుడు, సత్యసేనుడు, సత్యకర్ముడు, మొదలైనవారు. వీరు దుర్యోధనుడి పక్షంలో చేరి అర్జునుడిని చంపాలని దృఢ ప్రతిజ్ఞ చేసి పోరాడి, చివరకు అర్జునుడి చేతిలోనే మరణించారు. అట్లా మరణించినవాళ్ళే సంశప్తక సమూహం.

క. అనిన విని సూతసుతుఁ డి । ట్లనుఁ బేరడవులు దహించు ననలము చందం
బున సంశప్తక సేనల । ననిమిషపతి సుతుఁడు దీవ్రుఁడై పొరివుచ్చెన్. 224

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; సూతసుతుఁడు= సంజయుడు; ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; పేరు+అడవులు+దహించు= (పెద్ద) గొప్ప అడవులను కాల్చే; అనలము+చందంబునన్= అగ్నివలె; సంశప్తక సేనలన్= సంశప్తకుల సైన్యాలను; అనిమిషపతి సుతుఁడు= దేవేంద్రుడి కొడుకు - అనగా అర్జునుడు; తీవ్రుఁడు+ఐ= పరాక్రమం కలవాడై; పొరివుచ్చెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'గొప్ప అడవులను కాల్చే కార్చిచ్చు వలె సంశప్తక సైన్యాలను అర్జునుడు పరాక్రమంతో విజృంభించి సంహరించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'పేరడవులు దహించు ననలము చందంబు' అనే ఉపమానాన్ని తిక్కన సందర్భోచితంగా ప్రయోగించాడు. తీవ్రుడై అనగా మిక్కిలి వేడిమి కలవాడై అని అర్థం. పై ఉపమానానికి ఇది ఎంతో అనుగుణంగా ఉన్నది. పొరిపుచ్చు అను పదానికి సాధారణార్థం చంపటం. కానీ బాధించటం అనే అర్థాన్ని కూడా ఇచ్చట గ్రహించవచ్చును. అర్జునుడిని 'అనిమిషపతి సుతుడు' అని అనటంలో కూడా రెప్పపాటులోపలనే శత్రువులను కూల్చివేశాడు అనే ధ్వని సూచితం.

అర్జునుఁడు శిబిరంబునకు వచ్చునెడ దుర్నిమిత్తంబులం గని కృష్ణునితోఁ జెప్పుట (సం. 7-50-1)

వ. అట్లు మర్దించి మగుడు నప్పుడు మాధవు నాలోకించి. 225

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; మర్దించి= సంహరించి; మగుడు+అప్పుడు= (శిబిరానికి) మరలివచ్చే సమయంలో; మాధవున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అట్లా చంపి తిరిగి వచ్చేటప్పుడు కృష్ణుడిని చూచి.

చ. 'కలయఁగ దుర్నిమిత్తములు గానఁగ నయ్యెఁ; మదీయ చిత్తముం
గలఁగెడు; మేను బ్రానుపడఁగాఁ దొడఁగెన్; గురుఁ డారయంగఁ గే
వలుఁడె? నృపాలుఁ డేదెసకు వచ్చెనొ?' యన్న నతండు రాజుఁ ద
మ్ములు సుఖు లొండుమై నశుభముం గల దిప్పు డెఱుంగ నయ్యెడున్.' 226

ప్రతిపదార్థం: కలయఁగన్= అంతటా; దుర్నిమిత్తములు= దుశ్శకునాలు; కానఁగన్+అయ్యెన్= కనిపిస్తున్నాయి; మదీయచిత్తమున్= నా మనస్సుకూడా; కలఁగెడున్= కలతచెందుతూ ఉన్నది; మేను= దేహం; బ్రానుపడఁగాన్+తొడఁగెన్= బ్రానువలె అయిపోవటం (నిశ్చేష్టత చెందటం)ప్రారంభించింది; ఆరయంగన్= ఆలోచించగా; గురుఁడు= ద్రోణుడు; కేవలుఁడు+ఎ!= సామాన్యుడా!; నృపాలుఁడు= ధర్మరాజు; ఏ+దెసకు+వచ్చెను+ఒ= ఎటువంటి దుర్గతి పాలైనాడో!; అన్నన్= అనగా; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; రాజున్= ధర్మరాజూ; తమ్ములున్= అతడి తమ్ముళ్ళునూ (భీమ, నకుల, సహదేవులున్నూ); సుఖులు= సుఖంగా ఉన్నారు; ఒండు+మైన్= మరియొకవైపున; అశుభమున్= అమంగళమున్నూ (కీడున్నూ); కలదు= ఉన్నది; ఇప్పుడు= ఇప్పుడే; ఎఱుంగన్+అయ్యెడున్= తెలియ నౌతుంది.

తాత్పర్యం: 'అంతటా దుశ్శకునాలే కన్పిస్తున్నాయి. నా మనస్సు కూడా కలత చెందుతూ ఉన్నది. శరీరం స్తంభించటం మొదలైంది. ఆలోచించగా ద్రోణుడు సామాన్యుడా! ధర్మరాజు ఎటువంటి దుర్గతికి వచ్చాడో!' అనగానే కృష్ణుడు 'రాజూ, ఆయన తమ్ములూ (ధర్మరాజూ భీమ, నకుల సహదేవులున్నూ) సుఖంగా ఉన్నారు. మరొకవైపున అమంగళం ఇప్పుడే తెలియబోతూ ఉన్నది.'

విశేషం: ఈ చంపకమాలా వృత్తం చివరిపాదం తుదివాక్యం త్రికాలవేది అయిన శ్రీకృష్ణుడి మాట. 'అశుభముం గలదు. ఇప్పు డెఱుంగ నయ్యెడున్' అను వాక్యంలో 'అశుభము' అనే పదానికి 'చావు' అనే అర్థం కూడా ఉన్నది. అది ఇప్పుడే తెలియబోతూ ఉన్నది అన్నాడు. అభిమన్యుడి మరణం శ్రీకృష్ణుడికి తెలుసు. సంశప్తకులతో పోరాడేటప్పుడు చెప్పటం అసంగతం. శిబిరానికి వస్తూ ఉన్నాడు కాబట్టి తాను చెప్పినా చెప్పకపోయినా విషయం తెలిసిపోతుంది. అర్జునుడు తనకు తానుగా దుర్నిమిత్తాలు అంటున్నాడు. అందువలన తాను కూడా సూచనగా అశుభం తెలియబోతూ ఉన్నది అని తెలిపాడు.

వ. అని పలికెఁ; దదనంతరంబ యద్దామోదర ధనంజయులు సంధ్యా సముచిత కరణీయంబు లాచరించి యరుగుదెంచి నిజ శిబిరంబు సొత్తెంచి; రది చిట్లిన చిత్రరూపంబులు గల కుడ్యంబునుం బోలె వివర్ణాకారులైన జనులవలనం బాడఱియున్నం, దత్ప్రకారం బనుసంధించి య న్నరుండు నారాయణున కిట్లనియె. 227

ప్రతిపదార్థం: అని పలికెన్= ఆ ప్రకారంగా చెప్పాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= దాని తర్వాత; ఆ+దామోదర, ధనంజయులు= ఆ కృష్ణార్జునులు; సంధ్యా, సమయ, సముచిత+కరణీయంబులు= సాయం సమయానికి తగినపనులు; ఆచరించి= నిర్వర్తించి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; నిజ శిబిరంబున్+చొత్తెంచిరి= తమ దండు విడిదిచేసిన చోటు ప్రవేశించారు; అది= ఆ శిబిరం; చిట్లిన+చిత్రరూపంబులు కల+కుడ్యంబునున్+పోలెన్= పగిలిన చిత్రలేఖనాలతోడి గోడలవలె; వివర్ణ+ఆకారులు+ఐన= వన్నె చెడిన రూపాలు కలవారైన; జనుల వలనన్= జనులవలన; పాడఱి+ఉన్నన్= నశించి ఉండగా; తద్+ప్రకారంబు+అనుసంధించి= దాని రీతిని ఉద్దేశించి; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; నారాయణునకున్= కృష్ణుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణార్జునులు సంధ్యావందనం చేసి, 'కాంతిహీనమై, చింతాక్రాంతమై ఉన్న నిజశిబిరాన్ని' చేరారు. ఆ శిబిరం పగిలిన చిత్రలేఖనా లుండే గోడలవలె ఉన్నది. అక్కడ ఉండే జనాలు పాలిపోయిన మొగాలతో ఉన్నారు. ఆ ప్రకారాన్ని గమనించి అర్జును డిట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ. చిట్లిన చిత్రలేఖనాలుండే గోడలతో శిబిరాన్ని పోల్చటం ఒక వినూత్న కల్పన. ఆ పోలికలో నిర్జీవుడైన అభిమన్యుడు ద్యోతకం. అర్జునుడిని నరుడు అని పేర్కొన్నప్పుడు శ్రీకృష్ణుడిని నారాయణుడని తెల్పటం అపూర్వమైన ఆ ఇరువురి పూర్వమైత్రిని సూచించటమే.

నరనారాయణులు: వీరిరువురూ మైత్రికి మారుపేరు. నరసింహావతారంలోని నరరూపం నరుడు. సింహరూపం నారాయణుడు. వీరు బదరికాశ్రమంలో తీవ్ర తపస్సు చేశారు. ప్రహ్లాదుడికీ ఈ ఇరువురికీ యుద్ధం ఎంతోకాలం జరిగింది. చివరకు విష్ణువుయొక్క అంశములే వీరిరువురని ప్రహ్లాదుడు గ్రహించాడు. సహస్ర కవచుడిని సంహరించటానికి కొన్నివేల సంవత్సరాలు ఇరువురూ ఒకరి తర్వాత ఒకరుగా తపస్సు చేసి ఆ రాక్షసుడి తొమ్మిది వందల తొంభై తొమ్మిది కవచాలు భేదించారు. మిగిలిన ఆ ఒక్క కవచంతోనే కర్ణుడు పుట్టాడు. అతడిని సంహరించటానికే కృష్ణార్జునులుగా పుట్టారు.

క. 'సైనికులు నన్నుఁ గనుఁగొని । యాననములు వాంచి తొలఁగి యరిగెద రది యే
మో నేఁడు వేణు వీణా । గానస్వనములును వీటఁ గలుగవు కృష్ణా! 228

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= కృష్ణా!; సైనికులు= సేనలు; నన్నున్+కనుఁగొని= నన్ను చూచి; ఆననములు+వాంచి= ముఖాలు వంచి; తొలఁగి+అరిగెదరు= తప్పుకొని పోతూ ఉన్నారు; నేఁడు= ఈనాడు; అది ఏమో= అది ఎందుకో; వేణు+వీణా+గాన స్వనములు= పిల్లన గ్రోవి, విపంచి అనే వాద్యాల సంగీత ధ్వనులు; వీటన్= శిబిరంలో; కలుగవు= లేవు.

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! ఈ సైనికులు నన్ను చూచి తలలు వంచుకొని, ప్రక్కలకు ఒదుగుకొని వెళ్ళిపోతూ ఉన్నారు. అది ఎందువలన? శిబిరాలలో పిల్లనగ్రోవి, వీణలకు సంబంధించిన సంగీత ధ్వనులు వినిపించటం లేదు.

క. ఈ మేలు ప్రజ కొనర్చిన । యా మహిమకు నెలవు గొంతి యగ్రతనయుఁ డో,
భీముఁ డొకొ, తమ్ముఁగుఱ్ఱలొ । కో, మఱి యెవ్వరొకొ! తలఁపుఁ గొలఁదికి మీఱెన్. 229

ప్రతిపదార్థం: ఈ మేలు= ఈ శుభము; ప్రజకున్+ఒనర్చిన= జనానికి కావించిన; ఆ మహిమకున్= అట్టి మహత్త్వానికి; నెలవు= స్థానం; గొంతి+అగ్రతనయుఁడో!= ధర్మరాజో!; భీముఁడొకొ!= భీముడో!; తమ్ముఁగుఱ్ఱలు+ఒకో!= నకుల సహదేవులో!; మఱి+ఎవ్వరొకొ!= ఇంకెవ్వరో!; తలఁపు+కొలఁదికిన్+మీఱెన్= ఊహకు మితి మీరుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ఈ శుభాన్ని ప్రజలకు కలిగించిన ఆ మహత్త్వానికి స్థానం ధర్మరాజో, భీముడో, నకుల సహదేవులో మ రెవ్వరో, ఊహకు అందటం లేదు.

విశేషం: ఒకొ, ఒకో అనే ప్రయోగాలు ఒకటికి మూడుమారులు వరుసగా ఈ కందపద్యంలో అందంగా కూర్చబడ్డాయి. తర్వాత ఆటవెలదిలో కూడా ఒకో ఒక్కొ అనే సందేహార్థాన్ని తెలిపే పదాలు ప్రయోగించ బడ్డాయి. 'ఒకో' ప్రయోగంలో ఏదో తడబాటు, సందేహం ఊహించలేని అనర్థం చోటు చేసికొన్నట్లు ప్రతి పాఠకుడికీ స్ఫురిస్తుంది.

ఆ. అలరు మొగముతోడ నభిమన్యుఁ డేలొకో । యెదురు రాఁడు; నాకు నెట్టివార్త
చెవులు సోఁకు నొక్కొ! చేవెట్టి కలఁచిన । భంగిఁ ద్రిప్పికొనఁ దొడంగె మనము. 230

ప్రతిపదార్థం: అలరు+మొగముతోడన్= వికసించే ముఖంతో; అభిమన్యుఁడు= అభిమన్యుడు; ఏలొకో= ఎందుకో; ఎదురు రాఁడు= ఎదురుగా రాకున్నాడు; నాకున్= నాకు; చెవులన్= చెవులలో; ఎట్టివార్త= ఎటువంటి వృత్తాంతం (సమాచారం); చోఁకును+ఒక్కొ!= తగులునో (వినిపించునో)!; చే+పెట్టి కలఁచిన+భంగిన్= చేయిపెట్టి కలత కలిగించినట్లుగా; మనము= మనస్సు; త్రిప్పికొనన్+తొడంగెన్= క్షోభించటానికి మొదలైంది.

తాత్పర్యం: వికసించే ముఖంతో ముద్దుల కుమారుడు అభిమన్యుడు ఎందుకో ఎదురు రాకున్నాడు! ఈ చెవులకు ఎటువంటి వార్త వినబడుతుందో! చెయ్యిపెట్టి కలచివేసినట్లుగా మనస్సులో క్షోభ మొదలైంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వికసించే ముఖంతో అభిమన్యుడు ఎదురుగా ఎందుకు రాకున్నాడో! - అనే సందేహం అర్జునుడికి కలిగింది. ఏ చెడ్డ వార్త వినవలసి వస్తుందో! - అనే అనుమానం కూడా కలుగుతూ ఉన్నది. ఏదో బయటకు చెప్పలేని ఒక మానసిక వైకల్యం ఏర్పడుతూ ఉన్నది. దీనినే తిక్కన చక్కని జాతీయంలో 'చేవెట్టి కఁలచినభంగి' 'త్రిప్పికొనఁ దొడంగె' అను ప్రయోగాలలో పేర్కొన్నాడు. 'అభిమన్యుడు - వార్త, భంగి' అను మూడు సంస్కృత పదాలు తప్ప తక్కిన ఆటవెలది పద్యం అంతా అచ్చతెనుగు నుడికారపు సొంపుతో 'అలరు'ట గమనార్హం.

క. పలుమాటల కిటు మఱుమా । టలు వలుకని కృష్ణుతో నడలు మది మొలవం
బలుకుచు ధర్మసుతుని విడి । దల కరిగెను మోము వెల్లఁదనమునఁ గదురన్. 231

ప్రతిపదార్థం: పలుమాటలకున్= పెక్కుమాటలకు; ఇటు= ఇట్లా; మఱుమాటలు+పలుకని= బదులు మాటలు మాటాడని; కృష్ణుతోన్= కృష్ణుడితో; మదిన్= మనస్సులో; అడలు+మొలవన్= దుఃఖం అంకురించగా; పలుకుచున్= మాటాడుతూ; మోము= మొగము; వెల్లఁదనమునన్= వివర్ణత్వంతో; కదురన్= అతిశయించగా; ధర్మసుతుని, విడిదలకున్= ధర్మరాజు శిబిరానికి; అరిగెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: పెక్కుమాటలకు ఒక్కమాట కూడా బదులు పలుకని కృష్ణుడితో, మనస్సులో దుఃఖం చిగురించగా మాటాడుతూ, ముఖంలో వివర్ణత కలుగగా ధర్మరాజు ఉన్న శిబిరానికి పోయాడు.

విశేషం: ఇందలి పదబంధాలు ఎక్కడికక్కడ తునిగిపోయినట్లు అర్జునుడి వికలమైన మనస్సు ఎట్లా శకలాలు కానున్నదో ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నాయి. కందపద్యాన్ని రకరకాల గతులలో నడిపించే సర్వసమర్థుడైన తిక్కన ముందుగా కొన్ని లఘువులు తర్వాత ఒక గురువు మరల కొన్ని లఘువులు ఒక గురువూ వచ్చేటట్లు ఒక విచిత్రమైన లయగతిని ఇందులో పాటించాడు. అది సంశయగ్రస్తమైన మనస్సులోని సంతాపం అప్పుడప్పుడే చిగుళ్ళు తొడిగితే ఎట్లా ఉంటుందో రచనా శిల్పం ద్వారా అభివ్యక్తమైనది.

వ. ఇవ్విధంబున నరిగి, యన్నరపతి బంధు మిత్త్రులును మాన్యరాజన్యులుం దానును నొక్కయెడ నున్నం దత్ప్రదేశంబునకుం గేశవుండును దోడన చనంజని, వా రుమ్మలించి యునికియు వారలలోన సుభద్రాసూనుండు లేమియుం జూచి, సవ్యసాచి యడుగులు దొట్రువడ నక్కొలువులోనికిం బోయి కలయంగనుంగొని యెలుంగు రాల్పడ నిట్లనియె. 232

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; అరిగి= పోయి; ఆ+నరపతి= ఆ రాజు (అనగా ధర్మరాజు); బంధుమిత్త్రులును= బంధువులూ, మిత్రులూ; మాన్య+రాజన్యులున్= గారవించదగిన రాజ శ్రేష్ఠులూ; తానునున్= తానున్నూ; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; ఉన్నన్= ఉండగా; తద్+ప్రదేశంబునకున్= ఆ చోటుకు; కేశవుండునున్= శ్రీకృష్ణుడున్నూ; తోడన్+అ= తనతో కూడా; చనన్= పోగా; చని= పోయి; వారు= ధర్మరాజు, బంధుమిత్రులు, రాజన్యులు; ఉమ్మలించి= దుఃఖించి; ఉనికియున్= ఉండటమున్నూ; వారలలోనన్= ఆ అందరిలో; సుభద్రాసూనుండు= అభిమన్యుడు; లేమియున్= లేకుండటమున్నూ; చూచి= కనుఁగొని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; అడుగులు= పాదాలు; తొట్రుపడన్= తడబడగా; ఆ+కొలువులోనికిన్= ఆ రాజ సభలోకి; పోయి= అరిగి; కలయన్= అంతటా; కనుంగొని= చూచి; ఎలుంగు రాల్పడన్= గద్గదిక స్వరంతో (డగ్గుత్తికతో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వెళ్ళి, ఆ ధర్మరాజు బంధుమిత్రులతో, రాజశ్రేష్ఠులతో కలిసి ఒకచోట ఉండగా, అక్కడికి శ్రీకృష్ణుడు వెంటరాగా వెళ్ళి, వారందరూ దుఃఖిస్తూ ఉండటం, వారిలో అభిమన్యుడు లేకపోవటం గమనించి,అర్జునుడు తడబడే అడుగులతో ఆ కొలువులోకి ప్రవేశించి అంతటా కలయజూచి గొంతు బొంగురుపోగా ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'ఆననములు వెలవెల్లం । గా నడ లొదవినది మీకుఁ; గానఁ దడవ మీ
లో నభిమన్యుఁడు లేఁడే । మొ, నాకుం జెప్పుఁ; డేల యూరకయుండన్. 233

ప్రతిపదార్థం: మీకున్= మీకు(అనగా ధర్మరాజాదులకు అని భావం); ఆననములు= ముఖాలు; వెల వెల్లన్+కాన్= (తెల తెల్లగా) వెల్లబోయేటట్లు; అడలు+ఒదవినది= దుఃఖం కలిగింది; కానన్= తెలియను; తడవన్= వెదుకగా; మీలోన్= మీలో; అభిమన్యుఁడు= అభిమన్యుడు; లేఁడు= లేకున్నాడు; ఏమో!= ఎందుకో!; నాకున్= నాకు; చెప్పుఁడు= చెప్పండి; ఊరక+ఉండన్+ఏల?= మిన్నక (మాటాడకుండా) ఉండటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! మీకు ముఖాలు వెల్లబాటు కలిగేటట్లు విన్నబాటు (దుఃఖం) కలిగింది. ఎందుకో తెలియదు. ఎంత వెదికినా మీలో అభిమన్యుడు మాత్రం కనిపించటం లేదు. నాకు చెప్పండి. ఊరక ఎందు కిట్లా మౌనంగా ఉన్నారు?

క. ధనురాచార్యుఁడు దగఁ బ । న్నిన పద్మవ్యూహ మొరులు నేరరు చొరు మం
చనుమానింప కతనిఁ జొరు । మనరుగదా! మీ యుపాయ మాఱఁడిఁ బోవన్. 234

ప్రతిపదార్థం: ధనుస్+ఆచార్యుఁడు= ద్రోణుడు; తగన్= తగునట్లుగా; పన్నిన+పద్మవ్యూహము= ఏర్పరచిన (సిద్ధపరచిన) పద్మాకారం గల యుద్ధవ్యూహం; ఒరులు= ఇతరులు; నేరరు= చొరజాలరు; మీ ఉపాయము= మీయొక్క ఉపాయం; ఆఱడిన్+పోవన్= వ్యర్థంకాగా; అతనిన్= ఆ అభిమన్యుడిని; అనుమానింపక= సందేహించకుండా; చొరుము= ప్రవేశించుము; అనరుకదా!= అని మీరు అనలేదు కదా!

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఏర్పరిచిన పద్మవ్యూహాన్ని ఇతరులు ప్రవేశించ లేరు. మీ ఉపాయం వ్యర్థంకాగా, అనుమానించకుండా ఆ అభిమన్యుడిని అందులో ప్రవేశించు మని మీరు అనలేదుకదా!

ఉ. అమ్మొనసొచ్చు చొప్పు తెలియన్ విని; నంతియకాని యిమ్ములం
గ్రమ్మఱు భంగి వాఁడు వినఁగానఁడు దీని నెఱుంగ కున్కిఁ బా
పమ్మునఁ బోయి మీరు సొరఁ బంచిన నుక్కునఁ జొచ్చి యోధబృం
దమ్ములచేత ద్రుగ్గఁడుగదా! కురువీరులు సుట్టుముట్టినన్. 235

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మొన+చొచ్చు+చొప్పు= ఆ వ్యూహాన్ని ప్రవేశించే విధం; తెలియన్= తెలియగా; వినెన్= విన్నాడు; అంతియ,కాని= అంతే కాని; ఇమ్ములన్= ఇంపుతో; క్రమ్మఱు+భంగిన్= అందుండి మరలివచ్చే విధాన్ని; వాఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; వినన్+కానఁడు=విని ఎరుగడు; దీనిన్= దీనిని; ఎఱుంగక+ఉన్కిన్= తెలియకపోవటం చేత; పాపమ్మునన్+పోయి= పాపకార్యానికి ఒడిగట్టి; మీరు= మీరందరు; చొరన్+పంచినన్= ప్రవేశించటానికి పంపగా; ఉక్కునన్= శౌర్యంతో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; కురువీరులు= కౌరవవీరులు; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టూ వచ్చి ముట్టడించగా; యోధ+బృందమ్ముల చేతన్= వీరుల సమూహంచేత; మ్రగ్గఁడు కదా!= చావడు కదా!

తాత్పర్యం: ఆ వ్యూహాన్ని ప్రవేశించే విధం మాత్రమే అతడికి ఎరుక. అంతేకాని అనుకూలంగా అందులోనుండి వెలుపలికి మరలిరావటం అతడు విని ఎరుగడు. దీనిని తెలియకపోవటం చేత పాపకార్యానికి ఒడిగట్టి మీరు అతడిని ప్రవేశించటానికి పంపగా, అతడు శౌర్యంతో ప్రవేశించి కురువీరులు చుట్టూచేరి ముట్టడించటంతో యుద్ధవీరుల సమూహంచేత మరణించలేదు కదా!

మ. **హరిమేనల్లుఁడు, గొంతి కూర్చు మనుమం, డస్మత్తనూజుండు, సం**
గరకేళీ నిపుణుండు, దివ్య శరశిక్షాశాలి యవ్వీరు నె
వ్వరొకో నేలకుఁ దెచ్చి? రొక్కరునిచే వాఁడేల చిక్కుం? బొరిం
బొరిఁ బెక్కండ్రురు విచ్చుచుం బొదువుచుం బోరాట గల్గెం జుమీ! **236**

ప్రతిపదార్థం: హరిమేనల్లుఁడు= శ్రీకృష్ణుడికి మేనల్లుడూ; గొంతి, కూర్చు, మనుమండు= కుంతీదేవి ప్రేమించే మనుమడు; అస్మద్+తనూజుండు= నా కుమారుడూ; సంగర, కేళీ, నిపుణుండు= యుద్ధక్రీడలో విశారదుడూ; దివ్య, శర, శిక్షాశాలి= దివ్యములైన (గొప్పవైన)అస్త్రములయొక్క నేర్పుచేత ప్రకాశించేవాడూ(అయిన); ఆ+వీరున్= ఆ వీరుడిని; ఎవ్వరొకో= ఎవ్వరు; నేలకున్+తెచ్చిరి= పడగొట్టారో; ఒక్కరునిచేన్= ఒకడిచేత; వాఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; ఏల చిక్కున్?= ఎట్లా లోబడతాడు(మరణిస్తాడు)?; పెక్కండ్రురు= అనేకులు; పొరిన్ పొరిన్= పలుమార్లు; విచ్చుచున్= తొలగుతూ; పొదువుచున్= క్రమ్ముతూ; పోరు+ఆట= రణక్రీడ (యుద్ధం చేయటం); కల్గెన్+చుమీ= కలిగి ఉంటుంది కాబోలు!

తాత్పర్యం: శ్రీ కృష్ణుడి మేనల్లుడూ, కుంతికి కూరిమి మనుమడూ, నా కుమారుడూ, యుద్ధక్రీడా చతురుడూ, దివ్యాస్త్రాల నేర్పుతో ప్రకాశించేవాడూ అయిన ఆ వీరుడిని ఎవరు నేల కూల్చారో? ఒక్కడి చేత వాడు ఎందుకు మరణిస్తాడు? (ఒక్కడికైతే వాడు లోబడడు). పలువురు మాటిమాటికి తొలగుతూ (కమ్ముకొంటూ) ఎదుర్కొంటూ యుద్ధం చేయటం జరిగి ఉంటుంది.

విశేషం: పద్యం యొక్క ఎత్తుగడ పరమగంభీరంగా ఉన్నది. అభిమన్యుడితో తమకుండే సంబంధాన్ని చెప్పేటప్పుడు మొట్టమొదట శ్రీకృష్ణుడిని, తర్వాత కుంతీదేవినీ, చివరగా తననూ అర్జునుడు ప్రస్తావించాడు. ముందుగా పెద్దలను చెప్పి, తర్వాత తనను గురించి చెప్పుకొనటం చక్కని సంప్రదాయం. ముందుగా మూడు విశేషణాలలో సంబంధ బాంధవ్యాలను తెలుపుతూ, చివరి రెండు విశేషణాలలో యుద్ధక్రీడా చాతుర్యాన్నీ, అస్త్ర విద్యా ప్రకాశత్వాన్నీ తిక్కన వివరించాడు. 'విచ్చుచుం బొదువుచుం బోరాట' సల్పినట్లుగా అభివర్ణించటం తిక్కనకు తెలిసిన యుద్ధ తంత్రాన్ని వెల్లడిస్తూ ఉన్నది.

క. **గురులకు భక్తుఁ డుదారుఁడు, । గరుణ గలఁడు, శౌర్య ధైర్య గాంభీర్యధురం**
ధరుఁడు, మొగమోడు నా సుర । వరపౌత్రుఁడు లేమి కోర్వవచ్చునె చెపుఁడా! **237**

ప్రతిపదార్థం: గురులకున్= పెద్దలకు; భక్తుఁడు= సేవ చేసేవాడు; ఉదారుఁడు= గొప్పవాడు; కరుణగలఁడు= దయగలవాఁడు; శౌర్య, ధైర్య, గాంభీర్య, ధురంధరుఁడు= శూరత్వం, ధీరత్వం, క్రోధశోకాదులచేత వికారం పొందని స్వభావం అనే వాటియొక్క

భారాన్ని భరించేవాడు; మొగమోడున్= మొగమోటమి కలవాడూ; ఆ+సురవర పౌత్రుండు, లేమికిన్= ఆ ఇంద్రుడి మనుమడు లేకుండటానికి; ఓర్వవచ్చును+ఎ?= సహించవచ్చునా?; చెపుఁడా!= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: పెద్దల యెడ భక్తి గలవాడూ, గొప్పవాడూ, దయగలవాడూ, శౌర్యం, ధైర్యం, గాంభీర్యం అనే గుణాల భారాన్ని భరించేవాడూ, మొగమోటమి కలవాడూ, ఇంద్రుడి మనుమడూ లేకపోవటాన్ని సహించవచ్చునా! చెప్పండి.

క. **అన్నగుమోమును, నత్తెలి । గన్నులు, నవ్వెడఁద యురముఁ గన్నారంగాఁ**
గన్నను బ్రదుకుదుఁ; గానక । యున్నను బ్రాణంబు లెట్టు లుండఁగ నేర్చున్? **238**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నగుమోమునున్= ఆ నవ్వే ముఖాన్ని; ఆ+తెలికన్నులున్= ఆ తెల్లని కన్నులున్నూ; ఆ+వెడఁద+ఉరమున్= ఆ విశాలమైన వక్షస్థలమున్నూ; కన్నారంగాన్= కన్నులారా; కన్నను= చూడగలిగితే; బ్రదుకుదున్= జీవిస్తాను; కానక+ఉన్నన్= చూడకుంటే; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ప్రాణములు+ఉండఁగన్+నేర్చున్= ప్రాణాలు ఉండగలుగుతాయి (జీవించగలను అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ నవ్వుముఖాన్ని, ఆ తెల్లని కన్నులను, ఆ విశాలవక్షఃస్థలాన్నీ కళ్ళారా చూడగలిగితే జీవిస్తాను. చూడక పోతే ఎట్లా జీవించగలను?

విశేషం: అభిమన్యుడిలో అర్జునుడిని ఆకట్టుకొన్న అతిముఖ్య లక్షణాలు మూడు. అవి అతడి అందాన్నీ, క్షత్రియోచిత గాంభీర్యాన్నీ వెల్లడించేవి. ఏడుపుమొగంతో ఎదురువస్తే ఎప్పుడూ అపజయమే. కాని, నవ్వుమొగం ఆనందానికీ, అఖండ విజయానికీ సంకేతం. ముఖానికి మరీ సౌందర్య స్ఫూర్తిని కలిగించేవి కళ్ళు. అవి తెల్లని కళ్ళు అయితే ముఖకాంతి ఇనుమడిస్తుంది. దేదీప్యమానంగా వెలిగే ఆ తెల్లని కన్నుల నవ్వు మొగంతో ఎదురుగా అభిమన్యుడు రాలేదే? అని అర్జునుడి ఆవేదన. చిన్నకందంలో అభిమన్యుడి అందాన్ని తిక్కన చక్కగా ఆవిష్కరించాడు. వెడదయురము సుక్షత్రియ లక్షణం. అచ్చతెలుగు పదాలలో ఉండే మాధుర్యం తిక్కన కూర్పులో మిక్కిలి ఇనుమడించింది. ఈ పద్యం మొత్తంలో 'ప్రాణంబులు' అనే ఒక తత్సమం తప్ప తక్కిన పద్యమంతా సహజ సుందరమైన తెలుగు పలుకుబడితో ఎంతో శోభించింది.

సీ. **హంసతూలిక పాన్పునందుఁ బొందెడు మేను । కఠినంపు నేలతోఁ గదిసె నేఁడు;**
గొడుగుల నీడ పై నడరఁ జెన్నగు మోము। పొరిఁ బర్వు పెందూళి బ్రుంగె నేఁడు;
లలనలు లీలమైఁ గొలువ నుండెడు భోగి । వఱుకులలో నున్నవాఁడు నేఁడు;
నానాజనములకు నాథుఁడై శోభిల్లు । దొర యనాథత్వంబుఁ బొరసె నేఁడు;

ఆ. **వినయరతుఁడు, హృదయవిదుఁడు, సుభద్ర గా । రాబుపట్టి, మగలరాజు, మాన**
ధనుఁడు, దివిజరాజు మనుమఁడు, నా చెలి । కాఁడు, ముద్దులాఁడు లేఁడు నేఁడు. **239**

ప్రతిపదార్థం: హంసతూలిక+పాన్పునందున్= హంస తూలికా తల్పంపై; పొందెడుమేను= పరుండే శరీరం; నేఁడు= ఈనాడు; కఠినంపు+నేలతోన్+కదిసెన్= గరుకైన గట్టి నేలతో చేరింది; గొడుగులనీడ= గొడుగులయొక్క నీడ; పైన్+అడరన్= మీదపడగా (పైన వ్యాపించగా); చెన్ను+అగు, మోము= అందగించే ముఖం; నేఁడు= ఈనాడు; పొరిన్= మాటికి; పర్వు, పెను+ధూళిన్= వ్యాపించే ఎక్కువ దుమ్ముతో; బ్రుంగెన్= కమ్మ(ప్ప)బడింది; లలనలు= ఇంతులు(స్త్రీలు); లీలమైన్= విలాసంతో; కొలువన్= సేవించగా; ఉండెడు భోగి= ఉండే సుఖపురుషుడు; నేఁడు= ఈనాడు; వఱుకులలోన్+ఉన్నవాఁడు= నక్కల (మధ్య) నడుమ ఉన్నవాడు; నానాజనములకున్= సమస్త ప్రజలకు; నాథుఁడు+ఐ= ప్రభువై; శోభిల్లుదొర= ప్రకాశించే నాయకుడు; నేఁడు= ఈనాడు; అనాథత్వంబున్= అనదతనాన్ని (అనగా దిక్కులేనితనాన్ని); పొరసెన్= పొందాడు; వినయరతుఁడు= విశిష్టమైన నీతియందు ఆసక్తి కలవాడు; హృదయవిదుఁడు= మనస్సు తెలిసికొనేవాడు అనగా ఇంగితజ్ఞుడు; సుభద్రగారాబు పట్టి= సుభద్ర ముద్దులకొడుకు;

మగలరాజు= వీర శ్రేష్ఠుడు (పురుషోత్తముడు); మానధనుఁడు= అభిమానమే ధనంగా కలవాడు; దివిజరాజు మనుమఁడు= ఇంద్రుడి పౌత్రుడు; నా+చెలికాఁడు= నా మిత్రుడు; ముద్దులాఁడు= మనోజ్ఞుడు; నేఁడు లేఁడు= ఈనాడు లేడు.

తాత్పర్యం: హంసతూలికా తల్పంమీద పవ్వళించే శరీరం ఈనాడు కటికనేలలో కలిసింది. గొడుగుల నీడలో అందగించే ముఖం మాటిమాటికీ వ్యాపించే పెద్దదుమ్ముతో క్రమ్ముకొనబడింది. స్త్రీలు విలాసంతో సేవించగా ప్రకాశించే సుఖవంతుడు ఈనాడు నక్కల నడుమ పడి ఉన్నాడు. సమస్త ప్రజలకు ప్రభువై ఉండే దొర ఈనాడు దిక్కులేనితనాన్ని పొందాడు. మిక్కిలి వినయపరుడూ, ఇంగితజ్ఞుడూ, సుభద్ర ముద్దుల కొడుకూ, వీరశ్రేష్ఠుడూ, అభిమానధనుడూ, ఇంద్రుడి మనవడూ, నా మిత్రుడూ అయిన ఆ మనోజ్ఞుడు నేడు లేడు.

విశేషం: తిక్కన సీసపద్యపాదాలలో అభిమన్యుడి పూర్వస్థితికీ, ఇప్పటి స్థితికీ ఉండే తారతమ్యాన్ని తెలుపుతూ ఆటవెలదిలో అతడి అందచందాలు, అందరినీ అలరించే అతడి గుణగణాలు అభివర్ణించాడు. వందిమాగధులు మేలు కొలుపులతో మేలుకొనేవాడిని నక్కలు అరుపులతో మేల్కొలుపుతూ ఉన్నాయా అనే భావాన్ని తిక్కన వదలివేశాడు. తక్కిన విషయం మూలానికి సన్నిహితంగా ఉన్నా, ఎంతో స్వతంత్రంగా భాసిస్తూ, విస్పష్టతనూ విశదత్వాన్నీ సంతరించుకొన్నది. కుమారుడిని 'నా చెలికాడు' అనటం విశేషం. చక్కగా నీతి శాస్త్రాన్ని ఆకళించుకొన్న తిక్కన అభిమన్యుడి అప్పటి వయస్సును బట్టి 'చెలికాడు' అని ప్రయోగించటం ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది. మగలరాజు అనే ప్రయోగంలో మహాశూరులకే అతడధిపుడు అని ప్రకటిస్తూ, చివరిపాదంలోని శబ్దాలంకారం గమనార్హం. అది పైకి వినటానికి అందంగా ఉన్నా, అందులో అర్జునుడి మనఃక్షోభ పాఠకుడి మనస్సును కదలించి వేస్తుంది.

ఉ. అక్కట! మందభాగ్యునకు నట్టి తనూభవరత్న మెవ్విధిన్
డక్కు? విధాత నిర్దయుఁ; డొడంబడునే కడు మేలి వస్తువుల్
పెక్కుదినంబు లున్కి? యరిబృందము పిల్చినఁ బోటు బంటనై
యక్కడ కేల పోయితి? మహాగుణభూషణుఁ గోలుపోయితిన్.' 240

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యో!; మందభాగ్యునకున్= తక్కువ అదృష్టం కలవాడికి; అట్టి, తనూభవ, రత్నము= అటువంటి పుత్రశ్రేష్ఠం; ఏ+విధిన్= ఏ విధంగా; దక్కున్?= దక్కుతుంది?; విధాత= బ్రహ్మ; నిర్దయుఁడు= దయలేనివాడు; కడుమేలి వస్తువుల్= మిక్కిలి గొప్పవస్తువులు; పెక్కు+దినంబులు+ఉన్కి= చాలా దినాలు ఉండటం; ఒడంబడునే?= అనుకూలించేనా?; అరి, బృందము, పిల్చినన్= పగవారి గుంపు పోరుకు పిలువగా; పోటుబంటను+ఐ= శూరుడనై; అక్కడకున్= ఆ సంశప్తకులతో పోరాడే చోటుకు; ఏల?= ఎందుకు?; పోయితిన్= పోయాను; మహా, గుణ, భూషణున్= గొప్ప గుణాలు ఆభరణాలుగా ఉన్నవాడిని; కోలుపోయితిన్= పోగొట్టుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: 'అయ్యో! నావంటి దౌర్భాగ్యుడికి అటువంటి పుత్రరత్నం ఎట్లా దక్కుతుంది? బ్రహ్మ దయలేనివాడు. మిక్కిలి గొప్ప వస్తువులను చాలా దినాలు ఉంచటానికి అతడు సమ్మతించడు. శత్రువులైన ఆ సంశప్తక సైన్యం పిలవగానే నే నక్కడికి ఎందుకు పోయాను? మహోదాత్త గుణాలే ఆభరణాలుగా శోభించే అభిమన్యుడిని పోగొట్టుకొన్నాను.'

వ. అనుచుఁ జదికిలం బడి ఫల్గునుండు. 241

తాత్పర్యం: అంటూ నేలమీద కూలబడి అర్జునుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. హా! యను, ధర్మరాజ తనయా! యను, న న్నెడఁబాయ నీకుఁ జ
న్నే?' యనుఁ, దల్లి నేఁప జనునే! యనుఁ, గృష్ణుఁడు వీఁడె వచ్చె రా
వే! యను, నొంటి వోకఁ దగవే! యను, నేగతిఁ బోవువాఁడ నే
నో యభిమన్యుఁడా! యనుఁ, బ్రియోక్తుల నుత్తరఁ దేర్పవే! యనున్. 242

ప్రతిపదార్థం: హా!+అనున్= దుఃఖాన్ని తట్టుకోలేక హా! అని అంటాడు; ధర్మరాజ తనయా+అనున్= ధర్మరాజు కొడుకా! అంటాడు; నీకున్+నన్నున్+ఎడన్+పాయన్+చన్నే!= నీకు, నన్ను, వదలి వెళ్ళటం తగునా!; అనున్= అంటాడు; తల్లిన్+ఏఁపన్+చనునే!= (మీ) అమ్మను బాధించటం తగునా?; అనున్= అంటాడు; కృష్ణుఁడు= నీ మేనమామ కృష్ణుడు; వీఁడె, వచ్చెన్= ఇతడే వచ్చాడు; రావే!+అనున్= తొందరగా రా అంటాడు; ఒంటిపోక, తగవే= ఒంటరిగా పోవటం న్యాయమా?; అనున్= అంటాడు; ఓ+అభిమన్యుడా!; నేను+ఏగతిన్+పోవువాఁడన్= (కుమారా!) ఓ అభిమన్యూ! నేను ఏ విధంగా పోగలను; అనున్= అంటాడు; ప్రియ+ఉక్తులన్= ప్రీతిగల మాటలతో; ఉత్తరన్= ఉత్తరను; తేర్పవే!= తేరుకొనేటట్లు చేయవే!; అనున్= అంటాడు.

తాత్పర్యం: దుఃఖాన్ని భరించలేక అర్జునుడు హా! ధర్మరాజ కుమారా! నన్నెడబాయటం నీకు తగునా? తల్లిని బాధించటం ధర్మమా! ఇదిగో నీ మేనమామ కృష్ణుడు వచ్చాడు. తొందరగా రా! ఒంటిగా వెళ్ళిపోవటం యుక్తమా! ఓ అభిమన్యూ! నే నేమైపోతానో! ఉత్తరను మంచి మాటలతో ఊరడించుము అని అనేకవిధాలుగా విలపించాడు.

విశేషం: ఈ పద్యం ప్రారంభమే సంతాపార్థకం అయిన హాకారం. ప్రతిపాదం మొదట్లో యతిస్థానంలో సంబోధన అంతమయ్యేటట్లు దుఃఖాన్ని అభివ్యక్తం చేయటం ఈ రచనలోని విశిష్టత. తమలో పెద్దవాడు ధర్మరాజు. ఆయన వంశాన్ని నిలపవలసిన వాళ్ళలో అభిమన్యుడు ముఖ్యుడు. అందువలన ధర్మరాజ తనయా! అని అన్నట్లు తెలుపబడింది. మేనమామ కృష్ణుడు 'ఇడుగో! వచ్చాడు రావే' అనటం వలన అభిమన్యుడికీ, కృష్ణుడికీ మధ్య ఉండే సాన్నిహిత్యం, అన్యోన్య ప్రేమవాత్సల్యాలు వెల్లడింపబడ్డాయి. ఒంటిగా నీవు వెళ్ళావు. నేనెట్లా వెళ్ళేది? తల్లి నెందుకు బాధపెడతావు? నీ ఉత్తరను తేర్చుము అని అందరితో అభిమన్యుడికి ఉండే సంబంధ బాంధవ్యాన్ని చక్కగా తిక్కనామాత్యుడు ఈ ఉత్పలమాలావృత్తంలో వివరించాడు.

వ. అని మఱియు ననేక ప్రకారంబులం బలవించి యుధిష్ఠిరు నాననం బాలోకించి. 243

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; మఱియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులన్= పెక్కు విధాలుగా; పలవించి= దుఃఖించి; యుధిష్ఠిరు+ఆననంబు= ధర్మరాజు ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అంటూ పెక్కురీతులతో దుఃఖించి ధర్మరాజు ముఖాన్ని చూచి.

ఉ. 'పావని సేరి యుండఁ డొకొ! పార్షతుఁ డచ్చట లేఁడె? యొండుమైఁ
బోవఁగఁ బంచితే ద్రుపదుఁ? బోరికి సాత్యకి రాక తక్కనే?
భూవర! మత్స్యనాథుఁ డెట వోయెనొ! డెప్పరమైన నీకునుం
గావఁగ రాక తక్కెనొ! తెగం గత మేమి సుభద్ర పట్టికిన్? 244

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజా! (ధర్మజుడి సంబోధన); పావని= భీముడు; చేరి+ఉండఁడు+ఒకొ!= సమీపించి ఉండలేదా?; పార్షతుఁడు= పృషతుడి కొడుకు అనగా ద్రుపదుడు; అచ్చటన్= అక్కడ; లేఁడె?= లేడా?; ద్రుపదున్= ఆ పార్షతుని; ఒండుమైన్+పోవఁగన్= మరో చోటుకు పోవటానికై; పంచితే?= పంపావా?; సాత్యకి= సత్యకాత్మజుడు; పోరికిన్ రాక= యుద్ధానికి రాకుండా;తక్కెనే?= నిలిచిపోయాడా?; మత్స్యనాథుఁడు= విరాటరాజు; ఎట పోయెనొ?= ఎక్కడకు పోయాడో?; నీకునున్+డెప్పరమైనన్=

నీకున్నూ మిక్కుటం కాగా (అశక్యం - దుస్సహం కాగా); కావఁగన్+రాక= రక్షించటానికి (వీలు)కాక; తక్కెనొ= తప్పిపోయిందా!; సుభద్రపట్టికిన్= అభిమన్యుడికి; తెగన్= చావటానికి; కత మేమి(కతము+ఏమి)= కారణం ఏమిటి?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! భీముడు ఆ సమీపంలో లేడా? ద్రుపదుడు ఎక్క డున్నాడు? అతడిని మరోచోటికి పంపావా? సాత్యకి యుద్ధానికే రాలేదా? విరాటుడు ఎక్కడకు పోయాడు? అప్పుడు నీకూ అసాధ్యం కావటంతో కాపాడటానికి వీలు లేకపోయిందా? అభిమన్యుడు మరణించటానికి కారణం ఏమిటి?

విశేషం: తన తర్వాత తన అంతటివాడు భీముడు. ఇక పాండవసైన్యానికి అధిపతిగా ఉన్నవాడు ద్రుపదుడి కొడుకు. ఇట్లా ఈ పద్యంలో వారి వారి ప్రాధాన్యాన్ని బట్టి అర్జునుడు తమ సైన్యంలో ఉండే ప్రముఖులను అందరినీ అడిగాడు. అంతకుముందు వాక్యంలో యుధిష్ఠిరుడు అని ఉన్నది. యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచే ధర్మరాజుకు అభిమన్యుడిని కాపాడటం అశక్యమైనదా? అని చివరగా ధర్మరాజును పేర్కొనటం జరిగింది. ధర్మరాజు తాను నిమిత్త మాత్రుడు. అవసరం వచ్చినప్పుడు ఎంతటిపనికైనా సమర్థుడు. మొదట్లోనే నీ వేమి చేస్తూ ఉండినావు అని అడగటం ఒక విధంగా నిందాపాత్రం అవుతుంది. ఇన్ని ఆలోచించి ఈ పద్యంలో యోధుల క్రమాన్ని చెప్పటం జరిగింది.

అర్జునుఁడు ధర్మరాజు నభిమన్యుండు సచ్చిన విధంబు నడుగుట (సం. 7-50-45)

క. **పడుఁ గాక యేమి? పగఱం । గడిమి మెఱసి చంప నొంపఁ గనియెనె నృప! నీ**
కొడు కిట యట సూడక యె । క్కుడు మగఁటిమి నుఱికి పేరు గొనియెనె పోరన్? **245**

ప్రతిపదార్థం: నృప!= రాజా!; నీ కొడుకు= అభిమన్యుడు; పడున్‌కాక+ఏమి?= యుద్ధంలో చస్తే ఏమి?; కడిమి+మెఱసి= శౌర్యాన్ని అతిశయింపజేసి; పగఱన్= శత్రువులను; చంపన్+నొంపన్+కనియెనె= చంపటానికి, నొప్పించటానికి, శక్తుడయ్యాడా?; ఇట అట చూడక= అటూ ఇటూ దిక్కులు చూడకుండా అనగా పరాకుపడకుండా; ఎక్కుడు+మగఁటిమిన్= ఎక్కువ పరాక్రమంతో; ఉఱికి= దూకి, విజృంభించి; పోరన్= యుద్ధంలో; పేరు+కొనియెనె?= పేరు తెచ్చుకొన్నాడా? (శూరుడనిపించుకొన్నాడా?).

తాత్పర్యం: ‘ ఓ రాజా! నీ కొడుకు అభిమన్యుడు యుద్ధంలో మరణిస్తే మరణించాడు. అతడు శౌర్యంతో శత్రువులను చంపి బాధించ గలిగాడు కదా! భీతితో అటూ ఇటూ దిక్కులు చూడకుండా, పరాకు పడకుండా అధిక పరాక్రమంతో యుద్ధరంగంలోకి విజృంభించి దూకి పేరు తెచ్చుకొన్నాడా?

విశేషం: అభిమన్యుడి మరణానికి ఎంతో దుఃఖించిన అర్జునుడు, ఎట్లా మరణించాడు? అని అడుగుతూ ‘పడుఁగాక యేమి’ అని కొంత ఉపశమనాన్ని పొందినవాడివలె మాట్లాడాడు. వీరస్వర్గాన్ని అలంకరించిన అభిమన్యుడు శత్రువులను ఎట్లా చంపి నొంపి తన మగటిమిని ప్రదర్శించాడు? అందరూ అతడిని శూరుడు అని కీర్తించారా? అని అడిగాడు. అతని శరీరం నశించినా, అతడు ప్రదర్శించిన రణ నైపుణ్యమే పుణ్యాన్ని కలిగిస్తుందని ఇందులోని భావం.

వ. **అని పలికి నిట్టూర్పు నిగిడించి చింతించి.** **246**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= మాటాడి; నిట్టూర్పు, నిగిడించి= దీర్ఘంగా నిశ్శ్వసించి; చింతించి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం: అని మాటాడి దీర్ఘనిశ్వాసలు వదులుతూ చింతతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. **పలువురు సుట్టుముట్టుకొని బాణకృపాణ ముఖాస్త్ర శస్త్ర పం**
క్తులఁ గడు నొంపఁగాఁ దనకుఁ దోడ్పడు వారలు లేక నన్ మదిం
దలఁపఁడ? యత్తఱిన్ రిపువధంబున కెయ్యుము తండ్రి! యేను గొం
దలమునఁ బొందకుండ నని తాఁ బలుమాఱును జీరకుండునే? **247**

ప్రతిపదార్థం: పలువురు= అనేకులు; చుట్టుముట్టుకొని= చుట్టూ గుమిగూడి (పరివేష్టించి); బాణ, కృపాణ, ముఖ+అస్త్ర శస్త్ర పంక్తులన్= బాణాలు; ఖడ్గాలు (కత్తులు); మొదలైన అస్త్రాల యొక్క, ఆయుధాల యొక్క వరుసలచేత; కడునొంపగాన్= మిక్కిలి బాధించగా; తనకున్= తనకు; తోడ్పడువారలు+లేక= సహాయపడేవారు లేక; నన్= నన్ను; మదిన్= మనస్సులో; తలఁపఁడ?= తలచకుండా ఉంటాడా?; ఆ+తఱిన్= అప్పుడు; తండ్రి!= జనకా!; ఏను= నేను; కొందలమునన్+పొందకుండన్= కలత పొందకుండా; రిపు+వధంబునకున్= శత్రువులను చంపటానికి; ఎయ్యుము= వెంబడించుము; అని పలుమాఱునున్= అని అనేక పర్యాయాలు; చీరకుండునే?= పిలవకుండా ఉంటాడా?

తాత్పర్యం: అనేకులు చుట్టూ చేరి, బాణాలు, ఖడ్గాలు మొదలైన అస్త్రాలూ, ఆయుధాలూ ప్రయోగించగా తనకు సహాయపడేవారు లేక నన్ను మనస్సులో తలచుకొనకుండా ఉంటాడా? అప్పుడు ‘తండ్రీ! నేను కలత పొందకుండా శత్రువులను చంపటానికి వెంబడించుము’ అని ఎన్నోమార్లు పిలిచే ఉంటాడు.

క. **అక్కట! తప్పఁ దలంచితి । నక్కొలఁదులవాఁడె కృష్ణు నల్లుఁడు? పోరన్**
స్రుక్కునె! బాహాగర్వము । దక్కునె! నా కొడుకు మిన్ను దలపైఁ బడినన్. **248**

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అరెరే!; తప్పన్= పొరపాటుగా; తలంచితిన్= ఆలోచించాను; కృష్ణు+అల్లుఁడు= అభిమన్యుడు; ఆ+కొలఁదులవాఁడె?= అంత తక్కువవాడా? (పిరికివాడా?); పోరన్= యుద్ధంలో; స్రుక్కునె= భయపడుతాడా?; నా కొడుకు= నా కుమారుడు; మిన్ను, తలపైన్+పడినన్= ఆకాశం విరిగి తలమీదపడ్డా; బాహాగర్వమున్= భుజదర్పాన్ని; తక్కునె?= విడిచివేస్తాడా?

తాత్పర్యం: అరెరే! ఎంత తప్పుగా ఆలోచించాను. కృష్ణుడి అల్లుడు (అంత అల్పుడా!) అంత పిరికివాడా! యుద్ధంలో భయపడుతాడా? లేదు. నా కొడుకు మిన్ను విరిగి మీదపడ్డా భుజగర్వాన్ని వీడడు.

విశేషం: ‘ఒంటరిగా పోరాడుతూ యుద్ధంలో స్రుక్కి ఎవ్వరూ సహాయపడక పోగా నన్ను తప్పక తలచుకొని ఉంటాడు, అనేక పర్యాయాలు పిలిచి ఉంటాడు’ అని భావించిన అర్జునుడు వెంటనే ‘ఎంత తక్కువగా ఆలోచించాను, అంచనావేసినాను’ అన్నాడు. ఇక్కడ అభిమన్యుడిని గురించి చెప్తుతూ మొదట ‘కృష్ణునల్లుడు’ అని తర్వాత ‘నా కొడుకు’ అన్నాడు. సూక్ష్మాతిసూక్ష్మంగా పరిశీలిస్తే కాని ఇటువంటి ఔచిత్యాలు వెంటనే అవగతం కావు. తిక్కన ప్రతిపదాన్నీ, ఎక్కడ ఏది సమంజసమో గమనిస్తూ ఆచి తూచి ప్రయోగిస్తాడు. ఆ పద ప్రయోగంలోనే పాత్రల మనస్తత్త్వం, సన్నివేశ ప్రాముఖ్యం, రసపరిపోషణాది వివిధాంశాలు సమన్వయించ బడుతూ ఉంటాయి.

ఆ. **పిన్న నగవుతోడఁ జెన్నెసలారు సౌ । భద్రుమొగము సూడఁ బడయకున్న**
వాఁడ; నా మనంబు వ్రయ్యలై పోఁ; దిది । ఱాతఁ జేసినది యొకో తలంప! **249**

ప్రతిపదార్థం: పిన్న నగవుతోడన్= మందహాసంతో; చెన్ను+ఎసలారు= అందం అతిశయించే; సౌభద్రు మొగమున్= అభిమన్యుడి ముఖాన్ని; చూడన్+పడయకున్న+వాఁడన్= చూడలేక పోతూ ఉన్నాను; నా మనంబు= నా మనస్సు; వ్రయ్యలు+ఐ+పోదు= తుత్తునియలై పోవటం లేదు; తలంపన్= ఆలోచించగా; ఱాతన్= శిలతో(బండతో); చేసినది+ఒకో!= చేసిందా ఏమి!

తాత్పర్యం: మందహాసంతో అందగించే ఆ అభిమన్యుడి ముఖాన్ని చూడలేకపోతున్నాను. నా మనస్సు (హృదయం) ఎందుకు ముక్కలు ముక్కలై పోవటం లేదో! ఆలోచిస్తే ఇది (ఈ మనస్సు) శిలతో చేసిందా ఏమి? అనిపిస్తుంది.

విశేషం: మాటిమాటికి అర్జునుడికి అభిమన్యుడి నవ్వు మొగమే గుర్తుకు వస్తూ ఉన్నది. ‘సౌభద్రుమొగము’ అనటం వలన అతడిలో అతడి తల్లిపోలికలు ఎక్కువ ఉన్నట్లు అనిపిస్తూ ఉన్నది. ‘కృష్ణునల్లుడు’ అని అంతకుముందు పేర్కొనటం వలన మేనమామ పోలికలున్నట్లు విదితమౌతున్నది. తన గుండె బండ కాకపోతే ఎందుకు వ్రయ్యలైపోదు? అని విలపించటం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

**క. పలువురు క్రూరత బాలునిఁ । జలము కొని వధించునపుడు శౌరిని నన్నుం
దలఁప రొకో మనముల వా । రలు దానికి నేమి నీఁగ రాదయ్యెడినో! 250**

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ పగవారు; పలువురు= అనేకులు; క్రూరతన్= నిర్దయతో; బాలునిన్= కుమారుడిని; చలముకొని= మత్సరించి; వధించునప్పుడు= చంపేటప్పుడు; మనములన్= మనస్సులలో; శౌరిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; నన్నున్= నన్ను; తలఁపరు+ఒకో!= తలచుకొనలేదా!; దానికిన్= అటువంటి పనికి (చేతకు); నీఁగరాదు+అయ్యెడినో+ఏమి= త్రిప్పికొట్టడం సాధ్యంకాదా ఏమి?

తాత్పర్యం: ఆ శత్రువులు అనేకులు ఆ విధంగా అభిమన్యుడిని క్రూరులై మత్సరించి సంహరించే సందర్భంలో మనస్సులో వారు శ్రీకృష్ణుడినీ, నన్నూ తలచుకొనలేదా! వారు చేసిన పనిని త్రిప్పికొట్టడం సాధ్యంకాదా ఏమి?

**క. కటకట! పేరిన పెన్నె । త్తుట జొత్తిలియున్న మేనితోఁ గొడు కేచ
క్కటిఁ బడియున్నాఁడో? య । చ్చోటు సూపెడు వారు లేరె? చూచెద వానిన్. 251**

ప్రతిపదార్థం: కటకట!= అక్కటా!; పేరిన పెను+నెత్తుటన్= గడ్డకట్టిన (గట్టిపడ్డ) అధికరక్తంచేత; జొత్తిలి+ఉన్నమేనితోన్= తడిసి ఉన్న శరీరంతో; కొడుకు= కుమారుడు; ఏ+చక్కటిన్= ఏ రీతిలో; పడి ఉన్నాడో= ఆ+చోటు= ఆ ప్రదేశం; చూపెడువారు లేరె?= చూపేవారు లేరా?; వానిన్+చూచెదన్= అతడిని చూస్తాను.

తాత్పర్యం: అక్కటా! పేరుకొన్న అధికరక్తంతో తడిసి ఉన్న శరీరంతో ఆ అభిమన్యుడు ఏ రీతి, ఎక్కడ పడి ఉన్నాడో? చూపేవారే లేరా? వాడిని చూస్తాను.

విశేషం: ఇక్కడ 'చక్కటి' అనే పదం దిక్కు, స్థలం, సమీపం, రీతి అనే వివిధార్థాలలోనూ ప్రస్తుత సందర్భానికి సరిపోతుంది.

**సీ. పడియుండి వాఁ డిలఁ బొడిచిన చందురు । క్రియఁ దత్తలము వెలిఁగింప కున్నె!
యే మని నాతోడఁ బ్రేముడించు నొకో! సు । భద్ర పుత్త్రునిఁ జూడఁ బడయ కున్కిఁ;
బగతుర నిర్జించి మొగము పోటుల నొచ్చి । పొడసూపరాఁడయ్యెఁ గొడుకు నాకు;
నడలునఁ దల్లడ పడియెడు ద్రౌపది । వంత మాన్పింప నెవ్వరికి వశమె?'**

**తే. యని యలంతమైఁ బలుమాట లాడుచుండి । తలఁచి మఱియును ధర్మనందనుని యాన
నంబు వీక్షించి నిర్జరనాథ తనయుఁ । డెలుఁగు గుత్తుకఁ దగులంగ నిట్టు లనియె. 252**

ప్రతిపదార్థం: పడియుండి= రణరంగంలో పడిఉండి; వాఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; ఇలన్+పొడిచిన+చందురు క్రియన్= భూమి యందు ఉదయించిన చంద్రుడివలె; తద్+తలమున్= ఆ పడిఉండే స్థలాన్ని; వెలిగింపకున్నె!= ప్రకాశింపజేయకుంటాడా!; సుభద్ర; పుత్త్రునిన్= సుభద్రయొక్క కుమారుడిని; చూడన్+పడయన్+ఉన్కిన్= చూడలేకపోవటం చేత; నాతోడన్= నాతో; ఏమి+అని= ఏమని; ప్రేముడించునో= ప్రేమించునో; నాకున్= నాకు; కొడుకు= కుమారుడు; పగతురన్+నిర్జించి= శత్రువులను జయించి; మొగము పోటులన్= ముఖములోని పొడుపులతో; నొచ్చి= బాధపడి; పొడచూపరాఁడు+అయ్యెన్= కనిపించనివాడు అయ్యాడు; అడలునన్= దుఃఖంతో; తల్లడపడియెడు+ద్రౌపదిన్= చలించిపోయే ద్రౌపదిని; వంత+మాన్పింపఁగన్= దుఃఖాన్ని తీర్చగా; ఎవ్వరికిన్+వశమె?= ఎవరికైనా సాధ్యమా?; అని= ఆ ప్రకారంగా; అలంతమైన్= అలసటచేత; పలుమాటలు= చాలామాటలు; ఆడుచుండి= పలుకుతూ ఉండి; తలఁచి= తలచుకొని; మఱియున్= మరల; ధర్మనందనుని+ఆననంబున్= ధర్మరాజు ముఖాన్ని; వీక్షించి= చూచి; నిర్జరనాథ తనయుండు= అర్జునుడు; ఎలుఁగు= కంఠధ్వని; కుత్తుకన్+తగులంగన్= గొంతునుండి వెడలకుండగా

డగ్గుత్తిక పడగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రణరంగంలో పడిపోయిన అభిమన్యుడు భూమిలో పుట్టిన చంద్రుడివలె ఆ ప్రదేశాన్ని వెలిగించకుండా ఉంటాడా? కుమారుడిని చూడలేక పోవటం చేత సుభద్ర నన్ను ఏమని ప్రేమిస్తుంది? కొడుకు శత్రువులను జయించి మొగమునందలి దెబ్బలతో నొచ్చి కనిపించకుండా పోయాడనే దుఃఖంతో చలించే ద్రౌపదిని ఊరార్చటానికి ఎవరికి శక్యమౌతుంది? అని అలసటతో పెక్కుమాటలు మాటాడుతూ కుమారుడిని తలచుకొని మళ్ళీ ధర్మరాజును చూచి అర్జునుడు కంఠధ్వని గొంతునుండి సరిగ వెలువడని స్థితిలో ఇట్లా అన్నాడు:

వ. సంశప్తక సమితి తోడం దమకించి పోరి పోరి కౌరవసైనికుల సింహనాదంబుల వింటి; నప్పు డెలుంగెత్తి యుయుత్సుం డాడినమాటల నాకర్ణించితి. 253

ప్రతిపదార్థం: సంశప్తక సమితితోడన్= సంశప్తక సైన్య సమూహంతో; తమకించి= తొందరపడి; పోరి, పోరి= పోరాడి, పోరాడి; కౌరవసైనికుల సింహనాదంబులు= కౌరవుల సైన్యం చేసే సింహనాదాలు; వింటిని= విన్నాను; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; యుయుత్సుండు= (ధృతరాష్ట్రుడికి వైశ్య స్త్రీయందు పుట్టి, ధృతరాష్ట్రుడి తర్వాత ఇంద్రప్రస్థానికి రాజైనవాడు) యుయుత్సుడు; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; ఆడినమాటలన్+ఆకర్ణించితిన్= పలికినమాటలు విన్నాను.

తాత్పర్యం: సంశప్తక సమూహంతో వేగంగా విరివిగా పోరాడే సమయంలో కౌరవుల సైన్యం చేసిన సింహనాదాలు విన్నాను. అప్పుడు యుయుత్సుడు పలికిన మాటలు విన్నాను.

**సీ. 'పెనఁగంగఁ జాలరు బీభత్సుతో మీరు; । బాలుని నొక్కరుఁ బలువు రిట్లు
సంపితి; రిది మీకు సంతోషకాలమే? । యేడ్తురు గా, కార్వ నేల చెపుఁడ!
హరికి నర్జునునకు నప్రియం బొనరించి । బ్రదుకంగ వచ్చునే భవునకైన?
నది యట్టులుండె; నీ యధికపాపము ఫలం । బెట్లును జెఱుపక యేల తక్కు?'**

**ఆ. ననియె నివ్విధమున నరిసేన యోధుల । నతఁడు పలుక వీనులార వినియుఁ
దెలియనైతి; వాసుదేవుండు వినియెన । యని తలంచి దాని నంత గొనక. 254**

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు(కౌరవయోధులు); బీభత్సుతోన్= అర్జునుడితో; పోరంగన్+చాలరు= యుద్ధం చేయలేరు; బాలునిన్= అభిమన్యుడిని; ఒక్కరున్= ఒక్కడిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పల్వురు= అనేకులు; చంపితిరి= సంహరించారు;మీకున్= మీకు;ఇది= ఇది; సంతోషకాలంబె?= సంతోషించటానికి సమయమా!; ఏడ్తురుగాక= దుఃఖిస్తారుగాక! (రాబోయే ఆపదను తలచుకొని); ఆర్వన్+ఏల?= సింహనాదాలు చేయటం (గర్జించటం) ఎందుకు?; చెపుఁడ= చెప్పండి; హరికిన్= కృష్ణుడికీ; అర్జుననకున్= అర్జునుడికీ; అప్రియంబు+ఒనర్చి= అహితాన్ని కలిగించి; భవునకున్=ఐనన్= శివుడికైనా; బ్రదుకంగ వచ్చునె?= జీవించవచ్చునా?; అది= ఆ విషయం; అట్టు+ఉండెన్= అట్లా ఉండనీయండి;ఈ+అధిక పాపముఫలంబు= ఈ గొప్ప పాపం వలని ప్రయోజనం; ఎట్లును= ఏ విధం చేతనైనా; చెఱుపక+ఏల+తక్కున్?= నశించనీయకుండా ఎందుకు విడుస్తుంది?; అనియెన్= అన్నాడు; ఈ+విధమునన్= ఇట్లా; అరి, సేన, యోధులన్= శత్రుసైన్యం యొక్క యుద్ధవీరులను (ఉద్దేశించి); అతఁడు= ఆ యుయుత్సుడు;పలుకన్= మాటాడగా; వీనులార వినియున్= చెవులారా వినికూడా; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వినియెన= విన్నాడులే అని; తలంచి= తలచి; దానిన్= దానిని (ఆ విషయాన్ని); అంత కొనక= అంతగా లక్ష్యపెట్టక; తెలియన్+ఐతిన్= గ్రహించలేకపోయాను.

తాత్పర్యం: 'మీరు అర్జునుడితో యుద్ధానికి చాలరు. ఒక్క బాలుడిని ఈ విధంగా మీరు పలువురు చంపారు. ఇది మీకు సంతోషసమయమా! త్వరలోనే ఏడవబోతారు. ఎందు కిట్లా గర్జిస్తారు? చెప్పండి. శ్రీకృష్ణార్జునులకు కీడు చేసి శివుడు కూడా జీవించలేడు. మీ పాపఫలం ఊరక పోదు. అది మిమ్మల్ని నాశనం చేసి తీరుతుంది' . ఇట్లు పలికే యుయుత్సుడి మాటలను చెవులారా విని కూడా శ్రీకృష్ణుడు విన్నాడు కదా! అని నిర్లక్ష్యం చేసి ఆ విషయం ఏమిటో గ్రహించలేకపోయాను.

క. మనుజాధిప! తగు సమయం । బున నీ వెఱిఁగింపఁ గన్నఁ బొరివుచ్చనె వే
చనుదెంచి నీ సుతుం బొది । వినయెడఁ దత్క్రూర యోధవీరుల నెల్లన్.' 255

ప్రతిపదార్థం: మనుజాధిప!= రాజా! (ధర్మరాజా!); తగు సమయంబునన్= తగిన కాలంలో; నీవు+ఎఱిఁగింపన్+కన్నన్= నీవు తెలియజేసి ఉంటే; వేచనుదెంచి= నేను వెంటనేవచ్చి; నీ సుతున్= అభిమన్యుడిని; పొదివిన+ఎడన్= ఎదిరించినచోట; తద్+క్రూర యోధ వీరులన్+ఎల్లన్= ఆ క్రూరులైన యుద్ధవీరులను అందరినీ; పొరివుచ్చనె?= చంపి ఉండనా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! తగిన సమయంలో నీవు నాకు తెలియజేసి ఉంటే, వెంటనే వచ్చి అభిమన్యుడిని ఆక్రమించిన ఆ చోటనే, ఆ క్రూరయుద్ధవీరులను అందరినీ అంతంచేసి ఉండేవాడిని.'

క. అని పలికి మఱియుఁ గొడుకుం । బనవుచు శోకమున మునుఁగు ఫల్గుననిఁ దగం
దనకరములఁ బొదువుచు ని । ట్లను హరి చిత్తంబులోన నడ లూనంగన్. 256

ప్రతిపదార్థం: అని+పలికి= అని మాటాడి; మఱియున్= ఇంకా; కొడుకున్+పనవుచున్= కుమారుడిని గురించి విలపిస్తూ; శోకమునన్+మునుఁగు, ఫల్గుననిన్= దుఃఖంలో నిమగ్నుడైన అర్జునుడిని; తగన్= ఒప్పునట్లు; తన కరములన్+పొదువుచున్= తన చేతులతో పట్టుకొంటూ; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; చిత్తములోనన్= మనస్సులో; అడలు= చింత; ఊనంగన్= పొందగా; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మాటాడి, మళ్ళీ కొడుకును తలచి విలపిస్తూ దుఃఖంలో నిమగ్నుడైన అర్జునుడిని శ్రీకృష్ణుడు తన చేతులతో పట్టుకొంటూ మనస్సులో చింత కలుగగా ఈ విధంగా అన్నాడు:

చ. 'ఇటు దగునయ్య శూరులకు నెల్లను బోకడ యిట్ల కాదె! యే
మిటికి నలందురన్? మొనలు మేకొని యాయుధ జీవనంబు నూఁ
దుటయు నెఱుంగవే? రిపులఁ ద్రుంచి యశం బిల నించి పుత్త్రుఁ డె
క్కటి దివి చూఱకోల్ ప్రియము కా కిది యప్రియమే తలంపఁగన్? 257

ప్రతిపదార్థం: ఇటు+తగునయ్య= ఇట్టి వంత తగునా?; శూరులకున్+ఎల్లన్= వీరులకు అందరికీ; పోకడ= మరణం; ఇట్ల+కాదె!= ఇట్లే కదా!; ఏమిటికిన్+నలందురన్= దురపిల్లటం ఎందుకు?; మొనలు= సేనలు; మేకొని= పూని; ఆయుధజీవనంబున్= ఆయుధంచేత జీవించటం; ఊఁదుటయున్= పూనుకొనటమున్నూ; ఎఱుంగవె?= తెలియవా?; రిపులన్= శత్రువులను; త్రుంచి= సంహరించి; ఇలన్= భూమిలో; యశంబున్+నించి= కీర్తిని నింపి; పుత్త్రుఁడు= కుమారుడు; ఎక్కటిన్= ఒంటరిగా; దివి+చూఱకోల్= స్వర్గం చూరగొనటం; ఇది; ప్రియము+అ+కాక= హితమే కాక (మేలే అవుతుందిగాని); తలంపఁగన్= ఆలోచించగా; అప్రియమే?= అహితమా?

తాత్పర్యం: ఇట్లా విలపించటం తగునా? శూరులకు అందరికీ మరణం ఈ విధంగానే కదా! దుఃఖించటం ఎందుకు? యుద్ధానికి సేనలను సమీకరించి, ఆయుధమే జీవనంగా, ఎదిరించటమే వీరధర్మం. ఇది ఎఱుగవా? శత్రువులను సంహరించి, ఈ భూమిలో కీర్తిని నింపి నీ కుమారుడు ఒంటరిగా స్వర్గాన్ని చూరగొనటం హితమే కాని అహితం ఎట్లా అవుతుంది?

విశేషం: శ్రీకృష్ణోపదేశంలో వీరధర్మం వివరించబడింది. 'ఆయుధజీవనం' అనే ప్రయోగం వీరుడి కర్తవ్యాన్ని చక్కగా నిరూపిస్తూ ఉన్నది. వీరమరణాన్ని పొందిన వారికై విలపించటం తగదని - అభిమన్యుడు స్వర్గాన్ని చూరగొనటం హితమే కాని అహితం కాదని శ్రీకృష్ణుడు నిర్ధారించాడు.

ఆ. ఎఱుఁగవలయుదాని నెఱిఁగి కోవిదుఁ డగు । నట్టి నీకు వగవ నగునె పార్థ!
నీదు వంత సూచి నీ వార లందఱు । దీను లైరి; వీరిఁ దేర్పవలదె? 258

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; ఎఱుఁగవలయుదానిన్= తెలియవలసినదాన్ని; ఎఱిఁగి= తెలిసి; కోవిదుఁడు+అగు+అట్టి నీకున్= పండితుడవైనట్టి నీకు; వగవన్+అగునె?= చింతించతగునా?; నీ వారలు+అందఱున్= నీ జనులంతా; నీదు, వంత, చూచి= నీ దుఃఖాన్ని చూచి; దీనులు+ఐరి= దైన్యం వహించారు; వీరిన్= వీళ్ళను; తేర్పవలదె?= ఊరడించ వద్దా?

తాత్పర్యం: పార్థా! తెలియదగు పరమార్థాన్ని తెలిసి పండితుడవైన నీవు ఇట్లా విలపించటం తగదు. నీ వారందరూ నీ దుఃఖాన్ని చూచి దీనులయ్యారు. వాళ్ళను నీవు ఊరడించవద్దా?

విశేషం: ఏది ఎరుగవలయునో దానిని ఎరిగినవాడే కోవిదుడు. ఆఎరుక ఐహికబంధవ్యామోహాలకు అతీతం. అర్జునుడికి తానింతకు మునుపు చేసిన గీతోపదేశం వలన మోహం వినష్టమై స్మృతి కలిగింది. ప్రజ్ఞ కలిగిన పండితు డయ్యాడు. పండితులు విలపించరాదు. అందుకే 'కోవిదుఁడగునట్టి నీకు వగవ నగునె' అని శ్రీకృష్ణుడు సూచనా మాత్రంగా హెచ్చరించాడు. కోవిదుడైనవాని ధర్మం ఇతరుల దైన్యాన్ని తొలగించి తేర్చవలసి ఉన్నది. తన దుఃఖాన్ని చూచి ఇతరులు దుఃఖించేటట్లు కోవిదుడు వ్యవహరించ కూడదని ఇందులోని సారాంశం. ప్రాణాతిప్రాణంగా ప్రేమించే వ్యక్తులను కోల్పోయినప్పుడు కలిగే వంతకు అంతు లేదు. ఆ సందర్భంలో మనస్సు నెంతో చిక్కబట్టుకొన్నా, ప్రక్కనున్న ఆప్తుల విలాపాన్ని చూడగానే దుఃఖం కట్టలు తెగి ప్రవహిస్తుంది. అందుకే 'నీదు వంత సూచి నీ వారలందఱు దీనులైరి' అని కృష్ణుడు అర్జునుడిని హెచ్చరించటం ఎంతో సహజంగా ఉన్నది. 'నిన్ను చూచి విలపించే వారిని ఓదార్చవలసిన బాధ్యత నీది. నీవే ఈ విధంగా పూర్తిగా స్వాస్థ్యాన్ని తప్పి ప్రవర్తిస్తే తక్కిన బంధువుల పరిస్థితి ఏమౌతుంది?' అని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని ఓదార్చాడు.

వ. వీరలం జూచి తగుమాట లాడు' మనిన నత్యంత శోకాక్రాంతస్వాంతుం డగుచు సుభద్రాకాంతుండు గద్గదకంఠంబుతోడం దోడంబుట్టువుల కిట్లనియె. 259

ప్రతిపదార్థం: వీరలన్= నీవారైన వీరినందరినీ; చూచి= కనుగొని; తగుమాటలు+ఆడుము= తగిన పలుకులు పలుకుము; అనినన్= అనగా; అత్యంత, శోక+ఆక్రాంత+స్వాంతుండు+అగుచున్= మిక్కిలి దుఃఖంచేత ఆక్రమించబడిన మనస్సు కలవాడౌతూ; సుభద్రాకాంతుండు= అర్జునుడు; గద్గదకంఠంబుతోడన్= డగ్గుత్తికతోడి స్వరంతో; తోడంబుట్టువులకున్= అన్నదమ్ములకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వీళ్ళను చూచి తగిన మాటలు మాట్లాడుము! అనగానే అర్జునుడు అధిక దుఃఖంపొంగి పొరలిన హృదయంతో, డగ్గుత్తికతో అన్నదమ్ములను చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'మనసిజమూర్తి యైన యభిమన్యుని మాటలు వీనులార నే
వినవలతుం; దదీయమృతి వేడ్క నొనర్చిన వారు గ్రక్కునం
జని తగ వానిఁ గాంచి సుఖ సంగతిమై జరియించునట్లుగా
ననిచెద; నేఁటి పోరు దెలియంగల భంగియు మీరు సెప్పుఁడా!' 260

ప్రతిపదార్థం: మనసిజమూర్తి= మన్మథుడివంటి ఆకారం కలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; అభిమన్యునిమాటలు= అభిమన్యుడిని గురించిన పలుకులు; వీనులారన్= చెవులారా; నేన్= నేను; వినవలతున్= వినటానికి ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను; తదీయమృతిన్= వాడి చావును; వేడ్కన్= సంతోషంతో (ఇష్టపడి); ఒనర్చినవారు= చేసినవాళ్ళు; గ్రక్కునన్+చని= వెంటనే పోయి (అనగా స్వర్గానికి పోయి); తగన్= తగునట్లు; వానిన్= ఆ అభిమన్యుడిని; కాంచి= చూచి; సుఖసంగతిమైన్= సుఖమైన పొందికతో; చరియించు+అట్లు+కాన్= తిరిగే విధంగా; అనిచెదన్= పంపుతాను; నేఁటిపోరున్= ఈనాడు జరిగిన యుద్ధ ప్రకారాన్ని; తెలియన్+కల+భంగియున్= తెలిసి ఉన్నంతవరకు; మీరు= మీరందరూ; చెప్పుఁడా!= చెప్పండి!

తాత్పర్యం: 'మన్మథుడివంటి రూపం కలవాడైన ఆ అభిమన్యుడి మాటలు చెవులార వినాలని కోరుతున్నాను. వాడి చావును ఇష్టపడి చేసినవాళ్ళు వెంటనే స్వర్గానికిపోయి, ఆ అభిమన్యుడిని చూచి సుఖమైన పొందికతో తిరిగే విధంగా పంపుతాను. మీరు నేడు జరిగిన యుద్ధ ప్రకారాన్ని నాకు విశదంగా తెలపండి.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో మూడురకాల భావాలు ఒక్కసారిగా అర్జునుడి మనస్సులో చోటు చేసుకొన్నట్లు చెప్పబడ్డాయి. అభిమన్యుడి మాటలు వినాలని ఆసక్తిగా ఉన్నది అని అన్నాడో లేదో వెంటనే వాడిని చంపిన వాళ్ళను కూడా వెంటనే వాడి దగ్గరకు పోయేటట్లు చేస్తాను అన్నాడు. అంతలోనే ఈనాటి యుద్ధప్రకారం మీకు తెలిసినంతవరకు చెప్పండి అంటున్నాడు. తాను దుఃఖాన్ని ఓర్చుకోలేక కసితో శత్రువులను చంపవచ్చును. అయితే వాళ్ళు చేరేది కూడా నా కొడుకు చేరిన చోటే. అక్కడ సుఖకరమైన చెలిమితో ఉంటారు అని అంటున్నాడు. ఎటువంటి వారైనాసరే యుద్ధంలో మరణిస్తే స్వర్గసౌఖ్యమే కదా అనే భావం భంగ్యంతరంగా చెప్పబడింది.

వ. అని మఱియును. 261

తాత్పర్యం: అని ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

చ. 'అలవుఁ జలంబు శౌర్యమును నస్త్రమహత్త్వముఁ గల్గు నిందఱున్
గలుగఁగ నెట్లు సచ్చు బలఘస్మరుచే నయినం బ్రచండదో
ర్బల విభవాభిరాముఁడు సుభద్ర సుతుం? డిది యెన్ని భంగులం
దలఁచినఁ బోల; దేమిటికతంబున నా ఘనుఁ డిట్టు లయ్యెనో? 262

ప్రతిపదార్థం: అలవున్= బలమున్నూ; చలంబున్= మత్సరమున్నూ; శౌర్యమునున్= శూరత్వమున్నూ; అస్త్రమహత్త్వమున్= అస్త్రాలవలన గొప్పతనమున్నూ; కల్గు+ఇందఱున్+కలుగఁగన్= కలిగినట్టి మీరు అందరూ ఉండగా; బల+ఘస్మరుచేన్+ అయినన్= (బలుడనే రాక్షసుడికి నాశకుడైన) ఇంద్రుడిచేత అయినప్పటికీ; ప్రచండ+దోస్ బలవిభవ+అభిరాముఁడు= తీవ్రమైన భుజాల శక్తియొక్క ప్రాభవంచేత (ప్రకాశించే) ఒప్పువాడు; సుభద్రసుతుండు= అభిమన్యుడు; ఎట్లు చచ్చున్?= ఏ విధంగా మరణిస్తాడు?; ఎన్ని+భంగులన్+తలంచినన్= ఎన్ని విధాలుగా తలపోసినా; ఇది పోలదు= ఇది సరిపడదు; ఏమిటి కతంబునన్= ఏ కారణంచేత; ఆ ఘనుఁడు= అంత గొప్పవాడు; ఇట్టులు+అయ్యెనో!= ఈ విధంగా అయినాడో!

తాత్పర్యం: బలమూ, పట్టుదలా, శౌర్యమూ, వివిధాస్త్రాల గొప్పతనమూ కలిగిన మీరందరూ ఉండగా, ఇంద్రుడిచేతనైనా మరణించని ప్రచండ భుజబల ప్రాభవంతో మనోహరుడైన ఆ సుభద్ర కొడుకు ఏ విధంగా మరణిస్తాడు? ఎన్ని విధాల ఆలోచించినా సమాధానం కుదరటం లేదు. ఏ కారణంచేత అంతటి గొప్పవా డీ విధంగా అయినాడు?

విశేషం: తిక్కన వీరుల ప్రసిద్ధగుణాలు నాల్గింటితో పద్యాన్ని ఆరంభించి, అంతటి వీరులు అండగా నుండగా బలఘస్మరుడైన ఇంద్రుడి చేతనైన బ్రుంగని ప్రచండ దోర్బల విభవాభిరాముడైన అభిమన్యు డెట్లా మరణించాడనటంలో అర్జునుడు తర్కించిన విధానం చక్కగా చంపకమాలావృత్తంలో వివరించబడింది.

క. మిమ్ముమనుఁ బాంచాలురఁ గడు । నమ్మి చెడితి; వాని రక్షణమ్మునఁ బ్రౌఢ
త్వ మ్మిట్లు లేమి యెఱిఁగిన । నెమ్మెయిఁ గాచికొననేరనే యబ్బాలున్. 263

ప్రతిపదార్థం: మిమ్ముమనున్= ధర్మరాజాదులైన మిమ్మల్ని; పాంచాలురన్= ద్రుపదరాజుకు సంబంధించిన వాళ్ళను; నమ్మి= విశ్వసించి; చెడితిన్= నాశనమయ్యాను; వాని రక్షణమ్మనన్= ఆ అభిమన్యుడి సంరక్షణలో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రౌఢత్వమ్ము= నేర్పరితనం; లేమి= మీలో లేకపోవటం; ఎఱిఁగినన్= తెలిసిఉంటే; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానైనా; ఆ+బాలున్= ఆ బాలుడిని; కాచికొననేరనే!= రక్షించుకొని ఉండలేనా!

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! మిమ్మల్ని, ద్రుపదుడికి సంబంధించిన వాళ్ళనీ నమ్మి చెడ్డాను. అభిమన్యుడిని రక్షించటంలో మీరు నేర్పరులు కారు అని తెలిసి ఉంటే, ఏ విధంగానైనా నేనే వాడిని రక్షించుకొని ఉండలేనా!

విశేషం: మీరు ఇంతవాళ్ళూ అంతవాళ్ళూ అనుకొని నమ్మినందుకు నాశనమైపోయాను. మనపక్షం వాళ్ళూ, మామ పక్షంవాళ్ళూ ఇంతమరీ పనికిమాలిన వాళ్ళని తెలిసిఉంటే నే నేవిధంగానైనా వాడిని కాపాడుకొని ఉంటాను అని ఇందలి భావం. ప్రౌఢత్వ మ్మిట్లు అనే ఆ పదాల విరుపులో ఒక విధమైన విసురుతోపాటు, వీళ్ళింత అసమర్థులా? అన్న అధిక్షేపమూ, ఇటు మీ నేర్పరితనం వీగి వ్యర్థమైపోయిందా? అన్న వెక్కసమూ ధ్వనిస్తూ ఉన్నాయి.

క. రథవితతి వఱపి మీ రవి । తథముగఁ గలియంగ మిమ్ముఁ దాఁకి కలఁచి యే
రథికులు సమయించిరి యరి । మథన భుజా విభవు నక్కుమారోత్తమునిన్?' 264

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (ధర్మరాజాదులు); అవితథముగన్= నిజంగా (వ్యర్థం కాకుండా); రథవితతిన్+పఱపి= రథాలను పరుగెత్తేటట్లుచేసి; కలియంగన్= ఎదుర్కోగా; మిమ్మున్+తాఁకి= మిమ్మల్ని ఎదిరించి; కలఁచి= కలత కలిగించి; ఏ రథికులు= ఏ శూరులు; అరి, మథన, భుజా, విభవున్= శత్రువులను హతమార్చే భుజబల పరాక్రమం కలవాడిని; ఆ+కుమార+ఉత్తమున్= ఆ పుత్రరత్నాన్ని; సమయించిరి?= చంపారు?

తాత్పర్యం: మీరు నిజంగా రథాలను తోలి కమ్ముకోగా మిమ్మల్ని ఎదిరించి, కలత కలిగించి ఏ శూరులు ఆ భుజబల సంపన్నుడైన పుత్రరత్నాన్ని చంపారు?'

విశేషం: ప్రస్తుతం కందపద్యం ప్రాసస్థానంలో ఉన్న థకారం శత్రుఛీత్కారానికి (తన కుమారుడు) అభిమన్యుడు శత్రువులను మథించటంలో చూపే వైలక్ష్యణ్యానికీ, కలత చెందిన మనస్సులోని క్రోధపూరిత కర్కశత్వానికీ సూచన. కుమార శ్రేష్ఠుడైన ఆ అభిమన్యుడు అసామాన్యుడు, 'అరిమథన భుజావిభవుడు'. అట్టి పరాక్రమవంతుడిని ఏ రథికులు చంపారు?

వ. అని యంతకంత కగ్గలించు నుమ్మలికంబునం గలంగి, యంత నిలువక. 265

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా పలికి; అంతకు+అంతకున్= ఎంతో రెట్టింపుగా; అగ్గలించు= అధికమయ్యే; ఉమ్మలికంబునన్= దుఃఖంతో; కలంగి= కలతచెంది; అంతన్= దానితో; నిలువక= ఆగక.

తాత్పర్యం: అని అంతకంతకూ అధికమయ్యే దుఃఖంతో కలతచెంది, అంతటితో ఆగక.

క. 'ఉక్కును నస్త్రబలము మీ । కెక్కడియది? సాలరైతి రిందఱు? నని న
యొ్యక్కరుఁ గావఁగ మీ రీ । తక్కువ కోర్చితిరి? మిమ్ముఁ ద క్కన నేలా? **266**

ప్రతిపదార్థం: ఉక్కున్= బలమునూ; అస్త్రబలము= దివ్యాస్త్రములయొక్క శక్తి (సంపద); మీకున్= మీకు; ఎక్కడి+అది?= ఎక్కడుంది?; అనిన్= యుద్ధంలో; ఆ+ఒక్కరున్= ఆ ఒక్కబాలుడిని; కావఁగన్= కాపాడటానికి; చాలరు+ఐతిరి= శక్తులు కాలేకపోయారు; మీరు; ఈ+తక్కువకున్= ఇంత హీనత్వానికి (నిందకు అని భావం); ఓర్చితిరి= సహించారు; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; తక్కు+అనన్+ఏలా?= మరొకటి అనటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: దివ్యాస్త్రబలమూ, శారీరక బలమూ మీకు ఎక్కడుంది? యుద్ధంలో ఆ ఒక్క బాలుడిని కాపాడలేని అసమర్థు లయ్యారు. ఎంత హైన్యాన్ని సహించారు? ఇది నిందాకరం కాదా! మిమ్మల్ని మరొకటి అనటం ఎందుకు?

విశేషం: మిమ్మల్ని వేరే అనటం అనవసరం. ఇంత తక్కువతనానికి పాల్పడి అసమర్థులై ఒక బాలుడిని కాపాడలేకపోయారు. తక్కువతనానికి ఓర్చినారు. తక్కువ అననేలా? అని అర్జునుడు ఆవేదనను వ్యక్తం చేయడంలో సాధారణ విషయాన్నే కొంత విలక్షణంగా చెప్పటం జరిగింది. ఇట్టి తెలుగు పలుకుబడి వల్లనే మహాభారతకథ మన ఆంధ్రప్రాంతానికి చెందిందా? అనిపిస్తుంది. శరీరబలమూ - అస్త్రబలమూలేని ఇంత చవటలని తెలియకపోయెనే? అసంఖ్యాకంగా ఇందరుండి కూడా ఒక్క పిల్లవాడిని దక్కించుకొనలేకపోయారు. ఇంత హీనత్వానికి సహించారు. ద్విత్వకకార ప్రాసలో మిక్కిలి బలాన్ని నొక్కి చెప్పడమే కాకుండా అది ఒక్క బాలుడిని కాపాడటానికి సహకరించలేదే అన్న వెక్కసం నిందార్థంలో ప్రతిఫలించింది. తిక్కన పదప్రయోగ వైచిత్రిలో ఇట్టి వెన్నో!

క. బలహీనులు సంగర భీ । తులు నగు మి మ్మెఱింగి యెఱింగి తొలఁగి తనూజుం
దలఁపక యొంటి మెలఁగు వెం । గలి నగు నను దూఱుకొందుఁగా కే మందున్? **267**

ప్రతిపదార్థం: బలహీనులు= శక్తిలేనివారు; సంగరభీతులు= యుద్ధానికి భయపడేవారు; అగు+మిమ్మున్= అయిన మిమ్మల్ని; ఎఱిఁగి+ఎఱిఁగి= తెలిసి తెలిసీ; తొలఁగి= వీడి; తనూజున్+తలఁపక= కుమారుడిని గురించి స్మరించకుండా; ఒంటిమెలఁగు+వెంగలిన్= ఒంటరిగా ఉండే మూఢుడిని; అగు+ననున్= అయిన నన్ను; దూఱుకొందున్+కాక= నిందించుకొంటాను కాని; ఏమి+అందున్= ఏమి అనగలను?

తాత్పర్యం: మీరు యుద్ధానికి భయపడేవారని, బలం లేనివాళ్ళనీ తెలిసి తెలిసీ, కుమారుడిని గూర్చి తలచకుండా ఒంటిగా ఉండిపోయిన మూఢుడిని అయిన నన్ను నేనే నిందించుకొంటాను. ఇంతకంటె ఏమనగలను?

విశేషం: చివరకు ఈ పద్యంలో మిమ్మల్ని అనడం ఎందుకు? మీరు ఎటువంటివారో తెలిసికూడా నేను ఆ సమయానికి కుమారుడికి దూరంగా ఉండి, వాడిని గురించి కొంచెం కూడా ఆలోచించకుండా ఒంటరి మూఢుడనయ్యాను. నన్ను నేను నిందించుకొనటం తప్ప మిమ్మల్ని అనటం కూడా తప్పే అంటున్నాడు. ఎదుటివాళ్లను తిట్టటం కంటే తన్ను తానే నిందించుకొనటంలో ఎంతో బలీయమైన అధిక్షేపం పరోక్షపద్ధతిలో అభివ్యక్తమౌతూ ఉంటుంది. 'ఒంటి మెలఁగు వెంగలి' అనే ప్రయోగంలో ప్రతిపదమూ సాభిప్రాయం. ఈ అచ్చతెలుగు ప్రయోగం తిక్కన అర్థగౌరవ స్ఫూర్తికి దృష్టాంతం. జాతీయమైన తెలుగు పలుకుబడిలో అవి అలతి అలతి పదములైనప్పటికి ఎంతో విశాలమైన అర్థం ఏ విధంగా అభివ్యక్తమౌతుందో పై మాటలు తెలుపుతూ ఉన్నాయి.

తే. మానుసులు వోలె నున్నార; లేను లేని । తఱి మహాగుణశాలి నా తనయుఁ గాచి
కొనఁ గడంగర? సింగారమునకుఁ గాక । మఱువులును గైదువులు మీకు మానమునకె?' **268**

ప్రతిపదార్థం: మానుసులు+పోలెన్+ఉన్నారలు= మానవుల ఆకారంలో ఉన్నారు; ఏను, లేని, తఱిన్= నేను లేని సమయంలో; మహాగుణశాలిన్= ఉత్తమ గుణాలతో ప్రకాశించేవాడిని; నా తనయున్= నా కొడుకును; కాచికొనన్+కడంగరు+అ= రక్షించటానికి ప్రయత్నించలేదు కదా!; సింగారమునకున్+కాక= అలంకారానికి కాకుండా; మఱువులున్= కవచాలు; కైదువులున్= ఖడ్గాలు; మీకున్= మీకు; మానమునకున్+ఎ?= అభిమానానికా?

తాత్పర్యం: మీరు మానవాకారాలతో ఉన్నారు అంతే. నేను లేని సమయంలో ఉత్తమగుణాలతో ప్రకాశించే నా కొడుకును రక్షించటానికి మీరు కొంతైనా ప్రయత్నించారా? మీకు ఈ కవచాలూ, ఖడ్గాలూ అలంకారానికే కాని అభిమానానికి కాదా?'

విశేషం: 'మానుసులు వోలె నున్నారు' అనే ప్రయోగంలో మానిసి శబ్దానికి కేవలం మనుష్యుడు అనే అర్థాన్నే కాక యోధుడు, భటుడు అనే అర్థాలనుకూడా గ్రహించవచ్చును. మఱువులు కైదువులు ధరించేవాళ్ళు యోధులు. ఇక్కడ యోధులు మాదిరి అవి ధరించినందువలన మానుసులుగా ఉన్నారే కాని నిజానికి మీకు మగతనం లేదు అని భావం. స్త్రీలు సింగారాన్ని ఇష్టపడతారు. మానిసి అనగా మనుష్య స్త్రీ, మీరూ ఆడంగుల మాదిరి ఆభరణప్రాయంగా ధరించేవారే కాని అభిమానం ఎక్కడపోయింది? అంటున్నాడు. పౌరుషాన్ని ప్రకటించలేని ఆయుధాలు వట్టి తొడవులే కాని ప్రయోజనం ఏమిటి అని భావం. మానుసులు అని ఆద్యక్షరాన్ని దీర్ఘంగా చెప్పటంలో ఎంతో వెక్కసం కాకుధ్వనిలో స్ఫురిస్తూ ఉన్నది. అభిమానం ఆవంతకూడా లేని మీరూ మనుషులేనా అనటం ఎత్తిపొడుపు. ఆవేదనతోడి అవహేళనకు ఇది పరకాష్ఠ.

వ. అని భంగించి యూర్పులు సందడింప మొగంబు బిగువారం గ్రోధశోకంబులు మనంబునఁ బెనంగొనం గన్నీ రొలుక నూరకున్న, నెల్లవారు నతనికి మాఱుపలుకను దేఱిచూడను వెఱచియుండి; రప్పు డచ్యుతుం డొక్కరుండు ననునయాలాపంబులం దేర్చుచుండం బాండవాగ్రజుండు గుపితాఖండలనిభుండగు నా సవ్యసాచితో సాంత్వన స్వరంబున నిట్లనియె. **269**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; భంగించి= అవమానకరంగా మాట్లాడి; ఊర్పులు= నిట్టూర్పులు, దీర్ఘంగా నిశ్వాసాలు; సందడింపన్= అతిశయించగా; మొగంబు= ముఖం; బిగువారన్= (గర్వం) అభిమానంతో అతిశయించగా; క్రోధ+శోకంబులు= కోపమూ, దుఃఖమూ; మనంబునన్= మనస్సులో; పెనంగొనన్= ఆవరించగా; కన్నీరు+ఒలుకన్= బాష్పజలం ప్రవింపగా (కారగా); ఊరక+ఉన్నన్= మౌనంతో ఉండగా; ఎల్లవారున్= అందరూ; అతనికిన్= అర్జునుడితో; మాఱుపలుకను= మారుమాటాడటానికి; తేఱిచూడను= బాగా పరికించటానికి; వెఱచి+ఉండిరి= భయపడి ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచ్యుతుండు+ఒక్కరుండు= కృష్ణు డొక్కడు; అనునయ+ఆలాపంబులన్= ఊరడింపు మాటలతో; తేర్చుచుండన్= ఓదారుస్తూ ఉండగా (ప్రసన్నత కలిగిస్తూ ఉండగా); ఆ పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; కుపిత+ఆఖండలనిభుండు+అగు= కోపించిన ఇంద్రుడితో సమానమైన వాడైన; ఆ+సవ్యసాచితోన్= ఆ అర్జునుడితో; సాంత్వన స్వరంబునన్= ఊరడించే (ఓదార్చే) ఎలుగుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా అవమానకరంగా మాట్లాడి, నిట్టూర్పులు నిగిడించి, ముఖం బిరుసెక్కగా, కన్నీరు కారగా, కోపం దుఃఖం మనస్సులో పెనగొనగా అతడు ఊరకుండినప్పుడు, అందరూ అతడివైపు తేరిచూడటానికీ, అతడితో మారుపలకటానికీ భయపడ్డారు. అప్పుడు కృష్ణు డొక్కడే ఉపశమన వాక్యాలతో తేర్చుతూ ఉండగా, కోపించిన ఇంద్రుడివలె ఉన్న అర్జునుడితో ధర్మజుడు ఊరడించే స్వరంతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఏడ్పూ, కోపమూ రెండూ ఒక్కమారుగా సంగమించినప్పుడు ముఖాన్ని బిగించటం కన్నీరుకార్చటం సహజం. అది ఎంతో గంభీరంగా చూచేవారికి కనిపిస్తుంది. ఆ సందర్భంలో ఎదుటివారు ఊరక చూస్తూ ఉండటం తప్ప ఒక్కమాటకూడా మాటాడలేరు. కోపతాపాలు పెనవేసికొన్న వ్యక్తితో సామాన్యులు ఎదురుగా మాటాడలేరు. అన్నింటికీ అతీతుడైన అసాధారణ వ్యక్తి మాత్రమే ఆ సందర్భంలో ఓర్పుతో ఓదార్పు చెప్పగలుగుతాడు.

ధర్మరా జర్జునుని కభిమన్యుండు సచ్చిన విధంబు సెప్పుట (సం. 7-51-1)

సీ. **'అనఘ! సంశప్తక హననంబునకు నీవు । సనిన నొడ్డన మేర్చికొని కడంగి**
నడచి ద్రోణునిఁ దలఁపడితి మవ్వీరు మో । హర మేము సొరఁ జాలమైతి మనఁగ
నేల తద్బాణార్చు లేర్చిన నక్కడఁ । దేఱిచూడను లేక త్రిప్పికొంటి
మమ్మొన భేదింప నభిమన్యుఁ డోపుఁ బొ । మ్మనియెడు తలఁపు నా కపుడు పుట్టి,

ఆ. **వానిఁ బిలిచి 'నీవు వాకిలిఁ బుచ్చు మం । దఱము మొగ్గరంబుఁ దఱియఁ జొచ్చె**
దము వడిని భవత్పథంబున' ననుడు నం । భోధి సొచ్చు కరటి పోల్కిఁ జొచ్చి. **270**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= దోషరహితుడవైన ఓ అర్జునా!; నీవు; సంశప్తక, హననంబునకున్= సంశప్తకుల వధించటానికి; చనినన్= వెళ్ళగా; ఒడ్డనము+ఏర్చికొని= వ్యూహాన్ని పన్ని; కడంగి= పూని; నడచి= ముందుకు కదలి; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; తలపడితిమి= తాకాము; ఆ+వీరు+మోహరమున్= ఆ వీరుడి వ్యూహాన్ని; ఏము= మేము; చొరన్+చాలము+ఐతిమి= ప్రవేశింపలేక పోయాము; అనంగన్+ఏల?= అనటం ఎందుకు?; తద్+బాణ+అర్చులు= అతడి బాణాల జ్వాలలు; ఏర్చినన్= కాల్చగా; అక్కడన్= ఆ వైపున; తేఱిచూడను లేక= తలెత్తి చూడటానికి సాధ్యం కాక; త్రిప్పికొంటిమి= వెనక్కు మరలాము; ఆ+మొనన్= ఆ సేనను; భేదింపన్= భేదించటానికి (చీల్చటానికి); అభిమన్యుఁడు+ఓపున్+పొమ్ము= అభిమన్యుడు సమర్థుడౌనుపో; అనియెడు తలఁపు= అనే ఉద్దేశం; అపుడు= ఆ సమయంలో; నాకున్= నాకు; పుట్టి= కలిగి; వానిన్+పిలిచి= ఆ అభిమన్యుడిని పిలిచి; నీవు; వాకిలిన్+పుచ్చుము= త్రోవను కలిగించుము; అందఱమున్= మేమంతా; మొగ్గరమున్= వ్యూహాన్ని; వడిన్= వేగంగా; భవత్=+పథంబునన్= నీ దారిలోనే; తఱియన్+చొచ్చెదము= సమీపించగా ప్రవేశిస్తాము; అనుడున్= అనిన పిదప; అంభోధిన్+చొచ్చు= సముద్రాన్ని ప్రవేశించే; కరటి+పోల్కిన్= ఏనుగు వలె; చొచ్చి= ప్రవేశించి.

తాత్పర్యం: 'దోష రహితుడవైన అర్జునా! నీవు సంశప్తకులను చంపటానికి అటు పోగా, వ్యూహాన్ని పన్ని పూని ముందుకు నడచి ద్రోణుడితో ఎదుర్కొన్నాము. అతడు పన్నిన వ్యూహాన్ని మేము ప్రవేశింపలేకపోయాం అని అనటం ఎందుకు? అతడి బాణజ్వాలలు మండించగా అక్కడ తలెత్తి చూడటానికి కూడా వీలుకాక వెనక్కు మరలాము. ఆ మొన భేదించటానికి అభిమన్యుడు సమర్థుడు అనే తలపు నాకు కలిగింది. అప్పుడు అభిమన్యుడిని పిలిచి 'నీవు త్రోవ కల్పిస్తే మేమందరమూ వేగంగా నీవు కల్పించిన దారిలోనే ప్రవేశిస్తాము' అనగానే అతడు సముద్రాన్ని ప్రవేశించే ఏనుగు విధంగా లోనికి చొచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ప్రస్తుత ఆటవెలదిలో అభిమన్యుడు మొగ్గరాన్ని ప్రవేశించే విషయం ప్రతిపాదితం. 'వాకిలిఁ బుచ్చుము' అనే ప్రయోగం ద్వారంలో దారి ఏర్పరచే అనే అర్థంలో ప్రయుక్తం. 'అంభోధి జొచ్చు కరటి'కి అభిమన్యుడు పోల్చబడ్డాడు. అరణ్యంతో రణరంగాన్ని పోల్చి ఉంటే అభిమన్యుడిని సింహంగా పేర్కొని ఉండవచ్చును. కానీ ఇక్కడ సముద్రంలో ప్రవేశించే ఏనుగుగా ఉపమింపబడ్డాడు. నీళ్ళలోకి ఎంతో ఆసక్తిగా ఏనుగు ప్రవేశిస్తుంది. అందులో ఆనందంగా క్రీడిస్తూ ఉంటుంది. ఏదైనా మొసలి పట్టుకుంటే దాని బలం ముందు దీని బలం హుళక్కి. అట్లని ఊరక ఉంటుం దని కాదు. ఎంతగా తన శక్తి సామర్థ్యాలు చూపినా,

అడ్డంకి ఏర్పడినప్పుడు ఏమీ చేయలేదు. చివరకు అంత పెద్ద ఏనుగు అక్కడ బందీగా చిక్కుకొని పోతుంది అనే భావం ఈ ఉపమానంలో సూచితం.

క. **నీ యుపదేశముఁ దనచే । దోయి బలువుఁ దోడు గాఁగ ద్రోణుఁ గడచి వే**
పోయి మొనఁ జొచ్చి సైన్యము । పాయ వడఁగఁ గలఁగఁ జెదరఁ బఱవఁగఁ జేసెన్. **271**

ప్రతిపదార్థం: నీ+ఉపదేశమున్= నీవు నేర్పి ఉండటమున్నూ; తనచేదోయి బలుపున్= తన రెండు భుజాల దృఢత్వమున్నూ; తోడుకాఁగన్= సహాయం కాగా; ద్రోణున్+కడచి= ద్రోణుడిని దాటి; వే+పోయి= వేగంగా పోయి; మొనన్+చొచ్చి= వ్యూహాన్ని దూరి; సైన్యము పాయవడఁగన్= వ్యూహం రెండుగా చీలినట్లుగా; కలఁగన్= కలత పొందేటట్లు; చెదరన్= చెదరిపోయేటట్లు; పఱవఁగన్= పారిపోయేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: నీవు నేర్పిన విద్యా, తన రెండు భుజాలశక్తీ అండగా ఉండగా ద్రోణాచార్యులను దాటి, వేగంగా వ్యూహాన్ని చీల్చి కౌరవసైన్యం కలతతో చెదిరి పోయేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: ఈ కందపద్యం చివరిపాదంలో ఒకటికి నాలుగు క్రియలను వరుసగా ప్రయోగిస్తూ అవి అన్నీ సర్వలఘువులుగా అభిమన్యుడి ఉరవడినీ, లాఘవాన్నీ ధ్వనింపజేసేటట్లు తిక్కన ప్రయోగించాడు. ఇందు 'పాయ'లోని ఆది దీర్ఘాక్షరం సైన్యాన్ని భేదించటాన్ని వ్యంజింపజేస్తూ ఉన్నది. ఏ విషయమునైనా అందంగా కందంలో నిబంధించగలిగే శిల్పకళలో తిక్కన సిద్ధహస్తుడు. ఈ కళానైపుణ్యం ఇందులో ఛాయామాత్రంగా ప్రదర్శించబడింది.

క. **కని కుంభజముఖ్యులు వా । నిన పొదువఁగ నేముఁ జొచ్చి నిరతిశయ రయం**
బున వానికిఁ దోడ్పడుటకుఁ । జనఁ జన మా కడ్డపడియె సైంధవుఁడు వడిన్. **272**

ప్రతిపదార్థం: కుంభజముఖ్యులు= ద్రోణాచార్యాదులు; వానిన్+అ= ఆ అభిమన్యుడినే; పొదువఁగన్= కమ్ముకొనగా; కని= చూచి; ఏమున్= మేమున్నూ; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నిరతిశయరయంబునన్= అధికవేగంతో; వానికిన్= ఆ అభిమన్యుడికి; తోడ్పడుటకున్+చనన్+చనన్= సహాయపడటానికి పోగా పోగా; వడిన్= వేగంగా; సైంధవుఁడు= జయద్రథుడు; మాకున్= మాకు అందరికీ; అడ్డపడియెన్= అడ్డుపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాదులు ఆ అభిమన్యుడినే చుట్టుముట్టి కమ్ముకొనగా చూచి, మేమున్నూ ప్రవేశించి, అధికవేగంతో అభిమన్యుడికి సహాయపడాలని అతిప్రయత్నంతో పోగా, మమ్మల్ని జయద్రథుడు అడ్డుకొన్నాడు.

విశేషం: 'చనన్ చనన్' అనే ద్విరుక్తి 'నిరతిశయ రయాన్ని సూచిస్తూ ఉన్నది. అభిమన్యుడిపై ఉండే వాత్సల్యాతిశయాన్నీ, అతడికి ఏమి ముప్పు జరుగుతుందో - తప్పించాలి అనే ఔచిత్యాన్నీ ఒకటికి రెండు మార్లు వెంట వెంటనే ఉపయోగించిన ఆ క్రియాపదాలు సూచిస్తున్నాయి. పాండవు లెంతగా వ్యూహాన్ని ప్రవేశించటానికి తొందరపడ్డారో దానిని మించిన మహావేగం సైంధవుడిలో చోటు చేసికొన్నది.

వ. **అతండు రుద్రవరానుభావంబునం జేసి యక్షుద్రబలుం డగుటనే మతని మిగులం జాలక చిక్కితి; మా సౌభద్రుం జుట్టుముట్టి గురుకర్ణ కృతవర్మ కృపగురు పుత్త్రాది యోధవీరులు పెక్కండ్రు సిక్కు వఱుపం, జేవ సెడక వాఁడు బలంబు మెఱయఁ జలంబు నెఱయ నా రాధేయ ప్రముఖులం బఱపియు, బృహద్బల లక్ష్మణ ప్రభృతులగు రాజుల రాకుమారులఁ బలువురం జంపియు, సొంపారెం; బదంపడి పదాతియు గదాపాణియునై రథాంగపాణి యల్లుండు దూఁగాడుచుం బోరాడునెడ దుశ్శాసన తనయుండు దాఁకి వానిచే విరథుండై తానును గదగొని**

పెలుచం దలఁపడియె; నత్తెఱంగున నైన గదారణంబున వారిరువురుం బరస్పర నిహతులై పడి; రివ్విధంబున నక్కుమారుండు దన తండ్రులకును మామలకును రూఢియగు రణక్రీడం గీర్తిపరిస్ఫూర్తియు నాకలోక సుఖంబునుం జేకొనియె' నని చెప్పుటయు. **273**

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ సైంధవుడు; రుద్రవర+అనుభావంబునన్+చేసి= శివుడి వరంయొక్క ప్రభావంచేత; అక్షుద్రబలుండు+అగుటన్= మహాబలుడు కావటంవలన; ఏము= మేము; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; మిగులన్+చాలక= మీరలేక; చిక్కితిమి= చిక్కుకొన్నాము; ఆ+సౌభద్రున్= ఆ అభిమన్యుడిని; చుట్టుముట్టి= కమ్ముకొని; గురు, కర్ణ, కృతవర్మ, కృప, గురుపుత్ర+ఆది, యోధవీరులు= ద్రోణాచార్యుడు, కర్ణుడు, కృతవర్మ, కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ మొదలైన యుద్ధవీరులు; పెక్కండ్రు= అనేకులు; చిక్కు+పఱుపన్= ఇరుకునపెట్టగా; చేవ+చెడక= (సామర్థ్యం) ధైర్యం నశించక; వాఁడు= ఆ అభిమన్యుడు; బలంబు మెఱయన్= శక్తి ప్రకాశించేటట్లుగా; చలంబు నెఱయన్= మాత్సర్యం అతిశయించేటట్లు; ఆ+రాధేయ ప్రముఖులన్= ఆ కర్ణుడు మొదలైన ప్రసిద్ధులను; పఱపియున్= (అవమాన పరచియు) పరుగెత్తేటట్లు చేసియూ; బృహద్బల, లక్ష్మణ, ప్రభృతులు+అగు, రాజులన్= బృహద్బలుడు, లక్ష్మణకుమారుడు మొదలైన వాళ్ళు అగు రాజులను; రాజకుమారులన్= రాజకుమారులను; చంపియున్= సంహరించియున్నూ; సొంపారెన్= అందగించాడు; పదంపడి= పిమ్మట; పదాతియున్= కాలిబంటున్నూ; గదాపాణియున్+ఐ= గదను చేతిలో ధరించినవాడున్నూ అయి; రథాంగపాణి+అల్లుండు= చక్రాన్ని చేతిలో ధరించిన కృ(వి)ష్ణుని యొక్క మేనల్లుడు; తూఁగాడుచున్= ఊగుతూ; పోరాడు+ఎడన్= యుద్ధం చేసే సందర్భంలో; దుశ్శాసన తనయుండు= దుశ్శాసనుడి కొడుకు; తాఁకి= ఎదుర్కొని; వానిచేన్= ఆ అభిమన్యుడిచేత; విరథుండు+ఐ= రథంలేనివాడై; తానునున్= తానున్నూ (ఆ దుశ్శాసనుడి కొడుకున్నూ); గదన్+కొని= గదను తీసికొని; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; తలపడియెన్= ఎదిరించాడు; ఆ+తెఱంగునన్= ఆ విధంగా; ఐన= అయినటువంటి; గదారణంబునన్= గదాయుద్ధంలో; వారు+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరూ; పరస్పర నిహతులు+ఐ= ఒకరి నొకరు చంపుకొన్నవారై; పడిరి= నేలకూలారు; ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; ఆ+కుమారుండు= ఆ బాలుడు (కుమారుడు); తన తండ్రులకునున్= తన తండ్రులకూ; మామలకును= మామలకూ; రూఢి+అగు= ప్రసిద్ధమైనదైన; రణక్రీడన్= యుద్ధవిహారంలో; కీర్తి+పరిస్ఫూర్తియున్= యశస్సు యొక్క పరిపూర్ణతనూ; నాకలోకసుఖంబునున్= నాక (స్వర్గ) లోకసౌఖ్యాన్ని; చేకొనియెన్= పొందాడు; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పుటయున్= చెప్పగా.

తాత్పర్యం: సైంధవుడు రుద్రుడి వరబలంవలన అజేయుడు కావటంతో మేము అతడిని మించి ముందుకు పోలేక ఆగిపోయాము. గురు కర్ణ కృతవర్మ కృపాశ్వత్థామాది యోధులు పెక్కుమంది అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టి చిక్కులు పెట్టినా, వెనకాడక అతడు బలం, మాత్సర్యం ప్రకాశించగా కర్ణాది వీరులను పారద్రోలాడు. బృహద్బలుడు, లక్ష్మణుడు మొదలైన రాజులను, రాకుమారులను చాలామందిని చంపాడు. ఆ తరువాత పాదచారి అయి చేతితో గద తిప్పుతూ, తూగుతూ పోరాడే సమయంలో దుశ్శాసనుడి కొడుకు ఎదుర్కొన్నాడు. ఇరువురూ గదలతో యుద్ధం చేసి; ఒకరు నొకరు చంపుకొని నేలకూలారు. ఈ విధంగా అభిమన్యుడు తన తండ్రులకూ, మామలకూ యుద్ధక్రీడలో కీర్తిని తెచ్చాడు. స్వర్గలోక సుఖాలు పొందాడు' అని చెప్పగా.

విశేషం: విషయాన్ని విపులంగా విడమరచి వివరించటానికి వచన రచన ఏ విధంగా అనుకూలిస్తుందో ప్రస్తుత యుద్ధవర్ణనలో ప్రకటితం. ఎవ్వరెవ్వరు ఏ రీతిలో ఎదుర్కొన్నారో వారిని అభిమన్యుడు ఏ రూపంలో రూపుమాపాడో వివరించటానికి ఈ వచనం ఉద్దేశించబడింది. తిక్కన కేవలం అర్థగౌరవ దృష్టితోనే రచన చేస్తాడు. శబ్దసౌందర్యాన్ని అంతగా పాటించడు - అని పలువురు భావిస్తారు. కానీ ఆ రెండింటినీ సమన్వయపరుస్తూ అనితరమైన గాంభీర్యాన్నీ సౌందర్యాన్నీ తన కూర్పు నేర్పులో ప్రదర్శించిన సందర్భాలు కొల్లలుగా ఉన్నాయి. 'రుద్రవరం - అక్షుద్రబలం - సౌభద్రుండు' పెక్కండ్రు చిక్కుపఱుప చేవ సెడక'. 'బలంబు మెఱయఁ జలంబు నెఱయ' వంటి ఎన్నో ఉదాహరణలు చూపవచ్చును. 'రథాంగపాణి అల్లుండు' అనటంలో అభిమన్యుడు పదాతియై చక్రాన్ని ధరించి చేసిన యుద్ధం సూచితం.

క. తెల్లముగ సుతుపడుట విని । జల్లని డెందంబు సెదర, సంధులు ప్రిదులం,
దల్లడ మగ్గలమై మూ । ర్ఛిల్లె నరుఁడు బంధు లెల్లఁ జేష్టలు దక్కన్. **274**

ప్రతిపదార్థం: సుతుపడుట= కుమారుడు మరణించటం; తెల్లముగన్= స్పష్టంగా; విని; డెందంబు= హృదయం; జల్లని+చెదరన్= జల్లుమని చెదరిపోగా; సంధులు+ప్రిదులన్= కీళ్ళు సడలిపోగా (ఊడిపోగా); తల్లడము= దుఃఖం; అగ్గలము+ఐ= అధికమై; బంధులు+ఎల్లన్= చుట్టాలు అందరూ; చేష్టలు+తక్కన్= చేతలు ఉడిగి ఉండగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; మూర్ఛిల్లెన్= సొమ్మసిల్లాడు.

తాత్పర్యం: కుమారుడి మరణం స్పష్టంగా విని, గుండె జల్లుమని చెదరిపోగా, ఎక్కడి కీళ్ళక్కడ ఊడిపడేటట్లు అధిక దుఃఖంతో అర్జునుడు సొమ్మసిల్లి పడిపోయాడు. బంధువులందరూ నిశ్చేష్టు లయ్యారు.

విశేషం: ద్విరుక్తలకారపౌనఃపున్యం వలన గుండె ఝల్లుమనే తల్లడపాటు, విలవిలలాడుతూ సొమ్మసిల్లి పడిపోయే పరిస్థితి వ్యంజించబడ్డాయి.

వ. ఇట్లు పరవశుండైనఁ గృష్ణయుధిష్ఠిరులు గరతలంబుల నెత్త, నొక్కింతసేపునకు సేదదేఱి సైంధవుం దలంచి యతండు. **275**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; పరవశుండు+ఐనన్= ఒళ్ళు మరచినవాడు కాగా; కృష్ణయుధిష్ఠిరులు= కృష్ణుడున్నూ, ధర్మరాజున్నూ; కరతలంబులన్= తమ అరచేతులతో; ఎత్తి= పైకెత్తగా; ఒక్కింత సేపునకున్= కొంచెం సేపటికి; సేదదేఱి= సొమ్మదెలిసి; సైంధవున్+తలంచి= జయద్రథుడిని తలచుకొని; అతండు= అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సొమ్మసిల్లగా కృష్ణుడూ, ధర్మరాజు కలిసి అతడిని తమ చేతులతో ఎత్తిపట్టారు. కొంతసేపటికి అతడు తేరుకొని సైంధవుడిని తలచి.

ఆ. అవుడు గఱచి యెఱ్ఱ నగు నాననంబుతో । బొమలు ముడిచి, చెమట పొడమ, మేను
కంప మొందఁ, గనలు గదిరిన కటికి న । వ్వెసక మెసఁగ నన్న కిట్టు లనియె. **276**

ప్రతిపదార్థం: అవుడు+కఱచి= పెదవి కొఱికి; ఎఱ్ఱన+అగు+ఆననంబుతోన్= జేగురించిన ముఖంతో; బొమలు ముడిచి= కనుబొమలు ముకుళించి; చెమట పొడమన్= (శరీరంలో) చెమట పుట్టగా; మేను+కంపము+ఒందన్= ఒళ్ళు వణకిపోగా; కనలు, కదిరి, కటికి, నవ్వు= కోపం అతిశయించిన క్రూరమైన నవ్వు; ఎసక మెసఁగన్= ఒప్పుతూ ఉండగా; అన్నకున్= ధర్మరాజుకు; ఇట్టులు= ఇట్లా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పెదవి కొరికి, జేగురించిన ముఖంతో కనుబొమలు ముడిచి, ఒళ్ళంతా చెమట పుట్టగా, వణికిపోతూ కోపం అతిశయించిన క్రూరమైన నవ్వు నవ్వి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడు అంతకు మునుపే దుఃఖాతిశయంతో ఒళ్ళుమరచి సొమ్మసిల్లి పడిపోయాడు. తేరుకున్న తరువాత పట్టరాని కోపం సైంధవుడిపైన కలిగింది. ఎక్కువ కోపం వచ్చినప్పుడు శారీరకంగా ఎటువంటి మార్పులు వస్తాయో ఈ ఆటవెలది పద్యంలో తిక్కన చాలా చక్కగా వివరించాడు. ఆయన ఈ భారతంలో ఎన్నో నవ్వులను ప్రస్తావించి ఉన్నాడు. కోపం అతిశయించినప్పుడు కలిగే నవ్వును ఆయన ఇక్కడ కటికి నవ్వు అని తెలిపాడు. బొమముడిపాటు, చెమట కలగటం, శరీరం కంపించటం వంటి సాత్త్విక భావాలను ఆటవెలది పద్యంలో అర్థవంతంగా తిక్కన వివరించాడు.

మ. 'వినుఁడీ! నాదు ప్రతిజ్ఞ నీవు నిఖిలోర్వీనాథులున్; సింధురా
జు నవశ్యంబును నెల్లి సంపుదు భయస్థుండై నినుం జొచ్చినన్,
వనజాక్షున్ శరణంబు వేఁడినను, గర్వం బేది నన్నుం దగం
గనినం, బోరు దొఱంగి పోయిన నెఱుంగం గాని సత్యవ్రతా! 277

ప్రతిపదార్థం: సత్యవ్రతా!= సత్యాన్నే నిష్ఠగా ఆచరించేవాడా (ధర్మరాజా!); నీవున్= నీవున్నూ; నిఖిల+ఉర్వీనాథులున్= ఈ రాజులు అందరున్నూ; నాదు+ప్రతిజ్ఞన్= నా ప్రతినను; వినుఁడీ!= వినండి!; భయస్థుండై= భయంతో కూడినవాడై; నినున్+చొచ్చినన్= నీ శరణు చొచ్చినప్పటికీ; వనజాక్షున్= శ్రీకృష్ణుడిని; శరణంబున్+వేఁడినన్= రక్షణ కోరినప్పటికీ; గర్వంబు+ఏది= గర్వం తొలగి; నన్నున్= నన్ను; తగన్= తగునట్లు; కనినన్= చూచినప్పటికీ; పోరు+తొఱంగి+పోయినన్= యుద్ధం చేయకుండా తొలగి పోయినప్పటికీ; ఎఱుంగన్+కాని= తెలియనుగాని - చెప్పలేను కాని; ఎల్లి= రేపు; అవశ్యంబును= తప్పకుండా; సింధురాజున్= సైంధవుడిని; చంపుదున్= సంహరిస్తాను.

తాత్పర్యం: సత్యవ్రతుడవైన ఓ ధర్మరాజా! నీవూ, సమస్త రాజులూ నా ప్రతిజ్ఞ వినండి. ఆ సైంధవుడు నిన్ను శరణుజొచ్చినా, కృష్ణుడిని రక్షణ కోరినా, గర్వం విడిచి నన్నే వచ్చి ఆశ్రయించినా, యుద్ధం చేయకుండా కౌరవులను విడిచి మరెక్కడికైనా పారిపోతే చెప్పలేనుగాని, అట్లాకాని పక్షంలో రేపు తప్పకుండా అతడిని చంపి తీరుతాను.

విశేషం: అర్జునుడు తాను ప్రతిజ్ఞ చేస్తూ అన్నను సత్యవ్రతా! అని సంబోధించటం విచిత్రంగా ఉన్నది. అతడు సత్యవ్రతుడై ఉంటేనే తన ప్రతిజ్ఞను వినటానికి అర్హుడు. ముఖ్యంగా అన్నను ఉద్దేశించి 'వినండీ' అని చెప్తూతూ ఉన్న ప్రతిజ్ఞ. ఎవరి దగ్గరనో చేసినందువలన ఫలితం లేదు. సత్యవ్రతుల ముందు చేసిన ప్రతిజ్ఞే ప్రతిజ్ఞ. అదే సత్వరం ఫలించటానికి సమర్థం. తన ప్రతిజ్ఞకు సత్యవ్రతులు సాక్షిభూతులు. సత్యాన్ని నిర్వహించటంలో అనుజులు అన్నను అనుసరించాలి. కాబట్టి 'నీవు అనుసరించే సత్యవ్రతం యొక్క ఫలితం, నిన్ను అనుసరించే నాలో కూడా ప్రస్తుతం సిద్ధించి తీరుతుం'దన్న ప్రగాఢ విశ్వాసానికి ఈ సంబోధన ఎంతో సమర్థనీయంగా ఉన్నది. అన్న అజాత శత్రువు. ఆ సైంధవుడు వచ్చి శరణు కోరితే కాదనడు. అందువలన మొట్టమొదటగా 'నినుం జొచ్చినన్' అన్నాడు. అన్ని విషయాలలో నిరంతరం తమకు అండదండగా ఉండి కాపాడుతూ ఉన్న ఆ శ్రీకృష్ణుడు శరణాగత పరిరక్షకుడై సైంధవుడిని కాపాడటానికి ప్రయత్నించినా, చివరకు నన్నే వచ్చి ప్రసన్నుడవు కమ్ము అని ప్రార్థించినా వాడిని వదిలేది లేదు - అని అర్జునుడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ఈ చేసిన ప్రతిజ్ఞను బట్టి ఆ సైంధవుడు ఏ విధంగానూ తప్పించుకొనటానికి వీలులేదు అని స్పష్టమౌతూ ఉన్నది.

ఇందుకు మూలం: శ్లో॥ "సత్యం వః ప్రతిజానామి । శ్వోఽస్మి హంతా జయద్రథమ్!
నచేత్ వధభయాద్భీతో । ధార్తరాష్ట్రాన్ ప్రహాస్యతి॥
న చాస్మాన్ శరణం గచ్ఛేత్ । కృష్ణం వా పురుషోత్తమమ్।
భవన్తం వా మహారాజ శ్వోఽస్మి హంతా జయద్రథమ్॥ (ద్రోణ. 51.20-21)

క. బాలధ్వంసకు నా దు । శ్శీలుం గాచుటకు నన్నుఁ జెనకిన నస్త్ర
జ్వాలలఁ గౌరవ యోధులఁ । దూలించుచు వానిఁ గవియుదుం జటుల గతిన్. 278

ప్రతిపదార్థం: బాలధ్వంసకున్= బాలుడిని హతం చేసిన వాడిని; ఆ+దుశ్శీలున్= ఆ దుష్టస్వభావుడిని; కాచుటకున్= రక్షించటానికి; నన్నున్+చెనకినన్= నన్ను తాకితే; అస్త్రజ్వాలలన్= బాణాల మంటలచేత; కౌరవయోధులన్= కౌరవవీరులను; తూలించుచున్= పడగొడుతూ; చటుల గతిన్= తీవ్రవేగంతో; వానిన్+కవియుదున్= ఆ సైంధవుడిని ఎదుర్కొంటాను.

తాత్పర్యం: బాలుడిని సంహరించినవాడూ, పరమ దుష్టస్వభావుడూ అయిన అతడిని (ఆ సైంధవుడిని) కాపాడటానికి నన్ను ఎదిరిస్తే బాణజ్వాలలతో ఆ కౌరవవీరులను నేలకూలుస్తూ, తీవ్రంగా ఆ సైంధవుడిని మార్కొంటాను.

ఆ. ఇట్లు సేయనైతి నేని గురుద్రోహి । గతికి, బ్రహ్మఘాతిగతికి, మద్య
పానరతుని గతికి, మానార్హ జనపరి । వాదిగతికిఁ బోవువాఁడ నధిప! 279

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయన్+ఐతిన్+ఏని= చేయలేకపోతే; గురు, ద్రోహిగతికిన్= గురుద్రోహం చేసినవాడి దుర్గతికి; బ్రహ్మ, ఘాతి, గతికిన్= బ్రహ్మహత్య చేసినవాడి దుర్గతికి; మద్య, పానరతుని, గతికిన్= సుర లేక కల్లుయొక్క త్రాగటంలో ఆసక్తి కలిగిన వాడి దుర్గతికి; మాన+అర్హ, జన, పరివాది+గతికిన్= గౌరవ యోగ్యులు (పాత్రులు) అయిన వారిని నిందించినవాడి దుర్గతికి; పోవువాఁడన్= పోయిన వాడినౌతాను.

తాత్పర్యం: రాజా! ఈ విధంగా చేయలేకపోతే, గురువుకు ద్రోహం చేసినవాడు పొందే అధోగతికి, బ్రహ్మహత్య చేసినవాడికి కలిగే దుర్గతికి, మద్యాన్ని త్రాగటంలో ఆసక్తి కలిగినవాడికి, గౌరవయోగ్యులను నిందించినవాడికి ప్రాప్తించే దుర్గతికి పోయిన వాడినౌతాను.

విశేషం: సైంధవుడిని రేపు సాయంకాలంలోపల సంహరించటం తథ్యం. ఎవరు వాడికి సాయం వచ్చినా తన ప్రతిజ్ఞ జరిగి తీరవలసిందే అని అంతకు ముందు నిర్ధారణ చేసిన అర్జునుడు ఆ ప్రతిజ్ఞను మరికొంత ఈ పద్యంలో తీవ్రతరం చేశాడు. గురుద్రోహం, బ్రహ్మహత్య, మద్యపానం, గౌరవపాత్రులను నిందించటం - అనే దుర్గుణాలు కలవాడు ఎటువంటి అధోగతి పాలౌతాడో, అటువంటి దుర్గతి పాలౌతాను అని చెప్పాడు. ఇందులో మద్యపానం ఎంత హీనమైనదో తెలుపబడింది. అదే విధంగా గౌరవానికి అర్హులైన వారిని నిందించేవాడు కూడా లోకం దృష్టిలో ఎంత పతితుడో, వాడు పొందే దుర్గతి ఎంత అపకీర్తికరమో తెలుపబడింది.

వ. మఱియు నొక్క ప్రతిన యవధరింపుము. 280

తాత్పర్యం: ఇంకా ఒక ప్రతిజ్ఞ వినుము.

చ. అనిమిష దైత్యకింపురుషు లాదిగ నెవ్వరు వచ్చి కాచినం
దునుముదు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్త్రుఁడు గ్రుంకకుండుము
న్న నరవరేణ్య! యిత్తెఱఁగు నా కొనరింపఁగ రాక యున్న నే
ననలము సొచ్చువాఁడ నృపులందఱుఁ జూడఁగ గాండివంబుతోన్.' 281

ప్రతిపదార్థం: నరవరేణ్య!= మానవశ్రేష్ఠా! (ధర్మరాజా!); అనిమిష= దేవతలు (రెప్పపాటులేనివాళ్ళు); దైత్య= రాక్షసులు (దితి కొడుకులు); కింపురుషులు= కొంచెం నరరూపం గల దివిజులు; ఆదిగా= మొదలుగా; ఎవ్వరు వచ్చి కాచినన్= ఎవరు వచ్చి రక్షించినా; తోయజమిత్త్రుఁడు= సూర్యుడు; గ్రుంకకుండు మున్ను+అ= అస్తమించటానికి ముందే; ఎల్లి= రేపు; సైంధవునిన్= జయద్రథుడిని; తునుముదున్= సంహరిస్తాను; ఇత్తెఱఁగు= ఇలా; నాకున్= నాకు; ఒనరింపఁగన్+రాక+ఉన్నన్= చేయడానికి కాకుండా ఉంటే; నృపులు+అందఱున్= రాజులంతా; చూడఁగన్= చూస్తూ ఉండగా; గాండివంబుతోన్= గాండీవం అనే వింటితో కూడా; నేను= నేను; అనలము+చొచ్చువాఁడన్= అగ్ని ప్రవేశం చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! దేవతలు, రాక్షసులు కింపురుషులు మొదలగువారు ఎవ్వరు వచ్చి కాపాడినా, రేపు సూర్యుడు అస్తమించే లోపల ఆ సైంధవుడిని సంహరిస్తాను. అట్లా చేయకపోతే రాజులంతా చూస్తూ ఉండగానే నేను గాండీవంతో కూడా అగ్నిలో దూకుతాను.

విశేషం: ఇంతకు ముందు చేసిన ప్రతిజ్ఞల్లో మొదటిది తనకూ కృష్ణుడికీ ధర్మరాజుకూ సంబంధించినది. ఎదిరించిన కౌరవసైన్యాన్ని మహావేగంతో సంహరిస్తాను అన్నాడు. అట్లా చేయలేకపోతే తన కెన్నో రకాల దుర్గతులు కలిగినట్లే అని తెలిపాడు. ప్రస్తుత ప్రతిజ్ఞ

చేసే ముందు అన్నను సావధానుడవై విను మని హెచ్చరించాడు. 'అవధరింపుము' అని అదే పనిగా చెప్పటం వలన ఆ ప్రతిజ్ఞ యొక్క తీవ్రత వ్యక్తమవుతుంది. ఇంతకుముందు ప్రతిజ్ఞలో కూడా 'ఎల్లి' అని ఉన్నది. కాని 'ఎల్లి ఎంత లోపల' అనేది ఈ ప్రతిజ్ఞలో స్పష్టం చేశాడు. 'తోయజమిత్రుడు గ్రుంకకుండుమున్న' అని కాలనిర్దేశం. ఈ ప్రతిజ్ఞ మూడవ పాదం మొదటి అక్షరం దగ్గర ఆగింది. అటుపై నరవరేణ్య! అని అన్నకు సంబోధన. ఏవార్థకంతో నిశ్చయంచేసిన ప్రతిజ్ఞ ప్రకారం అక్కడకు సైంధవుడి తల తెగినట్టే. అయితే మరో విషయం ఉన్నది.

ఒకవేళ ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చలేకపోతే, దాని ప్రాయశ్చిత్తం ప్రతిజ్ఞ కంటె మహాభయంకరంగా ఉంటుంది. మూడవ పాదం రెండవ అక్షరం నుండి, ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చకపోతే పరిణామం ఎంత దారుణంగా ఉంటుందో తెలుపబడింది. 'గాండీవముతో' నృపులందఱు చూస్తూండగ, అనలము సొచ్చువాడ అని చెప్పాడు. అన్ని పనులలోనూ తన విజయనామ సార్థక్యానికి సహకరించిన దివ్య సాధనం గాండీవం. గాండీవి అను పేరు అర్జునుడికి ఏర్పడింది గాండీవం వలననే. అంటే గాండీవం - తానూ వేరు వేరు కాదు. ప్రతిజ్ఞ నేరవేర్చకపోతే తనతోపాటు గాండీవం కూడా అగ్నిపాలు కావలసిందే అని నిష్కర్షగా చెప్పుతూ ఆ అస్త్రం యొక్క ఉత్కర్షను మరో విధంగా ఉట్టంకించాడు.

అగ్నిలోనే ఎందుకు గాండీవంతో గాండీవి ప్రవేశిస్తాను అంటున్నాడో - ఇది కొంత ఆలోచించవలసిన విషయం. ఆ గాండీవం తనకు ఏ విధంగా లభించిందో దానితో ముడిపడి ఉన్నది దాని అంతం కూడా. అదే ఇందులో ఉన్న రహస్యం.

గాండీవం దివ్యధనుస్సు. దానిని బ్రహ్మ, ప్రజాపతి, ఇంద్రుడు, వరుణుడు ఎన్నో వేల సంవత్సరాలు ధరించారు. చివరకు అది వరుణుడి దగ్గర నుండి అగ్ని గ్రహించాడు. ఖాండవ దహన సందర్భంలో అగ్నిని ఇంద్రుడు బాధించకుండా కాపాడటానికి అగ్ని అర్జునుడికి ఇచ్చాడు. దానిని మరే ఆయుధం తాకినా అది బూడిదైపోవలసిందే. అదే అర్జునుడికి అతి ముఖ్యమైన ఆయుధం. అగ్ని నుండి సంక్రమించిన ఆ దివ్యాస్త్రం తనతో కూడా మళ్ళీ ఆ అగ్నిలోనే ప్రవేశించటం జరగాలి అని అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞలో ఉన్న అసలు రహస్యం.

వ. అని పెలుచం బలికి, యప్పరమ కోదండంబు దెప్పించి, సజ్యంబు గావించి, గుణధ్వని నిగుడం జేయుటయుఁ, బద్మనాభుండు పాంచజన్యంబు పూరించె, దేవేంద్ర పుత్త్రుండు దేవదత్తం బొత్తె; నన్నాదంబులును దత్సైనిక సింహనాదంబులును దూర్యనినదంబులును నింగి వొంగం జెలంగె; నగ్గాండీవంబును నృత్తంబు సేసిన చందంబు నొందె; నస్త్రంబు గవదొనలు వెలువడి వెలింగె; నయ్యవసరంబునం గొండొక దెలివొంది పవననందనుఁ డప్పురందరనందను వదనంబు వీక్షించి. 282

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆప్రకారంగా; పెలుచన్= గట్టిగా, అతిశయముగా; పలికి= ప్రతిజ్ఞచేసి; ఆ+పరమ, కోదండంబున్= ఆ ఉత్కృష్టమైన విల్లును; తెప్పించి= తెచ్చేటట్లు చేసి; సజ్యంబు కావించి= నారి ఎక్కుపెట్టి; గుణధ్వని= అల్లెత్రాటిమోత; నిగుడన్+చేయుటయున్= వ్యాపించేటట్లు చేయగా; పద్మనాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; పాంచజన్యంబున్+పూరించెన్= తన శంఖమైన పాంచజన్యాన్ని ఊదాడు; దేవేంద్ర పుత్త్రుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు+ఒత్తెన్= తన శంఖమైన దేవదత్తాన్ని ఊదాడు; ఆ+నాదంబులును= ఆ రెండు శంఖాల శబ్దాలున్నూ; తద్+సైనిక+సింహనాదంబులును= ఆ సేనలయొక్క గర్జనలవంటి అరపులున్నూ; నింగి= ఆకాశం; పొంగన్+చెలంగెన్= అతిశయించేటట్లు (ఉబ్బేటట్లు) ఒప్పింది; ఆ+గాండీవంబు= ఆ గాండీవం అనే విల్లు; నృత్తంబు చేసిన+చందంబున్+ఒందెన్= నర్తించిన విధంగా అయింది; అస్త్రంబు= బాణం; కవదొనలు= అమ్ముల పొదుల జంటలు; వెలువడి= వెలుపలికి వచ్చి; వెలింగెన్= ప్రకాశించాయి; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సందర్భంలో; కొండొక= కొంత; తెలివొంది= సంతోషించి, వికాసాన్ని పొంది; పవననందనుండు= భీముడు; ఆ+పురందరనందను+వదనంబు= ఆ అర్జునుడి ముఖం; వీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని గట్టిగా పలికి, ఆ దివ్యకోదండాన్ని తెప్పించి నారి సారించి గుణధ్వని చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు పాంచజన్యం పూరించాడు. అర్జునుడు కూడా దేవదత్తాన్ని ఒత్తాడు. ఆ నాదాలూ, సైనికుల సింహనాదాలూ, వాద్యరవాలూ కలిసి

ఆకాశాన్ని అంటాయి. గాండీవం నృత్యం చేసినట్లయింది. అస్త్రాలూ, అమ్ములపొదులూ వెలువడి వెలిగాయి. ఆ సమయంలో కొంత తేరుకొన్న భీముడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అతి తీవ్రమైన నీదగు । ప్రతిన కుపోద్బలము గాఁగ బరఁగిన ధీరో
ద్ధతి పాంచజన్య రవమున । ధృతి తూలక యున్నె కురుపతికి నింద్రసుతా!' 283

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రసుతా!= అర్జునా!; అతి తీవ్రము+ఐన= మిక్కిలి తీక్ష్ణమైన; నీది+అగు ప్రతినకున్= నీ ప్రతిజ్ఞకు; ఉపోద్బలము+కాఁగన్= ప్రోత్సాహకంగా, ధైర్యం చెప్పినట్లుగా; పరఁగిన= ఒప్పిన; ధీర+ఉద్ధత= ధీరతతోడి ఉద్వృత్తికల (ధీరత మరియు ఆటోపంకల); పాంచజన్య, రవంబునన్= శ్రీకృష్ణుడి పాంచజన్యం అనే శంఖం యొక్క శబ్దంచేత; కురుపతికిన్= ఆ దుర్యోధనుడికి; ధృతి= ధైర్యం; తూలక+ఉన్నె?= చెడకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! మిక్కిలి తీవ్రమూ, కఠోరమూ అయిన నీ ప్రతిజ్ఞకు ప్రోత్సాహకంగా (ధైర్య గాంభీర్యాలూ, గర్వోద్దీపనలూ) ధీరతా, ఆటోపమూ కలిగిన శ్రీకృష్ణుడి పాంచజన్యం యొక్క మ్రోతతో ఆ దుర్యోధనుడి ధైర్యం నశించకుండా ఉంటుందా?'

విశేషం: ఇంతకు పూర్వం వచనంలో కూడా 'పవననందనుడు ఆ పురందర నందనుని వదనంబు' అని పేర్కొనబడింది. ఇచ్చట భీముడు అర్జునుడిని సంబోధిస్తూ ఇంద్రసుతా! అని పేర్కొన్నాడు. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞా వాక్యాలు, వెంటనే పాంచజన్య దేవదత్తాలను పూరించటం - ఆ ధ్వని దేవేంద్రాదులను అలరించింది. ప్రతిజ్ఞ ఫలించాలంటే ముందుగా దేవతలు తథాస్తు అని అనుగ్రహించాలి. అట్టి అనుగ్రహాన్ని ఇంద్రుడు అతడి కుమారుడికి కలిగిస్తాడు అని సూచన.

శ్రీకృష్ణుడు పూరించిన పాంచజన్య శబ్దం విజయుడి విజయానికి ఆమోదాన్ని తెలిపే ముందుసూచన. పాంచజన్య శబ్దం సాందీపని కుమారుడిని తెచ్చి ఇచ్చే సందర్భంలో యముడిని కూడా హడలెత్తించింది. ప్రభాసతీర్థంలో చనిపోయిన గురుపుత్రుడిని అక్కడ పంచజనుడు అనే రాక్షసుడు మ్రింగాడని భావించి వాడి శరీరాన్ని చీల్చగా అందులో ఉన్న శంఖమే పాంచజన్యమైంది. ఆ మహా గంభీర నినాదం దుర్యోధనుడి ధైర్యాన్ని తప్పక నశింపజేసి ఉంటుందని సారాంశం.

వ. అని యగ్గించె; నా సమయంబునం గోపంబు పెంపునను బూనికిపై భరంబునను భీమసేనుని సల్లాప సౌహార్దంబునను దన డెందంబు శోకంబు డిందువడం గలయం గనుంగొని విజయుని వంది మాగధసందోహంబులు సంస్తుతించె; నట్టియెడ నిక్కడ. 284

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; అగ్గించెన్= పొగడాడు; ఆ సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; కోపంబు+పెంపునను= క్రోధంయొక్క అతిశయంచేతను; పూనికిపైన్= ప్రయత్నంపై; భరంబునను= భారం చేతనూ (పూనికి+వైభవంబునను= ప్రయత్నంయొక్క విభవము చేతనూ); భీమసేనుని= భీముడి; సల్లాప సౌహార్దంబునను= హితవచనాలతోడి మంచి మనస్సు చేతనూ; తన= తనయొక్క (అర్జునుడియొక్క); డెందంబు+శోకంబు= మనస్సులోని దుఃఖం; డిందువడన్= తగ్గగా (అణగగా); కలయన్= అంతటా (బాగుగా); కనుంగొని= చూచి; విజయునిన్= అర్జునుడిని; వందిమాగధ సందోహంబులున్= స్తుతి పాఠకుల మొత్తములున్నూ; సంస్తుతించెన్= పొగడాయి; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఇక్కడన్= ఈ మన కురుసైన్యంలో.

తాత్పర్యం: అని పొగడాడు; ఆ సమయంలో కోపతీవ్రతచేతను, ప్రయత్నాలు చేసే కార్యభారంచేతను, భీమసేనుడి హితవాక్యాల స్నేహభావంచేతను తన మనస్సు దుఃఖం తగ్గగా అంతటా కలయచూచిన అర్జునుడిని వందిమాగధగణాలు కీర్తించాయి. అదే సమయంలో మన కురుసైన్యంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. జననాథ! పాంచజన్య । ధ్వనిఁ గూడి చెలంగు దేవదత్తరవంబున్
విని, భీతి సంభ్రమంబుల । మన సైన్యము లెల్ల ఘూర్ణమానము లయ్యెన్. 285

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= ఓ రాజా (ధృతరాష్ట్రా!); పాంచజన్యధ్వనిన్+కూడి= శ్రీకృష్ణుడి శంఖమైన పాంచజన్యం యొక్క శబ్దంతో కూడుకొని; చెలంగు= ధ్వనించు; దేవదత్తరవంబున్= అర్జునుడి దేవదత్త శంఖ ధ్వనిని; విని; భీతి సంభ్రమంబులన్= భయంచేతనూ, తొట్రుపాటుచేతనూ; మన సైన్యములు+ఎల్లన్= మన సేనలు అన్నీ; ఘూర్ణమానములు+అయ్యెన్= తిరుగుడు పడినట్లుగా అయ్యాయి (మిక్కిలి భ్రమణం (కదలిక) చెందినవి అయ్యాయి).

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! పాంచజన్య శబ్దంతో కూడుకొన్న దేవదత్త శబ్దాన్ని విని, మన సైన్యాలు భయంతో, తొట్రుపాటుతో మిక్కిలి చలించి పోయాయి.

విశేషం: ప్రస్తుత కందపద్యంలో నరనారాయణు లిద్దరూ వారి వారి శంఖాలు పూరించిన విషయం తెలుపబడింది. ఇరువురూ ఏకాభిప్రాయానికి వచ్చినప్పుడు ఎంతటి దుస్తర కార్యమైనా అనాయాసంగా ఫలించి తీరుతుంది అని సూచన. ధ్వని విని భీతితో సైన్యాలు ఏ విధంగా కలత చెందినవో 'ఘూర్ణమాన' అనే ప్రయోగంలో పద్యాంతమున ప్రకటితం.

క. అప్పుడు వేగులవారలు । సెప్పిన నంతయు నెఱింగి సింధువిభుఁడు దన్
గప్పెడు నెవ్వగపెల్లున । నిప్పులఁ బడినట్లు గాలు నిలువఁగ లేమిన్. 286

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వేగులవారలు= త్వరగా వార్తలు అందజేసే గూఢచారులు; చెప్పినన్= తెలుపగా; సింధువిభుఁడు= సైంధవుడు; అంతయున్+ఎఱింగి= విషయమంతా తెలిసికొని (అనగా అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను బాగుగా తెలిసికొని); తన్= తనను; కప్పెడు= ముంచివేసే; నెవ్వగపెల్లునన్= అధికమైన చింతతో; నిప్పులన్+పడినట్లు= అగ్నిలో పడినట్లు; కాలు+నిలువఁగన్+లేమిన్= కాలు నిలపటానికి కాకుండటం చేత.

తాత్పర్యం: వెంటనే వేగులవాళ్ళు చెప్పగా, అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను బాగుగా తెలిసికొని సైంధవుడు తనను అధికమైన విచారం (చింత) ఆవరించగా అగ్నిచేత తపించబడ్డట్లుగా కాలు నిలపటానికి సాధ్యంకాక.

విశేషం: 'నెవ్వగపెల్లు' అంటే అధికమైన విచారం యొక్క అతిశయం. అధికమైన విచారం ఆవరిస్తే మనస్సు క్షణం కుదురుగా ఉండలేదు. చితాగ్ని చచ్చిన శరీరాన్ని కాలిస్తే చింతాగ్ని క్షణక్షణోద్వేగంతో మనస్సును దహించి వేస్తుంది. చింతను అగ్నితో పోల్చటం పరిపాటి. 'నిప్పులలో పడ్డట్లుగా కాలు నిలవకపోవటం' అనే అచ్చ తెలుగు పలుకుబడి, సైంధవుడి అప్పటి మనః పరిస్థితిని కళ్ళకు కట్టినట్లుగా తెలుపుతూ ఉన్నది. చారుడు అనగా వేగువాడు, వేగరి. కాని, తిక్కన ఇచ్చట వేగులవారలు అనటంవలన అతి త్వరగా వార్తలను అందించేవాళ్ళు అని గ్రహించవలసి ఉన్నది. అన్యాయంచేసిన వ్యక్తి కొంత సుదూరంగా ఉండి, ప్రాణాపాయానికి గురి అవుతూ ఉన్నాడని తెలిసినప్పుడు, అత డేదో ఒక ఉపాయంతో బ్రతికి బయటపడటానికి గూఢచారులు వెంటనే వార్తను ఆ నిర్దిష్టవ్యక్తికి తెలపటం అనే పద్ధతి ఆనాటి యుద్ధ తంత్రంతో ఒక భాగంగా ఉన్నట్లు విదితం.

అర్జునుని ప్రతిజ్ఞ విని సైంధవుఁడు భయపడి దుర్యోధనునితోఁ జెప్పికొనుట (సం. 7-52-1)

క. చని యాప్తు లైన బల వ । న్మనుజేంద్రులు గొలువనున్న మానవనాథుం
గని యిట్లను సిగ్గు గడచి । తన యుల్లముఁ గలఁచి వెఱపు దల్లడవెట్టన్. 287

ప్రతిపదార్థం: చని= పోయి; ఆప్తులు+ఐన= ప్రాణ స్నేహితులైన; బలవత్+మనుజ+ఇంద్రులు= బలంకలిగిన రాజులు; కొలువన్= సేవిస్తూ ఉండగా; ఉన్న+మానవనాథున్= ఉండే రాజును అనగా దుర్యోధనుడిని; కని= చూచి; తన+ఉల్లమున్= తన మనస్సును; కలఁచి= కలత కలిగించి; వెఱపు= భయం; తల్లడ+పెట్టన్= చలింపజేయగా (బాధపెట్టగా); సిగ్గుగడచి= సిగ్గు విడిచి; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: చింతతో కాలు నిలువలేకపోటంచేత త్వరగా దుర్యోధనుడి దగ్గరకు పోయి, బలవంతులైన రాజులతో కొలువుదీరి ఉన్న అతడిని చూచి భయం తనను బాధపెట్టగా, సిగ్గు విడిచి ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. ఏ నొకరుండనే తనకు నెగ్గొనరించితి? నేల నాపయిం
బూనినవాఁడు ఫల్గునుఁడు? పోర వధింపగ నెట్టి పాడి? మీ
కీ నెఱిసంతసంబు వగ పేటికి నా కెట యేని పోయెదన్
వాని ప్రతిజ్ఞ కడ్డపడు వారె సురాసుర సిద్ధసాధ్యులున్. 288

ప్రతిపదార్థం: తనకున్= ఆ అర్జునుడికి; ఏను= నేను; ఒకరుండనే+ఎగ్గొనరించితిన్?= ఒక్కడినే కీడు చేశానా?; ఏల= ఎందువలన; ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు; పోరన్= యుద్ధంలో; వధింపఁగన్= చంపటానికి; నాపయిన్= నా మీద; పూనినవాఁడు= ప్రయత్నిస్తున్నాడు; ఎట్టిపాడి= ఎటువంటి ధర్మం (ఏమి న్యాయం); మీకున్= మీకు; ఈ నెఱి+సంతసంబు= ఈ సంతోషించటం; నాకున్= నాకు; వగపు+ఏటికి?= చింత ఎందుకు?; ఎటఏని+పోయెదన్= ఎక్కడికైనా వెళ్ళుతాను; వాని ప్రతిజ్ఞకున్= ఆ అర్జునుడి ప్రతినకు; సుర+అసుర, సిద్ధ, సాధ్యులున్= దేవతలు, రాక్షసులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు కూడా; అడ్డపడువారె?= అడ్డుపడేవారేనా?

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడికి నే నొక్కడినే కీడు చేశానా? ఎందుకు అతడు యుద్ధంలో నన్నే వధించటానికి ప్రయత్నిస్తున్నాడు? ఇది ఏమి ధర్మం? మీకు సంతోషించటం ఏమి న్యాయం? నాకు ఈ చింత ఎందుకు? ఎక్కడికైనా వెళ్ళిపోతాను. ఆ అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞకు దేవదానవులు సిద్ధసాధ్యులు కూడా అడ్డుపడలేరు.

విశేషం: ఈ పద్యాలలో భయచకితుడైన సైంధవుడి మనస్థితి చాలా చక్కగా ఆవిష్కరించబడింది. నేనొక్కడినేనా అతడికి కీడు చేసింది, ఎందుకు మరి నన్నే చంపటానికి ప్రయత్నం? మీరందరూ సంతోషంగా ఉండటం నేను మాత్రం ఇట్లా చింతించటమా? ఇది ఏమి ధర్మం? అని తనకు రక్షణ దొరకదని సందేహపడ్డాడు. 'ఎక్కడికైనా పోయి దాగుకొంటాను. ఇంతకంటె ఏమి చేసేది?' అని భీతితో పరుగెత్తి వెళ్ళటానికి ఆలోచించాడు. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ సామాన్యమైనది కాదు అని బాగా తెలిసిపోయింది. అందుకే అతడిని దేవతలు కూడా జయించలేరంటూ ఉన్నాడు. ప్రాణభీతి కలిగినప్పుడు ఒక వ్యక్తి ఎట్లా రకరకాలుగా ఆలోచించి ఎక్కడనో ఒక చోట తలదాచుకొనటానికి సంసిద్ధుడౌతాడో ఇందులో తెలుపబడింది. విడివిడి వాక్యాల కూర్పు భయభ్రాంత మనస్కతకు సూచన.

వ. అనుచుం గొలువు గనుంగొని. 289

తాత్పర్యం: అని అంటూ సభను అంతా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ద్రోణ కర్ణ శల్య దుర్యోధనులుఁ గృప । బాహ్లికులును జముఁడు పట్టికొన్న
వాని నైనఁ గావ వలఁతురు వలచిన । నొల్లకున్న నెట్టు లొకొ యెఱుంగ.' 290

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ, కర్ణ, శల్య, దుర్యోధనులున్= ద్రోణుడు, కర్ణుడు, శల్యుడు, దుర్యోధనులునూ; కృప+బాహ్లికులునున్= కృపుడూ, బాహ్లికుడున్నూ; జముఁడు, పట్టికొన్న వానిన్+ఐనన్= మృత్యువుకు చిక్కినవాడు అయినప్పటికీ; వలచినన్= కోరితే; కావన్+వలతురు= రక్షించటానికి ఇష్టపడతారు; ఒల్లకున్నన్= ఇష్టపడక పోతే; ఎట్టులు+ఒకొ!= ఎట్లో!; ఎఱుంగన్= తెలియను.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడూ, కర్ణుడూ, శల్యుడూ, దుర్యోధనుడూ, కృపుడూ, బాహ్లికుడూ - వీరందరున్నూ అనుకొంటే మృత్యువుకు లోనైనవాడినైనా రక్షించటానికి సర్వసమర్థులు. కాని, అట్లా అనుకోకపోతే మరి ఏ మౌతుందో తెలిసికొనలేకుండా ఉన్నాను.'

విశేషం: సైంధవుడికి భయంతోపాటు సందేహంకూడా బాగా కమ్ముకొనేసింది. ద్రోణాదులు ఇష్టపడితే మృత్యువునుండైనా కాపాడగలిగే సమర్థులు. కాని, ఇష్టం లేకపోతే ఏ విధమో, అదే తెలియటంలేదు అంటున్నాడు. వలతురు అనే క్రియాపదం 'కామిస్తారు, కోరుతారు ఇష్టపడతారు' అనే అర్థాలలో వాడబడింది. వాళ్ళకు అక్కర అనుకుంటే ఎంతటి పనికైనా సంసిద్ధులే కానీ నా విషయం ఏ విధం? అని సంశయగ్రస్త మనస్తత్వంలో మరీ పిరికివాడై పలాయనం చిత్తగించటానికి సర్వసన్నద్ధంగా ఉన్నాడు.

వ. అని వెండియు. 291

తాత్పర్యం: అని మరియు.

క. 'పెదవులు దడుపుచుఁ గాళ్ళున్ । గుదివడ వడఁకుచు, మనంబు గొందలపడఁగా
నిది 'యేటి మాట లాడెదఁ? । దుదిఁ బార్థుఁడు గానకుండఁ దొలఁగన వలయున్. 292

ప్రతిపదార్థం: పెదవులు+తడుపుచున్= పెదవులు ఎండిపోగా తడపుకొంటూ; కాళ్ళున్+గుదివడన్= కాళ్ళున్నూ కట్టువడగా; వడకుచున్= కంపిస్తూ; మనంబు= మనస్సు; కొందల పడన్= కలత చెందగా; ఇది+ఏటి, మాటలు+ఆడెదన్= ఇది ఎందుకు ఇట్లా మాటాడుతూ ఉన్నాను; తుదిన్= చివరకు; పార్థుడు కానకుండన్= అర్జునుడు చూడకుండా; తొలఁగనవలయున్= తొలగిపోవాలి.

తాత్పర్యం: పెదవులు ఎండిపోగా తడుపుకొంటూ, కాళ్ళు కట్టువడగా వణకుతూ, మనస్సు మరీ కలత చెందగా నే 'నెందుకిట్లా మాట్లాడుతూ ఉన్నాను? చివరకు పార్థుడికి కనిపించకుండా తొలగిపోవటమే శరణ్యం' అని అనుకొన్నాడు.

విశేషం: భయమూ, సందేహమూ, తనకు రక్షణ దొరకదనే స్థిరనిశ్చయం ఏర్పడ్డప్పుడు, ఆసన్నమవుతున్న చావును తప్పించుకొనటానికి సైంధవుడికి చివరకు ఒకే ఒక ఉపాయం తట్టింది. అదే అర్జునుడికి కనిపించకుండా ఎక్కడికైనా వెళ్ళి దాగుకొనటం. ఇక్కడ శారీరకంగా అతనిలో కలిగే మార్పులు నోరెండిపోవటం, కాళ్ళు క్రుంగిపోవటం. గుదివడన్= కాళ్ళు వెనుదీయటం; తగ్గటం, క్రుంగటం అనే అర్థాలున్నాయి. 'గుదివడన్' అనే పదానికి వణకటం అని ఉన్నది. రెండో అర్థాన్ని గ్రహిస్తే పునరుక్తి అవుతుంది. అందువలన క్రుంగు అనే అర్థాన్నే గ్రహించటం స్వారస్యం. గురివడు= కట్టుపడు - శబ్దరత్నాకరం.

వ. మీయందఱచేత ననుజ్ఞాతుండనకదా! పోయివచ్చెద' ననవుడు నిజకార్యధురంధరుండగు నక్కురుధరణీవరుం డతని కిట్లనియె. 293

ప్రతిపదార్థం: మీ+అందఱచేతన్= కొలువులో ఉండే ప్రముఖులైన మీ అందరిచేత; అనుజ్ఞాతుండను+అ+కదా!= అనుమతిని పొందినవాడినే కదా!; పోయివచ్చెదన్= పోయివస్తాను; అనవుడున్= అని అనిన వెంటనే; నిజ, కార్య, ధురంధరుండు+అగు= తన, పనియొక్క భారాన్ని భరించినవాడైన; ఆ+కురుధరణీవరుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; అతనికిన్= ఆ సైంధవుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మీ అందరిచేత అనుమతి పొందినట్లే కదా! పోయివస్తాను' - అని అనగా తన కార్యాన్ని సాధించటంలో నిపుణుడైన దుర్యోధనుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

మ. 'మును నీ వెన్నితి విక్రమాఢ్యు లని మమ్ముం గొందఱన్; ద్రౌణి పెం
పును, హార్దిక్యుబలంబు, సౌబలుని యేపుం జేవయున్, సోమద
త్తుని ధైర్యంబును శౌర్యమున్, శలు మహా దోర్దర్పముం గూడ నె
న్నిన నీ కెట్లగుఁ జూడు మిట్టి మగలు న్వేయేల ని న్నిత్తురే? 294

ప్రతిపదార్థం: నీవు; విక్రమ, బల+ఆఢ్యులు+అని= పరాక్రమమూ, శక్తి కలిగినవాళ్ళు అని; మమ్మున్+కొందఱన్= దుర్యోధనాదులైన మమ్మల్ని కొందరిని; ద్రౌణి పెంపును= అశ్వత్థామ ఔద్ధత్యాన్ని; హార్దిక్యు బలంబున్= కృతవర్మ శక్తినీ; సౌబలుని+ఏపున్= శకుని గర్వాన్ని; చేవయున్= బలాన్ని; సోమదత్తుని, ధైర్యంబును, శౌర్యమున్= సోమదత్తుడి ధీరతనూ శూరతనూ; శలు= శల్యుడి యొక్క; మహా+దోర్+దర్పమున్= గొప్ప బాహుగర్వాన్ని; కూడన్= కూడా (సయితం); మును= పూర్వం; ఎన్నితి(వి)= గణించావు; ఎన్నిన నీకున్= అట్లా గణించిన (లెక్కించిన) నీకు; ఎట్లు+అగున్+చూడుము= ఎట్లా అవుతుందో చూడుము; వేయి+ఏల?= పలుమాటలు ఎందుకు?; ఇట్టి+మగలున్= ఇటువంటి శూరులు; నిన్ను+ఇత్తురే?= నిన్ను అప్పజెప్పుతారా?

తాత్పర్యం: 'నీవు పూర్వం మమ్మల్ని కొందరిని గొప్ప బలపరాక్రమ సంపన్నులు అని గణించావు. అందులో అశ్వత్థామ ఉద్ధతినీ, కృతవర్మ బలాన్నీ, శకుని గర్వాన్నీ బలాన్నీ, సోమదత్తుడి ధీరతనూ శూరత్వాన్నీ, శలు బాహుబల గర్వాన్నీ లెక్కించావు. అట్లా నీవు లెక్కించిన ఆయా శూరుల వలన నీకు ఏమి జరుగుతుందో చూస్తూ ఉండుము. అంత గొప్ప వీరులు నిన్ను అర్జునుడికి అప్పగిస్తారా!

విశేషం: దుర్యోధను డిచ్చిన హామీ ఒక కొత్త తీరులో ఉన్నది. ఇంతకు ముందు నీవు ఒక్కొక్కరి శక్తిసామర్థ్యాలను తెలిపి ఉన్నావు. కదా! వారందరూ నీవు గణించిన బలపరాక్రమాలనూ, బాహుబలదర్పాలనూ, ఏ విధంగా ప్రకటిస్తారో చూస్తూ ఉండుము. నిన్ను విడిచి వాళ్ళెక్కడకు పోతారు? అని అన్నాడు. ఇది ఔద్ధత్యంలో భుజబలదర్పంతో గంభీరంగా చెప్పిన సందర్భం కాబట్టి తిక్కన ఇక్కడ మత్తేభ విక్రీడిత వృత్తాన్ని ప్రయోగించాడు.

క. నమ్ముము, వెఱవకు; మేనును । దమ్ములునుం గోట నీకుఁ దాత్పర్యముమై
నిమ్మేటి మగలు సూరెల । నెమ్మి నిలువ నింద్రుఁ డైన నీ కెదురగునే?' 295

ప్రతిపదార్థం: నమ్ముము= మమ్ములను విశ్వసించుము; వెఱవకుము= భయపడకుము; ఏనునున్= దుర్యోధనుడైన నేనూ; తమ్ములునున్= నా తమ్ముళ్ళునూ; నీకున్= నీకు; కోట= దుర్గం వంటి వాళ్ళు; ఈ+మేటిమగలు= ఈ గొప్ప శూరులు; తాత్పర్యముమైన్= తత్పరతతో నీ రక్షణలోనే ఆసక్తితో; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; సూరెలన్= ప్రక్కభాగాలలో, పార్శ్వంగా; నిలువన్= ఉండగా; నీకున్= నీకు; ఇంద్రుఁడు+ఐనన్= దేవేంద్రుడైనా; ఎదురు+అగునే?= ఎదురౌతాడా?

తాత్పర్యం: మమ్మల్ని నమ్ముము. భయపడవద్దు. నేనూ నా తమ్ముళ్ళూ నీకు కోటవలె ఉంటాము. ఇక ఈ మన శూరులంతా ని న్నెంతో జాగ్రత్తగా, శ్రద్ధతో, ప్రీతిపూర్వకంగా ప్రక్కభాగాలలో నిలిచి సహకరిస్తారు. ఆ దేవేంద్రుడైనా నీకు ఎదురు రాలేడు.'

విశేషం: 'నిన్నిత్తురే' అని అంతకు ముందు చెప్పిన దుర్యోధనుడు ఈ పద్యంలో 'భయపడకు మమ్మల్ని నమ్ము' అని గట్టిగా హామీ ఇచ్చాడు. కోటవలె మేము ఉంటాం అని అన్నట్లుగానే దుర్యోధనుడు ఇతరులు ప్రవేశించటానికి, సైంధవుడిని కనిపెట్టటానికి వీలుకాని విధంగా ద్రోణాచార్యుల చేత వ్యూహం ఏర్పాటు చేయించాడు. కోట అనే మాటను అక్షరాలా చెప్పినట్లుగానే ఆచరించాడు. మాట ఇస్తే తనను నమ్మిన వాళ్ళకు ప్రాణాల్ని కూడా ధారపోసే మనస్తత్వం దుర్యోధనుడిది. కోటవలె నిన్ను కాపాడితే ఆ అర్జునుడు కాదు వాళ్ళ బాబు కూడా ని న్నేమీ చేయలేడనటం ఎంతో సహజంగా ఉన్నది.

వ. అని చుట్టనున్న రాజులం జూపిన నూఱడిల్లి, యంత నిలువక నీ కొడుకుం దోడ్కొని ద్రోణుని కడకుం జని జయద్రథుండు దనకు నర్జునునకు ధనుర్విద్యా విభవంబు నందలి వాసి యెట్టి? దని యడిగిన, నతండు 'నీకు నతనికి నాచార్యకంబు సమప్రకారంబ; యవ్వీరుండు వివిధ శ్రమంబుల యలజడి కోర్చి యలఘు ప్రయోగంబులు పెక్కులు సాధించుటం జేసి నీకంటె నధికుండై యుండు; నది యట్లుండె; నేను గలుగ నీ వా సవ్యసాచికి వెఱవ వలదు; మద్బాణంబుల మఱువున నున్న నిన్ను దేవతలకుం దేఱిచూడవచ్చునే? వివ్వచ్చునకుం బ్రవేశింపరాని బంధురవ్యూహంబు పన్నించెదఁ; గులధర్మంబు శిథిలంబు గాకుండ సమరంబు సేయు'మని చెప్పి వెండియు. 296

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; చుట్టన్+ఉన్న+రాజులన్= సమీప ప్రదేశాలలో లేదా నలు ప్రక్కల ఉండే రాజులను; చూపినన్= చూపించి నంతనే; ఊఱడిల్లి= ఉపశమించి (స్వస్థత-కుదురుపాటు చెంది); అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగక; నీ కొడుకున్= నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడిని; తోడ్కొని= తీసికొని; ద్రోణుని+కడకున్= ద్రోణాచార్యుల దగ్గరకు; చని= పోయి; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; తనకున్+అర్జునునకున్= తనకూ, ఆ అర్జునుడికీ; ధనుః+విద్యా, విభవంబు+అందలి, వాసి= విలువిద్యయొక్క నేర్పులోని అంతరం (భేదం); ఎట్టిది+అని+అడిగినన్= ఎటువంటిది అని అడుగగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నీకున్+అతనికిన్= నీకూ, అతనికీ; ఆచార్యకంబు= నేర్పటం అనగా ఉపాధ్యాయత్వం; సమప్రకారంబు+అ= సమానమే (సమానమైన పద్ధతి కలదియే); ఆ+వీరుండు= ఆ అర్జునుడు; వివిధ శ్రమంబుల+అలజడికిన్= పలు విధాల, పరిశ్రమల అలసటకు; ఓర్చి= సహించి; అలఘు ప్రయోగంబులు= గొప్పప్రయోగాలు; పెక్కులు= అనేకాలు; సాధించుటన్+చేసి= సాధించటం చేత; నీకంటెన్+అధికుండు+ఐ+ఉండున్= నీకంటె గొప్పవాడై ఉంటాడు (ఉన్నాడు); అది+అట్లు+ఉండెన్= దానిని అట్లా ఉండనీ; నేను కలుగన్= నేను ఉండగా; నీవు; ఆ+సవ్యసాచికిన్= ఆ అర్జునుడికి; వెఱవవలదు= భయపడవద్దు; మత్+బాణంబుల, మఱువునన్+ఉన్న, నిన్నున్= నా బాణాల మరుగులో ఉండే నిన్ను; దేవతలకున్= దేవతలకు కూడా; తేఱి చూడవచ్చున్+ఏ?= చూడటానికి వీలౌతుందా?; వివ్వచ్చునకున్= అర్జునుడికి; ప్రవేశింపరాని= చొచ్చుకొని రావటానికి వీలుకాని; బంధుర వ్యూహంబున్= గొప్ప వ్యూహాన్ని; పన్నించెదన్= ఏర్పాటు చేయిస్తాను; కులధర్మంబు= నీవర్ణ ధర్మం (క్షత్రియుడవుగా నీవు చేయాల్సిన కర్తవ్యం); శిథిలంబు+కాకుండన్= సడలిపోకుండా; నశించకుండా ఉండేటట్లు; సమరంబు+చేయుము= యుద్ధం చేయుము; అని= ఆ విధంగా; చెప్పి= తెలిపి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: అని తనచుట్టూ ఉన్న రాజులను చూపించాడు. సైంధవుడు ఊరడిల్లాడు. అయినా అంతటితో ఆగక దుర్యోధనుడిని వెంటబెట్టుకొని ద్రోణుడివద్దకు వెళ్ళి, తనకూ అర్జునుడికీ ధనుర్విద్యా వైభవంలో ఉన్న తేడాను తెలుపుమని ఆయనను కోరాడు. 'నీకూ, అర్జునుడికీ ఆచార్యకం ఒకటే, కాని, అర్జునుడు వివిధ పరిశ్రమలకు ఓర్చి గొప్ప గొప్ప ప్రయోగాలు అనేకం సాధించటం చేత నీకంటె అధికుడు' అని ద్రోణుడు చెప్పాడు. అంతేగాక 'నేనుండగా నీవు ఆ సవ్యసాచికి భయపడవద్దు. నా బాణాల రక్షణలో ఉన్న నిన్ను దేవతలకు కూడా తేరిచూడటానికి వీలుకాదు. అర్జునుడు ప్రవేశించటానికి వీలులేని గట్టి సేనా వ్యూహాన్ని పన్నుతాను. నీవు మాత్రం క్షత్రియధర్మం చెడకుండా యుద్ధం చేయుము' అని అన్నాడు ఇంకా.

క. శ్రుతు లభ్యసించి తతుల। క్రతువులు సేసితి కులంబు రక్షించితి వీ
వితరుల క్రియ మృత్యుభయా। న్వితుఁడవు గాఁ దగునె మేదినీవర! యింకన్. 297

ప్రతిపదార్థం: మేదినీవర!= రాజా! (సైంధవా! అని సంబోధన); ఈవు= నీవు; శ్రుతులు+అభ్యసించితి(వి)= వేదాలు వల్లె వేశావు; అతుల, క్రతువులు+చేసితి(వి)= సాటిలేని యజ్ఞాలు కావించావు; కులంబు, రక్షించితివి= వంశాన్ని కాపాడావు; ఇతరుల

క్రియన్= సర్వసామాన్యులైన తక్కినవాళ్ళవలె; మృత్యుభయ+అన్వితుఁడవు= చావువలన భీతి కలవాడవు; కాన్+తగునే?= కావడం న్యాయమా!

తాత్పర్యం: రాజా! సైంధవా! నీవు వేదాలు వల్లెవేశావు. సాటి లేని యజ్ఞాలు చేశావు. కులాన్ని కాపాడావు. సర్వసామాన్య లైన ఇతరుల మాదిరి చావంటే భీతి కలవాడవు కావటం ధర్మమా?

విశేషం: అంతకు ముందు వచనంలో 'కులధర్మంబు శిథిలంబు కాకుండ సమరంబు సేయు'మని ద్రోణుడు తెలిపాడు. 'స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః' అనే వాక్య సారాన్ని మరల తెలుపుతూ ఉన్నాడు. ఇక్కడ పేరు పెట్టి పిలవకుండా మేదినీవర! అని సంబోధించటం వలన నీ క్షత్రియత్వాన్ని నిలుపుమని హెచ్చరించినట్లయింది. 'కులంబు రక్షించితివి' అనే వాక్యం కూడా ఇప్పటి దాకా నీ వర్ణధర్మాన్ని కాపాడావు. ఇకపైన కూడా ఆ ధర్మాన్ని విడువవద్దు అన్నాడు. అజ్ఞానులైన పిరికివాళ్ళు చావంటే భయపడుతారు. కాని, నీవు అందరివలె కాదు. వేదాలు చదివావు. అంటే ఎంతో విజ్ఞానాన్ని ఆర్జించావు. పైగా సాటిలేనన్ని యజ్ఞాలు కూడా చేసి ఉన్నావు. ఇంత చదివీ, ఇన్ని చేసీ, ఇతరులవలె మృతికి వెరవటం తగదు అని అంటూ స్వధర్మాన్ని పాటించటమే కర్తవ్యం అని పదే పదే సైంధవుడికి ద్రోణుడు తెలిపాడు.

క. యాదవ కౌరవ పాండవు। లాదిగఁ గల యఖిలనృపులు నవ్యయ వృత్తిన్
మేదిని నిలుతురె క్రమమునఁ। బోదురు గా కెల్ల జనులుఁ బోవు తెరువునన్. 298

ప్రతిపదార్థం: యాదవ, కౌరవ, పాండవులు= యదువంశానికి సంబంధించిన వాళ్ళూ, కురువంశానికి చెందిన వాళ్ళూ, పాండురాజు కుమారులు; ఆదిగన్+కల= మొదలుగా ఉండే; అఖిల నృపులు= రాజులందరూ (సమస్త రాజులు); అవ్యయవృత్తిన్= నాశం లేని ప్రవర్తనతో; మేదినిన్= భూలోకంలో; నిలుతురు+ఎ?= స్థిరంగా ఉంటారా?; ఎల్లజనులు, పోవు, తెరువునన్= అందరూ పోయేదారిలో; క్రమమునన్= వరుసగా; పోదురు కాక= పోతారు కదా! (అనగా ఎటువంటివారికినీ ఈ భూమిపైన నిలకడ లేదు; యాదవాదులందరున్నూ సామాన్యులవలెనే క్రమంగా మరణిస్తారు అని భావం.)

తాత్పర్యం: యాదవులు, కౌరవులు, పాండుకుమారులూ మొదలుగా ఉండే సమస్త రాజులున్నూ వినాశంలేని ప్రవర్తనతో భూలోకంలోనే స్థిరంగా ఉంటారా? అందరూ పోయే దారిలోనే క్రమంగా వారందరూ పోతారు.

విశేషం: 'మృత్యువుకు భయపడటం క్షత్రియుడవైన నీకు తగదు' అని పూర్వపద్యంలో చెప్పి, ప్రస్తుత పద్యంలో ఎవ్వరూ శాశ్వతంగా ఈ లోకంలోనే ఉండిపోరు. కాలక్రమంగా అందరూ కాలధర్మాన్ని పొందేవాళ్ళే, మృత్యువు ఎవరికైనా అనివార్యం. దాన్ని గురించి చింతించటం అవివేకం. మన ధర్మాన్ని మనం తప్పక నిర్వర్తించి తీరాలి - అని లోకసహజమైన రీతిలో ద్రోణుడు సైంధవుడి మృత్యుభయాన్ని నివారించాడు. మృత్యువు ఎక్కడకు పోయినా, ఎప్పుడైనా తప్పకుండా సమయం ప్రకారం వచ్చి తీరుతుంది అని, ఎవరికైనా మృత్యువు ఖాయం అని నిర్ధారణ చేశాడు. ఇంతకు ముందు ఎవ్వరూ ఏర్పాటుచేయని విధంగా గొప్ప వ్యూహాన్ని నీ ప్రాణరక్షణకు సిద్ధం చేస్తాను. భయపడవద్దని పూర్తి హామీ ఇస్తూ కూడా మృత్యువును తప్పించుకొనలేము అనే శాశ్వత సత్యాన్ని చెప్పి ద్రోణుడు అతడిని ఊరటపరచాడు.

క. తపములు దానంబులుఁ జే। సి పడయు లోకంబు లెల్లఁ జేయలఁతులు భూ
మిపులకు సంగరవిద్యా। నిపుణతఁ దలఁ కుడిగి పోర నేర్చినఁ జాలున్.' 299

ప్రతిపదార్థం: సంగరవిద్యానిపుణతన్= యుద్ధవిద్యలోని నేర్పరితనం చేత; తలఁకు+ఉడిగి= బెదరు వదలిపెట్టి; పోరన్+నేర్చిన= పోరాడటానికి నేర్చితే; చాలున్= చాలును; భూమిపులకున్= రాజులకు; తపములున్= తపస్సులున్నూ; దానంబులున్= దానాలున్నూ; చేసి= కావించి; పడయు+లోకంబులు+ఎల్లన్= పొందే ఉత్తమ లోకాలు అన్నీ; చే+అలఁతులు= చేతికి అందుబాటులో ఉండేవే.

తాత్పర్యం: యుద్ధవిద్యలో నేర్పరితనంతో, బెదరు విడిచిపెట్టి పోరాడటానికి సర్వసమర్థులై సన్నద్ధంగా ఉండే రాజులకు తపస్సులూ, దానాలు చేసి పొందే ఉత్తమ లోకాలన్నీ (కరతలామలకాలే) చేతికి అందుబాటులో లోబడి ఉండేవే.'

విశేషం: ప్రస్తుత పద్యంలో మరణం తరువాత ఉత్తమ లోకప్రాప్తిని గురించి వివరించాడు. ద్రోణుడు ఒకవైపున ధైర్యం చెబుతూనే మరోవైపు పరలోకప్రాప్తిని గురించి వివరిస్తున్నాడు. ఇటువంటి మాటలు ఇంకా భయాన్ని రేకెత్తించవచ్చును అని మనకు అనిపిస్తుంది. అతడు కావాలని పనిగట్టుకొని ధర్మాలు వల్లించటంలేదు. అప్రయత్నంగా అతడి నుండి ఆ మాటలు వస్తూ ఉన్నాయి. మృత్యుభీతిని తప్పించాలంటే ఆ మృత్యువు యొక్క స్వాభావికమైన ధర్మాన్నీ, తదనంతర లోకప్రాప్తినీ తెలపటం సముచితం. అటువంటి ఉపదేశం అంతర్ముఖంగా ఒక బలిష్ఠమైన నిశ్చయాన్ని ప్రతిష్ఠింపజేస్తుంది. వీరోచితంగా పోరాడే శక్తిసామర్థ్యాలను కలిగిస్తుంది. ఈ పద్యంలో 'చేయలఁతులు' అనే అచ్చ తెలుగు పదబంధాన్ని తిక్కన ప్రయోగించాడు. చే+అలఁతులు అని దీని విభజన. ఇందులో అలఁతి అనే శబ్దానికి అల్పమూ, తేలిక, సూక్ష్మము, చిన్నది అనే అర్థాలున్నాయి. అంటే చేతిలో తేలిగ్గా ఇమిడి (లోబడి) పోగలిగే సూక్ష్మమైన లేక చిన్నదైన వస్తువు వంటిది అని గ్రహించవలసి ఉన్నది.

క. **అని యూఱడిల్లఁ బలికిన । విని యతఁడు గలంకు దేఱి, విభుఁడుం దానుం**
జని సంగ్రామోత్సాహం । బునఁ బొదలిరి తూర్యఘోషములు దివి ముట్టన్. **300**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; ఊఱడిల్లన్+పలికినన్= ఉపశమనం కలిగేటట్లు మాటాడగా; అతఁడు= సైంధవుడు; కలంకు తేఱి= కలతనుంచి తేరుకొని అనగా కలత విడిచి; విభుఁడున్+తానున్= దుర్యోధనుడున్నూ, తానూ; చని= పోయి; తూర్యఘోషములు= వాద్యాల మ్రోతలు; దివిముట్టన్= ఆకాశాన్ని తాకగా; సంగ్రామ+ఉత్సాహంబునన్= యుద్ధాన్ని గూర్చిన ప్రయత్నంతో; పొదలిరి= ప్రకాశించారు (ఒప్పారారు).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ద్రోణుడు సైంధవుడిని ఊరడించగా అతడు విని, కలత నుండి తేరుకొని, వాద్యాల మ్రోతలు మిన్నుముట్టుతూ ఉండగా యుద్ధప్రయత్నంతో దుర్యోధనుడూ తానూ మిక్కిలి ప్రకాశించారు.

విశేషం: ద్రోణుని ఊరడింపు మాటలు సైంధవుడిని కలత నుండి తేర్చడమే కాకుండా దుర్యోధన సైంధవులను ఇరువురునీ రణోత్సాహానికి పురికొల్పాయి. చింత తొలగి దాని స్థానే ఉత్సాహం కలిగినప్పుడు, ఆ ఉత్సాహాన్ని ద్విగుణీకృతం చేసే వాద్యాల చప్పుడు విన్నప్పుడు ఒక కొత్త శోభ, అంతకు ముందు లేని ఉబ్బూ, ప్రవర్ధమానమైన గర్వమై పెరిగి ప్రకాశిస్తూ వ్యాపిస్తాయి. 'పొదలిరి' అనే క్రియా పదంలో ఆ ఇరువురూ ఎట్లా ఒప్పారినారో తెలుపబడింది.

వ. **సర్వసైన్యంబులును దైన్యంబు వాసి కయ్యంబుకడంక నుల్లసిల్ల సైనికోత్తముల సింహనాదంబులు సెలంగె; నిత్తెఱంగున భవత్తనయు శిబిరంబు సముద్యమ సుముఖం బయ్యె; నంత నక్కడ పాండవాగ్రజుండు పాంచాలమాత్స్య పాండ్య యాదవ కేకయాది రాజలోకంబు శోకంబు దగుమాటల మలుఁగం జేసి విడిదలకుం జన నియమించి, యనుజుల నచ్యుతునిం బెట్టికొనియున్న యెడ నగ్గోవిందుండు గాండీవి కిట్లనియె.** **301**

ప్రతిపదార్థం: సర్వసైన్యంబులును= అన్ని సేనలున్నూ; దైన్యంబు+పాసి= దీనత్వాన్ని విడిచి; కయ్యంబు+కడంకన్= యుద్ధంయొక్క ప్రయత్నంతో; ఉల్లసిల్లన్= సంతోషించగా; సైనిక+ఉత్తములు= సైనిక శ్రేష్ఠుల అనగా యోధవీరుల; సింహనాదంబులు+చెలంగెన్= గర్జనలవంటి అరుపులు ఒప్పాయి; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; భవత్+తనయు శిబిరంబు= నీ కుమారుడి సైన్యం విడిదిచేసిన చోటు; సముద్యమ, సుముఖంబు+అయ్యెన్= మిక్కిలి ప్రయత్నంతో ఎదురుముఖం (అభిముఖంగా) కలిగిందిగా అయింది;అంతన్=

పిమ్మట(ఆ సమయంలో); అక్కడన్= పాండవ శిబిరం ఉన్న చోట; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మజుడు; పాంచాల, మాత్స్య, పాండ్య, యాదవ, కేకయ+ఆది, రాజలోకంబు= ద్రుపదుడు, విరటుడు, పాండ్యరాజు, యాదవ ప్రముఖులు, కేకయదేశపు రాజు మొదలైన రాజుల సమూహంయొక్క; శోకంబున్= దుఃఖాన్ని; తగుమాటలన్= ఉచితాలైన మాటలతో; మలుఁగన్+చేసి= ఉపశమించేటట్లు కావించి; విడిదలకున్= వారి వారి శిబిరాలకు; చనన్= పోయేటట్లు; నియమించి= ఆజ్ఞాపించి; అనుజులన్= తమ్ముళ్ళను; అచ్యుతునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; పెట్టికొని+ఉన్న+ఎడన్= ఉంచుకొని ఉండే సందర్భంలో; ఆ+గోవిందుండు= ఆ కృష్ణుడు; గాండీవికిన్= అర్జునుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సైన్యాలన్నీ దైన్యాన్ని వదలి యుద్ధోత్సాహంతో పొంగారగా, యుద్ధవీరులు సింహనాదాలు చేశారు. ఈ విధంగా దుర్యోధనుడి శిబిరం ఎదురుదాడికి సిద్ధమై ప్రకాశించింది. ఇక అక్కడ ధర్మరాజు పాంచాల, మాత్స్య, పాండ్య, యాదవ, కేకయాది రాజుల శోకాన్ని తగిన మాటలతో మాన్చి, వారిని విడిదులకు పంపాడు. తమ్ముళ్ళతో కృష్ణుడితో కూడి ఉన్నాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'నాతోఁ దలపోయక రో । షాతురతం బ్రతినవట్టి తవనీనాథ**
వ్రాతంబు వినఁగ; నిట్టులు । చేతాఁకున డెప్పరంబు సేసితి కంటే! **302**

ప్రతిపదార్థం: నాతోన్= నాతో కూడా; తలపోయక= ఆలోచించకుండా; రోష+ఆతురతన్= కోపం యొక్క వేగంతో; అవనీనాథ, వ్రాతంబు= రాజులయొక్క సమూహం; వినఁగన్= వినేటట్లుగా; ప్రతిన పట్టితి(వి)= ప్రతిజ్ఞ పట్టావు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; చేతాఁకునన్= సాహసంతో; డెప్పరంబు+చేసితి(వి)= అశక్యమైన దాన్నిగా చేశావు; కంటే!= చూశావా!

తాత్పర్యం: నాతో ఆలోచించకుండానే కోపవేగంతో రాజులందరూ వినేటట్లు ఇట్లా సాహసంతో అశక్యమైన ప్రతిజ్ఞ చేశావు; చూచావా!

విశేషం: 'అంత తీవ్ర ప్రతిజ్ఞ చేసేటప్పుడు ముందూ వెనకా ఆలోచించకుండా, కనీసం ఆప్తమిత్రుడనైన నాతో కూడా సంప్రదించకుండా, సమస్తరాజ సమూహ సమక్షంలో అందరూ వినేటట్లు ఇంతసాహసానికి ఒడిగట్టావు. ఇది నిజంగా అశక్యమైనది' అని కృష్ణుడు అన్నాడు. అఘటనఘటనా సమర్థుడైన కృష్ణుడికే అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. డెప్పరము అనే పదాన్ని ఈ సందర్భంలో వివిధార్థాలు స్ఫురించేటట్లు తిక్కన ఎంతో అర్థవంతంగా ప్రయోగించాడు. 'డెప్పరము' అనే పదానికి, ఆపద, అశక్యం, అధికమైనది, ఆపద కలిగించేది, ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేది - అనే అర్థా లున్నాయి. ఆ అర్థాలన్నీ ఈ సందర్భంలో సరిపోతాయి. సాహసం అనే అర్థంలో చేతాఁకు అను అచ్చ తెనుగు పదం ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది. ఎంత బరువైన భావాన్నయినా అచ్చ తెనుగులో అతిసులభంగా అవలీలగా, ప్రస్ఫుటం చేయవచ్చునని ఇటువంటి పదాల కూర్పుల వలన విదితమౌతూ ఉన్నది. 'కామక్రోధోద్భవమైన వేగాన్ని అరికట్టిన వాడే యోగ్యుడు, సుఖి అయిన నరుడు' అని గీతోపదేశ సందర్భంలో తెలిపిన భావంయొక్క స్ఫురణ 'రోషాతుర' అనే ప్రయోగంలో అభివ్యక్తమైంది.

క. **అస్తమయమునకు మును రిపు । మస్తకముం దునుమవలయు; మన కిది సాలన్**
దుస్తరమును నగు; నస్త । వ్యస్తం బగునేని నాకు వగపు గదిరెడున్. **303**

ప్రతిపదార్థం: అస్తమయమునకున్+మును= సాయంకాలానికి (అంటే ప్రొద్దు గ్రుంకకముందే) మునుపే; రిపు= శత్రువుయొక్క; మస్తకమున్= తలను; తునుమవలయున్= నరికివేయాలి; ఇది= ఈ పని; మనకున్= మనకు; చాలన్= మిక్కిలి; దుస్తరమునున్= అసాధ్యమే; అగున్= అవుతుంది; అస్తవ్యస్తము= వ్యత్యస్తం; అగున్+ఏని= అయితే; నాకున్= నాకు; వగపు+కదిరెడున్= చింత కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: పొద్దుగుంకే లోపల శత్రువు తల నరికివేయాలి. ఈ పని చాలా దుష్కరమే అవుతుంది. వ్యత్యస్తం అయిందా - నాకు చింత కలుగుతుంది.

విశేషం: సాయంకాలం లోపల తల నరికివేయాలి. ఇది అంత తేలికైన పనేమీ కాదు. చాలా దుష్కరమైనది. దీనికి వ్యతిరేకంగా జరిగితే మాత్రం నాకు మిగిలేది వగపే అని కృష్ణుడు అన్నాడు. ఇది చాలా పకడ్బందీగా ఒక పథకం ప్రకారం మహానిగూఢంగా ఎంతో చురుకుగా జరగవలసిన పని అని తెలుస్తూ ఉన్నది. ఏ కొంచెం పొరపొచ్చెం, తప్పిదమూ జరిగినా అది తనకు దుఃఖాన్నీ కీడునూ కలిగిస్తుందని, క్రీడిని బహుజాగరూకుడిగా ఉండవలసిందిగా కృష్ణుడు సూచిస్తూ ఉన్నాడు.

వ. మన వేగుల వారు వచ్చిరి; వారు సెప్పిన తెఱంగు వినుము: 'నీవు ప్రతిజ్ఞసేసినప్పుడు మ్రోసిన చిందంబులపెల్లునన్ బెదరి యవ్వీటివారు గవ్వడి కొడుకు చావునకుం గోపించి యిప్పుడ యెత్తి వచ్చు నని రథకరితురంగంబుల నాయితంబుసేయుచుండ, సైంధవుఁడు దనచారులచేత నీ యాడిన మాటలు విని, వెఱచఱచి కురురాజు గొలువున్న చోటికిఁ జని, సిగ్గఱి నిన్ను నగ్గించి, నీ ప్రతిన యెఱిఁగించి, యతం డలిగిన మీరు గావలే రని పలికి, తా నెందేనియుం బోయెద ననిన, నమ్మనుజపతి గురు కృతవర్మ కృప కర్ణ శల్యాశ్వత్థామ ప్రభృతులగు మేటి మగలం బేర్కొని 'వీరును నా తమ్ములును గలుగ నరునకు నిన్ను జుట్టనవ్రేలనుం జూపవచ్చునే' యని భయంబు వాపె; భారద్వాజుండును మహోత్సాహుండై దురవగాహ వ్యూహ విధానంబున జయద్రథుం జేరకుండ నిన్ను నిలువరించువాఁడయ్యె; అది యట్టిద; వా రొక్కొక్కరుండు గెలువరాని యట్టి జెట్టి జోదు; లందఱు నొక్కపనికిం దలకొని నిలిచిన గెలుచుట యశక్యంబు గాదె! ఇక్కార్యం బార్యు లగు నాప్తజనంబులం గూర్చికొని విచారింపవలయు' ననవుడు వివ్వచ్చుండు నవ్వుచు నిట్లనియె. 304

ప్రతిపదార్థం: మన, వేగులవారు= మన గూఢచారులు; వచ్చిరి= వచ్చారు; వారు= ఆ చారులు చెప్పిన; తెఱంగు= చెప్పిన విధం; వినుము; నీవు ప్రతిజ్ఞ చేసినప్పుడు= నీవు శపథం చేసిన సందర్భంలో; మ్రోసిన చిందంబుల పెల్లునన్= శబ్దించిన శంఖాల అతిశయంచేత; బెదరి= భయపడి; ఆ+వీటివారు= ఆ శిబిరంలోని వాళ్ళు; కవ్వడి= అర్జునుడు; కొడుకు చావునకున్= అభిమన్యుడి మరణానికి; కోపించి= కోపపడి; ఇప్పుడు+అ= ఈ క్షణమే; ఎత్తి వచ్చును+అని= దండెత్తి వస్తాడని; రథ, కరి, తురంగంబులన్= తేరులను, ఏనుగులను, గుర్రాలను; ఆయితంబు+చేయుచుండన్= సిద్ధం చేస్తూ ఉండగా; సైంధవుఁడు= జయద్రథుడు; తన చారులచేతన్= తన వేగులవాళ్ళ వలన; నీ, ఆడిన, మాటలు= నీవు పలికిన ప్రతిజ్ఞా వాక్యాలు; విని; వెఱచఱచి= భయపడి; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; కొలువు+ఉన్న చోటికిన్= సభను తీర్చిన ప్రదేశానికి; చని= పోయి; సిగ్గు+అఱి= సిగ్గు విడిచి; నిన్నున్= నిన్ను; అగ్గించి= పొగడి; నీ ప్రతిన ఎఱిఁగించి= నీ శపథం తెలిపి; అతండు= అర్జునుడు; అలిగినన్= కోపించగా; మీరు కావలేరు= మీరు నన్ను కాపాడలేరు; అని పలికి= అని మాటాడి; తాను= ఆ సైంధవుడు; ఎందేనియున్+పోయెదన్+అనినన్= ఎక్కడికైనా వెళ్ళిపోతాను అని చెప్పగా; ఆ+మనుజపతి= ఆ దుర్యోధనుడు; గురు, కృతవర్మ, కృప, కర్ణ, శల్య+అశ్వత్థామ ప్రభృతులు+అగు= ద్రోణుడు, కృతవర్మ, కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, శల్యుడు, అశ్వత్థామ మొదలైనవారగు; మేటిమగలన్= గొప్పశూరులను; పేర్కొని= పేర్లుపెట్టి ఉచ్చరించి; వీరును= ఈ పేర్కొన్న శూరులునూ; నా తమ్ములునున్= నా తమ్ముళ్ళునూ; కలుగన్= ఉండగా; నిన్నున్= నిన్ను; జుట్టనవ్రేలనున్= చూపుడు వ్రేలితో (తర్జనితో); చూపవచ్చునే?= చూపటానికి అవుతుందా?; అని; భయంబు+పాపెన్= అని భయాన్ని పోగొట్టాడు; భారద్వాజుండునున్= ద్రోణాచార్యుడున్నూ; మహా+ఉత్సాహుండు+ఐ= మిక్కిలి ఉత్సాహం (ప్రయత్నం) కలవాడై; దుర్+అవగాహ వ్యూహ విధానంబునన్= ప్రవేశించటానికి వీలుగాని మొగ్గరం యొక్క ఉపాయంచేత; జయద్రథున్= సైంధవుడిని; చేరకుండన్= సమీపించకుండా; నిన్నున్= నిన్ను; నిలువరించువాఁడు+అయ్యెన్= నిలుపు (ఆపు) లేదా ఎదుర్కొనేవాడు అయ్యాడు; అది+అట్టిది+అ= అది అటువంటిదే; వారు= ఆ కౌరవవీరులు; ఒక్కొక్కరుండు+అ= ఒక్కొక్కడున్నూ; గెలువరాని+అట్టి జెట్టిజోదులు= జయించటానికి వీలుకానటువంటి శూరులైన (శ్రేష్ఠులైన) యోధులు; అందఱున్= ఆ వీరులందరూ; ఒక్క పనికిన్= ఒకే కార్యానికి; తలకొని= యత్నించి; నిలిచినన్= నిలబడితే; గెలుచుట= జయించటం; అశక్యంబు+కాదె!= అసాధ్యం అవుతుంది కదా!; ఈ+కార్యంబు= ఈపని; ఆర్యులు+అగు+ఆప్తజనంబులన్= పూజ్యులైన ప్రాణమిత్రులను; కూర్చికొని= ఒకటిగా సమావేశ పరచి; విచారింపన్ వలయున్= ఆలోచించాలి; అనవుడున్= అనిన అనంతరం; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మన గూఢచారులు వచ్చారు, ఇట్లా చెప్పారు వినుము. 'నీవు ప్రతిజ్ఞ చేసినప్పుడు మ్రోగించిన శంఖనాదాల ఆర్భటికి బెదరిపోయి కౌరవపక్షంవారు, కొడుకు చావుకు కోపించి అర్జునుడు ఇప్పుడే యుద్ధానికి రావచ్చునని చతురంగబలాలను సిద్ధంచేయటం మొదలు పెట్టారు. సైంధవుడు తన గూఢచారుల వలన నీ ప్రతిజ్ఞ గురించి తెలిసికొని, భయపడి, దుర్యోధనుడు కొలువు తీర్చిన చోటికిపోయి, సిగ్గువదలి, నిన్ను కీర్తించి, నీ ప్రతిజ్ఞను తెలిపి, నీవు కోపిస్తే కాపాడగలిగినవారు వారిలో లేరని చెప్పి, తానెక్కడికైనా పారిపోతానని అన్నాడు. దుర్యోధనుడు, ద్రోణ, కృతవర్మ, కృప, కర్ణ, శల్యాశ్వత్థామాదులను పేర్కొని, వారూ, కౌరవ సోదరులూ ఉండగా అర్జునుడు అతడివైపు వేలెత్తి చూపలేడని భయం పోగొట్టాడు. ద్రోణాచార్యుడు కూడా ఉత్సాహాతిశయంతో అసాధ్యమైన వ్యూహాన్ని రచించి నీవు సైంధవుడిని సమీపించకుండ అడ్డగించటానికి సిద్ధమయ్యాడు. అది అట్లాగే జరుగుతుంది. కౌరవవీరులలో ఒక్కొక్కరు గెలువరాని జగజెట్టులు. వారందరూ కలిసి ఒక్కటిగా నిలిచి ఒకపని సాధించటానికి పూనుకొన్నప్పుడు వారిని గెలవటం అసాధ్యంకాదా? కాబట్టి ఆత్మీయులైన ఉత్తములతో ఆలోచించి మనకార్యాన్ని నిశ్చయించాలి' అనగానే అర్జునుడు నవ్వుతూ ఇట్లా అన్నాడు.

అర్జునుఁడు కృష్ణునితోఁ దన ప్రతిజ్ఞావిషయంబులైన వాక్యంబులు సెప్పుట (సం. 7-53-31)

క. వారి నెఱుంగుదు నేనును; । వారలు న న్నెఱుఁగుదురు; భవత్సాహాయ్య
స్ఫార బలోద్ధతి గలుగఁగ । వారే తప్పింపఁ జాలువా రీపూన్కిన్? 305

ప్రతిపదార్థం: నేనునున్= నేనున్నూ; వారిన్= ఆ కౌరవపక్షంలోని వాళ్ళను; ఎఱుంగుదున్= ఎరుగుదును; వారలున్= కౌరవపక్షం వాళ్ళున్నూ; నన్నున్= నన్ను; ఎఱుఁగుదురు= ఎరుగుదురు; భవత్+సాహాయ్య, స్ఫార, బల+ఉద్ధతి= నీయొక్క తోడ్పాటు అనే ఒప్పిదమైన బలగర్వం; కలుగఁగన్= ఉండగా; ఈ పూన్కిన్= ఈప్రయత్నాన్ని; తప్పింపన్+చాలువారు= భగ్నం కలిగించేవాళ్ళు; వారే?= వాళ్ళేనా?

తాత్పర్యం: నాకు వారు తెలుసు, వారికి నేను తెలుసు. నీ సహకారం అనే బలగర్వమే నాకు తోడుగా ఉంటే ఈ ప్రయత్నాన్ని తప్పించగలిగేవారు వారేనా? (ఈ ప్రయత్నాన్ని భంగపరచటానికి నీ సహాయం ఉన్నంతకాలమూ ఎవరివలనా వీలుకాదని భావం.)

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు అంతకుముందు 'ఆర్యులైన ఆప్తజనాన్ని సమకూర్చుకో - వారితో విచారించు' అన్నాడు. అర్జునుడికి శ్రీకృష్ణుడి కంటె ఆప్తుడైన వ్యక్తి ఎవ్వడున్నాడు? అతడే నిజంగా ఆర్యుడైన ఆప్త స్నేహితుడు. అసలు రహస్యం శ్రీకృష్ణుడి మాటలలోనే అర్థమయింది. అందుకే అర్జునుడు నవ్వుతూ నీయొక్క తోడ్పాటు అనే బలగర్వం నాకుంటే చాలు ఈ ప్రయత్నాన్ని మరెవ్వరు భంగపరిచే సమర్థులు కారు; ఎవ్వరూ అంతటి వాళ్ళు కౌరవపక్షంలో లేరు - అనే అర్జునుడి దృఢవిశ్వాసం ఇందులో పరోక్షంగా సూచితం.

వ. ఏను జయద్రథుం జంపుటకుం దమకించి తఱుమునప్పుడు నాకు నెవ్వరడ్డంబు సొచ్చి రేనియు. 306

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; జయద్రథున్= సైంధవుడిని; చంపుటకున్= సంహరించటానికి; తమకించి= తొందరపడి; తఱుమునప్పుడు= వెంబడించి, పరుగెత్తించేటప్పుడు; నాకున్= నాకు; ఎవ్వరు+అడ్డంబు+చొచ్చిరి+ఏనియున్= ఎవ్వరైనా అడ్డం (నివారించటానికై) ప్రవేశిస్తే.

తాత్పర్యం: నేను జయద్రథుడిని చంపటానికి తొందరగా వెంబడించి వేటాడుతుంటే ఎవరు నాకు అడ్డం వచ్చినా.

మ. **పటు నారాచ పరంపరా ప్రసర దర్పం బేర్పడం బేర్చి త**
ద్భట సంఘంబును ఘోటక వ్రజము శుంభత్స్యందనౌఘంబు ను
ద్భట కుంభి ప్రకరంబునుం బొదివి విధ్వంసంబు గావించి నె
త్తుట జొత్తిల్లెడునట్లు సేయుదు సమిద్భూభాగ మత్యుగ్రతన్. **307**

ప్రతిపదార్థం: పటు+నారాచ= తీవ్రములైన బాణాల; పరంపరాప్రసర= వరుసల వ్యాపనం యొక్క; దర్పంబు= గర్వం; ఏర్పడన్= కలిగేటట్లు (స్పష్టపడేటట్లు); పేర్చి= విజృంభించి; తత్+భట, సంఘంబును= ఆ కౌరవులయొక్క భటుల మొత్తాన్ని; ఘోటక+వ్రజమున్= గుర్రాల మొత్తాన్ని; శుంభత్+స్యందన+ఓఘంబున్= శోభిస్తూ ఉండే రథాల మొత్తాన్ని; ఉద్భట, కుంభి, ప్రకరంబునున్= గొప్ప యేనుగుల సమూహాన్ని; పొదివి= ఆక్రమించి (క్రమ్మి); విధ్వంసంబు కావించి= హతం చేసి; సమిత్+భూభాగము= రణరంగం; అతి+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి ఘోరంగా; నెత్తుటన్= రక్తంతో; జొత్తిల్లెడు అట్లు= తడిసేటట్లు; చేయుదున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: తీవ్రబాణ పరంపరలను ప్రయోగించే గర్వం అతిశయించేటట్లు విజృంభించి, భటులు, గుర్రాలు, రథాలు, ఏనుగులు - వీటి మొత్తాలను చుట్టుముట్టి మట్టుపెట్టి రణరంగాన్ని నెత్తుటితో తడిపి వేస్తాను.

విశేషం: ప్రస్తుత పద్యం మత్తేభవిక్రీడితం, ఇందులో ఉద్భట కుంభి ప్రకరంబు యొక్క ప్రసక్తి కూడా సందర్భవశాత్తూ ప్రకటితమైంది. ప్రతిజ్ఞా వాక్య విషయాలు చెప్పే అర్జునుడి గర్వాతిశయాన్ని ఈ పద్యం వివరిస్తూ ఉన్నది. అర్జునుడు చెప్పే పద్ధతిలోని ఉద్ధతి మత్తేభ విక్రీడిత వృత్తగతిలో ప్రతిఫలించింది.

క. **కౌరవ సైన్యంబులఁ గల । వీరుల యస్త్రములు నాదు వివిధాస్త్రగతి**
క్రూర ప్రవాహముల కెదు । రే! రాజీవాక్ష! యాదరింపకు వారిన్. **308**

ప్రతిపదార్థం: రాజీవాక్ష!= కృష్ణా!; కౌరవ సైన్యంబులన్= కౌరవసేనలలో; కల= ఉన్నట్టి; వీరుల అస్త్రములు= వీరుల బాణాలు; నాదు= నాయొక్క; వివిధ+అస్త్ర, గతి, క్రూర, ప్రవాహములకున్= రకరకాల అస్త్రాల పోకడలచేత నొప్పించే ప్రవృత్తులకు; ఎదురు+ఏ!= సాటియే!; వారిన్= ఆ కౌరవులను; ఆదరింపకు= లక్ష్యపెట్టకుము.

తాత్పర్యం: ఓ కృష్ణా! ఆ కౌరవ వీరుల అస్త్రాలు, నా యొక్క రకరకాల అస్త్రాల పోకడలతో నొప్పించే ప్రవృత్తులకు ఎదురు నిల్వగలవా? వాళ్ళను లక్ష్యపెట్టవద్దు.

క. **వెఱఁగుపడి కుంభభవుఁడుం । బెఱరథికులుఁ జూచుచుండ బీరము లావున్**
మెఱయఁ జలము నెఱయఁగఁ దల । దఱిఁగెద సైంధవుని; నేల తలఁకెదు కృష్ణా! **309**

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= కృష్ణా!; కుంభసంభవుఁడున్= ద్రోణాచార్యుడూ; పెఱరథికులున్= ఇతర వీరులూ; వెఱఁగుపడి= నిశ్చేష్టులై; చూచుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా; బీరమున్= శౌర్యమూ; లావున్= బలమూ; మెఱయన్= ప్రకాశించేటట్లు; చలము= మాత్సర్యం; నెఱయఁగన్= నిండేటట్లుగా; సైంధవుని తలన్= సైంధవుడి శిరస్సును; తఱిఁగెదన్= నరికివేస్తాను; ఏల?= ఎందుకు; తలఁకెదు?= భయపడతావు?

తాత్పర్యం: ఓ కృష్ణా! ఆ ద్రోణాచార్యుడు, తక్కిన వీరులు భయచకితులై చూస్తూ ఉండగా నా శౌర్యమూ, బలమూ, ప్రకాశించేటట్లు, మాత్సర్యం నిండుకొనేటట్లు ఆ సైంధవుడి తలను నరికివేస్తాను. ఎందుకు నీవు భయపడతావు?

విశేషం: ఈ కందపద్యంలోని ప్రాసస్థానాలలోని శకటరేఫల పరుషోచ్చారణ వెక్కసమైన కసితో కరకరమని సైంధవుడి తలను నరికే తీరును సూచిస్తూ ఉన్నది. ఒక విధమైన లయ పద్ధతిలో వాని తల నరికి నాట్యం చేయిస్తాను అన్నట్లు పద్యగతి సాగింది. ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణలో ఇది ఎట్లా జరుగుతుందో అన్న సంకోచం శ్రీకృష్ణుడిని కొంత చలింపజేస్తూనే ఉన్నది. ఆప్తజన సహకారం వలన తప్పక తన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరుతుంది అని అర్జునుడి నమ్మకం. ఇతడు నన్నే నమ్మినాడు. దుస్తరమైన ఈ కార్యాన్ని ఎట్లా ఫలింపజేయాలి? అనే సందేహమూ, సంతాపమూ కృష్ణుడిని చలింపజేస్తున్నాయి. అది గమనించి అర్జునుడు 'తలఁకెదు కృష్ణా!' అంటున్నాడు.

క. **కురుపతి బలముల యేలా, । చరాచరములైన భూతజాలము లెల్లం**
దరతరమ యడ్డపడినం । దెరలిచి పడవైతు సింధుదేశాధీశున్. **310**

ప్రతిపదార్థం: కురుపతి బలముల+ఏల?= దుర్యోధనుడి సేనలనే ఏల?; చర+అచర, భూతజాలములు+ఎల్లన్= జంగమ స్థావరాలైన జీవరాసులు అన్నీ; తరతరమ= పరంపరగా (వరుసపెట్టి) లేదా మిక్కిలిగా; అడ్డపడినన్= ఎదుర్కొన్నప్పటికీ; తెరలిచి= తొలగించి; సింధుదేశ+అధీశున్= సైంధవుడిని; పడవైతున్= చంపివేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఒక్క కురుపతి సైన్యాలు ఏమిటి? సమస్త చరాచర ప్రాణికోటిమొత్తం వరుసపెట్టి ఎదుర్కొన్నా తొలగించి, సైంధవుడిని చంపిపడేస్తాను.

ఆ. **గురుని యలవుఁ జలము వెరవును గలఁచి నీ । యాన, గాండివంబు నాన, దివ్య**
శరము లాన, యెల్లి సైంధవు తల యెల్ల । భంగిఁ దునిమివైతుఁ బగఱు దలఁక. **311**

ప్రతిపదార్థం: పగఱు= శత్రువులు; తలఁకన్= భీతి చెందగా; గురుని= ద్రోణాచార్యుడి; అలవున్= బలాన్ని; చలమున్= మాత్సర్యాన్ని; వెరవును= ఉపాయాన్ని; కలఁచి= కలత నొందించి; నీ+ఆన= నీమీద ఒట్టు; గాండీవంబు+ఆన= నా గాండీవ ధనుస్సుమీద ఒట్టు; దివ్యశరములు+ఆన= దివ్యాస్త్రాల మీద ఒట్టు; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాల చేత; ఎల్లి= రేపు; సైంధవుని తలన్= సైంధవుడి శిరస్సును; తునిమివైతున్= ఖండిస్తాను.

తాత్పర్యం: పగవారు భీతిచెందేటట్లుగా ద్రోణుడి బలాన్నీ మాత్సర్యాన్నీ ఉపాయాన్నీ కలచివేసి నీమీద ఒట్టు, గాండివంపైన ఒట్టు, దివ్యాస్త్రాలపై ఒట్టు ఏ విధంగానైనా సరే రేపు ఆ సైంధవుడి తలను ఖండించివేస్తాను.

విశేషం: సైన్యాధ్యక్షుడు ద్రోణుడు శౌర్యాన్నీ, మాత్సర్యాన్నీ, చాతుర్యాన్నీ ఎంత ప్రదర్శించినా వాటి నన్నిటినీ లెక్కచేయకుండా అతడికి కలత కలిగించేటట్లు చేయటం రేపటి యుద్ధంలోని ప్రధాన కర్తవ్యం. అటుపైన మొదటగా శ్రీకృష్ణుడిమీద ఒట్టు పెట్టుకున్నాడు. తాను పూర్ణంగా నమ్ముకున్న వ్యక్తిపైన ఒట్టుపెట్టి, పిమ్మట తన కీర్తికీ, స్ఫూర్తికీ మూలమైన గాండీవంపైన, చివరకు దివ్య బాణాలపైన ఒట్టు పెట్టుకొనటం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

చ. **కనియెదు సైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదుర్చు రాజులం**
దునుమఁగ భూషణోత్కరముతోఁ బదహస్తశిరంబు లుర్విపైఁ
బెనఁగొని చారు భంగియును భీషణ రేఖయుఁ దాల్ప, నెత్తురున్
నెనడును గ్రోలి భూతములు నిక్కుచు నీల్గుచుఁ జొక్కుచుండఁగన్. **312**

ప్రతిపదార్థం: సైంధవున్+కడచి= సైంధవుడిని దాటి (మీరి); క్రందుగన్= దట్టంగా; నాకున్+ఎదుర్చు రాజులన్= నన్ను ఎదిరించే రాజులను; తునుమఁగన్= చంపగా; భూషణ+ఉత్కరములతోన్= నగల మొత్తంతో; పద, హస్త, శిరంబులు= కాళ్ళూ, చేతులూ, తలలూ; ఉర్విపైన్= నేలపై; పెనఁగొని= ఒకదాని కొకటి పెనవేసికొని; చారుభంగియును= మనోహరమైన విధమూ; భీషణ రేఖయున్= భయంకరత్వమున్నూ; తాల్పన్= పొందగా; నెత్తురున్= రక్తమున్నూ; నెనడును= ఎముకలలోని (మూలుగు) గుజ్జు లేక కొవ్వున్నూ; క్రోలి= ఆస్వాదించి; భూతములు= పిశాచాలూ; నిక్కుచున్= ఉబ్బుతూ; నీల్గుచున్= నీల్గుతూ; చొక్కుచుండఁగన్= పారవశ్యాన్ని పొందుతూ ఉండగా; కనియెదు(వు)= చూడగలుగుతావు.

తాత్పర్యం: సైంధవుడిని దాటి న న్నెదిరించి వచ్చే రాజులను నేను చంపగా, వారి నగల మొత్తంతో కాళ్ళూ, చేతులూ, తలలూ పెనవేసికొని ఉండే మనోహరమూ, భయంకరమూ అయిన పద్ధతిలో నెత్తురు, ఎముకలలోని క్రొవ్వు త్రాగి నిక్కుతూ నీలుగుతూ పరవశత్వాన్ని పొందే పిశాచాల విన్యాసాలతో యుద్ధభూమిని చూడగలుగుతావు.

విశేషం: తిక్కన అక్కడక్కడా రణరంగం యొక్క బీభత్స దృశ్యాన్ని వర్ణిస్తూ కొన్ని కొన్ని సన్నివేశాలలో మనోహరత్వంలో భయంకరత్వమూ ఎట్లా మిళితమై ఉంటుందో తెలిపి ఉన్నాడు. ప్రస్తుత పద్యంలో కూడా అట్టి చారు భంగినీ, భీషణ రేఖనూ ప్రసక్తికి తెచ్చాడు. 'నిక్కుచు నీల్గుచు' వంటి రచనా విధానంలోని పస తిక్కననుండియే చేమకూరవంటి కవులు గ్రహించారని చెప్పవచ్చును.

క. అవ్వలి సైనికు లడలఁగ । నవ్వుచు మనవార లార్వ నారాయణ! న
న్నెవ్వరు మార్కొన లేమికి । నొవ్వం గురురాజు నేఁ దునుముదును ద్రోహిన్. 313

ప్రతిపదార్థం: నారాయణా!= శ్రీకృష్ణా!; అవ్వలి సైనికులు= శత్రు సైనికులు (ఆవైపు సేనలు); అడలఁగన్= దుఃఖించగా; మనవారలు= మన సైనికులు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఆర్వన్= గర్జించగా; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; నన్నున్= నన్ను; ఎవ్వరున్= ఎవరుకానీ; మార్కొనలేమికిన్= ఎదుర్కొనలేకపోవటానికి; నొవ్వన్= బాధపడగా; నేన్= నేను; ద్రోహిన్= ద్రోహం కలవాడైన సైంధవుడిని; తునుముదును= సంహరిస్తాను.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణా! అవతలివైపు సేనలు దుఃఖించగా, మనవాళ్ళు నవ్వుతూ సింహనాదాలు చేయగా, ఆ కురురాజు నన్నెవ్వరూ ఎదిరించలేకపోవటానికి వెతచెందగా, ద్రోహి అయిన ఆ సైంధవుడిని నేను సంహరిస్తాను.

తే. సాధనము గాండివం బటె! సమరకర్త । యర్జునుం డటె! సారథి యబ్జనాభుఁ
డటె! మరల్పఁగ వచ్చునే యా రథంబు । హరునకైనను నెఱుఁగక యంటిగాక, 314

ప్రతిపదార్థం: సాధనము= రణ పరికరమైన విల్లు; గాండివంబు+అటె!= గాండీవమంట!; సమరకర్త= యుద్ధం చేసేవాడు; అర్జునుండు+అటె!= అర్జునుడంట; సారథి= రథం తోలేవాడు; అబ్జనాభుఁడు+అటె!= శ్రీకృష్ణుడంట!; ఆ+రథంబున్= ఆ తేరును; హరునకున్+ఐనన్= శివుడికైనా; మరల్పఁగన్+వచ్చునే?= మళ్ళించటానికి సాధ్యమవుతుందా?; ఎఱుఁగక= తెలియక; అంటి+కాక= అంటివి.

తాత్పర్యం: యుద్ధ పరికరమా గాండీవం. యుద్ధం చేసేవాడా అర్జునుడు, అతడి రథాన్ని నడిపేవాడు సాక్షాత్తూ అబ్జనాభుడైన శ్రీకృష్ణుడు. ఆ రథాన్ని మళ్ళించటానికి శివుడికైనా సాధ్యమా! నీవు తెలియక అట్లా అన్నావు.

విశేషం: ఇందులో అర్జునుడి పరిపూర్ణ విశ్వాసం వ్యక్తమౌతూ ఉన ్నది. గాండీవంపై ప్రగాఢమైన నమ్మకం. దానిని ధరించిన తనయందు పరిపూర్ణమైన ఆత్మవిశ్వాసం. తనకు తోడుగా ఉన్న శ్రీకృష్ణుడి యెడ భక్తి. ముక్కంటి కూడా ఎదిరించి వెనుదిరిగి

పోవలసిందే అని చెప్పటం ఈ పద్యంలోని విశేషం. అంతా చెప్పి చివరలో కృష్ణుడిలో 'ఎఱుఁగక యంటివిగాక' అని అనటం గట్టిగా తనలో నాటుకొన్న అచల బల విశ్వాసాన్ని వ్యక్తం చేయటమే.

క. పూనఁగ రాదే నాకె । ద్దానిం? బూనినను నీవు దలకొని తీర్చం
గా నునికి గలుగ నే నీ । చే నుండఁగ నిట్టు లేల చెప్పెదు చెపుమా! 315

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఏ+దానినిన్= దేనినైనా; పూనఁగన్+రాదే?= యత్నించరాదా?; నీవు= నీవు(కృష్ణుడు అని భావం); తలకొని= పూని; తీర్చంగాన్+ఉనికి= సరిపెట్టటానికి ఉండటం; కలుగన్= జరుగగా; ఏను= నేను; నీచేన్+ఉండఁగన్= నీ చేతిలో ఉండగా అనగా నీ అధీనంలో ఉండగా; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందుకు; చెప్పెదు?= చెబుతున్నావు? చెపుమా= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: నీవు పూనుకొని అన్నీ తీర్చటానికి ఉండగా, నేను దేనికి ప్రయత్నించినా ప్రయత్నించవచ్చును గదా! నేను నీ అధీనంలో ఉండగా ఎందు కిట్లా అంటున్నావు చెప్పుము.

విశేషం: నేను దేనికీ ప్రయత్నించరాదా - అంటే దేనికైనా పూనుకొనవచ్చును గదా! ముఖ్యంగా నీవు నాకు అన్నీ సరిపెట్టటానికి సంసిద్ధంగా ఉన్నప్పుడు నేను దేనికైనా పూనుకొనవచ్చును. నేను నీ అధీనంలోనే ఉన్నప్పుడు ఎందుకిట్లా అంటున్నావో చెప్పుమని అర్జునుడు అనే మాటలలో శ్రీకృష్ణుడినే తాను అన్నిటికీ పరిపూర్ణంగా నమ్ముకొన్నానని, అంతా ఆయన చేతులలోనే ఉన్నది అని తెలుస్తూ ఉన్నది. 'నీచే నుండగా' అనే వాక్యం నేటికీ వ్యవహారంలో ఉన్నది. ఎంతో సజీవమైన, నిత్య వ్యవహార యోగ్యమైన భాషను తిక్కన ప్రయోగించా డనటానికి ఇటువంటి వెన్నో ప్రయోగాలు చూపవచ్చును. అట్లాగే 'తీర్పంగానునికి' అనే ప్రయోగం కూడా జాతీయమైన పలుకుబడితో భావపరిపుష్టి కలిగి ప్రజాబాహుళ్యం చేత నిత్యమూ వ్యవహరించబడుతూనే ఉన్నది.

క. ఈ ప్రతిన యెట్టి తెఱఁగున । నప్రతిహతవృత్తి నెగడునట్టి తెఱఁగు లో
క ప్రభువ! నీవ చేయ న । తిప్రకట పరాక్రమ ప్రదీప్తుఁడ నగుదున్. 316

ప్రతిపదార్థం: లోకప్రభువ!= లోకేశ్వరా! (కృష్ణా!); ఈ ప్రతిన= ఈ ప్రతిజ్ఞ; ఎట్టి+తెఱఁగునన్= ఏ విధంగా; అప్రతిహత+వృత్తిన్= విఘ్నం లేని ప్రవర్తనతో, అడ్డులేక మారుదెబ్బలేని ఉపాయంతో(నడవడికతో); నెగడున్= పూర్తి అవుతుందో; అట్టి తెఱఁగు= అటువంటి విధం; నీవు+అ+చేయన్= నీవే చేస్తూ ఉండగా; అతి, ప్రకట, పరాక్రమ, ప్రదీప్తుఁడన్= మిక్కిలి, ప్రసిద్ధమైన శౌర్యంచేత బాగుగా ప్రకాశించే (వెలుగొందే) వాడను; అగుదున్= అవుతాను.

తాత్పర్యం: లోకేశ్వరా! నేను చేసిన ఈ ప్రతిజ్ఞ ఏ విధంగా ప్రతిబంధకం లేని వర్తనతో పూర్తిగా నిర్వర్తించబడుతుందో అట్లా నీవే చేస్తూ ఉండగా, నేను ప్రసిద్ధంగా శౌర్యాన్ని ప్రదర్శించి ప్రకాశిస్తాను.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు సాధారణ వ్యక్తి కాదు. ఆయన అన్ని లోకాలకు ప్రభువు. ఆయన ఆదేశాన్ని అనుసరించే అంతా ప్రవర్తిల్లుతూ ఉన్నది. అటువంటి మహాత్ముడు తనకు అండగా ఉండి సర్వమూ తానే నిర్వహిస్తున్నాడు. శ్రీకృష్ణుడి మాటలలో చెప్పాలంటే తాను కేవలం నిమిత్త మాత్రుడు. అంతా చేసేది ఆయనే. పైకి లోకం నేను ప్రతాపాన్ని ప్రకటించినట్లుగా భావిస్తూ ఉన్నది. నే నింతగా పరాక్రమంతో ప్రకాశించటానికి మూలమైన ఆలంబనం ఆ లోక ప్రభువు యొక్క అనుగ్రహపూర్ణమైన ఆలోకనమే. శ్రీకృష్ణుడే అంతా చేస్తూ ఉన్నాడనే భావానికి లోకప్రభువ! అనే సంబోధన సర్వవిధాలా సమర్థనీయంగా ఉన్నది.

క. మమ్ము నరయు భరమున నీ । విమ్మెయిఁ దలపోసి; తింక నిచ్చట నేలా
నెమ్మది నిద్రింపంగాఁ । బొమ్ము; ప్రభాతమున రథముఁ బూన్పఁగ వలయున్. 317

ప్రతిపదార్థం: మమ్ముoన్= మమ్మల్ని; అరయు,భరమునన్= రక్షించే భారంచేత; నీవు= నీవు(కృష్ణుడవు అని భావం); ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తలపోసితి(వి)= తలచావు; ఇంకన్= ఇంకా; ఇచ్చటన్= ఈ చోట; ఏలా?= ఎందుకు ఉండటం; నెమ్మదిన్= సుఖంగా, నిశ్చింతగా; నిద్రింపంగాన్= నిదురించటానికి; పొమ్ము= పోవలసింది; ప్రభాతమునన్= ఉదయాననే; రథమున్+పూన్పఁగన్+వలయున్= రథాన్ని సిద్ధం చేయవలసి ఉన్నది (ఉదయాన్నే రథం ఏర్పాటు చేయవలసిన పని ఉన్నది కాబట్టి తొందరగా ఇప్పుడు నిద్రించటానికి పోవలసింది అని భావం).

తాత్పర్యం: మమ్మల్ని కాపాడే భారాన్ని వహించినందువల్ల నీవు ఈ విధంగా తలపోశావు. ఇంక ఇక్కడ ఉండటం ఎందుకు? నిశ్చింతగా నిద్రించటానికి పోవలసింది. రేపు ఉదయాన్నే తేరు సిద్ధం చేయవలసి ఉన్నది కదా!

విశేషం: 'అరయు భరము' అనే ప్రయోగం చాలా అర్థవంతమైనది. మమ్మల్ని రక్షించే బరువు బాధ్యతలున్న నీవు మా బాగోగులు తెలిసికొనాలని ఎప్పటి కప్పుడు విచారణ జరుపుతూ ఈ విధంగా తలపోశావు - అంతే కాని నీకు తెలియంది ఏమున్నది? మేము జాగరూకులమై ఉన్నామా? లేదా? అని పరిశీలించటానికి నీవు ఆ విధంగా ఏమీ తెలియనట్లుగా నటిస్తావు అని ఎంతో భావాన్ని ఆ ప్రయోగంలో కవి నిక్షిప్తం గావించాడు.

వ. **అని యివ్విధంబున సల్లాపంబులు సేయుచు నరనారాయణు లత్యంత కుపితాంతఃకరణు లగుచుఁ బాములు రోఁజు పోల్కి నిట్టూర్పులు నిగిడించుచున్నం, బురందరాది బృందారకులు భయంబుగొని దీన నేమి పుట్టునో! యని చింతాక్రాంతు లైరి; వారిధులు సంక్షోభించె, సరిత్ప్రవాహంబులు ప్రతిగమన వ్యాకులంబు లయ్యెఁ, గానసశైల సహితంబుగా మహి సంచలించె, మఱియు మాతంగ తురంగ నరనికరంబుల నాశంబులు దెలుపునుత్పాతంబు లనేకంబులు దోఁచె, విశేషించి కౌరవస్కంధా వారంబున దారుణ వాయువులు విషమ గతులం జరించుటయు, నుల్కానిర్ఘాతంబులు నలుగడలం బడుటయుఁ, గరిహరి నికరంబులు బహుళంబులగు బాష్పజలంబులు విడుచుటయు మొదలుగాఁ బెక్కుదుర్నిమిత్తంబులు పుట్టినం బోటుమగ లగు భూపతులు లోనుగా నెల్లజనంబులుం బుల్లపడి యుండి' రనవుడు సంజయునకు ధృతరాష్ట్రుం డి ట్లనియె.** **318**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; సల్లాపంబులు+చేయుచున్= సంభాషణలు సాగిస్తూ; నర, నారాయణులు= అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ; అత్యంత కుపిత+అంతఃకరణులు+అగుచున్= మిక్కిలి కోపించిన మనస్సు కలవాళ్ళు అవుతూ; పాములు= సర్పాలు; రోఁజు పోల్కిన్= బుసకొట్టినట్లు; నిడు+ఊర్పులు= దీర్ఘనిశ్వాసాలు; నిగిడించుచున్నన్= వ్యాపింప జేస్తూ ఉండగా; పురందర+ఆది, బృందారకులు= దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలు; భయంబుకొని= భీతిచెంది; దీనన్+ఏమి, పుట్టును +ఓ+అని= దీని వలన ఏమి కలుగుతుందో అని; చింతా+ఆక్రాంతులు+ఐరి= దిగులుతో ఆక్రమించబడినవారు అయ్యారు;వారిధులు =సముద్రాలు; సంక్షోభించెన్= కలతచెందాయి; సరిత్+ప్రవాహంబులు= నదుల వెల్లువలు; ప్రతిగమన= ఎదురుగా పయనించటంచేత; వ్యాకులంబులు+అయ్యెన్= కలత చెందినవి అయ్యాయి; మహి= భూమి; కానన, శైల, సహితంబుగాన్= అడవులు కొండలతో కూడుకొని; సంచలించెన్= మిక్కిలి కదలిపోయింది; మఱియున్= ఇంకా; మాతంగ, తురంగ, నర, నికరంబుల=ఏనుగులు, గుర్రాలు, మానవుల యొక్క మొత్తాల; నాశంబులు తెలుపు= నశించిపోవటాన్ని తెలిపే; ఉత్పాతంబులు+అనేకంబులు= అప శకునాలు పెక్కులు; తోఁచెన్= కన్పించాయి; విశేషించి= మిక్కిలి అనగా ప్రత్యేకించి; కౌరవస్కంధావారంబునన్= కౌరవులు విడిది చేసి వసించినచోట; దారుణ వాయువులు= భయంకరమైన గాలులు; విషమగతులన్= ప్రతికూలమైన (చలనములు) నడకలతో; చరించుటయున్= తిరగటమున్నూ; ఉల్కా నిర్ఘాతంబులు= ఉల్కలు, పిడుగులు; నలుగడలన్+పడుటయున్= నాలుగు వైపులా పడటమున్నూ; కరి, హరి, నికరంబులు= ఏనుగుల, గుర్రాల సమూహం; బహుళంబులు+అగు, బాష్పజలంబులు= అధికమైన కన్నీళ్ళు; విడుచుటయున్= కార్చుటయున్నూ; మొదలుగాన్+పెక్కు, దుర్నిమిత్తంబులు= మొదలైన (మున్నగు) అనేకములైన

అపశకునాలు; పుట్టినన్= కలుగగా; పోటు, మగలు+అగు భూపతులు= యుద్ధవీరులైన రాజులు; లోనుగాన్= మొదలుగా; ఎల్ల+జనంబులున్= ప్రజలందరున్నూ; పుల్లపడి+ఉండిరి= స్తంభించి ఉండిపోయారు; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; సంజయునకున్= సంజయుడికి; ధృతరాష్ట్రుండు; ఇట్లు= ఇట్లా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని సంభాషణలు సాగిస్తూ కృష్ణార్జునులు మిక్కిలి కోపించిన హృదయాలతో బుసలుకొడుతున్న పాములవలె నిట్టూర్పులు విడుస్తుండగా ఇంద్రాది దేవతలు భయపడి, దానివలన ఎటువంటి తీవ్ర పరిణామాలు కలుగుతాయో అని విచారంలో మునిగారు. సముద్రాలు కల్లోల మయ్యాయి. నదులు అపసవ్యంగా ప్రవహించాయి, పర్వతారణ్యాలతో భూమి కంపించింది. చతురంగ బల నాశనాన్ని సూచించే అపశకునాలు తోచాయి. ప్రత్యేకంగా కౌరవుల సైన్య శిబిరాలలో పెనుగాలులు ఎడాపెడా వీచాయి, ఉల్కలూ, పిడుగులూ నాలుగువైపులా పడ్డాయి. ఏనుగులూ, గుర్రాలూ విరివిగా కన్నీరు కార్చాయి. ఇటువంటి అపశకునాలను గమనించి, వీరులైన రాజులు స్తంభించి ఉండిపోయారు. ఈ సంగతి విని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు :

తే. **'అట్లు దమలోనఁ దగుమాట లాడి యాడి, । కోపరసవేగమునఁ గుంది కుంది, వగలఁ**
బొంది పొంది పురందరనందనుండు । నచ్యుతుండు నా రాత్రి యెట్లైరి చెపుమ!' **319**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తమలోనన్= తమలో తాము; తగు మాటలు= యుక్తములైన సంభాషణలు; ఆడి+ఆడి= మిక్కిలిగా మాటాడి; కోపరస+వేగమునన్= కోపమనెడి రసముయొక్క అతిశయంతో; కుంది+కుంది= మిక్కిలిగా శోకించి; వగలన్= చింతలను; పొంది పొంది= అధికముగా అనుభవించి; పురందర నందనుండునున్= అర్జునుడున్నూ; అచ్యుతుండున్= శ్రీకృష్ణుడున్నూ; ఆ రాత్రి= ఆనాటి రాత్రి; ఎట్లు+ఐరి= ఏమయ్యారు; చెపుమ!= తెలుపుమా!

తాత్పర్యం: 'ఆ విధంగా తమలో తాము తగిన సంభాషణలు సాగిస్తూ, కోపాతిశయంతో మిక్కిలి శోకించి, చింతలను అధికంగా అనుభవించి ఆ అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ ఆ రాత్రి ఏమయ్యారో చెప్పవలసింది.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో అతిశయార్థంలో ఆడి యాడి, కుంది కుంది, పొంది పొంది అనే ప్రయోగాలను తిక్కన కూర్చాడు. ఇట్టి కూర్పు ఔత్సుక్యాన్ని కూడా తెలియజేస్తుంది. ధృతరాష్ట్రుడి ఉత్కంఠకు అనుగుణంగా ఇక్కడ ఇట్టి రచనా పద్ధతి పాటించబడింది.

శ్రీకృష్ణుండు పుత్రశోకాతురయైన సుభద్ర నూఱడించుట (సం. 7-54-11)

వ. **అని యడిగిన నా సూతసూనుం డంబికాసూనున కిట్లను: 'నమ్మురారి చిత్తం బారాధించి యర్జునుం డట మున్న యొక్కనాఁడు శిబిరంబునకు సుభద్రయుం బాంచాలియు నుత్తరయును వచ్చి యచ్చటన యునికిం జేసి యచ్చెలువల శోకానలంబు లుడుగునట్టి మాట లాడ నతనిం బ్రార్థించి పంచిన.** **320**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ సూతసూనుండు= ఆ సంజయుడు; అంబికా సూనునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటున్నాడు; ఆ+మురారి చిత్తంబు= ఆ శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు; ఆరాధించి= సేవించి; అర్జునుండు= అర్జునుడు; అటమున్న= అంతకు మునుపే; ఒక్కనాఁడు= ఒక దినం; శిబిరంబునకున్= దండు విడిదిచేసి ఉన్నచోటుకు; సుభద్రయున్= సుభద్రయున్నూ; పాంచాలియున్= ద్రౌపదియున్నూ; ఉత్తరయునున్= ఉత్తరయున్నూ; వచ్చి= వచ్చి; అచ్చటన్+ఉనికిన్+చేసి= అక్కడ ఉండటం చేత; ఆ+చెలువల= ఆ స్త్రీల; శోక+అనలంబులు= దుఃఖాలనే నిప్పులు (దుఃఖాగ్నులు); ఉడుగునట్టి= చల్లారే; మాటలు+ఆడన్= మాటలు చెప్పటానికి; అతనిన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రార్థించి= వేడుకొని; పంచినన్= పంపగా.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ శ్రీకృష్ణుడి మనస్సును ప్రసన్నం చేసికొని అర్జునుడు అంతకుముందే ఒకనాడు శిబిరానికి వచ్చి ఉన్న సుభద్ర, ద్రౌపది, ఉత్తరలను గుర్తుచేసుకొని, వారల మనస్సులలోని శోకాగ్నిని చల్లార్చమని అతడిని వేడుకొని వారి వద్దకు పంపాడు.

తే. **అమ్ముకుందుండు గ్రొత్తయై యడలు దనదు । డెంద మలఁపంగఁ జెలియలి మందిరమున**
కరిగి పురపురఁ బొక్కెడు నా సుభద్రఁ । గాంచి యిట్లను నెంతయు గారవమున. **321**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముకుందుండు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు (మోక్షాన్ని ఇచ్చేవాడు అని వ్యుత్పత్తి); క్రొత్త ఐ= వింత అయి; అడలు= దుఃఖించు; తనదు+డెందంబున్= తన హృదయం; అలఁపంగన్= అలతను కలిగించగా; చెలియలి మందిరంబునకున్= చెల్లెలు సుభద్ర ఇంటికి; అరిగి= పోయి; పురపురన్+పొక్కెడు= పురపురమని దుఃఖించే; ఆ సుభద్రన్= ఆ సుభద్రను; కాంచి= చూచి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; గారవమునన్= ప్రీతితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటున్నాడు:

తాత్పర్యం: ఆ శ్రీకృష్ణుడు తనలో ఎన్నడూ కలుగని క్రొత్త రకమైన దుఃఖం మనస్సుకు అలత కలిగించగా, చెల్లెలు సుభద్ర మందిరానికి పోయి, పురపురమని వాపోయే ఆమెను చూచి ఎంతో ఆదరంగా ప్రీతితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అందరి దుఃఖాన్ని పోగొట్టి మోక్షాన్ని ప్రసాదించే ఆ శ్రీకృష్ణుడిలో కూడా ఏదో ఇంతకు మునుపు ఎన్నడూ లేని దుఃఖం ఎంతో క్రొత్తగా మనస్సును అలముకొన్నట్లు చెప్పటం ఇందలి విశేషం. గారాబు చెల్లెలు సుభద్రను ఎట్లా ఊరడించటమా అని ఒకవైపు, అల్లారు ముద్దుగా తమ చేతులలో పెరిగిన మేనల్లుడు అభిమన్యుడు పూర్తిగా ముద్దూ మురిపెమూ తీరకముందే పరలోకగతుడయ్యాడే అన్న ఆవేదన మరొకవైపు, కలచివేయగా ఏదో ఒక క్రొత్తరకమైన దుఃఖానికి గురైనట్లుగా తెలపటం ఎంతో వింతగా ఉన్నది. ఆ వింతనే తిక్కన 'క్రొత్తయై' అని ప్రయోగించాడు.

క. **'రాచూలికి నుచితం బగు । నాచారముగాదె రణమునం దరులఁ దెగం**
జూచుచుఁ దిరుగని నడపున । నేచి యమరలోకమునకు నేఁగుట తరుణీ! **322**

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= స్త్రీ! (సుభద్రా! అని సంబోధన); రాచూలికిన్= రాజపుత్రుడికి; రణమునందున్= యుద్ధంలో; అరులన్+తెగన్+చూచుచున్= శత్రువులను చంపుతూ; తిరుగని నడపునన్= రణం నుండి మరలని విధంగా; ఏచి= విజృంభించి; అమరలోకమునకున్+ఏఁగుట= (వీర) స్వర్గానికి పోవటం; ఉచితంబు+అగు= తగినటువంటిదగు లేదా యుక్తమైనదగు ఆచారం; కాదె!= నడవడియే కదా!

తాత్పర్యం: 'సుభద్రా! యుద్ధంలో శత్రువులను చంపుతూ, వెనుతిరుగకుండా విజృంభించి పోరి స్వర్గలోకానికి పోవటం రాచపుట్టుక పుట్టినవానికి తగిన ఆచారమేకదా!

విశేషం: యుద్ధంలో వెనుదిరిగి రాకుండా పోరాడటం వీరధర్మం. అటువంటి వీరుడు రణరంగంలో మరణిస్తే వీరస్వర్గం. రాజకుమారులకు యుద్ధంలో శత్రువులను తెగనరకటం యోగ్యమైన నడవడి. ఏ విధంగా చూచినా అభిమన్యుడు దుఃఖించదగినవాడు కాడని శ్రీకృష్ణుడి అభిప్రాయం.

క. **నీ కొడుకు తుచ్ఛమగు నీ । లోకంబు దొరంగి పుణ్యలోకమ్మునకుం**
బోకకు ని ట్లధికం బగు । శోకముఁ బొందంగ నగునె సుదతీ! నీకున్? **323**

ప్రతిపదార్థం: సుదతీ!= స్త్రీ (సుభద్రా అని సంబోధన) (మంచి దంతములు కలది అని వ్యుత్పత్తి); నీ కొడుకు= అభిమన్యుడు; తుచ్ఛము+అగు= నీచమైన; లోకంబు+తొరంగి= ఈ ప్రపంచాన్ని విడిచి; పుణ్యలోకమ్మునకున్+పోకకున్= స్వర్గలోకానికి

పోయినందుకు; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అధికంబు+అగు+శోకంబున్= మిక్కిలి దుఃఖాన్ని; పొందంగన్+అగునె?= పొందటం తగునా?

తాత్పర్యం: సుభద్రా! నీ కొడుకు అభిమన్యుడు ఈ నీచమైన ప్రపంచాన్ని విడిచి స్వర్గలోకాన్ని చేరాడు. అటువంటి పుణ్యపురుషుడి గురించి నీవు మిక్కిలి దుఃఖించటం తగునా?

విశేషం: కుమారుడి (అభిమన్యుడి) మరణానికి ఏ విధంగా ఆలోచించినా దుఃఖపడవలసిన పనే లేదు అంటున్నాడు. ఈ తుచ్ఛమైన లోకాన్ని వదలిపెట్టినందుకు, పైగా పుణ్యలోకప్రాప్తి కలిగినందుకు రెండు విధాలా సంతోషించవలసిన విషయమే కానీ అధికంగా శోకాన్ని పొందటం తగదని సహేతుకంగా శ్రీకృష్ణుడు సుభద్రను ఊరడించాడు.

ఆ. **బ్రహ్మచర్యమునఁ దపంబున నుత్తమ । దానములను బడయఁ దలఁచునట్టి**
గతులకంటె సౌఖ్యకారిణి యగు గతిఁ । బొందె నీసుతుండు గుంద నేల? **324**

ప్రతిపదార్థం: నీ సుతుండు= నీ కొడుకు; బ్రహ్మచర్యమునన్= బ్రహ్మచర్యవ్రతం చేత; తపంబునన్= తపస్సుచేత; ఉత్తమదానములన్= శ్రేష్ఠములైన దానాలచేత; పడయన్+తలఁచు+అట్టి= పొందదలచే; గతులకంటెన్= సద్గతులకంటె; సౌఖ్యకారిణి+అగు+గతిన్= సుఖాన్ని కలిగించే ఉత్తమగతిని; పొందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: నీ కొడుకు బ్రహ్మచర్యవ్రతం చేతా, తపస్సుచేతా, శ్రేష్ఠములైన దానాల చేతా పొందాలి అనుకొనే సద్గతులకంటె ఎక్కువ సౌఖ్యాన్ని కలిగించే ఉత్తమోత్తమ గతిని పొందాడు.

ఉ. **క్షత్రియకాంత పుత్రకుని గాంచుట వాఁ డతిలోకవీరుఁడై**
ధాత్రిఁ బ్రసిద్ధి కెక్కుటకుఁ దా నది గాకయు వీరపత్ని నా
నీ త్రయి నెందునుం బ్రణుతి కెక్కిన నీవు తనూజుబీరమున్
శత్రువధోత్సవంబు విని సంతస మందక కుందఁ బాడియే! **325**

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రియకాంత= క్షత్రియవంశంలో పుట్టిన ఇంతి; పుత్రకునిన్+కాంచుట= కుమారుడిని కనటం; వాఁడు= ఆ కుమారుడు; అతిలోక వీరుఁడు+ఐ= లోకాతిశయుడైన శూరుడై; ధాత్రిన్= (భువి) పుడమిలో; ప్రసిద్ధికిన్+ఎక్కుటకున్= ప్రఖ్యాతిని పొందటానికి; అది కాకయున్= అంతే గాకుండా; తాన్= తాను; వీరపత్నినాన్= వీరుడి ఇల్లాలు అనగా; ఈఁత్రయిన్= ఈ మూడింటి చేతన్నూ (అనగా పుత్రుడిని కనటం, వాడు లోకాతిశయంగా వీరుడై ప్రసిద్ధిని కాంచటం, తాను వీరపత్ని కావటం అనే ఈ మూడింటి వలన); ఎందునున్= ఎప్పుడున్నూ; ప్రణుతికిన్+ఎక్కిన నీవు= పొగడ్త కాంచిన నీవు; తనూజుబీరమున్= కొడుకు శౌర్యాన్నీ; శత్రు+వధ+ఉత్సవంబు= పగవాళ్ళను చంపిన ఆహ్లాదమున్నూ; విని; సంతసము+అందక= సంతోషపడకుండా; కుందన్+పాడియే?= దుఃఖించటం ధర్మమా?

తాత్పర్యం: క్షత్రియ వంశంలో పుట్టిన ఓ సుభద్రా! నీవు పుత్రుడిని కన్నావు. ఆ కన్న కుమారుడు లోకాతిశయ శౌర్యంతో ఎంతో ప్రసిద్ధి కెక్కాడు. అంతే కాకుండా నీవు వీరపత్నివి. ఈ విధంగా నీవు పైచెప్పిన మూడింటి చేత ఎల్లప్పుడూ పొగడ్త కెక్కావు. కుమారుడి శౌర్యాన్ని, శత్రువులను సంహరించిన సమరోత్సాహాన్ని గురించి విన్నావు. సంతోషించకుండా దుఃఖించటం ధర్మమా?

విశేషం: పుత్రుడిని కనటం కాదు ముఖ్యం. వాడు మహావీరుడై ప్రసిద్ధికెక్కాలి. పదిమందీ వాడిని కీర్తించాలి. వాడున్నూ తనధర్మాన్ని అందరూ ప్రశంసించేటట్లు నిర్వహించాలి. అట్లా నిర్వహించినప్పుడే ఆతడి తల్లిదండ్రులు సంతోషిస్తారు. అప్పుడే వాడు పుత్రుడు.

నందనుడూ అనే మాటలకు సార్థక్యం కలిగించిన వాడౌతాడు. అట్టి బిడ్డను కన్నతల్లి వీరమాతగా కూడా ప్రసిద్ధికెక్కుతుంది. వీరపత్నియే కాకుండా వీరమాతగా కూడా పేరుకెక్కినప్పుడు చింతించవలసిన పనేలేదు - అని క్షత్రియ వంశంలో పుట్టి స్త్రీ తన జాత్యుచిత ధర్మాన్ని గౌరవిస్తూ ఎట్లా కీర్తికెక్కాలో సూచింపబడింది.

వ. అట్లుం గాక. 326

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాకుండా.

క. కాలం బైనం బోవక । యీలోకమునందు నిలువ నెవ్వరి వశ? మి
ట్లేల యవివేకజనముల । పోలిక శోకానలమునఁ బొగులుచు నుండన్. 327

ప్రతిపదార్థం: కాలంబు+ఐనన్= కాలం ముగియగా, అంటే కాలం తీరిపోగానే; పోవక= మరణించకుండా; ఈ లోకమునందున్+నిల్వన్= ఈ మర్త్య (మానవ) లోకంలోనే నిలిచి ఉండటానికి (బ్రతికి ఉండటానికి); ఎవ్వరి వశము?= ఎవరికి శక్యం?; అవివేక జనంబుల+పోలికన్= తెలివి తక్కువ జనుల మాదిరి; శోక+అనలమునన్= దుఃఖాగ్నిచేత; పొగులుచున్= కుమిలిపోతూ; ఇట్లు= ఇట్లా; ఉండన్+ఏల?= ఉండటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: కాలం (ముగియ) తీరగానే మరణించకుండా ఈ మర్త్యలోకంలోనే శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండటానికి ఎవరికీ వీలు (శక్యం)కాదు. తెలివి లేని వాళ్ళవలె దుఃఖాగ్ని చేత కుమిలిపోతూ ఇట్లా ఉండటం ఎందుకు?

విశేషం: 'కాలంబైనన్' అనే ప్రయోగానికి కాలం సంప్రాప్తిస్తే అనే అర్థం కూడా పొసగుతుంది. 'సంప్రాప్తే సన్నిహితే కాలే' అనే శంకరుల వాక్యం లోని భావమే పై ప్రయోగంలో స్పష్టం. 'ఐనన్' అనే క్రియాపదానికి 'జరిగితే, పరిణమిస్తే, ప్రాప్తిస్తే, సిద్ధిస్తే' అనే అర్థాలున్నాయి. కాబట్టి కాలం సమీపిస్తే లేదా కాలం ముగిస్తే అని రెండు రకాలుగా అర్థం సరిపోతుంది. 'అవివేక జనములు' అంటే తెలివిలేనివాళ్ళు, మూఢులు అని భావం. మంచి చెడ్డలను బాగా ఆలోచించి ఆత్మవిమర్శ చేసికొని ప్రశాంత జీవనాన్ని సాగించేవాడు వివేకి. దీనికి పూర్తిగా విపర్యయం విమోహి అనగా అవివేకి. వివేకి శాశ్వత సత్యాన్ని తెలిసికొని భ్రమప్రమాదాలు లేకుండా ప్రశాంతచిత్తుడై పరమానందాన్ని పొందగా, అవివేకి అజ్ఞానంతో ఐహికమే నిత్యమని భ్రమించి, వ్యామోహం చేత శోకనిమగ్నుడౌతాడు అని ఎంతో సందర్భానుసారంగా తిక్కన ఈ పదాన్ని ప్రయోగించాడు.

క. తగుమాట లాడి కోడలి । వగ పుడుపుము; నీవు ధైర్యవతి; వి ట్లడలం
దగునె? నినుఁ జూచి కాదే । మగుడుం జిత్తముల వగలు మా కందఱకున్. 328

ప్రతిపదార్థం: తగు+మాటలు+ఆడి= తగిన (యోగ్యమైన, సమయ సముచితమైన); ఊరడింపు పలుకులు పలికి; కోడలి వగపున్= ఉత్తర దుఃఖాన్ని; ఉడుపుము= పోగొట్టుము; నీవు= నీవు; ధైర్యవతివి= ధీరురాలవు; ఇట్లు+అడలన్+తగునె!= ఇట్లా, దుఃఖించటం తగునా!; నినున్+చూచి+కాదే= నిన్ను చూచియే కదా!; మాకున్+అందఱకున్= మా అందరికీ; చిత్తములన్= మనస్సులలో; వగలు= శోకాలు; మగుడున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: సమయానికి అనుగుణంగా ఊరడింపు మాటలు చెప్పి, నీ కోడలు ఉత్తర దుఃఖాన్ని పోగొట్టుము. నీవు ధైర్యవతివై ఉండి ఇట్లా దుఃఖించటం తగునా? నీవు సంతోషంతో ఉండటం చూస్తేనే కదా మా అందరి మనస్సులలో దుఃఖం తొలగిపోతుంది.

విశేషం: 'తగు మాటలాడి' వంటి తిక్కన ప్రయోగాలను ఆయన తర్వాత వాగ్గేయకారులైన త్యాగరాజు వంటి ప్రముఖులు తమ కీర్తనలలో గ్రహించారు. సుఖంలో పొంగిపోకుండా దుఃఖంలో క్రుంగిపోకుండా స్థిరంగా ఉండగలిగే నిశ్చలత్వాన్నే ధైర్యం అంటారు.

అటువంటి ధైర్యం కలది అని సుభద్రను శ్రీకృష్ణుడు పేర్కొన్నాడు. అంత ధైర్యవతి అయి ఉండి కూడా ఆమె పుత్రమరణానికి తట్టుకోలేక బిట్టు వాపోయింది. అందుకు కృష్ణుడు నీవే ఇట్లా అయితే నిన్ను చూచి మేమందరం కూడా మరల భోరుమని విలపించవలసి వస్తుంది. కాబట్టి ధైర్యంగా ఉండి, అందరికీ ధైర్యం కలిగించాలని కోరాడు.

ఉ. నీమగఁ డెల్లి సైంధవు ననిం దెగటార్చి శిరంబు దెచ్చినం
గోమలి! నీదు పాదములకుం దగు పీఠము సేయు; మాతఁ డు
ద్దామ భుజాబలాఢ్యుఁ డది దప్పదు; వాని ప్రతిజ్ఞ దప్పినన్
భూమి వడంకదే! తరణి పొల్పు దలంకదె! వార్ధి యింకదే! 329

ప్రతిపదార్థం: కోమలి!= ఓ సుభద్రా!; నీ మగఁడు= నీ భర్తఅయిన అర్జునుడు; ఎల్లి= రేపు; అనిన్= యుద్ధంలో; సైంధవున్= జయద్రథుడిని; అనిన్= యుద్ధంలో; తెగటార్చి= చంపి; శిరంబున్+తెచ్చినన్= తలను తీసికొనిరాగా (తేగా); నీదు పాదములకున్= నీ కాళ్ళకు; తగు పీఠము= తగిన పీట; చేయుము= కావించుము; ఆతఁడు= అర్జునుడు; ఉద్దామ, భుజా, బల+ఆఢ్యుఁడు= అధికమైన భుజముల యొక్క బలంచేత శ్రేష్ఠుడు; అది తప్పదు= ఆతడి ప్రయత్నం చెడదు; వాని ప్రతిజ్ఞ, తప్పినన్= అతడి ప్రతిజ్ఞ తప్పితే; భూమి వడంకదే!= భూకంపం కలుగదా!; తరణి పొల్పు= సూర్యుడి చందం; తలంకదె!= తొలగిపోదా; వార్ధి= సముద్రం; ఇంకదే!= ఎండిపోదా!

తాత్పర్యం: సుభద్రా! నీ భర్త రేపు యుద్ధంలో సైంధవుడిని చంపి, తలను తేగా నీ పాదాలకు తగిన పీఠంగా చేసికొనుము. ఆ అర్జునుడు అధికభుజబల శ్రేష్ఠుడు, అతడి ప్రయత్నం విఫలం కాదు. అతడి ప్రతిజ్ఞ విఫలమే అయితే భూమి కంపిస్తుంది. సూర్యుడు కాంతి తరిగిపోతాడు. సముద్రం ఒక్క నీటిచుక్క కూడా లేకుండా ఎండి పోతుంది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో విఫలం కాని అర్జునుడి కఠోర ప్రతిజ్ఞ శ్రీకృష్ణుడి మాటలలో తెలుపబడింది. తెగిన సైంధవుడి తల సుభద్ర పాదాలమీద వచ్చి వాలుతుంది అంటున్నాడు. అర్జునుడు బాహుబలాఢ్యుడయితే ఆమె కోమలి. పైకి కోమలియే కాని ఎంతో ధైర్యవతి. ఆమె లక్షణాలే చాలా వరకు అభిమన్యుడిలో పరిపూర్ణంగా ప్రతిఫలించాయి. ప్రతిజ్ఞా ప్రయత్నాన్ని 'అది తప్పదు' అని చెప్పటం ఎంతో గంభీరంగా ఉన్నది. అట్లా చెప్పటంలోనే శిల్పకళా పారమ్యం యొక్క పొల్పు ఉన్నది.

క. నా పలుకు నమ్ము; మర్జునుఁ । డా పాపాత్మకుని నెల్లి యనిఁ జంపి ముదం
బాపాదించుం; గులమున । కీపెంపున కెలమి వొందుఁ డీవును నతఁడున్. 330

ప్రతిపదార్థం: నా, పలుకు, నమ్ముము= నా మాట నమ్ముము; అర్జునుఁడు= నీ పెనిమిటి అర్జునుడు; ఆ పాపాత్మకునిన్= పాపచిత్తుడైన ఆ సైంధవుడిని; ఎల్లి= రేపు; అనిన్= యుద్ధంలో; చంపి= సంహరించి; కులమునకున్= రాజవంశానికి; ముదమున్+ఆపాదించున్= సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడు; ఈ పెంపునకున్= ఈ గౌరవానికి; ఈవునున్= నీవున్నూ; అతఁడున్= అతడున్నూ (అర్జునుడున్నూ); ఎలమిన్+పొందుఁడు= సంతోషాన్ని పొందండి.

తాత్పర్యం: నా మాటలు నమ్ముము. అర్జునుడు ఆ పాపాత్ముడైన సైంధవుడిని రేపే చంపి సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడు. ఈ రాజవంశం గౌరవానికి నీవూ, నీ భర్తా కారకులై పరమానందాన్ని పొందండి.'

విశేషం: పాపాత్ములను నిర్మూలించటం వలన ప్రతిజ్ఞ నిర్వహించబడటమే కాదు. అది ఆ వంశంయొక్క కీర్తిప్రతిష్ఠలను, గౌరవ మర్యాదలను కాపాడి అందరకూ ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది. అది వ్యక్తిగత ద్వేషంగా పైకి కనిపించినా, సంఘ శ్రేయస్సే దాని పరమలక్ష్యం. కృష్ణుడు చివరలో సైంధవుడిని చంపి, కులగౌరవాన్ని పెంచి, నీవూ, మీ శ్రీవారూ సంతోషాన్ని పొందండి అని తెలిపాడు.

వ. అని యనేక ప్రకారంబులం బలికె; నప్పు డగ్గోవిందుం గనుంగొనుట నుత్కటం బయిన శోకంబున సుభద్ర యాకులతం బొంది. 331

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; అనేక ప్రకారంబులన్= ఎన్నో రీతులతో; పలికెన్= ఓదార్పు మాటలు చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+గోవిందున్+కనుంగొనుటన్= ఆ కృష్ణుడిని చూడటం చేత; ఉత్కటంబు+అయిన, శోకంబునన్= మిక్కుటమైన దుఃఖంతో; సుభద్ర= సుభద్ర; వ్యాకులతన్+పొంది= మిక్కిలి కలత చెంది.

తాత్పర్యం: అంటూ ఎన్నో విధాలుగా ఓదార్పు మాటలు పలికాడు. శ్రీకృష్ణుడిని చూడటం చేత పొంగిన శోకంతో సుభద్ర కలతచెంది. (ఇట్లా అన్నది.)

ఉ.. **'అక్కట! పుత్త్ర! నిన్నుఁ గని నంతియ పుణ్యమ కాని నాకు నీ**
వెక్కుడు భక్తి సేసి నను నెప్పుడు నారయ నీకుమారకు
ల్మక్కువ నాకడం దిరుగ లాలన సేయుచునుండునట్టి యా
మిక్కిలి నోము లేద? యిట మీఁదికి నెవ్వరు దిక్కు సెప్పుమా! 332

ప్రతిపదార్థం: అక్కట! పుత్ర!= అయ్యో కుమారా!; నిన్నున్= నిన్ను; కనినంతియ పుణ్యము+అ+కాని= కడుపారా కన్న సుకృత విశేషమే కాని; ఈవు= నీవు; నాకున్= నాకు; ఎక్కుడు, భక్తి, చేసి= మిక్కిలి భక్తి కలిగి; ననున్= నన్ను; ఎప్పుడున్= సదా; ఆరయన్= విచారించగా; నీ కుమారకుల్= నీ కొడుకులు; మక్కువన్= కూర్మితో; నాకడన్+తిరుగన్= నా దగ్గర తిరుగుతూ ఉండగా; లాలన+చేయుచున్= బుజ్జగిస్తూ; ఉండునట్టి= ఉండగలిగే; ఆ మిక్కిలి, నోము, లేదు+అ?= ఆ గొప్ప నోము నోచుకోలేదా?; ఇటమీఁదికిన్= ఇకపైన; దిక్కు+ఎవ్వరు?= గతి ఎవ్వరు లేరా? శరణం ఎవ్వరు?; చెప్పుమా!= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అయ్యో! పుత్రా! నిన్ను కడుపారా కన్న పుణ్యమే కాని, నీవు నాకు ఎక్కువ భక్తి కలిగి నన్నెప్పుడూ ఆదరిస్తుండగా, నీ కొడుకులు నా దగ్గర ఇష్టంతో తిరుగుతూ ఉండగా, బుజ్జగించగలిగే ఆ నోము నేను నోచుకొనలేదా? ఇకపైన నా గతి ఏమిటి? నీవే చెప్పుము.

విశేషం: ఇందులో సుభద్ర ఆవేదన అభివ్యక్తం. 'అక్కట పుత్త్ర' అని సంతాపార్థకంతో ఉత్పలమాలావృత్తం ఆరంభమైనది. పుత్రుడు పుట్టటం గొప్ప పుణ్యమే. కాని, ఆ పుత్రుడి భక్తి ప్రపత్తుల వలన తల్లికి కలిగే ఆనందం ఎటువంటిదో ఈ పద్యంలో సూచించబడింది. 'పుత్త్రపౌత్త్రాభివృద్ధిరస్తు' అని పెద్దలు ఆశీర్వదిస్తూ ఉంటారు. కాని, అభిమన్యుడి కుమారులు తన చెంతకు వచ్చినప్పుడు వారిని లాలనతో పాలన చేసే భాగ్యం నాకు కరవైనదని సుభద్ర వాపోయింది. చివరగా 'ఇటుపైన తన కెవ్వరు దిక్కు' అని కుమారుడి మృతికి కుమారిల్లింది. దేనికైనా చేసికొని పుట్టాలి అంటారు పెద్దలు. అప్పుడు దిక్కులేని ఆ శోచనీయస్థితి చెప్పరానిది. తనకు భవిష్యత్తులో పౌత్రులతో ఆడిపాడి బ్రతికే అదృష్టం లేకపోయింది - అనే ఆవేదన ఎంతో చక్కగా ఈ పద్యంలో ఆవిష్కరించబడింది.

ఉ. **బాలుఁడ వైన నీ వరిది బంటుతనంబునఁ బ్రౌఢవీర భూ**
పాలురఁ గుంభజ ప్రభృతి బాహుబలాఢ్యులఁ గిట్టి నేలకుం
గోలకుఁ దెచ్చి యి ట్లగుటకున్ వెఱఁగందుచు వంతఁ బొందుచున్
లోలతఁ జూడ కున్నె జనలోకము నీదగు రూపురేఖయున్. 333

ప్రతిపదార్థం: బాలుఁడవు+ఐన, నీవు= చిన్నవాడవయినట్టి నీవు; అరిది+బంటుతనంబునన్= అరుదైన శౌర్యంతో; ప్రౌఢ, వీర, భూపాలురన్= నేర్పుగల శూరులైన రాజులను; కుంభజ, ప్రభృతి, బాహు, బల+ఆఢ్యులన్= ద్రోణుడు మున్నగు భుజశక్తిగల శ్రేష్ఠులను; కిట్టి= సమీపించి; నేలకున్+కోలకున్+తెచ్చి= భంగపరిచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అగుటకున్= (వీరశయనం అలంకరించటానికి) కావటానికి; వెఱఁగందుచున్= ఆశ్చర్యపడుతూ; వంతన్+పొందుచున్= దుఃఖిస్తూ; నీది+అగు, రూపు రేఖయున్= నీదైన సౌందర్యం యొక్క అతిశయాన్ని; జనలోకము= జనసమూహం; లోలతన్= లోలత్వంతో; చూడకున్నె?= చూడకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: చిన్నపిల్లవాడవైన నీవు ఆశ్చర్యకరమైన శౌర్యంతో భుజబలశ్రేష్ఠులైన ద్రోణాదులను సమీపించి బాణపరంపరలతో వాళ్ళను నేలపడవైచి, వీరశయనం అలంకరించినందుకు ఆశ్చర్యపడుతూ, దుఃఖపడుతూ, నీ సౌందర్యాతిశయాన్ని జనసమూహం ఆసక్తితో చూడకుండా ఉంటుందా?

విశేషం: అభిమన్యుడి పరాక్రమాతిశయాన్ని గుర్తు తెచ్చుకొన్న సుభద్ర, బాలుడయినప్పటికీ అతడు చూపిన ఆశ్చర్యకరమైన ప్రతాపం ద్రోణాది మహావీరులకే చెనకరానిది అయినది. కాని, చివరకు విధి వ్యథనే మిగిల్చిందని సుభద్ర పరితాపం. 'బాలుడవైన నీవని' ఉత్పలమాలావృత్తంలో అభిమన్యుడి సౌకుమార్యాన్ని స్ఫురణకు తెచ్చే రీతిలో సుభద్ర పలికిన మాటలను తిక్కన ఎంతో చక్కగా పొందుపరచాడు. ఇందులో 'నేలకుం గోలకుఁ దెచ్చి' అనే ప్రయోగం గమనార్హం.

తే. **మేను మృదుశయ్య సగము నా మేనిమీఁద । సగముగాఁ జేర్చుకొని ముద్దు మిగుల నిద్ర**
సేయునట్టి నీ విప్పుడు చెనఁటి నేలఁ । దనువు వొందుట కోర్చితే తండ్రి! చెపుమ! 334

ప్రతిపదార్థం: తండ్రి!= నాయనా అభిమన్యూ (ఆదరార్థకం); మేను= శరీరం; మృదుశయ్యన్= మెత్తని పడకపై; సగమున్= అర్ధాన్ని (సగం భాగాన్ని); నా మేనిమీఁదన్= నా శరీరంపైన; సగముగాన్+చేర్చుకొని= అర్ధభాగంగా చేర్చుకొని; ముద్దుమిగులన్= ముచ్చట మీరగా; నిద్ర+చేయు అట్టి= నిదురించే; నీవు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; చెనఁటినేలన్= కరకు నేలమీద; తనువు+పొందుటకున్= శరీరాన్ని పడవేయటం కొరకు; ఓర్చితి+ఏ= సహించినావా; చెపుమ!= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: నాయనా! అభిమన్యూ! నీవు నీ శరీరం సగం మెత్తని పడకమీద, తక్కిన సగం నా శరీరం మీద చేర్చి ఎంతో ముచ్చటగా నిద్రపోయే వాడవు. ఇప్పుడు ఇచ్చట ఈ కటిక నేలమీద ఇట్లా శరీరాన్ని చేర్చటానికి ఏ విధంగా ఓర్చుకొన్నావు? చెప్పుము.

విశేషం: రణరంగంలో చనిపోయి, కటికి నేలమీద పడి ఉండే కుమారుడిని తలచి, చిన్నతనంలో తన ఒడిలో ఒడలు చేర్చి ఎంతో ముద్దుగా పవ్వళించి ఉండే దృశ్యాన్ని తలచుకొనింది సుభద్ర. మెత్తటి పడకమీద సగం, తన మేనిమీద సగం శరీరం చేర్చి ముద్దుగా నిద్రపోయే చిన్ననాటి సన్నివేశం గుర్తుకు వచ్చింది. వాత్సల్యానికి ఇది ఒక మచ్చు తునక. మృదుశయ్యకు చెనటి నేలకు పోలిక, చెనఁటి నేల అవటం విశేషం. అది కఠినమైన, శూన్యమైన, వ్యర్థమైన, దైవబలాన్ని కోల్పోయిన నేల. ఇట్లే చావుకూ నిద్రకూ పోలిక. నిద్ర ఒకవిధంగా చావుతో సమానమే. అందుకే చావుకు పెద్ద నిద్దురకు పర్యాయం అయింది. నిద్రలో ముఖకళ తరుగదు. అట్లే చెన్ను తరగని రీతిలో నిద్రించే వాడి మాదిరి అభిమన్యుడు పవళించి ఉన్నాడని ఇందులోని విశేషం.

క. **వంది జనంబులు మాగధ । బృందంబులు సంస్తుతింపఁ బెంపొందుదు మ్రో**
లం దిరిగెడు క్రవ్యాదుల । క్రందున నీవీను లిపుడు కటకటఁ బడవే? 335

ప్రతిపదార్థం: వంది జనంబులున్= స్తుతించి జీవించే బట్టుల మొత్తాలున్నూ; మాగధ బృందంబులున్= వంశవీర్యాదులను పొగడే మాగధుల మొత్తాలున్నూ; సంస్తుతింపన్= మిక్కిలి పొగడగా; పెంపొందుదు(వు)= అతిశయించే వాడవు (వర్ధిల్లేవాడవు); ఇపుడు= ఈ సమయంలో; మ్రోలన్+తిరిగెడు= ఎదుట సంచరించే; క్రవ్యాదుల= మాంసం తినే ప్రాణుల; క్రందునన్= మ్రోతచేత; నీ వీనులు= నీ చెవులు; కటకటన్+పడవే?= కష్టపడవా?

తాత్పర్యం: మేలు కొలుపులతో, స్తుతిపాఠాలతో, మాగధుల సమూహాలు నిన్ను స్తుతిస్తూ ఉండగా అప్పుడు ఎంతో వర్ధిల్లేవాడవు. ఇప్పుడు నీ ఎదుట తిరుగుతూ మాంసం తినే ప్రాణులు చేసే కటువైన చప్పుడుకు నీ చెవులు ఎంత కష్టపడ్డాయో!

విశేషం: రాజవంశ్యులకు స్తుతిపాఠాలు పాడించుకొనటం సర్వసాధారణం. అది వారి పరంపరల్లో గౌరవ మర్యాదలతో కూడుకొన్న సంప్రదాయం. ఆచారంగా ఏర్పడి పోయిన స్తుతిపాఠాలలో ప్రత్యేకించి పొగడ్తలు ఉండకపోవచ్చును. అవి వాళ్ళకు మామూలు దినచర్య. అయినా ఆ వందిమాగధుల స్తుతులు వినటానికి ఎంతో ఇంపుగా ఉంటాయి. మనస్సుకు కొంతైనా ఇష్టాన్ని కలిగిస్తాయి కాని, శ్మశానంలో మాంసం తినటానికి వచ్చిన ప్రాణుల అరపులు ఎంత కర్ణకఠోరంగా ఉంటూ మనస్సుకు కష్టాన్ని కలిగిస్తాయో. ఈ రెండింటికీ ఉండే తారతమ్యాన్ని తిక్కన ఎంతో చక్కగా కందంలో వివరించారు. క్రవ్యం అంటే మాసం. దాన్ని తినేవాడు క్రవ్యాదుడు. క్రందు అనే శబ్దానికి దారుణమైన ధ్వని, ఏడ్పు, సందడి, అతిశయం అనే అర్థాలూ ఉన్నాయి. కటకటపడటం అంటే కోపించటం బాధపడటం కలత చెందటం. అర్థవత్పద ప్రయోగ నైపుణ్యం తిక్కన ఎరిగినంతగా మరెవ్వరికీ తెలియదనటం అతిశయోక్తి కాదు.

చ. **అనిలతనూజు లావు గలఁ డందురు, సాత్యకి శౌర్యశాలి నాఁ**
జను, ద్రుపదుండు సంగరవిశారద భావము పూనియుండు, మా
త్స్యుని బటు విక్రమాఢ్యుఁ డని చూతురు, పాండవు లింద ఱుండి యొ
క్కనికిఁ గడంగ లేర నినుఁ గావఁగ; నేమన నేర్తుఁ బుత్త్రకా! **336**

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రకా!= కుమారా!; అనిలతనూజున్= భీమసేనుడిని; లావు+కలఁడు+అందురు= బలం కలవాడు అని అంటారు; సాత్యకి= సత్యకతనూజుడు; శౌర్యశాలి, నాన్+చనున్= శౌర్యంచేత ప్రకాశించేవాడు అనదగును; ద్రుపదుండు= ద్రుపద మహారాజు; సంగర, విశారద, భావము= యుద్ధంలో నేర్పరితనం; పూని ఉండున్= కలిగి ఉంటాడు; మాత్స్యునిన్= మత్స్యదేశపురాజైన విరటుడిని; పటు, విక్రమ+ఆఢ్యుఁడు+అని= మిక్కిలి పరాక్రమంచేత శ్రేష్ఠుడు అని; చూతురు= గణిస్తారు; పాండవులు+ఇందఱు+ఉండి= పాండవులు ఇంతమంది ఉండి కూడా; నినున్+కావఁగన్= నిన్ను కాపాడటానికి; ఒక్కనికిన్= ఒక్కడి కొరకు; కడంగ లేర!= ప్రయత్నించలేరా!; ఏమి+అనన్+నేర్తున్?= ఏమని చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: కుమారా అభిమన్యూ! ఆ భీమసేనుడిని బలం కలవాడని అంటారు. సాత్యకిని మహాశూరు డనవచ్చును. ద్రుపదుడు యుద్ధంలో ఎంతో నేర్పరితనాన్ని కలిగి ఉంటాడు. విరాట మహారాజు అధిక పరాక్రమ శోభితుడు అని ఎన్నబడ్డాడు. ఇక ఇందరు పాండవు లుండి కూడా ఒక్క నిన్ను కాపాడటానికి ప్రయత్నమే చేయలేదా? ఏమని చెప్పేది?

విశేషం: భీముడి బలం, సాత్యకి శౌర్యం, ద్రుపదుడి యుద్ధనైపుణ్యం, విరాటుడి విక్రమం ఇవన్నీ అంతగా ఉండి, పాండవు లెంత ప్రయత్నించినా ఒక బాలుడిని కాపాడుకొనలేకపోయారు అనే బాధ చంపకమాలావృత్తంలో ఎంతో గంభీరంగా ప్రతిపాదించబడింది. 'ఒక్కనికి' అనే ప్రయోగంలోని విరుపు చివుక్కుమనిపించి శత్రువుల చేతులలో చిక్కుకొని పోయిన అభిమన్యుడి దురవస్థను సూచిస్తున్నది.

సీ. **ఈలోక మెల్లఁ బాడిల్లును బోలెనై। యున్నది నీవు లేకునికిఁ జేసి;**
నీవు వేగమ గండు నెఱసి బంధులఁ బ్రీతిఁ। బొందఁ జేయుట గలవోలె నయ్యె;
జిష్ణుని కొడుకవు కృష్ణునల్లుండ వీ। వరులచేఁ బడుట చోద్యంబు గాదె!
చెలువంపు మేనును జెన్ను మొగంబునై। యెప్పుడు పొడసూపె దింకఁ గుఱ్ఱ?

తే. **యకట! యుత్తర యొప్పెడు నది మనంబు। దీని కెంతయు మెత్తన; యేను నిన్ను**
వేఁడికొనియెద! వచ్చి యివ్వెలఁది వంత। దీపి దళుకొత్తుపలుకులఁ దేర్ప వన్న! **337**

ప్రతిపదార్థం: కుఱ్ఱ!= బాలుడా!; నీవు, లేక+ఉనికిన్+చేసి= నీవు లేకుండటం చేత; ఈ లోకము+ఎల్లన్= ఈ ప్రపంచమంతా; పాడు+ఇల్లును+పోలెన్+ఐ+ఉన్నది= శూన్య గృహం మాదిరి అయి ఉన్నది; నీవు= నీవు(అభిమన్యుడు); వేగమ= తొందరగా; గండు నెఱసి= శౌర్యాన్ని ప్రకటించి (నింపి); బంధులన్= చుట్టాలను; ప్రీతిన్+పొందన్+చేయుట= సంతోషాన్ని కలుగజేయటం; కలవోలెన్+అయ్యెన్= స్వప్నంవలె అయిపోయింది; జిష్ణుని కొడుకవు= అర్జునుడి కుమారుడవు; కృష్ణు+అల్లుండవు= కృష్ణుడికి మేనల్లుడవు; ఈవు= నీవు; అరులచేన్+పడుట= శత్రువుల చేతిలో చావటం; చోద్యంబు కాదె!= వింతకాదా!; చెలువంపు మేనును= సుందరమైన శరీరమూ; చెన్ను మొగంబునున్= అందమైన ముఖమూ; ఐ= కలిగి; ఇంకన్= ఇంకా; ఎప్పుడు= ఎపుడు; పొడ చూపెదు= కనిపిస్తావు; అకట!= అయ్యో!; ఉత్తర= నీ భార్య ఉత్తర; ఒప్పెడునది= యోగ్యురాలు (సమ్మతిస్తుంది); దీనికిన్= ఈ ఉత్తరకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; మనంబు, మెత్తన= హృదయం మృదువు; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; వేఁడుకొనియెదన్= ప్రార్థిస్తాను; వచ్చి= (పోయిన నీవు మళ్ళీ ఒకసారి) వచ్చి; ఈ+వెలఁది, వంతన్= ఈ ఇంతి (నీ భార్య) దుఃఖాన్ని; తీపి+తళుకు+ఒత్తుపలుకులన్= మాధుర్యం అతిశయించే మాటలతో; తీర్పవు+అన్న!= ఊరడించవా!

తాత్పర్యం: అభిమన్యూ! నీవు లేకపోవటం చేత ఈ ప్రపంచమంతా పాడుపడ్డ ఇల్లువలె అయిపోయింది. నీవు నీ శౌర్యాన్ని నింపి చుట్టాలను సంతోషింప జేసినదంతా ఒక స్వప్నం మాదిరి అయిపోయింది. అర్జునుడి కుమారుడవూ, కృష్ణుడి మేనల్లుడవూ అయి ఉండీ నీవు శత్రువుల చేత చావటం ఎంతో వింతగా ఉన్నది. నీవు సుందర శరీరంతో అందమైన ముఖంతో ఇంకెప్పుడు కనిపిస్తావో! అయ్యో! నీ భార్య ఉత్తరను చూడుము. ఎంతో మెత్తని మనస్సు కల నీ ఇల్లాలి దుఃఖాన్ని నీ తీపి మాటలతో తీర్చటానికి ఒకసారి వచ్చి పో - అని నేను వేడుకొంటున్నాను. ఇట్లా వచ్చిపోతే ఆమె మనస్సు కూడా కొంత కుదురుపాటులో సమ్మతి పడుతుంది. ఆమె ఎంతో యోగ్యురాలు.

విశేషం: కోడలు కొరకైనా ఒకసారి వచ్చిపో - అని కొడుకును సుభద్ర వేడుకొనటం ఇందులోని విశేషం. ఎందుకు వచ్చిపో అని అర్థిస్తూ ఉందో దానికి కారణం కూడా చెప్పటం జరిగింది. 'మనంబు దీనికెంతయు మెత్తన' అని చెప్పటంలో కోడలి మనస్తత్త్వాన్ని అత్త ఎంతగా అర్థం చేసికొన్నదో విదితమౌతుంది. 'ఒప్పెడునది' అనే ప్రయోగం ఉత్తర యోగ్యురాలు అనే కాకుండా ఒక్కసారి నీవు వస్తే, మధురవాక్యాలతో ఊరడిస్తే ఆమె మనస్సు సమ్మతించి సమాధానపడుతుంది, అది ఎంతైనా సముచితంగా ఉంటుంది అని ఎన్నో విధాలుగా అర్థాన్ని చెప్పుకోవటానికి అనుకూలంగా కూర్చబడింది. జిష్ణుడి కొడుకవు అని తెల్పటంలో జయశీలుడైన అర్జునుడి కొడుకు వైన నీకు అపజయం ఎట్లా కలుగుతుంది? అట్లా జరగటం ఎంత వైపరీత్యం! అది నిజంగా ఎంత వింత? అని సాభిప్రాయంగా జిష్ణుశబ్దాన్ని తిక్కన ప్రయోగించాడు.

చ. **అలఘు తపంబులం, బ్రకట యాగములన్ మునిచోదిత వ్రతం**
బుల మహనీయదానములఁ బుణ్య చరిత్రములన్ మహాత్ము లెం
తలు రమణీయ విశ్రుత పదంబుల కేఁగుదు; రంతకంటె ను
జ్జ్వల మగు సద్గతిం బడయు వాసవపౌత్త్ర! పవిత్రవర్తనా!' **338**

ప్రతిపదార్థం: వాసవపౌత్త్ర!= ఇంద్రుడి మనవడివైన అభిమన్యూ!; పవిత్రవర్తనా!= పరిశుద్ధమైన (నిర్మలమైన) నడవడి కలవాడా!; అలఘు+తపంబులన్= గొప్ప తపస్సుల చేతనూ; ప్రకట యాగములన్= ప్రసిద్ధాలైన యాగాల చేతనూ; ముని,చోదిత, వ్రతంబులన్= మహర్షులు చెప్పిన నోముల చేతనూ; మహనీయదానములన్= గొప్పదానాల (ఈవుల) చేతనూ; పుణ్యచరిత్రములన్= పవిత్రములైన నడవడుల చేతనూ; మహాత్ములు= మహనీయులు; ఎంతలు= ఎటువంటి; రమణీయ, విశ్రుత, పదంబులకున్= రమ్యమయి ప్రసిద్ధికెక్కిన సద్గతులకు; ఏఁగుదురు= పోవుదురో; అంతకంటెన్= వాటి అన్నింటికంటె; ఉజ్జ్వలము+అగు= శ్రేష్ఠమైనదైన; సద్గతిన్= ఉత్తమగతిని; పడయు= పొందుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడి మనుమడవైన ఓ అభిమన్యూ! పరిశుద్ధమైన నడవడి కలవాడా! గొప్ప గొప్ప తపస్సులచేత, ప్రసిద్ధ యాగాలచేత, మహర్షులు చెప్పిన నోములచేత, గొప్పదానాల చేత, పవిత్ర ప్రవర్తనల చేత మహాత్ములు ఎటువంటి రమ్యమైన, ప్రసిద్ధమైన ఉత్తమగతులు పొందారో, వాటికంటె ఉజ్జ్వలమైన (శ్రేష్ఠతమమైన) ఉత్తమ గతిని పొందుము.'

విశేషం: వాసవపౌత్ర! పవిత్రవర్తనా! అనే రెండు సంబోధనలు ప్రస్తుత పద్యంలో ప్రతిపాదించబడ్డ విషయానికి ఎంతో అనుగుణంగా ఔచిత్య స్ఫోరకంగా అతికాయి. సాభిప్రాయాలైన సంబోధనలను కూర్చటంలో తిక్కన అక్కడక్కడ చూపిన నేర్పు అప్రతిమానం. పరలోకగతుడైన అభిమన్యుడు ఇహలోకాన్ని వదలి వెళ్ళాడు. మళ్ళీ ఈ మహీతలానికి మనం ఎంత పిలిచి మొత్తుకొన్నా రాడు. ఇహంతో సంబంధం తెగిపోయింది. పరంతో సంబంధం కుదురుకొనింది. స్వర్గలోక సంబంధాన్ని పురస్కరించుకొని 'వాసవపౌత్ర' అని సంబోధించటం చాలా అర్థవంతంగా ఉన్నది.

అట్లాగే ఇందులో తపస్సులూ, యాగాలూ, వ్రతాలూ, దానాలు చెప్తూ 'పుణ్యచరిత్రములన్' అనే ఒక విశేషణాన్ని తిక్కన పేర్కొన్నాడు. పుణ్యచరిత్రము లనగా 'పవిత్ర వర్తనలు'. అందుకే సంబోధనలో తిక్కన 'పవిత్రవర్తనా' అని సుభద్రనోట పలికించాడు.

వ. అని బహుప్రకారంబులం బలవించుచున్న సమయంబునం బాంచాలి యేతెంచి యిరుగేల నుత్తరా సుభద్రలం బొదివి, తానును వారును నడలూని పుడమిం బడి వివశతం బొంది వికలాక్రందనంబు సేయుచున్న నన్నారాయణుండును శోకసంతాపితాంతఃకరణుం డగుచు నుచితవచనంబుల నయ్యువిదల నెట్టకేలకు నూరార్చి, మగుడి పాండవులపాలికిం జనుదెంచె; నప్పుడు ధర్మతనయుం డమ్మాధవ ధనంజయులను భీమసేనునిం గవలను నితరపరిజనంబులను నిజనివాసంబులకుం బోవం బనిచి, తాను నభ్యంతర మందిరంబునకు నరిగె; గృష్ణుండును జిష్ణుతోన తదీయసదనంబునకుం జని, విమల జలంబులం గృతాచమనుం డయి యొక్క వివిక్త ప్రదేశంబునం దర్భశయ్య గావించి దాని నక్షతగంధపుష్పంబుల నలంకరించి యాయుధంబు లర్చించి, చుట్టు నిడి, కవ్వడి నందుండు మని నియోగించి 'నీవు నిశాసమయంబునం జేయు దేవపూజ యింతకు మున్న చేయ వని తలంపించిన నతండును బాదప్రక్షాళనంబు నుపస్పర్శనంబును నాచరించి, తాను నిత్యంబును నడపు త్ర్యంబక పూజనంబు తెఱంగున మాల్యానులేపన ధూప దీప నైవేద్యంబు జనార్దనునకు సమర్పించిన, నమ్మహాత్ముండు సంభావించి యాప్తులగు దౌవారికజనంబుల శస్త్రహస్తులై కొలిచి యుండునట్లుగా సంఘటించి, యా సవ్యసాచిం జూచి, నీవు సుఖనిద్ర సేయు; మేన నీకు శుభంబు గోరి యుండెదఁ; బోయి వచ్చెద' నని పలికి దారుకుండు దోడ నరుగ నాత్మగేహంబునకుం బోయి. 339

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లా పలికి; బహుప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; పలవించుచున్న= దుఃఖిస్తూ ఉన్న; సమయంబునన్= సందర్భంలో; పాంచాలి= ద్రౌపది; ఏతెంచి= వచ్చి; ఇరు కేలన్= రెండు చేతులతో; ఉత్తరా సుభద్రలన్= ఉత్తరను, సుభద్రను; పొదివి= చేరదీసికొని పట్టుకొని; తానును= ఆ పాంచాలియు; వారునున్= ఆ ఉత్తరాసుభద్రలున్నూ; అడలు+ఊని= దుఃఖించి; పుడమిన్+పడి= నేలపై పడి; వివశతన్+పొంది= మూర్ఛిల్లి; వికల+ఆక్రందనంబు= కలవరించే ఏడ్పుల అరపు; చేయుచున్నన్= కావిస్తూ ఉండగా; ఆ+నారాయణుండును= ఆ శ్రీకృష్ణుడును; శోక+సంతాపిత+అంతఃకరణుండు= దుఃఖంచేత మిక్కిలి తపించబడ్డ మనస్సు కలవాడు; అగుచున్= అవుతూ; ఉచితవచనంబులన్= తగిన మాటలతో; ఆ+ఉవిదలన్= ఆ స్త్రీలను; ఎట్టకేలకున్= చిట్టచివరకు; ఊరార్చి= ఊరడించి; మగుడి= మళ్ళీ; పాండవుల పాలికిన్= పాండవుల కడకు; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఆ, మాధవ ధనంజయులనున్= ఆ కృష్ణార్జునులను; భీమసేనునిన్= భీముడిని; కవలనున్= అమడలైన నకుల సహదేవులను; ఇతర పరిజనంబులన్= తక్కిన పరివారాన్ని (బలగాన్ని); నిజనివాసంబులకున్=

తమ విడిది గృహాలకు; పోవన్+పనిచి= పోయేటట్లు (ఆజ్ఞాపించి) పంపి; తానును= తానున్నూ; అభ్యంతరమందిరంబునకున్= లోపలి గృహానికి; అరిగెన్= పోయాడు; కృష్ణుండును= కృష్ణుడున్నూ; జిష్ణుతోన్+అ= అర్జునుడితోనే; తదీయ, సదనంబునకున్+చని= అతడిఇంటికి పోయి; విమలజలంబులన్= నిర్మలమైన నీటితో; కృత+ఆచమనుండు+అయి= ఆచమనం చేసినవాడై; ఒక్క, వివిక్త ప్రదేశంబునన్= ఒక ఏకాంతస్థలంలో; దర్భశయ్య కావించి= దర్భలతో పడకచేసి; దానిన్, ఆ పడకను; అక్షత, గంధ, పుష్పంబులన్= సేసప్రాలు (పసుపుగాని కుంకుమగాని రాచిన బియ్యం) గంధమూ, పూలతో; అలంకరించి= సింగారించి (క్రైసేసి); ఆయుధంబులు+అర్చించి= శస్త్రాలను పూజించి; చుట్టున్+ఇడి= చుట్టూ ఉంచి; కవ్వడిన్= అర్జునుడిని; అందున్+ఉండుము= అక్కడే ఉండుము; అని, నియోగించి= అని ఆజ్ఞాపించి (కోరి); నీవు; నిశాసమయంబున్= రాత్రిపూట; చేయు+దేవపూజ= చేసే దైవసేవ; ఇంతకుమున్న= ఇంతకుముందే; చేయవని= నిర్వర్తించవని; తలంపించినన్= తలచేటట్లు చేయగా; అతండును+ఆ అర్జునుడున్నూ; పాదప్రక్షాళనంబున్= కాళ్ళు కడుగుకోవటం; ఉపస్పర్శనంబునున్= ఆచమనమున్నూ; ఆచరించి= చేసి; తాను= తాను; నిత్యంబును= ప్రతిదినమున్నూ; నడపు= నిర్వర్తించే; త్ర్యంబక పూజనంబు, తెఱంగునన్= శివపూజ వలె; మాల్య+అనులేపన, ధూప, దీప, నైవేద్యంబు= దండలూ, పూతలూ(గంధాదులు) (అగరుబత్తి) సాంబ్రాణి పొగలూ, దీపాలూ, నివేదింపదగిన వస్తువూ; జనార్దనునకున్= శ్రీకృష్ణుడికి; సమర్పించినన్= సమర్పించగా; ఆ+మహాత్ముండు= మహనీయుడైన ఆ కృష్ణుడు; సంభావించి= సమ్మానించి; ఆప్తులు+అగు= క్షేమం కోరేవాళ్ళయిన; దౌవారిక జనంబులన్= ద్వారపాలకులను; శస్త్రహస్తులు+ఐ= ఆయుధాలు చేత ధరించినవారై; కొలిచి+ఉండునట్లుగాన్= సేవించి ఉండేటట్లుగా; సంఘటించి= ఏర్పాటు చేసి; ఆ+సవ్యసాచిన్= ఆ అర్జునుడిని; చూచి= కనుగొని; నీవు; సుఖనిద్ర+చేయుము= సుఖంగా నిద్రించుము; ఏన= నేనే; నీకున్+శుభంబున్+కోరి+ఉండెదన్= నీకు మేలుకోరి ఉంటాను; పోయి+వచ్చెదన్= పోయి వస్తాను; అని+పలికి= అని చెప్పి; దారుకుండు= తన రథసారథి అయిన దారుకుడు; తోడన్= తనతోకూడా; అరుగన్= రాగా; ఆత్మ గేహంబునకున్= తనయొక్క ఇంటికి(శిబిరానికి); పోయి= చని.

తాత్పర్యం: అని పలురకాలుగా శోకిస్తున్న సమయంలో ద్రౌపది వచ్చి, రెండు చేతులతో ఉత్తరాసుభద్రలను కౌగిలించుకొని, తాను కూడా వారితో కలిసి నేలపైబడి మూర్ఛిల్లి గుండెలు పగిలేటట్లు రోదిస్తూ ఉండగా, శ్రీకృష్ణుడు కూడ శోకంతో తపించే మనస్సుతో చలించి కూడా తేరుకొని, తగిన మాటలతో ఆ వనితలను చిట్టచివరకు ఓదార్చి, తిరిగి పాండవుల వద్దకు వచ్చాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు అందరినీ వారి వారి నివాసాలకు పంపి, తాను తన మందిరానికి వెళ్ళాడు. కృష్ణుడు అర్జునుడితో కలిసి అతడి మందిరానికి వెళ్ళి, మంచినీటితో ఆచమనం చేసి, ఒక ఏకాంత స్థలంలో దర్భశయ్య ఏర్పాటు చేసి, దానిని అక్షతలతో గంధ పుష్పాదులతో అలంకరించి, ఆయుధాలను పూజించి, చుట్టూ ఉంచి, అర్జునుడిని అక్కడ ఉండుమని ఆజ్ఞాపించి, 'నీవు రాత్రివేళ చేసే దైవపూజ ఇంతకుముందు చేయలే'దని హెచ్చరించి, చేసేటట్లు స్ఫూర్తిని కలిగించాడు. దానితో అర్జునుడు కూడా పాదాలు కడుగుకొని, ఆచమించి, తాను రోజూ చేసే త్ర్యంబకపూజను శ్రీకృష్ణుడికే షోడశోపచారాలతో చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని సమ్మానించి, శస్త్రపాణులైన భటులను అతడికి రక్షగా నిలిపి, అర్జునుడిని సుఖనిద్ర పొమ్మని, అతడి శుభం కోరి తాను మసలేటట్లు చెప్పి, దారుకుడిని వెంటపెట్టుకొని తన నివాసానికి వెళ్ళాడు.

ఆ. సెజ్జయందు మేను సేర్చి యర్జునకార్య। చింతఁ బలుకకుండి కొంతవడికిఁ
బవ్వళించెఁ గురున్నృపాలక! జలశాయి। దారుకుండు గొలిచి యూరకుండ. 340

ప్రతిపదార్థం: కురున్నృపాలక!= కురురాజా!; ధృతరాష్ట్రా!; జలశాయి= శ్రీకృష్ణుడు; సెజ్జఅందున్= పక్కమీద; మేను= శరీరాన్ని; చేర్చి= ఉంచి-పరుండి; అర్జునకార్యచింతన్= అర్జునుడి పనిని గురించిన ఆలోచనతో; పలుకక+ఉండి= మాట్లాడకుండ ఊరకుండి; కొంతవడికిన్= కొంతసేపటికి; దారుకుండు= సారథి; కొలిచి= సేవిస్తూ; ఊరక+ఉండన్= మిన్నకుండా (నిశ్శబ్దంగా) వేచి ఉండగా; పవ్వళించెన్= పడుకొన్నాడు (నిద్రించాడు).

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! శ్రీకృష్ణుడు పక్కమీద మేనువాల్చి అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను తీర్చేపనిని గురించి ఆలోచిస్తూ నిశ్శబ్దంగా ఉండి కొంతసేపటికి నిద్రపోయాడు. సారథి ఊరక ప్రక్కన నిలబడి ఆతడిని సేవిస్తూ ఉండిపోయాడు.

వ. ఆ సమయంబున నవ్వీటివా రెల్లను దమయుల్లంబుల నెవ్వగలు నివ్వటిల్లం గన్నుమూయక విన్ననయి యుండి. 341

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; ఆ+వీటివారు+ఎల్లను= ఆ దండు (శిబిరం)లోని వాళ్ళంతా; తమ+ఉల్లంబులన్= తమ మనస్సులలో; నెవ్వగలు= అధిక విచారం; నివ్వటిల్లన్= కలుగగా (నిండుకోగా); కన్నుమూయక= నిద్రించకుండా; విన్ననయి+ఉండి= చిన్నబోయి ఉండి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఆ శిబిరంలోని వారందరూ తమ మనస్సులలో పెద్ద దిగులు పెరగగా నిద్రపట్టక చిన్నబోయి ఉండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. ‘అభిమన్యుఁ డీల్గిన నర్జునుఁ డధిక శో । కావేశ మొంది సాహసికవృత్తి
నతి దుర్ఘటం బైన ప్రతిన యిట్టులు వట్టు । నే? కౌరవులు దీని నెట్టు లైనఁ
దప్పింపఁ జూతురు; దర్పంబు వెరవును । గలవారు వారి కగ్గలము గలరు;
కడు దెప్పరం బైన కార్యంబు వాటిల్లె; । నెమ్మెయి నిది నిర్వహించువాఁడొ

ఆ. యకట! దినములోన నాసైంధవునిఁ జంప । నబ్బకున్న నతని కగ్ని సొరఁగ
వలయు; నాతఁ డనృతవాదిగాఁ; డిక్కార్య । మెట్టు లగునొ! మనకు నేది గతియొ!’ 342

ప్రతిపదార్థం: అభిమన్యుఁడు; ఈల్గినన్= మరణించగా; అర్జునుఁడు; అధిక, శోక+ఆవేశము+ఒంది= మిక్కిలి దుఃఖంతో ఒడలు మరచిన స్థితిని పొంది; సాహసికవృత్తిన్= తెగువ కలవాడి నడవడితో; అతి+దుర్ఘటంబు+ఐన= మిక్కిలి ఘటించటానికి వీలుకానిదైన; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; ఇట్టులు+పట్టునే?= ఈ విధంగా పూనునా?; దీనిన్= ఈ ప్రతిజ్ఞను; కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; ఎట్టులు+ఐనన్= ఏ విధంగానైనా; తప్పింపన్= తప్పిపోయేటట్లు(ప్రతికూలమయ్యేటట్లు); చూతురు= చూస్తారు (ఆలోచిస్తారు); వారికిన్= ఆ కౌరవులకు; దర్పంబు= గర్వం; వెరవును= ఉపాయమున్నూ; కలవారు= ఉన్నవారు; అగ్గలము కలరు= అధికంగా (మిక్కుటంగా) ఉన్నారు; కడు+దెప్పరంబు+ఐన= మిక్కిలి అశక్యమైన; కార్యంబు+పాటిల్లెన్= పని కలిగింది; ఇది= ఈ పని; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; నిర్వహించువాడొ!= నెరవేరుస్తాడో!; అకట!= అయ్యో!; ఆ సైంధవునిన్= ఆ సైంధవుడిని; దినములోనన్= ఒక్కదినం లోపల; చంపన్+అబ్బక+ఉన్నన్= చంపటం ఈడేరకపోతే; అతనికిన్= అర్జునుడికి; అగ్ని+చొరఁగన్+వలయున్= అగ్నిలో ప్రవేశించవలసి ఉన్నది; ఆతఁడు= అర్జునుడు; అనృతవాది+కాఁడు= అసత్యం పలికేవాడు కాడు; ఆ+కార్యము= ఆ ప్రతిజ్ఞా కార్యం; ఎట్టులు+అగునొ?= ఎట్లా ఔతుందో!; మనకున్= మనకు; ఏది గతియో!= ఏది ఉపాయమో! (మార్గమో!).

తాత్పర్యం: ‘అభిమన్యుడు మరణించగానే అర్జునుడు దుఃఖంతో ఒళ్ళు మరచి, తెగువరి అయి సాధించటానికి వీలుకాని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. కౌరవులు ఈ ప్రతిజ్ఞను ఎట్లాగైనా వమ్ముచేయటానికి చూస్తారు. ఆ కౌరవులలో గర్వం, ఉపాయం ఉన్నవాళ్ళు మిక్కుటంగా ఉన్నారు. ఇది శక్యం కాని పని; ఏ విధంగా దీన్ని నెరవేర్చటమో. అయ్యో! ఆ సైంధవుడిని ఇంక ఒక్క దినంలో చంపలేకపోతే అర్జునుడు అగ్నిలో ప్రవేశించాలి. అతడు అసత్యవాది కాడు. ఈ పని ఎట్లా అవుతుందో? మన గతి ఏమిటో?’

విశేషం: జలశాయి అయిన కృష్ణుడు పవళించిన అనంతరం ఊరివారంతా అభిమన్యుడి మరణానికి కన్నుమూయలేదు. అభిమన్యుడి మరణానంతరం క్రమంగా జరుగబోయే అనర్థాలు ఏ విధంగా ఉంటాయో అని ఊరివారు భావించిన తీరు సీసపద్యంలో అభివర్ణితం. అభిమన్యుడి మృతికి తగినట్లుగ, అర్జునుడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ సామాన్యమైనది కాదు. అర్జున ప్రతిజ్ఞ విని కౌరవులు ఊరకుండరు. ఏ విధంగానైనా ప్రతిజ్ఞకు ప్రతికూల కార్యక్రమాలు ఎంతో ప్రతిభావంతంగా చేపడుతారు. అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపటానికి అవకాశం ఏర్పడకపోతే తానే అగ్నిలో ప్రవేశిస్తానని అంటున్నాడు. సత్య నిర్వహణలో అర్జునుడు అన్న ధర్మరాజు కన్నా తక్కువ వాడు కాడు. అనృతవాది కాని అర్జునుడి పరిస్థితి మరి ఎట్లో అని పౌరులు భావించిన విధానం గమనార్హం. పౌరుల అభిప్రాయాలను వెల్లడించటానికి అనువుగా ఇక్కడ తిక్కన సీసపద్యాన్ని ప్రవేశపెట్టటం ఆయన శిల్పదృష్టికి నిదర్శనం.

వ. అని వెండియు. 343

తాత్పర్యం: అని మఱియు.

క. ‘మన చేసిన సుకృతంబుల । వినుతఫలము లెల్ల నెల్లి వివ్వచ్చుఁడు సిం
ధునరేంద్రుఁ జంపునట్లుగ । నొనరి యొదవవలయు’ నని దృఢోక్తిఁ బలుకుచున్. 344

ప్రతిపదార్థం: వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; సింధునరేంద్రున్= సైంధవుడిని; చంపు అట్లుగన్= సంహరించేటట్లుగా; మన, చేసిన, సుకృతంబుల= మనం పూర్వం చేసిన పుణ్యకార్యాల; వినుతఫలములు+ఎల్లన్= పొగడబడే ఫలితములు అన్నీ; ఎల్లి= రేపు; ఒనరి= అనుకూలించి; ఒదవ వలయున్+అని= సిద్ధించాలి అని; దృఢ+ఉక్తిన్= గట్టి మాటగా; పలుకుచున్= పలుకుతూ.

తాత్పర్యం: ‘మనం పూర్వం చేసికొన్న పుణ్యకార్యాల ఫలమంతా రేపు అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపేటట్లుగా అనుకూలించి సిద్ధించాలి’ అని మిక్కిలి గట్టిగా చెప్పుతూ.

విశేషం: అర్జునుడు సైంధవుడిని సంహరించాలంటే మన పుణ్యకార్య ఫలాలన్నీ పండి అనుకూలించి రేపే సిద్ధించవలసి ఉన్నది. అర్జునుడి సుకృతం అటుంచి ముందు మన సుకృతాలు ఫలించాలి అని గట్టిగా అందరూ వక్కాణించారు. ‘మనం బ్రతికి బయటపడాలంటే సైంధవుడు చచ్చితీరాలి’ అని వారి అభిప్రాయం. పౌరులందరు తమ సుకృతాలు ఫలించటానికి సైంధవుడి వధ అవశ్యం జరిగి తీరవలసిందే అని భావించిన తీరును తిక్కన చక్కని కందంలో స్పష్టీకరించాడు.

ఆ. అగ్రపుస్తకంబు లర్చించి చూచుచుఁ । బరమ నియతిమై నుపశ్రుతులకుఁ
బోవుచును శుభంబు లావహించుటఁ గాంచి । చెలఁగి యొండొరులకుఁ జెప్పికొనుచు. 345

ప్రతిపదార్థం: అగ్రపుస్తకములు= అతి ముఖ్యములైన గ్రంథాలు; అర్చించి= పూజించి; చూచుచున్= చూస్తూ (ఆలోచిస్తూ); పరమ+నియతిమైన్= శ్రేష్ఠమైన నియమంతో; ఉపశ్రుతులకున్= శుభాశుభ సూచకాలైన ఇతరుల సంభాషణలను వినుటకు; పోవుచును= వెళ్ళుతూ; శుభంబులు= మేళ్ళు; ఆవహించుటన్= కలుగుటను; కాంచి= చూచి; చెలఁగి= సంతోషించి; ఒండొరులకున్= ఒకరికొకరు; చెప్పికొనుచున్= చెప్పికొంటూ.

తాత్పర్యం: శుభప్రదాలైన అతిముఖ్య గ్రంథాలను పూజించి చూస్తూ, ఎంతో నిష్ఠతో శుభాశుభ సూచకాలైన ఇతరుల సంభాషణలను వినటానికి వెళ్ళుతూ, శుభాలు కలగటం చూచి, సంతోషించి ఒకరి కొకరు చెప్పుకొంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: సంకట పరిస్థితులు ఏర్పడ్డప్పుడు సందేహ నివారణకో లేక సత్ఫల సంసిద్ధికో, శుభాశుభాలను నిర్దేశించే అతి ముఖ్య గ్రంథాలను పరిశీలించటం, వాటిని అర్చిస్తే శుభాలు కలుగుతాయి అని భావించటం ఒక సంప్రదాయంగా కనిపిస్తూ ఉన్నది.

భవిష్యత్తులో జరుగబోయే శుభాశుభాలకు సంబంధించి ముందుగానే కొన్ని సూచనలు గ్రహించటం అనేది కూడా పూర్వం మన పెద్దలు పాటించారు. వీటినే వాళ్ళు ఉపశ్రుతులు అన్నారు.

క. ‘గురునట్టివారు పదివే। వురు గాచిన నెల్లి సైంధవుని పగలిటిలోఁ
బొరిగొనునట్లుగ నరునకు। వరమిండీ వేల్పులార! వారని కరుణన్.’ 346

ప్రతిపదార్థం: వేల్పులార!= ఓ దేవతలారా!; వారని కరుణన్= ఉడుగని దయతో; గురు+అట్టివారు= ద్రోణాచార్యునంతటి వాళ్ళు; పదివేవురు= పదివేలమంది; కాచినన్= కాపాడినా; ఎల్లి= రేపు; పగలిటిలోన్= పగటిలోపలనే; సైంధవునిన్= సైంధవుడిని; పొరిగొనునట్లుగన్= చంపునట్లుగా; నరునకున్= అర్జునుడికి; వరము+ఇండీ= వరం ఈయండి.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దేవతలారా! పదివేలమంది ద్రోణాచార్య నంతటివాళ్ళు వచ్చి కాపాడినప్పటికీ, రేపు పగటి పూటనే సైంధవుడిని చంపేటట్లు అపారకరుణతో అర్జునుడికి వరమీయండి.’

వ. అని ప్రార్థించుచు దైవంబుల కేటికోళ్ళు నిరూపించుచు మఱియు బహుప్రకారంబులం బలుకుచుండిరి; రాత్రి సాలం జనిన మేలుకని దామోదరుండు దారుకు నాలోకించి. 347

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; ప్రార్థించుచున్= ప్రార్థన చేస్తూ; దైవంబులకున్= దేవతలకు; ఏటికోళ్ళు= నమస్కారాలు; నిరూపించుచున్= ఆచరిస్తూ; మఱియున్= ఇంకా; బహుప్రకారంబులన్= అనేకవిధాలుగా; పలుకుచుండిరి= మాటాడుతూ ఉన్నారు; రాత్రి+చాలన్+చనినన్= రాత్రి చాలాకాలం గడిచిపోగా; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; మేలుకని= మేల్కొంచి; దారుకున్= రథసారథి అయిన దారుకుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని ప్రార్థనలు చేస్తూ దేవతలకు మ్రొక్కులు మ్రొక్కుకొంటూ అనేకవిధాలుగా మాట్లాడుకొంటూ రాత్రి చాలాసేపు గడిపారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు మేలుకొని దారుకుడిని చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శ్రీకృష్ణుఁడు దారుకుతో అర్జును ప్రతిజ్ఞా విషయంబులైన వాక్యంబులం గొన్ని సెప్పుట (సం. 7-56-27)

చ. ‘నరుఁ డిటు లాడునే నృపగణంబు వినంగ? జయింపవచ్చునే
గురుకురు సేనలం దరణి గ్రుంకక మున్న తలంపఁ జాల దు
స్తర మిది యాతఁ డీ ప్రతిన దప్పకయుండఁగ దీర్చునట్టుగాఁ
బొరయక యున్న దుర్దశలఁ బొందనె పాయని నిందఁ గుందనే! 348

ప్రతిపదార్థం: నృపగణంబు= రాజసమూహం; వినంగన్= వింటూ ఉండగా; ఇటులు= ఈ విధంగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఆడునే!= (ప్రతిజ్ఞావాక్యాలు) మాటాడునే!; తరణి= సూర్యుడు; క్రుంకక+మున్నె= అస్తమించకముందే; గురు, కురు, సేనలన్= గొప్ప కౌరవ సైన్యాలను; జయింపవచ్చునే!= గెలువటానికి అవుతుందా!; తలంపన్+చాలన్= ఊహించలేకున్నాను; ఇది+దుస్తరము= ఇది కష్టం; ఆతఁడు= అర్జునుడు; ఈ+ప్రతిన= ఈ ప్రతిజ్ఞ; తప్పక+ఉండఁగన్= తప్పకుండా; తీర్చునట్లుగాన్= నెరవేర్చేటట్లుగా; పొరయక ఉన్నన్= కలిగించకుండా ఉంటే; దుర్దశలన్= దురదృష్టాలను; పొందనె?= పొందకుండా ఉంటానా?; పాయని, నిందన్= శాశ్వతమైన నిందతో; కుందనే!= బాధపడనా!

తాత్పర్యం: అందరు రాజులు వింటూ ఉండగా అర్జునుడు ఆ విధంగా ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. సూర్యుడస్తమించక ముందే గొప్ప కౌరవసైన్యాలను జయించటానికి వీలవుతుందా? ఏమో! ఊహించలేకున్నాను. ఇది తరించరానిది. ఆ అర్జునుడు

ఈ ప్రతిజ్ఞను తప్పకుండా నెరవేర్చేటట్లు చూడాలి. అలా నేను చేయకపోతే దుస్థితుల పాలుకానా? శాశ్వతమైన నింద పడనా?

విశేషం: తరింపచేసేవాడు తరణి. అతడు అస్తమించేలోపుగా అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరటం అంత సులువు కాదు. అది దుస్తరం. ఇక్కడ తిక్కన దుస్తరమనే ప్రయోగాన్ని ఛందోనుగుణంగా విరిచి చెప్పటంలో ఎంతో మహార్థస్ఫూర్తి వ్యంగ్య ప్రాయంగా సూచించబడింది. ‘అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరకపోతే నింద అతడికి కాదు, నాకు కలుగుతుంది’ అని దారుకుడితో శ్రీకృష్ణుడు వివరించిన విషయం చంపకమాలావృత్తంలో నిబంధించబడింది. ‘నరుఁ డిటులాడునే’ అని ఎత్తుగడ. ‘పాయని నిందఁ గుందనే’ అని చివరివాక్యం. ఈ రెండు వాక్యాలకు సమన్వయప్రాయంగా మధ్యవాక్యాలు కూర్పబడ్డాయి.

క. కడుఁ గూర్తుఁ గవ్వడికి న। య్యొడలు గలుగ నేను బ్రతికియుండుదుఁ గా; కె
క్కడి బ్రదుకు నాకు నాతం। డెడలిన; నప్పార్థుఁ గాతు నెల్ల విధములన్. 349

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడికిన్= అర్జునుడికి; కడున్= మిక్కిలి; కూర్తున్= ప్రియం కలిగిస్తాను; ఆ+ఒడలు+కలుగన్= ఆ అర్జునుడి శరీరం ఉంటేనే; ఏను= నేను; బ్రతికి+ఉండుదున్+కాక= జీవించి ఉండగలను; ఆతండు+ఎడలినన్= ఆ అర్జునుడు దూరమైతే; నాకున్= నాకు; ఎక్కడి బ్రదుకు= జీవనం ఎక్కడిది; ఎల్లన్+విధములన్= అన్ని విధాలా; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; కాతున్= కాపాడుతాను.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నాకు చాలా ఇష్టమైనవాడు. అతడి దేహం ఉంటేనే నేను జీవించి ఉండగలుగుతాను. అతడే దూరమైతే నాకు ఇం కెక్కడి బ్రతుకు? అన్నివిధాలా ఆ అర్జునుడిని రక్షిస్తాను.

విశేషం: నరనారాయణ మైత్రి ఏ విధంగా విడదీయరానిదో ఈ పద్యంలో కృష్ణార్జునపరంగా వివరించబడింది. ఒకరు లేకపోతే మరొకరు ఉండటం అసంభవం. బాహ్యంగా గానీ ఆంతరంగికంగా కానీ ఆ ఇరువురి అనుబంధం ఆ విధంగా విడదీయరానిది. ప్రతిజ్ఞ చేసింది అర్జునుడే కావచ్చును. కాని, దానిని నిర్వహించవలసిన బాధ్యత కృష్ణుడిమీదనే ఉన్నది. ఎట్లయినా అతడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరేటట్లు చూడాలి. ఈ సందర్భంలో ఆతడిని ఎదుర్కొనే అన్ని కష్టాలనుండి కాపాడాలి. అన్నివిధాలా అతడిని రక్షించగలిగినప్పుడే మా మైత్రికి సార్థకత అని కృష్ణుడు నిజమైన మైత్రిలో నీవూ-నేనూ అనే భేదం ఎట్లు ఉండదో వివరించాడు. ఎల్లప్పుడూ ఆతడూ నేనూ ఒకటిగా ఉంటూ ఉన్నాము. అతడికి కావలసినది అది ఏదైనా నేనే సమకూర్చుతున్నాను. ఒకే ప్రాణం రెండు శరీరాలు. అతడు ప్రాణాలు విడిస్తే నేను కూడా తప్పక మరణించి తీరవలసిందే’.

క. నాలో సగ మర్జునుఁడే। నాలమునం దతని కగుట యరుదే! యెమ్మై
వ్రాలెదనో? రిపు లెట్టులు। గూలెదరో? చూడు; నాకుఁ గురుబల మెదురే? 350

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు= ఆ నరుడు; నాలోన్+సగము= నాలో అర్ధభాగం; ఏను=నేను; ఆలము+అందున్= యుద్ధంలో;ఆతనికిన్+అగుట= ఆ అర్జునుడికి అనుకూలం కావటం; అరుదే!= ఆశ్చర్యమా!; ఎమ్మైన్= ఏ విధంగా; వ్రాలెదనో= మీరెదనో; రిపులు=శత్రువులు;ఎట్టులు+కూలెదరో?= ఏ విధంగా నశిస్తారో?; చూడు= పరికించుము; నాకున్= నాకు; కురుబలము= కౌరవసైన్యం; ఎదురే?=లెక్కా?

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు నాలో అర్ధభాగం. నేను అతడికి యుద్ధంలో అనుకూలంగా ఉండటం ఒక ఆశ్చర్యమా! ఎట్లా విజృంభిస్తానో,శత్రువులు ఏ విధంగా నేలగూలుతారో చూస్తూ ఉండుము. ఈ కురుసైన్యం నాకు ఒక లెక్కా?

విశేషం: ‘అర్జునుడు తనలో సగం కాబట్టి, అతడి పక్షం నేనూ యుద్ధం చేయటంలో ఆశ్చర్యపడాల్సిం దేముంది? మిత్రుడంటే ‘విపత్తి సౌఖ్య సదృశ క్రియుడు’ కదా! ప్రస్తుతం ఆపదలో చిక్కుకొన్న అర్జునుడిని రక్షించటానికి నేనే శత్రువులను చీల్చి చెండాడుతాను.’ అని కృష్ణుడు చెప్పిన ప్రతి వాక్యంలోనూ తనకూ అర్జునుడికీ అన్ని విషయాలలోనూ అభేదమే అన్న అభిప్రాయం అభివ్యక్తమైనది.

తే. ఎల్లి సచరాచరములగు నెల్ల భూత । ములును నాదగు నేర్పును, బలముఁ, బాండు
తనయులకు నేను గూర్చుటయును నెఱుంగ । వలయు దారుక! యేచెదఁ గలనిలోన. 351

ప్రతిపదార్థం: దారుక!= (రథసారథివైన) ఓ దారుకా!; నాది+అగు, నేర్పును= నాది అయిన చాకచక్యాన్ని; బలమున్= శక్తిని; పాండు తనయులకున్= పాండవులకు; ఏను= నేను; కూర్చుటయునున్= ప్రియం కలిగించటాన్నీ; ఎల్లి= రేపు; సచర+అచరములు+అగు+ఎల్ల, భూతములునున్= జంగమములు, స్థావరములును అయిన అన్ని ప్రాణులున్నూ; ఎఱుంగన్+వలయున్= తెలిసికొనటం సంభవిస్తుంది; కలనిలోనన్= యుద్ధంలో; ఏచెదన్= విజృంభిస్తాను.

తాత్పర్యం: దారుకా! నా నేర్పూ, శక్తీ, పాండవులకు నేను ప్రియం కలిగించటాన్ని, రేపు స్థావర జంగమాత్మకమైన ప్రాణికోటి తెలిసికొనటం సంభవిస్తుంది. యుద్ధంలో విజృంభిస్తాను.

విశేషం: 'యుద్ధంలో విజృంభించి తన నైపుణ్యాన్నీ, బలాన్నీ ప్రాణికోటి మొత్తం చూస్తూ ఉండగా రేపు ప్రకటిస్తాను' అని అర్జునుడికి బదులు తానే యుద్ధం చేసేటట్లు కృష్ణు డిందులో పేర్కొన్నాడు. అంతకు ముందు 'కవ్వడికిఁ గూర్తుఁ' నన్న కృష్ణుడు 'పాండు తనయులకు తాను కూర్చుట యెట్టిదో రేపు చూపుతాను' అంటున్నాడు. ఈ పద్యంలో కూర్చుట, కూర్తు అను ప్రయోగాల్ని తిక్కన అసాధారణమైన విశిష్టమైన అర్థంలో అక్కడక్కడా ప్రయోగించాడు. కూర్చుటలో ఎంతో విడదీయరాని అనుబంధాన్ని తిక్కన ప్రతిపాదించాడు. అర్థవంతాలైన అచ్చ తెలుగు పదాలు కూర్చటంలో ఆయనకు ఆయనయే సాటి. కృష్ణుడు తన సారథికి పాండవులతో తనకు గల ప్రగాఢ మైత్రిని కొంత విస్తరించి వివరించాడు.

క. ఇనుఁ డస్తమింపకుండఁగ । మును సైంధవుఁ జంపువాఁడ; మునుకొని పరు లే
చినఁ జిత్రవధ విహారం । బున నప్పుడు రౌద్రరసము పొడ వేర్పఱుతున్. 352

ప్రతిపదార్థం: ఇనుఁడు= సూర్యుడు; అస్తమింపక+ఉండఁగన్+మును= అస్తమించక ముందు; సైంధవున్= సైంధవుడిని; చంపువాఁడన్= సంహరించగలవాడను; మునుకొని= ముందుగా; పరులు= శత్రువులు; ఏచినన్= విజృంభిస్తే; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; చిత్రవధ విహారంబునన్= ఆశ్చర్యంగా చంపటం యొక్క క్రీడా విహారంచేత; రౌద్రరసము+పొడవు= రౌద్రరసం యొక్క ఆకారం; ఏర్పఱుతున్= ఏర్పాటు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: పొద్దు గుంకకముందే ఆ సైంధవుడిని సంహరిస్తాను. శత్రువులే ముందుగా విజృంభిస్తే వాళ్ళనందరినీ చిత్ర విచిత్ర పద్ధతులలో చంపుతూ క్రీడా విహారం సాగిస్తాను. రౌద్రరసంయొక్క ఆకారం ఎట్లా ఉంటుందో ఏర్పడేటట్లు చేస్తాను.

విశేషం: 'చిత్రవధ విహారము' తో 'రౌద్రరసము పొడవేర్పఱుతున్' అనే వాక్యంలో దయారస సముద్రుడైన కృష్ణుడు అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చటం కొరకు రౌద్రరసమే తా నవుతానని చెప్పటం విశేషం. పవిత్రమూ, అవ్యాజమూ అయిన స్నేహధర్మంలో వాడే వీడు కావటం సహజం. అర్జునుడు చేయవలసిన పని తానే చేస్తానని పదే పదే చెప్పటం వలన తన రథసారథిని యుద్ధానికి సంసిద్ధం కావాల్సిందని హెచ్చరించినట్లయింది.

ఉ. సైంధవుఁ డొక్కఁ డేల? యనిఁ జావకపోవఁగ నేర్తు రెట్లు గ
ర్వాంధుఁడు కౌరవేశ్వరుఁడు నందఱు దమ్ములు, నెల్ల మిత్త్రులున్,
బంధులుఁ దోడు వచ్చిన నృపాలురుఁ బాండవకీర్తి సర్వది
క్సింధుర దంతకాండములఁ జెందఁగఁ జేయుట కేను బూనఁగన్. 353

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; పాండవ కీర్తిన్= పాండు కుమారులయొక్క యశస్సును; సర్వ, దిక్+సింధుర, దంత, కాండములన్= అన్ని దిగ్గజాల యొక్క దంత సమూహాలను; చెందఁగన్+చేయుటకున్= పొందేటట్లు కావించటానికి; పూనఁగన్= ప్రయత్నించగా; సైంధవుఁడు+ఒక్కఁడు+ఏల?= సైంధవుడు ఒక్కడే ఏమి?; గర్వ+అంధుఁడు= దర్పంచేత కళ్ళు మూసికొని పోయినవాడు (అయిన); కౌరవ+ఈశ్వరుఁడున్= దుర్యోధనుడున్నూ; అందఱు తమ్ములున్= (అతడి అందరు సహోదరులున్నూ) తమ్ముళ్ళు అందరున్నూ; ఎల్లన్+మిత్త్రులున్= స్నేహితులు అందరున్నూ; బంధులున్= చుట్టాలున్నూ; తోడు వచ్చిన+నృపాలురున్= సహాయంగా వచ్చిన సామంతరాజులున్నూ; అనిన్= యుద్ధంలో; చావక+పోవఁగన్= మరణించకుండా; ఎట్లు నేర్తురు?= ఏ విధంగా ఉండగలరు?, సమర్థులవుతారు?

తాత్పర్యం: నేను పాండవుల కీర్తిని అన్ని దిక్కులలో వ్యాపింప చేయటానికి ప్రయత్నించగా, ఒక్క సైంధవుడు ఏమిటి? దర్పంచేత గ్రుడ్డివాడైన ఆ దుర్యోధనుడూ, అతడి తమ్ముళ్ళు అందరూ, మిత్రులందరూ, చుట్టాలు, సహాయంగా వచ్చిన రాజులూ యుద్ధంలో చావకుండా ఎట్లా ఉండగలరు?

విశేషం: 'పాండవుల కీర్తి అన్ని దిక్కులలో వ్యాపించేటట్లు చేస్తాను' అనే భావాన్ని అన్ని దిగ్గజాల దంత సమూహాలను చేరేటట్లు చేస్తాననటం ఒక క్రొత్తరూప కల్పన. ఏనుగుల దంతాలు తెల్లగా ఉంటాయి. అట్లాగే కీర్తికూడా తెల్లగా ఉంటుంది. ఆ సామ్యాన్ని పురస్కరించుకొని కీర్తిని ఆ దంతాలకు చెందేటట్లు చేస్తాననటం విశేషం. సహజంగానే ఏనుగుల దంతాలు తెల్లగా ఉండగా పాండవుల కీర్తిచేత ఆ తెలుపు కలిగేటట్లు చేస్తాను అంటున్నాడు. చెందటం అంటే - సిద్ధించటం, చేరటం, వసించటం, కూడుకొనటం, సమీపించటం అనే అర్థా లున్నాయి. అంటే అంతకుముందు ఉండేదాన్ని మరికొంత ప్రజ్వలింపజేయటం అని కూడా అర్థం పొసగుతుంది.

ఇక గర్వాంధుడు అని దుర్యోధనుడికి ప్రయోగించిన విశేషణం కూడా ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది. తండ్రి ధృతరాష్ట్రుడు పుట్టుగ్రుడ్డి అయితే ఆయనను మించిన గ్రుడ్డితనం వీడు తన గర్వంతో తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు. అహంకారమూ, మదమూ కళ్ళకు కప్పిన మొప్పె దుర్యోధనుడు. వాడి బటువు చూచికొనే సైంధవుడు యుద్ధరంగానికి వచ్చి ఉన్నాడు. కాబట్టి, సైంధవు డేమిటి వాడికి సహాయంగా వచ్చిన సమస్త యోధులను సంహరిస్తా నంటున్నాడు శ్రీకృష్ణుడు.

వ. అది క్రమంబునం జూచెద; వెల్లి నీవు మనయరదంబు పన్ని శైబ్య సుగ్రీవ మేఘపుష్ప వలాహకంబులను గనకమణి మాలికాలంకృతంబులం జేసి పూన్చి, గరుడధ్వజంబు సంఘటించి, చక్ర గదా శార్ఙ్గ ప్రముఖాస్త్ర శస్త్రంబులు దగు తెఱంగున నునిచికొని మైమఱువు దొడిగిరమ్ము; పాంచజన్య రవం బాకర్ణించి నప్పుడ వేగంబ యెయిది కొను' మనిన విని దారుకుండు. 354

ప్రతిపదార్థం: అది= శత్రువులను ఎదుర్కొనటం లేదా వాళ్ళను సంహరించటం; క్రమంబునన్+చూచెదవు= క్రమంగా నీవే చూస్తావు (అది అడుగుపెట్టినప్పుడు సామర్థ్యంతో పూనికతో నిర్వహించాల్సిన పని అని భావం); ఎల్లి= రేపు; నీవు; మన+అరదంబున్+పన్ని= మన రథాన్ని ఏర్పాటు చేసి (యుద్ధానికి సిద్ధం చేసి); శైబ్య, సుగ్రీవ, మేఘపుష్ప, వలాహకంబులనున్= శైబ్యమూ, సుగ్రీవమూ, మేఘపుష్పమూ, వలాహకమూ అనే గుర్రాలను (మేఘపుష్పాన్నే పుష్పకం అనికూడా వ్యవహరిస్తారు); కనక, మణి, మాలికా+అలంకృతంబులన్= బంగారు, మణుల దండలతో అలంకరించబడిన వాటినిగా; చేసి= ఒనర్చి; పూన్చి= రథాలకు కట్టి; గరుడధ్వజంబున్= గరుత్మంతుడి గుర్తున్న జెండాను; సంఘటించి= కూర్చి, అమర్చి; చక్ర, గదా, శార్ఙ్గ ప్రముఖ+అస్త్ర+శస్త్రంబులున్= సుదర్శనచక్రం, గద, విల్లు, బాణాలు, ఆయుధాలు; తగు తెఱంగునన్= తగినవిధంగా; ఉనిచికొని= ఉంచుకొని(ఉండునట్లు చేసికొని); మైమఱువున్= కవచాన్ని; తొడిగి= ధరించి; రమ్ము= రావలసింది; పాంచజన్యరవంబు= పాంచజన్యం అనే శంఖం యొక్క ధ్వని; ఆకర్ణించినప్పుడు+అ= విన్నప్పుడే; వేగంబ= త్వరగా; ఎయిదికొనుము= వెంబడించుము (రమ్ము); అనినన్= అని కృష్ణుడు చెప్పగా; విని; దారుకుండు= శ్రీకృష్ణుడి రథసారథియైన దారుకుడు.

తాత్పర్యం: నా శత్రు సంహారాన్ని ఒక వరుసలో నీవే చూస్తావు. రేపు నీవు మన రథాన్ని సిద్ధం చేయుము. శైబ్య,సుగ్రీవ,మేఘపుష్ప, వలాహకాలనే గుర్రాలను బంగారుమణుల దండలతో అలంకరించి, గరుడధ్వజాన్ని నిలిపి, చక్రం, గద, శార్‌ఙ్గం మొదలైన అస్త్రశస్త్రాలను రథంలో పదిలంగా ఉంచుము. నీవు కవచాన్ని తొడుగు కొని రమ్ము.పాంచజన్యంపూరించగానే నీవు విజృంభించుము' అని అనగా, ఆ మాటలు విని దారుకుడు. (తరువాతి పద్యంతోఅన్వయం).

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు తాను అర్జునుడికి రథసారథి. తనకు రథసారథి దారుకుడు. యుద్ధానికి సర్వ సన్నద్ధుడై తానే యుద్ధాన్ని చేస్తానని, అందుకు అవసరమైన అన్ని ఏర్పాట్లతో రేపు ఉదయం బయలుదేరాలని చెప్పుతూ ఎట్లా సంసిద్ధం కావాలో దారుకుడికి శ్రీకృష్ణుడు వివరించాడు. మనం మన ఇంటిలోని పెంపుడు జంతువులకు ఎట్లా పేర్లు పెట్టుకొంటామో అట్లే నాలుగు గుర్రాల పేర్లు కూడా ఈ వచన భాగంలో తెలుపబడ్డాయి.

చ. **'అలఘువిచార! యట్ల తగు; నప్పని సేసెద; నంత సేయఁగా**
వలయునె? యెవ్వ రక్కడ నవార్యులు క్రీడికి సారథిత్వముం
దలకొని నీ వనూన శుభదం బగు వర్తన మాచరింప నీ
నిలుపును బార్థు చాలుటయు నేఁడుగదా భువనం బెఱింగెడున్. **355**

ప్రతిపదార్థం: అలఘు విచార!= గొప్ప ఆలోచన కలవాడా! (శ్రీకృష్ణా! అని సంబోధన); అట్లు+అ+తగున్= అట్లే, తప్పనిసరి అవుతుంది; ఆ+పని చేసెదన్= (మీరు చెప్పిన) ఆ కార్యం చేస్తాను; అంత= ఆ కొలది; చేయఁగాన్+వలయును+ఎ!= చేసి తీరవలసిందేనా!; నీవు; సారథిత్వమున్= సారథిగా ఉండటాన్ని; తలకొని= వహించి లేదా అవలంబించి; అనూన= గొప్ప; శుభదంబు+అగు= మేలు కలిగించేదైన; వర్తనమున్+ఆచరింపన్= (స్థితిని కలిగించగా) వృత్తి లేదా నడవడిని నిర్వహించగా; క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; అక్కడన్= ఆ యుద్ధంలో; అవార్యులు= అడ్డగించ దగనివాళ్ళు; ఎవ్వరు= ఎవరు (ఉన్నారు); నీ+నిలుపునున్= నీ స్థైర్యం లేదా ప్రాపును; పార్థు+చాలుటయున్= అర్జునుడి సామర్థ్యమున్నూ; భువనంబు= లోకం; నేఁడు కదా!= ఈ దినం కదా!; ఎఱింగెడున్= తెలిసికొన గలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'గొప్ప ఆలోచన కల ఓ శ్రీకృష్ణా! నీవు చెప్పినట్లే చేయదగును. నీవు ఆదేశించిన పని చేస్తాను. కాని, అంత చేయటం అవసరమా? అర్జునుడికి నీవు సారథిగా ఉండి గొప్ప శుభాన్ని గూర్చే స్థితిని కలిగిస్తే (శుభప్రదమైన వృత్తిని పాటిస్తే) ఇక అర్జునుడు అడ్డగించటానికి సాధ్యంకానివాళ్ళెవరున్నారక్కడ? నీ స్థైర్యాన్ని, ఆ అర్జునుడి సామర్థ్యాన్ని లోకం ఈ రోజు కదా తెలిసికొంటుంది'

విశేషం: 'అలఘువిచార!' అనే పద్యం ఎత్తుగడ గానీ, సాభిప్రాయమైన ఆ సంబోధన లోని అర్థవిశేషం గానీ ఎంతో గంభీరంగా, ఔచిత్య స్ఫోరకంగా, ఆ మొత్తం సన్నివేశాన్ని మనముందు ఉంచే విధంగా అభివ్యక్తమైనది. పార్థుడికి నీవు నిర్వహించే సారథ్యం. శుభప్రదమై సత్‌స్థితిని కలిగిస్తుంది. నీ ప్రాపు, అతడి సామర్థ్యం లోకానికి ఈ దినమే వెల్లడి అవుతాయి. అని దారుకుడు దృఢంగా తన నిశ్చయాన్ని తెలిపాడు. కాని, తాను సారథిగా ఉండి రథికుడు చెప్పేదాన్ని ఎట్లా కాదంటాడు? అందుకే 'అట్ల తగు అప్పని సేసెద' అని అన్నాడు. మళ్ళీ వెంటనే 'అంత సేయగా వలయునె' అని మనస్సులోని అసలు విషయాన్ని బయటపెట్టాడు.

వ. **అని సవినయంబుగాఁ బలికి దనుజమర్దను తమకంబు వారించె; నంతఁ 'బాంచజన్య రవాభిజ్ఞానంబు సవిశేషంబుగా నతనిచేత వినికొని తత్కాలంబున నాలంబులోనికి నరదంబు గొనివచ్చెద' ననియె; వెండియు వాసుదేవుండు సూతునితోడ సముచిత సల్లాపంబులు సేయుచుండె; నంత నట బీభత్సుండు ప్రతిజ్ఞోత్సాహంబు నిర్వహించు తెఱంగు దలంచుచు దామోదర కృత స్థండిల శయనంబున నుండి శోకనిద్రా వివశుండయ్యెఁ; నయ్యవసరంబునం గలలోనం గృష్ణుం డతనిపాలికిం బోయిన, నాతండు భక్తిం బ్రత్యుత్థానంబు సేసి తనయున్న సెజ్జ యిచ్చి, తొలంగి నిలుచుండ, నమ్మురారి యాసీనుండై యుండి యతని కి ట్లనియె.356**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; సవినయంబుగాన్= వినయంతో కూడుకొన్నట్లుగా; పలికి= మాటాడి; దనుజమర్దను+తమకంబున్= రాక్షసులను సంహరించేవాడైన శ్రీకృష్ణుడియొక్క తొందరపాటును; వారించెన్= నివారించాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; పాంచజన్య రవ+అభిజ్ఞానంబు= పాంచజన్య శబ్దంయొక్క ఎఱుకను (గుర్తును); సవిశేషంబుగాన్= విశేషసహితంగా; అతనిచేతన్= ఆ కృష్ణుడివలన; వినికొని= విని; తద్+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో; అరదంబు= రథం; ఆలంబులోనికిన్= యుద్ధంలోకి; కొనివచ్చెదన్= తీసికొని వస్తాను; అనియెన్= అన్నాడు; వెండియున్= పిదప; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; సూతునితోడన్= రథసారథితో; సముచిత సల్లాపంబులు= తగిన సంభాషణలు; చేయుచుండెన్= చేస్తూ ఉన్నాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో; అట= అక్కడ; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; ప్రతిజ్ఞా+ఉత్సాహంబున్= శపథం యొక్క ప్రయత్నాన్ని; నిర్వహించు తెఱంగున్= దర్భశయ్యపైన (స్థండిలం అనగా, వ్రతాదులు పూనినవాళ్ళు పవళించటానికి దర్భాదుల చేత సంస్కరించబడ్డ భూమి); ఉండి; శోకనిద్రా వివశుండు+అయ్యెన్= దుఃఖంచేత నిద్రచేత; ఒళ్ళు మరచిన వాడు అయ్యాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సందర్భంలో; కలలోనన్= స్వప్నంలో; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనిపాలికిన్= అర్జునుడి దగ్గరకు; పోయినన్= పోగా; ఆతండు= ఆ అర్జునుడు; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రత్యుత్థానంబున్+చేసి= లేచి నిలబడి; తన+ఉన్న సెజ్జన్= తాను ఉండే పడకను; ఇచ్చి; తొలంగి, నిలుచుండన్= (గౌరవాన్ని ప్రకటిస్తూ మర్యాదగా) కొంత దూరంలో నిలిచి ఉండగా; ఆ+మురారి= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ఆసీనుండు+ఐ= కూర్చున్నవాడై ఉండి; అతనికిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అని దారుకుడు విన్నవించి శ్రీకృష్ణుడి తొందరను తగ్గించాడు. పాంచజన్యం మ్రోగిన గుర్తును తెలిసికొని రణరంగంలోకి రథాన్ని తెస్తానని చెప్పాడు దారుకుడు. ఆ తరువాత అతడితో శ్రీకృష్ణుడు తగిన మాటలాడుతూ ఉండిపోయాడు. ఇక అక్కడ అర్జునుడు ప్రతిజ్ఞను నిర్వహించే విధాన్ని తలచుకొంటూ శ్రీకృష్ణుడు ఏర్పాటు చేసిన దర్భశయ్యమీద శోకంతో నిద్రలో మునిగిపోయాడు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు కలలో అతడిని సమీపించాడు. అతడు వినయంతో లేచి తన సెజ్జ మీద శ్రీకృష్ణుడిని కూర్చుండబెట్టి, సమీపంలో తాను నిలబడి ఉండగా శ్రీకృష్ణుడతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. **వగపున కెడ యీకుము; నె । వ్వగఁ గుందిన మానవుండు వైరులచేతన్**
దెగుఁ గాని తనదు కార్యముఁ । దగ నొనరింపంగ లేఁడు; తగునే వగవన్?' **357**

ప్రతిపదార్థం: వగపునకున్= దుఃఖానికి; ఎడ+ఈకుము= సందు ఈయవద్దు; నెవ్వగన్= మిక్కిలి దుఃఖంతో; కుందిన= కుమిలిన (బాధపడిన); మానవుండు= నరుడు; వైరులచేతన్= శత్రువులచేత; తెగున్+కాని= నశిస్తాడు కాని; తనదు కార్యమున్= తన పనిని; తగన్= తగునట్లు; ఒనరింపఁగన్+లేఁడు= చేయలేడు; వగవన్= దుఃఖించగా; తగునే?= న్యాయమా?(యుక్తమా?)

తాత్పర్యం: దుఃఖానికి అవకాశం ఇవ్వవద్దు. దుఃఖంతో బాధపడే నరుడు శత్రువుల చేత నశిస్తాడే కాని తన పనిని తాను తగు విధంగా చేయలేడు. దుఃఖించటం సబబా?

విశేషం: దుఃఖించటం వలన తన వినాశాన్ని తానే తెచ్చుకొన్న ట్లవుతుంది. కాబట్టి శోకించటం తగదు అని ఈ పద్యంలోని సారాంశం.

వ. **అనిన విని యతం డతని కిట్లనియె.** **358**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= ఆకర్ణించి; అతండు= అర్జునుడు; అతనికిన్= శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు= ఇట్లా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'వగ పింక నెన్నఁటికి దెగు? । మిగిలి ప్రతిన పూరగింప మేకొని చను నా
మగటిమియు లావు మాన్చుట । తగవే గురునకు నతండు దానికిఁ బూనన్. **359**

ప్రతిపదార్థం: వగపు= దుఃఖం; ఇంకన్= ఇక; ఎన్నఁటికిన్= ఎప్పటికి; తెగున్?= నశిస్తుంది?; అతండు= ద్రోణాచార్యుడు; దానికిన్= నా ప్రతిజ్ఞకు భంగం కలిగించటానికి; పూనన్= ప్రయత్నించగా; మిగిలి= అతిశయించి; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; పూరగింపన్= నెరవేర్చటానికి; మేకొని=పూని; చను= పోయే; నామగటిమియున్= నా శౌర్యాన్నీ (పౌరుషాన్నీ); లావున్= బలాన్నీ; మాన్చుట= మానేటట్లు (విడిచేటట్లు) చేయటం; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; తగవే?= తగినదేనా?

తాత్పర్యం: ఈ దుఃఖం ఇంకెప్పటికి నశిస్తుంది? ఆ ద్రోణుడు నా ప్రతిజ్ఞాభంగానికి ప్రయత్నించగా, నా ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చటానికి పూనుకొని యుద్ధరంగానికి పోయే నా శౌర్యాన్నీ, బలాన్నీ (విరమింపజేయడం) మానేటట్లు చేయటం ఆ ఆచార్యుడికి తగినదేనా?

క. ఇనతనయ సహిత మడ్డము । సనుదెంచు జనంబు పెల్లు సైంధవుఁడు బలం
బున కెల్ల వెనుక నునికియు । మనమునఁ దలపోయ వగపు మానునె నాకున్?' **360**

ప్రతిపదార్థం: ఇనతనయ+సహితము= కర్ణుడితో కూడుకొన్నదై; అడ్డము+చనుదెంచు= అడ్డుగా వచ్చే; జనంబు+పెల్లు= జనంయొక్క గుంపు (అతిశయం లేదా ఆధిక్యం); సైంధవుఁడు= సింధుదేశపు రాజైన జయద్రథుడు; బలంబునకున్ ఎల్లన్= సైన్యానికి అంతటికీ; వెనుకన్+ఉనికియున్= వెనుకవైపు ఉండటమున్నూ; మనమునన్= మనస్సులో; తలపోయన్= ఆలోచించగా; నాకున్= నాకు; వగపు= దుఃఖం; మానునె?= ఆగుతుందా? (తగ్గుతుందా?)

తాత్పర్యం: కర్ణుడితో కూడా అడ్డగించటానికి వచ్చే ఆ సైన్యసమూహం యొక్క అతిశయమున్నూ, సైంధవుడు సైన్యానికంతటికీ వెనుక దాగి ఉండటమున్నూ ఆలోచించగా నాకు దుఃఖం ఆగుతుందా?'

విశేషం: 'జనంబు పెల్లు' అను ప్రయోగాలలో తత్సమమూ అచ్చ తెలుగు పదం చక్కగా కూర్చబడ్డాయి. కంద పద్యంలో ఆఱవగణం జగణం ఉండి తీరాలి. ఆ సందర్భంలో 'పెల్లు' పద్యగతికి ఒక విలక్షణ స్ఫూర్తిని కలిగించింది. సైంధవుడు దాగే విషయాన్ని 'బలంబున కెల్ల వెనుకనునికి' అని తిక్కన పేర్కొన్నాడు. ఈ ప్రయోగంలో కూడా బలంబు అను తత్సమం తర్వాత అన్నీ అచ్చతెనుగు పదాలే. ఇట్లే చివరిపాదం ఆది ప్రయోగం 'మనము' తప్ప మిగిలిన అచ్చతెనుంగు పదాలలో అనితరమైన అర్థస్ఫూర్తిని కన్నులకు కట్టేటట్లు వెల్లడించే ప్రత్యక్షీకరణ నాటకీయతను ప్రదర్శించాడు.

కృష్ణార్జునులు స్వప్నమందుఁ గైలాసమునకుఁ బోవుట (సం. 7-57-24)

వ. అనిన నచ్యుతుం 'డది యట్టిద! కాదె!' యని పలికి తదీయ హితార్థియై యుపాయంబువిచారించి, యుపస్పర్శనంబాచరించి,తూర్పు మొగంబై యుండి, యవ్విజయు వీక్షించి, శూలపాణికిం బరమ సాధనం బైన పాశుపతంబు నీకుంబ్రస్ఫుట పరిజ్ఞానం బయిన నీవు జయద్రథవధం బవశ్యంబును జేయుదు; వమ్మహాస్త్రంబు కలిమి సమంత్రక ముష్టిక స్థానక విజ్ఞానంబుగాఁ గ్రొత్త సేసికొనుట మేలు; తదర్థంబుగా నద్దేవుఁ జిత్తంబున నిలిపి సభక్తిక ధ్యానంబు సేయు' మనవుడుఁ గిరీటియుం గృతాచమనుండును భూసమాసీనుండును నై పరమేశ్వర స్మరణ తత్పరత్వంబున నుండి, కృష్ణుండును దానును గగనంబున కెగయుటయు, నతండు దన వలచేయి వట్టికొని చనుదేరం దా రిరువురు నుత్తరాభిముఖులై పోవుటయుం గాంచె; నవ్విధం బున వారలు చారణసిద్ధ గంధర్వ సేవితంబైన పథంబున వివిధ విశేషంబు లాలోకించుచుం బోయికైలాసంబుఁగని,

యందు సరిత్సరోవర సుందరంబును బుష్పలతా భూషితంబును రమ్యతరు సంతాన కాంతంబును నయిన కుబేర విహారస్థానంబు సూచుచుం జనిచని, దాని కనతి దూరంబున మహనీయ మణిమయంబయి తేజరిల్లు మహామందిరంబు సొచ్చి, యచ్చటఁ బ్రమథగణ పరివృతుండును, బార్వతీ సహితుండును, బ్రద్యోతన సహస్ర ప్రభా విభాసమానుండును, దివ్యోత్తమ సేవ్య మానుండును, మహాముని ప్రస్తూయమానుండును, నప్సరోజన సంగీత మంగళమహిత పురోభాగుండును నై పేరోలగంబున నుండి శోభిల్లు శంకరు దర్శించి, సప్రణవోచ్చారణంబుగా దండ ప్రణామంబు లాచరించి యున్న నన్నరనారాయణుల దెసం బ్రసాదమందస్మిత సుందర విలోకనంబు లొలయ నయ్యిందుధరుండు మధురస్వనంబున నిట్లనియె. **361**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అది+అట్టిద+కాదె!= అది అటువంటిదే కదా!; అని+పలికి= అని మాటాడి; తదీయ, హిత+అర్థి+ఐ= ఆతడి యొక్క మేలు కోరినవాడై; ఉపాయంబున్+విచారించి= ఉపాయాన్ని ఆలోచించి; ఉపస్పర్శనంబు+ఆచరించి= ఆచమనం చేసి; తూర్పుమొగంబు+ఐ+ఉండి= తూర్పువైపు మొగం కలవాడై ఉండి; ఆ+విజయున్= ఆ అర్జునుడిని; వీక్షించి= చూచి; శూలపాణికిన్= పరమేశ్వరుడికి; పరమసాధనంబు+ఐన+పాశుపతంబు= ఉత్కృష్ట (శ్రేష్ఠ)మైన పరికరమైన పాశుపతం; నీకున్= నీకు; ప్రస్ఫుట+పరిజ్ఞానంబు+అయినన్= వికసించే విశిష్టమైన ఎఱుక కలిగింది అయితే; నీవు; జయద్రథ+వధంబున్= సైంధవుడిని చంపటాన్ని; అవశ్యంబునున్= తప్పకుండా; చేయుదువు= చేస్తావు; ఆ+మహా+అస్త్రంబు కలిమి= ఆ గొప్ప అస్త్రం కలిగి ఉండటంచేత; సమంత్రక, ముష్టిక, స్థానక, విజ్ఞానంబుగాన్= మంత్ర పూర్వకంగా పిడికిలికి సంబంధించిన ప్రదేశంలో ఉండే విశేషజ్ఞానం కలిగిందిగా; క్రొత్త, చేసికొనుట= క్రొత్తగా సంపాదించటం; మేలు= శుభం; తద్+అర్థంబుగాన్= (దానికొఱకై) ఆ ప్రయోజనానికై; ఆ+దేవున్= ఆ శివుడిని; చిత్తంబునన్+నిలిపి= మనస్సులో నిలిపి; సభక్తిక ధ్యానంబు+చేయుము= భక్తిపూర్వకంగా ధ్యానాన్ని చేయాల్సింది; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; కిరీటియున్= అర్జునుడున్నూ; కృత+ఆచమనుండు+అగుచున్= ఆచమనం చేసినవాడు ఔతూ; భూ+సమాసీనుండున్+ఐ= భూమిపై బాగా ఆసీనుడై; పరమేశ్వర స్మరణ తత్పరత్వంబునన్+ఉండి= శివుడిని స్మరించే ఆసక్తితో ఉండి; కృష్ణుండునున్+తానునున్= శ్రీకృష్ణుడున్నూ, తానున్నూ; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగయుటయున్= ఎగురుటయున్నూ; అతండు= కృష్ణుడు; తనవలచేయి, పట్టికొని, చనుదేరన్= తన కుడిచేయి పట్టుకొని రాగా; తారు= తాము; ఇరువురును= ఇద్దరున్నూ; ఉత్తర+అభిముఖులు+ఐ= పోవుటయున్= ఉత్తరం వైపుగా పోవటమున్నూ; కాంచెన్= చూచాడు; ఆ+విధంబునన్= ఆ రీతిగా; వారలు= ఆ కృష్ణార్జునులు; చారణ, సిద్ధ, గంధర్వ సేవితంబు+ఐన, పథంబునన్= చారణులు, సిద్ధులు, గంధర్వులచేత (సేవించ) పూజించబడే మార్గంలో; వివిధ విశేషంబులు+ఆలోకించుచున్= రకరకాల వింతలు చూస్తూ; పోయి; కైలాసంబున్+కని= కైలాసాన్ని చూచి; అందున్= ఆ కైలాసంలో; సరిత్+సరోవర+సుందరంబునున్= నదులు సరస్సులచేత అందమైనదియును; పుష్ప లతా భూషితంబునున్= పూలూ, తీగలచేత అలంకరించబడినదియున్నూ; రమ్య+తరు+సంతాన+కాంతంబునున్= అందమైన చెట్ల గుంపుచేత ప్రకాశించేదిన్నీ; అయిన, కుబేర, విహార, స్థానంబు= అయినటువంటి కుబేరుడు వేడుకగా తిరిగే వనప్రదేశం; చూచుచున్+చని+చని= చూస్తూ పోయి పోయి; దానికిన్= ఆ విహారస్థలానికి; అనతిదూరంబునన్= చాలా తక్కువ దూరంలో; మహనీయ, మణి, మయంబు+అయి= గొప్ప మణులు కలిగినదై; తేజరిల్లు= ప్రకాశించే; మహామందిరమ్ము= గొప్పనివాసం; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అచ్చటన్= ఆ మందిరంలో; ప్రమథగణ పరివృతుండును= ప్రమథుల మొత్తంచేత పరివేష్టించ బడ్డవాడున్నూ; పార్వతీ సహితుండును= పార్వతితో కూడుకొన్న వాడున్నూ; ప్రద్యోతన, సహస్ర, ప్రభా, విభాసమానుండును= వేయిమంది సూర్యులయొక్క కాంతులచేత మిక్కిలి ప్రకాశించేవాడున్నూ; దివ్యోత్తమ సేవ్యమానుండునున్= శ్రేష్ఠులైన దివ్యులచేత పూజించబడే వాడున్నూ; మహాముని ప్రస్తూయమానుండును= గొప్ప ఋషులచేత కీర్తించబడేవాడున్నూ; అప్సరస్, జన, సంగీత, మంగళ, మహిత, పురోభాగుండును+ఐ= అప్సరస్ స్త్రీల సంగీతంచేత, కల్యాణకరమైన గొప్ప ముంగిలి ప్రదేశం కలవాడున్నూ అయి; పేరోలగంబునన్= పెద్ద కొలువులో; ఉండి; శోభిల్లు= ప్రకాశించే; శంకరున్= శివుడిని; దర్శించి= చూచి; సప్రణవ+ఉచ్చారణంబుగాన్= ఓంకార సహితమైన ఉచ్చారణ కలిగేటట్లుగా;

దండ+ప్రణామంబులు+ఆచరించి+ఉన్నన్= కర్రవలె నేలపైబడి అష్టాంగాలు నేలకు తాకేటట్లుగా నమస్కారాలు చేసి ఉండగా; ఆ+నర+నారాయణుల దెసన్= ఆ నరుడూ, నారాయణుడూ - ఇరువురి వైపు; ప్రసాద మంద స్మిత సుందర విలోకనంబులు+ఒలయన్= ప్రసన్నమైన చిరునవ్వులతో, రమణీయములైన చూపులు ప్రసరించగా; ఆ+ఇందుధరుండు= చంద్రుడిని తలపై ధరించిన ఆ శివుడు; మధుర స్వరంబునన్= మాధుర్యం గల కంఠధ్వనితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు అనగా శ్రీకృష్ణుడు 'అది అంతే' అని పలికి, అతడికి మేలు చేయగోరి ఆచమించి తూర్పు మొగంగా కూర్చుండి అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఈశ్వరుడికి శ్రేష్ఠమైన సాధనం పాశుపతం. దానిని నీవు సమగ్రజ్ఞాన స్ఫూర్తితో స్మరిస్తే సైంధవుడిని తప్పక చంపగలవు. ఆ మహాస్త్రాన్ని మంత్రసహితంగా నీ గుప్పిట నిలిచేటట్లు క్రొత్తగా సన్నిధానం చేసికొనటం మేలు. కాబట్టి, ఆ దేవదేవుడిని మనసులో స్మరించి భక్తితో ధ్యానం చేయుము' అనగా అర్జునుడు ఆచమించి నేలపైకూర్చుండి శివధ్యాన తత్పరుడయ్యాడు. ఆ ధ్యానంతో కృష్ణుడూ అర్జునుడూ ఆకాశానికి ఎగశారు. కృష్ణుడు అర్జునుడి కుడిచేయి పట్టుకొని ముందుకు తీసికొనిపోతూ ఉండగా; వారు చారణులు, సిద్ధులు మొదలైనవారు విహరించే మార్గంలో అనేక విశేషాలు చూస్తూ కైలాసానికి చేరుకొన్నారు. నదులతో, సరోవరాలతో, పూలలతలతో సుందరంగా శోభించే కుబేర విహారక్షేత్రాన్ని దర్శించి దూరంగా ఉన్న ఒక గొప్ప మణిమయ భవనంలో ప్రవేశించి, అందులో ప్రమథగణాలతోనూ, పార్వతీదేవితోనూ కూడుకొని వేయిసూర్యుల వెలుగుతో వెలుగొందే శివుడిని మహామునులు సేవిస్తున్న సమయంలో దర్శించారు. ఓంకారంతో దండప్రణామం చేశారు. పరమశివుడు ఆ నరనారాయణులను చిరునవ్వు చిందే ముఖంతో దయామయమైన చూపులతో చూచి, తియ్యని మాటలతో ఇట్లా అన్నాడు:

క. **'స్వాగతమే మీ యిద్దఱ । యాగమనంబునకు హేతు వగు కోర్కి యను**
ద్వేగంబున నెఱిఁగింపుఁడు; । వేగమ యొడఁ గూర్తు నెల్ల విధముల దానిన్.' **362**

ప్రతిపదార్థం: స్వాగతమే!= క్షేమమే కదా!; మీ+ఇద్దఱ= మీ ఇరువురి; ఆగమనంబునకున్= రాకకు; హేతువు+అగు కోర్కి= కారణమైన వాంఛ; అనుద్వేగంబునన్= ఉద్వేగం అనగా భీతి, కలతా లేకుండా; ఎఱిఁగింపుఁడు= తెల్పండి; ఎల్లవిధములన్= అన్నివిధాలా; దానిన్= ఆ మీ కోర్కెను; వేగము+అ= తత్ క్షణమే (తొందరగా); ఒడఁ గూర్తున్= తీరుస్తాను.

తాత్పర్యం: 'క్షేమమే కదా! మీ ఇద్దరి రాకకు కారణం ఏమిటో! ఉద్వేగం లేకుండా చెప్పండి. వెంటనే మీ కోర్కెను అన్ని విధాల తీరుస్తాను.'

విశేషం: తమ ఇంటికి వచ్చిన అతిథులను రాగానే క్షేమసమాచారాలు అడగటం ప్రథమధర్మం. వా రే ఉద్దేశంతో ఆశ్రయించారో అది తెలిసికొనటం ద్వితీయధర్మం. వెంటనే వారి కోర్కె తీర్చటం తృతీయధర్మం. ఇక్కడ 'అనుద్వేగకర' మైన తీరులో తెలుపండి. అనటం చాలా చక్కగా ఉన్నది. 'కలతా, తొట్రుపాటు, బాధ లేకుండా నిర్భయంగా అడగండి' అంటూ అభయమీయటం గమనార్హం. అనుద్వేగ కరమైన వాక్యం సాత్త్వికమైన వాచిక తపస్సును తెలుపుతుంది.

వ. **అనినం బ్రీత చేతస్కులగుచు నుత్థితులై లలాటంబుల నంజలిపుటంబులు ఘటించి నిలిచి వాసుదేవార్జునులు తమ చిత్తంబులు భక్తిరసంబున జొత్తిల్లుచుండ.** **363**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని శంకరుడు పలుకగా; ప్రీత+చేతస్కులు+అగుచున్= ప్రీతి చెందిన మనస్సులు కలవారౌతూ; ఉత్థితులు+ఐ= పైకి లేచినవారై; లలాటంబులన్= నొసటి ప్రదేశాలలో; అంజలి పుటంబులు= దొప్పలవంటి దోసిళ్ళు (చేమోడ్పులు); ఘటించి= కూర్చి; నిలిచి= ఎదుట నిలిచి; వాసుదేవ+అర్జునులు= శ్రీకృష్ణుడూ, అర్జునుడూ; తమ+చిత్తంబులు= తమ మనస్సులు; భక్తిరసంబునన్= భక్తి అనే రసంతో; జొత్తిల్లుచుండన్= రంజిల్లుచుండగా

తాత్పర్యం: అనగా సంతోషించి శ్రీకృష్ణార్జునులు లేచి నుదుట దొప్పలవంటి చేతులు మొగిడ్చి, తమ మనస్సులు భక్తిరసంతో రంజిల్లుతూ ఉండగా.

చ. **'రవి శశివహ్నిలోచన ! సుర ప్రతివీర విమర్దన క్రమా!**
భువనమయాత్మకా! భుజగభూషణ! పోషితభక్త! సంయమి
స్తవన కథావధానపర! దర్పకదర్ప హరా! నిరస్త సం
భవమరణాది వైకృత! యపారగుణా! గుణ దోష వర్జితా! **364**

ప్రతిపదార్థం: రవి, శశి, వహ్ని, లోచన!= సూర్యుడు, చంద్రుడు, అగ్ని కన్నులుగా కలవాడా!; సుర, ప్రతివీర, విమర్దన, క్రమా!= దేవతలకు (ప్రతివీరులైన) శత్రువులైన రాక్షసులను చంపుటలో సామర్థ్యం (బలిమి) కలవాడా!; భువన, మయ+ఆత్మకా!= సకలలోకాలు కలిగినట్టి వాడా! విశ్వమయమైన(స్వరూపం) ఆత్మకలవాడా!; భుజగభూషణ!= సర్పాలు ఆభరణాలుగా కలవాడా!; పోషితభక్త!= పోషించబడిన (రక్షించబడిన) భక్తులు కలవాడా!; సంయమి, స్తవన, కథ+అవధాన, పర= ఋషీశ్వరుల స్తోత్రాలు కథలు మనస్సున నిలుపుటలో ఆసక్తి కలవాడా!; దర్పక, దర్ప, హరా!= మన్మథుడి గర్వాన్ని హరించినవాడా!; నిరస్త, సంభవ, మరణ+ఆది, వైకృత!= తిరస్కరించబడిన పుట్టుక, చావు మొదలైన వికారాలు కలవాడా!; అపారగుణా!= హద్దులేని గుణాలు కలవాడా!; గుణదోష వర్జితా!= గుణాలను, దోషాలను వదలినవాడా!

తాత్పర్యం: సూర్య చంద్రాగ్నులు కన్నులైనవాడా! అమరుల శత్రువులైన అసురులను మర్దించే బలం కలవాడా! లోకములే తానైనవాడా! పాములు ఆభరణంగా కలవాడా! భక్తులను పోషించేవాడా! మహర్షుల స్తోత్రాలను, కథలను మనస్సునందు నిలుపుటలో ఆసక్తి కలవాడా! మన్మథుడి గర్వాన్ని హరించినవాడా! చావు, పుట్టుకలు మొదలైన వికారాలకు అతీతుడైనవాడా! హద్దులేని వాత్సల్యాది గుణాలు కలవాడా! త్రిగుణాలు దోషాలు వర్జించినవాడా!

విశేషం: ఇది శివస్తుతి పద్యం. ఆరంభంనుండి పద్యం చివరివరకు అన్నీ సంబోధనలే. శివుడి మూడునేత్రాల ప్రసక్తితో పద్యారంభం. చిట్టచివర తొమ్మిదవ సంబోధనలో అపారగుణ! అని వెంటనే పద్యాంతాన్ని గుణ దోషవర్జితా! అని గుణాతీతమైన తత్త్వంతో పరిసమాప్తం చేశాడు.

క. **జగములు గలిగింపఁగ నవి । దగు వర్ధన మొంద నిలుపఁ దఱితో వానిం**
దెగఁ జేయ నీవ నేర్పరి । వగుట శ్రుతులు సెప్ప నిర్మలాద్భుతమూర్తీ! **365**

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల+అద్భుత మూర్తీ!= పవిత్రమైన, ఆశ్చర్యకరమైన స్వరూపం కలవాడా! (ఓ పరమేశ్వరా! అని సంబోధన); జగములు= లోకాలు; కలిగింపఁగన్= సృష్టించగా; అవి= ఆ లోకాలు; తగు వర్ధనము+ఒందన్+నిలుపన్= (సరి అయిన) తగిన (ఉనికి) అభివృద్ధిని (స్థితి-నడవడి) పొందటానికై రక్షించగా; తఱితోన్= సమయానుకూలంగా, లేదా వెనువెంటనే; వానిన్= ఆ లోకాలను; తెగన్+చేయన్= నశింపచేయగా; ఈవు+అ= నీవే; నేర్పరివి= సమర్థుడవు; అగుటన్= కావటాన్ని; శ్రుతులు= వేదాలు; చెప్పన్= వక్కాణిస్తున్నాయి.

తాత్పర్యం: పవిత్రమైన, ఆశ్చర్యకరమైన స్వరూపం కలవాడా! లోకాలు సృష్టించటానికి, అవి తగిన (ఉనికి) స్థితిని పొంది రక్షించబడటానికి, కాలం గడువు తీరగా వెంటనే నశింపజేయటానికి నీవే సర్వసమర్థుడ వని వేదాలు నొక్కి వక్కాణిస్తున్నాయి.

విశేషం: 'తగు వర్తన మొంద నిలుప' అనే ప్రయోగంలో 'నిలుపన్' అను క్రియాపద మొక్కటే చాలు. కానీ దానికి అనుబంధంగా పేర్కొన్న వాక్యంలో 'తగు వర్తనము' అనే పాఠాంతరము అనేకార్థాలలో ప్రయుక్తమైంది సరి అయిన నడవడి లేదా జీవనం కలిగేటట్లు,లేక యోగ్యమైన స్థితి, ఉనికి ఉండేటట్లు అనే అర్థాలు స్ఫురిస్తున్నాయి. అట్లే 'తఱితో' అనే ప్రయోగం కూడా. అనేకార్థస్ఫూర్తి కలిగి ఉన్నది. నిర్మలాద్భుతమూర్తీ! అని సంబోధన శివుడి పరంగా అతడి స్వరూప స్వభావాలను సమన్వయిస్తూ కూర్చబడింది. శివుడు కాటిబూడిద, పుఱ్ఱె, పులితోలు, ప్రమథగణంతో శ్మశానవాటికా సంచారం కలిగి పైకి అమంగళకరంగా అపవిత్రంగా కనిపిస్తాడు. కాని, అతడు పరమ నిర్మలుడు. ఇట్టి వైరుధ్యం వలన మనకు ఎంతో ఆశ్చర్యం కలిగిస్తుంది ఆయన స్వరూపం - అని తిక్కన తన ప్రయోగంలో నిరూపించాడు.

క. **ప్రకృతి యనఁ బురుషుఁ డనఁగా ।వికృతు లనం బరఁగుచున్న వీనికి నెల్లన్**
సకలాత్మక! నీ విభవము । యకృత్రిమాధారభూతమై యుండు శివా! **366**

ప్రతిపదార్థం: శివా!= మంగళకరమైనవాడా!; సకలాత్మక!= సమస్తమూ నీవై ఉండేవాడా!; ప్రకృతి+అనన్= పంచభూతాత్మకమై, సత్త్వాదిగుణ సామాన్యావస్థతో ఒప్పే స్వభావం అనగా; పురుషుఁడు+అనఁగాన్= సమస్త విశ్వానికి కారణభూతుడైన పురుషుడు అనేటట్లుగా; వికృతులు+అనన్= వికారాలు అనగా; పరఁగుచున్న= ఒప్పుతూ ఉండే; వీనికిన్+ఎల్లన్= వీటి అన్నింటికీ; నీ+విభవము= నీయొక్క గొప్పతనం, మహత్త్వం; అకృత్రిమ+ఆధారభూతము+ఐ+ఉండున్= సహజమైన (ఆదరువుకు) ఆలవాలానికి తగినదై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: మంగళకరమైనవాడా! ఓ శివా! అన్నీ నీవై ఉండేవాడా! ప్రకృతీ, పురుషుడూ మొదలైన వికారాలన్నింటికి నీ మహత్త్వమే సహజమైన ఆధారం.

విశేషం: అవ్యక్తమైన పరమాత్మ ప్రకృతిపురుష రూపంలో వ్యక్తం కావటమే వికృతి. విశ్వసృష్టికొరకు పరమాత్మ మాయను తన అధీనంలో ఉంచుకొని అనేక వికారాలను లీలామాత్రుడై ప్రదర్శిస్తూ ఉంటాడు. అతి సహజమైన ఆ స్వభావమే అన్నింటికీ ఆధారభూతమౌతూ ఉంటుంది. సర్వమూ తానే అయిన ఆ పరమశివుడు శుభానికీ, సుఖానికీ, మోక్షానికీ మూలం. కృత్రిమత్వం లేని సహజస్థితిలో పొందే ఆనందానికి అతడే గమ్యం. కృత్రిమత్వంలో స్వచ్ఛత ఉండదు. అది పై పై మెరుగులతో భ్రమప్రమాదాలు కలిగిస్తుంది. శివా! సకలాత్మకా! అనే రెండు సంబోధనలూ పరమేశ్వరుడి నిశ్చల, నిర్మల సహజగమ్య స్థితిని సూచిస్తూ, అన్నింటికీ అతీతమైన అతని విభవాన్ని ప్రతిపాదిస్తూ ఉన్నాయి.

క. **అవ్యక్త మప్రమేయము । సువ్యక్త మనాది భక్తి సుగమ మగమ్యం**
బవ్యయము త్రిలోచన! నీ । దివ్య మహిమ యాగమోపదేశము రుద్రా!' **367**

ప్రతిపదార్థం: త్రిలోచన!= మూడు కన్నులు కలవాడా!; రుద్రా!= భయంకరుడవూ, మహనీయుడవూ అయిన ఓ పరమేశ్వరా!; నీ దివ్య+మహిమ= దివియందు పుట్టిన శ్రేష్ఠము, ఆశ్చర్యకరమైన నీ మాహాత్మ్యం; అవ్యక్తము= సృష్టికి బీజమై తెలియరాని మూల ప్రకృతి; అప్రమేయము= మితి చెప్పటానికి లేదా ఊహించటానికి అశక్యం; సువ్యక్తము= స్పష్టంగా తెలియబడేది; అనాది= ఆదిలేనిది అనగా నిత్యమైనది; భక్తిసుగమము= భక్తిచేత సులభమైనది; అగమ్యంబు= గమించటానికి లేదా పొందటానికి అశక్యమైనది; అవ్యయము= వ్యయం లేనిది (శుభమైనది); ఆగమ+ఉపదేశము= వేదాల హితవాక్యాలు కలిగినది.

తాత్పర్యం: త్రిలోచనా! రుద్రా! నీ దివ్య మహత్త్వం తెలియసాధ్యం కానిది. అపరిమితమైంది. సుస్పష్టమైంది. ఆదిలేనిది, భక్తిచేత సులభంగా పొందటానికి సులభమైనది, మరియు సాధ్యంకానిది, అక్షయమైంది, వేదాలచేత ఉపదేశింపబడింది.

విశేషం: పరమాత్మను ఇదమిత్థం అని నిర్వచించటం కష్టం. అందుకే అవ్యక్తం సువ్యక్తం సుగమం అగమ్యం అని ఉన్నట్లూ లేనట్లూ ద్వంద్వాత్మకంగా ప్రతిపాదించబడింది. అప్రమేయం, అనాది, అవ్యయం అనేవి మనబుద్ధిమేరకు అతీతమైన తత్త్వాన్ని ప్రకటిస్తున్నాయి. ఆ పరమాత్మను తెలిసికొనటానికి వేదమే ప్రమాణం అని తెలుపబడింది. రుద్రా! త్రిలోచన! అనే రెండు సంబోధనలు శివుడికి ప్రయోగించబడ్డాయి. ఇందులో రుద్రశబ్దం భయంకరత్వాన్నే గాక, గొప్పతనాన్ని కూడా తెలుపుతూ ఉన్నది. అన్నింటికి ప్రమాణమైన వేదమే రుద్రుడి మహనీయతను వివరించగలుగుతుంది.

వ. **అని మఱియు ననేక ప్రకారంబుల నవాఙ్మానసగోచరుండగు నప్పరమేశ్వరుం బ్రస్తుతించి; రప్పు డచ్యుతుండు పార్థునిం బాశుపతం బర్థింపు మని కఱపిన, నతం డవ్వరంబు వేఁడుటకై విశ్వేశ్వరుం దప్పక చూచి తాను మున్ను ముకుందునందు సమర్పించిన నిశాసమయ పూజా ద్రవ్యంబు లగు మాల్యానులేపనంబు లద్దేవుని దివ్యదేహంబునం గాంచి యచ్చెరువంది, యమ్మురహర పురహరుల యేకత్వంబు మనంబునం గొనియాడి, 'దేవా! భవదీయ దివ్యాస్త్రంబు దయసేయు' మని విన్నవించుటయు భక్తవత్సలుం డగు శక్తినాథుండు గృష్ణు లిరువురను దరహాసంబుతో నవలోకించి.** **368**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; మఱియున్= మరల; అనేక ప్రకారంబులన్= వివిధ విధాలుగా; అవాక్+మానస, గోచరుండు+అగు= మాటలకూ మనస్సుకూ అందని (గోచరం కాని) వాడైన; ఆ+పరమేశ్వరున్= ఆ మహేశ్వరుడిని; ప్రస్తుతించిరి= కొనియాడారు; అప్పుడు; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; పాశుపతంబు= పశుపతికి సంబంధించిన దివ్యాస్త్రము; అర్థింపుము= వేడుము(కోరుము); అని, కఱపినన్= అని నేర్పగా (బోధించగా); అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+వరంబు= దేవతాదులచే పొందబడే ఆ కోరిక; వేఁడుటకై= అర్థించుటకై; విశ్వేశ్వరున్= విశ్వనాథుడైన ఆ శివుడిని; తప్పక= చలించకుండా - శ్రద్ధతో; చూచి= పరికించి; తాను; మున్ను= అంతకుమునుపు; ముకుందునందున్= శ్రీకృష్ణుడియందు; సమర్పించిన= పూజ్యభావంతో ఇచ్చిన; నిశాసమయ+పూజాద్రవ్యంబులు+అగు= రాత్రివేళ అర్పించే (పూతవస్తువులైన) మంచి వస్తువులైన; మాల్య= దండలు; అనులేపనంబులు= మైపూతలు అనగా చందనాదులు; ఆ+దేవుని= ఆ దేవుడైన శివుడి; దివ్యదేహంబునన్= దివ్యమైన శరీరంలో; కాంచి= చూచి; అచ్చెరువు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; ఆ+మురహర, పురహరులు= ఆ హరి హరుల (మురాసురుడిని చంపినవాడు విష్ణువు, త్రిపురాసురులను సంహరించినవాడు ఈశ్వరుడు); ఏకత్వంబు= ఒక్కరే అనుభావం; మనంబునన్= మనస్సులో; కొనియాడి= ప్రశంసించుకొని; దేవా!= ప్రభూ!; భవదీయ, దివ్య+అస్త్రంబు= మీయొక్క ఆశ్చర్యకరమైన (దివ్యమైన) అస్త్రం; దయచేయుము= (కరుణించుము) ఇమ్ము; అని+విన్నవించుటయున్= అని మనవి చేయటమున్నూ; భక్తవత్సలుండు+అగు= భక్తులయందు వాత్సల్యం (దయ) కలవాడైన; శక్తినాథుండు= పార్వతీపతి; కృష్ణులు+ఇరువురనున్= కృష్ణార్జునులను; దరహాసంబుతోన్= చిరునవ్వుతో; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని పలురకాలుగా వాక్కులకూ, మనస్సుకూ గోచరించని ఆ పరమేశ్వరుడిని కీర్తించారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని - 'పాశుపతాన్ని కోరు' మని సూచించాడు. ఆ సూచనమేరకు అర్జునుడు ఏకాగ్రభావంతో దేవదేవుడిని చూచి, తాను పూర్వం శ్రీకృష్ణుడికి సమర్పించిన రాత్రిపూజాద్రవ్యాలు దండలు, గందపు పూతలు మొదలైన వాటిని ఆ పరమేశ్వరుడి దేహంమీద గమనించి, ఆశ్చర్యపడి, ఆ హరిహరుల ఏకత్వాన్ని నుతించి 'దేవా! మీ దివ్యాస్త్రాన్ని దయచేయు' మని వేడుకొన్నాడు. భక్తవత్సలుడైన ఆ పరమశివుడు ఇరువురు కృష్ణులను చిరునవ్వుతో చూచి.

విశేషం: మూలంలో రాత్రి పూజా ప్రసక్తి ఉన్నది. కాని, ఆ మాల్యానులేపనాలు పరమేశ్వరుడి దివ్య దేహంలో చూచి ఆశ్చర్యపడి హరిహరు లిరువురూ ఒకరే అని భావించిన విషయం లేదు. దీనిని తిక్కన తాను నమ్మిన హరిహరనాథ తత్త్వాని కనుగుణంగా అనుసంధించాడు. కృష్ణు లిరువురు అనటంలో అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ ఇద్దరూ ఒక్కటే అనే విషయాన్ని తిక్కన వెల్లడించాడు. హరిహరుల ఏకత్వంవలెనే కృష్ణార్జునుల ఏకత్వం కూడా అని సూచన. హరిహరుల ఏకత్వం రూపంలో కాగా, కృష్ణార్జునుల ఏకత్వం నామంలో.

తే. **అమృతమయ మగు నుల్ల పద్మాకరమున। నాదు బాణాసనంబు బాణములు నున్న**
యవి; దృఢవ్రతులార! మీ రచటి కరిగి। వానిఁ దెం డిచ్చటికి' నని యాన తిచ్చె. 369

ప్రతిపదార్థం: దృఢవ్రతులార!= గట్టిదైన పట్టుదల (దీక్ష) కలవారా!; అమృతమయము+అగు= అమృతంతో నిండినదైన; ఉల్లపద్మ+ఆకరమునన్= చేరువ నున్న తామర పూవులకు నిలయమైన సరోవరంలో; నాదు బాణాసనంబు= నా విల్లూ; బాణములున్= బాణాలూ; ఉన్న+అవి= ఉన్నాయి; మీరు; అచటికిన్= అక్కడికి; అరిగి= వెళ్ళి; వానిన్= వాటిని; ఇచ్చటికిన్= ఇక్కడికి; తెండు= తీసికొనిరండి; అని; ఆనతి+ఇచ్చెన్= ఆజ్ఞను ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ వీరులారా! నా విల్లూ, బాణాలూ అమృతమయమైన పద్మాల సరస్సులో ఉన్నాయి. మీరు అక్కడికి పోయి వాటిని ఇక్కడికి తీసికొని రండి' అని ఆజ్ఞ ఇచ్చాడు.

విశేషం: ఉల్ల= అంత దూరమూ అంత దగ్గరా కాని; అల్ల= దూరస్థ; ఇల్ల= సమీపస్థ; ఉల్ల= దూరము దగ్గర కాని.

వ. **అ ట్లనుగ్రహించినం జిత్తానువర్తన తత్పరులగు తత్పరిసరవర్తులు కొందఱు దోడ్కొని పోవం బోయి పరమమునులగు నన్నర నారాయణులు త్రిణయన నిర్దిష్టంబైన యద్దివ్యసరస్సునందు. 370**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; అనుగ్రహించినన్= కరుణించగా; చిత్త+అనువర్తన, తత్పరులు+అగు= మనస్సును అనుసరించి నడవటంలో ఆసక్తి కలవారైన; తద్+పరిసరవర్తులు= ఆ దగ్గరనే మెలగేవాళ్ళు; కొందఱు= కొంతమంది; తోడ్కొని పోవన్= తీసికొనిపోగా; పోయి= వారితో కూడా చని; పరమమునులు+అగు= శ్రేష్ఠులైన మహర్షులగు; ఆ+నర, నారాయణులు= కృష్ణార్జునులు (పూర్వం నరుడు, నారాయణుడు అనే పేర బదరికాశ్రమంలో కొన్ని వేల ఏండ్ల తపస్సు చేసినవాళ్ళు); త్రిణయన= ఈశ్వరుడిచేత; నిర్దిష్టంబు+ఐ= నిర్దేశించ బడినదైన(ఫలానా అని తెలుపబడినదైన); ఆ+దివ్య సరస్సునందున్= ఆ దివ్య సరోవరంలో (పద్మాకరంలో).

తాత్పర్యం: అని ఆ పశుపతి కరుణించగా ఆయన భావం తెలిసి మసలే కొందరు వారిని వెంటబెట్టుకొని తీసికొని పోగా శ్రీకృష్ణార్జునులు శివుడు చూపిన ఆ సరోవరంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **నాలుకలు గ్రోయుచు విష। జ్వాలలు నిగుడంగ నుగ్రసర్పద్వయ మా**
భీలాకృతి నుండఁగ బి। ట్టాలోకించి జనితాద్భుతాత్మకు లగుచున్. 371

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్ర, సర్ప, ద్వయము= భయంకరమైన, పాముల జంట; విషజ్వాలలు= విషపు మంటలు; నిగుడంగన్= వ్యాపింపజేయగా; నాలుకలు(జిహ్వలు); గ్రోయుచున్= ఎగుడు దిగుడుగా (విషమంగా) చూస్తూ; ఆభీల+ఆకృతిన్= భయంకరమైన ఆకారంతో; ఉండఁగన్= ఉండగా; బిట్టు= తొందరగా; ఆలోకించి= చూచి; జనిత+అద్భుత+ఆత్మకులు+అగుచున్= ఆశ్చర్యం కలిగినవారు అవుతూ.

తాత్పర్యం: భయంకరమైన పాములజంట విషపుమంటలు వ్యాపించగా, నాలుకలను ఎగుడుదిగుడుగా చాస్తూ భయంకరాకారంతో వేగంగా వస్తుండగా; వాటిని మిక్కిలి ఆశ్చర్యంతో ఆ ఇరువురూ చూచి వెంటనే.

వ. **అవ్విధం బద్దివ్యాస్త్ర విలాసంబుగా నెఱింగి, పాదప్రక్షాళనోపస్పర్శనంబు లాచరించి యమ్మహోరగంబుల కుపస్థానంబు సేసి, వేదవిదులగు నమ్మహాత్ములు నియతాత్ములై శతరుద్రీయంబు జపించుచు నప్రమేయ ప్రభావుండగు భవునిం దమభావంబులలో నిలిపికొని యుండం దదీయానుభావంబునం జేసి యాదందశూకంబులు ముందటి చందంబు విడిచి విల్లును నమ్మునునై యున్నం జూచి యా సవ్యసాచియు శౌరియు సమ్మదంబునం బొదలి వానిం బుచ్చుకొని వచ్చి శంభు సన్నిధిం బెట్టుటయు. 372**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విధంబు= ఆ ప్రకారం (ఆ తీరు); ఆ+దివ్య+అస్త్ర విలాసంబుగాన్= ఆ దివ్యమైన అస్త్రాల యొక్క క్రీడగా(లీలగా); ఎఱింగి= గ్రహించి; పాదప్రక్షాళన+ఉపస్పర్శనంబులు= కాళ్ళు కడుగుకొనటం, ఆచమనం చేయటాలు; ఆచరించి= చేసి(ఒనర్చి); ఆ+మహా+ఉరగంబులకున్= ఆ పెద్దపాములకు; ఉపస్థానంబు+చేసి= సేవచేసి (స్మరించి); వేదవిదులు+అగు= వేదాలు తెలిసినవాళ్ళయిన; ఆ+మహాత్ములు= ఆ మహనీయులు; నియత+ఆత్ములు+ఐ= నియమంతోడి మనస్సులు కలవారై; శతరుద్రీయంబు= యజుర్వేదంలోని 'నమక' మనే వేదభాగం; జపించుచున్= జపిస్తూ; అప్రమేయ+ప్రభావుండు= ఊహించటానికి శక్యంకాని మాహాత్మ్యం (ప్రకాశం) కలవాడు; అగు= ఐన; భవునిన్= పరమేశ్వరుడిని; తమ+భావంబులలోన్= తమ మనస్సులలో; నిలిపికొని+ఉండన్= స్థిరపరచుకొని ఉండగా; తదీయ+అనుభావంబునన్+చేసి= అతనియొక్క (ఆ పరమేశ్వరుడి యొక్క) మాహాత్మ్యం (ప్రభావం) చేత; ఆ+దందశూకంబులు= ఆ పాములు; ముందటి, చందంబు= పూర్వరూపం; విడిచి= వదలి; విల్లును= బాణాసనమూ; అమ్మునున్+ఐ= బాణమున్నూ అయి; ఉన్నన్+చూచి= ఉండగా కనుగొని; ఆ+సవ్యసాచియున్= ఆ అర్జునుడూ; శౌరియున్= శ్రీకృష్ణుడున్నూ; సమ్మదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; పొదలి= ఒప్పి; వానిన్= ఆ వింటినీ, బాణాన్నీ; పుచ్చుకొని= గ్రహించి; వచ్చి= దూరంనుండి సమీపానికి చనుదెంచి (నడచి); శంభు+సన్నిధిన్= పరమేశ్వరుడి సమక్షంలో (ముందర); పెట్టుటయున్= దించటమున్నూ.

తాత్పర్యం: ఆ తీరు ఆ దివ్యాస్త్రాల లీలగా తెలిసికొని, వారిద్దరూ కాళ్ళు కడిగికొని, ఆచమించి నియమంతో శతరుద్రాన్ని (నమకాన్ని) జపిస్తూ మహానుభావుడైన శివుడిని తమ భావాలలో నిలిపికొని ఉండగా, పరమేశ్వరుడి మాహాత్మ్యం వలన ఆ పాములు ముందటి రూపాలు వదలి విల్లు, బాణంగా మారాయి. శ్రీకృష్ణార్జునులు వాటిని చూచి సంతోషించి, వాటిని తీసికొని వచ్చి శివుడి సమక్షంలో ఉంచగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **నీలలోహితవర్ణుండు బాలుఁ డొక్క। బ్రహ్మచారి మహాబల భవ్యమూర్తి**
హరుని పార్శ్వంబు నందుండి, యలిగి యా శ। రాసనము పుచ్చికొని శర మరి నమర్చి. 373

ప్రతిపదార్థం: నీల లోహిత వర్ణుండు= నలుపుతో కూడిన ఎరుపు రంగు కలవాడు (నీలమూ, కుంకుమ పూవురంగూ కలిసిన దేహచ్ఛాయ కలవాడు); మహా,బల, భవ్య, మూర్తి= గొప్ప శక్తిచేత యోగ్యమైన స్వరూపం కలవాడు; బాలుఁడు= పసిపిల్లవాడూ (అయిన); ఒక్క బ్రహ్మచారి= బ్రహ్మచర్య వ్రతాన్ని అవలంబించే ఒక వటువు; హరుని పార్శ్వంబు+అందుండి= శివుడి ప్రక్క వైపు నుండి; అలిగి= కోపించి; ఆ+శరాసనము= ఆ విల్లు; పుచ్చికొని= తీసికొని; శరము= బాణం; అరిన్= వింటి అల్లెత్రాడు మధ్యలో; అమర్చి= పొందికగా ఏర్పరచి.

తాత్పర్యం: నలుపుతో కూడిన ఎరుపురంగు కలవాడూ, గొప్పబలంచేత యోగ్యమైన స్వరూపం కలవాడూ, పసిబాలుడూ అయిన బ్రహ్మచారి ఒకడు శివుడి ప్రక్కవైపు నుండి, కోపించి విల్లు తీసికొని, బాణాన్ని అల్లెత్రాటి మధ్యలో అనుసంధించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. **తెగవాపుటయుం దదీయ స్థానకంబును ముష్టి ప్రకారంబును నేకాగ్రదృష్టిం గనుంగొను గాండివికి మన్మథ మథనుండు మంత్రస్వరూపం బనుగ్రహించినం బరిగ్రహించి. 374**

ప్రతిపదార్థం: తెగవాపుటయున్= అల్లెత్రాటిని లాగుటయు; తదీయ, స్థానకంబును= ఆ బ్రహ్మచారియొక్క నిలబడిన తీరున్నూ (ఏ స్థానంలో ఏది ఎట్లా పట్టుకొని ప్రయోగించాలో ఆ పద్ధతియున్నూ); ముష్టిప్రకారంబును= పిడికిలి యొక్క విధమున్నూ; ఏకాగ్రదృష్టిన్= ఒకే విషయంపై మనస్సు నిలిపి చూచే చూపున్నూ; కనుంగొను+గాండివికిన్= చూచే అర్జునుడికి; మన్మథమథనుండు= మన్మథుడిని ధ్వంసం చేసిన మహేశ్వరుడు; మంత్రస్వరూపంబున్= మంత్రం యొక్క స్వభావాన్ని (విధానాన్ని); అనుగ్రహించినన్= దయచేయగా; పరిగ్రహించి= ప్రీతితో పుచ్చుకొని.

తాత్పర్యం: అల్లెత్రాటిని లాగటం, ఆ బ్రహ్మచారి నిలబడిన తీరును, పిడికిలి పట్టినతీరును, ఏకాగ్రదృష్టితో చూచే అర్జునుడికి మహేశ్వరుడు మంత్రస్వరూపాన్ని అనుగ్రహించగా దానిని స్వీకరించి.

క. పురహరుఁ డనుమతి సేయఁగ । శరము శరాసనము దివ్యసరసిన యిడి య
న్నరుఁడు సనుదెంచి యాశం । కరు ముఖకమలంబు తెలివిఁ గాంచి ముదమునన్. 375

ప్రతిపదార్థం: పురహరుఁడు= శంకరుడు; అనుమతి సేయఁగన్= అనుమతించగా; శరము= బాణం; శరాసనము= విల్లు; దివ్య సరసిన్+అ= ఆ అమృతమయమైన సరోవరమునందే; ఇడి= ఉంచి; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఆ+శంకరు= ఆ పరమేశ్వరుడి యొక్క; ముఖ కమలంబు= తామరవంటి ముఖం యొక్క; తెలివిన్= ప్రసన్నత్వాన్ని; కాంచి= చూచి; ముదమునన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: శివుని, అనుజ్ఞ ప్రకారం బాణాన్నీ, విల్లునూ ఆ అమృతమయమైన ఆ సరోవరంలోనే ఉంచి, అర్జునుడు వెంటనే వచ్చాడు. అప్పుడు శంకరుడి ముఖంలో ఉన్న ప్రసన్నత్వాన్ని చూచి ఎంతో సంతోషంతో- (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

విశేషం: అర్జునుడు 'శంకరు ముఖ కమలంబు తెలివి గాంచి' నాడు. ఇందులో శంకర పదం సాభిప్రాయం. సంతోషాన్ని కలిగించేవాడు శంకరుడు. అందుకే అతడి ముఖపద్మం కూడా ఎంతో సంతోషంతో ఉండినది. ఇక్కడ 'తెలివి' అనే పదానికి సంతోషం అనే కాకుండా, ప్రసన్నత, ప్రకాశం, అంగీకారం, వివేకం, వికాసం అనే అర్థాలను కూడా అన్వయించుకొనవచ్చును. పద్యాంతంలోని 'ముదమునన్' అనే ప్రయోగం కూడా 'శంకర' పద సార్థక్యాన్ని చాటుతూ ఉన్నది.

వ. తనకు నరణ్యంబున నయ్యీశానుం డిచ్చిన వరంబును, దత్కాల సందర్శన ప్రకారంబునుం దలంపించిన నెఱింగి, యప్పశుపతి యతనిపైఁ గరుణార్ద్రంబగు కటాక్షవీక్షణం బొలయ 'నది యట్ల కాక దానికి నన్యథాత్వంబు గలదే?' యనియె నప్పు డప్పాశుపతాస్త్రంబు బ్రస్ఫుటంబుగాఁ బడసినవాఁడై పార్థుండు పులక పటల పరికలిత దేహుం డగుచుం దన యుత్సాహం బప్రతిహతంబయ్యె నని మనంబున నిశ్చయించెఁ దదనంతరంబ. 376

ప్రతిపదార్థం: తనకున్= అర్జునుడైన తనకు; అరణ్యంబునన్= అరణ్యంలో (అరణ్యవాస సందర్భంలో); ఆ+ఈశానుండు= ఆ పరమేశ్వరుడు; ఇచ్చిన+వరంబును= ప్రసాదించిన వరాన్ని; తద్+కాల, సందర్శన ప్రకారంబునున్= ఆ సందర్భంలోని చూడటం యొక్క విధాన్ని; తలంపించినన్= జ్ఞప్తికి తేగా (పోలి ఉండగా); ఎఱింగి= తెలిసికొని(గ్రహించి); ఆ+పశుపతి= ఆ పరమేశ్వరుడు; అతనిపైన్= అర్జునుడిపై; కరుణా+ఆర్ద్రంబు+అగు= దయచేత చెమ్మగిల్లినదైన; కటాక్ష, వీక్షణంబు+ఒలయన్= కడగంటి చూపు ప్రసరింపగా (జాలువారగా); అట్లకాక= అట్లే అగుగాక; దానికిన్= ఆ వరానికి; అన్యథాత్వంబు= వేరొక విధంగా కావటం (వ్యతిరేకం); కలదే?= జరుగుతుందా?; అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; ఆ+పాశుపత+అస్త్రంబున్= ప్రసిద్ధమైన పాశుపతాస్త్రాన్ని; ప్రస్ఫుటంబుగాన్= సుస్పష్టంగా (తేటతెల్లంగా); పడసినవాఁడు+ఐ= పొందినవాడై; పార్థుండు= అర్జునుడు; పులక, పటల, పరికలిత, దేహుండు+అగుచున్= పులకరింతల మొత్తంచేత కూడుకొన్న శరీరం కలవాడై; తన+ఉత్సాహంబు= తన కోరిక; అప్రతిహతంబు+అయ్యెన్= తిరస్కరించబడనిది అయింది; అని+మనంబునన్= అని మనస్సులో; నిశ్చయించెన్= స్థిరపరచుకొన్నాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= దాని తర్వాత.

తాత్పర్యం: అరణ్యంలో శివుడు తన కిచ్చిన వరం, ఆ సమయంలో దర్శనమిచ్చిన విధం తోచగా, శివు డాతడిపై దయామయమైన చూపులు సారించి 'అది అంతే. దానికి మరొక విధంగా జరగటం కలగదు'- అని అన్నాడు. అప్పుడు అర్జునుడు పాశుపతాస్త్రాన్ని సుస్పష్టంగా పొంది, పులకరింతలతో పొంగిపోతూ, వారించరాని ఉత్సాహంతో మనసులో తన కోరిక నెరవేరినదని నిశ్చయించుకొన్నాడు. ఆ తరువాత.

విశేషం: 'పులక పటల పరికలిత' అనే ప్రయోగం భారతావతారికలో హరిహరనాథుడు కనిపించి అనుకంపాతిశయంతో మంత్ర ద్రష్ట కావ్య స్రష్టఅయిన తిక్కయజ్వను పిలిచిన సందర్భంలో అతడికి ఆనంద పారవశ్యాన్ని తెలిపేటప్పుడు ప్రయుక్తమైనది.

తే. భవునిచే సాదరానుజ్ఞ వడసి శౌరి । ఫల్గునులు పలుమాఱుఁ దత్పదయుగంబు
ఫాలములు సోఁకఁ బ్రణమిల్లి బహులరోమ । హర్ష సంభృతగాత్రులై యరుగుదెంచి. 377

ప్రతిపదార్థం: శౌరి+ఫల్గునులు= శ్రీ కృష్ణార్జునులు; భవునిచేన్= ఈశ్వరుడిచేత; సాదర+అనుజ్ఞ= దయతో కూడుకొన్న అనుమతి; వడసి= పొంది; పలుమాఱున్= అనేక పర్యాయాలు; తద్+పదయుగంబు= ఆ శివుడి పాదములజంట; ఫాలములు= నొసళ్ళు; సోఁకన్= తగులగా; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; బహుల రోమ హర్ష సంభృత గాత్రులు+ఐ= సంతోషం వలన దట్టమైన వెంట్రుకలతో (పులకరింతల వలన నిక్కపొడుచుకొన్న దట్టమైన వెంట్రుకలతో) చక్కగా భరించబడ్డ శరీరాలు కలవారై; అరుగుదెంచి= పోయి.

తాత్పర్యం: కృష్ణార్జును లిరువురు ఈశ్వరుడిచేత ఆదరపూర్వకమైన అనుమతి పొంది అనేక పర్యాయాలు ఆ పరమశివుడి అడుగులపై తమ నొసళ్ళు తాకేటట్లు నమస్కరించి, సంతోషంతో పులకరించిన శరీరాలు కలవారై పోయి.

విశేషం: ఈశ్వరానుజ్ఞ పొందిన కృష్ణార్జునులు పదే పదే శివుడి పాదాలపై తమ ఫాలభాగాలు నిలిపి, ప్రణామం చేశారు. ఆ సందర్భంలో వారిరువురు మహానంద భరిత పులకిత గాత్రులయ్యారు. ఇచ్చట తేటగీతి పద్యంలో 'వడసి, సోక, అరుగుదెంచి' అనే అచ్చతెలుగు క్రియాపదాలు ప్రయుక్తాలు. సాదరానుజ్ఞ, శౌరి ఫల్గునులు, తత్పదయుగంబు, ఫాలములు, అనే తత్సమపదాల మధ్య ఫల్గునులకు అనుగుణంగా పలుమారు ఫాలములకు వెంటనే సోక అనే అచ్చతెలుగు పదములు తేటగీతిలో ఒక సమతను సాధించటానికి ప్రయోగించాడు. చివరగా 'బహుల రోమహర్ష సంభృతగాత్రులై' అను సమాసంలో ఎంతో గాంభీర్యంతోడి భక్తి ప్రపత్తులు వెల్లడించబడ్డాయి.

వ. నిజ శిబిరంబు సొత్తెంచి; రివ్విధంబున నర్జునుండు గల గాంచెఁ; గృష్ణుండు దారుకుతోడం దగు మాటలాడుచుండఁ దెలతెల వేఁగ; నది యాధనంజయస్వప్నాంత సమయంబై సంఘటించె నని యిట్లు సంజయుండు సవ్యసాచి యంతర్వర్తనంబు తెఱంగు ధృతరాష్ట్రున కెఱింగించె ననుటయు. 378

ప్రతిపదార్థం: నిజ+శిబిరంబు= తన దండు విడిచినచోట; చొత్తెంచిరి= ప్రవేశించిరి; ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; అర్జునుండు+కలన్+కాంచెన్= అర్జునుడు కలకన్నాడు; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; దారుకునితోడన్= రథసారథి దారుకుడితో; తగు మాటలు+ఆడుచుండన్= తగిన పలుకులు పలుకుతుండగా; తెలతెల, వేఁగెన్= (తెలతెలమని) తెల్లగా తెలవారింది; అది= అట్లు తెల్లవారటం; ఆ+ధనంజయ, స్వప్న+అంత సమయంబు+ఐ= ఆ అర్జునుడి కలయొక్క చివరికాలమై; సంఘటించెన్= సంభవించినది; అని+ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; సంజయుండు; సవ్యసాచి+అంత్వర్తనంబు+తెఱంగు= అర్జునుడి ఆంతరంగికమైన వర్తనముయొక్క తీరు; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; అనుటయున్= అని చెప్పుటయున్నూ.

తాత్పర్యం: వారు తమ శిబిరానికి వచ్చారు. ఆ తీరుగా అర్జునుడు కలకన్నాడు. కృష్ణుడు దారుకుడితో తగినమాటలు మాట్లాడుతూనే ఉన్నాడు. అంతలో తెల్లవారింది. అప్పుడే అర్జునుడి కల కూడా ముగిసింది.

క. 'మునినాథ! దేవకీసుతుఁ । డును సంక్రందనతనూజుఁడుం బూనిన యా
పని యెమ్మెయిఁ గడతేఱెనొ । వినవలతుం; దేటపఱుపవే పరిపాటిన్.' 379

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= మునీశ్వరా!; దేవకీసుతుఁడును= దేవకీకుమారుడైన కృష్ణుడును; సంక్రందన తనూజుడును= ఇంద్రుడి కొడుకైన అర్జునుడును; పూనిన= ప్రయత్నించిన; ఆ+పని= ఆ కార్యం; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; కడతేఱెనొ= పూర్తి అయిందో; పరిపాటిన్= క్రమాన్ని అనుసరించి; వినవలతున్= వినటానికి ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను; తేటపఱుపవే= స్పష్టం చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: వైశంపాయన మునీంద్రా! దేవకి కుమారుడైన కృష్ణుడూ, ఇంద్రుడి కొడుకైన అర్జునుడూ ప్రయత్నించిన కార్యం ఏ విధంగా పూర్తి అయిందో క్రమపద్ధతిలో వినాలని ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను. దానిని స్పష్టం చేయవలసింది.'

విశేషం: ఈ పద్యాంశంలో ఉండే 'పరిపాటిన్' అనే ప్రయోగాన్ని పరిశీలించవలసి ఉంది. 'జరిగింది జరిగినట్లుగా, మొదటినుండి చివరిదాకా యావద్వృత్తాంతాన్ని సవిస్తరంగా క్రమం తప్పకుండా' అనే భావం ఆ పదంలో ఇమిడి ఉన్నది. విషయాన్ని సమగ్రంగా తెలిసికొనాలనే శ్రోతయొక్క ఉత్కంఠను కూడా ఆ పదం సూచిస్తుంది. సంప్రదాయ బద్ధంగా కార్యాన్ని నిర్వహించటంలో ఉండే శ్రద్ధాతాత్పర్యాలనూ కర్మప్రాధాన్య సిద్ధాంతాన్నీ ఆ ప్రయోగం వ్యక్తం చేస్తుంది.

వ. అని అడుగుటయు. 380

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు అడుగుటయున్నూ - (మూడవ ఆశ్వాసంలోని వచనంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసాంతము

చ. లలిత చతుర్దళాఢ్య కమల ప్రసవ ప్రసరత్సరస్వతీ
విలసన సౌరభోద్గమ నివిష్ట! మహామహిమాభిరామ! కే
వల సుఖితానుభూతిమయ వైభవ సార! జగజ్జనిస్థితి
ప్రళయ విధాన కేళి పరిపాటి వికస్వర! నిత్యభాస్వరా! 381

ప్రతిపదార్థం: లలిత, చతుః+దళ+ఆఢ్య కమలప్రసవ= అందమైన, నాలుగు రేకులచేత సంపన్నమైన (శ్రేష్ఠమైన) తామర పూవునుండి; ప్రసరత్+సరస్వతీ విలసన = జాలువారు పలుకుల లీల అనెడి; సౌరభ+ఉద్గమ; నివిష్ట!= సువాసనా ప్రసారమునందు ఉన్నవాడా!; మహా మహిమ+అభిరామ!= గొప్ప మాహాత్మ్యంచేత (ఐశ్వర్యం చేత); ఒప్పిదమైనవాడా!; కేవల సుఖితా-అనుభూతి మయ వైభవ సార!= స్వచ్ఛమైన (ఏకమైన) సౌఖ్యం యొక్క అనుభవమయమైన విభవంయొక్క సారం కలవాడా!; జగత్+జని, స్థితి, ప్రళయ, విధాన, కేళి, పరిపాటి, వికస్వర!= లోకం (విశ్వం) యొక్క పుట్టుక, నిలుపుదల గిట్టుట అనే విధంయొక్క క్రీడ (ఆట) యందలి అనుక్రమంచేత వికసించేవాడా!; నిత్యభాస్వరా!= ఎల్లప్పుడు ప్రకాశించేవాడా!

తాత్పర్యం: మనోజ్ఞములైన నాలుగు దళాలను కలిగియున్న తామరపూవునుండి జాలువారు వాగ్లీల అనే వాసనను వెలువరించటంలో ఏకాగ్రత కలవాడా! గొప్ప విభవంచేత ఒప్పిదమైన వాడా! కేవల సౌఖ్యానుభవంతో నిండుకొన్న ఐశ్వర్యం యొక్క సారం కలవాడా! లోకాలను సృష్టించటం, నిలపటం, విలీనం చేయటం అనే విధానాన్ని అనుక్రమంతో కూడుకొన్న ఒక క్రీడగా నిర్వహిస్తూ వికసించేవాడా! ఎల్లప్పుడు ప్రకాశించేవాడా!

విశేషం: నాలుగు రేకుల తామర వేదాలకు సూచన. వేదాలే సురభిళ నిశ్శ్వాసంగా వెలుగొందే పరమాత్మా! అని మొదటి సంబోధనలోని సారాంశం. 'కేవల సుఖితానుభూతి' అనే విశేషణంలోని కేవల శబ్దం కైవల్య పదాన్ని బ్రహ్మానంద విభూతినీ సూచిస్తుంది. సృష్టిస్థితి సంహారాలు అనేవి పరమాత్మకు క్రీడలవంటివి. అయితే వాటిని ఒక క్రమాన్ని అనుసరించి నిర్వహించటం ఆయనకు పరిపాటి. అదే పరిపాటి శబ్దంలోని వైశిష్ట్యం. వికసించటం ప్రకాశించటం, సత్యం-శివం-సుందరం అనే మూడింటికీ ఆధారపీఠంగా ఉండటం ఆ పరమాత్మ లక్షణం. నాలుగుదళాల కమలం వంటి వాక్కులు అనే వాసనలు వెలువడినట్లు తిక్కన భావించిన తీరు అప్రతిమానం. సౌరభంలో సంస్కారాల సౌరు గుబాళింపజేస్తూ సౌరభోద్గమ నివిష్టుడుగా హరిహరనాథుడిని మన అందరి హృదయపీఠంలో కూర్చొనబెట్టటం అద్వైతాన్ని అభిమానించే ఆంధ్రుల అదృష్టం.

క. హృదయ సరసిరుహ మధుపా। స్పద విహృతి విశేష! నిహత పాపోన్మేషా!
వదన సముత్థిత వేదా!। మదవదసుర హరణ కరణ మంత్ర వినోదా! 382

ప్రతిపదార్థం: హృదయ, సరసిరుహ, మధుప+ఆస్పద, విహృతి, విశేష!= పద్మంవంటి హృదయమనెడి మధురమైన స్థానవిశేషమునందు విహారంచేత అతిశయించినవాడా!; నిహత పాప+ఉన్మేషా!= కొట్టబడ్డ పాపాలయొక్క అభివృద్ధి కలవాడా!; వదన సముత్థిత వేదా!= ముఖంనుండి పుట్టిన వేదాలు కలవాడా!; మదవత్+అసుర హరణ కరణ మంత్ర వినోదా!= పొగరుగల రాక్షసులయొక్క సంహరించటం అనే కార్యాన్ని ఆలోచించటంలో ఆనందం కలవాడా!;

తాత్పర్యం: హృదయపద్మంలో మధురస్థానవిశేషంలో విహారక్రీడతో విలసిల్లేవాడా! సకల పాపాల పెరుగుదలను సమయించేవాడా! ముఖంనుండి పుట్టిన వేదాలు కలవాడా! పొగరు కలుగు రాక్షసులను సంహరించే కార్యాలోచనలో ఆనందం కలవాడా!

విశేషం: హృదయ కేంద్రం పరమాత్మ స్థానం. ఆ స్థానాన్ని సులువుగా తెలిసికొనటానికి పద్మంతో హృదయాన్ని పోల్చటం పరిపాటి. పద్మంయొక్క నడిమిభాగంలో సూక్ష్మాతిసూక్ష్మ స్థానంలో ఉండే మకరందాన్ని ఎంతో సున్నితంగా, మహాసుకుమారంగా అనాయాసంగా గ్రహించగలిగే నేర్పూ ఓర్పూ తుమ్మెదకు సహజసిద్ధంగా అలవడింది. సాధకుడు తుమ్మెదవలె బ్రహ్మానంద మకరందాన్ని ఆస్వాదించగలిగితే 'బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతి' అన్నట్లు ఆ పరబ్రహ్మమే తాను కాగలుగుతాడు. హృదయంలో విహార విశేషంతో వర్ధిల్లే హరిహరనాథుడిని తిక్కన మనీషి అద్వైతి అయి దర్శించాడు.

ఈ పద్యంలోని చివరిపాదం లయాత్మకమైన ఒక మంత్రంవలె సాగింది. శబ్దాలంకార సౌందర్యంతోపాటు అర్థగాంభీర్యాన్ని పుడికిపుచ్చుకొన్నది. అగ్నిబీజమైన రకారం లయవిన్యాసాన్ని ప్రదర్శించింది. మంత్రిగా తిక్కన తాను నెఱపిన మంత్ర వినోదాన్ని శత్రుసంహార సందర్భంలో హరిహరనాథుడికి కూడా అన్వయించి ఒక రకమైన అభేదాన్ని నెలకొల్పాడు. తిక్కన అర్థవత్ శాబ్దిక సౌందర్య సమన్వయ స్ఫూర్తికి ఇది ఒక చక్కని నిదర్శనం.

మాలిని.

ముని సముదయ హృద్యా! మూలవిద్యాZనవద్యా!
వినమదమృతవృష్టీ! విశ్వలోకైక దృష్టీ!
మనన సుగమమూర్తీ! మంత్రరూప ప్రకీర్తీ!
జనిమృతి భిషగాత్మా! శశ్వదాహ్లాదవర్త్మా ! 383

ప్రతిపదార్థం: ముని, సముదయ, హృద్యా!= మహర్షుల సమూహానికి, హృద్యమైనవాడా!; (ఇచ్చట హృద్యశబ్దానికి మనస్సులో పుట్టినవాడు అని కానీ హృదయానికి ఇంపైనవాడు అని కానీ అర్థం గ్రహించవచ్చును); మూలవిద్యా+అనవద్యా!= ప్రధానమైన విద్యచేత అనింద్యుడా!; వినమత్+అమృతవృష్టీ!= మిక్కిలి నమస్కరించేవారికి అమృతపు వర్షమైనవాడా! విశ్వలోక+ఏక దృష్టీ!= సమస్త జగత్తుకూ ఒకే లక్ష్యమైన వాడా!; లేదా అభిప్రాయం కలవాడా!; మనన, సుగమ, మూర్తీ= నిరంతర చింతన లేక ధ్యానం చేత (సులభంగా) సులువుగా పొందదగిన స్వరూపం కలవాడా!; మంత్రరూప ప్రకీర్తీ!= జపం మననంచే కాపాడే రహస్యాలగు ఓం నమోనారాయణాయ ఓం నమశ్శివాయ వంటి మంత్రముల రూపమైన మిక్కిలి కీర్తి కలవాడా!; జని, మృతి, భిషక్+ఆత్మా!= పుట్టుకచావు (అను రోగాలు) లకు వైద్యుడవైన వాడా!; శశ్వత్+ఆహ్లాద, వర్త్మా!= నిత్యమైన సంతోషానికి దారి అయినవాడా!

తాత్పర్యం: మునిజనుల మనస్సులలో పుట్టి అందే రమించి ఇంపు కలిగించేవాడా! మూలభూతమైన ఆధ్యాత్మ విద్యచేత చెప్పదగినవాడా! (మొదలి చదువుచేత దోసములు లేనివాడా!), వినమ్రులకు అమృతవర్షమైనవాడా! సమస్త జగత్తుకూ ఒకే దృష్టి (లక్ష్యం) యైనవాడా! చింతన లేక ధ్యానం చేత సులభమైనవాడా! మంత్రరూపమైన ప్రసిద్ధయశస్సు కలవాడా! జననమరణాలకు వైద్యుడవైన వాడా! శాశ్వతమైన ఆనందానికి మార్గమైనవాడా!

విశేషం: తిక్కన ఆశ్వాసాంతములలోని మూడు పద్యాలలో ఒక క్రమపద్ధతిని అనుసరించాడు. ప్రతి ఆశ్వాసాంతంలోనూ చివరి పద్యం మాలినీవృత్తం. మొదటి పద్యం చంపకమాల లేక ఉత్పలమాల. రెండవపద్యం కందం.

ప్రస్తుతం మాలినీ వృత్తంలోని ఒక్కొక్క పాదంలో రెండేసి అంత్యానుప్రాసలు గల సంబోధనలు కూర్చబడ్డాయి. మునులకు హృద్యుడైతే, వినమ్రులకు అమృతవృష్టి భగవంతుడు, పరమసులభుడని అభ్యాసపరులూ, గమ్య మెరిగిన అనుభవజ్ఞులూ సర్వ సమర్థ సద్గురువుల సందేశం. మంత్రరూప జపసాధనతో ప్రణామాంజలితో కొందరు పరమార్థాన్ని గుర్తిస్తే మననంతో, మౌనంతో, పలువురు జనన మరణ రహితమైన, శాశ్వతానంద ప్రదమైన సత్యాన్ని దర్శించారు. పద్ధతులు భిన్నమైనా అందరి లక్ష్యమూ విశ్వలోకైక దృష్టియే. 'వైద్యో నారాయణో హరిః' అన్నట్లు జనన మరణ సంసార పరిభ్రమణను శాశ్వతంగా అరికట్టి, పథ్యాన్ని నిర్దేశించేవాడు పరమాత్మ. అతడే భిషగాత్మ. మునిజనం హృద్యమూ అనవద్యమూ అయిన మూలవిద్యను గ్రహించి, వినమ్రులై అమృత దృష్టితో ద్రష్టలై, ధ్యానంతో పరమసులభుడైన పరమాత్మను దర్శించి, నిర్భరమైన దివ్యానుభూతితో మంత్ర రూపంలో ప్రకీర్తించి, జనన మరణా లనే రోగాలను మహాభిషగ్వర్యులై నిర్జించి, చివరకు శాశ్వతమైన బ్రహ్మానంద పదాన్ని ఎంతో సులువుగా పొందగలిగారు.

ఈ ఆశ్వాసాంతపద్యాల్లో తిక్కన ఆధ్యాత్మికానుభవం అక్షరాక్షరంలోనూ ప్రతిఫలించింది. వైదిక కర్మ నిష్ఠమగు వర్తనచేత-అనగా యజ్ఞయాగాది కర్మానుష్ఠానంచేత తిక్కన సోమయాజి అయ్యాడు. కాని, దానిని మించిన అద్వితీయానుభవాన్ని ఆయన హరిహరాద్వైత భావనతో సాధించగలిగాడు. కర్మనుండి జ్ఞానం, జ్ఞానం తర్వాత ధ్యానం - ఇట్లా ఒక మెట్టునుండి మరొక మెట్టు అధిరోహించి చివరకు సర్వసమన్వయాత్మకమైన అద్వైతశిఖరాన్ని చేరి బ్రహ్మానంద సామ్రాజ్య పదవీ పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. ఆశ్వాసాంతంలోని ప్రతిపద్యమూ అందులోని పదపదమూ, ఆయన అద్వైతానంద విభూతికి పరమావధి.

గద్యము.

ఇది శ్రీ మదుభయ కవిమిత్ర, కొమ్మనామాత్య పుత్ర, బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీ మహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ గ్రంథం; శ్రీమత్+ఉభయకవిమిత్ర= సంపద్యుక్తుడైన ఉభయకవిమిత్రుడు; కొమ్మనామాత్య పుత్ర= కొట్టరువు కొమ్మనామాత్యుడి కుమారుడు; బుధ+ఆరాధన, విరాజి= విద్వాంసులను సేవించటంచేత ప్రకాశించువాడు (అయిన) తిక్కన సోమయాజి+ప్రణీతంబు+అయిన= యజ్ఞం చేసినవాడైన తిక్కనచేత చేయబడినదైన; శ్రీ మహాభారతంబునన్= శ్రీ మహాభారతమునందు; ద్రోణపర్వంబునందున్= ద్రోణపర్వంలో; ద్వితీయ+ఆశ్వాసము= రెండవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఈ మహాగ్రంథం ఉభయ కవిమిత్రుడు, కొమ్మనామాత్య పుత్రుడూ, విద్వాంసులను పూజించటంచేత మిక్కిలి ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజిచేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలో ద్రోణపర్వంలోని రెండవ ఆశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతము

ద్రోణపర్వము - తృతీయాశ్వాసము

క. **శ్రీ రమ్యతాద్రివరపు । త్రీరమణీయత్వ సుభగ దివ్యవిలాసో**
దార! వనమాలికోరగ । హార పరిష్కార సార! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= లక్ష్మీదేవి యొక్క; రమ్యతా= సౌందర్యంచేతను; అద్రి వరపుత్రీ= పర్వతరాజైన హిమవంతుడి కొమార్తె అయిన పార్వతీదేవి యొక్క; రమణీయత్వ= సౌందర్యంచేతను; సుభగ= అందమైన; దివ్య విలాస= మహిమాన్వితాలైన లీలలచేత; ఉదార!= గొప్పవాడా!; వనమాలికా= తోమాల (వైజయంతి); ఉరగ హార= పాముదండ (వాసుకి) అనే; పరిష్కారసార!= శ్రేష్ఠమైన అలంకారాలను కలవాడా!; హరిహరనాథా!= హరిహరనాథుడా!

తాత్పర్యం: లక్ష్మీ పార్వతుల యొక్క సౌందర్యంచేత అందమైన విలాసాలు కలవాడా! వైజయంతిని, నాగహారాన్ని ఆభరణశ్రేష్ఠాలుగా ధరించినవాడా! ఓ హరిహరనాథా! (అవధరించుము).

విశేషం: అలం: యథాసంఖ్యం (క్రమాలంకారం). హరికి సతి లక్ష్మి, శివుడి భార్య పార్వతి; హరికి తోమాల, శివుడికి వాసుకి అలంకారాలు. ఇట్లా క్రమాన్వయం చెప్పుకోవాలి కాబట్టి క్రమాలంకారం - లేదా - యథాసంఖ్యం.

అర్జునుఁడు నిజస్వప్న వృత్తాంతంబు ధర్మరాజాదులతోఁ జెప్పుట (సం. 7-58-1)

వ. **దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియె.** 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు= వ్యాసమహర్షి శిష్యుడైన వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్= పరీక్షిన్మహారాజు పుత్రుడైన జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వ్యాస శిష్యుడైన వైశంపాయనుడు పరీక్షిన్మహారాజు పుత్రుడైన జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. **పార్థుఁ డిట్లు ప్రతిన వట్టిన నది నిర్వ । హించు పనికిఁ గృష్ణుఁ డివ్విధమునఁ**
బూని రాత్రి యన్ని పోకలఁబోవుట । విని విచిత్రవీర్యతనయుఁ డులికి. 3

ప్రతిపదార్థం: పార్థుఁడు+ఇట్లు ప్రతిన పట్టినన్= అర్జును డీవిధంగా ప్రతిజ్ఞ చేయగా (అనగా సైంధవుడిని హతమారుస్తానని); అది= ఆ ప్రతిజ్ఞను; నిర్వహించు పనికిన్= నెరవేర్చే కార్యానికి; కృష్ణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఈ+విధమునన్= ఈ ప్రకారంగా; పూని= ప్రయత్నించి; రాత్రి= రాత్రివేళ; అన్ని పోకలన్+పోవుట= అన్నివిధాలైన నడకలు నడవటం (కైలాసాదులకు వెళ్ళటం మొదలైన పోకడలు); విని; విచిత్ర వీర్యతనయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఉలికి= బెదరి.

తాత్పర్యం: సైంధవుడిని హతమారుస్తానని అర్జునుడు ప్రతిజ్ఞ పూనాడు. అది నెరవేరటానికి రాత్రి శ్రీకృష్ణుడు మార్గాన్ని చూపాడు. ఆ విషయాన్ని విన్న ధృతరాష్ట్రుడు ఉలికిపడ్డాడు.

క. ‘ఇమ్మెయి వేగినఁ బాండవు । లెమ్మెయిఁ గార్యంబు నడపి? రెఱిఁగింపుము; చి
త్తమ్ము కలంగెడు సంజయ! । నమ్మితి నగ్గురుఁడు గాచెనా మిమ్ము ననిన్?’ 4

ప్రతిపదార్థం: సంజయ!= ఓ సంజయుడా!; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వేగినన్= తెల్లవారగా; పాండవులు; కార్యంబున్= తాము చేయవలసిన పనిని; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; నడపిరి?= సాగించినారు?; ఎఱిఁగింపుము= నాకు తెలియజేయుము; చిత్తమ్ము= నా మనసు; కలంగెడున్= చీకాకు పడుతూ ఉన్నది; నమ్మితిన్= (గురుడిని) నమ్మినాను; అనిన్= యుద్ధంలో; మిమ్మున్= మీ అందరిని; ఆ+గురుఁడు= ఆ గురువైన ద్రోణాచార్యుడు; కాచెనా?= కాపాడెనా?

తాత్పర్యం: ‘ఓ సంజయా! ఈ విధంగా తెల్లవారగా, పాండవులు తమ ప్రయత్నాలు ఏ విధంగా సాగించారో నాకు తెలుపుము. నా మనస్సు కలతగా ఉంది. నమ్మిన ఆ గురుడు ద్రోణుడు మిమ్ములను యుద్ధంలో కాపాడెనా?’

వ. అని అడిగిన నమ్మహీశ్వరునకు సూతసూనుం డిట్లను; ‘నట్లు ప్రభాతం బగుటయు. 5

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగా సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆ విధంగా తెల్లవారగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వందిజన తుములముల యా । నందిత మాగధ సుగీత నాదంబుల ప్ర
స్పందిత పాఠక రవముల । క్రందున ధర్మజుఁడు మేలుకనియె నరేంద్రా! 6

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); వందిజనతుములముల= వందిజనుల సందడులచేత; ఆనందిత= సంతోషపెట్టిన; మాగధ= పొగడ్తలతో జీవించే వారి; సుగీత= మంచిపాటల; నాదంబులన్= శబ్దాలతో; ప్రస్పందిత= మిక్కిలి కదలికగల; పాఠక రవములన్= స్తుతి పాఠకుల శబ్దాలయొక్క; క్రందునన్= సవ్వడితో; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; మేలుకనియెన్= నిదురమేలుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! వందిమాగధులు పొగడ్తలతో స్తోత్రాలు చేస్తూ ఉండగా, తరచు వినిపించే వారి స్తుతి పాఠాల సవ్వడికి ధర్మరాజు నిదుర మేల్కొన్నాడు.

విశేషం: రాజాంతఃపురాలలో ప్రాచీనకాలంలో వందిమాగధులైన బట్టువారు పొగడ్తలతో పాటలు పాడి ప్రభువులను నిదుర మేల్కొల్పటం ఒక సంప్రదాయంగా ఉండేది.

వ. ఇట్లు మేలు కని తగు తెఱంగున మజ్జనశాలకుంజని, మంత్రపూతంబులగు జలంబులు సముచిత పరిచారికా జనంబులు గనక కలధౌత కలశంబులఁ దేరఁ గృతస్నానుండయి, లఘుధౌతాంబర పరిధానంబును బరిమళ బహుళాంగ రాగానులేపనంబును సురభి కుసుమ మాలికాభరణధారణంబును నాచరించి, దేవార్చనంబు దీర్చి యగ్నికార్యంబు నిర్వర్తించి, కక్ష్యాంతరంబునకు వెడలి, విప్రనికరంబులకు ధేనుప్రకరంబులు గాంచన సంచయంబులు వస్త్రవిసరంబులు మణిభూషణ పుంజంబులుం జిత్తంబు రంజిల్ల నొసంగి తదాశీర్వాదంబులు గైకొనుచు నేనుంగు మొగసాల గడచి యాస్థాన మండపంబునకు వచ్చి. 7

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు మేలుకని= ఈ విధంగా నిదురనుండి లేచి; తగు తెఱంగునన్= తగినవిధంగా; మజ్జనశాలకున్+చని= స్నాన గృహమునకు వెళ్ళి; మంత్రపూతంబులు+అగు జలంబులు= మంత్రాలచేత పవిత్రమైన నీటిని; సముచిత= తగిన; పరిచారికా జనంబులు= దాసీజనాలు; కనక= బంగారు; కలధౌత= వెండి; కలశంబులన్= పాత్రములతో; తేరన్= తీసికొనిరాగా; కృత+స్నానుండు+అయి= స్నానమాడి; లఘుధౌత+అంబర పరిధానంబును= తేలిక అయిన తెల్లని ధోవతిని; పరిమళ= సువాసనలతో; బహుళ= విస్తారమైన; అంగరాగానులేపనంబును= మైపూతలు బాగా పూసికొనటం; సురభి= మంచివాసనలతో ఉన్న; కుసుమమాలికా= పూలమాలలయొక్క; ఆభరణ= (కిరీటాది) నగలయొక్క; ధారణంబును= ధరించటమున్నూ; ఆచరించి= చేసి; దేవ+అర్చనంబు+తీర్చి= దేవపూజచేసి; అగ్నికార్యంబు నిర్వర్తించి= ఔపాసనాదికాలను చేసి; కక్ష్యా+అంతరంబునకున్= లోపలికి; వెడలి= వెళ్ళి; విప్రనికరంబులకున్= బ్రాహ్మణసమూహాలకు; ధేనుప్రకరంబులు= ఆవుల మందలను; కాంచన సంచయంబులు= బంగారపు మొత్తములును; వస్త్రవిసరంబులు= గుడ్డల సమూహమును; మణిభూషణ పుంజంబులు= రత్నాలు పొదిగిన నగల సమూహాన్ని; చిత్తంబు= (వారి) మనసులు; రంజిల్లన్= సంతసించగా; ఒసంగి= ఇచ్చి; తదాశీర్వాదంబులు= ఆ విప్రుల దీవెనలను; కైకొనుచున్= తీసికొంటూ; ఏనుంగు మొగసాలన్= ఏనుగుల కొట్టమును; కడచి= దాటి; ఆస్థానమండపంబునకున్= సభామంటపానికి; వచ్చి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: వందిమాగధుల స్తోత్రాలతో ధర్మరాజు నిద్రలేచి జలకాలాడు గదికి వెళ్ళాడు. ఆ స్నానశాలకు దాసీజనం సుగంధద్రవ్యాలతో నిండిన మంత్రజలాలను బంగారు వెండి గిండీలతో తీసికొని వచ్చారు. ఆ నీళ్ళతో ధర్మజుడు స్నానమాడి, పరిశుభ్రమైన వస్త్రాలను, సుగంధద్రవ్యాలను, పూలమాలలనూ ధరించి, దేవతార్చనలు చేసి, ఇంటిలోనికి వెళ్ళి, బ్రాహ్మణులకు ఆవులను, బంగారాన్ని, వస్త్రాలనూ దానం చేసి వారి ఆశీర్వాదాలను పొంది, ఏనుగు మొగసాలను దాటి సభాస్థలికి వచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఆనాటి రాజభోగ విశేషాలను చాటుతున్న దీ వచనం.

తే. ఉదయధరణీధరంబుపై నొప్పు దివస । నాథు నెనయుచు సింహాసనంబుమీఁదఁ
బొలిచె లీలావతీ కరకలిత చామ । రములు వొలయంగ నుచిత జనములు గొలువ. 8

ప్రతిపదార్థం: ఉదయ ధరణీ ధరంబుపైన్= తూర్పుకొండమీద; ఒప్పు= విలసిల్లే; దివసనాథు= సూర్యుని; ఎనయుచున్= సరిపోలుతూ; సింహాసనంబుమీఁదన్= సింహాసనంపైన; లీలావతీ= అందగత్తెల (దాసీజనాల); కరకలిత= చేతులతో ధరింపబడిన; చామరములు= వింజామరాలు; పొలయంగన్= ఒప్పారగా; ఉచిత జనములు= తగినవారు; కొలువన్= సేవించగా; పొలిచెన్= (ధర్మరాజు) ఒప్పి ఉండినాడు.

తాత్పర్యం: సేవకులు సేవిస్తుండగా, దాసీ జనం వింజామరాలు వీస్తుండగా, ఉదయపర్వతంమీద ప్రకాశించే సూర్యుడిని తలపిస్తూ ధర్మరాజు సింహాసనాసీనుడై ఉన్నాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. కొలువున్న సమయంబున దౌవారికుఁడు వచ్చి ‘దామోదరుండు వచ్చె’ నని యెఱింగించిన ‘నవ్విభుండు వేగంబ తత్ప్రవేశంబు నడపు’ మనిన వాఁ డట్లచేయ నమ్మహాత్ముండు ప్రీతి నేతెంచుటయు, నుచితాసన విన్యాసంబున నత్యాదర ముఖవికాసంబున నతనికి సత్కారంబు సేసి గారవించి తదాననం బాలోకించి యి ట్లనియె. 9

ప్రతిపదార్థం: కొలువు+ఉన్న సమయంబునన్= (ధర్మరాజు) కొలువుదీరి ఉన్నప్పుడు; దౌవారికుఁడు= ద్వారపాలకుడు (వాకిలి కావలి కాచేవాడు); వచ్చి; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వచ్చెను+అని ఎఱింగించినన్= వచ్చి ఉన్నాడని తెలుపగా; ఆ+విభుండు= ధర్మరాజు; వేగంబు+అ, తత్+ప్రవేశంబు నడపుము+అనిన= వెంటనే అతడిని లోనికి ప్రవేశపెట్టుము అనగా; వాఁడు+అట్లచేయన్= వా డా విధంగా చేయగా; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ మహనీయుడు; ప్రీతిన్+ఏతెంచుటయున్= ప్రేమతో రాగా; ఉచిత+ఆసన విన్యాసంబునన్= తగిన ఆసనాన్ని ఉంచి; అతి+ఆదర, ముఖవికాసంబునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో కూడిన ముఖవికాసంతో; అతనికిన్= శ్రీకృష్ణుడికి; సత్కారంబు చేసి= మర్యాద చేసి; గారవించి= గౌరవించి; తద్+ఆననంబు+ఆలోకించి= అతడి ముఖాన్ని చూచి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కొలువు దీరి ఉండగా ద్వారపాలకుడు వచ్చి 'శ్రీకృష్ణుడు వచ్చాడు' అని తెలిపాడు. వెంటనే ధర్మరాజు 'ఆయనను లోనికి ప్రవేశపెట్టు'మని పలుకగా అతడట్లాగే చేశాడు. అప్పుడు ఆ మహనీయుడు సంతోషంతో రాగా, ఆతడికి తగిన ఆసనమిచ్చి, గౌరవభావంతో సంతోషంగా సత్కారాలు చేశాడు.

క. 'జ్ఞానమ్ములు దెలివొందం । గా నత్యంతంబు సుఖముగా నింద్రియ సం
తానంబు ప్రసన్నముగా । నీ నిశ శుభవృత్తి గడపితే మధుమథనా!' 10

ప్రతిపదార్థం: మధుమథనా!= మధుసూదనా! (శ్రీకృష్ణా!); జ్ఞానమ్ములు= ప్రజ్ఞలు; తెలివొందంగాన్= వికసించగా; అత్యంతంబు= మిక్కిలి; సుఖముగాన్= సుఖంగా; ఇంద్రియ సంతానంబు= పంచేంద్రియాల సమూహం; ప్రసన్నముగాన్= నిర్మలంగా ఉండగా; ఈ నిశన్= ఈ రాత్రిని; శుభవృత్తిన్= మంగళకరమైన వర్తనంతో; కడపితే?= గడిపావా?

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణా! ప్రజ్ఞలు వికసించగా, ఇంద్రియసమూహం కలత చెందకుండగా ఈ రాత్రి ప్రశాంత మనస్సుతో సుఖంగా గడిపావా?

క. అనుటయు హరి ధర్మతనూ । జున కిట్లనుఁ 'బ్రీతి నిన్నుఁ జూడఁగనెపుడున్
జననుత! శోభనములు నా । కనూనముల కాదె? దీని నడుగఁగ నేలా?' 11

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ఆ విధంగా ధర్మరాజు ప్రశ్నించగా; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; ధర్మతనూజునకున్+ఇట్లు+అనున్= ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు; జననుత!= ప్రజలచేత కీర్తింపబడేవాడా!; ఎపుడున్= అన్ని సమయాలలో; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రీతిన్+చూడన్= ప్రేమతో చూడగా; నాకున్= నాకు; శోభనములు= (మంగళకరమైన) క్షేమాలు; అనూనముల కాదె!= తక్కువ కావుకదా! (అనగా-విస్తారంగా కలుగును కదా!); దీనిని= ఈ విషయాన్ని; అడుగఁగన్+ఏలా?= ప్రశ్నించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలుకగా శ్రీకృష్ణు డిట్లా అన్నాడు - 'ప్రజల మన్ననలందుకునే ఓ ధర్మరాజా! సంతోషంతో నిన్ను ఎప్పుడు చూచినా నాకు శుభపరంపరలు మిక్కుటంగా కలుగుతూ ఉంటాయికదా! ఇక ఈ అంశాన్ని గురించి ప్రత్యేకంగా అడగటం ఎందుకు?'

వ. అని పలికె నట్టియెడ భీమ నకుల సహదేవులును; సాత్యకి ద్రౌపదేయ ఘటోత్కచులును, బాంచాల మాత్స్య కేకయులును, మఱియుం దగువారుం జనుదెంచి సముచితంబుగాఁ బ్రవేశించి యుధిష్ఠిరునకుం బొడసూపి, యతండు నియోగింప నుచితాసనంబుల నుండిరి; సాత్యకిం గృష్ణుండు నిజాసనంబున నునిచికొనియెం; దదనంతరంబ యెల్లవారలు వినుచుండ నన్నరపతి నారాయణున కిట్లనియె. 12

ప్రతిపదార్థం: అని పలికెన్= ఆ విధంగా పలికాడు; అట్టియెడన్= ఆ సమయాన; భీమ నకుల సహదేవులును= భీమసేనుడూ, నకుల సహదేవులూ; సాత్యకి ద్రౌపదేయ ఘటోత్కచులును= సాత్యకీ, ఉపపాండవులూ, ఘటోత్కచుడూ; పాంచాల మాత్స్యకేకయులును= పాంచాల మాత్స్య కేకయ దేశీయులూ; మఱియున్= ఇంకనూ; తగువారున్= తగినవారునూ; చనుదెంచి= వచ్చి; సముచితంబుగాన్= తగిన రీతిలో; ప్రవేశించి= లోనికి వచ్చి; యుధిష్ఠిరునకున్= ధర్మరాజునకు; పొడసూపి= కానుపించి; అతండు= ధర్మరాజు; నియోగింపన్= ఉత్తరువుచేయగా; ఉచిత+ఆసనంబులన్= (తమకు) తగిన పీఠాలలో; ఉండిరి= కూర్చున్నారు; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; నిజ+ఆసనంబునన్= తాను కూర్చున్న స్థానంలో; ఉనిచికొనియెన్= కూర్చుండబెట్టుకొన్నాడు; తదనంతరంబు+అ= ఆ మీదట; ఎల్లవారలు= సభలోని వారంతా; వినుచుండన్= వింటూ ఉండగా; ఆ+నరపతి= ఆ రాజు(ధర్మరాజు); నారాయణునకున్= శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజుని ప్రశ్నలకు శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు. ఆ సమయాన భీమ నకుల సహదేవులూ, సాత్యకి ద్రౌపదేయ ఘటోత్కచులూ, పాంచాల మత్స్య కేకయులూ, ఇంకా తగినవారూ ధర్మజుడి ఆజ్ఞ ప్రకారం తమ తమ స్థానాలలో కూర్చున్నారు. శ్రీకృష్ణుడు సాత్యకిని తన ఆసనంలో సరసన కూర్చొనబెట్టుకొన్నాడు. ఆ సమయాన అందరూ వింటుండగా శ్రీకృష్ణుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా చెప్పాడు:

ఉ. 'పంకజనాభ! మాపడినపాటులు రాజ్యము గోలుపోకయుం
గింకకు మూలమై కడఁగి గెల్పుకిరీటికి నీఁ దలంచి యీ
వంకకు వ్రాలి భక్తజనవత్సలతన్ రథచోదకుండ వై
తిం కిట మమ్ముఁగావు మని యేటికిఁ జెప్పఁగ మాటిమాటికిన్? 13

ప్రతిపదార్థం: పంకజనాభ!= పద్మనాభుడా!; మాపడిన పాటులు= మేం పడిన కష్టాలు; రాజ్యము కోలుపోకయున్= రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకొనటమూ; కింకకున్= నీ కోపానికి; మూలమై= ప్రధానకారణమై; కడఁగి= పూనుకొని; కిరీటికిన్= అర్జునుడికి; గెల్పు= జయాన్ని; ఈన్+తలంచి= ఇయ్యదలచి; ఈ వంకకున్= మా పక్కకు; వ్రాలి= చేరి; భక్తవత్సలతన్= భక్తుడిమీది దయతో; రథచోదకుండవు+ఐతి(వి)= సారథివి అయినావు; ఇంకన్= ఈ మీద; ఇటన్= ఇక్కడ; మమ్ము= మమ్ములను; కావుము+అని= కాపాడుమని; చెప్పఁగన్ మాటిమాటికిన్ ఏటికిన్?= మళ్ళీ మళ్ళీ చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణా! రాజ్యాన్ని కోలుపోయి మేము పడ్డ కష్టాలన్నీ నీ కోపానికి మూలం కాగా, భక్తవత్సలతతో మా ప్రక్కకు వచ్చి, అర్జునుడికి సారథివైనావు. అటువంటప్పుడు మాటిమాటికీ మమ్ము కాపాడుమని నీకు చెప్పవలెనా?

వ. అర్జును ప్రతిన చిత్తంబున నిలుపుము; దుఃఖామర్ష మహార్ణవ మగ్నులమైన మమ్ముం దీరంబు సేరుపం దేపవు నీవ కాదె?' యనిన విని యచ్యుతుం డతని కి ట్లనియె. 14

ప్రతిపదార్థం: అర్జును ప్రతిన= అర్జునుడి శపథాన్ని; చిత్తంబునన్= నీ మనసులో; నిలుపుము= నిల్పుకొనుము; దుఃఖ+అమర్ష మహా+అర్ణవ, మగ్నులము+ఐన= దుఃఖకోపాలనే మహాసముద్రాలలో మునిగినవారమైన మమ్మున్= మా అందరిని; తీరంబు,చేరుపన్= గట్టెక్కించటానికి; తేపవు= తెప్పవు; నీవు+అ+కాదె!= నీవేకదా!; అనినన్+విని= అనగా విని; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను (సైంధవుని చంపుతానన్న ప్రతిజ్ఞను) నీమనస్సులో నిలుపుకొనుము. దుఃఖకోప మహాసముద్రంలో మునిగిన మా అందరినీ గట్టెక్కించే తెప్పవు నీవే కదా!' అన్న ధర్మరాజుతో శ్రీకృష్ణు డీవిధంగా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: రూపకం.

మ. విను నేఁ డర్జునుఁ డన్యసైన్యముల నుర్విం గూల్చుచుం బ్రేత భూ
త నికాయంబులు మాంస భక్షణము రక్తస్వైర పానంబుఁ జే
సి నలిం గ్రాలఁగఁ గ్రీడసల్పు నిను మెచ్చించుం దుదిన్ సైంధవుం
డను వానిం దెగటార్చి పేర్చు రిపుధైర్యక్షేపణాటోపతన్. 15

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; నేఁడు= ఈదినం; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; అన్యసైన్యములన్= శత్రుసేనలను; ఉర్విన్= భూమిపై; కూల్చుచున్= చంపుతూ; ప్రేత భూత నికాయంబులు= దయ్యాల పిశాచాల గుంపులు; మాంసభక్షణము= మాంసాన్ని తినటం;

రక్తం= నెత్తురును; స్వైరపానంబున్+చేసి= స్వేచ్ఛగా త్రాగి; నలిన్= బాగుగా; క్రాలఁగన్= ఒప్పగా; క్రీడసల్పున్= ఆటలాడును; నినున్= నిన్ను; మెచ్చించున్= మెప్పించును; తుదిన్= ఆఖరున; సైంధవుండు+అను వానిన్= సైంధవుడనే పేరు కలవాడిని; తెగటార్చి= చంపి; రిపు= శత్రువుల; ధైర్య= ధైర్యమును; క్షేపణ= పోగొట్టేటి; ఆటోపతన్= విజృంభణంతో; పేర్చున్= చెలరేగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రోజు అర్జునుడు శత్రుసైన్యాలను చంపుతూ, భూతప్రేతాలు ఆ చనిపోయిన వారి మాంసాన్ని తింటూ, వారి నెత్తురును యథేచ్ఛగా త్రాగుతూ ఉండగా ఆఖరున సైంధవుడిని చంపి శత్రువుల ధైర్యాన్ని పోగొట్టి సంభ్రమంగా విజృంభిస్తాడు.

వ. **క్రోధ శోక జ్వర విముక్తుండ వై శాంతిం బొందు ' మను నవసరంబున ధనంజయుండు వచ్చి ధర్మనందనునకు మ్రొక్కి నిలిచినం జూచి యతండు సంతసంబున సముత్థితుండై కౌఁగిలించుకొని దీవించి దరస్మిత రుచిరాననుండై. 16**

ప్రతిపదార్థం: క్రోధ శోక జ్వర ముక్తుడవు+ఐ శాంతిన్+పొందుము= కోపదుఃఖా లనే జ్వరమును వదలి శాంతముతో ఉండుము; అను అవసరంబునన్= అనే సమయాన; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; వచ్చి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; మ్రొక్కి= నమస్కారం చేసి; నిలిచినన్= నిలువగా; చూచి; అతండు= ధర్మరాజు; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; సముత్థితుండు+ఐ= లేచి; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; దీవించి= ఆశీర్వాదం చేసి; దరస్మిత రుచిర+ఆననుండు+ఐ= చిరునవ్వుతో ప్రకాశించే ముఖం కలవాడు అయి.

తాత్పర్యం: కోపం, దుఃఖం అనే జ్వరం నుండి విముక్తుడవై శాంతి పొంది ఉండుము' - అని అంటున్న సమయంలో అర్జునుడు వచ్చి ధర్మరాజుకు నమస్కరించి నిలువబడగా చూచి, అతడు ఆసనంనుండి సంతోషంతో లేచి అర్జునుడిని కౌగిలించుకొని ఆశీర్వదించి చిరునవ్వు నవ్వి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **'గెలుపు ధ్రువము నీకును మెయిఁ । దలతలమనుచాయ దోఁచె; దైత్యాంతకుఁడుం**
దెలివొంది యున్నవాఁ'డని । పలికిన నా విభునితోడఁ బార్థుఁడు నెమ్మిన్. 17

ప్రతిపదార్థం: గెలుపు ధ్రువము= నీకు విజయం నిశ్చయం; నీకున్= నీకు; మెయిన్= శరీరంలో; తలతలమనుచాయ= తళతళమని ప్రకాశించే కాంతి; తోఁచెన్= కానవస్తూ ఉన్నది; దైత్యాంతకుఁడున్= శ్రీకృష్ణుడు (దైత్య సంహారి); తెలివి+ఒంది ఉన్నవాఁడు= జాగరూకుడై ఉన్నాడు; అని పలికినన్= అని చెప్పగా; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఆ విభుని తోడన్+పార్థుఁడు= ధర్మరాజుతో అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: 'విజయం కలగటం తథ్యం. నీ శరీరంలో తళతళలాడే కాంతి కన్పిస్తున్నది. శ్రీకృష్ణుడు కూడా తెలివొంది ఉన్నాడు' - అని పలుకగా అర్జునుడు అతడితో ప్రీతితో - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **'దేవరకు నధికభద్రమ; । యీా వసుదేవసుతు కరుణ నే నత్యాశ్చ**
ర్యావహము గంటి; నది వినఁ । గావలయును బంధు మిత్ర గణ సహితముగన్'. 18

ప్రతిపదార్థం: దేవరకున్= ఏలినవారికి (అనగా మీకు); అధిక భద్రము+అ= మిక్కిలి క్షేమమే; ఈ వసుదేవసుతు= ఈ వాసుదేవుడి కుమారుడైన కృష్ణుడు కరుణన్= దయతో; ఏను= నేను; అతి+ఆశ్చర్యావహమున్= మిక్కిలి వింత అయిన విషయాన్ని; కంటిన్= చూచాను; అది= దానిని; బంధుమిత్రగణ సహితముగన్= బంధువులతో, స్నేహితులతో అందరితో కలిసి; వినఁగాన్ వలయున్=వినవలెను.

తాత్పర్యం: 'దేవరవారైన మీకు మిక్కిలి కుశలమే. ఈ వాసుదేవుడి దయతో నే నొక అద్భుతాన్ని చూచాను. బంధుమిత్రుల సమూహాలతో కలిసి ఆ విశేషాన్ని మీరు వినవలెను.'

వ. **అని పలికి స్వప్నంబున ఫాలలోచనువలనం బరమోత్కర్షంబు వడసిన తెఱం గేర్పడం జెప్పిన నతండును గొలువు వారును విస్మయ ప్రమోదంబులతో వృషభధ్వజు నుద్దేశించి నమస్కరించిరి; తదనంతరంబ యన్నరపతిచేత నన్నుజ్ఞాతులయి యా సకలయోధులుం బొంగి సంగర సన్నాహంబులు మెఱయ వెడలిరి; కృష్ణార్జున సాత్యకులు నతనికి నభివాదంబులు సేసి సహర్షంబుగా వెలువడి యర్జునావాసంబున కరిగి; రందుఁ గృష్ణుండు రథంబు వన్ని, జైత్రంబులగు మంత్రంబులు ప్రయోగించి యుజ్జ్వలంబు సేసిన నది బాలభానుండునుం బోలె దేజోమయంబై వెలుంగుచుండ సమర సన్నద్ధుండై ధనుర్బాణ పాణియై యర్జునుండు విప్రాశీర్వాదంబులతో నమ్మహనీయ స్యందనంబునకుం బ్రదక్షిణంబునుఁ బ్రణామంబునుం జేసి యారోహణం బాచరించి మేరు శిఖరంబునం బొలుచు భాస్కరుని భంగి శోభిల్లెఁ గృష్ణ సాత్యకులు నొగలను నతని పిఱుందను గూర్చున్న నా ఫల్గునుండు బుధశుక్ర సమేతుం డగు చంద్రు చందంబున నొప్పె; న ట్లొప్పివారు పుణ్యపాఠక రవంబులును వందిమాగధ ధ్వనులును వినుచుం జని రప్పుడు దమకు విజయప్రదంబులు గౌరవులకు విపరీతంబులు నైన గంధవాహాది నానానిమిత్తంబు లనుసంధించి యా సవ్యసాచి సాత్యకితో నిట్లనియె. 19**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ముందర చెప్పినట్లుగా మాటాడి; స్వప్నంబునన్= కలలో; ఫాలలోచనువలనన్= ఈశ్వరుడి వలన; పరమోత్కర్షంబు పడసిన= శ్రేష్ఠమైన మేలుపొందిన; తెఱంగు+ఏర్పడన్+చెప్పినన్= పద్ధతిని స్పష్టంగా చెప్పగా; అతండును= ధర్మరాజును; కొలువువారును= సభలో ఉండేవారును; విస్మయ ప్రమోదంబులతోన్= సంతోషాశ్చర్యాలతో; వృషభధ్వజున్= ఈశ్వరుడిని; ఉద్దేశించి= తలచుకొని; నమస్కరించిరి= నమస్కారం చేశారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ మీద; ఆ+నరపతిచేతన్= ఆ రాజువలన; అనుజ్ఞాతులై= ఉత్తర్వునంది; ఆ సకలయోధులు= ఆ సైనికులంతా; పొంగి= ఉబ్బి; సంగర సన్నాహంబులు= యుద్ధప్రయత్నాలు; మెఱయన్ వెడలిరి= బయల్వడగా వెళ్ళారు; కృష్ణ+అర్జున సాత్యకులు; అతనికిన్+అభివాదంబులు+చేసి= ధర్మజుడికి నమస్కారాలు చేసి; సహర్షంబుగాన్= సంతోషంతో; వెలువడి= బయటకు వెళ్ళి; అర్జున+ఆవాసంబునకున్= అర్జునుడి స్థావరానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అందున్= అక్కడ; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; రథంబు పన్ని= తేరును సిద్ధం చేసి; జైత్రంబులు+అగు= విజయాన్ని కల్గించే; మంత్రంబులు= మంత్రాలను; ప్రయోగించి= (ఆ రథంపైకి) నడిపించి; ఉజ్జ్వలంబు చేసినన్= వెలిగే విధంగా చేయగా; అది= ఆ తేరు; బాలభానుండునున్+పోలెన్= ఉదయ సూర్యుడి మాదిరిగా; వెలుంగుచుండన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; సమర సన్నద్ధుండు+ఐ= యుద్ధం చేయటానికి సిద్ధంగా; ధనుర్బాణపాణి+ఐ= విల్లమ్ములు చేతిలో కలవాడుగా; అర్జునుఁడు; విప్ర+ఆశీర్వాదంబులతోన్= బ్రాహ్మణుల ఆశీర్వచనాలతో; ఆ+మహనీయ స్యందనంబునకున్= ఆ మహత్తుకల తేరుకు; ప్రదక్షిణంబునున్= ప్రదక్షిణమూ; ప్రణామంబునున్= నమస్కారమూచేసి; ఆరోహణంబు+ఆచరించి= ఎక్కి; మేరు శిఖరంబునన్+పొలుచు= మేరుపర్వత శిఖరాన కనిపించే; భాస్కరుని భంగిన్= సూర్యుడివలె; శోభిల్లెన్= అందగించాడు; కృష్ణసాత్యకులు= కృష్ణుడు, సాత్యకియు; నొగలను= తేరు నొగలపై; అతని పిఱుందను= అతడికి వెనుకగా; కూర్చున్నన్= కూర్చొనగా; ఆ ఫల్గునుండు= ఫల్గునుడనే పేరున్న అర్జునుడు; బుధశుక్ర సమేతుండు+అగు= బుధ, శుక్ర గ్రహాలతో కూడి ఉన్న; చంద్రుచందంబునన్= చంద్రుడివలె; ఒప్పెన్= అమరి ఉన్నాడు; అట్లు+ఒప్పి; వారు= అర్జున కృష్ణ సాత్యకులు; పుణ్యా= మంగళకరమైన; పాఠకరవంబులును= స్తుతిపాఠకులఘోషలను; వందిమాగధ ధ్వనులు= వందిమాగధుల గీతధ్వనులను; వినుచున్; చనిరి= వెళ్ళారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; తమకున్= తమకు (పాండవులకు); విజయప్రదంబులు= విజయాలను కలిగించేవి; కౌరవులకున్= దుర్యోధనాదులకు; విపరీతంబులు= వ్యతిరేకాలైనవి; గంధవాహ+అది= గాలులు మొదలైన; నానా నిమిత్తంబులు= అనేక శకునాలను; అనుసంధించి= కూర్చి; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; సాత్యకితోన్+ఇట్లనియెన్= సాత్యకితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కలలో ఈశ్వరానుగ్రహాన్ని పొందిన విషయం చెప్పగా సభలోని వారంతా ఆశ్చర్యంతో సంతోషాన్ని తెల్పుతూ వృషభకేతనుడికి నమస్కరించారు. తరువాత రాజాజ్ఞతో సైనికులంతా సంతోషంతో యుద్ధ సన్నద్ధులైనారు. కృష్ణార్జున సాత్యకులు ధర్మరాజునకు నమస్కారం చేసి బయటకు వచ్చి అర్జునుడి శిబిరానికి వెళ్ళారు.

అక్కడ కృష్ణుడు యుద్ధానికి రథాన్ని సిద్ధంచేసి విజయానికి ఆధారాలైన మంత్రాలతో దానిని ప్రకాశింపజేయగా ఆ తేరు ఉదయ సూర్యుడి మాదిరి శాంతితో వెలుగుతూ ఉండింది. యుద్ధ సన్నద్ధుడైన అర్జునుడు బ్రాహ్మణాశీర్వాదాలను పొంది విల్లునూ, అమ్ములనూ ధరించి ఆ మహనీయమైన తేరుకు ప్రదక్షిణ నమస్కారం చేసి, తేరెక్కి మేరు పర్వత శిఖరాన వెలిగే సూర్యుడిని తలపిస్తూ ప్రకాశించాడు. శ్రీకృష్ణుడు నొగలమీదా; సాత్యకీ, అర్జునుడూ వెనుకా కూర్చున్నారు. ఆ ఫల్గునుడు బుధ, శుక్ర గ్రహాలతో కలిసి అందంగా ప్రకాశించే చంద్రునివలె ఒప్పారుతూ, పాఠకుల మంగళ వచనాలనూ, వందిమాగధుల స్తోత్రాలనూ వింటూ వెళ్ళే సమయాన పాండవులకు అనుకూలంగానూ, కౌరవులకు వ్యతిరేకంగానూ గాలులు వీచటం మొదలైన నానావిధ శకునాలను సమన్వయించి అర్జునుడు సాత్యకితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ.

అర్జునుఁడు సాత్యకిని ధర్మరాజురక్షణంబునకు నియోగించుట (సం. 7-60-27)

క. **'మనకు నిమిత్తము లెంతయు । ననుకూలము లయ్యెఁ; గెలుతు; మాహవమున కేఁ**
జనియెదఁ బ్రతిజ్ఞ తీర్పఁగ; । ననఘా! ధర్మసుతు రక్ష కరుగుము నీవున్. 20

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపము లేనివాడా!; మనకున్= మనకు; నిమిత్తములు= శకునాలు; ఎంతయున్+అనుకూలములు+అయ్యెన్= మిక్కిలి ఒద్దికగా ఉన్నాయి; గెలుతుము= జయిస్తాము; ఆహవమునకున్= యుద్ధానికి; ఏన్= నేను; చనియెదన్= వెళ్ళుతాను; ప్రతిజ్ఞన్+తీర్పఁగన్= శపథాన్ని నెరవేర్చటానికి; నీవున్= నీవు; ధర్మసుతు రక్షకున్= ధర్మరాజును కాపాడటానికి; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! మనకు శకునాలు చాలా బాగున్నాయి. నేను నా శపథాన్ని నెరవేర్చటానికి వెళ్ళుతాను. నీవు ధర్మరాజును కాపాడేందుకు వెళ్ళుము.

క. **'విను! సింధురాజవధయును । మనుజాధిపరక్షణంబు మనకు సరియ కా**
వున నే నొకపని నీ వొక । పని మేకొని చేయు టరయఁ బాడియ కాదే! 21

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; సింధురాజ వధయును= సైంధవుడిని చంపటం; మనుజాధిప రక్షణంబు= రాజైన ధర్మరాజును కాపాడటం; మనకున్ సరియ= మనకు సమానమే; కావునన్= అందువలన; నేను+ఒకపనిన్; నీవు+ఒకపనిన్= నేనొకపనిని, నీవొక పనినీ; మేకొని= పూనుకొని; చేయుట= చేయటం; అరయన్= చూడగా; పాడి+అ కాదే!= న్యాయం కదా!

తాత్పర్యం: మనకు సైంధవుడిని చంపటమూ, ధర్మరాజును కాపాడటమూ రెండూ సమానమే. కాబట్టి నే నొక పనీ, నీ వొక పనీ పూనుకొని చేయటం న్యాయం కదా!

ఆ. **ఏను నిలిచినట్ల కా నూఱడిల్లు నీ । వున్న న న్నరేశ్వరోత్తముండు;**
నిర్భరుండ వగుము నీవు నాదెస; నాకు । హరి గలండు; గలఁడె యచట నితఁడు? 22

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నిలిచినట్లు+అ, కాన్= ప్రక్కనే నిలిచినట్లుగా; నీవు+ఉన్నన్= నీవు ప్రక్కన ఉంటే; ఆ+నరేశ్వరుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఊఱడిల్లున్= ఊరట చెందుతాడు; నాదెసన్= నన్నుగూర్చి; నీవు= నీవు; నిర్భరుండవు+అగుము= భయం లేక ఉండుము; నాకున్ హరికలండు= నాకు శ్రీకృష్ణుడున్నాడు; అచటన్= ఆ దిక్కులో (అనగా ధర్మరాజు ఉన్నచోట); ఇతఁడు= ఈ శ్రీకృష్ణుడు; కలఁడె?= ఉన్నాడా?

తాత్పర్యం: నీవు తన ప్రక్క ఉండగా నేను తోడున్నట్లుగా ధర్మరాజు ఊరట చెందుతాడు. నీవు ఆయన ప్రక్కన ఉండుము. నాకు దిక్కుగా శ్రీకృష్ణు డున్నాడు కాబట్టి భయం వద్దు. ఆయన చెంత శ్రీకృష్ణుడున్నాడా? లేడుకదా.

వ. **ఎల్లభంగుల రాజరక్షణార్థంబుగా నీకుఁ బోవలయును; బరాక్రమధుర్యుండగు నాచార్యుప్రతిన యెఱుంగవే!' యనుటయు, 'నట్ల కాక' యని యతండు ధర్మనందనుపాలికిం జనియె; నజ్జననాథుండు సమరోత్సాహ సముజ్జ్వలుం డయి వచ్చి నిజ సైన్యంబు నలంకరించి చిహ్నంబులు మెఱయ నెఱయం బొలిచి నిలిచె' ననిన విని సంజయునకు ధృతరాష్ట్రుం డి ట్లనియె. 23**

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలుగా; రాజరక్షణ+అర్థంబుగాన్= రాజును కాపాడేందుకు (ధర్మరాజును కాపాడటానికి); నీకున్+పోవలయును= నీవు పోయి తీరవలెను; పరాక్రమధుర్యుండు+అగు= శత్రువులను జయించటంలో సామర్థ్యం కలవాడైన; ఆచార్యప్రతిన= ద్రోణాచార్యులు చేసిన శపథం; ఎఱుంగవే?= తెలియదా?; అనుటయున్= అని(అర్జునుడు) అనగా; అట్లకాక+అని= అట్లే అని (అనగా సరే అని); అతండు= సాత్యకి; ధర్మనందనుపాలికిన్= ధర్మరాజు వద్దకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+జననాథుండు= ఆ ధర్మరాజు; సమర+ఉత్సాహ సముజ్జ్వలుండు+అయి, వచ్చి= యుద్ధమందలి ఉత్సాహంతో ప్రకాశించినవాడై; వచ్చి; నిజసైన్యంబున్+అలంకరించి= తన సేనకు అలంకారంగా; చిహ్నంబులు+ (తమ తమ) గుర్తులు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నెఱయన్+పొలిచి నిలిచెన్= వ్యాపించేటట్లుగా నిలిచాడు; అనినన్+విని= అని చెప్పగా విని; సంజయునకున్ ధృతరాష్ట్రుండు+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడీ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఏ విధంగా చూచినా రాజును కాపాడేందుకు నీవు పోవలెను. ద్రోణాచార్యుడి శపథం నీకు తెలియును కదా!' అనగా, సరే అని సాత్యకి ధర్మరాజు వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు సమరోత్సాహంతో వెలుగుతూ ఉన్నాడు' అని చెప్పగా విన్న ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. **పుత్రశోకానలంబును గ్రోధవహ్నియు । మనమున ముప్పిరి గొనఁగ మృత్యు**
భంగి నేతెంచు బీభత్సునిఁ గౌరవుల్ । సెనకఁజాలర యేమి చేటు; మూఁడె
నో? పురిలో నొక్కయుమ్మడి నింటింట । నార్తనాదములు పెక్కయ్యెఁ; నెల్ల
రవముల మిగిలి సైంధవునింటి దిక్కున । నాక్రందనధ్వను లతిశయిల్లె;

తే. **నేను ద్రోణుండు భీష్ముండుఁ బూని చెప్ప । శౌరి మాటలు మీ రాజు సరకుగొనఁడ**
సంధి గానీక కర్ణుండు సౌబలుండు । దుస్ససేనుండు నందఱఁ ద్రుంచికొనిరి. 24

ప్రతిపదార్థం: పుత్రశోక+అనలంబును= కొడుకు చనిపోవటం వలన కలిగిన దుఃఖమనే అగ్నీ; క్రోధవహ్నియున్= కోపమనే అగ్నీ; మనమునన్= హృదయంలో; ముప్పిరి గొనఁగన్= దట్టంగా వ్యాపించగా; మృత్యుభంగిన్= యముడివలె; ఏతెంచు= వచ్చే; బీభత్సునిన్= అర్జునుడిని; కౌరవుల్= కౌరవులు; చెనకన్+చాలరు+అ= ఎదుర్కొనలేరు; ఏమి= ఎటువంటి (ఏ); చేటు= కీడు; మూఁడెనో= ముంచుకొని వచ్చిందో; పురిలోన్= నగరంలో; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; ఇంటన్+ఇంటన్= ఇంటింటిలో; ఆర్తనాదములు= ఏడుపులు, పెడబొబ్బలు; పెక్కు+అయ్యెన్= మిక్కుటమయ్యాయి; ఎల్లరవములన్= అన్ని నాదాలను; మిగిలి= మించి; సైంధవు+ఇంటి దిక్కునన్= సైంధవుడి ఇంటివైపు; ఆక్రందన ధ్వనులు= ఏడుపుల చప్పుళ్ళు; అతిశయిల్లెన్= ఎక్కువయ్యాయి; ఏనున్= నేను(ధృతరాష్ట్రుడూ); ద్రోణుండున్; భీష్ముండున్; పూని= పూనుకొని; చెప్పన్= చెప్పినప్పటికీ; శౌరిమాటలు= శ్రీకృష్ణుడి హితవులు; మీరాజు= మీకు ప్రభువైన దుర్యోధనుడు; సరకున్+కొనఁడు+అ= లెక్క చేయడు; కర్ణుండు; సౌబలుండు= శకుని; దుస్ససేనుండు= దుశ్శాసనుడు; సంధి కానీక= సంధి కాకుండా చేసి; అందఱన్= (తమవారిని) అందరినీ; త్రుంచికొనిరి= చంపుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: 'కొడుకు చనిపోవటంవలన కలిగిన శోకాగ్నీ, సైంధవుడిపై పగసాధించాలన్న కోపాగ్నీ ముప్పేటగా ముసురుకొన్న యముడివలె అర్జునుడు రాగా కౌరవులు అతడిని ఎదుర్కొనలేరు. ఏమి కీడు జరిగిందో కాని నగరంలో ఒక్కసారిగా ఇంటింటా ఏడ్పులూ, పెడబొబ్బలూ పిక్కటిల్లాయి. ఆర్తనాదాలన్నింటికంటె సైంధవుడి ఇంట్లో ఏడ్పుల చప్పుళ్ళు మిక్కుటంగా వినబడుతున్నాయి. మీ రాజైన దుర్యోధనుడికి నేనూ, ద్రోణుడూ, భీష్ముడూ ఎంత ప్రయత్నించి చెప్పినా శ్రీకృష్ణుడి మాటలు లెక్కచేయడు. కర్ణుడు, శకుని, దుశ్శాసనుడు సంధి కానీయక అందరినీ చంపుకొన్నారు.

ఉ. ఎక్కటి పోరె; రుద్రునకు నేమిటఁ దక్కువ ఫల్గునుండు? వాఁ
డొక్కఁడ యయ్యెనే? జగము లొక్కట మ్రింగఁగఁజాలు; కేశవుం
డెక్కినవాఁడు వాని నొగ; లేల చలం? బని యెంత సెప్పినం
దక్కఁడు రాజ్యలోభము మదంబున నా కొడు; కేమి సేయుదున్? 25

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కటి== ఒక్కడే; పోరెన్= యుద్ధం చేశాడు; రుద్రునకున్= ఈశ్వరుడికి; ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; ఏమిటన్= ఎందులో; తక్కువ?= తగ్గినాడు? (అనగా ద్వంద్వ యుద్ధంలో శివుడితో తానొక్కడే అర్జునుడు పోట్లాడాడని భావం); వాఁడు= అర్జునుడు; ఒక్కడు+అ అయ్యెనే?= ఒకడే అయ్యాడా?; జగములు= లోకాలను; ఒక్కటన్= ఒకేమారు; మ్రింగఁగన్+చాలు= మ్రింగివేయగల; కేశవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వాని నొగలు= అర్జునుడి రథం యొక్క నొగలు; ఎక్కినవాఁడు= ఎక్కి ఉన్నాడు (సారథిగా ఉన్నాడు); ఏల చలంబు?= మాత్సర్యం ఎందుకు?; అని; ఎంత= ఎంతగా; చెప్పినన్= చెప్పినప్పటికీ; రాజ్యలోభము మదంబునన్= రాజ్యాన్ని అత్యాశతో పొందాలనే మదంవలన; నా కొడుకు= నా కుమారుడు; తక్కఁడు= వదలడు; ఏమి చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?

తాత్పర్యం: 'ఒక్కడే నిలిచి శివుడితో అర్జునుడు యుద్ధం చేశాడు. ఆతడిని ఏ విధంగా తక్కువగా అంచనా వేయగలం? ఆ అర్జును డొక్కడే లోకాలను హతమార్చగల శక్తి కలవాడు. అటువంటి వాడి తేరెక్కి సారథిగా శ్రీకృష్ణు డున్నాడు; వారిపై మనకు మాత్సర్యం ఎందుకు?' అని ఎంతగా చెప్పినా నా కుమారుడు రాజ్య లోభ మదంతో తన నిర్ణయాన్ని మానకుండా ఉన్నాడు. ఏమి చేయగలను?

వ. అది యట్లుండె. 26

తాత్పర్యం: దాని నట్లుండనిమ్ము.

తే. క్రీడి యమ్మెయి వచ్చినఁ గూడఁ బాఱి । యెడలు గలఁగఁగఁ గౌరవు లేమి సేసి?
రది యెఱుంగఁగఁ జెప్పవే యనఘ! నీతి । యయ్యె నేమి దా దుర్ణయ మయ్యె నేమి?' 27

ప్రతిపదార్థం: క్రీడి= అర్జునుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ ప్రకారం; వచ్చినన్= రాగా; కూడన్= వెన్నంటి; పాఱి= పరుగెత్తి; ఎడలుకలఁగంగన్= మనసులు కలతచెందగా; కౌరవులు+ఏమిచేసిరి?= కౌరవు లేమిచేశారు?; అది ఎఱుంగఁగన్ చెప్పవే= తెలిసేటట్లుగా చెప్పుము; అనఘ!= పుణ్యాత్ముడా!; నీతి అయ్యెనేమి?= ధర్మం అయినా; తాన్= అది; దుర్ణయము= దుర్నీతి అయినా కానిమ్ము(చెప్పుము).

తాత్పర్యం: అర్జును డా విధంగా వెన్నంటి తరుమగా పరుగెత్తిన కౌరవు లేమి చేశారు? అది ధర్మమైనా, అధర్మమైనా నాకు తెలియజెప్పుము'

వ. అనుటయు నా సూతనందనుం డంబికానందనున కి ట్లనియె. 28

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఆ సూతనందనుండు= సూతుడి కుమారుడైన సంజయుడు; అంబికానందనునకున్= ధృతరాష్ట్రుడితో (అంబిక కుమారుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. 'అధిప! చెప్పెద నీకు నంతయు నివ్విలా । పము గతజల సేతు బంధనంబు;
మాయ జూదము మున్ను మాన్పవ, పదపడి । సంధి గావింపవ, సకల జనులు
నిను లుబ్ధుఁడు నధర్మనిరతుండు నని దూఱు । దురు; దూఱ కే లుండుదురు నరేంద్ర!
పాండుఁ డవ్విధమునఁ బాలించె రాజ్యంబు । పాండవు లెక్కుడు ప్రబ్బి యశము

తే. లాభమును భరతాన్వయోల్లాస మెసఁగఁ । దగ నొనర్చిరి వారలఁ దగునె వారి
తండ్రిపాలైన సిరి వాపఁ దనయు మీఁదఁ । బెట్టె దేల? నీ దుర్నీతి ముట్టవచ్చె. 29

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; నీకున్+అంతయున్+చెప్పెదన్= నీకు అన్ని విషయాలు చెపుతాను; ఈ+విలాపము= ఈ దుఃఖం; గతజలసేతు బంధనంబు= పోయిన నీటి ప్రవాహానికి వారధి కట్టునట్లు; మాయజూదము= మోసపు జూదమును; మున్ను= తొలుతనే; మాన్పవు+అ= ఆపినావు కావు; పదపడి= ఆ మీద; సంధి కావింపవు+అ= సంధి చేశావు కావు; సకలజనులు= సమస్త జనులూ; నినున్= నిన్ను; లుబ్ధుఁడు= లోభి; అధర్మనిరతుండు= అన్యాయమైన పనులు చేయటంలో ఆసక్తి కలవాడు; అని దూఱుదురు= అని దూషిస్తారు; నరేంద్ర!= ఓ రాజా!; దూఱక= తిట్టక; ఏల+ఉండుదురు?= ఎందుకుంటారు?; పాండుఁడు= పాండురాజు; ఆ+విధమునన్= ఆ ప్రకారంగా (అనగా ధర్మంగా); రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; పాలించెన్= ఏలాడు; పాండవులు= పాండు కుమారులు; ఎక్కుడు= మిక్కిలి; ప్రబ్బి= వృద్ధిచెంది; యశము= కీర్తిని; లాభమును; భరతాన్వయ+ఉల్లాసము+ఎసఁగన్= భరతవంశానందం అతిశయించగా; తగన్= తగినట్లు; ఒనర్చిరి= చేశారు; వారలన్= పాండవులను; తండ్రిపాలు+ఐన సిరి= తండ్రి భాగపు సంపదను; పాపన్+తగునె?= తప్పింపవచ్చునా?; ఏల= ఎందుకు; తనయుమీఁదన్= కుమారుడి మీద; పెట్టెదు?= నెపం పెట్టుతున్నావు?; నీ దుర్నీతి= నీ మోసపునీతి; ముట్టన్వచ్చెన్= తాకవచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! నీకు అన్ని విషయాలు వివరిస్తాను. గత జల సేతుబంధనమైన ఈ ఏడుపెందుకు? తొలుతనే మోసపు జూదాన్ని మాన్పలేదు. ఆ తరువాత సంధీ కావించలేదు. లోకులంతా నిన్ను లోభివనీ, అన్యాయపరుడవనీ తిట్టకుండా ఎట్లా ఉంటారు? పాండురాజు రాజ్యాన్ని (ధర్మంగా) పాలించాడు. పాండుకుమారుల అభివృద్ధిని చూడలేక, వారి తండ్రిపాలు వారికి ఈయక తప్పించుకొనవచ్చునా? తప్పంతా నీ కుమారుడిపై తోస్తున్నావు. నీ కపటనీతితో నీ కుమారుడినే తప్పు పట్టుతున్నావు. నీ దుర్నీతి ఫలం అనుభవించే కాలం నీకు దాపురించింది.

ఉ. కౌరవు లేమి సేయుదురు? గాండివ ఘోషముఁ బాంచజన్య తీ
వ్రారవమున్ సహింప దివిజావలికిన్ వశమే? వియచ్చరుల్
పేరుకొనంగ నాదృఢకపిధ్వజమైన రథంబు తోడనుం
బోరిరి పోరు భంగి విను భూవర! శోకము దక్కి ధీరతన్.' 30

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); గాండివ ఘోషము= గాండీవముయొక్క శబ్దం (అనగా గాండీవం అల్లెత్రాటి టంకారము); పాంచజన్య= పాంచజన్యమనే పేరుకల శంఖంయొక్క; తీవ్రారవమున్= భయంకరమైన శబ్దమును (శంఖం ఊదినపుడు కలిగే శబ్దంయొక్క తీవ్రతా); సహింపన్= ఓర్చుకొనటానికి; దివిజ+ఆవలికిన్= దేవతా సమూహానికి; వశమే?= సాధ్యమా?(అనగా

సాధ్యము కాదు కాబట్టి); కౌరవులు+ఏమి చేయుదురు?= కౌరవులేమి చేయగలరు?; (అయినా) వియత్+చరుల్= దేవతలు (ఆకాశంలో తిరిగేవారు); పేరుకొనంగన్= స్తుతిస్తూ ఉండగా; ఆ దృఢ= ఆ స్థిరమైన; కపిధ్వజము+ఐన= కపికేతనంగల; రథంబు తోడనున్= తేరితో (అనగా కపికేతనంతో దృఢంగా ఉన్న తేరితో); పోరిరి= యుద్ధం చేశారు; కౌరవులు= గాంధారీ సుతులు; ఏమి చేయుదురు?= ఇంతకంటె ఏమి చేయగలరు?; పోరుభంగిన్= యుద్ధం తీరును; శోకము దక్కి= దుఃఖాన్ని మానుకొని; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: గాండీవ ఘోషమూ, పాంచజన్య రవమూ సహించటం దేవతా సమూహానికైనా సాధ్యమా? అయినా దేవతలు కీర్తిస్తుండగా కౌరవులు అర్జునునితో యుద్ధం చేశారు. ఓ రాజా! నీ దుఃఖాన్ని వదలి వారి యుద్ధగతిని నీవు వినుము.

వ. **అని పలికి యిట్లనియె: 'రేపకడ గురుండు సంగరోత్సాహదీప్తుం డయి వెడలి శంఖంబు పూరించి సైన్యంబులోనం గలయ మెలంగు నప్పుడు మనయోధు లాయుధంబు లంకించుచు నొండొరులతోడ బిరుదులు వలుకుచు నది యేమి యర్జునుండు దడసె, గోవిందుండు దఱిమికొన రాఁడు, భీమసేనుండు గడంగి పొడసూపం డనుచు సింహనాద శంఖరవ జ్యాఘోషంబులు సెలంగం బొంగుచున్న సమయంబున నా కుంభసంభవుండు సైంధవుం గనుంగొని 'నీవును భూరిశ్రవుండును గర్ణుండును శల్యుండును నశ్వత్థామయు వృషసేనుండును గృపాచార్యుండును గూడుకొనియుండుండు; మన బలంబులలో మేలేఱి పదునాలుగువే లేనుంగులను నఱువది వేలు రథంబులను, లక్ష గుఱ్ఱంబులును, బది లక్షలు పదాతులను గైకొనుండు; నా తీర్చు మోహరంబునకు యోజనత్రయ మాత్ర ప్రదేశంబునం బిఱిందిదెస బలసి నిలువుం డట్లైన నిన్ను దేవతలకుం దేఱి చూడరాదు పాండవు లెంతటి వా?' రనిన విని యతండు పెద్దయు నూఱడిల్లి యా రథికవరులు పరివేష్టింప నరిగె; భారద్వాజుండును ద్వాదశగవ్యూతి దీర్ఘంబును బంచగవ్యూతి విస్తృతంబును గా శకట వ్యూహంబు సమకట్టి దానికిఁ బశ్చిమార్ధంబున గర్భవ్యూహంబుగాఁ బద్మవ్యూహంబు వన్నించి తన్మధ్యంబు మొదలుకొని యోలిన సేనాముఖంబు దెసకుం జాలి నిగుడునట్లుగా సూచీవ్యూహంబుఁ గావించి, సూచీముఖంబునం గృతవర్మయు నటపిఱుందఁ గాంభోజరాజును మఱియు బిఱుసన నాప్తులైన శతసహస్ర యోధుల మున్నిడికొని కురురాజును మూలస్థానంబునఁ బూర్వోక్తప్రకారంబున నా జయద్రథుండును నిలుచునట్లుగా నొనర్చిన నమ్మహా వ్యూహంబు వేడుకం జూచి ఖేచరులు మెచ్చి; రట్టియెడ.** **31**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి ఇట్లు+అనియెన్= అని ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఆ రేపకడన్= ఆ ఉదయాన; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; సంగర+ఉత్సాహ, దీప్తుండు+ఐ= యుద్ధం మీది ఆసక్తితో ప్రకాశిస్తూ; వెడలి= బయలుదేరి; శంఖంబు పూరించి= శంఖనాదం చేసి; సైన్యంబులోనం గలయ మెలంగునప్పుడు= సైన్యంలో తిరుగుతున్నప్పుడు; మన యోధులు= మన వీరులు; ఆయుధంబులు+ అంకించుచున్= ఆయుధాలను ఝుళిపిస్తూ; ఒండొరులతోడన్; ఒకళ్ళొకళ్ళతో; బిరుదులు పలుకుచున్= పొగరు మాటలు మాట్లాడుతూ (తమ తమ సామర్థ్యాన్ని పొగడుకుంటూ); ఇది ఏమి అర్జునుండు తడసెన్?= ఏమిది అర్జునుడు ఆలస్యం చేశాడు?; గోవిందుండు= శ్రీకృష్ణుడు; తఱిమికొన రాఁడు= తరుముకొని రావటం లేదు; భీమసేనుండు కడంగి పొడసూపండు= భీముడు ప్రయత్నంతో కానరాడు; అనుచున్= అని చెప్తుతూ; సింహనాద శంఖరవ జ్యాఘోషంబులు= సింహనాదాలు, శంఖశబ్దాలు, వింటిమ్రోతలు; చెలంగన్= ధ్వనింపగా; పొంగుచున్న= చలరేగుతున్న; సమయంబునన్= వేళలో; ఆ కుంభసంభవుండు= ఆ ద్రోణుడు; సైంధవున్+కనుంగొని= సైంధవుడిని చూచి; నీవును; భూరిశ్రవుండును; కర్ణుండును; శల్యుండును; అశ్వత్థామయు; వృషసేనుండును; కృపాచార్యుండును; కూడుకొని ఉండుండు= కలసి ఉండండి; మన బలంబులలోన్= మన సైన్యంలో; మేలేఱి=

మేలైన వారిని ఎన్నుకొని; పదునాలుగువేలు ఏనుంగులను; అఱువది వేలు రథంబులను; లక్ష గుఱ్ఱంబులును; పదిలక్షలు పదాతులను= పదాతిదళాన్ని; కైకొనుండు= తీసికొనుడు; నాతీర్చు మోహరంబునకున్= నేను ఏర్పాటు చేసే మొగ్గరానికి; యోజనత్రయ మాత్ర ప్రదేశంబునన్= మూడు యోజనాల దూరంగా; పిఱిందిదెసన్= వెనుకభాగంలో; బలసి= చుట్టుకొని; నిలువుండు= నిలిచి ఉండండి; అట్లు+ఐన= ఆ మాదిరి ఉంటే; నిన్ను దేవతలకున్= నిన్ను దేవతలకు కూడా; తేఱి చూడరాదు= తలయెత్తి చూడశక్యం కాదు; పాండవులు+ఎంతటివారు?= పాండవులు ఏపాటివారు?; అనినన్ విని; అతఁడు= సైంధవుడు; పెద్దయున్ ఊఱడిల్లి= మిక్కిలి ఉపశమించి; ఆ రథికవరులు= తేరెక్కి యుద్ధం చేసే వీరులు; పరివేష్టింపన్= చుట్టూ రాగా; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; భారద్వాజుండును= ద్రోణుడును; ద్వాదశగవ్యూతి దీర్ఘంబును= ఇరవైనాలుగు కోసుల పొడవును; పంచగవ్యూతి= పది కోసుల; విస్తృతంబును= విస్తారం కలది; కాన్= అయిన; శకటవ్యూహంబున్= బండి ఆకారంతో మొగ్గరాన్ని; సమకట్టి= సిద్ధంచేసి; దానికిన్+పశ్చిమార్ధంబునన్= దానికి పడమటి దిక్కులో సగాన; గర్భవ్యూహంబుగాన్= గర్భమున మొగ్గరంగా; పద్మవ్యూహంబున్= తామరవంటి మొగ్గరాన్ని; పన్నించి= ఏర్పాటుచేసి; తద్+మధ్యంబు మొదలుకొని= ఆ నడిమినుండి; ఓలిన= వరుసగా; సేనాముఖంబు దెసకున్= సేన మొగం దిక్కుకు; చాలి= పడిపోయి; నిగుడునట్లుగాన్= పొడవగునట్లుగా; సూచీ వ్యూహంబు కావించి= సూదిమాదిరి మొగ్గరం చేసి; సూచీముఖంబునన్= ఆ సూది మొదట; కృతవర్మయున్; అట పిఱుందన్= ఆ వెనుక; కాంభోజరాజును; మఱియున్= ఇంకా; పిఱుసన= వెనుక; ఆప్తులు+ఐన= కావలసిన వారైన; శతసహస్రయోధులన్= లక్షమంది సైనికుల; మున్ను+ఇడికొని= ముందుగా పెట్టుకొని; కురురాజును= సుయోధనుడిని; సూచీమూలస్థానంబునన్= సూది మొదటను; పూర్వ+ఉక్త ప్రకారంబునన్= ముందు చెప్పినట్లుగా; ఆ జయద్రథుండును= ఆ సైంధవుడును; నిలుచునట్లుగాన్= ఉండే విధంగా; ఒనర్చినన్= చేయగా; ఆ+మహావ్యూహంబు= ఆ పెద్ద మొగ్గరపు విధానంయొక్క; వేడుకన్= ఉత్సుకతతో; చూచి; ఖేచరులు= దేవతలు; మెచ్చిరి= మెచ్చుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. 'ఆ తెల్లవారే సమయంలో ద్రోణాచార్యుడు యుద్ధంచేసే ఉత్సాహంతో ఉప్పొంగి' ముందుకుసాగి శంఖాన్ని పూరించాడు. సైన్యంలో నలుమూలల తిరిగాడు. ఆ సమయంలో మనవీరులు తమ తమ బిరుదాలను పేర్కొంటూ, ఆయుధాలను ఝుళిపిస్తూ 'ఇది ఏమిటి? అర్జునుడు ఆలస్యం చేస్తున్నాడు?' అంటూ సింహనాదాలూ, వింటిత్రాటి మ్రోతలూ చేస్తూ పొంగిపోతున్నారు. ఆ సమయంలో ద్రోణాచార్యుడు సైంధవుడిని చూచి 'నీవూ, భూరిశ్రవసుడూ, కర్ణుడూ, శల్యుడూ, అశ్వత్థామా, వృషసేనుడూ, కృపాచార్యుడూ కలిసి ఉండండి. మన బలాలలో మేలైనవాటిని ఎన్నికచేసి, పదునాలుగువేల ఏనుగులను, అరవైవేల రథాలను, లక్షగుర్రాలను, పదిలక్షలమంది కాల్బలాలను సమీకరించండి. నేను రచించే యుద్ధవ్యూహానికి మూడామడల దూరంలో ఉన్న ప్రదేశంలో వెనుకభాగంగా మూగి నిలవండి. ఆ విధంగా ఉంటే నిన్ను దేవతలు కూడా సమీపించలేరు. ఇక పాండవులు ఎంతటివారు?' అన్నాడు. ఆ మాటలు విని సైంధవుడు ఎంతో ఊరడిల్లాడు. రథికవరులు చుట్టూ మూగి నడువగా నిర్దిష్టప్రాంతానికి వెళ్ళాడు. ఇక ద్రోణాచార్యుడు ఇరవైనాలుగు కోసుల పొడవూ, పది కోసుల విస్తారం ఉండే శకటవ్యూహాన్ని తీర్చాడు. దానికి పడమటి సగభాగంలో గర్భవ్యూహంగా పద్మవ్యూహాన్ని రచించాడు. దాని మధ్యభాగం మొదలుకొని సేనాముఖంవరకు వ్యాపించి ఉండే సూచీవ్యూహాన్ని అమర్చాడు. దాని ముఖంలో కృతవర్మనూ అతడి వెనుక కాంభోజరాజునూ, మరియు మరికొంత వెనుకభాగంలో నూరువేల వీరులను ముందుంచుకొని దుర్యోధనుడుండేటట్లు చేశాడు. సూచీవ్యూహంలోని కేంద్రస్థానంలో సైంధవుడిని (ఇదివరలో చెప్పినట్లు) నిలిపాడు. ఆ మహావ్యూహాన్ని దేవతలు ఉత్సాహంతో చూచి అబ్బురంగా మెచ్చుకొన్నారు. ఆ సమయంలో.

విశేషం: ద్రోణాచార్యుడు యుద్ధంలో అనేక విధాలైన వ్యూహాలను నిర్మించి సైంధవుడిని కాపాడటానికై ఏర్పాటు చేశాడు. యుద్ధగతిని నడపటంలో వ్యూహ నిర్మాణంలో ద్రోణుడి ప్రజ్ఞ మన కింద స్పష్టంగా తెలుస్తూ ఉన్నది.

ద్రోణుని నాల్గవనాటి యుద్ధము (సం.7-63-28)

క. 'మొనలోన నిలువ నొల్లక । తన చతురంగములతో నుదగ్రుం డై య
ర్జును నాఁగుదు నేనొకఁ డన' । యని దుర్మర్షణుఁడు సనియె నార్పులు నిగుడన్. 32

ప్రతిపదార్థం: మొనలోనన్= సైన్యంలో; నిలువన్= నిలుచుటకు; ఒల్లక= ఇష్టపడక; తన= తనదైన; చతురంగములతోన్= రథగజ తురగ పదాతులతో; ఉదగ్రుండు+ఐ= కోపంకలవాడై; ఏను+ఒకఁడన= నేనొక్కడనే; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఆఁగుదున్= ఆపుతాను; అని= అని చెపుతూ; దుర్మర్షణుఁడు= దుర్మర్షణు డనేవాడు; ఆర్పులు= అరుపులు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: దుర్మర్షణుడనే వాడు (కౌరవులలో ఒకడు) యుద్ధంలోని మొగ్గరంలో నిలవటానికి ఇష్టపడక, తన చతురంగబలాలతో విజృంభించి వెళ్ళి, తా నొక్కడే అర్జునుడిని ఆపుతానని అరుపులు వ్యాప్తినందగా వెళ్ళాడు.

వ. చని యయ్యొడ్డనంబునకు వేయునే నూరువిండ్లపెట్టు దవ్వున ముందటం బన్నె; దుశ్శాసన వికర్ణులు సింధురాజ రక్షణ కార్యార్థులై నిజబలంబులతో నమ్మెయి నచ్చేరువకుం బోయి సన్నద్ధులైరి; ద్రోణాచార్యం డభేద్యంబగు నా శకటవ్యూహంబు ముఖంబున నిలిచి ధవళ వస్త్రంబులు సితోష్ణీషంబును శ్వేతవర్మంబును నరుణాశ్వంబులును వేదికాధ్వజంబును వెలయ నుద్దండ కోదండుండై దండధరుకైవడిం బొలిచె; నట్లు కుంభ సంభవ సంరక్షితంబైన యా సైన్యంబు సాగర గిరి గహన సహితంబుగా మహి యెల్ల మ్రింగ నప్పళించున ట్లున్నం గనుంగొని కౌరవులును గురుపతియును బ్రముదిత హృదయులై; రా సమయంబున. 33

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; ఆ+ఒడ్డనంబునకున్= ఆ వ్యూహానికి; వేయు ఏనూఱు విండ్లపెట్టు దవ్వునన్= వేయి అయిదువందల విండ్ల దూరాన; ముందటన్= ముందర; పన్నెన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడినాడు; దుశ్శాసన వికర్ణులు; సింధురాజు= సైంధవుని; రక్షణ కార్యార్థులు+ఐ= కాపాడే పనికై; నిజబలంబులతోన్= తమ సైన్యంతో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఆ+చేరువకున్+పోయి=దగ్గరకు పోయి; సన్నద్ధులు+ఐరి= సిద్ధపడినారు; ద్రోణాచార్యుండు; అభేద్యంబు+అగు= చీల్చుటకు వీలుకాని; ఆ శకట వ్యూహ ముఖంబునన్ నిలిచి= బండి ఆకారంతో ఉండే మొగ్గరం మొనలో నిలిచి; ధవళ వస్త్రంబులు= తెల్లని ధోవతులును; సిత+ ఉష్ణీషంబును= తెల్లని తలపాగా; శ్వేతవర్మంబును= తెల్లని కవచమును; అరుణ+అశ్వంబులును= ఎర్రని గుర్రాలును; వేదికా ధ్వజంబును= చదరమైన తిన్నెగుర్తుగా గల కేతనమును; వెలయన్= ఒప్పి ఉండగా; ఉద్దండ కోదండుండు+ఐ= పొడవగు విల్లు కలవాడై; దండ ధరుకైవడిన్= యముడి మాదిరి; పొలిచెన్= ప్రత్యక్షమాయెను; అట్లు; కుంభసంభవ సంరక్షితంబు+ఐన= ద్రోణుడిచే కాపాడబడిన; ఆ సైన్యంబు= ఆ కౌరవసేన; సాగర, గిరి, గహన, సహితంబుగాన్= సముద్రాలూ, కొండలూ, అడవులతోనూ;మహి ఎల్లన్= భూమినంతటినీ; మ్రింగన్= మింగుటకు; అప్పళించునట్లు+ఉన్నన్= ప్రయత్నిస్తూఉన్నట్లు ఉండగా; కనుంగొని= చూచి; కౌరవులును; కురుపతియును= దుర్యోధనుడునూ; ప్రముదిత హృదయులు+ఐరి= సంతోషించారు; ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో.

తాత్పర్యం: దుర్మర్షణుడు ఆ వ్యూహానికి పదిహేను వందల విండ్ల దూరాన ముందుగా సిద్ధమై నిలువగా, దుశ్శాసన వికర్ణులు (సైంధవుడిని కాపాడే పనిలో) తమ సైన్యంతో ఆ సమీపానికి సిద్ధంగా వెళ్ళారు. ద్రోణాచార్యుడు శత్రువులకు చీల్చరాని శకట వ్యూహాన్ని ఏర్పాటు చేసి, తాను స్వచ్ఛమైన తెల్లని కవచంతో, తలపాగాతో, వస్త్రాలతో, ఎర్రని గుర్రాలతో, వేదికా ధ్వజంతో, భయంకరమైన విల్లమ్ములతో యముడిని తలపిస్తూ ఉన్నాడు. వారి సేన సముద్రాలతో, కొండలతో, అడవులతో నిండిన ప్రపంచాన్ని మ్రింగటానికి నోరుతెరచి సిద్ధంగా ఉన్నట్లు ఉండగా దుర్యోధనాదులు చూచిసంతోషించారు.

క. చూపులు మిఱుమిట్లు గొనఁగ । నేపారిన వానరేంద్రు నెసకంబున ను
ద్దీపిత మగుపడఁగ భయద । రూపంబునఁ గ్రాలఁగా నరుఁడు దోతెంచెన్. 34

ప్రతిపదార్థం: చూపులు మిఱుమిట్లు కొనఁగన్= తన చూపులు నిప్పురవలవలె వెలుగగా; ఏపారిన= విజృంభించిన; వానరేంద్రు నెసకంబునన్= హనుమంతుడి విజృంభణంతో; ఉద్దీపితము= మిక్కిలి వెలుగొందేది; అగు పడఁగన్= అయిన ధ్వజం; భయదరూపంబునన్= చూచేవారికి భయాన్ని కలిగించే ఆకారంతో; క్రాలన్= ప్రకాశించగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; తోతెంచెన్= వచ్చెను.

తాత్పర్యం: కన్నులు మిరుమిట్లు గొలిపే చూపులతో అతిశయించిన కపిధ్వజంతో ఒప్పి, చూచేవారికి భయాన్ని కలిగిస్తూ అర్జునుడు వచ్చాడు.

సీ. అమ్మహా వీరున కనతిదూరంబున । బిరుదు మూఁకల నడపించి ద్రుపద
సూతియు నకులుని సుతుఁడు శతానీకుఁ । డును మొగ్గరం బమర్చిన మృదంగ
శంఖ భేరీ ధ్వాన సంగమ మేదుర । సింహనాదంబులు సెలఁగ నొప్పె
నప్పార్థుఁ డొ డ్డరయం బెట్టు కొలఁది న । బ్బలముముందటఁ దేరు నిలిపి యొత్తు

తే. దేవదత్తంబు రవముతోఁ దీవ్ర పాంచ । జన్య నినదంబు భూరినిస్వనయుతముగ
నిగుడు వానర రావంబు నింగి ముట్టె । నపుడు మన సేన బెగ్గల మగ్గలించె. 35

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహావీరునకున్= ఆ గొప్పవీరుడైన అర్జునుడికి; అనతి దూరంబునన్= దగ్గర; బిరుదు మూకలన్= పేరున్న సైనికులను; నడపించి= నడచునట్లు చేసి; ద్రుపదసూతియున్= ద్రుపదుని కుమారుడును; నకులుని సుతుఁడున్= నకులుడి కుమారుడును; శతానీకుఁడును= శతానీకుడనే పేరుకలవాడును; మొగ్గరంబు+అమర్చినన్= సైనిక వ్యూహాన్ని ఏర్పరుపగా; మృదంగ, శంఖ, భేరీ ధ్వాన సంగమ= శంఖముల, నగారాల శబ్దాలతో కలసి; మేదుర= దట్టమైన; సింహనాదంబులు= సింహగర్జనలు; చెలఁగన్= ధ్వనించగా; ఒప్పెన్= తగి ఉండినది; ఆ+పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఒడ్డు+అరయన్ పెట్టుకొలఁదిన్= అంతయు వెదుకగా శక్తికొద్దీ; ఆ+బలము= ఆ సైన్యానికి; ముందటన్= ముందుగా; తేరు నిలిపి= తన రథాన్ని ఆపి; ఒత్తు దేవదత్తంబు రవముతోన్= తన శంఖం దేవదత్తాన్ని ఊదిన శబ్దంతో; తీవ్ర= తీవ్రమైన; పాంచజన్య నినదంబు= శ్రీకృష్ణుడి శంఖమైన పాంచజన్యముయొక్క; నిస్వనయుతముగన్= శబ్దంతో; నిగుడు= విజృంభించే; వానరరావంబు= కపిధ్వజం యొక్క పెనుశబ్దం; నింగిముట్టన్= ఆకాశాన్నంటగా; అపుడు= ఆ సమయాన; మనసేన= మనసైన్యం; బెగ్గలము= భయం; అగ్గలించెన్= ఎక్కువాయెను.

తాత్పర్యం: ఆ మహావీరు డర్జునునికి దగ్గరగా పేరుమోసిన సైనికులను నడపించి, ద్రుపదుడి కుమారుడు ధృష్టద్యుమ్నుడూ, నకులుడి కుమారుడు శతానీకుడూ వ్యూహాన్ని ఏర్పాటు చేయగా, శంఖ, నగారా శబ్దాలు ఎక్కువై సింహనాదాలు ఒప్పుతూ ఉండగా అర్జునుడు విజృంభించాడు. ఆ సైన్యానికి ముందు తన తేరును నిలిపి దేవదత్త శబ్దం, పాంచజన్య శబ్దంతో కలిసి ఉండిన శబ్దానికి కేతనంలో ఉన్న వానరుడు కావించిన శబ్దం ఆకాశాన్నంటింది. ఆ శబ్దానికి మన సైన్యం మిక్కిలి భయపడింది.

ఆ. మొరపవాన పెల్లు గురిసె; నుల్కాతతి । డొల్లెఁ బడియె; పిడుగు లెల్లకడల
నస్మదీయ బలమునందుఁ బదంపడి । యధిప! తూర్యనినద మతిశయిల్లె. 36

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; మొరపవాన= గులకరాళ్ళ వాన; పెల్లు= ఎక్కువగా; కురిసెన్= కురిసింది; ఉల్కాతతి= (తోక) చుక్కల సమూహం; డొల్లెన్= రాలిపడ్డాయి; ఎల్లకడలన్= అన్ని దిక్కులలో; పిడుగులు= పిడుగులు; పడియెన్= పడ్డాయి; అస్మదీయ బలమునందున్= మన సైన్యంలో; తూర్యనినదము= తూర్య వాద్యాల శబ్దము (కొమ్ముబూరల శబ్దం); అతిశయిల్లెన్= ఎక్కువైనది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! అపుడు గులకరాళ్ళవాన కురిసింది. అన్ని దిక్కులలో చుక్కలు రాలాయి, పిడుగులు పడ్డాయి. కొమ్ముబూరల శబ్దం మన సైన్యంలో ఎక్కువ అయినది.

వ. అయ్యవసరంబున నీ యోధు లొండొరులం బిలిచికొని పురికొలిపికొనుచు సింహనాదంబులతోడం జెలంగి; రంత. 37

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; నీ యోధులు= నీ పక్షంలోని వీరులు; ఒండొరులన్+పిలిచికొని= ఒకరినొకరు పిలిచికొని; పురికొలిపికొనుచున్= ప్రేరేపించుకొంటూ; సింహనాదంబులతోడన్= యుద్ధగర్జనలతో; చెలంగిరి= విజృంభించారు; అంతన్= ఆ మీదట.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నీ సైన్యంలోని వీరులు ఒకరినొకరు పిలిచికొని ప్రేరేపించుకొంటూ సింహనాదాలతో విజృంభించారు. ఆ మీదట.

క. 'చెలియలికట్ట సముద్రము । నిలిపిన క్రియ నేన పార్థు నిలిపెద' ననుచుం
దలమిగిలి వెడలె మొనకును । బలువిడి దుర్మర్షణుండు పార్థివముఖ్యా! 38

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా!; సముద్రము= సంద్రాన్ని; చెలియలికట్ట నిలిపినక్రియన్= (దాని పొంగును) చెలియలికట్ట నిలిపినట్లుగా; నేను+అ= నేనే; పార్థున్= అర్జునుడిని; నిలిపెదన్= ఆపుతాను; అనుచున్= అని పల్కుతూ; మొనకును= (తన) సైన్యానికి; తలమిగిలి= ముందు మిగిలి; బలువిడి= అతిశయించి; దుర్మర్షణుండు; వెడలెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'సముద్రాన్ని చెలియలికట్ట అడ్డుకొన్నట్లుగా, అర్జునుడిని నేను అడ్డుకొంటాను' అని సైన్యంకంటె ముందుకు సాగి దుర్మర్షణుడు విజృంభించాడు.

క. కని విజయుఁ డలరి హరి కి । ట్లను 'నేనికగములతోడ నడరెడుఁ గడఁకన్
మును దుర్మర్షణుఁ డిదె యిం । దు నడపు; మరదంబు వీఁడు తొలుముద్ద యగున్.' 39

ప్రతిపదార్థం: కని= (దుర్మర్షణుడిని) చూచి; విజయుఁడు+అలరి= అర్జునుడు సంతోషించి; హరికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; ఏనికగములతోడన్= ఏనుగుల గుంపులతో; దుర్మర్షణుఁడు; కడఁకన్= పట్టుదలతో; ఇదె= ఇదిగో; అడరెడున్= విజృంభిస్తున్నాడు; అరదంబున్= మనతేరును; ఇందున్= ఇక్కడకు (వీని దగ్గరకు); నడపుము= తోలుము; వీఁడు= ఈ దుర్మర్షణుడు; తొలు ముద్దయగున్= (మనకు) తొలి కబళమవుతాడు (యుద్ధంలో); అని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విజృంభించి వచ్చే దుర్మర్షణుడిని చూచి శ్రీకృష్ణుడితో అర్జునుడు 'మన రథాన్ని ఆ వైపునకు తోలుము. ఈ దుర్మర్షణుడు మనకు యుద్ధంలో తొలి కబళమవుతాడు' అని అన్నాడు.

ఆ. అనిన నట్ల చేసె నతఁ డా ధనంజయుఁ । డగ్గజేంద్రరాజి నస్త్రసమితిఁ
బొదివెఁ గారుమొగులు భూధరనికరంబు । బహులవృష్టిఁ గప్పుభంగిఁ దోఁప. 40

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అర్జును డనగా; అట్లు+అ చేసెన్= ఆ విధంగానే తేరును తోలాడు; ఆ ధనంజయుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+గజేంద్రరాజిన్= ఆ ఏనుగుల గుంపును; అస్త్రసమితిన్= ఆయుధాల సమూహంతో; కారుమొగులు= కారుమేఘము (నల్లని మబ్బు); భూధరనికరంబు= కొండల గుంపును; బహుల= విస్తారమైన; వృష్టిన్= వానచేత; కప్పుభంగిన్= కమ్ముకొనే విధంగా; తోఁపన్= తోచేటట్లుగా; పొదివెన్= కమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కోరినట్లుగా తేరును శ్రీకృష్ణుడు తోలాడు. ఆ దుర్మర్షణుడి గజముల సమూహాన్ని తన అమ్ములతో అర్జునుడు - కార్మొయిలు పెద్దవానతో కొండలను కమ్ముకొన్నట్లుగా కమ్ముకొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ఒక్కఁ డని కడఁగి రథికులు । పెక్కండ్రు నిశాత విశిఖ భీమాకృతిఁ బే
రుక్కునఁ బొదివిరి నరు నతఁ । డెక్కుడు మద మొలయఁ జేతి యేడ్తెఱ సూపెన్. 41

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కఁడు+అని= ఒకడే అని; పెక్కండ్రు= అనేకులు; రథికులు= రథస్థులైనవారు; కడఁగి= పూని; నిశాత= వాడి అయిన; విశిఖ= బాణముల; భీమాకృతిన్= భయంకరాకారంతో; పేరు+ఉక్కునన్= గొప్పశౌర్యంతో; నరున్= అర్జునుడిని; పొదివిరి= క్రమ్ముకొన్నారు; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఎక్కుడు మదము= మిక్కిలి గర్వం; ఒలయన్= ప్రకటంకాగా; చేతి= తన చేతి; ఏడ్తెఱ= శక్తిని; చూపెన్= చూపినాడు.

తాత్పర్యం: అర్జును డొక్కడే అని మన సైనికు లనేకులు వాడి బాణాలతో మిక్కిలి బలంతో అతనిని క్రమ్ముకొన్నారు. అర్జునుడు తన భుజబలాన్ని అతిశయంగా చూపించాడు.

వ. అప్పుడు. 42

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. పలు తలలు ముఖవికాసము । పొలియక పడియున్న సమర భూభాగము పె
ల్లలరిన తామర కొలనిం । దలపించెన్ గగన చర వితతి పులకింపన్. 43

ప్రతిపదార్థం: పలు తలలు= పెక్కు తలలు; ముఖవికాసము= ముఖాలకాంతి; పొలియక= చెడిపోక; పడి ఉన్నన్= (యుద్ధభూమిలో); పడి ఉండగా; సమర భూభాగము= యుద్ధభూమి; పెల్లు= ఎక్కువగా; అలరిన= వికసించిన; తామరకొలనిన్= తామర లున్న కోనేటిని; గగనచర వితతి= దేవతా సమూహం; పులకింపన్= సంతోషించగా; తలపించెన్= జ్ఞాపకానికి తెచ్చింది.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమిలో సైనికుల తలలు ముఖకాంతి చెడకుండా పడి ఉన్నాయి. ఆ భూమి చూచేటందుకు విచ్చుకొన్న తామరలుండే కోనేటిని తలపిస్తూ దేవతలను పులకింపజేసింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. తొడవు లొప్పార నెత్తుట దోఁగి పెక్కు । గజము లొక్క యెడన పడి కరము పొలిచె
జంట మెఱుఁగులతో నెఱసంజకెంపు । గదురఁ జెలువొందు మొగిళుల గమియుఁ బోలె. 44

ప్రతిపదార్థం: తొడవులు= నగలు; ఒప్పారన్= అందంగా ఉండగా; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; తోఁగి= పొర్లాడి; పెక్కు గజములు= ఏనుగుల గుంపు; ఒక్క ఎడన్+అ పడి= ఒక్కచోటనే పడి; జంట మెఱుఁగులతోన్= మెరుపుల జతతో; నెఱసంజ= నిండు సంధ్య; కెంపు= ఎర్రదనం; కదురన్= ఎక్కువగా; చెలువొందు= అందమయిన; మొగిళుల గమియున్= మేఘాల సమూహం; పోలెన్= వలె; కరము= మిక్కిలి; పొలిచెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: (యుద్ధరంగంలో) నెత్తుటిలో పొర్లాడు ఏనుగుల గుంపు ఒక్కచోటనే పడి ఉన్నది. (ఆ దృశ్యం) చూడటానికి మెరుపులతో కూడిన నిండు సంధ్యతో ఒప్పిన మేఘమాలవలె ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు గనుపుకొట్టు కవ్వడికి నోహటింపక నీ సైనికులు పైపయిం గ్రమ్మి వివిధాస్త్రశస్త్రంబు లతనిపైఁ గురియ నతండు హస్తిహస్తంబుల నశ్వశరీరంబుల రథిక సారథి రథావయవంబులఁ బదాతి గాత్ర ఖండంబులం బ్రథన భూమిం గప్పె; నట్టియెడ మఱియును. 45

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కనుపుకొట్టు= ఖండిస్తూ ఉన్న; కవ్వడికిన్= అర్జునుడికి; ఓహటింపక= వెనుదీయక; నీ సైనికులు; పైపయిన్+క్రమ్మి= మీద మీద క్రమ్ముకొని; వివిధ+అస్త్రశస్త్రంబులు= అనేకములైన బాణాలను; అతనిపైన్= ఆ అర్జునుడిమీద; కురియన్= కురిపించగా (వానవలె); అతండు= అర్జునుడు; హస్తి= ఏనుగుల; హస్తంబులన్= తొండాలతో; అశ్వశరీరంబులన్= గుఱ్ఱాల శరీరాలతో; రథిక= సైనికుల; సారథి= సారథుల; రథ= రథముల; అవయవంబులన్= శరీరభాగాలతో; పదాతి= కాల్బలాల; గాత్ర= శరీరాల; ఖండంబులన్= ముక్కలతో; ప్రథన భూమిన్= యుద్ధరంగాన్ని; కప్పెన్= కప్పివేశాడు; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: తమ సైన్యాన్ని తుండెతుండెములుగా అర్జునుడు చీలుస్తూ ఉండగా వెనుదీయక మన సైనికులు అతడి మీద అనేక బాణాలను వర్షంవలె కురిపించారు. అపు డాతడు (మన) కాల్బలముల ఏనుగుల తొండాలను, గుఱ్ఱాలశరీరాలను, రథికులనూ సారథులను, రథభాగాలను, ముక్కలుముక్కలుగా చేసి, వాటితో యుద్ధభూమిని కప్పివేశాడు.

క. 'పార్థుఁడు వేఁడీ? పొదువుడు; । బార్థుఁడ యెట వోయె దింక? బార్థుఁడ! రావే;
పార్థుఁడ! యిక్కడ నెయ్యుడుము । పార్థునిఁ బట్టుఁ డను నులివు బహుళం బయ్యెన్. 46

ప్రతిపదార్థం: పార్థుఁడు వేఁడీ?= పార్థు డెక్కడ?; పొదువుఁడు= క్రమ్ముకొనండి; పార్థుఁడ!= అర్జునా!; ఎటు పోయెదు+ఇంకన్= ఇంక ఎక్కడకు పోతావు?; పార్థుడ! రావే= అర్జునా! రమ్ము; పార్థుఁడ!= అర్జునా!; ఇక్కడ= ఈ చోట; ఎయ్యుడుము= వెంబడించుము; పార్థునిన్ పట్టుఁడు= అర్జునుడిని పట్టుకొనండి; అను ఉలివు= అనే శబ్దం; బహుళంబు+అయ్యెన్= ఎక్కువయింది.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుఁడెక్కడ? అర్జునా! ఇంక ఎక్కడకు పోతావు? అర్జునా! రా; అర్జునుడిని ఇక్కడ వెంబడించండి. అర్జునుడిని పట్టుకొనండి' అనే కలకలం ఎక్కువైనది.

వ. ఇవ్విధంబున సంకులసమరంబుగాఁ బెక్కు లట్ట లాడ నమ్మోహరంబు వోక పెనంగిన. 47

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ పైప్రకారంగా; సంకుల సమరంబుగాన్= దొమ్మిపోరు జరుగగా; పెక్కులు= అనేకములైన; అట్టలు+ఆడన్= తల తెగిన శరీరాలు ఆడుతూ ఉండగా; ఆ+మోహరంబు= ఆ సైన్యం; పోక= వెనుకకు తగ్గకుండా; పెనంగినన్= యుద్ధం చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా తీవ్రయుద్ధం జరిగింది. తలలు తెగిన మొండెములు ఆడాయి. ఐనా ఆ కౌరవసైన్యం వెనుదీయకుండా పోరాడగా.

సీ. అలిగిన గాండీవి యమ్ము లొక్కుమ్మడి । ముందటి దెసను బిఱిందివలన
వలపట దాపట సెలలు పె క్కవిసిన । తెఱఁగునఁ గవిసిన విఱుగు విల్లుఁ
దునియు ఖడ్గంబును దొరఁగు నెత్తురు మ్రొగ్గు । నేనుంగుఁ బడుకాలు మానిసియును
డొల్లుగుఱ్ఱంబును ద్రెళ్ళుతేఱును గూలు । రథికుండు నొఱగు సారథియు నైన

తే. మరలె దుర్మర్షణుఁడు దోన తెరలె సేన । యపుడు సమ్మెట కోలల నంకుశములఁ
జేఱుకోలల వ్రేటుల నీఱతాఱ । యదలుపుల వాహనంబులు సెదరి పఱచె. 48

ప్రతిపదార్థం: అలిగిన= కోపగించిన; గాండీవి= అర్జునుడి; అమ్ములు= బాణాలు; ఒక్క+ఉమ్మడి= ఒక్కపెట్టున; ముందటి దెసను= ముందరను; పిఱిందివలన= వెనుకను; వలపటన్= కుడిప్రక్కను; దాపటన్= ఎడమప్రక్కను; సెలలు= బాణాలు; పెక్కు= దండిగా; అవిసిన= విరిసిన; తెఱఁగునన్= విధంగా; కవిసినన్= క్రమ్ముకొనగా; విఱుగు విల్లున్= ముక్కలయ్యే ధనుస్సులు; తునియు= విఱుగు; ఖడ్గంబును= కత్తియును; తొరగు నెత్తురు= ప్రవహించే నెత్తురు; మ్రొగ్గు= ఒరిగిపడే; ఏనుంగు= ఏనుగులు; పడు కాలుమానిసియును= క్రిందపడే కాల్బలమును; డొల్లు గుఱ్ఱంబును= దొర్లే గుఱ్ఱం; త్రెళ్ళు= పడిపోయిన; తేఱును= రథమును; కూలు రథికుండున్= పడిన వీరుడును; ఒఱగు సారథియున్= ప్రక్కకు ఒరిగిపడు సారథియూ; అయినన్= కాగా; దుర్మర్షణుడు మరలెన్= దుర్మర్షణుడు వెనుకకు మళ్ళాడు (వెన్నిచ్చాడు); తోన= వెంటనే; సేనతెరలెన్= సైన్యం తొలగింది; అపుడు= ఆ సమయాన; సమ్మెటకోలలన్= సమ్మెటవంటి అమ్ములతోను; అంకుశములన్= అంకుశాలతోనూ; చేఱు= దగ్గర అయిన; కోలల వ్రేటులన్= అమ్ముల దెబ్బలతో; ఈఱతాఱ= పరుషమైన; అదలుపులన్= బెదరింపులతో; వాహనంబులు= (సైనికుల) వాహనాలు; చెదరి= చెదరిపోయి; పఱచెన్= పరుగుతీశాయి.

తాత్పర్యం: కోపగించిన అర్జునుడి బాణాలు ఒక్కసారిగా ముందు వెనుకల, కుడియెడమల, చాలా ఎక్కువగా క్రమ్ముకొన్నవి. అందువలన మనవారి విండ్లు విరిగిపోయాయి. నెత్తుటి ప్రవాహంలో కత్తులు తునిగిపోయాయి, చతురంగ బలాలూ కూలిపోయాయి. వీరులు, సారథులు పడిపోగా దుర్మర్షణుడు వెన్నిచ్చి తొలగిపోగా, సమ్మెటపోటువంటి అంకుశాల పోట్లతోనూ, బాణాల దెబ్బలతోనూ, పరుషమైన అదలింపులతోను (మన) వాహనాలన్నీ చెల్లాచెదరయ్యాయి.

క. అనుటయు ధృతరాష్ట్రుండి । ట్లను సూతతనూజుతోడ 'నప్పుడు నరు మా
ర్కొన నెవ్వఁ డేనిఁ గలిగెనో? । చనిరో యందఱును ద్రోణు జంటకు భీతిన్?' 49

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (సంజయుడు) ఆ విధంగా చెప్పగా; సూత తనూజుతోడన్= సంజయుడితో; ధృతరాష్ట్రుఁడు+ఇట్లు+అనున్= ధృతరాష్ట్రు డీ విధంగా అన్నాడు; అపుడు= ఆ సమయాన; నరున్= అర్జునుడిని; మార్కొనన్= ఎదుర్కొనటానికి; ఎవ్వఁడేనిఁ గలిగెనో?= ఎవ్వడైనా ఉన్నాడా?; అందఱును= అంతమందీ; భీతిన్= భయంతో; ద్రోణు జంటకున్= ద్రోణుడి జతకు; చనిరో?= వెళ్ళినారా?

తాత్పర్యం: సంజయుడు చెప్పిన దానిని విని, ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అడిగాడు: 'అర్జునుడిని ఎదుర్కొనటానికి ఎవరైనా మిగిలారా లేక భయంతో అంతమందీ ద్రోణుడి జతకై ఆయన వద్దకు పరుగెత్తారా?

ఉ. నావుడు నాతఁడమ్మనుజనాథున కిట్లను 'నట్టిచోట దం
తావళరాజి మున్నుగ నుదాత్త గుణ స్వన ఘంటికా మహా
రావము లుల్లసిల్ల సమరప్రియుఁ బాండవసింహుఁ దాఁకి య
స్త్రావళిఁ గప్పె దీప్తముఖుఁడై యువరాజు మహాద్భుతంబుగన్. 50

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అనగా; ఆతఁడు= సంజయుడు; మనుజనాథునకున్+ఇట్లనున్= ధృతరాష్ట్రుడితోడ ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్టిచోటన్= ఆ సందర్భంలో; దంతావళరాజి= ఏనుగుల సమూహం; మున్నుగన్= తనకు ముందుగా రాగా; ఉదాత్త= గంభీరమైన; గుణస్వన= అల్లెత్రాటి శబ్దాలూ; ఘంటికామహారావములు= ఏనుగులపై వ్రేలాడవేసి ఉంచే గంటలనాదాలూ; ఉల్లసిల్లన్= ఎక్కువకాగా; యువరాజు= దుశ్శాసనుడు; దీప్తముఖుఁడు+ఐ= (కోపంతో) వెలిగేముఖంతో; సమరప్రియున్= యుద్ధంమీద ఆసక్తికలవాడైన; పాండవసింహున్= అర్జునుడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని; మహాద్భుతంబుగన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా; అస్త్రావళిన్= బాణసమూహంతో; కప్పెన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: (ధృతరాష్ట్రు డా విధంగా అనగానే) సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ఆ యుద్ధ భూమిలో తన ముందున్న ఏనుగుల సమూహాల ఘంటానినాదాలు, వీరుల ధనుష్టంకారాలు ముమ్మరంకాగా

యువరాజైన దుశ్శాసనుడు భయంకరంగా వెలిగిపోతూ, యుద్ధప్రియుడైన అర్జునుడిని మహాద్భుతంగా ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. ఇట్లు దుశ్శాసనుండు దలపడినం గ్రోధావేశంబునం బెలుచ నవ్వి కవ్వడి దేవదత్తం బొత్తి గాండీవ జ్యానినాదంబు రోదసీ కుహరంబున మేదురంబుగాఁ జిత్రంబులగు రథయాతాయాతంబులనుం బటుబాణ పాతంబులను నగ్గజంబులు వెగడుపడి పంక నిమగ్నంబులుం బోలె నిశ్చేష్టితంబులుగాఁ దదారోహకుల తలలు డొల్లుచప్పుళ్ళు మహావాత పతితంబు లగు తాళఫలంబుల రవంబు ననుకరింప మఱియును గరవాల గదాధనుస్సాయక సహితంబులగు బాహువులు బహువిధ మహానాగంబుల భంగి రణభూమి నభిరామ ఘోరంబుగా ననేక ప్రకార క్రూరశరంబులు దాఁకి తునియు రూపును రుధిరంబు దొరఁగు రూపును నొఱలు రూపును ద్రుళ్ళి కెడయురూపును దూఁగు రూపును బడి పొరలు రూపును నెత్తురు గ్రక్కురూపును జిక్కురూపును రూపుసెడు రూపును నై కరి తురగ నర నికరంబులు వికలంబులుగా విజృంభించిన నతని సంరంభంబు సైరింపం జాలక సబలంబుగా నయ్యువరాజు వాఱిన వెనుకొని యప్పాండవ మధ్యముండు. 51

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు దుశ్శాసనుండు తలపడినన్= ఈ విధంగా (అనగా ముందు పద్యంలో చెప్పిన మాదిరి) దుశ్శాసనుడు ఎదుర్కొనగా; క్రోధ+ఆవేశంబునన్= కోపంతో కూడిన సంరంభంతో; పెలుచ నవ్వి= పెద్దగా నవ్వి; కవ్వడి= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు+ఒత్తి= దేవదత్తమనే పేరున్న తన శంఖాన్ని పూరించి; గాండీవ జ్యా నినాదంబు= గాండీవంయొక్క అల్లెత్రాటి శబ్దం; రోదసీ కుహరంబునన్= గుహవంటిదైన భూమ్యాకాశ మధ్యభాగంలో; మేదురంబు కాన్= దట్టంకాగా; చిత్రంబులు+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; రథయాతాయాతంబులను= తేరుల పోకయును రాకయును; పటుబాణ పాతంబులను= తీవ్రమైన బాణములపాటును; ఆ+గజంబులు= ఆ ఏనుగులు; వెగడుపడి= భయపడి; పంకనిమగ్నంబులున్+పోలెన్= బురదలో కూరుకొనిపోయిన వాటి మాదిరిగా; నిశ్చేష్టితంబులు కాన్= చైతన్యరహితాలు కాగా; తదారోహకుల= ఆ ఏనుగుల మీద ఎక్కినవారి; తలలుడొల్లు చప్పుళ్ళు= దొర్లే తలలు చేసే చప్పుళ్ళు; మహావాత= పెనుగాలిచేత; పతితంబులగు తాళఫలంబుల= రాలిపడే తాటిపండ్ల; రవంబులన్= శబ్దాలను; అనుకరింపన్= అనుసరించగా; మఱియును= ఇంకను; కరవాల= కత్తులు; గదా= గదలు; ధనుస్సాయక= విల్లమ్ములతో; సహితంబులు+అగు= కూడుకొన్న; బాహువులు= చేతులు; బహువిధమహానాగంబుల భంగిన్= అనేక రకాలైన పెనుపాముల వలె; రణభూమి= యుద్ధరంగం; అభిరామ= అందానికి; ఘోరంబుగాన్= భయంకరంగా; అనేక ప్రకార= నానావిధాలైన; క్రూరశరంబులు= వాడిబాణాలు; తాఁకి= తగిలి; తునియు రూపును= తునిసిన ఆకారమును; రుధిరంబు= రక్తము; తొరఁగు= ప్రవహించు; రూపును= ఆకారమును; ఒఱలురూపును= రోదించే ఆకారమును; త్రుళ్ళి= ఎగిరిపడి; కెడయురూపును= చచ్చే ఆకారమును; తూగురూపును= నిద్రపోయినట్లు తూగే ఆకారమును; పడి పొరలురూపును= క్రిందపడి పొర్లాడే ఆకారమును; నెత్తురు క్రక్కురూపును= నెత్తురు క్రక్కే ఆకారమును; చిక్కురూపును= కృశించిన ఆకారమును; రూపుసెడు రూపును= ఆకారం చెడిన రూపును; కరి తురగ నర నికరంబులు= ఏనుగులు, గుర్రాలు, పదాతి సైన్యాల గుంపులు (చతురంగ బలా లని భావం); వికలంబులుగాన్= ముక్కలయ్యేటట్లు; విజృంభించినన్= అర్జునుడు చెలరేగగా; అతని సంరంభంబు= అర్జునుడి యుద్ధాతిశయ గర్వాన్ని; సైరింపన్+చాలక= ఓర్వలేక; సబలంబుగాన్= ససైన్యంబుగా; ఆ+యువరాజు= ఆ దుశ్శాసనుడు; పాఱినన్= పరుగెత్తగా; ఆ+పాండవమధ్యముండు= ఆ అర్జునుడు; వెనుకొని= తరిమి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుశ్శాసనుడు ఎదుర్కొనగా మిక్కిలి కోపంతో అర్జునుడు నవ్వి, దేవదత్తాన్ని పూరించి గాండీవపు అల్లెత్రాటి టంకారం భూమ్యాకాశ మధ్యభాగంలో అలముకొనగా, దట్టంగా బాణాలు వేయగా, రథాలు అటు ఇటు పర్వెత్తగా, బాణాల తాకిడికి ఏనుగులు బురదలో మునిగినట్లు కదలలేక, వాటిమీద ఉన్న సైనికుల తలలు దొరలు చప్పుళ్ళు పెనుగాలికి క్రిందపడే తాటిపండ్లవలె ఉన్నాయి. అంతేకాక ఖడ్గాలతో, గదలతో, ధనుస్సులతో ఒప్పిన చేతులు పెనుపాములవలె ఉండి, రణభూమి భయంకరంగా ఉండింది. అనేక విధాలైన వాడి బాణాల తాకిడికి

తూనిగే రూపము, నెత్తురుకారే రూపము, రోదించే రూపము, ఎగిరిపడి చచ్చే రూపము, తూగిపడే రూపము, పడి పొర్లాడే రూపము, నెత్తురు క్రక్కేరూపము, కృశించే రూపము, ఆకారం చెడిన రూపము పొంది - ఏనుగుల, గుర్రాల, సైనికుల సమూహాలు ముక్కలయ్యేటట్లుగా అర్జునుడు విజృంభించగా. అతడి ధాటికి తట్టుకోలేక దుశ్శాసనుడు తన సైన్యంతో పరుగెత్తుతూ ఉంటే, అర్జునుడు వెంటబడి తరిమికొట్టాడు.

చ. 'నిలు నిలు మెందుఁ బోఁ గలవు? నీ విటు వాఱినఁ జావు దప్పునే?
యలవుఁ జలంబుఁ బోవిడిచి యా సభ నించుక శంక లేక నీ
పలికిన యన్నియున్ మఱచి భంగపుఁ జచ్చుట దెచ్చికొంటి పె
ద్దలు వగఁబొంద, నన్నకును దమ్ములకున్ దలవంపుగా నిసీ!' 52

ప్రతిపదార్థం: నిలుము, నిలుము+ఎందున్+పోన్+కలవు?= ఆగాగుము ఎక్కడకు పోయెదవు?; నీవు+ఇటు పాఱినన్= నీవు ఈ విధంగా పరుగెత్తితే; చావుతప్పునే= చావు తప్పిపోవునా?; అలవు= బలమును; చలంబు= పంతమును; పోవిడిచి= వదలి; ఆ సభన్= జూదమాడిన సభలో; ఇంచుక శంకలేక= ఒకింత అనుమానం లేకుండా; నీ పలికిన అన్నియున్= నీవు ప్రేలిన ప్రేలాపనలు (మాటలు) అన్నీ; మఱచి= మరచిపోయి; పెద్దలు వగపొందన్= ఇంటిలో పెద్దలు దుఃఖపడగా; అన్నకును తమ్ములకున్= నీ అన్నదమ్ములకు; తలవంపుగాన్= సిగ్గుచేటుగా; భంగపు+చచ్చుట= అవమానంతో కూడిన చావును; తెచ్చికొంటి(వి)= తెచ్చుకొన్నావు; ఇసీ= ఛీ!

తాత్పర్యం: 'ఓ దుశ్శాసనా! నిలు నిలు. ఎక్కడకు తప్పించుకొని పోయెదవు? నీవీ మాదిరి పరుగెత్తితే చావు తప్పుతుందా? బలమునూ, పట్టుదలనూ వదలి, సభలో జంకు లేకుండా మాటాడిన నీ మాటలను మరచి, పెద్దలు, దుఃఖించగా, అన్నకు, తమ్ములకు తలవంపు కలిగేటట్లుగా, అవమానంతో కూడిన చావు తెచ్చుకొన్నావు. ఛీ!

విశేషం: తిక్కనామాత్యుని నాటకీయ సంభాషణా చాతుర్యం ఈ పద్యంలో వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

వ. అని పలుకుచు నీకొడుకు పెడతలయు వెన్నును బదితూపుల నేపారి యేసిన నతండు మరలియుం జూడక ద్రోణాచార్యుం జూచుచుం బాఱె; బీభత్సుండును సైంధవుని దెసకు మనసునిగుడ మనమొనపయి నడచి యగ్రభాగంబున నున్న యగ్గురుం గనుంగొని యనతి దూరంబున నిలిచి నమస్కరించి కృష్ణుం డనుమతి సేయ జేతులు మొగిచి యి ట్లనియె. 53

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= పై విధంగా హెచ్చరిస్తూ; నీ కొడుకు= నీ కుమారుడైన దుశ్శాసనుడి; పెడతలయు= తలవెనుక భాగాన; వెన్నును= వీపును; పదితూపులన్= పది వాడి బాణాలతో; ఏపారి= అతిశయించి; ఏసినన్= కొట్టగా; అతండు= ఆ దుశ్శాసనుడు; మరలియుంజూడక= తిరిగి చూడక; ద్రోణాచార్యున్ చూచుచున్= ద్రోణాచార్యులవారిని చూస్తూ; పాఱెన్= పరుగెత్తాడు (అనగా ఆనాటి సేనానాయకుడైన ద్రోణుడి దగ్గరకు సహాయానికై పరుగెత్తాడు); బీభత్సుండును= అర్జునుడునూ; సైంధవుని దెసకున్= సైంధవుడున్న దిక్కునకు (వానిమీదికి); మనసు నిగుడన్= మనసుపోగా; మనమొనపయి నడచి= మన సేనమీదకు వచ్చి; అగ్రభాగంబునన్+ఉన్న= మొన మొదటిలో ఉన్న; ఆ+గురున్+కనుంగొని= ఆ గురువైన ద్రోణాచార్యుడిని చూచి; అనతి దూరంబునన్ నిలిచి= దగ్గరగా నిలిచి; నమస్కరించి= దండంపెట్టి; కృష్ణుండు+అనుమతి చేయన్= శ్రీకృష్ణుడు ఉత్తరువీయగా; చేతులు మొగిచి= నమస్కారం చేసి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు హెచ్చరిస్తూ నీ కుమారుడైన దుశ్శాసనుడి తలవెనుకా వీపుమీదా పదిబాణాలతో కొట్టి, దుశ్శాసనుడు తిరిగి చూడకుండా గురువుగారైన ద్రోణాచార్యుడి చాటుకు పరుగెత్తేటట్లు చేశాడు. అర్జునుడు తన

మనస్సు సైంధవుడున్న దిక్కుకు పోగా అటు పోవటానికి ప్రయత్నిస్తూ, కృష్ణానుమతితో ఆచార్యుడికి చేతులు జోడించి ఈ విధంగా అన్నాడు:

అర్జునుఁడు ద్రోణునిచే ననుజ్ఞాతుండై మొగ్గరంబు సొచ్చుట (సం.7-66-1)

ఉ. 'మేలుదలంపు శోభనము మేకొని చేయుము నాకుఁ బాండుభూ
పాలుని ధర్మనందనుని పంకజనాభుని యట్ల కావె! మ
త్పాలన వృత్తి కీవు నినుఁ బ్రార్థన సేసి భవత్ప్రసాద లీ
లాలసితుండ నై మొన దలంకఁగఁ జొచ్చెద భూసురోత్తమా!' 54

ప్రతిపదార్థం: భూసురోత్తమా!= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా!; మేలుదలంపు= నా మేలును తలచుకొనుము; నాకున్= నాకు; శోభనము= మంచిని; మేకొని చేయుము= సమ్మతితో చేయుము; నాకు; పాండుభూపాలుని, ధర్మనందనుని, పంకజనాభుని అట్లు+అ కావె?= నాకు (మీరు) పాండురాజు; ధర్మరాజు, శ్రీకృష్ణు డెట్లో అట్లే కదా?; ఈవు= నీవు; మత్పాలనవృత్తిన్= నన్ను కాపాడటానికి; నినున్ ప్రార్థన చేసి= నిన్ను వేడుకొని; భవత్+ప్రసాద= నీ యనుగ్రహమనే; లీలా= విలాసంచేత; లసితుండను+ఐ= వెలుగుతూ; మొనన్= సేనావ్యూహమును; తలంకఁగన్= భయపడేటట్లుగా; చొచ్చెదన్= చొచ్చుకొని పోతాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా! నన్ను కాపాడటంలో మీరు పాండురాజు, ధర్మరాజు, శ్రీకృష్ణుడు ఎట్లో, అట్లే కదా! నా మేలును మనసులో భావించి నన్ను కాపాడు మని ప్రార్థిస్తూ ఉన్నాను. నీ దయచేత ఈ సేనావ్యూహాన్ని భయపడేటట్లుగా చేసి మొగ్గరంలోకి ప్రవేశిస్తాను.'

క. 'నను నశ్వత్థామను నీ । వనఘా! సరికూర్మిఁ బెనిచి తట్లగుటను ద్రో
హిని సైంధవుఁ జంపఁగఁ బూ । నిన నా యుచిత ప్రతిజ్ఞ నెఱపుము కరుణన్.' 55

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పుణ్యాత్మా!; ననున్= నన్నూ; అశ్వత్థామను= అశ్వత్థామనున్నూ; సరికూర్మిన్+పెనిచితి= సమానమైన ప్రేమతో పెంచావు; అట్లు+అగుటన్= ఆ కారణం చేత; ద్రోహిని= ద్రోహం చేసిన; సైంధవున్= సైంధవుడిని; చంపఁగన్= చంపటానికి; పూనిన నా ఉచిత ప్రతిజ్ఞన్= ఆరంభించిన న్యాయమైన నా శపథాన్ని; కరుణన్= దయతో; నెఱపుము= నెరవేర్చుము.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్మా! నన్నూ అశ్వత్థామనూ సమానమైన ప్రేమతో పెంచావు. ద్రోహి అయిన సైంధవుడిని చంపటానికి నేను చేసిన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరేటట్లు చేయుము.

తే. 'అనుడుఁ బిన్నన వ్వొలయఁగ నస్త్రగురుఁడు । నరునిపైఁ జూడ్కి నాటించి 'నన్ను గెలువ
కెట్లు సైంధవుఁ జేరె'దం చేసె రథ్య । ములును హరియును నతఁడు నమ్ముల మునుంగ. 56

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఆ విధంగా అర్జును డనగా; పిన్ననవ్వు= చిరునవ్వు; ఒలయఁగన్= కలుగగా; అస్త్రగురుఁడు= ధనురాచార్యుడు; నరునిపైన్+చూడ్కి నాటించి= అర్జునుడిని చూచి; నన్ను గెలువక= నన్ను జయింపకుండా; ఎట్లు= ఏ విధంగా; సైంధవున్+చేరెదు?= సైంధవుడి దగ్గరకు పోగలవు?; అంచున్= అని అంటూ; రథ్యములును= గుర్రాలు; హరియును= శ్రీకృష్ణుడును; అతఁడున్= అర్జునుడును; అమ్ములన్ మునుంగన్= బాణవర్షంలో మునిగిపోగా; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపటానికి ఆచార్యుడి అనుమతి కోరాడు. అందు కాయన చిరునవ్వుతో 'నన్ను గెలువకుండా సైంధవుడిని నీవు ఎట్లా సమీపిస్తావు?' అని చెపుతూ గుర్రాలనూ, శ్రీకృష్ణుడినీ, అర్జునుడినీ బాణవర్షంలో ముంచాడు.

వ. ఇ త్తెఱుంగున నేయుటయు నని సేయుటకై య మ్మహాత్మునకు విజ్ఞాపనంబు సేసి. 57

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఏయుటయున్= బాణాలను ప్రయోగించగా; అని= యుద్ధం; చేయుటకై= చేయటానికి; ఆ+మహాత్మునకున్= ఆ గొప్పవాడైన ద్రోణాచార్యుడికి; విజ్ఞాపనంబు+చేసి= మనవి చేసి.

తాత్పర్యం: పై విధంగా (ఆచార్యుడు) తమ్ము బాణవర్షంలో ముంచివేయగా; యుద్ధం చేయటానికి ఆయన అనుమతి కోసం అర్జునుడు ప్రార్థించాడు.

విశేషం: ధర్మయుద్ధం కనుక గురుడి ఆమోదంతో యుద్ధంచేద్దామని అర్జునుడు ఆయన అనుమతి కోరాడు.

క. అనుమతుఁడై విజయుం డా । తనిమీఁద నిశాత విశిఖ తతి వఱపి రయం
బున నవ నారాచము లే । సిన నడుమన నఱకె నతఁడు శీఘ్రత మెఱయన్. 58

ప్రతిపదార్థం: అనుమతుఁడై= అనుమతిని పొంది (ద్రోణాచార్యుని ఉత్తరువును పొంది); విజయుండు= అర్జునుడు; ఆతని మీఁదన్= ద్రోణుడిమీద; నిశాత విశిఖతతి= వాడి బాణాల సమూహం; వఱపి= వేసి; రయంబునన్= శీఘ్రంగా; నవనారాచములు= తొమ్మిది బాణాలను; ఏసినన్= వేయగా; అతఁడు= ఆ ద్రోణుడు; శీఘ్రత= వడి; మెఱయన్= బయలుపడగా; నడుమన= మధ్యలోనే; నఱకెన్= త్రుంచివేసెను.

తాత్పర్యం: ద్రోణుని అనుమతిపొంది అర్జును డాతడిని తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టటానికి ప్రయత్నించాడు. ద్రోణుడు తన వడి ప్రకాశించగా ఆ బాణాలను నడుమనే త్రుంచివేసినాడు.

తే. నటికి తోడన హరిమేను నరుని యొడలు । నేయ గురువిల్లు విఱుగంగ నేయఁ దలఁచె
న క్కిరీటి యాలోనన యతని మౌర్వి । వికలముగఁ జేసె నాధనుర్వేదవిదుఁడు. 59

ప్రతిపదార్థం: ఆ ధనుర్వేదవిదుఁడు= ధనుర్వేదంలో ప్రవీణుడైన ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నటికి= (అర్జునుడు వేసిన) బాణాలను నటికి; హరిమేను= శ్రీకృష్ణుడి శరీరాన్ని; నరుని యొడలు= అర్జునుడి శరీరాన్ని; ఏయన్= కొట్టగా; ఆ+కిరీటి= అర్జునుడు; గురువిల్లున్= ఆచార్యుడి వింటిని; విఱుగంగన్= ముక్కలయ్యేటట్లుగా; ఏయన్+తలఁచెన్= బాణాలను ప్రయోగించగా తలచుకొన్నాడు; ఆలోనన= అంతలోనే; అతని మౌర్వి= ఆ అర్జునుడి అల్లెత్రాడును; వికలముగన్+చేసెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధనుర్విద్యావేత్త అయిన ద్రోణాచార్యుడు అర్జునుడి బాణాలను నరకి, శ్రీకృష్ణుడి మీద, అర్జునుడి మీద బాణాలు వేయగా, అర్జునుడు ఆచార్యుని ధనుస్సును విరువ దలచుకొన్నాడు, అంతలోనే ఆచార్యుడు అర్జునుడి అల్లెత్రాటిని నిరుపయోగంగా చేశాడు.

విశేషం: యుద్ధరంగంలో వీరుని మెలకువను వేగాన్నీ తెలియజేస్తూ ఉన్నది ఈ వర్ణన.

క. రహితగుణచాపుఁ డగు న । య్యహితాంతకుఁ బొదివె కేశవాశ్వ పతాకా
సహితంబుగ రుచిర స్మిత । మహితుఁ డగుచు న గ్గురుండు మార్గణ వితతిన్. 60

ప్రతిపదార్థం: రహితగుణచాపుఁడు+అగు= అల్లెత్రాడులేని విల్లు కలవాడైన; ఆ+అహితాంతకున్= శత్రువులను చంపే ఆ అర్జునుడిని; కేశవ= శ్రీకృష్ణుడితోనూ; అశ్వపతాకా సహితంబుగన్= గుర్రాలతోను, జెండాతోనూ; రుచిరస్మిత మహితుఁడు+అగుచున్= ఒప్పిదమయిన చిరునవ్వుతో నిండినవాడై; మార్గణవితతిన్= అమ్ముల సమూహంతో; ఆ+గురుఁడు= ఆ గురుడు; పొదివెన్=కప్పాడు.

తాత్పర్యం: తునిగిన వింటినారి కలవాడూ, శత్రుసంహారకుడూ అయిన అర్జునుడిని శ్రీకృష్ణసహితంగా గుర్రాలూ, పతాకమూ కప్పబడే విధంగా, ఒక చిరునవ్వుతో ద్రోణుడు తన బాణ సమూహంతో కప్పివేశాడు.

వ. **ఇవ్విధంబునం గుంభసంభవుండు విజృంభించిన వివ్వచ్చుం డలిగి సజ్యశరాసనుండై యాధనురాచార్యుం బటు బాణ విసరవేగంబున నతిక్రమించి కెలంకుల బలంబుల నాక్రమించిన.** **61**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; విజృంభించినన్= చెలరేగగా; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; అలిగి= కోపించి; సజ్యశర+ఆసనుండు+ఐ= అల్లెత్రాడు బిగించిన విల్లు కలవాడై; ఆ+ధనురాచార్యున్= ఆ ద్రోణుడిని; పటుబాణ విసరవేగంబునన్= బలమైన బాణాల సమూహం ప్రయోగించే వేగంతో; అతిక్రమించి= దాటి; కెలంకుల బలంబులన్= ప్రక్కన ఉన్న సేనలను; ఆక్రమించినన్= వశపరుచుకోగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యు డా విధంగా విజృంభించగా, అర్జునుడు తన విల్లుకు అల్లెత్రాడు బిగించి ఎక్కుపెట్టి అనేక బాణ సమూహాలతో ద్రోణాచార్యుడిని దాటి వేగంగా ప్రక్కన ఉన్న సైన్యాన్ని ఆక్రమించుకోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **కులిశంబు తాఁకున కూలిన కులపర్వ । తంబుల కరణి మత్త ద్విపములు**
బలుగాలిఁ దూలిన జలధరపంక్తుల । చాడ్పున నుద్భట స్యందనములు
గీలుకాఁ డెడలింపఁ గెడసిన బొమ్మల । కైవడిఁ బడు తురంగవ్రజంబు
బెడిదంపు వట్టోడిఁ బడిన పేరడవి చం । దంబున బహుల పదాతి చయము

తే. **'వికటముగఁ ద్రెళ్ళె నలుగడ విచ్చె నొక్క । పెట్ట వెస డొల్లె నిలఁ జాపకట్టు పడియెఁ**
జండ గాండీవ నిర్ముక్త శాత వివిధ । కాండ దారుణ ప్రహతులఁ గౌరవేంద్ర!. **62**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవేంద్ర!= కౌరవరాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); కులిశంబు తాఁకునన్= వజ్రాయుధం దెబ్బకు; కూలిన= పడిపోయిన; కులపర్వతంబుల కరణిన్= సప్త కుల పర్వతాల మాదిరి; మత్తద్విపములున్= మదపుటేనుగులును; బలుగాలిన్= పెనుగాలికి; తూలిన= తూలిపడిన; జలధరపంక్తుల చాడ్పునన్= మేఘాలవరుసలవలె; ఉద్భటస్యందనములు= మిక్కుటమైన తేరులును; కీలుకాఁడు= సూత్రధారి; ఎడలింపఁగన్= వదలిపెట్టగా; ఎడసిన= తొలగిపోయిన; బొమ్మలకైవడిన్= బొమ్మల మాదిరి; పడు= పడిపోయే; తురంగవ్రజంబున్= గుర్రాల సమూహమును; బెడిదంపు= భయంకరమైన; వట్టోడిన్= ప్రవాహంలో; పడిన= పడిపోయిన; పేరడవి= పెద్ద అడవి; చందంబునన్= మాదిరి; బహులపదాతిచయమున్= విస్తారమైన కాలి బంటుల గుంపును; వికటముగన్= వికారంగా; త్రెళ్ళెన్= కూలింది; నలుగడన్= నలువైపులా; విచ్చెన్= విరిసిపోయింది; ఒక్కపెట్ట= ఒక్కమారుగా; వెసడొల్లెన్= శీఘ్రంగా దొర్లింది; ఇలన్= భూమి మీద; చాపకట్టుపడియెన్= చాపచుట్టవలె పడినది; చండ= భయమును కల్గించే; గాండీవ= గాండీవం నుండి; నిర్ముక్త= విడువబడిన; శాత= వాడి అయిన; వివిధకాండ= అనేకములయిన బాణముల; దారుణ= కఠినమైన; ప్రహతులన్= దెబ్బలవలన; పడియెన్= పడిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఓ కౌరవరాజా! అర్జునుడి గాండీవం నుండి వెడలిన వాడి బాణాలు తాకుటచేత వజ్రాయుధం దెబ్బకు కూలే కొండల మాదిరి ఏనుగులు కూలినవి. పెనుగాలి తాకిడికి తూలిపోయే మేఘాల వలె తేరులు ఎగిరిపోయాయి. సూత్రధారి సళ్ళింపగా తునిసిపోయే బొమ్మలవలె గుర్రాలు పడ్డాయి. పదాతి సమూహం పెద్ద ప్రవాహంలో బడిన పెద్ద అడవి మాదిరి అయింది. ఈ సన్నివేశం చూడగా మొత్తం సైన్యం భూమిమీద చాపకట్టుగా పడినట్లయింది.

ఆ. **అడ్డుపడి గురుండు దొడ్డనారసము వ । క్షంబు దూఱ నేయ సవ్యసాచి**
యొల్లఁ బోయి తెలిసి పెల్లేసె న క్కుంభ । జన్ముమీఁద నిశితసాయకములు. **63**

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణుడు; అడ్డుపడి= అడ్డంగా వచ్చి (అర్జునుడి బాణాల నుండి సైన్యమును కాపాడటానికై); దొడ్డ= పెద్దదైన; నారసమున్= వాడి బాణాన్ని; వక్షంబు= గుండెలో; దూఱన్+ఏయన్= దూసికొనిపోయేటట్లు కొట్టగా; ఒల్లన్+పోయి= మూర్ఛపోయి; తెలిసి= మూర్ఛనుండి తేరుకొని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; ఆ+కుంభజన్ముమీఁదన్= ఆ కుంభజన్ముడైన ద్రోణుడిమీద; నిశిత సాయకములు= వాడి బాణాలను; పెల్లు+ఏసెన్= ఎక్కువగా వేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి ద్రోణుడు అడ్డుపడి, ఒక వాడి బాణంతో అర్జునుడి గుండె చీలేవిధంగా కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు అర్జునుడు మూర్ఛిల్లి, ఆపై తేరుకొని వాడి బాణాలను ద్రోణుడి మీద గుప్పించాడు.

వ. **అతండును.** **64**

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడును.

క. **హరి నైదువిశిఖముల న । న్నరు డెబ్బదిమూఁట గేతనము మూఁటను స**
త్వరుఁ డై యేయుచు శితశర । పరంపరలు తద్రథంబుపైఁ బరఁగించెన్. **65**

ప్రతిపదార్థం: హరిన్+ఐదు విశిఖములన్= శ్రీకృష్ణుడిని అయిదు వాడి బాణాలతోను; ఆ+నరున్= ఆ యర్జునుడిని; డెబ్బది మూఁటన్= డెబ్బైమూడు (బాణాల) తోను; కేతనమున్= ధ్వజమును; మూఁటను= మూడింటితోను; సత్వరుఁడు+ఐ= తొందరకాడై; ఏయుచున్= కొట్టుతూ; శితశరపరంపరలు= వాడి బాణాల వరుసలు; తద్రథంబుపైన్= ఆ అర్జునుడి తేరుమీద; పరఁగించెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు (సారథి అయిన) శ్రీకృష్ణుడి మీద అయిదింటినీ, అర్జునుడిమీద డెబ్బైమూడింటిని, తేరుటెక్కెంమీద మూడింటిని, అతి వేగంగా వేస్తూ వాడి బాణాల వరుసను అర్జునుడి తేరుమీద ప్రయోగించాడు.

క. **కరములు నిగుడఁగ నొప్పెడు । తరణిఁ బొదువు వర్షదంబుదముక్రియ నట్లా**
స్ఫురితాస్త్రుఁ బార్థు నత్యు । ద్ధుర బాణ సమగ్రుఁడైన ద్రోణుఁడు వొదివెన్. **66**

ప్రతిపదార్థం: కరములు= కిరణాలు; నిగుడన్+ఒప్పెడు= వ్యాపించగా అందగించే; తరణిన్= సూర్యుడిని; పొదువు= క్రమ్ముకొనే; వర్షత్+అంబుదము క్రియన్= వర్షించే మేఘం మాదిరిగా; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ, స్ఫురిత+అస్త్రున్= ప్రకాశించే బాణాలు కలవాడైన ఆ; పార్థున్= అర్జునుడిని; అతి+ఉద్ధుర= మిక్కిలి భయంకరమైన; బాణసమగ్రుఁడు+ఐ= బాణాలతో నిండినవాడైన; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; పొదివెన్= క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: కిరణాలతో అందంగా కన్పించే సూర్యుడిని వర్షించే మేఘం క్రమ్ముకొన్నట్లు, ప్రకాశించే బాణాలతో ఒప్పిన అర్జునుడిని మిగుల భయంకరమైన బాణాలతో కూడుకొని ఉన్న ద్రోణాచార్యుడు కమ్ముకొన్నాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. **పొదివిన యగ్గురు ప్రాపున భవదీయ సైనికులు గొందఱాకృష్ణులం జేరి పరాక్రమించుట గుండ్లు దేలి బెండ్లు మునింగిన ట్లయ్యెఁ; నిబ్భంగి నక్కిరీటి కుమారుండయ్యును వృద్ధుండగు గలశ భవునిం గడవంజాలక చిక్కువడి యున్నం జూచి విచారించి యచ్యుతుం డతని కి ట్లనియె.** **67**

ప్రతిపదార్థం: పాదివిన= క్రమ్ముకొన్న; ఆ+గురు= ఆ ఆచార్యుడైన ద్రోణుడి; ప్రాపునన్= అండతో; భవదీయ సైనికులు= నీ సేన; కొందఱు= కొంతమంది; ఆ+కృష్ణులన్+చేరి= ఆ శ్రీకృష్ణార్జునులను చేరి; పరాక్రమించుట= సామర్థ్యం చూపటం; గుండ్లుదేలి బెండ్లు మునింగినట్లు= గుండ్రాళ్ళు తేలి బెండులు నీటిలో మునిగిపోయిన విధంగా; అయ్యెన్= అయింది; ఈ+భంగిన్= ఈ విధంగా; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; కుమారుండు+అయ్యున్= వయసులో ఉన్నవాడయినప్పటికీ; వృద్ధుండు+అగు= ముసలి అయిన; కలశభవున్= ద్రోణుడిని; కడవన్+చాలక= అతిక్రమించలేక; చిక్కుపడి ఉన్నన్= కష్టపడి ఉండగా; చూచి; విచారించి= యోచించి; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు క్రమ్ముకోగా, ద్రోణుడి అండతో నీ సైనికులు కృష్ణార్జునులను ఎదుర్కొని పరాక్రమించటం బెండ్లు మునిగి గుండ్లు తేలాడినట్లుగా ఉన్నది. అపుడు యువకుడైనా అర్జునుడు ద్రోణాచార్యుడిని దాటి పోలేకపోయాడు. అపుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. **'రిత్త దడవు గాకుండఁగ । నిత్తఱి నాచార్యుతోడి యీ సుడిగి వెసం**
జొత్తము శకటవ్యూహము । చిత్తంబున నొండు దలఁపు సేర్పకు మింకన్.' 68

ప్రతిపదార్థం: రిత్త= వ్యర్థంగా; తడవు= ఆలస్యం; కాకుండఁగన్= కాకుండా; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; ఆచార్యుతోడి= ఆచార్యుడి మీది; ఈసు+ఉడిగి= అసూయ వదలివేసి; వెసన్= వెంటనే; శకట వ్యూహమున్= శకట వ్యూహంలోనికి; చొత్తము= ప్రవేశింతాము; చిత్తంబునన్= నీ మనస్సులో; ఒండుదలఁపు= వేరే యోచనను; ఇంకన్ చేర్పకుము= ఇంక చేరనీయవద్దు.

తాత్పర్యం: 'అనవసరంగా ఆలస్యం కానీయకుండా ఇప్పు డాచార్యుడి మీది ఈసును వదలి, మనసులో వేరే యోచన లేకుండా ఈ శకటవ్యూహంలోనికి వెంటనే ప్రవేశించుదాము.

అర్జునుఁడు ద్రోణాచార్యుల నతిక్రమించి కురుసైన్యంబు సొచ్చుట (సం. 7-66-30)

చ. **అనవుడుఁ గ్రీడి 'నీదు హృదయంబున నెయ్యది దోఁచెఁ గృష్ణ! దా**
నిన తగఁ జేయువాఁడ' నని నెమ్మిగఁ బల్కినఁ బ్రీతిఁ గుంభజ
న్మునకుఁ బ్రదక్షిణంబుగ సముద్ధతి నాతఁడు దేరు వోవ ని
చ్చిన శరజాలముల్ వరఁగఁ జేయుచుఁ బార్థుఁడు వోవుచుండఁగన్. 69

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా; క్రీడి= అర్జునుడు; కృష్ణ!; నీదు హృదయంబునన్= నీ మనస్సులో; ఏ+అది తోఁచెన్= ఏమి తోచిందో; దానిన= దానినే; తగన్+చేయువాఁడన్= తగునట్లు చేస్తాను; అని నెమ్మిగన్+పల్కినన్= అని ప్రీతిగా చెప్పగా; ఆతఁడు= కృష్ణుడు; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కుంభజన్మునకున్= ద్రోణుడికి; సముద్ధతిన్= గర్వంతో; ప్రదక్షిణంబుగన్= సవ్యంగా; తేరుపోవనిచ్చినన్= తేరును పోనీయగా; శరజాలములన్= బాణాల గుంపులను; పరఁగన్+చేయుచున్= వేస్తూ; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; పోవుచున్+ఉండఁగన్= వెళ్ళుతుండగా.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడి మాటలకు అర్జునుడు 'కృష్ణా! నీ మనసుకు తోచినట్లు చేయుము. దానికి తగినట్లు నేనూ చేస్తాను' అని ప్రీతిగా చెప్పాడు. అంత శ్రీకృష్ణుడు సగర్వంగా తేరును ద్రోణుడికి ప్రదక్షిణంగా పోనిచ్చాడు. అర్జునుడు బాణవర్షం కురిపించి పోతూఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. **కనుంగొని నవ్వుచు భారద్వాజుండు.** 70

తాత్పర్యం: (అర్జునుడి పోకను) చూచి ద్రోణుడు నవ్వుతూ.

క. **'కలవే యెందును నిట్టివి? । బలసూదనతనయ! పగఱఁ బరిమార్పక వి**
చ్చలవిడిఁ బ్రతిష్ఠితుఁ డవుగఁ । దలఁచెదు పోలు నొకొ!' యనుచుఁ దగిలెఁ బిఱుందన్. 71

ప్రతిపదార్థం: బలసూదనతనయ!= ఇంద్రుడి కుమారుడా! ఇట్టివి= ఇపుడు నీ చేష్టవంటివి; ఎందును గలవే?= ఎక్కడైనా ఉన్నాయా?; పగఱన్= శత్రువులను; పరిమార్పక= చంపక; విచ్చలవిడిన్= స్వేచ్ఛగా; ప్రతిష్ఠితుఁడవుగన్= నిలదొక్కుకున్నవాడవుగా, శాశ్వతుడవుగా; తలఁచెదు= తలచుకొంటున్నావు; పోలున్+ఒకొ!= ఇది తగునా!; అనుచున్; పిఱుందన్ తగిలెన్= వెంబడించాడు.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! ఇటువంటివి! ఎక్కడైనా ఉన్నాయా? శత్రువును చంపకుండా స్వేచ్ఛగా (నీవు) శాశ్వతుడ వనుకొంటున్నావు.' "ఇది తగునా" అంటూ ద్రోణు డతనిని తరిమినాడు.

వ. **ధనంజయుండును.** 72

తాత్పర్యం: అర్జునుడును.

క. **గురుఁ డవు గాక పగతుఁడవె? । దురమునఁ గుపితుఁడగు ని న్నెదుర్కొన నా కొ**
క్కరునకు శక్యమె? యా । పురహరున కగుం గాక!' యనుచు నరుగుచు నుండెన్. 73

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడవుకాక పగతుఁడవె?= (నాకు) గురుడివి కాక శత్రుడవా?; దురమునన్= యుద్ధంలో; కుపితుఁడు+అగు= కోపగించిన; నిన్నున్= నిన్ను; ఎదుర్కొనన్= ఎదుర్కొనటానికి; నాకున్+ఒక్కరునకున్ శక్యమె?= నా ఒక్కడికి సాధ్యమా?; ఆ పురహరునకున్= ఈశ్వరుడికి; అగున్+కాక= సాధ్యమగునుగాక!; అనుచున్= అంటూ; అరుగుచున్+ఉండెన్= వెళ్ళుతున్నాడు.

తాత్పర్యం: '(అర్జునుడు ద్రోణుడితో) నాకు గురుడవు కాక శత్రుడవా? యుద్ధంలో కోపగించిన ని న్నెదుర్కొనటానికి నాకు సాధ్యమా? అది శివుడికొక్కడికే సాధ్యం' అని వెళ్ళసాగాడు.

వ. **ఇవ్విధంబున సైన్యంబు సొచ్చు నా సవ్యసాచి చక్రరక్షకులగు పాంచాల కుమారులు యుధామన్యుండును నుత్తమౌజుండును దోడన వచ్చి చొచ్చిరి; రప్పుడు కృతవర్మయుం గాంభోజుండును శ్రుతాయువుఁ దమతమ యున్న చోట్లన యుండి తలలెత్తి చూచి కపిధ్వజ వేదికా కేతనంబుల కతంబునఁ గవ్వడి వెనుకం గలశభవు రాకయుం గని యుత్సాహంబు మిగిలి తగులువడ నడ్డపడుటకు నప్పళించుచుండ నప్పు డప్పాండవ వీరునిం గేకయ ప్రభద్రక నారాయణ గోపాల ప్రభృతులు వొదివి రెవ్వ; రెట్లు వొదివినం బ్రతిజ్ఞాతత్పరుం డగు న న్నరుండు సామజంబు సరోవరంబు దఱియం జొచ్చు తెఱంగున నబ్బల ప్రకరంబు బడలువడం జేయుచుం బోవం బోవ.** 74

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; సైన్యంబు చొచ్చు= సేనలోకి దూరు; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడి; చక్రరక్షకులు +అగు= తేరును కాపాడేవారైన; పాంచాల కుమారులు= ద్రుపదుడి కుమారులు; యుధామన్యుండును, ఉత్తమౌజుండును=ఈపేర్లు కలవారు; తోడన్+అ వచ్చి= కూడా వచ్చి; చొచ్చిరి= (సేనలోనికి) చొరపడ్డారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; కృతవర్మయున్; కాంభో జుండునున్; శ్రుతాయువున్; తమ తమ ఉన్న చోట్లన ఉండి= తమ తమ స్థానాలలోనే ఉండి; తలలు+ఎత్తి చూచి= తలలు పైకెత్తి చూచి; కపిధ్వజ వేదికా కేతనంబుల కతంబునన్= కపిధ్వజమూ, వేదికా, జెండాలు కారణంగా; కవ్వడి వెనుకన్= అర్జునుడి వెనుక; కలశభవు రాకయున్+కని= ద్రోణుడు రావటమును చూచి; ఉత్సాహంబు మిగిలి= ప్రయత్నంతో అతిశయించి; తగులు వడన్+అడ్డపడుటకున్= వెంటపడి అడ్డుకొనటానికి; అప్పళించుచున్+ఉండన్= ఆరాటపడుతూ ఉండగా; అప్పుడు; ఆ+ పాండవ వీరుని= ఆ అర్జునుడిని; కేకయ, ప్రభద్రక, నారాయణ గోపాల ప్రభృతులు= ఈ మొదలైన వారు; పొదివిరి= కమ్ముకొన్నారు;ఎవ్వరు+ఎట్లు

పొదివినన్= ఎవ్వరే విధంగా కమ్ముకొన్నా; ప్రతిజ్ఞా తత్పరుండు+అగు= తన శపథంమీద పట్టుదల కలవాడైన; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; సామజంబు= ఏనుగు; సరోవరంబు దఱియన్+చొచ్చు తెఱంగునన్= తామరకొలనులో ప్రవేశించిన విధంగా; ఆ+బలప్రకరంబున్= ఆ సైన్య సమూహాన్ని; బడలువడన్+చేయుచున్= ఆయాస పడేటట్లుగా చేస్తూ; పోవన్+పోవన్= పోగా పోగా.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా సేనా సమూహంలో దూరిన అర్జునుడికి చక్రరక్షకులుగా పాంచాలరాజ కుమారులు యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు కూడా వచ్చి చేరారు. అపుడు కృతవర్మ, కాంభోజుడు, శ్రుతాయువు మొదలైన వారు తలలెత్తి చూశారు. వారి వారి రథకేతనాలు గుర్తింపుగా ద్రోణార్జునులను గుర్తించి ఉత్సాహంతో అడ్డుకొనటానికి ఆరాటపడుతూ ఉండగా, కేకయ భద్రకాదులు అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నారు. అయినా, తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొనటానికి నిశ్చయించి అర్జునుడు తామరమడుగులో ప్రవేశించు ఏనుగు వలె ఆ సైన్యంలోకి చొచ్చుకొని వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. కదిసి శరాసన గురుఁ డిరు । వది యేనుశరంబు లేయఁ బార్థుఁడు వానిం
గుదియించి విశాలాస్య । ప్రదరము లడరింపఁ గుంభభవుఁ డెడఁ ద్రుంచెన్. 75

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= దగ్గరకు చేరి; శరాసన గురుఁడు= ధనురాచార్యుడైన ద్రోణుడు; ఇరువది ఏను శరంబులు+ఏయన్= ఇరవై ఐదు బాణాలతో కొట్టగా; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; వానిన్ కుదియించి= ఆ బాణాలను మరలించి; విశాలాస్య ప్రదరములు= పెద్దవైన మొగాలతో ఉన్న బాణాలను; అడరింపన్= వేయగా; కుంభసంభవుఁడు= ద్రోణుడు; ఎడన్= దూరాన; త్రుంచెన్= వాటిని ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: దగ్గరికి వచ్చి ద్రోణుడు ఇరువది అయిదు బాణాలతో కొట్టగా అర్జునుడు వాటిని త్రిప్పి కొట్టాడు. అర్జును డేసిన పెనుముఖాలు గల బాణాలను మధ్యలోనే ద్రోణుడు త్రుంచాడు.

క. విజయుం డను శైలము గల । శజ ధారాధరము గప్పె శరవృష్టి మహా
ద్విజు నతఁ డేయక కడున । క్కజముగ నయ్యంపసోన గ్రక్కున మాన్చెన్. 76

ప్రతిపదార్థం: విజయుండు+అను శైలమున్= అర్జునుడనే కొండను; కలశజ ధారాధరము= ద్రోణుడనే మేఘం; శరవృష్టిన్= అంపవానతో, జలవృష్టితో; కప్పెన్= క్రమ్మివేసింది; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; మహాద్విజున్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడిని (ద్రోణుడిని); ఏయక= కొట్టక (అనగా ఎదురేయక); కడున్+అక్కజముగన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా; ఆ+అంపసోనన్= ఆ బాణవర్షాన్ని; గ్రక్కునన్= త్వరగా; మాన్చెన్= ఆపాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడనే కొండను ద్రోణుడనే మేఘం బాణవర్షంతో కప్పింది. కాని ఆ మహాద్విజుడిని ఎదురు దెబ్బతీయకుండా ఆశ్చర్యంగా ఆ అంపవానను మాన్పాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. రూపకం. శరవృష్టి - అనుచో శ్లేషము.

ఆ. మఱియు నిరువదేను మార్గణంబుల నరు । డెబ్బదింటఁ గృష్ణు నుబ్బి యేసి
గురుఁడు నారసములఁ గురియంగ నవి యాఁగ । నలవి గామి నతఁడు నతఁడు నొచ్చి. 77

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; ఇరువది+ఏను= ఇరవై అయిదు; మార్గణంబులన్= బాణములతో; నరున్= అర్జునుడిని; డెబ్బదింటన్= డెబ్బయితో; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఉబ్బి ఏసి= విజృంభించి కొట్టి; గురుఁడు= ద్రోణుడు (ధనురాచార్యుడు); నారసములన్= వాడి బాణాలను; కురియంగన్= (వానవలె) కురిపించగా; అవి= ఆ బాణాలు; ఆఁగన్= ఆపటానికి; అలవికామిన్= సాధ్యంకాకపోవటంచేత; అతఁడున్+అతఁడున్= కృష్ణార్జునులు; నొచ్చి= బాధపడి.

తాత్పర్యం: ధనురాచార్యుడు ఇరవై అయిదు బాణాలతో అర్జునుడిని, డెబ్బైతో శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టటమేకాక వాడి బాణాల వాన కురిపించాడు, ఆ బాణవర్షం ఆపటానికి వీలు కాక ఆ ఇర్వురు బాధపడ్డారు.

వ. అమ్మేటివిలుకాని వంచించి కృతవర్మని సైన్యంబు సొచ్చుటయు, నగ్గురుండు సేయునది లేక సేనాముఖ రక్షణంబునకుం జనియె; నప్పార్థుని మార్కొని కృతవర్మ పదియమ్ము లేసిన నక్కిరీటి యొక్కవాల మ్మురమ్మున నాటించి మఱియును నారాచత్రయంబున నొప్పించె; నా భోజపతి యన్నరనారాయణులం గనుంగొని నవ్వుచు నిరువదేసి తూపులం బరగించిన ధనంజయుం డతని ధనువుఁ దునిమి యేకవింశతి విశిఖంబుల నొప్పించిన, నొండు కోదండంబు గొని హార్దిక్యుండు బాణ పంచక యుగంబు విప్వచ్చు వక్షంబున గ్రుచ్చె; నప్పు డా సవ్యసాచిం జూచి యితండు దవులు వడియె నిది గా దని తలంచి దామోదరుండు. 78

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మేటి విలుకానిన్ వంచించి= ఆ పెద్దవిల్లు కలవాడైన (గొప్పవీరుడు) వాడిని మోసగించి; కృతవర్మని సైన్యంబు చొచ్చుటయున్= కృతవర్మ (నాయకుడుగా గల) సైన్యంలో ప్రవేశించుటయు; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; చేయునది లేక= ఏమీ చేయలేక; సేనాముఖరక్షణంబునకున్+చనియెన్= సేన మొదలును కాపాడటానికి వెళ్ళాడు; ఆ+పార్థునిన్= ఆ అర్జునుడిని; మార్కొని= ఎదుర్కొని; కృతవర్మ పదిఅమ్ములు+ఏసినన్= కృతవర్మ పదిబాణాలేయగా; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఒక్క+వాలమ్ము= ఒక వాడి అయిన బాణాన్ని; ఉరమ్మునన్= గుండెలో; నాటించి= గ్రుచ్చి; మఱియును= ఇంకా; నారాచత్రయంబునన్ నొప్పించెన్= మూడు వాడి అయిన బాణాలతో బాధించాడు; ఆ భోజపతి= భోజరాజయిన కృతవర్మ; ఆ+నరనారాయణులన్+కనుంగొని= ఆ అర్జున కృష్ణులను చూచి; ఇరువదే నేసి తూపులు= ఇరవై అయిదేసి బాణాలను; ఏపున్+పరఁగించినన్= శీఘ్రంగా వేయగా; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; అతని ధనువున్= ఆతడి విల్లును; తునిమి= త్రుంచివేసి; ఏకవింశతి= ఇరవై ఒక్క; విశిఖంబులన్= బాణాలచేత; నొప్పించినన్= బాధించగా; ఒండు కోదండంబున్+కొని= వేరొక విల్లు తీసికొని; హార్దిక్యుండు= కృతవర్మ; బాణపంచకయుగంబున్= పది బాణాలను; విప్వచ్చు వక్షంబునన్ గ్రుచ్చెన్= అర్జునుడి గుండెలో గ్రుచ్చాడు; ఆ+వీరుండును= ఆ అర్జునుడు; తదీయ= హార్దిక్యుడి; స్తనాంతరంబునన్= చనులమధ్యగా; తొమ్మిది అంబకంబులు దూర్చెన్= తొమ్మిది బాణాలను గ్రుచ్చాడు; అప్పు డా సవ్యసాచిన్+చూచి= అపు డా అర్జునుడిని చూచి; ఇతండు= అర్జునుడు; తవులు పడియెన్= చిక్కు పడ్డాడు; ఇది కాదని తలంచి= ఈ పద్ధతి కాదని తలచుకొని; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ఆ గొప్ప విలుకాడిని మోసగించి కృతవర్మ సైన్యంలోనికి చొరబడ్డాడు. అపుడు తాను చేయగలిగిన దేమీ లేదని ద్రోణుడు మొగ్గరం మొనకు వెళ్ళాడు. కృతవర్మ అర్జునుడిని ఎదుర్కొని పది బాణాలతో కొట్టగా అర్జునుడు ఒక పదునైన బాణాన్ని అతని ఎదలో నాటాడు. అంతేకాక మరో మూడు బాణాలతో కూడ నొప్పించాడు. కృతవర్మకృష్ణార్జునులను చూచి నవ్వుతు ఒక్కొక్కరి మీద ఇరువది బాణాలు వేయగా, అర్జునుడు అతని ధనుస్సును త్రుంచి, ఇరువది ఒక్క బాణాలతో, అతనిని నొప్పించాడు. తరువాత కృతవర్మ వేరొక ధనుస్సు తీసుకొని పదిబాణాలు అర్జునుని ఎదలో నాటుకొనేటట్లు కొట్టాడు. అప్పుడు కృష్ణుడు అర్జునుని చూచి, ఇతడు చిక్కున పడ్డాడు. ఇది పద్ధతి కాదు అని ఆలోచించి

క. 'తడవయ్యె నితఁడు మన కె । క్కడి బంధుం? డేల కృప దెగంబాఱుము' నా
వుడుఁ గీలెడసిన జంత్రము । వడువునఁ బడ నేసె నతని వాసవి యధిపా! 79

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); తడవు+అయ్యెన్= ఆలస్యమైనది; ఇతఁడు= ఈ కృతవర్మ; మనకున్+ఎక్కడి బంధుండు?= ఎక్కడి బంధువయ్యా! (అనగా శత్రుపక్షంవాడు కనుక మనకు బంధువు కాడు); ఏల కృప?= ఎందుకు జాలి?;

తెగన్+పాఱుము= తెగవేయుము (చంపుము); నావుడున్= అని శ్రీకృష్ణు డనగా; కీలు+ఎడసిన జంత్రము వడువునన్= కీలు (సీల); తొలగించిన యంత్రం మాదిరి; అతనిన్= ఆ కృతవర్మను; వాసవి= అర్జునుడు; పడనేసెన్= క్రింద పడేటట్లు కొట్టాడు (అనగా చనిపోయేటట్లు).

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు 'ఆలస్యమౌతూ ఉన్నది. వీ డెక్కడి బంధువు? త్వరగా పడవేయు' మని అర్జునుడిని హెచ్చరించగా, వెంటనే అతడు ఆ కృతవర్మను నేలపై పడేటట్లు చేశాడు.

వ. ఇట్లు భోజపతిం గ్రూరనారాచంబుల మూర్ఛితుం జేసి. 80

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భోజరాజైన కృతవర్మను వాడిబాణాలతో మూర్ఛిల్లేటట్లుగా చేసి.

తే. కడచి కాంభోజ సైన్యంబు గలఁగఁ బెలుచఁ। జొచ్చు విప్వచ్చు వెనుకన చొరక యుండ
ముట్టి యాఁగె నా కృతవర్మ మూర్ఛదేఱి। వచ్చి రథ చక్ర రక్షకద్వయముఁ గడిమి. 81

ప్రతిపదార్థం: కడచి= అతిక్రమించి; కాంభోజ సైన్యంబు= కాంభోజ దేశపు సేన; కలఁగన్= కలతచెందగా; పెలుచన్+చొచ్చు= త్వరగా ప్రవేశించే; విప్వచ్చు వెనుకన= అర్జునుడి వెనుకనే; చొరక ఉండన్= ప్రవేశించకుండా; ముట్టి= తాకి; ఆ కృతవర్మ= ఆ కృతవర్మ; మూర్ఛతేఱి= మూర్ఛనుండి లేచి; వచ్చి= వచ్చి; రథ చక్రరక్షక ద్వయమున్= రథచక్రరక్షకుల నిద్దరినీ; కడిమిన్= ప్రయత్నంతో; ఆఁగెన్= ఆపాడు.

తాత్పర్యం: కాంభోజ సైన్యం కలతచెందేటట్లు ఆ సైన్యంలోకి అతివేగంగా ప్రవేశిస్తున్న అర్జునుడిని అనుసరించకుండా ఉండేటట్లు, అతని చక్రరక్షకు లిద్దరిని, మూర్ఛదేరిన కృతవర్మ అడ్డుకొని ఆపాడు.

వ. ఇవ్విధంబున నుత్తమౌజుని యుధామన్యుం బోనీక భోజపతి శరచతుష్టయంబును సాయకత్రయంబునుఁ దనువులం గీలించిన, నయ్యిరువురుం బదేసిబాణంబుల నతని నేసి, తత్కోదండంబు దుండంబులు సేసిన నతండు. 82

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారం; ఉత్తమౌజుని, యుధామన్యున్= (వీరిర్వురను) ఉత్తమౌజుని, యుధామన్యుని; పోనీక= (ముందుకు) పోనీయక; శరచతుష్టయంబును= నాల్గు బాణాలను; సాయకత్రయంబును= మూడు బాణాలను; తనువులన్ కీలించినన్= వారి శరీరాలలో నాటగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరునూ; పదేసి బాణంబులన్= పదిబాణాలతో (ఒక్కొక్కరునూ పదిబాణాలతో); అతనిన్+ఏసి= వాడిని కొట్టి; తద్+కోదండంబు= వాడి విల్లును; తుండంబులు చేసినన్= ముక్కలు చేయగా; అతండు= ఆ కృతవర్మ.

తాత్పర్యం: చక్రరక్షకులైన ఉత్తమౌజుడిని, యుధామన్యుడిని ముందుకుపోనీయకుండా, కృతవర్మ నాల్గు, మూడు బాణాలు వారి శరీరాలలో నాటగా, వారు ఒక్కొక్కరు పదేసి బాణాలతో కృతవర్మ విల్లును ముక్కలు చేశారు.

ఉ. వేఱొక విల్లు పుచ్చుకొని విండులు రెండును ద్రుంచి మేనులం
దూఱఁగ నేసె బెట్టిదపుఁ దూపుల వారును వాని యమ్ములన్
గీఱఁగ నొండు విండ్లు గొని కిన్క యెలర్పఁగ నేసి రెమ్మెయిం
దీఱద గండి గాంచి నరు తేరిపథంబునఁ బోవ వారికిన్. 83

ప్రతిపదార్థం: వేఱు+ఒకవిల్లున్= మరియొక వింటిని; పుచ్చుకొని= అందుకొని; విండులు రెంటిని= రెండు విండ్లను (అనగా ఆ ఇద్దరి విండ్లనూ); త్రుంచి= విరిచి; బెట్టిదపు= భయంకరమైన; తూపులన్= బాణాలతో; మేనులన్= శరీరాలందు;

దూఱఁగన్+ఏసెన్= దూరేటట్లుగా (శరీరంలో చొచ్చేటట్లుగా)కొట్టాడు; వారును= ఆ ఇరువురును; వాని అమ్ములన్= అతడి బాణాలను; గీఱఁగన్= చీల్చగా; ఒండు విండ్లుగొని= వేరు విండ్లను తీసికొని; కిన్క ఎలర్పఁగన్= కోపం ఎక్కువకాగా; ఏసిరి= కొట్టారు; వారికిన్= ఆ ఇద్దరికినీ; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ (ఏ ఉపాయంతోనూ); నరుతేరి పథంబునన్= అర్జునుడి తేరు పోయే బాటలో; గండికాంచి= సందుచూచి; పోవన్= వెళ్ళుటకు; తీఱద= కుదరలేదు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ వేరొక విల్లు తీసికొని వారి ఇద్దరి విండ్లనూ త్రుంచివేసి బాణాలతో వారిని నొప్పించాడు. వారు కూడా అతడి బాణాలను చీల్చారు. అయినా అర్జునుడి రథం వెళ్ళే మార్గంలో వారు పోలేకపోయారు.

అర్జునుఁడు శ్రుతాయుధ ప్రముఖ మహారథికులం జంపుట (సం.7-67-36)

వ. అట్లు చొచ్చు విప్వచ్చుం జూచి శ్రుతాయుధుం డను రాజు రభసంబున నెదిర్చి మార్గణ త్రయంబున నేసి వాసుదేవునిపై సప్తతి ప్రదరంబులు నిగిడించి. 84

ప్రతిపదార్థం: అట్లు చొచ్చు విప్వచ్చున్+చూచి= పై విధంగా దూసికొని చొచ్చే అర్జునుడిని చూచి; శ్రుతాయుధుండు+అను రాజు= శ్రుతాయుధుడనే పేరున్న రాజు; రభసంబునన్= వేగంగా; ఎదిర్చి= ఎదురుకొని; మార్గణత్రయంబునన్= మూడు అమ్ములతో; ఏసి= కొట్టి; వాసుదేవునిపైన్= శ్రీకృష్ణుడిమీద; సప్తతి= డెబ్బై; ప్రదరంబులు= బాణాలను; నిగిడించి= సంధించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దూసికొని పోతూ ఉన్న అర్జునుడిని శ్రుతాయుధుడనే రాజు ఎదుర్కొన్నాడు. మూడు బాణాలు అర్జునుడిమీద, డెబ్బై బాణాలు శ్రీకృష్ణుడి మీద ప్రయోగించాడు.

తే. వెడఁదతూపునఁ గేతువు వ్రేయఁ గ్రీడి। నవతి విశిఖంబు లేయ నన్నరవరుండు
డెబ్బదేనమ్ము లడరింప నుబ్బి విల్లు। ద్రుంచి యుర మేడుశరముల నొంచె నరుఁడు. 85

ప్రతిపదార్థం: వెడఁద తూపునన్= విశాలమైన బాణంతో; కేతువు వ్రేయన్= జెండాను కొట్టగా; క్రీడి= అర్జునుడు; నవతి= తొంభై; విశిఖంబులు= బాణాలను; ఏయన్= వేయగా; ఆ+నరవరుండు= ఆ శ్రుతాయుధుడు; డెబ్బది+ఏనమ్ములు= డెబ్బై అయిదు బాణాలను; అడరింపన్= గుప్పించగా; ఉబ్బి= పెరిగి; విల్లుత్రుంచి= (వాడి) ధనుస్సును త్రుంచివేసి; ఉరము= (వాడి) గుండెను; ఏడు శరములన్= ఏడు బాణాలతో; నరుఁడు= అర్జునుడు; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: శ్రుతాయుధుడు అర్జునుడి జెండాను పడగొట్టగా, అర్జునుడు తొంభై బాణాలను అతడిమీద వేశాడు. ఆ రాజు డెబ్బై అయిదు బాణాలను అర్జునుడిమీద వేయగా, అర్జునుడు విజృంభించి ఆతడి విల్లు త్రుంచి, ఏడు బాణాలతో అతడి గుండెను కొట్టి బాధించాడు.

క. కోపించి యాతఁడొండొక। చాపము గొని నవనిశాతసాయకములు బా
హోపరితలముల నురమున। నేపున నాటుటయుఁ బార్థు డెలన వ్వొలయన్. 86

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ఆ శ్రుతాయుధుడు; కోపించి= కోపంతో; ఒండొక చాపముకొని= వేరొక విల్లును తీసికొని; నవ నిశాత సాయకములు= తొమ్మిది వాడిబాణాలు; బాహోపరితలములన్= చేతులకు పైభాగాన; ఉరమునన్= గుండియలో; ఏపునన్= గట్టిగా; నాటుటయున్= గ్రుచ్చుటయు; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; ఎలనవ్వు+ఒలయన్= చిరునవ్వు కలుగగా.

తాత్పర్యం: శ్రుతాయుధుడు కోపంతో ఇంకొక విల్లు తీసికొని తొమ్మిది పదునైన బాణాలతో అర్జునుడి బాహువుల పైభాగాన గుండెలో దట్టంగా నాటేటట్లు వేశాడు. అపు డర్జునుడు చిరునవ్వుతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. సారథిఁ గూల్చి యశ్వములఁ జంపి తదంగములందు సప్తతి
క్రూరశిలీముఖంబు లతిఘోరముగాఁ దొరఁగింపఁ బ్రస్ఫుర
ద్భూరి గదాభిరాముఁ డయి దుర్దమ లీల రథంబు డిగ్గి యా
ధీర గుణోత్తరుం డతని తేరిదెసం గవిసెం రయంబునన్. 87

ప్రతిపదార్థం: (అర్జునుడు చిరునవ్వుతో); సారథిన్+కూల్చి= శ్రుతాయుధుడి తేరు తోలువాడిని చంపి; తద్+అంగములందున్= వాని శరీరం మీద; సప్తతి= డెబ్భై; క్రూరశిలీముఖంబులు= వాడిబాణాలను; అతి ఘోరముగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; తొరఁగింపన్= ప్రవాహం మాదిరి వేయగా; ప్రస్ఫురత్= బాగా కనిపించే; భూరిగదా= పెద్ద గదతో; అభిరాముఁడు+అయి= (వర్ణింప తగిన విధంగా) అందగాడయి; దుర్దమలీలన్= అణచటానికి వీలుకాని చేష్టతో; రథంబు డిగ్గి= తేరు దిగి; ఆ ధీరగుణ+ఉత్తరుండు= ధీరగుణంతో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ అర్జునుడు; రయంబునన్= వేగంగా; అతని తేరిదెసన్= అతడి తేరుండే దిక్కునకు; కవిసెన్= కమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు) చిరునవ్వుతో శ్రుతాయుధుడి సారథిని చంపాడు. తేరి గుర్రాలను చంపాడు. డెబ్భై వాడిబాణాలతో అతడి శరీరాన్ని తూట్లు పొడిచాడు. అపు డాతడు భయంకరమైన గదను తీసికొని, తేరు దిగి, శీఘ్రంగా అర్జునుడి తేరుండే వైపు విజృంభించాడు.

వ. ఆ రాజు వరుణ తనయుం డనియు, నగ్గద వరుణు వరంబున వచ్చిన దనియు, దాని నిచ్చునప్పుడు 'దీని ధరించినవాడు రిపుల కజేయుండగుఁ బోటెక్కించుకొనని వానిమీఁదం బ్రయోగించిన వానిన మరలి వధియించు' ననియు చెప్పె ననియును బెద్దలవలన విందుము. 88

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాజు= ఆ శ్రుతాయుధుడు వరుణ తనయుండు+అనియున్= వరుణుడి కుమారుడనీ; ఆ+గద; వరుణ వరంబునన్+వచ్చినది+అనియున్= వరుణుడి వరంచేత ఆ గద వచ్చిందనీ; వరుణుండు= వరుణుడు; అతనికిన్= ఆశ్రుతాయుధునికి; దానిన్+ఇచ్చునప్పుడు= ఆ ఆయుధాన్ని ఇచ్చేటపుడు; దీనిన్ ధరించినవాఁడు= దీనిని చేతకలవాడు; రిపులకున్= శత్రువులకు; అజేయుండు+అగున్= జయింపరానివాడవుతాడు; పోటెక్కించుకొననివానిమీఁదన్= ఆయుధాన్ని ఎక్కుపెట్టనివాడిమీద; ప్రయోగించినన్= వేసిన; వానిన= వాడినే; మరలి వధియించున్+అని చెప్పెన్+అని= తిరిగిపోయి చంపునని చెప్పెనని; పెద్దలవలనన్ విందుము= పెద్దల మూలంగా విన్నాము.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధం చేసే రాజు శ్రుతాయుధుడు వరుణుడి కుమారుడని, అతడి చేతిలోని గద వరుణుడి దయతో వచ్చిందని,'దానిని చేతబట్టిన వాడు శత్రువులకు జయింపశక్యంకాని వాడౌతాడని, యుద్ధ సన్నద్ధుడు కానివాడి మీద దాన్ని ప్రయోగిస్తే అది తిరిగి వచ్చి ప్రయోగించిన వాడినే హతమారుస్తుందని పెద్దలు చెప్పగా విన్నాము.

ఉ. కాలము ప్రాప్తమైన మదిఁ గానఁడు! యన్నియమంబు మేదినీ
పాలకుఁ డప్పు డట్లగుటఁ బంకజనాభుని వైచె నాతఁ డా
భీల గదం దదంసమునఁ బెట్టిన నూతన బుష్పమాలయుం
బోలి వెలింగెఁ గాని యది భూవర! నొంపద యించుకేనియున్. 89

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజా! (ఓ ధృతరాష్ట్రా! అని సంజయుడన్నాడు); కాలము= సమయం (చావు); ప్రాప్తము+ఐనన్= సిద్ధమైతే; మదిన్= మనసులో; ఆ+నియమంబున్= నియమాన్ని (అనగా తనగదకున్న నియమాన్ని); మేదినీపాలకుఁడు= రాజు (శ్రుతాయుధుడు); కానఁడు+అ= గుర్తించలేకపోయినాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అట్లు+అగుటన్= అందువలన; ఆతఁడు= ఆ రాజు; ఆభీల= భయంకరమైన; గదన్= గదచేత; పంకజనాభునిన్= పద్మనాభుడైన శ్రీకృష్ణుడిని; వైచెన్= కొట్టాడు; అది= ఆ గద; తద్+అంసమునన్= అతడిభుజంమీద; పెట్టినన్ నూతన పుష్పమాలయున్ పోలి= కొత్తగా అలంకరించిన పూలమాలవలె; వెలింగెన్= వెలిగింది; కాని; ఇంచుకేనియున్= కొంచెమైనా; నొంపదు+అ= బాధించనే బాధించదు.

తాత్పర్యం: కాలం దాపురిస్తే నియమాలు ఏవీ జ్ఞాపకానికిరావు; అందువలన ఆ శ్రుతాయుధుడు తన గదతో శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టాడు. ఆ భయంకరమైన గద దెబ్బ ఆయన నేమీ చేయకుండా మెడలో క్రొత్తగా అలంకరించిన పూలమాలవలె వెలిగింది.

వ. ఇట్లు గోవిందునకుఁ గుసుమాభరణంబై పొలిచి యా క్షణంబ. 90

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడికి పూలమాలగా ఒప్పి వెంటనే.

ఆ. అశని కరణి వచ్చి యా శ్రుతాయుధునిపై । నమ్మహోజ్జ్వలాయుధమ్ము వడినఁ
బార్థు చేత మున్ను బాహులు దెగిపడ్డ । యతఁడు కొండ గూలినట్లు కూలె. 91

ప్రతిపదార్థం: అశనికరణి వచ్చి= వజ్రాయుధం మాదిరి వచ్చి; ఆ శ్రుతాయుధునిపైన్= ఆ శ్రుతాయుధుడి మీద; ఆ+మహా+ఉజ్జ్వల= ఆ మిక్కిలి ప్రకాశించే; ఆయుధమ్ము పడినన్= ఆయుధం పడగా; పార్థుచేతన్= అర్జునుడి వలన; మున్ను= అదివరకే; బాహులు దెగిపడ్డ అతఁడు= చేతులు తెగిపడి ఉన్న వాడు; కొండ కూలినట్లు= కొండకూలి క్రిందపడినట్లు; కూలెన్= కూలిపడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: శ్రుతాయుధుడు విసిరిన గద, వజ్రాయుధం మాదిరి తిరిగి వచ్చి అతడి మీదనే పడింది. అంతకు ముందే అర్జునుడిచేత చేతులు తెగగొట్టబడి ఉన్న శ్రుతాయుధుడు కొండకూలిన విధంగా కూలిపడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇంద్రుడి వజ్రాయుధం కొండల రెక్కలను ఖండించేది. అప్పుడు కొండ నేల కూలేది, అయితే ఇక్కడ వజ్రాయుధంవంటి అతని ఆయుధంచేత అంతకుముందే బాహువులు తెగిపడిన శ్రుతాయుధుడు నేల కూలాడు.

వ. ఇట్లు వరుణతనయుఁడు పడిన గనుంగొని. 92

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వరుణకుమారుడు పడిపోగా చూచి.

క. అచ్చటి బలములు బ్రభువులు । నచ్చెరువును భయము మనములం దడరంగా
విచ్చిన నట చనియెడు వి । వ్వచ్చుని గాంభోజవిభుఁడు వడి మార్కొనియెన్. 93

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటి బలములు= అక్కడి సైన్యాలు; ప్రభువులు= రాజులు; అచ్చెరువును భయము= ఆశ్చర్యమూ, భయమూ; మనములందున్= మనస్సులలో; అడరంగాన్= ఎక్కువకాగా; విచ్చినన్= చెదరిపోగా; అట చనియెడు= ఆ మార్గాన వెళ్ళుతున్న; వివ్వచ్చునిన్= అర్జునుడిని; కాంభోజవిభుఁడు= కాంభోజరాజు; వడిన్= శీఘ్రంగా; మార్కొనియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ చోట ఉన్న సైన్యాలు, రాజులు ఆశ్చర్యమూ, భయమూ మనస్సులలో ఎక్కువై విచ్చిపోగా, అపు డాదిక్కున పోయే అర్జునుడిని కాంభోజరాజు ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. ఇట్లు మార్కొనుటయు. 94

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఎదుర్కొనగా.

సీ. అర్జునుం డతని నేడమ్ముల నేసినఁ । బదియేను శరములఁ బార్థుఁ గృష్ణు
విశిఖత్రయమున నవ్విభుఁ డేయ నాతని । విజయుఁ డస్త్రద్వయ విహతుఁ జేయ,
బాణముల్ మూఁటను బటుశక్తిఁ గ్రీడి నొ । ప్పించి కాంభోజుండు పేర్చి యార్చె;
నరుఁ డల్గి వెసఁ బదునాలుగు దూపుల । సూతాశ్వకోదండ కేతనములఁ

తే. **గూల్చి దొడ్డ నారసమున గుండెకాయ । వగుల బెట్టేయుటయు, నతిప్రబల పవన**
భూరి రయమునఁ గూలు మహీరుహంబు । తెఱఁగు దోఁప సుదక్షిణుఁ డొఱలి కెడసె. 95

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు+అతనిన్= అర్జును డా కాంభోజరాజును; ఏడు+అమ్ములన్+ఏసినన్= ఏడు బాణాలతో కొట్టగా; పదిఏను శరములన్= పదునైదు బాణాలతో; పార్థున్= అర్జునుడిని; విశిఖత్రయమునన్= మూడు బాణాలతో; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; అ+విభుఁడు= ఆ కాంభోజరాజు; ఏయన్= కొట్టగా; ఆతనిన్= ఆ రాజును; విజయుఁడు= అర్జునుడు; అస్త్రద్వయవిహతున్+చేయన్= రెండు బాణాలతో పడగొట్టగా; పటుశక్తిన్= తీవ్రమైన బలంతో; కాంభోజుండు= కాంభోజరాజు; బాణముల్ మూఁటను= మూడు బాణాలతో; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; నొప్పించి= బాధించి; పేర్చి ఆర్చెన్= విజృంభించి సింహనాదం చేశాడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; అల్గి= కోపించి; వెసన్= వేగంతో; పదునాలుగు తూపులన్= పదునాలుగు బాణాలతో; సూత+అశ్వ కోదండ కేతనములన్= సారథిని, వింటినీ; తేరు గుర్రాలనూ, ధ్వజాన్నీ; కూల్చి= పడగొట్టి; దొడ్డనారసమునన్= పెద్ద ప్రాణాంతకమైన వాడి బాణంతో; గుండెకాయ పగులన్= గుండె పగులగా; బెట్టు+ఏయుటయున్= గట్టిగా కొట్టుటయు; అతి ప్రబల= మిక్కిలి శక్తిమంతమైన; పవన= గాలియొక్క; భూరిరయమునన్= పెనువేగంతో; కూలు= పడిపోయే; మహీరుహంబు తెఱఁగున్= చెట్టువలె; తోఁపన్= తోచగా; సుదక్షిణుఁడు= (కాంభోజుడు) సుదక్షిణుడు; ఒఱలి= దొర్లుతూ; కెడసెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు త న్నెదుర్కొన్న కాంభోజరాజును ఏడుబాణాలతో కొట్టాడు. బదులుగా ఆతడు పదిహేను బాణాలతో అర్జునుడినీ, మూటితో శ్రీకృష్ణుడినీ వేశాడు. అర్జునుడు రెండు బాణాలతో అతడిని పడగొట్టాడు. వెంటనే ఆ రాజు మూడు వాడిబాణాలతో అర్జునుడిని నొప్పించాడు. సింహనాదం కూడా చేశాడు. అంత అర్జునుడు కోపంతో పదునాలుగు బాణాలతో అతడి సారథిని, గుర్రాలనూ, వింటినీ, పతాకాన్నీ పడగొట్టాడు. తీవ్రమైన వాడిబాణంతో గుండె పగుల కొట్టాడు. ఆ పెనుదెబ్బ తాకిడికి పెనుగాలి వేగానికి నేలకూలే పెద్ద చెట్టువలె కాంభోజరాజు సుదక్షిణుడు దొర్లుతూ క్రింద పడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు కాంభోజపతి వడుటయు శూరసేన శిబి వసాతి ప్రముఖానేకదేశంబుల బలంబు లబ్బలమర్దననందనుం జుట్టుముట్టిన, నతండు దఱచు వాలంపగముల నాఱువేల రథంబుల రూపుమాపినం, గనుకనిం దెరలినం గని శ్రుతాయువు నయుతాయువును గాండీవి రెండు గెలంకుల సాయక సహస్రంబులు నిగిడించుచుం గవిసి; రప్పుడు శ్రుతాయువు చేతి తోమరంబున నొచ్చిన వ్వివ్వచ్చుం బిడుగు వడిన వానిం గొఱవిఁ జూడిన తెఱంగున నయుతాయువు నాలోనన శూలంబు వైచి సోలంజేసిన విషాదంబున గరుడధ్వజుండు సొగయ నా కపిధ్వజుండు నిజధ్వజదండం బొక్కింత యూఁతగొనిన నక్కురు సైన్యంబుల సింహనాదంబులుం దూర్య నినదంబులుం జెలంగె; నంత శౌరి ప్రబోధింపం దేఱి ధనంజయుం డైంద్రాస్త్రంబు ప్రయోగించుటయు, నది వివిధాయుధాకారంబులం గవిసి నయ్యిరువుర హస్తమస్తక శకలంబులు ధరం దొరంగించి తదనుచరులం బంచశతరథిక వీరయోధుల వధియించి చూపఱకు విస్మయం బాపాదింప నిలింపపతిసుతుండు దఱిమికొని పోవు తఱి నయ్యిద్దఱ కొడుకులు నియుతాయువు దీర్ఘాయువును శోకవేగంబున నరవాయి గొనక పయింబడిన నుద్దవిడి గవ్వడి వారలం దండ్రులం గూడ ననిచి మహార్ణవంబు గలంచు మందరంబు చందంబున నీ బలంబులం దిరుగుడువడం జేయుచు నురవడించు సమయంబున. 96**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు కాంభోజపతి పడుటయున్= ఈ విధంగా కాంభోజరాజు చనిపోగా; శూరసేన; శిబి, వసాతి; ప్రముఖ= మొదలైన; అనేకదేశంబుల= నానాదేశాల; బలంబులు= సైన్యాలు; ఆ+బలమర్దన నందనున్+చుట్టుముట్టిన= ఆ అర్జునుడిని క్రమ్ముకొనగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; తఱచు= దట్టమైన; వాలు+అంపగములన్= వాడి అయిన బాణసమూహంతో; ఆఱువేల రథంబులన్; రూపుమాపినన్= నాశనంచేయగా; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో (తొందరగా); తెరలినన్= తొలగిపోగా; కని= చూచి; శ్రుతాయువు, అయుతాయువును= ఈ పేర్లున్న వారిద్దరూ; సాయక సహస్రంబులు నిగుడించుచున్= వేల బాణాలను గుప్పిస్తూ; గాండీవి= అర్జునుడి; రెండు కెలంకులన్= రెండు ప్రక్కలనూ; కవిసిరి= కమ్ముకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శ్రుతాయువు= శ్రుతాయువు; చేతి తోమరంబునన్= చేతిలో ఉన్న తోమరమనే ఆయుధంతో; నొచ్చిన= బాధితుడైన; వివ్వచ్చున్= అర్జునుడిని; పిడుగు పడినవానిన్= పిడుగు నెత్తిన పడ్డవాడిని; కొఱవిన్+చూడిన తెఱంగునన్= కొరవితో కాల్చినట్లుగా; అయుతాయువు= అయుతాయువు; ఆలోనన= అంతలోనే; శూలంబు వైచి= శూలాన్ని వేసి; సోలన్+చేసిన= సొమ్మసిల్లచేయగా; విషాదంబునన్= దుఃఖంతో; గరుడధ్వజుండు= శ్రీకృష్ణుడు; సొగయన్= మూర్ఛిల్లగా; ఆ కపిధ్వజుండు= ఆ అర్జునుడు; నిజధ్వజదండంబు= తన జెండా కొయ్యను; ఒక్కింత ఊఁతగొనినన్= కొంత ఆధారంగా నిలువగా; ఆ+కురు సైన్యంబుల= ఆ కురుసేనలయొక్క; సింహనాదంబులు = సింహనాదాలు; తూర్యనినదంబులు చెలంగెన్= తూర్య శబ్దాలు ఒప్పాయి; అంతన్= అంతలో; శౌరి= కృష్ణుడు; ప్రబోధింపన్= మేల్కొలుపగా (అనగా ప్రేరేపించగా); తేఱి= తెప్పరిల్లి; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; ఐంద్రాస్త్రంబు ప్రయోగించుటయున్= ఇంద్రదేవతాకమైన బాణాన్ని వేయగా; అది= ఆ అస్త్రం; వివిధ+ఆయుధ+ఆకారంబులన్+కవిసి= అనేకాయుధాల రూపాలలో(వచ్చి) క్రమ్ముకొని; ఆ+ఇరువురన్= ఆ శ్రుతాయువు, అయుతాయువులయొక్క; హస్త మస్తక శకలంబులు= చేతుల, శిరస్సుల, ముక్కలను; ధరన్+తొరంగించి= భూమిమీద దొర్లించి; తద్+అనుచరులన్= వారిని అనుసరించే వారిని; పంచశతరథిక వీరయోధులన్= అయిదు వందల రథవీరులను; వధియించి= చంపి; చూపఱకున్= చూచేవారికి; విస్మయంబు+ఆపాదింపన్= ఆశ్చర్యం కలిగించగా; నిలింపపతి సుతుండు= దేవరాజకుమారుడు (అర్జునుడు); తఱిమికొనిపోవుతఱిన్= తరిమికొనిపోయ్యేటప్పుడు; ఆ+ఇద్దఱకొడుకులు= ఆ ఇద్దరి కుమారులు; నియుతాయువు దీర్ఘాయువు= అను పేర్లున్న వారు; శోకవేగంబునన్= దుఃఖంవలన కలిగిన తొందరలో; అరవాయిగొనక= సందేహించక; పయిబడినన్= తనమీద పడగా; ఉద్దవిడిన్= ఎక్కువగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; వారలన్= ఆ ఇద్దరి నీ; తండ్రులన్+కూడన్= తండ్రులను చేరగా; అనిచి= పంపి (అనగా చంపి); మహార్ణవంబున్= పెనుసంద్రాన్ని; కలచు= కలియబెట్టే; మందరంబు చందంబునన్= మందరపర్వతం మాదిరి; నీ బలంబులన్= నీ సైన్యాన్ని (కురుసేనను); తిరుగుడువడన్= కలగునట్లు; చేయుచున్= చేస్తూ; ఉరవడించు సమయంబునన్= దూకే వేళలో.

తాత్పర్యం: కాంభోజరాజు పడిపోగా, శూరసేన, శిబి, వసాతి మొదలైనవారు అర్జునుడిని చుట్టుముట్టారు. ఆతడు తన అంపవానతో వారి ఆరువేల రథాలను హతమార్చాడు. దానిని చూచి శ్రుతాయువు, అయుతాయువు అర్జునుడికి రెండు ప్రక్కలా చేరి, వేల సంఖ్యలో బాణాలు వేసి అతడిని నొప్పించారు. శ్రుతాయువు ప్రయోగించిన తోమరంతో బాధితుడైన అర్జునుడిని, పిడుగునెత్తిన పడినవాడిని కొరివితో కాల్చినట్లు, అయుతాయువు శూలాన్ని విసిరి సొమ్మసిల్లచేశాడు. అది చూచి కృష్ణుడు కూడ సొమ్మసిల్లాడు. అర్జునుడు తన జెండా కొయ్యను ఊతగా గొనగా కురు సైన్యాల సింహనాదాలు, వాద్యధ్వనులు చెలరేగాయి, అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు ప్రబోధింపగా అర్జునుడు తెప్ప రిల్లుకొని ఇంద్రాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అది వివిధాయుధ ఆకారాలతో విజృంభించి శ్రుతాయు అయుతాయువుల చేతులను తలలను ముక్కలు చేసి నేలమీద దొర్లించి, వారి అనుచరులను అయిదువందలమంది రథవీరులను వధించి, చూచేవారికి ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ ఉండగా, శ్రుతాయు అయుతాయువుల సుతులు నియతాయు దీర్ఘాయువులు శోకక్రోధాలతో అర్జునుడి మీదికి విజృంభించారు. అర్జునుడు వీరితండ్రుల దగ్గరికే వీళ్లను కూడ పంపాడు(చంపాడు). మహా సముద్రాన్ని కలచివేసే మందర పర్వతం వలె, నీ సైన్యాన్ని కలత నొందిస్తూ విజృంభించిన సమయంలో

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. **కురునరేశ్వరుండు పురికొల్పఁ బ్రాచ్యక । ళింగ దాక్షిణాత్యు లంగబలము**
మ్లేచ్ఛతతియు బెరయ మెయికొని తాఁకిరి । గజఘటాసమృద్ధిఁ గారుకొనుచు. 97

ప్రతిపదార్థం: కురునర+ఈశ్వరుండు= దుర్యోధనుడు; పురికొల్పన్= ప్రేరేపించగా; ప్రాచ్య, కళింగ, దాక్షిణ్యాతులు= తూర్పుదిక్కులోని కళింగులూ, దక్షిణ దిక్కులోని సైన్యాలూ; మ్లేచ్ఛతతియున్= ఆటవికుల సమూహమూ; బెరయన్= కూడగా; మెయికొని= విజృంభించి; గజఘటాసమృద్ధిన్= ఏనుగుల గుంపు ఎక్కువగా; కారుకొనుచున్= క్రమ్ముకొంటూ; తాఁకిరి=ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు పురికొల్పగా తూర్పున ఉన్న కాళింగులూ, దక్షిణదిక్కులోని అంగబలాలూ, ఆటవికుల గుంపూ కలిసి విజృంభించి, ఏనుగుల సమూహంతో అర్జునుడిని కమ్ముకొన్నారు.

వ. అట్టియెడ గాండీవ ముక్త మార్గణవర్గంబు వేగంబున. 98

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడ= ఆ సమయంలో; గాండీవ= గాండీవమునుండి; ముక్త=విడువబడిన;మార్గణ, వర్గంబు= బాణసమూహము యొక్క; వేగంబునన్= వేగము వలన

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో గాండీవం వదలిన బాణసమూహవేగముచేత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. చేతులుఁ దొండములు శిరో । వ్రాతముఁ గుంభస్థలములు వడిఁ దొరఁగె ధరి
త్రీతలమున నంకుశ బహు । హేతి శకల సహితముగ మహీవరముఖ్యా! 99

ప్రతిపదార్థం: మహీవర ముఖ్యా!= ఓ రాజశ్రేష్ఠా!; చేతులున్= చేతులును; తొండములున్= తొండాలును; శిరోవ్రాతమున్= తలల మొత్తాలు; కుంభస్థలములున్= కుంభస్థలాలు; ధరిత్రీ తలమునన్= భూమి మీద; అంకుశ= అంకుశాలతో; బహుహేతి= అనేకములైన కత్తుల; శకల సహితముగన్= ముక్కలతో కూడా; వడిన్+తొరగెన్= శీఘ్రంగా దొర్లాయి.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! చేతులూ, తొండాలూ, తలల సమూహాలు, కుంభస్థలాలూ అంకుశాలతో, కత్తుల ముక్కలతో సహా భూమిమీద దొర్లాయి.

తే. ఇవ్విధంబున నుఱుమాడ నీడఁ బోక । యవనపారద శక బర్బరాదు లైన
మ్లేచ్ఛబలములు ధైర్యంబు మిక్కుటముగఁ । బొదివి పోరెను గ్రీడి యద్భుతము నొంద. 100

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; నుఱుమాడన్= చంపగా; ఈడఁబోక= వెనుకంజ వేయకుండా; యవనపారద శక బర్బర+ఆదులు+ఐన= ఈ మున్నగు జాతులవారు; మ్లేచ్ఛబలములు= ఆటవికుల సైన్యాలు; ధైర్యంబు మిక్కుటముగన్= ధైర్యం ఎక్కువ కాగా; క్రీడి= అర్జునుడు; అద్భుతమున్+ఒందన్= ఆశ్చర్యపడగా; పొదివి= క్రమ్ముకొని; పోరెను= యుద్ధం చేశాయి.

తాత్పర్యం: యవనులు, పారదులు, శకులు మొదలైన ఆటవికుల సేనలు ఒక్కటిగా చేరి, అర్జునుడు తమవారిని చంపుతున్నా వెనుకంజ వేయకుండా, అత డాశ్చర్యపడేటట్లు యుద్ధం చేశాయి.

క. తుంగమడువుఁ జొచ్చిన మా । తంగమునకు మిగిలి యడవి దరికొను కార్చి
చ్చుం గడచి యబ్బలంబుల । భంగించె నతండు ఘోర బహు విధ గతులన్. 101

ప్రతిపదార్థం: అతండు= అర్జునుడు; తుంగమడువున్+చొచ్చిన= తుంగతోనిండి ఉండే మడుగులో దూకిన; మాతంగమునకున్ మిగిలి= మదపుటేనుగును అతిశయించి; అడవిన్= అడవిని; దరికొను= కాల్చే; కార్చిచ్చున్= దావాగ్నిని; కడచి= మీరి; ఆ+బలంబులన్= ఆ సైన్యాలను; ఘోర బహువిధ గతులన్= భయంకరమైన అనేక విధాలుగా; భంగించెన్= భంగపరచాడు.

తాత్పర్యం: తుంగతో నిండిన మడుగులోకి దూకిన మదపుటేనుగు చేష్టను మించేటట్లుగా, అడవిని కాల్చే దావాగ్నిని అతిశయించేటట్లుగా అర్జునుడు ఆ సైన్యాన్ని భంగపరచాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు నారాయణ మారుత ప్రేరితంబగు నరజ్వలనంబు శరజ్వాలాజాలంబున భవత్సేనాకాననంబు రూపుమాపె; నప్పుడు. 102

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నారాయణ మారుత ప్రేరితంబు+అగు= నారాయణుడనే వాయువు చేత ప్రేరేపించబడిన; నరజ్వలనంబు= అర్జునుడనే అగ్ని; శరజ్వాలాజాలంబునన్= తన బాణా లనే అగ్నిజ్వాలా సమూహంతో; భవత్+సేనా కాననంబున్= నీ సేన అనే అడవిని; రూపుమాపెన్= హతమార్చింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: నారాయణుడనే గాలిచేత ప్రేరేపించబడిన అర్జును డనే అగ్ని తన బాణాలనే జ్వాలలతో నీ సైన్యమనే అడవిని కాల్చి రూపుమాపింది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: అలం: రూపకం.

తే. అర్జునుం డను పర్జన్యు నస్త్ర వృష్టిఁ । బల్లమును మిఱ్ఱునని యేఱుపఱుపరాక
యుండ నెత్తురు వెల్లు లొండొండ పెరిఁగె । నుబ్బి భూతబేతాళంబు లోలలాడ. 103

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు+అను పర్జన్యు= అర్జునుడనే మేఘంయొక్క; అస్త్రవృష్టిన్= బాణవర్షంతో; పల్లమును మిఱ్ఱును+అని= ఇది పల్లం, ఇది మిట్ట అని; ఏఱుపఱుప రాకన్= వేరుచేయలేక; ఉండన్= ఉండగా; నెత్తురు వెల్లులు= నెత్తురు వెల్లువలు; (వానిలో); భూతబేతాళంబులు= భూతప్రేతాలు; ఉబ్బి= చెలరేగి; ఓలలాడన్= ఈదులాడగా; ఒండొండ పెరిగెన్= క్రమంగా పెరిగింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడనే మేఘం కురిసిన బాణవర్షంచేత మిట్టపల్లాలను వేరుచేయలేని స్థితి ఏర్పడింది. (ఆ బాణాల తాకిడికి) నెత్తురు వెల్లువలై పారింది. లోతైన నెత్తురుటేరులలో భూతబేతాళాలు ఓలలాడాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. ఇమ్మెయి నద్భుత విక్రమంబున నతిక్రమించి కడంగు కవ్వడి నంబష్ఠపతి యగు శ్రుతాయువు మార్కొని నొగ నొగం దాఁక నరదంబు వఱపుటయు. 104

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మెయిన్= ఈ ప్రకారం; అద్భుత విక్రమంబునన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే శౌర్యంతో; అతిక్రమించి= దాటి; కడంగు కవ్వడిన్= ఉద్యమించే అర్జునుడిని; అంబష్ఠపతి అగు శ్రుతాయువు= అంబష్ఠ దేశరాజయిన శ్రుతాయువు; మార్కొని= ఎదుర్కొని; నొగనొగన్ తాఁకన్= (తనతేరు) కాడి కాడిని (అర్జునుడి తేరుకాడిని) తాకేటట్లుగా; అరదంబు వఱపుటయున్= తేరును తోలటమూ.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే శౌర్యంతో అర్జునుడు ముందుకు పోగా అంబష్ఠదేశరాజు శ్రుతాయువు ఎదుర్కొని (తనతేరు) నొగ (క్రీడితేరు) నొగను తాకేటట్లు తన తేరును తోలగా.

చ. అతని శరాసనంబును హయంబులుఁ ద్రుంచిన నాశ్రుతాయు వు
ద్ధృతగద నొప్పఁ బట్టి దనుజాంతకు వ్రేసె నరుండు దద్గదా
హతి యొనరించె నొండుగద నాతఁడు వెండియు విక్రమించినన్
శతమఖసూతి యాతని భుజంబులుఁ గంఠముఁ ద్రుంచె వ్రేల్మిడిన్. 105

ప్రతిపదార్థం: అతని శరాసనంబును= ఆ శ్రుతాయువు విల్లును; హయంబులన్= గుఱ్ఱాలను; త్రుంచినన్= చంపగా; ఆ శ్రుతాయువు; ఉద్యతగదన్= పైకెత్తిన గదను; ఒప్పన్+పట్టి= బాగా పట్టుకొని; దనుజాంతకున్ వ్రేసెన్= శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టాడు; నరుండు= అర్జునుడు; తద్+గదా హతి ఒనరించెన్= అతడి గదను త్రుంచాడు; ఆతఁడు= ఆ శ్రుతాయువు; వెండియున్= మరలా; విక్రమించినన్= విజృంభించగా; శతమఖసూతి= (నూరు యజ్ఞాలు చేసిన ఇంద్రుడి కుమారుడైన) అర్జునుడు; వ్రేల్మిడిన్= చిటికెవేసే కాలంలో; ఆతని= ఆ శ్రుతాయువుయొక్క; భుజంబులున్= చేతులు; కంఠమున్= గొంతును; త్రుంచెన్= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శ్రుతాయువు వింటినీ గుఱ్ఱాలనూ అర్జునుడు చంపాడు. అంత శ్రుతాయువు గదతో శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టాడు. ఆ గదను అర్జునుడు త్రుంచాడు. ఆ శ్రుతాయువు మళ్ళీ విజృంభించాడు. అర్జునుడు (చిటికె) వేసే లోపల అతడి చేతులనూ, గొంతునూ త్రుంచివేశాడు.

వ. ఇత్తెఱంగున ద్రోణాచార్యుం గడచి కృతవర్మని బెట్టుపఱిచి, శ్రుతాయుధునిం గూల్చి, కాంభోజపతిం బడవైచి శ్రుతాయుఃప్రభృతుల నులిపి తఱిమి భవదీయ సైన్యంబు సొచ్చి బహువిధ యోధ ప్రాణంబుల బాణనాళంబులం బీల్చి కొనుచుం బెలుచ నడరు ఫల్గునుం గనుంగొని నీ కొడుకు దేరు దోలుకొని యొంటిమై నక్కుంభసంభవు కడకుం జని కటకటంబడుచు నతని కిట్లనియె. 106

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ద్రోణాచార్యున్+కడచి= ద్రోణాచార్యుడిని దాటి; కృతవర్మని; బెట్టుపఱిచి= గట్టిగా పడవేసి; శ్రుతాయుధునిన్+కూల్చి= శ్రుతాయుధుడిని చంపి; కాంభోజపతిన్+పడవైచి= కాంభోజరాజును పడగొట్టి; శ్రుతాయుః ప్రభృతులను= శ్రుతాయువు మొదలైన వారిని; నులిపి తఱిమి= చెదరగొట్టి; భవదీయ సైన్యంబున్= నీ సేనలోకి; చొచ్చి= దూరి; బహువిధయోధ ప్రాణంబులన్= చాలామంది వీరుల ప్రాణాలను; బాణనాళంబునన్= బాణనాళాలతో; పీల్చికొనుచున్= పీల్చివేస్తూ; పెలుచన్+అడరు= దండిగా విజృంభించే; ఫల్గునున్+కనుంగొని= అర్జునుడిని చూచి; నీ కొడుకు= (దుర్యోధనుడు) నీ కుమారుడు; తేరుతోలుకొని= తన తేరును తోలుకొంటూ; ఒంటిమైన్= ఒకడే; ఆ+కుంభసంభవు కడకున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడి దగ్గరకు; చని= వెళ్ళి; కటకటంబడుచున్= కష్టపడుతూ; అతనికిన్= ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు ద్రోణాచార్యుడిని దాటుకొని కృతవర్మను తీవ్రంగా బాధించాడు. శ్రుతాయువును చంపాడు. కాంభోజపతిని పడగొట్టాడు. శ్రుతాయువు మొదలైన వారిని నలియగొట్టాడు, తరిమాడు. నీ సేనలోకి దూరి తన బాణాలతో చాలా మంది ప్రాణాలను పీల్చివేసి విజృంభిస్తూ ఉంటే, అర్జునుడిని చూచిన నీ కొడుకు తన తేరును తోలుకొంటూ ద్రోణుడి దగ్గరకుపోయి మనస్సునొచ్చుకొని ఇట్లా అన్నాడు.

దుర్యోధనుఁడు ద్రోణుని దూఱనాడుట (సం. 7-69-1)

చ. ‘నిను నవలీల దాఁటి ప్రజ నేలకుఁ గోలకుఁ దెచ్చుచున్న య
ర్జునుఁ దలయెత్తి యైన నటు సూడవు పాండవపక్షపాతి నీ
మన మటు గాన నెప్పుడును మాదెసఁ గప్ప యెలుంగుఁ బాము వై
యునికి యెఱుంగ వచ్చె; నటు లూఱట గా వర మిచ్చినాఁడవో? 107

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; అవలీలన్= సులభంగా; దాఁటి= తప్పుకొని; ప్రజన్ నేలకున్ కోలకున్+తెచ్చుచున్న= సైనికులను కిందామీద చేస్తున్న; అర్జునున్= అర్జునుడిని; తలఎత్తి ఐనన్+అటుచూడవు= ఆ ప్రక్కకు తలయెత్తికూడా చూడకున్నావు; నీ మనము= నీ మనస్సు; పాండవ పక్షపాతి= పాండవులమీద పక్షపాతం కలిగింది; అటుగానన్= నీ మనస్సట్లా ఉన్నది కాబట్టి; ఎప్పుడును= అన్ని సమయాలలో; మాదెసన్= మా మీద; కప్పఎలుంగుపామవై= కప్పగొంతుతో అరిచే పాముగా; ఉనికి= ఉండటం; ఎఱుంగవచ్చెన్= తెలియవచ్చింది; అటులు= ఆ విధంగా; ఊఱటగాన్= సహాయంగా (అంటే పాండవులకు సాయంగా); వరము+ఇచ్చినాఁడవో?= వరమిచ్చావా?

తాత్పర్యం: నిన్ను సులభంగా దాటి సైన్యాన్ని తల్లక్రిందులు చేస్తూ ఉన్న అర్జునుడి దిక్కు నీవు తలఎత్తి అయినా చూడటంలేదు. నీ మనసెప్పుడూ పాండవ పక్షపాతియే. మా వైపు కప్పగొంతుతో అరిచే పాము వలె ఉండే నీ తత్త్వం తెలిసింది. ఆ దిక్కున ఉండేవారికి ఊరటగా నీవు వరమిచ్చినట్లుగా ఉన్నదే!

విశేషం: దుర్యోధనుడు - విజృంభించి తన సైన్యాన్ని నాశనంచేస్తూ ఉన్న అర్జునుడిని ఎదుర్కొనకుండా ద్రోణాచార్యుడుపాండవపక్షపాతిగా ఉన్నాడని ఆయనను దెప్పుడు మాటలతో ఎత్తిపొడుస్తున్నాడు. కాబట్టే కప్పగొంతుతో ఉండే పామని ఆయనను అన్నాడు.

క. నిను నమ్మి యొండువలనికిఁ। జనక జయద్రథుఁడు నిలిచె సైన్యములో నా
తనిఁ జంపెడు తేనియపూ। సినకత్తివి గాక మానిసివె? యూహింపన్’. 108

ప్రతిపదార్థం: నినున్ నమ్మి= నిన్ను నమ్ముకొని; జయద్రథుఁడు= సైంధవుడు; ఒండువలనికిన్= ఇంకొకచోటికి; చనక= వెళ్ళకుండా; నిలిచెన్= నిలిచాడు; సైన్యములోన్= మన సైన్యంలో; ఆతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; చంపెడు= చంపునటువంటి; తేనియ పూసిన కత్తివి గాక= తేనెపూసిన కత్తి మాదిరి వాడవు కాకుండా; (నీవు) మానిసివె?= మనుష్యుడవా?

తాత్పర్యం: సైంధవుడు నిన్ను నమ్మాడు. ఇంకో చోటికి పోకుండా నిలిచాడు. నీవు తేనెపూసిన కత్తిలాగా అతడిని చంపే మనసుతో ఉన్నావు. ఊహిస్తే నీవు మనిషివేనా?’ (అని తోస్తూ ఉన్నది)

విశేషం: తన పక్షంలో ఉంటూ ద్రోణుడు తేనెపూసిన కత్తి మాదిరి ఉన్నాడని తిరస్కరిస్తూ మాటాడినాడు దుర్యోధనుడు.

వ. అని పలికి కార్యదాహంబునం జేసి తన రాజసం బడంచుకొని యతండు. 109

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని అంటూ; కార్యదాహంబునన్+చేసి= పనియందలి ఆశతో; తన= తనయొక్క; రాజసంబు= రజోగుణం వలన ఏర్పడే అహంకారమును; అడంచుకొని= అణచుకొని; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి, పనిమీద ఆశతో తన కుండే అహంకారాన్ని అణగించుకొన్నాడు దుర్యోధనుడు.

తే. సైంధవున కడ్డమున్న రాజవ్రజంబు। పార్థు రాకకు వెలువెలఁ బాఱఁ జొచ్చె!
నార్తిఁ బలుకు నా మాటల కలుగ కకట!। చావకుండంగ నాతనిఁ గావవయ్య! 110

ప్రతిప్రదార్థం: సైంధవునకున్= సైంధవుడికి; అడ్డము+ఉన్న= (కాపుగా) అడ్డముండే; రాజవ్రజంబు= రాజుల సమూహం; పార్థురాకకున్= అర్జునుడు వచ్చే విధానానికి; వెలువెలన్+పాఱజొచ్చెన్= తెల్లపోతున్నారు; ఆర్తిన్= బాధతో; పలుకు= చెప్పే; నా మాటలకున్= నా పలుకులకు; అలుఁగకు= కోపపడకు; అకట!= అయ్యో!; చావక+ఉండన్= చావకుండా ఉండేటట్లు; ఆతనిన్= సైంధవుని; కావవయ్య!= రక్షించుమయ్యా!

తాత్పర్యం: సైంధవుడికి రక్షగా ఉండే రాజులు, అర్జునుడు చొచ్చుకువచ్చే తీరుకు వెలవెలపోతున్నారు. బాధతో మాట్లాడే నా మాటలకు అలుగవద్దు. సైంధవుడు చావకుండా ఉండేటట్లు అతడిని కాపాడు.

వ. అనిన విని యాచార్యుం డతని కి ట్లనియె. 111

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని= విని; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; అతనికిన్= ఆ దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు ద్రోణాచార్యు డీ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘నీ మాటకు మా యశ్వ। త్థామ వచనములకు నేఁ బదరుదునె? విను మా
దామోదరు మతి ముంగలి। గా మారుతవేగ ఘోటకస్ఫురణ మెయిన్. 112

ప్రతిపదార్థం: నీ మాటకున్= నీ పలుకుకూ; మా అశ్వత్థామ వచనములకున్= మా అశ్వత్థామ మాటలకూ (దుర్యోధనుడినీ అశ్వత్థామనూ ద్రోణుడు పుత్రవాత్సల్యంతో చూచాడు); నేన్= నేను; పదరుదునె?= కోపిస్తానా?; వినుము; ఆ దామోదరుమతి= ఆ శ్రీకృష్ణుడి తలపుకంటె; ముంగలిగాన్= ముందుగా; మారుతవేగ= గాలియొక్క వేగంకల; ఘోటక= గుర్రాలయొక్క; స్ఫురణ మెయిన్= స్ఫూర్తితో.

తాత్పర్యం: (ఓ సుయోధనా!) నీ మాటకూ అశ్వత్థామ మాటకూ నేను కోపిస్తానా? నా మాటవినుము. ఆ కృష్ణుడి తలపు ముందుపోగా వాయువేగంకల గుర్రాల యొక్క స్ఫూర్తితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. చనునప్పు డతని యమ్ములు। వెనుకఁ బ్రజం దాఁకుచుండు వివ్వచ్చుని నేఁ
జననీక యాఁగువాఁడనె?। కనికని యిటు లేల పలుకఁ గౌరవనాథా! 113

ప్రతిపదార్థం: చనునప్పుడు= పోయేటప్పుడు (వేగంతో); అతని అమ్ములు= ఆ అర్జునుడి బాణాలు; వెనుక ప్రజం= వెనుక ఉండే సైన్యాన్ని; తాకుచుండు= తాకుతూ ఉంటాయి (అటువంటప్పుడు); వివ్వచ్చుని= బీభత్సుడిని (అర్జునుడిని); నే జననీక= నేను ముందుకు పోనియ్యకుండా; ఆగువాఁడనె?= ఆపేవాడినా? కనికని= చూస్తూ చూస్తూ; కౌరవనాథా!= కురురాజా!; ఇటులు+పలుకన్+ఏల?= ఈ విధంగా ఎందుకు మాట్లాడుతావు?

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు ఆ విధంగా) పోయేటప్పుడు, ఆతడి బాణాలు వెనుక ఉండే సైన్యాన్ని తాకుతూ ఉంటాయి. అటువంటి సమయంలో బీభత్సుడిని ముందుకు పోనీకుండా నే నాపగలనా? దుర్యోధనా! చూస్తూ చూస్తూ నీవు ఈ విధంగా మాట్లాడటం ఎందుకు?

విశేషం: ఇందులో అర్జునుడి రథవేగంయొక్క అతిశయం వర్ణించబడింది. బాణాలకంటె ముందుగా రథం పోతున్నదని భావం.

వ. **అది యట్లుండె; నొకహితంబు సెప్పెద నాకర్ణింపుము; సేనాముఖంబు విడిచి యే నర్జును వెనుకం బోయినం బాండవ బలంబు లురులం దోఁ తెంచు మనయొడ్డు గలంగిన సైంధవుం గాచు టరిది; యట్లుంగాక రాజమధ్యంబున ధర్మరాజుం బట్టెద' నని యాడిన 'నాకు నప్పని యేమఱందగునే యతనిన వేచి నిలిచెద; విశేషించి వృద్ధ నగుటంజేసి శీఘ్రయానం బశక్యంబయి యుండు; గాండీవియు నీవును దుల్యవయో వర్తనులరు; శంక లేక వానితో విరోధంబు గొన్నవాఁడవు తగు సహాయులం గూర్చికొని యడ్డపడుము; చయ్యనం జను' మని పలికిన నతండు.** **114**

ప్రతిపదార్థం: అది అట్లుండెన్= అది అట్లుండనీ; ఒక్క హితంబు చెప్పెదన్= ఒక మంచి మాట చెప్పుతున్నాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము; సేనాముఖంబు విడిచి= సేన మొదలు వదిలి; ఏన్= నేను; అర్జును వెనుకన్+పోయినన్= అర్జునుడి వెనుక పోతే; పాండవ బలంబులు= పాండవ సైన్యాలు; ఉరులన్+తోఁతెంచున్= ఉర్లపడుతూ వస్తాయి; మన ఒడ్డు కలంగినన్= మన వ్యూహం చెదరిపోతే; సైంధవున్+కాచుట+అరిది= సైంధవుడిని కాపాడటం సాధ్యం కాదు; అట్లున్+కాక= ఆ విధంగా కాకుండా; రాజమధ్యంబునన్= రాజుల మధ్యలో; ధర్మరాజున్+పట్టెదను+అని= ధర్మరాజును బందీ చేస్తానని; ఆడిన నాకున్= ప్రతిజ్ఞ చేసిన నాకు; ఆ+పని ఏమఱన్+తగునే?= ఆ పనిని మరిచిపోవచ్చునా?; అతనిన= అతడినే (ఆ ధర్మరాజునే); వేచి నిలిచెదన్= కాచుకొని ఉంటాను; విశేషించి= మీదు మిక్కిలి; వృద్ధను+అగుటన్+చేసి= ముసలివాడను కావటంవలన; శీఘ్రయానంబు= వేగంగా నడపటం; అశక్యంబు+అయి ఉండున్= అసాధ్యంగా ఉన్నది; గాండీవియున్= అర్జునుడూ; నీవును= నీవునూ (దుర్యోధనుడూ); తుల్యవయోవర్తనులరు= సమానమైన వయస్సు, నడవడీ కలవారు; శంక లేక= అనుమానించకుండా; వానితోన్= అర్జునుడితో; విరోధంబు కొన్నవాఁడవు= పగ తెచ్చుకొన్నవాడవు; తగు సహాయులన్ కూర్చికొని= తగిన సహాయకులను ఏర్పాటు చేసికొని, అడ్డపడుము= (అర్జునుని) అడ్డుకొనుము; చయ్యనన్ చనుము= వెంటనే వెళ్ళుము; అని పలికినన్= అని మాట్లాడగా; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: 'దానిని అట్లా ఉండనీ. ఒక మేలి మాట చెప్పుతాను విను. సేన మొదట అర్జునుడి వెనుకపోతే పాండవ సైన్యం విజృంభించి వస్తుంది. మనసైన్యం కలకబారితే సైంధవుడిని కాపాడటం సాధ్యంకాదు. అంతేకాక రాజసభామధ్యంలో ధర్మరాజును బంధిస్తానని చెప్పాను. ఆ పని మరువ తగునా? పైగా, నేనా ముసలివాడిని; త్వరగా నడవలేనివాడిని. అర్జునుడూ నీవూ సమానమైన వయసులో ఉన్నవారు, సందేహించక అతడితో వైరం తెచ్చుకొన్నావు. తగినవారి సహాయంతో అతడి దారికి అడ్డుపడుము. త్వరగా పొమ్ము.' అని ద్రోణుడు చెప్పగా విని దుర్యోధనుడు.

చ. **'నినుఁ గృతవర్మ గెల్చి యవనీపవర ప్రకరంబు నోర్చి పే**
ర్చిన నరు నేన కాదు సురసేనయు నింద్రుఁడు నైనఁ దాఁక నే
ర్చునె? యది కార్యతంత్రముగఁ జూచిత యేని భవన్నియోగమున్
గొనకొని చేసెదన్ యశము గోల్పడకుండఁగఁ జూడు మెమ్మెయిన్'. **115**

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్నూ; కృతవర్మన్ గెల్చి= కృతవర్మనూ గెల్చి; అవనీప వర ప్రకరంబున్= రాజశ్రేష్ఠుల సమూహాన్ని; ఓర్చి= ఓడించి; పేర్చిన= విజృంభించిన; నరున్= అర్జునుడిని; నేను+అ కాదు= నేనే కాదు; సురసేనయున్= దేవసేనా; ఇంద్రుఁడునైనన్= ఇంద్రుడు అయినా; తాఁక నేర్చునే?= ఎదురుకొనగలరా?; అది= ఆ విధంగా ఎదుర్కొనటం; కార్యతంత్రముగన్= పనిగా; చూచిత ఏని= చూచినట్లైతే; భవత్+నియోగమున్= నీ ఉత్తర్వును; గొనగొని= ప్రయత్నంతో; చేసెదన్= చేస్తాను; ఏ+మెయిన్= ఎట్టయినా; యశము= కీర్తిని; కోల్పడకుండన్= పోగొట్టుకొనకుండా; చూడుము.

తాత్పర్యం: 'నిన్నూ కృతవర్మనూ గెలిచి, ప్రముఖులైన రాజులనందరినీ ఓడించి విజృంభిస్తూ ఉండే అర్జునుడిని నేనే కాదు - దేవతా సైన్యంతో ఇంద్రుడు కూడా ఎదుర్కొనలేడు. అర్జునుడిని ఎదుర్కొనటమే కార్యోపాయంగా నీవు భావించినట్లయితే నీ ఆజ్ఞ ప్రకారం తప్పకుండా అట్లే చేస్తాను. కాని, ఏ విధంగానైన కీర్తి కోల్పోకుండా చూడు.

వ. **అనుటయు నగ్గురుం డక్కురుపతిఁ గనుంగొని 'నీవు నిక్కంబ పలికితి; కిరీటి యట్టివాఁడ; నేఁడొక్కయద్భుతంబు సూపెద; నిక్కవచధారణంబుచేత రక్షితుండవై యతనిం దలపడుము; కృష్ణుండును సమస్తజనంబులు వెఱఁగుపడం దదీయ శరంబులు నీ తనువుఁ దాఁకకుండ గల యవి' యని చెప్పి యొక్కపసిండికత్తళంబునం దా శక్తి యావహించి యిచ్చినం బుచ్చుకొని, ప్రీతుం డగుచు నియతాత్ముండై దానిం దొడుగునప్పు డాచార్యుం 'డిది దొల్లి దేవ సంరక్షణార్థంబుగా నజుండు దేవేంద్రున కిచ్చె; నది యతం డంగిరసునకు, నంగిరసుండు బృహస్పతికి, బృహస్పతి యగ్నివైశ్యునకు, నగ్నివైశ్యుండు నాకును దీని నొసంగి' రని యెఱింగించి, సమంత్రకంబుగాఁ దొడిగి నానావిధ వాక్యంబుల దీవన లిచ్చి పొమ్మని యనుజ్ఞ సేసిన నమ్మహీపతి యుబ్బి యరదంబు సత్వరంబు సేసి యనేక రథకరితురగ నరనికరంబులు దన్నుం బరివేష్టింప వివిధ తూర్యనాదంబులు నింగిముట్ట వివ్వచ్చు వెనుకొనియె; నట్టియెడ నిక్కడ.** **116**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (దుర్యోధనుడు) అని అనగా (అనగా తమ పేరు పోకుండా చూడుమని ప్రార్థించగా); ఆ+గురుండు= గురువైన ద్రోణాచార్యుడు; ఆ+కురుపతిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; కనుంగొని= చూచి; నీవు నిక్కంబు+అ పలికితివి= నీవు నిజం చెప్పావు; కిరీటి అట్టివాఁడు+అ= అర్జునుడు అంతటివాడే; నేఁడు= ఈ రోజు; ఒక్క అద్భుతంబు చూపెదన్= ఒక వింత చూపిస్తాను; ఈ కవచ ధారణంబుచేతన్= ఈ కవచాన్ని వేసికొనటంచేత; రక్షితుండవు+ఐ= కాపాడబడినవాడవై; అతనిన్+తలపడుము= ఆ అర్జునుడిని ఎదుర్కొనుము; కృష్ణుండును సమస్తజనంబులున్= కృష్ణుడును తక్కిన జనులందరూ; వెఱఁగు పడన్= ఆశ్చర్యపడగా; తదీయ శరంబులు= ఆ అర్జునుడు వేసే బాణాలు; నీ తనువున్= నీ శరీరాన్ని; తాఁకకుండన్+కల అవి= తాకకుండా ఉంటాయి; అని చెప్పి= ఆ మాదిరి చెప్పి; ఒక్క పసిండి కత్తళంబునందున్= ఒక బంగారు కవచంలో; ఆ శక్తి= ఆ శక్తిని (అనగా అర్జునుడిని బాణాలు తగులని శక్తిని); ఆవహించి= నిలిపి; ఇచ్చినన్= ఇయ్యగా; పుచ్చుకొని= తీసికొని; ప్రీతుండు+అగుచు= సంతోషంతో; నియత+ఆత్ముండు+ఐ= నియమంతో; దానిన్+తొడుగుచున్నప్పుడు= దానిని తొడుగుకొనేటప్పుడు; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; తొల్లి= వెనుక; దేవసంరక్షణార్థంబుగాన్= దేవతలను కాపాడేటందుకై; అజుండు= బ్రహ్మ; ఇది= ఈ కవచం; దేవ+ఇంద్రునకున్+ఇచ్చె= ఇంద్రుడికిచ్చాడు; అతండు+అంగిరసునకున్= ఆయన ఆంగిరసుడికి; అంగిరసుండు బృహస్పతికిన్= ఆంగిరసుడు దేవతల గురువైన బృహస్పతికి; బృహస్పతి యగ్నివైశ్యునకున్= దేవగురువు అగ్నివైశ్యునకు; అగ్నివైశ్యుండు నాకును= అగ్నివైశ్యుండు నాకు (ద్రోణునకు); ఒసంగిరి= ఇచ్చారు; అని= అని చెప్పి; ఎఱింగించి= తెలిపి; సమంత్రకంబుగాన్= మంత్ర సహితంగా; తొడిగి= కప్పి; నానావిధవాక్యంబులన్= అనేక రకాలైన మాటలతో; దీవనలు+ఇచ్చి= ఆశీర్వచనాలు చెప్పి; పొమ్మని= వెళ్ళమని; అనుజ్ఞ చేసినన్= ఉత్తర్వు ఈయగా; ఆ+మహీపతి= ఆ దుర్యోధనుడు; ఉబ్బి= సంతోషించి; అరదంబు సత్వరంబు చేసి= తేరును సిద్ధంచేసి; అనేక రథకరితురగ నరనికరంబులు= నానా చతురంగబలాలు; తన్నున్+పరివేష్టింపన్= తనను అనుసరించగా; వివిధ తూర్యనాదంబులు= అనేక రకాలయిన తూర్య శబ్దాలు; నింగి ముట్టన్= ఆకాశాన్ని అంటగా; వివ్వచ్చున్= అర్జునుడిని; వెనుకొనియెన్= వెన్నంటాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఇక్కడన్= ఈ ప్రక్క.

తాత్పర్యం: అనగా, ఆ గురుడైన ద్రోణుడు ఆ సుయోధనుడితో 'నీవు నిజమే చెప్పావు. అర్జును డటువంటివాడే ఈ రోజు ఒక ఆశ్చర్యం చూపిస్తాను. ఈ కవచాన్ని ధరించి దానిచేత కాపాడబడుతూ అతడిని ఎదుర్కొనవలసింది. శ్రీకృష్ణుడు, మిగిలిన జనులందరూ ఆశ్చర్యపడగా అతడి బాణాలు నీ శరీరానికి తగలవు' అని చెపుతూ ఒక బంగారు కవచాన్ని మంత్రశక్తితో నింపి ఇచ్చాడు. దానికి ఆతడు సంతోషించి దానిని తొడుగుకొనేటప్పుడు - 'దీనిని వెనుక దేవతలను కాపాడేందుకు బ్రహ్మ ఇంద్రుడికి ఇచ్చాడు. ఆతడు అంగిరసుడికి ఇచ్చాడు. అంగిరసుడు బృహస్పతికి, బృహస్పతి అగ్నివైశ్యుడికీ, అగ్నివైశ్యుడు నాకూ ఇచ్చాడు' అని తెలిపి, మంత్రపూర్వకంగా కవచాన్ని, అనేక వాక్యాలతో ఆశీర్వదించి పొమ్మని ఉత్తర్వు చేశాడు. దానికి ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు) సంతోషించి, శీఘ్రంగా తేరును సిద్ధంచేసి నానావిధాలైన చతురంగ బలాలు త న్ననుసరింపగా అనేక తూర్యనాదాలతో ఆకాశాన్నంటే శబ్దంతో బీభత్సుడి వెనుకవైపునుండి దాడిచేసినపుడు; ఇక్కడ.

చ. **సరభసవృత్తిఁ బాండుసుతసైన్యము లొక్కట నేచినం గడుం**
దిర మయి నీ బలంబులు నుదీర్ణత సూపిన జాహ్నవీ సము
ద్ధుర యమునాభిఘట్టనముతో నెనవచ్చె నరేంద్ర! యప్డు సం
గర మతిఘోరమయ్యెఁ; నొకకాలము నట్టివి సూడ మెయ్యెడన్. **117**

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= ఓ రాజా!; సరభసవృత్తిన్= త్వరత్వరగా; పాండుసుత సైన్యములు= పాండవుల సైన్యాలు; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా; ఏచినన్= విజృంభించగా; కడున్+తిరమయి= మిక్కిలి స్థిరంగా; నీ బలంబులు= నీ సైన్యాలు; ఉదీర్ణత చూపినన్= తీవ్రపరాక్రమం చూపగా; జాహ్నవీ= గంగానదితో; సముద్ధుర= వేగవతి అయిన; యమునాభిఘట్టనముతోన్= యమునానది తాకిన విధంలో; ఎనవచ్చెన్= సరివచ్చింది; అప్డు= ఆ సమయంలో; సంగరము= యుద్ధం; అతి ఘోరము+అయ్యెన్= మిక్కిలి భయంకరంగా అయింది; ఒక కాలమున్= ఏ కాలంలోనూ; అట్టివి= అటువంటివి; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడా; చూడము= చూడలేదు.

తాత్పర్యం: తొందరగా పాండవసైన్యాలు ఒక్కుమ్మడిగా విజృంభించాయి. అయితే నీ సైన్యాలు స్థిరంగా నిలిచాయి. ఆ గొప్పగా నిలవడం గంగా యమునా సంగమం మాదిరి తోచింది. ఓ రాజా! ఆ యుద్ధం వంటి యుద్ధాన్ని, ఏ కాలానా, ఎక్కడా చూడ లేదు.

వ. **అ య్యవసరంబున.** **118**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

ఆ. **నడుమ భానుఁ దాల్చు నభముఁ గనుంగొని । దాని మిగులు బుద్ధి ధరణి భాను**
యుగము దాల్చె ననఁగ నొప్పిరి తీవ్రతే । జమున గురుఁడు ద్రుపదసంభవుండు. **119**

ప్రతిపదార్థం: నడుమన్= మధ్యలో; భానున్+తాల్చు= సూర్యుడిని ధరించే; నభమున్+కనుంగొని= ఆకాశాన్ని చూచి; దానిన్+మిగులు బుద్ధిన్= ఆ ఆకాశాన్ని అతిశయించే తలపుతో; ధరణి= భూదేవి; భాను యుగమున్= ఇద్దరు సూర్యులను; తాల్చెన్= మోస్తున్నదో; అనఁగన్= అని అన్నట్లు; తీవ్రతేజమునన్= తీక్షణకాంతితో; గురుఁడు= ద్రోణుడు; ద్రుపద సంభవుండు= ద్రుపదుడి కొడుకు (ధృష్టద్యుమ్నుడు); ఒప్పిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: నడిమిభాగాన ఆకాశం మోసే సూర్యుడిని చూచి, దానిని అతిశయించేటట్లు భూదేవి ఇద్దరు సూర్యులను మోస్తున్నదా అన్నట్లు ద్రోణ ధృష్టద్యుమ్నులు వెలిగారు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఆకాశం ఒక సూర్యుడినే మోస్తుంది. భూదేవి ఇద్దరు సూర్య సమ తేజస్సు కలవారిని మోస్తూ ఉన్నట్లున్నది అని భావము.

వ. **ఇట్లు ద్రోణ ధృష్టద్యుమ్నులు మెఱసి పోరి; రప్పు డప్పాంచాలవరుండు గురుని శరవర్షంబులు వారించుచు మిగిలి మన వాహినిపై నడరి నేల నెత్తుటం దోఁచిన, నతని కోల్తలకుం గాక యొదిఁగి యచ్చటి ప్రజ మూఁడు గుంపు లయ్యెఁ; నప్పుడు ద్రోణుండు గినిసినం బాంచాల కేకయ ప్రముఖ బలంబులు గలంగం బడిన మగుడనస్మత్సైన్యంబులు పురికొనుటయు ధర్మసూనుండు సోదరాదియోధ వీర సహితంబుగా నురవడించినం, గని, వికర్ణ వివింశతి చిత్రసేనులు భీమసేనుని, బాహ్లికుండు ద్రౌపదేయులను, దుశ్శాసనుండు సాత్యకిని, శకుని నకుల సహదేవులను, సోమదత్తుండు శిఖండిని, నలంబుసుండు ఘటోత్కచునిం, దలపడిరి; శల్యుండు సింధురాజుకడ నుండియు నగ్గలిక నమ్మొగ్గరంబు మొగంబునకుం జనుచు మరలుచునికిం జేసి తత్కాల సన్నిహితుం డయిన యుధిష్ఠిరుం దాఁకె; నివ్విధంబునం దార్కొనిన యద్దొరలు నానా ప్రకార దారుణ విచిత్ర సంగరంబులు సేసి పల్లవితాశోకపుష్పిత కింశుక వనంబులం బోలి పొలిచి; రా సమయంబున దుస్ససేనుండు శైనేయుని మూర్ఛితుం జేసిన నాలోనన తెలిసి యతండు ప్రచండ భంగిం బెనంగెఁ; గవల యమ్ముల కోహటించి గాంధారరాజు ద్రోణు దెసకుం బాఱె; నట్టియెడ.** **120**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ద్రోణ ధృష్టద్యుమ్నులు= ద్రోణుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడును; మెఱసి పోరిరి= విజృంభించి యుద్ధం చేశారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాంచాలవరుండు= ఆ పాంచాలశ్రేష్ఠుడు (ధృష్టద్యుమ్నుడు); గురుని= ద్రోణుడియొక్క; శరవర్షంబులు= అంప వానలు; వారించుచున్= అడ్డుకొంటూ; మిగిలి= అతిశయించి; మనవాహినిపైన్= మనసేన మీదకు; అడరి= విజృంభిస్తూ; నేల నెత్తుటన్+తోఁచినన్= భూమి నెత్తురులో కన్పించగా; అతని కోల్తలకున్+కాక= వానికి ఎదురు నిల్చి యుద్ధం చేయలేక; ఒదిఁగి= అణగి; అచ్చటి ప్రజ= అక్కడి సేన; మూఁడు గుంపులు+అయ్యెన్= మూడు భాగాలుగా అయింది; అప్పుడు, ద్రోణుండు కినిసినన్= ఆ సమయంలో ద్రోణుడు కోపించగా; పాంచాల కేకయ ప్రముఖ బలంబులు= పాంచాల దేశ, కేకయ దేశ ముఖ్యసేనలు; కలంగన్+పడినన్= చీకాకు పడగా; మగుడన్= మరలా; అస్మద్+సైన్యంబులు= మన సైన్యాలు; పురికొనుటయున్= విజృంభించగా; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; సోదరాదియోధ వీర సహితంబుగాన్= సోదరులు మొదలైన యుద్ధవీరులతో; ఉరవడించినన్= వేగంగా రాగా; కని= చూచి; వికర్ణ వివింశతి చిత్రసేనులు= ఈ పేర్లు కలవారు; భీమసేనునిన్= భీముడిని; బాహ్లికుండు= బాహ్లికుడు; ద్రౌపదేయులను= ద్రౌపది కుమారులయిన ఉపపాండవులను; దుశ్శాసనుండు= దుశ్శాసనుడు; సాత్యకిని= సాత్యకినీ; శకుని నకుల సహదేవులను= శకుని నకులుడినీ, సహదేవుడినీ; సోమదత్తుండు శిఖండిని= సోమదత్తుడు శిఖండినీ; అలంబుసుండు ఘటోత్కచునిన్= అలంబుసుడనే రాక్షసుడు ఘటోత్కచుడినీ; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; శల్యుండు సింధురాజు కడన్+ఉండియున్= శల్యుడు సైంధవుడి దగ్గర ఉన్నప్పటికినీ; అగ్గలికన్= శౌర్యంతో; ఆ+మొగ్గరంబు+మొగంబునకున్= ఆ వ్యూహం మొదటికి; చనుచున్= పోతూ; మరలుచునికిన్+చేసి= తిరిగి వస్తూ ఉన్నందున; తత్కాల= ఆ సమయంలో; సన్నిహితుండు+అయిన= దగ్గరగా ఉన్న; యుధిష్ఠిరున్+తాఁకెన్= ధర్మరాజును ఎదుర్కొన్నాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ మాదిరిగా; తార్కొనిన= ఎదుర్కొన్న; ఆ+దొరలు= ఆ రాజులు; నానా ప్రకార= అనేక విధాలుగా; దారుణ= భయంకరమైన; విచిత్ర సంగరంబులు= చూచేవారికి ఆశ్చర్యకరమైన యుద్ధాలు; చేసి; పల్లవిత= చిగురించిన; అశోక= అశోకములు; పుష్పిత= పూచిన; కింశుక వనంబులన్+పోలి= మోదుగు తోటలవలె; పొలిచిరి= ఒప్పినారు; ఆ సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; దుస్ససేనుండు= దుశ్శాసనుడు; శైనేయునిన్= సాత్యకిని; మూర్ఛితున్+చేసినన్= మూర్ఛిల్లచేయగా; ఆలోనన్= అంతలోనే; తెలిసి= ఒడలు తెలిసి; అతండు = సాత్యకి; ప్రచండ భంగిన్= భయంకరంగా; పెనంగెన్= పోరాడాడు; కవల అమ్ములకున్= నకుల సహదేవుల బాణాలకు; ఓహటించి= వెనుకంజవేసి; గాంధారరాజు= శల్యుడు; ద్రోణుదెసకున్= ద్రోణుడున్న దిక్కుకు; పాఱెన్= పరుగెత్తాడు; అట్టి ఎడన్=ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడూ ద్రోణుడూ విజృంభించి యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, ధృష్టద్యుమ్నుడి బాణవర్షానికి భూమి నెత్తురుమయం కాగా, అతడితో ఎదురు నిల్చి యుద్ధంచేయలేక ఒదిగిపోయిన మన సేన మూడు భాగాలయింది. అంత ద్రోణుడు కోపంతో విజృంభించగా పాంచాల కేకయ సైన్యాలు చీకాకు పడ్డాయి. మరలా మన సైన్యాలు పుంజుకున్నాయి. అంతలో సోదరులతో కూడి ఉండే ధర్మరాజు ఎదురెత్తి వచ్చాడు. వాళ్ళను చూచి వికర్ణ వివింశతి చిత్రసేనులు భీముడినీ, బాహ్లికుడు ఉపపాండవులనూ, దుశ్శాసనుడు సాత్యకినీ, శకుని నకుల సహదేవులనూ, సోమదత్తుడు శిఖండినీ, అలంబుసుడు ఘటోత్కచుడినీ ఎదుర్కొన్నారు. శల్యుడు సైంధవుడి ప్రక్కనే ఉన్ననూ, ఆ సైన్యం ముందుకూ వెనుకకూ వస్తూ పోతూ, దగ్గరగా కనుపించిన ధర్మరాజును ఎదుర్కొన్నాడు. ఈ విధంగా ఆ దొరలు భయంకరంగా చిత్ర విచిత్రమయిన విధంగా యుద్ధం చేస్తూ, చూచేవారికి వింతగా చిగిర్చిన అశోకాలూ, పూచిన మోదుగులవలె కనపడ్డారు. అప్పుడు దుశ్శాసనుడు సాత్యకిని మూర్ఛిల్ల చేశాడు. అంతలోనే సాత్యకి లేచి భయంకరంగా యుద్ధం చేశాడు. నకుల సహదేవుల బాణాల దెబ్బకు శకుని భయపడి ద్రోణుడున్న దిక్కుకు పరుగెత్తాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఆ యుద్ధ విశేషాన్ని కూడా తిక్కన కవి సాహిత్యస్ఫూర్తిని కలిగిస్తూ ఆలంకారికంగా వర్ణించాడు.

క. మనమూఁక యొదిఁగి గుంపులు । గొని యెప్పటి యట్ల యగుడు గురుఁ డతిరభసం
బున ధృష్టద్యుమ్నుని భీ ।ముని ధర్మజుఁ బొదివి యుగ్రముగ నేసె నృపా! 121

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); మన మూఁక= మన సైన్యం; ఒదిఁగి= అణగి; గుంపులుగొని= గుంపులుకట్టి; ఎప్పటి అట్ల అగుడున్= ఎప్పటి మాదిరి కాగా (అనగా వెనుకటి వచనంలో వర్ణించిన మాదిరి యుద్ధం కాగా); గురుఁడు= ద్రోణుడు; అతిరభసంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా; ధృష్టద్యుమ్నుని, భీముని; ధర్మజున్= ధర్మరాజునూ; పొదివి= క్రమ్ముకొని; ఉగ్రముగన్= భయంకరంగా; ఏసెన్= కొట్టాడు (బాణవర్షమును కురిపించాడు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! మన సైన్యం ఒదిగి గుంపులుగా అయింది. ద్రోణుడు చాల వేగంగా ధృష్టద్యుమ్న, భీమ, ధర్మరాజులను క్రమ్ముకొని భయంకరంగా బాణాలు వేశాడు.

వ. అయ్యవసరంబున. 122

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. ఉభయ బలంబులుఁ బురికొని । యిభ తురగ స్యందనంబు లిలఁ బ్రోవులుగా
సభయాశ్చర్యాత్మకులై । నభశ్చరులు వొగడ నీసునం బోరాడెన్. 123

ప్రతిపదార్థం: ఉభయ బలంబులున్= ఇరువాగు సేనలు; పురికొని= విజృంభించి; ఇభ= ఏనుగులు; తురఁగ= గుర్రాలు; స్యందనంబులు= తేరులు; ఇలన్= భూమిమీద; ప్రోవులుగాన్= కుప్పలుగా కాగా; నభశ్చరులు= ఆకాశంలో తిరిగే దేవతలు మొదలగువారు; సభయ+ఆశ్చర్య+ఆత్మకులు+ఐ= భయాశ్చార్యాలతో కూడినవారై; పొగడన్= కీర్తించగా; పోరాడెన్= యుద్ధంచేశాయి.

తాత్పర్యం: ఇరుపక్షాల సేనలూ కమ్ముకొని (చతురంగ బలాలైన) ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, తేరులూ, భూమిమీద కుప్పలుగా కూలేటట్లు పోరాడారు. ఆకాశంలో తిరిగే దేవతలు మొదలైనవారు ఈ స్థితిని ఆశ్చర్యంతో, భయంతోనూ చూస్తూ పొగడారు.

ధృష్టద్యుమ్న ద్రోణాచార్యుల యుద్ధము (సం. 7-72-22)

వ. అట్టి సంకుల సమరంబున సుస్థిరోత్సాహుండై నిజవ్యూహం బభేద్యంబగునట్లుగా శుంభదవష్టంభంబునం బేర్చి కుంభసంభవుండు ధృష్టద్యుమ్ను మిగిలి పాండవసైన్యంబు దైన్యంబు నొందించుచున్న నప్పాంచాల కులప్రదీపకుండు కోపోద్దీపితుం డయి పారావతవర్ణంబులగు తన రథ్యంబుల నగ్గురు నరుణాశ్వంబులం బెరయ నరదంబు వఱపించి పలకయు వాలునుంగొని సాహసికత్వంబున నతని తేరికడ నొగఁద్రొక్కి యెక్కి కాఁడిపయిం జిత్రగతులు మెఱసి తఱచై తొరఁగు తదీయ శరంబులు నిజ శరీరంబుఁ జోఁకనీకుండెడు నాలోఁ జేయార్పు రాకుండియుఁ దమకంబునం గృపాణంబు విసరినం దద్రథ తురంగంబుల యంగంబులు వెడవెడ దాఁకు కొలఁది నయ్యాచార్యుండు రయంబున. 124

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= ఆ విధమైన; సంకుల సమరంబునన్= దట్టమయిన యుద్ధంలో; సుస్థిర+ఉత్సాహుండు+ఐ= దృఢమయిన ఉత్సాహంకలవాడయి; నిజవ్యూహంబు= తన మొగ్గరం; అభేద్యంబుగాన్= చీల్చరానిదిగా; శుంభత్+అవష్టంభంబునన్+పేర్చి= ప్రకాశించే అహంకారంతో విజృంభించి; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; ధృష్టద్యుమ్నున్+మిగిలి= ధృష్టద్యుమ్నుడిని దాటి; పాండవసైన్యంబును= పాండవసేనను; దైన్యంబున్+ఒందించుచున్నన్= దురవస్థ పొందిస్తూ ఉంటే; ఆ+పాంచాల కుల ప్రదీపకుండు= ఆ పాంచాల రాజవంశాన్ని ప్రకాశింపచేసేవాడు(ధృష్టద్యుమ్నుడు); కోపోద్దీపితుండు+అయి= కోపంతో వెలుగుతూ; పారావత వర్ణంబులు+అగు= పావురాల రంగుగల; తన రథ్యంబులన్= తన గుర్రాలను; ఆ+గురు= ఆ గురుని (ద్రోణుని); అరుణాశ్వంబులన్= ఎర్రని గుర్రాలను; బెరయన్= చేరగా; అరదంబు= తేరును; వఱపించి= తోలి; పలకయు వాలునున్+కొని= డాలూ కత్తీ తీసికొని; సాహసికత్వంబునన్= తెంపరితనంతో; అతని తేరికడన్= ద్రోణుడి తేరువద్ద; నొగన్+త్రొక్కి ఎక్కి= నొగను తొక్కి పైకి ఎక్కి; కాఁడిపయిన్= నొగ కాడిమీద; చిత్రగతులు= చిత్రగతులతో; మెఱసి= రేగి; తఱచై= ఎక్కువగా; తొరఁగు= పడుతూ ఉండే; తదీయ= ఆ ద్రోణుడి; శరంబులు= బాణాలు; నిజశరీరంబున్= తన ఒంటిమీద; చోఁకనీకుండెడున్ ఆలోన్= తగులనీకుండునంతలో; చేయార్పు= చేయి తీయటానికి; రాకుండియున్= రాకుండినప్పటికి; తమకంబునన్= పట్టుదలతో; కృపాణంబు విసరినన్= కత్తి విసరగా; తద్రథ= ఆ ద్రోణుడి తేరి; తురంగంబుల= గుర్రాల యొక్క అంగంబులు= దేహాలను; వెడ వెడన్= కొంత కొంత; తాఁకు కొలఁది= తగులగా; ఆ+ఆచార్యుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; రయంబునన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: ఆ సంకుల యుద్ధంలో సుస్థిరంగా ఉన్న ఉత్సాహంతో, తన యుద్ధ వ్యూహం చీల్చరానిదన్న అహంకారంతో విజృంభించి ద్రోణుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడిని దాటి, పాండవ సైన్యాన్ని దురవస్థపాలు చేస్తూ ఉండగా, పాంచాలకుల దీపకుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడు కోపంతో మండిపోతూ, పావురాల రంగున్న తన తేరి గుర్రాలను ఆ గురుడి ఎర్రని గుర్రాలను, తాకేటట్లు తన తేరిని తోలి, డాలూ, కత్తీ తీసికొని సాహసంతో ఆయన తేరు దగ్గర నొగమీద కాలుపెట్టి యెక్కి కాడి మీద కాలు మోపుకొని అనేక విధాల విజృంభించి, విస్తారంగా పడే ద్రోణుడి బాణాలను తన ఒంటిని తాకనీయకుండా, అంతలోనే చేయితీయటానికి వీలుపడకున్నా పట్టుదలగా కత్తిని పట్టి విసరగా, అది ద్రోణుని తేరి గుర్రాల ఒడలిని తాకగా ఆ ఆచార్యుడు వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అలుఁగు చెక్కలుగాఁ జేసి హరుల సూతుఁ । దునిమి సిడమును బలకయు ద్రుంచి వైచి
మేను లక్షించి కులిశంబుఁ బోని దొడ్డ । నారసం బేయ సాత్యకి నడుమ నఱకె. 125

ప్రతిపదార్థం: అలుఁగున్= కత్తిని; చెక్కలుగాన్+చేసి= ముక్కలుగా చేసి; హరులన్= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; తునిమి= చంపి; సిడమును పలకయున్= ధ్వజాన్ని, డాలును; త్రుంచివైచి= ముక్కలు చేసి; మేనున్= శరీరాన్ని; లక్షించి= గురిచూచి;

కులిశంబుబోని= వజ్రాయుధంవంటి; దొడ్డ= పెద్ద; నారసంబు+ఏయన్= వాడి బాణాన్ని వేయగా; సాత్యకి నడుమ నఱకెన్= సాత్యకి (దానిని) మధ్యలోనే నరకివేశాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడి కత్తిని ముక్కలు చేసి, గుర్రాలను, సారథినీ చంపి, పతాకాన్నీ, డాలునూ ముక్కలు చేసి, వజ్రాయుధం వంటి వాడి నారసంతో వేయగా దానిని సాత్యకి మధ్యలోనే నరకివేశాడు.

వ. **ఇట్లు శినిపుంగవుండు సింగంబు వొదివిన కురంగంబుఁ గాచు చందంబున ధృష్టద్యుమ్ను రక్షించి తొలంగంగొనిపోయె' ననిన విని యాంబికేయుండు సంజయున కి ట్లనియె.** **126**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శినిపుంగవుండు= సాత్యకి; సింగంబు పొదివిన= సింహం కమ్ముకున్న; కురంగంబున్= జింకను; కాచుచందంబునన్= కాపాడే విధంగా; ధృష్టద్యుమ్నున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; రక్షించి= కాపాడి; తొలంగన్+కొనిపోయెన్= తప్పించి తీసికొనిపోయాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయునితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సాత్యకి, సింహం కమ్ముకొనిన జింకను కాపాడే విధంగా ధృష్టద్యుమ్నుడిని రక్షించి, తప్పించి తీసికొనిపోయాడని సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **'పులివాతి కండ గొనుగతి - నలవున బాంచాల తనయు నయ్యెడరునకుం**
దొలఁగించిన సాత్యకిపై। నలుక వొడమకుండు నెట్టు లాచార్యునకున్?' **127**

ప్రతిపదార్థం: పులివాతి కండన్= పులినోటి దగ్గరి మాంసపు ముక్కను; కొనుగతిన్= తీసుకొనిపోయే విధంగా; అలవునన్= బలంతో; పాంచాలతనయున్= పాంచాలరాజు కొడుకైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఆ+ఎడరునకున్= ఆ ప్రమాదానికి; తొలగించిన= తప్పించిన; సాత్యకిపైన్= సాత్యకిమీద; ఆచార్యునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; అలుక= కోపం; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; పొడమక+ఉండున్= కలుగకుండా ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: 'ద్రోణాచార్యుడు ధృష్టద్యుమ్నుడిని హతమార్చేటందుకు సిద్ధం కాగా సాత్యకి తప్పించాడు. అది పులి నోటి దగ్గరి కడి అయిన మాంసపు ముక్కను హరించినట్లయింది. ఆ సందర్భంలో పులికి ఎంత కోపం వస్తుందో ఆ విధంగానే ద్రోణుడికి సాత్యకిమీద కోపం రాకుండా ఉంటుందా?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **అనుటయు నమ్మానవపతికి సూతసూనుం డిట్లను 'నట్లు సేసినం గినిసి గురుండు ఱెక్కలు గల పెనుబాము కైవడి సాత్యకిపైఁ గవియుటయు, నతండు నిజసారథి నాలోకించి 'యివ్విప్రుండు ధర్మతనయ భయంకరుం డితని మార్కొనవలయు'నని పలికి తేరు సమ్ముఖంబు సేయించె; నిత్తెఱంగున.** **128**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఆ+మానవపతికిన్= ఆ రాజుకు (ధృతరాష్ట్రునితో); సూతసూనుండు= సంజయుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు చేసినన్= ఆ విధంగా చేయగా (సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్నుడిని తప్పించగా); గురుండు= ద్రోణుడు; ఱెక్కలుకల= రెక్కలలో ఉన్న; పెనుబాము కైవడిన్= పెద్దపాము మాదిరిగా; సాత్యకిపైన్+కవియుటయున్= సాత్యకి మీదకు దూకుటయు; అతండు= ఆ సాత్యకి; నిజసారథిన్+ఆలోకించి= తన సారథిని చూచి; ఆ+విప్రుండు= ఆ బాపడు; ధర్మతనయ భయంకరుండు= ధర్మరాజుకు భయంకలిగించేవాడు; ఇతనిన్ మార్కొనవలయును= ఇతడిని ఎదుర్కొనవలెను; అని పలికి= అని చెప్పి; తేరు సమ్ముఖంబు చేయించెన్= తేరును ఎదురుగా పోనిచ్చాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అనిన ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు; 'ఆ విధంగా సాత్యకి చేయగా కోపగించుకొన్న గురుడు ద్రోణాచార్యుడు రెక్కలున్న పెద్దపాము మాదిరిగా సాత్యకిమీదకి దూకాడు. అందుకు ఆతడు తన సారథితో 'ఈ బ్రాహ్మణుడు ధర్మరాజునకు భయంకరుడు; ఇతడిని ఎదుర్కొనటానికి మన తేరును అతడి ఎదుటికి పోనిమ్మ'ని అన్నాడు. ఈ విధంగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **తలపడి చాపరుచులు మెఱుఁ। గుల గములుగ గుణనితాంత ఘోషంబులు గ**
ర్జలుగా నారథికోత్తమ। జలదయుగము మెఱసి సాంద్ర శర వర్షములన్. **129**

ప్రతిపదార్థం: తలపడి= ఎదుర్కొని; చాపరుచులు= విండ్ల కాంతులు; మెఱుఁగులగములుగన్= మెఱుపుల సమూహాలుగా; గుణ= అల్లెత్రాటి; నితాంత ఘోషంబులు= ఎడతెగని శబ్దాలు; గర్జలుగాన్= మేఘాల గర్జనలుగా; ఆ రథిక+ఉత్తమ జలదయుగము= సైనిక శ్రేష్ఠులనే ఆ మేఘాల జంట; మెఱసి= పెరిగి (విజృంభించి); సాంద్ర= దట్టమైన; శరవర్షములన్= బాణాల వానతో.

తాత్పర్యం: ద్రోణ సాత్యకులు ఎదుర్కొన్నారు. వారి ధనుస్సుల కాంతులు మెఱుపుల సమూహాలుగా, అల్లెత్రాటి టంకారధ్వనులు మేఘాల గర్జనలుగా ఆ రథికోత్తములు అనే మేఘాల జంటవిజృంభించి, దట్టమైన బాణవర్షాలతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. **అంతకంతకుం గదిసి భల్లంబుల నేట్లాడం దొడంగిన.** **130**

ప్రతిపదార్థం: అంతకున్+అంతకున్ కదిసి= క్రమక్రమంగా సమీపించి; భల్లంబులన్= బల్లేలతో; ఏట్లాడన్+తొడంగినన్= పోట్లాట మొదలుపెట్టగా.

తాత్పర్యం: అంతకంతకు కమ్ముకొని బల్లేలతో పోట్లాడగా.

చ. **గొడుగులు గేతనంబులును గూలెఁ దనూద్గత రక్తధార లొ**
ల్కెడు గజదానతోయముల లీల వహించె బలద్వయంబు న
ప్పుడు వెఱఁగందె నచ్చెరువుఁ బొందె వియచ్చరకోటి యిట్లు పో
రెడు నెడ ద్రోణువిల్లు వెస రెండుగ సాత్యకి ద్రుంచెఁ ద్రుంచినన్. **131**

ప్రతిపదార్థం: గొడుగులు= గొడుగులును; కేతనంబులును= జెండాలును; కూలెన్= కూలిపోయాయి; తను+ఉద్గత= శరీరం నుండి వెడలిన; రక్తధారలు= నెత్తుటి ధారలు; ఒల్కెడు= జారుతూ ఉన్న; గజదానతోయముల లీలన్= ఏనుగుల మదజలాల విధమును; వహించెన్= పొందాయి; బలద్వయంబు= రెండు ప్రక్కల సేనలు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; వెఱఁగు+అందెన్= భయపడినవి; వియత్+చరకోటి= ఆకాశంలో తిరిగే దేవతలు మొదలైనవారు; అచ్చెరువున్+పొందెన్= ఆశ్చర్యపడ్డారు; ఇట్లు పోరెడు+ఎడన్= ఈ మాదిరి యుద్ధం చేసేటప్పుడు; సాత్యకి= సాత్యకి; ద్రోణువిల్లు= ద్రోణుడి వింటిని; వెసన్= శీఘ్రంగా; రెండుగన్= రెండుగా (అనగా రెండు ముక్కలుగా); త్రుంచెన్= త్రుంచాడు; త్రుంచినన్= త్రుంచగా.

తాత్పర్యం: (ఆ యుద్ధంలో) గొడుగులూ జెండాలూ కూలిపోయాయి. (సైనికుల) శరీరాల నుండి వెలువడే నెత్తురు ఏనుగుల మదజలం మాదిరి పడింది. ఇరుసైన్యాలూ అపుడు భయపడ్డాయి. దేవతలు ఆశ్చర్యపడ్డారు. ఆ సమయంలో సాత్యకి ద్రోణుడి విల్లు రెండుగా విరిచాడు. అట్లా విరువగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ. విలువిద్యలో సాత్యకికి గల మెలకువలు దేవతలను కూడా ఆశ్చర్యపరచాయి.

క. గురుఁ డొండొకవిల్లెత్తిన । సరభసముగ నదియుఁ దునిమె సాత్యకి; మఱియుం
ద్వరితముగ నెక్కువెట్టఁగ । శరాసనము లెన్నియేనిఁ జక్కడిచె వడిన్. 132

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఒండు+ఒకవిల్లు= ఇంకొక విల్లును; ఎత్తినన్= ఎత్తుకోగా; సరభసముగన్= వేగంగా; అదియున్= దానిని కూడా; సాత్యకి= సాత్యకి; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు; మఱియున్= ఇంకా; త్వరితముగన్= తొందరగా; శర+అసనము= బాణములకు ఆసనమైన (పీఠమైన) విల్లు; ఎక్కుపెట్టఁగన్= ఎక్కుపెట్టగానే; ఎన్ని ఏనిన్= ఎన్నిటిని అయినా; వడిన్= వెంటనే; చక్కడిచెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఇంకో వింటిని ఎక్కుపెట్టేటప్పటికి సాత్యకి దానిని త్రుంచివేశాడు. ఆయన త్వరత్వరగా ఎత్తుకొని ఎక్కుపెట్టిన విండ్లనన్నింటిని త్వరత్వరగా విరిచివేశాడు.

వ. అట్టి యెడ నాచార్యుం డాత్మగతంబున. 133

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; ఆత్మగతంబునన్= మనస్సులో

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ద్రోణుడు తన మనసులో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. 'రామునందును గార్తవీర్యక్షితీశు । నందు నరునందు భీష్మునియందుఁ దక్కఁ
గలుగునే యెందు నీ యస్త్రబలము? వీని । యాశు విక్రమ మద్భుతంబయ్యెఁ జూడ'. 134

ప్రతిపదార్థం: రామునందున్= పరశురాముడి లో; కార్తవీర్యక్షితి+ఈశునందున్= కార్తవీర్యార్జునుడనే రాజులోనూ; నరునందున్= అర్జునుడి లో; భీష్మని అందును= (కౌరవులకూ పాండవులకూ తాతగారైన) భీష్ముని లో; తక్కన్= కాకుండా; ఎందున్= ఎక్కడైనా; ఈ+అస్త్రబలము= ఈ ధనుర్విద్యాశక్తి; కలుగునే?= ఉంటుందా?; వీని= ఈ సాత్యకి యొక్క; ఆశువిక్రమము= వేగమగు శౌర్యం; చూడన్= చూడగా; అద్భుతంబు+అయ్యెన్= ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'పరశురాముడిలోనూ, (వేయి చేతులు గల) కార్తవీర్యుడిలోనూ, అర్జునుడిలోనూ, కురుపితామహుడైన భీష్ముడిలోనూ తప్ప ఇటువంటి ధనుర్విద్యాబలమూ, వేగంగా విజృంభించటమూ మరెక్కడా కానరాదు. చూస్తూ ఉంటే చాలా అద్భుతంగా ఉన్నది'.

వ. అని యగ్గించెఁ; జారణసిద్ధ సాధ్యులు సంకీర్తనంబులు సేసిరి; వెండియు నొండు కోదండంబు గొని యగ్గురుండు దొరంగించిన శరంబులు శైనేయుండు దుత్తుమురు సేసిన. 135

ప్రతిపదార్థం: అని అగ్గించెన్= అని పొగిడాడు; చారణ సిద్ధ సాధ్యులు= ఆకాశంలో తిరిగే చారణులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు; సంకీర్తనంబులు; చేసిరి= పొగడారు; వెండియున్= మరల; ఒండుకోదండంబుకొని= ఇంకొక విల్లును తీసికొని; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; తొరంగించిన శరంబులు= వేసిన బాణాలు; శైనేయుండు= సాత్యకి; తుత్తుమురు చేసినన్= పొడిగా చేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సాత్యకిని పొగిడాడు. ఆకాశంలో తిరిగే సిద్ధచారణ సాధ్యులూ కీర్తించారు. ఆ సమయాన ద్రోణుడు ఇంకొక విల్లును తీసికొని బాణాలు వేయగా, వాటిని సాత్యకి పొడిపొడి చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'ఏ వీరునకైనను నిది । భావారూఢంబు గానిపనియే?' యనుచున్
మీ వారెల్లను బెలుచం । గైవారము సేసి రతనిఁ గౌరవనాథా! 136

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్రా!; ఏ వీరునకున్+ఐనను= ఎటువంటి వీరుడికైనా; ఇది= ఈ విక్రమం; భావారూఢంబు కాని= మనసుకు ఎక్కని; పనియే?= చేష్టయా?; అనుచున్= అంటూ; మీవారు+ఎల్లరును= మీ సైన్యమంతా; అతనిన్= సాత్యకిని; పెలుచన్= త్వరగా; కైవారము చేసిరి= పొగిడారు.

తాత్పర్యం: 'ఏ వీరుడికైనా ఈతడి శౌర్యం మనసుకెక్కదా?' అని మీవారంతా (సాత్యకిని) పొగిడారు. (అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అన్నాడు.)

వ. అప్పలుకులు సహింపక. 137

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు ఓర్వలేక.

శా. ఆగ్నేయాస్త్రము ద్రోణుఁ డేసిన సముద్యజ్జ్వాలికామాలికో
ద్విగ్నం బయ్యె నభంబు, వారుణ శరావిర్భావముం జేసెఁ గ్రో
ధాగ్ని స్ఫూర్తి వెలుంగ నాశినివరుం డబ్బాణముల్ ద్రాస ని
ర్మగ్నవ్యోమ చరంబు లై తొడరి పోరంజొచ్చె నొండొంటితోన్. 138

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆగ్నేయ+అస్త్రమున్= ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని; ఏసినన్= వేయగానే; నభంబు= ఆకాశం; సముద్యత్= పైకెగసే; జ్వాలికామాలికా= అగ్నిజ్వాలల మాలలచేత; ఉద్విగ్నంబు= భయపడినది; అయ్యెన్= అయింది; ఆ శినివరుండు= ఆ శిని వంశంలో మొనగాడైన సాత్యకి; క్రోధ+అగ్ని స్ఫూర్తి= కోపమనే నిప్పు తోచేటట్లు; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; వారుణ శర+ఆవిర్భావమున్+చేసెన్= వారుణాస్త్రాన్ని పుట్టించాడు; ఆ+బాణముల్= ఆ బాణాలు; త్రాస= భయంలో; నిర్మగ్న= మునిగిన; వ్యోమచరంబులు+ఐ= ఆకాశంలో తిరిగేవారు కలవై; తొడరి= ఎదిరిస్తూ; ఒండు+ఒంటితోన్= ఒకదానితో మరొకటి (ఆగ్నేయ వారుణాస్త్రాలు); పోరన్+చొచ్చెన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని వేయగా ఆకాశం అగ్నిజ్వాలల మాలలతో మండుతూ భయపడింది. దానికి సాత్యకి కోపంతో రగులుతూ వారుణాస్త్రాన్ని సృష్టించి వేశాడు. ఆ రెండు అస్త్రాలు ఆకాశచారులకు భయాన్ని కలిగిస్తూ ఎదుర్కొని ఒకదానితో మరొకటి యుద్ధం చేయసాగాయి.

క. ఘోరంబు గాఁగ హాహా । కారము లెసఁగంగ బలయుగంబును డయ్యం
బోరి పెడఁబాసి శాంతము । లై రెండును నిలిచె నమ్మహాస్త్రము లధిపా! 139

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!); ఘోరంబుగాఁగన్= భయంకరంగా; హాహాకారములు+ఎసఁగంగన్=హాహా అనే శబ్దాలు ఎక్కువ కాగా; బలయుగంబును= ఇరువాగుల సైన్యమూ; డయ్యన్= అలసిపోగా; ఆ+మహాస్త్రములు= ఆ దివ్యాస్త్రములు; పోరి= యుద్ధం చేసి; పెడన్+పాసి= ఎడమై; శాంతములు+ఐ= శాంతించినవై; రెండును= రెండూ; నిలిచెన్= ఆగాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆ రెండు దివ్యాస్త్రాలూ భయంకరంగా తలపడటంచేత సేనలలో హాహాకారాలు పుట్టాయి. రెండువైపులా ఉన్న సేనలూ అలసిపోయేటట్లు అవి యుద్ధం చేసి, క్రమంగా విడివడి, శాంతించి నిలిచాయి (ఆగాయి).

వ. ఆ సమయంబున ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు శైనేయునకు బాసటయై తఱిమిన ధృష్టద్యుమ్న ప్రముఖ రథిక వరులుం దలకడచి భారద్వాజుం దాఁకుటయు, దుశ్శాసను మున్నిడికొని మన దిక్కు రాజకుమార వర్గంబు వారలతోఁ దలపడిన నుభయ బలంబులుం బురికొని యోహరిసాహరిం బెనఁగుచుండె; నప్పు డక్కడ. 140

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు= ఈ నలుగురూ; శైనేయునకున్= సాత్యకికి; బాసట+ఐ= తోడుగా (సహాయంగా); తఱిమినన్= (శత్రువులను) తరుమగా; ధృష్టద్యుమ్న ప్రముఖ= ధృష్టద్యుమ్నుడూ మొదలైన; రథిక వరులు= సైన్యంలోని మొనగాళ్ళు; తల కడచి= అతిక్రమించి (ముందు మిగిలి); భారద్వాజున్+తాఁకుటయున్= ద్రోణుడిని ఎదుర్కొనగా; మనదిక్కు రాజకుమార వర్గంబు= మన ప్రక్కన ఉండే రాజకుమారులు; దుశ్శాసనున్+మున్నిడికొని= దుశ్శాసనుడిని ముందుంచుకొని; వారలతోన్= పాండవులతో; తలపడినన్= యుద్ధానికి దిగగా; ఉభయ బలంబులున్= రెండు ప్రక్కల సైనికులునూ; పురికొని= క్రమ్ముకొని; ఓహరి సాహరిన్= తండోపతండాలుగా (గుంపులు గుంపులుగా); పెనఁగుచుండెన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నారు; అప్పుడు+అక్కడన్= అప్పుడు ఆ యుద్ధరంగంలో.

తాత్పర్యం: ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు సాత్యకికి సహాయంగా శత్రువులను తరిమారు. ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన సేనానులు ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొన్నారు. దుశ్శాసనుడిని ముందుంచుకొని మన రాజకుమారులు పాండవులను ఎదుర్కొని గుంపులు గుంపులుగా యుద్ధం చేయసాగారు.

క. నరుఁడు దనతేరు వోయెడు । తెరువున కైనంతసేనఁ దీవ్రాస్త్రములన్
ధరఁగూల్పఁగ నయ్యెడ న । య్యరదముఁ గృష్ణుండు నడపు టద్భుత మయ్యెన్. 141

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; తన తేరు= తన రథం; పోయెడు= వెళ్ళుతున్న; తెరువునకున్= దారికి (బాటకు); ఐనంత సేనన్= సాధ్యమైనంత సేనను; తీవ్ర+అస్త్రములన్= భయంకరమయిన బాణాలతో; ధరన్+కూల్పఁగన్= చంపగా; ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+అరదమున్= ఆ తేరును (అర్జునుడున్న తేరును); కృష్ణుండు= కృష్ణుడు; నడపుట= తోలుట; అద్భుతము+ అయ్యెన్= ఆశ్చర్యమైంది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వాడి బాణాలతో తన తేరు వెళ్ళేబాట వరకు కావలసిన సైన్యాన్ని చంపాడు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ఆ తేరును తోలిన విధం ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

వ. ఇ వ్విధంబున రౌద్రరసంబు దళుకొత్త దర్పంబున సైంధవుం డున్న దిక్కునకుం బోవం బోవ. 142

తాత్పర్యం: ఈ మాదిరిగా రౌద్రరసం మెరయగా గర్వంతో సైంధవుడుండే దిక్కునకు పోగా పోగా.

విందానువిందు లర్జునుచేత మృతిఁబొందుట (సం. 7-74-17)

క. విందానువిందు లేక । స్యందనగతు లై కడంగి సైన్యంబులు దా
రుం దెప్పదెరల నా సం । క్రందననందనుని మీఁదఁ గవిసిరి గడిమిన్. 143

ప్రతిపదార్థం: విందానువిందులు= విందుడు, అనువిందుడు అనే పేరు కలవారు; ఏకస్యందనగతులు+ఐ= ఒకే తేరులో పోతూ; కడంగి= ప్రయత్నించి; సైన్యంబులు= సేనలు; తారును= తాము; తెప్పదెరలన్= చాలా వేగంగా; ఆ సంక్రందననందనుమీఁదన్= ఆ అర్జునుడి మీద; కడిమిన్= పరాక్రమంతో; కవిసిరి= కమ్ముకొన్నారు.

తాత్పర్యం: విందానువిందులు ఒకే తేరులో పోతూ, సైన్యాలతో కూడి ఆ అర్జునుడి మీదకు సాహసంతో సాగి, ఆతడి చుట్టూ కమ్ముకొన్నారు.

వ. ఇ ట్లవంతీశ్వరు లురవడించి. 144

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అవంతిరాజులు చాలా వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. హరులపయిన్ మురారిపయి నాతని మేనను బాణ వర్షముల్
గురిసి; రతండు వారి నతిఘోరశరంబుల నొంప ధీరతం
దెరలక వారుఁ దద్రథముఁ దేల్చిరి తూపుల వెల్లి; నల్గి య
య్యిరువుర విండులుం దునిమి యేపున మూఁకల పె ల్లడంచుచున్. 145

ప్రతిపదార్థం: హరులపయిన్= గుర్రాలమీద; మురారి పయిన్= శ్రీకృష్ణుడిమీదను; ఆతని మేనను= అర్జునుడి ఒంటిమీదను; బాణవర్షముల్ కురిసిరి= అమ్ములవానను కురిపించారు; అతండు= ఆ అర్జునుడు; వారిన్= విందానువిందులను; అతిఘోర శరంబులన్= మిక్కిలి వాడి బాణాలతో; నొంపన్= బాధించగా; ధీరతన్= ధైర్యంతో; తెరలక= తొలగిపోకుండా; వారు = అవంతి రాజులు(విందుడు, అనువిందుడు) తద్+రథమున్= వాని తేరును; తూపుల వెల్లిన్= బాణాల వెల్లువలో; తేల్చిరి= తేలకొట్టారు; అల్గి= కోపించి; ఆ+ఇరువుర విండులున్= ఆ విందానువిందుల విండ్లను; తునిమి= విరిచి; ఏపునన్= విజృంభించి; మూఁకల= సైన్యాల; పెల్లు= అతిశయాన్ని; అడంచుచున్= అణస్తూ.

తాత్పర్యం: విందానువిందులు అర్జునుడి గుర్రాలమీదా, శ్రీకృష్ణుడిమీదా, ఆతడి శరీరం మీదా బాణాల వాన కురిపించారు. అర్జునుడు విందానువిందులను వాడిబాణాలతో చాలా బాధించాడు. వారునూ ధైర్యం సడల కుండా బాణప్రవాహంలో తేల్చారు. అర్జునుడు వారి విండ్లనూవిరిచాడు. విజృంభించి వారి సైన్యాల గర్వాన్ని అణగించాడు.

క. తోడన కడువేగంబునఁ । గ్రీడి తురంగముల సూతుఁ గేతనమును దు
న్మాడుచు విందుని దల యిల । పై డొల్లగ నేసెఁ దీవ్రభల్లప్రహతిన్. 146

ప్రతిపదార్థం: తోడన= వెంటనే; కడువేగంబునన్= చాలా తొందరగా; క్రీడి= అర్జునుడు; తురంగములన్= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; కేతనమున్= పతాకాన్ని; తున్మాడుచున్= త్రుంచివేస్తూ; విందుని తల= విందుడనే వాడి తలను; ఇలపైన్ డొల్లగన్= భూమిమీద దొర్లగా; తీవ్ర= వాడి అయిన; భల్లప్రహతిన్= బల్లెపు పోటుతో; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వెంటనే చాలా వేగంగా (విందుడి) తేరు గుర్రాలను, సూతుడిని, పతాకాన్నీ త్రుంచివేస్తూ, వాడి అయిన బల్లెపుపోటుతో విందుడి తల భూమిమీద దొర్లేటట్లు కొట్టాడు.

వ. ఇట్లు దలఁ దునుముటయు బలుగాలిం గూలు తరువు పోలికం బడిన యగ్రజు నాలోకించి యనువిందుం డలుకయు నుమ్మలికంబు నుల్లంబునం బెనంగొన గదఁ గొని సంరంభంబున. 147

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తలన్+తునుముటయున్= తలను త్రుంచగా; బలుగాలిన్= పెనుగాలికి; కూలు= పడిపోయే; తరువు పోలికన్= చెట్టుమాదిరిగా; పడిన= పడిపోయిన (అనగా చనిపోయిన); అగ్రజున్+ఆలోకించి= అన్నను చూచి; అనువిందుండు= అనువిందుడనే వాడు; అలుకయున్= కోపమును; ఉమ్మలికంబున్= దుఃఖమును; ఉల్లంబునన్= మనసులో; పెనంగొనన్= పెనగొనగా; గదన్+కొని= గదను తీసికొని; సరంభంబునన్= తొందరగా.

తాత్పర్యం: విందుడి తలను అర్జునుడు త్రుంచగా పెనుగాలికి పడిపోయే చెట్టు వలె ఆతడు పడిపోయాడు; అట్లా పడిన అన్నను చూచి అనువిందుడు కోపంతోనూ, దుఃఖంతోనూ గదను తీసికొని త్వరత్వరగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **అరదము డిగ్గి తీవ్రగమనాతిశయంబునఁ గిట్టి బాహువి**
స్ఫురణ దలిర్ప దానవనిషూదను ఫాలము వ్రేసి యార్వ ను
ద్ధుర రభసం బెలర్ప గదద్రుంచి పదంబులు బాహుశాఖలున్
శిరమును ద్రెంచి వాని బలిసేసె ధనంజయుఁ డాజిభూమికిన్. **148**

ప్రతిపదార్థం: ; అరదము డిగ్గి= తేరు దిగి; తీవ్రగమన+అతిశయంబునన్= చాలా వేగంగా; కిట్టి= సమీపించి; బాహు విస్ఫురణ తలిర్పన్= భుజముల బలం వికసించగా; దానవనిషూదను= రాక్షస శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడి; ఫాలము వ్రేసి= మొగము మీద కొట్టి; ఆర్వన్= అట్టహాసంచేయగా; ధనంజయుడు= అర్జునుడు; ఉద్ధుర రభసంబు ఎలర్పగన్= గొప్ప వేగం అతిశయించగా; గదద్రుంచి= (అనువిందుని) గదను ముక్కలుగా చేసి; పదంబులు= కాళ్ళు; బాహుశాఖలున్= కొమ్మలవంటి చేతులను; శిరమును= తలను; త్రెంచి= తుంచివేసి; ఆజిభూమికిన్= యుద్ధరంగానికి; వానిన్= అనువిందుని; బలి చేసెన్= బలి చేశాడు.

తాత్పర్యం: అనువిందుడు రథం దిగి అధికవేగంతో సమీపించి భుజబలం ప్రకాశించగా రాక్షస శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడి నుదురుపై కొట్టి అర్వగా, అర్జునుడు వాడి గదవిరుగగొట్టి కాళ్ళూ, చేతులూ, శిరస్సూ ఖండించి యుద్ధభూమికి బలి యిచ్చాడు.

ఆ. **దొరలు వడిన సేన దూలక యవ్వీరుఁ। జుట్టుముట్టుటయును బెట్టు గవియు**
కాఱుచిచ్చు దఱచుఁ గానల నీఱుగఁ। జేయు పగిదిఁదోఁపఁ జేసె నతఁడు. **149**

ప్రతిపదార్థం: దొరలు పడినన్= తమ రాజులు చనిపోగా; సేన తూలక= సైన్యం తూలిపోకుండా; ఆ వీరున్= ఆ వీరుడిని (అర్జునుడిని) చుట్టుముట్టుటయును= చుట్టుక్రమ్ముకోగా; బెట్టు= దట్టంగా; కవియు= కమ్ముకొనే; కాఱుచిచ్చు= దావాగ్ని; కానలన్= అడవులను; నీఱుగన్= బూడిదగా; చేయు పగిదిన్= చేసేటట్లుగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; తోఁపన్+చేసెన్= తోచునట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: (విందానువిందులు) తమ దొరలు పడినా సేనలు తొలగిపోకుండా ఆ వీరుడిని చుట్టుముట్టాయి. అప్పుడు దట్టంగా చుట్టుముట్టిన కార్చిచ్చు అరణ్యాలను కాల్చి బూడిదచేసే విధం తోచేటట్లు ఆ సైన్యాలను అర్జునుడు హతమార్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇ ట్విధంబున.** **150**

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **అచ్చోటు గదలి విన్వచ్చుండు సనఁజన। నతని మైవాడును హయ చయంబు**
డప్పియు నతనికి నప్పుడు సైంధవుఁ। డున్నెడ దూరమై యుండుటయును
గని సంతసము నొంది కౌరవయోధులు। సింహనాదంబులు సేసి తఱుమ
నా రథికోత్తముం డచ్యుతుఁ జూచి ర। థ్యమ్ముల మేనుల నలుఁగు లుండ

తే. **నురవడింపవు వీరల సరకు గొనక। వీని నిప్పడ యఱ్ఱులు విడిచి తడవు**
మనుడు నతఁ డిది పోలున యనుడుఁ దేరు। డిగ్గి సారించెఁ గ్రీడి గాండివ గుణంబు. **151**

ప్రతిపదార్థం: విన్వచ్చుండు= అర్జునుడు; ఆ+చోటుకదలి= ఆ చోటును విడచి; చనన్ చనన్= వెళ్ళగా; అతనిమైవాడును= ఆ అర్జునుడి శరీరం వాడిపోవుట (అలసిపోవుట); హయచయంబు= గుఱ్రాల సమూహానికి; డప్పియున్= దాహము; అతనికిన్= అర్జునుడికి; అప్పుడు= ఆ సమయాన; సైంధవుఁడున్+ఎడన్+దూరమై ఉండుటయును= సైంధవుడు దూరంగా ఉండటమున్నూ; కని= చూచి; కౌరవ యోధులు= కౌరవసేనానులు; సంతసమున్+ఒంది= సంతోషపడి; సింహనాదంబులు= సింహనాదాలు (గర్జనలు); చేసి; తఱుమన్= తరుమగా; ఆ రథిక+ఉత్తముఁడు= ఆ రథికులలో మొనగాడు (అర్జునుడు); అచ్యుతున్+చూచి= శ్రీకృష్ణుడిని చూచి; రథ్యమ్ముల= తేరు గుఱ్రాల; మేనులన్= ఒంటిమీద; అలుఁగులు= బాణాల మొనలు; ఉండన్= తగులుకొని ఉండగా; ఉరవడింపవు= వేగంగా పోవు; వీరలన్= ఈ కౌరవులను; సరకు గొనక= లెక్కచేయకుండా; వీనిని= ఈ గుఱ్రాలను; ఇప్పుడు= వెంటనే; అఱ్ఱులు= మెడలు; విడిచి= విడిపించి (తీసి); తడవుము= తాకుము (మెడమీది పట్టీలను తీసి పశువులను దువ్వటం వానిని ప్రోత్సాహకంగా తడవుట సంప్రదాయం); అనుడున్= అనగా; ఆతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఇది పోలున= ఇది తగినదే; అనుడున్= అనగా; తేరు డిగ్గి= తేరిమీదనుండి దిగి; గాండివగుణంబున్= గాండీవం యొక్క అల్లెత్రాటిని; క్రీడి= అర్జునుడు; సారించెన్= చక్కచేశాడు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు అనువిందుని చంపిన తరువాత) ఆ చోటు దాటి వెళ్ళగా వెళ్ళగా శరీరం అలసిపోయింది. గుఱ్రాలు దప్పికతో అలసినవి. సైంధవుడూ దూరంగా ఉన్నాడు. కనుక కౌరవ సైన్యాలు సంతోషంతో సింహనాదం చేస్తూ ఆతడిని తరుమవచ్చాయి. శ్రీకృష్ణుడిని చూచి అర్జునుడు; గుఱ్రాల ఒంటిమీద బాణాలు గ్రుచ్చుకొని ఉన్నాయి. అందువల్ల అవి వేగంగా పోలేవు కాబట్టి 'వాళ్ళను లెక్కచేయకుండా గుఱ్రాలను తోలి మెడలు మీది పట్టీలను తీసి వాటి శరీరాలను తడవుము' అనుచుండగా కృష్ణుడు అట్లే చేశాడు. అర్జునుడు తేరు దిగి గాండీవాన్ని సారించాడు. (శత్రువుల గుండియలు గుభేలు మనేటట్లు).

చ. **ఎడఁగని యబ్బలంబు గడు నేడ్తెఱఁ గిట్టి మహాస్త్రశస్త్రము**
ల్గడువడిఁ గుప్పఁగూరఁగఁ జలంబున బైఁదొరఁగింప నేచి క
వ్వడి వివిధోజ్జ్వలాస్త్రముల వాని వెసన్ మగిడించి తాఁకు పె
ల్లడరఁగఁ జేసె మింటికల యంతయుఁ జిట్టలు గట్టుమంటలన్. **152**

ప్రతిపదార్థం: ఎడఁగని= తెరపిచూచి; ఆ+బలంబు= ఆ శత్రుసైన్యం; కడున్= మిక్కిలి; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; కిట్టి= సమీపించి; మహాస్త్రశస్త్రముల్= శక్తిగల గొప్ప బాణాలు; కడువడిన్= మిక్కిలి తొందరగా; కుప్పఁగూరఁగన్= కుప్పపడేటట్లు; చలంబునన్= పట్టుదలతో; పైఁదొరఁగింపన్= మీద పడేటట్లు వేయగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; ఏచి= పెరిగి; వివిధ= నానా విధాలుగా; ఉజ్జ్వల= వెలిగే; అస్త్రములన్= బాణాలతో; వానిన్= ఆ బాణాలను; వెసన్= వెంటనే; మగిడించి= త్రిప్పి; మింటి కలయంతయున్= ఆకసం అంతా; చిట్టలు గట్టుమంటలన్= (చూచేవారికి) అబ్బురమయ్యే మంటలతో; తాకు= తాకిడిని(యుద్ధాన్ని); పెల్లు+అడర చేసెన్= మిక్కిలి ఎక్కువయ్యేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఎడము చూచి శత్రుసైన్యం విజృంభించి పెనుబాణాలు కుప్పలు కుప్పలుగా పట్టుదలతో ప్రయోగించాయి. ఆ బాణాలను తీవ్రబాణాలతో మరలించి ఆకాశమంతా ఆశ్చర్యం గొలిపే మంటలు వ్యాపించే విధంగా అర్జునుడు యుద్ధాన్ని ముమ్మరం చేశాడు.

వ. **ఇ త్తెఱంగున.** **153**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **లావును వెరవును మెఱయఁగ। నీవీరులు పాండుపుత్త్రునిం బొదివినచో**
నావీరుని యక్కజ మగు। లావు వెరవుఁ గరతలామలకమై తోఁచెన్. **154**

ప్రతిపదార్థం: లావును= బలమున్నూ; వెరవును= ఉపాయమున్నూ; మెఱయఁగన్= ప్రకాశంకాగా; నీ వీరులు= నీ వైపు ఉన్న వీరులు (కౌరవుల పక్షాన ఉన్నవీరులు); పాండు పుత్రునిన్= అర్జునుడిని; పొదివినచోన్= క్రమ్ముకొన్నప్పుడు; ఆ వీరుని=ఆ వీరుడి

(అర్జునుడి); అక్కజము+అగు= ఆశ్చర్యం కలిగించేదైన; లావు= బలం; వెరవున్= ఉపాయమున్నూ; కరతల+ఆమలకము+ఐ= అరచేతిలో ఉసిరికపండై; తోఁచెన్= కనిపించింది.

తాత్పర్యం: బలమూ, ఉపాయమూ ప్రకాశించగా నీ వీరులు అర్జునుడిని చుట్టుముట్టగా, ఆశ్చర్యకరమైన అతడి బలము, ఉపాయమూ అరచేతిలో ఉసిరికపండువలె సులభంగా కనిపించింది.

వ. **అట్టి యెడఁ జతురంగంబులు.** **155**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో రథగజతురగ పదాతి బలాలు.

క. **నొచ్చినఁ జచ్చినఁ దెరలిన । విచ్చిన నయ్యెడరు సూచి విసువక పైపైఁ**
జొచ్చినఁ గడుఁ గ్రిక్కిఱిసిన । నచ్చట మన సేనలోన నార్పులు వెడలెన్. **156**

ప్రతిపదార్థం: నొచ్చినన్= నొప్పి కలుగగా; చచ్చినన్= చనిపోగా; తెరలినన్= కలగిపోగా (చికాకు); విచ్చినన్= విడిపోగా; ఆ+ఎడరు= ఆ ఆపదను; చూచి; విసువక= విసిగిపోకుండా; పైపైన్+చొచ్చినన్= మీదమీదకు పోగా; కడున్+క్రిక్కిఱిసినన్= మిక్కిలి ఒత్తిడికాగా; అచ్చటన్= ఆ యుద్ధసమయంలో; మనసేనలోనన్= మన సైన్యంలో; ఆర్పులు= అరుపులు; వెడలెన్= బయలుదేరినవి.

తాత్పర్యం: చతురంగబలాలు బాధపడినా, చచ్చిపడినా, కలతచెందినా, విడిపోయినా ఆ ఆపదలను చూచి కూడా విసుగుచెందక మీదిమీదికి రాగా, మిక్కిలి ఒత్తిడికి గురికావటం చేత అక్కడ మనసేనలలో అరుపులు చెలరేగాయి.

వ. **ఆ ఫల్గునుండు పాదచారియై యునికిం దేఁకువ సెడియును గెలుపున కాస పడియును నిట్లు గ్రమ్మిన కౌరవ సైన్యంబు పొంగిన సముద్రంబు పోలిక యగుటకుం దగిన తరంగంబుల చందంబున నిగుడు శర పరంపరల వలనను, ఘోషంబు చాడ్పునం జెలంగు తూర్య నాదంబుల వలనను వివిధ సత్త్వంబుల విధంబున నుల్లసిల్లు మాతంగ తురంగ సుభట స్యందన సందోహంబుల వలనను జలియింపక చెలియలికట్టయుం బోలె నవి నిలువరించి యవ్విక్రమ కుతూహలి విజృంభించిన.** **157**

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఫల్గునుండు= ఆ అర్జునుడు; (ఉత్తరఫల్గునీ నక్షత్రంలో పుట్టినవాడు); పాదచారి ఐ= నడుస్తున్నవాడై; ఉనికిన్= ఉండటంతో; తేఁకువ+చెడియును= ధైర్యం లేకపోయినను; గెలుపునకున్= జయమునకు; ఆసపడియును= ఆసపడి; ఇట్లు క్రమ్మిన= ఈ విధంగా కమ్ముకున్న (ముందు చెప్పినట్లుగా); కౌరవసైన్యంబు= కౌరవసేన; పొంగిన సముద్రంబు పోలికన్= ఉప్పొంగిన సముద్రం వలె; అగుటకున్= అవుటకు; తగిన= సరిపోయిన; తరంగంబుల చందంబునన్= అలలమాదిరిగా; నిగుడు= పెరుగు; శర పరంపర వలనను= బాణాల వరుసలవలనను; ఘోషంబు చాడ్పునన్= సముద్ర ఘోషమువలె; చెలఁగు= ధ్వనించు; తూర్యనాదంబుల వలనను= వాద్యశబ్దాల వలనను; వివిధ సత్త్వంబుల విధంబునన్= వివిధ ప్రాణులను చంపుటచేత; ఉల్లసిల్లు= సంతోషించే; మాతంగ= ఏనుగుల; తురంగ= గుర్రాల; సుభట= మంచి సైనికుల; స్యందన= తేరుల; సందోహంబుల వలనను= గుంపులవలనను; చలియింపక= చీకాకు పడకుండా; చెలియలికట్టయున్+పోలెన్= చెలియలికట్ట మాదిరిగా; (దాటి సముద్ర ముప్పొంగదు); నిలువరించి= ఆపి; ఆ+విక్రమ కుతూహలి= శౌర్యమునం దాసక్తికలవాడైన ఆ అర్జునుడు; విజృంభించినన్= విజృంభించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తేరు దిగి నడుస్తూ ఉండటంతో ధైర్యం లేకున్నా మనసైనికులు జయం మీది ఆశతో క్రమ్ముకొన్నారు. అలలవలె వ్యాపించే బాణాలతో, సాగర ఘోషవలె చెలరేగే వాద్య ధ్వనులతో, వివిధ జలచరాలతో విలసిల్లే గజ తురగ భట రథ సమూహాలతో కూడి సముద్రంవలె ఉన్న ఆ కౌరవ సైన్యానికి జంకక చెలియలికట్టవలె దాని పొంగును ఆపి, అర్జునుడు విజృంభించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. **పటుభల్ల నికరంబు పరఁగినఁ బఱియలై । యఱవఱ లయ్యెడు నరదములును**
నానార్ధచంద్ర బాణ వ్రాత మడరినఁ । దునియ లై మేదినిఁ దొరఁగు కరులు
శాతనారాచ పుంజంబులు నిగిడినఁ । గుదురులై కూలెడు ఘోటకములు
వివిధాస్త్ర తతులు పర్విన గండలై వండఁ । దఱిగినట్లుండు పదాతి చయము

తే. **నగుచు బీభత్స రౌద్ర మహాద్భుతములు । మూర్తిమంతంబులుగ మన మొనలు రక్త**
మాంస మేదోస్థి మస్తిష్కమయతఁ జూడ । ఘోర రూపంబులై పరిక్షోభ మొందె. **158**

ప్రతిపదార్థం: పటు= తీవ్రమయిన; భల్ల నికరంబు= బల్లెముల సమూహము; పరఁగినన్= వ్యాపించగా; పఱియలు+ఐ= ముక్కలై; అఱవఱలు+అయ్యెడు= చిన్నచిన్న ముక్కలుగా అవుతూఉన్న; అరదములును= తేరులును; నానా= అనేకములైన; అర్ధచంద్రబాణవ్రాతము= అర్ధచంద్రాకారంలో ఉన్న అనేక బాణాల సమూహము; అడరినన్= విజృంభించగా; తునియలు+ఐ= ముక్కలై; మేదినిన్= భూమిమీద; తొరఁగు= పడిపోయే; కరులున్= ఏనుగులును; శాత= వాడి అయిన; నారాచ పుంజంబులు= ఇనుప బాణాల సమూహము; నిగిడినన్= వ్యాపించగా; కుదురులు+ఐ= చుట్టకుదురుల మాదిరి; కూలెడు= పడిపోయే; ఘోటకములున్= గుర్రాలును; వివిధ+అస్త్రతతులు= నానా విధాలైన బాణాల సమూహాలు; పర్వినన్= వ్యాపించగా; కండలు+ఐ= కండలుగా; వండన్= వంటకు తగినట్లు; తఱిగినట్లు ఉండు= తరిగిన విధంగా ఉండే; పదాతి చయమున్= కాల్బలాల సమూహమును; అగుచున్= ఔతూ; బీభత్స రౌద్రమహా+అద్భుతములు= బీభత్సం, రౌద్రం, అద్భుతరసాలు; మూర్తిమంతంబులుగన్= ఆకారాలు చెందినట్లుగా; మనమొనలు= మన సైన్యాలు; రక్త+మాంస+మేదః+అస్థి+మస్తిష్క+మయతన్= నెత్తురు, మాంసం, మెదడు, ఎముకలు, పుర్రెలు, నిండి ఉండటంచేత; చూడన్= చూడటానికి; ఘోర రూపంబులు+ఐ= భయంకరమయిన ఆకారాలు కలిగినవై; పరిక్షోభము+ఒందెన్= చీకాకు పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు బల్లేలతో కొట్టగా తేరులు ముక్కలయ్యాయి. అర్ధచంద్రాకార బాణాల దెబ్బలకు ఏనుగులు ముక్కలుగా పడ్డాయి. ఇనుప బాణాల దెబ్బలకు గుర్రాలు చుట్టకుదురులుగా పడ్డాయి. వివిధ బాణాలతాకిడికి పదాతిసైన్యం వంటకు తరిగే కండలుగా అయ్యాయి. ఈ స్థితి చూచేవారికి బీభత్స రౌద్ర అద్భుత రసాలను మూర్తీభవించినట్లు; (మనసైన్యాలు) నెత్తురు, మాంసము, మెదడు, ఎముకలు, పుర్రెల గుంపుతో నిండి భయంకరాకారంతో మిక్కిలి కలత పొందాయి.

వ. **ఇవ్విధంబునఁ గురుసేనం గనుపుకొట్టి నవ్వుచున్న కవ్వడిం గనుంగొని కమలనాభుండు.** **159**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్; కురుసేనన్= కౌరవసైన్యాన్ని; కనుపుకొట్టి= ముక్కలు చేసి; నవ్వుచు+ఉన్న; కవ్వడిన్= అర్జునుని; కనుంగొని= చూచి; కమలనాభుండు= పద్మమును నాభిగాగలవాడు-(విష్ణు స్వరూపుడైన కృష్ణుడు)

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా కౌరవసైన్యాన్ని ముక్కలుగా చేసి నవ్వుతూన్న అర్జునుడిని చూచి శ్రీకృష్ణుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **పెఱికితి నలుఁగులు మేనులు । నెఱిఁ బడ నెల్లెడలఁ గలయ నివిరితి హరు లి**
త్తఱి నీళులు ద్రావక తె । ప్పిఱ వెట్లొకొ? శత్రు సైన్య భీకర మూర్తీ! **160**

ప్రతిపదార్థం: శత్రు సైన్య భీకరమూర్తీ!= విరోధి సైన్యానికి భయం కలిగించేవాడా! (అని అర్జునుడిని సంబోధించాడు కృష్ణుడు); అలుఁగులు+పెఱికితిన్= బాణముల ముక్కలను పైకి తీశాను (గుర్రాలకు గ్రుచ్చుకొన్న బాణాల ముక్కలను); మేనులు= శరీరాలు; నెఱిఁబడన్= చక్కబడగా; ఎల్లెడలన్ కలయన్= అంతటా; నివిరితిన్= నిమిరాను; చక్కనొత్తినాను; హరులు= గుర్రాలు; ఈ+తఱిన్ = ఈ సమయంలో; నీళులు ద్రావక= నీళ్ళు తాగకుండా; తెప్పిఱవు= తెప్పిరిల్లవు; ఎట్లొకొ?= ఏమి చేయాలో?

తాత్పర్యం: శత్రుసైన్యానికి భయం కలిగించే అర్జునా! ఈ గుర్రాల ఒడళ్ళమీద గ్రుచ్చుకొన్న బాణాల ముక్కలను పెరికివేశాను. ఒడలంతా నిమిరాను. కాని, నీళ్ళు త్రాగితే కాని ఇవి తెప్పిరిల్లవు. ఏమి చేయాలో?

క. వెన్నుమునుఁగఁ దివియఁగలే। కున్నను ద్రావఁదగు నీళు లొదవిన హయముల్
నిన్ను గెలిపించు' ననవుడుఁ। గన్నుల నగి యర్జునుండు గల వివె యనుచున్. 161

ప్రతిపదార్థం: వెన్నుమునుఁగన్= వీపు తడిసేటట్లుగా మునిగి; తివియఁగన్= బయటికి రాగా; లేక+ఉన్నను= లేకపోయినా; త్రావన్+తగు నీళులు+ఒదవినన్= త్రాగటానికి తగినన్ని నీళ్ళు కలిగితే; హయముల్= (ఈ) గుర్రాలు; నిన్ను గెలిపించున్= నిన్ను గెలిపింపజేయగలవు; అనవుడున్= అనగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; కన్నులన్+నగి= నవ్వును కళ్ళలోనే చూపించి; ఇవె= ఇవిగో; కలవు= ఉన్నాయి (ఇవిగో నీళ్ళున్నాయి); అనుచున్= అని అంటూ.

తాత్పర్యం: ఈ గుర్రాలకు వెన్ను తడిసి వెలికి వచ్చేటంతమాత్రం లేకపోయినా, (దప్పిక తీరడానికి) త్రాగేటందుకు తగిన నీళ్ళుంటే చాలును, అవి నీకు జయాన్ని కలిగిస్తాయి' అని కృష్ణుడు అనగా, తాను కన్నులతోనే నవ్వుతూ 'ఇవిగో నీళ్ళు అని అర్జునుడు అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అర్జునుఁడు దివ్యాస్త్రముల ధరఁ బగిల్చి కొల నుత్పాదించుట (సం. 7-74-32)

మ. ధర దివ్యాస్త్ర హతిం బగిల్చి కొల నుత్పాదించి వే దానికి
న్శర జాలంబుల నిల్లుగట్ట మన సైన్యంబుల్ వెఱంబొందె, న
చ్చెరు వందెన్ సురసంఘముల్; హరి నుతించెం బొంగి యప్పార్థు; భూ
వర! మున్నిట్టివి సూడరున్ వినరు నెవ్వారుం ద్రిలోకంబులన్. 162

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); ధరన్= భూమిని; దివ్యాస్త్రహతిన్= దివ్యబాణాల దెబ్బతో; పగిల్చి= చీల్చి; కొలనున్= కోనేటిని; ఉత్పాదించి= పుట్టించి; వే= వెంటనే; దానికిన్= ఆ కొలనికి; శరజాలంబులన్= బాణాల సమూహాలతో; ఇల్లుకట్టన్= ఇంటిని కట్టగా; మన సైన్యంబుల్= మన సేనలు; వెఱన్+పొందెన్= భయపడ్డాయి; సురసంఘముల్= దేవసమూహాలు; అచ్చెరువు+అందెన్= ఆశ్చర్యపడ్డాయి; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; పొంగి= సంతోషంతో; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; నుతించెన్= పొగడాడు; మున్ను= ఇదివరకు; ఇట్టివి= ఇటువంటివి; త్రిలోకంబులన్= ముల్లోకాలలో; ఏ+వారున్= ఎవరుకూడా; చూడరున్ వినరున్= చూడలేదు, వినలేదు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు దివ్యాస్త్రాలతో భూమిని చీల్చి, కోనేటిని ఏర్పరచి, వెంటనే బాణాలతో దానికి ఇంటినికూడ కట్టాడు. దానిని చూచి మన సైన్యాలు భయపడ్డాయి. దేవ సమూహాలు ఆశ్చర్యపడ్డాయి. సంతోషంతో శ్రీకృష్ణుడర్జునుడిని ప్రశంసించాడు. ఓ రాజా! ఇటువంటి వింతను ఇంతవరకు ముల్లోకాలలో ఎవరూ చూడలేదు, వినలేదు.

తే. హర్షమందస్మితము తోడ నమ్మురారి। యపుడ హయముల మెయివెట్టునట్లు సేసి
తటిమి నీళులు ద్రావించి తడవి మగుడఁ। దెచ్చె మన యోధు లెల్లను బిచ్చలింప. 163

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మురారి= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; హర్ష మందస్మితముల తోడన్= సంతోషంతో కూడిన చిరునవ్వుతో; అపుడు+అ= ఆ సమయాన; హయములన్= గుర్రాలను; తటిమి= తోలి; మెయి+పెట్టు+అట్లు,చేసి= కొలనిలో శరీరాలు పెట్టేటట్లు చేసి అనగా అవి కొలనిలోనికి దిగేటట్లు చేసి; నీళులు త్రావించి= నీళ్ళు త్రాగించి; తడవి= వాటి ఒడళ్ళను నిమిరి; మగుడన్= మళ్ళీ; మన యోధులు= మన సైనికులు; ఎల్లను= అందరూ; పిచ్చలింపన్= భయపడగా; తెచ్చెన్= తీసికొని వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు సంతోషంతోనూ, చిరునవ్వుతోనూ ఆ గుర్రాలను కొలనిలోనికి తోలి నీళ్ళు త్రాగించి, వాటి శరీరాలను నిమిరి, మన సైనికులు అందరూ భయపడుతుండగా మళ్ళీ తోలుకొని వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు సేదదీర్చి. 164

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సేద+తీర్చి= అలసటను పోగొట్టి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గుర్రాల అలుపును పోగొట్టి.

క. మును దివ్యాస్త్ర బలంబున। జనియించిన నీరితోన సంభూతం బై
యొనరిన ఖాణము మేపెం। దనివు సనం దురగములకు దర్ప మెలర్పన్. 165

ప్రతిపదార్థం: మును= అదివరకే; దివ్య+అస్త్ర బలంబునన్= దివ్యాస్త్రాల శక్తితో; జనియించిన= పుట్టిన; నీరితోనన్= నీళ్ళతో; సంభూతంబు+ఐ= పుట్టి; ఒనరిన= కలిగిన; ఖాణము= గుర్రాల దాణాను; తనివు చనన్= తృప్తిగా; తురగములకున్= గుర్రాలకు; దర్పము+ఎలర్పన్= గర్వం ప్రకాశించగా; మేపెన్= మేపించాడు (అనగా మేతగా పెట్టాడు).

తాత్పర్యం: దివ్యమైన అస్త్రాల ప్రభావంతో పుట్టిన నీళ్ళతోపాటు అంతకుముందే కలిగిన గుర్రపు దాణాను గుర్రాలచేత సగర్వంగా తృప్తితీరా తినిపించాడు.

వ. మేపి కట్టాయితం బయి మనమూఁకల నడుమం బడంతుల పిండులోనం గ్రాలెడు విలాసియుం బోలె విలసిల్లుచు నమ్మహనీయ రథ్యంబులం బూన్చినఁ బాండవమధ్యముం డా రథం బల్లన యెక్కె; నా తడవున దుర్యోధనుం డనతి దూర వర్తి యై వారలం గని వేగంబున వచ్చుచుండె; వార లక్కడ చూడ; రయ్యవసరంబుననచ్చటి భూవల్లభులెల్ల వెల్లనైన మొగంబులతోడ వెఱఁగంది డెందంబులు గుందుచుండం దమలో ని ట్లనిరి. 166

ప్రతిపదార్థం: మేపి= గుర్రాలకు దాణాలుమేపి; కట్టాయితంబు+అయి= బాగా సిద్ధమయి; మనమూఁకల నడుమన్= మన సేనల మధ్య; పడంతుల పిండులోనన్= స్త్రీల గుంపులో; క్రాలెడు= వెలిగేటటువంటి; విలాసియున్+పోలెన్= విలాసవంతుడివలె; విలసిల్లుచున్= వెలుగుతూ (ప్రకాశిస్తూ); ఆ+మహనీయ= ఆ గొప్పశక్తిగల; రథ్యంబులన్+పూన్చినన్= గుర్రాలను సన్నద్ధం చేయగా; పాండవ మధ్యముండు= అర్జునుడు; ఆ రథంబు= ఆ తేరును; అల్లనన్= మెల్లగా; ఎక్కెన్= ఎక్కినాడు; ఆ తడవునన్= ఆ సమయాన; దుర్యోధనుండు; అనతిదూరవర్తి ఐ= దగ్గరగా నడుస్తూ; వారలన్+కాంచి= ఆ సైన్యాన్ని చూచి; వేగంబునన్= వేగంగా వచ్చుచుండెన్= వస్తూ ఉన్నాడు; వారలు= ఆ కృష్ణార్జునులు; అక్కడ చూడరు= ఆ దిక్కు చూడలేదు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; అచ్చటి భూవల్లభులు+ఎల్లన్= అక్కడ ఉండే రాజులందరూ; వెల్లనైన మొగంబులతోడన్= వెలవెలబోయిన మొగాలతో (భయపడిన మొగాలతో); వెఱఁగు+అంది= భయపడి; డెందంబులు= మనస్సులు; కుందుచుండన్= కుములుతూ ఉండగా; తమలోన్+ఇట్లు+అనిరి= తమలో తాము (ఒకరితో ఒకరు) ఇట్లా అనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా గుర్రాలను మేపి, శ్రీకృష్ణుడు మన సేనమధ్యలో ఆడువారి నడుమ ఉన్న రసికుడివలె ప్రకాశిస్తూ, మహనీయ శక్తి కలిగిన గుర్రాలను పూన్చిరథాన్ని సిద్ధం చేయగా, ఆ తేరు మీదికి అర్జునుడు మెల్లగా ఎక్కాడు. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు దూరంనుండి వారిని చూచి వేగంగా వారిని సమీపించాడు. వారు ఆ దిక్కు చూడలేదు. అక్కడి రాజులు భయంతో పాలిపోయిన మొగాలతో కుములుతూ తమలో తాము ఈ విధంగా మాట్లాడుకొన్నారు.

చ. **చతురంగంబులు నొక్కపెట్ట వివిధాస్త్ర జ్వాలలం గప్పఁగా**
నతివేగంబున మ్రింగెఁ గ్రోలె ఘనమాయన్ రూ పడంగించె నా
నితఁ డన్నింటిని రిత్త పుచ్చుచు మదం బేపార నిమ్మై రణ
క్షితియుం బీనుఁగు పెంటఁ జేసెఁ జెనయం జిట్టాడఁగా శక్యమే! 167

ప్రతిపదార్థం: చతురంగంబులున్= రథ గజ తురగ పదాతులును; ఒక్కపెట్టన్= ఒకమారే; వివిధ+అస్త్రజ్వాలలన్= అనేక విధాలయిన బాణాల మంటలతో; కప్పఁగాన్= కప్పివేయగా; అతివేగంబునన్= మిక్కిలివేగంగా; మ్రింగెన్= మింగివేశాడు; క్రోలెన్= త్రాగాడు; ఘనమాయన్= పెద్దమాయతో; రూపు+అడంగించెన్= నాశనం చేశాయి; నాన్= అనగా; ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడు; అన్నింటిని= పైన చెప్పినవానిని అంతనూ; రిత్తపుచ్చుచున్= అబద్ధం చేస్తూ; మదంబు+ఏపారన్= గర్వం ఎక్కువ కాగా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; రణక్షితియున్= యుద్ధభూమిని కూడా; పీనుఁగుపెంటన్+చేసెన్= పీనుగుల కుప్పగా చేశాడు (ఇతడిని); చెనయన్= ఎదిరించగా; చిట్టాడఁగాన్= సంచరించగా; శక్యమే= సాధ్యమా!

తాత్పర్యం: 'చతురంగ బలాలు ఒక్కసారిగా అనేకమైన అస్త్రాలను అతివేగంగా ప్రయోగించగా, మాయాబలంతో శత్రుసైన్యాన్ని కప్పి, మ్రింగి, త్రాగి, రూపులేకుండా చేశాడా అన్నట్లు అర్జునుడు వాటన్నింటిని నిరుపయోగంగా చేస్తూ, గర్వాతిశయంతో వింతగా ఈ రణరంగాన్నంతా పీనుగుల కుప్పలుగా మార్చాడు. ఇటువంటి అర్జునుడిని సమీపించటం, ఎదురించటం సాధ్యమా?

సీ. **కురుసేన పైఁబడ్డ సరకు సేయక మంచు । విరియించు భానుని వెరవు మెఱసి,**
యిది నడుగల నని యించుక గొంకక । తన ఘోటకంబులఁ దడవఁ బనిచి
కొల నక్కజంబుగ నలుఁగుల మొన ఘటి । యించి యమ్ముల దానికిల్లు గట్టి
సారథి లీల నశ్వముల కార్యము దీర్చు । నంతకు నవ్వుచు నవుల నిలిచి,

ఆ. **గారవమునఁ దాను గానివాఁడును బోలె । నరద మెక్కె నింక నడ్డపడఁగ**
నలవియే పురారి కైనను? వీనిచేఁ । జచ్చువాఁడు గాక సైంధవుండు. 168

ప్రతిపదార్థం: కురుసేన= కౌరవసైన్యాలు; పైన్+పడ్డన్= మీదపడగా; సరకు చేయక= లెక్క పెట్టకుండా; మంచు= మంచును; విరియించు= విప్పజేయు; భానుని= సూర్యుడి; వెఱవు= పద్ధతిని (ఉపాయాన్ని); మెఱసి= ప్రకాశించి; ఇది= ఈ ఉండే చోటు; నడు కలను= యుద్ధరంగానికి నడుమ అని (యుద్ధ మధ్యంలో); ఇంచుక గొంకక= కొంచెమైనా జంకకుండా; తన ఘోటకంబులన్= తన గుఱ్ఱాలను; తడవన్+పనిచి= చేతులతో నిమురజేసి; అక్కజంబుగన్= ఆశ్చర్యంగా; అలుఁగుల మొనన్= బాణాల కొనలతో; కొలను= కోనేటిని; ఘటియించి= తయారుచేసి; అమ్ములన్= బాణాలతో; దానికిన్= ఆ కోనేటికి; ఇల్లుగట్టి= ఇంటినికట్టి; సారథి= బండి తోలువాడు (శ్రీకృష్ణుడు); లీలన్= ఆటగా; అశ్వముల= గుఱ్ఱాల; కార్యము తీర్చునంతకున్= పని పూర్తిచేసే దాకా; నవ్వుచున్= చిరునవ్వుతో; అవ్వల నిలిచి= దూరంగా నిలిచి; గారవమునన్= మర్యాదతో(దర్పంతో); తాను కాని వాఁడును పోలెన్= తాను సంబంధములేని వాడి మాదిరి; అరదము+ఎక్కెన్= తేరుమీదకు ఎక్కాడు; ఇంక అడ్డ పడఁగన్= అతడికి ఇంక అడ్డం పోవటానికి; పురారికైనను= ఈశ్వరుడికైనను; అలవియే?= సాధ్యమా?; సైంధవుండు= సైంధవుడు; వీనిచేన్= ఈ అర్జునుడిచేత; చచ్చువాఁడుగాక= చనిపోయేవాడు కాకుండా (తప్పుకోగలడా); (అని సైనికులు అనుకొన్నారు).

తాత్పర్యం: కౌరవసేనలు మీదపడినా లెక్కపెట్టకుండా మంచును విరియజేసే సూర్యుడివలె ప్రకాశించి, తా నుండేది యుద్ధరంగ మధ్యంలో అని సందేహించకుండా తన గుఱ్ఱాలను కృష్ణుడిచేత నిమిరించాడు. చూచేవారికి

ఆశ్చర్యకరంగా బాణాలను వేసి కోనేరును పుట్టించి దానికి ఇల్లు కూడ కట్టాడు. తన రథసారథి విలాసంగా ఆ గుఱ్ఱాల పని పూర్తి చేసేటంతవరకూ చిరునవ్వుతో దూరంగా నిలిచి చూస్తూ ఉండి, ఆ మీద దర్పంతో అంతదాకా జరిగిన పనులకూ తనకూ సంబంధం లేనట్లుగా తేరెక్కాడు. ఇటువంటి అర్జునుడిని అడ్డుకొనటానికి ఈశ్వరుడికి కూడా సాధ్యంకాదు. అర్జునుడి చేతిలో చావకుండా సైంధవుడు తప్పించుకొనలేడు (అని సైనికులు అనుకొంటూ ఉన్నారు).

వ. **అనుచు నీ యోధ వీరులందఱును బెండు వడి యుండిరి గాని యందు నొకండేనియు మార్కొనువాఁడు లేఁడయ్యె నట్లు గోపాల దేవుండును గ్రీడియు బాల క్రీడ విధంబుగా విహరించి యనాయాస గమన విలాసంబు మెఱయం జని చని ప్రొద్దువాలుట గనుంగొని పాంచజన్య దేవదత్తంబు లొత్తి, రయంబు గైకొని యరిగి; రా చక్కటిం గొందఱు నరపతు లొండొరులం బురికొల్పికొని యడ్డపడి తవులు వెట్టి బెట్టు పెనంగి సముద్రంబు సొచ్చిన యేఱులుం బోలె నడంగి; రట్లు సైన్యంబు గడచి బలితంపు వల వ్రచ్చికొని వెలువడిన మహా మత్స్యంబులును రాహు ముఖంబు వెడలిన చంద్రార్కులుం బోలెఁ బొలిచి యట వోవుచుండ నయ్యెడ సైనికులు సింధురాజు పని సాలించి తొలఁగి; రిత్తెఱంగున దుస్తరంబు లగు బహుళ బలంబుల నిస్తరించి యయ్యిరువురుం దలలెత్తి చూచి తమలో నిట్లనిరి. 169**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనుకొంటూ (సైంధవుడి చావు తప్పదంటూ); నీ యోధ వీరులు+అందఱును= నీ సైన్యంలోని మొనగాండ్లందరూ; బెండుపడి ఉండిరి కాని= బలహీనపడి ఉన్నారు కాని; అందున్= వారిలో; ఒకండేనియున్= ఒకడైనా; మార్కొను వాఁడు= ఎదిరించేవాడు; లేఁడు+అయ్యెన్= లేకున్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; (వెనుకటి పద్యంలో వివరించిన విధంగా); గోపాలదేవుండును క్రీడియున్= శ్రీకృష్ణార్జునులు; బాలక్రీడ విధంబుగా= పసి పిల్లల ఆటమాదిరిగా; విహరించి= తిరిగి; అనాయాసగమన విలాసంబు= సుఖంగా నడిచే చేష్ట; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; చని చని= పోయి పోయి; ప్రొద్దువాలుట= సూర్యుడస్తమించే సమయాన్ని; కనుంగొని= గుర్తించి; పాంచజన్య దేవదత్తములు= పాంచజన్యము, దేవదత్తమూ అనే పేరుగల తమ శంఖాలను; ఒత్తి= ఊది; రయంబుగైకొని= వేగంగా; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఆ చక్కటిన్= ఆ ప్రక్క; కొందఱు నరపతులు= కొంతమంది రాజులు; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; పురికొల్పుకొని= హెచ్చరించుకొని; అడ్డపడి= ఆ ఇద్దరికీ అడ్డంగా వచ్చి; తవులు పెట్టి= వెంటపడి; బెట్టుపెనంగి= గట్టిగా పెనగులాడి (యుద్ధంచేసి); సముద్రంబు చొచ్చిన ఏఱులన్ పోలెన్= సముద్రంలో కలిసిన నదుల మాదిరిగా; అడంగిరి= అణగిపోయినారు (తమ ఆకారాలు లేకుండా పోయారు); అట్లు= ఆ విధంగా; సైన్యంబు గడచి= సైన్యాన్ని దాటి; బలితంపు వలన్= పెద్ద వలను; వ్రచ్చికొని= చీల్చుకొని; వెలువడిన= బయటపడిన; మత్స్యంబులును= చేపలును; రాహుముఖంబు వెడలిన= రాహుగ్రహము నోటినుండి బయటపడిన; చంద్ర+అర్కులున్ పోలెన్= చంద్ర సూర్యుల మాదిరిగా; పొలిచి= ఒప్పి ఉండి; అట పోవుచుండన్= ఆ దిక్కులో వెళ్ళుతూ ఉండగా; అయ్యెడన్= అక్కడ(యుద్ధరంగంలో); సింధురాజు పనిచాలించి= సైంధవుడి సేవ చాలించి; సైనికులు; తొలఁగిరి= దూరంగా పోయారు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; దుస్తరంబు+అగు=దాటడానికి వీలులేని; బహుళ బలంబులు= ఎక్కువ అయిన సైన్యాలను; నిస్తరించి= దాటిపోయి; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరూ; తలలు+ఎత్తి= తలలు మీదికి ఎత్తి; చూచి; తమలోన్= తమలో తాము (కృష్ణార్జునులు); ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీ సైనికులంతా బలహీనులయి ఉండిపోయారు. ఒక్కడు కూడా ధైర్యంతో ఎదుర్కొనేవాడు లేకుండాపోయాడు. (వెనుక వర్ణించినట్లు) కృష్ణార్జునులు పిల్లల ఆటగా తిరిగి అనాయాసంగా సాగే నడకల హొయలు మెరయగా ప్రొద్దువాలుట గమనించి, తమ శంఖాలు పాంచజన్య దేవదత్తాలను ఒత్తి, వేగంగా వెళ్ళారు. ఆ ప్రక్కలోని రాజులు ఒకళ్ళొకళ్ళు హెచ్చరికలతో అడ్డుపడి పెనగులాడి సముద్రంలో కలిసిపోయే ఏరుల వలె అణగిపోయారు.

ఆ విధంగా సైన్యాన్ని దాటుకొని పెను వలను త్రెంచుకొని వచ్చే పెద్ద చేపల మాదిరిగాను, రాహువు నోటినుండి వెలువడిన చంద్రసూర్యుల మాదిరిగాను ఆ దిక్కులో వారు పోతూ ఉండగా, సైనికులంతా సింధురాజు సేవ మానుకొని తొలగి పోయారు. ఈదటానికి అనువుగాని సముద్రం వంటి ఆ సైన్యాన్ని దాటి, తల లెత్తి వారిద్దరు (కృష్ణార్జునులు) తమలో తాము ఇట్లా మాట్లాడుకొన్నారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. **వీఁడె సైంధవుండు! వీని చుట్లను గృప । శల్య గురుతనూజ సౌమదత్తి**
కర్ణ కర్ణ సుతులు గావలి యున్నారు; । పోటు మగలు గాన పూఁచి పట్టి. 170

ప్రతిపదార్థం: వీఁడె సైంధవుండు= ఇతడే సైంధవుడు; వీని చుట్లను= వీడికి అన్నివైపుల; కృప శల్య గురుతనూజ సౌమదత్తి శల్య కర్ణ కర్ణ సుతులు= కృపుడు, శల్యుడు, అశ్వత్థామ, బాహ్లికుడు, కర్ణుడు, వృషసేనుడు (మొదలైనవారు); పోటు మగలు= పేరు మోసిన వీరులు; కానన్= అయినందుచేత; పూఁచిపట్టి= ప్రయత్నంతో; కావలి ఉన్నారు= కాపుదలగా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: (కృష్ణార్జునులు తమలో తాము) ఈ ఎదురుగా ఉన్నవాడే సైంధవుడు. పేరుకెక్కిన పెద్ద యోధులు కనుక కృపుడు, శల్యుడు, అశ్వత్థామ, బాహ్లికుడు, కర్ణుడు, వృషసేనుడు, సైంధవుడికి అన్నివైపుల గట్టి కాపలా ఉన్నారు.'

వ. **అని పలికి వారలలో నా జయద్రథుం దప్పక చూచి వెండియు. 171**

తాత్పర్యం: అని చెప్పి వాళ్ళలో సైంధవుడిని బాగా చూచి మరల ఇట్లా అన్నారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **'వీ రేమి గాచెదరు? తా । నే రూపున బ్రదుకు? వీర లేల? సురలు జం**
భారియుఁ గాచినఁ దన్నును । బారిసమరి కాక నింగిఁ బడనిచ్చెదమే?' 172

ప్రతిపదార్థం: వీరు+ఏమి కాచెదరు?= ఈ సైనికులు ఏ విధంగా సైంధవుడిని కాపాడగలరు?; తాను+ఏరూపున బ్రదుకున్?= వీ డేవిధంగా బ్రతుకుతాడు?; వీరలు+ఏల?= వీరే కాదు; సురలు= దేవతలు; జంభారియున్= ఇంద్రుడును; కాచినన్= కాపాడినా; బారి సమరి= చంపి; కాక= కాకుండా; నింగిన్= ఆకాశాన్ని; పడనిచ్చెదమే?= పడనిస్తామా?

తాత్పర్యం: 'ఈ వీరులు సైంధవుడిని ఏమి కాపాడగలరు? ఇక అతడు ఎట్లా బతుకుతాడు? ఈ వీరులే కాదు - దేవతలూ దేవేంద్రుడూ కూడా కలిసి కాపాడటానికి ప్రయత్నం చేసినా అతడిని చంపికాని పొద్దుక్రుంక నీయం.

క. **అను పలుకులు నీ యోధులుఁ । దనయులు వినుచుండ ఘోరతరదుర్గము లె**
ల్లను గడచి లాభదేశము । సనఁ జొచ్చిన వణిజులట్ల సమ్మదలీలన్. 173

ప్రతిపదార్థం: అను పలుకులు= అని (కృష్ణార్జునులు) మాటాడే మాటలు; నీ యోధులున్, తనయులున్= నీ సైనికులూ, కుమారులూ; వినుచుండన్= వింటూ ఉండగా; ఘోరతర= భయంకరమైన; దుర్గములు+ఎల్లను= కోటలన్నింటినీ; కడచి= దాటి; లాభదేశమున్= అదృష్టమును కలిగించే దేశంలోకి; చనన్+చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; వణిజులు+అట్లు+అ= వ్యాపారుల మాదిరి; సమ్మదలీలన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు నీ కుమారులు, సైనికులూ వింటూ ఉండగా భయంకరమైన కోటలను దాటి లాభసాటి అయిన దేశంలో అడుగుపెట్టిన వ్యాపారుల వలె (కృష్ణార్జునులు) సంతోషంతో.

వ. **ఒప్పిన యప్పురుష సత్తములం గనుంగొని యారథిక జనంబులు విస్మయంబునం దమలో ని ట్లనిరి. 174**

ప్రతిపదార్థం: ఒప్పిన= ప్రకాశించిన; ఆ+పురుష, సత్తములన్= ఆ పురుషశ్రేష్ఠులను; కనుంగొని=చూచి; ఆ,రథికజనంబులు=రథంమీది నుండి యుద్ధంచేసే ఆ వీరులు; విస్మయంబునన్= ఆశ్చర్యముతో; తమలోన్= తమలో తాము; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ప్రకాశించే ఆ పురుషశ్రేష్ఠులను చూచి, ఆ రథికులు ఆశ్చర్యపడి తమలో తాము ఈ విధంగా అనుకొన్నారు.

తే. **పెక్కు నదు లీఁది వెడలుట, పేర్చు దావ । శిఖలు గడచుట, దారుణాశీవిషముల**
బారి దప్పుట గాదె! కుంభజముఖోగ్ర శూరయోధుల మిగిలి వచ్చుటఁ దలంప. 175

ప్రతిపదార్థం: కుంభజముఖ= ద్రోణుడు మొదలయిన; ఉగ్ర= తీవ్రమయిన; శూరయోధులన్= శూరులయిన వీరులను; మిగిలి వచ్చుట= దాటుకొని రావటం; తలంపన్= భావించగా; పెక్కునదులు= అనేకములయిన నదులను; ఈఁది వెడలుట= ఈది గట్టెక్కటమును; పేర్చు= ఎక్కువైన; దావశిఖలు= దావాగ్ని మంటలను; కడచుట= దాటటం; దారుణ= భయంకరమయిన; ఆశీవిషముల= పాముల; బారి తప్పుట= దెబ్బ తప్పించుకొనటం; కాదె!= కాదా!.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు మొదలైన క్రూరవీరశూరులను దాటి యుద్ధంలో ముందుకు రావటం - ఆలోచించి చూస్తే, అనేక నదులను ఈది ఒడ్డుకెక్కటం, కమ్ముకొని విజృంభించిన దావాగ్నిజ్వాలలను దాటటం, భయంకర సర్పాల బారిన పడకుండా తప్పించుకోవటం కాదా!

విశేషం: అలం: నిదర్శన.

వ. **అనుచు నాకృష్ణుల నుపలక్షించి. 176**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అనుకొంటూ; ఆ, కృష్ణులన్= ఆ కృష్ణార్జునులను, ఉపలక్షించి= చూచి

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ ఆ కృష్ణార్జునులను చూచి.

క. **'గురుముఖ బహురథిక శరో । త్కరములచే నైన క్రొత్త గంట్లను సుమనో**
భరిత నవకర్ణికార । స్ఫురితాచలయుగము భంగిఁ బొలిచిరి చూడన్.' 177

ప్రతిపదార్థం: గురుముఖ= గురువైన ద్రోణుడు మొదలయిన; బహురథిక= అనేకులయిన వీరుల; శర+ఉత్కరములచేన్= బాణ సమూహాల వలన; ఐన= అయినటువంటి; క్రొత్తగంట్లను= కొత్త గాయాలను; సుమనోభరిత= పూలతో కూడిన; నవ= క్రొత్త; కర్ణికార= కొండగోగులతో; స్ఫురిత= అందగించిన; అచల యుగము= కొండలజంట; భంగిన్= మాదిరిగా; చూడన్= చూడటానికి; పొలిచిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: 'ద్రోణాదులయిన చాలామంది రథిక వీరులు బాణాలతో కొట్టటం వల్ల కలిగిన క్రొత్త గాయాలతో అప్పుడే పూచిన క్రొత్త కొండగోగుపూలతో ఒప్పారే రెండు కొండల వలె కృష్ణార్జునులు చూడ ముచ్చటగ అగుపించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **అని యగ్గించుచు సింధువి । భునిదెస విగతాశు లైరి భూవల్లభ! య**
వ్వనజాక్షు లెఱ్ఱసెర లొ । ప్ప నతని వీక్షించి యార్చి బరవస మలరన్. 178

ప్రతిపదార్థం: భూవల్లభ!= ఓ రాజా! (ఓ ధృతరాష్ట్రా!); అని అగ్గించుచున్= ఆ విధంగా కీర్తిస్తూ; సింధువిభుని దెసన్= సైంధవుడిని గూర్చి; విగత+ఆశులు+ఐరి= ఆస వదలుకొన్నారు; (సైంధవుడిని కాపాడలేమను నమ్మకంతో ఉండిపోయారు); ఆ+వనజ+అక్షులు= ఆ తామరస నేత్రులు (కృష్ణార్జునులు); ఎఱ్ఱసెరలు+ఒప్పన్= కోపంవలన ఏర్పడే కంటి ఎఱ్ఱజీరలు అమరగా; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; వీక్షించి= చూచి; బరవసము+అలరన్= ధైర్యం అతిశయించగా; ఆర్చి= పెద్దగా అరచి (సింహనాదం చేసి).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఆ విధంగా ప్రశంసిస్తూ సైంధవుడిమీద మన సైనికులు ఆశ వదలుకొన్నారు. కృష్ణార్జునులు కోపంతో కన్నులలో ఎఱ్ఱజీరలు ఒప్పారగా సైంధవుడిని చూచి, గర్వంతో పెనుబొబ్బపెట్టి సింహనాదం చేసి.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతము

ద్రోణపర్వము - చతుర్థాశ్వాసము

క. శ్రీమత్త్వాయుష్మత్త్వ సు । ధీమత్త్వ ప్రద కటాక్ష దీపిత భక్త
స్తోమారామవసంతా! । వ్యామోహ ప్రశమకరణ! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీమత్త్వ= సంపదను కలిగి ఉండటం; ఆయుష్మత్త్వ= ఆయుస్సును కలిగి ఉండటం; సుధీమత్త్వ= శ్రేష్ఠమైన, విజ్ఞానమును కలిగి ఉండటం; ప్రద= ఇచ్చునటువంటి; కటాక్ష= కడకంటిచూపుతో; దీపిత= ప్రకాశింపజేయబడిన (వెలిగేటట్లు చేసిన); భక్తస్తోమ= భక్త సమూహమనే; ఆరామ= ఉద్యానవనానికి; వసంతా!= వసంత ఋతువువంటివాడా! (అనగా భక్తులనే ఉద్యానవనం చిగిర్చి వెలగటానికి వసంత ఋతువు వంటి వాడు హరిహరనాథుడని భావం); వ్యామోహ= మూఢత్వమును (అజ్ఞానమును); ప్రశమకరణ!= పోగొట్టేవాడా!; హరిహరనాథా!= హరిహరనాథస్వామీ!

తాత్పర్యం: ఐశ్వర్యాన్ని, ఆయుష్యాన్ని, విజ్ఞానాన్ని అనుగ్రహించే కడగంటి చూపుతో ప్రకాశింపచేయబడిన భక్త సమూహము అనే ఉద్యానవనానికి వసంతుని వంటివాడా! అజ్ఞానాన్ని అణగించేవాడా! ఓ హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: రూపకం. హరిహరులను ఇర్వురనూ ఒకే విధంగా ఒకే గుణవిశేషంతో వర్ణించాడు తిక్కన.

సాత్యకి మొగ్గరంబు సొరందొడంగుట (సం. 7-89-38)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియె. 2

తాత్పర్యం: వైశంపాయనముని జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తే. 'ధర్మపుత్త్రుండు వనుప సాత్యకి గడంగి । తన బలము దెస నడచుట వినిన యాంబి
కేయుఁ డర్జునుఁ గలియ శైనేయుఁ బోవ । విడిచిరే మనవా?' రని యడుగుటయును. 3

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్త్రుండు పనుపన్= ధర్మరాజు పంపగా; సాత్యకి కడంగి= సాత్యకి పూనుకొని; తన బలము దెసన్= తన సైన్య మున్న దిక్కుకు; నడచుట= పోవటం; వినిన= విన్నట్టి; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అర్జునున్= అర్జునుడిని; కలయన్= కలియటానికి; శైనేయున్= సాత్యకిని; పోవన్= పోవుటకు; మనవారు= మనసైన్యాలు; విడిచిరే?= వదలినారా?; అని అడుగుటయును= అని అడుగగా.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజు పంపగా సాత్యకి పూనికతో కౌరవబలాలవైపు పోవటం విని ధృతరాష్ట్రుడు 'సాత్యకి ఆ విధంగా అర్జునుడిని కలియటానికి పోతూ ఉంటే మనవారు అతడిని ఎదుర్కొనకుండా, పోనిచ్చారా?' అని అడుగగా.

వ. సంజయుం డతని కిట్లను; 'నట్లు మఱందిం బనిచి యుధిష్ఠిరుం డాచార్యుల నవలోకించి యాశిని వరుపిఱుందన తఱిమె; నప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుం డవష్టంభంబున నెలుంగెత్తి పురికొల్పి పాండవసైనికులు గవిసిన మనవారును మార్కొనిరి; తదనంతరంబ. 4

ప్రతిపదార్థం: సంజయుండు; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; మఱందిన్+పనిచి= మేనమరదిని ఆజ్ఞాపించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఆచార్యువలను= ద్రోణుని దిక్కు; అవలోకించి= చూచి; ఆ శినివరు= ఆ శినివంశంలో ఉత్తముడైనవాని (సాత్యకి); పిఱుందన్= వెంటనే; తఱిమెన్= తరిమాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్నుండు= పాండవసేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు (ద్రుపదుడి కుమారుడు); అవష్టంభంబునన్= గర్వంతో; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; పురికొల్పన్= ప్రేరేపించగా; పాండవ సైనికులు= పాండవ బలాలు; కవిసినన్= క్రమ్ముకొనగా; మనవారును= మనసైన్యాలు కూడా; మార్కొనిరి= ఎదుర్కొన్నారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ మీదట.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మేనమరది అయిన సాత్యకిని ఆ విధంగా ఆజ్ఞాపించి, ద్రోణుడున్న దిక్కు చూచి, అతడిని వెంటనే తరిమాడు. ఆ సమయంలో ధృష్టద్యుమ్నుడు గర్వంతో గొంతెత్తి ప్రేరేపించగా పాండవ సైనికులు మనవారిని క్రమ్ముకొన్నారు. మన సైనికులు కూడ ఎదుర్కొన్నారు. ఆ మీద (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తలలను గరముల వక్ష । స్థలముల జఘనములఁ దొడలఁ జరణంబుల న
య్యిలఁ గప్పెడు సాత్యకి కో । ల్తల కోర్వక నీ బలము గలంగంబడియెన్. 5

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇలన్= ఆ యుద్ధరంగంలో; తలలను= తలలను; కరములన్= చేతులను; వక్షస్థలములన్= రొమ్ములను; జఘనములన్= నడుములను; తొడలన్= తొడలను; చరణంబులన్= పాదాలను; కప్పెడు= కప్పివేసే; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; కోల్తలకున్= ఎదురు యుద్ధానికి; ఓర్వక= ఆగలేక; నీ బలము= నీ సైన్యం; కలంగంబడియెన్= చికాకు పడింది.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధరంగంలో ఎదురు నిలిచిన సాత్యకి యుద్ధపద్ధతి నీ సైన్యం తలలను, చేతులను, గుండెలను, నడుములను, తొడలను, పాదాలను నరికి నేలనంతటను పరువగా అతడి-దాడికి తాళలేక నీ సైన్యం చీకాకుపడింది.

క. విచ్చిన మూఁకల కడ్డము । సొచ్చిన నేడ్వురు నృపాల శూరోత్తములం
బుచ్చె జముం గొలువఁగ వి । వ్వచ్చుమఱఁది పెఱ నృపాల వర్గము దెరలన్. 6

ప్రతిపదార్థం: విచ్చినమూఁకలకున్= చెదరిన సైన్యానికి; అడ్డము చొచ్చినన్= అడ్డంగా దూరిన (సహాయంగా సాత్యకి సైనికుల మధ్య అడ్డంగా దూరిన); ఏడ్వురు= ఏడుగురు; నృపాలశూర+ఉత్తములన్= రాజవీర శ్రేష్ఠులను; వివ్వచ్చుమఱఁది= అర్జునుడి మేనమరది (సాత్యకి); పెఱనృపాల వర్గము= మిగిలిన రాజసమూహం; తెరలన్= (భయంతో) తొలగిపోగా; జమున్+కొలువంగన్= యముడిని సేవించటానికి; పుచ్చెన్= పంపాడు (అనగా చంపాడని భావం).

తాత్పర్యం: చెదరిపోయిన సైన్యాలకు సాయంచేయటానికి (నిలపటానికి) అడ్డంగా వచ్చిన రాజవీర శ్రేష్ఠులను ఏడుగురుని, యుద్ధరంగంలోని తక్కిన రాజులు బెదరి, చెదరిపోగా, సాత్యకి యముడికి సేవ చేయటానికై వారిని పంపాడు.

విశేషం: అలం: పర్యాయోక్తం. చంపెను అనటానికి 'పుచ్చె జముం గొలువఁగ' అని భంగ్యంతరంచే చెప్పటంచేత అలంకారం పర్యాయోక్తము.

సీ. ఆ సమయంబున నతని మార్కొని కుంభ । భవుఁ డేడు తూపులు వఱపె మేన
నతఁ డస్త్రసప్తకహతుఁ జేసె; నాతని । నగ్గురుఁ డాఱింట నశ్వములను
సూతు నాతని నొంచె; నాత డయ్యాచార్యు । నేపుమైఁ బదియును నేడు నాఱు
నెనిమిదియును బదునెనిమిదియును శాత । శరముల నొప్పించి తురగచయము

ఆ. నాల్గు సాయకముల నడికించి సారథి । నొక్క మార్గణమున ను బ్బడంచి
యార్చుటయును ద్రోణుఁ డలిగి । వాలమ్ములఁ బొదివెఁ దద్రథంబు మద మెలర్ప. 7

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= సాత్యకి ఆ విధంగా యుద్ధం చేసేటప్పుడు; కుంభ భవుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; మార్కొని= ఎదుర్కొని; ఏడుతూపులు= ఏడు బాణాలు; మేనన్= అతడి శరీరంలో; పఱపెన్= నాటాడు; అతండు= ఆ సాత్యకి; అస్త్రసప్తక= ఏడు బాణాలతో; హతున్+చేసెన్= (ఆచార్యుడిని) దెబ్బతినేటట్లు చేశాడు; ఆ+గురుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఆతనిని= సాత్యకిని; ఆఱింటన్= ఆరింటితోను; అశ్వములను= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; ఆతనిన్= ఆ సాత్యకిని; నొంచెన్= బాధించాడు; ఆతఁడు= ఆ సాత్యకి; ఏపుమైన్= విజృంభణంతో; ఆ+ఆచార్యున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని (గురువును); పదియును= పదింటితోను; ఏడు= ఏడింటితోను; ఆఱు= ఆఱింటితోను; ఎనిమిదియును= ఎనిమిదింటితోను; పదునెనిమిదియును= పదునెనిమిదింటితోను; శాత= వాడియైన; శరములన్= బాణాలతో; నొప్పించి= బాధించి; తురగచయమున్= గుర్రములను; నాల్గు సాయకములన్= నాల్గు బాణాలతో; అడికించి= భయపెట్టి; సారథిని= సూతుని; ఒక్క మార్గణమునన్= ఒక వాడి అమ్ముతో; ఉబ్బు+అడంచి= గర్వాన్ని నాశంచేసి; ఆర్చుటయును= సింహనాదం చేయటంతో; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అలిగి= కోపించి; మదము= గర్వము; ఎలర్పన్= ఎక్కువ కాగా; తద్రథంబున్= ఆ సాత్యకియొక్క తేరును; వాలమ్ములన్= వాడి అయిన బాణాలతో పొదివెన్= క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా యుద్ధం జరిగేటప్పుడు ద్రోణుడు సాత్యకిని ఏడు బాణాలతో కొట్టాడు. అందుకు బదులుగా సాత్యకి కూడా ఏడు బాణాలతో ద్రోణుని కొట్టాడు. అపుడు ద్రోణుడు వరుసగా సాత్యకి మీద ఆరు బాణాలు వేసి అతడిని, సూతుడిని, గుర్రాలను దెబ్బతీశాడు. అందు కా సాత్యకి విజృంభించి ఆచార్యుడిని పది, ఏడు, ఆరు, ఎనిమిది, పద్దెనిమిది సంఖ్యలు గల వాడి బాణాలతో బాధించాడు. గుర్రాలను నాల్గు బాణాలతో భయపెట్టి, సూతుడిని ఒక తూపుతో హతమార్చి సింహనాదం చేశాడు. ద్రోణుడి కంతట కోపం ఎక్కువ కాగా వాడి అయిన బాణాలతో సాత్యకి తేరును క్రమ్ముకొన్నాడు.

వ. ఇట్లు బాణజాలంబు గుప్పి గురుండు సాత్యకి నుపలక్షించి. 8

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బాణజాలంబు= బాణముల యొక్క సమూహము; గుప్పి= ప్రయోగించి; గురుండు= ద్రోణుడు; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; ఉపలక్షించి= చూచి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బాణాల సమూహాన్ని గుప్పిస్తూ ద్రోణుడు సాత్యకిని చూచి.

క. 'నా చేతి బలువు గని నీ। యాచార్యుం డోడి తొలఁగి యరిగెను నీవే
త్రోచి యట వోవు వాఁడవు। సూచెదుగా కెట్లు నిన్ను స్రుక్కించెదనో! 9

ప్రతిపదార్థం: నా చేతి బలువు= నా భుజశక్తిని; కని= చూచి; నీ ఆచార్యుండు= నీ గురువైన అర్జునుడు; ఓడి= ఓడిపోయి; తొలఁగి= తప్పుకొని; అరిగెను= వెళ్ళాడు; నీవే త్రోచి= నీవే చొచ్చుకొని; అటపోవువాఁడవు= ఆ విధంగా పోతావు; నిన్నున్= నిన్ను; ఎట్లు= ఏ విధంగా; స్రుక్కించెదనో= బలహీనుని చేస్తానో; చూచెదుగాక!= చూస్తావు కదా!.

తాత్పర్యం: నా చేతి బలాన్ని చూచి నీ గురుడు (అర్జునుడు) ఓడి పారిపోయాడు. నీవు కూడ త్వరగా అట్లే పోతావు. ని న్నెవిధంగా బలహీనుని చేస్తానో చూడు'.

క. అనవుడు 'ధర్మాత్మజు పను। పున నే గాండీవికడకుఁ బోయెద; న న్నిం
తన నేటికిఁ? దడవయ్యెడు। ననుగ్రహము సేయు; మర్హ మది పెద్దలకున్.' 10

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; ధర్మరాజు పనుపునన్= ధర్మరాజు ఆజ్ఞతో; ఏన్= నేను; గాండీవికడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; పోయెదన్= వెళ్ళుతాను; నన్నున్= నన్ను; ఇంత+అనన్= ఇన్నిమాట లనగా; (వెనుకటి పద్యంలో ద్రోణుడాడిన వ్యంగ్యమైన మాటలు); ఏటికిన్?= ఎందుకు?; తడవు+అయ్యెడున్= ఆలస్యమవుతూ ఉన్నది; అనుగ్రహము చేయుము= దయ చూపుము; పెద్దలకున్= పెద్దవారికి; అది అర్హము= అది తగి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆజ్ఞచేయగా ' నే నర్జునుడి దగ్గరకు పోతూ ఉన్నాను. ఇన్ని మాటలతో నన్నెందుకు బాధిస్తావు? ఆలస్యమవుతూ ఉన్నది. నామీద దయ చూపుము. పెద్దవారి కది ధర్మం'.

క. అని పలికి తొలఁగిపోవుట। మనమున నూహించి దైత్యమర్దనుతమ్ముం
డను సూతుతోడ 'ద్రోణుఁడు। మనలం బోనీక పెనఁగు మాత్సర్యమునన్. 11

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని మాటలాడి; తొలఁగిపోవుట= తప్పించుకొనిపోవటాన్ని; మనమునన్= తన మనసులో; ఊహించి= తలచికొని; దైత్యమర్దను తమ్ముండును= సాత్యకియు; (దితి కుమారులయిన రాక్షసులను చంపిన వాడికి - శ్రీకృష్ణుడికి తమ్ముడని); సూతుతోడన్= తన సారథితో; అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; మనలన్= మనలను; పోనీక= తప్పుకొని పోనీయకుండా; మాత్సర్యమునన్= మచ్చరంతో (పట్టుదలతో); పెనఁగున్= పోరాడుతాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి ద్రోణుడితో ఆ మాటలు మాట్లాడి (అర్జునుడిలాగానే) (ద్రోణుణ్ణి) తొలగి పోవడం మంచిదని మనసులో ఊహించి తన సారథితో ఈ విధంగా అన్నాడు. ద్రోణుడు మాత్సర్యంతో మనలను ముందుకు పోనీకుండా యుద్ధం చేస్తాడు.

వ. తడసినఁ గర్జంబు దప్పు; నితనికి నోసరించి పోవలయు; విను మిదియె బాహ్లికబలం; బదే యంగసైన్యం; బల్లదె దాక్షిణాత్యసేన; వీనియం దొక్కసందున వెడలు ద', మని గడంగి యడ్డపడిన నొప్పించి చిక్కువఱిచి పోద మనిన నట్ల కాక యని యద్దారుకానుజుండు ద్రోణునకుం దొలంగించి తేరు దోలందీవ్రబాణంబులు గురియుచు నగ్గురుండు వెనుతవుల నయ్యాదవ సింహుండు సింహవిక్రమంబున నంగచమూచ్ఛేదనంబు సేసి చను నెడఁ గృతవర్మ యాతనిఁ దాఁకి. 12

ప్రతిపదార్థం: తడసినన్= ఆలస్యం చేస్తే; కర్జంబు= పని; తప్పున్= చెడిపోతుంది; ఇతనికిన్= ఈ ద్రోణుడికి; ఓసరించి= తప్పుకొని; పోవలయున్= వెళ్ళవలసి ఉన్నది; ఇదియె బాహ్లిక బలంబు= ఇదిగో బాహ్లికుడి సేన; అదే అంగసైన్యంబు= అదుగో అంగదేశపు సేన; అల్లదె= ఆ దూరంగా కనుపించేదే; దాక్షిణాత్యసేన= దక్షిణ దిక్కునుండి వచ్చినవారి సైన్యం; వీని అందున్= ఈ సేనలో; ఒక్క సందునన్= ఒక సందులో (మధ్యలో దూరి అని భావం); వెడలుదము= వెళ్ళుదాము; అనినన్= అనగా; కడంగి= పూనుకొని; అడ్డపడినన్= అడ్డంరాగా; నొప్పించి= బాధించి; చిక్కుపఱిచి= చికాకుపెట్టి; పోదము+అనినన్= వెళ్ళుదా మనగా; అట్లు+అ కాక+అని= అట్లే అని; ఆ+దారుకానుజుండు= ఆ దారుకుడి తమ్ముడు; ద్రోణునకున్ తొలంగించి= ద్రోణుడిని తప్పించి; తేరు తోలన్= తేరును తోలగా; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; తీవ్రబాణంబులన్+కురియుచున్= వాడి బాణాలను వర్షంవలె కురిపిస్తూ; వెనుతవులన్= వెన్నంటగా; ఆ+యాదవ సింహుండు= సింహమువంటి ఆ యాదవుడు; సింహ విక్రమంబునన్= సింహము శౌర్యం వంటి శౌర్యంతో; అంగచమూ= అంగసైన్యాన్ని; ఛేదనంబు చేసి= చంపి; చనుఎడన్= పోయేటప్పుడు; కృతవర్మ; ఆతనిన్+తాఁకి= ఆతడిని తలకొని.

తాత్పర్యం: ఆలస్యం అయితే పని చెడిపోతుంది. ఇతడిని తప్పించుకొని పోవలసియుంది. ఈ బాహ్లిక, అంగ, దాక్షిణాత్య సేనలలో సందుచేసికొని వెళ్ళుదాము. ఎవరైనా అడ్డుపడితే నొప్పించి చీకాకు పరిచి వెళ్ళుదాము'. అనగా అట్లే అని దారుకుడి తమ్ముడైన సారథి ద్రోణుని తప్పించి తేరును తోలాడు. గురుడు తీవ్ర బాణాలు కురిపిస్తూ వెంటబడగా, ఆ యాదవసింహం సాత్యకి సింహ పరాక్రమంతో అంగసైన్యాన్ని చీల్చుకొని వెళ్ళుతూ ఉండగా, కృతవర్మ అతడిని ఎదుర్కొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆ యమ్ము లతని మేనం। దూఱంగా నేసి నాల్గు తురగాంగములన్
గీఱించినఁ గని ద్రోణుం। డూఱడి ధర్మజుని దెసకు నున్ముఖుఁ డయ్యెన్. 13

ప్రతిపదార్థం: ఆఱు+అమ్ములు= ఆరు బాణాలను; అతని మేనన్= ఆ సాత్యకి శరీరంలో; తూఱంగాన్= చొచ్చుకొని పోయేటట్లు; ఏసి= కొట్టి; నాల్గు= నాల్గుబాణాలతో; తురగ+అంగములన్= గుర్రాల శరీరాలను; గీఱించినన్= చీల్చివేయగా; కని= చూచి; ద్రోణుండు; ఊఱడి= ఊరటతో; ధర్మజుని దెసకున్= ధర్మరాజు దిక్కుకు; ఉన్ముఖుఁడు+అయ్యెన్= ముందుకు సాగాడు.

తాత్పర్యం: ఆరు బాణాలను సాత్యకి శరీరంలోకి దూరేటట్లువేసి, నాలుగింటితో గుర్రాల శరీరాలను చీల్చాడు. దానిని (కృతవర్మ యుద్ధగతిని) చూచి ద్రోణుడు ఊరటతో ధర్మజు డున్న వైపునకు పోవటానికి ఉద్యుక్తుడయ్యాడు.

వ. అక్కడ మొగమయ్యు నిక్కడ నేమఱక యుండె; నప్పుడు. 14

ప్రతిపదార్థం: అక్కడన్= ధర్మరాజు ఉన్నచోట; మొగము+అయ్యున్= మొగము ఉన్నా; ఇక్కడన్= ఈ యుద్ధం జరిగే చోట; ఏమఱక= ఏమరుపాటు లేకుండా; ఉండెన్; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ దిక్కునకు మొగమున్నా (ధర్మజుడి దిక్కునకు మొగమయినా) ఇక్కడ ఈ యుద్ధం జరిగే స్థితికి ఏమరుపాటులేకుండా ఉన్నాడు. అప్పుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కృతవర్మయొడల సాత్యకి । శితసాయకములు పదాఱు సెరివిన఼ఁ గోపో
ద్ధతి మెఱయఁగఁ బలుదూపుల । నతఁ డాతని నుచ్చిపోవునట్లుగ నేసెన్. 15

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మ ఒడలన్= కృతవర్మ ఒంటిమీద; సాత్యకి; శితసాయకములు= వాడిబాణాలు; పదాఱు చెరివినన్= పదునారింటితో గ్రుచ్చగా; కోప+ఉద్ధతి= కోపంవలని దర్పం; మెఱయఁగన్= ప్రకాశించగా; పలుతూపులన్= అనేక బాణాలతో; అతఁడు= కృతవర్మ; ఆతనిన్= సాత్యకిని; ఉచ్చిపోవునట్లుగన్= గ్రుచ్చిదూసికొని పోయేటట్లుగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: వాడి అయిన పదహారు బాణాలను కృతవర్మ శరీరంలో గ్రుచ్చాడు. కోపంతో కృతవర్మ అనేక బాణాలు సాత్యకి ఒంటిలో దూసుకొని పోయేటట్లు కొట్టాడు.

వ. వెండియు. 16

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మరలా

తాత్పర్యం: ఇంకను. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. విలు దునుమాడి వక్షమున వే పదియమ్ములు నాఁట నాతఁ డు
జ్జ్వలఘనశక్తి వైచి కృతవర్ముని బాహువు నొంచి ధైర్య ని
శ్చలమతి నొండు విల్లు గొని సారథిఁ జంపిన సూతకృత్యమున్
వలనుగఁ బూని యా రథికవర్యుఁడు నిల్చె నితాంతధీరతన్. 17

ప్రతిపదార్థం: విలు తునుమాడి= వింటిని త్రుంచివేసి; వేఁ= వెంటనే; పది అమ్ములన్= పది బాణాలను; వక్షమునన్= గుండెలో; నాటన్= గ్రుచ్చగా; ఆతఁడు= సాత్యకి; ఉజ్జ్వల ఘనశక్తి వైచి= మండుతున్న పెద్ద శక్త్యాయుధాన్ని వేసి; కృతవర్ముని= కృతవర్మయొక్క; బాహువు నొంచి= భుజమును నొప్పించి; ధైర్యనిశ్చలమతిన్= ధైర్యంతో నిశ్చలమైన మనస్సుతో; ఒండు విల్లు కొని= వేరొకవిల్లును తీసికొని; సారథిన్+చంపినన్= సారథిని చంపగా; ఆ రథిక వర్యుఁడు= ఆ వీరశ్రేష్ఠుడు; సూతకృత్యమున్= సారథి పనిని; నితాంతధీరతన్= మిక్కిలి ధైర్యంతోను; వలనుగన్+పూని= ఉపాయంతోనూ పూనుకొని; నిల్చెన్= నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ సాత్యకి విల్లును త్రుంచి, పది వాడి బాణాలను అతడి గుండెలో గ్రుచ్చాడు. అప్పుడు పెద్ద శక్తితో సాత్యకి కృతవర్మ అతడి భుజాన్ని నొప్పించి ధైర్యనిశ్చలమతితో ఇంకొక విల్లు తీసుకొని సారథిని చంపాడు. అయినా అతడు ధైర్యంతో ఉపాయంగా సారథ్యం చేపట్టి యుద్ధరంగంలో నిలిచాడు.

వ. నిలిచియు సాత్యకి దెసం దఱుమక భీమసేన పురస్సరంబైన బలంబున కడ్డపడ నరిగె; నవ్విధంబున నతని బెట్టు వతిచి యా శైనేయుం డచటు గడచి చనియె' ననిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కి ట్లనియె. 18

ప్రతిపదార్థం: నిలిచియున్= ఆగియు; సాత్యకిదెసన్= సాత్యకి వైపు; తఱుమక= తరుమకుండా; భీమసేన పురస్సరంబు+ఐన= భీముడు నాయకుడుగా ఉన్న; బలంబునకున్= సైన్యానికి; అడ్డపడన్= అడ్డం పోవటానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+విధంబునన్= ఆ ప్రకారంగా (వెనుక వివరించిన విధంగా); అతనిన్= ఆ కృతవర్మను; బెట్టుపతిచి= ఎక్కువగా కష్టపెట్టి; ఆ శైనేయుండు= ఆ సాత్యకి; అచటు గడచి= ఆ చోటు దాటి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అనినన్ విని= అని చెప్పగా విని; ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయునికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడితో ముందు చెప్పబోయే విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ ధైర్యంగా నిలిచికూడా సాత్యకి ఉన్న దిక్కుకు వెళ్ళకుండా, భీముడు నాయకుడుగా ఉండే సైన్యానికి అడ్డుపడటానికె వెళ్ళాడు. సాత్యకి కూడా ఆ కృతవర్మను మిక్కిలి కష్టపెట్టి, ఆ చోటు వీడి వెళ్ళాడన్నది విని, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. గురు కృతవర్మ ముఖ్యు లతిఘోరపరాక్రమ శీలు; రట్టి నా
దొరలను సైన్యసాగరము దోర్బల సంపద గాసి సేసె న
న్నరుఁ డది గాక క్రమ్మఱ వినం గడు విస్మయ మి ట్లజయ్యుఁ డై
వెరవున లావునం బరిభవించుచు సాత్యకి యేపు సూపెనే? 19

ప్రతిపదార్థం: గురు= ద్రోణుడు; కృతవర్మముఖ్యులు= కృతవర్మ మొదలైన వారు; అతిఘోర పరాక్రమశీలురు= మిక్కిలి భయంకరంగా శత్రువులను ఆక్రమించుకొనేవారు (జయించేవారు); అట్టి= అటువంటి; నా దొరలను= నా నాయకులను; సైన్యసాగరమున్= సేనా సముద్రాన్ని; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; దోర్బల సంపదన్= భుజశక్తితో (భుజబల మనే సంపదతో); గాసి+చేసెన్= కష్టపెట్టాడు; అదిగాక= అంతమాత్రమే కాకుండా; సాత్యకి; ఇట్లు+అజయ్యుఁడు+ఐ= ఈ విధంగా అజేయుడుగా; వెరవునన్= ఉపాయంతో; లావునన్= బలంతో; పరిభవించుచున్= అవమానిస్తూ; ఏపు చూపెనే?= తన గొప్పతనాన్ని చూపినాడా? (అని); వినన్= వినగా (ఈ విషయాలు); కడు విస్మయము= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరం.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కృతవర్మ మొదలయిన మొనగాండ్రు మహాభయంకరమైన పరాక్రమం కలవారు. అటువంటి నా సేనానులనూ, సేనాసముద్రాన్నీ తన భుజబలంతో అర్జునుడు కష్టపెట్టాడు. అంతేకాదు. అజేయుడుగా ఉపాయం తోనూ బలంతోనూ మన సైన్యాన్ని అవమానిస్తూ తన గొప్పతనాన్ని చూపుతున్నాడా? ఇది వినటానికి వింతగా ఉన్నది.

మ. హరియుం బార్థుఁడు నట్లు నేర్పు గల బాహాశక్తిమైఁ జొచ్చుచో
దొరలున్ సేనలు బెల్లుఁ గూలుటకు నా దుర్యోధనుం డెంత యా
తురతం బొందెనొ? దంతి ఘోటక పదాతుల్ సాత్యకిస్ఫార దో
స్స్ఫురణన్ ప్రుగ్గుట కెట్లు దాను ననుజుల్ శోకించెనో యక్కటా!' 20

ప్రతిపదార్థం: హరియున్= కృష్ణుడును; పార్థుఁడున్= అర్జునుడును; అట్లు= ఆ విధంగా; నేర్పు కల= నేర్పున్న; బాహాశక్తి మైన్= భుజబలంతో; చొచ్చుచోన్= దూరేటపుడు (సైన్యాలు చొరబారేటప్పుడు); దొరలున్= రాజులును (నాయకులును); సేనలున్= సైన్యాలూ; పెల్లు కూలుటకున్= ఎక్కువగా నశించటానికి; ఆ దుర్యోధనుండు; ఎంత ఆతురతన్= ఎంత ఆరాటాన్ని; పొందెనొ?= అందినాడో?; దంతి= ఏనుగులు; ఘోటక= గుర్రాలు; పదాతుల్= కాల్బలం; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; స్ఫార= విస్తారమైన; దోస్స్ఫురణన్= భుజశక్తితో; ప్రుగ్గుటకున్= నాశనం కావటానికి; తాను= దుర్యోధనుడు; అనుజుల్= తోబుట్టువులు (సోదరులు); అక్కటా!= అయ్యో!; ఎట్లు= ఏ విధంగా; శోకించెనో!= దుఃఖపడ్డాడో!

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణార్జునులు నేర్పు, భుజబలం చూపుతూ సైన్యంలోకి చొచ్చుకొని పోయినందుకూ, పెక్కుమంది సైనికులు నశించినందుకూ దుర్యోధను డెంతగా ఆరాటపడ్డాడో? సాత్యకి భుజశక్తికి నశించిన ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ కాల్బలమునూ చూచి తన తమ్ములతో కలిసి తా నెంతగా దుఃఖించాడో!'.

వ. **అనవుడు సూతసూనుం డమ్మానవపతి కి ట్లనియె.** **21**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు= అని అనగా; సూతసూనుండు= సూతునికొడుకైన సంజయుడు; ఆ+మానవపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లన్నాడు

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ఆ రాజుతో (ధృతరాష్ట్రుడితో) ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'నీ యవినయంబు పెంపున । నీ యాపద సంభవించె; నింక వగచినం**
బాయునె? యితరుల క్రియ శో । కా యత్తుఁడ వగుట నీకు నర్హమె యధిపా! **22**

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా!; నీ అవినయంబు పెంపునన్= నీ అడకువ లేమి కారణంగా; ఈ ఆపద= ఈ కష్టం; సంభవించెన్= కలిగింది; ఇంక వగచినన్= ఇంక ఏడ్చినప్పటికినీ; పాయునె?= పోవునా? (ఈ దుఃఖం పోదు అని); ఇతరుల క్రియన్= ఇతరుల మాదిరిగా (సామాన్యుల వలె); శోక+ఆయత్తుఁడవు+అగుట= దుఃఖవశుడవవటం; నీకున్ అర్హమె?= నీకు తగునా? (అనగా తగదు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నీ అవినయం కారణంగా ఈ ప్రమాదం కలిగింది. ఇపుడు దుఃఖించిన ప్రయోజన మేమి? సామాన్యులవలె దుఃఖించటం తగునా? (ఓ రాజా! చేతులు కాలిన తరువాత ఆకులు పట్టుకొన్నట్లుంటుంది నీ ఈ చేష్ట - అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అన్నాడు.)

వ. **సుస్థిరుండ వై సమర ప్రకారంబు వినుము; 'సాత్యకి యత్తెఱంగునం జని కాంభోజసేనఁ జొచ్చిన నందలి మేటి మగలు దలపడి; రట్టియెడం గుంభసంభవుండు.** **23**

ప్రతిపదార్థం: సుస్థిరుండవు+ఐ= స్థిరంగా ఉన్నవాడవై; సమరప్రకారంబు= యుద్ధ విధానం; వినుము; సాత్యకి ఆ+తెఱంగునన్= సాత్యకి ఆ విధంగా; చని= వెళ్ళి; కాంభోజసేనన్= కాంభోజదేశపు సేనలోనికి; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; అందలి= ఆ సేనలోని; మేటి మగలు= గొప్పవీరులు; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: దృఢచిత్తంతో యుద్ధ విధానాన్ని వినుము. సాత్యకి ఆ విధంగా కాంభోజసేనలో ప్రవేశించగా వారిలోని గొప్పవీరులు సాత్యకిని ఎదుర్కొన్నారు. అటువంటప్పుడు ద్రోణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **కని కృతవర్మకు సారథి । నొనర్చి తన కృత్యమునకు నునిచి కడఁగి యా**
శినివరు వెనుకొన ధర్మసు । తుని దొర లయ్యస్త్రగురునిఁ దొడర నడరినన్. **24**

ప్రతిపదార్థం: (కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు); కని= చూచి; కృతవర్మకున్= కృతవర్మకు; సారథిన్+ఒనర్చి= సూతుడిని ఏర్పాటుచేసి; తన కృత్యమునకున్+ఉనిచి= (వాడిని) తాను చేస్తున్న పనికి నియమించి; కడఁగి= యత్నించి; ఆ శినివరున్= ఆ శినివంశ శ్రేష్ఠుడిని (సాత్యకిని); వెనుకొనన్= వెన్నంటగా; ధర్మసుతుదొరలు= ధర్మరాజు పక్షాన ఉన్న రాజులు; ఆ+అస్త్రగురునిన్= ఆ ధనురాచార్యుడిని; తొడరన్= ఎదుర్కొనటానకి; అడరినన్= విజృంభించగా.

తాత్పర్యం: (ద్రోణాచార్యుడు) చూచి కృతవర్మకు సారథిని ఏర్పాటుచేసి తానుచేస్తున్న పనిని-యుద్ధాన్ని-అతనికి అప్పగించి, సాత్యకిని తాను వెంటాడగా, ధర్మరాజు పక్షంలోని సేనా నాయకులు ద్రోణాచార్యుని ఎదుర్కొనటానికి విజృంభించగా

క. **వారిఁ గృతవర్మ మార్కొని । దారుణ శర శిఖల నేర్చి తల్లడపఱుపం**
గా రయము గుంది నిలిచిరి । వా రొండొరుఁ జూచుచును వివర్ణాకృతులై. **25**

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మ; వారిన్ మార్కొని= వారిని ఎదుర్కొని; దారుణ శరశిఖలన్= భయంకరమైన బాణాగ్ని జ్వాలలతో; ఏర్చి= కాల్చి; తల్లడ పఱుపన్= తల్లడిల్లజేయగా; వారు= ఆ సైనికులు(పాండవ పక్షంవారు); ఒండొరున్ చూచుచున్= ఒకరినొకరు చూస్తూ; వివర్ణ+ఆకృతులు+ఐ= తెల్లబడిన ముఖం కలవారయి; రయము= వేగం; కుంది= తగ్గి; నిలిచిరి= నిలిచారు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ వారిని ఎదుర్కొని, భయంకరమైన బాణాగ్ని జ్వాలలతో కాల్చి తల్లడిల్లజేయగా, ఆ సేనా నాయకులు వెలవెల పోయిన ముఖాలతో ఒకరినొకరు చూస్తూ, తమ వేగం మందగిల్లగా నిలిచారు.

వ. **ఇట్లు హార్దిక్యుబలు విడి కోహటించిన రథికులం బురికొలిపికొని వృకోదరుండు సోదరపుత్త్రమిత్త్ర సహితంబుగా నతనిపై గవిసె; నట్టి సమయంబున నయ్యనిలజుండును ధృష్టద్యుమ్నుండును శరత్రయంబులను, ధర్మనందన ద్రుపదులు బాణపంచకంబులను, హైడింబుం డేడమ్ములను, మత్స్యపతి పదియేనింటను, సహదేవుం డిరువదేనింటను, శిఖండి యిరువదింటను, ద్రౌపదేయులు డెబ్బది తూపులను, నకులుండు సాయక శతంబునను నొక్కుమ్మడి నమ్మేటివిలుకానిం బొదివిన నతండు.** **26**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; హార్దిక్యుబలువిడికిన్= హార్దిక్యుని పద్ధతికి (యుద్ధపద్ధతికి); ఓహటించిన= వెనుకంజ వేసిన; రథికులన్= రథవీరులను; పురికొలిపికొని= ప్రేరేపించుకొంటూ; వృకోదరుండు= భీమసేనుడు; సోదర పుత్త్ర మిత్త్ర సహితంబుగాన్= తోబుట్టువులతో, కుమారులతో, స్నేహితులతోకూడా; అతనిపైన్= ఆ హార్దిక్యుని మీదకు; కవిసెన్= క్రమ్ముకొన్నాడు; అట్టి సమయంబునన్= ఆ వేళలో; ఆ+అనిలజుండును= ఆ భీమసేనుడును; ధృష్టద్యుమ్నుండును= ధృష్టద్యుమ్నుడుకూడా; శరత్రయంబునన్= మూడు బాణాలతోను; ధర్మనందన ద్రుపదులు= ధర్మరాజు, ద్రుపదుడును; బాణపంచకంబులను= ఐదు బాణాలతోను; హైడింబుండు= హిడింబ కుమారుడైన ఘటోత్కచుడు; ఏడు అమ్ములను= ఏడు బాణాలను; మత్స్యపతి= విరాటరాజు; పది ఏనింటను= పదునైదు బాణాలతోను; సహదేవుండు; ఇరువది+ఏనింటను= ఇరవై అయిదు బాణాలతోను; శిఖండి; ఇరువదింటను= ఇరువది తోను; ద్రౌపదేయులు= ఉపపాండవులు; డెబ్బదితూపులను= డెబ్భై బాణాలతోను, నకులుండు; సాయకశతంబునను= నూరు బాణాలతోను; ఒక్కుమ్మడిన్= ఒక్కటిగా; ఆ+మేటి విలుకానిన్= ఆ గొప్ప విలుకాడిని; పొదివినన్= క్రమ్ముకోగా; అతండు= ఆ హార్దిక్యుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృతవర్మ యుద్ధపద్ధతికి వెనుకంజ వేసిన సేనాపతులను పురికొల్పుతూ సోదర పుత్రమిత్ర సహితంగా భీముడు అతడి మీదకు దూకాడు. ఆ సమయంలో భీమ ధృష్టద్యుమ్నులు మూడు బాణాలతోను, ధర్మనందన ద్రుపదులు ఐదు బాణాలతోను, ఘటోత్కచుడు ఏడింటితోను, విరాటరాజు పదునైదింటితోను, సహదేవుడు ఇరువది ఐదుతోను, శిఖండి ఇరువదితోను, ఉపపాండవులు డెబ్బై బాణాలతోనూ, నకులుడు నూరు బాణాలతోనూ ఒక్కసారిగా ఆ గొప్ప విలుకాడిని కృతవర్మను క్రమ్ముకొన్నారు. అందుకాతడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **ఐదైదు శరముల నందఱ స్రుక్కించి, । భీముని నేడింట బెట్టు వఱచి**
ధనువుఁ గేతనమును దునిమి డెబ్బది తూపు । లతిరయంబున నుర మాడ నేయ
సోలిన యమ్మరుత్సుతుఁ జూచి యందఱు । నా కృతవర్మపై నడరి; రంతఁ
దెలిసి వృకోదరుం డలఘు దారుణసము । జ్జ్వలశక్తి నాతని వైవ నతఁడు

తే. **ముత్తునియఁ జేయ దొడ్డ విల్లెత్తి యతని । యొడలు నెత్తురు వఱ్ఱు సేయుటయు నాస**
మీరనందనుఁ దక్కటి వారి నొంచె । మూఁడు మూఁడ మ్ము లేసి యవ్వాడిమగఁడు. **27**

ప్రతిపదార్థం: అందఱన్= ఎదిరి వీరు లందరిని; ఐదు+ఐదు శరములన్= అయిదయిదు బాణాలతో; స్రుక్కించి= మూర్ఛిల్లచేసి; భీమునిన్= భీమసేనుడిని; ఏడింటన్= ఏడు బాణాలతో; బెట్టువటిచి= ఎక్కువగా బాధపెట్టి; ధనువున్= వింటిని; కేతనమును= పతాకాన్ని; తునిమి= త్రుంచి వేసి; డెబ్బది తూపులన్= డెబ్భై బాణాలతో; అతిరయంబునన్= మిక్కిలి తొందరగా; ఉరము+ఆడన్= గుండియలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు; ఏయన్= కొట్టగా; సోలిన= సొమ్మసిల్లిన; ఆ+మరుత్సుతున్= ఆ వాయుతనయుడైన భీముడిని; చూచి; అందఱున్= (పాండవ) సైనికులందరునూ; ఆ కృతవర్మపైన్= ఆ కృతవర్మమీదకు; అడరిరి= (బాణాలు వేస్తూ) అతిశయించారు; అంతన్+తెలిసి= అంతలోనే ఒళ్ళు తెలిసి; వృకోదరుండు= భీమసేనుడు; అలఘు= పెద్దదైన; దారుణ= భయంకరమైన సముజ్జ్వలశక్తిన్= మిక్కిలి వెలుగుతూ ఉన్న శక్త్యాయుధాన్ని; అతనిన్= ఆ కృతవర్మను వైవన్= కొట్టగా; అతఁడు= ఆ కృతవర్మ; దొడ్డవిల్లు+ఎత్తి= పెద్దబాణాన్ని తీసికొని; ముత్తునియన్+చేయన్= (ఆ శక్తిని) మూడు ముక్కలు చేయగా; అతని+ఒడలు= ఆ కృతవర్మ ఒంటిని; నెత్తురు వఱ్ఱు= నెత్తుటి ప్రవాహం; చేయుటయు= చేయగా; ఆ+వాఁడిమగఁడు= ఆ వీరుడైన సైనికుడు (కృతవర్మ); మూఁడు మూఁడు+అమ్ములు+ఏసి= మూడు మూడు బాణాలతో కొట్టి; సమీర+నందనున్= వాయుకుమారుడైన భీముడిని; తక్కటి వారిన్= మిగిలిన వారలను; నొంచెన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ తన్నెదిరించిన వీరులందరిని బాధించి అయిదయిదు బాణాలతో పాండవ సైన్యాన్ని బాధించాడు. ఏడింటితో భీముడిని పెద్ద దెబ్బ కొట్టాడు. వింటినీ పతాకాన్నీ త్రుంచివేసి, డెబ్బది బాణాలతో గుండెమీద కొట్టగా భీముడు సొమ్మసిల్లాడు. అపు డా సైనికులంతా కృతవర్మపైకి వెళ్ళారు. అంతలో భీముడు మూర్ఛనుండి తేరుకొన్నాడు. ఒక భయంకరమైన శక్తిని అతడిపై వేయగా దానిని కృతవర్మ మూడు ముక్కలు చేశాడు. అంత భీముడు ఒక పెద్ద విల్లు తీసికొని కృతవర్మ శరీరాన్ని నెత్తురు వఱ్ఱోడునట్లుగా చేశాడు. దానికి బదులుగా ఆతడు భీముడినీ, మిగిలినవారినీ మూడేసి బాణాలతో కొట్టాడు.

తే. అందఱును జుట్టుముట్టి తీవ్రాస్త్రజాల । కములఁ గృతవర్మ నొంప, శిఖండి గదిసి
యాక్రమించిన విలు ద్రుంచె నాతఁ డప్పు । డతని చాపంబు దునిమె నుగ్రాసి వైచి. 28

ప్రతిపదార్థం: అందఱును= భీమసేనాదు లంతా; చుట్టుముట్టి= చుట్టూ క్రమ్ముకొని; తీవ్ర+అస్త్రజాలకములన్= భయంకరమైన బాణాలతో; కృతవర్మన్= కృతవర్మను; నొంపన్= నొప్పించగా; శిఖండి; కదిసి= అతిక్రమించి; ఆక్రమించినన్= క్రమ్ముకోగా; విలుత్రుంచెన్= అతడి వింటిని త్రుంచివేసినాడు; ఆతఁడు= కృతవర్మ; అప్పుడు= అపుడు; ఉగ్ర+అసిన్= భయంకరమైన కత్తితో; వైచి= కొట్టి(వేసి); అతని చాపంబున్= ఆ శిఖండి వింటిని; తునిమెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మను భీమసేనాదులు చుట్టుముట్టి తీవ్రాస్త్రాలతో బాధించారు. శిఖండి క్రమ్ముకోగా అతడి విల్లును కృతవర్మ త్రుంచాడు. వెంటనే పెద్దకత్తి విసరి కృతవర్మ శిఖండి ధనువును ముక్కలు చేశాడు.

క. ఆలోనన భోజపతిన్ । వాలమ్ముల బొదివి రెల్లవారలు దానం
దూల కతఁడు బలువిలు గొని । క్రాలుచు నా భీమముఖ్య రథికుల నొంచెన్. 29

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన= అంతలోనే; ఎల్లవారును= అందరును (అనగా పాండవపక్షంలోని వీరులంతా); వాలు+అమ్ములన్= వాడి అగు బాణాలతో; భోజపతిన్= భోజరాజును; పొదివిరి= కమ్ముకొన్నారు; దానన్= అందుకు; అతఁడు= భోజరాజయిన కృతవర్మ; తూలక= తూలిపోకుండా; బలువిలుకొని= బలమైన విల్లును తీసికొని; క్రాలుచున్= ప్రకాశిస్తూ; ఆ భీమముఖ్యరథికులన్= ఆ భీమసేనుడు మొదలైన రథికవీరులను; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: అంతలోనే (శీఘ్రంగా) పాండవ సైనికులు మొత్తంగా వాడిబాణాలతో భోజరాజును క్రమ్ముకొన్నారు. అంతమాత్రానికి జంకకుండా ఆతడు కూడా పెద్ద విల్లును చేపట్టి వెలుగుతూ భీమాది రథికులనందరను నొప్పించాడు.

వ. అప్పుడు. 30

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

ఉ. ఒండొక చాప మెత్తికొని యుగ్రత శాంతనవాంతకుండు వే
దండము వోలెఁ గిట్టిన నుదగ్రత సింహనఖోపమ స్ఫుర
త్కాండములం దదంగము రథంబుపయిం బడ నేసె భోజనా
థుం డది యాజికిం దొలఁగఁ దోలె రయంబున సూతుఁ డార్తుఁ డై. 31

ప్రతిపదార్థం: శాంతనవ+అంతకుండు= శిఖండి (భీష్ముడి చావుకు కారణమైనవాడు); ఒండొక చాపము= ఇంకొక విల్లును; ఎత్తికొని= తీసికొని; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; కిట్టినన్= సమీపించగా; ఉదగ్రతన్= భయంకరమైన; సింహనఖ= సింగపు గోళ్ళతో; ఉపమ= సాటియయిన స్ఫురత్+కాండములన్= ప్రకాశించుచున్న బాణాలతో; తదంగమున్= ఆ శిఖండి శరీరాన్ని; భోజనాథుండు= భోజరాజయిన కృతవర్మ; రథంబుపయిన్= తేరిమీద పడేటట్లుగా వేశాడు (కొట్టాడు); అది= దానిని; సూతుఁడు= సారథి; ఆర్తుఁడు+ఐ= భయంతో; అజికిన్= యుద్ధరంగానికి; తొలఁగన్+తోలెన్= తొలగిపోయేటట్లుగా తోలాడు.

తాత్పర్యం: శిఖండి ఇంకొక విల్లుతో మదపుటేనుగువలె భయంకరంగా ఎదుర్కొన్నాడు. కృతవర్మ సింహపు గోళ్ళవలె వాడి అయి భయంకరమైన బాణాలతో కొట్టి ఆ శిఖండి శరీరం తేరుమీద పడేటట్లు చేశాడు. ఆ స్థితికి సారథి భయపడి శిఖండిని యుద్ధభూమినుండి తొలగించి దూరంగా తీసికొనిపోయాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు శిఖండి గం డడంగిపోయినం గని మత్స్యచేదికేకయాది సైన్యంబులు బరవసంబు సేసి యురవడించిన నా కృతవర్మ మర్మభేదనస్ఫార నారాచ పరంపరా ప్రవాహంబున వానినెల్లం గలంచె; తత్కలకలం బాలించి సాత్యకి య ట్లబ్బలంబులు వికలంబు లగుట యాలోకించి, విజయునకుం దోడ్పడం బదంపడి పోఁదగు; రాజు వలనారయవలయు నని యూహించి తనకు నడ్డపడిన భరద్వాజుని తోడి సమరంబు సాలించి మరలి యరదంబు దోలుకొని యరుగుదెంచి కృతవర్మునిం దాఁకి యేసిన, నతండును బొగలేని మంటచందంబున నుద్దీపించి సాయకజ్వాలలు నిగిడించిన నవి మగిడించి యా శైనేయుండు. 32

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శిఖండి; గండు+అడంగిపోయిన్+కని= మగటిమి నశించిపోగా చూచి (బలం ఉడిగిపోగా);మత్స్య, చేది, కేకయ+ఆది సైన్యంబులు= మత్స్యదేశంయొక్క, చేదిదేశంయొక్క, కేకయదేశంయొక్క సైన్యాలు; బరవసంబు చేసి= ధైర్యం చేసి; ఉరవడించినన్= దూకగా; ఆ కృతవర్మ; మర్మభేదన= ప్రాణాలను తీసే (చీల్చే); స్ఫార= వాడి అయిన; నారాచపరంపరా= నారసముల వరుసతో; ప్రవాహంబునన్= సమూహంతో (నది ఉరవడివలె పడుతూ ఉండే బాణాల గుంపుతో); వానిన్+ఎల్లన్= ఆ బాణాలన్నిటినీ; కలంచెన్= చికాకు పరచాడు; తద్+కలకలంబు= ఆ శబ్దాన్ని; ఆలించి= విని; సాత్యకి; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+బలంబులు= ఆ సేనలు; వికలంబులు+అగుట= చెదరిపోవటం; ఆలోకించి= చూచి; విజయునకున్+తోడ్పడన్= అర్జునుడికి సహాయపడటానికి; పదంపడి= మరల; పోన్+తగున్= పోవచ్చును; రాజు= ధర్మరాజు; వలను= దిక్కును (అనగాఅతడి వైపు); ఆరయవలయును= చూడవలెను; అని ఊహించి= అని తలపోసి; తనకున్+అడ్డుపడిన= తన దారికడ్డంవచ్చిన; భరద్వాజునితోడి= ద్రోణుడితో; సమరంబు చాలించి= యుద్ధం ఆపి; మరలి= తిరిగి; అరదంబు తోలుకొని= తేరును తోలుకొని; అరుగు దెంచి= వచ్చి; కృతవర్మునిన్+తాఁకి= కృతవర్మను ఎదుర్కొని; ఏసినన్= కొట్టగా; అతండును= ఆ కృతవర్మకూడ; పొగ లేని మంట చందంబునన్= పొగలేని మంట మాదిరిగా (సాధారణంగా పొగలేనిదే మంటరాదు); ఉద్దీపించి= విజృంభించి; సాయకజ్వాలలు=

బాణాగ్ని మంటలను; నిగిడించినన్= ఎగయించగా; అవి= ఆ మంటలను; ఆ శైనేయుండు మగిడించి= ఆ సాత్యకి బాణాగ్ని జ్వాలలను త్రిప్పికొట్టి.

తాత్పర్యం: శిఖండి శక్తి అడగిపోగా చూచిన కృతవర్మ, మత్స్య చేది కేకయాది సైన్యాలు ప్రవాహవేగంతో రాగా మర్మభేదం కావించే బాణాలతో ఆ సైన్యాన్ని కలచాడు. ఆ కలకలం విన్న సాత్యకి, ఆ సైన్యాలు చీకాకు పడటంచూచి, 'అర్జునుడికి సహాయంగా తరువాత పోవచ్చును, ముందురాజైన ధర్మజుడి దిక్కు చూడవలసి ఉన్నది' -అని ద్రోణుడు అడ్డం వచ్చినప్పటికినీ అతడితో యుద్ధం చేయకుండా, తన తేరును తోలుకొనిపోయి, కృతవర్మని తాకి కొట్టాడు. అందు కాతడు పొగలేని మంటవలె విజృంభించాడు. ఆ సాత్యకి కృతవర్మడి బాణాగ్ని జ్వాలలను త్రిప్పికొట్టి

విశేషం: అలం: ఉపమ.

శా. **భల్లం బొక్కట విల్లు ద్రుంచి రయ మొప్పన్ నాల్గిటన్ వాజులం**
ద్రెళ్ళన్ బెట్టుగ నేసి సూతుతల సందీప్తైక బాణాహతిన్
డొల్లం జేసి యదల్చి, యి ట్లతని యాటోపంబు మాన్పించి యు
త్ఫుల్లాస్యుండయి పోవ నడ్డపడినం ద్రుంచెం ద్రిగర్తావళిన్. **33**

ప్రతిపదార్థం: (సాత్యకి) భల్లంబు+ఒక్కటన్= ఒక్క బల్లెంతో; విల్లుత్రుంచి= కృతవర్మ వింటిని త్రుంచివేసి; రయము+ఒప్పన్= వేగం ఒప్పగా; నాల్గిటన్= నాల్గు బాణాలతో; వాజులన్= తేరిగుర్రాలను; త్రెళ్ళన్= తునిసిపడేటట్లు; బెట్టుగన్= గట్టిగా; ఏసి= కొట్టి; సూతుతలన్= సారథి తలను; సందీప్త= మండుతున్న; ఏక బాణ+ఆహతిన్= ఒక బాణం దెబ్బతో; డొల్లన్+చేసి= దొర్లిపోయేటట్లుగా చేసి (పడగొట్టి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అదల్చి= బెదరించి; అతని= కృతవర్మయొక్క; ఆటోపంబు= గర్వాన్ని; మాన్పించి= ఆపి వేసి; ఉత్ఫుల్ల= వికసించిన; ఆస్యుండు+అయి= మొగం కలవాడయి; పోవన్= పోగా; అడ్డపడినన్= దారికడ్డం రాగా; త్రిగర్త+ఆవళిన్= త్రిగర్త దేశపు సైన్యాన్ని; త్రుంచెన్= నరికివేసెను.

తాత్పర్యం: ఒక బల్లెంతో కృతవర్మ వింటిని (సాత్యకి) త్రుంచాడు. నాల్గు బాణాలతో తేరిగుర్రాలను కూల్చాడు. ఒక మండే బాణంతో సారథితలను దొర్లునట్లు చేశాడు. ఈ విధంగా కృతవర్మ గర్వాన్ని మాన్పించాడు. వికసించిన ముఖంతో పోబోయే అతడి దారికి అడ్డం రాగా, త్రిగర్తదేశసైన్యాన్ని కూడ సాత్యకి హతమార్చాడు.

వ. **ఇట్లు కృతవర్మ విరథుం డైన రయంబునం బురికొని యురవడించిన పాండవ సైన్యంబులం గని కుంభసంభవుం డా శినివరు విక్రమ విహారంబున కడ్డపడం గడంగక యా సైన్యంబుల సంరంభంబు దన విజృంభణంబున వారించి నిలిచె; నిత్తెఱంగునం ద్రిగర్తసేనఁ జిక్కువఱిచి తఱిమి చను నయ్యాదవరత్నంబు ప్రయత్నంబునకు భంగంబు సేయ నుత్తుంగ మాతంగంబును గొలిపి జలసంధుండు మదాంధుం డయి మార్కొనుటయు.** **34**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కృతవర్మ విరథుండయినన్= కృతవర్మ తేరులేనివాడు కాగా (రథం విరిగినవాడుగా); రయంబునన్= వేగంగా; పురికొని= క్రమ్ముకొని; ఉరవడించిన= వేగిరపడిన; పాండవసైన్యంబులన్+కని= పాండవసేనను చూచి; కుంభవసంభవుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆ శినివరు= ఆ శినివంశములో ఉత్తముడైన వాని (సాత్యకిని); విక్రమ= శౌర్యమనే; విహారంబునకున్= ఆటకు; అడ్డపడన్= అడ్డం పోవటానికి; కడంగక= పూనుకోకుండా; ఆ సైన్యంబుల= ఆ సైన్యాల; సంరంభంబున్= ఆటోపమును; తన విజృంభణంబునన్= తన అతిశయంతో; వారించి= అడ్డుకొని; నిలిచెన్= నిలచాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; త్రిగర్తసేనన్= త్రిగర్తదేశ సైన్యమును; చిక్కువఱిచి= చీకాకుచేసి; తఱిమి= తఱిమివేసి; చను= పోతూ ఉన్న; ఆ+యాదవ

రత్నంబు= ఆ యాదవ వంశములో శ్రేష్ఠుడైన (సాత్యకి); ప్రయత్నంబునకు= చేసేపనికి; భంగము చేయన్= అవమానం చేయటానికి; ఉత్తుంగ మాతంగంబును= పెద్ద ఏనుగు నొకదానికి; కొలిపి= ఉసికొల్పి; జలసంధుండు= జలసంధుడనే రాజు; మదాంధుండయి= పొగరుతో కన్నులు కనబడకుండా; మార్కొనుటయున్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: కృతవర్మ విరథుడు కాగా, పాండవ సైన్యాలు వేగంగా దూకుడుతో క్రమ్ముకోవటాన్ని ద్రోణుడు చూచి, శినివంశంలో ఉత్తముడయిన సాత్యకి వీరవిహారానికి అడ్డంపోకుండా, పాండవసైన్యాల ఆటోపాన్ని తన అతిశయంతో అడ్డుకొని నిలచాడు. త్రిగర్తదేశ సైన్యాన్ని భంగపరచి తరిమివేసి పోతూ ఉండే ఆ మేటి యాదవుడైన సాత్యకి చేసే పనికి భంగం కలిగించటానికి, జలసంధుడనే రాజు పొగరుబోతుతనంతో ఒక మదపుటేనుగును అతడి మీదకు ఉసికొల్పి ఎదుర్కొనగా.

జలసంధుం డను రాజు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం. 7-91-24)

క. **ప్రదర ప్రవాహముననఁ । మ్మదవద్ద్విరదంబు పటుగమన ముడిపి ముదం**
బొదవిన సాత్యకి విలు బె । ట్టు దునిమె న మ్మగధనాథుఁడు మహోగ్రుం డై. **35**

ప్రతిపదార్థం: ప్రదర ప్రవాహమునన్= బాణాల వెల్లువలో; ఆ+మదవత్+ద్విరదంబు= ఆ మదపుటేనుగుయొక్క; పటుగమనము= తీవ్రమైన వేగాన్ని; ఉడిపి= ఆపి; ముదంబు+ఒదవిన= సంతోషపడిన; సాత్యకి విలు= సాత్యకివింటిని; ఆ+మగధనాథుఁడు= ఆ మగధదేశపు రాజు; మహా+ఉగ్రుండు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరుడై; బెట్టు= మిక్కిలి; తునిమెన్= త్రుంచాడు.

తాత్పర్యం: మాగధుడైన జలసంధుడు ఉసికొల్పిన మదపుటేనుగు వేగాన్ని తన బాణాల వరదతో సాత్యకి ఆపాడు. ఆ జలసంధుడు మహాకోపంతో సాత్యకివింటిని త్రుంచివేశాడు.

తే. **తునిమి నవ్వుచు నేఁబది తూపు లురము । నందు నాఁటిన శైనేయుఁ డలిగి బెట్టి**
దంపు విలుగొని యాతని ధనువు నఱికి । యుఱక యఱువది యమ్ములు వఱపె మేన. **36**

ప్రతిపదార్థం: తునిమి= త్రుంచి (జలసంధుడు సాత్యకి విల్లును తునిమి); నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఏఁబది తూపులు= ఏబది బాణాలు; ఉరమునందున్= గుండెమీద; నాటినన్= గ్రుచ్చగా; శైనేయుఁడు= సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; బెట్టిదంపు విల్లు కొని= పెద్ద విల్లు తీసికొని; ఆతని ధనువు నఱకి= వింటిని తెగనరికి; ఉఱక= గురి చూచి; అఱువది అమ్ములు= అరవై బాణాలు; మేనన్= అతడి ఒడలిమీద; పఱపెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: జలసంధుడు సాత్యకి విల్లును త్రుంచివేసి, యాభైబాణాలను అతడి గుండెమీద నాటాడు. దానికి కోపించి సాత్యకి, పెద్ద విల్లుతో అతడి వింటిని నరకివేసి, అరువది బాణాలతో గురిచూచి అతడి ఒడలిమీద కొట్టాడు.

వ. **దానికిం జలింపక జలసంధుండు.** **37**

ప్రతిపదార్థం: దానికిం= అందులకు; చలింపక= జంకక; జలసంధుండు= జలసంధుడనేవాడు.

తాత్పర్యం: అందుకు జలసంధుడు భయపడక.

చ. **పటుగతి నా శినిప్రవరు బాహువుఁ దోమర కీలితంబు సే**
యుటయును గాక త్రుంచె ధను వుగ్రకృపాణము వైచి యాతఁ డు
త్కట మగు నల్క నొండువిలు గైకొని వాని నికృత్తహస్తునిం
ద్రుటిత శిరస్కునిం బ్రదరధూత మదావళుఁ జేసి యార్చినన్. **38**

ప్రతిపదార్థం: (ఆ జలసంధుడు) పటుగతిన్= తీవ్రమైన పద్ధతితో; ఆ శినిప్రవరు= ఆ సాత్యకియొక్క; బాహువున్= భుజమును; తోమర కీలితంబు= తోమరమనే ఆయుధపు దెబ్బ తగిలేటట్లు; చేయటయును= చేయటమే; కాక= కాక; ధనువు= విల్లును; ఉగ్రకృపాణము= భయంకరమైన కత్తిని; వైచి= వేసి; త్రుంచెన్= త్రుంచాడు; ఆతఁడు= ఆ సాత్యకి; ఉత్కటము+అగు అల్కన్= ఎక్కువ కోపంతో; ఒండు విలు= ఇంకో వింటిని; కైకొని= తీసికొని; వానిన్= ఆ జలసంధుడిని; నికృత్తహస్తునిన్= నరకబడిన చేయికలవాడుగాను; త్రుటిత శిరస్కునిన్= త్రుంచబడిన తలకల వాడినిగాను; ప్రదరధూతమదావళున్= బాణం దెబ్బతో ఎగురగొట్టబడిన మదపుటేనుగు కలవాడినిగాను; చేసి; ఆర్చినన్= సింహనాదం చేయగా.

తాత్పర్యం: జలసంధుడు సాత్యకి బాహువును తోమరంతో కొట్టటమే కాకుండా, పెద్ద కత్తితో ఆతడి విల్లును కూడా త్రుంచాడు. దానికి కోపించిన సాత్యకి ఇంకొక విల్లు తీసుకొని, అతడి చేతిని నరికాడు. తలను త్రుంచాడు. బాణం దెబ్బతో మదపుటేనుగును ఎగురకొట్టి సింహనాదం చేశాడు.

క. **పెలుకుటి యచ్చటి మూఁకలు । గలఁగిన గని తన ముఖంబు కయ్యంబునకున్**
బలియురఁ గృతవర్మాదుల । నిలిపి గురుఁడు వచ్చి యా శినిప్రభుఁ దాఁకెన్. **39**

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటి మూఁకలు= అక్కడ ఉన్న సైనికులు; పెలుకుటి= భయంతో వణుకుతూ; కలఁగినన్= చికాకు పడగా; కని= చూచి; తన ముఖంబు= తాను ఎదురుగా చేస్తున్న; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; బలియురన్= బలవంతులయిన; కృతవర్మ+ఆదులన్= కృతవర్మ మొదలయిన వారిని; నిలిపి= నిలిపి ఉంచి; గురుఁడు= ద్రోణుడు; వచ్చి= వచ్చి; ఆ శినిప్రభున్= ఆ శిని వంశపు రాజును (సాత్యకిని); తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన సైన్యం భయంతో వణుకుతూ చికాకుపడగా, ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు చూచి, బలవంతులైన కృతవర్మాదులను తాను చేస్తున్న యుద్ధాన్ని చేయటానికి నిలిపి, తాను ఆ శినివంశరాజు (సాత్యకి)ని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. **ఇవ్విధంబునం గడంగిన కుంభసంభవుం జూచి యతని ప్రాపున దుర్మర్షణ దుస్సహ వికర్ణ దుర్ముఖ దుశ్శాసన చిత్రసేన ప్రముఖు లగు కురు కుమారు లొక్కపెట్ట కవిసి మిక్కుటం బగు తూర్యరవంబులతోఁ బెక్కమ్ముల సాత్యకిం బొదువ నత్తుములంబులకు దుర్యోధనుం డేతెంచి తమ్ములం గలిసినం గనుంగొని గురుండు వారలతని కోపుదు రను బుద్ధిఁ బాండవసేనాముఖంబునకుం జనుదెంచిన నయ్యచ్యుతానుజుం డారథికు లందఱ కన్నిరూపు లయి వారల శరాసారంబులు నివారించుచు నొకని నొకని ననేక బాణజాలంబుల నొప్పించుచుండ నక్కౌరవేశ్వరుం డుద్దామగతిని గవిసి వాలమ్ము లాతని తనువునం జొనిపిన నతండు.40**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; కడంగిన= పూనిన; కుంభసంభవున్+చూచి= ద్రోణాచార్యుడిని చూచి; అతని ప్రాపునన్= అతడి అండతో; దుర్మర్షణ దుస్సహ వికర్ణ దుర్ముఖ దుశ్శాసన చిత్రసేన ప్రముఖులు+అగు కురుకుమారులు= దుర్మర్షణుడు, దుస్సహుడు, వికర్ణుడు, దుర్ముఖుడు, దుశ్శాసనుడు, చిత్రసేనుడు మొదలైన ముఖ్యులైన కురుకుమారులు; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కమారుగా; కవిసి= క్రమ్ముకొని; మిక్కుటంబు+అగు= ఎక్కువైన; తూర్యరవంబులతోన్= కొమ్ము శబ్దాలతోను; పెక్కు+అమ్ములన్= చాల బాణాలతో; సాత్యకిన్ పొదువన్= సాత్యకిని క్రమ్ముకొనగా; ఆ+తుములమునకున్= ఆ సంకుల యుద్ధానికి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; ఏతెంచి= వచ్చి; తమ్ములన్ కలిసినన్= తన తమ్ముళ్ళను చేరుకొనగా; కనుంగొని= చూచి; గురుండు= ద్రోణుడు; వారలు= ఆ కౌరవ కుమారులు; అతనికిన్= ఆ సాత్యకికి; పాండవ సేనాముఖంబునకున్= పాండవుల సేనల మొగకు; చనుదెంచినన్= రాగా; ఆ+అచ్యుత+అనుజుండు= ఆ కృష్ణుడి తమ్ముడు; ఆ రథికులు+అందఱకున్= ఆ కౌరవ

సేనానుల కందరికీ; అన్ని రూపులు+అయి= అన్నివిధాలైన ఆకారాలతో; వారల= ఆ కౌరవుల; శరాసారంబులన్= బాణవర్షాన్ని; నివారించుచున్= ఆపుచు; వారిన్= ఆ కౌరవులను; ఒకనిన్+ఒకనిన్= ఒకొక్కకళ్ళను; అనేకబాణజాలంబులన్= మిక్కిలి బాణాల గుంపుతో; నొప్పించుచుండన్= బాధిస్తూ ఉండగా; ఆ+కౌరవ+ఈశ్వరుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ఉద్దామగతిని= భయంకరమైన విధంగా; కవిసి= కమ్ముకొని; వాలమ్ములు= వంకరైన బాణాలను; ఆతని తనువున్+చొనిపినన్= ఆ సాత్యకి శరీరంలో గ్రుచ్చగా; అతండు= ఆ సాత్యకి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సాత్యకిని ఎదుర్కొన్న ద్రోణుని చూచిన కౌరవులు, అతడి అండతో దుర్మర్షణ, దుస్సహ, వికర్ణ, దుర్ముఖ, దుశ్శాసన, చిత్రసేనాదులయిన కురుకుమారులు తూర్యనాదాలతో, అనేక బాణాలతో సాత్యకిని క్రమ్ముకొనగా, ఆ సంకులసమరానికి దుర్యోధనుడు వచ్చి తన తమ్ములతో కలుసుకొన్నాడు. దానిని చూచిన ద్రోణుడు వారందరూ సాత్యకిని ఆపగలరు - అన్న బుద్ధితో పాండవసేన మొగకు మరల తాను వచ్చాడు. ఆ సమయంలో సాత్యకి ఆ కౌరవసేనానుల కందరికీ అనేక రకాలుగా కానవస్తూ, బాణాలతో వారిని బాధిస్తూ ఉండగా, దుర్యోధనుడు భయంకరమైన విధంగా క్రమ్ముకొన్నప్పుడు సాత్యకి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **నగుచు విలు దునిమి తీవ్రా । శుగముల నొంచుటయు నీదు సుతు లెల్లను నా**
మృగపతివిక్రముపైఁ దఱ । చుగ నిగిడించిరి ప్రదీప్త సునిశిత శరముల్. **41**

ప్రతిపదార్థం: నగుచున్= ఆ సాత్యకి నవ్వుతూ; విలు తునిమి= ఆ దుర్యోధనుడి వింటిని త్రుంచివేసి; తీవ్ర+ఆశుగములన్= వాడి అయిన బాణాలతో; నొంచుటయున్= బాధించగా; నీదు సుతులు+ఎల్లన్= నీ కొడుకు లంతా; ఆ మృగపతి విక్రముపైన్= ఆ సింహపరాక్రముడిమీద; ప్రదీప్త= మండుతున్న; సునిశిత= వాడి అయిన; శరముల్= బాణాలను; తఱచుగన్= వరుసగా; నిగిడించిరి= ప్రయోగించారు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి నవ్వుతూ దుర్యోధనుడి విల్లు త్రుంచివేసి, వాడి అయిన బాణాలతో అతడిని నొప్పించాడు. నీ కుమారులందరూ సింహవిక్రముడైన సాత్యకిమీద మండే వాడిబాణాలను ప్రయోగించారు.

క. **చిక్కు వడక సాత్యకి యొ । క్కొక్కరు నయిదయిదు దృఢ మహోగ్రాస్త్రములన్**
స్రుక్కించి యెనిమిదిటఁ బే । రుక్కున నక్కురునృపాలు నొడలం గ్రుచ్చెన్. **42**

ప్రతిపదార్థం: సాత్యకి చిక్కుపడక= సాత్యకి కష్టపడకుండా; ఒక్కొక్కరు= కౌరవకుమారులు ఒక రొకరు; అయిదు+అయిదు= ఐదు ఐదుగా; దృఢ, మహా+ఉగ్ర+అస్త్రములన్= చేవగల భయంకరమైన బాణాలతో; స్రుక్కించి= బాధపెట్టి; పేరు+ఉక్కునన్= పెద్దబలంతో; ఎనిమిదిటన్= ఎనిమిది బాణాలతో; ఆ+కురునృపాలు= ఆ సుయోధనుడి; ఒడలన్ గ్రుచ్చెన్= ఒంటిమీద గుచ్చాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి సంకటపడకుండ ఆ కౌరవులను ఒక్కొక్కరిని భయంకరమైన ఐదుబాణాలతో బాధించి, దుర్యోధనుడి ఒంటిమీద ఎనిమిది బాణాలను పెనుబలంతో గ్రుచ్చాడు.

ఉ. **అంతటఁ బోక రత్నమయ మైన భుజంగ పతాక గూల్చి య**
త్యంత రయంబుమై ధనువు నశ్వచయంబును సూతుమేను నిం
తింతలు వ్రయ్యలై పడఁగ నేసిన బెగ్గిలి తేరు డిగ్గి భూ
కాంతుఁడు వాఱె సేన కలఁగంబడి మ్రోయ నతండు నవ్వఁగన్. **43**

ప్రతిపదార్థం: అంతటన్+పోక= ఆ మాత్రంతోనే ఆగకుండా (దుర్యోధనుడి శరీరాన్ని బాణాలతో గ్రుచ్చటంతోనే); రత్నమయము+ఐన= రత్నాలు తాపిన; భుజంగ పతాకన్= సర్పకేతనాన్ని; కూల్చి= పడగొట్టి; అత్యంతరయంబుమైన్= మిక్కిలి వేగంగా; ధనువున్= వింటిని; అశ్వచయంబును= గుర్రాలను; సూతుమేనున్= సారథి శరీరాన్ని; ఇంత+ఇంతలు= చిన్న చిన్న; వ్రయ్యలు+ఐ= ముక్కలుగా; పడఁగన్= క్రిందపడగా; ఏసినన్= కొట్టగా; బెగ్గిలి= భయపడి; భూకాంతుఁడు= రాజు (దుర్యోధనుడు); సేన= తన సైనికులు; కలఁగన్+పడి= చీకాకుపడి; మ్రోయన్= అరవగా; అతండు= ఆ సాత్యకి; నవ్వఁగన్= నవ్వుతూ ఉండగా; తేరు డిగ్గి= తేరు దిగి; పాఱెన్= పరుగెత్తిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అంతటితో ఆగకుండ సాత్యకి రత్నాలు తాపిన భుజంగ పతాకాన్ని పడగొట్టి, వేగంగా వింటిని, గుర్రాలను, సారథి శరీరాన్ని చిన్నచిన్న ముక్కలుగా చీల్చి పడగొట్టగా, సుయోధనుడు భయపడి, తేరు దిగి తన సైన్యాలు కలకలంతో శబ్దంచేస్తూ ఉండగా, సాత్యకి నవ్వుతూ ఉండగా, - పరుగెత్తిపోయాడు.

వ. ఇట్లు వాఱి చిత్రసేను నరదం బెక్కె నక్కోలాహలం బాలించి కృతవర్మ తనరథంబు రయంబున నద్దెసకుం బఱపం బనిచి యురవడి నరుగుదెంచినం గని శినిపుంగవుండును నిజస్యందనంబు సమ్ముఖంబు సేయించె; నయ్యిరువురుం గొఱవి గొఱవిం దాఁకిన తెఱంగునం దలపడి యొండొరులపైఁ బ్రచండ బాణంబులు పరఁగించుచుం బోరునెడ జనార్దనానుజుండు హార్దిక్యు నతిక్రమించి. 44

ప్రతిపదార్థం: (సుయోధనుడు) ఇట్లు పాఱి= ఈ ప్రకారం పరుగెత్తి; చిత్రసేను అరదంబు+ఎక్కెన్= చిత్రసేనుడి తేరుమీదికి ఎక్కాడు; ఆ+కోలాహలంబు ఆలించి= ఆ కలకలాన్ని విని; కృతవర్మ; తన రథంబున్= తన తేరును; రయంబునన్= వేగంగా; ఆ+దెసకున్= ఆ దిక్కుకు; పఱపన్= తోలగా; పనిచి= చేసి; ఉరవడిన్= వేగంగా; అరుగుదెంచినన్= రాగా; కని= చూచి; శినిపుంగవుండును= శిని వంశంలో శ్రేష్ఠుడును (సాత్యకి); నిజస్యందనంబును= తన తేరును; సమ్ముఖంబు చేయించెన్= కృతవర్మ తేరుకు ఎదురుగా పోనిచ్చాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు (సాత్యకి, కృతవర్మలు); కొఱవి కొఱవిన్ తాఁకిన తెఱంగునన్= మంటలతో నున్న కొరవి ఒకదాని నొకటి తాకినట్లుగా; తలపడి= ఎదుర్కొని; ఒండొరులపైన్= ఒకరిపై నొకరు; ప్రచండ బాణంబులు= తీవ్రమైన బాణాలను; పరఁగించుచున్+పోరు+ఎడన్= వేస్తూ యుద్ధం చేసేటప్పుడు; జనార్దన+అనుజుండు= జనార్దనుడి తోబుట్టు వైన సాత్యకి; హార్దిక్యున్= కృతవర్మను; అతిక్రమించి= మిగిలి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సుయోధనుడు పరుగెత్తి చిత్రసేనుడి తేరుమీదికి ఎక్కాడు. ఆ కలకలాన్ని విన్న కృతవర్మ తన తేరును ఆ దిక్కుకు తరుముకొని వచ్చాడు. ఆ ఉరవడిని చూచి, సాత్యకి తన తేరును కృతవర్మ తేరుకు ఎదురుగా పోనిచ్చాడు. ఆ ఇద్దరూ కొరవి - కొరవి తాకినట్లుగా తలపడి, ఒకరిమీద ఒకరు భయంకరమైన బాణాలను వేసుకొంటూ యుద్ధం చేసేటప్పుడు, సాత్యకి కృతవర్మను మించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. హయములను సూతు నొంచి శరాసనంబుఁ । ద్రుంచి మెఱుఁగులు వెరిఁగిన దొడ్డనార
సంబు మే నుచ్చిపో నేయఁ జచ్చినట్ల । మూర్ఛ వోయి మోఁకాళులు మోవఁబడియె. 45

ప్రతిపదార్థం: హయములను= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; నొంచి= బాధించి; శరాసనంబును= వింటిని; త్రుంచి= ముక్కలు చేసి; మెఱుఁగులు= కాంతులు; పెరిఁగిన= ఎక్కువైన; దొడ్డ నారసంబు= పెద్ద వాడి అయిన బాణాన్ని; మేను+ఉచ్చిపోన్= శరీరాన్ని దూసుకొని పోగా; ఏయన్= కొట్టగా; చచ్చినట్లు+అ మూర్ఛపోయి= చచ్చినట్లు మూర్ఛపోయి; మోఁకాళులు మోవన్+పడియెన్= మోకాళ్ళు తన్ను మోయగా పడిపోయాడు(అనగా కుదించుకు పడిపోయాడు).

తాత్పర్యం: సాత్యకి కృతవర్మ గుర్రాలను చంపి, సారథిని బాధపెట్టి, వింటిని ముక్కలుచేసి, తళతళలాడే వాడి అయిన పెద్దబాణం అతడి శరీరాన్ని చీల్చుకొని పోయేటట్లు కొట్టగా అతడు చచ్చినట్లు మూర్ఛపోయి తన మోకాళ్ళమీద కుదియ పడ్డాడు.

వ. ఇత్తెఱంగునం దేరిపయిఁ గూలిన కృతవర్మం దెగియెన కాఁ దలంచి ధనంజయుం గలయం దమకించి సాత్యకి యక్కడఁ బోవ నా భోజపతి దెప్పిఱి సన్నద్ధుండై మరలి చని యెప్పటి నెలవున నిలిచి యనిలతనయ ప్రముఖుల కడ్డపడినం జూచి యాచార్యుం డచ్చోటి కతనిం జాలించి శౌర్యధుర్యుం డగు నా శినివరుం డట సనుట సైరింపం జాలక రయంబున. 46

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; తేరిపయిన్= తేరుమీద; కూలిన= పడిన; కృతవర్మన్= కృతవర్మను; తెగియెన కాన్+తలంచి= చనిపోయినాడనే తలచుకొని; ధనంజయున్= అర్జునుడిని; కలయన్= చేరగా; తమకించి= తొందరపడి; సాత్యకి అక్కడ పోవన్= సాత్యకి ఆ చోటకు పోగా; ఆ భోజపతి= ఆ భోజరాజైన కృతవర్మ; తెప్పిఱి= తేరుకొని; సన్నద్ధుండు+ఐ= సిద్ధంగా; మరలి చని= తిరిగి పోతూ; ఎప్పటి నెలవునన్= ఎప్పటిచోటున; నిలిచి= నిలబడి; అనిల తనయ ప్రముఖులకున్= భీమాది ముఖ్యమైన వారికి; అడ్డపడినన్= అడ్డంపోగా; చూచి; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; ఆ+చోటికిన్= ఆ యుద్ధభూమికి; అతనిన్ చాలించి= అతడిని ఆపి; శౌర్యధుర్యుండు= వీరవరుడు; అగు= అయిన; ఆ శినివరుండు= ఆ సాత్యకి; అట చనుట= ఆ దిక్కునకు పోవటం; సైరింపన్+చాలక= ఓర్వలేక; రయంబునన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తేరుమీద పడిపోయిన కృతవర్మను చనిపోయాడని భావించిన సాత్యకి, అర్జునుడిని చూడటానికి తొందరపడుతూ పోగా, కృతవర్మ తెప్పరిల్లి లేచి ఎప్పటి మాదిరిగా భీమాదులకు అడ్డుపడగా చూచి, ద్రోణాచార్యుడు ఆ చోటి కతడిని నిలిపి, వీరవరుడైన సాత్యకి ధనంజయుడి దిక్కునకు పోవటం ఓర్వలేక మిక్కిలివేగంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మగుడఁ జనియాఁ గి నిశితము । లగు నారాచములు మూఁట నతని నుదుట బె
ట్టుగ నాటినఁ ద్రిశిఖరయుత । నగము క్రియం బొలిచె నతఁడు నరవరముఖ్యా! 47

ప్రతిపదార్థం: నరవరముఖ్యా!= ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! (ఓ ధృతరాష్ట్రా!); మగుడన్+చని= తిరిగి వెళ్ళి; ఆగి= ఆపి; నిశితములు+అగు= వాడి అయిన; నారాచములు= తీవ్రమైన బాణాలు; మూఁటన్= మూడింటిని; అతని నుదుటన్= అతడి నెన్నుదురులో; బెట్టుగన్= దట్టంగా; నాఁటినన్= గ్రుచ్చగా; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; త్రిశిఖర యుత నగము క్రియన్= మూడు కొండ కొమ్ములతో ఉన్న కొండవలె (త్రికూటాచలంవలె); పొలిచెన్= ఒప్పినాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ద్రోణాచార్యుడు సాత్యకిని ఆపి, వాడి అయిన మూడు బాణాలను అతడి నెన్నుదుటిలో నాటాడు. అప్పుడు సాత్యకి శిఖరాలు మూడింటితో కూడుకొన్న కొండవలె ఒప్పాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఆ రథికవరుండును గురునిపైఁ గ్రూర నారాచంబులు నిగుడించె; నిట్లు దొడంగి యయ్యిరువురు నొండొరు శరజాలంబులు వారించుచుఁ దురంగంబుల యంగంబుల రుధిరంబులు పూరించుచు సారథుల నొప్పించుచు మేనుల వాలమ్ముల గుప్పించుచు నసదృశంబు లగు కరలాఘవంబులు సదృశంబులుగా బోరునప్పుడు. 48

ప్రతిపదార్థం: ఆ రథికవరుండు= ఆ రథికశ్రేష్ఠుడు (సాత్యకి); గురునిపైన్= ద్రోణాచార్యుడి మీద; క్రూరనారాచంబులు= వాడి అయిన బాణాలను; నిగుడించెన్= పరచాడు (వేశాడు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; తొడంగి= పూనుకొని; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరును (ద్రోణసాత్యకులు); ఒండొరు శరజాలంబులు= ఒకరొకరి బాణాల గుంపును; వారించుచున్= అడ్డుకొంటూ; తురంగంబుల= గుర్రాల; అంగంబులన్= శరీరాలమీద; రుధిరంబులు= నెత్తురులు; పూరించుచున్= నింపుతూ; సారథుల నొప్పించుచున్= సారథులను బాధిస్తూ; మేనులన్= ఒడళ్ళమీద; వాలు+అమ్ములన్= వాడి బాణాలను; గుప్పించుచున్= కురిపిస్తూ; అసదృశంబులు+అగు= సాటిలేని; కరలాఘవంబులు= చేతివాటాలు; సదృశంబులుగాన్= సమానంగా; పోరునప్పుడు; యుద్ధం చేసేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ సాత్యకి కూడ ద్రోణుడిమీద వాడిబాణాలను ప్రయోగించాడు. ఆ ఇద్దరూ పూనుకొని ఒకళ్ళొకళ్ళ బాణాలను తప్పుకొంటూ, గుర్రాల మేనులు నెత్తురుతో నింపుతూ, సారథులను బాధిస్తూ ఒడళ్ళమీద వంకర అయిన వాడి బాణాలు కురిపిస్తూ సాటిలేని చేతివాటాలతో సమానంగా యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నప్పుడు.

మ. **ధనురాచార్యుఁడు కేశవానుజు ధనుర్దండంబు ద్రుంచెన్; గదం**
గొని వైచెన్ వడి నాతఁ డగ్గురుఁ డెడం గ్రూరంపు భల్లంబునం
దునుమం గ్రక్కున నొండు విల్లు గొని యాదోర్దర్పదుర్దాంతు మై
ఘనబాణంబుల నొంచె నించె నతఁ డాకాశంబు గర్జాధ్వనిన్. **49**

ప్రతిపదార్థం: ధనుః+ఆచార్యుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; కేశవ+అనుజు ధనుర్దండంబున్= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకి యొక్క వింటి దబ్బను; త్రుంచెన్= త్రుంచివేశాడు; ఆతఁడు= సాత్యకి; గదన్+కొని= గదను తీసికొని; వడిన్= త్వరగా; వైచెన్= కొట్టాడు; ఆ+గురుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఎడన్= సందుచూచి; క్రూరంపు= తీవ్రమయిన; భల్లంబునన్= బల్లెంతో; తునుమన్= త్రుంచగా (ఆ గదను త్రుంచగా); గ్రక్కునన్= వేగంగా; ఒండు విల్లు కొని= ఇంకొక వింటిని తీసికొని; ఆ దోర్దర్ప= ఆ భుజబల గర్వమునందు; దుర్దాంతు= అణచటానికి వీలుకాని బలంకలవాడియొక్క; మైన్= ఒంటిని; ఘనబాణంబులన్= గొప్ప బాణాలతో; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; నొంచెన్= బాధించాడు; గర్జాధ్వనిన్= సింహగర్జనంతో; ఆకాశంబు నించెన్= ఆకాశాన్ని పూరించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సాత్యకి వింటి దబ్బను విరిచాడు. వెంటనే సాత్యకి గదతీసి, ఆచార్యుడిమీద వేశాడు. ఆయన అదనుచూచి వాడి బల్లెంతో ఆ గదను ముక్కలు చేశాడు. సాత్యకి వెంటనే మరొక విల్లు ఎత్తి, భుజ బలగర్వంలో అణచటానికి సాధ్యంకాని ఆచార్యుడి మేనిమీద గొప్ప బాణాలు గ్రుచ్చి, బాధించి, ఆకాశమంతా ప్రతిధ్వనించేటట్లు సింహగర్జన చేశాడు.

ఆ. **అలిగి గురుఁడు శక్తి నడరింప నది విధి । ప్రేరణమునఁ జేసి తేరు దాఁకెఁ**
గాని యతనిఁ దాఁకఁ గానద యతఁడు త । ద్బాహుశాఖ నొంచెఁ బటుశరమున. **50**

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; అలిగి= కోపించి; శక్తిన్+అడరింపన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని (సాత్యకిమీదకు) వేయగా; అది= ఆ శక్తి; విధిప్రేరణమునన్+చేసి= దైవవిలాసంతో; తేరుతాఁకెన్+కాని= తేరు తాకింది కాని; అతనిన్+తాఁకన్+కానదు+అ= సాత్యకిని తాకలేకపోయింది; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; తద్బాహుశాఖన్= అతడి శాఖ వంటి చేతులను; పటుశరమునన్= తీవ్రబాణంతో; నొంచెన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపంతో సాత్యకిమీద శక్త్యాయుధాన్ని వేశాడు. అది దైవవిధి కారణంగా సాత్యకిని తాకకుండా అతడి తేరును తాకింది. సాత్యకి తీవ్రమైన బాణంతో ద్రోణుడి భుజాన్ని నొప్పించాడు.

వ. **నొంచినం గోపించి.** **51**

తాత్పర్యం: నొప్పించగా కోపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **చాపాచార్యుఁడు సాత్యకి । చాపము దునుమాడి సూతు సమ్మూర్ఛితుఁ గా**
నేపారియేయ రథ్య । వ్యాపారము దాన నడపి యతఁ డని సేసెన్. **52**

ప్రతిపదార్థం: చాపాచార్యుఁడు= ధనురాచార్యుడు; సాత్యకి చాపమున్= సాత్యకి వింటిని; తునుమాడి= త్రుంచి (ముక్కలు చేసి); సూతున్= సారథిని; సమ్మూర్ఛితున్+కాన్= మూర్ఛపోయిన వానినిగా; ఏపారి ఏయన్= మిగిలి కొట్టగా; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; రథ్యవ్యాపారము= సారథి రథికుల పనిని; తాను+అ నడపి= తానే చేసి; అని చేసెన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సాత్యకి విల్లును త్రుంచాడు. సూతుడిని మూర్ఛపోగొట్టాడు. కాని, సాత్యకి తానే సారథిగాను, రథికుడుగాను రెండు పనులను చేస్తూ యుద్ధం చేశాడు.

వ. **ఆలోన నతని రథచోదకుండు తెలిసిన నెలమిం బొంది.** **53**

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన్= ఆ లోగా; అతని రథచోదకుండు= సాత్యకి సారథి; తెలిసినన్= తేరుకొనగా; ఎలమిన్= పొంది; సంతసించి.

తాత్పర్యం: అంతలోనే తన సారథికి స్పృహ రాగా సంతసించి.

క. **బలువిడి బహుభంగుల ను । జ్జ్వల శరములఁ బోరి పోరి శైనేయుఁడు బె**
ట్టిలఁ బడ సారథి నేసినఁ । దొలఁగంగాఁ బఱచె ద్రోణుతురగములు వెసన్. **54**

ప్రతిపదార్థం: శైనేయుఁడు= సాత్యకి; బలువిడిన్= శీఘ్రముగా; బహుభంగులన్= అనేకరకాలుగా; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; శరములన్= బాణాలతో; పోరి పోరి= యుద్ధంచేసి చేసి; సారథిన్= (ద్రోణుడి) సారథిని; ఇలన్= భూమిమీద; పడన్= పడగా; బెట్టు= గట్టిగా; ఏసినన్= కొట్టగా; ద్రోణుతురగములు= ద్రోణుడి గుర్రాలు; వెసన్= త్వరగా; తొలఁగంగాన్= తొలగి పోగా (యుద్ధంనుండి తప్పుకొని పోవునట్లు); పఱచెన్= పరుగెత్తినవి.

తాత్పర్యం: సాత్యకి అనేక విధాలుగా, శీఘ్రంగా, వెలిగే బాణాలతో యుద్ధం చేసి, తీవ్రంగా సారథిని నేల పడగొట్టగా ద్రోణుడి గుర్రాలు యుద్ధరంగం నుండి తొలగి ఆవలికి పరుగెత్తాయి.

ఆ. **అచటి రాజలోక మగ్గురు నరదంబు । సనిన దిక్కు సనుచు సంభ్రమమున**
నాఁగి కొనుఁడు పట్టుఁ డలుపుఁ డేయుఁ డ । శ్వముల ననఁగఁ దెరలె సైన్యసమితి. **55**

ప్రతిపదార్థం: అచటి రాజలోకము= అక్కడి రాజసమూహం; ఆ+గురునరదంబు= ఆ గురుడి తేరు; చనిన దిక్కు= పోయినదిక్కుకు; చనుచున్= పోతూ; సంభ్రమమునన్= తొందరతో; ఆఁగికొనుఁడు= ఆపండి; పట్టుఁడు= పట్టుకొనండి; అదలుపుఁడు= బెదిరించండి; అశ్వములన్+ఏయుఁడు= గుర్రాలను కొట్టండి; అనఁగన్= అనగా; సైన్యసమితి= సైన్యసమూహం; తెరలెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: (సాత్యకి విజృంభణానికి) అక్కడి రాజులు ద్రోణుడి తేరు పోయిన దిక్కుకు త్వర త్వరగా వెళ్ళుతూ (ఆయనను) ఆపండి, పట్టుకొనండి, బెదిరించండి, గుర్రాలను పడగొట్టండి - అనగా సైన్యసమూహం పరుగెత్తింది.

వ. ఇ వ్విధంబున నిజరథంబు విఫల మనోరథం బై పోయిన నదియ పోకగాఁ బోయి సన్నద్ధుం డై సముద్ధతం బైన పాంచాల బలంబుచేతం గలంగు తనమూఁకలం బురికొలిపికొని కుంభసంభవుం డవష్టంభ విజృంభణంబున సేనాముఖంబునం బొలిచి నిలిచె; నిత్తెఱంగున ద్రోణ కృతవర్మ దుర్యోధనాదులగు జెట్టి జోదుల బెట్టు పఱచి చిఱునవ్వొలయ సాత్యకి సారథితో ని ట్లనియె. 56

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; నిజరథంబు= తన తేరు; విఫల మనోరథంబు+ఐపోయినన్= ఫలింపని కోరిక గలదై; అదియ పోకగాన్ పోయి= అదే పోకగా పోయి; సన్నద్ధుండు+ఐ= యుద్ధానికి తయారయి; సముద్ధతంబైన= గర్వంతో ఉన్న; పాంచాల బలంబులచేతన్= పాంచాల దేశపు సైన్యం వలన; కలంగు= చీకాకుపడే; తనమూఁకలన్= తన సైన్యాలను; పురికొలిపికొని= హెచ్చరిస్తూ (ప్రేరేపిస్తూ); కుంభసంభవుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అవష్టంభ= గర్వంయొక్క; విజృంభణంబునన్= అతిశయంతో; సేనాముఖంబునన్ పొలిచి= సేనమొగంలో కానవచ్చి; నిలిచెన్= నిలిచాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ ప్రకారంగా; ద్రోణ= ద్రోణుడు; కృతవర్మ దుర్యోధన+ఆదులు= కృతవర్మ, దుర్యోధనుడు మొదలగువారు; అగు జెట్టిజోదులన్= శ్రేష్ఠులయిన మేటి వీరులను; బెట్టు పఱచి= మిక్కిలి బాధించి, తరిమి; చిఱునవ్వు+ఒలయన్= చిరునవ్వు కలుగగా; సాత్యకి; సారథితోన్; ఇట్లు+అనియెన్= తన సూతుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన తేరు వ్యర్థమై - పోయినదే పోకగా పరుగెత్తి పోగా యుద్ధానికి సిద్ధమైన పాంచాలసేనచేత చికాకు పడుతూ ఉన్న తన సైన్యాన్ని ప్రేరేపించి ద్రోణాచార్యుడు గర్వంతో సేన మొదట నిలిచాడు. సాత్యకి, ద్రోణ కృతవర్మ దుర్యోధనాదులయిన వీరులను తరిమికొట్టి, చిరునవ్వు నవ్వుతూ తన సారథితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'ఇక్కడఁ గృష్ణుల తేజము, । నక్కడఁ బవమాననందనాది జనుల పే
రుక్కును గెలిపించె మనలఁ; । జిక్కక వెడలితిమి శత్రుసేనలచేతన్. 57

ప్రతిపదార్థం: ఇక్కడ= ఈ చోట; కృష్ణుల తేజము= కృష్ణార్జునుల శౌర్యం; అక్కడన్= ఆ చోట; పవమాన నందన+ఆది జనుల పేరు+ఉక్కును= భీమసేనుడు మొదలయిన మనుష్యుల గొప్పశక్తి; మనలన్ గెలిపించెన్= మనలను గెలిపించినది; శత్రుసేనలచేతన్= శత్రుసేనల చేతికి; చిక్కక= చిక్కుకోకుండా; వెడలితిమి= బయటపడ్డాము.

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణార్జునుల శౌర్యం ఇక్కడా, భీమాది జనుల పెనుబలం అక్కడా మనలను గెలిపించింది. శత్రుసేనల చేతికి దొరకకుండా తప్పించుకొని బయటపడ్డాము.'

వ. అని పలికి యర్జునుం డున్న దిక్కునకు రథంబు రయంబునం బఱపం బంచిన వాఁడును నట్ల చేయ విమలాశ్వవేగంబునం జారు భీషణం బగు నత్తేరు నీ వారికి దుర్నిరీక్ష్యంబై నభంబున భానురథంబు ననుచందంబున. 58

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని మాట్లాడి; అర్జునుండు+ఉన్న, దిక్కునకున్= అర్జునుడు ఉన్నవైపు; రథంబు= రథాన్ని; రయంబునన్= వేగంగా; పఱపన్= పోనిమ్మని; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; వాఁడును= సారథికూడా; అట్లు+అ+చేయన్= ఆ విధంగానే చేయగా; విమల+అశ్వవేగంబునన్= తెల్లనిగుర్రాలవేగంతో; చారు భీషణంబు+అగు= అందంగానూ, భయంకరంగానూఉన్న; ఆ+తేరు= ఆ రథం; నీ వారికిన్= నీ పక్షంవారికి (కౌరవవీరులకు); దుర్నిరీక్ష్యంబు+ఐ= చూడటానికి శక్యం కానిదై; నభంబునన్= ఆకాశంలో; భానురథంబు= సూర్యరథం; చను= వెళ్ళే; చందంబునన్= విధంగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, (సాత్యకి) అర్జునుడి వైపు తన తేరును శీఘ్రంగా తోలుమని సారథికి ఉత్తర్వు చేశాడు. వాడు (సారథి) సుందరం, భయంకరం అయిన, ఆ తేరును తోలాడు. కౌరవసేనకు ఆ రథం తెల్లని అశ్వాల వేగంతో ఆకాశంలో సూర్యరథంవలె చూడటానికి శక్యం కానిదై తోచింది.

సుదర్శనుం డనురాజు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం. 7-94-6)

క. అరుగఁగ సుదర్శనుం డను । ధరణీపతి యడ్డపడియె దర్ప మలర న
య్యిరువురుఁ బెనంగుటయు న । చ్చెరువుం గావించె నచటి సేనల కెల్లన్. 59

ప్రతిపదార్థం: అరుగఁగన్= (సాత్యకి ఆ విధంగా) వెళ్ళగా; సుదర్శనుండు+అను ధరణీపతి= సుదర్శను డనే రాజు; అడ్డపడియెన్= అడ్డుపడ్డాడు; ఆ+ఇరువురున్=ఆ ఇద్దరూ (సుదర్శన సాత్యకులు); దర్పము+అలరన్= గర్వం వికసించగా; పెనంగుటయును= పోట్లాడగా; అచటి సేనలకున్+ఎల్లన్= అక్కడ ఉన్న సేనలకంతా (ఇరువాగులవారికి); అచ్చెరువు కావించెన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది.

తాత్పర్యం: (సాత్యకి వెళ్ళుతూ ఉండగా) సుదర్శను డనేరాజు అతడికి అడ్డుపడ్డాడు. ఆ ఇద్దరూ గర్వాతిశయంతో చేసిన పెనగులాట రెండు ప్రక్కల సైన్యాలకూ ఆశ్చర్యం కలిగించింది.

వ. అట్టి యెడ నమ్మహీనాథుండు. 60

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ సుదర్శను డనే రాజు.

క. పలు తునియలు సేయుచుఁ దూ । పుల దనదెసఁ జేరనీక పోర శినివరుం
డలిగి తురగముల సారథి । నిలఁగూల్చి తదుత్తమాంగ మేడ్తెఱ నఱకెన్. 61

ప్రతిపదార్థం: పలు తునియలు చేయుచున్= అనేక రకాలుగా ముక్కలు చేస్తూ; తూపులు= బాణాలు; తనదెసన్= తన దిక్కుకు; చేరన్+ఈక= చేరనీయకుండా; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; శినివరుండు= సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; తురగములన్= గుర్రాలను; సారథిన్= సూతుడిని; ఇలన్= భూమిమీద; కూల్చి= పడగొట్టి; తద్+ఉత్తమ+అంగమున్= అతడి తలను; ఏడ్తెఱన్ నఱకెన్= పరాక్రమంతో త్రుంచాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి వేసే బాణాలను తనదగ్గరికి రానీయకుండా ముక్కలు ముక్కలు చేస్తూ యుద్ధం చేసే సరికి, సాత్యకి కోపించి, అతడి గుర్రాలనూ, సారథినీ పడగొట్టి భయంకరంగా అతడి తలను త్రుంచాడు.

వ. నఱకి నిజసారథిం జూచి. 62

తాత్పర్యం: (సుదర్శనుడి) తలను నరికివేసి, తన సారథిని చూచి.

క. 'గురుఁ డను జలనిధిఁ గడచితి; । నొరులు దలంపంగ నాకు నులిగాలువ లీ
నరపతుల సరకు గొన నీ । వరదము సననిమ్ము నేఁటి యని కలయకుమీ! ॥ 63

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు+అను జలనిధిన్= గురువనే సముద్రాన్ని; కడచితిన్= దాటాను; ఒరులు= ఇతరులు; నాకున్; తలంపంగన్= ఆలోచింపగా; నులిగాలువలు= పిల్లకాలువలు; ఈ నరపతులన్= ఈ రాజులను; సరకుగొనన్= లెక్కపెట్టను; నీవు; అరదము చననిమ్ము= తేరును పోనిమ్ము; నేఁటి అనికిన్= ఈ దినం యుద్ధానికి; అలయకుమీ!= అలసిపోవద్దు!

తాత్పర్యం: గురువైన ద్రోణు డనే సముద్రాన్ని దాటిన నేను, పిల్లకాలువల వంటి ఈ ఇతర రాజులను లెక్కచేయను. నీవు తేరును తోలుము. ఈనాటి యుద్ధానికి కలతపడవద్దు.'

వ. అనవుడు వాఁడు నగుచు 'నీ విక్రమంబునకు నా వెరవు సంగడంబు గాదె! సంగరంబున నేమి సేయుదు? నెవ్వని పైఁ దేరు నడపుదు?' ననిన విని శినివరుండు వివ్వచ్చుచేతం జచ్చిన కరితురగ నరనికాయంబుల తిట్టలు సూపి 'యజ్జాడం దేరు వఱపు; మదె గాండీవగుణ చండనాదంబు వీతెంచుచున్న యది; నేఁడు పాండవ మధ్యముం డిచ్చిన ధనుర్విద్యా విలాసంబు మెఱయను బాండుసూనుల కేను జేయు భక్తిస్నేహంబులు నెఱపను వలయు; నా కడంక గని కురువిభుం డిరువురు ఫల్గునులను బుద్ధికలంగు నట్లు సేసెద' నని పలుకు నవసరంబున నద్దెసం గాంభోజ యవన సైన్యంబు లతని కడ్డపడం గడంగిన నవ్వీరుండు గుణంబు సారించి యబ్బలంబువలనికి దేరు వఱపించి. 64

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; వాఁడు= సాత్యకి యొక్క సారథి; నగుచున్= నవ్వుతూ; నీ విక్రమంబునకున్= నీ శౌర్యానికి; నా వెరవు= నా నేర్పరితనం; సంగడంబుకాదె!= తోడు కదా! (సాత్యకి శౌర్యానికి సారథి బండితోలు నేర్పరితనం చక్కని స్నేహితుడి వంటిదని భావం); సంగరంబునన్= యుద్ధంలో; ఏమి చేయుదున్?= నేనేమి చేయవలెను?; ఎవ్వనిపైన్ తేరునడపుదును?= ఎవడిమీదకు తేరును తోలవలయును?; అనినన్ విని= అనిన సారథి మాటలు విని; శినివరుండు= సాత్యకి; వివ్వచ్చుచేతన్+చచ్చిన= అర్జునుడిచేత చనిపోయిన; కరి, తురగ, నరనికాయంబుల= ఏనుగుల, గుఱ్ఱాల, మానవుల గుంపుల; తిట్టలు= రాశిని (కళేబరాల గుట్టలని భావం); చూపి; ఆ+జాడన్= ఆ దిక్కునకు; తేరు పఱపుము= తేరును తోలుము; అదె= అదిగో; గాండీవగుణ= గాండీవము అల్లెత్రాటి; చండనాదంబు= భయంకరమైన శబ్దం; వీతెంచుచున్న అది= వినవస్తూ ఉన్నది; నేఁడు= ఈ దినం; పాండవ మధ్యముండు= అర్జునుడు; ఇచ్చిన= నేర్పిన; ధనుర్విద్యా విలాసంబు మెఱయను= విలువిద్య యొక్క వైశిష్ట్యం ప్రకాశించ టానికీ; పాండుసూనులకున్= పాండుపుత్రులకు; ఏను= నేను; చేయు భక్తి స్నేహంబులు= చేసే భక్తీ స్నేహమూ; నెఱపను వలయున్ = ప్రదర్శించవలసి ఉన్నది; నా కడంకన్+కని= నా పూనికను చూచి; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు; ఇరువురు ఫల్గునులు= ఇద్దరు ఫల్గునులు (ఇద్దరు అర్జునులు); అను బుద్ధి కలంగునట్లు= అనే తలంపుతో చీకాకు పడేటట్లు, చేసెదన్= చేస్తాను; అని= అంటూ; పలుకు అవసరంబునన్= మాటాడే సమయంలో; అద్దెసన్= ఆ వైపున; కాంభోజ యవన సైన్యంబులు= కాంభోజ యవన సైన్యాలు; అతనికిన్= ఆ సాత్యకికి; అడ్డపడన్+కడంగినన్= అడ్డం రావటానికి ప్రయత్నించగా; ఆ+వీరుండు= ఆ వీరుడు; గుణంబు సారించి= అల్లెత్రాటిని సిద్ధంగా లాగి; ఆ+బలంబు వలనికిన్= ఆ సైనికులు ఉన్న ప్రక్కకు; తేరు పఱపించి= తన రథాన్నితోలించి.

తాత్పర్యం: సాత్యకి మాటలకు ఆతడి సారథి నవ్వుతూ 'నీ శౌర్యానికి నా నేర్పరితనం నెచ్చెలికదా! యుద్ధంలో తేరును ఏ దిక్కుకు ఎవరిమీదకు తోలేది?' అని అడిగాడు. అందుకు సాత్యకి అర్జునుడిచే హతమైన ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు, సైనికుల కుప్పలున్న దిక్కు చూపి, ఆ దిక్కు తేరు నడపుమన్నాడు. అదిగో భయంకరమైన 'గాండీవజ్యాధ్వని వినిపిస్తూ ఉన్నది. అర్జునుడు నేర్పిన ధనుర్విద్యా విలాసాన్ని మెరిపించటానికి, పాండుకుమారుల మీద నా కున్న భక్తి విశేషాలు చాటటానికీ, నా ప్రయత్నాన్ని చూచి దుర్యోధనుడు యుద్ధరంగంలో ఇర్వురు అర్జును లున్నారే అని కలతచెందటానికి తగినట్లు చేస్తాను.' అని అంటూ ఉండే సమయంలో, కాంభోజ యనవ సైన్యాలు అతడి కడ్డురాగా; ఆ వీరుడు తన అల్లె త్రాటిని సారించాడు. ఆ సైనికుల దిక్కుకు తేరుతోలించాడు.

క. నానాస్త్రంబులు ముందఱ । వే నిగుడన్ బడలువడిన వీరభటులపై
నేనుంగుల గుఱ్ఱంబుల । పీనుంగుల మీఁద దేరు పెలుచం బఱపెన్. 65

ప్రతిపదార్థం: నానాస్త్రంబులు= అనేక రకాలైన బాణాలు; ముందఱన్= ముందుగా (తమ ముందు); వే నిగుడన్= వేగంగా గ్రుచ్చుకోగా; బడలుపడిన= అలసిపోయిన; వీరభటులపైన్= వీరులయిన సేనలమీద; ఏనుంగుల= ఏనుగుల; గుఱ్ఱంబుల= గుఱ్ఱాలయొక్క; పీనుంగులమీఁదన్= పీనుగులమీదుగా; తేరు= రథాన్ని; పెలుచన్= త్వరగా; పఱపెన్= తోలాడు.

తాత్పర్యం:అంతకు మునుపే అనేకాస్త్రాలు తమ మీద వేగంగా గ్రుచ్చుకోగా అలసిపోయిన వీర సైనికుల మీదుగా, ఏనుగుల, గుఱ్ఱాల, పీనుగుల మీదుగా త్వరగా తన తేరును తోలించాడు.

వ. ఇవ్విధంబున వెండియుం గిరాతశకబర్బర పారద యవన ప్రముఖ మ్లేచ్ఛసేనల రూపడంచి నీ మూఁకలు గలఁగం దఱిసి చిత్ర వర్మంబు మైచాయగా నారాచంబులు నఖంబులును విల్లు బలుమొగంబును నై బెబ్బులి వోలెం బోవం బోవ దుర్యోధన దుశ్శాసన చిత్రసేన వివింశతి శకుని దుస్సహ దుర్ధర్షణ క్రథప్రభృతి రథికనికరంబు రభసంబునం బోకు పోకు మను నెలుంగులతోఁ బిఱిందిదెసం దఱిమినం దత్కలకలంబు విని యతండు సూతు నాలోకించి. 66

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; వెండియున్= ఇంకను; కిరాత, శక, బర్బర, పారద, యవన, ప్రముఖ= కిరాత, శక, బర్బర, పారద, యవనులు మొదలగు; మ్లేచ్ఛసేనల= మ్లేచ్ఛసైనికుల; రూపు+అడంచి= నాశంచేసి; నీ మూఁకలు= నీ సేనలు; కలఁగన్= చికాకుపడగా; తఱిసి= దగ్గరకుపోయి; చిత్రవర్మంబు= రంగులున్న కవచం; మైచాయగాన్= శరీరపురంగు కాగా; నారాచంబులు= వాడిబాణాలు; నఖంబులును= గోళ్ళును; విల్లు బలుమొగంబునున్+ఐ= విల్లు బలమైన ముఖం గలదై; బెబ్బులిపోలెన్= పెద్దపులి మాదిరిగా; పోవన్+పోవన్= పోగా పోగా; దుర్యోధన, దుశ్శాసన, చిత్రసేన, వివింశతి, శకుని, దుస్సహ, దుర్ధర్షణ, క్రథ, ప్రభృతి= ఈ మొదలయిన; రథిక నికరంబు= సేనానుల సమూహం; రభసంబునన్= ఆర్భాటంతో; పోకుము పోకుము= పోవద్దు పోవద్దు; అను= అనేటటువంటి; ఎలుంగులతోన్= గొంతెత్తి పిలిచే శబ్దాలతో; పిఱింది దెసన్= వెనుకవైపులో; తఱిమినన్= తరుమగా; తత్కలకలంబు విని= ఆ కల్లోలాన్ని విని; అతండు= సాత్యకి; సూతున్+ఆలోకించి= సూతుడిని చూచి.

తాత్పర్యం: కిరాతులు, శకులు, బర్బరులు, పారదులు, యవనులు, - మొదలయిన ఆటవిక సైనికులను నాశనం చేసి, నీ సైనికులను చీకాకుపరచి, కవచం రంగులు ఒంటిరంగులుగా, బాణాలు గోళ్ళుగా, విల్లు బలమైన ముఖంగా పెద్దపులిమాదిరి పోగా, పోగా, దుర్యోధన దుశ్శాసన చిత్రసేన వివింశతి శకుని దుస్సహ దుర్ధర్షణ క్రథులు మొదలైన వీరుల సమూహాలు పోకు పోకుమని అదలిస్తూ వెన్నంటి ఆర్భాటంగా తరుముకొని రాగా, ఆ కలకలాన్ని విని తన సారథిని చూచి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. 'మందగతిఁ జనుము నావెను । కం దగిలెడు సైన్యజలధి గ్రక్కున శోషిం
పం దీవ్రశరార్చుల నం । దంద వడిం బఱపి నగుచు నరుగుద' మనినన్. 67

ప్రతిపదార్థం: (సారథిని చూచి); మందగతిన్= నెమ్మదిగా; చనుము= వెళ్ళుము; నా వెనుకన్= నా వెనుకప్రక్క; తగిలెడు= తాకేటటువంటి; సైన్యజలధిన్= సేనాసముద్రాన్ని; గ్రక్కునన్+శోషింపన్= వేగమే ఎండిపోయేటట్లు; తీవ్రశర+అర్చులన్= వాడి అయిన బాణాగ్నులను; అందంద= అక్కడక్కడ; వడిన్+పఱపి= శీఘ్రంగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; అరుగుదము+అనినన్= వెళ్ళుదాము అనగా.

తాత్పర్యం: 'నెమ్మదిగా పొమ్ము. నా వెనుక తాకే సేనా సముద్రాన్ని శీఘ్రంగా ఎండిపోయేటట్లు వాడి అయిన బాణాలనే అగ్నులను అక్కడక్కడ వ్యాపింపజేసి నవ్వుతూ మనం వెళ్ళుదాము' అనగా.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. అతఁ డట్ల చేయ నబ్బల । మతిరయమున నెయిది పొదువ నరిగి కరిచతు
శ్శతియు హయత్రిశతియు వసు । మతిఁ గూల్చెను శినివరుండు మద మెలరారన్. 68

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ సారథి; అట్లు+అ చేయన్= ఆ ప్రకారమే చేయగా ఆ+బలము= ఆ కౌరవసైన్యం; అతిరయమునన్= మిక్కిలివేగంగా; ఎయిది= వెంబడించి; పొదువన్= క్రమ్ముకోగా; శినివరుండు= సాత్యకి; మదము+ఎలరారన్= దర్పం అతిశయించగా; అరిగి= వెళ్ళి; కరిచతుశ్శతియున్= నాలుగు వందల ఏనుగులను; హయత్రిశతియున్= మూడువందల గుర్రాలను; వసుమతిన్= భూమిమీద; కూల్చెన్= పడగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి చెప్పిన విధంగానే సారథి తేరు తోలగా, శీఘ్రంగా కురుసేన వేగంగా వెంబడించి క్రమ్ముకోగా - సాత్యకి దర్పాతిశయంతో నడిచి నన్నూరు ఏనుగులను, మున్నూరు గుర్రాలను హతమార్చాడు.

వ. అంత నిలువక చలంబున నా సేన శైనేయుపై బెట్టు గిట్టె; నట్టియెడ. 69

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగక; చలంబునన్= మత్సరంతో; ఆ సేన; శైనేయుపైన్= సాత్యకి మీద; బెట్టు= తీవ్రంగా; కిట్టెన్= తాకెను; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో

తాత్పర్యం: అంతమాత్రంతో నిలువకుండా మత్సరంతో ఆ సేన సాత్యకిమీద తీవ్రంగా దాడిచేసింది; అప్పుడు.

క. నర తురగ ద్విరద రథో । త్కరములలో నతని శరము దాఁకనిరూపుం
బరికించియుఁ గానం ద । త్త్వరితత్వంబునకు వేఱ వర్ణన యేలా? 70

ప్రతిపదార్థం: నర తురగ ద్విరద రథ+ఉత్కరములలోన్= చతురంగ బలాలలో (రథగజ తురగ పదాతులలో); అతని శరము= సాత్యకియొక్క బాణం; తాఁకని రూపున్= తగులని ఆకారాన్ని; పరికించియున్= పరిశీలించి చూచికూడా; కానన్= కానలేనైతిని; తత్+త్వరితత్వంబునకున్= ఆ సాత్యకియొక్క వేగానికి (బాణప్రయోగ లాఘవశక్తికి); వేఱ= వేరే; వర్ణన+ఏలా?= వర్ణించటమెందుకు?

తాత్పర్యం: (కౌరవుల) చతురంగ బలాలలో సాత్యకి బాణం తగులని శరీరం వెదకి చూచినా కానరాదు. కాబట్టి ఆతడి అస్త్రప్రయోగ లాఘవశక్తిని వేరే వర్ణించటమెందుకు?

క. 'నరుబాహాస్ఫురణమునకు । సరి యగు నెక్కు డగుఁ గాని సాత్యకి భుజ వి
స్ఫురణం బల్పము గా' దని । సురనికురుంబంబు పొగడుచుం జూచె నృపా! 71

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ!; నరుబాహాస్ఫురణమునకున్= అర్జునుడి భుజశక్తి వ్యక్తీకరణానికి; సరి అగున్+ఎక్కుడగున్‌కాని= సమానమో లేక ఎక్కువో అవుతుంది కాని; సాత్యకి భుజవిస్ఫురణంబు+అల్పముకాదు= సాత్యకి భుజశక్తి తక్కువైనది కాదు; అని= అంటూ; సురనికురుంబంబు= దేవతాసమూహం; పొగడుచున్= కీర్తిస్తూ; చూచెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! 'సాత్యకి భుజబలం తక్కువైంది కాదు. అర్జునుడి భుజశక్తికి సమానమో లేక ఒక్కింత ఎక్కువో అవుతుంది' అని దేవతాసమూహం పొగడుతూ చూచింది.

మ. కురుముఖ్యుండును దోడి సైనికులుఁ బెక్కుల్ దూపు లొక్కుమ్మడిం
గురియం బిన్నటి నవ్వుతో నతఁడు తత్కోదండ సూతాశ్వకే
తురథంబుల్ వికలత్వముం బొరయఁగా దోర్దర్పదుర్దాంతుఁ డై
వెరవుం జేవయు లావునుం దెలిపె నుర్వీనాథ! యా సేనకున్. 72

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీనాథ!= ఓ రాజా!; కురుముఖ్యుండును= దుర్యోధనుడును; తోడి సైనికులు= కూడి ఉన్న సేనయు; పెక్కుల్ తూపులు= పెక్కుబాణాలు; ఒక్కుమ్మడిన్ కురియన్= ఒక్కసారి (వానవలె) కురియగా; అతఁడు= సాత్యకి; పిన్నటి నవ్వుతోన్= చిరునవ్వుతో; తద్+ఆ కౌరవుల; కోదండ= విండ్లు; సూత= సారథులు; అశ్వ= గుర్రాలు; కేతు= జెండాలు; రథంబుల్= తేరులు; వికలత్వమున్+పొరయఁగాన్= ముక్కలు కాగా; దోర్దర్ప= భుజబలంచేత; దుర్దాంతుఁడు+ఐ= జయించటానికి సాధ్యంకానివాడయి; ఆ సేనకున్= ఆ కురుసేనకు; వెరవున్= ఉపాయాన్ని; చేవయున్= శక్తిని; లావును= బలాన్ని; తెలిపెన్= తెలియజేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! దుర్యోధనుడు, అతడి వెంట నున్న సైనికులు ఒక్కుమ్మడిగా పెక్కుబాణాలు కురిపించారు. సాత్యకి చిరునవ్వుతో వారి విండ్లను, సారథులను, గుఱ్ఱాలను, పతాకలను, తేరులను, ముక్కలుచేసి, అజేయుడై తన భుజబలాన్ని, ఉపాయాన్ని, శక్తిని ఆ సేనకు తెలియజేశాడు.

వ. అప్పుడు. 73

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. కదిసి నరేంద్రుఁడు సూతుని । మదమును దురగముల యుబ్బు మానిచి నిశిత
ప్రదరముల నతని యంగము । పొదివె శకుని దోడుపడఁగ భుజబల మలరన్. 74

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రుఁడు= సుయోధనుడు; కదిసి= చేరి; సూతుని మదమును= సారథి దర్పాన్ని; తురగముల ఉబ్బున్= గుర్రాల ఉత్సాహాన్ని; మానిచి= మాన్పివేసి; నిశిత ప్రదరములన్= వాడి అయిన బాణాలతో; భుజబలము+అలరన్= భుజశక్తి వికసించగా; శకుని తోడుపడఁగన్= శకుని సహాయంకాగా; అతని అంగమున్ పొదివెన్= అతడి శరీరమును క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: శకుని తనకు సహాయపడగా తన భుజబలం అతిశయించగా దుర్యోధనుడు సాత్యకిని సమీపించి, అతని సారథి గర్వాన్ని, గుర్రాల ఉత్సాహాన్ని తగ్గించి వాడి బాణాలతో అతడి శరీరాన్ని కప్పివేశాడు.

వ. పొదివిన నొదవిన కోపంబు నాటోపంబున. 75

ప్రతిపదార్థం: పొదివినన్= కప్పివేయగా; ఒదవిన= కలిగిన; కోపంబు+ఆటోపంబునన్= కోపము యొక్క వేగిరపాటుతో

తాత్పర్యం: అట్లు కప్పివేయగా కలిగిన కోపం యొక్క వేగంతో.

మ. ధరణీనాథ! మురాంతకానుజుఁడు గాంధారేశు చాపంబునుం
గురువంశాగ్రణి సూతుకంఠము నతిక్రూరాస్త్రపాతంబునం
గరమాశ్చర్యము గాఁగఁ ద్రుంచినఁ దురంగస్తోమ మా మేదినీ
శ్వరు తే రచ్చటు వాయ నీడ్చికొని పెల్చంబాఱె దుర్వారమై. 76

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); మురాంతక+అనుజుఁడు= సాత్యకి; గాంధార+ఈశు చాపంబునున్= శకుని వింటిని; కురువంశ+అగ్రణి సూతుకంఠమున్= దుర్యోధనుడి సారథికుత్తుకను; అతి క్రూర+అస్త్రపాతంబునన్= మిక్కిలి తీవ్రమయిన బాణాలను కురిపించటంచేత (వాడి బాణాలను వర్షపాతంవలె వేశాడని భావం); కరము= మిక్కిలి; ఆశ్చర్యముకాఁగన్= మిక్కిలి వింత గొల్పేటట్లు; త్రుంచినన్= నరకగా; తురంగ స్తోమము= గుర్రాల సమూహం (తేరు గుర్రాలు); ఆ మేదినీశ్వరుతేరున్= ఆ రాజుతేరును (దుర్యోధనుడి తేరును); అచ్చటు పాయన్= ఆ చోటును పాసిపోవటానికి; ఈడ్చికొని= లాగికొని; దుర్వారము+ఐ= అడ్డుకొనరానట్లుగా; పాఱెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ! సాత్యకి, శకుని విల్లునూ, దుర్యోధనుడి సారథి కుత్తుకనూ మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలతో, చూచేవారు ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా త్రుంచివేశాడు. దుర్యోధనుడి తేరి గుర్రాలు అతని తేరును అడ్డుకొనటానికి వీలులేని విధంగా అక్కడి నుండి లాగి కొని వెళ్ళాయి.

వ. ఇత్తెఱంగునం బాఱిన. 77

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరుగెత్తగా.

క. తమ్ములు దొరలును నేపఱి। యమ్మనుజాధిపునిపజ్జ కరుగుటయును సై
న్యమ్ము వెఱచఱచి విచ్చిన। నెమ్మదిఁ దన యరుగు దెస శినిప్రభుఁ డరిగెన్. 78

ప్రతిపదార్థం: తమ్ములున్= తన తమ్ములును; దొరలును= నాయకులును; ఏపు+అఱి= శక్తి ఉడిగి; ఆ+మనుజ+అధిపుని పజ్జకున్= ఆ రాజు ప్రక్కకు; అరుగుటయును= వెళ్ళగా; సైన్యమ్ము= సేన; వెఱచఱచి= భయపడి; విచ్చినన్= విడి పోగా; శిని ప్రభుఁడు= సాత్యకి; తన అరుగుదెసన్= తాను వెళ్ళే దిక్కుకు; నెమ్మదిన్= నెమ్మదిగా; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: (దుర్యోధనుడి) తమ్ములు, సేనానులు బలం ఉడిగి దుర్యోధనుని కౌరవసైన్యం భయపడి ప్రక్కకు వెళ్ళగా చెల్లాచెదరైపోగా, సాత్యకి తాను వెళ్ళుతున్న వైపు వెళ్ళాడు.

వ. అనిన విని యాంబికేయుండు సంజయున కిట్లనియె. 79

ప్రతిపదార్థం: ఆంబికేయుండు= అంబికయొక్క కుమారుడు, ధృతరాష్ట్రుడు

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. 'పులికిఁ బసులు వాఱిన క్రియ। నలవుఁ జలము సిగ్గు విడిచి య ట్లొక్కని కో
ల్తల కోర్వక విఱిగిన పు। త్రుల నే మని విందు నేను రోయక యింకన్?' 80

ప్రతిపదార్థం: పులికిన్ పసులు పాఱిన క్రియన్= పులిని చూచి పశువులు పర్వెత్తినట్లుగా; అలవున్= బలమును; చలమున్= పట్టుదలను; సిగ్గున్= సిగ్గును; విడిచి= వదలివేసి; అట్లు= ఆ మాదిరిగా; ఒక్కని= ఒకనియొక్క; కోల్తలకున్= ఎదురు దాడికి; ఓర్వలేక= ఓపలేక; విఱిగిన= ఓడిపోయిన; పుత్రులను= కొడుకులను (గురించి); ఇంకన్= ఇకమీదట; ఏను= నేను; రోయక= అసహ్యించుకోకుండా; ఏమని విందున్?= ఏమి గొప్పగా వినగలను?

తాత్పర్యం: 'ఒక్కడి బాణాలకు ఆ విధంగా పులిని చూచి పరుగెత్తే పశువులమాదిరి సిగ్గూ, బిడియమూ, పట్టుదలా, బలమూ వదలి పరుగెత్తిన కురు కుమారుల ఓటమికి అసహ్యపడకుండా ఇంకా ఏమని వినగలను?

క. అనుడు నతఁ డవ్విభుని కి। ట్లను 'నీవును నగ్రసుతుఁడు నవినయములు సే
సినఁ బాటిల్లిన యాపద। వినకుండఁగ వశమె? మీఁదు విను తెలియంగన్. 81

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; అతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఆ విభునికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; నీవును+అగ్రసుతుఁడును= నీవూ, నీ పెద్దకొడుకూ (దుర్యోధనుడును); అవినయములు= నీతిమాలిన పనులు; చేసినన్= చేయగా; పాటిల్లిన= కలిగిన, ఆపద= కష్టాన్ని; వినకుండఁగన్ వశమె?= వినకపోవటానికి సాధ్యమా?; తెలియంగన్= స్పష్టంగా (తెలిసేటట్లుగా); మీఁదు విను= ఆ పై కథను వినుము.

తాత్పర్యం: సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'నీవూ నీ పెద్దకొడుకూ చేసిన అవినీతివలన కలిగిన ప్రమాదాలను వినకుంటే ఎలా? ఆ మీద జరిగిన కథను వినుము.

విశేషం: ఈ పద్యంలో సంజయుడు ఈ కలుగుతూ ఉన్న ప్రమాదాలను ధృతరాష్ట్ర దుర్యోధనుల అవినీతి ఫలితాలుగా తెలియజెప్పాడు.

వ. అట్లు గాసి యై కోపించి నీ కొడుకు పురికొల్ప నంబష్ఠ టేంకణ పారద ప్రముఖ దేశంబుల బలంబులు దుశ్శాసన పురస్సరంబుగా రయంబునం జని సాత్యకిం జుట్టుముట్టిన నా జెట్టిమగండు నిజభుజ విక్రమాటోపంబునకుం బాటవంబు దలకొల్పిన. 82

ప్రతిపదార్థం: అట్లు గాసి ఐ= ఆ విధంగా కష్టపడి; కోపించి= కోపం చేసికొని; నీకొడుకు= నీ కొడుకైన దుర్యోధనుడు; పురికొల్పన్= ప్రేరేపించగా; అంబష్ఠ, టేంకణ, పారద ప్రముఖ= ఈ పేర్లుగల; దేశంబుల బలంబులు= దేశాల సైన్యాలు; దుశ్శాసన పురస్సరంబుగాన్= దుశ్శాసనుడిని ముందుపెట్టుకొని; రయంబునన్+చని= శీఘ్రంగా వెళ్ళి; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టూ క్రమ్ముకోగా; ఆ జెట్టిమగండు= వీరశ్రేష్ఠుడు; నిజభుజ విక్రమ+ఆటోపంబునకున్= తన భుజబల విజృంభణానికి; పాటవంబు తలకొల్పినన్= నైపుణ్యం పూనిక కలిగించగా.

తాత్పర్యం: నీ సైనికులు, కుమారులు ఓడిపోగా, కోపంతో నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు పురికొల్పగా, అంబష్ఠ, టేంకణ, పారద మొదలైన దేశాల సైన్యాలు దుశ్శాసనుడిని ముందుంచుకొని వేగంగా సాత్యకిని చుట్టుముట్టగా, సాత్యకి, తన భుజబల విజృంభణానికి నైపుణ్యాన్ని కల్పించి పోరు సాగించాడు.

మ. విఱిగెం బెక్కు రథంబు; లొక్క మొగి నుర్విం గూలె శుండాలముల్;
దఱచై రాలె దురంగమావయవ సంతానంబు; లింతింత లై
కుఱుకుల్ గట్టె భటాంగకంబులు రణక్షోణిం బ్రవాహంబు లై
పఱచెన్ నెత్తురు భూతకోటి విహరింపం బ్రస్తుతింపన్ సురల్. 83

ప్రతిపదార్థం: విఱిగెన్+పెక్కు+రథంబులు= పెక్కుతేర్లు విరిగినవి; ఒక్క మొగిన్= ఒక్కవరుసగా; శుండాలముల్= ఏనుగులు; ఉర్విన్+కూలెన్= భూమిమీద పడ్డాయి (అనగా చనిపోయాయి); తురంగమ+అవయవ, సంతానంబులు= గుర్రాల శరీరపు భాగాలు; తఱచై= విస్తారంగా; రాలెన్= రాలిపోయాయి (అనగా పడిపోయాయి); భట+అంగకంబులు= సైనికులయొక్క శరీరాలు; ఇంతింతలు+ఐ= చిన్న చిన్న ముక్కలుగా; కుఱుకుల్+కట్టెన్= రాశులు కట్టాయి (కుప్పలుగా అయినవి); రణక్షోణిన్= యుద్ధభూమిలో; భూతకోటి= పిశాచాల సమూహం; విహరింపన్= తిరగగా; సురల్ ప్రస్తుతింపన్= దేవతలు కీర్తించగా; నెత్తురు= రక్తము; ప్రవాహంబులు+ఐ+పఱచెన్= ప్రవాహంగా పారింది.

తాత్పర్యం: సాత్యకి భుజాటోపానికి అనేక రథాలు విరిగిపోయాయి, ఏనుగులు ఒక వరుసగా భూమిమీద కూలాయి; గుర్రాల శరీరాలు చిన్న ముక్కలై విస్తారంగా నేలరాలాయి, భటుల శరీరాలు యుద్ధరంగంలో రాసిపోసినట్లయ్యాయి, నెత్తురు ప్రవహిస్తూ ఉండగా, పిశాచసమూహం విహరించగా, దేవతలు కీర్తించగా (సాత్యకి యుద్ధం సాగింది).

దుశ్శాసనుఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి పాఱిపోవుట (సం. 7-97-29)

క. రోషమున దుస్ససేనుఁడు। పాషాణప్రధన నిపుణ పార్వతికతతిన్
భీషణముగఁ గవియింప జి। గీషం బొదువుటయుఁ జూడ్కిఁ గెంపారంగన్. 84

ప్రతిపదార్థం: దుస్ససేనుఁడు= దుశ్శాసనుడు; రోషమునన్= రోషంతో; పాషాణ ప్రధన నిపుణ= రాళ్ళ యుద్ధంలో నేర్పరులైన; పార్వతిక తతిన్= కొండజాతివారిని; భీషణముగన్= భయంకరంగా; కవియింపన్= ఆక్రమింపచేయగా; జిగీషన్= జయేచ్ఛతో; పొదువుటయున్= క్రమ్ముకొనుటయు; చూడ్కి= తన చూపు; కెంపారంగన్= ఎర్రబడగా (అనగా కోపం కలుగగా).

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడు కోపంతో రాళ్ళ యుద్ధంలో నేర్పరులైన కొండజాతివారిని భయంకరంగా ప్రేరేపించాడు. జయాశతో వారు క్రమ్ముకోగా సాత్యకి చూపు ఎర్రబడగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శినివరుఁ డాఱా లెల్లను । దునియలుగా నేయ మగిడి తొరఁగుచు నవి వై
చినవారిన నొప్పింపఁగ । గనుకని నమ్మూఁక విచ్చెఁ గౌరవనాథా! 85

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథా!= ఓ కురురాజా!; శినివరుఁడు= సాత్యకి; ఆ ఱాలు+ఎల్లను= ఆ రాళ్ళన్నిటిని; తునియలుగాన్+ఏయన్= ముక్కలు చేయగా; మగిడి= మరల; తొరఁగుచున్= వ్రాలుచూ; అవి= ఆ రాళ్ళు; వైచిన వారిన్+అ= వేసినవారినే; నొప్పింపఁగన్= బాధించగా; కనుకని= సంభ్రమంతో (తొట్రుపాటుతో); ఆ+మూఁక= ఆ సైన్యం; విచ్చెన్= విరిసిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! సాత్యకి ఆ రాళ్ళ నన్నింటిని ముక్కలు చేయగా, అవి తిరిగి రాళ్ళు వేసిన వారిపైకి వెళ్ళి బాధించగా, ఆ సైన్యం భయంతో విచ్చిపోయింది.

తే. విచ్చుటయు నంటఁదాఁకి యవ్వీరుఁ డంప । వెల్లిఁ దేల్చిన వెగడంది పెల్లగిల్లి
యధిప! దుశ్శాసనుఁడు మొదలైన యోధ । గణము లెల్లను ద్రోణుని కడకుఁ బఱచె. 86

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; విచ్చుటయున్= విడిపోవుటయు; అంటన్+తాఁకి= తాకునట్లుగా దగ్గరై; ఆ+వీరుఁడు= ఆ సాత్యకి; అంపవెల్లిన్= బాణప్రవాహంలో; తేల్చినన్= తేల్చగా; వెగడు+అంది= భయపడి; పెల్లగిల్లి= లేచి; దుశ్శాసనుడు మొదలైన యోధగణములు+ఎల్లను= దుశ్శాసనుడు మొదలైన యుద్ధవీరులసమూహాలన్నీ; ద్రోణుని కడకున్= ద్రోణుడి దగ్గరకు; పఱచెన్= పరుగెత్తెను.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! వీరుడయిన ఆ సాత్యకి విచ్చిపోయిన సైన్యాన్ని అంటదాకి బాణప్రవాహంలో తేల్చగా భయపడి లేచి దుశ్శాసనుడు మొదలైన వీరులసమూహాలన్నీ ద్రోణుడి దగ్గరకు పరుగెత్తటం జరిగింది.

వ. ఇవ్విధంబునఁ దన చేరువకుం జనిన యా దుశ్శాసనునిం గనుంగొని మున్ను శైనేయు చన్నదెసం బుట్టిన యక్కోలాహలం బాకర్ణించుచున్న యగ్గురుం డి ట్లనియె. 87

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; తన చేరువకున్= తన దగ్గరకు; చనిన= పోయిన; ఆ దుశ్శాసనునిన్+కనుంగొని= ఆ దుశ్శాసనుడిని చూచి; మున్ను= ఇదివరకు; శైనేయు చన్నదెసన్= సాత్యకి వెళ్ళిన దిక్కులో; పుట్టిన= కలిగిన; ఆ+కోలాహలంబు= ఆ కలకలాన్ని; ఆకర్ణించుచున్న= వింటూ ఉన్న; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన దగ్గరకు చేరిన దుశ్శాసనుడిని చూచి, అంతకుముందే సాత్యకి పోయిన దిక్కులో కలిగిన కలకలాన్ని వింటూ ఉన్న ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'ఏమి యువరాజ విభునకు । సేమమె? సైంధవుని నేమి సేసె నరుఁడు? నీ
వేమిటి కి ట్లీరథిక । స్తోమముతో విఱిగి? తెందుఁ జొచ్చెద వింకన్? 88

ప్రతిపదార్థం: ఏమి= ఏమి; యువరాజ విభునకు సేమమె?= యువరాజైన దుర్యోధనుడు క్షేమంగా ఉన్నాడా?; నరుఁడు= అర్జునుడు; సైంధవునిన్= సైంధవుడిని; ఏమి చేసెన్?= ఏమి చేశాడు?; నీవు= నీవు (దుశ్శాసనా! నీవు); ఏమిటికిన్= ఏ కారణంగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; రథికస్తోమముతోన్= సేనానుల వరుసతో; విఱిగితి= ఓడిపోయావు?; ఇంకన్ ఎందున్ చొచ్చెదవు?= ఇంక ఎక్కడికి పోతావు?

తాత్పర్యం: 'ఏమయింది? యువరాజైన దుర్యోధనుడు క్షేమమా? అర్జునుడు సైంధవుడిని ఏమి చేశాడు? నీవు ఈ విధంగా ఈ వీరుల సమూహంతో కూడ ఎందుకు ఓడిపోయావు? ఇం కెక్కడికి పోతావు?

క. అడుకులు ది న్నట్లగునే? । కడుపునఁ గుట్టెత్తినపుడు గడుఁ బఱచితి నాఁ
డొడ లెఱుఁగక పాండుసుతుల । నుడిగి మడుగ వలసె; నిప్పు డొక సాత్యకిచేన్. 89

ప్రతిపదార్థం: కడుపునన్= కడుపులో; కుట్టు+ఎత్తినపుడు= నొప్పి కలిగినప్పుడు; అడుకులు= అటుకులు; తిన్నట్లు+అగునే?= తిన్నవిధంగా ఔతుందా?; నాఁడు= వెనుక; ఒడలు+ఎఱుఁగక= ఒళ్ళు తెలియక; పాండుసుతులన్= పాండు కుమారులను; కడున్= మిక్కిలి; పఱచితి= కష్టపెట్టావు; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; ఒక సాత్యకిచేన్= ఒక సాత్యకి వలన; ఉడిగి= కష్టపెట్టబడి; మడుగ వలసెన్= అణగిపోవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: కడుపు కుట్టైనపుడు అటుకులు తిన్నట్లుగా వెనుక పాండవులను కష్టపెట్టావు. ఇపుడు ఒక్క సాత్యకి చేత కష్టపెట్టబడి అణిగిపోవలసి వచ్చింది.

విశేషం: అలం: నిదర్శన.

వ. భీమార్జునుల బారినుండి యేమి గాఁ గలవాఁ డ?' వని పలికి యలుక వొడమిన నంత నిలువక. 90

ప్రతిపదార్థం: భీమా+అర్జునుల, బారినుండి= భీమార్జునుల వలన కలిగే ప్రమాదం నుండి; ఏమి,కాన్+కలవాఁడవు= ఏ మౌతావు?; అని; పలికి; అలుక+పొడమినన్= కోపం కలుగగా; అంత= అంతటితో; నిలువక= ఆగక

తాత్పర్యం: భీమార్జునులచేత చిక్కి ఏ మౌతావో అని, కోపంతో ద్రోణుడు అంతతో ఆగక

చ. 'మఱచితె యా సభన్ భువనమాన్య గుణోత్తర యాజ్ఞసేని నీ
పఱచిన పాటుఁ? బాండవులఁ బల్కిన పల్కులు? నాఁటి క్రొవ్వు నే
డ్తెఱయును నెందుఁ బోయె? రణధీరుల వారల నల్గఁ జేసి సి
గ్గఱి తుది; నిట్టు లైతి; తగు నక్కట! తియ్యన గావె ప్రాణముల్? 91

ప్రతిపదార్థం: ఆ సభన్= ఆ సభలో (జూదమాడిన సభలో); భువనమాన్య గుణోత్తర= లోకంలో గౌరవించదగిన గుణవిశేషములు కలిగిన ఆమెను; యాజ్ఞసేనిన్= ద్రౌపదిని; నీ పఱచినపాటు= నీవు కష్టపెట్టిన విధము; ఆ సభన్= ఆ సభలో; పాండవులన్= పాండవులను; పల్కిన పలుకులు?= ఆడినమాటలు?; మఱచితె?= మరిచావా?; నాఁటి క్రొవ్వు= అప్పటి పొగరుయొక్క; ఏడ్తెఱయును= ఆ గొప్పతనం; ఎందున్+పోయెన్?= ఇప్పు డెక్కడికి పోయింది?; రణధీరులన్= యుద్ధవీరులను; వారలన్= పాండవులను; అల్గన్+చేసి= కోపింప చేసి; సిగ్గు+అఱి= సిగ్గువీడి; తుదిన్= చివరకు; ఇట్టులు+ఐతి= ఈ విధంగా అయ్యావు (ఈ భంగపాటు పడ్డావు); తగున్= తగి ఉన్నది; అక్కట!= అయ్యో!; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; తియ్యన కావె!= తీపి కదా!

తాత్పర్యం: ఆ సభలో లోకమాన్య గుణోత్తర అయిన ద్రౌపదిని అవమానపరచిన విషయం, పాండవులను పలికిన మాటలు మరిచావా? అప్పటి కొవ్వు, దర్పం ఇప్పు డెక్కడికిపోయాయి? యుద్ధవీరులైన వారికి కోపం కలిగించి, సిగ్గువీడి తుదకు ఇట్లయ్యావు. అయ్యో! పాపం! ప్రాణాలు తీపే కదా!

ఆ. బ్రతుకఁ దలఁచితేని బాండునందనులకు । నింక నైనఁ బుడమి యిచ్చునట్లు
గాఁగ నన్నతోడఁ గార్యంబుఁ జెప్పు మ । వ్వెడఁగు భీష్ము బుద్ధి వినక చెడియె! 92

ప్రతిపదార్థం: బ్రతుకన్+తలఁచితేని= బ్రతికి ఉండటానికి ఇష్టముంటే; పాండునందనులకున్= పాండుకుమారులకు; ఇంకన్+ఐనన్= ఇప్పటికైనా; పుడమి ఇచ్చునట్లుగాఁగన్= రాజ్యం ఇచ్చేటట్లుగా; అన్నతోడన్= నీ అన్న అయిన సుయోధనుడితో, కార్యంబున్ చెప్పుము= చేయవలసిన పనిని చెప్పుము; ఆ+వెడఁగు= ఆ వెర్రివాడు (దుర్యోధనుడు); భీష్మబుద్ధిన్= భీష్ముడి సలహాను; వినక= వినకుండా; చెడియెన్= చెడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: బ్రతుకుమీద ఆశ ఉంటే ఇప్పటికైనా పాండుకుమారులకు రాజ్యాన్ని ఇచ్చేటట్లుగా, చేయవలసిన పనిని మీ అన్నతో చెప్పుము. ఆ అవివేకి భీష్ముడి మాట వినక చెడిపోయాడు.

వ. ఇట్లు సేయఁజాల వైతేని. 93

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయన్+చాలవు+ఐతి+ఏని= చేయలేని వాడవైతే

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చేయలేకపోతే.

క. ఎటు వోవ వచ్చు? నిను ముం । దట నిడుకొని పోరనున్న తగు రాజుల నె
క్కటుఁ దోలెడి సాత్యకి నీ । వట దఱుముదు గాక! యొదుఁగ నగునే నీకున్?' 94

ప్రతిపదార్థం: ఎటు పోవవచ్చున్?= ఎక్కడికి పోదగును?; నినున్ ముందటన్ ఇడుకొని= నిన్ను ముందుగా పెట్టుకొని; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; తగురాజులన్= తగిన దొరలను; సాత్యకి; ఎక్కట= ఒక్కడుగా; తోలెడి= తరుముతున్నాడు; నీవున్= నీవు కూడా; అట తఱుముదు గాక= ఆ దిక్కులో తరిమి వేయుదువు గాక; నీకున్= నీకు; ఒదుఁగ నగునే?= అణగిపోవచ్చునా?

తాత్పర్యం: నిన్ను ముందు పెట్టుకొని యుద్ధానికై ఉన్న రాజులను సాత్యకి ఒకడే తరుముతూ ఉన్నాడు. నీవు కూడ అక్కడ శత్రువులను తరుము. అట్లా తరుమక అణగి పోవచ్చునా?'

క. అనుటయు నతండు వినియును । వినని చెవులు సేసి మగుడ విక్రమమునకున్
గొనకొని యేమియుఁ బలుకక । చనియె శిని ప్రవరుపజ్జ సమరంబునకున్. 95

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పగా; అతండు= ఆ దుశ్శాసనుడు; వినియును= విన్నప్పటికినీ; వినని చెవులు చేసి= చెవిలో వినబడనట్లుగా నటించి; మగుడన్= మరల; విక్రమమునకున్= విజృంభించటానికి; గొనకొని= పూనుకొని; ఏమియున్ పలుకక= బదులేమీ చెప్పక; శినిప్రవరు పజ్జన్= సాత్యకి దిక్కుకు; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి మాటలు విని, విననట్లుగా దుశ్శాసనుడు ఏమీ బదులు చెప్పక సాత్యకి వైపు యుద్ధానికై మరల శౌర్యంతో పూనుకొని వెళ్ళాడు.

వ. తదనంతరంబ యాచార్యుం డవార్యదోర్వీర్యంబు మెఱయం దఱిమి మెఱుంగు వాలమ్ముల వేఁడిమి సూపిన. 96

ప్రతిపదార్థం: తత్+అనంతరంబ= ఆ తరువాత; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; అవార్య= అడ్డుకొనసాధ్యంకాని; దోః+వీర్యంబు= భుజ పరాక్రమము; మెరయన్= ప్రకాశించగా; తఱిమి= శత్రుసైన్యాన్ని తరుమగొట్టి; మెఱుంగు,వాలు+అమ్ముల= మెరుస్తున్నవాడి బాణాల యొక్క; వేఁడిమి= వేడిని; చూపినన్= చూపగా

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత ద్రోణాచార్యుడు అడ్డుకొనటానికి వీలు లేని భుజబలం ప్రకాశించగా శత్రుసైన్యాలను తరుముతూ - మెరిసే వాడిబాణాల వేడి చూపించగా.

శా. పాండుక్ష్మావరసూను సైన్యములు దర్పం బేదుడున్ వీరకే
తుం డుగ్రంబునఁ దాఁకి యగ్గురుని సూతున్ నొంచి యేనమ్ము లు
ద్దండుం డై తను వాడ నేయుటయు నాతం డల్గి దీప్తోజ్జ్వల
చ్చండాస్త్రంబునఁ గూల్చె నా ద్రుపదసంజాతున్ మహోదగ్రతన్. 97

ప్రతిపదార్థం: పాండుక్ష్మావరసూను సైన్యములు= పాండురాజు కుమారుని సేనలు; దర్పంబు+ఏదుడున్= గర్వం నశించగా; వీర కేతుండు= వీరకేతుడనేవాడు; ఉగ్రంబునన్= కోపంతో; తాఁకి= తలపడి; ఆ+గురుని= ఆ ద్రోణుడిని; సూతున్= సారథిని; నొంచి= నొప్పించి; ఏను+అమ్ములు= ఐదు బాణాలు; ఉద్దండుండు+ఐ= అతిశయించినవాడై; తను వాడన్+ఏయుటయున్= ఒంటిమీద నాటగా కొట్టటంతో; ఆతఁడు= ద్రోణుడు; అల్గి= కోపించి; దీప్త+ఉజ్జ్వలత్+చండ+అస్త్రంబునన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండే తీవ్రమయిన బాణంతో; మహా+ఉదగ్రతన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; ఆ ద్రుపద సంజాతునిన్= ఆ ద్రుపదుడి కుమారుడిని (వీరకేతుని); కూల్చెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: (ద్రోణుడి బాణాల తాకిడికి) శ్రేష్ఠుడైన పాండు రాజు కుమారుని సైన్యాలు గర్వాన్ని కోల్పోవగా, వీరకేతుడు ఆచార్యుడి సారథిని వాడి బాణాలతో నొప్పించాడు. ఆ ద్రుపదపుత్రుడిని ఆచార్యుడు ప్రకాశించే తీవ్రమైన వాడి బాణంతో కూల్చాడు.

వ. ఇట్లు వీరకేతుండు వడినం గినిసి యతని యన్నలుందమ్ములు నగు చిత్రకేతుండును సుధన్వుండును జిత్రవర్మయు జిత్రరథుండును ద్రోణురథంబు బాణమయంబు సేసిన నతండు. 98

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వీరకేతుండు పడినన్= వీరకేతుడు చనిపోగా; కినిసి= కోపించి; అతని అన్నలున్ తమ్ములున్= వాని అన్నదమ్ములు; అగు= అయిన; చిత్రకేతుండును, సుధన్వుండును, చిత్రవర్మయు, చిత్రరథుండును= ఈ పేరులు కలవారు; ద్రోణురథంబు= ద్రోణుడి తేరును; బాణమయంబు చేసి= బాణాలతో ముంచివేయగా; అతండు= ఆ ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: వీరకేతుడు పడిపోగా ఆతడి సోదరులు చిత్రకేతుడు, సుధన్వుడు, చిత్రవర్మ, చిత్రరథుడు అనేవారు ద్రోణాచార్యుడి తేరును బాణాలతో ముంచారు. దాని కాతడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వారల రథ్యంబులఁ ద । త్సారథులం బొడ వడంచి ధరఁ దొరగించెన్
వారిశిరంబులు పువ్వు ల । వారణమెయి డుల్చు గంధవహుఁడుం బోలెన్. 99

ప్రతిపదార్థం: (ఆ ద్రోణుడు) వారల రథ్యంబులన్= చిత్రకేతు మొదలగు వారి గుర్రములను; తద్+సారథులన్= వారి సారథులను; పొడవు+అడంచి= నాశంచేసి; ధరన్= భూమిమీద; వారి శిరంబులు= ఆ నలుగురి తలలు; పువ్వులన్= పూలను; అవారణ మెయిన్= అడ్డులేక; డుల్చు= రాల్చు; గంధవహుఁడున్+పోలెన్= వాయుదేవుడి వలె; తొరఁగించెన్= పడేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడు, చిత్రకేతుడు మొదలయిన నల్గురు సోదరులగుర్రాలను, సారథులను చంపి, అడ్డులేకుండా వాయుదేవుడు పూలను రాల్చినట్లు వారి తలలను భూమిమీద పడేటట్లుచేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అప్పు డాలోకించి ధృష్టద్యుమ్నుండు గెంజాయ రంజిల్లు కన్నులం గన్నీ రొలుకం గవిసి కుంభసంభవు నురంబునం గ్రూర నారాచంబులు సొనిపిన మనమూఁకలు హాహాకారంబుఁ లెసంగ నతండు మూర్ఛిల్లిన న ప్పాంచాలవరుండు. 100

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆలోకించి= చూచి; ధృష్టద్యుమ్నుండు; కెంజాయ రంజిల్లు కన్నులన్= ఎర్రని రంగుతో కూడిన కన్నులతో (కోపంతో); కవిసి= మీదకు దూకి; కుంభసంభవున్= ద్రోణుడిని; ఉరంబునన్= రొమ్ముపై; క్రూర= భయంకరమైన; నారాచంబులు= వాడిబాణాలు; చొనిపినన్= చొప్పించగా; మనమూఁకలు= మన సైన్యాలు; హాహాకారంబులు= దుఃఖసూచకమైన హాహా అను శబ్దాలు; ఎసంగన్= అతిశయించగా; అతండు= ద్రోణుడు; మూర్ఛిల్లినన్= మూర్ఛపోగా; ఆ+పాంచాలవరుండు= ఆ పాంచాల దేశీయులలో మొనగాడు (ధృష్టద్యుమ్నుడు).

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు ఆ సన్నివేశాన్ని చూచి, ఎర్రబారిన కన్నులనుండి కన్నీరు కారుస్తూ, కుపితుడై ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొని, అతడి వక్షంమీద క్రూరమైన బాణాలను నాటాడు. ఆ దెబ్బకు ఆచార్యుడు మూర్ఛిల్లాడు. మన సేనలు హాహాకారాలు చేశాయి. అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. పలకయును వాలునుం గొని యలఘుజవము । మెఱయ నేలకు లంఘించి మెఱుఁగు మెఱచి
నట్లు సని తల గోయుట కప్పళించి । యెగిరె నగ్గురు తేరిపై నేపు మెఱయ. 101

ప్రతిపదార్థం: పలకయును= డాలును; వాలునున్+కొని= కత్తిని తీసికొని; అలఘు జవము= గొప్పవేగం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నేలకున్= భూమిపైకి; లంఘించి= దూకి; మెఱుఁగు= మెఱుపు; మెఱచినట్లు= వెలిగేటట్లుగా; చని= వెళ్ళి; తలకోయుటకున్= (ద్రోణుడి) తల నరకుటకు; అప్పళించి= ప్రయత్నించి; ఆ+గురుతేరిపైన్= ఆ గురుడి తేరుమీదకు (ద్రోణుడి తేరు మీదకు); ఏపు మెఱయన్= దర్పం ప్రకాశించగా; ఎగిరెన్= ఎగశాడు.

తాత్పర్యం: (ధృష్టద్యుమ్నుడు) కత్తిని, డాలును తీసికొని సాటిలేని శక్తితో ప్రకాశిస్తూ భూమిపైకి దూకి, మెరుపు మెరసినట్లు (క్షణంలో) వెళ్ళి, ద్రోణుడి తల నరికే ప్రయత్నంతో దర్పంతో అతడి తేరుమీదకు ఎగిరాడు.

వ. అంతటం దెలిసి యాచార్యుండు ధైర్యధురంధరుండై యెదురు గదియంబడినప్పటికి సాధనంబు లగు జేనకొలంది తూపుల నతని నొప్పించినం గడుఁదురులు గఱచిన వెగడు పడునట్లు మొగతిరిగి యా ద్రుపదనందనుండు నిజస్యందనంబునకు వచ్చి విల్లు గొని పెల్లేసిన. 102

ప్రతిపదార్థం: అంతటన్+తెలిసి= ఆ మీద ఒళ్ళు తెలిసి (మూర్ఛనుండి తేరుకొని); ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ధైర్యధురంధరుండు+ఐ= ధైర్యభారమును వహించినవాడై; ఎదురు కదియన్+పడిన+అప్పటికిన్= ఎదుర్కొన్న ఆ సమయానికి; సాధనంబులు+అగు= సాధనము లయిన; జేనకొలందితూపులన్= జేనెడు పరిమాణం గల బాణాలతో; అతనిన్+నొప్పించినన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని బాధించగా; కడుఁదురులు= కందిరీగలు; కఱచినన్= కుట్టగా; వెగడుపడునట్లు= తల్లడిల్లేటట్లు; మొగ తిరిగి= వెను తిరిగి; ఆ ద్రుపదనందనుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; నిజస్యందనంబునకున్= తన తేరికి; వచ్చి; విల్లు కొని= వింటిని తీసికొని; పెల్లు+ఏసినన్= ఎక్కువగా బాణాలు వేయగా.

తాత్పర్యం: మూర్ఛనుండి తేరుకొని, ద్రోణుడు ధైర్యంతో ఎదుర్కొనినప్పుడు అప్పటికి చేతి కందిన సాధనాలయిన జానెడు పొడవు బాణాలతో ధృష్టద్యుమ్నుడిని బాధించగా, కందిరీగలు కరిచినట్లుగా బాధపడి వెనుతిరిగి, తన తేరిమీదకు వచ్చి విల్లందుకొని విస్తారంగా బాణాలు వేయగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. గురుఁ డతని సూతుఁ దునుముడుఁ । దురగములు రథంబు నవికి దొలఁగఁ దిగువ నా
ధరణీసురోత్తముఁడు బం । ధుర పాండవ సైన్య సమితిఁ దోలెం బెలుచన్. 103

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; అతని సూతున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి సారథిని; తునుముడున్= త్రుంచగా (చంపగా); తురగములు= గుర్రాలు; రథంబున్= తేరును; అనికిన్= యుద్ధానికి; తొలఁగన్= తొలగిపోయేటట్లు; తిగువన్= లాగగా; ఆ ధరణీ సుర+ఉత్తముఁడు= ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు; బంధుర= దట్టమైన; పాండవ= పాండవులయొక్క; సైన్యసమితిన్= సేనాసమూహాన్ని; పెలుచన్= కోపంతో; తోలెన్= తరిమాడు (పశువులను తోలిన విధంగా తరిమాడు).

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ధృష్టద్యుమ్నుడి సారథిని చంపాడు. గుర్రాలు తేరును యుద్ధరంగం నుండి తొలగిపోయేటట్లు లాగాయి. అప్పుడు ఆ భూసురశ్రేష్ఠుడు దట్టమైన పాండవ సేనాసమూహాన్ని కోపంతో త్వరగా తరిమివేశాడు.

క. కలశజుని తెంపుఁ బెంపును । బలిమియునుం జూచి యపుడు పాండునృప తనూ
జుల దెస సైనికు లెవ్వరు । నలవు మెఱసి కడఁగఁ జాల రైరి నరేంద్రా! 104

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా!; కలశజుని= ద్రోణుడి; తెంపున్= సాహసాన్నీ; పెంపును= గొప్పతనాన్నీ; బలిమియునున్+చూచి= బలమునూ చూచి; అపుడు= ఆ సమయాన; పాండునృప తనూజుల దెస= పాండురాజు కుమారుల దిక్కు; సైనికులు+ఎవ్వరున్= ఏ సైనికులూ కూడా; అలవు మెఱసి= బలం ప్రకాశింపజేసి; కడఁగన్+చాలరైరి= పూనుకొనలేకపోయారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి తెంపును, సాహసాన్నీ, బలాన్నీ చూచిన పాండవ సైనికులెవ్వరూ సాహసంతో ద్రోణుడి దిక్కుకు వెళ్ళలేకపోయారు.

వ. అట్టి యెడ. 105

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయంలో.

ఆ. అవ్విధమునఁ బల్కి యాచార్యుఁ డట పుచ్చ । నరిగి దుస్ససేనుఁ డాశిని ప్ర
వీరుఁ దాఁకుటయును గౌరవపతి త్రిగ । ర్తుని బలంబుఁ బనిచెఁ దోడువడఁగ. 106

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విధమునన్= ఆ ప్రకారంగా; పల్కి= మాటాడి; ఆచార్యుఁడు+అటపుచ్చన్= ద్రోణాచార్యుడు అటు పంపగా; దుస్ససేనుఁడు= దుశ్శాసనుడు; అరిగి= వెళ్ళి, ఆ శిని ప్రవరున్= ఆ శినివంశవీరుడిని(సాత్యకిని); తాఁకుటయును= ఎదుర్కొనటమూ; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; తోడుపడఁగన్= సహాయపడగా; (దుశ్శాసనుడికి సహాయంకాగా); త్రిగర్తుని బలంబున్= త్రిగర్త దేశసైన్యాన్ని; పనిచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: (సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో) ఆ విధంగా చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు. ద్రోణాచార్యుడు దుశ్శాసనుడిని సాత్యకిపైకి పంపాడు. ఆ దుశ్శాసనుడికి సాయంగా దుర్యోధనుడు త్రిగర్తదేశ సేనను పంపాడు.

వ. ఆ సంశప్తకులలో దండిమగలు మూఁడువేల రథంబులవారు బెట్టు గిట్టిన నా వృష్ణివీరుండు పంచశత ముఖ్య రథికులం బంచత్వంబు నొందించి, పెఱచతురంగ బలంబుల నెత్తుట జొత్తిల్లం జేసిన, నా త్రిగర్త సైన్యంబు దైన్యంబు నొంది ద్రోణు దెసకుం బఱచినం బోవక యువరాజు శైనేయుతోడ నానానిశిత శరంబుల దురంబు సేయ నతండు. 107

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంశప్తకులలోన్= ఆ సంశప్తక తెగవారిలో; దండిమగలు= మేటి మొనగాండ్రు; మూఁడువేల రథంబులవారు= మూడువేల సంఖ్యగల రథికులు; బెట్టుగిట్టినన్= విజృంభించి సమీపించగా; ఆ వృష్ణివీరుండు= ఆ యాదవవీరుడు (సాత్యకి); పంచశత ముఖ్యరథికులన్= అయిదువందల మంది ముఖ్య రథికులను; పంచత్వంబున్+ఒందించి= చంపి; పెఱ= ఇతర; చతురంగ బలంబులన్= చతురంగ బలాలను (రథ గజ తురగ పదాతులను); నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జొత్తిల్లన్= మునుగగా; చేసినన్= చేయగా; ఆ త్రిగర్త సైన్యంబు= ఆ త్రిగర్త దేశపు సేనలు; దైన్యంబున్+ఒంది= డిల్లపడి (దీనత్వమును పొంది); ద్రోణుదెసకున్= ద్రోణుడున్న దిక్కునకు; పఱచినన్= తరుముగా; పోవక= పోకుండా; యువరాజు= దుశ్శాసనుడు; శైనేయుతోడన్= సాత్యకితో; నానానిశిత శరంబులన్= అనేకము లయిన వాడిబాణాలతో; దురంబు చేయన్= యుద్ధం చేయగా; అతండు= ఆ సాత్యకి.

తాత్పర్యం: సంశప్తకులలో త్రిగర్త దేశీయులైన మేటి మొనగాండ్రు రథికులు మూడువేలమంది విజృంభించి మీదికి రాగా, ఆ వృష్ణివీరుడయిన సాత్యకి అయిదు వందలమందిని హతమార్చాడు. మిగిలిన చతురంగ బలాలను నెత్తుట ముంచాడు. దానితో ఆ త్రిగర్త సైన్యం దీనత్వాన్ని పొంది ద్రోణుడి దెసకు పరుగెత్తిపోయింది. అయినా తాను పోకుండా దుశ్శాసనుడు, సాత్యకితో నానా విధాలయిన వాడి బాణాలతో యుద్ధం చేశాడు. దానికి సాత్యకి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

దుశ్శాసనుఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి యోడుట (సం. 7-99-28)

క. **ధనువు దునిమి నవ్విన, నీ । తనయుఁడు పటు శక్తి వైచెఁ దలఁకక యది ప**
ల్తునియలుగఁ జేసె సాత్యకి; । విను మాతం డతని నొండు విలు గొని నొంచెన్. **108**

ప్రతిపదార్థం: ధనువు తునిమి= వింటిని త్రుంచివేసి; నవ్వినన్= నవ్వగా; నీ తనయుఁడు= నీ కొడుకు; తలఁకక= జంకకుండా; పటుశక్తి వైచెన్= తీవ్రమయిన శక్త్యాయుధాన్ని వేశాడు; అది= ఆ శక్తిని; సాత్యకి; పల్+తునియలుగన్+చేసెన్= అనేకములయిన ముక్కలుగా చేశాడు; వినుము= (ఆ మీద) వినుము; అతండు= ఆ దుశ్శాసనుడు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; ఒండు విలు కొని= వేరొక వింటిని తీసికొని; నొంచెన్= బాధపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి దుశ్శాసనుడి విల్లును త్రుంచి నవ్వాడు. నీ కొడుకు వెనుకాడక, తీవ్రమయిన శక్తిని వేశాడు. దాని నాతడు పెక్కు ముక్కలు చేశాడు. అందు కాతడు వేరొక విల్లును తీసికొని సాత్యకిని బాధించాడు.

ఆ. **అలిగి కృష్ణుతమ్ముఁ డతని చాపంబును । సూతుఁ దురగములను గేతనంబుఁ**
దునిమి సొగయ నేసియును భీమసేను ప్ర । తిజ్ఞ దలఁచి చంపఁ దెగక చనియె. **109**

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణు తమ్ముఁడు= సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; అతని చాపంబును= దుశ్శాసనుడి వింటిని; సూతున్= సారథిని; కేతనంబున్= ధ్వజమును (జెండాను); తునిమి= ఖండించి; సొగయన్ ఏసియును= మూర్ఛిల్లునట్లు కొట్టినప్పటికిని; భీమసేను ప్రతిజ్ఞ= భీముడి శపథాన్ని; తలఁచి= తలచుకొని; చంపన్+తెగక= చంపే సాహసం చేయక; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకి కోపించి దుశ్శాసనుడి విల్లునూ, సారథినీ, ధ్వజాన్నీ పడగొట్టి మూర్ఛపోయేటట్లు చేశాడు. కాని, భీముడి శపథాన్ని తలచుకొని అతడిని చంపటానికి తెగించక వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషం: పాండవ కౌరవుల జూదానికి తరువాత సభాపర్వంలో దుశ్శాసనుడు ద్రౌపదిని చాలా నీచంగా అవమానించాడు. ఆ సమయంలో భీమసేనుడు రణరంగంలో దుశ్శాసనుడి గుండెను చీల్చి అందరి ఎదుట అతడి రక్తాన్ని ఆస్వాదిస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. అది సాత్యకి తలపునకు రావటంచేత దుశ్శాసనుడిని చంపక వదలి పెట్టాడు.

వ. **అట ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు సాత్యకి సేనఁ దఱియం జొచ్చుట యెఱింగి సైన్యంబులం బురికొల్పికొని ధృష్టద్యుమ్నాది యోధుల ము న్నిడికొని తఱిమిన మనవారును మార్కొని పెనంగి రా శైనేయుండును నీ సేన బడలువడం జేయుచు మున్నీటం బెనుఁ జోఱ దఱిసి పోవు తెఱంగునం బోవుచుండె; నంత నక్కడఁ గవ్వడియును యుగాంత కాలరుద్రుని కైవడి రౌద్రరసమయమూర్తియై తన మునుము మొనల బారి సమరుచుండె; మోహరంబు మొగంబున గురుండును గౌంతేయ బలంబులం బొరిగొనుచుండె; నివ్విధంబున నమ్మువ్వురచేతను బ్రజాక్షయం బగుచుండం గురుపతి భరద్వాజు నాజి యరసిపోవవచ్చి యచ్చటం బాండవ**

సైనికుల సంరంభంబుఁ జూచి యేచి యొక్కరుండును దలకడచి యమ్మొన వనజ వనంబు సొచ్చు వారణంబును బోలెఁ దఱియం జొచ్చి భీమసేనుం బదిబాణంబులను, నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయుల సాయక త్రయంబులను, గేకయు లేవురను శరద్వయంబులను ధృష్టద్యుమ్నుని నిరువదింటను శిఖండిని మూఁటను ధర్మనందనుని నైదు దూపులను నేసి మఱియు ననేక తురగ ద్విరద రథనికరంబులం బటు ప్రదర శతంబుల నొప్పించె; నప్పుడు. **110**

ప్రతిపదార్థం: అటన్= ఆచోట (పాండవుల వైపు); ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు= ఈ నలుగురును; సాత్యకి; సేనన్= సేనను; తఱియన్+చొచ్చుట= సమీపించి ప్రవేశించటాన్ని; ఎఱింగి= తెలిసి; సైన్యంబులన్= సేనలను; పురికొల్పికొని= ప్రేరేపించుకొని; ధృష్టద్యుమ్న+ఆది యోధులన్= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలయిన వీరులను; మున్ను+ఇడికొని= ముందుంచుకొని; తఱిమినన్= తరుమగా; మనవారును= మన (కౌరవుల) సైన్యం; మార్కొని= ఎదుర్కొని; పెనంగిరి= యుద్ధంచేశారు; ఆ శైనేయుండును= ఆ సాత్యకియు; నీ సేనన్= నీ సైన్యాన్ని; బడలు వడన్+చేయుచున్= అలసిపోజేస్తూ; మున్నీటన్= సముద్రంలో; పెనుజోఱ= పెద్ద సొరచేప; తఱిసి= దగ్గరకు పోయి; పోవు తెఱంగునన్= పోయే విధంగా; పోవుచుండెన్= పోతూ ఉన్నాడు; అంతన్= ఆ మీద; అక్కడన్= ఆ యుద్ధరంగంలో; కవ్వడియున్= అర్జునుడును; యుగాంత కాలరుద్రుని కైవడిన్= ప్రళయకాలంలోని కాలరుద్రుడి వలె; రౌద్రరసమయ మూర్తి ఐ= రౌద్రరసం మూర్తీభవించిన విధంగా; తన మునుము= తన ముందున్న; మొనలన్= సైన్యాలను; బారి సమరుచుండెన్= నాశము చేయుచుండెను; మోహరంబు మొగంబునన్= సేన మొదట; గురుండును= ద్రోణుండును; కౌంతేయబలంబులన్= పాండవసేనలను; పొరిగొనుచుండెన్= హతం చేస్తూ ఉన్నాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; ఆ+మువ్వురచేతను= ఆ ముగ్గురివలన (సాత్యకి, ద్రోణ, అర్జునులచేత); ప్రజాక్షయంబు= జననాశం; అగుచుండన్= అగుచుండగా; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; భరద్వాజునాజి= ద్రోణుడి యుద్ధమును; అరసి పోవచ్చి= చూచిపోవుటకు వచ్చి; అచ్చటన్+పాండవ సైనికుల సంరంభంబున్+చూచి= ఆ చోట పాండవ సేనయొక్క ఆర్భాటాన్ని చూచి; ఏచి= విజృంభించి; ఒక్కరుండును= ఒక్కడే; తలకడచి= ముందుదాటి; ఆ+మొనన్= ఆ సేనలో; వనజవనంబు చొచ్చు= తామరకొలనిలో ప్రవేశించే; వారణంబునున్ పోలెన్= ఏనుగువలె; తఱియన్+చొచ్చి= దగ్గరకు పోయి; భీమసేనున్+పదిబాణంబులను= భీముడిని పదిబాణాలతోను; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయుల సాయక త్రయంబులను= నకులుడిని, సహదేవుడిని, ద్రుపదుడిని, విరాటుడిని, ఉపపాండవులను మూడేసి బాణాలతోను; కేకయులు+ఏవురను= కేకయ దేశీయు లయిదుగురను; శరద్వయంబులను= రెండు బాణాలతోను; ధృష్టద్యుమ్నుని ఇరువదింటను= ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఇరువది బాణాలతోను; శిఖండిని మూఁటను= శిఖండిని మూడు బాణాలతోను; ధర్మనందనుని ఐదు తూపులను= ధర్మరాజును అయిదు బాణాలతోను; ఏసి= కొట్టి; మఱియున్= ఇంకనూ; తురగ ద్విరద రథనికరంబులన్= గుఱ్ఱాలను, ఏనుగులను, తేరులను; పటు= తీవ్రమయిన; ప్రదరశతంబులన్= నూర్లకొలది బాణాలతో; నొప్పించెన్= బాధించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: పాండవుల దిక్కు ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు నలుగురూ సాత్యకి సేనను సమీపించటానికి సేనలను పురికొల్పుతూ ధృష్టద్యుమ్నాదులను ముందిడుకొని తరిమారు. అపుడు మనసేనకూ వారికీ తీవ్రమయిన యుద్ధం సాగింది. సాత్యకి కౌరవసేన అలసిపోయేటట్లుచేస్తూ సముద్రంలో దూరే సొరచేపవలె ఆ సైన్యంలోకి దూరిపోతూ ఉన్నాడు. అర్జును డారంగంలో ప్రళయకాల రుద్రుడివలె, మూర్తీభవించిన రౌద్రరసం మాదిరిగా తన ముందున్న మనసేనను నాశంచేస్తూ ఉన్నాడు. సేన మొదటద్రోణుడు కూడా పాండవ సైన్యాన్ని హతమారుస్తూ ఉన్నాడు. ఈ ప్రకారంగా సాత్యకి, అర్జున, ద్రోణులచేత జననాశం అవుతూ ఉన్నది. ద్రోణుడి యుద్ధాన్ని చూచి పోవచ్చిన దుర్యోధనుడు పాండవుల ఆర్భాటాన్ని చూచి, ఏకాకిగా ఆ సైన్యం తలకడచి తామర కొలనిలో దూకే ఏనుగు మాదిరిగా ఎదిరి సైన్యంలోకి వెళ్ళి, భీముడిని పదిబాణాలతోను, నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ఉపపాండవులను మూడేసి

బాణాలతోను, అయిదుగురు కేకయులను రెండేసి బాణాలతోను, శిఖండిని మూటితోను, ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఇరువది బాణాలతోను, శిఖండిని మూడు బాణాలతోను, ధర్మజుడిని అయిదు తూపులతోను కొట్టి, గుర్రాలను, ఏనుగులను, తేరులను వందలకొలది తీవ్రమయిన బాణాలతో బాధించాడు. అపుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **అతని చాపంబుఁ గుంతీసుతాగ్రజుండు । నఱకఁ బెఱవారు వొదివిన నుఱక వారి**
నెల్ల గుంభజుఁ డమ్ములవెల్లిఁ దేల్చి । యురవడించి యా సైన్యంబు నుబ్బడంచె. **111**

ప్రతిపదార్థం: అతని చాపంబున్= ఆ దుర్యోధనుడి వింటిని; కుంతీ సుత+అగ్రజుండు నఱకన్= కుంతి కుమారులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు నరుకగా; పెఱవారు= ఇతరులు; పొదివినన్= క్రమ్ముకోగా; ఉఱక= లెక్కపెట్టక; వారిన్+ఎల్లన్= వారందరినీ; కుంభజుఁడు= ద్రోణుడు; అమ్ముల వెల్లిన్= బాణాల వెల్లువలో; తేల్చి= తేలజేసి; ఉరవడించి= వేగిరపాటుతో; ఆ సైన్యంబు= ఆ సేనయొక్క; ఉబ్బు+అడంచెన్= గర్వాన్ని అణచాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి విల్లును ధర్మరాజు నరికాడు. మిగిలినవారు అతడిని క్రమ్ముకొన్నారు. అందరను ద్రోణుడు బాణాలవెల్లువలో ముంచెత్తాడు. ఎదిరి సైన్యపు దర్పాన్ని అణచాడు.

వ. **కౌరవపతియు మగిడి యా సైంధవు కడకుం జనియె; దదనంతరంబ కేకయ మహీనాథుండు మార్కొని.** **112**

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు మరల వెనుదిరిగి సైంధవుడి వద్దకు వెళ్ళాడు. తరువాత కేకయరాజు కౌరవసేనను ఎదుర్కొని.

క. **గురుఁ డెన్ని శరము లేసిన । వెరవున నన్నింటి నన్నివిశిఖంబులఁ దా**
మరలిచి బ్రహ్మాస్త్ర పరి । స్ఫురణము సూపిన దదస్త్రమునన యడంచెన్. **113**

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; ఎన్ని శరములు+ఏసినన్= ఎన్ని బాణాలు ప్రయోగించినప్పటికిని; వెరవునన్= ఉపాయంతో; అన్నింటిన్= అన్ని బాణాలను; అన్ని విశిఖంబులన్= అన్ని బాణాలతో; తాన్+మరలిచి= తాను త్రిప్పికొట్టి; బ్రహ్మాస్త్ర పరిస్ఫురణము చూపినన్= బ్రహ్మాస్త్రపు శక్తిని చూపగా; తద్+అస్త్రమునన= ఆ బాణముతోనే; అడంచెన్= నశింపజేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు వేసిన బాణాలన్నింటిని కేకయరాజు అన్ని విధాలుగా తిప్పికొట్టి, అతడు ప్రయోగించిన బ్రహ్మాస్త్ర శక్తిని తన బ్రహ్మాస్త్రంతో అణచాడు.

క. **మఱియు నతని మెయి బాణము । లఱువది గిఱిగొలుప నా బృహత్ క్షత్రుం డే**
డ్తెఱ సూతు నొంప నాతం । డఱిముఱి నారాచతతుల నవ్విభుఁ బొదివెన్. **114**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; అతని మెయిన్= అతడి శరీరంలో; బాణములు= ములుకులు; అఱువది గిఱిగొలుపన్= అరవై చుట్టుకొనేటట్లు చేయగా; ఆ బృహత్ క్షత్రుండు= ఆ బృహత్క్షత్రుడు; ఏడ్తెఱన్= విజృంభణంతో; సూతున్+నొంపన్= సూతుడిని బాధించగా; ఆతండు= ఆచార్యుడు; అఱిముఱిన్= సంభ్రమంతో; నారాచతతులన్= బాణాల సమూహాలతో; ఆ+విభున్= బృహత్క్షత్రుడిని; పొదివెన్= క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆచార్యుడు అరువది బాణాలను బృహత్ క్షత్రుడిని చుట్టుకొనేటట్లు వేశాడు. అతడు విజృంభించి ద్రోణుడి సారథిని నొవ్వజేశాడు. దానికి ద్రోణుడు సంభ్రమంతో ఆ బృహత్ క్షత్రుడిని బాణ సమూహంతో క్రమ్ముకొన్నాడు.

తే. **చిక్కువడఁ జేసి చనుమఱ యొక్క దొడ్డ । నారసమ్మున బిట్టేయ నరవరుండు**
ద్రెళ్ళె; శిశుపాల తనయుండు ధృష్టకేతుఁ । డమ్మహావీరుపై వీఁక నడరి యపుడు. **115**

ప్రతిపదార్థం: చిక్కుపడన్+చేసి= అతడిని చిక్కుపడేటట్లుగా చేసి; చనుమఱన్= చన్నుభాగాన; ఒక్కదొడ్డ నారసమ్మునన్= ఒక్క బాణంతో; బిట్టు+ఏయన్= గట్టిగా కొట్టగా; నరవరుండు= గొప్పవాడైన బృహత్క్షత్రుడు; త్రెళ్ళెన్= చనిపోయాడు; శిశుపాలతనయుండు= శిశుపాలుడి కుమారుడైన; ధృష్టకేతుఁడు= ధృష్టకేతుడు అనేవాడు; ఆ+మహావీరుపైన్= ఆ గొప్పవీరుడైన ద్రోణుడిమీద; వీఁకన్= సాహసంతో; అడరి= విజృంభించి; అపుడు= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: అతడిని చిక్కులలో పడవేసి, ఱొమ్ముమీద పెద్దవాడి బాణంతో తీవ్రంగా కొట్టగా ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు మరణించాడు. అప్పుడు శిశుపాలుడి కొడుకు ధృష్టకేతుడు ఆ మహావీరుడైన ద్రోణుడి మీదికి సాహసంతో దూకాడు.

క. **పెనుమంట నుఱుకు శలభం । బును బోలెం గవిసి, కోలుపులిఁ గోలన్ వ్రే**
సిన మాడ్కి నేసె నఱువది । సునిశిత బాణముల నశ్వసూత యుతముగన్. **116**

ప్రతిపదార్థం: పెనుమంటన్= పెద్దమంటలో; ఉఱుకు= దూకే; శలభంబునుపోలెన్= మిడుతవలె; కవిసి= పరుగెత్తుకొని వచ్చి; కోలుపులిన్= పెద్దపులిని; కోలన్= కర్రతో; వ్రేసిన మాడ్కి= కొట్టినట్లు; అరువది సునిశిత బాణములన్= అరవై వాడి బాణాలతో; అశ్వ, సూత, యుతముగన్= గుర్రాలతోను, సారథితోను కూడినట్లుగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: (ధృష్టకేతుడు) పెద్దమంటలో దూకే మిడతవలె పరుగెత్తి, పెద్దపులిని కర్రతో కొట్టినట్లు అరవై వాడి బాణాలతో గుర్రాలను సారథితోకూడ కలిపి కొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **బాణఘట్టనఁ గటకటఁ బడి గురుండు । విల్లు ద్రుంచిన నొండొకవింట నొంచె;**
నాతఁ డక్కుంభసంభవుఁ డతని విరథుఁ । జేసి యా విలు దునిమినఁ జేవ సెడక. **117**

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణుడు; బాణఘట్టనన్= బాణాలను ఘట్టించుట చేత; కటకటన్+పడి= బాధపడి; విల్లున్+త్రుంచినన్= వింటిని త్రుంచగా; ఆతఁడు= ధృష్టకేతుడు; ఒండు+ఒక వింటన్= మరొక విల్లుతో; నొంచెన్= బాధించాడు; ఆ+కుంభసంభవుఁడు= ఆ ద్రోణుడు; అతనిన్= ఆ ధృష్టకేతువును; విరథున్+చేసి= రథం లేనివాడిగా చేసి; ఆ విలు= ఆ వింటిని; తునిమినన్= త్రుంచగా; చేవ చెడక= బలం తగ్గక.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు బాణాలు ఘట్టించి ధృష్టకేతువు విల్లును త్రుంచాడు. అతడు వేరొక విల్లుతో ఆచార్యుడిని బాధించాడు. ఆ ద్రోణుడు అతడిని విరథుడిని చేసి, విల్లును త్రుంచివేసినా ధైర్యం నశించకుండా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **గద వైచిన నది ద్రోణుని । ప్రదరంబుల నడఁగఁ దోమరము శక్తియు బె**
ట్టిదముగ నతఁ డడరించిన । మదమున నయ్యోధవరుఁడు మడియించె నెడన్. **118**

ప్రతిపదార్థం: గద వైచినన్= గదతో కొట్టగా; అది= ఆ గద; ద్రోణుని ప్రదరంబులన్= ద్రోణుడి యొక్క వాడిబాణాలతో; అడఁగన్= నశించగా; తోమరమున్ శక్తియున్= తోమరం; శక్తి అనే ఆయుధాలతో; బెట్టిదముగన్= తీవ్రంగా; అతఁడు అడరించినన్= అతడు ప్రయోగించగా; మదమునన్= అహంకారంతో; ఆ+యోధవరుఁడు= ఆ సైనిక శ్రేష్ఠుడు; ఎడన్= మధ్యలోనే; మడియించెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: అతడు గదను విసరగా, అది ద్రోణుడి వాడిబాణాలతో నశించింది. తరువాత తోమర, శక్తి ఆయుధాలతో తీవ్రంగా అతడు అదరించగా ద్రోణాచార్యుడు వాటిని నడుమనే నాశనం చేశాడు.

వ. ఇట్లు విగత సాధనుం జేసి. 119

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా పోయిన సాధనాలు కలవాడినిగా చేసి.

క.. ఆలోనన మెఱుఁగారెడు । వాలిక నారసము చేదివరు హృదయమునం
గీలించినఁ బొడ వెగయుచు । నేలం బడి తన్నికొని చనియె జము కడకున్. 120

ప్రతిపదార్థం: ఆలోననన్+అ= ఆ లోగానే; మెఱుఁగారెడు= వాడి అయిన; వాలిక నారసము= వంకరైన తీవ్రబాణాన్ని; చేదివరు హృదయమునన్= చేదిరాజైన ధృష్టకేతుడి గుండెలో; కీలించినన్= తగిలించగా; పొడ వెగయుచున్= ఆకారం ఎగిసిపడుతూ; నేలన్+పడి= భూమిమీద పడి; తన్నికొని= గిజగిజలాడి; జముకడకున్= యముడి వద్దకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు. (అనగా చనిపోయాడు).

తాత్పర్యం: అంతలోనే వాడి బాణం చేదిరాజైన ధృష్టకేతుడి గుండెలో నాటగా, ఆతడు ఎగిరి నేలపైబడి, గిజగిజ తన్నుకొని యముడి దగ్గరకు వెళ్ళాడు.

క. కని యాతని కొడు కడలుం । గనలుం బిరికొనఁగఁ దన్నుఁ గవిసినఁ బొదివెన్
ధనురాచార్యుఁడు శీఘ్రం । బున బెబ్బులికొదమ లేడిఁ బొదివిన మాడ్కిన్. 121

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆతని కొడుకు= ఆ ధృష్టకేతుడి కుమారుడు; అడలున్+కనలున్= భయం, కోపం; పిరికొనఁగన్= పెనవేసికొనగా; తన్నున్= తనను (ద్రోణుడిని); కవిసినన్= క్రమ్ముకొనగా; ధనురాచార్యుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; శీఘ్రంబునన్= వేగంగా; బెబ్బులి కొదమ= పెద్దపులి పిల్ల; లేడిన్= జింకను; పొదివిన మాడ్కిన్= క్రమ్ముకొన్న విధంగా; పొదివెన్= క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టకేతుడి కొడుకు కోపభయాలు పెనవేసుకోగా ద్రోణుడిని క్రమ్ముకొన్నాడు. దానికి ద్రోణాచార్యుడు పెద్దపులిపిల్ల జింకను క్రమ్ముకొన్నట్లుగా చాలా వేగంగా అతడిని క్రమ్ముకొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. పొదివి యవలీల నాతని బొలియఁ జేయ । సమదగతి మాఱుకొని జరాసంధ తనయుఁ
డస్త్రగురు నొంచుటయు నతం డల్గి యతని । గూల్చెఁ దత్సైనికులు గనుంగొనుచు నుండ. 122

ప్రతిపదార్థం: పొదివి= క్రమ్ముకొని; అవలీలన్= అనాయాసంగా; ఆతనిన్= ధృష్టకేతుడి కుమారుని; పొలియన్+చేయన్= చంపగా; జరాసంధ తనయుఁడు= జరాసంధుడి కుమారుడు; సమదగతిన్= ఆటోపంతో; మాఱుకొని= ఎదుర్కొని; అస్త్రగురున్= ధనురాచార్యుడిని (ద్రోణుని); నొంచుటయున్= నొప్పజేయుటయు; అతఁడు+అల్గి= ధనురాచార్యుడు కోపించి; తత్సైనికులు కనుంగొనుచున్+ఉండన్= వాడి సేనలు చూచుచుండగనే; అతనిన్ కూల్చెన్= అతడిని చంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ధృష్టకేతుడి కుమారుడిని అనాయాసంగా చంపాడు. దానికి జరాసంధుడి కొడుకు ఆటోపంతో ఆచార్యుని ఎదుర్కొని నొప్పజేశాడు. అందుకు ధనురాచార్యుడు కోపించి, అతడి సేనల ఎదుటనే అతడిని హతమార్చాడు.

వ. అట్టియెడ వడముడి ధృష్టద్యుమ్నుండు విన నవ్విప్రవరుం డప్రతిహత దపస్సిద్ధుండు గా కేమి చూపులన దహించు నట్ల తూపులవేఁడిమిం బగఱ రూపడంచుచున్నవాఁ డనిన నా ద్రుపదనందనుం డతని మార్కొనం గడంగునెడ నాతనిం దలకడచి. 123

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= అటువంటి సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్నుండు వినన్= ధృష్టద్యుమ్నుడు వినేటట్లుగా; వడముడి= భీమసేనుడు; ఆ+విప్రవరుండు= ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు (ద్రోణుడు); అప్రతిహత= ఎదురులేని; తపః+సిద్ధుండు గాక+ఏమి= తపస్సిద్ధి కలవాడా ఏమి?; చూపులను= చూచినంత మాత్రాన; దహించు అట్లు= కాల్చేటట్లుగా; తూపుల వేఁడిమిన్= బాణాగ్నిచేత; పగఱ= శత్రువుల; రూపు+అడంచుచున్నవాఁడు= నాశం చేస్తున్నాడు; అనినన్= అనగా; ఆ ద్రుపదనందనుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; అతనిన్ మార్కొనన్ కడంగుఎడన్= అతడిని ఎదుర్కొన ప్రయత్నిస్తూ ఉండగా; ఆతనిన్= ఆచార్యుడిని; తల కడచి= అతిక్రమించి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన భీముడు ధృష్టద్యుమ్నుడు వినేటట్లుగా 'ఆ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు (ద్రోణుడు) ఎదురులేని తపశ్శక్తి కలవాడా ఏమి? చూచినంత మాత్రాన కాల్చివేసేటట్లుగా, బాణాగ్నితో శత్రునాశం చేస్తున్నాడు' అనగానే ఆతడు ఆచార్యుడిని ఎదుర్కొనటానికి ప్రయత్నిస్తూ అతిక్రమించి.

ఆ. క్షత్రవర్మ గురుని చాపంబు ద్రుంచిన । వేఱ యొక్క దొడ్డ విల్లు రయము
మెఱయఁ గొని యతండు మెఱుఁగులు గిఱికొను । నారసమున వాని నామ మడఁచె. 124

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రవర్మ= క్షత్రవర్మ అనేవాడు; గురుని చాపంబు త్రుంచినన్= ద్రోణాచార్యుడి విల్లు త్రుంచగా; అతండు= ఆచార్యుడు; వేఱ ఒక్క దొడ్డవిల్లు= ఇంకొక పెద్దవిల్లు; రయము మెఱయన్= వేగం ప్రకాశించగా; కొని= తీసికొని; మెఱుఁగులు= మిణుగురులు(మంటలు); గిఱికొను= చుట్టుకొను; నారసమునన్= వాడి బాణముతో; వాని= ఆ క్షత్రవర్మయొక్క; నామము+అడఁచెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి విల్లును క్షత్రవర్మ త్రుంచాడు. దాని కాచార్యుడు వేరొక విల్లును తీసికొని నిప్పులు చెరిగే బాణాలతో అతడిని చంపాడు.

ఉ. అప్పుడు చేకితానుఁడు శతాశుగముల్ గురుమేనఁ గ్రుచ్చి తే
రొప్పఱ సూతు నొంచి తురగోద్ధతి మాన్ప నతండు గన్నులన్
నిప్పులు రాలఁ దద్భుజము నిష్ఠుర బాణహతంబు సేసి వే
కప్పె శరాళి సూతుఁడు దెగన్ హరు లోటఱి గ్రేళ్ళు వాఱఁగన్. 125

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; చేకితానుఁడు= చేకితాను డనే యాదవరాజు; గురుమేనన్= గురుడగు ద్రోణుడి శరీరంలో; శత+ఆశుగముల్ గ్రుచ్చి= నూరు వాడి బాణాలను గ్రుచ్చి; తేరు; ఒప్పు+అఱన్= అందం నశించగా (నాశంచేసి); సూతున్+నొంచి= సారథిని బాధించి; తురగ+ఉద్ధతిన్= గుర్రాల ఏపును; మాన్పన్= మాన్పించగా; అతండు= ఆ ద్రోణుడు; కన్నులన్ నిప్పులు రాలన్= కన్నులనుండి నిప్పులు రాలగా (కోపంతో); తద్= ఆ చేకితానుడి; భుజము= చేతిని; నిష్ఠురబాణహతంబు చేసి= తీవ్రమయిన బాణంతో పడగొట్టి; సూతుఁడు తెగన్= సారథి చావగా; హరులు= గుర్రాలు; ఓటఱి= నిస్సత్వంగా; క్రేళ్ళు పాఱఁగన్= ఎగిరిపడగా; శరాళిన్ కప్పెన్= బాణ సమూహంతో కప్పాడు.

తాత్పర్యం: చేకితాను డనే యాదవరాజు ద్రోణుడి శరీరంలోకి వాడి బాణాలను గ్రుచ్చి, తేరును నాశంచేసి, సారథిని నొప్పించి గుర్రాల వేగాన్ని తగ్గించాడు. అందు కాచార్యుడు తీవ్రమయిన బాణాలతో చేకితానుడి భుజాన్ని పడగొట్టాడు. అతడి సూతుడు హతుడయ్యేటట్లు, గుర్రాలు ఎగిరిపడేటట్లు బాణాలతో కప్పివేశాడు.

వ. ఇట్లు చేకితానుం డోటమి కోర్చి యమ్మెయిన తొలంగె; నిత్తెఱంగున. 126

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేకితానుండు= చేకితానుడను యాదవరాజు; ఓటమికిన్+ఓర్చి= ఓడిపోవుటను సహించి; ఆ+మెయిన= ఆ విధంగా; తొలంగెన్= యుద్ధభూమి నుండి తొలగిపోయాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చేకితాను డోడిపోయి వెంటనే యుద్ధం నుండి తొలగిపోయాడు. ఈ ప్రకారంగా.

క. **పెక్కండ్రు దొరలు దన పే । రుక్కున రూపఱఁగ ద్రోణుఁ డుద్ధతిఁ దోడ్తో**
నెక్కఁగ నితఁడు కుమారుం । డొక్కొ! యనఁగ ముదుకఁడయ్యు నుగ్రత మెఱసెన్. **127**

ప్రతిపదార్థం: పెక్కండ్రు దొరలు= చాలా మంది రాజులు; తన పేరు+ఉక్కునన్= తన దొడ్డ బలంతో; రూపఱఁగన్= నశించిపోగా; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; తోడ్తోన్+ఎక్కఁగన్= వెంటనే విజృంభించగా; ఇతఁడు= ఈ ద్రోణుడు; ముదుకఁడు+అయ్యున్= ముసలివాడైననూ; కుమారుండు+ఒక్కొ!= పసివాడో!; అనఁగన్= అనుకొనగా; ఉగ్రతన్ మెఱసెన్= కోపంతో వెలిగాడు.

తాత్పర్యం: తన బలంతో చాలామంది రాజులు నశించగా ద్రోణుడు దర్పంతో విజృంభించాడు. ముదుసలి అయినా కోపంతో ఆయన వెలిగిన తీరు ద్రోణుడు పసివాడో అన్నట్లు ఉండినది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. **ఆసమయంబునం బాంచాలపతి 'యీబ్రాహ్మణుండు వృషభంభులుం బోని భూపాలుర నెల్లరను సృగాలంబుల కాహారంబు సేయుచున్నవాఁడు; వారింపవలదే' యని కడంగి మొనలం బురికొలిపికొనుచు నక్కజం బగు కయ్యంబు సేయుచుండం బాండవాగ్రజుం డాత్మగతంబున.** **128**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; పాంచాలపతి= పాంచాలదేశానికి రాజయిన ద్రుపదుడు; ఈ బ్రాహ్మణుండు= ఈ బ్రాహ్మణుడైన ద్రోణుడు; వృషభంబులున్+పోని= ఎద్దులవంటి (ఆబోతులవంటి); భూపాలురన్+ఎల్లరను= రాజులనందరిని; సృగాలంబులకున్= నక్కలకు; ఆహారంబు చేయుచున్నవాఁడు= ఆహారంగా చేస్తున్నాడు (అనగా చంపుతున్నాడు); వారింపవలదే?= అడ్డుకొనవద్దా? (అనగా అడ్డుకొనవలయును); అని కడంగి= అని ప్రయత్నించి; మొనలన్+పురి కొలిపికొనుచున్= సేనలను ప్రేరేపించుకొనుచు; అక్కజంబు+అగు= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; కయ్యంబు చేయుచుండన్= యుద్ధంచేస్తూ ఉండగా; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ఆత్మగతంబునన్= తనలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పాంచాల దేశరాజు ద్రుపదుడు (ద్రోణుడి యుద్ధగతిని వర్ణిస్తూ) 'ఈ బ్రాహ్మణుడు ఆబోతులవంటి రాజులనందరినీ నక్కలవాత వేస్తున్నాడు. దానిని అడ్డుకొనవద్దా' అని ప్రయత్నంతో తన సేనలను ప్రేరేపిస్తూ, ఆశ్చర్యకరంగా యుద్ధంచేస్తూ ఉండగా, పాండవాగ్రజు డయిన ధర్మరాజు తనలో (ఇట్లా అనుకొన్నాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ధర్మరాజు భీముని నర్జునునకుఁ దోడ్పడఁ బుచ్చుట (సం.7-102-4)

ఉ. **అర్జునుఁ డొంటి వోయె నని యక్కడఁ బుచ్చితి బాహుసారవి**
స్ఫూర్జితు సాత్యకిం బెలుచఁ బోవుటయుం గనుఁగొంటి నిద్దఱున్
దుర్జయ శత్రుసైన్యముల దొండడి నేమయి రొక్కొ! విక్రమా
వర్జిత వైరిభీముఁడును వారికిఁ దోడుగ నేఁగు టెట్లొకో? **129**

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు+ఒంటి పోయెనని= అర్జునుడు ఒక్కడే వెళ్ళాడని; అక్కడన్= ఆ చోటికి; బాహుసారవిస్ఫూర్జితున్= భుజశక్తిచే ప్రకాశించేవాడిని; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; పుచ్చితిన్= పంపాను; పెలుచన్+పోవుటయున్= (అతడు) శీఘ్రంగా

పోవటమును; కనుఁగొంటిన్= చూచాను; ఇద్దఱున్= అర్జున సాత్యకు లిద్దరూ; దుర్జయ= గెలువరాని; శత్రుసైన్యముల= విరోధిమూకల; దొండడిన్= సమ్మర్దంలో; ఏమయిరి ఒక్కొ!= ఏమయ్యారో? (అని ధర్మరాజు సందేహిస్తున్నాడు. అర్జున సాత్యకులు మహావీరులయినా తన సంబంధం వారిని గూర్చి ఆందోళనను ఆయనకు కల్గించింది); విక్రమ= శౌర్యంతో; ఆవర్జితవైరి= ఆకర్షింపబడిన శత్రువులు గల; భీముఁడును= భీమసేనుడు కూడా; వారికిన్= అర్జున సాత్యకులకు; తోడుగన్= సహాయంగా; ఏఁగుట= పోవటం; ఎట్లొకో?= ఎట్లా ఉంటుందో?

తాత్పర్యం: 'అర్జును డొక్కడే వెళ్ళాడని తోడుగా సాత్యకిని పంపాను. ఆతడు వేగంగా పోవటమూ చూచాను. ఆ ఇద్దరునూ దుర్జయులైన విరోధి కలమూకల సమ్మర్దంలో ఏ మయ్యారో? తన భుజబలంతో విరోధుల నాకర్షించు భీముడిని కూడా వారికి తోడుగా పంపితే ఎట్లా ఉంటుందో?

క. **తమ్మునిఁ దలంచి కృష్ణుని । తమ్ముఁ బనిచె; నాతనిం బదంపడి తన చి**
త్తమ్మునఁ దలఁపఁడ ధర్మజుఁ । డెమ్మెయి వాఁ డొక్కొ నారె? యీ యున్నజనుల్. **130**

ప్రతిపదార్థం: తమ్మునిన్+తలంచి= తన తమ్ముడైన అర్జునుడిని తలచుకొని; కృష్ణు తమ్మున్ పనిచెన్= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని పంపాడు (అర్జునుడికి సాయంగా); ఆతనిన్= ఆ సాత్యకిని; పదంపడి= ఆ మీదట; తన చిత్తమునన్ తలఁపఁడు+అ= తన మనసులో తలచుకోనే లేదు సుమా!; ఈ ఉన్న జనుల్= ఈ చుట్టూ ఉన్నవారు; ధర్మజుఁడు+ఎమ్మెయివాఁడొక్కొ!= ధర్మరాజెటువంటివాడో!; నారె?= అనరా?

తాత్పర్యం: తన తమ్ముడైన అర్జునుడికి సాయంగా కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని పంపాడు. కాని, ఆ మీదట ఆ సాత్యకి ఏమయ్యాడో అనే తలంపు కూడా ఈ ధర్మరాజుకు లేకపోయెనే అని జను లనుకొంటారు కదా!

విశేషం: ధర్మరాజు తన సోదరుడి మేలును మాత్రం కోరి సాత్యకిని తోడు పంపాడు. కాని, సాత్యకి క్షేమాన్ని మాత్రం ఈ ధర్మరాజు తలచుకొనలేదు. ఈతడు విశ్వాసహీను డని జనులు భావిస్తా రేమో అన్న తలంపుతో సాత్యకికి తోడుగా భీమసేనుడిని పంపటం భావ్యమేమో! అని ధర్మరాజు తలచుకొన్నాడు. అనగా లోకాపవాదం తనకు రాకుండవలెనంటే సాత్యకి క్షేమంకూడా తన బాధ్యతే అన్న తలంపు ధర్మజున కున్నది అని అర్థం.

తే. **పెక్కుచోటుల నెఱిఁగిన యుక్కులావుఁ । గలుగు నీతనిఁ బనుచుట కలుక నేల?**
యితఁడు గలయ నయ్యిరువుర కెలమి వచ్చుఁ । బనుతు నే నటు శోకంబు వాయవలయు. **131**

ప్రతిపదార్థం: పెక్కుచోటులన్= అనేక స్థలాలలో; ఎఱిఁగిన= తెలిసిన; ఉక్కులావు= ధైర్యం, బలం; కలుగు= ఉన్నట్టి; ఈతనిన్= ఈ భీముడిని; పనుచుటకున్= పంపుటకు; అలుకన్+ఏల?= జంకటం ఎందుకు?; ఇతఁడు కలయన్= ఈ భీముడు చేరగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ అర్జునసాత్యకులకు; ఎలమి= సంతోషం; వచ్చున్= కలుగుతుంది; ఏన్+అటు శోకంబు పాయవలయున్= నే నావిధమయిన దుఃఖమును (చింతను) వదలవలయును.

తాత్పర్యం: అనేక స్థలాలలో భీముడి బలం, ధైర్యం తెలిసిన నేను అర్జునసాత్యకులకు తోడుగా ఇతడిని పంపితే ఆ ఇద్దరికీ సంతోషం కలుగుతుంది. చింత మాని ఇతడిని అటు పంపుతాను'.

వ. **అని బహువిధంబుల విచారించి నిశ్చయించి.** **132**

ప్రతిపదార్థం: అని; బహు, విధంబులన్= అనేక విధాల; విచారించి= ఆలోచించి; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి

తాత్పర్యం: అని నానావిధాలుగా యోజించి నిశ్చయం చేసికొని.

ఆ. **భీముఁ జేర నరిగి 'బీభత్సు నీ తమ్ము' । నని యెలుంగు గళమునందుఁ దగుల**
నశ్రు లొలుక మాట యట సెప్పలేఁ డతఁ । డార్తి సూచి యిట్టు లనియె నతఁడు. **133**

ప్రతిపదార్థం: భీమున్ చేరన్+అరిగి= భీముడి యొద్దకు వెళ్ళి; బీభత్సు నీ తమ్ముమ్+అని= బీభత్సు డయిన నీ తమ్ముడు అని; ఎలుంగు= స్వరం; గళమునందున్= గొంతులోనే; తగులన్= తగుల్కొనగా (గొంతు లోనేఆగిపోగా); అశ్రులు+ఒలుకన్= కన్నీళ్ళు జారగా; మాట= పలుకు; అట చెప్పలే డతఁడు= ఆ ధర్మరాజు అక్కడ చెప్పలేకున్నాడు; అతఁడు= భీముడు; ఆర్తి= (ధర్మజుడి) దుఃఖాన్ని; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు) భీముడి దగ్గరికి వెళ్ళి 'బీభత్సు డయిన నీ తమ్ముడు' అని, ఆపైన మాట పెగిలిరాక కన్నీళ్ళతో నిలిచాడు. ఆతడి ఆర్తిని చూచి భీమసేను డిట్లా మాటాడినాడు.

విశేషం: తిక్కన తన రచనలో ఏ ఘట్టమునం దయినా నాటకీయమైన చతురిమను చూపగలడనుట ఈ ఆటవెలదిలో మనం గుర్తించవచ్చును. ధర్మరాజు అర్జునుడికి సాయంగా యుద్ధరంగానికి వెళ్ళుమని భీముడిని కోరటం తన ఉద్దేశం. దానిని వాచ్యంగా కాకుండా తన చేష్టలతో వ్యక్తీకరించాడు. తగు విధంగా భీముడి సమాధానం కూడా ఉంటుంది. అందుకే 'మాట అట సెప్పలేఁడు' అనీ 'అతఁ డార్తి సూచి యిట్టు లనియె' ననీ వర్ణించాడు.

క. 'ఏము గలంగిన యప్పుడు । నీ మహిమయ మమ్ముఁ దేర్చు నీకును గలఁగన్
భూమీశ! తగునె యివ్విధ । మేమిటఁ బాటిల్లెఁ, బనుపు మేపని కైనన్'. 134

ప్రతిపదార్థం: భూమీశ!= ఓ రాజా! (ధర్మజా!); ఏము కలంగిన అప్పుడు= మేము చీకాకు చెందిన సమయంలో; నీ మహిమయ= నీ గొప్పదనమే; మమ్మున్+తేర్చున్= మా అందరను దరిచేరుస్తున్నది; నీకును కలఁగన్= నీవు చీకాకు పడగా; తగునె?= తగునా? (న్యాయమా); ఈ+విధము= ఇప్పటి నీ ఆర్తి; ఏమిటన్= ఏ కారణంగా; పాటిల్లెన్?= కలిగింది?; ఏపనికి+ఐనన్= ఎటువంటి పనికైనా; పనుపుము= ఉత్తర్వు చేయుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! మేము చీకాకు పడిన సమయంలో నీ మహిమ కారణంగా మా చీకాకుల నుండి తేరుకొంటున్నాము. నీవు చీకాకు పడవచ్చునా? ఇప్పటి నీ ఆర్తికి కారణ మేమిటి? ఏ పనికైనా నన్ను పంపుము.'

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్లనియె ' నక్కడ నప్పుడు బాంచజన్య ని
స్వనము వినంగ నైన నట సాత్యకిఁ బుచ్చితి; నేమి పుట్టెనో!
యను వెత నిప్పు డద్దెస భయంబు దిగంబడ నీవు వోయి పా
ర్థునిఁ గని సింహనాదమున రోదసి నింపుము మాకు నింపుగన్. 135

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా (భీము డట్లనగా); ఆతఁడు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అక్కడన్= ఆ చోట (ఆ యుద్ధరంగంలో); అప్పుడు; పాంచజన్యనిస్వనము= పాంచజన్యమనే శంఖనాదం; వినంగన్+ఐనన్= వినరాగా; అటన్= ఆ చోట; ఏమిపుట్టెనో?= ఏమైనదో?; అనువెతన్= అన్నభయంతో; సాత్యకిన్+పుచ్చితిన్= సాత్యకిని పంపాను; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; ఆ+దెసన్= ఆ దిక్కులో; భయంబు దిగంబడన్= భయం తొలగగా; నీవు పోయి= నీవు వెళ్ళి; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; కని= చూచి; రోదసిన్= భూమ్యాకాశముల మధ్య భాగం; మాకున్+ఇంపుగన్= మాకు ప్రీతిగా; సింహనాదమునన్= సింహగర్జనంతో; నింపుము= నిండచేయుము.

తాత్పర్యం: అని భీము డనగా ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ వైపు రణరంగంలో పాంచజన్య శబ్దం మాత్రమే వినవచ్చింది. అక్కడ ఏమాయెనో? అని సాత్యకిని పంపాను. కాని ఆ దిక్కున జరిగేదానికై నాకు కలిగిన భయాన్ని పోగొట్టటానికై నీవక్కడకు పోయి అర్జునుడిని చూచి (సంతోష చిహ్నంగా) ఆకాశమంతా నిండేటట్లు సింహనాదం చేసి నాకు సంతోషాన్ని కలిగించుము.

క. నీతమ్ముఁగుఱ్ఱ రూపసి, । నీతి విదుఁడు, సకల సుగుణ నిధి, మద్భక్తుం
డాతని కెడరగునో యను । చేతోగతి పల్లటిల్లఁ జేయదె తాల్మిన్? 136

ప్రతిపదార్థం: నీ తమ్ముఁగుఱ్ఱ= పసివాడైన నీ తమ్ముడు; రూపసి= అందగాడు; నీతివిదుఁడు= నీతిని తెలిసినవాడు; సకల సుగుణనిధి= అన్ని మంచి గుణములపుట్ట; మద్భక్తుండు= నా యెడ భక్తికలవాడు; ఆతనికిన్= అతనికి; ఎడరు+అగునో= ప్రమాదమగునో; అను చేతోగతి= అనే మనసుపోక; తాల్మిన్= ఓరిమిని; పల్లటిల్లన్= చలించేటట్టు; చేయదె?= చేయదా?

తాత్పర్యం: పసివాడు నీ తమ్ముడు అందగాడు, నీతి పద్ధతి తెలిసినవాడు, మంచిగుణా లున్నవాడు, మీదు మిక్కిలి నాకు భక్తుడు. అటువంటి వాడికి కీడు కలుగుతుందేమో అనే మనోభావం నా ఓర్మిని చలింపజేయదా?'

ఆ. అనిన భీముఁ డిట్టు లనియెఁ 'దద్రథము ర । థ్యముల సారథిని శరాసనంబు
నెఱుఁగు దతని కొలఁది యెఱిఁగిన యదియ నీ । కేల వగవ? నిపుడ యేను బోదు. 137

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధర్మజు డట్లనగా; భీముఁడు+ఇట్టులు+అనియెన్= భీముడీ విధంగా అన్నాడు; తద్రథమున్= అతడి తేరును; రథ్యములన్= గుర్రాలను; సారథిని= తేరు తోలేవానిని; శరాసనంబును= వింటిని; ఎఱుఁగుదు(వు)= తెలిసినవాడవు; అతని కొలఁది ఎఱిఁగిన అదియ నీకున్= అతడి బలం నీకు తెలిసిందే; నీకున్+ఏల వగవన్?= నీవు దుఃఖపడ నేల?; ఏను= నేను; ఇపుడు+అ= ఇపుడే; పోదున్= పోతాను.

తాత్పర్యం: భీముడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు: 'అతడి తేరును, గుర్రాలను, సారథిని, వింటినీ, బలాన్నీ తెలిసిన నీకు దుఃఖ మెందుకు? నే నిపుడే వెళ్ళుతున్నాను.

వ. దేవరయాజ్ఞఁ దల నిడికొని చని యా కృష్ణుల కృష్ణానుజునిం గలసి యిక్కడ కెఱుక సేయుదు' నని పలికి పాంచాల నందనుం గనుంగొని 'కుంభసంభవు బలిమియు నతని ప్రతిజ్ఞ తెఱంగును నెఱుంగుదు; వేమఱకుండుము; నాకుం బోక కర్జంబు గాదు; గాకున్న నేలినవాని యానతి నడపవలయు' ననవుడు నతండు. 138

ప్రతిపదార్థం: దేవర ఆజ్ఞ= రాజుగారి ఉత్తర్వు; తలన్+ఇడికొని= మోసికొని (శిరోధార్యంగా); చని= వెళ్ళి; ఆ కృష్ణులన్= ఆ శ్రీకృష్ణార్జునులను; కృష్ణానుజునిన్= సాత్యకిని; కలసి= కలసికొని; ఇక్కడకున్+ఎఱుక చేయుదును=ఇక్కడికి తెలియచేస్తాను; అని పలికి= అని చెప్పి; పాంచాల నందనున్+కనుంగొని= ధృష్టద్యుమ్నుడిని చూచి; కుంభసంభవు బలిమియున్= ద్రోణుడి బలాన్నీ; అతని ప్రతిజ్ఞ తెఱంగునున్= ఆతడి మాట (శపథం తీరును); ఎఱుంగుదువు= తెలిసినవాడవు (అతడి ప్రతిజ్ఞ ధర్మజుడిని బందీచేయటం); ఏమఱక+ఉండుము= మరువకుండా ఉండుము; నాకున్+పోక కర్జంబుకాదు= నేను వెళ్ళవలసిన పని కాదు; కాకున్నన్= కాకుంటే; ఏలినవాని ఆనతిన్= రాజాజ్ఞను; నడపవలయును= నెరవేర్పవలయును; అనవుడున్= అనగా; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు.

తాత్పర్యం: రాజాజ్ఞను శిరసావహించి వెళ్ళి కృష్ణార్జునులను, సాత్యకిని కలసికొని అక్కడి విషయాలు తెలియజేస్తాను' అని, ధృష్టద్యుమ్నుడితో 'ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞను, బలాన్ని తెలిసినవాడవు. జాగ్రత్తగా ఉండుము. నేను పోవటం తగిన పనికాదు. కాని, రాజాజ్ఞ దాటరానిది. దానిని చేసి తీరవలయును' అనగా ఆతడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'వినుము భవత్సేనాపతి । తనువునఁ బ్రాణములు గలుగ ధర్మజు దెసకుం
జనుదెంచువాఁడె ద్రోణుం? । డనుమానము దక్కి యరుగు మర్జును కడకున్.' 139

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఓ భీమసేనా! వినుము; భవత్+సేనాపతి తనువునన్= మీ సేనానాయకుడి ఒంటిలో; ప్రాణములు కలుగన్= ప్రాణా లుండగా; ద్రోణుండు= ద్రోణుడు; ధర్మజు దెసకున్ చనుదెంచువాఁడె?= ధర్మజుడి దిక్కుకు రాగలడా? (అనగా రాలేడని); అనుమానము తక్కి= సందేహం వదలి; అర్జును కడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ భీమసేనా! ఇదిగో వినుము. నీ సేనాని మేనిలో ప్రాణాలుండగా ద్రోణుడు ధర్మరాజు దిక్కుకు రాగలడా? సందేహించకుండా అర్జునుడి యొద్దకు వెళ్ళుము' అని అన్నాడు.

వ. **అనిన ధృష్టద్యుమ్ను పలుకుల కూఱడిల్లి యనిలతనయుం డన్న చరణంబులకుం బ్రణతుండై యాలింగనంబును నాశీర్వాదంబునుం బడసి యున్న యప్పుడు శౌరి శంఖ విరావంబు వీతెంచిన న వ్విభుం డవ్వీరున కి ట్లనియె.** **140**

ప్రతిపదార్థం: అనిన ధృష్టద్యుమ్ను పలుకులకు= ఆ విధంగా చెప్పిన ధృష్టద్యుమ్నుడి మాటలకు; ఊఱడిల్లి= ఓదార్పునంది; అనిల తనయుండు= భీమసేనుడు; అన్న చరణంబులకున్= ధర్మజుడి పాదాలకు; ప్రణతుండు+ఐ= నమస్కారం చేసి; ఆలింగనంబును= కౌగిలియు; ఆశీర్వాదంబునున్ పడసి= ఆశీస్సులను పొంది; ఉన్న అప్పుడు= ఉండే సమయాన; శౌరి= శ్రీకృష్ణుడి; శంఖవిరావంబు= శంఖధ్వని; వీతెంచినన్= వినరాగా; ఆ+విభుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఆ+వీరునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= ఆ వీరుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనుమానం వదలి అర్జునుడి యొద్దకు వెళ్ళ'మని ధృష్టద్యుమ్నుడు పలుకగా ఊరడిల్లి, భీమసేనుడు తన అన్నగారి పాదాలకు నమస్కరించాడు. ఆయన కౌగిలించుకొని ఆశీస్సు లందించాడు. అపుడు కృష్ణుడి శంఖధ్వని వినరాగా ఆ రాజు ఆ వీరుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. **'విను పాంచజన్య పటు ని । స్వన మదె యిది మఱఁది యెదురు సైరింపక కృ**
ష్ణుని రణము సేయు రభసం । బని తలఁచెద నెయ్యు మెయ్యు మధిక రయమునన్.' **141**

ప్రతిపదార్థం: పాంచజన్య పటునిస్వనము= పాంచజన్య శంఖంయొక్క పెనురవం; అదె వినుము= అదుగో వినుము; ఇది= ఈ శబ్దం; మఱఁది ఎడరు= తన మేన మరది అర్జునుడి భంగపాటును; సైరింపన్= ఓర్వలేక; కృష్ణుని రణము చేయు= కృష్ణుడు యుద్ధం చేసే; రభసంబు+అని= వేగమని; తలఁచెదన్= తలచుకొంటున్నాను; అధిక రయమునన్= మిక్కిలి తొందరగా; ఎయ్యుము ఎయ్యుము= (వారిని) వెంబడించుము.

తాత్పర్యం: 'పాంచజన్య శంఖారావం వినవస్తూ ఉన్నది. అదిగో! వినుము. తన మేనమరది అయిన అర్జునుడి భంగపాటున కోర్వక శ్రీకృష్ణుడు చేసే రభస మది' అని తలుస్తున్నాను. చాలా తొందరగా వారిని వెంబడించి వెళ్ళుము' (అని ధర్మజుడు భీముడితో అన్నాడు).

వ. **అనవుడు సవిశేష కల్పితంబగు రథంబు రవంబును దూర్య నినదంబును దనసింహనాదంబునుం జెలంగ విశోకుని సారథ్య సామర్థ్యంబున రథ్యంబులు నెఱయ మెఱయం గదలి గొనయంబు సారించి కురుబలంబు నవలోకించుచు నడరు నవ్వడముడిం దలపడి నీ కొడుకులు దుశ్శల చిత్రసేనకుండభేది వివింశతి దుర్ముఖ దుస్సహులును వికర్ణ శలవిందానువింద సుముఖ దీర్ఘబాహు సుదర్శన బృందారకులును సుహస్త సుషేణ దీర్ఘలోచనాభయ రౌద్రకర్మ సువర్మ దుర్విమోచనులును వివిధ విశిఖంబులు వరఁగించుటయు, లేళ్ళగమిం జూచి పొంగు సింగంబు చందంబునం జెలంగి యా శరంబులు వారించుచు వారిం గదిసి బృందారకుం దెగఁ జూచి యభయ రౌద్రకర్మ దుర్విమోచనులను ముప్పుర మూఁడు వెడంద దూపులం దునిమిన.** **142**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని ధర్మరాజు చెప్పగా; సవిశేష కల్పితంబు+అగు రథంబు రవంబును= అన్ని విశేషాలతో సిద్ధం చేసిన తేరు సవ్వడిని (అనగా అన్ని హంగుల యుద్ధ పరికరాలతో సన్నద్ధమయిన తేరు నడకలో విన్పించే శబ్దమును); తూర్యనినదంబును= తూర్యనాదాలును; తన సింహనాదంబును= తాను కావించే సింహనాదమును; చెలంగన్= ధ్వనించగా; విశోకుని సారథ్య సామర్థ్యంబు నన్= విశోకుడనే సూతుడి శక్తితో; రథ్యంబులు= గుర్రాలు; నెఱయన్= గొప్పగా వ్యాపించగా (అనగా గొప్పగా పరుగులు వారగా); మెఱయన్= ప్రకాశించగా; కదలి= నడచి (యుద్ధానికి బయలుదేరి); గొనయంబుసారించి= అల్లెత్రాటిని లాగి (వింటినారిని లాగి శబ్దంచేసి); కురుబలంబున్= కౌరవసేనను; అవలోకించుచున్= చూస్తూ; అడరు= విజృంభించే; ఆ+వడముడిన్+తలపడి= ఆ భీమసేనుడిని ఎదుర్కొని; నీ కొడుకులు= నీ కుమారులయిన; దుశ్శల, చిత్రసేన, కుండభేది, వివింశతి, దుర్ముఖ, దుస్సహులును, వికర్ణ, శల, వింద+అనువింద, సుముఖ, దీర్ఘబాహు సుదర్శన బృందారకులును, సుహస్త, సుషేణ, దీర్ఘలోచన+అభయ, రౌద్రకర్మ, సుశర్మ, దుర్విమోచనులును= ఈ పేర్లు కల నీ కొడుకులు; వివిధ విశిఖంబులు= అనేకరకాలయిన బాణాలను; పరఁగించుటయున్= వేయుటయు; లేళ్ళగమిన్+చూచి పొంగు= జింకలగుంపును చూచి ఉప్పొంగే (చెలరేగే); సింగంబు చందంబునన్= సింహంవలె; చెలంగి= ఒప్పి; ఆ శరంబులు= కౌరవులు ప్రయోగించిన బాణాలను; వారించుచున్= ఆపుచు; వారిన్+కదిసి= కౌరవులను దాటి; బృందారకున్+తెగన్+చూచి= బృందారకు డనే వాడిని చంపి; అభయ, రౌద్రకర్మ, దుర్విమోచనులను ముప్పురన్= ఈ ముగ్గురిని; మూఁడు= మూడు; వెడంద తూపులన్= వాడి అయిన విశాలమయిన బాణాలతో; తునిమినన్= చంపగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చెప్పగా భీమసేనుడు, సర్వాంగసన్నద్ధమైన రథంతో, విశోకుడనే సారథి సారథ్యంలో, రథనాద తూర్యనాద సింహనాదాలతో ఒప్పుతూ వింటినారిటంకార శబ్దంతో యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. కౌరవసైన్యాన్ని చూస్తూ పేట్రేగిన భీమసేనుడిని, నీ కొడుకులైన దుశ్శల, చిత్రసేన, కుండభేది, వివింశతి, దుర్ముఖ, దుస్సహ, వికర్ణ, శల, వింద, అనువింద, సుముఖ, దీర్ఘబాహు, సుదర్శన, బృందారక, సుహస్త, సుషేణ, దీర్ఘలోచన, అభయ, రౌద్రకర్మ, సుశర్మ, దుర్విమోచను లనేవారు అనేకవిధాలైన వాడి బాణాలను వేశారు. అందు కాతడు లేళ్ళ గుంపును చూచి ఉప్పొంగే సింహం మాదిరి, కౌరవులు వేసిన బాణాలను ఆపుకొంటూ వారిని దాటి, బృందారకుడిని చంపి, అభయ రౌద్రకర్మ దుర్విమోచనులనే ముగ్గురిని మూడు బాణాలతో హతమార్చగా.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. **చలమునఁ బోవక పెనఁగిన । నల వేర్పడ నతఁడు విందు ననువింద సుశ**
ర్ములఁ జంపి, సుదర్శను బె । ట్టిలపైఁబడి యపుడు సావ నేసె నరేంద్రా! **143**

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); చలమునన్= మత్సరంతో; పోవక= వెళ్ళిపోక (తప్పుకొని పోకుండా); పెనఁగినన్= పోట్లాడగా; అలవు= బలం; ఏర్పడన్= స్పష్టం కాగా; అతఁడు= ఆ భీమసేనుడు; విందున్= విందుడినీ; అనువింద సుశర్మలన్= అనువిందుడినీ, సుశర్మనూ; చంపి= చంపివేసి; సుదర్శనున్= సుదర్శనుడిని; బెట్టు+ఇలపైన్+పడి= భయంకరంగా భూమిమీద పడి; చావన్= చని పోగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా ధృతరాష్ట్రా! (నీ కొడుకులు) వెనుకకు తిరిగిపోకుండా మత్సరంతో యుద్ధం చేయగా, భీముడు తన బలం స్పష్టపడేటట్లు విందుడినీ అనువింద సుశర్ములనే వారినీ చంపి, సుదర్శనుడు భూమిమీద పడి చచ్చేటట్లుగా కొట్టాడు.

క. **పెఱవారు వెఱచి నలుగడఁ । బఱచిన వాయుసుతుఁ డార్చి పఱపె రథం బా**
తెఱపిన యరుగుట గని గురుఁ । డుఱక యతనిఁ దాఁకఁ గప్పె నుగ్రాస్త్రములన్. **144**

ప్రతిపదార్థం: పెఱవారు= ఇతరులు (శత్రువులు); వెఱచి= భయపడి; నలుగడన్+పఱచినన్= నాలుగు దిక్కులకు పరుగెత్తగా (పారిపోగా); వాయుసుతుఁడు= భీమసేనుడు; ఆర్చి= సింహనాదం చేసి; రథంబున్= తన తేరును; పఱపెన్= తోలాడు; ఆ తెఱపిన= ఆ బాటనే; అరుగుటన్+కని= వెళ్ళటం చూచి (భీముడట్లే పోవటం చూచి); గురుఁడు= ద్రోణుడు; ఉఱక= లెక్కపెట్టక; ఉగ్రాస్త్రములన్= భయంకరమైన బాణాలతో; అతనిన్+తాఁకన్= వానిని తాకగా; కప్పెన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇతరులు భయపడి నాలుగుదిక్కులకూ పరుగెత్తేటట్లుగా చేసి, భీముడు సింహనాదం చేస్తూ, తన తేరు నా దిక్కుకు తోలించాడు. దానిని చూచిన ద్రోణుడు భీముని లెక్కపెట్టక, భయంకరమైన బాణాలతో అతడిని కప్పివేశాడు.

వ. **ఇట్లు నిలువరించి, నిటలంబున నారాచంబు నాటించి, యక్కుంభసంభవుండు దనమనంబున 'వీఁడు వివ్వచ్చునట్లు నన్ననుసరింపఁ గలవాఁ'డని తలంచి యప్పవనతనయు నుద్దేశించి.** **145**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు నిలువరించి= ఈ విధంగా నిలిపి; నిటలంబునన్= నెన్నుదుట; నారాచంబున్= వాడి బాణాన్ని; నాటించి= నాటుకొనేటట్లు చేసి; ఆ+కుంభసంభవుండు= ఆ ద్రోణుడు; తనమనంబునన్= తన మనస్సులో; వీఁడు= ఈ భీమసేనుడు; వివ్వచ్చున్+అట్లు= అర్జునుడి మాదిరిగనే; నన్ను+అనుసరింపన్+కలవాఁడు= న న్ననుసరించి వచ్చేవాడు; అని తలంచి= అని ఊహించి; ఆ+పవనతనయునుద్దేశించి= ఆ భీముడిని గూర్చి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నిలిపి, నెన్నుదుట వాడిబాణాన్ని నాటి, ఆ ద్రోణుడు మనసులో 'ఆ అర్జునుడు నన్ననుసరించి వెళ్ళినట్లుగానే ఇతడు కూడా అనుసరిస్తా' డని తలచుకొని (భీముడితో) ఇట్లా అన్నాడు:

క. **'నను గెలిచి కాక నీ కి । మ్మొన సొరఁగా నెట్లు వచ్చు? మును నీ తమ్ముం**
డనుమతుఁడై కాదే చొరఁ । గనియె' ననుడు నతఁడు గన్నుఁగవ గెంపారన్. **146**

ప్రతిపదార్థం: నను గెలిచి కాక= నన్ను జయించకుండా (అనగా అస్త్రగురుడ నగు నన్ను గెలువక); నీకున్= నీకు (భీమసేనుడికి); ఈ+మొనన్= ఈ వ్యూహంలోకి; చొరఁగాన్= ప్రవేశించగా; ఎట్లు వచ్చున్?= ఏ విధంగా సాధ్యమవుతుంది? మును= వెనుక; నీ తమ్ముండు= నీ తమ్ముడైన అర్జునుడు; అనుమతుఁడు+ఐ కాదే= నా ఉత్తర్వు నంది కదా!; చొరన్+కనియెన్= లోనికి వెళ్ళ గలిగాడు; అనుడున్= అనగా; అతఁడు= భీముడు; కన్నుఁగవ= కన్నులు రెండును; కెంపారన్= ఎర్రబడగా (అనగా కోపం కలుగగా).

తాత్పర్యం: 'ఓ భీమసేనా! తొలుత నన్ను గెలిస్తే గాని ఈ సేనలోకి ప్రవేశించటం సాధ్యం కాదు. ఇదివరకు నా అనుమతితోనే నీ తమ్ముడు కూడా సేనలోకి చొచ్చుకొని వచ్చాడు' అనగా, భీముడు కోపంతో తన కన్నులు రెండూ ఎర్రబడగా (ఇట్లా అన్నాడు). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **'నరుఁ డొక రథికుని యనుమతిఁ । జొరఁ దలఁచునె? మనుజ సేన సురబల మైనం**
దెరలిచికొని విచ్చలవిడి । నరుగుం దనవలయు నెడకు; నది యట్లుండెన్. **147**

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; ఒక రథికుని అనుమతిన్= ఒకానొక రథికుడి ఉత్తర్వుతో; చొరన్+తలఁచునె?= లోనికి వెళ్ళగోరునా?; మనుజసేన= మానవసైన్యం; సురబలము= దేవసేన; ఐనన్= అయినప్పటికినీ; తెరలిచికొని= చీల్చికొని; విచ్చలవిడిన్= తనకు తోచినట్లు; తనవలయు+ఎడకున్= తాను వెళ్ళదలచుకొన్న చోటికి; అరుగున్= వెళ్ళుతాడు; అది అట్లు+ ఉండెన్= దాని నట్లా ఉండనిమ్ము.

తాత్పర్యం: 'ఒక రథికుడి అనుమతితో అర్జునుడు తాను వెళ్ళదలచుకొన్నచోటికి వెళ్ళుతాడా? మానవసేన అయినా, దేవతాసైన్యమైనా, తాను పోవలసిన చోటుకి చీల్చుకొని వెళ్ళ గలడు. అది అట్లా ఉండనిమ్ము. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. **ప్రియములు వల్కి ని న్ననుసరింపఁగఁ బార్థుఁడు గాఁడు సుమ్ము! దు**
ర్జయ భుజశక్తి నిర్మథిత శత్రుఁడు భీముఁడు గాని; నీవు దం
డ్రియు గురుడుం బ్రియుండు నని ప్రీతి యొనర్చెదఁ బూని వైరికిన్
జయ మొనరింతు గాక! యని సైఁతునె దర్పము సూపకుందునే?' **148**

ప్రతిపదార్థం: ప్రియములు పల్కి= తీయని మాట లాడి; నిన్నున్+అనుసరింపఁగన్= నిన్ననుసరించటానికి (నీ వెంట నడిచే దానికి); పార్థుఁడు గాఁడు సుమ్మ!= అర్జునుడు కాడు సుమా!; దుర్జయ= జయింపరాని; భుజశక్తి= భుజబలంతో; నిర్మథితశత్రుఁడు= మర్దింపబడిన శత్రువులు కలవాడు; భీముఁడు= భీముడు; కాని= కాకుంటే; నీవు; తండ్రియున్, గురుఁడున్, ప్రియుండున్+అని= తండ్రివంటివాడవు, గురుడవు, ప్రియమైనవాడవు అని; ప్రీతి+ఒనర్చెదన్= (మీకు)సంతోషం కలిగిస్తాను; పూని వైరికిన్= ప్రయత్నంతో విరోధికి; జయము+ఒనరింతు+కాక!+అని= జయం కలిగించడానికి; సైఁతునె= సహిస్తానా? దర్పము= గర్వము; చూపక+ఉందునే= చూపకుండా ఉంటానా?

తాత్పర్యం: తియ్యని మాటలతో ని న్ననుసరించటానికి నే నర్జునుడను గాను. భుజబలంతో శత్రువులను మథించిన వాడను - భీముడను. నీవు నాకు తండ్రి వంటివాడవని, గురుడివని, ఇష్టమైనవాడివని నీకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తాను. అంతేకాని శత్రువుకు ప్రయత్నించి నీవు జయంకలిగించడాన్ని మాత్రం నేను సహించను. నా గర్వం చూపకుండా ఉంటానా?

వ. **అని పలికి.** **149**

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి.

మ. **గద సారించి చెలంగి వైచిన భుజాగర్వంబు సాలించి య**
మ్ముదుకం డుర్వికి దాఁటి పోయె; నది రశ్మల్ మింటఁ బర్వంగ బె
ట్టిదమై మ్రోయుచు వచ్చి బల్పిడుగు మాడ్కిం దాఁకుడున్ గుఱ్ఱముల్
సదిసెన్, సారథి మ్రగ్గె, దేరు వొలిసెన్ సైన్యంబు భీతిల్లఁగన్. **150**

ప్రతిపదార్థం: గద సారించి= గదను ఊపి; చెలంగి వైచినన్= ఉత్సాహంతో వేయగా; భుజాగర్వంబు= భుజబలం; చాలించి= వదలి; ఆ+ముదుకండు= ఆ ముసలివాడు; ఉర్వికిన్= భూమికి; దాఁటిపోయెన్= దాటుకొనిపోయాడు; అది= ఆగద; రశ్మల్= కాంతులు; మింటన్+పర్వంగన్= ఆకాశంలో వ్యాపించగా; బెట్టిదము+ఐ= తీవ్రమై; మ్రోయుచు వచ్చి= శబ్దం చేస్తూ వచ్చి; బల్పిడుగు మాడ్కిన్= పెను పిడుగు మాదిరిగా; తాఁకుడున్= తగులగా; సైన్యంబు భీతిల్లగన్= (మన) సైన్యం భయపడగా; గుఱ్ఱముల్ చదిసెన్= గుఱ్ఱాలు నలిగిపోయాయి; సారథి= సూతుడు; మ్రగ్గెన్= చచ్చాడు, తేరు పొలిసెన్= రథం నాశమయింది.

తాత్పర్యం: (భీమసేనుడు) గదను చాచి వేయగా భుజబలం చాలించి ఆ వృద్ధుడు (ద్రోణుడు) రథం మీద నుండి భూమి మీదికి ఉరికి తొలగి వెళ్ళాడు. ఆ గద ఆకాశం దాకా కాంతులను వ్యాపింపచేస్తూ, పెద్దశబ్దంచేస్తూ, పెద్ద పిడుగువలె తాకేటప్పటికి మన సైన్యం భయపడేటట్లుగా గుఱ్ఱాలు, సారథి చనిపోగా, తేరు నుగ్గునుగ్గయింది.

వ. **అప్పు డమ్మేటిమగండు.** **151**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు; ఆ+మేటిమగండు= ఆ గొప్పవీరుడు

తాత్పర్యం: అపు డా గొప్ప మొనగాడు.

క. మన మూఁక దఱిసి యుద్ధతిఁ । జనఁ జన నీనందనులు వెసం దాఁకియు ను
బ్బిన యతని వీఁక కోర్వక । కనుకని సిగ్గు సెడి పాఱఁగా గురుఁ డంతన్. 152

ప్రతిపదార్థం: మన మూఁక దఱిసి= మన సేన దగ్గరకు వచ్చి; ఉద్ధతిన్ చనన్+చనన్= దర్పంతో పోగా పోగా; నీ నందనులు= నీ కుమారు లయిన కౌరవులు; వెసన్+తాఁకియున్= తొందరగా ఎదుర్కొని నప్పటికినీ; ఉబ్బిన= పెరిగిన; అతని వీఁకకున్= ఆతడి ఉత్సాహానికి; ఓర్వక= సహించలేక; కనుకని= సంభ్రమంతో; సిగ్గు చెడి= సిగ్గు వదలి; పాఱఁగాన్= పారిపోగా; అంతన్= ఆ మీదట; గురుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: మన సేనను ఎదుర్కొని దర్పంతో పోగా పోగా, నీ కొడుకులు త్వరగా అతడిని ప్రతిఘటించి, అతడి పరాక్రమానికి ఆగలేక, భయంతో సిగ్గు వదలి పరుగెత్తారు. అంతట గురుడు.

క. ఒండొక తే రెక్కి సము । ద్దండతఁ జని భీమసేనుఁ దాఁకి శరము లొం
డొండ నిగిడించి నొంచిన । గం డడఁగక యతఁడు గనలు గదిరిన మదితోన్. 153

ప్రతిపదార్థం: (ద్రోణుడు) ఒండొక తేరు+ఎక్కి= మరియొక తేరుమీది కెక్కి; సముద్దండతన్= గొప్పగా; చని= వెళ్ళి; భీమసేనున్ తాఁకి= భీముడిని ఎదుర్కొని; శరములు= బాణాలు; ఒండొండన్= ఒకదానితో ఒకటిగా (వరుసగా); నిగిడించి= వేసి; నొంచినన్= బాధించగా; గండు= పొగరు, గర్వం; అడఁగక= తగ్గక; అతఁడు= భీముడు; కనలు= కోపం; కదిరిన= నిండిన; మదితోన్=మనసుతో.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఇంకొక తేరెక్కి, గొప్పగా వెళ్ళి భీముడితో తలపడి వరుసగా బాణాలు వేసి బాధించాడు. బలగర్వం తగ్గకుండా మిక్కిలి కోపం నిండిన మనసుతో భీముడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. అరదము డిగ్గి యప్పటు శరావళి కోర్చి మొగంబు వాంచి స
త్వరుఁ డయి వాన పైఁ గురియ వంచిన మస్తక మొప్పఁ బోవు సుం
దర వృషభంబు లీలఁ జని దర్ప మెలర్పఁగ నొక్కచే నొగల్
వెరవునఁ బట్టి తేరు ప్రజ విస్మయ మందఁగ వీచి వైచినన్. 154

ప్రతిపదార్థం: (భీమసేనుడు) అరదము డిగ్గి= తన తేరును దిగి; ఆ+పటు శర+ఆవళికిన్+ఓర్చి= ఆ ద్రోణుడిచే వేయబడిన తీవ్రబాణపంక్తిని ఓర్చుకొంటూ; మొగంబు వాంచి= తన మొగమును వంచుకొని (బాణాలు తగులకుండా); సత్వరుఁడు+అయి= వేగం కలవా డయి; వాన పైన్ కురియన్ వంచిన మస్తకము= వాన మీద కురుస్తున్నా వంచిన తలను; ఒప్పన్+పోవు= తగిన విధంగా నడిచే; సుందరవృషభంబు లీలన్= అందమైన ఆబోతు వలె; చని= వెళ్ళి; దర్పము+ఎలర్పఁగన్= గర్వం ఒప్పగా; ఒక్కచేన్= ఒక చేతితో; నొగల్= తేరి నొగలను; వెరవునన్+పట్టి= ఉపాయంతో పట్టుకొని; తేరున్= తేరును (ద్రోణుడి తేరును); ప్రజ= చూచే జనం; విస్మయము+అందఁగన్= ఆశ్చర్యపడగా; వీచి వైచినన్= విసరివేయగా.

తాత్పర్యం: తన రథం మీది నుండి ఎగిరి క్రిందికి దూకి, ద్రోణుడు ప్రయోగించే తీవ్రబాణ సమూహాన్ని ఓర్చుకొంటూ, ముఖం వంచుకొని, మిక్కిలి వేగంగా - మీద వర్షం కురుస్తుంటే తలనువంచి పరుగెత్తే అందమైన ఆబోతు వలె వెళ్ళి, గర్వం అతిశయించగా, ఒక్కచేతితో ద్రోణుడి తేరి నొగలను పట్టి ఎత్తి, అందరు చూచి ఆశ్చర్యపడేటట్లు ఆ రథాన్ని విసిరివేయగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

భీముఁడు ద్రోణాది రథికుల నతిక్రమించి యర్జునుఁ జేరఁబోవుట (సం. 7-102-88)

ఆ. నుగ్గునూచ మైన నగ్గురుఁ డొండొక । యరద మెక్కి యల్ల నరిగె సేన
మొగమునకు రయంబు మిగుల విశోకుఁడు । దేర భీముఁ డెక్కెఁ దేరు ప్రీతి. 155

ప్రతిపదార్థం: నుగ్గునూచము+ఐనన్= (రథం విసరివేయగా) పొడిపొడికాగా; ఆ+గురుఁడు= ఆ ద్రోణుడు; ఒండొక అరదము+ఎక్కి= వేరొక తేరు నెక్కి; అల్లన్+అరిగెన్= నెమ్మదిగా వెళ్ళాడు; సేన మొగమునకున్= సేన మొదటికి; విశోకుఁడు= భీముడి సారథి అయిన విశోకుడు; రయంబు మిగులన్= మిక్కిలి వేగంతో; తేరన్= తీసికొని రాగా; భీముఁడు= భీమసేనుడు; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; తేరున్= రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వేయటంవలన తేరు ముక్కలు ముక్కలయింది. అంత గురుడు వేరొక తేరెక్కి సేనాముఖానికి మెల్లగా వెళ్ళాడు. తన సారథి విశోకుడు మిక్కిలి వేగంగా రథం తీసికొనిపోగా, ప్రీతితో భీమసేనుడు ఆ తేరుఎక్కాడు.

వ. ఇవ్విధంబున ధనురాచార్యు బెట్టు వఱచి బిట్టు సను నా జెట్టిబిరుదున కెదుర్పం జాలక భోజబలంబును గాంభోజానీకంబును యవనాది మ్లేచ్ఛసైన్యంబులునుం బసులు పులికిం బాఱు తెఱంగునం గలంగి పఱచె;న న ట్లప్రతిహతగతిం బోయి సాత్యకి సమరోల్లాసంబు గనుంగొనుచు నట కడచి యవ్వడముడి దివ్యరథంబు మెఱయఁ గౌరవ్యయోధులతోడం బెనంగు సవ్యసాచిం జూచి సింహనాదంబు సేసిన, నతనిం గనుంగొని ప్రియంబున నయ్యర్జునుండును హరియును గర్జారవంబుల గగనంబు నినిచి; రమ్మహారవంబు లాకర్ణించి యుధిష్ఠిరుండు భీము సంజ్ఞాపనంబునకు సంతుష్టాంతరంగుండై తన లోనన యతని నగ్గించి యన్నర నారాయణుల యెలుంగులు వినం గనుటకుం బొంగుచు, నప్పార్థుండు దన ప్రతిజ్ఞ నెఱపి వచ్చి తన్నుం గౌఁగిలించికొనుటం గోరుచుం, గౌరవపతి యిమ్మెయిం దమ్ములు బంధులుం దెగంబొలియుట దెలిసి యయినను దీరునకుం జొచ్చి యున్నవారినైనం గాచి కొనునొకో! యని యూహించుచుఁ గయ్యంబు సేయుచుండె' ననిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కి ట్లనియె. 156

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; ధనురాచార్యున్= ద్రోణాచార్యుడిని; బెట్టు పఱచి= మిక్కిలి బాధించి; బిట్టు చను= త్వరగా వెళ్ళుతున్న; ఆ జెట్టి బిరుదునకున్= ఆ మహావీరునకు; ఎదుర్పన్+చాలక= ఎదుర్కొనలేక; భోజబలంబును= భోజదేశ సైన్యమును; కాంభోజ+అనీకంబును= కాంభోజసైన్యమును; యవనాది మ్లేచ్ఛ సైన్యంబులును= యవనులు మొదలైన మ్లేచ్ఛ సేనలును; పసులు= పశువులు; పులికిన్+పాఱు తెఱంగునన్= పులిని చూచి పరుగెత్తే విధంగా; కలంగి= బెదరి; పఱచెన్= పరుగెత్తాయి; అట్లు= ఆ విధంగా; అప్రతిహతగతిన్+పోయి= ఎదురు లేని విధంగా వెళ్ళి (తనను అడ్డుకొనేవాడు లేడన్నట్లుగా వెళ్ళి); సాత్యకి సమర+ఉల్లాసంబు కనుంగొనుచున్= సాత్యకియొక్క యుద్ధోత్సాహాన్ని చూస్తూ; అట కడచి= ఆ చోటు దాటి; ఆ+వడముడి= ఆ భీమసేనుడు; దివ్యరథంబు మెఱయన్= దేవతా రథం ప్రకాశించగా; కౌరవ్యయోధులతోడన్= కౌరవులలోని మొనగాండ్రతో; పెనంగు= యుద్ధం చేసే; సవ్యసాచిన్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; సింహనాదంబు చేసినన్= సింహగర్జనం చేయగా; అతనిన్+కనుంగొని= ఆ భీముడిని చూచి; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; ఆ+అర్జునుండును హరియును= ఆ అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ; గర్జారవంబులన్= గర్జాధ్వనులతో; గగనంబు నినిచిరి= ఆకాశం నింపారు; ఆ+మహారవంబులు= ఆ పెను శబ్దాలను; ఆకర్ణించి= విని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; భీము సంజ్ఞాపనంబునకున్= భీముని యొక్క సైగకు; సంతుష్ట+అంతరంగుండు+ఐ= సంతోషంతో కూడిన మనస్సుతో; తనలోలోనన= తన మనస్సులోనే; అతనిన్+అగ్గించి= ఆ భీముడిని పొగడి; ఆ నరనారాయణుల= ఆ అర్జునుడి కృష్ణుడి; ఎలుంగులు= కంఠధ్వనులు; వినన్= వినటానికి; కనుటకున్= చూడటానికీ; పొంగుచున్= సంతోషిస్తూ; ఆ+పార్థుండు= ఆ అర్జునుడు; తన ప్రతిజ్ఞ నెఱపి వచ్చి= తన శపథాన్ని సాగించి వచ్చి (మాట నిలుపుకొని వచ్చి); తన్నున్+కౌఁగిలించుకొనుటన్+కోరుచున్= తనను కౌగిలించుకొనుటకై ఆశపడుతూ; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; ఈ+మెయిన్= ఈ ప్రకారంగా; తమ్ములు బంధులు= తన తమ్ములు, బంధువులును; తెగన్+పొలియుట= చనిపోవటం; తెలిసి= తెలిసినవాడై; అయినను= ఉన్నా; తీరునకున్+చొచ్చి= సంధికి వచ్చి; ఉన్న వారిన్+ఐనను= మిగిలి ఉన్నవారి నైనను; కాచికొనునొకో!= రక్షించుకొన కలుగునో! అని= అని అలా; ఊహించుచున్= తలచుకొంటూ; కయ్యంబు= యుద్ధాన్ని; చేయుచున్+ఉండెన్+అనినన్= చేస్తూ ఉండినాడనగా; విని= విన్నవాడై; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ఈ విధంగా ద్రోణుడిని మిక్కిలి బాధించి వెళ్ళుతుండగా మహావీరుడైన భీముడిని ఎదుర్కొనలేక భోజకాంభోజ యవనాది సేనలు పులిని చూచి పారిపోయే పశువుల మాదిరిగా భయపడి పరుగెత్తాయి. తనను అడ్డుకొనే నాథుడే లేకపోగా సాత్యకి యొక్క యుద్ధోత్సాహాన్ని చూస్తూ ఆ చోటు దాటి, తన దివ్య రథం మెరుస్తుండగా కౌరవులలోని మొనగాండ్రతో యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న అర్జునుడిని చూచి సింహనాదం చేయగా భీముని చూచి ప్రీతితో కృష్ణార్జునులు తమ సింహనాదాలతో ఆకాశాన్ని నింపారు. ఆ పెను సవ్వడులు విన్న ధర్మరాజు భీముడు చేసిన సంజ్ఞకు సంతోషించి, మనస్సులో అతనిని పొగడి, కృష్ణార్జునుల గొంతులు వినటానికీ, చూడటానికీ పొంగిపోతూ, అర్జునుడు తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొని వచ్చి, తనను కౌగిలించుకోవాలనికోరుతూ, యుద్ధంలో తన సోదరులూ, బంధువులూ ఈ రీతిగా చచ్చిపోవటం చూచి అయినా, సంధికి వచ్చి, మిగిలి ఉన్నవారినైనా దుర్యోధనుడు రక్షించుకోగలడా?' అని అనుకొంటూ ఉన్నాడని విన్న ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అంటూ ఉన్నాడు.

ఆ. ఇట్లు సింహనాద మిచ్చిన భీముని । మార్కొనంగ మగఁడు మన బలమునఁ
గలిగెనే మదాత్మజులఁ గాల్పఁ బుట్టిన । చిచ్చు వాఁడు; వానిఁ జెనయు టరిది. 157

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారం; సింహనాదము+ఇచ్చిన= సింహగర్జన చేసిన; భీముని= భీమసేనుడిని; మార్కొనఁగన్= ఎదుర్కొనగలిగిన; మగఁడు= మొనగాడు; మన బలమునన్= మన సేనలో; కలిగెనే?= ఉన్నాడా?; మత్+ఆత్మజులన్= నా కుమారులను; కాల్పన్+పుట్టిన= కాల్చటానికై పుట్టిన (అనగా చంపటానికై పుట్టిన); చిచ్చు వాఁడు= అగ్గి అయిన వాడు; వానిన్= భీమసేనుడిని (అటువంటి వాడిని); చెనయుట= ఎదుర్కొనటం; అరిది!= ఆశ్చర్యమే సుమా!

తాత్పర్యం: అ ట్లా సింహగర్జనం చేసిన భీముడిని ఎదుర్కొన గల మొనగాడు మన బలంలో ఉన్నాడా? అతడు నా కొడుకును కాల్చటానికే పుట్టిన అగ్గివంటి వాడు. అతడిని ఎదుర్కొనటం అసాధ్యం.'

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్టు లను నమ్మనుజేంద్రు 'కప్డు కర్ణుఁ డ
య్యనిలతనూజు మార్కొని రయంబున వింశతి సాయకంబు లే
సిన, నతఁడేడు తొమ్మిదులు చెచ్చెర నేసి సిడం బొకంట నే
పునఁ గుదియించె నా రథికపుంగవు లట్లు దొడంగి యుద్ధతిన్. 158

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు= అనగా; ఆతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+మనుజ+ఇంద్రునకున్= ఆ రాజేంద్రుడితో; ఇట్టులు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అప్డు= ఆ సమయాన; కర్ణుఁడు= రాధేయుడు; ఆ+అనిలతనూజున్= ఆ భీమసేనుడిని; మార్కొని= ఎదుర్కొని; రయంబునన్= తొందరగా; వింశతి సాయకంబులు+ఏసినన్= ఇరువది బాణాలను వేయగా; అతఁడు= ఆ భీముడు; ఏడు తొమ్మిదులు= అరువది మూడు(బాణాలను); చెచ్చెరన్+ఏసి= వేగంగా వేసి; సిడంబు= కేతనమును; ఒకంటన్= ఒక బాణంతో; ఏపునన్= గర్వంతో; కుదియించెన్= కుదియచేశాడు (క్రుంగదీశాడు); ఆ+రథికపుంగవులు= ఆ రథిక శ్రేష్ఠులు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; తొడంగి= పూనుకొని; ఉద్ధతిన్= దర్పంతో.

తాత్పర్యం: అనగా విని సంజయుడు ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఆ సమయంలో కర్ణుడు భీముడిని ఎదుర్కొని వేగంగా ఇరవై బాణాలను అతడిపై వేయగా, ఆ భీముడు కూడా అరవైమూడు బాణాలను వేగంగా వేసి, ఒక బాణంతో కర్ణుడి రథకేతనాన్ని గర్వంతో విరుగగొట్టాడు. ఆ విధంగా ఆ రథిక శ్రేష్ఠులిద్దరూ తలపడి, దర్పంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. పెనంగు నెడ భీమసేనుండు. 159

తాత్పర్యం: పెనగులాడేటప్పుడు భీమసేనుడు.

క. సూతసుతు విల్లు ద్రుంచిన । నాతఁడు బలు వింట నొంచె నతని వెస మరు
త్సూతి యదియుఁ ద్రుంచుచు ద । త్సూతునిఁ దురగములఁ ద్రుంచె దుర్దమలీలన్. 160

ప్రతిపదార్థం: సూతసుతు విల్లు త్రుంచినన్= కర్ణుడి వింటిని త్రుంచివేయగా; ఆతఁడు= ఆ కర్ణుడు; బలువింటన్= పెద్దవిల్లుతో; అతనిన్= ఆ భీమసేనుడిని; నొంచెన్= బాధించాడు; వెసన్= వేగంగా; మరుత్సూతి= వాయుపుత్రుడయిన భీముడు; అదియున్= ఆ బాణాగ్ని; త్రుంచుచున్= ముక్కలు చేస్తూ; తత్సూతునిన్= అతడి సారథిని; తురగములన్= గుర్రాలను; దుర్దమలీలన్= అణచవీలుకాని విలాసంతో; త్రుంచెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి విల్లును త్రుంచాడు. అంత కర్ణుడు వేరొక విల్లుతో భీముడిని బాధించాడు. దానిని కూడా త్రుంచివేస్తూ అణచటానికి వీలుకాని విలాసంతో భీముడు ఆ కర్ణుడి సారథినీ, గుర్రాలనూ చంపి వేశాడు.

ఆ. విరథుఁడై యతండు వృషసేను రథ మెక్కఁ । బాఱుటయును, గలఁగఁ బాఱె సేన;
లట్టియెడ నృపాలుఁ డాచార్యు పాలికిఁ । జనియె తేరు దోలికొని రయమున. 161

ప్రతిపదార్థం: విరథుఁడు+ఐ= తేరులేనివాడై; అతండు= ఆ కర్ణుడు; వృషసేను రథము+ఎక్కన్= వృషసేనుడి తేరు మీదికి ఎక్కగా; పాఱుటయును= పరుగెత్తగా; సేన= (మన) సేన; కలఁగన్+పాఱెన్= చిందరవందరగా పరుగెత్తింది; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; నృపాలుఁడు= దుర్యోధనుడు; రయమునన్= వేగంగా; ఆచార్యపాలికిన్= ద్రోణాచార్యుడి దగ్గరకు; తేరు తోలికొని= రథం తోలుకొంటూ; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: (కర్ణుడు) అతడు తేరులేనివాడై పరుగెత్తి వృషసేనుడి తేరుమీద ఎక్కాడు. దానిని చూచిన సేన కలత చెందింది. అప్పుడు దుర్యోధనుడు గురువయిన ద్రోణుడి వద్దకు తన తేరు తోలుకొని వెళ్ళాడు.

దుర్యోధనుఁడు ద్రోణుని దూఱనాడుట (సం.7-105-1)

వ. చని యడచిపాటు గదుర నతనితో ని ట్లనియె. 162

తాత్పర్యం: (ఆ విధంగా) వెళ్ళి, తొందరపాటుతో ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'నరుఁడును సాత్యకియు వృకో । దరుఁడును మనసేనఁ గలఁచెదరు; సైంధవుఁ జే
రిరి; నీకుఁ దగునె నరునిం । జొరనిచ్చితయేని వారిఁ జొరనీ ననఘా! 163

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా! నరుఁడును= అర్జునుడును; సాత్యకియున్= సాత్యకియును; వృకోదరుఁడును= భీముడును; మనసేనన్+కలఁచెదరు= మన సేనను చీకాకు పరుస్తారు; (వారు); సైంధవున్+చేరిరి= సైంధవుడికి దగ్గరయ్యారు; నరునిన్+చొరనిచ్చితయేని= అర్జునుడిని ప్రవేశింపనిచ్చినప్పటికీ; వారిన్+చొరనీన్= సాత్యకి, భీములను చొరనివ్వటానికి; నీకున్+తగునె?= నీకు న్యాయమా?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు, సాత్యకి, భీముడు మన సేనలను చీకాకు పరచి సైంధవుడి దగ్గరకు చేరారు. అర్జునుడిని చొరనిచ్చినా, సాత్యకినీ, భీముడినీ చొరనీయటం నీకు తగునా?

క. సమరంబున నీ వోడుట । సముద్ర మింకుట; జయించె సాత్యకి గురుఁ గ
య్యమున నని యెసఁగు జనవా । దమ మేలుగఁ దలఁచి తొక్కొ! ధనురాచార్యా! 164

ప్రతిపదార్థం: ధనురాచార్యా!= ధనుర్విద్యా గురువా!; సమరంబునన్= యుద్ధంలో; నీవు+ఓడుట= నీవు ఓడిపోవటం; సముద్రము+ఇంకుట= సముద్రం ఇంకిపోవటం వంటిది (అనగా సముద్రంలో నీరు ఇంకిపోవటం ఎంత వింతయో యుద్ధంలో ధనురాచార్యుడయిన ద్రోణుడు ఓడిపోవటం అట్టిదే); సాత్యకి= ఆశ్శనేయుడు; గురున్= గురువయిన మిమ్ము; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; జయించెన్= జయించాడు; అని ఎసఁగు= అని వ్యాపించే; జననాదము+అ= నలుగురిమాటయే; మేలుగన్= శ్రేష్ఠంగా; తలఁచితి+ఒక్కొ?= తలచుకొన్నావా?

తాత్పర్యం: ధనురాచార్యా! యుద్ధంలో నీవు ఓడిపోవటం సముద్రం ఇంకిపోవటం వంటిది. ఇక సాత్యకి ధనురాచార్యుడవయిన నిన్ను గెలిచా డని లోకులు అనుకొనటమే మేలుగా తలచుకొన్నావా?

విశేషం: అలం: నిదర్శన.

క. **ఈ భంగి నీ వడంగుట । మా భాగ్యము గాక యింక మాటలు వల దీ**
క్షోభం బెట్టు లుడుగుఁ జెపు । మా! భవదీయ బలశౌర్యమతులకుఁ దగఁగాన్.' **165**

ప్రతిపదార్థం: ఈ భంగిన్= ఈ విధంగా; నీవు+అడంగుట= నీ వణగిపోవటం; మా భాగ్యముకాక= మా అదృష్టం కాక; ఇంకన్ మాటలు వలదు= ఇంక మాట్లాడ నక్కరలేదు; ఈ క్షోభంబు+ఎట్టులు+ఉడుగున్= ఈ ఆరాట మెట్లా పోతుందో; భవదీయబల శౌర్యమతులకున్= నీ బలానికి, పరాక్రమానికీ, బుద్ధికి తగఁగాన్= తగినట్లుగా; చెపుమా!= చెప్పవలయును సుమా!

తాత్పర్యం: ఈ మాదిరిగా నీ వణగిపోవటం మా అదృష్టం (మా దౌర్భాగ్యం) కాక వేరేముంది? ఊరకే మాటలెందుకు? మా ఈ క్షోభ తీరే విధ మేమిటి? నీ బలానికీ, బుద్ధికీ, శక్తికీ తగిన విధంగా చెప్పవలసింది.'

చ. **అనవుడు నాతఁ డిట్టు లను 'నక్కడ నిక్కడ నొక్క రూపునన్**
మన మొనకైన యీ యెడరు మాన్పఁగ నోపిన యంత మాన్చెద;
న్వినుము! విశిష్ట కార్య మవనీవర! సైంధవుఁ గాచికోల య
ర్జుననకు నీకునుం గలిగె జూదము నేఁ డధికంపుటొడ్డుగన్. **166**

ప్రతిపదార్థం: అవనీవర!= రాజశ్రేష్ఠా!; అనవుడున్= ఆ విధంగా చెప్పగా; ఆతఁడు+ఇట్టులు+అనున్= ఆ ద్రోణు డీవిధంగా అన్నాడు; అక్కడన్+ఇక్కడన్= ఆ చోట ఈచోట (దుర్యోధనుడి తమ్ములు మొదలయిన వారున్నచోట, తానున్న ఈ చోట); ఒక్కరూపునన్= ఒకే విధంగా; మనమొనకైన ఈ ఎడరు= మన సేనకు కలిగిన ఈ భంగపాటు; మాన్పఁగన్= పోగొట్టటానికి; ఓపినఅంత మాన్పెదన్= చేతనైనంతగా పోగొట్టుతాను; వినుము= (నా ప్రతిజ్ఞ) వినుము; విశిష్టకార్యము= విశేషమైన పని; సైంధవున్+కాచికోల= సైంధవుడిని కాపాడుకొనటమే; నేఁడు= ఈ దినం; అర్జుననకున్= అర్జునుడికీ; నీకునున్= నీకునూ; అధికంపుటొడ్డుగన్= విశేషమైన పందెంతో; జూదము= పాచికల ఆట; కలిగెన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధను డావిధంగా వ్యంగ్యంగా దెప్పగా విని, అందుకు బదులుగా ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ దుర్యోధనా! యుద్ధరంగంలో అక్కడా, ఇక్కడా (అనగా నీ తమ్ములకూ, నాకూ) మన సేన పొందిన భంగపాటును పోగొట్టటానికి నా శక్తితో ప్రయత్నిస్తాను. ఇప్పటి మన ప్రత్యేక కర్తవ్యం - సైంధవుడిని కాపాడుకొనటమే. ఈ దినం జరిగే యుద్ధం నీకూ అర్జునుడికీ జరిగే పాచికలాటవంటిది. దాని పందెం చాలా భారీగా ఉంటుంది.

క. **మును శకుని బుద్ధిమై గెలి । చిన యది యస్థిరపు గెలుపు; సెడకీ జూదం**
బున వెడలఁ బాటు సూవే । మన వెరవును లావు కలిమి మనుజాధీశా! **167**

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధీశా!= ఓ రాజా! (దుర్యోధనా!); మును= ఇదివరలో; శకుని బుద్ధిమైన్= శకుని తెలివితో; గెలిచిన అది= జయించటం (సభాపర్వంలో గెలిచింది); అస్థిరపు గెలుపు= (నిలవని గెలుపు) నిలుకడ లేని జయం; చెడక= నశించిపోక; ఈ జూదంబునన్= ఈ నాటి జూదంలో; వెడలన్+పాటు= బైట పడటం (అనగా జయించటం); మన వెరవును= మన ఉపాయమూ; లావును= బలమూ; సూవే!= సుమా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఇదివరలో శకుని తెలివితేటలతో పొందిన గెలుపు శాశ్వతమైన గెలుపు కాదు. ఈ దినం స్థిరంగా మనం ఈనాటి జూదంలో గట్టెక్కటమే మన ఉపాయమూ, బలమూ సుమా!

వ. **కావున నీవు సమరోత్సాహుండ వై సాహాయ్యంబునకు నద్దెస నున్న కర్ణాదులం గొని కవ్వడి మొదలగు నమ్ముప్వురకుం జాలి సింధురాజ రక్షణంబు నిర్వహింపు; మేను సేనాముఖంబున నిలిచి తక్కినయందఱి నిలువరించుట మేలు; నీతో వచ్చుట కర్జంబు గాదు పొ' మ్మనుటయు నతండు మరలి తన్నుందాన పురికొలిపికొనుచు నట సనియె; నప్పుడు యుధామన్యుండు నుత్తమౌజుండును మున్ను కృతవర్మచేత నివారితులై నరునితోడ నఱుమం జనక కెలని కుఱికి మనమొనఁ దెరల్చికొని బయలికి వెడలి కపిధ్వజ గాండీవ గుణరావంబుల కతన నతని యున్న యెడ యుపలక్షించి తిరిగి వచ్చి బలుపున మన బలంబు వాయఁ బాపికొని చొచ్చి వివ్వచ్చుం జేరవచ్చుచున్నం గని యక్కురువిభుండు వారల వారింపం గడంగిన.** **168**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కనుక; నీవు సమర+ఉత్సాహుండవు+ఐ= నీవు యుద్ధంలో ఆశ కలవాడవై; సాహాయ్యంబునకున్= నీకు సాయానికై; ఆ+దెసన్+ఉన్న= ఆ వైపు ఉన్న; కర్ణాదులన్+కొని= కర్ణుడు మొదలైనవారిని పిలుచుకొని; ఆ+ముప్వురకున్+చాలి= ఆ మూగురికి తగినట్లుగా (అనగా భీమార్జున సాత్యకులకు తగినట్లుగా); సింధురాజ రక్షణంబు= సైంధవుడిని కాపాడటం; నిర్వహింపుము= నెరవేర్చుము; ఏను సేనాముఖంబునన్+నిలిచి= నేను సేన మొగలో ఉండి; తక్కిన అందఱి నిలువరించుట మేలు= మిగిలిన వారినంతా ఆపటం మేలు; నీతోన్ వచ్చుట= నీతో కలిసి రావటం; పనికాదు= కార్యంకాదు; పొమ్ము= నీవు వెళ్ళుము; అనుటయున్= అనగా; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; మరలి= తిరిగి; తన్నున్+తాన= తనను తాను; పురికొలిపికొనుచున్= ప్రేరేపించుకొంటూ; అట చనియెన్= ఆ దిక్కుగా వెళ్ళాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; యుధామన్యుండును, ఉత్తమౌజుండును; మున్ను= ఇదివరకు; కృతవర్మచేత నివారితులై= కృతవర్మచేత అడ్డుకొనబడినవారై; నరునితోడన్+అఱుమన్ చనక= అర్జునుడితో కలిసిఆక్రమించుకోవటానికి పోకుండా; కెలనికిన్= ప్రక్కకు; ఉఱికి= దూకి; మన మొనన్+తెరల్చికొని= మనసేనను దాటుకొని; బయలికిన్ వెడలి= బయటకు వెళ్ళి; కపిధ్వజ= కపికేతనము వలననూ; గాండీవగుణ రావంబుల కతనన్= గాండివపు నారి ధ్వనివలననూ; అతని ఉన్న ఎడ= ఆతడుండే చోటును; ఉపలక్షించి= చూచి; తిరిగి వచ్చి= మరలివచ్చి; బలువునన్= శక్తితో; మనబలంబు= మనసేన; వాయన్= పాయునట్లు; పాపికొనిచొచ్చి= తొలగించుకొని ప్రవేశించి; వివ్వచ్చున్+చేరవచ్చుచున్నన్= అర్జునుడిని చేరబోవటాన్ని; కని= చూచి; ఆ+కురువిభుండు= ఆ కౌరవరాజు దుర్యోధనుడు; వారలన్= ఆ ముగ్గురు సైనికవరులను; వారింపన్+కడంగినన్= అడ్డుకోవటానికి పూనుకొనగా.

తాత్పర్యం: నీవు యుద్ధోత్సాహంతో, సహాయంగా కర్ణాదులను తీసికొని సైంధవుడికి కాపుగా నిలిచి, అర్జునుడు మొదలయిన ఆ ముగ్గురినీ ఎదుర్కొనుము, నేను సేన మొగాన నిలిచి తక్కిన వారి నందరినీ ఆపుతాను (నిలువరిస్తాను.) అది సరి అయిన పని. నేను నీతో రావటం తగిన పనికాదు'. అని పొమ్మనగానే, దుర్యోధనుడు తనను తానే పురికొల్పుకొంటూ అక్కడికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయాన యుధామన్యుడూ, ఉత్తమౌజుడూ అదివరకు కృతవర్మచేత అడ్డుకొనబడి అర్జునుడితో కలిసి ముందుకు దూకలేక, ప్రక్కకు తప్పుకొని, మన సేనను దాటుకొని బయటకు వెళ్ళారు. అపుడు వినవచ్చిన గాండీవరావం కపికేతనం గలగల మూలాన అర్జునుడి ఉనికి తెలిసికొని, తిరిగి వచ్చి బలంతో మన సైన్యాన్ని పాయతరిమి, అర్జునుడిని చేరపోయారు. అపుడు దుర్యోధనుడు వారిని చూచి, అడ్డుకొన ప్రయత్నించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆ యిరువురతో నజ్జన । నాయకునకు నయ్యె దారుణం బగు రణ మం
దాయత నృపచాపము రో । షాయత్తత నుత్తమౌజుఁ డార్చుచుఁ దునిమెన్. 169

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఇరువురతోన్= ఆ యుధామన్యు ఉత్తమౌజులతో; ఆ+జననాయకునకున్= ఆ రాజునకు (దుర్యోధనుడికి); దారుణంబు+అగు= భయంకరమైన; రణము+అయ్యెన్= యుద్ధమైనది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; ఆయత నృపచాపము= పొడవైన రాజు వింటిని; రోష+ఆయత్తతన్= రోషానికి వశుడౌటచే; ఉత్తమౌజుఁడు= ఉత్తమౌజుడు; ఆర్చుచున్= అరుస్తూ; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: రాజైన దుర్యోధనుడికి యుధామన్యు ఉత్తమౌజులతో దారుణమైన యుద్ధం జరిగింది. పెద్దదయిన ఆ రాజు వింటిని ఆ యుద్ధంలో యుధామన్యుడు సింహనాదం చేస్తూ త్రుంచివేశాడు.

తే. తునిమి తోడన యుర మాడ సునిశితాస్త్ర । చయము నిగుడింప రా జొండు చాప మెత్తి
యతని హయముల సారథి నవనిఁ గూల్చె; । నాతఁ డరిగె యుధామన్యు నరదమునకు. 170

ప్రతిపదార్థం: తునిమి= త్రుంచి (ఉత్తమౌజుడు సింహనాదం చేస్తూ దుర్యోధనుడి వింటిని త్రుంచగా); తోడన= వెంటనే; ఉరమాడన్= గుండెలో తాకేటట్లుగా; సునిశిత+అస్త్రచయము నిగుడింపన్= వాడి అయిన బాణాలు వేయగా; రాజు= దుర్యోధనుడు; ఒండు చాపము+ఎత్తి= వేరొక విల్లును తీసికొని; అతని హయములన్= ఆ ఉత్తమౌజుడి గుర్రాలను; సారథిన్= సూతుడిని; అవనిన్+కూల్చెన్= భూమిమీద పడవేశాడు (అనగా చంపాడు); ఆతఁడు= ఉత్తమౌజుడు; యుధామన్యు నరదమునకున్= యుధామన్యుడి తేరు మీదకు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తమౌజుడు దుర్యోధనుడి విల్లు త్రుంచి, వాడిబాణాలతో అతడి గుండెలో కొట్టాడు. అంత దుర్యోధనుడు ఇంకొక విల్లు నందుకొని వాడి గుర్రాలనూ, సారథినీ చంపాడు. అపుడు అతడు యుధామన్యుడి తేరుమీదికి వెళ్ళాడు.

క. అరిగి తురగముల సూతుం । బొరిగొన విరథుఁడయి నృపతి పొలివోవక యు
ద్ధుర గతిఁగద గొని చని త । త్తురగంబుల సారథిని జిదుర్పలు సేసెన్. 171

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= (యుధామన్యుడి తేరు మీదకు) వెళ్ళి; తురగములన్ సూతున్ పొరిగొనన్= గుర్రాలను, సారథిని చంపగా; నృపతి పొలివోవక= రాజు చచ్చుపడకుండా; ఉద్ధురగతిన్= నిలుకడగా; గదకొని= గదతీసికొని; చని= వెళ్ళి; తత్తురగంబులన్= అతడి గుర్రాలను; సారథిని= సూతునీ; చిదుర్పలు= ముక్కలుగా; చేసెన్.

తాత్పర్యం: ఉత్తమౌజుడు (యుధామన్యుడి తేరుమీదకు వెళ్ళి) దుర్యోధనుడి తేరి గుర్రాలనూ సారథినీ చంపగా, అతడు చచ్చుపడకుండా విజృంభించి గదతో అతడి గుర్రాలనూ సారథినీ ముక్కలుముక్కలుగా చేశాడు.

తే. రథము డిగ్గి తొలంగి రా రథికు ల మ్మ । హీశుఁడేతెంచి యెక్కె మద్రేశు తేరు;
వారు నీ యోధు లిరువుర బారిసమరి । యా రథము లెక్కి యర్జునుఁ జేరఁ జనిరి.' 172

ప్రతిపదార్థం: రథము డిగ్గి తొలంగిరి+ఆరథికులు= ఆ సేనానులు ఉత్తమౌజుడూ, యుధామన్యుడూ తేరు నుండి దిగి తొలగిపోయారు; ఆ+మహీశుఁడు= ఆ రాజయిన దుర్యోధనుడు; మద్రేశు తేరున్= మద్రభూపతియొక్క తేరుమీదకు; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు; వారు= యుధామన్యు ఉత్తమౌజులు; నీ యోధులు+ఇరువురన్= నీ సైనికులయిన యిద్దరిని; బారిసమరి= హింసించి; ఆ రథములు+ఎక్కి= వారి తేరులెక్కి; అర్జునున్+చేరన్+చనిరి= అర్జునుడి వద్దకు వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: యుధామన్యూత్తమౌజులు తేరునుండి దిగితొలగిపోయారు. దుర్యోధనుడు శల్యుడి తేరు ఎక్కాడు. దుర్యోధనుడినీ, శల్యుడినీ చావబాది, వారిద్దరూ ఆ తేరెక్కి అర్జునుడి వద్దకు చేరుకొన్నారు.'

వ. అనుటయు నాంబికేయుండు సంజయున కిట్లను 'మనవా రెల్లం గర్ణుండు గౌంతేయుం గెలుచు నని యాస పడుదు రా ధర్మతనయుం డాతని యాటోపంబు దలంచి రేలెల్లను గన్ను మూయండు. 173

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్+ఇట్లు+అనున్= సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు; మనవారు+ఎల్లన్= మనవారంతా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; కౌంతేయున్= కుంతికుమారుడయిన అర్జునుడిని; గెలుచున్+అని= జయిస్తాడని; ఆసపడుదురు= ఆశతో ఉంటారు; ఆ ధర్మతనయుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఆతని ఆటోపంబు తలంచి= ఆ కర్ణుడి ఉరవడిని తలచుకొని; రేలు+ఎల్లను= రాత్రులంతా; కన్నుమూయండు= నిద్రపోడు.

తాత్పర్యం: (యుధామన్యూత్తమౌజులు దుర్యోధన శల్యులను అతిక్రమించి అర్జునుడిని చేరబోయారని) అనగా, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో 'మనవారంతా కర్ణుడు అర్జునుడిని గెలుస్తా డని ఆశతో ఉంటారు. వాడి బలాన్ని తలచుకొని ధర్మరాజు రాత్రులలో నిద్రపోకుండా ఉన్నాడు.

ఆ. అట్టి జెట్టి యనిలుపట్టి చే విరథుఁడై । పోయి పోయినట్లు పోయెఁ గాని;
మరలి కయ్యమునకుఁ జోరఁ డెట్టు? లాతని । తెఱఁగు సెప్పు నాకుఁ దేటపడఁగ. 174

ప్రతిపదార్థం: అట్టి జెట్టి= అటువంటి వీరుడు; అనిలుపట్టిచేన్= భీముడి చేత; విరథుఁడు+ఐ= రథాన్ని పోగొట్టుకొని; పోయి పోయినట్లు పోయెన్+కాని= తిరిగి చూడకుండా పోయినట్లుగా పోయాడు కానీ; మరలి కయ్యమునకున్= మళ్ళీ యుద్ధానికి; చొరఁడు+ఎట్టులు?= రాడేమి?; ఆతని తెఱఁగు= ఆ కర్ణుడి పద్ధతి; నాకు తేటపడఁగన్= నాకు అర్థమయ్యేటట్లు; చెప్పు= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అటువంటి మొనగా డయిన వీరుడు కర్ణుడు, భీముని వలన తేరులేనివాడై పోయినవాడట్లేపోయాడు. మళ్ళీ యుద్ధానికి రాలేదు. ఆ విధ మెట్లా అయిందో నాకు స్పష్టంగా చెప్పవలసింది.

చ. 'అనవుడు నాతఁ డిట్టు లను నన్నరనాథున "కట్లు సూతనం
దనుఁ బొరివుచ్చి భీముఁడు మదంబున నర్జును దిక్కు వోవఁ గాఁ
గని యతఁ డాయితం బయి తగం దనపే రెలుఁగెత్తి పిల్చె; నా
ధ్వని విని యావృకోదరుఁ డుదగ్రగతిన్ మరలెన్ మహీశ్వరా! 175

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆతడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+నరనాథునకున్= ఆ రాజయిన ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్టులు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; మహీశ్వరా!= ఓ రాజా!; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; సూతనందనున్= కర్ణుడిని; పొరివుచ్చి= యుద్ధంలో తరిమి; భీముఁడు= భీమసేనుడు; మదంబునన్= గర్వంతో; అర్జును దిక్కు+పోవఁగాన్= అర్జును డుండే చోటికి పోగా; కని= చూచి; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; ఆయితంబు+అయి= సిద్ధమయి; తగన్= తగినట్లుగా; తనపేరు= తన పేరును (ఓ భీమా! అని); ఎలుఁగెత్తి= గొంతెత్తి; పిల్చెన్= పిలిచాడు; ఆ ధ్వని విని= ఆ పిలుపు విని; వృకోదరుఁడు= భీముడు; ఉదగ్ర గతిన్= భయంకరంగా; మరలెన్= తిరిగాడు (కర్ణుడు తనను పేరు పెట్టి పిలిచేటప్పటికి భీముడు కోపాటోపంతో తిరిగాడు).

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు కర్ణుడిని పారిపుచ్చి, అర్జునుడి వద్దకు పోగా చూచికర్ణుడు మరలా సన్నద్ధుడై భీముడిని పేరుపెట్టి పిలిచాడు. ఆ పిలుపునకు తీవ్రమయిన కోపంతో భీముడు తిరిగాడు.

వ. అట్లు దార్కొని అర్కప్రతాపు లగు నయ్యిరువురు నొండొరువుల శరంబులు దూలించుచు దురంగంబుల యంగంబులం దూపులఁ గీలించుచు సారథుల బెట్టు వఱచుచుఁ జాపంబులు విఱుచుచు మైమఱువు లఱువుళ్ళు సేయుచు మేనులు నెత్తుట జొత్తిల్లఁ జేయుచు నొండొరులకు వేఁడిమి సూపి యేపునం బెనంగు నెడ నయ్యనిలతనయుండు. 176

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తార్కొని= చేరువయి; అర్క ప్రతాపులు+అగు= సూర్యుడితో సమానమయిన శౌర్యం కలవారయిన; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరూ (కర్ణ భీములు); ఒండొరువుల శరంబులు తూలించుచున్= ఒకరొకరి బాణాలను తొలగిస్తూ; తురంగంబులు= గుర్రాల; అంగంబులన్= శరీర భాగాలను; తూపులన్= బాణాలతో; కీలించుచున్= నాటుతూ; సారథులన్= సూతులను; బెట్టు పఱచుచున్= మిక్కిలి చీకాకు పరుస్తూ; చాపంబులు విఱుచుచున్= విండ్లను విరుస్తూ; మైమఱువులు= కవచాలను; అఱువుళ్ళు చేయుచున్= శిథిలపరుస్తూ; మేనులు= ఒళ్ళు; నెత్తుటన్ జొత్తిల్లన్ చేయుచున్= నెత్తురులో మునుగజేస్తూ; ఒండొరులకున్= ఒకరొకరికి; వేఁడిమి= దర్పమును; చూపి= చూపుతూ; ఏపునన్= గొప్పగా; పెనంగు ఎడన్= పోట్లాడేటప్పుడు; ఆ+అనిల తనయుండు= ఆ వాయుదేవుడి వరాన బుట్టిన భీముడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దగ్గరయి, సూర్యతేజంతో వా రిద్దరు ఒకరిపై నొకరు బాణాలు గుప్పిస్తూ గుర్రాల శరీరాంగాలను బాణాలతో గ్రుచ్చుతూ, సారథులను చీకాకుపరుస్తూ, విండ్లను విరుస్తూ, కవచాలను చూర్ణం చేస్తూ, శరీరాలను నెత్తురులో మునుగచేస్తూ ఒకరు మరియొకరిమీద గొప్పతనాన్ని చూపి యుద్ధం చేసేటప్పుడు ఆ భీమసేనుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. విలు దురుము సేసి గుఱ్ఱం । బుల సూతునిఁ బిలుకుమార్చి భుజగనిభ శరం
బులఁ జేద్పఱిచిన సిగ్గఱి । కలఁగి పఱచి యొండు రథముఁ గర్ణుం డెక్కెన్.' 177

ప్రతిపదార్థం: (భీమసేనుడు) విలుతురుము చేసి= వింటిని ముక్కలుగా చేసి; గుఱ్ఱంబులన్, సూతునిన్= గుర్రాలను, సారథినీ; పిలుకుమార్చి= చంపివేసి; భుజగనిభ శరంబులన్= పాములవంటి బాణాలతో; చేద్పఱిచినన్= బాధించగా; సిగ్గఱి= సిగ్గువదలి; కలఁగి పఱచి= చీకాకుతో తొలఁగిపోయి; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; ఒండు రథమున్= ఇంకొక తేరుమీదికి; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు కర్ణుడి విల్లు త్రుంచాడు. గుర్రాలను సారథినీ చంపాడు. పాములవంటి తీవ్రమైన బాణాలతో బాధించాడు. అందుకు సిగ్గువదలి, చీకాకుపడి, ప్రక్కకు పోయి ఇంకొక తేరుమీదికి కర్ణుడు ఎక్కాడు.'

క. అనిన విని ధృతరాష్ట్రుం డి । ట్లను 'నమ్మినబంటు పిఱికియై యిటు పఱవం
గని మందబుద్ధి దుర్యో । ధనుఁ డేమని తలఁచెనొక్కొ! తన చిత్తమునన్. 178

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= సంజయు డీ విధంగా చెప్పగా; విని= విని; ధృతరాష్ట్రుఁడు+ఇట్లు+అనున్= ధృతరాష్ట్రు డీ విధంగా అన్నాడు; నమ్మినబంటు= తాను మిక్కిలిగా నమ్మిన సైనికుడు (సేవకుడు); పిఱికి ఐ= పిరికివాడుగా; ఇటు పఱవన్= ఈ విధంగా ఓడి పరుగెత్తగా; కని= చూచి; మందబుద్ధి= బుద్ధిలేని; దుర్యోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; తన చిత్తమునన్= తన మనస్సులో; ఏ మని తలఁచెనొక్కొ!= ఏ మని తలచుకొన్నాడో?;

తాత్పర్యం: సంజయుడు కర్ణుడి అవస్థను చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు 'తన నమ్మిన బంటు ఈ విధంగా పిరికివాడుగా పరుగెత్తటం చూచి బుద్ధిహీనుడయిన దుర్యోధను డేమనుకొన్నాడో?

విశేషం: ఈ పద్యంలో పుత్రపక్షపాతి అయిన ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనుడిని బుద్ధిహీనుడిగా పేర్కొనటం వింత.

వ. అది యట్లుండె; నా కర్ణుని బింకంబు పిదప నెట్లయ్యె?' ననవుడు సంజయుం డతని కిట్లనియె. 179

తాత్పర్యం: అది అట్లా ఉండనీ, ఆ కర్ణుని డాంబికం ఆ తర్వాత ఏమయినది?' అనగా సంజయు డాతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తే. ఆననంబునఁ గ్రోధమహానలంబు । భీషణముగ రాధేయుండు భీము దెసకు
మరలి యురవడిఁ గవియ నయ్యిరువురకు మ । హాద్భుతం బగు సంగ్రామ మయ్యె నధిప! 180

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; ఆననంబునన్= ముఖంలో; క్రోధమహా+అనలంబు= కోప మనే పెనుమంట; భీషణముగన్= భయంకరంగా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; భీము దెసకున్= భీముడి దిక్కుగా; మరలి= తిరిగి; ఉరవడిన్= వేగంగా; కవియన్= క్రమ్ముకోగా; ఆ+ఇరువురకునున్= ఆ ఇద్దరికినీ; మహాద్భుతంబు+అగు= మిక్కిలి అచ్చెరు వయిన; సంగ్రామము+అయ్యెన్= యుద్ధమైనది.

తాత్పర్యం: పెనుమంటవలె కోపం ముఖంలో భయంకరంగా కానరాగా కర్ణుడు భీముడి దిక్కుగా తిరిగి వేగంగా క్రమ్ముకొనగా - ఆ ఇద్దరికీ ఆశ్చర్యకర మయిన పెద్ద యుద్ధం జరిగింది.

క. బలు డేగల కైవడి బె । బ్బులుల పగిది మత్తకరుల పోలిక దర్పో
జ్జ్వల సింహంబుల చాడ్పున । నలవుఁ జలము మెఱయఁ బెనఁగి రా రథికవరుల్. 181

ప్రతిపదార్థం: బలు డేగల కైవడిన్= బలమైన డేగల మాదిరిగా; బెబ్బులుల పగిదిన్= పెద్దపులుల మాదిరిగను; మత్తకరుల పోలికన్= మదపుటేనుగుల మాదిరిగను; దర్పోజ్జ్వల= గర్వం ఎక్కువయిన; సింహంబుల చాడ్పునన్= సింహముల మాదిరిగను; అలవు= బలము; చలము= పట్టుదల; మెఱయన్= వెలుగగా; ఆ రథికవరుల్= ఆ రథిక శ్రేష్ఠులు; పెనఁగిరి= పోట్లాడారు.

తాత్పర్యం: ఆ వీరులిద్దరును బలమైన డేగలు, పెద్దపులులు, మదపుటేనుగులు, గర్వంతో ప్రకాశించే సింహాలూ, పోట్లాడినట్లుగా ఉపాయమూ మత్సరమూ అతిశయించగా పోట్లాడారు.

విశేషం: అలం: మాలోపమ.

క. పెనఁగునెడం గర్ణుని ది । క్కునఁ జతురంగములు బెట్టు గోల్తల నా భీ
మునిమీఁదఁ గవిసి మంత్రిం । చిన యట్టులు గూలె నతని చేతి బలువునన్. 182

ప్రతిపదార్థం: పెనఁగునెడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; కర్ణుని దిక్కునన్= కర్ణుడి వైపున ఉన్న; చతురంగములు= నాల్గు విధా లయిన బలాలు (రథ, గజ, తురగ, పదాతులు); బెట్టు= పెద్దగా, కోల్తలన్= యుద్ధసన్నాహంతో; ఆ భీమునిమీఁదన్= ఆ భీముడిపైకి; కవిసి= దూకి; మంత్రించిన అట్టులు= మంత్రించిన విధంగా (మంత్రముగ్ధ లయినట్లు); అతనిచేతి బలువునన్= ఆ భీముడిచేతి బలంతో; కూలెన్= పడిపోయాయి.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేసేటప్పుడు కర్ణుడి వైపున ఉండే చతురంగ బలాలు ఆ భీముడిమీద విజృంభించి, మంత్రించిన విధంగా అతడి చేతిబలానికి కూలిపోయాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అనవుడు నాంబికేయుండు. 183

తాత్పర్యం: అనగా ధృతరాష్ట్రుడు.

క. 'తొడరెడు కొలఁదియె వానికి? । వడముడి భుజవిక్రమంబు వారల మన మె
ప్పుడు వినమొ? కర్ణు వినమో? । యడిబీరపుఁ దులువ గెలుచు నటె పాండవులన్? 184

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= ఆ కర్ణుడికి; తొడరెడు కొలఁదియె?= ఎదిరించే సాటివాడా?; వడముడి భుజ విక్రమంబు= భీమసేనుడి భుజబలం; వారలన్= పాండవులను గూర్చి; మనము+ఎప్పుడు వినమొ?= మనము ఎప్పుడూ వినలేదా?; కర్ణుని వినమో?= కర్ణుడిని గూర్చి వినమా? (వినలేదా?); అడి బీరపు తులువ= వ్యర్థమయిన తుంటరివాడు; పాండవులన్ గెలుచున్+అటె?= పాండవులను గెలువగలడా?

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడికి (పాండవులను) ఎదిరించటం సాధ్యమా? భీముడి భుజబలమును గూర్చి, పాండవులను గూర్చి మన మెపుడూ వినలేదా? తుంటరిగా వ్యర్థంగా మాటాడే కర్ణుడినిగూర్చి మనం వినలేదా? ఇతడు పాండవులను గెలువగలడా?

విశేషం: దుందుడుకుతనంతో మాటాడే కర్ణుడి మాటలూ చేష్టలూ మనకు తెలియును. పాండవుల శక్తీ మనకు తెలియును. పనికి రాని మాటలు తప్ప మరేమీ చేతకాని కర్ణుడు పాండవులను గెలవగలడా? అని ధృతరాష్ట్రుడు తన మనస్సులోని భావాన్ని వెళ్ళగ్రక్కాడు.

ఉ. **సూతసుతుండు పాండునృపసూనులఁ బోర జయించు నంచు గ**
ర్వాతిశయంబునన్ మనమదాంధుఁడు కృష్ణుఁ దృణీకరించి సం
ప్రీతిగ సంధి సేయఁడ యపేతకళంకులు వారు; వారి కే
లా తగ వేది దైవము దలంచు రణంబునఁ జేటు? సంజయా! **185**

ప్రతిపదార్థం: సంజయా!= ఓ సంజయుడా!; సూత సుతుఁడు= కర్ణుడు; పాండు నృపసూనులన్= పాండురాజు కుమారులను; పోరన్+జయించుచున్+అంచున= యుద్ధంలో గెలుస్తా డంటూ; గర్వాతిశయంబునన్= మిక్కిలి పొగరుబోతుతనంతో; మన మద+అంధుఁడు= మత్తుతో కళ్ళుతెలియని గ్రుడ్డిగా ఉండే మనవాడు (దుర్యోధనుడు); కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; తృణీకరించి= లెక్కించకుండా; సంప్రీతిగన్= ప్రీతి గలుగునట్లుగా; సంధి చేయఁడు+అ= సంధి చేసికొనలేదు; అపేత కళంకులు వారు= ఆ పాండవులు పాపాలు లేనివారు (తొలగిన పాపాలు కలవారు); వారికిన్= అటువంటి వారికి; దైవము= దేవుడు; తగవు+ఏది= న్యాయాన్ని పోగొట్టి; రణంబునన్= యుద్ధంలో; ఏలా?= ఎట్లా?; చేటు+తలంచున్?= కీడు తలుస్తాడు? (అనగా తలవడు).

తాత్పర్యం: ఓ సంజయా! కర్ణుడు పాండవులను యుద్ధంలో జయిస్తా డని అహంకారంతో, మదంతో గ్రుడ్డిగా మనవాడు శ్రీకృష్ణుడిని తృణీకరించి సంతోషంగా వారితో సంధికి ఒప్పుకొనలేదు. నిర్దోషు లయిన వారికి దైవం కూడా వ్యతిరేకి కాడు. యుద్ధంలో వారికెట్లా చేటు తలపెడతాడు?

వ. **తానును దమ్ములుం జెడుదు; రింతియ కాక యొండు గలదే? యది యట్లుండె; భండనంబు తెఱంగు సెప్పు' మనిన నమ్మనుజపతికి నా సూతసంభవుం డి ట్లనియె.** **186**

ప్రతిపదార్థం: తానును (దుర్యోధనుడు); తమ్ములున్= దుర్యోధనుని తమ్ములూ; చెడుదురు= నాశనమౌతారు; ఇంతియ,కాక= ఇదికాక; ఒండు= మరొకటి; కలదే; ఉన్నదా? అది, అట్టుండెన్= అది అట్లా ఉండనిమ్ము; భడనంబు= యుద్ధంయొక్క; తెఱంగు= విధము; చెప్పుము; అనినన్; ఆ+మనుజపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రమహారాజుకు; ఆ సూతసంభవుండు= సూతవంశములో జన్మించినవాడు-సంజయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడూ, అతడి తమ్ముళ్ళూ నాశనమౌతారు - అంతకంటే ఇంకేముంది?' యుద్ధగతిని చెప్పుము. అనగా ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయు డిట్లా అన్నాడు:

చ. **సమసిన సేనఁ జూచి రభసంబునఁ గర్ణుఁడు భీముఁ గిట్టి ద**
ర్పము సిగురొత్త ముప్పది శరంబుల నొంచినఁ గెంపు సొంపు వ
క్త్రమునకు నొప్పు సేయఁగ నతండు వెసన్ విలు ద్రుంచి సూతు ప్రా
ణముఁ గొనినం జలం బెదఁ బెనంగొన వాహన చోదకుండు నై! **187**

ప్రతిపదార్థం: సమసిన సేనన్+చూచి= నాశమైన సైన్యాన్ని చూచి; రభసంబునన్= తొందరగా; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; భీమున్+కిట్టి= భీముడిని ఎదుర్కొని; దర్పము చిగురొత్తన్= గర్వం మొలవగా; వక్త్రమునకున్= తన మొగానికి; కెంపుసొంపు= కోపం మూలాన ఎఱ్రబడిన అందం; ఒప్పుచేయఁగన్= తగి ఉండగా; అతండు= ఆ భీముడు; వెసన్= శీఘ్రంగా; విలుద్రుంచి= (కర్ణుడి) విల్లు ద్రుంచి; సూతుప్రాణమున్+కొనినన్= (కర్ణుడి) సారథిని చంపగా; చలంబు= పట్టుదల; ఎదన్= హృదయంలో; పెనంగొనన్= పెనవేసికొనగా; వాహనచోదకుండున్+ఐ= సారథిగా కూడనయి (కర్ణుడు సారథి చనిపోవటంతో తానే రథాన్ని తోలుకొంటూ యుద్ధం చేయవలసి వచ్చింది).

తాత్పర్యం: తన సేన నాశంకాగా చూచిన కర్ణుడు తొందరగా భీముడితో తలపడ్డాడు. తన గర్వం చిగురించగా ముప్పై బాణాలతో భీముడిని నొప్పించాడు. ఆ కారణంగా అతడి మొగం ఎఱ్రబడింది. భీముడు కర్ణుడి సారథిని చంపి, విల్లును విరిచాడు. కర్ణుడు తానే రథాన్ని తోలుకొంటూ యుద్ధం చేయవలసి వచ్చింది.

వ. **కర్ణుండు శక్తి వైచిన.** **188**

తాత్పర్యం: కర్ణుడు శక్తి అనే ఆయుధాన్ని వేయగా.

క. **ఎనిమిది తునియలుగా నది । దునిమి, మరున్నందనుండు తొమ్మిది శరముల్**
తను వాడ నేయ బలువిలు । గొని యన్నియుఁ గర్ణుఁ డేసె గ్రూరాస్త్రంబుల్. **189**

ప్రతిపదార్థం: మరుత్+నందనుండు= భీముడు; అది= ఆ శక్తిని; ఎనిమిది తునియలుగాన్= ఎనిమిది ముక్కలుగా; తునిమి= ముక్కలు చేసి; తొమ్మిది శరముల్= తొమ్మిది బాణాలను; తనువు+ఆడన్= ఒంటిలో నాటుకొనగా; బలువిలు కొని= పెద్ద విల్లును తీసికొని; అన్నియు క్రూర+అస్త్రంబుల్= భీముడు వేసినన్ని తీవ్రబాణాలనూ; ఏసెన్= వేశాడు (కొట్టాడు).

తాత్పర్యం: కర్ణుడు వేసిన శక్త్యాయుధాన్ని భీముడు ఎనిమిది ముక్కలుగా త్రుంచి, కర్ణుడి ఒంటిలో నాటుకొనేటట్లు తొమ్మిది అమ్ములను వేశాడు. కర్ణుడు పెద్దవింటిని తీసికొని వాడి అయినవీ, అన్నే లెక్క గలవీ అయిన బాణాలతో భీముడిని కొట్టాడు.

క. **వాని నెడ నఱికి యప్పవ । మాన తనూభవుండు నిశిత మార్గణములు పై**
పై నిగిడింపఁగ రాధా । సూనుండును సాయకముల సోనలు గురిసెన్. **190**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పవమాన తనూభవుండు= వాయుదేవుడి కుమారు డయిన ఆ భీముడు; వానిన్= ఆ కర్ణుడి బాణాలను; ఎడన్ నఱికి= మధ్యలోనే నరికివేసి; నిశితమార్గణములు= వాడి బాణాలను; పైపై నిగిడింపఁగన్= మీద మీద వేయగా; రాధాసుతుండును= రాధయొక్క కొడుకైన కర్ణుడు కూడ; సాయకముల సోనలు= బాణాల వర్షాలు; కురిసెన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడి అస్త్రాలను నడుమనే తెగనరికి, భీమసేనుడు వాడిబాణాలను మీద మీద వేయగా, రాధా కుమారు డైన కర్ణుడు బాణ వర్షాలు కురిపించాడు.

క. **చెలఁగు పటు సింహనాదం । బులు ఱంకెలు గాఁగ వారు పొలిచిరి వృషభం**
బుల క్రియ నొండొరులకు మా । ర్మలయుచుఁ దాఁకుచు నుదాత్తరభసోజ్జ్వలు లై. **191**

ప్రతిపదార్థం: చెలఁగు= శబ్దం చేసే; పటు సింహనాదంబులు= దట్టమయిన సింహనాదాలు; బలు ఱంకెలుగాఁగన్= పెద్ద ఎద్దుల రంకెల మాదిరి కాగా; వారు= కర్ణ భీములు; వృషభంబుల క్రియన్= ఆబోతుల మాదిరిగా; ఒండొరులకున్= ఒకళ్ళొకళ్ళకు; మార్మలయుచున్= ఎదురు ఉద్యమిస్తూ; తాఁకుచున్= ఎదురు తాకుతూ; ఉదాత్త రభసోజ్జ్వలు లై= గంభీరమయిన ఉద్రేకంతో

ప్రకాశిస్తూ; పొలిచిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: భయాన్ని గొల్పే సింహనాదాలు రంకెలుగా, కర్ణభీములు ఆబోతులవలె ఒకరినొకరు ఎదుర్కొంటూ గంభీరమయిన వేగంతో కూడిన ఉత్సాహంతో ప్రకాశించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. **అత్తఱిఁ గర్ణువిల్లును హయంబులు నుగ్గుగఁజేసి నెత్తుటన్**
జొత్తిల మేన బాణములు సొన్పి మరుత్సుతుఁ డార్చె నార్చినం
జిత్తము తల్లడిల్లఁ గురుసింహుఁడు దుర్జయుఁ బన్ప నాతఁ డ
త్యుత్తమ సాహస ప్రకటితోద్ధతి నాజగజెట్టిఁ దాఁకినన్. **192**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో (కర్ణభీములు పోట్లాడేటప్పుడు); కర్ణువిల్లును= కర్ణుడి ధనుస్సును; హయంబులు= గుర్రాలను; నుగ్గుగన్+చేసి= పొడిగా చేసి; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జొత్తిలన్= ఎర్రబారగా; మేనన్= ఒంటిలో; బాణములు చొన్పి= బాణాలను దోపి; మరుత్సుతుఁడు= భీముడు; ఆర్చెన్= సింహనాదం చేశాడు; ఆర్చినన్= అట్లా సింహనాదం చేయగా; చిత్తము తల్లడిల్లన్= మనస్సు కలవరపడగా; కురుసింహుఁడు= దుర్యోధనుడు; దుర్జయున్+పన్పన్= దుర్జయుడిని పంపగా; ఆతఁడు= ఆ దుర్జయుడు; అత్యుత్తమ= మిక్కిలి శ్రేష్ఠమయిన; సాహస ప్రకటిత= ధైర్యంచేత వ్యక్తం చేయబడిన; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; ఆ జగజెట్టిన్+తాఁకినన్= ఆ మేటి వీరు డయిన భీముడిని ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: కర్ణ భీములు పోట్లాడేటప్పుడు భీముడు కర్ణుడి విల్లునూ, గుర్రాలనూ చూర్ణంగా చేసి, నెత్తుటితో ఎర్రబడేటట్లు అతడి ఒంటినిండా బాణాలను గ్రుచ్చి ఒక్క పెద్ద అరుపు (సింహనాదం) అరిచాడు. ఆ శబ్దానికి మనస్సు తల్లడిల్లి, దుర్యోధనుడు దుర్జయుడిని పంపాడు. వాడు గొప్ప సాహసంతో ఆ జగజెట్టి అయిన భీముడితో తలపడ్డాడు.

తే. **బలము లచ్చెరువంద న ట్లలవు మెఱయ । నీ సుతుఁ డనిలసుతుఁ దాఁకి నిశితసాయ**
కముల నొప్పించి రథతురంగముల నొంచి । సూతు నో నేయఁ గ్రోధ విస్ఫూర్తి నతఁడు. **193**

ప్రతిపదార్థం: బలములు= సేనలు; అచ్చెరువు+అందన్= అబ్బురపడగా; అట్లు= ఆ విధంగా; అలవు మెఱయన్= బలం అతిశయించగా; నీ సుతుఁడు= నీ కొడుకు (దుర్జయుడు); అనిలసుతున్= భీముడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని; నిశిత సాయకములన్= వాడి బాణాలతో; నొప్పించి= బాధించి; రథతురంగముల నొంచి= తేరునూ గుర్రాలనూ బాధించి; సూతున్= సారథిని; నోనేయన్= నొచ్చునట్లు కొట్టగా; అతఁడు= ఆ భీముడు; క్రోధవిస్ఫూర్తిన్= కోపం బయల్పడగా.

తాత్పర్యం: సేనలు ఆశ్చర్యపడేటట్లు ఉపాయంతో దుర్జయుడు భీమసేనుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. వాడి బాణాలతో నొప్పించాడు, గుర్రాలను బాధించాడు. సూతుడిని నొవ్వజేశాడు. అప్పుడు భీముడు క్రోధం ప్రకటమయ్యేటట్లు గా(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **తురగముల తలలు సూతుని । శిరము నతని మస్తకంబు శితశరషట్క**
స్ఫురణమున ధరణిమీఁదం । దొరఁగించెం గర్ణుఁ డేడ్పుతోఁ గనుఁగొనఁగన్. **194**

ప్రతిపదార్థం: తురగముల తలలు= (దుర్జయుడి) గుర్రాల తలలు; సూతుని శిరమున్= సారథి తలనూ; అతనిమస్తకంబు= దుర్జయుని తలయును; శిత,శర,షట్క= ఆరువాడి బాణాల; స్ఫురణమునన్= తోచటంతో (తాకుటతో); కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; ఏడ్పుతో కనుఁగొనఁగన్= ఏడుస్తూ చూస్తుండగా; ధరణిమీఁదన్= భూమిమీద; తొరఁగించెన్= దొర్లునట్లు చేశాడు (పడగొట్టాడు).

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఏడుస్తూ చూస్తుండగా భీమసేనుడు ఆరు వాడి బాణాలతో దుర్జయుడి గుర్రాల తలలను, సారథి తలను, దుర్జయుడి తలను భూమిమీద దొర్లేటట్లుగా కొట్టాడు.

వ. **ఆలోనన సూతసూనుండు రథంబు సన్నద్ధంబు సేసికొనినవాఁడగుట నప్పాండవతనయుం దలపడియె; నమ్మేటిమేగలు కోపంబులు నాటోపంబులు చలంబులు శౌర్యంబులు మెఱయు తెఱంగునం బెనంగి; రట్టి యెడ.** **195**

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన= అంతలోనే; సూతసూనుండు= కర్ణుడు; రథంబున్= తేరును; సన్నద్ధంబు= సిద్ధం; చేసికొనినవాఁడు+అగుటన్= చేసికొన్నవాడయినందున; ఆ+పాండు తనయున్= ఆ భీమసేనుడిని; తలపడియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+మేటిమగలు= ఆ గొప్ప వీరులు; కోపంబులు= కోపాలూ; ఆటోపంబులు= గర్వాలూ; బలంబులు= శక్తులూ; చలంబులు= మాత్సర్యాలూ; మెఱయు= ప్రకాశించు; తెఱంగునన్= విధంగా; పెనఁగిరి= పోట్లాడారు; అట్టియెడన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: కర్ణుడంతలోనే తేరును సిద్ధం చేసికొని, భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ గొప్పవీరులిద్దరు కోపాలూ,ఆటోపాలూ, పట్టుదలలూ, శౌర్యధైర్యాలూ ప్రకాశించేటట్లు పోరాడారు. ఆ సందర్భంలో.

మ. **ఖరనారాచము భీము వక్షమున నా కర్ణుండు బాహాబలా**
భరణుం డై నిగిడింప నుచ్చి చని భూభాగంబు నాఁటంగ నా
తురతం బొంద కతండు నిష్ఠుర గదం ద్రుంచెం దురంగంబులన్,
ధరణిం గూల్చె ధనుర్విలాస మలరం దత్సూతునిం గేతువున్. **196**

ప్రతిపదార్థం: ఖరనారాచము= వాడి బాణం; భీము వక్షమునన్= భీముడి గుండెలో; ఆ కర్ణుండు= ఆ కర్ణుడు; బాహాబల+ఆభరణుండు+ఐ= భుజబలమే అలంకారంగా; నిగిడింపన్= ఏయగా; ఉచ్చి చని= గ్రుచ్చుకొనిపోయి (దూసుకొనిపోయి); భూభాగంబు నాఁటంగన్= భూమిలో నాటు కోగా; అతండు= ఆ భీముడు; ఆతురతన్+పొందక= భయపడక; నిష్ఠుర గదన్= కఠినమైన గదతో; తురంగంబులన్= గుర్రాలను; త్రుంచెన్= చంపాడు; ధనుర్విలాసము+అలరన్= విలువిద్య అందగించగా; తద్= ఆ కర్ణుడి; సూతునిన్= సారథిని; కేతువున్= పతాకాన్ని; ధరణిన్+కూల్చెన్= భూమిమీద పడగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు భుజబలం రాణించగా ఒక క్రూర బాణాన్ని భీముడి వక్షంలో సంధించాడు. ఆ బాణం అతడి గుండెలో దూసుకొని పోయి నేలమీద పడింది. అయినా అతడు కలత చెందకుండా, గట్టి గదతో కర్ణుడి తేరు గుర్రాలను బాదాడు. బాణ విద్యా చాతుర్యంతో సారథిని, కేతువును నేలమీద పడగొట్టాడు.

మ. **విరథుం డయ్యును రాధనందనుఁడు దోర్వీర్యం బవార్యంబుగా**
శరజాలంబుల భీముఁ గప్పుట మహాశ్చర్యంబు గావించె భూ
వరుఁ డంతం దన తమ్ము నా రథికుఁ గావం బంచె నా దుర్ముఖుం
డు రయం బారఁగఁ దాఁకె భీమునకు నాటోపంబు దీపింపఁగన్. **197**

ప్రతిపదార్థం: విరథుండు+అయ్యును= రథం లేనివాడైనప్పటికినీ; రాధనందనుఁడు= కర్ణుడు; దోర్వీర్యంబు= భుజబలం; అవార్యంబుగాన్= ఎదుర్కొనలేనిదిగా (అడ్డులేనట్లు); శరజాలంబులన్= బాణాల గుంపుతో; భీమున్+కప్పుట= భీముడిని కప్పివేయటం; మహాశ్చర్యంబు కావించెన్= (చూచేవారికి) చాలా వింత గొల్పింది; భూవరుఁడు= రాజు దుర్యోధనుడు; అంతన్= ఆ సమయంలో; ఆ రథికున్+కావన్= ఆ వీరు డయిన కర్ణుడిని కాపాడటానికి; తన తమ్మున్+పంచెన్= తన తమ్ముడిని పంపాడు; ఆ దుర్ముఖుండు= ఆ దుర్ముఖుడు; రయంబు+ఆరఁగన్= వేగంగా; భీమునకున్= భీమసేనుడికి; ఆటోపంబు= దర్పం

(తనయొక్క); దీపింపఁగన్= వెలుగగా (తెలియగా); తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తేరు విరిగిన వాడయినను కర్ణుడు, తన అమ్ముల గుంపుతో, సాటిలేని భుజబలంతో భీముడిని కప్పివేయటం, చూచేవారికి వింత గొల్పింది. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు కర్ణుడికి బాసటగా తన తమ్ముడయిన దుర్ముఖుడిని పంపాడు. ఆ దుర్ముఖు డతివేగంగా తన దర్పం ప్రకాశించేటట్లు భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

క. అయ్యంగరాజుతోడం । గయ్యము సేయుచును దుర్ముఖు ప్రాణంబుల్
సయ్యన తొమ్మిది యమ్ములఁ । గ్రుయ్యక డయ్యక యతండు గొనియె నరేంద్రా! 198

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా!; ఆ+అంగరాజుతోడన్= ఆ కర్ణుడితో; కయ్యము చేయుచును= యుద్ధం చేస్తూనే; అతండు= ఆ భీమసేనుడు; చయ్యనన్= వేగంగా; తొమ్మిది అమ్ములన్= తొమ్మిది బాణాలతో, క్రుయ్యక డయ్యక= వెనుదీయక అలసిపోకుండా; దుర్ముఖ ప్రాణంబుల్= దుర్ముఖుడి ప్రాణాలను; కొనియెన్= తీసికొన్నాడు (చంపాడు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! భీమసేనుడు కర్ణుడితో యుద్ధం చేస్తూనే వేగంగా తొమ్మిది బాణాలను తీసికొని వెనుదీయకుండా అలసిపోకుండా ఆ దుర్ముఖుడిని హతమార్చాడు.

వ. ఇట్లు భవదాత్మజుండు పడుటయు. 199

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భవత్+ఆత్మజుండు= మీ యొక్క కుమారుడు; పడుటయు= పడిపోగా

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నీ కుమారుడు చనిపోగా.

ఉ. ఆతనిఁ జూచి కన్నుఁగవ నశ్రులు గ్రమ్మఁగ సూతసూతి శో
కాతురుఁడై తదీయ రథ మల్లన యెక్కఁగ భీమసేనుఁ డు
ద్ద్యోతితహేమ భూషిత చతుర్దశ మార్గణ విద్ధుఁ జేయుడు
న్నాతశరంబు లన్ని వెస నాఁటె నతండును దద్భుజంబులన్. 200

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్+చూచి= ఆ దుర్ముఖుడిని చూచి; సూతసూతి= కర్ణుడు; కన్నుఁగవన్ అశ్రులు క్రమ్మఁగన్= రెండు కన్నులను కన్నీళ్ళు క్రమ్ముకోగా; శోకాతురుఁడు+ఐ= దుఃఖంతో బాధపడ్డవాడై; తదీయ రథమున్= అతని తేరును; అల్లన ఎక్కఁగన్= మెల్లగా ఎక్కగా; భీమసేనుఁడు= భీముడు; ఉద్ద్యోతిత= మండుతూ ఉన్న (ప్రకాశించే); హేమ భూషిత= బంగారుతో అలంకరింపబడిన; చతుర్దశ మార్గణ= పదునాలుగు బాణాలతో; విద్ధున్+చేయుడున్= బాధించగా; అన్ని= అదే సంఖ్య గల (ఆ లెక్కతోనే పదునాలుగు); శాతశరంబులన్= వాడి బాణాలను; అతండును= ఆ కర్ణుడు కూడా; తద్భుజంబులన్= అతడి భుజాలలో (భీముడి భుజాలలో); వెసన్+నాఁటెన్= వెంటనే నాటుకొనేటట్లు చేశాడు (అనగా త్వరగా నాటాడు).

తాత్పర్యం: దుర్ముఖుడి గతిని చూచి కర్ణుడు, కన్నీరు కారుస్తూ, దుఃఖంతో కూడిన బాధతో మెల్లగా తన తేరెక్కాడు. అప్పుడు భీముడు బంగారంతో అలంకరింపబడిన పదునాల్గు బాణాలతో కర్ణుడిని బాధించాడు. అంత కర్ణుడు కూడా అదే సంఖ్యగల బాణాలను భీముడి భుజాలలో నాటాడు.

వ. దానం గనలి అనిలతనయుండు. 201

ప్రతిపదార్థం: దానన్= దానివలను; కనవి= కోపించి; అనిలతనయుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు

తాత్పర్యం: అందువలన భీముడు కోపించి,

ఆ. వాఁడి నారసములు మూఁడు కర్ణుని ఱొమ్ము । గాఁడ నేయ నాన గడచి నొవ్వ
భయము గదురఁ జేయ రయమున నరదంబు । దోలికొని యతండు దొలఁగఁ బాఱె. 202

ప్రతిపదార్థం: (భీముడు) వాఁడి= వాడి అయిన; నారసములు= ప్రాణాలు తీసే పదునైన బాణాలను; మూఁడు= మూటితో; కర్ణుని ఱొమ్మున్= కర్ణుడి గుండెను; కాఁడన్+ఏయన్= లోతుగా గ్రుచ్చుకొనేటట్లుగా; ఏయన్= కొట్టగా; ఆన గడచి= సిగ్గును మించి; నొవ్వ= నొప్పి; భయము కదురన్+చేయన్= భయమును కలిగించగా; రయమునన్= వేగంగా; అరదంబున్= తేరును; తోలికొని; అతండు= ఆ కర్ణుడు; తొలఁగన్+పాఱెన్= తొలగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ప్రాణాలు తీసే వాడి బాణాలు మూటితో కర్ణుడి గుండెలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు కర్ణుడు నిట్టూర్పుతో భయం కలుగగా తేరును తోలుకొని అక్కడ నుండి తొలగిపోయాడు.’

వ. అనిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కిట్లనియె. 203

తాత్పర్యం: (ఆ విధంగా సంజయుడు చెప్పగా) విని, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. విను పౌరుషము నిరర్థక; । మనుమానము లేదు దైవ మధికంబు; మరు
త్తనయునిచే నారాధా । తనయుం డి ట్లగుట నెవ్విధంబునఁ దలఁపన్. 204

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; మరుత్+తనయునిచేన్= వాయుపుత్రుడైన భీమునిచేత; ఆ రాధాతనయుండు= ఆ కర్ణుడు; ఇట్లు+అగుట= ఈ విధంగా కావటం (ఓడి పరుగెత్తటం); ఏ+విధంబునన్= ఏ ప్రకారం; తలఁపన్= తలచినప్పటికిని; పౌరుషము= పురుషశక్తి; నిరర్థకము= వ్యర్థం; దైవము+అధికంబు= దైవశక్తి ఎక్కువయినది; అనుమానము లేదు= సందేహం లేదు.

తాత్పర్యం: ఓ సంజయా! దైవశక్తి ముందు మానవశక్తి నిరర్థకం. ఇందులో సందేహం లేదు. వాయునందను డైన భీముడిచేత రాధాతనయు డైన కర్ణుడు ఈ విధంగా పరాజితుడు కావటం తలచుకొంటే (అంతే ననిపిస్తూ ఉన్నది).

విశేషం: లోకంలో మానవు డెంతటివాడైనా, అతడి బలం, దైవబలం ముందు వ్యర్థమని కర్ణుడు భీముడిచేత పరాజితుడు కావటం తెలుపుతూ ఉన్నది - అని ధృతరాష్ట్రుడు చెపుతూ ఉన్నాడు.

క. అట్టన నేల? మహాబలు । పట్టికి సుర ఖచర దనుజ పన్నగులు మా
ర్వెట్ట రనినఁ గర్ణాదుల । కెట్టు నిలువవచ్చు వాని యెదురం దిరమై! 205

ప్రతిపదార్థం: అట్టు+అనన్+ఏల?= అట్లా అనటం ఎందుకు? (ముందన్నట్లు దైవమానుష బలాలను గూర్చి); మహాబలు పట్టికిన్= భీముడికి (వాయుదేవుడికి మహాబలుడనే పేరున్నది); సుర, ఖచర, దనుజ, పన్నగులు= దేవతలు, గంధర్వులు, రాక్షసులు, నాగులు; మార్వెట్టరు= ఎదిరించలేరు; అనినన్= అనగా; కర్ణ+ఆదులకున్= కర్ణుడు మొదలయినవారికి; వాని యెదురన్= ఆ భీముడి కెదురుగా; తిరమై= స్థిరంగా (గట్టిగా); ఎట్టు= ఏ విధంగా; నిలువవచ్చున్?= నిలువగలరు?

తాత్పర్యం: దైవమానవ శక్తులను గూర్చి ఎందుకు? దేవతలు, గంధర్వులు, రాక్షసులు, నాగులూ భీముడిని ఎదిరించలేరంటే కర్ణాదులు అతడి కెదురుగా స్థిరంగా ఎట్లా నిలువగలరు?

క. పాండవుల గెలుచు నాజి ని । తం డని యగ్గించు సూతతనయుని మత్పు
త్రుం; డతఁడు భీము నేపున । గం డడఁగినఁ జూచి మనసు గందక యున్నే? 206

ప్రతిపదార్థం: పాండవులన్= పాండవులను; ఆజిని= యుద్ధంలో; ఇతండు= ఈ కర్ణుడు; గెలుచున్= జయిస్తాడు; అని= అంటూ; సూత తనయుని= కర్ణుడిని; మత్+పుత్రుడు= నా కుమారుడు దుర్యోధనుడు; అగ్గించున్= పొగడుతుంటాడు; అతండు= ఆ కర్ణుడు; భీము ఏపునన్= భీముడి శక్తికి; గండు+అడఁగినన్= బలం అణగిపోగా; చూచి; మనసు= మనస్సు; కందక= తాపం లేకుండా; ఉన్నే?= ఉంటుందా? (అని సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడు అన్నాడు).

తాత్పర్యం: 'కర్ణుడు పాండవులను యుద్ధంలో జయిస్తాడు' అని అంటూ కర్ణుడిని దుర్యోధనుడు పొగడుతుంటాడు, భీముడి శక్తికి కర్ణుడి బలం అణగిపోగా చూచి మనసుకు కష్టం కలుగకుండా ఉంటుందా?

క. వినఁడె జరాసంధాదులఁ । దునుముట; మన దుర్జయుండు దుర్ముఖుఁడును భీ
మునితోడఁ బెనఁగువా రే । మని కర్ణునిఁ గావఁ బనిచె నబ్బాలకులన్? 207

ప్రతిపదార్థం: జరాసంధ+ఆదులన్= జరాసంధుడు మొదలైన వారిని; తునుముట= చంపటం (భీముడు వారిని ఇదివరకే చంపి ఉండటాన్ని); వినఁడె?= వినలేదా?; మన దుర్జయుండు దుర్ముఖుఁడును= మన దుర్జయ దుర్ముఖులు; భీమునితోడన్= భీముడితో; పెనఁగువారు= యుద్ధం చేసేవారు; ఆ+బాలకులన్= ఆ పసివాండ్రను; కర్ణునిన్+కావన్= కర్ణుడిని కాపాడటానికి; ఏమని= ఏమనుకొని; పనిచెన్?= పంపాడు?

తాత్పర్యం: జరాసంధాదులను భీముడు చంపిన సంగతి వినలేదా? ఆ భీముడితో యుద్ధానికి దుర్జయ దుర్ముఖులా? కర్ణుడిని కాపాడటానికి ఆ పసివారిని ఏమని పంపాడు?

విశేషం: భీముడు జరాసంధాదులను ఇదివరకే చంపి ఉన్నాడు. అంతటి బలశాలితో పెనగులాటకు పసివారు దుర్జయ దుర్ముఖులు తగినవారేనా? వారిని కర్ణుడికి అండగా దుర్యోధనుడు పంపటమా? దీనిని చూస్తే దుర్యోధనుడి తెలివిలేనితనం తెలుస్తూ ఉన్నది- అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో అన్నాడు. దీనివలన శక్తికి మించిన బరువు నెత్తిన పెట్టి నట్లయింది.

క. పవనజుఁ డొక్కఁడె పెఱపాం । డవులను సాత్యకియు హరియు డాఁ తురె యుగ్రా
హవమునఁ బ్రాణములావున । నవిజయ్యులు వారిఁ దొడర నగునే తనకున్?' 208

ప్రతిపదార్థం: పవనజుఁడు+ఒక్కఁడె= భీము డొక్కడే (అనగా ఒకడే చాలును); ఉగ్ర+ఆహవమునన్= భయంకరమయిన యుద్ధంలో; పెఱ పాండవులను= మిగిలిన పాండవులను; సాత్యకియున్ హరియున్= సాత్యకి, శ్రీకృష్ణులు; డాఁతురె?= దాచుకొందురా?; ప్రాణము లావునన్= ప్రాణశక్తితో; అవిజయ్యులు= గెలువరానివారు; వారిన్= ఆ ఇద్దరినీ; తనకున్= దుర్యోధనుడికి; తొడరన్+అగునే?= ఎదుర్కొన సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: భీము డొకడే కాదు - మిగిలిన పాండవులూ, శ్రీకృష్ణ సాత్యకులూ భయంకర యుద్ధంలో ఒడలు దాచుకొంటారా? బలంలో వారందరూ అజేయులు. దుర్యోధనుడు వారి నెదుర్కొనగలడా?'

చ. అని పలుమాట లాడుటయు నమ్మనుజేంద్రునితోడ నాతఁ డి
ట్లను 'విష మెత్తి క్రోలి యది యంగము నారట పెట్ట నన్యులం
గినిసిన యట్ల మీఁదు పరికింపక యమ్మెయి నీవు పాండునం
దనులకుఁ జెట్టవై, హృదయతాపము వచ్చినఁ బల్కె దొండులన్. 209

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; పలుమాటలు+ఆడుటయున్= నానావిధాలుగా మాట్లాడటం (విని); ఆ+మనుజ+ఇంద్రుని తోడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఆతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; విషము ఎత్తి క్రోలి= విషాన్ని

చేతితో ఎత్తుకొని త్రాగి; అది= ఆ విషం; అంగమున్= శరీరాన్ని; ఆరటపెట్టన్= బాధపెట్టగా; అన్యులన్= ఇంకొక్కరిని; కినిసిన అట్లు= కోపించిన విధంగా; మీఁదు పరికింపక= ముందుచూపు లేకుండా; నీవు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; పాండునందనులకున్= పాండవులకు, చెట్టవు+ఐ= శత్రుడవై; హృదయతాపము= నీ మనసుకు కష్టం; వచ్చినన్= రాగా; ఒండులన్= ఇతరులను; పల్కెదు= మాటలంటున్నావు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు పై విధంగా ఎన్నో మాట లనగా వినిన సంజయుడు ఆతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'విషాన్ని స్వయంగా చేత నెత్తికొని త్రాగి, అది శరీరాన్ని ఆరాటపెట్టగా ఇతరుల మీద కోపగించుకొన్నట్లు, ముందు యోచన లేకుండా ఆ ప్రకారంగా నీవు పాండవులకు వైరివై, నీ మనసుకు బాధ కలిగితే వేరొక్కరిని మాట లంటున్నావు.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ పద్యంలో ఒక మంచి లౌకిక న్యాయం సంజయుడిద్వారా కవి చెప్పించాడు. అది స్వయంగా విషాన్ని త్రాగినందువలన కడుపులో మంటపుడితే ఆ తపనకు లోకంలో ఎవరినో ఎందు కాడిపోసు కొనటం? ముందు వెనుకలు చూడకుండా పాండవులను కష్టపెట్టి, అది ఎదురు దెబ్బ తగిలితే ఆ దెబ్బ మూలాన కలిగే బాధను తట్టుకొనలేక ఎదుటివారిని దూషించటం వంటిది ఈ నీ యారాట మని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అనటం అతడి మనస్తత్త్వం ఎటువంటిదో తెలుపుతూ ఉన్నది.

వ. ఊరక బవరంబు తెఱంగు వినుము; నీ తనయులు దుర్మర్షణుండును, దుర్మదుండును, దుస్సహుండును, విజయుండును, విచిత్రుండును గర్ణునోటమి సయిరింపం జాలక వడముడిం దొడరి తూపు లడరించినం జూచి యా సూతసూనుండు దాను నతనిపయిం గవిసి యేసిన దద్విశిఖంబుల వారించుచు మారుత నందనుండు. 210

ప్రతిపదార్థం: ఊరక= మాటాడకుండా; బవరంబు తెఱంగున్= యుద్ధగతిని; వినుము; నీ తనయులు= నీ కుమారులు; దుర్మర్షణుండు, దుర్మదుండును, దుస్సహుండును, విజయుండును, విచిత్రుండును= ఈ పేర్లవారు; కర్ణుని ఓటమి= కర్ణు డోడిపోవటం; సయిరింపన్+చాలక= ఓర్వలేక; వడముడిన్+తొడరి= భీముడిని ఎదుర్కొని; తూపులు+అడరించినన్= బాణాలు వేయగా; చూచి= చూచినవాడైన; ఆ సూతసూనుండు= ఆ సూతుడి కుమారుడయిన కర్ణుడు; తాను= తానుకూడా; అతనిపయిన్= ఆ భీముడిమీద; కవిసి ఏసినన్= క్రమ్ముకొని వేయగా; తద్విశిఖంబులన్ వారించుచున్= ఆ వాడి బాణాలను తొలగించుకొంటూ; మారుతనందనుండు= భీమసేనుడు.

తాత్పర్యం: ఊరక మాటాడకుండా యుద్ధం తీరును వినుము' అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అన్నాడు. 'నీ కొడుకులు దుర్మర్షణ, దుర్మద, దుస్సహ, విజయ, విచిత్రులు కర్ణు డోడటాన్ని సైపచాలక ఉమ్మడిగా భీముడిమీద తలపడి బాణాలు వేస్తూ ఉండగా, కర్ణుడు కూడా అతడిని క్రమ్ముకొని బాణాలు వేస్తే భీముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ఏచి కురుకుమారు లేవురఁ దురగ సా । రథులతోడఁ గూడ రయము మెఱయ
వసుధఁ గూల్చె మెఱుఁగు వాలారు తూపు లా । ఱాఱు నిగుడఁజేసి యద్భుతముగ. 211

ప్రతిపదార్థం: ఏచి= విజృంభించి; కురుకుమారులు+ఏవురన్= కౌరవ కుమారు లైదుగురిని; తురగ సారథులతోడన్= తేరి గుర్రాలతోనూ, సూతులతోనూ; కూడ= కలిపి; రయము మెఱయన్= వేగం (అతిశయించగా) ప్రకాశించగా; మెఱుఁగు= వెలిగే; వాలారు= వాడి అయిన; తూపులు= ములుకులు; ఆఱు+ఆఱు= ముప్పది ఆరు; నిగుడన్+చేసి= నిగుడింపజేసి (కొట్టి); అద్భుతముగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; వసుధన్+కూల్చెన్= భూమిమీద పడేటట్లు కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు విజృంభించి కురుకుమారు లైదుగురిని తేరి గుర్రాలతోనూ, సారథులతోను కలిపి మెరిసే వాడిబాణాలు ముప్పది ఆరింటితో వేగంగా కొట్టి, ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు భూమిమీద పడేటట్లు చేశాడు (అనగా చంపాడు).

క. **అనిఁ బడిన రాచకొడుకులఁ । గని కర్ణుం 'డేటి బ్రదుకుగా బ్రదికెద నే**
నని యింక నెన్నఁటికి లా । వని భీముని నొంపవలదె?' యని తెం పెసఁగన్. **212**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్+పడిన= యుద్ధంలో పడిపోయిన (చనిపోయిన); రాచకొడుకులన్+కని= రాజకుమారులను చూచి; కర్ణుండు= కర్ణుడు; ఏటి బ్రదుకుగాన్ బ్రదికెదన్+ఏను+అని= ఏమి బ్రతుకుగా నేను బ్రతుకుతున్నాను (నా దేటి బ్రదుకని); ఇంకన్+ఎన్నఁటికి లావు?= బలం ఇప్పుడు కాకపోతే మరి ఎప్పటికి?; అనిన్= యుద్ధంలో; భీమునిన్+నొంపవలదె?= భీముడిని బాధింపవద్దా?; అని= అనుకొంటూ; తెంపు+ఎసఁగన్= సాహసంతో.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో పడిపోయిన రాజకుమారులను చూచి కర్ణుడు 'నా బ్రదుకేమి బ్రదుకు? నాకు బలం ఇప్పుడు కాకపోతే ఎప్పటికి? యుద్ధంలో భీముడిని బాధించవద్దా?' అనుకుంటూ సాహసంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **కదిసి డెబ్బదేను కాండంబు లాతని । మేనఁ బఱపి యుబ్బు మిగిలి నవ్వ**
నతఁడు నూటయేను శితవిశిఖంబుల । నతని నేసి చాపయష్టిఁ ద్రుంచె. **213**

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= సమీపించి; డెబ్బది+ఏను కాండంబులు= డెబ్బది అయిదు బాణాలను; ఆతని మేనన్= ఆ భీముడి ఒంటిపై; పఱపి= వేసి; ఉబ్బు మిగిలి= గర్వ మెక్కువ కాగా; నవ్వన్= నవ్వగా; అతఁడు= ఆ భీముడు; నూటయేను= నూటయిదు; శితవిశిఖంబులన్= వాడి బాణాలతో; అతనిన్+ఏసి= ఆ కర్ణుడిని కొట్టి; చాపయష్టిన్= వింటి దబ్బను; త్రుంచెన్= విరిచాడు.

తాత్పర్యం: భీముడిని సమీపించి డెబ్బది అయిదు బాణాలను అతడి శరీరంమీద పరచి, గర్వంతో నవ్వి నిలిచాడు. భీముడు కర్ణుడి శరీరంలోకి నూటయిదు వాడి బాణాలను వేసి, అతడి వింటిదబ్బను త్రుంచాడు.

మ. **రయమారన్ బలువిల్లు పుచ్చుకొని యా రాధాసుతుం డేయ దు**
ర్జయుఁ డమ్మారుతి వొంగి సూతుని వెసం జానేసి విల్ ద్రుంచుచున్
హయ సందోహముఁ గూల్చి హాస్యమునకున్ హాసంబు సేయన్ గద
న్భయదాకారత వైచె నాతఁ డది భగ్నం బయ్యె నా భీముచేన్. **214**

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాధాసుతుండు= రాధా కుమారు డయిన కర్ణుడు; రయమారన్= త్వరగా; బలువిల్లు= పెద్ద ధనుస్సును; పుచ్చుకొని= తీసికొని; ఏయన్= కొట్టగా; దుర్జయుఁడు= గెలువరానివాడయిన; ఆ+మారుతి= ఆ భీముడు; పొంగి= విజృంభించి, సూతునిన్= కర్ణుడి సారథిని; వెసన్= వెంటనే; చాన్+ఏసి= చావగొట్టి; విల్ త్రుంచుచున్= వింటిని ముక్కలు చేస్తూ; హయసందోహమున్+కూల్చి= తేరు గుర్రాలను చంపి; హాస్యమునకున్= ఎగతాళికి; హాసంబు చేయన్= నవ్వగా; ఆతఁడు= ఆ కర్ణుడు; గదన్= గదను; భయదాకారతన్= భయంకరంగా; వైచెన్= వేసెను; ఆ భీముచేన్= ఆ భీముడివలన; అది భగ్నంబు+అయ్యెన్= ఆ గద ముక్కలయింది.

తాత్పర్యం: రాధాకుమారు డయిన కర్ణుడు వేగంగా పెద్ద విల్లును తీసికొని, దుర్జయు డయిన భీమసేనుడిని కొట్టాడు. ఆ భీముడు రేగి, కర్ణుడి సారథిని చావగొట్టి, అతడి విల్లును ముక్కలు చేస్తూ గుర్రాలను చంపాడు. ఎగతాళిగా నవ్వాడు. కర్ణుడు భయంకరంగా గదను విసిరాడు. దానిని భీముడు తునాతునకలు చేశాడు.

వ. **ఇట్లు గద ద్రుంచి పైపై నేయు పావని బరవసంబునకుం దెరలక యొండు కోదండంబు గొని కర్ణుం డతని తనుత్రాణంబు దునియలు సేసి పెల్లేసిన నతండును దదీయ కంకటంబును భుజంబును భేదించె; నిప్పరుసునఁ బాదచారియై పెనఁగు నయ్యోధవరుం జూచి భూవరుండు సత్వరుండై పనుపం జిత్ర విచిత్ర చిత్రాక్షచారుచిత్రులును చిత్రధ్వజ చిత్రాయుధ చిత్రకర్ములును శరాసారంబులు బరఁగించుచు ధర్మపుత్రానుజుం దాఁకిన నతండు మహావాత పతిత భూరుహ ప్రతతిభంగి దోఁప నక్కుమార సప్తకంబును, రథసప్తకంబును, రథసప్తి సారథి సహితంబుగాఁ బొడవడంగం జేసె; నా సందునఁ గల్పితస్యందనుం డై యాసూతనందనుం డప్పాండునందనునిపై నురవడించిన.** **215**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; గదన్+త్రుంచి= గదను ముక్కలుచేసి; పైపైన్+ఏయు= మీద మీద వేస్తున్న; పావని= పవన తనయుడైన భీముడి; బరవసంబునకున్+తెరలక= ధైర్యానికి చలింపక; ఒండు కోదండంబు కొని= వేరొక వింటిని తీసికొని; కర్ణుండు; అతని= భీముడి; తను త్రాణంబులు= శరీరాన్ని కాపాడుతూ ఉన్న కవచాలను; తునియలు చేసి= ముక్కలుగా చేసి; పెల్లు+ఏసినన్= మిక్కిలిగా కొట్టగా; అతండును= ఆ భీముడు కూడా; తదీయ= ఆ కర్ణుడి; కంకటంబును= కవచాన్ని; భుజంబును భేదించెన్= జబ్బను చీల్చాడు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; పాదచారియై= నడుస్తూ; పెనఁగు= యుద్ధం చేసే; ఆ+యోధవరున్+చూచి= ఆ వీర శిఖామణిని చూచి; భూవరుండు= రాజయిన దుర్యోధనుడు; సత్వరుండు+ఐ= తొందరతో; పనుపన్= పంపగా; చిత్ర విచిత్ర చిత్రాక్ష చారుచిత్రులును= ఈ పేర్లు గలవారు; చిత్రధ్వజ చిత్రాయుధ చిత్రకర్ములును= ఈ పేర్లున్నవారు; శరాసారంబులు= బాణవర్షాలు; పరఁగింపుచున్= వేస్తూ; ధర్మపుత్ర+అనుజున్+తాఁకినన్= ధర్మరాజు తమ్ముడిని ఎదుర్కొనగా; అతండు= ఆ భీముడు; మహావాత= పెనుగాలివలన; పతిత= పడిపోయిన; భూరుహప్రతతి భంగి తోఁపన్= చెట్ల వరుస మాదిరి తోచగా; ఆ+కుమారసప్తకంబును= ఆ ఏడుగురు కుమారులను; రథసప్తకంబును= ఏడు రథాలనూ; రథసప్తి సారథి సహితంబుగాన్= గుర్రాలను తేరులను సారథులను కూడా; పొడవు+అడంగన్+చేసెన్= ఆకారం నశింపగా చేశాడు (చంపాడు); ఆ సందునన్= ఆ వ్యవధిలో; కల్పిత స్యందనుండు+ఐ= రథాన్ని ఏర్పరచుకొనిన వాడై; ఆ సూతనందనుండు= ఆ సూతుడి కుమారుడు (కర్ణుడు); ఆ+పాండునందనునిపైన్= ఆ పాండు రాజకుమారుడిమీద; ఉరవడించినన్= దూకగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గదను ముక్కలు చేసి మీద వేస్తూ దూకుతూ ఉన్న భీముడి ఉద్వేగానికి కలగిపోకుండా, వేరొక విల్లు తీసికొని, భీముడి కవచాన్ని ముక్కలు చేసి ఎక్కువగా కొట్టగా, ఆ భీముడు కర్ణుడి కవచాన్ని, జబ్బను చీల్చాడు. పాదచారి అయిన కర్ణుడు పెనగటం చూచిన దుర్యోధనుడు తన సోదరులను ఏడుగురను - చిత్ర, విచిత్ర, చిత్రాక్ష, చారుచిత్ర, చిత్రధ్వజ, చిత్రాయుధ, చిత్రకర్ములను భీముడి మీదికి పంపాడు. వారు ధర్మరాజు తమ్ముడిని ఎదుర్కొన్నారు. వారందరిని పెనుగాలికి పడిపోయే చెట్ల మాదిరిగా భీముడు పడగొట్టాడు. వారి రథాలనూ, గుర్రాలనూ సారథులనూ పడగొట్టాడు. ఆ వ్యవధానంలో మరొకరథాన్ని అమర్చుకొని కర్ణుడు భీముడి మీదకు దూకాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. **అటిముటి నిరువుర శరములు । తఱుచుగ నొండొరుల బెట్టు దాఁకిన నయ్యు**
ద్ధఱు నెత్తుటఁ దోఁగి కడున్ । వఱలిరి కల్పాంత నవదివాకరుల క్రియన్. **216**

ప్రతిపదార్థం: అటిముటిన్= సంభ్రమంతో (తొట్రుపాటుతో); ఇరువుర శరములు= ఇద్దరి బాణాలు; తఱుచుగన్= దట్టంగా; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరిని; బెట్టుతాఁకినన్= తీవ్రంగా తాకగా (ఎదుర్కొనగా); ఆ+ఇద్దఱు= ఆ కర్ణభీములు ఇర్వురును; నెత్తుటన్+తోఁగి= నెత్తురులో మునిగి; కడున్= మిక్కిలిగా; కల్పాంత= ప్రళయకాలంలోని; నవ= క్రొత్త; దివాకరుల క్రియన్= సూర్యుల మాదిరి; వఱలిరి= ఒప్పారు.

తాత్పర్యం: ఇద్దరి బాణాలు తత్త్వరగా, అధికంగా, తీవ్రంగా ఒకరివి మరొకరిని తాకగా, ఇద్దరు నెత్తుట తడిసి ప్రళయకాలపు క్రొత్త సూర్యులవలె ప్రకాశించారు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. **అరదములు చిత్ర గతులం । జరియింపఁగ ధైర్యములును శౌర్యంబులు ను**
ద్ధుర బాహా వీర్యంబులు । సరి యై మెఱయంగ నధిక సంరంభములన్. **217**

ప్రతిపదార్థం: అరదములు= తేరులు; చిత్రగతులన్+చరియింపఁగన్= ఆశ్చర్యకరంగా అనేక విధాలుగా తిరుగాడగా; ధైర్యములు= (ఇద్దరి) ధైర్యాలును; శౌర్యంబులును= పరాక్రమాలును; ఉద్ధుర= దట్టమైన; బాహావీర్యంబులు= భుజబలాలును; సరి+ఐ= సమానంగా (అనగా కర్ణ భీముల వీరములు సమానంగా); మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా (బయల్పడగా); అధిక= ఎక్కువైన; సంరంభములన్= ఆటోపాలతో.

తాత్పర్యం: వారి రథాలు ఆశ్చర్యకరంగా అనేక విధాలుగా తిరుగగా, ధైర్యశౌర్య బహువీర్యాలు సమానంగా ప్రకాశించగా, అధికమైన ఆటోపంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. **ఒండొరు మీఁద సాయకము లొక్క మొగిం బరఁగింతు రేపు మై**
నొండొరు బాణముల్ నఱకి యుర్విపయిన్ నెఱయింతు రుగ్రులై
యొండొరు మేనులన్ శరము లుచ్చిచనన్ నిగిడింతు; రిట్టు లు
ద్దండతఁ బోరి రాఱని మదంబుల నొండొరు మీఱు నాసలన్. **218**

ప్రతిపదార్థం: సాయకములు= అమ్ములను; ఒండొరు మీఁదన్= ఒకరిమీద నొకరు; ఒక్కమొగిన్+పరగింతురు= ఒక్క ఉదుటున వేస్తారు; ఏపుమైన్= బలంగా; ఒండొరు బాణముల్ నఱకి= ఒకరి బాణాలను ఇంకొకరు నరికివేసి; ఉర్విపయిన్= భూమిమీద; నెఱయింతురు= వ్యాపింప చేస్తారు; ఉగ్రులు+ఐ= కోపం గలవారయి; ఒండొరు మేనులన్= ఒకరి ఒంటిమీద ఇంకొకరు; శరములు= బాణాలు; ఉచ్చి చనన్= దూసికొని పోయేటట్లు; నిగుడింతురు= వేస్తారు; ఇట్టులు= ఈ ప్రకారంగా; ఆఱని మదంబులన్= చల్లారని దర్పాలతో (నశించని మదంతో); ఒండొరు మీఱు= ఒకరిని మరొకరు మించాలనే; ఆసలన్= కోరికలతో; ఉద్దండతన్= భయంకరంగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: ఒకరిమీద మరొకరు ఒక్క ఊపున బాణాలు వేస్తూ, ఒకరి బాణాలను ఇంకొకరు నరికివేస్తూ, భూమినిండా పడేటట్లు చేస్తూ, భయంకరులై, ఒకరి శరీరంలో మరొకరు బాణాలు దూసుకుపోనిస్తూ, తగ్గని మదంతో ఒకరినొకరు మించాలనే కోరికతో తీవ్రంగా యుద్ధం చేశారు.

క. **మరుదాత్మజుఁ డేచిన న । న్నరుఁడు హరియు సంతసంబునం బొదలుదు రు**
ద్ధురతం గర్ణుఁడు మిగిలినఁ । గర ముబ్బు విభుండు దమ్ము గమియుం దానున్. **219**

ప్రతిపదార్థం: మరుత్+ఆత్మజుఁడు= వాయుపుత్రు డయిన భీముడు; ఏచినన్= విజృంభించగా; ఆ+నరుఁడు హరియున్= ఆ అర్జునుడును, కృష్ణుడును; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; పొదలుదురు= ఒప్పుతారు; ఉద్ధురతన్= గర్వంతో; కర్ణుఁడు మిగిలినన్= కర్ణుడు అతిశయించగా; విభుండు= రాజయిన దుర్యోధనుడు; తమ్ముగమియున్= తమ్ముల సమూహమును; తానున్= తానును; కరము+ఉబ్బున్= మిక్కిలి సంతోషిస్తాడు.

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రు డయిన భీముడు (కర్ణుడిని) విజృంభిస్తే కృష్ణార్జునులును, దర్పంతో కర్ణుడు అతిశయిస్తే దుర్యోధనుడు, అతడి తమ్ములు చాలా సంతోషించారు.

తే. **సూతనందనునకు నెడ సొచ్చి చొచ్చి । సమదుఁ డగు భీమసేనుచేఁ జచ్చి చచ్చి**
బలము లఱుగ నా కర్ణుండు దొలఁగిపోవఁ । జూచుఁ దెగిపోఁడు పడిన నీ సుతులఁ జూచి. **220**

ప్రతిపదార్థం: సూతనందనునకున్= కర్ణుడికి; ఎడచొచ్చి చొచ్చి= మధ్యలో వెళ్ళి వెళ్ళి; సమదుఁడు+అగు= మదంతో కూడిన; భీమసేనుచేన్= భీముడి చేతిలో; చచ్చి చచ్చి= చనిపోయి; బలములు= సేనలు; అఱుగన్= క్షయించగా; ఆ కర్ణుండు తొలఁగిపోవన్= ఆ కర్ణుడు తప్పుకొనిపోగా; చూచున్= చూస్తాడు; పడిన నీ సుతులన్+చూచి= చనిపోయిన నీ కుమారులను చూచి; తెగిపోఁడు= వెళ్ళిపోడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడికి కొంతదూరంగా వెళ్ళి, భీముడి చేత సేనలు చచ్చిపోగా, కర్ణుడు తొలగిపోవచూస్తాడు. కాని, యుద్ధంలో కూలిన నీ కుమారులను చూచి తాను తప్పుకోడు.

వ. **శోకంబునం గోపంబునం గర్ణు విక్రమాటోపంబు దీపించిన.** **221**

తాత్పర్యం: దుఃఖంతో, కోపంతో కర్ణుడి శౌర్యం, ఆటోపం ప్రకాశించగా.

క. **గొడుగునను వింటి కొమ్ముల । సిడమున నరదంబునందు సెల లవిసి కడున్**
వడి నిగిడెడు చాడ్పున న । వ్వడముడి దెస నమ్ము లడరె వసుధాధీశా! **222**

ప్రతిపదార్థం: వసుధాధీశా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ!; గొడుగునను= (తేరు కున్న) గొడుగుతోను; వింటి కొమ్ములన్= వింటి దబ్బ కొమ్ములతోను; సిడమునన్= ధ్వజంతోను; సెల లవిసి= బాణాలు వేసి; కడున్= మిక్కిలి; వడి నిగిడెడు చాడ్పునన్= వేగంగా పడే విధంగా; ఆ+వడముడి దెసన్= ఆ భీముడి దిక్కుగా; అమ్ములు+అడరెన్= బాణములతిశయించాయి.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! భీముని గొడుగు మీద, వింటికొమ్ముల మీద, ధ్వజం మీద తేరి మీద మిక్కిలి వేగంగా పడేటట్లు కర్ణుని బాణాలు విజృంభించాయి.

క. **దానికి మనమున నించుక । యైనను దలఁకక సమీరణాత్మజుఁ డవి పై**
రానీక నిలిపి యతనిం । దా నిరువది నారసములఁ దలరఁగఁజేసెన్. **223**

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= ఆ యుద్ధగతికి; సమీరణ+ఆత్మజుఁడు= వాయుపుత్రు డయిన భీముడు; ఇంచుకైనను= ఎంతమాత్రము (కొంచెమైనను); తలఁకక= జంకకుండా; అవి= ఆ బాణాలు; పైరానీక నిలిపి= మీరకుండా నిలిపి; అతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; తాను= తాను (భీముడు); ఇరువది నారసములన్= ఇరవై బాణాలతో; తలరఁగన్+చేసెన్= చలింపజేశాడు.

తాత్పర్యం: అందుకు భీముడు కాసంత అయినా జంకకుండా, ఆ బాణాలను పైకి రానీయకుండా, కర్ణుడు చలించేటట్టు ఇరువది బాణాలతో కొట్టాడు.

వ. **అప్పుడు.** **224**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. మనవారు వారి వారలు । ననిలతనయు విక్రమంబు నగ్గింప సుయో
ధనుఁడు దనయొద్ది యోధుల । ననుజులనుం గర్ణుఁ గావుఁ డని పనుచుటయున్. 225

ప్రతిపదార్థం: మనవారున్= మనసేనలోని వాళ్ళును (కౌరవులు); వారి వారలున్= పాండవులవైపు ఉన్నవారును; అనిల తనయు విక్రమంబున్= భీముడి శౌర్యాన్ని; అగ్గింపన్= పొగడగా; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; తన ఒద్ది= తన దగ్గరనున్న; యోధులన్= వీరులను; అనుజులన్= తోబుట్టువులను; కర్ణున్+కావుఁడు= కర్ణుడిని కాపాడండి; అని= అంటూ; పనుచుటయున్= పంపటమును.

తాత్పర్యం: మన సేనలూ, పాండవ పక్షంవారూ భీముడి పరాక్రమాన్ని పొగడుతూ ఉండగా, దుర్యోధనుడు తన దగ్గర ఉన్న వీరులనూ, తమ్ములనూ 'కర్ణుడిని కాపాడండి' అని పంపగా.

భీమసేనుచేత శత్రుంజయాది కురుకుమారులు చచ్చుట (సం. 7-112-30)

వ. అప్పుడు శత్రుంజయుండును శత్రుసహుండును సుదేహుండును మదనుండును ద్రుముండును జిత్రబాహుండును వికర్ణుండును గర్ణ రక్షణ పరులై కడిమివెలయఁ దలకడచి యొక్కట భీమసేనుం దాఁకి ధరాధరంబు నంబుధారలం గప్పు జలధరంబుల చందంబున నతని నతినిబిడ పరంపరలఁ బొదవినం బెరిఁగిన దర్పంబునం బొదలి యతండు దృఢైకముష్టి నిర్ముక్తమార్గణ సప్తకంబున వారిం బిలుకుమార్చి యార్చిన, నా సింహనాదంబు విని ధర్మతనయుం డది విజయాగ్రజుండు నిజవిజయం బెఱింగించునట్లుగా నెఱింగి మనంబునం బొంగి ద్రోణుదెసకుఁ దఱిమి కయ్యంబు సేసె; నట్లు పలువురు దమ్ములు వొలిసిన దుర్యోధనుండు దనమనంబున జూదంబునప్పుడు విదురుండు సెప్పినట్ల యగుచున్నదని విషాదంబునొంది యా సభ నమ్మెయిఁ బాండవులఁ బఱచిన పాపఫలం బనుభవించె' ననవుడు వైచిత్రవీర్యుండు. 226

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; శత్రుంజయుండును, శత్రుసహుండును, సుదేహుండును, మదనుండును, ద్రుముండును, చిత్రబాహుండును, వికర్ణుండును= ఈ పేర్లుగల దుర్యోధనుడి తమ్ములు; కర్ణ రక్షణపరులు+ఐ= కర్ణుడిని కాపాడటంలో ఆసక్తికలవారయి; కడిమి వెలయన్= పరాక్రమం ప్రకాశించగా; తల కడచి= ముందుకు దూకి; ఒక్కటన్= ఒక్కమారుగా; భీమసేనున్+తాఁకి= భీముడిని ఎదుర్కొని; ధరాధరంబున్= కొండను; అంబుధారలన్= వానతో; కప్పు= కప్పివేసే; జలధరంబుల చందంబునన్= మేఘాల మాదిరిగా; అతనిని= ఆ భీముడిని; అతినిబిడశరంబులన్= మిక్కిలి దట్టమయిన బాణాలతో; పొదవినన్= క్రమ్ముకోగా; పెరిఁగిన దర్పంబునన్= ఎక్కువయిన గర్వంతో; పొదలి= ఒప్పి; అతండు= ఆ భీముడు; దృఢ+ఏకముష్టి= గట్టిగా పట్టుకొన్న పిడికిలినుండి; నిర్ముక్త= వదలబడిన; మార్గణసప్తకంబునన్= ఏడు బాణాలతో; వారిన్+పిలుకుమార్చి= ఆ శత్రుంజయాదులను చంపి; ఆర్చినన్= సింహనాదం చేయగా; ఆ సింహనాదంబు= ఆ సింహనాదం; విని= విన్నవాడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; అది= ఆ అరచుట; విజయ+అగ్రజుండు= భీముడు; నిజవిజయంబు+ ఎఱింగించునట్లుగాన్= తన జయాన్ని తెల్పుతున్నట్లుగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; మనంబునన్= మనసులో; పొంగి= సంతోషించి; ద్రోణుదెసకున్= ద్రోణు డున్న వైపునకు; తఱిమి= (తన తేరును) తోలి; కయ్యంబు చేసెన్= యుద్ధం చేశాడు; అట్లు పలువురు= ఆ విధంగా చాలామంది; తమ్ములు= తన సోదరులు; పొలిసినన్= చనిపోగా; దుర్యోధనుండు తనమనంబునన్= తన మనస్సులో దుర్యోధనుడు; విదురుండు= విదురుడు; జూదంబు+అప్పుడు= (కౌరవపాండవులు) జూదం ఆడినప్పుడు; చెప్పిన+అట్లు+అ= చెప్పినట్లుగానే; అగుచున్+ఉన్నది+అని= జరుగుతూ ఉన్నదని; విషాదంబున్+ఒంది= విచారపడి; ఆ సభన్= ఆ కురుసభలో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; పాండవులన్= పాండవులను; పఱచిన= అవమానించిన; పాపఫలంబు= పాపానికి ఫలం; అనుభవించెన్= అనుభవించాడు; అనవుడున్= అనగా విని; వైచిత్రవీర్యుండు= ధృతరాష్ట్రుడు.

తాత్పర్యం: శత్రుంజయుడు మొదలయిన వారు కర్ణుడిని కాపాడవలె ననే ఆసక్తితో ఒక్కుమ్మడిగా పరాక్రమం ఉట్టిపడే విధంగా ముందుకు వెళ్ళి, వర్షంతో మేఘమాల కొండను కప్పివేసే విధంగా భీముడిని చుట్టుముట్టి, బాణవర్షంతో కప్పివేశారు.

అందువలన పెరిగిన కోపంతో భీముడు పిడికిలి బిగించి గట్టిగా ఏడు బాణాలు వదలి, శత్రుంజయాది సోదరులను ఏడుగురిని చంపి సింహనాదం చేశాడు. ఆ సింహనాదం విన్న ధర్మరాజు ఆ శబ్దం భీముడు తన విజయాన్ని తెలుపటంగా గుర్తించి, మనసులో పొంగి, ద్రోణు డున్న వైపునకు చొచ్చుకొనిపోయి యుద్ధం చేశాడు. ఆ విధంగా తన తమ్ములు చాలామంది చనిపోగా దుర్యోధనుడు తన మనస్సులో. 'అలనాడు జూదమాడేటప్పుడు విదురుడు చెప్పినట్లే ఇప్పుడు జరుగుతున్న'దని దుఃఖించి, ఆ సభలో ఆ విధంగా పాండవులను అవమానించిన పాపఫలం ఈ విధంగా పొందాడు' - అని సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు.

క. 'గతవృత్తములకు వగవం । గత మేమి? యతండు వెఱ్ఱి; కార్యము నా దు
ర్మతిఁ దప్పె; నోర్చి కొడుకుల । కత వినియెదఁ జెప్పు చెప్పఁగలయది యెల్లన్.' 227

ప్రతిపదార్థం: గత వృత్తములకున్= జరిగిపోయిన కథలకు (వెనుకటి గాథలకు); వగవన్+కతము+ఏమి?= ఏడ్చుటకు కారణ మేముంది?; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వెఱ్ఱి= పిచ్చివాడు; కార్యము= చేయవలసిన పనిని; నా+దుర్మతిన్ తప్పెన్= నా చెడుబుద్ధి వలన తప్పిపోయింది; ఓర్చి= ఓర్చుకొని(ఓర్పుతో); కొడుకుల కత వినియెదన్= నా కుమారుల కథ నంతా వింటాను; చెప్పఁగల అది ఎల్లన్= చెప్పవలసిన దంతా; చెప్పు= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'జరిగిపోయిన చరిత్రను తలచుకొని దుఃఖించటం దేనికి? దుర్యోధనుడు వెర్రివాడు. నా చెడ్డబుద్ధి వలననే తాను చేయతగిన పని తప్పిపోయింది. ఓర్మితో నా కొడుకుల కథనంతా వింటాను. నీవు చెప్పవలసిన దంతా చెప్పుము.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో విధి బలవత్తరమనే సత్యమును ధృతరాష్ట్రుడు గుర్తించిన విషయం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

వ. అనిన నతనికి సంజయుం డిట్లను 'న ట్లనిలజుఁ డార్చినం బేర్చి కర్ణుఁ డతనిపయిం గవిసి ఘోర సంగ్రామంబు సేయుచుండ నీ సేన భీమసేనుఁ జుట్టుముట్టిన నతండు బెట్టిదంబులగు భల్ల ప్రముఖ బాణంబులఁ గేతు ఛ్ఛత్ర చామరంబులు సూతరథరథ్య రథికావయవంబులు దురంగమాతంగ సుభటాంగంబులుఁ దునియలై దొరఁగి పెరుఁగు నెత్తురుటేఱుల వెంబడిం బాఱంజేయుటయుఁ బతితశేషం బగు నబ్బలం బిరుగెలంకులం దొలంగి యంపవెట్టునేల కవుల సని చూచుచుండె; వెండియు రాధేయుండు రయంబున నతనిం దాఁకి పోరె; నట్టి యెడ నమ్మారుతనందనుండు. 228

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; సంజయుఁడు+ఇట్లనున్= సంజయు డీ విధంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; అనిలజుఁడు= భీమసేనుడు; ఆర్చినన్= సింహనాదం చేయగా; పేర్చి= విజృంభించి; కర్ణుఁడు+అతని పయిన్+కవిసి= కర్ణుడు అతడి మీదకు దూకి; ఘోర సంగ్రామంబు= భయంకరమైన యుద్ధం; చేయుచుండన్= చేస్తూ ఉండగా; నీ సేన= నీ సైన్యం; భీమసేను చుట్టుముట్టినన్= భీముడిని క్రమ్ముకోగా; అతండు= ఆ భీముడు; బెట్టిదంబులు+అగు= బలమయిన; భల్లప్రముఖ= బల్లెములు మొదలుగా; బాణంబులన్= అమ్ములను; కేతుచ్ఛత్ర చామరంబులు= ధ్వజం, గొడుగు, చామరాలు; సూత రథ రథ్య రథికావయవంబులు= సారథులు, తేరులు, గుర్రాలు, సైనికుల అవయవాలు; తురంగ మాతంగ సుభటాంగంబులు= గుర్రాలు, ఏనుగులు, మంచి సైనికుల అవయవాలు; తునియలు+ఐ= ముక్కలుగా; తొరఁగి= దొరలి; పెరుఁగు= ఎక్కువయిన; నెత్తుఱుటేరుల వెంబడిన్= నెత్తురు ప్రవాహాల ననుసరించి; పాఱన్+చేయుటయున్= పరుగెత్తేటట్లుగా చేయగా; పతిత శేషంబు+అగు= పడిపోగా మిగిలిన; ఆ+బలంబు= ఆ సేన; ఇరు, కెలంకులన్+తొలంగి= రెండుప్రక్కలకు తప్పుకొంటూ;

అంపపెట్టు= బాణాల తాకిడి; నేలకున్= భూమికి; అవుల చని= అవతలికి పోయి; చూచుచుండెన్= చూస్తూ ఉండిపోయింది; వెండియున్= మరలా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; రయంబునన్= శీఘ్రంగా; అతనిన్+తాఁకి= ఆ భీముడిని ఎదుర్కొని; పోరెన్= యుద్ధం చేశాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+మారుత నందనుండు= ఆ భీమసేనుడు.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగా సంజయుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'భీముడి సింహనాదానికి కర్ణుడు విజృంభించి, అతడి మీదకు దూకి భయంకరమయిన యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, నీ సేన భీమసేనుని చుట్టు ముట్టింది. భీమసేనుడు బలమైన బల్లెములు మొదలైన వాడి బాణాలతో తేరుల కున్న పతాకలనూ సారథులనూ గుర్రాలనూ సుశిక్షితులయిన సైనికులనూ తునియలుగా చేసి, నెత్తుటి నదుల్లో కొట్టుకుపోయేటట్లు చేయగా, పడిపోగా మిగిలిన సేన ఇరువైపులకు తప్పుకొని బాణాలు పడేప్రదేశానికి దూరంగా వెళ్ళి చూస్తూ నిలబడింది. మళ్లీ కర్ణుడు వేగంగా భీముని ఎదుర్కొన్నాడు అపుడు భీముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆభీలతఁ గర్ణుని క । ర్ణాభరణము చుక్కవడిన యట్లు వడఁగ సం
శోభిత శరమున నేసి మ । హాభల్ల మురస్ స్థలమ్ము నాడఁగ నేసెన్. 229

ప్రతిపదార్థం: ఆభీలతన్= భయంకరంగా; కర్ణుని= కర్ణుడియొక్క; కర్ణాభరణము= చెవికుండలం; చుక్కపడినఅట్లు= నక్షత్రం రాలినట్లుగా; పడఁగన్= పడిపోయేటట్లు; సంశోభిత శరమునన్+ఏసి= బాగా వెలిగే బాణంతో కొట్టి; మహాభల్లము= పెను బల్లెమును; ఉరస్ స్థలమ్మ= గుండెలో; నాడఁగనేసెన్= నాటుకొనేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి చెవికుండలం చుక్క రాలిపడినట్లుగా పడేటట్లు బాగా వెలిగే బాణంతో భీముడు భయంకరంగా కొట్టి, ఒక పెద్ద బల్లెమును అతడి గుండెలో నాటుకొనేటట్లు వేశాడు.

క. ఆలోనన యారథికుని । ఫాలస్థలి నోలి నెనయఁ బది నారసముల్
గీలించిన నవి యచ్చట । నీలోత్పలమాల వోలె నెఱయం బొలిచెన్. 230

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన= అంతలోనే; ఆ రథికుని= ఆ కర్ణుడి; ఫాలస్థలిన్= నెన్నుదుటిలో; ఓలిన్= వరుసగా; ఎనయన్= పొందగా (ఒప్పి ఉండగా); పది నారసముల్= పది వాడి బాణాలను; కీలించినన్= నాటించగా; అవి= ఆ బాణాలు; అచ్చటన్= ఆ ముఖాన, గుండెలోను; నీలోత్పల మాలవోలెన్= నల్లకలువ దండవలె; పొలిచెన్= ఒప్పారాయి.

తాత్పర్యం: అంతలోనే ఆ కర్ణుడి నెన్నుదుట వరుసగా పది వాడిబాణాలను వేయగా అవి అతడి ముఖాన నల్ల కలువ దండవలె రాణించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. అలిగి బాణశతంబున నాతఁ డతని । నొంచె; నవ్వీరు చాపంబు ద్రుంచె నతఁడు
పఱపె బలువింటఁ గర్ణుండు పటు శరములఁ । బట్టపవలింటి సూర్యుని ప్రభలు వొలయ. 231

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; బాణశతంబునన్= నూరు బాణాలతో; ఆతఁడు= ఆ కర్ణుడు; అతనిన్= ఆ భీముడిని; నొంచెన్= నొప్పించాడు; అతఁడు= ఆ భీముడు; ఆ+వీరుచాపంబున్= ఆ కర్ణుడి వింటిని; త్రుంచెన్= తునియచేశాడు; కర్ణుండు; బలువింటన్= పెద్ద విల్లుతో; పట్టపవలింటి= మిట్టమధ్యాహ్నమందలి; సూర్యుని ప్రభలు= సూర్యకాంతులు; పొలయన్= వ్యాపించగా; పటు= తీవ్రమైన; శరములన్= బాణములను; పఱపెన్= వేసెను.

తాత్పర్యం: కోపంతో కర్ణుడు నూరు బాణాలువేసి భీముడిని నొప్పించాడు. భీముడు కర్ణుడి విల్లు త్రుంచాడు. కర్ణుడు పెద్ద విల్లుతో పట్టపగలింటి సూర్యుడి కాంతి వ్యాపించినట్లు అనేక తీవ్ర బాణాలు భీముడిమీద వేశాడు.

వ. ఇట్లేయు నా సూతనందను విల్లు విదుర్పు దోఁపక గుడుసువడుటఁ జక్రాకృతిం బొలుచు ననలశిఖల చెలువు దాల్చె; నట్టి రయంబునకు భయంబు గొనక భీముండు నిగిడించు హేమ లిప్తనారాచధారలు గగన లక్ష్మి కనకాభరణంబుల చెన్ను చేకొనియె; నప్పుడు కోపంబు రూపంబు గైకొన్న కైవడి నుదీర్ణుండై యక్కర్ణుండు. 232

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఏయు= ఈ విధంగా బాణాలు వేస్తున్న; ఆ సూతనందను= ఆ కర్ణుడి; విల్లు= ధనుస్సు; విదుర్పు= బాణాలు వదలటం; తోఁపక= అగుపించక; గుడుసు+పడుటన్= గుండ్రంగా అగుటచే; చక్ర+ఆకృతిన్+పొలుచు= చక్రాకారంలోఉన్న; అనలశిఖల= అగ్ని జ్వాలల; చెలువు= సొగసు; తాల్చెన్= పొందెను; అట్టి రయంబునకున్= అటువంటి వేగానికి; భయంబు కొనక= భయపడక; భీముండు నిగిడించు= భీముడు వేసే; హేమలిప్త= బంగారు పూత గల; నారాచధారలు= తీవ్రమయిన బాణాల వాదరలు; గగనలక్ష్మి= ఆకాశలక్ష్మియొక్క కనక+ఆభరణంబుల చెన్నున్= బంగారు నగల అందాన్ని; చేకొనియెన్= పొందెను; అప్పుడు; కోపంబు= కోపం; రూపంబు గైకొన్న కైవడిన్= ఆకారం పొందిన విధంగా, ఉదీర్ణుండు+ఐ= అతిశయించినవాడై

తాత్పర్యం: ఒకదాని వెంటఒకటిగా, అతివేగంగా బాణాలు వదలే కర్ణుడి వింటి యొక్క బాణాల విదిలింపు అగుపించక, అది అట్లె గుండ్రంగా వంగి ఉండటం వల్ల, చక్రాకారంలో ప్రవేశించే అగ్నిజ్వాలల సొంపుపొందింది. కర్ణుడు బాణాలు వేసే వేగానికి భయపడకా భీముడు ప్రయోగించే బంగారు పూతబాణాలు, ఆకాశలక్ష్మికి బంగారు ఆభరణాలు అందాన్ని పొందాయి. అప్పుడు కోపమేరూపెత్తినట్లు కర్ణుడు విజృంభించి(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలంకారం: ఉపమ, ఉత్ప్రేక్ష.

చ. పవనజు చాపమున్ హరుల పగ్గములుం దునుమాడి కాఁడితో
నవి పెనఁగాడఁగా వెడఁదయమ్మునఁ గేతువు గూల్చి సూతు మే
నవియగ నేసినం బఱచె నాతఁడు ఫల్గును చక్రరక్షు తే
రి వెనుకకుగ్రశక్తి యడరించెఁ జలింపక భీముఁ డత్తఱిన్. 233

ప్రతిపదార్థం: పవనజు చాపమున్= భీముడి వింటిని; హరుల పగ్గములున్+తునుమాడి= గుర్రాల పగ్గాలను త్రెంచివేసి; అవి= ఆ గుర్రాలు; కాఁడితోన్= నొగలతో; పెనఁగాడఁగాన్= పెనగులాడగా; వెడద అమ్మునన్= విశాలమైన బాణంతో; కేతువు కూల్చి= తేరి పతాకాన్ని పడగొట్టి; సూతుమేను= సారథి ఒడలు; అవియఁగన్= బ్రద్దలయ్యేటట్లు (దెబ్బతినగా); ఏసినన్= కొట్టగా; ఆతఁడు= ఆ సారథి; ఫల్గును= అర్జునుడి; చక్రరక్షు తేరి వెనుకకున్= చక్రరక్షకుడగు భీముడి తేరి వెనుక ప్రక్కకు; పఱచెన్= పర్వెత్తాడు; ఆతఁడు= భీముడు; ఉగ్రశక్తి= భయంకరమైన శక్త్యాయుధాన్ని; అడరించెన్= వేశాడు; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయాన; భీముఁడు; చలింపక= జంకకుండా.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు భీముడి విల్లును త్రుంచాడు, గుర్రాల పగ్గాలను త్రెంచాడు. ఆ గుర్రాలు కాడితో పెనగులాడగా పెద్ద బాణంతో పతాకాన్ని పడగొట్టాడు. సూతుడి శరీరం చీలేటట్లు కొట్టగా అతడు అర్జునుడికి చక్రరక్షకుడి తేరు వెనుకకు పరుగెత్తాడు. ఆ సమయంలో భీముడు బెదరకుండా భయంకరమైన శక్త్యాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **అది సూతనందనుఁడు దొ । మ్మిది శరములఁ దునుముటయు సమీరసుతుఁడు బె**
ట్టిదముగ వాలుఁ బలకయు । న్మదమునఁ గొన నతఁడు పలక నఱకె; నఱకినన్. **234**

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ శక్తిని; సూతనందనుఁడు= కర్ణుడు; తొమ్మిది శరములన్= తొమ్మిది బాణాలతో; తునుముటయున్= త్రుంచుటయు; సమీరసుతుఁడు= వాయునందనుడైన భీముడు; బెట్టిదముగన్= గట్టిగా; వాలున్= కత్తియు; పలకయున్= పలకను; మదమునన్+కొనన్= గర్వంతో తీసికొనగా; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; పలక నఱికెన్= పలకను నరికాడు; నఱకినన్= ఆ విధంగా నరకగా.

తాత్పర్యం: ఆ శక్తిని తొమ్మిది బాణాలతో కర్ణుడు త్రుంచాడు, అపుడు భీముడు బలమయిన కత్తిని, పలకను దర్పంతో తీసికొన్నాడు. కర్ణుడు ఆ పలకను నరికాడు. అట్లా నరకగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. **కరవాలంబున వైచి యా రథికువిల్ ఖండింప నొండొక్క ని**
ష్ఠుర చాపం బతఁ డెత్తునంతకు జవాటోపంబుఁ గోపంబు మ
చ్ఛరముం దేటపడన్ వియచ్చరులు మెచ్చన్ భీముఁ డా సూతసూ
తి రథం బల్లల నాడ దానిపయికిం దెం పొప్ప లంఘించినన్. **235**

ప్రతిపదార్థం: కరవాలంబునన్ వైచి= కత్తితో కొట్టి; ఆ రథికువిల్ ఖండింపన్= ఆ వీరుడి (కర్ణుడి) వింటిని ముక్కలు చేయగా; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; ఒండొక్క= ఇంకొక; నిష్ఠుర చాపంబున్= కఠినమైన వింటిని; ఎత్తునంతకున్= చేతికి తీసికొనేటంతలో; జవాటోపంబున్= వేగంయొక్క విజృంభణము; కోపంబు= కోపము; మచ్ఛరమున్= ద్వేషము; తేటపడన్= బయల్పడగా; వియచ్చరులు= దేవతలు; మెచ్చన్= మెచ్చుకొనగా; భీముఁడు= భీమసేనుడు; ఆ సూతసూతి= ఆ కర్ణుడి; రథంబు+అల్లలన్+ఆడన్= తేరు అల్లాడగా (తేరు ఊగిపోగా); దాని పయికిన్= ఆ తేరు మీదకు; తెంపు+ఒప్పన్= సాహసంతో; లంఘించినన్= దూకగా.

తాత్పర్యం: భీముడు కత్తిని విసరి కర్ణుడి వింటిని విరిచాడు. కర్ణుడు వేరొక విల్లును ఎత్తుకొనేటంతలో నేర్పూ, దర్పమూ, ద్వేషమూ తేటపడేటట్లు, దేవతలు మెచ్చుకోగా, విధంగా కర్ణు డుండే రథం అల్లలనాడేటట్లు, సాహసంతో భీము డా తేరిమీదికి దూకాడు.

వ. **అతండు కేతనంబునకుం గుదురుగాఁ బెనుపొనరం గావించిన పీఠంబు నడుగున నొదింగినం దేరిపయి నతనిం గానక భీమసేనుండు నలుదిక్కులుం బరికించి యతని పాఱుటయు లేకున్న, నయ్యరదంబు క్రిందఁ దూఱెనను తలంపున నతనిం బట్టికొనువాఁడై డిగ్గనుఱుకుటయుం, దోడన తోఁచి రాధేయుండు రథచిత్రగతులు మెఱయ రయంబారఁ బెక్కు నారాచంబు లొక్కమొగిం దనువునఁ జొనుపుచు నేచిన నయ్యనిలతనయుండు సాధన వైకల్యంబున వెడంగు పడియును వెన్నీక మున్ను వివ్వచ్చుచేతం జచ్చిన సామజంబుల హయంబులఁ బుచ్చికొని డాచేత నొడ్డుకొనుచు వలచేత వైచుచుఁ బెనంగె; నవియును వివిధ విశిఖంబులఁ దునియలు సేయుచు నెఱఁకులు నో నేయుచుఁ గర్ణుండు గదిసి తఱుమఁ దదీయ స్యందనంబునకు దుర్గమం బగు నని యతం డర్జునాస్త్ర పతితంబు లైన చతురంగంబుల తిట్టల యోలంబు సొచ్చిన.** **236**

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ కర్ణుడు; తన కేతనంబునకున్= తన ధ్వజానికి; కుదురుగాన్= క్రింద చుట్టు కుదురుగా (పీఠంగా); పెనుపు+ఒనరన్+కావించిన= గొప్పగా చేసిన; పీఠంబు అడుగునన్= పీటక్రింద; ఒదింగినన్= దాగుకొనగా; తేరిపయిన్= తేరిమీద; అతనిన్+కానక= అతడిని చూడక; భీమసేనుండు; నలుదిక్కులు పరికించి= నాలుగు దిక్కులా చూచి; అతని పాఱుటయు లేకున్నన్= వాడు పరుగెత్తుటకూడా లేకపోగా; ఆ+అరదంబు క్రిందన్= ఆ తేరు క్రిందుగా; తూఱెన్+అను తలంపునన్= దూరి ఉండవచ్చుననే భావంతో; అతనిన్+పట్టుకొనువాఁడై= కర్ణుడిని పట్టుకొనవలెనని; డిగ్గన్+ఉఱుకుటయున్= క్రిందికి దూకగా; తోడన

తోఁచి= వెంటనే కనబడి; రాధేయుండు= కర్ణుడు; పెక్కు నారాచంబులు= అనేకములైన వాడిబాణాలను; ఒక్క మొగిన్= ఒక్క వరుసగా; తనువునన్ చొనుపుచున్= ఒంటిమీద వేస్తూ; ఏచినన్= విజృంభించగా; ఆ+అనిల తనయుండు= ఆ భీమసేనుడు; సాధన వైకల్యంబునన్= ప్రయత్నం విచ్ఛేద మయినందున; వెడంగు పడియును= భయపడి కూడా; వెన్ను+ఈక= వీపు చూపకుండా (పారిపోక); మున్ను= అంతకుముందు; వివ్వచ్చుచేతన్+చచ్చిన= అర్జునుడిచేత చచ్చిన; సామజంబుల= ఏనుగులను; హయంబులన్+పుచ్చికొని= గుర్రాలను తీసికొని; డాచేతన్= ఎడమచేతితో; ఒడ్డుకొనుచున్= అడ్డం పెట్టుకొంటూ; వలచేత వైచుచు= కుడిచేతితో కొట్టుతూ; పెనంగెన్= యుద్ధం చేశాడు; అవియును= ఆ ఏనుగులు, గుర్రాలూ; వివిధ విశిఖంబులన్ తునియలు చేయుచున్= అనేక రకాలయిన బాణాలతో ముక్కలు చేస్తూ; నెఱఁకులు= మర్మములను; నోన్+ఏయుచున్= నొవ్వచేస్తూ; కర్ణుండు కదిసి తఱుమన్= కర్ణుడు క్రమ్ముకొని తరుమగా; తదీయస్యందనంబునకున్= అతడి తేరుకు; దుర్గమంబు+అగునని= పోలేక (ముందుకు) పోవునని; అతండు= ఆ భీముడు; అర్జున+అస్త్ర పతితంబులు+అయిన= అర్జునుడి బాణాలకు పడిన (నేలరాలిన); చతురంగంబుల తిట్టలన్= చతురంగ బలాల గుట్టలలో; ఓలంబు సొచ్చినన్= మరుగు చొచ్చి పోగా.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు, తన ధ్వజానికి క్రింద కుదురుగా చేసిన పీఠం క్రింద దాగుకొన్నాడు. భీము డాతడిని వెదకుతూ తేరు మీద కన్పించకపోగా, నాలుగు దిక్కులా చూచి, అతడు పారిపోవటంకూడ కనబడకపోయేసరికి, తేరు క్రింద దూరుకొన్నాడని తలంచి తానూ క్రిందకు పోయి పట్టుకొనవలె భీముడు రథం మీద నుండి క్రిందికి దూకాడు వెంటనే కర్ణుడు పీఠం క్రింది నుండి బయటికి వచ్చి, తన రథం చిత్రగతుల మేరయగా, వేగంగా అనేక బాణాలను భీముని శరీరంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు వేశాడు. అందుకు భీముడు తన ప్రయత్నం భంగమయినందుకు భయపడినప్పటికినీ వెనుకాడకుండా, అంతకుముందు అర్జునుడిచేత చంపబడిన యుద్ధరంగంలోని గుర్రాలను, ఏనుగులను ఎడమచేతితో తనకు అడ్డం పెట్టుకొంటూ, కుడిచేత కర్ణుడి మీద విసురుతూ యుద్ధం చేశాడు. కర్ణుడు వివిధ బాణాలతో ముక్కలు చేస్తూ, మర్మస్థానాలను నొప్పిస్తూ భీముని తరుమగా, భీముడు తన రథం మీదికి వెళ్ళటం సాధ్యం కానిపని అని తలచి, అర్జునుని బాణాలచేత చచ్చిపడి ఉన్న చతురంగబలాల గుట్టల చాటున దాగుకొన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **మొనలతోడను దనతోడ మున్ను పెనఁగి । శ్రమము నొందియు న ట్లరదమున కరిగి**
వెండియును బోరి కడు డస్సి బెండు వడిన । యన్నిరాయుధుఁ జూచి సూతాత్మజుండు. **237**

ప్రతిపదార్థం: మొనలతోడను= సైన్యాలతోను; తన తోడన్= తనతోను (కర్ణుడితో); మున్ను పెనఁగి= ఇదివరకే యుద్ధం చేసి; శ్రమమున్+ఒందియున్= అలసిపోయికూడా; అట్లు+అరదమునకు+అరిగి= ఆ ప్రకారంగా తేరి క్రిందకు పోయి; వెండియును= మరల; పోరి= యుద్ధం చేసి; కడు డస్సి= మిక్కిలి అలసిపోయి; బెండుపడిన= (తేలిక అయిన) బలాన్ని కోలుపోయిన; ఆ+నిరాయుధున్+చూచి= ఆ ఆయుధాలు లేని వాడిని చూచి (అస్త్ర శస్త్రములు లేనివాడిని); సూత+ఆత్మజుండు= కర్ణుడు.

తాత్పర్యం: సేనలతోనూ, తనతోనూ యుద్ధం చేసి అలసిపోయి, ఆ విధంగా తేరుక్రిందికి దిగి, తనతో యుద్ధం చేసి మిక్కిలి అలసి బలహీనుడయిన ఆ ఆయుధహీనుడిని చూచి కర్ణుడు.

క. **మనమునఁ గుంతీవాక్యం । బును నొలసిన నేయు టుడిగి పోయి కదిసి న**
వ్వున మోమొప్ప నతని కి । ట్లను వింటం గడుపు లీల నల్లఁ బొడుచుచున్. **238**

ప్రతిపదార్థం: మనమునన్= తన మనస్సులో (కర్ణుడి మనస్సులో); కుంతీవాక్యంబును= కుంతి మాటలను (ఉద్యోగ పర్వంలో కుంతి కర్ణుడి జన్మాదికాలను చెప్పినప్పటిమాటలను, ఆ సందర్భంలో ఒక్క అర్జునుడిని దక్క తక్కిన పాండవులలో ఎవ్వరినీ చంపనని ఇచ్చిన మాటను); ఒలసినన్= తలపునకు రాగా; ఏయుట+ఉడిగి= బాణాలు వేయటం మాని; పోయి= భీముడి దగ్గరకు పోయి; కదిసి= తాకి; నవ్వున మోము+ఒప్పన్= నవ్వుతో తన మొగముండగా; వింటన్= విల్లుతో; లీలన్= విలాసంగా; అల్లన్+పొడుచుచున్= నెమ్మదిగా గ్రుచ్చుతూ; అతనికిన్= ఆ భీముడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: కుంతి కిచ్చిన మాటలు గుర్తు రాగా, కర్ణుడు బాణాలు వేయటం ఆపి, భీముడికి దగ్గరగావెళ్ళి, నవ్వుమొగంతో తన విల్లును వాని కడుపుమీద అలవోకగా పొడుస్తూ (ఎగతాళిగా) ఇట్లా అంటున్నాడు:

కర్ణుండు భీమసేను నవమానించి నీచోక్తులు పలుకుట (సం. 7-114-69)

ఆ. 'తిండిపోత! నీకు భండనం బేటికి? । గడవఁ జేరి మనసు కాంక్ష దీఱ
నోపుకొలఁది మ్రింగి యూరక నీ వింటి । కడన యుండు మింక నడిచి పడక.' 239

ప్రతిపదార్థం: తిండిపోత!= తిండిమీదనే ఆశ కలవాడా! నీకు భండనంబు+ఏటికిన్= నీకు యుద్ధమెందుకు?; మనసు కాంక్షతీఱన్= మనసులోని ఆశ తీరేటట్లుగా; కడవన్+చేరి= అన్నంవండిన కుండను సమీపించి; ఓపుకొలఁది= శక్తి ఉన్నంతదాకా; మ్రింగి= తిని; నీవు+ఇంటి కడన= నీవు ఇంటివద్దనే; ఊరక ఉండుము= ఊరకుండుము (అనగా నోరు మూసికొని ఉండుము); ఇంకన్= ఇక మీదట; అడిచిపడకు= త్రుళ్ళిపడకుము.

తాత్పర్యం: 'ఓరీ తిండిపోత! నీకు తిండితిప్ప యుద్ధ మెందుకు? నీ మనసులో ఆశతీరేటట్లుగా భోజనపాత్ర వద్దకు చేరి, చాలినంతతిండిని మ్రింగి, ఇంటివద్దనే ఊరక కూర్చొనుము. త్రుళ్ళింత వద్దు.'

వ. అని మఱియును. 240

తాత్పర్యం: అని, ఇంకను.

క. వనమున ఫలమూలంబులు । దిని ముని వై యుందుగాక ధీరోద్ధతిమై
నని సేయ నీకు వచ్చునె? । చను మచటికి నుడిఁగి మడఁగి శాంతుఁడపోలెన్. 241

ప్రతిపదార్థం: వనమునన్= అడవిలో; ఫలమూలంబులు= పండ్లు, దుంపలు; తిని; మునివై ఉందు(వు)కాక!= ఋషివై ఉంటావుకాని; ధీరోద్ధతిమైన్= ధైర్యంతోనూ, దర్పంతోనూ; అని చేయన్= యుద్ధం చేయటానికి; నీకు వచ్చునె?= నీ చేత నవుతుందా?; అచటికిన్= ఆ వనాలకు; ఉడిఁగి= యుద్ధంమాని; మడిఁగి= అడగి; శాంతుఁడ పోలెన్= శాంతమూర్తివలె; చనుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: అడవిలో పండ్లనూ కందమూలాలనూ తింటూ మునివృత్తితో ఉందువుగాక! దర్పంతో విజృంభించి యుద్ధం చేయటం నీ వల్ల అవుతుందా? యుద్ధంమాని, తగ్గి శాంతమూర్తివలె ఆ వనాలకు వెళ్ళుము.

వ. అట్లు నీ యొడ లుండ దేని. 242

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీ ఒడ లుండకుంటే.

క. చేయలఁతిం గని సమరము । సేయుము; నను బోఁటి తోడఁ జెనయకు; నరనా
రాయణులు వారె యచటికిఁ । బోయెదవేఁ బోయి బ్రదుకుపొంక ముడుగుమీ!' 243

ప్రతిపదార్థం: చే+అలఁతిన్+కని= నీ చేయియొక్క ఒడుపును గుర్తించి; సమరము చేయుము= యుద్ధం చేయుము; ననుబోఁటి తోడన్= నావంటి వాడితో; చెనయకు= ఎదిరించవద్దు; నరనారాయణులు వారె= అదిగో నరనారాయణులు వారున్నారు; అచటకిన్+పోయెదవేన్= అక్కడికి పోతే; పోయి బ్రదుకు= అటుపోయి బ్రదికిపో; పొంకము+ఉడుగుమీ!= గర్వము వదులు సూమా; వదలుమా!

తాత్పర్యం: నీ చేతి సత్తా తెలిసికొని యుద్ధం చేయుము. నా బోటివాడితో తలపడవద్దు. అరుగో నరనారాయణులు వారే! అక్కడకు పోతే పోయి బ్రదుకు. గర్వము వదలుకొమ్ము.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో కర్ణుడు తనకున్న అక్కసునంతా వెళ్ళబోసికొన్నాడు. భీముడు తనతో కయ్యానికి తగిన చేవ లేనివాడని, కృష్ణార్జునుల నీడలో బ్రదికిపోవటం మంచి దనీ, ధ్వనివిశేషంతో మాట్లాడాడు.

క. అని పలికె నట్టియెడఁ గృ । ష్ణుని పనుపున నర్జునుండు సునిశిత నారా
చనితాంతపాతముల నా । తనిఁ బిఱుసనఁ జేసి భీము దైన్యము వాఁపెన్. 244

ప్రతిపదార్థం: అని పలికెన్= అని మాట్లాడాడు (కర్ణు డా విధంగా ఎగతాళిగా మాట్లాడాడు); అట్టి ఎడన్= ఆ సమయాన; కృష్ణుపనుపునన్= కృష్ణుడి ఉత్తరువుతో; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; సునిశిత= మిక్కిలి వాడి అయిన; నారాచ= నారసముల (వాడిబాణాల); నితాంతపాతములన్= ఎడతెగని ధారతో (వర్షధారవలె బాణాలను కురిపించటంతో); ఆతనిన్+పిఱుసనన్= అతడు వెనుకకు వెళ్ళేటట్లుగా; చేసి; భీముదైన్యము+పాపెన్= భీముడి దుఃఖాన్ని తొలగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కర్ణుడు మాట్లాడి భీముడిని దీనునిచేయగా, కృష్ణుడి ఉత్తర్వుతో అర్జునుడు ఎడతెగని వాడి బాణాల వానతో ఆతడు వెనుతిరిగిపోయేటట్లు చేసి, భీముడి దుఃఖాన్ని పోగొట్టాడు.

క. మండెడు బలునారసముల । వెండియు నా రజ్జులాని వివ్వచ్చుం డు
ద్దండత నేసిన యెడ నవి । ఖండించెను గురుసుతుండు గర్వం బలరన్. 245

ప్రతిపదార్థం: మండెడు= మండుతూ ఉండే; బలు నారసములన్= పెను బాణాలతో; వెండియున్= మరల; ఆ రజ్జులానిన్= వ్యర్థమైన మాటలు మాట్లాడేవాడిని (పనికిరాని మాటలాడే వాడిని); వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; ఉద్దండతన్= ఎక్కువగా; ఏసిన ఎడన్= (బాణాలు వేసి) కొట్టగా; గురుసుతుండు= అశ్వత్థామ; గర్వంబు+అలరన్= పొగరు వికసించగా; అవి= ఆ బాణాలను; ఖండించెను= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మండుతూ ఉండే బలమైన బాణాలతో పనికిమాలిన మాటలు మాట్లాడే కర్ణుడిని మళ్ళీ కొట్టగా వాటి నన్నిటినీ గురుపుత్రు డయిన అశ్వత్థామ గర్వంతో త్రుంచివేశాడు.

వ. అప్పు డశ్వత్థామ యఱువది నాల్గు నారసంబుల నొప్పించిన నన్నరుండు నిలు నిలు మని యదలించినం దెరలి యతండు కరులగమిఁ జొచ్చె; నాలోనన యమ్మారుతి సారథి యగు విశోకుండు తేరాయితంబు సేసి తెచ్చిన నెక్కి యాతండు విన్నని మొగంబుతోడఁ గవ్వడి కడకుఁ జనియె; నప్పుడు సాత్యకియు నద్దిక్కునకు సగర్వగమనంబునం బోయె' ననిన విని వైచిత్రవీర్యుండు సంజయునితో ని ట్లనియె. 246

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; అశ్వత్థామ; అఱువదినాల్గు నారసంబులన్= అరవై నాలుగు వాడిబాణాలతో; నొప్పించినన్= బాధించగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; నిలుము+నిలుము+అని అదలించినన్= ఆగాగుమని అదరించగా; తెరలి= తొలగి; అతండు= అశ్వత్థామ; కరులగమిన్= ఏనుగుల గుంపులో; చొచ్చెన్= దూరాడు; ఆలోనన= అంతలోనే; ఆ+మారుతి సారథి అగు= ఆ భీముడి తేరు తోలేవాడైన; విశోకుండు= విశోకుడనే పేరున్నవాడు; తేరు+ఆయితంబు చేసి= తేరును సిద్ధం చేసి; తెచ్చినన్= తీసికొని రాగా; ఎక్కి; ఆతండు= భీముడు; విన్నని మొగంబు తోడన్= చిన్నబోయిన మొగంతో; కవ్వడికడకున్+చనియెన్= అర్జునుడి ఒద్దకు వెళ్ళాడు; అప్పుడు సాత్యకియున్= ఆ సమయంలో సాత్యకికూడా; ఆ+దిక్కునకున్= ఆ అర్జును డున్న వైపునకు; సగర్వ= గర్వంతో కూడుకొన్న; గమనంబునన్= నడకతో; పోయెన్+అని= పోయాడని; విని; వైచిత్రవీర్యుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునితోన్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అపు డశ్వత్థామ అరవైనాలుగు బాణాలు వేసి నొప్పించాడు. దానికి అర్జునుడు ఆగుమాగుమని అతడిని హెచ్చరించాడు. అతడు తొలగిపోయి ఏనుగుల గుంపులో దూరాడు. ఈలోగా భీముడి సారథి విశోకుడనేవాడు

ఇంకొక తేరును సిద్ధం చేసి తెచ్చాడు. భీము డా తేరెక్కి ఖిన్నుడుగా అర్జునుడి యొద్దకు చేరాడు. ఆ సమయాన సాత్యకి అర్జును డుండే చోటికి సగర్వంగా నడుస్తూ వెళ్ళాడు. అని చెప్పగా విన్న ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. 'బలియురతోఁ బగ గొనినం । గలుగునె మే లెల్లభంగిఁ గౌంతేయులకుం
గల పా లీఁ దగుఁ దోడ్తోఁ । గలిమియు గీర్తియును బొలియఁగా విన వశమే? 247

ప్రతిపదార్థం: బలియురతోన్= బలవంతులతో; పగ కొనినన్= వైరం తెచ్చుకొంటే; కలుగునె మేలు?= క్షేమం కలుగుతుందా?; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలుగా; కౌంతేయులకున్+కలపాలు= పాండవుల కున్న భాగాన్ని; తోడ్తోన్= వెంటనే; ఈన్+తగున్= ఇవ్వటం మంచిది; కలిమియున్= సంపదయును; కీర్తియును= మంచిపేరును; పొలియగాన్= నశించగా; వినన్ వశమే?= వినగలమా?

తాత్పర్యం: బలవంతులతో వైరం వలన క్షేమం కలుగుతుందా? ఏ విధంగా చూచినా పాండవుల పాలు వెంటనే ఇచ్చివేయటం మంచిది. (లేకుంటే) సంపదా, కీర్తి చెడిపోవటాన్ని వినగలమా?

క. విను మడుగులపైఁ బడి యై । నను, నెంగిలి గుడిచి యైన నరులకుఁ బగ బోఁ
గొని యరుల కినుకడఁచి బ్రదు । కనవలయు నిహమ్ముఁ బరముఁ గలుగునె చెడినన్? 248

ప్రతిపదార్థం: వినుము= (ఓ సంజయా!) వినుము; అడుగులపైన్+పడి ఐనను= కాళ్ళమీద పడి అయినా; ఎంగిలి కుడిచి ఐనన్= ఎంగిలి తిని ఐనా; నరులకున్= మానవులకు; పగ= వైరం; పోఁగొని= పోగొట్టుకొని; అరుల కినుక= శత్రువుల కోపాన్ని; అడఁచి= పోగొట్టి; బ్రదుకన వలయున్= బ్రదుకవలయును; చెడినన్= చెడిపోతే (నాశమైతే); ఇహమ్మున్+పరమున్= ఇహపరాలు (అనగా బ్రదికి ఉన్నపుడు కానీ చనిపోయిన తరువాత కానీ సుఖం); కలుగునె?= కలుగుతుందా?

తాత్పర్యం: సంజయా! వినుము. శత్రువుల పాదాల మీద పడిగాని, వాళ్ళ ఎంగిలి తినిగాని, వాళ్ళ కోపాన్నిపోగొట్టి, పగను వదలి బ్రతకటం మానవులకు మంచిది. నాశనమైపోతే ఇహపరాలు (ఇహలోకపరలోక సుఖాలు) ఉంటాయా?

క. తా నెఱుఁగఁ డొరులు సెప్పిన । నైనను విననేరఁ డట్టి యతిబాలిశు నిం
కే నే మందుఁ? గొడుకు దు । ర్మాని గనునె బ్రదుకు పోకరాకలు దెలియన్. 249

ప్రతిపదార్థం: తాను+ఎఱుఁగఁడు= తనకు తెలియదు; ఒరులు= ఇతరులు; చెప్పిన నైనను= చెప్పినప్పటికినీ; విన నేరఁడు= వినటానికి ఇష్టపడడు; అట్టి= అటువంటి; అతిబాలిశున్= పెద్ద మూర్ఖుడిని; ఏమని+అందున్?= ఏ మనగలను?; కొడుకు= కుమారుడు; దుర్మాని= దురభిమానం కలవాడు; బ్రదుకు పోక రాకలు= ప్రాణం పోవటం, రావటం; కనునె?= గుర్తించునా?

తాత్పర్యం: మిక్కిలి మూర్ఖుడయిన నా కొడుకు దురభిమాని. తనకు తెలియదు ఇంకొకరు చెపితే వినడు. బ్రదుకు రాకపోకలు తెలియని ఆ మూర్ఖుడు అయిన కొడుకును నే నే మనగలను?

విశేషం: దుర్యోధనుడి మౌర్ఖ్యం వలన ధృతరాష్ట్రుడు పొందిన ఆరాటానికి ఈ పద్యం ఒక దృష్టాంతం మాత్రమే.

వ. అది యట్లుండె. 250

తాత్పర్యం: దాని నట్లా ఉండనిమ్ము.

ఆ. గురునిఁ గడచి నరుఁడు కురుసేన సొచ్చిన । యపుడ తెగియెఁ గార్య; మదియుఁ గాక
కలసి రట్టి బల్లిదులు భీమసాత్యకు । లకట! సైంధవుండు హతుఁడ కాఁడె! 251

ప్రతిపదార్థం: గురునిన్= ద్రోణుడిని; కడచి= దాటి; నరుఁడు= అర్జునుడు; కురుసేన చొచ్చిన అపుడు+అ= కౌరవసేనలోకి దూసికొని వచ్చినపుడే; కార్యము= పని (మనపని); తెగియెన్= తీరింది; అదియున్+కాక= అంతే కాకుండా; అట్టి బల్లిదులు= నరుని వంటి బలవంతులు; భీమసాత్యకులు= భీముడు సాత్యకికూడా; కలసిరి= చేరుకొన్నారు; అకట!= అయ్యో!; సైంధవుండు హతుఁడు+అ కాడె!= సైంధవుడు చచ్చినట్టే!

తాత్పర్యం: గురువైన ద్రోణాచార్యుడిని అర్జునుడు దాటి, కౌరవసేనలోనికి దూసుకొని వచ్చినపుడే మనపని అయిపోయింది. అతడికి తోడుగా అంతటి బలశాలులు భీముడూ, సాత్యకీ చేరుకొన్నారు. అయ్యో! ఇక సైంధవుడు చచ్చిపోకుండా ఉండగలడా?

వ. సమర విశేషంబు తెఱంగెఱింగింపు' మనిన నమ్మహీపతి కతం డిట్లను 'నట్లు శైనేయుండు గౌంతేయులఁ గూడం బోవ నలంబుసుం డనురాజు బలంబు మెఱయ నతని మార్కొనిన నయ్యిరువురకుఁ బరస్పర బాణభంజనంబును వర్మ విదారణంబును మర్మభేదనంబును ధనుర్దళనంబును భూచర ఖేచర విస్మయ కరంబును నగు సంగరం బయ్యె; నొక్కింత సేపునకు నాశినిపుంగవుండు. 252

ప్రతిపదార్థం: సమర విశేషంబు= యుద్ధవిశేషాల; తెఱంగు= పద్ధతి; ఎఱింగింపుము+అనినన్= తెలుపు మనగా; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర రాజునకు; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; శైనేయుండు= సాత్యకి; కౌంతేయులన్= కుంతి కుమారులను (భీమార్జునులను); కూడన్+పోవన్= చేరబోగా; అలంబుసుండు+అను రాజు= అలంబుసు డనే పేరు గల రాజు; బలంబు మెఱయన్= తనబలం తెలియగా; అతనిన్ మార్కొనినన్= ఆ సాత్యకిని ఎదుర్కొనగా; ఆ+ఇరువురకున్= సాత్యకి, అలంబుసులకు; పరస్పర= ఒకరితో ఒకరి; బాణ భంజనంబును= బాణాలను విరుచుకొనటమును; వర్మవిదారణంబును= కవచాలను చీల్చుకొనటమును; మర్మ భేదనంబును= మర్మస్థలాలను భేదించటం; ధనుర్దళనంబును= విల్లు త్రుంచుకొనటమును; భూచర= భూమిమీద తిరుగువారికి; ఖేచర= ఆకాశంలో తిరిగేవారికి; విస్మయకరంబును= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేదిగాను; అగు= అయిన; సంగరంబు+అయ్యెన్= యుద్ధమయింది; ఒక్కింత సేపునకున్= కొంతకాలానికి; ఆ శినిపుంగవుండు= ఆ సాత్యకి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు యుద్ధ విశేషాలు వివరించుము'. అనగా సంజయుడు ఆ రాజుతో 'ఆ విధంగా సాత్యకి కుంతి కుమారులను చేరబోయేటప్పటికి అలంబుసు డనే రాజు తన శక్తితో వారి నెదుర్కొన్నాడు. అపుడా ఇద్దరునూ ఒకరి బాణాలను మరొకరు విరిచారు. కవచాలను చీల్చుకొన్నారు. ఆయువు పట్లను నొప్పించుకొన్నారు. విండ్లను విరుచుకొన్నారు. ఆ యుద్ధం భూమ్యాకాశ మార్గాలలో తిరిగేవారికి ఆశ్చర్యాన్ని కల్గించింది. తరువాత కొంత సేపటికి సాత్యకి.

క. తురగములఁ జంపి సారథి । శిరము దునిమి కుండలములఁ జెలువారెడు న
న్నరపతి తల యిలఁ బడ ను । ద్ధుర భంగి వెడంద వాతితూపుల నేసెన్. 253

ప్రతిపదార్థం: తురగములన్+చంపి= గుర్రాలను చంపి; సారథి శిరము తునిమి= సారథి తలను త్రుంచి; కుండలములన్+చెలువారెడు= చెవికున్న కుండలాలతో అందంగా ఉన్న; ఆ+నరపతి తల= ఆ అలంబుసుని తలను; ఇలన్+పడన్= భూమిమీద పడగా; ఉద్దురభంగిన్= భయంకరంగా; వెడంద= విశాలమైన; వాతితూపులన్= ముఖాలు గల బాణాలతో; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడి గుర్రాలను చంపి, సారథిని తలతునిమి, చెవి కుండలాలతో అందంగా ఉన్నవాడి తల భూమిమీద పడేటట్లు పెద్దమొనగల బాణాలతో కొట్టాడు.

క. ఏసి యెలమి నరుగఁగ దు । శ్శాసనుఁడు మొగంబుగా వెసన్ నీ కొడుకుల్
డాసిన నవ్వీరుఁ డనా । యాసంబున దుస్ససేను హయములఁ జంపెన్. 254

ప్రతిపదార్థం: (సాత్యకి అలంబుసుని తల నేల బడవేశాడు) ఏసి ఎలమి నరుగఁగన్= కొట్టి సంతోషంతో వెళ్ళగా; నీ కొడుకుల్= నీ కుమారులు; దుశ్శాసనుఁడు; మొగంబుగాన్= ముందుగా (అనగా నాయకుడుగా); వెసన్= త్వరగా; డాసినన్= చేరగా (సాత్యకి దగ్గరకు); ఆ+వీరుఁడు= ఆ వీరుడు (సాత్యకి); అనాయాసంబునన్= శ్రమ లేకుండా; దుస్ససేను= దుశ్శాసనుడి; హయములన్= గుఱ్ఱాలను; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి అలంబుసుడి తల నేలబడ వేసి ఆనందంగా వెళ్ళుతుండగా, నీ కొడుకులు దుశ్శాసనుడిని నాయకుడుగా ముందుంచుకొని, వేగంగా సాత్యకిని సమీపించగా, ఆ వీరుడు అనాయాసంగా దుశ్శాసనుడి గుఱ్ఱాలను చంపాడు.

వ. చంపి, యతని రథంబునకుఁ గవియుడుఁ ద్రిగర్తు లనేకు లడ్డంబు సొచ్చిన నతండు సేయం గలవారిం బంచశత రథికులం బంచత్వంబు నొందించి బలంబుల బడలువడం జేయఁ బెఱవారు విఱిగిన నాసత్యకసుతుండును మెఱసి చన శూరసేన సైనికులు దొడరుటయు, దోర్విలాసంబు నెఱపి పఱపి కళింగులు గవిసినన్ గం డడంచి కడచి గాండీవిం గనుంగొని జలాశయంబు వెలువడి సింధురంబు సుస్థలంబు సేరిన ట్లాశ్వాసించుచున్న నచ్యుతుం డయ్యోధవరు నాలోకించి నరు నుద్దేశించి. 255

ప్రతిపదార్థం: (సాత్యకి దుశ్శాసనుడి గుఱ్ఱాలను చంపాడు) చంపి అతని రథంబునకున్ కవియుడున్= చంపిన తరువాత దుశ్శాసనుడి తేరుమీదకు పరుగెత్తగా; త్రిగర్తులు= త్రిగర్త దేశస్థులు; అనేకులు= చాలామంది; అడ్డంబు చొచ్చినన్= అడ్డం రాగా; అతండు= ఆ సాత్యకి; చేయన్+కలవారిన్= యుద్ధం చేయగల చేవ ఉన్నవారిని; పంచశతరథికులన్= ఏబదిమంది వీరులను; పంచత్వంబున్+ఒందించి= చంపి; బలంబులన్= సేనలను; బడలువడన్+చేయన్= అలసిపోయేటట్లు చేయగా; పెఱవారు= తక్కిన వారు; విఱిగనన్= చెదరిపోగా; ఆ సత్యకసుతుండును= ఆ సాత్యకి; మెఱసి చనన్= మెరుపు వలె వెలిగి వెళ్ళగా; శూరసేన సైనికులు= శూరసేన దేశపు సేనలు; తొడరుటయున్= ఎదుర్కొనగా; దోర్విలాసంబు నెఱపి= భుజశక్తిని చూపి; పఱపి= వ్యాపింపజేసి; కడచి= దాటి; గాండీవిన్+కనుంగొని= అర్జునుడిని కనుగొని; జలాశయంబున్= కొలనునుండి; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; సింధురంబు= మదపుటేనుగు; సుస్థలంబున్= మంచిచోటికి (ప్రమాదం లేనిచోటికి); చేరినట్లు= చేరినట్లుగా; ఆశ్వాసించుచున్న= ఊర్పులు వదలుతూ ఉండగా; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+యోధవరున్= ఆ వీరశిఖామణిని; ఆలోకించి= చూచి; నరున్+ఉద్దేశించి= అర్జునుడిని ఉద్దేశించి.

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడి గుఱ్ఱాలను చంపి, అతడి తేరుమీదకు సాత్యకి పరుగెత్తేటప్పుడు త్రిగర్త సేనలు అడ్డుపడితే వారిలోని వీరులను ఏబదిమందిని హతమార్చి, సేనలు అలసేటట్లు చేయగా, మిగిలినవారు చెదరిపోగా, సాత్యకి మెరుపువలె మెరసి వెళ్ళాడు. అపుడు శూరసేన దేశసైనికులు భుజబలంతో అతడిని ఎదుర్కొనగా సాత్యకి వారిని పారిపోయేటట్లుచేశాడు. కళింగులు క్రమ్ముకొనగా వారి బలాన్ని నాశంచేసి, ముందుకు సాగి అర్జునుని చూచి కొలనునుండి బయటకు వచ్చి ఏనుగు ప్రమాదం లేనిచోటికి చేరిన విధంగా నిట్టూరుస్తూ ఉన్న సాత్యకిని చూచి, కృష్ణు డర్జునుడితో (ఇట్లన్నాడు).

మ. కృతవర్మాదులఁ జెప్ప నేల? గురు నక్షీణ ప్రభావంబు ము
న్నితఁ డెబ్బంగి నడంచె నొక్కొ! యొకరుం డి ట్లేపుమై రాకకుం
గత మాధర్మజుపంపు నీ దెస సమగ్ర స్నేహముం జూపెఁ జూ
చితె? నీ శిష్యుని సాత్యకిం బటుభుజాశ్రీ గర్వనిర్వాహకున్. 256

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మ+ఆదులన్+చెప్పన్+ఏల?= కృతవర్మ మొదలైన వారిని గూర్చి చెప్పుట ఎందుకు?; గురు= ద్రోణుడి; అక్షీణప్రభావంబు= తరగని శక్తి; మున్ను= ఇదివరకు; ఇతడు+ఎబ్బంగిన్= ఏ ప్రకారంగా; అడంచెన్+ఒక్కొ!= అణగార్చినాడో!; ఒకరుండు= ఒకడు; ఇట్లు+ఏపుమైన్= ఈ విధంగా గర్వంతో; రాకకున్= వచ్చుటకు; కతము= కారణం; ఆ ధర్మజుపంపు= ధర్మరాజు ఆజ్ఞ; నీ దెస సమగ్ర స్నేహమున్ చూపెన్= నీ దిక్కున నిండైన స్నేహాన్ని చూపాడు; నీ శిష్యుని= నీ శిష్యుడి; పటుభుజాశ్రీ= దృఢమైన భుజ బలం సంపద వలని; గర్వనిర్వాహకున్= దర్పంతో ఉండే వాడిని; చూచితె?= చూచావా?

తాత్పర్యం: నీ శిష్యుడిని భుజబలగర్వ నిర్వహకుడైన సాత్యకిని చూచావా! కృతవర్మాదులనుసరే ముందుగా ద్రోణాచార్యుని తరుగని శక్తిని ఏవిధంగా అణగించాడో! ఒక్కడే గర్వంతో ఇక్కడికి రావటానికి కారణం ఆ ధర్మరాజు ఆజ్ఞే. నీ పట్లనిండైన స్నేహాన్ని చూపాడు.

వ. మన కింత ప్రియం బగునే!' యనిన నయ్యింద్రనందనుం డిట్లను 'నితని రాక నా కప్రియంబై తోఁచె నెట్లంటేని ధర్మరాజ రక్షణంబున కితనిం జాలించి వచ్చితి; మీ రథికుం డచ్చట లేమి నతం డే మగునో యెఱుంగ; మా భూపతియును భరద్వాజుబారి నున్నవాఁడు సైంధవుండును నేలకు వ్రాలండు; ప్రొద్దునుం బెద్దయు వ్రాలె నది యట్లుండె; బలసారోదారులైన గురు కృతవర్మాదులను ననేక యోధవీరులతోడం బోరి రథ్యసారథి సహితంబుగా నిప్పురుషార్థపరుండు దప్పిం బడి తెప్పిఱంగానని యాలోనన కయ్యంబున డయ్యనివాఁడును సహాయ సంపన్నుండును నగు భూరిశ్రవుం డదె తలపడఁ గడంగెడు నక్కురు సింహుండు శక్తి చాతుర్య శౌర్యధైర్యాస్త్ర వీర్య సమగ్రుండును గావున నిద్ది సాత్యకికి చాల డెప్పరం బైన తెఱంగు వాటిల్లె; బాండవాగ్రజుం డీయన నిక్కడ కేల పుత్తెంచె? గురుం డామిషంబునకు వేచు డేగచందంబునఁ దనకు వేచుట దలంపవలవదే?' యనుచున్న సమయంబున నాసోమదత్త సూనుండు శైనేయున కడ్డంబు వచ్చి నిలు నిలు మని యదల్చి వెండియు. 257

ప్రతిపదార్థం: (శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో) మనకున్+ఇంత ప్రియంబు అగునే?= మన కింత ఇష్టమయినది జరిగిందికదా? (అనగా ఆ చేసిన పని చాలా ప్రీతికరం); అనినన్= అనగా; ఆ+ఇంద్రనందనుండు= ఆ అర్జునుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు; ఇతని రాక= ఈ సాత్యకి ఇక్కడకురావటం; నాకు+అప్రియంబై తోఁచెన్= నాకిష్టం కానిదిగా తోస్తున్నది; ఎట్లు+అంటి(వి)+ఏని= ఏమనగా; ధర్మరాజరక్షణంబునకున్= ధర్మరాజును కాపాడేటందుకు; ఇతనిన్+చాలించి వచ్చితిమి= ఇతడిని నిలిపి వచ్చాము; ఈ రథికుండు+అచ్చట లేమిని= ఈ వీరు డక్కడ లేకుండట వలన; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; ఏమగునో ఎఱుంగము= ఏమవుతాడో మనకు తెలియదు; ఆ భూపతియును= ఆ రాజుకూడా; భరద్వాజు బారిన్+ఉన్నవాఁడు= ద్రోణాచార్యుడి వలన కలిగే ఉపద్రవంలో ఉన్నాడు; సైంధవుండును నేలకు వ్రాలండు= సైంధవుడు కూడా నేలబడలేదు (చావలేదు); ప్రొద్దునున్+పెద్దయున్ వ్రాలె= సూర్యాస్తమయం కాబోతున్నది; అది అట్లుండెన్= దాని నట్లుండనీ; బలసార= దట్టమయిన బలంతో; ఉదారులు+ఐన= గొప్పవారయిన; గురుకృతవర్మాదులగు ననేకులు= ద్రోణుడు, కృతవర్మ మొదలయినవారు చాలామంది; యోధవీరులతోడన్= యుద్ధవీరులతో; పోరి= యుద్ధం చేసి; రథ్యసారథి సహితంబుగాన్= రథిక సారథులతో; ఇప్పురుషార్థపరుండు= నాలుగు పురుషార్థములను ఆశతో కోరేవాడు; తప్పింపన్+పడి= తప్పించబడి (ప్రమాదం నుండి తప్పించబడి); తెప్పిఱన్+కాని= తప్పించుకొన్నదానిని చూడని; ఆలోనన= అంతలోనే యుద్ధంలో; డయ్యనివాఁడును= అలసిపోనివాడును; సహాయ సంపన్నుండును= సహాయ శక్తి కలాడును; అగు= అయిన; భూరిశ్రవుండు= భూరిశ్రవు డనేవాడు; శక్తి= బలం; చాతుర్య= నేర్పు; శౌర్యధైర్య= వీరుడి ధైర్యంతో; అస్త్రవీర్య సమగ్రుండును= ధైర్యంలో నిండైనవాడును (అనగా శక్తి చాతుర్య శౌర్య ధైర్యాలతో); కావునన్= అయినందున; ఇద్ది= ఈ రావటం; సాత్యకికిన్ చాల డెప్పఱుంబు+ఐన తెఱంగు= సాత్యకికి మిక్కిలి కష్టాన్ని కల్గించే పద్ధతి; పాటిల్లెన్= కలిగింది; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ఈయనన్= ఈ సాత్యకిని; ఇక్కడ కేల పుత్తెంచె?= ఈ చోటి కెందుకు పంపాడో; గురుండు= ద్రోణుడు; ఆమిషంబునకున్= మాంసపుముద్దకు; వేచు= ఎదురుచూచే; డేగ చందంబునన్= డేగవలె; తనకున్= తనకొరకై; వేచుట= కాచుకొని ఉండటం; తలంచవలదే?=

తలచుకోవద్దా?; అనుచున్న సమయంబునన్= అనుకొనేవేళలో; ఆ సోమదత్తసూనుండు= ఆ సోమదత్తుడి కొడుకు (భూరిశ్రవుడు); శైనేయునకున్= సాత్యకికి; అడ్డంబు వచ్చి= అడ్డువచ్చి; నిలు నిలుము= ఆగాగుము; అని; అదల్చి= బెదరించి;

తాత్పర్యం: మన కెంత ఆనందంగా ఉన్నది!' అనిన శ్రీకృష్ణుడితో అర్జునుడు 'సాత్యకి ఈ రావటం నా కానందంగా లేదు' అన్నాడు. 'ఎందుకంటే ధర్మరాజును కాపాడేటందుకు ఈ రథికుడిని నిలిపి వచ్చాము. ఇతడు లేకుండటం మూలాన ఆయన ఏమవుతాడో? తెలియదు. ఆయన ద్రోణాచార్యుడి ప్రమాదకర దృష్టిలో ఉన్నాను సైంధవుడా - ఇంకా చావ లేదు. ప్రొద్దు వ్రాలిపోతూ ఉన్నది. అది అట్లా ఉండగా - మహాబలవంతుడైన ద్రోణ, కృతవర్మాదు లనేకులతో పోట్లాడి ఈ పురుషార్థపరుడు గుర్రాలతో సారథితో అలసి, దాహానికి లోనయ్యాడు.తరుకొనేలోగానే అంతదాక యుద్ధంలో అలుపెరుగనివాడు, సహాయం కలవాడు అయిన భూరిశ్రవుడు అదిగో యుద్ధానికి సిద్ధమయి వస్తున్నాడు. ఆ కురుసింహుడు బలమూ, నేర్పూ, వీరత్వం, ధైర్యం కల అస్త్రబలంతో ఉండేవాడు. అందువలన అతని రాక సాత్యకికి చాలా కష్టం కలిగిస్తుంది. ధర్మరాజు ఇపు డీయన నెందు కిక్కడకు పంపాడో? ఆచార్యుడు మాంసానికై ఎదురుచూచే డేగ మాదిరిగా తనకై కాచుకోవటం ఆయన తలచుకోవద్దా?' అని అంటూ ఉన్న సమయంలో ఆ సోమదత్త కుమారుడు సాత్యకికి అడ్డం వచ్చి నిలు నిలుమని అదలించి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

భూరిశ్రవుండు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి మడియుట (సం.7-117-1)

సీ. **'తేఁకువ లేక పుత్తెంచిన యప్పాండ । వజ్యేష్ఠునకుఁ దలవంపుఁ గాఁగ**
వచ్చుచో మార్కొని చచ్చినవారల । బంధులోకమునకుఁ బ్రమదఁ మెసఁగ
నంతంతఁ జనుదేరఁ నాదటఁ గనుఁగొను । శౌరికిఁ బ్రాణంబు జల్లనంగఁ
బెనఁగించి గెలిపింతు నని యాస సేయు కి । రీటికి నాలావు దేటపడఁగ

తే. **నాయుధంబులఁ దునిమి రథ్యములఁ గూల్చి । సూతుఁ దెగటార్చి తనువున శోణితంబు**
పఱపి పఱుపుదు నిలిచిన నుఱకపట్టి । వ్రచ్చి పడవైతు నెందుఁ బోవచ్చు నీకు?' 258

ప్రతిపదార్థం: తేఁకువ లేక పుత్తెంచిన= ధైర్యంలేక పంపిన; ఆ+పాండవజ్యేష్ఠునకున్= ఆ పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడికి (ధర్మరాజుకు); తలవంపుకాఁగన్= అవమానం కలిగేవిధంగా; వచ్చుచోన్= అక్కడనుండి వచ్చేటప్పుడు; చచ్చిన వారలన్= చనిపోయిన వారిని; బంధులోకమునకున్= బంధువుల సమూహానికి; ప్రమదము+ఎసఁగన్= సంతోషం కలగగా; అంతంతన్+చనుదేరన్= నెమ్మదిగా రాగా; ఆదటన్+కనుఁగొను శౌరికిన్= ప్రేమతో చూచే కృష్ణుడికి; ప్రాణంబు జల్లు+అనంగన్= ప్రాణం చెదరగా; పెనఁగించి= పోట్లాడించి; గెలిపింతును+అని= గెలిపిస్తానని; ఆసచేయు= ఆశపడే; కిరీటికిన్= అర్జునుడికి; నా లావు= నాబలం; తేటపడఁగన్= బాగా తెలియగా; ఆయుధంబులన్+తునిమి= ఆయుధాలను త్రుంచి; రథ్యములన్+కూల్చి= గుర్రాలను చంపి; సూతున్+తెగటార్చి= సారథిని చంపి; తనువునన్= ఒంట్లో; శోణితంబు పఱపి= నెత్తురు వ్యాపింపజేసి; పఱుపుదున్= పరుగెత్తిస్తాను; నిలిచినన్= ఒకవేళ ఎదిరించి నిలిచినట్లయితే; ఉఱక పట్టి= ఊరకే పట్టుకొని (సునాయాసంగా పట్టుకొని); వ్రచ్చి= చీల్చి; పడవైతున్= పడవేస్తాను; ఎందున్+పోవచ్చు నీకున్?= నీకు ఎక్కడకు పోవటానికి సాధ్యం?' (అని భూరిశ్రవుడు సాత్యకితో అన్నాడు).

తాత్పర్యం: 'ధైర్యంలేక నిన్ను పంపిన ధర్మరాజుకు కవమానం కలిగేటట్లు, వచ్చేటప్పుడు నిన్ను దారిలో ఎదుర్కొని, చచ్చినవారి బంధువులకు ఆనందం కలిగేటట్లు, నెమ్మది నెమ్మదిగా రావటం గమనించి ప్రేమతో చూచే కృష్ణుడికి గుండె గతుక్కుమనేటట్లు, యుద్ధం చేసి గెలిపిస్తానని ఆశపడే కిరీటికి నా బలం తెలిసేటట్లు

- ఆయుధాలను ముక్కలు చేసి, గుర్రాలను చంపి, ఒంటి నిండా నెత్తురు వ్యాపింపజేసి నిన్ను పారిపోయేటట్లు చేస్తాను; ఒకవేళ నీవు నిలిస్తే ఊరకే పట్టుకొని సునాయాసంగా చీల్చిపారవేస్తాను. నీ వింక ఎక్కడికిపోగలవు?'

క. **అనిన విని నవ్వి 'నాతో । నని సేఁతకుఁ దెంపు సేసి యడరెడు రథికుం**
గనుట యది నాకుఁ బండువు; । వినవే మీ కెల్ల వేరువి త్తని నన్నున్?' 259

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా (భూరిశ్రవు డావిధంగా అనగా); విని నవ్వి= విని నవ్వినవాడై; నాతోన్= నాతో (సాత్యకితో); అని చేఁతకున్= యుద్ధం చేయటానికి; తెంపుచేసి= సాహసించి; అడరెడు= త్రుళ్ళిపడే; రథికున్+కనుట= వీరుడిని చూడటం; అది= ఆ చూడటం; నాకున్+పండువు= నాకు పండుగ; నన్నున్= నన్నుగూర్చి (సాత్యకినిగూర్చి); మీకు+ఎల్లన్= మీ అందరికీ (కౌరవపక్షం వారికి); వేరువిత్తు+అని= నాశకుడ నని; వినవే?= వినలేదా?

తాత్పర్యం: అని భూరిశ్రవుడు అనగా, సాత్యకి నవ్వి 'నాతో యుద్ధం చేయటానికి సాహసంతో త్రుళ్ళిపడే వీరుడిని చూడటం నాకు పండుగ. మీ అందరికీ నేను నాశకుడనని వినలేదా?'

వ. **అని పలికి సాత్యకి మఱియును. 260**

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి సాత్యకి ఇంకనూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **'ఎదుర నుండ వెఱచి మద మఱి దవ్వుగా । వచ్చి యొదిఁగి తేల? పెచ్చు వెఱిగి**
ప్రేలె; దిపుడ పట్టి నాలుక గోసెద; । మాను మాను రిత్తమాట లేల?' 261

ప్రతిపదార్థం: ఎదురన్+ఉండన్ వెఱచి= ఎదురుగా నిలవటానికి భయపడి; మదము+అఱి= దర్పం నశించి; దవ్వుగాన్ వచ్చి= దూరంగా వచ్చి; ఒదిఁగితి(వి)+ఏల?= ఒదిగిపోయా వెందుకు? (భయంతో గునిసినట్లు); ఏలపెచ్చుపెఱిగి ప్రేలెదు?= ఎందుకు ఊరకే పెచ్చుపెరిగి ప్రేలుతున్నావు? (వదరుతున్నావు?); ఇపుడ పట్టి= ని న్నిపుడే పట్టుకొని; నాలుక కోసెదన్= నాలుకను కోసివేస్తాను; మాను మాను= మానుకో మానుకో; రిత్తమాటలు+ఏల?= ఒట్టి మాట లెందుకు? (వ్యర్థమైన ప్రేలు డెందుకు?)

తాత్పర్యం: '(ఓ భూరిశ్రవా!) ఎదురుగా నిలువటానికి భయపడి, దర్పాన్ని కోల్పోయి దూరంగా వచ్చి ముడుచుకు పోతున్నావెందుకు? ఊరకే పేట్రేగి ప్రేలుతున్నావు. ని న్నిపుడే పట్టుకొని నాలుక కోసివేస్తాను. పనికిరాని మాట లెందుకు? వెంటనే మానుకొమ్ము.

వ. **అనియె న ట్లియ్యిరువురు నొండొరులఁ బరుసంబులు పలుకుచుఁ దలపడి పలుదెఱంగుల మెఱుంగుటమ్ము లొండొరులపై నిగిడించుచు నొకళ్ళొకళ్ళ మార్గణంబులు మగిడించుచు వర్మంబులు వ్రయ్య నేయుచుఁ దనువులు నెత్తుట జొత్తిల్లం జేయుచుఁ దమ్ము సేన లేనికపోరు సూచునట్లు సూడం బోరి పోరి పరస్పర తురంగ విదారణంబును మిథస్సూత మారణంబును నన్యోన్యధ్వజపాతనంబును నితరేతధనుశ్ఛేదనంబును జేసి యీసునం గరవాలంబులుఁ బలకలుం గొని పాదచారు లై చేరి వివిధ చిత్రగతులం బెనంగి పాసి యించుకసేపు దప్పిక తీర్చికొని క్రమ్మఱఁ గదిసి పలకలు పఱియలు గావించి యలుఁగుల నొడ్డనంబుల నంగవంచనంబులను వ్రేటుపోటుల సవదరింపకుండం గాచికొను నోజ మెఱయుచుండి విన్నాణంబుతగులున మేనులు బెరసిన మల్లయుద్ధ ప్రకారం బగు పెనంకువకుఁ జొచ్చి; రప్పుడా భూరిశ్రవుండు మేలుచే యయి పోరుట గనుంగొని కృష్ణుండు జిష్ణున కి ట్లనియె. 262**

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆ భూరిశ్రవ స్సాత్యకులు; ఒండొరులన్= ఒకరి నొకరు; పరుసంబులు పలుకుచున్= దురుసుమాటలు మాటాడుతూ; తలపడి= ఎదుర్కొని; పలు తెఱంగులన్= అనేక విధాలుగా; మెఱుంగు+అమ్ములు= మండే బాణాలను; ఒండొరులపైన్ నిగిడించుచున్= ఒకరిమీద ఒకరు వేస్తూ; ఒకళ్ళొకళ్ళ మార్గణంబులు= ఒకరు ఇంకొకరి అమ్ములను; మగిడించుచున్= వెనుకకు త్రిప్పుతూ; వర్మంబులు= కవచాలు; వ్రయ్యలు చేయుచున్= చీల్చుతూ; తనువులు= శరీరాలు; నెత్తుట జొత్తిల్లన్+జేయుచున్= నెత్తురులో మునుగజేస్తూ; తమ్మున్= తమ ఇరువురినీ; సేనలు= సైనికులు; ఏనికపోరు= ఏనుగులతో పోట్లాట; చూచునట్లు= చూచేవిధంగా; చూడన్= చూడగా; పోరి, పోరి= పోట్లాడి పోట్లాడి; పరస్పర తురంగ విదారణంబును= ఒకరొకరి గుఱ్ఱాలను చంపటం; మిథస్సూత మార్గణంబును= ఒకళ్ళొకళ్ళ సారథులను చంపటం; అన్యోన్య ధ్వజపాతనంబును= ఒకరు ఇంకొకరి కేతనాలను పడగొట్టటం; ఇతర+ఇతర ధనుః+ఛేదనంబును= ఒకరు మరియొకరి విండ్లను త్రుంచివేయటం; చేసి= చేసి; ఈసునన్+కరవాలంబులు= అసూయతో కత్తులు; పలకలున్+కొని= డాళ్ళు తీసికొని; పాదచారులు+ఐ చేరి= నడచి దగ్గరకు వెళ్ళి; వివిధ చిత్రగతులన్+పెనంగి= అనేక విధాలగు గతులతో పోట్లాడి; పాసి= ప్రక్కకు తొలగి; ఇంచుకసేపు= కొంతకాలం; దప్పిక దీర్చుకొని= ఆయాసం వలన కలిగిన దాహాన్ని పోగొట్టుకొని; క్రమ్మఱన్+కదిసి= మరల ఎదుర్కొని; పలకలు పఱియలు కావించి= డాళ్ళను ముక్కలు చేసి; అలుఁగులన్+ఒడ్డనంబులన్= కత్తుల వ్యూహాలతో; అంగవంచనంబులును= ఒకరి నొకరు మోసగించటం; వ్రేటుపోటులన్= దెబ్బల తాకిడిని; సవదరింపకుండన్= తాల్చకుండా; కాచికొను ఓజన్= కాపాడుకొనే నేర్పు; మెఱయుచుండి= ప్రకాశిస్తూ ఉండి; విన్నాణంబు తగులునన్= నేర్పుతో; మేనులు బెరసిన= ఒడళ్ళు దాచుకోగా; మల్లయుద్ధ ప్రకారంబు+అగు= ముష్టియుద్ధ విధానంతో; పెనంకువకున్= యుద్ధానికి; చొచ్చిరి= మొదలు పెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ భూరిశ్రవుండు= ఆ భూరిశ్రవుడు; మేలు చేయి అయి= పై చేయి అయి; పోరుట= యుద్ధం చేయటం; కనుంగొని= గుర్తించి; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; జిష్ణునకున్= అర్జునుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భూరిశ్రవుడూ సాత్యకీ ఒకరి నొకరు తీవ్రంగా దూషించుకొంటూ ఢీకొని, అనేక విధాలుగా మెరిసే బాణాలను వేసుకొంటూ, ఒకరు వేసిన బాణాలను ఇంకొకరు త్రిప్పికొట్టుతూ, కవచాలను చీలుస్తూ, శరీరాలు నెత్తుట మునిగేటట్లుగా చేస్తూ, సైనికులు తమ ఇద్దరినీ ఏనుగుల పోట్లాట చూచినట్లు చూడగా పోట్లాడి పోట్లాడి, ఒకరి గుఱ్ఱాలను వేరొకరు చంపుతూ, ఒకరి సారథిని మరొకరు హతమారుస్తూ, ఒకరి కేతనాన్ని మరొకరు పడగొట్టుతూ ఒకరి అమ్ములను మరొకరు విరుస్తూ, అసూయతో కత్తీ డాలూ తీసుకొని, పాదచారులుగా అనేక రకాలుగా పోట్లాడారు. కొంత దూరానికి వెళ్ళి దాహాన్ని తీర్చుకొని మళ్ళీ చేరి, డాళ్ళను తునకలు చేసి కత్తులను త్రిప్పుతూ ఉపాయంగా శరీరాలు తప్పించుకొంటూ, వ్రేటుపోటుల తాకిడి తగులకుండా బలం మెరయగా నేర్పుతో ఒళ్ళు రాచుకోగా మల్లయుద్ధంలో పెనగులాటకు పూనుకొన్నారు. ఆ సమయంలో భూరిశ్రవుడు పై చేయిగా యుద్ధం చేయటం చూచిన శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. **పెనుమొనతోడ మున్ పెనఁగి పెద్దయు డయ్యుటఁ జేసి సోమద**
త్తునిసుతుచేతఁ జిక్కి కడుదుర్దశఁ బొందె శినిప్రవీరుఁ డీ
తనిఁ దగుఁ గావ నీకయి కదా యిట రాక! మృగేంద్రు బారిఁ జొ
చ్చిన కరివోలె నయ్యెఁ; వెసఁ జేకొని కావుము పాండవోత్తమా! **263**

ప్రతిపదార్థం: పాండవోత్తమా!= పాండవశ్రేష్ఠా అర్జునా!; శినిప్రవీరుఁడు= సాత్యకి; పెను మొనతోడన్= పెద్దసేనతో; మున్ పెనఁగి= ముందు పోట్లాడి; పెద్దయున్= మిక్కిలి; డయ్యుటన్+చేసి= అలసిపోయినందున; సోమదత్తుని సుతుచేతన్+చిక్కి= భూరిశ్రవుడికి; దొరికి; కడు దుర్దశన్+పొందెన్= మిక్కిలి దీనావస్థను చెందాడు; ఈతనిన్= ఇతడిని; కావన్+తగున్= కాపాడదగి ఉన్నది; ఇటు రాక= ఈ దిక్కుకు రావటం; నీకయికదా!= నీ కొరకు కదా!; మృగేంద్రుబారిన్= సింహానికి; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; కరివోలెన్+అయ్యెన్= ఏనుగు మాదిరిగా అయింది; వెసన్= త్వరగా; చేకొని= కైకొని; కావుము= కాపాడుము. (సాత్యకిని కాపాడుము).

తాత్పర్యం: 'ఓ పాండవోత్తమా! ఇదివరకే పెద్ద సేనతో పోట్లాడి మిక్కిలి అలసిపోయినందున (సాత్యకి) సోమదత్తుడి కొడుకయిన భూరిశ్రవుడి చేతికి చిక్కి, చాలా దీనమయిన స్థితిలో ఉన్నాడు. శినివంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన ఇతడిని కాపాడవలసి ఉన్నది. నీ కొరకే వచ్చి సింహం బారిన పడ్డ ఏనుగు మాదిరి అయినాడు, త్వరగా ఆ సాత్యకిని కాపాడుము.' (అని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని కోరాడు).

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. **అనునెడ భూరిశ్రవసుం । డనూనబల మొప్ప దానవాంతకు ననుజ**
న్మునిఁ బట్టి పుడమిపై వై । చినఁ గ్రిందై యోపినంత సేయుచునుండెన్. **264**

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= శ్రీకృష్ణు డట్లా అనేటప్పటికి; భూరిశ్రవసుండు= భూరిశ్రవసుడు; అనూన బలము+ఒప్పన్= మిక్కిలి బలం అమరగా; దానవ+అంతకు అనుజన్మునిన్= శ్రీకృష్ణుడి తోబుట్టును (సాత్యకిని); పట్టి= పట్టుకొని; పుడమిపైన్ వైచినన్= భూమిమీద వేయగా; క్రిందై= తాను క్రింద ఉండి (తగ్గిపోయి); ఓపిన అంత= శక్తి కొలది; చేయుచు+ఉండెన్= పోట్లాడుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని శ్రీకృష్ణు డర్జునుడితో సాత్యకిని కాపాడవలసి ఉన్నదని అంటూ ఉండగానే సాటిలేని బలంతో భూరిశ్రవసుడు శ్రీకృష్ణుడి తోబుటునైన సాత్యకిని పట్టుకొని భూమిమీద వేయగా, క్రిందయిన సాత్యకి తన యోపినకొలది శక్తివంచన లేక పోట్లాడుతూ ఉన్నాడు.

వ. **అమ్మురహరుండు మఱియుం దఱిమి ధనంజయుతో 'నీకుం దోడ్పడ వచ్చి నీ శిష్యుండొరులచేత దురవస్థం బొంద నూరకునికి యుచితంబగునే?' యనిన నతం డిట్లనియె.** **265**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మురహరుండు= ఆ మురుని చంపినవాడు (శ్రీకృష్ణుడు); మఱియున్= ఇంకను; తఱిమి= తొందరపెట్టి; ధనంజయుతోన్= అర్జునుడితో; నీకున్+తోడ్పడవచ్చి= నీకు సహాయంగా వచ్చి; నీ శిష్యుండు= నీ శిష్యుడు; ఒరులచేతన్= ఇంకొకరిచేత; దురవస్థంబు+ఒందన్= కష్టపడుతుండగా; ఊరకునికి= ఊరకుండటం; ఉచితంబు+అగునే?= న్యాయమా?; అనినన్+అతండు+ఇట్లు+అనియెన్= అనగా అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఆ శ్రీకృష్ణు డర్జునుడిని ఇంకా తొందరపెట్టె 'నీకు సహాయంగా వచ్చిన నీ శిష్యుడు ఇతరులచేత కష్టపడుతూ ఉండగా ఊరకొనుట న్యాయమా?' అని అనగా అతనితో అర్జును డిట్లా అన్నాడు.

తే. **ఒండు దెసఁ జక్కఁ జూడరాకుండునట్లు । గాఁగ రథములు పయి పయిఁ గ్రమ్మె వార**
లెక్క టెక్కటి పోరెద రిపుడు నాకు । నేయఁగాఁ దగ; దీరెండు నిటుల నుండ. **266**

ప్రతిపదార్థం: ఒండు దెసన్= ఇంకొక దిక్కు; చక్కన్+చూడన్= బాగా చూడటానికి; రాక+ఉండునట్లు= సాధ్యం కానట్లుగా; కాఁగన్= కాగా; రథములు= తేరులు; పయిపయిన్ క్రమ్మెన్= మీద మీద చుట్టుకొన్నాయి; వారలు= ఆ సాత్యకి భూరిశ్రవులు; ఎక్కటెక్కటి పోరెదరు= ఒక్కొక్కరే యుద్ధం చేస్తున్నారు; ఇపుడు నాకున్= ఈ సమయంలో; ఈ రెండు= ఈ తేరులు క్రమ్ముకొని ఉండగాను; వీరెక్కటి యుద్ధం చేస్తుండగాను; ఇటులు+ఉండన్= ఈ విధంగా ఉండగా; ఏయఁగాన్ తగదు= కొట్టటం సరికాదు. (న్యాయం కాదు)

తాత్పర్యం: 'ఇంకొక దిక్కుకు చక్కగా చూడ సాధ్యం కానట్లుగా తేరులు మీద మీద క్రమ్ముకొన్నాయి. అంతేకాదు వాళ్ళిద్దరూ (సాత్యకి భూరిశ్రవసులు) ఎక్కటి యుద్ధం చేస్తున్నారు. ఈ సమయంలో నేను బాణంతో కొట్టటం న్యాయం కాదు. ఈ రెండూ ఇట్లా ఉన్నా'

విశేషం: ఆనాటి యుద్ధాలలో ఎక్కటి యుద్ధంలో వీరులుండగా మరొక్కరు దూరి అందులో ఒకనిని కొట్టటం యుద్ధనీతి కాదు.

వ. నెచ్చెలి చావునుం జూడం జాల; నీ రథికులను వారించెద; నయ్యోధవరునిం గాచెద' ననియె; నప్పుడు సాత్యకి చాల డస్సిన సౌమదత్తి యతిక్రమించి యెగసి పడవైచి వాని వలచేయు నురంబును నిరుగాలం ద్రొక్కి యెక్కుడు మదంబున మణికంకణ కిరణ స్ఫురణ సుందరంబగు కరంబు మెఱయం గృపాణం బెత్తి గళంబు దునియ వేయువాఁడై పూఁచిన నా భుజం బింద్రధ్వజంబునుం బోలెఁ బొలిచి నీ సైనికుల చూడ్కులకు వేడ్కలు సేయ వాసుదేవుండు వేగిరపడి యేయు మేయు మని పలికిన బార్థుం డక్కౌరవోత్తముం జిత్తంబున నగ్గించుచు వెడందవాతియమ్ముఁగ్రక్కునం దొడిగి గాఢాకర్షణంబును దీవ్రతేజంబును రయంబునుం బరఁగంజేసి యేసినం దునిసిపడి యబ్బాహువు మహాభుజంగంబు చందంబున శోభిల్లె; నిచ్చటి సేననెల్ల దురపిల్లె నా భూరిశ్రవుండు దన్ను నఫలితప్రయత్నునిం జేసినవాఁడు గాండీవి యగు టెఱింగి యాఱని కోపంబున గర్హించు మనంబుతో నతని దిక్కు సూచి తగునెలుంగున ని ట్లనియె. 267

ప్రతిపదార్థం: నెచ్చెలి చావును చూడన్+చాలన్= మిత్రుడి చావును చూడలేను; ఈ రథికులను= ఈ రథ వీరులను; వారించెదన్= అడ్డగిస్తాను; ఆ+యోధవరునిన్+కాచెదన్= ఆ వీరశ్రేష్ఠుడిని కాపాడుతాను; అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; సాత్యకి చాల డస్సినన్= సాత్యకి చాలా అలసిపోగా; సౌమదత్తి= భూరిశ్రవసుడు; అతిక్రమించి ఎగసి= మీరి, పై కెగసి; పడవైచి= క్రిందకు త్రోసి; వాని వలచేయున్= సాత్యకి కుడిచేతిని; ఉరంబును= ఎదను (గుండెను); ఇరుగాలన్+త్రొక్కి= తన రెండు కాళ్ళతో త్రొక్కి; ఎక్కుడు మదంబునన్= మిక్కిలి గర్వంతో; మణికంకణ కిరణ స్ఫురణసుందరంబు+అగు= మణులు పొదిగిన కడియాల కాంతి తళ తళలాడే అందమయిన; కరంబు= చేయి; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; కృపాణంబు+ఎత్తి= కత్తి ఎత్తి; గళంబు తునియ వేయువాఁడు+ఐ= (సాత్యకి) కంఠం తునిగేటట్లు వేసేవాడుగా; పూఁచినన్= పూనగా; ఆ భుజంబు= ఆ భూరిశ్రవుడి చేయి; ఇంద్రధ్వజంబునున్+పోలెన్ పొలిచి= ఇంద్రుడి టెక్కెం మాదిరిగా ఒప్పి; నీ సైనికుల చూడ్కులకున్= నీ సేన చూపులకు; వేడ్కలు+చేయన్= సంతోషాన్ని కల్గించగా; వాసుదేవుండు= కృష్ణుడు; వేగిరపడి ఏయుము+ఏయుము+అని పలికినన్= తొందరపడి కొట్టు కొట్టు అని చెప్పగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఆకౌరవ+ఉత్తమున్= ఆ కౌరవశ్రేష్ఠుడిని; చిత్తమునన్+అగ్గించుచున్= మనస్సులో పొగడుతూ; వెడందవాతి అమ్ము= విశాలమైన వాడి అయిన బాణాన్ని; గ్రక్కునన్+తొడగి= వెంటనే సంధించి; గాఢ+ఆకర్షణంబును= దట్టంగా లాగగల శక్తికలదియు; తీవ్రతేజంబును= మిక్కిలి శక్తికలదియు; రయంబును= వేగమును; పరగన్+చేసి= ప్రవర్తిల్లగా (వ్యాపించగా) చేసి; ఏసినన్= కొట్టగా; తునిసిపడి= తెగిపడి; ఆ+బాహువు= ఆ చేయి (కత్తి నెత్తిన భూరిశ్రవసుని చేయి); మహాభుజంగంబు చందంబునన్= పెనుబాము మాదిరిగా; శోభిల్లెన్= ప్రకాశించింది; ఇచ్చటి సేనలు+ఎల్లన్= ఇక్కడి సైన్యమంతా; దురపిల్లెన్= దుఃఖపడింది; ఆ భూరిశ్రవుండు; తన్ను= తనను; అఫలిత ప్రయత్నున్ చేసినవాఁడు= సిద్ధించని ప్రయత్నమున్నవాడినిగా చేసినవాడు; గాండీవి= అర్జునుడు; అగుట+ఎఱింగి= కావటం తెలిసికొని; ఆఱని కోపంబునన్= చల్లారని కోపంతో; గర్హించు= అసహ్యించే; మనంబుతోన్= మనస్సుతో; అతని దిక్కు చూచి= అతడి ప్రక్కచూచి; తగు ఎలుంగునన్= తగిన గొంతుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మిత్రుడి చావు చూడలేను. ఆ వీరులను అడ్డుకొంటాను ఈ వీరుడిని కాపాడుతాను' అని అన్నాడు. ఆ సమయంలో చాలా అలసిన సాత్యకిని భూరిశ్రవుడు మిగిలి, పైకెత్తి క్రింద పడవేసి తన రెండు కాళ్ళతో అతడి గుండెను, కుడిచేతిని త్రొక్కిపట్టి, గర్వంతో చేతికంకణాలలోని మణులు కాంతి తళతళలాడే అందమయిన చేతితో, మెరిసే కత్తి నెత్తి, సాత్యకి కంఠాన్ని నరికి వేయటానికి పూనుకొన్నాడు. ఆ భూరిశ్రవుడి చేయి, చూచేవారికి ఇంద్రధ్వజంవలె ఒప్పింది. అపుడు నీ సేనలకు సంతోషం కలిగింది. దానిని చూచి కృష్ణుడు వేగంగా వేయుమని అర్జునుని త్వరపెట్టాడు. అపుడు అర్జును డా కౌరవశ్రేష్ఠుడిని మనసులో మెచ్చుకొని,

విశాలమూ వాడికలదీ అయిన బాణాన్ని వెంటనే వింట సంధించి, బాగా లాగి - మిక్కిలి వేగం, వాడి వెలుగూ వ్యాపించగా కొట్టాడు. కత్తి నెత్తిన భూరిశ్రవుడి చేయి తెగిపోయి, పెనుబాము మాదిరిగా ప్రకాశించింది. నీ సేనలు దుఃఖించాయి. తన ప్రయత్నాన్ని సిద్ధించకుండా చేసినవాడు అర్జునుడని తెలిసికొని, ఆరని కోపంతో, అసహ్యించుకొనే మనసుతో ఆ దిక్కు చూచి తగిన గొంతుతో భూరిశ్రవు డీ విధంగా అన్నాడు:

ఉ. 'నీ దెసఁ జూడ నొండొకరినిం దగ మార్కొని పోరుచుండఁ బెం
పేది వినీచకర్మమున కియ్యకొనం దగునే? భవాదృశుం
డీదురుపాయ మగ్గురుఁడొ యింద్రుఁడొ రుద్రుడొ నీకుఁ జెప్పె దా
మోదరుఁ డింతపాపమున కోర్వఁగఁ జేయునె నిన్ను నర్జునా!' 268

ప్రతిపదార్థం: అర్జునా!= ఓ అర్జునా!; నీదెసన్+చూడన్= నీ దిక్కుగా నేను చూడలేదు; ఒండు+ఒకరినిన్+తగ మార్కొని= మరొక్కడిని తగినట్లు ఎదుర్కొని; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా; పెంపు+ఏది= పెద్దరికం నశించి; వినీచకర్మమునకున్= మిక్కిలి నీచమయిన పనికి; భవాదృశుండు= నీవంటివాడు; ఇయ్యకొనన్+తగునే?= అంగీకరించవచ్చునా?; ఈ దురుపాయము= ఈ మోసపు ఉపాయం; ఆ+గురుఁడొ= ఆ గురువగు ద్రోణాచార్యుడా?; ఇంద్రుఁడొ= ఇంద్రుడా!; రుద్రుఁడొ!= పాశుపతాస్త్రాన్ని నీకు ఒసగిన ఈశ్వరుడా?; నీకున్+చెప్పెన్?= నీకు చెప్పాడు?; దామోదరుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; నిన్నున్= నిన్ను; ఇంత పాపమునకున్= ఇటువంటి పాపపు పనికి; ఓర్వఁగన్+చేయునె?= సహింపజేస్తాడా?

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! నేను నీ దిక్కు చూడలేదు. ఇంకొకరితో ఎదుర్కొని పోరాడుతూ ఉండగా మర్యాద లేక ఇట్టి నీచమయిన పనికి పూనుకొంటావా? ఈ నీచోపాయాన్ని నీకు అస్త్రవిద్యాగురువైన ద్రోణుడా, నీ పుట్టుకకు ఆధారమైన ఇంద్రుడా, నీకు పాశుపతాస్త్రాన్ని ఇచ్చిన రుద్రుడా ఎవరు చెప్పారయ్యా! దామోదరు డింత పాపాని కొడికట్టేటట్లు చేస్తాడా?'

విశేషం: అస్త్రవిద్యలో ధర్మతత్త్వాన్ని బోధించిన ద్రోణుడి శిష్యుడవు, దేవరాజయిన ఇంద్రుడి వరాన పుట్టిన వాడవు, పరమేశ్వరుడి దయావిశేషంతో (మహాతపశ్శక్తితో) పాశుపతాస్త్రాన్ని సాధించిన నీవు శ్రీకృష్ణుడి ప్రేరణతో ఇట్టి నీచమయిన పనిచేస్తావా?' ఇదేమి న్యాయమని భూరిశ్రవుడు అర్జునుడిని ప్రశ్నించాడు.

వ. అనిన విని అబ్బాహ్లికపౌత్రు నాలోకించి. 269

తాత్పర్యం: అనగా విని ఆ బాహ్లికుడి మనుమడిని చూచి.

చ. 'నృపతులు సొచ్చి పోరునెడ నెయ్యురు బంధులుఁ దోడుపాటు నీ
చపుఁ బనియే? నినుం బగఱు సంపఁగఁ గావఁగ లేని మీ బలా
ధిపతుల దూఱు సాత్యకి యతిశ్రమ మొందిన చోటఁ దాఁకి క
ష్టపటిచి చంపె దీ; వతఁడు సచ్చునె యాఱడి యేను గల్గఁగన్? 270

ప్రతిపదార్థం: నృపతులు= రాజులు; చొచ్చి= ప్రవేశించి; పోరు ఎడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; నెయ్యురు= మిత్రులు; బంధులు= బంధువులు; తోడుపాటు= తోడ్పడటం (సాయపడటం); నీచము+పనియే?= నీచ మయిన పనియా?; నినున్= నిన్ను; పగఱు= పగవాండ్రు (శత్రువులు); చంపఁగన్= చంపివేయగా; కావఁగన్ లేని= కాపాడలేని; మీ బల+అధిపతులన్= మీ సేనా నాయకులను; దూఱు(ము)= తిట్టుము; సాత్యకి అతిశ్రమము+అందినచోటన్+తాఁకి= సాత్యకి మిక్కిలి అలసిన సమయాన ఎదుర్కొని; కష్టపఱిచి= బాధపెట్టి; ఈవు చంపెద(వు)= నీవు చంపబోతున్నావు; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; చచ్చునె?= చనిపోతాడా?; ఏనున్+కల్గఁగన్=

నే నుండగా; ఆఱడి= నిందయా?

తాత్పర్యం: రాజులు యుద్ధం చేసేటప్పుడు మిత్రులు, బంధువులు తోడ్పాటుగా రావటం నీచకార్యమా? నిన్ను శత్రువులు చంపుతూ ఉండగా కాపాడలేని మీ దండునాయకులను దూషించుము. చాల శ్రమనందిన సాత్యకిని అవమానించి చంపటానికి పూనినావు. నే నుండగా అతడు చనిపోతాడా? నిందపడతాడా?

వ. మీ రందఱు నట్టకాదే? యధర్మపరులయి యభిమన్యు ననుచితంపు జంపు చంపితి' రని నిరుత్తరుం జేసి, యప్పుడు దన్ను నీ కొడుకులుం గొందఱు రాజులును నిందించిన నత్తెఱంగునన పలికి వారల పలుకుల నుడిపి, యా సౌమదత్తి నుపలక్షించి శోకించి, యతనికుందు మాన్పం దలంచి. 271

ప్రతిపదార్థం: మీరందరును= (కౌరవ పక్షమువారు) మీరంతా; అట్టు+అ కాదే!= ఆ విధంగానే కదా! (అన్యాయంగా); అధర్మపరులు+అయి= ధర్మం లేని వారుగా; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; అనుచితంపు= ఉచితం కాని; చంపుచంపితిరి= చావు కలిగేటట్లుగా చంపారు; అని= అని చెప్పి; నిరుత్తరున్+చేసి= బదులు చెప్పలేనట్లు చేసి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తన్నున్= అర్జునుడిని; నీకొడుకులు కొందఱు రాజులును= నీ కుమారులు; మరికొందరు రాజులును; నిందించినన్= తిట్టగా; ఆ+తెఱంగునన పలికి= అదే విధంగా మాటాడి; ఆ సౌమదత్తిన్= ఆ సోమదత్త కుమారు డయిన భూరిశ్రవుడిని; ఉపలక్షించి= చూచి; శోకించి= దుఃఖపడి; అతని కుందు మాన్పన్+తలంచి= అతడి బాధను పోగొట్ట నెంచి.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడిని మీరంతా అధర్మంతో చంపారుకదా!' అని మాటాడకుండా చేశాడు. అపు డర్జునుడిని, నీ కొడుకులూ, మరికొంతమంది రాజులూ నిందించగా, అదే విధంగా అర్జునుడు వారి నోరులు మూయించాడు. భూరిశ్రవుడి యెడ అనుకంపతో అతడి నుద్దేశించి అతడి మనసులోని బాధను పోగొట్టనెంచి.

తే. 'క్షత్ర ధర్మంబు కీడునఁ గటకటా మ । హాత్మ! నీయట్టి వాని కి ట్లధిక పీడ
సేయ వలసె; నా ప్రతిన చర్చింపు; మెల్ల । పనులకును మూల మా సుయోధనుఁడ సూవె! 272

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహనీయుడా!; క్షత్రధర్మంబు కీడునన్= క్షత్రియధర్మం వలని పాపంచేత; కటకటా!= అయ్యయ్యో!; నీ అట్టివానికిన్= నీ వంటివానికి; అధికపీడ చేయవలసెన్= మిక్కిలి కష్టాన్ని కలిగించ వలసి వచ్చింది; నా ప్రతిన= నా శపథాన్ని; చర్చింపుము= యోచింపుము; ఎల్ల+పనులకున్= అన్ని పనులకును (కౌరవపాండవులకు సాగిన, సాగుతున్న స్పర్థలకు); మూలము= మొదలు (ఆధారం); ఆ సుయోధనుఁడు+అ చూవె!= ఆ దుర్యోధనుడే సుమా!

తాత్పర్యం: 'ఓ మహాత్మా! క్షత్రియ ధర్మం కారణంగా నీ వంటి వాడిని ఇట్లా బాధింపవలసి వచ్చింది. నా శపథాన్ని గూర్చి యోచింపుము. ఈ అన్నిపనులకు (మంచి చెడ్డలకు) ఆ సుయోధనుడే కారణం.

వ. అన్నరపతి నరకంబునం బడం గలవాఁడు; నీవు సద్గతిం బొందు' మనవుడు నతండు శైనేయు విడిచి యపసవ్యకరంబున శరంబులు వఱుచుకొని ప్రాయోపవేశనమతి నుండి ప్రాణాయామ పరాయణుండై యోగయుక్తుండయ్యె; నంత నొడలి కుత్సాహంబు వచ్చి లేచి సాత్యకి గరవాలం బమర్చికొని మాధవధనంజయభీమాశ్వత్థామ కృపకర్ణులు వలదు వలదని యెలుంగెత్తి వారింప క్రోధోన్మాదంబున శిరశ్ఛేదనంబు సేసిన భూరిశ్రవుండు సిద్ధచారణ గణాభినందితుం డగుచుఁ బుణ్యలోకంబున కరిగె; నా శినివరుండు దన్ను వారించిన వారల నుద్దేశించి యభిమన్యు వధప్రకారం బుపన్యసించె; నప్పుడు మన సైనికు లిట్టు దగునే యనువారును, గోపం బేమి సేయింప? దనువారును నతని చేతఁబడినవాఁ డుడుగునే? యనువారును

గోపం బేమి సేయింప? దనువారును నతని చేతఁబడినవాఁ డుడుడునే? యనువారును నై రనిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కి ట్లనియె. 273

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నరపతి= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); నరకంబున్+పడన్+కలవాఁడు= నరకానికి పోతాడు (కష్టాలకు లోనవుతాడు); నీవు సద్గతిన్+పొందుము= నీవు పుణ్యలోకాలకు పొమ్ము; అనవుడున్= అనగా; అతండు= ఆ భూరిశ్రవుడు; శైనేయున్ విడిచి= సాత్యకిని వదలి; అపసవ్య కరంబునన్= ఎడమచేతితో; శరంబులు= బాణాలు; పఱుచుకొని= క్రింద పరుచుకొని; ప్రాయోపవేశన మతిన్+ఉండి= ప్రాయోపవేశ బుద్ధితో; ప్రాణాయామ పరాయణుండు+ఐ= ఊపిరిని తన ఇష్టప్రకారం నిలపటానికి సిద్ధపడినవాడై; యోగయుక్తుండు+అయ్యెన్= ధ్యానంతో కూర్చున్నాడు; అంతన్= ఆ మీదట; ఒడలికిన్= ఒంటికి; ఉత్సాహంబు లేచి వచ్చి= శక్తి కలిగి; సాత్యకి; కరవాలంబు+అమర్చికొని= కత్తిని చేతబట్టుకొని; మాధవ ధనంజయ భీమ+అశ్వత్థామ కృపకర్ణులు= వీరందరూ; వలదు వలదు= వద్దు వద్దు; అని= అంటూ; ఎలుంగు+ఎత్తి వారింపన్= గొంతెత్తి అడ్డుకోగా; క్రోధ+ఉన్మాదంబునన్= కోపం వలన కలిగిన మత్తుతో; శిరస్+ఛేదనంబు చేసినన్= (భూరిశ్రవుడి) తలను కత్తిరించగా; భూరిశ్రవుండు; సిద్ధచారణ గణ+అభినందితుండు+ అగుచున్= సిద్ధచారణ గణాలతో కీర్తింపబడుతూ; పుణ్యలోకంబునకున్+అరిగెన్= సద్గతికి పోయాడు; ఆ శినివరుండు= ఆ శినివంశశ్రేష్ఠుడు (సాత్యకి); తన్ను వారించిన వారలన్+ఉద్దేశించి= తన్నడ్డుకొన్నవారిని ఉద్దేశించి (చూచి); అభిమన్యువధ ప్రకారంబు= అభిమన్యుడిని చంపిన విధానాన్ని; ఉపన్యసించెన్= వివరించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మన సైనికులు; ఇట్లు తగునే? అనువారున్= ఈ విధంగా చేయవచ్చునా? అనేవారును; కోపంబు+ఏమి చేయింపదు?+అనువారును= కోపం ఏ పనిని చేయించదు? అనేవారును (కుపితులకు ధర్మాధర్మ వివక్ష ఉండదు); అతనిచేతన్= సాత్యకి చేతిలో; పడిన; వాడు= సాతకి; ఉడుగునే= ఊరకుంటాడా?; అనువారును= అనేవారును; ఐరి= అయ్యారు; అనినన్ విని= అని చెప్పగా విని; ధృతరాష్ట్రుండు సంజయుననకున్+ఇట్లు+అనియెన్= ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: రాజైన ఆ దుర్యోధనుడు నరకానికి పోతాడు నీవు స్వర్గానికి పోతావు.' అంటూ అర్జునుడు అనగా, ఆ భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని వదలి ఎడమచేతితో బాణాలను క్రిందపరుచుకొని ప్రాయోపవేశ బుద్ధితో సమాధిలోకి వెళ్ళాడు. అపుడు సాత్యకి ఉత్సాహంతో కత్తిని చేతబట్టి శ్రీకృష్ణార్జునులును, భీమ, అశ్వత్థామ కర్ణులును వలదని గొంతెత్తి వారించినా, కోపంతో ఒడలు తెలియక భూరిశ్రవుడి తలను నరికివేశాడు. సిద్ధచారణ గణాలు కీర్తిస్తూ ఉండగా అతడు సద్గతికి పోయాడు. తనను అడ్డుకొన్నవారందరికి సాత్యకి అభిమన్యుడిని (కౌరవులు) చంపిన పద్ధతిని గూర్చి వివరించాడు. ఆ సమయాన మనసేనలోని వారు 'ఈ విధంగా చేయవచ్చునా?' అనీ, 'కోపం ఎంతటి పనినైనా చేయించగల'దనీ, 'సాత్యకి చేతపడితే అతడు చంపకుండా మానుకుంటాడా, అని అన్నారని చెప్పిన సంజయుడి మాటలకు ధృతరాష్ట్రుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'గురు కృతవర్మాది రథిక । వరులకు నవిజయ్యుఁ డైనవాఁడు శినివరుం
డరయఁగ మహాద్భుతం బ । క్కురువరుచే నాతఁ డిట్లగుట సూతసుతా!' 274

ప్రతిపదార్థం: సూతసుతా!= సారథి కుమారుడా (సంజయా!); గురుకృతవర్మ+ఆది రథిక వరులకున్= ద్రోణుడు, కృతవర్మ మొదలయిన వీరవరులకు; అవిజయ్యుఁడు+ఐనవాఁడు= జయించ వీలుకానివాడు; శినివరుండు= శినివంశ శ్రేష్ఠుడు (సాత్యకి); అరయఁగన్= పరిశీలింపగా; ఆ+కురువరుచేన్= ఆ కురువంశం వాడయిన భూరిశ్రవుడి మూలాన; ఆతఁడు; ఇట్లు+అగుట= ఈ విధంగా కావటం (అవమానానికి లోనుకావటం); మహా+అద్భుతంబు= చాలా అబ్బురంగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'ఓ సంజయా! ద్రోణుడు, కృతవర్మ మొదలయిన వీరవరులకు సైతం జయించటానికి వీలుకానివాడు సాత్యకి. ఈ కురువంశంవాడయిన భూరిశ్రవుడి అవమానానికి అతడు గురికావటం చాలా వింతగా ఉన్నది' (అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో అన్నాడు).

సంజయుఁడు ధృతరాష్ట్రునకు సాత్యకి పరాభవ కారణంబు చెప్పుట (సం. 7-119-1)

వ. అనవుడు నతఁ డమ్మహీపతి కిట్లను 'దీనికిం గారణంబు గల దాకర్ణింపుము; సోమవంశవరుం డగు యయాతి నందనుం డయిన యదుని కులంబున జనియించిన దేవమీఢునకుఁ బుట్టిన శూరుని కొడుకు వసుదేవుండు రూపగుణంబులఁ బ్రసిద్ధుండై పెరుఁగుచుండ దేవకుం డను భూవల్లభుండు దన పుత్రికి దేవకీదేవికి స్వయంవర మహోత్సవం బాచరించిన నవ్వసుదేవునకై యయ్యాదవాన్వయజాతుం డగు శిని యవ్వనితఁ బరాక్రమంబునఁ దేరఁ గూడిన రాజలోకంబుఁ దొడరి పోరంజాలక నిలిచిన సోమదత్తుం డొక్కరుండును బోక పెనంగె; నయ్యిరువురు నొండొరులచేత విరథులై కృపాణంబులు గొని ధరణికి లంఘించి పోరునెడ నయ్యదువీరుం డాక్రమించి బాహ్లికతనయుం గొప్పువట్టి యొఱగం దిగిచి యనుకంప పెంపునం జంప నొల్లక తన్ని విడిచినం బోయి సిగ్గు పెంపునఁ దలయెత్తి తిరుగనేరక వనంబున కరిగి హరు నుద్దేశించి పెద్దకాలంబు దపంబు సేసిన నప్పరమేశ్వరుండు ప్రత్యక్షంబై వరంబు వేడుమనినఁ దత్కాలంబునకు శినియును దదీయసుతుండును గడచనుటం జేసి శినిమనుమని ననిం బడవైచి తన్నం జాలు తనయు నీవలయు నని యడిగిన నద్దేవుం' డట్ల యగుం గాక! 'యని యానతిచ్చి యంతర్హితుం డయ్యెఁ దద్వరప్రభావంబున భూరిశ్రవుండు సాత్యకి నిట్లు సేసె నని చెప్పిన నాంబికేయుండు గయ్యం బటమీఁద నెట్లు సెల్లె? ననుటయు సంజయుం డి ట్లనియె. 275

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; అతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ రాజునకు (ధృతరాష్ట్రుడితో); ఇట్లు+అనున్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు; దీనికిన్+కారణంబు కలదు= దీనికి నిమిత్తమున్నది (సాత్యకిని భూరిశ్రవుడు అవమానించటానికి); సోమవంశవరుండు+అగు= చంద్రవంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన; యయాతినందనుండు+అయిన= యయాతి కొడు కయినటువంటి; యదుని కులంబునన్= యదుడి వంశంలో; జనియించిన= పుట్టిన; దేవమీఢునకున్ బుట్టిన= దేవమీఢుడనే వాడికి పుట్టిన; శూరునికొడుకు వసుదేవుఁడు= శూరు డనే వాడికొడుకు వసుదేవుడు; రూపగుణంబులన్ ప్రసిద్ధుండు+ఐ= గుణంలో, ఆకారంలో పేరు పొందినవాడయి; పెరుఁగుచుండన్= పెరుగుతూ ఉండగా; దేవకుండు+అను భూవల్లభుండు= దేవకు డనేరాజు; తన పుత్రికిన్= తన కూతురికి; దేవకీదేవికిన్= దేవకీదేవి అనే ఆమెకు; స్వయంవర మహోత్సవంబు+ఆచరించినన్= స్వయంవరాన్ని చాటగా; ఆ+వసుదేవునకై= ఆ వసుదేవుడి కొరకై; ఆ+యాదవ+అన్వయ జాతుండు+అగు= ఆ యాదవకులంలో పుట్టిన వాడయిన; శిని= శిని అనేవాడు; ఆ+వనితన్+పరాక్రమంబునన్+తేరన్= ఆ స్త్రీని శౌర్యంతో తీసికొని రాగా (ఇతరులను జయించి); కూడిన రాజ లోకంబు= అక్కడ చేరిన రాజులందరూ; తొడరి= ఎదిరించి; పోరన్+చాలక= యుద్ధం చేయలేక; నిలిచినన్= నిలిచిపోగా; సోమదత్తుఁడు+ఒక్కరుండునున్= సోమదత్తు డొక్కడే; పోక పెనంగెన్= వెన్నిచ్చిపోకుండా యుద్ధం చేశాడు; ఆ+ఇరువురు= ఆ శిని, సోమదత్తులు; ఒండొరులచేతన్= ఒకరితో ఒకరు; విరథులు+ఐ= తేర్లు పోగొట్టుకొన్నవారయి; కృపాణంబులు కొని= కత్తులు తీసికొని; ధరణికిన్ లంఘించి= భూమిమీదకు దూకి; పోరు ఎడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; ఆ+యదువీరుండు= ఆ యాదవవీరుడు(శిని); ఆక్రమించి= క్రమ్ముకొని; బాహ్లికతనయున్= బాహ్లికుడికొడుకును (సోమదత్తుని); కొప్పు+పట్టి ఒఱగన్+తిగిచి= జుట్టుపట్టి క్రిందకు లాగి; అనుకంప పెంపునన్= దయాధిక్యంతో; చంపన్+ఒల్లక= చంపటానికి ఇష్టపడక; తన్ని విడిచినన్= కొట్టి వదలగా; పోయి= వెళ్ళి; సిగ్గు పెంపునన్= ఎక్కువైన సిగ్గుతో(అవమానంతో); తలయెత్తి తిరుగ నేరక= తల పైకెత్తి తిరుగ లేక; వనంబునకున్+అరిగి= అడవికి వెళ్ళి; హరున్+ఉద్దేశించి= ఈశ్వరుడిని గూర్చి; పెద్దకాలంబు= చాలాకాలం; తపంబు చేసినన్= తపస్సు చేయగా; ఆ+పరమేశ్వరుండు ప్రత్యక్షంబు+ఐ= ఆ పరమశివుడు ఎదుట నిలిచి; వరంబు వేడుము+అనినన్= కోరికను కోరుకొనుమనగా; తత్కాలంబునకున్= ఆవేళకు; శినియును, తదీయ సుతుండును= శినీ, వాడి కొడుకుకూడా; కడ చనుటన్+చేసి= చనిపోవటంచేత; శినిమనుమని= శిని మనుమడిని; అనిన్+పడవైచి= యుద్ధంలో క్రింద తోసి; తన్నన్+చాలు= తన్నగల్గిన;

తనయున్= కొడుకును; ఈ వలయున్+అని= ఈయవలయు నని; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ+దేవుఁడు+అట్లు+అ+అగు+కాక!= ఆ విధంగానే అవుగాక!; అని ఆనతి+ఇచ్చి= అని ఆజ్ఞచేసి; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= మాయమయినాడు; తద్వర ప్రభావంబునన్= ఆ వరముయొక్క శక్తిచేత; భూరిశ్రవుండు సాత్యకిన్+ఇట్లు చేసెన్= భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని ఈ విధంగా చేశాడు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కయ్యంబు+అటమీఁదన్= యుద్ధం తరువాత; ఎట్లుచెల్లెన్?= ఏ విధంగా సాగింది?; అనుటయున్= అనగా; సంజయుండు+ఇట్లు అనియెన్= సంజయు డీవిధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: చంద్రవంశంలో గొప్పవా డయిన యయాతి కుమారుడూ యదువంశంవాడూ దేవమీఢునికి పుట్టిన శూరునికొడుకు వసుదేవుడు అందచందాలలో పేరుపొందుతూ, పెరుగుతూ వచ్చాడు. దేవకు డనే రాజు తన కూతురు దేవకీదేవికి స్వయంవరం చాటాడు. ఆ వసుదేవుడికిగాను యాదవకులంలో పుట్టిన శిని బలపరాక్రమాలతో ఆమెను తీసికొని వచ్చాడు. స్వయంవరానికి వచ్చిన రాజులలో ఎవరూ, అతడిని ఎదిరించి పోరాడలేకపోగా, సోమదత్తు డొక్కడు మాత్రం వెన్నిచ్చి పోకుండా యుద్ధం చేశాడు. శిని, సోమదత్తులు ఒకరితేరును ఇంకొకరు విరిచారు. తేరులు లేనివారై భూమిమీదకు దూకి యుద్ధం చేశారు. ఆ యాదవరాజు, వీరుడూ అయిన శిని బాహ్లికుడి కుమారు డయిన సోమదత్తుని జుట్టు పట్టి లాగి, క్రింద త్రోసి, తన్ని, అవమానించి దయతలచి చంపకుండా వదలిపెట్టాడు. అవమాన భారంతో తల ఎత్తుకొనలేక అడవులు పట్టిపోయి పరమేశ్వరుడిని ఉద్దేశించి సోమదత్తుడు తపస్సు చేశాడు. శివుడు ప్రత్యక్షమయి వరం కోరుకొమ్మన్నాడు. ఆ వేళకు శినీ, అతడి కొడుకూ కూడా కాలగతిలో కలసిపోయారు కాబట్టి, అతడి మనుమడిని యుద్ధంలో తన్నగలిగే వాడిని, తనకు కొడుకుగా ప్రసాదించుమని కోరాడు. ఆయన సరే అన్నాడు. ఆ తర్వాత శివుడు అంతర్హితు డయ్యాడు. ఆ వరశక్తి వలన భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని ఈ విధంగా అవమానించగలిగాడు.' అని సంజయుడు చెప్పాడు. 'ఆ తరువాత యుద్ధం ఎట్లా సాగిం?' దని ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగా సంజయుడు దాని ప్రకారం చెపుతూ ఉన్నాడు.

ఆ. సౌమదత్తి యిట్లు సచ్చినఁ దదనంత । రంబు రథము సింధురాజు దెసకు
నరుఁడు నడపఁ బంచె నారాయణు నపుడు । గురుసుతాది రథికవరులు నృపుఁడు. 276

ప్రతిపదార్థం: సౌమదత్తి= సోమదత్తుడి కుమారు డయిన భూరిశ్రవుడు; ఇట్లు చచ్చిన్= ఈ విధంగా చనిపోగా; తద్+అనంతరంబు= ఆ మీదట; నరుఁడు= అర్జునుడు; రథము= తన తేరును; సింధురాజుదెసకున్= సైంధవు డున్న దిక్కునకు; నారాయణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; నడపన్= తోలుటకు; పంచెన్= ఉత్తర్వు చేశాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; గురుసుత+ఆది= అశ్వత్థామ మొదలగు; రథికవరులు= వీరులలో మొనగాండ్రు; నృపుఁడు= రాజయిన దుర్యోధనుడును.

తాత్పర్యం: భూరిశ్రవు డీ విధంగా చనిపోగా, తనతేరును సైంధవు డున్న దిక్కునకు తోలు మని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణునకు ముదల ఇచ్చాడు. అపు డశ్వత్థామ మొదలయిన మొనగాండ్రును, రాజయిన దుర్యోధనుడును. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

వ. బరవసంబు సేసి యడ్డపడి; రట్టి యెడ కర్ణ సాత్యకులకుఁ గయ్యంబయ్యె; నత్తెఱంగు వివరించెద వినుము; కృష్ణుండు త్రికాలవేది యగుటఁ దన తమ్మునికి భూరిశ్రవుని వలనం బుట్టు నెడరు తెఱం గెఱింగి తొలునాఁటి రాత్రి నిజసారథి యగు దారుకునితోడఁ బార్థుని ప్రతిన నెరపం బూని పలుకు నెపంబున మన యరదం బాయితంబు సేసికొని యెల్లి గయ్యంబునకుం గొని రమ్మని చెప్పెనప్ప డెట్టి యడియాలంబులతోఁ బాంచన్యంబుం బూరింపం గలవాఁడై పలికె నా చందంబున నంతకు మున్న యాసూతునకు నేతేరవలయు

తడవు గనుంగొని శంఖంబు పూరించిన వాఁడును శైల్యసుగ్రీవ మేఘ పుష్పవలాహకంబు లను వాహంబుల వేగంబు నెఱయ మెఱయం బొలుచు గరుడకేతనంబు గ్రాలఁ దేరు తత్కాలంబున కొదవ నాలంబులోనికిఁ దెచ్చిన నయ్యచ్యుతుండు మెచ్చుచు నాశైనేయున కిచ్చినం జూచి కౌంతేయుం డచ్చెరువందిన నతనికి నవ్విధంబు గొంత సూచించె; నిట్లు సాత్యకి సన్నద్ధుం డై. 277

ప్రతిపదార్థం: బరవసంబుచేసి= ధైర్యంచేసి; అడ్డపడిరి= అడ్డుకొన్నారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్ణ సాత్యకులకున్ కయ్యంబు+అయ్యెన్= కర్ణుడికీ సాత్యకికీ పోట్లాట జరిగింది; ఆ+తెఱంగు= ఆ పద్ధతి; వివరించెదన్= తెలియచెపుతాను; వినుము; కృష్ణుండు; త్రికాలవేది= మూడు కాలాలూ తెలిసినవాడు; అగుటన్= అయినందున; తన తమ్మునకున్= తనకు తమ్ము డయిన సాత్యకికి; భూరిశ్రవుని వలనన్= భూరిశ్రవుడి మూలాన; పుట్టు= కలుగు; ఎడరు తెఱంగు= ఆపదయొక్క విధం; ఎఱింగి= తెలిసి; తొలునాఁటి రాత్రి= అంతకు ముందు రాత్రి; నిజ సారథి+అగు= తన సారథి అయిన; దారుకునితోడన్= దారుకుడితో; పార్థుని ప్రతిన= అర్జునుడి శపథాన్ని; నెరపన్+పూని= నెగ్గజేయ నిశ్చయించుకొని; పలుకు నెపంబునన్= మంతనమాడే మిషతో; మన+అరదంబు+ఆయితంబు చేసికొని= మన తేరును సిద్ధం చేసికొని; ఎల్లి= రేపు (మరునాడు); కయ్యంబునకున్+కొని రమ్ము= యుద్ధానికి తీసికొని రావలసింది; అని చెప్పెన్= అని చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆమాట చెప్పిన సమయంలో; ఎట్టి అడియాలంబులతోన్= ఎటువంటి గురుతులతో; పాంచజన్యంబున్= తన శంఖమును; పూరింపన్+కలవాడై= అటువంటి శబ్దం చేసేవాడుగా; పలికెన్= చెప్పాడు; ఆ చందంబునన్= ఆ విధంగా; అంతకు మున్న= అంతకంటే ముందుగానే; ఆ సూతునకున్= ఆ సారథికి; ఏతేరవలయు= రావలసిన; తడవు కనుంగొని= సమయం గుర్తుంచుకొని; శంఖంబు పూరించినన్= శంఖాన్ని ఊదగా; వాఁడును= దారుకుడును; శైబ్య, సుగ్రీవ, మేఘపుష్ప, వలాహకంబులను= శైబ్య సుగ్రీవ మేఘపుష్ప వలాహకా లని పిలువబడే; వాహంబులన్= గుర్రాలను; వేగంబు నెఱయమెఱయన్ పొలుచు= వేగం తెలియగా ప్రకాశించే; గరుడ కేతనంబు= గరుడ ధ్వజం; క్రాలన్= ప్రకాశించగా; తేరు= తేరు; తత్కాలంబునకున్= ఆ సమయానికి; ఒదవన్= కలుగగా; ఆలంబులోనికిన్+తెచ్చినన్= యుద్ధంలోనికి తీసికొనిరాగా; ఆ+అచ్యుతుండు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; మెచ్చుచున్= మెచ్చుకొంటూ; ఆ శైనేయునకున్+ఇచ్చినన్= ఆ సాత్యకికి ఈయగా; చూచి= చూచినవాడై; కౌంతేయుడు+అచ్చెరువు+అందినన్= కుంతి కొడుకయిన అర్జునుడు ఆశ్చర్యపడగా; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ఆ+విధంబు= ఆ పద్ధతిని (ఉపాయాన్ని); కొంత సూచించెన్= కొంచెం తెలియజేశాడు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారం; సాత్యకి సన్నద్ధుండు+ఐ= సాత్యకి సిద్ధమయి.

తాత్పర్యం: ధైర్యంతో (భూరిశ్రవుడు చనిపోగా అర్జునుడి తేరు సైంధవుడి దిక్కునకు శ్రీకృష్ణుడు తోలగా) అశ్వత్థామ మొదలయిన వీరులు అర్జునుడికి అడ్డం వచ్చారు. అప్పుడు కర్ణ సాత్యకులు పోరుట జరిగింది. దానిని వివరిస్తాను వినుము. (అని సంజయు డన్నాడు). త్రికాలవేది అయిన శ్రీకృష్ణుడు తన తమ్ము డయిన సాత్యకికి భూరిశ్రవుడి మూలాన కలిగే ఆపదను తెలిసికొని ముందురోజు రాత్రి తన సారథి అయిన దారుకుడితో పార్థుడి ప్రతిజ్ఞను నెగ్గించటానికి నిశ్చయించి మాట్లాడే నెపంతో 'మన తేరును సిద్ధంచేసికొని రేపు యుద్ధరంగానికి తీసికొని రావలసింది' అని చెప్పాడు. ఆ సమయంలో ఏ గురుతుతో పాంచజన్యాన్ని పూరిస్తా నని చెప్పాడో ఆ విధంగా అంతకంటే ముందుగానే ఆ సారథికి తేరు తేవలసిన సమయాన్ని గుర్తుంచుకొని శంఖాన్ని ఊదాడు. అపుడు దారుకుడు శైబ్య సుగ్రీవ మేఘపుష్ప వలాహకాలనే గుర్రాలను వేగం మెరయగా గరుడకేతనంతో ఆ సమయానికి ఆ తేరును సరిగా యుద్ధరంగంలోకి తీసికొని రాగా, ఆ శ్రీకృష్ణుడు అతడిని మెచ్చుకొని, సాత్యకికి ఆ తేరు నిచ్చాడు. దాని కర్జునుడు అబ్బురపడ్డాడు. శ్రీకృష్ణు డా ఉపాయాన్ని కొంచెం తెలియజేశాడు. ఈ విధంగా సాత్యకి యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ఏచి నరునకు సాహాయ్య మాచరించు। కౌతుకంబున నేతేరఁ గర్ణుఁ డతని
నధిక సంరంభమునఁ దాఁకె నక్కిరీటి। కని జనార్దనుతోఁడ ని ట్లనియె నగుచు. 278

ప్రతిపదార్థం: ఏచి= విజృంభించి; నరునకున్= అర్జునుడికి; సాహాయ్యము+ఆచరించు= సహాయము చేసే; కౌతుకంబునన్= ఉత్సాహంతో; ఏతేరన్= రాగా; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; అధిక సంరంభమునన్= మిక్కిలి ఆటోపంతో; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; కని= చూచి; జనార్దనుతోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి సాయం చేయాలనే ఆసతో సాత్యకి విజృంభించి రాగా, కర్ణుడు చాలా ఆటోపంతో అతడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ స్థితిని చూచి నవ్వుతూ అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'భూరిశ్రవుండు సచ్చుట। సైరింపక సూతసుతుఁడు సాత్యకితోడం
బోరం దొడంగె; మనము వి। చారింపక యెయ్యవలయు సరిగొనకుండన్.' 279

ప్రతిపదార్థం: భూరిశ్రవుండు చచ్చుట= భూరిశ్రవుడు చనిపోవటం; సైరింపక= ఓర్వలేక; సూతసుతుఁడు= కర్ణుడు; సాత్యకితోడన్= సాత్యకితో; పోరన్+తొడంగెన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు; మనము= మనం; విచారింపక= సందేహించకుండా; సరిగొనకుండన్= చంపకుండా; ఎయ్యవలయున్= వెంబడించవలెను.

తాత్పర్యం: 'భూరిశ్రవుడు చావటాన్ని సహించక కర్ణుడు సాత్యకితో యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు. అతడు చావకుండా మనం నిస్సందేహంగా అతడిని వెంబడించాలి.

ఆ. అనుఁడు నతఁడు సాలు నతనికి నా చక్ర। రక్షకులు గడంగి రయము మెఱయఁ
గదిసి తోడుపడిరి కావున నక్కడి। చింతవలవ దని మురాంతకుండు. 280

ప్రతిపదార్థం: అనుఁడున్= అర్జునుడు అట్లా అనగా; ముర+అంతకుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ కర్ణుడికి; అతఁడు= సాత్యకి; చాలున్= పోరుతో సరిపోతాడు - సరి ఉజ్జీ అని భావం; ఆ చక్రరక్షకులు= ఆ సాత్యకి రథచక్రాలను రక్షించే వీరులు (అంగరక్షకుల వంటివారు); కడంగి= పూనుకొని; రయము మెఱయన్= వేగం ప్రకాశించేటట్లు; కదిసి= సమీపించి, కూడి; తోడుపడిరి= సహాయపడ్డారు; కావునన్= కాబట్టి; అక్కడి చింత= ఆ వైపు దిగులు (సాత్యకికి కీడు కలుగుతుందనే బెంగ); వలవదు+అని= వద్దని.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విని శ్రీకృష్ణు డిట్లా అన్నాడు. 'ఆ కర్ణుడికి సాత్యకి అన్నింట సరితూగుతాడు. అంతేకాక, అతడి చక్రరక్షకులు అప్రమత్తంగా పూనికతో వేగంగా అతడిని సమీపించి తోడుపడ్డారు. కాబట్టి ఆ వైపు దిగులు నీవు పెట్టుకొనవద్దు.'

వ. తేరును సైంధవుని దెసకుం దరిమె; నప్పుడు శైనేయరాధేయుల పో రెల్లవారును వెఱఁగుపడి చూచుచుండి; రత్తెఱంగు సంగరంబు సురాసుర గంధర్వుల యందునుం గలుగదు; విను; మట్లు పోరి యన్నారాయణానుజుండు. 281

ప్రతిపదార్థం: తేరును సైంధవుని దెసకున్+తరిమెన్= సైంధవు డున్న దిక్కుకు తోలాడు; అప్పుడు శైనేయరాధేయుల పోరు= ఆ సమయంలో సాత్యకి కర్ణుల యుద్ధం; ఎల్లవారును= అందరూ; వెఱఁగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; చూచుచున్+ఉండిరి= చూస్తూ ఉన్నారు; ఆ+తెఱంగు సంగరంబు= ఆ విధమయిన యుద్ధం; సుర+అసుర గంధర్వుల యందును= దేవతలూ, రాక్షసులూ, గంధర్వులలో కూడా; కలుగదు= ఉండదు; వినుము= వినవలసింది; అట్లు పోరి= ఆ విధంగా యుద్ధం చేసి; ఆ+నారాయణ+అనుజుండు= ఆ నారాయణుడి తమ్ముడు (సాత్యకి).

తాత్పర్యం: (శ్రీకృష్ణుడు) తేరును సైంధవు డున్న ప్రక్కకు తోలాడు. ఆ సమయంలో కర్ణ సాత్యకుల యుద్ధం అందరూ ఆశ్చర్యంతో చూడసాగారు. ఆ విధమయిన యుద్ధం దేవతలలోగాని, రాక్షసులలోగాని జరుగలేదు. ఆ విధంగా యుద్ధంచేసి ఆ నారాయణుడి తమ్ముడు.

కర్ణుఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి యోడిపోవుట (సం. 7-120)

చ. **నిరుపమశక్తిఁ గర్ణుమెయి నెత్తురు వఱ్ఱుగఁ జేసి సూతునిం**
దురగములన్ సిడంబు వెసఁద్రుంచి రథంబును నాతపత్రముం
దర మిడి నుగ్గు సేసె వసుధావర! తమ్ములు రాజుఁ జూడ న
ప్పరుషత సూచి చేయఁగల పార్థివు లాతనిఁ జుట్టుముట్టినన్. **282**

ప్రతిపదార్థం: వసుధావర!= ఓ రాజా!; నిరుపమ శక్తిన్= సాటిలేని బలంతో; కర్ణుమెయిన్= కర్ణుడి శరీరాన్ని; నెత్తురు వఱ్ఱుగన్‌చేసి= రక్తం ప్రవాహంగా చేసి; సూతునిన్= సారథిని; తురగములన్= గుర్రాలను; సిడంబు= కేతనమును; వెసన్+త్రుంచి= శీఘ్రంగా ముక్కలు చేసి; రథంబును= తేరును; ఆతపత్రమున్= గొడుగును; తరమిడి= వరుసగా; నుగ్గు చేసెన్= పొడి చేశాడు; తమ్ములు= దుర్యోధనుడి తమ్ములును; రాజు= దుర్యోధనుడును; చూడన్= చూస్తుండగా; ఆ+పరుషతన్= ఆ కాఠిన్యాన్ని; చూచి= చూచి; చేయన్+కల పార్థివులు= చేవ గల (శక్తి ఉన్న) రాజులు; ఆతనిన్= అతడిని; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టు క్రమ్ముకొనగా.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! సాటిలేని బలంతో కర్ణుడి ఒళ్ళంతా నెత్తురుమయంగా చేసి, అతడి సారథినీ, గుర్రాలనూ, కేతనాన్నీ త్వరగా త్రుంచివేసి - తేరునూ, గొడుగునూ వరుసగా, తమ్ములతో గూడా దుర్యోధనుడు చూడగా పొడిచేశాడు. ఆ వీరత్వాన్ని చూచి, శక్తిగల రాజులు సాత్యకిని చుట్టుముట్టగా.

క. **శరవేగము రథగమన । స్ఫురణ విచిత్రతయు మెఱయఁ బోరి యతం డ**
య్యరదములగములు సుడివడఁ । దెరల మరలఁ బఱవఁజేసె దీపించె నృపా! **283**

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజా!; (కురురాజులు తన్ను చుట్టుకొనగా సాత్యకి) శరవేగము= బాణాలు వేయటంలో తొందర; రథ గమన స్ఫురణ= తేరుల వేగంగా పోయే ప్రకాశం; విచిత్రతయున్= చమత్కారం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; పోరి= యుద్ధంచేసి; అతండు= ఆ సాత్యకి; ఆ+అరదముల గములు= ఆ తేరులగుంపులు; సుడివడన్= కలతచెందగా; తెరలన్= తొలగిపోయేటట్లు; మరలన్= తిరిగి; పఱవన్+చేసెన్= పరుగెత్తేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! తనను చుట్టుకొన్న కురురాజుల మీద బాణాలు వేయటంలో వేగం, తేరులు వెళ్ళే వేగం తీరూ, చిత్రవిచిత్రమైన గతులూ ప్రకాశిస్తూ యుద్ధంచేసి, ఆ సాత్యకి ఆ తేరుల గుంపును సుళ్ళు తిరిగి కలతపడేటట్లూ దూరంగా పోయేటట్లూ తిరిగి పరుగులెత్తేటట్లూ చేశాడు.

క. **అనుటయు ధృతరాష్ట్రుఁడు గృ । ష్ణుని రథమును రథ్యములను సూతుఁడు నగుటన్**
శినివరునకు నుత్సాహం । బనూన మయి చూవె యంత యధికుం డయ్యెన్. **284**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= సంజయు డావిధంగా చెప్పగా; ధృతరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తి; కృష్ణుని= శ్రీకృష్ణుడి; రథమును= తేరునూ; రథ్యములును= గుర్రాలూ; సూతుఁడున్= సారథీ; అగుటన్= అయినందువలన; శినివరునకున్= సాత్యకికి; ఉత్సాహంబు+అనూనము+అయి= సంతోషం ఎక్కువయి; అంత అధికుండు+అయ్యెన్= అంత గొప్పవా డయ్యాడు (బలం కలవాడయ్యాడు; చూవె!= సుమా!

తాత్పర్యం: సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'శ్రీకృష్ణుడి తేరూ, గుర్రాలూ, సూతుడూ అయినందువలన సాత్యకి ఉత్సాహంతో పాటు సాటిలేని బలంతో కూడి మేటి వీరుడయ్యాడు.'

వ. **అనిన విని సంజయుం డతని కిట్లను నట్టియెడ మున్ను దారకుండు దేరు దెచ్చుసంరంభంబు సూచి యది కృష్ణుని పనుపని యెఱుంగని వాఁడగుటఁ గయ్యంబు గజిబిజిగాఁ దలంచుచు వాని పిన్నతమ్ముండు మేలిమి రథంబునం దగు తురంగంబులం బూన్చికొని వివిధాయుధంబు లమర్చికొని కేతనోద్ద్యోతితంబు సేసి యా రథంబు వచ్చిన జాడ నేతెంచి సన్నిహితుం డగుటయు, సాత్యకి సముచితంబుగా నయ్యరదం బెక్కి విక్రమాటోపంబు సూపుచుండ రథాంగధరుని సారథి రథసహితంబుగా నతనికడకుఁ జనియె; నీ కొడుకులు కర్ణుం గల్పితరథోదీర్ణుం గావించి రనవుడు నాంబికేయుం 'డట్లు కిరీటిం గలిసి భీముం డేమి సేసె' నని యడిగిన.** **285**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= అనగా విని; సంజయుండు+అతనికిన్+ఇట్లు+అనున్= ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; మున్ను= ముందుగా; దారకుండు= దారకు డనే వాడు (ఆ కృష్ణుడి సారథి); తేరుతెచ్చు సంరంభంబు చూచి= తేరును తీసికొనివచ్చే తొందరను చూచి; అది= ఆ తేరు తీసికొని రావటం; కృష్ణుని పనుపు= శ్రీకృష్ణుడి ఉత్తర్వు; అని ఎఱుంగని వాఁడు+అగుటన్= అని తెలియని వాడయినందున; వాని, పిన్నతమ్ముడు= అతడి చిన్న తమ్ముడు. కయ్యంబు= యుద్ధము; గజిబిజికాన్; తలంచుచు; మేలిమి= ఉత్తమమైన రథంబునన్= రథమునందు; తగు తురంగంబులన్+పూన్చికొని= తగిన గుర్రాలను సిద్ధం చేసికొని; వివిధ+ఆయుధంబులు+అమర్చికొని= నానా విధాలయిన ఆయుధాలను ఏర్పాటు చేసికొని; కేతన+ఉద్ద్యోతితంబు చేసి= జెండాను ఎగురవేసి; ఆ రథంబు వచ్చిన జాడన్+ఏతెంచి= ఆ తేరు వచ్చిన బాటనే వచ్చి; సన్నిహితుండు+అగుటయున్= దగ్గరగా వచ్చుటయు; సాత్యకి సముచితంబుగాన్= సాత్యకి తగినట్లుగా; ఆ+అరదంబు+ఎక్కి= ఆ తేరు నెక్కి; విక్రమ+ఆటోపంబు చూపుచుండన్= శౌర్యంయొక్క దర్పాన్ని చూపిస్తూ ఉండగా; రథాంగధరుని= శ్రీకృష్ణుడి యొక్క(చక్రధారియొక్క); సారథి= సూతుడు; రథసహితంబుగాన్= తేరుతోకూడా; అతని కడకున్+చనియెన్= సాతకి దగ్గరకు వెళ్ళాడు; నీ కొడుకులు= నీకుమారులు; కర్ణున్+కల్పిత రథ+ఉదీర్ణున్+కావించిరి= ఏర్పాటు చేసిన తేరుమీద కెక్కించారు; అనవుడున్= అనగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు కిరీటిన్+కలిసి= ఆ విధంగా అర్జునుడిని కలసికొని; భీముం డేమి చేసెను?= భీము డేమి చేశాడు?; అని అడిగినన్= అని అడుగగా.

తాత్పర్యం: సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు: 'ఆ సమయంలో ముందుగా దారకుడు త్వర త్వరగా రథం తీసుకురావటాన్ని సాత్యకి చూచాడు. కాని, అది శ్రీకృష్ణుని ఆదేశం మేరకు తన సైన్యాం వస్తున్నదని తెలియక, అతని చిన్న తమ్ముడు తగిన గుర్రాలు కట్టి, జెండాను కూర్చి, వివిధ ఆయుదాలు అమర్చి సిద్ధం చేసి తెచ్చిన ఉత్తమ రథాన్ని అధిరోహించి తన పరాక్రమాన్ని చూపుతూ ఉండగా అపుడు శ్రీకృష్ణుడి తేరును తోలుకొని సారథి అతడి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. నీ కొడుకులు కర్ణుడికి తగిన తేరును సిద్ధం చేసి దానిమీద కెక్కించారు.' అనగానే ధృతరాష్ట్రుడు 'అర్జునుడిని చేరి భీము డేమి చేశాడు?' అని అడుగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **ఆతనికి సంజయుం డిట్టు లనియె; 'గర్ణు । చేత నవమానితుం డయి చిన్నఁ బోయి**
పార్థుపాలికి నరిగియుఁ బలుకకుండెఁ । గినుక నెరియు మనంబుతో మనుజనాథ! **286**

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= ఓ రాజా!; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; సంజయుడు+ఇట్టులు+అనియెన్= సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు; కర్ణుచేతన్+అవమానితుండు+అయి= కర్ణుడిచేత అవమానపడి; చిన్నఁబోయి= సిగ్గుపడి; పార్థుపాలికిన్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరిగియున్= వెళ్ళికూడా; కినుకన్= కోపంతో; ఎరియు= మండుతున్న; మనంబుతోన్= మనసుతో; పలుకకుండెన్= మాట్లాడకుండా ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయు డిట్లా అన్నాడు: 'కర్ణుడిచేత ఆ విధంగా అవమానించబడి (భీముడు) సిగ్గుతో అర్జునుడి యొద్దకు చేరికూడా కోపంతో మండే మనసుతో ఏమీ మాట్లాడకుండా ఉండిపోయాడు.

వ. **పదంపడి త న్నాసూతపుత్త్రుండు పలికిన పలుకు లా ఫల్గునుతో నుగ్గడించి 'వానిం దొడరి, యే నెల్లభంగులం బరిమార్తు' ననిన నాతం 'డవి నా చెవి సోఁక నాడుట నన్నుఁ బలుకుట గాక నీకుం బని యేమి నీ వటుండు' మని పలికి రాధేయు రథంబున కభిముఖుం డై.** **287**

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= ఆ మీద; తన్నున్= తనను (భీముడిని); ఆ సూతపుత్రుండు= ఆ కర్ణుడు; పలికిన పలుకులు= మాటాడిన మాటలు(అవమానకరమైన మాటలు); ఆ ఫల్గునుతోన్= ఆ అర్జునుడితో; ఉగ్గడించి= చెప్పి; వానిన్+తొడరి= ఆ కర్ణుడిని ఎదుర్కొని; ఏ నెల్లభంగులన్= నేనన్ని విధాలా; పరిమార్తున్= చంపుతాను; అనినన్= అనగా; ఆతండు= ఆ అర్జునుడు; అవి= ఆ మాటలు; నా చెవి సోఁకన్+ఆడుట= నా చెవికి వినబడేట్లుగా చెప్పటం; నన్నున్+పలుకుట గాక= నన్నే అనటంకాక; నీకున్+పని ఏల?= నీ కెందుకు (ఆ మాటలు నన్నే అన్నవి వాటికి బదులు నే నిస్తాను. నీకెందుకు? - అని అంటున్నాడు); నీవు+అటు+ఉండుము= నీవట్లా ఉండుము (నీవు మాటాడవద్దు); అని పలికి= అని చెప్పి; రాధేయు రథంబునకున్= కర్ణుడి తేరునకు; అభిముఖుండు+ఐ= ఎదురుగా నిలిచి.

తాత్పర్యం: తరువాత భీముడు అర్జునుడితో కర్ణుడు తన్నాడిన మాటలన్నీ చెప్పి, అతడినెదుర్కొని అన్నివిధాల హతమారుస్తా నన్నాడు. అందు కర్జునుడు 'ఆ మాటలు నా చెవిని వేయటం వలన అవి నన్ను అన్నట్లే. నీకెందుకు? అతడికి బదులు నే నిస్తాను. నీ వూరకుండుము' అని కర్ణుడి తేరున కెదురుగా పోయి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. **'ఏమిర కర్ణ! భీము నటులేటికిఁ దిట్టి; తతండు దోల సి**
గ్గేమియు లేక పాఱునెడ నెవ్వరు దిట్టిరి నిన్ను గెల్పు సం
గ్రామములోనఁ దప్పిదము గల్గిన యంతన యింతగర్వ మే
లా? మును ని న్నెఱుంగమె? చలంబున సాత్యకి యిప్డు గెల్వఁడే? **288**

ప్రతిపదార్థం: ఏమిర కర్ణ!= ఏరా కర్ణా!?; భీమున్+అటులు+ఏటికిన్ తిట్టితి(వి)= భీముడిని ఆ విధంగా (అవమానకరంగా) ఎందుకు తిట్టావు?; అతండు= ఆ భీముడు; తోలన్= తరుమగా; సిగ్గు+ఏమియు లేక= ఎంతమాత్రం సిగ్గు లేక; పాఱున్+ఎడన్= పరుగెత్తిన సమయంలో; నిన్నున్+ఎవ్వరు తిట్టిరి?= నిన్నెవరు తిట్టారు?(అవమానించారు?); సంగ్రామములోనన్= యుద్ధంలో; గెల్పు= జయం; తప్పిదము కల్గినన్= తప్పిపోతే; అంతన్+అ= అంతలోనే; ఇంత గర్వము+ఏలా?= ఇంత గర్వమెందుకు?; మును= ఇంతకుముందు; నిన్నున్+ఎఱుంగమె?= నీ సంగతి తెలియనిదా?; చలంబునన్= పట్టుదలతో; ఇప్డు= ఈసమయాన; సాత్యకి= సాత్యకి (నిన్ను); గెల్వఁడే?= జయించలేదా?

తాత్పర్యం: 'ఏరా కర్ణా! భీముడిని ఆ విధంగా ఎందుకు తిట్టావు? అతడు తరిమినపుడు సిగ్గు లేక పరుగెత్తావే! అపుడు ని న్నెవరయినా తిట్టారా? యుద్ధంలో ఓటమి తప్పా? ఇంత గర్వ మెందుకురా! ఇంతకు ముందు నీ గురించి తెలియదా? ఇపుడు సాత్యకి నిన్ను గెలువలేదా?

క. **గెలుపును నోటమియును ననిఁ। గలుగవె? యెడపెట్టి యెట్టిఘనులకు నిమ్మెఁ**
బలుకుదురే తగువారిం। దులువా! నీకులము గుణముఁ దోఁచెం బ్రజకున్. **289**

ప్రతిపదార్థం: తులువా!= తుంటరీ!; అనిన్= యుద్ధంలో; గెలుపును ఓటమియును= జయాపజయాలు; కలుగవె?= కలుగవా?; ఎడ పెట్టి= తొలగించి; ఎట్టి ఘనులకున్= ఎంత గొప్పవారైనా; తగువారిన్= సాటివారిని; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; పలుకుదురే?= మాటాడుదురా?; నీ కులము= నీ వంశమూ; గుణమున్= గుణమూ; ప్రజకున్+తోఁచెన్= జనులకు కూడా తెలుసు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో ఎంత గొప్పవారికైనా గెలుపోటములు కలుగవా? ఈ వాస్తవాన్ని మరచి ఈ విధంగా సాటివారిని మాట్లాడతారా? ఓ తుంటరీ! నీ కులము, గుణం సామాన్య ప్రజలకు కూడా తెలిసివచ్చిందిరా!

వ. **ఇంత వట్టును వెలారింతు నీ మాటలు మఱవకుండు; మిదియునుం గాక నాయసన్నిధిన ధర్మంబున నభిమన్యుని విల్లు దునిమితివి; దానికి నీవు గనుంగొనుచుండ ధర్మప్రకారంబున వృషసేనుని తల దునుము దు; మఱియు నీతోడంగూడ నప్పు డప్పాపం బాచరించిన వారిని నిన్ను నెట్లు సేసెదనో యటుచూడు' మని పలికితతఱిమిన మనసైన్యంబు లతిముఱి నతనిపైఁ గవిసినఁ దత్సమరవిహారంబు దారుణం బయ్యె; మిహిరుండును మందరశ్మి యగుచు వచ్చె; నా సమయంబున సుయోధనుండు రాధేయున కి ట్లనియె.** **290**

ప్రతిపదార్థం: ఇంతవట్టును= ఇంతమాత్రం; వెలారింతును= చెపుతాను; ఈ మాటలు= ఈ పలుకులు; మఱవక+ఉండుము= మరచిపోవద్దు; ఇదియునున్+కాక= ఇది మాత్రమే కాదు; నా+అసన్నిధిని= నేను దగ్గర లేనపుడు; అధర్మంబునన్= ధర్మానికి వ్యతిరేకంగా; అభిమన్యుని విల్లు తునిమితివి= అభిమన్యుడి విల్లు త్రుంచావు; దానికిన్= ఆ పనికై; నీవు కనుంగొనుచుండన్= నీవు చూస్తూ ఉండగా; ధర్మప్రకారంబునన్= ధర్మమార్గంలో (అనగా మోసమునగాక); వృషసేను తల తునుముదున్= వృషసేనుడి తలను త్రుంచుతాను; మఱియున్ నీతోడన్కూడన్= ఇంకా నీతో కలసి; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పాపంబు+ఆచరించిన వారిని= ఆ దోషం చేసిన వారినీ; నిన్నున్= నిన్ను కూడా; ఎట్లు చేసెదనో= ఏ విధంగా చేస్తానో; అటు చూడుము అని పలికి= ఆ విధంగా చూడుమని చెప్పి; తఱిమినన్= తరుమగా; మనసైన్యంబులు= మనసేనలు; అఱిముఱిన్= తొందరగా; అతనిపైన్= అతడిమీద; కవిసినన్= క్రమ్ముకోగా; తద్+సమరవిహారంబు= ఆ యుద్ధగతి; దారుణ ప్రకారంబు+అయ్యెన్= భయంకరమైనది; మిహిరుండును= సూర్యుడుకూడా; మందరశ్మి అగుచున్ వచ్చెన్= కాంతిహీనుడుగా అయ్యాడు; ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; రాధేయునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= కర్ణుడితో ఇట్లాఅన్నాడు:

తాత్పర్యం: నే నంతమాత్రం చెపుతాను. ఈ మాటలు మరచిపోవద్దు. ఇంతే కాదు - నేను లేనపుడు అధర్మంగా, న్యాయానికి వ్యతిరేకంగా అభిమన్యుడి విల్లు త్రుంచావు. దానికై నీవు చూస్తూ ఉండగానే ధర్మపద్ధతిలో వృషసేనుడి తలను త్రుంచుతాను. ఇంకా నీతో కలసి ఆ అన్యాయం చేసిన వారి నేవిధంగా చేస్తానో చూడుము' అంటూ తరుమగా, మనసేనలు తొందరగా అతడిని క్రమ్ముకోగా ఆ యుద్ధగతి చాలా భయంకరంగా మారింది. సూర్యుడు కూడా కాంతిహీను డయ్యాడు. అపుడు దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

విశేషం: అర్జునుడు కర్ణుడితో నేను లేనప్పుడు నా బిడ్డ డయిన అభిమన్యుడిని నీవూ, మరికొందరూ అధర్మంగా చంపారు. నీవు, వారూ చూస్తూ ఉండగా ధర్మపద్ధతితో నీ కొడుకయిన వృషసేనుడిని నేను తల త్రుంచుతాను. దానికి నీ వేమి చేయగలవు?'అని హెచ్చరించాడు.

సీ. **'శైనేయుఁడును భీమసేనుండు నిరుదెస। రా నర్జునుఁడు సింధురాజు దెసకు**
నేడ్తెఱఁ దఱిమెడు నింక నొక్కించుక। ప్రొద్దాఁగి పెనఁగినఁ బ్రొద్దు దాను
నస్తమించెడును నీయట్టి జోదునకు శ। ల్యుండును గురునందనుండుఁ గృపుఁడు
దుశ్శాసనుఁడు నేను దోడ్పడ నతనికిఁ। జేయార్పవచ్చునె? చేటుకాల

ఆ. **మైనఁ బ్రతిన వట్టె నంతియ తనతోడి। వార సోదరులును వీరు సనిన**
నేల యెల్ల మనమ యేలుద మిత్తఱి। నలవుఁ జలముఁ జూపవలయు నీవు.' **291**

ప్రతిపదార్థం: శైనేయుఁడును= సాత్యకీ; భీమసేనుండును= భీముడూ; ఇరుదెస రాన్= రెండు ప్రక్కల రాగా (చక్రరక్షకులవలె రాగా); అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; సింధురాజుదెసకున్= సైంధవుడి దిక్కునకు; ఏడ్తెఱన్+తఱిమెడు= విజృంభణంతో తరుముతున్నాడు; ఇంకన్

ఒక్కించుక ప్రొద్దు= ఇంక కొంతసేపు; ఆఁగి పెనఁగినన్= నిలిపి యుద్ధంచేస్తే; ప్రొద్దు తాను= సూర్యుడు తానుకూడా; అస్తమించెడును= అస్తమిస్తాడు; నీ అట్టి జోదునకున్= నీవంటి వీరుడికి; శల్యుండును, గురునందనుండు, కృపుఁడు, దుశ్శాసనుఁడు, నేను తోడ్పడన్= శల్యుడు, అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు, దుశ్శాసనుడూ, నేనూ తోడు కాగా; చేయార్పవచ్చునె?= చేయి కదల్చ సాధ్యమా?; చేటుకాలమైనన్ ప్రతిన పట్టెన్= (తనకు) చెడిపోయే కాలం కాగా శపథం చేశాడు; అంతియ= అంతమాత్రమే; తనతోడి వార సోదరులును= తన బంధువులు, సోదరులు; వీరు+చనినన్= వీరంతా పోగా; నేల ఎల్లన్= రాజ్యమంతటినీ; మనము+అ ఏలుదము= మనమే పాలిద్దాం; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; అలవున్= బలమూ; చలమున్= పట్టుదలా; నీవు చూపవలయున్= నీవు చూపించవలెను.

తాత్పర్యం: 'సాత్యకీ, భీమసేనుడూ రెండు ప్రక్కల రాగా అర్జునుడు సైంధవు డున్న దిక్కునకు విజృంభణంతో సేనను తరుముతున్నాడు. ఇంక కొంత సేపు అతడిని ఆపగలమేని సూర్యు డస్తమిస్తాడు. నీవంటి వీరుడికి శల్యుడూ, అశ్వత్థామా, కృపాచార్యుడూ, దుశ్శాసనుడూ, నేనూ తోడుకాగా అతడికి చేయి కదిలించటం సాధ్యమా! పోగాలం వచ్చి వా డటువంటి ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. వీడితోకూడా వాడి సోదరులు కూడ పోయే వారే. వీరి అనంతరం రాజ్యమంతా మనమే ఏలుదాం. ఈ సమయంలో నీవు ఉపాయమూ, పట్టుదలా చూపించవలయును' (అని దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో అన్నాడు).

వ. అనిన సూతనందనుం డమ్మానవపతి నాలోకించి. 292

తాత్పర్యం: అనగా కర్ణు డారాజును (దుర్యోధనుడిని) చూచి.

చ. 'అనిలతనూజు బాణముల నంగము లెల్లను జాల నొచ్చె నై
నను నను మీఱ వచ్చునె? రణంబునఁ గ్రీడికి మేదినీశు మ
న్నన గల మేటిబంటు ప్రధనంబున నింతలు సేయ కున్న నొ
ప్పునె? యనిఁ బేర్చువాఁ డ నట భూవర! దైవమ నేర్చు' నావుడున్. 293

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజా! (దుర్యోధనా!); అనిల తనూజు బాణములన్= భీముడి బాణాలతో; అంగములు+ఎల్లను= అవయవాలన్నీ; చాల నొచ్చెన్= మిక్కిలి బాధ చెందినవి; ఐనను= అయినప్పటికినీ; క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; రణంబునన్= యుద్ధంలో; ననున్ మీఱవచ్చునె?= నన్నతిశయింపవచ్చునా?; (నన్నుమీరవచ్చునా); మేదినీశు= రాజుయొక్క; మన్నన కల మేటిబంటు= ఆదరంగల గొప్ప వీరుడు; ప్రధనంబునన్= యుద్ధంలో; ఇంతలు చేయకున్నన్= ఈ మాత్రం చేయనట్లయితే; అటన్= అక్కడ; ఒప్పునె?= తగునా?; అనిన్= యుద్ధంలో; పేర్చువాఁడన్= విజృంభించేవాడిని; దైవము+అ నేర్చు= దేవుడికే తెలియును; నావుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: ' భీముడి బాణాల తాకిడికి నా ఒడలంతా నొచ్చి ఉన్నది. అంతమాత్రాన అర్జునుడు యుద్ధంలో నన్ను మీరగలడా? రాజుగారి ఆదరమున్న మేటిబంటును. ఈ మాత్రం కూడా యుద్ధం నేను చేయకుండటం ధర్మమా? యుద్ధంలో విజృంభిస్తాను. ఆ మీద దైవ మున్నాడు.' అని కర్ణుడు తన రాజభక్తిని చాటుకొన్నాడు. అతడి మాటలు విని (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

వ. ఆతండు ప్రీతుం డయ్యెఁ; నయ్యవసరంబున భీమ సాత్యకి సహాయుం డగు నా సవ్యసాచి గాడ్పు తోడు గల యగ్నిదేవుండునుం బోలె దేజరిల్లె; భల్లాది బాణంబులు నీ బలంబులపై నిగిడింపఁ జతురంగంబుల యవయవంబులుఁ జామర ఛ్ఛత్రకేతుక శకలంబులుఁ గోదండ గదాదండాది హేతిఖండంబులుఁ గీడ్వెరసి పాఱు నెత్తురుటేఱులఁ దెట్టువలు గట్టె; నట్టియెడ దుర్యోధన కర్ణవృషసేన శల్య కృపాశ్వత్థామలు గడంగి తమతోడన తఱుము జయద్రథుం బిఱిందికిఁ ద్రోచికొని ప్రొద్దులావునం జేవయెక్కి యక్కిరీటిం దాఁకి

తీవ్రశరంబులు పరఁగించిన నవి యతం డొక్కొక్కటిం బెక్కుతునియలు సేయం దఱిమి యందఱు నొక్కుమ్మడి యొక్కొక్కరుండు పె క్కమ్ము లమ్మధుసూదన ధనంజయ తనువులం బఱపిన నన్నరుం డుఱక యొక్కొక్కరినిం బెక్కు నారాచంబుల స్రుక్కించి. 294

ప్రతిపదార్థం: ఆతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ప్రీతుండు+అయ్యెన్= సంతోషించాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; భీమ సాత్యకి సహాయుండు+అగు= భీమసాత్యకుల తోడు కలవా డయిన; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; గాడ్పుతోడు కల= గాలి సహాయంగా ఉన్న; అగ్నిదేవుండునున్+పోలెన్= అగ్నిదేవుడి మాదిరిగా; తేజరిల్లెన్= వెలిగాడు; భల్లాది బాణంబులు= బల్లెములు మొదలయిన బాణాలను; నీ బలంబులపైన్ నిగిడింపన్= నీ సేనలమీద వేయగా; చతురంగంబుల= నాలుగు విధాలయిన (రథ, గజ, తురగ, పదాతుల) సైన్యముల; అవయవంబులు= శరీరంలోని భాగాలు; చామర+ఛత్ర, కేతు, శకలంబులు= (రాచరికమును చాటే) వింజామరాలు, గొడుగులు, పతాకాలు - వీటి ముక్కలు; కోదండ= విండ్లు; గదా= గదలు; దండ+ఆది= కర్రలు మొదలైన; హేతి= ఆయుధాల యొక్క; ఖండంబులు= ముక్కలు; కీడ్వెరసి= చెడిపోయి; పాఱు= ప్రవహిస్తున్న; నెత్తురు+ఏఱులన్= రక్త ప్రవాహాలలో; తెట్టువలుకట్టెన్= గుంపులుగా గుట్టలయినవి; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; దుర్యోధన కర్ణ వృషసేన శల్య కృప+అశ్వత్థామలు= వీరందరునూ;కడంగి= పూనుకొని; తమతోడన తఱుము= తమతో కలిసి తరుముతూ ఉన్న; జయద్రథున్+పిఱిందికిన్ త్రోచికొని= సైంధవుడిని తమవెనుకకు త్రోసికొని; ప్రొద్దులావునన్= ప్రొద్దు అధికం అయినందు వలన; చేవ ఎక్కి= ధైర్యం ఎక్కువై; ఆ+కిరీటిన్+తాఁకి= ఆ అర్జునుడిని ఎదుర్కొని; తీవ్రశరంబులు= వాడి బాణాలు వేయగా; అవి= ఆ బాణాలను; అతండు= అర్జునుడు; ఒక్కొక్కటిం= ఒక్కొక్కదానిని; పెక్కుతునియలు చేయన్= అనేకములైన ముక్కలు చేయగా; తఱిమి= తరుముకొని; అందఱున్= ఆ వీరులందరును; ఒక్కుమ్మడి= ఒక గుంపుగా; ఒక్కొక్కరుండు= ఒక డొక్కడే; పెక్కు+అమ్ములు= అనేక బాణాలను; ఆ+మధుసూదన, ధనంజయ తనువులన్= ఆ శ్రీకృష్ణార్జునుల శరీరాలలో;పఱపినన్= వ్యాపింపజేయగా (చొప్పించగా); ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; ఉఱక= లెక్కించక; ఒక్కొక్కరిని= ఒకరొకరిని; పెక్కు నారాచంబులన్= అనేకము లయిన వాడి బాణాలతో; స్రుక్కించి= మూర్ఛిల్లజేసి.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడు సంతోషించాడు. భీముడు, సాత్యకి తోడు రాగా అర్జునుడు, గాలి తోడైన అగ్నిదేవుడి మాదిరిగా వెలుగుతూ, బల్లెములు, బాణాలూ నీ సేనమీద గుప్పించగా,చతురంగ అవయవాలు చామరమునూ గొడుగునూ పతాకాలనూ ముక్కలు, విండ్లూ గదలూ మొదలైన ఆయుధాలు ముక్కలు సొగసు బాసి నెత్తురుటేరుల ప్రవాహంలో కుప్పలు గట్టి తేలాడయి. దుర్యోధనుడు కర్ణవృషసేన శల్య కృపాశ్వత్థామలు పూనికతో తమతోకూడా శత్రు సైన్యాల తరుముకొని వచ్చే సైంధవుడిని వెనుకకు నెట్టి, ప్రొద్దు ఎక్కువ కావటం వల్ల ధైర్యం ఎక్కువై ఆ అర్జునుడిని ఎదుర్కొని వాడి బాణాలు వేశారు. వాటిని ఆత డొక్కొక్క దానిని ముక్కలు చేశాడు. అందరూ గుంపుగా ఒకేమారు విడిగా ఒక్కొక్కడు అనేక బాణాలు ఆ కృష్ణార్జునుల శరీరాలలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లువేశారు. ఆ అర్జునుడు లెక్కసేయక, ఒక్కొక్కరిని పెక్కు వాడి బాణాలతో మూర్ఛిల్లజేశాడు.

కర్ణార్జునుల ద్వంద్వ యుద్ధము (సం.7-120)

క. సింధుపతిదెసకు మదవ । త్సింధురగతిఁ గవియఁ జూచి ధీరోద్ధతిఁ గో
పాంధమతి నడ్డపడియె వ । సుంధర గ్రక్కదల సూతసూనుం డధిపా! 295

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా!; సింధుపతి దెసకున్= సింధుదేశపు రాజుదిక్కుకు (సైంధవుడి దిక్కుకు); మదవత్+సింధురగతిన్= మదపుటేనుగు మాదిరిగా; కవియన్+చూచి= క్రమ్ముకొన చూచి; ధీరోద్ధతిన్= ధైర్యాతిశయంతో; కోప+అంధమతిన్= కోపం వలన గ్రుడ్డిదైన మనస్సుతో; వసుంధర= భూమి; గ్రక్కదలన్= అదరగా; సూతసూనుండు= కర్ణుడు; అడ్డపడియెన్= అడ్డంగా వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!) సైంధవు డున్న దిక్కునకు మదపుటేనుగువలె అర్జునుడు దూకగా చూచి, దర్పాతిశయంతో, కోపం పెల్లుబుకగా గ్రుడ్డిదైనమనస్సుతో భూమి అదరగా కర్ణు డడ్డుపడ్డాడు.

వ. అప్పుడు. 296

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

ఆ. పదియు నేను నిశిత బాణంబు లర్జునుఁ । డనిలనందనుండు శినివరుండు
మూఁడు మూఁడు మెఱుఁగు వాఁడి తూపులు మేను । గాఁడ నేయ నొచ్చి కర్ణుఁ డలిగి. 297

ప్రతిపదార్థం: పదియునేను= పదునైదు; నిశిత బాణంబులు= వాడిబాణాలు; అర్జునుఁడు= అర్జునుడును; అనిలనందనుండు= భీముడు; శినివరుండు= సాత్యకి; మూఁడు మూఁడు= మూడేసి; మెఱుఁగు వాఁడితూపులన్= మెరిసే వాడిబాణాలను; మేను కాఁడన్= ఒంటిలో నాటుకొనేటట్లు; ఏయన్= కొట్టగా; నొచ్చి= బాధపడి; కర్ణుఁడు+అలిగి= కర్ణుడు కోపించి.

తాత్పర్యం: పదిహేను వాడి బాణాలు అర్జునుడును, భీమ సాత్యకులు మూడేసి వాడి బాణాలు ఒంటిలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగా, కర్ణుడు కోపించి.

క. అఱువది యఱువదియమ్ముల । నెఱఁకులు నోనాడ నేసి నిలిపి తన రయం
బెఱిఁగించె ముప్వురకు న । త్తెఱఁ గద్భుతరసమువెల్లిఁ దేల్చె జనములన్. 298

ప్రతిపదార్థం: అఱువది+అఱువది అమ్ములన్= అరవై అరవైగా బాణాలతో; నెఱఁకులు నోనాడన్= మర్మాలు నొవ్వగా; ఏసి= కొట్టి; నిలిపి= ఆపి; ముప్వురకున్= అర్జున, భీమ, సాత్యకులు ముగ్గురికి; తన రయంబు= తనవేగమును(బాణాలు వేయుటలోని వేగమును); ఎఱిఁగించెన్= తెలిపాడు; ఆ+తెఱఁగు= ఆ పద్ధతి; జనములన్= చూచే జనాలను; అద్భుతరసము= ఆశ్చర్య రసం; వెల్లిన్+తేల్చెన్= వెల్లువలో తేల్చింది.

తాత్పర్యం: (కర్ణుడు) అరువది అరువది బాణాలతో ఆయువు పట్లునొచ్చేటట్లుకొట్టి, తన వేగాన్ని తెలియజేశాడు. అది చూచేవారి నంతా అద్భుతరస ప్రవాహంలో ముంచింది.

ఆ. నరుఁడు నూఱు తీవ్రశరముల నయ్యోధ । వరుని తనువు రక్తవారిఁ దోఁప
నాతఁ డట్టి నూఱు లై దడరించె న । వ్వేగమునకు రోష వివశుఁ డగుచు. 299

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; నూఱు తీవ్రశరములన్= నూఱు వాడి బాణాలతో; ఆ+యోధవరుని తనువు= ఆ వీరవరుని ఒడలు;రక్తవారిన్+తోఁపన్= నెత్తుటిలో కానరాగా; ఆతఁడు= ఆ కర్ణుడు; అట్టి నూఱులు= ఆ విధమైన నూరులు; ఐదు+అడరించెన్= అయిదింటిని వేశాడు (అనగా అయిదు నూరు బాణాలను వేశాడు); ఆ+వేగమునకున్= ఆ తీవ్రతకు; రోషవివశుఁడు+అగుచున్= కోపంతో పరవశుడౌతూ.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నూరు వాడి బాణాలతో కొట్టి, ఆ వీరశ్రేష్ఠుడి శరీరాన్ని నెత్తుటితో తడిపి కనుపించేటట్లుగా చేశాడు. ఆ కర్ణుడు అటువంటివి అయిదు నూర్ల బాణాలను వేశాడు. ఆ వేగానికి అర్జునుడు కోపంతో వివశుడవుతూ.

క. ఆ విజయుఁడు గర్ణుని విలు । వావిరిఁ దునుమాడి విపుల వక్షము నవ బా
ణావిద్ధము సేసి యతని । జీవము గొనునట్టి ఘన విశిఖ మేసె వడిన్. 300

ప్రతిపదార్థం: ఆ విజయుఁడు= ఆ అర్జునుడు; కర్ణుని విలు= కర్ణుడి వింటిని; వావిరి= వెంటనే; తునుమాడి= త్రుంచివేసి; విపుల వక్షము= వెడద అయిన గుండెను; నవబాణ= తొమ్మిది బాణాలతో; ఆవిద్ధము చేసి= తొలిచి; అతని= ఆ కర్ణుడి; జీవము కొనునట్టి= ప్రాణం తీసేటటువంటి; ఘనవిశిఖము= గొప్ప బాణాన్ని; వడిన్= త్వరగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు వేగంగా కర్ణుడి విల్లు త్రుంచివేశాడు. తొమ్మిది బాణాలతో విశాలమయిన అతడి గుండెను తొలిచాడు. ఆతడి ప్రాణాలను తోడే వాడిబాణంతో కొట్టాడు.

వ. అది అర్ధచంద్రసాయకంబున నశ్వత్థామ త్రుంచె; నంతం గాంచన భాసితంబగు శరాసనంబు గొని రాధేయుండు రయంబునఁ దీవ్రశరంబులు వరఁగింప నర్జునుఁడు 'నిలునిలు కర్ణ! యర్జును నెఱుంగవే?'యనుచు ననేక చండకాండంబులం గప్పినఁ గర్ణుండు 'నిలునిలు మర్జున! కర్ణు నెఱుంగవే?' యనుచు నతని బహుపటు ప్రదరంబులం బొదివె; న ట్లియ్యిరువురు నొండొరుల కదృశ్యమూర్తులై సుర లగ్గింపం బోరుచుండం గౌరవపతి తన వారి నెలుంగెత్తి కర్ణునకుఁ దోడ్పడుం డని పనిచె; నక్కాలందికిం గిరీటి కోపాటోపంబున. 301

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ బాణమును; అర్ధచంద్ర సాయకంబునన్= అర్ధచంద్రాకారంలో ఉన్న బాణంతో; అశ్వత్థామ త్రుంచెన్= అశ్వత్థామ త్రుంచివేశాడు; అంతన్= ఆ మీదట; కాంచన భాసితంబు+అగు= బంగారు వన్నె గల; శరాసనంబుకొని= విల్లును తీసికొని; రాధేయుండు= కర్ణుడు; రయంబునన్= వేగంగా; తీవ్రశరంబులు పరఁగింపన్= వాడి బాణాలు వేయగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; నిలు నిలు కర్ణ!= ఆగు మాగుము కర్ణ!; అర్జునున్+ఎఱుంగవే?= అర్జునుడిని తెలియవా?; అనుచున్= అంటూ; అనేక చండ కాండంబులన్ కప్పినన్= మిక్కిలి తీవ్రమైన బాణాలతో కప్పగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; నిలు నిలుము+అర్జున!= ఓ అర్జునా! ఆగుమాగుము; కర్ణున్+ఎఱుంగవే?= కర్ణుడిని తెలియవా?; అనుచున్= అంటూ; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; పటు= తీవ్రమైన; ప్రదరంబులన్= బాణాలతో; పొదివెన్= కప్పాడు; అట్లు+ఆ+ఇరువురున్= ఆ విధంగా ఆ ఇద్దరూ; ఒండొరులకున్= ఒకరికొకరు; అదృశ్యమూర్తులు+ఐ= కానరాకుండా; సురలు+అగ్గింపన్= దేవతలు కీర్తించగా; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; తనవారిన్= తన సైనికులను; ఎలుంగు+ఎత్తి= పెద్ద గొంతుతో; కర్ణునకున్+తోడ్పడుండు+అని పనిచెన్= సహాయపడండని పంపాడు; ఆ+కాలందికిన్= ఆ పరిమితికి; కిరీటి= అర్జునుడు; కోప+ఆటోపంబునన్= కోపంతోడి విజృంభణంతో.

తాత్పర్యం: ఆ (అర్జునుడి) బాణాన్ని అశ్వత్థామ అర్ధచంద్రాకారం గల బాణంతో త్రుంచాడు. ఆ మీద బంగారురంగు విల్లు తీసికొని కర్ణుడు వేగంగా వాడి బాణాలను వేయగా, అర్జునుడు 'కర్ణా! ఆగాగు' మంటూ 'అర్జును నెరుంగవా?' అని తీవ్రబాణాలు వేసి కప్పాడు. దానికి కర్ణుడు 'అర్జునా! నిలునిలు'మంటూ, 'కర్ణుడిని గూర్చి నీకు తెలియదా?' అంటూ తీవ్రమయిన బాణాలతో అర్జునుడిని కప్పాడు. ఒకరి కొకరు అగుపడకుండా ఆ ఇద్దరూ చేసే యుద్ధం దేవతలు పొగడే విధంగా సాగింది. అపుడు దుర్యోధనుడు తన సైనికులను ఎలుగెత్తి పిలుస్తూ కర్ణుడికి తోడ్పడవలసిందిగా పంపాడు. ఆ పనికి అర్జునుడు కోపాటోపంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. తురగవ్రాతముఁ గూల్చి, సూతు తనువుం దున్మాడి, విద్వేషి భీ
కర నారాచపరంపరానిహతి నంగం బార్తి నొందింప నా
తురుఁ డై కర్ణుఁడు దర్పహీనుఁ డగుడున్ ద్రోణాత్మజుం డెయ్దు యా
త్మరథస్థుండుగఁ జేసి యేసె విజయున్ మద్రేశుఁడుం దోడ్పడన్. 302

ప్రతిపదార్థం: (అర్జునుడు కోపాటోపంతో) తురగవ్రాతమున్+కూల్చి= (కర్ణుడి) గుర్రాలను పడగొట్టి; సూతు తనువున్+తున్మాడి= సారథి శరీరాన్ని త్రుంచి; విద్వేషిన్= శత్రువును (కర్ణుడిని); భీకర= భయంకరమైన; నారాచపరంపరా నిహతిన్= వాడి బాణాల మొత్తంతో కొట్టటంచేత; అంగంబు= ఒడలిని; ఆర్తిన్+ఒందింపన్= బాధపెట్టగా; ఆతురుఁడు+ఐ కర్ణుఁడు= బాధపడినవాడై కర్ణుడు; దర్పహీనుఁడు+అగుడున్= గర్వాన్ని పోగొట్టుకొన్నవాడు కాగా; ద్రోణ+ఆత్మజుండు= అశ్వత్థామ; ఎయ్దు= సహాయపడి (ఆదుకొని); ఆత్మరథస్థుండుగన్+చేసి= తన రథంమీద ఉండేటట్లుగా చేసి; మద్ర+ఈశుఁడున్ తోడ్పడన్= శల్యుడు కూడా తోడ్పడగా; విజయున్= అర్జునుడిని; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి గుర్రాలను పడగొట్టి, సారథిని చంపి, భయంకరమైన బాణాలతో మోది, శరీరాన్ని బాధపెట్టగా గర్వహీనుడై కర్ణుడు బాధపడ్డాడు. అపు డశ్వత్థామ ఆదుకొని, తన రథం మీదకి ఎక్కించుకొని, శల్యుడు సహాయపడగా అర్జునుడిని బాణాలతో కొట్టాడు.

తే. కృపుఁడు వృషసేనుఁడును వారికెడన కూడి । పార్థు తనువునఁ దూపులు పఱపి; రట్లు
పొదువు నలువుర పిఱుఁదను బొంచి సింధు । వరుఁడు నిగిడించె నమ్ములు నరుని మీఁద. 303

ప్రతిపదార్థం: కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; వృషసేనుఁడును= వృషసేనుడు (కర్ణుడి కొడుకు); వారి కెడన కూడి= వారి ప్రక్కనే (శల్యాశ్వత్థామల ప్రక్కనే) చేరి; పార్థు తనువునన్= అర్జునుడి ఒంటిమీద; తూపులు= బాణాలను; పఱపిరి= ప్రయోగించారు (గుప్పించారు); అట్లు= ఆ విధంగా; పొదువు= క్రమ్ముకొన్న; నలువుర పిఱుఁదను= నలుగురి వెనుక; పొంచి= దాగి; సింధువరుఁడు= సైంధవుడు; నరునిమీఁదన్= అర్జునుడి మీద; అమ్ములు నిగిడించెన్= బాణాలు వేశాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు, వృషసేనుడు శల్యాశ్వత్థామల ప్రక్కకు చేరి, అర్జునుడి శరీరం మీద బాణాలు వేశారు. వారి నల్వుర వెనుక దాగికొని సైంధవుడు కూడ అర్జునుడి మీద బాణాలు వేశాడు.

క. గురుతనయ ప్రముఖ రథిక । వరుల భుజావిక్రమంబు వారించుచు ని
ర్భరరోషమునం బార్థుఁడు । శరంబు లతిముతి నిగిడ్చె సైంధవుమీఁదన్. 304

ప్రతిపదార్థం: గురుతనయ ప్రముఖ= అశ్వత్థామ మొదలగు మొనగాండ్రైన; రథికవరుల= సైనిక శ్రేష్ఠుల; భుజావిక్రమంబు= భుజబలాన్ని; వారించుచున్= అడ్డుకొంటూ; నిర్భరరోషమునన్= ఎక్కువయిన కోపంతో; పార్థుండు= అర్జునుడు; శరంబులన్= బాణాలను; అతిముతి= విస్తారంగా; సైంధవుమీఁదన్= సైంధవుడిపైన; నిగిడ్చెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామాది రథికశ్రేష్ఠుల భుజవిక్రమమును అడ్డుకొంటూ ఎక్కువ కోపంతో అర్జునుడు సైంధవుడి మీద బాణాలను వేశాడు.

వ. ఆసమయంబున సుయోధనుండు సేనలకుం జేయి వీచిన నొక్కుమ్మడిం గవ్వడిఁ గదిసి వివిధ హేతివ్రాతంబులు మేన నించి నొంచిన గలంక లేక కడంగి. 305

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; సేనలకున్= తన సైనికులకు; చేయి వీచినన్= చేయి ఊపగా (సైగ చేయగా); ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్క గుంపుగా; కవ్వడి కదిసి= అర్జునుడిని తాకి; వివిధ హేతివ్రాతంబులు= నానా విధ ఆయుధ సమూహాలు; మేన నించి= అతడి శరీరం నిండా నింపి; నొంచినన్= నొప్పించగా; కలంక లేక కడంగి= చీకాకు పడకుండా పూనుకొని.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సైంధవుడి మీద బాణాలు వేసిన సమయంలో దుర్యోధనుడు తన సేవలకు చేయి ఊపగా వా రొక్కగుంపుగా అర్జునుడిని క్రమ్ముకొని, అనేక విధాలైన ఆయుధాలతో అతడి ఒడలిని నొప్పించారు. అయినా అర్జునుడు చీకాకు పడకుండా ప్రయత్నంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శా. గాండీవంబు గుణంబు ఘోరరవ మాకాశంబునం బర్వ వే
దండస్యందన ఘోటకంబులు మహాస్త్ర క్రూరపాతంబుల
న్ఖండీభూతములున్ విదారితములు న్భగ్నంబులుం గా సము
ద్దండుం డై యడరం గలంగి పఱచెన్ తత్సైన్యసంతానముల్. 306

ప్రతిపదార్థం: గాండీవంబు గుణంబు= గాండీవంయొక్క అల్లెత్రాటి; ఘోరరవము= భయాన్ని కలిగించే శబ్దం; ఆకాశంబునన్+పర్వన్= ఆకాశమంతా వ్యాపించగా; వేదండస్యందన= ఏనుగులూ, రథాలూ; ఘోటకంబులు= గుర్రాలూ; మహా+అస్త్ర= గొప్ప అస్త్రముల; క్రూరపాతంబులన్= భయంకరంగా మీదపడటం వలన; తత్సైన్యసంతానముల్= ఆ సేనల సమూహాలు; ఖండీభూతములున్= ముక్కలుగా నయినవీ; విదారితములున్= ఖండితములయినవీ; భగ్నంబులున్+కాన్= విరిగినవీకాగా; సముద్దండుండు+ఐ= మించినవాడై; అడరన్= విజృంభించగా; కలంగి= సంక్షోభం పొంది; పఱచెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: గాండీవానికుండే అల్లెత్రాటి టంకార శబ్దం ఆకాశం అంతా వ్యాపించగా, ఏనుగులు రథాలు గుర్రాలు భయంకరమయిన బాణాలతాకిడికి ముక్కలుగా చీల్చబడినవీ, భగ్నమయినవీ కాగా, అర్జునుడి విజృంభణకు ఆ సేనల సమూహాలు సంక్షోభంచెంది పారిపోయాయి.

వ. ఇట్లు ప్రచండమూర్తియై మధ్యందిన మార్తాండుండునుం బోలె వెలింగి వివ్వచ్చుండు వియచ్చరుల కచ్చెరువందించె; వెండియు దొరలందఱు నొక్కటఁ దఱుమ నతం డదల్చి యమ్ముల వెల్లిం దేల్చి తెరల్చి దీప్తబాణపాత పూర్వకంబుగా జయద్రథునకుం గవిసిన నమ్మహారథుండు. 307

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రచండమూర్తి ఐ= భయాన్ని కలిగించే ఆకారం కలవాడై; మధ్యందిన= మట్టమధ్యాహ్నంలోని; మార్తాండుండునున్+పోలెన్= సూర్యుడి మాదిరిగా; వెలింగి= ప్రకాశించి; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; వియత్+చరులకున్= ఆకాశంలో తిరిగేవారికి (దేవతలకు); అచ్చెరువు+అందించెన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించాడు; వెండియున్= ఇంకను; దొరలందఱును= సేనానులందరూ; ఒక్కటన్= ఒక్కటిగా; తఱుమన్= మూకుమ్మడిగా తరుమగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; అదల్చి= అదరగొట్టి; అమ్ములవెల్లిన్+తేల్చి= బాణప్రవాహంలో తేలజేసి; తెరల్చి= తొలగించి; దీప్త=వెలుగుతూ ఉన్న (వేడిగల); బాణపాతపూర్వకంబుగాన్= బాణాలను వేస్తూ; జయద్రథునకున్= సైంధవుడిమీదకు; కవిసినన్= దూకగా; ఆ+మహారథుండు= ఆ గొప్ప రథికుడయిన సైంధవుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భయంకరమూర్తి అయి, మట్టమధ్యాహ్నపు సూర్యుడివలె మండుతూ అర్జునుడు ఆకాశచారులను ఆశ్చర్యపరచాడు. ఆ సేనానులందరూ మూకుమ్మడిగా తరుముకొని రాగా, వారి నదల్చి బాణాలవెల్లువలో తేల్చి తరిమి, మండే బాణాలతో సైంధవుడి మీదకు దూకాడు. ఆ మహారథుడైన సైంధవుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పోవక హయకేతన గాం । డీవములం బార్థుమైఁ గడింది వడిన్ సై
న్యావళియు దేవతలు నా । నా విధములఁ బొగడ నాటె నారాచంబుల్. 308

ప్రతిపదార్థం: (సైంధవుడు) పోవక= పరుగెత్తిపోకుండా; హయ= గుర్రాలను; కేతన= జెండాను; గాండీవములన్= (అర్జునుడి విల్లయిన) గాండీవాన్ని; పార్థుమైన్= అర్జునుడి ఒంటిమీద; కడింది వడిన్= మిక్కిలి వేగంగా; సైన్యావళియున్= సేనా సమూహమూ; దేవతలు= దేవతలూ; నానావిధములన్+పొగడన్= అనేక రకాలుగా కీర్తించగా; నారాచంబుల్= వాడి బాణాలను; నాఁటెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: (సైంధవుడు) పరుగెత్తిపోకుండా గుర్రాల మీద, జెండా మీద, గాండీవం మీద అర్జునుడి శరీరం మీద, సేనలమీద దేవతలంతా అనేక విధాల పొగడగా వాడి బాణాలు నాటాడు.

క. **విజయుం డతని వరాహ । ధ్వజమును సారథిశిరంబు నొక్కట న**
క్కజముగఁ బడవేసిన నీ । ప్రజ తామరపాకు నీటి భంగిం దలఁకెన్. **309**

ప్రతిపదార్థం: విజయుండు= అర్జునుడు; అతని= ఆ సైంధవుడి; వరాహధ్వజమును= వరాహం (పంది) గుర్తుగా గల కేతనాన్ని; సారథిశిరంబు= సూతుడి తలను; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యంగా; ఒక్కటన్= ఒక్కటిగా; పడవేసినన్= పడగొట్టగా; నీ ప్రజ= నీ జనం; తామరపాకు నీటి భంగినన్= తామరాకుమీది నీరు మాదిరి; తలఁకెన్= కదలాడింది. (ఊగి).

తాత్పర్యం: అర్జును డా సైంధవుడి వరాహ కేతనాన్ని, సూతుడి తలను ఒకేసారి ఆశ్చర్యంగా నేల పడగొట్టాడు. అది చూచిన నీ సేన తామరాకుమీది నీరు మాదిరిగా భయంతో వణకిపోయింది.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. **ప్రాణములు గలుగు నంతకుఁ । ద్రాణపరాయణత నీదు రథికోత్తము ల**
క్షీణజవమునఁ బ్రసారిత । బాణు లగుచు నతని కడ్డపడిరి నరేంద్రా! **310**

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); ప్రాణములు కలుగునంతకున్= ప్రాణాలు ఉన్నంత దాకా; త్రాణపరాయణతన్= కాపాడే ఆశతో; నీదు రథికోత్తములు= నీ సైనికోత్తములు; అక్షీణ జవమునన్= తగ్గని వేగంతో; ప్రసారిత= వేయబడిన; బాణులు+అగుచున్= బాణాలు కలవారుగా; అగుచున్= అవుతూ; అతనికిన్= ఆ సైంధవుడికి; అడ్డపడిరి= అడ్డం పడ్డారు (ఆదుకొన్నారు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నీ సేనానులు ప్రాణాలున్నంతదాకా తరుగని శక్తితో అతడిని కాపాడే పట్టుదలతో బాణాలు ప్రయోగిస్తూ అడ్డుపడ్డారు.

వ. **ఇవ్విధంబునఁ గృపాశ్వత్థామ శల్య వృషసేనులు దెంపు సేసి సైంధవున కడ్డం బైనం జూచి యా సవ్యసాచి యతనిఁ దెగఁ జూడ నెడ గానక యవుడు గఱచుచుఁ బ్రొద్దుదిక్కు గనుంగొనినఁ గేశవుం డిట్లనియె.311**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= పైన చెప్పిన విధంగా; కృప+అశ్వత్థామ శల్య వృషసేనులు= ఈ పేర్లు కలవారు; తెంపు చేసి= సాహసం చేసి; సైంధవునకున్+అడ్డంబు+ఐనన్= సైంధవుడికి అడ్డమై రాగా; చూచి= చూచినవాడై; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; అతనిన్+తెగన్+చూడన్= ఆ సైంధవుడిని చంపటానికి; ఎడ కానక= అవకాశం తెలియక; అవుడు కఱచుచున్= తన పెదవిని పంటితో నొక్కుతూ (కోపంతో చేసే పని); ప్రొద్దుదిక్కు= సూర్యుడి వైపు; కనుంగొనినన్= చూడగా; కేశవుండు+ఇట్లు+అనియెన్= కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృపాశ్వత్థామ శల్య వృషసేనులు సాహసంతో సైంధవుడి కాపాడటానికి అడ్డంగా (అర్జునుడి దెబ్బ తగులకుండా) నిలబడగా, ఆ అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపేదారి తోచక, కోపంతో పెదవి నొక్కుకుంటూ సూర్యుడి దిక్కు చూడగా, కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. **'చక్కఁ జలము పెనఁగఁ జన దింక నినుఁడు ప । శ్చిమధరాధరంబు సేరఁ బోయె;**
దీని కొక యుపాయ మేను గల్పించెదఁ । దానఁజేసికాని దాయ వడఁడు. **312**

ప్రతిపదార్థం: చక్కన్= సరిగా (న్యాయంగా); చలము= మత్సరంతో (పట్టుదలతో); పెనఁగన్= పోట్లాడగా; ఇంకన్= ఇకమీద; చనదు= పనికారాదు; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; పశ్చిమధరాధరంబు= పడమటికొండను; చేరన్+పోయెన్= చేరబోతున్నాడు; దీనికిన్= ఈ పనికి (అనగా ఈ పెనుగులాటకు); ఒక ఉపాయము= ఒక మార్గాన్ని; ఏను కల్పించెదన్= నేను ఏర్పరుస్తాను; దానన్+చేసి కాని= దానితోకాని (ఆ ఉపాయంవలన కాని); దాయ= విరోధి; పడఁడు= పడిపోడు (చనిపోడు).

తాత్పర్యం: ' సూటిగ పట్టుదలతో పెనగులాట ఇకమీద పనికిరాదు. సూర్యుడు పడమటి కొండను చేరబోతున్నాడు. దీనికి ఒక ఉపాయాన్ని నేను చూపిస్తాను. దానితోగాని శత్రువు పడిపోడు.

విశేషం: సూర్యు డస్తాద్రికి చేరుతున్నాడు. అదే జరిగితే అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ భంగమవుతుంది. కనుక సరి అయిన మార్గంలో గాక, నేను చెప్పే ఉపాయంతో శత్రువును పడగొట్టాలని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో అన్నాడు. ఇది ఒక యుద్ధ తంత్రం.

వ. **అది యెయ్యది యంటేని.** **313**

తాత్పర్యం: ఆ ఉపాయ మేమంటే.

క. **ఇనమండలంబు మఱువడ । నొనరించెదఁ దమము పాండవోత్తమ! యది గ్రుం**
కిన చంద మైన సైంధవుఁ । డును గౌరవ యోధులుం గడుం బ్రమదమునన్. **314**

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+ఉత్తమ!= పాండవులలో శ్రేష్ఠుడా! (ఓ అర్జునా!); ఇనమండలంబున్= సూర్యమండలాన్ని; మఱువడన్= మరుగుపడేటట్లు (కనపడకుండా); తమము= చీకటి; ఒనరించెదన్= చేస్తాను; అది క్రుంకిన చందము+ఐనన్= (ఆ చీకటి) సూర్యుడు అస్తమించిన విధం కాగా; సైంధవుఁడును= సైంధవుడునూ; కౌరవయోధులున్= కురు సేనావీరులునూ; కడున్ ప్రమదమునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ఓ పాండవోత్తమా! సూర్యమండలాన్ని మరుగుపడేటట్లుగా చీకటిని కలిగిస్తాను. అది సూర్యుడు అస్తమించిన విధం కాగా సైంధవుడూ మిగిలిన కౌరవవీరులూ చాలా సంతోషంతో.

వ. **ప్రతిజ్ఞా భంగ మయ్యె నని కయ్యంబుకడంక దక్కి విచ్చలవిడి నొండొరుల మెచ్చుచుఁ బొంగి చెలంగుదు; రప్పుడు నీవూన్కి దీర్చికొ'మ్మని పలికినం బరాక్రమంబు సవ్యాజం బయ్యె నని మనోవ్యథంజెందు సవ్యసాచిం గనుంగొనుచు నమ్మాధవుండు మాయాతిమిరంబునఁ దిమిరవైరిం గప్పిన.** **315**

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిజ్ఞా భంగంబు+అయ్యెన్+అని= శపథం విఫల మైనదని; కయ్యంబు కడంకన్= యుద్ధ ప్రయత్నాన్ని; తక్కి= మానుకొని; విచ్చలవిడిన్= యథేచ్ఛగా (ఇష్టం వచ్చినట్లుగా -హద్దు లేకుండా); ఒండొరులన్ మెచ్చుచున్= ఒకరినొకరు మెచ్చుకొంటూ (తమ ప్రయత్నం వలన అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ భంగమైనదని); పొంగి= సంతోషించి; చెలంగుదురు= తిరుగుతారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నీ పూన్కి= నీ ప్రతిన; తీర్చుకొమ్ము= నెరవేర్చుకొమ్ము; అని= అంటూ; పలికినన్= చెప్పగా; పరాక్రమంబు= శత్రువును జయించటం; సవ్యాజంబు= నెపంతో కూడినది; అయ్యెన్+అని= అయిన దని; మనోవ్యథన్+చెందు= మనసులో బాధపడుతూ ఉన్న; సవ్యసాచిన్+కనుంగొనుచున్= అర్జునుడిని చూస్తూ; ఆ+మాధవుండు= ఆ కృష్ణుడు; మాయాతిమిరంబునన్= మోసపు చీకటితో; తిమిరవైరిన్= సూర్యుడిని (చీకటికి విరోధి); కప్పినన్= కప్పివేయగా.

తాత్పర్యం: ప్రతిన భంగమైనదని యుద్ధ ప్రయత్నం మాని, కౌరవవీరులు తమలోతాము ఒకరినొకరు మెచ్చుకొంటూ సంతోషంతో తిరుగుతారు. అపుడు నీ ప్రతిన తీర్చికొమ్ము' అని చెప్పగా శత్రువును జయించటానికి ఒక్క మిష కావలసి వచ్చిందని (ఉపాయం కావలసి వచ్చిందని) చీకాకుపడే అర్జునుడిని చూస్తూ, శ్రీకృష్ణుడు మాయ చీకటిని కలిగించి సూర్యుడిని కప్పివేయగా.

క. అది రవి గ్రుంకుటగాఁ గొని । మద మెసకంబెసఁగ నార్చి మన సైన్యంబుల్
పొదలెఁ దల యెత్తి హర్షా । స్పదమతి సింధుపతి యపుడు పడమర సూచెన్. 316

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ చీకటి; రవి= సూర్యుడు; క్రుంకుట కాన్= అస్తమించటంగా; కొని= తలచికొని; మన సైన్యంబుల్= మన సేనలు; మదము= గర్వం; ఎసకం బెసఁగన్= ఎక్కువ కాగా; ఆర్చి= సింహనాదం చేసి; పొదలెన్= తిరిగినవి; సింధుపతి= సైంధవుడు; హర్ష+ఆస్పదమతిన్= ఆనందంతో కూడిన మనసుతో; తల ఎత్తి= తన తల పైకెత్తి; పడమర చూచెన్= పడమటి దిక్కుకు చూచాడు. (అంటే సూర్యాస్తమయంతో తనకున్న ప్రమాదం తప్పిందని).

తాత్పర్యం: అది సూర్యాస్తమయంగా భావించి మన సేనలు గర్వాతిశయంతో సింహనాదాలు చేశాయి. ఆనందంతో నిండిన మనస్సుతో సైంధవుడు తల ఎత్తి, పడమటి దిక్కుకు చూచాడు.

వ. తదవసరంబున. 317

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

ఆ. 'ఎలమిఁ దేరిమీఁద నిలుచుండి పడమ ర । ట్టెత్తి చూచుచున్న యిద్దురాత్ము
మస్తకంబు దునుము మసలక' యని యర్జు । నునకుఁ జూపె సైంధవుని మురారి. 318

ప్రతిపదార్థం: ఎలమిన్= సంతోషంతో; తేరిమీఁదన్= రథంమీద; నిలుచుండి= నిలిచి; పడమర= పడమటి దిక్కుకు; అఱ్ఱు+ఎత్తి చూచుచున్+ఉన్న= మెడ ఎత్తి చూస్తూ ఉన్న; ఈ+దురాత్ము= ఈ దుర్మార్గుడి యొక్క; మస్తకంబున్= తలను; మసలక= ఆలస్యం చేయక; తునుము= త్రుంచుము; అని= అంటూ; అర్జుననకున్= అర్జునుడికి; మురారి= శ్రీకృష్ణుడు; సైంధవునిన్+చూపెన్= సైంధవుడిని చూపించాడు.

తాత్పర్యం: 'సంతోషంతో తేరిమీద నిలుచుని పడమటి దిక్కుకు మెడ ఎత్తి చూచే ఈ దుర్మార్గుడి తలను వెంటనే త్రుంచివేయుము' అంటూ శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి సైంధవుడిని చూపించాడు.

అర్జునుఁడు సైంధవుని తల దునుముట (సం. 7-121-31)

క. అతఁడు గని గంధమాల్యా । ర్చిత మై దొన మెఱయుచున్న శితశర ముగ్రో
ద్ధతి నేయ డేగ పులుఁగును । గతిఁ గొనుక్రియ నది హరించె గ్రక్కున శిరమున్. 319

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; కని= చూచి; గంధమాల్య+అర్చితమై= గంధమాల్యాలతో పూజించబడినదై; దొనన్= అమ్ముల పొదిలో; మెఱయుచున్న= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; శితశరము= వాడి అయిన బాణాన్ని; ఉగ్ర+ఉద్ధతిన్= తీవ్రమైన కోపంతో; ఏయన్= వేయగా (కొట్టగా); డేగ= సాళువం; పులుగును= పిట్టను; గతిన్= వెళ్ళేటప్పుడు; కొనుక్రియన్= తీసికొనిపోయేటట్లు (తన్నుకొనిపోయేటట్లుగా); గ్రక్కునన్= వేగంగా; అది= ఆ బాణం; శిరమున్= తలను; హరించెన్= గ్రహించింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చూచి, గంధపుష్పాలతో పూజించినట్టి అమ్ముల పొదిలో మెరుస్తూ ఉన్న వాడిబాణాన్ని కోపాటోపంతో సంధించి వేయగా, డేగ పిట్టను పోతూ పోతూ తన్నుకొనిపోయేటట్లు వేగంగా అతడి తలను ఆ బాణం హరించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అప్పుడు సత్వరుండై. 320

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో తొందర కలవాడై.

ఆ. శౌరి 'పార్థ! పార్థ! సైంధవు తల యిలఁ । బడిన నొప్ప; దది నభంబునంద
నిలువఁజేయు; మేను నీ కెఱింగించెద । నత్తెఱంగు దెలియ' ననిన నతఁడు. 321

ప్రతిపదార్థం: శౌరి= శ్రీకృష్ణుడు; పార్థ! పార్థ!= అర్జునా! అర్జునా!; సైంధవుతల= సైంధవుడి తల; ఇలన్+పడన్+ఒప్పదు= భూమిమీద పడదగదు; అది= ఆ తల; నభంబునందున్+అ= ఆకాశంలోనే; నిలువన్+చేయుము= నిలిచేటట్లుగా చేయుము; ఏను= నేను; ఆ+తెఱంగు= ప్రకారం; తెలియన్= స్పష్టంగా; నీకున్+ఎఱింగించెదన్= నీకు తెలుపుతాను; అనినన్= అనగా; అతడు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు 'ఓ అర్జునా! అర్జునా! సైంధవుడి తల నేల మీద పడకూడదు. దానిని ఆకాశంలో నిలిచేటట్లు చేయుము. దానికి కారణం నేను చెపుతాను.' అనగా అర్జునుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పటు శరముల మీఁదికి డా । పటికిన్ వలపటికి నపర భాగమునకు ముం
దటికిఁ జదల నడపె సము । త్కటరయమున శిరమున్ గందుక క్రీడ గతిన్. 322

ప్రతిపదార్థం: పటు శరములన్= తీవ్రమైన బాణాలతో; శిరమున్= (సైంధవుడి) తలను; కందుక క్రీడ గతిన్= బంతి ఆటవలె; మీఁదికిన్= పైకి; డాపటికిన్= ఎడమకు; వలపటికిన్= కుడికీ; అపర భాగమునకున్= వెనుకకూ, ముందటికిన్= ముందరికీ; చదలన్= ఆకాశంలో; నడపెన్= తిప్పాడు.

తాత్పర్యం: గట్టి బాణాలతో మీదకు, కుడియెడమలకు, ముందు వెనుకలకు ఆకాశంలో మిక్కిలి వేగంగా (సైంధవుడి) తలను బంతి ఆటవలె నడపాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. అట్టియెడ. 323

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయాన.

క. మాయపుఁ జీఁకటి విరియుడుఁ । దోయజమిత్త్రుండు మగుడఁ దోఁచెఁ బ్రజకుఁ గో
పాయత్తు లై బలంబులఁ । జేయంగలవారు గడఁగి శితబాణములన్. 324

ప్రతిపదార్థం: మాయము+చీఁకటి= అబద్ధపు చీకటి; విరియుడున్= విచ్చిపోగా; తోయజమిత్త్రుండు= పద్మమిత్రుడైన సూర్యుడు; ప్రజకున్= జనులకు; మగుడన్+తోఁచెన్= మళ్ళీ కానుపించాడు; బలంబులన్= సేనలలో; చేయన్+కలవారు= శక్తి ఉన్నవారు; కోపాయత్తులు+ఐ= కోపంతో సిద్ధపడినవారై; శిత బాణములన్= వాడి బాణాలతో; కడఁగి= పూనుకొని.

తాత్పర్యం: మాయచీకటి విచ్చిపోగా సూర్యుడు మళ్ళీ కానవచ్చాడు. కోపంతో నిండిన మనస్సులతో సేనలలో శక్తికలవారు వాడిబాణాలతో విజృంభించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **నరుఁ బొదివి; రతఁడు వారల । యురవడి వివిధాస్త్రతతుల నుడుపుచు నింగిం**
దిరుగ మును నడపుచుండెడు । శిరమును నేమరక యుండెఁ జిత్రస్ఫురణన్. 325

ప్రతిపదార్థం: నరున్= అర్జునుడిని; పొదివిరి= క్రమ్ముకొన్నారు; అతఁడు= నరుడు; వారల= ఆ వీరుల; ఉరవడిన్= వేగాన్ని (దూకుడును); వివిధ+అస్త్రతతులన్= అనేక విధాల బాణాల సమూహాలతో; ఉడుపుచున్= నిలుపుతూ; నింగిన్= ఆకాశంలో; తిరుగన్= తిరుగగా; మును= ఇదివరకు; నడపుచున్+ఉండెడు= నడుపుతూ ఉన్న; శిరమును= తలను; చిత్రస్ఫురణన్= ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు; ఏమరక ఉండెన్= మరచిపోకుండా ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని చుట్టు ముట్టారు. వారి దూకుడును నానావిధాలయిన బాణాలతో వారిస్తూ, ఆకాశంలో ఇదివరకే తిరుగుతూ ఉన్న (సైంధవుడి) తలను ఏమరుపాటు చెందకుండా ఆశ్చర్యంగా త్రిప్పుతూ ఉన్నాడు.

వ. **ఇ ట్లత్యాశ్చర్యకరణ పరిణత బాహువీర్యుం డై విక్రమవిహారంబు సలుపుచుండి. 326**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతి+ఆశ్చర్యకరణ= మిక్కిలి ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; పరిణత= పరిపూర్ణతను పొందిన; బహు వీర్యుండు+ఐ= బహుబలము కలవాడై; విక్రమ, విహారంబు= పరాక్రమముతో కూడిన విహారము; సలుపుచు+ఉండి= చేయుచు ఉండి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే పరిణతమైన భుజబలంతో వీరవిహారం చేస్తూ ఉండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **'దనుజవైరి! యెంతదడ వింక నిలుపంగ । వలయు సింధురాజు తల నభమున?**
నెచట వైచువాఁడ? నేమిటి కివ్విధ । మాచరింప వలసె? ననిన నతఁడు. 327

ప్రతిపదార్థం: దనుజవైరి!= రాక్షసులకు శత్రువైన వాడా! (శ్రీకృష్ణా!); సింధురాజు తల= సైంధవుడి తలను; నభమునన్= ఆకసంలో; ఎంత తడవు= ఎంతకాలం; నిలుపంగ వలయున్?= నిలుప వలెను?; ఇంకన్= ఇంకా; ఎచటన్ వైచువాఁడన్?= ఎక్కడ వేయుదును?; ఈ+విధము= ఈ ప్రకారంగా; ఏమిటికి= ఎందుకోసం; ఆచరింపవలసెన్?= చేయవలసి వచ్చింది?; అనినన్= అని అడుగగా; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: 'కృష్ణా! ఎంతకాలం ఈ సైంధవుడి తలను ఆకాశంలో నిలుపవలెను? ఎక్కడ వేయవలెను? ఎందుకు ఈ విధంగా చేయవలసి వచ్చింది?' అనగా, దానికి అతడు.

వ. **'వినుము. వృద్ధక్షత్త్రుం డను సింధుదేశాధీశుండు సంతానకర తపోవిశేషంబున నీ జయద్రథుం బడసె; నితండు కుమారుండై వర్తిల్లు సమయంబున నొక్కనాఁ డశరీరవాణి 'వీఁడు సంగ్రామంబున నేమఱి తల దునుమంబడు' నని యాదేశించిన నతం డెల్లవారును విన 'వీని మస్తకంబు మహిం బడ నెవ్వఁడేసె వాని శిరంబు శకలశతం బయ్యెడు' మని తన తపంబు బలిమిం బలికి, యతనిఁ బట్టంబు గట్టి వనంబునకు నియతుండై యరిగె; నట్లుగావున. 328**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= అర్జునా! వినుము; వృద్ధక్షత్త్రుండు+అను= వృద్ధక్షత్రుడనే పేరుకల; సింధుదేశ+అధీశుండు= సింధుదేశపురాజు; సంతానకర= పిల్లలను కలిగించే; తపోవిశేషంబునన్= గొప్ప తపస్సుతో; ఈ జయద్రథున్+పడసెన్= జయద్రథుడనే వీడిని పొందాడు; ఇతండు= ఈ జయద్రథుడు; కుమారుండు+ఐ= వయస్సు వచ్చిన కొడుకుగా; వర్తిల్లు సమయంబునన్= తిరుగాడేటప్పుడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక రోజున; అశరీరవాణి= ఆకాశవాణి; వీఁడు= ఈ జయద్రథుడు;

సంగ్రామంబునన్= యుద్ధంలో; ఏమఱి= ఏమరుపాటున ఉండగా; తల; తునుమన్+పడున్= త్రుంచబడుతాడు; అని ఆదేశించినన్= అని ఉత్తర్వు చేయగా; అతండు= ఆ సింధురాజు; ఎల్లవారును వినన్= అక్కడున్న వారంతా వినగా; వీని మస్తకంబు= ఈ (కుమారుడి) తలను (సైంధవుడి తలను); మహిన్+పడన్= భూమిమీద పడగా; ఎవ్వఁడు+ఏసెన్= ఎవడు కొడతాడో; వాని శిరంబు= అతడి తల; శకలశతంబు+అయ్యెడున్+అని= నూరు ముక్కలవుగాక అని; తన తపంబు బలిమిన్= తన తపోబలంతో; పలికి= చెప్పి; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; పట్టంబు కట్టి= పట్టాభిషేకం చేసి; వనంబునకున్= అడవికి; నియతుండు+ఐ అరిగెన్= నియమంతో వెళ్ళాడు; కావునన్= అందుచేత.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! వినుము. వృద్ధక్షత్రుడనే సింధుదేశపు రాజు పిల్లలకొరకై చేసిన గొప్ప తపస్సువలన జయద్రథుడు అనే పేరుగల కుమారుడు పుట్టాడు. వయసులో వీడు తిరుగుతూ ఉన్నప్పుడు ఒకానొక దినం ఆకాశవాణి 'ఈ జయద్రథుడు ఏమరుపాటులో ఉండగా యుద్ధంలో ఇతడి తల త్రెంచబడుతుం'దని ఆదేశించింది. అప్పుడు అక్కడ వారంతా వినేటట్లు 'ఇతడి తలను ఎవడు భూమిమీదకు పడకొడతాడో వాడి తల నూరువ్రక్క లవుతుంది' అని తన తపశ్శక్తితో వృద్ధక్షత్రుడు అన్నాడు. ఆ కారణంగా.

క. **ఈ తల పుడమిం బడనీ । కాతనితొడమీఁద వైచునది; యాపని వి**
ఖ్యాతం బగు పాశుపతము । చేతన యగుఁగాక! యొంటఁ జెల్లునె మనకున్? 329

ప్రతిపదార్థం: ఈ తల= ఈ సైంధవుడి తలను; పుడమిన్+పడనీక= భూమిమీద పడకుండా; ఆతని తొడమీఁద వైచునది= ఆ వృద్ధక్షత్రుడి తొడమీద (ఒడిలో) వేయవలసింది; ఆ పని= ఆ వేసే పని; విఖ్యాతంబు+అగు= ప్రశస్తమైన; పాశుపతము చేతన= పాశుపతాస్త్రం వలననే; అగున్+కాక= అవుతుంది; మనకున్= మనకు; ఒంటన్= వేరొకదానితో; చెల్లునె?= సాగుతుందా?(అనగాసాగదని).

తాత్పర్యం: ఈ సైంధవుడి తలను భూమిమీద పడనీయకుండా ఆ వృద్ధక్షత్రుడి తొడపై పడేటట్లు చేయుము. ఆ పని పాశుపతాస్త్రం వలననే అవుతుంది. దానిశక్తి అట్టిది. వేరొక దానివలన కాదు.

వ. **ఆ వృద్ధక్షత్త్రుండు శమంతపంచక సమీపంబున నుండు; నీ వమ్మహనీయాస్త్రంబు నాశ్రయింపు' మనవుడు నర్జునుం డట్లకాక యని భక్తియుక్తంబుగా నియతమతిం దత్ప్రయోగం బాచరించిన నద్దివ్యసాధనంబు సాయక పరంపరాకారాంబయి యా శిరం బట గొని చని తదాశ్రమ ద్వారంబు సొచ్చునప్పు డజ్జనపతి జపయుక్తుండై యుండ నమ్మహాస్త్రంబు మాహాత్మ్యంబున నమ్మస్తకం బతని తొడమీఁదఁ బడిన నతండు తదీయ స్పర్శంబున నెఱింగి దిగ్గన లేచుచుం ద్రోచిన నది భూతలపతితం బగుటయు. 330**

ప్రతిపదార్థం: ఆ వృద్ధక్షత్త్రుండు= ఆ వృద్ధక్షత్రుడనే వాడు; శమంతక పంచక సమీపంబునన్= శమంత పంచకమనే కొలకుల దగ్గర; ఉండున్= ఉంటాడు; నీవు; ఆ+మహనీయాస్త్రంబున్= ఆ మహాస్త్రాన్ని; ఆశ్రయింపుము= సాయం కోరుము; అనవుడున్= అనగా; అర్జునుండు; అట్లు+అ కాక!= అంతే అగుగాక!; అని= అంటూ; భక్తియుక్తంబుగాన్= భక్తితో కూడా; నియతమతిన్= నియమంతో కూడిన మనస్సుతో; తత్ప్రయోగంబు+ఆచరించినన్= ఆ అస్త్రాన్ని వేయగా; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దైవశక్తికల ఆయుధం; సాయక పరంపరా+ఆకారంబు+అయి= బాణాల వరుస రూపం అయి; ఆ శిరంబు+అటగొని చని= ఆ తలను అక్కడికి తీసికొనిపోయి; తద్+ఆశ్రమద్వారంబు= ఆ వృద్ధక్షత్రుడు ఉన్న ఆశ్రమం వాకిలిలోనికి; చొచ్చునప్పుడు= వేళ్ళేటప్పుడు; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు (వృద్ధక్షత్రుడు); జపయుక్తుండు+ఐ ఉండన్= జపం చేసికొంటూ ఉండగా (ధ్యానంలో ఉండగా); ఆ+మహా+అస్త్రంబు= ఆ దివ్యాస్త్రం యొక్క; మాహాత్మ్యంబునన్= శక్తితో; ఆ+మస్తకము= ఆ తల (సైంధవుడి తల); అతని

తొడమీఁదన్+పడినన్= అతడి తొడపై పడగా; అతండు= ఆ వృద్ధక్షత్రుడు; తదీయ= దానియొక్క; స్పర్శంబునన్= తాకుటవలన; ఎఱింగి= తెలిసి; దిగ్గన లేచుచున్= త్వరగా (తొట్రుపాటుతో) లేస్తూ; త్రోచినన్= త్రోయగా; అది= ఆ తల; భూతల పతితంబు+అగుటయున్= భూమి మీద పడగా.

తాత్పర్యం: ఆ వృద్ధక్షత్రుడు శమంత పంచకమనే చోట ఉంటాడు. ఈ మహత్త్వం కల పాశుపతాస్త్రాన్ని సహాయం కోరుకొనుము.' అనగా అర్జునుడు అట్లే యని మిక్కిలి భక్తితో నియమంగా దానిని (పాశుపతాన్ని) వేయగా, ఆ దివ్యబాణం బాణాల వరుసగా మారి, ఆ తలను మోసికొనిపోయి వృద్ధక్షత్రుని ఆశ్రమద్వారాన్ని ప్రవేశించేటప్పుడు జపంలో ఉన్న ఆ రాజు తొడమీద ఆ తల అస్త్రమాహాత్మ్యంతో పడింది. ఆ రాజు దాని తాకిడికి దిగ్గనలేస్తూ దాన్ని తోశాడు. అది క్రిందపడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. పగిలి యాతని తల నూఱు పఱియలయ్యె; । శౌరి విజయుని నగ్గించె; సకల భూత
ములు మహాద్భుతరసమున మునిఁగె; నపుడు । సంహరించె నయ్యస్త్ర మా సవ్యసాచి. 331

ప్రతిపదార్థం: పగిలి= చీలి; ఆతని తల= ఆ వృద్ధక్షత్రుడి తల; నూఱు పఱియలు+అయ్యెన్= నూరు ముక్కలయింది; శౌరి= కృష్ణుడు; విజయునిన్= అర్జునుడి; అగ్గించెన్= పొగడాడు; సకలభూతములు= అన్ని ప్రాణులూ; మహా+అద్భుత రసమునన్= గొప్ప అద్భుతరసంలో; మునిఁగెన్= మునిగాయి (అనగా ఆశ్చర్యాన్ని పొందాయి); అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; ఆ+అస్త్రము= ఆ అస్త్రాన్ని; సంహరించెన్= ఉపసంహరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వృద్ధక్షత్రుడి తల నూరు ముక్కలుగా చీలింది. కృష్ణుడు అర్జునుడిని పొగిడాడు. ప్రాణు లంతా ఆశ్చర్యంలో మునిగారు. అర్జునుడు ఆ అస్త్రాన్ని ఉపసంహరించాడు.

క. ఇవ్విధమున సైంధవు తలఁ । గవ్వడి యట నడపుశక్తి గనుఁగొని సేనల్
నివ్వెఱఁగందె; మనంబుల । క్రొవ్వడఁగెను దొరల కెల్లఁ గురువంశనిధీ! 332

ప్రతిపదార్థం: కురువంశనిధీ!= కురువంశమునకంతకూ నిధియైనవాడా! (ఓరాజా!); ఈ+విధమునన్= ఈ ప్రకారంగా; సైంధవు తల= సైంధవుడి తలను; కవ్వడి= అర్జునుడు; అట నడపు శక్తిన్+కనుఁగొని= అక్కడ నడిపించే శక్తిని చూచి; సేనల్= మన సేనలు; నివ్వెఱఁగు+అందెన్= ఆశ్చర్యపోయాయి; దొరలకున్+ఎల్లన్= మనరాజులకందరికీ; మనంబులన్= మనసులలో; క్రొవ్వు+అడఁగెను= గర్వము అణగింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్రా! ఆ విధంగా అర్జునుడు సైంధవుడి తలను నడిపించిన విధానాన్ని చూచి సేనలు భయపడ్డాయి. రాజులందరికీ పొగరణిగింది.

సీ. సైంధవు ఘోరకబంధంబు దల యిలఁ । బడునంతకును దేరిపైన నిలిచి
మఱి కూలుటయు విస్మయము గావించెఁ జూ । పఱ కట్లు పార్థుండు ప్రతిన నెఱపె;
నీ తనూభవులు గన్నీళ్ళు దొరఁగ న । త్యంత శోకముఁ బొంది; రచ్యుతుండు
నన్నరుండును బరమానంద కందళి । తాత్ములై; రత్తఱి ననిలసుతుఁడు

ఆ. నలిఁ జెలంగి సింహనాదంబు సేసిన । విని యుధిష్ఠిరుండు విజయు పూన్కి
నెఱయు టెఱిఁగి హర్షనిర్భరాకృతి యయ్యె । నుల్లసిల్లి రతని యోధు లెల్ల. 333

ప్రతిపదార్థం: సైంధవు= సైంధవుడి; ఘోర కబంధంబు= భయంకరమైన మొండెం; తల= అతడి తల; ఇలన్+పడునంతకును= భూమిమీద పడేదాకా; తేరి పైన్+అ నిలిచి= తేరుమీదనే నిలిచి ఉండి; మఱి కూలుటయు= ఆ మీద పడటం; చూపఱకున్= చూచేవారికి; విస్మయము కావించెన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది; అట్లు= ఆ ప్రకారం; పార్థుండు= అర్జునుడు; ప్రతిన నెఱపెన్= తన ప్రతిజ్ఞను తీర్చుకొన్నాడు; నీ తనూభవులు= నీ కుమారులు; కన్నీళ్ళు దొరఁగన్= కన్నీళ్ళు కారగా; అత్యంత శోకమున్+పొందిరి= మిక్కిలి దుఃఖపడ్డారు; అచ్యుతుండున్= శ్రీకృష్ణుడును; ఆ+నరుండును= ఆ అర్జునుడును; పరమానంద= మిక్కిలి సంతోషంతో; కందళిత+ఆత్ములు+ఐరి= వికసించిన మనస్సుకలవారయ్యారు; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయాన; అనిలసుతుఁడు= భీమసేనుడు; నలిన్+చెలంగి= ఎక్కువగా విజృంభించి; సింహనాదంబు చేసినన్= సింహగర్జనం సేయగా; విని= విన్నవాడై; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; విజయుపూన్కి= అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ; నెఱయుట+ఎఱిఁగి= నెరవేరుట తెలిసి; హర్షనిర్భర= సంతోషంతో నిండిన; ఆకృతి+అయ్యెన్= ఆకారం కలవా డయ్యాడు; అతనియోధులు+ఎల్లన్= అతడి సైనికులంతా; ఉల్లసిల్లిరి= సంతోషించారు.

తాత్పర్యం: సైంధవుడి తల భూమిమీద పడేదాకా భయంకరమైన అతడి మొండెం తేరిమీదనే నిలిచి ఉండి ఆ మీదట పడిపోవటం ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. ఆ విధంగా అర్జునుడు తన ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చుకొన్నాడు. నీ కొడుకులు కన్నీళ్ళు దొర్లగా చాలా దుఃఖించారు. కృష్ణార్జునులు సంతోషం నిండిన మనసు కలవారయ్యారు. అపుడు భీమసేనుడు చాలా విజృంభించి సింహనాదం చేశాడు. దానిని విన్న ధర్మరాజు సంతోషంతో నిండిన ఆకారం కలవా డయ్యాడు. ఆతడి సైనికులంతా సంతోషించారు.

వ. అచ్చట నార్పులుఁ దూర్యనినదంబులుఁ జెలంగెఁ; దద్బలంబులుఁ బరమప్రమోదంబునుం బొందెనని సంజయుండు సైంధవవధ ప్రకారంబు ధృతరాష్ట్రున కెఱింగించె నని చెప్పినఁ జిత్తంబు గౌతుకాయత్తంబగుచుండ నటమీఁది వృత్తాంతం బెఱింగింపు మనుటయు. 334

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటన్= ఆ చోట; ఆర్పులు= అరచుటలు; తూర్య నినదంబులు= తూర్య శబ్దాలు (కొమ్ముబూర ఊదినట్లు ఊదే శబ్దం); చెలంగెన్= చెలరేగాయి; తద్బలంబులు= ఆ సేనలు; పరమ ప్రమోదంబునున్+పొందెన్= మిక్కిలి సంతోషాన్ని పొందాయి; అని= అంటూ; సంజయుండు= సంజయుడు; సైంధవవధ ప్రకారంబు= సైంధవుడిని చంపిన తీరును; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; చిత్తంబు= మనసు; కౌతుక+ఆయత్తంబు= ఆసక్తితో సిద్ధమయినది; అగుచుండన్= అవుతూ ఉండగా; అటమీఁది= ఆ మీదటి; వృత్తాంతంబు= ఆపై విషయాన్ని; ఎఱింగింపుము+అనుటయున్= తెలియచేయుమనగా.

తాత్పర్యం: ఆ సేనలో అరుపులూ, తూర్యశబ్దాలూ చెలరేగాయి. ఆ సేనలు చాలా సంతోషించాయి - అని సంజయుడు సైంధవవధ విధానాన్ని ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు. అని చెప్పగా ఆ మీద కథను తెలుపుమని ఆసక్తితో ఉన్న మనసుతో అడిగాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

ఆశ్వాసాంతము

ఉ. బిందు చిదాత్మనాదమయ పీఠ! చతుష్కల! సద్విహార! ని
ష్యంది సుధాకృతీ! పరమ సౌఖ్య విధాయక! చిత్స్వరూప! ని
ష్పంద నిరంజనాస్ఖలిత శాశ్వత నిర్మల వైభవా! మహా
నంద రసైకతాత్మ లయనక్రమ! నిష్కల! బోధపుష్కలా! 335

ప్రతిపదార్థం: బిందు చిత్+ఆత్మనాదమయ పీఠ!= బిందువు చైతన్య స్వరూపమయిన ఆత్మ నాదం అనే ఈ శక్తులు స్థానంగా కలవాడా! (ప్రణవ స్వరూపము ప్రజ్ఞాస్వరూపము, ఆత్మస్వరూపము అయిన శబ్దమే స్థానముగా కలవాడా. జ్ఞానశక్తీ, ఇచ్ఛాశక్తీ, క్రియా శక్తులనే మూటినీ కలవాడని భావం); చతుష్కల!= నాలుగు కళావిశేషాలతో ఒప్పినవాడా! (ఆ నాలుగు కళలకే ప్రకాశ, అనంత, జ్యోతిష్మతీ, ఆయతనములని పేర్లున్నవి. సద్విహార!= మంచివారిలో తిరుగువాడా! (సత్పురుషులనగా ఋష్యాదులు); నిష్యంది= స్రవించే (జారుచున్న); సుధాకృతీ!= అమృతస్వరూపుడా! (మహాయోగుల సమాధ్యవస్థలో పొందే అనిర్వచీయానందానికే "నిష్యందిసుధ" అని యోగతత్త్వ విశేషాలు తెలిసినవారు చెబుతుంటారు); పరమసౌఖ్య= శ్రేష్ఠమైన సంతోషాన్ని; విధాయక!= నిర్ణయించేవాడా!; చిత్స్వరూప!= జ్ఞానమే ఆకారమైనవాడా!; నిష్పంది= కదలనటువంటి; నిరంజన= ఆసక్తిలేని; అస్ఖలిత= స్థిరమైన, జారిపోని; శాశ్వత= ఎల్లప్పుడూ ఉండే; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; వైభవా!= సంపదకలవాడా!; మహానందరస= నిండైన సంతోషమనే రసము యొక్క; ఏకతాత్మ!= ఏకత్వమునందు; ఆత్మలయనక్రమ= ఆత్మలీనం గావించుట అనే తీరు కలవాడా! నిష్కల!= భాగాలు లేని అఖండమూర్తీ!; బోధపుష్కలా= విజ్ఞాన ఘనమూర్తీ!

తాత్పర్యం: స్వామీ! నీవు 'బిందుచిదాత్మమయ'మైన ముక్కాలి పీటమీద అధివసించి ప్రపంచ వ్యాపారమును గావించెదవు. ప్రకాశాది నాలుగు కళలూ నీకున్నవి. ప్రపంచమంతా నీవు స్వచ్ఛమైన రూపంతో తిరుగుతున్నావు. యోగీశ్వరుల యోగనిష్ఠలో స్రవించే అమృతధారవు నీవు. అందువలన నీవు సర్వశ్రేష్ఠమయిన మోక్షమును కలిగిస్తున్నావు. చేతనాచేతనమూ. నాశరహితం, దేనియందునూ ఆసక్తం కానిదీ, అదృష్టమైనదీ అయిన ఈశ్వర భావ ప్రకాశం నీది. ప్రపంచంలోని మహానందమనే ఏకైకరసమునందు ఆత్మను లీనం గావించువాడవు.

క. ఆస్తిక చేతస్సహితా! । కౌస్తుభరత్నాస్థిమాలికా శబలిత వ
క్షస్తల! సుమహిత నిగమ । ప్రస్తవనీయ ప్రకార! పరమోదారా! 336

ప్రతిపదార్థం: ఆస్తిక= ఆస్తికులయిన వారి (దైవ విశ్వాసమున్నవారి); చేతస్సహితా!= మనస్సులతో కూడి ఉన్న వాడా!; కౌస్తుభరత్న= కౌస్తుభమనే రత్నంతోనూ; అస్థిమాలికా= ఎముకల హారంతోనూ; శబలిత వక్షస్తల= చిత్రమయిన వర్ణంతో ఉన్న ఎదురురొమ్ము కలవాడా; సుమహిత= చాలా గొప్పవైన; నిగమ= వేదాలలో; ప్రస్తవనీయ ప్రకార!= కొనియాడదగిన విధము కలవాడా!; పరమోదారా!= మిక్కిలి దయాగుణము కలవాడా!.

తాత్పర్యం: ఆస్తికుల మనస్సులతో కూడుకొన్నవాడా! కౌస్తుభరత్నంతోను (విష్ణుని పరంగా) ఎముకల మాలికతోను (శివుని పరంగా) చిత్రమైన వర్ణంకల వృక్షస్థలము కలవాడా! చాల గొప్పవైన వేదాలలో స్తుతింపబడిన విధము కలవాడా! మిక్కిలి దయాగుణం కలవాడా!

మాలిని:

శ్రుతి ఫలరస భావస్తుత్యమూర్తీ! నతార్తి
ప్రతిహననితాంత ప్రౌఢహేలా! వినోదా
యితభువన వితానాహీన నిర్వాహా! మోహ
వ్యతికర తిమిర ప్రధ్వంసనా దీపరూపా! 337

ప్రతిపదార్థం: శ్రుతిఫల= వేదములనే ఫలములయొక్క; రసభావ= రసత్వంతో; స్తుత్యమూర్తీ!= స్తుతింపదగిన ఆకారం కలిగినవాడా! (పరబ్రహ్మ శ్రుతిరస భావమూర్తి అనీ - ఆ రసఫలమే ఈ పరతత్త్వంగా మూర్తిత్వమును పొందినదనీ భావం. పరబ్రహ్మతత్త్వము= వేదరస స్వరూపం); నతార్తి= నతుల (భక్తుల) కష్టాలను; ప్రతిహనన= నశింపజేయటంలో; నితాంత= మిక్కిలి; ప్రౌఢహేలా!= నేర్పరియైనవాడా! (అనగా కష్టాలతో సర్వార్పణంగా నమస్కారంచేసి నీవే దిక్కనిన వారికష్టాలను తొలగించుటలో మిక్కిలి నేర్పరి అయినావాడా - అని); వినోదాయిత= వినోదంగా ఒప్పిన; భువన= ప్రపంచముల; వితాన= సంబంధమైన; అహీన నిర్వాహ!= ఉత్తమముగా పరిపాలనము సేయువాడా! (అనగా ప్రపంచ సృష్టిస్థితి లయాలను నిరుపమానంగా పాలించేవాడా - అని భావం); మోహవ్యతికర= అజ్ఞాన సంబంధమైన; తిమిర= చీకటిని; ప్రధ్వంసనా= నశింపజేయటంలో; దీపరూపా!= దీపాకారం కలవాడా! (వెలుగయిన వాడా).

తాత్పర్యం: శ్రుతులయిన వేదాలచేత తెలియజేయబడే రసభావం నీ స్వరూపం. భక్తుల బాధలను తొలగించటం నీ కొక ఆట. చతుర్దశభువనాలలో లోటులేమీ లేకుండా పరిపాలన చేస్తూ ఉంటావు. భక్తుల మనసులలోని అజ్ఞానాంధకారమును తొలగించే, అంతటను ప్రకాశించే దీపముయొక్క ఆకారం కలవాడా! మోహాంధకారాన్ని తొలగించే ప్రదీపస్వరూపా!

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి
ప్రణీతంబయిన శ్రీమహా భారతంబున ద్రోణపర్వంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఈ మహాభారతం సంస్కృతాంధ్ర భాషా కవీశ్వరులకు స్నేహితుడూ (సూర్యుడివంటి వాడూ), కొమ్మనామాత్యుడి కుమారుడూ, పండితుల పూజలచేత ప్రకాశిస్తున్నవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజిచేత రచితమయిన శ్రీమహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలో నాలుగవ ఆశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలోని చతుర్థాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ద్రోణపర్వము - పంచమాశ్వాసము

క. **శ్రీధామ లసదపాంగ । వ్యాధూత ప్రణత దురితవర్గ! నిరోహ**
ద్బోధాత్మక దేహా! జగ । దాధార విహార నిపుణ! హరిహరనాథా! **1**

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సంపదలకు; ధామ= నిలయమై; లసత్= ప్రకాశిస్తున్న; అపాంగ= కడకంటి చూపులచేతనే; వ్యాధూత= ఎగురగొట్టబడిన; ప్రణత= (తనకు) నమస్కరిస్తూ ఉన్న భక్తులయొక్క; దురితవర్గ!= పాపాల సమూహం కలవాడా!; నిరోహత్= మొలకెత్తుతున్న; బోధాత్మక= జ్ఞానరూపమైన; దేహా!= శరీరంకలవాడా!; జగత్= ప్రపంచానికి; ఆధార= ఆశ్రయమైన; విహార= విలాసక్రీడయందు; నిపుణ!= సమర్థుడవైనవాడా!; హరిహరనాథా!= శివకేశవాత్మకుడవైన ఓ ఆదిదేవా! (అవధరింపుము= సావధానంగా వినండి).

తాత్పర్యం: నిన్నాశ్రయించిన భక్తుల పాపాలను, అనగా పాపఫలాలైన దుఃఖాలను కడగంటి చూపులచేతనే పోగొట్టి వారికి సంపదల ననుగ్రహించి నిర్మూలిస్తావు. మోక్షాన్ని కోరే భక్తుల హృదయాలలో జ్ఞానరూపంతో ఆవిర్భవించి, వారికి మోక్షలక్ష్మిని ప్రసాదిస్తావు. ఈ ప్రపంచమంతా నీ లీలావిలాసమే. ఈనాడు నాకు హరిహరరూపంతో సాక్షాత్కరించిన ఓ పరమేశ్వరా! (నే చెప్పబోయే కథను సావధానంగా వినుము.)

కృష్ణార్జునులు సల్లాపంబు లొనరించుచు ధర్మజుకడ కరుగుచుండుట (సం. 7 - 122 - 1)

వ. **దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె: నట్లద్భుతోదారంబగు నరనారాయణుల విక్రమ విహారంబు విని వెఱఁగంది యాంబికేయుండు సంజయు దిక్కు మొగంబై.** **2**

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహర్షి; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజునకు(తో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అద్భుత= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; ఉదారంబు+అగు= గొప్పదైన అనగా గొప్ప ప్రయోజనాన్ని సాధించిన (సైంధవవధ సామాన్య విషయం కాదు. సైంధవుడి తల భూమిపై పడకుండా అతడి తండ్రి తొడమీద పాశుపతాస్త్రం ద్వారా పడవేయించటం ఆశ్చర్యకరం కాదా! మరియు పార్థుని ప్రాణాలకే ముప్పుగా పరిణమించిన సైంధవవధరూప ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చటం గొప్ప ప్రయోజనాన్ని సాధించిందే అయింది); నరనారాయణుల= నర నారాయణులనబడే బదరికాశ్రమవాసులగు ఋషులు; వారి అంశచేత జన్మించిన వారలు ఈ అర్జునుడు, కృష్ణుడున్ను - వీరిద్దరియొక్క; విక్రమ విహారంబు= పరాక్రమంతో కూడిన విహారాన్ని గూర్చి; విని; వెఱఁగు= నిశ్చేష్టత్వాన్ని; అంది= పొంది; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు (ఆంబికాయాః అపత్యం పుమాన్ ఆంబికేయః - అంబిక అనే ఆమె కుమారుడు ధృతరాష్ట్రుడు, కావున ఆంబికేయుడు); సంజయు దిక్కు మొగంబు+ఐ= సంజయుడివైపు అభిముఖుడై.

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! వైశంపాయన ఋషి జనమేజయమహారాజుతో అనంతర కథను ఈ విధంగా చెప్పాడు: ధృతరాష్ట్రుడు అర్జునుడి, శ్రీకృష్ణుడి పరాక్రమ ప్రదర్శనలను గురించి విన్నాడు. చేష్టలు సన్నగిల్లి, భయ భ్రాంతుడయ్యాడు. ఆ తరువాత జరిగిన కథను వినగోరి సంజయుడిని చూచి ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా ప్రశ్నించాడు.

క. **'ఇవ్విధమున సైంధవుఁ డా । కవ్వడిచేఁ బడిన పిదపఁ గౌరవు లెట్లై**
రవ్వార్త సెప్పు' మనవుడు । నవ్విభునకు నాతఁ డిట్టు లనియె నరేంద్రా! **3**

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= జనమేజయమహారాజా!; ఈ+విధమునన్= ఈ ప్రకారంగా; సైంధవుఁడు= సింధుదేశపు రాజయిన జయద్రథుడు; ఆ+కవ్వడిచేన్= ఆ సవ్యసాచిచేత (అనగా అర్జునుడిచేత); పడిన పిదపన్= సంహరించబడిన తరువాత; కౌరవులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన మావారు; ఎట్లు= ఏ విధంగా (అనగా ఎట్టి ప్రవృత్తి కలవారు); ఐరి= అయినారో; ఆ+వార్త= ఆ విషయాన్ని; చెప్పుము= వినిపించుము; అనవుడున్= అనగా; ఆ+విభునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; ఆతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సంజయా! సైంధవుడు పార్థుడిచేత సంహరించబడిన తరువాత మా వారైన దుర్యోధనాదులు- ఏం చేశారో ఆ విషయాన్ని చెప్పు' మని అడుగగా - జనమేజయ మహారాజా! సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా చెప్పటానికి ప్రారంభించాడు. (ఇది వైశంపాయనుడి వాక్యం).

వ. **అట్లు పాండవ బలంబులు పొంగి కడంగి కుంభసంభవుమీఁదం గవిసి కయ్యంబు సేసె; నా సమయంబున నిక్కడ.** **4**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; పొంగి= ఉత్సాహంతో విజృంభించి; కడంగి= ప్రయత్నపూర్వకంగా; కుంభసంభవుమీఁదన్= ద్రోణాచార్యుడిపై; కవిసి= తలపడి; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేసెన్= చేశాయి; ఆ సమయంబునన్= అదే సమయంలో; ఇక్కడన్= ఇచ్చట (కౌరవసైన్యంలో).

తాత్పర్యం: సైంధవవధతో పాండవుల సైన్యాలు ఉత్సాహంతో పెల్లుబికి, ద్రోణాచార్యులపై తలపడి యుద్ధం చేయ ప్రారంభించాయి. ఆ సమయంలోనే ఇక్కడ కౌరవసైన్యంలో.

చ. **కృపుఁడును ద్రౌణియుం గడఁగి క్రీడిపయిన్ శర వర్షముల్ మహో**
గ్రపు రభసంబునం గురియఁగా నవి మాన్చి యతండు వారలం
గుపితుఁడు గాకయున్ విశిఖ కోటుల నల్లన కప్పు పెల్లునం
గృపుని శరీర మొయ్య నొఱగెన్ రుధిరచ్యుతి మూర్ఛ వచ్చినన్. **5**

ప్రతిపదార్థం: కృపుఁడును= కృపాచార్యుడూ; ద్రౌణియున్= అశ్వత్థామా(అనగా వీరిద్దరూ); కడఁగి= ప్రయత్నపూర్వకంగా; క్రీడిపయిన్= అర్జునుడిపై; శరవర్షముల్= బాణాలవర్షాలు; మహోగ్రపు రభసంబునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన వేగంతో; కురియఁగాన్= కురిపించగా; అవి= ఆ బాణాలను; మాన్చి= శమింపచేసి; అతండు= ఆ అర్జునుడు; వారలన్= ఆ కృపాచార్య, అశ్వత్థామలను; కుపితుఁడు= కోపం కలవాడు; కాకయున్= కాకుండానే (అనగా వారిపై కోపపడక); విశిఖకోటులన్= బాణాల సమూహాలచేత; అల్లన= మెల్లగా (అనగా తీక్ష్ణంగా గాయపరచకుండే విధంగా); కప్పుపెల్లునన్= కప్పివేయటంలోని అతిశయంతో; కృపుని శరీరము = కృపాచార్యుడి దేహం; రుధిరచ్యుతిన్= రక్తంకారటంచేత; మూర్ఛ= తెలివితప్పుట; వచ్చినన్= రాగా; ఒయ్యన్= మెల్లగా; ఒఱగెన్= వాలింది. (అనగా తెలివి కోల్పోయి రథంమీద వాలిపోయాడని భావం).

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ అర్జునుడిమీద బాణవర్షం కురిపించారు. అర్జునుడు ఆ బాణాలను ఖండించాడే కాని వారిపై కోపం చూపించలేదు. కాని, మెల్లగా బాణవర్షం కురిపించాడు. వలసినంత వేగంగా బాణాలు వేయనప్పటికీ కృపాచార్యుడి శరీరంనుండి ఆ మాత్రం బాణాల తాకిడిచేతనే నెత్తురు ధారగా కారిపోవటం చేత అతడు మూర్ఛపోయాడు.

వ. ఇట్లు కృపాచార్యుండు రథంబుమీఁదం బడినఁ దత్సారథి దేరు దొలంగం దోలుకొని పోయె; నశ్వత్థామయు నోహటించి తొలంగెఁ; దక్కటి రథికులు పైఁబెట్టంజాలక యంతంత నిలిచి;రట్లు శారద్వతుండు దనయమ్ముల మూర్ఛిల్లుట సూచి సవ్యసాచి వగచె; నప్పు డన్నరునిఁ గౌఁగిలించుకొని నారాయణుం డి ట్లనియె: 6

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కృపాచార్యుండు= అశ్వత్థామ మేనమామ అయిన కృపాచార్యుడు; రథంబుమీఁదన్= రథంపై; పడినన్= వాలిపోగా; తద్+సారథి= ఆ కృపుడియొక్క సారథి; తేరు= రథాన్ని; తొలంగన్= (యుద్ధభూమినుండి) తొలగిపోయే విధంగా; తోలుకొని పోయెన్= తోలుకొనిపోయాడు; అశ్వత్థామయున్= అశ్వత్థామకూడ; ఓహటించి= వెనుకాడి; తొలంగెన్= తొలగిపోయాడు (అర్జునుడిని ఎదిరించలేక వెనుదిరిగి పోయాడని భావం); తక్కటి రథికులు= మిగిలిన రథికులు; పైన్+పెట్టన్+చాలక= ఎదిరించలేక; అంతన్+అంతన్= కొంతదూరాన; నిలిచిరి= ఉండిపోయారు; అట్లు= ఆ విధంగా; శారద్వతుండు= కృపాచార్యుడు; తన+అమ్ములన్= తనయొక్క (అర్జునుడి యొక్క) బాణాలతో; మూర్ఛిల్లుట= తెలివితప్పి పడిపోవటం; చూచి= కనిపెట్టి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; వగచెన్= దుఃఖించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయాన(అర్జునుడి దుఃఖావస్థను మాన్పటానికి); ఆ+నరునిన్= ఆ అర్జునుడిని; నారాయణుండు= కృష్ణుడు; కౌఁగిలించుకొని= అక్కున చేర్చుకొని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృపాచార్యుడు రథంమీద మూర్ఛిల్లటం చూచి, సారథి రథాన్ని రణభూమినుండి తొలగించి తోలుకొనిపోయాడు. అశ్వత్థామ కూడా అర్జునుడిని ఎదిరించలేక వెనుదిరిగాడు. మిగిలిన రథికవీరులు అంతంత దూరంలో చూస్తూ నిలుచుండిపోయారు. అర్జునుడు తన బాణాలకు కృపాచార్యుడు మూర్ఛిల్లటంతో దుఃఖావస్థకు లోనయ్యాడు. అది కనిపెట్టి ఓదార్చటానికై కృష్ణుడు అర్జునుడిని ఆలింగనం చేసికొని ప్రశంసిస్తూ ఇట్లా పలికాడు:

విశేషం: కృపాచార్యుడి మూర్ఛ చూచి అర్జునుడు విలపించిన ప్రకారం సంస్కృతభారతంలో ద్రోణపర్వం 47వ అధ్యాయం 13వ శ్లోకంనుండి 23వ శ్లోకం వరకు విపులంగా వర్ణించబడింది. ఈ విషయం అంతా "అప్పుడు" అనే మాటతో సంగ్రహించటం జరిగింది. ఆ సమయాన అర్జునుడిపై తలపడదలచిన కర్ణుడిని సాత్యకి అడ్డుకోవటం, కర్ణసాత్యకుల యుద్ధం, కర్ణ పరాజయం, అర్జునుడు కర్ణుడిని గద్దించటం, కర్ణపుత్రుడైన వృషసేనుడిని వధించటానికి అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ - ఇత్యాద్యంశాలు వర్ణించిన పిమ్మట కృష్ణుడు అర్జునుడిని ప్రశంసించటం కలదు. (సంస్కృతభారతం గోరఖపూర్ ప్రతి ననుసరించి అనువాదంలో ఈ మార్పు గోచరిస్తున్నది.)

క. 'కురుబలముఁ దొడరి గెలువఁగ । సుర గణముల కైన నరిది శూరోత్తమ! నీ
వురవడి గెలిచితి భాగ్య । స్ఫురణంబును బాహు బలముఁ బొగడం దగదే? 7

ప్రతిపదార్థం: శూరోత్తమ!= శూరులలో శ్రేష్ఠుడవగు ఓ అర్జునా!; కురుబలమున్= కౌరవసైన్యాన్ని; తొడరి= ఎదిరించి; గెలువఁగన్= గెలవటానికి; సురగణములకున్+ఐన= దేవతల సమూహాలకైనా కూడా; అరిది= అశక్యం (అనగా శక్యంకాదు); నీవు+ఉరవడిన్= నీవు అతివేగంగా (అనగా అనాయాసంగా); గెలిచితి(వి)= ఓడించావు (కావున నీయొక్క); భాగ్యస్ఫురణంబును= అదృష్టస్ఫూర్తి మరియు; బాహుబలమున్= భుజబలం (అనగా పరాక్రమం); పొగడన్= ప్రశంసించటానికి; తగదే?= తగింది కాదా! (నీ అదృష్టానికీ, పరాక్రమానికీ నిన్ను ప్రశంసిస్తున్నా నని భావం.)

తాత్పర్యం: ఈ కౌరవసైన్యాన్ని గెలవటం ఆ దేవతలందరు ఏకమై వచ్చినా సాధ్యం కాదు. అట్టి సైన్యాన్ని సునాయాసంగా గెలిచావు. ఈ గెలుపునకు నీ అదృష్టమే కాదు, నీ పరాక్రమం కూడా కారణమే. అందువల్ల నీ అదృష్టాన్ని, పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించనక్కరలేదా!.

క. ఆ వృద్ధక్షత్త్రు తపము । వావిరి నోర్వంగ నీకు వచ్చినటుల దు
ర్భావుఁ డగు కర్ణు నోర్వం । గా వచ్చినఁ గాదె నాకుఁ గడుఁ బ్రీతి యగున్!' 8

ప్రతిపదార్థం: ఆ వృద్ధక్షత్త్రు తపము వావిరిన్= సైంధవుడి తండ్రి అయిన ఆ వృద్ధక్షత్ర మహారాజు తపస్సుయొక్క ఉత్కర్షను; ఓర్వంగన్= జయించటానికి; నీకున్= అర్జునుడవైన నీకు (ముక్కంటినే గెలిచి పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించినవాడవైన నీకని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని); వచ్చిన+అటులు= వచ్చిన విధంగా; ఓర్వంగన్+వచ్చినటులు= జయించజాలిన విధంగా అని అన్వయక్రమం; దుర్భావుఁడు+అగు= ఊహించరానివాడైన (అనగా ఊహకందని పరాక్రమము గలవాడని భావము); కర్ణుని= రాధేయుడిని; ఓర్వంగాన్ వచ్చినన్= ఓడించజాలిన (నాడే); నాకున్= నీ శ్రేయము కోరే నాకు (కృష్ణునకు); కడున్= మిక్కిలి; ప్రీతి= సంతోషము; అగున్+కాదె!= కలుగును కదా!

తాత్పర్యం: వృద్ధక్షత్రుడు సైంధవుని తండ్రి, తన కుమారుని తల నేల గూల్చినవాని తల తుత్తునియలగుటకు తన తపస్సును ధారపోసినాడు. అతడి తపోమహిమ అట్టిది. దానిని గూడ పాశుపతాస్త్ర ప్రభావంచేత జయించావు. అర్జునా! నీవు ఇక జయించవలసినవాడు కర్ణుడు. ఇంద్రుడిచ్చిన శక్త్యాయుధంతో ఊహ కందకుండా నిలిచాడు. అతడిని కూడ నీవు జయించిననాడు నా కెంతో సంతోషం కలుగుతుంది. నీ శ్రేయస్సును కోరేవాడను కదా!

విశేషం: ఇవి శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో అనిన మాటలు. 'నీకు' అనగా పాశుపతాస్త్రాన్ని సాధించిన నీకు అని 'నాకు' అనగా సర్వవిధాల నీ శ్రేయాన్ని కోరే నాకు అని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని. ఇంతేగాక ఆ వృద్ధక్షత్రు అనే సమాసంలోని 'ఆ' అను మాట పూర్వపరామర్శకమై వృద్ధక్షత్రుడు పుత్రప్రాప్తికై చేసిన తపస్సు మొదలైన విషయాలను జ్ఞప్తికి తెస్తుంది. ఈ పద్యంలోని పదాల అర్థవిశేషం గమనిస్తే తప్ప పద్యాభిప్రాయం స్పష్టంకాదు.

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్లను 'మహాత్మ! భవత్కరుణం బ్రతిజ్ఞ యే
ను నెఱపఁ గంటిఁ బాండవమనోరథసిద్ధి భవద్దయా సమృ
ద్ధి నగుట వింతయే? భవ దధీనులకున్ విజయంబు బ్రాఁతె? నీ
పను పొనరించు వార; మట భారము నీయది గాదె యెప్పుడున్!' 9

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆతఁడు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= పలుకుతున్నాడు; ఓ మహాత్మ!= ఓ మహానుభావా!(కృష్ణా!); భవత్+కరుణన్= (భవత్ శబ్దము పూజ్యార్థం)= పూజ్యుడవగు నీయొక్క దయచేత; ప్రతిజ్ఞ= సైంధవ వధ రూపమైన ప్రతిన; ఏను= నేను; నెఱపన్+కంటిన్= నిర్వహించజాలితిని; పాండవ మనోరథసిద్ధి= పాండవులయొక్క అభీష్టముల యొక్క సిద్ధి (అనగా పాండవులమగు మా కోరికలు నెరవేరటం); భవత్+దయా+సమృద్ధిన్= నీ దయాతిశయం చేత; అగుట= కలుగుట; వింత+ఏ?= ఆశ్చర్యమా?; భవత్+అధీనులకున్= నీ అధీనులైన వారలకు (నిన్ను ఆశ్రయించిన వారలకని భావం); విజయంబు= కార్యసాఫల్యం; బ్రాఁతి+ఎ?= దుర్లభమా? (తప్పక లభిస్తుందని తాత్పర్యం); నీ పనుపు= నీ ఆనతిని; ఒనరించువారము= పాటించేవారం; అట= ఆ తరువాత; భారము= కార్యం నిర్వహించే భారం; ఎప్పుడున్= ఎట్టి సందర్భంలోనైనా; నీ అది= నీది; కాదె?= కాదా? (నీదే అనిభావం.)

తాత్పర్యం: కృష్ణుడి పలుకులు విని అర్జునుడు ఈ విధంగా అన్నాడు. 'ఓ మహానుభావా! కృష్ణా! నేను ఈ ప్రతిజ్ఞ నిర్విఘ్నంగా నెరవేర్చానంటే అదంతా నీ దయయే. కేవలం నాదే కాదు. మా పాండవులందరి కోరిక లీడేరటం నీ పరిపూర్ణ దయా ఫలితమే. దీనిలో వింత లేదు. నిన్నాశ్రయించినవారికి కార్యసిద్ధి దుర్లభం కాదు. మేము నీవు చెప్పినట్లు చేయువారం. ఆపైన భారం ఏ విషయంలోనైనా నీదే కదా!'

తే. అనుడు నుద్గత మందస్మితాస్యుఁ డగుచు । దనుజమర్దనుఁ డతనితో 'ధర్మతనయుఁ
గానఁ బోవంగ వలయు భాస్కరుఁడు గ్రుంకు । చున్నవాఁ' డని పలికిన నన్నరుండు. 10

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగానే; ఉద్గత= పొడసూపిన; మందస్మిత= చిరునవ్వు గల; ఆస్యుఁడు= ముఖం కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; దనుజమర్దనుఁడు= రాక్షససంహారి అయిన కృష్ణుడు; అతనితోన్= ఆ అర్జునుడితో; ధర్మతనయున్= ధర్మనందనుడైన ధర్మరాజును; కానన్= చూడటానికి; పోవంగవలయున్= పోవలయును; భాస్కరుఁడు= సూర్యుడు; క్రుంకుచున్నవాఁడు= అస్తమిస్తున్నాడు; అని= ఇట్లు; పలికినన్= పలుకగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విని కృష్ణుడు చిరునవ్వుతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ పార్థా! ధర్మరాజును మనం చూడపోవలె. సూర్యాస్తమయం ఔతూ ఉన్నది.' ఈ పలుకులు విని అర్జునుడు (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

వ. 'అట్లు కాక' యనుటయుఁ గదిలి, భీమసేనుండును సాత్యకియును యుధామన్యుండును నుత్తమౌజుండును సముచితసల్లాపంబులు సేయుచుఁ దో నేతేర సాంద్ర శోణిత పూర సేకంబున ఘోరంబైన సంగ్రామ తలంబునం జని చని శౌరి సవ్యసాచి నాలోకించి. 11

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= అట్లే; కాక= కానీ; అనుటయున్= అనగానే; కదిలి= బయలుదేరి; భీమసేనుండును= భీముడు; సాత్యకియును= సాత్యకి; యుధామన్యుండును= యుధామన్యుడు; ఉత్తమౌజుండును= ఉత్తమౌజుడు; సముచిత సల్లాపంబులు+చేయుచున్= సందర్భోచితాలైన మాటలు మాట్లాడుకొంటూ; తోన్+ఏతేరన్= వెంట వస్తూ ఉండగా; సాంద్రశోణితపూర సేకంబునన్= దట్టమైన రక్తప్రవాహపు జల్లులతో; ఘోరంబు+ఐన= భయంకరంగా ఉన్న; సంగ్రామ తలంబునన్= రణరంగస్థలాన; చని చని= వెళ్ళి వెళ్ళి (కొంతదూరంవెళ్ళి అని భావం); శౌరి= కృష్ణుడు; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: 'సూర్యాస్తమయం కావస్తూ ఉన్నది. ధర్మరాజును చూడటానికి వెళ్ళుదాము' అనే కృష్ణుడి మాటకు పార్థుడు 'సరే' అన్నాడు. అప్పుడు భీముడు, సాత్యకి, యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు యథోచితంగా సంభాషిస్తూ వెంట నడిచారు. వారు నడిచే రణభూమి అంతా రక్తప్రవాహం గడ్డకట్టి భయంకరంగా ఉన్నది. ఆ రణభూమిని చూచి కృష్ణుడు అర్జునుడితో ఈ విధంగా పలికాడు:

విశేషం: యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు - వీరిద్దరు పాంచాలురు. అర్జునుడికి చక్ర రక్షకులు. సాత్యకి అర్జునుడికి పృష్ఠ రక్షకుడు. భీష్మపర్వంలో ఈ విషయం ప్రస్తావించబడింది. ఈ శ్లోకం చూడండి. శ్లో ॥ పృష్ఠగోయోర్జునస్యాసి యుయుధానో మహారథః । చక్రరక్షే చ పాంచాల్యే యుధామ న్యూత్తమౌజసౌ॥ (యుయుధాన= సాత్యకి).

చ. 'కరులు రథంబు లశ్వములు కాలుబలంబు చమూపతుల్ మహీ
శ్వరు లఖిలాస్త్ర శస్త్రములు చామరముల్ గొడుగుల్ సిడంబు లా
భరణము లిత్తెఱంగునను బార్థ! కడుం జెలువొందెఁ జూడ సం
గరమహి చిత్ర వస్త్రమునఁ గప్పిన చందముఁ దోఁపఁ జేయుచున్. 12

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= ఓ అర్జునా!; కరులు= ఏనుగులు; రథంబులు= రథాలు; అశ్వములు= గుర్రాలు; కాలుబలంబు= సైనికులు; చమూపతుల్= సైన్యాధ్యక్షులు; మహీశ్వరులు= రాజులు; అఖిల+అస్త్రశస్త్రములు= అస్త్రాలు, శస్త్రాలు అన్నీ కూడా; చామరముల్= వింజామరాలు; గొడుగుల్= ఛత్రాలు; సిడంబులు= ధ్వజాలు; ఆభరణములు= కిరీట కేయూరాది ఆభరణాలు (వీటన్నింటిని); ఈ+తెఱంగునను= ఈ విధంగా; చూడన్= చూస్తూ ఉంటే (గజ రథాశ్వాదులు రణరంగాన పడిఉన్న తీరు చూస్తూఉంటే అని భావం); సంగరమహి= రణభూమి; చిత్ర వస్త్రమునన్= రంగురంగుల వస్త్రంతో; కప్పిన చందమున్= కప్పిన విధానాన్ని; తోఁపన్+చేయుచున్= స్ఫురింపజేస్తూ; కడున్= మిక్కిలి; చెలువు+ఒందెన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! ఈ రణభూమి చూచావా? రణాన తెగిపడిన చతుర్విధ సైన్యం, సేనాపతులు, రాజులు వారి ధ్వజ రథాదులు, ఆభరణాలు, శస్త్రాలు ఈ భూమిని కప్పివైచినవి. వీటిని చూస్తుంటే ఎంతో అందంగా రంగురంగుల వస్త్రంతో రణభూమిని కప్పినట్లుగా భాసిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. రణభూమిని చిత్ర వస్త్రాలంకృతంగా ఊహించి చెప్పటంచేత ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం.ఈ అలంకారం అర్జునుడి వీరవిహారాన్ని పరాక్రమాతిశయాన్ని సూచిస్తుంది. అర్జునుడి పరాక్రమాతిశయాన్ని ప్రస్తుతించటానికి కృష్ణు డీవిధంగా రణభూమిని వర్ణించాడు. దీనిని అలంకారకృత వస్తుధ్వని అంటారు. మరియొక విశేషం: ఈ పద్యం మూడవపాదంలో 'అఖిలాస్త్ర విత్తములు' అనే పాఠం 'అఖిలాస్త్ర శస్త్రములు' అనే దానికి బదులుగా కానవస్తున్నది. దానికి అర్థం అస్త్రాలన్నింటిని బాగా తెలిసినవారు అని. ఈ మహాసేనాపతులు అట్టివారని అన్వయం. అంతేగాక పద్యంలోని మరోపాదం సంస్కృతమూలానికి చాలా దగ్గరగా ఉన్నది. అదేమంటే "ఆభరణము లిత్తెఱంగునను బార్థ! కడుం జెలువొందె జూడు సంగరమహి" దీని అర్థం: ఆభరణములు+ఉన్న+ఈ తెఱఁగు= ఆభరణాలు పడియున్న వైనం (కర్త) రణభూమిని చిత్ర వస్త్రాలంకృతగా ఉన్నట్లు తోపింపజేస్తూ మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది చూశావా? - అని అర్జునుడితో కృష్ణుడు పలికిన వాక్యం మూలంలో ఉన్న "మహీతలం నరవర పశ్య దుర్దృశమ్" అనే ఘట్టానికి తగినట్లుగా ఉన్నది.

వ. భవదీయ బాహావిహారంబు నుదారత్వం బిట్లుండునే?' యని యగ్గించుచు నరిగి సమయోచితం బగుటయును ప్రతియోధులు టిచ్చవడియునికిం జేసియు సమరంబు సాలించి తమరాక కెదురు చూచుచుం గూడికొని యున్న యుధిష్ఠిరాదుల సమీపంబగుటయుం బాంచజన్యంబు పూరించినం బాండవాగ్రజుండు. 13

ప్రతిపదార్థం: (ఓ అర్జునా!) భవదీయ బాహావిహారంబు+ఉదారత్వంబు= నీ బాహువుల వీరవిహారంయొక్క గొప్పతనం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉండునే?= ఉంటుందా? (ఈనాటి నీ వీరవిహారం మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది. ఇంతకుముందెన్నడూ చూడలేదని భావం); అని= అంటూ; అగ్గించుచున్= ప్రశంసిస్తూ; అరిగి= వెళ్ళి; సమయ+ఉచితంబు= సమయానికి తగింది; అగుటయును=కాగా; ప్రతియోధులు= శత్రువీరులు; టిచ్చవడి= చేష్టలు కోల్పోయి; ఉనికిన్+చేసియున్= ఉండటంచేతకూడ; సమరంబు= యుద్ధం; చాలించి= ఆపివేసి; తమరాకకున్= తాము రావటానికి; ఎదురుచూచుచున్= ఎదురుచూస్తూ; కూడికొని+ఉన్న= గుమిగూడి ఉన్నటువంటి; యుధిష్ఠిర+ఆదుల= ధర్మరాజు మొదలయినవారికి; సమీపంబు+అగుటయున్= దగ్గర కావటంవలన; పాంచజన్యంబు= పాంచజన్యం అనే తన (కృష్ణు) శంఖాన్ని; పూరించినన్= (కృష్ణుడు) పూరించిన వెంటనే; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! ఈ నాటి నీ బాహువుల వీరవిహారంయొక్క గొప్పతనం ఎంతో ఆశ్చర్యకరంగా ఉందే' అని కృష్ణుడు అర్జునుడిని ప్రశంసిస్తూ, ఇద్దరూ రణభూమిని చూస్తూ ముందుకు నడిచారు. ఇక ప్రొద్దుపోవటాన్ని, శత్రువీరులు అలసి నిశ్చేష్టులై ఉండటాన్ని చూచి యుద్ధం ఆపుచేయించారు. తమరాకకై ఎదురుచూస్తూ గుమికూడి యున్న ధర్మరాజాదులు కానవస్తూ ఉండగా, కృష్ణుడు తన పాంచజన్యాన్ని విజయసూచకంగా పూరించాడు. అది విని ధర్మరాజు

విశేషం: 'బాహావిహారంబు' అనే దానికి బదులు 'బాహా వీర్యవిలాసంబు' అనే పాఠం తగినట్టుగా ఉన్నది.

సైంధవుని సంహరించి కృష్ణార్జునులు వచ్చి ధర్మజునకు నమస్కరించుట (సం. 7-124-1)

తే. రథము డిగ్గి హర్షాశ్రులు గ్రమ్ముదేర । నెదురు కొనుటయు సంభ్రమ మెసక మెసఁగఁ
బార్థుఁడును గేశవుండును బాదచారు । లై రయంబునఁ జని మ్రొక్కి రవ్విభునకు. 14

ప్రతిపదార్థం: రథము= రథాన్ని; డిగ్గి= దిగి; హర్ష+అశ్రులు; ఆనందబాష్పాలు; క్రమ్ముదేరన్= కమ్ముకొంటూ ఉండగా; ఎదురు కొనుటయున్= ఎదుర్కొనగా; పార్థుఁడును= అర్జునుడూ; కేశవుండును= కృష్ణుడూ; సంభ్రమము= తొందరపాటు; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయిస్తూ ఉండగా; పాదచారులు+ఐ= కాలినడకన వస్తూ; రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెళ్ళి; ఆ+విభునకున్= ఆ ధర్మరాజునకు; మ్రొక్కిరి= నమస్కారం చేశారు.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు) రథం దిగి ఆనందబాష్పాలు కన్నులవెంట రాలగా కృష్ణార్జునులను ఎదుర్కొంటూ ఉంటే వారిద్దరూ తొందర తొందరగా రథం దిగి పాదచారులై వచ్చి ఆ ధర్మరాజుకు ప్రణామం చేశారు.

విశేషం: ధర్మరాజు రథం దిగటం కృష్ణుడిపై ఆదరాన్ని సూచించగా కృష్ణార్జునుల సంభ్రమాతిశయం ధర్మరాజుపై వారికిగల ఆదరభావాన్ని సూచిస్తుంది. ధర్మరాజు ఆనందాశ్రువులు, కృష్ణుడియందుగల భక్తిని, అర్జునుడిపై గల వాత్సల్యాన్ని స్ఫురింపజేస్తాయి. ఇది భావధ్వని. దీనితో ఈ పాత్రల మనస్తత్త్వం చక్కగా నిరూపితమయింది.

వ. ఇట్లు ప్రణమిల్లిన. 15

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రణమిల్లినన్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృష్ణార్జునులు ధర్మరాజునకు నమస్కారం చేయగా.

క. నరపతి యానందాశ్రులు । గరసరసిరుహముల నొత్తి కను దనియఁగ న
య్యిరువురఁ జూచుచు మేనులు । గరుపాఱఁగ గ్రుచ్చి యొక్క కౌఁగిటఁ జేర్చెన్. 16

ప్రతిపదార్థం: నరపతి= ధర్మరాజు; ఆనంద+అశ్రులు= ఆనందబాష్పాలను; కర సరసిరుహములన్= కమలాలవంటి చేతులతో; ఒత్తి= తుడుచుకొని; కను= కన్నులు; తనియఁగన్= తృప్తినిపొందే విధంగా; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరిని (కృష్ణార్జునులను); చూచుచున్= చూస్తూ; మేనులు= వారివారి శరీరాలు; గరుపాఱఁగన్= గగుర్పొడిచే విధంగా; గ్రుచ్చి= ఆనించి; ఒక్కకౌఁగిటన్= ఒకే కౌగిలిలో; చేర్చెన్= చేర్చాడు. (ఇద్దరిని విడివిడిగా గాక ఒకేసారి కౌగిలించుకొన్నాడని భావం).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆనందాతిశయంతో కన్నులలో నిండిన కన్నీటిని తుడిచికొంటూ, కన్నులార వారిద్దరిని చూస్తూ ఒకేసారి వారిద్దరిని గాఢంగా కౌగిలించుకొన్నాడు. ఆ కౌగిలిచేత వారిద్దరి శరీరాలు పులకితమైనాయి.

విశేషం: 'అలం: పరికరం. 'ఒక్క కౌఁగిట' అనే పదంలో 'ఒక్క' అనే విశేషణం సాభిప్రాయం కాబట్టి ఇది పరికరాలంకారం. ఈ అలంకారం చేత ధర్మరాజు ఆ ఇద్దరిని సమానంగా ఆదరించాడనే భావం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. ఇ వ్విధంబున నాలింగనంబు సేసి యర్జునునితో ని ట్లనియె. 17

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; ఆలింగనంబు+చేసి= కౌగిలించుకొని; అర్జునునితోన్= పార్థుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వారిద్దరిని గాఢంగా ఆలింగనం చేసికొన్న తరువాత ధర్మరాజు అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'చే నెత్తురు గాకుండం । గా నా సైంధవునిఁ జంపి క్రమ్మఱ మీరల్
రా నోచితి నా భాగ్యం । బేన పొగడు నట్టిదయ్యె నీతని కరుణన్.' 18

ప్రతిపదార్థం: చే= చేయి; నెత్తురు+కాకుండన్+కాన్= రక్తంతో తడియకుండానే; ఆ సైంధవునిన్= (మన అభిమన్యువధకు మూలకారణంగా నిలిచిన) ఆ జయద్రథుడిని; చంపి= సంహరించి; మీరల్= మీరిద్దరు (కృష్ణార్జునులు); క్రమ్మఱన్= తిరిగి; రాన్= రావటానికి; నోచితిన్= పుణ్యం చేసికొన్నాను; నా భాగ్యంబు= నా అదృష్టం; ఈతని కరుణన్= ఈ కృష్ణుడి అనుగ్రహం వలన; ఏను+అ= నేనే; పొగడునట్టిది+అయ్యెన్= ప్రశంసించుకొనవలసినంతటిదయింది.

తాత్పర్యం: 'చేతికి నెత్తురంటకుండా మీరిద్దరూ సైంధవుడిని సంహరించి నన్ను చేరుట నా పుణ్యం. నా అదృష్టాన్ని మెచ్చుకోవాలి. ఎవరో కాదు నేనే. ఇదంతా ఈ మహానుభావుడి అనుగ్రహం వలననే సిద్ధించింది.'

క. అని వాసుదేవుఁ జూపిన । విని యాతఁడు 'నీదు కోపవేగంబున దు
ర్జనుఁ డా జయద్రథుఁడు వొలి । సిన నెవ్వరి కెట్లు సేయఁ జెల్లదె?' యనినన్. 19

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; వాసుదేవున్= కృష్ణుడిని; చూపినన్= (చేత నిర్దేశిస్తూ) చూపగా; విని= (కృష్ణుడు) విని; ఆతఁడు= కృష్ణుడు; దుర్జనుఁడు= దుష్టుడయిన; ఆ జయద్రథుఁడు= ఆ సైంధవుడు; నీదుకోపవేగంబునన్= నీ (ధర్మరాజు) క్రోధాని కున్న తీవ్రతతో; పొలిసినన్= మరణించగా; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనా; ఎట్లు= ఏ విధంగానైనా; చేయన్= చేయుటకు; చెల్లదు+ఎ?= తగియుండదా?; అనినన్= అనగా (కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా పలుకగా).

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ కృష్ణుడిని చూపాడు ధర్మరాజు. అంటే ధర్మరాజు అభిప్రాయంలో కృష్ణుడే విజయానికి కారణమన్నమాట. ఈ అభిప్రాయాన్ని గమనించి కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో 'సైంధవవధతో చేకూరిన ఈ విజయానికి కారణం ఆ కౌరవులు మీకు కలిగించిన కోపమే. మీబోటి సత్పురుషుల కోపావేశం ఎంత పనైనా చేయిస్తుంది. అటువంటప్పుడు ఆ అర్జునుడే కాదు మరెవ్వరైనా కేవలం జయద్రథుడిని వధించుటే కాదు. అంతకంటె దుస్సాధ్యమైన ఏ కార్యమైనా సులభంగా చేయగలుగుతారు. దీనిలో ఆశ్చర్య మేమి?' అని పలుకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇక్కడ వాసుదేవ పదం కృష్ణ పర్యాయంగా ప్రయోగించుటవలన ధర్మరాజు తన మనస్సులో కృష్ణుడిని భావించిన తీరు వ్యక్తమవుతున్నది. కృష్ణుడిని వసుదేవ పుత్రుడిగానే మాత్రం ధర్మరాజు అనుకొనటం లేదు. అతడిని భగవంతుడిగా భావించాడు. వాసుదేవ పదం భగవత్పర్యాయం. విష్ణు సహస్రనామంలో ఈ వాసుదేవపదం ఉన్నది. శంకరాచార్యులు ఈ పదాన్ని తన విష్ణు సహస్రనామ భాష్యంలో ఇట్లా నిర్వచించారు. 'వాసయతి జగదాచ్ఛాదయతి మాయయేతి వాసుః స ఏవ దేవ ఇతి వాసుదేవః శ్లో॥ ఛాదయామి జగత్ విశ్వం భూత్వా సూర్య ఇవాంశుభిః' (మహా - భా - శాంతి - 141/41) ఇతి భగవద్వచనాత్॥'' (విష్ణు సహస్ర. భాష్యం 709 వ నామం). అనగా తన మాయచేత ఈ సమస్త ప్రపంచాన్ని ఆచ్ఛాదించేవాడు కాబట్టి 'వాసు' అని అంటారు. అట్టి దేవుడు కాబట్టి వాసుదేవుడైనాడు అని ఆ భాష్యం సారాంశం. 'బహూనాం జన్మనామంతే' అనే గీతా శ్లోకం (7/19)లోని 'వాసుదేవః' అనే పదానికి భగవద్గీతా వ్యాఖ్యాతలు కూడా భగవత్పరంగా ఇదే అర్థం వ్రాశారు. అంతేగాక భగవంతుడు తాను సర్వప్రపంచాన్ని వ్యాపించి ఉండటంచేత, సర్వభూతాలకు (ప్రాణులకు) తాను నివాసభూతుడు కావటంచేతను వాసుదేవుడైనాడని యజుర్వేద సంధ్యావందనంలోని ఈ శ్లోకం చెప్పుతున్నది.

శ్లో॥ వాసనాత్ వాసుదేవస్య వాసితం తే జగత్త్రయమ్ ।
సర్వభూత నివాసోzసి వాసుదేవ నమోzస్తుతే" ॥

కాబట్టి ఇక్కడి వాసుదేవ పదం ఎంతో అర్థవంతం.

వ. అ మ్మహీపతి య మ్మహాత్ము నుద్దేశించి. 20

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; ఆ+మహాత్మున్= మహాత్ముడైన ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి.

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మరాజు మహానుభావుడైన ఆ శ్రీకృష్ణుడిని సంబోధిస్తూ (ఇట్లా పలికాడు). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. దేవాసురసంఘంబులు । నీ వలిగిన రూ పడంగు నీ కూరిమి సౌ
ఖ్యావహ మఖిల జగములకు । దేవ! భవద్భక్తు లరులఁ దీర్చుట యరుదే! 21

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ఓ దేవా!; (కృష్ణ భగవానుడా!); నీవు+అలిగినన్= నీవే కోపించినట్లైతే; దేవ+అసుర సంఘంబులు= దేవతల సమూహాలు, రాక్షసుల సమూహాలు; రూపు+అడంగున్= నశిస్తాయి; నీ కూరిమి= నీ ప్రేమ; అఖిల జగములకున్= సమస్త లోకాలకు; సౌఖ్య+ఆవహము= సుఖాన్ని కలుగజేసేది; భవద్భక్తులు= నీయందు భక్తి కలిగి ఉన్నవారు; అరులన్= శత్రువులను; తీర్చుట= నశింపచేయటం; అరుదు+ఏ!= ఆశ్చర్యమా!

తాత్పర్యం: ఆదిదేవుడవైన శ్రీకృష్ణా! నీవు కోపిస్తే, ఈ దేవతలు, రాక్షసులు నశిస్తా రనగా ఈ మానవుల లెక్క ఏమి? నీవు దయదలిస్తే ఈ సమస్త లోకాలలోని వారందరూ సుఖిస్తారు. కాబట్టి నిన్ను సర్వాత్మనా భజించే భక్తులు శత్రువులను జయించటంలో ఆశ్చర్య మేముంది? (మా శత్రు నిర్మూలనం, అంటే ఈ జయద్రథవధ నీ అనుగ్రహంతోనే కలిగిందని శ్రీకృష్ణుడితో ధర్మరాజు పలికిన ఈ మాటలలో తేటపడుతుంది.)

విశేషం: ఇక్కడ 'దేవ' అనే పదంతో కృష్ణుడిని సంబోధించటం శ్రీకృష్ణుడి ఆదిదేవత్వాన్ని సూచిస్తుంది - అప్పుడే దేవాసుర వినాశాది రూప పద్యార్థం సుసంభావిత మౌతుంది.

వ. అని మఱియు ననేక ప్రకారంబులం బ్రస్తుతించి, భీష్మాదు లతని కతన మడియుట యుగ్గడించి 'నీవు కోపించినట్లు వర్తించుటఁ గౌరవులు సెడిర కాఁ దలంచెద' ననుటయు నచ్యుతుం డా భూపాలు నాలోకించి 'ధర్మోత్కృష్టుండవగు నీకు నరిష్టం బాచరించిన వారికిఁ జెడకుండ వచ్చునే?' యనునెడ ననిలసుతుండును సాత్యకియును దనువులఁ గ్రొత్తగంట్లు గొమరార నద్ధరణీపతి చరణంబులకుఁ బ్రణతులైన, నతం డెత్తి కౌఁగిలించుకొని వారలు కుంభసంభవ కృతవర్మాదుల సంరంభంబు మర్దించుట పేర్కొని యభినందించె; యుధామన్యుండును నుత్తమౌజుండును దగిన తెఱంగునం గాంచిన వారి నుచిత వచనంబుల సంభావించెఁ; దదీయ సైన్యం బెల్లను బ్రమోద భరితంబై కయ్యంబునకుం గాలు ద్రవ్వుచుండె; నా సమయంబున శోక విస్మయ వివశుం డగుచు దుర్యోధనుం డంతర్గతంబున. 22

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; మఱియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; ప్రస్తుతించి= పొగడి; భీష్మ+ఆదులు= భీష్ముడు మొదలైనవారు; అతని కతనన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడి కారణంగానే (ఆ శ్రీకృష్ణుడి అనుగ్రహంతోనే అని భావం); మడియుట= నశించిపోవటాన్ని; ఉగ్గడించి= కీర్తించి; నీవు= శ్రీకృష్ణుడు; కోపించినట్లు= కోపపడేటట్లు; వర్తించుటన్= ప్రవర్తిస్తూ ఉండటంచేత; కౌరవులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన కౌరవులు; చెడిరి కాన్= చెడిపోయినట్లు; తలంచెదన్= తలుస్తాను; అనుటయున్= అనగానే; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు; ఆ భూపాలున్= ఆ రాజును అనగా ధర్మరాజును; ఆలోకించి= చూచి; ధర్మ+ఉత్కృష్టుండవు+అగు= ధర్మంచేత శ్రేష్ఠుడవయినట్టి; నీకున్= ధర్మరాజునకు; అరిష్టంబు= కీడు; ఆచరించిన వారికిన్= చేసినవారికి; చెడక+ఉండన్+వచ్చునే?= చెడిపోకుండా ఉండటానికి సాధ్యమవుతుందా? (అట్టివారు చెడిపోతారని భావం); అను+ఎడన్= అంటూ ఉండే సమయాన; అనిల సుతుండును= వాయునందనుడు (భీముడు); సాత్యకియును= సాత్యకికూడా; తనువులన్= శరీరాలపై; క్రొత్తగంట్లు= (యుద్ధంలో)

అప్పుడే ఏర్పడిన గాయాలు; కొమరు+ఆరన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; ఆ+ధరణీ పతి చరణంబులకున్= ఆ ధర్మరాజు పాదాలకు; ప్రణతులు+ఐనన్= నమస్కారం చేసినవారు కాగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; ఎత్తి= (వారిద్దరిని పైకి) లేవనెత్తి; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; వారలు= ఆ భీమసేన సాత్యకులు; కుంభసంభవ, కృతవర్మ+ఆదుల సంరంభంబు= ద్రోణాచార్యులు కృతవర్మ మొదలైనవారి యుద్ధవేగాన్ని; మర్దించుట= అణగద్రొక్కటాన్ని; పేర్కొని= ప్రస్తావించి (వారిద్దరి యుద్ధనైపుణ్యాన్ని కొనియాడి అని భావం); అభినందించెన్= అభినందించాడు (వారిద్దరి వీరత్వానికి తన సంతోషాన్ని ధర్మరాజు తెలిపాడని భావం); యుధామన్యుండును= యుధామన్యుడనేవాడు; ఉత్తమౌజుండును= ఉత్తమౌజుడనే అతడు (వీరిద్దరు); తగిన తెఱంగునన్=తగిన విధంగా; కాంచినన్= (తనను) సమీపించటం తోడనే - అనగా వినయంతో అంజలిబద్ధులై ధర్మరాజును సమీపించిన వెంటనే; ఉచిత వచనంబులన్= సముచిత సల్లాపాలతో; సంభావించెన్= గౌరవించాడు; తదీయ సైన్యంబు+ఎల్లను= ఆ ధర్మరాజు సైన్యమంతా; ప్రమోద భరితంబు+ఐ= సంతోషంతో నిండినదై; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; కాలుద్రవ్వుచున్+ఉండెన్= సన్నద్ధమౌతూ ఉన్నది; ఆ సమయంబునన్= అదే సమయాన; శోకవిస్మయ వివశుండు+అగుచున్= దుఃఖం ఆశ్చర్యం - ఈ రెంటికి లోనవుతూ; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు (దుర్యోధనుడికి తన సైన్య పరాజయంచేత దుఃఖం, సైంధవుడిని వధించిన తీరు చూస్తూ ఉంటే విస్మయం కల్గిందని భావం); అంతర్గతంబునన్= స్వగతంగా.

తాత్పర్యం: అని పలికిన తరువాత మళ్ళీ కూడా శ్రీకృష్ణుడిని ధర్మరాజు అనేక విధాలుగా స్తుతించాడు. అతడు పురాణ పురుషుడనే విషయాన్ని స్పష్టపరిచాడు. భీష్మాదులను జయించుట కృష్ణుడి అనుగ్రహం లేకుండా సాధ్య మయ్యేది కాదన్నాడు. 'కౌరవుల అధర్మాచరణం నీకు కోపహేతువయింది. ఆ నీ కోపమే కౌరవుల నాశనానికి దారి తీసింది' అని ధర్మరాజు కృష్ణుడితో తాను భావించిన తీరు చెప్పిన వెంటనే కృష్ణుడు, 'అదేదీ కాదు నీబోటి ధర్మనిష్ఠునికి అరిష్టం తలపెట్టినవారికి చెడిపోవటం ఎట్లాగూ తప్పదు.' అని అంటూ ఉండగానే, యుద్ధంలో తమ శరీరం మీద ఏర్పడిన కొత్త గాయాలు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా భీముడు, సాత్యకి వచ్చి ధర్మరాజుకు పాదాభివందనం చేశారు. వారిద్దరినీ లేవనెత్తి ధర్మరాజు ఆలింగనం చేసికొని, ద్రోణ కృతవర్మల విజృంభణాన్ని వారు అణచివేయడాన్ని ప్రస్తావించి అభినందించాడు. ఇంతలో యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు అనేవారు వినయంగా ధర్మరాజును దర్శించగా, వారిని కూడా సముచితవచనాలతో గౌరవించాడు. శత్రువిజయంచేత ధర్మరాజుసైన్యంలో ఆనందోత్సాహాలు పెరిగి, మళ్ళీ యుద్ధానికి ఆ సైన్యం కాలు ద్రవ్వసాగింది. అదే సమయాన దుర్యోధనుడు దుఃఖానికి, ఆశ్చర్యానికి తీవ్రంగాలోనై, తన మనస్సులో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: దుర్యోధనుని ఆశ్చర్యం సైంధవవధకు, దుఃఖం తనపక్షపరాజయానికి 'అని మఱియు అనేక ప్రకారంబులం బ్రస్తుతించి భీష్మాదు లతని కతన మడియుట యుగ్గడించి' అనే ఈ వచనంలో కృష్ణుని స్తుతించిన అనేక ప్రకారా లేవి అంటే - సంస్కృత మూలంలో "బాల్యాత్ప్రభృతి శ్రీకృష్ణ కర్మాణి శ్రుతవానహమ్" (ద్రోణ- 149 అధ్యా. 13వ శ్లో. నుండి 35వ శ్లోకం వరకు) అనే శ్లోకం మొదలుకొని 20 శ్లోకాల భావం 'అనేక ప్రకారంబులం బ్రస్తుతించి' అనే వాక్యంతో సంగ్రహించబడింది. కృష్ణుని పురాణ పురుషత్వాన్ని సూచించే ఎన్నో అంశాలు ఈ శ్లోకాలలో ఇమిడి ఉన్నాయి. వాటిని సూచించటానికి ఈ ఒక్కమాట వచనంలో పొదగబడింది. ఆ అంశాలను వివరించటం ప్రకృతం విస్తృతికి దారి తీస్తుంది. పూర్తిగా విడుచుటకు మనసొప్పక తిక్కన కవిబ్రహ్మ, 'మూలాన్ని చూడవచ్చు కదా ఎవరికైనా విశేష జిజ్ఞాస ఉంటే' అనే అభిప్రాయంతో ఈ మాత్రం సూచనప్రాయంగా చెప్పినట్లు భావించాలి. అదే కవిబ్రహ్మ ప్రత్యేకత.

ఉ. 'ద్రోణుఁడు గర్ణుఁడుం గృపుఁడు ద్రోణసుతుండును నేల వాని గీ
ర్వాణులకైననుం జెనయవచ్చునె? యెవ్వరు నాజిఁ గౌరవ
త్రాణ పరాయణత్వమున దర్పము సూపఁగ లేమి దెల్ల మ
క్షీణ పరాక్రముం డయిన క్రీడికి నిక్కపుటల్క వచ్చినన్.' 23

ప్రతిపదార్థం: అక్షీణ పరాక్రముండు+అయిన= తరుగు అనేది లేని పరాక్రమం గల; క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; నిక్కపుటల్క (నిక్కము+అల్క)= నిజమైన కోపం (ప్రణయకోపాదులు పైకి కోపాలైనా అవి నిజానికి కోపాలు కావు కదా! కావున శత్రువులపై చూపేదే నిజమైన కోపం); వచ్చినన్= వచ్చినట్లయితే; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యులు; కర్ణుఁడున్= కర్ణుడు (తన ప్రాణ స్నేహితుడు); కృపుఁడు= కృపాచార్యులు; ద్రోణసుతుండునున్= ద్రోణాచార్య పుత్రుడు అశ్వత్థామ; ఏల?= ఎందుకు? (వీరందరిమాట ఎందుకు? అని భావం); గీర్వాణులకున్+ఐననున్= దేవతలకైనా కూడా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; వానిన్= ఆ అర్జునుడిని; చెనయన్‌వచ్చునే?= ఎదిరించ సాధ్యం అవుతుందా? (కాదని భావం); ఎవ్వరున్= ఈ ద్రోణాదులలో ఎవ్వరైనా; ఆజిన్= యుద్ధంలో (ఈ పదం వెనక వాక్యంలో కూడా అన్వయించింది); కౌరవ త్రాణపరాయణత్వమునన్= కౌరవులమైన మా రక్షణ అందలి తత్పరత్వంచేత (తృతీయార్థే సప్తమీ); దర్పము= భుజదర్పాన్ని; చూపఁగలేమి= చూపలేకపోవటం; తెల్లము= స్పష్టం.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడి పరాక్రమానికి క్షీణత్వమనేదే లేదు. అట్టి అర్జునుడికే నిజంగా కోపం వచ్చిననాడు ఈ ద్రోణకర్ణకృపాశ్వత్థామలేకాదు, ఆ దేవతలైనా అతడి ముందు యుద్ధంలో నిలువలేరు. ఈ ద్రోణ కర్ణాదులకు 'కౌరవులమైన మమ్మ రక్షించాలి' అనే తత్పరత ఉంటే ఉండుగాక! కాని, వారు యుద్ధంలో అర్జునుడి కెదురుగా నిలిచి తమ భుజబలాన్ని చూప శక్తిలేనివారని నేడు స్పష్టమయింది.'

వ. అనుచు నుత్సాహ రహితంబైన చిత్తం బుత్తలపడఁ గుంభసంభవు పాలికిం బోయి, పరుల జయంబును, దమవారు సమయుటయు నుగ్గడించి మఱియును. 24

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనుకొంటూ (మనస్సులో ఇట్లా భావిస్తూ); ఉత్సాహ రహితంబు+ఐన= ఉత్సాహం లేనట్టి; చిత్తంబు= మనస్సు; ఉత్తలపడన్= తత్తరపాటు చెందుతూ ఉండగా; కుంభసంభవు పాలికిన్= ద్రోణాచార్యుల సమీపానికి; పోయి= వెళ్ళి; పరుల జయంబును= శత్రువులకు కలిగిన విజయాన్ని; తమవారు= తమ యోధులు, బంధువులు మొదలైనవారు; సమయుటన్= నశించటాన్ని; ఉగ్గడించి= చెప్పి; మఱియును= మళ్ళీ కూడా.

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడు తనలో తాను తర్కించుకొంటూ ఉత్సాహాన్ని కోల్పోయిన మనస్సు తత్తరపాటు చెందుతుండగా, ద్రోణాచార్యుల సమీపానికి వెళ్ళి 'శత్రువుల విజయాన్ని, తమవారి మరణాన్ని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు: (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'బల్లిదుఁ డగు భీష్ముఁ బడవైచి సోదర। వర్గంబుఁ దాను ననర్గళముగఁ
గ్రాలెడు నేచి శిఖండి యింతకు మున్న। పొలిసె నేడక్షౌహిణులు, గిరీటి
చేత సైంధవుపాటు సెప్ప జిట్టలు నాకుఁ। బూని మేలెంచి కాంభోజవిభుఁడు
జలసంధుఁడును సుదర్శనుఁడును లోను గాఁ। గలుగు భూపతులు పెక్కండ్రు నేఁడు

తే. గలనఁ గూలిరి; వీరి లోకంబ యైన। నొండెఁ బాంచాల బలమును బాండవులను
దండినై తెగఁ జూచిన నొండెఁ గాక। యెట్లు వాయు నా కిందఱ బుణము? సెపుమ! 25

ప్రతిపదార్థం: శిఖండి= ద్రుపదమహారాజు కుమారుడు శిఖండి; బల్లిదుఁడు+అగు= అతి బలశాలిఅయిన; భీష్మున్= భీష్ముడిని; పడన్‌వైచి= పడిపోయే విధంగా చేసి; సోదరవర్గంబున్= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన సోదరుల సమూహాన్నీ; తాను= శిఖండి; అనర్గళముగన్= అడ్డులేకుండా; ఏచి= అతిశయించి; మిక్కిలి; క్రాలెడున్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు; ఇంతకున్‌మున్ను+అ= ఇంతకంటే

ముందే; ఏడు+అక్షౌహిణులు= ఏడు అక్షౌహిణుల సైన్యం; పొలిసెన్= నశించింది; కిరీటిచేతన్= అర్జునుడిచేత; సైంధవుపాటు= జయద్రథుడి మరణం; చెప్పన్= చెప్పటానికీ; చిట్టలు= ఆశ్చర్యం (ఆశ్చర్యం కలిగించే విధంగా ఉన్నది); నాకున్= నా కోసం; పూని= పనిగట్టుకొని; ఏతెంచి= వచ్చి; కాంభోజ విభుఁడు= కాంభోజదేశపురాజు; జలసంధుఁడును= జలసంధుడు; సుదర్శనుఁడును= సుదర్శనుడు; లోనుగాన్+కలుగు= మొదలుగా సమర్థులైన; భూపతులు= రాజులు; పెక్కండ్రు= చాలామంది; నేఁడు= ఈనాడు; కలనన్= యుద్ధంలో; కూలిరి= పడిపోయారు; వీరిలోకంబు+అ+ఐనన్= ఈ వీరులు పొందిన లోకమైనా; ఒండెన్= ఒకటే; పాంచాల బలమును= పాంచాల సైన్యాన్ని; పాండవులను= ధర్మరాజాదులను; దండిని+ఐ= బలశాలినై; తెగన్+చూచినన్= సంహరించినా; ఒండెన్= ఒకటే (ఈ రెంటిలో ఏదైనా తనకు సమానమే కాని ఈ రెండు తప్ప మరో పక్షం తనకు అభిమతం కాదని దుర్యోధనుడి భావం); కాక= కాదంటే (ఈ రెంటిలో ఏదో ఒకటి చేయనిపక్షంలో); నాకున్= దుర్యోధనునకు; ఇందఱ బుణము= (తనకై ప్రాణాలు ధారవోసిన) ఇందరి (రాజుల) బాకీ; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పాయున్?= తీరుతుంది?; చెపుమ!= చెప్పండి!; (మరో విధంగా తాను బుణవినిర్ముక్తుణ్ణి కాలేనని దుర్యోధనుడి భావం.)

తాత్పర్యం: 'బలిష్ఠుడైన భీష్ముడిని పడగొట్టి శిఖండి, తన సోదరవర్గం అడ్డులేకుండా వెలిగిపోతున్నారు. మన ఏడక్షౌహిణుల సైన్యం ఇంతకుముందే నశించింది. అర్జునుడి చేత జరిగిన సైంధవపతనాన్ని చెప్పటానికే ఆశ్చర్యకరంగా ఉంది. నాకై ప్రాణాలు లెక్కచేయక యుద్ధానికి వచ్చిన కాంభోజరాజు, జలసంధుడు, సుదర్శనుడు మొదలైన రాజులు పెక్కుమంది ఈ రోజు యుద్ధంలో మరణించారు. ఇక నాకు ఆ రాజులమాదిరి వీరస్వర్గాన్ని అలంకరించటమో లేదా పాంచాలసైన్యాన్ని, ధర్మరాజాదులను బలశాలినై తెగనరకడమో తప్ప, నాకై ప్రాణాలర్పించిన ఇందరు వీరుల బుణం ఏ విధంగా తీరుతుందో చెప్పు.

విశేషం: భీష్ముడిని జయించినవాడు అర్జునుడే అయినా నిమిత్తం మాత్రం శిఖండే - కాశీరాజు కూతురు అంబ భీష్ముడిపై వైరంతో తపస్సుచేసి రెండో జన్మలో ద్రుపదరాజునకు, శిఖండి అయి, స్త్రీగా జన్మించి, తరువాత పురుషత్వం పొందింది. నైష్ఠిక బ్రహ్మచారి కావటంచేత భీష్ముడు స్త్రీలతో యుద్ధం చేయడు. శిఖండి పురుషత్వం పొందిన స్త్రీగానే భీష్ముని భావన. ఈ అదను చూచికొని శిఖండిని ముందరపెట్టుకొని అర్జునుడు భీష్ముడితో యుద్ధం చేశాడు. భీష్ముడు శిఖండిని చూడకుండా ఉండటానికై వెనుదిరిగి అర్జునుడితో యుద్ధం చేశాడు. (శిఖండి జన్మవృత్తాంతం ఉద్యోగపర్వంలోని అంబోపాఖ్యానంలో ఉన్నది చూడండి). కాబట్టి దుర్యోధనుడు 'శిఖండి భీష్ముని పడవైచి' నట్లు చెప్పటంలో అసందర్భమేమీ లేదు.

క. నరుఁ డనుఁగుబంటు గావునఁ। బొరిగొనఁ జొర వీవు; సూతపుత్రుఁ డొకఁడ మా
ర్తుర మార్కొనియెడు; నతనికి। వెరవును గఱతలును లేవు వీరుం డగుటన్. 26

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; అనుఁగుబంటు= ప్రియశిష్యుడు; కావునన్= కాబట్టి; ఈవు= నీవు; పొరిగొనన్+చొరవు= చంపటానికి తలపెట్టటం లేదు; సూతపుత్రుఁడు= కర్ణుడు; ఒకఁడు+అ= ఒకడే; మార్తురన్= శత్రువులను; మార్కొనియెడున్= ఎదుర్కొంటాడు; వీరుండు+అగుటన్= (అతడు) పరాక్రమశాలి కాబట్టి; అతనికిన్= కర్ణుడికి; వెరవును= ఉపాయం (సులభంగా కార్యం సాధించే ఆలోచనాశక్తి); కఱతలును= దుశ్చేష్టలుకూడా. (పైకి ఒకటి లోన ఒకటి అనే విధంగా కుటిల ప్రవృత్తులు); లేవు.

తాత్పర్యం: ఆచార్యా! అర్జునుడేమో తమకు ప్రియశిష్యుడు; అందుకే అతడిని సంహరించ బూనుకొనటం లేదు. ఇక మిగిలినవారిలో కర్ణుడొకడే నిష్కపటవర్తనుడు, మహావీరుడు. అతడొక్కడు మాత్రం శత్రుజయానికై పాటుపడతాడు. కాని, కార్యం సాధించే సులభోపాయం మాత్రం అతడికి తొందరగా తట్టదు. (ఉపాయశాలులైన మీరేమో నా విషయంలో కపటంగా ప్రవర్తిస్తున్నారని భావం.)

విశేషం: కర్ణుడికి ఉపాయం, దుశ్చేష్టలు లేవని చెప్పటంచేత ఈ రెండూ తమకున్నాయని ద్రోణుడిని గూర్చిన ఎత్తిపొడుపు ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. అతఁడునుం బోరి పోరి చేడ్పడి సైంధవుం గోలుపోయె' ననవుడుఁ గటగటంబడి యాచార్యుం డతని కి ట్లనియె. 27

ప్రతిపదార్థం: అతఁడునున్= ఆ కర్ణుడు; పోరి పోరి= యుద్ధంచేసి చేసి; చేడ్పడి= నశించి (అశక్తుడై); సైంధవున్= జయద్రథుడిని; కోలుపోయెన్= పోగొట్టుకొన్నాడు (సాధ్యమైనంతవరకు పోరాడినా సైంధవుడిని రక్షించుకొనలేకపోయాడని); అనవుడున్= అనగానే; కటకటన్+పడి= బాధపడి; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అతనికిన్= ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడు సైంధవుడిని రక్షించుకొనటానికి ఎంతగానో యుద్ధం చేశాడు. కాని, సాధ్యం కాక సైంధవుడిని వదలుకొన్నాడు.' ఈ మాట వినగానే ద్రోణాచార్యుడు ఎంతో బాధపడి, దుర్యోధనుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: 'పోరి పోరి' అనే ద్విరుక్తిచేత కర్ణుడి ప్రయత్నాతిశయం వ్యక్తమగుటయే కాకుండా ద్రోణాచార్యులు అంత శ్రద్ధగా పోరాడి సైంధవుడిని రక్షించలేదనే దుర్యోధనుడి అభిప్రాయం కూడా ధ్వనిస్తున్నది.

**చ. 'నను మది దూఁటు వోవు వచనంబుల నేటికి నిట్లు నొంప? న
ర్జునుని జయింపరామి పలుచోటులఁ జెప్పనె? దేవకోటికై
నను నవిజయ్యు భీష్ముఁ బ్రధనంబున నాతఁడు సంపఁ గౌరవుల్
మన రని తోఁచె నాకు; నభిమానముఁ గాచుటకై పెనంగెదన్. 28**

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; మది= మనస్సు; దూఁటు+పోవు= చిల్లులు పడే; వచనంబులన్= మాటలతో; ఇట్లు= ఇట్లా; నొంపన్= నొప్పించటం; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; అర్జునుని జయింపరామి= అర్జునుడిని జయించలేకపోవటం అనే విషయం; పలు చోటులన్= అనేక సందర్భాలలో; చెప్పనె?= చెప్పలేదా?; దేవకోటికిన్+ఐననున్= దేవతల సమూహానికైనా కానీ; అవిజయ్యున్= జయింపశక్యంకాని; భీష్మున్= భీష్ముడిని; ప్రధనంబునన్= యుద్ధంలో; ఆతఁడు= ఆ అర్జునుడు; చంపన్= సంహరించగా; కౌరవుల్= కౌరవులు (మీరు); మనరు+అని= జీవించరని; నాకున్= నాకు (ద్రోణాచార్యులకు); తోఁచెన్= తోచింది (అయినా); అభిమానమున్= ఆత్మగౌరవం; కాచుటకై= రక్షించుకొనటానికి; పెనంగెదన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధనా! నన్నిట్లా మనస్సు చిల్లులుపడే మాటలతో ఎందుకు వేధిస్తావు? నేనింతకు ముందే ఎన్నో సందర్భాలలో అర్జునుడిని జయించటం కష్టం - అనే విషయం చెప్పనే చెప్పాను. దేవతలంతా ఒక్కటైనా జయింప సాధ్యంకాని ఆ భీష్ముడినే యుద్ధంలో జయించాడు అర్జునుడు. అప్పుడే 'కౌరవులు ఇక జీవించరని నాకు తోచింది. అయినా నేను యుద్ధం చేస్తున్నానంటే విజయం సాధిస్తానని కాదు - నా ఆత్మగౌరవం కాపాడుకొనటానికే.

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. 'దేవకోటికైనను నవిజయ్యు' అనే భీష్ముడి విశేషణంలో అట్టి భీష్ముడినే జయించిన సవ్యసాచికి ఎదురై నిలిచేవాడు మన సైన్యంలో లేనే లేడని ద్రోణాచార్యుల అభిప్రాయమైనట్లు వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

**ఆ. శకునిచేతి యడ్డసాళ్ళులు నేడు గాం । డీవ ముక్త బహు పటిష్ఠ బాణ
మూర్తిఁ గవిసి నీకు నార్తి యొనర్పంగ । నాఁకగొనఁగ నెట్లు లగు కుమార! 29**

ప్రతిపదార్థం: కుమార!= వత్సా దుర్యోధనా!; శకునిచేతి+అడ్డసాళ్ళులు= శకునిచేతి పాచికలు; నేఁడు= ఈనాడు; గాండీవ= గాండీవమనే అర్జునుడి ధనుస్సునుండి, ముక్త= విడువబడిన; బహు పటిష్ఠ= మిక్కిలి సామర్థ్యం గల; బాణ= బాణాల; మూర్తిన్= ఆకారాన్ని; కవిసి= పొంది; నీకున్= దుర్యోధనుడికి; ఆర్తి+ఒనర్పఁగన్= బాధ కలిగిస్తూ ఉంటే; ఆఁక+కొనఁగన్= ఆపటానికి; ఎట్టులు= ఎట్లా; అగున్?= సాధ్యం అవుతుంది?

తాత్పర్యం: వత్సా దుర్యోధనా! ఆనాడు శకునిచేతి పాచికలే ఈనాడు అర్జునుడి గాండీవంనుండి వెలువడే బలమైన బాణరూపాన్ని ధరించి నిన్ను బాధిస్తూ ఉన్నాయి. వాటిని ఆపటం ఎవరికి సాధ్యమౌతుంది?

విశేషం: అలం: రూపకం.

**క. భూరమణ! విదురుఁ డమ్మెయి । వారింపఁగ నతుల పుణ్యవతిఁ గృష్ణను మీ
వా రెల్లఁ జూడఁ బఱచిన । క్రూరపుఁ బాపంబు ఫలము గుడువక యున్నే? 30**

ప్రతిపదార్థం: భూరమణ!= రాజా దుర్యోధనా!; విదురుఁడు= మీ పినతండ్రి విదురుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; వారింపఁగన్= నివారించినా కూడా; అతులపుణ్యవతిన్= సాటిలేని పుణ్యాత్మురాలయిన; కృష్ణన్= ద్రౌపదిని; మీవారు+ఎల్లన్= మీ వారందరు; చూడన్= చూస్తూ ఉండగా; పఱచిన క్రూరపు+పాపంబు= అవమానించిన ఆ క్రూరమైన పాపఫలం; ఫలము+కుడువక+ఉన్నే?= అనుభవించక తప్పుతుందా?

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! విదురుడు ఆ విధంగా వద్దని చెపుతూఉన్నా, పుణ్యాత్మురాలైన ద్రౌపదిని, మీ వారందరు చూస్తూ ఉండగా అవమానించిన ఘోరమైన పాపఫలం అనుభవించక తప్పుతుందా?

**క. ఆ సభ నీవును మీ దు । శ్శాసనుఁడును గర్ణుఁడును బ్రశస్త చరిత్రో
ద్భాసితు లగు పాండవులకుఁ । జేసిన కీ డెల్లభంగిఁ జెఱుపదె? మిమ్మున్.? 31**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సభన్= ఆ సభలో; నీవును= దుర్యోధనుడు; మీ దుశ్శాసనుఁడును= మీ (సోదరుడు) దుశ్శాసనుడు; కర్ణుఁడును= కర్ణుడు కూడా; ప్రశస్తచరిత్ర+ఉద్భాసితులు+అగు= ప్రశంసాపాత్రమైన నడవడితో ప్రకాశించేటటువంటి; పాండవులకున్= పాండురాజు కుమారులైన ధర్మరాజాదులకు; చేసిన= ఆచరించిన; కీడు= అపకారం; ఎల్లభంగిన్= సర్వవిధాల; మిమ్మున్= మీ అందరిని; చెఱుపదె?= నశింపజేయదా? (నశింపజేయక తప్పదు).

తాత్పర్యం: ఆ సభలో నీవు, నీ అనుజుడు దుశ్శాసనుడు, నీ ఆప్తమిత్రుడు కర్ణుడు ప్రశంసాపాత్రమైన నడవడితో ప్రకాశించే ఆ పాండవులకు చేసిన అపకారం ఊరకపోదు. అన్నివిధాల అది మిమ్మల్ని నశింపచేస్తుంది.

విశేషం: 'ప్రశస్త చరిత్రోద్భాసితులు' అనే పదం పాండవుల పవిత్రతను వ్యక్తీకరిస్తూ, అదే కౌరవుల పాలిట వినాశహేతువనే భావాన్ని దృఢపరుస్తూ ఉన్నది. 'ఇక మేం ఎంత చేసినా అది బూడిదలో పోసిన పన్నీరే' అనే ద్రోణాభిప్రాయాన్ని వ్యక్తీకరించటం జరిగింది.

**ఉ. అన్ని విధంబులం బఱిచి యైనను నక్కటికంబు లేక వా
రి న్నెతి మాలి కానలఁ జరింపఁగఁ బంచినఁ బోయి వచ్చి య
య్యన్నయుఁ దమ్ములుం దమకు నయ్య సగం బిల వేఁడి కాన కి
ట్లున్నను, వారి మార్కొనుట కోర్చితి నేనొక బ్రాహ్మణుండనే? 32**

ప్రతిపదార్థం: అన్ని విధంబులన్= సర్వవిధాల; పటిచి+ఐనను= భంగపాటు కలిగించికూడా; అక్కటికంబు= కనికరం అనేది; లేక= లేకుండగా; వారిన్= ఆ పాండవులను; నెఱిమాలి= నీతి తప్పి; కానలన్= అడవులలో; చరింపఁగన్= నివసించటానికి; పంచినన్= పంపినా కూడా; పోయివచ్చి= వెళ్ళి వచ్చి; ఆ+అన్నయున్= ఆ జ్యేష్ఠభ్రాత ధర్మరాజు; తమ్ములున్= సోదరులైన భీమాదులు; తమకున్= తమవంతుగా వచ్చే; అయ్య సగంబు+ఇలన్= తండ్రి సగభాగం భూమిని; వేఁడి= (ఇమ్మని) ప్రార్థించి; కానక=పొందక; ఇట్లు+ఉన్ననున్= ఈ విధంగా ఉన్నప్పటికి కూడా (చేసేది లేక పూనుకొన్నది ధర్మయుద్ధమే అయినా); వారిన్= అట్టి పాండవులను; మార్కొనుటకున్= ఎదిరించటానికి; ఓర్చితిన్= సహించాను; నేను ఒక= ఇట్టి అన్యాయాన్ని సహించే నేను కూడా; బ్రాహ్మణుం డన్+ఏ?= బ్రాహ్మణజాతికి చెందినవాడనేనా? (నా బ్రాహ్మణత్వం వ్యర్థం).

తాత్పర్యం: దుర్యోధనా! మీరెన్నో విధాల పాండవుల నవమానపరచారు. అయినా వారు సహించారు. దయ అనేది లేక వనవాసానికి పంపారు. ఆ వనవాస అజ్ఞాతవాసాదులను కూడా చేసి వచ్చి, తమ తండ్రి సగభాగం రాజ్యం ఇమ్మని అర్థించి, దానిని పొందలేక, న్యాయంగా రావలసిన రాజ్యానికై మార్గాంతరం లేక యుద్ధానికి పూనుకొన్నారు. నీవేమో అన్యాయంగా వారితో యుద్ధానికి తలపడ్డావు. అయినా వారితో యుద్ధం చేయటానికి నే నొప్పుకొని నీ అధర్మవర్తనాన్ని సహించానంటే నేను బ్రాహ్మణుడనేనా? నా బ్రాహ్మణత్వం ఎందుకు?

విశేషం: తాను బ్రాహ్మణుడై ఉండి నే నొక బ్రాహ్మణుండనే?' అని చెప్పటంచేత ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని అయింది. జాతిని బట్టి మాత్రం బ్రాహ్మణుడు కాడు, బ్రాహ్మణవిధి నిర్వర్తించినవాడే బ్రాహ్మణుడు. తాను అధర్మవర్తనాన్ని ఆమోదించటంచేత తన బ్రాహ్మణ్యం నశించిందనే ద్రోణాచార్య భావన ఇక్కడ ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

క. నీవును నచ్చటఁ బన్నిన । నీ వారును సైంధవుని ననిం బడకుండం
గావఁగ జాలిరె? యేనును । నీ వాఁడన కానె? యేల నిందింపంగన్.?' 33

ప్రతిపదార్థం: నీవును= నీవయినా (దుర్యోధనుడు); అచ్చటన్= ఆ రణరంగాన; పన్నిన నీ వారును= యుద్ధానికి తలపడిన నీవారు అనగా కర్ణాదులయినా; సైంధవునిన్= జయద్రథుడిని; అనిన్= యుద్ధంలో; పడకుండన్= పడిపోకుండా; కావంగన్+చాలిరి+ఎ?= కాపాడుకొన్నారా? (కాపాడుకోలేదు కదా!); ఏనును= నేనుకూడా; నీవాఁడను+అ= నీ పక్షం వహించినవాడినే; కాను+ఎ?= కాదా? (అటువంటప్పుడు నన్నుమాత్రం); నిందింపంగన్ ఏల?= నిందించటమెందుకు?

తాత్పర్యం: సైంధవుడిని రక్షించాలని నీవూ, నీవారైన కర్ణాదులు పూనుకొని ఉండికూడా అతడిని రక్షించలేకపోయారు కదా! వారందరు నీ వారనేకదా నీవు నిందించటం లేదు! నేను మాత్రం నీవాడను కానా? నన్నుమాత్రం ఎందుకు నిందిస్తున్నావు?'

విశేషం: 'కావఁగఁ జాలర' అని పాఠాంతరం. రక్షించటానికి సామర్థ్యం లేనివారా? అని దాని అర్థం. సమర్థులై ఉండికూడా రక్షించ లేకపోయా రంటే అది అసాధ్యం అనే విషయం వెల్లడిస్తుంది. ఆ సైంధవ రక్షణ నాకు కూడా అసాధ్యమే అయినప్పుడు నన్ను మాత్రం నిందించటం దేనికి? అని తాత్పర్యం. 'కావఁగఁ జాలర' - అనే దానికి రక్షించటానికి సమర్థులు కానే కాదని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును.

వ. అని వీడనాడి వెండియు. 34

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా చెప్పి; వీడనాడి= పోవటానికి అనుమతించి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: ఇట్లా చెప్పి దుర్యోధనుడిని పోవటానికి అనుమతించాడు. (కాని దుర్యోధనుడి ఉత్సాహం నశింపచేయటం తగదనే భావంతో) మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పాంచాలురుఁ బాండవులు ను । దంచిత గర్వమున ననికిఁ దఱిమి యొడలు మం
డించుచు నుండఁగ ని ట్లుడి । కించెద వొకవలన నీవుఁ గీడుపలుకులన్'. 35

ప్రతిపదార్థం: పాంచాలురు= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన పాంచాలదేశపు రాజులు; పాండవులున్= అర్జునుడు మొదలైనపాండవులు; ఉదంచిత గర్వమునన్= గొప్ప గర్వంతో; అనికిన్= యుద్ధానికి; తఱిమి= తలపడి; ఒడలు= శరీరం; మండించుచున్+ ఉండఁగన్= దహింపజేస్తూ ఉంటే; ఈవు= నీవేమో; ఒక వలనన్= ఒకవైపున; కీడుపలుకులన్= చెడు మాటలతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉడికిం చెదవు= బాధిస్తూ ఉన్నావు. (ఇది నీకు తగిన పనేనా?)

తాత్పర్యం: ఓ వైపు యుద్ధానికి తలపడి పాంచాలురు, పాండవులు నా శరీరాన్ని ఉడికింపజేస్తూ ఉంటే రెండోవైపు నీవు నన్ను నిందావాక్యాలతో వేధిస్తూ ఉన్నావు. ఇది నీకు తగిన పనేనా?'

ద్రోణుఁడు పాంచాలురఁ జంపక కవచంబు విడవ నని ప్రతిజ్ఞ సేయుట (సం.7-126-32)

వ. అని పగతుర యుత్సాహం బుపన్యసించి. 36

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; పగతుర+ఉత్సాహంబు= శత్రువుల యుద్ధోత్సాహాన్ని; ఉపన్యసించి= విశదీకరించి.

తాత్పర్యం: అని, శత్రువులు విజయ గర్వంతో చూపే యుద్ధోత్సాహాన్ని విప్పి చెప్పి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శత్రువుల యుద్ధోత్సాహోపన్యాసం వలన ప్రకృతంలో యుద్ధం ముంచుకొనివస్తుంది కాబట్టి దానికై అందరు సిద్ధం కావలెగాని స్వపక్షవ్యక్తి దూషణ తగదనే భావం సూచితమైనది.

క. 'పలుకులఁ బని లే దీ రే । తలపెట్టక పోరువా రుదగ్రత నేనుం
జలము మెఱయఁ బాంచాలురఁ । బొలియింపక కత్తళంబు పుచ్చ నరేంద్రా! 37

ప్రతిపదార్థం: ఓ నరేంద్రా!= ఓ రాజా! (దుర్యోధనా!); ఈరు+ఏ= మీరే; తలపెట్టక= తలపోయకుండా (జరిగిన విషయా లేవీ మనస్సులో పెట్టుకొనకుండా); ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; పోరువారు= యుద్ధంచేస్తారు; పలుకులన్= మాటలతో; పని లేదు= అవసరంలేదు (చెప్పవలసిన పనిలేదు); నేనున్= నేను కూడా; చలము= పట్టుదల; మెఱయన్= ప్రకాశించే విధంగా (అభినివేశంతో); పాంచాలురన్= శిఖండి మొదలగువారిని; పొలియింపక= సంహరించకుండా; కత్తళంబు= కవచాన్ని; పుచ్చన్= విడువను.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఇప్పుడు జరిగినదానిని గూర్చి విచారించకుండా శత్రుభయంకరంగా యుద్ధానికి తలపడటానికి మీరు సిద్ధంగా ఉండండి. నేను కూడా పాంచాలురను - అనగా శిఖండి మొదలైనవారిని సంహరించే వరకు ఈ కవచాన్ని విడువను.

క. కావున మన సైన్యంబులు । సేవ సెడక సంగరంబు సేయునటులుగా
నీ వుత్సహించి నిజ బా । హా విభవము సూపు శక్తి కనురూపముగన్.' 38

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మన సైన్యంబులు= మన సేనలు; చేవ= ధైర్యం; చెడక= చెడకుండా; సంగరంబు= యుద్ధం, చేయునటులుగాన్= చేసే విధంగా; నీవు+ఉత్సహించి= నీవు ఉత్సాహాన్ని కనబరచి; శక్తికిన్= సామర్థ్యానికి; అనురూపముగన్= తగినట్టుగా; నిజ బాహా విభవము= నీ బాహుబలవైభవాన్ని; చూపు(ము)= ప్రదర్శించుము.

తాత్పర్యం: కాబట్టి మన సైన్యానికి, ధైర్యంతో యుద్ధం చేసే ఉత్సాహం కలగజేయటానికి నీవు ఉత్సాహంగా నీ భుజబలాన్ని ప్రదర్శించుము.'

వ. అని తెంపు సేసి. 39

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; తెంపు+చేసి= సాహసించి (యుద్ధానికి సన్నద్ధుడై).

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడికి చెప్పవలసింది చెప్పి, ద్రోణుడు తాను సాహసించి - అనగా యుద్ధానికి సిద్ధమై (దుర్యోధనుడితో మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'భూసురభక్తియు వృద్ధో । పాసనముం గలిగి ధర్మపథవర్తన ని
త్యాసక్తుఁడ వగు మనఘా! । నా సుతు బోధింపు వగపునకుఁ జొరకుండన్.' 40

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= ఓ పుణ్యాత్మా!; వగపునకున్= దుఃఖానికి; చొరకుండన్= లోనుగాకుండా ఉండేటట్లు; నా సుతున్= నా కుమారుడైన అశ్వత్థామకు; బోధింపు(ము)= (నా మాటగా) తెలుపుము (ఏమని అనగా); భూసురభక్తియున్= బ్రాహ్మణుల యెడల భక్తిభావం; వృద్ధ+ఉపాసనము= తపోజ్ఞాన విద్యాదులచేత పెద్దలైనవారిని సేవించటం; కలిగి= కలవాడవై; ధర్మపథవర్తన నిత్యాసక్తుఁడవు= ధర్మమార్గ ప్రవృత్తిలోనే ఎల్లప్పుడు ఆసక్తిగలవాడవు; అగుము= కమ్ము అని.

తాత్పర్యం: అనఘా! బ్రహ్మణులందు భక్తి భావం కలిగి, పెద్దలను సేవిస్తూ, ధర్మమార్గాన నడచుకోవటంలో ఎడతెగని ఆసక్తి కలిగి ఉండుము, అని నా కుమారుడు అశ్వత్థామ దు:ఖానికి లోనుకాకుండా బోధించు.

విశేషం: నాయనా దుర్యోధనా! నా కుమారుడికి నా ఉపదేశాన్నందించి పుణ్యం కట్టుకో. నేనేమో యుద్ధానికి వెళ్ళుతున్నాను. మళ్ళీ తిరిగి వస్తానో లేదో, ఒకవేళ జరుగకూడనిదేదైనా జరిగితే నా కుమారుడు ఆ దుఃఖానికి తట్టుకోలేడు. ఆ దుఃఖాన్ని అతిక్రమించటానికి నా సందేశాన్ని వినిపించు - అని అశ్వత్థామను ఉద్దేశించి చెప్పిన సందేశమే అయినా, ఇది పరోక్షంగా దుర్యోధనునికి కూడ వర్తించే అవకాశం ఉంది. 'వగుమనఘా' అనే పై పాఠం కూడా ఉన్నది. కానీ ఇది దుర్యోధనుడికి కూడ ఉపదేశిస్తున్నట్లు తోస్తుంది. కాని ఇది అశ్వత్థామకు పంపిన ఉపదేశమే. ఈ సంస్కృతమూలం చూడండి. శ్లో॥ రాజన్ బ్రూయాః సుతం మే త్వ మశ్వత్థామాన మాహవే । నసోమకాః ప్రమోక్తవ్యా జీవితం పరిరక్షతా॥ యచ్చ పిత్రాZను శిష్టోZసి తద్ వచః పరిపాలయ॥ ఆనృశంస్యే దమే సత్యే చార్జవే చ స్థిరో భవ । ధర్మార్థ కామకుశలో ధర్మార్థావ ప్యపీడయన్ ॥ ధర్మప్రధాన కార్యాణి కుర్యాశ్చేతి పునఃపునః చక్షుర్మనోభ్యాం సంతోష్యా విప్రాః పూజ్యాశ్చ శక్తితః । న చైషాం విప్రియం కార్యం తే హి వహ్ని శిఖోపమాః ॥ (ద్రోణ. 151/ 35-38 గీతా ప్రెస్ ప్రతి) అని.

వ. 'నా చేతఁ దెగని పాంచాలురు గలిగిరేనియు వారిం బోనీక పొదివి తెగఁ జూచునది' యని చెప్పుము.' 41

ప్రతిపదార్థం: నాచేతన్= ద్రోణుడిచేత; తెగని పాంచాలురు= సంహరించబడకుండా ఉన్న పాంచాలరాజులు (ధృష్టద్యుమ్నాదులు); కలిగిరి+ఏనియున్= (మిగిలి) ఉన్నట్టయితే; వారిన్= ఆ పాంచాలరాజులను; పోనీక= విడిచిపెట్టక; పొదివి= చుట్టుముట్టి; తెగన్+ చూచునది= నిహతులయ్యేటట్లు చూడాలి; అని= ఇట్లా; చెప్పుము= నా మాటగా చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఒకవేళ నా చేత చావకుండా మిగిలిపోయిన పాంచాలరాజు లెవరైనా ఉంటే వారిని విడిచిపెట్టక చుట్టుముట్టి, ఏ విధంగానైనా సంహరించాలి' అని నా మాటగా చెప్పుము.'

క. అని పలికి గాఢ నిశ్చయ । మున వదనం బెలమిఁ బొంద మును కలఁగిన నీ
మొన లెల్ల నొక్క మొగముగ నొనరిచితలకొలిపె భూసురోత్తముఁ డనికిన్. 42

ప్రతిపదార్థం: భూసుర+ఉత్తముఁడు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడైన ద్రోణుడు; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; గాఢనిశ్చయమునన్= దృఢమైన నిశ్చయంతో; వదనము= ముఖం; ఎలమిన్= వికాసాన్ని; పొందన్= పొందుతూ ఉండగా; మును= అంతకుముందు; కలఁగిన= కలత చెందిన; నీ మొనలు+ఎల్లన్= నీ సైన్యాలనన్నింటిని (ఇది సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడిని సంబోధిస్తూ పల్కిన మాట); ఒక్క మొగముగన్= ఏకముఖంగా; ఒనరిచి= చేసి; అనికిన్= యుద్ధానికి; తలకొలిపెన్= సిద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణు డిట్లా పలికి, గట్టి పట్టుదల ముఖాన దీపిస్తూ ఉండగా సైన్యాన్నంతా సమీకరించి, యుద్ధానికి పురికొల్పాడు.

వ. అ ట్లాచార్యుండు పురికొల్పినం గౌరవపతి సమర సముత్సాహ రహితం బగు మనంబుతో సూతనందనుఁ
జేర నరిగి యి ట్లనియె. 43

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; పురికొల్పినన్= ప్రేరేపించిన వెంటనే; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; సమర సముత్సాహ రహితంబు+అగు= యుద్ధోత్సాహం లేనట్టి; మనంబుతోన్= మనస్సుతో; సూతనందనున్= కర్ణుడిని; చేరన్+అరిగి= సమీపించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ద్రోణాచార్యుడు ప్రేరేపించగా, దుర్యోధనుడు యుద్ధోత్సాహమనేది లేక చిన్నవోయిన మనస్సుతో కర్ణుడి దగ్గరకి వెళ్ళి ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'అరుల కభేద్యం బగు న । ప్పరుసున బలుమోహరంబు పన్నించి తుదిం
జొర విడిచెఁ గాని గురుఁ డ । న్నరు నాఁగఁడ; యతఁడు గీడు నాకుం జూడన్? 44

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; అరులకున్= శత్రువులకు; అభేద్యంబు+అగు+అ+పరుసునన్= భేదింపరానట్టి విధంగా; బలువు+మోహరంబు= బలమైన వ్యూహాన్ని; పన్నించి= నిర్మింపజేసి; తుదిన్= చివరకు; చొరన్= ప్రవేశించటానికి; విడిచెన్+కాని= అర్జునుడిని వదలిపెట్టాడే తప్ప; గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆ+నరున్= ఆ అర్జునుడిని; ఆగఁడు+అ= ఆపలేక పోయాడు; నాకున్+చూడన్= నేను ఆలోచించగా; అతఁడు= గురుడైన ద్రోణుడే; కీడు= నాకు హానికరుడు.

తాత్పర్యం: సైంధవ రక్షణకై శత్రువులకు చొరరాని బలమైన చక్రవ్యూహాన్నేమో పన్నాడు. కాని చివరకు శత్రుప్రవేశాన్ని ఉపేక్షించాడు. అర్జునుడిని ఆపలేదు. ఆలోచించగా గురుడే మనకు హానికరుడు.

క. ఒకఁ డట్లు సొచ్చి, భూప । ప్రకరంబులఁ గూల్చి, సింధురాజుఁ దునిమె నె
ట్లొకొ? యతని కడిమి కుంభజు । నికి వారింపంగ రామి నిక్కమె? యరయన్. 45

ప్రతిపదార్థం: ఒకఁడు+అట్లు= (అర్జునుడు) ఒక్కడు ఆ విధంగా; చొచ్చి= (వ్యూహాన్ని ఛేదించుకొని) ప్రవేశించి; భూపప్రకరంబులన్= (సైంధవ రక్షణకై నిలిచిన) రాజుల సమూహాన్ని; కూల్చి= సంహరించి; సింధురాజున్= సైంధవుడిని; తునిమెన్= వధించాడు; ఎట్లు+ఒకొ?= (ఇది) ఎట్లు సంభవం?; అతని కడిమి= ఆ అర్జునుడి పరాక్రమం; కుంభజునికిన్= ద్రోణాచార్యులకు; వారింపంగరామి = నివారించటానికి శక్యం కాకుండా ఉండటం; అరయన్= ఆలోచిస్తే; నిక్కమె?= నిజమా? (నిజంకాదని భావం).

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఒక్కడే ఆ విధంగా దుర్భేద్యమైన వ్యూహంలో ప్రవేశించి, రక్షణకై నిలిచిన రాజులందరినీ సంహరించి, సైంధవుడిని వధించటం ఎట్లా సంభవం? ఆలోచిస్తే ఆ అర్జునుడి వీరవిహారాన్ని ద్రోణాచార్యులు ఆపలేకపోయాడనటం నిజమా?

విశేషం: ఈ పద్యం నాలుగవ చరణం చివర 'నిక్కం బరయన్' అనే పాదానికి కూడా నిక్కంబు+ఎట్లొకో? అని అన్వయించి అర్థం చెప్పాలి. ఇది దూరాన్వయ దోషం. కాబట్టి దీనికంటె 'నిక్కమె యరయన్' అనే పాఠమే బాగుంది. మూలానికి అనుగుణమైన అర్థం ఇదే. ద్రోణుడికి పార్థుడిని ఆపే శక్తి ఉండికూడా ఆ పని చేయలేదనేదే దుర్యోధనుడి భావం.

క. తన మాట నమ్మి సైంధవు । మొనకుం దెచ్చితిమి గాక! ము న్నెఱిఁగిన నా
తని నింటఁ బెట్టి వత్తుము; । మన సేనయు నివ్విధమున మడియక యుండున్. 46

ప్రతిపదార్థం: తనమాట= ద్రోణుడి మాట; నమ్మి= విశ్వసించి; సైంధవున్= జయద్రథుడిని; మొనకున్= వ్యూహానికి; తెచ్చితిమి కాక= తీసికొని వచ్చామే కాని; మున్ను+ఎఱిఁగినన్= ముందే తెలిసి ఉంటే; ఆతనిన్= ఆ సింధురాజును; ఇంటన్= ఇంటిలోనే; పెట్టి వత్తుము= ఉంచి వచ్చేవారం; మనసేనయున్= మన సైన్యంకూడా; ఈ+విధమునన్= ఈ విధంగా; మడియక= నశించకుండా; ఉండున్= ఉండేది.

తాత్పర్యం: సైంధవుడిని రక్షిస్తాననే ద్రోణుడి మాట నమ్మి, అతడిని రణరంగానికి తెచ్చాం కానీ, లేకుంటే ఇంట్లోనే ఉంచి వచ్చేవారం. మన సైన్యం కూడ ఈ విధంగా నశించకుండా ఉండేది.

విశేషం: 'ఆతని మాట' అని ఆనక 'తన మాట' అని చెప్పటంచేత ఆచార్యుడు తా నిచ్చిన మాట తానే నిలబెట్టుకొనలేదనే దుర్యోధనుడి అభిప్రాయం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

క. మన మెంత సెట్టలమొ ఫ । ల్గునుపై నాతనికి నంత గూర్మి గలిగె? నే
మనఁ గల? దింక నతనిఁ గొని । యని సేయుద మనుట కార్య మగునే మనకున్?' 47

ప్రతిపదార్థం: మనము= నీవు, నేను, మన వారు; ఎంత= ఎంతటి; చెట్టలమొ= ద్రోహబుద్ధి గలవారమో; ఫల్గునుపైన్= అర్జునుడిపై; ఆతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యులకు; అంత= అంతటి; కూర్మి= ప్రేమ; కలిగెన్?= కలిగింది? (ఇంతకంటె); అనన్= అనటానికి; ఏమి కలదు?= ఏమున్నది?; ఇంకన్= ఇకముందు; అతనిన్= ఆ ద్రోణాచార్యులను; కొని= ఆశ్రయించి; అని= యుద్ధాన్ని; చేయుదము= చేద్దాము; అనుట= అనటం; మనకున్= కౌరవులకు; కార్యము+అగునే?= ప్రయోజనకారియేనా?

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడికి మనమెంత కానివారమై పోయామో! అంతగా అర్జునుడిపై అభిమానం పెరుగుతూ ఉన్నది. ఈ విషయంలో ఇంతకంటె చెప్పేది ఏమీ లేదు. అటువంటప్పుడు ఆ ఆచార్యుడినే ఆశ్రయించి పాండవులతో యుద్ధం చేద్దామని అనుకోవటం మనకు ప్రయోజనకారి అవుతుందా?

చ. అన విని కర్ణుఁ డిట్లనియె 'నగ్గురు దూఱఁగ నేల? యాతఁ డో
పినటుల పోరుఁ గాక; నరుబీరము లావును నెక్కుడైన వా
ని నుడుప వచ్చునే విధియ నేర్చు విషం బిడి యిల్లు గాల్చి కా
ననమున కేఁగఁ జేసి యొక నాశముఁ గంటిమె గొంతిసంతతిన్? 48

ప్రతిపదార్థం: అనన్= ఇట్లా పలుకగా; విని= విన్న తరువాత; కర్ణుఁడు= (దుర్యోధనుడి ప్రాణస్నేహితుడు) కర్ణుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యులను; దూఱఁగన్+ఏల?= నిందించటమెందుకు?; ఆతఁడు= ఆ ద్రోణుడు; ఓపినటులు+అ= యథాశక్తిగానే; పోరున్+కాక= యుద్ధం చేస్తే చేయవచ్చును (అయినా); నరుబీరము= అర్జునుడి పరాక్రమం; లావును= సామర్థ్యం (ఈ రెండూ); ఎక్కుడు+ఐనన్= అధికమైనప్పుడు; వానిన్= ఆ బలశౌర్యాలను; ఉడుపన్‌వచ్చును+ఏ? = తొలిగింప శక్యమా?; విధి+అ= దైవమే; నేర్చు= (ఆ పనిచేయటానికి) సమర్థమవుతుంది-పాండవులను హతమార్చటం ఎవరివలనా

కాదు ఆ దైవానికే తప్ప (ఎట్లాగంటే); విషంబు+ఇడి= విషాన్నిచ్చి (భీముడికి విషం పెట్టిన విషయం ఈ సందర్భంలో అనుసంధించాలి); ఇల్లు+కాల్చి= లక్కమేడను దహించి; కాననమునకున్= అడవికి (ద్యూతంతో జయించి); ఏఁగన్+చేసి= పోయేటట్లు చేసి; కుంతిసంతతిన్= కుంతి సంతానానికి (పాండవులకు); ఒక నాశము= ఒక విధమయిన నాశాన్నయినా; కంటిమి+ఎ?= కనుగొన్నామా?

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడి మాటలు విని, కర్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ ఆచార్యుడిని ఎందుకు దూషిస్తావు?అతడు శక్తికొలది యుద్ధం చేస్తూనే ఉన్నాడు. అంత చేసినా ఒకవేళ అర్జునుడి బలపరాక్రమాలు ఎక్కువైతే, వాటిని తగ్గించటం అతడికి సాధ్యమా? ఆ పనిచేయటానికి దైవానికే సాధ్యమౌతుంది. ఇంతెందుకు? మనం పాండవుల వినాశానికి ఎంతో ప్రయత్నించాం, భీముడికి విషమిచ్చాం, పాండవులందరిని లక్కఇంటిలో దహింపజూచాం, ద్యూతంలో ఓడిపోయారనే మిషతో వనవాసానికి పంపాం. అయినా వారికి ఒక కొంచెమైనా చేటు సంభవించిందా? (కాబట్టి పాండవులను నశింపజేయటం దైవం తలిస్తే తప్ప మన కెవరికీ సాధ్యం కాదనటం స్పష్టం - అటువంటప్పుడు ఆచార్యులను నిందించటమెందుకు? దైవమే ప్రధానం.)

క. కావున మన సైంధవునిన్ । దైవమ తెగటార్చె నంతఁ దలరి మనమునం
జేవ సెడ నేల? పోరం । గా విధి పంచినటు లయ్యెఁ; గడఁగన వలయున్.' 49

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మన సైంధవునిన్= మన జయద్రథుడిని; దైవము+అ= అదృష్టమే; తెగటార్చెన్= హతమార్చింది; అంతన్= అంతగా; తలరి= బాధపడి; మనమునన్= మనస్సులో; చేవ= ధైర్యం; చెడన్+ఏల?= కోల్పోవటమెందుకు?; పోరంగాన్= (శక్తివంచన లేకుండా) యుద్ధం చేస్తూనే ఉండగా; విధి= దైవం; పంచిన+అటులు+అయ్యెన్= ఆజ్ఞాపించిన విధంగా అయింది; కడ= పరిణామం; కనవలయున్= చూడాలి. (మనం చేయవలసిన ప్రయత్నం చేస్తూనే ఉన్నాం కాని, మనమనుకొన్నది ఇంతవరకు అయిందా? దైవం ఏది తలుస్తుందో ఇప్పుడు ఆ పరిణామం చూడాలి).

తాత్పర్యం: కాబట్టి, మన సైంధవుడిని సంహరించింది దైవమే. అంతగా బాధపడి ధైర్యం చెడగొట్టుకొనవద్దు. మనం పోరు సాగించాలన్నదే దైవాజ్ఞ. చివరకు ఏమౌతుందో చూద్దాం. '

క. అనునెడఁ బాండవ సేనలు । మొనసి కదియ నడచె; నీదు మొనలుం దగ మా
ర్కొనియె; నిటు లుభయ బలములు । ననిమిషులకు వేడ్క వుట్టునట్లుగఁ దాఁకెన్. 50

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అని అనేటప్పుడు; పాండవ సేనలు; పాండవుల సైన్యాలు; మొనసి= వ్యూహంగా ఏర్పడి; కదియన్= ఎదుర్కొనటానికి; నడచెన్= కదిలాయి; నీదు మొనలున్= నీ సైన్యాలు కూడా; తగన్= సముచితంగా; మార్కొనియెన్= ఎదుర్కొన్నవి; ఇటులు= ఇట్లా; ఉభయ బలములు= ఉభయ సైన్యాలు; అనిమిషులకున్= దేవతలకు; వేడ్క= కుతూహలం; పుట్టునట్లు= కలిగే విధంగా; తాఁకెన్= ఢీకొన్నవి.

తాత్పర్యం: కర్ణు డిట్లా అంటూ ఉండగానే, పాండవుల సైన్యాలు యుద్ధానికి సంసిద్ధమై మీ సైన్యాన్ని ఎదుర్కొనటానికి కదిలాయి. మీ సైన్యాలు కూడా వెంటనే వాటితో ఢీకొన్నాయి. ఆ దృశ్యం దేవతలకు కూడా కుతూహలం కలిగించే విధంగా ఉన్నది.

క. తురగము తురగముఁ గరి కరి । నరుఁడు నరుఁడు దేరు తేరు నలిఁ దాఁకిన య
ప్పరుసఁదన మేమి సెప్పదుఁ? । పౌరి మిడుఁగుఱు లెగసి కైదువుల పొడి రాలెన్. 51

ప్రతిపదార్థం: తురగము= అశ్వం; తురగమున్= అశ్వాన్ని; కరి= ఏనుగు; కరిన్= ఏనుగును; నరుఁడు= మనుష్యుడు (కాలినడకనే యుద్ధం చేసే సిపాయి); నరుఁడు= సిపాయిని; తేరు= రథం; తేరు= రథాన్ని; నలిన్= ఉత్సాహంతో; తాఁకిన= ఢీకొన్న; ఆ+పరుసఁదనము= ఆ కాఠిన్యం; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమని చెప్పాలి?; పొరి= అధికంగా; మిడుఁగుఱులు= నిప్పురవ్వలు; ఎగసి= పైకి వెళ్ళి (ఆకాశాన్నంటి); కైదువులపొడి= ఆయుధాల తుమురు; రాలెన్= క్రిందపడింది.

తాత్పర్యం: ఉభయపక్ష చతురంగ సైన్యాలు ఒకదానితో మరొకటి ఢీకొంటూ ఉంటే ఆ ఆయుధాల తాకిడికి. నిప్పురవ్వలు ఆకాశాన్నంటాయి. ఆయుధాల నుగ్గునుగ్గైనపొడి కింద రాలింది.

వ. **అట్టియెడ నీ కొడుకు సైంధవుని చావునకు దుఃఖితుం డగుటఁ బ్రాణంబుల దెస నిరపేక్షుం డయి కడంగినం గని ద్రోణ కృపకర్ణులు వారింపం ద్రోచి తలకడచి దర్ప ప్రచండగతిం బాండవ సైన్యంబు సొచ్చి నిశిత వివిధ విశిఖ పరంపరలు పరఁగించినఁ, జతురంగంబుల యంగంబులు ధరం దొరఁగి చిక్కుపడి మదకల మాతంగంబు గలంచిన కమలాకరంబు చందంబయ్యెఁ; నప్పు డందుఁ జేయంగల బలుమగ లెల్ల నొక్కమొగిం గవిసి నమ్మహీపతిం బొదివిన నతండు భీమసేనుఁ బదిబాణంబులను నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాటద్రౌపదేయుల మూఁడు మూఁడు మార్గణంబులను, శిఖండిని నూటను, ధృష్టద్యుమ్ను డెబ్బదింటను, ధర్మపుత్ర సాత్యకుల నైదైదమ్ములను, ఘటోత్కచు నఱువది నాలుగింటను నొప్పించి కేకయ చేది ప్రముఖ యోధవరుల ననేక సాయకంబుల బెట్టు పఱిచి సింహనాదంబు సేసిన.** **52**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; నీ కొడుకు= నీ పుత్రుడు దుర్యోధనుడు; సైంధవుని చావునకున్= జయద్రథుడి మరణానికి; దుఃఖితుండు+అగుటన్= దుఃఖం కలిగి ఉండటంవలన; ప్రాణంబులదెసన్= ప్రాణాలపై; నిరపేక్షుండు+అయి= అపేక్షలేనివాడై; కడంగినన్+కని= యుద్ధం చేయటానికి ఉద్యమిస్తూ ఉంటే చూచి; ద్రోణకృప కర్ణులు= ద్రోణుడు, కృపుడు,కర్ణుడు ఈ ముగ్గురు; వారింపన్= ఇంత సాహసం పనికిరాదని వారిస్తూ ఉంటే; త్రోచి= (అడ్డం వచ్చినవారిని) ప్రక్కకు తొలగజేసి; తలకడచి= దాటిపోయి; దర్పప్రచండగతిన్= గర్వంయొక్క తీవ్రస్థాయితో (పరాకాష్ఠను చేరిన దర్పంతోనని భావం); పాండవ సైన్యంబు+చొచ్చి= పాండవుల సైన్యాన్ని ప్రవేశించి; నిశిత వివిధ విశిఖ పరంపరలు= తీక్ష్ణములైన అనేక బాణాల వరుసలను; పరఁగించినన్= వ్యాపింపజేస్తూ ఉంటే; చతురంగ బలంబుల+అంగంబులు= చతురంగ సైన్యంయొక్క శరీరావయవాలైన శిరస్సు, మొండెం, బాహువులు మొదలైనవి; ధరన్= భూమిపై; తొరఁగి= పడిపోయి; చిక్కుపడి= ఒకదానితో ఒకటి కలిసిపోయి; మదకల మాతంగంబు= మదించిన ఏనుగు (మదం కలయతి గచ్ఛతీతి మదకలః, 'కల గతే సంఖ్యానేచ' చురాదిః); కలంచిన కమలాకరంబు చందంబు= అవలోడించిన సరస్సు విధంగా; అయ్యెన్= అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయాన; అందున్= అక్కడ; చేయన్+కల= సమర్థులైనట్టి; బలు(పు)+మగలు+ఎల్లన్= బలిష్ఠులైన వీరులందరు; ఒక్కమొగిన్= ఒకే పర్యాయం; కవిసి= ఎదిరించి; ఆ+మహీపతిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; పొదివినన్= చుట్టుముట్టిన వెంటనే; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; భీమసేనున్= భీముడిని; పదిబాణంబులన్= పది బాణాలతో; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయులన్= నకులుడిని, సహదేవుడిని, ద్రుపదరాజును, విరాటరాజును ద్రౌపది కుమారులను (ఉపపాండవులైన ప్రతివింధ్యాదులను); మూఁడు మూఁడు మార్గణంబులను= మూడేసి బాణాలతో; శిఖండిని= శిఖండిని (భీష్మవధకు నిమిత్తమైన ద్రుపదరాజు కుమారుడిని); నూటను= నూరు బాణాలతో; ధృష్టద్యుమ్నున్= పాండవుల సేనాపతి అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; డెబ్బదింటను= డెబ్భైబాణాలతో; ధర్మపుత్ర సాత్యకులన్= ధర్మరాజును మరియు సాత్యకిని; ఐదు+ఐదు+అమ్ములను= ఐదేసి బాణాలతో; ఘటోత్కచున్= ఘటోత్కచుడనే రాక్షసుడిని (భీముడి వలన హిడింబ అను రాక్షసస్త్రీయందు పుట్టినవాడిని); అఱువది నాలుగింటను= అరువది నాలుగు బాణాలతో; నొప్పించి= బాధించి; కేకయ చేది ప్రముఖ యోధవరులన్= కేకయ చేది దేశాలకు చెందిన ముఖ్యులైన వీర శ్రేష్ఠులను; అనేక సాయకంబులన్= లెక్కలేనన్ని బాణాలతో; బెట్టు= మిక్కిలి; పఱిచి= పడగొట్టి; సింహనాదంబు= సింహనాదాన్ని; చేసినన్= చేయగానే.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆ సమయంలో నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు సైంధవవధవలన కలిగిన దుఃఖంచేత ప్రాణాలకు తెగించి యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు. ద్రోణ, కృప, కర్ణులు ఎంత వారించినా వినలేదు. పాండవ సైన్యంలో ప్రవేశించి ఘోరంగా యుద్ధం చేశాడు. చతురంగ బలాలు అతడి ధాటికి నేలకూలాయి. ఆ సమయాన ఆ రణరంగం మదగజం కల్లోలపరిచిన కమలాకరం మాదిరి భాసించింది. ఆ దుర్యోధనుడి యుద్ధావేశం చూచి, పాండవసైన్యంలో సమర్థులైన వీరులందరు ఒకేసారి దుర్యోధనుడిపై తలపడ్డారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు వారినందరిని ఎదిరించాడు. భీముడిని పది బాణాలతో, నకులాదులను మూడేసి బాణాలతో, శిఖండిని నూరు బాణాలతో, ధృష్టద్యుమ్నుడిని డెబ్భైబాణాలతో, ధర్మరాజును సాత్యకిని ఐదేసి బాణాలతో, ఘటోత్కచుడిని అరువది నాలుగు బాణాలతో, కేకయ చేది దేశాల వీరశ్రేష్ఠులను లెక్కలేనన్ని బాణాలతో కొట్టి పడవేసి, తన విజయసూచకంగా సింహనాదాన్ని చేశాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ. దుర్యోధనుడి ధాటికి నేలకూలిన చతురంగ సైన్యం యొక్క శరీరావయవాలతో చెల్లాచెదరై ఉన్న రణరంగాన్ని మదగజం కలచిన కాసారంతో పోల్చటం చేత ఇది ఉపమాలంకారం - ఈ అలంకారం దుర్యోధనుడు అవలీలగా ఇంతగా పరాక్రమించాడనే భావాన్ని ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. దీనిని అలంకారకృత వస్తుధ్వని అని అంటారు.

క. **ఆ ధర్మనందనుఁడు స । క్రోధాత్ముం డగుచు నేసెఁ గోదండము ను**
గ్గై ధరఁ దొరఁగఁగ; నాతఁ డ । బోధంబునఁ దేరి మీఁదఁ బొలుపఱి వ్రాలెన్. **53**

ప్రతిపదార్థం: ఆ ధర్మనందనుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; సక్రోధ+ఆత్ముఁడు+అగుచున్= కోపంతో కూడిన మనస్సు కలవాడై; కోదండము (దుర్యోధనుడి) ధనుస్సు; నుగ్గు+ఐ= తునియలై; ధరన్= భూమిపై; తొరఁగఁగన్= పడిపోయే విధంగా; ఏసెన్= (బాణాలతో) కొట్టాడు (దుర్యోధనుడిని అని శేషం); అతఁడు= (అట్లా ధర్మరాజుచేత నిహతుడైన) ఆ దుర్యోధనుడు; అబోధంబునన్= (తెలివితప్పి అని భావం); తేరిమీఁదన్= రథంపైన; పొలుపు+అఱి= ఒప్పు చెడి; వ్రాలెన్= వాలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడి విజృంభణం చూచి ధర్మరాజుకు కోపం పెరిగి దుర్యోధనుడితో తలపడి, అతడి ధనుస్సు తుత్తునియలై నేలమీదపడేటట్లు, అతడు స్పృహ కోల్పోయి రథంమీదే వాలిపోయేటట్లు బాణాలు వేశాడు.

తే. **ఇట్లు మూర్ఛిల్లుటయుఁ గౌరవేశ్వరుండు । సచ్చె ననియెడు నెలుఁగులు శంఖ కాహ**
ళారవంబులు సెలఁగఁ బ్రియంబు నొందె । వారి బలములు, ద్రోణుఁ డేపారి కదిసె. **54**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూర్ఛిల్లుటయున్= (దుర్యోధనుడు) మూర్ఛపొందిన వెంటనే; కౌరవ+ఈశ్వరుఁడు= కురురాజైన దుర్యోధనుడు; చచ్చెన్+అనియెడు= మరణించాడనే; ఎలుఁగులు= కంఠాలు (కంఠధ్వనులు); శంఖ కాహళ+ఆరవంబులు= శంఖాలు, తూటుకొమ్ములు అనే వాటి ధ్వనులు; చెలఁగన్= చెలరేగుతూ ఉంటే; వారి బలములు= ఆ పాండవుల సైన్యాలు; ప్రియంబున్+ఒందెన్= సంతోషాన్ని పొందాయి (సంతోషించాయి); (అప్పుడు) ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యులు; ఏపారి= విజృంభించి; కదిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; (ఆ పాండవసైన్యాల నెదుర్కొన్నాడని భావం. 'వారి బలములు' అనే పదం దేహళీ దత్త దీపన్యాయంగా పూర్వోత్తర వాక్యాల్లో అన్వయిస్తుంది.)

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తెలివితప్పి ఈ విధంగా పడిపోవటం చూచి కురురాజు మరణించా డనే అరుపులు, శంఖకాహళధ్వనులు చెలరేగగా పాండవసైన్యం చెప్పలేనంత సంతోషాన్ని పొందింది. ఇది చూచి, ద్రోణుడు విజృంభించి ఆ పాండవసైన్యంతో తలపడ్డాడు.

వ. అంత. 55

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత

తాత్పర్యం: ఈ ఆర్భాటం చెలరేగిన తరువాత

క. తెలివొంది 'యుధిష్ఠిర! నిలు । నిలు మని రభసమునఁ దాఁకు నీ సుతుఁ గని యా
బల మేచిన నీ బలముం । బెలుచ నిగుడ నపుడు రణము భీషణ మయ్యెన్. 56

ప్రతిపదార్థం: తెలివి+ఒంది= తేరుకొని; యుధిష్ఠిర!= ఓ ధర్మరాజా!; నిలునిలుము+అని= ఆగాగు అని (అంటూ); రభసమునన్= వేగంగా; తాఁకు= ఎదిరిస్తూ ఉన్న; నీ సుతున్= నీ కుమారుడిని (దుర్యోధనుడిని); కని= చూచి; ఆబలము+ఏచినన్= ఆ పాండవ సైన్యం చెలరేగుతూ ఉండేటప్పుడు; నీబలమున్= నీ సైన్యం కూడా; పెలుచన్= వెంటనే; నిగుడన్= విజృంభించగా; అపుడు= ఆ సమయాన; రణము= యుద్ధం; భీషణము= భయంకరం; అయ్యెన్= అయింది. (భయంకరంగా సాగిందని భావం).

తాత్పర్యం: మూర్ఛనుండి తేరుకొని 'యుధిష్ఠిరా! నిలు నిలు' మని వేగంగా అతడి నెదుర్కొనే నీ కొడుకును చూచి పాండవసైన్యం విజృంభించగా, వెనువెంటనే నీ సైన్యం కూడా విజృంభించింది. ఆ సమయాన ఆ యుద్ధం భయంకరం అయింది.

వ. అనిన విని ధృతరాష్ట్రుం డట్టియెడ 'నాచార్యుం డెవ్విధంబున నరివధంబు సేసె? నిందలి యందలి చేయంగల సైనికోత్తము లెత్తెఱంగునం బెనంగిరి? చెప్పు' మనవుడు సంజయుం డిట్లను న ట్లుభయబలంబులుఁ బురికొని పోరుచు నుద్దండ రయంబు మెఱసి యుధిష్ఠిర ప్రముఖ పాండవులును, శైనేయాది యాదవులును, ద్రుపద ప్రభృతి పాంచాలురును, విరాట పురస్సరమాత్స్యులును, గుమార వర్గంబును మఱియు ననేక దండనాయకులును సాయకాసారంబు పరఁగించుచు భారద్వాజుపై నడరిన; నతం డత్యుదీర్ణుండయి కర్ణుండు మొదలుగాఁ గల బలుమగ లిరుగెలంకుల సంరంభంబునం దఱుమ విజృంభించె; నయ్యవసరంబున నెగసిన ధరణీపరాగంబు జనంబుల చూడ్కులు నిగుడనీక యుండె; నాలోనన శుండాల సుభట ఘోటకంబుల యంగంబులం గ్రమ్మ దెంచు రుధిరం బది యడంచిన నమ్మొనల కడంక రెట్టించె; నప్పుడు కౌరవుల దిక్కున ఘూక సృగాల రవంబులు సెలంగ వా రది సరకుసేయక సమరోన్మత్తులై నెత్తురు టేఱులు వాఱఁ గేలి సలిపి; రా సమయంబునఁ గేకయ రథికులును ధృష్టద్యుమ్న తనయులును లోనగువారిం బెక్కండ్ర నక్కుంభసంభవుండు నుఱిపియు మఱియు బలువురఁ బఱపియుఁ గడిమి నెఱపం బ్రతాపశీలుం డగు శిబి సాహసరసికుండై. 57

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= సావధానంగా విని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఏ+విధంబునన్= ఏ విధంగా; అరివధంబు= శత్రువధ; చేసెన్?= చేశాడు?; ఇందలి+అందలి= ఈ వైపు (స్వపక్షంలో), ఆ వైపు (పరపక్షంలో) ఉన్న; చేయన్+కల= సమర్థులైనట్టి; సైనిక+ఉత్తములు= సైనిక శ్రేష్ఠులు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; పెనంగిరి?= యుద్ధం చేశారు?; చెప్పుము+అనవుడున్= (సంజయా)! చెప్పుము అని అనగా; సంజయుండు; ఇట్లు= ఈ (చెప్పబోయే) విధంగా; అను(న్)= పలుకుతాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఉభయ బలంబులున్= రెండుపక్షాల సైన్యాలు కూడా; పురికొని= అతిశయించి (ఒకదానికంటె మరొకటి అతిశయించాలి అనే కోరికతో నని భావం); పోరుచున్+ఉండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా; ఉద్దండరయంబు= గొప్పవేగం; మెఱసి= ప్రకాశించి; యుధిష్ఠిర ప్రముఖ

పాండవులును= ధర్మరాజు మొదలైన పాండవులు; శైనేయ+ఆది యాదవులును= సాత్యకి మొదలైన యాదవవీరులు; ద్రుపద ప్రభృతి పాంచాలురును= ద్రుపదరాజు మొదలైన పాంచాలదేశ వీరులు; విరాట పురస్సర మాత్స్యులును= విరాటరాజు మొదలైన మత్స్యదేశ యోధులు; కుమారవర్గంబును= ప్రతివింధ్యుడు మొదలైన పాండవ కుమారుల సమూహం; మఱియున్= అంతేగాక; అనేక దండనాయకులును= అనేకులైన సేనానాయకులు కూడా; సాయక+ఆసారంబు= బాణాలవర్షం; పరఁగించుచున్= కలుగజేస్తూ; భారద్వాజుపైన్= ద్రోణాచార్యుడిపై; అడరినన్= చెలరేగుతూ ఉంటే; అతండు= ఆ ద్రోణుడు; అతి+ఉదీర్ణుండు+అయి= మిక్కిలి ఉద్రేకం కలవాడై; కర్ణుడు మొదలుగాన్+కల= కర్ణుడు మొదలైన; బలు(పు) మగలు= బలిష్ఠులైన వీరులు; ఇరు+కెలంకులన్= రెండువైపులందు; సంరంభంబునన్= వేగంగా; తఱుమన్= ఎదిరించగా; విజృంభించెన్= చెలరేగాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఎగసిన= పైకి లేచిన; ధరణీపరాగంబు= భూమిధూళి; జనంబుల చూడ్కులు= జనుల చూపులను; నిగుడన్+ఈక= ఆననీయక; ఉండెన్= ఉన్నది (జనులచూపులు ప్రసరించలేకుండా ఉండేటంత దట్టంగా ధూళి వ్యాపించిందని భావం); ఆలోననన్= అంతలోనే; శుండాల-సుభట-ఘోటకంబుల+అంగంబులన్= ఏనుగుల, యోధుల అశ్వాల శరీరాలనుండి; క్రమ్మ+తెంచు= వ్యాపించునట్టి; రుధిరంబు= నెత్తురు; అది= దాన్ని (ఆ ధూళిని); అడంచినన్= అణగద్రొక్కిన వెంటనే; ఆ మొనలకడంక= ఆ సైన్యాల ఔద్ధత్యం; రెట్టించెన్= రెండింతలైంది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కౌరవుల దిక్కునన్= కౌరవుల దిశాభాగంలో(కౌరవులవైపున); ఘూక సృగాల రవంబులు= గుడ్లగూబల ధ్వనులు, నక్కల ధ్వనులు; చెలంగన్= వ్యాపిస్తూ ఉండగా; వారు= ఆ కౌరవవీరులు; అది= ఆ ధ్వనిని; సరకు+చేయక= లెక్కచేయకుండా; (అపశకునం అని కూడా విచారించకుండా అని భావం.); సమర+ఉన్మత్తులై= యుద్ధోన్మాదం కలవారై; నెత్తురు+ఏఱులు= రక్తం వరదలు; పాఱన్= పారే విధంగా; కేలి(ళి)= యుద్ధక్రీడ; సలిపిరి= చేశారు, (అవలీలగా యుద్ధం చేశారని భావం.); ఆ సమయంబునన్= కేకయదేశానికి చెందిన రథికులు (రథంపై ఉండి యుద్ధం చేసేవారు రథికులు); ధృష్టద్యుమ్న తనయులును= ధృష్టద్యుమ్నుడి కుమారులు; లోనగువారిన్= మొదలైన వారిని; పెక్కండ్రన్= అనేకులను; ఆ+కుంభసంభవుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నుఱిపియున్= చూర్ణంచేసి; మఱియున్= అంతేగాక; పలువురన్= అనేకులను; పఱపియున్= పలాయనం చేయించి; కడిమి= పరాక్రమాన్ని; నెఱపన్= విస్తరింపజేస్తూ ఉండే సమయంలో; ప్రతాపశీలుండు+అగు= పరాక్రమించే స్వభావం గలిగిఉన్న; శిబి= శిబి అనే వీరుడు; సాహస రసికుండు+అయి= సాహసం చేయటానికి మక్కువగలవాడై.

తాత్పర్యం: అని సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు. సంజయా! ఆ సమయంలో ద్రోణాచార్యుడు ఎట్లా శత్రువధ చేశాడు? ఇరుపక్షాల్లో ఉన్న మేటి మొనగాళ్ళు ఏ విధంగా యుద్ధం చేశారు? చెప్పుమని అడుగగా, సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఉభయసైన్యాలు భయంకరంగా పోరాడుతూ ఉండే సమయంలోనే ధర్మరాజు మొదలైన పాండవులు, సాత్యకి మొదలైన యాదవవీరులు, ద్రుపదుడు మొదలైన పాంచాలవీరులు, విరాటరాజు మొదలైన మత్స్యదేశం యోధులు, ఉపపాండవులు, అంతేగాక మరెందరో దండనాయకులు ద్రోణాచార్యుడిపై బాణవర్షం కురిపిస్తూ యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, ద్రోణాచార్యుడు మహోద్రేకంతో కర్ణుడు మొదలైన మన యోధాగ్రేసరులు ఇరువైపులా శత్రుసైన్యాలను ఎదిరించగా విజృంభించాడు. ఆ యుద్ధ సంరంభంలో ఎగసిన ధూళి ఆకాశాన్ని కప్పింది. అది ఎవ్వరికీ చూడరానంత దట్టంగా దెసల వ్యాపించింది. అంతలోనే ఆ యుద్ధంలో హతమైన చతురంగబలాల శరీరాలనుండి రక్తం ప్రవాహంగా పారింది. దానితో ఆ ధూళి అంతా అణగింది. మళ్ళీ ఉభయసైన్యాలు అంతకు రెండింతలుగా విజృంభించి తలపడ్డాయి. అప్పుడు, కౌరవులవైపు గుడ్లగూబల కూతలు, నక్కల అరుపులు వ్యాపించగా, అది అపశకునమని లెక్కచేయకుండానే మీ సైన్యంలోని యోధులు నెత్తురు వరదగా ప్రవహించే విధంగా పోరాడారు. ద్రోణాచార్యుడు పాండవపక్షీయులైన కేకయ

వీరులను మరియు ధృష్టద్యుమ్నుడి పుత్రులను మరెందరినో మహావీరులను హతమార్చాడు. కొందరిని పరుగులు తీయించాడు. ఇంత గొప్పగా ద్రోణుడు యుద్ధం చేస్తూ ఉంటే అప్పుడు శిబి అనే ప్రతాపశాలి సాహసానికి పూనుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఉరవడిఁ దాఁకుటయును బది । శరము లతని మేనఁగ్రుచ్చె సాయకగురుఁ డ
చ్చెరువగు మగఁటిమి; నతఁడు । ద్ధురుఁడై తత్సూతు శిరము ద్రుంచెం బెలుచన్ 58

ప్రతిపదార్థం: ఉరవడిన్= అతి వేగంతో; తాఁకుటయును= ఎదిరిస్తూ ఉండగా; పదిశరములు= పదిబాణాలు; అతని మేనన్= ఆ శిబి శరీరంలో; సాయక గురుఁడు= బాణవిద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యులు; అచ్చెరువు+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; మగఁటిమిన్= పరాక్రమంతో; క్రుచ్చెన్= నాటుకపోయేటట్లు వేశాడు; అతఁడు= ఆ శిబి; ఉద్ధురుఁడు+ఐ= (ఆ బాణాఘాతాలకు) చలించనివాడై; పెలుచన్= క్రోధంతో; తద్+సూతు శిరము= ఆ ద్రోణాచార్యుడి సారథి తలను; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అతి వేగంగా వచ్చి ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొనగా (శిబి), తత్క్షణమే ద్రోణాచార్యుడు పదిబాణాలు ఆశ్చర్యకరమైన పరాక్రమంతో అతడి శరీరంలో నాటుకుపోయే విధంగా కొట్టాడు. శిబి కూడ చలించకుండ కోపంతో ద్రోణుడి సారథి శిరస్సు తెగనరికాడు.

తే. త్రుంచి తోడన ముప్పదితూపు లతని । యొడల నాటుడు హయముల మెడలు సూతు
గళము నజ్జనపతి కుత్తుకయును దునిమె । ఘోర భల్ల షట్కమ్మునఁ గుంభభవుఁడు. 59

ప్రతిపదార్థం: త్రుంచి= (సారథి శిరాన్ని) తెగన్+ఏసి; తోడన్+అ= వెంటనే; ముప్పది తూపులు= ముప్పది బాణాలను; అతని+ఒడలన్= ఆ ద్రోణుడి శరీరంలో; నాటుడున్= గ్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగానే; కుంభభవుఁడు= కుంభసంభవుడు (ద్రోణుడు); ఘోర భల్లషట్కమునన్= భయంకరములైన భల్లములు అనే బాణాలు ఆరింటితో; హయముల మెడలు= అశ్వాల కంఠాలను (అశ్వాలు నాలుగు కాబట్టి నాలుగు బాణాలతో); సూతుగళమున్= సారథి కంఠాన్ని (ఒక బాణంతో); ఆ+జనపతి కుత్తుకయును= ఆ శిబిరాజు కంఠాన్ని మరియొక బాణంతో (మొత్తం ఆరుబాణాలతో); తునిమె(న్)= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి సారథి తల నరికిన వెనువెంటనే, ముప్పది బాణాలు ద్రోణుడి శరీరంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టాడు. ద్రోణాచార్యుడు ఆరు భయంకరాలైన భల్లా లనే బాణాలతో గుర్రాల మెడలను, సారథి కంఠాన్ని, ఆ శిబి గళాన్ని తెగవేశాడు.

వ. అప్పుడు. 60

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడిట్లా ఆ శిబిని సంహరించిన సమయంలో.

తే. భానుమంతునిఁ జంపిన పగ మనమునఁ । బెట్టికొని యుండి యాతని పట్టి భీమ
సేనుపై వడిఁ గాళింగ సేనతోడఁ । గవిసి నారాచధారలఁ గప్పి యొప్పె. 61

ప్రతిపదార్థం: భానుమంతునిన్= తన తండ్రియైన భానుమంతుడిని; చంపిన పగ= చంపినటువంటి వైరాన్ని; మనమునన్= మనస్సులో; పెట్టికొని+ఉండి= పెట్టుకొన్నవాడై; ఆతని పట్టి= ఆ భానుమంతుడి కుమారుడు; భీమసేనుపైన్= భీముడిపై; వడిన్=

వేగంగా; కాళింగ సేనతోడన్= కళింగదేశపు సైన్యంతో; కవిసి= చుట్టుముట్టి; నారాచ ధారలన్= బాణాల పరంపరలతో; కప్పి= కప్పివేసి; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: తన తండ్రి అయిన భానుమంతుడిని భీముడు చంపాడన్న పగతో, అతడి కుమారుడు కళింగసైన్యంతో భీమసేనుడిని చుట్టుముట్టి, అతడిపై బాణవర్షం కురిపించాడు.

క. కినిసి బకమర్దనుఁడు వెసఁ । దన యరదము వాని తేరు దాఁకఁ బఱపి, యా
తని మీఁద నుఱికి క్రుమ్మెం । గనుకని నెంపపొడి సెదరఁ గాలం గేలన్. 62

ప్రతిపదార్థం: కినిసి= కోపించి; బకమర్దనుఁడు= బకాసురుని చంపిన భీముడు; వెసన్= వేగంగా; తన+అరదము= తన రథాన్ని; వాని తేరుదాఁకన్= ఆతని రథాన్ని తాకేటట్టు; పఱపి= తోలి; ఆతనిమీఁదన్= అతనిపైకి; ఉఱికి= దుమికి; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; ఎంపపొడి= ఎమ్ముల నుగ్గు; చెదరన్= చెదరిపడేటట్టు; కాలన్= కాలితో; కేలన్= చేతితో; క్రుమ్మెన్= పొడిచాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు కోపించి తన రథాన్ని వాడి రథాన్ని తాకేటట్టు తీసికొని వెళ్ళి, వాడి రథంపై పడి, వాడి ఎముకలన్నీ నుగ్గునుగ్గయి చెదరిపడేటట్లు కాలితో, చేతితో క్రుమ్మాడు.

విశేషం: బకుడనే రాక్షసుడిని సంహరించటంచేత భీముడికి బకమర్దనుడనే పేరు కలిగింది. బకుని మర్దించినవాడు బకమర్దనుడు- (మర్దించు= సంహరించు) భీముడు బకాసురుడిని సంహరించి ఏకచ్ఛత్రపురవాసులను రక్షించిన కథ మహాభారతం ఆదిపర్వంలో ఉన్నది. అంతటి రాక్షసుడినే జయించిన భీముడికి ఈ రాజకుమారుడు ఒక లెక్కా? అనే అర్థం స్ఫురిస్తూ ఉన్నది.

భీమసేనుఁడు దుర్మద దుష్కర్ణులం జంపుట (సం.7-130-22)

వ. అమ్మహోగ్ర సముద్ధతిం జూచి పాంచాల సైనికులు సింహనాదంబులు సేసిన సహింపక సూతసుతుండును తత్సోదరులును నవ్వీరుం బొదివిన, నతం డద్భుతంబుగా ధ్రువు నరదంబు మీఁదికి లంఘించి వానిఁ బిడికిటి పోటునఁ జావం బొడిచి, జయరాతునిపైఁ గవిసి యాతని నతని సూతునిఁ గాళ్ళు లిరుగేలం బట్టి బె ట్టిలపై వ్రేసి గతాసులం జేసిన నలిగి కర్ణుండు శక్తివైవ మలంగి వెరవున నొడిసికొని దానిన యవ్వడముడి యతనిపై వైచినం గని గాంధార మహీవల్లభుండు భల్లంబున నడుమన నఱకె; నంతఁ గురుకుమారు లమ్మారుతిం జుట్టుముట్టి విశిఖంబులు నిగిడించినఁ గోపించి దుర్మదుని తేరి కురవడించి తురంగంబులం బొరివుచ్చి సారథిం జదిపిన నాతండు దుష్కర్ణు స్యందనం బెక్కె; నయ్యిరువురు నప్పాండుతనయు తనువున మెఱుంగుటమ్ములు గిరిగొలుపం గిట్టి యా రథంబు గూల నవలీలం దన్ని, దుర్యోధన ద్రౌణి కృప కృతవర్మ కర్ణ శల్య బాహ్లికులు సూచుచుండ నక్కుమారుల నిద్దఱం గాల నొక్కనిం గేల నొక్కనింగా సమయించె; నివ్విధంబునం జిత్రవధ విహారంబున విజృంభించు నా భీమసేనుం జూచి, రుద్రుండు రభసోద్రేకంబునం బాండవేయులకుఁ డోడ్పడం జనుదెంచెంగాక! మానవు లిట్టివారునుం గలరే! యనుచు నీ వారెల్లను వెఱచఱిచి యిద్దఱొ క్క తెరువునం బోకపఱచి రక్కుమార కంఠీరవుం డుక్కునం దమసేన దిక్కుసూచి యెట్ట విరిదామరలం దెగడుకన్నులం గౌంతేయాగ్రజు నుపలక్షించి కేలుమొగిచి ఫాలంబునం జేర్చునప్పుడు తన్మూర్తి నతండును నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాటులును దేఱి చూడ శంకించి మాఱు మొగంబులతో నగ్గించి రా సమయంబున. 63

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+ఉగ్ర+సముద్ధతిన్= ఆ గొప్ప భయంకరమైన విజృంభణాన్ని; చూచి= ప్రత్యక్షంగా చూచి; పాంచాల సైనికులు= పాంచాలదేశపు సైనికులు; సింహనాదంబులు= సింహనాదాలను; చేసినన్= చేయగా; సహింపక= తట్టుకోలేక; సూత సుతుండును= సూతపుత్రుడూ (కర్ణుడూ); తద్+సోదరులును= ఆ మృతవీరుడి సోదరులూ; ఆ+వీరున్= వీరుడైన ఆ భీమసేనుడిని; పొదివినన్= ఎదిరించగా; అతండు= ఆ భీముడు; అద్భుతంబుగాన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; ధ్రువు+అరదంబు మీఁదికిన్=ధ్రువుడనే వాడి రథంపైకి; లంఘించి= దుమికి; వానిన్= ఆ ధ్రువుడిని; పిడికిటి పోటునన్= పిడికిలితో పొడిచి కొట్టటంతో; చావన్= మరణించే విధంగా; పొడిచి= పొడిచి; జయరాతునిపైన్= జయరాతుడనే వానిపైకి; కవిసి= ఉరికి; ఆతనిన్= అతడిని; ఆతని సూతునిన్= ఆ జయరాతుడి సారథిని; కాళ్ళులు= పాదాలను; ఇరు+కేలన్= రెండు చేతులతో; పట్టి= పట్టుకొని; బెట్టు= అత్యంతమూ; ఇలపైన్= భూమిమీద; వ్రేసి= పడవేసి; గత+అసులన్= మృతులనుగా; చేసినన్= చేయగా; అలిగి= కోపించి - క్రోధంతో అని భావం; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వైవన్= వేయగా; ఆ+వడముడి= ఆ భీముడు; మలంగి= ప్రక్కకు లాగి; వెరవునన్= ఉపాయంతో; ఒడిసికొని= పట్టుకొని; దానిన్+అ= ఆ శక్తి అనే ఆయుధాన్నే; అతనిపైన్= అతడిమీదనే; వైచినన్= వేయగా; కని= చూచి; గాంధార మహీవల్లభుండు= గాంధారదేశం రాజు (శకుని); భల్లంబునన్= భల్లం అనే బాణంతో; నడుమన్+అ= నడిమధ్యలోనే; నఱకెన్= నఱికి వేశాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో; కురుకుమారులు= కౌరవులు; ఆ+మారుతిన్= ఆ వాయునందనుడిని(భీముడిని); చుట్టుముట్టి= క్రమ్ముకొని; విశిఖంబులు= బాణాలను; నిగిడించినన్= వెలువరించగా; కోపించి= క్రోధం గలవాడై; దుర్మదుని తేరికిన్= దుర్మదుడి రథంపైకి; ఉరవడించి= చెలరేగి; తురంగంబులన్= అశ్వాలను; పొరి పుచ్చి= సంహరించి; సారథిన్= సారథిని; చదిపినన్= చంపివేయగా; ఆతండు= ఆ దుర్మదుడు; దుష్కర్ణు స్యందనంబు= దుష్కర్ణుని రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరుకూడా; ఆ+పాండు తనయు తనువునన్= ఆ భీముడి శరీరంలో; మెఱుంగు +అమ్ములు= (పదనుతో) మెరుస్తూ ఉన్న బాణాలను; గిరిగొలుపన్= నాటగా; కిట్టి= సమీపించి; ఆ+రథంబు= ఆ రథము; కూలన్= కూలిపోగా; అవలీలన్= అనాయాసంగా; తన్ని= కాలితో తన్ని (ఆ రథాన్ని పక్కకు నెట్టి అని భావం); దుర్యోధన= దుర్యోధనుడు; ద్రౌణి= ద్రోణపుత్రుడు (అశ్వత్థామ); కృప= కృపాచార్యులు; కృతవర్మ= కృతవర్మ; కర్ణ= కర్ణుడు; శల్య= శల్యుడు; బాహ్లికులు= బాహ్లికుడు అను వారలు; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉండగా; ఆ+కుమారులన్+ఇద్దఱన్= ఆ ఇద్దరు కురు కుమారులను (దుర్మద దుష్కర్ణులను); కాలన్= పాదంతో; ఒక్కనిన్= ఒక్కడిని; కేలన్= చేతితో; ఒక్కనిన్+కాన్= ఒక్కడిని అనే విధంగా; సమయించెన్= చంపి వేశాడు; ఈ విధంబునన్= ఈ విధంగా; చిత్రవధ విహారంబునన్= ఆశ్చర్యం గొలిపే విధంగా చేసిన శత్రు వధల విహారంతో; విజృంభించు+ఆ+భీమసేనున్= చెలరేగుతున్న ఆ భీముడిని; చూచి= చూచినవారై; నీ వారు+ఎల్లను= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) నీ సైన్యంలోని వారందరు; పాండవేయులకున్= పాండవులకు; తోడ్పడన్= సహాయం చేయటానికి; రుద్రుండు= ప్రళయకాల శివుడు; రభస+ఉద్రేకంబునన్= వేగాతిశయంతో; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; కాక!= కాకున్నచో!; మానవులు= మనుష్యులు; ఇట్టివారునున్= ఇంతటివారు కూడా (ఇంతటి పరాక్రమశాలులు అని భావం); కలరు+ఏ!= ఉన్నారా!; అనుచున్= అనుకుంటూ; వెఱ చఱచి= భయపడి ('వెఱచి పఱచిరి' అని పాఠాంతరం, భయపడి పారిపోయారు అని అర్థం.); ఇద్దఱు= ఇరువురూ; ఒక్క తెరువునన్= ఒకే మార్గంలో; పోకపఱచిరి= పోకుండా పరుగెత్తిపోయారు; ఆ+కుమార కంఠీరవుండు= ఆ కుమారసింహము (భీముడు); ఉక్కునన్= దర్పంతో; తమ సేనదిక్కు= తమ సైన్యం వైపు; చూచి; ఎఱ్ఱవిరి+ తామరలన్= ఎఱ్ఱని వన్నెగల వికసించిన కమలాలను; తెగడు= నిందించేటటువంటి (అనగా అట్టి కమలాలకంటె గొప్పగానున్న అని భావం); కన్నులన్= కన్నులతో; కౌంతేయ+అగ్రజున్= పాండవుల అన్న అగు ధర్మరాజును; ఉపలక్షించి= చూచి; కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి; ఫాలంబునన్= నుదుట; చేర్చు+అప్పుడు= చేర్చే సమయంలో;తద్+మూర్తిన్= ఆ భీముడి ఆకారాన్ని (భయంకరాకారాన్ని); ఆతండును= ఆ ధర్మరాజు; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాటులును= నకుల సహదేవులు, ద్రుపద విరాట రాజులును; తేఱిచూడన్= స్పష్టంగా చూడటానికి; శంకించి= జంకి; మాఱుమొగంబులతోన్= వెనుదిరిగిన ముఖాలతో; అగ్గించిరి= పొగడారు; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: భయంకరంగా సాగిన ఆ శత్రుసంహార విజృంభణాన్ని పాంచాల సైనికులు చూచి, సింహనాదాలు చేశారు. అది సహించక కర్ణుడు, కళింగరాజ కుమారుని సోదరులు ధ్రువ జయరాతులు భీముడితో తలపడ్డారు. భీముడు ధ్రువుడి రథంపైకి దుమికి, అతడిని పిడికిటిపోటుతో సంహరించాడు. మరియు జయరాతుడి మీద తలపడి అతడిని, అతడి సారథిని - ఇద్దరిని, చేతులతో వాళ్ళ కాళ్ళుపట్టి పైకెత్తి, భూమిపై గట్టిగా కొట్టి చంపాడు. అప్పుడు మిక్కిలి కోపంతో కర్ణుడు శక్త్యాయుధాన్ని భీముడిపై ప్రయోగించాడు. వస్తున్న ఆ శక్తిని భీముడు ఉపాయంతో పట్టుకొని తిరిగి దానిని ఆ కర్ణుడిపై ప్రయోగించాడు. అది చూచి, శకుని మధ్యలో ఆ శక్త్యాయుధాన్ని భల్లంతో ఖండించాడు. ఆ సమయంలో కౌరవకుమారులు దుర్మద దుష్కర్ణులు ఆ భీమసేనుడిని చుట్టుముట్టి, బాణాలు గుప్పించారు. దానికి భీముడు కోపించి, దుర్మదుడి రథంపైకి లంఘించి అశ్వాలను, సారథిని తెగటార్చాడు. అప్పుడు దుర్మదుడు తన రథం విడిచి దుష్కర్ణుని రథంపైకి ఎక్కాడు. వారిరువురు కూడా కలిసి భీముడిపై బాణవర్షం కురిపించారు. భీముడు వారి రథాన్ని తన్నివేసి, ఆ దుర్మదదుష్కర్ణుల నిద్దరినీ కాలితో ఒక్కడిని, చేతితో మరొక్కడిని సంహరించివేశాడు. ఇదంతా, దుర్యోధనుడు, అశ్వత్థామ, కృపాచార్యులు, కృతవర్మ, కర్ణుడు, శల్యుడు, బాహ్లికుడు వీరందరూ చూస్తూనే ఉన్నారు. ఈ విధంగా ఆశ్చర్యకరంగా శత్రువధచేసి చెలరేగుతున్న భీముడిని చూచి మీ కురుసైనికులు - ప్రళయకాలరుద్రుడు పాండవ సహాయార్థం కౌరవసైన్యంలో వీరవిహారం చేస్తున్నాడే తప్ప ఇతడు భీముడా? కాదు - మానవులలో ఇట్టివారుంటారా? అని నీ వారంతా భయపడ్డారు. ఆ వీరులిద్దరినీ ఒక విధంగా తెగటార్చి భీముడు గొప్ప దర్పంతో వెనుదిరిగి తమ సైన్యాన్ని చూచాడు. అప్పుడు అతడి కన్నులు వికసించిన ఎఱ్ఱకమలాలవలె ఉన్నాయి. అన్న ధర్మరాజును చూచి, అంజలి ఘటించాడు. అప్పటి ఆ భీముడి ఆకారం చాలా భయంకరంగా ఉన్నది. దానిని ధర్మరాజు, నకుల సహదేవులు, ద్రుపద విరాటులు ఎవ్వరూ కూడా తేరి చూడలేకపోయారు. ముఖాలు చాటు చేసికొన్నారు. భీముడిని ప్రస్తుతించారు. ఆ సమయంలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. కురుసైన్యం భీముడిని పాండవ సహాయార్థం వచ్చిన ప్రళయ రుద్రుడిగా భావించింది. ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం. దీనివలన భీముడి పరాక్రమాతిశయం, శత్రుసంహార సౌలభ్యం వ్యక్తమౌతాయి. ఇక్కడ - 'నీవారెల్లరు వెఱచఱచి' అనే పాఠంకంటె 'వెఱచి పఱచిరి' అనే పాఠం మూలానుగుణంగా ఉన్నది - సంస్కృతమూలం ఇట్లా ఉన్నది. శ్లో॥ **'రుద్రోఽయం భీమరూపేణ ధార్తరాష్ట్రేషు యుధ్యతి । ఏవ ముక్త్వా పలాయంతే సర్వే భారత! పార్థివాః'** (ద్రోణ - 55-42) **మరియు 'వెఱ చఱచి (యిద్దఱొక్క తెరువునం బోక పఱచి) రక్కుమార కంఠీరవుండు...'** ఈ పాఠం అనన్వితంగా ఉన్నది. కావున సవరించి అర్థం వ్రాయవలసి వచ్చింది. కొన్ని ప్రతులలో కుండలీకరణంలో ఇచ్చి ఉన్న వాక్యం లేదు. అన్వయం సరిపోయింది. **'వెఱచి పఱచిరిద్దరిద్దఱ నొక్క తెరువునం బోక పఱచి యక్కుమార...'** - అనే విధంగా అన్వయానుగుణంగా, ఆ వాక్యం మార్చి అర్థం వ్రాయవలసి వచ్చింది - గమనించాలి.

క. కడువడి గురుఁ డనిలజుపై । నడరిన రాధాతనూభవాదులు దోడై
కడఁగుటయుఁ గనుంగొని నీ । కొడుకుగమియుఁ గదిసె నుదిత కోపస్ఫురణన్. 64

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యులు; కడు= మిక్కిలి; వడిన్= వేగంతో; అనిలజుపైన్= భీముడిపై; అడరినన్= విజృంభించగా; రాధాతనూభవ+ఆదులు= రాధేయుడు (కర్ణుడు); మొదలైనవారు; తోడు+ఐ= సహాయంగా వచ్చినవారై; కడఁగుటయున్= తల పడుతూ ఉంటే; కనుంగొని= చూచి; నీ కొడుకు+గమియున్= నీ కుమారుల సమూహం కూడా; ఉదిత= కలిగిన; కోపస్ఫురణన్= కోపస్ఫూర్తితో; కదిసెన్= ఎదుర్కొన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు మిక్కిలి వేగంగా భీముడిపై చెలరేగాడు. కర్ణాదులు అతడికి తోడైనారు. ఇది చూచి, నీ కుమారులు (కౌరవులు) కూడా మిక్కిలి కోపంతో కలిసి ఎదుర్కొన్నారు.

తే. **వారిఁ దలపడి పోరిరి దారుణముగ । ధర్మసుతుఁడును గవలు నుద్దండవృత్తిఁ**
దఱుమ ద్రుపద విరాట సాత్యకులు మఱియుఁ । జేయఁ గలయట్టి మేదినీ నాయకులును. 65

ప్రతిపదార్థం: వారిన్= ఆ కర్ణాదులను; తలపడి= ఎదిరించి; ధర్మసుతుఁడును= ధర్మరాజు; కవలును= నకుల సహదేవులు కూడా; దారుణముగన్= భయంకరంగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు, మఱియున్= అంతేగాక; ద్రుపద విరాట సాత్యకులు= ద్రుపదరాజు, విరాటరాజు, సాత్యకి - ఈ ముగ్గురు; చేయన్+కల+అట్టి= సమర్థులైన; మేదినీ నాయకులును= రాజులు కూడా; ఉద్దండ వృత్తిన్= భయంకర ప్రవృత్తిని (అనగా శత్రువుల పొగరునని భావం); తఱుమ(న్)= తరిమివేయటానికి (అణచటానికి) ('వారిఁ దలపడి పోరిరి' అని అన్వయం).

తాత్పర్యం: భీముడిపై తలపడిన కర్ణాదులను, నీ కుమారులను కూడా ఎదిరించి, వారి పొగరు అణచటానికి ధర్మరాజు, నకులసహదేవులు, ద్రుపద విరాట సాత్యకులు - అంతేగాక పాండవ సైన్యంలో కడు సమర్థులైన రాజులందరు కూడా కలిసి యుద్ధం చేశారు.

వ. **అయ్యవసరంబున సోమదత్తుండు దనకు సాత్యకి సన్నిహితుఁడగుటయు నతనితో నిట్లనుఁ 'బ్రాయోపవిష్టుండగు భూరిశ్రవుం జంపి తది బోయ చందంబు గాక రాజ ధర్మం బగునే? యీ రేయి నీవు నాచేత బ్రదికి పోవు వాఁడవే?' యని పలికి సింహనాదంబు సేసి శంఖంబు పూరించిన నా శైనేయుఁడు, 'భూరిశ్రవుండు సచ్చుట యొప్పదేని ని న్నొప్పెడునట్లు సంపెద; నిటు రమ్ము శలుని చావొప్పు నొప్పదని యుగ్గడింప వది యేమి? నీకెట్లయినం గాని కా' దని భంగించె; నిత్తెఱంగున నొండొరుల నో నాడి యేటులాడం దొడంగి; రప్పుడు నీ కొడుకు ఘోటక స్యందన సందోహ సమేతంబుగా నక్కౌరవునకుం దోడ్పడియె; శకునియుఁ దన బలంబునుం దానును నాతనిం గూడుకొనియె; నవ్విధంబునం బలువు రొక్కనిపైఁ గవిసినం గని ధృష్టద్యుమ్నుండు భూరి సైన్య సమేతుండై వారల నెదుర్కొనం బోరు ఘోరం బయ్యె; నట్టియెడ. 66**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయాన; సోమదత్తుండు= సోమదత్తుడు (భూరిశ్రవుడి తండ్రి); తనకున్= (సోమదత్తుడికి); సాత్యకి= సాత్యకి; సన్నిహితుండు+అగుటయున్= (యుద్ధం చేయటానికి); సమీపానికి రావటంతో; ఆతనితోన్= ఆ సాత్యకితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= పలికాడు; ప్రాయోపవిష్టుండు+అగు= ప్రాయోపవేశం చేసిన; భూరిశ్రవున్= భూరిశ్రవుడనే తన కుమారుడిని; చంపితి= సంహరించావు; అది= అట్లు అస్త్రసన్న్యాసం చేసిన వానిని చంపుట; బోయచందంబు+కాక= దారిదోపిడీ చేసే బోయవాడి తీరు (అవుతుందే) తప్ప; రాజ ధర్మంబు+అగునే?= రాజులకు తగిన ధర్మం అవుతుందా?; ఈ రేయి= ఈ రాత్రి; నీవు (సాత్యకి); నా చేతన్= (సోమదత్తుడిచేత); బ్రదికి పోవువాఁడవు+ఏ?= (సంహరించబడక); బ్రతికిపోతావా?; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; సింహనాదంబు+చేసి= సింహనాదాన్ని చేసి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; పూరించినన్= పూరించగా; ఆ శైనేయుఁడు= శిని అనే వాడి మనుమడు, ఆ సాత్యకి; భూరిశ్రవుండు+చచ్చుట= భూరిశ్రవుడు మరణించటం; ఒప్పదు+ఏనిన్= తగింది కాకుంటే; నిన్ను (సోమదత్తుడు నిన్ను); ఒప్పెడు+అట్లు= తగిన విధంగా; చంపెదన్= సంహరిస్తాను; ఇటు రమ్ము= ఈ వైపురా; శలుని చావు= శలుడు అనే నీ రెండవకుమారుడి (భూరిశ్రవుడి తమ్ముడి) సంహారం; ఒప్పును= తగుతుంది; ఒప్పదు= తగదు; అని (ఇట్లు తగుతుందని కాని తగదని కాని అని భావం); ఉగ్గడింపవు= చెప్పవు; అది+ఏమి?= ఆ తటస్థభావం ఎందుకు?; నీకున్= (సోమదత్తుడికి); ఎట్లు+అయినన్+కాని= ఎట్లానన్నా కాని, (ఆ విషయం నీ అభిప్రాయంలో ఎట్లాగైనా ఉండనీ); కాదు+అని= (నిజానికి అది అధర్మం) కాదు అని; భంగించెన్= ఖండించాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఒండొరులతోన్= ఒకరినొకరు;

నోన్+ఆడి= నొచ్చునట్లు నిందించుకొని; ఏటులాడన్+తొడంగిరి= యుద్ధం చేయబూనారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నీ కొడుకు= నీ (ధృతరాష్ట్రుడి) కుమారుడు దుర్యోధనుడు; ఘోటక స్యందన సందోహ సమేతంబుగాన్= అశ్వరథ సమూహంతో కూడి (అట్టి ఆశ్విక రథిక సమూహంతో కూడి వచ్చి అని భావం); ఆ+కౌరవునకున్= ఆ కురువంశీయుడైన సోమదత్తుడికి; తోడ్పడియెన్= సహాయం చేశాడు; శకునియున్= శకుని కూడా; తన బలంబునున్= తన సైన్యం మరియు; తానునున్= తానుకూడా; ఆతనిన్= అతడిని; కూడుకొనియెన్= కలిశాడు (సహాయం చేయటానికి యుద్ధానికి వచ్చాడని భావం); ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; పలువురు= అనేకులు; ఒక్కనిపైన్= ఏకాకి అయిన సాత్యకిపై; కవిసినన్= తలపడగా; కని= చూచి; ధృష్టద్యుమ్నుండు= పాండవ సైన్యాధిపతి అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు; భూరి సైన్య సమేతుండు+ఐ= గొప్ప సైన్యం వెంట తీసికొన్నవాడై; వారలన్= ఆ దుర్యోధనాదులను; ఎదుర్కొనన్= ఎదిరించగా; పోరు= యుద్ధం; ఘోరంబు+అయ్యెన్= భయంకరమయింది - (భయంకరంగా సాగింది అని భావం); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సాత్యకి తనకు దగ్గరగారాగా, సోమదత్తుడు చూచి ఇట్లా అన్నాడు: 'నా తనయుడు భూరిశ్రవుడు (బాహుదండం ఛిన్నం కాగా) ప్రాయోపవేశం చేసి సమాధిలో ఉండగా అతడి తల నరికావు. నీవు చేసింది కిరాతకుడి పనే కాని, అది రాజధర్మమా? కాబట్టి ఈ రాత్రికి నీవు నా చేతిలో చావవలసిందే. బ్రతికి పోలేవు' అని పలికి, సింహనాదాన్ని చేసి శంఖం పూరించాడు. అప్పుడు సాత్యకి, భూరిశ్రవుడిని సంహరించటం తగినపని కాకుంటే, నిన్ను తగినట్లే చంపుతాను ఇటురా, అయితే నీ రెండవ కుమారుడు శలుడిని సంహరించటం ఒప్పుతుందా? ఒప్పదా? దానిని గూర్చి చెప్పవేమి? నీవెట్లనుకుంటున్నావో కాని అదిమాత్రం అధర్మం కా' దని ఖండించాడు. ఈ విధంగా ఒకరినొకరు దూషించుకొంటూ యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు ఆశ్విక రథిక బలాలతో వచ్చి, ఆ సోమదత్తుడికి తోడ్పడ్డాడు. శకుని కూడా తన సైన్యాన్ని వెంట తీసికొని సహాయం చేయటానికి సోమదత్తుడిని కలిశాడు. ఈ విధంగా పెక్కుమంది కౌరవవీరులు ఒక్కడుగా నున్న సాత్యకితో తలపడటం చూచి, ధృష్టద్యుమ్నుడు గొప్ప సైన్యంతో వచ్చి వారిని ఎదుర్కొన్నాడు. యుద్ధం భయంకరమైంది- ఆ సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **సోమదత్తుఁడు తొమ్మిది సునిశితాస్త్ర । ముల శినిప్రభు నేసిన నలిగి యతఁడు**
నతని నన్నియమ్ములన మూర్ఛితునిఁ జేయ । రథము దొలఁగంగఁ దోలె సారథి గలంగి. 67

ప్రతిపదార్థం: సోమదత్తుఁడు; తొమ్మిది; సునిశిత+అస్త్రములన్= వాడి బాణాలతో; శినిప్రభువున్= సాత్యకిని; ఏసినన్= కొట్టగా; అలిగి= కోపించి; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; అన్ని+అమ్ములను+అ= అంతే సంఖ్యగల (అనగా తొమ్మిది) బాణాలతో; మూర్ఛితునిన్+చేయన్= మూర్ఛపొందినవాడినిగా చేయగా; సారథి= ఆ సోమదత్తుడి రథసారథి; కలంగి= కలతచెంది; రథము= ఆ రథాన్ని; తొలఁగంగన్= రణభూమినుండి తొలగి వెళ్ళిపోయేటట్లు; తోలెన్= తోలుకొనిపోయాడు.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడు సాత్యకిని తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టగా, ఆ సాత్యకి కూడా సోమదత్తుడిని మళ్ళీ తొమ్మిదే బాణాలతో కొట్టి మూర్ఛ పొందించాడు. అది చూచి, సారథి కలత చెంది, రణభూమినుండి రథాన్ని దూరంగా తోలుకొనిపోయాడు.

మ. **కని ద్రోణాత్మజుఁ డేచి సాత్యకి భుజాగర్వంబు మాన్పింతుఁ బొ**
మ్మని పోఁ బో నడుమన్ ఘటోత్కచుఁడు ఘోరాకార దైత్య వ్రజం

బును దానును బటుభంగిఁ దాఁకుటయు నీపుత్రుండుఁ గర్ణుండుఁ ద
క్కిన వారున్ వెఱ వానితోడి యనికిం గ్రేడించి రుర్వీశ్వరా! 68

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీశ్వరా!= ఓ రాజా!; కని= చూచి; ద్రోణ+ఆత్మజుఁడు= అశ్వత్థామ; ఏచి= విజృంభించి; సాత్యకి భుజాగర్వంబు= సాత్యకియొక్క భుజదర్పాన్ని; మాన్పింతున్= మాన్పించివేస్తాను; పొమ్ము+అని= పో అని (నిశ్చయంగా అని భావం); పోన్+పోన్= వెళ్తూ వెళ్తూ ఉంటే; నడుమన్= మార్గమధ్యంలోనే; ఘటోత్కచుఁడు= ఘటోత్కచుడనే రాక్షసుడు - (భీముడి వలన హిడింబ అనే రాక్షసస్త్రీయందు జనించినవాడు); ఘోర+ఆకార దైత్య వ్రజంబును= భయంకరాకారం గల రాక్షసుల సమూహం; తానున్= తాను (ఘటోత్కచుడు) కూడా; పటుభంగిన్= సమర్థంగా; తాఁకుటయున్= ఎదుర్కొనగా; నీ పుత్రుండు= నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు; కర్ణుండు; తక్కినవారున్= మిగిలినవారు (ఇతరులు); వెఱన్= భయంతో; వానితోడి అనికిన్= ఆ ఘటోత్కచుడితో యుద్ధం చేయటానికి; క్రేడించిరి= తొలగిపోయారు.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడు మూర్ఛపోవటం చూచి అశ్వత్థామ, సాత్యకి భుజదర్పాన్ని అణచివేస్తానని పో బోవగా, మార్గమధ్యంలోనే ఘటోత్కచుడు ఎంతో భయంకరమైన రాక్షససైన్యంతో అతడిని ఎదుర్కొన్నాడు. దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు, ఇతర యోధులు ఆ ఘటోత్కచుడితో యుద్ధం చేయటానికి భయపడి తప్పుకొన్నారు.

విశేషం: 'క్రీడించిరి' అనే ఉస్మానియా పాఠం అర్థానుగుణంగా లేదు. 'కేడించిరి' అనే పాఠమే ప్రకృతానికి సరిపోయేవిధంగా ఉన్నది. క్రేడించిరి అని కూడా కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది - ఈ రెండును సమానార్థకాలే - సంస్కృతమూలం -

"శ్లో॥ తనయా స్తవ కర్ణశ్చ వ్యథితాః ప్రాద్రవన్ దిశః" (156/71).

వ. అట్లు సంధ్యాసమయ సంవర్ధిత బలుండగు నప్పూర్వగీర్వాణుని కోల్తల కోర్వక మేటి మగలెల్లం దొలంగిన. 69

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; సంధ్యాసమయ సంవర్ధిత బలుండు+అగు= సంధ్యా సమయంలో వృద్ధిపొందిన బలం గలవాడైన; ఆ+పూర్వగీర్వాణుని= ఆ రాక్షసుడి (ఘటోత్కచుడి); కోల్తలకున్= ఆ ఘటోత్కచుడి యుద్ధసన్నాహమునకు; ఓర్వక= ఓపికలేక - తట్టుకోలేక అని భావం; మేటి మగలు+ఎల్లన్= గొప్ప వీరులందరూ; తొలంగిన(న్)= తొలగిపోగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సంధ్యాసమయంలో పెరిగిపోయే బలం కలవాడైన ఆ ఘటోత్కచుడి యుద్ధసన్నాహాన్ని సహించలేక, గొప్ప గొప్ప వీరులు కూడా ప్రక్కకు తొలగిపోగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: గీర్వాణులు అంటే దేవతలు. దేవతలకు వాక్కు బాణాలుగా పనిచేస్తాయి. కాబట్టి మొదట దేవతలుగా ఉండటంచేత రాక్షసులు పూర్వదేవ పూర్వగీర్వాణ పదాలచేత వ్యవహరించబడినారు. కాబట్టి ఘటోత్కచు డిచ్చట పూర్వగీర్వాణ పద వాచ్యుడయ్యాడు.

క. గురుసుతుఁ డొక్కరుఁడును సు । స్థిరుఁ డై తద్బాణనిహతిఁ దెరలక యతి ని
ష్ఠుర నారాచంబులు పది । యురమున నాటింప దానవోత్తముఁ డలుకన్. 70

ప్రతిపదార్థం: గురు సుతుఁడు+ఒక్కరుఁడును= అశ్వత్థామ ఒక్కడే; సుస్థిరుఁడు+ఐ= నిలుకడ కలవాడై; తద్బాణ నిహతిన్= ఆ ఘటోత్కచుడి బాణాలదెబ్బకు; తెరలక= చలింపక; అతి నిష్ఠురనారాచంబులు పది= పది కఠినాలైన బాణాలను; ఉరమునన్= రొమ్మున; నాటింపన్= నాటేటట్లు చేయటం తోడనే; అలుకన్= కోపంతో; దానవ+ఉత్తముఁడు= ఆ రాక్షసశ్రేష్ఠుడు ఘటోత్కచుడు.

తాత్పర్యం: ఒక్క అశ్వత్థామ మాత్రం ఆ ఘటోత్కచుడి బాణాలదెబ్బకు ఏమాత్రం కలత చెందకుండా, మిక్కిలి తీక్ష్ణములైన పదిబాణాలు అతడి వక్షఃస్థలంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టాడు. ఆ బాణాఘాతంతో ఘటోత్కచుడు కోపం చెంది (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వడిఁ జక్రంబున వైచిన । నడుమన గురునందనుండు నఱకెం; బుణ్యం
బెడలిన నరు సంకల్పము । వడువున నది వమ్ముగాఁగ వసుధాధీశా! 71

ప్రతిపదార్థం: వడిన్= వేగంగా; చక్రంబునన్= చక్రంతో; వైచినన్= వేయగా; నడుమన్+అ= నడిమి త్రోవలోనే; గురునంద నుండు= గురుపుత్రుడు అశ్వత్థామ; నఱకెన్= నరికివేశాడు; వసుధా+అధీశా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! (అది ఎట్లా అంటే); పుణ్యంబు= ఈ జన్మలో సుఖఫలాన్నిచ్చే పూర్వజన్మార్జిత కర్మవిశేషం; ఎడలిన= నశించినటువంటి; నరు సంకల్పము వడువునన్= మనుష్యుడి సంకల్పం విధంగా; (మనుష్యుడు కార్యం నెరవేరటానికి సంకల్పిస్తాడు. ఆ సంకల్పం నెరవేరాలంటే దైవానుకూల్యం కావాలి. దైవమనగా పూర్వజన్మలో అతడు చేసిన మంచి చెడు పనులే - మంచి పనులే పుణ్యం, చెడు పనులే పాపం. కాబట్టి పుణ్యం నశిస్తే సుఖానుకూల కార్యసిద్ధికై చేసే సంకల్పం వ్యర్థమౌతుంది. ఆ విధంగా అని భావం.); అది= ఆ చక్రాయుధం; వమ్ము= వ్యర్థం; కాఁగన్= అయ్యేటట్లు; నఱకెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఘటోత్కచుడు వెంటనే చక్రాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. పుణ్యం క్షీణించిన మానవుడి సంకల్పం వ్యర్థమైన విధంగా అశ్వత్థామ మధ్యలోనే ఆ చక్రాయుధం వ్యర్థమయ్యేటట్లు దాన్ని నరికివేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. దైవబలం లేని మనుష్యుడి సంకల్పం వ్యర్థమయిన విధంగా ఆ చక్రాయుధం వ్యర్థమైంది అని చెప్పటం చేత ఇది ఉపమాలంకారం. దీనివలన ఏ పని చేయటానికి సంకల్పించినా పురుష ప్రయత్నంతోపాటు దైవబలం కూడా కావాలి అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. 'వసుధాధీశా!' అని ధృతరాష్ట్రుడిని సంబోధిస్తూ చెప్పటాన్ని బట్టి 'నీ కుమారులూ నీవూ ఎంతటి దైవబలం గలవారో విచారించుకో!' అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

అంజనపర్వుం డశ్వత్థామతో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం.7-131-44)

వ. అప్పుడద్దనుజుని తనయుం డంజనపర్వుం డశ్వత్థామం దలపడి బలుతూపులం బొదివిన బెదరక యతం డ య్యసుర వీరుని విల్లుద్రుంచి విరథుం జేయుటయు, వాఁడు కరవాలంబు గొనినం, దునిమె గద వైచిన దుమురు సేసె, నింగి కెగసి మ్రోఁగుచుం బాషాణ వర్షంబు గురియ నదియును వారించి యమ్మాయావి మేన మేఘంబున గిఱికొను తరణి కిరణంబులంగ్రేణిసేయు పటు బాణంబుల నిగిడించె; మగిడి యొండు రథంబున నరుదెంచినఁ దల ద్రెంచె; నిట్లు గురుపుత్రుండు వానిం బరిమార్చి పేర్చి పాండవ బలంబులఁ బరిమార్పం దొడంగినం గని కడంగి హిడింబా నందనుండు 'నిలు నిలు నా బారిం బడి యెందుఁ బోవచ్చు?' ననవుడు నా రథికుం డతని నవలోకించి. 72

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+దనుజుని తనయుండు= ఆ ఘటోత్కచుడి కుమారుడైన; అంజనపర్వుండు= అంజనపర్వుడనే రాక్షసుడు; అశ్వత్థామన్= అశ్వత్థామతో; తలపడి= యుద్ధానికి పూనుకొని; పలు తూపులన్= అనేక బాణాలను; పొదివినన్= గ్రుచ్చుకొనజేయగా; బెదరక= భయపడక; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; ఆ+అసురవీరుని విల్లు= ఆ రాక్షసవీరుడి అనగా అంజనపర్వుడి ధనుస్సును; త్రుంచి= తెగగొట్టి; విరథున్= రథం లేనివాడినిగా; చేయుటయున్= చేయటం తోడనే; వాఁడు= ఆ అంజనపర్వుడు; కరవాలంబు= ఖడ్గాన్ని; కొనినన్= గ్రహించగానే; తునిమెన్= తునకలుగా చేశాడు; గద= గదను;

వైచినన్= వేసిన వెంటనే; తుమురు+చేసెన్= తుత్తునియలుగా చేశాడు; నింగికిన్= ఆకాశానికి; ఎగసి= ఎగిరిపోయి; మ్రోఁగుచున్= అరుస్తూ; పాషాణవర్షంబు= రాళ్ళవర్షం; కురియన్= కురిపిస్తూ ఉంటే; అదియును= దాన్ని కూడా; వారించి; ఆ+మాయావిమేనన్= మాయావి అయిన ఆ అంజనపర్వుడి శరీరంలో; మేఘంబునన్= మబ్బులో; గిఱికొను= వ్యాపించిన; తరణికిరణంబులన్= సూర్యకిరణాలను; క్రేణిచేయు= పరిహసిస్తూ ఉన్న (అట్టి సూర్యకిరణాలను మించిన అని భావం); పటుబాణంబులన్= సమర్థమైన అనగా తీక్ష్ణమైన బాణాలను; నిగిడించెన్= నాటజేశాడు; మగిడి= మళ్ళీ; ఒండురథంబునన్= మరియొక రథంపై; అరుదెంచినన్= రాగానే; తలన్= శిరమును; త్రెంచెన్= తెగగొట్టాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; గురుపుత్రుండు= ద్రోణుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; వానిన్= ఆ అంజనపర్వుడనే రాక్షసుడిని; పరిమార్చి= సంహరించి; పేర్చి= విజృంభించి; పాండవ బలంబులన్= పాండవుల సైన్యాలను; పరిమార్పన్= సంహరించటానికి; తొడంగినన్= పూనుకొంటూ ఉంటే; కని= చూచి; కడంగి= తలపడి; హిడింబానందనుండు= హిడింబ అనే రాక్షసి భీముని భార్య; వారి కుమారుడు ఘటోత్కచుడు; నిలు నిలు= ఆగు ఆగిపొమ్ము; నాబారిన్= నా గురిలో; పడి= పడ్డావు కాబట్టి (క్త్వాప్రత్యయం హేత్వర్థకం); ఎందున్= ఎక్కడికి; పోవచ్చును?= పోగలవు? (ఎక్కడికి కూడా పారిపోవటం నీ శక్యంకాదని భావం.); అనవుడున్= అనగానే; ఆ రథికుండు= రథం అధిష్ఠించి యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న ఆ అశ్వత్థామ; అతనిన్= ఆ అంజనపర్వుడిని; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ ఘటోత్కచుడి కుమారుడు అంజనపర్వుడు అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నాడు.ఎన్నో బాణాలతో నొప్పించాడు. దానికి ఆ అశ్వత్థామ బెదరిపోలేదు. మీదు మిక్కిలి ఆ రాక్షసవీరుడి ధనువును విరగగొట్టాడు. రథాన్ని కూడా కూలద్రోశాడు. అప్పుడు ఆ అంజనపర్వుడు ఖడ్గాన్ని పుచ్చుకోగా ఆ ఖడ్గాన్ని కూడా తునకలు చేశాడు. వాడు గద వేయగా దానిని కూడా తుత్తుమురు చేశాడు. ఇక ఆ రాక్షసుడు ఆకాశాని కెగిరి రాళ్ళవర్షం కురిపించగా, దానిని కూడా అశ్వత్థామ నివారించి, మాయాబలంతో విజృంభిస్తూ ఉన్న ఆ రాక్షసుడి శరీరంలో మేఘాన్ని కప్పిన సూర్యకిరణాలను మించిన తీక్ష్ణమైన బాణాలను నాటాడు. ఆ అంజనపర్వుడు మరియొక రథంపై కూర్చుని, మళ్ళీ యుద్ధానికి వచ్చాడు. రావటం తోడనే అశ్వత్థామ వాడి తల నరికాడు. ఈ విధంగా విజృంభించి ఆ రాక్షసుడిని వధించి, పాండవసైన్యాన్ని సంహరింప పూనుకొన్నాడు. అదిచూచి, ఘటోత్కచుడు 'అశ్వత్థామా! పారిపోక నిలువు; నీవు నా బారినుండి తప్పించుకొనలేవు; ఎక్కడికీ పోలేవు' అని అంటూ తనను ఎదిరించిన ఘటోత్కచుడిని అశ్వత్థామ చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అంజనపర్వుడి శరీరంలో గ్రుచ్చిన బాణాలు మబ్బులో ప్రసరించిన సూర్యకిరణాలను పరిహసించాయి అని చెప్పటంచేత ఇది ఆర్థీ ఉపమ. సూర్యకిరణాలు ప్రసరించిన నల్లనిమేఘం ఎర్రబారినట్లు ఆ రాక్షసుడి నల్లనిశరీరం కూడా బాణాలు గ్రుచ్చుకొనటంతో రక్తం స్రవించి ఎర్రబారి ఉండటం వలన ఉపమ. దీనితో అంజనపర్వుడి శరీరం తూట్లుపడేటట్లు అశ్వత్థామ యుద్ధం చేశాడని, దానితో అంజనపర్వుడు తాళలేకపోయాడని, అశ్వత్థామ ప్రతాపాతిశయం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

ఆ. 'వలదు రన్న! పిన్నవాఁడవు తండ్రి నే । నకట! నిన్నుఁ జూచి యలుగ రాదు;
పెనఁగు మొరులతోడ' ననవుడుఁ బుత్ర శో । కాభితప్తుఁ డైన యతఁడు గనలి. 73

ప్రతిపదార్థం: వలదుర+అన్న!= వద్దురా నాయనా! (నీవు నాతో యుద్ధం చేయటం తగదని భావం); (ఎందుకంటే) పిన్నవాఁడవు= (నీవు) చిన్నవాడవు; ఏన్= నేను; తండ్రిని= జనకస్థానీయుడను; అకట!= అయ్యో!; నిన్నున్= భీమసేన కుమారుడవగు నిన్ను; చూచి= నాతో యుద్ధానికి తలపడుతూ ఉంటే కూడా చూచి; అలుగరాదు= నేను కోపించకూడదు - (కావున నేను యుద్ధం ఎట్లా చేస్తాను? చేయను అని భావం); ఒరులతోడన్= వేరే మరెవ్వరితోనైనా; పెనఁగుము= యుద్ధం చేయుము (నాతో మాత్రం

వద్దని భావం); అనవుడున్= అనగానే; పుత్రశోక+అభితప్తుఁడు+ఐన= పుత్రుడు (అంజనపర్వుడు) మరణించుటచేత కలిగిన శోకంతో తాపం పొందిన; అతఁడు= ఆ ఘటోత్కచుడు; కనలి= మండిపడి.

తాత్పర్యం: 'నీవేమో చిన్నవాడవురా నాయనా! ఘటోత్కచా! నేను తండ్రివంటివాడిని; నీపై కోపం చూపించకూడదు. నాతో కాదు మరెవరితోనైనా నీవు యుద్ధం చేయి' అని అనటంతోడనే పుత్రశోకంతో కుమిలిపోతున్న ఘటోత్కచుడు, కోపించి ఇట్లా అన్నాడు: (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'ఎక్కడి తండ్రివి? నీవే । నక్కౌంతేయులకుఁ గొడుకనై పగతుర పే
రుక్కు సహింతునె? తనయుం । గ్రక్కించెద నిపుడ పట్టి కండలు దిందున్.' 74

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (అశ్వత్థామ); ఎక్కడి తండ్రివి?= ఎక్కడి నుండి వచ్చిపడిన (నా) తండ్రివి?; ఏన్= నేను; ఆ+కౌంతేయులకున్= ఆ ధర్మరాజాదులకు; కొడుకను+ఐ= కుమారుడనై ఉండి; పగతుర+పేరు+ఉక్కు= శత్రువుల ప్రతాపాతిశయాన్ని; సహింతునె?= సహిస్తానా?; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; పట్టి= పట్టుకొని; తనయున్= నా కుమారుడిని; గ్రక్కించెదన్= కక్కునట్లు చేస్తాను (మరియు); కండలు= మాంసపు ముక్కలను అనగా నీ (అశ్వత్థామ) శరీరాన్ని ముక్కలుచేసి (ఆ మాంసపు ముక్కలనని భావం); తిందున్= తింటాను.

తాత్పర్యం: 'అశ్వత్థామా! నీవు నాకు ఎక్కడినుండి ఊడిపడిన తండ్రివి?' నేను పాండవులకు కొడుకునై ఉండి శత్రువుల ప్రతాపాన్ని సహిస్తానా! ఇప్పుడే నిన్ను పట్టి నీవు దిగమ్రింగిన నా కొడుకును గ్రక్కిస్తాను నీ కండలు తింటాను.

క. అని పలికి యిరుసులంతలు । సునిశిత బాణమ్ము లేయుచుం దటిమిన ద్రో
ణుని కొడుకు వాని నన్నిటిఁ । దునుమ నసుర మాయఁ బెటిగి దుర్దాంతగతిన్. 75

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; ఇరుసులంతలు= ఇరుసులంత ఉన్న; సునిశిత బాణమ్ములు= తీక్ష్ణములైన బాణాలను; ఏయుచున్= వేస్తూ; తటిమినన్= వేగిరపడుతూ ఉన్నప్పటికీ; ద్రోణుని కొడుకు= అశ్వత్థామ; వానిన్+అన్నిటిన్= ఆ బాణాలనన్నింటిని; తునుమన్= తుమురు చేసిన వెంటనే; అసుర= ఆ ఘటోత్కచుడు; మాయన్= మాయతో; దుర్దాంతగతిన్= ఆపరాని పోకడతో; పెటిగి= పెరిగిపోయి.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇరుసులను పోలిన వాడిబాణాలు ప్రయోగిస్తూ తరుమగా, అశ్వత్థామ వానినన్నింటిని ఖండించాడు. అప్పుడు ఘటోత్కచుడు మాయాశక్తిచే అణచరాని విధంగా పెరిగి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గిరియై పఱతేర నశని । శరమును, మేఘత్వమొంది సాయక వృష్టిం
గురిసినఁ బవనాస్త్రంబును । బరువడి నిగిడించి గురుని పట్టి దెరల్చెన్. 76

ప్రతిపదార్థం: గురుని-పట్టి= అశ్వత్థామ; గిరి+ఐ-పఱతేరన్= (ఘటోత్కచుడు) కొండ అయి రాగా; అశని-శరమును= వజ్రబాణాన్నీ; మేఘత్వము+ఒంది= మేఘరూపంపొంది; సాయక-వృష్టిన్= బాణవర్షాన్ని; కురిసినన్= కురియగా; పవన+అస్త్రంబును= వాయవ్యాస్త్రాన్నీ; పరువడిన్= క్రమముగా; నిగిడించి= ప్రయోగించి; తెరల్చెన్= తొలగించెను.

తాత్పర్యం: పర్వతరూపాన్ని ధరించి పరుగెత్తి వస్తూ ఉంటే వజ్రాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి, మరల మేఘంగా మారి బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తూ ఉంటే వాయవ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి అశ్వత్థామ అతడిని తొలగించాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో అస్త్రయుద్ధం వర్ణింపబడింది. పర్వతానికి వజ్రం విరుగుడు; మేఘానికి గాలి విరుగుడు. కావున పర్వతమై

వస్తూ ఉంటే వజ్రాస్త్రాన్ని (ఇంద్రాస్త్రాన్ని), మేఘంగా మారినప్పుడు వాయురూపమైన వాయవ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించినట్టు వర్ణించబడింది.

సీ. హైడింబుఁ డల్గి యుగ్రాకృతిఁ గవిసిన । దనుజ గణంబు మాతంగ తురగ
రథ నివహంబుతో రారాజు మొన లెల్ల । నొక్కెత్తుగాఁ బ్రేల్చి యురవడింప
న న్నరనాథుండు విన్నఁబోయిన గురు । తనయుండు 'నీకు నీ యనికి నేమి
పని? నీవు సంభ్రమింపకుము; దానవుల న । క్కడి మానవులను వ్రేల్మిడి నడంతు'

ఆ. ననిన సంతసిల్లి యతఁడు సౌబలుఁ జూచి । వీరె ద్రౌణిబాణదారితాంగు
లైరి పాండుసుతులు; దేరిగములతోడ । సత్వరముగ నరిగి జయము గొనుము'. 77

ప్రతిపదార్థం: హైడింబుఁడు= హిడింబాకుమారుడు ఘటోత్కచుడు; అల్గి= కోపించి; ఉగ్ర+ఆకృతిన్= భయంకరమైన ఆకారంతో; కవిసినన్= ఎదుర్కొనగా; దనుజగణంబు= రాక్షసుల సమూహం; రారాజు మొనలు+ఎల్లన్= దుర్యోధనుడి సైన్యాన్నంతటిని; మాతంగ, తురగ రథ నివహంబుతోన్= గజాలు, అశ్వాలు, రథాలు అనగా రథికులు; అనేవాని సమూహంతోపాటు; ఒక్క+ఎత్తు+కాన్= ఒకే ఎత్తుగడతో అనగా ఒకేసారి; ప్రేల్చి= దగ్ధం చేసి; ఉరవడింపన్= విజృంభిస్తూ ఉంటే; ఆ+నరనాథుండు= ఆ దుర్యోధన నృపతి; విన్నన్+పోయినన్= ఖిన్నుడు కాగా; (చూచి ఆ దుర్యోధనుడితో) గురుతనయుండు= ద్రోణాచార్య పుత్రుడు అశ్వత్థామ; నీకున్= (దుర్యోధనుడికి); ఈ+అనికిన్= ఈ యుద్ధానికి; ఏమిపని= పని ఏమి; నీవు= నీవు (దుర్యోధనుడు); సంభ్ర మింపకుము= తొందరపడకుము; దానవులను= ఆ రాక్షసులను; అక్కడి మానవులను= అక్కడ ఉన్న (శత్రుపక్షంలోనున్న) మనుష్యులను; వ్రేల్మిడిన్= త్రుటిలో; అడంతున్= అణచివేస్తాను; అనినన్= అని పలుకగా; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; సౌబలున్= శకునిని; చూచి= చూచి (పలికాడని భావం); వీరు+ఎ= ఈ కనపడే; పాండు సుతులు= పాండవులు; ద్రౌణి బాణ+దారిత+అంగులు+ఐరి= అశ్వత్థామ బాణాలచేత చీల్చివేయబడిన శరీరాలు గల వారయినారు; తేరిగములతోడన్= రథ(రథిక) సమూహాలతో సహా; సత్వరముగన్= తొందరగా; అరిగి= వెళ్ళి; జయము= విజయాన్ని; కొనుము= గ్రహించుము (పొందుము అని భావం) - ఇచ్చట 'తేరిగములతోడ' అనే పదం దేహళీదత్త దీపన్యాయంగా అన్వయిస్తుంది - పాండవుల రథికవర్గంతో సహా అశ్వత్థామ బాణాలకు గురయినారని నీవు (శకుని) రథికవర్గం వెంట నిడుకొని జయాన్ని పొందుమని కూడా అర్థం పర్యవసిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఘటోత్కచుడు మహాకోపంతో భయంకరాకారం తాల్చి అశ్వత్థామ నెదుర్కొన్నాడు. అతడి సైన్యంలోని రాక్షసవీరులందరూ విజృంభించారు. దుర్యోధనుడి చతురంగబలాన్ని ఒకేసారి దగ్ధం చేశారు. దానిచేత దుర్యోధనుడు ఖిన్నుడై యుద్ధానికి పూనుకొంటూ ఉంటే అశ్వత్థామ వారించి 'రారాజా! నీవెందుకయ్యా యుద్ధానికి? నేనొక్క క్షణంలో ఆ రాక్షసవీరుల్నే గాక పాండవ సైన్యాన్నంతటినీ అణచివేస్తాను' అని అంటూ ఉంటే దుర్యోధనుడు సంతోషపడ్డాడు. శకునితో ఇట్లా అన్నాడు. 'ఇదిగో ఈ పాండవులూ వారి సైన్యం మన అశ్వత్థామ బాణాల ధాటికి శరీరాలు చిల్లులుపడి అణగిపోయినట్టే; ఇక నీవు రథికవర్గంతో వేగంగా వెళ్ళి జయాన్ని స్వీకరించుము.'

వ. అని యవ్వలను సూపి కృప కృతవర్మ కర్ణ వృషసేనులను దుశ్శాసన ప్రముఖులైన కొందఱు దమ్ములను నిరూపించి 'వీరును నీవును గూడుకొని కవియుం'డని పనిచిన నతండును బింకంబుతోడం బోయె; నశ్వత్థామ భీమనందనుల సంగ్రామంబు భీమంబయ్యె; నట్టి యెడ నా ఘటోత్కచుండు. 78

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; ఆ+వలను= ఆ వైపు; చూపి= చేతితో చూపి; కృప కృతవర్మ కర్ణ వృషసేనులను= కృపుడు, కృతవర్మ, కర్ణుడు, వృషసేనుడు అనేవారిని; దుశ్శాసన ప్రముఖులు+ఐన= దుశ్శాసనుడు మొదలైన; కొందఱు+తమ్ములను= కొంతమంది సోదరులను; నిరూపించి= చూపి; వీరును= ఈ చూపినవారలు; నీవును= నీవుకూడా; కూడుకొని= కలిసి (వెళ్ళి); కవియుండు+అని= తలపడండి అని; పనిచినన్= పంపగా; అతండును= ఆ శకునియు; బింకంబుతోడన్= గర్వంతో; పోయెన్= వెళ్ళాడు; అశ్వత్థామ, భీమనందనుల సంగ్రామంబు= అశ్వత్థామ ఘటోత్కచుల యుద్ధం; భీమంబు+అయ్యెన్= భయంకరమై కొనసాగింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ ఘటోత్కచుండు= ఆ ఘటోత్కచుడు.

తాత్పర్యం: అని ఆ వైపు చూపి, 'ఈ కృప కర్ణాది యోధులు దుశ్శాసనుడు మొదలైన నా తమ్ములు నీ వెంట వస్తారు. వీరితో కూడా నీవు యుద్ధానికి వెళ్ళుము' అని తనను పంపుతూ ఉంటే, శకుని గర్వంతో యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. ఇక అశ్వత్థామ ఘటోత్కచుల యుద్ధం భయంకరం అయింది. ఆ సమయంలో ఘటోత్కచుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. పటుబాణాహతి ద్రౌణి యంగము చలింపం జేసి తచ్చాప ము
త్కట వేగంబునఁ ద్రుంచినం గినిసి యాతం డొండు వి ల్లెత్తి యు
ద్భట బాహాబల శౌర్యముల్ నెఱపె నా దైత్యుండు సైన్యంబు నొ
చ్చుటయుం జచ్చుటయున్ మహీపతికి మెచ్చుం బ్రీతియుం జేయఁగన్. 79

ప్రతిపదార్థం: పటుబాణ+ఆహతిన్= సమర్థమైన - అనగా తీక్ష్ణమైన బాణాల తాకిడితో; ద్రౌణి+అంగము= అశ్వత్థామ శరీరం; చలింపన్+చేసి= కదలించివేసి; అనగా నొప్పించి; తద్+చాపము= ఆ అశ్వత్థామ ధనుస్సును; ఉత్కట వేగంబునన్= గొప్పవేగంతో; త్రుంచినన్= తెగగొట్టగా (శరీరాన్ని నొప్పించడమేమి ధనువును త్రుంచడమేమి - రెండూ ఒకేసారి జరిగినవని తెలుపటానికి 'ఉత్కట వేగంబునన్' అనే మాట వాడటం జరిగింది); కినిసి= కోపపడి; ఆతండు= ఆ అశ్వత్థామ; ఒండువిల్లు+ఎత్తి= మరొక ధనువును తీసికొని; ఉద్భట బాహాబల శౌర్యముల్= మిక్కిలి బాహు బలపరాక్రమాలను; నెఱపెన్= ప్రదర్శించాడు; (ఎంతటి గొప్ప బాహుబలం పరాక్రమం ప్రదర్శించాడంటే - దానితో); ఆ దైత్యుండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; నొచ్చుటయున్= పరితాపాన్ని పొందటం; సైన్యంబు= ఆ రాక్షససైన్యం; చచ్చుట+యున్= మృతి చెందటం (అనే ఈ రెండూ); (ఇచ్చట యథాసంఖ్యాలంకారంచేత క్రమాన్వయం); మహీపతికిన్= దుర్యోధనుడికి; మెచ్చున్= మెప్పును; ప్రీతి+యున్= సంతోషాన్నీ; చేయఁగన్= కలిగించగా; (బాహుబల శౌర్యముల్ నెఱపె' అనే తరువాతి వాక్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: తీక్ష్ణ బాణాల తాకిడితో అశ్వత్థామ శరీరాన్ని కంపింపచేసి, ఆతడి ధనుస్సును అతివేగంగా త్రుంచగా, ఆ అశ్వత్థామ రెండోవిల్లు తీసుకొని ఆ ఘటోత్కచుడిని నొప్పించడంచేత, అతని సేనను చంపడంచేత దుర్యోధనుడికి మెప్పును, సంతోషాన్ని కలిగించగా,

విశేషం: అలం: యథాసంఖ్యం. 'నాదైత్యుండు సైన్యంబు నొచ్చుటయుం జచ్చుటయు' అనేచోట క్రమాన్వయం వలన యథా సంఖ్యాలంకారం.

వ. ఇట్లసురబలంబు నశ్వత్థామ సించి చెండాడం బాండవ బలంబులు దర్పం బేది మార్పెట్ట లేక చూచుచుండ నుద్దండ పరాక్రముం డగు నా ఘటోత్కచుండు దర్పంబున నెక్కటెక్కటి తలపడి పరిఘంబున వైచినం బట్టుకొని యతండు దానిన యద్దానవునిపై వైచుటయు, వాఁడు దొలంగ నుఱికి ద్రుపద నందన స్యందనంబునకుం బోయె; నయ్యుగ్ర సాధనం బతని తురంగ సారథి రథంబుల రూ పడంచిన. 80

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అసురబలంబున్= రాక్షససైన్యాన్ని; అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామ; చించి= చీల్చి; చెండాడన్=

ఖండిస్తూ ఉండగా; పాండవ బలంబులు= పాండవ సేనలు; దర్పంబు= దర్పం; ఏది= ఉడిగి; మార్పెట్టలేక= ఎదిరించలేక; చూచుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా; ఉద్దండ పరాక్రముండు+అగు= భయంకరమైన పరాక్రమం కలవాడైన; ఆ+ఘటోత్కచుండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; దర్పంబునన్= గర్వంతో; ఎక్కటి+ఎక్కటి= ఒకరితో నొకరు; తలపడి= ఢీకొని; పరిఘంబునన్= పరిఘము అనే ఆయుధ విశేషంతో; వైచినన్= కొట్టగా; పట్టుకొని= (ఎదురువస్తూ ఉన్న ఆ పరిఘాయుధాన్ని) చేత తీసికొని; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; దానిన్+అ= ఆ పరిఘాయుధాన్ని; ఆ+దానవునిపైన్= ఆ ఘటోత్కచుడిపై; వైచుటయున్= ప్రయోగించటం తోడనే; వాఁడు= ఆ ఘటోత్కచుడు; తొలంగన్= పక్కకు పోయేవిధంగా; ఉటికి= లంఘించి; ద్రుపదనందన స్యందనంబునకున్= ద్రుపదుడి కుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడి రథంపైకి; పోయెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+ఉగ్రసాధనంబు= ఆ భయంకరమైన ఆయుధం; అతని తురంగ సారథి రథంబులన్= ఆ ఘటోత్కచుడి గుఱ్ఱాలను, సారథిని, రథాన్ని; రూపు+అడంచినన్= నశింపజేయగానే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ ఘటోత్కచుడి సైన్యాన్ని అశ్వత్థామ చీల్చి చెండాడుతూ ఉంటే, పాండవుల సైన్యాలు గర్వముడిగి, ఎదుర్కొనలేక చూస్తూ ఉండిపోయాయి. భయంకర పరాక్రమం కలిగిన ఆ ఘటోత్కచుడు గర్వంతో అశ్వత్థామ నెదుర్కొని అతడిపై పరిఘాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. అశ్వత్థామ ఎదురుగా వస్తూ ఉన్న ఆ ఆయుధాన్ని గ్రహించి, తిరిగి దానినే ఆ ఘటోత్కచుడిపై విసిరాడు. ఘటోత్కచుడు తప్పుకొని లంఘించి ధృష్టద్యుమ్నుడి రథంపై చేరాడు. ఆ పరిఘాయుధం ఘటోత్కచుడి అశ్వ రథ సారథులను నుగ్గు నుగ్గు చేసింది. ఆ సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇనుపముండ్లు చుట్టూ ఉన్న ఇనుపరోకలి విధంగా ఉండే ఆయుధవిశేషాన్ని పరిఘమని అంటారు. (ఇనుపముండ్ల రోకలి).

ఆ. **ఒక్క తేరిమీఁద నుండి ధృష్టద్యుమ్న । భీమసేన సుతులు పెనఁగి రస్త్ర**
గురుతనూజు వీఁకఁ దెరలక యంత ను । ద్దామసేనతోడ భీముఁ డడరె. **81**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కతేరి మీఁదన్+ఉండి= ఒకే రథంపై ఉన్నవారై; ధృష్టద్యుమ్న భీమసేన సుతులు= ధృష్టద్యుమ్నుడి కొడుకు, భీముడి కుమారుడు ఘటోత్కచుడు (ఈ ఇద్దరు); వీఁకన్= ఉత్సాహం; తెరలక= తగ్గక; అస్త్ర గురు తనూజున్= అస్త్ర విద్యా గురువైన ద్రోణుడి పుత్రుడిని - అశ్వత్థామను; పెనఁగిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అంతన్= అంతలోనే; భీముఁడు= భీమసేనుడును; ఉద్దామ సేనతోడన్= గొప్ప సైన్యంతో; అడరెన్= విజృంభించాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్న ఘటోత్కచులిద్దరూ ఒకే రథంపై ఉంటూనే అమితోత్సాహంతో అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నారు. అంతలోనే గొప్ప సైన్యం తీసికొని భీముడు కూడా యుద్ధం చేయటానికి వారికి సహాయంగా అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. **అప్పు డశ్వత్థామ నవ్వుచు నమ్ముువ్వురం గ్రొవ్వఱ నేసి భాసమాన మార్గణంబులు నిగిడించిన.** **82**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అశ్వత్థామ; నవ్వుచున్= మందహాసం చేస్తూ; ఆ+మువ్వురన్= ఆ ముగ్గురిని; క్రొవ్వు+అఱన్= మదమడగేటట్లు; ఏసి= కొట్టి; భాసమాన మార్గణంబులు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న బాణాలను; నిగిడించినన్= ప్రయోగించగానే.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అశ్వత్థామ నవ్వుతూ ఆ ధృష్టద్యుమ్న ఘటోత్కచ భీములను ముగ్గురినీ మదం ఉడిగేటట్లు మెరిసే బాణాలతో కొట్టాడు. సైన్యంమీద అంతటా బాణాలు నింపాడు. దానితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. **భటగాత్రంబుల ఘోటకాంగముల శుంభత్కుంభి కాయంబులం**
జటుల స్యందన ఖండ సంచయములన్ సంగ్రామరంగంబు గ
ప్పుట చూడన్ వెఱఁగయ్యె నబ్బలములుం బోకేచి క్రమ్మంగ నె
త్తుటఁ దేల్చెం బొరిమార్చె నాతఁ డడరం ద్రుంచెన్ మథించెం గడున్. **83**

ప్రతిపదార్థం: భటగాత్రంబులన్= సైనికుల శరీరాలతో; ఘోటక+అంగములన్= గుఱ్ఱాల శరీరాలతో; శుంభత్+కుంభి+కాయంబులన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న ఏనుగుల శరీరాలతో; చటుల స్యందన ఖండ సంచయములన్= మనోహరాలైన రథాల తునుకల సమూహాలతో; సంగ్రామ రంగంబు= రణరంగం; కప్పుట= కప్పివేయటం; చూడన్= చూస్తూ ఉంటే; వెఱఁగు+అయ్యెన్= అద్భుతమయింది; ఆ+బలములున్= ఆ రాక్షససైన్యాలు కూడా; పోక= పారిపోక; ఏచి= విజృంభించి; క్రమ్మంగన్= ఎదుర్కొనగా; ఆతఁడు= ఆ అశ్వత్థామ; నెత్తుటన్= రక్తంలో; తేల్చెన్= తేలేటట్లు చేశాడు; పొరిమార్చెన్= సంహరించాడు; అడరన్= క్షోభించే విధంగా; త్రుంచెన్= ఖండించాడు; కడున్= మిక్కిలి; మథించెన్= నుగ్గునుగ్గు చేశాడు.

తాత్పర్యం: సైనికుల శరీరాలతో, ఏనుగుల శరీరాలతో, రథాల ముక్కల సమూహాలతో యుద్ధరంగం నిండి పోవడం ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. మిగిలిన సైన్యాలు పారిపోక విజృంభిస్తూ ఉంటే ఆ అశ్వత్థామ వాటిని కూడా రక్తంలో ముంచెత్తాడు. కొంత సైన్యాన్ని సంహరించాడు. కొంత సైన్యం కాళ్ళు చేతులు నరికాడు. మరికొంత సైన్యాన్ని నుగ్గు నుగ్గు చేశాడు.

వ. **ఇట్లేకాక్షౌహిణీ బల క్షయం బాపాదించి యాతపత్ర శత పత్రంబును జామరమరాళంబును గేశ శైవాలంబును నాయుధమీనంబును మాంసమేదో మస్తిష్క పంకంబును; రక్త జలోద్రిక్తంబును నగు నదీప్రవాహంబు నుత్పాదించె; నప్పుడు దర్పంబున సురథుండును శత్రుంజయుండును బలానీకుండును బృషధ్రుండును జయానీకుండును జయుఁడును జంద్రసేనుండును జండ రయంబునఁ గదిసి బాణంబులు వరఁగించిన, నప్పాంచాల కుమారుల నమానుష విక్రమంబున సమయించినం గోపించి, కుంతిభోజ తనూజు లొక్కపెట్ట పదుముప్వు రతనిం బొదివినఁ బదుమూఁడు మేటి తూపులం గీటడంచి కెరలి జము చందంబున గర్జిల్లి ఘటోత్కచుం గాలదండంబుఁ బోని కోలం దేరిపైఁ ద్రెళ్ళి మూర్ఛిల్ల నేసిన నోసరిల నయ్యరదంబు దోడన ధృష్టద్యుమ్నుండు గొనిపోవుటయుఁ, బొంగి సింగంబు చాడ్పున గర్జిల్లిన నిర్జరు లగ్గరునందను నగ్గించి; రంతయుం గనుంగొని.** **84**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏక+అక్షౌహిణీ బలక్షయంబు= ఒక అక్షౌహిణీ సైన్యనాశనాన్ని; ఆపాదించి= చేసి; ఆతపత్ర శతపత్రంబును= శ్వేతచ్ఛత్రాలే కమలాలుగా గలిగినట్టి; చామర మరాళంబును= చామరాలే హంసలుగా కలిగినటువంటి; కేశశైవాలంబును= వెంట్రుకలే నాచుగా గలదైన; ఆయుధమీనంబును= ఆయుధాలే చేపలుగా గలిగి ఉన్నటువంటి; మాంసమేదో మస్తిష్క పంకంబును= మాంసం క్రొవ్వు మెదడు ఇవి బురదగా గలిగినటువంటి; రక్తజల+ఉద్రిక్తంబును= నెత్తురు అనే నీరు అతిశయించి ఉన్నటువంటిదయి (రక్తజలంచే ఉద్రిక్తము - తృతీయా తత్పురుష సమాసం); అగు= అయినట్టి; నదీ ప్రవాహంబు= నదీ ప్రవాహాన్ని; ఉత్పాదించెన్= పుట్టించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; దర్పంబునన్= గర్వంతో; సురథుండును= సురథుడు; శత్రుంజయుండును= శత్రుంజయుడు; బలానీకుండును= బలానీకుడు; పృషధ్రుండును= పృషధ్రుడు; జయానీకుండును= జయానీకుడు; జయుఁడును= జయుడు; చంద్రసేనుండు= చంద్రసేనుడు (అనే వీరందరు); చండ రయంబునన్= భయంకరమైన వేగంతో; కదిసి= ఎదిరించి; బాణంబులు= బాణాలను; పరఁగించినన్= వ్యాపింపజేయగా; ఆ+పాంచాల కుమారులన్= ఆ పాంచాల రాజగు ద్రుపదుడి కుమారులైన సురథాదులను; అమానుష విక్రమంబునన్= మనుష్యులకు సాధ్యంకాని పరాక్రమంతో;

సమయించినన్= సంహరించగా; కోపించి= కోపం కలిగి; కుంతిభోజ తనూజులు= కుంతిభోజుడి కుమారులు; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; పదుమువ్వురు= పదమూడుమంది; అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; పొదివినన్= ముట్టడించగా; పదమూఁడు మేటి తూపులన్= పదుమూడు దృఢములైన బాణాలతో; గీటడించి= సంహరించి; కెరలి= చెలరేగి; జముచందంబునన్= యమునివలె; గర్జించి= సింహగర్జన చేసి; ఘటోత్కచున్= ఘటోత్కచుడిని; కాలదండంబున్+పోని= కాలదండాన్ని పోలియున్నట్టి; కోలన్= బాణంతో; తేరిపైన్= రథంపై; త్రెళ్ళి= పడిపోయి; మూర్ఛిల్లన్+ఏసినన్= మూర్ఛపొందేటట్లు కొట్టగానే; ఓసరిలన్= పడిపోగా; తోడన్+అ= వెంటనే; ధృష్టద్యుమ్నుండు; ఆ+అరదంబు= ఆ రథాన్ని; కొనిపోవుటయున్= తీసికొనిపోయిన వెంటనే; పొంగి= పొంగిపోయి; సింగంబు చాడ్పునన్= సింహంవలె; గర్జిల్లినన్= గర్జిస్తూ ఉంటే; నిర్జరులు= దేవతలు; ఆ+గురునందనున్= ఆ అశ్వత్థామను; అగ్గించిరి= ప్రస్తుతించారు; అంతయున్= ఈ విషయాన్నంతా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా (అశ్వత్థామ) ఒక అక్షౌహిణీ సైన్యాన్ని సంహరించాడు. దానితో బయలు వెడలిన రక్తమంతా నదివలె ప్రవహించింది. ఆ నదిలో శ్వేతచ్ఛత్రాలు కమలాలవలె, చామరాలు హంసలవలె, వెంట్రుకలు నాచువలె, శస్త్రాలు చేపలవలె, మాంసం క్రొవ్వు, మెదడు బురదవలె, రక్తమంతా జలంవలె భాసించాయి. అంతలోనే ద్రుపదుడి కుమారులు సురథుడు, శత్రుంజయుడు, బలానీకుడు, పృషధ్రుడు, జయానీకుడు, జయుడు, చంద్రసేనుడు అనేవారు గర్వంతో భయంకరమైన వేగంతో అశ్వత్థామను ఎదుర్కొని బాణాలు ప్రయోగించారు. అశ్వత్థామ మానవులెవ్వరికి సాధ్యంకాని పరాక్రమంతో ఎదుర్కొని వీరినందరినీ సంహరించాడు. ఇది చూచి కుంతిభోజుడి కుమారులు కోపించి, ఒకేసారి పదుమూడుమంది అశ్వత్థామ నెదుర్కొన్నారు. అశ్వత్థామ వారిని పదముగ్గురినీ పదమూడు బాణాలతోనే సంహరించాడు. ఇక యమధర్మరాజువలె విజృంభిస్తూ గర్జించి, ఘటోత్కచుడిపై మృత్యుదండంవంటి బాణాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ దెబ్బతో ఘటోత్కచుడు రథంపై పడిపోయి మూర్ఛపొందాడు. వెంటనే ధృష్టద్యుమ్నుడు ఆ రథాన్ని రణరంగంనుండి తీసికొని వెళ్ళాడు. వెంటనే అశ్వత్థామ సింహంవలె గర్జించగా, అతడి పరాక్రమాన్ని దేవతలంతా ప్రస్తుతించారు. ఇదంతా గమనించి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: రూపకం. రక్తప్రవాహాన్ని నదీప్రవాహంగా రూపించటం వలన ఇది రూపకాలంకారం - నదిలో ఉండవలసిన కమలాలు, హంసలు, నాచు, బురద, నీరు, ఇక్కడ కూడా ఉన్నట్లు ఆతపత్రాలే కమలాలని చామరాలే హంసలని - ఈ విధంగా అన్నింటిని రూపించి చూపటం జరిగింది - కాబట్టి దీనిని సావయవ రూపకాలంకారం అంటారు. ఈ అలంకారంచేత అశ్వత్థామ పరాక్రమం అలోకసామాన్యం అనే విషయం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

ఆ. **పాండవాగ్రజుండు పవనాత్మజునిఁ గూడి । తటిమి సాత్యకియును దాను గవిసె;**
నంత మూర్ఛ దేఱి హైడింబుఁ డొక్కతే । రనువుగాఁగఁ జేసికొని కడంగె. **85**

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవ జ్యేష్ఠుడు ధర్మరాజు; పవన+ఆత్మజునిన్= వాయునందనుడైన భీముడిని; కూడి= కూడుకొని-వెంట తీసికొని అని భావం; తటిమి= వేగంగా; సాత్యకియును= సాత్యకి; తాను= తాను (ధర్మరాజు); కవిసెన్= తలపడ్డాడు; అంతన్= అంతలోనే; హైడింబుఁడు= హిడింబానందనుడైన ఘటోత్కచుడు; మూర్ఛ తేఱి= మూర్ఛనుండి తేరుకొని; ఒక్కతేరు= ఒక రథాన్ని; అనువుకాఁగన్= అనుకూలంగా ఉండేవిధంగా; చేసికొని= సిద్ధం చేసికొని; కడంగెన్= యుద్ధానికి ఉద్యమించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వెంటనే భీముడితో కలిసి సాత్యకి, తాను అశ్వత్థామ నెదుర్కొన్నారు. అంతలోనే ఘటోత్కచుడు మూర్ఛనుండి తేరుకొన్నాడు. అనువైన రథాన్ని సిద్ధం చేసికొని యుద్ధానికి ఉపక్రమించాడు.

విశేషం: 'గవిసె నంత' అనే పాఠమే నిర్దుష్టం - 'గవిసి రంత' అనే ఈ పాఠం దుష్టం. అందుకు సూత్రప్రమాణం - ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచో దల్లింగ సంఖ్యాభిధాయి వచనంబు ధాతు విశేషణంబులకగు" బాల. క్రియ - 120

వ. **తోడన ధృష్టద్యుమ్నుండును బరవసంబు సేసినం దత్సైన్యంబు లొక్క మొగిన మొనయుటయును మనమూఁకలును సోమదత్త బాహ్లిక పురస్సరంబుగా నురవడించిన సందడి కయ్యంబయ్యెఁ; నందు సంజ చీఁకటి చూపునకుఁ జొరవయీకున్నను సైనిక నికర వివిధాభరణ మణి కిరణ కలాపంబులుఁ జర్మవర్మాతపత్ర కేతుకీలిత రత్నరశ్మిజాలంబులు నాలోకనంబు నాపాదించె; నట్లిరువాఁగును గలయ బెరసి పోరునప్పుడు.** **86**

ప్రతిపదార్థం: తోడన= వెంటనే; ధృష్టద్యుమ్నుండును= ధృష్టద్యుమ్నుడు (పాండవ సైన్యాధిపతి); బరవసంబు= ధైర్యం; చేసినన్= చేయగా; తద్+సైన్యంబులు= ఆ పాండవుల సేనలు; ఒక్కమొగిన్+అ= ఏకముఖంగా; మొనయుట+యును= వ్యూహంగా ఏర్పడిన తరువాత; మన మూఁకలును= మన సేనలుకూడా; సోమదత్త బాహ్లిక పురస్సరంబుగాన్= సోమదత్తుడిని, బాహ్లికుడిని, ముందుంచుకొని; ఉరవడించినన్= విజృంభిస్తూ ఉండగా; సందడి కయ్యంబు= సంకుల సమరం; అయ్యెన్= ఏర్పడ్డది; అందున్= ఆ జనసమ్మర్దంలో; సంజచీఁకటి= సంధ్యా సమయంలోని అంధకారం; చూపునకున్= దృష్టికి; చొరవ= ప్రవేశం; ఈక+ఉన్నను= ఇవ్వకపోయినా కూడా; సైనిక నికర= సైనికుల సమూహాలయొక్క; వివిధ+ఆభరణ= పలు రకాలైన ఆభరణాలయొక్క; మణికిరణ కలాపంబులున్= మణులకాంతుల సమూహాలు; చర్మ= డాలు; వర్మ= కవచాలు; ఆతపత్ర= గొడుగులు; కేతు= ధ్వజములు అనే వానిఅందు; కీలిత= పొదుగబడి ఉన్న; రత్న= రత్నాలయొక్క; రశ్మిజాలంబులు= కాంతిపుంజాలు; ఆలోకనంబు= వెలుతురును; ఆపాదించెన్= పుట్టించినది; అట్లు= ఆ విధంగా; ఇరువాఁగును= రెండు సైన్యాలు; కలయన్= కలిసిపోయిన విధంగా; బెరసి= కూడి; పోరునప్పుడు= యుద్ధం చేసే సమయంలో.

తాత్పర్యం: వెంటనే ధృష్టద్యుమ్నుడు పరాక్రమించగా ఆ పాండవుల సైన్యాలు తత్క్షణం వ్యూహంగా ఏర్పడ్డాయి. మన సైన్యాలుకూడా సోమదత్త, బాహ్లికులను ముందుంచుకొని విజృంభించాయి. దానితో సంకులసమరం ఏర్పడింది. అప్పుడు ఆ సంధ్యా సమయంలోని చీకట్లో చూపానకుండా పోయింది. అయినా సైనికులు ధరించిన ఆభరణాలలోని మణులకాంతులు, డాలులు, కవచాలు, ఛత్రాలు, ధ్వజాలు అనే వాటిలో పొదగబడిన రత్నాల కాంతులు వెలుతురును పుట్టించాయి. అట్లు ఆ రెండుసైన్యాలు కలిసిపోయిన విధంగా మిక్కిలి యుద్ధంచేసే సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

భీమసేనునిచేత బాహ్లికుఁడు సచ్చుట (సం. 7-132-8)

క. **శినివరుఁడు సోమదత్తుఁడుఁ । బెనఁగఁగఁ దోడ్పడియె వచ్చి భీముఁడు గడఁకం**
దన మఱఁదికి నక్కౌరవుఁ । డెనయే? యని బిరుదులాడి యేడ్తెఱ నొంచెన్. **87**

ప్రతిపదార్థం: శినివరుఁడు= శినివంశ శ్రేష్ఠుడు సాత్యకి; సోమదత్తుఁడున్; పెనఁగఁగన్= యుద్ధం చేయగా (ఒకరితో ఒకరు యుద్ధం చేస్తూ ఉంటే); భీముఁడు= భీమసేనుడు; కడఁకన్= ప్రయత్నపూర్వకంగా (కల్పించుకొని అని భావం); వచ్చి= సమీపించి; తోడ్పడియెన్= సహాయపడ్డాడు; తన మఱఁదికిన్= తన మరది అయిన సాత్యకికి; ఆ+కౌరవుఁడు= ఆ కురువంశీయుడు-సోమదత్తుడు; ఎన+ఏ?= సాటియా?; అని= ఈ విధంగా; బిరుదులు+ఆడి= పౌరుషవాక్యాలు పలికి; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి, సోమదత్తుడు - వీరిద్దరు పరస్పరం యుద్ధం చేస్తుండగా, భీముడు వచ్చి, ఈ సోమదత్తుడు మా సాత్యకికి సాటియా? అని పౌరుషవాక్యములు పలికి సోమదత్తుడిని తన పరాక్రమంతో బాధించాడు.

వ. అట్టియెడ. 88

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. అనలశిఖవోని నారస । మున సాత్యకి యేయు నెడను ముద్గరమున భీ
ముని కొడుకు వైచె రెంటం । దనువున నొ వ్వడరి సోమదత్తుఁడు సోలన్. 89

ప్రతిపదార్థం: సాత్యకి; అనిల శిఖ+పోని= అగ్నిజ్వాలవంటి; నారసమునన్= బాణంతో; ఏయు+ఎడను= కొట్టే సమయంలో; భీముని కొడుకు= భీమసేనుడి కుమారుడు - ఘటోత్కచుడు; ముద్గరమునన్= ఇనుపరోకలివలె ఉన్న ఆయుధవిశేషంతో (పరిఘాయుధంతో); వైచెన్= కొట్టాడు; రెంటన్= ఆ రెండింటితో; తనువునన్= శరీరమందు; నొవ్వు= నొప్పి; అడరి= అతిశయించి; సోమదత్తుఁడు= సోమదత్తుడు; సోలన్= మూర్ఛపోగా.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడిని సాత్యకి అగ్నిజ్వాలవంటి బాణంతో కొట్టే సమయంలోనే, ఘటోత్కచుడు ఇనుపరోకలి విధంగా ఉండే ముద్గరాయుధంతో కొట్టాడు. ఈ రెండు దెబ్బలకు సోమదత్తుడు శరీరంలో నొప్పి మిక్కుటమై సొమ్మసిల్లాడు. ఆ సమయంలో.

చ. తనయుఁడు మూర్ఛవోయిన నుదగ్రత బాహ్లికుఁ డచ్యుతానుజ
న్మినిఁ దలపడ్డ నాతనికి మించి వృకోదరుఁ డన్నరేంద్రు నే
సిన నతఁ డుగ్రశక్తి వయిచెన్ మెయి నాటుడు సోలి యంతలో
నన తెలివొంది ముద్గరమునం బవనాత్మజుఁ డేచి వైచినన్. 90

ప్రతిపదార్థం: తనయుఁడు= తన కుమారుడు సోమదత్తుడు; మూర్ఛ+పోయినన్= మూర్ఛపోగానే; ఉదగ్రతన్= రౌద్రభావంతో - క్రోధంతోనని భావం; బాహ్లికుఁడు; అచ్యుత+అనుజన్మినిన్= శ్రీకృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని; తలపడ్డన్= ఎదుర్కొనగా; వృకోదరుఁడు= భీముడు; ఆతనికిన్= ఆ బాహ్లికుడికంటె; మించి= అతిశయించి; ఆ+నరేంద్రున్= ఆ బాహ్లికుడనే కురువంశీయ రాజును; ఏసినన్= కొట్టగా (బాణాలతో అని భావం); అతఁడు= ఆ బాహ్లికుడు; ఉగ్రశక్తి= భయంకరమైన శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వయిచెన్= ప్రయోగించాడు; (ఆ శక్త్యాయుధం) మెయి నాటుడున్= శరీరంలో గ్రుచ్చుకోగానే; సోలి= మూర్ఛపోయి; అంతలోనన= అంతలోనే; తెలివి+ఒంది= (మూర్ఛదేరి) తెలివొంది; ముద్గరమునన్= ముద్గరాయుధంతో; పవన+ఆత్మజుఁడు= వాయునందనుడు భీముడు; ఏచి= విజృంభించి; వైచినన్= కొట్టగా.

తాత్పర్యం: తన కుమారుడు సోమదత్తుడు మూర్ఛపోగా, అతడి తండ్రి బాహ్లికుడు సాత్యకితో తలపడ్డాడు. అప్పుడు భీముడు బాహ్లికుడిని అతడికంటె అధికంగా బాణాలతో కొట్టాడు. వెంటనే బాహ్లికుడు భీముడిపై భయంకరమైన శక్త్యాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. దానితో భీముడు ఒక్క త్రుటికాలం మూర్ఛపోయి, వెంటనే తెలివొంది ముద్గరాయుధంతో ఆ బాహ్లికుడిని కొట్టాడు - దానితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తల వ్రయ్యలైన నిష్ఠుర । కులిశహతిం బగిలి కూలు కులపర్వతముం
దలఁపించుచుఁ గురువృద్ధుం డిలఁ । గూలెం బ్రతిబలంబు లే పారంగన్. 91

ప్రతిపదార్థం: తల= ఆ బాహ్లికుని శిరం; వ్రయ్యలు+ఐనన్= బద్దలు కాగా; నిష్ఠుర కులిశహతిన్= కఠినమైన వజ్రాయుధపు దెబ్బతో; పగిలి= పగిలిపోయి; కూలు= కూలిపోయినటువంటి; కులపర్వతమున్= కులపర్వతాన్ని; తలఁపించుచున్= తలంపునకు తెస్తూ; కురువృద్ధుండు= కురువంశంలో వయోవృద్ధుడైన ఆ బాహ్లికుడు; ప్రతిబలంబులు= శత్రుసైన్యాలు; ఏపారంగన్= విజృంభించగా; ఇలన్= భూమిపై; కూలెన్= కూలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: కురువృద్ధుడైన బాహ్లికుడు తలపగిలి, కఠినమైన వజ్రాయుధపు దెబ్బతో పగిలిపోయి నేలగూలిన కులపర్వతంవలె కూలిపోయాడు. దానితో పాండవసేనలో ఉత్సాహంతో కూడిన విజృంభణం పెరిగింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అయ్యవసరంబున దశరథసుత సన్నిభం బగు భవత్కుమార దశకం బా కిమ్మీర వైరిం బొదువుటయు దశ నిశిత బాణంబులం బ్రాణంబులు గొనియెఁ గర్ణానుజుండగు వృకరథుండు గడంగి వచ్చినం బొరివుచ్చె సౌబల సోదరులు పన్నిరువురు బరవసంబు సేసినం బడనేసె నిట్లు పటు పరాక్రమంబునం బేర్చిన భీమసేనుమీఁద శూరసేన వసాతి మాళవ త్రిగర్త బాహ్లిక ప్రముఖంబు లగు దేశంబుల బలంబులు బలువిడిం గవిసినం గని కౌంతేయాగ్రజుండు సైన్య సంతాన సమేతంబుగా నురవడించి భుజాటోపంబు సూపిన నవి మడిసియు జడిసియుఁ జిక్కువడియు నుక్కు మడిఁగియు వెఱంగుపడి చూచుచుండ నాచార్యుని దుర్యోధనుండు పురికొల్పిన నతం డుత్సాహదీప్తుండై యా ధర్మతనయుఁ దాఁకి వాయవ్య యామ్య వారుణాగ్నేయ త్వాష్ట్ర సావిత్రంబు లగు సాయకంబులు వరుస నేయ నయ్యె యస్త్రంబుల నవ్విభుండు ప్రత్యస్త్రంబుల వారించిన నతం డైంద్రాస్త్రంబున నిజ ప్రతిజ్ఞ నెఱపం జూచిన నదియు నట్ల యడంగుటయుం గోపించి సకల భూత భయంకరంబగు బ్రహ్మాస్త్రంబు ప్రయోగించిన నమ్మహీపతియు నమ్మహనీయాస్త్రంబునన సమయించె నంత ధృష్టద్యుమ్నుం డతని కడ్డపడిన నా రథికుతోడి యనికిం గ్రేడించి కుంభసంభవుండు. 92

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; దశరథ సుత సన్నిభంబు+అగు= శ్రీరాముడి పోలిన; భవత్కుమార దశకంబు= నీ పుత్రులు పదిమంది (దశకము= దశసంఖ్యాక సమూహం - కుమారాణాం దశకం - అని షష్ఠీతత్పురుషసమాసం); ఆ కిమ్మీర వైరిన్= ఆ భీమసేనుడిని; పొదువుటయున్= ఎదిరించిన వెంటనే; దశ నిశితబాణంబులన్= పది తీక్ష్ణబాణాలతో; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలను; కొనియెన్= గ్రహించాడు (అనగా సంహరించాడు); కర్ణ+అనుజుండు+అగు= కర్ణుని తమ్ముడైన; వృకరథుండు= వృకరథుడు; కడంగి= సాహసించి; వచ్చినన్= (యుద్ధానికి) వచ్చిన వెంటనే; పొరివుచ్చెన్= సంహరించాడు; సౌబల సోదరులు= శకుని తోబుట్టువులు; పన్నిరువురు= పండ్రెండుగురు; బరవసంబు+చేసినన్= ధైర్యం చేయగా; పడన్+ఏసెన్= పడగొట్టెను (అనగా సంహరించాడు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; పటుపరాక్రమంబునన్= సమర్థమైన పరాక్రమంతో; పేర్చిన= చెలరేగుతూ ఉన్న; భీమసేను మీఁదన్= భీముడిపై; శూరసేన వసాతి మాళవ త్రిగర్త బాహ్లిక ప్రముఖంబులు+అగు= శూరసేనం, వసాతి, మాళవం, త్రిగర్తం, బాహ్లికం అనేవి ప్రధానంగా ఉన్న; దేశంబుల బలంబులు= దేశాల సైన్యాలు; బలువిడిన్= పరాక్రమంతో; కవిసినన్= తలపడగా; కని= చూచి; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= పాండవుల అన్న ధర్మరాజు; సైన్య సంతాన సమేతంబుగాన్= సైన్యాల పరంపరతో కూడి; ఉరవడించి= వేగిరపడి వచ్చి; భుజ+ఆటోపంబు= భుజముల బలాతిశయాన్ని; చూపినన్= చూపగా; అవి= ఆ సైన్యాలు; మడిసియున్= చచ్చియు; జడిసియున్= బెదరిపోయి; చిక్కువడియున్= సంకటాలలో చిక్కి; ఉక్కుమడిఁగియున్= గర్వం అణగి; వెఱంగుపడి= ఆశ్చర్యపోయి; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉంటే; ఆచార్యుని= ద్రోణాచార్యులను; దుర్యోధనుండు; పురికొల్పినన్=

ప్రేరేపించగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఉత్సాహదీప్తుండు+ఐ= ఉత్సాహంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవాడై; ఆ ధర్మతనయున్= ఆ ధర్మరాజును; తాఁకి= ఎదుర్కొని; వాయవ్య యామ్య వారుణ+ఆగ్నేయ త్వాష్ట్ర సావిత్రంబులు+అగు= వాయువు యముడు వరుణుడు అగ్ని త్వష్ట సూర్యుడు దేవతలుగా గలిగిన; సాయకంబులు= బాణాలు అనగా దివ్యాస్త్రాలు; వరుసన్= క్రమంగా; ఏయన్= ప్రయోగించగా; అయ్యై అస్త్రంబులన్= (ఆ+ఆ+అస్త్రంబులన్) ఆయా అస్త్రాలను; ఆ+విభుండు= ఆ ధర్మరాజు; ప్రత్యస్త్రంబులన్= మారుబాణాలతో; వారించినన్= నివారిస్తూ ఉండగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఇంద్ర+అస్త్రంబునన్= ఇంద్రదేవతాకమైన దివ్యాస్త్రంతో; నిజ ప్రతిజ్ఞ= తన ప్రతిజ్ఞను; నెఱపన్+చూచినన్= నెరవేర్చటానికి చూడగా; అదియున్= ఆ ఇంద్రాస్త్రం కూడా; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; అడంగుటయున్= నశించగా (ధర్మరాజు దానిని గూడా ప్రత్యస్త్రంచేత నివారించుట చేత); కోపించి= మండిపడి; సకల భూత భయంకరంబు+అగు= సకల ప్రాణులకు భయాన్ని కొలిపే; బ్రహ్మ+అస్త్రంబు= బ్రహ్మ దేవతాకమైన దివ్యాస్త్రాన్ని; ప్రయోగించినన్= ప్రయోగించగా; ఆ+మహీపతియున్= ఆ ధర్మరాజు కూడా; ఆ+మహనీయ+అస్త్రంబునన్+అ= ఆ పూజ్యమైన బ్రహ్మాస్త్రంతోనే (బ్రహ్మాస్త్రానికి బ్రహ్మాస్త్రమే విరుగుడు దానికి మరే అస్త్రం విరుగుడు - కాదు కావున ప్రత్యస్త్రంగా ప్రయోగించాడు); సమయించెన్= ఖండించాడు; అంతన్= అటు తరువాత; ధృష్టద్యుమ్నుండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యులకు; అడ్డపడినన్= అడ్డుపడుతూ ఉంటే; ఆ రథికుతోడి+అనికిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడితో యుద్ధానికి; క్రేడించి= అలక్ష్యం చేసి; కుంభసంభవుఁడు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన శ్రీరాముడివంటి నీ కుమారులు పదిమంది ఆ భీముడిని ఎదిరించారు. వెంటనే భీముడు వారిని పది వాడిబాణాలతో సంహరించాడు. అంతలో కర్ణుడి తమ్ముడు వృకరథుడు సాహసించి రాగా, అతడిని కూడా సంహరించాడు. శకుని తోబుట్టువులు పంద్రెండుగురు తలపడుతూ ఉండగా వారిని కూడా పడవేశాడు. ఈ విధంగా భీముడు అవక్రపరాక్రమంతో విజృంభిస్తూ ఉంటే, శూరసేన వసాతి మాళవ త్రిగర్త బాహ్లిక దేశాల సైన్యాలు వెనువెంటనే అతడిని ఎదిరించాయి. ఇది చూచాడు ధర్మరాజు. వెంటనే గొప్ప సైన్యంతో చేరవచ్చి తలపడ్డాడు. ఆ ధాటికి శత్రుసైన్యాలు ఆగలేకపోయాయి. సైన్యం కొంత నశించింది. కొంత ఖండితమై భయభ్రాంతమైంది. మరికొంత చిక్కులో పడి దుఃఖాక్రాంతమైంది, కొంత సైన్యం గర్వముడిగి ఆశ్చర్యంగా చూస్తూ ఉంది. ఈ పరిస్థితిని గమనించి, దుర్యోధనుడు వెళ్ళి ద్రోణాచార్యుడిని యుద్ధానికి ప్రేరేపించాడు. అతడు అమితోత్సాహంతో ఆ ధర్మరాజును దివ్యాస్త్రాలతో ఎదుర్కొన్నాడు. ధర్మరాజు ఆ దివ్యాస్త్రాలను ప్రత్యస్త్రాలు ప్రయోగించి శమింపజేశాడు. ఇది కాదని దుర్యోధనుడి కిచ్చిన మాట నెరవేర్చటానికి ద్రోణుడు ధర్మరాజుపై ఐంద్రాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అది కూడ విఫలం కాగానే సకల ప్రాణిలోక భయంకరమైన బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. దానిని ధర్మరాజు తిరిగి బ్రహ్మాస్త్రంతోనే నివారించాడు. అంతలో ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని అడ్డుకొన్నాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడిని అలక్ష్యంచేసి ద్రోణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. ద్రుపదుని సేనపై నడరి తోలినఁ జూచి వృకోదరుండు దే
వపతిసుతుండుఁ దాఁకి యనివారణ నగ్గురు నొంప నేచి యు
గ్రపువడి మాత్స్యకేకయ ముఖం బగు పాండవ సైన్య మొక్క పె
ట్ట పరఁగి నీ బలంబుల కడంక యడంచి మదించి పేర్చినన్. 93

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదుని సేనపైన్= ద్రుపదరాజు సైన్యంమీద; అడరి= విజృంభించి; తోలినన్= పారిపోయేటట్లు చేయగా; చూచి= గమనించి (శ్లో॥ తే హన్యమానా ద్రోణేన పాంచాలాః ప్రాద్రవన్ భయాత్। పశ్యతో భీమసేనస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః' (ద్రోణ. 157/44) అని సంస్కృత మూలం.); వృకోదరుండు= భీముడు; దేవపతి సుతుండున్= ఇంద్రసుతుడు అర్జునుడు,

ఈ ఇద్దరు; తాఁకి= (ద్రోణుడిని) ఎదుర్కొని; అనివారణన్= ఆటంకం లేకుండా (వెంటనే అని భావం); ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; నొంపన్= (బాణాలతో) నొప్పిస్తూ ఉంటే; ఏచి= విజృంభించి; ఉగ్రపువడిన్= భయంకరమైన వేగంతో; మాత్స్యకేకయ ముఖంబు+అగు= మత్స్య కేకయదేశాల సైన్యం ముఖభాగంలోగల; పాండవసైన్యము= పాండవులసేన; ఒక్క పెట్టు+అ= ఒకేసారి; పరఁగి= చుట్టుముట్టి; నీ బలంబుల కడంక= నీ సైన్యాల గర్వాన్ని; అడంచి= అణచి; మదించి= గర్వించి; పేర్చినన్= విజృంభించగా.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడి సైన్యంపై విజృంభించి దానిని పారద్రోలాడు. దీనిని గమనిస్తూ వెంటనే భీమార్జునులు ద్రోణాచార్యుల నెదుర్కొని నిరాటంకంగా బాణాలతో నొప్పిస్తుంటే, అదే సమయంలో నీ సైన్యాన్ని, పాండవ సేనలు - ప్రధానంగా మత్స్య కేకయాది సైన్యాలు వేగంగా చుట్టుముట్టాయి. నీ సైన్యాల గర్వముడిగించి మదాతిరేకంతో ఇంకా విజృంభిస్తూనే ఉండగా (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. కనుంగొని కౌరవేశ్వరుండు కర్ణుని కిట్లనియె. 94

ప్రతిపదార్థం: కనుంగొని= చూచి; కౌరవ+ఈశ్వరుండు= కౌరవరాజు దుర్యోధనుడు; కర్ణునికిన్= కర్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అది చూచి దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'పాండవ పాంచాలాదులు। గండు మిగిలి బెట్టు దఱుమఁ గౌరవబల మొం
డొండ కలంగెడు నీ దగు। దండితనము సూపి కావఁ దగు తఱి వచ్చెన్.' 95

ప్రతిపదార్థం: పాండవ పాంచాలాదులు= పాండవ పాంచాల ప్రభృతి యోధులు; గండు= పౌరుషం; మిగిలి= అతిశయించి; బెట్టు= మిక్కిలి; తఱుమన్= తరుముతూ ఉంటే; కౌరవబలము= కౌరవసైన్యం; ఒండు+ఒండు+అ= క్రమక్రమంగా; కలంగెడున్= కలత జెందుతూ ఉన్నది (కావున); నీది+అగు= నీదైన; దండితనము= గొప్పతనాన్ని; చూపి= ప్రదర్శించి; కావన్+తగు; తఱి= కాపాడటానికి తగిన సమయం; వచ్చెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'పాండవ పాంచాల ప్రముఖ యోధులు మహాపౌరుషంతో మన సైన్యాన్ని తరుముతూ ఉంటే క్రమక్రమంగా సైన్యానికి ధైర్యం దెబ్బతినిపోతూ ఉన్నది. కాబట్టి నీవు విక్రమించి, ఈ మన సైన్యాన్ని కాపాడవలసిన సమయం ఆసన్నమైనది.

వ. అనవుడు. 96

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అనిన వెంటనే.

శా. 'చంపం జాలుదు నే నొకండన భుజాశక్తిన్ నరున్ వెండి మ
ర్దింపం జుల్కన భీమముఖ్యుల భవత్తేజంబు రాజ్యంబుఁ బా
లింపం బూనిన యేను గల్గఁగ రిపుల్ జృంభింతురే? చూడు నా
తెంపుం బెంపును' నంచుఁ గర్ణుఁడు మహోదీర్ణాకృతిం బొల్చినన్. 97

ప్రతిపదార్థం: నేను+ఒకండన్+అ= నేనొక్కడనే; భుజాశక్తిన్= (నా) భుజబలంతో; నరున్= అర్జునుడిని; చంపన్+చాలుదున్= చంప జాలుతాను; వెండి= మరియు; భీమ ముఖ్యులన్= భీముడు మొదలైనవారిని; మర్దింపన్= నుగ్గునుగ్గు చేయటం; చుల్కన= తేలిక; భవత్+తేజంబు= నీ పౌరుషాన్ని; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; పాలింపన్+పూనిన= పరిపాలించటానికి తలపెట్టిన; ఏను= నేను; కల్గఁగన్= ఉండగా; రిపుల్= శత్రువులు; జృంభింతురే?= విజృంభిస్తారా? (విజృంభించలేరని భావం); నా తెంపున్= నా సాహసాన్ని; పెంపును= పరాక్రమాతిశయాన్ని; చూడు= (ఇక) చూడు; అంచున్= అంటూ; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; మహా(మహత్)+ఉదీర్ణ+ఆకృతిన్= గొప్ప గర్వంతో కూడిన ఆకారంతో; పొల్చినన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! భుజబలంతో అర్జునుని నేనొక్కడినే చంపగలను. తరువాత భీముడు మొదలైన వారిని మర్దించటం తేలికైన పని. నీ క్షాత్రతేజస్సు రాజ్యాన్ని పరిపాలించటానికి పూనుకొంటే, నేనుండగా ఈ శత్రువులు విజృంభిస్తారా? నా సాహసాన్ని, పరాక్రమాతిశయాన్ని చూడు, అంటూ కర్ణుడు గొప్ప గర్వాన్ని ప్రదర్శిస్తూ, ప్రకాశిస్తూ ఉంటే (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కృపాచార్యుండు గర్ణు నుపాలంభించుట (సం. 7-133-12)

వ. కనుంగొని గృపాచార్యుం డలంతి నవ్వుతో నతని కి ట్లనియె. 98

ప్రతిపదార్థం: కనుంగొని= చూచి; కృపాచార్యుండు= కృపాచార్యుడు; అలంతి నవ్వుతోన్= మందహాసంతో; అతనికిన్= ఆ కర్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు, చిరునవ్వునవ్వి కర్ణుడితో ఇట్లా పలికాడు:

చ. 'అగు నగు! మేలు మేలు! మనుజాధిపుఁడున్ మహి యేలు మాటల
న్మగఁటిమి యిమ్మెయిన్ నెఱపినం జెడుఁ బాండుతనూజ కోటియుం
దగు మును ఘోషయాత్రను బదంపడి గోగ్రహణంబునందుఁ బే
రు గొనిన నీకు ని ట్లనుట క్రొవ్వులు దక్కుము; సాలు నిన్నియున్. 99

ప్రతిపదార్థం: అగును+అగున్!= అవునవును!; మేలు మేలు!= మంచిది మంచిది! (పరిహాస గర్భిత వచనమిది); మనుజ+అధిపుఁడున్= దుర్యోధనుడు; మహి= ఈ భూమిని; ఏలు మాటలన్= పాలిస్తాడనే మాటలతో మాత్రం; మగఁటిమి= పౌరుషాన్ని; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; నెఱపినన్= చూపుతూ ఉంటే; పాండు తనూజకోటియున్= పాండవుల సమూహం; చెడున్!= నశిస్తుంది! (నశించక ఉంటుందా? అని ఎత్తిపొడుపు. నశించదని భావం.); మును= పూర్వం; ఘోషయాత్రను= ఘోషయాత్రా సమయంలో; పదంపడి= అటు తరువాత; గోగ్రహణంబునందున్= ఉత్తర గోగ్రహణ సమయంలో; పేరు+కొనిన నీకున్= పేరు(కీర్తి) తెచ్చుకొన్న నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనుట= అనటం; తగున్!= యుక్తమే (ఇదికూడా ఎత్తిపొడుపు మాటయే - కర్ణుడు ఘోషయాత్రలో పారిపోయాడు - ఉత్తర గోగ్రహణంలో అర్జునుడిచే జయించబడ్డాడు); క్రొవ్వులు= గర్వోక్తులు; తక్కుము= తగ్గించుకొనుము; ఇన్నియున్= ఈ మాత్రం మాటలు; చాలున్= సరిపోతాయి.

తాత్పర్యం: అవునౌను! మేలు మేలు! దుర్యోధనుడు భూమండలాన్ని పరిపాలిస్తాడనే ఈ పౌరుషవాక్యాలు పలికినంత మాత్రాన పాండవులు నశిస్తారా? ఇదివరకు ఘోషయాత్రలో, ఉత్తర గోగ్రహణంలో కూడా పేరు తెచ్చుకొన్న నీవు ఇట్లా మాట్లాడుట తగునా! ఈ పొగరుబోతుమాటలు కట్టిపెట్టుము. ఇంతవరకు మాట్లాడింది చాలు.'

విశేషం: కర్ణుడికి పాండవులను గెలిచేటంత సామర్థ్యం లేదు. ఇతడి మాటలు బూటకాలే. నమ్మదగినవి కావు - అని కృపుడు దుర్యోధనుడితో చెప్పక చెప్పినట్లయింది. ఈ కృపాచార్యుడి అభిప్రాయం ఇక్కడ ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. అని వెండియు. 100

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడిని ఎత్తిపొడిచి మళ్ళీ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నిన్నును బాండుతనూజుల । నెన్నండును బోరఁ జూచి యెఱుఁగని వారిం
గన్నట్లు పలుక నేటికి । నిన్ని సెనటి రజ్జు లనికి నివి దోడ్పడునే? 101

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నండును= ఏనాడుకూడా; నిన్నును= నిన్ను(కర్ణుడిని); పోరన్= యుద్ధంలో; చూచి+ఎఱుఁగని వారిన్= చూచినట్లే తెలియనివారిని; పాండుతనూజులన్= పాండవులను; కన్న+అట్లు= చూచినవిధంగా; పలుకన్= పలుకటానికి; ఇన్ని+చెనఁటి రజ్జులు= ఇన్ని కుత్సితాలైన వ్యర్థప్రలాపాలు; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; అనికిన్= యుద్ధానికి; ఇవి= ఈ వ్యర్థప్రలాపాలు; తోడ్పడును+ఏ?= తోడ్పడుతాయా? (తోడ్పడవని భావం).

తాత్పర్యం: ఎన్నడూ నిన్నూ, పాండవులనూ యుద్ధంలో చూచి ఎరుగని వారిని చూచి మాట్లాడినట్లు మాట్లాడటం ఎందుకు? నీవు పలికిన ఇన్ని వ్యర్థప్రలాపాలూ యుద్ధానికి తోడ్పడేవేనా?

క. క్రీడికి మును మన మందఱు । నోడు టెఱుఁగు; దన్నలును ఘటోత్కచుఁడు దగం
దోడు పడ బంధునృపతులుఁ । గూడి నడవ మనకు గెలుపు గొన నెట్టు లగున్?' 102

ప్రతిపదార్థం: మును= పూర్వం; మనము+అందఱును= మనమందరం; క్రీడికిన్= అర్జుననకు; ఓడుట= ఓడిపోవటం; ఎఱుఁగుదు= తెలిసినవాడవు (మనం జయించుట ఇంతవరకు జరుగలేదని భావం); (ఇప్పుడు ఆ అర్జుననకు); అన్నలును= ధర్మజ భీములు; ఘటోత్కచుఁడున్= ఘటోత్కచుడు; తగన్= తగినవిధంగా; తోడుపడన్= సహాయం చేస్తూ ఉండగా; బంధు నృపతులున్= బంధువులైన రాజులు కూడా; కూడి నడవన్= కూడుకొని తోడై నడువగా; మనకున్= నీకు నాకు మాత్రం కాదు మనందరికీ; గెలుపు+కొనన్= (వారితోపోరి యుద్ధంలో) గెలుపు సాధించటానికి; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; అగున్?= సాధ్యమవుతుంది? (సాధ్యంకాదని భావం).

తాత్పర్యం: మనమందరం ఇదివరకు యుద్ధంలో అర్జునుడికి ఓడిపోవటం నీకు తెలుసు. ఇప్పుడు అర్జునుడొక్కడు కాడు, అతడికి ధర్మరాజు, భీముడు, ఘటోత్కచుడు, అంతేగాక బంధువులైన ఇతర రాజులు తోడుగా ఉండగా అతడిని గెలవటం ఎట్లా సాధ్యం అవుతుంది?'

చ. అనవుడుఁ గర్ణుఁ డిట్టు లను 'నాడిన యంతయుఁ జేయఁ జాలు బం
టున కెటు లన్న నేమగుఁ? గడుం బెలుచన్ మును మ్రొసికాదె వృ
ష్టి నిగుడఁజేయు నంబుదము సెల్లదు నీ పలు కింతవట్టు సైఁ
పన తగు నింక నేమనినఁ బాఱుఁడ! నాలుక గోయుదుం జుమీ!' 103

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటాడు; ఆడిన+అంతయున్= చెప్పినదంతా కూడా; చేయన్+చాలు= చేయటానికి సమర్థుడైన; బంటునకున్= వీరునకు; ఎటులు+అన్నన్= ఎట్లా అన్నాకూడా;

ఏమి+అగున్= ఏమవుతుంది? (ఏమీ కాదని భావం) (ఎట్లాగూ చేస్తాడు కాబట్టి చేతకు ముందుకాని, చేసిన తరువాత కాని చెప్పటం ఒకటే - కావున నేను ముందుగా చెప్పటం తప్పుకాదు ఎట్లా+అంటే?); కడున్= మిక్కిలి; పెలుచన్= బిగ్గరగా; మును= మొదట; మ్రోసికాదె!= గర్జన చేసిన తరువాతనే కదా!; అంబుదము= వర్షకాల మేఘం; వృష్టి(న్)= వానను (ఇక్కడ దృష్టి అనే ఉస్మానియా ప్రతిపాఠం కంటే 'వృష్టి' అనే ఈ బాలసరస్వతీ బుక్ డిపో మద్రాసు ప్రతి ప్రకృతానుకూలంగా ఉన్నది. కాబట్టి ఆ పాఠాన్నే గ్రహించటం జరిగింది. శ్లో॥'శూరాగర్జంతి సతతం ప్రావృషీవ బలాహకాః' అని మూల సంస్కృతం (158/25); నిగుడన్+చేయున్= వ్యాపింపచేస్తుంది (కావున); నీ పలుకు= నీ మాట (నీవు నన్ను ఆక్షేపించిన తీరు అని భావం); చెల్లదు= తగింది కాదు; ఇంతవట్టు= ఈ మాత్రం; సైఁపనన్= సహించటమే (ఇప్పటివరకు నీ వాడిన మాటలు సహించటం అని భావం); తగున్= తగుతుంది; ఇంకన్= మళ్ళీ; ఏమి+అనినన్= ఏమైనా మాట్లాడితే; పాఱుఁడ!= ఓ బ్రాహ్మణుడా! (ఇంతవరకు బ్రాహ్మణుడనే గౌరవంతో క్షమించానని భావం); నాలుకన్= నాలుక (జిహ్వను); కోయుదున్+చుమీ!= కోస్తాను సుమా! (ఇకముందు ఇటువంటి మాటలు రాకుండా జాగ్రత్త! అనే కర్ణుడి హెచ్చరిక ధ్వనిస్తూ ఉన్నది).

తాత్పర్యం: అని అనగానే కర్ణుడు 'చెప్పినదంతా చేసే సామర్థ్యమున్న వీరుడికి ఎట్లా చెప్పినా చెల్లుతుంది. వర్షాకాలం లోని మేఘం మొదట గర్జించేకదా తరువాత వర్షిస్తుంది. నీవన్నమాట చెల్లదు. ఓ బ్రాహ్మణుడా! నీవేదో అన్నావు పోనీ, ఇంతవరకు బ్రాహ్మణుడవనే గౌరవంతో సహించాను. ఇంక మరేదైనా మాట్లాడావంటే నీ నాలుకను కోసేస్తాను జాగ్రత్త!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. 'ఆడిన యంతయుఁ జేయఁ జాలు బంటున కెటు లన్న నేనుగున్' అనే 'సామాన్య' వీరవృత్తాంతాన్ని మేఘరూప 'విశేష' వృత్తాంతంతో సమర్థించటం జరిగింది. కావున అర్థాంతరన్యాసాలంకారం. విశేషంతో సామాన్యాన్ని సమర్థించే ఈ అర్థాంతరన్యాసాలంకారంలో 'విశేషం' వైధర్మ్యంలో ఉన్నది. సామాన్య వీరవృత్తాంతంచేత ప్రస్తుత కర్ణవృత్తాంతం ప్రతీయమాన మగుటచే కర్ణుడు చేతకు ముందు తాను చేస్తా' నని చెప్పటంలో తప్పులేదనే విషయాన్ని మేఘవృత్తాంతంతో సమర్థించుకొనటం కొరకే సామాన్య వీరవృత్తాంతాన్ని ప్రస్తావించాడని తాత్పర్యం.

వ. అని పలికి మఱియును. 104

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; మఱియును= మరల.

తాత్పర్యం: ఇట్లా తాను బీరాలు పలుకటం సమర్థించుకొని మరల. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'నరు నద్దెసఁ గలవారిని । గురుబల ముబ్బు సెడఁ బొగడి కొఱ కొఱ గాఁగన్
గురుని గురుతనయు మద్రే । శ్వరు నను నేమిటికిఁ గాని వారిం జేయన్.' 105

ప్రతిపదార్థం: నరున్= అర్జునుడిని; ఆ+దెసన్+కలవారిని= ఆవైపున్నవారిని (పాండవపక్షంలోనివారిని); కురుబలము+ఉబ్బు= కౌరవసైన్యంలోని ఉత్సాహం; చెడన్= నశించేటట్లు; పొగడి= పొగడి; కొఱకొఱ= కోపము; కాఁగన్= పుట్టగా; గురునిన్= ద్రోణుడిని; గురుతనయున్= అశ్వత్థామను; మద్రేశ్వరున్= శల్యుడిని; ననున్= (కర్ణుడిని); కానివారిన్= అసమర్థులనుగా; చేయన్+ఏమిటికిన్= చేయటమెందుకు?

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని, అర్జునుడి పక్షంలో ఉన్నవారిని పొగడి, కౌరవసైన్యంయొక్క ఉత్సాహాన్ని చెరిచి, కోపం కలిగేటట్లుగా, ఆచార్యుడిని, ఆచార్యపుత్రుడు అశ్వత్థామను, శల్యుడిని, నన్ను అసమర్థులను చేస్తున్నావు. ఎందుకు?'

క. అని మామఁ బలుకు పలుకులు । విని యశ్వత్థామ క్రోధవివశుం డయి గ్ర
క్కున వాలు వెఱికికొని క । ర్ణుని దెసకుం గవియ భూవరుం డెడ సొచ్చెన్. 106

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; మామన్= మామ అయిన కృపాచార్యుడి నుద్దేశించి; పలుకు పలుకులు= పలికే మాటలు; విని= విన్నవాడై; అశ్వత్థామ= కృపుడి సోదరి కుమారుడు; క్రోధ వివశుండు+అయి= కోపంతో తనను తాను నిగ్రహించుకొనలేని వాడయి; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; వాలు= ఖడ్గాన్ని; పెఱికికొని= దూసికొని; కర్ణుని దెసకున్= కర్ణుడి వైపునకు; కవియన్= ఉరుకగా; భూవరుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఎడ+చొచ్చెన్= అడ్డగించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా తన మామయైన కృపాచార్యులతో కర్ణుడు మాట్లాడటం విని, అశ్వత్థామ కోపం పట్టలేక వెంటనే కత్తి దూసి కర్ణుడిపైకి ఉరుకుతూ ఉంటే, దుర్యోధనుడు అతడిని అడ్డగించాడు.

ఆ. నృపతితోడఁ గూడి కృపుఁడును నెడ సొచ్చె । వార లతనిఁ బట్టి 'వలదు రోష
ముడుగ వలయు' ననిన నుగ్రత నాతఁడు । పెనఁగఁ గర్ణుఁ డిట్టు లనియెఁ గనలి. 107

ప్రతిపదార్థం: నృపతి తోడన్+కూడి= దుర్యోధనుడితో కూడుకొని; కృపుఁడునున్= కృపాచార్యుడు కూడా; ఎడ+చొచ్చెన్= అడ్డువచ్చాడు; వారలు= ఆ దుర్యోధన కృపులు; ఆతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; పట్టి= (పోకుండా) పట్టుకొని; రోషము= కోపం; ఉడుగవలయున్= మానాలి; అనినన్= అని అంటూ ఉంటే; ఆతఁడు= ఆ అశ్వత్థామ; ఉగ్రతన్= క్రోధంతో; పెనఁగన్= (తప్పుకొని పోవటానికి) పెనగులాడుతూ ఉండగా; కర్ణుఁడు; కనలి= మండిపడి; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడితోపాటు కృపాచార్యుడు కూడా వచ్చి అడ్డుపడి కోపం పనికిరాదని కోపాన్ని విడువుమని చెప్పినా అశ్వత్థామ వినకుండా, కోపోద్రిక్తుడై పెనగులాడుతుంటే, కర్ణుడు కోపంతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'విడు విడు మాతం డిమ్మెయి । నడిచిపడఁగ నేల పట్టె దవనీశ్వర! నీ
వుడిపెడు తెఱఁగున నా బిరు । దుడుగునె నా చేయిదాఁకి యుడిగిన భంగిన్?' 108

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ్వర!= ఓ రాజా! (దుర్యోధనా!); విడు విడుము= (ఆ అశ్వత్థామను) విడిచివేయండి; ఆతండు= ఆ అశ్వత్థామ; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; అడిచి పడఁగన్= మిడిసిపడుతూ ఉంటే; ఏల పట్టెదు?= ఎందుకు పట్టుతావు?; ఆ బిరుదు= ఆ శూరుడు; నా చేయి= నా చేతిదెబ్బ; తాఁకి= తగిలి; ఉడిగిన భంగిన్= నశించే విధంగా; నీవు= దుర్యోధనుడు; ఉడిపెడి తెఱఁగునన్= మాన్పే పద్ధతితో; ఉడుగునె?= నశిస్తాడా? (నశించడని భావం).

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! ఆ అశ్వత్థామ అంతగా మిడిసిపడుతూ ఉంటే ఆపటమెందుకు? వదలుము! వదలుము! నా చేతిదెబ్బ తగిలి ఆగినట్లుగ నీవు ఆపే పద్ధతిలో ఈ వీరుడు ఆగుతాడా?

క. అనుడుఁ గృపాచార్యుం డి । జ్జన పతికిం గాఁగ నేను సైరించిన నే
మని పలికితేని నీకుం । జనియెం; బొ మ్మింక వలదు సంభ్రమ మనియెన్. 109

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఇట్లా పలుకగానే; కృపాచార్యుండు= అశ్వత్థామ మేనమామ; ఈ+జనపతికిన్+కాఁగన్= ఈ రాజుకు కాబట్టి (ఈ దుర్యోధనుడి ప్రయోజనార్థమై); ఏను= నేను; సైరించినన్= సహిస్తూ ఉంటే; ఏమి+అని= ఏ మాట (ఏదో అని భావం. ఏ మాట మాట్లాడినా దాని మంచి చెడులలో వివక్ష లేదనే అర్థాన్ని 'అని' ఏమి అనే పదంతో చేరి సూచిస్తూ ఉండటం లోకవ్యవహారం); పలికితి(వి)+ఏనిన్= మాట్లాడినా కూడా; నీకున్= (కర్ణుడికి); చనియెన్= చెల్లింది; పొమ్ము= నిశ్చయం; ఇంక= ఇక; సంభ్రమము= సంక్షోభం; వలదు= వద్దు; అనియెన్= అని పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనిన వెంటనే కర్ణుడితో కృపాచార్యుడు 'ఈ రాజును చూచి నిన్ను క్షమించాను కాబట్టి నీ వేమి మాట్లాడినా చెల్లింది. ఇంక అలజడి వద్దు, పొమ్ము!' అని అన్నాడు.

వ. అప్పు డక్కురుపతి గురుపుత్త్రు నుద్దేశించి. 110

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+కురుపతి= ఆ కురురాజు దుర్యోధనుడు; గురుపుత్త్రున్= ఆచార్యపుత్రుడైన అశ్వత్థామను; ఉద్దేశించి= గురించి.

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో ఆచార్య కుమారుడయిన అశ్వత్థామతో దుర్యోధనుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'గురుఁడును నీవును మద్రే। శ్వరుఁడును గర్ణుండు గృపుఁడు సౌబలుఁడు ననున్
ధర యేలింపఁగ నున్నా। రరు; మీకుం దగునె సంగరములోఁ గలఁగన్. 111

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడును= ఆచార్యుడు (ద్రోణుడు); నీవును= (అశ్వత్థామ); మద్రేశ్వరుఁడును= మద్రదేశాధిపతి(శల్యుడు); కర్ణుండున్= కర్ణుడు; కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; సౌబలుఁడు= శకుని; (మీరందరు) ననున్= నన్ను; ధర= భూమి; ఏలింపఁగన్+ ఉన్నారరు= పాలింపజేయటానికున్నారు; సంగరములోన్= యుద్ధంలో; కలఁగన్= కలవరపడటానికి; మీకున్= మీకందరికీ; తగునె? = తగుతుందా?

తాత్పర్యం: 'ఓ అశ్వత్థామా! ఆచార్యుడు మీ తండ్రి, ఆచార్యపుత్రుడవు నీవు, శల్యుడు, కర్ణుడు, కృపాచార్యుడు, మా మామ శకుని, మీరందరూ నాతో ఈ భూమండలాన్ని పరిపాలింపజేయటానికే ఉన్నారు. మీరు కలహించుకొని యుద్ధంలో సంక్షోభం సృష్టించటం మీకు తగుతుందా?

క. క్షమియింపు' మనుడు నతఁ డురు। శమ మొందినఁ గర్ణుఁడుం బ్రశాంతుం డై వి
క్రమకేలి సలుపఁ బ్రతిసై। న్యము దెస మొగమయ్యెఁ బటుగుణధ్వని సెలఁగన్. 112

ప్రతిపదార్థం: క్షమియింపుము= క్షమించుము; అనుడున్= అనగానే; అతఁడు= ఆ అశ్వత్థామ; ఉరుశమము= శాంతిని; ఒందినన్= పొందగా (శాంతించగానే అని భావం); కర్ణుఁడున్= కర్ణుడు కూడా; ప్రశాంతుండు+ఐ= శాంతించినవాడై; విక్రమకేలి+చలుపన్= పరాక్రమ క్రీడ చేయటానికి (అవలీలగా పరాక్రమించటానికి అని భావం); పటుగుణధ్వని= బిగువైన అల్లెత్రాటి టంకారధ్వని; చెలఁగన్= చెలరేగుతూ ఉండగా; ప్రతిసైన్యముదెస మొగము+అయ్యెన్= శత్రుసైన్యాభిముఖుడయ్యాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడిని క్షమించండి' అని అనగానే దుర్యోధనుడి మాట ప్రకారం అశ్వత్థామ శాంతించాడు. కర్ణుడు కూడా శాంతించి, ఇక ధనుష్టంకారం చేస్తూ యుద్ధం చేయటానికి శత్రుసైన్యాభిముఖుడయ్యాడు.

విశేషం: ఉస్మానియా ప్రతి ఆదరించిన 'ఉరుశమ' అనే పాఠమే అనుగుణంగా ఉండటంచేత అదే గ్రహించబడింది.

వ. ఇట్లు గడంగినం బ్రత్యర్థి పార్థివు లయ్యోధవరు నాలోకించి 'పాండవులకుఁ బాటిల్లిన యనర్థంబుల కెల్లను మూలంబు వీఁడ కాఁడె!, వీనిం బొదువుఁడు, పోనీకుఁడు, పడవైవుం' డనుచు దలపడిన నా సూతసూనుఁడు నిజనామాంకితంబులగు నారాచంబుల నన్నరపతులఁ గరుల నరులఁ దురంగంబుల నరదంబుల రూపుమాపి యేపునఁ దదీయాంగంబులు రుధిరంబున మునుంగునట్లు సేసినం జూచి సవ్యసాచి సాయకజాలంబులు

నిగిడించుచుం గవిసిన నతండు మూఁడు మార్గణంబులు దన తనువునఁ జొనుపుటయుం గినిసి యక్కిరీటి ముప్పది శరంబుల నొప్పించి భుజ శిఖరంబున బలు నారసంబులు నాఁటించినం జేతి విల్లు వడియెం; బడుటకుఁ దలంకక యక్కర్ణుం డాక్షణంబ విల్లు పుచ్చుకొని వివ్వచ్చుండు వెడంగుపడునట్టి వేగంబున వివిధ విశిఖంబులు నిగిడించిన. 113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కడంగినన్= తలపడుతూ ఉండగా; ప్రత్యర్థి పార్థివులు= శత్రురాజులు; ఆ+యోధవరులన్= ఆ వీరశ్రేష్ఠులను; ఆలోకించి= చూచి; పాండవులకున్= మన ధర్మరాజాది పాండవులకు; పాటిల్లిన= కలిగినటువంటి; అనర్థంబులకున్+ఎల్లను= అనర్థాలన్నింటికి; మూలంబు= కారణం; వీఁడు+అ= వీడే (ఈ కర్ణుడే); కాడు+ఎ?= కాడా?; వీనిన్= ఈ కర్ణుడిని; పొదువుఁడు= క్రమ్మండి; పోనీకుఁడు= తప్పించుకొనిపోకుండా చూడండి; పడవైవుండు= (కొట్టి క్రింద) పడవేయండి; అనుచున్= అంటూ; తలపడినన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడగా; ఆ సూత సూనుఁడు= ఆ సూతపుత్రుడు కర్ణుడు; నిజనామ+అంకితంబులు+అగు= తన పేరు ముద్రించబడి ఉన్నటువంటి; నారాచంబులన్= బాణాలతో; ఆ+నరపతులన్= ఆ శత్రురాజులను; కరులన్= ఏనుగులను; నరులన్= సైనికులను; తురంగంబులన్= గుర్రాలను; అరదంబులన్= రథాలను; రూపుమాపి= నశింపజేసి; ఏపునన్= అధికంగా; తదీయ+అంగంబులు= ఆ చతురంగబలాల శరీరాలు; రుధిరంబునన్= రక్తంలో; మునుంగునట్లు= మునిగిపోయేటట్లు; చేసినన్= చేయగా; చూచి= గమనించి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సాయకజాలంబులు= బాణాలసమూహాలు; నిగిడించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; కవిసినన్= ఎదుర్కొనగా; అతండు= ఆ కర్ణుడు; మూఁడు మార్గణంబులు= మూడు బాణాలను; తన తనువునన్= తన శరీరంలో; చొనుపుటయున్= గ్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగా; కినిసి= కోపించి; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ముప్పది శరంబులన్= ముప్పై బాణాలతో; నొప్పించి= నొప్పి కలిగేటట్లు కొట్టి; భుజ శిఖరంబునన్= భుజ శిరస్సుపై; బలు నారసంబులు= దృఢములైన బాణాలు; నాటించినన్= గ్రుచ్చుకొనేటట్లు చేయగా; చేతివిల్లు= చేతిలో ఉన్న ధనుస్సు; పడియెన్= క్రిందపడ్డది; పడుటకున్= పడినందుకు; తలంకక= బాధపడక; ఆ+కర్ణుండు; ఆ క్షణంబు+అ= వెంటనే; విల్లు= ధనుస్సును; పుచ్చుకొని= తీసికొని;వివ్వచ్చుండు= బీభత్సుడు - అర్జునుడు (కూడా); వెడంగు పడునట్టి= ఆశ్చర్యపడేటటువంటి; వేగంబునన్= వేగంతో; వివిధ విశిఖంబులు = పలురకాలైన బాణాలు; నిగిడించినన్= వ్యాపింపజేస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కర్ణుడు యుద్ధోన్ముఖుడై వస్తూ ఉండగా శత్రురాజులు అతడిని చూచి (అనగా పాండవపక్షీయులైన వారు). 'మన పాండవులకు ఇన్ని అనర్థాలు కలిగాయంటే అన్నింటికీ వీడే కారణం. ఇంకా చూస్తారేమి? వీనిని ఆక్రమించండి. పారిపోనీకండి, పడగొట్టండి' అని పలుకుతూ కర్ణుడితో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. కర్ణుడు ఆ శత్రురాజులను, చతురంగబలాలను తనపేరు చెక్కబడిన బాణాలతో గాయపరిచి నెత్తుటితో వారి శరీరాలు మునిగేటట్లు చేశాడు. అది చూచిన సవ్యసాచి అనేక బాణాలు ప్రయోగిస్తూ కర్ణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. కర్ణుడు అర్జునుడిని మూడుబాణాలతో కొట్టగా అర్జునుడు కర్ణుడిని ముప్పైబాణాలతో నొప్పించటమే గాక అతడి భుజం కొసన బలువైన బాణాలు నాటాడు. దానితో ఆ కర్ణుడి చేతివిల్లు క్రిందికి జారిపడింది. అందుకు కర్ణుడు కలత చెందక వెంటనే వేరొకవిల్లు పుచ్చుకొని అర్జునుడికి ఆశ్చర్యం కలిగేవిధంగా వివిధ బాణాలను ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: బీభత్సుడు అనే పదానికి తెలుగులో వివ్వచ్చుడు అనే పదం (వికృతి) - యుద్ధరంగాన్ని శత్రుసైన్య రక్తమాంసాదులచేత బీభత్సంగా చేసేవాడు కాబట్టి అర్జునుడికి ఆ పేరు. అట్టి అర్జునుడే కర్ణుడి బాణవేగం చూచి ఆశ్చర్యపడ్డాడంటే ఇక కర్ణుడి ఇప్పటి యుద్ధం తీరు అనన్యాదృశం అనే భావం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది. కాబట్టి 'వివ్వచ్చుడు' అనే పదం ఇక్కడ సార్థకం. ఇది పదద్యోత వస్తుధ్వని.

**మ. కడక న్నెఱ్ఱనిచెల్వుఁ దాల్ప నతఁ డుగ్రస్ఫూర్తి విల్ ద్రుంచి యె
క్కుడు వేగంబున సూతుమస్తకముతోఁ గూడం దురంగాంగముల్
గడికండంబులు సేసి యా రథికుమైఁ గాఁడంగఁ బెక్కమ్ము లే
యుడు నొవ్వారినఁ బాఱి యెక్కెఁ గృపుతే రుర్వీశ! నిర్లజ్జుఁ డై. 114**

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీశ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కడకన్ను= కనుకొలుకు; ఎఱ్ఱని చెల్వున్= ఎరుపువన్నె అందాన్ని; తాల్పన్= పొందగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఉగ్రస్ఫూర్తిన్= భయంకరమైన స్ఫురణతో, అనగా చూచేవారికి భయం గొలిపే ఆకారంతో; విల్= విల్లును; త్రుంచి= తెగగొట్టి; ఎక్కుడు వేగంబునన్= మిక్కిలి వేగంతో; సూతుమస్తకముతోన్+కూడన్= సారథి శిరస్సుతోపాటు; తురంగ+అంగముల్= అశ్వాల శరీరాలను; కడికండంబులు+చేసి= ముక్కలు ముక్కలుగా చేసి; ఆ రథికుమైన్= ఆ రథికుడి అనగా కర్ణుడి శరీరాన; కాఁడంగన్= నాటుకొనే విధంగా; పెక్కు+అమ్ములు= వివిధ బాణాలను; ఏయుడున్= వేయగానే; నొవ్వు+ఆరినన్= నొప్పి నిండగా - నొప్పి మిక్కిలి కలుగగా అని భావం; పాఱి= పారిపోయి; (కర్ణుడు) నిర్లజ్జుఁడు+ఐ= సిగ్గులేని వాడై; కృపుతేరు= కృపాచార్యుడి రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అర్జునుడి కనుకొలకు అతి క్రోధంతో ఎఱ్రబారగా, భయంకరమైన తేజస్సుతో మిక్కిలి వేగంగా కర్ణుడి ధనుస్సును త్రుంచివేశాడు. సారథి శిరస్సుతోపాటు గుఱ్ఱాల శరీరాలను తుత్తునియలుగా చేసి, ఆ కర్ణుడి శరీరాన్ని బాణాలతో నింపివేశాడు. కర్ణుడు ఆ బాణఘాతాల నొప్పికి ఆగలేక పారిపోయి, సిగ్గు విడిచి కృపుడి రథంపైకి ఎక్కినాడు. (తాను కృపాచార్యులను ఇంతకుముందు అనరాని మాటలన్నాడు. ఆలాంటి కృపాచార్యుడి రథంపైకి ఎక్కుతున్నాననే సిగ్గుకూడా కర్ణుడికి అప్పుడు లేకుండా పోయింది.)

వ. ఇవ్విధంబున రాధేయుం డోడి పాఱిన నీడంబోవు మన సైనికులం గనుంగొని కురువిభుండు. 115

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; ఓడి= పరాజయాన్ని పొంది; పాఱినన్= పారిపోగా; ఈడంబోవు= వెనుదిరిగిపోతున్న; మన సైనికులన్= మన సైనికులను; కనుంగొని= చూచి; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కర్ణుడు పరాభూతుడై పారిపోగానే మన సైనికులు కూడా వెనుదిరిగిపోవటాన్ని గమనించి దుర్యోధనుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

**క. 'నిలువుఁడు; వెఱపేటికి నేఁ । గలుగఁగ? గాండీవిఁ దక్కుఁ గల పాండవులన్
గెలిచెద నిదె చూడుఁడు నా । యలవుఁ జలము' ననుచు నడచె నన్నరుమీఁదన్. 116**

ప్రతిపదార్థం: నిలువుఁడు= (పారిపోక) నిలవండి; నేన్= నేను; కలుగఁగన్= ఉండగా; వెఱపు= భయం; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; గాండీవిన్= గాండీవ ధనుర్ధారి అయిన అర్జునుడిని; తక్కున్+కల= మిగిలిన; పాండవులన్= పాండవులను; గెలిచెదన్= గెలుస్తాను; ఇదె= ఇదిగో; నా+అలవున్= నా సామర్థ్యాన్ని; చలమున్= పట్టుదలను; చూడుఁడు= చూడండి; అనుచున్= అని అంటూ; ఆ+నరుమీఁదన్= ఆ అర్జునుడిపైకి; నడచెన్= (యుద్ధానికి) వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సైనికులారా! పారిపోకండి. నిలువండి. నేనున్నాను కదా! భయమెందుకు? ఆ అర్జునుడినీ, తక్కిన పాండవులనూ గెలుస్తాను. ఇదిగో! నా శక్తి, నా పట్టుదల చూతురుగాని' అని పలుకుతూ ఆ అర్జునుడిపైకి యుద్ధానికి వెళ్ళాడు.

వ. అప్పుడు కృపాచార్యుం డాచార్యనందనున కి ట్లనియె. 117

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృపాచార్యుండు= కృపాచార్యుడు; ఆచార్యనందనునకున్= అశ్వత్థామతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు యుద్ధానికి వెళ్ళటం గమనించిన కృపాచార్యుడు అశ్వత్థామను చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

**చ. 'శలభము వహ్నిమీఁదఁ జను చందము గాదె! నృపాలుఁ డర్జునుం
దలపడఁ బోక; యాతని శితప్రదరంబుల బారి కగ్గ మై
యెలసినఁ గావఁగా వశమె? యీతని నీవును నేను నుండి మొ
క్కలమునఁ బోవనీఁ; దగదు గ్రమ్మన నెయ్యుదము నిల్పు మవ్విభున్.' 118**

ప్రతిపదార్థం: నృపాలుఁడు= దుర్యోధనుడు; అర్జునున్= అర్జునుడిని; తలపడన్+పోక= ఎదుర్కొనటానికి వెళ్ళటం; శలభము= మిడుత; వహ్నిమీఁదన్= అగ్నిపైకి; చనుచందము= వెళ్ళేవిధం; కాదె?= కాదా? (అవుతుందని భావం) శలభం (మిడుత) దీపపు శిఖను చూచి పండుగా భ్రమించి దానిని పట్టుకొనటానికి వెళ్ళి ఆ అగ్నిలో పడి చస్తుంది. కాబట్టి దుర్యోధనుడు అర్జునుడిని జయిస్తానని వెళ్ళటం శలభం మంటపైకి వెళ్ళటం వంటిదే అవుతుందని భావం; ఆతని శితప్రదరంబుల బారిన్= ఆ యర్జునుడి తీక్ష్ణములైన బాణాల గురికి; అగ్గము+ఐ= అధీనమై; ఎలసినన్= (అర్జునుడికి) వశమైన ఎడల; ఈతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; నీవును= (అశ్వత్థామ); నేనున్= (కృపాచార్యుడు); ఉండి= ఉండి కూడా; (ఆ దుర్యోధనుడికి రక్షణగా నిలిచి కూడా అని భావం); కావఁగాన్= కాపాడటానికి; వశమె?= వశమవుతుందా? కాదని భావం. (కాబట్టి) నీవును, నేనును ఉండి కూడా; ఈతని; మొక్కలమునన్= పౌరుషానికి; పోవన్+ఈన్+తగదు= పోనీయటం యుక్తంకాదు; క్రమ్మనన్= శీఘ్రంగా; ఎయ్యుదము= వెంబడిం చుము; ఆ+విభున్= ఆ దుర్యోధనుడిని; నిల్పుము= ఆపుము.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు అర్జునుడితో తలపడటానికి వెళ్ళటమంటే మిడుత నిప్పుమీదికి వెళ్ళటంవంటిదే కదా! నీవు, నేను ఉన్నా దుర్యోధనుడు అర్జునుడి వాడిబాణాల బారినపడి చిక్కుకొంటే, ఇతడిని కాపాడటం సాధ్యమా? ఇతడిని పౌరుషంతో వెళ్ళనీయటం తగదు. వెంటనే అతడిని వెంబడించి ఆపుము.

విశేషం: ఈతని 'నీవును నేను నుండి' అనే వాక్యం దేహలీదత్త దీపన్యాయంగా వెనకవాక్యంలో ముందువాక్యంలో కూడా అన్వయిస్తుంది. కాబట్టి నీవు నేను ఉండి కూడా ఈతడిని కావగా వశమె? అని, నీవూ నేనూ ఉండగా ఈతడిని స్వయంగా యుద్ధానికి వెళ్ళనివ్వటం యుక్తం కాదు అని అభిప్రాయం ఏర్పడుతుంది.

**క. అనుటయు గురునందనుఁ డ । మ్మనుజాధిపు నెయిది 'యేను మాన్చెద బీ
భత్సుని కడఁక; యేమి మూఁడినఁ । జనియెదు తల కడచి సాహసక్రియ?' ననుడున్. 119**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; గురునందనుఁడు= అశ్వత్థామ; ఆ+మనుజాధిపున్= ఆ రాజును (దుర్యోధనుడి); ఎయిది= వెంబడించి; (దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు); ఏను= నేను; బీభత్సుని కడఁక= అర్జునుడి విజృంభణాన్ని; మాన్పెదన్= అరికడతాను; ఏమి= ఏ అనర్థం; మూఁడినన్= వాటిల్లగా; తలకడచి= అతిక్రమించి; సాహసక్రియన్= సాహసకార్యానికి; చనియెదు?= వెళ్ళుతావు?; అనుడున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృపాచార్యుడు పలుకగానే అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడిని అడ్డగించి ఇట్లా అన్నాడు: 'నేను ఆ అర్జునుడి విజృంభణాన్ని అణచివేస్తాను. ఏ కీడు కలిగిందని నీవు అతిక్రమించి సాహసంతో వెళ్ళుతున్నావు అని అనగా.

ఆ. 'గురుఁడు పాండవులకుఁ గూర్చు; నీవును దానిని। నెఱిఁగి బవరమున నుపేక్ష సేయు;
దిది మదీయ భాగ్యహీనత గాక నీ। వేచితేని నెవ్వ రెదురు సెపుమ! 120

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ఆచార్యుడు (ద్రోణుడు); పాండవులకున్= ధర్మరాజాదులకు; కూర్చున్= ప్రియాన్ని చేస్తాడు; నీవును= నీవుకూడా; దానిన్= ఆ విషయాన్ని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; బవరమునన్= యుద్ధంలో; ఉపేక్ష= అశ్రద్ధ; చేయుదు(వు)= చేస్తావు; ఇది= నీవట్లా చేయటం; మదీయ భాగ్యహీనత= నా దురదృష్టం; కాక= అలాకాకుండా (ఉపేక్ష చేయక అని భావం); నీవు+ ఏచితి(వి)+ఏనిన్= నీవు విజృంభిస్తే; ఎవ్వరు+ఎదురు?= ఎవ్వరు ఎదురుగా నిలుస్తారు? (నిన్ను ఎదిరించి పోరాడే వీరు లెవ్వరూ లేరని భావం); చెపుమ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యులకు పాండవులంటే ఇష్టం. అది తెలిసి నీవు కూడ యుద్ధంలో అశ్రద్ధ చూపుతావు. అట్లా నీవు ఉపేక్షించటం నా దురదృష్టం. ఒకవేళ నీవు ఉపేక్ష చేయక శ్రద్ధగా శక్తినంతా ధారపోసి యుద్ధంలో విజృంభిస్తే, నీ కెదురుగా యుద్ధంచేసే వీరులెవరైనా ఉన్నారా? నీవే చెప్పుము.

క. పలువురు బంధులు నాకై। పొలిసిరి; మీరింకఁ బాండుపుత్రుల దెస రా
వలవదు; పాంచాలాదుల। వలన నిలిచి గెలువుఁ డేను వారలఁ దీర్తున్.' 121

ప్రతిపదార్థం: పలువురు= అనేకులైన; బంధులు= బంధువులు; నాకై= నాకొరకు; పొలసిరి= మరణించారు; ఇంకన్= మరి; మీరు= నీవు, మీవారు; పాండుపుత్రుల దెస(న్)= పాండవులవైపునకు; రావలవదు= రావద్దు; పాంచాల+ఆదులవలనన్= ద్రుపదరాజు మొదలైనవారు ఉన్నదిక్కుగా; నిలిచి= ఉండి; గెలువుఁడు= గెలువండి; ఏను= నేను; వారలన్= ఆ పాండవులను; తీర్తున్= నశింపజేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఎంతోమంది బంధువులు నాకొరకు పోరాడి నశించారు. మీరికమీద పాండవులవైపునకు రావద్దు. ద్రుపదరాజు మొదలగు వారితో యుద్ధంచేసి గెలువండి. నేను పాండవులతో యుద్ధం చేస్తాను. వారినిసంహరిస్తాను.'

వ. అనిన విని యశ్వత్థామ భూమీశ్వరున కిట్లనియె: 122

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; విని; అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామ; భూమీశ్వరునకున్= రాజునకు (దుర్యోధనుడితో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు అట్లా పలుకగా విని, అశ్వత్థామ అతనితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. గురునకు నాకును బాండవు। లరయఁగఁ గూరిమికిఁ బాత్ర మగుదుర యైనన్
దురమునఁ జుట్టఱికంబను। గరు సిడికొను టేల కలుగుఁ? గౌరవనాథా! 123

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథా!= ఓ కురురాజా దుర్యోధనా!; గురునకున్= ద్రోణాచార్యులకు; నాకును= (అశ్వత్థామకు); అరయఁగన్= విచారిస్తే; పాండవులు= ధర్మరాజాదులు; కూరిమికిన్= ప్రేమకు; పాత్రము+అగుదురు+అ= తగినవారే; ఐనన్= అయినాకూడా; దురమునన్= యుద్ధంలో; చుట్టఱికంబు+అను= బంధుత్వమనే; గరుసు= మర్యాద; ఇడికొనుట= ఇచ్చికొనటం; ఏల= ఎట్లు; కలుగున్?= కలుగుతుంది?

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! ద్రోణాచార్యుడికీ, నాకూ పాండవులు ఇష్టులే. అయినా యుద్ధంలో బంధుత్వాలు లెక్కకేల వస్తాయి?

ఉ. పెక్కు రణంబులం గనియుఁ బెద్దయు నమ్మవు నన్ను మద్గురుం

దక్కినవారు మేము విను దాఁపము ప్రాణము లోపినట్లు పే
రుక్కునఁ బోర దైవగతి యున్నటు లుండెడుఁ గాక; పాండవుల్
మిక్కిలివారు నీ తలఁపు। మే గెలువన్ వశమే మహీశ్వరా! 124

ప్రతిపదార్థం: ఓ మహీశ్వరా!= ఓ రాజా!; పెక్కురణంబులన్= అనేక యుద్ధాలను; కనియున్= చూచికూడా; పెద్దయున్= పెద్దగా; నన్నున్ (అశ్వత్థామను); మద్గురున్= నా తండ్రి ద్రోణాచార్యులను; నమ్మవు= నమ్మటం లేదు; తక్కినవారున్= మిగిలినవారును; మేమున్= మేమును; ప్రాణములు= ప్రాణాలు; దాఁపము= దాచుకొనేవారం కాము; విను= వినుము; ఓపినట్లు= చేతనయినంతవరకు; పేరు+ఉక్కునన్= మిక్కిలి పౌరుషంతో; పోరన్= యుద్ధంచేయగా; దైవగతి= దైవం పోకడ; ఉన్నటులు= ఉండే తీరుగా; ఉండెడున్+కాక= ఉండనీ (దైవం తలచినట్లే జరిగేదేదో జరుగనీ, మా ప్రయత్నలోపం మాత్రం లేదని భావం); (ఎందుకనగా) పాండవుల్= పాండవులు; మిక్కిలివారు= అధికులు; నీ తలఁపు= నీ అభిప్రాయం; మే= ప్రకారం; గెలువన్ వశమే?= గెలుపు సాధ్యమవుతుందా? (సాధ్యం కాదని భావం)

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఎన్నో యుద్ధాలలో నన్ను, మా తండ్రిని ద్రోణాచార్యులను విక్రమిస్తూ ఉంటే చూచి కూడా నీవు అంతగా నమ్మటం లేదు. మేముకాని, ఇతరులుకాని ప్రాణాలు దాచుకొని యుద్ధం చేసేవారం కాము. శ్రద్ధగా విను. మాకు సాధ్యమయినంతవరకు మహాపౌరుషంతో యుద్ధం చేస్తాం. ఆపై దైవం ఏం తలిస్తే అట్లా జరుగుతుంది. పాండవులు మిక్కిలి బలపరాక్రమశాలులు. నీ అభిప్రాయం ప్రకారం వారిని మేము జయించటం సాధ్యమను కొంటున్నావా?

వ. మా కిరువురకుం దోడు కృప కర్ణ కృతవర్మ మద్రపతులు గల రెట్లును బాండవ సైన్యంబు సమయింతు; మూఱడు' మని వెండియు. 125

ప్రతిపదార్థం: మాకున్+ఇరువురకున్= మా ఇద్దరికి; తోడు= సహాయంగా; కృప-కర్ణ-కృతవర్మ-మద్రపతులు= కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, కృతవర్మ, శల్యుడు, కలరు= ఉన్నారు; ఎట్లును= ఏ విధంగానైనా; పాండవ సైన్యంబు= పాండవుల సైన్యాన్ని; సమయింతుము= నశింపజేస్తాము; ఊఱడుము= ఊరడిల్లండి; అని= ఇలా పలికి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: మా ఇద్దరికి తోడుగా కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, కృతవర్మ, మద్రదేశాధిపతి శల్యుడు ఉన్నారు. పాండవ సైన్యాన్ని ఎలాగయినా నశింపజేస్తాము. మీరు శాంతించండి' అని పలికి మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. 'మమ్మ కాదు నీ వెవ్వరి నమ్మ; వెట్లు। నమ్మకున్నను నే మగు? నరవరేణ్య!
ప్రతిబలంబుల లోనికిఁ బసుల నడుమ। సొచ్చు పులివోలెఁ జొచ్చెదఁ జూడు నన్ను. 126

ప్రతిపదార్థం: నరవరేణ్య!= ఓ దుర్యోధనా!; నీవు; మమ్ము+అ కాదు= మా ముగ్గురినే కాదు; ఎట్లు= ఏ విధంగానైనా; ఎవ్వరిన్= ఎవ్వరిని కూడా; నమ్మవు= విశ్వసించవు; నమ్మక+ఉన్నను= నమ్మకపోయినప్పటికీ; ఏమి+అగున్?= ఏమవుతుంది? (నీవు విశ్వసించినా విశ్వసించకున్నా మా కర్తవ్యంలో ఏ మార్పు లేదని భావం); ప్రతిబలంబులలోనికిన్= శత్రుసైన్యాల లోపలికి; పసుల నడుమ+చొచ్చుపులి వలెన్= పశువుల మధ్యన చొచ్చే పెద్దపులి వలె; చొచ్చెదన్= ప్రవేశిస్తాను; నన్నున్ (అశ్వత్థామను); చూడు!= చూడుమా! (శత్రుసైన్యంలోనికి నేనెలా ప్రవేశించి విక్రమిస్తానో చూడుమని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నీవు మమ్మేకాదు. ఎవ్వరినీ కూడా ఎట్లాగూ నమ్మవు. అయినా నీ నమ్మికతో మా కేమి

పని? ఇదిగో నే నిప్పుడు శత్రుసైన్యంలోనికి పశువులమంద నడుమ పులి ప్రవేశించినట్లు చొచ్చుకొనిపోయి విక్రమిస్తాను చూడుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'పసుల నడుమ సొచ్చు పులివోలె' అనే చోట ఉపమాలంకారం - దీనితో క్షణంలో శత్రుసైన్యసంహారం చేయటం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. నీచెప్పిన పాంచాలురం బఱపెదఁ, దక్కిన బలంబులం గలంచెదం; గౌంతేయులు దార్కొనినను మార్కొని నిలువరించెద' నని పలికి తలకడచి నడచె; నప్పుడు గడంగిన కవ్వడికి మించి పాంచాల కేకయ ప్రభృతిసేన లొక్కపెట్ట కవియుటయు, నా జెట్టి బిరుదు వివిధ విశిఖ పరంపరలు పరగించినన్ బడలు వడియును బలుదెసలం బాఱియు నబ్బలంబులు వికలంబు లైనఁ బదుండ్రు రాజులు నిలు నిలు మనుచుఁ బరవసంబు సేసిన, వారల జముని వశంబు సేసి యేచిన యయ్యాచార్యసుతుం జూచి రోషావిష్టుండై ధృష్టద్యుమ్నుండు దాఁకి 'నీవు గొందఱ నిర్జించితి నని దుర్జయత్వం బెక్కించుకొనకు; మేను జుమ్ము వచ్చినవాఁడ'ననుటయు నతండు 'నిన్నకాదె వెదకెద మద్బాణంబులకుఁ బ్రాణంబు లిత్తుగా' కనవుడు నప్పాంచాల వరుండతని నుపలక్షించి. 127

ప్రతిపదార్థం: నీ చెప్పిన పాంచాలురన్= నీవు నిర్దేశించినట్టి పాంచాలవీరులను; పఱపెదన్= పారిపోయేటట్లు చేస్తాను; తక్కిన బలంబులన్= మిగిలిన సైన్యాలను; కలంచెదన్= నొప్పిస్తాను; కౌంతేయులు= పాండవులు; తార్కొనినను= సమీపించినప్పటికీ; మార్కొని= ఎదిరించి; నిలువరించెదన్= కదలకుండా చేస్తాను; అని= ఈ విధంగా; పలికి= చెప్పి; తలకడచి= అతిక్రమించి; నడచెన్= వెళ్ళాడు (దుర్యోధనుడిని దాటవేసి వెళ్ళాడు యుద్ధానికని భావం); అప్పుడు= ఆ సమయాన; కడంగిన కవ్వడికిన్= తలపడుతూ ఉన్న అర్జునుడిని; మించి= అతిక్రమించి (అర్జునుడి కంటే ముందుగా అని భావం); పాంచాల కేకయ ప్రభృతి సేనలు= పాంచాల కేకయ మొదలగు దేశాల సైన్యాలు; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; కవియుటయున్= ఎదుర్కొనగా; ఆ జెట్టి బిరుదు= ఆ శ్రేష్ఠవీరుడు (అశ్వత్థామ); వివిధ విశిఖ పరంపరలు= పలువిధాలైన బాణాల వరుసలను; పరఁగించినన్= వ్యాపింప జేయగా; బడలు పడియును= అలసట జెంది; పలుదెసలన్= నాలుగుదిక్కులా; పాఱియున్= పారిపోయి; ఆ+బలంబులు= ఆ సైన్యాలు; వికలంబులు+ఐనన్= చెల్లాచెదరు కాగా; పదుండ్రు రాజులు= పదుగురు (శత్రు) రాజులు; నిలుము+నిలుము+అనుచున్= ఆగు ఆగు అంటూ; బరవసంబు+చేసినన్= ధైర్యం చేయగా, ఎదిరించగా అని భావం; వారలన్= ఆ శత్రురాజులను; జముని వశంబు+చేసి= యముడి (మృత్యు) వశం చేసి - అనగా సంహరించి; ఏచిన+ఆ+ఆచార్యసుతున్= విజృంభిస్తున్న ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడిని (అశ్వత్థామను); చూచి; రోష+ఆవిష్టుఁడు+ఐ= క్రోధావేశం గలవాడై; ధృష్టద్యుమ్నుండు= పాండవ సైన్యాధిపతి అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడు; తాఁకి= ఎదుర్కొని; నీవు= ఓ అశ్వత్థామా! నీవు; కొందఱిన్= ఏ కొందరినో; నిర్జించితిన్+అని= జయించానని; దుర్జయత్వంబు= (శత్రువులకు) జయింప శక్యంకాని వాడననే భావాన్ని; ఎక్కించుకొనకుము= ఆరోపించుకొనకుము; ఏను+ చుమ్మ= నేను సుమీ!; వచ్చినవాఁడను= (నిన్ను ఎదుర్కొనటానికి) వచ్చిన వ్యక్తిని; అనుటయున్= అనగానే; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; నిన్నున్+అ= నిన్నే; వెదకెదన్= వెదుకుచున్నాను; కాదు+ఎ!= కాదా!; మత్+బాణంబులకున్= నా బాణాలకు; ప్రాణంబు= (నీ) ప్రాణాన్ని; ఇత్తు+కాక= ఇత్తువుగానీ; అనవుడున్= అనగానే; ఆ+పాంచాల వరుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; ఉపలక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: నీవు చెప్పినట్లు పాంచాలవీరులైన ధృష్టద్యుమ్నాదులను పారద్రోలుతాను. మిగిలిన సైన్యాలను కలచివేస్తాను. ఒకవేళ పాండవులే ఎదురైనా ఎదిరించి కదలకుండా చేస్తాను' అని దుర్యోధనుడితో అశ్వత్థామ పలికి, దుర్యోధనుడిని దాటవేసి యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో అర్జునుడు తలపడటానికి ఉపక్రమించగా, అతడిని దాటి, పాంచాల కేకయ సైన్యాలు మరి ఇతర సైన్యాలు ఒకేసారి అశ్వత్థామను చుట్టుముట్టాయి. ఆ మహావీరుడైన

అశ్వత్థామ ఆ సైన్యంపై బాణవర్షం కురిపించాడు. దానితో కొంత సైన్యం అలసి సొమ్మసిల్లింది. మరికొంత సైన్యం పారిపోయింది. మిగిలిన సైన్యం చెదరిపోయింది. అది చూచి కొంతమంది శత్రురాజులు 'నిలు నిలు' మని అంటూ ధైర్యం చేసి అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నారు. వెంటనే అశ్వత్థామ వారినందరినీ యముడివశం చేసి విజృంభించగా, అతడిని చూచి ధృష్టద్యుమ్నుడు. వెంటనే క్రోధావేశంతో అశ్వత్థామతో తలపడి 'అశ్వత్థామా! నీవు ఏ కొందరినో జయించి దుర్జయుడినని అనుకోవద్దు. నీతో యుద్ధం చేయటానికి వచ్చింది నేను సుమా! అని అనగా, అందుకు అశ్వత్థామ 'నిన్నే కదా నేను వెదకుతున్నది. ఇక దొరికావు. నా బాణాలకు నీ ప్రాణాలను ఇత్తువులే!' అని ధృష్టద్యుమ్నుడితో అన్నాడు. అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు ఆ అశ్వత్థామను చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'ఏను జుమ్మ వచ్చిన వాఁడన్' ఈ ధృష్టద్యుమ్నుడి వాక్యంలోని 'ఏను' అనే పదం మీ తండ్రి వధకై పుట్టిన ధృష్టద్యుమ్నుడను అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వాక్యధ్వని. దీనితో 'మీ తండ్రినే సంహరించే శక్తి గల నాకు నీవొక లెక్కా?' అనే అర్థం ధ్వనించటంచేత ఇది వ్యంగ్యార్థంచేత భాసించే అర్థశక్తిమూల ధ్వని.

క. 'మీ తండ్రికి నే మృత్యువ । నై తోఁచినవాఁడ నగుట యట్లుండె; నినుం
జూత మట సనక డగ్గఱు । మా తలఁకక; వలదు రిత్తమాటలు మనకున్. 128

ప్రతిపదార్థం: మీ తండ్రికిన్= మీ తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు; నేన్= నేను; మృత్యువను+ఐ= మృత్యుదేవతనై; తోఁచినవాఁడను= ఆవిర్భవించినవాడను; అగుటన్= కావటం; అట్లు+ఉండెన్= అట్లా ఉండనీ; నినున్= నిన్ను; చూతము= చూస్తాం; అట+చనక= అటుగా వెళ్ళక; తలఁకక= భయపడక అనగా ధైర్యంగా; డగ్గఱుమా= దగ్గరికి రా; మనకున్= మన ఇద్దరికి; రిత్తమాటలు= వ్యర్థ ప్రలాపాలు; వలదు= వద్దు.

తాత్పర్యం: 'మీ తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు నేను మృత్యువుగా అవతరించాను - అది అట్లా ఉండనీ; నీ పరాక్రమ మెంతటిదో చూస్తాము. తొలగిపోక ఇటురమ్మ! మనమధ్య వ్యర్థప్రలాపాలతో పనిలేదు.

వ. అనియె నట్లయ్యిరువురును నొండొరులం బరుసంబులు పలుకుచుం బలు దెఱంగుల మెఱుంగుటమ్ముల నే ట్లాడి; రట్టియెడ. 129

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని అన్నాడు (ధృష్టద్యుమ్నుడు అశ్వత్థామతో అన్నాడని భావం); ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరు; ఒండొరులన్= పరస్పరంగా; పరుసంబులు= కఠినమైన మాటలు; పలుకుచున్= మాట్లాడుకొంటూ; పలు తెఱంగుల= అనేక విధాలైన; మెఱుంగు+అమ్ములన్= తళతళ మెరుస్తూ ఉన్న అనగా తీక్ష్ణములైన బాణాలతో; ఏట్లాడిరి= యుద్ధం చేశారు; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్నుడు అశ్వత్థామతో అన్నాడు: ఆ విధంగా వారిద్దరూ పరస్పరం పరుషాలు పలుకుతూ పలురకాలైన వాడిబాణాలతో యుద్ధం చేశారు. ఆ సమయంలో.

మ. ధనువుం గేతువుఁ ద్రుంచి, సారథిని రథ్యవ్రాతముం గూల్చి, యే
పునఁ బాంచాల తనూజు వెల్గొడుగు సొంపున్ వమ్ము గావించి, యా
తని పార్శ్వంబుల యోధవీరశతముం దన్మాన్యులన్ ముప్పురం
దునిమెన్ ద్రోణసుతుండు రాజు వొగడన్ దోర్వర్గ దుర్వారుఁ డై. 130

సారథిని= రథసారథిని; రథ్యవ్రాతమున్= రథానికున్న గుఱ్ఱాల సమూహాన్ని (నాలుగు గుఱ్ఱాలను); కూల్చి= కూలజేసి; ఏపునన్= విజృంభణంతో అనగా విజృంభిస్తూ; పాంచాల తనూజు= పాంచాలరాజు కుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడియొక్క; వెల్+గొడుగు= శ్వేతచ్ఛత్రంయొక్క; సొంపున్= అందాన్ని; వమ్ముకావించి= వ్యర్థం చేసి - అనగా శ్వేతచ్ఛత్రాన్ని భగ్నంచేసి; ఆతని పార్శ్వంబులన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి ఇరుపార్శ్వాలను అనగా పార్శ్వ రక్షకులను; యోధవీరశతమున్= నూరుగురు వీరయోధులను; తద్+మాన్యులన్= ఆ సేనలో శ్రేష్ఠులైన; మువ్వురన్= ముగ్గురు యోధులను; రాజు= దుర్యోధనుడు; పొగడన్= పొగడేటట్లు; దోర్గర్వదుర్వారుఁడు+ఐ= బాహుబలగర్వంచేత (శత్రువులకు) నివారింపశక్యం కానివాడై; తునిమెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ ధృష్టద్యుమ్నుడి విల్లును, ధ్వజాన్ని తెగగొట్టాడు. సారథిని, రథానికున్న అశ్వాలను కూల గొట్టాడు. ఇంకా విజృంభించి అతడి శ్వేతచ్ఛత్రాన్ని ఖండించాడు. అంతేగాక అతడి పార్శ్వరక్షకులుగా, అతడికై యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న నూరుమంది యోధులనేగాక ఆ సైన్యంలో ముఖ్యులైన ముగ్గురు యోధులను బాహుబల గర్వంతో నివారింప సాధ్యంకానివాడై దుర్యోధనుడు పొగడగా విక్రమించాడు.

వ. **ఇవ్విధంబున వైరివధం బాపాదించి సింహనాదంబు సేసిన యశ్వత్థామ కట్టెదుర నిలువలేక పాండవ పాంచాల సైనికులు సెల్లాచెద రైనం గని ధర్మజ సమీరసూనులు ససైన్యంబుగా నతనిం బొదివినం గురుపతియును గురుసమేతుం డయి సేనలతోడ నడరినన్ బలుకయ్యంబయ్యె; నప్పుడు విజయుండును మన ప్రజమీఁదఁ గవిసె; నా సమయంబున నంబష్ఠ శిబివంగాది దేశంబుల బలంబులు భీమసేనుచేత మ్రగ్గె; నా సమయంబున మగధ మద్ర వంగాంబష్ఠాది దేశంబుల బలంబుల సవ్యసాచి సమయించినం గని కినిసి ద్రోణుండు వాయవ్య బాణంబునఁ గౌంతేయుల మొనలఁ జొక్కాకుల చందంబునం దూలం జేసిన.131**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; వైరివధంబు= శత్రుసంహారాన్ని; ఆపాదించి= చేసి; సింహనాదంబు= సింహ నాదాన్ని; చేసిన+అశ్వత్థామ కట్టెదురన్= చేసినటువంటి అశ్వత్థామ ముందర; నిలువలేక= నిలువటానికి సామర్థ్యం లేక;పాండవ పాంచాల సైనికులు= పాండవుల సైన్యాలు, పాంచాల సైన్యాలు కూడా; చెల్లాచెదరు+ఐనన్= మిక్కిలి చెదరిపోగా; కని= చూచి; ధర్మజ సమీరసూనులు= ధర్మతనయ వాయునందనులు (ధర్మరాజు భీముడు - ఈ ఇద్దరు); ససైన్యంబుగాన్= సైన్యంతో సహా (వచ్చి); అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; పొదివినన్= ఎదిరించగా; కురుపతియును= కురురాజు దుర్యోధనుడు కూడా; గురు సమేతుండు+అయి= ద్రోణాచార్యసహితుడై; సేనలతోడన్= సైన్యంతో (వచ్చి); అడరినన్= విజృంభించగా; బలుకయ్యంబు+అయ్యెన్= గొప్ప యుద్ధం జరిగింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; విజయుండును= అర్జునుడు కూడా; మన ప్రజమీఁదన్= మన సేనాజనంపై; కవిసెన్= లంఘించాడు; ఆ సమయంబునన్= అదే సమయంలో; మగధ, మద్ర, వంగ, అంబష్ఠ ఆది - దేశంబుల బలంబులు= మగధదేశం, మద్రదేశం, వంగదేశం, అంబష్ఠదేశం మొదలైన దేశాలనుండి వచ్చిన సైన్యాలు; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సమయించినన్= సంహరించగా; కని= చూచి; కినిసి= కోపించి; ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; వాయవ్య బాణంబునన్= వాయువు - దేవతగా గలిగిన బాణంతో - అనగా వాయవ్యాస్త్రంతో; కౌంతేయుల మొనలన్= పాండవుల సైన్యాలను; చొక్కాకుల చందంబునన్= ఎండుటాకులవలె; తూలన్+చేసినన్= చెదరిపోయే విధంగా చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శత్రుసంహారం చేసి సింహనాదం చేసిన అశ్వత్థామను ఎదిరించి యుద్ధం చేయలేక పాండవ పాంచాల సైనికులు చెల్లాచెదరైపోయారు. అది చూచి ధర్మరాజు భీముడు సేనాసహితంగా వచ్చి అతడిని ఎదుర్కొన్నారు. ఇది గమనించిన దుర్యోధనుడు ద్రోణాచార్యులను వెంట నిడుకొని గొప్ప సైన్యంతో వచ్చి వారిపై విజృంభించాడు. యుద్ధం ఘోరంగా జరిగింది. అప్పుడు అర్జునుడు కూడా మన సైన్యంమీద విజృంభించాడు. అంతలోనే అంబష్ఠ శిబి వంగాది దేశాల సైన్యాలు భీమునిచేత చచ్చాయి. అప్పుడే అర్జునుడు మగధ మద్ర వంగదేశాల సైన్యాలతో పాటు ఇతర దేశాల సైన్యాలను కూడ సంహరించాడు. అది చూచి ద్రోణుడు కోపించి వాయవ్యాస్త్రాన్ని పాండవసైన్యంపై సంధించి సైన్యాన్ని ఎండుటాకుల వలె పడగొట్టగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సోమదత్తుఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం.7-136-12)

క. **'అలిగి నరుఁడు భీముఁడు నిరు । గెలఁకుల నయ్యస్త్రగురునిఁ గిట్టి శరౌఘం**
బులఁ దేల్చిన మగుడ ననికిఁ । దలకొని వడి నురవడించెఁ దత్సైన్యంబుల్. 132

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడున్= అర్జునుడూ; భీముఁడున్= భీమసేనుడూ; అలిగి= కోపించి; ఇరు+కెలఁకులన్= రెండువైపుల; ఆ+ అస్త్రగురునిన్= అస్త్రవిద్యాగురుడైన ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; కిట్టి= చేరి; శర+ఓఘంబులన్= బాణాల ప్రవాహాలతో; తేల్చినన్= తేల్చగా; మగుడన్= మళ్ళీ; తత్సైన్యంబుల్= ఆ పాండవసైన్యాల; అనికిన్= యుద్ధానికి; తలకొని= సిద్ధపడి; వడిన్= వేగంగా; ఉరవడించెన్= విజృంభించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడూ, భీముడూ కోపించి ఆ ద్రోణాచార్యుడికి రెండువైపుల చేరి, అతడిని బాణాల ప్రవాహంలో ముంచెత్తారు. ఆ పాండవసైన్యాలు మళ్ళీ యుద్ధానికి తలపడి, వేగంగా విజృంభించాయి.

తే. **అధిపతియు నస్త్రగురుఁడు బేరగ్గలికలఁ । దఱుమఁ జతురంగములుఁ బేర్చి యుఱక వారి**
మొనలతోఁ దాఁకి గాండీవ ముక్త విశిఖ । శిఖల వేఁడిమి కోటఱి చెదరి పఱచె. 133

ప్రతిపదార్థం: అధిపతియున్= కురురాజు దుర్యోధనుడును; అస్త్రగురుఁడున్= ద్రోణాచార్యుడును; పేరు+అగ్గలికలన్= గొప్ప ఉత్సాహాలతో; తఱుమన్= తరుముతూ ఉండగా; చతురంగములున్= చతురంగ సైన్యాలు; పేర్చి= విజృంభించి; ఉఱక= లక్ష్య పెట్టక; వారిన్= వారిని; మొనలతోన్= సేనలతో; తాఁకి= ఢీకొని; గాండీవ= గాండీవమనే అర్జునుడి వింటినుండి; ముక్త= విడువ బడిన; విశిఖ= బాణాలయొక్క; శిఖల వేఁడిమికిన్= జ్వాలల వేడికి; ఓటఱి= బలహీనమై; చెదరి పఱచెన్= చెదరిపోయి పరుగెత్తాయి (పాండవుల సేనలపై పడిన కౌరవసేనలు అర్జునుడి బాణజ్వాలలకు తట్టుకొనలేక చెల్లాచెదరై పరుగులు తీశాయని భావం).

తాత్పర్యం: కురురాజు దుర్యోధనుడూ, కుమారుల అస్త్రవిద్యా గురువు ద్రోణుడూ పెద్ద ఉత్సాహంతో (పాండవుల సైన్యాలను) తరుముతూ ఉంటే మీ చతురంగబలాలు కూడా పాండవసేనపై విజృంభించాయి. ఆ సమయంలో అర్జునుడు తన గాండీవ ధనువునుండి విడిచిన బాణజ్వాలలవేడికి బలహీనపడి మీ సైన్యాలు చెల్లాచెదరైపారిపోయాయి.

వ. **అట్టియెడ సోమదత్తుండు సమరోల్లాసంబునం బాండవ సైనికుల 'నిలు నిలు' మని యదల్చుచు నిల్చినం గనుంగొని సాత్యకి యతనితోడం దలపడినం దత్సంగ్రామంబు భీమం బయ్యె నందు. 134**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; సోమదత్తుండు= భూరిశ్రవసుడి తండ్రి సోమదత్తుడు; సమర+ఉల్లాసంబునన్=

యుద్ధోత్సాహంతో; పాండవ సైనికులన్= పాండవుల సైనికులను; నిలుము+నిలుము+అని= ఆగండి ఆగండి అని; అదల్చుచున్= బెదరిస్తూ; నిల్చినన్= నిలువగా; కనుంగొని= చూచి; సాత్యకి; అతనితోడన్= ఆ సోమదత్తుడితో; తలపడినన్= ఢీకొనగా; తద్+సంగ్రామంబు= ఆ యుద్ధం; భీమంబు+అయ్యెన్= భయంకరంగా సాగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సోమదత్తుడు యుద్ధోత్సాహంతో పాండవ సైనికులను ఎదుర్కొని నిలునిలుమని అదలిస్తూ నిలబడగా, సాత్యకి చూచి, అతడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు. ఆ యుద్ధం భయంకరమైంది. ఆ యుద్ధంలో.

సీ. **సాత్యకి వి ల్లర్ధచంద్ర బాణంబున । నఱికి యా బాహ్లిక నందనుండు**
ముప్పదేనమ్ముల నొప్పింప, నత డొండు । విలు గొని యాతని నలుఁగుటమ్ము
లైదింట నేసి మహారజత, ధ్వజం । బిలఁ గూల్చి ధనువు; సెక్కలుగఁ జేసెఁ
జిఱునవ్వుతో నాతఁ డుఱక వేఱొక వింట । నేట్లాడఁగా భీముఁ డేసె నపుడు

తే. **దాఁకి మీ తండ్రిపై ఘటోత్కచుఁడు వైచెఁ । బరిఘమును; నది దునిమె నక్కురువరేణ్యుఁ;**
డపుడు హయ సారథులఁ జంపి యతని యుసుఱు । గొనియె బలు నారసమున నా శినివరుండు.135

ప్రతిపదార్థం: ఆ బాహ్లిక నందనుండు= ఆ సోమదత్తుడు; సాత్యకి విల్లు= సాత్యకి ధనువును; అర్ధచంద్ర బాణంబునన్= అర్ధచంద్రాకార బాణంతో; నఱికి= తెగగొట్టి; ముప్పదేను+అమ్ములన్= ముప్పదిఅయిదు బాణాలతో; నొప్పింపన్= నొప్పి పుట్టిస్తూ ఉండగా; అతండు= ఆ సాత్యకి; ఒండువిల్లు= రెండో ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; ఆతనిన్= ఆ సోమదత్తుడిని; అలుఁగు+అమ్ములు+ఐదింటన్= అయిదు తీక్ష్ణములైన బాణాలతో; ఏసి= కొట్టి; మహారజతధ్వజంబు= బంగారు ధ్వజాన్ని; ఇలన్= భూమి మీద; కూల్చి= కూలగొట్టి; ధనువు= విల్లును; చెక్కలుగన్= ముక్కలుగా; చేసెన్= చేశాడు; చిఱునవ్వుతోన్= మందహాసంతో; అతఁడు= ఆ సోమదత్తుడు; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; వేఱు+ఒకవింటన్= మరియొక ధనువుతో; ఏట్లాడఁగాన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉంటే; అపుడు= అదే సమయంలో; భీముఁడు= భీమసేనుడు; తాఁకి= డీకొని; మీ తండ్రిపైన్= మీకు తండ్రి వరుసయైన సోమదత్తుడిపై; ఏసెన్(బాణాలు) వేశాడు - అనగా కొట్టాడు; మరియున్ ఘటోత్కచుఁడు= ఘటోత్కచుడు కూడా; పరిఘమును= పరిఘమనే ఆయుధాన్ని (ముండ్ల గుదియను); వైచెన్= వేశాడు; ఆ+కురువరేణ్యుఁడు= ఆ సోమదత్తుడు; అది= ఆ పరిఘాయుధాన్ని; తునిమెన్= తుత్తునియలు చేశాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆ శినివరుండు= ఆ సాత్యకి; హయసారథులన్= (ఆ సోమదత్తుడి) రథాశ్వాలను రథసారథిని కూడా; చంపి= సంహరించి; అతని+ఉసుఱున్= ఆ సోమదత్తుడి ప్రాణాన్ని; బలునారసమునన్= బలువైన బాణంతో; కొనియెన్= గ్రహించాడు (సంహరించాడని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ సోమదత్తుడు అర్ధచంద్రాకార బాణంతో సాత్యకి వింటిని నరికి, ముప్పయి అయిదు బాణాలతో అతడిని నొప్పించాడు. సాత్యకి మరొక వింటిని తీసికొని, అయిదు వాడిబాణాలు సోమదత్తుడిమీదవేసి, గొప్పదైన అతడి వెండిటెక్కాన్ని నేలగూల్చాడు. విల్లు ముక్కలు చేశాడు. సోమదత్తుడు చిరునవ్వుతో, ధైర్యంగా వేరొక వింటిని చేపట్టి బాణాలను ప్రయోగించాడు. అప్పుడు భీముడు సోమదత్తుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఘటోత్కచుడు పరిఘను వేశాడు. దానిని సోమదత్తుడు భగ్నం చేశాడు. అంతలో సాత్యకి బలమైన బాణంతో సోమదత్తుడి గుర్రాలను, సారథిని చంపి, అతడి ప్రాణాలను తీశాడు.

విశేషం: 'అపుడు తాఁకి మీ తండ్రిపై' అనే వాక్యం దేహళీ దీప న్యాయంగా వెనుకముందులకు అన్వయిస్తుంది. 'అపుడు తాఁకి మీ తండ్రిపై భీముడు ఏసెన్' అని, 'అపుడు తాఁకి మీ తండ్రిపై ఘటోత్కచుడు పరిఘమును వైచెన్' అని కూడా వాక్యార్థం ఏర్పడుతుంది. ఈ వాక్యార్థం ఏర్పడటానికే 'మరియు' అనే మాటతో వాక్యయోజనం చేసి వ్యాఖ్యానించటం జరిగింది.

క. **మారుతి యిమ్మెయి నక్కురు । వీరునిఁ జంపించి మోము వికసిల్లఁగఁ దాఁ**
బోరెడు నెప్పటి మునుము మ । హీరమణుల మీఁదఁ దఱిమె నిభపురనాథా! 136

ప్రతిపదార్థం: ఇభపురనాథా!= ఓ హస్తినపుర ప్రభువా! - ధృతరాష్ట్రా!; మారుతి= వాయునందనుడు భీముడు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; ఆ+కురువీరునిన్= ఆ కౌరవవంశవీరుడైన సోమదత్తుడిని; చంపించి= సంహరింపజేసి; మోము= ముఖం; వికసిల్లఁగన్= వికాసాన్ని అనగా సంతోషాన్ని పొందగా; తాన్= తాను; పోరెడు= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న; ఎప్పటి మునుము= ఇంతకు ముందటి వరుసలో నున్నటువంటి; మహీరమణుల మీఁదన్= రాజులపైకి; తఱిమెన్= పరుగుతీశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! భీముడు ఈ విధంగా ఆ సోమదత్తుడిని సాత్యకిచేత చంపించి, తానెంతో సంతోషించి, తాను అంతకుముందు యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న రాజులపైకి పరుగుతీశాడు.

ఉ. **చచ్చిన సోమదత్తుఁ గని సాత్యకిపై మనవారు గ్రమ్మినం**
జెచ్చెర ధర్మజుం డతనిఁ జేకొని వారలఁ దూలఁ దోలుడున్
వచ్చి గురుండు విల్ నఱికి వైచి సిడంబును డొల్లఁ జేసి మే
నుచ్చి చనంగ నేయ నతఁ డుద్భట రోష మహోగ్ర మూర్తి యై. 137

ప్రతిపదార్థం: చచ్చిన సోమదత్తున్= మరణించిన సోమదత్తుడిని; కని= చూచి; సాత్యకిపైన్= సోమదత్తుడిని సంహరించిన ఆ సాత్యకిపై; మనవారు= మన కౌరవ పక్షీయులైన యోధులు; క్రమ్మినన్= చుట్టుముట్టగా; చెచ్చెఱన్= వేగంగా; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; చేకొని= ఆదుకొని; వారలన్= ఆ కౌరవయోధులను; తూలన్= తొలగిపోయేటట్లు; తోలుడున్= తోలగా; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; వచ్చి= సమీపించి; విల్= ఆ ధర్మరాజు విల్లు; నఱికివైచి= విరగగొట్టి; సిడంబును= ధ్వజాన్ని; డొల్లన్+చేసి= పడగొట్టి; మేన్= శరీరాన్ని; ఉచ్చి చనంగన్= క్రుచ్చుకొని బయట వెడలేటట్లుగా; ఏయన్= బాణాన్ని ప్రయోగించగా; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఉద్భటరోష మహోగ్రమూర్తి ఐ= పెద్ద కోపంతో భయంకరమైన ఆకారం గలవాడై.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడు మరణించటం చూచి, మనవారు సాత్యకిమీద దండెత్తగా, అది గమనించిన ధర్మరాజు వెంటనే సాత్యకిని ఆదుకొని, మన యోధులను తొలగచేశాడు. అంతలోనే ద్రోణుడు వచ్చి ధర్మరాజు విల్లు నరికి ధ్వజాన్ని పడగొట్టి అతని శరీరం తూట్లు పడేవిధంగా బాణాలు ప్రయోగించాడు. దానితో ధర్మరాజు మహాకోపంతో భయంకరరూపం తాల్చి,

క. **వేఱొక విలు గొని యెమ్ముల । గీఱ మెఱుఁగు నారసముల గిఱికొలిపిన నో**
టాఱి మెయిం గ్రొన్నెత్తురు । వాఱ నతఁడు దేరిమీఁదఁ బడి మూర్ఛిల్లెన్. 138

ప్రతిపదార్థం: వేఱు+ఒక= మరియొక; విలు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; ఎమ్ములన్= ఎముకలను; గీఱన్= ఒరసి నొప్పి పుట్టేవిధంగా; మెఱుఁగు నారసములు= తీక్ష్ణములైన బాణాలను; గిఱికొలిపినన్= నాటగా; ఓటారి= బలాన్ని కోల్పోయి; మెయిన్= శరీరమందు; క్రొన్నెత్తురు= క్రొత్త నెత్తురు; పాఱన్= ప్రవహించగా; అతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యులు; తేరిమీఁదన్= రథంమీద; పడి= పడిపోయి; మూర్ఛిల్లెన్= మూర్ఛపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకొక ధనుస్సు తీసుకొని ఎముకలకు గ్రుచ్చుకొనే విధంగా ద్రోణుడి శరీరంలో వాడిబాణాలు నాటాడు. దానితో బలం కోల్పోయి ద్రోణుడు శరీరంమీద క్రొత్త నెత్తురు ప్రవహించగా, ఆ రథంమీదనే తూలిపడి మూర్ఛపోయాడు.

వ. కొండొక సేపునకు సేద దీఱి యక్కుంభసంభవుండు విజృంభించి వాయుదైవత్యం బగు శరం బేయుటయు నా భూవిభుండు దద్దేవతాకంబగు సాయకంబున శమియింపం జేసి పెల్లేసినం గని కృష్ణుం డతని కి ట్లనియె. 139

ప్రతిపదార్థం: కొండొక సేపునకున్= కొంతసేపటికి; సేద+తీఱి= తెప్పరిల్లి; ఆ+కుంభసంభవుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; విజృంభించి= చెలరేగి; వాయుదైవత్యంబు+అగు= వాయువు దేవతగా గలిగిన; శరంబు= బాణాన్ని; ఏయుటయున్= ప్రయోగించగానే; ఆ భూవిభుండు= ఆ ధర్మరాజు; తద్+దేవతాకంబు+అగు= ఆ వాయుదేవతాకమైన; సాయకంబునన్= బాణం అనగా అస్త్రంతో; శమియింపన్+చేసి= శాంతింపజేసి; పెల్లు+ఏసినన్= ఎక్కువగా (బాణాలతో) కొట్టగా; కని= చూచి; కృష్ణుండు; అతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కొంతసేపటికి ద్రోణాచార్యుడు మూర్ఛనుండి తేరుకొని మళ్ళీ చెలరేగాడు. పాండవసేనపై వాయవ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అది చూచి ధర్మరాజు తానుకూడా వాయవ్యాస్త్రాన్నే ప్రత్యస్త్రంగా ప్రయోగించి, దానిని శమింపజేశాడు. అంతేగాక ఎన్నో బాణాలు అతడిపై గుప్పించాడు. అది చూచి కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'నినుఁ బట్టఁ గుంభజుండు ప్ర । తిన సేయు టెఱుంగు; దతనిఁ దేఁకువ సెడి మా
ర్కొనఁ దగదు; నీకు భీముం । డని సేయు మొగమునఁ బొదువు మక్కురుసేనన్. 140

ప్రతిపదార్థం: (ఓ ధర్మరాజా!) నినున్= నిన్ను; పట్టన్= పట్టివేయటానికి (బంధించటానికి అని భావం); కుంభజుండు= ద్రోణుడు; ప్రతిన+చేయుట= ప్రతిజ్ఞ చేయటం; ఎఱుగుదు(వు)= తెలిసినవాడవు (కావున); అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; తేఁకువ= భయం; చెడి= నశించి; మార్కొనన్= ఎదిరించటానికి; నీకున్ తగదు (కాబట్టి); భీముండు; అని= యుద్ధం; చేయు మొగమునన్= చేసే వైపున; ఆ+కురుసేనన్= ఆ కౌరవసైన్యాన్ని; పొదువుము= ఎదిరించుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ద్రోణుడు నిన్ను పట్టుకొంటానని ప్రతిజ్ఞ చేయటం నీకు తెలుసు. అటువంటప్పుడు భయం వీడి నీ వతడితో యుద్ధానికి తలపడటం తగదు కాబట్టి, భీముడు యుద్ధం చేసే వైపునకు వెళ్ళి కౌరవసైన్యాన్ని ఎదిరించుము.

తే. ఇతని వధియించుటకు జనియించె నెవ్వఁ । డతఁడ యీతని తోడఁ బోరాడుఁ గాక!'
యనుడు నొక్కింత యూహించి యానృపాలుఁ । డరిగె; ద్రోణుండు ద్రుపద సైన్యమున కడరె. 141

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వఁడు= ఏ ధృష్టద్యుమ్నుడయితే; ఇతనిన్= ఈ ద్రోణుడిని; వధియించుటకున్= వధించటానికి; జనియించెన్= పుట్టాడో; ఆతఁడు+అ= ఆతడే; ఈతనితోడన్= ఈ ద్రోణుడితో; పోరాడున్+కాక= యుద్ధం చేయనీ (నీవు మాత్రం ఆ ద్రోణుడితో పోరాడవద్దు అని అవధారణార్థక 'అ' కారంచేత ధ్వనిస్తూ ఉన్నది); అనుడున్= అనగానే; ఒక్కింత= ఒక్కక్షణం; ఊహించి= ఆలోచించి; ఆ నృపాలుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; అరిగెన్= (ఆ వైపునకు) వెళ్ళాడు; (ఇక) ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ద్రుపదు సైన్యమునకున్= పాంచాల సైన్యానికై; అడరెన్= విజృంభించాడు. (పాంచాల సైన్యంతో యుద్ధం చేయటానికి తలపడ్డా డని భావం.)

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోణుడిని సంహరించటానికి ఏ ధృష్టద్యుమ్నుడయితే పుట్టాడో అతడే ఇతడితో పోరు సలుపుతాడు. నీవు వద్దు' అని కృష్ణుడు పలుకగానే ధర్మరాజు ఒక క్షణం విచారించి, భీముడు యుద్ధం చేసే వైపు వెళ్ళాడు. ఇక ద్రోణుడు కూడా పాంచాల సైన్యంతో యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు.

వ. అట్లు సని యుధిష్ఠిరుండు దన తమ్మునకుఁ బెను బ్రాపయ్యెఁ; నయ్యనిలసుతుండును సాత్యకియు ధృష్టద్యుమ్నుండును బరవసంబు సేసినఁ గృప కర్ణ కలశభవులు గడఁగి; రయ్యుభయ సైనికోత్తములు సంరంభంబునం బేర్చిన సైన్యద్వయంబును రయంబునం గలయన్ బెరసినం బెందూళి యెగసి తఱితోఁ గవియుదెంచు దమంబునకుం దోడుపడి చూడ్కులు నిగుడనీకున్నను దమకంబునం దమ తమ పేళ్ళు బిరుదులు నుగ్గడించుచు నగ్గలిక సొంపునను సన్నల నుద్దేశంబుల నద్దెస నిద్దెస వీరులు వోరుచుండ నంధకారం బతిసాంద్రంబై చిక్కుపఱిచె; నట్టియెడ బిట్టడరి పాండవు లుద్దండ బాహాసంపదలు సూపిన నేపఱి కౌరవబలంబులు గలఁగి చీకాకు పడి చీఁకటి కతంబునం గూడుకొనంగానక పలుదెసలఁ దొలంగి పొలుపఱిన నయ్యాచార్యుండు ధైర్యంబు మెఱయ దుర్యోధనుం గూర్చుకొని యుద్దామ సామర్థ్యంబున సకల చతురంగంబులం బూఁచున ట్లొనర్చి యొక్క మోహరంబుగా నమర్చి, యం దగ్రభాగంబునం దాను నిలిచి యిరు గెలంకుల నశ్వత్థామ సౌబలుల నునిచి నడుకొన శల్యు నిలిపి యన్నరేంద్రుండు వెన్నుదన్ని నిలుచునట్లు సేసె ననుటయు; ధృతరాష్ట్రుండు సంజయునితో నిత్తెఱంగునం బన్ని బహుల తిమిరంబున సమరం బెట్లు సేసి రని యడిగిన నతం డతని కిట్లను - నా సమయంబున నక్కురు భూపాలుఁడు దమ కాలుబలంబుల నెల్ల నాయుధంబులు పెట్టి దివియలు పట్ట నియోగించిన. 142

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చని= వెళ్ళి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; తన తమ్మునకున్= తన సోదరుడైన భీమసేనునకు; పెనుప్రాపు+అయ్యెన్= పెద్ద అండ అయ్యాడు; ఆ+అనిలసుతుండును= ఆ వాయునందనుడు - భీముడు; సాత్యకియున్= సాత్యకీ; ధృష్టద్యుమ్నుండును= ధృష్టద్యుమ్నుడూ; బరవసంబు+చేసినన్= ధైర్యం చూపగా; కృప కర్ణ కలశభవులు= కృపుడు, కర్ణుడు, ద్రోణుడు; కడంగిరి= (యుద్ధం చేయటానికి) పూనుకొన్నారు; ఆ+ఉభయ సైనికోత్తములు= ఆ ఇరువైపులలోని యోధ శ్రేష్ఠులు; సంరంభంబునన్= తొందరగా; పేర్చిన సైన్యద్వయంబును= మోహరించిన రెండు సేనలు; రయంబునన్= వేగంగా; కలయన్= అంతటను; బెరసినన్= వ్యాపించగా; పెందూళి= పెద్ద దుమ్ము; ఎగసి= పైకి లేచి; (ఏం చేసిందంటే); తఱితోన్= అదనుతో- ఆ సమయాన; కవియుదెంచు= అలముకొన్న; తమంబునకున్= చీకటికి; తోడుపడి= సహాయపడి; చూడ్కులు= చూపులను; నిగుడనీకున్నను= ప్రసరింపజేయకుండా ఉన్నప్పటికీ (చీకటికి ధూళి తోడై కంటిచూపును ఆనకుండా చేసినప్పటికి కూడా అని భావం); తమకంబునన్= ఉత్సాహంతో; తమ తమ పేళ్ళు= తమ తమ నామధేయాలను; బిరుదులను= శౌర్య చిహ్నంగా వచ్చిన మారుపేర్లను; ఉగ్గడించునన్= పేర్కొంటూ; అగ్గలిక సొంపునను= ఉత్సాహాధిక్యంతో (యుద్ధం చేయాలనే ఉత్సాహం మిక్కుటంగా ఉన్నది కాబట్టి అని భావం); సన్నలన్= సంజ్ఞలతో; ఉద్దేశంబులన్= ఊహలతో; ఆ+దెసన్= ఆ వైపున; ఈ+దెసన్= ఈ వైపునను; వీరులు= యోధులు; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా; అంధకారంబు= చీకటి; అతిసాంద్రంబు+ఐ= మిక్కిలి దట్టమై; చిక్కు+పఱిచెన్= చిక్కు కలుగజేసింది (ఆ దట్టమైన అంధకారం స్వ పర భేదాన్ని గుర్తించకుండా చేసి చిక్కుపెట్టిందని భావం); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; బిట్టు= మిక్కిలి; అడరి= విజృంభించి; పాండవులు= ధర్మరాజాదులు; ఉద్దండ బాహాసంపదలు= గొప్ప భుజబల శోభలను - అనగా గొప్ప భుజ పరాక్రమాన్ని; చూపినన్= చూపగా; ఏపు+అఱి= ఆధిక్యం తగ్గి; కౌరవబలంబులు= కౌరవసేనలు; కలఁగి= కలతజెంది; చీకాకుపడి= చెదరిపోయి; చీఁకటి కతంబునన్= చీకటి కారణాన; కూడుకొనన్+కానక= ఒకచోట గుమిగూడలేక; పలుదెసలన్= పలు దిక్కులకు; తొలంగి= తొలగిపోయి (అనగా పారిపోయి); పొలుపు= ఒప్పు; అఱినన్= నశించిపోగా; ఆ+ఆచార్యుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ధైర్యంబు= ధీరభావం; మెఱయన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; దుర్యోధనున్= కురురాజు దుర్యోధనుడిని; కూర్చుకొని= వెంట పెట్టుకొని; ఉద్దామ సామర్థ్యంబునన్= గొప్ప సామర్థ్యంతో; సకల చతురంగంబులన్= సమస్తమైన చతురంగసైన్యాన్ని; పూఁచునట్లు+ఒనర్చి= (యుద్ధానికి) పూనుకొనే విధంగా చేసి; ఒక్క మోహరంబుగాన్= ఒక

వ్యూహంగా; అమర్చి= ఏర్పరచి; అందున్= ఆ వ్యూహంలో; అగ్రభాగంబునన్= ముందటిభాగంలో; తాను= ద్రోణుడు తనకు తాను; నిలిచి= ఉండి; ఇరు+కెలంకులన్= రెండువైపుల అనగా రెండు ప్రక్కలలో; అశ్వత్థామ సౌబలులన్= అశ్వత్థామను, శకునిని; ఉనిచి= ఉంచి; నడుకొనన్= నడిమి ప్రదేశాన; శల్యున్= శల్యుడిని; నిలిపి= ఉంచి; ఆ+నర+ఇంద్రుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వెన్నుదన్ని= వెంబడించి; నిలుచునట్లు= నిలిచేవిధంగా - సైన్యాన్ని అనుసరిస్తూ అన్ని కోణాలనుండి రక్షిస్తూ ఉండే విధంగా అని భావం; చేసెన్= చేశాడు; అనుటయున్= అని చెప్పగానే; ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయునితోన్= ఈ భారతకథను చెపుతున్న సంజయుడితో (ఇట్లా అడిగాడు); ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; పన్ని= (సైన్యాన్ని) మోహరించి; బహులతిమిరంబునన్= చిమ్మచీకటిలో; సమరంబు= యుద్ధం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేసిరి?= చేశారు?; అని= ఈ విధంగా; అడిగినన్= అడుగగా; అతండు= సంజయుడు; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; ఆ సమయంబునన్= చీకటి అలుముకొన్న ఆ సమయాన; ఆ+కురుభూపాలుఁడు= ఆ కురురాజు దుర్యోధనుడు; తమ కాలుబలంబులన్+ఎల్లన్= తమ పదాతిదళాన్నంతా; ఆయుధంబులు= ఆయుధాలను; పెట్టి= క్రిందపెట్టి - విడిచి అని భావం; దివియలు= దివిటీలను; పట్టన్= పట్టుకొనటానికి; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ ధర్మరాజు వెళ్ళి తన తమ్ముడు భీముడికి పెద్దఅండగా నిలిచాడు. ఇక ఆ భీముడు, సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్నుడు - ఈ ముగ్గురు ఎదుర్కొంటూ ఉంటే కృపుడు, కర్ణుడు, ద్రోణుడు వారితో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ ఇరుపక్షాల యోధముఖ్యులు వెంటనే సైన్యాన్ని సమాయత్తం చేశారు. రెండుపక్షాల సైన్యాలు కలియబడ్డాయి. దానితో పెద్ద ధూళి చెలరేగి ఆ సమయాన అలముకొన్న చీకటికి తోడుకాగా సైనికులకు చూపు అగపడకున్నా, యుద్ధోత్సాహంతో తమ తమ పేర్లు బిరుదులు పేర్కొంటూ సంజ్ఞలతో ఊహలతో గుర్తించి ఇరువైపుల యుద్ధం చేస్తుండగా చీకటి దట్టమై చిక్కుపరచింది. అప్పుడు పాండవులు మిక్కిలి విజృంభించి బాహుబల సంపదలు చూపగా, వారి ధాటికి తట్టుకొనలేక మీ సైన్యం ఆ గాఢాంధకారంలో ఎటూకానక సామర్థ్యం నశించి చెదరిపోయింది. మళ్ళీ ఏకం కాలేకపోయింది. అప్పుడు ద్రోణాచార్యుడు ధైర్యంగా దుర్యోధనుడిని వెంట తీసికొని, మన సైన్యానికి ధైర్యం కలుగజేసి, ఒక వ్యూహంగా సేనను మలచాడు. ద్రోణుడు ఆ వ్యూహానికి మొదటిభాగాన తానే స్వయంగా నిలిచి, ఇరుపార్శ్వాలలో అశ్వత్థామను, శకునిని నిలిపాడు. శల్యుడిని మధ్యభాగాన ఉంచాడు. దుర్యోధనుని సేనకు వెన్నుదన్నుగా నిలిపాడు. ఇట్లా సంజయుడు చెప్పుతూ ఉండగా ధృతరాష్ట్రుడు - 'ఓ సంజయా! చీకట్లు అంతగా వ్యాపించి చూపులు ఆనలేదుకదా! మరి యుద్ధం ఎట్లా చేశారు?' అని అడుగగా, సంజయుడు 'ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు పదాతిదళాలను ఆయుధాలను విడిచి దివిటీలు పట్టుకొమ్మని ఆదేశించాడు. అప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **మున్నాపని మానుసులం । గ్రన్నన పతి సంఘటింపఁగాఁ బనిచిన సం**
పన్నంబుగ నొడఁగూర్చిన । నున్నత కరదీప నికర ముజ్జ్వలితముగన్. **143**

ప్రతిపదార్థం: మున్ను= మొదట; ఆ పనిన్= ఆ కార్యాన్ని; క్రన్నన్+అ= తొందరగానే; సంఘటింపఁగాన్= చేసేటట్లు; మానుసులన్= మనుష్యులను; పతి= రాజు (దుర్యోధనుడు); పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగానే; సంపన్నంబుగన్= సిద్ధంగా; ఒడన్+కూర్చినన్= చేసినవెంటనే; ఉన్నత కర దీప నికరము= ఎత్తైన దివిటీల సమూహాన్ని; ఉజ్జ్వలితముగన్= ప్రజ్వలితంగా.

తాత్పర్యం: 'మొదట ఆ పని చేయాలి' అని దుర్యోధనుడు మనుష్యులను నియోగించాడు. వారు ఆ దివిటీల పనిని తొందరగా సిద్ధం చేశారు. అప్పుడు (పదాతివర్గాలు) ఎత్తైన ఆ దివిటీల సమూహాన్ని ప్రకాశవంతంగావెలిగేటట్లు.

వ. **చేసికొని యప్పదాతి వర్గంబులు దివియలు దెచ్చిన నద్ధరణివరుండు రథంబున కైదును, గరికి మూఁడును, దురంగంబున కొండును నియతంబుగాఁ బట్టించి మఱియు వానికెలంకులను గేతనంబులకును దగం బట్టునట్లు సేసి, వెండియు మోహరంబు ముందటను బార్శ్వంబులను బిఱుందను బ్రభలు నిగుడం బొడవుగా నెత్తిపట్టం బనిచిన, నవ్వెలుంగు నింగికి నేలకుం జాలి పొలిచె; నట్టియెడ మణి భూషణంబులను రత్నకేతనంబులను వివిధాయుధంబులను బ్రతిప్రభలు ప్రజ్వరిల్ల శోభిల్లి నీ సైన్యం బొప్పెఁ; నప్పుడు పాండవ బలంబునను రథంబునకుం బదియును గరికేడును దురంగంబునకు రెండునుగాఁ దత్ప్రకారంబునం గర దీపికాలోకం బాలోకనీయం బయ్యెఁ; నయ్యవసరంబున నయ్యస్త్రగురుఁడు మధ్యందినమార్తాండు పగిదిం బ్రదీప్తమూర్తియై వెలుంగ నమ్మనుజపతి యనుజన్ములతో ని ట్లనియె.** **144**

ప్రతిపదార్థం: చేసికొని= (దివిటీలను ప్రజ్వలితంగా) ఒనర్చి; ఆ+పదాతివర్గంబులు= ఆ కాలుబలముల సమూహాలు; దివియలు= దివిటీలను; తెచ్చినన్= తేగా; ఆ+ధరణివరుండు= ఆ రాజు దుర్యోధనుడు; రథంబునకున్= రథానికి; ఐదును= అయిదు దివిటీలను; కరికిన్= గజానికి; మూఁడును= మూడు దివిటీలను; తురంగంబునకున్= గుర్రానికి; ఒండును= ఒక దివిటీని; నియతంబుగాన్= విధిగా; పట్టించి= పట్టేవిధంగా చేసి; మఱియున్= మరియు, అంతేగాక; వానికెలంకులను= ఆ రథాదుల పార్శ్వభాగాలలో; కేతనంబులకును= ధ్వజాలకు కూడా; తగన్= తగినవిధంగా; పట్టునట్లు+చేసి= పట్టించి; వెండియున్= మఱియు; మోహరంబు ముందటను= వ్యూహానికి ముందుభాగాన; పార్శ్వంబులన్= ప్రక్కలకు; పిఱుందను= వెనుకభాగానకూడా; ప్రభలు= కాంతులు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; పొడవుగాన్= ఎత్తుగా; ఎత్తిపట్టన్= లేవనెత్తి పట్టుకొనేందుకు; పనిచినన్= నియోగించగా; ఆ+వెలుంగు= ఆ వెలుగు; నింగికిన్= ఆకాశానికి; నేలకున్= భూమికి; చాలి= సరిపడి; పొలిచెన్= ఒప్పింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; మణిభూషణంబులను= మణిమయభూషణాలతో; రత్నకేతనంబులను= రత్నఖచిత ధ్వజాలతో; వివిధ+ ఆయుధంబులను= అనేకాలైన ఖడ్గాద్యాయుధాలతో; ప్రతిప్రభలు= ప్రతిఫలించిన కాంతులు; ప్రజ్వరిల్లన్= వెలుగొందగా; శోభిల్లి= ప్రకాశించి; నీ సైన్యంబు= నీ సేన; ఒప్పెన్= ఒప్పింది; అప్పుడు= అదే సమయంలో; పాండవ బలంబునను= పాండవుల సైన్యంలోకూడా; రథంబునకున్= రథానికి; పదియును= పది దివిటీలు; కరికిన్= ఏనుగుకు; ఏడును= ఏడు దివిటీలు; తురంగంబునకున్= అశ్వానికి; రెండును= రెండు దివిటీలు; కాన్= ఉండేటట్టు; తద్+ప్రకారంబునన్= ఆ విధంగా; కర దీపికా= చేదివిటీలయొక్క; ఆలోకంబు= వెలుగు; ఆలోకనీయంబు+అయ్యెన్= చూడదగినదయింది; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఆ+అస్త్రగురుఁడు= ఆ అస్త్రవిద్యాగురువు అనగా ద్రోణుడు; మధ్యందిన మార్తాండు పగిదిన్= మట్టమధ్యాహ్న సూర్యుడివలె; ప్రదీప్తమూర్తి ఐ= వెలుగొందుతున్న ఆకారం కలవాడై; వెలుంగన్= ఒప్పుతూ ఉండగా; ఆ+మనుజపతి= ఆ రాజు అనగా దుర్యోధనుడు; అనుజన్ములతోన్= (తన) తమ్ములతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: చేసుకొని పదాతిదళాలు దివిటీలు తేగానే, దుర్యోధనుడు రథానికి అయిదుదివిటీల చొప్పున, ఏనుగుకు మూడు చొప్పున, అశ్వానికి ఒకటి చొప్పున ఆ దివిటీలను విధిగా పట్టించాడు. మరియు వాటికి రెండు వైపుల ధ్వజాలకు దివిటీలు ఏర్పరచాడు. వ్యూహానికి ముందుభాగంలో, ఇరువైపుల, వెనుకభాగంలో కాంతులు విరజిమ్మే విధంగా పొడవుగా దివిటీలను ఎత్తిపట్టించగా, ఆ కాంతులు ఆకాశాన భూమిపైన వలసినంతగా ప్రసరించాయి. అంతేగాక ఆ దివిటీల కాంతులు మణిభూషణాలు రత్నధ్వజాలు ఆయుధాలు - వీటి అన్నింటిలో ప్రతిఫలించి ద్విగుణీకృతంగా భాసిల్లాయి. ఇక పాండవసైన్యంలో కూడా రథానికి పది, గజానికి ఏడు, అశ్వానికి రెండు చొప్పున దివిటీలను పట్టించారు. ఆ సైన్యంకూడా దివిటీలప్రకాశంతో మిక్కుటంగా చూడ ముచ్చటగొల్పింది. ఆ సమయంలో ఆ ద్రోణాచార్యుడు మట్టమధ్యాహ్న సూర్యుడివలె వెలుగొందాడు. అది చూచి దుర్యోధనుడు తన తమ్ములతో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ. ద్రోణుడిని మధ్యందిన మార్తాండునితో పోల్చటం చేత ఉపమాలంకారం. మధ్యందినమున్నంతవరకే ఆ సూర్యుడు వెలుగొంది తరువాత తన ప్రకాశాన్ని కోల్పోతాడు కాబట్టి ఈ ద్రోణుడిట్లా వెలుగొందటం తాత్కాలికమే - శాశ్వతంకాదు అనే అనిష్టార్థాన్ని సూచిస్తూ ఉన్నది.

తే. **'శల్య కృతవర్మ ముఖ యోధ సమితిఁ గూర్చి । కొని మహోద్యోగమున మీరు కుంభజన్ము**
చెంత కా ద్రుపదాత్మజుఁ జేరకుండ । నాఁగు' డొరు లెల్లవారల నతఁడు గెలుచు.' **145**

ప్రతిపదార్థం: మీరు= సోదరులారా! మీరు; శల్య కృతవర్మ ముఖయోధ సమితిన్= శల్యుడు, కృతవర్మ మొదలైన యోధులవర్గాన్ని; కూర్చికొని= కూడగట్టుకొని; మహా+ఉద్యోగమునన్= గొప్ప ప్రయత్నంతో (ఏం చేయాలంటే); కుంభజన్ముచెంతకున్= ద్రోణాచార్యుడి సమీపానికి; చేరకుండన్= రాకుండా; ఆ ద్రుపదాత్మజున్= ఆ ద్రుపదుడి తనయుడగు ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఆఁగుఁడు= ఆపండి; అతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఒరులు+ఎల్లవారలన్= ఇతరులనందరినీ; గెలుచున్= గెలుస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సోదరులారా! మీరు శల్యుడు, కృతవర్మ మొదలైన యోధులసమూహాన్ని కూడగట్టుకొని, తీవ్రప్రయత్నంతో ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణాచార్యుడిని సమీపించకుండా ఆపండి. ద్రోణుడు మిగిలినవారినందరినీ గెలుస్తాడు.'

విశేషం: ద్రుపదుడు తన వైరాన్ని తీర్చుకొనటానికి తపస్సుచేసి, ద్రోణవధకై పొందినవాడు ధృష్టద్యుమ్నుడు. కాబట్టి 'అతడు ద్రోణుడిని సమీపించకుండా ఆపండి' అని అనటంలోని ఆంతర్యాన్ని 'ద్రుపదాత్మజున్' అనేపదం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. అతడు తప్ప పాండవసేనలో మరే వీరుడూ ద్రోణుడిని జయించేవాడు లేడనే అర్థం కూడా ఆ ధ్వనిచే స్ఫురిస్తూ ఉన్నది. ఈ అర్థమంతా మూలంలో వాచ్యంగా ఉన్నది.

పాండవ కౌరవ వీరుల ద్వంద్వ యుద్ధము (సం.7-139-22)

వ. **పదంపడి యా ధృష్టద్యుమ్నుం బరిమార్చు, కిరీటిం గర్ణుండును, భీమసేనుని నేనును గెలుతు' మని పలికి బలంబులకుఁ జేయివీచి కడంగిన, నెదిరి సేనయు నురవడింప నెన్నండును జూడవినంబడని యట్టి బవరంబయ్యెఁ; బాండవాగ్రజుండుఁ దన దొరల ద్రోణుమీఁదం గవియుం డని పనిచి, తానును దఱిమిన, నమ్మనుజపతిం గృతవర్మయు, సాత్యకిని భూరియు, సహదేవు రాధేయుండును , వాయుసూను సుయోధనుండును, నకులుని శకునియు, శిఖండిఁ గృపాచార్యుండును, బ్రతివింధ్యుని దుశ్శాసనుండును, ఘటోత్కచుని గురుపుత్రుండును, బాంచాల విభుని వృషసేనుండును, మత్స్యరాజును మద్రేశ్వరుండును, శతానీకునిఁ జిత్రసేనుండును, నర్జునుని యలంబుసుండునుం దలపడి; రిట్లు గురుని నొంపను రక్షింపను బూని మఱియు ననేకు లనేకులఁ దార్కొనిరి; సోమక సైన్యంబు సమయించు నక్కుంభసంభవుని ధృష్టద్యుమ్నుండు మార్కొనియె; నట్టియెడ.** **146**

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత; ఆ ధృష్టద్యుమ్నున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని; పరిమార్చు= సంహరించే; కిరీటిన్= అర్జునుడిని; కర్ణుండును= కర్ణుడూ; భీమసేనునిన్= భీముడిని; నేనును= నేను అనగా దుర్యోధనుడు; గెలుతుము= గెలుస్తాం; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; బలంబులకున్= సైన్యాలకు; చేయివీచి= చేయి కదలించి అనగా సంజ్ఞచేసి; కడంగినన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్న వెంటనే; ఎదిరిసేనయున్= శత్రుసైన్యం కూడా; ఉరవడింపన్= విజృంభించగా; ఎన్నండును= ఏనాడు కూడా; చూడ వినంబడని+అట్టి= చూడనట్టి విననట్టి; బవరంబు= యుద్ధం; అయ్యెన్= అయింది; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవుల అన్న ధర్మరాజు; తన దొరలన్= తనకు సహాయంగా వచ్చిన రాజులను; ద్రోణుమీఁదన్= ద్రోణుడిపై; కవియుండు+అని= ఉద్యమించండి

అని; పనిచి= పంపి; తానును, ధర్మరాజు కూడా; తఱిమినన్= (ద్రోణుడిపైకి) పరుగిడగా; ఆ+మనుజపతిన్= ఆ ధర్మరాజును; కృతవర్మయున్= కృతవర్మా; సాత్యకి; భూరియున్= భూరి అనే కురువంశరాజు; సహదేవున్= సహదేవుడిని; రాధేయుండును= కర్ణుడు; వాయుసూనున్= భీముడిని; సుయోధనుండును= దుర్యోధనుడు; నకులునిన్= నకులుడిని; శకునియున్= శకుని; శిఖండిన్= శిఖండిని; కృపాచార్యుండును= కృపాచార్యుడూ; ప్రతివింధ్యునిన్= ప్రతివింధ్యుడిని; దుశ్శాసనుండును= దుశ్శాసనుడు; ఘటోత్కచునిన్= ఘటోత్కచుడిని; గురుపుత్రుండును= ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; పాంచాల విభునిన్= పాంచాలరాజు ద్రుపదుడిని; వృషసేనుండును= వృషసేనుడు; అర్జుననిన్= అర్జునుడిని; అలంబుసుండును= అలంబుసుడు అనే రాక్షసుడు; తలపడిరి= ఢీకొన్నారు; (ద్రోణుడిపైకి వెళ్ళకుండా నిరోధించారని భావం); ఇట్లు= ఈ విధంగా; గురునిన్= ద్రోణుడిని; నొంపను= బాధించటానికి; రక్షింపను= రక్షించటానికి; పూని= ఉద్యమించి; మఱియున్= ఇంకా; అనేకులు= పలువురు; అనేకులన్= పలువురిని; తార్కొనిరి= ఢీకొన్నారు- పాండవ పక్షీయులు ద్రోణుడిపైకి పరుగుతీస్తూ ఉంటే, కౌరవపక్షీయులు వారిని వెళ్ళకుండా నిరోధించారు; సోమకసైన్యంబు= సోమకసైన్యాన్ని; సమయించు+ఆ+కుంభసంభవునిన్= సంహరించే ఆ ద్రోణాచార్యులను; ధృష్టద్యుమ్నుండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; మార్కొనియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: తరువాత ధృష్టద్యుమ్నుడిని చంపుతాడు. అర్జునుడిని కర్ణుడు జయిస్తాడు. భీముడిని నేను గెలుస్తాను.' అని పలికి సైన్యాలకు చేతితో కదలిపొండని సంజ్ఞ చేశాడు దుర్యోధనుడు. తాను కూడా పోరాడటానికి కదిలాడు. శత్రుసైన్యం కూడా విజృంభించింది. ఇక ఆ యుద్ధంతీరు ఎన్నడూ కూడా ఇంతకుముందు చూడలేదు, వినలేదు. అప్పుడు ధర్మరాజు తనవారిని ద్రోణుడిమీదికి యుద్ధానికి పంపాడు. అంతేకాక తాను కూడా ద్రోణుడిపైకి పోరాడటానికి వెళ్ళుతూ ఉంటే కృతవర్మ ఎదుర్కొన్నాడు. ఇట్లే సాత్యకిని భూరి అనే అతడు, సహదేవుడిని కర్ణుడు, భీముడిని దుర్యోధనుడు, నకులుడిని శకుని, శిఖండిని కృపాచార్యుడు, ప్రతివింధ్యుడిని దుశ్శాసనుడు, ఘటోత్కచుడిని అశ్వత్థామ, ద్రుపదరాజును వృషసేనుడు, విరాటరాజును శల్యుడు, శతానీకుడిని చిత్రసేనుడు, అర్జునుడిని అలంబుసుడనే రాక్షసుడు అడ్డగించి ద్రోణుడిపైకి వెళ్ళకుండా నిలిపి యుద్ధం చేశారు. పాండవపక్షీయులేమో ద్రోణుడిని ఢీకొనటానికి వెళ్ళుతూ ఉంటే కౌరవపక్షీయులు ద్రోణుడిని రక్షించటానికి, పాండవపక్షీయులను అటు వెళ్ళకుండా ఆపి వారితో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ సందర్భంలో ఎందరో ఎందరితోనో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. పేర్లు లెక్కించి చెప్పటం సాధ్యంకాదు. ద్రోణుడు సోమకసైన్యంతో పోరాడుతూ దానిని హతమార్చాడు. అట్టి సమయంలో ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'గురుని నొంపను రక్షింపను' అనే చోట యథాసంఖ్యాలంకారం. 'ధర్మరాజాదులు గురుని నొంపను బూని తలపడిరి- కృతవర్మాదులు గురుని రక్షింపను బూని తలపడిరి' అనేవిధంగా అన్వయం. 'మఱియు ననేకులు అనేకులతో తార్కొనుటకు' కూడా కారణం ఇదియే.

సీ. **పాండవాగ్రజుని చాపము ద్రుంచెఁ గృతవర్మ; । యతఁ డొండు విలు గొని యతని నొంచె;**
ధనువును దునిమి హస్తం బుచ్చిపో శక్తి । యడరింప వేఱ శరాసనంబు
గొని హయ సూతులఁ గోదండంబును బొడి । సేసి హార్దిక్యుండు సెలఁగి యేసె
నరనాయకుఁడు గృపాణముగొన్న నఱకెఁ । దోమరముఁ బూనిన రూపుమాపి మఱువుఁ

తే. **బఱియలుగఁ జేసి తనువునఁ బఱపె నార । సంబు; లిట్లమ్మహాబలు చటుల విక్ర**
మంబు దుస్సహ మగుడు నమ్మానవేంద్రుఁ । డనికిఁ దొలఁగిన గురుబల మలరె నధిప! **147**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కృతవర్మ; పాండవ+అగ్రజుని చాపము= ధర్మరాజు విల్లు; త్రుంచెన్= తెగవేశాడు; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఒండువిలు= ఇంకో విల్లు; కొని= తీసికొని; అతనిన్= ఆ కృతవర్మను; నొంచెన్= నొప్పించాడు - అనగా యుద్ధం చేశాడు; ధనువును= ఆ కృతవర్మ ధనుస్సును; తునిమి= తునుకలు చేసి; హస్తంబు= చేతిని; ఉచ్చిపోన్= చీల్చుకొనిపోయే విధంగా; శక్తి= శక్త్యాయుధాన్ని; అడరింపన్= ప్రయోగించగా; వేఱు+అ= వేరే; శరాసనంబు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; హయసూతులన్= అశ్వాలను, రథసారథిని కూడా; కోదండంబును= ధనువును; పొడి+చేసి= చూర్ణంచేసి - ధర్మరాజు రథమునకున్న అశ్వాలను అతడి సారథిని సంహరించి అతడి ధనుస్సును కూడా తెగగొట్టి అని భావం; హార్దిక్యుండు= కృతవర్మ; చెలఁగి= చెలరేగి; ఏసెన్= బాణాలను ప్రయోగించాడు; నరనాయకుఁడు= ధర్మరాజు; కృపాణము= ఖడ్గాన్ని; కొన్నన్= గ్రహించగానే; నఱకెన్= ఖండించాడు; తోమరమున్= తోమరాన్ని; పూనినన్= పట్టుకోగానే; రూపుమాపి= ధ్వంసంచేసి; మఱువున్= కవచాన్ని; పఱియలుగన్+చేసి= ఛిన్నంచేసి; తనువునన్= శరీరంపై; నారసంబులు= బాణాలను; పఱపెన్= వ్యాపింపచేశాడు - అనగా శరీరమంతటా బాణాలతో కొట్టాడని భావం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మహాబలు చటుల విక్రమంబు= గొప్ప బలంగల ఆ కృతవర్మ అందమైన పరాక్రమం; దుస్సహము+అగుడున్= సహించరానిది కాగా; ఆ+మానవ+ఇంద్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; అనికిన్= యుద్ధానికి - యుద్ధంనుండి అని భావం; తొలఁగినన్= తొలగిపోగా; కురుబలము= (మీ) కౌరవసైన్యం; అలరెన్= సంతోషించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కృతవర్మ ధర్మరాజు విల్లు తెగగొట్టాడు. వెంటనే అతడు మరో విల్లు గ్రహించి, ఆ కృతవర్మను బాణాలతో నొప్పించాడు, అతడి వింటిని ముక్కలు చేసి శక్త్యాయుధాన్ని అతడిపై ప్రయోగించాడు. అది అతడిచేతిని చీల్చుకొనిపోయింది. అయినా ఆ కృతవర్మ వేరొక ధనుస్సును తీసికొని ధర్మరాజు రథానికున్న గుర్రాలను, సారథిని సంహరించాడు. మరియు అతడి ధనువును కూడా నుగ్గునుగ్గు చేశాడు. ధర్మరాజు ఖడ్గాన్ని గ్రహించాడు. దాన్నికూడ నరికివేశాడు. వెంటనే తోమరాన్ని ధర్మరాజు తీసికొనగా దానిని కూడ నశింపజేశాడు. అంతేకాక ధర్మరాజు కవచాన్ని తూట్లుపడే విధంగా చేసి, ఆ ధర్మరాజు శరీరంలో ఎన్నో బాణాలు నాటాడు. ఇక ధర్మరాజు ఆ కృతవర్మ యుద్ధాన్ని సహించలేకపోయాడు. వెంటనే యుద్ధభూమినుండి తొలగిపోయాడు. అది చూచి మీ కౌరవసేనలో సంతోషం ఉప్పొంగింది.

క. భూరియు శినివరుఁడు శరా । సారము లొండొరులమీఁద సరిఁ బఱపి వడిం
బోరునెడ భల్లమున నా । కౌరవు విలు ద్రుంచె సత్యకసుతుం డధిపా! 148

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; భూరియున్= భూరి అనే కురువీరుడు; (మరియు) శినివరుఁడు= సాత్యకి; శర+ఆసారములు= బాణధారలు; ఒండొరులమీఁదన్= ఒకరు మరియొకరిపైన పరస్పరం; సరిన్= సమంగా; పఱపి= వ్యాపింపజేసి; వడిన్= వేగంగా; పోరునెడన్= యుద్ధం చేసే సమయంలో; భల్లమునన్= భల్లమనే బాణంతో; ఆ కౌరవువిలున్= ఆ కురువంశీయుడగు భూరియొక్క విల్లును; సత్యకసుతుండు= సాత్యకి; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: భూరి, సాత్యకి ఈ ఇరువురు ఒకరిపై మరియొకరు సమానంగా బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తూ వేగంగా యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ కురువంశీయుడైన భూరియొక్క విల్లును సాత్యకి ఒక భల్లంతో విరుగగొట్టాడు.

ఆ. త్రుంచి మేను గాఁడఁ దూపులు నిగిడింప । నాతఁ డొండు వింట నతని నొంచి
ధనువు దునుమఁ గోప మినుమడి యై శక్తిఁ । ద్రెళ్ళ వైచె శినివరేణ్యుఁ డతని. 149

ప్రతిపదార్థం: త్రుంచి= ఆ భూరివిల్లును తెగవేసి; మేను= శరీరాన్ని; కాఁడన్= క్రుచ్చుకొనే విధంగా; తూపులు= బాణాలను; నిగిడింపన్= ప్రయోగించగా; ఆతఁడు= ఆ భూరి; ఒండువింటన్= మరియొక విల్లుతో; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; నొంచి= నొప్పించి; ధనువు= విల్లును; తునుమన్= త్రుంచగా; కోపము= కోపం; ఇనుమడి ఐ= రెట్టింపై; శినివరేణ్యుఁడు= సాత్యకి; అతనిన్= ఆ భూరిని; త్రెళ్ళన్= పడిపోయేటట్లు అనగా - మరణించేవిధంగా; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధంతో; వైచెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆభూరి (యొక్క) ధనుస్సును త్రుంచి, శరీరంపైబాణాలు నాటాడు. వెంటనే ఆ భూరి మరియొక ధనుస్సును తీసికొని ఆ సాత్యకిని బాణాలతో నొప్పించి, అతడి ధనుస్సును ముక్కలు చేశాడు. దానితో సాత్యకికి కోపం రెండింతలైనది. శక్త్యాయుధాన్ని భూరిపై ప్రయోగించాడు. దానితో భూరి మరణించాడు.

వ. ఇట్లు సాత్యకి చేతం జచ్చిన భూరిం జూచి భారద్వాజపుత్రుం డతని పయిం గవియుటయు ఘటోత్కచుండు 'నిలునిలు' మని యెలుంగు సూపి దొడ్డ తూపు లడరించిన నతం డవి మగిడించి పెల్లేసిన నేదు వెఱిగినట్లయ్యసురవరుండు దశవిశిఖంబులు రయంబున నురంబునఁ గ్రుచ్చిన మూర్ఛవచ్చి యమ్మేటిజోదు కేతుదండం బవలంబించి. 150

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సాత్యకిచేతన్= సాత్యకిచేత; చచ్చినభూరిన్= మరణించిన భూరి అనే రాజును; చూచి; భారద్వాజపుత్రుండు= ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; అతనిపయిన్= ఆ సాత్యకిపై; కవియుటయున్= తలపడగానే; ఘటోత్కచుండు= ఘటోత్కచుడు; నిలు నిలుము+అని= ఆగాగు అని; ఎలుంగు+చూపి= కంఠధ్వని చేసి (పెద్దగా అరచి అని భావం); దొడ్డతూపులు= దృఢమైన బాణాలను; అడరించినన్= ప్రయోగించగా; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; అవి= ఆ బాణాలను; మగిడించి= త్రిప్పికొట్టి; పెల్లు= అధికంగా; ఏసినన్= బాణాలతో కొట్టగా; ఏదు= ముండ్లపంది; పెఱిగినట్లు= చెలరేగినవిధంగా; ఆ+అసురవరుండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; దశవిశిఖంబులు= పదిబాణాలను; రయంబునన్= వేగంగా; ఉరంబునన్= వక్షఃస్థలంలో; క్రుచ్చినన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టగా; మూర్ఛవచ్చి= మూర్ఛవస్తున్నట్లయి తెలివి కోల్పోతున్నట్లు తోచి; ఆ+మేటిజోదు= ఆ యోధశ్రేష్ఠుడు అశ్వత్థామ; కేతుదండంబు= ధ్వజస్తంభాన్ని; అవలంబించి= పట్టుకొని;

తాత్పర్యం: ఇట్లా సాత్యకిచేత మరణించిన భూరిని చూచి అశ్వత్థామ, సాత్యకి నెదుర్కొనటానికి ఉద్యమించగా, ఘటోత్కచుడు అశ్వత్థామను 'నిలు నిలు' మని పెద్దగా అరుస్తూ అడ్డుకొని అతడిపై దృఢమైన బాణాలను ప్రయోగించాడు. వెంటనే అశ్వత్థామ ఆ బాణాలను త్రిప్పికొట్టటమే కాక, ఆ ఘటోత్కచుడిని దృఢమైన బాణాలతో నొప్పించాడు. అప్పుడు ఘటోత్కచుడు ముండ్లపంది విజృంభించినట్లు చెలరేగిపోయి, పదిబాణాలతో ఆ అశ్వత్థామను వక్షఃస్థలంలో వేగంగా కొట్టాడు. దానితో అశ్వత్థామకు మూర్ఛవచ్చినట్లయి ఆ రథంమీదనే ధ్వజస్తంభాన్ని ఆనుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆలోనన తెలిసి మెఱుఁగు । వాలిక నారసము దైత్యువక్షమున వెసం
గీలించిన నరదముపై । సోలిపడుడుఁ దేరు దొలఁగ సూతుఁడు దోలెన్. 151

ప్రతిపదార్థం: ఆలోననన్+అ= అంతలోనే; తెలిసి= తెలివి పొంది - మూర్ఛదేరి అని భావం; మెఱుఁగు= తళతళ మెరుస్తూ ఉన్న; వాలిక= దీర్ఘమైన; నారసము= బాణాన్ని; దైత్యువక్షమునన్= ఆ ఘటోత్కచుడి ఱొమ్ములో; కీలించినన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగా; అరదముపైన్= రథంపై; సోలి= మూర్ఛపోయి; పడుడున్= పడిపోయిన వెంటనే; సూతుఁడు= ఆ ఘటోత్కచుడి సారథి; తేరు= రథాన్ని; తొలఁగన్= రణరంగంనుండి తొలగిపోయే విధంగా; తోలెన్= తోలాడు. (ఇట్లు అశ్వత్థామ తాకిడికి తట్టుకోలేక మూర్ఛిల్లిన ఘటోత్కచుడిని రథచోదకుడు రణరంగానికి దూరంగా తీసికొని వెళ్ళాడని భావం).

తాత్పర్యం: అంతలోనే తెలివి పొంది, ఆ ఘటోత్కచుడి వక్షంలో దృఢమైన, తీక్ష్ణమైన బాణంతో కొట్టాడు. వెంటనే ఆ ఘటోత్కచుడు ఆ దెబ్బకు ఆగలేక సొమ్మసిల్లి, రథంపై ఒరిగాడు. అది గమనించి, సారథి ఆ రథాన్ని ప్రక్కకు తీసికొని వెళ్ళాడు.

క. భీముఁడుఁ గురుపతియు శర । స్తోమము లొండొరులమీఁదఁ దొరఁగించుచు ను
ద్దామాంభోద పిహిత రవి । సోముల చందమున నొప్పుచుం బోరునెడన్. 152

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీమసేనుడు; కురుపతియున్= దుర్యోధనుడు; శరస్తోమములు= బాణాల సమూహాలను; ఒండొరుల మీఁదన్= ఒకరు మరియొకరిపై; తొరఁగించుచున్= వర్షించుకుంటూ (ఉండేటప్పుడు); ఉద్దామ= గొప్ప; అంభోద= మేఘాలచేత; పిహిత= కప్పబడిన; రవిసోముల= సూర్యచంద్రుల; చందమునన్= విధాన; ఒప్పుచున్= ప్రకాశిస్తూ; పోరు+ఎడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: భీమ దుర్యోధనులు ఒకరినొకరు బాణసమూహంతో కప్పుకొంటూ, పెద్ద మేఘాలు కప్పివేసి సూర్యచంద్రులవలె ప్రకాశిస్తూ యుద్ధం చేసే సమయంలో.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'రవి సోముల చందమున' అనేటప్పుడు ఉపమాలంకారం. దానిచేత భీమ దుర్యోధనులు పరస్పరం కనబడనంత దట్టంగా బాణాలు ప్రయోగిస్తూ యుద్ధం చేశారనే విషయం ప్రకృతంలో ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. ఇది అలంకారకృత వస్తుధ్వని.

చ. ధనువు సిడంబుఁ ద్రుంచి సముదగ్రత భీముఁడు మేను నొంప న
మ్మనుజవిభుండు వేఱొక సమగ్రబలం బగు చాప మెత్తి యా
యనమెయిఁ గాఁడ విల్ విఱుగునట్లుగ నేసిన నొండువింట న
య్యనిలజుఁ డేడు నారసము లా నృపు గాత్రమునందుఁ గ్రుచ్చుచున్. 153

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీమసేనుడు; ధనువున్= ఆ దుర్యోధనుడి ధనుస్సును; సిడంబున్= ధ్వజాన్ని; త్రుంచి= తెగవేసి; సముదగ్రతన్= ఔద్ధత్యంతో అనగా గర్వంతో; మేనున్= దుర్యోధనుడి శరీరాన్ని; నొంపన్= నొప్పించగా; ఆ+మనుజ విభుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వేఱొక సమగ్ర బలంబు+అగు= మరియొక బలిష్ఠమైన; చాపము= విల్లు; ఎత్తి= తీసికొని; ఆయనమెయిన్= ఆ భీముడి శరీరంలో; కాఁడన్= క్రుచ్చుకొనే విధంగా; విల్= ధనుస్సు; విఱుగునట్లుగన్= విరిగిపోయే విధంగానూ; ఏసినన్= బాణాలతో కొట్టగా; ఒండు వింటన్= మరో ధనుస్సుతో; ఆ+అనిలజుఁడు= ఆ వాయునందనుడు, భీముడు; ఏడు నారసములు= ఏడుబాణాలను; ఆ నృపగాత్రమునందున్= ఆ రాజు అనగా దుర్యోధనుడి శరీరంలో; క్రుచ్చుచున్= నాటుకపోయేటట్లు చేస్తూ.

తాత్పర్యం: భీముడు, దుర్యోధనుడి ధనుస్సును, ధ్వజాన్ని ముక్కలు చేసి, గర్వం ప్రదర్శిస్తూ అతడి శరీరాన్ని, బాణాలతో నొప్పింపగా, దుర్యోధనుడు వేరే ధనుస్సును - మహాదృఢమైన దానిని గ్రహించి భీముడి శరీరం నొప్పి పుట్టే విధంగా, అతడి ధనుస్సు విరిగేవిధంగా చేయగా, అప్పుడు భీముడు మరొకవిల్లు గ్రహించి ఏడుబాణాలతో దుర్యోధనుడిని కొట్టి శరీరాన్ని గాయపరిచాడు.

చ. విలు దునుమాడి వెండియును విండులు నా ల్గతఁ డెత్త నెత్త ను
త్తలముగఁ ద్రుంచి వైచె గదఁ దత్తురగంబుల సూతుఁ జంప న
గ్గలమగు భీతి రాజు దొలఁగన్ వెస దాఁటుడుఁ గాన కాతఁడుం
బొలిసెనకాఁ దలంచి మదిఁ బొంగి వృకోదరుఁ డార్చె; నార్చినన్. 154

ప్రతిపదార్థం: విలు= ధనుస్సును; తునుమాడి= తునుకలు చేసి; వెండియున్= మళ్ళీ; అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; నాల్గు విండులు= నాలుగు ధనువులను; ఎత్తన్+ఎత్తన్= ఎత్తుతూ పోతూ ఉండగా; ఉత్తలముగన్= వేగంగా; త్రుంచివైచెన్= త్రుంచివేశాడు; గదన్= గదతో; తద్+తురగంబులన్= అతడి అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; చంపన్= సంహరించగా; అగ్గలము+అగు= అధికమైన; భీతిన్= భయంతో; రాజు= దుర్యోధనుడు; తొలఁగన్= తొలగిపోగా; వెసన్= తొందరగా; దాఁటుఁడున్= దాటినంతనే; కానక= గుర్తించక; ఆతఁడున్= ఆ దుర్యోధనుడును; పొలసెను+అ+కాన్= మరణించియే ఉండవచ్చును అని; తలంచి= అనుకొని; మదిన్= మనస్సులో; పొంగి= ఎంతో సంతోషించి; వృకోదరుఁడు= భీముడు (తోడేలు పొట్టవంటి పొట్ట గలవాడు కాబట్టి భీముడికి ఆ పేరు); ఆర్చెన్= సింహనాదం చేశాడు; ఆర్చినన్= ఆర్వగా.

తాత్పర్యం: విల్లును ముక్కలు చేసి, అతడు మళ్ళీ విల్లెత్తాడో లేదో మళ్ళీ తునుకలు చేశాడు. ఇట్లా నాలుగు విల్లులను ఖండించాడు. అంతేకాక గదతో ఆ దుర్యోధనుడి రథానికున్న అశ్వాలను, సారథిని సంహరించాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు విపరీతభయంతో యుద్ధంమాని, వేగంగా అక్కడినుండి అగపడకుండా వెళ్ళగా అతడు మరణించాడనే భావించి భీముడు సింహనాదం చేశాడు. ఆ సింహనాదానికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఉస్మానియా ప్రతిలో 'జావ' అనే పాఠానికి చూపిన 'జంప' అనే పాఠాంతరం ప్రకృతానుగుణమగుటచేత గ్రహించటం జరిగింది.

వ. మన మూఁకలు నట్లకాఁ దలంచి హాహాకారంబులతో నాకులతం బొందె; నందలి జనంబులు ప్రమదంబునం జెలంగి రక్కౌరవేంద్రుండు వేఱొక్క తేరెక్కి తోఁచినం గని యెల్లవారును డిందుపడిరి ; కర్ణ సహదేవులు సముదీర్ణ విక్రమంబు వెలయం బెనంగునప్పుడు. 155

ప్రతిపదార్థం: మన మూఁకలు= మన సైన్యాలు; అట్లు+అ= అట్లాగే; కాన్+అయినట్టుగా+తలంచి= అనుకొని, అనగా దుర్యోధనుడు మరణించాడనే భావించి; హాహాకారంబులతోన్= హా హా (అయ్యో! అయ్యో!) అనే ఆర్తధ్వనులతో, అనగా దుఃఖాతిశయంతో 'హా హా' అని అరుస్తూ; ఆకులతన్= వ్యాకులభావాన్ని; పొందెన్= పొందాయి; అందలి జనంబులు= ఆ పాండవ పక్షంలో ఉండే జనులు; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; చెలంగిరి= నినాదం చేశారు; (అంతలోనే) ఆ+కౌరవేంద్రుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వేఱొక్క తేరు= మరియొక రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; తోఁచినన్= దర్శనమీయగానే; ఎల్లవారును= అందరూ (ఇరువైపుల వారందరూ - అని భావం); డిందుపడిరి= ఉపశమించారు (చెలరేగటాలు మానారు!); కర్ణసహదేవులు= కర్ణుడును, సహదేవుడును; సముదీర్ణ విక్రమంబు= గొప్ప పరాక్రమం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; పెనంగునప్పుడు= యుద్ధం చేసే సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మన సైన్యాలు కూడా దుర్యోధనుడు మరణించాడనే భావించి హాహాకారాలు చేస్తూ కలతనొందాయి. పాండవసైన్యాలు సంతోషంతో సింహనాదాలు చేశాయి. ఇంతలో దుర్యోధనుడు వేరొకరథంపై కూర్చొని దర్శనమివ్వటంతో అందరు సద్దుమణిగారు. కర్ణ సహదేవులు గొప్ప పరాక్రమంతో యుద్ధం చేస్తుండగా

క. అమ్మాద్రీసుతుఁ డేపునఁ । దొమ్మిది వాలమ్ము లొడలఁ దూర్చిన నతిరో
షమ్మునఁ గర్ణుండు దదం । గమ్ములు నొప్పించెఁ దీవ్రకాండ శతమునన్. 156

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మాద్రీసుతుఁడు= ఆ సహదేవుడు; ఏపునన్= విజృంభణతో; తొమ్మిది వాలు+అమ్ములు= తొమ్మిది తీక్ష్ణములైన బాణాలను; ఒడలన్= కర్ణుడి శరీరాన; తూర్చినన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టగా; కర్ణుండు; అతి రోషమ్మునన్= మిక్కిలి కోపంతో; తీవ్ర కాండశతమునన్= వాడి అయిన నూరుబాణాలతో; తద్+అంగంబులు= ఆ సహదేవుడి శరీరావయవాలను; నొప్పించెన్= నొప్పించాడు - నొప్పి పుట్టేవిధంగా కొట్టాడని భావం.

తాత్పర్యం: ఆ సహదేవుడు విజృంభించి కర్ణుడిని తొమ్మిది తీక్ష్ణములైన బాణాలతో కొట్టి, శరీరాన్ని గాయపరచగా, కర్ణుడు మహాకోపంతో అతని అవయవాలను వంద వాడిబాణాలతో నొప్పించాడు.

వ. ఇట్లు సహదేవుం బొదివి రాధేయుండు. 157

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సహదేవున్= సహదేవుడిని; పొదివి= మర్దించి అనగా నుగ్గునుగ్గు చేసి; రాధేయుండు= కర్ణుడు.

తాత్పర్యం: కర్ణు డీ విధంగా సహదేవుడిని ఆక్రమించి.

చ. రయమున విల్లు ద్రుంచిన పరాక్రమ మొండొక వింటఁ జేయఁగా
హయముల సూతుఁ జంపుటయు నాతఁడు ఖడ్గము ఖేటకంబు ని
ర్భయముగఁ బుచ్చుకొన్న బహు బాణములం దునుమాడె నన్యదు
ర్జయ మగు లావునం గడువెసన్ గద వైవ నడంచె నవ్వుచున్. 158

ప్రతిపదార్థం: రయమునన్= వేగంగా; విల్లున్= విల్లును; త్రుంచినన్= విరుగగొట్టగా; ఒండు+ఒకవింటన్= మరియొక ధనుస్సుతో; పరాక్రమము= విక్రమించటం; చేయఁగాన్= చేస్తూ ఉంటే; హయములన్= అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; చంపుటయున్= సంహరించగానే; అతఁడు= ఆ సహదేవుడు; ఖడ్గమున్= కత్తిని; ఖేటకంబున్= డాలును; నిర్భయముగన్= భయం అనేది లేక; పుచ్చుకొన్నన్= తీసికొనగానే; బహుబాణములన్= అనేక బాణాలతో; తునుమాడెన్= తునకలు చేశాడు; అన్యదుర్జయము+అగు= ఇతరులకు జయింపరాని; లావునన్= (బాహు) బలంతో; కడు వెసన్= మిక్కిలి వేగంతో; గదన్= గదను; వైవన్= వేయగా; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అడంచెన్= అణచివేశాడు - మధ్యలోనే ఆ గదను కర్ణుడు ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: (కర్ణుడు) వెనువెంటనే సహదేవుడి ధనువును ముక్కలు చేశాడు. ఆ సహదేవుడు వేరొక విల్లు తీసికొని విక్రమించాడు. అంతలోనే కర్ణుడు సహదేవుడి రథానికున్న అశ్వాలను, సారథిని సంహరించాడు. వెంటనే సహదేవుడు కత్తి డాలు తీసికొని, నిర్భయంగా పోరాటాని కుపక్రమించగానే, కర్ణుడు అనేక బాణాలతో వాటిని ముక్కలు చేశాడు. అప్పుడు సహదేవుడు అన్యులు ఆపసాధ్యంకాని బాహుబలంతో మిక్కిలి వేగంగా కర్ణుడి పైకి గదను విసరగా, కర్ణు డా గదను నవ్వుతూ కిందపడేటట్టు చేశాడు.

వ. దానం బెండువడక యప్పాండు నందనుండు. 159

ప్రతిపదార్థం: దానన్= దానిచేత; బెండు+పడక= బలహీనం కాక, నిరుత్సాహపడక; ఆ+పాండునందనుండు= ఆ సహదేవుడు.

తాత్పర్యం: సహదేవుడు అందుకు నిరుత్సాహపడక

కర్ణుఁడు సహదేవుని వింటికోపునం బొడుచుచు నవమానించుట (సం. 7-141-12)

ఆ. శక్తివైవ నిశితచక్రంబు నిగిడింప । వరుస నదియు నిదియు వ్రయ్యలయ్యు
దునియ లయ్యు నేలఁ దొరఁగంగఁ జేసి పె । ల్లేసి, తెరలుటయును నెయ్దె నతఁడు. 160

ప్రతిపదార్థం: (సహదేవుడు) శక్తిన్= శక్త్యాయుధాన్ని; వైవన్= వేయగా; నిశితచక్రంబు= పదునైన తన రథచక్రాన్ని; వరుసన్= క్రమంగా; నిగిడింపన్= ప్రయోగించగా; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; పెల్లు= మిక్కిలి; ఏసి= బాణాలతో కొట్టి; అదియున్= ఆ

శక్తి; ఇదియున్= ఈ చక్రం; వ్రయ్యలు+అయ్యున్= ముక్కలై కూడా; తునియలు+అయ్యున్= తునకలై (అదియు వ్రయ్యలయ్యు ఇదియు తునియలయ్యు అని వరుసగా అన్వయం;) నేలన్= భూమిపై; తొరఁగంగన్= పడిపోయేటట్లు; చేసి= చేసి; తెరలుటయు నున్= తొలగిపోతూ ఉండగా, రణాన్ని వీడిపోతూ ఉండగా; అతఁడు= కర్ణుడు; ఎయ్దెన్= వెంబడించాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ సహదేవుడు) కర్ణుడిపైకి శక్త్యాయుధాన్ని, తరువాత రథచక్రాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ రెండూ కర్ణుడి బాణాలకు తునకలుగా మారి నేలగూలాయి. ఇంకా కూడా కర్ణుడు సహదేవుడిని బాణాలతో కొట్టాడు. నిరాయుధుడైన సహదేవుడు ఆ కర్ణుడిధాటికి ఆగలేక రణంనుండి నిష్క్రమిస్తూ ఉంటే కర్ణుడు అతడిని వెంబడించాడు.

విశేషం: పెల్లేసినవాడు, ఎయ్దినవాడు= వెంబడించినవాడు కర్ణుడు; తెరలినవాడు సహదేవుడు. అదేవిధంగా అన్వయించి అర్థాన్ని గ్రహించాలి. కొంచెం అర్థభ్రాంతి అయ్యే అవకాశం ఉండుటచేత ఈ విధంగా వివరించవలసి వచ్చింది. సహదేవుడు ప్రయోగించింది రథచక్రం కాని చక్రాయుధం కాదు. దానికి సంస్కృతమూలం శ్లో॥ "శక్తిం చిక్షేప కర్ణాయ తా మప్యస్యాచ్ఛిన చ్ఛరైః । ససంభ్రమం తత స్తూర్ణ మవప్లుత్య రథోత్తమాత్ । సహదేవో మహారాజ! దృష్ట్వా కర్ణం వ్యవస్థితమ్ । రథచక్రం ప్రగృహ్యాజౌ ముమోచాధిరథిం ప్రతి." (ద్రోణ. 167/10,11) చివరకు ఏ ఆయుధమూ లేక రణమునుండి వైదొలగాడు సహదేవుడు - ఆ సంస్కృత మూలశ్లోకం ఇంతకుముందే ఉదాహరించబడింది.

వ. ఇత్తెఱంగునఁ గర్ణుండు గదిసి నిశ్చేష్టితుండగు సహదేవు నాలోకించి, కుంతి మాటలు దలంచి, యొండు సేయ నొల్లక యల్లన వింటికోపునం గడుపు వొడిచి నవ్వుచు 'నెక్కుడైన పగఱ నుక్కునం దలపడకు; మల్ల వాఁడె నరుండు గురుసేనతోడ బిరుదై పెనంగెడు; నతని కడకుం బొ' మ్మని పలికి పోయె; నక్కుమారుండును నట్లు గర్ణునేటులను మాటలను గడునొచ్చి తన బ్రదుకునకు రోయుచుం బోయి వేఱొక్క రథం బెక్కె; మత్స్య మద్రేశ్వరులు జంభవాసవుల చందంబున సమరంబు సేయు సమయంబున నా శల్యుండు. 161

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; కర్ణుండు; కదిసి= సమీపించి; నిశ్చేష్టితుండు+అగు= చేష్టలు దక్కి ఉన్నటువంటి; సహదేవున్= సహదేవుడిని; ఆలోకించి= చూచి; కుంతి మాటలు= కుంతి మాటలను; తలంచి= తలచుకొని; ఒండు= అన్యం; చేయన్= చేయటానికి; ఒల్లక= ఇష్టపడక; వింటికోపునన్= వింటికొనతో; కడుపున్= ఉదరభాగాన్ని; పొడిచి= పొడిచివేసి; నవ్వుచున్= మందహాసం చేస్తూ (ఇట్లా అన్నాడు); ఎక్కుడు+ఐన= అధికులైన; పగఱన్= శత్రువులను; ఉక్కునన్= పొగరుతో; తలపడకు= ఎదిరించకుము; అల్ల= అదిగో; వాఁడె= ఆ కనబడేవాడే; నరుండు= అర్జునుడు; కురుసేనతోడన్= కౌరవసైన్యంతో; బిరుదు+ఐ= మేటి అయి; పెనంగెడున్= యుద్ధం చేస్తున్నాడు; అతనికడకున్= అతడివద్దకు; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; పోయెన్= కర్ణుడు వెళ్ళిపోయాడు; ఆ+కుమారుండునున్= ఆ సహదేవుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కర్ణుని+ఏటులను= కర్ణుడి బాణాల దెబ్బలతోను; మాటలను= (ఎత్తిపొడుపు) మాటలతోను; కడున్= మిక్కిలి; నొచ్చి= బాధపడి; తన బ్రదుకునకున్= తాను జీవించియుండటానికి; రోయుచున్= అసహ్యించుకొంటూ; పోయి= (అక్కడినుండి) వెళ్ళి; వేఱు+ఒక్క రథంబు= మరో రథాన్ని; ఎక్కెన్= అధిరోహించాడు; మత్స్యమద్రేశ్వరులు= విరాటరాజు, శల్యుడు (వీరిద్దరు); జంభవాసవుల చందంబునన్= జంభాసురుడు, ఇంద్రుడూ, జంభవాసవులు - వారిద్దరి విధాన; సమరంబు= యుద్ధాన్ని; చేయు సమయంబునన్= చేసే సమయంలో; ఆ శల్యుండు= ఆ శల్యుడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కర్ణుడు సహదేవుడిని సమీపించి, చేష్టలు దక్కి చూస్తూ ఉన్న సహదేవుడిని చూడగానే కుంతి తనతో అన్నమాటలు (అనగా - అర్జునుడిని ఒక్కడినే తప్ప మరెవ్వరిని రణంలో, అవకాశం ఎదురై వచ్చినా వధించకుండా ఉంటాననే తన మాటలు) జ్ఞాపకం వచ్చాయి. కాబట్టి సహదేవుడిని సంహరించటానికి మనస్సు

రాక, కేవలం వింటికొనతో అతడి ఉదరభాగాన్ని పొడుస్తూ నవ్వుతూ 'తనకంటె అధికుడైన శత్రువుతో పోగరుతో తలపడటం అవివేకం. ఇట్లా ఎప్పుడూ చేయకుము. అదుగో మీ అర్జునుడు కురుసైన్యంతో పోరాడుతూ ఉన్నాడు అతడిదగ్గరికి వెళ్ళుము' అని చెప్పి, కర్ణుడు అక్కడినుండి వెళ్ళిపోయాడు. సహదేవుడు ఆ కర్ణుడి బాణఘాతాల తోను ఈ సూటిపోటి మాటలతోను మనస్సులో చాలా బాధపడి తన బ్రతుకునకు తానే అసహ్యపడుతూ వెంటనే వేరొక రథం ఎక్కి అక్కడినుండి వెళ్ళిపోయాడు. విరాట శల్యులు జంభాసుర దేవేంద్రులవలె యుద్ధం చేసే సమయంలో ఆ శల్యుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: కుంతి కర్ణుడి దగ్గరకు వెళ్ళి 'నీవు నా కుమారుడవు. కన్యగా ఉన్నప్పుడు సూర్యునివలన కలిగినవాడవు. పాండవులకు జ్యేష్ఠభ్రాతవు. కౌరవపక్షాన్నివీడి పాండవపక్షం చేరి రాజ్యాన్ని నీవే అనుభవించుము' అని అర్థించింది. అందుకు కర్ణుడు అది తనకు ధర్మం కాదని లోక సమ్మతమూ కాదని కుంతి అభ్యర్థనను తిరస్కరిస్తూనే ఇట్లా అన్నాడు: **శ్లో॥ న చతేఽయం సమారంభో మయి మోఘో భవిష్యతి । వధ్యాన్ విషహ్యాన్ సంగ్రామే న హనిష్యామి తే సుతాన్ । యుధిష్ఠిరంచ భీమంచ యమౌ చైవార్జునాదృతే॥'** (ఉద్యోగ 146/20,21) నీవిట్లా రావటం వృథా కాదు. అర్జునుడు తప్ప మరెవ్వరైనా నీ కొడుకులు - యుధిష్ఠిరాదులు యుద్ధంలో తటస్థించి సంహరించే అవకాశం వచ్చినా సంహరించను' అని - ఇది కర్ణుడు కుంతి కిచ్చిన మాట. ఆ మాట నిలబెట్టుకొనటానికే సహదేవుడిని సంహరించక కర్ణుడు విడిచిపెట్టాడు.

క. హరులను సూతునిఁ జంపిన । విరటుఁడు పొలివోక వివిధ విశిఖచయంబుల్
గురియ శతానీకుఁడు శ । ల్యురథం బస్త్రములఁ బొదివె నుద్ధతభంగిన్. 162

ప్రతిపదార్థం: (శల్యుడు) హరులను= (ఆ విరాటరాజుయొక్క) అశ్వాలను; సారథిని= సారథిని; చంపినన్= సంహరించగా; విరటుఁడు= విరాటరాజు; పొలివోక= నిరుత్సాహపడక; వివిధ విశిఖ చయంబుల్= అనేకములైన బాణాల సమూహాలను; కురియన్= కురిపించగా; (అప్పుడే చేరి) శతానీకుఁడు= విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడనేవాడు; శల్యురథంబు= శల్యుడి రథాన్ని; ఉద్ధతభంగిన్= గర్వించిన విధాన; గర్వంతో చెలరేగి; అస్త్రంబులన్= బాణాలతో; పొదివెన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడి అశ్వాలను, సారథిని చంపాడు. అప్పుడు విరాటుడు నిరుత్సాహపడక ఆ శల్యుడిపై బాణవర్షం కురిపించాడు. అంతలోనే విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడు విజృంభించి శల్యుడి రథాన్ని బాణాలతో కప్పివేశాడు.

వ. ఇట్లు మత్స్యానుజుండు దాఁకిన. 163

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; మత్స్య+అనుజుండు= మత్స్యదేశపురాజైన విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడు; తాఁకినన్= (శల్యుడిని) ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడు (తనను) ఎదుర్కొనగా.

తే. అతనిఁ గూల్చె మద్రేశుఁ డయ్యరద మెక్కి । విరటుఁ డడలును గినుకయుఁ బిరిగొనంగ
ముట్టె నాతని; నాతండు మూర్ఛవోవ । నేయ సారథి దొలఁగంగ నెగచె రథము. 164

ప్రతిపదార్థం: మద్రేశుఁడు= శల్యుడు; ఆతనిన్= ఆ శతానీకుడిని; కూల్చెన్= పడగొట్టాడు - సంహరించాడని భావం; విరటుఁడు= విరాటరాజు; ఆ+అరదము= ఆ శతానీకుడి రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; అడలును= భయం; కినుకయును= కోపం;పిరిగొనంగన్= ఆవహింపగా; ఆతనిన్= ఆ శల్యుడిని; ముట్టెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆతండు= ఆ శల్యుడు; ఆతనిన్= ఆ విరాటుడిని; మూర్ఛ= మూర్ఛ; పోవన్= పోయేవిధంగా; ఏయన్= కొట్టగా; సారథి= ఆ విరాటుడి సారథి; రథమున్= రథాన్ని; తొలఁగంగన్= రణరంగంనుండి తొలగిపోయే విధంగా; ఎగచెన్= తరిమాడు.

తాత్పర్యం: శల్యుడు శతానీకుడిని సంహరించాడు. విరాటుడు తన తమ్ముడి రథం ఎక్కి భయం, కోపం-తన మనస్సునావహింపగా, ఆ శల్యుడిని ఎదిరించాడు. కాని, ఆ శల్యుడు విరాటుడిని మూర్ఛపోయేటట్లు బాణాలతో కొట్టగా, వెంటనే అతడి సారథి ఆ రథాన్ని రణరంగంనుండి తొలగించి తీసికొని వెళ్ళాడు.

విశేషం: 'ఆతనిన్' అనే పదం దేహళీదత్త దీపన్యాయంచేత అన్వయించి రెండర్థాలు. 'ముట్టెనాతని' అని, 'ఆతని నాతఁడు మూర్ఛపోవ' అని శల్యవిరాటులను చెప్తుతుంది.

వ. ఇవ్విధంబున విరటుండు వికలుఁ డగుటయు నా చక్కటి సైన్యంబులు శల్యునురవడికిం గాక తెరలినం దఱిమి ధనంజయుండు నిలువరించిన బలాఢ్యుం డగు నలంబుసుం డతని మేన మార్గణంబులు గ్రుచ్చి పేర్చిన నప్పాండవ మధ్యముండు. 165

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; విరటుండు= విరాటరాజు; వికలుండు+అగుటయున్= విఫలం కాగా; ఆ చక్కటి సైన్యంబులు= ఆ వైపు సైన్యాలు; శల్యు+ఉరవడికిన్= శల్యుడి ధాటికి; కాక= తాళలేక; తెరలినన్= (ప్రక్కకు) తొలగగా; తఱిమి= పరుగుతీసి (వచ్చి); ధనంజయుండు= అర్జునుడు; నిలువరించినన్= నిలిచిపోయేటట్లు చేయగా; బల+ఆఢ్యుండు= బల సంపన్నుడైన; అలంబుసుండు= ఆలంబుసుడనే రాక్షసుడు; అతని మేనన్= ఆ అర్జునుడి శరీరాన; మార్గణంబులు= బాణాలు; గ్రుచ్చి= నాటి; పేర్చినన్= విజృంభిస్తూ ఉంటే; ఆ+పాండవమధ్యముండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా విరాటరాజు విఫలుడు కాగా, ఆ వైపు సైన్యాలు శల్యుడిధాటికి తట్టుకొనలేక తొలగిపోగా, అర్జునుడు పరుగుపరుగున వచ్చి, వాటిని ఆదుకొని నిలువరించాడు. అలంబుసుడనే బలాఢ్యుడైన రాక్షసుడు అర్జునుని శరీరంమీద బాణాలను గ్రుచ్చి రెచ్చిపోగా, అర్జునుడు.

ఉ. చాపముఁ గేతువుం దునిమి, సారథి నశ్వములన్ వధింప ను
త్కోపవికారుఁడై యసుర క్రూర కృపాణము గొన్న నేసె ను
గ్గై పృథివీస్థలిం దొరఁగున ట్లలయించి చతుశ్శిలీముఖా
టోపము సూప నాతఁడు గడున్ వెసఁ బాఱె భయార్తమూర్తి యై. 166

ప్రతిపదార్థం: (ఆ పాండవమధ్యముడు) చాపమున్= ధనుస్సును; కేతువున్= ధ్వజాన్ని; తునిమి= ఖండించి; సారథిన్= సూతుడిని; అశ్వములన్= గుఱ్ఱాలను; వధింపన్= వధించగా; ఉత్కోపవికారుఁడు+ఐ= గొప్ప కోపవికారం కలవాడై; అసుర= ఆ అలంబుసుడు అనే రాక్షసుడు (విరథుడై); క్రూరకృపాణము= భయంకరమైన ఖడ్గాన్ని; కొన్నన్= తీసికొనగా - అనగా ప్రయోగించటానికి పైకి ఎత్తగానే; నుగ్గు+ఐ= నుసి నుసి అయి; పృథివీస్థలిన్= భూమిపై; తొరఁగునట్లు= పడేవిధంగా; ఏసెన్= బాణాలతో కొట్టాడు; ఇట్లు+అలయించి= ఇట్లా అలసట పుట్టేటట్లు చేసి; చతుః+శిలీముఖ+ఆటోపము= నాలుగు బాణాలతో ఆడంబరం; చూపన్= చూపినవెంటనే; (రథాశ్వ సారథులను, ధనురాద్యాయుధాలను లేకుండా చేసి యుద్ధంలో అలుపు పుట్టించి మరీ నాలుగుబాణాలు ప్రయోగించి శరీరాన్ని నొప్పించగా); ఆతఁడు= ఆలంబుసుడు; కడున్= మిక్కిలి; వెసన్= శీఘ్రంగా; భయార్తమూర్తి+ఐ= భయంతో ఆర్తిని చెందిన ఆకారం గలవాడై; పాఱెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడి చాపాన్ని, ధ్వజాన్ని, సారథిని, అశ్వాలను నేలకూల్చాడు. దానితో మిక్కిలి కోపంతో ఆ అలంబుసుడు భయంకర ఖడ్గాన్ని ఎత్తిన వెంటనే దానిని కూడా తుత్తునియలు చేశాడు. ఇట్లా యుద్ధంలో ఆ అలంబుసుడిని అలసేటట్లు చేసి, నాలుగు దృఢములైన బాణాలతో కొట్టగా, ఆ రాక్షసుడు భయకంపితుడై యుద్ధరంగంనుండి వేగంగా పారిపోయాడు.

విశేషం: 'చతుశ్మతిన్ సమాటోపము' అని ఉస్మానియా ప్రతి ఆదరించి చూపిన పాఠం మూలానుగుణంగా లేదు. పాఠాంతరంగా చూపిన పాఠమే మూలానికి విధేయంగా ఉండటంచేత అదే గ్రహించి వ్యాఖ్యానించటం జరిగింది. సంస్కృతమూలంలో ఇట్లా ఉన్నది. శ్లో॥నవభిశ్చ శితైర్బాణై ర్ధ్వజం చిచ్ఛేద భారత । సారథిం చ త్రిభిర్బాణై స్త్రిభిరేవ త్రివేణుకమ్ । ధను రేకేన చిచ్ఛేద చతుర్భిశ్చతురో హయాన్ । పునః సజ్యం కృతం చాపం తదప్యస్య ద్విధాZచ్ఛినత్ । విరథస్యోద్యతం ఖడ్గం శరేణాస్య ద్విధాZకరోత్ । అథైనం నిశితైర్బాణై శ్చతుర్భిర్భరతర్షభ! పార్థోZవిధ్యద్రాక్షసేన్ద్రం సవిద్ధః ప్రాద్రవద్రథాత్' (ద్రోణ. 167/44-47) అని.

సీ. **నకులనందనుఁడు నీనందనుతోఁ బోరు । నెడ నా శతానీకుఁ డేచి యతని**
కంకట మంగంబు గ్రక్కునఁ బాసిపోఁ । బడ వేసి విల్లును సిడముఁ ద్రుంపఁ,
దలఁకక యొండు కోదండంబు గొని నీదు । పుత్త్రుండు నొంప నా చిత్రసేను
శరముల కోర్చి తత్తురగంబులను సూతుఁ । ధరఁ గూల్చె వెస భవత్పౌ త్త్రుఁ డపుడు.

తే. **గలఁక లేక యతండు శీఘ్రమున నిరువ । దేను దూపుల నొంచిన నెసక మెసఁగఁ**
గినుక నాతఁ డా ధనువును దునుమ నక్కు । మారుఁ డేఁగె హార్దిక్యుని తేరిపైకి. 167

ప్రతిపదార్థం: నకుల నందనుండు= నకులుడి కుమారుడు శతానీకుడు; నీ నందనుతోన్= నీ కుమారుడైన చిత్రసేనుడితో; పోరునెడన్= యుద్ధం చేసే సమయంలో; శతానీకుఁడు; ఏచి= విజృంభించి; అతని కంకటము= ఆ చిత్రసేనుని కవచం; అంగంబు= శరీరాన్ని; పాసి= విడిచి; పోఁబడన్= పోయి పడే విధంగా; ఏసి= బాణాలు వేసి; విల్లును= ధనుస్సును; సిడమున్= ధ్వజాన్ని; త్రుంపన్= ఖండించగా; తలఁకక= చలించక; ఒండు= మరియొక; కోదండంబు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; నీదుపుత్త్రుండు= నీ కుమారుడు చిత్రసేనుడు; నొంపన్= బాణాలతో నొప్పి కలుగజేయగా; ఆ చిత్రసేను శరములన్= ఆ చిత్రసేనుడి బాణాలను; ఓర్చి= సహించి; అపుడు= ఆ సమయంలో; భవత్+పౌత్త్రుండు= మనుమడు అయిన ఆ శతానీకుడు; తద్+తురంగంబులను= అతని అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; ధరన్= భూమిపై; వెసన్= శీఘ్రంగా; కూల్చెన్= పడగొట్టాడు - అనగా సంహరించాడు; అతండు= ఆ చిత్రసేనుడు; కలఁక లేక= జంకు లేక; శీఘ్రముగన్= వేగంగా; ఇరువదేను తూపులన్= ఇరువది అయిదు బాణాలతో; నొంచినన్= నొప్పి పుట్టించగా; ఆతఁడు= ఆ శతానీకుడు; కినుకన్= కోపంతో; ఎసకము= విజృంభణం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆ ధనువును= ఆ విల్లును; తునుమన్= విరుగగొట్టగా; ఆ+కుమారుఁడు= ఆ చిత్రసేనుడు; హార్దిక్యుని తేరిపైకిన్= హార్దిక్యుడి రథంపైకి; ఏఁగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడి కుమారుడు శతానీకుడు నీ కుమారుడైన చిత్రసేనుడితో యుద్ధం ప్రారంభించగానే శతానీకుడు చిత్రసేనుడి కవచాన్ని బాణాలతో ఛిన్నంచేసి, తొలగిపోయి క్రిందపడేటట్లు చేశాడు. ధనువును, ధ్వజాన్ని నరికివేశాడు. వెంటనే చిత్రసేనుడు మరో విల్లును చేపట్టి ఆ శతానీకుడి శరీరాన్ని నొప్పి పుట్టేటట్లు గట్టిగా కొట్టాడు. అయినా శతానీకుడు ఆ బాధకు తట్టుకొని వెంటనే చిత్రసేనుడి అశ్వాలను సారథిని కూల్చివేశాడు. వెంటనే చిత్రసేనుడు శతానీకుడిని ఇరువది అయిదు బాణాలను శరీరంలో గ్రుచ్చుకొని నొప్పి పుట్టేటట్లు ప్రయోగించాడు. అప్పుడు శతానీకుడు మిక్కిలి కోపంతో విజృంభించి, చిత్రసేనుడి విల్లును ముక్కలు చేశాడు. దానితో చిత్రసేనుడు నిరాయుధుడై రథాశ్వ సారథులను, కవచాన్ని కూడా కోల్పోయి హార్దిక్యుడి రథంమీదికి పారిపోయి ఎక్కాడు.

క. **ద్రుపదుఁడు వృషసేనుండును । నుపమానాతీత ఘోర యుద్ధంబున బా**
ణ పరీత శోణిత ప్లుత । వ పురుజ్జ్వలులైరి కౌరవక్షితినాథా! 168

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ క్షితినాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ద్రుపదుఁడు= ద్రుపదరాజు; వృషసేనుండును= కర్ణుడి కుమారుడు వృషసేనుడు; ఉపమాన+అతీత ఘోర యుద్ధంబునన్= సాటిలేని భయంకరమైన యుద్ధంలో; బాణ= బాణాలతో; పరీత= వ్యాప్తమైన; శోణిత= నెత్తురుతో; ప్లుత= తడిసిన; వపుః= శరీరాలతో; ఉజ్జ్వలులు= ప్రకాశిస్తున్నవారు; ఐరి= అయ్యారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ద్రుపదరాజు, కర్ణుడి కుమారుడు వృషసేనుడు యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ యుద్ధం సాటిలేని విధంగా భయంకరంగా సాగింది. ఇద్దరి శరీరాలూ బాణాలతో చీల్చబడి రక్తధారలతో నిండిపోయాయి.

వ. **అట్టియెడ నాకర్ణు పట్టి చేయి బెట్టిదంబయి వచ్చినం బాంచాల బలంబు నిజపతికిం దలకడచి యతనింబొదివి యా సైనికోత్తము నంపసోన కోటఱి పఱచినం బ్రదీప్తుండై యతండు మెఱసె; దుశ్శాసనుండు ధర్మనందన నందనుండును బోరునెడ నప్పాండుపౌత్త్రుం డతని ఫాలంబున వాలిక నారసంబులు మూఁడు నాటించినం ద్రిశిఖరయుత శైలంబులీల నయ్యువరా జొప్పి యవ్వీరుం గ్రూర శరంబులం గప్పి కేతు సారథి రథంబులం దిల ప్రమాణ శకలంబులు సేసిన. 169**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ కర్ణుపట్టి చేయి= ఆ వృషసేనుడి హస్తమే - హస్తలాఘవమే; బెట్టిదంబు+అయి= భయంకరమై; వచ్చినన్= రాగా; పాంచాలబలంబు= ద్రుపదుడి సైన్యం; నిజపతికిన్= తమరాజుకు (విరాటుడికి); తలకడచి= (దాటవేసి) ముందుకుపోయి; అతనిన్= ఆ వృషసేనుడిని; పొదివి= ఎదిరించి; ఆ సైనికోత్తముని+అంపసోనకున్= ఆ వీరశ్రేష్ఠుడైన వృషసేనుడి బాణవర్షానికి; ఓటఱి= ఓడిపోయి; పఱచినన్= పారిపోగా; ప్రదీప్తుండు+ఐ= వెలుగొందుతూ ఉండి; అతండు= ఆ వృషసేనుడు; మెఱసెన్= రాణించాడు (ఇక్కడినుండి దుశ్శాసన ప్రతివింధ్యుల యుద్ధవర్ణన); దుశ్శాసనుండు= దుర్యోధనుడి తమ్ముడు దుశ్శాసనుడు; ధర్మనందన నందనుండును= ధర్మరాజు కొడుకు ప్రతివింధ్యుడు; పోరునెడన్= యుద్ధంచేసే స్థలంలో; ఆ+పాండుపౌత్త్రుండు= ఆ పాండురాజు మనుమడు ప్రతివింధ్యుడు; అతని ఫాలంబునన్= ఆ దుశ్శాసుడి నుదుట; వాలిక నారసంబులు మూఁడు= తీక్ష్ణములైన మూడు బాణాలను; నాటించినన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టగా (అప్పుడు); త్రిశిఖరయుత శైలంబు లీలన్= మూడు శిఖరాలతో కూడిఉన్న పర్వతంవలె; ఆ+యువరాజు= యువరాజైన ఆ దుశ్శాసనుడు; ఒప్పి= రాణించి; ఆ+వీరున్= ఆ వీరుడిని అనగా ప్రతివింధ్యుడిని; క్రూరశరంబులన్= భయంకరములైన బాణాలతో; కప్పి= కప్పివేసి; కేతు, సారథి రథంబులన్= ధ్వజాన్ని, సారథిని, రథాన్ని (మూడింటిని); తిలప్రమాణ శకలంబులు= నువ్వులగింజలంత ముక్కలుగా; చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో వృషసేనుడిదే పై చేయి అయింది. ద్రుపదసైన్యాలు తమ రాజు తగ్గిపోవటాన్ని చూచి, అతడికి ముందుగా నిలిచి, వృషసేనుడిని ఎదిరించి పోరాడాయి. కాని, వృషసేనుడి బాణవర్షాన్ని తట్టుకొనలేక పారిపోయాయి. ఇట్లా ద్రుపదుడి పరాజయంతో వృషసేనుడొక వెలుగు వెలిగాడు. ఇక దుశ్శాసనుడు ప్రతివింధ్యుడిని ఎదిరించి పోరే స్థలంలో - ప్రతివింధ్యుడు దుశ్శాసనుడి నుదుట మూడు తీక్ష్ణములైన బాణాలతో కొట్టగా, అవి దుశ్శాసనుడి నుదుట గ్రుచ్చుకొన్నాయి. వాటితో ఆ దుశ్శాసనుడు మూడు శిఖరాలతో కూడిన పర్వతంవలె శోభిల్లాడు. వెంటనే విజృంభించి దుశ్శాసనుడు ఆ ప్రతివింధ్యుడిపై బాణాలు గుప్పించి అతడి ధ్వజాన్ని, సారథిని, రథాన్ని, నువ్వులగింజలంత తుత్తునియలు చేయగా.

విశేషం: అలం: నిదర్శన. నుదుట మూడుబాణాలు నాటింది దుశ్శాసనుడు. అట్లా నాటగా ప్రకాశించినవాడు ప్రతివింధ్యు డని సంస్కృతమూలం. ఆ మూల సంస్కృత శ్లోకాలివి - శ్లో॥ ప్రతివింధ్యంతు సమరే కుర్వాణం కర్మ దుష్కరమ్ । దుశ్శాసన స్త్రిభిర్బాణైర్లలాటే సమవిధ్యత । సోతి విద్ధో బలవతా తవపుత్రేణ ధన్వినా । విరరాజ మహాబాహుః సశృంగ ఇవ పర్వతః ॥' (ద్రోణ-168/ 36, 37) ఇక్కడ 'త్రిశిఖరయుత శైలంబులీలన్' ఉపమాలంకారం. నాటిన బాణాలు అట్లా క్రుచ్చుకొనిపోయి నిలిచిన వనగా ఆ వీరుడి బాణప్రయోగంలోని బాహుబలాతిశయం వ్యక్తమవుతున్నది. ఇది ఈ నిదర్శనాలంకారంచేత ఏర్పడిన వస్తుధ్వని.

క. వింధ్యాద్రి వోలె నాప్రతి । వింధ్యుఁ డచలితోగ్రమూర్తి వెలయ నిలిచి ద
ర్పాంధ్యమతి నడరి దీప్తా । వంధ్యాస్త్రము లక్కుమారవరుపైఁ బఱపెన్. 170

ప్రతిపదార్థం: వింధ్య+అద్రి+పోలెన్= వింధ్యపర్వతంవలె; ఆ ప్రతివింధ్యుఁడు - ఆ ధర్మరాజు కుమారుడు; అచలిత+ఉగ్రమూర్తి= చలించని భయంకరమైన ఆకారం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; నిలిచి= విరథుడై భూమిపై నిలిచియే; దర్ప+అంధ్యమతిన్= దర్పంతో అంధత్వమేర్పడిన బుద్ధితో - మిక్కిలి దర్పంతోనని భావం (దర్పాత్ ఆంధ్యం దర్పాంధ్యం - దర్పాంధ్యయుతా మతిః; మధ్యమ పద లోప కర్మధారయ సమాసం); అడరి= చెలరేగి; దీప్త+అవంధ్య+అస్త్రములు= దీప్తములైన - అనగా పదను తళుకును చూపుతున్న, వ్యర్థములు కాని, బాణాలతో; ఆ+కుమారవరుపైన్= ఆ దుశ్శాసనుడిపై; పఱపెన్= వ్యాపింపజేశాడు.

తాత్పర్యం: ప్రతివింధ్యుడు వింధ్యపర్వతంవలె చలించక భయంకరాకారంతో నిలిచి, గర్వం అతిశయించగా చెలరేగి, వాడి అయిన బాణాలను ఆ దుశ్శాసనుడిపై కురిపించాడు.

విశేషం: 'వింధ్యాద్రివోలె' అనునప్పుడు ఉపమాలంకారం. దీనిచేత - మేఘం ఎంత వర్షధారలు కురిపించినా వింధ్యాద్రి కేమీ కానట్లు దుశ్శాసనుడి బాణవర్షంతో ప్రతివింధ్యుడు ఏమీ కాక నిలుకడగా నిలిచాడని అతడి ధైర్యాతిశయం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

ఆ. అలిగి వెడఁదవాతియమ్మున నాతని । ధనువుఁ దునియ నేసి తనువునందు
నిశిత విశిఖచయము నిగిడించె నీ కొడు;। కంతఁ దత్సహోదరాళి గదిసి. 171

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; నీ కొడుకు= దుశ్శాసనుడు; వెడఁద వాయి+అమ్మునన్= వెడల్పయిన మూతి గల బాణంతో (ఔపవిభక్తికం); అతని ధనువున్= ఆ ప్రతివింధ్యుడి విల్లును; తునియన్= తునకలయ్యేటట్లు; ఏసి= కొట్టి; తనువునందున్= శరీరంపై; నిశిత విశిఖచయము= వాడిఅయిన బాణాలసమూహాన్ని; నిగిడించెన్= చొప్పించాడు; అంతన్= అంతలోనే; తద్+సహోదర+ఆళి= అతడి సోదరులసమూహం కూడా; కదిసి= చేరుకొని.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అప్పుడు నీ కొడుకు దుశ్శాసనుడు మిక్కిలి కోపంతో ఆ ప్రతివింధ్యుడి వింటిని, వెడల్పైన మూతిగల బాణంతో నరికి, అతడి శరీరంలో తీక్ష్ణములైన బాణాలసమూహాన్ని చొప్పించాడు. అంతలోనే ఆ ప్రతివింధ్యుడి సోదరవర్గం కూడా అతడికి తోడుగా యుద్ధం చేయటానికి చేరింది. అట్లా చేరుకొని.

వ. కయ్యంబు సేయ నందు భీమసేననందనుం డగు శ్రుతసోము నరదం బయ్యుధిష్ఠిర తనయుం డెక్కి యొక్క సముద్దండం బగు కోదండంబు పుచ్చికొని భండనంబు సేసె; మనవారు నయ్యువరాజున కడ్డంబు సొచ్చి పెనంగిరి; నకులుండును శకునియు సమాన విక్రమంబుల సమరంబు సేయునెడ నా సౌబలుండు.172

ప్రతిపదార్థం: కయ్యంబు+చేయన్= యుద్ధం చేయగా; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; భీమనందనుండు+అగు శ్రుతసోముని+అరదంబు= భీముడి కుమారుడైన శ్రుతసోముడి రథాన్ని; ఆ+యుధిష్ఠిర తనయుండు= ఆ ధర్మరాజు కుమారుడైన ప్రతివింధ్యుడు; ఎక్కి= ఆరోహించి; ఒక్క సముద్దండంబు+అగు= ఓ భయంకరమైన; కోదండంబు= ధనుస్సును; పుచ్చికొని= తీసికొని; భండనంబు=

యుద్ధం; చేసెన్= చేశాడు; మనవారు= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) మనపక్షంవారు; ఆ+యువరాజునకున్= ఆ దుశ్శాసనుడికి; అడ్డంబు+చొచ్చి= అడ్డంగా నిలిచి; పెనంగిరి= యుద్ధం చేశారు (ఇక నకుల శకునుల యుద్ధవర్ణన); నకులుండు= నకులుడు; శకునియున్= శకుని; సమాన విక్రమంబులన్= సమానమైన పరాక్రమాలతో; సమరంబు= యుద్ధం; చేయు+ఎడన్= చేసే సమయంలో (ఎట్లా యుద్ధం జరిగిందంటే); ఆ సౌబలుండు= ఆ శకుని.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయగా, భీముడి కుమారుడైన శ్రుతసోముడి రథాన్ని యుధిష్ఠిరుడి కుమారుడు ఆరోహించి, ఓ భయంకరమైన, దృఢమైన విల్లును తీసికొని యుద్ధం చేశాడు. అప్పుడు మనవారు కూడా దుశ్శాసనుడికి తోడుగా వచ్చి యుద్ధం చేశారు. నకులుడు, శకుని సమానస్థాయిలో పరాక్రమిస్తూ ఉండగా ఆ శకుని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. ఒక బలు తూ పురంబు గొని యుచ్చి చనం గర మల్గి యేయుడున్
నకులుఁడు మూర్ఛ వోవుటయు నాదము రోదసి నిండ నార్చె; నం
తకుఁ దెలివొంది చాపముఁ బతాకయుఁ ద్రుంచి యతండు నీమఱం
దికి నరసా వొనర్చె ఘన తీవ్ర సముజ్జ్వల మార్గణంబులన్. 173

ప్రతిపదార్థం: ఒక= ఒక; బలు= బలిష్ఠమైన; తూపు= బాణాన్ని; కొని= తీసికొని; ఉరంబు= వక్షాన్ని; ఉచ్చి= చీల్చి; చనన్= పోయేవిధంగా; కరము= మిక్కిలి; అల్గి= కోపించి; ఏయుడున్= ప్రయోగించగానే; నకులుఁడు= నకులుడు; మూర్ఛ+పోవుటయును= అచేతనత్వాన్ని పొందగానే; నాదము= ధ్వని; రోదసిన్= ఆకాశంలో; నిండన్= నిండిపోయే విధంగా; ఆర్చెన్= సింహనాదాన్ని చేశాడు; అంతకున్= అంతలోనే; తెలివి+ఒంది= తెలివిని పొంది (మూర్ఛనుండి తేరుకొని అని భావం); చాపమున్= ధనుస్సును; పతాకయున్= ధ్వజాన్ని; త్రుంచి= తెగగొట్టి; అతండు= ఆ నకులుడు; నీ మఱందికిన్= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) నీ భార్య తోబుట్టువైన శకునికి; ఘన= గట్టి; తీవ్ర= తీక్ష్ణములైన; సముజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; మార్గణంబులన్= బాణాలతో (ధ్వజాన్ని ధనువును ఖండించి); అర+చావు= సగం చావును; ఒనర్చెన్= కలుగజేశాడు (జీవన్మృతుడిని చేశాడని భావం - బ్రతికినా చచ్చినవాడితో సమానంగా ఉండేవాడు జీవన్మృతుడు).

తాత్పర్యం: ఓ బలిష్ఠమైన బాణాన్ని తీసి, ఆకర్ణాంతం లాగి, కోపంతో అతడి వక్షస్స్థలం చీల్చిపోయే విధంగా కొట్టగానే ఆ నకులుడు మూర్ఛపోగా శకుని ఆకాశం అంతా నిండేవిధంగా సింహనాదం చేశాడు. నకులుడు వెంటనే తేరుకొని దృఢమైన వాడిబాణాలతో ఆ శకుని విల్లును, ధ్వజాన్ని తుత్తునియలుగా చేసి, ముష్టిపై తొడలపై కొట్టి, గాయపరచి, సగం చచ్చినవాడినిగా చేశాడు.

విశేషం: ఇక్కడ అరసావు అనే మాటలో సంస్కృత మూలార్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. సంస్కృతమూలం ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ అథాస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశేzచ్ఛినత్ తదా
ధ్వజం చ త్వరితం ఛిత్వా రథాద్ భూమా వపాతయత్
విశిఖేన చ తీక్ష్ణేన పీతేన నిశితేన చ
ఊరూ నిర్భిద్య చైకేన నకులః పాండునందనః
శ్యేనం సపక్షం వ్యాధేన పాతయామాస తం తదా
సోzతివిద్ధో మహారాజ రథోపస్థ ఉపావిశత్
ధ్వజయష్టిం పరిక్లిశ్య కాముకః కామినీం యథా
తం విసంజ్ఞం నిపతితం దృష్ట్వా శ్యాలం తవానఘ!
అపో వాహ రథేనాశు సారథి ర్ధ్వజినీ ముఖాత్. (ద్రోణ. 169/14-19)

తిక్కన ఈ అర్థాన్నంతా 'అరసావు' అనే మాటతో సంక్షిప్తీకరించాడు. అందుకే 'పడుటయు' అనే పదానికి మూలానుగుణంగా 'మూర్ఛపడిపోగానే' అని వివరించటం జరిగింది. శకుని పరాజితుడై జీవన్మృతుడు అయ్యాడు.

వ. ఇట్లు గాంధారపతి పడుటయుఁ దత్సారథి దేరు దొలంగఁ దోలుకొని పోయెఁ; గృపాచార్యుతోడ రణక్రీడఁ జలుపుచుండ శిఖండి కోదండంబు బిసకాండంబుగా ఖండించి యతండు శక్తి వైవ నదియును దునిమిన ఘనంబగు ధనువు గొని తోరంపు నారసంబున నతనిం దేరిపై సొగయ నేసి, యగ్గౌతముండు గోపంబునఁ జంపఁ దలంపెత్తి వెండియు నేయ నిగుడునంతకు నద్దెస యోధులు పలువు రొక్కట నుక్కున నురవడించిన మన దిక్కు సైనికులు శారద్వతుం గడచి కడిమి నెఱయఁ బోరిరి; మఱియు ననేక ద్వంద్వ యుద్ధంబులు సెల్లుచుండ సంకులసమరం బయ్యెఁ; నయ్యవసరంబున. 174

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; గాంధారపతి= గాంధారదేశపురాజు (శకుని); పడుటయున్= మూర్ఛపడి పోగానే; తద్+సారథి= అతడి సారథి; తేరు= రథాన్ని; తొలంగన్= (రణరంగం నుండి) తొలగిపోయే విధంగా; తోలుకొనిపోయెన్= తోలుకొనిపోయాడు (ఇది నకుల శకునుల యుద్ధ వర్ణన; ఇక కృప - శిఖండుల యుద్ధవర్ణన ప్రారంభం); శిఖండి= ద్రుపదపుత్రుడు శిఖండి; కృపాచార్యుతోడన్= కృపాచార్యుడితో; రణక్రీడన్= యుద్ధక్రీడను; చలుపుచు+ఉండన్= చేస్తూ ఉండే సమయలో; (ఆ శిఖండి); కోదండంబు= (ఆ కృపాచార్యుడి) ధనుస్సును; బిసకాండంబు+కాన్= తామరతూడు కాగా - తామరతూడువలె (అనాయాసంగా అని భావం); ఖండించి= భగ్నం చేసి; అతండు= ఆ కృపాచార్యుడు; శక్తిన్= శక్తిని; వైవన్= వేయగా; అదియును= ఆ శక్తినికూడ; తునిమినన్= త్రుంచగా; ఘనంబు+అగు= దృఢమైన; ధనువు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; తోరంపు నారసంబునన్= దృఢమైన బాణంతో; ఆతనిన్= ఆ శిఖండిని; సొగయన్= మూర్ఛిల్లే విధంగా; ఏసి= కొట్టి; ఆ+గౌతముండు= ఆ కృపాచార్యుడు; కోపంబునన్= కోపంతో; చంపన్= చంపటానికి; తలంపు+ఎత్తి= కోరిక పొడమి; వెండియున్= మరల; ఏయన్= బాణం వేయటానికి; నిగుడు+అంతకున్= ఉద్యమించే లోపల; ఆ+దెస యోధులు+పలువురు= ఆ వైపు వీరులు అనేకులు; ఒక్కటన్= ఒకేసారి; ఉక్కునన్= గర్వంతో; ఉరవడించినన్= విజృంభించగా; మన దిక్కు సైనికులు= మనవైపు వీరులు; శారద్వతున్= ఆ కృపాచార్యుడిని; గడచి= దాటిపోయి; కడిమి= శౌర్యం; నెఱయన్= అతిశయించగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు; మఱియున్= ఇంకా కూడ; అనేక ద్వంద్వయుద్ధంబులు= అనేకాలైన ద్వంద్వయుద్ధాలు; చెల్లుచుండన్= జరుగుతుండగా; సంకుల సమరంబు= తుములమైన యుద్ధం; అయ్యెన్= అయింది; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: ఇట్లా శకుని మూర్ఛపోగానే అతడి సారథి ఆ రథాన్ని రణరంగంనుండి మరల్చాడు. (ఈ నకుల శకునుల యుద్ధం శకుని పరాజయంతో ముగిసింది.) శిఖండి కృపాచార్యుడి విల్లును తామరతూడు మాదిరి విరుగగొట్టాడు. ఆ కృపాచార్యుడు శక్తిని వేయగా, దాన్ని కూడా దృఢమైన బాణంతో ఖండించాడు. అప్పుడు కృపాచార్యుడు దృఢమైన విల్లును తీసికొని పెద్దబాణంతో శిఖండి రథంపై సొమ్మసిల్లిపడేటట్లుకొట్టాడు. అప్పుడు కృపుడు ఆ శిఖండిని కోపంతో చంపబూని, దృఢమైన బాణాన్ని ఎక్కుపెట్టి ప్రయోగించటానికి పూనుకోగా, అంతలోనే ఆ వైపున్న వీరులు ఒక్కపెట్టున కృపాచార్యుడిపై విజృంభించారు. అది చూచి మన వీరసైనికులు కృపుడిని దాటవేసి ముందుకు వచ్చి, ఆ వైపు సైనికులతో వీరోచితంగా యుద్ధం చేశారు. అనేక ద్వంద్వయుద్ధాలతో అది ముమ్మరయుద్ధంగా మారింది. ఆ సమయాన.

సీ. ఏచి ధృష్టద్యుమ్నుఁ డాచార్యు నురమున । వెస నాఁటె నైదునారసము; లాతఁ
డాతని నిరువదేనమ్ముల నొంచి విల్ । దునిమిన నొండువిల్ గొని యతండు
మంటలు గ్రమ్మెడు మహితాస్త్ర మేయుడుఁ । గాలంబు గా కిది కలశజునకు
ననుచు నీవారు భయం బంద నేకాద । శాస్త్రంబు లొక ముష్టి నలవరించి

తే. యేసి కర్ణుండు దునియలు సేసె నడుమ; । నంతఁ గురురాజు యువరాజు నడర గురుసు
తుండు శకునియు శల్యుండుఁ దోడుపడిరి । వార లేడ్వుర తాఁకు నవ్వీరుఁ డోర్చె. 175

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్నుఁడు; ఏచి= విజృంభించి; ఆచార్య+ఉరమునన్= ద్రోణాచార్యుల వక్షస్స్థలాన; వెసన్= వేగంగా; ఐదు నారసములు= అయిదు బాణాలను; నాఁటెన్= నాటాడు (క్రుచ్చుకొనిపోయేటట్లు గట్టిగా కొట్టాడని భావం); అతఁడు=ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఆతనిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఇరువది+ఏను+అమ్ములన్= ఇరువది అయిదు బాణాలతో; నొంచి= నొప్పి పుట్టించి (కొట్టి అని భావం); విల్= ధనుస్సును; తునిమినన్= ఖండించగా; ఒండు విల్= మరొక ధనువును; కొని= తీసికొని; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; మంటలు= అగ్నిజ్వాలలు; క్రమ్మెడు= వ్యాపింపజేస్తూ ఉన్న; మహిత+అస్త్రము= మాన్యమైన అనగా దివ్యమైన బాణాన్ని; ఏయుడున్= ప్రయోగించగానే; ఇది= ఈ దివ్యబాణం; కలశజునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; కాలంబు= మృత్యువు; కాక= తప్ప (మరేమి?); అనుచున్= అంటూ; నీవారు; భయంబు= భీతిని; అందన్= పొందగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; ఏకాదశ+అస్త్రంబులు= పదకొండుబాణాలను; ఒక ముష్టిన్= ఒక పిడికిటిలో; అలవరించి= పట్టుకొని; ఏసి= ప్రయోగించి; నడుమన్= మార్గమధ్యంలోనే; తునియలు+చేసెన్= తునకలు చేశాడు; అంతన్= అంతలోనే; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; యువ రాజును= దుశ్శాసనుడు కూడా; అడరన్= పూనుకొనగా; శకునియున్= శకుని; శల్యుండును= శల్యుడు; తోడుపడిరి= తోడుగా వచ్చారు; వారలు+ఏడ్వుర తాఁకు= ఆ ఏడుగురు యోధుల తాకిడిని; ఆ+వీరుఁడు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; ఓర్చెన్= తట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడు విజృంభించి, ద్రోణాచార్యుడిని వెంటనే అయిదు బాణాలతో వక్షస్స్థలంలో కొట్టాడు. ఆ ద్రోణుడు ఇరువది అయిదు బాణాలతో ధృష్టద్యుమ్నుడిని కొట్టి, అతడి విల్లుకూడ విరుగగొట్టగా, వెంటనే ధృష్టద్యుమ్నుడు వేరొక విల్లు తీసికొని మంటలు గ్రక్కే దివ్యబాణాన్ని ప్రయోగించాడు. అది చూచి ఈ బాణం ద్రోణుడికి మృత్యువుగాకేమి? - అని మీపక్షంవారు అనుకొంటూ భయకంపితులయ్యారు. వెంటనే కర్ణుడు పదకొండుబాణాలు ఏకంగా వేసి మార్గమధ్యంలోనే ఆ దివ్యబాణాన్ని తునియలు చేశాడు. అంతలోనే దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు వచ్చి చేరారు. వారి వెంట శకుని శల్యుడు కూడా తోడు వచ్చారు. ఇట్లా ఏడుగురు కురువీరులు ఎదుర్కొన్నా ధృష్టద్యుమ్నుడు వారి తాకిడికి తట్టుకొన్నాడు.

క. ద్రుమసేనుఁ డడరి పటు బా । ణము లుద్ధతిఁ బఱపె సూతనందనుపైఁ గో
పము గదిరి యతఁడు వాని శి । రము గుండలదీప్త మై ధరం బడ నేసెన్. 176

ప్రతిపదార్థం: (అంతలో) ద్రుమసేనుఁడు= ద్రుమసేనుడనేవాడు; అడరి= చెలరేగి; పటుబాణములు= సమర్థములైన బాణాలను; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; సూతనందనుపైన్= కర్ణుడిపై; పఱపెన్= ప్రయోగించాడు; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; కోపము= క్రోధం; కదిరి= అతిశయించి; వాని శిరము= ఆ ద్రుమసేనుడి తల; కుండల దీప్తము+ఐ= చెవికమ్మలతో ప్రకాశిస్తున్నదై; ధరన్= భూమిపై; పడన్= పడిపోయేవిధంగా; ఏసెన్= బాణాలతో కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో ద్రుమసేనుడు కర్ణుడిని ఎదిరించాడు. పెద్ద గర్వంతో అతడిపై దృఢమైన బాణాలు వర్షించాడు. దానితో కర్ణుడికి కోపం పెరిగి, ఆ ద్రుమసేనుడి తల కుండలాల ప్రకాశంతో భూమిపై పడేవిధంగా బాణాలతో కొట్టాడు.

వ. ఇట్లు ద్రుమసేనుండు సచ్చినం బేర్చిన కోపంబునఁ గర్ణుకోదండంబు దునిమి ధృష్టద్యుమ్నుండు నతిమిన, నొండు బలు వింటం బెనంగు నతనిం గూడుకొని కురురాజు మొదలగు నేగురు రథికులు పెలుచ నేసి; రా సమయంబున సాత్యకి సమదగతిం గవిసి 'నిలు నిలు' మని యదల్చి రాధేయుం దలపడియె; న య్యిరువుర యుక్కును నొక్కరూపున నక్కజం బై యుండె; నట్టియెడ వృషసేనుండు వచ్చి శైనేయు నేయుటయు, నతండు వాలమ్ములు నిగిడించి వానిం దేరిపయిం ద్రెళ్ళి మూర్ఛిల్లం జేసినం బుత్రశోక పీడితుం డగు సూతపుత్రుం డచ్యుతానుజు నానాస్త్ర పీడితుం గావించె; నంతకుం దెలిసి తనయుండును దోడుపడియె; నట్లడరు న య్యిద్దఱ నా శినివరుండు గినుక యెక్కిన యేడ్తెఱం జిక్కువఱిచె; నప్పుడు గాండీవ గుణ దేవదత్త మహారావంబును హాహా కారంబును వీతెంచిన నయ్యంగరాజు రారాజున కిట్లనియె. 177

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ద్రుమసేనుండు= ద్రుమసేనుడు; చచ్చినన్= మరణించగా; పేర్చిన కోపంబునన్= అతిశయించిన క్రోధంతో; కర్ణుకోదండంబు= కర్ణుడి ధనుస్సును; తునిమి= తునియలుచేసి; ధృష్టద్యుమ్నుండు; నఱిమినన్= పొడిచేయగా; ఒండు బలువింటన్= రెండో దృఢమైన విల్లుతో; పెనంగు+అతనిన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న ఆ కర్ణుడిని; కూడుకొని= చేరి; కురురాజు మొదలగు+ఏగురు రథికులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన అయిదుగురు రథికులు; పెలుచన్= దృఢంగా; ఏసిరి= బాణాలతో కొట్టారు; ఆ సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; సాత్యకి; సమదగతిన్= గర్వవిజృంభణయుక్తంగా - అనగా గర్వాతిరేకంతో; కవిసి= (వారినందరిని) ఎదిరించి; నిలుము+నిలుము+అని= ఆగు ఆగు అని; అదల్చి= గద్దించి; రాధేయున్= కర్ణుడిని; తలపడియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+ఇరువుర+ఉక్కును= ఆ సాత్యకి కర్ణులిద్దరి పరాక్రమం కూడ; ఒక్క రూపునన్= ఏకరూపంలో - అనగా ఒకే విధంగా; అక్కజంబు+ఐ= ఆశ్చర్యాన్ని కొలుపుతున్నదై; ఉండెన్= ఉన్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; వృషసేనుండు= కర్ణుడి కుమారుడైన వృషసేనుడు; వచ్చి= అక్కడికి చేరి; శైనేయున్= శినికి పౌత్రుడైన సాత్యకిని; ఏయుటయున్= బాణాలతో కొట్టగానే; అతండు= ఆ సాత్యకి; వాలు+అమ్ములు= తీక్ష్ణములైన బాణాలను; నిగిడించి= ప్రయోగించి; వానిన్= ఆ వృషసేనుడిని; తేరిపయిన్= రథంపైన; త్రెళ్ళి= కూలి; మూర్ఛిల్లన్= మూర్ఛపోయే విధంగా; చేసినన్= చేయగానే; పుత్రశోక పీడితుండు+అగు= పుత్రుడు మరణించాడనే భావనతో కలిగిన దుఃఖంతో బాధపడిన; సూతపుత్రుండు= కర్ణుడు; అచ్యుత+అనుజున్= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని; నానా+అస్త్రపీడితున్= పలు బాణాలతో బాధపొందినవాడినిగా; కావించెన్= చేశాడు; అంతకున్= అంతలోనే; తెలిసి= మూర్ఛతేరుకొని; తనయుండును= అతడి కుమారుడు వృషసేనుడు కూడ; తోడుపడియెన్= తోడ్పడ్డాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అడరు+ఆ+ఇద్దఱన్= చెలరేగుతూ ఉన్న ఆ తండ్రి కొడుకులిరువురిని; ఆ శినివరుండు= ఆ శినివంశశ్రేష్ఠుడు సాత్యకి; కినుక+ఎక్కిన+ఏడ్తెఱన్= కోపం పెల్లుబికిన పరాక్రమంతో; చిక్కుపఱిచెన్= కష్టపెట్టాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గాండీవగుణ దేవదత్త మహారావంబును= అర్జునుడి గాండీవ ధనుష్టంకారధ్వని, దేవదత్తమనే శంఖనాదం; హాహాకారంబును= సైనికుల ఆర్తనాదం కూడ; వీతెంచినన్= వినబడగా; ఆ+అంగరాజు= ఆ కర్ణుడు; రారాజునకున్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ద్రుమసేనుడు మరణించగా, ధృష్టద్యుముడు అతిశయించినకోపంతో కర్ణుడి విల్లును తుత్తునియలు చేసి, కసితో పొడి చేశాడు. అప్పుడు కర్ణుడు మరియొక బలిష్ఠమైన విల్లును తీసికొని యుద్ధంచేస్తూ ఉండగా, దుర్యోధనుడు మొదలైన అయిదుగురు మహావీరులు కర్ణుడికి తోడై, ధృష్టద్యుమ్నుడిని బాణాలతోకొట్టారు. అప్పుడు సాత్యకి గర్వంతో విజృంభించి 'నిలునిలు' మని కర్ణుడివైపు పరుగు తీసి, కర్ణుడినిఎదుర్కొన్నాడు. ఆ సాత్యకి కర్ణుల యుద్ధం సమానస్థాయిలో ఉండి, ఆశ్చర్యం కలుగజేసింది. ఆ సమయంలో కర్ణుడికొడుకు వృషసేనుడు వచ్చి, సాత్యకిని బాణాలతో కొట్టగా, సాత్యకి దృఢమైన బాణాలతో కొట్టి ఆ వృషసేనుడు రథంపైమూర్ఛిల్లేటట్లుచేశాడు. కర్ణుడు తన కొడుకు మరణించాడని భ్రమించి పుత్రదుఃఖంతో సాత్యకిని పెక్కుబాణాలతోబాధించాడు.

అంతలోనే కర్ణపుత్రుడు వృషసేనుడు మూర్ఛనుండి తేరుకొని తన తండ్రికి తోడ్పడ్డాడు. చెలరేగిన ఆ తండ్రి కొడుకు లిద్దరిపై సాత్యకి మిక్కిలి కోపంతో బాణాలు నింపాడు. ఇంతలోనే అర్జునుని గాండీవ ధనుష్టంకారధ్వని, దేవదత్తాన్ని పూరించిన ధ్వని, సైనికుల హాహాకారం వినిపించగా కర్ణుడు దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

కర్ణ దుర్యోధనులు దురాలోచన సేసి సాత్యకిం దలపడుట (సం. 7-145-55)

క. 'అదె పార్థుఁడు దన మునుమున । కొదవిన సేనలఁ గలంచునులి వడఁ డితనిం
గదియఁగ రాకుండఁగ మును । పొదువుదమే సాత్యకిం బ్రభూత బలముతోన్? 178

ప్రతిపదార్థం: పార్థుఁడు= అర్జునుడు; అదె= అదిగో (అక్కడ ఉన్నాడని చేతితో చూపటం); అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; తన మునుమునకున్= తన ముందువరుసకు; ఒదవిన సేనలన్= కలిగిన సైన్యాలను; కలంచునులివు= కలతబెట్టేశబ్దం; ఇతనిన్= ఈ సాత్యకిని; కదియఁగన్= సమీపించటానికి; రాకుండఁగన్= రాకపోయే విధంగా; మును= ముందుగా; ప్రభూత బలముతోన్= గొప్ప సైన్యంతో; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; పొదువుదమే?= చుట్టుముట్టుదామా!

తాత్పర్యం: 'అదిగో అర్జునుడు ఆ వైపున ఉన్న సైనికవీరులతో యుద్ధంచేసే సందడిలో ఉన్నాడు. అతడు సాత్యకిని ఆదుకొనటానికి చేరకముందే, మనం గొప్ప సైన్యంతో సాత్యకిని ముట్టడించుదాము.

వ. అట్లయిన వీఁ డభిమన్యుపోయిన పోకం బోవు; నది నీకు విజయంబునకుఁ గారణం బగు; వీనిం బలువురు ముట్టుట యెఱింగెనేని వివ్వచ్చుండు వచ్చు నతం డెఱుంగకుండ నక్కడ నిలువరించి పోరం జాలు బల్లిదుల నట పుచ్చవలయు' ననుటయు, నమ్మనుజవిభుం 'డిది లెస్సకర్జం' బని గాంధారపతిం గనుంగొని 'నీవు పదివేలేనుంగులు నన్ని యరదంబులుం గొని దుశ్శాసన సుబాహు దుష్ప్రధర్షణ దుర్విషహులు దోడుగాఁ గ్రీడిపై నడచి కయ్యంబు సేయు; మద్దిక్కునం దక్కిన పాండవులు నున్నవా; రయ్యన్నదమ్ములం బొదివి గెలువు' మనిన నతం డమ్మెయికిం జనియెఁ దదనంతరంబ. 179

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; అయినన్= అయితే; వీఁడు= ఈ సాత్యకి; అభిమన్యుపోయిన పోకన్= అభిమన్యుడు చచ్చిన (విధమైన) చావును; పోవును= చస్తాడు; అది= ఆ సాత్యకి మరణం; నీకున్= ఓ దుర్యోధనా! నీకు; విజయంబునకున్= విజయానికి; కారణంబు= కారణం; అగున్= అవుతుంది; వీనిన్= ఈ సాత్యకిని; పలువురు= అనేకులు (వీరులు); చుట్టుముట్టుట= ముట్టడించటం; ఎఱింగెనేనిన్= ఒకవేళ తెలిసికొన్నాడా!; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; వచ్చును= (సాత్యకిని రక్షించటానికి) వస్తాడు (కాబట్టి); అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఎఱుంగకుండన్= తెలిసికొనకుండా; అక్కడన్= ఆ వైపున; నిలువరించి= నిలిపివేసి; పోరన్+చాలు= యుద్ధం చేయటానికి సమర్థులైన; బల్లిదులన్= బలిష్ఠులైన వీరులను; అట= అటువైపు; పుచ్చవలయున్= పంపాలి; అనుటయున్= అనగానే; ఆ+మనుజ విభుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ఇది= ఈ నీవు చెప్పినది; లెస్స కర్జంబు= మంచిపని; అని= పలికి; గాంధార పతిన్= శకునిని; కనుంగొని= చూచి; నీవు= ఓ శకుని మామా! - నీవు; పదివేలు+ఏనుంగులు= పదివేల గజాలను; అన్ని= అదే లెక్కగా పదివేలు; అరదంబులున్= రథాలను; కొని= వెంట తీసికొని; దుశ్శాసన సుబాహు దుష్ప్రధర్షణ దుర్విషహులు= దుశ్శాసనుడు, సుబాహువు, దుష్ప్రధర్షణుడు, దుర్విషహుడు అనేవారు; తోడుగాన్= సహాయులు కాగా; క్రీడిపైన్= అర్జునుడిపై; నడచి= దండెత్తి; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయుము= సాగించుము; ఆ+దిక్కునన్= ఆ వైపున; తక్కిన పాండవులున్= అర్జునుడే కాక మిగిలిన పాండవులు కూడ; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; ఆ+అన్న+తమ్ములన్= ఆ అన్నదమ్ములనందరిని; పొదివి= ఆక్రమించి; గెలువుము= జయించుము; అనినన్= అనగానే; అతండు= ఆ శకుని; ఆ+మెయికిన్= ఆ వైపునకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= అటు తరువాత.

తాత్పర్యం: అట్లా చేస్తేనే ఈ సాత్యకి అభిమన్యుడు చచ్చిన విధంగా చస్తాడు; అది నీ గెలుపునకు కూడా కారణ మవుతుంది. ఒకవేళ మనమందరం ఈ సాత్యకిని ముట్టడించామని తెలిస్తే, తప్పక అర్జునుడు ఇతడిని ఆదుకొనటానికి వస్తాడు, కాబట్టి ఈ విషయం అతడికి తెలియకుండా అర్జునుడిని అక్కడే కదలనివ్వకుండా నిలిపి యుద్ధం చేయగల బలిష్ఠులైన మన వీరులను కొందరిని పంపాలి' అని కర్ణుడు సలహా ఇవ్వగా విని దుర్యోధనుడు 'ఇది చాలా మంచిపని' అని వెంటనే శకునిని చూచి, నీవు పదివేల ఏనుగులను, పదివేల రథాలను తీసికొని-దుశ్శాసనుడు, సుబాహువు, దుష్ప్రధర్షణుడు, దుర్విషహుడు అనే నా తమ్ములు తోడుగా గొని ఆ అర్జునుడిని ఎదుర్కొని యుద్ధం చేయుము అక్కడనే మిగిలిన భీమాది పాండవులు ఉన్నారు. ఆ అన్నదమ్ములనందరిని గెలిచి విజయం సాధించుము' అని ఆ వైపే తక్కిన పాండవులు కూడ ఉన్నారు. ఆ అన్నదమ్ములను ఎదుర్కొని గెలువుము. అని అనగా, అతడు ఆ వైపు వెళ్ళాడు. తరువాత

క. చేయఁగల రథికులును రా । ధేయుఁడు బలయుతము గాఁగఁ దెప్పదెరల శై
నేయుపయిఁ గవిసి బహువిధ । సాయకములు గురిసి రథిక సంరంభమునన్. 180

ప్రతిపదార్థం: చేయన్+కల= సమర్థులైన; రథికులును= వీరులు; రాధేయుఁడు= కర్ణుడు; బలయుతము= సైన్యంతో కూడినవారు; కాఁగన్= క్రాయి; తెప్పదెరలన్= అతివేగంగా; శైనేయుపయిన్= సాత్యకిపై; కవిసి= కలయబడి; బహువిధసాయకములు= అనేక విధాలైన బాణాలను; అధిక సంరంభమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: సమర్థులైనవీరులు, కర్ణుడు సైన్యంతో కూడి ఆ సాత్యకిపై కలియబడ్డారు. విజృంభించి అనేకవిధాలైన బాణాలను అతడిమీద కురిపించారు.

వ. అతండును గోపాటోపంబున. 181

ప్రతిపదార్థం: అతండును= ఆ సాత్యకి కూడా; కోప+ఆటోపంబునన్= కోపాడంబరంతో (మిక్కిలి కోపంతో అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ సాత్యకి కూడా మిక్కిలి కోపంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కరుల కరంబులు హయముల । శిరములు రథసంచయంబు చెక్కలును సమి
ద్ధరఁ గప్పి క్రమ్మఱఁగ నె । త్తురు టేఱులు పఱపి దానిఁ దొలఁగం ద్రోచెన్. 182

ప్రతిపదార్థం: కరుల కరంబులు= ఏనుగుల తొండాలను; హయముల శిరములు= గుర్రాల తలలను; రథసంచయంబు చెక్కలును= రథాల సమూహాల ముక్కలను; సమిత్+ధరన్= యుద్ధభూమియందు; కప్పి= కప్పివేసి; కమ్మఱఁగన్= మళ్ళీ; నెత్తురు+ఏఱులు= రక్తపునదులు; పఱపి= ప్రవహింపజేసి; దానిన్= ఆ ఏనుగు తొండము మొదలగు వాటిని; తొలఁగన్= తొలగిపోయేవిధంగా; ద్రోచెన్= తోసివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఏనుగులతొండాలతో గుర్రాలతలలతో రథాల చెక్కలముక్కలతో యుద్ధభూమినంతా మొదట కప్పి, వెంటనే నెత్తురునదులను ప్రవహింపజేసి, ఆ ఏనుగులతొండాలు మొదలగు వాటినన్నిటిని తొలగింపజేశాడు.

విశేషం: ఇట్లా యుద్ధవర్ణన చేయటంచేత సాత్యకి యుద్ధనైపుణి, హస్తలాఘవం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నాయి.

క. శినివరు నద్భుత విక్రమ । మున కోర్వక కలఁగఁబడిన మొనఁ గనుఁగొని నీ
తనయుఁడు తనయరదము నా । తని యరదముమీఁద నత్యుదగ్రతఁ బఱపెన్. 183

ప్రతిపదార్థం: శినివరు+అద్భుత విక్రమమునకున్= సాత్యకియొక్క ఆశ్చర్యకరమైన ఆ పరాక్రమానికి; ఓర్వక= తట్టుకోలేక; కలఁగన్+పడిన నీ మొనన్= కలతజెందిన నీ సైన్యాన్ని; కనుఁగొని= చూచి; నీ తనయుఁడు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు; తన+అరదమున్= తన రథాన్ని; ఆతని+ఆరదము మీఁదన్= ఆ సాత్యకి రథంపైకి; అతి+ఉదగ్రతన్= అతి కోపంతో; పఱపెన్= పంపాడు (సాత్యకిపై యుద్ధానికి వెళ్ళాడని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ సాత్యకి అద్భుత పరాక్రమానికి ఓర్వలేక కలతచెందిన సైన్యాన్ని చూచి, నీ తనయుడు ఆ సాత్యకి ధాటికి కౌరవసైన్యం తట్టుకోలేకపోయింది. దుర్యోధనుడు, వెంటనే తన రథాన్ని సాత్యకి రథంవైపు మిక్కిలి కోపంతో నడిపించాడు.

వ. అయ్యిరువురు నక్కజం బగు కయ్యంబు సేయునెడ నా శైనేయుండు. 184

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇరువురున్= ఆ సాత్యకి దుర్యోధనులు ఇద్దరూ కూడా; అక్కజంబు+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయు ఎడన్= చేసే సమయంలో; ఆ శైనేయుండు= ఆ శినివంశజుడైన సాత్యకి.

తాత్పర్యం: ఆ ఇద్దరూ ఆశ్చర్యం గొలిపే యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, సాత్యకి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగముల సూతుఁ జంపినఁ । గురుపతి పొలివోక యతని గురుసున నేయం
గరమలిగి ధనువు దునుముడుఁ । బరవస మఱి యొరుని తేరుపైకిం బోయెన్. 185

ప్రతిపదార్థం: తురగములన్= గుర్రాలనూ; సూతున్= సారథినీ; చంపినన్= చంపగా; కురుపతి= కురురాజు దుర్యోధనుడు; పొలివోక= నిరుత్సాహపడక; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; గురుసునన్= జీవస్థానంలో; ఏయన్= కొట్టగా; కరము= మిక్కిలి; అలిగి= కోపించి; ధనువున్= విల్లును; తునుముడున్= తునకలు చేయగా; బరవసము= ధైర్యం; అఱి= నశించి; ఒరుని= మరి ఒకరి అనగా కృతవర్మయొక్క; తేరుపైకిన్= రథంపైకి; పోయెన్= పోయెను.

తాత్పర్యం: అశ్వాలను, సారథిని చంపగా, దుర్యోధనుడు నిరుత్సాహపడక, ఆ సాత్యకిని, ఆయువుపట్టులో కొట్టగా, సాత్యకి మిక్కిలికోపించి దుర్యోధనుడి విల్లును తెగగొట్టాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు ధైర్యాన్ని కోల్పోయి మరొకరి రథం ఎక్కివెళ్ళాడు.

వ. ఇ వ్విధంబున. 186

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఈ రీతిగా సాత్యకితో పరాజయం పొందగా.

తే. పతి గలంగ శైనేయుఁ డ బ్బలము బాణ । నిహతిఁ దూలించె; నక్కడ నీ మఱంది
యడరి యర్జునుతో విస్మయావహముగ । నాహవము సేసెఁ దగు సహాయంబు కలిమి. 187

ప్రతిపదార్థం: పతి= ప్రభువైన దుర్యోధనుడు; కలంగన్= కలత చెందగా; శైనేయుఁడు= సాత్యకి; ఆ+బలమున్= ఆ కౌరవసైన్యాన్ని; బాణనిహతిన్= శరాఘాతంతో; తూలించెన్= తొలగిపోయేటట్లు చేశాడు; ఆ+కడన్= ఆ వైపు; నీమఱంది= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నీ భార్య గాంధారి సోదరుడు శకుని; అడరి= విజృంభించి; తగుసహాయంబు= వలసినంత సహాయం; కలిమిన్= ఉండటంచేత; విస్మయ+ఆవహముగన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; అర్జునుతోన్= అర్జునుడితో; ఆహవము= యుద్ధం; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు కలత చెందగా, సాత్యకి కౌరవసైన్యాన్ని బాణాలతో చెదరగొట్టాడు. నాథుడు లేని ఆ కౌరవసైన్యం సాత్యకి ధాటికి ఆగలేక పారిపోయింది. అక్కడ నీ మరది శకుని, తగినంత సహాయం కలిగి ఉండటంచేత అర్జునుడితో యుద్ధం ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు సాగించాడు.

చ. **అతని సుతుం డులూకుఁడు నుదగ్రతఁ గృష్ణునిమేనఁ బార్థుపై**
శితశరకోటి నించి విలసిల్లఁగ సౌబలుసూతుఁ జంపి యు
ద్ధతిఁ దురగంబులం దునిమి తద్ఘన చాపముఁ ద్రుంచె న న్నరుం
డతఁడు తనూజు తేరి పయి కాత్మ చలింపఁగఁ బోయి వెండియున్. **188**

ప్రతిపదార్థం: అతని సుతుండు= ఆ శకుని కుమారుడు; ఉలూకుఁడున్= ఉలూకుడనే వాడు కూడా; ఉదగ్రతన్= గొప్పగా; కృష్ణుని మేనన్= శ్రీకృష్ణుడి శరీరంపై; పార్థుపైన్= అర్జునుడిపైన; శితశరకోటిన్= వాడి అయిన బాణాల సమూహాన్ని; నించి= నింపి; విలసిల్లఁగన్= ఉల్లాసం చూపుతూ ఉండగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; సౌబలుసూతున్= శకుని సారథిని; చంపి= సంహరించి; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; తురగంబులన్= గుర్రాలను; తునిమి= ఖండించి; తద్+ఘనచాపము= దృఢమైన ఆ శకుని విల్లును; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు (అప్పుడు); అతఁడు= ఆ శకుని; తనూజు తేరిపయికిన్= తన కొడుకైన ఉలూకుడి రథంపైకి; ఆత్మ= ధైర్యం; చలింపఁగన్= చలించిపోతూ ఉండగా; పోయి= వెళ్ళి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: ఆ శకుని కుమారుడు ఉలూకుడు కూడా తోడుగా వచ్చి, కృష్ణుడిమీద అర్జునుడిమీద గొప్పగా వాడి బాణాల సమూహాన్ని నింపి ప్రకాశించగా, అంతలోనే అర్జునుడు శకుని సారథిని, గుర్రాలను, విల్లును ఖండించి వేశాడు. శకుని ధైర్యం కోల్పోయి వెంటనే తన కుమారుడి రథంపైకి వెళ్ళాడు. వెళ్ళి మళ్ళీ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **వాఁడుఁ దోడ్పడఁ గడఁగి వివ్వచ్చు నేసె; । నతఁడు వారలు సేడ్పడునట్లు గాఁగ**
గడఁక గల యోధవీరులు బడలు వడఁగ । బలము సెడి పాఱఁ దనవింటి బలుపు సూపె. **189**

ప్రతిపదార్థం: వాఁడు= అతడు అనగా తన కుమారుడు ఉలూకుడు; తోడ్పడన్= సహాయపడగా; కడఁగి= పూని; వివ్వచ్చున్= అర్జునుడిని; ఏసెన్= బాణాలతో కొట్టాడు; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; వారలు= ఆ తండ్రి కొడుకులు శకుని, ఉలూకులు; చేడ్పడునట్లు+కాఁగన్= బాధపడేవిధంగా (మరియు); కడఁక+కల యోధవీరులు= పూనికగల వీరయోధులు; బడలు+పడఁగన్= అలసట చెందేటట్లు; బలము+చెడి= శక్తి శిథిలమయి; పాఱన్= పారిపోయే విధంగా; తన వింటి బలుపు= తన గాండీవ ధనువు యొక్క బలాన్ని; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: కొడుకు ఉలూకుడు తనకు తోడ్పడగా శకుని పూనిక వహించి అర్జునుని బాణాలతో కొట్టాడు. ఆ అర్జునుడు తండ్రి కొడుకులిద్దరు బాధనొందేటట్లు, వారికి తోడైనవచ్చిన ఇతర వీరులు అలసిపోయేటట్లు, వారి సైన్యం బలహీనమై పరుగెత్తేటట్లు తన గాండీవ బలం ఎటువంటిదో తెలిసే విధంగా బాణాలు కురిపించాడు.

వ. **ఇట్లు వివ్వచ్చుండు పేర్చిన యా సమయంబున ధృష్టద్యుమ్నుండు.** **190**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; పేర్చిన+ఆ సమయంబునన్= విజయగర్వంతో ఉబ్బిపోయే ఆ సమయంలోనే; ధృష్టద్యుమ్నుండు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు విజృంభించగా ఆ సమయంలోనే, అక్కడ ధృష్టద్యుమ్నుడు.

క. **తఱిమి గురు వింటి గొనయం । బఱిముఱిఁ దునియంగ నేయ నతఁ డాతని నే**
డ్తెఱ నొండు వింట నేసిన । నుఱక తునిమె నాతఁ డ మ్మహోగ్రశరంబుల్. **191**

ప్రతిపదార్థం: తఱిమి= ఎదుర్కొని; గురువింటి గొనయంబు= ద్రోణాచార్యుడి ధనువు నారిని; అఱిముఱిన్= వెంటనే; తునియంగన్= తునకలయ్యేటట్లు; ఏయన్= కొట్టగా; ఆతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఆతనిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని గూర్చి; ఏడ్తెఱన్= వేగంతో; ఒండువింటన్= రెండవ ధనుస్సుతో; ఏసినన్= బాణాలు ప్రయోగించగానే; ఆ+మహా+ఉగ్రశరంబుల్= ఆ గొప్ప భయంకరములైన బాణాలను; ఉఱక= అవలీలగా; ఆతఁడు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; తునిమెన్= తునకలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ వైపు ధృష్టద్యుమ్నుడు) ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొని, అతడి వింటినారిని వెంటనే తెగగొట్టగా, ద్రోణాచార్యుడు మరొక విల్లు గ్రహించి ధృష్టద్యుమ్నుడిపై వేగంగా భయంకరమైన బాణాలు ప్రయోగిస్తూ ఉంటే - వాటిని అవలీలగా ధృష్టద్యుమ్నుడు తునకలు చేశాడు.

వ. **వెండియు నాచార్యుం డేయు సాయకంబులు ద్రుంచుచు నంగంబులు నొంచుచు మిగిలి మార్గణజాలంబుల సైన్యంబు దైన్యంబు నొందించె; నట్లు సాత్యకి సవ్యసాచి ధృష్టద్యుమ్నులచేతం గలయం గలంగి కౌరవానీకంబు గాందిశీకం బగుటయుఁ, బాంచజన్య దేవదత్తాది శంఖరవంబులు సెలంగం బాండవ బలంబులు గూడికొని వెన్నడిం గవిసినం గని భీషణరోషాతిరేక విధేయుం డయి రాధేయుండు.** **192**

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మళ్ళీ; ఆచార్యుండు+ఏయు= ద్రోణాచార్యుడు ప్రయోగిస్తూ ఉన్న; సాయకంబులు= బాణాలను; త్రుంచుచున్= ఖండిస్తూ; అంగంబులు= శరీరావయవాలను; నొంచుచున్= నొప్పిస్తూ; మిగిలి= అతిశయించి; మార్గణజాలంబులన్= బాణాల సమూహాలతో; సైన్యంబు= ఆ శత్రుసైన్యాన్ని; దైన్యంబున్= దీనత్వాన్ని; ఒందించెన్= పొందింపజేశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సాత్యకి, సవ్యసాచి, ధృష్టద్యుమ్నుల చేతన్= సాత్యకి, అర్జునుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడు అనే ముగ్గురు పాండవపక్ష వీరులచేత; కలయన్= అంతటను; కలంగి= కలతచెంది; కౌరవ+అనీకంబు= కౌరవుల సైన్యం; కాందిశీకంబు+అగుటయున్= భయంతో పారిపోయిన వెంటనే; పాంచజన్య దేవదత్త+ఆది శంఖరవంబులు= పాంచజన్యమనే శ్రీకృష్ణుడి శంఖం, దేవదత్తమనే అర్జునుడి శంఖం మొదలుగాగల (ఇతర వీరుల) శంఖాల ధ్వనులు; చెలంగన్= ధ్వనిస్తూ ఉండగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; కూడికొని= ఏకమై; వెన్నడిన్ కవిసినన్= వెన్నంటి తరుముతూ ఉంటే; కని= చూచి; భీషణ రోష+అతిరేక విధేయుండు+అయి= భయంకరమైన కోపాతిశయానికి వశుడై; రాధేయుండు= కర్ణుడు.

తాత్పర్యం: మళ్ళీ ద్రోణాచార్యుడు వేసిన బాణాలనన్నింటినీ ఖండించి, ద్రోణాచార్యుడి శరీరావయవాలను బాణాలతో మిక్కిలి నొప్పిస్తూ, మరీ విజృంభించి కౌరవసైన్యానికి దిక్కుతోచని స్థితి కల్పించాడు. ఆ విధంగా సాత్యకి, అర్జునుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడు - వీరు ముగ్గురిచేత కౌరవసైన్యం కలతచెంది పారిపోయింది. అపుడు కృష్ణుడు పాంచజన్యాన్ని, అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని, ధృష్టద్యుమ్నాదులు తమ తమ శంఖాలను పూరించగా, పాండవసైన్యం ఉత్సాహంతో ఏకమై కౌరవసైన్యాన్ని వెంటాడి తరుముతూ ఉండగా, అది చూచి కర్ణుడు మిక్కిలి భయంకరమైన

కోపావేశంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. తలలుం జేతులుఁ గాళ్ళులుం దనువులున్ ధాత్రీస్థలిం బెక్కు తి
ట్టలు గావించి రథప్రతానములు ఘోటశ్రేణులున్ వారణా
వలులుం జేడ్పడఁ బైపయిం దఱిమి దుర్వారైక దర్పోద్ధతిం
జలముం జేవయుఁ జూపె నుద్భటభుజా సంరంభ రౌద్రంబుగన్. 193

ప్రతిపదార్థం: తలలున్= శిరస్సులను; చేతులున్= హస్తాలను; కాళ్ళులున్= పాదాలను; తనువులున్= శరీరాలను; ధాత్రీస్థలిన్= రణభూమియందు; పెక్కుతిట్టలు= మిక్కుటమైన కుప్పలు; కావించి= చేసి; రథప్రతానములు= రథాల సమూహాలును; ఘోటశ్రేణులున్= అశ్వాల సమూహాలును; వారణ+ఆవలులున్= గజాల సమూహాలును; చేడ్పడన్= బాధపడే విధంగా; పైపయిన్= ముందు ముందుకు; తఱిమి= ఉరికించి పారిపోయే విధంగా వెంబడించి; దుర్వార+ఏక దర్ప+ఉద్ధతిన్= నివారించరాకుండా ఉన్న గర్వం యొక్క ఔద్ధత్యంతో - మిక్కిలి గర్వంతో; ఉద్భట= గొప్ప; భుజాసంరంభ= భుజముల ఆటోపంచేత; రౌద్రంబుగన్= భయం కలిగించే విధంగా; చలమున్= పౌరుషాన్నీ; చేవయున్= సామర్థ్యాన్ని; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: (మిక్కిలి కోపంతో ఆ కర్ణుడు) శత్రువుల తలలను, చేతులను, కాళ్ళను శరీరాలను కుప్పలు కుప్పలుగా రణరంగాన అంతటా పడేటట్లు చేసి, రథాలు, గుర్రాలు, ఏనుగులు బాధతో రణరంగం నుండి పారిపోయే విధంగా తరిమి అడ్డుకొనసాధ్యంకాని తన గర్వాధిక్యాన్ని, మాత్సర్యాన్ని, శక్తిని-భయంకరమైన గొప్ప భుజబల విజృంభణంతో చూపించాడు.

వ. ఇ వ్విధంబున విజృంభించి నొంచినం బఱిపఱియై పఱచు న వ్వాహినుల వెనుకొను నా సూతనందనుం జూచి తలంకి ధర్మతనయుం డర్జునునితో నిట్లనియె. 194

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; విజృంభించి= రేగిపోయి; నొంచినన్= నొప్పింపగా; పఱి పఱి ఐ= చెల్లాచెదరై; పఱచు+ఆ+వాహినులన్= పరుగెత్తుతున్న ఆ సైన్యాలను; వెనుకొను+ఆ+సూతనందనున్= వెంబడిస్తూ ఉన్న ఆ కర్ణుడిని; చూచి; తలంకి= చలించిపోయి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; అర్జునునితోన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా రెచ్చిపోయి, బాణాలతో నొప్పిస్తూ ఉండగా, తట్టుకొనలేక చెల్లాచెదరై పారిపోయే పాండవుల సైన్యాలను వెంటాడే కర్ణుని చూచి కలతచెంది ధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. నడురేయి తీవ్రభానుఁడు । పుడమి వెలసె నను తలంపు పుట్టించుచు ను
గ్గడు వగు తేజంబున వెలిఁ । గెడుఁ గర్ణుఁడు బాణరుచులు గిఱికొన దెసలన్. 195

ప్రతిపదార్థం: నడురేయి= నడిమి రాత్రి; తీవ్రభానుఁడు= చండకిరణుడు - అనగా సూర్యుడు; పుడమిన్= భూమిపై; వెలసెన్+అను తలంపు= ఉదయించాడా అనే ఊహను; పుట్టించుచున్= కలిగిస్తూ; ఉగ్గడువు+అగు= అధికమైన; తేజంబునన్= తేజస్సుతో; బాణరుచులు= బాణాల కాంతులు; దెసలన్= దిక్కులయందు; గిఱికొనన్= వ్యాపించగా; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; వెలిఁగెడున్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడి బాణాల కాంతులు దిక్కులన్నింట వ్యాపించి ప్రకాశిస్తూ ఉండగా - కర్ణుడు నడిరాత్రిలో సూర్యుడు ఉదయించాడని అనిపించేటట్లు వెలిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఇక్కడ కర్ణుడియందు నడిరాత్రి ఉదయించిన సూర్యుడితో తాదాత్మ్యం ఊహించటంచేత ఉత్ప్రేక్షాలంకారమే కాని ఉపమకాదు. సూర్యుడు అర్ధరాత్రంలో ఉదయించినట్లు ఊహించుటచేత ఉపమాంశం కవి కల్పితమేకాని స్వతస్సిద్ధం కాదు కదా!

ఆ. 'ఇట్లు దఱిమెనేని యిప్పుడ యీతఁ డి । ద్దిక్కు వారినెల్ల నొక్కయెత్తు
గాఁగఁ బిలుకుమార్చుఁ గావున నెమ్మెయి । నైనఁ బ్రతివిధాన మాచరింపు'. 196

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; తఱిమెనేని= వెంబడిస్తూ ఉన్నట్టయితే; ఇప్పుడు+అ= ఈ సమయంలోనే (ఇంకా ఆలస్యం లేకుండా); ఈతఁడు= ఈ కర్ణుడు; ఈ+దిక్కువారిని+ఎల్లన్= ఈ మనవైపున ఉన్నవారినందరిని; ఒక్క+ఎత్తు+గాన్= ఒకే పర్యాయం; పిలుకుమార్చున్= సంహరిస్తాడు; కావునన్= కాబట్టి; ఏ+మెయిన్+ఐనన్= ఏ విధంగానైనా; ప్రతివిధానము= ప్రతిక్రియను; ఆచరింపు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం: ఈ కర్ణుడు ఇట్లాగే తరుముతూ పోతూ ఉండగా, మనం ఉపేక్ష చేశామంటే ఈ సైన్యాన్నంతా ఒకేసారి ఇప్పుడే సంహరించి వేస్తాడు. కాబట్టి ఏ విధంగానైనా దీనిని అడ్డుకొనే విధంగా ప్రయత్నించుము'.

వ. అనిన విని యతం డచ్యుతు నాలోకించి 'రాధేయు రభసంబున కిమ్మోహరం బోహటించిన భూపతి భీతుండయ్యె భారద్వాజుండును బైకొని యొక్క వలన మొనలం దెరల్చెడి నే నదల్చి యిక్కర్ణు నుక్కడంచి యక్కుంభసంభవు సంరంభంబు వారించెదఁ దేరు నడపు' మనుటయు నద్దనుజమర్దనుం డతని కిట్లనియె. 197

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= (ఇట్లా ధర్మరాజు) పలుకగా; విని; అతండు= ఆ అర్జునుడు; అచ్యుతున్= కృష్ణుడిని; ఆలోకించి= చూచి; రాధేయు రభసంబునకున్= కర్ణుడి వేగానికి; ఈ+మోహరంబు= సైన్యం; ఓహటించినన్= వెనుదీయగా; భూపతి= ధర్మరాజు; భీతుండు+అయ్యెన్= భయపడిపోయాడు; భారద్వాజుండును= ద్రోణాచార్యుడు కూడా; పైకొని= విజృంభించి; ఒక్కవలనన్= ఒక వైపున; మొనలన్= మన సైన్యాలను; తెరల్చెడిన్= తొలగిపోయేటట్లు చేస్తున్నాడు (పారద్రోలుతున్నాడని భావం); (కావున ఏన్= నేను; అదల్చి= అదలించి; ఈ+కర్ణు+ఉక్కు= ఈ కర్ణుడి పొగరును; అడంచి= అణచివేసి; ఆ+కుంభసంభవు సంరంభంబు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి వేగాన్ని; వారించెదన్= నివారిస్తాను; తేరు= రథాన్ని; నడపుము= కర్ణుడివైపు నడిపించుము; అనుటయున్= అనగానే; ఆ+దనుజ మర్దనుండు= ఆ కృష్ణుడు (దైత్యులను సంహరించినవాడు కాబట్టి కృష్ణుడికి ఆ పేరు); అతనికిన్= ఆ అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు అనగానే, అర్జునుడు కృష్ణుడిని చూచి 'మన సైన్యం కర్ణుడి వేగాన్ని తట్టుకొనలేక పారిపోతూ ఉండగా ధర్మరాజు భీతిల్లిపోయాడు. ఒకవైపు ద్రోణాచార్యుడు కూడా విజృంభిస్తూ సైన్యాన్ని పారద్రోలుతూ ఉన్నాడు. కాబట్టి ముందుగా ఈ కర్ణుడి పొగరు అణుస్తాను. తరువాత ద్రోణాచార్యుల యుద్ధవేగాన్ని నివారిస్తాను. కాబట్టి కర్ణుడివైపు రథాన్ని నడిపించుము' అని అనగా, కృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వినుము నిశాసమయంబున । దనుజులకుం బేర్చు బాహుదర్పము శౌర్యం
బును; గావున హైడింబుం । డనిఁ గర్ణుని నోర్చుఁ; బనుత మతని నతనికిన్' 198

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఓ అర్జునా! వినుము; నిశా సమయంబునన్= రాత్రి సమయాన; దనుజులకున్= రాక్షసులకు; బాహు దర్పము= భుజగర్వం; శౌర్యంబును= పరాక్రమం (ఈరెండూ); పేర్చున్= అతిశయిస్తాయి; కావునన్= కాబట్టి; హైడింబుండు=

హిడింబా కుమారుడు ఘటోత్కచుడు; అనిన్= యుద్ధంలో; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; ఓర్చున్= ఓడిస్తాడు (అందుకే); అతనిన్= ఆ ఘటోత్కచుడిని; అతనికిన్= ఆ కర్ణుడిపైకి; పనుతము= పంపుదాము.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! రాక్షసులకు రాత్రి సమయంలో బాహుబలం పరాక్రమం అతిశయిస్తాయి; కాబట్టి మన హిడింబాసుతుడు ఘటోత్కచుడే ఈ సమయంలో కర్ణుడిని యుద్ధంలో ఓడిస్తాడు. కాబట్టి ఆ కర్ణుడిపైకి ఘటోత్కచుడినే పంపుదాము.

వ అని వెండియు. 199

తాత్పర్యం: ఇట్లా పలికి మళ్ళీ (అర్జునుడితో కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'మన మంతకు వేఱొక ది । క్కున నడతము; భీమసుతునకును మాయలుఁ బెం
పొనరిన దివ్యాస్త్రంబులు । ననేకములు గలవు; వలవ దనుమానింపన్. 200

ప్రతిపదార్థం: మనము= మనం; అంతకున్= అంతవరకు; వేఱు+ఒక దిక్కునన్= వేరే వైపునకు; నడతము= నడుద్దాము - వేరే వైపునకు యుద్ధం చేయటానికి వెళ్ళుదామని భావం; భీమసుతునకును= భీముడి కుమారుడైన ఘటోత్కచుడికి; మాయలున్= రాక్షస మాయలు; పెంపు+ఒనరిన= అతిశయించిన; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యములైన అస్త్రాలు; అనేకములు= అనేకాలు; కలవు= ఉన్నవి (కాబట్టి); అనుమానింపన్= సంశయించటం; వలవదు= వద్దు.

తాత్పర్యం: 'అంతవరకు మనము వేరేవైపున యుద్ధానికి నడుద్దాము. ఘటోత్కచుడికి ఎన్నో మాయలు తెలుసు; దివ్యాస్త్రాలు కూడా ఎన్నో అతడి వద్ద ఉన్నవి. కాబట్టి అనుమానించ అక్కరలేదు.

వ. అని చెప్పి ఘటోత్కచుం బిలిచిన నతండు సన్నాహ సంరంభమూర్తి స్ఫూర్తి మెఱయం జనుదెంచి 'పనియేమి?' యనుటయు. 201

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; చెప్పి= పలికి; ఘటోత్కచున్= ఘటోత్కచుడిని; పిలిచినన్= పిలువగానే; అతండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; సన్నాహ సంరంభమూర్తి స్ఫూర్తి= యుద్ధయత్నోద్రేకానికి తగిన ఆకార స్ఫురణ (యుద్ధ సన్నద్ధుడై ఉనికి అని భావం); మెఱయన్= మెరుస్తూ ఉండగా; చనుదెంచి= వచ్చి; పని= చేయవలసిన కార్యం; ఏమి?= ఎట్టిది?; అనుటయున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: అని పలికి, ఘటోత్కచుడిని పిలువగా, ఆ ఘటోత్కచుడు యుద్ధానికి సన్నద్ధమైన ఆకారస్ఫురణ ప్రకాశించగా వచ్చి 'నే నేం చేయాలి?' అని అడుగగా

ఉ. 'పాండవ సైన్యముల్ సెదరి పాఱెడుఁ గర్ణునిచేత నొచ్చి, యు
ద్దండత నీదు శౌర్యమును దర్పము నేర్పడ నిల్వరింపు; మీ
తం డని రాత్రి నీకుఁ గడుఁ దక్కువ; తండ్రులకున్ జయంబు పు
త్రుం డొసఁగంగఁ గాన్పు మహి రూఢికి నెక్కదె? గెల్వు మీతనిన్.' 202

ప్రతిపదార్థం: (ఓ ఘటోత్కచా!) కర్ణుని చేతన్= కర్ణుడిచేత - కర్ణుడి బాణాల ధాటికి; నొచ్చి= బాధ కలిగి; పాండవ సైన్యముల్= (మన) పాండవ సైన్యాలు; చెదరి= చెదరిపోయి; పాఱెడున్= పారిపోతూ ఉన్నాయి; ఉద్దండతన్= (శత్రువులకు) భయంకొల్పే విధంగా; నీదు శౌర్యమును= నీ వీరత్వం; దర్పమును= భుజదర్పం కూడా; ఏర్పడన్= ప్రకటితమయ్యే విధంగా; నిల్వరింపుము=

నిలిచే విధంగా చేయుము (కర్ణుడిని ఎదుర్కొని మన సైన్యాలు పారిపోకుండా చూడుము అని భావం); ఈతండు= ఈ కర్ణుడు; అనిన్= యుద్ధంలో; రాత్రి= రాత్రి సమయాన; నీకున్= నీకంటె; కడున్= మిక్కిలి; తక్కువ= హీనబలుడే (రాక్షసులకు రాత్రి సమయంలో బలమెక్కువ కాబట్టి రాక్షసుడవైన నీముందు కర్ణుడు ఈ రాత్రి సమయాన యుద్ధంలో నిలువలేడని భావం); పుత్రుండు= కుమారుడు; తండ్రులకున్= జనకులకు; జయంబు= యుద్ధ విజయాన్ని; ఒసఁగంగ కాన్పు= ఇవ్వగా చూడగలగడం; మహిన్= భూమిపై; రూఢికిన్= ప్రసిద్ధికి; ఎక్కదె?= ఎక్కడా? (అట్టి పుత్రుడు ఈ లోకంలో కీర్తి పొందుతాడు కదా అని భావం) (కాబట్టి); ఈతనిన్= ఈ కర్ణుడిని; గెల్వుము= జయించుము - కర్ణుడిని జయించి తండ్రులకు విజయం కలుగజేసి మంచి పుత్రుడనే కీర్తి గడించుము అని భావం.

తాత్పర్యం: 'ఓ ఘటోత్కచా! కర్ణుడి బాణాఘాతాలకు ఆగలేక మన పాండవసైన్యాలు పారిపోతూ ఉన్నాయి. నీ భుజదర్పాన్ని, పరాక్రమాన్ని చూపి కర్ణుడిని ఎదుర్కొని, మన సైన్యం పారిపోకుండా ఆపుము. ఈ కర్ణుడు రాత్రి యుద్ధంలో నీ ముందు నిల్వలేడు. పుత్రుడు తండ్రులకు విజయం చేకూర్చగలగటం లోకప్రసిద్ధమేకదా. కాబట్టి కర్ణుడిని జయించుము.

విశేషం: 'నీకు' అని నొక్కి చెప్పటంలో రాత్రియందు విజృంభించే నిశాచరుడవైన నీ ముందు ఎవ్వరూ ఈ రాత్రి యుద్ధంలో ఆగలేరు అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. మరియు 'తండ్రులకున్ జయంబు పుత్రుండొసఁగంగఁ గాన్పు మహిరూఢికి నెక్కదె?' అనే సామాన్యార్థంచేత సమర్థనీయమైన 'ఓ ఘటోత్కచా! పుత్రుడవైన నీవు కర్ణుడిని జయించి తండ్రులకు విజయం చేకూర్చి కీర్తి గడించుమా' అనే ప్రకృత విశేషార్థం ధ్వనింపజేయుటచేత ఇది అర్థాంతరన్యాసాలంకారం.

అలంబుసుండు ఘటోత్కచునిచేతఁ జచ్చుట (సం. 7-149-15)

వ. అనియె; ధనంజయుండును దదనురూపంబులైన యాలాపంబుల ననుమతి సేసినం గడంగి ఘటోత్కచుండు గర్ణుదెసకుం గవిసె; నట్టియెడ జటాసురసుతుం డగు నలంబుసుం డేతెంచి కురుపతిం గాంచి 'నాకుఁ బాండవుల దెసం బూర్వవైరంబు గలదు; నీకును బ్రియంబుగా వారిని, వారి వారిని వధియించెద' నని పలికి యతండు ప్రీతుండై యభినందింప, నా సూతనందనుం గలిసి తలకడచి హిడింబానందనుం దాఁకిన దారుణ రణం బయ్యెఁ; నయ్యిరువురును వివిధ విశిఖ స్ఫురణంబుల నొండొరులఁ దెరల్పం జాలక రథికు లగుట యుడిగి మాయలకుం జొచ్చి మహోరగ గరుడాకారంబులను, వారణ కంఠీరవ రూపంబులను, రవిసైంహికేయాకృతులను, మేఘమారుతమూర్తులను మఱియు బహు విధ వికారాకారంబులను జూపుచుం బోరి యేపునం గదిసి బాహాబాహిం బెనంగునపుడు మేనులు బెరసిన నా భీమనందనుండు. 203

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= (అని కృష్ణుడు ఘటోత్కచుడితో) అన్నాడు; ధనంజయుండును= అర్జునుడు కూడా; తద్+ అనురూపంబులు+ఐన+ఆలాపంబులన్= ఆ కృష్ణుడి మాటలకు అనుగుణాలైన పలుకులతో; అనుమతి+చేసినన్= అనుజ్ఞ ఇవ్వగానే; కడంగి= యుద్ధోద్యుక్తుడయి; ఘటోత్కచుండు= భీముడి కుమారుడు ఘటోత్కచుడనే వాడు; కర్ణుదెసకున్= కర్ణుడివైపునకు; కవిసెన్= పరుగుతీశాడు; అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో; జటాసురసుతుండు+అగు= జటాసురుడి కుమారుడైన; అలంబుసుండు= అలంబుసుడనే రాక్షసుడు; ఏతెంచి= వచ్చి; కురుపతిన్= దుర్యోధనుడిని; కాంచి= చూచి; నాకున్= నాకు; పాండవుల దెసన్= పాండవులవైపు; పూర్వవైరంబు= ఇంతకు ముందు నుండి వైరం; కలదు= ఉన్నది; నీకును= ఓ దుర్యోధన మహారాజా! నీకు కూడా; ప్రియంబు+కాన్= ఇష్టమయ్యే విధంగా; వారిని= ఆ పాండవులను; వారి వారినిన్= ఆ పాండవుల పక్షీయులను; వధియించెదన్= వధిస్తాను; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; అభినందింపన్= అభినందించగా; ఆ

సూతనందనున్= ఆ సూతపుత్రుడైన కర్ణుడిని; కలసి= కలసికొని; తలకడచి= అతిక్రమించి; హిడింబానందనున్= హిడింబ కొడుకైన ఘటోత్కచుడనే రాక్షసుడిని; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; దారుణ రణంబు= (వారిద్దరికి) భయంకరమైన యుద్ధం; అయ్యెన్= సాగింది; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరు - అనగా అలంబుస ఘటోత్కచులు కూడా; వివిధ విశిఖ స్ఫురణంబులన్= అనేక విధాలైన బాణాల స్ఫురణతో (అనగా తీక్ష్ణములైన బాణాలతో అని భావం); ఒండొరులన్= ఒకరి నొకరు; తెరల్పన్+చాలక= ఉడిగింపలేక; రథికులు+అగుట= రథంపై నుండి యుద్ధం చేయటం; ఉడిగి= మానివేసి; మాయలకున్= సహజమైన రాక్షసమాయ లకు; చొచ్చి= ప్రవేశించి - రాక్షసమాయలు ప్రయోగించి యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించి; మహా+ఉరగ గరుడ+ఆకారంబులను= పెద్ద సర్పం మరియు గరుత్మంతుడి ఆకారాలను (ఒకడు పెద్ద సర్పంగా మారగా మరొకడు ఆ సర్పానికి శత్రువైన గరుత్మంతుడి ఆకారాన్ని ధరించి పోరాడా డని భావం); (ఇట్లే) వారణ కంఠీరవ రూపంబులను= గజ సింహ శరీరాలను; రవి సైంహికేయ+ఆకృతులను= సూర్యుడు మరియు రాహువు రూపాలను; మేఘ మారుతమూర్తులను= మేఘస్వరూపాన్ని, దానికి విరుగుడుగా వాయురూపాన్ని; మఱియున్= ఇంతేగాక; బహువిధ వికార+ఆకారంబులను= ఇంకా ఎన్నో విధాలైన వికృతములైన ఆకారాలను; చూపుచున్= చూపిస్తూ; పోరి= యుద్ధం చేసి; ఏపునన్= విజృంభణంతో; కదిసి= ఎదుర్కొని; బాహాబాహిన్= బాహాబాహి యుద్ధంతో (బాహాసు బాహాసు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం ఇతి బాహా బాహి - అని విగ్రహవాక్యం బాహుయుద్ధం ఇది. ఏ ఆయుధం లేక ఇద్దరు బాహువులతోనే పోరాడటం) (ఈ విధంగా); పోరి= పోరాడి; మేనులు= వారిద్దరి శరీరాలు; బెరసినన్= కూడగా; ఆ భీమనందనుండు= ఆ ఘటోత్కచుడు.

తాత్పర్యం: అని అనగా అప్పుడు అర్జునుడు కూడా కృష్ణుడు చెప్పిన దానికి తగినట్లుగా చెప్పి, ఘటోత్కచుడిని కర్ణుడితో యుద్ధం చేయటానికి అనుమతించగా, వెంటనే ఘటోత్కచుడు కర్ణుడు ఉన్న వైపునకు వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో జటాసురుడి కుమారుడు అలంబుసుడు అనే రాక్షసవీరుడు దుర్యోధనుడిని కలిసి, 'నాకు పాండవులపై ఇదివరకే పగ ఉన్నది. కాబట్టి నీకు సంతోషం కలిగేటట్లు ఆ పాండవులను, వారికి సంబంధించిన వారిని సంహరిస్తా' నని పలుకగా, దుర్యోధనుడు ఆ అలంబుసుడిని సంతోషంతో అభినందించాడు. వెంటనే ఆ అలంబుసుడు కర్ణుడి వైపు వెళ్ళి అతడిని దాటవేసి, ఘటోత్కచుడిని ఎదుర్కొనగా యుద్ధం భయంకరమైంది. వారిద్దరూ వివిధ బాణాలతో ఒకరినొకరు అణగించలేక రథాలుదిగి, మాయలకు పూనుకొని మహాసర్పగరుడపక్షిరూపాలను, గజసింహరూపాలను, సూర్యరాహురూపాలను, మేఘవాయురూపాలను, ఇంకా అనేకానేక వికృతరూపాలను చూపుతూ పోరాడి, ఒకరితో ఒకరు కలియబడి బాహాబాహియుద్ధం చేసేటప్పుడు, వారి శరీరాలు ఒకదానితో మరొకటి చేరగా- ఘటోత్కచుడు.

క. పట్టి బలువుగ జటాసురు । పట్టిం బడవైచి, యురము పాదమునఁ గడున్
బిట్టుగఁ ద్రొక్కి, యతని తల । యట్టకుఁ బాయంగఁ జేసి యార్చెం బెలుచన్. 204

ప్రతిపదార్థం: (ఘటోత్కచుడు) జటాసురు పట్టిన్= జటాసురుడి కొడుకైన ఆ అలంబుసుడిని; బలువుగన్= బలంగా; పట్టి= పట్టుకొని; పడవైచి= (క్రింద) పడవేసి; ఉరము= వక్షఃస్థలాన్ని; పాదమునన్= పాదంతో; కడున్= మిక్కిలి; బిట్టుగన్= శీఘ్రంగా; తొక్కి= అదిమి; అతనితల= అతడి శిరస్సు; అట్టకున్= మొండెమునకు; పాయఁగన్= ఎడబాసే విధంగా; చేసి; పెలుచన్= గట్టిగా; ఆర్చెన్= సింహనాదం చేశాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ ఇద్దరి శరీరాలు పెనవేసికొనగానే ఘటోత్కచుడు) ఆ అలంబుసుడిని పట్టుకొని, క్రిందపడవైచి, అతని రొమ్మును పాదంతో త్రొక్కి, అతడి తలను శరీరంనుండి వేరుచేసి వెంటనే బిగ్గరగా సింహనాదం చేశాడు.

ఆ. ఆర్చి నెత్తు రుట్ట నమ్మస్తకము వట్టి । కొని యతం డుదాత్త ఘోర భంగి
భ్రమరివాఱి కురునృపాలకు నరదంబు । నందు వైచి యిట్టు లనియె నధిప! 205

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆర్చి= సింహనాదం చేసి; నెత్తురు= రక్తం; ఉట్టన్= కారగా; ఆ+మస్తకము= ఆ తలను; పట్టి= పట్టుకొని; అతండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; ఉదాత్త ఘోరభంగిన్= గొప్ప భయంగొలిపే విధంగా; భ్రమరివాఱి= చుట్టూ తిరిగి (దుర్యోధనుని రథం ఎక్కడ ఉన్నదో చూడటానికని భావం); కురునృపాలకు+అరదంబునందున్= కురురాజైన దుర్యోధనుడి రథం మీద; వైచి= వేసి; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: సింహనాదం చేసి, ఆ ఘటోత్కచుడు ఆ అలంబుసుడి తలను నెత్తురు కారుతూ ఉండగా పట్టుకొని చూపరులకు భయంకొల్పే విధంగా చుట్టూ తిరిగి, దుర్యోధనుడి రథం లోకి ఈ తలను విసరివేశాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడితో ఘటోత్కచుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'కొను మిదె నీ మిత్రుని తల; । విను మిట్టుల మాఱులేని విక్రమమునఁ గ
ర్ణునిఁ ద్రుంచెద; వరుసం బోరి । గొనియెద నిను; భీమసేను కొడుక నెఱుఁగవే?' 206

ప్రతిపదార్థం: ఇదె= ఇదిగో; నీ మిత్రుని తల= (ఓ దుర్యోధనా!) నీ మిత్రుడైన అలంబుసుని తలకాయ; కొనుము= తీసికొనుము; వినుము= శ్రద్ధగా వినుము; ఇట్టులు+అ= ఇట్లే; మాఱులేని విక్రమమునన్= సాటిలేని పరాక్రమంతో; కర్ణునిన్= నీ మిత్రుడైన కర్ణుడిని కూడా; త్రుంచెదన్= సంహరిస్తాను; వరుసన్= క్రమంగా; నినున్= నిన్ను; పొరిగొనియెదన్= సంహరిస్తాను; భీమసేను కొడుకన్= భీముడి కుమారుడను (నేను); ఎఱుఁగవే?= తెలియలేవా?

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! ఇదిగో నీ స్నేహితుడైన అలంబుసుని తల తీసికొనుము. ఇదే విధంగా సాటిలేని పరాక్రమంతో కర్ణుడిని కూడా చంపివేస్తాను. వరుసగా నీ వంతు వచ్చినప్పుడు నిన్ను కూడా సంహరిస్తాను. నే నెవడనో తెలియదా? భీముడి కుమారుడిని.'

విశేషం: భీమసేన తనయు డనే విషయం అందరికీ తెలిసిందే అయినా మళ్ళీ తనకు తానే భీమసేన తనయుడనని చెప్పుకొనటంలోని తాత్పర్యం ఏమిటి? 'నిన్ను తొడలు విరుగగొట్టుతానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు మా తండ్రి భీమసేనుడు. అతడి ప్రతిజ్ఞకు బద్ధుడనై నిన్నిప్పుడే సంహరించేవాడను కాని, వదిలాను.' - ఈ అర్థం 'వరుసన్' అనే పద సహాయంతో ప్రధానంగా వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది. ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని.

వ. అని పలికి యసురవరుం డరుణం బగు తన యరదం బెక్కి గృధ్రకేతనంబు గ్రాల నీలోన్నతం బయిన తన రూపంబున కనురూపం బైన దంష్ట్రాయుగళంబును బింగళోద్బుద్ధ జటాకేశ కలాపంబును భీషణంబులుగాఁ గనక భూషణంబుల కతంబునఁ దటిల్లతా వికటంబగు నంబుదంబు కైవడిఁ గర్ణుపయిం గవిసి ఘనశరంబు లేయ నతండును జండభంగి నెదుర్కొని నిశితనారాచంబులఁ గప్పెఁ; నిప్పరుసునం దలపడి యమ్మనుజ దనుజులు మహాద్భుతకరం బగు సంగరంబు సేయునెడ వివిధాయుధ వ్యాపార ఘోర విచేష్టిత విగళిత రక్తసిక్తంబు లగు నంగంబుల యచలత్వంబున గైరిక గిరిద్వయంబు చందంబున నొప్పి; ర ట్లెక్కువ తక్కువలు

లేక పోరిపోరి రాధేయుం డొక్క దివ్యాస్త్రంబు ప్రయోగించిన నది భైమసేని ప్రత్యస్త్రంబున నడంచి, మాయాసైన్యం బడరించిన నమ్మాయా సైన్యంబు సాయక శూల ముద్గరాది హేతి వ్రాతంబులును బలల వర్షంబులునుం గురియం గురువాహిని గలంగి పాఱిన, నా సూతసూనుం డొక్కరుండును నవష్టంభ విజృంభణంబు మెఱయ నిలిచి మహనీయాస్త్రబలంబున నమ్మాయ మాయించుటయు హైడింబుండు చక్రంబు వైచినం జక్కడిచె, గద నిగిడించిన మగిడించె, గగనంబున కరిగి తరుపాషాణ పటలంబులు పరఁగించినం దునిమి ధరం దొరఁగించె, మఱియు రథికత్వంబునం గడంగిన నయ్యోధవరుండు తురగ సారథి సహితంబుగా రథంబు శకలంబులు సేసి యతని తను వేదు వెఱిగిన తెఱంగుగా మెఱుంగుటమ్ములు గిఱిగొల్పినం గెరలి య న్నిశాచరనాథుండు. **207**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; అసురవరుండు= రాక్షస శ్రేష్ఠుడగు ఆ ఘటోత్కచుడు; అరుణంబు+అగు= ఎర్రనైన; తన+అరదంబు= తన రథాన్ని; ఎక్కి= ఆరోహించి; గృధ్రకేతనంబు= గద్ద అనే పక్షి గురుతుగా కలిగిన ధ్వజం; క్రాలన్= ఒప్పగా; నీల+ఉన్నతంబు+అయిన= నల్లగాను, పొడవుగాను ఉన్నట్టి; తన రూపంబునకున్= తన ఆకారానికి; అనురూపంబు+ఐన= తగి ఉన్నటువంటి; దంష్ట్రా యుగళంబును= కోరలజంట; పింగళ+ఉద్బద్ధ జటాకేశ కలాపంబును= ఎరువు, పసుపు కలసిన వన్నె కలిగి, పైకి లేచి యున్నటువంటి జడలు కట్టుకపోయిన వెంట్రుకల సమూహం కూడా (ఈ రెండూ అని భావం); భీషణంబులు+కాన్= భయంకరములై ఉండగా; కనక భూషణంబుల కతంబునన్= బంగారు ఆభరణాల కారణాన; తటిత్+లతా వికటంబు+అగు=మెరుపు తీగతో అందమై ఉన్న; అంబుదంబు కైవడిన్= మేఘంవలె; కర్ణుపయిన్= కర్ణుడిపైకి; కవిసి= పరుగెత్తి; ఘనశరంబులు+ఏయన్= దృఢములైన బాణాలను వేయగా; అతండును= ఆ కర్ణుడు కూడా; చండభంగిన్= భయంకొల్పే విధంగా; ఎదుర్కొని= ఎదిరించి; నిశితనారాచంబులన్= తీక్ష్ణములైన బాణాలతో; కప్పెన్= కప్పివేశాడు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; తలపడి= యుద్ధానికి దిగి; ఆ+మనుజదనుజులు= ఆ మనుష్య రాక్షసులైన కర్ణుడు, ఘటోత్కచుడు; మహా+అద్భుతకరంబు+అగు= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలిగించేటటువంటి; సంగరంబు= యుద్ధం; చేయునెడన్= చేసే సమయంలో; వివిధ+ఆయుధ వ్యాపార ఘోర విచేష్టిత విగళిత రక్తసిక్తంబులు+అగు= అనేకములైన ఆయుధాలు (ఒకరిపై ఒకరు) ప్రయోగించుట అనే భయంకరమైన చేష్టచే విడివడిన నెత్తురుచేత తడిసినటువంటి; అంగంబుల+అచలత్వంబునన్= శరీరాల పర్వతాకారంతో (అచలః, పర్వతః, తస్య భావః అచలత్వం, పర్వతత్వం పర్వతధర్మః పర్వతాకారత్వేన తాదృశౌన్నత్య రూపేణ ప్రకృతే పరిణమతి); గైరిక గిరిద్వయంబు చందంబునన్= ఎర్రజాజు కొండల జంట వలె; ఒప్పిరి= ప్రకాశించారు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఎక్కువ తక్కువలు లేక= ఆధిక్య న్యూనత్వాలు లేకుండా; పోరిపోరి= యుద్ధం చేసి చేసి; రాధేయుండు= కర్ణుడు; ఒక్క దివ్యాస్త్రంబు= ఓ దివ్యాస్త్రాన్ని; ప్రయోగించినన్= సంధించి ఘటోత్కచుడిపై వేయగా; అది= దానిని; భైమసేని= భీమసేనుడి కుమారుడగు ఘటోత్కచుడు; ప్రత్యస్త్రంబునన్= ఆ దివ్యాస్త్రానికి విరుగుడుగా ఉండే మరో దివ్యాస్త్రంతో; అడంచి= నివారించి; మాయాసైన్యంబు= మాయతో సృష్టించిన సైన్యాన్ని; అడరించినన్= వ్యాపింప చేయగా; ఆ+మాయాసైన్యంబు= ఆ మాయతో ఏర్పడిన సేనను; సాయక శూల ముద్గర+ఆది హేతి వ్రాతంబులును= బాణాలు, శూలాలు ముండ్లరోకళ్ళు మొదలైన ఆయుధ సమూహాలను; పలల వర్షంబులను= మాంస వర్షాలను; కురియన్= కురిపించగా; కురువాహిని= కౌరవసైన్యం; కలంగి= వ్యథచెంది; పాఱినన్= పారిపోగా; ఆ సూతసూనుండు+ఒక్కరుండునున్= ఆ కర్ణుడుఒక్కడే; అవష్టంభ విజృంభణంబు= గర్వాతిశయం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నిలిచి= తొలగిపోక నిలిచి; మహనీయ+ అస్త్రబలంబునన్= గొప్పవైన అస్త్రాల బలంతో; ఆ+మాయన్= ఆ రాక్షస మాయను; మాయించుటయున్= నివారించిన వెంటనే; హైడింబుండు=హిడింబా తనయుడగు ఘటోత్కచుడు; చక్రంబు= చక్రాయుధాన్ని; వైచినన్= వేయగా; చక్కడిచెన్= ఖండించాడు; గద= గదను; నిగిడించినన్= ప్రయోగించగా; మగిడించెన్= తిప్పికొట్టాడు; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; అరిగి= వెళ్ళి; తరుపాషాణ పటలంబులు=చెట్లు, బండల సమూహాలను; పరఁగించినన్= వ్యాపింపజేయగా; తునిమి= తునకలు చేసి; ధరన్= భూమిపై; తొరఁగించెన్ = పడగొట్టాడు; మఱియున్= ఇంకా; రథికత్వంబునన్= రథారోహకభావంతో; కడంగినన్= యుద్ధం చేయబూనగా (రథంపై ఆరోహించి

విల్లమ్ములతో యుద్ధానికి ఉపక్రమించగా అని భావం); ఆ+యోధవరుండు= ఆ యోధులలో శ్రేష్ఠుడైన కర్ణుడు; తురగ సారథి సహితంబుగాన్= అశ్వాలతో, సారథితో కూడుకొని ఉన్న; రథంబు= రథాన్ని; శకలంబులు+చేసి= ముక్కలు చేసి; అతని తనువు= ఆ ఘటోత్కచుడి శరీరం; ఏదు= ముండ్లపంది; వెఱిగిన తెఱంగు+కాన్= విజృంభించిన విధం ఏర్పడేటట్లు (క్రియా విశేషణంగా 'గిఱిగొల్పినన్' అనేదానితో అన్వయిస్తుంది) (ముండ్లపంది యుద్ధానికి విజృంభిస్తుందా అనే భావం కలిగే విధంగా అని తాత్పర్యం); మెఱుంగు+అమ్ములు= తళతళలాడే బాణాలను; గిఱిగొల్పినన్= క్రుచ్చుకొనే విధంగా నాటగా; కెరలి= చెలరేగి; ఆ+నిశాచర నాథుండు= ఆ రాక్షసుల రాజు ఘటోత్కచుడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, వెంటనే ఆ ఘటోత్కచుడు ఎర్రని తన గ్రద్దచిహ్నంగల జెండా ఒప్పగా, నల్లని ఎత్తైన తన రథంపై కూర్చొని రూపానికి తగినట్లు కోరలజంట, ఎరుపుపసుపు కలిసిన వన్నె కలిగి, పైకి నిక్కి జడలుగట్టిన వెండ్రుకల సమూహము భయంకరాలై ఉండగా; బంగారునగలు శరీరంమీద ప్రకాశిస్తూ ఉన్నకారణంగా మెరుపులతో కూడిన మేఘంవలె కర్ణుడి మీదికి పరుగెత్తి దృఢమైన బాణాలతో కొట్టాడు. కర్ణుడు కూడా ప్రచండంగా అతడిని ఎదుర్కొని, వాడి అయిన బాణాలు అతడిపై కురిపించాడు. ఈ విధంగా మనుష్యుడైన కర్ణుడు, రాక్షసుడైన ఘటోత్కచుడు మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన యుద్ధం చేయగా, ఒకరిపై మరొకరు ప్రయోగించిన వివిధాయుధాల వల్ల రక్తం కారుతున్న శరీరాలతో గైరికాదిధాతువులతో ఎర్రగా ఉన్న రెండు కొండలవలె ప్రకాశించారు. ఆ ఇద్దరూ ఒకరు తక్కువ, ఒకరు ఎక్కువ కాకుండా సమానస్థాయిలో పోరాడారు. కర్ణుడు ఒక దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగా, ఘటోత్కచుడు దానికి విరుగుడుగా ప్రత్యస్త్రాన్ని ప్రయోగించి దాన్ని అణచివేశాడు. మాయాసైన్యాన్ని సృష్టించాడు. ఆ మాయాసైన్యం శత్రుసైన్యంపై బాణాలను, శూలాలను, ముండ్ల రోకళ్ళను- ఇంకా ఎన్నో విధాలైన ఆయుధాలను మాంసఖండాలను కురిపిస్తూ ఉండగా కౌరవసైన్యం తట్టుకోలేక పారిపోసాగింది. అయినా ఆ కర్ణుడు ఒక్కడే నిలిచి తన దర్పం చాటుతూ దివ్యాస్త్రాల బలంతో ఆ మాయాసైన్యాన్ని రూపుమాపాడు. వెంటనే ఘటోత్కచుడు చక్రాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. కర్ణుడు దానిని ఖండించివేశాడు. ఘటోత్కచుడు గద విసిరాడు. దానిని కూడా కర్ణుడు తుత్తునియలు చేశాడు. ఇక ఘటోత్కచుడు తాను ఆకాశానికి చేరి చెట్లవర్షం, రాళ్ళవర్షం కురిపిస్తూ ఉంటే వెంటనే కర్ణుడు ఆ చెట్లను, రాళ్ళను తునుకలుగాచేసి భూమిపై పడేటట్లు చేశాడు. ఇక ఘటోత్కచుడు రథంపై ప్రత్యక్షమై యుద్ధానికి ఉపక్రమించగా కర్ణుడు ఆ ఘటోత్కచుడి గుర్రాలను, సారథిని ఖండించి, రథాన్ని తునుకలు చేశాడు. అంతేకాక, ఆ ఘటోత్కచుడి శరీరం నిండా బాణాలు నాటాడు. ఆ సమయంలో ఘటోత్కచుడు ముండ్లపంది యుద్ధానికి విజృంభిస్తూ ఉన్నదా- అన్నట్లు భాసించాడు. అప్పుడు ఆ ఘటోత్కచుడు చెలరేగి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

"తటిల్లతా వికటంబగు'' అనే పాఠంకంటే-సంశోధిత ముద్రణలో పాఠాంతరంగా చూపబడిన తటిల్లత రాజిత'' అనే పదమే ఉచితంగా ఉంటుంది.

సీ. **మాయాముఖంబున మార్గణజాలంబు । ద్రావఁ గర్ణుం డది వ్రయ్య నేసి**
చెలఁగినఁ గడుఁబెక్కుశిరములతోడి మ । హాకృతి గైకొన నదియుఁ దునుమఁ
జచ్చె వీఁ డని మన సైన్యంబు లుబ్బంగఁ । బడియుండి వివిధ రూపములు దాల్చి
భంగించె నవియును ద్రుంగఁగ నేసిన । శైలమై తద్వజ్ర సాయకమున

తే. **సమసి రథికుఁడై తన చుట్టుఁ జాతురంగ । మైన బల మేచి తఱుమంగ నడరి దీప్త**
భూరి శరముల నాసూతపుత్త్రు నొంచి । యెక్కుడై త్రుంచె నతని వి ల్లక్కజముగ. **208**

ప్రతిపదార్థం: మాయా ముఖంబునన్= మాయతో (ఏర్పడిన) నోటితో; మార్గణజాలంబు= (కర్ణుడు వేసిన) బాణాల సమూహాలను; త్రావన్= త్రాగివేయగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; అది= ఆ మాయా కల్పిత ముఖాన్ని; వ్రయ్యన్= పగిలిపోయేటట్లు; ఏసి= బాణాలు వేసి; చెలఁగినన్= అర్వగా (ఆ ఘటోత్కచుడు); కడున్= మిక్కిలి; పెక్కుశిరములతోడి; మహా+ఆకృతిన్= అనేకములైన తలలతో కూడిన పెద్ద ఆకారాన్ని; కైకొనన్= గ్రహించగా; (కర్ణుడు) అదియున్= ఆ శిరోబహుళమైన ఆకారాన్ని కూడా; తునుమన్= ఖండించగా; వీఁడు= ఈ ఘటోత్కచుడు; చచ్చెన్= మరణించాడు; అని= అని (అనుకొని); మన సైన్యంబులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మన కౌరవసేనలు; ఉబ్బంగన్= ఉబ్బిపోయేటట్లు; పడియుండి= పడిపోయి; (వెంటనే ఆ ఘటోత్కచుడు) వివిధ రూపములు= పలు విధాలైన ఆకారాలను; తాల్చి= ధరించి; భంగించెన్= (కర్ణుడు వేసిన బాణాలను) భగ్నం చేశాడు (అప్పుడు కర్ణుడు); అవియును= ఆ వివిధాకృతులను కూడా; త్రుంగఁగన్= తునుకలయ్యే విధంగా; ఏసినన్= కొట్టగా (ఆ ఘటోత్కచుడు); శైలము+ఐ= పర్వతమై (పర్వతరూపం ధరించినవాడై అని భావం); తద్+వజ్రసాయకమునన్= ఆ కర్ణుడి వజ్రరూప దివ్యాస్త్రంచేత; సమసి= (ఆ పర్వతరూపం) నశించి; రథికుడు+ఐ= రథారోహణం చేసినవాడై (ఆ ఘటోత్కచుడు); తన చుట్టున్= తనకు నాలుగువైపులా; చాతురంగము+ఐన బలము= చతురంగ సైన్యం; ఏచి= విజృంభించి; తఱుమంగన్= (ఆ కౌరవసైన్యాన్ని) తరుముతూ ఉండగా; అడరి= చెలరేగి; దీప్తభూరిశరములన్= తళతళ మెరుస్తూ ఉన్న అనేకములైన బాణాలతో; ఆ సూతపుత్రున్= ఆ కర్ణుడిని; నొంచి= నొప్పించి; ఎక్కుడై= (ఆ కర్ణుడి కంటె యుద్ధంలో) ఆధిక్యం కలవాడై; అతని విల్లు= ఆ కర్ణుడి ధనుస్సును; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; త్రుంచెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: మాయతో పెద్ద నోరు సృష్టించి, దానితో ఆ కర్ణుడు వేసిన బాణాలనన్నింటినీ మ్రింగివేయగా, కర్ణుడు ఆ ఘటోత్కచుడి మాయా కల్పిత ముఖాన్ని దివ్యాస్త్రాలతో మటుమాయం చేసి రెచ్చిపోతూ ఉండగా వెంటనే ఘటోత్కచుడు అనేక ముఖాలు గల పెద్ద ఆకారాన్ని ధరించాడు. కర్ణుడు దానిని కూడా నశింపజేయగా, ఘటోత్కచుడు ఈ దెబ్బతో చచ్చిపోయే ఉంటాడని మనసైన్యం ఉప్పొంగిపోయింది. కాని వెంటనే ఘటోత్కచుడు ఒక్కటేమిటి - అనేక రూపాలతో దిక్కులన్నీ వ్యాపించి కర్ణుడు వేసిన బాణాలను భగ్నం చేశాడు. అప్పుడు కర్ణుడు తన దివ్యాస్త్రబలంతో ఆ ఘటోత్కచుడి ఆ పెక్కు రూపాలను నశింపజేశాడు. ఘటోత్కచుడు వెంటనే పర్వతమై నిలిచాడు. కర్ణుడు వజ్రరూపమైన ఇంద్రాస్త్రాన్ని అనుసంధించి ఆ పర్వతరూపాన్ని ఖండించాడు. ఇక ఘటోత్కచుడు తన చుట్టూ చతురంగ బలంతో కూడుకొని రథం అధిరోహించి యుద్ధానికి దిగాడు. రెచ్చిపోయి, కర్ణుడిపై బాణాలు కురిపించి నొప్పించాడు. అంతేకాక కర్ణుడి విల్లును తునుకలు చేశాడు. ఆ ఘటోత్కచుడు కర్ణుడి కంటె అధికుడై విక్రమించాడు అని అందరూ ఆశ్చర్యపోయారు.

వ. **ఆ సమయంబున బకుని తోడంబుట్టు వగు నలాయుధుం డను నసురేంద్రుండు వడముడి వలనివైరంబు పెద్ద కాలం బేనియు మనం బెరియింపం దటి వేచికొని యుండి యన్నిశాసంగ్రామంబునకు ససైన్యంబుగాఁ జనుదెంచి దుర్యోధనుం గని త న్నెఱింగించుకొని యతనితో నిట్లనియె.** **209**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అదే సమయంలో; బకుని తోడంబుట్టువు+అగు= బకాసురుడి సోదరుడైన; అలాయుధుండు +అను= అలాయుధుడు అనే (పేరుగల); అసుర+ఇంద్రుండు= రాక్షసశ్రేష్ఠుడు; వడిముడివలని వైరంబు= భీమసేనుడి వలన ఏర్పడిన శత్రుత్వం (భీముడు ఏకచక్రపురంలో తన సోదరుడు బకాసురుడిని చంపినవైరం); పెద్దకాలంబు+ఏనియున్=చాలా కాలంగా; మనంబు= మనస్సును; ఎరియింపన్= కాలుస్తూ ఉండగా; తటి= (తగిన) సమయం; వేచికొని ఉండి=ఎదురుచూచుకొంటూ

ఉండి; ఆ+నిశాసంగ్రామంబునకున్= ఆ రాత్రి యుద్ధానికి; ససైన్యంబుగాన్= సైన్యంతో కూడి ఉండేటట్లు (సైన్యంతో కూడా అని భావం) (క్రియా విశేషణం); చనుదెంచి= వచ్చి; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; కని= చూచి; తన్నున్= తనను; ఎఱింగించు కొని= తెలియజేసికొని; అతనితోన్= ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అదే సమయాన బకాసురుడి సోదరుడు అలాయుధుడు అనే రాక్షసుడు రాత్రియుద్ధం చేసి భీముడిపై పూర్వవైరాన్ని సాధించుకొనటానికి సైన్యసమేతంగా దుర్యోధనుడిని చేరాడు. (భీముడు ఏకచక్రపురంలో బ్రాహ్మణ కుటుంబాన్ని, ఆ ఊరి ప్రజలను కష్టాలనుండి కాపాడటానికి బకుడనే రాక్షసుడిని సంహరించాడు. అదీ అలాయుధుడికి భీముడిపైనున్న పూర్వవైరం. ఇంతకాలం ఆ రాక్షసుడి మనస్సును కాల్చివేస్తున్నది ఆ వైరం. తగిన సమయానికి నిరీక్షిస్తున్నాడు. ఆ పగ తీర్చుకొనటానికి ఈ రాత్రియుద్ధం తగిన సమయంగా భావించాడు.) అలాయుధుడు దుర్యోధనుడిని సమీపించి, తా నెవడో ఎందుకు వచ్చాడో పరిచయం చేసికొని మరీ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: పరిచయ ఘట్టం మూలంలో విస్తృతంగా ఉన్నది. తిక్కన 'త న్నెఱింగించుకొని' అనే మాటతో దానినంతా సంగ్రహించాడు.

అలాయుధాసురుండు ఘటోత్కచునితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం. 7-151-1)

క. **'భీమునిఁ దత్సోదరులను । భూమీశ్వర! యిపుడ పట్టి పొరివుచ్చెద; ను**
ద్దామత మ్రింగెదఁ గృష్ణుని । తో మిత్రగణంబుతో సుతులతోఁ గూడన్. **210**

ప్రతిపదార్థం: భూమీశ్వర!= ఓ దుర్యోధన మహారాజా!; భీమునిన్= భీమసేనుడిని; తద్+సోదరులను= అతడి తోబుట్టువులైన ధర్మరాజాదులను; పట్టి= పట్టుకొని; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; పొరివుచ్చెదన్= సంహరిస్తాను (సంహరించి, వారినందరిని); కృష్ణునితోన్= వారు నమ్ముకొన్న కృష్ణుడితో; మిత్రగణంబుతోన్= (వారి) స్నేహితుల సమూహంతో; సుతులతోన్= వారి పుత్రులతో; కూడన్= సహితంగా; ఉద్దామతన్= భయం కలిగించే విధంగా; మ్రింగెదన్= మ్రింగివేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధన మహారాజా! భీముడిని, అతని అన్నదమ్ములను, ఆ పాండవులకు అండగా ఉన్న కృష్ణుడిని, ఆ పాండవుల స్నేహితులనూ, కుమారులనూ ఇప్పుడే చంపి మ్రింగివేస్తాను.

వ. **నీకును నీ వారికిం గయ్యంపు టలజడి గాకుండునట్లుగా నరిసేన సమయించెద' ననియె; నప్పుడు ద్రోణద్రౌణి కృప కృతవర్మ మద్రపతి ప్రముఖ యోధవీరులు వెఱఁగుపడి చూచుచుండం బేర్చి హైడింబుండు గవిసినం గర్ణుదెస నఖిలజనంబులును నిరాశులైరి; సుయోధనుం డలాయుధు నాలోకించి.** **211**

ప్రతిపదార్థం: నీకును= ఓ దుర్యోధనా! నీకును; నీవారికిన్= నీకు సంబంధించిన వారలకు; కయ్యము+అలజడి= యుద్ధం వల్లనైన కలత; కాక+ఉండునట్లు+కాన్= లేకుండా ఉండే విధంగా; అరిసేనన్= శత్రుసైన్యాన్ని; సమయించెదన్= సంహరిస్తాను; అనియెన్= (అని) పలికాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలోనే; ద్రోణ= ద్రోణుడు; ద్రౌణి= ద్రోణపుత్రుడు - అశ్వత్థామ; కృప= కృపుడు; కృతవర్మ= కృతవర్మ; మద్రపతి= శల్యుడు (మద్రదేశాధిపతి కావున ఈతడికి ఆ పేరు); ప్రముఖ= మొదలుగా గల; యోధవీరులు= యుద్ధం చేసే వీరులు; వెఱఁగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉండగా; పేర్చి= విజృంభించి; హైడింబుండు= ఘటోత్కచుడు; కవిసినన్= పైబడుతూ ఉండగా; కర్ణుదెసన్= కర్ణుడిపై; అఖిల జనంబులును= జనులందరు; నిరాశులు+ఐరి= ఆశలేనివారయ్యారు- అనగా జీవితాశయం వదలుకొన్నారు; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అలాయుధున్= ఆ బకాసురుడి సోదరుడైన అలాయుధుడనే రాక్షసుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: నీకూ, నీ పక్షాన ఉన్నవారికీ ఇక యుద్ధక్లేశం లేకుండా చేస్తాను. ఈ శత్రుసైన్యాన్నంతా వధిస్తాను' అన్నాడు. ఇక అక్కడ ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, కృతవర్మ, శల్యుడు మొదలైన మహాయోధులు ఆశ్చర్యపడిచూస్తూఉండగా, ఘటోత్కచుడు కర్ణుడి మీద విజృంభించటాన్ని చూచి జనులందరూ కర్ణుడిపై ఆశ వదలుకొన్నారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు అలాయుధుని చూచి

తే. **'భీమతనయుండు మాయపుఁ బెనఁకువలను । గర్ణు నొప్పించుచున్నాఁడు; గడఁగి వానిఁ**
దాఁకి గెలువు నీ' వనవుడు దైత్యవిభుఁ డు । దగ్రగతిఁ జని తాఁకె నా దైత్యవిభుని. **212**

ప్రతిపదార్థం: (ఓ అలాయుధా!) భీమతనయుండు= భీముడి కొడుకు ఘటోత్కచుడు; మాయము+పెనఁకువలను= రాక్షసమాయలతో కూడిన యుద్ధాలతో; కర్ణున్= కర్ణుడిని; నొప్పించుచున్నాఁడు= బాధిస్తున్నాడు (కాబట్టి); నీవు= (సమర్థుడవైన) నీవు; కడఁగి= విజృంభించి; తాఁకి= ఎదుర్కొని; వానిన్= ఆ ఘటోత్కచుడిని; గెలువు(ము)= జయించుము; అనవుడున్= అనగానే; దైత్యవిభుఁడు= ఆ అలాయుధుడు; ఉదగ్రగతిన్= భయంకరమైన పోకడతో; చని= వెళ్ళి; ఆ దైత్యవిభునిన్= ఆ ఘటోత్కచుడిని; తాఁకెన్= ఢీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ అలాయుధా! ఘటోత్కచుడు తన మాయాయుద్ధాలతో కర్ణుడిని బాధిస్తూ ఉన్నాడు. నీవు అతడని ఎదుర్కొని గెలువుము అని దుర్యోధనుడు అనగానే అలాయుధుడు రోషభీషణంగా వెళ్ళి, ఘటోత్కచుడిని ఢీ కొన్నాడు.

విశేషం: ఘటోత్కచు డనక భీమతనయుడని చెప్పటం అలాయుధుడికి భీముడి యెడ గల పూర్వవైరానుసంధాన సూచనార్థం. దీనిచేత 'ఓ అలాయుధా! నీ వా ఘటోత్కచుడిని చంపి ఆ భీముడిపై గల వైరాన్ని కొంతవరకైనా తీర్చుకొనుము' - అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. 'మాయపుఁ బెనఁకువలను' అను పదంచేత 'ఆ ఘటోత్కచుడి ఉక్కడంచటానికి మాయా యుద్ధతంత్రాన్ని తెలిసిన నీవే సమర్థుడ'వని కూడా దుర్యోధనుడి అభిప్రాయ రూపమైన అర్థం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

క. **అరదము మొదలైన సకల । పరికరములు రూపునేపుఁ బ్రాయంబును న**
య్యిరువురు దనుజాధిపులకు । సరియై యొప్పారెఁ జూడ జగతీనాథా! **213**

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అరదము మొదలు+ఐన= రథం మొదలుగా గల; సకల పరికరములున్= సాధానాలన్నీ (మరియు); రూపు= రూపం; ఏపున్= విజృంభణం; ప్రాయంబునున్= వయస్సు కూడా; ఆ+ఇరువురు దనుజ+అధిపులకున్= ఆ ఇద్దరు రాక్షస శ్రేష్ఠులకు; చూడన్= కనుకొనగా; సరియై= సమానమై; ఒప్పారెన్= భాసించాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఘటోత్కచుడు, అలాయుధుడు - అనే ఆ ఇద్దరు రాక్షసవీరులు రథం మొదలైన యుద్ధసాధనాలలో, రూపంలో, విజృంభించి పోరు సల్పటంలో, వయస్సులో - ఒకటేమి? అన్నింటిలో కూడా సమానులై భాసించారు.

వ. **ఇ ట్లేపు మెఱయ నిరువురుం దలపడి పోరు వారలం జూచి సూతసూనుండు మరుత్సూనుపయిం గవిసిన నతండు దన సుతుం డలాయుధుచేత నొచ్చునో యను తలంపునఁ గర్ణునిఁ గ్రేడించి యమ్మేటి రక్కసునిమీఁద నాటోపంబున నడరుటయుఁ, దదనుచరులగు నిశాచరు లనేకు లొక్కమొగి నతనిం బొదివిన కినుక నమ్ములగములు పఱపి యవ్వీరుండు వారిం బఱపిన.** **214**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏపు= విజృంభణం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఇరువురున్= ఇద్దరుకూడా; తలపడి= కలియబడి; పోరువారలన్= యుద్ధంచేసే ఆ ఘటోత్కచుడు అలాయుధుడు అనే రాక్షసవీరులను; చూచి; సూతసూనుండు= కర్ణుడు; మరుత్+సూనుపయిన్= వాయునందనుడయిన భీముడిపై; కవిసినన్= దాడిచేయగా; అతండు= ఆ భీముడు; తన సుతుండు= తన కుమారుడగు ఘటోత్కచుడు; అలాయుధుచేతన్= తాను సంహరించిన బకాసురుడి సోదరుడైన అలాయుధుడి చేత; నొచ్చునో = చనిపోవునేమో; అను తలంపునన్= అనే ఊహతో; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; క్రేడించి= లెక్కచేయక దాటి; ఆ+మేటి రక్కసుమీఁదన్= ఆ అలాయుధుడనే రాక్షసశ్రేష్ఠుడిపై; ఆటోపంబునన్= యుద్ధాడంబరంతో; అడరుటయున్= చెలరేగగానే; తద్+అనుచరులు+అగు= ఆ అలాయుధుడి సహచరులైన; నిశాచరులు+అనేకులు= రాక్షసులు పలువురు; ఒక్క మొగిన్= ఒకేసారి; అతనిన్= ఆ భీముడిని; పొదివినన్= ఎదుర్కొనగా; ఒదవిన కినుకన్= పుట్టిన కోపంతో; అమ్ములగములు= బాణాల సమూహాలను; పఱపి= ప్రయోగించి; ఆ+వీరుండు= వీరుడైన ఆ భీమసేనుడు; వారిన్= ఆ సహచర రాక్షసులను; పఱపినన్= పారద్రోలగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ ఘటోత్కచుడు, అలాయుధుడు - ఇద్దరూ ఒకరితో ఒకరు యుద్ధానికి తలపడి విజృంభించి పోరుతూ ఉంటే చూచి, కర్ణుడు భీముడిపై యుద్ధంచేయటానికి ఉరికాడు. కాని ఆ భీముడు తన కుమారుడు ఘటోత్కచుడు అలాయుధుడి చేతిలో చిక్కి మరణిస్తాడో ఏమో - అనే అనిష్టశంకతో కర్ణుడిని లెక్క చేయక దాటవేసి, ఆ అలాయుధుడిపైకి విజృంభించి పరుగుతీస్తూ ఉండగా, ఆ అలాయుధుడి అనుచరుడైన రాక్షసవీరులు ఒకేసారి భీముడిపైకి దూసికొని వచ్చారు. వారినందరిని భీముడు బాణాలు గుప్పించి పారద్రోలగా

తే. **పోక నిలిచి యమ్మారుతపుత్త్రుఁ డేయు । సాయకంబులఁ గొన్నింటిఁ జంచదస్త్ర**
కుంఠితంబులఁ గావించి కొన్ని యురము । నందు డిందంగ మెఱసె న య్యసురవరుఁడు. **215**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అసురవరుఁడు= ఆ అలాయుధుడు; పోక= తానొక్కడు మాత్రం తొలగిపోక; నిలిచి= ఆ భీముడికి ఎదురు నిలిచి; ఆ+మారుత పుత్త్రుఁడు= ఆ వాయునందనుడు భీముడు; ఏయు= వేసే; సాయకంబులన్= బాణాలలో; కొన్నింటిన్= కొన్ని బాణాలను; చంచత్+అస్త్రకుంఠితంబులన్= తళతళ మెరుస్తూ ఉన్న బాణాలతో మొక్కవోయినవాటినిగా; కావించి= చేసి; కొన్ని= మరికొన్ని బాణాలు; ఉరమునందున్= వక్షఃస్థలమందు; డిందంగన్= క్రుచ్చుకొనిపోయి ఉండగా; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: అలాయుధుడు తన సైన్యం తొలగి పారిపోయినా తా నొక్కడు మాత్రం తొలగిపోక, భీముడికి ఎదురుగా నిలిచి, ఆ భీముడు వేసిన బాణాలను కొన్నింటిని తన బాణాలతో ఖండించాడు. అయినా కొన్ని బాణాలు మాత్రం కొట్టువడక వచ్చి అతడి వక్షస్స్థలం చీల్చగా భాసించాడు.

క. **భీముఁడు గద వైచిన ను । ద్దామ గదాప్రహతి నది యతండు సదిపి యు**
గ్రామేయ వివిధ విశిఖ । స్తోమంబుల నతని నొంచె దుర్జయలీలన్. **216**

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీమసేనుడు; గద= గదను; వైచినన్= వేయగా; అది= దానిని; ఉద్దామగదా ప్రహతిన్= భయంకరమైన గదయొక్క దెబ్బతో; అతండు= ఆ అలాయుధుడు; చదిపి= నశింపజేసి; ఉగ్ర= భయంకరములైన; అమేయ= లెక్కలేనన్ని; వివిధ= అనేక విధాలైన; విశిఖ= బాణాలయొక్క; స్తోమంబులన్= సమూహాలతో; దుర్జయ లీలన్= జయించరాని విధంగా; అతనిన్= ఆ భీముడిని; నొంచెన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు గద ప్రయోగించగా ఆ అలాయుధుడు తాను భయకరమైన గదనే ప్రయోగించి ఆ గదను

వ్యర్థం చేసి, భయంకరాలైన బాణాలు లెక్కలేనన్నింటిని ఆ భీముడిపై వేసి, బాధించాడు.

వ. నిజ బలంబులం బురికొల్పిన నవి పాంచాల సైన్యంబుల బడలు వఱిచె; నప్పుడు శౌరి సవ్యసాచిం జూచి 'రాత్రి యుద్ధంబున రాక్షసులు వేర్చిరి; వీరి మరల్ప నకుల సహదేవ సాత్యకి ప్రభృతుల నియోగింపుము; కర్ణుదెసకు శిఖండి ధృష్టద్యుమ్న ప్రముఖులం బనుపుము; గురుని ప్రాపున నురవడించు నరపతుల నీవు నిలువరింపు' మనునెడ నలాయుధుం డనిలతనయు ధనువు దునిమి యతండు వేఱొక్కవిల్లెత్తికొను సందున సారథి రథ్యంబుల సోలనేసినం బొలివోవక యబ్బలుమగండు గదాహస్తుండయి గొదకొన వాఁడును గదగొని మార్కొని ఘోరంబు గాఁ బోర గదలు దుము రగుటయు రథావయవంబులుఁ గరిదంతంబులు లోనుగా దొరకొన్నవియ సాధనంబులుగా నొండొరుల నొప్పింపం దొడంగిన. 217

ప్రతిపదార్థం: నిజ బలంబులన్= తన సైన్యాలను; పురికొల్పినన్= ప్రేరేపించగా; అవి= ఆ సైన్యాలు; పాంచాల సైన్యంబులన్= పాంచాలదేశపు సేనలను; బడలు+పఱిచెన్= అలయింపజేశాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శౌరి= కృష్ణుడు; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; చూచి= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); రాత్రి యుద్ధంబునన్= రాత్రి యుద్ధంలో; రాక్షసులు= ఆ రాక్షసవీరులు; పేర్చిరి= అతిశయించారు; వీరిన్= ఈ రాక్షసులను; మరల్పన్= తొలగించటానికి; నకుల సహదేవ సాత్యకి ప్రభృతులన్= నకులుడు, సహదేవుడు, సాత్యకి మొదలైన వీరులను; నియోగింపుము= పంపుము; కర్ణుదెసకున్= కర్ణుడివైపునకు; శిఖండి ధృష్టద్యుమ్న ప్రముఖులన్= శిఖండి, ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైనవారిని; పనుపుము= పంపుము; గురుని ప్రాపునన్= ద్రోణాచార్యుడి రక్షణలో; ఉరవడించు నరపతులన్= ఎదుర్కొంటూ ఉన్న రాజులను; నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; నిలువరింపుము= నిలిపివేయుము; అను+ఎడన్= అనే సమయంలో; (అక్కడ) అలాయుధుండు= బక సోదరుడు-అలాయుధాసురుడు; అనిల తనయు ధనువున్= వాయునందనుడైన భీమసేనుడి ధనుస్సును; తునిమి= ఖండించి; అతండు= ఆ భీముడు; వేఱు+ఒక్క+విల్లు= మరియొక ధనువును; ఎత్తికొను సందునన్= తీసికొనే అవకాశంలో; సారథి రథ్యంబులన్= అతని సారథిని, అశ్వాలను; సోలన్= మూర్ఛపోయి రథం నుండి తొలగిపోయే విధంగా; ఏసినన్= కొట్టగా; పొలి+పోవక= భంగపడక; ఆ+బలుమగండు= ఆ బలశాలియైన వీరుడు భీముడు; గదా హస్తుండు+అయి= గద చేతిలో తీసికొన్నవాడయి; గొదకొనన్= విజృంభించగా; వాఁడును= ఆ అలాయుధుడు కూడ; గద= గదను; కొని= తీసికొని; మార్కొని= ఢీకొని; ఘోరంబు+కాన్= భయంకరంగా; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; గదలు= ఆ ఇద్దరి గదలు; తుమురు+అగుటయున్= చూర్ణమయిన వెంటనే; రథ+అవయవంబులున్= రథాల చక్రాలు, నొగళ్ళు, కాడులు మొదలైనవి; కరి దంతంబులు= ఏనుగుల దంతాలు; లోనుగాన్= మొదలుగా; దొరకొన్నవి+అ= లభించినవియే; సాధనంబులుకాన్= సాధనాలు కాగా (దొరికినవి దొరికినట్లే రథాల చక్రాలు నొగళ్ళు, కాణీలు, ఏనుగుల దంతాలు మొదలైన వాటిని ఆయుధాలుగా ఉపయోగించి అని భావం); ఒండొరులన్= పరస్పరం; నొప్పింపన్+తొడంగినన్= బాధించటానికి పూనుకొనగా.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, తన సైన్యాలను ఆ అలాయుధుడు శత్రుసైన్యంపై ప్రేరేపించాడు. ఆ సైన్యాలు పాంచాల సైన్యాలతో పోరాడి ఆ సైన్యాలను అలసిపోయేటట్లు చేశాయి. ఇది గమనించి కృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'అర్జునా! రాత్రి యుద్దంలో రాక్షసులు అతిశయించారు. కాబట్టి ఈ రాక్షస వీరులను మరల్చటానికి నకుల సహదేవులు సాత్యకి మొదలైన వారిని పంపించుము. ఇక కర్ణుడిపైకి శిఖండి, ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన వారిని పంపుము. నీవేమో ద్రోణుడి రక్షణ నిమిత్తం పోరాడుతూ ఉన్న రాజులను ఆపుము.' అని అర్జునుడితో కృష్ణుడు చెప్పుతూ ఉండే సమయంలో, అక్కడ అలాయుధుడు భీముడి ధనుస్సును ముక్కలు చేశాడు. భీముడు మరో

ధనుస్సును తీసికొనే లోపలనే భీముడి సారథిని, గుర్రాలను సంహరించివేశాడు. భీముడు క్రుంగిపోక గద తీసికొని ఆ అలాయుధుడిపైకి ఉరుకగా; ఆ అలాయుధుడు కూడా గద తీసికొని భీముడి నెదుర్కొన్నాడు. యుద్ధం ఘోరంగా సాగింది. వారిద్దరి గదలు తుమురైపోయాయి. ఇక ఆ ఇద్దరూ రథచక్రాలు, రథాల నొగళ్ళు, ఏనుగుల దంతాలు మొదలుగా రణరంగాన ఏ సాధనం దొరికితే దానితో ఒకరినొకరు నొప్పించటానికి పూనుకొనగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కని హరి 'గర్ణునితోడం । బెనఁగు ఘటోత్కచునిఁ బిలిచి భీముఁడు వల; ది
ద్దనుజుని మర్దింపుము నీ' । వన నాతం డతని విడిచి యతనికిఁ గవిసెన్. 218

ప్రతిపదార్థం: కని= ఈ విషయం గమనించి (యుద్ధంలో భీము డలసినట్లు గమనించి అని భావం); హరి= కృష్ణుడు; కర్ణుని తోడన్= కర్ణుడితో; పెనఁగు= యుద్ధం చేసేటటువంటి; ఘటోత్కచునిన్= ఘటోత్కచుడిని; పిలిచి= దగ్గరికి పిలిచి (అతడితో ఇట్లా అన్నాడు); (ఓ ఘటోత్కచా!); భీముఁడు= మీ తండ్రి భీమసేనుడు; వలదు= ఆ అలాయుధుడితో యుద్ధం చేయవద్దు; నీవు= నీవే; ఈ+దనుజునిన్= ఈ అలాయుధుడనే రాక్షసుడిని; మర్దింపుము= పిండి పిండి చేసి సంహరించుము; అనన్= అని చెప్పిన వెంటనే; ఆతండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; ఆతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; విడిచి= వదలివేసి; అతనికిన్= ఆ అలాయుధుడితో; కవిసెన్= తలపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: అది చూచి శ్రీకృష్ణుడు కర్ణుడితో యుద్ధం చేస్తున్న ఘటోత్కచుడిని పిలిచి, 'ఓ ఘటోత్కచా! అలాయుధుడితో నీవే పోరాడి అతడిని చంపు. భీముడు చేసిన యుద్ధం చాలు. ఇక వద్దు' అని చెప్పిన వెంటనే కర్ణుడిని వదలివేసి, ఘటోత్కచుడు అలాయుధుడితో తలపడ్డాడు.

క. నకులాదులు నా దైత్య । ప్రకరంబుఁ దెరల్చి రేఁచి రాధేయుఁడు నే
లకుఁ గోలకుఁ దెచ్చెను సో । మకుల శిఖండ్యాది రథిక మర్దనుఁ డగుచున్. 219

ప్రతిపదార్థం: నకుల+ఆదులున్= నకులుడు మొదలైనవారు; ఆ దైత్యప్రకరంబున్= ఆ రాక్షససమూహాన్ని; తెరల్చిరి= పారిపోయేటట్లు చేశారు; (ఇక) రాధేయుఁడు= కర్ణుడు; ఏఁచి= విజృంభించి; శిఖండి+ఆది రథిక మర్దనుఁడు+అగుచున్= శిఖండి మొదలైన రథికులను నుగ్గు చేస్తూ (మరియు); సోమకులన్= సోమకవీరులను (పాంచాల దేశవీరులను); నేలకున్ కోలకున్+తెచ్చెను= బాణాలకు గురిచేశాడు- అనగా బాణాలతో కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడు మొదలైన వారు రాక్షసవర్గంపై పడి తరిమివేశారు. కర్ణుడు విజృంభించి, సోమకుడు శిఖండి మొదలైన రథికులను బాధించాడు, పాంచాల వీరులలో కొందరిని నేలగూల్చాడు. మరి కొందరిని బాణాల ధాటికి ఆగలేకుండా చేశాడు.

వ. ఆ విక్రమంబు వీక్షించి సన్నద్ధుం డయి సమీరనందనుం డా సూతనందనుం దలపడినం దోడ్పడి నకులాదులు నానాస్త్రంబులు గురిసిరి; కిరీటి పాంచాలురం గూర్చికొని కుంభసంభవ సైన్యంబుఁ బొదివి సమయించుచుండె; నలాయుధుండు ఘటోత్కచునిం బరిఘ పాతంబున సోలంజేసిన, నాలోనన తెలిసి యతండు. 220

ప్రతిపదార్థం: ఆ విక్రమంబున్= ఆ కర్ణుడి పరాక్రమాన్ని; వీక్షించి= చూచి; సన్నద్ధుండు+అయి= యుద్ధానికి ఉద్యమించినవాడయి; సమీరనందనుండు= వాయుపుత్రుడు భీముడు; ఆ సూతనందనున్= ఆ కర్ణుడిని; తలపడినన్= ఎదుర్కొనగా; తోడ్పడి=

సహాయంగా వచ్చి; నకుల+ఆదులు= నకులుడు మొదలైనవారు; నానా+అస్త్రంబులు= అనేకాలైన అస్త్రాలను; కురిసిరి= కురిపించారు; కిరీటి= అర్జునుడు; పాంచాలురన్= ఆ పాంచాలవీరులను; కూర్చికొని= వెంటపెట్టుకొని; కుంభసంభవ సైన్యంబున్= ద్రోణాచార్యుడి సైన్యాన్ని; పొదివి= ఎదుర్కొని; సమయించుచున్+ఉండెన్= సంహరిస్తూ ఉన్నాడు; అలాయుధుండు= అలాయుధుడు; ఘటోత్కచునిన్= ఘటోత్కచుడిని; పరిఘ పాతనంబునన్= పరిఘాయుధం (ముండ్లగదతో పడవేయటంతో) దెబ్బతో; సోలన్+చేసినన్= మూర్ఛపోయే విధంగా చేయగా; ఆలోనన్+అ= అంతలోనే; తెలిసి= తెలివిని పొంది; అతండు= ఆ ఘటోత్కచుడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడి విజృంభణాన్ని చూచి భీముడు యుద్ధానికి సిద్ధమయి కర్ణుడిని డీకొన్నాడు. నకులుడు మొదలైనవారు ఆ భీముడికి తోడుగా వెళ్ళి బాణాలు కురిపించారు. అక్కడ అర్జునుడు పాంచాలవీరులతో కూడి ద్రోణుడిసైన్యాన్ని ఎదుర్కొని సంహరిస్తూ ఉన్నాడు. మరోవైపు అలాయుధుడు ఘటోత్కచుడిపై పరిఘాన్ని విసిరాడు. దానితో ఘటోత్కచుడు మూర్ఛిల్లి, వెనువెంటనే మేల్కొని - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గద(ద్రిప్పి బెట్టు వైచిన । నది రథ్యంబులను సూతునరదము సిడముం
జిదురుపలు సేయ నతఁ డం । బుదమై గర్జిల్లె నభము బూరటిలంగన్. 221

ప్రతిపదార్థం: గదన్= గదను; (త్రిప్పి= చుట్టూ తిప్పి; బెట్టు= గట్టిగా; వైచినన్= వేయగా; అది= ఆ గద; రథ్యంబులను= అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; అరదమున్= రథాన్ని; సిడమున్= ధ్వజాన్ని; చిదురుపలు+చేయన్= తుమురు చేయగా; అతఁడు= ఆ అలాయుధుడు; అంబుదము+ఐ= మేఘంగా మారి; నభము= ఆకాశం; బూరటిలంగన్= నిండుగా; గర్జిల్లెన్= గర్జించాడు.

తాత్పర్యం: గద గిరగిరా తిప్పి, గట్టిగా ఆ అలాయుధుడిపై విసరగా అది అతడి సారథిని, అశ్వాలను, రథాన్ని, ధ్వజాన్ని చూర్ణం చేయగా, వాడు మేఘంగా మారి ఆకాశం పిక్కటిల్లే విధంగా గర్జించాడు.

వ. ఇట్లు మాయ గైకొని నెత్తురు సోనతోఁ బిడుగులు వడంజేయ, వాయు తనయ తనయుండును దివి కెగసి తనమాయ నమ్మాయ మాయించినఁ, గ్రమ్మఱ బకభ్రాత భూచారి యయినఁ, దోడన హైడింబుండును డిగ్గిన నయ్యిరువురకుం దరువుల పాషాణంబుల భీషణం బగు రణంబు వాలి సుగ్రీవ సమరసమంబై చెల్లె; మగుడ వివిధాయుధంబుల నా యోధు లాయోధనంబు సేసి; రట్టియెడఁ గరవాలంబు గొని మదంబునఁ గవిసినచో ఘటోత్కచుం డలాయుధుం దలవట్టి బలువిడి నిలంబడ దిగిచి మెడ దెగవ్రేసి యార్చినం బేర్చిన పాండవ బలంబులఁ దూర్యనినదంబులు సింహనాదంబులుం జెలంగె; నప్పుడు. 222

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మాయ+కైకొని= రాక్షసమాయ గ్రహించి అనగా ప్రయోగించి; నెత్తురు సోనతోన్= రక్తవర్షంతోపాటు; పిడుగులు= పిడుగులు; పడన్+చేయన్= పడేటట్లు చేయగా; వాయుతనయ తనయుండును= వాయుదేవుడి కుమారుడి (వాయుతనయుడు అనగా భీముడు అతనితనయుడు (కుమారుడు) ఘటోత్కచుడు; దివికిన్= ఆకాశానికి; ఎగసి= ఎగిరివెళ్ళి; తన మాయన్= తన రాక్షస మాయతో; ఆ+మాయన్= ఆ అలాయుధుడి (రాక్షస) మాయను; మాయించినన్= మాయం చేయగా - అనగా నశింపజేయగా; క్రమ్మఱన్= మరల (అవ్యయం); బక భ్రాత= బకాసురుడి సోదరుడైన ఆ అలాయుధుడు; భూచారి+అయినన్= భూమిపై సంచరించే వాడు కాగా - అనగా ఆకాశం వీడి భూమియందుండి యుద్ధం చేయటానికి క్రిందికి దిగగా; హైడింబుండును= ఘటోత్కచుడు కూడ; డిగ్గినన్= (ఆకాశం నుండి భూమికి) దిగగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఇద్దరికి; తరువులన్= చెట్లతో; పాషాణంబులన్= రాళ్ళతో; భీషణంబు+అగు= భయంకరమైన; రణంబు= యుద్ధం; వాలి సుగ్రీవసమర

సమంబు+ఐ= వాలి సుగ్రీవుల పోరాటంతో సమానమై; చెల్లెన్= సాగింది; మగుడన్= మళ్ళీ; వివిధ+ఆయుధంబులన్= అనేక విధాలైన ఆయుధాలతో; ఆ యోధులు= ఆ ఇద్దరు రాక్షసవీరులు; ఆయోధనంబు+చేసిరి= యుద్ధం చేశారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; కరవాలంబు= ఖడ్గాన్ని; కొని= తీసికొని; మదంబునన్= గర్వంతో; కవిసినచోన్= ఎదుర్కొనేటప్పుడు (అలాయుధుడు తన రాక్షసమాయ నశించగా కత్తి చేతబట్టి ఘటోత్కచుడితో తలపడటానికి రాగా ఆ సమయాన); ఘటోత్కచుండు= ఘటోత్కచుడు; అలాయుధున్= అలాయుధుడిని; తల+పట్టి= తల పట్టుకొని; బలువిడిన్= పరాక్రమంతో; ఇలన్= భూమిపై; తిగిచి= లాగి; మెడన్= కంఠాన్ని; తెగవ్రేసి= తెగగొట్టి; ఆర్చినన్= సింహనాదం చేయగా; పేర్చిన పాండవ బలంబులన్= ఉప్పొంగిన పాండవుల సైన్యాలలో; తూర్యనినదంబులు= యుద్ధవాద్యాల ధ్వనులు; సింహనాదంబులున్= సింహనాదాలు; చెలఁగెన్= ధ్వనించాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అలాయుధుడు మాయామేఘంగా మారి, నెత్తురుతోపాటు పిడుగులు పడేటట్లుచేయగా, వర్షించాడు. వెంటనే ఘటోత్కచుడు కూడా ఆకాశానికెగిరి తానుకూడా రాక్షసమాయను ప్రయోగించి, ఆ అలాయుధుడి మాయను మటుమాయం చేశాడు. అప్పుడు అలాయుధుడు భూమిపైకి దిగి యుద్ధానికి ప్రత్యక్షం కాగానే ఘటోత్కచుడు కూడా వెంటనే భూమికి దిగివచ్చి, అతడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు. ఆ యుద్ధం చెట్లతో రాళ్ళతో పూర్వపు వాలిసుగ్రీవుల యుద్ధం వలె భయంకరంగా సాగింది. మళ్ళీ వారిద్దరూ వివిధాయుధాలతో యుద్ధం సాగించారు. ఆ సమయంలో అలాయుధుడు ఖడ్గాన్ని గ్రహించి ఘటోత్కచుడి మీదికిరాగా, ఘటోత్కచుడు అతడి శిరస్సును పట్టుకొని క్రింద పడవేసి, కంఠాన్ని నరికివేశాడు. విజయగర్వంతో సింహనాదం చేశాడు. అది చూచి ఉప్పొంగిన పాండవసైన్యాల్లో వాద్యాలధ్వనులు సింహనాదాలు చెలరేగాయి. అప్పుడు.

క. పటుగతిఁ జని కురుపతిముం । దట వైచెం జేత నున్న తల రౌద్రం బు
ద్భటముగ ఘటోత్కచుం డు । త్కట శోకము వొంది రతఁడుఁ దత్సైనికులున్. 223

ప్రతిపదార్థం: ఘటోత్కచుండు= ఘటోత్కచుడు; రౌద్రంబు= క్రోధం; ఉద్భటము+కన్= అధికం కాగా; పటుగతిన్= శక్తిగల నడకతో - అనగా వేగంగా; చని= వెళ్ళి; చేతన్+ఉన్న తలన్= చేతిలో ఉన్న తలను; కురుపతి ముందటన్= కురురాజైన దుర్యోధనుడి ఎదుట; వైచెన్= పడవేశాడు; అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; తద్+సైనికులున్= ఆ దుర్యోధనుడి సేనలో ఉన్న వీరులు కూడ; ఉత్కటశోకము= గొప్ప దుఃఖాన్ని; పొందిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: ఘటోత్కచుడు క్రోధాతిశయంతో దుర్యోధనుడివైపు వేగంగా వెళ్ళి, తన చేతిలోనున్న అలాయుధుడి తలను ఆ దుర్యోధనుడి ముందర పడవేశాడు. అది చూచి దుర్యోధనుడు, అతని సైనికవీరులు కూడా మిక్కిలి దుఃఖాన్ని పొందారు.

క. మును బకుననుజుని వలనం । దనతమ్ములుఁ దాను బ్రదుకఁ దలఁచి యతఁడు స
చ్చిన విభుఁడు భీమసేను ప్ర । తిన పారం బెయ్యు నని మదిం దలఁచె నృపా! 224

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; విభుఁడు= దుర్యోధనుడు; బకు అనుజునివలనన్= బకాసురుడి తమ్ముడైన అలాయుధుడి వలన; తన తమ్ములున్= తన తమ్ములైన దుశ్శాసనాదులు; తానున్= తాను; బ్రదుకన్= జీవించటానికి (తుమున్నర్థకం); మును= మొదట; తలఁచెన్= అనుకొన్నాడు (కాని); అతఁడు= ఆ అలాయుధుడు; చచ్చినన్= మరణించగానే; భీమసేను ప్రతిన= భీముడి ప్రతిజ్ఞ అనగా 'తాను దుర్యోధనాదులను సంహరిస్తా' నని భీముడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ; పారంబు= కడను; ఎయ్యున్+అని= చేరుతుందని; మదిన్= మనస్సులో; తలఁచెన్= భావించాడు (భీముడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరుతుందనీ, ఇక తమకు జీవితాశ లేదనీ దుర్యోధనుడనుకొన్నాడు.)

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇంతకుముందు బకాసురుడి తమ్ముడు అలాయుధుడి వలన తానూ, తన తమ్ములు నిశ్చింతగా బ్రదుకవచ్చు నని అనుకొన్న దుర్యోధనుడు-వాడు చావగానే ఇక భీముడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరుతుందని తన మనస్సులో భావించాడు.

వ. అట్టియెడఁ గర్ణుండు కౌంతేయ సైన్య సంతానంబు నానాస్త్ర ఘట్టనంబుల విఘటితంబు సేయుచున్న నవ్వాయునందననందనుండు నిజస్యందనం బెక్కి యుక్కు మెఱయం దలపడియె; నయ్యిద్దఱుం బెద్దసేపు శరపరంపరల సరి యై సంగరంబు సేసిరి; పదంపడి రాధేయుండు రథ్యంబులం జంపిన రథ సమేతంబుగా నా ఘటోత్కచుం డదృశ్యుండైన నీ సైనికులు దల్లడిల్లి 'యెక్కడ వచ్చి యెవ్వరి నేమి సేయునో' యనుచు మేనులు వడంక నలుగడలుం గనుంగొనుచుండిరి; హైడింబుండును మహాంబుదంబు చందంబునఁ జదలం దోఁచి మెఱుముచు నుఱుముచు బాణ కృపాణ ముసల ముద్గర కుంత క్షురికాది హేతివ్రాతంబులుం బరుషోపల పటలంబులుం దొరఁగింపం దోడి దానవులు మొగిళ్ళయి యొక్క మొగి నట్లు చేయ నా సూతసుతునకుం బ్రతివిధాన మాచరింప నలవిగామిఁ గౌరవ బలంబున రథంబులు గజంబులుఁ దురగంబులుఁ ద్రెళ్ళను గూలను డొల్లను దొడంగె; నొండు గడకుం గడంగు తలంపులు దక్కి తలలుఁ గప్పికొని యుండి యోధులు భగ్నాపరభాగులై పడంజొచ్చి; రప్పు డిద్దెస వా రెల్ల నాఖండల ప్రముఖ బృందారకులు పాండునందనులకుం దోడ్పడి యిట్లు సేసెద రను వగ వెగడంది కలంగంబడి; రయ్యవసరంబున.225

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్ణుండు; కౌంతేయ సైన్య సంతానంబు= పాండవుల సేనాసమూహాన్ని; నానా+అస్త్రఘట్టనంబులన్= అనేకములైన అస్త్రాల ప్రయోగాలతో; విఘటితంబు= విచ్ఛిన్నం; చేయుచున్నన్= చేస్తూ ఉండగా; ఆ+వాయునందన నందనుండు= ఆ వాయునందనుడైన భీముడి నందనుడు ఘటోత్కచుడు; నిజస్యందనంబు= తన రథాన్ని; ఎక్కి; ఉక్కు= ప్రతాపం; మెఱయన్= మెరుస్తూ ఉండగా; తలపడియెన్= (కర్ణుడిని) ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+ఇద్దఱున్= ఆ కర్ణ ఘటోత్కచులిద్దరు; పెద్దసేపు= చాలాసేపు; శరపరంపరలన్= బాణాల వరుసలయందు; సరియై= సమానులై (వరుసబాణాలు ప్రయోగించటంలో యుద్ధమందు సమానులై); సంగరంబు= యుద్ధం; చేసిరి= చేశారు; పదంపడి= పిమ్మట; రాధేయుండు= కర్ణుడు; రథ్యంబులన్= గుర్రాలను; చంపినన్= చంపగా; రథసమేతంబుగాన్= రథంతో కూడ; ఆ ఘటోత్కచుండు= ఆ ఘటోత్కచుడు; అదృశ్యంబు+ఐనన్= మాయం కాగా; నీ సైనికులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ (కౌరవ) సైనికులు; తల్లడిల్లి= భయపడి; ఎక్కడన్= ఏవైపు; వచ్చి= ప్రత్యక్షమై వచ్చి; ఎవ్వరిన్= ఏ వ్యక్తిని; ఏమి+చేయునో= ఏం చేస్తాడో; అనుచున్= అంటూ; మేనులు= శరీరాలు; వడంకన్= వణకగా; నలు+కడలున్= నాలుగు దిక్కుల; కనుంగొనుచుండిరి= చూస్తూ ఉన్నారు; హైడింబుండును= హిడింబానందనుడు ఘటోత్కచుడును; మహా+అంబుదంబు చందంబునన్= గొప్ప మేఘం వలె; చదలన్= ఆకాశంలో; తోఁచి= కనిపించి; మెఱుముచున్= మెరుస్తూ; ఉఱుముచున్= గర్జిస్తూ; బాణ కృపాణ ముసల ముద్గర కుంత క్షురికా+ఆది హేతివ్రాతంబులున్= బాణాలు, ఖడ్గాలు, రోకళ్ళు, ముద్గరాలు (ముండ్లవంటి రోకళ్ళు); ఈటెలు, చురకత్తులు మొదలైన ఆయుధాల సమూహాలును; పరుష+ఉపల పటలంబులున్= కఠినములైన రాళ్ళ రాసులను; తొరఁగింపన్= దొర్లిస్తూ ఉంటే (ఆకాశాన్నుండి క్రుమ్మరిస్తూ ఉంటే); తోడిదానవులు= వెంటనున్న రాక్షసులు కూడ; మొగిళ్ళు+అయి= మేఘాలుగా మారి; ఒక్కమొగిన్= ఒక్క పెట్టున; అట్లు చేయన్= అదేవిధంగా చేస్తూ ఉండగా (ఆయుధవర్షాలను కురిపిస్తూ ఉండగా); ఆ సూతసుతునకున్= ఆ కర్ణుడికి; ప్రతివిధానము= దానికి విరుగుడు; ఆచరింపన్= చేయటానికి; అలవి+కామిన్= సాధ్యం కాకపోవటంచేత; కౌరవ బలంబునన్= కౌరవ సైన్యంలో; రథంబులు= రథాలు; త్రెళ్ళను+తొడంగెన్= కూలటం ప్రారంభించాయి; గజంబులు= ఏనుగులు; కూలను తొడంగెన్= క్రిందపడ ప్రారంభించాయి; తురంగంబులు= గుర్రాలు; డొల్లను+తొడంగెన్=

క్రిందపడటం ప్రారంభించాయి (ఇక్కడ తొడంగెన్ అను క్రియ మూడు తుమర్థ క్రియలతో అన్వయిస్తూ ఉన్నది); యోధులు= సైనికవీరులు; ఒండు+కడకున్= రెండోవైపునకు; కడంగు తలంపులు= తిరిగి వెళ్ళిపోయే కోరికలను; తక్కి= విడిచి; తలలు= తలలు; కప్పి కొని+ఉండి= ఆచ్ఛాదించుకొని; యోధులు= సైనికవీరులు; భగ్న+అపరభాగులు+ఐ= విరిగిన వెన్నుభాగాలు కలవారై; పడన్+చొచ్చిరి= క్రింద పడుతూ ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఈ+దెసవారు+ఎల్లన్= ఈ కౌరవులవైపు వారందరు; ఆఖండల ప్రముఖ బృందారకులు= ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలు; పాండునందనులకున్= పాండవులకు; తోడ్పడి= సహాయపడి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసెదరు= చేస్తారు; అను= అనే; వగన్= చింతతో; వెగడు+అంది= భయపడి; కలంగన్+పడిరి= కలత చెందారు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కర్ణుడు, పాండవులసైన్యాన్ని వివిధములైన అస్త్రాలు ప్రయోగించి, విచ్ఛిన్నం చేస్తూఉండగా, ఘటోత్కచుడు తన రథంపై కూర్చొని ప్రతాపాతిశయంతో కర్ణుడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు. ఆ ఇద్దరూ చాలాసేపు ఎక్కువ తక్కువలు లేక సమానంగా బాణాల పరంపరలను కురిపిస్తూ యుద్ధం చేశారు. తరువాత కర్ణుడు ఘటోత్కచుడి రథాశ్వాలను సంహరించాడు. వెంటనే ఘటోత్కచుడు తన రథంతో సహా కనపడకుండా మాయమయ్యాడు. అప్పుడు కౌరవసైనికులు 'ఎక్కడ ప్రత్యక్షమై ఎవ్వరిని ఏం చేస్తాడో?' అని భయపడి వణకిపోతూ నలుదిక్కులనూ బెదురుచూపులతో చూస్తూ ఉన్నారు. ఆ ఘటోత్కచుడు ఆకాశాన పెద్ద మేఘంగా సాక్షాత్కరించి, ఉరుముతూ మెరుస్తూ బాణాలు, ఖడ్గాలు, రోకళ్ళు, ఈటెలు, చురకత్తులు, ముళ్ళగుదియలు - ఇంకా ఎన్నో ఆయుధాలను, మరియు రాళ్ళను కురిపిస్తూ ఉంటే, ఇక ఆ ఘటోత్కచుడికి తోడుగా వచ్చిన రాక్షసులు కూడ మేఘాలుగా మారి, వారుకూడ అట్లేచేయగా కర్ణుడు ఆ ఘోరకర్మను ఆపలేకపోయాడు. కౌరవసైన్యంలో రథాలు చూర్ణమయ్యాయి. గజాలు క్రుంగిపోయాయి. అశ్వాలు గాయపడ్డాయి. ఇక సైనికులు తలలు పగిలి వెన్నుభాగం విరిగిపోయి పడిపోతూ ఉన్నారు. ఇది చూచి, కౌరవసైనికులు 'ఇది సామాన్య యుద్ధంకాదు. పాండవులకు సహాయం చేయటానికి ఇంద్రాది దేవతలు వచ్చి ఈ యుద్ధం చేస్తున్నారు. లేకుంటే ఇంత భయానక పరిస్థితి కొనసాగుతుందా?' - అని భావించి, భయపడిపోయి, ఆత్మరక్షణకై పరుగుతీశారు. ఆ సమయంలో.

శా. ధీరత్వం బొకఁడుం సహాయముగ రాధేయుండు దివ్యాస్త్ర సం
చారోల్లాసము సూపెఁ జూపుటయు రక్షస్సంచయానేక మా
యా రూపావళి భాస్కరాంశుల నదృశ్యాకారమై పోవు నీ
హారంబుం దలఁపించుచున్ విరిసె నే నాశ్చర్యముం బొందితిన్. 226

ప్రతిపదార్థం: ధీరత్వంబు+ఒకఁడున్= ధైర్యమొక్కటే; సహాయము+కన్= సహాయం కాగా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; దివ్య+అస్త్ర సంచార+ఉల్లాసము= దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించటంలో ఉత్సాహాన్ని; చూపెన్= చూపాడు; చూపుటయున్= చూపిన వెంటనే; రక్షస్సంచయ+అనేక మాయా రూపావళి= ఆ రాక్షసుల గుంపుయొక్క మాయికమైన రూపాల సమూహం; భాస్కర+అంశులన్= సూర్యుడి కిరణాలతో; అదృశ్య+ఆకారము+ఐపోవు= కానరాని ఆకారం గలదై పోయేటటువంటి; నీహారంబున్= మంచును; తలఁపించుచున్= స్మరణకు తెస్తూ; విరిసెన్= విచ్చుకపోయింది అనగా విడిపోయింది (మాయాజాలం నశించిపోయిందని భావం);

ఏన్= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నేను (సంజయుడు); ఆశ్చర్యమున్= ఆశ్చర్యాన్ని; పొందితిన్= పొందాను.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ధైర్యమాత్ర సహాయుడై ఉత్సాహంతో దివ్యాస్త్రాలు ప్రయోగించగానే ఆ రాక్షస సమూహం యొక్క మాయారూపజాలం, సూర్యకిరణాలకు అదృశ్యమైపోయే మంచువలె వీడిపోయింది. అది చూచి - ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నేను ఆశ్చర్యపడ్డాను.

చ. మగుడఁగ దానవప్రవరు మాయ సమంచిత దివ్యబాణ శ
క్తి గుదియఁ జేసి తొంటితన తీవ్రత గైకొని నీదుసైన్యముల్
బెగడువడన్ మదించి యతి భీమ సముద్ధతి నింక నెమ్మెయిం
దెగఁ డను భీతి యోధులమదిన్ జనియింపఁగ నాక్రమించినన్. 227

ప్రతిపదార్థం: మగుడఁగన్= మళ్ళీ; దానవ ప్రవరు మాయ= రాక్షసశ్రేష్ఠుడైన ఘటోత్కచుడి మాయ; సమంచిత దివ్య బాణ శక్తిన్= (అందరిచేత) పూజించబడే దివ్యాస్త్రశక్తిని; కుదియన్+చేసి= అణచివేసి; తొంటి తన తీవ్రతన్= మొదట్లో ఉన్న తన వేగాన్ని; కైకొని= గ్రహించి; నీదు సైన్యముల్= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నీ సైన్యాలు; బెగడు+పడన్= భయపడే విధంగా; మదించి= గర్వించి; అతిభీమసముద్ధతిన్= మిక్కిలి భయంకరమైన విజృంభణంతో; ఇంకన్= మరి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా కూడ; తెగఁడు+అను= (ఘటోత్కచుడు) మరణించడు అనే; భీతి= భయం; యోధుల మదిన్= యుద్ధం చేసే సైనికవీరుల మనస్సులో; జనియింపఁగన్= పుట్టే విధంగా; ఆక్రమించఁగన్= ఆవరిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: మళ్ళీ ఆ ఘటోత్కచుడి మాయ, కర్ణుడి దివ్యాస్త్రశక్తిని అణచివేసి ఇదివరకటి తీవ్రతను పొంది నీ సైన్యాలు భయపడేవిధంగా 'ఇక ఈ ఘటోత్కచుడు ఏ విధంగా కూడా మరణించటం జరగని పని' అని మనస్సులో అనిపించేవిధంగా అంతటా ఆవరిస్తూ ఉండగా.

వ. వార లందఱు సూతనందనుం జూచి యాతండు గలంగమికి నచ్చెరువందుచు నగ్గించి యతని నుద్దేశించి, 'యన్నిశాచరుం డిందఱ సమయింపకుండం గాచికొనుము; నీవును బ్రదుకు; మాఖండలుండు గవచకుండలంబులు గొనునప్పుడు నీకు నొసంగిన మహాశక్తి యింక నెన్నఁటికి? భీమార్జునులు ని న్నేమి సేసెద? రిప్పుడు బ్రదికిన మఱి చూచికొంద; మప్పరమ సాధనంబు వీనిమీఁదం బ్రయోగింపు' మనునెడ నారక్కసుం డామేటి మగని గీటడంచువాఁడై యాటోపంబునం గదిసి తదీయ రథ్యంబులఁ బటు గదాపాతంబునం బొలియించె; న ట్లవ్వీరుండు విరథుం డగుటయుం దఱిమి యద్దనుజుండు గదాంతర పాతాభితాడితుం జేసిన నోసరిలి యతం డాసైనికుల యాలాపంబుల నాలించి తనకుఁ జావు దప్పించుకొనన దిదప్ప నొండుపాయంబు లేమిం జేసి. 228

ప్రతిపదార్థం: వారలు+అందఱు= ఆ సైన్యంలోని వీరులందరు; సూతనందనున్+చూచి= కర్ణుడిని చూచి; ఆతండు= ఆ కర్ణుడు; కలంగమికిన్= కలత చెందకపోవటానికి; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; అందుచున్= పొందుతూ; అగ్గించి= పొగడి; అతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి (ఇట్లా అన్నారు - ఓ కర్ణా!); ఈ+నిశాచరుండు= ఈ ఘటోత్కచుడనే రాక్షసుడు; ఇందఱన్= ఇంతమందిని; సమయింపక+ఉండన్= చంపకుండా ఉండే విధంగా; కాచికొనుము= రక్షించుకొమ్ము; నీవును= ఓ కర్ణా!

- నీవు కూడా; బ్రదుకుము= జీవించుము (రాబోయే మృత్యువు నుండి నిన్ను నీవు రక్షించుకొమ్ము) (దానికి ఉపాయం ఏముంది?); ఆఖండలుండు= ఇంద్రుడు (బ్రాహ్మణరూపంలో యాచకుడై వచ్చి నిన్ను యాచించి); కవచ కుండలంబులు= పుట్టుకతో వచ్చిన నీ కవచాన్ని చెవుల కుండలాలను; కొను అప్పుడు= నీ నుండి తీసికొన్నప్పుడు; నీకున్= నీకు (ఆ కవచకుండలాలకు బదులుగా); ఒసంగిన మహాశక్తి= ఇచ్చినట్టి గొప్ప శక్తి అనే ఆయుధం; ఇంకన్= మరి; ఎన్నఁటికిన్?= ఎప్పటికి?; (ఆ శక్తిని మరేదో తగిన సమయానికని దాచిపెట్టావు కాని ఇక సమయ నిరీక్షణం తగదు - ఇంతకంటె తగిన సమయం మరేది? (ఎందుకంటే?); భీమ+అర్జునులు= భీముడు, అర్జునుడు ఈ ఇద్దరు; నిన్నున్+ఏమి+చేసెదరు?= నిన్నేం చేయగలరు?; ఇప్పుడు= ఈ భయంకరమైన ఆపద ముంచుక వచ్చే సమయంలో; బ్రదికినన్= చావు తప్పించుకొని జీవించి ఉన్నట్లయితే; మరి= తరువాత; చూచికొందము= (ఆ భీమార్జునుల విషయం) చూద్దాము (కావున); ఆ+పరమసాధనంబు= ఆ శ్రేష్ఠమైన ఆయుధాన్ని; వీనిమీఁదన్= ఈ ఘటోత్కచుడిపై; ప్రయోగింపుము= ప్రయోగించి వేయుము; అను+ఎడన్= అని అంటూ ఉండే సమయంలో; ఆ రక్కసుండు= ఆ రాక్షసుడు (ఘటోత్కచుడు); ఆ మేటిమగనిన్= ఆ శ్రేష్ఠవీరుడైన కర్ణుడిని; గీటడంచువాఁడై= సంహరించేవాడై; ఆటోపంబునన్= ఆడంబరంతో; కదిసి= సమీపించి; తదీయ రథ్యంబులన్= ఆ కర్ణుడి రథాశ్వాలను; పటుగదాపాతంబునన్= దృఢమైన గదను పడవేయటంచేత; పొలియించెన్= సంహరించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+వీరుండు= ఆ పరాక్రమశాలి అయిన కర్ణుడు; విరథుండు= రథంలేనివాడు; అగుటయున్= అయిన వెంటనే; తఱిమి= వేగిరపడి అనగా వేగంగా; గదాంతర పాత+అభితాడితున్= మరియొక గద ప్రయోగించటం చేత కొట్టబడిన వాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; ఓసరిలి= పక్కకు తొలగిపోయి; అతండు= ఆ కర్ణుడు; ఆ సైనికుల+ఆలాపంబులన్= ఆ సైనికవీరుల సంభాషణలను; ఆలించి= విని; తనకున్= తనకు; చావున్= మరణాన్ని; తప్పించుకొనన్= తప్పించుకొనటానికి; అది= ఆ ఇంద్రుడిచ్చిన శక్తిని ప్రయోగించటం; తప్పన్= తప్పితే; ఒండు+ఉపాయంబు= వేరేమార్గం; లేమిన్+చేసి= లేకపోవటం వలన.

తాత్పర్యం: సైనికవీరులందరు కర్ణుడు ఏ మాత్రం కలత చెందకుండా ఉండటం చూచి ఆశ్చర్యపడుతూ అతడిని పొగిడి, 'ఈ రాక్షసుడు అందరిని సంహరించకుండా కాపాడుము. నిన్ను నీవు కాపాడుకొనుము. ఇంద్రుడు కవచకుండలాలు నీ నుండి తీసికొనేటప్పుడు నీ కిచ్చిన మహాశక్తి వినియోగం ఇంకెప్పటికి? భీమార్జునులు నిన్నేమిచేయగలరు? ఇప్పుడు మనం బ్రతికితే, తరువాతి సంగతి ఆలోచించుకొందాము. ఆ మహాయుధాన్ని వీడిమీద ప్రయోగింపుము' అని అంటూ ఉన్న సమయంలో ఆ రాక్షసుడు మేటివీరుడైన కర్ణుని సంహరించాలని, గర్వాతిశయంతో సమీపించి, అతడి రథాశ్వాలను, బలమైన గదనువేసి చంపాడు. ఆ విధంగా విరథుడైన కర్ణుడిని తరిమి వెంటనే వేరొక గదతో కొట్టగా, కర్ణుడు ప్రక్కకు తొలగి, ఆ సైనికుల మాటలు విని, తాను చావు తప్పించుకొనటానికి అంతకంటె వేరు మార్గంలేనందువల్ల.

కర్ణుఁ డింద్రదత్తం బైన శక్తిచేత ఘటోత్కచునిం జంపుట (సం. 7-154-5)

ఉ. వైరివినాశనక్రియకు వాసవుఁ డిచ్చిన డాఁచియున్న యా
ఘోరపుశక్తి నాలుకలు గ్రోయ మెఱుంగులు ప్రజ్వరిల్ల ఘం
టారవ మభ్రవీథి నిగుడం దగఁ గేల నమర్చి పేర్చి య
వ్వైరికిఁ బూఁచినం దలఁకి వాఁడు మహోన్నతఘూర్ణితాకృతిన్. 229

ప్రతిపదార్థం: వైరి వినాశన క్రియకున్= శత్రువులను నశింపజేసే పనికి; వాసవుఁడు= ఇంద్రుడు; ఇచ్చిన= ఇచ్చినటువంటిదగు (మరియు); డాఁచిఉన్న= దాచి ఉంచినది (తనకు ప్రధాన శత్రువు అర్జునుడు కావున అతడిపై ప్రయోగించటానికి ఇంతవరకు ఎవరిపై ప్రయోగించకుండా రక్షించబడుతూ వచ్చిందని భావం); ఆ= అట్టి (ప్రయోగించిన వెంటనే వైఫల్యమనేది లేకుండా తప్పక శత్రుసంహారం చేసేదని తాత్పర్యం); ఘోరపుశక్తి= భయంకరమైన శక్తి ఆకారంలో ఉండే ఆయుధాన్ని - 'కేలనమర్చి' అనే మూడవపాదంలోని పదంతో అన్వయం; నాలుకలు= ఆ శక్తి నోళ్ళలోని నాలుకలు, క్రోయన్= చాస్తూ ఉండగా; మెఱుంగులు= తళతళకాంతులు; ప్రజ్వరిల్లన్= దీపించగా; (మరియు) ఘంటారావము= ఆ శక్తి నడుమునకు కట్టుకొన్న గంటల చప్పుడు; అభ్రవీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; నిగుడన్= వ్యాపించగా; తగన్= తగినట్లుగా; కేలన్= చేతిలో; అమర్చి= ధరించి; పేర్చి= అతిశయించి; ఆ+వైరికిన్= ఆ ఘటోత్కచుడి పైకి; పూఁచినన్= పూనుకొనగా; తలఁకి= భయపడి; వాఁడు= ఆ ఘటోత్కచుడు; మహా+ఉన్నత ఘూర్ణిత+ఆకృతిన్= మిక్కిలి ఎత్తుగా పెరిగి ఉండి తిరుగుడు పడిన ఉన్న శరీరంతో.

తాత్పర్యం: శత్రువును నశింపచేయటానికి-ఇంద్రుడిచ్చినది, తాను దాచిఉంచినది అయిన ఆ మహాభయంకర శక్త్యాయుధం నాలుకలుకోస్తూ ఉండగా, కాంతులు ప్రజ్వరిల్లుతూ ఉండగా, ఘంటల మ్రోత ఆకాశం నిండగా చేతపట్టి, విజృంభించి, ఆ ఘటోత్కచుడి మీద ప్రయోగించటానికి పూనుకోగా, అతడు భయపడి మిక్కిలిగా తిరుగుడుపడుతున్న ఆకారంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయము)

తే. **తెరలి పాఱఁగఁ దలఁచుచో దృష్టితోడఁ । గూడికొను ముష్టి మృత్యువు తోడఁబుట్టు**
వనఁగఁ జాలు నద్దివ్యసాధనము వైచె । గగన తలమున భూతసంఘములు మ్రోయ. **230**

ప్రతిపదార్థం: తెరలి= తొలగిపోయి; పాఱఁగన్= పారిపోవటానికి; తలఁచుచోన్= తలపెట్టుకొన్నట్లయితే; దృష్టితోడన్= చూపుతో; కూడికొను= కూడుకొని ఉన్నట్టి; ముష్టి= కుత్తుక నలిపే పిడికిలితో సమానమైనది (కావుననే); మృత్యువు తోడఁ బుట్టువు+అనఁగన్= మృత్యుదేవతకు సోదరి అనటానికి; చాలు+ఆ+దివ్యసాధనమున్= తగియున్నటువంటి ఆ (ఇంద్రుడిచ్చిన శక్తి అనే) దివ్యమైన ఆయుధాన్ని; గగనతలమునన్= ఆకాశభాగాన; భూతసంఘములు= విద్యాధరాది దేవయోని విశేషముల సమూహాలు; మ్రోయన్= హర్షధ్వానాలు చేస్తూ ఉండగా; వైచెన్= ప్రయోగించాడు (లేదా ఆకాశమందలి ప్రాణివర్గం ఆర్తనాదాలు చేయగా ప్రయోగించాడు అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును కాని సంస్కృతమూలంలో శ్లో॥ సురాస్త్రత్ర విసిస్మియుః' (సం. ద్రోణ. 175/99) అని ఉండుటను బట్టి దేవతలు యుద్ధ ప్రేక్షకులై వచ్చారనటం స్పష్టమగుటచేత 'భూత' శబ్దానికి దేవయోని విశేషమనే అర్థమే సరి అయినది.)

తాత్పర్యం: తప్పించుకొని పారిపోవాలని అనుకోగా చూపు ఉన్న నిండైన మృత్యువుయొక్క తోబుట్టువు అని అనదగిన ఆ దివ్యాయుధాన్ని, ఆకాశంలో దేవతాసమూహాలు హర్షధ్వానాలు చేస్తూ ఉండగా ప్రయోగించాడు.

విశేషం: 'శక్తి'ని 'దృష్టితోడఁ గూడికొను ముష్టి' అనే అభేదారోపం చేసి చెప్పటంచేత రూపకాలంకారం. 'మృత్యువు తోడఁ బుట్టువనఁగఁజాలు' అని చెప్పటం మృత్యువు వంటిది అని చెప్పటం కొరకే - సోదరి శబ్దం సదృశార్థముననే పరిణమిస్తుంది. కాబట్టి ఇది 'ఆర్థీ - ఉపమాలంకారం - ఈ రెండు అలంకారములచేత 'ఇక ఈ ఆయుధానికి తిరుగు లేదు. ఘటోత్కచుడి వధ తప్పదు' అనే వస్తువు ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. దీనిని అలంకారకృత వస్తుధ్వని అంటారు.

వ. **ఇ వ్విధంబున రాధేయుండు మహోగ్రంబుగా వైచిన.** **231**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; మహా+ఉగ్రంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; వైచినన్= (ఘటోత్కచుడిపై) వేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడు మహాభయంకరంగా ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **మును మాయ మ్రింగి దనుజేం । ద్రుని యురము పగిల్చి కొనుచు దుర్భరగతి వీఁ**
పున వెడలి శక్తి యెగసెను । వినువీథికి నుడుగణంబు వెలుకం బాఱన్. **232**

ప్రతిపదార్థం: శక్తి= ఆ ఇంద్రదత్తశక్తి; మును= మొదట; మాయన్= రాక్షసమాయను; మ్రింగి= మ్రింగివేసి అనగా నశింపజేసి; దనుజ+ఇంద్రుని+ఉరము= ఆ రాక్షసశ్రేష్ఠుడైన ఘటోత్కచుడి వక్షాన్ని; పగిల్చి కొనుచున్= చీల్చుకుంటూ; దుర్భరగతిన్= భరింపరాని పోకడతో; వీఁపునన్= వీపునుండి; వెడలి= వెలుపలికి వచ్చి; ఉడుగణంబు= నక్షత్రపుంజం; వెలుకన్+పాఱన్= వెలవెలపోయే విధంగా (అంత అధికమైన కాంతిలో అని భావం); వినువీథికిన్= ఆకాశానికి; ఎగసెను= ఎగసిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఆ శక్తి ముందుగా ఘటోత్కచుడి మాయను మ్రింగి, అతడి వక్షస్స్థలాన్ని భేదించి, వెన్నుభాగంనుండి వెలువడి, నక్షత్రాలు వెలవెలపోయేటట్లు ఆకాశంలోకి ఎగసిపోయింది.

వ. **అప్పుడు.** **233**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. **సోలుచు బోరగిలంబడి । నాలుక వెడలంగఁ బెట్టి నడుము గఱచుచున్**
లాలలు గ్రమ్మఁగ రక్షః । పాలుఁడు వికృతాస్యుఁ డగుచుఁ బ్రాణము విడిచెన్. **234**

ప్రతిపదార్థం: రక్షఃపాలుఁడు= ఆ ఘటోత్కచుడు; సోలుచున్= సొమ్మసిల్లుతూ; బోరగిలన్+పడి= వెనుకభాగం మీదికి ఉండే విధంగా పడిపోయి (బోర్లపడి); నాలుక; వెడలంగన్= నోటి లోపలిభాగం నుండి వెడలి వచ్చి ఉన్న విధంగా (నోరు చాచుకొని); పెట్టి= పెట్టుకొని; లాలలు= చొల్లులు; నడుము= (ఆ ఘటోత్కచుడి) నడుమును; కఱచుచున్= అంటుకొంటూ; క్రమ్మంగన్= వ్యాపించగా; వికృత+ఆస్యుఁడు+అగుచున్= వికారంతో కూడిన ముఖం కలవాడై ఉంటూ; ప్రాణము= ప్రాణాన్ని; విడిచెన్= విడిచాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఘటోత్కచుడు తెలివితప్పి, సోలుతూ భూమిపై బోర్లపడి, నోటినుండి నాలుక బయటికి సాగి, నడుము అంటుకొనేటట్లు చొల్లుకారుస్తూ, ఉండగా వికృతమైన ముఖంతో మరణించాడు.

వ. **ఇట్లు ఘటోత్కచుండు పడిన మన సైన్యంబున శంఖభేరీ స్వన సహితంబులగు సింహనాదంబులు సెలంగె; నీ పుత్రుండు బంధుమిత్ర సమేతంబుగాఁ బ్రమోదంబు నొంది సూతనందనుం గౌఁగిలించి తనయరదం బెక్కించికొని యుల్లసిల్లె; ననిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయున కిట్లనియె.** **235**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఘటోత్కచుండు; పడినన్= పడిపోగా (మరణించగా); మనసైన్యంబునన్= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మన సేనలో; శంఖభేరీ స్వన సహితంబులు+అగు= శంఖాల ధ్వనులతో భేరీల ధ్వనులతో కూడి ఉన్న; సింహనాదంబులు= వీరుల సింహనాదాలు; చెలంగెన్= వ్యాపించినవి; నీ పుత్రుండు= నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు; బంధుమిత్ర సమేతంబుగాన్= బంధుమిత్రుల సహితంగా; ప్రమోదంబున్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; సూతనందనున్= కర్ణుడిని;

కౌఁగిలించి= ఆలింగనం చేసికొని; అరదంబు= తన రథాన్ని; ఎక్కించికొని; ఉల్లసిల్లెన్= ఉల్లాసాన్ని పొందాడు; అనినన్= అనగా; విని= వినినవాడై; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఘటోత్కచుడు మరణించగా మనసైన్యంలో శంఖభేరీ ధ్వనులు, సింహనాదాలు చెలరేగాయి. నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు బంధుమిత్రులతో కలిసి ఎంతో ఆనందించి కర్ణుని కౌగిలించుకొని తన రథంపై అతడిని ఎక్కించుకొని ఉల్లాసాన్ని పొందాడు అని చెప్పగా, ధృతరాష్ట్రుడు. వెంటనే సంజయుడితో మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు:

క. **బలు మాయా బల బాహా। బలములు గలవాఁడు భీముపట్టి వడిన న**
గ్గలమగు శోకముఁ గోపము ।నలఁచుం బాండవుల నెట్టు లైరొకొ వారల్? **236**

ప్రతిపదార్థం: బలు మాయాబల బాహాబలములు కలవాఁడు= గొప్ప రాక్షస మాయాబలం మరియు బాహుబలం కలిగి ఉన్నవాడైన; భీముపట్టి= భీముడి కుమారుడు ఘటోత్కచుడు; పడినన్= పడిపోగా అనగా మరణించగా; అగ్గలము+అగు= అధికమైన; శోకమున్= దుఃఖం; కోపమున్= మరియు కోపం; పాండవులన్= పాండుపుత్రులైన ధర్మరాజాదులను; అలఁచున్= బాధిస్తూ ఉండవచ్చును; (కావున) వారల్= ఆ పాండవులు; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఐరి+ఒకొ?= అయినారో? (ఒకొ - ప్రశ్నార్థకం)

తాత్పర్యం: ఓ సంజయా! గొప్ప మాయాబల, బాహుబలాలు గల ఘటోత్కచుడు మరణించగానే పాండవులకు మిక్కుటమైన దుఃఖంతో పాటు కోపం కూడా కలిగి ఉండాలి - మరి వా రే విధంగా ఏ స్థితి కలిగి ఉన్నారో? వివరంగా చెప్పుము.

వ. **అని యడిగిన నమ్మహీపతికి నతం డిట్లను నట్లు మృతుం డైన హిడింబాసుతుం జూచి కౌంతేయు లత్యంత దీనమానసులై కన్నీరు గడలుకొన నడలునఁ గుందిరి; గోవిందుండు ప్రమోదంబు నొంది సింహనాదంబు సేసి శంఖంబు పూరించి పగ్గంబులు నొగల ముడిచి మందమారుతాందోళితంబగు మందారంబు చందంబు దోఁప నర్తించుచు నరదంబు నడిమి కరిగి కిరీటిం గౌఁగిలించికొని వీఁ పప్పళించి వెండియు నార్చిన నాతం డ య్యుపేంద్రు నుపలక్షించి.** **237**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; అడిగినన్= అడగగానే; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా- అనగా కర్ణుడు ప్రయోగించిన ఆ ఇంద్రదత్త శక్తితో; మృతుండు+ఐన= మరణించిన; హిడింబాసుతున్= హిడింబ అనే రాక్షస స్త్రీయందు భీముడి వలన కలిగిన ఘటోత్కచుడిని; చూచి= చూచి (తమ కన్నుల యెదుటనే జరిగిన ఆ భయంకర దృశ్యాన్ని చూచి); కౌంతేయులు= ధర్మరాజాదులు, అత్యంత దీనమానసులు+ఐ= మిక్కిలి దైన్యంతో నిండిన మనస్సు గలవారై; కన్నీరు= కంటి నుండి వచ్చే నీరు; కడలుకొనన్= అతిశయించగా; అడలునన్= దుఃఖంతో; కుందిరి= క్రుంగిపోయారు; గోవిందుండు= కృష్ణుడు; ప్రమోదంబున్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; సింహనాదంబు= సింహనాదాన్ని; చేసి; శంఖంబు= తన పాంచజన్యమనే శంఖాన్ని; పూరించి= ఊది (శంఖనాదం చేసి); పగ్గంబులున్= తాను సారథ్యం చేస్తున్న అర్జునుడి రథానికున్న గుర్రాల పగ్గాలను; నొగలన్= నొగలయందు; ముడిచి= కట్టివేసి (అశ్వాలు రథాన్ని గుంజుకొనిపోకుండా తాను బిగించి పట్టుకొనిన ఆ పగ్గాలను నొగలకు బంధించి); మందమారుత+

ఆందోళితంబు+అగు= పిల్లగాలిచేత కదిలించబడిన; మందారంబు చందంబు= మందారమనే వృక్షవిశేషం తీరు (విధం); తోఁపన్= తోచేవిధంగా; నర్తించుచున్= నృత్యం చేస్తూ (కృష్ణుడు నృత్యం చేస్తూ ఉంటే నందనవనంలోని మందార వృక్షం మందమారుతానికి మెల్లగా ఊగినప్పుడెట్లా ఉంటుందో అట్లా చూపరులకు కనిపించిందని భావం); అరదంబు నడిమికిన్= రథం మధ్యభాగానికి; అరిగి= వెళ్ళి (అర్జునుడిని సమీపించి); కిరీటిన్= అర్జునుడిని (నివాత కవచ కాలకేయాది భయంకర రాక్షసవర్గాన్ని జయించి తనకు సహాయం చేయటానికి వెళ్ళుతున్న సమయంలో ఇంద్రుడిచ్చిన కిరీటం చాలా ప్రశస్తమైనది. ఆ కిరీటం కలిగి ఉండటంచేత అర్జునుడికి కిరీటి అనే పేరు రూఢమైంది. ఈ కథ వనపర్వంలో వస్తుంది - 168వ అధ్యాయం శ్లో. 74 సంస్కృతమూలం); కౌఁగిలించికొని= ఆలింగనం చేసికొని; వీఁపు= వీపును; అప్పళించి= చరచి; వెండియున్= మళ్ళీ; ఆర్చినన్= సింహనాదం చేయగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+ఉపేంద్రున్= ఆ కృష్ణుడిని; ఉపలక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగానే సంజయు డతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ రాజా! ఆ విధంగా కర్ణుడిచేత హతుడైన ఘటోత్కచునిచూచి, పాండవులు మిక్కిలి దైన్యంతో కన్నీరు మున్నీరుగా దుఃఖించారు. కాని, కృష్ణుడు సంతోషంతో సింహనాదం చేసి, పాంచజన్యాన్ని పూరించి తన చేతిలోని పగ్గాలను రథం నొగలుకు కట్టివేసి మందమారుతానికి అల్లిన ఊగే మందారవృక్షంవలె నృత్యంచేస్తూ రథం నడిమి భాగంలో ఉన్న అర్జునుడిని చేరి, ఆలింగనం చేసికొన్నాడు. వెన్ను చరిచాడు. మళ్ళీ సింహనాదం చేశాడు. అప్పుడు అర్జునుడు కృష్ణుడిని చూచి.

ఉ. **'చచ్చె ఘటోత్కచుండు మన సైన్యము లెల్లఁ గలంగి నల్గడన్**
విచ్చుటఁ జూచి మేము వగ నెక్కొన వందెద మిప్పు డెమ్మెయిన్
వచ్చెఁ బ్రమోద? మెట్లు గరువంపుఁ జరిత్రము దక్కి లాఘవం
బచ్చుపడం జెలంగెదు? మహాపురుషా! యిది యేమి సెప్పవే .' **238**

ప్రతిపదార్థం: ఓ మహాపురుషా!= ఓ పురుషోత్తమా! కృష్ణా!; ఘటోత్కచుండు= ఘటోత్కచుడు; చచ్చెన్= చనిపోయాడు; (దానికి) మన సైన్యములు+ఎల్లన్= మన సైన్యాలన్నీ; కలంగి= కలత చెంది; నల్గడన్= నాలగువైపులకు; విచ్చుటన్= విచ్చిపోవటాన్ని (చెల్లాచెదరై పారిపోవటాన్ని); చూచి; మేము= మేము; వగ= చింత; అతిశయించగా; వందెదము= క్రుంగిపోతున్నాము; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; ప్రమోదము= (నీకు) సంతోషం; వచ్చెన్?= వచ్చింది?; గరువము+చరిత్రము= గౌరవంతో కూడిన నడవడిని; తక్కి= విడిచి; లాఘవంబు= చులకనభావం; అచ్చుపడంగన్= స్పష్టమయ్యే విధంగా ఎందుకని; చెలంగెదు= ప్రవర్తిస్తూ ఉన్నావు; ఇది+ఏమి= ఇదేమిటి? - ఈ నీ ప్రవర్తనకు కారణ మేమి? అని భావం; చెప్పవే!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! మన ఘటోత్కచుడు మరణించాడు. దానికి కలతచెంది మన సైన్యాలన్నీ నాలుగుదిక్కులకు చెల్లాచెదరైపోవటాన్ని చూచి, దిక్కుతోచక మేమందరం దుఃఖంలో కూరుకొనిపోతూ ఉంటే, నీవు సంతోషంతో గంతులు వేస్తున్నావు. ఇంత సంతోషం నీకు ఏ విధంగా కలిగింది? గౌరవాస్పదమైన ప్రవర్తన వదలి తక్కువతనం వ్యక్తమయ్యేవిధంగా ప్రవర్తిస్తున్నావు. మహాపురుషా! ఇదేమిటి?

కృష్ణుండు ఘటోత్కచుండు వడఁ దాను సంతసించుటకు నిమిత్తం బర్జునునితోఁ జెప్పుట (సం.7-155-11)

వ. అనుటయు నయ్యచ్యుతుం డతని కిట్లను 'నింద్రుండు గుండలంబులు కొనుచుండి కర్ణుని కిచ్చిన శక్తి యతనికడ నున్నంత కాలంబును నిన్ను బ్రతికించుట దుష్కరం బని తలంచుచుండుదు; నేఁడు హిడింబానందనుమీఁద నది వోయినం బ్రమోదంబు నొందితి; నా సూతనందనుం డది సేత నుండెనేనిఁ జక్ర గాండీవ ధరులమై మన మిరువురముం గవిసితి మేనియు జయించు; నతండు దేవ సన్నిభుండు; దివిజపతి వేఁడినఁ గవచకుండలంబులు వికృత్తంబులు సేసి యిచ్చుట వైకర్తనుండనం బరఁగె; నీకై మీతండ్రి యిట్లు సేయఁడయ్యెనేని వాని కెదు రెవ్వరు? కవచకుండల విహీనుండై మానవ సామాన్యంబు నొందుటను శక్రదత్త సాధనంబు లేమిం జేసియు నింక నీకు గెలువవచ్చు; నిట్ల యేకలవ్య శిశుపాల జరాసంధాదుల నీక కా నొక్కొక్క తెఱంగునం బిలుకు మార్చితి; నిత్తఱి వార లున్నఁ గౌరవపతి వారలం దెచ్చుకొను; నమ్మువ్వురుఁ గూడిన నెవ్వరికి నోర్వరాకుండు; ఘటోత్కచుండును గిమ్మీర బక హిడింబులతోడి వాఁడ; ధర్మద్వేషంబును రోషంబును గలిమిం జేసి యొక్కప్పు డొప్పమి వచ్చుం గావున నద్దానవుల యట్ల వీని పాలిసి పోకయు నా కభిమతంబు; వీఁడు రావణునట్టి వాఁ డగుట నిపుడు సావకుండెనేనిఁ బదంపడి నాకుం జంప వలయు; నిది సంతోషకాలంబు గాని శోక సమయంబు గాదు; మన మొనలు గలంగెఁ గురుబలంబు పై కొనియెడు నీవుఁ దెలిసి యుత్సాహంబు వాటింపు, మనియెనని చెప్పిన విని ధృతరాష్ట్రుండు సంజయు దిక్కుమొగంబై.239

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; అర్జును డట్లా ప్రశ్నించగానే అని భావం; ఆ+అచ్యుతుండు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; కుండలంబులు= (కర్ణుడి సహజ కవచ) కుండలాలను (కుండల పదం కవచానికి ఉపలక్షకం); కొనుచున్+ఉండి= (కపట బ్రాహ్మణుడై వచ్చి యాచించి) గ్రహిస్తూ ఉన్నవాడై (కర్ణుడి కోరిక ప్రకారం వాటికి బదులుగా); కర్ణునికిన్= కర్ణుడికి; ఇచ్చిన శక్తి= ఇచ్చిన 'శక్తి' అనే ఆయుధం; అతనికడన్= ఆ కర్ణుడి దగ్గర; ఉన్నంతకాలంబును= ఉన్నంతకాలమూ; నిన్నున్= ఓ అర్జునా! నిన్ను; బ్రదికించుట= (ఆ కర్ణుడి బారినుండి రక్షించుకొని) జీవితునిగా చేసికొనటం; దుష్కరంబు+అని= సాధ్యం కాదని; తలంచుచుండుదున్= (నేను) అనుకొంటూ ఉంటాను; నేఁడు= ఈ రోజు; హిడింబానందను మీఁదన్= హిడింబ అనే రాక్షసజాతి స్త్రీకి కుమారుడైన ఘటోత్కచుడి మీదకు; అది= ఆ శక్తి అనే ఆయుధం; పోయినన్= (కర్ణుడి నుండి) విడిపోగానే; ప్రమోదంబున్= సంతోషాన్ని; ఒందితిన్= పొందాను; ఆ సూతనందనుండు= ఆ కర్ణుడు; అది= ఆ శక్తి అనే ఆయుధం; చేతన్+ఉండెనేనిన్= (తన) చేతిలో ఉన్నట్లయితే; చక్రగాండీవధరులము+ఐ= సుదర్శన చక్రాన్ని, గాండీవ ధనువును ధరించినవారమై; మనము+ఇరువురమున్= మన మిద్దరం కూడా; కవిసితిమి+ఏనియున్= ఎదుర్కొన్నప్పటికీ; జయించున్= (ఏకకాలంలో) జయిస్తాడు (ఎందుకంటే); అతండు= ఆ కర్ణుడు; దేవసన్నిభుండు= ఇంద్రాది దేవతలతో సమానమైనవాడు; దివిజపతి= దేవేంద్రుడు; వేఁడినన్= యాచించగా; కవచ కుండలంబులు= (తనకు పుట్టుకతో వచ్చిన) కవచాన్ని, కుండలాలను; వికృత్తంబులు+చేసి= (శరీరంలో పాతుకుపోయిన వాటిని) కత్తితో కత్తిరించి వేసి; ఇచ్చుటన్= ఇవ్వటం వలన; వైకర్తనుండు+అనన్= వైకర్తనుడు అని అనే విధంగా (లోకులు వైకర్తనుడు అనే పేరుతో పిలిచే విధంగా); పరఁగెన్= ప్రసిద్ధి చెందాడు; నీకై= ఓ అర్జునా! నీ కొరకు; మీ తండ్రి= మీ జనకుడైన ఇంద్రుడు (అర్జునుడు కుంతికి ఇంద్ర వరప్రసాద జనితుడు కావున తండ్రి పదంచేత ఇంద్రుడికి అర్జునుడియెడ గల బాంధవ్యం సూచించబడింది); ఇట్లు= ఈ విధంగా చేయఁడు+అయ్యెను+ఏని= చేయకుండా ఉన్నట్లయితే; వానికిన్= ఆ కర్ణుడికి; ఎదురు= ఎదురుగా నిలిచి యుద్ధం చేసేవాడు;

ఎవ్వరు?= ఎవ్వడు? (అనగా ఎవ్వడైనా ఉన్నాడా? అని కాకుస్వరం - ఎవ్వడూ లేడని భావం); కవచకుండల విహీనుండు+ఐ= కవచ కుండలాలతో విరహితుడై, అనగా కవచం కుండలాలు లేనివాడై; మానవ సామాన్యంబు= మానవమాత్ర భావాన్ని; ఒందుటను= పొందటం వలన (దివ్యత్వాన్ని సూచించే సహజ కవచకుండలాలు పోవటం వలన, సాధారణ మానవుడై ఉన్నందువలన); శక్రదత్త సాధనంబు= ఇంద్రుడిచే ఇవ్వబడిన శక్తి అనే ఆయుధం; లేమిన్+చేసియున్= లేకపోవటం వలన కూడ; ఇంకన్= ఇక; నీకున్= ఓ అర్జునా! నీకు; గెలువవచ్చున్= జయించటానికి సాధ్యమవుతాడు; ఇట్లు+అ= ఈ విధంగానే; ఏకలవ్య, శిశుపాల, జరాసంధ+ఆదులన్= ఏకలవ్యుడు, శిశుపాలుడు, జరాసంధుడు మొదలైన వారలను; నీకున్+అ= నీకై; కాన్= అగు విధంగా (నీ కొరకే అని భావం); ఒక్క+ఒక్క+తెఱంగునన్= ఒక్కొక్క విధంగా - ఒక్కొక్కరిని ఒక్కొక్క విధంగా (ఇట్లా విభిన్న రీతులలో) అని భావం; పిలుకుమార్చితిన్= సంహరించివేశాను; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; వారలు= ఆ ఏకలవ్యాదులు; ఉన్నన్= జీవించి ఉన్నట్లయితే; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; వారలన్= ఆ ఏకలవ్య శిశుపాల జరాసంధాదులను; తెచ్చుకొనున్= సహాయంగా తెచ్చుకొంటాడు; ఆ+మువ్వురున్= ఆ ఏకలవ్యుడు, శిశుపాలుడు, జరాసంధుడు అనే ముగ్గురు కూడ; కూడినన్= కలసి ఏకమై ఉన్నప్పుడు; ఎవ్వరికిన్= ఏ వీరుడికి కూడ; ఓర్వరాక+ఉండున్= ఓడించరాకుండా ఉంటుంది (ఆ ముగ్గురేకమైనచో వారిని జయించటం ఎవ్వరికి కూడా సాధ్యం కాదు) (మరియు); ఘటోత్కచుండును= భీమనందనుండైన ఘటోత్కచుడు కూడ; కిమ్మీర బక హిడింబుల తోడివాఁడు+అ= కిమ్మీరుడు, బకుడు, హిడింబుడు అనే రాక్షసులకు సరివచ్చువాడే; ధర్మద్వేషంబును= వేదోక్తమయిన ధర్మకార్యాలయందు వైరం; రోషంబును= క్రోధం కూడా (ఘటోత్కచుడు రాక్షస జాతీయుడవటంచేత విష్ణువునందు రాక్షసజాతి వధ జన్యమగు క్రోధముండటం సహజమని భావం); కలిమిన్+చేసి= ఉండటం వలన; ఒక్కప్పుడు= ఏదో ఒక సందర్భంలో; ఒప్పమి= తగి ఉండకపోవటం; వచ్చున్= సంభవిస్తుంది; కావునన్= కాబట్టి; ఆ+దానవుల+అట్లు+అ= ఆ కిమ్మీరాది రాక్షసులవలెనే; వీని పొలిసి పోకయున్= ఈ ఘటోత్కచుడి మరణం కూడ; నాకున్= ఓ అర్జునా! నాకు (కృష్ణుడికి); అభిమతంబు= ఇష్టం; వీఁడు= ఈ ఘటోత్కచుడు; రావణు+అట్టివాఁడు+అగుటన్= రావణాసురుడితో సమానమైన వాడు కావటం చేత; ఇపుడు= ఇప్పుడు; చావకుండెనేనిన్= మరణించకుండా ఉన్నట్లయితే; పదంపడి= తరువాత; నాకున్= నాకు అనగా ధర్మవిరోధులను హతమార్చి ధర్మసంస్థాపన చేయవలసిన నాకు; చంపవలయున్= సంహరించవలసి ఉంటుంది (కాబట్టి); ఇది= ఈ ఘటోత్కచుడు మరణించిన సమయం; సంతోషకాలంబు+కాని= సంతోషానికి తగిన సమయమేకాని; శోకసమయంబుకాదు= దుఃఖానికి తగిన సమయం కాదు (కావున దుఃఖాన్ని మాని నీవు కర్తవ్యోన్ముఖుడవు కావాలి); మన మొనలు= మన సైన్యాలు; కలంగెన్= కలత చెందాయి; కురుబలంబు= కౌరవసైన్యం; పైకొనియెడున్= మీరిపోతూ ఉన్నది; నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; తెలిసి= యథార్థజ్ఞానం కలవాడవయి; దైన్యశోకాలకు దూరుడవై); ఉత్సాహంబు= యుద్ధోత్సాహాన్ని; పాటింపుము= అవలంబించుము; అనియెన్= అని అన్నాడు; అని= ఇట్లా; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= విన్నవాడయి; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సంజయు దిక్కుమొగంబు+ఐ= సంజయుడికి అభిముఖుడై.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు అడుగగానే, కృష్ణుడిట్లా అన్నాడు: 'ఓ అర్జునా! ఇంద్రుడు కర్ణుడినుండి కవచ కుండలాలను తీసికొని వాటికి బదులుగా ఇచ్చిన ఆ శక్తి అనే ఆయుధం కర్ణుడి దగ్గర ఉన్నంతకాలం, నిన్ను బ్రతికించుకొనటం అసాధ్యం అని భావించేవాడిని. ఈ రోజు శక్తి ఘటోత్కచుడిపై ప్రయోగించటంతో కర్ణుడికి అది లేకుండా పోవటం నాకు చాలా సంతోషంగా ఉన్నది. ఒకవేళ ఆ శక్తి కర్ణుడి దగ్గరే ఉన్నట్లయితే నేను సుదర్శన చక్రాన్ని, నీవు గాండీవధనుస్సును ధరించి ఏకమై ఎదిరించినా ఆ కర్ణుడు మననిద్దరిని కూడా జయిస్తాడు. కర్ణుడంటే సామాన్యుడా? దేవతలతో సమానమైనవాడు. ఇంద్రుడు బ్రాహ్మణుడై వచ్చి యాచించగా పుట్టుకతో వచ్చిన కవచకుండలాలను తన చర్మం నుండి కోసి ఇవ్వటం చేత, వైకర్తనుడనే పేరు వచ్చింది. మీ తండ్రి ఇంద్రుడు నీ కొరకు ఆ కర్ణుడినుండి సహజ కవచకుండలాలను వేరు చేయకపోయినట్లయితే ఆ కర్ణుడికి ఎదురుగా నిలువగల వారెవ్వరు? ఇక కవచకుండలాలు పోవటంతో సాధారణ మానవుడైనాడు. దివ్యమైన శక్తి అనే ఆయుధం

కూడా ఇప్పుడు లేదు కాబట్టి నీ కిక సులభంగా గెలువటానికి వీలవుతుంది. ఇట్లాగే ఓ అర్జునా! నీ కొరకే ఏకలవ్యుడు, శిశుపాలుడు, జరాసంధుడు మొదలైన వారిని ఒక్కొక్కడిని ఒక్కొక్క విధంగా హతమార్చాను. ఒకవేళ వారందరూ ఈ సమయంలో జీవించి ఉన్నట్లయితే దుర్యోధనుడు వారినందరిని సహాయంగా తెచ్చుకొనేవాడు. ఆ ఏకలవ్యాదులు ముగ్గురూ కూడి యుద్ధం చేస్తే వారిని ఎవ్వరూ ఎదిరించలేరు. ఈ ఘటోత్కచుడు కిమ్మీర బక హిడింబాసురుల వంటివాడే. ధర్మద్వేషం, క్రోధం కలిగిఉన్నవాడు. కాబట్టి ఎప్పుడో ఒకప్పుడు ఇతడి ప్రవర్తన నాకు సమ్మతం కాకపోవచ్చును. కాబట్టి ఆ కిమ్మీరాదులవలె ఈ ఘటోత్కచుడు కూడా మరణించటం నాకు ఇష్టమే. ఈ ఘటోత్కచుడు రావణాసురుడి వంటివాడు కావటంచేత, ఒకవేళ ఈ సమయంలో మరణించకుండా ఉంటే, తరువాత నేనే స్వయంగా సంహరించవలసి వస్తుంది. అందువల్ల నా కిది సంతోష సమయం కాని దుఃఖసమయం కాదు. మన సైన్యాలు కలతచెందాయి. కౌరవసైన్యం ఉత్సాహంతో అతిశయిస్తూ ఉన్నది. కావున నీవు యధార్థాన్ని తెలుసుకొని ఉత్సాహాన్ని పొందుము అని అర్జునుడికి సమాధానం చెప్పాడు. అని సంజయుడు చెప్పగానే ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడివైపు తిరిగి (ఇట్లా అన్నాడు).

చ. 'ఒకనిని జంపి యిట్లు సను నుజ్జ్వల శక్తి నెఱింగి కర్ణుఁ డే
టికి నరుమీఁద దాని నిగిడింపక యిన్ని దినంబు లప్రయో
జకముగఁ జేసెఁ గయ్యము? భుజాబలశాలి నరుండు వడ్డఁ బో
రికి మఱి యుత్సహింపఁ గలరే పెఱవారలు; సూతనందనా! 240

ప్రతిపదార్థం: సూతనందనా!= ఓ సంజయా!; ఒకనిని= ఒక వ్యక్తిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చంపి= సంహరించి; చను= వెళ్ళునట్టి; ఉజ్జ్వలశక్తిన్= దేదీప్యమైన శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; ఎఱింగి= తెలిసి; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; ఏటికిన్= ఏ కారణంచేత; నరుమీఁదన్= అర్జునుడిపై; దానిన్= ఆ శక్త్యాయుధాన్ని; నిగిడింపక= ప్రయోగించక; ఇన్ని దినంబులు= ఇన్ని రోజులు; కయ్యము= యుద్ధాన్ని; అప్రయోజకముగన్= ప్రయోజనరహితంగా; చేసెన్?= చేశాడు?; భుజాబలశాలి= బాహుబలశోభితుడైన; నరుండు= అర్జునుడు; పడ్డన్= పడిపోతే; పెఱవారలు= ఇతరులు అనగా శత్రుపక్షీయులు; మఱి= మళ్ళీ; పోరికిన్= యుద్ధానికి; ఉత్సహింపన్+కలరే?= ఉత్సాహం చూప జాలుతారా? (అర్జునుడే పడిపోతే ఇక శత్రువులు యుద్ధానికే పూనుకొనక ఉండేవారని భావం).

తాత్పర్యం: 'ఓ సంజయా! కర్ణు డిన్ని దినాలు నిష్ప్రయోజనంగా యుద్ధం చేశా డేమి? ఒక మహాయోధుడిని మాత్రమే సంహరించి ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్ళిపోతుంది - ఆ అమోఘమైన తన శక్త్యాయుధం అనే విషయం తనకు తెలుసుకదా! అటువంటప్పుడు ఆ ఆయుధాన్ని అర్జునుడిపై ప్రయోగించక ఆలస్యం చేయటానికి కారణ మేమి? ఈ శక్త్యాయుధంతో అర్జునుడినే సంహరించినట్లయితే ఇక పాండవులు యుద్ధానికి మళ్ళీ పూనుకొనేవారా? వారిలో యుద్ధోత్సాహమే లేకుండా పోయి మనకు జయం సులభంగా అబ్బేది కదా!

క. పిలిచికొని యైనఁ బార్థుం । బొలియింపఁడె శక్తి; నతఁడు పోరికి నెవ్వా
రలు రమ్మన్నను వ్రతమయి । తలకొని చనుఁ; గర్ణుఁ డేల తప్పం జేసెన్?' 241

ప్రతిపదార్థం: పిలిచికొని+ఐనన్= (యుద్ధానికి) ఆహ్వానించి అయినా కూడా; పార్థున్= అర్జునుడిని; శక్తిన్= శక్త్యాయుధంతో; పొలియంపఁడు+అ?= సంహరింపలేడా? (సంహరింపవచ్చుగదా అని భావం) - (ఎందుకనగా?); అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; పోరికిన్= యుద్ధానికి; ఏ+వారలు= ఎవరయినా; రమ్ము+అన్నను= రమ్మన్నప్పటికీ, యుద్ధానికి ఆహ్వానించినట్లయితే; వ్రతము+అయి= నిష్ఠతో; తలకొని= ప్రయత్నపూర్వకంగా; చనున్= వెళ్ళుతాడు; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; ఏల= ఎందుకు; తప్పన్ (ఈ అవకాశం) తప్పిపోయేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు?

తాత్పర్యం: యుద్ధానికి ఎవరు ఆహ్వానించినా వెళ్ళటం వ్రతంగా తలచివెళ్ళేవాడు కదా అర్జునుడు. కాబట్టి అతడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించిఅయినా శక్తిచేత చంపకూడదా? కర్ణుడు ఎందుచేత ఇందుకు భిన్నంగా చేశాడు?

వ. అని వెండియు. 242

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: అని మరల (ఇట్లా అన్నాడు).

తే. 'నా తనూజులు దుర్బుద్ధు లీ తెఱంగు । నీవుఁ దలఁపవ; యాశక్తి నీరజాక్షుఁ
డొడిచికొనియెనె మొఱకుచే నున్న తియ్య । పండు వెస నాఁచికొనిన నేర్పరియుఁ బోలె' 243

ప్రతిపదార్థం: నా తనూజులు= (ఓ సంజయా!) నా కుమారులు దుర్యోధనాదులు; దుర్బుద్ధులు= దుష్టమైన బుద్ధి గలవారలు; (దుష్టచింతనే తప్ప కార్యానుకూలమైన ఆలోచన లేనివారని భావం); ఈ తెఱంగు= ఈ విధం (కర్ణుడిద్వారా ఆ శక్త్యాయుధాన్ని అర్జునుడిపై ప్రయోగింపజేయటం అనే విషయాన్ని); నీవున్= ఓ సంజయా! నీవైనా; తలపవు+అ= జ్ఞాపకం చేయలేకపోయావా; ఆ శక్తి= ఆ శక్త్యాయుధాన్ని; నీరజాక్షుఁడు= కృష్ణుడు; మొఱకుచేన్+ఉన్న= మూర్ఖుడి చేతిలో ఉన్న; తియ్యపండు= మధురమైన ఫలాన్ని; వెసన్= తొందరగా; ఆఁచికొనిన= అపహరించుకొని పోయినట్టి; నేర్పరియున్+పోలెన్= తెలివిగల వాడివలె; ఒడిచికొనియెను+ఎ!= అపహరించుకొనిపోయాడు కదా!

తాత్పర్యం: 'ఓ సంజయా! నా కుమారులు దుర్యోధనాదులకు దుష్టచింతనే తప్ప దూరాలోచన లేదు. పోనీ నీవైనా ఈ శక్త్యాయుధాన్ని గూర్చి జ్ఞాపకం చేయలేకపోయావా? ఆ శ్రీకృష్ణుడు ఆ మహాశక్త్యాయుధాన్ని మూర్ఖుడిచేతిలో ఉన్న తీయని పండును తెలివిగలవాడు అపహరించుకొనిపోయినట్లు అపహరించుకొని పోయాడు. దీని కంతటికి కారణ మేమి?'

వ. అనిన న మ్మహీపతికి సంజయుం డి ట్లనియె. 244

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఇట్లా ప్రశ్నించగానే; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; సంజయుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడిట్లా అనగా, సంజయుడతడితో ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు.

తే. రాత్రు లీపని కర్ణుతో రాజు ననుజ । సమితియును నేనుఁ దగఁ జెప్పుదుము నరేంద్ర!
యతఁడు లెస్సగ విని 'యెల్లి య క్కిరీటి । సచ్చుఁ బటుశక్తి' నని బాస యిచ్చు మాకు. 245

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; రాజున్= దుర్యోధనరాజు; అనుజసమితియును= దుశ్శాసనాది సోదరవర్గమూ; నేనున్= నేను కూడా; కర్ణునితోన్= కర్ణుడితో; ఈ పని= ఈ కార్యాన్ని గూర్చి; రాత్రులు= రాత్రి సమయాలలో; తగన్= తగిన విధంగా; చెప్పుదుము= చెప్పుతూ ఉంటాము; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; లెస్సగన్= బాగుగా; విని= వినినవాడై; ఎల్లి= రేపు; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; పటు శక్తిన్= సమర్థమైన శక్త్యాయుధంచేత; చచ్చున్= మరణిస్తాడు; అని= అని చెప్పి; మాకున్= మా అందరికీ; బాస= మాట (ప్రతిజ్ఞ); ఇచ్చున్= ఇస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారుడు దుర్యోధనరాజు, దుశ్శాసనాదులు, నేను ప్రతిరోజూ రాత్రి సమయంలో కర్ణుడితో ఈ విషయం చెపుతూనే ఉన్నాము. ఆ కర్ణుడు కూడా 'ఇదుగో - రేపు తప్పక ఈ శక్త్యాయుధంతో అర్జునుడు వధింపబడుతాడు ఇది నిజం' - అని మాకు మాట కూడా ఇస్తూ ఉంటాడు.

వ. **ఏము వెండియు నా కర్ణునితో నిట్లందుము- 'వివ్వచ్చుండు సచ్చినం దక్కటి పాండవులం దొక్కనిఁ బద్మనాభుండు పట్టంబు గట్టుం; గావున ననర్థ మూలం బగు నమ్మాధవుండు దెగిన జగతీ రాజ్యంబు మనకుఁ దక్కు; నింద్ర దత్తం బయిన శక్తి నతని సమయించుట గార్యంబు.'** **246**

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; వెండియున్= మళ్ళీ కూడ; ఆ కర్ణుతోన్= ఆ రాధేయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అందుము= అంటూ ఉంటాము; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; చచ్చినన్= మరణిస్తే; తక్కటి పాండవులందున్= మిగిలిన పాండవులలో; ఒక్కనిన్= ఏ ఒక్కడినైనా; పద్మనాభుండు= కృష్ణుడు; పట్టంబు కట్టున్= రాజ్య పట్టాభిషిక్తుడిని చేస్తాడు; కావునన్= కాబట్టి; అనర్థమూలంబు+అగు= అనర్థానికి కారణభూతుడైన; ఆ+మాధవుండు= ఆ కృష్ణుడు; తెగినన్= హతుడైతే; జగతీరాజ్యంబు= ఈ సార్వభౌమాధికారము; మనకున్= మనకే; దక్కున్= దక్కుతుంది; ఇంద్రదత్తంబు+అయిన శక్తిన్= ఇంద్రుడిచే ఇవ్వబడిన శక్త్యాయుధంతో; అతనిన్= ఆ కృష్ణుడిని, సమయించుట= సంహరించటం; కార్యంబు= చేయదగిన పని.

తాత్పర్యం: మేమందరం కూడా కర్ణుడితో మరల ఇట్లా అంటూ ఉంటాము. 'ఓ కర్ణా! ఒకవేళ అర్జునుడు చస్తే ఆ కృష్ణుడు ఈ భూమండలాధిపత్యాన్ని మరొక పాండుసుతుడికి పట్టం కట్టుతాడు. అన్ని అనర్థాలకూ మూలం ఆ కృష్ణుడే కాబట్టి ఆ కృష్ణుడిపైననే ఈ శక్త్యాయుధాన్ని ప్రయోగించుము. అతడు పోతే మన కిక ఏ ఆటంకం లేకుండా ఈ భూమండలమంతా దక్కుతుంది. కాబట్టి ఇంద్రుడిచ్చిన శక్త్యాయుధంతో కృష్ణుడినే సంహరించటం తగినపని.

క. **అని చెప్పిన య మ్మాటలు । విని 'యెల్ల విధముల కృష్ణవిజయులలో నొ**
క్కనిఁ బొరిపుచ్చెదఁ జూడుం' । డనుచుఁ జనున్ సూతసుతుఁ డహంకారముతోన్. **247**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; చెప్పిన= చెప్పినటువంటి; ఆ+మాటలు= ఆ మాటలను; సూతసుతుఁడు= సూతపుత్రుడైన కర్ణుడు; విని= విన్నవాడై; ఎల్లవిధములన్= సర్వవిధాలుగా - అనగా నిశ్చయంగా; కృష్ణ విజయులలోన్= కృష్ణార్జునులలో; ఒక్కనిన్= ఒక్కడిని; పొరిపుచ్చెదన్= సంహరిస్తాను; చూడుఁడు= చూడండి; అనుచున్= అంటూ; అహంకారముతోన్= గర్వంతో; చనున్= వెళ్తాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన మా మాటలు విని, 'నిశ్చయంగా కృష్ణార్జునులలో నొక్కడిని నేను శక్త్యాయుధంతో సంహరించివేస్తాను. చూడండి' అంటూ అహంకారం కనబరుస్తూ వెళ్ళిపోతాడు.

తే. **వినుము వేగిన సంగ్రామమునకుఁ బోయి । నప్పు డ క్కర్ణునకు మాకు నందఱకును**
దోఁప దా బుద్ధి వెండియుఁ దోఁచు మగిడి । వచ్చి శిబిరంబు సొరఁగ దైవంబు కతన. **248**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) వినండి; వేగినన్= తెల్లవారగానే; సంగ్రామమునకున్= యుద్ధానికి; పోయినప్పుడు= వెళ్ళిన సమయంలో; ఆ కర్ణునకున్= ఆ కర్ణుడికి; మాకున్+అందఱకును= మా అందరికీ కూడ; ఆ బుద్ధి= శక్త్యాయుధ ప్రయోగ విషయక బుద్ధి; తోఁపదు= స్ఫురించదు; వెండియున్= మళ్ళీ; మగిడి= తిరిగి; వచ్చి= యుద్ధం నుండి వచ్చి; శిబిరంబు= గుడారాన్ని; చొరఁగన్= ప్రవేశించిన వెంటనే; దైవంబుకతనన్= దైవయోగం వలన; తోఁచున్= స్ఫురణకు వచ్చును.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! దైవయోగం వలన, తెల్లవారగానే యుద్ధానికి వెళ్ళేటప్పుడు ఆ కర్ణుడికి గాని, మాకు గాని శక్త్యాయుధం ప్రయోగించి కృష్ణార్జునులలో ఎవరినైనా తుదముట్టించాలి అనే విషయం జ్ఞాపకముండేది కాదు. మళ్ళీ యుద్ధం ముగిసి మన గుడారాలకు రాగానే ఆ విషయం జ్ఞాపకం వచ్చేది -

వ. **దైవం బన వేఱొకండు గలదె? కృష్ణుండ; యది యెట్లనిన - నట్లర్జును బోధించునప్పుడు సాత్యకి శౌరితో 'నా సూతసుతుం డీ శక్తి యిన్ని దినంబులు ధనంజయుమీఁదఁ బ్రయోగింపమికిఁ గారణం బేమి? యని యడిగిన నతండు.** **249**

ప్రతిపదార్థం: దైవంబు+అనన్= దైవం అంటే; వేఱు+ఒకండు= మరొకటి; కలదె?= ఉన్నదా?; అది= ఆ దైవం; కృష్ణుండు+అ= కృష్ణుడే; ఎట్లు+అనినన్= ఎట్లా అంటే; అట్లు= ఆ విధంగా; అర్జునున్= అర్జునుడికి; బోధించునప్పుడు= ఘటోత్కచవధ జన్యహర్ష నిమిత్తాదులను చెప్పే సందర్భంలో; సాత్యకి; శౌరితోన్= కృష్ణుడితో; ఆ సూతసుతుండు= ఆ సూతపుత్రుడు కర్ణుడు; ఈ శక్తి= ఈ ఇంద్రదత్తమైన శక్త్యాయుధాన్ని; ఇన్ని దినంబులు= ఇన్ని రోజులు; ధనంజయు మీఁదన్= అర్జునుడిపై; ప్రయోగింపమికిన్= ప్రయోగించకపోవటానికి; కారణంబు= హేతువు; ఏమి+అని= ఏమిటని; అడిగినన్= అడుగగానే; అతండు= ఆ కృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: దైవమంటే వేరొకటి లేదు - కృష్ణుడే ఆ దైవం. ఇది స్పష్టం. ఎట్లా అంటే ఘటోత్కచుడు శక్త్యాయుధంచేత హతుడైనప్పుడు కృష్ణుడు నాట్యం చేస్తూ హర్షించాడు. దానికి కారణం ఏమిటని ప్రశ్నించాడు పార్థుడు. ఆ కారణాన్ని అర్జునుడికి వివరించే సందర్భంలో సాత్యకి కృష్ణుడితో 'ఈ శక్త్యాయుధాన్ని ఇన్ని రోజుల నుండి అర్జునుడిపై కర్ణుడు ప్రయోగించకుండా ఉండటానికి కారణమేమి?' అని అడుగగా కృష్ణుడు (ఇట్లా బదులు పలికాడు).

తే. **'వాని వా రెల్ల నీపని వాని కెపుడుఁ । గఱపుదురు; వాఁడుఁ బూన్కిమైఁ గడఁగి వచ్చుఁ;**
దాఁకుదల నేను వారలందఱును మఱచు । నట్లు సేయుదు నరునకునై కుమార!' **250**

ప్రతిపదార్థం: కుమార!= ఓ సాత్యకీ!; వానివారు+ఎల్లన్= ఆ కర్ణ పక్షీయులందరు; ఈ పని= ఈ శక్త్యాయుధాన్ని ప్రయోగించే పనిని; వానికిన్= ఆ కర్ణుడికి; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; కఱపుదురు= మాటిమాటికి చెప్పుతూ ఉంటారు; వాఁడున్= ఆ కర్ణుడు కూడ; పూన్కిమైన్= పూనికతో - పట్టుదలతో; కడఁగి= సంసిద్ధుడై; వచ్చున్= వస్తాడు (కాని); నేను= (కృష్ణుడు); నరునకున్+ఐ= అర్జునుడి నిమిత్తం; వారలు+అందఱును= వారందరు కూడ; తాఁకుదలన్= యుద్ధం ప్రారంభించే సమయంలో; మఱచునట్లు= (ఆ విషయం) మరచిపోయేటట్లు; చేయుదున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ సాత్యకీ! ఆ కర్ణుడికి శక్త్యాయుధంతో అర్జునుడిని హతమార్చాలనే విషయం ఆ కర్ణుడివైపు వారందరు (దుర్యోధనాదులందరూ) ఎప్పుడూ బోధిస్తూనే ఉంటారు. ఆ కర్ణుడు కూడా గట్టి పట్టుదలతో సిద్ధమయ్యే యుద్ధానికి

వస్తాడు. కాని, యుద్ధం సమయంలో నేనే అర్జునుడి క్షేమం కోరి వాడు, అతడి వారందరూ కూడా ఆ విషయం మరచే విధంగా చేస్తూ ఉంటాను.'

వ. అని పలికి ధృష్టద్యుమ్నాదులం బేర్కొని యాతనిం గలిపికొని సాత్యకి నుద్దేశించి. 251

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; ధృష్టద్యుమ్న+ఆదులన్= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన వారిని; పేర్కొని= పేర్లుపెట్టి చూపించి; ఆతనిన్= ఆ సాత్యకిని; కలిపికొని= కూడగట్టుకొని; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; ఉద్దేశించి= సంబోధించి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలగువారిని పేరుపేరున పేర్కొని, సాత్యకిని కూడా చేర్చి, సాత్యకితో (ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'మీరును బ్రాణములు ద్రిలో । కీ రాజ్యము నాదు బుద్ధికిం బార్థుక్రియం
గూరిమికిం బాత్రంబులె । యీ రేయి గదా! సుఖించి యే నిద్రింతున్. 252

ప్రతిపదార్థం: (ఓ సాత్యకీ!) మీరును= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన మీరందరు; ప్రాణములు= నా ప్రాణాలు; త్రిలోకీ రాజ్యము= ఈ ముల్లోకాల రాజ్యమైనా; నాదు బుద్ధికిన్= నా బుద్ధికి (నా అభిప్రాయం ప్రకారం); పార్థుక్రియన్= అర్జునుడివలె; కూరిమికిన్= ప్రేమకు; పాత్రంబులు+ఎ?= అర్హములు ఔతాయా? (కావని భావం. ఈ లోకంలో నాకు మరేది పార్థుడి కంటె ప్రేమపాత్రం కాదని భావం) మహాభారతం సంస్కృతమూలంలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ న పితా న చ మే మాతా న యూయం భ్రాతరస్తథా! న చ ప్రాణా స్తథా రక్ష్యా యథా బీభత్సురాహవే॥ త్రైలోక్య రాజ్యాద్ యత్ కించిద్ భవే దన్యత్ సుదుర్లభమ్ । నేచ్ఛేయం సాత్వతాహం తద్ వినా పార్థం ధనంజయమ్ ॥ (సం. భార. ద్రోణ. 182 అధ్యా 43, 44 శ్లో.) కాబట్టి; ఈ రేయి+కదా= ఈ రాత్రే కాదా; సుఖించి= సుఖంగా; ఏన్= నేను; నిద్రింతున్!= నిద్రిస్తాను!

తాత్పర్యం: 'ఓ సాత్యకీ! మీరేకాని నా ప్రాణాలేకాని ఈ మూడు లోకాల రాజ్యమే కాని పార్థునివలె నా ప్రేమకు పాత్రుడా? ఈనాడు అర్జునుడిని రక్షించుకొన్నాను. ఈ రాత్రే గదా సుఖంగా నిద్రిస్తాను.'

వ. అని చెప్పె నట్లు గావున మనకుఁ బశ్చాత్తాపంబు వలవ దనుటయు ధృతరాష్ట్రుండు 'మీరు దైవోపహతుల; రమ్మహాశక్తి దృణీభూతుం డగు ఘటోత్కచునకుఁగా వమ్మయ్యె; నింక మీవా రెవ్వరు నెప్పరుసున బ్రదికెదరు? చేయునది లే; దటమీఁది వృత్తాంతంబు సెప్పు' మనవుడు నజ్జనపతికి సంజయుం డిట్లనియె. 253

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అట్లు+కావునన్= అట్లా కాబట్టి; మనకున్= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మనకందరికి; పశ్చాత్తాపంబు= పశ్చాత్తాపం; వలవదు= కూడదు; అనుటయున్= ఇట్లా పలుకగానే; ధృతరాష్ట్రుండు; మీరు= మీరందరు; దైవ+ఉపహతులరు= దైవంచేత కొట్టబడినవారలు (దురదృష్టవంతులని భావం); ఆ+మహాశక్తి= అట్టి గొప్ప ఇంద్రదత్తమైన శక్త్యాయుధం; తృణీభూతుండు+అగు= గడ్డిపోచ అయిన ఘటోత్కచునకుఁగాన్= ఘటోత్కచుడికయి; వమ్ము+అయ్యెన్= వ్యర్థమయింది; ఇంకన్= మరియు; మీవారు+ఎవ్వరున్= ఓ సంజయా! మీవా రెవ్వరైనా (తనవారైన దుర్యోధనాదులని భావం), సంజయుడు దుర్యోధనాదులను తన వారినిగా అభిమానిస్తున్నాడనే భావంతో 'మీవారు' అనే ధృతరాష్ట్రుడి ప్రయోగంలోని స్వారస్యం; ఏ+పరుసునన్= ఏ విధంగా; బ్రదికెదరు?= బ్రదుకుతారు?; చేయునది= చేయవలసింది (ఏదికూడ); లేదు= లేనేలేదు (చేయవలసిన ప్రతీకారం ఏది కూడా లేదు); అటమీఁది వృత్తాంతంబు= అటు పిమ్మట జరిగిన వృత్తాంతం; చెప్పుము= వినిపించుము; అనవుడున్= అనగానే; ఆ+జనపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; సంజయుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు. (చెప్పసాగాడు).

తాత్పర్యం: అని చెప్పాడు. కాబట్టి మనం పశ్చాత్తాపపడవలసిన పని లేదు - అనగానే ధృతరాష్ట్ర మహారాజు 'సంజయా! మీరు దురదృష్టవంతులు; అంత గొప్ప శక్త్యాయుధం - ఓ గడ్డిపోచలాంటి ఆ ఘటోత్కచుడి కొరకు - అతడిపై ప్రయోగించటంతో వ్యర్థమయిపోయింది. ఇంక మీ (మన) వా రెట్లు బ్రతుకుతారో? అయినా చేయగలిగిందిలేదు. తరువాత జరిగిన వృత్తాంతం ఏమిటో చెప్పుము' అని అడుగగానే సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా చెప్పసాగాడు.

తే. భీమనందను చావునఁ బ్రేముడించి । ధర్మతనయుండు బాష్పాంబుధార లడర
మేను డిల్లంబుగాఁ దేరిమీఁద వివశుఁ । డగుచుఁ జదికిలఁ బడుటయు నచ్యుతుండు. 254

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; భీమనందను చావునన్= భీమసేనుని కుమారుడైన ఘటోత్కచుని మృతివలన; ప్రేముడించి= శోకించి; బాష్పాంబుధారలు= కన్నీటి ధారలు; అడరన్= అతిశయించగా; మేను= శరీరం; డిల్లంబుగాన్= సత్త్వహీనము కాగా (క్రుంగిపోగా); తేరిమీఁదన్= రథంపై; వివశుఁడు+అగుచున్= పరాధీనుడవుతూ; చతికిలన్+పడుటయున్= కూలబడగా; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు, ఘటోత్కచుడి మరణంతో మిక్కిలి దుఃఖాక్రాంతుడై కన్నీటి ధారలు పొరలిపోగా, శరీరంలో సత్త్వం నశించి, వివశత్వంతో రథంమీదనే కూలబడి పోగా - అప్పుడు కృష్ణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. రయంబునం జని కరంబులం బొదివి యాతని నాలోకించి. 255

ప్రతిపదార్థం: రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెళ్ళి; కరంబులన్= చేతులతో; పొదివి= పట్టుకొని; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: త్వరత్వరగావెళ్ళి అతడిని చేతులతో పట్టుకొని అతడితో (ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'ప్రకృతిజనునట్టు లిమ్మెయి । వికృతిం బొందంగఁ దగునె? విను! మిట్లయినం
జకితం బగు నీ సైన్యము । సకలము; లె, మ్ముత్సహింపు సమరంబునకున్. 256

ప్రతిపదార్థం: (ఓ ధర్మరాజా!) ప్రకృతి జనునట్టులు= ప్రాకృత జనుడు అనగా మూర్ఖుడు - అతడి వలె; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వికృతిన్= వికారాన్ని అనగా దుఃఖాన్ని; (హర్షశోకాదులను వికారాలంటారు); పొందంగన్+తగునె?= పొందటం తగుతుందా?; వినుము= సావధానంగా వినండి; ఇట్లు+అయినన్= ఈ విధంగా అయితే (నీవే ఇట్లా దుఃఖిస్తే); నీ సైన్యము సకలము= నీ సైన్యమంతా; చకితంబు+అగు= భయభ్రాంతం అవుతుంది (కావున); లెమ్ము= ధైర్యంతో లే; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; ఉత్సహింపు(ము)= ఉత్సాహం చూపుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! నీవే ఇట్లా అజ్ఞానివలె దుఃఖానికి లోనయితే, ఇక నీ సైన్యమంతా భయభ్రాంతమయిపోతుంది. కాబట్టి ధైర్యంతో యుద్ధానికి ఉత్సాహం చూపుము.'

వ. నీవు వహించు గురుభారంబు దలంపక యింత యలంత నొందిన జయంబు సేకుఱునే?' యనిన నతండు కన్నీరు కరతలంబున నొత్తికొని మెత్తని మాటల ఘటోత్కచుని గుణముల గణుతించి కామ్యకవనంబునను గంధమాదన యాత్రను దమకుఁ జేసిన సాహాయ్యం బుగ్గడించె; 'వాఁడు నాకు భక్తుం; డేనును సహదేవుకంటెను వానికిం గూర్తు; నట్టి; పట్టి లేకున్న నాకు శోకంబు గాకుండునే?'యని, తత్ప్రతివీరునిదెసకు నెలసిన

యంతరంగంబు రోషాక్రాంతం బగుటయు 'నిక్కుమారు నిట్లు సేసిన యీ దుర్జాతుండ కాఁడె? మున్ను నభిమన్యువిల్లు నఱికి చిక్కుపఱిచి యబ్బాలునిం బలువురచేతఁ జంపించె; నప్పుడు దవ్వుల నున్న సైంధవుని సవ్యసాచి సమయించె; నది దానికి మాఱుగా; దీరెండు క్రూరకర్మంబులకుఁ గర్ణునిఁ గడికండలు సేయక శాంతింబొంద నేర్తునే?' యని బిగువుటెలుంగునం బలికి దిగ్గన లేచి 'యా ద్రోహికి నిన్నయు నేఁడును దోడ్పడిన ద్రోణుం దెగటార్పవలయు; నప్పనికిఁ బావని వోవు; నే సూతసూనుం డున్నెడకుం బోయెద' నని శంఖం బొత్తి చాపంబు పుచ్చికొని రథంబు నడప సూతు నియమించి చనుచుండె; నప్పు డచ్యుతుండు దమతేరిపైకి వచ్చి వివ్వచ్చు వీక్షించి. 257

ప్రతిపదార్థం: నీవు= (ఓ ధర్మరాజా!); నీవు; వహించు= మోయునట్టి; గురుభారంబు= గొప్పభారాన్ని గూర్చి; తలంపక= విచారించక; ఇంత+అలంతన్= ఇంతటి శోకాన్ని, ఒందినన్= పొందినట్లయితే; జయము= యుద్ధంలో జయం; చేకుఱునె?= లభిస్తుందా?; అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; కన్నీరు= కన్నీళ్ళను; కరతలంబునన్= అరచేతితో; ఒత్తికొని= తుడుచుకొని; మెత్తని మాటలన్= తియ్యని పలుకులతో; ఘటోత్కచు గుణంబులు= ఘటోత్కచుడి గుణాలను; గణుతించి= కొనియాడి; కామ్యకవనంబునన్= కామ్యకం అనే పేరుగల వనంలో; గంధమాదన యాత్రను= గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్ళేటప్పుడు కూడ; తమకున్= పాండవులమైన తమకు; చేసిన= చేసినట్టి; సాహాయ్యంబు= ఉపకారాన్ని; ఉగ్గడించెన్= పేర్కొన్నాడు; వాఁడు= ఆ ఘటోత్కచుడు; నాకున్ భక్తుండు= నాయందు గౌరవపూర్వకమైన ప్రేమ కలవాడు; ఏనును= నేను కూడ; సహదేవుకంటెను= నా చిన్న తమ్ముడు సహదేవుడి కంటె కూడ (అధికంగా); వానికిన్= ఆ ఘటోత్కచుడి విషయంలో; కూర్తున్= పాటుపడతాను; అట్టి పట్టి= అటువంటి కుమారుడు; లేకున్నన్= లేకుండా పోగా; నాకు; శోకంబు= దుఃఖం; కాక+ఉండునే?= కలుగకపోతుందా?; అని= ఇట్లా పలికి; తత్ప్రతివీరుని దెసకున్= ఆ ఘటోత్కచుడిని సంహరించిన ప్రతివీరుడు కర్ణుడు - అతడివైపు; ఎలసిన= మళ్ళినటువంటి; అంతరంగంబు= మనస్సు; రోష+ఆక్రాంతంబు+అగుటయున్= కోపంతో ఆక్రమించినది కాగానే; ఈ+కుమారున్= ఈ ఘటోత్కచుడిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసిన= చేసినటువంటి (అనగా సంహరించిన); ఈ దుర్జాతుండు+అ కాదె= ఈ దుష్టుడు కర్ణుడే కదా!; మున్ను= పూర్వం; అభిమన్యుని విల్లు= అభిమన్యుడి ధనువును; నఱికి= ఖండించి; చిక్కుపఱిచి= కష్టాల పాలు చేసి; ఆ+బాలునిన్= ఆ అభిమన్యుడిని; పలువురచేతన్= అనేకులచేత; చంపించెన్= సంహరింపజేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; దవ్వులన్+ఉన్న= దూరంలో ఉన్నటువంటి; సైంధవునిన్= సైంధవుడిని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సమయించెన్= సంహరించాడు (సైంధవుడు అభిమన్యువధ సమయంలో దూరంగానే ఉండిపోవటంచేత ప్రత్యక్షంగా కారణంకాదు - ముఖ్యకారణం మాత్రం కర్ణుడే. ద్రోణాచార్యుడు కూడా.) చూడండి. సంస్కృతమూలము - శ్లో॥ యత్ర వధ్యో భవేద్ ద్రోణః సూతపుత్రశ్చ సానుగః । తత్రా వధీ న్మహా బాహుః సైంధవం దూరవాసినమ్ ॥ (ద్రోణ. 183 / 49); అది= ఆ సైంధవ వధ; దానికిన్= ఆ అభిమన్యుడి వధకు; మాఱు= ప్రతీకారం; కాదు= కాదు; ఈ రెండు క్రూరకర్మంబులకున్= అభిమన్యు వధ, ఘటోత్కచ వధ - అనే ఈ రెండు నిర్దయ కృత్యాలకు; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; కడికండలు= తునుకలుతునుకలుగా; చేయక= చేయకుండా; శాంతిని= కోపోపశాంతిని; పొందనేర్తునే?= పొందజాలుతానా?; అని= ఇట్లా; బిగువు+ఎలుంగునన్= పెద్ద కంఠంతో- బిగ్గరగా; పలికి; దిగ్గనన్= తటాలున; లేచి= నిలిచి; ఆ ద్రోహికిన్= ద్రోహం చేసిన ఆ కర్ణుడికి; నిన్నయున్= వెనుకటి రోజు; నేఁడును= ఈ రోజు కూడ; తోడ్పడిన ద్రోణున్= సహాయం చేసిన, ద్రోణాచార్యుడిని; తెగటార్ప వలయున్= సంహరించవలె; ఆ+పనికిన్= ఆ కార్యానికి; పావని= పవననందనుడు - భీముడు; పోవున్= పోతాడు; నేన్= నేను; సూతసూనుండు= కర్ణుడు; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నటువంటి దిక్కునకు; పోయెదన్= పోతాను; అని= అని చెప్పి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; ఒత్తి= పూరించి; చాపంబు= ధనుస్సును; పుచ్చికొని= తీసికొని; రథంబు= రథాన్ని; నడపన్= తోలటానికి; సూతున్= సారథిని; నియమించి= ఆజ్ఞాపించి; చనుచుండెన్= వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు; తమ తేరిపైకిన్= తమ రథంపైకి; వచ్చి= వచ్చినవాడై; వివ్వచ్చున్= అర్జునుడిని వీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీవు ఎంతపెద్ద భారం వహిస్తున్నావో ఆలోచించుకోకుండా, ఇంత దుఃఖానికి విజయ మెట్లా చేకూరుతుంది?' అనే కృష్ణుడి పలుకులను విని, ధర్మరాజు కన్నీళ్ళను చేతితో తుడుచుకొని, మెల్లగా ఘటోత్కచుడి గుణగణాలను ప్రశంసించి, కామ్యకవనంలో, గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్ళే సందర్భంలోను - అతడు చేసిన సాయాన్ని చెప్పాడు. వాడు నాకు భక్తుడు. నేను కూడా అతడిని సహదేవుడి కంటె ఎక్కువగా ప్రేమిస్తాను. అట్టి కుమారుడు లేకుంటే నాకు శోకం లేకుండా ఉంటుందా?' అని అంటూ ఉండగా ఆ ధర్మరాజు మనస్సు ఆ ఘటోత్కచుడిని సంహారం చేసిన కర్ణుడివైపు మరలి కోపంతో ఈ దుర్మార్గుడే కదా - 'ఇంతకుముందు కూడా అభిమన్యుడి విల్లు ఖండించి, పలువురి చేత సంహరింపజేశాడు. దానికి ప్రతీకారంగా మన అర్జునుడు దూరంగా ఉన్న సైంధవుడిని సంహరించాడు. అది దానికి తగిన ప్రతీకారంకాదు. ఈనాడు ఘటోత్కచుడిని, ఆనాడు అభిమన్యుడిని సంహరించి రెండు క్రూరకర్మలకు కారకుడైన ఈ కర్ణుడిని ముక్కలుముక్కలు చేయకపోతే నాకు మనశ్శాంతి ఎట్లా చేకూరుతుంది?' అని బిగ్గరగా అరిచి, తటాలున లేచి, 'ఈ ద్రోహి కర్ణుడికి నిన్న నేడు సహాయం చేసినవాడు ద్రోణుడు. అతడిని సంహరించటానికి భీముడు వెళ్తాడు. నేను కర్ణుడివైపు వెళ్తాను' అని చెప్పి, శంఖనాదం చేసి, విల్లును తీసికొని రథాన్ని నడుపుమని సారథిని ఆదేశించి కర్ణుడివైపు యుద్ధానికి వెళ్ళుతూఉండగా, అప్పుడు కృష్ణుడు తన రథంపైకి వచ్చి అర్జునుడిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు).

విశేషం: ధర్మరాజు స్మరించిన, ఘటోత్కచుడు చేసిన మహోపకారాలు సంస్కృతమూలంలో ఇట్లా పేర్కొనబడినవి.

శ్లో॥ అస్మాకం హి వనస్థానాం హైడింబేన మహాత్మనా ।
బాలేనాపి సతా తేన కృతం సాహ్యం జనార్దన ।
అస్త్రహేతోర్గతం జ్ఞాత్వా పాండవం శ్వేతవాహనమ్।
అసౌ కృష్ణ! మహేష్వాసః కామ్యకే మాముపస్థితః ।
ఉషితశ్చ సహాస్మాభిర్యావన్నాసీద్ ధనంజయః ॥
గంధమాదన యాత్రాయాం దుర్గేభ్యశ్చ స్మ తారితాః ।
పాంచలీ చ పరిశ్రాంతా పృష్ఠేనోఢా మహాత్మనా ॥
ఆరంభా చ్చైవ యుద్ధానాం యదేష కృతవాన్ ప్రభో!
మదర్థే దుష్కరం కర్మ కృతం తేన మహాహవే ॥

(ద్రోణ - 183/28-32) అంటే కామ్యకవనంలో ఉండేటప్పుడు అర్జునుడు అస్త్రప్రాప్తికై వెళ్ళిన సమయాన ఈ ఘటోత్కచుడు వచ్చి వారికి తోడుగా ఉండటం, గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్ళేటప్పుడు ద్రౌపదిని తన పృష్ఠంపై ఎక్కించుకొని తీసికొని వెళ్ళటం - కేవలం ద్రౌపదినేకాదు తన అనుచర వర్గంతో వారినందరిని కూడా దుర్గమ ప్రాంతాలకు మోసికొని వెళ్ళటం - వారికై ఆరంభం నుండి యుద్ధం చేయటం - ఇవన్నీ తిక్కన రచనలో సంక్షేపించబడ్డాయి.

క. 'తనచేతన సూతసుతుం । దునుముదుఁ గా కనుచు నలుకతోడ రయమునం
జనియెడు ధర్మసుతుం డీ । తని నూరక చూచుచునికి దగునే మనకున్?' 258

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; తన చేతన్+అ= తన చేతనే - స్వయంగానే; సూతసుతున్= కర్ణుడిని; తునుముదు+కాక= సంహరిస్తాను సుమా!; అనుచున్= అంటూ; అలుక తోడన్= కోపంతో; రయమునన్= వేగంతో; చనియెడున్= వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు (కావున); మనకున్= (ఓ అర్జునా!) మనకు; ఈతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; ఊరక= ఉదాసీనంగా; చూచుచునికిన్= చూస్తూ ఉండటం; తగునే?= తగుతుందా?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు స్వయంగా కర్ణుడిని సంహరిస్తానని కోపంతో వేగంగా వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు. ఈతడిని అనుసరించక ఊరకే చూస్తూ ఉండటం మనకు తగిన పనేనా?'

ఆ. అని రథంబు పెలుచఁ జన నిచ్చె; నట్లు క్రో । ధాంధవృత్తి నరుగు నవ్విభునకు
సమ్ముఖంబు గాఁగ సత్యవతీసుతుఁ । డరుగుదెంచి కరుణ నాదరించి. 259

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; రథంబు= రథాన్ని; పెలుచన్= వేగంగా; చనన్+ఇచ్చెన్= పోనిచ్చాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; క్రోధ+అంధ వృత్తిన్= క్రోధంతో ముందుచూపులేని ప్రవృత్తితో; అరుగు+ఆ+విభునకున్= వెళ్ళుతూ ఉన్న ఆ ధర్మరాజునకు; సమ్ముఖంబు+కాఁగన్= ఎదురుగా; సత్యవతీ సుతుఁడు= వ్యాసమహర్షి; కరుణన్= దయతో; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఆదరించి= సంభావించి.

తాత్పర్యం: అని రథాన్ని వేగంగా ధర్మరాజురథాన్ని అనుసరిస్తూ పోనిచ్చాడు. ఆ విధంగా క్రోధంచేత ముందుచూపులేక ఆవేశంతో వెళ్ళుతున్న ఆ ధర్మరాజునకు ఎదురుగా వ్యాసమహర్షి వచ్చి, అతడిని ఆదరించి. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

వ. అతండు ప్రణతుం డైన దీవించి యి ట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ ధర్మరాజు; ప్రణతుండు+ఐనన్= నమస్కరించగా; దీవించి= ఆశీర్వదించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు నమస్కారం చేయగా ఆశీర్వదించి, వ్యాసమహర్షి అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

సీ. 'అనిమిషనాథుఁ డిచ్చిన శక్తి యర్జును । సమయింపఁ గర్ణుండు సంగ్రహించె;
నది యున్న దాన నయ్యాపద వాటిల్లె । నేని నయ్యలఁత సహింప వశమె?
యీ ఘటోత్కచునకు నింతియ కాలమై । యా నెపంబునఁ దెగటాఱెఁ జూవె!
యిట్లు మే లిది దైవ మిచ్చిన దురిత ని । స్తారంబు నీ; కింత దలఁచి నీవు

ఆ. సంభ్రమంబు దక్కి సైన్యంబు దోడ్పడ । మనుజపతులఁ దమ్ములను సుహృజ్జ
నములఁ గూర్చికొని రణంబు సేయుము కురు । ప్రతతి తోడ నీదు బలము మెఱయ. 261

ప్రతిపదార్థం: (ఓ ధర్మరాజా!) అనిమిషనాథుఁడు= దేవేంద్రుడు; ఇచ్చిన శక్తి= ఇచ్చినట్టి శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; సమయింపన్= సంహరించటానికయి; కర్ణుండు; సంగ్రహించెన్= సంపాదించి పెట్టుకొన్నాడు; అది= ఆ శక్త్యాయుధం; ఉన్నన్= ఆ కర్ణుడి దగ్గరనే ఉన్నట్లయితే; దానన్= ఆ శక్త్యాయుధంతో; ఆ+ఆపద= ఆ కర్ణుడు తలపెట్టిన అర్జున సంహార రూపమైన ఆపద; పాటిల్లెన్+ఏనిన్= సంభవించినట్లయితే; ఆ+అలఁత= ఆ శోకం; సహింప వశమే?= (నీకు) ఓర్చుకొన వీలవుతుందా? (కాబట్టి ఈ ఘటోత్కచుడి మృతికి నీవు అంతగా చింతించవలసిన పనిలేదని భావం) - ఎందుకనగా?; ఈ

ఘటోత్కచునకున్= ఘటోత్కచుడికి; ఇంతియ= ఈ మాత్రమే; కాలము+ఐ= జీవితావధియై; ఆ నెపంబునన్= ఆ శక్త్యాయుధం అనే కారణంతో; తెగటాఱెన్+చూవె!= మరణించాడు సుమా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇది= ఈ ఘటోత్కచ మృతి; మేలు= హితమైనది (మరియు); నీకున్= (ఓ ధర్మరాజా!) నీకు; దైవము= అదృష్టం; ఇచ్చిన= ఇచ్చినటువంటి; దురితనిస్తారంబు= పాపమూలక కష్టాలను నివర్తింపజేసినట్టిది (కాబట్టి); నీవు= నీవు; ఇంత= ఇదంతా; తలఁచి= మనస్సులో భావించి; సంభ్రమంబు= ఆవేగాన్ని; తక్కి= విడిచి; సైన్యంబు= సేన; తోడ్పడన్= తోడుకాగా; మనుజపతులన్= రాజులను; తమ్ములను= భీమాది సోదరులను; సుహృద్+జనములన్= మిత్రవర్గాన్ని; కూర్చుకొని= సమాయత్తం చేసికొని; కురుప్రతతితోడన్= కురు (సైన్య) సమూహంతో; నీదు బలము= నీ బలం; మెఱయన్= ప్రకాశించే విధంగా; రణంబు= యుద్ధాన్ని; చేయుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! ఆ కర్ణుడు అర్జున వధార్థమే ఆ దేవేంద్రు డిచ్చిన శక్త్యాయుధాన్ని సంగ్రహించి ఉంచాడు. (అనగా దాచి ఉంచాడు). ఆ శక్తి అట్లాగే కర్ణుడి చెంత ఉండి, ఒకవేళ అది అర్జునుడిపై ప్రయోగించబడితే ఆ సంభవించే ఆపదకు నీవు తట్టుకొని ఉండేవాడివా? ఈ ఘటోత్కచుడికి కాలం చెల్లి ఆ శక్త్యాయుధం కారణంగా మృతి చెందాడు. ఒక విధంగా ఇది మేలే. దైవం నీకు పెద్ద దుఃఖం రాకుండా కాపాడింది. ఈ విషయాన్ని గమనించి, నీ వింక కోపావేశం వదలుకొమ్ము. సైన్యం సహాయపడగా, ఈ రాజులను, నీ సోదరులను, మిత్రవర్గాన్ని, కలుపుకొని ఉత్సాహం, ధైర్యం అతిశయించే విధంగా ఈ కౌరవసైన్యంతో యుద్ధం కొనసాగించుము.

క. కలఁక యుడిపి చిత్తము ని । ర్మల ధర్మోదాత్తముగ నమర్చి నెగడు; మె
వ్వలనఁ గలుగు ధర్మం బ । వ్వలనికి జయ మంగళము లవశ్యముఁ గలుగున్.' 262

ప్రతిపదార్థం: కలఁక= శోకాన్ని; ఉడిపి= విడిచి; చిత్తము= మనస్సును; నిర్మల= పవిత్రమైన; ధర్మ= ధర్మంచేత; ఉదాత్తముగన్= గొప్పదానినిగా; అమర్చి= చేసి; నెగడుము= అభివృద్ధిని పొందుము; ఏ+వలనన్= ఏ పక్షాన; ధర్మంబు= ధర్మం; కలుగున్= ఉంటుందో; ఆ+వలనికిన్= ఆ వైపునకు; జయమంగళములు= జయం, శుభం అనేవి; అవశ్యమున్= తప్పక; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఇక శోకాన్ని త్యజించి, నీ మనస్సును గొప్పగా ధర్మంవైపు స్థిరంగా నిలుపుము; అభివృద్ధిని పొందుము. ధర్మం ఏ వైపున ఉంటే ఆ వైపుననే జయం, శుభం తప్పక కలుగుతాయి.

వ. అని హితోపదేశంబు సేసి. 263

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; హిత+ఉపదేశంబు+చేసి= మేలైన మంచి మాటల నుపదేశించి.

తాత్పర్యం: అని, హితాన్ని ఉపదేశించి.

క. 'విను మేనగు దివసంబున । నినుఁ బొందు ననూనమేదినీ రాజ్యశ్రీ
యనుమాన మేమియును లే' । దని గ్రక్కున నమ్మునీంద్రుఁ డరిగె నరేంద్రా!' 264

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వినుము= (ఓ ధర్మరాజా!) వినుము; ఏను+అగు దివసంబునన్= (నేటికి) అయిదవ రోజున; అనూన మేదినీ రాజ్యశ్రీ= (ఈ) పరిపూర్ణమైన పృథ్వీరాజ్యసంపద; నినున్= నిన్ను; పొందున్= పొందుతుంది; అనుమానము+ఏమియును= ఏ విధమైన సంశయం; లేదు= లేదు; అని= అని చెప్పి; ఆ+ముని+ఇంద్రుఁడు= వ్యాసముని శ్రేష్ఠుడు; గ్రక్కునన్= తొందరగా; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! సావధానంగా వినుము. నేటికి అయిదవ రోజున ఈ అఖండ భూమండల రాజ్యలక్ష్మి నిన్ను పొందుతుంది. దీనిలో ఏ మాత్రం సంశయం లేదు'. అని చెప్పి - ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వ్యాసమునీంద్రుడు వెంటనే వెళ్ళిపోయాడు.

వ. ఇ ట్లమ్మహాముని సనుటయు, సావధానుండై పాండవాగ్రజుండు ధృష్టద్యుమ్నుం గనుంగొని 'గురుని పురోభాగంబునఁ గౌరవసేన భీమసేనుండు దాఁకి తెరల్చుచున్నవాఁడు; నీ వక్కుంభసంభవు సంరంభంబు మాన్పుము; తద్వినాశం బాచరించుటకయి యనలంబున జనియించిన వాఁడవు; శిఖండి ప్రముఖ పాంచాల కుమారులం గొని యరవాయి గొనక యడరు' మని పలికి కెలంకుల నున్న నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయ శైనేయ కేకయుల నాలోకించి 'మీరును ఫల్గున పురస్సరంబుగా ద్రోణవధంబునకుం గడంగుఁ' డనుటయు. 265

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మహాముని= ఆ వ్యాసమహాముని; చనుటయున్= వెళ్ళిపోగానే; సావధానుండు+ఐ= మనోధైర్యం కలవాడై; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ధృష్టద్యుమ్నున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; కనుంగొని= చూచి; గురుని పురోభాగంబునన్= ద్రోణాచార్యుడి ముందట; కౌరవసేన= కౌరవుల సైన్యాన్ని; భీమసేనుండు= భీముడు; తాఁకి= ఎదుర్కొని; తెరల్చుచున్న వాఁడు= తొలగజేస్తూ ఉన్నాడు; నీవు= ఓ ధృష్టద్యుమ్నా! నీవు; ఆ+కుంభసంభవు సంరంభంబు= ఆ ద్రోణుడి వేగాన్ని; మాన్పుము= నశింపజేయుము; తద్వినాశంబు= ఆ ద్రోణుడి నాశాన్ని; ఆచరించుటకయి= చేయటం కొరకే; అనలంబునన్= అగ్నిహోత్రమునందుండి; జనియించినవాఁడవు= పుట్టావు (కదా!) (కాబట్టి); శిఖండి ప్రముఖ పాంచాల కుమారులన్= శిఖండి మొదలైన పాంచాల రాజకుమారులను; కొని= వెంట తీసికొని; అరవాయి+కొనక= సంశయించక - జయిస్తాననే గట్టి ధైర్యంతో; అడరుము= విజృంభించుము; అని= అని; పలికి= చెప్పి; కెలంకులన్= పార్శ్వభాగాలయందు; ఉన్న= ఉన్నట్టి; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయ శైనేయ కేకయులన్= నకుల సహదేవులను; విరాట ద్రుపద రాజులను, ద్రౌపది కుమారులైన ఉపపాండవులను, శిని మనుమడైన సాత్యకిని, కేకయ దేశపు రాజులను; ఆలోకించి= చూచి; మీరు= ఓ నకుల సహదేవాది వీరులారా! మీరందరు కూడ; ఫల్గున పురస్సరంబుగాన్= అర్జునుడిని ముందుంచుకొని; ద్రోణవధంబునకున్= ద్రోణాచార్య వధకు; కడంగుఁడు= ఉద్యమించండి; అనుటయున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ వ్యాసమహాముని వెళ్ళిన పిమ్మట ధర్మరాజు మనస్సు ఏకాగ్రం చేసికొని ధృష్టద్యుమ్నుడిని చూచి, ద్రోణుడికి ముందుభాగంలో భీముడు కౌరవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొని పారద్రోలుతున్నాడు. ఇక నీవు ఆ ద్రోణుడిని ఎదిరించి. అతడి ధాటిని మాన్పుము. ద్రోణుని చంపటానికే అగ్నికుండంనుండి పుట్టావు. కాబట్టి మీ పాంచాలరాజు కుమారులను శిఖండి మొదలైన వారిని వెంట తీసికొని, సంశయించక విజృంభించుము అని చెప్పి తన ప్రక్కలలో ఉన్న నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ఉపపాండవ సాత్యకీ కేకయులను చూచి, మీరు అర్జునుని ముందుంచుకొని ద్రోణవధకై ప్రయత్నించండి-అని అనగానే

విశేషం: ద్రోణద్రుపదులు బాల్యమిత్రులు. సహాధ్యాయులు, ద్రోణుడు తన పుత్రుడు అశ్వత్థామ శైశవ దశలో ఉండగా అతడి పాలకై పాడి ఆవును యాచించటానికి ద్రుపదుడి ఆస్థానానికి వెళ్ళి, అతడిచేత అవమానితుడయ్యాడు. అది మనస్సులో పెట్టుకొని

పాండవులను గురుదక్షిణగా ద్రుపదుడిని బంధించి తెమ్మన్నాడు ద్రోణుడు. పాండవులు - ముఖ్యంగా అర్జునుడు - ద్రుపదుడిని జయించి బంధించి తెచ్చి ద్రోణుడికి అర్పించారు. ఆ అవమానాన్ని ద్రుపదుడు సహించలేక ద్రోణ వధార్థమై పుత్రప్రాప్తికి ప్రయత్నించి సఫలుడయ్యాడు - చూడండి. ఈ ధృష్టద్యుమ్నుని పుట్టుకను గూర్చి మహాభారతం సంస్కృతమూలంలో.

శ్లో॥ ఉత్తస్థౌ పావకాత్ తస్మాత్ కుమారో దేవ సన్నిభః
జ్వాలావర్ణో ఘోరరూపః కిరీటీ వర్మచోత్తమమ్
బిభ్రత్ సఖడ్గః సశరో ధనుష్మాన్ వినదన్ ముహుః
భయావహో రాజపుత్రః పాంచాలానాం యశస్కరః
రాజ్ఞః శోకాపహోజాత ఏష ద్రోణవధాయ వై
ఇ త్యువాచ మహాద్భుత మదృశ్యం ఖేచరం తదా । (ఆది- 166/39-43)

కవచ కిరీటాదులతో భూషితుడై ఖడ్గాన్ని, ధనుర్బాణాదులను ధరించిన కుమారుడు ద్రోణ వధార్థం హోమకుండం నుండి పుట్టినట్లుగా ఈ వర్ణన చెపుతున్నది. గొప్ప తేజశ్శాలి కాబట్టి ఇతడికి ధృష్టద్యుమ్నుడనే నామకరణం సార్థకమైనది చూడండి.

శ్లో॥ ధృష్టత్వా దత్యమర్షిత్వాద్ ద్యుమ్నాద్యుత్సం భవాదపి
ధృష్టద్యుమ్నః కుమారోऽ యం ద్రుపదస్య భవత్వితి (ఆది-166/53)

అందుకే ధర్మరాజు ద్రోణవధార్థం ధృష్టద్యుమ్నుడిని ప్రేరేపించాడు.

క. వారలు దమ తమ బలములుఁ । దారును గవియుటయు నత్యుదగ్రత గురుఁ డ
వ్వీరానీకము మార్కొని । పోరికిఁ దన సైన్య సమితిఁ బురికొల్పి తగన్. 266

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాటాదులు; తమ తమ బలములున్= తమ తమ సైన్యాలు; తారును= తాము కూడ; కవియుటయున్= (కౌరవ సైన్యాలను) ఎదుర్కొనగానే; గురుఁడు= ద్రోణుడు; ఆ+వీర+అనీకమున్= ఆ వీరుల సైన్యాన్ని; మార్కొని= ఎదిరించి; పోరికిన్= యుద్ధం చేయటానికి; తన సైన్య సమితిన్= తన సేనాసమూహాన్ని; తగన్= తగిన విధంగా; పురికొల్పి= ప్రేరేపించి.

తాత్పర్యం: ఆ నకుల సహదేవ విరాట ద్రుపదాదులు అందరూ వారి వారి సైన్యాలతో కలిసి కౌరవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొన్నారు. ద్రోణు డది చూచి ఆ పాండవ వీరసైన్యాన్ని ఎదిరించి యుద్ధం చేయటానికి తన సైన్యాన్ని పురికొల్పి (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. బరవసంబు వాటించెఁ; గురువిభుండును గోల్తల సేసె; నప్పు డిరుదెఱంగుల వాహినులును దగ యెత్తి తూలం జొచ్చె; నీ సైనికులు డప్పియు నిదురయుం గదిరి మేను లలయం గొందలంపడి రెల్లవారికి నా త్రియామ సహస్రయామ యయితోఁచె; నట్టినను నిజధర్మంబు ప్రతిపాలింప నడరి పెనంగుచుండిరి; నిద్రా పరవశత్వంబున దివియల వారును హీనప్రయత్నులైనం దమంబు గవియం దొడంగె; నట్టియెడం గునికి కునికి యాయుధంబులు వడ విడుచు వారును వాహనంబులు వోయినట్ల పోవం దెరలువారును జొక్కునం దమవారిం దామ యెదిరి పొడుచువారును, మఱియు ననేక ప్రకారంబులగు వికల సంచారంబుల గాసి యగువారును నగుటయుం గని గాండీవి యిరువాఁగు నుద్దేశించి యెలుంగెత్తి. 267

ప్రతిపదార్థం: బరవసంబు= ధైర్యాన్ని; పాటించెన్= పొందాడు; కురువిభుండును= కురురాజు దుర్యోధనుడు కూడ; కోల్తల= యుద్ధసన్నాహాన్ని; చేసెన్= చేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఇరు తెఱంగుల వాహినులును= రెండువైపుల సైన్యాలుకూడ; దీగ+ఎత్తి= దప్పి కలిగి; తూలన్+చొచ్చెన్= తూలిపోజొచ్చినవి; నీ సైనికులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నీ సైనికులు; డప్పియున్= దప్పి; నిదురయున్= నిద్ర; కదిరి= అతిశయించి; మేనులు= శరీరాలు; అలయన్= అలసిపోగా; కొందలం పడిరి= కలత చెందారు; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; ఆ త్రియామ= ఆ రాత్రి (ఆ మూడు జాముల రాతిరి); సహస్రయామ+అయి= వేయి జాముల రాత్రిఅయి; తోఁచెన్= తోచింది; అట్లు+ఐనను= అట్లా అయినప్పటికిని; నిజధర్మంబు= తమ ధర్మాన్ని; ప్రతిపాలింపన్= నిర్వహించటానికి; అడరి= పూనుకొని; పెనంగుచుండిరి= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నారు-కాని; నిద్రాపరవశత్వంబునన్= నిద్రాపారవశ్యంచేత; దివియలవారును= దివిటీలు పట్టుకొన్నవారు; హీనప్రయత్నులు+ఐనన్= క్షీణించిన ప్రయత్నం కలవారు కాగా (చమురుతో దీపాన్ని శ్రద్ధగా వెల్గించే ప్రయత్నం మందం కాగా); తమంబు= చీకటి; కవియన్= ఆవరించటానికి; తొడంగెన్= ఆరంభించింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సందర్భంలో; కునికి కునికి= కునికిపాటు అధికం కాగా; ఆయుధంబులు= తమ తమ చేతిలోని ఖడ్గాద్యాయుధాలను; విడుచు వారును= జారవిడిచేవారు (కొందరు); వాహనంబులు= తాము కూర్చున్న గజాశ్వాది వాహనాలు; పోయినట్లు పోవన్= (చోదకుని ప్రేరణ లేకపోవుటచేత) తమంతట తామే స్వేచ్ఛగా ముందుకు సాగగా; తెరలు వారును= (యుద్ధం నుండి) తొలగిపోయేవారు (కొందరు); చొక్కునన్= మోహంతో; తమవారిన్= స్వపక్షీయులనే; తాము+అ= తామే; ఎదిరి= ఎదిరించి; పొడుచువారును= సంహరించేవారు (మరికొందరు); మఱియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులు+అగు= పలు విధాలైన; వికల సంచారంబులన్= వ్యర్థములైన నడవడులతో; గాసి అగువారును= బాధపడేవారు; అగుటయున్= కావటాన్ని; కని= చూచి; గాండీవి= అర్జునుడు; ఇరువాగున్= రెండు సైన్యాలను; ఉద్దేశించి= కూర్చి (సంబోధించి); ఎలుంగు+ఎత్తి= కంఠస్వరాన్ని పెంచి.

తాత్పర్యం: పూనికవహించాడు. (ద్రోణుడు); దుర్యోధనుడు కూడా సమర సన్నాహాన్ని చేశాడు. ఆ సమయంలో రెండు పక్షాల సైన్యాలు కూడా అలసటతో తూలిపోవ నారంభించాయి. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ సైనికులందరు దప్పితోను నిదురతోను శరీరాలు పట్టుకోల్పోయి, మిక్కిలి తాపానికి గురిఅయ్యారు. ఇంక ఈ రాత్రి ఎట్లా గడుస్తుందా అనే భావం ఏర్పడింది. అందరికి ఆ మూడుజాములరాత్రి వెయ్యిజాములరాత్రిగా తోచింది. (అంటే క్షణమొక యుగంగా భాసించింది,) అయినా వారు తమ కర్తవ్యంగా భావించి యుద్ధం చేయసాగారు. కాని, నిద్రాపరవశత్వం వల్ల దివిటీలు పట్టుకొన్నవారు తమ ప్రయత్నం సరిగా చేయలేకపోవటంచేత చీకటి వ్యాపించసాగింది. కొందరు నిద్రకు తట్టుకోలేక కునికిపాట్లతో తమ తమ ఆయుధాలనే జారవిడుచుకొన్నారు. కొందరు తమ ప్రమేయం లేకుండా తమ వాహనాలు ఎటువైపు తీసికొని వెళ్ళుతుంటే అట్లాగే పోయి రణరంగాన్నుండి వైదొలగిపోయారు. మరి కొందరేమో నిద్రాపారవశ్యంతో తమ వారెవరో శత్రువులెవరో గుర్తించక, తమ వారినే పొడిచి సంహరిస్తున్నారు. ఇట్లా రెండు సైన్యాలలో కూడా వికృతపు పోకడలతో సైనికులు బాధపడుతూఉండటం అర్జునుడు చూచి, వెంటనే రెండు సైన్యాల వారి నుద్దేశించి గొంతెత్తి ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'అడరెడు నిద్రాభరమునఁ । గడు డస్సితి రెల్లవారుఁ; గలనను జాడ్యం
బెడలఁగఁ జొక్కు మడుఁపుఁ; డి । ప్పుడ చంద్రుఁడు వొడుచు; వెండి పోరుట యొప్పున్.' 268

ప్రతిపదార్థం: అడరెడు= చెలరేగుతున్న; నిద్రాభరమునన్= నిద్రాతిశయంతో; ఎల్లవారును= ఇరుపక్షాల సైనికులందరు కూడా; కలనను= యుద్ధమందు; కడున్= మిక్కిలి; డస్సితిరి= అలసిపోయారు; కలనను= యుద్ధంలో; జాడ్యంబు= మాంద్యం (కలననుఅనే పదం దేహళీదత్తదీపన్యాయంగా అన్వయిస్తుంది); ఎడలఁగన్= తొలగిపోయే విధంగా; చొక్కు= నిద్రాపారవశ్యాన్ని; మడుఁపుఁడు=

తీర్చుకొనండి; ఇప్పుడు+ఆ= ఇంక కొద్దిసేపటికే; చంద్రుఁడు= చందమామ; పొడుచున్= ఉదయిస్తాడు; వెండి= మళ్ళీ (ఆ వెన్నెలలో); పోరుట= యుద్ధం చేయటం; ఒప్పున్= తగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ సైనికులారా! మీరు (అంటే రెండువైపులనున్న సైనికులందరు కూడా) నిద్రముంపును తట్టుకోలేక మిక్కిలి అలసిపోయి ఉన్నారు. యుద్ధంలో మాంద్యం సంభవించింది. ఈ మాంద్యం పోయి చురుకుగా యుద్ధం సాగాలంటే మీరందరు కొంచెం సేపు నిద్రించి నిద్రాపారవశ్యాన్ని తొలగ చేసికొనండి. ఇక కొద్దిసేపట్లో చంద్రోదయం ఔతుంది. అప్పుడు మళ్ళీ ఆ వెన్నెలలో యుద్ధం చేయటం బాగుంటుంది.'

వ. అనిన విని మన వారలందఱు నట్ల మే లని కర్ణ దుశ్శాసనుల యనుమతి వడసి విశ్రమించిరి; పాండవ సైన్యంబును విశ్రామంబు నొందె; గగనంబున దేవగణంబు ధనంజయు ధర్మజ్ఞత్వంబు ప్రస్తుతించె; నయ్యవసరంబున. 269

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; విని= విన్నవారై; మనవారలందఱున్= మన సైనికులందరు కూడ; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; మేలు+అని= మంచిది అని; కర్ణదుశ్శాసనుల అనుమతిన్= కర్ణుడు, దుశ్శాసనుడు - వీరిద్దరి అనుమతిని; పడసి= పొంది; విశ్రమించిరి= విశ్రాంతి తీసికొన్నారు; పాండవ సైన్యంబును= పాండవుల సేన కూడా; విశ్రామంబున్= విశ్రాంతిని; ఒందెన్= పొందింది; గగనంబునన్= ఆకాశంలో; దేవగణంబు= దేవతల సమూహం; ధనంజయ ధర్మజ్ఞత్వంబు= అర్జునుడి ధర్మజ్ఞానాన్ని; ప్రస్తుతించెన్= పొగడింది; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అట్లా అర్జునుడు పలుకగానే మన సైనికులందరూ 'అట్లా చేయటమే బాగుంటుంది' అని చెప్పి, కర్ణ దుశ్శాసనుల అనుమతిని కూడా తీసికొని, విశ్రమించారు. పాండవసైన్యం కూడా విశ్రమించింది. ఆకాశంలో దేవతలందరూ అర్జునుడి ధర్మజ్ఞత్వాన్ని ప్రశంసించారు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. 'కరుణ గలవు; మమ్ము గారవంబున సుఖా । న్వితులఁ జేసి తనఘ! నీకు సురలు
వరము లెపుడు నిచ్చువారు గావుత; మనో । రథముఁ బొందు మమరరాజతనయ!' 270

ప్రతిపదార్థం: ఓ అమరరాజతనయ!= ఓ ఇంద్రతనయా అర్జునా!; కరుణ గలవు= దయగలవాడవు (కావుననే); మమ్మున్= ఈ సైనికులమైన మమ్ము; గారవంబునన్= ప్రేమతో; సుఖ+అన్వితులన్= సుఖంతో కూడినవారినిగా; చేసితి(వి)= చేశావు; అనఘ!= పుణ్యాత్మా! (అఘము= పాపము, అది లేనివాడు అనఘుడు); నీకున్= (అర్జునుడికి); సురలు= దేవతలు; వరములు= అభీష్టవరాలను; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; ఇచ్చువారు కావుతన్= ఇస్తారుగాక; మనోరథము= కోరిక; పొందుము= పొందుతావు.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుణ్యపురుషా! ఇంద్రతనయా! అర్జునా! నీవు నిజంగా దయామయుడవు. మాపట్ల దయ దలచి ప్రేమతో మాకు సుఖం కలుగజేశావు. కాబట్టి నీకు దేవతలు వరాలు ఇత్తురుగాక! నీ కోరిక ఈడేరుగాక!

క. అని యక్కౌరవ సైన్యము । జనములు సంప్రీతి సవ్యసాచికిఁ బలు దీ
వన లిచ్చుచు నాతనిఁ గీ । ర్తన సేయుచు నిద్ర వొందె ధరణీనాథా! 271

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అని= అని పలికి; ఆ+కౌరవసైన్యము జనములు= ఆ కౌరవసైన్యంలోని జనులు; సంప్రీతిన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; సవ్యసాచికిన్= అర్జునుడికి; పలుదీవెనలు= అనేకములైన ఆశీస్సులు; ఇచ్చుచున్= ఇస్తూ; ఆతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; కీర్తన+చేయుచున్= కీర్తిస్తూ అనగా పొగడుతూ; నిద్ర= నిద్రను; పొందెన్= పొందింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ కౌరవసైన్యంలోని వారందరు ఇట్లా అర్జునుడికి మిక్కిలి ప్రేమపూర్వకంగా ఎన్నో ఆశీస్సు లిచ్చి, అతడిని పొగడుతూ నిద్రించారు.

వ. ఆ సమయంబున నుభయ బలంబులయందును. 272

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; ఉభయ బలంబుల అందును= ఇరువైపులవారి సైన్యాలలో కూడ.

తాత్పర్యం: ఆ నిద్రించే సమయంలో రెండు సైన్యాలలో కూడా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తరుణుల కుచములపై రతి । పరవశులై యొఱగు పతుల పగిది సమర సం
భరిత శ్రమమున నిద్రిం । చిరి కరికుంభములఁ జెంది చెన్నుగ జోదుల్. 273

ప్రతిపదార్థం: జోదుల్= యోధులు; సమర సంభరిత శ్రమమునన్= యుద్ధంతో నిండిన అలసటతో; కరికుంభములన్= ఏనుగుల కుంభస్థలాలను; చెంది= పొంది; తరుణుల కుచములపైన్= వయసులో ఉన్న భార్యల వక్షోజాలపై; రతిపరవశులు+ఐ= సురతశ్రాంతులై; ఒఱగు పతుల పగిదిన్= విశ్రమించిన భర్తలవలె; చెన్నుగన్= అందంగా; (శృంగార భావనచే ఆ దృశ్యం అందంగా ఉందని భావం); నిద్రించిరి= నిద్రపోయారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో ఎంతో అలసట చెందిన యోధులు గజకుంభాలపై రతిశ్రాంతులైన భర్తలు వయసులో ఉన్న తమ భార్యల వక్షోజాలపై ఒరిగి విశ్రాంతి తీసికొంటున్నట్లు ఎంతో అందంగా నిద్రించారు.

విశేషం: అలం: ఇది బింబ ప్రతిబింబ భావంతో కూడిన ఉపమాలంకారం - తరుణుల కుచాలతో కరి కుంభాలకు గల సాదృశ్యం, మరియు రతిశ్రాంతి సమరశ్రాంతుల సాదృశ్యం యోధులకు భర్తలతో చెప్పిన పోలికలో ఉపకరించే సాధర్మ్యంగా ఏర్పడుతుంది. బింబ ప్రతిబింబ భావలక్షణం కువలయానందంలో - వస్తుతః భిన్నయోరపి పరస్పర సాదృశ్యా దభిన్నయోః ఉపమానోపమేయ ధర్మయోః పృథగుపాదానంబింబప్రతిబింబభావః' అని.

క. తురగంబులపై నాశ్వికు, । లరదంబులమీఁద రథికు లప్పుడు నిద్రం
బొరసిరి; కొందఱు భూస్థలి । నిరవుగ సుఖనిద్ర సేసి; రి ట్లున్నంతన్. 274

ప్రతిపదార్థం: ఆశ్వికులు= గుర్రాలపైనెక్కి యుద్ధం చేసే సైనికులు; తురగంబులపైన్= గుర్రాలపై (మరియు); రథికులు= రథాలమీద నిలిచి యుద్ధం చేసేవారు; అరదంబుల మీఁదన్= రథాలపైన; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నిద్రన్= నిద్రను; పొరసిరి= పొందారు; కొందఱు= మరికొందరు అనగా పదాతులు; భూస్థలిన్= భూతలంపై; ఇరవుగన్= పొందికగా; సుఖనిద్ర= సుఖాన్ని కలిగించే నిద్రను; చేసిరి= చేశారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉన్నంతన్= ఉండే సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఆ సమయంలో ఆశ్వారోహకులు అశ్వాలపై, రథికులు రథాలపై, పదాతి దళాలు నేలపై - సుఖంగా నిద్రించారు. అట్లు వారు సుఖనిద్రలో ఉండే సమయంలో.

సీ. నలువ చెందొవల ఱేకులకు నన్నువు వెట్టఁ । గోరి కావించిన గుళిక యనఁగ;
నఖిల ద్విజ శ్రేష్ఠమగు చకోర చయంబు । తపము సముల్లసత్ఫల మనంగఁ ;
జిగురుజొంపము నునుజిగి యొప్ప నుదయాద్రిఁ । బొలుపారు నవకల్ప భూజ మనఁగఁ;
బూర్వ పయోరాశి పొంతఁ గెంజాయ చె । న్నొదవిన పవడంపుఁ బొద యనంగ

తే. నరుణ రుచి తన మండల మతిశయిల్లఁ । బొడిచి, దివిఁ బ్రాఁకి, దీధితు లడరఁ జేసి,
యంతకంతకు నెక్కుచు సంతమసముఁ । గాలుకొననీక చంద్రుఁడు గ్రాలె నధిప! 275

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నలువ= బ్రహ్మదేవుడు; చెందొవల ఱేకులకున్= ఎర్రకలువల రేకులకు; అన్నువు= మెరుగు; పెట్టన్+కోరి= పెట్టదలచి; కావించిన= సిద్ధం చేసిన; గుళిక+అనఁగన్= గోళి (మందు గోళి) యా అనే విధంగా; అఖిల ద్విజశ్రేష్ఠము+అగు= పక్షులన్నింటిలో ప్రశస్తిని పొందిన, (బ్రాహ్మణులందరిలో ప్రశస్తిని గాంచిన అనే అర్థం కూడా ధ్వనిస్తూ ఉన్నది); చకోర చయంబు తపము= చకోర పక్షుల తపస్సుయొక్క; సముల్లసత్+ఫలము= ప్రకాశిస్తున్న ఫలమా; అనంగన్= అనే విధంగా; చిగురు జొంపము నునుజిగి= చిగురుటాకుల గుంపుల అందమైన కాంతి; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; ఉదయ+అద్రిన్= ఉదయాచలంపై (తూర్పుకొండపై); పొలుపారు= ప్రకాశించు; నవకల్పభూజము+అనఁగన్= అభినవ కల్పవృక్షమా అనే విధంగా; పూర్వ పయోరాశి పొంతన్= తూర్పు సముద్రం సమీపంలో; కెంజాయ చెన్ను= ఎర్రని కాంతుల సౌందర్యం; ఒదవిన= కలిగిన; పవడము+పొద= పగడాల పొదరిల్లా; అనంగన్= అనేవిధంగా; తన మండలము= తన బింబం; అరుణరుచిన్= ఎరుపు కాంతితో; అతిశయిల్లన్= అతిశయించగా; పొడిచి= ఉదయించి; దివిన్= ఆకాశంపైకి; ప్రాఁకి= పాకి; దీధితులు= కిరణాలు; అడరన్+చేసి= వ్యాపింపజేసి; అంతకున్+అంతకున్= క్రమక్రమంగా; ఎక్కుచున్= ఎగబ్రాకుతూ; సంతమసమున్= దట్టపు చీకటిని; కాలుకొననీక= కాలుపెట్టనీయక (వ్యాపించకుండా చేస్తూ); చంద్రుఁడు= చంద్రుడు; క్రాలెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! బ్రహ్మదేవుడు ఎర్రకలువరేకులకు మెరుగుపెట్టాలని సిద్ధంచేసిన గుళికా అని అనిపించేవిధంగా, పక్షులన్నింటిలో శ్రేష్ఠాలైన చకోరపక్షుల తపస్సుయొక్క ప్రకాశిస్తున్న ఫలమా అన్నట్లుగ, చిగురుటాకుల గుంపు యొక్క నునుపైన కాంతి ప్రకాశించగా ఉదయాద్రి మీద వెలిగే, కాంతి కల్పవృక్షమా అన్నట్లుగ, తూర్పు సముద్రం చెంత ఎర్రని కాంతి సౌందర్యం కలిగిన పగడాల పొదరిల్లా అన్నట్లుగ-తన బింబం అరుణకాంతితో అతిశయిల్లగా ఉదయించి, ఆకాశంపైకి ప్రాకి, కాంతులు వ్యాపింపచేసి, క్రమక్రమంగా ఎగప్రాకుతూ, చీకటిని కాలుమోపనీయక చంద్రుడు ప్రకాశించాడు. పగడాల పొదయా? - అన్నట్లు ప్రకాశించింది.

విశేషం: ఈ చంద్రోదయ వర్ణనం తిక్కన సోమయాజి కవితా శిల్పానికి గీటురాయి - ఈ వర్ణన ఇట్లా సంస్కృత మూలంలో కానరాదు. 'నలువ - కావించిన గుళిక యనఁగ' అన్నది కవియూహ కాబట్టి ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం, బ్రహ్మదేవుడు ఎర్రకలువల రేకులకు మెరుగులు దిద్దటానికి సృజించిన రసాయనపు గుళికగా చంద్రుడిని (చంద్రబింబాన్ని) కవి ఊహించాడు. ఎందుకు? చంద్రుడుదయించగానే ఎర్రకలువల కాంతి మరింత ఎక్కువగా ప్రకాశించింది. కాబట్టి ఇక్కడ - 'అనఁగ' అనేది ఉత్ప్రేక్షావాచకం- విశేషమేమంటే, ఉత్ప్రేక్షా వాచకమున్నంత మాత్రాన ఉత్ప్రేక్షాలంకారం కాదు. దానికి తోడుగా ఆ ఉపమానం కూడా కవి కల్పితమై ఉండాలి. అప్పుడే ఉత్ప్రేక్షాలంకార మవుతుంది. ఈ సీస పాదాలు మొదటి మూడింటిలో ఉత్ప్రేక్షాలంకారం, నాల్గవపాదంలో మాత్రం ఉత్ప్రేక్షాలంకారం కాదు - అది ఉపమాలంకారమే. పూర్వ సముద్రతీరాన పవడాల పొద ఉండటం లోక ప్రసిద్ధమే కాని కవి కల్పితం కాదు కదా! కాబట్టి ఇచ్చట మూడు ఉత్ప్రేక్షలు, ఒక ఉపమాలంకారం - ఆలంకారికులు ఈ విషయాన్ని ఇట్లా చెప్పారు.

శ్లో॥ 'యదాZయ ముపమానాంశః, అసిద్ధః కవి కల్పితః ।
తదోత్ప్రేక్షైవ యేనేవశబ్దః సంభావనాపరః ॥' (వివరాలకు 'చిత్రమీమాంస' ఉపకరిస్తుంది).

వ. ఇట్లుప్రౌఢుండైకామినీగండపాండు చ్ఛవిం దొట్టికుముదంబులకు జగన్నేత్రంబులకు నానందం బాపాదించుచుఁ జంద్రుండు మహేంద్రప్రముఖ దిఙ్ముఖంబు లలంకరింపఁ గౌరవ పాండవ బలంబులు మేలుకని యాలంబునకుఁ దొడఁగె; నప్పుడు కురురాజు గురుని కడకుం జని యతని యస్త్రవీర్య శౌర్యంబు లగ్గించి 'యిట్టివాడవు నీకు

సరిగాని వారిం బాండవులఁ బెద్దసేసికొని శిష్యత్వంబు పాటించి పోటునకుం జొరక తిరుగుట నా భాగ్యంబు చందంబు గాక! నే నేమి సేయవచ్చు?' ననవుడు నతండు గనలి 'యర్జునుండు శిష్యుం డని మన్నించియ కాదె ఖాండవం బాఖండలుండు గోలుపోయె; ఘోషయాత్రఁ జిత్రసేనాది గంధర్వులు నిన్ను విడిచి వలియం బాఱిరి నివాత కవచ కాలకేయాదులు వొలిసి? రివి యేల? వలవని దురుక్తు లనుటయు నమ్మనుజపతి గోపించి సంరంభంబుగా నక్కుంభసంభవుతో 'నీవు సవ్యసాచికిఁ జాలవేనిం జాలవ కాక! నిలువుము కొంత సైన్యంబు గొని నీయొపినవారితోడం బెనంగు; మేనును దుశ్శాసన శకుని కర్ణులు నా కవ్వడిఁ గూల్చెద' మనిన నవ్వి యవ్వీరుం 'డట్ల చేయుం; డిది గర్జం; బత్తెఱంగునన గెలుతురు గాని పొం' డని పలికి, వెండియు. 276

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రౌఢుండు+ఐ= వృద్ధిని పొందినవాడై; కామినీ గండపాండుచ్ఛవిన్= యువతుల చెక్కిళ్ళ తెల్లని కాంతిని; తొట్టి= వహించి; కుముదంబులకున్= కలువలకు; జగత్+నేత్రంబులకున్= లోకం కన్నులకు; ఆనందంబు= సంతోషాన్ని; ఆపాదించుచున్= కలిగిస్తూ; చంద్రుండు; మహేంద్ర ప్రముఖ దిక్+ముఖంబులన్= ఇంద్రాది దేవతల దిక్కుల - అనగా తూర్పు మొదలగు ఎనిమిది దిశల, వాటి అగ్రభాగాలను; అలంకరింపన్= అలంకరింపజేస్తూ (తన వెన్నెలలతో దిక్కులన్నీ ప్రకాశింపజేస్తూ); కౌరవ పాండవ బలంబులు= కౌరవ పాండవ సైన్యాలు; మేలుకని= నిద్రనుండి మేల్కొని; ఆలంబునకున్= యుద్ధానికి; తొడఁగెన్= పూనుకొన్నాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; గురునికడకున్= ద్రోణాచార్యుడి సమీపానికి; చని= వెళ్ళి; అతని+అస్త్రవీర్యశౌర్యంబులు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి దివ్యాస్త్రముల శక్తిని, మరియు అతడి పరాక్రమాన్ని; అగ్గించి= పొగడి; అట్టివాఁడవు= అంతటి గొప్పవాడవు; నీకు సరిగాని వారిన్= నీకు సాటిరాని వారైన; పాండవులన్= ధర్మరాజాదులను; పెద్ద+చేసికొని= గొప్పగా చేసికొని (నిజానికి నీకంటె వారు గొప్పవారు కారని భావం); శిష్యత్వంబు= శిష్యభావాన్ని; పాటించి= పురస్కరించుకొని; పోటునకున్= యుద్ధానికి; చొరక= చొచ్చుకొని పోకుండా; తిరుగుట= తిరగటం (పైపైకి యుద్ధం చేస్తున్నట్లు ఆడంబరం కనపరచటమే తప్ప నిజానికి ఇది యుద్ధం కాదని భావం); నా భాగ్యంబు చందంబు+కాక= నా అదృష్టం తీరు తప్ప (మరేదీ కాదు. కాబట్టి దైవాన్ని ఎదిరించి); నేను+ఏమి+చేయవచ్చును?= నేనేమి చేయజాలుతాను? (ఏమీ చేయలేనని భావం); అనవుడున్= (ఇట్లా) అనగానే; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; కనలి= మండిపడి (ఇట్లా అన్నాడు); అర్జునుండు= అర్జునుడు; శిష్యుండు+అని= నా శిష్యుడని; మన్నించి+అ+కాదె= తలపోసియే కాదా; ఖాండవంబు= ఖాండవవనాన్ని; ఆఖండలుండు= ఇంద్రుడు; కోలుపోయెన్?= పోగొట్టుకొన్నాడు?; ఘోషయాత్రన్= ఘోషయాత్రలో; చిత్రసేన+ఆది గంధర్వులు= చిత్రసేనుడు మొదలైన గంధర్వులు; నిన్నున్= ఓ దుర్యోధనా! నిన్ను; విడిచి= బంధవిముక్తుడిని చేసి విడిచిపెట్టి; వలియన్= అలసట కలిగే విధంగా (వేగంగా అని భావం); పాఱిరి= పారిపోయారు; నివాత కవచ కాలకేయ+ఆదులు= నివాతకవచులు, కాలకేయులు మొదలైన రాక్షసులు; పొలిసిరి= నశించారు; ఇవి= ఈ; వలవని దురుక్తులు= తగని దుర్భాషలు; ఏల?= ఎందుకు?; అనుటయున్= అనగానే; ఆ+మనుజపతి= ఆ దుర్యోధనుడు; కోపించి= కోపపడి; సంరంభంబుగాన్= ఉద్రేకంగా; ఆ+కుంభసంభవుతోన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); నీవు= ఓ ద్రోణాచార్యా! నీవు; సవ్యసాచికిన్= ఆ అర్జునుడికి; చాలవేనిన్+చాలవ కాక!= దీటయిన వాడవు కాకపోతే కాకపోదువు గాక; నిలువుము= నిలిచిపొమ్ము (అర్జునుడిని ఎదిరించకుండా ఉండిపో) (మరేం చేయాలంటే); కొంత సైన్యంబు= (నీకు అవసరమైన) కొంత సైన్యాన్ని; కొని= తీసికొని; నీ+ఓపిన వారితోడన్= నీ శక్తికి తగినవారితో; పెనంగుము= యుద్ధం చేయుము; ఏనును= నేనూ; దుశ్శాసన శకుని కర్ణులును= దుశ్శాసనుడు, శకుని, కర్ణుడు (మేమందరం కలిసి); ఆ కవ్వడిన్= ఆ అర్జునుడిని; కూల్చెదము= సంహరిస్తాము; అనినన్= అని అనగా; నవ్వి; ఆ+వీరుండు= వీరుడైన ఆ ద్రోణాచార్యుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; చేయుండు= చేయండి; ఇది= ఈ మీ ప్రయత్నం; కర్జంబు= ప్రకృతంలో చేయటానికి తగింది; ఆ+తెఱంగునన్+అ= ఆ విధంగానే; గెలుతురు గాని= గెలుస్తారు కావచ్చు; పొండు= వెళ్ళండి; అని పలికి= అని చెప్పి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా క్రమక్రమంగా వృద్ధిని పొందుతూ చంద్రుడు విరహిణీ స్త్రీల చెక్కిళ్ళ తెల్లని కాంతుల సోయగాన్ని పొందాడు. కలువలను వికసింపజేస్తూ వాటి కానందం చేకూర్చాడు. అంతవరకు చీకటిలో మ్రగ్గిన

లోకుల కన్నులకు ఆహ్లాదాన్ని కలిగిస్తూ దిక్కులన్నింటిలో వెన్నెలలు విరజిమ్మాడు. అప్పుడు కౌరవ పాండవ సైన్యాలు నిద్రనుండి మేల్కొన్నాయి. యుద్ధానికి దిగాయి. అప్పుడు దుర్యోధనుడు ద్రోణాచార్యుడిని సమీపించాడు. అతడి అస్త్రవిద్యా కౌశలాన్ని, పరాక్రమాన్ని ప్రస్తుతించి ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ ఆచార్యా! ఇంతటి గొప్పవాడవు నీవు. నీకు ఈ పాండవులు దేనిలోను సరిరారు. అయినా వారిని శిష్యులుగా భావించి గొప్పగా చిత్రిస్తూ వారితో యుద్ధానికి తగిన విధంగా తలపడకపోతున్నావంటే అది నా దురదృష్టం. దైవాన్ని నిందించటమే తప్ప ఇంతకంటే నే నేమి చేయగలను?' దుర్యోధను డిట్లా పలికిన వెంటనే ద్రోణాచార్యుడు కోపంతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆనాడు ఇంద్రుడు తన ఖాండవవనాన్ని అగ్నిహోత్రుడి బారినుండి రక్షించుకోలేక వదులుకొన్నాడంటే - అగ్నిహోత్రుడికి రక్షణగా నిలిచిన అర్జునుడు నా శిష్యుడని మన్నించేనా? ఘోషయాత్రలో చిత్రసేనాది గంధర్వులు నిన్ను బందీగా పట్టుకొని కూడా విడిచి పారిపోయారంటే అదికూడా అర్జునుడు నా శిష్యుడని భావించేనా? ఇంద్రాదులకే దుర్జయులైన నివాత కవచ కాలకేయాది రాక్షసులను జయించింది అర్జునుడు నా శిష్యుడనేనా? ఇదంతా తెలిసి ఉండీ కూడా నీవు లేనిపోని దుర్భాషలాడటం ఎందుకు?' అని ద్రోణాచార్యుడు గద్దించగానే ఆ దుర్యోధనుడు కోపావేశంతో అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ ద్రోణాచార్యా! ఇట్లా అర్జునుడి గొప్పలు చెప్పే నీవు ఆ అర్జునుడికి దీటుగా నిలిచి పోరాడ జాలకపోతే పోనీ, అతడితో యుద్ధానికి దిగక ఉండిపొమ్ము, నీకు ఇష్టమైన వారితోనే యుద్ధం చేయటానికి కొంత సైన్యం తీసుకొని వెళ్ళుము. ఆ అర్జునుడితో యుద్ధం చేసి, ఓడించి, సంహరించటానికి నేను, దుశ్శాసనుడు, శకుని, కర్ణుడు ఉండనే ఉన్నాము' ఇట్లా దుర్యోధనుడు పలుకగా విని ద్రోణాచార్యుడు నవ్వి దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ దుర్యోధనా! మీరందరూ అట్లా చేయండి. ప్రస్తుతం ఇదే మీ కర్తవ్యం. ఒకవేళ అట్లా చేస్తే అర్జునుడిని గెలువవచ్చునేమో? పొండి' అని పలికి మళ్ళీ - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 1. ఈ చంద్రోదయ వర్ణనం సంస్కృత మూలానుసారియై ఉన్నది. సంస్కృత మూలంలో ఈ చంద్రవర్ణనాపరమైన శ్లోకం ఎన్నో అలంకారశాస్త్ర గ్రంథాలలో ఉదాహృతమై ప్రసిద్ధి చెందింది. ఆ శ్లోకం ఇది -

శ్లో॥ "తతః కుముదనాథేన కామినీగండ పాండునా
నేత్రానందేన చంద్రేణ మాహేంద్రీ దిగలంకృతా" (ద్రోణ. 185 - 46)

కువలయానందకర్త అప్పయ్య దీక్షితులు ఈ శ్లోకాన్ని రూపకాలంకారోదాహరణంగా ఉదాహరించాడు.

2. ఇంకో విశేషం - అర్జునుడి పరాక్రమ ప్రశస్తిని చాటి చెప్పే మూడు సంఘటన లిక్కడ ఉదాహరించబడ్డాయి. ఒకటి ఖాండవదహన వృత్తాంతం. ఇది శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారతం ఆదిపర్వంలోని అష్టమాశ్వాసంలో ఉన్నది. ఇక రెండవది ఘోషయాత్రా వృత్తాంతం - ఇది శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం అరణ్యపర్వంలోని పంచమాశ్వాసంలో ఉన్నది. మూడవది నివాతకవచులనే మూడు కోట్ల రాక్షసులను జయించిన కథ ఆంధ్రమహాభారతం అరణ్యపర్వం చతుర్థాశ్వాసంలోనిది. ఆయా ఆశ్వాసాల నుండే ఈ కథల వివరాలు తెలుసుకొనవచ్చు.

క. 'కుడిచితి, కట్టితి, పెట్టితి, । పుడమి సమస్తంబు నఖిల భోగంబుల నె
క్కుడు పేర్మి ననుభవించితి; । తొడరుము వెఱ పుడిగి పార్థుతోడఁ గుమారా! 277

ప్రతిపదార్థం: ఓ కుమారా!= ఓ దుర్యోధనా!; కుడిచితి= వివిధరుచ్యభోజ్య పదార్థాలను భుజించావు; కట్టితి= సువర్ణవస్త్రాలను ధరించావు; పెట్టితి= నీవు మాత్రమేకాక నీవారందరికీ కుడువ కట్టబెట్టావు; పుడమి సమస్తంబు= ఈ భూమినంతా; అఖిల భోగంబులన్= సమస్త రాజభోగాలతో; ఎక్కుడు పేర్మిన్= మిక్కిలి గొప్పతనంతో; అనుభవించితి= అనుభవించావు. (ఇక నీకు ఇది అనుభవించకపోయితినే అనే ఏ చింతా లేదు కాబట్టి); వెఱపు= మరణభయాన్ని; ఉడిగి= విడిచి; పార్థుతోడన్= అర్జునుడితో; తొడరుము= యుద్ధానికి పూనుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! నీవీ భూమండలాన్ని సమస్త రాజభోగాలతో గొప్పగా అనుభవించావు. వివిధ రుచ్య భోజ్య పదార్థాలను, సువర్ణ వస్త్రాదులను నీవు మాత్రమే కాక నీవారందరిని అనుభవింపజేశావు. ఇంతకంటె కావలసిందేముంది? - ఇక నీవు నిశ్చింతగా అర్జునుడితో యుద్ధానికి వెళ్ళుము. అర్జునుడి చేతిలో మరణిస్తానేమో అనే భయం నీ కక్కరలేదు. వెళ్ళుము'.

విశేషం: **శ్లో॥ దత్తం భుక్తమధీతం చ ప్రాప్తమైశ్వర్య మీప్సితం**
కృతకృత్యోz నృణశ్చాసి మాభై ర్యుధ్యస్వ పాండవమ్॥ (ద్రోణ - 185/36)

ఈ సంస్కృత మూలశ్లోకానికి తెలుగు సేత ఇది - 'అధీతం' అనే పదానికి తెలుగు సేత లేదు. అధ్యయనమంటే వేదశాస్త్రాద్యధ్యయనమే అవుతుంది కాని ధనుర్వేదాదుల అభ్యాసం అధ్యయనమనిపించుకోదు. ఆ పదం ఆ అర్థమందే రూఢమైంది. దుర్యోధనుడు వేదాదుల నభ్యసించినా అది అతనియందు చరితార్థం కాలేదు. సద్ధర్మాచరణమే అధ్యయన ఫలం. అది పరద్రోహచింతన శీలుడైన దుర్యోధనుని యందు మృగ్యమే. కాబట్టి ఆ పదాన్ని పరిహరించటంలో తిక్కన ఎంతో ఔచిత్యం పాటించాడనిపిస్తుంది.

వ. **అని యప్పాంచాలు బలంబు దిక్కు పేరుక్కున నడచెఁ; గౌరవపతియును బాండవుల వలనికి నురవడించె; నిట్లు వేకువ జామున సంగ్రామంబు సెల్లఁ బదంపడి తూ ర్పెఱ్ఱ నగుచు వచ్చె; నప్పు డచ్యుతుం డర్జును నాలోకించి 'రెండు మైల గండు మిగిలి వచ్చి పోరెడు నిమ్మూఁకల నన్నిటిని డాపట నిడి తఱుమవలయు' నని యతం డొడంబడ నమ్మెయి నరదంబు నడపె; భీముండును బరవసంపు మాటల బీభత్సునిం బురికొలిపె; నివ్విధంబునఁ గడంగిన గాండీవిం బొదివి దుర్యోధన దుశ్శాసన శకుని కర్ణులు పెల్లేసిన 'నయ్యోధవరుం డందఱ కన్నిరూపులై యేట్లాడ నిరువాఁగును బెరసి తలలు వట్టికొని పోట్లాడెఁ; దదనంతరంబ. 278**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఆ+పాంచాలు బలంబు దిక్కు= పాంచాల రాజుల సైన్యంవైపు; పేరు+ఉక్కునన్= గొప్ప వేగంతో; నడచెన్= వెళ్ళాడు; కౌరవపతియును= దుర్యోధనుడు కూడ; పాండవుల వలనికిన్= పాండవుల వైపునకు; ఉరవడించెన్= వెళ్ళటానికి వేగిరపడ్డాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వేకువజామున(న్)= తెల్లవారుజామున; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; చెల్లన్= నడుస్తూ ఉండగా; పదంపడి= క్రమక్రమంగా; తూర్పు= తూర్పుదిక్కు; ఎఱ్ఱనగుచు వచ్చెన్= ఎఱ్ఱబారజొచ్చింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు (ఇట్లా అన్నాడు); రెండు మైలన్= రెండు వైపుల; గండు= పౌరుషం; మిగిలి= అతిశయించి (పరాక్రమాతిశయంతో); వచ్చి; పోరెడు= యుద్ధం చేస్తున్న; ఈ+మూఁకలన్+అన్నింటిని= ఈ సైన్యాలనన్నింటిని; డాపటన్= ఎడమవైపు; ఇడి= ఉంచి; తఱుమవలయున్= పరుగులు తీయించాలి; అని= ఇట్లా పలికి; అతండు=ఆ అర్జునుడు; ఒడంబడన్= సమ్మతించగా; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; అరదంబు= రథాన్ని; నడపెన్= తోలించాడు; భీముండును= భీమసేనుడును; బరవసంపు మాటలన్= అభినివేశాన్ని కలిగించే మాటలతో; బీభత్సునిన్= అర్జునుడిని; పురికొలిపెన్= ఉత్సాహ పరిచాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; కడంగిన గాండీవిన్= యుద్ధానికి ఉద్యమించిన అర్జునుడిని; పొదివి= చుట్టుముట్టి; దుర్యోధన దుశ్శాసన శకుని కర్ణులు= దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు, శకుని, కర్ణుడు అనే నల్వురు యోధులు; పెల్లు=మిక్కిలి;ఏసినన్=

బాణాలు వేయగా - యుద్ధం చేయగా అని భావం; ఆ+యోధవరుండు= యోధులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ అర్జునుడు; అందఱకున్= ఆ యోధులందరికీ; అన్నిరూపులై= (వారెందరో) అన్ని రూపాలు గలవాడై - అనగా అట్లా భాసిస్తూ (ఆయా యోధులు తమతోనే యుద్ధం చేస్తున్నట్లుగా తోస్తూ అని భావం); ఏట్లాడన్= యుద్ధం చేయగా; ఇరువాఁగును= రెండువైపుల సైన్యాలు; బెరసి= కలిసిపోయి; తలలు+పట్టికొని= ఒకరితలనొకరు పట్టుకొని; పోట్లాడెన్= యుద్ధం చేశాయి; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అని పలికి పాంచాలవీరుల సైన్యాలవైపు యుద్ధం చేయటానికి వెళ్ళాడు (ద్రోణాచార్యుడు.) ఇక దుర్యోధనుడు పాండవులున్న వైపునకు యుద్ధానికి పరుగుతీశాడు. ఇట్లా తెల్లవారుజామున యుద్ధం సాగుతూ ఉన్నది. క్రమక్రమంగా తూర్పుదిక్కు ఎఱ్ఱబారసాగింది. అప్పుడు కృష్ణుడు అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు. 'ఈ కౌరవ సైన్యాలు రెండు వైపులనుండీ వస్తున్నాయి. పౌరుషంతో యుద్ధం కూడా బాగా చేస్తున్నాయి. ఈ సైన్యాలనన్నింటిని ఎడమవైపుగా ఉంచి తరిమివేయాలి.' అర్జునుడు అట్లే అన్నాడు. కృష్ణుడు రథం ఆ వైపునకు నడుపుతూ ఉన్నాడు. అప్పుడు భీముడు పౌరుషాన్ని రేకెత్తించే మాటలు పలుకుతూ అర్జునుడిని మరింత ఉత్తేజపరిచాడు. అంతలోనే దుర్యోధనాది దుష్టచతుష్టయం అర్జునుడిని ఎదుర్కొని బాణాలు కురిపించారు. వారిని చూడగా అర్జునుడికి కోపం రెండింతలై వారికందరికీ అన్ని రూపాలతో యుద్ధం చేస్తున్నట్లు భాసించాడు. రెండు వైపుల సైన్యాలు కలియబడి ఒకరితలనొకరు పట్టుకొని కేశాకేశి బాహాబాహి అన్నట్లుగా యుద్ధం చేశాయి. తరువాత

విశేషం: కేశాకేశి యుద్ధం సాగిందని చెప్పటంచేత అర్జునుడి ధాటికి తమ తమ రథగజాశ్వవాహనాలు భగ్నంకాగా, ధూళి రేగి సైన్యమంతా అంధకారం అలుముకొని తమవా రెవరో ఇతరు లెవరో తెలియక ఎదురైన వారితో కేశాకేశి యుద్ధానికి దిగారనే మూలార్థం ఇక్కడ సంగ్రహించబడింది. సంస్కృత మూలం ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ అథ దుర్యోధనః కర్ణః శకునిశ్చాపి సౌబలః ॥
అభ్యవర్షచ్ఛరవ్రాతైః కున్తీపుత్రం ధనంజయమ్ ॥
తేషా మస్త్రాణి సర్వేషా ముత్తమాస్త్రవిదాం వరః ॥
కదర్థీకృత్య రాజేంద్ర! శరవర్షైరవాకిరత్ ।
అస్త్రై రస్త్రాణి సంవార్య లఘుహస్తో జితేంద్రియః ॥
సర్వా నవిధ్యన్నిశితై ర్దశభిర్దశభిః శరైః ।
ఉద్ధూతా రజసో వృష్టిః శరవృష్టి స్తథైవ చ ॥
తమశ్చ ఘోరం శబ్దశ్చ తదా సమనుభవ న్మహాన్ ।
న ద్యౌ ర్న భూమి ర్న దిశః ప్రాజ్ఞాయంత తథా గతే ॥
సైన్యేన, రజసా మూఢం సర్వమంధ మివా భవత్ ।
నైవ తే న వయం రాజన్ ప్రాజ్ఞాసిష్మ పరస్పరమ్ ।
ఉద్దేశేనహి తేన స్మ సమయుధ్యన్త పార్థివాః ।
విరథా రథినో రాజన్ సమాసాద్య పరస్పరమ్ ॥
కేశేషు సమసజ్జన్త కవచేషు భుజేషు చ ।
హతాశ్వా హతసూతాశ్చ నిశ్చేష్టా రథినో హతాః ॥ (ద్రోణ. 186-14-21 శ్లో)

క. మొనలో నిలువక యుత్తర । మునకై చని యేకతంబు మొనసిన గురునిం
గని పాండవ సైన్యము పులిఁ । గనిన హరిణకులము నట్లు కంపము నొందెన్. 279

ప్రతిపదార్థం: మొనలోన్= సైన్యంలో; నిలువక= ఉండక; ఉత్తరమునకై= ఉత్తర దిక్కునకు; చని= వెళ్ళి; ఏకతంబు= ఒంటరిగా; మొనసిన గురునిన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్న ద్రోణాచార్యుడిని; కని= చూచి; పాండవ సైన్యము= పాండవుల సైన్యం; పులిన్= పెద్దపులిని; కనిన హరిణ కులము అట్లు= చూచిన లేళ్ళ సమూహం వలె; కంపము= వణకును; ఒందెన్= పొందింది (భయంతో వణకిపోయింది.)

తాత్పర్యం: సైన్యం అగ్రభాగాన నిలువకుండా ద్రోణాచార్యుడు ఉత్తరభాగానికి వెళ్ళి, ఒంటరిగా పోరు సల్పటానికి పూనుకోగా పాండవసైన్యం పులిని చూచి లేళ్ళసమూహం భయపడినట్లు భయపడి వణకిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ ఉపమానం ద్రోణాచార్యులముందు నిలిచి పోరు సల్పే ధైర్యంకల వాడెవ్వడు కూడా లేడనే అర్థాన్ని సూచిస్తుంది.

వ. ఇత్తెఱంగున నెఱి గలిగి యద్దెసవారిం బిలిచిన నా సైనికు లచ్చెరువడువారును, గోపించువారును, గడంకలు దెచ్చుకొను వారును, నివ్వెఱఁగందు వారునునయి; రందు విరాట ద్రుపదులును ద్రుపదు మనుమలలోన ముప్పురును గేకయపతులును సబలంబుగా బలువిడిం గవిసి యక్కుంభసంభవుం జుట్టుముట్టిన, నతండు. 280

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; నెఱి= పరాక్రమం; కలిగి= ఉండి; ఆ+దెసవారిన్= ఆ వైపున ఉన్నవారిని; పిలిచినన్= యుద్ధానికి ఆహ్వానించగా; ఆ సైనికులు= ఆ సైన్యంలోని వారు (కొందరు); అచ్చెరువడువారును (అయిరి)= ఆశ్చర్యపడేవారు; కోపించువారును (అయిరి)= కోపంగల వారయినారు (మరికొందరు); కడంకలు= ఉత్సాహాలు; తెచ్చుకొనువారును (అయిరి)= తెచ్చుకొన్నవారు (అనగా లేని ఉత్సాహాన్ని చూపుతూ తెగించారు); (మరికొందరు) నివ్వెఱఁగు= నిశ్చేష్టతను (కాళ్ళు, చేతులు ఆడని స్థితిని); అందువారును= పొందేవారు; అయిరి= అయ్యారు; (అయిరి అనే ఈ పదం అచ్చెరువడువారును మొదలగు పదాలన్నింటితో అన్వయిస్తుంది). (కాబట్టి అన్నింటితో ఈ పదాన్ని జోడించి అర్థం వ్రాయబడింది. ఇట్లా పదాన్ని ఆవృత్తి చేయటాన్ని అనుషంగం అంటారు); అందున్= ఆ సైన్యంలో విరాట ద్రుపదులును=విరాటరాజు, ద్రుపదమహారాజు; ద్రుపదు మనుమలలోనన్= ద్రుపదుడి మనుమలలో; ముప్పురును= ముగ్గురు మనుమలు మాత్రం; కేకయపతులును= కేకయ దేశపు రాజులు (వీరందరు); సబలంబుగాన్= తమ తమ సైన్యాలతో కూడా; బలువిడిన్= వేగంగా; కవిసి= ఎదుర్కొని; ఆ+కుంభసంభవున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టుముట్టగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరాక్రమశాలి అయిన ద్రోణాచార్యుడు ఆ శత్రుపక్షీయులను యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తూ ఉంటే ఆ సైనికులు కొందరు ఆశ్చర్యపోయారు. మరి కొందరు యోధులు అతడిపై కోపంతో మండిపడ్డారు. మరికొందరు లేని ఉత్సాహాన్ని తెచ్చుకొని యుద్ధానికి సన్నద్ధమయ్యారు. మరికొందరు కాళ్ళూ చేతులు ఆడక, అట్లే చూస్తూ ఉండిపోయారు. ఇట్టి పరిస్థితిలో విరాట ద్రుపద రాజులు ఇద్దరు, ద్రుపదుడి మనుమలు ముగ్గురు మరియు కేకయరాజులు వీరందరూ సైన్యాలతో కలిసి వేగంగా వెళ్ళి ద్రోణాచార్యులను చుట్టుముట్టారు. అప్పుడు ఆ ద్రోణాచార్యుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. ప్రజ నెల్లం దునుమాడి యుగ్రముఖుఁ డై పాంచాల పౌత్రత్రయం
బు జముం జేరఁగఁ బుచ్చి, కేకయుల కేపుం జేవయుం జూపి యం
బుజముల్ గోసినకైవడిం దలలు సంపుల్లాస్య భల్లంబు ల
క్కజ మై యుండ నిగిడ్చి త్రుంచెఁ బటుదోర్గర్వం బఖర్వంబుగన్. 281

ప్రతిపదార్థం: ప్రజన్+ఎల్లన్= సమస్త సైనిక జనాన్ని; తునుమాడి= సంహరించి; ఉగ్రముఖుఁడు+ఐ= భయంకరమైన ముఖం గలవాడై (క్రోధోద్దీప్తిచేత ఆ ద్రోణాచార్యుడి ముఖం శత్రువులకు భయం కొల్పుతూ ఉన్నదని భావం); పాంచాల పౌత్రత్రయంబు= పాంచాలరాజైన ద్రుపదుడి ముగ్గురు మనుమలను - త్రయ మనగా మూడింటి సముదాయం (పౌత్రాణాంత్రయం ష.త.స.); జమున్= మృత్యుస్వరూపుడైన యమధర్మరాజును; చేరఁగన్= చేరేవిధంగా; పుచ్చి= పంపి (సంహరించి); కేకయులకున్= కేకయ రాజులకు; ఏపున్= ఆధిక్యాన్ని; చేవయున్= సామర్థ్యాన్ని; చూపి= దర్శింపజేసి; సంపుల్ల+ఆస్య భల్లంబులు= మిక్కిలి వికసించిన వెడల్పైన ముఖం అనగా అగ్రభాగం (ములికి) గలిగి ఉన్న భల్లము లనే బాణాలు; అక్కజము+ఐ+ఉండన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేవై ఉండే విధంగా; నిగిడ్చి= చొప్పించి; తలలు= ఆ కేకయరాజుల తలలను; అంబుజముల్= కమలాలను; కోసిన కైవడిన్=కోసినవిధంగా; పటుదోర్గర్వంబు= సమర్థములైన బాహువులయొక్క గర్వం; అఖర్వంబుగన్= అనల్పమై ఉండే విధంగా; త్రుంచెన్= త్రెంచి వేశాడు; (తీక్ష్ణములైన భల్లాలనే పేరుగల బాణాలతో కేకయరాజుల తలలను ఖండించి తన బాహుబలాన్ని చాటుకొన్నాడనిభావం).

తాత్పర్యం: సైన్యంలోని వార లందరినీ సంహరించి, మరియు క్రోధావేశంతో భయంకరమైన ముఖం కలవాడై, ద్రుపదుడి మనుమలను ముగ్గురిని హతమార్చాడు. తరువాత కేకయరాజులకు తన శక్తి ఎట్టిదో చూపించాడు. ఆ కేకయరాజుల తలలను భల్లబాణాలతో కమలాలను కోసినంత సులువుగా తెగగొట్టివేశాడు. శత్రువులకు తన బాహుబలంయొక్క గొప్పతనమేమిటో తెలిసిపోయేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. వెండియు. 282

తాత్పర్యం: ఇంకా.

విరాట ద్రుపదులు ద్రోణునిచేతఁ జచ్చుట (సం. 7-161-34)

శా. చంచద్బాణ పరంపరా ప్రహతులన్ సైన్యంబుఁ గ్రూరోద్ధతిం
జించెం; జించిన నింక నెన్నఁటికి నిస్సీ భూరిబాహాబలం
బంచుం గూడి కడంగి నొంపఁ గుపితుండై మత్స్యభూవల్లభుం
బాంచాల క్షితినాథునిం దునిమె దర్పస్ఫూర్తి శోభిల్లఁగన్. 283

ప్రతిపదార్థం: చంచత్= కదలుతున్న; బాణ= బాణాలయొక్క; పరంపరా= వరుసలచేతనైన; ప్రహతులన్= దెబ్బలచేత; సైన్యంబు= (తమ తమ) సైన్యాన్ని; క్రూర+ఉద్ధతిన్= భయంకరమైన ఔద్ధత్యంతో; చించెన్= చీల్చివేశాడు; చించినన్= చీల్చి చెండాడగా (చూచి విరాటద్రుపదులు); భూరిబాహాబలంబు= ఈ మా గొప్ప బాహుబలం; ఇస్సీ= వ్యర్థం; ఇంకన్= మళ్ళీ; ఎన్నఁటికిన్= ఏనాటికి; అంచున్= అంటూ; కూడి= ఆ ఇద్దరు కలిసి; కడంగి= పూనుకొని; నొంపన్= బాణాల వర్షంతో నొప్పించగా; కుపితుండు+ఐ= కోపం గలవాడై (ఆ ద్రోణాచార్యుడు); మత్స్యభూవల్లభున్= మత్స్య దేశపురాజైన విరాటుడిని; పాంచాలక్షితినాథున్= పాంచాలదేశపురాజైన ద్రుపదుడిని (వీరిద్దరిని); దర్పస్ఫూర్తి= బాహుబలదర్పంయొక్క స్ఫురణం; శోభిల్లఁగన్= శోభిస్తూ ఉండే విధంగా; తునిమెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ ద్రోణాచార్యుడు) శత్రులకు భయం కలిగించే ఔద్ధత్యంతో వాడి అయిన బాణాల పరంపరలు వర్షించి, ఆ సైన్యాన్ని చీల్చి చెండాడాడు. విరాట ద్రుపదులు 'ఇప్పుడు గాక మరెప్పుడు మా బాహుబలాల ఉపయోగం?' అని మనస్సులో భావించి, మిక్కిలి క్రోధోత్సాహాలతో ద్రోణుడిని ఎదుర్కొని అతడిపై బాణవర్షాన్ని కురిపించగా, దానితో ద్రోణాచార్యుడు మిక్కిలి కోపించి, వెంటనే తన బాహుబల గర్వం ప్రకాశించే విధంగా విక్రమించి విరాట ద్రుపదులను నేలగూల్చాడు.

వ. ఇవ్విధంబున విరాటద్రుపదులు పడినం జూచి ధృష్టద్యుమ్నుండు 'ద్రోణుం జంప నయితినేనిం గులాచార ధర్మంబులకుఁ దప్పినవాఁడ నగుదు' నని పలువురు విన బాస యిచ్చి పాంచాల సేనా సమన్వితుండై యతని పయిం గవిసినం గురుపతి గర్ణాదులుం దానును నడ్డపడి పెనంగె; పెనంగినం దవులం బడిన యా ద్రుపదనందనునిం గనుంగొని యనిలతనయుం డదల్చి 'నన్నుఁ జూడు' మనుచు నడరిన నప్పార్షతుండును గూడికొనిన నక్కౌరవేశ్వరుండును బరవసంబు సేయుటయు, నుభయ బలంబులుం బురికొని తలపడిన సంకుల సమరం బయ్యెఁ; నంత. 284

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; విరాట ద్రుపదులు= విరాటరాజు, ద్రుపదరాజు (వీరిద్దరు); పడినన్= పడిపోగా (సంహరింపబడగా); చూచి= గమనించి; ధృష్టద్యుమ్నుండు= ద్రుపదుడి కుమారుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు; ద్రోణున్= ద్రోణాచార్యుడిని; చంప నయితి నేనిన్= చంపక పోయినట్లయితే; కుల+ఆచార ధర్మంబులకున్= వంశపరంపరగా వచ్చిన కులాచారాలకు, ధర్మాలకు కూడ; తప్పినవాఁడను+అగుదును= అతిక్రమణ చేసిన వాడిని అవుతాను; అని= ఈ విధంగా; పలువురు= అనేకులు; వినన్= వింటూ ఉండగా; బాస+ఇచ్చి= మాట ఇచ్చి (ప్రతిజ్ఞచేసి); పాంచాలసేనా సమన్వితుండు+ఐ= పాంచాల సైన్యంతో కూడుకొన్నవాడై; అతని పయిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిపైకి; కవిసినన్= ఉరుకగా; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; కర్ణ+ఆదులున్= కర్ణుడు మొదలైన వారు; తానును= తాను (ఆ దుర్యోధనుడు స్వయంగా); అడ్డపడి= (అటువైపు వెళ్ళకుండా) అడ్డంవచ్చి; పెనంగెన్= పోరాడారు; పెనంగినన్= (వారు అడ్డగించి తనపై) పోరాటం సాగించగా; తవులన్+పడిన= వారిని తగుల్కొని ఉన్న (అనగా తదేక దీక్షతో వారితోనే యుద్ధానికి దిగుతున్న); ఆ ద్రుపదనందనున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని; కనుంగొని= చూచి; అనిల తనయుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; అదల్చి= గద్దించి; నన్నున్= నన్ను (భీముడిని); చూడుము+అనుచున్= చూడుము అంటూ; అడరినన్= ద్రోణాచార్యుల వైపు (భీముడు) విజృంభిస్తూ ఉండగా; ఆ+పార్షతుండును= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు కూడ; కూడికొనినన్= (భీముడితో) కలియగా; ఆ+కౌరవ+ఈశ్వరుండును= ఆ దుర్యోధనుడు కూడ; బరవసంబు= (తన సైన్యానికి) ఉత్సాహం; చేయుటయున్= కలుగజేయగా; ఉభయ బలంబులున్= ఇరువైపులలోని సైన్యాలు; పురికొని= విజృంభించి; తలపడినన్= యుద్ధానికి తలపడగా; సంకుల సమరంబు= ఒకదానిలో నొకటి చొచ్చుకపోయి సాగిన అనగా భయంకరమైన యుద్ధం - సామూహిక యుద్ధం; అయ్యెన్= అయ్యింది; అంతన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా విరాటరాజూ, తన తండ్రి ద్రుపదరాజూ హతులై పడిపోవటాన్ని చూచి ధృష్టద్యుమ్నుడు, 'ఇదిగో నేను ద్రోణుడిని సంహరించకపోతే మా కులక్రమాగతములైన ఆచారాలను, ధర్మాలను అతిక్రమించినవాడనే ఔతాను' అని అక్కడి వారందరూ వినేటట్లు ప్రతిన బూని, పాంచాల సైన్యాన్ని వెంట తీసికొని, ద్రోణుడిపైకి యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. అది గమనించి దుర్యోధనుడు - కర్ణుడు మొదలైన వారితో వెళ్ళి అడ్డగించి ధృష్టద్యుమ్నుడితో యుద్ధం సాగించాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు ముందుకు సాగక, వారితో యుద్ధం సాగిస్తూ ఉండగా, భీమసేనుడు చూచి ధృష్టద్యుమ్నుడిని గద్దించి, తనను అనుసరించు మని చెప్పి, ద్రోణుడి వైపు విజృంభిస్తూ ఉండగా, ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు

కూడా భీముడితో కలిసి విజృంభించాడు. ఇక దుర్యోధనుడు తన సైన్యాన్ని పురికొల్పాడు. అప్పుడు ఆ రెండు సైన్యాలు ఒకదానితో మరొకటి చొచ్చుకొని పోయి, యుద్ధం చేయసాగాయి. యుద్ధం భయంకరంగా నడిచింది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: భీముడు ధృష్టద్యుమ్నుడిని గద్దించిన తీరు మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ ద్రుపదస్య కులే జాతః సర్వాస్త్రే ష్వస్త్ర విత్తమ ।
కః క్షత్రియో మన్యమానః ప్రేక్షేతారిమవస్థితమ్ ॥
పితృపుత్ర వధం ప్రాప్య పుమాన్ కః పరిపాలయేత్ ।
విశేషతస్తు శపథం శపిత్వా రాజసంసది ॥
ఏష వైశ్వానర ఇవ సమిద్ధః స్వేన తేజసత్ ॥
శరచాపేంధనో ద్రోణః క్షత్రం దహతి తేజసా ॥
పురాకరోతి నిశ్శేషాం పాండవానా మనీకినీమ్ ।
స్థితాః పశ్యత మే కర్మ ద్రోణమేవ వ్రజామ్యహమ్ ॥ (ద్రోణ - 186/51-55)

(పురాకరోతి= సద్యః కరిష్యతీత్యర్థః -యావత్పురానిపాతయో ర్లట్ - ఇతి లట్ పురాకరోతి' అనగా తొందరగా చేయగలడు అని అర్థం - ఇది విశేషార్థ యోగం

(ధృష్టద్యుమ్నుడిని భీముడు గద్దించట మేమి? అనే సందేహ నివృత్తికై ఈ అంశ మిక్కడ ప్రస్తావించబడింది.)

క. విరియించి తామరలలో । నరుణాంశులు సొచ్చి సుభగ మగు సౌందర్య
స్ఫురణము నొందఁగఁ దోఁచెం । దరణి యుదయ శిఖరిమీఁద ధరణీనాథా! 285

ప్రతిపదార్థం: ఓ ధరణీనాథా! ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; తరణి= సూర్యుడు; విరియించి= వికసింపజేసి; తామరలలోన్= కమలాలలో; అరుణ+అంశులు= ఎర్రని కిరణాలు; చొచ్చి= ప్రవేశించి; సుభగమగు= భాగ్యవంతమైన; సౌందర్య స్ఫురణము= సౌందర్యశోభను; అందఁగన్= పొందేవిధంగా; ఉదయ శిఖరిమీఁదన్= తూర్పుకొండమీద; తోఁచెన్= ఉదయించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! పద్మాలలో ఎర్రని కిరణాలు ప్రవేశించి అవి అందంగా ప్రకాశించేటట్లు వికసింపచేసి, సూర్యుడు తూర్పుకొండమీద ఉదయించాడు.

వ. అప్పుడు రెండు దెఱంగుల జనంబులుం గాలోచిత కృత్యంబులు సలిపి క్రమ్మఱఁ గయ్యంబు సేయం దొడంగిరి; ప్రొద్దెక్కిన నెండ తాకును రేయింటి యలజడియు నప్పటి యాఁకలియు నొడళ్ళు డిల్లపడం జేసినను మొగంబులు వెడంగు పఱపినను బొలివోని పౌరుషంబుల నయ్యిరువాఁగునుం గడంగి కలయన్ బెరసి పెనంగు నా రభసంబునం బెల్లెసఁగు ధూళికతంబునం బోయిన రాత్రి మగుడ వచ్చె నను బుద్ధి యెల్లవారికిం బుట్టె; నట్టియెడ ద్రోణ ధనంజయులు మిసిమింతులుగాక సేనలం జీకాకు పడనీక పొదివి పోరించిరి; బెట్టిదంబు లగు వివిధాస్త్ర శస్త్ర పాతంబులం గరి తురగ పదాతి వ్రాతంబుల శరీరంబులం దొరంగు రుధిరం బారేణువు నడంచిన కొలఁది నిలువక బహుల ప్రవాహంబుల నుత్పాదించె; నార్పులు బొబ్బలుం బోట్ల నొఱలు చప్పుళ్ళను జిందంబుల మ్రోతయు బెరసి పరఁగి నలుదిక్కులుం బిక్కటిల్లె; నా సమయంబున. 286

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో అనగా సూర్యోదయం కాగానే; రెండు తెఱంగుల జనంబులున్= రెండువైపులనున్న జనులు; కాల+ఉచిత కృత్యంబులు= ఆ కాలానికి తగిన దంతధావనాది క్రియలను; సలిపి= చేసి; క్రమ్మఱన్= మళ్ళీ; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయన్+తొడంగిరి= చేయబూనారు; ప్రొద్దు+ఎక్కినన్= పొద్దెక్కుతూ ఉంటే; ఎండతాఁకును= ఎండదెబ్బ; రేయింట+అలజడియును= రాత్రి (నిద్రలేకపోవటం చేత కలిగిన) అలసట; అప్పటి+ఆఁకలియున్= అప్పుడు కలిగిన ఆకలి (ఇవన్నీ కలిసి); ఒడళ్ళు= శరీరాలను; డిల్లపడన్+చేసినను= బలహీనపరచినప్పటికి; మొగంబులు= ముఖాలను; వెడంగు పఱపినను= వికృతం చేసినప్పటికి కూడ; పొలివోని పౌరుషంబులన్= తరిగిపోని పరాక్రమాలతో; ఆ+ఇరువాఁగునున్= ఆ రెండు సైన్యాలు కూడ; కడంగి= యుద్ధానికి పూనుకొని; కలయన్= రెండు ఒకటిగా కలిసిపోయే విధంగా; బెరసి పెనంగు+ఆ రభసంబునన్= మిక్కిలి పోరాడే ఆ వేగంతో; పెల్లు+ఎసఁగు ధూళికతంబునన్= అధికంగా వ్యాపించిన దుమ్ము కారణాన; పోయినరాత్రి= గతించిన రాత్రి; మగుడన్= మళ్ళీ; వచ్చెను+అను బుద్ధి= వచ్చింది అనే తలంపు; ఎల్లవారికిన్= అందరికీ; పుట్టెన్= కలిగింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ద్రోణ ధనంజయులు= ద్రోణాచార్యులు, అర్జునుడు (వీరిద్దరు); మిసిమింతులు+కాక= అలసిపోయిన వారు కాకుండా (అలసిపోక ఉత్సాహాన్ని చూపిస్తూ); సేనలన్= తమ తమ సైన్యాలను; చీకాకు పడనీక= చెదరి పోనీయక; పొదివి= ఉంచి; పోరించిరి= యుద్ధం చేయించారు; బెట్టిదంబులు+అగు= భయంకరంగా ఉన్నట్టి; వివిధ+అస్త్ర శస్త్ర పాతంబులన్= పలు విధాలైన అస్త్రశస్త్రాల పైపాటులతో; కరి= ఏనుగులయొక్క; తురగ= గుర్రాలయొక్క; పదాతి= కాలుబలంయొక్క; వ్రాతంబుల= (ఈ మూడింటి) సమూహాలయొక్క; శరీరంబులన్= శరీరాలనుండి; తొరంగు రుధిరంబు= ప్రవహిస్తూ ఉన్న రక్తం; ఆ రేణువును= ఆ ధూళిని; అడంచిన కొలఁది= అణచి వేసేటంత మేరకు; నిలువక= ఆగిపోక (ఇంకా); బహుల ప్రవాహంబులన్= అనేక (రక్త) ప్రవాహాలను; ఉత్పాదించెన్= పుట్టించింది (ఏ ధూళి అయితే సర్వత్ర వ్యాపించి రాత్రి భ్రాంతిని కలుగజేసిందో అంతటి ధూళిని కూడా కరితురగ పదాతి దళాల క్షతగాత్రాల నుండి పడిన రక్తం మటుమాయం చేసి, అంతటితో ఆగిపోక ఇంకా ఎన్నో రక్తప్రవాహాలను పుట్టించిందని భావం); ఆర్పులు= సింహనాదాలు; బొబ్బలున్= పెద్ద పెద్ద కేకలు (ఆర్తనాదాలు); పోట్లన్= ముష్ట్యా ఘాతాల వలన; ఒఱలు= కలిగిన; చప్పుళ్ళును= ధ్వనులు; చిందంబుల మ్రోఁతయున్= శంఖనాదాలు; బెరసి= కలసిపోయి; పరఁగి= వ్యాపించి; నలుదిక్కులున్= నాల్గు దిక్కులు; పిక్కటిల్లెన్= నిండాయి; ఆ సమయంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సూర్యోదయ కాలంలో రెండు వైపుల ఉన్న వారందరు కాలోచితకృత్యాలను నిర్వర్తించుకొని మళ్ళీ యుద్ధానికి పూనుకొన్నారు. పొద్దెక్కింది. ఎండ దెబ్బ, మరియు రాత్రి నిద్రలేకపోవటం. ఆకలి సమయం - ఇవన్నీ కలిసి వాళ్ళ శరీరాలను క్రుంగదీశాయి. మొగాలు వికృతంగా తోచాయి. అయినా యుద్ధం ఎడతెగకుండా, పౌరుషం కనపరుస్తూ చేస్తూనే ఉన్నారు. ఆ యుద్ధవేగం వలన పెద్ద ధూళి చెలరేగింది. పోయిన రాత్రి తిరిగి వచ్చిందా అనే భ్రాంతి కలిగింది ఆ సైనికులందరికీ. ఆ సమయంలో ద్రోణాచార్యులు, అర్జునుడు అలసిపోకుండ తమ తమ సైన్యాలు చెదరిపోకుండా కట్టుదిట్టం చేసి యుద్ధం సాగేటట్లు చేశారు. భయంకరాలైన వివిధశస్త్రాస్త్రాలు మీద పడడంవల్ల గజ అశ్వ పదాతిదళాల శరీరాలనుండి ప్రవహించే నెత్తురు ఆ ధూళిని అణగించేకొలది నిలువక' ఇంకా ఆ నెత్తురు ఎన్నో పాయలుగా ప్రవహిస్తూనే ఉన్నది. సింహనాదాలు, పెద్ద కేకలు (ఆర్తనాదాలు) పిడికిళ్ళు, గుద్దుల చప్పుళ్ళు, శంఖనాదాలు- వీటన్నింటితో దిక్కులన్నీ పిక్కటిల్లాయి. ఆ సమయంలో.

తే. పతియు యువరాజుఁ గవలను బార్థుఁ గురుఁడు । భీముఁ గర్ణుఁడుఁ దాఁకి రుద్దామ లీల
వారి రథ బహుగతులు దుర్వార విశిఖ । విసరణంబులు నద్భుత విధము లయ్యె. 287

ప్రతిపదార్థం: పతియున్= రాజైన దుర్యోధనుడు; యువరాజున్= యువరాజైన దుశ్శాసనుడు (వీరిద్దరు); కవలను= నకుల సహదేవులను; గురుఁడు= విద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడు; పార్థున్= అర్జునుడిని; కర్ణుఁడు= కర్ణుడు; భీమున్= భీముడిని; ఉద్దామలీలన్= భయమును కలిగించే విధంగా; తాఁకిరి= ఎదుర్కొన్నారు; వారి రథ బహుగతులు= వారి రథాల పలు పోకడలు; దుర్వార= నివారింపరాని; విశిఖ= బాణాలయొక్క; విసరణంబులు= ప్రయోగాలు; అద్భుత విధములు= అచ్చెరువు గొలిపే విధానాలు కలిగినవై; అయ్యెన్= అయినవి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు నకులుడిని ఎదిరించగా, దుశ్శాసనుడు సహదేవుడిని ఎదిరించి పోరాడాడు. ఇక ద్రోణాచార్యుడు అర్జునుడితో పోరు సలిపాడు. కర్ణుడు భీముడితో యుద్ధం చేశాడు. వీరందరి యుద్ధం భయంకరంగా సాగింది. వారిరథాల పోకడలు వారి బాణప్రయోగాలు ఎంతో ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించాయి.

క. నకులుఁడు నృపతియు నొక్కం । డొకనిం జుట్టుకొని వచ్చు నొప్పును బలుపుం
బ్రకటీకృత శౌర్యమ్మును । సకలజనముఁ బ్రస్తుతించె జగతీనాథా! 288

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నకులుఁడు= మాద్రి కుమారుడు నకులుడు; నృపతియున్= రాజైన దుర్యోధనుడు; ఒక్కండు+ఒకనిన్= ఒకరు మరియొకరిని; చుట్టుకొని వచ్చు+ఒప్పును= చుట్టుముట్టి యుద్ధంచేసే తీరును; బలుపున్= బలాన్ని; ప్రకటీకృత శౌర్యమ్మను= ప్రదర్శించబడిన పరాక్రమాన్ని (యుద్ధంలో చూపిన పరాక్రమాన్ని); సకల జనము= సమస్త జనం; ప్రస్తుతించెన్= ప్రశంసించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నకులుడు, దుర్యోధనుడు - వీరిద్దరూ యుద్ధంలో ఒకరికొకరు చుట్టుముట్టి వచ్చే తీరు, బలము, ప్రదర్శించబడిన పరాక్రమం-వీటిని సమస్త జనుల ప్రశంసించారు.

క. విను సహదేవుఁడు దుశ్శా । సనుసూతునిఁ దునుమ, నతఁడు సారథికృత్యం
బును జలుపుచు నేయుచుఁ గవి । సిన నాతఁడు నొంపఁ బఱచెఁ జెడి తురగంబుల్. 289

ప్రతిపదార్థం: విను= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇంకా వినుము; సహదేవుఁడు= మాద్రి రెండవ పుత్రుడు (యమళుడు) సహదేవుడు; దుశ్శాసను సూతునిన్= దుశ్శాసనుడి యొక్క సారథిని; తునుమన్= సంహరించగా; అతఁడు= ఆ దుశ్శాసనుడే; సారథి కృత్యంబును= సారథి చేయవలసిన పని రథాన్ని నడపటం - దానిని కూడ; చలుపుచున్= చేస్తూ; ఏయుచున్= యుద్ధాన్ని చేస్తూ; కవిసినన్= (సహదేవుడిని) ఎదిరించగా; ఆతఁడు= ఆ సహదేవుడు; నొంపన్= (బాణాలతో) బాధించగా; చెడి= ఆ బాధకు తాళలేక శక్తి కోల్పోయి; తురగంబుల్= గుర్రాలు; పఱచెన్= పరుగులు తీశాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! సహదేవుడు దుశ్శాసనుడి సారథిని సంహరించగా, వెంటనే దుశ్శాసనుడు తానే రథం నడుపుకొంటూ, బాణాలు ప్రయోగిస్తూ విజృంభించగా, సహదేవుడు గుర్రాలను నొప్పింపగా, అవి బాధకు తట్టుకోలేక పరుగులు తీశాయి.

విశేషం: సంస్కృత మూలంలో ఈ దుశ్శాసనుడు సారథి లేక యుద్ధం చేసేటప్పటి స్థితి మనోహరంగా చిత్రించబడింది. (సం. మహా.ద్రోణ. 188/7-8 గోరఖ్‌పూర్ ప్రతి).

ఉ. భీముఁడుఁ గర్ణుఁడుం గదిసి భీమసముద్ధతి నేటులాడి రు
ద్దామ గదానిపాతన విధంబులు నప్పుడు గల్గె నయ్యెడన్
భీముని వాజులన్ రయము పెంపునఁ గర్ణుఁడు గూల్చె మార్గణ
స్తోమమునం గురుప్రతతి చూడ్కులకుం బ్రమదం బొనర్చుచున్. 290

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడును= భీముడు; కర్ణుఁడును= కర్ణుడు; కదిసి= (ఒకరి నొకరు) ఢీకొని; భీమసముద్ధతిన్= భయంకరమైన దర్పంతో; ఏటులాడిరి= యుద్ధంచేశారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఉద్దామ గదానిపాతన విధంబులు= భయంకర గదాయుద్ధంలోని దెబ్బల విధానాలు; కల్గెన్= కలిగినవి; (కర్ణభీములిద్దరు మొదట ధనుర్యుద్ధం చేసి, తరువాత కొంతసేపు గదాయుద్ధానికి పూనుకొన్నారని మూల సంస్కృతంలో ఉన్నది); ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్ణుఁడు; భీముని వాజులన్= భీముడి అశ్వాలను; రయము పెంపునన్= వేగాధిక్యంతో; మార్గణస్తోమమునన్= (ప్రయోగించిన) బాణాల సమూహంతో; కురు ప్రతతి చూడ్కులకున్= కురువీరుల చూపులకు; ప్రమదంబు= సంతోషాన్ని; ఒనర్చుచున్= కలుగజేస్తూ; కూల్చెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు, కర్ణుడు ఢీకొని భయంకరంగా యుద్ధం చేశారు. తరువాత వారిద్దరికి గదాయుద్ధం సాగింది. వారొకరిపై మరియొకరు గదలు ప్రయోగించే తీరు భయంకరమై తోచింది. అప్పుడు కర్ణుడు వేగంగా బాణాల వర్షం కురిపించి, కురువీరులందరికి హర్షాన్ని కలిగిస్తూ భీముడి రథాలను నేలగూల్చాడు.

ద్రోణార్జునుల ద్వంద్వ యుద్ధము (సం. 7-163-20)

వ. పవననందనుండు నకులస్యందనం బెక్కె; గురుండును గిరీటియు వివిధ బాణాసారంబుల నంబరంబు గప్పుచు సమరవిహారంబు సలిపి; రట్టియెడ. 291

ప్రతిపదార్థం: పవన నందనుండు= వాయుపుత్రుడు భీముడు; నకుల స్యందనంబు= (కర్ణుడిచే, తన అశ్వాలు సంహరించబడి రథం లేకపోవటంచేత) నకులుడి రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఆరోహించాడు; గురుండును= ద్రోణాచార్యుడు; కిరీటియున్= అర్జునుడు (వీరిద్దరు); వివిధ బాణ+ఆసారంబులన్= అనేక విధాలైన బాణాల ధారల వర్షాలతో; అంబరంబు= ఆకాశాన్ని; కప్పుచున్= కప్పివేస్తూ; సమర విహారంబు= యుద్ధవిహారాన్ని; సలిపిరి= చేశారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు తన అశ్వాలను నేలగూల్చిన వెంటనే భీముడు తన రథాన్ని విడిచి, సహదేవుడి రథంపైకి వెళ్ళాడు. ద్రోణార్జునులు బాణవర్షాలతో ఆకాశాన్నే కప్పివేస్తూ యుద్ధం చేశారు. అప్పుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గురుఁ డేయ నరుఁడు ద్రుంపఁగ । నరుఁ డేయఁగ గురుఁడు ద్రుంప నానావిశిఖ
స్ఫురణ పరిహరణముల క । చ్చెరు వందుచు నుండి రుభయసేనల జనముల్. 292

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ఆచార్యుడు ద్రోణుడు; ఏయన్= బాణాలు వేయగా; నరుఁడు= అర్జునుడు (ఆ బాణాలను); త్రుంపఁగన్= ఖండించి వేయగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఏయన్= బాణాలు వేయగా; గురుఁడు= ఆచార్యుడు (వాటిని); త్రుంపఁగన్= ఖండించగా; నానా విశిఖ స్ఫురణ పరిహరణములకున్= అనేకములైన బాణాల స్ఫురణ పరిహరించటానికి - ఒకరు ప్రయోగించగా మరియొకరు పరిహరించుట అని భావం; ఉభయసేనల జనముల్= రెండు సైన్యాలలోని జనులు; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యాన్ని; అందుచున్+ఉండిరి= పొందుతూ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణార్జునుల యుద్ధం ఉభయ సైన్యాలు ఆశ్చర్యపడే విధంగా సాగింది. ఆచార్యుడు ప్రయోగించిన బాణాలను శిష్యుడు అర్జునుడు ఖండించాడు. అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలను ద్రోణుడు ఖండించి వేశాడు. వివిధ బాణాలు మెరుస్తున్నట్లె మెరిసి, మరుక్షణంలో కనిపించకుండాపోవటానికి జనులందరు ఆశ్చర్యపోయారు.

విశేషం: 'నానా విశిఖ స్ఫురణ పరిహరణము' శబ్దప్రయోగం ఆశ్చర్యస్ఫోరకం.

చ. దొరఁకొని దివ్యబాణములు ద్రోణుఁడు బల్విడి నైంద్ర మాదిగా
నరుపయి నేయ నాతఁడు మనంబునఁ గొంకక తత్తదస్త్రము
ల్వెరవున నేసి యేసి యఫలీకరణం బొనరించి పేర్చుఁ ద
ద్వర శరజాలమున్ గురునివారితమై యడఁగుం బొరిం బొరిన్. 293

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఐంద్రము+ఆదిగాన్= ఇంద్రదేవతాకమైన అస్త్రాన్ని 'ఐంద్రము' అని అంటారు- ఆ దివ్యాస్త్రం మొదలుగా గల; దివ్యబాణములు= దివ్యాస్త్రాలను; దొరఁకొని= యత్నించి - ప్రయత్నపూర్వకంగా; బల్విడిన్= వేగంగా; నరుపయిన్= అర్జునుడిపై; ఏయన్= ప్రయోగించగా; ఆతఁడు= ఆ అర్జునుడు; మనంబునన్= మనస్సులో; కొంకక= సంకోచపడక; తత్తద్+అస్త్రముల్= ఆయా దివ్యాస్త్రాలను; వెరవునన్= నేర్పుతో; ఏసి+ఏసి= శీఘ్రంగా ప్రయోగించి (ద్విరుక్తి శీఘ్రతా సూచనార్థం); అఫలీకరణంబు+ఒనరించి= వైఫల్యాన్ని కలుగజేసి (ఆ దివ్యాస్త్రాలను ప్రత్యస్త్రాలతో నివారించి); పేర్చున్= విజృంభిస్తాడు; తద్వర శరజాలమున్= ఆ అర్జునుడి దివ్యాస్త్ర సమూహం కూడ; గురు నివారితము+ఐ= ద్రోణాచార్యుడిచే నివారించబడినదై; పొరింబొరిన్= మాటిమాటికీ; అడఁగున్= అణగిపోతుంది.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఇంద్రదేవతాకమైన ఐంద్రాస్త్రం మొదలైన దివ్యాస్త్రాలను అర్జునుడిపై ప్రయోగించగా, అర్జునుడు జంకక, వెంటనే ఆ దివ్యాస్త్రాలకు ప్రత్యస్త్రాలను ప్రయోగించి వ్యర్థచేసి విజృంభించసాగాడు. అట్లాగే అర్జునుడు ప్రయోగించే దివ్యాస్త్రాలను ద్రోణుడు వెనువెంటనే ప్రత్యస్త్రాలతో నివారించాడు.

విశేషం: ఆయా దేవతా మంత్రసిద్ధితో సిద్ధించి ఎప్పు డవసరమై ఉంటే అప్పుడు ఆ దేవతామంత్రం జపించి ప్రయోగిస్తే చాలు తమ తమ సామర్థ్యం చూపేవి ఈ దివ్యాస్త్రాలు - వాయవ్యాస్త్రం, ఆగ్నేయాస్త్రం, వారుణాస్త్రం, బ్రహ్మాస్త్రం, పాశుపతాస్త్రం, ఐంద్రాస్త్రం మొదలైనవి - ప్రత్యస్త్రాలంటే? - ఆగ్నేయాస్త్రం అగ్నిని వర్షించేది, దానికి వారుణాస్త్రం - జలాన్ని వర్షించేది ప్రత్యస్త్రం. ఇట్లెన్నో దివ్యాస్త్రాలు రామాయణ భారతాలలో వర్ణించబడ్డాయి.

వ. ఇట్లు సదృశంబులగు శస్త్ర బల బాహు వీర్యశౌర్యంబు లసదృశంబుగాఁ బోరు నగ్గురు శిష్యుల నుపలక్షించి సుర ఖచర విద్యాధరులు దమలోన. 294

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సదృశంబులు+అగు= సమానమై ఉన్నట్టి; శస్త్రబల బాహువీర్య శౌర్యంబు= శస్త్రబలం అనగా దివ్యశస్త్రాస్త్ర బలం, బాహువీర్యమనగా బాహుబలం, శౌర్యమనగా పరాక్రమం - ఈ మూడు గుణాలును; అసదృశంబుగాన్= సాటిలేని విధంగా; పోరు+ఆ+గురుశిష్యులన్= యుద్ధం చేసే ఆ గురుశిష్యులైన ద్రోణార్జునులను; ఉపలక్షించి= చూచి; సుర ఖచర విద్యాధరులు= దేవతలు ఆకాశసంచారులైన ఋషులు, సిద్ధులు మొదలైనవారు మరియు విద్యాధరులు; తమలోనన్= తమ మనస్సులలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గురుశిష్యులైన ద్రోణార్జునులు సమానదివ్యశస్త్రాస్త్రబలంతో, బాహుబలంతో, పరాక్రమంతో ప్రదర్శించారు. సాటిలేని విధంగా పోరే ఆ గురుశిష్యులను చూచి దేవతలు, ఆకాశ సంచారులైన విద్యాధరులు చూచి,

విశేషం: సుర ఖచర విద్యాధరులు అనే సమాస పదంలోని ఖచర పదం మహార్థం కలది. ఖచరులు అనగా ఆకాశాన సంచరించే స్వభావం గల ఋషులు సిద్ధులు, మొదలైనవారు. ఈ అర్థమే మూలానుగుణమయినది చూడండి.

శ్లో॥ తతోऽంతరిక్షే దేవాశ్చ గంధర్వాశ్చ సహస్రశ ।
ఋషయః సిద్ధ సంఘాశ్చ వ్యతిష్ఠంత దిదృక్షయా ॥
తదప్సరోభిరాకీర్ణం యక్షగంధర్వ సంకులమ్ ।
శ్రీమదాకాశ మభవద్ భూయో మేఘాకులం యథా ॥

(ద్రోణ. 188/34 మరియు విద్యాధర పదం గంధర్వాదుల కుపలక్షకం).

క. **'హరుఁడు వినోదార్థముగా । నిరుమే నయి రణ మొనర్చెఁ; నింతియ కా కి**
ప్పరుసున నక్కజ మగు సం । గర మొనరింపంగ నొరులఁ గంటిమె యెందున్?' 295

ప్రతిపదార్థం: హరుఁడు= శివుడు; వినోద+అర్థముగాన్= విలాసానికై; ఇరుమేను+అయి= ద్రోణార్జునులు అనే రెండు శరీరాలు కలవాడయి (ఈ ద్రోణార్జునులు అనే వీరిద్దరూ శివుని రెండు రూపాలే అని భావం); రణము= యుద్ధాన్ని; ఒనర్చెన్= చేశాడు; ఇంతియ= ఇంతే; కాక= కాకపోతే; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; అక్కజము+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; సంగరము= యుద్ధాన్ని; ఒనరింపంగన్= చేస్తూ ఉండగా; ఒరులన్= ఇతరులను; ఎందున్= ఎక్కడనైనా; కంటిమే?= చూశామా? (చూడలేదని భావం, - ఇంతటి గొప్ప యుద్ధం ఆ శివుడు తప్ప మరెవ్వడు చేయలేడు - కావున ఆ శివుడే ఈ ద్రోణార్జునుల శరీరాలు ధరించి యుద్ధం చేస్తున్నాడని భావం.)

తాత్పర్యం: 'శివుడు వినోదార్థం రెండు శరీరాలు ధరించి యుద్ధం చేస్తున్నాడు. అంతేకాని, ఈ విధంగా ఆశ్చర్యకరమైన యుద్ధం ఇతరులు చేయగా ఎక్కడైన చూచామా?

విశేషం: ఇంత అద్భుతంగా యుద్ధం చేసే వీరిద్దరు ద్రోణార్జునులు కారు. రెండు వేరు వేరు శరీరాలతో ఉన్న శివుడే అనే అపహ్నవాలంకారం ఇక్కడ వ్యంగ్యంగా భాసిస్తుంది. దీనిచేత వారు చేసిన యుద్ధం గొప్పతనం వివరించినట్లయింది.

వ. **అనుచుండి రప్పుడు. 296**

ప్రతిపదార్థం: అనుచుండిరి= (సురఖచర విద్యాధరులు) తమలోన అనుకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: (సుర ఖచరవిద్యాధరులు ఆ యుద్ధం చూచి తమలో) అని అనుకొన్నారు. ఆ సమయంలో.

మ. **క్షితియుం బర్వత కోటియున్ వడఁకె నగ్నిచ్ఛాయ లయ్యెన్ దిశ**
ల్చతురంభోనిధులుం గలంగె భయలోలం బయ్యె దేవవ్రజం
బతి సంక్షోభము నొందె నొక్క మొగి సైన్యద్వంద్వమున్ ద్రోణుఁ డు
ద్ధతి బ్రహ్మాస్త్రము మౌర్వితో నియతమంత్రస్ఫూర్తి సంధించినన్. 297

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; నియత మంత్రస్ఫూర్తిన్= నియమబద్ధమైన మంత్రస్ఫురణంతో (ఆ బ్రహ్మ దేవతా మంత్రాన్ని మనస్సులో భావించి); బ్రహ్మాస్త్రము= బ్రహ్మాస్త్రాన్ని; మౌర్వితోన్= అల్లెత్రాటితో; ఉద్ధతిన్= ఔద్ధత్యంతో-దర్పంగా; సంధించినన్= సంధించగా; క్షితియున్= భూమి; పర్వతకోటియున్= పర్వతాల సమూహం; వడఁకెన్= కంపించిపోయాయి; దిశల్= దిక్కులు; అగ్నిచ్ఛాయలు+అయ్యెన్= అగ్నివంటి ఎర్రని కాంతి గలవి అయ్యాయి; చతురంభోనిధులున్= నాలుగు సముద్రాలు; కలంగెన్= సంక్షోభం చెందాయి; దేవవ్రజంబు= దేవతల సమూహం; భయలోలంబు= భయకంపితం; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యులు బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగింప దలచి - నియమపూర్వకంగా మంత్రాన్ని స్మరించి ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని మౌర్వితో సంధించటానికి పూనుకొన్న వెంటనే - భూమి, పర్వతాలు వణకిపోయాయి, దిక్కులన్నీ మంటలు చెలరేగాయా అన్నట్లు ఎర్రబారాయి. నాలుగు సముద్రాలూ సంక్షోభించిపోయాయి. దేవతలందరు భయకంపితులయ్యారు. రెండుపక్షాల సైన్యంలోని వారందరు ఒక్క పెట్టున సంక్షోభాన్ని పొందారు.

వ. **ఇట్లు సువిహిత సంధానుండై యతం డమ్మహాస్త్రంబుఁ బ్రయోగించిన. 298**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సువిహిత సంధానుండు+ఐ= శాస్త్రోక్త ప్రకారంగా చేయబడిన అస్త్రమంత్రానుసంధానం కలవాడై; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యులు; ఆ+మహాస్త్రంబున్= ఆ గొప్ప దివ్యాస్త్రాన్ని; ప్రయోగించినన్= ప్రయోగించిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శాస్త్రోక్త ప్రకారంగా మంత్రానుసంధానం చేసి, ఆ బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ద్రోణాచార్యులు ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **అంతరంగంబునం దొక యింత యేని । యలుకు లేక తనర్చి బ్రహ్మాస్త్రమునన**
వేడుకకు మరలించిన విధము దోఁప । నద్భుతంబుగ వారించె నర్జునుండు. 299

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు= అర్జునుడు; అంతరంగంబునందున్= మనస్సులో; ఒకింత ఏని= ఒకింతైనా; అలుకు= భయం; లేక= లేకనే; తనర్చి= ఒప్పి; బ్రహ్మాస్త్రమునన= బ్రహ్మాస్త్రం చేతనే; వేడుకకున్= వినోదానికి; మరలించిన విధము= వెనుకకు పంపిన విధానం - వినోదం కలిగించటానికి నివారించినట్లు; తోఁపన్= స్ఫురించే విధంగా; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; వారించెన్= (ఆ బ్రహ్మాస్త్రాన్ని) నివారించాడు - బ్రహ్మాస్త్రానికి బ్రహ్మాస్త్రమే ప్రత్యస్త్రం - కాబట్టి బ్రహ్మాస్త్రంతోనే దానిని నివారించా డని భావం.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మనస్సులో ఏ మాత్రము జంకూ లేకుండా ఆ బ్రహ్మాస్త్రాన్ని నివారించటానికి ప్రత్యస్త్రంగా బ్రహ్మాస్త్రాన్నే విలాసంగా ప్రయోగించి మరలిస్తున్నాడని అనిపించేటట్లు అద్భుతంగా నివారించాడు.

వ. **ఇత్తెఱంగున గెలుపోటమియు లేక యయ్యిరువురుఁ బోరుటయు, నత్తఱిం గెరలిన సందడి కయ్యంబు కతంబున మాని యగ్గురు పార్థులు పాంచాల కౌరవ బలంబులపైఁ దఱిమి; రా సంకుల సమరంబున దుశ్శాసనుండు ధృష్టద్యుమ్నుం దాఁకి యోర్వలేక తొలంగె; నతండు ద్రోణుమీఁదం గవిసినఁ గవలును దోడ్పడం గృతవర్మ యడ్డపడి పెనంగె; సుయోధనుండును సాత్యకియుఁ దార్కొని తమ శైశవ క్రీడలు దలంచి యుగ్గడించి 'రాజధర్మం బిట్టిద కాక' యని తలంచి పోరం జొచ్చి; రట్టి యెడ నా శినివరుండు భూవరువిల్లు ద్రుంచి మేను నొంచిన నోహటించి యోసరించి దప్పిదీర్చికొని మగుడ నమ్మాధవానుజుం దలపడి యెప్పటియట్లు కలంగం జొచ్చినం జూచి రాధేయుఁ డయ్యాధవరుదెసకు నడరినం గని వడముడి యతని మార్కొని తూపులు నిగిడించిన నవి నిలువరించి నవ్వుచు నాతం డవ్వీరు సారథి సొగయను శరాసనంబు దునియలై తొరఁగను జేసిన నా బల్లిదుండు బలుగద ద్రిప్పి బిట్టు వైచిన సూతుండును రథంబును బొడియైననుం దెరలక సూతసుతుండు శరవ్రాతంబు నిగిడించె; నప్పు డనేక చతురంగంబు లెడసొచ్చె; ధర్మతనయుండు మాత్స్యాది బలంబులం బురికొల్పుకొని కుంభసంభవు దిక్కున కురవడించె; నంత మధ్యాహ్నం బగుచు; వచ్చె నా సమయంబున నకుల సహదేవ సమీరనందను లర్జును నుద్దేశించి యెలుం గెత్తి. 300**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; గెలుపు= జయం; ఓటమియున్= పరాజయం; లేక= లేకుండ; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు (ద్రోణార్జునులు); పోరుటయున్= యుద్ధం చేయటాన్ని; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; కెరలిన= చెలరేగినటువంటి; సందడి కయ్యంబు కతంబునన్= సంకుల యుద్ధం కారణాన; మాని= విరమించుకొని; ఆ+గురుపార్థులు= ఆ ద్రోణాచార్యార్జునులు; పాంచాల కౌరవబలంబులపైన్= పాంచాల సైన్యంపై, కౌరవ సైన్యంపై; తఱిమిరి= విజృంభించారు (ద్రోణుడు పాంచాలసైన్యంపై; అర్జునుడు కౌరవసైన్యంపై, విజృంభించారని క్రమంగా అన్వయం; ఆ సంకుల సమరంబునన్= ఆ సంకుల యుద్ధంలో; దుశ్శాసనుడు; ధృష్టద్యుమ్నున్= ద్రుపద రాజకుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; తాఁకి= ఎదిరించి; ఓర్వలేక= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి ధాటి సహించలేక; తొలంగెన్= (ధృష్టద్యుమ్నుడితో యుద్ధం చేయలేక) వెనుదిరిగి పోయాడు (అప్పుడు); అతండు= ఆ ధృష్ట ద్యుమ్నుడు; ద్రోణుమీఁదన్= ద్రోణాచార్యుడిపైకి; కవిసినన్= కలియబడగా; కవలును= నకుల సహదేవులు (ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడికి); తోడ్పడన్= పృష్ఠరక్షకులై సహాయంచేస్తూ ఉండగా; కృతవర్మ= దుర్యోధన పక్షీయుడైన కృతవర్మ అనే యదువీరుడు; అడ్డపడి= ద్రోణుడికి అడ్డంగా నిలిచి; పెనంగెన్= (ధృష్టద్యుమ్నుడితో) యుద్ధం చేశాడు; సుయోధనుండును= దుర్యోధనుడు; సాత్యకియున్= సాత్యకి (వీరిద్దరు పరస్పరంగా); మార్కొని= యుద్ధానికి తలపడి; తమ శైశవక్రీడలు= తమ బాల్యక్రీడలను; తలంచి= తలచుకొని; ఉగ్గడించి= (ఒకరితో నొకరు) చెప్పుకొని; రాజధర్మంబు= క్షత్రియుల ధర్మం; ఇట్టిది+అ+కాక= ఇటువంటిదే కదా (బంధుత్వాదులను విచారించదని); అని= ఇట్లా; తలంచి= అనుకొని; పోరన్+చొచ్చిరి= యుద్ధం చేయనారంభించారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ శినివరుండు= ఆ సాత్యకి (శిని అనే వాడు సాత్యకి తాత, శిని వంశశ్రేష్ఠుడు కాబట్టి సాత్యకికా పేరు); భూవరువిల్లు= భూపతి అయిన దుర్యోధనుడి ధనువును; త్రుంచి= విరగగొట్టి; మేను= శరీరాన్ని; నొంచినన్= (బాణాఘాతాలతో నొప్పి కలిగించగా); ఓహటించి= వెనుకకుతగ్గి; ఓసరించి= యుద్ధంనుండి తొలగిపోయి; డప్పి= అలసట; తీర్చికొని= పోగొట్టుకొని; కొంచెం విశ్రాంతి తీసికొని అని భావం; మగుడన్= మళ్ళీ; ఆ+మాధవ+అనుజున్= ఆ సాత్యకిని (మాధవు డనగా కృష్ణుడు. అతని సోదరుడు, కాన సాత్యకి మాధవానుజుడు); తలపడి= ఎదుర్కొని; ఎప్పటి అట్లు+అ= ఎప్పటి విధంగా (ఇంతకుముందు యుద్ధం చేసిన విధంగానే); పెనంగన్+చొచ్చినన్= యుద్ధం చేయబూనుతూ ఉండగా; చూచి= కనుగొని; రాధేయుఁడు= రాధాపుత్రుడు కర్ణుడు; ఆ+యోధవరుదెసకున్= యోధశ్రేష్ఠుడైన ఆ సాత్యకి వైపునకు; అడరినన్= విజృంభించగా; కని= చూచి; వడముడి= భీముడు (వడ అనగా తాపము, ముడి అనగా చోటు - శత్రుతాపస్థానము - స్థానభూతుడు అనునది వ్యుత్పత్త్యర్థం - భీముడనే అర్థంలో ప్రసిద్ధి); అతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; మార్కొని= ఎదిరించి; తూపులు= బాణాలను; నిగిడించినన్= ప్రయోగించగా; అవి= ఆ బాణాలను; నిలువరించి= తొలగింపజేసికొని; నవ్వుచున్= మందహాసం చేస్తూ (ఇవి నాకొక లెక్కా- అని అనుటే ఆ మందహాసంలోని తాత్పర్యం); అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; ఆ+వీరు సారథి= ఆ భీముడి సారథి; సొగయను= మూర్ఛపోయే విధంగా; (మరియు) శరాసనంబు= (ఆ భీముని) ధనుస్సు; తునియలు+ఐ= తునకలై; తొరఁగను= పడిపోయే విధంగా; చేసినన్= చేసిన వెంటనే; ఆ బల్లిదుండు= బలిష్ఠుడైన ఆ భీముడు; బలుగద= దృఢమైన గదను; త్రిప్పి= త్రిప్పి; దృఢంగా (గట్టిగా); వైచినన్= ప్రయోగించగా; సూతుండును= ఆ కర్ణుడి రథసారథి; రథంబును= రథం; పొడి ఐనను= చూర్ణం అయినా కూడా; తెరలక= యుద్ధం నుండి తొలగిపోక; సూతసుతుండు= సూతపుత్రుడు - కర్ణుడు; శరవ్రాతంబు= బాణాల సమూహాన్ని; నిగిడించెన్= వ్యాపింపజేశాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; అనేక చతురంగంబులు= పెక్కులు చతురంగ సైన్యాలు; ఎడసొచ్చెన్= అడ్డంవచ్చాయి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; మాత్స్యాది బలంబులన్= మత్స్య పాంచాలాది సైన్యాలను; పురికొల్పుకొని= ప్రేరేపించుకొని; కుంభసంభవు దిక్కునకున్= ద్రోణాచార్యులవైపు; ఉరవడించెన్= విజృంభించాడు; అంతన్= ఆ సమయానికి; మధ్యాహ్నంబు+అగుచు వచ్చెన్= రెండు జాముల పొద్దు అవుతూ వచ్చింది; ఆ సమయంబునన్= అట్టి సమయాన; నకుల సహదేవ సమీరనందనులు= నకులుడు, సహదేవుడు, వాయుపుత్రుడు అనగా భీముడు - ఈ ముగ్గురు; అర్జునున్+ఉద్దేశించి= అర్జునుడిని గురించి (అర్జునుడితో); ఎలుంగు+ఎత్తి= కంఠస్వరం హెచ్చించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జయాపజయాలు అనేవి లేకుండానే ఆ ఇద్దరూ యుద్ధం చేస్తుండగా, అంతలో చెలరేగిన సంకుల యుద్ధం కారణంగా ద్రోణార్జునులు తమ యుద్ధాన్ని మానివేసి, ద్రోణుడు పాంచాల సైన్యం వైపు, అర్జునుడు కౌరవ సైన్యంవైపు యుద్ధానికి దిగారు. ఆ సంకుల సమరంలో దుశ్శాసనుడు ధృష్టద్యుమ్నుడితో పోరాడి,

అతడి ధాటికి తట్టుకొనలేక దుశ్శాసనుడు ఆ యుద్ధంనుండి తొలగిపోయాడు. ఇక ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని ఎదిరించటానికి వెళ్ళగా, నకుల సహదేవులు అతడికి సాయపడగా కృతవర్మ అడ్డుపడి యుద్ధం చేశాడు. దుర్యోధనుడు, సాత్యకి - వీరిద్దరూ యుద్ధానికి తలపడి - తమ తమ శైశవ క్రీడా విశేషాలను జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని చెప్పుకొంటూ, ఇట్లా 'రాజధర్మం ఇట్టిది కదా? అని అనుకొంటూ యుద్ధం చేశారు. అప్పుడు సాత్యకి దుర్యోధనుడి విల్లును తెగగొట్టి శరీరాన్ని గాయపరచగా వెనుకకుతగ్గి తొలగిపోయి, అలసట తీర్చుకొని మళ్ళీ వచ్చి సాత్యకితో ఇంతకు ముందువలె యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, అది చూచి కర్ణుడు. దుర్యోధనుడికి సహాయంగా సాత్యకిపై యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. అది చూచి భీముడు కర్ణుడిని ఎదుర్కొని, అతడిపై బాణాలు కురిపించగా, కర్ణుడూ వాటినన్నింటినీ అవలీలగా నిరోధించి, నవ్వుతూ భీముడి సారథిని మూర్ఛ నొందించాడు. విల్లు విరగగొట్టాడు. వెంటనే భీముడు గద గైకొని గిరగిర త్రిప్పివేయగా కర్ణుడి సారథి రథం ముక్కలు అయినా కర్ణుడు యుద్ధంనుండి తొలగక బాణాలు కురిపిస్తూనే ఉన్నాడు. ఇంతలో చతురంగ సైన్యాలు అడ్డువచ్చాయి. ధర్మరాజు మత్స్యదేశం పాంచాలదేశం సైన్యాలను సమాయత్తం చేసికొని ద్రోణుడి పైకి దండెత్తాడు. అంతలో మధ్యాహ్నమైనది. ఆ సమయంలో నకుల సహదేవులు, భీముడు దూరంగా ఉన్న అర్జునుడిని సంబోధిస్తూ గొంతెత్తిబిగ్గరగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **'కోలు మసఁగి గురుండు పాంచాలసేన । నేలకును గోలకును దెచ్చె; నీవు గడఁగి**
కౌరవులఁ బాయ పఱపు; మేకతమ యైన । నతనిఁ బరిమార్చుఁ బైకొని యబ్బలంబు.' **301**

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; కోలు= మిక్కిలి; మసఁగి= చెలరేగి; పాంచాలసేన= పాంచాల సైన్యాన్ని; నేలకును గోలకును తెచ్చెన్= నేల పాల్జేశాడు (సంహరించాడని భావం); గోలకును తెచ్చెన్= హాహాకారధ్వని పాలు చేశాడు (బాణాలతో మిక్కిలి బాధించి పారద్రోలాడు); (కాబట్టి) నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; కడఁగి= విజృంభించి; కౌరవులన్= ద్రోణ రక్షకులై ఉన్న ఆ కౌరవ వీరులను; పాయపఱుపుము= తొలగిపోయే విధంగా ఆచరించుము (ఈ విధంగా అందరిని ఎడబాసి); ఏకతము+అ= ఒంటరిగా (క్రియావిశేషణమిది); ఐన+అతనిన్= ఉన్న ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; ఆ+బలంబు= ఆ పాంచాలసైన్యం; పైకొని= ఆక్రమించి; పరిమార్చున్= సంహరిస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! ద్రోణాచార్యుడు పాంచాల సైన్యంపై చెలరేగిపోయాడు. సైన్యాన్ని నేల గూలుస్తూ హాహాకారం పుట్టించాడు. కాబట్టి ఆ ద్రోణుడికి రక్షకులైఉన్న కౌరవవీరులపై విజృంభించి పారద్రోలుము. అప్పుడు ఒంటరి అయి నిలిచిన ద్రోణాచార్యుడిని ఆ పాంచాల సైన్యమే ఆక్రమించి సంహరించివేస్తుంది.

విశేషం: దీనికి సంస్కృత మూలం ఇది.

> **శ్లో॥ యమౌ చ భీమసేనశ్చ ప్రాక్రోశం స్తే ధనంజయమ్ ।**
> **అభిద్రవార్జున! క్షిప్రం కురూన్ ద్రోణాదపానుద ।**
> **తత ఏనం హనిష్యంతి పాంచాలా హతరక్షిణమ్ ॥** (ద్రోణ. 189/63-64)

2. నేలకున్ గోలకున్ తెచ్చె - అనేటప్పుడు తెచ్చె అనే పదం రెండింటితో అన్వయిస్తుంది. ఇట్లా పదాకృతి చేయటాన్ని అనుషంగం అంటారు.

వ. అనుచు నయ్యాచార్యుపైఁ గవిసి; రిట్లు పెక్కు బలంబులు గ్రమ్మినఁ బటు ప్రదరజాలంబులు వఱపి పొడిసేయు నమ్మహాత్ము నాలోకించి ధర్మతనయ భీమసేన మాద్రీతనయులు గూడికొని తమలోన. 302

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= ఇట్లా అంటూనే; ఆ+ఆచార్యుపైన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిపై; కవిసిరి= కలియబడ్డారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెక్కు బలంబులు= అనేక సైన్యాలు; క్రమ్మినన్= ఆవరించగా; పటు ప్రదర జాలంబులు= శక్తిమంతములైన బాణాల సమూహాలను; వఱపి= వ్యాపింపజేసి; పొడి+చేయు+ఆ+మహాత్మున్= నుగ్గునుగ్గు చేస్తూ ఉన్న - అనగా ఖండిస్తూ ఉన్న - ఆ మహాత్ముడిని అనగా ద్రోణాచార్యుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ధర్మతనయ, భీమసేన, మాద్రీతనయులు= ధర్మరాజు, భీముడు, మాద్రి కుమారులు కవలు నకుల సహదేవులు; కూడికొని= కలిసి; తమలోనన్= తమలో.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అర్జునుడితో ఉచ్చైస్స్వరంతో అంటూనే ద్రోణాచార్యుడిపైకి దూసుకుపోయారు. ఇట్లా ఎన్నో సైన్యాలు చుట్టుముట్టగా ద్రోణాచార్యుడు వాటినన్నింటిని వాడిఅయిన బాణజాలంతో నుగ్గునుగ్గు చేస్తూనే ఉన్నాడు. ఇది గమనించి, ధర్మరాజు, భీముడు, నకుల సహదేవులు తమలో ఇట్లా తలపోసారు.

మ. 'కరులం గూల్చుచుఁ, దేరులన్ నఱకుచున్, గర్జిల్లి ఘోటమ్ములన్
నరులన్ నెత్తుటఁ దేల్చుచున్, దొరల నానారూపఖండంబు లై
తొరఁగం జేయుచుఁ గుంభజుండు విలసద్దోర్దండ చండాకృతిం
దెరలం బైఁజనుదెంచు నేపు మనలం దీర్పంగ నోపుం దుదిన్. 303

ప్రతిపదార్థం: కరులన్= ఏనుగులను; కూల్చుచున్= కూలదోస్తూ; తేరులన్= రథాలను; నఱకుచున్= నరకివేస్తూ; గర్జిల్లి= సింహనాదం చేసి; ఘోటమ్ములన్= అశ్వాలను (మరియు); నరులన్= సైనికులను; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; తేల్చుచున్= తేలుస్తూ; దొరలన్= ప్రభువులను; నానా రూప ఖండంబులు+ఐ= అనేక రూపాలుగల అనగా తల, మొండెము, కాళ్ళు చేతులు అనే రూపాలతోనున్న తునకలై; తొరఁగన్= పడిపోయే విధంగా; చేయుచున్= చేస్తూ; కుంభజుండు= ద్రోణాచార్యుడు; విలసత్+దోర్దండచండ+ఆకృతిన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న బాహుదండములు గలిగినటువంటి భయంకరమైన ఆకారంతో; తెరలన్= కలగే విధంగా (ఇది క్రియావిశేషణం); పైన్= (మన) పైకి చనుదెంచు+ఏపు= వస్తూ ఉండే విజృంభణం; తుదిన్= చివరకు; మనలన్= మనలనందరిని; తీర్పంగన్+ఓపున్= సంహరించ సమర్థమవుతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఆ ద్రోణాచార్యుడు గజాలను నేల గూలుస్తూ రథాలను భగ్నం చేస్తూ అశ్వాలను పదాతి దళాలను నెత్తురులో ముంచి తేలుస్తూ మన వీరుల నెందరినో ముక్కలుచేసి వారి తలలు, బాహువులు మొదలైన అవయవాలు అక్కడక్కడ చెదరి పడేటట్లు చేస్తూ. బాహుబలం మెరిసిపోగా భయంకరమైన ఆకారంతో మన పైకే వస్తూ ఉన్న విజృంభణం చూస్తూ ఉంటే తుదకు మనలను కూడా సంహరించే సామర్థ్యం గలదిగా ఉన్నది.

వ. ఎవ్వరికేని నిలువరింప నలవి గాదు; నరుండును ధర్మపరుండై యూరకున్నవాఁడు; దెగువకుం జొరం' డనుచు దలంకిరి; వారి తెఱంగు గనుంగొని కమలనాభుండు దమతేరు వారల కడకుం గొనిపోయి కిరీటితో నిట్లనియె. 304

ప్రతిపదార్థం: (ఆ, పైఁ జనుదెంచు నేపు) ఎవ్వరికిన్+ఏని= ఎవ్వరికి కూడ; నిలువరింపన్+అలవి+కాదు= ఆపటానికి శక్యంకాదు; నరుండును= అర్జునుడును; ధర్మపరుండు+ఐ= ధర్మాసక్తుడై (గురువధ ధర్మంకాదనిభావించి); ఊరక+ఉన్నవాఁడు= ఊరకున్నాడు- ద్రోణుడిని వధించే ప్రయత్నం చేయటం లేదని భావం; తెగువకున్= ఆ సాహసానికి; చొరండు= పూనుకొనడు;అనుచున్=

ఇట్లా (తమలో తాము) అనుకొంటూ; తలంకిరి= చింతించారు; వారి తెఱంగున్= ఆ ధర్మరాజాదుల తీరు; కనుంగొని= గమనించి; కమలనాభుండు= కృష్ణుడు; తమ తేరు= తమ రథాన్ని; వారల కడకున్= ఆ ధర్మరాజాదుల సమీపానికి; కొనిపోయి= తీసికొనిపోయి; కిరీటితోన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఎవ్వరికి కూడా ఆప వీలుకాదు. ఇక అర్జును డందామా? గురువధ ధర్మం కాదని ఆ సాహసానికి పూనుకోక ఊరుకొన్నాడు.' ఇట్లా ధర్మరాజాదులు చింతిస్తూ ఉంటే, అది గమనించిన కృష్ణుడు, వెంటనే తమ రథాన్ని వారున్న వైపునకు తోలుకొని వెళ్ళాడు. వారు వినేటట్లు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'అని మొన దేవ దానవుల కైనను గెల్వ నశక్య మిమ్మహా
త్ముని; నొకమందు సెప్పెద; సుతున్ హతుఁ డయ్యె ననంగ విన్న యం
తన యితఁ డాయుధంబు దిగఁ ద్రావి యచేష్టతఁ బొందు; నప్పు డీ
తనిఁ బరిమార్పవచ్చు; నిది తప్ప నుపాయము గల్గ దెమ్మెయిన్.' 305

ప్రతిపదార్థం: అని మొనన్= రణాగ్రమందు (ఉన్న) - యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న; ఈ+మహాత్మునిన్= మహానుభావుడైన ఈ ద్రోణాచార్యుడిని; దేవ దానవులకున్+ఐనను= దేవతలకైనా, రాక్షసులకైనా కూడా; గెల్వన్= జయించటానికి; అశక్యము= శక్యం కాదు (అయినా కూడ అతనిని గెలువటానికి); ఒక మందు= ఒక ఉపాయం; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను (అదేమంటే?); సుతున్= తన కుమారుడైన అశ్వత్థామను గూర్చి; (సుతుండు అని పాఠాంతరంలో స్పష్టత ఉన్నది); హతుఁడు+అయ్యెన్= సంహరించబడ్డాడు; అనంగన్= అని అంటూ ఉండేటప్పుడు; విన్న+అంతన్+అ= వినిన వెంటనే; ఇతఁడు= ఈ ద్రోణాచార్యుడు; ఆయుధంబు= తన చేతిలో ఉన్న ఆయుధాన్ని; దిగఁద్రావి= విడిచిపెట్టి; అచేష్టతన్= నిశ్చేష్టత్వాన్ని; పొందున్= పొందుతాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఈతనిన్= ఈ ద్రోణాచార్యుడిని; పరిమార్పవచ్చున్= సంహరించ వీలవుతుంది; ఇది తప్పన్= ఇదిగాక; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ; ఉపాయము= (వేరే) ఉపాయం; కల్గదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోణాచార్యుడిని యుద్ధంలో గెలువటం దేవతలకు కాని దానవులకు కాని అసాధ్యం. అయినా ఇతడిని జయించటానికి ఒక ఉపాయం చెపుతాను. తన కుమారుడు అశ్వత్థామ సంహరించబడ్డాడని వింటే చాలు, ఆయుధాన్ని విడిచి యుద్ధాన్ని మానివేస్తాడు. ఆ సమయంలో ఇతడిని సంహరించవచ్చును. ఇదితప్ప ఇతడిని సంహరించటానికి మరో మార్గం లేదు.'

వ. 'కావున నశ్వత్థామ సచ్చె నని యొక్కరుం డతనికిఁ జెప్పుటయ కర్జం' బనిన విని యచ్చటియందఱు 'నిదియ మే' లనిరి; రర్జునుండు దాని కొడంబడక యుండెఁ; బాండవాగ్రజుండు విషాదంబుతో విచారించెఁ; దదనంతరంబ. 306

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; అశ్వత్థామ= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు, అశ్వత్థామ; చచ్చెన్= మృతి చెందాడు; అని= ఈ విధంగా; ఒక్కరుండు= ఒక వ్యక్తి; అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడికి; చెప్పుట+అ= చెప్పటమే; కర్జంబు= కర్తవ్యం; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= సావధానంగా విని; అచ్చటి+అందఱున్= అక్కడ ఉన్న వారందరుకూడా; ఇది+అ= ఇదే; మేలు+అనిరి= హితమైనదని అన్నారు (కాని); అర్జునుండు= అర్జునుడు ((ద్రోణాచార్యులకు ప్రియశిష్యుడు కాబట్టి); దానికిన్= ఆ చెప్పిన దానికి; ఒడంబడక= ఒప్పుకొనకుండా; ఉండెన్= ఉన్నాడు; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవుల జ్యేష్ఠభ్రాత ధర్మరాజు; విషాదంబుతోన్= దుఃఖంతో; విచారించెన్= శస్త్ర త్యాగం చేసినవాడిని సంహరించటం ధర్మాతిక్రమణం కాదా అని ఆలోచించాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= తరువాత.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి అశ్వత్థామ మృతి చెందా డని ఎవడో ఒక డతనికి చెప్పటమే ప్రస్తుత కర్తవ్యం' అని కృష్ణుడు చెప్పగానే విన్నవారందరు 'ఇట్లా చేయటమే మంచి' దన్నారు. కాని, అర్జునుడు మాత్రం దాని కొప్పుకొనలేదు. ధర్మరాజు దుఃఖంతో ఆలోచించసాగాడు. ఆ తరువాత.

క. భీమునిచే నని నశ్వ। త్థామ యనం బరఁగు భద్రదంతి వడిన ను
ద్దామగతి నన్నెపమ్ముగ। నామారుత పుత్రుఁ డేగి యగ్గురుతోడన్......... 307

ప్రతిపదార్థం: భీమునిచేన్= భీమసేనుడి చేత; అనిన్= యుద్ధంలో; అశ్వత్థామ+అనన్= అశ్వత్థామ అని పిలువబడి; పరఁగు= ప్రసిద్ధిని చెందిన అనగా అశ్వత్థామ అనే పేరుతో ప్రసిద్ధి చెందిన; భద్రదంతి= భద్రగజం; పడినన్= పడిపోగా - అనగా సంహరించబడగా; ఆ మారుత పుత్రుఁడు= ఆ వాయునందనుడు భీముడు; ఉద్దామ గతిన్= గొప్ప అనగా వేగవంతమైన; నడకతో; ఏగి= వెళ్ళి; ఆ+నెపమ్మగన్= అశ్వత్థామ గజసంహారం అనే మిషతో; ఆ+గురుతోడన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడితో.

తాత్పర్యం: భీముడి చేతిలో అశ్వత్థామ అనే ఏనుగు మృతి చెందింది. ఆ నెపంతో భీముడు అతివేగంగా వెళ్ళి ద్రోణాచార్యుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. 'అశ్వత్థామ సచ్చె' నని చెప్పుటయుఁ' జిత్తంబు జల్లని చెదర బెదరియు నతండు దన కొడుకు నస్త్రవీర్యాది గుణంబులు గణుతించి యప్పలుకులు పెడచెవులం బెట్టి కలఁక లేక ధృష్టద్యుమ్నుపైఁ గవిసి పెల్లేసి, యతని కడ్డపడిన పాంచాల రథికుల నిరువది వేవుర వధియించి, మాత్స్యబలంబున కుఱికి యేనూఱు రథంబులఁ బదివేలు మాతంగంబుల నన్నియ తురంగంబులం బొరిగొని, తేజరిల్లి రాజుల గములకు నాదిగొనునప్పుడు విశ్వామిత్ర జమదగ్ని భరద్వాజ గౌతమ కశ్యప వశిష్ఠాత్రిప్రభృతి మునివర ప్రకరం బాతని పాలి కేతెంచి- 'భారద్వాజా! నీవు బ్రాహ్మణుండవు, వేదవేదాంగవిదుండవు; నీకు సంగ్రామంబు సేయ ధర్మంబగునే? యింతకు మున్ను చేసితేనియుం జేసితి గాని, కాలంబు పూర్ణం బయ్యెఁ గాన నింక సమరంబు నుడుగుట మేలు; మా మాటలు వట్టి యాయుధంబులు వెట్టి శాంతిఁ బొందు' మని చెప్పి యంతర్ధానంబు సేసిన న వ్విప్రవరుండు వారల పలుకు లూహించి భీమసేను వచనంబులం దలంచి యగ్రభాగంబునకు వచ్చి యున్న ధృష్టద్యుమ్నుం గనుంగొని వికల చిత్తుండును శోకాయత్తుండును నగుచు నిజపుత్రుండు సచ్చుట బ్రదుకుట, యజాత శత్రు వలన నున్నరూపు దెలియువాఁడై యతని నడిగె; నయ్యవసరంబున వాసుదేవుం డవ్వసుమతీపతి కిట్లనియె. 308

ప్రతిపదార్థం: అశ్వత్థామ+చచ్చెను+అని= అశ్వత్థామ మృతిచెందాడని; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే; చిత్తంబు= మనస్సు; జల్లు+అని= జల్లు అనే శబ్దం చేసి; చెదరన్= చలించి పోగా; బెదరియున్= భయపడిపోయి; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యులు; తన కొడుకు +అస్త్రవీర్య+ఆది గుణంబులు= తన కుమారుడైన అశ్వత్థామకు గల దివ్యాస్త్ర సామర్థ్యం మొదలైన గుణాలను; గణుతించి= భావించి; ఆ+పలుకులు= ఆ భీమసేనుడి మాటలు; పెడచెవులన్+పెట్టి= విన్నా లెక్కచేయక; కలఁక= అయ్యో! నా కొడుకుపోయాడే అనే బాధ; లేక= లేకుండా; ధృష్టద్యుమ్నుపైన్= ధృష్టద్యుమ్నుడిపైకి; కవిసి= లంఘించి; పెల్లు= మిక్కుటంగా; ఏసి= బాణాలు ప్రయోగించి; అతనికిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడికి; అడ్డపడిన= అడ్డం వచ్చిన-ద్రోణాచార్యుడి బారినుండి కాపాడవచ్చిన; పాంచాలరథి కులన్+ఇరువది నేవురన్= ఇరువదివేల పాంచాలదేశపు రథికులను; వధియించి= వధించి; మాత్స్యబలంబునకున్=మత్స్య దేశపు సైన్యానికి; ఉఱికి= పరుగెత్తి; ఏనూఱు రథంబులన్= అయిదు వందల రథాలను; పదివేలు మాతంగంబులన్= పదివేలఏనుగు లను; అన్ని+అ తురంగంబులన్= అన్నే గుఱ్ఱాలను-పదివేల గుఱ్ఱాలనని భావం; పొరిగొని= వధించి; తేజరిల్లి= పౌరుషదీప్తితోవెలిగిపోతూ;

రాజుల గములకున్= రాజుల సమూహాలకు; ఆదిగొను+అప్పుడు= కన్ను వేసే సమయంలో; విశ్వామిత్ర జమదగ్ని భరద్వాజ గౌతమ కశ్యప వసిష్ఠ+అత్రి ప్రభృతి మునివర ప్రకరంబు= విశ్వామిత్రుడు, జమదగ్ని, భరద్వాజుడు, గౌతముడు, కశ్యపుడు, వసిష్ఠుడు, అత్రి ఈ సప్తఋషులు మొదలుగా గల ఋషిశ్రేష్ఠుల సమూహం; ఆతని పాలికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుల సమీపానికి; ఏతెంచి= వచ్చి; భారద్వాజా!= భరద్వాజ కుమారుడైన ఓ ద్రోణా!; నీవు బ్రాహ్మణుండవు= నీవు బ్రాహ్మణుడివి; వేదవేదాంగ విదుండవు= ఋగ్వేదాది చతుర్వేదాలను మరియు శిక్షాది వేదాంగాలను ఆరింటిని తెలిసిన వాడివి; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేస్తే; నీకు ధర్మంబు+అగునే?= నీకు ధర్మమవుతుందా? (కాదని భావం); ఇంతకున్ మున్ను= ఇంతకంటె పూర్వం; చేసితి(వి)+ఏని+యున్, చేసితి(వి)+కాని= చేస్తే చేశావుగాక-చేసినదాని గురించి మాకిప్పుడు పట్టింపు లేదు; కాలంబు= నీ జీవితకాలం; పూర్ణంబు+అయ్యెన్+కానన్= నిండింది కాబట్టి; ఇంకన్= ఇక; సమరంబున్+ఉడుగుట= యుద్ధం చాలించటం; మేలు= ఉచితం; మా మాటలు+పట్టి= మా యొక్క మాటలను గ్రహించి; ఆయుధంబులు+పెట్టి= శస్త్రాలు క్రిందపెట్టి - శస్త్రత్యాగంచేసి; శాంతిన్= శమాన్ని; పొందుము అని; చెప్పి= బోధించి; అంతర్ధానంబు+చేసినన్= మాయమయిన తరువాత; ఆ+విప్రవరుండు= ఆ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు అనగా ద్రోణుడు; వారల పలుకులు= ఆ ఋషుల మాటలను; ఊహించి= ఆలోచించుకొని - ఆ మాటల తాత్పర్యం గ్రహించి; భీమసేను వచనంబులు= భీముడి మాటలను (అశ్వత్థామ హతుడయ్యాడనే మాటలను); తలంచి= తలచుకొని; అగ్రభాగంబునకున్= ముందు వైపునకు; వచ్చి ఉన్న= వచ్చినటువంటి; ధృష్టద్యుమ్నున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; కనుంగొని= చూచి; వికల చిత్తుండును= వ్యాకులమైన మనస్సు కలవాడుగాను; శోక+ఆయత్తుండును+అగుచున్= దుఃఖానికి లోనైనవాడుగాను ఉంటూ; అజాతశత్రువలనన్= ధర్మరాజువలన; ఉన్నరూపు= ఉన్నటువంటి పరిస్థితిని - నిజాన్ని; తెలియువాఁడు+ఐ= తెలిసికొనేవాడై; నిజపుత్రుండు= తన కుమారుడు; చచ్చుట= చావటం; బ్రదుకుట= బ్రతికి ఉండటం; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; అడిగెన్= అడిగాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; వాసుదేవుండు= కృష్ణుడు; ఆ+వసుమతీపతికిన్= ఆ ధర్మరాజుతో (వసుమతికి భూమికి పతి ప్రభువు= రాజు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'అశ్వత్థామ మృతుడైనాడు' అని చెప్పాడు. వెంటనే ద్రోణాచార్యుడు చిత్తం జల్లుమనగా భయపడినా, తన కొడుకు పరాక్రమాన్ని దివ్యాస్త్ర సామర్థ్యాన్ని తలపోసి, భీముడి మాటలు లెక్కపెట్టక మనస్సులో ఏ సంకోచం లేక ధృష్టద్యుమ్నుడిపై దాడి చేశాడు. బాణాల వర్షం కురిపించాడు. అడ్డం వచ్చిన పాంచాల రథిక వీరులను ఇరువది వేల మందిని వధించి. వెనువెంటనే మత్స్యదేశపు సైనికుల మీదికి వెళ్ళి, అయిదు వందల రథాలను, పదివేల ఏనుగులను, పదివేల గుఱ్ఱాలను సంహరించి. అమిత పరాక్రమంతో వెలుగుతూ రాజుల సమూహాల మీద కన్నువేసిన సమయంలో కశ్యపాది సప్తఋషులను ముందుంచుకొని ఎందరో ఋషిప్రవరులు ద్రోణాచార్యులకు ప్రత్యక్షమై 'ఓ ద్రోణా! నీవు భరద్వాజముని కుమారుడవైన బ్రాహ్మణుడివి. వేదవేదాంగాలు తెలిసినవాడివి. అటువంటి నీ విట్లా యుద్ధం చేయటం ధర్మమా? ఇక ఇంతవరకు యుద్ధం చేస్తే చేశావు నీ జీవితకాలం చెల్లిపోయింది. అందువల్ల నీవు యుద్ధం చాలించటం మంచింది. చేతనున్న ఆ శస్త్రాన్ని ఇక విడిచి పెట్టుము; శాంతించుము' అని చెప్పి, వారు మాయమయ్యారు. ద్రోణాచార్యుడు ఆ మునులు చెప్పిన మాటలు ఆలోచించుకొని, భీముడు చెప్పిన మాటలను గుర్తుచేసికొని, ఎదుట పొంచి ఉన్న ధృష్టద్యుమ్నుడిని చూచి మనస్సు వికలమై, దుఃఖంతో- తన కుమారుడు మరణించాడో లేక బ్రతికి ఉన్నాడో అజాతశత్రువు ధర్మరాజు వలన సత్యం తెలుసుకోవలెనని అతడిని అడిగాడు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. కశ్యపాదులు సప్తఋషులు - అందుకే ఆ ఏడుగురి నామనిర్దేశం చేయబడింది. దానికి ప్రమాణం

శ్లో॥ కశ్యపోఽత్రిర్భరద్వాజః విశ్వామిత్రోఽథ గౌతమః!
జమదగ్ని ర్వసిష్ఠశ్చ సాధ్వీ చైవాప్యరుంధతీ ॥

ఈ సప్త ఋషులతోపాటు మహాపతివ్రత వసిష్ఠపత్ని అరుంధతి కూడ పూజనీయురాలని ఆమె కూడా ఇక్కడ స్మరించబడింది.

2. ద్రోణుడిని చూచి ఆ ఋషులు వేదవేదాంగవిదుడ వని అన్నారు. వేదాలు నాలుగు ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అధర్వణవేదం అనేవి - ఈ వేదాలకు అంగాలు ఆరు.

శ్లో॥ శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తి ర్జ్యోతిషం తథా ।
కల్పశ్చేతి షడంగాని వేదస్యాహుర్మనీషిణః ॥ ఇవి వేదాంగాలు.

3. ద్రోణాచార్యుడి మనస్సు వికలమై క్షోభించటానికి కారణాలు రెండు. ఒకటి కొడుకు మరణవార్త; రెండు ధృష్టద్యుమ్నుడు తన ఎదుట యుద్ధానికి నిలువటం. ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడి మరణానికే ఆవిర్భవించినవాడు. ద్రుపదుడు ద్రోణుడికి బాల్యమిత్రుడు. ద్రోణుడు పరశురాముడివలన అస్త్రవిద్య పొంది, బాల్యమిత్రుడని ద్రుపదుడి దగ్గరకి వెళ్ళాడు. ద్రుపదుడు బాల్య స్నేహాన్ని మరచి దరిద్రుడన్న భావంతో ద్రోణుడిని అవమానించాడు. దానికి ప్రతీకారంగా ద్రోణుడు పార్థుడి ద్వారా గురుదక్షిణ రూపంలో ద్రుపదుడిని జయించి బంధించి తెప్పించుకొన్నాడు. తగిన గుణపాఠం చెప్పి అర్ధరాజ్యం మాత్రం ఇచ్చి అతడిని విడిచివేశాడు. కాని, ద్రుపదుడు ఆ ద్రోణుడిపై ప్రతీకార జ్వాలతో యజ్ఞం చేసి, ద్రోణుడి మరణానికై ధృష్టద్యుమ్నుడిని పుత్రుడిగా పొందాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడి పుట్టుకలోని విశేషం ఏమిటంటే - అతడు అగ్నికుండం నుండి కవచ కిరీటాదులు ధరించి, ఆయుధపాణి అయి సద్యోయౌవనం కలిగి ఆవిర్భావం చెందాడు. ద్రౌపది కూడా అప్పుడే సద్యోయౌవన అయి ఆవిర్భవించింది. (చూ. ఆంధ్ర మహాభారతం, ఆదిపర్వం, సప్తమాశ్వాసం 17-20 పద్యాలు).

తే. 'అడరి యీ దివసము నపరాహ్ణమునను । ద్రోణుఁ డని సేసిన ట్లైనఁ ద్రుంగిపోక
యుండ నేర్తురే యిక్కడి యోధు లెవ్వ । రైన? విను నుతి గాదు సత్యమ్ము సుమ్ము! 309

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అడరి= చెలరేగి; ఈ దివసమున్+అపరాహ్ణమునను= ఈ దినం అపరాహ్ణసమయంలో (సూర్యుడుదయించినప్పటి నుండి అస్తమించే వరకు ఎంత సమయం ఔతుందో దానిలో అయిదింట నాలుగో భాగం అపరాహ్ణం, మధ్యాహ్నం తరువాతిది అపరాహ్ణం); అని= యుద్ధం; చేసినట్లు+ఐనన్= చేసినట్లయితే; ఇక్కడి యోధులు+ఎవరు+ఐనన్= ఈ మన సైన్యంలో ఉన్న ఎంతటి గొప్పయోధులైనా; త్రుంగిపోక= తెగిపోక; ఉండనేర్తురే!= ఉండజాలుతారా! (యుద్ధంలో ద్రోణుడి కంటబడి బ్రతికి బయటపడే వారెవరు కూడ ఉండరని భావం); విను= సావధానంగా వినుము ధర్మరాజా!; నుతి కాదు= (ఇది) ప్రశంస కాదు - ప్రశంసార్థం చెప్పే అతిశయోక్తి కాదని భావం; సత్యమ్ము సుమ్ము= సత్యం సుమా! ఉన్న యథార్థ విషయాన్నే చెప్పాను - మరేదో కాదని భావం.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు విజృంభించి ఈరోజు అపరాహ్ణం దాకా యుద్ధం చేస్తే ఈ పక్షంలోని యోధులెవరైనా మరణించకుండా మిగిలి ఉండగలరా? ఇది నిజం. ప్రశంస ఏమాత్రం కాదు. (ఇక ఆలోచించు)

విశేషం: 'అపరాహ్ణం అంటే, అహ్నః అపరః దివసం యొక్క అపరభాగ మని వ్యుత్పత్త్యర్థం.' ఈ పదం రూఢం కాబట్టి అపరాహ్ణ కాలం అనే అర్థంలోనే ప్రయోగించబడుతుంది. ఒక్కదినానికి అయిదు కాలాలు. అవి. 1. ప్రాతఃకాలం, 2. సంగమకాలం, 3. మధ్యాహ్నకాలం, 4. అపరాహ్ణకాలం, 5. సాయంకాలం అనేవి - దినం అంటే సూర్యోదయం నుండి సూర్యాస్తమయం వరకు గల కాలం. ఆ కాలంలోని అయిదు భాగాలలో నాలుగవ భాగం అపరాహ్ణం.

క. మము నీతని కొప్పింపక । సముచితముగఁ గాచికొను; మసత్యవచన దో
షము లేదు ప్రాణరక్షణ । సమయంబున; నతని కొడుకు సచ్చెన యనుమీ!' 310

ప్రతిపదార్థం: మమున్= మమ్ములను; ఈతనికిన్= ఈ ద్రోణుడికి; ఒప్పింపక= అప్పజెప్పక; సముచితముగన్= తగిన విధంగా; కాచికొనుము= రక్షించుకొమ్ము; ప్రాణరక్షణ సమయమునన్= ప్రాణాల రక్షణ సందర్భంలో (ప్రాణాలను రక్షించుకొనే నిమిత్తం అని భావం); అసత్యవచన దోషము= అసత్యం పలుకుట వలన కలిగే దోషం; లేదు= ఉండదు (కాబట్టి); అతని కొడుకు= ఆ ద్రోణుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; చచ్చెను+అ= చావనే చచ్చాడు ('అ' అవధారణార్థకం) (నిశ్చయంగా మృతి చెందాడు); అనుము+ఈ!= అని చెప్పుమా! ('ఈ' సంప్రార్థనార్థకం).

తాత్పర్యం: మమ్మందరిని ఈ ద్రోణుడికి అప్పజెప్పకుండా తగువిధంగా కాపాడుకొనుము. ప్రాణాలను కాపాడు కొనే సమయంలో అసత్యాన్ని పలుకుటలో ఏ దోషం లేదు. 'అశ్వత్థామ హతు డయినాడు' అని ద్రోణుడితో చెప్పవయ్యా!'

వ. అని పనిచె; నట్టియెడ నయ్యుధిష్ఠిరుతో భీమసేనుం 'డే నప్పుడు కృష్ణుండు సెప్ప నయ్యోధవరు వధియించును పాయంబు విని యదియ మనంబున నుండి మాళవేంద్రుండగు నింద్రవర్మ వారణం బశ్వత్థామ యనుపేరిటిది నాచేతఁ జచ్చె;నది నెపంబుగ నతనికి నశ్వత్థామ సచ్చె నని చెప్పితిఁ జెప్పిన నొక్కింత విచారించి యమ్మాట దెస ననాదరంబు సేసె; నీకు విజయంబు గోరి హితం బుపదేశించు నీ గోవిందుని వాక్యం బుల్లంఘింపక నీవు నట్ల చెప్పుము; నీ వచనమ్ము నమ్మి యతండు గయ్యంబు సేయఁ జేయాడక చెడు' నని యొత్తి చెప్పుటయు. 311

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; పనిచెన్= ప్రేరేపించాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+యుధిష్ఠిరుతోన్= ఆ ధర్మరాజుతో; భీమసేనుడు; ఏను= నేను; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృష్ణుండు= కృష్ణుడు; చెప్పన్= చెప్పగా; ఆ+యోధవరున్= ఆ యోధులలో మేటి అయిన ద్రోణాచార్యుడిని; వధియించు+ఉపాయంబు= చంపే ఉపాయం; విని= విన్నవాడనై; అది+అ= అదే; మనంబునన్= మనస్సులో; ఉండన్= ఉండగా (మనస్సులో ఎప్పుడూ అదే మెదలుతూ ఉండగా) (అశ్వత్థామా హతః అని చెప్పటానికి నే నొక ఎత్తు వేశాను అదేమిటంటే); మాళవ+ఇంద్రుండు+అగు+ఇంద్రవర్మ వారణంబు= మాళవ దేశాధీశుడైన ఇంద్రవర్మగజం; అశ్వత్థామ పేరిటిది= అశ్వత్థామ అనే పేరు గలది; నాచేతన్= నాచేత; చచ్చెన్= చచ్చింది; అది= ఆ అశ్వత్థామ నామక గజసంహారం; నెపంబు+కన్= మిషగా; అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడికి; అశ్వత్థామ+చచ్చెన్= అశ్వత్థామ హతుడయ్యాడు; అని చెప్పితిన్= అని చెప్పాను; చెప్పినన్= చెప్పగానే; ఒక్కింత= కొంచెంసేపు; విచారించి= ఆలోచించి; ఆ+మాటదెసన్= ఆ పలుకువైపు; అనాదరంబు= నిర్లక్ష్యం; చేసెన్= చేశాడు; నీకున్= ఓ ధర్మరాజా! నీకు; విజయంబు+కోరి= విజయాన్ని ఆకాంక్షించి; హితంబు= మేలు; ఉపదేశించు+ఈ గోవిందుని వాక్యంబు= ఉపదేశించే ఈ కృష్ణుని మాట; ఉల్లంఘింపక= దాటక; నీవును= నీవు కూడ; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చెప్పుము; నీ వచనమ్ము= నీ మాటను; నమ్మి= విశ్వసించి; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేయటానికి; చేయి+ఆడక= చేయి కదలక; చెడున్= నశిస్తాడు; అని= అనే విధంగా; ఒత్తి= గట్టిగా; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే.

తాత్పర్యం: అని పలికి, ఆ పనికి ప్రేరేపించాడు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజుతో భీము డన్నాడు - 'కృష్ణుడు ద్రోణవధకై చెప్పిన ఉపాయం అప్పుడు విన్నాను; వినినప్పటి నుండి అది నా మనసులో మెదలుతూ ఉన్నది. నా చేతచచ్చిన అశ్వత్థామ అనే గజం మాళవరాజు ఇంద్రవర్మది జ్ఞాపకం వచ్చింది. అది నెపంగా ద్రోణుడితో అశ్వత్థామ మరణించాడని చెప్పాను. కాని, ఆ ద్రోణాచార్యుడు నా మాటపై కొంత విచారించి నిర్లక్ష్యం చేశాడు.

నీకు విజయంకోరి హితంచెప్పే ఈ కృష్ణుడి మాటను దాటకుండా ఆ విధంగా చెప్పుము. నీ మాట నమ్మి ద్రోణుడు యుద్ధం చేయటానికి చేయిఆడక నశిస్తాడు అని గట్టిగా చెప్పగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధర్మజుఁడు ద్రోణునితో నశ్వత్థామ సచ్చె నని యేనుఁగు నెపంబునఁ జెప్పుట (సం. 7-164-105)

క. **మది నయ్యిరువుర మాటలు । బదిలంబుగఁ బట్టికొనుటఁ, బట్టియు నెట్లుం**
దుది నది యట్టుల కాఁగల । యదియై యుండుటను, దాని కత డొడఁబడియెన్. **312**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇరువురమాటలున్= ఆ ఇద్దరు అనగా కృష్ణభీములు చెప్పిన మాటలు కూడ; మదిన్= మనస్సును; పదిలంబుగన్= దృఢంగా; పట్టికొనుటన్+పట్టియున్= పట్టుకొనటం వలన; ఎట్లున్= ఎట్లాగైనా; తుదిన్= చివరకు; అట్లు= అదే విధంగా; కాఁగల అది+ఐ+ఉండుటను= అవుతుంది కాబట్టి; దానికిన్= వారు చెప్పినదానికి; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఒడఁబడియెన్= అంగీకరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణుడు, భీముడు ఇద్దరు చెప్పిన మాటలు ధర్మరాజు మనస్సును గట్టిగా పట్టుకోవటంవల్ల, చివరకు అది అట్లా జరుగవలసి ఉన్నందువల్ల ఆ విధంగా చెప్పటానికి అంగీకరించాడు.

వ. **ఇట్లు సమ్మతించి.** **313**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అంగీకరించి.

క. **అనృత భయము నాజిజయము । గొనియెడు తమకంబు పెంపు గుదియింపఁగఁ బాం**
డునరేంద్రు నగ్రతనయుం । డనుమానము వాయఁ బెట్టి యస్త్రగురునితోన్. **314**

ప్రతిపదార్థం: అనృత భయమున్= అసత్య భయమును; ఆజిజయమున్+కొనియెడు, తమకంబు పెంపు= యుద్ధ విజయాన్ని పొందే ఆసక్తియొక్క ఆధిక్యం - అనగా మిక్కుటమైన ఆసక్తి; కుదియింపఁగన్= క్రుంగింపగా; పాండు నరేంద్రుని+అగ్రతనయుండు= పాండురాజు జ్యేష్ఠపుత్రుడు ధర్మరాజు; అనుమానము= సందేహాన్ని; పాయన్+పెట్టి= తొలగించుకొని; అస్త్రగురునితోన్= అస్త్ర విద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడితో.

తాత్పర్యం: అసత్యభయాన్ని యుద్ధంలో విజయం సాధించాలి అనే బలమైన ఆకాంక్ష అణగించగా, ఏ సందేహం లేక ధర్మరాజు ద్రోణాచార్యుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **వలయు కొలఁది నెలుంగెత్తి వర్ణ సమితి । యచ్చుపడఁగ ' నశ్వత్థామ సచ్చె' ననియె**
నని పదంపడి యల్లన యతని చెవికి । వినఁగ రాకుండఁ 'గుంజర' మనియె నధిప! **315**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వలయు కొలఁదిన్= కావలసినంత - అనగా తానెంత బిగ్గరగా చెప్పవలయునో అంత బిగ్గరగా; ఎలుంగు= కంఠస్వరాన్ని; ఎత్తి= హెచ్చించి; వర్ణ సమితి= అక్షరాల సముదాయం; అచ్చు పడఁగన్= స్పష్టంగాతెలిసే విధంగా; అశ్వత్థామ+చచ్చెన్= అశ్వత్థామ మరణించాడు; అనియెన్= (అని) అన్నాడు; అని= ఇట్లా పలికి; పదంపడి= వెంటనే; అల్లన= మెల్లగా; అతని చెవికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుల చెవులకు; వినఁగన్+రాకుండన్= వినరాకుండా ఉండే విధంగా కుంజరము=

ఏనుగు; అనియెన్= (అని) అన్నాడు - హతమయింది; అశ్వత్థామ (కాని అది) గజం అని అన్నాడు (గజము అని మెల్లగా పలికి ద్రోణునకు వినరాకుండా చేశాడు)

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! బిగ్గరగా, కంఠస్వరాన్ని హెచ్చించి ఉచ్చారణ స్పష్టంగా ఉండే విధంగా 'అశ్వత్థామ చచ్చెను' అని వెంటనే ఏనుగు అనే మాట ద్రోణాచార్యుడికి వినబడకుండ మెల్లగా అన్నాడు.

విశేషం: అశ్వత్థామ అనే గజం హతమయింది నిజమే - కాని, ద్రోణుడి ప్రశ్నకు అది ఉత్తరం కాదు. హతమయింది అశ్వత్థామ అని బిగ్గరగా చెప్పి 'ఏనుగు' అనే మాట మెల్లగా అనటంచేత ద్రోణాచార్యులకు వినరాక నిజంగా అశ్వత్థామ తన కుమారుడే మరణించాడని భావించాడు. ఈ సత్యం కపటంతో కూడింది. కాబట్టి సత్య మనిపించుకోదు 'సత్యం నతత్ యచ్ఛల మభ్యుపేతమ్' అని ధర్మ సూక్ష్మత్వాన్ని వివరించారు పెద్దలు. కావున ధర్మరాజు పలికింది అనృతమే అయింది.

వ. **ఇ వ్విధంబునం బలుకుటయు.** **316**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పలుకగానే.

క. **నేలకు నల్లెఁడు పొడువునఁ । గ్రాలుచు మును మెఱయు గురుని రథచక్రము ల**
క్కాలంబున సమరజయ । శ్రీ లోపము దెలియ నంటసిలఁబడియె నృపా! **317**

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నేలకున్= భూమికి; నల్లెఁడు పొడువునన్= నాలుగువేళ్ళ ఎత్తున; క్రాలుచున్= నడుస్తూ; మును= పూర్వం; మెఱయు= ప్రకాశించే; గురుని రథ చక్రములు= ద్రోణాచార్యుడి రథానికున్న చక్రాలు; ఆ+కాలంబునన్= ఆ సమయాన; సమరజయశ్రీ లోపము= యుద్ధంలో జయలక్ష్మి లోపం; తెలియన్= తెలిసే విధంగా; అంటసిలన్= (నేలకు) తాకే విధంగా; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇంతకుముందు భూమికి నాలుగువేళ్ళ ఎత్తున నడుస్తూ తిరిగే ద్రోణుని రథచక్రాలు, ఆ సమయంలో ద్రోణుడికి యుద్ధవిజయం లోపిస్తుందని తెలియజేసే విధంగా నేలను తాకాయి.

విశేషం: భూభాగానికి నాలుగువేళ్ళపైన తిరిగే రథం ఎవరిది అనే సంశయం కలుగుతూ ఉన్నది. ఆ రథం ద్రోణాచార్యుడిదని తిక్కన ఈ పద్యంలో చెప్పాడు. ఇక సంస్కృత మూలం ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ **అవ్యక్త మబ్రవీత్ రాజన్ హతః కుంజర ఇత్యుత ।**
తస్యపూర్వం రథః పృథ్వ్యాః చతురంగుళ ముచ్ఛ్రితః ।
బభూవైవం చ తేనోక్తే తస్య వాహాః స్పృశన్ మహీమ్'

అనగా అతడు పలుకగానే అతని అశ్వములు భూమిని అంటినవి. ఈ శ్లోకానికిగల పూర్వ సందర్భాన్ని బట్టి 'తస్య వాహాః' అనే పదాలకు ధర్మరాజు గుర్రాలు అనే అర్థమే ఔతున్నది. ఈ శ్లోకం తరువాతి శ్లోకం ఇది

శ్లో॥ **యుధిష్ఠిరాత్తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా ద్రోణో మహారథః ।**
పుత్రవ్యసన సంతప్తో నిరాశో జీవితేzభవత్ (ద్రోణ - 190/56-57)

ఈ శ్లోకార్థం విచారించినా కూడా వెనుకటి శ్లోకంలోని తస్యవాహాః (అతడి అశ్వములు) అనే దానికి ద్రోణుడి అశ్వాలు అనే అర్థం కుదురటంలేదు. ఇంత వరకు ఎన్నడూ అసత్యమాడని వాడు ధర్మరాజు- అందుకే అతడి రథం భూమికి నాలుగువేళ్ళ

ఎత్తున నడుస్తూ ఉండేది. ఇప్పుడు అసత్యమాడాడు కదా! వెంటనే ఆ రథం నేలపై పడిపోయింది. పూర్వాపర సందర్భాలు ధర్మరాజు రథమనే భావాన్నే కలిగిస్తూ ఉన్నవి. తిక్కన మాత్రం ద్రోణుడి రథాన్నే అట్లా చిత్రీకరించాడు.

మూల శ్లోకాలనుబట్టి చూచినా ఆ గుర్రాలు ద్రోణుడి వనే భావించారు కొందరు. ఆ వార్తను వినటానికి పూర్వం ద్రోణుడి అశ్వాలను సారథి అతివేగంగా నడిపించాడు. అందుచేత అవి భూమికి నాలుగంగుళాలు ఎత్తున దుమికేవి. ఇప్పుడు దుర్వార్త చెవినిబడగానే ద్రోణుడు క్రుంగిపోవటంవలన, సారథి ఆ గుర్రాల పట్టు సడలించటం వలన, అవి నేలకు ఆని నిలిచాయి అని భావించాలి. అంతేకాని ధర్మరాజు అసత్యమాడటానికీ, గుర్రాలు క్రింద ఆనటానికి సంబంధం ఏమిటి? అందుచేత ఇక్కడ తిక్కన భావమే సమంజసమని తోస్తుంది. 320 పద్యం వల్ల ద్రోణుడి పరిస్థితి అర్థమవుతుంది.

వ. అప్పుడు. 318

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. తనుఁ బాండుతనయులకు ద్రో । హునిగా నక్కుంభజన్ముఁ డూహించుచు న
మ్మునులట్టు సెప్పి; రటుగా । వునఁ గా కేమి యిది దగవవుం బొమ్మనుచున్. 319

ప్రతిపదార్థం: తనున్= తనను; పాండు తనయులకున్= పాండు పుత్రులైన ధర్మరాజాదులకు; ద్రోహునిగాన్= ద్రోహం చేసిన వాడినిగా; ఆ+కుంభజన్ముఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఊహించుచున్= ఊహిస్తూ; ఆ+మునులు= ఆ కశ్యపాది ఋషులు; అట్టు= ఆ విధంగా; చెప్పిరి= చెప్పారు; అటు= ఆ విధంగా; కావునన్= అగుతుంది కాబట్టి; కాక+ఏమి?= కానీ ఏమి? ('ఏమి' ప్రశ్నార్థకం); ఇది= ఈ చేసే యుద్ధం; తగవు= ధర్మమే (న్యాయమే); అవున్= అవుతుంది; పొమ్ము= నిశ్చయం; అనుచున్= అంటూ.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు తాను పాండవులకు ద్రోహం చేస్తున్న వాడినని అనుకొంటూ, ఆ మునులు ఆ విధంగా చెప్పారు. అట్లా జరిగితే జరుగనీ ఏం? అయినా నేను ఇట్లా యుద్ధం చేయటం న్యాయం, అని తలపోస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శా. ధృష్టద్యుమ్నునిఁ జూచుచున్ రణసముద్రేకంబు బాహాబలా
వష్టంభంబును శౌర్యనిర్వహణ గర్వస్ఫూర్తియుం దొంటియు
త్కృష్టత్వంబును దక్కి స్రుక్కి వగ బుద్ధిం బీఁకువీఁకాడఁగాఁ
జేష్టాహీనతఁ బొంది యగ్గురుఁడు సంక్షిప్తాంగుఁ డై యున్నెడన్. 320

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్నునిన్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; చూచుచున్= చూస్తూ; రణసముద్రేకంబు= యుద్ధ విజృంభణం; బాహాబల+అవష్టంభంబును= భుజ బలగర్వం; శౌర్య నిర్వహణ= శూరత్వం ప్రకటించటంలో; గర్వస్ఫూర్తియున్= దర్పస్ఫురణ; తొంటి ఉత్కృష్టత్వంబును= మొదటి గొప్పతనం; తక్కి= తగ్గిపోయి - అనగా క్షీణించి (ఆ కారణాన); స్రుక్కి= మూర్ఛచెంది; వగ= పుత్రమరణజన్యమైన దుఃఖం; బుద్ధిన్= మతిని; పీఁకువీఁకాడఁగాన్= మిక్కిలి వికలం జేయగా; చేష్టాహీనతన్+పొంది= చేష్టారహితత్వాన్ని పొంది - చేష్టలుడిగి; ఆ+గురుఁడు= ఆ ద్రోణుడు; సంక్షిప్త+అంగుఁడై= ముడుచుకోబడిన కర చరణా ద్యవయవాలు కలవాడై; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న సమయంలో.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్నుడిని చూస్తూ, యుద్ధోద్రేకాన్ని, బాహుబలగర్వాన్ని , శౌర్యాన్ని ప్రకటించటంలో దర్పాన్ని, ఇదివరకటి అతిశయాన్ని కోల్పోయి, బలహీనపడి, దుఃఖం మనస్సును మిక్కిలి కలతనొందించగా చేష్టలుడిగి, ముడుచుకొనిపోయిన అవయవాలు కలవాడై ఉండగా.

వ. అతని వధంబునకై పాంచాలవిభుని వేలిమిం బుట్టినవాఁ డగుట నప్పార్షతుండు దత్సమయజనితోత్సాహ రోష విశేషాయత్తచిత్తుం డగుచు నమ్మహీసురుమీఁదం గవిసి యేసిన ననికి నొల్లని యుల్లంబునఁ బరుని యుల్లాసంబు సహింపలేని తేజంబును బురికొని యతండు వోరం దొడంగిన దివ్యాస్త్రంబులు ప్రతిభాసింపక యుండెె; నట్లయినను మనసుబలిమి కలిమిం బ్రకృతి బాణంబుల నాతని బాణబాణాసన రథ రథ్య సూత కేతనంబులు వొడిసేసె; నాధృష్టద్యుమ్నుండు గద గొనినం దునియలు గావించెఁ; బలకయు వాలునుం గొని వచ్చి యవ్వీరుండు సారథి తురంగంబుల యంగంబుల వ్రయ్యనేయఁ దత్కరవాల ఖేటపాటనంబు సేసి తనువునం జండకాండంబులు నించె; నట్లు నించి నొంచినం గని శినివరుండు గృపకర్ణ కృతవర్మల తోడం బెనఁగు చుండియుఁ గ్రూరనారాచ దశకం బయ్యాచార్యుమేన నిగిడించె; నంత నత్యంతరయంబునం జనుదెంచి యనిలనందనుండు ద్రుపదనందనుఁ గుంభసంభవు బారికిం దప్పించుకొని పోయినం బొమ్మని పలికి, డెందం బెప్పటి చందం బగుటయు నిశ్చలభావం బొందె; నివ్విధంబున నాలుగు దివసంబులు నొక్కరాత్రియు నేనగు దివసంబులో నిరువది గడియలు నిరువది యొక్కవే యట్టలాడ భండనంబు సేసి పాండవ బలంబులు నుఱుమాడి పేరడవి గొని కాల్చి పొనుంగుపడిన కార్చిచ్చుకైవడిం గుదిసి యమ్మహాత్ముండు. 321

ప్రతిపదార్థం: అతని వధంబునకై= ఆ ద్రోణాచార్యుల వధ కొరకు; పాంచాల విభుని వేలిమిన్= ద్రుపదరాజు (చేసిన)హోమకుండము నందుండి; పుట్టినవాఁడు+అగుటన్= పుట్టి ఉన్నవాడు అగుటచేత; ఆ+పార్షతుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; తత్సమయ జనిత+ ఉత్సాహ రోష విశేష+ఆయత్తచిత్తుండు+అగుచున్= ఆ సమయంలో పుట్టిన ఉత్సాహ,క్రోధాలకు మిక్కిలి అధీనమైన మనస్సు కలవాడై; ఆ+మహీసురవరుమీఁదన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిపైకి; కవిసి= ఉరికి; ఏసినన్= బాణాలు వేయగా; అనికిన్= యుద్ధానికి; ఒల్లని+ ఉల్లంబునన్= ఇష్టపడని మనస్సుతో; పరుని+ఉల్లాసంబును= శత్రువు మిడిసిపాటును; సహింపలేని తేజంబును= ఓర్వజాలని ప్రతాపం; పురికొని+అతండు= చెలరేగి ఆ ద్రోణాచార్యుడు; పోరన్+తొడంగినన్= యుద్ధానికి పూనుకొనగా; దివ్య+అస్త్రంబులు= ఇంద్రాస్త్రం మొదలైన అస్త్రములు; ప్రతిభాసింపక+ఉండెన్= స్ఫురించకుండా అయినవి; అట్లు+ అయినను= అట్లా అయినప్పటికి; మనసు బలిమి కలిమిన్= మనోబలంతో - యుద్ధం చేయటానికే మనస్సు బలాత్కరించటంవలన; ప్రకృతి బాణంబులన్= సహజములైన బాణాలతో; అతని= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి; బాణ= (ప్రయోగించిన) బాణాలను; బాణాసన= ధనుస్సును; రథ= రథాన్ని; రథ్య= అశ్వాలను; సూత= సారథిని; కేతనంబులు= ధ్వజాన్ని (ద్వంద్వ సమాసం కాబట్టి బహువచనం, ద్వితీయార్థమున ప్రథమావిభక్తి); పొడి+చేసెన్= నుగ్గునుగ్గు చేశాడు - ఖండించాడని భావం; ఆ ధృష్టద్యుమ్నుండు= అన్నీ కోల్పోయిన ఆ ధృష్ట ద్యుమ్నుడు; గద= గదను; కొనినన్= తీసికొన్న వెంటనే; తునియలు= తునకలుగా; కావించెన్= చేశాడు (రథం, సూతుడు, అశ్వాలు; ధనుర్బాణాలు నశించి ఏవీ కూడా) యుద్ధానికి లేకపోవటం వలన; పలకయున్= డాలు; వాలునున్= ఖడ్గాన్ని; కొని= తీసికొని; వచ్చి= వచ్చి; ఆ+వీరుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; సారథి తురంగంబుల+అంగంబులన్= సారథియొక్క మరియు అశ్వాలయొక్క శరీరాలను; వ్రయ్యన్+ఏయన్= తుత్తునుకలయ్యేటట్లు కొట్టగా; తద్= అతడియొక్క; కరవాల= ఖడ్గంయొక్క; ఖేట= డాలుయొక్క; పాటనంబు= ఖండనం; చేసి= చేసి; తనువునన్= శరీరంపై; చండకాండంబులు= భయంకరమైన బాణాలను; నించెన్= నింపాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; నించి= నింపి; నొంచినన్= నొప్పింపగా; కని= చూచి; శినివరుండు= సాత్యకి; కృప, కర్ణ, కృతవర్మల తోడన్= కృపాచార్యుడు, కర్ణుడు, కృతవర్మ అనే వారితో; పోరుచుండియున్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండి కూడా; క్రూర నారాచ దశకంబు= భయంకరమైన బాణాల దశకాన్ని అనగా - బాణాలను పదింటిని; ఆ+ఆచార్యుమేనన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడి

శరీరంపై; నిగిడించెన్= వ్యాపింపజేశాడు (పది బాణాలతో కొట్టాడు); అంతన్= ఆ సమయాన; అత్యంత రయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా; చనుదెంచి= వచ్చి; అనిల నందనుండు= భీముడు; ద్రుపదనందనున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; కుంభసంభవు బారికిన్= ద్రోణాచార్యుల గురికి, అనగా ద్రోణాచార్యుడికి లక్ష్యం కావటాన్ని; తప్పించుకొని= తప్పించివేసి; పోయి నన్= తీసికొని పోగా (ద్రోణాచార్యుడి ఎదుటనున్న ధృష్టద్యుమ్నుడిని ప్రక్కకు తొలగించుకొని పోతూ ఉండగా); పోయినన్+పొమ్ము+అని పలికి= (ద్రోణుడు) పోతేపో అని పలికి; డెందంబు= మనస్సు; ఎప్పటి చందంబు= ఎప్పటి విధంగా; అగుటయున్= కాగానే; నిశ్చలభావంబు= నిశ్చలత్వాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు (యుద్ధానికై తనను పురికొల్పిన ధృష్టద్యుమ్నుడు యుద్ధం విడిచి భీముడి ద్వారా తొలగి పోయాడు. ఇక నా అంతట నాకు యుద్ధంతో పనిఏమి? అని తలంచి పూర్వ విధంగా తన మనస్సు ప్రశాంతమై ఉండగా యోగ నిష్ఠపూన తలచి కదలక మెదలక ఉన్నాడని భావం); ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; నాలుగు దివసంబులు= నాలుగు దినాలు; ఒక్క రాత్రియున్= ఒక రాత్రి; ఏను+అగు దివసంబులోన్= అయిదవరోజున; ఇరువది గడియలు= ఇరవై గడియలు (సూర్యోదయం నుండి 20 గడియలు దివసం గతించేటంత వరకు) (గడియ అనగా రెండున్నర గంటలు కాబట్టి సుమారు మధ్యాహ్నం రెండు గంటల సమయం వరకు అని భావం); ఇరువది యొక్కవేలు+అట్టలు= ఇరువయ్యొక్కవేల మొండాలు; ఆడన్= నృత్యం చేసేటట్లు; భండనంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి (ఈ యుద్ధంలో ఇప్పుడు 21వేల మంది తలలు తెగగొట్టాడని భావం); పాండవ బలంబులన్= పాండవుల సైన్యాలను; నుఱుమాడి= సంహరించి; పేరడవిన్= మహారణ్యాన్ని; కొని= చేపట్టి; కాల్చి= దహించి; పొనుంగు పడిన కార్చిచ్చుకైవడిన్= చల్లారిన దావాగ్నివలె; కుదిసి= ఉపశమించి; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ మహానుభావుడు ద్రోణాచార్యుడు.

తాత్పర్యం: అతని వధకై ద్రుపదుని హోమకుండం నుండి పుట్టినవాడు కావటం చేత ఆ సమయంలో కలిగిన ఉత్సాహరోషాలకు విశేషంగా స్వాధీనమైన మనస్సు కలవాడై, ఆ ద్రోణుడిమీదికి విజృంభించి బాణాలు వేయగా, యుద్ధం చేయటానికి ఇష్టంలేని ద్రోణుడి మనస్సులో, శత్రువుయొక్క ఉత్సాహాన్ని సహించలేని పరాక్రమం క్రమ్ముకొని యుద్ధానికి పూనుకోగా, ఆయనకు దివ్యాస్త్రాలు స్ఫురించలేదు. అయినా మనోబలంతో సహజ బాణాలతోనే ధృష్టద్యుమ్నుడి బాణాలను, ధనుస్సును, రథాన్ని, రథాశ్వాలను, సారథిని, రథకేతనాన్ని నుగునుగ్గు చేశాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు గదతీసుకోగా, దానిని ముక్కలు చేశాడు. తరువాత ధృష్టద్యుమ్నుడు డాలును ఖడ్గాన్ని తీసుకొని ద్రోణుని రథసారథి శరీరాన్ని, గుర్రాల శరీరాలను ముక్కలయ్యేటట్లు కొట్టగా గురుడు అతని ఖడ్గాన్ని, డాలును ఖడించి, అతని శరీరంనిండా భయంకరాలైన బాణాలు నింపాడు. ఆ విధంగా నింపి ధృష్టద్యుమ్నుడిని నొప్పింపగా, సాత్యకి చూచి, తాను కృప, కర్ణ, కృతవర్మలతో యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నా, పది వాడిబాణాలు ద్రోణుడి శరీరంలో నాటాడు. అప్పుడు భీమసేనుడు మహావేగంగా వచ్చి; ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడి బారిన పడకుండా తప్పించి తీసుకొనిపోగా, ద్రోణుడు పొమ్మని పలికి, మనస్సు పూర్వస్థితికి రాగా ప్రశాంతతను పొందాడు. ఈ విధంగా నాలుగురోజులు, ఒక రాత్రి, అయిదవరోజులో ఇరువది గడియలు - ఇరువదియొక్క వేల మొండెములు నేలపడి ఆడగా యుద్ధంచేసి, పాండవ బలాలను సంహరించి, మహారణ్యాన్ని దహించి కాంతివిహీనమైన కార్చిచ్చువలె తగ్గి ఆ మహానుభావుడు ద్రోణుడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ; 'కార్చిచ్చు కైవడిన్' అన్నచోట ఉపమాలంకారం.

సీ. **సంగరంబునఁ దన్వి సని శాంతిఁ బొందిన । చిత్తంబుతోఁ దమసేన దిక్కు**
గనుఁగొని పెలుచ నోకర్ణ! యోకృప! యో సు । యోధన! పోర న న్నొత్తి యెపుడుఁ
జెప్పుదు; రేను నాచే నయినంతయుఁ । జేసితి; నింక నిశ్చింతవృత్తి
సుగతికిఁ జనఁ గోరి తగ నుజ్జగించెద । బాణాసనంబును బాణములను;

తే. **దెలివి గలిగి మనుం' డని పలికి శరశ । రాసనము లూడ్చి తేరిపై ననఘమూర్తి**
యొప్పఁ గూర్చుండి సంభృత యోగనిష్ఠ । నొంది తేజోమయాత్ముఁ డై యుండె నధిప! **322**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సంగరంబునన్= యుద్ధంలో; తన్వి= తృప్తిని; చని= పొంది; శాంతిన్= శమాన్ని; పొందిన చిత్తంబుతోన్= పొందిన మనస్సుతో; తమ సేన దిక్కు= తమ సైన్యంవైపు; కనుఁగొని= చూచి; పెలుచన్= బిగ్గరగా; ఓ కర్ణ!= ఓయి కర్ణా!; ఓ కృప!= ఓ కృపా!; ఓ సుయోధన!= ఓయి దుర్యోధనా! (వినండి); పోరన్= యుద్ధం చేయటానికి; నన్నున్= నన్ను; ఒత్తి= గట్టిగా; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు (కదా!); ఏను= నేను; నాచేన్+అయిన+అంతయున్= నా చేతనయినంత; చేసితిన్= చేశాను; ఇంక= ఇక; నిశ్చింతవృత్తిన్= చింతలేని ఉనికితో అనగా ఏ చింతా లేక; సుగతికిన్=ఉత్తమ గతికి; చనన్= పోవటానికి; కోరి= కాంక్షించి; తగన్= తగిన విధంగా; బాణాసనంబును= ధనువును; బాణములను= బాణాలను; ఉజ్జగించెదన్= త్యజిస్తూ ఉన్నాను (ఇక మీరు); తెలివి+కలిగి= బుద్ధి గలిగి; మనుండు+అని= జీవించండి అని; పలికి= చెప్పి; శర శరాసనములు= బాణాలను ధనువును; ఊడ్చి= జారవిడిచి; తేరిపైన్= రథంమీద; అనఘమూర్తి= పాపరహితమైన (తన) స్వరూపం; ఒప్పన్= ప్రకాశింపగా; కూర్చుండి= కూర్చున్నవాడయి; సంభృత యోగనిష్ఠన్= సంపూర్ణమైన యోగనిష్ఠను- (సమాధిని); ఒంది= పొంది; తేజోమయ+ఆత్ముఁడు+ఐ= తేజస్సుతో నిండిన (తేజఃప్రచురమైన) స్వరూపం కలవాడై; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! యుద్ధంలో తృప్తిని, చిత్తంలో ఏ విధమైన చింతలేక శాంతిని పొంది తమ సైన్యం వైపు చూస్తూ బిగ్గరగా కర్ణాదులను పిలుస్తూ ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ కర్ణ, కృప, దుర్యోధనులారా! మీ రెప్పుడూ నన్ను ఎత్తిపొడుస్తూ యుద్ధానికి పురికొల్పేవారు - ఇదిగో, నా చేతనయినంత యుద్ధం చేశాను. ఇక ఈ ధనుర్బాణాలు నా కక్కరలేదు. నేను ఇక నిశ్చింతగా ప్రాణాలు త్యజించి పుణ్యలోకాలకు వెళ్ళాలని ధనుస్సును, బాణాలను వదలి వేస్తున్నాను. ఇక మీరు బుద్ధి కలిగి, జీవితం సాగించండి' అని పలుకుతూనే తన ధనుర్బాణాలను రథంపై జారవిడిచాడు. ఇక తాను రథంపై కూర్చుండి యోగసమాధిలో మునిగిపోయాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అప్పుడు ఆ ద్రోణాచార్యుల శరీరం తేజోరూపంతో వెలిగింది.

వ. **అట్టియెడ ధృష్టద్యుమ్నుండు గృపాణపాణియుఁ బాదచారియునై భారద్వాజు దెసకుం గవియుటయు, నుభయ సైన్యంబుల హాహాకారంబు లెసఁగె; నంతం దనువు విడిచి యప్పుణ్యపురుషుండు ప్రకట జ్యోతీరూపంబున నెగసి పరమస్థానంబునకుం జనియెఁ; దత్తేజోమూర్తి యేను గంటిఁ, గృష్ణార్జున ధర్మనందన కృపాచార్యులునుం గనిరి; దక్కటి మానవులు గానరు; సురలు సూచి సంతసంబునం బొదలి; ర ట్లడరిన యాద్రుపద నందనుండు.** **323**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్నుండు; కృపాణపాణిఐ= ఖడ్గం చేతియందు కలవాడై; పాదచారి యును+ఐ= (ఏ వాహనంపై కాక కేవలం) పాదాలతోనే నడుస్తూ ఉన్నవాడై; భారద్వాజు దెసకున్= ద్రోణాచార్యుల వైపునకు;

కవియుటయున్= చేరగానే; ఉభయ సైన్యంబులన్= ఇరుపక్షాల సైన్యాలలో; హాహాకారంబులు= హాహాకారాలు (హాహా అనే ఆర్తనాదాలు); ఎసఁగెన్= వ్యాపించాయి; అంతన్= అంతలోనే; తనువు= శరీరం; విడిచి= విడిచివేసి; ఆ+పుణ్యపురుషుండు= పవిత్రుడైన ఆ వ్యక్తి (ద్రోణాచార్యుడు); ప్రకట జ్యోతిస్+రూపంబునన్= స్పష్టమైన - అనగా మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్న జ్యోతిస్స్వరూపంతో; ఎగసి= ఎగిరిపోయి; పరమస్థానంబునకున్= మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన స్థానానికి, అనగా బ్రహ్మలోకానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్+తేజోమూర్తిన్= ఆ తేజస్స్వరూపాన్ని; ఏను= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నేను (సంజయుడు); కంటిన్= చూచాను; కృష్ణ+అర్జున ధర్మనందన, కృపాచార్యులునున్= కృష్ణుడు, అర్జునుడు, ధర్మరాజు, కృపాచార్యులు (వీరందరు); కనిరి= చూచారు; తక్కటి మానవులు= మిగిలిన వీరులు; కానరు= చూడలేదు; సురలు= దేవతలు; చూచి= (ఆ తేజోదృశ్యాన్ని)దర్శించి; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; పొదలిరి= ఉబ్బిపోయారు; అట్లు= ఆ విధంగా; అడరిన+ఆ ద్రుపదనందనుండు= విజృంభించిన ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు (ఆ ద్రోణాచార్యుడు న్యస్తశస్త్రుండై ఉండటమే తన కనువైన సమయంగా భావించి సంహరించటానికి సిద్ధపడిన వాడు ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు అని భావం).

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు. ఖడ్గం చేబూని కాలినడకతో ద్రోణాచార్యుని సమీపించగానే, దానిని చూచి ఉభయ పక్షాల సైనికులందరూ హాహాకారాలు చేశారు. అంతలోనే ద్రోణాచార్యుడు యోగాన్ని ఆశ్రయించి శరీర త్యాగం చేసి జ్యోతిస్స్వరూపంతో ఆకాశానికి ఎగసి పరమస్థానానికి అనగా బ్రహ్మలోకానికి వెళ్ళిపోయాడు. అత డట్లా జ్యోతిస్సు రూపంలో వెలుగుతూ ఉత్తమ లోకానికి వెళ్ళటం - కేవలం నేను (సంజయుడు), కృష్ణుడు, అర్జునుడు, ధర్మరాజు, కృపాచార్యుడు - అనే అయిదుగురం మాత్రమే చూచాము. తక్కినవారు చూడలేదు. అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో చెప్పాడు. దేవతలు అదిచూచి సంతోషంతో ఉబ్బిపోయారు. ఆ విధంగా విజృంభించిన ధృష్టద్యుమ్నుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధృష్టద్యుమ్నుండు మృతుండైన ద్రోణుని కంఠంబు దునుముట (సం. 7-165-47)

చ. **అరదముపైకి దాఁటి కుపితాత్మత ద్రోణుశవంబు కేశముల్**
గరమున బె ట్టమర్చికొని ఖడ్గహతిన్ మెడ ద్రుంచివైచె స
త్వరముగ మాను మాను మను వాక్యముతో నరుఁడేగఁ, దప్పు సు
మ్మర యని ధర్మజుండు దివి ముట్టు నెలుంగున బి ట్టదల్పఁగన్. **324**

ప్రతిపదార్థం: అరదముపైకిన్= రథంపైకి; దాఁటి= లంఘించి; కుపిత+ఆత్మతన్= క్రోధంతో నిండిన ఆకారంతో; ద్రోణు శవంబు కేశముల్= ద్రోణాచార్యుడి కళేబరం యొక్క వెంట్రుకలను (ఆ ద్రోణుడి శరీరం నిర్జీవమై ఉన్న సంగతి ధృష్టద్యుమ్నుడికి తెలియదు - తెలియక ద్రోణుడిని వధిస్తున్నా ననే మోహంలో పడ్డాడు ధృష్టద్యుమ్నుడు - ఈ విషయం మూలంలో **శ్లో॥ బ్రహ్మ లోక గతే ద్రోణే ధృష్టద్యుమ్నే చ మోహితే!** అని చెప్పబడింది); కరమునన్= చేతిలో; బెట్టు+అమర్చికొని= గట్టిగా పట్టుకొని; ఖడ్గహతిన్= కత్తివ్రేటుతో; మెడన్= కంఠాన్ని (నరికి వేయటానికి ఉద్యుక్తుడవుతూ ఉండగా); మాను మానుము= (నాయనా ధృష్టద్యుమ్నా!); మానివేయుము; అనువాక్యముతోన్= అని పలుకుతూ; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఏఁగన్= వెళ్ళగా; (మరియు); తప్పు సుమ్మర!+అని= అరే (ధృష్టద్యుమ్నా!) తప్పు సుమా! అని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; దివిముట్టు+ఎలుంగునన్= ఆకాశాన్నంటే కంఠస్వరంతో; బిట్టు= గట్టిగా; అదల్పఁగన్= గద్దిస్తూ ఉండగా; (దీనిని కూడా పట్టించుకోక); సత్వరముగన్= తొందరగా; త్రుంచివైచెన్= తెగనరికి వేశాడు.

తాత్పర్యం: కోపాతిశయంతో రథంపైకి లంఘించి. ద్రోణుడి కళేబరంయొక్క తలవెంట్రుకలను చేతితో పట్టుకొని, (ఆ ద్రోణుడి శరీరం నిర్జీవం అనే విషయం అతడికి తెలియదు) తల నరికివేయటానికి కత్తి ఎత్తుతూ ఉండగా అర్జునుడు పరుగుతీస్తూ 'ఆ పని కూడదు - మానివేయుము' అని అంటూనే ఉన్నా, ధర్మరాజు 'అది తప్పు కూడదు అని ఆకాశాన్నంటే కంఠస్వరంతో గట్టిగా గద్దిస్తూఉన్నా ధృష్టద్యుమ్నుడు వెంటనే ఆ ద్రోణుడి తలను తెగనరికి వేశాడు.

వ. **ఇత్తెఱంగునం దునిమి యతం డయ్యట్టయుం దలయును ధరణీతల గతంబు సేసె; నిట్లు శతవృద్ధుం డగు నయ్యస్త్ర గురుండు నీ దుర్మంత్రంబునఁ ద్రుంగిపోయినం బొంగి పాండవానీకంబు పైకొని తఱిమిన మన మొనలు వెఱచఱచి కనుకనిం బఱచెం; బఱచిన మనంబు గలంగి యప్పుడు నీ కొడుకు లేట మొగంబులు వడు దొరలతోడం గూడఁ దిరుగ నట్టియెడ దుర్యోధన దుశ్శాసన కృప కర్ణ కృతవర్మ మద్రేశ్వరుల మాతంగంబులం దురంగంబుల ముందఱ పెట్టికొని 'కటకటా!' యనుచు 'నింత పుట్టునే?' యనుచు 'నింక నేమి గల;' దనుచు 'నెట్లు సేయంగల వారు?' మనుచు 'నేది దుది?' యనుచు మరలి మరలి చూచుచుం జనుచుండఁ దక్కిన యలంతి మానుసు లెల్లను దలచీర వాటించు తలంపు లేక యొండొరుల నిలు నిలు మని పలుకుచుం గాలు నిలువక పలుదిక్కులకుం బాఱి రత్తఱి నశ్వత్థామ మున్నొక్కకెలనం గయ్యంబు సేయుచుండి నీసేన య ట్లగుటఁ గనుంగొని యక్కురుపతి కడకుం జని యతని కి ట్లనియె.** **325**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; తునిమి= ఖండించి; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; ఆ+అట్టయున్= మొండెం; తలయును= తలను; ధరణీతలగతంబు= భూతలాన్ని పొందినదిగా; చేసెన్= చేశాడు; తలను ఖండించి (మొండెం, తల ఈ రెండూ భూమిపై పడగొట్టాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శతవృద్ధుండు+అగు= నూరేండ్లు సమీపిస్తున్న ముదుసలిఅయిన (ద్రోణాచార్యుడు 85 సంవత్సరాల వాడని మూలంలో ఉన్నది. **శ్లో॥ ఆకర్ణ పలితః శ్యామో వయసాశీతి పంచకః త్వత్కృతే 'వ్యచరత్ సంఖ్యే స తు షోడశవర్షవత్ ॥ ద్రోణ 192/64)'** అతివృద్ధుండు అనే పాఠాంతరం మూలవిధేయంగా ఉన్నది); ఆ+అస్త్రగురుండు= అస్త్రవిద్యాగురువైన ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నీ దుర్మంత్రంబునన్= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ దుష్టమైన ఆలోచన వలన; త్రుంగిపోయినన్= రాలిపోగా; పొంగి= ఉప్పొంగి; పాండవ+అనీకంబు= పాండవుల సైన్యం; పైకొని= పైబడి; తఱిమినన్= తరుమగా; మన మొనలు= మన (కౌరవ) సైన్యాలు; వెఱచఱచి= భయపడి; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పఱచెన్= పారిపోయారు; పఱచినన్= పారిపోగానే; మనంబు= మనస్సు; కలంగి= కలతచెంది; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నీ కొడుకులు= నీ కుమారులు అనగా కౌరవులు; లేట మొగంబులు+పడు= పెడమొగం పెట్టుకొని, పరాఙ్ముఖులై పారిపోతున్న; దొరల తోడన్+కూడన్= రాజులతోపాటు; తిరుగన్= వెనుతిరుగుతూ ఉంటే (ద్రోణ మరణంతో కౌరవవీరులందరు నిరుత్సాహంతో పారిపోయారని (సంస్కృత మూలం ద్రోణ - 193వ అధ్యాయంలో విపులంగా ఉన్నది); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; దుర్యోధన, దుశ్శాసన, కృప, కర్ణ, కృతవర్మ, మద్రేశ్వరులు= దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు, కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, శకుని - వీరందరు; మాతంగంబులన్= ఏనుగులను; తురంగంబులన్= అశ్వాలను; ముందఱ+పెట్టుకొని= ముందుంచుకొని; కటకటా!+అనుచున్= అకటా! అని అంటూ; ఇంత పుట్టునే+అనుచున్= ఇంత జరుగుతుందా? అని అనుకుంటూ; ఇంకన్+ఏమి+కలదు?+అనుచున్= (ఇంత జరిగినాక) ఇంక ఏమి ఉంటుంది? - అని అంటూ; ఎట్లు+చేయన్+కలవారము?+అనుచున్= ఎట్లా చేస్తాం? అని అంటూ; ఏది తుది?+అనుచున్= ఇక దీనికి చివర ఏది? అని అంటూ; మరలి+మరలి+మాటి మాటికి వెనుకకు తిరిగి; చూచుచున్= చూస్తూ; చనుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతూ ఉండగా;

తక్కిన+అలంతి మానుసులు+ఎల్లన్= మిగిలిన కొద్దిపాటి మనుష్యులందరు; తలచీర+పాటించు తలంపులేక= తలపాగ చుట్టుకొనటానికి ఇచ్ఛ లేక (తలపాగ విడిపోయినా సరిచేసుకొనటానికి తీరికలేక); ఒండొరులన్= పరస్పరం (ఒకరు మరొకరితో); నిలునిలుము+అని= ఆగుము ఆగుము అని; పలుకుచున్= అంటూ; కాలు నిలువక= పాదం ఆనక (నిలబడే ఓపిక లేక); పలు దిక్కులకున్= నానా దిశలకు; పాఱిరి= (భయంతో) పారిపోయారు; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; అశ్వత్థామ= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; మున్ను= ముందు; ఒక్కకెలనన్= ఒకవైపు; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయుచున్+ఉండి= చేస్తూ ఉండి; నీ సేన= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ సైన్యం; అట్లు+అగుటన్= ఆ విధంగా కావటాన్ని - అట్లా భయభ్రాంతమై పారిపోవటాన్ని; ఆ+కురుపతి కడకున్+చని= ఆ కురురాజు - అనగా దుర్యోధనుడి దగ్గరకు వెళ్ళి; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తలనరికి ఆ తల, ఆ మొండెం రెంటిని భూమిమీదికి విసరివేశాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ యొక్క చెడు ఆలోచన ఫలితంగా, అందరికీ అస్త్రవిద్యను నేర్పిన ఆ గురువు నూరేండ్ల పండుముసలి తెగిపడిపోగా, పాండవుల సైన్యాలు సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయాయి, మన సైన్యాలపై విజృంభించాయి. దానికి మన సైన్యాలు భయపడి, దిక్కుతోచక పరుగెత్తాయి. ఆ విధంగా పరుగెత్తగా. నీ కొడుకులు కలతచెందిన మనస్సుతో పెడమొగం పెట్టుకొని పారిపోతున్న రాజులతో పాటు వెనుదిరిగి వెళ్ళుతూ ఉండగా మన దుర్యోధన, దుశ్శాసన, కృప, కర్ణ, కృతవర్మ, శల్యుల గజాశ్వాది సైన్యాలను ముందర పెట్టుకొని, 'అయ్యో! మన కింకా ఏం మిగిలింది?' ఇట్లా జరుగుతుం దని అనుకొనలేదు' 'ఇక మనం ఏదైనా చేస్తామన్నా ఏం చేయజాలుతాము?' 'దీనికి ఏమైనా పరిష్కారముందా?' - అని అనుకొంటూ వెనుకకు తిరిగి తిరిగి చూస్తూ వెళ్ళుతూ ఉండగా, తక్కిన సామాన్య సైనికులందరూ 'ఒరేయి ఆగరా నేను వస్తున్నా'నని ముందర పోయే వారిని పిలుస్తూ, తలపాగా కూడ సవరించుకోకుండ పలుదిక్కులకు పరుగెత్తారు. ఆ సమయంలో అశ్వత్థామ ఒక వైపు యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాడు. ఇట్లా కురుసైన్యాలు పారిపోవటం గమనించాడు. కురురాజు దుర్యోధనుడి దగ్గరికి వెళ్ళి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'బలము లిది యేమి నలుగడఁ బాఱఁ జొచ్చె? । కర్ణ కృప ముఖ్యు లేటికిఁ గలఁగి లేట
మొగము వడి? రేల నీవును మున్నువోలె । నిలువరింపంగఁ దగియెడు నిలుపు లేవ?' 326

ప్రతిపదార్థం: బలములు= సైన్యాలు; నలుగడన్= నాలుగువైపులకు; పాఱన్+చొచ్చెన్= పారిపోవటానికి ప్రయత్నించాయి; ఇది+ఏమి?= ఇదేమి?-ఎందుకు?; కర్ణ కృప ముఖ్యులు= కర్ణుడు కృపాచార్యుడు మొదలైనవారు; ఏటికిన్= ఎందుకు?;కలఁగి= కలతజెంది; లేటమొగము+పడిరి?= పరాఙ్ముఖులైనారు?; నీవును= ఓ దుర్యోధనా! నీవుకూడ; మున్ను+పోలెన్= మునుపటివలె; నిలువరింపగన్+తగియెడు= ఆపజాలినట్టి; నిలుపు= స్థైర్యం; లేవు+అ= లేనివాడవా?; ఏల?= ఎందుకని? (ఎందుకు నిలుపటం లేదు?).

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! మన సైన్యాలు నాలుగు వైపులకు ఎందుకు పారిపోతున్నాయి. కర్ణుడు, కృపాచార్యుడు మొదలైన ప్రముఖులు ఎందుకు కలతచెంది బాధతో పరాఙ్ముఖులై వెనుదిరుగుతున్నారు. నీవు కూడా మునుపటివలె లే వేమి? వీరందరిని ఆపగలిగే ఆ మునుపటి శక్తి నీలో కొరవడిందా? ఎందుకు? చెప్పుము.'

వ. అని యడిగిన నతం డతనిమొగంబు సూచి యాచార్యు తెగుట సెప్పంబోయి డగ్గుత్తికవడి యూరకుండె;
శారద్వతుండు వెలువెలం బాఱుచు నెట్టకేలకు నెలుంగు దెచ్చికొని. 327

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; అడిగినన్= అడుగుతూ ఉండగా; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; అతని మొగంబు= ఆ అశ్వత్థామ ముఖం; చూచి; ఆచార్యు తెగుట+చెప్పన్+పోయి= ద్రోణాచార్యుడి వధను గూర్చి చెప్పటానికి పూనుకొని; డగ్గుత్తిక+పడి= చెప్పటానికి నోరురాక, కంఠం గద్గదస్వరాన్ని పొందగా; ఊరక+ఉండెన్= మౌనంగా ఉండిపోయాడు; శారద్వతుండు= కృపాచార్యులు; వెలువెలన్+పాఱుచున్= వెలవెలబోతూ - తన ముఖం కళావిహీనం అయిపోతూ ఉండగా; ఎట్టకున్+ఏలకున్= ఎంతో కష్టంగా, ఎలుంగు+తెచ్చికొని= కంఠధ్వనిని సవరించుకొని. (ఇట్లా అన్నాడు)

తాత్పర్యం: అని అడుగగా దుర్యోధనుడు, అశ్వత్థామ ముఖం చూస్తూ ద్రోణుడి వధ విషయం చెప్పబోయి తండ్రి కంఠం గాద్గదికమై నోటమాట రాక మౌనంగా ఉండిపోయాడు. కృపాచార్యుడు వెలవెలబారిన ముఖంతో ఎట్లాగో కంఠస్వరాన్ని కుదుటపరచుకొని

సీ. 'పాంచాల పాండవ ప్రముఖ సైన్యంబుల । ద్రోణుండు బలువిడిఁ ద్రుంచుటయును,
నుక్కఱి పాండవు లొక్కచోటికి వచ్చి । నిలువరింపఁగ, లేక తలఁకుటయును,
వాయుతనూజుఁ 'డశ్వత్థామ సచ్చెఁ జు' । మ్మని కుంభజునితోడ నాడుటయును,
నమ్మాట గొనక ధర్మాత్మజు నవ్వార్త । యాచార్యుఁ డేర్పడ నడుగుటయును
తే. భీముచేత నశ్వత్థామనామ గజము । మున్ను చచ్చుట కతమున న న్నరాధి
పతియు నది నెపముగ నట్ల పలుకఁ, జాల । నడలి యతఁ డాయుధంబులు విడుచుటయును. 328

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; పాంచాల పాండవ ప్రముఖ సైన్యంబులన్= పాంచాలసైన్యాలు, పాండవసైన్యాలు- ఈ మొదలైన సైన్యాలను; బలువిడిన్= వేగంగా; త్రుంచుటయును= ఖండించివేయటం; పాండవులు= పాండవవీరులు; ఉక్కు+అఱి= పొగరు తగ్గి; ఒక్క చోటికిన్= (అందరు) ఒకే చోటికి అనగా ద్రోణాచార్యుడు యుద్ధం చేసే చోటికి; వచ్చి= ఏకమై వచ్చి కూడ; నిలువరింపఁగన్+లేక= అడ్డుకొనలేక; తలఁకుటయును= తొలగిపోవటం; వాయు తనూజుఁడు= వాయునందనుడైన భీముడు; అశ్వత్థామ+చచ్చెన్+చుమ్ము+అని= అశ్వత్థామ మరణించాడు సుమా అని; కుంభజుని తోడన్= ద్రోణాచార్యుడితో; ఆడుటయును= చెప్పటం; ఆ+మాట= ఆ భీముడి మాటను; కొనక= నమ్మక; ధర్మాత్మజున్= ధర్మరాజును; ఆ+వార్త= ఆ అశ్వత్థామ మరణవార్త; ఆచార్యుఁడు= ద్రోణాచార్యులు; ఏర్పడన్= తేటతెల్లం కావటానికి; అడుగుటయును= అడుగటం (అశ్వత్థామ మరణవార్త భీముడు చెప్పిన మాత్రాన నమ్మక దానిని గూర్చి నిజం తెలియటానికి ఆచార్యుడు ధర్మరాజును అడిగాడని భావం); భీము చేతన్= భీమసేనుడి చేత; అశ్వత్థామ నామగజము= అశ్వత్థామ అనే పేరుగల ఏనుగు; మున్ను= అంతకుముందే; చచ్చుట కతమునన్= మరణించటం కారణాన (భీముడు, అశ్వత్థామ అనే గజాన్ని అంతకుముందు సంహరించాడు కాబట్టి); ఆ+నరాధిపతియున్= ఆ ధర్మరాజుకూడ; అది నెపము+కన్= ఆ అశ్వత్థామ అనే గజం మరణించటం మిష కాగా; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే అనగా ఔను అశ్వత్థామ మరణించెనని; పలుకన్= చెప్పగానే; చాలన్= మిక్కిలి; అడలి= (ఆ దుఃఖాన్ని తట్టుకొనలేక) చలించిపోయి; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలను; విడుచుటయును= విసర్జన చేయటం.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పాంచాల పాండవ ప్రముఖ సైన్యాలను త్రుటిలో పెద్ద మొత్తంలో అంతమొందించాడు. అది చూచి పాండవ వీరుల పొగరు అణిగిపోగా వారందరు విడివిడిగా కాక ఏకమై ద్రోణుడితో పోరుకు దిగికూడా ఆ ద్రోణుడి ధాటిని అడ్డుకొనలేక తొలగిపోయారు. అప్పుడు భీముడు 'అశ్వత్థామ చచ్చెన్' అని ద్రోణుడితో అన్నాడు. ఆ భీముడి మాటను నమ్మక ద్రోణాచార్యుడు ధర్మరాజుతో 'అశ్వత్థామ చచ్చెనా?' అని ప్రశ్నించాడు. భీముడు అంతకుముందు అశ్వత్థామ అనే పేరుగల ఏనుగును సంహరించాడు కాబట్టి ధర్మరాజు ఆ మిషతో అశ్వత్థామ చావటం యథార్థమని ద్రోణాచార్యుడికి తోచే విధంగా సమాధానం చెప్పాడు. దీనితో కొడుకు మరణవార్త నిజమని నమ్మి ద్రోణాచార్యుడు ఆ దుఃఖానికి తట్టుకొనలేక ఆయుధాలు వదలివేశాడు.

వ. అప్పుడు. 329

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. గురుఁ డమలయోగనిష్ఠం । దిరమై యుండంగ వచ్చి, ధృష్టద్యుమ్నుం
డరదముమీఁది కెగసి త । చ్ఛిరోజములు పట్టికొని యసిం దునుముటయున్. 330

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ఆచార్యుడు - ద్రోణుడు; అమల యోగనిష్ఠన్= నిర్మలమైన యోగనిష్ఠలో; తిరము+ఇ= స్థిరుడై; ఉండంగన్= ఉంటూ ఉండగా; వచ్చి= సమీపానికి వచ్చి; ధృష్టద్యుమ్నుండు; అరదము మీఁదికిన్= ఆచార్యుల రథంపైకి; ఎగసి= కుప్పించి; తద్+శిరోజములు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి వెంట్రుకలు; పట్టికొని= చేత తీసికొని; అసిన్= కత్తితో; తునుముటయున్= నరికివేయటం.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు నిర్మలమైన యోగనిష్ఠలో స్థిరంగా ఉండగా, ధృష్టద్యుమ్నుడు రథం మీదికి ఎగిరి వచ్చి, ద్రోణాచార్యుడి తల వెంట్రుకలను చేతితో పట్టుకొని, కత్తితో తలను నరికివేశాడు.

వ. చెప్పి యప్పుడు ధర్మనందన ధనంజయులు వారింప నతం డుడుగక యట్లు సేసె ననియు నెఱింగించి, యట్లు భారద్వాజుండు పడిన బలంబులు విఱిగె; నేమును నిరుత్సాహుల మయితి; మేనుంగు పేరి నెపంబుగా నట్టి మాట పుట్టుట కృష్ణకృతం బయిన కపటోపాయంబుగానోపు; నని యంతయు నేర్పడం బలికె ననుటయు ధృతరాష్ట్రుండు సంజయుదిక్కు మొగంబై. 331

ప్రతిపదార్థం: చెప్పి= (ద్రోణవధ జరిగిన తీరును) తెలియజేసి (మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మనందన ధనంజయులు= ధర్మరాజు అర్జునుడు; వారింపన్= కూడదని నివారిస్తూ ఉండగానే; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; ఉడుగక= ఆగక; అట్లు= ఆ విధంగా - అనగా ద్రోణ శిరఃఖండనం; చేసెన్= చేశాడు; అనియున్= అని కూడా; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; భారద్వాజుండు= ద్రోణాచార్యులు; పడినన్= పడిపోగా - అనగా మరణించగా; బలంబులు= (మన) సైన్యాలు; విఱిగెన్= చెదరిపోయాయి; ఏమును= మేముకూడ; నిరుత్సాహులము= ఉత్సాహం లేనివారం; అయితిమి= అయ్యాము; ఏనుంగు పేరి నెపంబుగాన్= అశ్వత్థామ అనే గజం పేరు మిష కాగా; అట్టిమాట= ఆ మాట - అనగా 'అశ్వత్థామ సచ్చె' అనే మాట;పుట్టుట=

పుట్టటం; కృష్ణకృతంబు+అయిన= కృష్ణుడిచే చేయబడిన; కపట+ఉపాయంబు= కపటంతో కూడిన ఎత్తుగడ; కాన్+ఓపున్= కావచ్చు; అని= ఇట్లా; అంతయున్= సర్వం; ఏర్పడన్= విశదమయ్యేటట్లు; పలికెన్= పలికాడు; అనుటయున్= అనగానే, అనగా సంజయుడు చెప్పగానే; ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయు దిక్కుమొగంబు+ఐ= సంజయుడి వైపు తిరిగి - సంజయుడికి అభిముఖుడై.

తాత్పర్యం: అప్పుడా ధర్మరాజు, అర్జునుడు వద్దనిచెప్పినా, అతడు వినక ఆ విధంగా చేశాడు. అట్లా ద్రోణాచార్యులు కూలిపోగానే సైన్యాలు భయభ్రాంతములై నలువైపుల చెదరిపోయాయి. మేము కూడా ఉత్సాహం లేక ఇట్లా అయిపోయాము. అశ్వత్థామ అనే ఏనుగు చావటం మిషగా 'అశ్వత్థామ చచ్చెను' అనే పుకారు పుట్టించటం కృష్ణుని కుతంత్రం కావచ్చును. అని అంతా స్పష్టంగా చెప్పాడు-అని సంజయుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్ర మహారాజు సంజయుడివైపు తిరిగి (ఇట్లా ప్రశ్నించాడు).

మ. 'వరదివ్యాస్త్రవిదుండు బాహుఘనుఁ డశ్వత్థామ శ్రీరాముతో
సరిసేయం దగువాఁడు దండ్రితల పాంచాలాత్మజుం డట్లు ని
ష్ఠురుఁ డై పట్టె ననంగఁ ద్రుంచె నన వించున్ వారితోఁ గూడ నా
తురుఁ డై పోయెనొ? పోక నిల్చియలుకన్ దోర్దర్పముం జూపెనో? 332

ప్రతిపదార్థం: అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామ; వరదివ్య+అస్త్రవిదుండు= శ్రేష్ఠములైన దివ్యాస్త్రాలు తెలిసినవాడు; బాహుఘనుఁడు= బాహుబలంలో గట్టివాడు (కాబట్టి); శ్రీరాముతో సరి+చేయన్+తగువాఁడు= ఆ శ్రీరామచంద్రుడితో పోల్చదగినవాడు (అట్టి అశ్వత్థామ); తండ్రి తల= (తన) తండ్రి ద్రోణాచార్యుడి తలను; పాంచాల+ఆత్మజుండు= ద్రుపదుడి కుమారుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; నిష్ఠురుఁడు+ఐ= కఠినుడై - అనగా కర్కశ స్వభావం కలవాడై; పట్టెన్+అనంగన్= (తల వెంట్రుకలను) పట్టాడు అనగా; (మరియు) త్రుంచెన్+అనన్= (తల) నరికివేశాడు అని అంటూ ఉంటే; వించున్= వింటూ; వారితోన్+కూడన్= ఆ దుర్యోధనాదులతో కూడా; ఆతురుఁడు+ఐ= సంతాపం కలవాడై; పోయెనొ?= పోయాడో?; పోక= దుఃఖపరవశుడై పోక; నిల్చి= స్థిరుడై ఉండి; అలుకన్= క్రోధంతో; దోర్దర్పమున్= భుజగర్వాన్ని; చూపెనో?= చూపాడా?

తాత్పర్యం: 'సంజయా! అశ్వత్థామ దివ్యాస్త్రాలన్నీ తెలిసినవాడు, గొప్పబాహుబలం కలవాడు. శ్రీరాముడితో సరిపోల్చదగినవాడు. అట్టి అశ్వత్థామ, ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు తన తండ్రి తలవెంట్రుకలు పట్టి అంత నిర్దయగా గుంజాడంటే, అంతేకాక ఆ తండ్రి తలను ఖడ్గంతో నరికివేశాడంటే వింటూ ఆ దుర్యోధనాదులతోపాటు దుఃఖిస్తూ ఊరకే ఉన్నాడా? లేదా క్రోధోద్రిక్తుడై విజృంభించి శత్రువులపై భుజబలదర్పాన్ని ఏమైనా చూపాడా? చెప్పుము.

క. తను నాధృష్టద్యుమ్నుం । దునుముటకై కోరి కనియె ద్రోణుఁడు పరమా
స్త్ర నిరూఢి పరశురాముఁ డ । తని కిచ్చిన యంతవట్టు దన కతఁ డిచ్చెన్. 333

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= తండ్రి ద్రోణాచార్యుడు; తనున్= తనను అనగా అశ్వత్థామను; ఆ ధృష్టద్యుమ్నున్= తన తండ్రి మరణానికి అవతరించిన ఆ ద్రుపద పుత్రుడిని ధృష్టద్యుమ్నుడిని; తునుముటకై= సంహరించటానికి; కోరి= ఇష్టపడి - ప్రత్యేకించి; కనియెన్= కన్నాడు (మరియు); అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడికి; పరశురాముఁడు= అతడి గురువగు పరశురాముడు; ఇచ్చిన+అంత+పట్టు= ఇచ్చినదంతా - నేర్పినదంతా అని భావం; అస్త్రనిరూఢిన్= అస్త్రాలను (ప్రయోగోపసంహారాలతో) నిర్వహించే

సామర్థ్యాన్ని; అతఁడు= ఆ(తన తండ్రి) ద్రోణాచార్యుడు; తనకున్= తనకు అనగా అశ్వత్థామకు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు - నేర్పాడు అని భావం.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అశ్వత్థామను ధృష్టద్యుమ్నుడి వధ నిమిత్తం కని, తాను తన గురువు పరశురాముడి దగ్గర నేర్చుకొనిన అస్త్రవిద్యనంతా అతడికి నూరిపోశాడు.

వ. **అట్టి జనకు నా ద్రుపదనందనుం డట్లు సేసిన నక్కొడు కెట్లు సేసెనో వినవలతుం జెప్పు మనవుడు నమ్మహీపతి కతఁ డి ట్లనియె.** **334**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి జనకున్= అటువంటి తండ్రిని; ఆ ద్రుపదనందనుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; అట్లు= ఆ విధంగా - అనగా కేశాకర్షణం చేసి తల నరకటం; చేసినన్= చేయగా; ఆ+కొడుకు= ఆ ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేసెనో= చేశాడో; వినన్= వినటానికి; వలతున్= కోరుతున్నాను; చెప్పుము; అనవుడున్= అనగానే; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; అతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అటువంటి తన తండ్రి ద్రోణాచార్యుడి తలను ధృష్టద్యుమ్నుడు ఆ విధంగా నరికి వేశాడని తెలిసిన ఆ ద్రోణాచార్యుల కుమారుడు అశ్వత్థామ ఏం చేశాడో వినవలెనని ఉన్నది చెప్పుము. అని అనగానే సంజయుడు ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

తే. **కృపుని పలుకులు విని దట్టకెంపు గదురు । గన్నుఁగవ నశ్రుజలములు గ్రమ్ముదేరఁ**
బాణితలమున నొత్తి యా ద్రోణతనయుఁ । డిట్టు లనుఁ దగఁ గౌరవాధీశుతోడ. **335**

ప్రతిపదార్థం: కృపుని పలుకులు= కృపాచార్యుడి మాటలు; విని; దట్టకెంపు గదురు+కన్ను+కవన్= మిక్కిలి ఎరుపువన్నె అతిశయించిన కన్నుల జంటలో; అశ్రుజలములు= కన్నీళ్ళు; క్రమ్ముదేరన్= పైకి ఉబికి రాగా; పాణితలమునన్= అరచేతితో; ఒత్తి= ఒత్తుకొని; ఆ ద్రోణతనయుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; కౌరవ+అధీశుతోడన్= కౌరవరాజు దుర్యోధనుడితో; తగన్= తగినవిధంగా; ఇట్టులు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడి మాటలు వినగానే ఎరుపెక్కిన అశ్వత్థామ రెండు కన్నులలో కన్నీళ్ళు గిర్రున తిరిగాయి. అయినా దుఃఖాన్ని ఆపుకొని, కన్నీళ్ళను చేతితో తుడుచుకొని, దుర్యోధనుడితో సమయోచితంగా ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. **'చావులు లేవె యెందు? ననిఁ జచ్చుట యొప్పదె? యిట్లు లోకసం**
భావితు న మ్మహాత్ముఁ దల వట్టె నొకండను వాఁడి మాట య
మ్మై వడి దాఁకి చిత్తమున కార్తి యొనర్ప సహింపరాదు గా
కే విన నున్కి వాఁ డెఱుఁగఁడే? నను నిమ్మెయి భంగపెట్టునే? **336**

ప్రతిపదార్థం: (ఓ దుర్యోధనా!) చావులు= మరణాలు; ఎందున్= ఎక్కడైనా; లేవు+ఎ?= ఉండవా? (మరణాలు తప్పవని భావం); అనిన్= యుద్ధంలో; చచ్చుట= మరణించటం; ఒప్పదు+ఎ?= శోభించదా? (యుద్ధంలో మరణం కీర్తికరమే కాబట్టి వీరులకు తగి ఉండుటచేత ఒప్పుతుందని భావం). (కాని ఈ మా తండ్రి మరణం నాకు దుఃఖహేతువు కావటానికి కారణ మేమంటే?); అట్లు= ఆ విధంగా; లోకసంభావితున్= లోకులచేత పూజించబడినట్టి; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహానుభావుడైన మా తండ్రిని; ఒకండు= ఒకడు; (పేరు తలచుకొనటం కూడ పాపహేతువు కాబట్టి పేరు ఇక్కడ ఉదాహరింపబడలేదు 'కథాపి ఖలు పాపా

నామలమశ్రేయసే యతః' - ఆర్యోక్తి); తల పట్టెన్= తలవెంట్రుకలు పట్టుకొన్నాడు; అను వాఁడిమాట= అనే తీవ్రమైన పలుకు; అమ్ము+ఐ= బాణమై; వడిన్= వేగంగా; తాఁకి= తగిలి; చిత్తమునకున్= మనస్సునకు; ఆర్తి= బాధ; ఒనర్పన్= కలుగజేయగా; సహింపరాదు+కాక= ఓర్వరాకుండా ఉంటే ఉండుగాక; ఏన్= నేను; వినన్+ఉన్కి= వినగలుగుటను; వాఁడు= ఆ వ్యక్తి (ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు); ఎఱుఁగడే?= తెలియకుండా ఉన్నాడా?; ననున్= నన్ను; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; భంగపెట్టునే= భంగపరుస్తాడా? - అవమానిస్తాడా!

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! ఎక్కడా మరణాలులేవా? యుద్ధంలో మరణించటం తగదా? (ఇవి సహజాలే) ఈ విధంగా లోకపూజ్యుడైన ఆ మహాత్ముడిని తలపట్టి ఈడ్చాడనే క్రూరమైన మాట వాడిబాణమై వేగంగా మనస్సును తాకి బాధకలిగిస్తే సహించటం సాధ్యం కాదు సరే, నేను వింటానని వాడికి తెలియదా? నన్ను ఈ విధంగా అవమానిస్తాడా?

క. **నా దివ్యాస్త్రంబులు బా । హాదర్పము నింకఁ గాల్పనా? గురుఁ డాజిం**
దా దిక్కుమాలి పగతుని । చే దైన్యముఁ బొందె నటె! యిసీ! యే మందున్? **337**

ప్రతిపదార్థం: నా దివ్య+అస్త్రంబులు= నా యొక్క దివ్యములైన బ్రాహ్మము మొదలైన అస్త్రాలు; బాహాదర్పము= భుజగర్వం; ఇంకన్= ఇక; కాల్పనా?= దహించి వేయటానికా? - నిష్ప్రయోజన మి దంతా (ఎందుకంటే); గురుఁడు= మా+తండ్రి; ఆజిన్= యుద్ధంలో; తాన్= తాను; దిక్కుమాలి= రక్షణ కోల్పోయి; పగతునిచేన్= శత్రువుచేత; దైన్యమున్= దీనదశను; పొందెన్+అట+ఎ?= పొందాడు కదా!; ఇసీ= ఎంత రోత?; ఏమి+అందున్?= (దీనిని గూర్చి) ఏమనాలి? (ఇది ఎంత అవమానకర విషయమో! అనటానికి మాటలులేవు.)

తాత్పర్యం: నా దివ్యాస్త్రాలు, భుజగర్వం ఇంకెందుకు? కాల్చి వేయటానికా? మా తండ్రి ఏ దిక్కులేక యుద్ధంలో శత్రువు చేతిలో దీనంగా మృతిచెందాడా! ఛీ! ఇంకేమి అనగలను?

క. **దీనికి మూలము ధర్మజుఁ । డా నిక్కము గల్గు రాజు నని దండితుఁగా**
నే నెట్లు సేసి పుత్తునొ । కో! నా చిత్తము కలంకయును నెవ్వగయున్. **338**

ప్రతిపదార్థం: దీనికిన్= దీనికంతటికి; మూలము= కారణభూతుడు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు - ఇదంతా ధర్మరాజువలననే జరిగింది; ఆ నిక్కము= ఆ సత్యం - అనగా కపటపూర్వక సత్యం; కల్గు= కలిగిఉన్న; రాజున్= రాజును అనగా ఆ ధర్మరాజును; అనిన్= యుద్ధంలో; దండితున్ కాన్= దండించబడేవాడినిగా; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేసి= చేసి; ఏన్= నేను; నా చిత్తము కలంకయును= నా మనస్సులోని క్షోభాన్ని; నెఱ+వగయున్= గొప్ప బాధను; పుత్తును+ఒకో!= పోగొట్టుకుంటానో!. (నా మనస్సులోని సంక్షోభం ఈ దుఃఖం పోవాలంటే ధర్మరాజును దండించక తప్పదు - అ దెట్లా?).

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! దీని కంతటికీ కారణం ఆ ధర్మరాజే. ఆ కపట సత్యాన్ని కలిగి ఉన్న రాజును యుద్ధంలో ఏ విధంగా దండించి నా మానసిక సంక్షోభాన్ని, దుఃఖాన్ని తొలగించుకొంటానో!

ఆ. **పుత్త్రుఁ గనుట యెల్ల శత్రునిచేఁ దల । వట్టి తాను దునుమఁబడుట కయ్యె**
నస్త్రగురున; కింక నన నేమి గలదు? నా । యిచ్చుబాస కౌరవేంద్ర! వినుము. **339**

ప్రతిపదార్థం: అస్త్రగురునకున్= అస్త్రవిద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడికి; పుత్రున్+కనుట+ఎల్లన్= కొడుకును (నన్ను) కనటం అంతా; శత్రునిచేన్= శత్రువు చేత; తాను= తండ్రి అయిన తాను; తల+పట్టి తునుమఁబడుటకున్= తలను పట్టుకొని సంహరింపబడటానికి; అయ్యెన్= అయింది; అనన్= చెప్పటానికి; ఇంకన్= ఇంతకంటె ఎక్కువ; ఏమి+కలదు?= ఏమున్నది? (ఏమీలేదని భావం); ఓ కౌరవేంద్ర!= ఓ కురురాజా దుర్యోధనా!; నా+ఇచ్చు బాస= నేనిస్తూ ఉన్న మాట - నా ప్రతిజ్ఞ వినుము.

తాత్పర్యం: అస్త్రగురుడైన మా తండ్రి ద్రోణాచార్యులు పుత్రుడనైన నన్ను కన్నది శత్రువుచేత తలపట్టి ఈడ్వబడి తాను ఏ దిక్కూలేక నరికివేయబడి మరణించటానికే అన్నట్లయింది. ఇక చెప్పటానికి ఏమున్నది దుర్యోధనా!? నేను చేసే ప్రతిజ్ఞ వినుము.

మ. **హరియుం బాండవులున్ మదీయ పటు బాహాశక్తి దివ్యాస్త్ర ని**
ర్భర సంతాప పరీతులై యొదుఁగ ఘోరస్ఫార సంక్రీడఁ ద
త్తురగస్యందన వారణప్రకరముల్ ద్రుంగన్ విజృంభించెద
న్సుర సంఘంబులు వచ్చి యడ్డుపడిన న్దుర్వారదర్పోద్ధతిన్. **340**

ప్రతిపదార్థం: హరియున్= కృష్ణుడును; పాండవులున్= ధర్మరాజు మొదలైన పాండవులును; మదీయ= నాదైన; పటు= సమర్థమైన; బాహాశక్తి= భుజబలంచేత (మరియు); దివ్య+అస్త్ర= దేవతాసంబంధులైన మంత్రబాణాలచేత; నిర్భరసంతాప= (కలిగిన) అధికమైన బాధతో; పరీతులు+ఐ= కూడిన వారలై; ఒదుఁగన్= తొలగిపోయే విధంగా(మరియు); తద్+తురగ స్యందన వారణ ప్రకరముల్= ఆ పాండవుల అశ్వరథగజాల సమూహాలు; ఘోరస్ఫార సంక్రీడన్= భయంకరము, అధికము అయిన యుద్ధక్రీడ చేత - అనగా విలాసంగా ఏ క్లేశం లేక చేసే యుద్ధం చేత; త్రుంగన్= ఖండించబడే విధంగా; (ఒకవేళ) సురసంఘంబులు= దేవతల సమూహాలు; వచ్చి= పాండవ పక్షం వచ్చి; అడ్డుపడినన్= అడ్డంగా నిలిచినా కూడా; దుర్వార దర్ప+ఉద్ధతిన్= నివారించ శక్యంకాని భుజ బలగర్వం చేతనైన; ఉద్ధతిన్= మిడిసిపాటుతో; విజృంభించెదన్= విజృంభిస్తాను.

తాత్పర్యం: నా ఈ బాహుబల పరాక్రమాలతో దివ్యాస్త్ర ప్రయోగంతో తల్లడిల్లి, మిక్కిలి బాధతో ఆ శ్రీకృష్ణుడు, పాండవులు రణరంగంలో తట్టుకోలేక తొలగిపోయేటట్లు చేస్తాను. అసంఖ్యాకములైన బాణజాలం వర్షిస్తూ అశ్వరథగజాల సమూహాలు నేలకొరిగేటట్లు చేస్తాను. దేవతల సంఘాలు పాండవ పక్షపాతులై అడ్డువచ్చినా నా దుర్వారమైన భుజబలం ఔద్ధత్యం ప్రదర్శిస్తూ విజృంభిస్తాను.

క. **తనుఁ దాన చెప్పికొను టొ । ప్పని పని యగు; నైనఁ దండ్రి పరిభవమునకుం**
గనలు గదిరి యి ట్లంటిని; । విను మే నే మనిన నేమి వృథ వో దధిపా!' **341**

ప్రతిపదార్థం: అధిపా! వినుము= ఓ దుర్యోధనా వినుము; తనున్= తన గూర్చి; తాను+అ= తానే (స్వయంగా); చెప్పుకొనుట= ప్రశంసించుకొనటం; ఒప్పని పని= తగనిపని; అగును= అవుతుంది (ఆత్మస్తుతి పనికిరాదని భావం); ఐనన్= అయినప్పటికి; తండ్రి పరిభవమునకున్= తండ్రికి జరిగిన అవమానానికి; (నాలోని) కనలు= కోపం; కదిరి= అతిశయించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అంటిని= అన్నాను (మా తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు ఆ పాండవులు చేసిన అవమానంతో నాలో పెల్లుబికిన దుఃఖాతిశయం నాతో ఇట్లా పలికించింది కాని నేను స్వయంగా ఆత్మస్తుతికి పూనుకొనలేదు); ఏను= నేను; ఏమి+అనినన్= ఏమి అన్నప్పటికీ; ఏమి= ఏమి కూడ; వృథ+పోదు= వ్యర్థంగాపోదు - అది అయ్యే తీరుతుందని భావం (దీనితో ఏమన్నానో అది చేసి చూపిస్తానని దుర్యోధనుడితో అశ్వత్థామ చెప్పినట్లయింది).

తాత్పర్యం: తన్ను గురించి తాను చెప్పుకోవటం తగని పని. తండ్రికి జరిగిన అవమానానికి కోపం అతిశయించి ఈ విధంగా అన్నాను. ఓ దుర్యోధనా! వినుము. నేనేమన్నా అది వృథాగా పోదు. (అయితీరుతుంది).'

అశ్వత్థామ పూన్కివలనఁ గౌరవయోధులు మరల ననికిఁ గడంగుట (సం. 7-166-43)

వ. **అని పలికి మఱియు నిట్లను 'మా తండ్రి నారాయణు నారాధించి యొక్క మహాస్త్రంబు వడసె; నది నాకు నిచ్చె; న ద్దివ్యసాధనంబు వధ్యు లవధ్యులను విభాగంబు లేక విరోధి విధ్వంసనంబు సేయుఁ; దత్ప్రయోగంబున జయంబు సేకొనియెదం జూడు!' మనుటయు నమ్మహీపతియు ననుజులు సేనాపతులును శంఖంబులు పూరించి సింహనాదంబులు సేసి మరలిన, భేరీమృదంగాది తూర్యధ్వనులు నింగి ముట్టఁ దురంగ రింఖా రథనేమి గజపద ఘట్టనంబుల నిల గ్రక్కదల మన సైన్యంబులు మరలి యురవడించె; ననిన విని ధృతరాష్ట్రుండు.** **342**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికి= చెప్పి; మఱియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు; మా తండ్రి= మా తండ్రి అయిన ద్రోణాచార్యుడు; నారాయణున్= నారాయణ భగవానుడిని; ఆరాధించి= ఆరాధన చేసి; ఒక్క మహాస్త్రంబు= ఒకానొక దివ్యాస్త్రాన్ని; పడసెన్= పొందాడు; అది= ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని; నాకున్+ఇచ్చెన్= నాకిచ్చాడు; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దివ్యాస్త్రం; వధ్యులు+అవధ్యులు+అను విభాగంబు= (వీరు) వధించ తగినవారు (వీరు) వధించతగని వారు అనే భేదం; లేక= లేకుండానే; విరోధి విధ్వంసనంబు= శత్రునాశం; చేయున్= చేస్తుంది; తత్ప్రయోగంబునన్= ఆ దివ్యాస్త్ర ప్రయోగంతో; జయంబు= విజయాన్ని; చేకొనియెదన్= చేపట్టుతాను; చూడుము= ఓ దుర్యోధనా! చూడు; అనుటయున్= ఇట్లా అనగానే; ఆ+మహీపతియున్= ఆ రాజు- దుర్యోధనుడు; అనుజులున్= తమ్ములు దుశ్శాసనాదులు; సేనాపతులును= సైన్యాధిపతులు కూడా; శంఖంబులు= శంఖాలను; పూరించి= పూరణచేసి (శంఖధ్వనులు చేసి); సింహనాదంబులు+చేసి= సింహనాదాలను చేసి; మరలినన్= పాండవ సైన్యంవైపు మరలగానే - మళ్ళీ యుద్ధం చేయటానికి సమాయత్తం కాగానే; భేరీ మృదంగ+ఆది తూర్యధ్వనులు= భేరీలు మృదంగాలు మొదలైన వాద్యాల ధ్వనులు; నింగిముట్టన్= ఆకాశాన్ని అంటగా; తురంగ రింఖా రథనేమి గజ పద ఘట్టనంబులన్= అశ్వాల డెక్కలు, రథచక్రాల కమ్ములు, ఏనుగుల పాదాలు అనే వాటియొక్క తాకిడులచేత; ఇల= భూమి; గ్రక్కదలన్= మిక్కిలిగా కదలుతుండగా; మన సైన్యంబులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మన (కురు) సైన్యాలు; మరలి= తిరిగి; ఉరవడించెన్= సమాయత్తమయినవి; అనినన్= అనగానే; విని= విని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు.

తాత్పర్యం: అని పలికి, ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. 'మా తండ్రి నారాయణుడిని ఉపాసించి అతడి వలన ఒకానొక దివ్యాస్త్రాన్ని పొందాడు. అదే నారాయణాస్త్రం. దానిని అతడు నాకు ఇచ్చాడు. ఆ దివ్యాస్త్రం వీరు చంపదగినవారు, వీరు చంపదగనివారు అనే భేదం లేక శత్రునిర్మూలనం చేసివేస్తుంది. దానిని ప్రయోగించి విజయాన్ని సాధిస్తా చూడుము - చూస్తావు కదా!' అని అశ్వత్థామ తన దగ్గరనున్న దివ్యాస్త్ర ప్రభావాన్ని వర్ణించి చెప్పగానే దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనాదులు, సేనాధిపతులు అందరూ యుద్ధసన్నద్ధులై శంఖాలను పూరించారు. సింహనాదాలు చేశారు. భేరీ మృదంగాది వివిధ రణరంగ వాద్యాలు మ్రోగాయి. అన్నింటి ధ్వనులు ఆకాశాన్నంటాయి. చతురంగబలాలు ముందుకు నడిచాయి. అశ్వాల డెక్కలతో, రథచక్రాల కమ్ములతో, ఏనుగుల పాదాలతో ఒరపిడి పొంది, ఆ

భూమి అంతా కదలుచున్నట్లనిపించింది. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇట్లా మన సైన్యాలు శత్రుసైన్యాలపై మళ్ళీ విజృంభించాయి - అని చెప్పగానే విని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు (సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు).

ఆ. 'అట్లు గడఁగు కౌరవానీకములఁ గని। పాండుపుత్రు లేమి భంగివార
లై? రెఱుంగఁ జెప్పు' మనవుడు నమ్మహీ। శ్వరున కిట్టు లనియె సంజయుండు. 343

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కడఁగు= ఉద్యమిస్తున్న; కౌరవ+అనీకములన్= కౌరవ సైన్యాలను; కని= చూచి; పాండుపుత్రులు= పాండురాజు కుమారులు ధర్మరాజాదులు; ఏమి భంగివారలు= ఎటువంటి విధానం కలవారు; ఐరి?= అయినారు?; ఎఱుంగన్= తెలిసే విధంగా; చెప్పుము= చెప్పుము; అనవుడున్= అనగానే; సంజయుండు; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సంజయా! ఆ విధంగా మన సైన్యాలు యుద్ధానికి సమాయత్తమై వస్తూ ఉండగా పాండవులు ఏ విధానాన్ని అనుసరించారు? అంతా స్పష్టంగా చెప్పుము'- అని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు ప్రశ్నించగానే సంజయుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

వ. ఇత్తెఱంగునం గురుబలంబులు పురికొనం గౌంతేయులుం గూడుకొని సైన్యంబు సుసంగతంబు సేసికొని సంగరక్రీడ కమరి; రప్పుడు గ్రీడి నాలోకించి ధర్మతనయుండు. 344

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; కురుబలంబులు= కురుసైన్యాలు; పురికొనన్= ఉద్యమిస్తూ ఉంటే; కౌంతేయులు= కుంతీపుత్రులు ధర్మరాజాదులు కూడ; కూడుకొని= ఒకచోట కలిసి; సైన్యంబు= తమ సైన్యాన్ని; సుసంగతంబు= సముచితంగా అనగా యుద్ధసన్నద్ధంగా; చేసికొని= ఏర్పరచుకొని; సంగరక్రీడకున్= పోరాటానికి అనగా యుద్ధానికి; అమరిరి= సన్నద్ధమయ్యారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు. (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కురుసైన్యాలు పెల్లుబికిన ఉత్సాహంతో యుద్ధానికి కదలివస్తూ ఉండగా చూచి, ధర్మరాజాదులు కూడా అందరూ ఏకమై తమ సైన్యాన్ని కూడా యుద్ధానికి పురికొల్పారు. తాము కూడ యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు అర్జునుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'గురుఁడు వడిన నవ్విధమునఁ। బరమభయాకులతఁ బొంది పఱచియు నట వే
తిరిగి కురుబలము పోరికిఁ। గర ముద్ధతి నగ్గలింపఁ గత మెయ్యదియో? 345

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; పడినన్= పడిపోగా; ఆ+విధమునన్= ఆ విధంగా; పరమ భయ+ఆకులతన్= మిక్కిలి భయంచేత వ్యాకులత్వాన్ని; పొంది= చెంది; అట= ఆ వైపు; పఱచియున్= పరుగులు తీసికూడ; వే= వేగంగా; తిరిగి= మలగి; కురుబలము= కురుసైన్యం; పోరికిన్= యుద్ధానికి; కరము= మిక్కిలి; ఉద్ధతిన్= దర్పంతో; అగ్గలింపన్= ఉత్సహించటానికి; కతము= కారణం; ఎయ్యది+ఓ?= ఏమిటో?

తాత్పర్యం: 'ఆచార్యుడు ద్రోణుడు పడిపోగానే ఆ కురుసైన్యాలు మిక్కిలి భయంతో చెల్లాచెదరై పారిపోయాయి కదా! మరి ఇప్పుడు కొండంత ఉత్సాహంతో తిరిగి యుద్ధానికి పూనుకొని ఇటు వస్తున్నవి. కారణం ఏమిటో?

క. ఇలయును నింగియు నద్రువం। జెలఁగె మహారవము వారి సేనలఁ గురుచా
వలుక నొనర్చిన నక్కడ। బలరిపుఁ డేతెంచి తోడు పడి నడచె నొకో!' 346

ప్రతిపదార్థం: ఇలయును= భూమియు; నింగియున్= ఆకాశం; అద్రువన్= అదలిపోయే విధంగా; మహారవము= పెద్ద ధ్వని; వారిసేనలన్= ఆ కౌరవుల సైన్యంలో; చెలఁగెన్= పెల్లుబికింది; గురుచావు= ద్రోణాచార్యుడి మృతి; అలుకన్= కోపాన్ని; ఒనర్చినన్=కలుగజేయగా; బలరిపుఁడు= ఇంద్రుడు; అక్కడన్= ఆ వైపు; ఏతెంచి= వచ్చి; తోడుపడి= సహాయపడి; నడచెనొకో!= నడుస్తున్నాడా ఏమి?

తాత్పర్యం: ఆ కౌరవసైన్యంలో భూమి ఆకాశం బ్రద్దలయ్యేటట్లు గొప్ప ధ్వని పుట్టిం దేమి? ఒకవేళ ద్రోణాచార్యుల మృతివలన మనపై కోపం పుట్టి ఆ ఇంద్రుడు వీరి సహాయార్థం వచ్చి ఈ సైన్యాని కుత్సాహం కలుగటానికి వెంట నడుస్తున్నాడా? ఏమి ఇది?'

వ. అనిన విని యమ్మనుజపతికి నతం డి ట్లనియె. 347

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని= విని; ఆ+మనుజ పతికిన్= ఆ ధర్మరాజుతో; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా, ధర్మరాజుతో అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు:

ఆ. 'న్యస్తశస్త్రుఁ డైన యాచార్యుఁ జంపిన। నెవ్వరొక్కొ? వారి కివ్విధంబు
బలిమి గలుగఁ జేసి రలుకమై ననుచు సం। దియము పడగ నేల? తెలియ వినుము. 348

ప్రతిపదార్థం: న్యస్తశస్త్రుఁడు+ఐన= త్యజించబడిన శస్త్రంగల; ఆచార్యున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; చంపినన్= సంహరించగా; అలుకమైన్= కోపంతో; ఎవ్వరు= ఏ వ్యక్తులు; వారికిన్= ఆ కౌరవులకు; ఈ+విధంబు= ఇటువంటి; బలిమి= బలం; కలుగన్+చేసిరి ఒకో!= కలిగేటట్లు చేశారో!; అనుచున్= అంటూ; సందియము= అనుమానం; పడఁగన్+ఏల?= పడవలసిన పనిఏమి?; తెలియన్= తెలిసేటట్లు; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: 'అస్త్రత్యాగం చేసిన ఆచార్యుడిని చంపారనే కోపంతో ఈ కౌరవసైన్యానికి ఇంత ధైర్యం నూరిపోసి మా పైకి పురికొల్పిన వా రెవ్వరో అని - ఓ ధర్మరాజా! సందేహపడవలదు. నేను చెప్పుతాను వినుము.

చ. జనకు నధర్మవృత్తి మెయిఁ జంపుటకై తలవట్టె నొక్కరుం
డన విని రిత్తవోవునె మహాద్భుత శౌర్యము నస్త్రవీర్యమున్
మనము జగంబుఁ గన్న యతిమానుషవిక్రమశాలి; వీని నె
వ్వని కెదురంగ రా దనఁగ వ్రాలిన ద్రోణసుతుండు భూవరా! 349

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= ఓ ధర్మరాజా!; జనకున్= తన తండ్రి అయిన ద్రోణాచార్యులను; అధర్మవృత్తిమెయిన్= అధర్మ ప్రవర్తనతో; చంపుటకై= సంహరించటానికి; తల= తలను; పట్టెన్= పట్టాడు; ఒక్కరుండు+అనన్= ఓ వ్యక్తి (ధృష్టద్యుమ్నుడు) అనగా; విని= విని; రిత్త+పోవునే?= క్రియాశూన్యుడై ఉంటాడా? (సుతుడు అశ్వత్థామ, ఊరకుంటాడా?); ఆ ద్రోణసుతుండు= అశ్వత్థామ (ఎటువంటి వాడంటే); మహా+అద్భుత శౌర్యము= గొప్ప ఆశ్చర్యాన్ని కలుగజేసే ప్రతాపం; అస్త్రవీర్యమున్= దివ్యాస్త్ర శక్తి; మనము= మనం (కేవలం మనమే కాదు); జగంబున్= ఈ లోకం కూడ; కన్న= చూచిన (వాడు) (ఆ అశ్వత్థామ ప్రతాపం దివ్యాస్త్రశక్తి ఎంతటి ఆశ్చర్యాన్ని కలుగజేసేదో మనమే కాదు లోకమంతా ప్రత్యక్షంగా చూచింది అనగా అందరికీ తెలుసు); అతి మానుష విక్రమశాలి= మనుష్యుల కెవ్వరికీ సాధ్యంకాని పరాక్రమంతో శోభించేవాడు; (మరియు ప్రస్తుతం అతడు) వీనిన్= ఈ అశ్వత్థామను; ఎవ్వనికిన్= ఏ వీరుడికి కూడ; ఎదురంగన్+రాదు= ఎదుర్కొనటానికి సాధ్యంకాదు; అనఁగన్= అనే విధంగా;

ద్రాలిన= విజృంభించిన (వాడు); అటువంటి ద్రోణసుతుడు (అశ్వత్థామ) రిత్త+పోవునే? అని అన్వయం - (దూరాన్వయ దోషంచేత ఇట్లా అర్థం వ్రాయవలసి వచ్చింది).

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ తన తండ్రిని అధర్మంగా ఒకడు సంహరించటానికి అతడి తల పట్టుకున్నాడని విన్నాడు. అట్లా తన తండ్రికి జరిగిన అవమానానికి ఊరుకుంటాడా? అతడు సామాన్యవ్యక్తి కాడే! ఎంతో దివ్యాస్త్రసంపద, అద్భుతమైన బాహుబలం, అతిమానుషమైన పరాక్రమం అతడికున్నాయి. అది మనకుగాని ఈ లోకానికి గాని తెలియనిది కాదు. తననెవ్వరు ఎదిరించి నిలువలేరనే విధంగా విజృంభించాడు. అంతే. (దీనికంతటికి అతడే కారణం).

తే. **జన్మవేళన యాతఁ డుచ్చైశ్రవంబు । భంగి హేషించెఁ బృథివి గంపంబు నొంద;**
నప్పు డతని కశ్వత్థామ యని యొనర్చెఁ । బేరు జనములు విన నశరీరవాణి. **350**

ప్రతిపదార్థం: జన్మవేళన్+అ= పుట్టుక సమయంలోనే; ఆతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు; పృథివి= భూమి; కంపంబున్= కంపాన్ని; ఒందన్= పొందే విధంగా; ఉచ్చైశ్రవంబు భంగిన్= ఉచ్చైశ్రవం అనే దేవేంద్రుడి గుఱ్ఱం మాదిరి; హేషించెన్= సకిలించాడు; అశ్వంవలె పెద్దగా అరిచాడని భావం; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అశరీరవాణి= ఆకాశవాణి; జనములు= జనులు; వినన్= వినేటట్లు; అతనికిన్= ఆ ద్రోణపుత్రుడికి; అశ్వత్థామ+అని= అశ్వత్థామ అనే; పేరు; ఒనర్చెన్= కలుగజేసింది.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ తాను పుట్టగానే ఇంద్రుడి అశ్వం ఉచ్చైశ్రవం వలె పెద్ద సకిలింత చేశాడట. దానితో భూమి కంపించిపోయింది - అది చూచి ఆకాశం నుండి అశరీరవాణి 'ఈ శిశువు అశ్వత్థామ అనే పేరుతో ప్రసిద్ధి చెందుతాడు' అని చెప్పింది. ఆ అద్భుతం అక్కడ ఉన్న జనులందరూ విన్నారు.

వ. **అతఁడు సూవె కౌరవసైన్యంబు నిప్పటి సంరంభంబునకుం గారణం' బని చెప్పి వెండియు.** **351**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు+చూవె= ఆ అశ్వత్థామయే ('చూవె' నిశ్చయార్థకము); కౌరవ సైన్యంబు+ఇప్పటి సంరంభంబునకున్= కౌరవసైన్యంలో ఇప్పుడు కలిగిన ఆటోపానికి; కారణంబు= కారణం; అని చెప్పి= ఇట్లా చెప్పి; వెండియున్= ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ కౌరవసైన్యం ఇట్లా ఆటోపంతో యుద్ధానికి ఉద్యమిస్తున్నదంటే దానికి కారణం ఈ అశ్వత్థామయే' అని అర్జునుడు ధర్మరాజుతో చెప్పి, మరల (ఇట్లా అన్నాడు).

ఆ. **'అనఘ! నిన్ను శిష్యుఁడును ధార్మికుండు స । త్యవ్రతుండు నని మహాదరమున**
నడిగె; నీవు ధర్మహానికి నోర్చిన । గురుఁడు నిశ్చయించెఁ గొడుకు చావు. **352**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; నిన్నున్= నిన్ను; శిష్యుఁడును= శిష్యుడవు; ధార్మికుండున్= ధర్మం తప్పనివాడవు; సత్యవ్రతుండును= సత్యనిష్ఠగల వాడవు; ('ను' అంతాగమము ప్రాయికం); అని మహా+ఆదరమునన్= అనే గొప్ప ఆదరభావంతో; అడిగెన్= అడిగాడు; అశ్వత్థామ మరణాన్ని గూర్చి ప్రశ్నించాడని భావం; నీవు= ఓ ధర్మరాజా! నీవు; ధర్మహానికిన్= ధర్మపరిత్యాగానికి; ఓర్చినన్= సిద్ధపడిన వెంటనే; గురుఁడు= మన అస్త్రవిద్య గురువు ద్రోణాచార్యుడు; కొడుకు చావు= తన కొడుకు అశ్వత్థామ మరణాన్ని; నిశ్చయించెన్= ధ్రువపరచుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇంతవరకు పాపమంటే తెలియని ఓ ధర్మరాజా! ('ఇప్పుడే పాపానికి ఒడిగట్టా'వని ధ్వని) ద్రోణాచార్యుడు-నీవు సత్యవంతుడవు. ధర్మాత్ముడవు. మీదు మిక్కిలి తనకు శిష్యుడవు అని ఎంతో ఆదరభావంతో కొడుకు మరణాన్ని గూర్చి నిన్ను అడిగాను. నీవు ధర్మహానికి పూనుకోగా గురుడు తన పుత్రుడు అశ్వత్థామ మరణించినట్లుగా ధ్రువీకరించుకొన్నాడు.

క. **ఛలము గొని యిట్లు వడయఁగ । వలయునె రాజ్యంబు? దీన వచ్చిన కలిమిం**
గలుగునె పెంపుం బేరును? వెలి యైతిమి లోకమునకు వేయును నేలా? **353**

ప్రతిపదార్థం: ఛలము+కొని= కపటాన్ని ఆశ్రయించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; పడయఁగన్+వలయునె?= పొందవలెనా? (రాజ్యప్రాప్తికి వేరే మార్గం లేదా? అని భావం); దీనన్= దీనివలన; వచ్చిన కలిమిన్= పొందిన (రాజ్య) సంపదతో; పెంపున్= అభివృద్ధి; పేరును= కీర్తి; కలుగునె?= కలుగుతాయా? (కలుగదని భావం); వేయునున్+ఏలా?= వేయి (మాటలు) ఎందుకు? (ఎన్ని చెప్పినా ఏమి ప్రయోజనం?) (మనకు చేకూరిన లాభం ఏమంటే?); లోకమునకున్= లోకానికి; వెలి+ఐతిమి= వెలి అయినాము అనగా దూరమయినాము' (గౌరవం కోల్పోయాము).

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఇట్లా కపట వృత్తితో రాజ్యం పొందటం తగునా? అట్లా పొందిన రాజ్యం పేరు తెస్తుందా? ఆ సంపద అభివృద్ధిని సాధిస్తుందా? ఇంకా ఏం చెప్పి ఏమి ప్రయోజనం? లోకం దృష్టిలో మనం వెలియై గౌరవాన్ని కోల్పోయామన్న మాట నిజం.

వ. **అదియునుం గాక.** **354**

తాత్పర్యం: అంతేకాక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. **వల దిట్లే లని యేను బేరెలుఁగునన్ వారించుచున్ బాఱఁగాఁ**
దల యిట్లేటికిఁ బట్టి త్రెవ్వ నడిచెన్? ధర్మప్రణాశం బెదం
దలఁపం డాగ్రహవృత్తిఁ బార్షతుఁడు; దద్దైన్యంబునం గ్రోధవి
హ్వలుఁ డై యాతనిపై వడిం బడక యశ్వత్థామ సైరించునే? **355**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల?= ఎందుకు?; వలదు= వద్దు; అని= అని; ఏను= (అర్జునుడు); పేరు+ఎలుఁగునన్= పెద్ద కంఠధ్వనితో; వారించుచున్= నివారిస్తూ; పాఱఁగాన్= పరుగుతీస్తూ ఉండగానే; పార్షతుఁడు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; ఇట్లు=ఈ విధంగా; తలపట్టి త్రెవ్వన్= తల పట్టుకొని నరకటానికి; ఏటికిన్= ఎందుకు; నడిచెన్?= నడిచాడు?; కేశగ్రహణం చేసి సంహరించటంలో అతడి ఉద్దేశం ఏమిటో తెలియటం లేదని భావం; (ఇట్లా చేయటం వలన)? - ధర్మప్రణాశంబు= (కలిగే) ధర్మహానిని; పార్షతుఁడు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; అగ్రహవృత్తిన్= కోపస్వభావంతో; ఎదన్= మనస్సులో; తలంపఁడు= భావించకుండా ఉన్నాడు; తద్+దైన్యంబునన్= ఆ చింతచేతనైన దైన్యంచేత; క్రోధవిహ్వలుఁడు+ఐ= కోపానికి వివశుడై; అశ్వత్థామ= గురుపుత్రుండు-అశ్వత్థామ; వడిన్= వేగంగా; ఈతనిపైన్= ఈ ధృష్టద్యుమ్నుడిపై; పడక= విజృంభించకుండా; సైరించునే?= సహిస్తాడా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఇట్లా పనికిరాదు, చేయటం వద్దు అని పెద్ద కంఠస్వరంతో నేను అడ్డుకొంటూ అతడివైపు పరుగెత్తుతూనే ఉన్నాను. అయినా లెక్కచేయక ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణాచార్యుడి కేశగ్రహణం చేసి, శిరస్సును ఖండించటానికి ఎందుకు పూనుకొన్నాడు? ఆ కోపంలో ధర్మహాని జరుగుతుందని కూడా విచారించలేదు. అట్లా అధర్మంగా తన తండ్రి తల నరకివేయటం వల్ల కలిగిన దీనత్వంతో క్రోధం పెల్లుబికి ప్రతీకారంగా ధృష్టద్యుమ్నుడిపై దాడి చేయకుండా ఊరుకొంటాడా?

క. మన సేవల నొక్కెత్తునఁ । గొనఁ దలఁచి కడంగి వచ్చు గురుపుత్రుని మా
ర్కొన ధృష్టద్యుమ్నునిఁ గా । వను శక్యమె నీకు? నిచటివారికి? నధిపా!' 356

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా!; మన సేవలన్= మన సైన్యాలను; ఒక్క+ఎత్తునన్= ఒకేసారిగా; కొనన్+తలఁచి= పట్టుకొనటానికి సంకల్పించి; కడంగి= విజృంభించి; వచ్చు గురు పుత్రునిన్= వస్తూ ఉన్న గురుపుత్రుడిని - అశ్వత్థామను; మార్కొనన్= ఎదుర్కొనటానికి మరియు; ధృష్టద్యుమ్నుని; కావను= రక్షించటానికి; నీకున్; ఇచ్చటివారికిన్= ఇక్కడివారికి!; శక్యమె?= సాధ్యమవుతుందా? (ఎవరికి కూడా సాధ్యం కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఒక్కపెట్టుగా మన సైన్యాన్ని వమ్ము చేయతలపెట్టి విజృంభించి వస్తున్నాడు. అశ్వత్థామను ఎదుర్కొనటం, ధృష్టద్యుమ్నుడిని అతడి' బారినుండి కాపాడటం నీకుగాని, ఇక్కడున్నవారికిగాని సాధ్య మవుతుందా?'

వ. అనినం గోపించి యనిలనందనుం డా సంక్రందననందనున కి ట్లనియె. 357

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఇట్లా అనగానే; కోపించి= కోపపడి; అనిల నందనుండు= వాయుసుతుడు - భీముడు; ఆ సంక్రందన నందనునకున్= ఇంద్రుడి కుమారుడు - అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా ధర్మరాజుతో అనగా భీముడికి కోపంవచ్చి, ఆ అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'అడవుల నుండు తాపసుల యట్టులు పల్కెదు రాజనీతి యి
ట్టొడఁబడి చేయ వచ్చి వధ కొల్లమి యొప్పునె? ధర్మనిష్ఠ యె
క్కడఁ గల దాసభన్ ద్రుపదకన్యక పాటున కిట్టి వెన్నియుం
గడుకొని చేసినన్ మనలఁ గల్మష మొందఁగ నేర దర్జునా! 358

ప్రతిపదార్థం: అర్జునా!= ఓ పార్థా!; అడవులన్= అరణ్యాలలో; ఉండు తాపసుల+అట్టులు= నివసించే మునులవలె; పల్కెదు= పలుకుతావు; రాజనీతి; ఇట్లు+ఒడఁబడి= ఈ విధంగా అనుమతించి; చేయవచ్చి= చేయతగిన; వధకున్= గురువధకు, రాజనీతి (యుద్ధంలో బంధుత్వాదుల విచారించక వధ చేయటాన్ని అనుమతించింది కావున గురువధ చేయటం సముచితమే); ఒల్లమి= సమ్మతించకపోవటం; ఒప్పునె?= తగునా? (తగదని భావం) - ఇక కపటంగా వధించటమంటావా?; ధర్మనిష్ఠ= ధర్మరతి; ఎక్కడన్+కలదు?= ఎక్కడ ఉంది? (మనయందు మాత్రమే ధర్మనిష్ఠ ఉండవలెనా? ఆ కౌరవులయందు ఉండనక్కరలేదా? అని భావం); ఆ సభన్= కపటద్యూతాన్ని నిర్వహించిన ఆ కౌరవసభలో; ద్రుపద కన్యక పాటునకున్= ద్రౌపది పడిన కష్టానికి (వస్త్రాపహరణాది క్లేశానికి); ఇట్టి= ఇటువంటివి; ఎన్నియున్= ఎన్నైనా; కడుకొని= పూనుకొని; చేసినన్= చేసినా కూడా; మనలన్= మనకు; కల్మషము= పాపం; ఒందఁగ నేరదు= పొందజాలదు.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! నీవు అరణ్యాలలో ఉండి తపస్సు చేసికొనే మునులు పల్కినట్లు పల్కుతున్నావు. ద్రోణవధ గురువధ అని భావించి నీవు ఒప్పుకొనటం లేదు. గురువు, శిష్యుడు, పుత్రుడు అనే సంబంధ పరిగణన యుద్ధంలో లేదని రాజనీతి చెప్పుతున్నది. ఇక కపటంగా వధించటం అధర్మమనియా నీ భావన? ధర్మంగానే ఉన్నదా కౌరవుల ప్రవర్తన? ఆనాడు సభలో ద్రౌపది పడినభంగపాటుకు ఇటువంటివి ఎన్ని చేసినా మనకు పాపమంటదు.

తే. అరులు మనమీఁద నురవడి నరుగుదేర । నేము సిడిముడిపడుచుండ నిట్టు లనుట
యొప్ప 'దురిసినపుండుల నుప్పు' వెట్టె । దరయ; దీనికి నిన్ను నే మందు పార్థ! 359

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= ఓ అర్జునా!; అరులు= శత్రువులు; మనమీఁదన్= మనపైకి; ఉరవడిన్= మిక్కిలి వేగంగా; అరుగుదేరన్= వస్తూ ఉండగా; ఏము= మేము; చిడిముడి పడుచున్+ఉండన్= వేగిరపడుతూ ఉండే సమయంలో; ఇట్టులు+అనుట= ఈ విధంగా- అనగా నిరుత్సాహం కలిగే విధంగా మాటలాడటం; ఒప్పదు= తగదు (నీవు ఏం చేస్తున్నావంటే); ఉరిసిన పుండులన్= పక్వమైపగిలిన పుండ్లమీద; ఉప్పు= ఉప్పు; పెట్టెదు= ఉంచుతూ ఉన్నావు (పుండుపగిలి బాధపడుతూ ఉంటే దాని మీద ఉప్పు చల్లి మరీ బాధపెట్టినట్లుగా నీ పలుకులు - ఓ అర్జునా! మాకెంతో బాధాకరంగా ఉన్నాయి); అరయన్= చూడగా; దీనికిన్= ఈ నీ మాటల తీరునకు; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి+అందున్= ఏమనేది?

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! శత్రువులు మనమీదికి మిక్కిలి వేగంతో వచ్చిపడుతూఉంటే, వాళ్ళను తిప్పికొట్టటానికి మేము సంభ్రమంతో సమాయత్తమౌతూఉంటే, ఈ సమయంలో నిరుత్సాహపరచే నీ మాటల ధోరణి చూస్తూ ఉంటే పక్వమై పగిలిన పుండ్లమీద ఉప్పు చల్లినట్లున్నది. ఇట్లా మాట్లాడటం నీకు తగదు. ఇంతకంటె నిన్ను నే నేమనగలను?

క. కురువీరు లెఱుఁగుదురు ననుఁ । గురువీరుల తెఱఁగు నేనుఁ గొంత యెఱుఁగుదున్;
శరపరిఘప్రహరణములఁ । బొరిగొనియెదఁ గాక వారిఁ బో నిచ్చెదనే? 360

ప్రతిపదార్థం: కురువీరులు= కౌరవవీరులు; ననున్= నన్ను; ఎఱుఁగుదురు= తెలిసి ఉన్నారు; కురువీరుల తెఱఁగు= కౌరవవీరుల పద్ధతిని; నేనున్= నేనూ (భీముడు); కొంత= కొంతభాగం; ఎఱుఁగుదున్= తెలిసికొని ఉన్నాను (కాబట్టి) శరపరిఘప్రహరణములన్= బాణాలు, పరిఘలు (ముండ్ల రోకళ్ళు) అనే వాటియొక్క దెబ్బలచేత; వారిన్= ఆ దుర్యోధనాదులను; పొరిగొనియెదన్+కాక= సంహరించివేస్తానే తప్ప; పోనిచ్చెదనే?= (ఊరకే) పోనిస్తానా?

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! నే నంటే ఏమో కురువీరులకు తెలుసు. నాకు కూడా ఆ కురువీరుల బలపరాక్రమాలు కొంతతెలుసు. ఇక చూడు - వారినందరినీ నా బాణాలు, పరిఘలు ప్రయోగించి, దృఢప్రహరణాలతో సంహరిస్తానుగాని, ఊరకే పోనిస్తానా?'

వ. అని పలికె; నప్పుడు ధృష్టద్యుమ్నుండు బీభత్సున కిట్లనియె. 361

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికెన్= పలికాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్నుఁడు; బీభత్సునకున్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా భీముడు అర్జునుడితో పలికిన వెంటనే ధృష్టద్యుమ్నుడు కూడా అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'వెరవును లావు లేని ప్రజ వేయు విధంబుల దివ్యబాణ వి
స్ఫురణము సూపి చూపి పొరిపుచ్చె మహోగ్రత ధార్మికుండె య
గ్గురుఁ? డది గాక యే నతనిఁ గూల్పన పుట్టినవాఁడ; నింతవ
ట్టరయక నన్ను నిట్లు సెడనాడుట పాడియె నీకు వాసవీ! 362

ప్రతిపదార్థం: వాసవీ!= ఓ అర్జునా!; వెరవును= ఉపాయం; లావు= అస్త్రబలం; లేని ప్రజన్= లేనటువంటి సైనికజనాన్ని; వేయువిధంబులన్= కొట్టేపద్ధతులలో; దివ్యబాణ విస్ఫురణము= దివ్యాస్త్రాల మెరపును; చూపి చూపి= అనేకసార్లు ప్రయోగించి; మహా+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి నిర్దయభావంతో; పొరిపుచ్చెన్= నశింపజేశాడు; ఆ+గురుఁడు= అట్టి మీ విద్యాగురుడు ద్రోణుడు; ధార్మికుండె?= ధర్మనిష్ఠగలవాడేనా?; అది+కాక= అంతేకాక; ఏను= నేను; అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; కూల్పన్+అ= కూల్చి

వేయటానికే; పుట్టిన వాఁడన్= పుట్టాను; ఇంత వట్టు= ఈ మాత్రం సందర్భం; అరయక= తెలుసుకోక; నన్నున్= నన్ను; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చెడన్+ఆడుట= నిందించటం; నీకున్= నీకు; పాడియె?= న్యాయమా? నీకు ధర్మంకాదని భావం.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! ఉపాయము, బలములేని సామాన్యసైనిక జనాన్ని తన దివ్యాస్త్ర ప్రకాశాన్నంతా చూపి చూపి దారుణంగా చంపాడు. ఆ గురుడు ధార్మికుడా? అంతేకాదు నేను ఆ ద్రోణుడి వధకై పుట్టాను. ఇదంతా తెలిసికొనకుండా నీ విట్లా నన్ను నిందిస్తున్నావు. ఇది నీకు ధర్మమేనా? చెప్పు(ము).

క. **పితృసఖుఁ డగు భగదత్తునిఁ । బితామహుం డైన వృద్ధు భీష్ముని నీ వు**
ద్ధతిఁ జంపుట పుణ్యంబే? । ప్రతివీరునిఁ జంపు టేల, పాపం బయ్యెన్? **363**

ప్రతిపదార్థం: పితృసఖుఁడు+అగు= తండ్రికి మిత్రుడైన; భగదత్తునిన్= భగదత్తుడిని; పితామహుండు+ఐన= తాత అయిన; వృద్ధున్= (మరియు) ముదుసలి అయిన; భీష్మున్= భీష్ముడిని; నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; ఉద్ధతిన్= మిడిసిపాటుతో (వినయంలేక); చంపుట= సంహరించటం; పుణ్యంబే?= పుణ్యమేనా?; ప్రతివీరునిన్= ఎదిరించి పోరాడే వీరుడిని; చంపుట= సంహరించటం ఏల= ఏ విధంగా; పాపంబు= పాపం; అయ్యెన్?= అయింది?

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! నీవు నీ తండ్రికి మిత్రుడైన భగదత్తుడిని సంహరించావు. వృద్ధుడైన పితామహుడు భీష్ముడిని పడగొట్టావు. వీరిద్దరిని నీవు ఉద్ధతితో చంపటం పుణ్యమా? ఎదిరించిన శత్రువీరుడిని నేను చంపటం పాపం ఎట్లా అయింది?

క. **భూనాథుఁడు బొంకఁడు; విను । మేనును ధర్మంబు దప్ప; నిది యేటికి మి**
థ్యానింద? శిష్యవంచకుఁ । డైన గురుఁడు సచ్చె; గెలువు మరిసైన్యంబున్.' **364**

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఓ అర్జునా! నేను చెప్పేది వినుము; భూనాథుఁడు= ధర్మరాజు; బొంకఁడు= అసత్యం పలుకలేదు; ఏనును= నేను కూడ; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; తప్పను= తప్పలేదు; ఇది= ఈ; మిథ్యానింద= అబద్ధమైన నింద; ఏటికి?= ఎందుకు?; శిష్యవంచకుఁడు+ఐన= శిష్యులను మోసపుచ్చేవాడైన; గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; చచ్చెన్= మరణించాడు. (ఇక శత్రు విజయానికి బాట సులభమయింది. కావున); అరిసైన్యంబున్= శత్రుసైన్యాన్ని; గెలువుము= జయించుము.

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! ధర్మరాజు అబద్ధమాడలేదు. నేను కూడా ధర్మం తప్పలేదు. ఇంక ఎందుకు నన్ను నీవు వ్యర్థంగా నిందిస్తావు? శిష్యులను మోసం చేసిన ఆ గురువు ద్రోణుడు చచ్చాడు. ఇక ఈ శత్రుసైన్యాలను జయించుము.

ఆ. **అనియె ననుడు సంజయున కాంబికేయుఁ డి । ట్లను మునీంద్ర జాతుఁ డైన ద్రోణు**
నట్లు చేసి యద్దురాత్ముఁ డమ్మెయిఁ బల్క । వినుచు నచటివారు గనల రెట్లు? **365**

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= (అని ధృష్టద్యుమ్నుడు అర్జునుడితో) అన్నాడు; అనుడున్= అని (ఈ విధంగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో చెప్పగానే); ఆంబికేయుఁడు= (అంబిక కుమారుడు) ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అంటాడు (అదిగాదని భావం); ఆ+దురాత్ముఁడు= ఆ దుష్టుడు - ధృష్టద్యుమ్నుడు; మునీంద్ర జాతుఁడైనన్= మునిశ్రేష్ఠుడైన భరద్వాజుడి వలన జన్మనెత్తిన; ద్రోణున్= ద్రోణాచార్యుడిని; అట్లు+చేసి= ఆ విధంగా చేసి, అనగా వధించి;

ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; అనగా తాను చేసిన ద్రోణవధ ధర్మమే అని; పల్కన్= పలుకగా; వినుచున్= వింటూ; అచటివారు= అక్కడున్నవారు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కనలరు?= మండిపడకుండా ఉంటారు?

తాత్పర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్నుడు అర్జునుడితో అన్నాడు అని అనగా ధృతరాష్ట్ర మహారాజు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు. భరద్వాజ మహామునికి జన్మించిన ద్రోణుని ఆ విధంగా చంపి, ఆ దుర్మార్గుడు ధృష్టద్యుమ్నుడు ఆ విధంగా మాట్లాడగా; విన్నవారు దానికి మండిపడకుండా ఉండగలరా? తరువాత ఏం జరిగిందో చెప్పుము.

ద్రోణు పరిభవంబునకుఁ గోపించి సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్ను నాక్షేపించుట (సం.7-169-8)

సీ. **అనుటయు నా సూత తనయుఁ డవ్విభునకు । నిట్లను నతని రూక్షేక్షణముల**
నరుఁ డుపలక్షించి తొరఁగు కన్నీరితో । నిట్టూర్పు నిగిడించి ' యట్టిరోఁత
మాట లేటికి?' నన మాఱు పల్కక హరి । ధర్మపుత్రాదులు దలలు వంప
నలిగి సాత్యకి ద్రుపదాత్మజుఁ గనుఁగొని । 'నీ జిహ్వ దునియదు నీ శిరంబు
తే. **వగుల; దమ్మెయి గురునకుఁ బరిభవంబు । సేసి యిమ్మెయిఁ బలుకంగఁ జేయునదియుఁ**
గలదె? యీరాజు సన్నిధిఁ గాన బ్రదికి; । తింకఁ బలికిన నోరు ప్రేయింతుఁ జుమ్ము! **366**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధృతరాష్ట్రుడిట్లా అనగా; ఆ సూతతనయుఁడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+విభునకున్= ఆ రాజుతో; (ధృతరాష్ట్రుడితో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; రూక్ష+ఈక్షణములన్= తీక్ష్ణములైన చూపులతో; అతనిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఉపలక్షించి= చూచి; తొరఁగు కన్నీరితోన్= ప్రవిస్తూ ఉన్న కన్నీటితో; నిట్టూర్పు= నిశ్వాసం; నిగిడించి= పెద్ద పెట్టున తీసి; ఇట్టి రోఁత మాటలు= ఈ విధములైన ఏహ్యాభావం కలిగించే పలుకులు; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; అనన్= అనగా (ధృష్టద్యుమ్నుడితో అంటూ ఉంటే); హరి ధర్మపుత్ర+ఆదులు= కృష్ణుడు, ధర్మరాజు మొదలైనవారు; మాఱు+పల్కక= మారుమాటాడక; తలలు= శిరములు; వంపన్= వంచుకోగా (అప్పుడు); సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; ద్రుపద+ఆత్మజున్= ధృష్టద్యుమ్నుడిని; కనుఁగొని= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); నీ జిహ్వ= ఓ ధృష్టద్యుమ్నా! నీ నాలుక; తునియదు= చీలిపోకుండా ఉన్నది; నీ శిరంబు= నీ తల; పగులదు= బద్దలు కాకుండా ఉన్నది (నీవు చేసిన పనికి, ఈ మాటలకు నీ నాలుక తెగగొట్టటం, తలబద్దలు కొట్టటం చేయవలసిందే, కాని అట్లు చేయలేదు); ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; పరిభవంబు= అవమానం; చేసి; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; పలుకంగన్= పలుకగా; చేయునది= చేసేది; కలదె?= ఉన్నదా? (చేయగలిగింది ఏమీ లేదు); ఈ రాజు సన్నిధిన్= ఈ ధర్మరాజుయొక్క సమక్షమునందు; కానన్= కాబట్టి; బ్రదికితి= బ్రతికిపోయావు; ఇంకన్= ఇంకా కూడ; పలికినన్= పలికావంటే; నోరు= నోరును; ప్రేయింతు సుమ్ము= చీల్చివేస్తాను సుమా!

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు అడుగగానే సంజయుడు చెప్ప నారంభించాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!, అట్లా అంటూ ఉన్న ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడిని కొర కొర చూస్తూ అర్జునుడు పెల్లుబికిన కన్నీటితో నిట్టూర్పు విడిచి ఇట్టి రోత పుట్టించే మాటలు ఇక చాలు.' అని అనగానే కృష్ణుడు, ధర్మరాజు మొదలైనవారు మారు పలుకలేదు. సిగ్గుతో తలలు కూడా వంచుకున్నారు. అప్పుడు సాత్యకి కోపంతో ధృష్టద్యుమ్నుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు: 'ధృష్టద్యుమ్నా! ఆ విధంగా ద్రోణాచార్యుడిని అవమానించావు. దానిని సమర్థించుకొంటూ ఇట్లా పలుకుతున్నావు. అయినా నీ నాలుక చీలిపోకుండా, నీ తల పగిలిపోకుండా ఉన్నది అంటే ఇది ధర్మరాజు సన్నిధి కాబట్టి చేసేది లేక దక్కిపోయావు - లేకుంటేనా? నీ నాలుక ఎప్పుడో చీల్చివేసి, నీ తల బ్రద్దలు కొట్టి ఉండేవాడిని జాగ్రత్త. నీ వింకేమైనా హద్దుదాటి మాట్లాడావంటే నాలుక చీలుస్తాను.

క. తన మాటే యని గంగా । తనయు శిఖండియు వధించెఁ; దత్కార్యం బా
తనికిఁ బ్రియ మైనఁ బనిచెం । దన మనుమనిఁ బనుపుసేఁత దగదె నరునకున్? 367

ప్రతిపదార్థం: తన మాటు+ఏ+అని= తన వంతే అని; గంగా తనయున్= గంగాపుత్రుడిని భీష్ముడిని; శిఖండియున్= శిఖండి కూడా (నీ సోదరుడే); వధించెన్= సంహరించాడు; తత్కార్యంబు= ఆ పని (అనగా శిఖండికి తన మనుమడు అర్జునుడు తోడు ఉండి వధించటం); ఆతనికిన్= ఆ భీష్ముడికి; ప్రియము+ఐనన్= ఇష్టమైనందువలన; తన మనుమనిన్= తన తమ్ముడు విచిత్రవీర్యుడికి మనుమడు (అనగా తనకు కూడ వరసకు మనుమడైన అర్జునుడిని); పనిచెన్= (ధర్మరాజు శిఖండికి తోడుగా) పంపాడు; పనుపు+చేఁత= ఆ ధర్మరాజు ఆదేశాన్ని నిర్వహించటం; నరునకున్= అర్జునుడికి; తగదు+ఎ?= తగింది కాదా? (రాజాజ్ఞ పరిపాలనం అందరికి కూడ అవశ్యకర్తవ్యమే కదా!).

తాత్పర్యం: తాను భీష్ముడి వధార్థమే జన్మించానని చెప్తూతూ భీష్మవధకై ఉద్యమించి సంహరించాడు భీష్ముడిని శిఖండి. అర్జునుడు అతడికి తోడుగా వెళ్ళాడు. అది కూడా తనకు తానుగా కాదు. అది ధర్మరాజు ఆజ్ఞ. ధర్మరాజు ఆజ్ఞాపించింది కూడా భీష్ముడి అనుమతి ప్రకారంగానే. తన మరణానికి నిమిత్తం కేవలం శిఖండియే అయినా, అర్జునుడు కూడా తోడు ఉండాలి అని భీష్ముడి ఆకాంక్ష. అందుకే అర్జునుడిని ధర్మరాజు పంపాడు. కాబట్టి ధర్మరాజు ఆజ్ఞ నెరవేర్చాడు అర్జునుడు. ఏం కూడదా?

విశేషం: సంస్కృత మూలంలో సాత్యకి ఇట్లా అన్నట్లు లేదు. తిక్కన స్వయంగా ఈ విషయం సాత్యకిచే పలికించాడు. భీష్ముడు శిఖండికి తోడుగా అర్జునుడిని పంపుమన్నట్లు భీష్మపర్వంలో ఉన్నది. ధర్మరాజు భీష్ముడిని తన నెట్లు జయించాలో ఉపాయం చెప్పుమన్నాడు. ఆ సందర్భంలో భీష్ముడు పలికిన పలుకులు. (మూల సంస్కృతంలో శ్లోకాలు) ఇవి:

శ్లో॥ అర్జునః సమరే శూరః పురస్కృత్య శిఖండినమ్ ।
మా మేవ విశిఖై స్తే క్ష్ణైరభిద్రవతు దంశితః ॥
అమంగల్యధ్వజే తస్మిన్ స్త్రీ పూర్వే చ విశేషతః ।
న ప్రహర్తు మభీప్సామి గృహీతేషుః కథంచన ॥
తదంతరం సమాసాద్య పాండవో మాం ధనంజయః ।
శరైర్ఘాతయతు క్షిప్రం సమంతాద్ భరతర్షభ! **(భీష్మ - 107/82-84)**

వ. ఆ శిఖండియు నీవు నుద్భవించి పాంచాల కులంబుఁ గీర్తికిం బుణ్యలోకంబునకుం బాపితి' రనిన ధృష్టద్యుమ్నుండు నవ్వుచు నతని నవలోకించి. 368

ప్రతిపదార్థం: ఆ శిఖండియున్= ఆ నీ సోదరుడు శిఖండి; నీవును= ఓ ధృష్టద్యుమ్నా! నీవు (మీరిద్దరు); ఉద్భవించి= పుట్టి; పాంచాలకులంబు= పాంచాల వంశాన్ని; కీర్తికిన్= ప్రతిష్ఠకు; పుణ్యలోకంబునకున్= ఉత్తమ లోకానికి; పాపితిరి= దూరం చేశారు; అనినన్= ఇట్లా సాత్యకి అనగానే; ధృష్టద్యుమ్నుండు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: నీవు, శిఖండి పుట్టి పాంచాలవంశాన్ని, కీర్తిని, పుణ్యలోకాలకు దూరం చేశారు.' ఇట్లా సాత్యకి పలికిన మాటలు విని ధృష్టద్యుమ్నుడు నవ్వుతూ సాత్యకిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు).

క. సైరించిన నెఱుఁగవు నీ । చారిత్రము దలఁప నన్య శరకృత్తకరున్
భూరిశ్రవుఁ జంపి తదియు । వీర వ్యవహారమే వివేక విహీనా! 369

ప్రతిపదార్థం: వివేకవిహీనా!= వివేకం లేనివాడా ఓ సాత్యకీ!; నీ చారిత్రము= నీ నడవడి; సైరించినన్= సహిస్తూ ఉంటే; ఎఱుఁగవు= తెలిసికొనకుండా ఉన్నావు; తలఁపన్= ఆలోచించగా; అన్యశరకృత్తకరున్= ఇతరుల (అర్జునుడి) బాణాలచేత తెగగొట్టబడిన చేతులుగల వాడై ఉన్నటువంటి; భూరిశ్రవున్= భూరిశ్రవుడిని; చంపితి= చంపావు; అదియు= అది కూడ; వీరవ్యవహారము+ఏ?= వీరుల వ్యవహారమేనా? అనగా వీరులు నడిచే పద్ధతేనా? (ఇదే నీ అవివేకానికి గుర్తు అని తెలుపటానికి వివేకహీనా! అని సంబోధనం సార్థకం - తన తప్పులు తెలుసుకొనలేక ఇతరులను దూషించటం వ్యర్థమని తాత్పర్యం).

తాత్పర్యం: ఓ తెలివిలేని మూర్ఖుడా సాత్యకీ! సహిస్తూఉన్నాంకదా అని నీ చరిత్ర నీవు తెలుసుకొనకుండా ఉన్నావు. భూరిశ్రవుడి చేతులను ఎవరో ఇతరులు ఖండించిన తరువాత, ఆ చేతులు లేనివాడిని నీవు సంహరించావు. ఇది వీరధర్మమేనా?

తే. అతఁడు నీ ఱొమ్ముద్రొక్కిన యపు డొకండు । జేయఁ జాలవ యగ్గురు సాయకములఁ
బాండవానీకములు విచ్చి పాఱ నెన్ని । యెడల మార్కొంటి వాతని నెఱుఁగ వెట్లు? 370

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ భూరిశ్రవుడు; నీ ఱొమ్ము= నీ వక్షస్స్థలాన్ని; త్రొక్కిన+అపుడు= క్రింద పడవేసి కాలితో తన్నినప్పుడు; ఒకండున్= ఒకటి కూడా; చేయన్+చాలవు+అ= చేయలేకపోయావు (ఏమీకూడా); ఔనా? - భూరిశ్రవుడు నిన్ను క్రింద పడవేసి కాలితో తొక్కి ఖడ్గంతో నీ శిరస్సును నరకిపోతూ ఉంటే నీవేం చేశావు? అప్పుడు అతడి ఖడ్గసహితమైన బాహువును నరకివేసి నిన్ను రక్షించింది అర్జునుడే కదా!; ఆ+గురుసాయకములన్= ఆ ద్రోణాచార్యుల బాణాలతో; పాండవ+అనీకములు= పాండవ సేనలు; విచ్చి= వీడిపోయి; పాఱన్= పారిపోతూ ఉండగా; ఎన్ని+ఎడలన్= ఎన్ని సందర్భాలలో అనగా ఎన్నిసార్లు; ఆతనిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; మార్కొంటివి?= ఎదిరించావు?; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఆతనిన్+ఎఱుఁగవు?= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని గూర్చి తెలియకుండా ఉన్నావు? (ద్రోణుడి ధాటికి ఆగలేక మన పాండవుల సైన్యాలు పారిపోతూ ఉంటే ఎప్పుడైనా ద్రోణుడిని ఎదిరించి పాండవ సైన్యాలను కాపాడావా? ఆ ద్రోణుడు ఎంతటి అజేయుడో నీకు తెలియదా?); 'ఆతని' అనే పదానికి దేహళీదత్తదీపన్యాయంగా అన్వయం.

తాత్పర్యం: ఆ భూరిశ్రవుడు నిన్ను క్రిందపడవేసి, ఛాతిలో తన్ని, తన ఖడ్గంతో నీ తల ఖండించ పూనుకొనేటప్పుడు నీ వేం చేయగలిగావో చెప్పుము. నీవప్పుడు విక్రమించలేదు. నిన్నెవరో ఆ సమయంలో రక్షించవలసి వచ్చింది. మరి ఆ భూరిశ్రవుడు తన చేయి తెగి మరణోన్ముఖుడై ప్రాయోపవేశం చేసిన తరువాతనే అతడిని సంహరించావు. అదీగాక ఆ ద్రోణాచార్యుడు ఎన్నిసార్లు మన సైన్యాలను పారద్రోలలేదు? అప్పు డేమైనా ఆ ద్రోణుడిని అడ్డుకొన్నావా? కాబట్టి ఆ ద్రోణుడిని గూర్చి నీకు తెలియదా? నీవు భూరిశ్రవుడిని అట్టి స్థితిలోనే సంహరించినప్పుడు లేని దోషం నేను అట్టి స్థితిలోనే ఉన్న ద్రోణుడిని వధించేటప్పుడు ఉన్నదా? అంత గొప్ప అజేయుడైన ద్రోణాచార్యుడిని వధిస్తే సంతోషించవలసింది పోయి నన్ను తప్పుపడుతావా? ఇదేమి న్యాయం?

విశేషం: భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని విరథుడిగా, విశస్త్రుడిగా చేసి - ఛాతిలో తన్ని ఖడ్గంతో నరకపోతూ ఉంటే అర్జునుడు ఆ భూరిశ్రవుడి బాహువును ఖండించి, సాత్యకిని కాపాడాడు. ఆ భూరిశ్రవుడు తన బాహువు ఖండితం కాగా ప్రాయోపవేశం చేశాడు. అట్టి స్థితిలో ఉన్న భూరిశ్రవుడిని సాత్యకి తల తెగగొట్టి సంహరించివేశాడు. సంస్కృతమూలం.

శ్లో॥ ఉత్థితః స తు శైనేయో విముక్తః సౌమదత్తినా।
ఖడ్గమాదాయ చిచ్ఛిత్సుః శిరస్తస్య మహాత్మనః ॥
ప్రాయోపవిష్టాయ రణే పార్థేన ఛిన్నబాహవే ।
సాత్యకిః కౌరవేయాయ ఖడ్గే నాపాహర చ్ఛిరః ॥ (ద్రోణ 143 / 49; 54).

క. వలవని ప్రేలరి మాటల । నలిగింపకు నన్ను నేమి యాడిన నింకం
దల ద్రెవ్వ నేయుదుం గురు । బల మదె పురణించె బడలు పఱుతము రమ్మా!' 371

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్= ఓ సాత్యకీ! నన్ను; వలవని ప్రేలరి మాటలన్= కూడని వ్యర్థ ప్రలాపాలతో; అలిగింపకు= కోపింప చేయవద్దు; ఇంకన్= మరీ; ఏమి+ఆడినన్= ఏమైనా మాట్లాడావంటే; తల+త్రెవ్వన్= తల తెగిపోయేటట్లు; ఏయుదున్= కొడ్తాను (ఖడ్గంతో తల నరికివేస్తానని భావం) (ఇక ఈ విషయం ఇంతటితో చాలు ప్రస్తుత విషయానికి వస్తే); అది+ఎ= అదుగో; కురుబలము= కౌరవసైన్యం; పురణించెన్= విజృంభిస్తూ ఉన్నది (మనమిద్దరం ఏకమై); బడలు పఱుతము= అలయిద్దాం అనగా అలసిపోయి యుద్ధం చేయలేక పారిపోయేటట్లు చేద్దాం; రమ్ము+ఆ= రా; సాత్యకీ! నీవు నేను కలసి యుద్ధం చేద్దాం రా (ఏక కార్యార్థులమైన మనకు వైరం కూడదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ సాత్యకీ! కూడని వ్యర్థప్రలాపాలతో నాకు కోపం తెప్పించవద్దు. ఇంకా ఏమైనా ప్రేలావంటే నీ తల తెగవేస్తాను అదుగో కౌరవసైన్యం విజృంభిస్తూ ఉన్నది. కలిసి పోరాడి, ఆ సైన్యాన్ని పారద్రోలుదాం రా!

వ. అని పలికిన శినివరుండు రోషారుణితలోచనుండై కోదండంబు రథంబున నిడి గద పుచ్చికొని 'మాటల నలిగెదేని వ్రేటున శిక్షించెద' ననుచు ధరణికి లంఘించి కవిసినం గని, కేశవుండు పనుపం బవనతనయుండు రథంబు డిగ్గి రయంబునం జని పట్టి యాఱడుగుల కొలఁది నిలువరించె; నట్టియెడ సహదేవుం డా శైనేయు నుద్దేశించి 'మిమ్మును బాంచాలురం గడచిన బంధువులు మాకును మిమ్మును మిగిలిన బాంధవు లా పాంచాలురకును వారల కంటె మాకంటె - నెక్కుడు సుహృజ్జనులు మీకును లేకునికి దెల్లం; బిట్టి మీలో మీ రెరవు పడం దగునే? యలుక దక్కు' మనునెడ నాధృష్టద్యుమ్నుండు వడముడితో 'నతనిం బట్టక విడువుము; నాచేతంగాని నీచేత నిలువండు; నేనొక్కచేతి భూరిశ్రవుండనే? యేల? యడిచిపడియెడు?' ననవుడు నాభీమసేను బాహువుల లోనం దిరుగుడు పడుచు నురగంబు చందంబున సాత్యకి రోఁజుచున్నం గృష్ణ యుధిష్ఠిరు లయ్యిరువురం బ్రయత్నంబున వారించిరి; తదనంతరంబ. 372

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికినన్= ధృష్టద్యుమ్నుడు పలుకగానే; శినివరుండు= సాత్యకి; రోష+అరుణిత లోచనుండు +ఐ= కోపంతో ఎఱ్ఱబారిన కన్నులు గలవాడై; కోదండంబు= ధనుస్సును; రథంబునన్= రథంపై; ఇడి= ఉంచి;గద= గదను; పుచ్చికొని= తీసికొని; మాటలన్= మాటలతో; అలిగెదు+ఏనిన్= కోపించినట్లయితే; వ్రేటునన్= ఈ గద దెబ్బతో; శిక్షించెదన్= శిక్షిస్తాను; అనుచున్= అంటూ; ధరణికిన్= భూమికి; లంఘించి= దూకి; కవిసినన్= మీదికి రాగా; కని= చూచి; కేశవుండు= కృష్ణుడు; పనుపన్= పంపించగా; పవనతనయుండు= భీముడు; రథంబు= రథం; డిగ్గి= దిగి; రయంబునన్= వేగంతో (వేగంగా); చని= వెళ్ళి; ఆఱు+అడుగుల కొలఁది= ఆరు అడుగుల వ్యవధిలో-ఆరు అడుగులు వేయగానే అని భావం (నిగ్రహీత పదే షష్ఠే అని సంస్కృత మూలం); నిలువరించెన్= పోకుండా నిలిపాడు; అట్టిఎడన్= ఆ సమయంలో; సహదేవుండు; ఆ శైనేయున్+ ఉద్దేశించి= ఆ సాత్యకితో (ఇట్లా అన్నాడు); మిమ్మును= మిమ్ములను అనగా యాదవులను; పాంచాలురన్= ధృష్టద్యుమ్నుడి వంశీయులైన పాంచాల రాజులను; కడచిన బంధువులు= అతిశయించిన బంధువులు; మాకున్= అనగా పాండవులకు; మిమ్మును= మిమ్ములను; (యాదవులను) మిగిలిన= మించిన; బాంధవులు+ఆ పాంచాలురకును; వారలకంటె= ఆ పాంచాలురకంటె; మాకంటెన్= పాండవులకంటె; ఎక్కుడు= ఎక్కువైన; సుహృత్+జనంబులు= స్నేహితులు; మీకును= మీ యాదవులకును లేక+ ఉనికి+ తెల్లంబు= లేకుండా ఉండటం స్పష్టం; ఇట్టి మీలో మీరు= ఇటువంటి మీలోమీరు; ఎరవు పడన్+ తగునే?= కలహించవచ్చునా?; అలుక= కోపం; తక్కుము= మానివేయుము; అను+ఎడన్= అని అంటూ ఉన్నప్పుడు; ఆ ధృష్ట ద్యుమ్నుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; వడముడితోన్= భీముడితో (ఇట్లా అన్నాడు); అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; పట్టక= పట్టుకొనక

అనగా ఆపక; విడువుము= విడిచిపెట్టుము; నాచేతన్+కాని= నా చేతనే తప్ప; నీచేతన్= ఓ భీమసేనా! నీచేత; నిలువండు=ఆగిపోడు -ఎందుకంటే? నేను= నేను; ఒక్కచేతి; భూరిశ్రవుండనే?=ఒకే ఒక చెయ్యిగల భూరిశ్రవుడనా?; ఏల= ఎందుకని; అడిచి పడియె డున్= మిడిసిపడుతున్నాడు (ఆ సాత్యకి మిడిసిపాటు చెల్లేందుకు నేనేమి భూరిశ్రవుడను కాదు - ఎందుకు ఆ మిడిసిపాటు? భూరిశ్రవుడేమో ఓ చేయి ఖండితము కాగా ఒంటిచేతితో యుద్ధం చేయలేక మాని ప్రాయోపవేశం చేసి కూర్చున్నాడు - అప్పుడతడి శిరస్సు ఈతడు ఖండించాడు. అది కూడా పౌరుషమేనా?); అనవుడున్= అనగానే; ఆ భీమసేను బాహువులలోనన్= ఆ భీముడి బాహువులలోపల అనగా భీముడి బాహుబంధంలో; తిరుగుడు పడుచున్= పరిభ్రమణం చేస్తూ; ఉరగంబు చందంబునన్= సర్పంవలె; సాత్యకి= ఆ సాత్యకి; రోఁజుచున్నన్= బుసకొట్టుతూ ఉంటే; కృష్ణయుధిష్ఠిరులు= కృష్ణుడు, ధర్మరాజు; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరిని అనగా సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్నులను; ప్రయత్నంబునన్= మిక్కిలి యత్నంతో - అతికష్టంగా; వారించిరి= నివారించారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్నుడు అనగా, సాత్యకి కన్నులెఱ్ఱబారాయి, ధనుస్సు రథంమీద పడవేసి గద గైకొన్నాడు. 'ఓ ధృష్టద్యుమ్నా! మాట్లాడితే నీకు కోపం వస్తుంది కదా! మాట లెందుకు? చేతలతోనే నిన్ను శిక్షిస్తాను. కాచుకొమ్ము.' అని భూమిపైకి రథం నుండి దూకి ధృష్టద్యుమ్నుడి పైకి పరుగుతీస్తూ ఉన్నాడు. అది చూచి కృష్ణుడు, అతడిని ఆపటానికి భీముడిని పంపాడు. భీముడు రథంనుండి దిగి పరుగెత్తి ఆరు అడుగుల దూరంలో అతడిని ఆపాడు. ఆ సమయంలో సహదేవుడు వచ్చి సాత్యకితో మిమ్ములను, పాంచాలురను మించిన బంధువులు మాకు, మమ్ములను మించిన బంధువులు ఆ పాంచాలురకు, వారలకంటె, మాకంటె ఎక్కువైన మిత్రులు మీకు లేరు. అటువంటప్పుడు మీలోమీరు కలహించుకోవచ్చునా? కోపం మానుము. అని అంటూ ఉంటే భీముడితో ధృష్టద్యుమ్నుడు నీవు అతడిని ఆపవద్దు - అతడు నా చేతగాని, నీ చేతగాని ఆగడు. నేనేమీ ఒంటిచేతి భూరిశ్రవుడినా? కాదు. మిడిసిపడుతున్నాడు. అని అంటూ ఉంటే సాత్యకి భీముడి బాహుబంధంలో పడి తప్పించుకొనలేక పామువలె బుసకొడుతూ ఉంటే, అది చూచి కృష్ణుడూ, ధర్మరాజూ వెళ్ళి అతి ప్రయత్నం మీద ఆ సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్నులను యుద్ధంనుండి ఆపారు. ఆ తరువాత.

క. భేరీ మృదంగ శంఖ మ । హారవములు సెలఁగఁ బాండవానీకంబుం
గౌరవ సైన్యముఁ దాఁకెను । వారిధు లొండొంటిఁ దాఁకు వడు వమరంగన్. 373

ప్రతిపదార్థం: భేరీ మృదంగ శంఖ మహారవములు= నగారాలు, మద్దెలలు, శంఖాలు అనే వాటియొక్క పెద్దధ్వనులు; చెలఁగన్= (దశదిశలు) ధ్వనించగా; పాండవ+అనీకంబున్= పాండవుల సైన్యం; కౌరవ సైన్యమున్= కౌరవుల సైన్యం; ఒండొంటిన్= ఒకటి మరొకదానిని; వారిధులు= (రెండు) సముద్రాలు; ఒండొంటిన్= ఒకటి మరియొకదానిని; తాఁకు వడువు= తాకే విధం (ఢీకొన్న విధం); అమరంగన్= ఒప్పుతూ ఉండేటట్లు; తాఁకెన్= ఢీకొన్నాయి.

తాత్పర్యం: భేరీమృదంగ శంఖ ధ్వనులు చెలరేగగా, పాండవకౌరవసైన్యాలు రెండు సముద్రాలు ఒకదానితో నొకటి ఢీకొంటున్నాయా? అన్నట్లు ఎదుర్కొన్నాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. రెండు సముద్రాలు పరస్పరంగా ఢీకొనటం కవి యూహ. కాబట్టి ఇది ఉత్ప్రేక్షాలంకారం. దీనివలన ఆ సైన్యాలు రెండూ కనుచూపు మేరలో అంతు తెలియనంత విస్తరించి ఉన్నాయనటం వ్యంగ్యం.

క. **మును ద్రోణునిఁ బొలియించితి । మని పాండవబలము బలియు నశ్వత్థామం**
గొని కురుసేనయు నత్తఱి । ననూనగర్వమున నుద్భటాటోపమునన్. 374

ప్రతిపదార్థం: పాండవబలము= పాండవుల సైన్యం; మును= ఇంతకు ముందు; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొలియించితిమి+అని= వధించాము అనే; అనూన గర్వమునన్= మిక్కిలి గర్వంతో; (పెనంగన్+తొడంగెన్ - అనే ముందరి వచనంలోని పదాలతో అన్వయం); ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలోనే; కురుసేనయున్= కౌరవుల సైన్యం కూడా; బలియున్= బలిష్ఠుడైన; అశ్వత్థామన్= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామను; కొని= నాయకుడిగా తీసికొని; ఉద్భట+ఆటోపమునన్= మిక్కిలి ఆడంబరంతో (గొప్పగా దర్పాన్ని ప్రదర్శిస్తూ).

తాత్పర్యం: ఇంతకుముందు ద్రోణాచార్యుడిని వధించామనే గర్వంతో పాండవసైన్యమూ, అజేయుడైన అశ్వత్థామ మాకు అండగా దొరికాడనే ఉత్సాహంతో కౌరవసైన్యమూ సాటిలేని గర్వంతో, అత్యధిక విజృంభణంతో (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: పరిసంఖ్య. 'పాండవ బలము అనూన గర్వమున' 'కురుసేనయు ఉద్భటాటోపమున' అని క్రమంగా అన్వయం. కాబట్టి ఇది పరిసంఖ్యాలంకారం (క్రమాలంకారం). రెండు పదాల తాత్పర్యం ఒక్కటే కాబట్టి పునరుక్తి దోషం కలుగకుండా ఇట్లా క్రమాన్వయంతో వ్యాఖ్యానించటం రమణీయంగా ఉంటుంది.

వ. **పెనంగందొడంగె; నప్పుడు ద్రౌణి దుర్యోధనుం గనుంగొని. 375**

ప్రతిపదార్థం: పెనంగన్= యుద్ధం చేయటానికి; తొడంగెన్= ఆరంభించాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ద్రౌణి= ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించాయి. ఆ సమయంలో అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడిని చూచి.

క. **'అనృతంబు పలికి బ్రదికెద । మని చూచిన రాజు మూఁక లన్నియు నెట్లై**
యనిఁ బడియెడునో యెమ్మెయిఁ । గనుకనిఁ బఱచెడునో చూడు కన్నారంగన్.' 376

ప్రతిపదార్థం: అనృతంబు= అసత్యం; పలికి= చెప్పి; బ్రదికెదము+అని= బ్రతికిపోతాము అని; చూచిన రాజు మూఁకలు+అన్నియున్= చూస్తూ ఉన్న ఆ ధర్మరాజు సైన్యాలన్నీ కూడా; ఎట్లు+ఐ= ఏ విధంగా అయిపోయి; అనిన్= యుద్ధంలో; పడియెడున్+ఓ= పడిపోతాయో?(మరియు); ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పఱచెడున్+ఓ= పారిపోతాయో!; కన్ను+ఆరంగన్= కన్నులనిండా; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: అబద్ధమాడి బ్రతికిపోదామనుకొన్న ధర్మరాజు సైన్యాలన్నీ బ్రతికిపోతాయని అనుకొన్నాడు. కాని, యుద్ధంలో ఏ విధంగా పడిపోతాయో, ఏ విధంగా భయపడి పరుగెత్తిపోతాయో కన్నార చూడుము.

వ. **అని పలికి నియతుం డయి నారాయణాస్త్రంబు ప్రయోగించిన. 377**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; నియతుండు+అయి= నియమం కలవాడై (ఆ నారాయణాస్త్ర మంత్రాన్ని జపించటానికి మనస్సును ఏకాగ్రం); నారాయణ+అస్త్రంబు= నారాయణం అనే దివ్యాస్త్రాన్ని; ప్రయోగించినన్= శత్రుసైన్యంమీద ప్రయోగించిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: అని మనస్సును ఏకాగ్రం చేసి, నారాయణాస్త్రాన్ని స్మరించి, శత్రుసైన్యంమీద ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. **ధరణీచక్రము దిర్దిరం దిరిగె మార్తాండుండు గుంఠీభవ**
త్కిరణుం డయ్యె, దిశావితానము వడంకెన్, మి న్నదిర్చెన్, మహీ
ధర సంతానము లోలి గ్రక్కదలె, నుద్భ్రాంతంబులై యంబుధు
ల్వొరలెం గట్టులమీఁదఁ బిట్ట పిడుగు ల్మ్రోసెన్ మహోదగ్రతన్. 378

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ చక్రము= భూమండలం; దిర్దిరం= దిర్‌దిర్ అనే మోతతో; తిరిగెన్= తిరిగింది; మార్తాండుండు= సూర్యుడు; కుంఠీభవత్+కిరణుండు= మొక్కబోయిన అనగా కళావిహీనమయిన కిరణాలు గలవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; దిశావితానము= దిక్కుల సమూహం; వడంకెన్= కంపించింది; మిన్ను= ఆకాశం; అదిర్చెన్= చలించింది; మహీధర సంతానములు= పర్వత సమూహాలు; ఓలిన్= వరుసగా; గ్రక్క+అదలెన్= చలించిపోయాయి; ఉద్భ్రాంతంబులై= మిక్కిలి పరిభ్రమిస్తూ ఉన్నవై; అంబుధుల్= సముద్రాలు; గట్టులమీఁదన్= చెలియలికట్టలపై; పొరలెన్= పొంగి పొరలిపోయాయి; పిడుగుల్+పిడుగుల్ - పిట్ట పిడుగుల్= మిక్కిలి పిడుగులు; మహా+ఉదగ్రతన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; మ్రోసెన్= మ్రోగాయి,

తాత్పర్యం: భూమండలమంతా గిరగిర తిరిగింది. సూర్యకిరణాలలో కాంతి తరిగిపోయింది. దిక్కులు వణకాయి, ఆకాశం అదిరింది, పర్వత సమూహాలు వరుసగా కంపించాయి. సముద్రాలు చెలియలికట్టలపై పొర్లిపారాయి, భయంకరంగా పెక్కుపిడుగులు ధ్వనించాయి.

వ. **ఇట్లు భీకర ప్రాదుర్భావంబైన యద్దివ్యసాధనంబు మండలార్ధ చంద్ర భల్లనారాచక్షుర ప్రముఖంబులు ననల మయంబులు నగు ననేక దేదీప్యమాన మార్గణమూర్తులు గైకొని కౌంతేయ సైన్య సంతానం బంతయు నొకపాయగాఁ గవిసినం గని తెంపుపెంపునం దత్సైనిక నికరంబులు వివిధ విశిఖంబులఁ బరపుచు, నయ్యయి ముఖంబుల మగిడించుచు, బలువునం గడంగినం బొంగుచు నింగిని నేలను నడుమను నాభీలజ్వాలాచ్ఛటా జటిలంబుగాఁ బైపయి నడరి యమ్మహాస్త్రంబు చతురంగంబులం ద్రుంగించుచు నెదు రెంతెంత పెనంగె నంతంతియ పేర్చి యేర్చుచుం బఱవం దొడంగిన, నమ్మొనలు పఱవం దొడంగె; నప్పుడు నరుం డూరకునికి సూచి నారాయణుండు నతండును వినుచుండ ధర్మసూనుండు సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్నుల నాలోకించి యి ట్లనియె. 379**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భీకర ప్రాదుర్భావంబు+అయిన= భయంకరంగా ఆవిర్భవించిన; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దివ్యమైన నారాయణాస్త్రం; మండల+అర్ధచంద్ర భల్ల నారాచ క్షుర ప్రముఖంబులును= మండలాగ్రం అనగా ఖడ్గం మరియు అర్ధచంద్రం, భల్లం, నారాచం, క్షురము అనునవి బాణాలలోని విశేషాలు; అవి మొదలైనట్టి; అనలమయంబులును+అగు= అగ్నిమయాలు అనగా అగ్నిజ్వాలలను కుమ్మరించుచున్న; అనేక దేదీప్యమాన మార్గణ మూర్తులు= పలు విధాలైనట్టి, మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్న బాణాల స్వరూపాలను; కైకొని= గ్రహించి; కౌంతేయ సైన్యసంతానంబు+అంతయున్= పాండవుల సైన్యాన్నంతా

ఒక్కపాయగన్= ఒకే వరుసగా; కవిసినన్= ఎదుర్కొనగా; కని= చూచి; తెంపు పెంపునన్= సాహసాధిక్యంతో - మిక్కిలి తెగింపుతో; తద్+సైనిక నికరంబులు= ఆ పాండవుల సైనికుల సమూహాలు; వివిధ విశిఖంబులన్= అనేక విధాలైన బాణాలను; పరపుచున్= ప్రయోగిస్తూ; ఆ+అ+ముఖంబులన్= ఆయా ఉపాయాలతో; మగిడించుచున్= మరలిస్తూ; బలువునన్= బలంగా; కడంగినన్= ఎదుర్కొంటూ ఉండగా; పొంగుచున్= వృద్ధి పొందుతూ; ఆ+మహాస్త్రంబు= ఆ నారాయణాస్త్రం; నింగిని= ఆకాశంపై; నేలను= భూమిపై; నడుమనున్= నడిమి ప్రదేశంలో; ఆభీల జ్వాలాచ్ఛటా జటిలంబుగాన్= భయంకరములైన జ్వాలల సెగలతో దట్టమయ్యే విధంగా; పైపయిన్= పైపైకి; అడరి= వ్యాపించి; చతురంగబలంబులన్= చతురంగ సైన్యాలను; త్రుంగించుచున్= నశింపజేస్తూ; ఎదురు= (తనకు) అభిముఖంగా; ఎంత+ఎంత= ఏ మేరకు; పెనంగెన్= యుద్ధం చేసిందో; అంత+అంతియ= అంతంతమాత్రమే; పేర్చి= విజృంభించి; ఏర్చుచున్= దహిస్తూ; పఱపన్+తొడంగినన్= పరుగెత్తుతూ ఉండగా; ఆ+మొనలు= ఆ సైన్యాలు; పఱపన్+తొడంగెన్= పరుగు తీశాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నరుండు= అర్జునుడు; ఊరక+ఉనికి= ఊరకే ఉండటం (ఏ విధమైన ప్రతీకారచర్య లేక చూస్తూ ఉండిపోవటం); నారాయణుండును= కృష్ణుడూ; అతండును= ఆ అర్జునుడూ; వినుచున్+ఉండన్= వింటూ ఉండగా; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్నులన్= సాత్యకిని, ధృష్టద్యుమ్నుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అతి భయంకరంగా ఆవిర్భవించిన ఆ నారాయణాస్త్రం - ప్రముఖాలు, అగ్నిమయాలు అయిన అర్ధచంద్రాలు, భల్లాలు, నారాచాలు, క్షురాలు అనే దేదీప్యమానమైన బాణరూపాలు దాల్చి ఆ పాండవుల సైన్యాన్నంతా ఒక్క పెట్టుగా చుట్టుముట్టాయి. ఇక చేసేది లేక పాండవుల సైనికులు తెగించి, ఎన్నో బాణాలు కురిపించి, ఆ దివ్యాస్త్రం నుండి వెలువడిన బాణాలను మరలించారు. ఇంకా వివిధోపాయాలతో గట్టిగా పోరాడుతూ ఉండగా, ఆ దివ్యాస్త్రం పొంగిపోతూ భయంకరమైన అగ్నిజ్వాలలను భూమి, ఆకాశం, భూమ్యాకాశాల నడిమి ప్రదేశం, అంతటా ఆవరింపజేసి, ఆ చతురంగబలాలను నశింపజేసింది. ఆ పాండవుల సైన్యం ఎంతెంతగ ఆ దివ్యాస్త్రంపై విజృంభించిందో అంతంతగ విజృంభించి సైన్యాన్ని దహిస్తూ పరుగెత్తి వస్తూఉంటే, ఆ సేనలు పరుగెత్త సాగాయి. అప్పుడు అర్జునుడు ఊరకుండటం చూచి, అతడు, శ్రీకృష్ణుడు వినేటట్లుగా ధర్మరాజు సాత్యకిని, ధృష్టద్యుమ్నుని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'ఆ సభఁ బాంచాలి గాసి సేయఁగ నుపే । క్షకుఁ డయి చూచెఁ; బెక్కండ్రఁ గూర్చి**
కొని బాలు నభిమన్యుఁ గూల్చెఁ; నించుక వడి । యాఁగిన నర్జునుఁ డగ్నిఁ జొచ్చు
నను వగ మనల నాతనికిఁ దోడ్పడఁ బోవ । నీ కాఁగె నమ్మెయి; నిట్టి ధర్మ
పరుఁ డైన కలశసంభవుతోడ సరివచ్చు । టుచితంబె? యీవచ్చు నుజ్జ్వలాగ్ని

తె. **వలని కరిగెద; మీరు మీ వాహినులును । బాఱి పొం డెక్కడేని; నప్పార్థుకోర్కి**
యంత సఫలత బొందెడు; నచ్యుతుండు । నెట్లు దనకు రుచించెఁ దా నట్లు సేయు.' **380**

ప్రతిపదార్థం: (ఆ ద్రోణు డెట్టి ధర్మాత్ముడంటే) ఆ సభన్= ఆ కురుసభలో; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; గాసి+చేయఁగన్= బాధపెట్టుతూ ఉండగా; ఉపేక్షకుఁడు+అయి= ఉపేక్షించినవాడయి అనగా పట్టించుకొనకుండా ఉండి; చూచెన్= చూచాడు -

అధర్మంగా పాంచాల రాజపుత్రిని అవమానపరుస్తూ ఉంటే కౌరవులను ఒక్కమాట అయినా అనక ఊరకే చూస్తూ ఉన్నాడు ఈ ద్రోణాచార్యుడు; పెక్కండ్రన్= పలువురు వీరులను; కూర్చికొని= వెంట తీసికొని; బాలున్+అభిమన్యున్= చిన్నవాడయిన అభిమన్యుడిని; కూల్చెన్= సంహరించాడు (మరియు); ఇంచుకవడి= కొద్దిసేపు; ఆగినన్= ఆగిపోతే - కొంచెంసేపు ఆలస్యంగా వెళ్ళినట్టయితే; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; అగ్నిన్= అగ్నిలో; చొచ్చున్= ప్రవేశిస్తాడు; అను= అనే; వగన్= చింతతో (ఉన్నటువంటి); మనలన్= మనలను; ఆతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; తోడ్పడన్= సహాయం చేయటానికి; పోవనీక= పోనివ్వకుండా; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఆగెన్= ఆపాడు; ఇట్టి ధర్మపరుఁడు+ఐన= ఇంతటి ధర్మాసక్తుడైన (కాకువు) అనగా ద్రోణులవారు కౌరవుల సభలో ద్రౌపదిని అవమానపరుస్తూ ఉంటే పల్లెత్తుమాట అయినా అనకపోవటం ధర్మమేనా? ఒక చిన్న వయసువాడిని, అసహాయుడిని - అభిమన్యుడిని పదుగురు వీరులను కలుపుకొని సంహరించటం ధర్మమేనా? అంతేగాక సూర్యాస్తమయం లోపల జయద్రథుడిని వధిస్తాను లేకుంటే అగ్నిప్రవేశం చేస్తానని కదా అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ - అప్పుడు మనం ఎట్లాగైనా, అర్జునుడు అగ్నిప్రవేశం చేయకుండా కాపాడుకొనవలెనుఅని అతడికి సహాయంగా వెళుతుంటే వెళ్ళనీయక సేనాముఖంలో ఆపింది ఎవరు? ఈ ద్రోణులవారు కాదా? ఇదేనా ద్రోణులవారి ధర్మనిష్ఠ? ఇదేనా పాండవ పక్షపాతం? అని భావం; కలశసంభవుతోడన్= ఆ ద్రోణులవారితో; సరివచ్చుట= సాటివచ్చుట; ఉచితంబు+ఎ?= తగుతుందా?; ఈ వచ్చు+ఉజ్జ్వల+అగ్ని వలనికిన్= ఈ అస్త్రంనుండి వచ్చే మండుతున్న అగ్ని దగ్గరికి; అరిగెదన్= వెళ్ళుతాను; మీరు= ఓ సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్నులారా! మీరు; మీ వాహినులును= మీ సైన్యాలు; ఎక్కడేని= ఎక్కడికైనా; పాఱిపొండు= పారిపొండి (దీనితో); ఆ+పార్థుకోర్కి+అంతన్= ఆ అర్జునుడి కోరిక పూర్తిగా; సఫలతన్= సాఫల్యాన్ని; పొందెడున్= పొందుతుంది; అచ్యుతుండును= కృష్ణుడు కూడా; ఎట్లు= ఏ విధంగా; తనకున్= (అతడికి); రుచించెన్= ఇష్టమవుతుందో; తాను= అతడు; అట్లు= ఆ విధంగా; చేయున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణులవారు ఎంతటి ధర్మాత్ముడంటే కౌరవులు ఆ సభలో ద్రౌపదిని అవమానపరుస్తూ ఉంటే ఉపేక్ష చేశాడే కాని ఎంతమాత్రం పట్టించుకొనలేదు. పలువురు వీరులను కూడగట్టుకొని చిన్నవాడైన అభిమన్యుడిని సంహరింపజేశాడు. ఇంక కొంచెంసేపు ఆగితే అర్జునుడు ఎక్కడ ప్రతిజ్ఞాభంగం అయి అగ్నిప్రవేశం చేస్తాడో అనే దుఃఖంతో అతడికి సహాయానికి వెళ్ళుతూ ఉంటే మనలను ఆ విధంగా అడ్డుకొన్నాడు. ఈయన ధర్మనిష్ఠ అట్టిది. ఆ ధర్మనిష్ఠ మనకు అక్కరలేదు. మనం అట్టి ధర్మాత్ముడితో సాటి రావటం చెల్లుతుందా? అది సరే - నేనిప్పుడు ఆ అస్త్రాగ్ని జ్వాలలవైపు వెళ్ళుతున్నాను. ఓ సాత్యకీ! ఓ ధృష్టద్యుమ్నా! ఇక మీరు మీ మీ సైన్యాలతో పారిపొండి. ఆ అర్జునుడి కోరిక సఫలమౌతుంది! ఆ కృష్ణుడు ఏం చేస్తాడో ఇక అతడి ఇష్టం.

వ. **అనిన విని జనార్దనుండు సత్వరుండై పెద్ద యెలుంగున నెల్లవారును విన 'సైనికులారా! సామజ హయ రథంబులు డిగ్గి యాయుధంబులు వెట్టి నిలువుండు; భూమిగతులగు నిరాయుధుల నిమ్మహాస్త్రం బేమియుం జేయ; దది యెట్లనిన నిట్లగుట దీనికిఁ బ్రతివిధానంబుగా దీని నొసంగిన మహాత్ముండు విధియించె' ననుటయు సకల జనంబులు నమ్మాట కియ్యకొని యట్లు సేయం జూచిన సమయంబున సమీరనందనుండు.** **381**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= (అని ధర్మరాజు) అనగా; విని; జనార్దనుండు= కృష్ణుడు; సత్వరుండు+ఐ= తొందరతో కూడినవాడై; పెద్ద+ఎలుంగునన్= బిగ్గరగా; ఎల్లవారును= అందరుకూడా; వినన్= వినే విధంగా; సైనికులారా!= ఓ సైనిక వీరులారా!; సామజ హయ రథంబులు= మీమీ వాహనాలయిన ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు; డిగ్గి= దిగి; ఆయుధంబులు= మీమీ ఆయుధాలను; పెట్టి= క్రిందపెట్టి; నిలువుండు= ఊరకే ఉండండి; భూమిగతులు+అగు+నిరాయుధులన్= ఏ ఆయుధం లేక భూమిపై (ఊరకే) ఉన్నవారిని; ఈ+మహాస్త్రంబు= ఈ గొప్ప దివ్యాస్త్రం; ఏమియున్= ఏమీ; చేయదు= చేయదు; అది+ఎట్లు+అనినన్= అదెట్లా

అంటే; దీనిన్= ఈ దివ్యాస్త్రాన్ని; ఒసంగిన= ఇచ్చినటువంటి; మహాత్ముండు= మహానుభావుడు; దీనికిన్= ఈ అస్త్రానికి; ప్రతివిధానంబుగాన్= ప్రతిక్రియగా - అనగా ఈ అస్త్రానికి ఉపసంహారం చేయటానికి వేరే అస్త్రమనేది లేదు, ఆ అస్త్రాన్ని శరణైనా వేడాలి లేదా పారిపోవాలి ఇదే ఆ అస్త్రానికి ప్రతిక్రియ; ఇట్లు+అగుట= ఇట్లు జరగటం అనే దానిని; విధియించెన్= ఏర్పరచాడు; అనుటయున్= అని అనగానే, సకల జనంబులు= సైనిక జనులందరు; ఆ+మాటకున్= ఆ కృష్ణుడు పలికిన పలుకునకు; ఇయ్యకొని= ఒప్పుకొని; అట్లు= ఆ విధంగానే, అనగా ఆయుధాలు విడిచి ఊరకే ఉండటం; చేయన్+చూచిన సమయంబునన్= చేయటానికి పూనుకొనే సమయాన; సమీరనందనుండు= వాయునందనుడు భీముడు.

తాత్పర్యం: అట్లా ధర్మరాజు అనగా విని, కృష్ణుడు వెంటనే బిగ్గరగా సైనికులందరితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ సైనికులారా! మీరందరు తొందరగా మీమీ వాహనాలైన గజాశ్వ రథాల నుండి దిగి, మీ ఆయుధాలను క్రిందపెట్టి ఊరకే నేలపై నిలవండి. ఆ దివ్యాస్త్రం నేలమీద ఉన్నవారిని, ఆయుధాలు ధరించని వారిని ఏమీ చేయదు. ఎందుకంటే - ఈ అస్త్రాన్ని అనుగ్రహించిన మహానుభావుడు ఈ అస్త్రానికి విరుగుడుగా దీనిని చెప్పాడు. అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన మాటకు సైనికులందరు ఒప్పుకొని, అట్లాగే చేయటానికి పూనుకొనే సమయంలో భీముడు (అడ్డువచ్చి ఇట్లా అన్నాడు).

చ. ' డిగకుఁడు వాహనంబులు గడింది మగంటిమి గోలుపోవ మీ
రు గడఁక దక్కి పెట్టకుఁడు రూపఱ నాయధముల్ మహాస్త్ర శ
క్తి గెలుతు గోత్రభిత్కులిశ తీవ్రశరంబుల వైభవంబు భూ
రి గద విహార భంగియు నరిప్రకరంబులు పిచ్చలింపఁగన్.' 382

ప్రతిపదార్థం: (ఓ సైనిక వీరులారా!) వాహనంబులు= మీమీ వాహనాలను; డిగకుఁడు= దిగకండి (మరియు); మీరు; కడింది మగంటిమి= అధికమైన పౌరుషాన్ని; కోలుపోవన్= పోగొట్టుకొనే విధంగా; కడఁక= యుద్ధప్రయత్నం; తక్కి= మాని; రూపఱన్= ఉన్నరూపు నశించే విధంగా, అనగా వీర ధర్మం మంటగలియగా; ఆయుధముల్= మీమీ ఆయుధాలను; పెట్టకుఁడు= కింద పెట్టకండి; గోత్రభిత్ వైభవంబు= ఇంద్రుడియొక్కవైభవము; కులిశ= వజ్రాయుధంవలె; తీవ్ర= వాడిఅయిన; శరంబుల= బాణాలయొక్క; వైభవంబు= సామర్థ్యాన్ని (మరియు); భూరిగద విహార భంగియున్= నా బలిష్ఠమైన గద (యొక్క) విహార విధానాన్ని అనగా విహరించే పద్ధతిని (షష్ఠీ తత్పురుషం సాధ్యసమాసం); అరిప్రకరంబులు= శత్రువుల సమూహాలు కూడా; పిచ్చలింపఁగన్= ప్రశంసించే విధంగా; మహాస్త్రశక్తిన్= ఆ దివ్యాస్త్ర సామర్థ్యాన్ని; గెలుతున్= జయిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ సైనికవీరులారా! మీరు మీ పౌరుషాధిక్యాన్ని కోల్పోయేటట్లుగా మీమీ వాహనాలను దిగకండి; మీరు యుద్ధం మాని ఆయుధాలు క్రింద పెట్టకండి; ఇంద్రుడి వజ్రాయుధం వంటి నా వాడిబాణాల వైభవాన్ని, నా బలిష్ఠమైన గదా విహార విధాన్ని శత్రు సమూహాలు ప్రశంసించేటట్లుగ ఆ దివ్యాస్త్ర సామర్థ్యాన్ని అణచివేస్తాను.

వ. అని బరవసంబు సేసి, శంఖం బొత్తి, మల్లచఱిచి, సింహనాదంబు సెలంగ నశ్వత్థామకు మార్కొనుటయు; నవ్వీరుం డదల్పుతో నన్నారాయణాస్త్రంబు నిగుడం జేసిన. 383

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా చెప్పి; బరవసంబు+చేసి= ధైర్యంచేసి, సాహసించి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; ఒత్తి= పూరించి; మల్లచఱిచి= భుజాస్ఫాలనం చేసి; సింహనాదంబు+చెలంగన్= సింహనాదం చెలరేగగా; అశ్వత్థామకున్= ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించిన అశ్వత్థామను; మార్కొనుటయున్= ఎదిరించగానే; ఆ+వీరుండు= ఆ వీరుడు అశ్వత్థామ; అదల్పుతోన్= అదలించటంతో (అదలించి); ఆ+నారాయణ+అస్త్రంబు= ఆ నారాయణాస్త్రాన్ని; నిగుడన్+చేసినన్= ఆ భీముడిపై ప్రసరింపజేయగా.

తాత్పర్యం: అని సాహసించి శంఖాన్ని పూరించి, భుజం చరచి, సింహనాదంచేసి అశ్వత్థామను ఎదుర్కోగా, అప్పుడు అశ్వత్థామ తన దివ్యాస్త్రాన్ని భీముడివైపు మళ్ళించాడు.

క. అనలశిఖాసదృశము లగు । ననేక బాణములు భీమునరదము వొదువం
గని యమ్మొన యోధులు వా । హనములు డిగ్గి వెట్టి రాయుధము లిలన్. 384

ప్రతిపదార్థం: అనల శిఖా సదృశములు+అగు= అగ్ని జ్వాలలతో సమానములైన; అనేక బాణములు= వివిధ బాణాలు; భీము+అరదము= భీముడి రథాన్ని; పొదువన్= చుట్టుముట్టగా; కని= చూచి; ఆ+మొన యోధులు= ఆ పాండవ సైన్యంలోని వీరులు; వెసన్= వేగంగా(తొందరగా); వాహనములు= తమ తమ వాహనాలు - గజాశ్వ రథాదులను; డిగ్గి= దిగి; ఇలన్= భూమిపై; ఆయుధములు= ఆయుధాలను; పెట్టిరి= పెట్టారు.

తాత్పర్యం: అగ్నిజ్వాలలవలె మండుతున్న అనేక బాణాలు భీముడి రథాన్ని చుట్టుముట్టగా అది చూచి, తొందరగా సైనిక వీరులందరు తమ తమ వాహనాలు దిగి ఆయుధాలను కింద పడవేశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'అనలశిఖా సదృశములు' అనేచోట ఉపమాలంకారం. ఆ వచ్చేవి బాణాలుగా కాక మండుచున్న అగ్నిజ్వాలలై కాల్చి వేస్తాయని ధ్వని.

వ. పదాతి దళంబులుం గైదువులు వెట్టి; రప్పు డద్దివ్యసాధనం బెవ్వరికి బాధకంబు గాక యా భీమసేను దెసకు మొగం బగుటయు. 385

ప్రతిపదార్థం: పదాతి దళంబులున్= కాలినడకన యుద్ధం చేసే సైనికులు కూడ; కైదువులు= ఆయుధాలను; పెట్టిరి= క్రింద పెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దివ్యాస్త్రం; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికి కూడ; బాధకంబు= బాధ కలిగించేది; కాక= కాకుండా (ఉండి); ఆ భీమసేను దెసకున్= ఆ భీముడివైపునకు; మొగంబు+అగుటయున్= అభిముఖం కావటాన్ని - భీముడి వైపు తిరిగి వెళ్ళటాన్ని.

తాత్పర్యం: కాలినడకన యుద్ధం చేసే సైనికులందరు కూడా ఆయుధాలను క్రింద పెట్టారు. ఆ సమయాన ఇక ఆ దివ్యాస్త్రం ఎవ్వరిని బాధించక భీముడివైపు వెళ్ళుతూ ఉండగా.

క. నరుఁడు గని సత్వరంబుగ । వరుణాస్త్రం బేయుటయును వావిరి నది త
త్పరుషత మానెడునట్లుగఁ । బరఁగిన గురుసుతుఁడు పెద్ద ప్రబలం జేసెన్. 386

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; కని= చూచి; సత్వరంబుగన్= వెంటనే; వరుణాస్త్రంబు= వర్షాన్ని కురిపించే స్వభావంగల వరుణ దేవతాకమైన అస్త్రాన్ని - వారుణాస్త్రాన్ని (పర్జన్యాస్త్రం అనికూడ దీనినే అంటారు); ఏయుటయును= ప్రయోగించగానే; అది= ఆ దివ్యాస్త్రం; వావిరిన్= క్రమంగా; తత్పరుషతన్= ఆ నారాయణాస్త్రం వలన కలిగిన అగ్నిజ్వాలల కాఠిన్యాన్ని; మానెడునట్లుగన్= తగ్గిపోయే విధంగా; పరఁగినన్= ప్రవర్తించగా; (అప్పుడు) గురుసుతుండు= ద్రోణపుత్రుడు - అశ్వత్థామ; పెద్దప్రబలన్= (తన దివ్యాస్త్రాన్ని) మిక్కిలి ప్రబలిపోయేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చూచి, వెంటనే వారుణాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ అస్త్రం ప్రయోగించగానే ఆ నారాయణాస్త్రం వలన కలిగిన మంటలు కొద్ది కొద్దిగా తగ్గ నారంభించాయి. దానిని కనిపెట్టాడు అశ్వత్థామ - వెంటనే ఆ నారాయణాస్త్ర బలాన్ని మరింత ఎక్కువ శక్తిమంతంగా చేశాడు.

నారాయణాస్త్రపీడితుం డగు భీముఁ గృష్ణార్జునులు రథంబు డిగ్గఁ జేయుట (సం. 7-171-12)

వ. **ఇవ్విధంబున నశ్వత్థామ యమ్మహాస్త్రంబు దీపింపం జేసిన నది పేర్చి కార్చిచ్చు వొదువు చందంబున సమీరనందనుం జుట్టుముట్టె; నట్లు సమర విముఖులై యేమియుం గాకున్న ధర్మనందనాదులను బలిమి వదలని చలంబున ననలంబు చేతం బొదువంబడిన వృకోదరునిం గని కృష్ణార్జునులు దేరు డిగ్గి రిత్తచేతులం బాఱి వారుణాస్త్రంబు కతంబునం బెద్ద గాలక యున్న యాభీముని రథంబు డిగ్గఁ ద్రోవ, డిగక బిగిసిన నచ్యుతుం డతని కిట్లనియె.** **387**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; అశ్వత్థామ= ద్రోణుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; ఆ+మహాస్త్రంబు= ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని; దీపింపన్= ఉద్దీప్తి కలిగేటట్లు; చేసినన్= చేయగా; అది= ఆ నారాయణాస్త్రం; పేర్చి= పెరిగిపోయి; కార్చిచ్చు= దావాగ్ని; పొదువు చందంబునన్= క్రమ్మే విధంగా; సమీరనందనున్= భీముడిని (సమీరమనగా వాయువు - వాయుదేవుడి కుమారుడు కాన సమీరనందనుడు భీముడు); చుట్టుముట్టెన్= చుట్టూ ఆవరించింది; అట్లు= ఆ విధంగా; సమర విముఖులు+ఐ= యుద్ధానికి పెడమొగం పెట్టినవారై - యుద్ధం చేయక ఊరకే ఉన్నవారై (ఉండుటచేత); ఏమియున్= ఏమీ కూడ; కాక+ఉన్న= కాకుండా ఉన్నటువంటి; ధర్మనందనాదులను= ధర్మరాజు మొదలైనవారిని; కని= చూచి అని అన్వయం - మరియు; బలిమి= పరాక్రమాన్ని; వదలని చలంబునన్= విడువని పట్టుదలవలన; అనలంబు చేతన్= అగ్నిచేత పొదువబడిన; వృకోదరునిన్= ఆవరింపబడినటువంటి భీముడిని; కని= చూచి (యుద్ధం మానివేసి ఊరకే ఉన్న ధర్మరాజాదులను ఈ నారాయణాస్త్రం ఏమీ చేయలేదు. యుద్ధం చేయటానికి మొండిపట్టుపడుతున్న ఈ భీముడిని ఆవరించింది కదా అనే విషయాన్ని గమనించి; కృష్ణ+అర్జునులు= కృష్ణుడు, అర్జునుడు; తేరు= రథాన్ని; డిగ్గి= దిగి; రిత్తచేతులన్= వట్టి చేతులతో అనగా ఆయుధాలు లేని చేతులతో; పాఱి= పరుగెత్తి; వారుణ+అస్త్రంబు కతంబునన్= అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆ పర్జన్యాస్త్రం కారణాన; పెద్ద= ఎక్కువగా; కాలక+ఉన్న+ఆ భీమునిన్= కాలకుండా ఉన్నట్టి ఆ భీమసేనుడిని; రథంబు= రథంనుండి; డిగ్గన్= దిగిపోయే విధంగా; త్రోవన్= త్రోసివేయగా; డిగక= దిగిపోక; బిగిసినన్= పట్టుపట్టి ఉండగా; అతనికిన్= ఆ భీముడితో; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అశ్వత్థామ ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని మరీ ఉద్ధృతం చేసిన వెంటనే అది విజృంభించి దావాగ్నివలె భీముడి చుట్టూ వ్యాపించింది. యుద్ధం మాని తమకు ఏమీ కాక నిలిచి ఉన్న ధర్మరాజాదులను, ఎంత చెప్పినా పట్టుదలతో యుద్ధం మానక ఆ దివ్యాస్త్ర జ్వాలలచే చుట్టబడియున్న భీమసేనుని కృష్ణార్జునులు గమనించి, రథం దిగి, చేతిలోని ఆయుధాలు పడవేసి, వట్టిచేతులతోనే పరుగెత్తి, వారుణాస్త్ర కారణంగా అంతవరకు ఎక్కువ కాలకుండా ఉన్న భీమసేనుని రథంపై నుండి క్రిందపడేటట్లు త్రోయగా, భీముడు పట్టువదలక రథాన్ని దిగకపోగా, కృష్ణుడు భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు:

తే. **'ఇమ్మహాస్త్రంబుఁ గడిమి మైఁ గ్రమ్మఱింప । నెవ్వరికి రామిఁ జేసి కా కేము శక్య**
మైన నూరక యుండుదు మయ్య? వలవ । దుడుగు నాబుద్ధి విని డిగ నుఱుకు తేరు.' **388**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మహాస్త్రంబున్= ఈ దివ్యాస్త్రాన్ని; కడిమిమైన్= పరాక్రమంతో; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికి కూడా; క్రమ్మఱింపన్= మరలించటానికి - అనగా ఉపశమింపజేయటానికి; రామిన్+చేసి= సాధ్యం కాకపోవటం వలన ('చేసి' హేత్వర్థకం); కాక= తప్ప; ఏము= మేము; శక్యమైనన్= మరలింప సాధ్యమే అయితే; ఊరక= వట్టిగా అనగా ఏ ప్రయత్నం లేక; ఉండుదుము+అయ్య?= ఉంటామా నాయనా?; వలవదు= వద్దు; ఉడుగు= మానివేయి; నా బుద్ధిన్= నా బోధను - నేను చెప్పినమాటను; విని= పెడచెవిని పెట్టక విని; తేరు= రథాన్ని; డిగన్= దిగిపోయే విధంగా; ఉఱుకు= పరుగెత్తుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ భీమసేనా! ఈ దివ్యాస్త్రాన్ని ఉపసంహరింపజేయటం ఎవ్వరికీ సాధ్యం కాదు కాబట్టి మే మిట్లా ఊరకే ఉన్నాము. ఒకవేళ సాధ్యమే అయితే ఇట్లా చేస్తూ ఊరకుంటామా నాయనా! ఇక్కడికి చాలు, ఇక వద్దు. యుద్ధం చేయటం మానివేయుము. నే చెప్పే మాట వినుము. రథం నుండి త్వరగా దిగనురుకుము'.

వ. **అనుచు నతని నిరాయుధుం జేసి యర్జునుండు తోడ్పడ నరదంబు డిగ్గఁ ద్రోచె; నిత్తెఱంగునఁ బాండవ సైన్యంబంతయు దైన్యంబు నొందుటయు, నారాయణాస్త్రంబు ప్రశాంతిం బొందెఁ దదనంతరంబ.** **389**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని కృష్ణుడు అంటూనే; అతనిన్= ఆ భీముడిని; నిరాయుధున్= ఏ ఆయుధాలు (చేతుల్లో) లేనివాడినిగా; చేసి; అర్జునుండు; తోడ్పడన్= తోడుకాగా; అరదంబు= రథంనుండి; డిగ్గన్= దిగిపోయే విధంగా; త్రోచెన్= త్రోసివేశాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; పాండవ సైన్యంబు+అంతయున్= పాండవుల సైన్యం అంతా కూడా; దైన్యంబున్= దీనదశను- అభిమానాన్ని చంపుకొనే స్థితిని; ఒందుటయున్= పొందగానే; నారాయణ+అస్త్రంబు= ఆ నారాయణాస్త్రం; ప్రశాంతిన్= శాంతిని; పొందెన్= పొందింది - శాంతించింది; తదనంతరంబు+అ= అటు తరువాత.

తాత్పర్యం: అని అంటూ కృష్ణుడు, భీముడి చేతిలోని ఆయుధాలను లాగివేసి, అర్జునుడూ, తానూ ఇద్దరూ కలిసి ఆ భీముడిని రథం నుండి క్రిందికి తోశారు. ఈ విధంగా పాండవసైన్యం దీనత్వాన్ని పొందగానే నారాయణాస్త్ర ప్రశాంతతను పొందింది. ఆ తరువాత - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **హరి పనుప వారి బలములు । పురికొని వాహన వితానములు శస్త్రాస్త్రో**
ద్ధుర భంగి నొప్ప నడరెం । గురుసేనలమీఁదఁ దూర్యఘోషము సెలఁగన్. **390**

ప్రతిపదార్థం: హరి= కృష్ణుడు; పనుపన్= ఆదేశించగా; వారి బలములు= ఆ పాండవుల సైన్యాలు; పురికొని= ఉత్సాహాన్ని పొంది; వాహన వితానములు= గజాశ్వాది వాహనాల సమూహాలు; శస్త్ర+అస్త్ర+ఉద్ధుర భంగిన్= శస్త్రాస్త్రములతో నిండుగాఉన్న రీతితో; ఒప్పన్= ఒప్పుతూ ఉండగా మరియు; తూర్యఘోషము= వాద్యముల ధ్వని; చెలఁగన్= ధ్వనిస్తూ ఉండగా; కురుసేనలమీఁదన్= కౌరవసైన్యాలపైకి; అడరెన్= విజృంభించింది.

తాత్పర్యం: (ఆ దివ్యాస్త్రం శాంతించగానే) కృష్ణుడు సైన్యాలను సమాయత్తం కమ్మని ఆదేశించగా పాండవసైన్యాలు వాహన సమూహాలతో శస్త్రాస్త్రాలతో వాద్యధ్వనులు చెలరేగగా కౌరవసైన్యాలపైకి విజృంభించాయి.

వ. **ఆ సంరంభంబు సూచి సుయోధనుం డశ్వత్థామతో 'నింకను నమ్మహాస్త్రంబు ప్రయోగింపు' మనుటయు, నతం డది పునఃప్రయోగంబున కర్హంబు గా; దట్లయినం బ్రయోగించిన వారిని వధియించు; నిట్లగుట గురునకు వరదాన కాలంబునం గేశవుం డానతిచ్చెఁ; జావోటములు రెండును నొక్కరూపు కావున నమ్మహనీయాస్త్రంబు పగతుర నోడించి యంతటి తోడఁ దెగియెఁ; గృష్ణుఁ డీ యుపాయంబున నప్పరమ సాధనంబు గడపి పుచ్చె; మన మేమి సేయుద?' మనుచు నిట్టూర్పు నిగిడించె; నవ్వుడు నాంబికేయుండు సంజయున కి ట్లనియె.** **391**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంరంభంబు= ఆ పాండవసేనల యుద్ధాటోపాన్ని; చూచి= కనిపెట్టి; సుయోధనుండు; అశ్వత్థామతోన్= అశ్వత్థామతో (ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు); ఇంకను= మళ్ళీకూడ; ఆ+మహాస్త్రంబు= ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని; ప్రయోగింపుము+అనుటయున్= ప్రయోగించుము అని అనగానే; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ (ఇట్లా అన్నాడు); అది= ఆ దివ్యాస్త్రం; పునఃప్రయోగంబునకున్=

మళ్ళీ ప్రయోగించటానికి; అర్హాంబు= తగింది; కాదు; అట్లు+అయినన్= అట్లా అయినప్పటికి కూడా - ఆ నియమాన్ని కాదంటే; ప్రయోగించిన వారిని= ఆ ప్రయోగించిన వ్యక్తిని (వారిని అనే బహువచనం అనిర్దిష్ట పురుష వ్యావహారమునందు వచ్చినది - ప్రౌఢ- శబ్ద 57); వధియించున్= సంహరిస్తుంది; ఇట్లు+అగుటన్= ఇట్లా కావటంచేత; గురునకున్= మా తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు; కేశవుండు= ఆ నారాయణ భగవానుడు; వరదానకాలంబునన్= వరం ఇచ్చే సమయంలోనే - ఈ దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రదానం చేసినప్పుడే; ఆనతి+ఇచ్చెన్= సెలవిచ్చాడు; చావు+ఓటములు= మరణం, పరాజయం; రెండునున్= ఈ రెండు కూడా; ఒక్కరూపు+అ= ఒకే విధమైనవి; కావునన్= కాబట్టి; ఆ+మహనీయ+అస్త్రంబు= ఆ పూజనీయమైన నారాయణాస్త్రం; పగతురన్= శత్రువులను; ఓడించి= పరాజితులను చేసి (జయించి); అంతటి తోడన్= ఆ శత్రుపరాజయం మాత్రంతోనే; తెగియెన్= విభిన్నమయింది - ఆగిపోయిందని భావం; కృష్ణుండు; ఈ+ఉపాయంబునన్= ఈ ఆయుధత్యాగం అనే ఉపాయం చేత; ఆ+పరమసాధనంబు= ఆ శ్రేష్ఠమైన అస్త్రాన్ని; కడపి పుచ్చెన్= పంపించి వేశాడు; మనము= మనం; ఏమి; చేయుదము?= చేయగలం?; అనుచున్= అని అంటూ; నిట్టూర్పు= నిశ్వాసాన్ని; నిగిడించెన్= వెలువరించాడు అనగా నిట్టూర్చాడు. (తన నారాయణాస్త్రం దుర్యోధనుడికి విజయం సాధించలేకపోయిందని తన దుఃఖాతిశయాన్ని వ్యక్తం చేశాడని భావం); అనవుడున్= అనగానే; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా పాండవుల సైన్యాలు తమపైకి సమరోత్సాహంతో ఆడంబరంగా రావటం చూచి దుర్యోధనుడు, 'అశ్వత్థామా! మళ్ళీ ఒకసారి ఆ దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించు' మని అర్థించాడు. అందుకు అశ్వత్థామ 'దుర్యోధనా! అది మళ్ళీ ప్రయోగించటానికి వీలులేనిది. ఒకవేళ మళ్ళీ ప్రయోగించామంటే ప్రయోగించినవారినే ఆ దివ్యాస్త్రం వధిస్తుంది. ఈ విధంగా జరుగుతుంది అని - ఈ అస్త్రాన్ని ప్రదానం చేసే సమయంలోనే ఆ నారాయణ భగవానుడు మా తండ్రి ద్రోణులవారికి చెప్పాడు. ఓడిపోవటం అంటే మరణంతో సమానమే కదా! అందుకే ఆ దివ్యాస్త్రం శత్రువుల ఓటమితోనే విరమించింది. ఇదంతా జరగటానికి కారణం ఆ కృష్ణుడు. ఆ కృష్ణుడికి, ఈ దివ్యాస్త్రానికి బలికాకుండా ఎట్లా తప్పించుకొనాలో తెలుసు. అందుకే తమ వారందరూ ఆయుధాలు క్రింద పెట్టే ఉపాయం పన్నాడు. దానితో ఈ దివ్యాస్త్రం వారిని దహించివేయక అదృశ్యమయింది. ఇంక మనం ఏమి చేయగలము? అని పెద్దగా నిట్టూర్చాడు- అని అనగా ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. 'నారాయణాస్త్ర మిమ్మెయి । వైరి చమూసంచయంబు వధియింపక పో
రారాజును ద్రౌణియుఁ దా । రే రూపున సంచరించి? రెఱిఁగింపు తగన్.' 392

ప్రతిపదార్థం: (ఓ సంజయా!) నారాయణ+అస్త్రము= నారాయణాస్త్రం; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వైరిచమూ సంచయంబు= శత్రువుల సైన్య సమూహాన్ని; వధియింపకపో= వధించకుండా ఉండుగాక (సరే అదిపోనీ); రారాజును= దుర్యోధనుడు; ద్రౌణియున్= అశ్వత్థామ; తారు= తాము - ఆ ఇద్దరు తమలో తాము; ఏరూపునన్= ఏ విధంగా; సంచరించిరి?= నడుచుకొన్నారు?; తగన్= తగినట్లు; ఎఱిఁగింపు= తెలియజెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఆ నారాయణాస్త్రం శత్రుసైన్యాలను వధించకుండానే పోయింది. సరే పోతే పోనీ. ఇక దుర్యోధనుడు, అశ్వత్థామ ఆపైన ఏం చేశారో చెప్పుము సంజయా!'

వ. అని యడిగిన నమ్మనుజపతికి సూతసూనుం డి ట్లనియె. 393

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ+మనుజపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; సూతసూనుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ధృతరాష్ట్రునకు సంజయుడు ఇట్లా చెప్ప నారంభించాడు.

క. ఆ మనుజపతికి నశ్వ । త్థామ యటులు సెప్పుటయు, నతం 'డన్యాస్త్ర
స్తోమంబునఁ బాండవసే । నామర్దన మాచరింపు' నావుడు గడిమిన్. 394

ప్రతిపదార్థం: ఆ మనుజపతికిన్= ఆ రాజుతో అనగా ఆ దుర్యోధనుడితో; అశ్వత్థామ; అటులు= ఆ విధంగా; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; అన్య+అస్త్రస్తోమంబునన్= ఇతరములైన దివ్యాస్త్రసమూహాలతో; పాండవ సైన్యాల వధను; ఆచరింపుము= చేయుము; నావుడు= అనగా; కడిమిన్= పౌరుషంతో.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అశ్వత్థామ అట్లా అనగానే దుర్యోధనుడు, ఇతర దివ్యాస్త్ర సమూహంతో పాండవసైన్యాన్ని మట్టుపెట్టుము' అని అనగానే మహా పౌరుషంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ద్రౌణి గౌంతేయసేనపై బాణవితతిఁ । బరఁగఁ జేయుచు నాచార్యమరణ మంత
రంగ సంతాప మొనరింప నక్కజముగఁ । దఱిమి పాంచాలతనయునిఁ దాఁకె నధిప! 395

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ద్రౌణి= అశ్వత్థామ; కౌంతేయు సేనపైన్= పాండవుల సైన్యం మీద; బాణవితతిన్= బాణాల సమూహాన్ని; పరఁగన్+చేయుచున్= వ్యాపింపజేస్తూ; ఆచార్య మరణము= ద్రోణాచార్యుడి మృతి; అంతరంగ సంతాపము= మానసిక సంక్షోభాన్ని; ఒనరింపన్= కలుగజేయగా; (కడిమిన్= పౌరుషంతో; ద్రోణాచార్యుడి వధవృత్తాంతం మనసులో మెదలుతూ ఉంటే దుఃఖంతోపాటు పౌరుషం పెరిగిందని భావం); 'కడిమిన్' - వెనుకటి పద్యంలోనిదీ పదం ఇక్కడ అన్వయిస్తుంది); అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; తఱిమి= (పాండవసైన్యాన్ని); పారద్రోలి; పాంచాల తనయునిన్= ద్రుపదరాజు కుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్నుడిని; తాఁకెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అశ్వత్థామ పాండవసేనపై బాణసమూహాన్ని విపరీతంగా వేస్తూ, మనస్సులో తండ్రి ద్రోణాచార్యుడి మరణం దుఃఖం కలిగిస్తూ ఉండగా, ఆశ్చర్యకరంగా పాండవ సైన్యాలను తరిమి వెంటనే ధృష్టద్యుమ్నుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

తే. తాఁకి యిరువదే నమ్ము లుదగ్రవృత్తి । నతని తనువునఁ బఱపి రయంబు మెఱయ
మఱియు నిరువదిమూఁ డుగ్ర మార్గణముల । నిగుడఁ జేసిన నాతండు వెగడు పడక. 396

ప్రతిపదార్థం: తాఁకి= ఎదుర్కొని; ఇరువదేను+అమ్ములు= ఇరువది అయిదు బాణాలు; ఉదగ్రవృత్తిన్= ఉద్ధతమైన ప్రవృత్తితో- మిక్కిలి గర్వంతో; అతని తనువునన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడి శరీరాన; పఱపి= వ్యాపింపజేసి; రయంబు= వేగం; మెఱయన్= మెరిసిపోగా; మఱియున్= మళ్ళీ; ఇరువది మూఁడు+ఉగ్రమార్గణములు= ఇరువది మూడు భయంకర బాణాలు; నిగుడన్+చేసినన్= నాటుకొనేటట్లు చేయగా; ఆతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; వెగడు పడక= తల్లడిల్లక.

తాత్పర్యం: ఎదుర్కొనిన వెంటనే ఇరువది అయిదు బాణాలు అతడి శరీరంలో క్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టి, ఆగక, ఎంతో వేగంగా మళ్ళీ ఇరువది మూడు భయంకరములైన బాణాలు వేసి నొప్పించాడు. అట్లా అశ్వత్థామ బాణాలతో కొట్టినా కూడా తడబడక ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు.

వ. నిశిత నారాచంబుల నొప్పించినం గోపించి. 397

ప్రతిపదార్థం: నిశిత నారాచంబులన్= వాడి అయిన బాణాలతో; నొప్పించినన్= బాధ కలుగజేయగా; కోపించి= క్రోధం కలిగి.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామను తీక్ష్ణములైన బాణాలతో నొప్పించగా, అశ్వత్థామ క్రోధావిష్టుడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. గురుపుత్త్రుండు గడంగి సూతు హరులం గోదండముం గేతువున్
ధరణిం గూల్చినఁ జూచి సాత్యకి మదౌద్ధత్యంబునం దాఁకుడున్
శర మొక్కంటన మూర్ఛ వుచ్చి వెస ధృష్టద్యుమ్ను ఫాలంబు ని
ష్ఠుర నారాచహతంబు సేయుటయు వాఁడుం దేరిపై సోలినన్. 398

ప్రతిపదార్థం: గురుపుత్రుండు= అశ్వత్థామ; కడంగి= విజృంభించి; సూతున్= సారథిని; హరులన్= అశ్వాలను; కోదండమున్= ధనుస్సును; కేతువున్= ధ్వజాన్ని; ధరణిన్= భూమిపై; కూల్చినన్= కూల్చివేయగా; చూచి= కనిపెట్టి; సాత్యకి; మద+ఔద్ధత్యంబునన్= మదముయొక్క ఆధిక్యంతో; తాఁకుడున్= ఎదుర్కొంటూ ఉండగా; శరము+ఒక్కంటన= ఒకే ఒక బాణంతో; మూర్ఛ వుచ్చి= మూర్ఛ పొందించి - తెలివి తప్పునట్లు కొట్టి; వెసన్= వేగంగా; ధృష్టద్యుమ్ను ఫాలంబు= ధృష్టద్యుమ్నుడి నుదుటి భాగాన్ని; నిష్ఠుర నారాచహతంబు+చేయుటయున్= క్రూరములయిన బాణాలతో నిహతం చేయగానే అనగా కొట్టగానే; వాఁడున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు కూడా; తేరిపైన్= రథంపై; సోలినన్= మూర్ఛపోగా.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ విజృంభించి, ధృష్టద్యుమ్నుడి సారథిని, గుర్రాలను, విల్లును, ధ్వజాన్ని భూమిపై కూల్చగా సాత్యకి చూచి, మదాతిరేకంతో ఎదిరించగా అశ్వత్థామ ఒకే ఒక బాణంతో సాత్యకిని మూర్ఛపడగొట్టాడు. వెంటనే ధృష్టద్యుమ్నుడి ఫాలభాగాన తీక్ష్ణమైన బాణంతో కొట్టాడు. ఆ బాణాఘాతంతో ధృష్టద్యుమ్నుడుకూడ రథంమీద మూర్ఛిల్లాడు. అప్పుడు.

వ. కనుంగొని రోషవిషాదంబులు మనంబునం బెనంగొనఁ గిరీటియు భీమసేనుండునుం గవిసినన్ బాసటయై శిశుపాలపౌత్త్రుం డగు యువరాజును మాళవుండగు సుదర్శనుండును బౌరవుం డగు వృద్ధక్షత్త్రుండును గూడుకొని యయ్యేవురు నయిదయిదు సాయకంబు లేయ నక్కుంభసంభవ సంభవుండు వానిం బంచవింశతి కాండంబుల ఖండించె; నిట్లు దొడంగి యందఱకు నన్నిరూపులై యేపునం బోరుచుండి ప్రచండ భల్లత్రయంబున భుజంబులు శిరంబునుం దునిమి సుదర్శనుఁ గృతాంత దర్శనంబున కనిచి, పౌరవు తేరునుం దలయును నఱికి విశిఖశిఖలం జేదికుమారు ద్రుందించి, మదంబున సింహనాదంబు సేసి, శంఖం బొత్తినం జిత్తంబులు గలంగి పాంచాలురుం బాండవ బలంబులు జలం బెడలి పాఱినం బోక నిలిచి భీమార్జును లమ్మొన మరల్చి; రప్పుడు పాకశాసనతనయుం డతని నిలునిలు మని యదల్చి సంరంభవిజృంభితుండై. 399

ప్రతిపదార్థం: కనుంగొని= చూచి; రోషవిషాదంబులు= కోపం, దుఃఖం ఈ రెండు; మనంబునన్= మనస్సులో; పెనంగొనన్= ఒండొంటితో కలియగా; కిరీటియున్= అర్జునుడును; భీమసేనుండును= భీముడును; కవిసినన్=(అశ్వత్థామను)ఎదుర్కొనగా; బాసట ఐ= సహాయమై; శిశుపాల పౌత్రుండు+అగు= శిశుపాలుడి మనుమ డైన; యువరాజును= యువరాజు; మాళవుండు+అగు= మాళవదేశీయుడైన; సుదర్శనుండును= సుదర్శనుడు; పౌరవుండు+అగు= పురువంశీయుడైన; వృద్ధక్షత్రుండును= వృద్ధక్షత్రుడు (వీరందరు); కూడుకొని= కలిసి; ఆ+ఏవురును= ఆ అయిదుగురు; అయిదు+అయిదు+సాయకంబులు= అయిదేసి బాణాలను; ఏయన్= వేయగా; ఆ+కుంభసంభవ సంభవుండు= ఆ ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; వానిన్= ఆ బాణాలను; పంచవింశతికాండంబులన్= ఇరువది అయిదు బాణాలతో; ఖండించెన్= తునకలు చేశాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తొడంగి= పూనుకొని; అందఱకున్=వారందరికి; అన్ని రూపులు+ఐ= అన్ని విధాలై; ఏపునన్= ఆధిక్యంతో అనగా మిక్కుటంగా; పోరుచుండి= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నవాడయి;

సుదర్శనున్= మాళవుడైన సుదర్శనుడిని; ప్రచండ భల్లత్రయంబునన్= భయంకరములైన భల్లములనే బాణాలతో; భుజంబులు= చేతులను; శిరంబును= తలను; తునిమి= తెగగొట్టి; కృతాంత దర్శనంబునకున్= యమధర్మరాజును చూడటానికి; అనిచి= పంపి (సంహరించి); పౌరవు తేరునున్= పురువంశీయుడైన వృద్ధక్షత్రుని రథాన్ని; తలయును= శిరాన్ని; నఱికి= ఖండించివేసి; విశిఖ= బాణములయొక్క; శిఖలన్= కొసలతో; చేది కుమారు= చేది దేశీయుడైన యువరాజును; ద్రుందించి= సంహరించి; మదంబునన్= గర్వంతో; సింహనాదంబు= సింహనాదాన్ని; చేసి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; ఒత్తినన్= పూరించగా - శంఖనాదం కూడా చేస్తూ ఉండగా; చిత్తంబులు= (పాండవ వీరుల) మనస్సులు; కలంగి= కలత చెంది; పాంచాలురున్= పాంచాల దేశీయులైన సైనికులు; పాండవ బలంబులున్= పాండవుల సైన్యాలు (ఈ రెండూ కూడా); చలంబు= పట్టుదల; ఎడలి= సడలిపోయి; పాఱినన్= పారిపోతూ ఉండగా పోక= పోకుండా; నిలిచి= ఉండి; భీమ+అర్జునులు= భీముడు, అర్జునుడు ఈ ఇద్దరూ; ఆ+మొనన్= ఆ సైన్యాన్ని; మరల్చిరి= మరలించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాకశాసన తనయుండు= (పాకుడనే రాక్షసుడిని శాసించినవాడు పాకశాసనుడు అనగా ఇంద్రుడు, అతని తనయుడు అర్జునుడు); ఆతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; నిలుము+నిలుము+అని= ఆగుము ఆగుము అని; అదల్చి= గద్దించి; సంరంభ విజృంభితుండు+ఐ= వేగిరపాటుతో విజృంభించినవాడై.

తాత్పర్యం: అట్లా ధృష్టద్యుమ్నుడు మూర్ఛపోవటాన్ని చూచి భీమార్జునులు. అశ్వత్థామను ఎదుర్కొనగా వారికి తోడుగా శిశుపాలుడి మనుమడు చేదిదేశం యువరాజు, మాళవదేశీయుడు సుదర్శనుడు, పురువంశీయుడు వృద్ధక్షత్రుడు - వీరు ముప్పురూ వారిని అనుసరించి వెళ్ళారు. ఈ అయిదుగురు వీరులు అశ్వత్థామ పైకి అయిదేసి బాణాలు ప్రయోగించారు. ఆ బాణాలను అశ్వత్థామ తాను ఇరవై అయిదు బాణాలతో నడుమనే నరికివేశాడు. నరికివేయటమే కాదు, ఆ అశ్వత్థామ వారందరిలో ప్రతి వ్యక్తికీ తనతోనే అశ్వత్థామ యుద్ధం చేస్తున్నాడని భ్రాంతి కలిగే విధంగా అంతటి వేగిరపాటుతో, అన్ని రూపులు కలవాడా - అన్నట్లు కనిపించాడు. భయంకరాలైన మూడు భల్లాలతో మొదట సుదర్శనుడి చేతులు, తల నరికి సంహరించాడు. వెంటనే వృద్ధక్షత్రుడి రథాన్ని తలను ఖండించి తరువాత చేది యువరాజును బాణాలతో వధించి, గర్వంతో సింహనాదం చేసి శంఖాన్ని పూరించాడు. దానితో పాంచాల సైన్యాలు, పాండవుల సైన్యాలు పౌరుషతేజం నశించి పారిపోవటం ప్రారంభించాయి. అప్పుడు భీమార్జునులు అడ్డుకొని పారిపోకుండా ఆ సైన్యాలను మరలించారు. వెంటనే అర్జునుడు - అశ్వత్థామను నిలుము నిలుము' అని గద్దించి, విజృంభించి (ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'గురుసుత! నీదుభుజావి । స్ఫురణము దివ్యాస్త్ర వీర్యమును గురుధరణీ
వరుదెస కూర్మియుఁ జూపితి । దెరలకుమీ' యనుడు నతఁడు దీప్తాకృతి యై. 400

ప్రతిపదార్థం: గురుసుత!= ఓ గురుపుత్రా! అశ్వత్థామా!; నీదు భుజా విస్ఫురణము= నీ భుజబల విస్ఫూర్తిని; దివ్య+అస్త్ర వీర్యమున్= దివ్యాస్త్రాల శక్తిని; కురుధరణీవరుదెస కూర్మియున్= కురురాజు దుర్యోధనుడిపై గల భక్తిని (ప్రేమను) రాజభక్తిని అని భావం; చూపితి(వి)= చూపావు (సరే కాని ఇంకెటు పోతున్నావు చూడు); తెరలకుమీ= తొలగిపోవద్దు; అనుడున్= ఇట్లా అర్జునుడు అనగానే; అతఁడు= ఆ అశ్వత్థామ; దీప్తాకృతి ఐ= క్రోధంతో ఎర్రబడిన ఆకారం కలవాడై.

తాత్పర్యం: 'ఓ గురుపుత్రా! అశ్వత్థామా! నీ బాహుబలమెంతటిదో, నీ దివ్యాస్త్రశక్తి ఎట్టిదో, నీ రాజభక్తి ఎట్లాంటిదో చూపావు. తొలగిపోవద్దు' అనగానే అశ్వత్థామ క్రోధాగ్నితో మండిపోతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. **నియతిం బావక బాణ మేయుడు మహాగ్నిజ్వాలికా మాలిక**
ల్హయ సందోహ రథవ్రజ ద్విరద మాలా సద్భట శ్రేణికా
క్షయముం జేయుచు సర్వభూత భయదాకారంబునం బేర్చి య
త్యయకాల జ్వలనోద్ధతిం గదిసి యేకాక్షౌహిణిం ద్రుంపఁగన్. 401

ప్రతిపదార్థం: నియతిన్= నియమంతో; పావక బాణము= ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని; ఏయుడున్= వేసిన వెంటనే; మహా+అగ్ని జ్వాలికా మాలికల్= పెద్ద అగ్నిజ్వాలల సమూహాలు; హయసందోహ= అశ్వాల సమూహాలు; రథవ్రజ= రథాల సమూహాలు; ద్విరదమాలా= ఏనుగుల గుంపులు; సత్+భటశ్రేణికా= సమర్థులైన పదాతుల పటాలాలు - అనే ఈ అన్నింటియొక్క; క్షయమున్= నాశాన్ని; చేయుచున్= చేస్తూ; సర్వభూత భయద+ఆకారంబునన్= సర్వప్రాణులకు భయాన్ని కలిగించే ఆకారంతో; పేర్చి= పెరిగి; అత్యయకాల జ్వలన+ఉద్ధతిన్= ప్రళయకాలమందలి అగ్నివంటి దర్పంతో; కదిసి= ఎదిరించి; ఏక+అక్షౌహిణిన్= ఒక అక్షౌహిణి సైన్యాన్ని; త్రుంపఁగన్= నశింపచేయగా.

తాత్పర్యం: వెంటనే మంత్రించి, ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని సంధించి, పాండవుల సైన్యంమీద ప్రయోగించగా, ఆ దివ్యాస్త్రం నుండి పెద్దగా అగ్నిజ్వాలలు వరుసలుగా బయలుదేరి అశ్వ, రథ, గజ, పదాతి సమూహాలను నాశనం చేస్తూ, సర్వప్రాణులకు భయాన్ని కలిగించే రూపంగా పెరిగి, ఇది ప్రళయకాలాగ్నివలె విజృంభించి పాండవుల సైన్యంలో ఒక అక్షౌహిణీ సైన్యాన్ని నశింపజేయగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 1. సందోహ - వ్రజ - మాలా - శ్రేణికా అనే ఈ నాలుగు పదాలు ఒకే అర్థంలో వరుసగా ప్రయోగింపబడ్డాయి. అర్థం ఒకటే అయినప్పుడు శబ్ద భేదం ఉంటేనే చమత్కారం ఉంటుంది. అదే అర్థాన్ని ఒకే పద్యంలో మాటిమాటికి చెప్పవలసి వచ్చినప్పుడు వాడిన ఆ పదాన్నే వాడటం కవికి గల శబ్దదారిద్ర్యాన్ని సూచిస్తుంది. కాబట్టి అర్థభేదం లేకపోతే శబ్దభేదమన్నా ఉండి తీరాలి. కవిత్వంలోని ఈ మెలకువను తిక్కన ఇక్కడ ప్రతిబింబింపజేశాడు.

2. అత్యయకాల జ్వలనోద్ధతిన్ అనేచోట ఉపమాలంకారం - ఈ అలంకారంచేత ఆ దివ్యాస్త్రాగ్ని జ్వాలలు ఈ ఒక్క అక్షౌహిణినే కాదు క్షణంలో పాండవసైన్యమంతా క్రమంగా చుట్టుముట్టి దహించి వేయగలవు అనే అర్థం. ఇచ్చట వ్యంగ్యం. ఇదీ తిక్కన కవితా శిల్పం.

క. **కురుసేన యుబ్బి యార్చుచు । హరియు నరుఁడు మడియుదురు శరానల శిఖలన్**
సరి గలరే త్రిభువనముల । గురుసుతునకు ననఁగఁ దూర్యఘోషము లెసఁగెన్. 402

ప్రతిపదార్థం: కురుసేన= కౌరవసైన్యం; ఉబ్బి= పొంగిపోయి; ఆర్చుచున్= సింహనాదం చేస్తూ; హరియున్= కృష్ణుడు; నరుఁడున్= అర్జునుడు; శర+అనల శిఖలన్= బాణాగ్ని జ్వాలలతో అనగా ఆ ఆగ్నేయాస్త్రంయొక్క అగ్గిమంటలలో; మడియుదురు= నశిస్తారు; త్రిభువనములన్= మూడు లోకాలలో; గురుసుతునకున్= గురుపుత్రుడైన అశ్వత్థామకు; సరి+కలరే?= సాటివచ్చువారు ఉన్నారా?- లేరు; అనఁగన్= అంటూ ఉందా అనునట్లు; తూర్య ఘోషములు= వాద్యధ్వనులు; ఎసఁగెన్= అతిశయించాయి.

తాత్పర్యం: కౌరవసైన్యం పొంగిపోయి సింహనాదం చేస్తూ, 'శ్రీకృష్ణుడూ, అర్జునుడూ ఆగ్నేయాస్త్రపు మంటలలో చనిపోతారు. మూడు లోకాలలో అశ్వత్థామకు దీటైనవారు ఉన్నారా?' అని అన్నట్లుగా వాద్యధ్వనులు మిక్కుటంగా మ్రోగాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

తే. **ఎల్ల దివ్య బాణంబులుఁ బొల్ల వోవఁ । జేయునట్లుగ బ్రహ్మ సృజించినట్టి**
కీర్తనీయమహాస్త్రంబు గ్రీడి మంత్ర । నిష్ఠ యొప్పఁ బ్రయోగించె నృపవరేణ్య! 403

ప్రతిపదార్థం: నృపవరేణ్య!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఎల్ల దివ్యబాణంబులున్= దివ్యాస్త్రాలన్నీ; పొల్లవోవన్= వ్యర్థమయ్యేటట్లుగా; చేయునట్లుగన్= చేసే విధంగా; బ్రహ్మ= బ్రహ్మదేవుడు; సృజించినట్టి= నిర్మించినట్టి; కీర్తనీయ మహా+అస్త్రంబు= పొగడదగిన దివ్యాస్త్రాన్ని; క్రీడి= అర్జునుడు; మంత్ర= మంత్ర జపముయొక్క ఏకాగ్రత; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లు; ప్రయోగించెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! దివ్యాస్త్రాలన్నీ వమ్మయిపోయేటట్లుగా బ్రహ్మ సృష్టించిన ప్రశస్తమయిన బ్రహ్మాస్త్రాన్ని అర్జునుడు మంత్రనిష్ఠతో ప్రయోగించాడు.

వ. **ఆ బ్రహ్మాస్త్రంబుచేత నద్భుతంబగు నశ్వత్థామ యాగ్నేయాస్త్రంబు సంక్షీణంబగుటయుఁ, గైటభాంతకుండును గిరీటియుం బాంచజన్య దేవదత్తంబులు పూరించినఁ, బాండవసైన్యంబున సింహనాద శంఖ భేరీ మహారావంబులు సెలంగెఁ; గౌరవసేన లేటమొగంబు వడియెఁ; నప్పు డగ్గురునందనుండు. 404**

ప్రతిపదార్థం: ఆ బ్రహ్మ+అస్త్రంబుచేతన్= అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆ బ్రహ్మాస్త్రంచేత; అద్భుతంబు+అగు= ఆశ్చర్యం కలిగించే; అశ్వత్థామ+ఆగ్నేయాస్త్రంబు= అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన ఆగ్నేయాస్త్రం; సంక్షీణంబు+అగుటయున్= క్షీణించిపోగానే; కైటభ+అంతకుండును= కైటభుడనే రాక్షసుడిని సంహరించినవాడు - అనగా కృష్ణుడు; కిరిటియున్= అర్జునుడు కూడా; పాంచజన్య దేవదత్తంబులు= పాంచజన్యం దేవదత్తం అనే రెండు శంఖాలను; పూరించినన్= పూరించగా (ఊదగా) (కృష్ణుడు పాంచజన్య శంఖాన్ని అర్జునుడు దేవదత్త శంఖాన్ని పూరించగా, అని క్రమంగా అన్వయం - శంఖనాదం చేయగా అని భావం); పాండవసైన్యంబునన్= పాండవుల సైన్యంలో; సింహనాద శంఖ భేరీ మహారావంబులు= సింహనాదాలు అనగా సింహంవలె (వీరులు) గర్జించటం మరియు శంఖాల భేరీల గొప్ప ధ్వనులు; చెలంగెన్= మ్రోగాయి; కౌరవసేన= కౌరవుల సైన్యం; లేట మొగంబు వడియెన్= పెడమొగం పట్టింది - పారిపోయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+గురునందనుండు= ఆ అశ్వత్థామ.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రహ్మాస్త్రం చేత అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన ఆగ్నేయాస్త్రం క్షీణించిపోగా, విజయోత్సాహంతో కృష్ణుడు పాంచజన్య శంఖాన్ని, అర్జునుడు దేవదత్త శంఖాన్ని పూరించారు. పాండవసైన్యంలో సింహనాద శంఖ భేరీనినాదాలు చెలరేగాయి. కౌరవసైన్యం తిరుగుముఖం పట్టింది. అప్పుడు అశ్వత్థామ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. **'తెల్లమయ్యె నాకు దివ్యాస్త్రబలము లే । కునికి సిగ్గుమాలి యనికి నింకఁ**
గడఁగ నేల? దీని నుడిగెదఁ గా' కని । యుల్లమునఁ దలంచి విల్లు వైచి. 405

ప్రతిపదార్థం: దివ్య+అస్త్రబలము= దివ్యాస్త్రముల బలం; నాకున్= నాకు; లేక+ఉనికి= లేకపోవటం; తెల్లము+అయ్యెన్= స్పష్టమయింది; ఇంకన్= మరియు; కడఁగన్= పరాక్రమించగ; ఏల?= ఎందుకు? (ఇంకా యుద్ధం చేసి ఏం ప్రయోజనం); దీనిన్= ఈ పరాక్రమించటాన్ని; ఉడిగెదన్+కాక= విడిచివేస్తాను; అని= ఈ విధంగా; ఉల్లమునన్= మనస్సులో; తలంచి= అనుకొని; విల్లు= ధనుస్సును; వైచి= పడవేసి.

తాత్పర్యం: 'దివ్యాస్త్రాల బలం ఇక నాకు లేదనే విషయం స్పష్టమయింది. సిగ్గులేక ఇంకెందుకు యుద్ధం చేయటం? మానివేస్తాను' అని మనస్సులో భావించి తన చేతిలోని ధనుస్సును క్రింద పడవేసి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. అరదంబు డిగ్గి తొలంగి పోవం బోవ. 406

ప్రతిపదార్థం: అరదంబు= రథాన్ని; డిగ్గి= దిగి; తొలంగిపోవన్+పోవన్= రణరంగంనుండి తొలగిపోతూ పోతూ ఉండగా -

తాత్పర్యం: రథం నుండి దుమికి, రణరంగం విడిచి వెళ్ళిపోతూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. జిగి దొలఁకాడఁగ నేలకు । మొగి లేలొకొ డిగ్గె ననఁగ ముందటఁ దోఁచెన్
విగత దురితత్వభాసుం । డగు వేదవ్యాసుఁ డ మ్మహాపురుషునకున్. 407

ప్రతిపదార్థం: జిగి= కాంతి; తొలఁకాడఁగన్= అతిశయించగా; మొగిలు= మేఘం; ఏల+ఒకో= ఎందుకో; నేలకున్= భూమిపైకి; డిగ్గెన్= దిగింది; అనఁగన్= అనే విధంగా; విగత దురితత్వభాసుండు+అగు= పాపరహితమైన స్వభావంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; వేదవ్యాసుఁడు= వేదాలను విభజించిన కృష్ణద్వైపాయన మహాముని; ఆ+మహాపురుషునకున్= ఆ మహావ్యక్తియైన అశ్వత్థామకు; ముందటన్= ముందరి భాగంలో (ఎదుట); తోఁచెన్= ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: వెళ్ళుతూ ఉన్న ఆ అశ్వత్థామ ఎదుట నల్లని కాంతిని దశదిశలకు విరజిమ్ముతూ ఆకాశంనుండి ఏ కారణం చేతనో భూమికి దిగివచ్చిన మేఘమా? - అన్నట్లున్న పుణ్యమూర్తి వ్యాసమహర్షి ఎదురుగా సాక్షాత్కరించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమానం కవి కల్పితం కాబట్టి ఉపమాలంకారం కాదు. మేఘం ప్రసిద్ధమే అయినా ఆకాశం నుండి భూమికి దిగివచ్చిన మేఘం కవి కల్పనమే. తాపోపశమనం చేసి సేదతీర్చటమే మేఘలక్షణం కాబట్టి అశ్వత్థామలోని పరితాపాన్ని పోగొట్టటానికి వ్యాసుడు వచ్చా డనటం ఈ ఉత్ప్రేక్షాలంకార తాత్పర్యం.

అశ్వత్థామకు వ్యాసుఁడు గృష్ణార్జునుల మహిమ సెప్పుట (సం. 7-172-43)

వ. తోఁచిన వినయసంభ్రమంబులతోడ వినతుండై గద్గదకంఠుం డగుచు 'మునీంద్రా! మదీయం బగు నాగ్నేయాస్త్రంబు వృథ యయ్యెఁ; నిది యేమి మాయయొ యెఱుంగ; సురాసుర గంధర్వాది జాతులకును దుస్సహంబయిన యద్దివ్య సాధనంబు మనుష్యు లగు కృష్ణార్జునుల దహింపఁ జాల దయ్యె' ననవుడు నా తపోధనవర్యుండు 'వినుము! నీ సంశయంబు వాపెద' నని యతని కి ట్లనియె. 408

ప్రతిపదార్థం: తోఁచినన్= సాక్షాత్కరించగానే; వినయ సంభ్రమములతోడన్= వినయంతోనూ, వేగిరపాటుతోనూ; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; గద్గదకంఠుండు+అగుచున్= గద్గదస్వరంతో కూడిన కంఠం కలవాడవుతూ - డగ్గుత్తికతో అని భావం (ఇట్లా అన్నాడు); మునీంద్రా!= ఓ వ్యాస మహామునీ; మదీయంబు+అగు= నాది - అనగా నేను ప్రయోగించిన; ఆగ్నేయ+అస్త్రంబు= ఆగ్నేయం అనే దివ్యాస్త్రం; వృథ+అయ్యెన్= వ్యర్థం అయిపోయింది; ఇది= ఈ దివ్యాస్త్రం ఇట్లా వ్యర్థం కావటం; ఏమి మాయయొ?= ఏ అదృశ్య శక్తియో; ఎఱుంగన్= తెలియను; సుర+అసుర గంధర్వ+ఆది జాతులకును= దేవతలు, రాక్షసులు, గంధర్వులు మొదలైన జాతివారలకు కూడా; దుస్సహంబు+అయిన= సహింపశక్యం కాని; ఈ+దివ్యసాధనంబు= ఈ దివ్యాస్త్రం; మనుష్యులు+అగు= మనుష్యజాతిలో పుట్టినటువంటి; కృష్ణ+అర్జునులన్= కృష్ణుడిని, అర్జునుడిని; దహింపన్+చాలదు+అయ్యెన్= కాల్చలేకుండా పోయింది; అనవుడున్= అనగానే; ఆ తపోధనవర్యుండు= తపోధనులు అనగా తపస్సు ధనంగా గల మునులు - వారిలో శ్రేష్ఠుడైన వ్యాసుడు; వినుము= ఓ అశ్వత్థామా! విను; నీ సంశయంబు= నీ అనుమానాన్ని; పాపెదన్= పోగొట్టుతాను; అని= అని పలికి;

అతనికిన్= ఆ అశ్వత్థామతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా వ్యాసభగవానుడు ప్రత్యక్షంకాగానే నమస్కరించి, గద్గద స్వరంతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ మునీంద్రా! నా ఆగ్నేయాస్త్రం వ్యర్థం అయింది. ఇదేమి మాయ? ఈ దివ్యాస్త్రం దేవదానవ గంధర్వాది దివ్యజాతుల వారికి కూడా సహింపరాని ఈ దివ్యాస్త్ర మానవమాత్రులైన కృష్ణార్జునులను దహించలేకపోయింది. అని అనగా, ఆ వ్యాసమహర్షి 'అశ్వత్థామా! నీకు కలిగిన సంశయాన్ని పోగొట్టుతాను. వినుము.' అని

ఆ. 'ఆదిదేవుఁ డైన య వ్విష్ణుఁ డఖిలలో । కాభిరక్షణార్థమై జనించి
మహిత తపము సేసె మైనాకశైలంబు । నందుఁ బెద్దకాల మభవుగుఱిచి. 409

ప్రతిపదార్థం: ఆదిదేవుఁడు+ఐన= దేవాదిదేవుడైన; ఆ+విష్ణుఁడు= ఆ విష్ణు భగవానుడు; అఖిలలోక+అభిరక్షణ+అర్థము+ఐ= లోకాలన్నింటి (యొక్క) రక్షణకై; జనించి= ఆవిర్భవించి; పెద్దకాలము= చాలాకాలం వరకు; మైనాకశైలంబునందున్= మైనాకం అనే పర్వతమందు; అభవున్= శివుడిని; గుఱించి= గురించి; మహిత తపము= పూజితమైన తపస్సును అనగా గొప్ప తపస్సును; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆదిదేవుడైన ఆ విష్ణు భగవానుడు ఈ లోకాలన్నింటినీ రక్షించటానికి (నారాయణ ఋషిగా) జన్మించి, మైనాకపర్వతం మీద మహాదేవుడిని గూర్చి చాలకాలం గొప్పగా తపమాచరించాడు.

సీ. పవనాశనుఁడు నూర్ధ్వబాహుండు నగుచు న । న్నారాయణుం డతిఘోరనిష్ఠఁ
జలుపు నాతపమున సంతుష్టుఁ డై బాల । శశిరేఖ నొప్పారు జడముడియును
శూలపినాకాది సుమహితాయుధముల । వెలిఁగెడు చేతులు విలసదురగ
యజ్ఞోపవీత సమంచిత వక్షంబు । శోభిల్లఁగాఁ బొడసూపె శంభుఁ

తే. డపుడు పద్మాక్షుఁ డవ్విరూపాక్షునకు ధ । రాతలము జానుపాణి శిరంబు లొంద
మ్రొక్కి నిలుచుండి నుదుటిపై మోడ్పుఁ గేలు । భక్తిఁ గదియించి యిట్లని ప్రస్తుతించె. 410

ప్రతిపదార్థం: పవన+అశనుండు= వాయువును మాత్రమే ఆహారంగా స్వీకరిస్తూ ఉన్నవాడై; ఊర్ధ్వబాహుండును= పైకెత్తిన చేతులు గలవాడూ; అగుచున్= ఔతూ; ఆ+నారాయణుండు= ఆ నారాయణ ఋషి; అతిఘోరనిష్ఠన్= మిక్కిలి భయంకరమైన నిష్ఠతో; చలుపు+ఆ తపమునన్= చేసేటటువంటి ఆ తపస్సుతో; సంతుష్టుఁడు+ఐ= సంతోషించిన వాడై; బాలశశిరేఖన్= బాలచంద్రుడి రేఖతో (రేఖామాత్రంగా ఉన్న బాలచంద్రుడితో); ఒప్పారు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; జడముడియును= జటాబంధం; శూలపినాక+ఆది సుమహిత+ఆయుధములన్= శూలం (త్రిశూలం), పినాకం అనే ధనువు మొదలైన; మిక్కిలి పూజించబడే ఆయుధాలతో; వెలిఁగెడు చేతులు= ప్రకాశించే హస్తాలు; విలసత్= ప్రకాశించే; ఉరగ= సర్పాలు అనే; యజ్ఞోపవీత= యజ్ఞోపవీతాలచేత; సమంచిత= పూజితమైన అనగా ఒప్పుచూ ఉన్నట్టి; వక్షంబు= వక్షస్స్థలం; శోభిల్లఁగాన్= శోభిస్తూ ఉండగా; శంభుండు= పరమశివుడు; పొడసూపెన్= సాక్షాత్కరించాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; పద్మాక్షుఁడు= ఆ నారాయణుడు; ఆ+విరూపాక్షునకున్= ఆ శివుడికి; జానుపాణి శిరంబులు= మోకాళ్ళు, చేతులు, శిరం అనేవి అన్నీ కూడా; ధరాతలము= భూతలాన్ని; ఒందన్= పొందేటట్లు; మ్రొక్కి= నమస్కరించి (సాష్టాంగదండ ప్రణామం చేసి); నిలుచుండి= లేచి నిలువబడి; నుదుటిపైన్; మోడ్పుఁగేలు= అంజలిని; కదియించి= ఘటించి; భక్తిన్= భక్తితో; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; ప్రస్తుతించెన్= స్తోత్రం చేశాడు.

తాత్పర్యం: వాయుభక్షణం మాత్రం చేసి ఊర్ధ్వబాహువై నిలుచుండి ఆ నారాయణుడు అతి భయంకరమైన నిష్ఠతో చేసిన ఆ తపస్సుకు సంతోషించి శివుడు జటాజూటాన చంద్రరేఖ, చేతులలో త్రిశూలం పినాక ధనువు మొదలైన ఆయుధాలు, వక్షస్స్థలాన పాములనే యజ్ఞోపవీతాలు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా ఆ నారాయణునికి ప్రత్యక్షమైనాడు. అప్పుడు ఆ నారాయణ ఋషి విరూపాక్షునికి దండవత్ప్రణామం (సాష్టాంగప్రణామం) చేసి, లేచి నిలబడి, ఫాలభాగాన అంజలి ఘటించి ఇట్లా స్తోత్రం చేశాడు.

విశేషం: ఈ సీసంలోని మూడవ చరణంలో 'మహదాయుధము' అనే పాదం యూనివర్శిటీ ప్రతి ఆదరించిన పాఠం. పాఠాంతరంగా చూపిన పాఠం 'మహితాయుధముల' అనేది. ఈ పాఠమే నిర్దుష్టంగా ఉంది. కాబట్టి 'మహితాయుధము' అనే పాఠాన్నే ఇచ్చి వ్యాఖ్యానించటమైనది. మహచ్ఛబ్దంతో కర్మధారయం కాబట్టి 'మహాయుధము' అని ఉంటుంది. కాని 'మహదాయుధముల' అని ఉండకూడదు. తిక్కన చేసిన ప్రయోగం 'మహితాయుధముల' అనే సాధుపద ప్రయోగమే అనటం స్పష్టం. (చూ. ఆన్మహతః సమానాధికరణ జాతీయయోః' (పా.సూ.6.3.46 సిద్ధాంత కౌముది - సమాస ప్రకరణం) శ్రీమాన్ ఉత్పల వేంకట రంగాచార్యులవారి లఘుటీకతో సహా ముద్రించిన బాలసరస్వతీ బుక్‌డిపో వారి ప్రతిలో కూడా 'మహదాయుధముల' అనే పాఠం ఆదరించటం ఆశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తుంది.

క. 'స్థావరములు జంగమములు । నీవలనం గలిగెఁ; దద్వినిర్మలరక్షా
ప్రావీణ్యము దగఁ బ్రభువుల । కేవారలకైన నీవ యిత్తు మహేశా! 411

ప్రతిపదార్థం: మహేశా!= ఓ పరమేశ్వరా!; స్థావరములు= స్థిరంగా కదలకమెదలక అక్కడనే ఉండే పర్వతాలు, చెట్లు మొదలైనవి; జంగమములు= నడిచే స్వభావం గల పశుపక్ష్యాది జీవరాశి అంతయు; నీవలనన్= నీ నుండే; కలిగెన్= పుట్టింది; తత్+వినిర్మల రక్షా ప్రావీణ్యము= ఆ సృష్టియొక్క మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన రక్షణ సామర్థ్యాన్ని; ప్రభువులకు+ఏవారలకు+ఐనన్= సమర్థులైన పరిపాలకులకు ఎవరికైనా కూడా; తగన్= తగినట్లు; నీవు+అ= నీవే; ఇత్తు(వు)= ఇస్తావు.

తాత్పర్యం: 'ఓ పరమేశ్వరా! చరాచరాత్మకమైన ఈ జగత్తంతా నీ వలననే పుట్టింది. ఈ జగత్తును రక్షించే నిర్మలమైన రక్షణ సామర్థ్యాన్ని ప్రభువులకు ఎవరికైనా నీవే ఇస్తావు.

విశేషం: అలం: పరికరాంకురం. ఈశుడు అనగా నియామకుడు - జగత్తు యొక్క సృష్టి స్థితి వ్యవహారాలను సక్రమంగా నడిపేవాడు కాబట్టి శివుడికి; మహా+ఈశుఁడు= మహేశుడు (నియామకులందరికి పెద్ద) అనే పేరు సార్థకం. సాభిప్రాయంగా ఇక్కడ వాడబడింది కాబట్టి ఇది పరికరాంకురాలంకారం. 'సాభిప్రాయే విశేష్యేతు భవేత్ పరికరాంకురః' అని కువలయానందంలో ఈ అలంకార లక్షణం.

క. సురలాదిగఁ గల జీవులు । పురుషార్థ చతుష్టయంబుఁ బొంది సుఖిత్వ
స్ఫురణము నొందుట నీదగు । కరుణాతిశయంబు వడసి కాదె కపర్దీ! 412

ప్రతిపదార్థం: కపర్దీ!= ఓ శివా! (శివ జటాజూటానికి కపర్ద మని పేరు. అది గలవాడు కపర్ది - శివుడు - సంబుద్ధి); సురలు= దేవతలు; ఆదిగన్+కల జీవులు= మొదలుగాగల ప్రాణులు; పురుషార్థ చతుష్టయంబు= ధర్మార్థ కామమోక్షములు - అనే పురుషార్థాల చతుష్టయం (నాలుగింటి సముదాయం) అనగా నాలుగు పురుషార్థాలను; పొంది= సంపాదించి; సుఖిత్వస్ఫురణన్= సుఖస్ఫూర్తిని (సుఖినః భావః సుఖిత్వం, సుఖిత్వం చ సుఖమేవ) సుఖానుభవాన్ని; ఒందుట= పొందటం; నీదగు= నీదైన (నీయొక్క); కరుణాతిశయంబు= దయాతిశయం (మిక్కిలి దయఅని భావం); పడసి= పొంది; కాదె!= కాదా? (ఔనని భావం); (నీ దయవలననే సకల ప్రాణులు పురుషార్థాల వలన కలిగే సుఖాన్ని అనుభవిస్తున్నారని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ కపర్దధారీ - పరమశివా! దేవతలు మొదలు సకలజీవులు పురుషార్థాలను సాధించి సుఖంగా జీవిస్తున్నారంటే అదంతా నీ దయవలననే కదా.

విశేషం: 'ధర్మం, అర్థం, కామం, మోక్షం' అనేవి నాలుగు పురుషార్థాలు. ధర్మాన్ని ధర్మబద్ధాలైన అర్థకామాలను ప్రతి వ్యక్తి సాధించాలి అదే జీవిత ప్రయోజనం - ఇట్లా ధర్మబద్ధ జీవనంతో మోక్షానికి పాటుపడాలి. మోక్షంతోనే జన్మరాహిత్యం, శాశ్వతానందం కల్గుతుంది. ఇదంతా ఆ భగవంతుడి దయ ఉంటేనే సాధ్యం. ఇందుకు ఈ కఠోపనిషద్వాక్యం ప్రమాణం 'యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః తస్యైష ఆత్మా నిపుణలతే తనూంస్వాం॥' (కఠ 2/23).

క. వేదములు ధర్మవాచక । వాదంబులు దద్విలాసవంతం బగు ధా
త్రీదేవోత్కరము భవ । త్ప్రాదుర్భావములు గావె? బాలేందుధరా! 413

ప్రతిపదార్థం: బాల+ఇందుధరా!= ఓ పరమశివా!; (బాలుడు అనగా కళామాత్రావశిష్టుడైన; ఇందు అనగా చంద్రుడిని తలపై ధరించినవాడు అని వ్యు.); ధర్మవాచకవాదంబులు= ధర్మప్రబోధక వాక్యాలై ఉన్న; వేదములు= ఋగ్వేదం మొదలైన నాలుగు వేదాలు; తద్విలాస వంతంబు+అగు= ఆ వేదాల స్ఫురణం కలిగిఉన్న - అనగా వేదాధ్యయన సంపన్నమైన; ధాత్రీదేవ+ఉత్కరము= బ్రాహ్మణుల సమూహం; భవత్+ప్రాదుర్భావములు= మీనుండి పుట్టుక కలవి; కావె?= కావా? (ఔనని భావం - ఈ విషయంలో ఎట్టి సంశయానికి అవకాశం లేదని కాక్వర్థం. లోకకల్యాణార్థం అనంతవిజ్ఞానరాశిని వేదాన్ని ఇచ్చి తత్ప్రచుర ప్రచారాన్ని కలుగజేసినవాడవు నీవే నని భావం).

తాత్పర్యం: ధర్మప్రబోధకాలైనవి వేదాలు. వాటిని నిరంతరం ధారణ చేసి, పఠన ప్రవచనాదుల ద్వారా వ్యాప్తి చేస్తున్న వేదమూర్తులైన బ్రాహ్మణుల సమూహాలు - హే భగవన్! మీనుండే ఆవిర్భవించాయి కదా!

విశేషం: 'యస్య నిశ్శ్వసితం వేదాః' అనే శ్రుతి వాక్యం వేదాలు ఆ భగవంతుడి నుండే ఆవిర్భవించాయనుటకు ప్రమాణం. వేదాలలో ముఖ్యములైన రెండు అంశాలున్నవి. ఒకటి విధి. రెండు అర్థవాదం. 'నీ విలా చేయుము' అని శాసించే భాగం విధి. ఇట్లా చేస్తే నీ కిన్ని లాభా లున్నాయి లేకుంటే అనర్థం - అని ప్రరోచనార్థం చెప్పే అంశం అర్థవాదం. అర్థవాదానికి విధిలో తాత్పర్యం. కావున విధి వాక్యమే ప్రధానం. 'ధర్మవాచకవాదంబులు అనే సమాసంలోని వాద పదానికి వాక్యం అనే అర్థం' 'వేదవాదరతాః' అని గీతా శ్లోకపదాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తూ 'వాద' పదానికి 'వాక్యం' అనే అర్థాన్నే చెప్పారు. 'ఉచ్యంత ఇతి వాదాః వాక్యాని' (శంకరనాందీ గీతావ్యాఖ్య 2142) - వాదపదాన్ని అర్థవాదపరంగా వ్యాఖ్యానిస్తే 'అప్రధానాలైన అర్థవాద రూపాలు వేదాలు' - అనే అర్థభ్రాంతి ఏర్పడుతుంది. అందుకే విధివాక్యపరంగా భావించాలి.

క. నినుఁ దనుఁగా నతినిర్మల । మనస్సమాధిప్రకర్షమగ్నత వలనం
గనుఁగొని తద్రూప భజన । మొనరించు మహాత్ముఁ డమృత మొందుఁ బశుపతీ!' 414

ప్రతిపదార్థం: పశుపతీ!= సర్వజగత్తునకు అధీశుడ వైన ఓ శివా!; నినున్= నిన్ను; తనున్+కాన్= తననుగా; అతినిర్మల= మిక్కిలి పవిత్రమైన; మనస్= చిత్తంయొక్క; సమాధి ప్రకర్ష= ఏకాగ్రతాతిశయం లోని; మగ్నత వలనన్= లీనత్వం వలన - అనగా చిత్తాన్ని ఇతర విషయాలవైపు పోనీయక ఏకాగ్రం చేయటం వలన; కనుఁగొని= తెలిసికొని; తద్+రూపభజనము= తత్పదార్థమై అపరబ్రహ్మ స్వరూపాన్ని సేవించటం; ఒనరించు= చేయునట్టి; మహాత్ముండు= మహానుభావుడు; అమృతము= మోక్షాన్ని; ఒందున్=పొందుతాడు (ఏ బ్రహ్మ పదార్థాన్ని తనయందు అనుసంధానం చేసి పుణ్యపురుషులు ముక్తులగుతున్నారో అట్టి పరబ్రహ్మం నీవే).

తాత్పర్యం: ఓ పశుపతీ! అతి నిర్మలమైన ప్రగాఢ మనస్సమాధిలో, నిన్ను తననుగ దర్శించి, ఆ రూపాన్ని భజించేమహాత్ముడు, మోక్షాన్ని పొందుతాడు.

విశేషం: పశుపతీ!= పశువులనగా ద్విపాత్తులు చతుష్పాత్తులు మొదలగు ప్రాణిజాతం. దానికి పతి కాబట్టి పశుపతి శివుడు లేదా బ్రహ్మాది స్థావరాంతము అందరూ కూడా పశువులే వారి పతి అని కూడా అర్థం. రుద్రాధ్యాయి భాష్యంలో 'పశూనాం స్వభూతానాం ద్విపదాం చతుష్పదాం చ పతయే । ... బ్రహ్మాద్యాః స్థావరాంతాశ్చ పశవః పరికీర్తితాః । తేషాం పతిత్వా ద్దేవేశో భవః పశుపతిః స్మృతః ॥ ఇతి చ పురాణే' ఇది 'పశూనాం పతయే నమః' అనే రుద్రాధ్యాయ మంత్రానికి భట్టభాస్కర భాష్యం. ఈ జగత్తునకు సృష్టి స్థితి లయలు దేనియొక్క విలాసాలో, ఏదైతే ఈ జగత్తునంతా అంతర్లీనమై వ్యాపించి ఉన్నదో (తత్సృష్ట్వాతరేవాను ప్రావిశత్)- అట్టి పరతత్వం తప్ప మరేదీ రెండవది లేదనే అద్వైత భావన. ఈ పద్యంలో వ్యక్తీకరించబడింది. (నేహ నా నాస్తి కించన) - ఇది తిక్కన వేదాంత నిష్ఠకు పరాకాష్ఠ.

వ. **అని మఱియు ననేక భంగులం బ్రస్తుతించి 'దేవా! నిన్ను భక్తి భజియించు నాకు ననన్య సులభ ప్రభావం బొసంగు' మని యభ్యర్థించుటయు, దేవముఖ్యుం డగు విష్ణుదేవుం బ్రసన్నదృష్టి నాలోకించి యప్పరమేశ్వరుండు 'నీవు నరసుర గంధర్వ కిన్నర గరుడోరగాది భూతంబుల నవలీల గెలిచి పరమ తేజో విరాజమానుండవై వర్తింపుము; నీకు నస్త్రంబుల శస్త్రంబుల నగ్ని - జలంబుల నశనినార్ద్రంబునను శుష్కంబునను స్థావరంబునను జంగమంబునను జావు నొప్పులు లేకుండం గలయవి దొడరిన నన్నైన జయింపు' మని వరం బిచ్చెం గావున నన్నారాయణుం డవిజయ్యుండై నెగడె; నతనియంద జనియించిన నరుండును నట్టివాఁడై కూడి సంచరించు నరసఖుం డగు నద్దేవుండు నిజమాయా విశేషంబులం జగన్మోహనుండై విహరించు నమ్మహాత్ములిరువురును దానవుల వధియించుటకును ధర్మసంస్థాపనంబు సేయుటకు నై వలసిన యప్పుడెల్లను జననాది కృత్యంబులు గైకొని వినోదింతురు; వారలు గదా యీ కృష్ణార్జును లని చెప్పి కృష్ణద్వైపాయనుండు వెండియు నిట్లనియె.** **415**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని (నుతించి); మరియున్= ఇంకను; అనేక భంగులన్= పలువిధాలుగా; ప్రస్తుతించి= స్తోత్రం చేసి;దేవా!= ఓ మహాదేవా!; నిన్నున్= నిన్ను; భక్తిన్= భక్తితో; భజియించు నాకున్= సేవించే నాకు; అనన్య సులభ ప్రభావంబు= ఇతరులచేత పొంద వీలులేని సామర్థ్యాన్ని; ఒసంగుము= ఇమ్ము; అని+అభ్యర్థించుటయున్= అని ప్రార్థించగానే; దేవముఖ్యుండు+అగు= దేవతలలో ప్రముఖుడైన; విష్ణుదేవున్= ఆ నారాయణ భగవానుడిని; ప్రసన్న దృష్టిన్= ప్రసన్నమైన చూపుతో; ఆలోకించి= చూచి- చూపులో సంతోషాన్ని వ్యక్తపరుస్తూ; ఆ+పరమేశ్వరుండు= ఆ మహాదేవుడు - శివుడు; నీవు= ఓ విష్ణూ! నీవు; నర సుర గంధర్వ కిన్నర గరుడ+ఉరగ+ఆది భూతంబులన్= మనుష్యులు, దేవతలు, గంధర్వులు, కిన్నరులు, గరుడులు, సర్పములు మొదలైన ప్రాణులను; అవలీలన్= అనాయాసంగా; గెలిచి= జయించి; పరమ తేజో విరాజమానుండవు+ఐ= మిక్కిలి తేజంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవాడవై; వర్తింపుము= ప్రవర్తించుము; నీకున్= (మరియు) నీకు; అస్త్రంబులన్= ఆగ్నేయాది దివ్యాస్త్రాల వలన; శస్త్రంబులన్= ఖడ్గాద్యాయుధాల వలన; అగ్నిజలంబులన్= అగ్నివలన, నీరువలన; అశనిన్= వజ్రాయుధం వలన లేదా పిడుగు వలన; ఆర్ద్రంబునను= తడియున్న వస్తువు వలన అనగా నురుగు మొదలగు వాటివలనను; శుష్కంబునను= ఎండి ఉన్న వస్తువువలన; స్థావరంబునను= నడక లేకుండా స్థిరంగా ఉండే స్వభావంగల చెట్లు, గుట్టలు మొదలైన వాటివలన; జంగమంబునను= నడిచే స్వభావంగల పశుపక్ష్యాదుల వలనను; చావు నొప్పులు= మరణం కాని శారీరక బాధ కాని; లేకుండన్+కలయవి= లేకుండా ఉంటవి; తొడరినన్= ఎదిరిస్తే; నన్నున్+ఐనన్= నన్నయినను; జయింపుము= జయిస్తావు; అని= ఇట్లా; వరంబు= వరాన్ని; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; కావునన్=

కాబట్టి; ఆ+నారాయణుండు= ఆ నారాయణ భగవానుడు; అవిజయ్యుండు+ఐ= జయింపశక్యం కానివాడై; నెగడెన్= అతిశయించాడు; అతని+అందున్+అ= ఆ నారాయణుడి యందే; జనియించిన నరుండును= పుట్టిన నరుడుకూడా; అట్టివాఁడు+ఐ=ఆ నారాయణుడియంతటి వాడై; కూడి= కలిసి; సంచరించున్= తిరుగుతాడు; నరసఖుండు+అగు= నరుడికి మిత్రుడైన;ఆ+దేవుండు=ఆ నారాయణుడు; నిజమాయా విశేషంబులన్= స్వీయములైన మాయావిశేషాలచేత - అనగా తనయొక్క పలు విధాలైన మాయలచేత; జగత్+మోహనుండు+ఐ= జగత్తును మోహింపజేస్తున్నవాడై; విహరించును= విహరిస్తాడు; ఆ+మహాత్ములు+ ఇరువురును= ఆ మహానుభావులిద్దరు కూడా; దానవులన్= రాక్షసులను; వధియించుటకును= సంహరించటానికి; ధర్మసంస్థాపనంబు+చేయుటకును+ఐ= ధర్మస్థాపనం చేయటానికే ఉండి; వలసిన+అప్పుడు+ఎల్లను= అవసరమైన సమయా లన్నింటిలో; జనన+ఆది కృత్యంబులు= పుట్టుట మొదలైన విధులను; కైకొని= చేపట్టి; వినోదింతురు= క్రీడిస్తూ ఉంటారు; వారలు= ఆ నారాయణుడు, నరుడు అనే వారే; కృష్ణ+అర్జునులు= ఈ కృష్ణుడు అర్జునుడు అనే వారే; కదా= కాదా! - ఔను (వారే వీరు ఇది నిశ్చయం); అని= ఇట్లా; చెప్పి= అశ్వత్థామతో చెప్పి; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వ్యాసమహాముని; వెండియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా స్తోత్రం చేయటమేకాక మరెన్నో విధాలుగా స్తోత్రం చేసి 'ఓ మహాదేవా! ని న్నిట్లా భక్తితో భజించే, నాకు ఇతరులకు పొంద సాధ్యంకాని ప్రభావాన్ని దయచేయండి' అని కోరగానే, ఆ మహాదేవుడు శివుడు, దేవతలలో ముఖ్యుడైన ఆ విష్ణుదేవుని అనుగ్రహదృష్టితో చూచి, 'నీవు నరులను, సురలను, గంధర్వులను, కిన్నరులను, గరుడులను, నాగులను - వారు వీరు అనే భేదం లేక అందరినీ అనాయాసంగా గెలిచి అమితమైన, తేజస్సుతో ప్రకాశింపుము దానితో నీకు ఏ భయం ఉండదు. నీకు దేనివలన కూడా మరణం కాని శారీరక బాధ కాని కలుగదు. స్థావర జంగమాత్మకమైన ఈ ప్రపంచంలో ఏ వస్తువూ నిన్ను నొప్పించజాలదు. శస్త్రాలు, అస్త్రాలు నిన్నేం చేయజాలవు. పంచ మహాభూతాల వలననైనా నీకు ఎట్టి భయం కలుగదు. ఏవీ కూడా నిన్ను ఏమీ చేయజాలవు. తడి వస్తువులు, ఎండిన పొడి వస్తువులు- ఏవైనా కానీ నిన్నేమీ చేయజాలవు. ఎదిరిస్తే నన్ను కూడా జయించివేస్తావు.' అని ఆ శివుడు వరాన్నిఇచ్చాడు. కాబట్టి ఎవ్వరికీ జయింపశక్యం కానివాడై సర్వోత్కృష్టుడై నారాయణుడు విలసిల్లాడు. ఆ నారాయణుడి నుండి పుట్టినవాడు కావటం చేత కూడ అట్టివాడై ఆయనతో కూడి ఈ నరుడు సంచరిస్తూ ఉంటాడు. నరసఖుడైన ఆ నారాయణుడు తన లీలలచేత లోకులను మైమరపిస్తూ ఉంటాడు. మహానుభావులిద్దరు దానవ సంహారంచేసి, ధర్మసంస్థాపనం చేయటానికి అవసరం కలిగినప్పుడు ఆ యా అవతారాలను ఎత్తుతుంటారు. ఓ అశ్వత్థామా! ఈ కృష్ణార్జునులు ఎవరో కాదు. ఆ నారాయణనరులే వీరు.' అని వివరించి వ్యాసమహర్షి అశ్వత్థామతో ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: నరనారాయణులు అనే వీరిద్దరు భగవదంశతో పుట్టిన గొప్ప తపస్సంపన్నులైన ఋషులు. నారాయణుడు ధర్ముడి కుమారుడు అనే విషయం మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥యోసౌ నారాయణో నామ పూర్వేషా మపి పూర్వజః ।
అజాయత చ కార్యార్థం పుత్రో ధర్మస్య విశ్వకృత్ ॥'

ఆ నారాయణుడే తన తపోబలంచేత పుట్టించినవాడు నరుడు. ఈ విషయం మూల సంస్కృతంలో ఉన్నది.

శ్లో॥ తస్యైవ తపసాజాతం నరం నామ మహామునిమ్ ॥ (ద్రోణ 201/57,86)

శ్రీ మద్భాగవతంలో కూడా ఈ నరనారాయణులు ఇద్దరూ భగవదంశతో ధర్ముడికి దక్షప్రజాపతి కూతురు 'మూర్తి' అనే భార్యయందు అవతరించిట్లు చెప్పబడింది.

శ్లో॥ధర్మస్య దక్షదుహిత ర్యజనిష్ట మూర్త్యాం నారాయణో నర ఇతి స్వతపః ప్రభావః (శ్రీమద్భా. 2/716)

ఈ విషయం విష్ణ్వవతారాల పరిగణనా సందర్భంలో చెప్పబడింది. నారాయణ మహాముని విష్ణువు అవతారంగా పేర్కొనబడినవాడు కావుననే తిక్కన ఆ నారాయణ ఋషి పర్యాయంగా విష్ణువాచక పదాలు 'పద్మాక్షుడు' మొదలైనవి వాడటం జరిగిందని తెలియాలి.

క. ' నీవుఁ దపస్తేజో వి । ద్యావిభవ సమగ్రమూర్తి వగు దైవమ; నీ
కే వినిపించెదఁ దెలియం । గా విను వారలకు నీకుఁ గలయంతరముల్.416

ప్రతిపదార్థం: నీవున్= నీవు కూడ; తపస్తేజోవిద్యావిభవసమగ్ర మూర్తివి+అగు= తపస్సు, తేజస్సు, విద్యలు - అనునట్టి ఈ అన్నింటి యొక్క వైభవంతో సంపూర్ణమైన స్వరూపం గలిగిన; దైవము+అ= దైవ స్వరూపుడవే (అయినా ఓ అశ్వత్థామా!) వారలకున్= ఆ నరనారాయణులకు; నీకున్= నీకు; కల+అంతరముల్= ఉన్నట్టి తారతమ్యాలు; తెలియంగాన్= తెలిసే విధంగా; ఏన్= నేను; నీకున్= నీకు; వినిపించెదన్= వినిపిస్తాను; విను= వినుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ అశ్వత్థామా! నీవు కూడా దైవస్వరూపుడవే అనగా దైవాంశ సంభూతుడవే. ఎందుకంటే నీలో తపస్సు, తేజస్సు విద్యలు - ఇవన్నీ సమగ్రంగా ఉన్నవి. అయినప్పటికీ ఆ నరనారాయణులకు నీకు ఉన్న తేడాను వివరిస్తాను వినుము.

తే. శుభ్ర మగు నుర్విమృత్తిక సురుచిరంపుఁ । బ్రతిమఁ గావించికొని యందుఁ బరము నావ
హించి పూజావిశేషంబు లెల్లఁ జేసి । నీవు దొలుమేనఁ గొలిచితి నిష్ఠతోడ. 417

ప్రతిపదార్థం: ఓ అశ్వత్థామా! నీవు= నీవు; తొలుమేనన్= పూర్వజన్మలో; శుభ్రము+అగు= పవిత్రమైన; ఉర్విన్= భూమిలో; మృత్తికన్= మట్టితో; సురుచిరంపు ప్రతిమన్= అందమైన మూర్తిని; కావించికొని= చేసికొని; అందున్= ఆ ప్రతిమయందు; పరమున్= పరతత్త్వమైన ఆ భగవత్స్వరూపాన్ని; ఆవహించి= ఆవాహనం చేసికొని (ప్రాణప్రతిష్ఠ చేసి); పూజావిశేషంబులు+ఎల్లన్= పూజా ప్రకారాలను అన్నింటిని- అనేక విధాలైన పూజలను (లఘున్యాసమహాన్యాస రుద్రాభిషేకములు, లఘురుద్ర మహారుద్ర అతిరుద్రాదులు శివపూజలోని విశేషములు అనేకాలు); అనుష్ఠించి= చేసి; నిష్ఠతోన్= ఏకాగ్రతతో; కొలిచితి(వి)= సేవించావు.

తాత్పర్యం: ఓ అశ్వత్థామా! పూర్వజన్మలో నీవు శుభ్రమైన మన్నుతో అందమైన శివుని ప్రతిమను చేసి, ఆ ప్రతిమకు ప్రాణప్రతిష్ఠ చేసి, భగవంతుని ఆవాహించి అన్ని పూజలు నిష్ఠతో చేశావు.

క. వారలు లింగాధిష్ఠా । నా రూఢుంగా నొనర్చి యర్చించిరి భ
వ్యారాధన పరులై మును । గౌరీపతి నతులనియమ కల్పన వెలయన్. 418

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ కృష్ణార్జునులు; మును= పూర్వం అనగా నారాయణ నరులుగా ఉన్నప్పుడు; గౌరీపతిన్= శివుడిని; లింగ+అధిష్ఠాన+ఆరూఢున్+కాన్= లింగం అనే ఆధారస్థానాన్ని అధిష్ఠించినవాడినిగా; ఒనర్చి= చేసి - లింగరూపంలో ప్రతిష్ఠించి; భవ్య+ఆరాధనపరులు+ఐ= శుభమైన ఆరాధనయందు ఆసక్తులై; అతుల నియమ కల్పన= నిరుపమాన నియమాచరణం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; అర్చించిరి= పూజించారు.

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణార్జునులు పూర్వం నారాయణనరరూపులై ఉన్నప్పుడు కఠోర నియమాలు పాటించి, ఆ పరమేశ్వరుడిని లింగంగా ప్రతిష్ఠించి భవ్యంగా ఆరాధించారు.

వ. ఎత్తెఱంగునం జేసినను పరమేశ్వరారాధనంబు సర్వార్థసాధనం బగు; నందును లింగంబునందుఁ బూజించుట

యర్చయందారాధించుటకంటె ననేక గుణంబు లెక్కుడు గావున లింగార్చన పరులగు వారల నర్చారాధకుండవగు నీకు నెట్లు జయింప వచ్చు? మీమీ పూర్వజన్మంబుల యర్చనంబుల ఫలంబులు దారతమ్యంబులతో ననుభవింప వలవదే?' యని తెలియం బలుకుటయు, నశ్వత్థామ పులకితాంగుండును సమాహితాంతరంగుండునునై రుద్రునిం దలంచి నమస్కరించి గేశవుం గొనియాడి పరాశర నందనున కభివందనంబు సేసిన, నమ్మహాముని యంతర్ధానంబు సేయఁ దానును మరలివచ్చి నిజ రథారూఢుండై యరుణగభస్తి యస్తగిరి సమీపంబున కరుగుటఁ గనుంగొనుచుఁ గురుపతి పాలికిం జని యతనికిం గాలోచితం బెఱింగించినవాడై బలంబులఁ దివియ నియమించె; నట్లు తిరిగి దీనంబు లగు నాననంబులతోడం గౌరవులు విడిదలకుం బోయిరి; పాండవులు బహుతూర్య నినదంబులు సింహనాదంబులుం జెలంగం బొంగారిన సముద్రంబు చందంబున నుల్లసిల్లు సైన్యంబు మగిడించుకొని నిశ్చింతంబు లగు నంతఃకరణంబులతోఁ గృష్ణోపలాలితు లగుచు నిజశిబిరంబులకుం జనిరి; తదనంతరంబ ధనంజయుండు. 419

ప్రతిపదార్థం: ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; చేసినను= చేసినప్పటికీ; పరమేశ్వర+ఆరాధనంబు= శివారాధన; సర్వ+అర్థసాధనంబు = సకల ప్రయోజనాలను సాధించేది; అగున్= ఔతుంది; అందును= దానిలో కూడా; లింగంబునందున్= లింగాధిష్ఠానమందు; పూజించుట= ఆరాధించటం; అర్చయందున్= ప్రతిమారూప అధిష్ఠానమందు; ఆరాధించుట కంటెన్= అర్చించటం కంటె కూడ; అనేక గుణంబు= పలురెట్లు (ఎన్నో రెట్లు గుణములు); ఎక్కుడు= ఎక్కువ; కావునన్= కాబట్టి; లింగ+అర్చనపరులు+అగువారలన్= లింగాధిష్ఠానంలో పూజించటంచేత శ్రేష్ఠులైన ఆ కృష్ణార్జునులను; అర్చా+ఆరాధకుండవు+అగు= ప్రతిమాధిష్ఠానంలో ఆరాధించిన వాడవైన; నీకున్= నీకు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; జయింపవచ్చున్= జయించటం సాధ్యమవుతుంది?; మీమీ పూర్వజన్మంబుల+అర్చనంబుల ఫలంబులు= మీమీ పూర్వజన్మలలోని పూజల ఫలాలను; తారతమ్యంబులతోన్= తర తమ భావాలతో (హెచ్చుతగ్గులతో యథోచితంగా); అనుభవింప వలవదే?= అనుభవించవద్దా? (అనుభవించవలసిందే; అని= ఇట్లు; తెలియన్= తెలిసే విధంగా; పలుకుటయున్= చెప్పగానే; అశ్వత్థామ; పులకిత+అంగుండును= పులకాంకురములు ఉదయించిన శరీరంగల వాడయి(మరియు); సమాహిత+అంతరంగుండును= నిశ్చలమైన మనస్సుగలవాడు; ఐ= అయి; రుద్రునిన్= శివుడిని; తలంచి= స్మరించి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; కేశవున్= ఆ నారాయణాంశతో జనించిన కృష్ణుడిని; కొనియాడి= ప్రశంసించి; పరాశర నందనునకున్=పరాశర మహాముని కుమారుడైన వ్యాసభగవానుడికి; అభివందనంబు= నమస్కారం; చేసినన్= చేయగా; ఆ+మహాముని= ఆ వ్యాసమహర్షి; అంతర్ధానంబు+చేయన్= తిరోధానం చేయగా, కనుమరుగు కాగా, మాయమైపోగా; తానును= ఆ అశ్వత్థామ తానుకూడ; మరలి వచ్చి= తిరిగి వచ్చి; నిజరథ+ఆరూఢుండు+ఐ= తన రథాన్ని ఎక్కినవాడై; అరుణగభస్తి= సూర్యుడు (అరుణ= ఎర్రని, గభస్తులు= కిరణాలు కలవాడు; అరుణగభస్తి= సూర్యుడు); అస్తగిరి సమీపంబునకున్= అస్తాద్రి సమీపానికి; అరుగుటన్= వెళ్ళుటను (సూర్యాస్తమయాన్ని); కనుంగొనుచున్= గమనిస్తూ; కురుపతి పాలికిన్= దుర్యోధనుడి సమీపానికి; చని= వెళ్ళి; అతనికిన్= ఆ దుర్యోధనుడికి; కాల+ఉచితంబు= సమయానికి తగిన విషయాన్ని; ఎఱింగించినవాఁడై= తెలియజేసినవాడై; బలంబులన్= సైన్యాలను; తివియన్= ఉపసంహరించటానికి (యుద్ధం ఆపటానికి); నియమించెన్= నియోగించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తిరిగి= మగిడి; దీనంబులు+అగు+ఆననంబుల తోడన్= దైన్యంతో నిండిన ముఖాలతో; కౌరవులు= కౌరవవీరులు; విడిదలకున్= విడిది చేసిన నివాసాలకు; పోయిరి= వెళ్ళారు; పాండవులు= పాండవ యోధులు; బహుతూర్య నినదంబులు= అనేక వాద్యాల ధ్వనులు; సింహనాదంబులు= వీరుల సింహనాదాలు; చెలంగన్= చెలరేగగా; పొంగారిన సముద్రంబు చందంబునన్= ఉప్పొంగిన సముద్రం వలె; ఉల్లసిల్లు సైన్యంబు= ప్రకాశించే సైన్యాన్ని; మగిడించికొని= మరల్చుకొని; నిశ్చింతంబులు+అగు+అంతఃకరణంబులతోన్= చింతలేని మనస్సులతో; కృష్ణ+ఉపలాలితులు+అగుచున్= కృష్ణుడిచేత అభినందించబడుతూ; నిజశిబిరంబులకున్= తమ శిబిరాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు; తద్+అనంతరంబు+ఆ= అటు తరువాతనే; ధనంజయుండు= అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: ఏ విధంగా శివారాధన చేసినా మనోరథాలు అన్నీ నెరవేరుతాయి. అయినా అందులో లింగాకారంలో ఉన్న

శివుడిని పూజించటం, ప్రతిమాకారంలో ఉన్న శివుడిని పూజించటం కంటె ఎన్నో రెట్లు అధికం. ఆ కృష్ణార్జునులు లింగాకారంలో ఉన్న శివుడిని ఆరాధించారు. నీవేమో ప్రతిమలో శివుడిని పూజించావు. అందుకే వారిని జయించటం నీ కెట్లా సాధ్యమవుతుంది? మీరు మీరు పూర్వజన్మలో చేసిన పూజా ఫలాలను తారతమ్యాలతో అనుభవించక తప్పదు.' కదా-అని తెలియజెప్పగా, అశ్వత్థామ పులకించి, ప్రశాంతతపొందిన మనస్సుతో ఆ పరమేశ్వర రూపాన్ని మనస్సులో ధ్యానించి, నమస్కరించాడు. కృష్ణుడిని ప్రస్తుతించాడు. వ్యాసుడికి పాదాభివందనం చేశాడు. అప్పుడు వ్యాసుడు అంతర్ధానం చెందగా. అశ్వత్థామ వెంటనే మళ్ళీ వచ్చి, రథాన్ని అధిరోహించాడు. అప్పుడే సూర్యాస్తమయం అవుతూ ఉండటం గమనించి దుర్యోధనుడి సమీపానికి వెళ్ళాడు. 'సూర్యాస్తమయం కావస్తూ ఉన్నది. ఇక యుద్ధం విరమింపజేసి సైన్యాన్ని మరలిస్తాను' అని తత్కాలోచితంగా చెప్పాడు. సైన్యం యుద్ధరంగంనుండి మరలింది. ఆ కౌరవవీరులు ముఖాలు దీనంగా పెట్టి తమ తమ విడిదులకు తరలి వెళ్ళారు. పాండవులు, విజయభేరులు మ్రోగిస్తూ సింహనాదాలు చేస్తూ ఉప్పొంగుతున్న సముద్రంవలె ఉన్న సైన్యాన్ని మరలించుకొని, ఏ చింతా లేక సంతోషంతో నిండిన మనస్సులతో శ్రీకృష్ణుని అభినందనలు అందుకొంటూ తమ శిబిరాలకు వెళ్ళారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వేదవ్యాసమునీంద్రుఁ డర్జునునకుఁ బరమేశ్వరు మహిమ సెప్పుట (సం. 7-173-2)

మ. **మహనీయాకృతి సంయమిప్రవరు ధర్మస్ఫూర్తి సంకీర్తనీ**
యు హుతాగ్ని ప్రతిమానతేజుఁ గరుణాయుక్తుం బ్రతీపాన్వయో
ద్వహు నాశ్చర్యకర ప్రబోధనిధి వేదవ్యాసుఁ బుణ్యున్ జయా
వహుఁ డై వచ్చినవాని నాగమసుఖావాసాననాంభోరుహున్. **420**

ప్రతిపదార్థం: మహనీయ+ఆకృతిన్= గొప్పతేజస్సుతో కూడిన ఆకారంకలిగిన; వానిని, సంయమి, ప్రవరున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన టువంటి వానిని, ధర్మస్ఫూర్తి సంకీర్తనీయున్= ధర్మదేవతయొక్క సాక్షాత్కారమని కీర్తించదగినవానిని - ధర్మదేవతయే మూర్తీభవించి సాక్షాత్కరించిందా అనే విధంగా ఉన్నట్టివానిని; హుత+అగ్ని ప్రతిమానతేజున్= హోమాగ్నితో (హోమకుండంలోని అగ్నితో) సమానమైన తేజస్సు కలిగి ఉన్నవానిని; కరుణాయుక్తున్= దయతో కూడుకొని ఉన్నట్టివానిని; ప్రతీప+అన్వయ+ఉద్వహున్= ప్రతీపుడనే మహారాజు వంశాన్ని, ఉద్ధరించినవానిని; ఆశ్చర్యకర ప్రబోధనిధిన్= ఆశ్చర్యాన్ని గొలిపే విజ్ఞానానికి నిధి అయినటువంటివానిని; పుణ్యున్= పవిత్రుడైనట్టివానిని; జయ+ఆవహుఁడు+ఐ వచ్చినవానిన్= విజయాన్ని చేకూర్చువాడై వచ్చినవాడు; ఆగమ+సుఖావాస+ఆనన+అంభోరుహున్= వేదాలకు సుఖనివాసమైన ముఖ కమలం కలవాడై యున్నట్టివానిని; వేదవ్యాసున్= వేదవ్యాసుని.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు) మహనీయమైన ఆకారం కలవాడు, మునులలో శ్రేష్ఠుడు, ధర్మతేజస్సు చేత కీర్తించదగినవాడు, హెూమాగ్నితో సమానమైన కాంతికలవాడు, దయాగుణంతో కూడుకొన్నవాడు, ప్రతీప మహారాజు వంశాన్నిఉద్ధరించిన వాడు, ఆశ్చర్యాన్ని గొలిపే విజ్ఞానానికి నిధి అయినటువంటివాడు, వేదాలకు సుఖ నివాసమైన ముఖ పద్మం కలవాడు, విజయాన్ని కలిగించటానికై వచ్చినవాడు అయిన వేదవ్యాస మహర్షిని (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

విశేషం: కురువంశీయుడైన ప్రతీపుడనే రాజు మిక్కిలి ధర్మాత్ముడు, తపశ్శాలి. అతడు గంగాతీరమందు తపస్సు చేస్తూ ఉండగా

అతడి గుణగణాలకు మురిసిపోతూ గంగాదేవి వచ్చి అతడి కుడితొడపై కూర్చుండి తనను వివాహమాడుమని కోరింది. ప్రతీపుడు ధర్మాతిక్రమణం చేయలేక అందులకంగీకరించలేదు. కాని, 'తనయులకు, కూతుళ్ళకు కూర్చొనటానికి తగిన నా కుడితొడపై అధిష్ఠించావు కాబట్టి నిన్ను కోడలుగా చేసుకుంటా'నని మాట ఇచ్చాడు. ఆ ప్రతీపకుమారుడు శంతనుడు గంగను పెండ్లాడి, తండ్రి మాట నిలబెట్టాడు. ఆ గంగాపుత్రుడే భీష్ముడు. భీష్ముడు ఆజన్మబ్రహ్మచారి - శంతనుడి రెండవ భార్య సత్యవతి. ఆమె పుత్రులు విచిత్రవీర్య చిత్రాంగద క్షేత్రముల యందు దేవరన్యాయంతో వ్యాసుడు సంతానోత్పత్తి చేసి ప్రతీపుని(కురు) వంశాన్ని నిలబెట్టాడు. ఇట్లా ఉన్నది కాబట్టే ప్రతీపాన్వయోద్వహుడైనాడు వ్యాసుడు. 'ప్రతీప్రాన్వయోద్వహున్' అనే పాఠం ఉస్మానియా ప్రతి ఆదరించింది. ఇది అంత అర్థవంతంగా లేదు. పాఠాంతరంగా చూపిన 'ప్రతీపాన్వయోద్వహున్' అనే పాఠమే సముచితంగా ఉన్నది. కాబట్టి దానినే స్వీకరించి వ్యాఖ్యానించటం జరిగింది. (ప్రతీపుని కథ సం. భార. ఆదిపర్వం - 97, 98 అధ్యాయాలు మరియు తెలుగు భారతంలో- ఆది - చతుర్థాశ్వాసం 135వ పద్యం నుండి)

వ. **అంతంతం గనుంగొని యత్యంతవినయ సంభ్రమంబులతో దండప్రణామంబు సేసి యాసనార్ఘ్యపాద్యాది పూజనంబుల నారాధించి సమీపభూమిం గూర్చుండి కృతాంజలి యై సుప్రసన్నంబగు నమ్మహాముని వదనంబు వీక్షించి.** **421**

ప్రతిపదార్థం: అంతంతన్= కొంచెం దూరంలో; కనుంగొని= చూచి; అత్యంత వినయ సంభ్రమంబులతోన్= మిక్కిలి వినయంతో, వేగిరపాటుతో; దండప్రణామంబు+చేసి= దండవత్ ప్రణామం అనగా సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి; ఆసన+అర్ఘ్యపాద్య+ఆది పూజనంబులన్= ఆసనం, అర్ఘ్యం, పాద్యం మొదలైన పూజా విధులతో; ఆరాధించి= పూజించి; సమీపభూమిన్= దగ్గరి ప్రదేశంలో; కూర్చుండి= కూర్చొని; కృత+అంజలి ఐ= చేయబడిన అంజలి బంధం కలవాడై (చేతులు జోడించి); సుప్రసన్నంబు+అగు= మిక్కిలి ప్రసన్నంగా ఉన్న చిరునవ్వుతో కూడిన; ఆ+మునివదనంబు= ఆ కృష్ణద్వైపాయనముని ముఖాన్ని; వీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: కొంతదూరంలో చూచి వేగిరపాటుతో లేచి ఎదురేగి వినయంతో సాష్టాంగనమస్కారం చేసి తోడ్కొని వచ్చి సమీపస్థలంలో కూర్చుండబెట్టి, అర్ఘ్య పాద్యాది పూజలతో ఆరాధించి, దగ్గరగా వచ్చి నేలమీదకూర్చొని, మందహాసం చిందే అతడి వదనారవిందాన్ని చూస్తూ, చేతులు జోడించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **' అవధరింపు మహాత్మ! కయ్యమున నేను । శాత్రవుల నేయఁ బూనుచో సరభసముగ**
నడరి ముందట నొకరుఁడు పుడమి నడుగు । లిడక పావకనిభమూర్తి యెసక మెసఁగ. **422**

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహానుభావా! వ్యాసమహామునీ!; అవధరింపు= సావధానంగా వినండి; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; నేను= నేను; శాత్రవులన్= శత్రువులను; ఏయన్+పూనుచోన్= కొట్టటానికి పూనుకొంటూ ఉండగా; సరభసముగన్= త్వరితంగా; అడరి= విజృంభించి; ముందటన్= నా ముందర; ఒకరుఁడు= ఒకడు (ఒక మహాపురుషుడు అని భావం); పుడమిన్+అడుగులు+ఇడక= భూమిపై పాదాలు మోపక; పావక నిభమూర్తి= అగ్నితో సమానమైన ఆకృతి; ఎసక మెసఁగన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: మహాత్మా! నేను చెప్పే విషయం సావధానంగా వినండి. నేను యుద్ధంలో శత్రువులను కొట్టటానికి పూనుకొంటూ ఉండగా, నా ముందర భూమిపై కాళ్ళంటకుండా త్వరత్వరగా విజృంభించి నడుస్తూ, అగ్నివలె జ్వలిస్తూ ఉన్న ఆకారంతో ఒక మహాపురుషుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. కిరణము లుల్లసిల్లఁ దన కేల నుదగ్రపుశూల ముండఁగాఁ
బొరిఁబొరి నందు ఘోరముగఁ బుట్టినశూల పరంపరల్ గరం
బరుదుగ వారి నెల్లఁ దెగటార్చఁగ నే వెనుకన్ శరంబులం
గురియుచుఁ జంపినాఁడ నని కొందు జయంబు సముద్భటంబుగన్. 423

ప్రతిపదార్థం: కిరణములు= తళుకులు; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; తనకేలన్= తన చేతిలో; ఉదగ్రపు శూలము= భయంకరమైన శూలం; ఉండఁగాన్= ఉండగా; అందున్= ఆ శూలమందుండి; ఘోరముగన్= భయంకరంగా; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికీ; పుట్టిన శూలపరంపరల్= పుట్టుతూ ఉన్న శూలాల వరుసలు; కరంబు= మిక్కిలి; అరుదుగన్= ఆశ్చర్యం కలిగించే విధంగా; వారిన్+ఎల్లన్= ఆ శత్రువులందరిని; తెగటార్చఁగన్= సంహరించగా; ఏన్= నేను; వెనుకన్= అటు తరువాత; శరంబులన్= బాణాలను; కురియుచున్= కురిపిస్తూ; చంపినాఁడన్+అని= సంహరించినవాడిని (నేనే) అని; జయంబు= విజయాన్ని; సముద్భటంబుగన్= గొప్పగా; కొందున్= గైకొంటూ ఉన్నాను (నిజానికి సంహరించిందతడే, కీర్తి మాత్రం నాకు అని భావం).

తాత్పర్యం: తన చేతులలో తళుకులీనే భయంకరమైన శూలం పట్టుకొన్నాడు. ఆ శూలం నుండి మరెన్నో భయంకరాలైన శూలాలు మాటిమాటికీ పుట్టుతూ, శత్రువులందరినీ సంహరిస్తూ ఉంటే నా కెంతో ఆశ్చర్యం కలిగింది. అతడు నా ముందు సంహరిస్తూ పోతూ ఉంటే నేను వెనుకనుండి శత్రువులపై బాణాలు కుమ్మరిస్తూ పోతూ సంహరించింది నేనే అని అనుకొంటూ ఉన్నానే తప్ప, నిజానికి సంహరించింది నేను కాదు - అతడే. కాని సంహరించాననే కీర్తి, శత్రువిజయం గొప్పగా నాకు దక్కింది.

క. అప్పురుషుఁ డెవ్వఁడో యని । యెప్పుడు మదిఁ దలఁతు; నతని నేర్పడ నాకుం
జెప్పవలయు' నని యడిగిన । నప్పార్థున కిట్టులనియె నమ్ముని ప్రీతిన్. 424

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పురుషుఁడు= ఆ మహాపురుషుడు; ఎవ్వఁడో?= ఎవడు కావచ్చు?; అని= ఇట్లు; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; మదిన్= మనస్సులో; తలఁతున్= అనుకొంటూ ఉన్నాను; అతనిన్= ఆ మహాపురుషుడిని గూర్చి; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా తెలిసే విధంగా; నాకున్= ఓ వ్యాసమహామునీ! నాకు; చెప్పవలయున్= చెప్పాలి; అని= అని ఈ విధంగా; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+పార్థునకున్= ఆ అర్జునుడితో; ఆ+ముని= ఆ వ్యాసముని; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యపురుషుడు ఎవరా? అని ఎప్పుడు మనస్సులో అనుకొంటూ ఉంటాను. అత డెవడో నాకు మీరు స్పష్టంగా చెప్పాలి' అని అర్జునుడు అడుగగా, ఆ వ్యాసమహర్షి సంతోషంతో ఇట్లా అన్నాడు.

వ. నీయడిగిన యతండు. 425

తాత్పర్యం: నీవు అడిగిన ఆ మహాపురుషుడు.

ఉ. ఆదికి నాది, లోకముల కన్నిటికిం బ్రభుఁ డవ్యయుండు, వే
దాది పవిత్ర వాచక సహస్ర పరిస్ఫుట వాచ్యరూపుఁ, డం
హోదళన ప్రకారక శుభోదయ కారక దివ్యనామకుఁ, డం
బాదయితుండు దృఙ్మహిత ఫాలుఁడు లోలుఁడు భక్తి యుక్తికిన్. 426

ప్రతిపదార్థం: (ఓ అర్జునా! అతడు) ఆదికిన్= ఈ సృష్ట్యాదికి; ఆది= మూలం - తానే సృష్ట్యాదిఅయి తన కాది అంటూ లేని వాడు; లోకములకు+అన్నిటికిన్= సమస్త లోకాలకు; ప్రభుఁడు= అధిపతి; అవ్యయుండు= అంతరించటం అనేది లేనివాడు; వేద+ఆది= వేదాలు మొదలుగా గల; పవిత్రవాచక సహస్ర= పవిత్రములైన శబ్దసహస్రాలకు, అనగా వేదాలు ఉపనిషత్తులు మొదలైన వేలకొలది శబ్దరాశులకు; పరిస్ఫుట వాచ్యరూపుఁడు= స్పష్టమైన వాచ్యార్థస్వరూపుడైనవాడు (వేదాలు ఉపనిషత్తులు మొదలైనవి ఈతడి తత్త్వాన్నే ప్రస్ఫుటంగా బోధిస్తూ ఉన్నవని భావం); అంహోదళన ప్రకారక= పాపఖండన రూపమైన; శుభోదయ= మంగళకరమైన అభివృద్ధిని; కారకన్= చేయునట్టి; దివ్యనామకుఁడు= దివ్యమైన నామధేయం కలవాడు - అనగా ఇతడి దివ్యనామం స్మరణం చేసినంత మాత్రాన పాపాలు నశించి శుభాలు చేకూరుతవి; అంబాదయితుండు= పార్వతీదేవికి భర్త; దృక్+మహితఫాలుఁడు= తృతీయ నేత్రంచేత పూజితమైన (ఒప్పుతున్న) లలాటభాగం కలవాడు; భక్తియుక్తికిన్= భక్తియోగానికి; లోలుఁడు= ఆసక్తి చూపేవాడు (నిష్కపట భక్తికే వశుడవుతాడు).

తాత్పర్యం: అతడు ఈ సృష్టి కంతటికి మూలమైనవాడే కాని తనకు ఆది అనేది లేనివాడు (అనాది). ఈ లోకాలనన్నింటిని పరిపాలించే ప్రభువు. తనకు అంతం అనేది లేనివాడు, వేదాలు ఉపనిషత్తులు మొదలైన అనంత శబ్దరాశి ప్రబోధించే తత్త్వస్వరూపుడు. పాపాలు హరించి, శుభాలు కూర్చే దివ్యమైన నామం కలవాడు, పార్వతీపతి. మూడవకంటితో ప్రకాశించే లలాటం కలవాడు. భక్తికి వశమయ్యేవాడు.

విశేషం: లోకముల కన్నిటికిన్ - లోకాలు పధ్నాలుగు. ఊర్ధ్వలోకాలు ఏడు. అవి 1.భూర్లోకం, 2.భువర్లోకం, 3.సువర్లోకం (స్వర్గం) 4.తపోలోకం, 5.మహర్లోకం, 6.జనలోకం, 7.సత్యలోకం ఇవి. ఇక అధోలోకాలు: అతల, వితల, సుతల, తలాతల, మహాతల, రసాతల, పాతాళలోకాలు ఏడు. మొత్తం పదునాలుగు. ఇవే చతుర్దశ భువనాలు అని తెలియాలి. పురాణాలలో ఈ లోకాల వర్ణన కానవస్తుంది.

క. యోగీంద్రచిత్తకమలా । భోగ మధుప విభుఁడు, ప్రకృతిపురుషాత్ముఁడు, ని
ర్భోగ స్వరూపుఁ డవ్య । క్తా గోచరుఁ దధికసులభుఁ డమలాత్ములకున్. 427

ప్రతిపదార్థం: యోగి+ఇంద్రు= యోగీశ్వరుల యొక్క; చిత్త కమల=మనస్సుఅనే కమలంయొక్క; ఆభోగ= పరిపూర్ణ-అనగా విశాలమైన చిత్తకమలానికి; మధుప విభుఁడు= మేటి తుమ్మెదఅయినవాడు (ఎట్లాగయితే తుమ్మెద కమలంలో మకరంద లోలుపమై స్థిరంగా ఉంటుందో అట్లే ఈతడు యోగీశ్వరుల మనస్సులలో భక్తికి వివశుడై స్థిరంగా ఉంటాడని భావం. ఇది రూపకాలంకారం); ప్రకృతి పురుష+ఆత్ముఁడు= ప్రకృతి పురుషులే స్వరూపంగా కలవాడు ("శ్లో॥ ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి"అనేగీతా శ్లోకభాష్యంలో శంకర భగవత్పాదులు 'ప్రకృతిం పురుషం చైవ ఈశ్వరస్య ప్రకృతీ తౌ ప్రకృతి పురుషౌ' - అని ప్రకృతి పురుషులు అనాదులై భగవత్స్వరూపంగా ఉన్నారని చెప్పి ఉన్నారు); నిర్భోగ స్వరూపుడు= విషయోపభోగరహితమైన స్వరూపం కలవాడు- అనగా ఆత్మారాముడు; అవ్యక్త+అగోచరుండు= అవ్యక్తం అనగా సత్యజ్ఞానానంద స్వరూపమైన నిరాకార పరబ్రహ్మం - తద్రూపుడై ఉండటంచేత అగోచరుడు అనగా చక్షురాది ఇంద్రియాలకు మనస్సునకు కూడా అందనివాడు. ఇందుకు -"యతో వాచో నివర్తంతే అప్రాప్యమనసా సహ" అనే శ్రుతివాక్యం ప్రమాణం. అంతటి దుర్బోధమైన స్వరూపం కలవాడైనా భక్తానుగ్రహార్థం వివిధ రూపాలతో అవతరించి); అమల+ఆత్ములకున్= నిర్మలమైన మనస్సుగల భక్తులకు; అధిక సులభుఁడు= మిక్కిలి అనాయాసంగా లభించేవాడు.

తాత్పర్యం: బాహ్యదృష్టికి అగుపించనివాడు. నిర్మలమైన చిత్తం కలవారికి చాల సులువుగా లభించేవాడు.

ఉ. **నీలగళుండు, శంకరుఁడు, నిత్యుఁడు, సత్యసురూపుఁ, డుజ్జ్వల**
త్కాల మహానల ప్రశమక ప్రచురామృతవృష్టి విస్ఫుర
ద్బాలమృగాంక శేఖరుఁడు, దైత్యకుల ప్రవిదారణ క్రియా
లోల పరశ్వధుండు, సకలుం డమలుండు, ప్రియుండు శాంతికిన్.' **428**

ప్రతిపదార్థం: నీలగళుండు= నల్లనైన అనగా నల్లగా మారిన కంఠం గలవాడు - దేవాసురుల అమృతమథన సమయంలో పుట్టిన కాలకూట విషాన్ని దేవాసురులు వేడగా లోకకల్యాణార్థమై మింగటంచేత కంఠం నల్లగా మారి నీలకంఠుడని ప్రసిద్ధి చెందినవాడు. దీనిచే భక్తపారవశ్యం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది; శంకరుఁడు= శుభాన్ని కలుగజేసేవాడు - అరిష్టాలను నివారించి మంగళాన్ని చేసేవాడు- దీనిచేత మృత్యువునే దూరీకరించి దీర్ఘాయుష్యాన్ని మార్కండేయుడికి అనుగ్రహించిన వృత్తాంతం వ్యక్తీకరించబడింది; నిత్యుఁడు= నిత్యస్వరూపుడు - మూడు లోకాలలోనూ చెక్కుచెదరక ఒకే విధంగా ఉండే స్వరూపం కలవాడు; సత్యసురూపుఁడు= సత్యమైన స్వరూపం కలవాడు - అనగా మూడు లోకాలలో అబాధితమైన తన అస్తిత్వం కలవాడు. 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ' అనే శ్రుతి వాక్యం ప్రకారం సత్యమే తన రూపైన వాడని భావం; ఉజ్జ్వలత్= మండుతున్న; కాలమహానల= గొప్ప ప్రళయ కాలాగ్నిని; ప్రశమక= చల్లార్పేటటువంటి; ప్రచుర+అమృతవృష్టి= గొప్ప అమృతవర్షం కలిగి; విస్ఫురత్= ప్రకాశించే; బాలమృగ+అంక= బాలచంద్రుడు; శేఖరుఁడు= శిరోభూషణంగా కలిగినవాడు (భీకరంగా ప్రళయాగ్ని చెలరేగి జగత్తును కాల్చివేస్తూ ఉంటే తాను శిరోభూషణంగా ధరించిన బాలచంద్రుడిద్వారా అమృతవృష్టి కురిపించి ఆ ప్రళయాగ్నిని చల్లార్చి జగత్కల్యాణం చేసినవాడని భావం); దైత్యకుల= రాక్షసుల సమూహాన్ని; ప్రవిదారణ క్రియా= చీల్చి ఖండించివేయటంలో; లోల= ఆసక్తమైన; పరశ్వధుండు= గండ్రగొడ్డలి కలవాడు; సకలుండు= ఏ విధమైన పాపం అంటనివాడు - నిర్మలుడు; శాంతికిన్= శాంతిభావానికి; ప్రియుండు= మిక్కిలి ఇష్టమైనవాడు; (ఓ అర్జునా! నీ ముందు శూలధారి అయి వెళ్ళుతూ శత్రుసంహారం చేసినవాడు ఇట్టివాడు - అనగా అతడు ఆ పరమేశ్వరుడు పార్వతీపతి శివుడు).

తాత్పర్యం: నల్లని కంఠం కలవాడు, శుభాన్ని కలిగించేవాడు, శాశ్వతంగా ఉండేవాడు, సత్యమైన స్వరూపం కలవాడు, మండుతున్న ప్రళయకాల మహాగ్నిని చల్లార్చే అమృతవర్షమైనవాడు, ప్రకాశించే బాలచంద్రుని శిరోభూషణంగా కలవాడు, రాక్షససమూహాన్ని ఖండించే పనిలో ఆసక్తిగల గండ్రగొడ్డలి కలవాడు, అంతా తానైనవాడు, పవిత్రమైన వాడు, శాంతి అంటే ఎంతో ఇష్టపడేవాడు.

వ. **అని ప్రశంసించి కవ్వడి గనినవాఁడు రుద్రుం డగుటఁ దేటపఱిచి దక్షమఖ మథన త్రిపుర మర్దనాదులగు నద్దేవుని దివ్యలీల లుపన్యసించి మహాదేవ పశుపతి శివప్రముఖంబు లగు తదీయ భవ్యనామంబులకుం బ్రవృత్తి నిమిత్తంబులగు నర్థంబులు దెలియ నిర్వచనంబు సేసి; 'యట్టి పరమేశ్వరుండు నీకు వరదుండయి సన్నిధిసేసె నతనిం గని పెన్నిధిఁ గన్న పేదవోలెం గృతార్థుండ వై; తయ్యంధకాసురభంజను కతంబున గడింది పగ రడంగుదు; రయ్యాదిమ ధనుర్ధరుం డివ్విధంబున; వైరివధం బాపాదింప నీకు గెలుపు గొనుట సుకరం**

బయ్యె; నీ తపంబు పెంపునం దొల్లి సన్నిహితుండై నీకుం బ్రియంబుగా దివ్యాస్త్రంబు లొసంగె; నంతటం దనివి సనక యత్తెఱంగున భక్తపరాధీనత్వంబు ప్రకటించె; నీవు పుణ్యాత్ముండ వప్పరమాత్ము నాత్మ నిలిపి నమస్కరింపు; మాసర్వలోక శరణ్యు శరణంబు సొరు మక్కరుణాకరుండు శరణాగతులకు నాయు రారోగ్యైశ్వర్యాది సకలాభిమతంబులు నిత్యంబులుగాఁ బ్రసాదించు' నని నిర్దేశించిన నయ్యర్జునుండు దండ ప్రణామ పూర్వకంబుగా భక్తి రసాయత్తంబగు చిత్తంబునం జంద్రధరు నెలకొలిపి సాంద్రానందం బనుభవించి సాత్యవతేయు చరణంబుల కెఱఁగిన, నమ్మునీంద్రుం డయ్యింద్ర నందను నభినందించి 'సుఖివి గ' మ్మని దీవించి విజయం చేసె నని యిట్లు సంజయుండు ధృతరాష్ట్రున కెఱింగించె నని జనమేజయునకు వైశంపాయనుండు సెప్పుటయు. **429**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; ప్రశంసించి= వర్ణించి చెప్పి; కవ్వడి+కనినవాఁడు= అర్జునుడు చూసినవాడు; రుద్రుండు+ అగుటన్+ తేటపఱిచి= సాక్షాత్తూ పరమేశ్వరుడే అయి ఉండటాన్ని స్పష్టంగా తెలియజెప్పి; దక్షమఖమథన త్రిపుర మర్దనాదులు +అగు+ఆ+దేవుని దివ్యలీలలు= దక్షప్రజాపతి యజ్ఞాన్ని, తన భార్య సతీదేవి అవమానాన్ని పురస్కరించుకొని ధ్వంసం చేయటం, త్రిపురాసుర సంహారం మొదలైన ఆ మహాదేవుడి దివ్యలీలను; ఉపన్యసించి= వివరంగా చెప్పి; మహాదేవ పశుపతి శివ ప్రముఖంబులు +అగు= మహాదేవుడు, పశుపతి, శివుడు మొదలైన; తదీయ దివ్యనామంబులకున్= ఆ పరమేశ్వరుడి దివ్యములైన పేర్లకు; ప్రవృత్తి నిమిత్తంబులు+అగు+అర్థంబులు= ప్రవృత్తికి నిమిత్త భూతములైన అర్థాలను (ఆ పేర్లతో పిలవటానికిగల హేతువేమిటో, దానికి గల కథలెట్టివో వాటిని-అని భావం); తెలియన్= తెలిసే విధంగా; నిర్వచనంబు+చేసి= వివరించి చెప్పి; అట్టి పరమేశ్వరుండు= అటువంటి పరమశివుడు; నీకున్= ఓ అర్జునా! నీకు; వరదుండు+అయి= కోరిన వరాన్ని ఇచ్చినవాడై; సన్నిధి+చేసెన్= సమీపానికి వచ్చాడు; అతనిన్= ఆ పరమేశ్వరుడిని; కని= చూచి; పెన్నిధిన్= పెద్ద ధనరాశిని; కన్న= పొందిన; పేద+పోలెన్= దరిద్రుడివలె; కృత+అర్థుండవు= చేయబడిన అనగా నెరవేరిన ప్రయోజనం కలవాడవు; ఐతి(వి)= అయినావు; ఆ+అంధకాసురభంజను కతంబునన్= (అంధకుడనే రాక్షసుడిని సంహరించటం వలన శివునకు అంధకాసుర భంజనుడనే పేరు కలిగినది) అట్టి శివుడి కారణాన; కడింది పగఱు= ప్రబల శత్రువులు; అడంగుదురు= నశిస్తారు; ఆ+ఆదిమ ధనుర్ధరుండు= ఆ ప్రప్రథమ ధనుర్ధారి అయిన శివుడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; వైరివధంబు= శత్రువధను; ఆపాదింపన్= చేయగా; నీకున్= ఓ అర్జునా నీకు; గెలుపు+ కొనుట= విజయం పొందుట; సుకరంబు+అయ్యెన్= సులభమయింది; నీ తపంబు పెంపునన్= నీవు (ఇంతకు ముందు) చేసిన తపస్సు పెరుగుదలచే; తొల్లి= ముందు (పూర్వం); నీకున్= నీకు; సన్నిహితుండు+ఐ= ప్రత్యక్షమై; ప్రియంబుగాన్= ఇష్టమయ్యే విధంగా; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యములైన అస్త్రాలను - ఆగ్నేయ వారుణాదులను; ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అంతటన్= అంతటితో; తనివి+చనక= తృప్తి తీరక; ఈ+తెఱంగున్= ఈ విధంగా; భక్తపరాధీనత్వంబు= (తనయొక్క) భక్తవివశత్వాన్ని; ప్రకటించెన్= ప్రకటించాడు; నీవు పుణ్యాత్ముండవు= ఓ అర్జునా! నీవు పుణ్యమూర్తివి; ఆ+పరమాత్మున్= ఆ పరమేశ్వరుడిని; ఆత్మన్= మనస్సులో; నిలిపి= నిలుపుకొని; నమస్కరింపుము; ఆ సర్వలోక శరణ్యున్= సమస్త లోకాలకు రక్షణ నిచ్చే సామర్థ్యంగల ఆ పరమశివుడిని; శరణంబు+చొరుము= శరణాగతి పొందుము; ఆ+కరుణాకరుండు= ఆ దయానిధి; శరణాగతులకున్= శరణు కోరి వచ్చిన వారికి; ఆయుః+ఆరోగ్య+ఐశ్వర్య+ఆది సకల+అభిమతంబులు= ఆయుష్యం, ఆరోగ్యం, ఐశ్వర్యం - ఈ మొదలగు సమస్తములైన కోరికలు; నిత్యంబులుగాన్= నిత్యములై ఉండేటట్లు; ప్రసాదించున్+ అని= అనుగ్రహిస్తాడు అని; నిర్దేశించినన్= చెప్పగా; ఆ+ అర్జునుండు; దండప్రణామ పూర్వకంబుగాన్= సాష్టాంగ నమస్కార పురస్సరంగా; భక్తి రస+ఆయత్తంబు+అగు= భక్తి రసానికి అధీనమైన; చిత్తంబునన్= మనస్సులో; చంద్రధరున్= శివుడిని; నెలకొల్పి= నిలుపుకొని; సాంద్ర+ఆనందంబు= గొప్ప ఆనందాన్ని; అనుభవించి= పొంది; సాత్యవతేయు చరణంబులకున్= వ్యాస మహాముని పాదాలకు; ఎఱంగినన్= మ్రొక్కగా; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= ఆ మహాముని; ఆ+ఇంద్రనందనున్= ఆ అర్జునుడిని; అభినందించి= మెచ్చుకొని; సుఖివి కమ్ము+అని= సుఖం కలవాడవుఅగుమని;

దీవించి= ఆశీర్వదించి; విజయం చేసెన్+అని= వెళ్ళిపోయాడు అని ఈ విధంగా; సంజయుండు; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్ర మహారాజునకు; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; అని= అని ఈ విధంగా; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహాముని; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే.

తాత్పర్యం: వ్యాసు డిట్లా అతడి గుణగణాలను ప్రస్తుతించి, అర్జునుడు చూచినవాడు సాక్షాత్తు రుద్రుడని తెలియచెప్పి, దక్షయజ్ఞ ధ్వంసం, త్రిపురాసురమర్దనం మొదలైన ఆయన దివ్యలీలలను వివరించి, మహాదేవుడు, పశుపతి, శివుడు మొదలైన ఆయన శుభనామాలు కలగటానికిగల కారణాలను వివరించి. 'అర్జునా! ఆ పరమేశ్వరుడే నీ అభీష్టాన్ని నెరవేర్చటానికి నీ ముందుకు విచ్చేశాడు. పెన్నిధిని కన్న పేదవలె నీవు ధన్యుడవయ్యావు. ఆ అంధకాసుర భంజనుని కారణంగా ప్రబల శత్రువులు నశిస్తారు. ఆ ప్రప్రథమ ధనుర్ధారి అయిన శివుడు ఈ విధంగా శత్రువధచేయగా నీవు గెలుపు పొందుట సులభం అయింది. నీవు చేసిన గొప్ప తపస్సు వల్ల ఇదివరలో నీకు ప్రత్యక్షమై దివ్యాస్త్రాలను నీకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా ఇచ్చారు. అంతటితో తృప్తినొందక ఇప్పుడు ఈ విధంగా శత్రువుల ప్రాణాలు హరించి తన భక్త పరాధీనతను ప్రకటించాడు. నీవు పుణ్యాత్ముడవు. ఆ పరమాత్ముని మనస్సులో నిలుపుకొని నమస్కరింపుము. ఆ సర్వలోకరక్షకుని శరణువేడుము. ఆ కరుణామయుడు తన్ను శరణు కోరి వచ్చినవారికి ఆయురారోగ్య ఐశ్వర్యాది అభీష్టాలనన్నింటిని శాశ్వతంగా ఉండేటట్లు అనుగ్రహిస్తాడు- అనిచెప్పగా, ఆ అర్జునుడు దండప్రణామ పూర్వకంబుగా భక్తిరసంతో నిండిన తన మనస్సులో ఆ చంద్రశేఖరుని నిలుపుకొని గొప్ప ఆనందాన్ని అనుభవించి, వ్యాసుని పాదాలకు ప్రణమిల్లగా, ఆ మునీంద్రుడు అర్జునుని అభినందించి, సుఖీవి కమ్మని దీవించి, వెళ్ళిపోయాడు. అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో చెప్పాడని వైశంపాయన మహర్షి జనమేజయ మహారాజుతో చెప్పాడు. చెప్పగానే.

విశేషం: 1. దక్షయజ్ఞ ధ్వంసకథ సంగ్రహంగా: దక్షుడనే ప్రజాపతి కూతురు సతీదేవి - శివుడిభార్య, ఒకానొక సభలో శివుడు లేచి నమస్కరించలే దని దక్షుడు శివుడిపై ద్వేషం పెంచుకొన్నాడు. అది కారణంగా దక్షుడు తాను యజ్ఞం తలపెట్టి, అందులో శివుడికి భాగం కల్పించలేదు. ఆహ్వానం కూడా పంపలేదు. సతీదేవి తన తండ్రి యజ్ఞం చేస్తున్నాడని తెలిసి, శివుడు ఎంత చెప్పినా వినక తానొకతే యజ్ఞాని కని వెళ్ళింది. అక్కడ తనను ఎవరు కూడా తుదకు దక్షుడి భయంచేత తల్లి కూడా పలుకరించలేదు. యజ్ఞంలో కూడా తన భర్త శివుడికి భాగం లేకపోవటం చూచి ఈ అవమానాన్ని భరించలేక యోగాగ్నిచేత సతీదేవి తన దేహాన్ని ఆహుతి చేసికొన్నది. ఇది తెలిసిన శివుడు వీరభద్రుడిని ఉత్పాదించి, అతడి ద్వారా దక్షయజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేశాడు. తుదకు దేవతల ప్రార్థనచేత దక్షుడిని అనుగ్రహించాడు. అతడి తెగిన తలకు బదులుగా మేక తలను అతడి మొండానికి తగిలించి దక్షుడిని పునరుజ్జీవింపజేసి యజ్ఞాన్ని పూర్తి చేయించాడు. ఈ కథ శ్రీమద్భాగవతం చతుర్థ స్కంధంలో రెండు నుండి ఆరవ అధ్యాయం వరకు ఉన్నది.

2. రెండవది త్రిపురాసుర సంహార కథ. లోక కంటకుడైన త్రిపురాసురులను సంహరించటానికి ఎంతో ఆడంబరాన్ని ప్రదర్శించాడు మహాదేవుడు. పృథివిని రథంగా, బ్రహ్మను సారథిగా, మేరుపర్వతాన్ని ధనువుగా, చంద్రసూర్యులను రథచక్రాలుగా, విష్ణువును బాణంగా చేసికొని ఆ త్రిపురాసురులను సంహరించి తన మహాదేవత్వాన్ని నిరూపించుకొన్నాడు.

క. **మునివర! ద్రోణుని వృత్తము । విని సంతుష్టుండ నైతి వినువేడుక నా**
మనమునఁ దోడ్తో నొదవెడు; । వినిపింపు దగంగ మీఁదివృత్తాంతంబున్. 430

ప్రతిపదార్థం: మునివర!= ఓ వైశంపాయన మునీంద్రా!; ద్రోణుని వృత్తము= ద్రోణాచార్యులకు సంబంధించిన కథ; విని= మీరు చెప్పగా విని; సంతుష్టుండను+ఐతిన్= సంతోషించాను; మీఁది వృత్తాంతంబున్= అటుపై జరిగిన కథను; విను వేడుక= వినాలనే కుతూహలం; మనమునన్= మనస్సులో; తోడ్తోన్= వెనువెంటనే; ఒదవెడున్= కలుగుతూ ఉన్నది; తగంగన్= తగిన విధంగా; వినిపింపు(ము)= వినిపించుము.

తాత్పర్యం: ఓ వైశంపాయన మహామునీ! ద్రోణాచార్యుడి వృత్తాంతం విని చాల సంతోషించాను. ఇంకా అటుపైన ఏం జరిగిందో వినాలని కుతూహలం కలుగుతూ ఉన్నది. కాబట్టి మీది కథ వినిపించండి.

వ. **అని యడుగుటయు. 431**

తాత్పర్యం: ఇట్లా అడుగగానే. (తరువాతి కర్ణపర్వంలోని గద్యంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసాంతము

చ. **అమర కిరీట కోటి కలితారుణ రత్నమరీచి వీచికా**
సముదయ ఖేలనోల్లసన చారు పదాంబుజ కాంతిపూర! దు
ర్దమ దను సూను సంచయ విదారణచిత్త విహార! బోధనా
గమ హితనాద నిర్వహణ కౌతుక విశ్రుత! రక్షితాశ్రితా! 432

ప్రతిపదార్థం: అమరకిరీట కోటి= దేవతల కిరీటాల అంచులయందు; కలిత= పొదుగబడిన; అరుణరత్న= ఎర్రని రత్నాలయొక్క; మరీచివీచికా సముదయ= కాంతులు అనెడి తరంగాల సమూహం యొక్క; ఖేలన+ఉల్లసన= క్రీడావిలాసంచేత; చారు= అందమైన; పదాంబుజ కాంతిపూర!= పాదపద్మాల యొక్క కాంతి అనెడి ప్రవాహం కలవాడా! (ఆ హరిహరనాథ భగవానుడి పాదాలపై పడి దేవతలు నమస్కారం చేస్తూ ఉండగా ఆ దేవతల తలలపై ఉన్న కిరీటాల ఎర్రని రత్నాల కాంతులు స్వామివారి పాదాల నఖాల తెల్లని కాంతుల ప్రవాహంలో కలసి అందమైన దృశ్యాన్ని కలిగించాయని భావం); దుర్దమ=(ఇతరులకు) అణగద్రొక్క శక్యంగాని; దనుసూను= దానవులయొక్క; సంచయ= సమూహం యొక్క; విదారణ= సంహరించుటయందు; చిత్తవిహార!= మనస్సు యొక్క విహారం అనగా తలంపు కలవాడా! (ధర్మవిధ్వంసకులైన రాక్షసుల ఆగడాలు రూపుమాపి ధర్మసముద్ధరణ చేయటానికై ఆ దుష్టరాక్షసులను సంహరించే తలంపు కలవాడు హరిహరనాథుడు). ఇందుకు భగవానుడి గీతావాక్యం ప్రమాణం-

శ్లో॥ "యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లాని ర్భవతి భారత
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహం ॥
పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ॥ "

బోధన+ఆగమ హితనాద= ధర్మప్రబోధకములైన వేదాల హితకరములైన ధ్వనులయొక్క; నిర్వహణ= నిర్వహించుట అనగా కొనసాగించటం లోని; కౌతుక= కుతూహలంచేత; విశ్రుత!= ప్రసిద్ధి గలవాడా! (వేదవిహిత ధర్మమే మానవులందరికి శ్రేయోమార్గం చూపి మేలు కలుగ చేసేది కాబట్టి వేద ధర్మ ప్రతిష్ఠాపనయందు ఆసక్తికలవాడై ధర్మసంస్థాపకుడనే కీర్తి గడించిన వాడని భావం); రక్షిత+ఆశ్రితా!= రక్షించబడిన ఆశ్రితులు అనగా శరణాగతులు కలవాడా! తనను శరణుజొచ్చిన వారిని వారు, వీరు అనక ఎట్టివారినైనా రక్షించే తీరుతాడు భగవంతుడు. శ్రీమద్భగవద్గీతలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ మాం హి పార్థ! వ్యపాశ్రిత్య య్యేపి స్యుః పాపయోనయః ।
స్త్రియో వైశ్యాస్తథా శూద్రా స్తేపి -యాంతి పరాం గతిమ్ ॥ (9/32) శ్రీ మద్రామాయణంలోకూడా
శ్లో॥ సకృదేవ ప్రపన్నాయ తవాస్మీస్మీస్థితి చ యాచతే ।
అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం మమ ॥ (వాల్మీకిరామాయణం 6/18/33) అని భావం.

తాత్పర్యం: తిక్కన తన కృతిపతి అయిన హరిహరనాథ భగవానుడిని సంబోధిస్తూ ఇట్లా వర్ణించాడు. (దేవతలు నీ పాదాల మీదపడి మొక్కుతూఉంటే) ఆ దేవతల కిరీటాల చివర పొదుగబడిన రత్నకాంతుల సమూహం యొక్క కదలికల విలాసంతో అందమైన పాదపద్మ కాంతి ప్రవాహం కలవాడా! అణచసాధ్యంకాని రాక్షస సమూహాన్ని అంతం చేయటంలో విహరించే మనస్సుకలవాడా! ధర్మప్రబోధకాలైన వేదాల లోకహిత నాదాన్ని కాపాడటంలో గొప్ప ఆసక్తి కలవాడా! ఆశ్రితులను రక్షించేవాడా!

విశేషం: అలం: రూపకం. 'అమరకిరీట . . . కాంతి పూర' అనే సంబుద్ధి, విశేషణంలో 'మరీచి వీచికా' 'కాంతిపూర' అనే రెండు పదాంశలలోను రూపకముండటంచేత ఇది సావయవ రూపకాలంకారం. దీనితో దేవతలందరు కిరీటాలతో శోభిల్లే తమ శిరస్సులు పాదాలపై పెట్టి నమస్కారం చేశారని చెప్పినట్లయింది.

క. జనవినుత! బాదరాయణ । మునీంద్ర వాగమృతనిధి సముద్భూతాహ్లా
దన కీర్తి సుధాకిరణా! । వినతాఖిలభద్రకరణ! విశ్రుత చరణా! **433**

ప్రతిపదార్థం: జనవినుత= భక్తజనులచే స్తోత్రం చేయబడినవాడా!; బాదరాయణ= బదరీవనమే నివాసంగా కలవాడు బాదరాయణుడు అనగా కృష్ణద్వైపాయన వ్యాసమునీంద్రుడు - అతడియొక్క; వాక్+అమృతనిధి= వాక్కులు అనెడి సముద్రం నుండి- అనగా క్షీరసాగరం నుండి (అమృత పదానికి పర్యాయం); దేవాసురులు మథించింది క్షీరసాగరమే కాని సుధాసముద్రం కాదు. శ్రీమద్భాగవతంలోని ఈ శ్లోకం చూడండి. **శ్లో॥ యథా భగవతా జహ్మన్ మథితః క్షీరసాగరః ॥** (శ్రీమద్భాగవతం 8/5/11) సముద్భూత= పుట్టిన; ఆహ్లాదన= (లోకులను) ఆనందపరచినట్టి; కీర్తిసుధాకిరణా!= కీర్తి అనెడి చంద్రుడు గలవాడా! (అమృతమయమైన కిరణాలుగల వాడు కావటంచేత సుధాకిరణుడు అనగా చంద్రుడు. చంద్రుడు క్షీర సముద్రం నుండి పుట్టి లోకాల నెట్లా ఆనందింపజేస్తాడో- అట్లే భగవంతుడి కీర్తి, వ్యాస విరచితములైన పురాణాదుల వలన అవగతమై లోకాల నానందపరుస్తుందని భావం); వినత= నమస్కరించిన వారలకు - అనగా వినమ్రులై శరణు వేడిన వారలకు; అఖిల భద్రకరణ విశ్రుత= సమస్త శుభాలను చేకూర్చటంలో ఖ్యాతిగన్న; చరణా!= పాదాలు గలవాడా!

తాత్పర్యం: జనులచేత స్తుతింపబడేవాడా! వ్యాసమహాముని వాక్కుఅనే అమృతసాగరం నుండి పుట్టి ఆహ్లాదాన్ని కలిగించే కీర్తిచంద్రా! ప్రణమిల్లిన వారికి సర్వశుభాలు చేకూర్చటంలో ఖ్యాతిగన్న పాదాలు కలవాడా!

విశేషం: అలం: రూపకం. 'వ్యాసవాగమృతనిధి' అనేటప్పుడు 'కీర్తి సుధాకిరణా' అనేప్పుడు కూడా రూపకమనే అలంకారం. ఈ రూపకాలు పరస్పర సాపేక్షములై ఉండుటచే ఇది పరంపరిత రూపకం అని అనరాదు. కీర్తికి చంద్రుడితో అభేదం చెప్పటంలో కవిసమయ ప్రసిద్ధ సాదృశ్యం ఉండనే ఉన్నది. కాబట్టి కీర్తికి చంద్రాభేదసిద్ధిలో మొదటి రూపకం అంతగా అపేక్షితం కాదు. కాబట్టి సావయవ రూపకమే ఇది. రసగంగాధరంలో ఈ విషయం ఇట్లా వివరించబడింది. 'యద్యపి సావయవేప్యారోప ఆ రూపాంతరస్యోపాయః, తథాపి తత్రారూపాతిరిక్తేన కవిసమయ సిద్ధ సాదృశ్యే నాప్యారోపాంతరసిద్ధిః సంభవతి' (రస. ద్వితీయ రూపకాలంకారం). దీనితో వ్యాసముని

ప్రణీత వాఙ్మయాన్ని అమృత సముద్రంగా రూపించటంచేత ఆ వాఙ్మయం అనంతం అగాధం అనీ, క్షీరసాగరాన్ని మథిస్తే అమృతకిరణాదులు వెలువడి దేవతలను అజరామరులను చేసి ఆనందింపజేసినట్లు ఈ వాఙ్మయాన్ని మథిస్తే వెలువడిన భగవద్యోగమనెడి అమృత కిరణుడి వలన అమృతాన్ని అనగా శాశ్వతానంద రూప మోక్షాన్ని పొందుతారనే అర్థం స్ఫురిస్తూ ఏకాంత భక్తి సాధనం అనే పరమార్థం ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నది.

మాలిని.

అమృతమయ విలాసా! యాగభాస్వద్విలాసా!
విమల హృదయరమ్యా! వీతరాగాది గమ్యా!
కమలభవ నమస్యా! గౌరవాధిక్య శస్యా!
శమదమ పరివర్తీ! శాశ్వతానందమూర్తీ! **434**

ప్రతిపదార్థం: అమృతమయ విలాసా!= అమృతమయాలైన విలాసాలు కలవాడా! (భక్తజనోద్ధరణాది భగవద్విలాసాలు అమృతత్వాన్ని ప్రసాదించే వని భావం); యాగభాస్వద్విలాసా!= యాగాలతో ప్రకాశిస్తున్న వినోదం కలవాడా! (యజ్ఞయాగాది యాగశబ్దం ఉపలక్షకం. వివిధ యజ్ఞయాగాది ధర్మ్యసత్క్రియలచేత వినోదించేవాడని భావం); విమలహృదయ రమ్యా!= నిర్మలాంతఃకరణంలో రమించటానికి అనగా విలసిల్లటానికి యోగ్యుడా! (హృదయం సత్యాహింసా దయాది సద్గుణాలచేత పవిత్రమైనప్పుడే భగవత్సాక్షాత్కారం కలుగుతుందని భావం); వీతరాగాదిగమ్యా!= వీతరాగులు అనగా ముముక్షువులు (సాంసార వాసనలేని సర్వసంగపరిత్యాగులు) వారికి పొందదగినవాడా! (పరబ్రహ్మ స్వరూపుడని భావం); కమలభవ నమస్యా!= (కమలభవుడనగా విష్ణునాభికమలంనుండి జన్మించిన చతుర్ముఖబ్రహ్మ) ఆ బ్రహ్మదేవుడిచేత నమస్కరించదగినవాడా! (బ్రహ్మదేవుడు సృష్ట్యాదిలో మధుకైటభులు అనే రాక్షసులచేత పీడించబడి విష్ణుభగవానుడిని తలంచి స్తుతించాడు. విష్ణువు వారిని సంహరించాడు. ఈ మధుకైటభసంహార కథ ఇక్కడ అనుసంధించుకొనాలి); గౌరవ+ఆధిక్యశస్యా!= పూజ్యభావమందలి ఆధిక్యంచేత ప్రశంసించదగినవాడా! (పూజార్హులైన దేవతలందరిలో సర్వోత్తముడని భావం); శమదమ పరివర్తీ!= సహనం, ఇంద్రియ నిగ్రహం - ఈ రెంటిని శమదమాలని అంటారు. ఈ పదాన్ని ఉపలక్షకంగా గ్రహించటంచేత 'శమదమ' అనగా శమదమాది షడ్గుణ సంపత్తి అని అర్థం; ఆ షడ్గుణ సంపదయందే అనగా ఆ షడ్గుణసంపద లున్న చోటనే ఉండేవాడా! (శమాది షడ్గుణాలుగల వారికి అధీనుడా!); శాశ్వత+ఆనందమూర్తీ!= నిత్యానంద స్వరూపుడా!

తాత్పర్యం: అమృతమయాలైన విలాసం కలవాడా! యాగాలచేత ప్రకాశించే విలాసం కలవాడా! నిర్మలహృదయం చేత రమ్యమైనవాడా! సర్వసంగపరిత్యాగులు చివరకు పొందదగినవాడా! బ్రహ్మదేవుడు నమస్కరింపదగినవాడా! గౌరవాధిక్యంచేత స్తుతించదగినవాడా! శమదమాదులందు సంచరించేవాడా! నిత్యానందస్వరూపా!

గద్యము.

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్యపుత్త్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందు సర్వంబును బంచమాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది మంగళకరమైన 'ఉభయ కవిమిత్ర' బిరుదాన్ని పొందినవాడు, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడు, పండితులను ఆరాధించుటచేత (లేదా పండితులచేత ఆరాధించబడటం చేత) ప్రకాశించేవాడు - అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శుభప్రదమైన ఆంధ్రమహాభారతంలోని ద్రోణపర్వం ముగిసే అయిదవ అశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలోని అయిదవ అశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతంలోని ద్రోణపర్వం ముగిసింది.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ద్రోణ పర్వము

గద్య పద్య ప్రథమ పాద సూచి

ఆ

ఇ

ఈ

ఉ

ఊ

ఎ

ఏ

ఐ

ఒ

ఓ

క

ద

ధ

న

ప

బ

శ

స

హ

కవచధారణంబున దుర్యోధనుం డర్జునుతోఁ దలపడుట (సం. 7-76-37)

వ. కడంగి రంతఁ గురుపతి గూడవచ్చి కుంభసంభవకృతంబగు కవచంబు కతంబున భయంబు దక్కి బలంబునకుం దలకడచి తన రథంబు జయద్రథుం డున్న దిక్కున కడ్డంబుగాఁ జొచ్చిన నతని సూరెల నున్న వీర లోకంబు ముదంబున సింహనాదంబులు సేయ శంఖ భేరీస్వనంబులు సెలంగం దమ తేరికిం గట్టెదురై నిలిచినం గని కృష్ణుండు గ్రీడి కి ట్లనియె. 179

ప్రతిపదార్థం: కడంగిరి= ప్రయత్నించారు; అంతన్= ఆ మీద; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; కూడవచ్చి= దగ్గరగా వచ్చి; కుంభసంభవ కృతంబు+అగు= ద్రోణాచార్యుడిచేత చేయబడిన; కవచంబు కతంబునన్= కవచం కారణంగా; భయంబు తక్కి= భయంవదలి; బలంబునకున్ తలకడచి= సేనను దాటి; తన రథంబు= తా నెక్కిన తేరు; జయద్రథుండు ఉన్నదిక్కునకున్= సైంధవుడు ఉన్న దిక్కుకు; అడ్డంబుగాన్+చొచ్చినన్= అడ్డంగా దూరగా; సూరెలన్= ప్రక్కలో; ఉన్న వీరలోకంబు= ఉండే వీర సమూహం; ముదంబున్= సంతోషంతో; సింహనాదంబులు చేయన్= సింహనాదాలు చేయగా; శంఖ భేరీ స్వనంబులు= శంఖాల, నగారాల శబ్దాలు; చెలంగన్= ధ్వనింపగా; తమ తేరికిన్= తామున్న తేరుకు; కడు+ఎదురు+ఐ నిలిచినన్= కంటికి ఎదురుగా ఉండగా; కని= చూచి; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; క్రీడికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (కృష్ణార్జునులు) విజృంభించగా, అటుపిమ్మట దుర్యోధనుడు ద్రోణు డిచ్చిన కవచం కారణంగా భయంవదలి తన సైన్యాన్ని దాటి ముందుకు వచ్చి, సైంధవు డున్న దెసకు అడ్డంగా తన రథాన్ని పోనిచ్చాడు. అప్పుడు అతడికి ఇరువైపులా ఉన్న వీరులు సంతోషంతో సింహనాదాలు చేశారు. శంఖ భేరీ ధ్వనులు చెలరేగాయి. ఆ విధంగా తమ రథానికి ఎట్టఎదుటగా నిలిచిన సుయోధనుడిని చూచి, నారాయణుడు నరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఆపద ముట్టిన యెడ ని । ట్లేపారఁగ వలదె! రథికుఁ డీతఁడు శశ్వ
త్కోపోద్దీప్తుఁడు మాదెసఁ । జాప కళావేది దర్పసంపన్నుండున్. 180

ప్రతిపదార్థం: ఆపద ముట్టిన ఎడన్= కష్టాలు వచ్చినప్పుడు; రథికుఁడు= సైనికుడు; ఇట్లు+ఏపారఁగన్+వలదె!= ఈ విధంగా అతిశయించ వద్దా!; ఈతఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; మాదెసన్= మా మీద; శశ్వత్కోప= నిలుకడ గల కోపంతో; ఉద్దీప్తుఁడు= మండుతూ ఉన్నాడు (ఇతడు); చాప కళావేది= ధనుర్విద్యా రహస్యాలు తెలిసినవాడు; దర్ప సంపన్నుండున్= గర్వితుడు కూడా.

తాత్పర్యం: 'కష్టాలు వచ్చినప్పుడే సైనికుడు ఇట్లా ధైర్యాన్ని చాటాలి; ధనుర్విద్యా విశారదుడు అయిన దుర్యోధనుడు నిరంతర కోపంతో మా మీద మండిపడుతూ ఉన్నాడు.

క. గోమునఁ బెరిఁగిన వాఁడు మ । హా మానోదగ్రచిత్తుఁ డ ట్లగుటను సం
గ్రామంబున కలుకం డు । ద్దామ భుజావీర్య దుర్మద స్ఫురితుండున్. 181

ప్రతిపదార్థం: గోమునన్+పెరిఁగిన వాఁడు= సుకుమారంగా పెరిగినవాడు; మహామాన= ఎక్కువ అభిమానంతో; ఉదగ్రచిత్తుఁడు= భయంకరమయిన మనస్సున్నవాడు; అట్లు+అగుటను= అందుచేత; సంగ్రామంబునకున్= యుద్ధానికి; అలుకండు= జంకడు; ఉద్దామ= అధికమైన; భుజావీర్య= భుజబలంతో; దుర్మద స్ఫురితుండున్= దురహంకారంతో ఉన్నవాడు కూడా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు సుకుమారంగా పెరిగాడు. మిక్కిలి అభిమానంతో భయంకరమయిన మనస్సుకలవాడు అయినందున యుద్ధానికి వెరవడు. తన భుజబలంతో దురహంకారంతో ఉండేవాడు.

క. మనకును నితనికి సైంధవుఁ । డను నొడ్డున నయ్యె జూద మధికౌద్ధత్యం
బున గెలువుము చిరకాలము । మనమున రారాజు నలుక ర్మందింపు తగన్. 182

ప్రతిపదార్థం: మనకునున్= మనకు (కృష్ణార్జునులకు); ఇతనికిన్= ఈ దుర్యోధనుడికి; సైంధవుఁడు+అను ఒడ్డునన్= సైంధవుడనే పందెంతో (సైంధవుడు పణంగా); జూదము+అయ్యెన్= జూదం సిద్ధమైనది; అధిక+ఔద్ధత్యమునన్= మిక్కిలి దర్పంతో; గెలువుము= జయించుము; చిరకాలము= చాలాకాలంగా; మనమునన్= మనస్సులో ఉండే; రారాజు+అలుకన్= దుర్యోధనుడి దురాగ్రహాన్ని; తగన్= తగినట్లుగా; ర్మందింపుము= నశింపజేయుము.

తాత్పర్యం: ఈ దుర్యోధనునకూ మనకూ సైంధవుడనే పందెంతో (యుద్ధమనే) జూదం సిద్ధమైనది. ఉద్ధతితో ఈ జూదాన్ని గెలువుము. బహుకాలంగా దుర్యోధనుడికి మనమీద ఉన్న క్రోధాన్ని ఈనాడు నిర్మూలించుము.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. ఈతఁడు మీకు నాపదల కెల్లను మూలము; ధర్మపుత్రు దు
ర్ద్యూతమునం బరాభవము నొందఁగ జేసిన పాపనిశ్చయుం
డా తరుణీలలామమున కమ్మెయి భంగ మొనర్చె వీఁడు నీ
చేతులలా వెఱుంగఁడు విశిష్టశుభం బిది నీకు ఫల్గునా! 183

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునా!= అర్జునా!; ఈతఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; మీకు నాపదలకున్+ఎల్లను మూలము= మీ కష్టాలకు అంతా కారణం; ధర్మపుత్రున్= ధర్మరాజును; దుర్ద్యూతమునన్= చెడ్డ జూదంలో (మోసపు జూదంలో); పరాభవమున్= అవమానాన్ని; ఒందఁగన్+చేసిన= కలిగించిన; పాప నిశ్చయుండు= చెడు తలపు కలవాడు; ఆ తరుణీలలామమునకున్= ఆడవారిలో ఉత్తమురాలైన ఆమెకు (ద్రౌపదికి); ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా (కట్టుగుడ్డను ఒలుచునట్లుగా); భంగము+ఒనర్చెన్= అవమానమును కలిగించాడు; వీఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; నీ చేతులలావు+ఎఱుంగఁడు= నీ భుజబలం తెలిసినవాడు కాడు; ఇది= ఈ యుద్ధం; నీకున్ విశిష్ట శుభంబు+అగున్= విశేషమైన మంచిని కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: అర్జునా! మీ కష్టాలకు మూలకారణం ఈ దుర్యోధనుడే. మోసపు జూదంలో ధర్మరాజును అవమానించిన పాడుబుద్ధికలవాడు. ద్రౌపదిని కట్టుగుడ్డలు ఒలిపించి అవమానించాడు. నీ చేతి బలాన్ని తెలిసినవాడు కాడు. ఈ యుద్ధంలో నీకు శుభం కలుగుతుంది.

క. ఎఱిఁగినఁ జేరఁడు; చేరుట । యెఱుకువమై మనకు దైవ మిచ్చిన సిరి యి
ట్లఱిమిన యాలో గ్రక్కున । నఱకు; మితఁడు దెగిన మన మనఃపీడ దెగున్. 184

ప్రతిపదార్థం: ఎఱిఁగినన్= తెలిస్తే (నీచేతి బలం తెలిస్తే); చేరఁడు= దగ్గరకు రాడు; చేరుట= సమీపించటం; ఎఱుకువమైన్= తెలిసి; మనకున్= మనకు; దైవమిచ్చిన సిరి= దేవుడు ఇచ్చిన సంపద (అదృష్టం); ఇట్లు+అఱిమినన్= ఈ విధంగా ఆక్రమిస్తే; ఆలోన్= అంతలోనే; గ్రక్కునన్= శీఘ్రంగా; నఱకుము= నరికివేయుము; ఇతఁడు తెగినన్= ఈతడు చనిపోతే; మన= మనయొక్క; మనఃపీడ= మనసులోని చింత; తెగున్= తెగిపోతుంది (తొలగిపోతుంది).

తాత్పర్యం: నీచేతిబలం తెలిసి ఉంటే (మన) దగ్గరకు రాడు. దగ్గరకు రావటం మనకు దైవ మిచ్చిన అదృష్టం. దానితో అతడిని ఆక్రమించుము; వెంటనే అతడిని నరికివేయుము. వీడు పోతే మనకు గుండెలోని దిగులు తీరుతుంది.

మ. **వెరవే! సంపదఁ గోరి గాండివ గుణావిర్భూత బాణాలి కి**
ట్లెరయై వచ్చుట యి మ్మహీపతి కితం డేలొక్కొ యత్యంత ని
ష్ఠుర శౌర్యోన్నతి నిన్నుఁ దాఁకఁ దలఁపం జోద్యంబుఁ వీఁ డగ్గ మై
దొరకో లర్జున! నీకుఁ దొంటి సుకృతస్తోమంబు కల్మిం జుమీ! **185**

ప్రతిపదార్థం: అర్జున!= అర్జునా!; సంపదన్+కోరి= ఐశ్వర్యాన్ని ఆశించి; గాండివ గుణ+ఆవిర్భూత= గాండీవమనే వింటి అల్లెత్రాటి నుండి పుట్టిన; బాణ+ఆలికిన్= బాణాల సమూహానికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎర ఐ= ఆహారమై; వచ్చుట= రావటం; ఈ+మహీపతికిన్= ఈ రాజునకు; వెరవే!= తగునా!; ఇతండు= ఈ దుర్యోధనుడు; ఏల+ఒక్కొ!= ఎందుకనో; అత్యంత నిష్ఠుర= మిక్కిలి కఠినమైన; శౌర్య+ఉన్నతిన్= వీర్యాధిక్యంతో; నిన్నున్= నిన్ను; తాఁకన్+తలఁపన్= ఎదుర్కొనటానికి ప్రయత్నించటం; చోద్యంబు= ఆశ్చర్యం; వీఁడు= ఇతడు; అగ్గము+ఐ= వశమై; దొరకోలు= చిక్కటం; నీకున్ తొంటి సుకృతస్తోమంబు= నీ పూర్వజన్మ పుణ్య సముదాయం సుమా.

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! సంపదను ఆశించి గాండీవపు అల్లెత్రాటి నుండి వెడలిన బాణాలకు ఆహారంగా ఈ రాజుకు తగునా? ఇంత శౌర్యంతో ఇతడు నిన్ను ఎదుర్కొనాలని అనుకోవటం ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది. ఇతడు మిక్కిలి ప్రయత్నంతో ఇట్లా చేయటం నీ పూర్వజన్మ పుణ్యాల ఫలమే సుమా!

క. **ఇతఁడు వడినఁ బ్రజ విచ్చును; । ధృతి సైంధవుఁ డటిమెనేనిఁ దెగు నాతం డు**
ద్ధతి విడిచి పాటిపోయినఁ । బ్రతిన కదియ చాలుఁ; గడఁగు పటుశౌర్య నిధీ!' **186**

ప్రతిపదార్థం: పటుశౌర్యనిధీ!= తీవ్ర పరాక్రమానికి నిధి అయినవాడా!; ఇతఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; వడినన్= చనిపోతే; ప్రజ= సైన్యం; విచ్చును= విరిసిపోతుంది; ధృతిన్= ధైర్యంతో; సైంధవుఁడు= సైంధవుడు; అటిమెన్+ఏనిన్= ఆక్రమణం చేయటానికి ప్రయత్నిస్తే; తెగున్= చస్తాడు; ఆతండు= ఆ సైంధవుడు; ఉద్ధతి విడిచి= గర్వాన్ని వదలి; పాటిపోయినన్= పరుగెత్తిపోతే; ప్రతినకున్= శపథానికి; అది+అ చాలున్= అంతేచాలును; కడఁగు= పూనుకొనుము.

తాత్పర్యం: ఈ దుర్యోధనుడు పడిపోతే సైన్యం వికావికలౌతుంది. సైంధవుడు ధైర్యంతో పరాక్రమించటానికి వచ్చాడా-చస్తాడు. వాడు గర్వాన్ని వదలి పారిపోతే (మన) శపథానికి అదే చాలును. మిక్కిలి శౌర్యం కలవాడా! పూనుకొనుము.'

వ. **అని పెక్కుభంగులం జెప్పిన విని వివ్వచ్చుం డచ్యుతు నాలోకించి.** **187**

ప్రతిపదార్థం: అని; పెక్కు, భంగులన్= అనేక విధాలుగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; అచ్యుతున్= శ్రీకృష్ణుని; ఆలోకించి= చూచి

తాత్పర్యం: అని అనేక విధాలుగా (కృష్ణుడు) చెప్పగా విన్న అర్జునుడు, కృష్ణుడి వంక చూచి.

ఉ. **'ద్రౌపది వడ్డ బన్నము లుదగ్రత మేదినిఁ బెద్దకాల మి**
చ్ఛా పరతంత్రుఁడై తన వశంబుగఁ జేసిన వీని గర్వముం
గోపము వెంపదే? మనము గుందఁగఁ జేయదె? యింత సెప్ప నే
లా? పొరిగొందు నీతనిఁ జలంబు బలంబును నీవు మెచ్చఁగన్. **188**

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపది; పడ్డ బన్నములు= పడిన కష్టాలు; ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; మేదినిన్= లోకంలో; పెద్దకాలము= చాలా కాలం; ఇచ్ఛాపరతంత్రుఁడై= తన ఇష్టానికి వచ్చినట్లు; తన వశంబుగన్+చేసిన= తను చెప్పిన విధంగా ఉండేటట్లు చేసినటువంటి; వీని గర్వమున్= ఈతడి అహంకారం; కోపము పెంపదే?= నా కోపాన్ని పెంచదా?; మనము కుందఁగన్+చేయదె?= మనస్సును బాధపెట్టదా?; ఇంత చెప్పన్+ఏలా?= ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; చలంబున్= (వీడిపై నాకున్న) మాత్సర్యాన్ని; బలంబును= (నా) బలాన్ని; నీవు మెచ్చఁగన్= నీవు మెచ్చుకొనే విధంగా; పొరిగొందున్= చంపుతాను.

తాత్పర్యం: 'ద్రౌపది పడిన కష్టాలూ, భయంకరంగా లోకంలో చాలా కాలం ఇష్టారాజ్యంగా వ్యవహరించిన వీడి గర్వం ఇతడి మీద నాకు కోపాన్ని పెంచదా? మనస్సును బాధపెట్టదా? ఇంతెందుకు - నీవు మెచ్చుకొనే విధంగా నా మచ్చరము, బలము ప్రకాశింప వీడిని చంపుతాను.

ఆ. **ఒరుల దిక్కు సనక యరదంబు నీతని । యున్న యెడకు నడపు' మన్న నతఁడు**
నట్ల చేయఁ, దనకు నభిముఖులై వచ్చు । వారిఁ జూచి మనుజవల్లభుండు. **189**

ప్రతిపదార్థం: ఒరుల దిక్కు చనక= ఇతరుల వంకకు పోకుండా; అరదంబున్= తేరును; ఈతని ఉన్న ఎడకున్= వీడున్న దిక్కునకు; నడపుము+అన్నన్= తోలుమనగా; అతఁడు= కృష్ణుడు; అట్లు+అ+చేయన్= ఆ విధంగా చేయగా (తేరును దుర్యోధనుడి వైపు తోలగా); తనకున్+అభిముఖులై వచ్చు= తనకు ఎదురుగా వస్తున్న; వారిన్+చూచి= వాళ్ళను చూచి; మనుజవల్లభుండు= రాజు (దుర్యోధనుడు).

తాత్పర్యం: 'తేరును ఇతరుల వైపునకు తోలక, ఇతడు ఉన్న దిక్కునకు తోలుము' అనగా, కృష్ణుడు అట్లాగే చేయగా, తనకు ఎదురుగా వచ్చే వారిని చూచి దుర్యోధనుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **మనమునఁ గొంకక యెదురుగఁ । జనియె నిజోద్ధతికి మెచ్చి జనపాలకు లె**
ల్లనుఁ బిచ్చలింప సేనా । నినదం బెసఁగంగ ఘోర నిష్ఠుర వృత్తిన్. **190**

ప్రతిపదార్థం: నిజ+ఉద్ధతికిన్= తన దర్పానికి; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; జనపాలకులు+ఎల్లనున్= రాజులందరు; పిచ్చలింపన్= భయపడగా; సేనా నినదంబు= సైనికుల శబ్దం; ఎసఁగంగన్= ఎక్కువ కాగా; ఘోర నిష్ఠుర వృత్తిన్= భయంకరంగాను, కఠినంగాను; మనమునన్= మనస్సులో; కొంకక= సందేహించక; ఎదురుగన్ చనియెన్= ఎదురుగా వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: తన దర్పాన్ని మెచ్చుకొని రాజులందరూ భయపడగా, సేనలు చేసే శబ్దం ఎక్కువ కాగా, భయంకరం, కఠినం అయిన నడవడితో మనస్సులో సందేహించకుండా ఎదురుగా వెళ్ళాడు.

క. **తముఁ బిలుచుచు నివ్విధమున । సమదాటోపగతి నడరు జనపతిఁ గని చి**
త్తము లలర నార్చి నిజ శం । ఖము లొత్తిరి శార్ఙ్గధరుఁడు గాండివధరుఁడున్. **191**

ప్రతిపదార్థం: తమున్+పిలుచుచున్= తమను పిలుస్తూ; ఈ+విధమునన్= ఈ ప్రకారంగా; సమదాటోపగతిన్= గర్వంతో కూడిన ఆటోపంతో; అడరు= విజృంభించే; జనపతిన్+కని= దుర్యోధనుడిని చూచి; చిత్తములు= మనస్సులు; అలరన్= సంతోషించగా; ఆర్చి= బొబ్బరించి; శార్ఙ్గధరుఁడున్= శ్రీకృష్ణుడూ; గాండివధరుఁడున్= అర్జునుడును; శంఖములు+ఒత్తిరి= తమ శంఖాలను ఊదారు.

తాత్పర్యం: గర్వంతో అదిరిపడుతూ తమను పిలుస్తున్న దుర్యోధనుడిని చూచి, మనస్సులు వికసించగా కృష్ణార్జునులు బొబ్బరించి తమ శంఖాలను పూరించారు.

చ. **ఎలమిఁ జెలంగు కృష్ణుల యహీనసముద్ధతిఁ జూచి శోక వి**
హ్వలు లయి మానవేంద్రు దెస నాసలు మాని మృగంబు భ్రాంతి ను
జ్జ్వలదనలంబులో నుఱుకు చందముగాఁ గొని నీదు యోధ వీ
రు లకట! చచ్చెఁజచ్చె నని మ్రోయఁగ నాతఁడు వారి కి ట్లనున్. **192**

ప్రతిపదార్థం: ఎలమిన్= వికాసంతో; చెలంగు= శంఖములు పూరించి ధ్వని చేసిన; కృష్ణుల= కృష్ణార్జునుల; అహీనసముద్ధతిన్= తగ్గిపోని ఆవేశాన్ని; చూచి= చూచినవారై; శోక విహ్వలులు+అయి= దుఃఖంతోను, భయంతోను స్వాధీనం తప్పినవారై; నీదు యోధవీరులు= నీ సైన్యంలోని వీరులు; మానవ+ఇంద్రుదెసన్= రాజుమీది (దుర్యోధనుడిమీది); ఆసలు మాని= ఆశలు వదులుకొని (అనగా వాని ప్రాణాలమీది ఆశలు మానుకొని); మృగంబు= లేడి; భ్రాంతిన్= భ్రమతో; ఉజ్జ్వలత్= బాగా మండుతూ ఉన్న; అనలంబులోన్= అగ్గిలో; ఉఱుకు చందము కాన్= దూకే విధం; కొని= భావించి; అకట!= అయ్యో!; చచ్చెన్+చచ్చెన్= చచ్చాడు చచ్చాడు; అని= అంటూ; మ్రోయఁగన్= అరవగా; ఆతఁడు= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); వారికిన్= ఆ సైనికులకు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్సాహ వికాసాలతో తగ్గిపోని కృష్ణార్జునుల ఆవేశాన్ని మన సైనిక వీరులు చూచారు. దుఃఖంతోనూ భయాకులతతోనూ వారు రాజు మీద ఆశ వదలుకొన్నారు. దుర్యోధనుడిని మండే మంటలో దూకే జింక మాదిరిగా భావించి, 'అయ్యో చచ్చాడు. చచ్చాడు' అని దుఃఖాక్రాంతులయ్యారు. అప్పుడు ఆ రాజు ఆ వీరులతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'భయ మేటికి వినుఁడు ధనం । జయునిం గేశవుని నాదు శరకీలాసం**
చయమున నేర్చెదఁ బేర్చెద । నయనానందంబు మీ కొనర్చెదఁ గడిమిన్'. **193**

ప్రతిపదార్థం: భయము+ఏటికిన్?= భయము ఎందుకు?; వినుఁడు= నా మాట వినండి; ధనంజయునిన్ కేశవునిన్= అర్జునుడినీ, కృష్ణుడినీ; నాదు= నా యొక్క; శర కీలా సంచయమునన్= బాణాగ్ని జ్వాలలతో; ఏర్చెదన్= కాల్చివేస్తాను; పేర్చెదన్= విజృంభిస్తాను; మీకున్= మీకు; నయన+ఆనందంబున్= కనువిందును, తృప్తిని; కడిమిన్+ఒనర్చెదన్= ఎక్కువగా కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: మీ కందరికీ భయం ఎందుకు? కృష్ణార్జునులను నా బాణాగ్ని జ్వాలలతో కాల్చివేస్తాను. పరాక్రమంతో విజృంభిస్తాను. మీ అందరికీ కనువిందు చేస్తాను'.

వ. **అని పలికి పార్థుం గనుంగొని యవష్టంభంబున.** **194**

ప్రతిపదార్థం: అని, పలికి; పార్థున్= అర్జునుని; కనుంగొని= చూచి; అవష్టంభంబునన్= అహంకారంతో

తాత్పర్యం: అని పలికి, దుర్యోధనుడు అర్జునుడిని చూచి అహంకారంతో.

దుర్యోధనుఁ డర్జునుం దలపడి యధిక్షేపించుట (సం. 7-77-35)

చ. **'వినుము కిరీటి! దివ్యశరవేదివి! నాఁ జను; దేను లేనిచో**
టను మును సెల్లె నీకు; నిచటం జన నిత్తునె? యిప్డు నీ బలం
బును హరినేర్పుఁ జూచుటకుఁ బోరికి వచ్చితి; నీవు పాండురా
జునకు జనించితేనిఁ దెగి చూపుము శౌర్యము నస్త్రవీర్యమున్'. **195**

ప్రతిపదార్థం: కిరీటి! వినుము= అర్జునా! విను; దివ్యశరవేదివి నాన్= దైవశక్తిగల అస్త్రరహస్యాలు తెలిసినవాడవు అని; చనుదు= చెల్లుబడి ఔతున్నావు; ఏను లేనిచోటను= నేను లేని చోట; నీకున్ మునుచెల్లె= ఇదివరకు నీకు ఆ పేరు చెల్లిపోయింది; ఇప్డు= ఈ సమయంలో; ఇచటన్ చననిత్తునె?= ఇక్కడ చెల్లనిస్తానా?; ఇప్డు= ఈ సమయంలో; నీ బలంబును= నీ శక్తిని; హరినేర్పును= కృష్ణుడి నేర్పరితనాన్ని; చూచుటకున్= చూడటానికై; పోరికిన్ వచ్చితిన్= యుద్ధానికి వచ్చాను; నీవు; పాండురాజునకున్ జనించితి(వి)+ఏనిన్= పాండురాజునకు పుట్టి ఉన్నట్లయితే (పాండురాజునకు కొడుకువైతే); తెగి= సాహసంతో; శౌర్యమున్+అస్త్రవీర్యమున్= వీరత్వాన్నీ, బాణాల శక్తినీ; చూపుము= ప్రదర్శించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! నీవు దైవశక్తిగల బాణ రహస్యాలను తెలిసినవాడవనే పేరుతో లోకంలో చెల్లుబడి

అయినావు. నేను లేనిచోట నీకు ఆ పేరు చెల్లింది. ఇక్కడ నిన్ను కదలనీయను. నీ బలాన్ని, కృష్ణుని నేర్పరితనాన్ని చూడటానికై యుద్ధానికి వచ్చాను. నీవు పాండురాజు కొడుకువైతే సాహసంతో నీ శక్తిని, బాణప్రయోగ బలాన్ని చూపించుము.

వ. **అనుచుఁ గ్రూరంబులగు మూఁడు నారాచంబుల నన్నరు నేసి, శర చతుష్టయంబున హయంబులు నొప్పించి, పది బాణంబులు పద్మనాభునురంబునం గ్రుచ్చి, మునిగోల యొక్కకోలం దునిమినం గినిసి క్రీడి యాతనిపైఁ జతుర్దశ నిశిత ప్రదరంబులు వరగించిన, నవి యమ్మహీపతి మైమఱువు దాఁకి మిట్టి పడుటయుం జూచి తొమ్మిది తూపులతోడం బంచాశుగంబులు నిగిడించిన, నవియు నిష్ఫలంబు లగుటయు, నిరువదెనిమిది బాణంబు లడరించె; నవ్వాలమ్ములు నమ్మెయిన వమ్మైన విషాదంబున వాసుదేవుండు వాసవి కి ట్లనియె.** **196**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని చెపుతూ; క్రూరంబులు+అగు= కఠినమైన; మూఁడు నారాచంబులన్= మూడు వాడి అయిన బాణాలతో; ఆ+నరున్=ఏసి= ఆ అర్జునుడిని కొట్టి; శరచతుష్టయంబునన్= నాలుగు బాణాలతో; హయంబులు నొప్పించి= గుఱ్ఱాలను బాధించి; పది బాణంబులు= పది బాణాలు; పద్మనాభు ఉరంబునన్ గ్రుచ్చి= శ్రీకృష్ణుడి ఎదలో గ్రుచ్చి; మునిగోలన్= గుఱ్ఱాలను అదలించే మునిగోలను; ఒక్క కోలన్+తునిమినన్= ఒక్క బాణంతో త్రుంచగా; కినిసి= కోపించి; క్రీడి= అర్జునుడు; ఆతనిపైన్= ఆ దుర్యోధనుడి మీద; చతుర్దశ నిశిత ప్రదరంబులు= పదునాలుగు వాడి బాణాలను; పరఁగించినన్= వేయగా; అవి= ఆ బాణాలు; ఆ+మహీపతి= ఆ దుర్యోధనుడి; మైమఱువు= కవచాన్ని; తాఁకి= తగిలి; మిట్టిపడుటయు= ఎగిరి పడుట; చూచి; తొమ్మిది తూపుల తోడన్= తొమ్మిది బాణాలతో; పంచ+ఆశుగంబులు= ఐదు బాణాలను; నిగిడించినన్= వేయగా; అవియున్= ఆ బాణాలు కూడా; నిష్ఫలంబులు+అగుటయున్= వ్యర్థంకాగా; ఇరువది+ఎనిమిది బాణములు= ఇరవై ఎనిమిది బాణాలను; అడరించెన్= ప్రయోగించాడు; ఆ+వాలమ్ములు= ఆ బాణాలు; ఆ+మెయినన్= అట్లాగే; వమ్ము+ఐనన్= పనికి రాకపోగా; విషాదంబునన్= దుఃఖంతో; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వాసవికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మాట్లాడుతూ దుర్యోధనుడు మూడు బాణాలతో అర్జునుడిని, నాలుగు బాణాలతో గుఱ్ఱాలను, పది బాణాలతో శ్రీకృష్ణుడి గుండెను నొప్పించి, మునిగోలను ఒక బాణంతో త్రుంచాడు. అర్జునుడు కోపంతో అతడి మీద వాడి అయిన పదునాలుగు బాణాలు వేశాడు. అవి అతని కవచాన్ని తాకి ఎగిరి పడ్డాయి. అది చూచి తరువాత తొమ్మిది బాణాలు, అయిదు బాణాలు ప్రయోగించాడు అవి కూడ వ్యర్థమయ్యాయి. తరువాత ఎనిమిది బాణాలతో కొట్టాడు. అవీ వ్యర్థమయ్యాయి. అపుడు శ్రీకృష్ణుడు దుఃఖంతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'మున్నెన్నఁడు నివ్విధ మేఁ । గన్నది గా; దమ్ము లెడలె గాండీవములా**
వు నీ భుజముల శక్తియు । మిన్నక పోఁ జిత్ర మిది యమిత్రధ్వంసీ! **197**

ప్రతిపదార్థం: అమిత్రధ్వంసీ!= శత్రువులను నాశనము చేసేవాడా!; మున్ను+ఎన్నఁడున్= ఇదివరకు ఎప్పుడూ; ఈ+విధము= ఈ పద్ధతి; ఏన్ కన్నది కాదు= నేను చూచినది కాదు; గాండీవము లావున్= గాండీవము యొక్క శక్తి; నీ భుజముల శక్తియున్= నీ చేతి లావును; మిన్నకపోన్= ఊరకపోయేటట్లు; అమ్ములు= బాణాలు; ఎడలెన్= విచ్ఛిన్నమైన; చిత్రం= ఆశ్చర్యం; ఇది= ఇటువంటిది.

తాత్పర్యం: శత్రువులను హతమార్చేవాడా! ఇదివరకు ఎప్పుడూ నేను ఇట్టి స్థితిని చూడలేదు. గాండీవబలం, నీ భుజబలం వ్యర్థమయ్యేటట్లు నీ బాణాలు విచ్ఛిన్నమయ్యాయి. ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

ఆ. **నీకుఁ జూడ ముష్టి నెలవు నాకర్షణ । గాఢతయును బాణగతియుఁ దొంటి**
యట్లొ? యొండుభంగియై తోఁచెనో? నాకు । నున్నరూపు సెప్పవన్న పార్థ! **198**

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; నీకున్ చూడన్= నిన్ను చూడగా; ముష్టినెలవున్= పిడికిలిపట్టు (వింటిని); ఆకర్షణ గాఢతయును=అల్లె త్రాటిని లాగు శక్తీ; బాణగతియున్= బాణపు పోకడా; తొంటి అట్లొ?= వెనుకటి వలెనే ఉన్నదా?; ఒండు భంగి ఐ తోచెనో?= వేరే విధంగా కనిపిస్తున్నదా?; నాకున్ ఉన్న రూపుల్= నాతో ఉన్న విషయాన్ని; చెప్పవన్న!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీ పిడికిటిపట్టు, వింటిని లాగే శక్తి, బాణాలు వేసే పద్ధతి వెనుకటి వలెనే ఉన్నవా? లేక వేరే విధంగా ఉన్నవా? యథార్థాన్ని నాకు చెప్పుము.

చ. పిడుగుల యట్లు తాఁకి రిపుబృందములం దెగటార్చు నాజి నె
ప్పుడు భవదీయ దివ్యశరపుంజము లొక్కట నిప్డు పొల్లు వో
యెడు నిది; నీవు నిమ్మతివిహీనపు జంతువు నేమి సేట్లకుం
జెడుటకు నొక్కొ విస్మయము సెందెడు డెంద మలంతఁ బొందెడున్' 199

ప్రతిపదార్థం: ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; భవదీయ దివ్యశర పుంజములు= నీయొక్క దేవతాశక్తిగల బాణసమూహాలు; పిడుగుల అట్లు తాఁకి= పిడుగుల మాదిరిగా తాకి; రిపుబృందములన్= శత్రు సమూహాలను; తెగటార్చున్= నాశం చేస్తాయి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; ఇప్డు= ఈ సమయంలో; పొల్లుపోయెడున్= వ్యర్థమైపోతూ ఉన్నవి; ఇది= ఈ విధానం; నీవున్= నీవును; ఈ+మతివిహీనపు జంతువున్= ఈ బుద్ధిలేని జంతువునగు నేను (శ్రీకృష్ణుడును); ఏమి; చేట్లకున్ చెడుటకున్+ఒక్కొ= ఆపదలకు గురియై నశించటానికో!; డెందము= నా మనస్సు; విస్మయము చెందెడున్= ఆశ్చర్యపడుతూ ఉన్నది; అలంత పొందెడున్= కష్టపడుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: నీ బాణాల గుంపులు యుద్ధరంగంలో పిడుగుల దెబ్బలవలె తాకి శత్రుసైన్యాన్ని ఎప్పుడూ హతమార్చేవి. ఒక్కసారిగా ఇప్పుడు అవి పొల్లుపోవటానికి కారణం ఏమి? నీవూ, ఈ మతిలేని జంతువునైన నేనూ ఏ యాపదలు పొంది చెడటానికో! నాకు ఆశ్చర్యం, బాధ కలుగుతున్నవి.'

వ. అని యిట్లు దన్ను నిందించుకొనుచు గోవిందుం డడిగినఁ బురందర నందనుం డతని కిట్లనియె 'నిది యొక్క కవచ ధారణంబు; మున్ను ద్రోణుఁ డొక్కరుండ యెఱుంగు; బదంపడి నాకు నెఱింగించె; నిప్పుడు సుయోధనుండును నెఱుంగు తెఱంగు గావించెం గావలయు; నిమ్మెయి మైమఱువు త్రిలోకంబుల కభేద్యం బగుటయు, నీవు నెఱుంగుదు; వెఱింగియు న న్నడుగ నేల? భువనత్రయంబునందును వస్తుప్రకారంబులు నీయెఱుంగనియవియుం గలవే? యది యట్లుండె; నితండు దీని నగ్గురుకరుణం బడసినవాఁడై. 200

ప్రతిపదార్థం: అని ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; తన్ను నిందించుకొనుచున్= తనను దూషించుకొంటూ; గోవిందుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అడిగినన్= అడుగగా; పురందరనందనుండు= అర్జునుడు (ఇంద్రుడి వరాన పుట్టినవాడు); అతనికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా (ముందు చెప్పే విధంగా) అన్నాడు; ఇది ఒక్క కవచధారణంబు= ఇది యొక కవచాన్ని ధరించటం; మున్ను= ఇదివరకు; ద్రోణుండు+ఒక్కరుండు+అ= ద్రోణుడొక్కడే; ఎఱుంగున్= తెలిసినవాడు; పదంపడి= ఆ మీద; నాకున్+ఎఱింగించెన్= నాకు తెలిపాడు; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; సుయోధనుండును= దుర్యోధనుడు కూడా; ఎఱుంగు తెఱంగు= తెలిసిన విధం; కావించెన్+కావలయున్= చేసియుండవలెను; ఈ+మెయిన్= ఈ విధమైన; మైమఱువు= కవచం; త్రిలోకంబులకున్= ముల్లోకాలకు; అభేద్యంబు+అగుటయున్= చీల్చుటకు సాధ్యంకాకపోవటం; నీవున్+ఎఱుంగుదు(వు)= నీకును తెలియును; ఎఱింగియున్= తెలిసికూడ; నన్నున్+అడుగన్+ఏల?= నన్ను అడిగేదెందుకు?; భువనత్రయంబునందును= ముల్లోకాలలోనూ; వస్తుప్రకారంబులు= వస్తు స్థితులు; నీ ఎఱుంగనియవియున్+కలవే?= నీకు తెలియనివి ఉన్నవా?; అది అట్లు+ఉండెన్= దాన్ని అట్లా ఉండనీ; ఇతండు= ఈ దుర్యోధనుడు; దీనిన్= ఈ కవచాన్ని; ఆ+గురు కరుణన్= ఆ గురుడి దయతో; పడసిన వాఁడై= పొందిన వాడయి (ఉన్నాడు).

తాత్పర్యం: తనను కించపరచుకొంటూ గోవిందుడు అడుగగా అర్జునుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఇది ఒక కవచాన్ని తొడుగుకొనటంవలన ఇట్లా జరిగి ఉంటుంది. ఈ కవచధారణ ఇది వరలో ద్రోణుడికే తెలుసు. ఆ మీద నాకు తెలిపాడు. ఇపుడు సుయోధనుడికీ తెలిపినట్లున్నాడు. ఈ కవచం ముల్లోకాలకూ అభేద్యమని నీకూ తెలుసును. తెలిసికూడా న న్నడగటమెందుకు? ముల్లోకాలలోని వస్తుగుణాలన్నీ నీకు తెలియవా? అది అట్లా ఉండనిమ్ము. గురుడి దయచేత ఈ కవచాన్ని పొంది.

క. విను మాఁటది వోలెం దన । తనువున కడ్డంబు గాఁగఁ దగిలిచికొన్నాఁ
డనఘ! యిటు లైన నెట్లగు । నని యెఱుఁగఁడు; దీనివిధము లన్నియుఁ దెలియన్. 201

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పుణ్యాత్ముడా! (కృష్ణా!); వినుము= నా మాట వినండి; ఆఁటదిపోలెన్= నాట్యం చేసే స్త్రీ మాదిరి; తన తనువునకున్= తన శరీరానికి; అడ్డంబు కాఁగన్= అడ్డంగా (రక్షణగా); తగిలిచికొన్నాఁడు= తగిలించుకొన్నాడు; ఇటులు+ఐనన్= ఈ విధంగా అయితే; దీని విధము లన్నియున్ తెలియన్= ఈ కవచానికి ఉన్న రహస్యాలన్నిటిని తెలిసికొనటం; ఎట్లు+అగున్+అని= ఏ విధంగానని; ఎఱుఁగఁడు= తెలియడు.

తాత్పర్యం: ఓ మహాత్మా! ఆటకత్తె అడ్డం తగిలించుకొన్నట్లుగా అతడు తన శరీరానికి కవచాన్ని వేసికొన్నాడు. అంతే కాని, దాని రహస్యాలు, ఏవీ ఆతడికి తెలియవు.

క. నా వింటి బలువుఁ జేతుల । లావును జూడు మిదె నీ తలం కుడుగఁగ నే
నీ విభునిఁ గవచరక్షితుఁ । డై విలసిల్లంగనీ క యలఁచెదఁ గృష్ణా! 202

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= శ్రీకృష్ణా!; నా వింటి బలువున్= నా విల్లుకు వున్న బలాన్ని; చేతుల లావును= భుజ బలాన్ని; చూడుము= గుర్తించుము; ఇదె= ఇదిగో; నీ తలంకు= నీ భయం; ఉడుగఁగన్= పోయేటట్లు; ఏన్= నేను; ఈ విభునిన్= ఈ రాజును; కవచ రక్షితుఁడు+ఐ= కవచంచేత కాపాడబడిన వాడై; విలసిల్లంగన్+ఈక= ఒప్పనీయక; అలఁచెదన్= బాధపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! నా వింటి శక్తిని, చేతుల బలాన్ని చూడుము. నీ భయాన్ని పోగొట్టుతాను; కవచం ఉన్నా కాపాడుకొనలేకుండా చేసి అతడిని బాధిస్తాను.

వ. అంగిరసుం డమరపతికి నొక్క మహాస్త్రం బిచ్చె; దాని నతండు నా కొసంగె నది నిఖిల కవచ నిర్భేదన శీలంబై యుండు; దాన నిమ్మెయిమఱు వఱువుళ్ళు సేసెద.' 203

ప్రతిపదార్థం: అంగిరసుండు; అమరపతికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఒక్క= ఒక; మహా+అస్త్రంబు= గొప్పదైన మంత్రసహిత బాణాన్ని; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; అతండు= దేవేంద్రుడు; దానిన్= ఆ మహాస్త్రాన్ని; నాకున్= నాకు (అర్జునుడికి); ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అది= ఆ మహాస్త్రం; నిఖిల, కవచ, నిర్భేదన, శీలంబు+ఐ= అన్ని కవచాలను పగులగొట్టగల స్వభావం కలది అయి; ఉండున్= ఉంటుంది; దానన్= దానిచేత; ఈ+మెయిమఱువు= ఈ (దుర్యోధనుడి) కవచం; అఱువుళ్ళ+చేసెదన్= ముక్కలు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: అంగిరసుడు ఇంద్రుడికి ఒక మహాస్త్రాన్నిచ్చాడు. ఆయన దానిని నా కిచ్చాడు. ఆ అస్త్రం అన్ని కవచాలను చీల్చేశక్తి కలది. దానితో ఈ కవచాన్ని చీల్చివేస్తాను.'

క. **అని వెస నాదివ్యశరం । బనూన మంత్ర ప్రకాశ మగునట్టులుగా**
గొనయమునఁ జేర్చి తిగిచినఁ । గని యశ్వత్థామ బాహుగర్వం బలరన్. 204

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెపుతూ; వెసన్= శీఘ్రంగా; ఆ దివ్యశరంబున్= ఆ దైవశక్తిగల బాణాన్ని; అనూన= తక్కువకాని; మంత్ర ప్రకాశము+అగునట్టులుగాన్= మంత్రంతో వెలిగేటట్లుగా; గొనయమునన్= వింటిలో; చేర్చి= (కలిపి) జోడించి; తిగిచినన్= లాగగా; కని= చూచి; అశ్వత్థామ= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ; బాహుగర్వంబు+అలరన్= భుజబలం అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: అంటూ శీఘ్రంగా గొప్ప మంత్రంతో ఆ దివ్యబాణాన్ని వెలిగేటట్లుగా వింటిలో అమర్చి, అల్లెత్రాడు లాగి ప్రయోగించగా అశ్వత్థామ చూచి, తన భుజబలం ప్రకాశించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. **అధిప! సర్వాస్త్రఘాతి యై యతిశయిల్లు । నస్త్రమునఁ జిత్రముగఁ దెగయంద తునిమె**
నమ్మహాస్త్రంబు న ట్లది వమ్ముగాఁగ । నెఱిఁగి వెఱఁగంది హరి కతఁ డిట్టు లనియె. 205

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!(ధృతరాష్ట్రా!); సర్వ+అస్త్రఘాతి+ఐ= అన్ని బాణాలను పడగొట్టినదై; అతిశయిల్లు= విజృంభించే (పెరిగే); అస్త్రమునన్= బాణంతో; చిత్రముగన్= ఆశ్చర్యంగా; తెగ+అంద= ఎక్కు పెట్టుటయందే; ఆ+మహా+అస్త్రంబున్= ఆ పెద్దబాణాన్ని; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అది= ఆ అస్త్రం; వమ్ము కాఁగన్= పనికిరాకపోగా; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; వెఱఁగంది= ఆశ్చర్యపడి; అతఁడు= అర్జునుడు; హరికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని అస్త్రాలను నాశనం చేసి అతియించే ఒక మహాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగా, ఆశ్చర్యకరంగా అది అర్జునుని మహాస్త్రాన్ని త్రుంచింది. ఆ విధంగా తన అస్త్రం వ్యర్థం కాగా, అర్జునుడు ఆశ్చర్యపడి కృష్ణునితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ. **'ఆచార్య పుత్త్రు నస్త్ర ప్రభావంబున నవ్విశిఖంబు వినిహతంబయ్యెఁ బునఃప్రయోగంబు సేసిన నది యొప్పమి సేయు నని వింటి; నా వింటి బలిమిన సాధించెదం జూడు' మను నవసరంబున నయ్యిరువురను దుర్యోధనుండు. 206**

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్యపుత్రు+అస్త్రప్రభావంబునన్= అశ్వత్థామయొక్క అస్త్రమహిమచేత; ఆ+విశిఖంబు= ఆబాణం; వినిహతంబు +అయ్యెన్= మొక్కపోయింది; పునఃప్రయోగంబు+చేసినన్= మరల ప్రయోగిస్తే; అది= ఆ మహాస్త్రం; ఒప్పమి= కీడు; చేయున్+ అని= చేస్తుందని; వింటిన్= విన్నాను (కాబట్టి); నా వింటి బలిమిన= నా వింటి బలంతోనే; సాధించెదన్= సాధిస్తాను; చూడుము= చూస్తూ ఉండుము; అను+అవసరంబునన్= అనే సమయంలో; దుర్యోధనుడు; ఆ+ఇరువురను= ఆ ఇద్దరినీ (కృష్ణార్జునులను).

తాత్పర్యం: 'ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బాణశక్తివలన నా బాణం మొక్కవోయింది. మరల దాన్ని ప్రయోగిస్తే అది కీడు కలిగిస్తుందని విన్నాను. నా వింటి బలంతోనే సాధిస్తాను చూడుము.' అనే సమయంలో ఆ ఇరువురుని దుర్యోధనుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **తొమ్మిది తొమ్మిది వాలిక । యమ్ముల మున్నేసి పటుశరాసారము పైఁ**
గ్రమ్మించిన మనదెసఁ దూ । ర్యమ్ములునుం గీర్తనములు నార్పులుఁ జెలఁగెన్. 207

ప్రతిపదార్థం: తొమ్మిది తొమ్మిది= తొమ్మిదేసి తొమ్మిదేసి; వాలిక అమ్ములన్= వాలమ్ములతో; మున్ను+ఏసి= ముందుగా కొట్టి; పటుశరాసారము= దట్టమైన బాణవర్షం; పైన్+క్రమ్మించినన్= మీద కురిపించగా; మనదెసన్= మన వైపున; తూర్యమ్ములునున్= తూర్యనాదాలు (తుత్తురుమను శబ్దం వచ్చే విధంగా చేయటం); కీర్తనములు= పాటలు (ఉత్సాహంతో పాడేపాటలు); ఆర్పులు= సింహనాదాలు; చెలఁగెన్= ధ్వనించాయి.

తాత్పర్యం: తొమ్మిదేసి తొమ్మిదేసి వాలమ్ములను ముందుగా కొట్టి, ఆపైన దట్టమైన బాణవర్షం కురిపించగా మన దిక్కున తూర్యశబ్దాలూ, పాటలూ, సింహనాదాలూ చెలరేగాయి.

ఆ. **అలిగి యవుడు గఱచి యన్నరుఁ డా నృపు । తురగములను సూతుఁ దునిమి వైచి**
రథము నఱికి యధిక రయమునఁ దఱచుగ । నాటెఁ గరతలముల నారసములు. 208

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; ఆ నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; అవుడు గఱచి= క్రింది పెదవిని పంటితో నొక్కి (కోపాన్ని చూపి); ఆ నృపు తురగములను= ఆ దుర్యోధనుడి గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; తునిమివైచి= చంపి; రథము నఱికి= తేరును ముక్కలు చేసి; అధిక రయమునన్= చాలా వేగంగా; కరతలమునన్= చేతులతో; నారసములు= వాడియైన బాణములను; తఱచుగన్= దట్టముగా; నాటెన్= గ్రుచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడు కోపంతో పెదవి నొక్కుకుంటూ ఆ దుర్యోధనుడి గుర్రాలను, సారథిని చంపి, తేరును ముక్కలు చేసి చాలా తొందరగా అతని అరచేతులలో వాడి బాణాలను నాటాడు.

వ. **ఇట్లు విరథుండును వికల హస్తుండును నై విషణ్ణుం డగు నన్నరనాథుండు వెడం గగుటం గటకటంబడి యాకంకటంబు నిష్ఫలం బను బుద్ధిం బుచ్చి వైచి యొండొక కవచంబు దొడిగె; నయ్యెడరు గనుంగొని శీఘ్రంబునం దత్సైనికోత్తములు చతురంగ బహు బలంబులతోఁ గవిసి, కవ్వడిం జుట్టి ముట్టి యలుఁగుల సోనలు గురిసిన నతండు సంరంభ విజృంభితుం డగుటయు. 209**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; విరథుండును= తేరు లేనివాడూ; వికల హస్తుండును+ఐ= గాయపడిన చేతులు కలవాడూ అయి; విషణ్ణుండు+అగు= దుఃఖానికి గురి అయిన; ఆ నరనాథుండు= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); వెడంగు+అగుటన్= వివేకాన్ని కోల్పోయిన వాడై; కటకటన్+పడి= కష్టపడి; ఆ కంకటంబు= ఆ కవచం; నిష్ఫలంబు= పనికిరానిది; అను బుద్ధిన్= అనే తలపుతో; పుచ్చివైచి= తొలగించి; ఒండు+ఒక కవచంబున్= ఇంకొక కవచాన్ని; తొడిగెను= తొడుగుకొన్నాడు; ఆ+ఎడరు= ఆ భంగపాటును; కనుంగొని= చూచి; శీఘ్రంబునన్= వేగంగా; తద్+సైనిక+ఉత్తములు= వాని సేనానులు; చతురంగ బహు బలంబులతోన్= అధిక సంఖ్యలోగల రథ గజ తురగ పదాతి సైన్యాలతో; కవిసి= కమ్ముకొని; కవ్వడిన్= అర్జునుడిని; చుట్టిముట్టి= చుట్టుకొని తాకి; అలుఁగుల సోనలు కురిసినన్= బాణాల వానను కురిపించగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; సంరంభ విజృంభితుండు+అగుటన్= ఆటోపంతో చెలరేగినవాడై.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తేరు లేక, చేతులు గాయపడి, దుఃఖంతో ఆ దుర్యోధనుడు వివేకాన్ని కోల్పోయి చింతించి ఆ కవచం పనికిరాదనే బుద్ధితో తీసివేసి, ఇంకో కవచాన్ని తొడుగుకొన్నాడు. అతడి సైనికోత్తములు దుర్యోధనుడికి కలిగిన ఆపదను చూచి అనేక చతురంగ బలాలతో దూకి అర్జునుడిని క్రమ్ముకొని బాణాలవాన కురిపించగా అతడు పేట్రేగిపోయాడు.

చ. **అతిముతిఁ ద్రెళ్ళెఁ దేరులు, గజావళి గూలెఁ, దురంగమాంగము**
ల్గితికొనియెన్ మహిన్ భటులు లెక్కకు మిక్కిలి సేన పాడుగా
నఱు మయి రప్ప కృష్ణుఁడు నినాదము భూగగనాంతరంబునం
దఱచుగ నొత్తె నిర్మథిత దానవ సైన్యముఁ బాంచజన్యమున్. 210

ప్రతిపదార్థం: అతిముతిన్= సంభ్రమంతో; తేరులు త్రెళ్ళెన్= రథాలు పడిపోయాయి; గజ+ఆవళి= ఏనుగుల గుంపు; కూలెన్= కూలిపోయింది; తురంగమ= గుర్రాల; అంగముల్+గితికొనియెన్= శరీరంలోని భాగాలు చుట్టుకొన్నవి; మహిన్= భూమిమీద;

భటులు= సైనికులు; లెక్కకు మిక్కిలి సేన= లెక్క పెట్టడానికి ఎక్కువైన సేన; పాడుగాన్= నాశంకాగా; అఱుము+అయిరి= ఆక్రమించుకొన్నారు; అప్డు= ఆ సమయంలో; కృష్ణుడు= శ్రీకృష్ణుడు; భూగగన+అంతరంబునన్= భూమ్యాకాశాల మధ్యలో; తఱచుగన్= దట్టంగా; నిర్మథిత దానవ సైన్యమున్= నాశం చేయబడిన దానవ సైన్యం కల; పాంచజన్యమున్= పాంచ జన్యమనే (తన) శంఖాన్ని; ఒత్తెన్= ఊదాడు.

తాత్పర్యం: కలతబడి తేరులు పడిపోయాయి; ఏనుగుల గుంపులు కూలిపోయాయి; గుర్రాల శరీరాంగాలు వికలమయ్యాయి; భూమిమీద సైనికులు లెక్కపెట్టలేనంతగా కూలిపోయారు. ఆ సమయంలో కృష్ణుడు - రాక్షసైన్యాన్ని నాశం చేసిన పాంచజన్యాన్ని భూమ్యాకాశాల మధ్య ప్రతిధ్వనించేటట్లుగా ఊదాడు.

తే. **అట్లు భీషణమగు నర్జునాక్రమంబు । ఘోరమైన మురారి శంఖారవంబు**
నధిక భయసంభ్రమంబుల నావహింప । నధిప! నలుగడఁ బఱచె సైన్యంబు గలఁగి. **211**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; అట్లు= ఆ విధంగా; భీషణము+అగు= భయంకరమైన; అర్జున+ఆక్రమంబు= అర్జునుడి కమ్మకోటం; ఘోరము+ఐ= భయాన్ని కలిగించే; మురారి= శ్రీకృష్ణుడి; శంఖారవంబు= శంఖం చేసిన శబ్దం; అధిక= ఎక్కువైన; భయసంభ్రమంబులన్= భయాన్ని, తొట్రుపాటును; ఆవహింపన్= కలిగించగా; సైన్యంబు= (మన) సైన్యం; కలఁగి= చీకాకుపడి; నలుగడన్= నాలుగు దిక్కులకు; పఱచెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! అర్జునుడు ఆ విధంగా భయంకరంగా ఆక్రమించుకొనటమూ, మహాభయంకరమైన శ్రీకృష్ణుడి శంఖనాదమూ-భయమునూ, తొట్రుపాటునూ కలిగించగా మన సైన్యం కకావికలై నాలుగు దిక్కులకూ పరుగెత్తింది.

వ. **ఇ త్తెఱంగున.** **212**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా.

క. **మును సంకటపడి మూఁకలు । గనుకని విచ్చుటయుఁ బిదప గాండివి మెఱసెం**
బొనుఁగుపడి యుండి తగుగా । డ్పున మండు మహానలంబు పోల్కి మహీశా! **213**

ప్రతిపదార్థం: మహీశా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); మును= ముందు (అనగా ఇదివరలో); మూఁకలు= సైన్యాలు; సంకటపడి= బాధపడి; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; విచ్చుటయున్= విరిసిపోగా; పిదపన్= వెనుకనే; గాండివి= అర్జునుడు; పొనుఁగుపడి ఉండి= వెలుగు తగ్గి ఉండి (నిస్తేజంగా ఉండి); తగుగాడ్పునన్= తగిన గాలితో (వాలుగాలితో); మండు= మండే; మహా+అనలంబుపోల్కి= దావాగ్ని మాదిరిగా; మెఱసెన్= వెలిగాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! మన సైన్యాలు బాధతోనూ తొట్రుపాటుతోనూ చెల్లాచెదరైపోగా, వెంటనే నిస్తేజంగా ఉండి అనుకూలమైన గాలి తగులగానే మండే దావాగ్ని మాదిరి అర్జునుడు కాంతితో ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **అయ్యవసరంబున సింధురాజ రక్షకంబైన బలంబు సంక్షోభ సహితంబగు నుత్సాహంబునం బొదలి శంఖభేరీ పణవాది క్వణన మేదుర సింహనాదభరిత రోదసీ కుహరంబయ్యె; నచ్చిడిముడి పడుట యవలోకించి.** **214**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సింధురాజ రక్షకంబు+ఐన= సైంధవుడిని కాపాడుతూ ఉన్న; బలంబు= సైన్యం; సంక్షోభ సహితంబు+అగు= కలతతో కూడిన; ఉత్సాహంబునన్= సంతోషంతో; పొదలి= ఒప్పి; శంఖ, భేరీ, పణవ+ఆది= శంఖం, నగారా, పణవం మొదలైనవి కావించే; క్వణన= మ్రోతతో; మేదుర= దట్టమైన; సింహనాదభరిత= సింహనాదాలతో నిండిన; రోదసీకుహరంబు+అయ్యెన్= గుహవంటి ఆకసము అయినది; ఆ చిడిముడిపడుటన్= ఆ తొట్రుపాటును; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సైంధవుడిని రక్షిస్తున్న సైన్యం తొట్రుపాటుతో కూడుకొన్న ఉత్సాహంతో పొంగి శంఖాలు, భేరులూ, పణవాలు వంటి వాద్యాల నాదాలతో, సింహనాదాలతో ఆకాశ గుహ నిండిపోగా అర్జునుడు వారి ఆర్భాటాన్ని గమనించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **మందస్మిత సుందర వద । నేందు లగుచు హరియు నరుఁడు నేడ్తెఱఁ బ్రియముల్**
డెందములం బొంద భవ । న్నందనుపై నురవడించినం గని కడఁకన్. **215**

ప్రతిపదార్థం: మందస్మిత= చిరునవ్వుతో; సుందర వదన+ఇందులు+అగుచున్= అందమైన చంద్రుడి వంటి ముఖాలు కలవారయి; హరియున్ నరుఁడున్= కృష్ణార్జునులు; ఏడ్తెఱన్= ఎక్కువగా; ప్రియముల్= సంతోషాలు; డెందములన్= మనస్సులలో; పొందన్= పొందగా; భవత్+నందనుపైన్= నీ కుమారుని మీద (అనగా దుర్యోధనుడిమీద); ఉరవడించినన్= దూకగా; కని= చూచి; కడఁకన్= పట్టుదలతో.

తాత్పర్యం: చిరునవ్వులతో అందమైన చంద్రుడివంటి మొగాలతో కృష్ణార్జునులు మిక్కిలి సంతోషించే మనస్సులతో నీ కుమారుడి మీద దూకగా, అది చూచి పట్టుదలతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వృషసేనుండు లోనగు నెనమండ్రు రథికు లొక్కపెట్ట యర్జునుపైఁ గవియుట (సం. 7-79-1)

క. **వారలఁ బొదువ నడరు బలు । తేరుల మొత్తముల మిగిలి దీప్తపటు రథో**
దారు లగుచు నెనమండ్రురు । వీరులు దఱిమిరి నితాంతవేగోజ్జ్వలు లై. **216**

ప్రతిపదార్థం: వారలన్+పొదువన్= ఆ వీరులను ఆక్రమించటానికి; అడరు= విజృంభించే; బలుతేరుల మొత్తములన్= దృఢమైన తేరుల సమూహాలతో; మిగిలి= అతిశయించి; దీప్త= వెలిగే; పటురథ+ఉదారులు= దృఢమైన తేరులచే గొప్పవారు; అగుచున్; ఎనమండ్రురు వీరులు= ఎనిమిదిమంది బలయుతులైన వీరులు; నితాంత= తుదిలేని; వేగ+ఉజ్జ్వలులు+ఐ= వేగంతో ప్రకాశిస్తూ; తఱిమిరి= తరిమారు.

తాత్పర్యం: ఆ వీరులను ఆక్రమించటానికి బలమైన తేరులతో ప్రకాశిస్తూ ఎనిమిది మంది వీరులు అంతులేని వేగంతో వెలుగుతూ కృష్ణార్జునులను తరిమారు.

వ. **వా రెవ్వ రెవ్వ రంటేని.** **217**

తాత్పర్యం: వారందరూ ఎవ్వరని అడుగుతావేమో వినుము. (అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అన్నాడు).

క. **దండిమగ లైన వృషసే । నుండు శలుండు సైంధవుఁడునుం గృపుఁడును గ**
ర్ణుండును గురునందనుఁడు శ । ల్యుండును భూరిశ్రవుండు నుర్వీనాథా! **218**

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీనాథా!= ఓ రాజా! (ఓ ధృతరాష్ట్రా!); దండిమగలు+ఐన= మేటి వీరులైన; వృషసేనుండు, శలుడు, సైంధవుఁడును, కృపుడును, కర్ణుండును, గురునందనుడును, శల్యుండును భూరిశ్రవుఁడును= వృషసేనుడు, శలుడు, సైంధవుడు, కృపాచార్యుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, శల్యుడు, భూరిశ్రవుడు మొదలగువారు.

తాత్పర్యం: వృషసేనుడు, శలుడు, సైంధవుడు, కృపుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, శల్యుడు, భూరిశ్రవుడు మొదలైన మేటివిలుకాండ్రు వారు. (అనగా అర్జునుడిని క్రమ్ముకొన్న వీరులు వీరని సంజయుడు వివరిస్తున్నాడు.)

వ. అందఱు నొక్క మొగంబై. 219

తాత్పర్యం: అందరు ఒక్కటిగా కూడి.

క. తనదైన ప్రతిన నెఱపుట । కును ముఖ్యోపాయ మది యగుట నట్లు సుయో
ధనుఁ బరిమార్పఁ గడఁగు ఫ । ల్గునుఁ దలపడి రాత్మశంఖ ఘోషంబులతోన్. 220

ప్రతిపదార్థం: తనది+ఐన ప్రతినన్= తన శపథాన్ని (అర్జునుడు సైంధవుడిని హతమారుస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు); నెఱపుటకును= సాధించటానికి; ముఖ్య+ఉపాయము= ముఖ్యమయిన ఉపాయం (మార్గం); అది అగుటన్= అదే కావటం (సైంధవవధకు అది ప్రధానమైన బాట (ఉపాయం)); అట్లు= ఆ విధంగా; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; పరిమార్పన్+కడఁగు= చంపటానికి పూనుకొన్న; ఫల్గునున్= అర్జునుడిని; ఆత్మశంఖ ఘోషంబులతోన్= తమ తమ శంఖనాదాలతో; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు తన శపథం నెరవేర్చుకొనటానికి ప్రధానమైన ఉపాయం - దుర్యోధనుడిని పరిమార్చటం. అందుకు ప్రయత్నించే అర్జునుడిని తమ తమ శంఖనాదాలతో వృషసేనాదులు ఆతడిని ఎదుర్కొన్నారు.

క. అట్టియెడ దేవదత్తము । బిట్టొత్తె నరుండు పెక్కు పిడుగుల మ్రోఁతన్
బెట్టు వఱచు తన్నినదము । పుట్టించెను దిగులు నీదు పుత్రకు మేనన్. 221

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= అటువంటి సమయంలో; నరుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తమున్= దేవదత్తమనే తన శంఖాన్ని; బిట్టు+ఒత్తెన్= గట్టిగా ఊదాడు; (మ్రోత) పెక్కుపిడుగుల మ్రోఁతన్= అనేకమయిన పిడుగుల శబ్దంతో; బెట్టు+వఱచు= అతిశయించే; తద్+నినదము= ఆ శంఖ శబ్దం; నీదు పుత్రకు మేనన్= నీ కుమారుడి శరీరంలో; దిగులు= భయాన్ని; పుట్టించెన్= కలిగించింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని గట్టిగా ఊదాడు. ఆ శబ్దం పెక్కు పిడుగులు రాలే శబ్దంతో నీ కుమారుడికి దిగులు పుట్టించింది. (అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అర్జునుడి శక్తిని వివరిస్తున్నాడు.)

తే. చెవులు బీఁటలు వాఱంగఁ జెలఁగు నమ్మ । హారవమ్మున కులుకక యతనిమీఁద
విభుఁడుఁ గర్ణాదులును శరవృష్టి గురిసి । రదరి సైంధవు దిక్కున కడ్డపడుచు. 222

ప్రతిపదార్థం: చెవులు బీఁటలు వాఱంగన్= చెవులు చిల్లులు పడగా; చెలఁగు= ధ్వనిస్తూ ఉన్న; ఆ+మహారవమ్మునకున్= ఆ పెను చప్పుడుకు; ఉలుకక= భయపడక; అతని మీఁదన్= ఆ అర్జునుడిమీద; విభుఁడున్= దుర్యోధనుడును; కర్ణ+ఆదులును= కర్ణుడు మొదలైనవారును; సైంధవుని దిక్కునకున్= సైంధవుడు ఉండే దిక్కునకు; అడ్డపడుచున్= అడ్డమౌతూ; అదరి= పూని; శరవృష్టిన్= అంపవానను; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడి శంఖనాదం) తమ చెవులు చిల్లులు పడగా ఆ పెను శబ్దానికి భయపడకుండా దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు మొదలైనవారు సైంధవుడున్న వైపు వెళ్ళుతున్న అర్జునుడిపై బాణవర్షం కురిపించారు.

వ. ఆ సమయంబున నశ్వత్థామ యుబ్బి డెబ్బదిమూఁడు మార్గణంబుల మురవైరిని భల్లత్రయంబునఁ బార్థుని నైదు శరంబులఁ దురంగమంబులం గేతువు నేసిన నవ్వాసవి యతని నూటయాఱింటను గర్ణునిఁ బదింటను వృషసేనుని మూఁటను నొప్పించి యొక్క కత్తివాతియమ్మున శల్యు చాపంబు ముష్టికిం ద్రుంచిన. 223

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; అశ్వత్థామ; ఉబ్బి= రేగి; డెబ్బది మూఁడు మార్గణంబులన్= డెబ్బైమూడు బాణాలతో; మురవైరిని= శ్రీకృష్ణుడిని; భల్లత్రయంబునన్= మూడు బల్లేలతో; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; ఐదు శరంబులన్= అయిదు బాణాలతో; తురంగమంబులన్ కేతువును= గుఱ్ఱాలను, పతాకాన్ని; ఏసినన్= పడగొట్టగా; ఆ+వాసవి= ఆ అర్జునుడు; అతనిన్= అశ్వత్థామను; నూట ఆఱింటను= నూట ఆరు బాణాలతోను; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; పదింటను= పదింటితోను; వృషసేనునిన్= వృషసేనుడనే వాడిని; మూఁటను= మూడింటితోను; నొప్పించి= బాధపెట్టి; ఒక్క కత్తివాతి అమ్మునన్= ఒక కత్తివంటి వాడికల బాణంతో; శల్యుచాపంబున్= శల్యుడి విల్లును; ముష్టికిన్+త్రుంచినన్= పిడికిలి వద్దకు త్రుంచివేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అశ్వత్థామ చెల రేగి, డెబ్బైమూడు బాణాలతో శ్రీకృష్ణుడినీ, మూడింటితో అర్జునుడినీ అయిదింటితో గుఱ్ఱాలనూ కేతువునూ పడగొట్టగా - ఆ అర్జునుడు అశ్వత్థామను నూట ఆరు బాణాలతోనూ, కర్ణుడిని పదింటితోనూ, వృషసేనుడిని మూడింటితోనూ బాధించాడు. ఒక కత్తి వంటి వాడిగల బాణంతో, శల్యుడి ధనుస్సును పిడికిలి వద్దకు విరువగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. వేగంబ వేఱొక్క విలు గొని మద్రేశుఁ । డతనిపైఁ దొమ్మిది యమ్ము లేయ
ముప్పది రెంటను మూఁట నేనింటను । బదియింట నఱువది బాణములను
గర్ణ భూరిశ్రవః కర్ణనందన కృప । గురుపుత్రు లేసి రన్నరుని మఱియు
నాతనిమీఁద దివ్యాస్త్రంబు లైదు గో । విందు మై సప్తతి విశిఖములును

తే. ద్రౌణి నిగిడించె నట్టిసందడి జయద్ర । థుండు వారల మఱువున నుండి పఱపె
సరభసముగఁ ద్రిసప్తతి సాయకంబు । లమ్మహాబాహు దెసఁ గౌరవాధినాథ! 224

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+అధినాథ!= కౌరవులకు ప్రభువైన ధృతరాష్ట్రా!; మద్రేశుఁడు= శల్యుడు; వేగంబు+అ= తొందరగా; వేఱొక్కవిలుగొని= ఇంకో వింటిని తీసికొని; అతనిపైన్= ఆ అర్జునుడిమీద; తొమ్మిది అమ్ములు+ఏయన్= తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టగా; ముప్పదిరెంటను= ముప్పైరెంటితోను; మూఁటన్= మూటితోనూ; ఏనింటన్= ఐదింటితోను; అఱువది బాణములను= అరవై బాణాలతోను; కర్ణభూరిశ్రవః కర్ణనందన కృప గురుపుత్రులు= కర్ణుడు, భూరిశ్రవుడు, వృషసేనుడు, కృపాచార్యులు, అశ్వత్థామా; ఆ+నరునిన్+ఏసిరి= ఆ అర్జునుడిని కొట్టారు; మఱియున్= ఇంకను; ఆతని మీఁదన్= అర్జునుడిమీద; దివ్య+అస్త్రంబులు+ఐదు= దివ్యమైన బాణాలనైదింటిని; గోవిందుమైన్= శ్రీకృష్ణుడి శరీరంమీద; సప్తతి= డెబ్బై; విశిఖములను= వాడి బాణాలను; ద్రౌణి= అశ్వత్థామ; నిగిడించెన్= వేశాడు; అట్టి సందడిన్= ఆ సంకుల సమరంలో; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; వారల మఱువునన్= పై చెప్పిన కర్ణాదుల చాటున; ఉండి= నిలచి; సరభసముగాన్= వేగంగా; త్రిసప్తతి సాయకంబులు= డెబ్బదిమూడు బాణాలు; ఆ+మహాబాహుదెసన్= ఆ గొప్ప భుజబలం కలవాడి దిక్కుగా; పఱపెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ! శల్యుడు శీఘ్రంగా ఇంకొక విల్లు తీసికొని తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టాడు. కర్ణుడు ముప్పయి రెండుతో, భూరిశ్రవుడు మూటితోను, వృషసేనుడు ఐదింటితో, కృపాచార్యులు పదింటితో, అశ్వత్థామ అరువది బాణాలతో అర్జునుని కొట్టారు. అశ్వత్థామ, ఇంకా ఆతడి మీద దివ్యాస్త్రాలైదు, గోవిందుడి మీద డెబ్బై వాడి బాణాలను ప్రయోగించాడు. అటువంటి సందట్లో సైంధవుడు వారిచాటున నిలచి మిక్కిలి తొందరగా ఆ మహావీరుడిపైన డెబ్బదిమూడు బాణాలను వేశాడు.

వ. ఇట్లు పెక్కం డ్రొక్కపెట్ట పె ల్లేసినం గినుక నూనిన నవ్వు రౌద్రరసంబు నలంకరింప. 225

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెక్కండ్రు= పెక్కురు; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; పెల్లు+ఏసినన్= మిక్కిలిగా బాణాలు ప్రయోగించగా; కినుకన్+ఊనిన నవ్వు= కోపం తెచ్చుకొని నవ్విన నవ్వు; రౌద్రరసంబున్= కోపతీవ్రతను తెలిపే భావాన్ని; అలంకరింపన్= అందగించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అందరు ఒక్క పెట్టున బాణాలు ప్రయోగించగా కోపంతో కూడిన నవ్వు (అర్జునుడి ముఖంలో) రౌద్రరసాన్ని అందగించేటట్లు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వడి రాధేయుని నాతని । కొడుకునుఁ బండ్రెంట మూఁటఁ గుదియించుచుఁ గ
వ్వడి యొక బలుతూపున నె । క్కుడు రయమునఁ దునిమె శల్యు కోదండంబున్. 226

ప్రతిపదార్థం: వడిన్= శీఘ్రంగా; రాధేయునిన్= కర్ణుడిని; ఆతని కొడుకును= ఆతడి కుమారుడైన వృషసేనుడిని; పండ్రెంటన్ మూఁటన్= పండ్రెండుతోను, మూడింటితోను; కుదియించుచున్= అణగిస్తూ; కవ్వడి= అర్జునుడు; ఒక బలుతూపునన్= ఒక తీవ్రమైన బాణంతో; ఎక్కుడు రయమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; శల్యుకోదండంబున్= శల్యుడి వింటిని; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు) శీఘ్రంగా కర్ణుడిని, అతడి కొడుకును వరుసగా పండ్రెండు, మూడు బాణాలతో అణగిస్తూ, ఒక్క వాడి బాణంతో శల్యుడి వింటిని శీఘ్రంగా త్రుంచివేశాడు.

ఆ. తునిమి తోన యతనిఁ దొమ్మిది యమ్ముల । స్రుక్కఁ జేసి మూఁట సోమదత్త
తనయు నెనిమిదింట ద్రౌణిని నిరువదే । నింటఁ గృపుని నొంచి నిలువరించె. 227

ప్రతిపదార్థం: (శల్యుకోదండంబున్= శల్యుడి వింటిని); తునిమి= త్రుంచివేసి; తోన= వెంటనే; అతనిన్= ఆ శల్యుడిని; తొమ్మిది అమ్ములన్= తొమ్మిది బాణాలతో; స్రుక్కన్+చేసి= అణగించి; మూఁటన్= మూడు బాణాలతో; సోమదత్త తనయున్= సోమదత్తుడి కుమారుడిని; ఎనిమిదింటన్= ఎనిమిది బాణాలతో; ద్రౌణినిన్= అశ్వత్థామను; ఇరువది+ఏనింటన్= ఇరవై ఐదుబాణాలతో; కృపునిన్= కృపాచార్యుడిని; నొంచి= బాధపెట్టి; నిలువరించెన్= ఆపాడు.

తాత్పర్యం: శల్యుడి వింటిని త్రుంచి, వెంటనే తొమ్మిది బాణాలతో అతనిని అణగించి, మూటితో సోమదత్తుడి కుమారుడిని, ఎనిమిదింటితో అశ్వత్థామను, ఇరవై ఐదింటితో కృపాచార్యుడిని, బాధించి అడ్డుకొన్నాడు.

వ. మఱియు నిరువది మెఱుంగు వాలమ్ము లశ్వత్థామ యంగంబునం గ్రుచ్చె; నిట్లందఱతోడను గ్రందు కయ్యంబు సేయు సమయంబున నొక్కొక్కమఱి వారి పిఱుంద నోర వాఱం దోఁచు జయద్రథు నేయం దీఱకున్నం దమకంబున నెడనెడ నఱిముఱిం దద్రథంబు దెసకు నతఁడు వాఱ విడిచిన విశిఖంబులు నూఱు గల వప్పుడు భూరిశ్రవుండు వాసుదేవుని చేతిమునికోల నొకకోలం దునిమి కదిసి క్రీడి మేనం ద్రిసప్తతి శరంబులు వరఁగించెం దక్కటివారును నొక్క మొగిం గ్రూరనారాచంబులు గుప్పించి నొప్పించిన. 228

ప్రతిపదార్థం: మఱియును= ఇంకను; ఇరువది మెఱుంగువాలమ్ములు= వెలుగుతూ ఉండే ఇరవై వాడి బాణాలు; అశ్వత్థామ అంగంబునన్ గ్రుచ్చెన్= అశ్వత్థామ శరీరంలో గ్రుచ్చాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అందఱతోడను= అందరితోను; క్రందుకయ్యంబు= దట్టమైన యుద్ధం; చేయు సమయంబునన్= చేసే వేళలో; ఒక్కొక్కమఱి= ఒక్కొక్కమారు; వారి పిఱుందన్= వారి వెనుకను; ఓరవాఱన్= ప్రక్కగా; తోఁచు= కన్పించే; జయద్రథున్= సైంధవుడిని; ఏయన్+తీఱకున్నన్= కొట్టటం వీలుచిక్కకపోగా; తమకంబునన్= త్వరతో; ఎడనెడన్= మధ్యమధ్యలో; అఱిముఱిన్= సంభ్రమంతో; తద్రథంబుదెసకున్= అతడి తేరు దిక్కుకు; అతఁడు= అర్జునుడు; పాఱవిడిచిన= పడునట్లుగా వదలిన; విశిఖంబులు= వాణిబాణాలు; నూఱు కలవు= ఒక వంద ఉన్నాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; భూరిశ్రవుండు= భూరిశ్రవుడు; వాసుదేవుని= శ్రీకృష్ణుడి; చేతిమునికోలన్= చేతిలో ఉన్న ములుకర్రతో; ఒక కోలన్= ఒక బాణంతో; తునిమి= త్రుంచివేసి; కదిసి= దగ్గరకు చేరి; క్రీడిమేనన్= అర్జునుడి శరీరం మీద; త్రిసప్తతి= డెబ్బది మూడు బాణాలను; పరఁగించెన్= ప్రయోగించాడు; తక్కటివారును= మిగిలినవారు కూడా; ఒక్క మొగిన్= ఒక వరుసగా; క్రూర= భయంకరమైన; నారాచంబులన్= వాడి బాణాలను; గుప్పించి= కురిపించి; నొప్పించినన్= బాధించగా.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఇరువది మెరుగు బాణాలతో అశ్వత్థామ శరీరాన్ని గుచ్చి, అందరితోనూ దట్టమైన యుద్ధం చేసేటప్పుడు, ఒక్కొక్కసారి వారికి వెనుక ప్రక్క ఓరగా కనబడే సైంధవుడిని దెబ్బకొట్టడానికి వీలు చిక్కకున్నా, తొందరగా అప్పుడప్పుడు సైంధవుడి మీద నూరు బాణాలను వేశాడు. అప్పుడు భూరిశ్రవుడు శ్రీకృష్ణుడిచేతి మునికోలను ఒక్క బాణంతో త్రుంచి, సమీపించి అర్జునుడి శరీరంమీద డెబ్బదిమూడు బాణాలను వేశాడు. తక్కినవారు కూడా ఒక్కసారిగా తీవ్రమైన బాణాలను గుప్పించి బాధించారు.

శా. కోపాటోపమహోగ్రమూర్తి యగుచుం గోదండ టంకార లీ
లా పూర్ణంబుగ భూనభోంతర మతం డయ్యోధులన్ బాణ జా
లా పాతంబునఁ దూలనేసి చటుల వ్యాపార ఘోరానిలా
క్షేపక్షోభిత వారివాహచయభంగిం జూపె నేపారఁగన్. 229

ప్రతిపదార్థం: కోప+ఆటోప మహా+ఉగ్రమూర్తి అగుచున్= కోపం యొక్క అతిశయంతో భయంకరాకారం కలవాడౌతూ; కోదండ టంకార= వింటి అల్లెత్రాటి శబ్దం; లీలాపూర్ణంబుగన్= క్రీడవోలె నిండుగా; భూనభోంతరము= భూమ్యాకాశాల మధ్యలో; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+యోధులన్= ఆ కౌరవసేనానులను; బాణజాల+ఆపాతంబునన్= బాణాల గుంపుతో కొట్టటం వలన; తూలన్+ఏసి= ఎగిరిపోయేటట్లుగా కొట్టి; చటుల= తీవ్రమైన; వ్యాపార= వీచుటగల; ఘోర= భయంకరమైన; అనిల= గాలియొక్క; ఆక్షేప= త్రోపుతో; క్షోభిత= చీకాకుపెట్టబడిన; వారివాహచయభంగిన్= మేఘాల గుంపు మాదిరి; ఏపారఁగన్= విజృంభించగా; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కోపాటోపంతో భయంకరమైన ఆకారం కలవాడుకాగా అల్లెత్రాటి టంకారశబ్దం భూమ్యాకాశాలు నిండగా, ఆ కౌరవవీరులను బాణాల తాకిడితో ఎగురగొట్టి, దట్టమైన పెనుగాలికి సంక్షోభంతో విచ్చిపోయే మేఘాల మాదిరి అయ్యేటట్లుగా తన శక్తిని చూపాడు.

వ. అట్లు విచ్చియుం గూడికొని మూఁకలం గూర్చికొని యొండొరులం బురికొల్పికొని. 230

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; విచ్చియున్= విడివడిపోయికూడా; కూడికొని= ఒక్కటై; మూఁకలన్= సేనలను; కూర్చికొని= కలిపికొని; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; పురికొల్పికొని= ప్రోత్సహించుకొని.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రకారంగా విచ్చిపోయి మరల సైన్యాలను కలుపుకొని ఒకరినొకరు ప్రేరేపించుకొంటూ.

క. ఆ రథికు లొక్క మొగి న । వ్వీరునిపైఁ గవియుటయును విస్ఫురితశరా
సార మతఁడు నిగిడించిన । వారి బలము లెల్ల రక్తవారిం దేలెన్. 231

ప్రతిపదార్థం: ఆ రథికులు= ఆ సైనికులు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్క మొత్తంగా; ఆ+వీరునిపైన్= ఆ సేనానిపైన; కవియుటయును= కమ్ముకొనగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; విస్ఫురిత= మిక్కిలి; ప్రకాశించే; శరాసారము= బాణవర్షాన్ని; నిగిడించినన్= వ్యాపింపజేయగా; వారి బలము లెల్లన్= కౌరవ సైన్యాలన్నీ; రక్తవారిన్= నెత్తుటిలో; తేలెన్= తేలాయి.

తాత్పర్యం: ఆ సైనికులంతా ఒక్క మొత్తంగా అర్జునుడిపై బడి కమ్ముకొనగా ఆతడు బాణవర్షాన్ని కురిపించి, వారి సైన్యాలను నెత్తుటేటిలో తేలించాడు.

వ. **ఇత్తెఱంగునం దెరలుచుం బొదువుచు భవదీయ సైనికలోకంబు వోక పెనంగె' ననిన విని 'యప్పు డేమేమి యడియాలంబులతో నెవ్వ రెవ్వరి సిడంబులు మెఱసి యుండె?' నని యాంబికేయుం డడిగిన సంజయుం డి ట్లనియె.** **232**

ప్రతిపదార్థం: ఇత్తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; తెరలుచున్= తొలగుచూ; పొదువుచున్= కమ్ముకొంటూ; భవదీయ సైనికలోకంబు= నీ సైన్య సమూహం; పోక పెనంగెన్= వెన్నీయకుండా పోట్లాడింది; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఏమేమి అడియాలంబులతోన్= ఏఏ గుర్తులతో; ఎవ్వరి+ఎవ్వరి సిడంబులు= ఎవరెవరి కేతనాలు; మెఱసి ఉండెన్?= ప్రకాశిస్తూ ఉండినవి?; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; సంజయుడు ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడు ఈ ప్రకారంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా తొలగుతూ, కమ్ముకొంటూ నీ సైన్యాలు వెన్నీయక పోట్లాడాయి.' అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు 'ఆ సమయంలో ఏఏ గుర్తులతో ఎవరెవరి కేతనాలు ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాయి?' అని అడుగగా సంజయుడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

సీ. **ప్రస్ఫురద్వానరపతియును సింహలాం । గూలంబు నుజ్జ్వల గోవృషంబు**
వారణ కక్ష్యయు భూరి మయూరంబు । సీతయుఁ గాంచన సింధురంబు
రత్నయూపంబును రజతవరాహంబు । నుద్దీప్యమాన మహోరగంబుఁ
గేతనంబుల నొప్పుఁ గ్రీడికి నాచార్య । సుతునకుఁ గృపునకు సూతజునకు

తే. **నతని నందనునకును మద్రావనీశ్వ । రునకు శలునకు భూరిశ్రవునకు సైంధ**
వునకు రారాజునకు నిట్లు దనరి మెఱయుఁ । బది సిడంబులు నభమునఁ బ్రభలు నిగుడ. **233**

ప్రతిపదార్థం: నభమునన్= ఆకాశంలో; ప్రభలు నిగుడన్= వెలుగులు ఎక్కువ కాగా; క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; ప్రస్ఫురత్= ప్రకాశించుచున్న; వానరపతియును= కపిరాజును (హనుమంతుడును); ఆచార్య సుతునకున్= అశ్వత్థామకు; సింహలాంగూలంబున్= సింహము తోకయు; కృపునకున్= కృపాచార్యునకు; ఉజ్జ్వల= బాగా తేజస్సుతో ఉన్న; గోవృషంబును= ఎద్దును; సూతజునకున్= కర్ణుడికి; వారణకక్ష్యయున్= ఏనుగు నడుమున కట్టు పట్టెయును; అతని నందనునకున్= అతని కొడుకైన వృషసేనుడికి; భూరి మయూరంబున్= పెద్ద నెమలియు; మద్ర+అవనీశ్వరునకున్= శల్యుడికి; సీతయున్= నాగేటిచాలు; శలునకున్= శలుడికి; కాంచన= బంగారు; సింధురంబున్= ఏనుగును; భూరిశ్రవునకున్= భూరిశ్రవుడికి; రత్నయూపంబును= రత్నపు పాలకొయ్యయును; సైంధవునకున్= సైంధవుడికి; రజత వరాహంబు= వెండిరంగు పంది; రారాజునకున్= దుర్యోధనునికి; ఉద్దీప్యమాన మహా+ఉరగంబున్= వెలుగుతున్న పెనుబామును; కేతనంబులన్= కేతనాలలో; ఒప్పన్= ఒప్పగా; పదిసిడంబులు= పది కేతనాలు; మెఱయున్= మెరుస్తున్నవి.

తాత్పర్యం: (ఈ పద్యంలో నానారకాలైన పది కేతనాలు ఆయా వీరుల చిహ్నాలుగా వర్ణించబడ్డాయి.) అర్జునుడికి కపికేతనం, అశ్వత్థామకు సింహపు తోక, కృపుడికి వృషభం, కర్ణుడికి మొలనూలు కల ఏనుగు నడుము కట్టె, వృషసేనుడికి పెద్ద నెమలి, శల్యుడికి నాగేటిచాలు, శలుడికి బంగారు రంగు గల ఏనుగు, భూరిశ్రవుడికి రత్నాలు పొదిగిన యూపస్తంభం, సైంధవుడికి రజత వరాహం, దుర్యోధనుడికి భయంకరమైన పెనుబాము, రథకేతనాలుగా ప్రకాశిస్తూ ఉంటే ఆకసమంతా మెరిసింది.

క. **మన తొమ్మిది సిడముల కం । టెను నుజ్జ్వల మగుచు నొక్కటియ పెక్కె యెం**
దును దాన తోచు నయ్య । ర్జును సిడము మహోగ్రతం గురుక్షితినాథా!' **234**

ప్రతిపదార్థం: కురుక్షితినాథా!= కురుదేశానికి చక్రవర్తి అయిన ఓ ధృతరాష్ట్రా!; మన తొమ్మిది సిడముల కంటెను= మనవారి తొమ్మిది కేతనాల కంటె; ఉజ్జ్వలము+అగుచున్= కాంతిమంతమై; ఒక్కటియ పెక్కై= ఒకటే అనేకంగా; ఎందునున్= ఏ దిక్కున చూచినా; ఆ+అర్జున సిడము= ఆ అర్జునుడి ధ్వజము; తాన= తానే; మహోగ్రతన్ తోఁచున్= మిక్కిలి భయంకరంగా కానవస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ! మన తొమ్మిది మంది కేతనాల కంటెను అర్జునుడి కేతనం ప్రకాశవంతమై భయంకరంగా అది ఒక్కటే అనేకాలుగా అంతటా కానవస్తూ ఉన్నది'.

తే. **అనుడు నమ్మేదినీశుఁ డి ట్లనియె 'నట్లు । క్రీడి విస్మయావహ రణక్రీడ సలుప**
గురుని దర్పంబుచే నాఁక గొనిన ధర్మ । సూను సైన్యంబు లెట్లయ్యె? సూతతనయ!' **235**

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; ఆ+మేదినీ+ఈశుఁడు= ఆ చక్రవర్తి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సూతతనయ!= ఓ సంజయా!; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; క్రీడి= అర్జునుడు; విస్మయ+ఆవహ= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; రణక్రీడన్= యుద్ధాన్ని; సలుపన్= చేయగా; గురుని= ద్రోణుడి; దర్పంబుచేన్= గర్వంవలన; ఆఁకగొనిన= అడ్డుకొనబడిన; ధర్మసూను సైన్యంబులు= ధర్మరాజు సేనలు; ఎట్లు+అయ్యెన్= ఏమైనవి?

తాత్పర్యం: సంజయుడు అట్లా చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అడిగాడు: 'సంజయా! ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే విధంగా అర్జునుడు యుద్ధాన్ని చేసినప్పుడు, ద్రోణుడు దర్పంతో అడ్డుకొన్న ధర్మరాజు సైన్యాలు ఏమయ్యాయి?'

వ. **అనుటయు సంజయుం డతని కి ట్లనియె.** **236**

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **అయ్యెడ ఖేచరులకు వెఱ । గయ్యెడు చందమున నట్టియవసరమున బ**
ల్కయ్యము గురుని బలముతో । నయ్యె యుధిష్ఠిర బలోచ్ఛ్రయంబున కధిపా! **237**

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఖేచరులకున్= ఆకాశంలో తిరిగే వారికి (దేవతలు మొదలైనవారికి); వెఱఁగు+అయ్యెడు చందమునన్= భయం కలిగే విధంగా; అట్టి అవసరమునన్= అటువంటి వేళలో; గురుని బలముతోన్= ద్రోణుడి సైన్యంతో; ఆ+యుధిష్ఠిర బల+ఉచ్ఛ్రయంబునకున్= ఆ ధర్మజుడి సైనిక సమూహానికి; బల్+కయ్యము+అయ్యెన్= పెనుయుద్ధమైనది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో దేవతలకు భయం కలిగించే విధంగా ద్రోణుడి సైన్యాలకూ ధర్మరాజు సైన్యాలకూ మహా యుద్ధ మయింది.

వ. **ఆ సంకుల సమరంబున బృహత్క్షత్త్రుని క్షేమధూర్తియు ధృష్టకేతుని వీరధన్వుండును నకులుని వికర్ణుండును సహదేవుని దుర్ముఖుండును సాత్యకిని వ్యాఘ్రదత్తుండును దలపడిరి; శల్యుఁడు సేనాముఖంబునకు వచ్చుచుం బోవుచున్న వాఁడగుట నుచితంబు మెయి నచ్చటి యనికిఁ జొచ్చి ద్రౌపదేయులం దాఁకె; భీమసేనుని యలంబుసుండును ధర్మనందను నాచార్యుండును మార్కొని; రప్పు డయ్యుధిష్ఠిరుండు.** **238**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంకుల సమరంబునన్= ఆ దట్టమయిన యుద్ధంలో; బృహత్క్షత్త్రునిన్= బృహత్ క్షత్త్రుడు అనే వాడిని; క్షేమధూర్తియున్= క్షేమధూర్తి అనే వాడును; ధృష్టకేతునిన్= ధృష్టకేతుడు అనేవాడిని; వీరధన్వుండును= వీరధన్వుడనేవాడును; నకులునిన్= నకులుడిని; వికర్ణుండును= వికర్ణుడును; సహదేవుని; దుర్ముఖుండును= దుర్ముఖుడనేవాడును; సాత్యకిని; వ్యాఘ్రదత్తుండును= వ్యాఘ్రదత్తుడనే వాడును; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; శల్యుండు= శల్యుడు; సేనాముఖంబునకున్= మొగ్గరం ముందుకు; వచ్చుచున్ పోవుచున్న వాఁడు+అగుటన్= వస్తూ పోతూ ఉన్నవాడయినందున; ఉచితంబు మెయిన్= తగిన విధంగా; అచ్చటి+అనికిన్= అక్కడ జరిగే యుద్ధానికి; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ద్రౌపదేయులన్= ఉపపాండవులను (ద్రౌపది కుమారులను); తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; భీమసేనుని= భీముడిని; అలంబుసుండును= అలంబుసుడనేవాడును; ధర్మనందనునిన్= ధర్మరాజును; ఆచార్యుండును= ద్రోణుడును; మార్కొనిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+యుధిష్ఠిరుండు= ఆ ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ దట్టమయిన యుద్ధంలోబృహత్క్షత్త్రుడిని క్షేమధూర్తీ, ధృష్టకేతుడిని వీరధన్వుడూ, నకులుడిని వికర్ణుడూ, సహదేవుడిని దుర్ముఖుడూ; సాత్యకిని వ్యాఘ్రదత్తుడూ ఎదుర్కొన్నారు. శల్యుడు సేన తలకడకు వస్తూ పోతూ ఉండటం మూలాన తగు విధంగా ఆ యుద్ధానికి పూనుకొని, ఉపపాండవులను తాకాడు. అలంబుసుడనే వాడు భీమసేనుడినీ, ద్రోణాచార్యుడు ధర్మరాజునూ ఎదుర్కొన్న సమయంలో ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధర్మరాజు ద్రోణునితో యుద్ధము సేసి యోడిపోవుట (సం. 7-81-18)

క. **గురుమెయిఁ దొంబది సునిశిత । శరముల నినుచుటయు, నతఁడు సక్రోధుం డై**
యిరువదియేనిట నాతని । యురస్స్థలము నొంచి పొదివె నుగ్రాస్త్రములన్. 239

ప్రతిపదార్థం: గురుమెయిన్= ద్రోణుడి శరీరంపైన; తొంబది సునిశిత శరములన్= తొంభై వాడి బాణాలను; నినుచుటయున్= నింపగా; అతఁడు= గురుడు (ద్రోణాచార్యుడు); సక్రోధుండు+ఐ= కోపంతో; ఇరువది ఏనిటన్= ఇరువది అయిదింటితో; ఆతని= ఆ ధర్మజుడి; ఉరఃస్థలము= గుండెను; ఉగ్ర+అస్త్రములన్= భయంకరమైన బాణాలతో; నొంచి= బాధించి; పొదివెన్= కమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: (ధర్మజుడు) గురుడి శరీరం మీద తొంభై వాడి బాణాలను గ్రుచ్చగా, ద్రోణుడు కోపంతో అతడి గుండెను ఇరవై ఐదు బాణాలతో నొప్పించి, భయంకరమైన అస్త్రాలతో కమ్ముకొన్నాడు.

క. **రథమును నశ్వమ్ముల సా । రథిఁ దన్నునుఁ గప్పుశరపరంపర లెల్లన్**
వృథ సేసెం గరలఘుతా । ప్రథితుం డగు ధర్మసుతుఁడు బాణౌఘములన్. 240

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; రథమును= తన తేరును; అశ్వమ్ములన్= గుర్రాలను; సారథిన్= సూతుడిని; తన్నును; కప్పు= కమ్ముకొన్న; శరపరంపరలు+ఎల్లన్= బాణాల గుంపునంతటినీ; కరలఘుతా ప్రథితుండు+అగు= చేతి లాఘవంతో ప్రఖ్యాతుడైన; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; బాణ+ఓఘములన్= బాణాల సమూహాలతో; వృథ చేసెన్= వ్యర్థము చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి బాణాలు ధర్మజుడి తేరును, సారథిని, గుర్రాలను క్రమ్ముకొన్నాయి. అప్పుడు ధర్మరాజు తన చేతి మెలకువతో ఆ ప్రయత్నాన్ని వమ్ముచేశాడు.

చ. **అలిగి గురుండు ధర్మజుశరాసన మేడ్తెఱఁ ద్రుంచి పెక్కు ల**
మ్ముల సతురంగ సూతముగ ముంచె రథం బది యెల్లఁ జూచి సే
న లతఁడు పేర్చె నిమ్మనుజనాథుఁడు సచ్చునొ? యోడి పాఱునో?
బలిమిఁ దొఱంగి పట్టువడి పాడఱిపోవునొ? యంచు నున్నెడన్. 241

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అలిగి= కోపించి; ధర్మజు శరాసనము= ధర్మరాజు వింటిని; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; త్రుంచి= తుంచి (ముక్కలు చేసి); పెక్కులు+అమ్ములన్= చాలా బాణాలతో; సతురంగ సూతముగన్= గుర్రాలతోను, సారథితోను; రథంబున్= తేరును; ముంచెన్= ముంచి వేశాడు; అది ఎల్లన్= ఆ విధానమంతా (ద్రోణుడి బాణ ప్రయోగ విశేషాలను చూచి చూచి); సేనలు= సైనికులు; అతఁడు పేర్చెన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడు అతిశయించాడు; ఈ+మనుజనాథుఁడు= ఈ ధర్మరాజు; చచ్చునొ?= చనిపోవునో?; ఓడి= ఓటమి జెంది; పాఱునో?= పరుగెత్తిపోవునో?; బలిమిన్= బలవంతంగా; తొఱంగి= ఆపదతో; పట్టువడి= చిక్కిపోయి; పాడఱి= పాడుబడిపోయి (అనగా నశించి); పోవునొ?= పోవునేమో?; అంచున్+ఉన్న+ఎడన్= అని అనుకొంటూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపించి, ధర్మరాజు వింటిని త్రుంచి, పరాక్రమంతో చాలా బాణాలను వేసి గుర్రాలతోను, సూతుడితోను తేరును ముంచాడు. దానినంతా చూచి సేనలు 'ఆచార్యుడు పేట్రేగిపోయాడు. ఈ రాజు (ధర్మరాజు) చస్తాడో, ఓడిపోయి పరుగెత్తుతాడో, బలవంతంగా ఆపదలో చిక్కిపోయి పాడైపోతాడో (అనగా నశించిపోతాడో)' అంటూ ఉన్న సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **ఒండొక విలు గొని ధర్మ సు । తుం డా నిబిడాస్త్ర సంతతులు రయము మెయిన్**
ఖండించి తీవ్ర రశ్ములు । మండెడు ఘనశక్తి వైచె మార్తురు దలఁకన్. 242

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; ఒండొక విలు కొని= ఇంకొక వింటిని తీసికొని; ఆ నిబిడ+అస్త్ర సంతతులు= ఆ దట్టమయిన బాణాల గుంపును; రయము మెయిన్= వేగంగా; ఖండించి= త్రుంచివేసి; తీవ్ర రశ్ములన్= భయంకరమైన వెలుగులతో; మండెడు= మండుతూ ఉన్న; ఘనశక్తిన్= గొప్పశక్తి అనే అస్త్రాన్ని; మార్తురు= విరోధులు; తలఁకన్= భయపడే విధంగా; వైచెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకొక వింటితో ధర్మరాజు ఆచార్యుడు వేసిన తీవ్రబాణాల గుంపును శీఘ్రంగా త్రుంచివేసి, వాడి అయిన జ్వాలలతో మండే పెనుశక్తిని, శత్రువులు భయపడేటట్లు ఆయన మీద ప్రయోగించాడు.

సీ. **శక్తి యాచార్యు శక్తిని మాయించుఁ బొ । మ్మని చూపఱెల్లను నబ్బు లెత్తి;**
రక్కుంభసంభవుఁ డపుడు బ్రహ్మాస్త్ర ప్ర । యోగంబు సేసిన నుగ్రభంగి
నయ్యస్త్ర మాశక్తి నద్భుతంబుగ నేలఁ । గలిపి యుధిష్ఠిరు వలను నిగుడ
నమ్మహీవిభుఁడు బ్రహ్మాస్త్రంబునన యది । యడఁగునట్లుగఁ జేసి, యతని మేన

తే. **నైదు దూపులు నాఁటి శరాసనంబుఁ । దునుమ గద గొని వైచె నుద్ధురత నతఁడు**
పతియు గదవైవ దత్సన్నిపాత జాత । చటులపావక జ్వాలలు చదల నిగుడ. 243

ప్రతిపదార్థం: శక్తి= ధర్మరాజు వేసిన శక్త్యాయుధం; ఆచార్యుని శక్తినిన్= ద్రోణాచార్యుడు ప్రయోగించిన శక్త్యాయుధాన్ని; మాయించున్ పొమ్ము+అని= తప్పక నాశం చేస్తుంది అని; చూపఱు+ఎల్లను= చూచేవారంతా; అబ్బులు+ఎత్తిరి= మెడలు పైకెత్తారు; బ్రహ్మాస్త్ర

ప్రయోగంబు చేసినన్= బ్రహ్మాస్త్రాన్ని వేయగా; ఉగ్రభంగిన్= భయంకరమైన విధంగా; ఆ+అస్త్రము= ఆ బ్రహ్మాస్త్రం; ఆ శక్తిన్= ధర్మరాజు ప్రయోగించిన శక్తిని; అద్భుతంబుగన్= అబ్బురంగా; నేల కలిపి= నేలపై పడవేసి; యుధిష్ఠిరు వలను= ధర్మరాజు దిక్కునకు; నిగుడన్= పోగా; ఆ+మహీవిభుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; బ్రహ్మాస్త్రంబునన్= బ్రహ్మాస్త్రంతోనే; అది అడఁగునట్లుగన్+చేసి= ద్రోణుడి బాణం నశించేటట్లుగా చేసినవాడై; అతని మేనన్= ఆ ద్రోణుని శరీరముపైన; ఐదు తూపులు= ఐదు బాణాలు; నాటి= గ్రుచ్చి; శరాసనంబున్= విల్లును; తునుమన్= త్రుంచి వేయగా; అతఁడు= ఆచార్యుడు; ఉద్ధురతన్= దర్పంతో; గద కొనివైచెన్= గదను తీసికొని కొట్టాడు; పతియున్= ధర్మరాజు కూడా; గద వైవన్= గదతో కొట్టగా; తద్= ఆ గదల యొక్క; సన్నిపాత= కలసుకోవటం (వలన); జాత= పుట్టిన; చటుల= తీవ్రమైన; పావకజ్వాలలు= అగ్నిజ్వాలలు; చదలన్= ఆకాశంలో; నిగుడన్= వ్యాపించగా.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడి శక్తి ద్రోణుడి శక్తిని తప్పక నాశం చేస్తుంది అని మెడలు పైకెత్తి అందరూ చూడగా, ఆ ద్రోణుడు బ్రహ్మాస్త్రాన్ని వేసేసరికి అది భయంకరమైన పద్ధతిలో ఆ శక్తిని నేల కూల్చి, యుధిష్ఠిరుడి దిక్కుకు పోతుండగా, ఆ యుధిష్ఠిరుడు బ్రహ్మాస్త్రంతోనే అది నశించి పోయేటట్లు చేసి, ఆచార్యుడి ఒడలిపై ఐదు వాడి తూపులను నాటించి, ఆయన విల్లును త్రుంచి వేశాడు. ఆచార్యుడు గదతో కొట్టాడు. ధర్మరాజు కూడా తన గదను వేయగా ఆ రెండు గదల తాకిడి వలన కలిగిన తీవ్రమైన అగ్నిజ్వాలలు ఆకాశం దాకా వ్యాపించాయి.

వ. ద్రోణుండు కోపించి. 244

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపపడి.

తే. ధర్మతనయు రథ్యంబుల ధరణిఁ గూల్చి । ధనువుఁ గేతువుఁ దునుమాడి తనువు నొంప
నాతఁ డరదంబు డిగ్గి నిరాయుధుండు । నూర్ధ్వబాహుండు నై యూరకుండె నధిప! 245

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; ధర్మతనయు రథ్యంబులన్= ధర్మరాజు తేరు గుర్రాలను; ధరణిన్+కూల్చి= భూమి మీదికి పడగొట్టి; ధనువున్= వింటిని; కేతువున్= పతాకాన్ని; తునుమాడి= త్రుంచివేసి; తనువున్= ఒడలిని; నొంపన్= బాధించగా; ఆతఁడు= ధర్మరాజు; అరదంబు డిగ్గి= తేరు దిగి; నిరాయుధుండు= ఆయుధాలు లేనివాడు; ఊర్ధ్వబాహుండును+ఐ= చేతులు పైకెత్తినవాడై (అనగా అసహాయతను ప్రకటించి); ఊరకుండెన్= ఊరకున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ద్రోణుడు ధర్మరాజు తేరు గుర్రాలను పడగొట్టి - వింటిని, పతాకాన్ని త్రుంచివేసి, అతడి శరీరాన్ని బాధించాడు. ధర్మజుడు తేరు దిగి నిరాయుధుడుగా చేతులు పెకెత్తి ఊరకున్నాడు.

క. కనుఁగొని గురుఁ డవ్విభు నే । యను బొడువను చేతులాడ కట పార్శ్వములం
దనచూడ్కిఁ బడిన హయరథ । మనుజ ద్విప సముదయముల మడియించె వెసన్. 246

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; కనుఁగొని= చూచి (ధర్మరాజు అవస్థను చూచి); ఆ+విభున్= ఆ రాజును(ధర్మజుని); ఏయను= కొట్టటానికి; పొడువను= పోటుదెబ్బ వేయటానికి; చేతులు+ఆడక= చేతులు రాక; అట= అక్కడ; పార్శ్వములన్= ప్రక్కలలో; తన చూడ్కిపడిన= తన చూపునకు తగిలిన; హయరథ మనుజ ద్విపసముదయములన్= గుర్రాల, తేరుల, మనుష్యుల, ఏనుగుల గుంపులను (చతురంగ బలాలను); వెసన్= శీఘ్రంగా; మడియించెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు చూచి ధర్మరాజును కొట్టటానికి, పొడవటానికి చేతులు రాక, ప్రక్కలో తన కంటబడిన చతురంగ బలాలను శీఘ్రంగా చంపాడు.

క. పోనీఁడు పొదువుఁ గుంతీ । సూనుని గురుఁ డనుచు నుండ జూపఱగము ల
మ్మానవపతి యతిరయమున । దా నెక్కెం బాఱి పిన్నతమ్ముని రథమున్. 247

ప్రతిపదార్థం: కుంతీసూనునిన్= ధర్మరాజును; గురుఁడు= ద్రోణుడు; పోనీఁడు= తప్పించుకొని పోనీయడు; పొదువున్= క్రమ్ముకొనును; అనుచున్= అని అంటూ; చూపఱగములు అనుచున్+ఉండన్= చూచేవారు అంటూ ఉండగా; ఆ+మానవపతి= ఆ ధర్మరాజు; అతిరయమునన్= చాల తొందరగా; పాఱి= పరుగెత్తుకొనిపోయి; పిన్న తమ్ముని రథమున్= చిన్న తమ్ముడైన సహదేవుడి తేరుపైకి; తాన్+ఎక్కెన్= తాను ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: అక్కడ చూస్తున్న వారంతా గురుడు ధర్మరాజును పోనీయక పట్టుకొంటాడు - అంటూ ఉండగా ఆ ధర్మరాజు చాలా తొందరగా పరుగెత్తుకొని పోయి చిన తమ్ముడైన సహదేవుడి తేరుపైకి ఎక్కాడు.

వ. ఇట్లు పాండవాగ్రజుండు సహదేవుని రథం బెక్కి తొలంగం దోలుకొని పోయె; నట్టియెడ. 248

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు సహదేవుని తేరుమీదికి ఎక్కి ప్రక్కకు పోగా (తేరును తోలుకొని పోయాడు) అప్పుడు.

తే. క్షేమధూర్తి బృహత్ క్షత్త్రు శిత శిరముల । నొంచి విలు ద్రుంప నొండు ధనువు రయంబు
వఱలఁ గొని హయసారథి ధ్వజయుతముగ । నతని మస్తక మిలఁ గూల్చి యార్చె నతఁడు. 249

ప్రతిపదార్థం: క్షేమధూర్తి= క్షేమధూర్తి అనేవాడు; బృహత్ క్షత్త్రున్= బృహత్ క్షత్త్రుడిని; శితశరములన్= వాడి బాణాలతో; నొంచి= నొప్పించి; విలు త్రుంపన్= వింటిని త్రుంచివేయగా; అతఁడు= బృహత్క్షత్త్రుడు; ఒండు ధనువున్= ఇంకొక వింటిని; రయంబు వఱలన్= వేగం ఒప్పగా; కొని= తీసికొని; హయసారథి ధ్వజయుతముగన్= గుర్రాలు, సూతుడు, కేతనములతో; అతని మస్తకము= ఆ క్షేమధూర్తి యొక్క తల; ఇలన్ కూల్చి= భూమిపై పడవేసి అనగా చంపి; ఆర్చెన్= బొబ్బపెట్టాడు (అనగా సింహనాదం చేశాడు).

తాత్పర్యం: క్షేమధూర్తి అనేవాడు బృహత్క్షత్రుడిని వాడి బాణాలతో నొప్పించి వింటిని త్రుంచివేశాడు. ఆతడు వేగంగా ఇంకొక వింటిని తీసికొని, క్షేమధూర్తియొక్క గుర్రాలను, సారథిని, కేతనంతో కూడా అతడి తలను భూమిమీద పడగొట్టి సింహనాదం చేశాడు.

చ. కడువడి వీరధన్వుఁడు ద్రిగర్తులు పొంగఁగ ధృష్టకేతు విల్
నడిమికిఁ ద్రుంచినన్ మొగమునం దళుకొత్తెడు కెంపు సొంపుతోఁ
జిడిముడిపాటు లేక యతి శీఘ్రమునన్ ఘనశక్తి నాతఁ డె
క్కుడు మద మొప్ప నాన్నృపతిఁ గూలఁగ వైచె సురల్ నుతింపఁగన్. 250

ప్రతిపదార్థం: వీరధన్వుఁడు= కౌరవపక్షపాతి అయిన వీరధన్వుడు అనేవాడు - త్రిగర్త దేశాధీశుడు; త్రిగర్తులు పొంగఁగన్= త్రిగర్తులు సంతోషించగా; ధృష్టకేతువిల్= ధృష్టకేతుడి వింటిని (పాండవ పక్షం వాడిని); నడిమికిన్+త్రుంచినన్= మధ్యకు విరవగా; మొగమునన్= వాడి ముఖంలో; తళుకొత్తెడు= ప్రకాశించే; కెంపుసొంపుతోన్= ఎఱ్ఱని అందంతో; చిడిముడిపాటు= తొట్రుపాటు; లేక= కానరాక; అతిశీఘ్రమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; ఘనశక్తిన్= గొప్ప శక్త్యాయుధంతో; ఆతఁడు= ధృష్టకేతుడు; ఎక్కుడు మదము+ఒప్పన్= మిక్కిలి గర్వం ప్రకాశించగా; ఆ నృపతిన్= వీరధన్వుడిని; సురలు నుతింపన్= దేవతలు కీర్తించగా; కూలఁగవైచెన్= పడగొట్టాడు (చంపివేశాడు).

తాత్పర్యం: త్రిగర్త దేశాలవారు ఉప్పొంగగా వీరధన్వుడు శీఘ్రంగా ధృష్టకేతుడి వింటిని నడిమికి రెండుగా త్రుంచాడు. అది అతడి మొగానికి కెంపుసొంపుల తళుకులను కూర్చింది. తొట్రుపాటు లేక శీఘ్రంగా పెద్దశక్త్యాయుధంతో వాడి గర్వ మణగేటట్లుగా పడగొట్టాడు. అందుకు దేవతలు కీర్తించారు.

వ. సహదేవుండును మగిడివచ్చి దుర్ముఖునిం దలపడి దోర్విలాసంబు మెఱయం బోరి పోరి. 251

ప్రతిపదార్థం: సహదేవుండును; మగిడివచ్చి= మరల వచ్చి; దుర్ముఖునిన్; తలపడి= ఎదుర్కొని; దోస్+విలాసంబు= భుజముల విలాసము - భుజ పరాక్రమమం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; పోరిపోరి= యుద్ధం చేసి చేసి;

తాత్పర్యం: సహదేవుడును తిరిగి వచ్చి (ద్రోణుడి దెబ్బలకు అలసిన ధర్మజుడిని దూరంగా తీసికొనిపోయి తిరిగివచ్చి) దుర్ముఖుడిని ఎదుర్కొని భుజబలం ప్రకాశించగా యుద్ధం చేసి చేసి.

ఉ. కేతువుఁ గూల్చి, రథ్యములఁ గీటడఁగించి, శరాసనంబుతో
సూతుని కంఠముం దునిమి, స్రుక్కఁగ నంగము బాణపంచక
స్యూతము నేయ నీదు తనయుం డరిగెన్ నిరమిత్రుతేరిపై
కాతత సంభ్రముం డయి రయంబున బాండవ సైన్య ముబ్బఁగన్. 252

ప్రతిపదార్థం: కేతువున్ కూల్చి= పతాకాన్ని పడగొట్టి; రథ్యముల= గుర్రాలను; కీటు+అడఁగించి= చంపి; శరాసనంబుతోన్= వింటితో; సూతున్= సారథియొక్క; కంఠమున్+తునిమి= గొంతు కత్తిరించి; అంగము స్రుక్కఁగన్= ఒడలు బాధపడగా; బాణపంచక స్యూతమున్= ఐదు బాణాలతో కుట్టబడినట్లుగా; ఏయన్= కొట్టగా; నీదు తనయుండు= నీ కుమారుడు; నిరమిత్రు తేరిపైన్= త్రిగర్త రాజకుమారుడైన నిరమిత్రుడనే వాడి తేరిమీదికి; ఆతత సంభ్రముండు+అయి= ఎక్కువైన తొందరతో కూడినవాడై; రయంబునన్= వేగంగా; పాండవసైన్యము+ఉబ్బఁగన్= పాండురాజు సైన్యం సంతోషించగా; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: నీ కుమారుడైన దుర్ముఖి కేతువును పడగొట్టి, రథపు గుర్రాలను చంపి, వింటిబద్దతో సారథి గొంతును త్రుంచి, శరీరం బాధపడగా ఐదు బాణాలను గుదికూర్చి కుట్టినట్లు వేశాడు. అప్పుడు దుర్ముఖి త్రిగర్తరాజు కుమారుడైన నిరమిత్రుడి తేరిమీదికి వెళ్ళాడు. అది పాండవ సైన్యానికి సంతోషం కలిగించింది.

వ. అంత నిలువక. 253

తాత్పర్యం: అంతటితో ఆగకుండా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. తఱిమి సహదేవుఁ డా త్రిగర్త క్షితీశ । తనయుఁ డగు నిరమిత్రునిఁ దునిమి యొప్పె
ఖరుని తలఁ ద్రెవ్వనేసి రాఘవుఁడు మెఱయు । తెఱఁగు దోఁప నీసేనకు వెఱపు గదుర. 254

ప్రతిపదార్థం: ఖరుని తలన్= ఖరాసురుడి తలను; త్రెవ్వన్+ఏసి= తెగి కిందపడేటట్లుగా కొట్టి; రాఘవుఁడు= శ్రీరామచంద్రుడు; మెఱయు తెఱఁగు= ప్రకాశించే విధానం; తోఁపన్= తెలిసేటట్లుగా; నీ సేనకున్= నీ సైన్యానికి; వెఱపు కదురన్= భయం కలుగగా; సహదేవుఁడు; ఆ త్రిగర్త క్షితీశ తనయుఁడు= ఆ త్రిగర్త దేశపు రాజకుమారుడు; అగు= అయినటువంటి; నిరమిత్రునిన్= నిరమిత్రుడనే వాడిని; తఱిమి= తరుముకొని పోయి; తునిమి= చంపి; ఒప్పెన్= రాణించాడు.

తాత్పర్యం: సహదేవుడు నిరమిత్రుడిని తరిమి చంపటం, శ్రీరామచంద్రుడు ఖరాసురుడి తల త్రుంచి ప్రకాశించినట్లుగా ఉన్నది. ఆ దృశ్యం నీ సైన్యానికి భయాన్ని కలిగించింది.

క. నకులునిఁ దాఁకి వికర్ణుం । డొకపరి యైనను బెనంగ నోపక తిరిగెన్
సకల బలముఁ జూడఁగ ఆ । తికిఁ బైకొని యడరి తగరు దెరలిన మాడ్కిన్. 255

ప్రతిపదార్థం: వికర్ణుండు= కౌరవులలో చిన్నవాడు; నకులునిన్ తాఁకి= నకులుడిని ఎదుర్కొని; ఒకపరి ఐనను= ఒక్కమారైనను; పెనంగన్+ఓపక= యుద్ధం చేయలేక; సకల బలమున్ చూడఁగన్= సైన్యమంతా చూస్తుండగా; ఆతికిన్= పెద్దరాయిపైకి; పైకొని= ఎదుర్కొని పోయి; అడరి= విజృంభించి; తగరు= పొట్టేలు; తెరలిన మాడ్కిన్= తిరిగి పోయినట్లు; తిరిగెన్= వెన్నిచ్చిపోయాడు.

తాత్పర్యం: వికర్ణుడు నకులుని ఎదుర్కొని ఒక్కసారి కూడ యుద్ధం చేయలేక, పెద్ద రాతిని ఎదుర్కొని వెను తిరిగిన పొట్టేలువలె తన సైన్యమంతా చూస్తుండగా తిరిగిపోయాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. వ్యాఘ్రదత్తుండు సాత్యకి నస్త్రవృష్టి । ముంచె ముంచిన నతఁడు కోపించి సూతుఁ
జదిపి హయములఁ బొరి గొని చటులవృత్తి । జంపె నమ్మగధ క్షితీశ్వరుకుమారు. 256

ప్రతిపదార్థం: వ్యాఘ్రదత్తుండు= వ్యాఘ్రదత్తుడనేవాడు; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; అస్త్రవృష్టిన్= అంపవానలో; ముంచెన్= ముంచాడు; ముంచినన్= ముంచగా; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; కోపించి; సూతున్= సారథిని; చదిపి= చంపి; హయములన్= గుర్రాలను; పొరిగొని= చంపి; చటులవృత్తిన్= తీవ్రంగా; ఆ+మగధ క్షితీశ్వరు కుమారున్= ఆ మగధరాజు కుమారుడిని; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాఘ్రదత్తుడు సాత్యకిని అంపవానలో ముంచాడు. అట్లా ముంచగా ఆతడు కోపించి, అతడి సారథిని, గుర్రాలను సంకుల సమరంలో సంహరించి అతడినీ చంపాడు.

వ. శలుండును ద్రౌపదీపుత్రుల నేవుర నైదైదు బాణంబుల నేసి; మఱియును మార్గణ నికరంబులు నిగిడింపం జలింపక వా రా సొమదత్తి నొక్కుమ్మడిం జుట్టుముట్టిన నతం డందఱ కన్నిరూపులై యేపునం బెనంగుచుండ 257

ప్రతిపదార్థం: శలుండును, ద్రౌపదీ పుత్రులన్= ఉపపాండవులను; ఏవురన్= ఐదుగురిని; ఐదైదు బాణంబులన్= అయిదేసి బాణాలతో; ఏసి= కొట్టి; మఱియును= ఇంకను; మార్గణ నికరంబులు= బాణాల గుంపును; నిగిడింపన్= వేయగా; వారు= ఆ ఉపపాండవులు; చలింపక= జంకకుండా; ఆ సొమదత్తిన్= సోమదత్తుడి కుమారుడైన ఆ శల్యుడిని; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టుముట్టగా; అతండు= ఆ సొమదత్తి; అందఱకున్= ఉపపాండవులందరికి; అన్ని రూపులై= అన్ని ఆకారాలతో; ఏపునన్= దట్టంగా; పెనంగుచుండన్= పోట్లాడుతుండగా.

తాత్పర్యం: శల్యుడు ఉపపాండవులు ఐదుగురిని ఒక్కొక్కరిని అయిదేసి బాణాలతో కొట్టి, ఇంకా బాణాల సమూహాన్ని సంధించగా ఆ ఉపపాండవులు చలించకుండా సొమదత్తిని ఒక్కసారిగా కమ్ముకొనగా, అతడువారి కందరికీ అన్ని ఆకారాలతో కనబడుతూ గొప్పగా యుద్ధం చేశాడు.

చ. హరిసుతసూతి మావుల, బకాంతక సూనుఁడు చాపమున్, యుధి
ష్ఠిర తనయుండు గేతువు గడింది మగంటిమిఁ ద్రుంప సూతునిం
బొరిగొనియెన్ వెసన్ నకులపుత్రకుఁ; డిమ్మెయి జిక్కువడ్డఁ జె
చ్చెర సహదేవ నందనుఁడు సేసె శిరంబును మేను వేఱుగన్. 258

ప్రతిపదార్థం: హరిసుతసూతి= ఉపపాండవులలో అర్జునుడి కుమారుడు; మావులన్= గుర్రాలను; బకాంతక సూనుఁడు= భీముడి కుమారుడు; చాపమున్= విల్లును; యుధిష్ఠిర తనయుండు= ధర్మరాజు కుమారుడు; కేతువున్= ధ్వజమును; కడిఁది మగంటిమిన్= గొప్ప శౌర్యంతో; త్రుంపన్= త్రుంచివేయగా; వెసన్= వెంటనే; నకుల పుత్రకుఁడు= నకులుడి కుమారుడు; సూతునిన్= సారథిని; పొరిగొనియెన్= చంపాడు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; చిక్కువడ్డన్= చిక్కులో పడగా; సహదేవనందనుఁడు= సహదేవుడి కుమారుడు; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; శిరంబును మేనున్= తలనూ, శరీరాన్ని; వేఱుగన్ చేసెన్= వేరయ్యేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఉపపాండవులు శలుడిని చట్టుముట్టారు. వారిలో అర్జునుడి కుమారుడు గుర్రాలను, భీముడి కుమారుడు వింటిని, ధర్మరాజు కుమారుడు ధ్వజాన్ని - గొప్ప దర్పంతో త్రుంచగా, నకులుడి కుమారుడు చాలా వేగంగా సూతుడిని చంపివేశాడు. వాడు (సౌమదత్తి) చిక్కుపడగా సహదేవుడి కుమారుడు శీఘ్రంగా అతడి తలనూ శరీరాన్ని వేరు చేశాడు.

సీ. **వెస మారుతియు నలంబుసుఁడును బోరుచో । నద్దానవేంద్రుని యంప బలువు**
చేత నతండు మూర్ఛిల్లి యాలోనన । తెలిసి కాటుకకొండ పొలుపు గెలుచు
నాతని మేను పెల్లలరిన మోదువు । తెఱఁగుగాఁ జేసిన నుఱక వాఁడు
మాయా విలాసోగ్ర కాయంబు గైకొని । యఖిల దిక్కులఁ దోఁచి నిఖిలబలము

తే. **నుఱిపి నెత్తురు టేఱులు పఱపి 'భీమ । సేన! మా యన్న బకుని నా లేనిచోట**
నట్లు సేసితి గాక, నీ యలవుఁ జలము । నింక మెఱయంగ వచ్చునె యేను గలుగ?'. **259**

ప్రతిపదార్థం: వెసన్= శీఘ్రంగా; మారుతియున్= భీముడును; అలంబుసుఁడున్= అలంబుసుడున్నూ; పోరుచోన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; ఆ+దానవ+ఇంద్రుని= ఆ రాక్షసరాజు యొక్క; అంపబలువుచేతన్= బాణాల బలానికి; అతఁడు= భీముడు; మూర్ఛిల్లి= మూర్ఛపోయి; ఆలోనన= అంతలోనే; తెలిసి= తెలివి దెచ్చుకొని; కాటుక కొండ= నల్లని కాటుక వంటి కొండయొక్క; పొలుపున్= సొగసును; గెలుపు= జయించే; ఆతని మేనున్= ఆ అలంబుసుడి శరీరాన్ని; పెల్లు= గొప్పగా; అలరిన= చిగిర్చిన; మోదువు తెఱఁగుగాన్ చేసినన్= మోదుగు చెట్టు మాదిరిగా చేయగా (అనగా ఒంటినిండా గాట్లు అయ్యేటట్లుగా చేసి నెత్తురు చిందుతూ ఉంటే నల్లని శరీరంమీద ఆ నెత్తుటి గుర్తు పూచిన మోదుగు చెట్టు మాదిరిగా ఉన్నది); ఉఱక= లెక్కబెట్టక; వాఁడు= ఆ అలంబుసుడు; మాయావిలాస= మోసపు ఆటతో; ఉగ్రకాయంబు గైకొని= భయంకరమైన శరీరాన్ని పొంది; అఖిల దిక్కులన్+తోఁచి= అన్ని దిక్కులలోను కానబడి; నిఖిల బలము= సైన్యాన్నంతటినీ; ఉఱిపి= నాశనం చేసి; నెత్తురు ఏఱులు పఱపి= నెత్తురు నదులు ప్రవహింపజేసి; భీమసేనా!= ఓ భీమా!; నా లేని చోటన్= నేను లేని చోట; మా అన్న= నా కన్నగారు అయిన బకాసురుని; అట్లు+చేసితి గాక= ఆ విధంగా చేశావు గాక (అట్లా చంపావు గాక); నీ అలవున్ చలమున్= నీ బలం, పట్టుదల; ఏను+కలుగన్= నే నుండగా; ఇంకన్ మెఱయంగ వచ్చునె?= ఇంకా ప్రకాశింపగలదా?

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో భీముడు అలంబుసుడు యుద్ధం చేస్తుండగా ఆ రాక్షసరాజు బాణాలబలంవలన భీముడు మూర్ఛపోయి, అంతలోనే ఒడలు తెలిసి, కాటుకకొండ అందాన్ని జయించే నల్లని ఒడలు ఉండే ఆ రాక్షసుడి శరీరంమీద బాణాలు ప్రయోగించి, అది బాగా పూచిన మోదుగుచెట్టు మాదిరి కానవచ్చేటట్లు చేశాడు (నెత్తురు చిందేటట్లుగా దెబ్బలు కొట్టాడు). వాడు కూడా అది లెక్కపెట్టకుండా మోసపు క్రీడగా భయంకరమైన శరీరాన్ని పొంది, అన్ని దిక్కులలోను కనబడి సమస్త సైన్యాన్ని నులిపివేసి నెత్తురు ఏరులు ప్రవహింపచేసి, పరవుతూ 'ఓ భీమసేనా! మా అన్న బకాసురుడిని నేను లేనప్పుడు అట్లా చంపావు. ఇప్పుడు నే నున్నాను. నీ బలం, పట్టుదల ఇంక ప్రకాశించలేవు'.

తే. **అనిన విని కెంపు గనుఁగవ నడరఁ గినిసి । యుజ్జ్వల త్వష్ట్ర బాణప్రయోగమునఁ బ్ర**
భంజనాత్మజుఁ డమ్మాయ వాయఁజేసి । తఱిమి యేసి యారక్కసుఁ బఱపె నధిప! **260**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! - ధృతరాష్ట్రా!; అనినన్ విని= అలంబుసుడు అనగా విని; కనుఁగవన్= కనుదోయిలో; కెంపు= కోపం వలన కలిగే ఎర్రదనం; అడరన్= అతిశయించగా; కినిసి= కోపించి; ఉజ్జ్వల= బాగా మండే; త్వష్ట్ర బాణప్రయోగమునన్= బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించటంతో; ప్రభంజన+ఆత్మజుఁడు= వాయుదేవుడి కుమారుడైన భీముడు; ఆ+మాయన్= ఆ మోసాన్ని; పాయన్+చేసి= తొలగించి; ఆ రక్కసున్= ఆ రాక్షసుడిని; తఱిమి ఏసి= తరిమికొట్టి; పఱపెన్= పడవేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! అలంబుసుడి మాటలు విని, కోపంతో ఎర్రబడ్డ కళ్ళతో భీమసేనుడు మండే బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి ఆ రాక్షసుడిని తరిమికొట్టాడు.

వ. **ఇవ్విధంబున మనదిక్కునఁ జేయంగల దొరల చావును, నోటమియుం జూచి మూఁకలు గలంగినం గుంభసంభవుండు రోషసంరక్త లోచనుం డై తలకడచి సాత్యకి ప్రముఖ పాండవపక్షవీరులఁ గ్రూరనారాచ నిచయంబుల నిలువరించి నెఱయం బొలిచి నిలిచి మెఱయుటయును.** **261**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; మన దిక్కునన్= మన పక్షాన; చేయన్+కల దొరల= చేయనున్న వీరుల; చావును ఓటమియు= చనిపోవటం, ఓడిపోవటం; చూచి; మూఁకలు= సైన్యాలు; కలంగినన్= కలత చెందగా; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; రోషసంరక్త లోచనుండు+ఐ= కోపం వలన ఎర్రబారిన కనులతో; తలకడచి= ముందుకు సాగి; సాత్యకి ప్రముఖ పాండవ పక్షవీరులన్= సాత్యకి మొదలైన పాండవుల దిక్కులోనున్న మొనగాండ్రయిన వీరులను; క్రూరనారాచనిచయంబులన్= క్రూరమైన వాడి బాణాల సమూహంతో; నిలువరించి= ఆపి; నెఱయన్= వ్యాపింపజేస్తూ; పొలిచి నిలిచి= ప్రకాశించి నిలబడి; మెఱయుటయును= విజృంభించటమున్నూ.

తాత్పర్యం: (ఓరాజా!) ఈ విధంగా మన పక్షాన ఉన్న చేవగల రాజుల చావును, ఓటమినీ చూచి సైన్యాలు చెదరిపోగా ద్రోణుడు గమనించి, కోపంతో ఎర్రబడ్డ కనులు కలవాడై ముందుకుసాగి, సాత్యకి మొదలైన వీరులపై దాడిచేసి, వాడి బాణాల సమూహంతో వారిని నిలిపి విజృంభించాడు.

చ. **తఱిమి ఘటోత్కచుండు బలదర్పము లేర్పడ ద్రోణుమీఁద నే**
డ్తెఱ నడతేరఁ గాంచి చనుదెంచి యలంబుసుఁ డమ్మహాసురుం
గుఱియుఁగఁ జేసి శాతశరకోటికి నడ్డము సొచ్చు సాత్యకిం
బిఱిఁదికిఁ ద్రోఁచి యద్దనుజు భీమతనూజుఁడు నొంచె నమ్ములన్. **262**

ప్రతిపదార్థం: ఘటోత్కచుండు= భీముడి కొడుకైన ఘటోత్కచుడు; తఱిమి= తరుముకొని వచ్చి; బలదర్పములు+ఏర్పడన్= బలం, అహంకారం స్పష్టం కాగా; ద్రోణుమీఁదన్= ద్రోణాచార్యుడి మీద; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; నడతేరన్= నడచి రాగా; కాంచి= చూచి; అలంబుసుఁడు= అలంబుసుడు అనే రాక్షసుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఆ+మహా+అసురున్= ఆ గొప్పరాక్షసుడిని; గుఱియుఁగన్ చేసెన్= బాణాలకు లక్ష్యమయ్యేటట్లుగా చేశాడు (అనగా కొట్టాడు); అడ్డము చొచ్చు= అడ్డంగా వచ్చే (ఘటోత్కచుడికి దెబ్బ తగలకుండా అడ్డంగా వచ్చే); సాత్యకిన్= సాత్యకిని; భీమ తనూజుఁడు= భీముడి కుమారుడైన ఘటోత్కచుడు; పిఱిఁదికిన్+త్రోఁచి= వెనక్కు త్రోసి; ఆ+దనుజున్= ఆ అలంబుసుడిని; అమ్ములన్= బాణాలతో; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: తన బలదర్పాలు స్పష్టం కాగా ఘటోత్కచుడు ద్రోణుని మీదికి రావటం చూచి అలంబుసుడు ఘటోత్కచుడిని వాడి బాణాలకు గురి అయ్యేటట్లుగా చేశాడు. దానిని అడ్డుకోవటానికి వచ్చే సాత్యకిని వెనుకకు త్రోసి, ఘటోత్కచుడు ఆ రాక్షసుడిని బాణాలతో నొప్పించాడు.

అలంబుసుండు ఘటోత్కచునితో యుద్ధము సేసి చచ్చుట (సం. 7-84-1)

తే. **భూరి చక్రంబు వెస నలంబుసుఁడు వైవఁ । బెలుచ గద వైచి పొడి సేసె భీమసుతుఁడు**
కడుఁదురులు గవిసి కఱచు కరణి యయ్యె । మూఁక నత్తునియలు వెసఁ దాఁకు నపుడు. **263**

ప్రతిపదార్థం: అలంబుసుఁడు= అలంబుసుడు; వెసన్= శీఘ్రంగా; భూరి= పెద్దదయిన; చక్రంబు వైవన్= పెద్ద చక్రంవంటి ఆయుధాన్ని వేయగా; భీమసుతుఁడు= భీముడి సుతుడైన ఘటోత్కచుడు; పెలుచన్= అనాయాసంగా; గద వైచి= గదను వేసి; పొడిచేసెన్= ఆ చక్రాయుధాన్ని చూర్ణం చేశాడు; ఆ+తునియలు= ఆ చక్రాయుధపు ముక్కలు; మూఁకన్= సైన్యాన్ని; వెసన్= శీఘ్రంగా; తాఁకునపుడు= తగిలేటప్పుడు; కడుఁదురులు= కందిరీగలు; కవిసి= క్రమ్ముకొని; కఱచు కరణి= కరిచేవిధం; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడు ఒక పెద్ద చక్రాయుధాన్ని వేయగా, ఘటోత్కచుడు దానిని పెద్ద గదతో పొడి చేశాడు. ఆ తునిగిన చక్రాయుధపు పొడి సైన్యాన్ని శీఘ్రంగా తాకేటప్పుడు కందిరీగలు క్రమ్ముకొని కుట్టినట్లు అయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. **ఆ చక్రం బ ట్లయిన ని । శాచరపతి వివిధ శక్తిజాలము వఱపం**
జూచి ఘటోత్కచుఁ డది వ । మ్మై చెడ నర్ధేందుశరచయం బడరించెన్. **264**

ప్రతిపదార్థం: ఆ చక్రంబు+అట్లయినన్= ఆ చక్రం ఆ విధంగా కాగా (పొడి కాగా); నిశాచరపతి= రాక్షసరాజైన అలంబుసుడు; వివిధ శక్తిజాలమున్= అనేక రకాలయిన బలం కల మాయలను; పఱపన్= వేయగా; చూచి; ఘటోత్కచుఁడు= ఘటోత్కచుడు; అది= ఆ మాయాజలం; వమ్ము+ఐ చెడన్= వృథా అయిపోగా; అర్ధ+ఇందు శరచయంబు= అర్ధచంద్రాకారంగల బాణాల గుంపును; అడరించెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ప్రయోగించిన చక్రం వ్యర్థమై పోగా అలంబుసుడు పలురకాలయిన మాయలను ప్రయోగించాడు. ఆ మాయలు వృథా అయిపోయేటట్లు ఘటోత్కచుడు అర్ధచంద్రబాణాల సమూహాన్ని ప్రయోగించాడు.

వ. **ఇట్లు దొడంగి యయ్యిరువురు దానవేశ్వరులును.** **265**

తాత్పర్యం: ఆ ఇద్దరు రాక్షసరాజులు ఆ విధంగా పూనుకొని.

మ. **బహుహేతి ప్రకరంబులన్ బహువిధోపాయంబులన్ విస్ఫుర**
ద్బహు మాయాకృత రూపజాలముల శుంభద్వీర సంరూఢిమై
మహి యల్లాడఁగఁ బోరఁ బాండుతనయుల్ మాత్సర్యధుర్యాత్ము లై
సహితోద్యోగత నయ్యలంబుసు శరచ్ఛన్నాంగునిం జేసినన్. **266**

ప్రతిపదార్థం: బహుహేతి ప్రకరంబులన్= అనేక రకాలైన ఆయుధాలతో; బహువిధ+ఉపాయంబులన్= ఎన్నో మాయలతో; విస్ఫురత్= స్పష్టమైన; బహు మాయాకృత రూప జాలములన్= పెను మాయలతో కూడిన మాయ వేషాలతో; శుంభత్+వీర సంరూఢిమైన్= భయంకరమైన వీర లక్షణంతో; మహి+అల్లాడఁగన్= భూమి వణకగా; పోరన్= యుద్ధంలో; పాండు తనయులు=

ఉపపాండవులు; మాత్సర్య ధుర్యాత్ములై= అసూయతో నిండుకొన్న మనస్సు కలవారై; సహిత ఉద్యోగతన్= కూడిన ప్రయత్నంతో; ఆ+అలంబుసున్= ఆ అలంబుసుడిని; శరచ్ఛన్న+అంగునిన్+చేసినన్= బాణాలతో కప్పబడిన శరీరం కలవాడినిగా చేయగా.

తాత్పర్యం: పెక్కురకాలయిన ఆయుధాలతో, నానావిధ ఉపాయాలతో, ఎన్నో మాయాజాలాలతో భూమి అల్లాడగా అమిత దర్పంతో ఆ యిద్దరు యుద్ధం చేయగా, ఉపపాండవులు ప్రతీకారం నిండుకొన్న మనసులతో, అలంబుసుడి, శరీరాన్ని బాణాలతో కప్పివేయగా.

సీ. **అతఁడు మాయాబలోద్ధతి నా శరావలి । మొఱఁగి దావానల ముక్త మైన**
కరి విధంబున మ్రోఁగి యిరువదేనమ్ముల । ననిలజు, ధర్మనందను మూఁట,
సహదేవు ద్రౌపదీ సంభవులను హిడిం । బాసుతు నైదైదు బాణములను,
నకులు డెబ్బది మూఁటఁ, బ్రకట విక్రమ మొప్ప । నేసి యార్చిన, నల్గి యింతవట్టు

తే. **రథికవరులును గిట్టి మార్గణ చయంబు । లొక్కమొగిఁ దొరఁగింప వాఁ డుఱక యేటు**
లాడఁ గదిసి ఘటోత్కచుఁ డతని సూతుఁ । ద్రుంచి యరదంబు రూ పడఁగించె నధిప! **267**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! - (ధృతరాష్ట్రా!); అతఁడు= ఆ అలంబుసుడు; మాయాబల+ఉద్ధతిన్= మాయాబలం యొక్క దర్పంతో; ఆ శర+ఆవలిన్= ఆ బాణాల వరుసను; మొఱఁగి= మోసంచేసి; దావానల= కార్చిచ్చు నుండి; ముక్తము+ఐన= వదలబడిన కరివిధంబునన్= ఏనుగు మాదిరి; మ్రోఁగి= శబ్దం చేసి (ఘీంకారం చేసి); ఇరువది+ఏనమ్ములన్= ఇరవై అయిదు బాణాలతో; అనిలజున్= భీముడిని; ధర్మనందనునిన్= ధర్మరాజును; మూఁటన్= మూడింటితోను; సహదేవున్= సహదేవుడిని; ద్రౌపదీ సంభవులను= ఉపపాండవులను; హిడింబాసుతున్= ఘటోత్కచుడిని; ఐదైదుబాణములను= అయిదైదు బాణాలతోను; నకులున్= నకులుడిని; డెబ్బదిమూఁటన్= డెబ్బయిమూడు బాణాలతో; ప్రకటవిక్రమము+ఒప్పన్= శౌర్యం తెలియగా; ఏసి= కొట్టి; ఆర్చినన్= అరువగా (సింహనాదం చేయగా); అల్గి= కోపించి; ఇంతవట్టు= ఇంతమాత్రం; రథికవరులును= సేనానులును; కిట్టి= సమీపించి; మార్గణ చయంబులు= అంపసమూహాన్ని; ఒక్క మొగిన్= ఒకే వరుసగా (మొత్తంగా); తొరఁగింపన్= ఏయగా; వాఁడు= ఆ అలంబుసుడు; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; ఏటులు+ఆడన్= కొట్టగా; కదిసి= దగ్గరగా చేరి; ఘటోత్కచుఁడు= ఘటోత్కచుడు; అతని సూతున్+త్రుంచి= ఆ అలంబసుడి సారథిని చంపి; అరదంబున్= తేరును; రూపు+అడఁగించెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడు తన మాయాజాలంతో ఆ బాణాలను తప్పించుకొని, కార్చిచ్చు నుండి వెలువడిన ఏనుగు మాదిరిగా, ఘీంకరిస్తూ, భీముడిని ఇరవై అయిదు బాణాలతోను, ధర్మరాజును మూడు బాణాలతోను, ఉపపాండవులనూ, సహదేవుడినీ, ఘటోత్కచుడినీ ఇరువది అయిదు బాణాలతోను, నకులుని డెబ్బది మూడు బాణాలతోను తన దర్పం తెలిసేటట్లుగా కొట్టి సింహనాదం చేశాడు. దీనికి కోపించి సేనానులు వాడిని ఎదుర్కొని ఒక్క వరుసన బాణాలు వేయగా, వాడు వారిని లక్ష్యపెట్టక కొట్టుతుండగా, ఘటోత్కచుడు అతడికి దగ్గరగా చేరి సారథినీ, గుర్రాలనూ, తేరునూ నాశనం చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు విరథుం డయి యలంబుసుం డిలకు లంఘించి మాయ గైకొని సాయకాసారంబు ఘోరంబుగాఁ గురిసిన నమ్మారుతి సుతుండును దేరు డిగ్గి యగ్గలం బగు మాయాకృతమార్గణ జాలంబున నది దూలించి గదవైచిన, నక్కిమ్మీరానుజుండు పీడితుండై ఖడ్గంబు గొని గగనతలంబున కెగయుటయు, హిడింబ కొడుకును గృపాణపాణి యై తోడన యెగసె; నయ్యిరువురును సుడిగాడ్పునం దొడరి తిరుగుడు మొగిళ్ళ చాడ్పున నొప్పి యెరకుఁ బెనంగు డేగల చందంబునఁ జిత్రగతులం బోరి పోరి భూతలగతులై యుబ్బునం**

**దలపడిన బెబ్బులుల కరణి నొండొరుల మేనులు నెత్తుట జొత్తిల్లం జేసి పాసి యొకళ్ళొకళ్ళ కంఠంబులు
లక్ష్యంబుగాఁ గరవాలంబులు వైవ, నవి యొండొకటం దాఁకి మండుచు మహిం బడిన, మల్లయుద్ధ సన్నద్ధు
లై కిట్టుచుంబట్టుచు, బాయుచు వ్రేయుచు నొడుచుచుం బొడుచుచు మఱియు ననేక ప్రకారంబుల
వీరత్వంబును విశారదత్వంబును సేనలకు వెఱఁగు పుట్టింపం బోరాడి; రట్టియెడ బకావరజుండు డస్సినం
బవమాన పౌత్రుండు పడవైచి, తాను మీఁదై జానుకూర్పర ముష్టి ఘాతంబులు నిర్ఘాత పాతంబులుం బోలెఁ
బ్రయోగించి నొప్పించి యతని తొడలు నెమ్ములు నొక్కుమ్మడిం బొడి పొడి సేసి నుఱిపిడికిం జొచ్చిన ప్రబల
హాలికుని లీల నేలం బెట్టి కాలం జమరి చంపి పొంపిరివోవు మగంటిమిం బేర్చి యార్చినం బాండవ బలంబుల
సింహనాదంబులుఁ దూర్యనినదంబులున్ జెలంగె నప్పు డా ఘటోత్కచుండు ధర్మనందనున కభివందనంబు
సేసిన, నతండు సంతుష్టాంతరంగుండై యాలింగనంబును మూర్ధాఘ్రాణంబును జేసి యగ్గించె' ననిన విని
యాంబికేయుండుసంజయున కిట్లనియె.** **268**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు విరథుండు+అయి= ఈ విధంగా తేరు లేని వాడై; అలంబుసుఁడు= అలంబుసుడనే వాడు; ఇలకున్ లంఘించి= భూమిమీదకు దూకి; మాయగైకొని= మోసమైన వేషాన్ని పొంది (ఇంద్రజాలికుడి మాదిరి); సాయకా సారంబున్= బాణాల జడివానను; కురిసినన్= కురిపించగా; ఆ+మారుతి సుతుండును= ఆ భీమసేనుడి కుమారుడైన ఘటోత్కచుడును; తేరు డిగ్గి= తన తేరు నుండి దిగి; అగ్గలంబు+అగు= ఎక్కువైన; మాయాకృత= మోసంచేత చేయబడిన; మార్గణజాలంబునన్= బాణ సమూహంతో; అది= ఆ అలంబుసుడి మాయను; దూలించి= ఎగురగొట్టి; గదవైచినన్= గదతో కొట్టగా; ఆ+కిమ్మీర+అనుజుండు= ఆ కిమ్మీరుడి తమ్ముడు; పీడితుండు+ఐ= బాధపెట్టబడి; ఖడ్గంబు కొని= కత్తి తీసికొని; గగనతలంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగయుటయున్= ఎగురుటయు; హిడింబకొడుకును= హిడింబ కుమారుడైన ఘటోత్కచుడును; కృపాణపాణి ఐ= కత్తి చేతగలవాడై; తోడన= వెంటనే; ఎగసెన్= పైకి ఎగిరాడు; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరును; సుడిగాడ్పునన్= సుడిగాలిలో; తొడరి= ఎదుర్కొని; తిరుగుడు పడు= సుళ్ళు తిరిగే; మొగిళ్ళ చాడ్పునన్= మేఘాల మాదిరిగా; ఒప్పి= తగి; ఎరకున్= ఆహారానికై; పెనంగు= పోట్లాడే; డేగల చందంబునన్= డేగల మాదిరి; చిత్రగతులన్= అనేక విధాలైన కదలికలతో; పోరిపోరి= పోట్లాడి, పోట్లాడి; భూతలగతులు+ఐ= భూమి మీదకు దూకి; ఉబ్బునన్= ఉత్సాహంతో; తలపడిన= ఎదుర్కొన్న; బెబ్బులుల కరణిన్= పెద్ద పులుల మాదిరి; ఒండొరుల మేనులు= ఒక్కొక్కరి శరీరాలు; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జొత్తిల్లన్= ఎర్రబడగా; చేసి= చేసి; పాసి= తప్పుకొని; ఒకళ్ళొకళ్ళ కంఠంబులు= ఒకడు మరియొకడి కుత్తుకను; లక్ష్యంబుగాన్= లక్ష్యంగా; కరవాలంబులు వైవన్= కత్తులు విసరగా; అవి= ఆ కత్తులు; ఒండొకటిన్+తాఁకి= ఒకదానిని ఇంకొకటి తాకి; మండుచున్= మంటమండుతూ; మహిన్+పడినన్= భూమిమీద పడగా; మల్లయుద్ధ సన్నద్ధులు+ఐ= మల్లయుద్ధానికి సిద్ధపడి; కిట్టుచున్= దగ్గరకు చేరుతూ; పట్టుచున్= ఒకరినొకరు పట్టుకొనుచు; పాయుచున్= దూరంగా పోతూ; వ్రేయుచున్= కొట్టుతూ; ఒడుచుచున్= ఓడిస్తూ; పొడుచుచున్= పోటు పొడుస్తూ; మఱియు అనేక ప్రకారంబులన్= ఇంకా అనేక విధాలుగా; వీరత్వంబును= శౌర్యాన్ని; విశారదత్వంబును= నేర్పరితనాన్ని; సేనలకున్= ఇరువాగు సైన్యానికి; వెఱఁగు= ఆశ్చర్యం; పుట్టింపన్= కలిగించగా; పోరాడిరి= యుద్ధం చేశారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; బక+అవరజుండు= బకుడి కంటె చిన్నవాడు (బకుడి తమ్ముడు); డస్సినన్= అలసిపోగా; పవమాన పౌత్రుండు= వాయుదేవుడి మనుమడు (అనగా ఘటోత్కచుడు); పడవైచి= క్రిందకు త్రోసి; తాను మీఁదై= తాను పైన కూర్చుండి; జాను= మోకాలి; కూర్పర= మోచేతి; ముష్టి= పిడికిలి యొక్క; ఘాతంబులు= పోట్లు; నిర్ఘాతపాతంబులున్ పోలెన్= పిడుగుపాట్లవలె; ప్రయోగించి= చేసి; నొప్పించి= బాధపెట్టి; అతని= ఆ అలంబుసుడి; తొడలు= తొడలును; ఎమ్ములున్= ఎముకలును; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; పొడి పొడిచేసి= నుగ్గు నుగ్గుగా చేసి; ఉఱిపిడికిన్= పంట ఊర్పిడికి; చొచ్చినన్= చొరబడిన; ప్రబల హాలికుని లీలన్= పెద్దరైతు వలె; నేలన్+పెట్టి= నేలమీదపెట్టి; కాలన్ చమరి= కాలితో రాచి; చంపి= చంపివేసి; పొంపిరిపోవు= అతిశయించిన; మగంటిమిన్= మగతనంతో (శౌర్యంతో); పేర్చి ఆర్చినన్= విజృంభించి సింహనాదం చేయగా; పాండవ బలంబుల= పాండవసైన్యం యొక్క; సింహనాదంబులున్= సింహనాదాలును (పెనుబొబ్బలు); తూర్యనినదంబులున్= వాద్యాల ఘోషలు; చెలంగెన్= ధ్వనించినవి; అప్పుడు+ఆ ఘటోత్కచుండు= అప్పుడు

ఆ ఘటోత్కచుడు; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; అభివందనంబు చేసినన్= నమస్కారం చేయగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; సంతుష్ట+అంతరంగుండు+ఐ= సంతోషంతో నిండిన మనస్సు కలవాడై; ఆలింగనంబును= కౌగిలింతయు; మూర్ధ+ఆఘ్రాణంబును= శిరస్సును ముద్దుగొనుటయు (పిల్లలను దగ్గరికి చేరదీసి తల్లిదండ్రులు వారి శిరస్సులను ముద్దు పెట్టుకొనటం ఒక అలవాటు); చేసి; అగ్గించెను= కీర్తించాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రథం లేని అలంబుసుడు నేలమీదకు దూకి బాణాల జడివాన కురిపించగా ఘటోత్కచుడు కూడ తేరు దిగి పెనుమాయతో అధిక బాణ సమూహంతో అలంబుసుడి మాయను ఎగురగొట్టి గదతో కొట్టాడు. అందు కా కిమ్మీరుడి తమ్ముడు బాధపడి, కత్తి చేతబట్టి ఆకాశాని కెగిరాడు. ఘటోత్కచుడు కూడా వెంటనే కత్తితో పైకెగశాడు. ఆ ఇద్దరూ సుడిగాలి తాకిడికి తిరుగుడు పడే మేఘాల మాదిరి, ఆహారానికై పోట్లాడే డేగల మాదిరి, అనేక విధాలుగా పోట్లాడి, పోట్లాడి భూమి మీదకు దిగి, దర్పంతో ఎదుర్కొన్న పెద్ద పులుల మాదిరి ఒకళ్ళొకళ్ళ శరీరాలు నెత్తుటిలో ఎర్రబడగా కలియబడి, తప్పుకొని, ఒకరి కుత్తుక మరియొకరు లక్ష్యంగా చేసుకొని, కత్తులు విసరుకోగా, అవి ఒకదానినొకటి తాకి మండుతూ భూమిమీద పడ్డాయి. అప్పుడు వారు మల్లయుద్ధానికి సిద్ధమై దగ్గరకు చేరుతూ ఒకరినొకరు పట్టుకొంటూ, తప్పుకొంటూ, పొడుస్తూ - తమ శౌర్యం, నేర్పరితనం ఇరువైపుల సేనకు ఆశ్చర్యం కలిగించగా పోట్లాడారు. ఆ సమయంలో బకాసురుడి తమ్ముడు (అలంబుసుడు) అలసిపోగా, వాయుదేవుడి మనుమడు (ఘటోత్కచుడు) అలంబుసుడిని కిందకుత్రోసి తాను మీద కూర్చుని పిడుగు పాట్లవలె మోకాలితోను, మోచేతితోను, పిడికిలితోను పోట్లు పొడిచి, బాధపెట్టి, వాడి తొడలు ఎముకలు ఒక్కసారిగా చూర్ణం చేసి పంట నూర్పిడికి ప్రయత్నించిన పెద్ద వ్యావసాయకుడి మాదిరి నేలపై బెట్టి, కాలితో రాచి చంపి ఎక్కువైన మగతనంతో సింహనాదం చేశాడు. దానితో పాండవ సైన్యంలో సింహనాదాలు, వాద్యశబ్దాలు చెలరేగాయి. ఆ సమయంలో ఘటోత్కచుడు ధర్మరాజునకు నమస్కారం చేయగా, ఆయన సంతుష్టమనస్కుడై కౌగిలించుకొని, నెన్నుదురును ముద్దుపెట్టుకొన్నాడు, పొగిడాడు.' అని చెప్పిన మాటలకు ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపములు.

ఉ. **'అంతకు మున్ ఘటోత్కచున కడ్డము సాత్యకి సొచ్చె నంటి వాఁ
డంతకసన్నిభుండు గురుఁ డద్భుత విక్రముఁ డద్దెసన్ సము
ద్దాంతతఁ బేర్చి వార లటు దార్కొని మిన్నక పోవ నేర్తురే?
కొంతయినన్ రణంబు గలుగుం; గలభంగి యెఱుంగఁ జెప్పుమా!'** **269**

ప్రతిపదార్థం: అంతకు మున్= అంతకు ముందే; ఘటోత్కచునకున్= ఘటోత్కచుడికి; అడ్డము= అడ్డంగా (సహాయంగా); సాత్యకి చొచ్చెన్+అంటివి= సాత్యకి చొరబడ్డా డన్నావు; వాఁడు= ఆ సాత్యకి; అంతక సన్నిభుండు= యముడితో సమానమైనవాడు; గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అద్భుత విక్రముఁడు= ఆశ్చర్యాన్ని గొలిపే శౌర్యం కలవాడు; ఆ+దెసన్= ఆ దిక్కులో; సముద్దాంతతన్= సాటిలేని గొప్పతనంతో; పేర్చి= విజృంభించి; వారలు= ఆ ఇద్దరు; అటు= ఆ విధంగా; తార్కొని= ఎదుర్కొని; మిన్నక పోవ నేర్తురే?= ఊరకే పోతారా?; కొంతయినన్= కొంచెమైనా; రణంబు= యుద్ధం; కలుగున్= జరిగి ఉంటుంది; కలభంగిన్= ఉన్న విధాన్ని; ఎఱుంగన్ చెప్పుమా!= తెలియజెప్పుమా!

తాత్పర్యం: 'అంతకు ముందుగానే ఘటోత్కచుడిని ఆదుకోటానికి సాత్యకి అడ్డం వచ్చా డన్నావు. సాత్యకియముడితో సమానుడు. గురువైన ద్రోణాచార్యుడు మహావిక్రముడు. అటువంటప్పుడు వారిద్దరు ఎదుర్కొంటే ఊరకే ఉండరు కదా!

కొంతయినా యుద్ధం సాగి ఉంటుంది. అది ఎట్లా జరిగిందో ఉన్న దున్నట్లుగా తెలియజేయుము' అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని అడిగాడు.

వ. అనవుడు నా సూతనందనుం డతని కిట్లను 'సాత్యకి దఱిమి మన మొన నుఱుము సేయం దొడంగిన ద్రోణుండు మార్కొని యిరువదేను కుప్పెకోలల నతని చేత నేటులు వడి మూఁడు నారసంబుల నతని నొప్పించె; నయ్యాదవ వీరుండు పంచాశద్బాణంబుల నొంచిన ధనుర్గురుండు దొమ్మిది యమ్ముల లెమ్ములం గీలించి. 270

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆ సూతనందనుండు= ఆ సంజయుడు; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రునితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సాత్యకి; తఱిమి= తరిమి వేస్తూ; మన మొనన్= మన సైన్యాన్ని; నుఱుముచేయన్+తొడంగినన్= పొడి చేయటానికి మొదలు పెట్టగా; ద్రోణుండు; మార్కొని= ఎదుర్కొని; ఇరువది+ఏను= ఇరవై అయిదు; కుప్పెకోలలన్= విశేషపు బాణాలతో; అతని చేతన్= ఆ సాత్యకివలన; ఏటులుపడి= దెబ్బలు తిని; మూఁడు నారసంబులన్= మూడు వాడి బాణాలతో; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; నొప్పించెన్= బాధపెట్టాడు; ఆ+యాదవ వీరుండు= ఆ యాదవ సేనాని; పంచాశద్బాణంబులన్= ఏబది బాణాలతో; నొంచినన్= నొప్పించగా; ధనుర్గురుండు= ధనురాచార్యుడు (ద్రోణుడు); తొమ్మిది అమ్ములన్= తొమ్మిది బాణాలను; ఎమ్ములన్= ఎముకలకు; కీలించి= తగిలించి (అనగా కొట్టి).

తాత్పర్యం: సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'సాత్యకి మనసేనను తరిమి చూర్ణం చేయటం మొదలుపెట్టగా, ద్రోణాచార్యుడు అతడిని ఎదుర్కొని, అతనిచేత ఇరువది అయిదు ప్రత్యేక బాణాల దెబ్బలు తిని, ఆ బాణాలకు ప్రతిగా మూడు వాడి బాణాలతో అతడిని తిరిగి కొట్టాడు. అందుకు సాత్యకి యాభై బాణాలతో ద్రోణుని నొప్పించాడు. అప్పుడు ద్రోణుడు తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టి.

క. మఱియును శరశతకము మెయిఁ । గిఱికొలిపిన వృష్ణి వరుఁడు గినియఁగ లే కే
పఱి యున్నఁ జూచి యార్చుచు । మెఱసిరి నీ తనయు లుబ్బు మిగిలి నరేంద్రా! 271

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా!; మఱియును= ఇంకను; శరశతకము= నూరుబాణాలను; మెయిన్= ఒడలిమీద; గిఱికొలిపినన్= చుట్టూ చుట్టుకొనేటట్లు చేయగా; వృష్ణివరుఁడు= సాత్యకి; కినియఁగన్ లేక= కోపించ లేక; ఏపు+అఱి+ఉన్నన్= విజృంభించలేక ఉండగా; చూచి ఆర్చుచున్= చూచి సింహనాదం చేస్తూ; నీ తనయులు= నీ కుమారులు; ఉబ్బు మిగిలి= గర్వం ఎక్కువై; మెఱసిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఇంకా సాత్యకి శరీరంమీద నూరు బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఏమీ చేయలేక, కోపాన్ని చూపలేక, శక్తిలేక ఉన్న సాత్యకిని చూచిన నీ కుమారులు పెనుబొబ్బలు పెట్టుతూ ఉత్సాహంతో ప్రకాశించారు.

వ. అప్పుడు వినియును గనియును ధర్మతనయుండు ధృష్టద్యుమ్నాది యోధవరుల నాలోకించి. 272

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; వినియును= సాత్యకి స్థితిని గురించి విని; కనియును= కళ్ళారాచూచి; ధృష్టద్యుమ్న+ఆది= ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన; యోధవరులన్= వీరశ్రేష్ఠులను; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో విని, చూచి ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్నుడు మొదలైన సైనిక శ్రేష్ఠులను చూచి.

ఆ. 'పులుఁగు ద్రాటఁ గట్టి యలయించి యాడెడు । బాలునట్ల పోలె బాణగురుఁడు
గడఁగి కృష్ణుననుజుఁ గారించుచున్న వాఁ । డతనిఁ బొదువుఁ; డితని కడ్డపడుఁడు. 273

ప్రతిపదార్థం: పులుఁగున్= పిట్టను; త్రాటన్+కట్టి= త్రాటితో కట్టి; అలయించి= బాధించి; ఆడెడు= ఆటలాడు; బాలున్ అట్లపోలెన్= పసివాడి మాదిరి; బాణగురుఁడు= ధనురాచార్యుడు (ద్రోణుడు); కడఁగి= పూనుకొని; కృష్ణు+అనుజునిన్= సాత్యకిని (కృష్ణుడి తమ్ముడిని); కారించుచున్+ఉన్నవాఁడు= కష్టపెడుతున్నాడు; అతనిన్ పొదువుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని క్రమ్ముకొనుడు; ఇతనికిన్= సాత్యకికి; అడ్డపడుఁడు= అడ్డంపడండి.

తాత్పర్యం: 'ఒక పసిబాలుడు పిట్టకు త్రాడుకట్టి బాధించి ఆట్లాడేటట్లుగా ద్రోణుడు సాత్యకిని కష్టపెడుతూ ఆడుతూ ఉన్నాడు. అతడిని క్రమ్ముకొనండి; ఇతడికి అడ్డుపడండి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. భీమసేన పురస్సరులై కవియుం' డనుచుం దానును దఱుముటయు, నా సైనికోత్తములు సాత్యకిం గడచి యాచార్యుం గదిసిన. 274

ప్రతిపదార్థం: భీమసేన పురఃసరులు+ఐ= భీముడిని ముందుంచుకొన్నవారై; కవియుండు= క్రమ్ముకొనండి; అనుచున్= అంటూ; తానును= తానుకూడా; తఱుముటయున్= ముందుకు పొండని ప్రోత్సహించగా; ఆ సైనిక+ఉత్తములు= ఆ సైనికవీరులు; సాత్యకిన్+కడచి= సాత్యకిని దాటి; ఆచార్యున్= ద్రోణుడిని; కదిసినన్= సమీపించగా.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడిని ముందుంచుకొని క్రమ్ముకొనండి' అంటూ తానుకూడా తరుముటచేత ఆ సైనికశ్రేష్ఠులు సాత్యకిని దాటి ఆచార్యుడిని ఎదుర్కొనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. విందులఁ గనిన ట్లాతఁడు । మందస్మితుఁడై యెదిర్చి మార్గణజాల
స్పందితులఁ జేసె వారల । నందఱఁ; కవ్విధము రోమహర్షణ మయ్యెన్. 275

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; విందులన్= అతిథులను; కనినట్లు= చూచినట్లుగా; మందస్మితుఁడు+ఐ= చిరునగవుతో; ఎదిర్చి= ఎదిరించి; మార్గణజాల= బాణాలగుంపుతో; స్పందితులన్= కదలునట్లుగా; వారలన్ చేసెన్= వారందరినీ చేశాడు; ఆ+విధము= ఆ పద్ధతి; అందఱకున్= అక్కడున్న వారందరికీ; రోమహర్షణము అయ్యెన్= శరీరం పులకరించి నట్లయింది.

తాత్పర్యం: భీమసేనాదులు తనపైకి ఎత్తి రాగా, ద్రోణుడు చిరునవ్వుతో ఎదుర్కొని అతిథులను చూచినట్లుగా సంతోషించి, వారందరు స్పందించునట్లు బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఆ పద్ధతి వారందరికి పులకరింతను కలిగించింది.

వ. అట్టి యెడ. 276

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. ఇరువది యేవురు పాంచా । లురు, నూర్వురు కేకయులును లూనాంగకు లై
ధరఁ దొరఁగిరి పెఱమొత్తము । కరినికరము రొంపిఁ బడిన గతి నుండె నృపా! 277

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజా!; ఇరువది ఏవురు పాంచాలురు= పాంచాల దేశస్థులు ఇరవై ఐదుమంది; కేకయులు నూర్వురును= కేకయ దేశం వారు నూరుమంది; లూన+అంగకులై= తునిసిన శరీరాలు కలవారుగా (ముక్కలైన శరీరాలతో); ధరన్= భూమిమీద; తొరఁగిరి= పడ్డారు; పెఱ మొత్తముః= శత్రువులు అందరు; కరినికరము= ఏనుగుల గుంపు; రొంపిన్= బురదలో; పడిన గతిన్ ఉండెన్= పడినట్లుగా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!) పాంచాలురు ఇరువది ఐదుమంది, కేకయులు నూర్గురు, శరీరాలు తునిగి భూమిమీద పడ్డారు. మిగిలిన వారు ఏనుగుల గుంపు బురదలో పడినట్లుగా అయినారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **ఇట్లు ద్రోణుండు బరవసంబు సేసినం బాండవయోధులు పైఁ బెట్టంజాలక సొలసియున్న సమయంబునం బాంచజన్య ధ్వని విని యుధిష్ఠిరుం డక్కడ నాలించి గాండీవ ఘోషణంబు గర్ణగోచరంబు గామికి మనంబు గలంగ నెలుంగు గుత్తుకం దగుల సాత్యకితో ని ట్లనియె.** **278**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; బరవసంబు చేసినన్= పూనికతో యుద్ధం చేయగా; పాండవయోధులు= పాండవ వీరులు; పైన్+పెట్టన్+చాలక= ముందుకు పోలేక; సొలసి ఉన్న= మూర్ఛపోయి ఉన్న; సమయంబునన్= వేళలో; పాంచజన్య ధ్వని విని= పాంచజన్యం అనే శంఖం యొక్క మ్రోత విని (కృష్ణుడి శంఖధ్వని); యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అక్కడ= ఆ సమయంలో; ఆలించి= విన్నవాడై; గాండీవ గుణ ఘోషణంబు= గాండీవ మనే వింటియొక్క అల్లెత్రాటి శబ్దం; కర్ణగోచరంబు కామికిన్= చెవికి వినరాకపోగా; మనంబు కలంగన్= మనసు చీకాకుపడగా; ఎలుంగు= గొంతు; కుత్తుకన్ తగులన్= బొంగురు పోగా; సాత్యకితోన్+ఇట్లు+అనియెన్= సాత్యకితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ద్రోణాచార్యుడు పూనికతో యుద్ధం చేయగా పాండవ వీరులు ముందడుగు పెట్టలేక మూర్ఛపోయి ఉన్న సమయంలో పాంచజన్యంయొక్క మ్రోత వినిపించింది. ధర్మరాజు ఆ శంఖరావం విన్నప్పటికీనీ, గాండీవటంకారం అతడి చెవిని పడకపోయేసరికి మనస్సు కలతచెంది దుఃఖంతో గొంతు బొంగురుపోగా సాత్యకితో ఇట్లా అన్నాడు:

ధర్మరాజు సాత్యకి నర్జునునకుఁ దోడ్పడఁ బొమ్మని ప్రార్థించుట (సం.7-85-41)

ఉ. **'ఒక్కఁడ చన్నవాఁడు విజయుండు మహీరజ మెక్కు డయ్యె న**
ద్దిక్కునఁ బాంచజన్యము యుదీర్ణత మ్రోయఁ దొడంగె నక్కటా!
చిక్కెనొ కౌరవాధములచే నతఁ డయ్యెడ నీవ యొక్కఁడుం
దక్క నొరుండు దీర్పఁగ నుదగ్రుఁడు బంధుఁడు లేమి వేఁడెదన్. **279**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కఁడు+అ చన్నవాఁడు విజయుండు= అర్జునుడు ఒక్కడే వెళ్ళాడు; మహీరజము+ఎక్కుడు+అయ్యెన్= భూమి మీద దుమ్ము ఎక్కువగా కానవస్తున్నది (యుద్ధం ముమ్మరంగా సాగుతున్న దనే దానికి నిదర్శనం); ఆ+దిక్కునన్= ఆ ప్రక్క; పాంచజన్యము+అ= కృష్ణుడి పాంచజన్యమే; ఉదీర్ణతన్= ఎక్కువగా; మ్రోయన్+తొడంగెన్= మ్రోగుతూ ఉన్నది; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; అక్కటా!= అయ్యో!; కౌరవ+అధములచేన్ చిక్కెనొ!= నీచులైన కౌరవుల చేతికి దొరికాడో ఏమో!; ఆ ఎడన్= అట్టి సమయంలో; నీవు+అ ఒక్కండున్ తక్కన్= నీవు ఒక్కడవే తప్ప; ఒరుండు= వేరొకడు; తీర్పఁగన్= ఈ కష్టాన్ని తొలగించటానికి; ఉదగ్రుఁడు= భయంకరుడు, గొప్పవాడు; బంధుఁడు= బంధువు; లేమిన్= లేకపోవుటచేత; వేఁడెదన్= వేడుకొంటున్నాను.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడు ఒక్కడే వెళ్ళాడు. ఆ దిక్కులో దుమ్ము ఎక్కువగా రేగుతూ ఉన్నది. పాంచజన్య శబ్దమే ఎక్కువగా వినవస్తూ ఉన్నది. ఈ సందర్భంలో - అయ్యో! వాడు నీచులైన కౌరవుల చేతిలో చిక్కుకున్నాడో ఏమో! ఇప్పుడు నీ వొక్కడివే ధైర్యశాలివి, బంధువువి, నీవు తప్ప ఈ ప్రమాదాన్ని తప్పించగలవాడు వేరొకడు లేకుండుట వలన నిన్ను వేడుకొంటూ ఉన్నాను'

క. **త్వరితముగఁ జనుము సఖుఁడు । గ్గురుఁడుఁ గదా! నీకు నర్జునుం; డుపకృతి త**
త్పరులై నెగడెడు నుత్తమ । పురుషులు వేచు తఱి వచ్చె భుజవీర్యనిధీ! **280**

ప్రతిపదార్థం: భుజవీర్యనిధీ!= భుజబలానికి గనివంటివాడా! - భుజబలం గలవాడా!; త్వరితముగన్ చనుము= శీఘ్రంగా వెళ్ళుము; అర్జునుండు; నీకున్; సఖుఁడున్= స్నేహితుడును; గురుఁడున్= గురువును; కదా!; ఉపకృతి తత్పరులు+ఐ= సహాయం చేసే మనస్సుతో; నెగడెడున్= నడచుకొనే; ఉత్తమ పురుషులు= ఉత్తములైన పురుషులు; వేచు తఱి= ఎదురుచూచే కాలం; వచ్చెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: భుజబలవీరుడా! అర్జునుడు నీకు స్నేహితుడు, గురువు కదా! ఉపకారపరులైన ఉత్తమ పురుషులు ఎదురు చూచే సమయం వచ్చింది. తొందరగా వెళ్ళుము. (త్వరగా వెళ్ళి అర్జునుడికి సహాయం చేయుము).

చ. **దురమున బంధుమిత్రులకుఁ దోడ్పడు తెంపును ధాత్రి యెల్ల భూ**
సురులకు నర్థి నిచ్చుటయు సూరిజనుల్ సుకృతంబు లెన్నుచో
సరియుఁగఁ జేసి చెప్పుదురు శాశ్వతకీర్తియు నిన్ను నొందు నా
హరి నను నా సుహృజ్జనుల నందఱఁ గాంచుటఁ గ్రీడిఁ గావవే! **281**

ప్రతిపదార్థం: దురమునన్= యుద్ధంలో; బంధుమిత్రులకున్= బంధువులకు, స్నేహితులకు; తోడ్పడు= సహాయం చేసే; తెంపును= సాహసం; ధాత్రిఎల్లన్= భూమినంతటిని; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అర్థిన్= ప్రీతితో; ఇచ్చుటయున్= దానం చేయటం; సూరిజనుల్= పండితులు; సుకృతంబుల్= పుణ్యాలను; ఎన్నుచోన్= లెక్క పెట్టేటప్పుడు; సరియుఁగన్+చేసి= సమానంగా చేసి; చెప్పుదురు= చెప్తుతారు; ఆ హరి= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ననున్= నన్ను; నా సుహృద్+జనులన్= నా స్నేహితులను; అందఱన్= అందరిని; కాంచుటన్= కాపాడటంచేత; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; కావవే!= కాపాడుమా!; నిన్నున్= నిన్ను; శాశ్వతకీర్తియున్= స్థిరమైన కీర్తి; ఒందున్= పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ సాత్యకీ! యుద్ధంలో బంధువులకు, మిత్రులకు సహాయం చేసే సాహసం, భూమి నంతటిని బ్రాహ్మణుల కివ్వటంతో సమానమని పుణ్యాలను లెక్కపెట్టేటప్పుడు పండితులు చెపుతూ ఉంటారు. శ్రీకృష్ణుడు నన్ను, నా స్నేహితులను అందరిని కాపాడేటట్లుగా నీవు అర్జునుడిని కాపాడుము. నీకు శాశ్వత కీర్తి కలుగుతుంది.

క. **గురుపుత్ర కర్ణ మద్రే । శ్వర కృప భూరిశ్రవసులు శత్రుజన భయం**
కరులు జయద్రథునకు నై । నరుఁ బొదివిన నతఁడు నొచ్చె నాకుం జూడన్. **282**

ప్రతిపదార్థం: గురుపుత్ర= అశ్వత్థామ; కర్ణ= కర్ణుడు; మద్రేశ్వర= శల్యుడు; కృప= కృపుడు; భూరిశ్రవసులు= భూరిశ్రవుడు మొదలుగా గల; శత్రుజన భయంకరులు= విరోధులకు భయాన్ని కలిగించేవారు; జయద్రథునకునై= సైంధవుని కొరకు; నరున్ పొదివినన్= అర్జునుడిని క్రమ్ముకొనగా; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; అతఁడు నొచ్చెన్= అర్జునుడు బాధపడ్డాడు (అని తోస్తూ ఉన్నది.)

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ, కర్ణుడు, శల్యుడు, కృపుడు, భూరిశ్రవుడు మొదలైనవారు అరిజన భయంకరులు. సైంధవుడి కొరకు అర్జునుడిని కమ్ముకొన్నట్లుగా తోస్తూ ఉన్నది. అందువలన, అర్జునుడు బాధపడ్డాడని నా కనిపిస్తూ ఉన్నది.

క. **ఆ మోము నా భుజంబులు । నా మేనుం గలదె? కేశవానుజ! యెచ్చో**
నే మగలకు నమ్మూర్తికి । నేమి దలంచు నొకొ! దైవ మెయ్యది దుదియో! **283**

ప్రతిపదార్థం: కేశవ+అనుజ!= ఓ సాత్యకీ!; ఆ మోము= ఆ మొగం; ఆ భుజంబులు= ఆ చేతులు; ఆ మేనున్= ఆ శరీరం; ఎచ్చోన్= ఎక్కడనైనా; ఏ మగలకున్= ఏ వీరులకైనా; కలదె?= ఉన్నదా? (అనగా అర్జునుడి శరీరాకృతి ఎక్కడైనా ఎవరికైనా లేదని భావం); ఆ+మూర్తికిన్= ఆ మనిషికి (అటువంటి లోకోత్తరమైన వాడికి); దైవము= విధి; ఏమి తలంచున్+ఒకొ!= ఏమి చేయబోతున్నదో; ఏ+అది= ఏది; తుదియో?= అంతమో?

తాత్పర్యం: ఆ మొగమూ, భుజాలూ, శరీర సౌందర్యమూ - ఎక్కడనైనా, ఏ మానవుడికైనా ఉన్నాయా? ఓ సాత్యకీ! ఆ వీరమూర్తికి విధి వ్రాత ఎట్లుందో? దీనికి తుది ఏమో!

విశేషం: ధర్మరాజు అర్జునుడిని తలచుకొని పొందే పరిదేవనమూ, ఆత్మీయానుబంధమూ ఈ పద్యంలో వర్ణితమైనది.

ఉ. **ద్వైతవనంబునందు గుణధన్యుఁడు గాండివి నాకుజెప్పె 'ని**
ర్ధూత విరోధి సత్యకసుతుండు సహాయుఁడుగా జయింతుఁ బ్ర
ఖ్యాతిగ ధార్తరాష్ట్రబలమంతయు నే' నని దానికిం దగం
బ్రీతి యొనర్పవే నరవరేణ్య! రయంబునఁ బోయి వానికిన్. **284**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు(ధర్మరాజునకు); గుణధన్యుఁడు= సుగుణాలరాశి; గాండివి= అర్జునుడు; ద్వైతవనంబు అందున్= ద్వైతవనంలో; నిర్ధూతవిరోధి= ఎగురగొట్టబడిన శత్రువులుకల; సత్యకసుతుండు= సాత్యకి; సహాయుఁడుగాన్= తోడుగా; ప్రఖ్యాతిగన్= ప్రసిద్ధంగా; ధార్తరాష్ట్ర బలము+అంతయున్= కౌరవసేన అంతటినీ; అనిన్= యుద్ధంలో; ఏను= నేను; జయింతున్= జయిస్తాను (అని); నాకున్ చెప్పెన్= నాకు చెప్పాడు; దానికిన్= ఆ మాటకు; తగన్= తగునట్లుగా; రయంబుగన్= శీఘ్రంగా; పోయి= వెళ్ళి; నరవరేణ్య!= మానవశ్రేష్ఠా!; వానికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ప్రీతి ఒనర్పవే!= సంతోషాన్ని కల్గించుమా!

తాత్పర్యం: ద్వైతవనంలో మేమున్నప్పుడు 'శత్రువులను అదలించి కొట్టే సాత్యకి తోడుగా కౌరవ బలాన్ని నేను యుద్ధంలో జయిస్తాను' అని అర్జునుడు నాకు చెప్పాడు. కనుక - ఓ నరవరేణ్యా! త్వరగా వెళ్ళి, అర్జునుడి మాటకు తగినట్లుగా అతడికి సంతోషమును కలిగించుము.

క. **హరి యొకఁడు నీ వొకండవు । పరమాప్తులు కలిమి నరుఁడు భారపుఁ బనికిం**
జొర నలుకఁడు నీ కూరిమి । పొరపొచ్చెము గాక యుండఁ బోవఁగవలదే ! **285**

ప్రతిపదార్థం: హరి ఒకఁడు= శ్రీకృష్ణు డొకడును; నీవు+ఒకండవున్= నీ వొక్కడవును; పరమాప్తులు= నిజమైన ఆప్తులు; కలిమిన్= ఉండటంచేత; నరుఁడు= అర్జునుడు; భారపు+పనికిన్= కష్టమైన పనికి కూడ; చొరన్= దూరటానికి (చొచ్చుటకు); అలుకఁడు= జంకడు; నీ కూరిమి= నీ స్నేహం; పొరపొచ్చెముకాక ఉండన్= వృథా కాకుండా; పోవఁగ వలదే?= పోవద్దా (అనగా సహాయంగా పోవలె కదా!).

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడొకడూ, నీ వొకడవూ అర్జునుడికి చాల కావలసినవారు; మీ అండ ఉండటం చేతనే ఎటువంటి కష్టపు పనికైనా అర్జునుడు పూనుకొంటాడు. కనుక మీ స్నేహం వృథా కాకుండా నీ విపుడు పోవద్దా?

ఆ. **పరమకరుణ నైన బంధుభావంబున । నైన భుజబలంబు నతిశయమున**
నైన నెల్లభంగి నర్జును రక్షింపఁ । బోవఁ దగు మహానుభావ! నీకు. **286**

ప్రతిపదార్థం: మహానుభావ!= ఓ గొప్పవాడా!; పరమ కరుణన్+ఐనన్= మిక్కిలి దయతోనైనా; బంధుభావంబునన్+ఐనన్= బాంధవ్యం కారణంగా నైనా; భుజబలంబు= భుజశక్తి; అతిశయమునన్+ఐనన్= ఎక్కువైనందువలననైనా; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలుగా; అర్జునున్= అర్జునుడిని; రక్షింపన్+పోవన్= కాపాడటానికి పోవటం; నీకున్+తగున్= నీకు తగి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ఓ మహానుభావా! (అని సాత్యకిని ధర్మజుడు సంబోధిస్తున్నాడు). మిక్కిలి దయతోనైనా, బాంధవ్యం కారణంగా నైనా, భుజబలం గొప్పతనం తోనైనా - అన్ని విధాలుగా అర్జునుడిని కాపాడటానికి నీవు పోవటం న్యాయం.

క. **అతఁ డొకటి యైన నే నే । గతిఁ బోదుం జెపుమ! యెల్లకార్యంబులలో**
నతనికిఁ దోడ్పడఁ బోవుట । యతి ముఖ్యము దానిఁ జేయు మనఘ విచారా! **287**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు+ఒకటి ఐనన్= ఆ అర్జునుడు ఏమైనా అయినట్లయితే (అర్జునుడికి ప్రమాదం జరిగినట్లయితే); ఏను= నేను; ఏ గతిన్+పోదున్?= ఏ దిక్కునకు పోగలను?; (నా గతి ఏమౌతుంది?); చెపుమా!= చెప్పవలసింది!; ఎల్ల కార్యంబులలోన్= అన్ని పనులలో; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; తోడ్పడన్+పోవుట= సహాయానికి పోవటం; అతిముఖ్యము= చాలా అవసరం; అనఘ విచారా!= పాపరహితమైన ఆలోచన చేసేవాడా!; దానిన్+చేయుము= ఆ పనిని చేయుము; (అనగా అర్జునుడిని కాపాడటానికి పొమ్ము);

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి ఏదేని ప్రమాదం జరిగినట్లయితే నా గతి ఏమౌతుంది? నే నెక్కడికి పోగలను? అన్ని పనులలో అతడికి సహాయంగా వెళ్లటం చాల ముఖ్యం నీవు మంచినే ఆలోచించేవాడవు. కనుక ఆ పని చేయుము.

క. **అలఘుబలుఁడు శైనేయుఁడు । గలుగఁగఁ బాండవుల గెలువఁగా వచ్చునె? వా**
రల కతఁడు గోట యండ్రు; రి । పులు దానికిఁ దగఁగ నెఱపు భుజగర్వంబున్. **288**

ప్రతిపదార్థం: అలఘు బలుఁడు= తక్కువకాని బలం కలవాడు; శైనేయుఁడు= సాత్యకి; కలుగఁగన్= ఉండగా (తోడుండగా); పాండవులన్= పాండవులను; గెలువఁగాన్ వచ్చునె?= జయింపసాధ్యమా?; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; కోట= కోట అని; రిపులు= శత్రువులు; అంద్రు= అంటారు; దానికిన్= ఆ మాటకు; తగఁగన్= తగినట్లుగా; భుజగర్వంబున్= భుజదర్పాన్ని; నెఱపుము= ప్రదర్శించుము.

తాత్పర్యం: సాటిలేని బలంకల సాత్యకి కోటవలె పాండవులకు ఉండగా వారిని జయించటం సాధ్యమా? - అని శత్రువులంటూ ఉంటారు. దానికి తగినట్లుగా భుజదర్పాన్ని చూపించుము.

క. **హరి గురుఁడు నీకుఁ గ్రీడియు । గురుఁ డిరువుర యెడరు దీర్పఁ గోరి గురులకున్**
గురుఁడ నగు నేనె చేసెదఁ । బరమ ప్రార్థనము; దీనిఁ బాటింపు తగన్. **289**

ప్రతిపదార్థం: నీకున్ హరి గురుఁడు= నీకు కృష్ణుడు గురువు; నీకు క్రీడియున్ గురుఁడు= అర్జునుడు కూడా గురువే; ఇరువుర ఎడరు= ఆ ఇద్దరి ఇబ్బందిని; తీర్పన్+కోరి= తీర్చుమని కోరి; గురులకున్= గురువులకు; గురుఁడన్+అగు= గురువు నైన; ఏన్= నేనే; పరమ ప్రార్థనము చేసెదన్= ఎక్కువగా ప్రార్థిస్తున్నాను; దీనిన్= ఈ ప్రార్థనను; తగన్ పాటింపుము= తప్పక చేయుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణార్జునులు ఇరువురూ నీకు గురువులే. వారి ఇబ్బందిని తొలగించుమని ఆ గురువులకు గురువునైన నేను నిన్ను అర్థిస్తూ ఉన్నాను. నా ప్రార్థనను తప్పక పాటింపుము.

క. **కురుబలము సొచ్చి, నీదగు । శరముల దర్పంబు సూపి, చయ్యనఁ జని య**
న్నరుఁ గైకొని నా యుల్లము । పరితాపముఁ దీర్పవే! నృపాలురు మెచ్చన్. **290**

ప్రతిపదార్థం: కురుబలము చొచ్చి= కురుసైన్యంలోకి చొచ్చుకొనిపోయి; నీది+అగు= నీయొక్క; శరముల దర్పంబు= బాణాల శక్తిని; చూపి= చూపించి; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; చని= వెళ్ళి; ఆ+నరున్+కైకొని= ఆ అర్జునుడిని కాపాడి; నా ఉల్లము= నా మనస్సులోని; పరితాపమున్= బాధను; నృపాలురు= రాజులు; మెచ్చన్= మెచ్చుకోగా; తీర్పవే!= తీర్చుమా!

తాత్పర్యం: కౌరవ సైన్యంలోకి చొచ్చుకొనిపోయి నీ బాణాలశక్తిని చూపి, రాజులు మెచ్చుకోగా శీఘ్రంగా వెళ్ళి అర్జునుడిని ఆదుకొని నా మనస్సులోని బాధను తొలగించుము.'

వ. **అనిన విని సాత్యకి ధర్మనందనున కిట్లను 'నీ వచనంబు లుచితంబు; లేను నప్పార్థునకును రణంబునం బ్రాణంబులు దాఁప; విశేషించి నీ వింత ప్రార్థించి పనుప నూరకుండుదునే? యతండు సైంధవ వధార్థంబుగా నట సనుచుండి కృష్ణుఁడు వినుచుండ నాతోఁ జెప్పిన తెఱంగు విన్నవించెద నవధరింపుము.** **291**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= ధర్మరాజు చెప్పగా విని; సాత్యకి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; నీ వచనంబులు= నీ మాటలు; ఉచితంబులు= న్యాయంగా ఉన్నవి; ఏను= నేను; ఆ+పార్థునకున్= ఆ అర్జునుడికి; రణంబునన్= యుద్ధంలో; ప్రాణంబులు= నా ప్రాణాలను; దాఁపన్= దాచుకొనను; విశేషించి= మీదు మిక్కిలి; నీవు+ఇంత+ప్రార్థించి పనుపన్= నీ వింతగా వేడుకొని పంపినపుడు; ఊరక+ఉండుదునే?= ఊరకుంటానా?; అతండు= ఆ అర్జునుడు; సైంధవ వధ+అర్థంబుగాన్= సైంధవుడిని చంపుటకై; అట చనుచున్+ఉండి= ఆ దిక్కుకు పోతూ ఉండి; కృష్ణుఁడు వినుచుండన్= శ్రీకృష్ణుడు వింటూ ఉండగా; నాతోన్ చెప్పిన తెఱంగు= నాతో చెప్పిన పద్ధతి; విన్నవించెదన్= మనవి చేస్తాను; అవధరింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు చెప్పగా, సాత్యకి ఆతడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'నీ పలుకులు న్యాయంగా ఉన్నాయి. అర్జునుడి కొరకై చేసే యుద్ధంలో నా ప్రాణాలను దాచుకోను. మీదు మిక్కిలి నీ వింతగా ప్రార్థించి పంపినప్పుడు ఊరకుంటానా? సైంధవుడిని చంపుటకై వెళ్ళుతూ, కృష్ణుడు వింటూ ఉండగా, అర్జునుడు నాతో చెప్పిన విషయం మనవి చేస్తాను వినుము.

క. **'మనకు నిమిత్తము లెంతయు । ననుకూలము లయ్యెఁ; గెలుతు మాహవమున నేఁ**
జనియెదఁ బ్రతిజ్ఞఁ దీర్పఁగ; । ననఘా! ధర్మసుతు రక్ష కరుగుము నీవున్. **292**

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= ఓ పాపరహితుడా!; మనకున్ నిమిత్తములు= మనకు శకునాలు; ఎంతయున్+అనుకూలములు+అయ్యెన్= ఎంతో అనుకూలంగా ఉన్నాయి; ఆహవమునన్= యుద్ధంలో; గెలుతుము= జయిస్తాము; ప్రతిజ్ఞన్+తీర్పఁగన్= మాట నిలుపుకోగా; ఏన్+చనియెదన్= నేను వెళ్ళుతాను; ఈవున్= నీవు కూడ; ధర్మసుతు రక్షకున్= ధర్మరాజును కాపాడటానికి; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ' ఓ పుణ్యాత్మా! శకునాలు మన కనుకూలంగా ఉన్నాయి. యుద్ధంలో గెలుస్తాము. ప్రతిజ్ఞ తీర్చటానికి నేను వెళ్ళుతాను (సైంధవ వధ ప్రతిజ్ఞ). నీవు ధర్మరాజును కాపాడటానికి వెళ్ళుము. (అంటూ సాత్యకికి చెప్పాడు.)

క. **విను! సింధురాజు వధ మును । మనుజాధిప రక్షణంబు మనకు సరియ కా**
వున నే నొక పని నీ వొక । పని మేకొని చేయు టరయఁ బాడియ గాదే? **293**

ప్రతిపదార్థం: విను= ఓ సాత్యకీ! వినుము; సింధురాజు వధమును= సైంధవుడిని చంపటం; మనకున్= మనకు; మనుజాధిప రక్షణంబు= రాజును కాపాడుకొనటం (అనగా ధర్మరాజును కాపాడుకొనటం); సరియ= సమానం; కావునన్+ఏను+ఒకపని నీవు+ఒకపని= నేనొకపనిని; నీవొక పనిని (సైంధవవధ, ధర్మరాజు రక్షణం అనే పనులను); మేకొని చేయుట= పూనుకొని చేయటం; పాడియ కాదే?= ధర్మం కాదా?

తాత్పర్యం: ఓ సాత్యకీ! వినుము, సైంధవుడిని చంపటం, ధర్మరాజును కాపాడటం మనకు సమానమే. కాబట్టి నే నొక పనిని, నీ వొక పనిని పూనుకొని చేయటం ధర్మం కదా!

ఆ. **ఏను నిలిచినట్ల కా నూఱడిల్లు నీ । వున్న నన్నరేశ్వరోత్తముండు;**
నిర్భరుండ వగుము నీవు నా దెస; నాకు । హరి గలండు; గలఁడె యచట నితఁడు. **294**

ప్రతిపదార్థం: ఈవు+ఉన్నన్= నీవున్నట్లయితే; అన్నర+ఈశ్వర+ఉత్తముండు= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడు (ధర్మరాజు); ఏను నిలిచినట్లుకాన్= నేను తన ప్రక్క ఉన్నట్లు; ఊఱడిల్లున్= ఓదార్పు పొందుతాడు; నీవు నిర్భరుండవు+అగుము= నీవు భయం లేక ఉండుము; నా దెసన్= నావైపున; హరి కలండు= కృష్ణు డున్నాడు; అచటన్= ధర్మరాజు ఉన్నచోట; ఇతఁడున్= కృష్ణుడు కలఁడే= ఉన్నాడా? (లేడని భావం).

తాత్పర్యం: నీవు ప్రక్కన ఉంటే ధర్మరాజు ప్రక్కలో నేనున్నట్లుగానే ధైర్యాన్ని పొందుతాడు. నా ప్రక్కన శ్రీకృష్ణుడు న్నాడు. ధర్మజుడి ప్రక్క అత డిపుడు లేడు. కనుక నీ వచటికి వెళ్ళుట న్యాయం. నిర్భయంగా నీవు ఉండుము.

వ. **ఎల్లభంగుల రాజ రక్షణార్థంబుగా నీకుం బోవవలయుఁ బరాక్రమ ధుర్యుండగు నాచార్యు ప్రతిన యెఱుంగవె?' యని చెప్పిన నట్ల కాక యని ని న్నతనిచే నిక్షేపంబుగా గైకొని యేను నీకడకుం జనుదెంచితి; గురుండు ప్రతిన నెఱపునేని విజయుండు జయద్రథుం జంపుట యప్రయోజనంబు కాదే? యది యట్లుండ నిమ్ము; నీ చిత్తమ్మున వలవని వెఱపు గట్టుకొని యెదవు; కృష్ణసారథికం బగు జిష్ణురథం బప్రతిహత మనోరథం బగుట యెఱుంగవలవదే?' యనుటయు నమ్మహీపతి యతని కి ట్లనియె.** **295**

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలుగా; రాజరక్షణ+అర్థంబుగాన్= రాజును కాపాడటానికై; నీకున్+పోవలయున్= నీవు పోయి తీరాలి; పరాక్రమధుర్యుండు+అగు= శత్రువులను ఆక్రమించుకొనే శక్తికలవాడైన (ఆ నేర్పరితనం కలవాడు); ఆచార్యు ప్రతిన= ద్రోణుడి శపథం; ఎఱుంగవె?= తెలియవా?; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; అట్లకాక అని= సరేనని, నిన్నున్= నిన్ను; అతనిచేన్= అతడి నుండి; నిక్షేపంబుగాన్= నిధిగా; కైకొని= తీసికొని; ఏను= నేను; నీ కడకున్ చనుదెంచితిన్= నీ దగ్గరకు వచ్చాను; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ప్రతిన నెఱపున్+ఏనిన్= ప్రతిజ్ఞను నిలిపినట్లయితే (అనగా ధర్మరాజును బంధించినట్లయితే); విజయుండు= అర్జునుడు; జయద్రథున్+చంపుట= సైంధవుడిని చంపటం; అప్రయోజనంబు కాదె?= వ్యర్థం కాదా!; అది అట్లుండన్+ఇమ్ము= దానినట్లా ఉండనీ; నీ చిత్తమ్మునన్= నీ మనస్సులో; వలవని వెఱపు= అనవసరమైన భయం; కట్టుకొనియెదవు= పెట్టుకుంటూ ఉన్నావు; కృష్ణ సారథికంబు+అగు= శ్రీకృష్ణుడిని సారథిగా గల; జిష్ణురథము= అర్జునుడి తేరు; అప్రతిహత మనోరథంబు= ఎదురులేని కోరిక తీర్చేది (అనగా దానిని ఎవ్వరూ కొట్టలేరు); అగుటన్= కావటంచేత; ఎఱుంగవలవదే?= తెలియవద్దా?; అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మజుడు; అతనికిన్= సాత్యకితో; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'అన్ని విధాలుగా రాజును కాపాడటానికి నీవు తప్పక పోవలయును. శత్రువులను ఆక్రమించుకొనటంలో నేర్పరి అయిన గురువుగారి శపథం నీకు తెలియదా?' అని చెప్పినందువల్ల, సరే అని, నిన్ను అతడు నా చేతికిచ్చిన నిధిగా భావించి నీ దగ్గరకు వచ్చాను. ఆచార్యుడు గనుక తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొంటే, అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపటం వ్యర్థం. కనుక, అనవసరంగా భయం మనసులో పెట్టుకోవద్దు. కృష్ణుడు సారథిగా ఉండే అర్జునుని రథం, ఎదురులేని మనోరథం అని తెలియదా?' అని అనగా ఆ ధర్మరాజు అతనితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. **'అది యగు నైనను ననుఁ బెం । పొదవఁగఁ గాచికొని యిచట నుండుట కంటెన్**
మది నధికం బై తోఁచిన । యది నీ వర్జునుని పాలి కరుగుట నాకున్. **296**

ప్రతిపదార్థం: అది+అగున్= నీవు చెప్పింది నిజమే; ఐనను= అయినప్పటికీ; పెంపు+ఒదవఁగన్= గొప్పతనం కలుగగా; కాచికొని= కావలి కాచుకొని; ఇచటన్ ఉండుట కంటెన్= ఇక్కడ ఉండటం కంటె; నీవు= ఓ సాత్యకీ!; అర్జునుని పాలికిన్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరుగుట= వెళ్ళటం; మదిన్= మనస్సులో; నాకున్= నాకు; అధికంబై తోఁచిన అది= ఎక్కువగా తోచింది.

తాత్పర్యం: అది అట్లే అయినప్పటికిని, గొప్పగా ఇక్కడ కాచుకొని ఉండటం కంటె అర్జునుడి వద్దకు నీవు వెళ్ళటం ఎక్కువ అవసరం అని తోచింది.

తే. **కడువడి నీ వరుగఁగ వడ । ముడియును నీ వెనుక శీఘ్రముగ నెయిదుం గ**
వ్వడి కుశలి యైన విజయం । బొడఁగూడును మనకు; దీని కొడఁబడు మనఘా! 297

ప్రతిపదార్థం: నీవు కడువడిన్ అరుగన్= నీవు చాల త్వరగా వెళ్ళగా; వడముడియును= భీమసేనుడు కూడా; నీ వెనుకన్= నీ వెంటనే; శీఘ్రమునన్= త్వరగా; ఎయిదున్= వెంబడించి వస్తాడు; కవ్వడి= అర్జునుడు; కుశలి+ఐనన్= క్షేమంతో ఉంటే; మనకున్= మనకు; విజయంబు= జయం; ఒడఁగూడును= కలుగుతుంది; అనఘా!= ఓ పుణ్యాత్మా!; దీనికిన్= ఇప్పటి నా మనవికి; ఒడఁబడుము= అంగీకరించుము.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్మా! త్వరగా నీవు వెళ్ళితే, వెంటనే భీమసేనుడు కూడా నిన్ను అనుసరిస్తాడు. అర్జునుడు క్షేమంగా ఉంటే మనకు విజయం కలుగుతుంది - కనుక నేను చెప్పినట్లు చేయటానికి ఒప్పుకొనుము.

చ. **ద్రుపద విరాట కేకయులు దోర్బలధుర్యులు, ద్రౌపదేయు లు**
గ్రపు బిరుదుల్, ఘటోత్కచుఁ డరాతి విదారిఁ శిఖండి ధైర్యసా
ర పరుషమూర్తి, సంగర ధురంధరు లిద్దెసఁ దక్కుఁ గల్గు వా
రపరిమితుల్; గొనండు ద్రుపదాత్మజుఁ డగ్గురుఁ బోరఁ జీరికిన్. 298

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద, విరాట, కేకయులు= ద్రుపద విరాట కేకయ దేశాల వారు; దోర్బలధుర్యులు= భుజబల శక్తి కలవారు; ద్రౌపదేయులు= ఉపపాండవులు; ఉగ్రపుబిరుదుల్= భయంకరమైన పేరుగలవారు (గొప్ప పేరు గలవారు); ఘటోత్కచుఁడు; అరాతి విదారి= శత్రువులను తునాతునుకలు చేసేవాడు; శిఖండి; ధైర్యసార పరుషమూర్తి= ధైర్యసారమే నిష్ఠురమూర్తిగా ఉన్నవాడు; సంగర ధురంధరుల్= యుద్ధభారాన్ని వహించినవారు; ఈ+దెసన్= ఈ దిక్కున; తక్కున్ గల్గువారు= మిగిలినవారు; అపరిమితుల్= సాటిలేనివారు; ద్రుపదాత్మజుఁడు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; పోరన్= యుద్ధంలో; చీరికిన్= లెక్కకు; కొనండు= తీసికొనడు (లెక్కించడు కనుక నీవు వెళ్ళవచ్చునని ధర్మజుడి భావం).

తాత్పర్యం: ద్రుపద విరాట కేకయ రాజులు, ఉపపాండవులు, ఘటోత్కచుడు, శిఖండి తక్కిన పాండవ పక్షములోని వారు భుజబలంతో, గొప్పపేరుతో, శత్రువులను అణగార్పుతూ ధైర్యసాహసాలతో ఒప్పినవారు - సాటిలేని బలం కలవారు ఈ వైపున్నారు. ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని లెక్కచేయడు.

క. **విను మా ధృష్టద్యుమ్నుం । డనలంబునఁ గుంభభవ వధార్థముగాఁ బు**
ట్టినవాఁడు గాఁడె? నా దెస । ననుమానం బేల? యోర్చు నాతం డతనిన్.' 299

ప్రతిపదార్థం: వినుము= నామాట వినుము; ఆ ధృష్టద్యుమ్నుండు= ద్రుపదుడి కుమారుడైన ఆ ధృష్టద్యుమ్నుడు; కుంభసంభవ వధ+అర్థముగాన్= ద్రోణుడిని చంపుట కొరకై; అనలంబునన్= అగ్నిలో; పుట్టినవాఁడు కాఁడె?= పుట్టినవాడు కదా?; నా దెసన్=నా విషయమై; అనుమానంబు+ఏల?= సందేహమెందుకు?; ఆతండు= ధృష్టద్యుమ్నుడు; అతనిని= ద్రోణాచార్యుడిని; ఓర్చున్=ఓడిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సాత్యకీ! వినుము. ద్రోణుడిని చంపటానికై ధృష్టద్యుమ్నుడు అగ్నిగుండంలో పుట్టాడు కదా! నా విషయమై (అనగా నా క్షేమాన్ని గూర్చి) నీకు సందేహ మెందుకు? ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుడిని ఓడిస్తాడు.'

వ. **అనవుడు శినిపుంగవుం డొక్కింత చింతించి, పార్థుపజ్జం బోవుట బంటుతనంబున కూనంబుగా; దితండునుం బెద్దయుం దటిమి పలికెడుఁ; బోదున కాక! యని మనంబున నిశ్చయించి, యధిపతి యాననం బాలోకించి. 300**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; శినిపుంగవుండు= శినివంశంలో ఉత్తము డయిన సాత్యకి; ఒక్కింత= కొంతసేపు; చింతించి= ఆలోచించి; పార్థుపజ్జన్+పోవుట= అర్జునుడి వైపు వెళ్ళటం; బంటుతనంబునకున్= వీరత్వానికి; ఊనంబు కాదు= తక్కువ కాదు; ఇతండును= ఈ ధర్మరాజుకూడ; పెద్దయున్= మిక్కిలి; తటిమి= తొందరపెట్టి; పలికెడున్= మాటలాడుతున్నాడు; పోదున కాక= వెళ్ళెదనుగాక!; అని మనంబునన్ నిశ్చయించి= అని మనస్సులో నిశ్చయించుకొని; అధిపతి ఆననంబు= ధర్మరాజు ముఖాన్ని; ఆలకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అనగా సాత్యకి కొంతసేపు యోచించి, అర్జునుడి దగ్గరకు పోవటం తన వీరత్వానికి తక్కువ కాదనీ, ఈ ధర్మరాజు మిక్కిలి తొందరపెట్టుతున్నాడు కనుక వెళ్ళుతాననీ మనస్సులో నిశ్చయించుకొని ఆ ధర్మరాజు ముఖం చూచి.

సాత్యకి ధర్మరాజు వేఁడిన చొప్పున నర్జును కడకుఁ బోవ సమ్మతించుట (సం. 7-86-1)

క. **భవదీయ రక్ష యిమ్మెయి । సువిహిత మగునేని మేలు; సొచ్చెద భేరీ**
రవ బృంహిత హేషాభై । రవ కౌరవ సేన గలఁగి క్రందుకొనంగన్. 301

ప్రతిపదార్థం: భవదీయ రక్ష= నీయొక్క అండ (ధర్మరాజునకున్న సహాయం); ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; సువిహితము+అగునేని= బాగా ఉన్నట్లయితే; మేలు= మంచిది; భేరీరవ= నగారా చప్పుళ్ళతోడి; బృంహిత= ఏనుగుల యొక్క ఘీంకారమును; హేషా= గుఱ్ఱాల సకిలింతలు; భైరవ= భయంకరమైన శబ్దాలతోను; కౌరవసేన= కురుసేన; కలఁగి= చీకాకుపడి; క్రందుకొనంగన్= అతిశయించగా; చొచ్చెదన్= ప్రవేశిస్తాను.

తాత్పర్యం: నీ కున్న అండ ఈ విధంగా చక్కగా ఉన్నట్లయితే మంచిది. నగారాల మ్రోతతో, ఏనుగుల ఘీంకారంతో, గుఱ్ఱాల సకిలింతలతో భయంకరమైన కౌరవ సేన చీకాకు పడటం అధికమయ్యేటట్లుగా నేను వెళ్ళుతాను.

శా. **వైరం బాత్మల నిండి యుండ భుజగర్వంబుల్ దలిర్పంగ దు**
ర్వారోత్సాహులు వీరె కొందఱు నృపుల్ రారాజు కార్యంబు వి
స్తారోదగ్రము సేయఁ బూని విలసత్సంరంభు లై పన్నియు
న్నా రీదట్టపుమూఁక లెట్టు లగునో నాకోల్తలం జూడుమీ! 302

ప్రతిపదార్థం: వైరంబు= శత్రుత్వం; ఆత్మలన్+నిండి ఉండన్= మనస్సులో నిండుకొని ఉండగా; భుజగర్వంబుల్= భుజదర్పం; తలిర్పంగన్= చిగురించగా; దుర్వార= అడ్డుకొనటానికి సాధ్యంకాని; ఉత్సాహులు= ఆసక్తి ఉన్నవారు; వీరె= వీరే; కొందఱు నృపుల్= కొందరు రాజులు; రారాజు కార్యంబున్= దుర్యోధనుడి పనిని; విస్తార= ఎక్కువగా; ఉదగ్రము= భయంకరంగా; చేయన్+పూని= చేయుటకు పూనుకొని; విలసత్+సంరంభులు+ఐ= ప్రకాశంతోడి తొందరలో; పన్ని ఉన్నారు= యుద్ధానికి

సిద్ధమై ఉన్నారు; ఈ దట్టపు మూఁకలు= ఈ ముమ్మరమైన సైన్యం; నా కోల్తలన్= నేను ఎదుట నిలిచి యుద్ధం చేయటంతో; ఎట్టులు+అగునో చూడుమీ!= ఏమౌతుందో చూడుమా!

తాత్పర్యం: మనస్సు నిండా శత్రుత్వంతో, భుజగర్వం ఒప్పి ఉండగా, అడ్డులేని ఉత్సాహంతో ఈ కొందరు రాజులు దుర్యోధనుడికొరకు విస్తారంగా, భయంకరంగా యుద్ధ ప్రయత్నంలో ఉన్నారు. దట్టమైన ఈ సైన్యం నేను ఎదుట నిలిచి యుద్ధం చేస్తే ఏమౌతుందో చూడుము.

క. ఈ సేనల భేదించి భు । జా సంపద వెలయఁ బార్థసాహాయ్యం బేఁ
జేసెద నీపం పనియెడు । భాసుర దీపమున కన్యబలతమ మెదురే? 303

ప్రతిపదార్థం: ఈ సేనల భేదించి= ఈ సైన్యాన్ని చీల్చి; భుజాసంపద= భుజబల విభవం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; పార్థసాహాయ్యంబు= అర్జునుడికి సహాయం; ఏన్+చేసెదన్= నేను చేసెదను; నీ పంపు= నీ ఉత్తరువు; అనియెడు= అనేటువంటి; భాసుర దీపమునకున్= వెలిగే దీపానికి; అన్యబలతమము= ఇతరుల బలమనే చీకటి; ఎదురే?= ఎదురా?

తాత్పర్యం: ఈ సేనలను చీల్చి, భుజబలం ప్రకాశించగా అర్జునుడికి సహాయం చేస్తాను. నీ ఆజ్ఞఅనే దీపం ముందు శత్రు బలమనే చీకటి ఎదురు నిలుస్తుందా?

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. దవ్వని చూడకు; మార్తుర । క్రొ వ్వడఁచెద; సింధువిభునిఁ గూల్పఁగడఁగు నా
వివ్వచ్చు మెచ్చు తెఱఁగున । నవ్వుచుఁ గవిసెద మరుద్గణంబులు వొగడన్. 304

ప్రతిపదార్థం: దవ్వు+అని చూడకు= దూరమని చూడవద్దు; మార్తుర= శత్రువులయొక్క; క్రొవ్వు= క్రొవ్వును; అడఁచెదన్= అడగారిస్తాను; సింధువిభుని= సైంధవుడిని; కూల్పన్= చంపటానికి కడఁగు= ప్రయత్నించే; ఆ వివ్వచ్చు= అర్జునుడు; మెచ్చుతెఱఁగునన్= మెచ్చుకొనే విధంగా; మరుత్+గణంబులు= దేవతా సమూహాలు; పొగడన్= కీర్తించగా; నవ్వుచున్= నవ్వుకొంటూ; కవిసెదన్= క్రమ్ముకొంటాను.

తాత్పర్యం: (ఇక్కడకు) దూరమని చూడవద్దు. విరోధుల పొగరు అణుస్తాను. సైంధవుడిని చంపటానికి ప్రయత్నించే అర్జునుడు మెచ్చుకొనే విధంగా, దేవతలందరు పొగడగా నవ్వుతూ శత్రువులను క్రమ్ముకొంటాను.

వ. రథ్యంబుల దగ యుడుపను సారథి దప్పియుం దీర్పను రథంబు సవిశేష సన్నాహంబు సేయను వలయు' ననినం బ్రీతి నొంది యప్పాండవాగ్రజుండు పనుపం దద్ జ్ఞులైన పరిచారకు లత్తురంగంబుల నీరికిం దిగిచి ఖాణం బెత్తి తడవి దారుకానుజుం డగు నా సూతు నుపయుక్తాహారుం జేయుటయు, వాఁడును విశిష్టాయుధ సమేతంబుగా నయ్యరదంబు సుకల్పితంబు సేసి సింహధ్వజంబు గ్రాలం దెచ్చె; నంతకు మున్న సాత్యకియుఁ గృతస్నానుండై యాప్యాయన మధుపానంబున నెలమిం బొంది యమ్మహీపతి పాదంబులకుం బ్రణతుం డైనం గౌఁగిలించుకొని యతండు దీవించినం బెండ్లికి పోవులీలం దేరెక్కి యెక్కిడిన విల్లును మెచ్చువచ్చునమ్ములును దొడలపైఁ బెట్టికొని కదలి చను సమయంబున భీమసేనుండును నగ్రజునకుం బ్రణామంబు సేసి తన తోడన రాఁ గదలినం గని యా శినిపుంగవుం డతని కి ట్లనియె. 305

ప్రతిపదార్థం: రథ్యంబుల= గుఱ్ఱాల; దగ= దాహం; ఉడుపను= పోగొట్టటానికిని; సారథి= సూతుడి; దప్పియున్= దాహంకూడా; తీర్పను= పోగొట్టటానికిని; రథంబున్= తేరును; సన్నాహంబు చేయను= సిద్ధం చేయటానికి; వలయున్= అవశ్యం; అనినన్= అనగా; ప్రీతిన్+ఒంది= సంతోషపడి; ఆ+పాండవ+అగ్రజుండు= ఆ ధర్మరాజు; పనుపన్= ఉత్తరువు చేయగా; తద్‌జ్ఞులు+ఐన= ఆయా పనులు తెలిసినవారైన; పరిచారకులు= సేవకులు; ఆ+తురంగంబులన్= ఆ గుఱ్ఱాలను; నీరికిన్+తిగిచి= నీళ్ళకు తీసికొనిపోయి; ఖాణంబు= ఆహారాన్ని (గుఱ్ఱాలకు ఉలవలు మొదలయిన తిండి వస్తువులను); ఎత్తి= ఎత్తి; తడవి= నిమిరి (గుఱ్ఱాల శరీరాన్ని నిమిరి, అందుచేత వాటికి ఉత్సాహం కలుగుతుంది); దారుక+అనుజుండు= దారుకుడి తమ్ముడు; అగు= అయిన; ఆ సూతున్= ఆ సారథిని; ఉపయుక్త= ఉపయోగించబడిన; ఆహారుం చేయుటయున్= ఆహారం కలవానిని చేయటమూ; వాఁడును= ఆ సూతుడును; విశిష్ట= విశేషమైన; ఆయుధసమేతంబుగాన్= యుద్ధానికి కావలసిన అస్త్రశస్త్రాలతో; ఆ+అరదంబున్= ఆ తేరును; సుకల్పితంబు+చేసి= బాగా ఏర్పాటుచేసి; సింహధ్వజంబు= సింహపతాకం; క్రాలన్= వెలుగగా; తెచ్చెన్= తీసికొని వచ్చాడు; అంతకు మున్న= అంతకంటే ముందుగా; సాత్యకియున్= సాత్యకి కూడ; కృతస్నానుండు+ఐ= స్నానం చేసినవాడై; ఆప్యాయన= తృప్తిని కలిగించే; మధుపానంబునన్= మధుపానంతో (మత్తును కలిగించే సురాపానంతో); ఎలమిన్+పొంది= సంతోషాన్ని పొంది (తృప్తిని పొంది); ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; పాదంబులకున్+ప్రణతుండు+ఐనన్= పాదాలకు దండం పెట్టగా; కౌఁగిలించుకొని= కౌగిలిలోకి తీసికొని; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; దీవించినన్= దీవనలు ఇవ్వగా; పెండ్లికిన్+పోవు లీలన్= పెండ్లికి వెళ్ళే విధంగా; తేరు+ఎక్కి= తన తేరుమీదకు ఎక్కి; ఎక్కిడిన= ఎక్కుపెట్టిన; విల్లును= ధనుస్సును; మెచ్చువచ్చు అమ్ములును= కీర్తిని తెచ్చే బాణాలను; తొడలపైన్= తన తొడలపై; పెట్టికొని= ఉంచుకొని; కదలి చను= బయలుదేరు; సమయంబునన్= వేళలో; భీమసేనుండును= భీముడును; అగ్రజునకున్= అన్నకు; ప్రణామంబు చేసి= నమస్కారం చేసి; తనతోడన= తనతోనే; రాన్+కదలినన్= రావటానికి బయలుదేరగా; కని= చూచి; ఆ శినిపుంగవుండు= ఆ శిని వంశంలో ఉత్తముడు (సాత్యకి); అతనికిన్= ఆ భీముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి ధర్మరాజుతో తన గుఱ్ఱాల దప్పికను, సారథి దాహాన్ని తీర్చి తేరును సిద్ధం చేయవలసి ఉందన్నాడు. ధర్మరాజు సంతోషంతో ఉత్తర్వు చేశాడు. ఆయా పనులు తెలిసిన సేవకులు గుఱ్ఱాలకు నీళ్ళు తాగించి దాణా తినిపించి, వాటి ఒంటిని నిమిరారు. దారుకుని తమ్ముడయిన సారథికి ఆహారం తగినంతగా ఇచ్చారు. (శ్రీకృష్ణుడి సారథి దారుకుడు. అతడి తమ్ముడి సారథి దారుకుడి తమ్ముడు); ఆ సారథి సర్వసన్నద్ధంగా తేరును అలంకరించాడు. విశేషాయుధాలను సిద్ధం చేశాడు. శుచిగా యుద్ధానికి పోవటానికి సాత్యకి స్నానం చేసి, ఉత్సాహానికై మధువును ఆస్వాదించాడు. ఆశీర్వచనానికై ధర్మరాజుకు నమస్కరించాడు. ఆతడి దీవెనలతో పెండ్లికి వెళ్ళే విధంగా బయలుదేరి తేరెక్కాడు. తన వింటినీ, బాణాలను ఒడిలో పెట్టుకొన్నాడు. ఆతడి వెంట వెళ్ళటానికై భీమసేనుడు అన్నగారి ఉత్తర్వును తీసికొనటానికి ఆయనకు నమస్కరించాడు. తనతో బయలుదేరే భీముడితో శినివంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన సాత్యకి ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. 'అక్కట! రావలవదు నా । కెక్కటి యీ సేన దటిసి యేఁగుట భరమే?
యిక్కడన నిలువు; ద్రోణుని । యుక్కునఁ బతి కెడరు వుట్టకుండఁగ వలయున్.' 306

ప్రతిపదార్థం: అక్కట! రావలవదు= అయ్యో! (నీవు) రావద్దు; నాకున్= నాకు; ఎక్కటి= ఒక్కడుగా; ఈ సేనన్= ఈ సైన్యమును; దటిసి= చేరి; ఏఁగుట= పోవటం; భరమే?= కష్టమా? (కష్టంకాదు); ఈ+కడన= ఈ చోటనే; నిలువు= నిలిచిపొమ్ము (ఉండుము); పతికిన్= రాజునకు (ధర్మరాజుకు); ద్రోణుని= ద్రోణాచార్యుడి; ఉక్కునన్= బలంతో; ఎడరు= ఆపద; పుట్టకుండఁగన్ వలయున్= కలుగకుండా ఉండాలి.

తాత్పర్యం: 'నీవు నాతో రావద్దు. ఇక్కడనే ఉండుము. నేను ఒక్కడుగానే ఈ సేనవద్దకు చేరటం కష్టం కాదు. ద్రోణుడి వలన కలిగే ఆపద రాకుండా ధర్మరాజునకు అండగా ఉండుము.'

వ. **అనవుడు నతం 'డట్ల కాక యేను రాజ రక్షణంబునకు నిలిచెద; నీ వప్రమత్తుండవయి యరుగు' మనిన వదనంబు వికసింప' నీ యట్టి పెనుబ్రాపు గలుగ నా కెదు రెవ్వరు? సవ్యసాచి సైంధవుం దెగటార్చినం బేర్చిన కౌతుకంబున వచ్చి నిన్నును నీయన్ననుం గౌఁగిలించుకొనియెద' నని పలికి యవ్వీరుని నిలిపి లేళ్ళ గమిం గనుంగొను బెబ్బులియుంబోలె నీ సేనం జూచుచు నడచె నని యిట్లు సంజయుండు సాత్యకి సంరంభంబు ధృతరాష్ట్రునకుం జెప్పె నని చెప్పిన వేడ్క యుల్లంబున నివ్వటిల్లఁ 'బదంపడి చెల్లిన భండనంబు వినిపింపు' మనుటయు.** **307**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; అతండు= ఆ భీమసేనుడు; అట్లు+అ+కాక= అట్లేకానిమ్ము; ఏను= నేను; రాజరక్షణంబునకున్= రాజును కాపాడటానికై; నిలిచెదన్= ఆగుతాను; ఈవు= నీవు; అప్రమత్తుండవు+అయి= జాగరూకుడవయి; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనినన్= అనగా; వదనంబు వికసింపన్= ముఖం వికసించగా; నీ అట్టి= నీవంటి; పెను= పెద్ద; ప్రాపు=అండ; కలుగన్= ఉండగా; నాకున్+ఎదురు+ఎవ్వరు?= నన్నెవరెదుర్కోగలరు?; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సైంధవున్= సైంధవుడిని; తెగటార్చినన్= చంపినట్లయితే; పేర్చిన= ఎక్కువ అయిన; కౌతుకంబునన్= సంతోషంతో; వచ్చి= తిరిగివచ్చి; నిన్నును మీ అన్ననున్= నిన్నూ మీ అన్నగారినీ; కౌఁగిలించుకొనియెదన్= కౌగిలించుకొంటాను; అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+వీరుని నిలిపి= ఆ వీరుడైన భీముడిని ఆపి; లేళ్ళగమిన్= జింకల గుంపును; కనుంగొను= గుర్తించే; బెబ్బులియున్+పోలెన్= పెద్దపులి మాదిరిగా; నీసేనన్+చూచుచున్= నీ సైన్యాన్ని చూస్తూ (కౌరవ సైన్యాన్ని); నడచెన్+అని= ముందు కురికాడని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సంజయుండు= సంజయుడు; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; సంరంభమున్= తొందరను; ధృతరాష్ట్రునకున్ చెప్పెన్= ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; వేడ్క= ఉత్సాహం; ఉల్లంబునన్= మనసులో; నివ్వటిల్లన్= కలుగగా; పదంపడి= ఆ మీద; చెల్లిన= సాగిన; భండనంబు= యుద్ధపు; విధంబు= పద్ధతిని; వినిపింపుము= వినజేయుము; అనుటయున్= అని అనగా. (ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని ప్రశ్నించాడు).

తాత్పర్యం: దాని కాతడు అట్లే అన్నాడు. రాజునకు తాను అండగా ఉంటాననీ, సాత్యకిని జాగ్రత్తగా వెళ్ళుమనీ భీముడు కోరాడు. అపుడు సాత్యకి మొగం సంతోషంతో వికసించింది. 'అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపిన తరువాత అతిశయించి ఉత్సాహంతో వచ్చి నిన్నూ, మీ అన్ననూ కౌగిలించుకొంటాను' అని చెప్తుతూ జింకల గుంపును చూచిన పెద్దపులి మాదిరిగా కౌరవసైన్యం మీదకు ఆతడు దూకాడు - అని సాత్యకి సంరంభాన్ని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పగా ఆ మీదట. (తరువాతి ఆశ్వాసంలోని వచనంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసాంతము

ఉ. **నిర్మల చిత్తభృంగ రమణీయ వికస్వర పుండరీకతా**
ధర్మ నిరూఢ! సంసరణ తాప నిరాకరణ ప్రగాఢ స
త్కర్మ ఫలాకృతీ! భువన తాపి భవప్రకృతీ! తపఃక్రియా
కర్మఠ సంయమీశ్వర సఖా! సమతా సమవేత! చిత్సుఖా! **308**

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; చిత్తభృంగ= మనస్సనే తుమ్మెదకు; రమణీయ= అందమైన; వికస్వర= వికసించిన; పుండరీకతా= తెల్లతామరయొక్క; ధర్మ= గుణ విశేషంతో; నిరూఢ!= ప్రసిద్ధి పొందినవాడా!; సంసరణ= సంసారం వలని; తాప= బాధలను; నిరాకరణ= తిరస్కరించే; ప్రగాఢ= దట్టమైన; సత్కర్మ= మంచిపనియొక్క; ఫల= పంటయొక్క; ఆకృతీ!= ఆకారమైనవాడా!; భువన= ప్రపంచం యొక్క; తాపి= తపింపజేయు; భవప్రకృతీ!= సంసారమునకు మూలభూతమైనవాడా!; తపఃక్రియా= తపస్సు చేయటంలో; కర్మఠ= ఆసాంతము పనిని చేయునట్టి; సంయమీశ్వరసఖా!= ఋషీశ్వరుల పుత్రుడైనవాడా!; సమతా= సమానత్వంతో; సమవేత!= సంబంధం కలవాడా!; చిత్సుఖా!= జ్ఞానసౌఖ్యం కలవాడా!

తాత్పర్యం: తుమ్మెదలు పద్మములందు విహరించుట్లు కామక్రోధాదులులేని నిర్మల చిత్తములు నీయందు విహరించును. సర్వజనులను తపింపజేయు సంసార దుఃఖమునకు మాయయే హేతువగుటచే ఆ దుఃఖమును పోగొట్టు వాడవు నీవు మాత్రమే. సత్కర్మాచరణమునకు ఆనందరూపుడవగు నిన్ను పొందుటయే ఫలము. దృఢదీక్షతో కర్మముల నాచరించువారికి మిత్రుడవై వారి దుఃఖమును పోగొట్టుదువు. సర్వభూతములయందును నీవు సమభావముతో నుందువు. ఆనంద చైతన్యములే నీ వాస్తవ స్వరూపము.

క. **పరిధాన ప్రావరణీ। కరణాదృత పీతవసన గజచర్మ! సము**
ద్ధుర వాహనీకృతోజ్జ్వల। గరుడ వృషభ! పరమ మోక్షకర! దురితహరా! **309**

ప్రతిపదార్థం: పరిధాన= కట్టు వస్త్రముగాను; ప్రావరణీ= ఉత్తరీయంగాను; కరణ= చేయుటచే; ఆదృత= ఆదరింపబడిన; పీతవసన= పసుపుపచ్చని వస్త్రమూ; గజచర్మ!= ఏనుగుతోలు గలవాడా! - హరికి పట్టు వస్త్రము కట్టుబట్ట, హరునకు గజచర్మము ఉత్తరీయము; సముద్ధుర= మిక్కిలి గొప్పవైన; వాహనీకృత= వాహనములుగా చేయబడిన; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించెడి; గరుడ= గరుత్మంతుడు; వృషభ!= ఎద్దు గలవాడా! - హరికి గరుడుడు వాహనము, హరునకు ఎద్దు వాహనము; పరమ మోక్షకర!= మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన మోక్షమును ఇచ్చువాడా!; దురితహరా!= పాపములను పోగొట్టువాడా! హరిహరనాథా!.

తాత్పర్యం: పీతాంబరం కట్టుబట్టగాను, గజచర్మం ఉత్తరీయంగాను ఆదరించిన వాడా! గరుత్మంతుని, ఎద్దును వాహనముగా చేసికొన్నవాడా! ఉత్కృష్టమైన ముక్తిని ప్రసాదించువాడా! పాపహరా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలంకారం: యథాసంఖ్యం.

మాలిని.

నిరుపమ గుణరాశీ! నిర్గుణిత్య ప్రకాశీ!
భరిత భువన కార్యా! భవ్యనైష్కర్మ్యధుర్యా!
విరతి నిరత భావ్యా! విశ్వలోకైక సేవ్యా!
స్ఫురిత బహు శరీరా! శుద్ధ వైరూప్యసారా! **310**

ప్రతిపదార్థం: నిరుపమగుణరాశీ!= సాటిలేని గుణములప్రోవు కలవాడా!; నిర్గుణిత్వప్రకాశీ!= గుణరాహిత్యం చేత ప్రకాశించేవాడా!; భరిత+భువనకార్యా!= భరింపబడిన ప్రపంచపు పనులు కలవాడా!; భవ్యనైష్కర్మ్యధుర్యా!= యోగ్యమగు నిష్కర్మ ధుర్యుడా!; విరతి నిరత భావ్యా!= సర్వకర్మ సన్న్యాసమందు ఆసక్తిగలవానిచే భావింపదగినవాడా!; విశ్వలోకైక సేవ్యా!= ప్రపంచమంతటిలోనూ సేవింపదగినవాడా!; స్ఫురితబహుశరీరా!= అనేక శరీరాలతో వెలిగేవాడా! (అవతారా లెత్తేవాడా!); శుద్ధ= స్వచ్ఛమైన; వైరూప్య= శుద్ధ విరూపత్వముయొక్క సారము గలవాడా!; సారా!= సారమైన వాడా!

తాత్పర్యం: సాటిలేని గుణములకు నిధియైనవాడా! గుణరహితుడవై వెలిగేవాడా! ప్రపంచంలోని భారమైన పనులు కలవాడా! యోగ్యమైన నిష్కర్మ సిద్ధాంతాన్ని వివరించటంలో దిట్ట అయినవాడా! ప్రపంచానికంతటికినీ

సేవ్యమానుడా! అనేకావతారాలతో స్వచ్ఛమగు విశేష రూపం కలవాడా! వైరూప్య సారమా! (అని హరిహరనాథులను ప్రార్థించాడు).

విశేషం: అలం: అంత్యాను ప్రాసం.

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్త్ర కొమ్మనామాత్య పుత్త్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన శ్రీమహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయ కవిమిత్రుడనే బిరుదం కలవాడు, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడు, పండితులను ఆరాధించటం చేత ప్రకాశించేవాడు (పండితులచేత ఆరాధించబడటం చేత ప్రకాశించేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలోని మూడవ ఆశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలోని తృతీయాశ్వాసం సమాప్తం.

మావద్ద లభించు గ్రంథములు

1. వ్రతకథలు - పూజలు

1.	శ్రీ వినాయక వ్రతం	వెల రూ.10-00
2.	శ్రీ విఘ్నేశ్వరపూజా-పుణ్యాహవాచనం	30-00
3.	శ్రీ విఘ్నేశ్వరపూజ (కాణిపాకక్షేత్రమాహాత్మ్యంతో)	10-00
4.	సంకష్టహరచతుర్థి శ్రీమహాగణపతి వ్రతం	30-00
5.	వరలక్ష్మీ వ్రతం	10-00
6.	కేదారేశ్వర వ్రతం	10-00
7.	త్రినాధ వ్రతం(కలర్)	10-00
8.	త్రినాధవ్రతం(సాదా)	5-00
9.	క్షీరాబ్ధి వ్రతం	12-00
10.	మంగళ గౌరీవ్రతం	10-00
11.	వైభవలక్ష్మీ వ్రతం ఫోటో యంత్రంతో	25-00
12.	శ్రీలక్ష్మీ కుబేర వ్రతం (ఫోటో యంత్రంతో)	25-00
13.	కనకమహాలక్ష్మీ వ్రతం (కామేశ్వరీపాటతో)	25-00
14.	సంతోషీమాతా వ్రతం	25-00
15.	ఏడు శనివారాల వ్రతం	25-00
16.	సత్యనారాయణవ్రతం	25-00
17.	శ్రీ సువర్చలాహనుమద్దీక్ష	30-00
18.	శివదీక్ష	10-00
19.	కాత్యాయనీ వ్రతం	20-00
20.	సౌభాగ్య గౌరీవ్రతం	20-00
21.	తిరుప్పావై (ధనుర్మాసవ్రతం)	36-00
22.	స్త్రీల వ్రతకథలు	36-00
23.	స్త్రీలవ్రతకథలుస్థూలాక్షరి (నేదునూరిగంగాధరరావుగారి)	54-00
24.	పెళ్ళి పాటలు - స్త్రీలపాటలు (కామేశ్వరిపాటతో)	36-00
25.	సర్వదేవతా పూజావిధానం	25-00
26.	ఆరువ్రతాలు	30-00
27.	రాహుకాలంలోదుర్గాదేవీపూజా	10-00

ఈ ధరలు నికరముకాదు, ఎప్పటికప్పుడు మారుచుండవచ్చును.

28.	తులసి నిత్యపూజ, తులసీఉపయోగాలు	10-00
29.	శ్రీ చక్ర రహస్య విజ్ఞానమ్	36-00
30.	శ్రీచక్ర పూజావిధానం(పెద్దది)	36-00
31.	లక్ష్మీ - గౌరీ నిత్యపూజ	10-00
32.	శ్రీ సరస్వతీ నిత్యపూజ	10-00
33.	శ్రీ దుర్గానిత్యపూజ	10-00
34.	కాలభైరవ నిత్యపూజ	10-00
35.	శివపూజ	10-00
36.	వీరభద్ర పూజ	10-00
37.	ఆంజనేయ నిత్యపూజ	10-00
38.	నాగేంద్ర స్వామి పూజ	10-00
39.	సుబ్రహ్మణ్య నిత్యపూజ	10-00
40.	రామదేవుని కథ	10-00
41.	శివదేవుని కథ	10-00
42.	లక్ష్మీనరసింహపూజ	10-00
43.	వేంకటేశ్వరపూజ	10-00
44.	బ్రహ్మంగారి నిత్యపూజ	10-00
45.	సూర్య నిత్యపూజ	10-00
46.	నవగ్రహ నిత్యపూజ	10-00
47.	రుక్మిణీ కల్యాణం	25-00
48.	ఉమామహేశ్వర వ్రతం	36-00
49.	శ్రీ కామేశ్వరీ వ్రతం	36-00
50.	16 సోమవారముల వ్రతము	25-00
51.	పార్వతీకల్యాణం	25-00
52.	సహస్రకమలవర్తి వ్రతము	25-00
53.	పంచముఖ ఆంజనేయ పూజావిధానము	36-00
54.	అష్టనాగపూజ	36-00
55.	పూజలు ఎందుకుచేయాలి ?	36-00
56.	ఏ దేవునికి ఏపుష్పాలతో పూజించాలి?	36-00
57.	ఏ దేవునికి ఏప్రసాదం నైవేద్యం పెట్టాలి?	36-00
58.	ఏదేవునికి ఏవిధముగాదీపారాధనచెయ్యాలి?	36-00
59.	ఏదేవునికి ఎన్ని ప్రదక్షిణలుచేయాలి ?	36-00
60.	హనుమద్ వ్రతం	36-00
61.	పంచాయతన పూజ	63-00
62.	28 వ్రతములు	120-00

63.	కలశపూజలు (9ఒకేసారి)	150-00
64.	కలశపూజలు (విడివిడిగా) (ప్రింటులో)	....
65.	హ్రీంకార మహాయజ్ఞం (ప్రింటులో)	....
66.	గోమాత	40-00

2. స్తోత్రాలు-సుప్రభాతములు సహస్రనామములు

1.	శ్రీ లలితా విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రాలు పురాణపండ రాధాకృష్ణమూర్తిగారి సంకలనం	45-00
2.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రములు (హిందీ) ,,	50-00
3.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రములు (ఇంగ్లీషు) ,,	50-00
4.	స్థూలాక్షరిలలితావిష్ణుసహస్రనామస్తోత్రములు(పత్రికసైజ్)	99-00
5.	లలితావిష్ణు (కేస్ బైండ్) 1/8 డెమ్మి	63-00
6.	స్థూలాక్షరీ లలితావిష్ణు (క్రౌన్‌సైజు)కేస్‌బైండ్	108-00
7.	సర్వదేవతా స్తోత్రమంజరి	120-00
8.	సకలదేవతా అష్టోత్తరశతనామావళిః (63)	24-00
9.	విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ (క్రౌన్)	25-00
10.	లలితా సహస్రనామ స్తోత్రమ్ (క్రౌన్)	36-00
11.	లలితా సహస్రనామములు	24-00
12.	లక్ష్మీ సహస్రనామములు	24-00
13.	దుర్గా సహస్రనామములు	24-00
14.	ఆంజనేయ సహస్రనామములు	24-00
15.	శివ సహస్రనామములు	24-00
16.	విష్ణు సహస్రనామములు	24-00
17.	గణపతి సహస్రనామములు	24-00
18.	సుబ్రహ్మణ్య సహస్రనామములు	24-00
19.	గాయత్రి సహస్రనామములు	24-00
20.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రాలు	24-00
21.	శ్రీరామా సహస్రనామములు	24-00
22.	సరస్వతి సహస్రనామములు	24-00
23.	సూర్యసహస్రనామములు & ఆదిత్యహృదయం	24-00
24.	శ్రీవేంకటేశ్వరసహస్రనామములు	24-00
25.	మణిద్వీపవర్ణన (పెద్దది)	24-00
26.	సంధ్యావందనం	24-00
27.	మంత్రపుష్పమ్	....
28.	త్రిభాషా హనుమాన్‌చాలీసా	15-00
29.	హనుమాన్ చాలీసా	10-00

30.	మణిద్వీపవర్ణన (పాకెట్)	10-00
31.	ఆరు చాలీసాలు	10-00
32.	శివారాధన (శివస్తోత్రాలు)	10-00
33.	వేంకటేశ్వర సుప్రభాతం (పాకెట్)	10-00
34.	ఆరుదండకాలు	5-00
35.	వేంకటేశ్వర గోవిందనామములు	5-00
36.	అష్టలక్ష్మీ స్తోత్రమ్ కనకధారాస్తోత్రమ్	10-00
37.	దేవీఖడ్గమాలాస్తోత్రమ్ (మహిషాసురమర్దనీస్తోత్రంతో)	10-00
38.	సుందరకాండ (పాకెట్)	10-00
39.	భగవద్గీత మూలం	27-00
40.	రామరక్షాస్తోత్రమ్	15-00
41.	స్తోత్ర రత్నావళి	36-00
42.	పురాణపండ లలితా-విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రమ్(మినీ)	10-00
43.	పురాణపండ లలితాసహస్రనామస్తోత్రమ్(మినీ)	10-00
44.	పురాణపండ విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రమ్	10-00
45.	పురాణపండ ఆదిత్య హృదయం	10-00
46.	మంత్రపుష్పం (మినీ)	10-00
47.	శివానందలహరి-సౌందర్యలహరి	36-00
48.	కుజదోషం	10-00
49.	కాలసర్ప దోషం	10-00
50.	మీ అప్పులు తీరాలా?	10-00
51.	దృష్టిదోషాలు నివారణ	10-00
52.	పంచసూక్తములు	10-00
53.	సంధ్యావందనం	10-00
54.	రుద్రనమకమ్-చమకమ్	10-00
55.	గాయత్రీమంత్రాలు	10-00
56.	హయగ్రీవ స్తోత్రమాల	10-00
57.	దక్షిణామూర్తి స్తోత్రమాల	10-00
58.	ద్వాదశ జ్యోతిర్లింగాలు - పంచారామాలతో	10-00
59.	శ్రీసూక్తం పురుష సూక్తం	10-00
60.	నవగ్రహస్తోత్రమాల	36-00
61.	మహాన్యాసమ్	36-00
62.	సుందరకాండ గానామృతం	36-00
63.	గోమాతపూజావిధానము	10-00
64.	ఆనందసిద్ధి - 1 శ్రీదేవీ స్తోత్రమాల	108-00

65.	ఆనందసిద్ధి - 2 ఏ సమస్యకు ఏ స్తోత్రమ్ పారాయణచేయాలి	108-00
66.	ఆనందసిద్ధి-3 మానసదేవీ స్తోత్రమాల	108-00
67.	శ్రీ కాలభైరవ రక్షా కవచమ్	63-00
68.	అర్చన	40-00
69.	నిత్యదేవతార్చన	40-00
70.	సర్వదేవతా స్తోత్ర నిధి	99-00
71.	శ్రీచక్ర నవవరణార్చన	63-00
72.	చండీ సప్తశతి పారాయణ క్రమం	99-00
73.	శ్రీదేవి స్తోత్ర రత్నావళి 32 దేవి స్తోత్రాలకు తాత్పర్యంతో	99-00
74.	వనదుర్గా మంత్రానుష్ఠాన క్రమమ్	63-00
75.	శ్రీ కాలభైరవ వ్రతము	63-00

3. శ్రీ సాయి దత్త గ్రంథములు

1.	శ్రీ సాయిబాబా సచ్చరిత్ర	120-00
2.	సంపూర్ణ శ్రీ గురు చరిత్ర	120-00
3.	శ్రీ సాయిఆరాధన-షిర్డివైభవం	120-00
4.	శ్రీ సాయిబాబా జీవిత చరిత్ర (క్రౌన్)	63-00
5.	శ్రీ గురుచరిత్ర (క్రౌన్)	63-00
6.	నవనాధ చరిత్ర	99-00
7.	శ్రీసాయిచరిత్ర (భైండు) ప్రయాణపుపారాయణగ్రంథం	63-00
8.	శ్రీగురుచరిత్ర (భైండు) ప్రయాణపుపారాయణగ్రంథం	63-00
9.	సత్యదత్తవ్రతం దత్తాత్రేయపూజాకల్పం,సహస్రంతో	30-00
10.	అనఘాదేవీ వ్రతం	30-00
11.	భక్తుల ప్రశ్నలకు బాబా జవాబులు	30-00
12.	శ్రీ సాయిపూజాకల్పం (సహస్రంతో)	25-00
13.	శ్రీ సాయిభజనమాల	20-00
14.	శ్రీ సాయి భజన్స్	20-00
15.	శ్రీ సాయిభక్తి గీతాలు	20-00
16.	శిరిడిహారతులు (భావంతో)	20-00
17.	"శ్రీసాయి"కోటి	27-00
18.	"శ్రీసాయిరామ్"కోటి	20-00
19.	శ్రీ సాయినాథ స్తోత్రమంజరి	10-00
20.	శ్రీ సాయివేయినామాలు	8-00
21.	శ్రీ సాయి హారతులు (పాకెట్)	15-00
22.	శ్రీ సాయి స్తవనమంజరి	10-00
23.	హిందీ శ్రీ సాయి హారతులు	15-00

24. శని సింగణాపూర్ క్షేత్రమాహాత్మ్యం 63-00
25. ఇంగ్లీషు శ్రీ సాయిహారతులు 15-00
26. షిరిడి దర్శనం-శ్రీసాయి వైభవం 99-00
27. సాయిసత్యవ్రతం 30-00
28. సాయి అనుగ్రహమ్ 120-00
29. నవగురువారాల వ్రతకల్పము 15-00
30. శ్రీదత్తలీలామృతము 99-00
31. హృదయంలో సాయి 15-00
32. శ్రీషిరిడీసాయి లీలామృతం(శ్రీసచ్ఛరిత్ర) 120-00
33. గజాననమహరాజ్ చరిత్ర 99-00

4. జ్యోతిషాలు

1. 'కాలచక్రం' గంటలపంచాంగం (గార్గేయ) 72-00
2. గ్రహభూమి పంచాంగము (గార్గేయ) 108.00
3. ఆనందసిద్ధి పంచాంగం (వై.వి.శాస్త్రి) 63.00
4. ములుగు వారి రాశిఫలితాలు (12రాశులువారికి) 50.00
5. ములుగు వారి రాశిఫలితాలు విడివిడిగాఒక్కొక్కటి 12.00
6. కాలచక్రంజ్యోతిషక్యాలండర్ 25.00
7. గ్రహబలం క్యాలండర్ (శ్రీనివాసగార్గేయ-భక్తిటివి) 25.00
8. శుభమస్తు (పిడపర్తి) క్యాలండర్ 25.00
9. సాదా క్యాలండర్ 5.00
10. పాకెట్ క్యాలండర్ 15.00
11. తాజకనీలకంఠీయమ్ 100-00
12. కేరళ జ్యోతిష రహస్యాలు 180-00
13. జ్యోతిష బ్రహ్మ రహస్యాలు 180-00
14. మానసాగరి జాతకపద్ధతి 180-00
15. వరాహమిహిర జాతకపద్ధతి 180-00
16. వధూవర వివాహమైత్రిద్వాదశకూటములు 99-00
17. సింపుల్ రెమిడీస్ 180-00
18. శంభు హోరప్రకాశిక 250-00
19. పూర్వ పరాశరి 100-00
20. పరాశర జ్యోతిషవిజ్ఞాన సర్వస్వం 200-00
21. ప్రశ్న సింధు 99-00
22. నక్షత్ర విశేష ఫలితాలు 63-00
23. సూర్యసిద్ధాంతపంచాంగగణితంచేయడంఎలా? 180-00
24. దృక్సిద్ధాంతపంచాంగగణితం చేయడంఎలా? 180-00

25. ఆయుర్దాయ నిర్ణయం	63-00
26. జాతక గణిత ప్రవేశిక	63-00
27. జ్యోతిషమర్మబోధిని	63-00
28. జ్యోతిష ప్రశ్నోత్తరమాల	63-00
29. ముహూర్తం నిర్ణయించడంఎలా?	63-00
30. జాతక మకరందం	63-00
31. జ్యోతిష సరస్వతి	63-00
32. మీజననకాల విశేషాలు	63-00
33. ముహూర్త విజ్ఞాన భాస్కరం	63-00
34. జ్యోతిష స్వయంబోధిని	63-00
35. శుభముహూర్త శిరోమణి	63-00
36. నక్షత్ర ఫలమంజరి	36-00
37. పంచాంగం చూసే విధానం	36-00
38. సర్వార్థ జ్యోతిషం	36-00
39. ప్రాథమిక జ్యోతిషం	36-00
40. నవరత్నములు శుభయోగములు	36-00
41. శుభశకునాలు	30-00
42. హస్తరేఖాఫలితాలు	36-00
43. సంఖ్యల్లో భవిష్యత్	36-00
44. ముహూర్త దీపిక	99-00
45. పుట్టుమచ్చలు ఫలితాలు	30-00
46. కలలు ఫలితాలు	30-00
47. జాతక చక్రం వేయడం ఎలా?	36-00
48. మానసాగరి (ప్రాచీనజ్యోతిషగ్రంథం) -పుచ్చాశ్రీనివాసరావు	250-00
49. జ్యోతిషశాస్త్ర చిట్కాలు	120-00
50. గుప్తా శతాబ్ది పంచాంగం (1940-2050)	999-00
51. ప్రశ్నచండేశ్వరమ్	63-00
52. ద్వాదశభావ ఫలచంద్రిక	250-00
53. జ్యోతిష శతయోగరత్నావళి (నూరుయోగాలఫలితాలు)	120-00
54. అంగసాముద్రికం	36-00
55. హస్త సాముద్రికం	63-00
56. లాల్ కితాబ్	99-00
57. శకునశాస్త్రం	63-00
58. ఆధునికప్రశ్నశాస్త్రం	120-00
59. పరాశరజ్యోతిష ప్రశ్నజ్యోతిషం	180-00

60. అష్టకవర్గు (కొండపల్లి)	63-00
61. బృహత్‌జాతకం (ప్రాచీనప్రతికిపునర్ముద్రణ)	250-00
62. లగ్నరత్నాకరం	63-00
63. షట్పంచాశిక	120-00
64. 40 రోజుల్లో జ్యోతిషంనేర్చుకొనండి	270-00
65. 40 రోజుల్లో సాముద్రికంనేర్చుకొనండి	180-00
66. 40 రోజుల్లో సంఖ్యాశాస్త్రం	180-00
67. 40 రోజుల్లో నక్షత్ర (నాడీ) ఫలితములు	270-00
68. 40 రోజుల్లో వైద్యజ్యోతిషం నేర్చుకోండి	250-00
69. మీ పుట్టినతేదీ అద్భుతరహస్యాలు (సాయిగణపతిరెడ్డి)	270-00
70. కె.పి.జ్యోతిషం (పరిచయం)	63-00
71. ముహూర్తచింతామణి	99-00
72. సూర్యచంద్ర గ్రహణములు	63-00
73. ప్రసిద్ధవ్యక్తుల జాతకాలు (వేరేకొండప్ప)	180-00
74. అదృష్టరెమెడీస్	144-00
75. గ్రహసంచార ఫలనిర్ణయదీపిక	63-00
76. జ్యోతిష రెమిడీస్	300-00
77. జాతకమార్తాండం పాతప్రతికి యథాతథం (కొండపల్లి)	250-00
78. జ్యోతిషవిద్యాప్రకాశిక పాతప్రతికి యథాతథం (కొండపల్లి)	250-00
79. నాడీజ్యోతిషం	63-00
80. నక్షత్రపారిజాతం (గోరసవీరభద్రాచార్య)	63-00
81. లగ్నపారిజాతం (గోరసవీరభద్రాచార్య)	63-00
82. గౌతమసంహిత	63-00
83. హోరరత్నమాల	63-00
84. జాతకఫల మణిమంజరి	200-00
85. పుష్కర పంచాంగం (2013-14నుండి 2024-25)	560-00
86. దశాభుక్తిఫల నిర్ణయం	250-00
87. వింత జోష్యములు	63-00
88. షోడశవర్గులు	200-00
89. రవిగ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
90. చంద్ర గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
91. కుజ గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
92. బుధ గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
93. గురు గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
94. శుక్ర గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00

95. శని గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
96. రాహు & కేతు గ్రహముల సమస్త ప్రభావములు	99-00
97. ఆధునిక గ్రహములు-ఉపగ్రహములు సమస్త ప్రభావములు	99-00
98. ముహూర్తమార్తాండం	63-00
99. లఘుజాతకం	63-00
100. జాతకాలంకారము	63-00
101. మేషలగ్న ఫలితములు	99-00
102. వృషభ లగ్న ఫలితములు	99-00
103. మిధున లగ్న ఫలితములు	99-00
104. కర్కాటక లగ్న ఫలితములు	99-00
105. సింహలగ్న ఫలితములు	99-00
106. కన్యలగ్న ఫలితములు	99-00
107. తుల లగ్న ఫలితములు	99-00
108. వృశ్చిక లగ్న ఫలితములు	99-00
109. ధనుస్సు లగ్న ఫలితములు	99-00
110. మకర లగ్న ఫలితములు	99-00
111. కుంభ లగ్న ఫలితములు	99-00
112. మీన లగ్న ఫలితములు	99-00
113. నారద సంహిత	200-00
114. పంచాంగపీఠికలేఖకాగణితం	250-00
115. తారాబలం - చంద్రబలం (వేరే కొండప్ప)	99-00
116. సులభలగ్న సాధన (చిత్రాలగురుమూర్తిగుప్తా)	200-00
117. రాహు కేతువుల యోగము	99-00
118. ఛాయాగ్రహములు	99-00
119. జ్యోతిషవిజ్ఞాన దీపిక	63-00

బి.వి.రామన్ గారి గ్రంథములు

120. జ్యోతిష విద్యారంభం	50-00
121 గ్రహభావ బలములు	50-00
122. కాలచక్రదశ	50-00
123. అనుభవ ప్రశ్నాజ్యోతిషం	50-00
124. జ్యోతిషశాస్త్రంలో వాతావరణ భూకంపాలు	50-00
125. పురోగామి జాతకం	50-00
126. భావార్థరత్నాకరం	75-00
127. భారతీయజ్యోతిష సర్వస్వం	75-00
128. అష్టకవర్గ పద్ధతిః	75-00

129. జ్యోతిషశాస్త్రంలో సందేహాలు,సమాధానాలు	75-00
130. ప్రశ్నతంత్ర	75-00
131. ముహూర్తం	75-00
132. విశిష్ట జాతకములు	125-00
133. భారతీయఫలితజ్యోతిషం	125-00
134. 300 ముఖ్యమైన యోగములు	125-00
135. జాతకంపరిశీలించడంఎలా ?	300-00

రాష్ట్రపతి అవార్డుగ్రహీత, మహామహోపాధ్యాయ, వాచస్పతి
శ్రీ మధురకృష్ణమూర్తిగారి గ్రంథములు

136. బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-1	200-00
137. బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-2	200-00
138. బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-3	200-00
139. బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-4	200-00
140. భావార్థరత్నాకరము	100-00
141. ముహూర్త చింతామణి	100-00
142. ముహుర్త చింతామణి-పార్టు2	200-00
143. స్వప్న శాస్త్రము	36-00
144. శతయోగమంజరి	50-00
145. వ్రతనిర్ణయకల్పవల్లి	250-00
146. దైవజ్ఞవల్లభం	75-00
147. వసంతరాజశకునమ్ (బృహత్శకునశాస్త్రం)	250-00
148. వాస్తుశాస్త్రవివేకము-1	100-00
149. వాస్తుశాస్త్రవివేకము-2	200-00
150. వాస్తుశాస్త్రవివేకము-3	100-00
151. వాస్తుశాస్త్రవివేకము-4	200-00
152. అనుభవసులభవాస్తు - 1	50-00
153. అనుభవసులభవాస్తు - 2	100-00
154. పంచాంగ వివేకము	99-00
155. వశిష్ఠ సంహిత	360-00
156. పంచపక్షి శాస్త్రం (కేస్బైండ్)	200-00

5. వాస్తులు

1. 40 రోజుల్లో "వాస్తువిద్య" నేర్చుకొనండి	180-00
2. వాస్తుశాస్త్ర రహస్యములు	200-00
3. వాస్తునుబట్టి మీ ఇల్లు	63-00
4. మీరూ మీ వాస్తు	63-00

5.	గృహవాస్తు చిట్కాలు	63-00
6.	వాస్తు పూజ	63-00
7.	వాస్తు సూత్రములు	63-00
8.	వాస్తుశాస్త్ర రహస్యాలు	63-00
9.	గృహవాస్తు వర్గులు	99-00
10.	విశ్వకర్మవాస్తు శాస్త్రరీత్యా మీ ఇంటి ప్లానులు	63-00
11.	విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రరీత్యా మీఇండ్లఆయములు	99-00
12.	విశ్వకర్మ వాస్తు శాస్త్రం(చిత్రాలగురుమూర్తిగుప్తా)	180-00
13.	ఆధునిక గృహవాస్తు	99-00
14.	శుభవాస్తు	270-00
15.	వాస్తుయంత్ర రత్నావళి	120-00
16.	వాస్తుశాస్త్రం	120-00
17.	హౌస్ ప్లాన్స్	63-00
18.	గృహనిర్మాణ వాస్తు	63-00
19.	వాస్తు రెమెడీస్	63-00
20.	గృహవాస్తు దర్పణం	63-00
21.	జ్యోతిష-గృహవాస్తుచంద్రిక	200-00
22.	వాస్తురత్నాకరం (కొండపల్లి)	63-00
23.	వాస్తుశిరోమణి ,,	120-00
24.	వాస్తుసంగ్రహమ్ ,,	63-00
25.	పంచవాస్తు పారిజాతం ,,	120-00
26.	వాస్తుడిండిమమ్ ,,	63-00
27.	వాస్తుదుందిభి ,,	120-00
28.	విశ్వకర్మవాస్తుప్రకాశిక (కేస్‌బైండ్)	250-00
29.	కృష్ణవాస్తుశాస్త్రము	63-00
30.	జలవాస్తు,శల్యవాస్తు (దంతూరిపండరీనాథ్)	99-00
31.	మయవాస్తు (గోరసవీరభద్రాచార్య)	120-00
32.	వాస్తు జ్యోతి	63-00
33.	మన ఇల్లు-మనవాస్తు	99-00
34.	వాస్తవ వాస్తుపూజావిధానము	108-00
35.	వాస్తు దర్పణం	120-00

6. మంత్రశాస్త్రాలు

1.	మంత్రసాధన	63-00
2.	తంత్రజాలం	63-00
3.	మంత్రశక్తి	63-00

4.	దత్తాత్రేయ తంత్రవిద్య	63-00
5.	దత్తాత్రేయ మూలికాతంత్రమ్	63-00
6.	తాంత్రిక పంచాంగం	63-00
7.	యక్షిణీ తంత్రం	63-00
8.	మంత్రానుష్ఠాన చంద్రిక	63-00
9.	సర్వదేవతా మంత్రకవచములు	63-00
10.	మంత్రాక్షరాలరహస్యం (బీజాక్షరనిఘంటువు)	63-00
11.	సర్వదేవతా మంత్రరత్నావళి	63-00
12.	సదాచార దీపిక	63-00
13.	యోగినీ-వామకేశ్వరతంత్రం	63-00
14.	ప్రపంచసారతంత్రం	63-00
15.	బదనిక తంత్రమ్	63-00
16.	ఉచ్ఛిష్ట గణపతి తంత్రమ్	63-00
17.	గుప్త సాధన తంత్రం	63-00
18.	గంధర్వ తంత్రమ్	63-00
19.	సౌందర్యలహరి (మంత్రయంత్రరత్నావళి)	63-00
20.	యంత్ర మంత్ర తంత్ర	63-00
21.	పాశుపత తంత్రం	99-00
22.	పంచదశ మహాఖడ్గ తంత్రం	99-00
23.	రుద్రాష్ఠాధ్యాయః	99-00
24.	మంత్రసిద్ధి	120-00
25.	పరశురామతంత్రమ్	108-00
26.	శ్రీలలితావిలోమ పంచదశీ	108-00
27.	శ్రీ గురు తంత్రం	108-00
28.	గాయత్రీ తంత్రమ్	108-00
29.	మహాశక్తి మంత్ర తంత్ర రహస్యాలు	150-00
30.	శ్రీ దుర్గ తంత్రమ్	200-00
31.	మహామృత్యుంజయఅమృతపాశుపతమ్	200-00
32.	సర్ప (నాగ)తంత్రం	250-00
33.	హవన తంత్రం	250-00
34.	షోడశనిత్యతంత్రం	250-00
35.	శాక్తేయతంత్రం	250-00
36.	రుద్రయామళతంత్రం	250-00
37.	లక్ష్మీప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
38.	హిరణ్యశూలినీ తంత్రమ్	250-00

39.	మాయాప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
40.	శ్రీ విశ్వరూప ప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
41.	స్వర్ణాకర్షణభైరవతంత్రం	250-00
42.	కాశీవిశాలాక్షి తంత్రం	250-00
43.	శాంతితంత్రమ్	250-00
44.	యంత్రసిద్ధి	360-00
45.	శ్రీ లక్ష్మీతంత్రమ్	360-00
46.	మంత్రమహోదధి (స్త్రీదేవతాఃకల్పమ్)	360-00
47.	మంత్రమహోదధి (పురుషదేవతాఃకల్పమ్)	360-00
48.	మంత్రశాస్త్రం (గ్రంథము)	360-00
49.	ప్రత్యంగిరాకృత్యాతంత్రం	360-00
50.	కామధేనువు తంత్రం	360-00
51.	శూలినీదుర్గాతంత్రం	360-00
52.	శ్రీవిద్య రహస్యం	290-00
53.	కులార్ణవ తంత్రమ్	150-00
54.	ఆచార్య సిద్ధ నాగార్జునతంత్రం (ఒరిజనల్)	390-00
55.	సిద్ధమూలిక రహస్యం (మంత్ర,యంత్రసహితం)	63-00

7. గ్రంథాలు - ఆరాధనలు

1.	భగవద్గీత శ్లోక తాత్పర్య సహితం	54-00
2.	భగవద్గీత (వచనం)	99-00
3.	భగవద్గీత శ్లోకతాత్పర్యం-కేసుబైండింగ్	72-00
2.	గణేశ ఆరాధన 1	99-00
3.	గణేశోపాసన 2	99-00
4.	నవగ్రహావైభవం	99-00
5.	నవగ్రహ రెమెడీస్	99-00
6.	నవగ్రహ వేదం	99-00
7.	శనిగ్రహారాధన	99-00
8.	ఆదిత్యారాధన	99-00
9.	సుబ్రహ్మణ్యారాధన	99-00
10.	శ్రీ శివ ఆరాధన	99-00
11.	లక్ష్మీ ఆరాధన	99-00
12.	హనుమదారాధన	99-00
13.	లలితారాధన	99-00
14.	శ్రీ చక్రారాధన	99-00
15.	గాయత్రీ ఆరాధన	99-00

No.	Title	Price
16.	వీరభద్రారాధన	99-00
17.	కుజగ్రహారాధన	99-00
18.	భైరవారాధన	99-00
19.	దైవారాధన	99-00
20.	గీతారాధన (భగవద్గీత శ్లోకతాత్పర్యసహిత)	99-00
21.	శ్రీవేంకటేశ్వరాధన	99-00
22.	హయగ్రీవారాధన	99-00
23.	లక్ష్మీనరసింహారాధన	99-00
24.	శ్రీ బాలాత్రిపురసుందరీ స్తోత్ర కదంబం	99-00
25.	దేవీ లీలామృతం	99-00
26.	పురాణపండ సుందరకాండ వచనం	99-00
27.	పురాణపండ రామాయణం	99-00
28.	పురాణపండ భారతం	99-00
29.	పురాణపండ భాగవతం	99-00
30.	(సూరి) వాల్మీకి రామాయణం	99-00
31.	కాలసర్ప యోగం	99-00
32.	నిత్య జీవితములో రుద్రాక్షలు	99-00
33.	నిత్య జీవితములో నవరత్నాలు	99-00
34.	వేదసూక్తములు	99-00
35.	వేమన పద్యసారామృతం	99-00
36.	పండగలు పర్వదినాలు	99-00
37.	సూక్తిరత్నాలు	99-00
38.	హనుమచ్చరిత్ర	99-00
39.	నవగ్రహ దర్శనమ్	99-00
40.	నిత్యజీవితంలో నవగ్రహాలు	99-00
41.	సాలగ్రామములు	99-00
42.	గురుశుక్ర ప్రభావము చంద్రకళానాడీ	99-00
43.	శనిగ్రహరెమిడీస్	99-00
44.	జాతకసుధాసారము-జాతకమోక్షప్రదాయిని	99-00
45.	వివాహజ్యోతిషమంజరి-మ్యారేజ్‌మ్యాచింగ్‌గైడ్ (సాయిగణపతిరెడ్డి)	99-00
46.	మీపుట్టినతేదీనిబట్టి మీజీవితరహస్యాలు (న్యూమరాలజీ లైఫ్‌గైడ్) ,,	99-00
47.	మీఅదృష్టానికి (పేరు) నేమ్‌కరక్షన్ ,,	99-00
48.	న్యూమరాలజీ రెమిడీస్	99-00
49.	మూకపంచశతీ	99-00
50.	శ్రీరామకర్ణామృతం	99-00

51.	రహస్యకుక్కుటశాస్త్రం	300-00
52.	ఉపాసన విధానం	99-00
53.	పంచమవేదం మహాభారతం	99-00
54.	దేవుళ్ళు డాట్ కామ్	99-00
55.	గణపతిభాష్యం	99-00
56.	యజుర్వేద ఉపనయనవివాహప్రయోగమంజరి	99-00
57.	నవయోగులు	99-00
58.	ఆంధ్రప్రదేశ్‌లోనిదర్శించవలసిన ప్రముఖదర్గాలు	99-00
59.	సకలదేవతాఅష్టోత్తరాలు(పెద్దది)-(180అష్టోత్తరశతనామావళులతో)	99-00
60.	సకలదేవతా అష్టోత్తరశతనామావళులు (కేస్‌బైండింగ్)	216-00
61.	సకలదేవతా సహస్రనామములు	99-00
62.	ఆధ్యాత్మిక సూక్తి నిధి	99-00
63.	బ్రాహ్మణులు గోత్రాలు,ప్రవరలు	99-00
64.	సర్వదేవతాస్వరూపుడు శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు	99-00
65.	శ్రీ లక్ష్మీసన్నిధి	99-00
66.	శ్రీలక్ష్మీగణపతి హోమకల్పం	99-00
67.	మార్షల్‌ఆర్ట్ స (కరాటే,కుంగ్‌ఫూనేర్చుకోండి)	99-00
68.	మ్యాజిక్‌గైడ్	99-00
69.	చదరంగం	99-00
70.	పంచముఖ హనుమత్ వైభవం	63-00
71.	గరుడపురాణం	40-00
72.	మాఘపురాణం	36-00
73.	శివపురాణం	36-00
74.	వైశాఖపురాణం	36-00
75.	కార్తీక పురాణం	36-00
76.	కార్తీక పురాణం (చిన్నది)	25-00
77.	సర్వకార్యసిద్ధికి రామాయణపారాయణ	63-00
78.	పెద్దబాలశిక్ష	50-00
79.	గాయత్రీ మహిమ	36-00
80.	వృక్షదేవతలు	63-00
81.	యాజుష స్మార్త సంస్కార చంద్రిక	200-00
82.	సనాతనవైదిక బ్రాహ్మణస్మార్తాగమకల్పమ్	150-00
83.	చతుర్వేదములు	120-00
84.	నవగ్రహారాధన	120-00
85.	తాళపత్ర సమాహార గోపురం	120-00
86.	మనుధర్మ శాస్త్రం (వచనంలో...) (కేస్‌బైండు)	250-00

87. మానవధర్మములు		120-00
88. వేదమంత్ర సంహిత		120-00
89. సహస్రలింగార్చన		120-00
90. శ్రీ శివగీత		120-00
91. ద్వాదశఉపనిషత్తులు		120-00
92. పురాణపండవారి సౌందర్యలహరి	(కేస్‌బైండ్)	250-00
(శ్లోకతాత్పర్యసహిత విపులవ్యాఖ్యతో)	సాదా	120-00
93. బృహత్ శివ స్తోత్ర రత్నాకరము		200-00
94. బృహత్ దేవీ స్తోత్రరత్నాకరము		200-00
95. బృహత్ విష్ణు స్తోత్రరత్నాకరము		200-00
96. కేదారనాథ్ బదరీనాథ్ యాత్రాగైడు		63-00
97. దక్షిణావృత శంఖములు		63-00
98. 108 దివ్యదేశాల విష్ణుక్షేత్రదర్శని		36-00
99. ధర్మసింధువు(కేస్‌బైండింగ్)		270-00
100. భారతీయ శైవక్షేత్రయాత్రాదర్శిని		99-00
101. చిలుకూరి బాలాజీచరిత్ర		36-00
102. భగవత్‌స్తుతి		63-00
103. సూర్యోపాసన		36-00
104. కాశీఖండం		250-00
105. దేవీభాగవతం		360-00
106. శ్రీ ఆంజనేయం		216-00
107. ధర్మసందేహాలు		216-00
108. ఆధ్యాత్మిక దైవిక వస్తువులు		250-00
109. రామాయణం		600-00
110. పోతన భాగవతం		900-00
111. శివమంత్రములు		63-00

8. వైద్య గ్రంథాలు

1. ఆహారం ఆరోగ్యం	36-00
2. మూలికావైద్య చిట్కాలు	36-00
3. ఆయుర్వేద వైద్య చిట్కాలు	30-00
4. గృహవైద్య రహస్యాలు	36-00
5. గృహవైద్యసారం	36-00
6. హోమియోవైద్యం (ద్వాదశలవణచికిత్స)	63-00
7. ప్రకృతివైద్యం	36-00
8. ఆహారం-వైద్యం	99-00

9.	సంపూర్ణ ఆయుర్వేద-చిట్కా వైద్యం	99-00
10.	ఆయుర్వేదమ్	36-00
11.	ఆయుర్వేద మూలికావైద్యదీపిక	99-00
12.	దుంపకూరలు, ఆకుకూరలు, కాయగూరలు (వాడకం - ఉపయోగాలు)	99-00
13.	ఏకమూలికావైద్యం	99-00
14.	అష్టాంగ హృదయం (4భాగాలు)	1200-00
15.	రహస్యసిద్ధయోగవైద్యసారమ్	99-00
16.	ప్రాథమిక హోమియోవైద్యం	99-00
17.	ఒబెసిటి	99-00
18.	హెల్త్‌గైడ్	99-00
19.	ఆయుర్వేదం-జీవనవేదం	99-00
20.	ఫుడ్‌థెరపి	63-00
21.	న్యాచురల్‌థెరపి	99-00
22.	సంపూర్ణఆరోగ్యానికి 20ని॥	63-00
23.	కీళ్ళనొప్పులు మీ సమస్యలైతే...	99-00
24.	యోగామంత్ర	63-00
25.	యోగా మండే టు సండే	63-00
26.	హెర్బల్ మెడిసిన్-హెల్త్‌టుడే	99-00
27.	హెల్త్‌ఫైల్	108-00
28.	వస్తుగుణపాఠం	250-00
29.	రసాయన వాజీకరణ తంత్రం	150-00
30.	వస్తుగుణ మకరందం	400-00
31.	నాటువైద్యం -(కేస్‌బైండ్)	360-00
32.	నాటువైద్యం (చిన్నది)	99-00
33.	ప్రాణాయామము-యోగ	63-00

9. అయ్యప్ప - భవానీ రకాలు

1.	శ్రీ అయ్యప్ప లీలామృతం	30-00
2.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనపాటలు	63-00
3.	శ్రీ అయ్యప్ప పూజాకల్పం	20-00
4.	శ్రీ అయ్యప్ప భక్తి గీతాలు	20-00
5.	హారతిగైకొనుమా	40-00
6.	శ్రీ అయ్యప్ప దీక్ష F	10-00
7.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనమాల F	10-00
8.	శ్రీ అయ్యప్ప నిత్యపూజ P	10-00

9.	శ్రీ అయ్యప్ప నిత్యనియమావళి P	10-00
10.	భవానీదీక్ష (శ్రీ భవానీ లీలామృతం)	36-00
11.	దేవీలీలామృతం	99-00
12.	శ్రీ దేవీ పూజాకల్పం	20-00
13.	దేవీ భక్తిగీతాలు	20-00
14.	భవానీదీక్ష P	10-00
15.	దేవీ భక్తిమాల F	10-00
16.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనావళి	120-00
17.	అయ్యప్పపూజావిధి (జేసుదాసుసాంగ్స్‌తో)	24-00

10. భజనలు - కీర్తనలు

1.	అన్నమయ్య కీర్తనలు	20-00
2.	శ్రీరామదాసు కీర్తనలు	20-00
3.	సర్వదేవతా మంగళహారతులు	20-00
4.	వసుంధర మంగళ హారతులు	25-00
5.	సౌభాగ్య దేవతా మంగళహారతులు	36-00
6.	సర్వదేవతా భజనలు	36-00
7.	చిట్టి పొట్టి పాటలు	10-00
8.	జాతీయ గీతాలు	10-00
9.	దేశభక్తి గీతాలు	36-00
10.	పండుగలు-పుణ్యక్షేత్రాలు భక్తిగీతాలు	36-00
11.	గొబ్బిళ్ళపాటలు,లాలిపాటలు,కోలాటపాటలు	36-00
12.	అన్నమయ్య సంకీర్తనలు	99-00
13.	పెళ్ళిపాటలు-స్త్రీలపాటలు	36-00
14.	భక్తానంద భజనకీర్తనలు(ఓల్డ్‌సినీస్టైల్)	36-00
15.	సర్వదేవతాభక్తిమణిమాల	36-00
16.	బతుకమ్మ ఉయ్యాల పాటలు	36-00
17.	అన్నమయ్య సంకీర్తనానిధి(1000కీర్తనలు)	270-00

11. హిట్స్ సాంగ్స్

1.	ఘంటసాల భక్తిగీతాలు-భగవద్గీత	36-00
2.	ఎస్.పి.బాలు భక్తిగీతాలు	36-00
3.	ఘంటసాల సుమధురగీతాలు	99-00
4.	పి. సుశీల సుమధురగీతాలు	99-00

5. ఎస్.పి. బాలు సుమధురగీతాలు 99-00
6. ఎస్.జానకి సుమధురగీతాలు 99-00
7. వేటూరి సుందరరామమూర్తిహిట్స్ 99-00
8. సర్వదేవతా సినీభక్తిగీతాలు 99-00

12. స్త్రీలకు ఉపయుక్త పుస్తకములు

1. శ్రీకాంతామణి వంటలు (వెజ్) 63-00
2. శ్రీకాంతామణి వంటలు (నాన్‌వెజ్) 63-00
3. శాకాహార వంటలు 30-00
4. మాంసాహారవంటలు 30-00
5. చిట్టిచిట్కాలు 30-00
6. అందానికి చిట్కాలు 30-00
7. పిల్లల పేర్లు (పెద్దది) 30-00
8. పిల్లల పేర్లు (చిన్నది) 10-00
9. లేటెస్ట్ ఎంబ్రాయిడరీ శాలీబోర్డర్స్ 36-00
10. లేటెస్ట్ ఎంబ్రాయిడరీ డిజైన్స్ 36-00
11. చిన్నారులకు చిరుతిళ్ళు 30-00
12. పసందైన ఫాస్ట్‌ఫుడ్ వంటలు 30-00
13. పలావ్‌లు, ఫ్రైడ్ రైస్‌లు, వెరైటీరైస్‌లు 30-00
14. వేపుళ్ళు-ఇగుర్లు 30-00
15. బ్రేక్‌ఫాస్ట్ వంటలు 30-00
16. పండుగలలో చేసుకొనే పిండివంటలు 30-00
17. మైక్రోవేవెన్ వంటలు 99-00
18. సర్వదేవతాభక్తిమాల 36-00
19. పిల్లలపేర్లు (బాబు) 36-00
20. పిల్లలపేర్లు (పాప) 36-00
21. మోడ్రన్ మెహంది (గోరింటాకు డిజైన్స్) 36-00
22. మోడ్రన్ పిల్లలపేర్లు 99-00
23. నోరూరించే నాన్‌వెజ్‌వంటలు 99-00
24. మోడ్రన్ టైలరింగ్ (లేడీస్ & జంట్స్) 99-00

వివిధ రకాలు

ఎందరోమహానుభావులు 270-00
యోగాసనాలు 36-00
సూర్యనమస్కారములు 36-00
పొడుపు కథలు (చిన్నవి) 10-00

హిందీ-తెలుగు-స్వబోధిని	20-00
ఇంగ్లీషు-తెలుగు-స్వబోధిని	20-00
జనరల్ నాలెడ్జ్	20-00
నూరు ఎక్కాలు	10-00
1-100 టేబుల్ బుక్	10-00
1-100 టేబుల్‌బుక్ (క్రౌన్‌సైజు)	4-50
శ్రీరామకోటి	27-00
శ్రీశివకోటి	27-00
మేజిక్	30-00
అంకెలతో గారడీ	30-00
హృదయస్పందన (కవితలు)	30-00
వాత్స్యయన కామసూత్రాలు	36-00
ఎ.పి.టూరిస్ట్ గైడు	36-00
ఇంద్రజాల రహస్యాలు	30-00
మహేంద్రజాల రహస్యాలు	30-00
శరీరభాష (బాడీ లాంగ్వేజ్)	99-00
క్రియాయోగం	36-00
ఆనందంగా జీవిద్దాం	99-00
హరిశ్చంద్ర నాటకం	50-00
వాత్సాయనకామసూత్రాలు	99-00
పంచసాయకం	99-00
రతిరహస్యాలు	99-00
అనంగరంగం (కంభంపాటి స్వయంప్రకాష్)	99-00
శృంగారకేళి (కంభంపాటి స్వయంప్రకాష్)	99-00
గాయత్రీవిజ్ఞాన్	99-00
చింతామణి (నాటకం)	50-00
బాలనాగమ్మ	50-00
కాళహస్తి స్త్రీల వ్రతకథలు	36-00
కాళహస్తి రామాంజనేయ యుద్ధం(బదిరెడ్డి)	50-00
కాళహస్తి గోవింద నామాల భగవద్గీత	36-00
కాళహస్తి గృహవాస్తు చింతామణి	99-00
కాళహస్తి గృహవాస్తు మర్మాలు (బైండు)	63-00
రామరాయవాస్తుశాస్త్రం(ముద్రగడరామారావు)	90-00
ఎం.ఎస్.ఆర్.హనుమాన్‌చాలీసా	10-00
ఎం.ఎస్.ఆర్.సుందరకాండ	80-00
బ్రహ్మంగారిజీవితచరిత్ర (జవంగుల)	125-00
శ్రీ ఆదిశంకరాచార్య దివ్యచరితామృతం	40-00

కాశీరామేశ్వర మజిలీ కథలు	63-00
శ్రీలలితాసహస్రనామము(భాస్కరభాష్యం)	600-00
ప్రకృతిసిద్ధాంతములు-వేదవిజ్ఞానము-ఫలితజాతక సూత్రములు	595-00
ముదుండి విశ్వనాథరాజుగారి గ్రంథములు	
విశ్వకర్మ ప్రకాశము	80-00
ప్రాచీనవాస్తుశాస్త్రాలు-ఆధునికవాస్తుపరిశీలన ,,	250-00
నారద సంహిత ,,	150-00
వాస్తురాజవల్లభము-మూలానువాదము ,,	60-00
మయమతము - వచనము ,,	80-00
బృహత్సంహిత - వచనము ,,	160-00
వాస్తువిజ్ఞానజ్యోతి	......
పురోహిత దర్శని (గోరసవీరభద్రాచార్య)	....
విశ్వకర్మవాస్తువిద్యారహస్యములు ,,	....
వాస్తు విజ్ఞాన చంద్రిక ,,	....
మహాదశా పారిజాతం ,,	....
వాస్తు నారాయణీయం ,,	120-00
యోగావళీఖండం ,,	120-00
ముహూర్తసింధువు	150-00
సర్వార్థచంద్రిక (4భాగాలు)	1208-00
మీరే న్యూమరాలజిస్ట్ (దావూద్)	370-00
నిర్ణయసింధు (2భాగాలు)	590-00
సాయి... ,,	45-00
శ్రీ దుర్గానందలహరి ,,	200-00
ఆరతిసాయిబాబా ,,	11-00
ప్రతిష్ఠకల్పః(సాగి నరసింహమూర్తి)	500-00
తాజుద్దీన్‌బాబా సచ్ఛరిత్ర	100-00

సుమారు 100 సం॥రాలునాటి ప్రాచీన ప్రతులు తిరిగి ఈ క్రింది గ్రంథములు ప్రచురించబడినవి.

శ్రీరామ మంత్రానుష్ఠానము	300-00
శ్రీరామనవరాత్రోత్సవకల్పః	300-00
సీతారామ కథా సుధ అయోధ్యకాండ	200-00
సీతారామ కథా సుధ బాలకాండ	150-00
అరణ్యకాండ	100-00
శ్రాద్ధము ఎందుకు పెట్టాలి ? షోడశ సంస్కారములు	200-00
స్మార్త కాపర్ది కారికలు	200-00
నపుంసక సంజీవనము, వైద్య శిరోమణి	200-00
విషవైద్య చింతామణి	200-00

హేమాద్రి సూరిణా ప్రాయశ్చిత్తాధ్యాయః	300-00
సర్వమూలికా గుణరత్నాకరం	300-00
ఆపస్థంబీయ ధర్మసూత్రాలు	300-00
సర్వశాంతి దర్పణం - అపర ప్రయోగ దర్పణం	200-00
గణకరంజని	200-00
సంతాన దీపిక	200-00
తిథినిర్ణయ కాణ్డః	250-00
ముహూర్త దర్పణం	200-00
జ్యోతిష శాస్త్ర రత్నము (శ్రీపతిజాతక పద్ధతి)	250-00
లఘుతాచకము	200-00
శ్రీ వైఖనస పైతృమేధిక ప్రయోగః	300-00
స్మృతి రత్నాకరము (ధర్మశాస్త్రం)	400-00
జాతకామృతతసారం	300-00
జాతక బోధిని	300-00
సంగీత విద్యాదర్పణం	300-00
సంగీత సర్వార్థసారసంగ్రహం	300-00
ముహూర్త మార్తాండం(టీకతాత్పర్యం)	450-00
జాతకరహస్యం	200-00
రాజమార్తాండం	200-00
ఆయుర్దాయదీపిక	200-00
వైద్యామృతం	200-00
అనుపానమంజరీ	200-00
నవగ్రహశాంతి విధానం-ఉదకశాంతి విధిః	200-00
చికిత్సరత్నము	200-00
స్వరచింతామణి	200-00
ద్వాదశలోహ భస్మవిధానం	200-00
దైవజ్ఞయశో విభూషణం	200-00
అనుపాన రత్నకరము	200-00
కాలామృతము	250-00
దైవజ్ఞకర్ణామృతము	300-00
రసేంద్ర చింతామణి	300-00
రసరత్న సముచ్చయం	300-00
వస్తుగుణరత్నాకరము	300-00
హోరానుభవదర్పణము	360-00
విశ్వకర్మ ప్రకాశిక వాస్తుశాస్త్రము	250-00
స్త్రీజన కల్పవల్లి	450-00
సంగీత సర్వార్థ సంగ్రహం	300-00
సంగీత సుధాసంగ్రహము	250-00
అర్క ప్రకాశము	200-00
సంగీత మార్తాండము	200-00
సంగీత ప్రథమబోధిని	200-00

వైద్యకల్పతరువు	200-00
రసప్రదీపిక	250-00
గణకానందము	250-00
శ్రీ లలితాసహస్రనామావళిః-వివరణాత్మక భావంతో	200-00
నవచండీ వేదోక్త శ్రీ దేవీ పూజాకల్పం	200-00
శ్రీ గాయత్రీ అనుష్ఠాన తత్త్వప్రకాశిక	360-00
సంగీతమార్తాండము	250-00
సారావళి	360-00
భేషజకల్పము	200-00
గురుశిష్య ఆయుర్వేద వైద్యచింతామణి	360-00
జాతకమణి	200-00
సర్వశకున ప్రకాశిక	200-00
యాజుష ప్రయోగ చంద్రిక	250-00
శిక్షావల్లీ-ఆనందవల్లీ-భృగువల్లీ	300-00
వసంతరాజ శకునము	250-00
తొట్టి వైద్యం	450-00
జ్యోతిష సిద్ధాంత సంగ్రహము (పంచాంగ గణితం)	300-00
సహస్ర యోగప్రకాశిక	300-00
శ్రీవిద్యారహస్యం	290-00
మహర్షుల చరిత్ర 1,3 300+300	
వేంకట సోమయాజీయం అను ధర్మశాస్త్రకాండము	250-00
శ్రీఆంజనేయం	216-00
రాశితుల్యవత్సర ఫలితం	200-00
నాడి జ్యోతిష విశ్లేషణ	400-00
రహస్యకుక్కుటశస్త్రం	300-00
స్త్రీ ధర్మరత్న బాండాగారము	200-00
శైవోత్సవరత్నాకరం	300-00
యాజుషప్రయోగ చిన్తామణి	300-00
సుస్వర ఋగ్వేద ప్రయోగదర్శిని	300-00
ఆయుర్వేద వైద్య సంగ్రహం	300-00
వశిష్ఠ సంహిత	360-00
హోమియోపతి గృహవైద్యం	200-00
వ్రతచూడామణి	300-00
వైశ్యధర్మప్రకాశిక	300-00
ఆలయ నిత్యార్చన పద్ధతి	200-00
స్మృతిముక్తాఫలం	300-00
ఆపస్థంబయల్లాజీయమ్	300-00
జ్యోతిషశాస్త్రసంగ్రహము	200-00
కర్మవిపాకాఖ్యయం	360-00
ముహుర్త రత్నావళి	250-00
సుదివిలోచనం	300-00
ఉత్తర కాలామృతం	200-00
సర్పవిషయ సర్వస్వసంగ్రహం	200-00